

51593

7328
H. 22

SZÁZADOK

1-6

1962. MÁJ 22

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

51593

96. ÉVFOLYAM

1962. 1—2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1962

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÜRI UTCA 51-53

96. ÉVFOLYAM 1962 1-2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYÖZŐ,
ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL,
PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER,
SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY,
ZSIGMOND LÁSZLÓ

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Révész Imre</i> : Comenius unokája	1
<i>Perjés Géza</i> : A „metodizmus” és a Zrínyi—Montecuccoli vita (II. rész)	25
<i>Kemény G. Gábor</i> : Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek (II. rész) ..	46
<i>Kiss József</i> : A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a millennium évtizedében (II. rész)	64
<i>Berend T. Iván</i> : A stabilizáció megvédése és a tőke kisajátítás „száraz”, állam- kapitalista útja Magyarországon (1946—47)	98
<i>Mérei Gyula</i> : A „nemzetekfölötti állam” eszméje a nyugat-német és az osztrák burzsoá történetírásban (II. rész)	150

VITA

<i>Barta István</i> : Kölcsény-problémák	183
<i>Révész Imre</i> : A Sinai-kérdéshez	199
<i>Tömöry Márta</i> : Még egyszer a visszaemlékezésekről	204
A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdé- seiről (I. rész)	206

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETSZFRONTJA

<i>J. M. Zsukov</i> : Az SZKP XXII. Kongresszusa és a szovjet történészek feladatai	240
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

Budapest régiségei (Ism. <i>Györffy György</i>)	248
Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	255
<i>Nagy László</i> : A Bocskai szabadságharc katonai története (Ism. <i>Benczédi-László</i>) ..	257
<i>Sarlós Béla</i> : Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga (Ism. <i>Both Ödön</i>)	261
<i>Révész Imre</i> : Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából (Ism. <i>Lukács Lajos</i>)	264
<i>Tokody Gyula</i> : Az össznémet szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890—1918) (Ism. <i>Gonda Imre</i>)	267

A SZAZÁDOK 96. (1962) ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK

<i>Ádám Magda</i> : Magyarország és a kisantant a második világháború előtti években (1936—1937)	502
<i>Berend T. Iván</i> : A stabilizáció megvédése és a tőkekisajátítás „száraz”, államkapitalista útja Magyarországon (1946—47)	98
<i>Diószegi István</i> : Az 1870. július 18-i közös minisztertanács	705
<i>Jenei Károly</i> : Az ellenforradalom támadása az Általános Fogyasztási Szövetkezet ellen és az „első” Bethlen—Payer paktum	470
<i>Jemnitz János</i> : Az anarcho-szindikalizmus franciaországi történetéhez 1914 előtt	748
<i>Kemény G. Gábor</i> : Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek (II. rész)....	46
<i>Kiss József</i> : A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a millennium évtizedében (II. rész)	64
<i>Lederer Emma</i> : Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban....	440
<i>Markov, Walter</i> : Jozefenisták és jakobinusok	400
<i>Mérei Gyula</i> : A „nemzetekfölötti állam” eszméje a nyugat-német és az osztrák burzsoá történetírásban (II. rész)	150
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban	393
<i>Perjés Géza</i> : A „metodizmus” és a Zrínyi—Montecuccoli-vita (II. rész)	25
<i>Révész Imre</i> : Comenius unokája	1
<i>Ságvári Ágnes</i> : Az üzemi bizottságok megalakulása (1945)	795
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Balásházy János élete és munkássága	409

KÖZLEMÉNYEK

<i>Hanzó Lajos</i> : Tessedik gazdaságtudományi nézeteinek forrásaihoz	553
<i>Juhász Gyula</i> : Adatok Magyarország külpolitikájához a második világháború kirobbanása napjaiban. 1939 augusztus—szeptember	565
<i>Unger Máttyás</i> : A források felhasználása a középiskolai történelemtanításban...	823

VITA

<i>Barta István</i> : Kölcsény-problémák	183
<i>Barta István</i> : Zárószó a vitához	841
<i>Markó Árpád—Tóth Gyula</i> : Válasz Esze Tamásnak	601
<i>Révész Imre</i> : A Sinai-kérdéshez	199
<i>Sárközi Zoltán</i> : Megjegyzések Stephan Ludwig Roth perének történetéhez	603
<i>Tóth Gyula</i> lásd <i>Markó Árpád</i>	
<i>Tömöry Márta</i> : Még egyszer a visszaemlékezésekről	204
<i>Trócsányi Zsolt</i> : A „Wesselényi védelme” szerzőségének kérdéséhez	836
A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről (I. rész)	206
Az abszolutizmus történeti kérdései (H. Balázs Éva)	842
Vita a népi demokratikus korszak története feldolgozásának helyzetéről	611

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

<i>Hroch, Miroslav</i> : Az európai újkori nemzet kialakulásának kérdéséhez	627
<i>Zsukov, J. M.</i> : A SzKP XXII. Kongresszusa és a szovjet történészek feladatai	240
A renaissance és a reformáció kérdéseiről tartott magyar—lengyel konferencia....	858

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Ankiewicz-Kleehoven, Hans</i> : Der Wiener Humanist Iohannes Cuspinian (Ism. <i>Mályusz Elemér</i>)	322
<i>Arató Endre</i> : A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1790—1848 (Ism. <i>Csatáry Dániel</i>)	877
<i>Balázs Béla</i> : Népmozgalom és nemzeti bizottságok (1945—1946) (Ism. <i>Ságvári Ágnes</i>)	270
<i>Bellér Béla</i> lásd <i>Ravasz János</i>	
<i>Benceze József</i> : A Tanácsköztársaság egészségügyi és népjóléti intézkedései Vas megyében (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	349
<i>Child, Frank C.</i> : The Theory and Practice of Exchange of Articles in Germany (Ism. <i>Ránki György</i>)	329
<i>Chrimes, S. B.</i> : An Introduction to the Administrative History of Mediaeval England (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	326
<i>Donini, Ambrogio</i> : Korok, vallások, istenek (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	913
<i>Felkai László</i> lásd <i>Ravasz János</i>	
<i>Fodor Henrik</i> : Vas megye művelődésügye 1919-ben (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	349
<i>Földes Péter</i> : A túlsó partról (Ism. <i>Fogarassy László</i>)	347
<i>Friedman, Philip</i> lásd <i>Robinson, Jacob</i>	
<i>Geiss, Imanuel</i> : Der polnische Grenzstreifen 1914—1918 (Ism. <i>Zsigmond László</i>)	906
<i>Gonda Imre</i> : Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés (Ism. <i>Lukács Lajos</i>)	649
<i>Guesde, Jules</i> : Textes choisis (1867—1882) (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	333
<i>Гулович, П. В.</i> : Всеобщая стачка в Англии 1926 года (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	316
<i>Hamilton, E. J.</i> : The History of Prices before 1750 (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	656
<i>Harvey, J.—Hood, K.</i> : A brit állam. The British State (Ism. <i>H. Haraszi Éva</i>)	330
<i>Henry, L.</i> : Developpements récents de l'étude de la démographie du passé (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	300
<i>Hermann Zsuzsanna</i> : Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés (Ism. <i>Bácskai Vera</i>)	646
<i>Hevesi Gyula</i> : Szociális termelés. A Tanácsköztársaság iparpolitikája (Ism. <i>Mészáros Károly</i>)	268
<i>Hood, K.</i> lásd <i>Harvey, J.</i>	
<i>Iongh, Jane de</i> : Mary of Hungary, Second Regent of the Netherlands (Ism. <i>Hermann Zsuzsanna</i>)	332
<i>Jaroslavszkij, J.</i> : Hogyan születnek, élnek és halnak meg az istenek? (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	305
<i>Johannesson, Gösta</i> : Die Kirchenreformation in den nordischen Ländern (Ism. <i>Révész Imre</i>)	659
<i>Kazsdan, A. P.—Litavrin, G. G.</i> : Bizánc rövid története (Ism. <i>Moravcsik Gyula</i>)	899
<i>Kiss Dezső</i> : Parasztsors — parasztgond (Ism. <i>M. Somlyai Magda</i>)	652
<i>Konczek László</i> : A renngassei összeesküvés (Ism. <i>Fogarassy László</i>)	701
<i>Körműves Imre</i> : Mielőtt elfelejteném (Ism. <i>Márkus László</i>)	352
<i>Krivéljor, I.</i> : Könyv a Bibliáról (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	662
<i>Lebl, Arpad</i> : Revolucionarni pokret u Vojvodini 1848—1849 (Ism. <i>Arató Endre</i>)	324
<i>Левов, М. Ф.</i> : Венгерская Советская Республика 1919 года (Ism. <i>Hajdu Tibor</i>) ..	314
<i>Litavrin, G. G.</i> lásd <i>Kazsdan, A. P.</i>	
<i>Markov, Walter</i> : Akteure der Balkandiplomatie 1878—1912 (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	321
<i>Mucs Sándor</i> : A magyar néphadsereg megszervezése (Ism. <i>Pintér István</i>)	654
<i>Mecsenesffy, Grete</i> : Geschichte des Protestantismus in Österreich (Ism. <i>Sólyom Jenő</i>)	669
<i>Nagy László</i> : A Boeszkai szabadságharc katonai története (Ism. <i>Benczédi László</i>)	257
<i>Неусыхин, А. И.</i> : Возникновение зависимого крестьянства в западной Европе VI—VIII веков (Ism. <i>Horráth Pál</i>)	664
<i>Oliva, Pavel—Věra Olivoová</i> : Spartakus. Povstání Spartakovo i spartakovská tradice (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	317
<i>Ravasz János—Felkai László—Bellér Béla—Simon Gyula</i> : A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában (Ism. <i>Biró Sándor</i>)	338
<i>Рашин, А. Г.</i> : Формирование рабочего класса России (Ism. <i>Balogh Sándorné</i>) ...	309
<i>Razin, Je. A.</i> : A hadművészet története I. köt. (Ism. <i>Tóth Gyula</i>)	306
<i>Révész Imre</i> : Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából (Ism. <i>Lukács Lajos</i>) ...	264
<i>Rónay György</i> : Petőfi és Ady között (Ism. <i>M. Kondor Viktória</i>)	345

<i>Robinson, Jacob and Friedman, Philip</i> : Guide to Jewish History under Nazi Impact (Ism. <i>Dán Róbert</i>)	908
<i>Розенталь, Э. М.</i> : Дипломатическая история русско-французского союза в начале XX века (Ism. <i>Palóts Emil</i>)	312
<i>Sarlós Béla</i> : Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga (Ism. <i>Both Ödön</i>)	261
<i>Scheiber Sándor</i> : Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig (Ism. <i>Ferenczy Endre</i>)	915
<i>Simon Gyula</i> lásd <i>Ravasz János</i>	
<i>Stelling-Michaud, Sven</i> : L'histoire des Universités au Moyen Âge et à la Renaissance au cours des vingt-cinq dernières années (Ism. <i>Révész Imre</i>)	301
<i>Tokody Gyula</i> : Az össznémet szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890—1918) (Ism. <i>Gonda Imre</i>)	267
<i>Várady László</i> : Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik (Ism. <i>Borzsák István</i>)	699
<i>S. Vincze Edit</i> : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei (1890—1896) (Ism. <i>Mérei Gyula</i>)	880
<i>Wangermann, Ernst</i> : From Joseph II. to the Jacobin Trials (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	909
<i>Zádor Anna</i> : Pollack Mihály (1773—1855) (Ism. <i>Szabad György</i>)	340
<i>Зайончковский, П. А.</i> : Кирилло-Методиевское Общество (1846—1847) (Ism. <i>Farkas Anna</i>)	667
A demokrácia bölcsője — Régi görög hétköznapiak (Ism. <i>Ferenczy Endre</i>)	337
A Legújabbkori Történeti Múzeum évkönyve (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	350
A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai (Ism. <i>Zádor Anna</i>)	701
A római jog középkori történetének újabb irodalma (Ism. <i>Bónis György</i>)	680
A Stockholmi Történészkonferencia ókortörténeti előadásai (Ism. <i>Hahn István</i>)	293
Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	255
Budapest régiségei (Ism. <i>Györffy György</i>)	248
Die Berliner und die Petersburger Akademie der Wissenschaften im Briefwechsel Leonhard Eulers (Ism. <i>Szénássy Barna</i>)	318
Erdélyi János levelezése I. köt. (Ism. <i>Mályuszné Császár Edit</i>)	342
Études Historiques à l'occasion du XI ^e Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm. Août 1960. Sofia 1960 (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	894
Fiatalkor a Tanácsköztársaságról (Ism. [*])	351
Lengyel munkák Magyarország történetéről (Ism. <i>Reychman</i>)	903
Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914—1918 (Ism. <i>Mucsi Ferenc</i>)	884
Magyar-zsidó oklevéltár (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	645
Opuscula ethnologica memoriae Ludovici Biró sacra (Ism. <i>Hoffmann Tamás</i>)	335
Párttörténeti Közlemények 1961 (Ism. <i>Ránki György</i>)	889
Ráday Pál iratai II. (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	876
Революционная ситуация в России в 1859—61 гг. (Ism. <i>Balogh Sándorné</i>)	901
Slavica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena. Jugoslawien und Bulgarien (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	320
Somogyi tizenkilencese (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	350
Schweizer Pioniere der Wirtschaft und Technik. 10 (Ism. <i>Berend T. Iván</i>)	671
Széchenyi az újabb külföldi irodalomban (Ism. <i>Kosáry Domokos</i>)	275
The New Cambridge Modern History II. The Reformation 1520—1559 (Ism. <i>Makkai László</i>)	673
Urbáriumok. XVI—XVII. század (Ism. <i>Szendrey István</i>)	647

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	917
A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése (Fügedi Erik)	353
A Thuróczy-Krónika szovjet kiadásával kapcsolatos megbeszélések (Bartha Antal)	936
Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról	360, 930
Helytörténeti munkacsoport alakult az ELTE Bölcsészkarán (Mészáros Károly)	940
Pályázati hirdetés	366

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1961. január 1.—június 30.)	367
A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1961. július 1.—december 31.)	943

COMENIUS UNOKÁJA

Daniel Ernestus Jablonski születésének háromszázados évfordulójára

Nagy emberek ivadékait a kortársak és méginkább az utókor ítélete többnyire kétféle mérték alá szokta vonni — mindkétféleképpen hamisan. Vagy megismétlődni látja bennük az előd nagyságát, s akár őszintén hódoló tiszteletből, akár csak célzatos személyi tömjénezésből olyan vonásokat is felfedezni vél az apából, nagyapából vagy távolabbi ősből az utódok alakjában, amelyek ezekből valójában hiányzanak, legfeljebb nagyon kicsinyített méretekben vannak meg. Vagy pedig ellenkezőleg: csak a nagy távolságot nézi apák és fiak, ősök és utódok között, s az utóbbiakat azért marasztalja el, mert nem tudtak ők is olyan nagyok lenni, mint az elődeik. Mindkét látásmód igazságtalan, egyrészt, mert nem azzal kezdi, hogy *önmagában* vizsgálja és értékeli az egyént, másrészt, mert az egyén életét kialakító tényezők közül egyedül csak a családi leszármazást veszi figyelembe s hajlandó elhanyagolni a családi tényezőnél sokkal nagyobb erejű társadalmi környezet — osztályviszonyok, politikai és egyéb ideológiák — formáló hatását.

Komenský Erzsébet fiának, D. E. Jablonskinak az alakja is, a történelmi jelentősége is eltörpül óriás szellemű nagyapjának rendkívüli egyéniségéhez és az egyetemes emberi művelődés fejlődésében máig kitörölhetetlen nyomokat hagyott pályafutásához viszonyítva. A Comenius névre — noha viselője már majdnem három százada porlad számkivetése földjében — ma is ismerős visszhang kél a kerek világon mindenütt, ahol csak az emberiség boldogabb jövődjéről és az ahhoz vezető utakról és eszközökről esik szó: a szocialista nevelésről, a tudományos megismerés határtalan lehetőségeiről, a világbékéről, a világtestvériségről. Unokájának nevével ma már leginkább csak történet-tudományi szakmunkákban lehet találkozni, még ott sem valamisűrűn. A nagyapa egyszerre volt pedagógus és lekipásztor, filozófus és politikus, filológus és látnok, száz- és százczrek csodált tanítója Európa-szerte a Brit Szigetektől a Bodrog partjáig, szülőhazájának pedig sokszor majdnem kolduskenyérre jutott száműzöttje közel félszázadon át. Az unokának már nem kellett a bujdosás keserű kenyerét ennie. Hosszú életét (1660—1741) viszonylagos jómódban, köztisztelettől körveve, majdnem teljesen zavartalanul élhette le egy új hazában, ahol nagyapja nyomdokainak nem egy tekintetben tudatos és termékeny követésével sokirányú hasznos tevékenységet folytathatott, de akkora mélyszántás, amekkora nagyapja után, tevékenységének egyik vonalán sem maradt a történelemben utána.

Születésének háromszázadik forduló évében¹ mégis megérdemli a megemlékezést — mégpedig senkitől sem jobban, mint mitőlünk magyaroktól. II. Rá-

¹ E dolgozat azért késett le a tricentenáris évről, mert szerzőjének nem volt módjában előbb befejezni a néhány ponton szükségesnek látszó kiegészítő bibliográfiai kutatásait.

kóczy Ferencnek és szabadságharcának ezt a valamennyi közt leghűségesebb és alighanem legönzettelebb külföldi barátját és segítőjét a magyar történelem lapjain kiemelkedő hely és tiszteletadás illeti meg. Semmi vonatkozásban nem követte hivebben és tevékenyebben nagyapját, mint a magyarok és a Rákóczi-ház iránti bensőséges rokonszenven. Nagyapja a maga kimeríthetetlen tudományosságával, pedagógiai lángelméjével, világot átfogó eszmei távlataival volt segítségére a gazdasági, politikai, szellemi elnyomással egyaránt élet-halálharcban álló magyarságnak — az unoka nem közönséges diplomáciai tájékozottságával és politikai befolyásával igyekezett szolgálni a magyar ügyet. Méltó, hogy ez alkalomból ne csak ezekről a szolgálatairól emlékezzünk meg röviden, hanem egész sokoldalúságában elevenítsük meg ennek a világhírre nem emelkedett, de a maga korából mindenesetre kiemelkedő embernek az alakját. Azt, amit a magyarságért tett, akkor tudjuk igazán méltányolni, ha megismerjük, milyen sokirányú másféle érdeklődés és foglalatosság közepett vitte végbe azt, amit értünk vállalt.

I

Apai és anyai ágon egyként a cseh-morva testvérközösségnek, a maroknyi voltában és teljes szétszórátásában is kivételes művelődéstörténeti jelentőségre emelkedett *Unitas Fratrum*-nak (*Jednota Bratrská*) volt a szülőtte és neveltje. Apja, nagyapja, dédapja mind püspöki tisztelet viseltek ebben a közösségben, a huszitizmus kulturális hagyományainak legnemesebb folytatójában, Csehországon kívül és belül. Már életében világhírré jutott nagyapját sohasem láthatta, de apja révén korán felébredt benne a csodáló ragaszkodás a nagy Világtanító emlékéhez és eszményeihez. Szinte gyermekkorától tudott nagyapjának magyarországi működéséről és kapcsolatairól is. Apja, akit *Figulus Péter* néven ismernek a róla szóló gyér följegyzések (ma sem tudjuk egészen pontosan, mi alapon viselte fia talán már harmincegynéhány esztendő kora óta állandóan a Jablonski nevet), egyike volt azoknak, akik Comeniust 1650-ben Magyarországra elkísérték. Akkor már, a harmincéves háború alatt és után teljessé lett az Unitasnak a saját szülőföldjén tőből való kiszaggattatása, amivel Fehérhegy előtt még másfél századon át eredménytelenül, noha folytonosan kísérletezett az egyházi és politikai reakció. A csaknem szakadatlan szorongatások között, amik a Habsburg-uralom végleges felülkerekedtével véres üldözésekké fajultak, a testvérek egyre nagyobb rajokban vették kezükbe a vándorbotot, s indultak új hazát keresni északkelet felé, porosz és lengyel területekre. Mindkét helyt számos, jó ideig virágzó településük keletkezett. A porosz területeken túlnyomó többségben levő lutheránusok nem jó szemmel nézték a jövevényeket — szórszálhasogató dogmatikus kifogások címen, de valójában társadalmi-gazdasági feltékenységek miatt. Azonban annál nagyobb pártfogókra találtak a református hitvallású brandenburgi választófejedelmekben, majd porosz királyokban. Lengyelországban viszont az ellenreformáció ekkor már javában folyt ugyan, ahol és amilyen erővel csak folyhatott — de a feudális anarchia következtében minduntalan beleütközött még jó egynéhány nagybirtokos arisztokrata család (pl. a Leszczyńskiek) ellenállásába. Az ilyenek nagyobbbrészt inkább politikai, mintsem mélyebb lelki indítékokból, inkább családi hagyományaikra, mintsem elmélyült egyéni vallásos meggyőződésekre támaszkodva, sikerrel védelmezték a sok ágra oszlott lengyel protestantizmusnak legalábbis azt a változatát, amelyikhez ők maguk

tartoztak. Az exulans cseh testvérekben ezek is, éppúgy mint a brandenburgi-porosz uralkodók, a hitrokonság kisebb-nagyobb foka mellett legfőként a *munkáskezeket* becsülték: valamelyes mobiltőkével együtt fejlett mezőgazdasági és ipari ismereteket és tapasztalatokat hoztak a testvérek magukkal, amikre mindkét országnak égető szüksége volt a fel-felújuló kegyetlen háborús pusztítások után elnéptelenedett területeken, az elnyomorodott parasztság és polgárság termelőerőinek feltöltésére. Így került át már Figulus Péter kelet-porosz, illetőleg lengyel területre, s itt, Gdańsk közelében látta meg a napvilágot fia, D. E. Jablonski is (1660. november 26.). A tehetséges és rokonszenves, még külső megjelenésével is megnyerő fiatalember gyorsan haladt előre a családi hagyomány kiszabta papi pályán, amelyet maga is szívesen vállalt, s egész életén át ragaszkodott hozzá. Lesznóban, a hírneves iskolában tanul (nagyjából már a nagyapja pedagógiai rendszerében), majd az odera-frankfurti egyetem hallgatója (alighanem itt szerez először magyar ismeretsegeket), azután Oxfordba megy s három évig tanulmányoz a nagy hírű egyetemen. Hazatérte után magdeburgi, majd lesznói pap, az utóbbi helyt az iskola rektora is (mint ilyennek tanítványa az ifjú Leszczyński Szaniszló, a későbbi lengyel király) — aztán Königsbergben (Kalinyingrád) a brandenburgi választónak, mint porosz hercegnek udvari prédikátora, 1693-tól pedig haláláig, tehát kevés híján félszázadig, Berlinben választófejedelmi, majd porosz királyi udvari prédikátor, egyben a berlini Dóm papja — mindkét minőségben nemsoká rangidősb helyen. EFélszázad alatt fejtette ki sokoldalú képességeinek és nagy szellemi energiáinak javát — több mint egy évtizeden át a magyar érdekek segítő szolgálatában is.

II

Jablonski, születésénél és neveltetésénél fogva, a cseh-morva Unitas hitét és hittanait vallotta a magáénak és sohasem szűnt meg a legbensőbb kapcsolatot ápolni a fél Európában szétszóródott, nemsoká az Új Világba is átkerült vércével és atyjafiaival. De a cseh-morva testvérek hitvallása a megelőző két század alatt meglehetősen sok változáson ment keresztül. Vallásosságuk alapjellemé — minthogy teljesen laikus kezdetekből nőtt ki s az elvont teológiai érdekeltségtől később is meglehetősen idegen maradt — kiválóan *gyakorlati* volt. Konfesszióikban éppen ezért sohasem helyeztek nagy súlyt a hittételek hajszálpontosságú megfogalmazására, és különösen azután, hogy bujdósókká váltak, igyekeztek a lehetőség szerint simulni az őket befogadó protestáns hitrokonsok hitvallásaihoz. Ez, a protestáns ortodoxia rideg uralma idején, legtöbbször a református hitvallással szemben sikerült nekik, elannyira, hogy a Brandenburg-Poroszországban kisebbségben levő, de a Hohenzollern-házzal azonos hitvallású s ezért nagytekintélyű református egyház elfogadta híveiket híveinek és papjaikat papjainak. A rengeteg teológiai fűrt kiváltott urvacsoratanban, a saját régi tanhagyományaik alapján is, könnyű volt a kálvini felfogáshoz alkalmazkodniok; a kálvini predestinációtant viszont — amely mereven ellentmondott a testvérek gyakorlati-etikus keresztény irányának s az öncélú teologizálástól való idegenkedésének — a Német Birodalomban és a Német Svájcban akkor érvényben volt református konfessziók nem helyezték előtérbe, s így a testvéreknek sem kellett azt magukra erőltetniök. Gyakorlati kereszténységük legfőbb szabályozója a *szigorú gyülekezeti jegyelem* volt, amely csak akkor lazult meg feltűnően, amikor, még cseh és

morva hazájukban, nagyúri pártfogók is tömegesen keveredtek közéjük — de az üldöztetések és bujdosások idején újból erőre kapott. Ez a fegyelem pedig nemcsak élet-, hanem *munkaszabályozó tényező is* volt közöttük, s ez tette őket (éppúgy, mint a velük párhuzamosan üldözött és bujdosó osztrák-morva anabaptistákat) kiváló munkateljesítményekre képesekké az ipar és a mezőgazdaság terén. Fegyelmezett életükben nemcsak költséges szórakozásoknak, hanem még szerényebb méretű fényűzésnek sem engedtek teret — így a tőkefelhalmozás korán jelentkezett náluk, ennek segítségével kereskedelmi és pénzüzeteket bonyolítottak le, s újabb meg újabb, már kapitalista jellegű vállalkozásokba fogtak. Az abszolutista és merkantilista irányban fejlődő brandenburgi-porosz állam politikai és gazdasági vezetése tehát őket éppúgy támogatta a saját érdekében, mint a Nagy Választó által befogadott hugenotta réfugié-ket.

Jablonski félszázadon át volt szellemi atyja a brandenburgi-porosz államterületeken letelepült cseh-morva testvéreinek, sőt kiterjesztette gondját a szomszédos lengyelországi településeikre is. Itt az atyafi-gyülekezetek különösen ki voltak téve annak a veszedelemnek, hogy felmorzsolódnak az egymással szüntelen (és a jezsuiták vezette ellenreformációs tényezők nem kis öröme) viszálykodó többi protestáns denomináció között. Jablonskinak egyik fő gondja az volt a maga tekintélyes berlini pozíciójában, hogy a lengyel protestáns felekezetek közt már régebben kezdeményezett, de a legsivárabb dogmatikus és egyházpolitikai harcok folyamán újra meg újra felbomlott kölcsönös teológiai türelmet és gyakorlati akcióegységet tető alá hozza és megszilárdítsa. Ez adta neki a közvetlen indítást arra, hogy elfogadjja az exulans Unitas legfőbb vezetősége részéről felajánlott *püspöki* tisztelet (1699), mégpedig kifejezetten az Unitas *lengyel* ágára szólóan — hogy ott annál nagyobb tekintéllyel léphessen föl, s a lengyel protestáns egyházi ügyekkel való állandó és irányadó foglalkozását ne tekintsek kívülről való beavatkozásnak.

A fiatal porosz királyság az udvar kegyeit (egy később előadandó rövid kivétellel) állandóan élvező prédikátornak ezt a püspöki címét és rangját jó szemmel nézte. Az egyre áttekinthetetlenebb s különösen az északi háború alatt már végképp zűrzavarosakká vált lengyel bel- és külpolitikai viszonyok között a *porosz* udvari papnak *lengyel* püspöksége nem kicsinyelhető lehetőséget nyújtott a lengyelországi porosz befolyás növelésére, ami mögött már ekkor burkolt expanziós törekvések állottak. A porosz királyság különben maga is „püspöktevéssel” kezdődött: I. Frigyes, a maga protestáns „summus episcopus”-i hatalomteljességéből, két másik udvari papját (egy lutheránust és egy reformátust) szintén püspökké nevezte ki, hogy a koronázási szertartás az ő segédletükkel folyjék le mind Königsbergben (a porosz hercegi székhelyen), mind Berlinben — s így ebben a tekintetben se maradjon hátra a katolikus koronázási rítus dísze és fénye mögött.

Jablonskinak éppen a püspöki gondolat és hagyomány adta a legerősebb fogózó pontot ahhoz, hogy élete egyik legnagyobb célján: a protestáns felekezetek egyesítésén, közös teológiai platformjuk kialakításán, gyakorlati akcióegységük, az ellenreformációval szemben való közösfrontú védekezésük szilárd kiformálásán, közpályája nagyobbik felében lankadatlanul munkálkodjék. Az a kezdetben teljesen laikus közösség, amelyből ő kinőtt: a cseh-morva Unitas Fratrum, megszilárdulásának első idejétől kezdve következetesen ragaszkodott ahhoz, hogy *legalább a legfőbb vezetői papi jellegűek legyenek*. Ezeket hol szénioroknak (ami a presbyter-priester-starsí szavakkal szótárilag egyen-

értékű), hol püspököknek nevezték. Jablonski maga is hol az egyik, hol a másik elnevezést alkalmazta önmagára, ebben is elsőrenden nagyapja példáját követve. A testvérközösség a legfőbb papi címhez és ranghoz szívósan ragaszkodott annak ellenére is, hogy maga az első időkben kifejezetten plebejus alakulat volt, a „püspök” elnevezés pedig nemcsak a római katolicizmusban, hanem a pravoszláviában is, az egyházfejedelem, a feudális nagyúr fogalmát takarta. Ragaszkodtak pedig hozzá azért, mert ezzel — jóhiszeműen téves hitük szerint — az őskeresztény bibliai hagyományhoz kapcsolódhattak. *Ennek a hagyománynak legfőbb hordozójául tekintették a püspöki tisztet.* A püspökökben ők is, akárcsak Róma és a pravoszlávia, az „apostolok utódát” látták, aki felszentelésekor, más püspökök „kézrátétele” (impositio manuum) által a szentlélek misztikus-mágikus módon elképzelt különleges kegyelmi ajándékaiban (charismáiban) részesül s ezáltal a „successio apostolica” részese lesz. Mint ilyen, kizárólagos hatalmat és képességet nyer arra, hogy az egyházat, illetőleg annak egy részét a „szenthagyomány”-nak megfelelően tanítsa, kormányozza, fegyelmezze, és charismáinak egy részét az általa végzett papszentelésekben (ordinálásokban) továbbadja.

A cseh-morva testvérek első püspökét állítólag egy osztrák valdens püspök szentelte ilyenné 1467 táján, ez viszont — még állítólagosabban — egy római katolikus püspöktől kapta annak idején a felszentelést. Így, ezen a nem szilárd történelmi alapon képzelték biztosíthatónak a testvérek a maguk papi vezetői számára az apostoli utódlás megszakítatlan láncolatát. Természetesen sem római katolikus, sem utraquista-huszita részről nem volt meg a hajlandóság elismerni ezt az igényt. De a testvérek annál inkább ragaszkodtak ehhez a fiktív egyházalkotmányi konstrukcióhoz, mert a reformációhoz való csatlakozásuk után nem tudtak beleilleszkedni az akkor uralkodóvá lett kontinentális protestáns egyházrendszerek egyikébe sem. Tartományúri (landesherrlich) summeepiscopatum, mint a lutheri gondolatnak és gyakorlatnak megfelelőt, nem vállalhattak, mert hiszen ezzel megtagadták volna fő egyházalkotmányi alapelvüket: mindvégig szilárdan ragaszkodni kívántak eredeti „szabadegyházi” berendezkedésükhöz, amely szerint az államnak közvetlen egyházkormányzó joga és közvetlen egyháztámogató kötelezettsége nincs és újszövetségi alapon nem is lehet. Ez volt egész történetükben — a gyakorlati kereszténységen s az arra való céltudatos nevelésen kívül — a leginkább példaadó és előremutató (és e ponton csakugyan az őskeresztény példát felújító) vonás; nem adhatták fel anélkül, hogy közösségük a lényegéből ki ne vetközzék. De másfelől a kálvini presbiteriális gondolatot: az egyháznak autonóm hatáskörben túlnyomólag laikusok által való kormányzását sem teheték magukévá, mert annak teljes és maradandó megvalósításához a cseh-morva társadalmi fejlődés ama fokán még hiányzott a legfőbb előfeltétel: a közép- és nagypolgári „demokrácia”, mint a haladó kapitalizmus terméke. Így a testvérek számára nem maradt más út, mint ragaszkodni püspöki rendszerükhöz, amely különösen az egyházfegyelmezésben nagyon jól bevált, s az üldözések és bujdosások súlyos évtizedeiben nagy összetartó erőt képviselt. Ezt még fokozták azzal a szintén katolikus eredetű aszkétikus gondolattal, hogy papjaiktól, elsősorban püspökeiktől sokáig jó néven vették, némely esetben megkivánták a coelibatusban élést, s csak akkor hagytak fel vele még fakultatív formában is, amikor már be kellett látniok, hogy több kár, mint haszon származik belőle. Viszont — a szabadegyházi jelleg, az abszolút mértékben önkéntes egyháztagság kihangsúlyozására — sokáig gyakorolták a felnőtt-keresztséget (csak

öntudatosan, érett ésszel vállalható az egyháztagság!), de később ezzel is felhagytak, főként azért, mert a folyvást forradalmi gyanúval terhelt anabaptistákkal való összetévesztés kényelmetlen volt számukra, és különben sem volt náluk a felnőttkeresztség, illetőleg az újrakeresztelés kezdettől fogva általános gyakorlat.

Jablonskinak, mint porosz királyi udvari papnak természetesen bele kellett illeszkednie az ott uralkodó államegyházi rendszerbe, és félre kellett tennie az Unitas legszebb és leggyümölcsözőbb hagyományát, a szabadegyházi gondolatot. És Jablonski, mint a lengyel exulans Unitas püspöke sem tehetett másként, az egyházhatalmat ott mohó kíméletlenséggel magukhoz ragadó világi nagyfeudálisok miatt. De egyházpolitikájának vezérgondolatává mégis a püspöki koncepciót tette, nemcsak azért, mert annak előnyeit az egész testvérközösség addigi történetében látta, hanem méginkább azért, mert a püspöki successio elképzelése már angliai évei óta hatalmába ejtette. Maga mondja el nagyon érdekesen, hogy bár püspöki, püspökunoka és püspökdedunoka² volt, kora ifjúságában a kelet-porosz és lengyel területekre áttelepült (az utolsó két Stuart-király által elűldözött) angol puritánokkal állott sűrű érintkezésben (később feleséget is ezek közül választott, Fergushill Barbara személyében) — és ezek ellenszenvvel töltötték el az angol államegyházzal szemben, főként ennek pápistás ritualizmusa és püspökeik hatalmaskodása miatt. De azután, ahogy a helyszínen megismerte az anglikanizmust, egészen más lett a véleménye róla. Akkor már — jókora elrajzolással — úgy látta, hogy nincs egyház, amely akár a tanaiban, akár a szertartásaiban, akár az alkotmányában hívebben és megszakítatlanabbul őrizné az őskeresztény hagyományt, mint ez. És attól fogva a leglelkesebb propagálója lett annak a gondolatnak, hogy a protestáns egységet legcélszerűbben az angol püspöki egyházzal való összekapcsolódás által lehet megvalósítani. Ennek tanalapjában — a nem túlságos dogmatikus élességgel fogalmazott 39 artikulusban — lutheránusok, reformátusok, cseh-morva atyafiak egyformán megtalálhatják a maguk igazát, ha nem ragaszkodnak esőkönyösen az eltérő és megmerevült formulázásokhoz, hanem a közös lényegre nézik. Szertartásait is magáévá teheti — tetszés szerinti módosításokkal — minden egyéb protestáns egyház, annyira szépek és őskeresztény stílusúak azok. Végül pedig: az anglikán egyház tartja — az Unitas-szal együtt! — az apostoli successiónak az ősegyházba visszanyúló megszakítatlan láncolatát. Ezt egyszerűen ki kell terjeszteni a püspöki rendszert addig még nem tartó protestáns egyházakra is, az anglikanizmusból nyerendő püspöki és papi felszentelések útján. Így lehet legjobban biztosítani az egységes protestáns front kialakulását Rómával szemben — de egyúttal nyitvatartani a kaput arra az eshetőségre, hogyha Róma részéről az eddigi engesztelhetetlen magatartást egyszer mégis csak felváltaná a békülékenység szelleme. Mert akkor még az egyetemes keresztény egység hiánytalan létrehozása is álomból valósággá változhatnék, éppen a püspöki apostoli successiónak, mint az egység gerincének elfogadásával, amire Róma és a pravoszlávia *a maga módján* éppoly nagy súlyt helyez, mint az anglikán és a cseh-morva egyház (és mellettük a skandináv lutheránusok is).

Jablonski czekekkel a gondolatokkal egy olyan fonalat akart megerősíteni és tovább szőni-fonni, amellyel akkor már körülbelül egy század óta folytak

² Dédapja — Comenius második feleségének az apja — *Cyryllus* püspök koronázta cseh királlyá 1619-ben Pfalzi Frigyst.

a kísérletezések katolikus és protestáns részről. Főleg a harmincéves háborúnak egész Európára kiható rettenetes megpróbáltatásai alatt és után, majd az angol polgári forradalomnak és közvetlen következményeinek megdöbbentő hatása alatt egyre több kiváló ember próbálkozott meg időnként híveket szerezni az általuk — persze a lehető legváltozatosabb formák között — elképzelt vallásegyesítés számára. Elég csak fölemlítenünk katolikus részről a Spinola és a Bossuet, protestáns részről a Dury és a Calixtus neveit. Ezeket a törekvéseket egymásután érték a kudarcok, nemcsak a katolikus — protestáns újraegyesülés tervében, hanem még abban a sokkal szerényebb elgondolásban is, hogy legalább a két fő protestáns felekezet egyesüljön és ne őrlődjék fel a legsivárabb dogmatikai testvérharcokban. Ezeknek eltávoztatása elsősorban a református vallású, de nagy lutheránus többség felett uralkodó Hohenzollern-dinasztiának volt régi vágya és érdeke, amelyet szakadatlan kísérletezésekkel próbált volna megvalósítani.

A berlini udvari főpap a vallásegyesítésre irányuló évtizedes törekvéseivel egyfelől a nagyapja eszményi gondolatkörében mozgott, másfelől a saját kora legegységesebb szellemének, a nála 14 évvel idősebb *G. W. Leibniz*-nek idealisztikus terveivel kapcsolódott össze. Leibniz éppúgy mint Comenius, mindenféle szűk vallási szempontnál előbbvalónak tartotta az általános emberi boldogság és jólét kimunkálását a véres háborúkban agyonmárcangolt, dühödt felekezeti és egyéb viszályokban égő emberiség számára. Ezért kívánták mindketten egyetemes emberi birtokká tenni a tudomány és a művelődés minden javát, és biztosítani annak békés, termékeny élvezését. Ehhez a célhoz vezető *egyik* útnak fogták fel mindketten a vallásegyesítést. Comenius, aki közelről és tapasztalásból ismerte Róma üldöző dühét, a protestáns összefogást tartotta a legközelebbi elérendő jónak, s ezért építette ki kapcsolatait, fáradságtalanul egyeztető szellemben, anglikanizmus és puritanizmus felé egyformán. Leibniz viszont a maga filozófiájának napsütötte magasságaiból, földtávolságból nézte a dolgokat, és a katolikus-protestáns egyesülésért, reunióért fáradozott jó darabig, az egész lényét átható optimizmussal elérhető közelségben gondolva azt. Jablonskiban sokkal több volt a realitások iránti érzék, mint akár prófétai lelkű nagyapjában, akár filozófus barátjában, s a hosszú, nehéz és végül is sikertelen tárgyalások során mindkettejük valószínűtlenül színarany gondolatait igyekezett a gyakorlat aprópénzére felváltani — de így sem ért cél. Egy még a XVII. század közepén keletkezett keserű szójáték szerint a sokatígérő „*charitativum colloquium*”-okból egymásután „*irritativum*”-ok lettek! Azt ugyan, kiváló politikai tájékozódó képességével, jól meglátta Jablonski — rendszerint a Hohenzollern-udvarral s az állam vezető személyiségeivel is meg tudta láttatni —, mekkora *politikai* előnyök is származhatnak a protestáns vallásegyesítésből az új porosz királyságra, amelynek belső feszültségei közt nem utolsósorban volt a protestáns felekezeti harc. Hasonlóképpen rá tudott mutatni annak jelentőségére is, hogy az angol államegyházzal való összekapcsolódás révén Brandenburg-Poroszország nagyban megerősítheti a már világhatalom felé fejlődő Angliához való viszonyát is, és attól a saját külpolitikai terveiben, expanziós törekvéseiben, tengeri és szárazföldi kereskedelme föllendítésében jóval nagyobb támogatást remélhet, mint a katolikus szárazföldi hatalomtól, Ausztriától, amellyel a porosz királyság szövetségi kapcsolatai ekkor már erősen kezdtek lazulni, hogy aztán, éppen Jablonski halála évében, végleg szétpattanjanak. De az udvari főpap politikai éleslátása odáig már nem terjedhetett ki — s a magasröptű világpolitikai terveket szövő filozófusé még

kevésbé —, hogy fel tudták volna ismerni: vallási és politikai ellentétek kiküszöböléséhez, háborús fenyegetések elhárításához nem elég elvont békeideák hirdetése, amíg az emberi társadalom életének alapjában, a gazdasági termelés világában kibékíthetetlen ellentétek dűlnak, s ezek következtében a politikai, társadalmi, vallási békeálmok délibábos fényét újra meg újra elhomályosítják az osztályharcok véres valóságai. *Ezen alapvető szempont iránt sem Leibniznek, sem Jablonskinak nem volt érzéke* — osztálykorlátaik és filozófikus-vallási idealista beállítottságuk miatt akkor nem is lehetett. Legtöbb érzéke még magának Comeniusnak volt, aki nagyszerű pedagógiai gondolatait átfogó társadalomreform követelésével is kiegészítette, de anélkül, hogy a valóság világában bármit is el tudott volna ebben az irányban érni. Ismételt nagy nekifutások után hamvukba holtak mind a Leibniz-, mind a Jablonski-féle uniókísérletek. Amaz csalódottan és elhagyatottan tért sírjába — emez, aki Leibnizet egy negyedszázaddal túlélte, még azt sem tudta elérni, hogy a saját uralkodói elfogadják az angol püspöki gondolatot apostoli successióval, angol rituáléval, leegyszerűsített anglikán hitvallással (pedig mindezt Leibniz is hathatósan támogatta volna!). Jablonski királyi pártfogói egyszerűen azt mondták: majd neveznek ki *ők* püspököt, amikor szükségesnek látják — amint tették már eddig is —, de a saját summeepiscopatusukat, mint abszolút fejedelmi hatalomteljességük egy igen jelentős tartozékát, nem engedik megcsorbíttatni egy, sem a német lutheri, sem a református talajban nem gyökerező, idegen egyházrendszer átültetésével. Jablonski mindössze azzal a reménységgel hünyhatta le szemét, hogy az ő fáradozásai által porhanyóvá lett talajból egyszer csak mégis ki fog nőni a porosz egyházi unió. És ez csakugyan be is következett uralkodói nyomásra 1817-ben, amikortól fogva azonban az uniált protestáns egyházi élet már teljesen a szentszövetségi reakciónak vált eszközévé, királytól kinevezett püspökökkel, sőt egyszer érsekkel — amit aztán egy század múlva a hitleri egyházpolitikának egyszerűen csak le kellett másolnia.³

III

A vallásegyesítési törekvések mind Leibniznél, mind Jablonskinál vég-sőleg a korai felvilágosodás hatására vezethetők vissza — aminthogy ezek a hatások megtalálhatók már a Comenius nagyon összetett egyéniségében, világ- és emberjavító eszméiben és terveiben is. A természettudományos gondolkodáshoz mindhárman különbözőképpen viszonyultak. Leibniznek azt az alaptételét, amelyet éppen egy Jablonskihoz írt levelében (1698 március?) így fogalmazott meg: „*meine Regel ist dass in der Natur nichts unerklärlich, obschon uns die Erklärung unbekand*” — nemhogy a misztikus Comenius, hanem még a jóval alacsonyabb hőfokban vallásos unokája sem lett volna hajlandó fenntartás nélkül aláírni. Viszont mindhárman hatása alatt állottak a renaissance és a humanizmus óta egyre erősebben jelentkező ama szemléletnek,

³ Itt jegyezzük meg, hogy Jablonski a maga vallásegyesítő terveivel és apostoli successió gondolataival Magyarországon — ahová pedig diplomáciai tevékenységének sok szála fűzte hosszú ideig, s ahol Dury is, Spinola is próbálkozott ily irányban előtte — eddigi tudomásunk szerint egyáltalán nem kísérletezett. De még ha ezt megpróbálta volna is a Rákóczi-szabadságharc viharai közben, akkor sem ért volna célt, minthogy legközelebbi hitrokonai, a magyar reformátusok, noha az ő élükön is olykor „püspök”-nek nevezett superintendensek állottak, kezdettől fogva igen határozottan elutasították, mert — helyesen — római hatásnak tartották az apostoli-püspöki successio gondolatát. Ezzel csak Sina Miklós mert kísérletezni háromnegyed század múlva — ő is hiába!

amely a bővülő természetismeret, a tudományos biblia- és dogmakritika meg a gyakorlati-etikus életfilozófia követelményeit egygyéforrasztotta a szűk és sötét vallásfelekezeti korlátok lebontásának követelésében. A felvilágosodásnak ez volt az első nagy frontáttörése — nehéz és hosszantartó harcok között — a középkor szellemi maradványaival szemben, amelyeket katolikusok és protestánsok jó ideig versengve őrizgettek, ápolgattak, védelmeztek.

Jablonski azonban pap létére sem csak ezen az egy vonalon segítette elő a felvilágosodás érvényrejutását német földön. Leibnizzel összefogva, és a rendkívül önálló gondolkodású, minden felekezeti-dogmatikus korláton merészen felülemelkedő Sophie-Charlotte porosz királynénak (I. Frigyes második feleségének) hathatós pártfogása alatt Jablonski már 1698-tól kezdve szívósan buzgólkodik előbb egy asztronómiai obszervatórium, majd egy természettudományos „Sozietät” felállításán (1700). Ez bővül ki 1711-ben a későbbi „porosz királyi” berlini Akadémia ősvé, akkor már nemcsak természettudományi, hanem filológiai osztállyal is (különösen tekintettel a keleti nyelvészetre). Európában ez volt a legelső olyan legmagasabb szintű tudományos munkaközösség, amely *egyazon szervezetben* ölelte fel a természeti és a filológikus tudományokat — kétségen kívül a Comenius „pansophikus” elgondolásának és a leibnizi világharmónia-eszménynek hatása alatt. Jablonski nagy odaadással és fáradhatatlan energiával munkálkodott az Akadémia megalapozásán és fejlesztésén. Kezdetől fogva alelnöke volt, s mint ilyen Leibniznek, az első elnöknek hűséges munkatársa, majd 1733-tól az elnöki székekben második utóda. Leibniz gyakori távollétei alatt tulajdonképpen már eleitől ő biztosította a folytonosságot a fiatal intézmény vezetésében. Az akadémiai gondolatlat végképpen nem rokonszenvező „káplár-király”, I. Frigyes Vilmos uralma idején akárhányszor a teljes elsorvadástól vagy épp feloszlástól kellett a maga ritka szívósságával és ügyességével megmentenie életének ezt a legmaradandóbb alkotását. Hogy az uralkodói ellenszenvet s az Akadémia ellen folyvást intrikáló udvari körök aknamunkáját kivédhesse, a király durva szeszélyeinek néha annyira deferált — különösen az igen szűk marokkal mért anyagi ellátmányok kérdésében —, hogy emiatt egyidőre, szerencsére nem véglegesen, még Leibnizzel is megromlott a viszonyuk. Az univerzális szellemű és már akkor európai nevű, önérzetes nagy filozófus szolgáltságnak érezte az udvari pap túlzott lojalitását, ami miatt neki (Leibniznek) még érzékeny anyagi károsodást is kellett szenvednie. Ettől a kellemetlen epizódtól eltekintve, Jablonskinak az európai művelődés történetében a legnagyobb érdeme kétségtelenül a berlini Akadémia alapításához fűződik. Ebben a világtekintélyre emelkedett tudós testületben, a reakciós porosz állameszmének, majd a német birodalmi expanziós törekvéseknek való gyakori hódolás mellett is, minden nemzedékben akadtak olyan tudományos egyéniségek, akik a természeti, a filológiai meg a társadalmi-történelmi tudományok terén valóban nagyot alkottak és korukhoz képest haladó gondolatokat képviseltek.

IV

Tudományos érdeklődésének sokoldalúsága mellett is érthető, hogy első sorban a bibliával összefüggő nyelvészeti és művelődéstörténeti tanulmányok foglalkoztatták az udvari „első prédikátort”. Korának jelesebb sémi filológusai közé tartozott. Még egyházi beszédeiben is első renden a filológiai anyag a figyelemre méltó: az alapul vett bibliai igéknek nyelvi boncolása és történelmi

összefüggéseikbe illesztése. Ezzel rendszerint agyonnyomja tulajdonképpeni prédikatori és lelkipásztori mondanivalóit is, pedig különben fel-felcsillan hosszú és tekervényes fejtegetéseiben a legértékesebb „bratrszká” örökség: az atyafiak gyakorlati kereszténysége és eticizmusa. Ezzel együttjár prédikációinak ama korban talán legnagyobb, és különösen egyházi főembereknél legritkább *negatív* érdeme: a felekezeti polémikától való óvatos tartózkodás, leszámítva az itt-ott mégis eléggé élesen kihallatszó Róma-ellenes hangokat.⁴

A biblikus-prédikatori érdeklődési körön túlmenőleg a sémi filológia terén legértékesebb vállalkozása volt Jablonskinak a *babyloni Talmud új kiadása*, amiért súlyos anyagi kockázatot vállalt (hosszabb ideig saját héher nyomdája is volt), s öregségére majdnem belébukott a hatalmas vállalatba. Az azonban mindenestre megállapítható, hogy ezen, a maga nemében páratlan művelődéstörténeti dokumentum felé nem tisztán öncélú tudományos érdeklődéssel fordult. A Comenius halálától unokája haláláig terjedő háromnegyed században a felvilágosodás egyre jobban előretörő hatásai még lépten-nyomon keverednek nemcsak alchimista kísérletekkel — amelyek a fejlődő természettudományos gondolkodást sokszorosán megzavarják —, hanem apokaliptikus és chiliastikus világvégvárásokkal is, amikkel nemcsak jámbor, egyszerű hívők, hanem komoly, nagyműveltségű, tudós emberek is (lásd első-sorban magát Comeniust!) keresik a kiutat a borzalmas háborús jelenből a dicső jövő, Krisztus „visszajövele” és „ezeréves uralma” felé. Ezeknek a „végső időkre” vonatkozó fantasztikus képzeteknek pedig századok óta egyik törzselemük volt (bibliai motívumok továbbfejtésével) az összes zsidók és „pogányok” „megtérésének” várása. Ennek a váradalomnak a szolgálatába állították a *missziói gondolatot* — főképpen a protestánsok, mert a katolikus egyházban az apokaliptika és a chiasmus dogmatikai és egyházpolitikai okokból ekkor már csak szórványosan jelentkezhetett, inkább rejtekben élt. A missziói gondolat szerint a „visszatérő” Krisztus útját elő kell készíteni, hogy a „megtért pogányok” és zsidók beláthatatlan sokasága hozsannázzék, kezében pálmaágakkal, diadalútja elé. Jablonskit, sőt általános humanitárius-kulturális szempontból Leibnizet is érdekelte a pogánymisszió, a fiatal Akadémiait is foglalkoztatták vele, magának Jablonskinak pedig nagy része volt a cseh-morva testvérközösség legifjabb ágának, a mai napig erőteljes pogány-

⁴ Itt kell följegyeznünk, hogy Jablonskinak, a teológusnak és prédikátornak magyar hitrokonai között eddigi tudomásunk szerint egyetlen irodalmi hatása maradt. „Die Letzten Worte Salomons im XII. Capitel seines Predigers, verzeichnet, Und in verschiedenen Betrachtungen der Christlichen-Dohm-Gemeine allhier vorgetragen” c. prédikáció-gyűjteményét (Berlin, 1733 — a beszédeket J. 1730 körül tarthatta) — magyarra fordította és „*Bölcs Salomonnak utolsó szavai . . .*” c. a. Kassán, 1792-ben kinyomatta Sebők József bécsei (Borsod m.) református lelkipásztor. A fordítóról, aki a beszédeket magakészítette imádságokkal is megtoldotta, nem sokat tudunk azon kívül, hogy 1739-től 1806-ig élt, több hasonló természetű eredeti és fordított munkát is közrebocsátott; ezek közül egyet, egy franciából fordított református kiskátét, mely két kiadást megért magyarul, 1813-ban *szlovák* fordításban is kiadtak Sárospatakon. Az elég elevenen gördülő s a Jablonski gyakorlatias kereszténységét jól tükröző fordítást Sebők Szent-Péteri Sámuelnek, több vármegye táblabírájának (akit „pátrónus”-ának tiszttel) ajánlotta, vigasztalásul mindkettejük öregségének „erőtlenégi” között. A félszázaddal azelőtt meghalt Jablonskiról sem az ajánlásban, sem az olvasóhoz intézett előbeszédben nem esik semmi lényeges szó, arról éppen nem, mi révén irányult a fordító figyelme Jablonskira és annak sok prédikáció-kiadványa között éppen erre. Az mindenesetre érdekes, hogy a porosz királyi udvari prédikátor beszédeinek magyar kiadására éppen 1792-ben került sor, amikor a porosz támogatásban is reménykedő magyar köznemesi ellenállás, ha már nagyon lelohadt is, de még nem húnyt ki egészen.

missziót folytató herrnhuti (Zinzendorf-féle) „Brüdergemeinde”-nek felsőlausitzi talajon való felsarjasztásában és megerősítésében (1737). De Jablonskit főképpen mégis a zsidók „megtérítésének” ügye foglalkoztatta, és ennek *nem* szerencsés szolgálatába állította a maga kétségtelenül nagy sémi filológiai készségét is. Az volt ugyanis az elgondolása — amiben már protestáns és katolikus teológusok között egyképpen voltak elődei —, hogy a zsidók „megtérését” elő lehet mozdítani, ha a *saját* vallásirodalmi dokumentumaikból fejükre lehet olvasni, hogyan gondolkoztak és gondolkoznak ők Krisztusról, milyen „szentségtörő káromlásokkal” emlegetik életét és tanait. Ettől majd megrettennek, elszégyellik magukat, és — kivált ha keresztény egyházi és politikai részről meggyőző „felvilágosításokat” hallanak, sőt némi kegyes presszióban is részesülnek — sietnek „megtérni”. Tulajdonképpen a babyloni Talmud új kiadása ügyébe is belejátszott a kétségtelen tudományos érdek mellett ez a nem nagyon jámbor „missziói” gondolat: hadd lássa meg a világ, hogyan beszél a Talmud Jézusról — hiszen addig ezt a zsidóság, a meg-megújuló barbár üldözésektől rettegvé, amennyire csak tudta, titkolta (a lengyelországi zsidók pl. a *saját* hitközösségükbe tartozóknak 1631-ben még a nagy átok ferhe alatt tiltották el ezeknek a részeknek csonkítatlan kinyomatását!). Ámde a zsidósággal kapcsolatban volt Jablonskinak olyan sajnálatos cselekedete is, amelyet a tudományos érték szempontjából sem lehet pozitív módon minősíteni, mint a Talmud-kiadást. Kortársa, az 1704-ben meghalt, a tudományban semmi komoly értéket nem jelentett *Joh. Andr. Eisenmenger* heidelbergi egyetemi tanár (akit a régebbi irodalomban tévesen emlegetnek zsidóeredetűnek) 1700-ban kiadott egy könyvet, amelynek már a címe elárulja tartalmát: „*Entdecktes Judenthum, oder gründlicher und wahrhafter Bericht, welcher Gestalt die verstockten Juden die hochheilige Dreifaltigkeit erschrocklicher Weise lästern und verunehren . . .*”. A szerzőt állítólag szintén „missziói” célok vezették, a keresztények és a zsidók „összebékélését” akarta munkálni — de valójában elvakult vallásgyűlölet szólt féremunkájából: néhány való történeti tényt ferdítésekkel, hamis adatokkal és ősrégi gonosz rágalmakkal oly vakmerően kevert össze, hogy egyébre nem volt alkalmas, mint a Német Birodalomban már akkor periodikusan vissza-visszatérő zsidóhajsza egy újabb veszedelmes hullámának előhívására. Az állami pénzgazdálkodás szempontjából már ekkor is igen jelentékeny tőkeerőt képviselő németországi, főleg majna-frankfurti zsidóság vezető körei érthetőleg felháborodtak; felhasználták a néha nagyon is rájuk szoruló császári udvarban bírt befolyásukat, és magával a Habsburg-császárral tiltatták el a könyv terjesztését *az egész birodalomra szólóan*. Néhány év múlva azonban a pompakedvelő és pazarlásra hajló első porosz király, I. Frigyes feszült viszonyba került az ottani zsidóság fő pénzembereivel, akiknek tőkeerejét egyébként pénzzavaraiban ő is elég gyakran vette igénybe. A berlini gazdag zsidók közt akkor éppen belső viszály dúlt, s a király ezt is fel akarta használni megfélemlítésükre. A háttérben pedig valószínűleg már a menekült és az udvarnál nagybefolyású hugenották jelentős tőkeérdekeltsége állott, sőt talán a kapitalisztikus irányban szintén érdekelt cseh-morva menekült közösség sem nézte rossz szemmel a zsidók visszaszorítását és befeketítését. Jablonski ezen a ponton, elferdült „térítői” buzgalmaiban, teljesen megfélekezett a keresztény papot — legalábbis papíron és elméletben — elsődlegesen kötelező magatartásról. Nem elégedett meg azzal, hogy prédikációiban tett — persze szintén „missziói” célzattal és hevülettel — efféle nyilatkozatokat a zsidókról: „nach ihrer letzten Zerstörung durch die

Römer sie nicht mehr ein Leib der Kirchen, sondern ein Todten-Aas sind, und wir die Juden, die noch heutigen Tages uns vor Augen schweben, nicht anders ansehen können, als stinkende Maden und Gewürm eines verfaulten Leichnams". Hanem rávette könnyen befolyásolható uralkodóját arra az éppoly vakmerő, mint amilyen oktondi lépésre, hogy a pár évvel azelőtt kelt császári eltiltó parancsal dacolva s a császári szövetséges jóindulatát kockáztatva (holott királyi koronáját is elsősorban annak köszönhette!), „tudományos érdekből” újra kiadatta 1711-ben az Eisenmenger gyalázkodó könyvét (még hozzá a székvárosban, Berlinben, amit azzal akartak elég együgyűen eltitkolni, hogy nyomdahelyül Königsberget jelezték!). *A kiadás költségeit maga a király viselte.* A dolognak közvetlenül semmi komolyabb következménye nem lett a berlini zsidóság megdöbbenésén és átmeneti visszahúzódásán kívül. Azonban a Hohenzollern- és a Habsburg-ház közti kapcsolatok lazulását ez az esemény is elősegítette. Az elvetett beléndekmag pedig 160 esztendő múlva új változatban kelt ki a hirhett *Aug. Rohling*-nak (aki katolikus pap, teológiai tanár, végül kanonok volt) „*Der Talmudjude*” (1871) c. könyvében, amely nagyrészt az Eisenmenger hazug állításait öltöztette népszerű és „modern” köntösbe, könnyen kezelhető „dokumentációs anyagot” nyújtva minden további antiszemita publicisztika és agitáció számára, el egészen a nácizmusig.

V

Jablonskit az efféle kétes vagy nem is kétes értékű lépésekre nem annyira a faji vagy felekezeti gyűlölködés vitte rá — ami nem volt alaptermészetében, a neveltetéséből sem következett —, hanem az a föltétlen lojalitás, amellyel uralkodója iránt viseltetett. Mint prédikátor semmiben sem maradt hátra Bossuet mögött a királyi hatalomnak valóságos istenítésében. „Wenn wir betrachten — hirdette a templomi szószékből —, dass das Ebenbild Gottes am Menschen, mit bestanden in der Herrschafft über die Creaturen, mögen wir sagen, dass zwar alle Menschen Gottes Ebenbild sind, doch mit Unterscheid. Gemeine Menschen sind gleichsam nur wie Bruststücke, Könige und Fürsten aber stellen Gott vor in gantzer Positur und Lebens-Grösse nicht nur das Gesicht im vernünftigen Wesen, sondern auch Hände und Füße, in der grossen Gewalt und Macht, welche sie üben: denn Menschen zwar beherrschen die Thiere, Fürsten aber beherrschen die Menschen.” A gyorsan fejlődő porosz királyi abszolutizmusnak ennél — és Jablonski egyéb hasonló megnyilatkozásainál — külön ideológiai támaszt vallásos oldalon keresve sem lehetett volna találni. Az egykor üldözött és bujdosó szabadegyházból kinőtt udvari prédikátor-püspök már nem érte be azzal, amit elvégre az Unitas megelőző nemzedékeinek vezető alakjai, maga Comenius is, kénytelenek voltak időnként a rájuk bízott szegény exulans-nyáj érdekében elvállalni: hogy uralkodóházak s egyéb világi hatalmasságok pártfogását esetről-esetre kérték és munkájuk fejében elfogadták, olykor az anyagiakra kiterjedően is (lásd pl. Comenius és a Rákócziak viszonyát!). Jablonski már egyenesen *hozzákötötte* a brandenburgi-porosz református egyház sorsát s ezzel együtt nagyrészt a porosz és a lengyel sas szárnyai alá húzódott exulans testvérei biztonságát is az abszolút királyi hatalomhoz (természetesen a lutheránus egyházban is megvolt már ekkor egy hasonló folyamat). Ő volt a legerősebb kristályosodási pont abban az érdekes társadalomtörténeti alakulásban, amely — mint legújabbban kimutatták — valóságos „Staatsgesellschaft”-ot képviselt, a református király trónjának a

nehezen megtörhető lutheránus rendiséggel szemben való föltétlen támogatására. Ennek a polgári jellegű társadalmi tömörülésnek magvát adták a részben nem is német, hanem cseh-morva és főként hugenotta-francia eredetű lelkészcsaládok és azoknak ivadékai. Ezek a sokszoros összeházasodás révén utoljára valóságos dinasztia-féleséget alakítottak ki, leszármazottaik, amennyiben nem szintúgy lelkészi vagy tudományos pályára léptek, egyre nagyobb mértékben kerültek magasabb, sőt legmagasabb állami hivatalokba, nemesi rangba, jelentős diplomáciai vagy egyéb politikai, gazdasági stb. természetű külön megbízásokat is kaptak — s mindezek fejében tűzön-vízen keresztül támogatták vagy másfél századon át a dinasztíát és a legfőbb államvezetést. Jablonski nem inaugurálója volt ennek a jóval előtte megindult folyamatnak, de kétségtelenül a legmélyebb medret ásta neki a maga közel félszázados udvari szolgálata alatt. Teljesen azonosította magát a Hohenzollern-ház politikai magatartásával, amely akkor már mind észrevehetőbben kezdett kétarcúvá válni. Egyfelől igyekezett fenntartani az osztrák Habsburg-nagyhatalommal a hagyományos jó viszonyt, másfelől egyre céltudatosabban munkálta annak előfeltételeit, hogy mielőbb egyenrangú versenytársává lehessen külpolitikailag, gazdaságilag s mindenekfölött katonailag. A Hohenzollernnek a maguk, egyelőre összefüggéstelen darabokból álló királyságának hadászati, gazdasági és belpolitikai okokból egyaránt fontos kikerekítésére már ekkor expanziós tervekkel foglalkoznak mind a négy égtáj, de főként Észak és Kelet felé. Ezeknek a terveknek legfőbb akadályát okkal a Habsburg-hatalomban látják. Bécs a század elejére a török nyomástól, a spanyol örökösödési háború befejeződése óta jó időre a vetélytárs francia nagyhatalom szorongatásától is szabadul, és újult erővel lát neki a megelőző századokban annyi gátlással küzdött abszolutisztikus-centralisztikus szervezkedésének. E célkitűzése egyik legfőbb eszközeinek a teljes katolikus vallásegység helyreállítását tekinti, és változott módszerekkel, de lényegében most is kíméletlenül folytatja — a felvilágosodás kellős közepén! — az ellenreformációt, csak épp a legdurvább kegyetlenségekben nem követi e téren francia vetélytársa egyidejű példáját. Az idők jelei kedvezőeknek látszanak: a németbirodalmi protestantizmus nagy vérveszteségei óta egymást érik kisebb-nagyobb német fejedelmi házak katolizálásai, amelyek közül legnagyobb megdöbbenést s a másik oldalon megfelelő diadalérzetet vált ki „Erős” Ágost szász választófejedelemnek a lengyel trón elnyerése érdekében történt 1697-i konvertálása. Eladdig a szász választók voltak a „director”-ai a német evangélikus rendek birodalmi gyűlési szervezetének, a Corpus Evangelicorum-nak. Most ezt a feladatot természetszerűleg veszi át az éppen akkor születőben levő új porosz királyság, amelynek szétdarabolt hódítmányai területén néhol jelentős számban élnek katolikus alattvalók is. Ezeknek szabad vallásgyakorlatát több-kevesebb korlátozással biztosítja, hogy maga azután annál nagyobb nyomatókkal léphessen föl a katolikus uralkodók alatt élő protestánsok védelmére, *elsősorban a habsburgi területeken.*

Ennek a porosz politikai magatartásnak egyik leghasznosabb eszközéül éppen Jablonski bizonyult. És ebben a vonatkozásban *különösen figyelemreméltók az ő magyar kapcsolatai.* A magyar protestáns egyházakról és a Rákóczi-házról kétségtelenül már a nagyapja és az apja emlékezéseiből tudott egyet-mást. Mint említettük, magyarokkal először alighanem odera-frankfurti diákkorában ismerkedik meg; találkozhatott ilyenekkel talán angliai évei folyamán is. Komolyabb magyar érintkezései már első berlini éveiben elkezdődnek. 1696-ban ott találkozik a fiatal gróf Teleki Pállal (az erdélyi történelemből

ismert Teleki Mihály fiával), aki a választófejedelem vendégeként tanulás és tapasztalás végett tartózkodik Berlinben. Ennek előadja, hogy ő többekkel együtt egy nagy tudományos terv megvalósításán munkálkodik: meg akarják írni a magyar, az erdélyi és a szláv egyházak történetét. A magyar kereszténység és reformáció történetéről azonban egyáltalán nincsenek még pontos, adatszerű értesülései — Teleki tanácsát kéri, kihez forduljon. Ez ajánlotta aztán neki *Pápai Páriz Ferenc* és *Enyedi István* nagyenyedi kollégiumi professzorokat. Jablonski erre 1696 júliusában mindkettejüknek levelet írt. Amannak, a már akkor nagynevű orvosnak, nyelvésznek, ájtatossági és egyháztörténelmi írónak (akinek 1680-ban már megjelent rövid latin nyelvű magyar ref. egyháztörténelmi munkáját, a „*Rudus Redivivum*”-ot Jablonski ekkor még, úgy látszik, nem ismerte) rövidebb buzdító levelet küldött: gondoljon, biztatta, a Lukács evangélista példájára, az is orvos volt, és lám, mégis milyen kitűnően megírta a nevére elnevezett evangéliumot és az Apostolok (selekedeteit! Emennek, a szerényebb tehetségű és munkásságú Enyedinek pedig terjedelmesen kifejtette: jól tudja ő, hogy a magyarság eredete és nyelve szerint különül özik a szlávoktól, de körül van azokkal véve és a legszorosabb összeköttetésben van és kell, hogy legyen velük, hiszen például a lengyel és a magyar nemzet kölcsönösen adott egymásnak királyokat, „ut adeo nefas videatur a Slavonica historia vos Slavis undique cinctos ipsamque Slavoniam tenentes divellere”. Különben is, szlávok és magyarok egyazon keresztény evangéliumi egyház tagjai, együtt világosítottak meg a reformációban, együtt szenvedtek a hitért, illő, hogy együtt szerepeljenek a történelem évkönyveiben. Együtt lettek részben áldozatai az antitrinitárius „konkolyhintésnek” is! (A szentháromságtan ellenzőire Jablonski dogmatikai toleranciája már nem terjedt ki — ebben is anglikán példát követett.) Otrokoeci Főris Ferencnek — mondja tovább — még protestáns korában írt „*Origines Hungaricae*” c. művét (1693) ismeri ugyan, de nem tudja, megírta-e a röviddel azután katolizált szerző az e műve előszavában megígért magyar egyháztörténelmi művét is.⁵ Végül Jablonski fölvezolja a társas mű egész tervezetét, és Enyediék döntésére bízza, külön jelenjék-e meg az általuk megírandó magyar rész, vagy pedig a „*Historia Slavonica*” II. köteteként, „*Historia Ecclesiarum Hungaricarum Transylvanicarum et Slavonicarum (Savum inter et Dravum interceptarum)*” címmel (amiből kiderül, hogy Jablonskinak lehettek valami homályos értesülései a drávántúli egykor virágzó protestáns gyülekezetekről, amelyeket azonban már a XVIII. század elején csaknem maradéktalanul elsöpört a kiűzött török hódítónak nyomába lépő habsburgi ellenreformáció). Ha Enyediék a művet nem maguk akarják kinyomatni, hanem Jablonskiékra bízzák, ezek nevében Jablonski megígéri, hogy a költségeket is ők fogják viselni.

Pápai Páriz még ugyanezen év augusztusában válaszolt Jablonskinak. Köszönete mellett megígérte, hogy a maga egyháztörténelmi gyűjtését rendelkezésre fogja bocsátani. A nagyszabású történetirodalmi terv mégsem valósulhatott meg. Magától Jablonskitól csak kisebb terjedelmű, történetirodalmi s méginkább egyházpolitikai jellegű munkálatok maradtak fenn, főképp az Unitas és a lengyel protestantizmus történetéből, a püspöki successio, a vallás-egyesítés kérdéseiről. De a levélváltásnak mégis lett valami maradandó eredménye magyar vonatkozásban. Pápai Páriz kérésére és Jablonski buzdó köz-

⁵ Megírta, már katolikus korában „*Historia ecclesiastica Hungarorum*” c. a., de kéziratban maradt, a Kaprinay-gyűjteményben található.

benjárására a választófejedelem még ugyanazon 1696. évben két ösztöndíjat alapított az odera-frankfurti egyetemen, ott továbbtanuló nagyenyedi diákok számára. Ezt a választónak még ez esztendő végén maga a nagyemlékű és szerencsétlen végsorsú gróf Bethlen Miklós kancellár, mint református eklézsiái és kollégiumi főkurátor köszönte meg hálálkodó levélben. Szó volt ez alkalommal arról is, hogy az electoralis stipendiumok számát fölemelik és Erdély többi református kollégiumából kiküldendő magyar diákokra is kiterjesztik, de ez már nem valósult meg.

Jablonski ettől fogva — nyilván uralkodója tudtával és csöndes helyeslésével — nem szűnt meg érdeklődni a magyar ügyek iránt, beleértve a pár év múlva megkezdődött szabadsághozgalmakat is. Azt máig sem tudjuk, volt-e neki valami része II. Rákóczi Ferencnek a bécsújhelyi börtönből való kiszabadításában. Kétségtelen, hogy ez a némely pontjában még ma is homályos akció összefüggésben volt a porosz udvarral, de benne a főszerepet eddigi tudomásunk szerint a Bécsben és Berlinben egyaránt kedvelt, *P. Wolff* néven ismert jezsuita (kurlandi báró, Friedrich von Lüdinghausen) játszotta, aki hallatlan raffinaltsággal támogatta a császár előtt Frigyes választónak királyságra törekvését — *avval a hátsó gondolattal, hogy így majd elő lehet talán készíteni a Hohenzollernnek katolizálását is*. Valószínűleg ez a végső cél vezette Wolff pátert Rákóczi megszöktetésének gondolata felé (amelyhez a jelek szerint ő vívta ki a császár titkos helyeslését). A híres „cretnek” erdélyi fejedelmi ház *katolikus* sarjának a vérpadon való elemésztése, a *katolikus* császár akaratából, nem tett volna jó szolgálatot a messzenyúló jezsuita terveknek egy újabb európai háború küszöbén. Közelebbről pedig fellőszítette volna a porosz udvart a jezsuiták által titokban gondosan kitervelt konvertálási kísérletek ellen, amelyekbe egyideig a siker némi kilátá ával be tudták már vonni a Hohenzollern-ház egyes nőtagjait is. — Mindenesetre bizonyos azonban az, hogy Jablonski a Rákóczi-szabadságharc legkezdetétől fogva rokonszenves érdeklődéssel kísérte a küzdő magyarság ügyét, s igyekezett azt, főként diplomáciai téren tett jószolgálateival, elősegíteni. Legfőbb magyar összeköttetése ez években Ráday Pál volt, a nagy fejedelemnek a szabadságharc végéig leg-hívebb és legtehetségesebb munkatársa. A még csak kisebb részében kiadott Jablonski—Ráday-levelezés nélkülözhetetlen megvilágítást ad Rákóczi diplomáciájának főként északkelet és északnyugat felé irányult szövevényes szálaihoz. Az udvari prédikátor, aki a király mellett a külügyek legfőbb intézőinek, *Paul v. Fuchs*, majd 1704 óta *Heinrich Rüdiger v. Ilgen* titkos tanácsosoknak is teljes bizalmát bírta, fáradhatatlanul informálta Ráday útján a fejedelmet mindama külpolitikai konstellációkról, amelyeknek Rákócziék a magyar és külföldi hadszíntereken folyton változó katonai helyzetekben s az ezek miatt szüntelen forgandó politikai változásokban a magyar ügy javára hasznát vehették. Ugyanakkor azonban ebből a levelezésből az is kitűnik, mennyire két vasat melegít már ekkor a tűzben a porosz külpolitika. Ilgen, a fölényes tehetségű, nagyvonalú diplomata, finom kézzel, csöndesen már ekkor készíti elő a porosz királyságnak a Habsburg-szövetségtől való lassú elfordulását, s ezért nézi jó szemmel, hogy a Habsburg-erőket megosztó magyar fölkelés a Jablonski — Ráday-vonalon bizonyos rokonszenvi támogatásban részesül. De ugyanakkor Jablonski tanácsadó leveleinek végső kihangzása (nyilván szintén Ilgen sugallatára) mindig ez: nem szabad pattanásig feszíteni a húrt, meg kell ragadni az ismételten mutakozó kedvező alkalmakat a császárral való kibékülésre. Mert (amint Jablonski többször is nagyon élesen exponálja az euró-

pai helyzetet) minél tovább húzódik a magyar háború, annál több ideje lesz a császárnak és szövetségeseinek a harctereken és a diplomáciában sikerekhez jutni az egyre gyöngyöző franciával és annak egyre erőtelenebb szövetségeseivel szemben — és annál kevesebb lesz a lehetősége annak, hogy a magyarok a császári házzal előnyösnek mondható feltételek alatt kössék meg a békét. Rákóczi és belső tanácsadói azonban, bármennyire értékelték a porosz udvar felől jövő információkat s különösen Jablonski személyes szolgálatait, a nemzeti függetlenség eszményére emelve szemüket és az I. Péter cárral kötött szövetség gyors helyzetfordító hatásában reménykedve, a végsőkéig való kitartás mellett voltak.

A porosz udvarnak és főpapjának jóindulata ennek ellenére sem fordult el a magyar ügytől. Az iránt ugyan Jablonskinak nem volt érzéke, hogy a magyar szabadságharc győzelme végsőleg a dolgozó, szenvedő és vérző, jogtalan magyarországi *nép* felemelkedésére is utat nyitott volna. Az egykori plebejus hitközösségből kinőtt udvari ember lelkébe egyfajta klerikális arisztokratizmus ivódott bele. Milyen szomorú — panaszkodott egyszer —, hogy Berlinből mindössze két református teológus készül a papi pályára, egy szabónak meg egy péknek a fia! Mennyire más volna, mondja, a papi pálya megbecsültetése, hogyha Angliához hasonlóan nekünk is volnának nemcsak címzetes, hanem valóságos püspökeink! Prédikációiban is félre nem érthető hangot ad gyökeres antidemokratizmusának: „Ein Volck ist ein vielköpfiges wildes Thier, schwer zu bändigen; ein unruhiges Meer, schwer im Zaum zu halten. Wann nicht Könige und Fürsten wären, wie könnte die Welt bestehen? Ein Mensch müste des andern Raub seyn, und in der Welt würde es gehen, wie in der Wüsten, allwo die stärkeren Raub-Thiere die schwächere fressen, oder wie in dem Meer, allwo die grössere Fische die kleinere verschlingen.” Ezért is őszintén a keresztény alattvalók egyik első és fő kötelessége uralkodók iránt: „Gedult und Gelassenheit”. A királyok tetteit és terveit a közembernek bírálni nem szabad: „Rebellion ein Laster sey, da Himmel und Erden zusammen treten, um es zu straffen, gleich wie dasselbe auch beyde Gott und Menschen verhasst ist.” *De egy kivétel mégis van: „so etwas geboten würde, was von Gott verboten ist, demnach wider das Gewissen lauffet”,* — amivel Jablonski a lelkiismereti és vallásszabadság érdekében való felkelést teszi igazolhatóvá. Ez volt a főmotívum — természetesen a Habsburg-ellenes udvari tendenciák folytonos erősödése mellett —, amiért a leginkább Jablonskin át megnyilvánuló porosz rokonszenv Rákóczi iránt jóideig még a szabadságharc letörése után is kitartott. Előbb a veszített magyar ügy sorsát mégegyszer megfordítani törekvő diplomáciai lépésekről, majd amikor ezek is kilátástalanoknak bizonyultak, személyes ügyeikről Rákóczi, Rákócziné, Ráday évekig tovább leveleztek vele. Rákóczi még a száműzetésből, Drinápolyból is írt neki levelet (1718 február) — levéltárának Gdańskból elhozására és biztonságba helyezésére pedig még előbb kérte.

E sorok írásáig még nincsenek lezárva azok a kutatások, amelyek folyamán már eddig felszínre került egy különös ügy. A porosz udvar, nyilván elsősorban Jablonskitól, értesülve volt arról, hogy Rákóczit érdeklik a vallásegysítési kísérletek, legalábbis addig a határig, amelyet maga a fejedelem főként a Jablonskihoz 1708. október 18-án írt nevezetes levelében körvonalazott: a világi hatalomra törő papuralmat, amely elsősorban a római katolikus egyházban grasszál, meg kellene szüntetni, mert ez a legfőbb akadály a különözö felekezetbeli hívő lelkek egymáshoz közeledésének. Angol diplomáciai köök-

ben híre járt — alaptalanul — annak, hogy a hű katolikus fejedelem az ősei református vallására való áttérés gondolatával foglalkozik. Valami ilyesféle téves reménységet Jablonski maga is ápolhatott, félreértve Rákóczi imént említett levelét. Legújabbban előkerült adatok szerint pedig 1709-ben a porosz udvar tudtával és Jablonski közvetítésével kísérlet történt Rákócziné Charlotte-Amélie fejedelemasszonynak, aki mint bujdosó Gdańskban, majd egyéb lengyel területeken tartózkodott, reformátussá áttérítésére (a hesseni uralkodóházbeli ősei ezt a vallást követték). Titkos megbízottat küldtek mellé „De Saint-Julien” álnéven az ifj. *Ancillon David* (1670—1723) hugenotta eredetű berlini udvari másodprédikátor személyében, akinek volt a Jablonskiét megközelítő diplomáciai rutinja és gyakorlata is — és ennek egyik feladatául tűzték ki, hogy a fejedelemasszonnyal ismertesse meg oktatás útján a református hitelveket. Tették ezt azzal a csöndes reménységgel, hogy az asszony a konvertálása után férjét is maga után fogja vonni a református egyházba — úgy, ahogy megelőzőleg már jó néhány katolikussá konvertált fejedelmi nő a protestantizmust tudta elhagyni férjével. A terv nem sikerülhetett: Rákócziné nemcsak lelkiileg és erkölcsileg nem volt alkalmas egy ilyen kísérletezésre — Jablonskival való ismeretségét is leginkább csak arra használta, hogy kölcsönpénzeket hajhásztatott föl vele, örökös pénzzavaraiban! —, hanem a férjével ekkor már évek óta fennálló kölcsönös elhidegülésük is eleve kizárta az egyébként is delíbiabos elgondolás jó végre jutását. Az egész eset leginkább csak abból a szempontból érdekes és jellemző, hogy mennyi mindenféle rugót próbált megmozgatni akkoriban főként Jablonski útján a porosz külpolitika abból a célból, hogy a császárral való kapcsolat látszólagos épségben tartása mellett a magyar ügyet is, különösen annak protestáns vonatkozásait, melegen tartsa a porosz nagyhatalmi célok hátvédjéül. Később, II. Frigyes ismételt beavatkozásai Mária Terézia belpolitikájába — a protestáns hitrokonok védelme címén —, majd utódjának, II. Frigyes Vilmosnak kísérletezése 1790 táján a forradalmi hangulatú és nagyrészt protestáns magyar köznemességgel, amely porosz biztatásra a Habsburg-detronizáció tervével kezd foglalkozni, tulajdonképpen még mind a Jablonski-vonal folytatásai.

A porosz udvarnak ezek az egész évszázadot felölelő (1690 tájától 1790 tájáig elnyúló) magyarbarát akciói — protestáns vallási érdekek előtérbe helyezésével, de tulajdonképpen a Habsburg-ellenes porosz nagyhatalmi gondolat támogatására — kétségtelenül segítettek a magyarságban a „felvilágosult” abszolutizmus legsúlyosabb éveiben is ébrentartani némi szabadságharcos hagyományt s a nemzeti függetlenség reményét. Ebben Jablonskinak a kezdeti megalapozás terén jóformán döntő része volt, amit a magyar történet évkönyveiben érdemes nyilvántartani. Érdemes annak ellenére is, hogy a porosz udvari prédikátor az eddig előadottak szerint nem tartozott korának leghaladóbb szellemei közé — politikában és társadalmi kérdésekben éppen-séggel nem.

VI

Jablonskiban a sokszor meglepően biztos és éles politikai megfigyelő képesség mellett is megvolt a politizáló papok rendes gyarlósága. Egyszerre két úrnak akarván szolgálni, az államérdeket időnként összekeveri egyházuk és vallásuk érdekeivel és szempontjaival, ez megzavarja tisztánlátásukat, és ferdeségeket, naivságokat visz bele még egyébként jóindulatú s helyes kiindu-

lású tervezgetéseikbe is. Fejlett közéleti ambíciójú embereknel — amilyen volt kétségtelenül Jablonski is — ehhez még az járul, hogy mivel papi tevékenységük egymagában nem ad elég teret túltengő becsvágyuk kielégítésére, egyre jobban belévetik magukat a világi politikába, ahol azután az előbb említett gatlások miatt nagyon könnyen követhetnek el hibás lépéseket.

Jablonskit is így vitte egyszer majdnem végzetes tévútra egyrészt politikai szereplésvágya, másrészt papos jóhiszeműsége. Ezt a dolgot azért kell itt végezetül megemlítenünk, mert Rákóczihoz fűződő magyar kapcsolataiból következett. A berlini udvar kedves papja kicsi híján áldozata lett a magyar ügyért vállalt becsületes fáradozásainak, amelyek révén egy nagystílú magyar kalandornak került a hálójába.

Ez a kalandor a fiatal *Klement János Mihály* volt, Rákóczinak egyik legtehetségesebb, de egyben — Brenner Domokos apáttal és Kökényesdi (Vetési) Lászlóval együtt — egyik legjellemtelenebb diplomatája.

A rendkívül eszes, sokoldalú képességű, megnyerő fellépésű ember, aki 31 éves korában már be is végezte fényesnek indult pályafutását (a nagyon megérdemelt akasztófán 1720), Rákóczitól egész sor nagyfontosságú, sőt kényes diplomáciai megbízatást kapott. Még az utrechti béketárgyalások folyamán is ő próbálta képviselni — sikertelenül — az elbukott magyar ügyet. Ekkor azonban már látta, hogy a bujdosó fejedelem oldalán nem várhat további érvényesülést, és nem szerezheti meg azokat a nehéz pénzeket, amikre fényűző és pazarló életéhez szüksége volt. Ezért előbb Bécs, majd a szász választófejedelemség szolgálatába áll, mindkét helyt fontos adatokat szolgáltatva ki főképpen a magyar szabadságharc dolgaiból. De mind Savoyai Eugénnél, mind Flemming gróf szász főminiszternél hamar kitelik a becsülete, mert rájönnek, hogy adatai nem túlságosan megbízhatók, pénzzel pedig nem győzik. Ekkor egy hallatlanul vakmerő fordulattal felajánlja szolgálatait a berlini udvarnak, miután észrevette, hogy Bécs és Berlin fokozatosan elhidegülnek egymástól, sőt már komolyabb fajta súrlódások is kezdődnek köztük. Jablonskinak már régebben, még a Rákóczi-időkben megnyerte teljes bizalmát, egy fontos magyar érdekű diplomáciai kiküldetésben Jablonskival együtt járt Angliában. Az udvari főpap révén be tudja később fonni magát az igen egyszerű gondolkozású, csekély emberismeretű, a diplomácia szövevényeiben járatlan, de rabiátusságra annál hajlamosabb „káplárkirályt” is. Kihál egy merénylettervet, amelyet szerinte Savoyai Eugén és Flemming együtt főztek ki: a porosz királyt elraboltatják, elfoglalják Berlint, a kincstárt elragadják, s mialatt a királyt fogvatartják, a trónörököszt a császár gyámsága alá helyezik. Belekever hazugságaiiba egy csomó porosz udvari és katonai főméltóságot, úgyhogy a megrettent király már azt kezdi hinni, hogy csupa árulókkal és orgyilkosokkal van körülvéve. Klementet „fölfedezése” jutalmául érdemrenddel tünteti ki és pénzzel tömi — de ez itt is azzal kelti fel maga ellen a gyanút, hogy egyre több pénzt kíván. Az 1718. esztendő végére már annyira fölszaporodnak ellene a gyanújelek, hogy behörtöngzik. Másfél évig tart ügyében a hadbírószági eljárás, amelynek során egyrészt makacsul tagad, másrészt újabb meg újabb mesékkel bonyolítja az ügyet. A király féligmeddig még mindig hisz neki, annyira, hogy még egy igen súlyos diplomáciai baklövést is elkövet: magát Eugént és Flemminget szólítja fel, nyilatkozzanak, mennyiben igazak Klement állításai. Ezek — érthetőleg — sértő és megalázó modorban utasítják vissza az alaptalan gyanút, s miután a császárt és a szász választót is maguk mögött tudják, diplomáciai szakítást helyeznek kilátásba, ha Klement el nem

nyeri méltó büntetését. A királynak ijedtében még azt is el kell vállalnia, hogy a berlini császári rezidens résztvehessen Klement további kihallgatásán és indítványokat tehesen ott. A kigyóként tekergőzve védekező vádlott végre megtörik s bevallja, hogy az egész mesét ő találta ki, az állítólag Savoyai Eugéntől származó leveleket is — amelyeket perdöntő bizonyítékokként mutogatott — egytől-egyik maga hamisította. A király gyanúja azonban a koholt osztrák—szász merénylettervet illetően oly nehezen oszlott el, hogy Klementet valósággal sajnálta kivégeztetni, és csak Bécs és Drezda igen kemény fellépésére tekintett el a megkegyelmezésétől, amiben a kalandor az utolsó pillanatig reménykedett.

Jablonski ellen az őt addig nagyon kegyelő király annyira fel volt háborodva a Klement támogatása miatt, hogy egy félévre felfüggesztette prédikátori hivatalától (hár nem záratta el, ahogy egyes történétírók — még A. Harnack is a berlini Akadémia történetében — tudni vélik), és szigorú vizsgálat alá vetette. Erre nemcsak abból a célból volt szükség, hogy Jablonski jóhiszemősége általában tisztázódjék, hanem azért is, mert Klement a vizsgálat során igen rútul megrágalmazta, azt állítván, hogy Jablonski őtőle 1500 dukátot fogadott el „szolgálatai” fejében. Hosszadalmas vizsgálat során végül is sikerült Jablonskinak magát a pénzkérdésben maradéktalanul tisztáznia: ő a pénz Klement kérésére azért vette magához, hogy kifizesse belőle a 2000 tallérnyi adósságot, amellyel Klement Bél Mátyásnak, egykori preceptorának tartozott, akivel Jablonski szintén jó kapcsolatban volt. A kifizetésre Klement közbejött letartóztatása miatt már nem kerülhetett sor; Jablonski, aki csak ettől fogva kezdett kételkedni a kalandorban, hiánytalanul visszaadta a pénzt Klement bankárja könyvelőjének. Miután mindezek apróra tisztázódtak, a király megszüntette udvari prédikátora felfüggesztését, kegyeihe is visszafogadta, de azt kijelentette, hogy mégis csak Jablonski volt az, aki Klementet „elkiismeretes és hitelreméltó emberként mutatta be az udvarnál, és így ő adta meg az első indítást minden további bonyodalomra, nyugtalanságra és konfúzióra”. Ezért Jablonskinak töredelmesen bocsánatot kellett kérnie nemcsak magától a királytól, hanem a vitéz Anhalt-Dessau Lipót hercegtábornagytól, a király legkitűnőbb katonájától is, akit szintén Jablonski meg gondolatlan jóhiszemősége révén kevert Klement a Savoyaival cimborálás alaptalan gyanújába. Az udvari papnak el kellett nyelnie a kormánytól (talán éppen Ilgentől) egy nem egészen igazságos dezavválást: „Befehl vom Hofe hatt Er nie gehabt, Cabalen allda anzurichten . . .” — magától a királytól pedig el kellett viselnie egy „nachdrücklicher Verweis und ernstliche Verwarnung” alakjában kiadott figyelmeztetést: „sich in keine politische Hende, von was Arth und Natur sie sein mögen, forthin sich [!] zu meliren.” Az ekkor már 60 éves Jablonski természetesen jól megtanulta a későn kapott leckét, s politikai kérdésekben azontúl tartózkodóbban viselkedett, noha teljesen nem vonhatta ki belőlük magát éppen az uralkodó visszaállott bizalma folytán, aki különösen lengyel ügyekben ezentúl is igénybevette alkalmilag a tanácsait.

Ezzel a szomorú akkorddal végződött Jablonskinak a magyar ügyekkel való — alapjában véve teljesen önzetlen, mert végsőleg a saját állama és uralkodója, meg magyar protestáns hitfelei érdekében vállalt — évtizedes foglalkozása. Semmiféle nyoma nincs annak, hogy a 16 gyermekes családapája magyar részről bármi jutalmazásban részesült volna, azon a néhány átalag tokaji boron kívül, amelyet időnként, Rákóczi megbízásából, Ráday juttatott el neki (persze még többet a királynak és Ilgennek!). Legnagyobb nyeresége

az egészből az volt, hogy Rákóczi személyében (akivel különben eddigi tudomásunk szerint személyesen sohasem találkozott) a kor egyik legtehetségesebb és legtragikusabb, de mindenestre legtisztább és legnemesebb jellemű fejedelmi személyiségével léphetett összeköttetésbe — Rádayban pedig egy nagykészültségű, talpig becsületes, rendkívül ügyes és amellet hívó református magyar államférfit ismerhetett meg, akivel kölcsönösen nagyraértékelték egymást és barátságukat még 1711 után is egészen a Ráday haláláig (1733) fenn tartották. Levelezésük egészének napvilágra került, illetőleg publikálása a Rákóczi-szabadságharcnak főleg diplomáciai történetéhez elsőrendű és pótolhatatlan anyagot fog szolgáltatni.

*

„Ernestus Peterson” (ezt a fedőnevet használta Rádayval folytatott rejtjeles levelezésében, nyilván apjára, a derék Figulus Péterre való emlékezéssel), ha pályáját összefoglalólag nézzük, nem volt méltatlan unokája világhíres nagyapjának. Mint sokoldalú tudós, mint vallásegysítő egyházpolitikus, mint a protestantizmusnak európai távlatokban dolgozó harcosa és védelmezője és mint halálig hűséges gondviselője a bujdosó cseh-morva atyafi közösségnek, egyaránt comeniusi vonásokat örökölt, ha jóval kisebb méretekben is. Még életüknek egy-egy, jóhiszemű és jóakarató, de elég súlyos megítélésében is hasonlítanak egymáshoz: Comenius éppúgy léprement Drábiknak, a psychopatha szélhámos álprófétának, mint Jablonski Klementnek — miáltal mindketten okoztak átmeneti kellemetlenségeket éppen legnagyobb pártfogóiknak: amaz a Rákóczi-háznak, emez a Hohenzollern-dinasztiának. De ahogyan Comenius nagyságára nem vethetett maradandó árnyékot a féleszű Drábik iránti jóhiszeműsége — Jablonski palástján sem esett végzetes folt a ravasz, áruló kalandorral való jámbor összefogása miatt, sőt még a fentebb előadott egyéb ballépései miatt sem. Megérdemli, hogy az ő tisztas alakjára is essék egy sugár a magyar történelemben, valahányszor Comenius, Rákóczi Ferenc és Ráday Pál neve felfénylik ott.

RÉVÉSZ IMRE

IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

D. E. Jablonski alakjára a magyar történettudomány alaposabban csak a legutóbbi évtized folyamán, a Rákóczi—Ráday-kutatás új fellendülése kapcsán figyelt föl. Azelőtt történetírásunkban legfőljebb csak néhány hozzáfűződő sovány adatból volt ismeretes a berlini főpap neve. Ennek a dolgozatnak szerzőjét is másirányú kutatásai vezették el Jablonskihoz, aki a maga érdekes, részben ellentmondásos sokoldalúságával annyira megragadta figyelmét, hogy végre is szükségessé érezte ezzel az első kísérlettel kipótolni a történetismeretünkben eddig mutatkozó hézagot. Ennek a hézagnak teljesebb kitöltésére cseh és lengyel nyelvismerettel bíró kutatóinknak kellene vállalkozniuk. Magam ilyenmel, mélyen átértzett sajnálatomra nem rendelkezvén, csak a következő hézagos anyagra támaszkodhattam, amelyet a művek megjelenési idejének rendjében sorolok fel:

Jablonski, D. E. : Christliche Predigten über verschiedene auserlesene Sprüche Heiliger Schrift. IV. VI. VII. Zehend. Berlin. 1734, 1745, 1749.

Kapp. Joh. Erhard (kiadásában): Sammlung einiger vertrauten Briefe welche zwischen Gottfried Wilhelm v. Leibnitz und Daniel Ernst Jablonski ... gewechselt worden sind. Leipzig. 1745.

Gindely, Anton : Geschichte der Böhmischen Brüder (Böhmen und Mähren im Zeitalter der Reformation I. rész). I—II. köt. Prag. 1868.

Friedberg, Heinrich : Der Kriminalprozess wider den Ungarn Michael von Klement. Historische Zeitschrift 1889 (LXII.) 385—465. 1.

Bod, Petrus : Historia Hungarorum Ecclesiastica. Tom. II. Lib. III. 461—466. 1. Lugdunum Batavorum. 1890. (Ez tartalmazza Jablonski levélbeli érintkezését Pápai Páriz F., Enyedi I. professzorokkal és Bothlon Miklóssal.)

Kvačala, J. : Fünfzig Jahre im preussischen Hofpredigerdienste. Acta et Commentationes Universitatis Jurjevensis 1896. (IV.) Kny. Giessen. 1896.

Kvačala, J. : D. E. Jablonsky's Briefwechsel mit Leibniz nebst anderem Urkundlichen zur Geschichte des geistigen Lebens in Berlin. . . Acta et Commentationes Universitatis Jurjevensis. 1897 (V).

Kvačala J. : II. Rákóczi Ferenc porosz összeköttetései történetéhez. Századok 1898.

Kvačala, J. : Neue Beiträge zum Briefwechsel zwischen D. E. Jablonsky und G. W. Leibniz. Jurjew. 1899.

Harnack, Adolf : Geschichte der . . . Akademie der Wissenschaften zu Berlin, I/1. Berlin. 1900.

Dalton, Hermann : Daniel Ernst Jablonski. Eine preussische Hofpredigergestalt in Berlin vor zweihundert Jahren. Berlin. 1903. (Mindeddig az egyetlen nagyterjedelmű monográfia Jablonskiról. Tudomásom szerint cseh és lengyel nyelven sincs hasonló. Nagy okleveles és egyéb anyagot dolgoz fel, de szempontjai túlnyomóan vallásos-egyháziak. Az újabb s főként a legújabb kutatások egyóbként is meghaladták.)

Stolze, W. : D. E. Jablonsky, ein biographischer Versuch. Monatshefte der Comenius-Gesellschaft 13. Jhrg. Berlin. 1904. (Az előbbihez képest semmi érdemleges újat nem adó, sovány vázlat.)

Völker, Karl : Der Protestantismus in Polen, auf Grund der einheimischen Geschichtsschreibung dargestellt. Leipzig. 1910.

Müller, Joseph Th. : Geschichte der Böhmischen Brüder. I.—III. köt. Herrnhut. 1922—1931. (Ez az 1922—1931 között megjelent nagy mű mindeddig—legalábbis német nyelven — a legnagyobbbszabású, döntőleg addig publikálatlan levéltári anyagra támaszkodó feldolgozása a cseh-morva testvérközösség történetének.)

Völker, Karl : Kirchengeschichte Polens (A „Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte” c. sorozatban). Berlin—Leipzig, 1930.

Westin, Gunnar : Negotiations about Church Unity 1628—1634. Uppsala. 1932.

Turnbull, G. H. : Hartlib, Dury and Comenius. Gleanings from Hartlib's papers. London. 1947.

Sykes, Norman : D. E. Jablonski and the Church of England. A Study of an Essay towards Protestant Union (A Stumpff Memorial Lecture). London. 1950.

Ráday Pál iratai I. köt. Budapest. 1955, II. köt. uo. 1961.

Winter, Eduard : Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der hussitischen Tradition. Berlin. 1955.

v. Thadden, Rudolf : Die Brandenburgisch-Preussischen Hofprediger im 17. und 18. Jahrhundert Ein Beitrag zur Geschichte der absolutistischen Staatsgesellschaft in Brandenburg-Preussen (Arbeiten zur Kirchengeschichte 32). Berlin. 1959.

*

Az enciklopédikus művekben (Allgemeine Deutsche Biographie, Religion in Geschichte und Gegenwart, Encyclopaedia Britannica stb.) megjelent Jablonski-cikkek közül terjedelmével és alaposságával máig kiemelkedik *P. Kleinert* cikke, Realenzyklopädie für Protestantische Theologie und Kirche, 3. (Hauck A. szerkesztette) kiadás, VIII. köt. 1900.

*

Benda Kálmán halála kötelező szívességéből nagymennyiségű, általa gyűjtött s eddig kiadatlan iratanyagba volt alkalmam betekinteni. Az iratok részben a porosz állami titkos levéltárban, részben a budapesti Ráday-gyűjteményben találhatók, és igen fontos új részletismereteket tartalmaznak Jablonski, Rákóczi és Rákócziné kapcsolataihoz, valamint a „De Saint-Julien” (Ancillon D.)-féle kísérletezéshez. Benda Kálmántól egyebekben is többszörösen kaptam értékes támogatást e dolgozat összeállításához.

ВНУК КОМЕНСКОГО

Резюме

Предлагаемая статья посвящена по случаю 300-летия со дня рождения памяти Даниила Эрнеста Яблонского (1660—1741), кальвинистского главного проповедника Гогенцоллерновского двора. Мать Яблонского была Елизавета Коменская, дочь всемирно-известного педагога, а его отец Петр Фигулус, епископ Единства чешско-моравских братьев-экулантов (*Jednota bratrská*). Их сын принял фамилию Яблонский, может быть, на основе семейной традиции. Он родился в окрестностях Гданьска, учился в Англии, потом он руководил школой в Лешне, ставшей известной по его деду; с 1693 г. до его смерти он стоял в службе берлинского двора. По примеру своего деда и общины чешско-моравских братьев в своей церковной деятельности он придавал особое значение практическому христианству и стремлениям к объединению церквей. Это соответствовало также направлению прусской церковной политики. Повышение на королевство Бранденбургское курфюршество еще со второй половины XVII в. стремилось к объединению протестантских вероисповеданий. В этом оно увидело один из путей к достижению цели, чтобы оно течением времени становилось гегемоном в германской империи, опираясь на сплочение протестантских сил против католической династии Габсбургов, с которой оно к этому времени еще находилось в союзе, но впоследствии во все более напряженном отношении. В то же время в интересах внутреннего развития страны Гогенцоллерны настойчиво благоприятствовали изгнанникам из других стран, вынужденным оставить свою родину главным образом по религиозным причинам. В числе таких населенных групп экулантов наряду с гугенотами наибольшего значения добились чешско-моравские братья, как население, которое одинаково можно использовать в промышленности, торговле и сельском хозяйстве. Яблонский, избранный своими единоверцами-экулантами даже епископом руководил их жизнью согласно намерениям прусских государей, не только в Бранденбурге-Пруссии, а также в Польше, где тоже имелись «братья» экуланты. Его деятельность, как епископа этих общин, направленная из Берлина вместе с тем открывала и дорогу прусской экспансионистской политике. В интересах объединения церквей и в то же время в интересах целей прусской дипломатии Яблонский усердно трудился также над установлением чем более тесных связей между прусским протестантизмом и английской епископальной церковью, однако в этой области — и вообще в области объединения вероисповеданий — он не сумел достичь серьезных успехов. Хотя это его стремление ревностно поддерживалось даже великим Лейбницем, с которым Яблонский сотрудничал и в целом ряде других областей. Их самым прочным творением стала берлинская Академия Наук (1711), Яблонский был с самого начала ее вице-президентом, затем с 1733 г. вторым наследником Лейбница в должности президента. Всесторонне образованный придворный проповедник отличился между прочим и в области семитической филологической науки, но его заслуги в этой области затемнялись тем, что в течение известного времени он оказал идеологическую помощь антисемитизму, проявившемуся довольно резким образом вследствие экономического инцидента со стороны прусского двора. — Яблонский имел по всей вероятности еще с юношеских лет венгерские связи, однако наряду с тем главным образом пример его деда, действовавшего в течение четырех лет в Венгрии мог поощрять его к деятельной заинтересованности делом венгерского протестантизма, стесненного властью Габсбургов. Он поставил себе задачей в числе крупных литературных планов написать историю протестантских церквей Венгрии, Трансильвании и Хорватии, но вследствие начавшейся освободительной войны Ракоци (1703—1711) этот план не мог осуществиться. В ходе этой борьбы из солидарности с венгерскими протестантами Яблонский стал дипломатическим советником Ференца II Ракоци, имевшим крупные заслуги. В этом отношении он получил конфиденциальное одобрение и со стороны прусского правительства, которое, вопреки союзному отношению с Габсбургами, считало своим интересом обязать себе антигабсбургские венгерские силы на случай, если они будут нужны в повороте великой политики. Это не произошло, но Яблонский не перестал поддерживать даже Ракоци-изгнанника. Он стал почти жертвой своей благонамеренности в этом отношении. Талантливый, но бесхарактерный дипломат-авантюрист князя Ракоци, молодой Янош Михаль Клемент хотел использовать большое влияние Яблонского при дворе в отважной и бессовестной политической интриге, которая, если она не раскрылась бы во-время, может быть привела бы для Пруссии к опасности войны со стороны Австрии и Саксонии. Клемент был казнен (1720 г.), а Яблонскому подарилось доказать, что авантюрист обманул его. Таким образом он вернул себе благосклонность Фридриха Вильгельма I, «короля-капрала», почти уже потерянную на основе повода для подозрения, обращенного по видимости против него

— Переписка Яблонского с одним из самых конфиденциальных советников и дипломатов Ракоци, с Палем Радаи, из которой, наряду с другими бумагами Радаи, Академия Наук Венгрии опубликовала до сих пор два тома (1955, 1961 гг.) принадлежит к самым ценным источникам истории Венгрии и Северной Европы XVIII в.

И. РЕВЕС

LE PETIT-FILS DE COMENIUS

Résumé

L'étude évoque le souvenir de Daniel Ernestus Jablonski (1660—1741), grand prédicateur calviniste de la cour des Hohenzollern, à l'occasion du 300e anniversaire de sa naissance. La mère de Jablonski, Elisabeth Komensky, était la fille de l'illustre pédagogue, son père, Pierre Figulus, un des évêques de l'Unitas (Jednota Bratrská) des frères bohémiens-moraves. Leur fils avait pris le nom de Jablonski vraisemblablement à la base de traditions familiales. Il était né dans les environs de Gdansk, avait fait des études en Angleterre, et avait dirigé ensuite l'école de Leszno qui devait sa renommée à Comenius, le grand-père de Jablonski. A partir de 1693 jusqu'à sa mort on le trouve attaché à la cour de Berlin. Sur le modèle de son grand-père et de la communauté des frères bohémiens-moraves il mit au centre de son activité ecclésiastique, le christianisme pratique et les efforts visant à l'unification des religions, ce qui correspondait également à la tendance de la politique ecclésiastique de la Prusse. En effet l'électorat de Brandebourg, élevé au rang de royaume, tendait, dès la deuxième moitié du XVIIe siècle, à unifier les confessions, considérant que c'était là un de moyens qui lui permettraient de devenir plus tard une puissance dirigeante de l'empire allemand. Il entendait s'appuyer sur les forces protestantes réunies vis-à-vis de la maison Habsbourg catholique — son alliée à cette époque — avec laquelle ses rapports ne tardèrent pas à devenir de plus en plus tendus. En même temps la maison Hohenzollern favorisait, dans l'intérêt du développement intérieur du pays, les réfugiés qui avaient dû quitter leur patrie surtout pour des raisons religieuses. Parmi ces groupes exulants établis en Prusse ce furent, en dehors des huguenots, en premier lieu les „bratri” bohémiens-moraves qui s'acquirent de l'importance en tant qu'éléments également bien utilisables dans l'industrie, le commerce et l'agriculture. Jablonski que ses coréligionnaires élurent évêque dirigeait leur vie conformément aux intentions des rois de Prusse, non seulement dans la Prusse-Brandebourg, mais encore en Pologne qui avait également donné asile à des exulants „bratri”. La direction d'un évêque siégeant à Berlin frayait du même coup la voie à la politique d'expansion prussienne. Servant les intérêts de l'unification des confessions, comme aussi différents objectifs de la diplomatie prussienne, Jablonski déployait une grande activité en vue de créer des rapports étroits entre le protestantisme prussien et l'Eglise épiscopale anglaise, mais ni dans ce domaine, ni dans celui de l'unification des religions il ne put obtenir de résultats notables. Pourtant dans ces efforts il se vit pleinement assisté par le grand Leibniz avec lequel il collaborait d'ailleurs dans plusieurs questions. Leur création commune la plus durable devait être la fondation de l'Académie des Sciences à Berlin, dont Jablonski fut dès le début le viceprésident, puis, à partir de 1733, le président, c'est-à-dire le deuxième successeur de Leibniz. Le prédicateur de cour possédant une vaste culture se distingua entre autres aussi dans la philologie sémitique, toutefois les mérites qu'il s'était acquis dans cette science furent quelque peu obscurcis par le fait d'avoir fourni pendant un certain temps un appui idéologique à l'antisémitisme manifesté par la cour prussienne de façon assez agressive à propos d'un incident d'ordre économique. — Jablonski avait probablement eu, dès son âge d'étudiant, des relations hongroises, mais c'est surtout l'exemple de son grand-père — Comenius avait passé 4 ans de sa vie en Hongrie — qui l'incita à s'intéresser activement au sort des protestants hongrois, menacés par le règne de la maison d'Autriche. Dans son vaste programme littéraire figurait entre autres aussi la rédaction de l'histoire des Eglises protestantes hongroises, transsylvaniennes et du territoire au-delà de la Drave, projet dont la réalisation fut empêchée par la guerre d'indépendance de Rákóczi (1703—1711). Poussé par un sentiment de solidarité envers les Hongrois protestants, Jablonski devint un conseiller diplomatique fort précieux de François II Rákóczi. Il recevait d'ailleurs d'encouragements discrets de la part du gouvernement prussien lequel, malgré son alliance avec les Habsbourg considérait avoir intérêt à s'assurer gratitude des forces anti-habsbourgeoises pour le cas où un tournant viendrait s'opérer dans la grande politique. Rien de tel n'advint, cependant Jablonski ne cessa de soutenir Rákóczi même lorsque

celui-ci ne fut plus qu'un exilé. Il faillit devenir victime de sa bonne foi. Jean Michel Klement, jeune diplomate de Rákóczi, talenté, mais dépourvu de principes, tenta d'utiliser la grande influence de Jablonski à la cour en vue de mener à bien une intrigue audacieuse et coupable, intrigue qui, si elle n'est pas dévoilée à temps, aurait facilement embarqué la Prusse dans une guerre avec l'Autriche et l'électorat de Saxe. Klement fut exécuté (1720), tandis que Jablonski réussit à prouver que l'aventurier avait trompé sa confiance. Il put ainsi rentrer dans les faveurs de Frédéric Guillaume Ier, le «roi-sergeant» qui avait été sur le point de le disgracier sur les soupçons qui — apparemment à raison — le chargeaient si fort. — La correspondance de Jablonski avec Pál Ráday, un des conseillers intimes et diplomates de Rákóczi, correspondance dont deux volumes, avec d'autres écrits de Ráday ont été publiés en 1955 et 1961 par l'Académie Hongroise des Sciences, est une des sources les plus précieuses de l'histoire de Hongrie et d'Europe Septentrionale au XVIIIe siècle.

I. Révész

A „METODIZMUS” ÉS A ZRÍNYI—MONTECUCCOLI VITA

(II. rész)*

III. Montecuccoli és Zrínyi Montecuccoli és a magyarság ellentéte

A magyar történetírásnak alapvető, úgyszólván további bizonyításra nem szoruló alaptétele, hogy a Zrínyi—Montecuccoli vitában hadtudományi elvi ellentétekről van szó, nevezetesen arról, hogy Montecuccoli egy téves hadtudományi elmélet, az ún. „metodizmus” szellemében vezette hadjáratait, és hogy az 1661—64. évi balsikerekért, valamint a szégyenteljes vasvári békéért személy szerint Montecuccoli és hamis hadi elmélete a felelős. Ugyanakkor — állítja a magyar történetírás — Zrínyi képviselte az egészséges, a háború valódi törvényeit felismerő „antimetodista” hadművészeti irányt, hadjárataiban ezt alkalmazta, sőt ki is dolgozta annak rendszerét.

Már az eddig elmondottakból is láthatjuk, hogy ez a felfogás alapján helytelen. Montecuccoli hadvezetését vizsgálva, abban nem találhatunk semmilyen mesterkéeltséget, semmi olyat, ami a józan ésszel és a hadművészet „örök elveivel” ellenkeznék. Sőt, láthattuk, hogy az igen mostoha körülmények, a török számbeli túlsúlya és a bécsi udvar hallatlan mulasztásai ellenére is feladatát végrehajtotta. És ugyanezt láthatjuk a franciák ellen vezetett hadjárataiban is. A másik oldalról, műveit olvasva, azokban nem találhatunk valamilyen, a valóságtól elrugaszkodott „agyafűrt” módszert. Így nézve a dolgot, tulajdonképpen ki is jelenthetnénk: miután Montecuccoli nem dolgozott ki semmiféle különleges hadtudományi rendszert, és hadvezetésében sem követett a kor hadviselésének tárgyi körülményeivel ellenkező elveket, Zrínyi se dolgozhatta ki ennek az elméletnek az ellenkezőjét. Tehát — mondhatnók — Montecuccoli nem lévén „metodista”, sőt metodizmus nem is létezett, Zrínyi sem lehetett „antimetodista”, — így köztük az ellentét nem ezen a síkon keresendő. Azonban a kérdés hadtörténeti módszertani jelentősége és általában az egész XVII. századi történetünk szempontjából való fontossága megköveteli, hogy részletesebben foglalkozzunk vele. Vizsgálatunkban először arra akarunk választ kapni, hogy tulajdonképpen miként is keletkezett a „metodizmus” kategóriája, és eme helytelen kategória alkalmazása hogyan idézett elő torzulást az egész XVII. századi hadviselésnek és ennek folyamányaként Montecuccoli életművének megítélésében is. Ezt követően szövegösszehasonlítások és egyéb adatok alapján behatároljuk, hogy Zrínyi és Montecuccoli között hadtudományi elvi ellentét nem volt, sőt a leglényegesebb kérdésekben teljes egyezés volt közöttük. Utoljára arra igyekszünk választ kapni, hogy végül is miben állt a két férfiú kiegyenlíthetetlen ellentéte.

Noha nincs lexikon, kézikönyv, katonai vagy civil, polgári vagy szocialista, régi vagy új, mely a fogalmat nemhogy pontosan definiálná, de még

* A tanulmány I. részét a Századok 1961. évi 4—5. számában közzétük.

olyan is alig akad, mely címszavai közé felvette volna, mégis a metodizmus fogalmával igen gyakran találkozhatunk, különösen a német és természetesen a magyar hadtörténeti és történeti irodalomban. A fogalom valamikor pusztán módszerességet jelentett, olyan hadviselési rendszert, mely a háború vezetésében nem rögtönöz, rendszabályait nem ötletszerűen hozza, minden előretett lépését gondosan leméri és azt stratégiai és ellátási szempontból alátámasztja. Jellemző, hogy a metodizmus értelme valamikor mennyire nem volt elítélő, hogy Napoleon önmagát metodikusnak tartotta, és élesen visszautasította egyik kritikusa ama vádját, hogy ő nem vezette volna hadjáratait metodikusan; „minden jól vezetett háború — írja Napoleon — metodikus háború. Napoleon tizennégy hadjáratának terve mind megfelelt a háború igazi elveinek. Háborúi merészek voltak, de metodikusak.”⁴⁷ A fogalom teljesen önkényes használatára jellemző, hogy a Napoleon bukását követő évtizedekben éppen az ő mintának tekintett hadvezetésének ellentétjét, a túl körülményes, aggodalmaskodó, a csatákat kerülő hadvezetést kezdik metodikusnak minősíteni. Pontosan nem állapítható meg, hogy ki és mikor használta először elítélő értelemben a metodizmus fogalmát. Kétségtelen, hogy Clausewitz nem ilyen értelemben használta, és nála a „Methode der Kriegführung”, a „Methodismus” fogalom igen lényeges, használható és pozitív értelemben vett kategória. Mégis a fogalom pejoratív alkalmazására ő adott indítást. Hadtörténeti tanulmányaiban, szembeállítva a régi idők hadviselését a francia forradalmi és napoleoni hadvezetéssel, azt állandóan lekicsinyelte, és jelentéktelennek tartotta. Már láthattuk az előzőekben is, hogy éppen eme eleve lekicsinyelő véleménye milyen tévedésekre vezetett Montecuccoli és Turenne hadjáratainak vizsgálatánál. Tulajdonképpen mind ama balhiedelem tőle származik, ami még manapság is uralkodik különösen a német nyelvű irodalomban a XVII—XVIII. századi hadviselésre vonatkozóan. Súlyosbította a helyzetet, hogy hatalmas művében, a *Vom Kriege*-ben, a hadviselésnek csak egyik fajtáját dolgozta ki részletesen, a döntő csatát kereső és az ellenség teljes megsemmisítésére törekvő hadviselés stratégiáját, de nem fogalkozott részletesen és rendszeresen az általa „korlátozott célú”-nak nevezett stratégiával. A porosz katonai elmélet, mely Clausewitz művét Bibliának tekintette, ettől fogva egyetlen helyes és célravezető stratégiának az ellenség megsemmisítésére irányuló stratégiát tartotta, és annak fejlődésében felfelé ívelő vonalat vélt felfedezni Nagy Frigyes, Napoleon és Moltke hadvezetésében. Minden más stratégiát, így a XVII—XVIII. századi stratégiát is — Nagy Frigyesét kivéve — aberrációnak, a háború alapvető, természetes elveitől való eltérésnek, azaz „metodizmusnak” tekintett.

A múlt század utolsó évtizedeiben Delbrück német hadtörténész elindította a híres „stratégia vitát”, rámutatván arra, hogy teljesen helytelen az „ancien régime” hadművészetét szembeállítani a napoleoni hadvezetéssel és úgy felfogni, mint egy hamis hadtudományi elméleten alapuló hibás stratégiát. Delbrück elvetette a „metodizmus” kategóriáját, mint rosszul definiált és elítélő értelemben vett fogalmat. Hangsúlyozta, hogy a kor hadviselését az adott politikai, társadalmi és gazdasági körülmények határozták meg, és ha az el is tért a XIX. századi hadviseléstől, ez nem a hadművészet elveinek hiányosabb felismeréséből eredt. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a stratégia-

⁴⁷ Napoleon mondását kritikusa, *Rogniat* idézi: *Réponse aux notes critiques de Napoléon*. Paris, 1823. 99. és 101. l.

nak két fajtájából a XVII—XVIII. század folyamán inkább a „kifárasztó stratégia” (Ermattungsstrategie) érvényesülhetett, mint az ellenség teljes megsemmisítésére törekvő „letipró stratégia” (Niederwerfungsstrategie). A stratégiának eme két fajtája azonban egyugyanazon korban, sőt egyugyanazon háborúban is előfordulhatott és váltogathatta egymást. Tehát pusztán tendenciák érvényesüléséről lehet beszélni, de szó sem lehet arról, hogy bármelyik hadvezér a priori lekötötte volna magát egyik vagy másik mellett, mégkevésbé arról, hogy bármelyiknek is abszolút értelemben vett és a másikat kizáró kidolgozott elméleti rendszere, valamilyen fajta iskolája lett volna.⁴⁸

Delbrück nézetei eleinte heves ellenzést váltottak ki a porosz vezérkarnál. Azonban már az első világháború előtt polgárjogot nyertek a hivatalos felfogásban is, anélkül azonban, hogy a metodizmus kategóriája, annak elítélő értelmében, teljesen eltűnt volna a köztudatból. Sőt a hadtörténészek egy része, különösen a magyar hadtörténetírásban, kimondott hadtudományi rendszert lát benne még ma is.⁴⁹ A német hadtörténetírás berkeinek csendjét felverő „stratégia vita” zaja nem hatolt Magyarorszáig, és nem vettek tudomást Delbrück elméletéről. Sőt a századvégi nacionalista, romantikus, bizonyos fokig Habsburg-ellenes történetírásnak éppen kapóra jött a metodizmus elmélete, mivel lehetőséget nyújtott arra, hogy a Zrínyi—Montecuccoli vitának sok *tisztázatlan* vonatkozását, sok esetben az *első pillantásra* inkább Zrínyit elmarasztaló adatait elleplezhessék. A magyar történetírás a súlyos vádakat, melyeket éppen Montecuccoli nyomán az osztrák és részben a német történetírás Zrínyi és a magyarság ellen emelt, nem tudományos és forráskutatásokon alapuló módszerekkel utasította vissza, hanem a kényelmesebb és a tetejében még tudományosabbnak is látszó utat választva, az alapján véve tudománytalan, de jól hangzó metodizmus—antimetodizmus ellentétet tette meg a vita indokául. És abban az időben, amikor a metodizmus kategóriáját másutt már súlyos támadások érték, nálunk zavartalanul alkalmazták, még hozzá olyan formában és olyan éllel, amely már túltett a legszélsőségesebb porosz felfogáson is.

⁴⁸ A „stratégia-vita” irodalmát Delbrück ismerteti *Geschichte der Kriegskunst*, Berlin, 1920. c. művének 4. kötetében. Legújabban *Liddel Hart* vette kritika alá Clausewitz felfogását *Strategy* c. művében. Erre válaszol, szerintünk nem megnyugtató módon: *Nohn*: Der unzeitmässige Clausewitz (Beiheft 5 der Wehrwissenschaftlichen Rundschau, Nov. 1956). A vitának a történészeket is érdeklő igen fontos módszertani szempontjaira világít rá *Lehmann*: Ermattungsstrategie, oder nicht? *Hist. Zeitschrift*. 151. Bd., 1935. Lehmann arra a közismert, de csak ritkán kimondott körülményre figyelmeztet, hogy más a folyó katonai gyakorlatot lemásoló katonai elmélet és más a hadtörténet. Clausewitz ugyan rendkívül fontos megállapításokat tett a XIX. század katonai gyakorlata szempontjából, de hadtörténeti megállapításait csak fenntartással szabad elfogadni: „A háború nagy teoretikusa csupán a XIX. század hadi akadémiainak és vezérkarainak céljait szolgálta, nem pedig — vagy legalább is nem közvetlenül — Klio követőinek tudományos érdeklődését.” Végeredményben deduktív módszere, mely egyes általános, filozófiai megállapításokból indul ki, alig használható a hadtörténeti kutatásban, ahol a tényanyagból kiindulva, induktíve kell elérni a végső következtetésekhez.

⁴⁹ A Hadtörténeti Levéltár és Múzeum kiadásában megjelent, Az egyetemes és a magyar hadművészet története, Bpest, 1959. c. könyv szerzői minden tekintetben osztják a régi felfogást. I./1. rész 293—294., továbbá 387. és 388. oldalak.

Örvendetesnek tartjuk, hogy az Egyetemi Tankönyvben *Makkai László* nem követi az eddigi utat a Zrínyi—Montecuccoli-vita interpretációjában. Bár nem dicséri Montecuccoli hadvezetését, de azt nem valamilyen téves hadtudományból vezeti le — ki sem mondja ezt a szót, hogy „metodizmus” —, hanem kiemeli a bécsi politika felelősségét. Magyarország története. I./2. 198., 203. és köv. l.

Az elmélet legtekintélyesebb alkalmazója a magyar hadtörténetírásban Rónai-Horváth Jenő, a századforduló neves hadtörténésze volt.⁵⁰ Szerinte a metodizmus úgy keletkezett, hogy Gusztáv Adolf újszerű stratégiáját a harmincéves háború után tovább akarták fejleszteni, azonban ez a törekvés, bár „igazolt és helyes volt, de — sajnos — rossz irányba tévedt”. A baj az volt — folytatja R. Horváth —, hogy az utódok félreértették Gusztáv Adolf hadviselését, sikereinek okát rosszul magyarázták, és ennek következtében téves elméleti eredményekre jutottak. „Az utódoknál azon merőben téves eszme vert gyökeret, hogy nagy eredmények csak a legszigorúbb óvatossággal, az ellenfélnek folytonos kerülgetésével . . . szóval ügyes *manővrirózással*, végre a hadviselésnek bizonyos merev szabályok közé való szorításával, tehát a legkövetkezetesebb módszerességgel érhetők el . . . Ez elvek alkalmazása egy egészen különös hadviselési módot eredményezett”, melynek jellemvonásai: 1. a hadművelési vonalak biztonságaért való „túlzott aggályoskodás”; 2. a várak hadászati jelentőségének túlbecsülése; 3. „határozott hadműveletek mellőzésével a tétovázó manővrirózás dicsőítése”; 4. a hadművelési célok jelentéktelensége; 5. a csaták kerülése, „mert hiszen a harc csak erőpazarlás, sőt hibának tekintetett még akkor is, ha győzelem követte”; 6. a hadjáratok céltalansága és eredménytelensége.

R. Horváth elméletét Klaniczay fejleszti tovább. Klaniczay elfogadja, hogy Zrínyi hadtudományi rendszere felülemelkedett a korabeli hadtudomány, a „metodizmus” színvonalán, ámde nem elégszik meg ennek addig szokásos bizonyításával, és magának a metodizmusnak a gyökereit sem Gusztáv Adolfnál, hanem Machiavellinél véli megtalálni. Klaniczay könyvének jelentősége parancsolóan írja elő számunkra, hogy koncepciójával részletesen foglalkozunk e helyen.

Klaniczay abból a feltevésből indul ki, hogy Zrínyi hadtudományi rendszere nem önmagában zárt és a valóságtól elszigetelt gondolati munka eredménye, hanem azt az adott gazdasági-társadalmi viszonyok vizsgálata alapján alakította ki, továbbá, hogy ennek a rendszernek összhangban kell lennie politikai elveivel, melyeket szintén az adott történeti körülmények határoztak meg. Mivel politikai elveiben a magyar valóság vizsgálatán keresztül Machiavellihez érkezik vissza, feltehető, hogy hadtudományi elveinek fejlődésében is ugyanezt az utat teszi meg. Ha pedig így van, akkor ugyanúgy, ahogyan politikai elvei felülmúlják korának állambölcseletét, hadtudományi elveiben is meg kell előznie korát. Már első pillantásra érezzük, hogy ez a koncepció színvonal, történeti látásmód és filozófiai igény szempontjából messze felülmúlja R. Horváth elméletét. A kérdés csupán az, hogy mennyiben van összhangban a tényekkel.

Elsőben foglaljuk össze Zrínyi politikai elveinek fejlődését, úgy, ahogyan azt Klaniczay leírja. Amikor Machiavelli a „Principe” nemzeti abszolutizmusát hirdette, tulajdonképpen a polgárság hatalomrajuttatásának minimál-programját határozta meg. Ugyanis látva az itáliai polgárság dekadenciáját, felismerte, hogy „a köztársaságot nem lehet egy csapásra megteremteni, előbb létre kell hozni a nemzeti fejedelem egyeduralmát, amely biztosítja az ország egységét, függetlenségét, és előkészíti a polgárokat a szabad életre, képessé teszi őket önmaguk demokratikus kormányzására. Így lett Machiavelli a nemzeti abszolutizmus hirdetője a polgári demokrácia perspektívájával. Mind-

⁵⁰ Gróf Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bpest. 1891. 45. 1.

ezeknek a céloknak az érdekében kidolgozta az államvezetés elméletét és módszertanát, a keresztény etikával merőben ellenkező politikai etikát, a hadsereg-szervezés, a stratégia és taktika új elméletét... így megteremtette az új politikai tudományt, az államérdeknek, a ragione di statonak a tudományát.”⁵¹

Miután azonban az abszolutizmus megszilárdult, a hatalom birtokosai feleslegesnek, sőt kimondottan károsnak kezdték látni Machiavelli tanításainak egészét, és annak polgári-forradalmi aspektusát kiküszöbölve, csak gyakorlati tanácsait, a ragione di stato módszertanát vették át. De hogy Machiavelli elveit reakciós értelemben használhassák fel, szükség volt egy forrásra, melyre ezeket az elveket Machiavelli megkerülésével vissza lehessen vezetni. Ezt Tacitusnál találták meg, és így jött létre az államrezón reakciós változata, a „Tacitusra átvitt, meghamisított machiavellizmus: a tacitizmus... és a machiavellizmusból elősködő tacitizmus... reakcióssá vált, a status quo fenntartására törekvő abszolutizmus politikai elmélete lett.”⁵²

Zrínyi kezdetben szintén idegenkedett Machiavellitől, és a tacitizmust vallotta, de amikor a töröktől és némettől egyaránt független Magyarország létének szükségességét felismerte, és „a Habsburgok és jezsuiták neveltjéből a nemzeti abszolutizmus teoretikusává fejlődött, a tacitizmustól el kellett, hogy jusson Machiavellihez.”⁵³ A fejlődése csúcsát elérő Zrínyi módszere és felfogása teljesen megegyezett Machiavelliével, és szöges ellentétben állt a tacitizmussal, mely kozmopolita volt; „Zrínyi nemcsak magyarra fordította a tacitizmust, hanem azt nemzetivé tette, a magyar helyzetre alkalmazta: a török—magyar harcok világára, az idegen elnyomás alatt szenvedő Magyarországra, ahol a feladat a függetlenség kivívása és a nemzeti abszolutizmus megteremtése volt.”⁵⁴

Ez volt tehát Zrínyi politikai fejlődésének útja, melynek végén elérkezett Machiavellihez. És mi lett volna kézenfekvőbb, természetesebb; filozófiai és hadtudományi szempontból elfogadhatóbb — és mindent összevéve, csábítóbb is! —, mint hogy itt, ezen a ponton teremtsen meg Klaniczay az egységet Zrínyi politikai és hadtudományi elmélete között? Mert, ha a tacitizmus elrontott *politikai* machiavellizmus, miért ne lehetne a metodizmus elrontott *hadtudományi* machiavellizmus? Hogy metodizmus létezett, ebben Klaniczay-nak, mint irodalomtörténésznek sem oka, sem joga nem volt kételkedni, hiszen azt nemcsak R. Horváth állította, hanem az egész magyar hadtörténeti és történeti kutatás, sőt a külföldi írók egy része is. A feladat most már csak annak bebizonyítása volt, hogy a metodizmus Machiavellinél veszi eredetét, továbbá, hogy Zrínyi hadtudományi elveinek gyökerei is Machiavellihez nyúlnak vissza, ami, különösen a *Vitéz Hadnagy*-ban kimutatható szövegszerű átvételek után, már nem is látszott túl merésznek.

Logikailag, a deduktív következtetés lépéseit tekintve Klaniczay gondolatmenete ellentmondás-mentes. Az első lépésben kimutatja, hogy a metodizmus Machiavellitől veszi eredetét: „A 17. század hadtudománya, a metodizmus, Machiavelli hadtudományi munkáira megy vissza, éppenúgy, miként a tacitizmus az ő politikai megfontolásaira. De a metodizmus éppenúgy eltorzította Machiavelli zseniális hadtudományi nézeteit, mint ahogyan a tacitizmus ezt a politikájával tette. A metodizmus tehát lényegében a hadtudomány

⁵¹ *Klaniczay* : Zrínyi Miklós. Bpest. 1954. 289—290. és 290. l.

⁵² Uo. 292. és 293. l.

⁵³ Uo. 294. l.

⁵⁴ Uo. 294—295. l.

tacitizmust jelenti” — mondja ki Klaniczay félre nem érthetően.⁵³ Ezután bemutatja, hogy miként „rontotta el” a metodizmus Machiavelli hadtudományi rendszerét. Ahogyan a tacitizmus csak a fennálló uralmi viszonyok szempontjából kedvező politikai elveket vette át Machiavellitől, ugyanúgy a metodizmus is szelekciót végzett hadtudományi elvei között; megtartotta a hadakozás tudományos jellegét, a modern hadseregszervezésnek, az új fegyverek alkalmazásának, valamint a gyalogság előtérbehelyezésének elveit, de elvetette forradalmi vonatkozásait, például a nemzeti hadsereget, elválasztván így a hadsereget a néptől. Az a körülmény, hogy a metodizmus Machiavellitől csak a módszerességet, a fegyelmet és a tudományosságot vette át, de az általa rugalmasan felállított taktikai elgondolásokból „csalhatatlan dogmákat faragott”, óhatatlanul nehézkessé, habozóvá és lassúvá tette a hadakozást, és „a hadviselés tudományos szabályait túlbecsülve, csalhatatlan és mindenkor érvényes szabályokat írt elő. Megteremtette így a könyvből való hadakozás módszerét.”⁵⁶

Klaniczay gondolatmenetének második lépésében leírja Zrínyi hadtudományi elveinek fejlődését. A Zrínyi által ismert és gyakorolt végvári harcmodor mindenben ellentéte volt a metodizmusnak: megvolt benne a kezdeményezés, de hiányzott belőle a rendszeresség és a tudományosság. Zrínyi választás előtt állt: vagy elfogadja a metodizmust, vagy pedig valamilyen más, mindenesetre a végvári hagyományok egy részét magában foglaló hadtudományi rendszert dolgoz ki. Kezdetben egyáltalán nem volt világos a választás előtte — állítja Klaniczay —, és a *Tábori kis Trakta* megírása idején több lényeges kérdésben még a metodizmus álláspontján volt.⁵⁷ A *Vitéz Hadnagyban* és a *Török Áfiumban* azonban már teljesen szakított a metodizmussal, és a végvári harcmodorból, valamint Machiavelli elveiből összeötvöztött hadtudománya befejezett rendszerként áll előttünk.⁵⁸ A párhuzam tehát teljes: a hadtudományi metodizmusból Zrínyi ugyanúgy Machiavellihez érkezik vissza, mint a politikai tacitizmusból. És Klaniczay így zárja le gondolatmenetét: „Hadtudományi sikon igazolódott tehát feltevésünk, hogy Zrínyi a tacitizmuson keresztül a magyar helyzet, a magyar társadalmi-politikai és tegyük hozzá katonai valóság hatására visszajutott Machiavellihez.”⁵⁹ És mi lenne természetesebb ezek után, mint az, hogy a Zrínyi—Montecuccoli vitában „két hadtudomány csap össze: a Vitéz Hadnagyban kifejtett, a legjobb machiavellista hagyományokat továbbfejlesztett és a török hadviselés évszázados tapasztalatait általánosított magyar hadtudomány a metodizmus legmerevebb, legdogmatikusabb és legreakciósabb elméletet győzi le ebben a vitában”.⁶⁰

Feladatunk most az, hogy Klaniczay gondolatmenetének egyes lépéseit vizsgálatal alá vegyük. Amint láttuk, kiindulása az volt, hogy metodizmus létezett. Miután meggyőződésünk szerint metodizmus nem létezett, röviden elvethetnénk következtetéseit, mondván: hibás premisszából csakis hibás konklúzióra lehet jutni. Tekintve azonban, hogy gondolatmenetének következő lépéseinél ténykérdésekről van szó, valamint olyan megállapításokról, melyekkel a kutatásban mind ez ideig nem találkozhattunk, elengedhetetlen, hogy

⁵³ Uo. 301. l.

⁵⁶ Uo. 302. l.

⁵⁷ Uo. 225. l.

⁵⁸ Uo. 289. és 430. l.

⁵⁹ Uo. 302. l.

⁶⁰ Uo. 472. l.

következtetésének minden lépését tartalmilag, a bennük foglalt állítások igaz vagy téves volta szempontjából vizsgálat alá vegyük. De ebben az összefüggésben lenne még egynéhány megjegyezni valónk magáról a metodizmusról is, s így lényegében három állítás — melyek mindegyike egy-egy gondolati lépés — igaz vagy téves voltának a vizsgálata szükséges: 1. a metodizmus létezett; 2. a metodizmus szelekcíót végzett Machiavelli hadtudományi elvei között, ezáltal elrontotta a hadtudományt; 3. Zrínyi a korabeli hadtudomány megkerülésével Machiavelli elveiből és a legjobb végvári hagyományokból ötvözte össze hadtudományi rendszerét.

A metodizmus létének vagy nemlétének kérdésére itt a filológiai hatás tisztázása miatt kell újból kitérnünk. Ez azért szükséges, mivel Klaniczay ugyan több helyen is kijelenti, hogy a szövegszerű átvételeknek és hatásoknak nem tulajdonít túl nagy jelentőséget,⁶¹ mindazonáltal például a *Vitéz Hadnagy*-nak Machiavellihez való viszonyában „elvi kérdést” lát,⁶² és amint láttuk, a metodizmusban éppen azt tartja rossznak, hogy valamilyen iskola módjára „meghonosította a könyvből való hadakozás módszerét”. Nos, ha a metodizmus valójában iskola volt, sőt a hadakozás mesterségét könyvből tanította, nyilvánvalóan ismernünk kellene műveit. Ilyen művekről azonban a hadtudomány története nem tud. Ugyanis a harmincéves háború alatt és az azt követő évtizedekben nemhogy metodista, de semmilyen összefoglaló jellegű, a hadtudomány egész anyagát rendszerezni akaró könyvvel nem találkozunk. A nyugati irodalomban egyedül Montecuccoli lép fel ilyen igénnyel, nálunk pedig Zrínyi. Ámde tudjuk, hogy Montecuccoli művei a XVIII. század elejéig nem láttak napvilágot, Zrínyi pedig nem fejezte be a *Tábori kis Traktát*, melyből ez a rendszerezési igény kiérezhető. Hogy mennyire nem volt összefüggő hadtudományi rendszerezés, azt mi sem jellemzi jobban, mint hogy a harmincéves háborúban kialakult és a taktika történetében döntő jelentőségű svéd taktikáról még hiteles leírás sem maradt fenn. És oly egyenetlen a hadtudományi irodalom termése ebben az időben, hogy a lovasság és a tüzérség taktikájával foglalkozó mű egyáltalán nem jelent meg, és a gyalogság harcéljárásával is csak egy-két könyv foglalkozik, de ezek értéke is rendkívül problematikus.⁶³ A hadtudományi irodalom e sivár időszakában egészen a XVIII. század első negyedéig tart. Ekkor több olyan író kezd meg működését, aki összefoglaló jellegű, elvi és gyakorlati igényeket kielégítő — vagy legalább is erre törekvő — mű megírására vállalkozik. És jellemzően ezek az írók szinte egytől egyig azon hiányosságtól indítatva kezdenek írni, hogy véleményük szerint a katonai mesterségnek nincs tudománya, mestere, de még könyve sincs.⁶⁴ És ezeknek az íróknak a véleménye szerint tarthatatlan állapot az is,

⁶¹ Például: „Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy a források ismeretének nem azért tulajdonítunk jelentőséget, mert azokból kívánjuk levezetni Zrínyi eszméit. Zrínyi világnézetét és politikai-hadtudományi elméletét a magyar társadalmi valóság alakította ki...” Uo. 289. l.

⁶² Uo. 294. l.

⁶³ Jähns: *Geschichte der Kriegswissenschaften*. Leipzig. 1891. 2. köt. 1281. l.; kitértem erre a kérdésre Zrínyi Miklós, a hadtudományi író c. tanulmányomban, 83. l.

⁶⁴ *Puységur* (1655–1743), aki a századforduló körüli évtizedek összes francia háborújában részt vett, posztumusz művében, az *Art de la guerre*-ben (Párizs, 1749), ezt írja: „On ne trouve dans aucune livre, ni dans ce qui se pratique dans les armées, aucune voye qui nous indique par où il faudroit commencer acquérir des connoissances dans la guerre de campagne.” (1. köt. 3. l.) És másutt: „il [ti. a katonatiszt] ne trouve pas même de livre qui puisse seulement lui donner les premiers principes d’art.” (Uo. 76. l.)

hogy a könyvek hiánya miatt a tisztek egyedül a gyakorlathól, a hadjáratok és csaták véres tapasztalatain okulva tanulhatják meg a hadvezetést.⁶⁵

Persze mindez nem azt jelenti, hogy a XVII. század második felében ne lett volna hadtudomány. Volt hadtudomány, de az merőben empirikus, gyakorlati és anonim. Sőt, a kor nagy hadvezéreinek praxisa, valamint a sok-sok névtelen „trillmeister”, „sergent de bataille”, „rendelő” szorgos, mondhatnók aprólékos „műhelymunkája” nyomán nagy fejlődésen megy keresztül a hadtudomány és a hadviselés gyakorlata. A hadtudománynak ezt a névtelen, gyakorlati szakemberek által képviselt irányát „technikus” iránynak nevezhetnők, szemben a nem szakértő, de lateiner emberek „filológus” irányzatával, mely elsősorban az ókori auktorok szövegeinek gondos tanulmányozásával, fordításával és kommentálásával szaporítja a hadtudomány állagát. Ezek hatása a hadviselés fejlődésére igen csekély, de nem is lehet másként, hiszen művelői nem szakemberek, hanem történészek, jogászok, tanárok, papok, sőt — és erre példa Krisztina svéd királynő — még nők is.⁶⁶

A technikus irány művelői tehát tudományukat nem könyvekből vették, s így nehezen képzelhető el az is, hogy valamilyen kritikai álláspontot foglaltak volna el Machiavelli műveivel szemben és tanításait megszürték volna. A helyzet ténylegesen az, hogy úgyszólván alig lehet feltalálni Machiavelli hatást a XVII. század hadtudományában és hadviselésében. És ez nagyon is rendjén volt így, mivel csak hajók származtak volna abból, ha megkísérlik alkalmazni javaslatait. Ugyanis katonai tanításai nemhogy a XVII. században, de még saját korában sem voltak használhatók. Ebben a kérdésben a hadtudományi írók között általában nincs vita.⁶⁷ Machiavelli a hadtudomány nagy dilettánsa volt, az előbb említett filológus irány legnagyobb képviselője. Soha nem volt katona, s a hadsereg dolgait inkább kívülről és felülről, mint belülről szemlélte, annak műhelytitkait nem ismerte és hadtudományi rendszerét nem az anyagból — ti. a korabeli hadviselés anyagából — építette fel induktíve, hanem ókori szövegekből, deduktíve. Persze helytelen lenne tagadni, hogy Machiavelli új korszakot nyitott meg a hadtudomány történetében, de ezt nem szakmai javaslataival érte el, hanem a háború kérdéseinek előtte csak az ókoriaknál tapasztalható filozófikus szemléletével, a társadalom és hadsereg szoros összefüggéseinek felismerésével, a morális és lélektani problémák újszerű meglátásával. De ilyen természetű gondolataival és javaslataival sem tudtak mit kezdeni a XVII. században, mert azok egy részének

⁶⁵ „Les gens de guerre . . . sont prévenus qu'on ne peut apprendre à faire la guerre que par la seule pratique qu'on en fait dans les armées, parce que c'est aujourd'hui le seul moyen qui soit en usage pour l'apprendre . . .” (Uo. 1. l.) — Egy másik katonai író, *Feuquières* (1648—1711) könyvét éppen azért kezdi írni, hogy a fiatal tiszteknek legyen elméleti alapvetésük is a gyakorlat mellett a katonai mesterség elsajátításához. És jellemző, hogy amikor felsorolja a hadvezértől megkívánt tulajdonságokat, azok között szóba sem jön a katonai művek ismerete, mivel azokból szerinte semmit nem lehet tanulni. *Mémoires sur la guerre*. Amsterdam. 1734. 2—3. és 15. l.

⁶⁶ *Krisztina királynő* műve: *Réflexions sur la vie et les actions de César*.

⁶⁷ Ld.: Jähns és Delbrück id. műveit, továbbá *Rüstow*: *Geschichte der Infanterie*, Nordhausen, 1864, valamint *Hobohm*: *Machiavellis Renaissance der Kriegskunst*. Berlin, 1913. — Hogy Machiavelli művei nem gyakoroltak hatást a XVII. század hadviselésére, arra nézve ld.: *Gilbert*: *Machiavelli: The Renaissance of the Art of War c. tanulmányát* (megjelent a *Makers of Modern Strategy c. kötetben*, Princeton, 1943), melyben azt írja, hogy a XVII. században Machiavelli művében „egy elolvaszosított és modernizált Vegetiust láttak” és kétesnek tartja, hogy „katonai eszméi bármilyen kapcsolatban is állhattak volna a gyakorlattal”. 16. és 19. l.

elfogadása vagy visszautasítása kívül esett a hadtudomány illetékességi körén, más részüknél pedig az elfogadás illetve visszautasítás szükségessége fel sem merült, mert a gazdasági-társadalmi fejlődés már eleve eldöntötte a kérdést. Így a XVII. századi hadtudomány nem Machiavellitől vette át a rendszerességet és módszerességet, ebben nem lehetett illetékes, ugyanis a hadakozás rendje nem belátás és felismerés dolga, hanem az adott politikai és uralmi viszonyoké. Nyilvánvaló például, hogy a feudális széttagoltság idején nem abból eredt a hadakozás rendszertelensége, hogy a királyok és a fejedelmek nem ismerték volna fel a rendszeresség szükséges voltát, hanem abból, hogy a központi hatalom gyenge volt. Abban a kérdésben pedig, hogy zsoldosokból álló vagy nemzeti hadsereget alkalmazzanak-e, a választás szükségessége fel sem merülhetett, mivel az már régen és közel háromszáz esztendőre eldőlt az előbbi, egészen pontosan a zsoldosokból álló állandó hadsereg javára.

Ilyen formán kételkedéssel kell fogadnunk Klaniczay megállapítását, hogy Zrínyi Machiavellire támaszkodott hadtudományi munkásságában. A leírtak után ez nem is vált volna túlságosan javára. Továbbá azt sem lehet kimutatni, hogy a magyaros haremódor alkotta volna hadtudományi rendszerének másik pillérét. Amit abból át akart venni — a könnyű csapatok alkalmazása —, az megtalálható a korabeli hadviselésben és Montecuccoli műveiben is. Sőt azt kell mondanunk, hogy a maga helyén ezzel a „magyaros” harceljárással szemben Montecuccoli sokkal több megértést tanúsított, mint Zrínyi, akinek ebben a tekintetben hadakoznia kellett a magyar nemesi közvéleménynek *csak* a portyázó taktikát ismerő és elismerő elmaradottságával.⁶⁸

Klaniczay következtetéseire elsősorban a *Vitéz Hadnagy* elemzése alapján jutott. De hadtudományi szempontból Zrínyi legfontosabb műve nem ez, hanem a *Tábori kis Trakta* és a *Török Áfium*.⁶⁹ Ebben a két művében pedig nem tér el a korabeli hadviselés gyakorlatától, sem attól, amit Montecuccoli leír. Mindkét műve a technikus szakemberé, bár kétségtelen, hogy a filológus hadtudományi írók tágabb perspektívája, elvibb tárgyalásmódja és kultúráltsága is érződik rajtuk. Ilyen szempontból valójában elfogadhatjuk Machiavellinél való legyökereztetését, de ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a katona-technikusi szakértelemnek és a filológusi kultúráltságnak ezt a szerencsés keveredését a Machiavelliből sokat merítő Montecuccolinál is megtalálhatjuk.

Kétségtelen, hogy lényeges különbséget találunk Zrínyi és a nyugati hadtudomány között a nép felfegyverzése kérdésében. Ennek a kérdésnek azonban nem annyira a hadszervezeti oldala érdekes, mint inkább az, hogy itt valójában olyanra hivatkozik Zrínyi, ami, ha a nyugati hadviselésben nem is ismeretlen teljesen, de semmiképpen nem olyan alapvető, mint nála. Ez pedig a nép hazaszeretetére való hivatkozás. Mindenesetre a nép felfegyverzése kérdésében is lényegesen eltér Machiavellitől, akit ókor-imádata olyan messzire ragadott, hogy a korban kivihetetlen, vagy gyakorlatilag használhatatlan hadkiegészítési módokat javasolt. Zrínyit ebben a kérdésben sem fogta el valamilyen romantikus lelkendezés, nem általános népfelkelést vagy római mintájú általános hadkötelezettséget javasolt, hanem megőrizve a

⁶⁸ Erről írok id. tanulmányom 78. oldalán.

⁶⁹ Rámutattam erre id. tanulmányom 88–89. és 132. oldalán. Ezzel a megállapítással teljesen egyetértett Bán Imre a Zrínyi-kötetről írt recenziójában. Irodalomtörténeti Közlemények. 1958. 2–3. szám. 397. l.

katona-technikus józan szemmértékét, igen pontosan korlátozta a felállítandó „armada” létszámát a kor hadviselésének tárgyi adottságai alapján. S ez a létszám nagyjából megegyezett a korabeli normál „táborok” létszámával.⁷⁰ A népet, a parasztságot csupán az armada kimeríthetetlen rezervoárjának tartotta, melyből *a zsoldos, a huzamosabb ideig szolgáló, hivatásos állandó hadsereg* sorai feltöltődtek volna. Zrínyinek az a szándéka, hogy a parasztságot bevonja a hadseregbe, igen reális volt, mivel speciális viszonyaink — a török és német ellen való állandó hadakozás — folytán a pusztá létében fenyegetett jobbhágyás tudatosan vállalta az önvédelmi harcot, másrészt az állandó harci készségtség következtében oly értékes katonai tulajdonságok halmozódtak fel a népben, melyek kiválóan alkalmassá tették a hadakozásra. Ezt a latens, mondhatnók potenciális harci készséget azonban csakis az „armadában” és csakis a nyugati hadviselés módszereinek teljes elsajátítása mellett lehetett volna aktualizálni.

Végeredményben tehát a magunk részéről nem tartjuk elfogadhatónak Klaniczay koncepcióját. Bár törekvése, hogy Zrínyi politikai és hadtudományi fejlődésének párhuzamosságát kimutassa és ezzel a R. Horváth-féle érvelésnek szilárdabb talajt adjon, figyelemreméltó, azonban a tények nem támasztják alá eredményeit. Mindenesetre tévedése teljesen érthető. Ugyanis amikor Zrínyi monográfiájának megírására vállalkozott, munkáját azzal a kényszerű és bátor elhatározással kezdte meg, hogy irodalomtörténész létére hadtudományi kérdéseket is fog vizsgálni. Kényszerű volt ez az elhatározása, mivel Zrínyiről írni a katonai vonatkozások vizsgálata nélkül nem lehet, és bátor volt, mivel az egész apparátus, amit a magyar hadtörténetírás Zrínyi védelmére felvonultatott, szinte első pillantásra elfogadhatatlannak látszott számára, tehát nyilvánvaló volt, hogy nem kis munka vár rá ezen a területen. A kérdést R. Horváth színvonalán tárgyalni lehetetlennek tűnt fel előtte, viszont gyökeresen mást mondani még sem látszott indokoltnak, különösen azok után, hogy saját kutatási anyaga — a Machiavelli és Zrínyi közötti kimutatható szövegszerű egyezések, Zrínyi politikai fejlődésének útja stb. — ezt alátámasztani látszottak. Így szinte önmagától adódott, hogy R. Horváth elméletének egy részét átvéve, de az argumentációt tudományosabbá téve, elérkezzék Zrínyinek Machiavellinél történő legyökereztetéséhez. Eközben óhatatlanul belekényszerült tőle meglehetősen távol álló hadtudományi kérdések vizsgálatába, s nem csoda, hogy eme „malgré lui” hadtudományi stúdiuma közben tárgyi és módszerbeli hibákat követett el.

Módszerbeli tévedést — és részben ebből következnek tárgyi tévedései is — ott látunk, hogy alapvető és igen helyes feltevésének, ti. annak, hogy Zrínyi politikai és hadtudományi elveit ugyanazon társadalmi valóság határozta meg, nem vonta le minden következményét. Ugyanis ennek az összefüggésnek a bizonyítására ugyanúgy le kellett volna szállnia az alépítmény vizsgálatához, mint ahogyan ezt politikai elveinek vizsgálatánál tette. Ehelyett bizonyos alapvető tételek bizonyítására deduktív módszereket alkalmazott, pedig ha valahol, akkor éppen a hadtudomány történetében ez megengedhetetlen. Deduktív eljárásából következett, hogy elfogadta a metodizmus létét, továbbá az az állítása, hogy a metodizmus eltorzította Machiavelli elveit, holott a feladat éppen az lett volna, hogy induktíve, a társadalmilag és gazda-

⁷⁰ A normál táborokra nézve ld.: a Tábori kis Ttrakta-hoz írt bevezetőmet. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. 97. és köv. 1.

ságilag adott hadviselés anyagából kiindulva vegye vizsgálat alá ezeket a kérdéseket. Mindehhez járult, hogy kutatásaiban túl nagy hangsúlyt kapott az irodalomtörténész filológus módszere. Az irodalomtörténetben szellemi hatások, iskolák és irányzatok, valamint szövegszerű átvételek funkciójának vizsgálata indokolt és gyümölcsöző módszer lehet. A hadtörténetben azonban ezt a módszert csak nagy óvatossággal lehet alkalmazni. Ez a hadtudomány lényegéből következik, mely — s ezt nem győzzük eléggé hangsúlyozni — nem deduktív, hanem induktív diszciplína, és amelyet anyagát nem gondolati tartalmak és eszmék szellemi átörökítésének formájában építi fel, hanem a hadviselésnek a mindenkori társadalmi viszonyok által adott tárgyi körülményeiből. Az iskolák, irányzatok, hatások funkciójának vizsgálata még az irodalom- és művészettörténetben is merő absztrakció, ha eltekintünk azon reális gazdasági és társadalmi folyamatoktól, amelyek ilyen iskolák és irányzatok létrejöttét, hatását és kontinuitását egyáltalán lehetővé teszik. Mennyivel inkább így van ez a hadtudományban, ahol a „műben”, a háborúban a társadalom a maga anyagával — embereivel, gazdaságával, technológiájával és ideológiájával — sokkal közvetlenebbül hat és nem oly messzi áttételeken keresztül, mint az irodalomban és a művészetekben. Amint láttuk, a metodizmusnak mint a hadviselést befolyásoló irányzatnak feltételezése merő absztrakció, a szövegszerű hatások és átvételek funkciójának filológiai vizsgálata pedig a hadtudományban problematikus.

Bár Klaniczay alapvető feltevése, mondhatnók munkahipotézise nem nyert bizonyítást, annak igazsága mégsem dőlt meg, és vele együtt kijelenthetjük, hogy Zrínyi hadtudományi elveit valójában a társadalmi valóság határozta meg, ugyanúgy, ahogyan politikai elveit. De ebben az összefüggésben a metodizmus létének elfogadása és Zrínyinek Machiavellinél való legyőkeztetése egyaránt félrevezető. Hiszen Zrínyi még politikai szempontból is megőrizte önállóságát Machiavellivel szemben, és annak egy alapvető tévedését nem vette át: nem hitte, hogy a „Principe” önként fogja átadni a helyét a polgárságnak. Ő a nemzeti abszolutizmust véglegesnek gondolta, és ha ez történetfilozófiai szempontból szerényebb elképzelés is volt, de réalpolitikailag feltétlenül helyesebb. Ugyanez a reális látásmód őrizte meg attól is, hogy átvegye Machiavelli hadtudományi elveit, és semmi sem bizonyítja jobban katonai szakértelmét, mint éppen ez a tény! Van tehát összefüggés Zrínyi politikai és hadtudományi elvei között, de ennek az összefüggésnek a száalai az alépítménybe nyúlnak le, és annak kimutatása csakis ennek az alépítménynek gondos vizsgálata útján sikerülhet.

Bár tanulmányunkban többször is hangsúlyoztuk, hogy a hadtudományban a szövegösszehasonlító módszernek csak módjával van helye, most érvelésünk zártságának fokozása céljából ezt a módszert is felhasználjuk. Célunk az, hogy Zrínyi és Montecuccoli szövegeinek összehasonlításával bizonyítsuk be, hogy közöttük hadtudományi ellentét nem volt. Nézzük meg, hogy a R. Horváth által a metodizmusnak tulajdonított ismérvek tekintetében milyen eredménnyel jár az összehasonlítás. Vegyük sorjába ezeket az ismérveket:

1. A hadművelleti vonalak biztonságáért való „túlzott aggályoskodás”. Ezen R. Horváth azt érti, hogy a metodisták, attól való félelmükben, hogy az ellenség elvághatja utánpótlásukat, csak a legnagyobb óvatossággal nyomultak előre, tartózkodtak a lendületes hadműveletektől, félszemmel mindig hátra tekintettek, ami teljesen kizárta, hogy döntő eredményeket érhesse el. Montecuccoli valóban óva intett minden meggondolatlan előrerohanástól és

azt tanácsolta, hogy a támadó „ólom lábakon” nyomuljon előre, azaz minden egyes előre tett lépését alapozza meg. Amint láttuk, éppen a megalapozottság hiánya miatt volt ellene az erdélyi hadjáratnak, és azt is láttuk, hogy jóslatai valóra váltak, és a hadsereg a nélkülözések következtében tönkrement. Ugyanakkor azonban azt is láthattuk, hogy olyan esetekben, amikor a körülmények azt megengedték, azt tanácsolta, hogy hagyják figyelmen kívül a fő hadműveleti irányoktól félreeső várakat. Kétségtelen, hogy nagy súlyt helyezett a hadműveleti vonalak biztonságára és ezt ajánlotta: „Vessük meg lábunkat szilárdan mindenütt, biztosítsuk hátunkat, foglaljuk el a folyókat és a szorosokat, támogassuk a várőrségeket, toljunk előre lépésről-lépésre biztos állásokat... A helységeket, elfoglalásuk után, erősítsük meg szabályosan.”⁷¹ Azonban Zrínyi sem vélekedett másként: „Ha az ellenség országában haddal beménsz, mindenről gondoskodjál, és arrul is, miképen visszajöhess; ne légy mint az hal, amely nem gondolja, hogy visszajöhet-e a varsából csak menten mégyen belé. Vaj ki sok vész el úgy; sem eleit sem utólját meg nem gondolja a dolognak. A vizeken és egyéb kelőkön elég provisiót hagyj, hogy az ellenség hátul el ne foglalhassa, meddig te odajársz.”⁷² Tehát teljes az egyetértés ebben a kérdésben Zrínyi és Montecuccoli között.

2. A várak hadászati jelentőségének túlbecsülése. Láthattuk, hogy a várak jelentősége milyen nagy volt a korban. Montecuccoli sem tekintette a várakat öncélnak, hanem pontosan látta helyüket a háború egészében. Abban kétségtelen van valami igaza R. Horváthnak, hogy voltak a korban, akik el túlozták a várak jelentőségét. Azonban ezek dilettánsok voltak. Igazi szakértők nem estek ebbe a hibába, ebbe az „optikai csalódásba”, melyről már szóltunk. Éppen a legnagyobb szakértőnek, a várépítő Vaubannak írásai és tettei bizonyítják ezt. Zrínyi pontosan ezen a véleményen lehetett. Kétségtelen, hogy nem túlozta, de nem is bagatellizálta el a várak jelentőségét. Műveiben többször céloz arra, hogy értekezést fog írni a várakról, és nehezen tételezhetjük fel, hogy a végvári rendszert reformálni akaró, a Mura vidéket állandóan erősítő, Új-Zrínyivárt felépítő Zrínyi ne tartotta volna fontosnak a várakat.

3. A határozott hadműveletek mellőzése és a tétovázó manővrírozás dicsőítése. Láthattuk, hogy Montecuccoli hadjáratai nem voltak határozatlanok, sem tétovák. 1673-ban a legcéltudatosabban manőverezett Turenne-nel szemben, és hadjárata nagy hadászati sikerrel zárult. Műveiben egyáltalán nem dicsőítette a manővrírozást, sőt a döntő, nagy csatáról szinte nosztalgiával beszélt, és azt minden esetben ajánlotta, amikor, a háború egészét tekintve, előnnyel járhat. Mindenesetre műveiben számos olyan kijelentés található, melyekben az elemekre és más nehézségekre bízza az ellenség leverését. Egy helyen például ezt írja: „Kerüljük a csatát . . . ha az ellenség katonái nem bírják a fáradtságot . . . ha betegség ütött ki sorai között, vagy remélhetjük, hogy az ellenséges hadsereg az időjárás megváltozása vagy az ellátásban bekövetkezett változások miatt kénytelen elhagyni állását vagy, ha pénzben és élelemben hiányt szenved.”⁷³ Azonban igen sok ilyen kijelentés található Zrínyi-nél is. A *Vitéz Hadnagy*-ban olvashatjuk: „Az éhség és szomjúság rontja el a hadakat, inkább hogysen az erő . . . ha . . . az ellenségre ezzel hadakozhatol, igen jó, mert minden győzelem hasznos, de leghasznosabb az, aki kár nélkül

⁷¹ Della Guerra col Turco. Lib. III., cap. LV.

⁷² Vitéz Hadnagy, 7. aphorisma.

⁷³ Ausgewählte Schriften. 1. köt., 165. l.

⁷⁴ Vitéz Hadnagy, 58. aphorisma.

esik, az esik pedig kár nélkül, a kit fegyver nélkül vihetsz véghez; ez pedig az éhség és szomjúság.”⁷⁴ Tehát ebben a kérdésben sincs különbség a két író között.

4. A hadművelleti célok jelentéktelensége. A bécsi udvarban kevesen voltak, akik jobban sürgették volna a törökkel való leszámolást, mint Montecuccoli. A török háború gondolatát szóban és írásban terjesztette, ezt tartotta a Habsburg-ház legfőbb hivatásának. És, amint láttuk, nem akármilyen tessék-lássék, kicsinyes hadjáratra gondolt, hanem a török hatalmának végleges megtörésére irányuló nagy háborúra. Akár Zrínyi is írhatta volna ezeket a sorokat: „A halálnál is nehezebb elviselni a török zsarnokságát... A leigázottak példája fájdalommal tölti el az ember szívét és könnyeket fakaszt. Felülni az édesen hangzó ígéreteknek és engedni elámitani magunkat, hogy csak enyhe adó fizetéséről van szó, nem más, mint nyitott szemmel aludni. Itt csak győzni lehet, vagy nyakunkat igába hajtani, középút nincs. Ezért jobb méltón ellentállni és egyenlő hadsereggel szembeszállni, mint megadni magunkat.”⁷⁵

5. A csaták kerülése. Erről Montecuccoli műveinek elemzésénél több alkalommal volt szó. Amint láttuk, nem elvileg ajánlotta a csata kerülését. Mindenesetre, ha a háborús célt csata nélkül is el lehet érni, a csatakerülést ajánlja. Azonban Zrínyi is pontosan ezen a véleményen volt: „Az kapitánnak nem kell mindjárt a harcrul gondolkodni, hanem minden módot előbb próbálni mást, hogy az ellenséget megverhesse, avagy éhséggel, avagy más csatlárdsággal, mert a harc nagy szerencsével jár; a szerencse bizonytalan.”⁷⁶

6. A hadjáratok céltalansága és eredménytelensége. Amint láttuk, a korban a hadviselés tárgyi körülményeiből eredt a háborúk „céltalansága”. Nem a „metodizmusból” fakadt; metodizmussal vagy anélkül, a háborúknak szükségképpen így kellett lefolyniuk. Hogy Magyarországon ez a kérdés élesebben vetődött fel, és hogy a XVII. századi valamint a Rákóczi-kori magyar közvélemény lenézte a lassúnak látszó nyugati reguláris hadviselést, annak oka a nagy váradalom volt, amit a magyarság a nyugati segítséghez fűzött. Az 1661–64. évi háború diestelen lefolyása általában mély lenézést váltott ki a magyar közvéleményben a reguláris hadviseléssel szemben. Arra nézve azonban, hogy a császáriakat eljárásukban valamilyen hibás elmélet vezette volna, és ezt a magyarok egy másik elmélet alapján kritizálták volna — nincs adatunk. Hogy a magyar nemesség egyedül üdvöztőnek a „magyaros” portyázást tartotta, az nem elvi állásfoglalásból, nem valaminek a tudásából, hanem éppen a nemtudásból származott. Hiszen a portyázó taktika *lényegénél* fogva a döntést kerülő, kifárasztó stratégia eszköze, mely célját nem a csatával, hanem csipdeséssel, apró rajtaütésekkel oldja meg. És ez ellen senki nem hadakozott élesebben, mint Zrínyi. És a császári hadak eredménytelen hadjáratainak nem valamilyen helytelen hadtudományi elmélet volt az oka, hanem a bécsi udvarnak Európa-szerte közismert tehetetlensége és balkezessége. És kevesen kritizálták ezt élesebben, mint éppen Montecuccoli.

A metodizmusnak R. Horváth által megadott ismérveit sorra véve, tehát Zrínyi és Montecuccoli között teljes megegyezést találunk. Azonban ezen túlmenően, a nagy török háború konkrét kérdéseiben is egyeznek véleményeik. Láthattuk, hogy a török kiűzésének alapfeltételét Montecuccoli az állandó hadseregben látta, éppúgy, mint Zrínyi, aki a *Török Áfium*-ban fejt ki az

⁷⁵ Della Guerra col Turco. Lib. III., cap. XXV.

⁷⁶ Vitéz Hadnagy. 79. aphorisma.

állandó hadsereg szükségességét éppen a török kiűzése miatt. Mindketten hangsúlyozták a háborúhoz szükséges pénzügyi eszközök előteremtésének fontosságát. Montecuccoli, éppúgy mint Zrínyi, támadóan és a döntő csata megvívásával képzelte el a török hatalmának megtörését. Sőt, még az általános európai politikai helyzet értékelésében is sok tekintetben megegyezett véleményük. Így Montecuccoli szükségtelennek tartotta, hogy külhatalmak adjanak segítséget a török kiveréséhez. Különösen a német birodalmi segélyről nem tartott sokat. Zrínyi is így látta a kérdést.⁷⁷

A magyar hadtörténeti kutatás általában azt tartja, hogy alapvető különbség volt Montecuccoli és Zrínyi között a török elleni nagy háború hadművelleti irányának megválasztása tekintetében; Montecuccoli a Duna mentén tervezte a háborút, míg Zrínyi az általa sokkal hatásosabbnak vélt Dráva-irányt választotta volna. Amennyiben ez így volt, feltétlenül Montecuccolinak kell igazat adnunk. A magyarországi hadszíntéren felbecsülhetetlen értékű utánszállítási vonal volt a Duna. Azzá tették a rossz útviszonyok és az is, hogy központi helyzete miatt nemcsak Magyarország, hanem Ausztria, a Német Birodalom területéről is rajta érkezhettek ide legkényelmesebben, leggyorsabban és legolcsóbban katona, lőszer, élelem és minden más, a háborúhoz szükséges anyag, valamint felszerelés. A felszabadító háború döntő hadjáratai mind a Duna mentén folytak. Nehezen tételezhetjük fel, hogy mindez elkerülte volna Zrínyi figyelmét. Egyébként is, ebben a kérdésben a magyar hadtörténetírás pusztán csak feltevésekre van utalva, mert olyan kijelentés, mely szerint a Dráva-irány lenne a hatásosabb, nem maradt fenn Zrínyitől. A kutatókat az északi vállalkozás iránya téveszti meg, azonban láttuk az előadottakból, hogy e vállalkozás célja korántsem a török kiűzése volt, még előkészítésként sem fogható fel ahhoz, hiszen csupán Kanizsa ostromának megkönnyítése volt a célja.⁷⁸

Ama állításunkat, hogy Zrínyi és Montecuccoli között hadtudományi elvi ellentét nem volt, cáfolni látszik Zrínyinek 1662-ben Montecuccoli ellen írt röpirata. Ebben, amint tudjuk, válaszolt Montecuccoli magyargyalázó iratára, és őt teszi felelőssé az 1661. évi hadjárat balsikereiért. A röpiratban valójában találhatók olyan részek, melyek arra mutatnak, hogy Zrínyi egy külön hadtudomány elvi síkjáról bírálja Montecuccolit, és hogy ő elvi különbségeket lát a császári vezér és a magyarok hadvezetése között. A röpirat lehetőséget nyújt arra, hogy úgy tekintessék, mint a metodizmus—antimetodizmus ellentét tudatos kifejtése. A magyar hadtörténeti kutatás ezt a lehetőséget löven kihasználta, de ki is *kell*ett használnia, mert ezen kívül semmilyen más adattal nem rendelkezik arra nézve, hogy Zrínyi valójában hitt volna a két egymással

⁷⁷ Montecuccoli a Della Guerra col Turco-ban nyilatkozik úgy, hogy nincs szükség németbirodalmi segítségre (Lib. III., Cap. XLIV.), Zrínyi a Török Áfium-ban (Zrínyi Miklós hadtudományi munkái, 376. l.) — Tudjuk, hogy a török kiűzése jelentős birodalmi segítséggel ment végbe. Mindazonáltal Zrínyi és Montecuccoli véleményét nem lehet egyből elvetni, ugyanis a birodalmi hadvezérek és csapatok rendkívül módon megnehezítették a hadműveletek vezetését, mivel csak vonakodva fogadták el a Bécsből jövő utasításokat, és általában kétségbevonták a császár által kinevezett hadvezér autoritását. Ez sokszor bénítóan hatott a hadműveletekre. Sokkal többet ért volna, ha a segélyt pénzben adják, melyen Bécs zsoldosokat fogadhatott volna fel. Erre azonban éppen a németbirodalmi rendek ellenállása miatt nem kerülhetett sor. Másik oldalról azonban az is kétségtelen, hogy tekintve a bécsi udvarnál elburjánzott korrupciót, nem biztos, hogy a segélypénzeket rendeltetésszerűen használták volna fel. Ld. I. rész, 513. lapot.

⁷⁸ Ld. a 16. sz. jegyzetet.

ellentétes hadtudomány létezésében. Épp ezért elsőrendűen fontos, hogy a kérdéses részeket megvizsgáljuk. Ezt írja Zrínyi: „Mi magyarok nemigen értjük módját, hogyan kell az ütközetet napról-napra halogatni; megtorlás nélkül nézni az ellenség dülását; inkább a hazát, mint az ellenséget pusztítani; . . . Kitűnően értekezel az ütközetről is, de annyi nehézséget s annyi megfontolásra érdemes körülményt sorolsz fel, hogy soha el nem foglalhatták volna, sem meg nem védhették volna Magyarországot a hajdani nagy vezérek és magyarjaink, ha minderre tekintettel lettek volna. Minthogy azonban hozzánk is behatolt a »soha meg nem ütközni« titkos tudománya; el is vesztettük Magyarország nagy részét.”⁷⁹ Tehát pontosan arról van szó, amit R. Horváth a metodizmus legfőbb jellemzőjének tart, ti. a csata aggodalmas kerüléséről. Mi más ez, mint a metodizmus—antimetodizmus ellentétnek elvi kifejtése? Meggondolandó azonban, hogy itt az ország elvesztését a döntő csata állandó kerülésének tulajdonítja, holott, ami szerinte ezt az elvesztést elindította, a mohácsi katasztrófa, éppen a csata kereséséből származott. Ezt írja a *Vitéz Hadnagynak*: „Adta volna Isten, hogy Cardinális Julianus és Tomori Pál vagy hogy kalastromokban maradtak volna vagy hogy különböztetni és változtatni tudták volna a hadi értelmet, és mikor nem kellett, nem harcoltak volna, hanem más módot találtak volna, amely nem lett volna olyan kétséges! — Ép volnál most ország, s nem nevetnének bennünk idegenek.” És még sok helyen kárhoztatja Moháccsal kapcsolatban a csata mindenáron való keresését. Tehát ellentmondás van a röpirat és Zrínyinek más helyeken tett kijelentései között. Mindehhez még azt kell hozzávennünk, hogy nem Montecuccolit terhelte a felelősség az erdélyi hadjárat katasztrófájáért. Amint láttuk, ezt az erdélyiek is tudták és egyáltalán nem kárhoztatták Montecuccolit. Szinte elképzelhetetlen, hogy az egyébként olyan kitűnően tájékozódott Zrínyi egy évvel az események után ne ismerte volna a hadjárat lefolyásának valóságos körülményeit. Feltehetően politikai okokból bélyegezte meg Montecuccolit; nem szabad engedni, hogy az erdélyi események feletti nagy nemzeti felháborodás lángja kialudjék, sőt még jobban diszkreditálni kell Bécs politikáját. Magát Bécsen támadni nem lehet, így a célpont Montecuccoli. Máskor a legélesebben támadja a nemesi közvéleménynek a reguláris taktikával szemben tanúsított lenézését és értetlenségét, most pedig teljesen a közvélemény szájaíze szerint beszél és a politikai cél érdekében erre az általa oly sokszor ostromozott tudatlanságra apellál. A kutatások mai állása mellett nem lehet egészen pontos választ adni arra, hogy mik voltak Zrínyi elképzelései a röpirat megírásánál; egy azonban már ma is kétségtelen: nem fedti alapvető stratégiai felfogását és nem tekinthető a Montecuccolival szembenálló „antimetodista” hadtudomány elvi kifejtésének.

Ezt támasztja alá az is, hogy a sikertelen kanizsai ostromnak és Új-Zrínyivár elestének körülményeit ismertető, 1664. évben írt emlékiratában nem találunk semmi olyat, ami eme hadtudományi elvi különbségre utalna. Ha valahol, akkor itt kellett volna kifejtenie a két hadtudomány létéről való elméletét, azok elvi és gyakorlati különbségeit, és ezen az alapon kellett volna elmarasztalnia Montecuccolit és a többi generálist. Ez annál is inkább így van, mivel végül is személyi felelősségét kellene tisztáznia, s ilyen esetekben a személyi argumentáció mindig gyanús, ahogyan ezt maga is kijelenti.⁸⁰ Tehát

⁷⁹ Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. 415. és 417. l.

⁸⁰ Uo. 424. l.

most saját érdekében is ki kellene fejtenie a két hadtudomány különbségeit. Ezenkívül királyához intézi szavait, akitől végső soron függ a török háború; figyelmeztetnie kellene, hogy hadvezérei helytelen elmélet alapján járnak el. Erről azonban szó sincs az emlékiratban; ahány okot felsorol, egy sem elvi természetű, hanem gyakorlati: a rossz ellátás, a csapatok késői gyülekezése, a hadvezérek rosszindulata stb. Montecuccoli, Hohenlohe, Sparr és a többi nem valamilyen rossz elmélet megtévedt képviselői, hanem természetüknél fogva habozó, tétlenkedő emberek, egyszerűen: rossz hadvezérek.

Mindezek után feltételezhető, hogy Montecuccoli sem hadtudományi elvi síkon támadja Zrínyit. Ez így is van. Visszaemlékezéseiben Zrínyiről általában mint tapasztalatlan, szenvedélyes, képzetlen katonáról ír, és szó sincs róla, hogy valamilyen külön hadtudományt tételezne fel nála.⁸¹ Zrínyi ellen emelt vádjai nemcsak azért érdekesek, mert kiindulását alkotják a Zrínyit elítélő osztrák és német felfogásnak, hanem mindenekelőtt a bennük rejlő tendencia miatt. Ez a tendencia pedig a vasvári béke igazolása és a magyarok vádolása az 1661—64. évi háborúban tanúsított magatartásukért és a katonai műveleteket akadályozó ellenállásukért. Montecuccoli visszaemlékezéseit 1670-ben kezdte írni, tehát abban az időben, amikor a Wesselényi-összeesküvés megtorlásaként Bécs terrorja dühöngött Magyarországon. Igazolni kellett ezt a terrort, melynek egyébként fő sugalmazója volt a császárnál,⁸² meg kellett fosztani a magyarság felkelését minden erkölcsi és jogi alaptól. Éppen ezért minden felelősséget a nemzetre, elsősorban Zrínyire kell hárítani. Közismert volt, hogy a magyarság azért lázadt fel, mivel a vasvári béke behizonyította, hogy Bécs nem tudja és talán nem is akarja felszabadítani Magyarországot. A feladat tehát: behizonyítani, hogy a háború balsikereiért és magáért a vasvári békéért is a magyarság a felelős. A bécsi tanácsosok ugyan rengeteg baklövést követtek el — és ezeket egyáltalán nem titkolja Montecuccoli —, azonban Lipót császár személye biztosíték volt arra nézve, hogy Bécs komolyan vette a török háborút, de minden jó szándék megbukott a magyarok fékezhetetlenségén, németgyűlöletén, sőt kimondott ellenállásán. Ezért van, hogy az 1661. évi erdélyi hadjárat leírásánál nem emlékszik meg arról, hogy Bécs tiltotta el a csatától. Ha megírja, döntő adatokat szolgáltatott volna a magyarok igaza mellett. Mikor Zrínyiről van szó, nemcsak elhallgat tényeket, hanem el is ferdíti azokat. És érdekes, hogy ugyanazon tényekről és eseményekről utólag másként nyilatkozik a nyilvánosságnak szánt visszaemlékezéseiben, mint az események idején írt magánleveleiben. Így visszaemlékezéseiben Új-Zrínyivárról csak a lekicsinylés hangján tud írni, ezzel szemben egy 1661-ben írt levelében elismerően emlékszik meg róla.⁸³ Az eszéki vállalkozást visszaemlékezéseiben felesleges, időt, embert és pénzt elfecsérlő vállalkozásként jellemzi, viszont az események idején szinte lekesülten ír róla, és szükségesnek látja, hogy Zrínyi visszavonulását más irányokban végrehajtott diver-

⁸¹ *Ausgewählte Schriften*. 3. köt. 343., 377. és 4. köt. 120. l.

⁸² 1670-ben, Lobkowitz elleni feljelentésében arra hivatkozik, hogy a Magyarország ellen követendő eljárás tekintetében mindig azon a véleményen volt, hogy „szabad utat kell engedni a fegyvereknek”, és ellenezte a „lázadókkal” való tárgyalást. *All'Imperatore in voce*. Német fordítását közli *Veltzé : Ausgewählte Schriften*. 3. köt. 393. l.

⁸³ Például a *Della Guerra col Turco*-ban „teljesen jelentéktelen” erődnek nevezi Új-Zrínyivárat, melynek építése rossz volt, elhelyezése szintén. *Lib. II., cap. XLVI.*; viszont 1661. júl. 9-én a brandenburgi választóhoz írt levelében elismeréssel emlékezik meg a várról és kiemeli, hogy az veszélyezteteti és „blokkolja” Kanizsát. *Marczali : Regesták a külföldi levéltárakból*. Bpest. 1882. 217. l.

siokkal biztosítsák.⁸⁴ Utólag Kanizsa ostromát élesen elítéli, viszont az ostrom kérdéséről tartott haditanácsi tárgyalásokról írott naplójegyzeteiben nem említi, hogy ellenezte volna a tervet.⁸⁵ Mindenesetre teljesen valótlannul állítja, hogy Kanizsa sikertelen ostroma miatt helyeződtek át a hadműveletek a Dráva-Duna hadszíntérre, pontosabban, hogy ezért Zrínyi lett volna a felelős. Hiszen tudta — tudnia kellett —, hogy az ostrom azért nem sikerült, mivel Bécsben nem tudtak határozni, és emiatt értékes idő veszett el.

Tulajdonképpen mindazon vádak, melyekkel az osztrák történetírás Zrínyit és a magyarokat illeti, fellelhetők már Montecuccolinál. Azonban nem sértett hiúsága tette a bécsi magyarellenés irány egyik legtudatosabb képviselőjévé, hanem elsősorban és lényegileg katonai és politikai koncepciója.

Katonai koncepciója azonban nem valami külön hadtudományból eredt. Sőt, a Zrínyivel való ellentéte „a” hadtudományból, az egy és oszthatatlan hadművészetből származott. Tudvalevő, hogy valamely háború katonai tervének megalkotásánál a hadvezér mindenképp előtte a politikai vezetés által megszabott feladatot veszi figyelembe. Így teljesen természetes, hogy két egyforma képességű és ugyanazon hadászati elveket valló hadvezér egészen más megoldásra jut más és más feladat esetén. Zrínyi és Montecuccoli között a törek elleni nagy támadó háború *katonai tervét* illetően azért nem lehetett alapvető különbség — legalábbis a kutatások mai állása mellett ilyen különbségről nem tudunk —, mivel az alapfeladat — persze alapvetően más politikai perspektívában — mindkettőjük számára Magyarország egész területének visszafoglalása volt. Azonnal kiütközött azonban a különbség, mihelyt a feladat nem a török kiűzése, hanem az ország megvédése volt. A megvédendő országon ugyanis egészen mást értettek Bécsben, mint Magyarországon. Bécs számára az ország határa a Lajtánál húzódott, míg a magyarok számára a Balatonnál és a Muránál. Ez a megkülönböztetés azonban távolról sem Montecuccoli találmánya, hiszen a XVI. század vége óta a bécsi stratégia hallgatólagos alapelve volt. Ő pusztán csak megfogalmazta, nyersen és félreérthetetlenül kimondta. Amikor a defenzív háború lehetőségeit vizsgálja, Magyarországot előtérnek, „campo sicuro”-nak, tehát biztonságos térnek, sőt játéktérnek tekinti, olyan területnek, mely alkalmas a császári hadak felvonultatására, mozgatására, ahol a törököt fel lehet tartani, ki lehet fárasztani vagy döntő csatában meg lehet verni, de amelynek önmagában semmi jelentősége nincs; aszerint tartják meg vagy adják fel, ahogyan a körülmények éppen megkívánják. Amikor az „ország” védelméről beszél, ezen az országon csak a Lajtán túli területeket érti.⁸⁶

⁸⁴ Della Guerra col Turco. Lib. II., cap. XL., XLI. és XLII. A Thaly Kálmán által, a Századok 1883-as évfolyamában közölt levelek hangja határozottan pozitív. Thaly félreértette a leveleket és azokból, mivel bennük a „cavalcade” kifejezés előfordul, lekicsinylést olvasott ki Montecuccoli részéről. Azonban tudni kell, hogy a kifejezés a korban még komoly lovas vállalkozást jelentett, és csak később használták „lovas parádé”, „lovas kirándulás” stb. értelemben.

⁸⁵ Ausgewählte Schriften. 4. köt. 110. és k. l.

⁸⁶ „Annyit hódítsunk, hogy a hadsereget egészben vagy részben eltarthassuk és a határmenti várakat és védőműveket fenntarthassuk, melyek megbízható teret adnak nekünk ahhoz, hogy a hazában nyugodtan élhessünk.” Della Guerra col Turco. Lib. L., cap. XLIV.; meg kell jegyezni, hogy a „megbízható tér” a végvár vonal és az osztrák határ közé eső Magyarország, a „haza” pedig Ausztria, ami kétséget kizáróan kiderül, amikor a magyaróvári állásról ír, melynek szerinte többek között az az előnye, hogy „ha az ellenség be akar nyomulni az országba, szembe nem tud, mert ott áll a repülő tábor és védi.” Uo. Lib. III., cap. LVII. Az ország, a haza tehát Montecuccoli számára a Lajtáná

Miután azonban a hatvanas években a jelek azt mutatták, hogy végetért a török politikának aránylag békésebb korszaka, és a porta újabb nyugati hódítások tervével foglalkozik, a másik oldalról pedig bebizonyosodott, hogy Ausztria erejéből legfeljebb csak arra telik, hogy Bécsét megvédje, de arra már nem, hogy megállítsa a törököt a királyi Magyarország határain, ez a koncepció örökös csatatérre változtatta volna az országot. Egészen természetes, hogy Zrínyi ezt nem fogadhatta el.

Úgy tűnik fel, hogy Montecuccoli politikai felfogását is a katonai szempontok határozták meg. Mint katona, aki hajlamos az egyszerű, közvetlen megoldásokra, és akiről Hantsch osztrák történész is megállapította, hogy nem volt érzéke a bonyolult magyarországi viszonyok megértéséhez,⁸⁷ azért ítéli el a magyarok ragaszkodását szabadságukhoz, a magyar rendi viszonyokat, az „egymásnak ellentmondó törvényeket” és általában mindent, amit itt lát, mivel veszélyezteti a katonai előtér nyugalma, az itt állomásozó katonaság biztonságát és az Ausztria védelmére folytatott hadműveleteket. És ha enyhítést javasol a Magyarországon alkalmazott rendszabályok tekintetében — mert ez is előfordul írásaiban, még hozzá nem is ritkán —, ezt is csak az előtér nyugalma miatt teszi, mivel attól tart, hogy a lehetetlen zaklatásokkal és a mértéktelen adóztatással a forradalomba és a török karjai közé kergetik az országot.⁸⁸

Írásait olvasva feltűnik, hogy igen alapos műveltsége mellett is mennyire egysíkú politikai felfogása. Ebben talán annak is része van, hogy alapjában véve gyökértelen, hazátlan; számára Ausztria a kenyéradó ország, melyhez az anyagi érdekeken kívül egyedül a dinasztia iránti kétségtelen lojalitása fűzi. Írásaiban nyomát sem találjuk annak, hogy bármilyen érzelmi szál is fűzné az osztrák néphez, az uralkodó osztályt pedig kimondottan lenézi és megveti tudatlanságáért, hanyagságáért és kapzsiságáért. A nemzetközi zsoldos típusa, aki súlytalanul lebeg a szolgálatait igénybevevő társadalom felett. Politikai világnézetét nem a néppel való bensőséges kapcsolat, nem a vérségi, érzelmi és kulturális hovatartozás szabja meg, hanem egyedül és kizárólag a katonai, a szakmai, a technikai szempontok. Politikai érdeklődése ebben a kérdésben foglalható össze: mit tud nyújtani a politika a hadvezetés számára? Tulajdonképpen így vált az abszolutizmus hívévé is, mivel meg-

kezdődik. Végül, mikor a törökkel megvívandó nyílt csata kérdését vizsgálja, a csata ellen szóló érvek egyikét így fogalmazza meg: „Balszerencse esetén (tehát ha a császáriak vereséget szenvednek) egész Magyarország fellázadhat és a háború színtere és terhe azonnal áthelyeződik az örökös tartományokba.” Uo. Lib. III., cap. LXXIII. — Hogy Magyarország Bécs katonai terveiben csak mint előtér szerepelt, már a régebbi magyar történetírás is felismerte: *Angyal* : I. Lipót kormánya. Bp. Szemle, 1886. 98. l.; *Acsády* : i. m. 157–158. és 411. l.; *Széchy*: Gróf Zrínyi Miklós. Bpest. 1902, 5. köt. 27. l. Ezt a tényt már a legújabb osztrák történetírás is elismeri: *Hantsch* : Die Geschichte Österreichs 2. köt. 30. l.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Ezt írja Magyarországról: „Ez az ország nem tarthat fenn több segélycsapatot anélkül, hogy ne roppanna össze, valamint zavar és rendetlenség ne kerítene hatalmába.” Della Guerra col Turco. Lib. III., cap. LV. Más helyen azt írja, hogy nyílt csatával kell megrövidíteni a háborút, hogy szükségtelessé váljék a hadsereg huzamos fenntartása, melynek terhei „a mi országunkat kimerítik, a magyarokat pedig nyomorba döntik”. Uo. Lib. III., cap. LXXIV.; az udvari kamaránál uralkodó viszonyokat ostromozó emlékiratában ezt olvashatjuk: „A katonák [ti. a császári zsoldosok] ahelyett, hogy az országot [ti. Magyarországot] védelmeznék, kiszípolozzák, és az, két tűz között, a török és a mi katonáink között, a török karjaiba veti magát.” Mal Governo della Camera Aulica. 1673 július. Német fordítását közli: *Veltzé* : Ausgewählte Schriften. 3. köt. 391. l.

győződése szerint egyedül a rendi anarchiát megszüntető erős központi kormányzat tudja megteremteni az előfeltételeket a hadakozáshoz.

Igy egészen érthető, hogy a Zrínyivel szembeni katonai ellentéte is végül politikai ellentétté szélesedik. Nem valószínű, hogy ismerte volna Zrínyi írásait, de annak minden tette, minden lépése valami olyat sejtetett benne, hogy itt jóval többről van szó, mint politikailag dilettáns főuraknak jó szóval, pénzzel, birtokadományozással vagy brutális erőszakkal leszerelhető szervezkedéséről és erkölcsileg is kifogásolható magatartású nagyurak kalandos vállalkozásáról. Mintha ösztönszerűen megérezte volna, hogy az igazi ellenfél, a Habsburg-abszolutizmus igazi ellenlábasa nem a rendi Magyarország, nem a feudális anarchiát konzerváló Wesselényi-összecsukvés, hanem Zrínyi nemzeti abszolutizmusának programja. Talán éppen ezért foglalkozik írásaiban oly keveset a felségárulási perben véleménye szerint jogosan elítélt Wesselényivel és társaival, míg a majdnem egy évtizede halott, és az összecsukvésben részt nem vett, formálisan nem vádolható Zrínyi elmarasztalására minden alkalmat megragad, és vele kapcsolatban a tények elferdítésétől sem riad vissza.

Végeredményben tehát a Zrínyi—Montecuccoli ellentét pontosan fedi a XVII. századi magyar—Habsburg ellentétet. És ez az ellentét nem személyi motívumokból, nem a német—magyar gyűlölködésből, nem is a Habsburgoknak abból az állítólagos mefisztói elgondolásából fakadt, hogy azért hagyták volna a török kezén az országot, hogy kifosztva, legyengülve, elvérezve könnyebben válhassék majd Ausztria zsákmányává, de nem is hadtudományi elvi nézeteltérésekből eredt. Ha így lett volna, talán remélni lehetett volna, hogy türelemmel, belátással, kölcsönös jóakarattal és bölcsességgel meg lehessen szüntetni az ellentét okait. De nem így volt, mivel az ellentétek sokkal mélyebben gyökereztek. Ami a katonai ellentéteket illeti, ezek létalapjában érintették mindkét országot; Magyarország, mint katonai előtér elengedhetetlen volt Ausztria védelme szempontjából, de ez a szerep végpusztulással fenyegette a magyarságot. Nemzeti létünk érdekei követelték, hogy ne fogadjuk el ezt a koncepciót.

Mindehben a magyar és osztrák, valamint részben a baráti népek történetírása is homlokegyenest ellenkező véleményen van. Sajnos, a magyar történetírás nem a legjobb módon védte igazát. Amint láttuk, az egész kérdés-csomó legfontosabb részét jelentő Zrínyi—Montecuccoli vitában érveink sok tekintetben provinciálisak és tudományosan tarthatatlanok. Minden olyan törekvés, mely Zrínyit úgy akarja igazolni és felelmeini, hogy Montecuccolit eltávolítja a hadtudomány Pantheonjából, reménytelen igyekezet. De nincs is szükség erre. Egyrészt láthattuk, hogy Zrínyi és Montecuccoli között nincs hadtudományi elvi ellentét, másrészt pedig, ami a katonai írói működésüket illeti, egy színvonalon állnak, sőt az írói kvalitásokat, a stílus elevenségét, a gondolatfűzés eredetiségét és a megvalósítandó feladat nagyságát tekintve — ti. a magyar hadtudománynak szinte előzmények nélkül való megalapozása — Zrínyinek kell a palmát odaítélnünk.⁸⁹ A különbség közöttük mindössze

⁸⁹ Montecuccoli stílusa hallatlanul nehéz, bonyolult, sokszor homályos, amit mi sem jellemez jobban, mint hogy német, francia és latin fordítóinak egyike sem tudott a feladattal maradék nélkül megbirkózni, sem a szövegűség, sem pedig az értelem szempontjából. Ha az eredeti szöveget és e fordításokat összeveti az ember, a legeltérőbb megoldásokkal és értelmezésekkel találja magát szembe. Ennek több példájára rámutatok a Zrínyi Kiadó kiadásában megjelenő Montecuccoli-kötetben. Montecuccoli olvasását nagymértékben megnehezíti az is, hogy bár megállapításainak helyességéhez nem fér

az, hogy Zrínyit fiatalon bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy Montecuccolihoz hasonlóan kora hadtudományának teljes rendszerezését adja — tudjuk, hogy ez a szándék megvolt benne —, és az, hogy hadvezetési és írói, alkotói szempontból általában sokkal kedvezőtlenebb körülmények között élt. Végül is nem szabad elfelejtenünk, hogy Montecuccoli mögött a nagy Habsburg-birodalom állott, és működésének színtere úgyszólván egész Európára kiterjedt, míg Zrínyi kifejlésének és működésének néhány megyényi terület korlátai szabtak szűk határt.

PERJÉS GÉZA

«МЕТОДИЗМ» И АНТАГОНИЗМ ЗРИНЬИ — МОНТЕКУККОЛИ

(Часть II.)

Резюме

Методизм, как понятие в умаляющем смысле слова образовалось в первой половине XIX в. С этих пор методистским назывался всякий способ ведения войны, который в каком-то отношении различался от способа Наполеона. Так как ведение войны в XVII в. в силу необходимости было различным от наполеоновского ведения войны, исследователи военной истории доказали, что все ведение войны в XVII в. было методистским. Этот взгляд пустил самые глубокие корни в немецкой военной историографии, подобно тому, что и презирующий, умаляющий и осуждающий ведение войны в XVII в. взгляд ведет начало от Клаузевица.

Венгерская военная историография полностью освоила немецкое понимание и применила его и при интерпретации дискуссии Зриньи и Монтекукколи. Доказывалось, что Монтекукколи был методистом, а Зриньи антиметодистом. Это, однако, совсем неверно. Оба они стояли на почве той же объективной действительности и провозглашали принципы той же военной науки. Антагонизм между ними происходил от того, что для Монтекукколи Венгрия считалась только передним планом, такой территорией, где в ходе военных действий в защиту Австрии можно было поразить турецкую армию или утомлять ее, но которая сама в себе не имеет никакого значения. Эта концепция, однако, преобразовала бы Венгрию в вечный театр военных действий и естественно, что Зриньи не мог принять ее. Таким образом в конечном итоге антагонизм между ними носил не военно-научный, а политический характер: Монтекукколи понимал под защищаемой страной, родиной только Австрию, а Зриньи — Венгрию.

Г. ПЕРЙЕШ

LE «MÉTHODISME» ET L'ANTAGONISME DE MIKLÓS ZRINYI ET DE MONTECUCCOLI

(II. partie)

Résumé

Le méthodisme en tant que notion péjorative prit son origine dans la première moitié du XIXe siècle. A partir de ce temps tout chef d'armée dont la stratégie différait en quelque point que ce soit à celle pratiquée par Napoléon Ier fut considéré comme méthodiste. Étant donné que la stratégie pratiquée au XVIIe siècle différait nécessairement de celle de Napoléon, les spécialistes de l'histoire militaire ont démontré que cette stratégie était dans son essence de caractère méthodiste. Cette conception prit de profondes racines dans l'histoire militaire allemande, conséquence de la conception de Clausewitz ayant minimisé et condamné la stratégie pratiquée au XVIIe siècle.

kétség, azonban ezek legtöbbször valójában csak megállapítások, pusztán tényközlések, és nem érződik rajtuk a problémamegfejtés izgalma, ami oly élvezetessé teszi Zrínyi stílusát; Zrínyi és Montecuccoli nem mást mondtak, hanem *másként* mondták el ugyanazt dolgot.

L'historiographie hongroise se trouvait à la remorque de la conception allemande, conception qu'elle appliquait lors de l'interprétation du débat déclanché entre Zrínyi et Montecuccoli. On arriva à conclure que Montecuccoli était méthodiste, Zrínyi, lui, antiméthodiste, conception qui, d'ailleurs, n'a rien à voir avec la vérité. Tous deux s'appuyaient sur la même réalité objective et professaient les principes de la même science militaire. L'antagonisme né entre eux résulta de cette conception suivant laquelle Montecuccoli considérait la Hongrie comme des simples avancées, théâtre des opérations militaires destiné à y vaincre et fatiguer l'ennemi, territoire qui en soi n'avait aucune importance. En résultat de cette conception la Hongrie n'aurait jamais cessé de constituer le foyer de la guerre, conception que Zrínyi, se refusait à accepter. En dernière analyse l'opposition qui les sépara ne résultait point des principes d'ordre militaire mais avait bien un caractère politique: quant Montecuccoli disait: le pays à défendre, la patrie, il entendait uniquement l'Autriche, Zrínyi, lui, la Hongrie.

G. PERJÉS

MOCSÁRY LAJOS NEMZETISÉGI POLITIKÁJA ÉS A SZERBEK

(II. rész)*

A „Miletić-cikk” országos feltűnést keltett s nyilvánvalóan hozzájárult Mocsáry pártelnöki állása gyengüléséhez, mely körülmény kifejtését ez alkalommal nem tekinthetjük feladatunknak. Érdekes adatként megemlítjük azonban, hogy ugyanakkor, midőn a gyűjtő crejű cikk zárómondata, „Fellebb vzzük Mil’ tié ítéletét” valóságos harci jelszóként visszhangzott végig a kor nemzetiségi társadalmán, a kecskeméti képviselőt az itteni kormánysajtó élcs n megtámadja s a helyi függetlenségi sajtó olyan formában védi meg, mely nem hagy kétséget afelől, hogy a Függetlenségi Párt többsége nem hajlandó levonni a cikkből feltároló s az ellenzék eddigi nemzetiségi politikájának gyökeres megváltoztatását is igénylő tanulságot.⁵⁹ Feltételezhetőleg ebben a körülményben is kell keresnünk annak magyarázatát, hogy amikor az 1878. évi választásokon több kerületben is megválasztják, miért mondott le könnyű szívvel a kecskeméti felső kerület mandátumáról, és miért fogadta el a nemzetiségpolitikai küzdeelmében később nevezetes szerepet játszó Kiskunhalas mandátumát.

Ha szlovák részről 1870-ben, a románok 1874-ben, a szerb nemzetiségi mozgalom kétségkívül az 1878. évi „Miletić-cikk” kapcsán ismerkedik meg közelebbről Mocsáry megértő nemzetiségpolitikai felfogásával. Közismertté azonban minden magyarországi nemzetiség irányában az 1879. évi asszimiláló célzatú népiskolai törvényjavaslat képviselőházi vitája révén vált, mely egyben közéleti szereplésének is fordulópontja lett.

Visszatérve még egyszer a Miletić Szvetozár jogtalan elítéltetését fellebbező nevezetes vezércikkekre, feltételezhető, hogy a váci fogházba sűrűn ellátogató Polit Mihály, akkori magyar országgyűlési képviselő eljuttatta Miletićhez az említett cikket, mely minden bizonnyal közelebb hozta Mocsáryt a szerbséghez.

1879-ben, Miletić szabadulása évében Mocsáry neve már jól ismert a magyarországi szerb sajtó olvasói előtt. A lapok, leginkább a radikális Zastava

* A tanulmány I. részét a Századok 1961. évi 4–5. számában közzeltük.

⁵⁹ „A kecskeméti függetlenségi lap egyik cikkéből értesülünk, hogy a kormány-párti »Kecskeméti Lapok« támadást intézett Mocsáry ellen a cikk miatt. A »Kecskemét«, tehát az itteni függetlenségi lap válaszolni kívánt ez ügyben, de a választ — a szerkesztő szerint — szükségtelemné tette Mocsáry 1878. febr. 9-i beszéde, mely ezt a kérdést is érinti.” „Itt csupán azt a megjegyzést tévén — folytatja a kecskeméti függetlenségi szerkesztő —, hogy Mocsáry Lajos képviselőnk cikke, mely ellenfeleink kezében támadásra alkalmas fegyverül szolgálni látszik, sem többet, sem kevesebbet nem mond annál, hogy még ellenségeink irányában is legyünk igazságosak, hogy ne vakítson el soha sem szenvedély, sem bosszú. És ezt, ha egyes embernek nem szabad szem elől téveszteni, mennyivel kevésbé szabad a törvénynek, a hatalomnak” stb. Mocsáry Lajos képviselőnk beszéde és ehhez egy kis bevezetés. Kecskemét 1878. febr. 17., 7. sz.

az okkupáció és az első iskolatörvény elleni parlamenti felszólalásainak hatása alatt foglalkoznak személyével, s nyilván nem tévedünk annak megállapítása-kor, hogy Mocsáry 1879. évi, az első treforti iskolatörvényjavaslat ellen mon-dott beszéde történeti jelentőségű és következményű lett mind Mocsáry életében mind a magyarországi nemzetiségtörténetben. Mocsáry kivételes politikai tisztánlátása csendül ki ebből, az első önkényes iskolatörvény (1879: XVIII. t. c. a magyar nyelv kötelező népiskolai oktatásáról) ellen 1879. április 30-án az „elvhű függetlenségek” nevében mondott beszédéből, mely-ben a készülő törvényjavaslatot a magyarosítás leplezetlen eszközének mondja, mely ellentétben áll az 1868. évi nemzetiségi törvénnyel és megtagadja azt. Nyilvánvaló, hogy Mocsáry itt is, mint később, az 1883. évi középiskolai törvényjavaslat vitájában, nem a magyar nyelvnek mint államnyelvnek iskolai tanítását, hanem a törvényjavaslat magyarosító célzatát ítélte el, amely szándék ellentétes az 1868. évi nemzetiségi törvény szellemével. „Tanácsos-e nekünk szakítani az 1868-ban kifejezést nyert nemzetiségi törvénnyel?” — kérdi. Vajon célszerű-e felbolygatni a nemzetiségi kérdést, célszerű-e az államnak, a magyarságnak magára vonni azon kétségtelenül felébresztendő ódiumot, provokálni azon veszélyeket, amelyek természetes következményei lesznek? Nekünk arra kell törekednünk, hogy minden nemzetiség, mely e hazát lakja, itthon érezze magát s a szabadságnak, a jólétnek részükre való biztosításával kell őket e hazához erősen láncolni... Nemzetiségi politika tekintetében (*tehát*) feladatunk belterjes politikát űzni, őrizkedni a germaniz-mustól, mert hogy a németiség, illetőleg az osztrák germanizáció sokkal veszélyesebb ellenségünk, mint valamennyi nemzetiség, mely e hazában van. Tanácsos-e nemzetiségi vizsályt felébreszteni most, midőn a legnagyobb szükségünk van arra, hogy e hazának minden lakosa egy szívvel, egy lélekkel azon legyen, hogy ezen ország fenntartassék?”⁶⁰

Mocsáry politikája világos: együttműködés a hazai és szomszédos más-ajkú népekkel, közös front a fenyegető osztrák—német germanizáció ellen Magyarország és Délkelet-Európa védelmére. Rendkívül jelentős, hogy 1878—79-ben mint a radikális ellenzék vezére (1874—84 között a Függetlenségi Párt elnöke) deklarálja ezt a politikát, bár pártjának egy része már ekkor sem osz-totta véleményét. Így Madarász József, az 1879. április 30-i beszéd elhangzása után, éppúgy mint Irányi Dániel 1886-ban, kijelenti, hogy Mocsáry állás-pontja nem fedi a párt véleményét. Ekkor még csak egy kisebbség nyilat-kozik Mocsáryval szemben, hét évvel később viszont maga a megalkuvás útjára lépett, immár áellenenzéki párt tagadja meg alapítóját és ideológusát.

A szerb nemzetiségi sajtó korán felismeri az okkupációs és iskolatörvény-politikában rejlő veszedelmet, de azt a védelmet is, melyet Mocsáry bátor kiállása biztosít a másajkú magyarországi nemzeteknek. A Zastava méltatja elsőként Mocsáry beszédének politikai jelentőségét. A lap „Táviratok a Zastavának” rovatában⁶¹ a következőket olvassuk: „Mocsáry volt az egyetlen magyar, aki nem fogadta el a javaslatot. Beszéde nagy jelentőségű. Ha egyedül is — mondotta — a magyarok közül, mégis eleget kell tennem hazafiúi köteles-ségemnek.” Egy héttel később⁶² így nyilatkozik Mocsáryról a lap pesti tudósí-toja: „A magyar országgyűlés letárgyalta azt a törvényjavaslatot, mely a

⁶⁰ Képv. Napló 1878—81. 261—262. l.

⁶¹ Zastava 1879. máj. 2., 58. sz.

⁶² Posle rasprave. Zastava 1879. máj. 9., 61. sz.

nem-magyar elemi iskolákban is kötelezővé teszi a magyar nyelvoktatást. A tárgyalás eredménye nem volt előttünk kétséges... A nemzetiségi képviselők csoportja (politikai meggyőződésre való tekintet nélkül) méltóképpen és ékesszólással jelezte a veszedelmet, melyet ilyen törvények alkotásával önönmagának készít a magyarság. Ugyanígy nyilatkozott Mocsáry is, akit éppen ezért a legigazibb magyar hazafinak tartunk. Őt nem igézte meg annyira a »nemzeti nagyság« varázsa, hogy ne látná előre, milyen komoly napok állanak még Magyarország előtt.” És további három héttel később, amikor a Zastava hasábjain több mint félezer aláírással megjelenik a magyarországi szerbség bizalom-nyilvánítása a magyar országgyűlés szerb képviselői iránt;⁶³ a Mihajlo Polit Desančičnak, Miloš Dimitrijevićnek, dr. Nikola Maximovićnak, Mihajlo Sabovljevićnek és Antonije Hadžićnak mondott köszönet a sorok között Mocsárynak is szól, akit már ekkor szívébe zárt a magyarországi szerbség. (Mint érdekességet megemlítsük, hogy M. Sabovljević, aki közben programját az 1884. évi ún. „kikindai program”-mal, röviden kormánytámogatással cseréli fel, hét évvel később egyike azon sajnálatos szerepet játszó nemzetiségi képviselőknek, akik akkor hangoztatnak kompromisszumos elveket Tisza Kálmán felé, amikor Mocsáry döntő ütközetére készül Tisza Kálmán nemzetiségellenes kormányzati politikája ellen!)

Az 1879—1886 időszakról kevés mondanivalónk van. Mocsáry politikai szerencsecsillaga, ha ilyenről az ő esetében egyáltalán beszélhetünk, rohamosan hanyatlott. Már a nyolcvanas évek elején több szociális és nemzetiségpolitikai felszólalása (a kormányzat okkupációs, adózási és társadalompolitikája ellen, a felekezetieskedés ellen stb.) miatt népszerűtlenné vált a Függetlenségi Párt egyre türelmetlenebb nemzetiségi politikát hirdető többsége előtt, mely 1884-ben — az első lehető alkalommal — kibuktatja az elnöki székből a pártvezért, hogy helyére a szociális és nemzetiségi kérdésekben megalkuvó Irányi Dániel üljön. Mocsáry, akit az 1884. évi választásokon nagynehezen tud megválasztani Kiskunhalas, a színmagyar alföldi parasztváros, ettől kezdve már csak néhány párthívével állja a régi függetlenségi programot, a társadalmi és nemzetiségi megegyezés egyre inkább elsikkadó álláspontját, s ezek is — az egy Eötvös Károly kivételével — sorra elpártoltak tőle.

A képzett és tapasztalt politikus nem tesz különösebb számvetést önmagával és pártjával, amikor a döntő mérkőzés megvívására határozza magát. Álláspontja: vagy megállítja a másajkú nemzetek ellen rohamozó kormányzati politikát a további — most már — helyrehozhatatlan nemzetiségpolitikai visszaélések elkövetésében, vagy maga is szakít a párttal és nemcsak érzelmileg, személyileg is azok mellé áll, akik számarányuk és etnikai helyzetük ellenére jogtalan kisebbségi sorba kerültek. Nagy elhatározás ez a kossuthi felfogású Függetlenségi Pártot alapító Mocsáry Lajos részéről, aki kétségek kívül korának egyik legnagyobb államférfiúi képességű hazafia volt. De tovább nem habozhatott. Tudta, hogy közel 10 millió másajkú magyarországi állampolgár tőle várja a józan magyarság nevében elhangzó tiltakozást, mely a második iskolatörvény (1883 : XXX. tc., az ún. középiskolai törvény) becikkelyezése után nem késhehetett már soká.

Nyílt szembeszállás elindítására jó alkalmat nyújtott a közművelődési egyesületek szervezésével kapcsolatban felburjánzó sovíniszta nyelvi-egyesületi

⁶³ Poverenica srpskim zastupnicima na ugarskom saboru. Zastava, 1879. máj. 30., 73. sz.

mozgalom, mely az 1868. évi nemzetiségi törvényben deklarált jogokat nyíltan elutasította. Mocsáry finom taktikával, X. Y. álnéven jelenteti meg 1886 januárjában Pesten a közművelődési egyletek köntösébe búvó, üzleti mellékízzel szervezett és országos méreteket öltő sovíniszta vállalkozást leleplező röpiratát. „A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés” című brosúra a vajúdo kérdés elevenére tapintott. Mint egy láthatatlan karmester intésére, egyszerre hangzott fel a társadalmi-politikai visszahatás fezőrjeinek hangzavara: kormánypárt, mérsékelt ellenzék (apponyisták), fináncsóke és történeti földbirtokos osztály, asszimiláns bürokraták és a „zweibundista” irányzat minden rangú és rendű csatlósa elérkezettnek látta az időt, hogy összefogjon az ismerős ismeretlen ellen. A röpirat magyar és nemzetiségi bírálatából kiérezhető, hogy mindannyian Mocsáryt sejtik az álnév mögött, akinek inkognitóját felfedni a nemzetiségi vagy éppen a magyarországi szerb sajtónak nem állott érdekében. Annál kevésbé, mert beavatott nemzetiségi politikai körökben híre járt, hogy Mocsáry rövidesen nyílt színavallást követel a kormányzattól a Házban. A szerb sajtó méltatása így inkább arra szorítkozott, hogy a röpirat magyar jellegét és a nemzetiségi kérdésben tanúsított pártatlanságát hangsúlyozza.⁶⁴

A későbbi fejlemények a lap O. R. jelzésű bírálóját igazolták. Amikor Mocsáry 1886. február 8-án a röpiratában mondottakat hatalmas politikai védő- és vádbeszédben a Ház előtt is kifejti, a régóta raktározott mesterséges és hamis fajgyűlölködés lavínája az álszabadelvű társadalom minden fontosabb politikai őrhelyéről elindul a pártjától és függetlenségi képviselő társaitól elhagyott, s egyedül csak a töredék szerb és román képviselői csoport által támogatott magyar Mocsáry felé.

Ugyanakkor pedig a nemzetiségi sajtó vezető orgánumai, a szerb Zastava, a román Tribuna és Gazeta Transilvaniei, a szlovák Národné Noviny, a horvát Obzor, a szász Kronstädter Zeitung részéről az apológiák és elismerő, buzdító, sőt magasztaló cikkek áradata tör fel az elvhű író és politikus iránti megkülönböztetett szeretet és nagyrabecsülés jeleként.

Mocsáry a „Néhány szó a nemzetiségi kérdésről” című egykorú röpiratában ezeket írja a beszéde nyomán támadt megnyilatkozásokról:

„A képviselőházban 1886. február 8-án történt felszólalásom következtében míg egy részről rám szakadt a magyar lapok bántalmazásának zápora, a nemzetiségek részéről egész sorozatát kaptam az üdvözeteknek. Ezek részben említve voltak a *(magyar)* hírlapokban, természetesen ugyanazon a hangon kommentálva, mint felszólalásom, ami azonban nem háborít abban, hogy ezen üdvözeteknek tárgyilagos jelentőségét helyes világításba helyezni megkísértsem.

Legelső volt érdemes román hazánkfiaának, Vajda Lászlónak (Vasile Vaida) üdvözlete. Azután jöttek a szerbek táviratai.

Újvidékről ezt írják:

Fogadja az újvidéki szerbek köszönetnyilvánítását utolsó beszéde alkalmából. Hogy Szabovljevits (Sabovljević) Tisza, Szilágyi, Apponyi beszéde után a magyarországi nemzetiségek végleg kétségbe nem estek, Önt illeti elsősorban a hála. Az imádott haza üdvéért adja Isten, hogy szavai más alkalommal szebb visszhangra találjanak az országgyűlésen, mert egyedül

⁶⁴ Kulturna društva i narodnosno pitanje. Zastava, 1886. febr. 2., 10. sz.

a létesülendő teljes nemzeti egyenlőség békítheti ki az összes nemzetiségeket közös hazánk üdvére és javára. Számos aláírás, köztük a Zastava szerkesztőjéé.

Versecről a következő sürgöny érkezett:

A vallás- és közoktatásügyi költségvetési vita alkalmából a képviselőházban kifejtett nézetei Magyarország szerbajkú népében fenntartják azon szent hitet, hogy a magyar testvérnemzet fiai sorából nem haltak ki a történelmileg dicsőített magyar szép erények bajnokai. Míg ily ténynek örvendünk lehet, addig nem kételkedhetünk közös célunk valóságában.

Hasonló meleg hangon tartott köszönő iratok jöttek Csakováról, Fehértemplomból, Csajkás kerületből. A fehértemplomi német szövegűn kívül a többi magyar nyelven volt írva. Mindenütt a legtekintélyesebb és legbefolyásosabb, s ha úgy tetszik ultraszerbek köréből jöttek a táviratok.

Újvidék, Csajkás kerület, Fehértemplom! Éppen csak hogy Szent-Tamásról nem jött üdvözllet!"⁶⁵

Amint az idézetből is kitűnik, Mocsáry fájdalmán átszűrt meghatottságában azért sorolja elő különös örömmel és elégtétellel e szerb táviratokat, mert bennük a 48-as egykori ellentétek és ellenségeskedések végső feloldását látta. Igen jellemző Mocsáry szerénységére és mértéktartására, hogy a magasztaló hangú sajkáskerületi táviratot könyvében nem teszi közzé, s az újvidéki szerb polgároknak megkapó, szerény illetődöttséggel válaszol. Szövegükről ismét a Zastavából értesülünk.⁶⁶ Az újvidéki választávirat így hangzik:

„Magatartásom helyességét bizonyítja az Önök hazafias és férfias véleménye. Ne zavarja meg önöket az országgyűlési visszhang, mely beszédemet kedvezőtlen megjegyzésekkel kísérte. Sok komoly ember kijelentette előttem, hogy helyesli elgondolásaimat, s ugyanúgy a közművelődési egyletekről írott röpiratomat is. Az a komoly hangnem, amelyben most a nemzetiségi kérdést tárgyalták az országgyűlésen, biztos jele annak, hogy az igazság utat tör magának. *Mocsáry Lajos.*”

A Sajkás-kerület távirati üdvözllete alábbi szöveggel jelent meg a Zastavában:

„A Sajkás-kerület üdvözli Mocsáryt és Babest. A Sajkás-kerület választói, a Szerb Nemzeti Szabadelvű Párt hívei üdvözlík Mocsáryt és Babest. A távirat így szól: Mocsáry Lajos országgyűlési képviselő úrnak, Budapesten. Legnagyobb hála a nemzetiségek védelmezőjének, aki valóban férfiasan harcol az elnyomott nemzetiségek jogaiért. Csak ilyen vélemények alapján fog felvirágozni szeretett hazánk. — A Sajkás-választókerület szerb választói.”

Az 1886. év magyarországi szerb sajtójában még két figyelemreméltó Mocsáry-adalékot találtunk. Az egyik a „Néhány szó a nemzetiségi kérdésről” című brosúrával kapcsolatos, a másik egy magyar nyelven megjelent és Mocsárynak ajánlott állítólagos bunyevác röpirattal foglalkozik. Mindkét közlemény megérdemli, hogy kiemeljük a számos egykorú nemzetiségpolitikai tudósítás közül. Az első — a magyarországi nemzetiségű sajtóban talán első alkalommal — említi a Jászi Oszkár fogalmazásában később oly közkeletűvé vált „keleti Svájc” meghatározást, közel másfél évtizeddel Jászi társadalomtudományi és politikai fellépéte előtt. A másik közlemény egy eddig ismeretlen

⁶⁵ Néhány szó a nemzetiségi kérdésről. Bpest. 1886. 17—19. l.

⁶⁶ Ld. Zastava 1886. febr. 14., 17., illetve márc. 2., 26. sz.

vagy legalább is a nyilvánosság előtt nem szereplő „házi ügy”-re, a szerb-bunyevác problémára világít erélyes, de igen szemléltető módon. A „Močari o narodnosnom pitanju” című kritikai beszámolóban⁶⁷ a cikkíró (J. T-tj) rövid ismertetést nyújt az új Mocsáry-tanulmányról, s az ismertetés bevezetésében, majd a zárórészben néhány figyelemreméltó megállapítást tesz Mocsáry kultúrpolitikai felfogásáról.

Előbbihez kapcsolódik a szerb nemzetiségi sajtónak korábban említett bunyevác vonatkozású közleménye⁶⁸. Ebből kitűnik hogy Mocsáry egy szabadkai helyi szerzővel kapcsolatban állott, attól a helyi nemzetiségi iskolaviszonyokról adatokat kért, s ez egy magyarnyelvű röpiratot is adott ki e tárgyban.⁶⁹ A közvetlen érdeklődésnek ezzel a jelenségével később is találkozunk Mocsárynál mind szerb, mind egyéb vonatkozásban.

Ugyanakkor a nemzetiségi vidékeken megjelenő magyar nyelvű sajtó — ha lehet még élesebben és felszínesebben — támadja az író-politikust, mint a főváros elfoglalt publicistái. Csak kortünetként említjük, hogy *Erődi Dániel*, a *Kikindai Közlöny* szerkesztője „Észrevételek Mocsáry Lajos röpiratára” című, lapjában folytatólagosan közölt cikksorozatában Mocsáryt „a telivér ultra nemzetiségiekhez hasonló aberrációkat elkövető egyén”-nek mondja. Mocsáry azonban a valóban „ultra sovinszták” innen vagy onnan érkező támadásaival többé nem törődött. Egyetlen körülményt vett csupán zokon. Azt, hogy Magyarországon a magyar függetlenségi gondolat élharcosa és vezető politikai közírója előtt bezárultak a sajtó és a kiadók kapui. „Nincs lap ez idő szerint — kiált fel palástolatlan keserűséggel⁷⁰ —, mellyel én egy gyékényen árulhatnák, de valószínű, hogy nem is lett volna hajlandó bármely lap helyt adni az én nézeteim fejtegetésének.”

Az 1886. évi összecsapás nem döntötte el a párviadalt Mocsáry és a sovinszta kormányzat között. Az egész magyar sajtó-együttes, beleértve a függetlenségi Egyetértést is, nem tudta aláásni Mocsáry politikai hitelét és erkölcsi tekintélyét. A Függetlenségi — 1884-től, Irányi Dániel pártelnökké választásától Függetlenségi és 48-as — Párt kormányzó klikkje, az Irányi—Polónyi—Madarász csoport még nem mert nyíltan ujjat húzni a nagy veteránnal. Irányiék csak kedvező alkalomra vártak, hogy megindíthassák a végső támadást Mocsárynak a pártból való kiszorítására. Elhíresztelték, hogy Mocsáry titkos paktumot kötött a nemzetiségekkel, és „messzemenő homályos céljai vannak az ezeréves alkotmány megdöntésére”. Az alantas rágalmaknak kedvezett az idő. Az állandó mozgásban levő Balkán felől egyre aggasztóbb rémhíreket szállított a kettős szövetség sajtója, s a rémhíreket a politikailag iskolázatlan szélsőbal, a függetlenségi ellenzék is készpénznek vette. A bolgár válság által felkavart hullámok valóságos társadalmi hisztériát váltottak ki a főváros népéből. Sokan tudni vélték, hogy heteken belül hadszíntér lesz Közép-Európa, mások Budapest erősítését ajánlják. A közhangulatra jellemző, hogy még a függetlenségi Egyetértés is közli a kósza hírt, sőt 1887. február 7-én vezércikkben foglalkozik a „kérdéssel”.

⁶⁷ Mocsary o narodnosnom pitanju. Zastava, 1886. jún. 27., 91. sz.

⁶⁸ Bunjevačko pitanje. Zastava, 1886. aug. 18., 120. sz.

⁶⁹ Az 1886-ban Szabadkán megjelent magyar nyelvű füzet címe — a közlemény szerint — „Szabadkai levél egy bunyevác hazafitól. (A bunyevácokról és elemi iskoláikról Mocsáry Lajosnak.)”

⁷⁰ Néhány szó a nemzetiségi kérdésről. 8. 1.

Ehben a robbanásig feszült légkörben a Ház 1887. január 27-iki ülésén hangzik el a szerb ellenzéki álláspont képviselője, *Miša Dimitrijević* beszéde a nemzetiségi kérdés radikális megoldásáról. Miša Dimitrijević (össze nem tévesztendő a kormánypárti Miloš Dimitrijević-csel) kijelenti: egyedül Mocsáry személyében lát biztosítékot az egykorú nemzetiségi kérdés békés megoldására.

Mocsáry nevének említésekor a kormánypárti padsorokból feltört a gúnyos derűtség, amint erről a képviselőházi napló is tanúskodik. Az ellenzék némán és riadtan hallgatott. A mérsékelt ellenzék és a Függetlenségi Párt soraiban ülő honatyáknak egyszerre az az érzésük támadt, hogy minden gazdasági és politikai nehézség oka s a fejlődés egyedüli kerékkötője a nemzetiségi kérdés, melyet most már nem is a „Hurbanok és Mileticsek” élesztnek; hanem maga a tősgyökeres magyar Mocsáry, akiben a nemzetiségek hivatott védőügyvédüket látják. Talán, ha a függetlenségi és nemzetiségi padsorokból néhány közbeszólás elhangzott volna Mocsáry védelmében, a kérdés lekerülne a napirendről. De a nemzetiségi képviselők: a kormánytámogató horvátországi képviselők, valamint az aktivista román, szász és szerb képviselők mélyen hallgattak. Okkal, hiszen egy kis töredék: Babeş, Gurbanu, a szónok Miša Dimitrijević és más egy-két ellenzéki szerb és szász képviselő kivételével mindnyájan régóta (nyíltan vagy titokban) a kormányzat szekerét tolták. A szerb radikális politikus felszólalása a nemzetiségi sajtóban mély benyomást keltett. Jáša Tomić, a Zastava szerkesztője röviddel később erre a beszédre emlékezve közli *Dokle smo doterali?* címmel a helyzet felismeréséből fakadt vallomását.⁷¹

Az említett cikk világosan utal arra, hogy az alapvető nemzetiségi jogokat védelmező Mocsáryt a kormány politikáját támogató, ún. „mérsékelt nemzetiségi politikusok” is nyíltan cserben hagyták.

Mocsáry a Dimitrijević-beszéd után — akarva-akaratlanul — a gyanakvó suttogás középpontjába került. Válaszolnia kellett, ha elsőprő erejű többséggel áll is szemben, válaszolni a rosszindulatú híresztelésekre, ha a legkedvezőtlenebb időben is kell beszélnie a Ház plénuma előtt.

Ilyen előzmények után hangzott el 1887. február 15-én Mocsáry történeti jelentőségű interpellációja a Házban a kormány helytelen nemzetiségi politikájáról. Mocsáry egyszerre foglalkozik a közvéleményt átható sovinizmus okaival és jelenségeivel. Tiltakozik a lőcsei gimnáziumból kizárt szlovák tanulók ügyében, az EMKE magyarosító prémiumai ellen, kárhóztatja a kulturális terjeszkedés rögeszméjét, és visszautasítja még a gondolatát is a helynevek visszamagyarosítását sürgető mozgalomnak. „Úgy látszik — összegezi véleményét — a t. kormány egyáltalán nem tartja feladatának, hogy a sovinizmust helytelen, céltalan műveleteiben korlátozza, sőt inkább egyenesen buzdítja azt. A kormány eme eljárása által annak a vélekedésnek ad helyt, hogy a magyarosítás terjesztésében mindent szabad, hogy ily üzelmeknél boldogboldogtan érdemet szerezhet magának a kormány előtt. Azt hiszem, nem ez lenne a kormány feladata, hanem a nemzetiségekkel szemben a tiszta objektivitás. A kormánynak soha sem szabad megfélemednie arról, hogy poliglott ország ügyeit vezeti.”

Ami ezután történt, logikusan következik az elmondottakból. Mocsáryt a Házban ismét nem védte meg senki, egyedül Babeş támogatta nyíltan és

⁷¹ *Dokle smo doterali. Zastava, 1887. febr. 20., 19. sz.*

egy-két szerb ellenzéki képviselő. Ezzel szemben az egész hivatalos Magyarország, a kormányzat és a kormánypárt minden tagja, a mérsékelt ellenzék és saját pártja kivétel nélkül ellene fordult. Sajtó és közvélemény napokon belül olyan közhangulatot teremtenek ellene, amely még a sok vihart megélt magyar politikai életben is feltűnő. Irányi Dániel elérte célját. A Ház következő ülésén a „Függetlenségi és 48-as Párt” nevében bejelentheti, hogy a párt „Mocsáry Lajosnak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjával nem vállal szolidaritást”. Mire Tisza Kálmán az ülés végén a Ház tomboló lelkesedése mellett valóságos filippikát intézett Mocsáry ellen, akit ugyanaz nap a Függetlenségi és 48-as Párt parlamenti köre határozatilag elítél, ami egyet jelent a pártkörből, pontosabban a párthól való kizárással. Itt kell megjegyeznünk, hogy Mocsáry Lajos a függetlenségi pártkörből kilépett, de az általa alapított Függetlenségi Párthól már csak formailag sem léphetett ki, mert ez már 1884-ben, az Irányi-fúzió idején lényegileg megszűnt. Ez indokolja, hogy 1907-ig, amikor a függetlenségi alapelveket végleg eláruló Függetlenségi Párthól, illetve annak Borsod-megyei tagozatából is kilép, magát minden alkalommal „függetlenségi” politikusnak mondotta. Mindez azonban nem csökkenti bukásának arányait: az Irányi-párt határozata lehetetlenné tette Mocsáryt a magyar közéletben.

Es ekkor mutatkozott meg igazán a magyarországi másajkú nemzetek hálája, szeretete és ragaszkodása a „nemzetiségek védelmezője” iránt. Kivülök csupán Kiskunhalas népe tett hűséget Mocsáry eszméi mellett, bármennyire is akadályozták ebben Tisza Kálmán hivatalnokai és az Irányi-párt (mert ez már nem függetlenségi, hanem Irányi-párt volt) korifeusai. A román, szlovák, horvát, erdélyi szász magasztaló sajtónyilatkozatokkal egyidőben, sőt talán elsősorban a szerb sajtó állt ki (a jelentéktelen kormánytámogató Naše Doba — Korunk — kivételével) Mocsáry mellett. A Zastava ez idő tájt megjelent Mocsáryról szóló cikkei és az egyéb szerb megnyilatkozások a szerb—magyar szellemi együttműködés legfényesebb lapjaira tartoznak.

Az üdvözlő cikkeket sorát ismét a táviratok nyitják meg. Újvidékről, Zomborból, Fehértemplomról, Csákvárról és Szenttamásról számos távirat érkezik Mocsáryhoz. A táviratokat az aláírók hosszú sora díszíti, nem ritka az 50—60 aláírás sem. A Prágában tanuló szerb ifjúság és a pesti szerb egyetemi ifjúság csaknem egyidőben juttatják el üdvözlő irataikat a kiegyezési korszak magyar politikai életéből száműzött férfiúhoz. Már ekkor felmerül annak elképzelése, hogy a küszötnön álló választásokon az óbecsei kerületben a két szerb történeti párt (radikális és szabadelvű) támogatásával fellép a választókerület nélkül maradt Mocsáry. A Zastava „Stoji li Močari u pogledu narodnosnog pitanja usamljen?” (Egyedül áll-e Mocsáry a nemzetiségi kérdésben?) címmel⁷² budapesti tudósítója tollából vezércikket közöl a Mocsáry-ügyről, melynek alaphangulatát híven jellemzi az egykorú szerb publicista hasonlata, hogy a magyar és a nemmagyar népek közötti megegyezésért küzdő Mocsáry férfias kiállását a képviselőház többségének elutasító magatartása, „a rosszallás zápora” fogadta.

A Mocsáry ellen indított fővárosi sajtókampány, a „rosszallás zápora” hetek múltán sem hallgatott el, sőt országos sovíniszta felhőszakadássá szélesedett. Egy pesti könyvnyomatos már nyíltan hazaárulással vádolja Mocsáryt,

⁷² Stoji-li Mocsary u pogledu narodnosnog pitanja usamljen? Zastava, 1887. márc. 15., 32. sz.

s a példán felbuzdulva több budapesti és vidéki magyar nyelvű lapban találkozzunk hasonló ízü közleményekkel. De nem lankad a nemzetiségek szolidaritása sem. Egy újabb vezércikkben⁷³ többek között ezeket olvassuk:

„A szélsőbaloldali pártban egy külön, kis frakció feladatául tűzte, hogy Mocsáry tekintélyét lerontsa és munkáját lehetetlenné tegye. Most elérkezett számukra a kedvező pillanat: Mocsáry nyíltan és félreérthetetlenül állást foglalt a nemzetiségeket sújtó igazságtalanságokkal szemben.

Vajon elhagyta-e Mocsáry a magyar népet, mely mint a kiskunhalasi, többségben paraszti választókerület nyilatkozata igazolja, felsorakozott az ő elvi zászlaja mögé⁷⁴, erről felesleges szót vesztegetnünk. Mocsáry viszont nem léphetett fel többé Halason, mert a Függetlenségi Párt, melynek kiskunhalasi képviselője volt — mint elmondottuk — kiszorította soraiból, s így természetesen nem is jelölte. Mocsáry pedig saját volt pártjával szemben mint pártonkívüli függetlenségi nem hajlandó indulni, annál kevésbé, mert a Függetlenségi Párthoz még ekkor is ragaszkodott.

Ami ezután következett, természetes folyománya az elmondottnak. Mocsáry Lajost Újvidék népe, mint a beszámolókból olvassuk: az „egyesült szerb — német — magyar ellenzék” jelölte, és Mocsáry a jelölést elfogadta. Attól a pillanattól kezdve, hogy Mocsáry újvidéki jelöltsége nyilvánosságra került, megmozdult ellene az egész kormányzati szervezet és a Függetlenségi Párt minden délvidéki megbízottja. Sem az előtt, sem később ilyen mintaszerű „együttműködést” Tisza-párt és szélsőbal között nem tapasztalhattunk, mint ez alkalommal. Tisza Kálmán, „a generális” kiadta a jelszót: minden áron megbuktatni! S a kormánypárti „mamelukok”, az elvakult sovíniszta függetlenségi és aktivista helyi elemek, főként a külpolitikai nézetei miatt Mocsáryban nem bízó újvidéki németek megbuktatták a századvég legnagyobb magyar nemzetiségpolitikusát!

Érdemes egybevetni az egykorú újvidéki radikális és kormánytámogató sajtót, a Zastava és a Naše Doba számait, hogyan kommentálják a legizgalmasabb és, minden kérdés nélkül, történeti jelentőségű 1887. évi újvidéki képviselőválasztás egyes fázisait.

Elöljáróban el kell mondanunk, hogy 1887. január 20-án már volt egy képviselőválasztás Újvidéken a mandátum megüresedése következtében. Már ezen a választáson rendkívüli önkényt fejtett ki a kormány jelöltje, Móri Pál érdekében, aki végül is 507 szavazattal győzött az ellenzéki Hadžić Antal 411 szavazatával szemben. Ezt a 96 szavazati többséget a röviddel előbb odatelepült állami tisztviselők révén sikerült biztosítani. Egyébként — mint azt az Egyetértés elismeri — a szerb ellenzéki jelöltet a szerbajkú választókon kívül az ellenzéki érzelmű magyar és német választók is támogatták.

Lássuk, miként alakultak az események néhány hónappal később! A Zastava 1887. május 29-i 74. számában Mocsáry újvidéki fogadtatásáról lelkeshangú beszámolót közöl.⁷⁵

„Ma délután félőtkor az egyesült ellenzék jelöltje, Mocsáry Lajos úr Újvidékre érkezett. Az ellenzéki képviselők köréből néhányan Verbászig eléje utaztak, az újvidéki állomáson pedig rendkívül nagyszámú népesség várta,

⁷³ Mocsarija-napadaju. Zastava, 1887. ápr. 27., 56. sz.

⁷⁴ Ld. a kiskunhalasi Függetlenségi és 48-as Párt elvi nyilatkozatát a Mocsáry-ügyben. Egyetértés 1887. márc. 7., 65. sz., ill. Iratok I. 728. l.

⁷⁵ Novi Sad, 16. máj. Zastava, 1887. máj. 29., 74. sz.

hogy jelöltjét szívélyes fogadtatásban részesítse. Mozsarak dörgése köszöntötte a Mocsáryval és képviselőtársaival befutó vonatot. Amint Mocsáry a kocsiból kiszállt, minden irányból percekig visszhangzott a megszámlálhatatlan „éljen”, mindhárom nyelven, szerbül, magyarul és németül. Ezután Keller úr magyarul, Péra Popadić úr szerbül, Hemler úr pedig német nyelven üdvözölték Mocsáryt, röviden és ünnepélyes formák között. Mocsáry úr válaszában hangsúlyozta, hogy továbbra is kitart álláspontja mellett, hű marad eddig képviselt elveihez és bár elgondolásai nem is találtak megfelelő visszhangra ott, ahol erre a legnagyobb szükség lett volna, meg van győződve arról, hogy akad még elég ember Magyarországon, aki üdvösnek tartja célkitűzéseit és akiknek száma hamarosan növekedni is fog. Beszéde közben sűrűn szakította félbe szavait a kitörő éljenzés és a beszéd befejeztével ugyancsak lelkes éltetésben részesítették. Ezután Mocsáry úr a külön erre az alkalomra előkészített, díszes négylovas kocsin, lovasok, kocsisorok és rengeteg nép kíséretében szállításra hajtatott. Holnap (*május 29-én, az idézett fogadtatás május 28-án délután zajlott le*) a Nemzeti Színházban gyűlést tart az egyesült ellenzék, amelyen Mocsáry úr ismertetni fogja programját. Este félnyolckor pedig fáklyás menetet rendeznek tiszteletére.”

A következő nap eseményeit így örökíti meg a Zastava munkatársa.⁷⁶ „Mocsáry a szerb Nemzeti Színházban mondotta el programbeszédét. A színház annyira megtelt, hogy sokan az utcára szorultak. A teremben legalább 700 ember volt: szerbek, magyarok, németek. A gyűlés végén a jelenlevők együttesen hazakísérték Mocsáryt.

A nagygyűlésen Rájić Kosta és Keller István elnököltek. Damjanović és Obermeyer Rudolf voltak a jegyzők. Ők köszöntötték fel országgyűlési jelöltünket, az első szerbül, az utóbbi magyarul és németül. Ezután Mocsáry mintegy teljes órán át tartó beszéde következett. Mocsáry nagyon rokonszenves egyéniség, beszélő tehetsége pedig közismert. Lelkesen, szabadon, de bizonyos állandó mérséklettel beszélt és beszéde a legnagyobb tetszést aratta. Először magyarul szólalt fel Mocsáry, majd az elnök felkérte Tomić Jását, ismertesse és fordítsa le szerbre a beszédet, végül pedig röviden németül is kifejtette programját Mocsáry.

Ugyanaznap este fáklyásmenet is volt. 300 fáklyával vonultak fel a különböző nemzetiségi választók a Fábri-vendéglő előtt, ahol Mocsáry megszállt. Az utca, a dunai út és a korzó mindenütt telve néppel. Nemigen csalódunk, ha a fáklyásmenet résztvevőinek számát 5–6000-re tesszük. Ezen a fáklyás ünnepélyen Keller István magyarul, Rájić Kosta szerbül. Obermüller Ferenc pedig német nyelven üdvözölték Mocsáryt. Az óriási fáklyás ünnepség igen meghatotta és elbűvölte. Szívélyesen mondott köszönetet, hogy éppen a »szerb főváros« tiszteelte meg bizalmával. Szavait most is Tomić Jása tolmácsolta a szerb közönségnek, majd Mocsáry rövid németnyelvű köszönőbeszédet mondott. Késő este, akárcsak előző nap, közös vacsora volt a „Fábri hotel”-ben, ahol annyi volt a vendég, amennyi csak beszorulhatott. Üdvözlések és felköszöntők sora hangzott el mindhárom nyelven. Cserélődtek a gondolatok, s ez a (fényes) alkalom megmutatta, milyen szoros az egyetértés az egyesült ellenzékiek között.”

A tudósítás végül elmondja, hogy másnap az Újvidékhez tartozó egyik nemzetiségi falut látogatta meg Mocsáry, ahová hosszú kocsisor és lovasosz-

⁷⁶ Mocsáry u Novom Sadu. Zastava, 1887. máj. 31., 75. sz.

tag kísérték. Itt is dörögtek a mozsarak és a széles újvidéki határ visszhangzott a három nyelven kiáltott éljenektől.

Ezek után bizonyára érdekli az olvasót, mi volt Mocsáry újvidéki programbeszédének legfontosabb megállapítása és voltaképpen miért bukott meg mégis azon az Újvidéken, mely magyar politikust hasonló ünnepélyességgel és kitörő lelkesedéssel soha — sem azelőtt, sem azután — nem fogadott.

Mocsáry a szerb Nemzeti Színházban az elsikkasztott 1868. évi nemzeti-ségi törvény életbeléptetését és a magyarosító rögeszme száműzését követelte. Rámutatott arra, hogy a jószándékú magyar népet felelőtlen vezetői a magyarosító jelszavak köntösében nagy veszedelmek felé sodorják és annak a fel fogásnak adott kifejezést, hogy a „különböző fajú és nyelvű polgároknak nem él a nemzetiségi gyűlölködés”.

Mocsáry ellenzéke kezdetben mind sajtóban, mind társadalmi téren jelentéktelen volt. A kormányzat azonban nap mint nap telepített, felmondott, előléptetett és áthelyezett Újvidéken. A városi csendőrparesnokság egyik tagját például elhocsátják a fáklyásmenetben való részvétel miatt, a kocsmárost, aki Mocsáryt ellátta, másnap a városházára citálták és így tovább.⁷⁷ Alig három hét alatt a nyílt önkény oda fejlődött, hogy az összes állami tisztviselőknek fogadalmat kellett tenniük, miszerint Móricz Pálra, a kormánypárt jelöltjére szavaznak. Így történt, hogy Móricz kétszáz kivezényelt tisztviselő és 125 egyéb, a kormányzattól függő viszonyban levő egyén, továbbá 211 „függetlennek mondható polgár” szavazatát biztosította — eleve, hivatalból. Ezek közül, tehát 536-ból — mind az 536 reá is szavazott, míg Mocsáry összesen 429 szavazatot kapott. Végeredményében tehát Móricz Pál majdnem ugyanabban az arányban győzött Mocsáry, mint januárban Hadzić ellen. Napjainkban sem érdektelen tudnunk, hogy a Mocsáryra leadott 429 szavazat közül 254, tehát több mint 60 százalék szerb volt, a fennmaradó 175 szavazat pedig megoszlott a város függetlenségi magyar és egyéb másajkú, igen kis részben német szabadelvű szavazói között. A Zastava számításai alapján⁷⁸ tudjuk, hogy a szerbek közül negyvenöten szavaztak csupán ellene, akik közül 24 államilag ellenőrzött községi és állami tisztviselő volt. Azt a 21 „nem állami” szavazót pedig, akik ennél a döntőfontosságú választásnál a kormányzatot támogatták, azzal pellengérezi ki Tomić, hogy leközi nevüket. Vajon mi lett volna, ha nem az 1874. évi censzusos és ezer buktatóval ellátott választási törvény, hanem egy modern általános és titkos választótörvény alapján tartották volna meg a híres választást? Ha tekintetbe vesszük, hogy az újvidéki állomáson több ezer szerb és magyar várakozott Mocsáryra, a fáklyásmenetben pedig — az egykorú híradások szerint — közel hatezren vettek részt, elképzelhető, hogy reális lehetőségek között hogyan dőlt volna el a Mocsáry—Móricz választási küzdelem.

Mocsáryt — mint ismeretes — 1888 májusában az egyetlen román kézen maradt választókerület, Karánsebes népe választotta képviselőjéül, miután a román nemzeti párt előzőleg neki ajánlotta fel a mandátumot. A nagy „nemzetiségpolitikus”, akit a kormány önkénye megakadályozott abban, hogy a magyarországi szerbség képviselője legyen, a karánsebesi román választókat képviselte utolsó mandátumával, 1892 januárjáig az országgyűlésen.

Amikor pedig híre járt, hogy Mocsáry az 1887—92. évi országgyűlési ciklus lejáratával (1892 elején írták ki az új választásokat) végleg visszavonul,

⁷⁷ Šta se radi u Novom Sadu. Zastava, 1887. jún. 1., 76. sz.

⁷⁸ Izbor poslanika u Novom Sadu. Zastava, 1887. jún. 24., 88. sz.

a Zastava ezt megelőzendő 1891. december 20-i 193. számában a Szerb Nemzeti Radikális Párt alábbi felhívását közli az ó-becsei, nagyrészt szerb szabadelvű (Polit-párti) szavazókhoz:

„Hírül vettük, hogy a többi nemzetiséggel karöltve úgy döntöttek, hogy Mocsáry Lajos urat jelölitek képviselőül a magyar országgyűlésbe. Ezt a határozatot mi is helyesljük, sőt testvérszóval kérünk benneteket, adjátok valamennyien a jelölt úrra szavazataitokat. A Szerb Nemzeti Radikális Párt központi vezetősége.”

A hetvenötödik évében levő Mocsáry Lajos azonban nem vállalt többé mandátumot. Egy alkalommal — 1892 elején — mégis elment Óbecsére, hogy a kormányárti jelölttel szemben, aki ez idő tájt történetesen a neofita Popović Vása volt, a Függetlenségi Párt jelöltjét, Kisbári Kiss Ferencet támogassa, aki már 1887 júliusában alul maradt Popović-csal szemben. A szerb ellenzéki álláspont az volt, mind radikális, mind szabadelvű részről: ha Mocsáry maga lép fel, egységesen reá szavaznak. Mocsáry azonban maga helyett Kisbárit ajánlotta és Óbecsén, szerb nyelven nyomtatott felhívásában többek között a következőket írja: „Szerb Testvéreim! Az én szürke nevem 1887-ben Újvidéken cirill betűkkel volt felírva a lobogókra. Most nemrég, amint értesültem, a Zastava, akárcsak négy évvel ez előtt, ismét engem ajánlott a szerb választóknak. Ez bátorít t. testvéreim, hogy szóljak és kérest intézzek hozzátok . . . Támogassátok a Függetlenségi Párt jelöltjét, Kisbári Ferencet.”⁷⁹

A szerb szabadelvű sajtóból értesülünk⁸⁰, hogy bár Teodorović Gyorgye, a Zastava volt szerkesztője is támogatta Mocsáry jelöltjét, Popović Vása az utolsó pillanatban kiadott ellenröpiratával, melyben mint gö:ög-keleti szerb pap és nem mint kormányképviselő kérte minden szerb támogatását, győzött. Nyilvánvaló, hogy a szabadelvű többség választotta meg Popovićot, Kisbári Ferencet szemben, akire többnyire a radikálisok szavaztak, Mocsáry felhívására. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a győztes Popović Vása is a legnagyobb tisztelet és lelkesedés hangján szolt Mocsáryról, a szabadelvűek lapja, a Branik pedig később is úgy nyilatkozik Mocsáryról, mint a kormányzati sovinizmussal szemben álló, nemzetiségpolitikai ellenzék jelképéről, „aki kiállott a magyarosítás ellen, de halálra ítélte a sovinizsta sajtó . . .”⁸¹

Mocsáry és a szerbek kapcsolata 1905 táján ismét megélenkült. Mocsáry: „A válság. Vezényszópolitika. Nemzetiségi kérdés” című röpiratát érdeklődéssel és szeretettel fogadta a szerb sajtó.⁸² A Zastava még azt is felemlíti, hogy a szerb képviselőjelölt most is hajlandó volt arra, hogy leköszönjön Mocsáry javára, ha jelöli őt a Kossuth (értsd: a függetlenségi) párt. Azonban akik őt szerették volna, kisebbségben maradtak és a többiek megadakályozták, hogy az ún. Függetlenségi Pártban Mocsáry ismét szerephez jusson.

A Branik sem marad el ezekben az években a Zastava mögött — Mocsáry méltatásában. 1905 októberében Polit megható vezércikket közöl kortársáról⁸³ és barátjáról. Polit szózata tisztán visszhangzik ma is, több mint ötven év távlatából. „A jelenlegi politikai kaoszban, amikor minden szélhámosság, egyetlen egy helyes magyar hang jelentkezett, az idős magyar honfinak, Magyar-

⁷⁹ Pismo Ljudevita Mocsaryja srbima biračima staro-bečejskog sreza. Zastava, 1892. jan. 24., 6. sz.

⁸⁰ Iz bečejskog sreza. Branik, 1892. febr. 14., 8. sz.

⁸¹ Jedva jedno pametna reč. Branik, 1892. dec. 31., 149. sz.

⁸² Lajos Mocsary i opet o narodnošnom pitanju. Zastava, 1905. okt. 28., 238. sz.

⁸³ Šta veli jedan pravi madjar. Branik, 1905. okt. 6., 215. sz.

ország függetlensége acélos erejű harcosának, a magyar és nemmagyar népek közötti megegyezés és együttműködés őszinte barátjának — Mocsáry Lajosnak a hangja.” A cikkből ugyanaz a tétel csendül ki, amit Mocsáry említett tanulmányában valósággal mottóként hangoztat a szerb — magyar viszonyról:

„Vegyük a szerbeket, a Balkán legjelentékenyebb és vezető nemzetét — írja röpirata 23. oldalán. — A szerbek épp úgy szeretik a »svábot«, mint mi szeretjük a németet. Tartanak tőle, akár osztrák, akár nagynémet alakjában. Csakúgy mint mi. Féltekeny szemmel nézik, hogy Boszniába már a lábát betette, nem ismeretlen előttük a nagynémet aspiráció sem. A félelem egész akut természetűvé vált a szerbeknél, mióta az osztrák szoldateszka titkolni sem képes a Szaloniki felé való törekvést. S vajon nem érezzük mi is ezen törekvés ellen a leghatározottabb idegenkedést? Ezek a közös érzelmek, ez a közös féltés vajon nem természetes alapja-e egy szorosabb nemzetközi viszonynak.”

Így nyilatkozik Mocsáry a szerb — magyar viszonyról, melynek baráti kialakítása érdekében 1906 január elején cikket ír az Egyetértésben, melyet a Zastava szívélyesen kommentál.⁸⁴ Mocsáry még két ízben szerepel a Zastava hasábjain. Két nappal az említett cikk után az újvidéki függetlenségi lapban, a Határőrben „Apponyi gróf és a nemzetiségi kérdés” című cikkét ismertetve a Zastava méltatja, hogy Mocsáry az Apponyi- és Berzeviczy-féle iskolatörvény-javaslatokat erkölcsteleneknek minősíti és hogy felveti egy újvidéki szerb egyetem tervét. „A szerb diákok (*Szerbiából*) — írja — a bécsi, gráci, innsbrucki egyetemre járnak. Miért ne járhatnának ehelyett az újvidéki szerb egyetemre, ezzel segítenék felállítani a mindinkább szükségessé váló kapcsolatot Magyarország és Szerbia között.”⁸⁵ Ez év őszén a szerb radikális sajtó újabb vezércikkben köszönti az agg politikust, abból az alkalomból, hogy Mocsáry táviratilag üdvözölte a Szerb Nemzeti Radikális Párt lapját a negyvenedik évforduló alkalmából és erről az újvidéki Határőrben cikket írt, amit az újvidéki szerb radikális sajtó is méltatólag ismertetett.⁸⁶

Mocsáry szerb kapcsolatainak bemutatásából — ha nem ismernők a szerb nemzeti szabadelvű párt részéről ismételten felhangzó azonos érzelmeket — könnyen arra következtethetnénk, hogy Mocsáry közelebb állott a radikálisokhoz, mint Polit pártjához, tehát az egykorú magyarországi szerb liberális párthoz. Nemcsak a felsoroltak alapján, de Polit lapjának híres vezércikke⁸⁷ ismeretében is elmondhatjuk, hogy Mocsáryt mindkét magyarországi szerb történeti párt egyaránt becsülte, és ő is egyaránt becsülte mindkettőt. Polit és Mocsáry pedig őszinte és mély barátságban voltak, már évtizedek óta. A Branik erről — Mocsáry és Polit levélváltását közölve — így ír:

„Már harminc évvel ezelőtt megismerkedett Mocsáry lapunk szerkesztőjével, dr. Mihailo Polit Desančić-csal, és volt bátorsága helyeselni Polit dr. országgyűlési beszédeinek. Noha évek hosszú sora óta mindketten megszűntek képviselők lenni és nem találkoztak, mégis figyelemmel kísérték egymás működését.

Mikor lapunk szerkesztője Nagykikindán most ismét bekerült az országgyűlési képviselők sorába, Mocsáry elküldte neki legújabb brosróját: »A függetlenségi párt« -ot, majd a tavalyi »A válság« -ot. Polit dr. meleg köszönetet

⁸⁴ Mocsary o Srbima, Zastava 1906. jan. 10., 7. sz.

⁸⁵ Mocsary o srpskom universitetu. Zastava, 1906. jan. 12., 9. sz.

⁸⁶ Mocsary o proslavi Zastavinoj. Zastava, 1906. okt. 6., 178. sz.

⁸⁷ Mocsary. Branik, 1906. szept. 23., 202. sz.

mondott a küldött első tanulmányért, melyre Mocsáry ezzel a baráti (magyar nyelvű) levéllel válaszolt:

Andornak, 1906. szeptember 16.

Tisztelt Barátom!

Nem vagyok jól a lábammal [*80 éves volt ekkor — K. G. G.*], sem a fülemmel, sem a szememmel. Így arra kell szorítkoznom, hogy éppen csak néhány gondolatot vessek a közélet sebes forgatagába. Talán nem szerénységtelenség, hogy a Te szívélyes, baráti nyilatkozatodból merítsek egy kis önbizalmat, mellyel ismeretlen művet fogadtad. Sajnálom, hogy a feltámadt Polit (Polit redivivus) nem értekezhetem. Költségvetési beszédedet rossz kivonatban közölték a lapok, ám fejjel kimagasodsz a körülötted levő csoportból. Ha van fölösleges példánya ezen beszédednek, kérlek, küldd el nekem. Rábukkantam referátumodban az ominózus »keleti Svájca«-ra. Élénken visszaemlékeztetett a Te régi mondásodra: Adjatok néhány vármegyét! Konkrét alakját nem ismerem ezen ideának, de nem hiszem, hogy ezzel megteremtődne a jó »modus vivendi«; mégis a lényegben megegyezünk, hogy Magyarország függetlensége kivívásának sine qua nonja a nemzetiségekkel való jóviszony. Ezt fejtegettem tavalyi brosrúrámban is, melyet egyidejűleg bátorítottam Néked elküldeni, figyelmedbe ajánlva különösen azt, amiről a legvégén szólok.

Fogadd köszönetemet szíves soraidért és tartsd meg továbbra is emlékezetedben hűséges öreg barátodat

Mocsáry Lajost

Erre a baráti levélre Polit dr. a következő magyarnyelvű levélben válaszolt:

Újvidéken, 1906. szeptember 20-án.

Igen tisztelt jó öreg Barátom!

Voltál olyan kedves, hogy tavalyi röpiratodat »A válság«-ot is megküldted. Ezt még nagyobb érdeklődéssel olvastam, mint a már megküldött idén kiadott »A függetlenségi párt« című röpiratodat, mert »A válság« című röpiratban részletesen foglalkozol a nemzeti kérdéssel. Mindkét mű klasszikus, de amit a »Válság«-ban mondottál a nemzetiségi kérdéstről, azt minden hazáját szerető magyarnak evangéliumként kellene fogadnia.

Sajnálatos, hogy Magyarországon a mindenben uralkodó sovinizmus miatt mindaz, amit a nemzetiségi kérdéstről hirdettél, a Te számodra valódi Golgota lett. De vigasztaló, öreg barátom, hogy a késő magyar nemzedék a legnagyobb tisztelettel emlékezik majd Reád, és csak csodálkozik majd azon, hogy volt magyar, aki Téged, igaz magyar hazafit, nem tudott megérteni...."

*

Mocsáry Lajos szerb kapcsolatainak majd egy emberöltőre kiterjedő vázlatos bemutatása — úgy véljük — szemléltetően bizonyítja, hogy Mocsáry mennyire őszintén hitt a két nép közeledése és barátsága ügyében. Nemzetiségi politikája szerb vonatkozásairól is elmondhatjuk ugyanakkor, hogy ez a politika, mely a nagyszámú korabeli nemzetiségi nyilatkozat szerint a barátság és kölcsönös megértés örök realitására épült, egyben patriotizmusának természetzerű járuléka volt. Mocsáryt népe megmaradásának problematikája, s a népet és a szomszédos népeket egyaránt foglalkoztató létkérdések irányí-

tották a nemzetiségi kérdés behatóbb vizsgálatára. Ebben a vizsgálatban Mocsáryt — sem a Függetlenségi Párt elnökét, sem a száműzött politikust — nem vezették személyes tekintetek. Egész életművéből az egymás mellett élő népek közötti együttműködés vágya csendül ki a barátságtalan kor hangzavarából, melyben annyian igyekeztek hasznot húzni a nemzetiségi viszályból. Ez az alaphangja és indítéka a népeink közötti politikai-művelődési kapcsolatok történeti fejlődésében kétségkívül szerepet játszó bemutatott adalékoknak.

Befejezésül hadd emeljünk ki még egy érdekes mozzanatot Mocsáry szerb vonatkozásainak gazdag tárházából. A századfordulótól a világháborúig — mint ismeretes — a bécsi udvari-katonai és a magyar hivatalos politikai körök befolyására a magyarországi sajtóban és közéletben egyre élesebb és elfogultabb nyilatkozatok hangzottak el Szerbiával és a szerb nemzettel kapcsolatban. A tízes évek fordulóján már a függetlenségi ellenzék soraiban is általánossá lesz ez a türelmetlen ingerült hang, mellyel az osztrák—magyar kormánykörökben Szerbiát, a „szerb kérdést” és általában a szerbeket kezelik.

Ekkortájt — 1909. március 2-án — írja az andornaki udvarházából, önkéntes száműzetése hosszú hallgatását megszakítva korholó sorait Mezei Ernőhöz, az ismert függetlenségi publicistához,⁸⁸ annak egy, a szerbeket érintő, rosszul tájékozott és felszínes hírlapi cikkét bírálva: „... Csupa szolgai »Augendienerei«-ből... hallatlan és semmi körülmények között meg nem engedhető insultusokkal illettünk egy *egész nemzetet*, melyre nekünk magyaroknak haragudni legkisebb okunk sincs, melyet ellenkezőleg úgy kellene tekintenünk, mint természetes szövetségesünket... Objektív szempontból is nem ilyen elbánást, hanem csodálatot érdemel az a vállalkozó szellem, az az erély, melyet a szerbek egész természetes tehát jogos aspirációik megvalósítása érdekében tanúsítanak... Ők a Balkán legjelentékenyebb nemzete, lehet-e csudálkozni, ha nem tudják megemészteni azt a helyzetet, melyben csak egy kis országra vannak szorítva, mely az összes szerb fajnak csakis egyharmad részét foglalja magában: ha nem tudják megemészteni, hogy a gyűlölt sváb a Balkánra befurakodott, hogy idegen bürokráciájával a szerb nemzetiség zománcát megtörje? Hát a szerb erélyes nemzet, mely azt összetett kézzel nézni nem akarja... Ahhoz a fényes szerephez képest, melyet a szerbek most játszanak, a mienk éppen a bosnyák incidensből [*é. az annexióból*] a legnyomorúságosabb, ez bennünket szerénységre inthetne. Nekünk nem kell Bosznia se testünknek se lelkünknek és mégis mi vérezünk érte... és a helyett, hogy kapálóztunk volna ellene kézzel lábbal, most mitgenfangen mitgehangen sváboknak állva üvölni is segítsünk nekik? 1848 óta nem követett el az udvar nagyobb stíkket a magyar nemzet ellen, soha se játszatott vele lealázóbb szerepet mint most.”

Az agg Mocsáry világosan felismerte az első világháború küszöbén kirajzolódó, a magyar nép létérdekeivel merőben ellentétes uralmi érdekekért induló világhatalmi erőmérkőzés és benne a magyar—szerb összecsapás tragikus tónusait. Az ősz patrióta, az egykori magyarországi nemzetiségek igaz barátja, akinek neve közel háromnegyedszázada ott lobogott a nevezetes újvidéki választás cirillbetűs zászlain, ebben a vonatkozásban is jelentős mértékben előbbre vitte a nemzeti türelmetlenség elleni küzdelem időtálló történeti hagyatékát.

KEMÉNY G. GÁBOR

⁸⁸ Eredetije az Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratárában.

ПОЛИТИКА ЛАЙОША МОЧАРИ ПО НАЦИОНАЛЬНОМУ ВОПРОСУ И СЕРБЫ

(Часть II.)

Резюме

Во второй части статьи автор рассматривает восходящую, исполняющуюся, становящуюся оживленной фазу сербских связей Мочари: от передовой, протестующей против приговора над Милетичем вплоть до связей, продолжавшихся до порога первой мировой войны включительно. В этот период, в годы консолидации системы соглашения и потом перехода к империализму обостряется угнетательская политика господствующих классов против национальностей. В 70—90-х годах XIX в. в общественной жизни Венгрии идет так сказать планомерная кампания против учреждений национальностей, главным образом против литературных и культурных обществ, средних школ невенгерских народов. В этой борьбе Лайош Мочари, проникнутый бескорыстным и самоотверженным патриотическим опасением относительно будущего венгерского народа, но в не меньшей мере мыслью мирного и созидательного сотрудничества с соседними народами, в защите демократических прав стал на сторону справедливого дела, законных и обоснованных требований невенгерских народов страны.

Борьба Мочари в защиту прав поднялась главным образом в его парламентских выступлениях этого периода (1878—1891 гг.) до культурно-политического и морального уровня, не известного и у других деятелей венгерской общественной жизни эпохи. В дискуссии предложенного министром просвещения Трефортм первого националистического школьного закона, закона № 18 с 1879 г. в парламенте, при обсуждении законопроекта 1883 г. о средней школе, в дискуссии бюджета министерства просвещения, вернее в общей дискуссии бюджета 1886 и 1887 гг. имя Мочари оказалось равнозначным с защитой прав национальностей на высоком уровне, с почти научной аргументацией. Автор статьи рассматривает вопрос был ли Мочари наедине со своей позицией по национальному вопросу? Путем обоснованной исторической аргументации автор отвечает на этот вопрос отрицательно. Мочари не стоял наедине со своими прогрессивными мыслями, он поддерживался своим избирательным округом, кишкунхалашским округом, состоявшим из избирателей венгерской национальности, в большинстве крестьян, он поддерживался по всей стране широкими массами венгерских и невенгерских избирателей. В то же время автор показывает: Мочари пришлось бороться не только с аппаратом насилия правительства, он подвергался нападениям и с такой стороны, где он этого не ожидал. Исследуя на широком фоне ход парламентских боев в эту эпоху автор освещает беспринципное поведение депутатов национальностей, поддерживавших правительство, которые именно на фазе решающей боибы изменили защитнику непоколебимой отважности прав национальностей и в отношении которых позднейшая осуждающая критика исторического развития еще в это время высказалась демократической печатью национальностей.

В 1887 г. Мочари был исключен из рядов созданной им партии независимости, отказавшейся от первоначальной программы, националистическая печать и общественное мнение обратились против него. В то же время, однако, — как это показывает статья на основе широкого материала доказательств — на его сторону стали крестьяне венгерской национальности его избирательного округа, Кишкунхалаша, на его сторону стали его соратники, писатели и редактора, широкие народные массы национальностей, не обязанная никому демократическая пресса национальностей. Антинародный господствующий режим препятствовал тому, чтобы Мочари с половины 80-х годов XIX в. мог успешно выступить в венгерском избирательном округе и ему подарилось препятствовать и тому, чтобы летом 1887 г. в г. Уйвидек (в Новом Саде) сербы избрали его в депутаты. Только в 1888 г. сумел он вернуться — при помощи последнего оппозиционного мандата румынской национальной партии в Караншебеше — в парламент, где в ходе своей парламентской деятельности, продолжившейся до конца 1891 г. он постоянно отстаивал мужественно свои взгляды по политике по национальному вопросу, даже в самых трудных условиях.

Связями Мочари с национальностями, в том числе с сербами проникнуты также последние десятилетия жизненного пути писателя и политического деятеля. В 1906 г., оценивая общественную карьеру Мочари, которому тогда уже исполнилось 80 лет, печать сербской национальности сообщает его знаменитый современный обмен письмами с Михаилом Политом, известным политическим деятелем и публицистом сербской национальности этой эпохи. На фоне связей Мочари с сербами и вообще с национальностями вырисовывается непокоримая принципиальная позиция крупнейшего венгерского по-

литического деятеля по национальному вопросу эпохи дуализма. Мысль грядущего понимания и сотрудничества нашла даже в десятилетия националистической нетерпимости своего достойного венгерского поборника в лице Лайоша Мочари, борца за будущую дружественную солидарность венгерского народа и соседних народов.

Г. Г. КЕМЕНЬ

LA POLITIQUE NATIONALITAIRE DE LAJOS MOCSÁRY ET LES SERBES

(II. partie)

Résumé

Dans la seconde partie de l'étude l'auteur décrit l'étape de plein développement, l'étape mouventée des rapports que Mocsáry avait avec les Serbes: l'étape qui couvre la période allant de la publication de son éditorial protestatoire jusqu'à la veille de la première guerre mondiale. A cette époque, période de la consolidation du système du compromis et du passage à l'impérialisme, la politique oppresseuse des classes dominantes pratiquée à l'égard des nationalités revêt des formes plus aigües. Dans les années 70, 80 et 90 du siècle précédent on mène dans la vie publique hongroise une campagne systématique contre les institutions des nationalités et avant tout contre les associations littéraires et culturelles, contre les écoles secondaires des peuples non hongrois. Imbu d'une profonde angoisse que le patriote dévoué éprouve à l'égard du futur sort de sa nation et guidé par l'idée d'une coopération efficace à établir avec les peuples limitrophes, se proposant de défendre les droits démocratiques, Mocsáry se déclare pour la cause équitable, pour les revendications justes et motivées des puples non-hongrois du pays.

La lutte que Mocsáry menait pour l'assistance judiciaire reçut à cette époque-là (1878—1891) dans ses interventions prononcées au Parlement une autorité morale qui ne s'observait pas chez les autres politiciens hongrois de l'époque. Lors du débat déclanché par rapport à la première loi nationaliste sur les écoles, l'article XVIII de 1879 présentée par A. Trefort, ministre de l'instruction publique, lors de la discussion ouverte sur la loi-projet de 1883 ayant trait aux écoles secondaires, lors des débats ayant déroulés en 1886 et 1887 par rapport à l'instruction publique et au budget, le nom de Mocsáry s'est rattaché à la sauvegarde des droits nationalitaires professée par lui à un haut niveau scientifique. L'auteur de l'étude soumet à l'examen la question de savoir si Mocsáry se trouvait isolé quant à sa position adoptée par rapport à la question des nationalités. Motivée par les faits historiques sa réponse est négative. Quant à ses idées progressives Mocsáry ne se trouvait pas isolé, il était appuyé par sa circonscription, la circonscription de Kiskunhalas aux électeurs purement hongrois, d'origine paysanne dans leur majorité, il était appuyé partout dans le pays par les larges masses des électeurs hongrois et non-hongrois. Mais l'auteur ne manque pas de souligner que Mocsáry avait à lutter non seulement contre l'apparat de contrainte du gouvernement, mais il était le sujet des attaques inattendues aussi. A la lumière des débats parlementaires de grande envergure l'étude souligne l'attitude sans principe témoignée par les députés nationalitaires secondant la politique du gouvernement, députés qui abandonnèrent précisément à l'étape de la lutte décisive le défenseur courageux des droits des nationalités et qui dès lors furent frappés par la critique défavorable de la presse nationalitaire démocratique, critique justifiée par l'évolution historique ultérieure.

Ayant renoncé à son programme originel le parti d'indépendance exclut en 1887 parmi ses membres Lajos Mocsáry, son fondateur; la presse nationaliste et l'opinion publique s'élevèrent, elles aussi, contre lui. Se fondant sur une riche documentation l'étude ne manque pas d'accentuer que la paysannerie purement hongroise de Kiskunhalas, son circonscription, les écrivains et rédacteurs progressistes, les larges masses populaires des nationalités et la presse nationalitaire non-engagé se rangèrent de son côté. Le régime dominant antipopulaire mit obstacle à partir du milieu des années 80 à ce que Mocsáry se porte avec succès candidat dans une circonscription hongroise et réussit à empêcher en été de 1887, qu'il soit élu par les Serbes députés à Újvidék; ce n'est qu'en 1888 qu'il était en mesure de rentrer au Parlement avec le dernier mandat d'opposition que le parti national roumain obtint à Karánsebes (Caransebes). Par son activité y déployée jusqu'à la fin de 1891 il ne cessait point — quelque grandes qu'aient été les difficultés — de professer courageusement ses conceptions relatives à la question des nationalités.

Les rapports que Mocsáry avait avec les nationalités et parmi elles avec les Serbes l'accompagnaient même dans les dernières décennies de sa carrière d'écrivain et d'homme politique. En 1906, tout en exaltant la carrière publique de Mocsáry ayant 80 ans, la presse nationalitaire serbe communique sa célèbre correspondance avec Mihailo Polit, éminent politicien et publiciste serbe de l'époque. Les rapports que Mocsáry établit avec les Serbes et les nationalités en général reflètent la position de principe inflexible du plus grand politicien hongrois nationalitaire. Dans la personne de Mocsáry on célèbre le propagateur hongrois digne de mémoire d'une compréhension et d'une collaboration à venir professées dans les décennies de l'intolérance nationaliste, le pionnier de l'idée de la future union fraternelle du peuple hongrois et des peuples limitrophes.

G. G. KEMÉNY

A TÖKÉS AGRÁRFEJLŐDÉS FOKA ÉS NÉHÁNY VONÁSA SZOLNOK MEGYÉBEN A MILLENNIUM ÉVTIZEDÉBEN

(II. rész)*

A megye parasztsága felbomlásának fontosabb tényezői

Ezzel a fő kérdéssel kapcsolatban először azoknak a tényezőknek felvázolását kíséreljük meg, amelyek a tőkének a mezőgazdaságba való behatolása révén nagymértékben siettették a dolgozó parasztság felbomlásának folyamatát: a földbérleti rendszer kiterjedése, a banktőke és a jelzálogrendszer szerepe, a szövetkezeti kísérletek, a regresszív jellegű adózás és pótagóztatás stb. A továbbiakban pedig azokkal a gátló tényezőkkel foglalkozunk, amelyek a piacra termelő áru-gazdaság fejletlenségén alapuló ledolgozási rendszer, a munka- és pénzuzsora, a párbér, az angária, a közmunkakényszer stb. révén feudális és félféudális vonásokkal tartóztatták fel a dolgozóparasztság felbomlásának viszonylag igen gyors menetét a megyében.

1. A földbérleti rendszer kiterjedése Szolnok megyében

Nemcsak a tőkés agrárfejlődés fokának és mértékének megközelítően pontos meghatározása, hanem az agrárfejlődés kétféle útjának jellemző vonásai szempontjából is döntő jelentősége van a földbérleti rendszer kiterjedésére vonatkozó vizsgálódásnak. A földbérleti rendszer lényege az, hogy nagy mértékben meglazul a kapcsolat a földtulajdon és a földtulajdonos között, s a föld igazi gazdája az lesz, aki pénzzel rendelkezik a földbérlethez. „A kapitalista földbirtok azt jelenti, hogy a föld annak a birtokában van, akinek van tőkéje, s a legjobban alkalmazkodik a piachoz. Bárkinek a tulajdonában van is a föld, akár a régi földesúr, akár az állam vagy a juttatott telkes paraszt tulajdonában, — a föld így sem, amúgy sem kerülheti el a gazda kezét, aki mindig bérbe veheti. A bérlet növekszik minden kapitalista országban a földbirtok legkülönbözőbb formái mellett . . . A bérlet mellett a legegyszerűbben, a legkönnyebben lehet hozzáidomítani a földhasználatot a piachoz” — állapítja meg Lenin a fejlett tőkés agrárrendszer jellemzése során.⁵⁰ A bérföldek nagyságára vonatkozó kimutatások azt igazolják, hogy a földbérleti rendszer viszonylagos kiterjedése elsősorban a megye nagybirtokosainak bérbeadó tevékenységével, illetve a gazdag kereskedő- és banktőkés burzsoázia fokozott bérbevevői tevékenységével függött össze különösen a nagybirtokos övezetben. Ugyanakkor a jászkun redemptus övezetekben — ahol nagybirtok csak elvétve akad — tőkés nagybérlet sem fordulhatott elő. Itt a közép- és kisbérletek voltak jelentősebbek, de ezek javarésze megfelelő piac és a belterjes gazdálkodáshoz szük-

* A tanulmány I. részét a Századok 1961. évi 4—5. számában közzétük.

⁵⁰ V. I. Lenin : Az agrárkérdésről. A sztolipini és a narodnyik agrárprogram összehasonlítása. Bpest. 1950. II. köt. 137. l.

séges tőke korlátozottsága miatt valósággal rablógazdálkodást folytattak. „A bérlet természetesen azon van, hogy a drága bérföldet a maga előnyére kihasználja, illetve kiszorolja; nem törődve az utána következővel, még kevésbé a földtulajdonossal” — írja jelentésében a Gazdasági Egyesület jázsági al-elnöke.⁵¹

Hogy a föld tőkés birtoklásának a földtulajdontól való elválasztása, tehát a földbirtok és a földtulajdonos közötti kapcsolat meglazulása milyen mértékű lehetett a megyében, vizsgáljuk meg az alábbi kimutatások adatait, amelyek főként jászkunsági viszonylatban igen sok hibaforrást tartalmaznak, mert a 100 holdon aluli bérföldek nagyságát nem tüntetik fel, s így a falusi és a mezővárosi kereskedőtőkés és agrárburzsoá rétegek bérleti tevékenységét számszerűen nem lehet megállapítani.

	Összterület kh	tulajdonosi kh	haszonélvezeti kh	tőkés bérlet %
Jászsági felső j.	78 217	62 968	5 310	9 939 kh = 12,70
Jászsági alsó j.	140 523	100 034	4 836	35 053 „ = 25,37
Tiszai felső j.	161 594	118 903	1 389	41 302 „ = 25,56
Tiszai közép j.	113 925	79 906	898	33 121 „ = 29,07
Tiszai alsó j.	129 760	96 320	3 328	30 112 „ = 23,12
Jászberény város	47 980	42 440	1 966	3 574 „ = 7,45
Karczag város	67 286	60 767	1 222	5 297 „ = 7,86
Mezőtúr város	70 825	52 340	1 254	17 231 „ = 24,34
Szolnok város	24 305	21 355	575	2 375 „ = 9,77
Túrkeve város	32 169	23 964	2 175	6 030 „ = 18,74
Kisújszállás város.....	35 837	26 775	533	8 529 „ = 23,74
Szolnok megye összesen	902 421	685 772	23 486	193 163 kh = 21,41

Arról tanúskodnak ezek az adatok,⁵² hogy a bérleti rendszer döntő súllyal a tiszai középpjárásban terjedt el, ahol a gazdaságok területének majdnem fele, mintegy 56 115 kat. hold tartozott a nagybirtokhoz. Itt a gr. Almássy-, a Szapáry-, a Lamberg-, a Desewffy-, a báró Vay-, a Schwartz-, a Léderer-, a Török-féle birtokok, a Baldácsy ref. alapítvány és a szatmári r. k. káptalan nagybirtokai szerepelnek a Gazdacímtárban tőkés bérletként a következő nagybérlőkkel: Ehrlich Salamon, Klein Miksa, Kovásznay Zsigmond, Kohn Gábor, Schweiger Lajos, Basch Lajos, Léderer Arthur és tsa., a Léderer-testvérek stb.

Megközelítően hasonló a helyzet a tiszai felső járásban is, ahol a gróf Nemes Vincéné, a hg. Ahrenberg Károlyné-, a gr. Zamoyszkyné-, a gr. Szeniczey Ödönne-, a Losonczy-, a Strassburger-, a Klein-, a Rozenfeld-féle nagybérletek, továbbá jónéhány vallásalapítványi nagybirtok állott tőkés bérletben. Itt Bakó Péter dr. és társai, Bl yer Lajos, Herczog Péter, Tóth István és tsa., Klein Miksa, Rozenfeld Zsigmond stb. nagybérlők szerepeltek.

A jázsági alsó járás hozzácsatolt Tisza menti részein, tehát még mindig a nem-redemptus nagybirtokos övezetben, a Csáky-grófok, Kohner Adolf,

⁵¹ Antal Sándor : A jász föld és népe. Jászapáti, 1903. Vö. a 16. sz. jegyzetet.

⁵² A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Bpest. 1897. I. köt. 294. l. A haszonélvezeti birtok lényegében szintén önkezelésben tartott birtok, gazdaság, amelyet a haszonélvező a tulajdonos beleegyezésével földhaszonbérletbe is kiadhatott.

Grüner Simon, a ref. Baldacsy-alapítvány hatalmas latifundiumai állottak tőkés bérletben. Kohner Adolf és fiai, Grüner Simon, Hay Jakab a tőkés bérlet mellett földtulajdonnal is rendelkeztek.

Százalékos arány szerinti sorrendben a tiszai alsó járás következik még mindig 23,12%-os aránnyal. A földbérleti rendszer kiterjedése itt is elsősorban a nagybirtok nyomasztó túlsúlyával függ össze. Bár a Bolza- és az Almásy-grófok itt öngazdálkodók maradtak, Bolza Alfréd 4 194 holdas, br. Vay Béláné 3 029 holdas, a báró Bándidy 1 573 holdas, a Podmaniczky bárónő 1 925 holdas, a sárospataki ref. főiskola 1 419 holdas nagybirtokai tőkés nagybérlők (Léderer, Haraszti, Csillag, Bajk Pál, Csillag Antal stb.) kezében voltak.

A rt. városok közül a nem-redemptus Mezőtúr vezet 24,34%-os aránnyal. Itt a Harkányi, a Wodianer bárók, a Réthyek és a Gencsyek nagybirtokai jutottak tőkés bérlők kezére. (Fried Zsigmond, Herzfelder Manó, Schreiber Ambrus stb.)

Szolnokon a Scheftsik- és a Wodianer-féle nagybirtok megmaradt az öngazdálkodók kezében.

A törvényhatóság nagybérlő virilistái 1898-ban⁵³

Név	Lakhely	Adóösszeg Ft-ban
1. dr. Kohner Adolf	Szászberek	11 397,59
2. Herzfelder Manó	Mezőtúr	5 273,13
3. Kohner Zsigmond	Szászberek	3 904,06
4. Léderer Sándor	Tiszaöldvár	3 541,87
5. Jakabfy Ignác	Pusztá-Ecseg	2 997,10
6. Schreier József	Mezőtúr	1 281,50
7. Rosenfeld Zsigmond	Mezőtúr	1 279,16
8. Léderer Gyula	Tiszakürt	1 059,89
9. Haraszti Tivadar	Szelevény	1 014,67
10. Grimm A. József	Kunszentmárton	931,80
11. Schweiger Vilmos	Kőtelek	828,79
12. Fülöp Pál	Tiszaroff	745,02
13. Ehrlich Sándor	Tiszabeő	735,69
14. Holczer Lajos	Fegyvernek	723,90
15. Schreiber Sándor	Tiszaöldvár	706,95
16. Fried Zsigmond	Mezőtúr	680,16
17. Hellsinger Gedeon	Tiszavezseny	617,10
18. Törk Adolf	Törökszentmiklós	594,11
19. Törk János	Törökszentmiklós	594,11
20. Ehrlich Salamon	Fegyvernek	567,56
21. Ehrlich Henrik	Fegyvernek	567,56
22. Klein Miksa	Fegyvernek	536,41

Jellemző tehát, hogy az itt felsorolt tőkés bérlő virilisták közül csak egy akadt olyan, aki a jászkun redemptus övezetet képviselte volna, a kunszentmártoni Grimm.

Amint az eddigiekben is utaltunk erre, egészen más képet mutatnak a redemptus övezetek földbérleti viszonyai. A jászági felső járás területén csupán a hozzácsatolt részekben, Jánoshidán és Alattyánban találunk tőkés nagy-

⁵³ Szolnoki Állami Lt. Alispáni iratok, 1897. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye legtöbb adót fizető bizottsági tagjainak névjegyzéke az 1898. évre. A kimutatás nem teljes.

bérletet. A csornai premontrei prépostság 5 344 kh-nyi két nagybirtokos gazdaságát Kohner Adolf és fiai bérelték. Az egykori redemptus városok közül Karcagon az egri r. k. főkáptalan 3 427 kh-as nagybirtokát bérelte Vad Sándor és tsa. tőkés bérlő, Jászberényben pedig az 1 421 holdas Göblyös János szerepel középbérlőként. Túrkevéen és Kisújszálláson nem fordult elő tőkés nagybérlet. A redemptus övezetekben tehát a középbérletek túlsúlya a jellemző, mivel Kisújszállás, Túrkeve, Karcag, Jászberény, a járások közül pedig a két járszági járás nagy része a redemptus övezetekhez tartozott. Ezt igazolja az is, hogy Kisújszálláson a művelt föld területének 23,74%-a, Túrkevéen pedig 18,74%-a volt tőkés bérlők kezében. Kisújszálláson még 500 holdon felüli középbérlet sem fordult elő, a bérlők tehát a 100 és 500 hold közötti gazdaságokat bérelték. Ugyanez volt a helyzet Túrkevéen, sőt Karcagon és Jászberényben is. Ezekből tehát az következik, hogy az egykori jászkun redemptus területeken inkább az 500 holdon aluli középbirtokosok bérbeadó tevékenysége lehetett sokkal fokozottabb.

A Szolnok megyei középbirtokos bérletek viszonylagos elterjedését mutatják a következő adatok is: a földműveléssel foglalkozó önálló kereső népeségből haszonbérlő 100—1 000 holdig Szolnok megyében 0,36%, Békés megyében 0,29% és országos átlagban csak 0,20% a századforduló esztendejében.⁵⁴

A megye művelt területének átlagosan 21,41%-a állott tőkés bérlők használatában, a Dunántúlon ugyanakkor 23,03%-a, de országos átlagban mindössze csak 16,80%-a. Igen gyakori jelenség volt a megyében a bérlőnek az a típusa, aki maga is földbirtokos, tehát tekintélyes önkezelésben tartott földbirtokkal rendelkezett, ugyanakkor mint tőkés bérlő is gazdálkodott. Szolnok megyében a 100 kat. holdon felüli birtokosoknak 4,7%-a foglalkozott tőkés bérlettel vagy feles bérlettel. Ez az arányszám jóval meghaladja az országos átlagot (2,2%) s még inkább a dunántúli átlagokat (1,4%).⁵⁵ Mind a 100—200 holdas gazdagparaszt, mind az úri középbirtokos réteg egyaránt a dolgozó-paraszttság munkaerejét vette igénybe ezeken a bérleteken. A földet üzletszerűen, nyereszkeskedési szempontok alapján bérlő agrárburzsoázia, a falusi és mezővárosi gazdagparasztok nemcsak a földet zsarolták, hanem a mezőgazdasági bér munkások munkaerejét is. Az adatok azt mutatják, hogy a jászkun agrárburzsoázia és gazdagparaszt jóval kevesebb napszámért fizetett, mint a nagybirtokos és tőkés nagybérlő. Ennek igazolásául vessük össze az alábbi adatokat!

Átlagos napszámértékek 1896 nyarán

	Megyei átlag, krajcár	Jászapáti átlag, krajcár
férfi ellátással	90	80
„ ellátás nélkül	113	111
női napszám ellátással	55	36
„ „ ellátás nélkül	76	66
gyermek napszám ellátással ...	36	52
„ „ ellátás nélkül	48	76

⁵⁴ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 64. köt. Bpest. 1920. 208—209. oldalak anyaga.

⁵⁵ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 27. köt. Bpest. 1900. 229—231. oldalak anyaga.

Ezek az adatok több szempontból is jellemzőek.⁵⁶ Elsősorban azért, mert Jászapáti redemptus területe jellegzetes paraszti gazdaságokból állott. Határában nem volt egyetlen nagybirtok sem, s a legnagyobb középbirtoka sem érte el a 300 kat. holdat. Mindössze négy 200 holdon felüli középbirtoka és 21 száz és kétszáz hold közötti gazdagparaszti földbirtoka volt ezekben az években.⁵⁷ Így a bér munkáltatók zöme a gazdagparaszság soraiból került ki, akik júliusban is, tehát a legnagyobb dologidőben kevesebbet fizettek a megyei átlagbéreknél. Ezért a felnőtt mezőgazdasági munkások nagy része a nagybirtokos övezetekbe szegődött el nemcsak az aratási, hanem a tavaszi és az őszi mezőgazdasági munkálatok idejére is. Erre a jelenségre utalnak azok az adatok is, amelyek azt mutatják, hogy ugyanakkor a gyermek-munkaerőt sokkal jobban megfizették, mint a megye nagybirtokos övezetében. Viszont a női munkaerő a nagyobb kínálat miatt lényegesen olcsóbb volt. A jászapáti bérkimutatások beszámolnak arról is, hogy itt a gazdagparasztok 3—4 Ft-ért adtak igásfuvart egy napra a dolgozó parasztságnak, ezeket a fogatokat ingyen munkában — ide számítva a tagosítatlan parcellákat — a gazdasági cselédek kísérték. Hogy az ilyen igazsorszával mennyit kerestek a gazdagparasztok, elég arra rámutatni, hogy ugyanakkor 1 mázsa búza ára 5—6 Ft volt a jászapáti piacon. A piacra termelő kisbérő gazdagparaszt tehát a bérleti földnek és a bér munkások munkajárékának kizsarolása révén is döntő tényezőjévé vált a dolgozó parasztság tönkretételének. Sőt a jászok gazdaságokban bizonyos mértékig élen is járt abban.

Jellegzetes típusai voltak a kísérleteknek azok a „népies mintagazdaságok”, amelyeknek létesítését éppen 1897-ben a megyei Gazdasági Egyesület kezdte meg az amerikai típusú farmgazdaságok népszerűsítése céljából. Az egyesület hat évi működéséről szóló ügyvezető titkári jelentés ezzel kapcsolatban kiemeli, hogy „módot találtunk a gazdasági ügyvitel fejlesztésére és javítására is. A kisgazda gazdálkodási rendszerének javítása, s bármely kisgazda által hasznosan és sikeresen követhető gyakorlati példa előállítására céljából a vármegye forgalmi központjában, könnyen megközelíthető helyen népies mintagazdaságot létesítettünk . . . A miniszter úr méltányolva és helyeselve indokainkat, a létesítendő 62 holdas mintagazdaság berendezési költségeinek részbeni fedezésére 4 000 korona (2 000 Ft) államsegélyt adományozott, amely összeget mezőgazdasági bizottsági alapunkból 8 000 koronára egészítvén ki, a mintagazdaság berendezését megkezdhattuk. A mintagazdasághoz szükséges területet gr. Almásy Pál pusztatenyői hitbizományi uradalmának közvetlen a Szajol állomás mellett, a Budapest—Aradi vaspálya mentén, attól balra eső egyik táblájából vettük 20 évi haszonbérbe évi 24 korona (12 Ft) holdankénti haszonbérért.”⁵⁸

Az ilyen nagyarányú állami és megyei tőkével beruházott bér gazdaság igen hamar belterjesen gazdálkodó farmgazdasággá alakulhatott. Hozzávetőleg 2 400 Ft értékű élő leltára, 1 400 Ft értékű holt leltára, hatos vetésforgója, olcsón fizetett bér munkája, kitűnő piaclehetőségei évente mintegy 350 Ft tiszta nyereséget biztosítottak, amelyből újabb beruházásokat eszközölhettek.

⁵⁶ Szolnoki Állami Lt. Jászapáti közigazgatási iratok. V. Iparügyek, 1896. Napszám-bér és piaci árkimutatás Jászapátiban 1896 június. Hasonló arányokat találunk a századforduló éveiben is.

⁵⁷ Magyar Korona Országainak Gazdacím-tára. 200—218. 1.

⁵⁸ Jelentés Jász-Nagykun-Szolnok vármegye Gazdasági Egyesületének hat évi működéséről (1897—1903). Szerkesztette Kovács Albert. Szolnok. 1903. 47—51. 1.

Ilyen farmergazdaságok létesítésére azonban a jászkun gazdagparaszság megfelelő tőke, gépesítés és piac hiányában alig vállalkozhatott, hiába állott rendelkezésére az olcsó bér munka. Az intenzív gazdálkodás és termelés kisüzemi keretek között való megvalósításához szakképzett és megfelelő szakismeretekkel rendelkező parasztságra lett volna szükség. De még az írni-olvasni tudó jómódú parasztság is igen nehezen gyarapíthatta szakismereteit. Kétségtelen, hogy a Jászberényben 1896-ban létesített Állami Földművesiskola az egész Jászság mezőgazdasági kultúráját fellendíthette volna, de a városi előljáróság semmivel sem támogatta, és a vármegyei Gazdasági Egyesület vezetősége is csupán riválist látott benne.⁵⁹ A Földművesiskola 400 kat. holdas gazdasága valóban mintagazdaság volt, ahol a talaj minőségéhez szabott vetésforgóval, korszerű növénytermesztési kísérletekkel, a kisüzemi állattenyésztés feladataival, a konyhakertészet, a gyümölcsös és a szőlőtelepítés és művelés módszereivel ismerkedhettek meg a jómódú jászsági gazdák fiai. Jellemző azonban, hogy az első évben csak 17 tanulót vettek fel erre a 2 éves gazdasági tanfolyamra.⁶⁰ A bentlakásos tanulás itt rendkívül költséges volt (évente 300 korona), s a jászsági gazdák 2 évre nem akartak lemondani a 16. életévét betöltött, egészséges munkabíró családtag munkaerejéről, mert azt inkább addig is a saját gazdaságban használták fel. A tanulók száma csak 1901-ben ugrott fel 83 főre, de évente átlag csak 25–26 tanuló tanult itt, s 1904-ben is még mindig csak 29 tanulója volt a Földművesiskolának.⁶¹

Nagy szerepe volt a Földművesiskolának a jászsági mintaszőlőtelepek létesítésében. Megszervezte a híres jászberényi történelmi borvidék millenniumi borkiállítását is. „Ezen kiállítással — mondotta a Földművesiskola igazgatója — fel lesz ébresztve a nagyközönség figyelme a jászberényi termelésre. Ennek következménye lehet majdan a vessző eladás, a csemegeszőlő értékesítése és a jászberényi borok eladása nagyban. A szőlőtelepítés felkarolása a jóminőségű immunis homoktalajon nagyobb arányokat ölthet, mivel az értékesítés — ha bennünket megismernek — lehetővé válik. Több hely van az országban, ahol kevésbé jóízű bor terem, s mégis nagyobb a kelendősége, mivel tudnak róla, s a kereskedők, illetve fogyasztók által az esetleges hibákra figyelmeztetett termelők jó és így természetesen kelendő italt tudnak produkálni. Ha mi is megfigyeljük a bírálók szavát, kik boraink felett ítélik a kiállításon, ki tudja, nem fogunk-e egészséges versenyt támasztva, más nevesebb vidékekkel szemben szép jövedelmet nyerni szőlőinkből.”⁶² A kiállítás sikere valóban felkeltette a főváros és a történelmi borvidékek bornagykereskedőinek érdeklődését a jászberényi borok iránt. Ez bizonyos mértékben kedvező feltételeket teremtett a jászsági borok termelési és értékesítési koncentrációjához. Ugyanakkor fellendült a jászsági szőlőtelepítés is a homoktalajú bérelt területeken, de ezeket a bér gazdaságokat hamarosan megvásárolta a gazdagparaszt, iparos és kereskedőburzsoázia.

A jászsági és a tiszazugi belterjes szőlőkultúra mellett a megye kisbirtokos gazdagparashti gazdálkodása nagy egészében mégis megmaradt külterjesnek nemcsak az önkezelésű gazdaságokban, hanem a gabonatermelő

⁵⁹ Szolnoki Állami Lt. Törvényhatósági Biz. Közgy. jkv. 1898. márc. 19. Jászberény rt. város képviselőtestületi közgy. jkv. 1896–1897 idevonatkozó részei.

⁶⁰ Vö. a „Jászság” 1896–1897. évf. id. cikkei!

⁶¹ Magyar Statisztikai Évkönyv 1904. évf. 90. l.

⁶² Vö. „Jászság” 1896. ápr. 4., 11., 18., 25. számában megjelent cikkek anyagát.

kisbérleteken is. Ezt igazolják a legfontosabb gabonafélék termésátlagai is a tárgyalt időszakban. Ezek az átlagok csak kis mértékben haladják meg az országos arányokat. (Ld. a 23. sz. forrás ilyen jellegű adatait!)

Noha a megye földbirtokosainak fokozottabb bérleti tevékenysége révén már 78,59 %-ra csökkent az önkezelésben tartott földbirtok területi aránya — s ez a 83,20 %-os országos arányhoz képest a tőkés fejlődés fokát illetően lényeges különbség —, mégsem az következik ebből, mintha itt a farmertípusú gazdaságok túlsúlyáról volna szó. Hiszen ehhez sem a kisbérlet, sem az önkezelésű kisbirtok nem rendelkezett megfelelő termelési feltétellel.

Összegezésül megállapíthatjuk tehát, hogy a földbérleti rendszer viszonylag nagymértvű előrehaladása mellett a megye földbirtokainak több mint háromnegyed része olyan öngazdálkodó kezében maradt, aki a földtulajdon alapján biztosított földjáradék mellett az értéktöbbletnek egyéb részeit, az átlagprofitot is felhalmozhatta a potom pénzen rendelkezésre álló mezőgazdasági bér munka révén. Ráadásul a jászkun övezetek középbirtokos és gazdagparaszti gazdaságaiban igen sok tanyás-béres, éves gazdasági cseléd és részes földműves dolgozott éhbérért s javarészt nyilvántartott írásbeli szerződés nélkül. Ezek nagy része a statisztikai felmérésekben sem szerepel, pedig számuk a szőlőkultúra fejlődésével párhuzamosan is évről-évre gyarapodott.

2. A banktőke és a jelzálogrendszer szerepe

Lenin a tőkés mezőgazdaság fő jellegzetességeinek vizsgálata során több ízben és óriási bizonyító anyag alapján mutat rá arra, hogy „a föld elválasztása a földműves gazdától két formában jelentkezik: a bérleti rendszerben és a jelzálog-eladósodásban”.⁶³ Amíg a nagybirtokot és a tőkés nagybérletet a jelzálog-eladósodás veszélye kevésbé érintette, mert hosszúlejáratú kölcsön formájában megfelelő hitelhez jutott, a középbirtokok és a gazdagparaszti kisbirtokok „igen csekély mértékben részesülnek a kedvező és hasznot hajtó kamatú jelzálogkölcsönökben, hanem utalva vannak a sok mindenféle levonással járó, terhesebb jelzálogkölcsönökre . . . A Magyar Földhitelintézetnek mintegy 142 millió forintnyi kölcsöneiből csak 47 millió, a Jelzáloghitelbanknak 64 millió kölcsöneiből csak 12 millió, végül az Osztrák—Magyar Bank 132 millió jelzálogkölcsöneiből csak 20 millió esik az 50 000 Ft-on aluli kölcsönökre.”⁶⁴ A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete legkevesebb 600 korona (300 Ft) kölcsönt adott a földbirtok becsértékének feléig. A birtok értékét a hitelintézet becsültette meg, s általában a kataszteri tiszta jövedelem húszszorosa szolgáltat becsértékül. Ha a kölcsön legalább 2 000 korona (1 000 Ft) volt, akkor 50 évi 5,70%-os amortizációra adták, így évenként 11 korona 40 fillért (5 Ft 70 krajcárt) kellett visszatérítenie. Ezer Ft-nál kisebb jelzálogkölcsönök esetében 33,5 évre 6,6%-os, 22 évre 8,0%-os és 15 évre már 10,0%-os kamat- és tőketörlesztést követeltek a hitelintézetek.

Mivel a dolgozóparasztság igen csekély mértékben juthatott hozzá hosszúlejáratú jelzálogkölcsönökhöz, kénytelen volt igénybe venni magas kamatra

⁶³ V. I. Lenin : Az agrárkérdésről. I. köt. 16. l.

⁶⁴ Párttörténeti Intézet Archivuma, Szolnok megyei alispáni iratok, 1897. I. 30 859/1897. okt. 12.

a rövidlejáratú váltókölcsonöket, amelyeknek uzsora-jellegét az idézett alisi páni jelentés is elismeri. „Az uzsora ugyan el van tiltva, de azért különösen a vidéken talán soha nem díszlett jobban, mint manapság... A Szolnok megyében levő takarékpénztáraknak mintegy 18 millió Ft-nyi váltókölcsonöi — nem is számítva a különböző című díjakat — 8,03% átlagos kamaton vannak elhelyezve. Ha már az átlag ennyi, mennyi lehet a legmagasabb kamat? Márpedig tudjuk, hogy a fentebb említett 18 milliónyi váltókölcsonöböl a felénél több a 8,03%-nál magasabb kamatra van elhelyezve.”⁶⁵ Noha a törvény szerint uszoravétést követett el az, aki 8%-nál magasabb kamatra adott kölcsonöt, általános tapasztalat volt az, hogy a megyei takarékpénztárak 9—10—11—12%-os uszorakamatot szedtek a dolgozóparasztságtól és a mezőgazdasági munkásoktól, akik erre rá voltak utalva.

Miután a tökéi bérlő, valamint a falusi és a mezővárosi agrárburzsoázia egy része is földjáradékot fizetett a bérheadó földtulajdonosnak, minden eszközzel arra törekedett, hogy mind magasabb átlagprofitra tegyen szert. Ezt egyrészt úgy érte el, hogy minden áron fokozta a munkaintenzitást, s különböző ürügyekkel csökkentette a napszámbéreket, másrészt kölcsonöket vett fel a hitelintézetektől a tökéi üzemvitel költségeinek fedezésére. Ezzel azonban a földjáradék jelentős részét átengedte a hitelintézeteknek. Ezen az úton mind a tökéi és kishérleti rendszer, mind a ledolgozással összefüggő tökéi felhalmozás a tökebehatolásnak fő formája a mezőgazdaságba. A mezőgazdaság fejlődésének ez a rendkívül szerteágazó folyamata természetesen hozta magával a megye hitelintézeteinek fokozatos gyarapodását és üzleti forgalmának nagyarányú kiterjedését a tárgyalt időszakban.

A 90-es évek közepétől, az agrárválságból való kilábolás éveiben a megye hitelintézeteinek száma lassan, de fokozatosan évről-évre emelkedett, s évi üzleti jelentéseik azt mutatják, hogy mind tartalékalapjuk, mind évi nyereségük évről-évre emelkedett. A megye összes hitelintézeteinek száma öt év alatt 33-ról 49-re gyarapodott. Különösen feltűnő a takarékpénztárak és a szövetkezeti hitelintézetek számszerű gyarapodása. 1895-ben 20 takarékpénztár és 4 szövetkezet állott fenn, 1899-ben pedig 24 takarékpénztár és 13 szövetkezet működött a megyében. Az alábbi kimutatás pedig — amely a megye hitelintézeteinek üzleti nyereségét és pénzforgalmát mutatja ezer forintokban — meggyőzően bizonyíthatja a pénzintézetek fokozatos gyarapodását a megyei agrármozgalmak fellendülése idején.⁶⁶

	Saját töke	Üzleti nyereség	Váltótárca	Kölcsonökötvény- állomány	Értékpapír- állomány
1895-ben	3 442,00	392,40	12 314,00	629,10	272,20
1896-ban	3 785,60	414,90	13 716,30	619,90	281,70
1897-ben	3 948,70	442,90	14 308,40	709,40	294,60

A Jászszági Hitelintézet és Takarékpénztár Rt. pl. csak éppen 1893-ban nyitotta meg kapuit Jászberényben, jellemző módon a millennium után.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Vö. a Magyar Statisztikai Évkönyv 1895—1899. évfolyamok megfelelő adatait, valamint a hitelintézetek félévi beszámolóinak helyi hírlapi publikációit („Jászszág”, „Jászberény és Vidéke” stb.).

években rendkívül rohamosan növekedett üzleti forgalma, s évi nyeresége négy év alatt 12 561 Ft-ról 20 235 Ft-ra emelkedett.

	Tartalékalap Ft	Betétek Ft	Visszleszámitolás Ft	Nyereség Ft
1896-ban	2 172	413 017	137 926	12 561
1897-ben	4 200	423 282	192 758	13 788
1898-ban	7 700	483 684	154 025	15 422
1899-ben	15 000	449 787	281 896	20 235

Ugyanczen idő alatt ez a Jászsági Hitelintézet 100 000 Ft-ról 150 000 Ft-ra emelte alaptőkéjét.⁶⁷

Érdemes megnézni a másik jászberényi nagy hitelintézet, a Jászkerületi Néphank és Takarékpénztár RT. üzleti tevékenységét a jelzett időszakban.

	Tartalékalap Ft	Betétek Ft	Visszleszámitolás Ft	Nyereség Ft
1896-ban	54 563	930 448	335 372	30 857
1897-ben	56 614	1 026 689	389 840	32 525
1898-ban	58 786	1 067 594	439 405	34 083
1899-ben	60 998	1 073 706	513 600	37 919

Ezek a jászsági hitelintézetek valóban a mezőgazdaságban megtermelt értéktöbblet révén gyarapodtak, s amikor 1897 nyarán az agrármozgalmak a megyében általánossá váltak, a dolgozóparasztság tönkretétele miatt, a hitel-uzsora további kiterjedésének megakadályozása érdekében a kormányzat rendeletet adott ki. 1897. augusztus 16-án jelent meg Perczel Dezső belügyminiszter 1897/3 122./eln. sz. rendelete, amelyet valamennyi törvényhatóság közigazgatási bizottsága megkapott, s innen hamarosan továbbították a járások, a városok és a községek előjáróságaihoz végrehajtásra. „Az idei aratás kedvezőtlen eredményeinek látható következménye lesz — hangzik a rendelet egyik részlete —, hogy a kisebb birtokosok és a munkások fokozottabb mértékben lesznek kénytelenek a hitelt igénybe venni. Nehogy a hitelt kereső közönség megszorultságát egyesek a törvény által meg nem engedett módon kihasználhassák; a kisebb gazdák és a mezei munkások érdekében szükséges, hogy a hatóságok az 1883. évi XXV. tc. rendelkezéseinek végrehajtására ezúttal különös gondot fordítsanak. E célból felhívom a közigazgatási bizottságot, hogy az alsóbb fokú hatóságokat megfelelően utasítsa, miszerint a hitelszabályokat az alsóbb néposztály körében folyton éber figyelemmel kísérik, az e téren előforduló minden jelentősebb mozzanatról a közigazgatási bizottságot pontosan tájékoztassák, és ha bármely jelenségek az uzsora elharapózására mutatnának, az idézett törvény értelmében a hatáskörébe eső intézkedéseket foganatosítsa, illetőleg az abban biztosított jogával éljen.”⁶⁸ Az ilyenféle miniszteri rendeleteknek nem sok eredményük volt, mert a megye pénzintézetei továbbra is folytatták, sőt fokozták uzsorás pénz-

⁶⁷ Magyar Compass, XV—XX. évfolyamok. Pénzügyi és Kereskedelmi Évkönyv. Szerk.: Galánthai N. Sándor. Az idézett anyagot az évfolyamok I. kötetei tartalmazzák.

⁶⁸ Párttörténeti Intézet Archivuma, Szolnok megye, Túrkevei Közigazgatási iratok, IV. — 261/1897. sz.

ügyi műveleteiket. A kormányzatnak egyáltalán nem az volt a célja, hogy megszüntesse ezzel a rendelettel a hiteluzsorát, hanem csupán az, hogy elterelje a figyelmet a földkérdés megoldásáról és a tőkés verseny által fokozatosan élesedő kibékíthetetlen osztályellentétéről, amelyek egyre világosabban a munka és a tőke közötti ellentétekben realizálódtak.

A statisztikai adatok szerint a megye összes hitelintézeteinek üzleti nyeresége az 1895. évi 3 924 000 Ft-ról 1900-ban már mintegy 4 429 000 Ft-ra emelkedett, s ugyanazon idő alatt a saját tőkéjük 34 420 000 Ft-ról 39 487 000 Ft-ra növekedett.

Különös figyelmet érdemel a megyei hitelintézetek jelzálogkölcsonállományának rendkívül nagyarányú, mintegy 73,83%-os növekedése négy esztendő leforgása alatt: az 1895. évi 3 826 900 Ft-ról 1899-ben már 6 652 400 Ft-ra! A jelzálogkölcsonállománynak ez a rendkívül gyors ütemű növekedése a tőkés agrárfejlődésnek azokra a mozzanataira utal, amelyek a tőkeelhatolás révén a megye dolgozóparasztágának tömegeit választották el a földtulajdontól.⁶⁹ Ezek a megyei és jászkun mezővárosi hitelintézetek a fővárosi nagybankoktól viszonylag magas kamatra óriási kölcsönöket szereztek, s ezeket a vidéken még magasabb kamatra vetették be a forgalomba a dolgozóparasztág részére rendszerint rövidlejáratú jelzáloghitelek és váltókölcsönök formájában. A rövidlejáratú kölcsönöket csak a gazdagparaszt, a falusi agrárburzsoázia és egyéb tőkés elemek tudták visszafizetni, a dolgozóparasztág még a kamatokat is nehezen törlesztette. Így az évről-évre halmozódó fizetési kötelezettségek terhe alatt (állami, megyei, községi adók, pótdó, párbér stb.) éppen a jelzálogeladósodás révén került a banktőke s később a finánc-tőke halálos szorítójába, s itt a föld- vagy házingatlana hamarosan dobra került. Ugyancsak így járt a dolgozó paraszt akkor is, amikor az egyéb uzsorakölcsönök, a kikényszerített bértartozások, a községi és megyei közmunkatartozások végrehajtására, valamint az állami és községi adótartozások erőszakos végrehajtására került sor. Az árverések útján eladásra kerülő dolgozóparasztai ingatlanokat olcsó áron a gazdagparasztág és a falusi vagy mezővárosi agrárburzsoázia vásárolta össze. Ezek a tőkés rétegek legtöbbször szintén bankkölcson segítségével vásárolták össze a dolgozóparasztai ingatlanokat, s kamat formájában ők is hatalmas összegeket fizettek a hitelintézeteknek, de ezeket az összegeket már közvetlenül a mezőgazdaságban megtermelt értéktől leltől szereztek a dolgozóparasztág tönkretétele és törvényesített kirablása útján.

A Szolnok megyei hitelintézetek a megye területén levő föld- és házingatlanokra 1900-ban már 50 461 833 Koronát fizettek ki jelzáloghitel formájában. De nem maradtak el a fővárosi nagybankok sem: pl. az Osztrák-Magyar Bank a századforduló évében 7 317 432 Korona jelzálogkölcson-t fizetett ki a megye területén levő földingatlanokra.⁷⁰ Mivel ezeknek a nagybankoknak a kölcsöneit elsősorban a nagybirtokos övezetek birtokosai és tőkés bérlői vették igénybe, a megye nagybirtokos és banktőkés viilistái éppen e hitelügyletek útján is szoros kapcsolatban és érdekszövetségben állottak az osztrák-magyar finánc-tőkével. Ilyen vonatkozásban nem maradtak el sem a dunántúli, sem a Békés megyei nagybirtokosok és tőkés nagybérlők mögött, viszont a dolgozóparasztág tönkretételében és kirablásában

⁶⁹ Vö. *Szuhaý Miklós*: A parasztág felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború alatt. — Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon. Szerk.: Pach Zs. Pál. Bpest. 1956. 227. l.

⁷⁰ Vö. Magyar Statisztikai Évkönyv. VIII. évfolyam, 1900. 246. l.

jóval előttrük jártak. A megye nagybirtokos és banktőkés virilistái még akkor is a saját tőkés érdekeikért szálltak síkra, amikor — az agrármozgalmak széleskörű kibontakozásától és további terjedésétől megrettenve — 1897 nyarán a hitelügyek „gyökeres rendezését” hirtelen szükségesnek tartották. A korábban idézett alispáni jelentés sajátos módon már a közép- és a kisbirtokos rétegek, s így a redemptus övezetek birtokosainak is, megfelelő hiteligényei kielégítésére tesz javaslatot: „Nevezetesen szükségesnek vélnénk, hogy kellő állami kedvezményekkel egy olyan bank alapíttatnék, melynek fő feladata lenne a közép- és kisbirtokos osztály dologi hiteligényeit kielégíteni és istápolni, továbbá a jobb hitelű vidéki takarékpénztárakkal szorosabb üzleti viszonyba lépve, azokat a hitel kielégítése terén állandó támogatásban részesíteni. Egy ily megfelelő anyagi erővel rendelkező bank kellő szervezet és vezetés mellett igen üdvös, szükséges és hasznos szolgáltatokat tenne azon közép- és kisbirtokos osztálynak, amely a hitel terén ezidő szerint a legelhagyatottabb állapotban van.” A hitelzsora megszüntetésével kapcsolatban pedig kénytelen elismerni a törvényesített visszaélések egész sorozatát: „Szükségesnek vélnénk, hogy az 1883. évi XXV. tc. oly értelemben módosíttassék, hogy a pénzkölcsönrel foglalkozó részvénytársaságok is, ha 8%-nál bármily címen magasabb kamatot szednek, uzsoravétséget követnek el... az adós hitelezőjét rendszerint akkor panasolja be uzsora miatt, midőn már tönk szélére jutott, s veszteni valója nincsen. S éppen azért, mivel az uzsoravétség — ha csak magánpanaszra indítható meg az eljárás — eléggé hathatósan nem üldözhető, véljük megengedhetőnek a hivatalból való üldözést is. — A takarékpénztárakat nagyrészt olyan tőkepénzesek alapították, és részvényeiket nagy részben azok szerezték meg, akik előbb pénzzel üzérkedtek, de miután az uzsoratorvényről tartottak, közvetlenül nem, hanem a takarékpénztár útján folytatták az üzérkedést. Ezért vált ma már égető kérdéssé a vidéki takarékpénztárak dividendára dolgozó kamatpolitikájának megrendszabályozása.”⁷¹ Mindez persze a „mezőgazdasági munkásosztály helyzetének javítása érdekében” mutatkozott szükségesnek.

A hitelügyleteknek sajátos formája volt a szövetkezeti mozgalom is. A Jászság egyik legsűrűbben lakott tanyaközpontjában, a Jászberény határához, külterületéhez tartozó Pórtelen 1898-ban a kisbirtokos jómódú parasztság létrehozott egy olyan takarékpénztári részvénytársaságot, szövetkezetet, amely „olcsó hitelnnyújtáson” kívül földvásárlással is foglalkozott. Ez az intézmény „Pórteleni Szövetkezet” néven kezdte meg működését. Két év alatt forintos havi részletekből százezer korona részvénytőkét gyűjtöttek össze, s ugyanakkor kisebb-nagyobb földbirtokokat vásároltak a szomszéd Heves és Pest megyei járások területén, „...banktőke segítségével is meg tudta venni ez a szövetkezet Erk, Visznek határainak nagyobb részét, és jelentősen be tudott ékelődni Vámosgyörk, Csány, Pusztamonostor és Nagykáta határaiha”.⁷² Ez a szövetkezet olyan sikeresen működött, hogy az Országos Hitelszövetkezet hamarosan (1900 elején) felvette kötelékébe, de a fent idézett cikk már arról írt, hogy a szövetkezet rövid idő alatt „teljesen kinőtt azokból a korlátokból, amelyeket az országos szövetkezet célja magának

⁷¹ Párttörténeti Intézet Archivuma. Szolnok megyei alispáni iratok. I. 30 859/1897. okt. 12.

⁷² Vö. a „Jászberény és Vidéke” 1900. szept. 9-i szám szerkesztőségi cikkének anyagát.

állít... Az itteni forgalom páratlan fellendülése oly hatalmas tőkét emésztett fel Jászberényben, hogy ezeknek a követeléseknek a központ csak úgy tudott volna eleget tenni, ha más városokban korlátozta volna a hitelt. De mert ezt nem tehette, kénytelen volt maga azt tanácsolni a Pórtelki Szövetkezetnek, hogy lépjen ki az országos kötelékből, és alakuljon át részvénytársasággá. Így lett a pórtelki szövetkezetből Jászberényi Gazdasági Takarékpénztár 1900 végén. Az új intézmény igazgatója Elefánthy Sándor középbirtokos gazda, gőzfűrés- és téglaegető-gyártulajdonos lett. Ez az igazgató — írja a fent idézett lap — „a vezetése alatt álló pénztárat függetlenítését nemcsak arra használja fel, hogy a szövetkezet pénzkészletét egyszisztenciáját továbbra is biztosítsa, vagy hogy fejlődését fokozza, hanem — mint par excellence gazda — az itteni gazdasági viszonyokat is javítani igyekszik... A Jászság az ország egyik legintenzívebben gazdálkodó része, ahol a lakosság rohamos szaporodásával szemben nincs meg a kellő földszerzési lehetőség. Ez a túltömött kicsi terület minden oldalról nagybirtokoktól van körül véve, amelyeken a kisgazda földvásárlási képessége hajótörést szenved. Ezen segíthet egy nagy részvénytőkével — és így még nagyobb hitellel — rendelkező pénztárat, amely nagyobb birtokokat megvesz, és ezeket darabokra osztva, 10—20 holdanként adja tovább a kisgazdáknak. Sőt ajánlatosnak mutatkozik nagyobb birtokoknak hosszabb időre történt kibérlése is, amelyeket azután parcellázva ad kishaszonbérletekbe a gazdaközönségnek” (értsd: szegényparasztoknak — K. J.). Ilyen lehetőségek mellett a jómódú parasztság, de főként a szőlőbirtokos kereskedő-burzoázia, kihasználta a könnyű földszerzés alkalmait, olcsó áron vásárolt homoktalajú földeket, ahol szőlőt telepítettek. 1900-ban pl. egy újerdei középparaszt — el akarván kerülni termőföldjének és házingatlanának elárvereztetését — potom 1 500 Ft-ért hirdette meg az újságban eladásra tíz kat. hold szőlőtelepítésre alkalmas földjét.⁷³

Kétségtelen, hogy Jászberény város szőlőterülete ilyen módon rohamosan gyarapodott: 1895-ben 1 318 kat. hold szőlőterülete volt javarészt immunitásos homoktalajon,⁷⁴ s 1901-ben már 2 073,2 kat. hold immunitásos homoktalajú szőlőterülete volt beültetve.⁷⁵ A jászsági és a tiszazugi szőlőtelepekkel együtt a megye területén 1895-ben 3 943 hektár, 1897-ben pedig már 4 224 hektár és 1900-ban mintegy 5 156 hektár szőlőterületről közölnek adatokat a statisztikai kimutatások.

A jászberényi redemptus középparasztok és középbirtokosok (Bartal-, Bathó-, Sárközi-, Pénzes-, Mizsei-, Vallus-, Friedvalszky-családok), de főként a város iparos és kereskedő-tőkései (Mandl, Schwartz Vilmos, Brünauer Ármin, Lippe Herman, Moller Bernát, Friebeisz János, Weisz István stb.) a régi történelmi borvidékek közvetlen szomszédságában (Pórtelke, Homok, Tőtevény, Neszűr, Újerdő, Takácshegy, Bánhegy stb.) új szőlőkultúrát hoztak létre a dolgozóparasztság tönkretétele révén.

A „Jászberény és Vidéke” című lap 1900. január 28-i száma vezércikkben foglalkozik a jászsági belterjes szőlőműveléssel, s kiemeli, hogy ebben „nagy érdemei vannak a Mandl-, Schwartz-, Lippe- és a Moller-családokból álló konzorciumnak, mert saját racionálisan kezelt szőlőjük sikereivel rászok-

⁷³ Vö. a „Jászberény és Vidéke” 1900. jan. 28-i számát, továbbá a Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 4. kötetét.

⁷⁴ Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, 1897. I. köt.

⁷⁵ Magyar Statisztikai Évkönyv. 1895—1901. évfolyamok megfelelő adatai.

tatták a szőlőgazdákat a racionális termelésre, s az ő példájukon okulva elértük azt, hogy városunk területén ma valóban mintaszőlőtelepek vannak”.⁷⁶ Ez az állandóan erősödő és terjeszkedő szőlőkonzorcium mérhetetlen mohóságával és pénzéhségével még ebben az évben szövetkezésre készítette a kisebb paraszti szőlőbirtokosokat. A szövetkezés az Országos Hitelszövetkezet keretében indult meg itt is.

Az alapszabályzat szerint egy üzletrész 100 korona volt, s ennek felét azonnal, a másik felét pedig egy év múlva kellett kifizetni. Ha valakinek 1 kat. hold szőlője volt, s ezen termelt 25 q szőlő, ezt a szövetkezet q-nként 12 Ft-os áron vette át, akkor a termelt szőlő becsértéke 300 Ft. Erre a termelő mindjárt a beszállításkor 150–200 Ft-ot kapott, s a teljes értéket az eladás után egyenlíthette ki. Tehát ha a bortermelő így azonnal pénzhez jut, edényről sem kell gondoskodnia — mert a pinceszövetkezet maga kezelteti a bort —, akkor a szövetkezet valóban alkalmas lehet a bortermelés fokozására és a kisebb birtokosok által befektetett tőke értékesítésére is.

Ez a megalakult jászberényi szövetkezet a következő lényeges feladatok megoldására lehetett alkalmas:

a) Közvetítette a jázsági borok és szőlőtermékek értékesítését a nagykereskedelem útján. A rossz, kövezetlen utak és közlekedési eszközök miatt a kistermelők másként nem tudták termésüket értékesíteni, a városi piac pedig nem tudta felvenni a készletet.

b) Jó borpincék létesítésére volt szükség, ahol a szövetkezet a mázsaszámra átvett szőlőt fajok és minőség szerint osztályozta, préselte és kezelte. Ez tette lehetővé, hogy a jázsági borokat a hazai és a külföldi piacokon kedvezőbb árfeltételek mellett értékesítették.

c) Mivel a kistermelők már a szüret alkalmával készpénzben megkapták a szőlőtermés értékének 3/4 részét, a fennmaradó részletet pedig az értékesítés után, nem kényszerültek olcsó kényszereladásra, ez esetben nem verték le a bor árát maguk a termelők.

Magától értetődik, hogy a fent említett konzorciumok nem féltek ettől a kistermelői szövetkezéstől, mert ők részben mindhárom feladatot meg tudták oldani saját erőikből is. Legfeljebb a helyi piacon féltették a saját maguk megállapította ármonopóliumokat. A századforduló éveitől a szőlőtermelés és értékesítés koncentrációja csak az egyik oldalát mutatta a szőlőbirtokos tőkés felhalmozásnak.

E folyamat másik oldala: a kisparaszti szőlőbirtokok elaprózódása, eladósodása, elárverezése és felszívódása a tőkés konzorciumok birtokaiba. Ezt a folyamatot a kistermelői szövetkezés sem tudta meggátolni, mert a legkisebb üzletrésszel rendelkező pinceszövetkezeti tagok időnként egyszerre váltak fizetéképessé, de ugyanakkor vásárlóképessé is, s így hamarosan elradósodtak, viszont ennek révén gyarapodtak a közepes és a magasabb üzletrésszel rendelkező szőlősgazdák. Így a szőlőkultúrának ez a viszonylagos belterjessé válása is a dolgozó parasztság tönkretételére utal. Ugyanez a megállapítás érvényes a Pörteleki Szövetkezet ügyleteivel kapcsolatban is.

Lényeges területe volt a vármegyei Gazdasági Egyesület tevékenységének is a szövetkezeti mozgalom kiszélesítése. Olyan értékesítő és fogyasztási szövetkezetet létesített, amelynek működési köre az egész megyére kiterjedt.

⁷⁶ Jászberény és Vidéke, 1900. jan. 28-i számának cikke alapján. Ugyanez a lap közli a szövetkezet alapszabálytervezetét is.

Összforgalma 1899-ben már 167 466 Ft. 80 krajcárra rúgott, s 340 Ft. 59 krajcár tiszta nyeresége volt. Az 1900. évi forgalom ennél még magasabb árnyokat mutat.

A századforduló éveiben kezdődött meg az egyesület közreműködésével a községi hitelszövetkezetek létesítése is. 1900-ban alakult meg a tiszavárkonyi, a tiszaföldvári, a csépai, a tiszapüspöki, a tiszavezsényi, a szelevényi és a tiszaszajoli községi hitelszövetkezet az Országos Központi Hitelszövetkezet keretében. Ebben az évben még csak 15 községi hitelszövetkezet alakult a megyében „a hitelviszonyok, főként pedig a kisgazdák hitelviszonyainak előnyös alapon való kielégítése céljából”.⁷⁷ Köztudomású azonban, hogy a községi hitelszövetkezetek tevékenysége csak a falusi burzsoázia és a gazdagparaszt-ság érdekeit szolgálta közvetlenül, s csak részére nyújtott védelmet a tőkeerős nagybirtok és tőkés bérlet gazdasági hatalmával szemben. Ugyanakkor a dolgozóparaszt-ság eladósodásának és további bomlásának vészes eszközévé vált.

3. A regresszív jellegű adózás és pótagózáss szerepe

Lényeges szerepet játszott a megye dolgozóparaszt-ságának tönkretételében — a földbérleti rendszer széleskörű kiterjedése, a banktőke és a jelzálogeladósodás rohamos növekedése, valamint a szövetkezeti és egyéb hitelügyek fokozódása mellett — az adórendszer is, amely éppen regresszív jellegénél fogva elsősorban a dolgozóparaszt-ságot, legsúlyosabb mértékben az agrárproletariátust sújtotta. Ugyanakkor azonban a nagybirtok és a banktőke (illetve a finánc-tőke) gazdasági hatalmát növelte, lényegében tehát a földbirtokos és a tőkés rétegek gazdasági és politikai érdekeit szolgálta. Lenin az adók jelentőségét elemezve az árugazdaság fejlődésében rámutat arra, hogy amikor „az árugazdaság már biztos lábon áll, az adók említett jelentősége nagyon a háttérbe szorul... az adóra fordított maximális kiadás harmada az egyéb pénzkiadásoknak, amelyekre a paraszt a társadalmi gazdaság mai körülményei között rákényszerül”.⁷⁸ A millennium korabeli burzsoá-földbirtokosi államháztartás elsőrendű jövedelemforrása a fogyasztási adó volt, amely az állam összes adóbevételeinek mintegy 64%-ára rúgott a századforduló évében.

Számtalan változatban lerovásra került ez az adófajta. „A fogyasztási adók vagy közvetlenek (direkt) vagy közvetettek (indirekt). A közvetett adók a) cikkek szállításánál szedetnek, és pedig részint az ország határán mint határ-vámok (Zoll), részint az országon belül a városok határán és kapuinál (accisa, octrois), b) a cikkek előállításánál.”⁷⁹ Ez az adófajta szinte valamennyi fogyasztási és közszükségleti cikkre kiterjedt: a liszt- és malomadó, a húsadó, a só-, a dohány-, a cukor-, a szesz-, a sör-, a bor-, a papír-, a kártya-, a naptár-adó, az ásványolajadó stb. leginkább a bér munkából élő munkásosztályt és az agrárproletariátust sújtotta. A többször idézett alispáni jelentés jellemző módon a fogyasztási adók rohamos növekedését is az egyéb közterhek és adótagozások behajtásának lehetővé tétele érdekében kifogásolta: „Ha már

⁷⁷ Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjának rendszeres évi jelentése az 1896–1901. évekről. Szolnok, 1901. Vö. a megyei Gazdasági Egyesület megfelelő adataival.

⁷⁸ V. I. Lenin Művei. 3. köt. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, 149. l.

⁷⁹ Vö. *Matlekovits Sándor*: Pénzügytan. Bpest. 1876. 135. l.

most figyelembe vesszük azt, hogy a megélhetési viszonyok részint a kereset csökkenése, részint a különböző indirekt fogyasztási adók behozatala s az élettigények fokozódása által folyton nehezednek, s így a szegény munkásnép-osztálynak köztehverviselési képessége is csökken, s minden közteher megélhetési viszonyaiban támadja meg; nem zárkozhatunk el azon véleményünk kifejezésre juttatása elől, hogy az adórendszer tervbe vett reformjának az egyenesadók súlyos voltának könnyítése, különösen pedig a közép- és törpebirtokos osztályt sújtó földadó terhének mérséklése mellett az adómentesség határa is feljebb tolandó, hogy így a szegényebb néposztálynak s főként a munkásosztálynak aránylag súlyos közterhei könnyíttessenek, mert kétségtelen, hogy a közterheknek súlyos volta egyik oka a munkásnép elkeseredésének.⁸⁰ Mi sem természetesebb, hogy alapvetően nem ez okozta a munkásosztály és a nincstelen agrárnépesség elkeseredését, hanem a dolgozó parasztság tönkretételének valamennyi tényezője együttesen: a terhek fokozatos emelkedése mellett a kereseti lehetőségek és a jövedelem fokozatos csökkenése, ugyanakkor a tőkefelhalmozás fokozása.

Kétségtelen, hogy Szolnok megyében az árugazdaság — korlátai ellenére is — biztos lábon állt a tárgyalt időszakban, s ennek megfelelően az adók jelentősége is csökkent, a parasztság differenciálódása és tönkretétele szempontjából mégis figyelmet érdemel. A tőkés agrárfejlődésnek ebben a szakaszában az egyes adónemek vizsgálata, valamint a ledolgozással összefüggő feudális, félf feudális és tőkés kizsákmányolási formák változatainak elemzése is ezt igazolja.

Hogy Szolnok megyében a lakosság adóztatásáról hozzávetőleges képet kapjunk, vizsgáljuk meg először az állami egyenes adók fő összegeit az 1896. és az 1901. évi összesített adatok egybevetése alapján!⁸¹

1. Földadó	1896-ban 2 198 285	korona	44 fillér	
	1901-ben 2 225 995	„	05	„
Emelkedés	27 709	„	61	„
2. Házbéradó	1896-ban 56 609	„	03	„
	1901-ben 91 609	„	21	„
Emelkedés	35 000	„	18	„
3. Házosztályadó	1896-ban 183 999	„	30	„
	1901-ben 168 542	„	95	„
Apadás	15 456	„	35	„
4. I. és II. osztályú keresetadó	1896-ban 490 478	„	90	„
	1901-ben 500 642	„	10	„
Emelkedés	10 163	„	20	„

⁸⁰ Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjának rendszeres évi jelentése az 1896—1901. évekről, Szolnok, 1901. 13—14. oldalak anyaga.

⁸¹ Párttörténeti Intézet Archivuma, Szolnok megyei alispáni iratok. I. 30 859/1897. Javaslát a munkáskérdés megoldására, valamint a 80. jegyzet megfelelő anyaga.

5. III. oszt. keresetadó	1896-ban	385 270	korona	28 fill.
	1901-ben	370 306	„	77 „
Apadás		14 963	„	51 „
6. IV. osztályú keresetadó	1896-ban	45 473	„	52 „
	1901-ben	85 219	„	96 „
Emelkedés		39 476	„	44 „
7. Nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója	1896-ban	101 507	„	72 „
	1901-ben	138 111	„	80 „
Emelkedés		36 604	„	08 „
8. Tőkekammat és járadékadó	1896-ban	37 324	„	92 „
	1901-ben	31 475	„	25 „
Apadás		5 849	„	67 „
9. Általános jövedelmi pótagó	1896-ban	764 021	„	17 „
	1901-ben	745 418	„	76 „
Apadás		18 602	„	41 „

A tényleges adóemelkedés öt év alatt tehát 94 081 korona 57 fillérre rúgott az állami egyenes adók főösszegei szerint. A földadó viszonylag magas emelkedése esetében nem arról van szó, mintha a gazdag földbirtokosok adóját felemelték volna, hanem csupán arról, hogy a földbirtok koncentrációja és a centralizáció körforgása következtében lényegesen megnőtt a földadó alá eső művelt földterület, illetve a közigazgatási egységek művelt földterülete a tárgyalt időszakban.

Elsőnek a földadót vizsgáljuk meg a dolgozó parasztságot sújtó állami egyenes adók sorában. Ezt általában a föld kataszteri tiszta jövedelme után állapították meg a hatóságok úgy, hogy a nagybirtokos övezetben az első-sorban a nagybirtokosoknak kedvezett, a jászkunsági redemptus területeken pedig elsősorban a középbirtokos és a gazdagparaszti rétegeknek. A földkatasztert még az 1875. évi VII. tc. alapján állapították meg, s ez volt érvényben egészen 1909-ig. A törvény szerint a kataszteri tiszta jövedelem a földnek az a tiszta hozadéka, amely az átlagos és közönséges gazdálkodás mellett nyerhető középtermetésnek az értéke, miután ebből a gazdálkodás szokásos költségeit levonták. A tiszta jövedelem nagyságát aranyforiniban, a századfordulótól pedig aranykoronában fejezték ki (1 : 2 arányban). A termőföldet művelési ágak és minőségi osztályok szerint külön-külön kategóriákba osztották, s mivel már az eredeti kataszteri felvételek is a felsőbb birtokkategóriáknak kedveztek, s mivel a tökéi agrárfejlődés során a művelési ágak arányában, a gazdaságok minőségében és a terméshozam alakulásában is jelentős változások történtek, a századforduló évtizedében az eredeti felmérés elavult, s ezért rendkívül sok jogsérelem és igazságtalanság származott belőle. Az alábbi kimutatások a jászkiséri adófékönyv és a kataszteri birtokívek alapján készültek, és az 1898-as adatokat tartalmazzák.⁸²

⁸² Szolnoki Állami Lt. Jászkiséri Adófékönyv és Kataszteri Birtokívek az 1898. évi összegezés és zárlatok alapján.

Birtokosok	Földbirtok kh.	Érvényben levő kat. tiszta jövedelem	
		kat. h-anként Ft	összesen Ft
K. Abonyi István	0,25	5,40	1,35
Bende Mihály	0,50	5,76	2,88
F. Balaton József	2,50	5,90	15,13
Szanku Péter	5,00	6,05	29,20
K. Tamás Sámuel	12,00	6,28	75,37
H. Bak József	19,00	6,25	118,80
Szirta Sámuel	33,00	3,67	121,37
Czékus Sándor	80,00	4,49	359,79
Hegedüs Ferenc	165,18	4,80	794,34
Hetényi Borbála	191,70	4,64	890,23
Küry Andor	275,00	5,60	1 542,00
Jászkisér község	386,00	1,16	450,58
Jászkisér Red. Közb.	4 550,00	2,36	10 761,00

Arról győződhetünk meg tehát a közölt adatok alapján, hogy a jászkiséri törpebirtokosok holdanként hozzávetőleg ugyanannyi kataszteri jövedelem alapján adóztak, mint a középparasztok; a gazdagparasztok és a középbirtokos rétegek pedig általában jóval alacsonyabb besorolást kaptak. A földbirtokosok és a gazdagparasztok érdekeit képviselő hatóságok a dolgozó parasztok parcelláinak kat. tiszta jövedelmét feltűnően alacsonyabb összegekben állapították meg, mint a felsőbb birtokkategóriák esetében. A legfeltűnőbb azonban az, hogy Jászkisér községi birtokát, valamint a redemptus közbirtokosság hatalmas közbirtokát rendkívül alacsony kataszteri osztályba sorolták be, pedig a közbirtokossági latifundium művelési ágak szerint elég változatos képet nyújtott: 414 kat. hold szántó, 6 kh. kert, 3796 legelő és rét, 1 kh nádas, 311 kh terméketlen és 22 kh a statisztikai összeírás óta szerzett terület.⁸³ Ugyanezt a jelenséget tapasztalhatjuk, ha a Tisza menti nagybirtokok kat. tiszta jövedelmét hasonlítjuk a jászkiséri adatokhoz. Pl. gr. Nemes Vincéné abádszalóki nagybirtokos 9 872,80 kh földbirtoka után összesen 38 620,31 Ft-ot, kat. holdanként 3,91 Ft kataszteri tiszta jövedelmet állapítottak meg. A grófnő tehát holdanként még 1 Ft földadót sem fizetett, noha a földbirtokból közel 5000 hold igen jól termő szántóföld volt. (Korábban Wodianer Móric báró földbirtokos tulajdonában.)⁸⁴

A század végén is érvényben levő adótörvény a földadó kulcsát általában 25,5%-ban állapította meg, a jászkiséri adatok azonban azt mutatják, hogy a dolgozó parasztok a kat. tiszta jövedelem nyilvántartott értékének nem 25,5%-át, hanem ennél jóval többet fizetett földadóba, ugyanakkor a középbirtokosok nem lépték túl a törvényben meghatározott földadó kulcsát. Pl. K. Tamás Sámuel 12 holdas jászkiséri dolgozó paraszt összesen 25,33 Ft-ot, holdanként 2,11 Ft-ot, tehát közel 33%-os földadót fizetett évente. A 80 holdas Czékus Sándor gazdagparaszt összesen 102,00 Ft-ot, holdanként 1,21 Ft-ot, tehát csak 28%-os földadót fizetett évente, bár földjének kataszteri besorolása ráadásul még jóval alacsonyabb volt, mint a dolgozó parasztok esetében. Így a 2,50 holdas F. Balaton József szegényparaszt még 25,5%-os adókulcs esetében is jóval többet fizetett holdanként, mint Czékus. Az adórendszer regresszív jellege még sokkal szembetűnőbb a nagy- és a közép-

⁸³ Szolnoki Állami Lt. Szolnok megyei alispáni iratok, 1896, 36751. ki. 1896.

⁸⁴ Vö. *bellusi Baross Károly*: Magyarország földbirtokosai. Szolnok megyei adatok.

birtok esetében, pedig ugyanakkor ezek a gazdaságok — ha nem is gyorsan, de a tőkés agrárfejlődés következtében fokozatosan — gyarapíthatták termelőerőiket és a gazdaságuk hozamát, s olyan mezőgazdasági jellegű jövedelemhez juthattak, amilyenről a szegényparaszság esetében szó sem lehetett. Ezért csatlakozott a dolgozó parasztság a szociáldemokrata pártoknak a progresszív adórendszer megvalósítása érdekében folytatott politikai harcához.

Ugyancsak regresszív vonásokat mutat a házbéradó is. Őt esztendő alatt mintegy 35 000 Ft-tal emelkedett a megyében a házbéradó összege. Ez az emelkedés a tőkés és egyéb háztulajdonosok bérbeadó tevékenységének fokozódásával függött össze, de ugyanakkor a háztulajdonnal sem rendelkező nincstelen dolgozók számának gyarapodására is rámutat. A házosztályadó esetében tapasztalt visszaesés pedig a házingatlanok elárverezésének mértékére enged következtetni, pedig a jelzett öt esztendő alatt számolni kell a lakóházak számának valamelyes gyarapodásával is. Házosztályadóba 1—2 szobás lakás után általában 2 Ft-ot fizettek, de F. Balaton József, K. Abonyi István 80 krajcárt, H. Bak József 2 Ft-ot és Bende Mihály 3 Ft-ot fizetett. Az állami egyenesadók sorában tekintélyes helyet foglalt el a IV. osztályos kereseti adó, amely „az anyagi vagy a szellemi munka hozadéka, tehát a kereset után szedett adó, amennyiben e munkajövedelem a telek-, az ipar- vagy a tőkeadó által még nem éretett. Tárgya a munkabér vagy a munkadíj; és alapja azon hozadék, melyet az anyagi vagy szellemi munka — tekintet nélkül a vállalat jövedelmezőségére — nyújt.”⁸⁵ A dolgozó parasztság általában a II. osztályú kereseti adót fizette, s a megyei adótételek között ez szerepel a legmagasabb összeggel. A jászkiséri adófükönyv adatai szerint általában 2—4 Ft-ot fizettek a dolgozó parasztságnak II. osztályú kereseti adóba: K. Abonyi István 3 Ft-ot, F. Balaton József 3 Ft-ot, Szanku Péter 2 Ft-ot, K. Tamás Sámuel 4 Ft-ot, H. Bak József 2 Ft-ot, de Szirta Sámuel 33 holdas gazdagparaszt is csak 2 Ft-ot s a 80 holdas Czékus Sándor 4 Ft-ot. Tehát ennek az adónemnek regresszív jellege a parasztságon belül is szembetűnő volt. 4 Ft-nál nem fizettek többet a közép- és nagybirtokokosok sem.

Jelentős emelkedés mutatkozott a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adójának esetében is. Ide nemcsak az ipari és kereskedelmi vállalatok tartoznak, hanem a tőkés bérleti földbirtokok is. Ez az adónem olyan vonatkozásban érintette az ipari vagy a mezőgazdasági bér munkásokat, hogy a több munkással dolgoztató vállalatokat nagyobb adófizetésre kötelezte a törvény. Az állami egyenes adók sorába tartozott az általános jövedelmi pótagó, amely az állami adófajták közül a megyében a legtekintélyesebb tételekben szerepel a földadón kívül, a földadó-jövedelemnek több mint egyharmadára rúgott. Különösen a kisbirtokos parasztság fizetett magas jövedelmi pótagót; az 5 holdas Szanku Péter 4 Ft-ot, a 12 holdas K. Tamás Sámuel 8,12 Ft-ot, a 19 holdas H. Bak József 9,60 Ft-ot, de a 33 holdas Szirta Sámuel csak 11,50 Ft-ot, a 80 holdas Czékus Sándor pedig 38,15 Ft-ot.

Az állami egyenes adók mellett meg kell említeni a szintén igen terhes és évről-évre emelkedő községi pótagókat is. Ezt az adófajtát is a földadó, illetve az állami egyenes adók százalékában vetették ki a földbirtokokosok, tőkések és gazdagparaszti virilistákból álló községi vagy városi képviselő-testületek közgyűlési határozatai alapján. Magától értetődik, hogy a földbirtokokos, tőkés bérlő, gazdagparaszti és falusi burzsoá elemekből alakított városi

⁸⁵ Vö. *Matlekovits Sándor* : Pénzügytan. 114. l.

és községi képviselőtestületek a pótdadó-préssel is a dolgozó parasztságot fogták szorítóba, s az adóemelésben csak addig mentek el, amíg az részükre is nem vált terhessé. Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy a Szolnok megyei 6 rendezett tanácsú város községi pótdadója egyaránt emelkedett az agrár-válságból való kilábolás éveiben is.

A községi pótdadó kulcsa %-okban 1897—1901-ig

Rt. városok	1897-ben	1898-ban	1899-ben	1900-ban	1901-ben
Szolnok (irred.)	86,0	91,0	116,5	92,0	88,2
Mezőtúr (irred.)	65,4	73,1	76,5	72,0	72,0
	87,2	91,2	97,1	97,0	90,7
Jászberény (red.)	68,7	65,3	70,6	76,1	81,4
Karczag (red.)	72,0	73,7	67,5	68,0	62,6
Túrkeve (red.)	26,2	26,1	29,2	30,1	33,4
Kisújszállás (red.) ...	26,0	26,0	37,0	22,1	22,0
Átlagosan	61,7	63,8	70,6	67,3	64,3

Külön figyelmet érdemel az irredemptus városok átlaga:

79,5	85,1	96,7	83,9	83,6
------	------	------	------	------

A redemptus övezetek városaiban ezek az átlagok jóval alacsonyabbak:

48,2	47,8	51,1	49,2	49,8
------	------	------	------	------

Mezőtúr kétféle adókulcsa közül az első a földadó után, a második a kereseti adó után kivetett adószázalékot mutatja.⁸⁶ A rendezett tanácsú városoknál semmivel sem gazdálkodtak jobban a megye községei sem. Több község 60—70, sőt 75%-os pótdadóval tudta csak egyensúlyban tartani közpénztári költségvetését.⁸⁷ Pl. 1897-ben a jázsági felsőjárás községei közül Jászárokszálláson 60,40%-os pótdadót fizetett a dolgozó parasztság, a jázsági alsójárásban Jászsószentgyörgyön 62,70%-os pótdadóval sújtották a lakosságot, a tiszai felső járásban Tiszaszentimrén 56,10%-os, a tiszai középjárásban Tiszaszajolban 75%-os, a tiszai alsójárásban Csépan 64,44%-os pótdadóval.

Az adatok azt mutatják, hogy azokban a városokban és községekben emelték fel a pótdadót leginkább, ahol a lakosság döntő többsége fizetésből, bérből, mezőgazdasági napszámosmunkából élt. Elsősorban a viszonylag gyorsabban iparosodó megyeszékhelyen, Szolnokon, ahol pl. 1899-ben már 116,50%-ra rúgott a pótdadó aránya. Nem sokkal maradt el Szolnok mögött Mezőtúr sem, ahol a kereseti adó után kivetett adószázalék 90—100% között ingadozott ezekben az években. A jázsági és a nagykunsági városok közül Jászberény és Karczag, tehát a legnépesebb mezőváros vezet a kimutatásokban. Mindezek az adatok azért érdemelnek fokozottabb figyelmet, mert szinte évről-évre, esetről-esetre nyomon lehet követni, hogy a legtöbb pótdadóval azok a városok és községek gazdálkodtak, ahol a városi és a községi előjárások és a beosztott

⁸⁶ Vö. *Thirring Gusztáv*: A magyar városok statisztikai évkönyve. Bpest. 1912. 578. l. anyaga.

⁸⁷ Szolnoki Állami Lt. Törvényhatósági Biz. Közgy. jkv. 1897. jan., az alispáni összesítő jelentés a megye városainak és községeinek pótdadókiivetéséről.

tisztviselők rendszeresen sikkasztották a közpénzeket. Az említett városok és községek hatóságainak pénzügyi visszaélései, sikkasztásai, adóügyi közpénztári csalásai és hamisításai egymást érték a millennium körüli években. Pl. dr. Koncsek István jászberényi polgármestert éppen 1896 őszén váltották le tisztviselő társaival együtt egy 15 000 Ft-os adópénztári sikkasztás miatt. Az egykorú újságok (Jászság, Jászberény és Vidéke, Jászberényi Híradó) éveken át „közvagyonon közkereseti érdekszövetségnek” nevezték Koncseket és társait, akik mégsem kerültek bíróság elé. Meghúzódtak a redemptus közbirtokosság igazgató tanácsában, s itt tovább folytatták a közpénzek felhasználását uzsorakölcsönökre és saját céljaikra. Magas pártfogójuk volt gr. Apponyi Albert jászberényi képviselő személyében, akinek ezért mindig hű kortesei maradtak.

Semmivel sem volt különbség a helyzet Karcag ősi redemptus városban sem. Itt pedig 1897 januárjában kergette el a pótadóval szintén sújtott értelmiségi és agrárburzsoá városi képviselőtestületi ellenzék dr. Veres Istvánt, a város sikkasztó, nagykulcos redemptorát, részeges polgármesterét. Ez a polgármester is elnöke volt egyúttal a karcagi redemptus közbirtokosságnak, s ilyen minőségben is éveken át megakadályozta a karcagi közbirtokossági nagybirtokok felosztását.⁸⁸

A dolgozó lakosság pótadójának fokozatos felemelése, a közigazgatás egyre fokozódó korrupciója általában az egész dolgozó lakosság felháborodását és tiltakozását vonta maga után, de ennek első ízben csupán a helyi ellenzéki újságok (burzsoá értelmiségi, függetlenségi stb.) adtak hangot. A dolgozó parasztság adómegtagadással, a mezőgazdasági munkások a közterhek és a közmunkák teljesítésének megtagadásával válaszoltak⁸⁹, s ugyanakkor földmunkás-szervezetekbe tömörültek. Ez azonban még inkább fokozta a hatósági terrort⁹⁰, amely éppen a millenniumot követő években érte el tetőpontját.

4. A részes földművelés, a ledolgozás, közmunka, párbér stb. szerepe

Fentebb, a bérleti rendszer kiterjedésének vizsgálata során már utaltunk arra, hogy Szolnok megyében s főként a jász kun övezetekben viszonylag rendkívül sok részes földműves dolgozott. Egyrészt mint a tőkés kizsákmányoláshoz tapadó félféudális formák változata, másrészt mint a befektetést nem kívánó ledolgozással összefüggő tőkés felhalmozás egyik módja: a részes földművelés is rendkívül fontos szerepet játszott a megye dolgozó parasztságának tönkretételében. Statisztikai kimutatások szerint Szolnok megyében 1900-ban a földműveléssel foglalkozó kereső népességnek még mindig 4,54%-a foglalkozott részes földműveléssel, ugyanakkor a Dunántúlon már csak 0,72%, s országos átlagban is csak 1,97%-a volt részes földműves.⁹¹ Főként a jászági és a nagykunági gazdagparaszt birtokosok ragaszkodtak e feudális jellegű

⁸⁸ Vö. Karcag rt. város képv. közgy. jkv. 1897. jan. 16. Szolnoki Állami Lt.

⁸⁹ Párttörténeti Intézet Archivuma, Szolnok megyei alispáni iratok. 1897. 31 391. ki/1897. sz. az adó- és közmunka-hátralék indokolása.

⁹⁰ Párttörténeti Intézet Archivuma, Szolnok megyei alispáni iratok. 1897. 33 551. ki/1897. sz. két század katonaság és 65 főnyi csendőrkirendeltség indokolása. Földművelő, 1897. márc. 5-i számának „Jászberényi basák” c. cikke.

⁹¹ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 64. köt. 208–209. l. anyaga alapján. Erre a tényre Mérei Klára volt szíves felhívni figyelmem dolgozatomról írt bírálólatában.

ledolgozási rendszernek ehhez a sajátos változatához. Erre mutatnak azok az adatok is, amelyek szerint a részes földművesek zömmel az 1—5 holdas törpebirtokos szegényparasztok, illetve az 5—10 holdas kisparasztok soraiból kerültek ki. Ugyanakkor világosan kitűnik az is, hogy Szolnok megyében az 1 kat. holdon aluli törpebirtokos szegényparasztok feltűnően kisebb arányszámban foglalkoztak részes földműveléssel, mint a latifundiumos Dunántúlon és országos átlagban is. Az 1 holdon aluli és az 1—2 holdas törpebirtokos jászkunsági szegényparasztok nem rendelkeztek — vagy legalább is nem állandóan rendelkeztek — gazdasági felszereléssel és igával. Nagy részük nem részes földművesnek, hanem tanyás béresnek, cselédnek és napszámosnak szegődött el a jómódú parasztokhoz. A részes földműveseket felfogadó gazdagparaszt és agrárburzsoá rétegek olyanoknak adták részes művelésbe földjüket, akik maguk is állandóan rendelkeztek a saját önkezelésű gazdaságukban, kisparcellájukon gazdasági felszereléssel vagy igával is. A viszonylag sűrű tanya-rendszer, illetve a jászkun tagosítatlan tanyai gazdaságok művelése pedig olyan részes földművest követelt, akinek 4—5 holdas földingatlana bizonyos biztosítéki tőke erejéig telekkönyvileg is megterhelhető volt a szerződés megkötése során.

Részes művelésbe vett birtokon gazdálkodók száma 1900-ban⁹²

	Szolnok megyében		Dunántúlon		Országos átlagban	
		%		%		%
a) 1 kh-as és azon aluli...	452	7,3	9 228	38,8	38 966	17,9
b) 1—5 kh-as	3966	64,2	11 703	49,2	135 441	62,1
c) 5—10 kh-as	797	12,9	1 911	8,0	28 474	13,0
d) 10—20 kh-as	606	9,8	786	3,3	10 920	5,0
e) 20—30 kh-as	203	3,3	100	0,4	2 269	1,0
f) 30 kat. h-on felüli	154	2,5	73	0,3	2 149	1,0
Összesen	6178	100,0	23 801	100,0	218 219	100,0

Azok az 1—20 holdas dolgozó parasztok — Szolnok megyében az összes részes földművesek számának 96,9%-a, a Dunántúlon csak 60,5%-a, országos átlagban is csak 80,1%-a —, akik saját földjük mellett részes művelésre kényszerültek, lényegében a feudális robotrendszer kötelezettségeit vállalták magukra a munkaszervezetben, természetbeni juttatásért művelték a földbirtokos földjét. A részes művelésben a munkának éppen ez a természetbeni díjazása — ami természetesen az árugazdaság és a tőkés piac korlátozottságára vall — adja e ledolgozási rendszer lényegét.

Igen jellegzetes válfaja a ledolgozási rendszernek a feles bérlet is, különösen akkor, ha ezt olyan dolgozó paraszt vállalja, „aki nem is egészen jómódú (hiszen ez esetben nem kellene nyakába vennie a ledolgozás jármát), de nem is proletár (mert hogy a paraszt ledolgozásra mehessen, ahhoz saját mezőgazdasági felszerelésre van szüksége, s legalább valamelyes „rendezett” gazdasággal kell rendelkeznie)”.⁹³ Szolnok megyében a ledolgozásnak ez a válfaja nem maradt fenn olyan mértékben, a századforduló idején, mint a Dunán-

⁹² Vö. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 27. köt. 224—231. l. megfelelő adatai.

⁹³ Vö. Lenin Művei. 3. köt. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 181. l.

túlón vagy országos átlagban. Csupán hozzávetőleges tájékozódás kedvéért lássuk az alábbi kimutatásokat, amelyek azt tüntetik fel, hogy a száz holdon aluli birtokosok egyes rétegei milyen arányban foglalkoztak feles bérlettel.⁹⁴

A 100 kh-on aluli birtokosok mint bérlők 1900-ban

	Szolnok megyében		a Dunántúlon		Országos átlagban	
		%		%		%
a) 1 kh-as és aluli	414	10,0	23 416	40,0	75 568	30,2
b) 1— 5 kh-as	1327	32,1	25 480	43,6	109 186	43,6
c) 5—50 kh-as	2033	49,5	8483	14,5	56 800	22,7
d) 50—100 kh-as	161	3,9	311	0,5	3133	1,3

Bár a polgári szempontú egykorú statisztikai kimutatás nem részletezi az 5 holdon felüli kisbirtokosok egyes csoportjait, rétegeit, mégis nyilvánvaló, hogy itt is inkább a jómódú középparasztság fokozott bérbevevői tevékenységről volt szó sajátos módon Szolnok megyében. Az is bizonyos, hogy az 5—50 kh-as kategóriában nem a 30—50 kh-as rétegek, hanem a középparasztok szerepeltek főzmmel. Erre mutatnak azok az arányszámok is, amelyek az 50 kh-on felüli gazdagparasztk bérbevevői tevékenységét jelzik. Feltűnő azonban az, hogy ez utóbbi rétegek még mindig jóval magasabb arányban szerepelnek Szolnok megyében, mint a Dunántúlon és országosan. Ennek okait, mélyebb gazdasági összefüggéseit a jászkunsági sűrű tanyarendszerek, illetve e tanyai gazdaságok művelési rendszerének elemzése során lehetne feltárni. A viszonylag sűrű tanyarendszer mind az önkezelésű gazdagparaszti gazdaságokban, mind a felesbérletbe adott gazdagparaszti tanyás-gazdaságokban egyaránt lehetővé tette a tanyás-béresek és az éves-cselédek gyakori alkalmazását a fizetett napszámok és a szerződéses aratók helyett is.⁹⁵ Éppen ezért gyakori volt az az eset, hogy 50—60 holdas gazdagparaszt részes földművesekkel műveltette saját földjét, de ugyanakkor 20—30 holdat felesbérletbe vett nagyobb birtokosoktól, s azt is részes földműveseknek adta művelésre csupán nyereszkeskedési szempontok alapján. A ledolgozási rendszernek ezek a bonyolult összefüggései jutnak kifejezésre a korabeli statisztikákban, amelyek lépten-nyomon arra utalnak, hogy Szolnok megyében — éppen a két redemptus övezet tőkés agrárfejlődésének sajátosságai révén — a parasztság felbomlásának folyamata sokkal előrehaladottabb volt, mint a nagybirtokos, latifundiosus övezetekben, ahol a helyben lakó olcsó munkaerő kevésbé állt rendelkezésre. Ennek volt a következménye az is, hogy a nagybirtokos övezetek földbirtokosai a sűrűn lakott jászkun övezetekből vagy éppen a Felvidékről hozatott aratókkal egyenlítették ki munkaerőszükségletüket.⁹⁶

⁹⁴ Vö. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 27. köt. 224—231. I. megfelelő adatai.

⁹⁵ Párttörténeti Intézet Archívuma, Szolnok megyei alispáni iratok, 1898. — II. — 543. sz. a jászkunsági járások főszolgabíráinak időszaki jelentései.

⁹⁶ Párttörténeti Intézet Archívuma, Szolnok megyei főszolgabírói iratok, 1900. — I./1 — 3758. sz., valamint a „Földművelő” 1899. júl. 15-i számának „Nyílt levél a járás (jászszági felső—K. J.) főszolgabírájához” c. cikke, Párttörténeti Intézet Archívuma, Szolnok megyei főszolgabírói iratok, 1897 — VI — 407, valamint az alispáni iratok, 1897. I. — 289. sz.

Nemcsak a részes művelés és a feles bérlet formájában gátolja a ledolgozási rendszer a tőkés agrárfejlődés ütemét, hanem számos más változatban is jelentkezik. A ledolgozási rendszer a falusi és mezővárosi gazdákodással kapcsolatos munkák valamennyi területére kiterjed. E rendszer sokfélesége közül még csupán néhány jellegzetes és általánosan elterjedt változatot ragadjunk ki. Lássuk először azt az esetet, amikor a felesbérletbe adott földesúri földbirtok gazdagparaszt bérlője aratási és cséplési szerződést köt a nincstelen né vált szegényparasztokkal! Szirom Mihály kunszentmártoni gazdagparaszt felesbérli egész sor feudális jellegű ledolgozást követelt a Bagi István pusztagyulai uradalmába elszegődő kunszentmártoni aratómunkásoktól. Ez az írásbeli aratási szerződés 21 pontban foglalta össze az aratásra elszegődött bér-munkások kötelezettségeit.⁹⁷ „Tartoznak az aratók az aratást 12 nap alatt bevégezni, de hogyha a gabonaérés azt kívánja, hogy a kikötött idő előtt még több munkást kellene állítani, beleegyeznek az aratók, hogy a felesgazda a sebesérés miatt a megkívánható munkásokat az aratók költségére felfogadhassa, s ez ellen semmi kifogásuk nem lehet.” Itt a robot- és a munkauzsorának azzal a tipikus esetével találkozunk, amikor az elszegődött aratók a sebesérés ürügyén felfogadott napszamosok költségeinek fedezését vállalták el kényszerből, s ezt a költséget dolgozták le.

„Tartoznak az aratók a learatott és a keresztekbe rakott gabonát a felesgazda által kijelölt helyre a birtokon összerakni asztagba, és a behordott gabonához tartoznak két asztagrakó embert maguk közül kiválasztani és adni. A hordáshoz és a berakodáshoz a felesgazda az iga mellé csupán egy embert és egy gyereket ad. A többi ígáshoz a kellő munkást az aratók adják, és még az ígára felhányó embereket is az aratók tartoznak adni.”

Az igaerővel rendelkező felesbérli tehát itt a hordáshoz és a rakodáshoz szükséges munkaerőt is kisajátította. Az aratás, a hordás, a rakodás, a fuvarozás mellett azonban még számos egyéb munka elvégzésére is kötelezettséget kellett vállalniuk.

„Tartoznak az aratók a széna, a here és a repcemunkára mindannyian kiállani és 32 holdat levágni úgy, mint ahogy azt a jó munkásemberek szokták levágni. Úgy, mint a két mesgyés szomszédé, mert ha rosszul vágják, az abból származható kárt tartoznak megtéríteni.

Ha a munkaadónak napszamosokra szüksége lesz, tartoznak az aratók szénamunkában 80 krajcár napszám mellett dolgozni, a gyűjtésre és hordásra — mikor fel lesznek az aratók szólítva — tartoznak azonnal megjelenni, mert a késedelem miatt a kárt megtéríteni kötelesek, és felelőséggel tartoznak egy mindnyájukért és mindnyájan egyért.”

A tőkés bérleti rendszer és a feudális ledolgozási rendszer sokrétű és sajátos összefonódásáról volt szó tehát ezekben az esetekben.

„Jogában van a munkaadónak — amíg a robotmunkát be nem végzik — és a töreket, a szalmát be nem tetőzik, minden embertől egy mázsa búzát ezek bevégzéséig visszatartani.

Az aratóknak csak a munkaadó engedelmeivel szabad a munkával felhagyni, hét utolján, szombatn csakis délután 5 órakor szabad a munkával felhagyni, és hogyha ezt bármelyik is áthágná, minden áthágásért 10 (tíz) forintot fizet.

⁹⁷ Párttörténeti Intézet Archívuma, Szolnok megyei alispáni iratok, 1897. tiszai alsó járás főszolgabírói ir., 1 059/1897. sz.

Köteles a bandagazda mindazon munkásokat, akik a munkából munka közben elmaradnak, négy (4) forint napszámmal megbüntetni, ezen büntetés és ezen pénz a jelenlevő s dolgozó aratók között szétosztatik.”

Ez a szerződés tehát éppen a robotmunka sokfélesége, a ledolgozási kötelezettségek sokrétű változata és a rendkívül súlyos büntető szankciók miatt érdemel fokozott figyelmet. A szerződött aratók még az írásbeli szerződés ellenére sem tudták pontosan, hogy miféle ürüggyel vonják le munkabérüket vagy milyen ürüggyel sújtják őket súlyos pénzbüntetéssel.

Általában részért vállalták el az aratást, de az aratási szerződések kiterjedtek a tavaszi, a nyári és az őszi mezőgazdasági munkák teljesítésével kapcsolatos kötelezettségek és szolgáltatások részleteire is. Hogy ezek általában mennyire felháborító és elviselhetetlenül nehéz, ugyanakkor csaknem teljes egészükben egyoldalú kötelezettségeket és szinte középkori munkafeltételeket tartalmaztak, nézzük meg azt a kényszerszerződést, amelyet 1897. március 25-én a járszági alsó járáshoz tartozó alsószászbereki egyházi uradalomban írtak alá a szerződött járszági arató munkások⁹⁸ „A munkások részük csépléséhez gépet kapnak, de a gép használatáért, részük összehordásáért és hazaszállításáért 4 (négy) napot díj nélkül dolgoznak.”

Az ingyenmunka kötelezettsége tehát itt is egészen világos. Sajátos típusa volt a ledolgozásnak az úgynevezett angária, a hányados kukoricaföldek után járó különféle szolgáltatás, illetve az aratómunkásoknak feles vagy harmados kukoricaföldek művelésére történt kötelezése is.

A fent idézett aratási szerződés ezzel kapcsolatban a következőt tartalmazza: „Minden arató kaphat két hold feles kukoricaföldet, amelynek minden munkáját a maguk költségén tartoznak elvégezni, ellenkező esetben kártérítéssel tartoznak. Tartoznak a fele termést, úgymint: tengeri, cirok, tök és szárból fele részét oda szállítani, ahova parancsolják. Tartoznak minden két hold után a kaszás gyűjtővel együtt hat (6) napot díj nélkül dolgozni.” Itt is világosan kitűnik, sőt nagyon is feltűnő, hogy az ingyenmunka, a robot kötelezettsége milyen sokféle változatban szerepel az egykorú szerződésekben. A legfondorlatosabb ürüggyekkel, a legravaszabb indokolásokkal és kényszerítéssel (cséplőgép használata, feles kukoricaföldek művelése, harmados cukorrépa-földek megmunkálása, gabona- és igauzsora) csupán a nyári és az őszi munkaidőben 10—16 munkanapot dolgoztak ingyenrobotban az aratómunkások. Az angária teljesítése annyira megnehezítette a szerződött aratók munkabérének pontos megállapítását, hogy a szerződött munkások maguk sem tudták előre, mennyi keresetre számíthatnak. Éppen ezért sok esetben a szerződéseket is felbontották — főként a megyei agrármozgalmak fellendülése idején. Pl. 1897. május 23-án a tiszaföldvári főszolgabíró arról küldött jelentést az alispánhoz, hogy a tél folyamán felfogadott aratómunkások felbontották a szerződéseket, Sárszög pusztán megtagadták a robot és az angária teljesítését, s több helyen kigyulladt az urasági major.⁹⁹ Sok helyen még ilyen körülmények között is kénytelenek voltak elvállalni a legsúlyosabb feltételeket is. Az alsószászbereki Kohner-féle uradalom kasznárja, Bokor István, már a kora tavaszi

⁹⁸ A Várkonyi-féle pártcsoport lapja, a Földművelő 1897. máj. 14-i száma közli a járszági alsójáráshoz tartozó alsószászbereki uradalomban kötött szerződést, s ugyanakkor a zagyvarékesi földmunkásszervezet levelezőjének, Tarjáni István titkárnak a felhívását is.

⁹⁹ Párttörténeti Intézet Archivuma, Szolnok megyei alispáni iratok, 1897. I — 289. sz.

munkák idején lekötötte az aratómunkásokat feltűnően alacsony napszám-bérért.

„Munkaidő kinyíltával az aratók felszólíttatnak az uradalmi munkára; férfiak 40, a nők 25 krajcárért kötelesek dolgozni, s ha ez nem tetszik, kettő (2) forintot számítanak nekik napidíjat, melyet aratáskor tőlük lefognak. És emellett más munkát vállalni nem szabad sehol.

Ha valamelyik arató a tisztartónak nem engedelmeskedik, azonnal elcsapatik, és az összes keresetrésze az uradalom tulajdonává válik, melyre többé igényt nem tarthat. Per esetén alá kell magát vetnie az uradalom által választott bíróságnak.”¹⁰⁰

Valóban nem szorul részletes magyarázatra a zsarolásnak és a munkakényszernek ez a felháborító és középkori formája. Ilyen körülmények között a jászkunsági mezőgazdasági bér munkás csakugyan oda volt láncolva az uradalomhoz, ha valahogyan meg akart élni. Semmivel sem volt külön a helyzet a középbirtokon és a gazdagparaszti földbirtokon alkalmazott felesbérések, gazdasági cselédek és bér munkások esetében sem.

A „Földmívelő” 1897. május 14-i száma az idézett aratási szerződéssel egyidejűen közli a zagyvarekasi földmunkásszervezet tiltakozását: „Látjátok, szaktársak, ilyen szerződés mellett akarják nekünk adni az aratást! Mit szóltok ti ehhez? Azt mondják, nincs robot, pedig bármelyik pontját nézzük is, csak azt látjuk benne mindenhol. Meg hogy a szegény aratómunkás — ha szakadásig dolgozik is — ki van nullázva egy ilyen részaratás feltogásával. Már elvállaltatnak a szegény aratómunkással mindent, s mire bevégez a munkát, nincsen se gabonája, se pénze. Hát hogyan élhet meg akkor a családja? Az ilyen szerződést azután aláíratják velük, pedig sok része nem is érti, és sok még írni sem tud.”¹⁰¹

Hogy a feudális jellegű robotrendszernek ezek a változatos és sokrétű formái mennyire összekapcsolták a megye nagybirtokos övezeteit a jászkun redemptus övezetekkel, éppen az olesó jászkun szegényparasztok munkajegyjének igénybevétele révén, az az eddigiek alapján világosan kitűnik.

Nemcsak 1897-ben, hanem a következő években is fellendültek az agrármozgalmak, s egyre erősödött tiltakozásuk a feudális jellegű ledolgozási formák ellen. Ebből a szempontból lássuk a fegyverneki földmunkásszervezet felhívását! „A Pusztafegyverneki munkások megállapodása az aratásra és cséplésre, valamint a mezei munkákra vonatkozó napidíjakra. — 1. Őszi búza bemunkálása gazul, ha meg nem hibáz, tizedén, tavaszi árpa és zab kilencedén 12 holdnál kevesebb nem lehet, hozzávaló kommcenció hetenként 30 kiló tiszta búza, 2 kg szalonna, 1 kg só, 2 liter főzelék és 50 krajcár ú.n. sütőszalmaért.

2. Azon esetben, ha a búza meghibázik, 1200 négyszögöles holdtól holdanként 80 kg tisztabúza és heti kommcenció, ha különös elemi csapás érné a búzát, akkor kérünk 12 holdtól holdanként 80, azaz nyolcvan kg-ért a piaci árat, aratási szalmát kérünk 2 szekérrel és 1 szekér töreket vagy 5 Ft-ot.

3. A behordást megkezdjük a rész hazaszállítása után 1 Ft napidíj mellett és hetenként fél kommcencióért.

4. A tengeri földet egyáltalán csak fele termésért kapáljuk, minden ráfizetés nélkül.

¹⁰⁰ Vö. a 98. jegyzet anyagát!

¹⁰¹ Ugyanaz.

5. A cséplésnél kérünk a munkások részére száz métermázsából öt métermázsát.

6. A mezei munkákra a napi díj minden két hónapban az idők viszonyaihoz képest fog megállapíttatni a szakszervezet által.

Végre kérjük a munkaadókat, hogy a bekövetkezhető viszályok kikerülése végett vidéki aratókat ne alkalmazzanak, míg a helybeliek munka nélkül lesznek. A szerződéseket a szakszervezet veszi át, nem pedig egyes vállalkozók. — Kelt Pusztafegyvernek, 1898. április hó 12-én. — A fegyverneki munkások nevében Bordás Kálmán sk.”¹⁰²

Ez a követelés tehát sokoldalúan kifejezi a mezőgazdasági munkások igényeit a nagybirtokos és a tőkés bérlő munkaadókkal szemben, de egyúttal jelzi a korábbi agrármozgalmak eredményeit is a megyében.

Feudális jellegű és igen súlyos közteher volt a megye egész területén a községi közmunka, amelynek fő összegét évente a megyei törvényhatósági bizottság állapította meg részben készpénzben, részben pedig kézinapszám, vagy ígás napszám formájában. Városokban és községekben a képviselőtestületi közgyűléseken határozták meg általában az állami egyenes adók 13%-áig. Akik nem fizettek állami egyenes adót, illetve kevés állami egyenes adójuk volt, azok 3 kézinapszámot dolgoztak le ingyen városi, községi vagy megyei közútépítkezéseknél. Szolnok megyében 1895 decemberéig 193 099 Ft 71 krajcárt fizettek be készpénzben közmunkaadó címén, természetbeni ledolgozás formájában pedig 11 988 kézinapszámot teljesítettek ugyanazon idő alatt. Az alispáni jelentés megállapítja, hogy az 1086 Ft-tal, illetve 2053 kézinapszámmal volt kevesebb, mint az 1894. év hasonló időszakában. „A visszaesést főleg az okozta, hogy a keresetre alkalmat nem nyújtó múlt évi haszon és a szigorú tél után a napszámos osztályból sokan idegen megyékben folytatott földmunkánál kerestek alkalmazást. A hátralékosok kiállítására intézkedések megtételtek.”¹⁰³

Jellemző azonban, hogy a közmunkatartozás ennek ellenére is évről-évre gyarapodott, a legnagyobb mérvű éppen a megyei agrármozgalmak kibontakozása idején volt. 1896 végén készpénzben 33 147 Ft 12 krajcár közmunkatartozás maradt fenn, 1897 augusztus végén pedig már 59 322 Ft 72 krajcár szerepel az alispáni jelentésben. Még nagyobb arányú elmaradás mutatkozott a természetbeni ledolgozás esetében. 1897-ben egész évre 18 160 kézinapszámban állapították meg a Szolnok megyei községi közmunka összegét, s ebből október 1-éig mindössze 8 984 kézinapszámot szolgáltak le a nincstelen dolgozók. Ennek a nagyarányú elmaradásnak okaira hivatkozva az alispáni jelentés többek között megemlíti, hogy a közútépítkezések azért haladnak olyan lassan, mert „a közszállítást ez ideig a katonai hadgyakorlatok által előidézett kocsihány késleltette”.¹⁰⁴ Az alispán negyedévi jelentéseiből azonban kitűnik, hogy lényegében az egyre szélesedő demokratikus agrármoz-

¹⁰² Szolnoki Állami Lt. főszolgabírói iratok, 1898. XII. 43. sz. „Amikor megfenyegették őket, hogy idegen helyről hoznak helyettük aratómunkásokat, kijelentették, hogy azokat nem engedik be a határba, mert ott csak ők jogosultak dolgozni... Ezek előtt többé nincs más tekintély, mint a szurony és golyó” — írja a megrettent főszolgabíró.

¹⁰³ Bagossi Károly alispán évnegyedves jelentése 1895. dec. 4-én a törvényhatósági bizottság közgyűlésén. Párttörténeti Intézet Archivuma, alispáni iratok, 1895. — 2844. ki/1895. sz.

¹⁰⁴ Párttörténeti Intézet Archivuma, Szolnok megyei alispáni iratok, 1897. 33 551. ki. 1897. évnegyedves jelentés a közgyűlésen.

galom volt az igazi és döntő oka (a hadgyakorlatokat is emiatt rendezték meg éppen Szolnok megyében) annak, hogy 1895 óta — még pontosabban az „ostromállapot bevezetése” óta¹⁰⁵ — évről-évre rohamosan halmozódott a természetbeni közmunkatartozás összege. Sok esetben a legszigorúbb törvényes intézkedések is meddőnek bizonyultak,¹⁰⁶ s 1897-ben az esedékes közmunkatartozásnak már csak mintegy 50%-át tudták behajtani a hatóságok. Jellemző az is, hogy éppen az agrármozgalmaktól megrettenve, a megyei hatóság bizonyos mértékben engedékenynek mutatkozott: „A szerfelett abnormis időjárás a mezői munkát megkéseleltetvén, a természetbeni közmunka kiállításaiban a legutóbbi időkig némi engedékenység elnézhető volt” — hangzott a fentebb idézett alispáni jelentés.

Ugyancsak a fenti okok miatt szállították le jelentős mértékben a községi munka összegét a jászkunsági mezővárosokban. Pl. Karcagon, a volt redemptus területek legnagyobb városában — ahol szintén jellegzetes feudális jellegű ledolgozás formájában rótták ki a községi közmunkát az agrárlakosságra — három helyett kettő, illetve egy kézinapszámot írtak elő 1897 novemberében a következő évre. „1898-ban a közmunka mennyisége leendő:

- a) házbirtokosoknál 2 (kettő) kézinapszám,
- b) házatlanoknál 1 (egy) kézinapszám,
- c) minden egyes igavonó jószág után fél igásnapszám,
- d) azaz egy kétfogatú iga után 1 (egy) igásnapszám.”¹⁰⁷ A 3—4 Ft-os igásnapszámot 5—6 napos kézirobottal lehetett ledolgozni. Hasonló volt a helyzet a Jászságban is.

A dolgozó parasztságot sújtó adónemek közül az egyházi adónak is rendkívül fontos szerepe volt a szegényparasztság rohamos tönkretételében. Ezt az adót az egyházi hatóságok vetették ki általában az állami egyenes adó összegének 20—30%-ában, s behajtásáról az állami közigazgatási közegek gondoskodtak. Ez a jellegzetesen feudális eredetű adó is sok esetben szintén természetbeni ledolgozás útján került behajtásra éppúgy, mint a községi vagy a megyei közmunkaadó.

A lelkészi jövedelmek egy része a szintén feudális eredetű ún. párbéradó révén vált az agrárnépesség kizsákmányolásának, kirablásának eszközévé. A párbér mind a katolikus, mind a református egyházközségek területén a házasságban élők és az özvegyek adója volt. Összege Szolnok megye egyes községeiben olyan elviselhetetlenül magas volt, hogy pl. 1897 január közepén a tiszasasi (Tiszai alsó járás) szegényparasztok éppen a párbér felemelése miatt lázadtak fel és kergették el a község vezetőit, valamint a papot és a tanítót. A presbiterium azt javasolta, hogy „a párbér, amely minden pár után két véka búzát és 20 krajcárt tesz ki, emeltetnék fel készpénzbeni részében 50 krajcárra, a fedezetlenül maradó rész pedig vettessék ki adóforint után.”¹⁰⁸

¹⁰⁵ Az országgyűlés képviselőházának naplója. 1897. VIII. köt. 406. l. 1894. ápr. 26-án jelent meg Hieronymi Károly belügyminiszter 322. sz. rendelete, amely Szolnok megyére is kiterjesztette az ostromállapotot.

¹⁰⁶ Párttörténeti Intézet Archivuma, Szolnok megyei alispáni iratok, 1897. 31 391. ki./1897. sz. idézett évnegyedes jelentés.

¹⁰⁷ Karczag rt. város képviselőtestületének közgy. jkv. 1897. nov. 15. Szolnoki Állami Lt.

¹⁰⁸ Párttörténeti Intézet Archivuma, Szolnok megyei alispáni iratok, 1897. III. 142/1897. sz.

S amikor emiatt a tiszasasi földmunkás-szervezet zendülést szervezett, a csendőri és a közigazgatási hatóságok azonnal fegyveresen léptek közbe. A zendülést kegyetlenül megtorolták, s ezenfelül a vezetőket súlyos pénzbüntetésre ítélték. A „Földművelő” című lap tiszasasi levelezője ezzel kapcsolatban következőket írta: „... f. évi március 14. napján, amikor a bizalmi férfiak megválasztásával éppen elkészültünk, berontott reánk a tiszaughi csendőrség — élén az őrsvezetővel. Alapos kikérdezés után feladott bennünket a járási főszolgabíróhoz ... A dolog vége az lett, hogy az elnököt, engem mint jegyzőt és a pénztárnokot 50—50 Ft-ra, a többi bizalmi férfit pedig fejenként 10—10 Ft-ra büntettek.”¹⁰⁹

A párbér „jogtalan” felemelésének kísérlete ürügyén tehát ebben az egyetlen esetben is több száz forintot kerestek a hatóság közegei a szegényemberek verejtékén. Hogy ez milyen súlyos pénzbüntetés volt, mutatja az, hogy ezekben az években a tavaszi munkaidővel csupán 40—50 krajcár napszámot fizettek a munkáltatók, tehát egy 50 Ft-os pénzbüntetést száz napszámmal lehetett ledolgozni. Hasonló esetek fordultak elő a járszági alsó járás területén, pl. Köteleken is, ahol igen erős földmunkás-szervezet irányította az agrármozgalmat. „1898. január 8-án volt egy gyűlésük idegenek teljes kizárása mellett — hangzik a főszolgabírói jelentés —, a vallás és a társadalmi rend ellen izgatnak, az r. kat. káplán jelenlétében törnek ki a párbér ellen. Aratási szerződéseket az általam ismert legkulánsabb gazdával sem kötnek. Követeléseiket a teljesíthetlenségig felcsigázták, minek következtében több ottani nagybérlő más községből volt kénytelen aratókat szerződtetni.”¹¹⁰

Mindezek azt mutatják, hogy a dolgozó parasztság tönkretételének folyamata rendkívül sok tényezőből tevődött össze, s ebben a folyamatban nem lehet figyelmen kívül hagyni az olcsó napszámbérek szerepét sem. A mezőgazdasági munkások bérezésével és ellátásával kapcsolatos kérdések tömkelegében rendkívül nehéz eligazodni, mert egyrészt éppen az 1897. évi átlagos mezőgazdasági napszámbérekről nem áll rendelkezésre egykorú hivatalos kimutatás, másrészt mert ezek a mezőgazdasági átlagos napszámbérekről kiadott korabeli közlések is csupán hozzávetőleges felmérés és becslés alapján készültek, végül pedig mert a napszámbéreért szerződött mezőgazdasági munkások egyéb kötelezettségei és szolgáltatásai a napi bér munkán kívül még rendkívül sokrétűek, szerteágazóak és szinte felmérhetetlenek voltak esetről-esetre.

A viszonylagos eligazodás kedvéért mégis közöljük a Szolnok megyei átlagos mezőgazdasági napszámbérek alakulásáról készült kimutatásokat. Az időszakonként (tavaszi, nyári, őszi és téli) részletezett kimutatás első számadatai az ellátás (kommenció) mellett megállapított napszámber összegét, a második számadat pedig az ellátás nélküli napszámber összegét tünteti fel krajcárokból, illetve 1898-tól fillérekben (1 : 2).

¹⁰⁹ „Földművelő” 1897. máj. 28-i számának „Elítélték a tiszasasi vezetőket” című cikke.

¹¹⁰ Párttörténeti Intézet Archívuma, Szolnok megyei alispáni iratok, 1898. — 1267. I. 2. sz.

Mezőgazdasági napszámbérek Szolnok megyében 1895-től 1900-ig ¹¹¹

Évfolyam	tavaszi napszám		nyári napszám		ősz napszám		téli napszám	
<i>1895-ben</i>								
<i>férfi</i> :	39	53	88	110	50	67	29	44 kr
<i>női</i> :	28	38	62	70	37	46	23	32 „
<i>gyermek</i> :	20	29	40	53	25	34	14	25 „
<i>1896-ban</i>								
<i>férfi</i> :	49	63	90	113	57	71	33	45 „
<i>női</i> :	30	45	55	76	37	49	23	34 „
<i>gyermek</i> :	17	37	36	48	19	32	12	22 „
<i>1898-ban</i>								
<i>férfi</i> :	80	106	170	216	102	134	62	82 fill.
<i>női</i> :	56	76	108	138	70	96	44	64 „
<i>gyermek</i> :	40	56	68	90	50	68	34	50 „
<i>1899-ben</i>								
<i>férfi</i> :	81	105	169	211	94	124	60	83 „
<i>női</i> :	56	80	111	145	68	85	44	61 „
<i>gyermek</i> :	37	57	72	98	47	66	37	47 „
<i>1900-ban</i>								
<i>férfi</i> :	82	107	160	194	94	120	61	84 „
<i>női</i> :	57	75	108	132	66	85	48	63 „
<i>gyermek</i> :	38	55	74	94	45	63	36	47 „

Hogy az akkori pénz vásárlóértékéről is fogalmat alkothassunk, közöljük a legszükségesebb élelmiszerek közforgalmi és piaci árát a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok 1897. dec. 23-i számának jelentése alapján.

1 hl tisztabúza	12,00 Ft.	1 kg. marhahús	60 krajcár,
1 hl rozs	8,80 „	1 kg. juhhús	48 „
1 hl árpa	8,60 „	1 kg. sertéshús	70 „
1 hl zab	6,20 „	1 kg. szalonna	72 „
1 hl kukorica	6,30 „	1 kg. disznózsír	80 „
1 liter paszuly	0,10 „	1 liter borsó	14 „
1 liter lencse	0,20 „	4 köbméter kemény tűzifa	13,00 Ft.
1 liter köleskása	0,10 „	4 köbméter puha tűzifa	8,00 „ ¹¹²

Ha összevettük ezeket a közforgalmi árakat az átlagos mezőgazdasági napszámbérek adataival, láthatjuk, hogy pl. a felnőtt napszámos a nyári fő munkaidőben naponta alig kereshetett többet, mint egy kg szalonnára valót, pedig egy kg szalonna néhány nap alatt elfogyott, s mi jutott belőle a család többi tagjának! De miből élt a napszámos és családja, ha az év legnagyobb részében napszámosmunkát sem kapott? S miből jutott az élelmezésen kívül a ruházatkódásra, a gyermekek taníttatására, ellátására, az adók és egyéb költségek törlesztésére?

„Elvenni az uraktól a földet és felosztani, adót nem fizetni, csak annak, akinek 500 Ft-nál magasabb jövedelme van, fináncot, bélyeget eltőlni, szabad utalványt termelni, a papi állásokat beszüntetni; továbbá hogy az orvos ingyen gyógyítson, az ügyvédek az állam fizesse, és ingyen pereljének. A jegyző magánmunkálatokért pénzt ne vegyen!” — hangzik a nagykun-

¹¹¹ Vö. Magyar Statisztikai Évkönyv, 1895—1900. évf. megfelelő adatait.

¹¹² Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei Lapok, 1897. dec. 23-i száma.

madarasi és az abódszalóki földmunkás-szervezet felhívása.¹¹³ Ilyen körülmények között érlelődtek meg és fokozódtak évről-évre a Szolnok megyei agrármozgalmak demokratikus földosztási követelései. A mozgalmak 1897 nyarán és 1898 elején érték el tetőpontjukat. A Bánffy—Perczel—Darányi-féle hírhedt rendszer valóságos ostromállapotot tartott fenn a megye öt járásában és hat rendezett tanácsú városában, ahol a hatósági terror a rendőri, a katonai és csendőri alakulatok készenlétben tartása és bevetése révén állandóan fokozódott. A hatósági terror alkalmazásában alig volt valami különbség a nagybirtokos és a redemptus övezetek között. A Darányi-féle rabszolgatörvény végrehajtása során szinte egymást múlták felül a helyi hatóságok, a szegény-paraszti követelésektől egyaránt rettegték, mert ezek a követelések közvetve vagy közvetlenül egyaránt érintették a Tisza menti nagybirtokos övezetek, valamint a jászkunsági övezetek gazdaságainak kapitalizálódását.

Mindezek alapján összegezésül a következő lényegesebb megállapításokra juthatunk a megye tőkés agrárfejlődését illetően a millennium évtizedében:

Szolnok megye területének sajátos történeti fejlődése és a jászkun övezetek redemptionális szerkezeti sajátosságai új szint jelentenek az Alföld tőkés agrárfejlődésének vizsgálata során. A megye területének tőkés agrárfejlődése övezetenként lényegesen eltérő utakon haladt, de ezek az eltérések szükségszerű összefüggéseket, sőt kiegyenlítődéseket mutatnak. Közvetlenül a Tisza két oldalán, a megye tengelyén húzódó nagybirtokos övezetnek a megye peremrészein meghúzódó jászksági és nagykunsági redemptus övezetek szinte kimeríthetetlen mezőgazdasági munkaelőtartalékai voltak. Mivel a redemptus övezetek a szomszédos nagybirtokok érdekeinek megfelelően jelentékeny iparral nem rendelkeztek, a sűrűn lakott Jászság és Nagyikunság agrárnépessége — s ezen belül az agrárproletariátus és a törpebirtokos félproletárok tömege — döntő tényezője és egyben mutatója is volt a mezőgazdaság kapitalista fejlettségi fokának.

A megye művelt területének földbirtokmegosztási és termelési viszonyai azt igazolják, hogy a két redemptus övezet, a Jászság és a Nagyikunság területei a szabad paraszti fejlődés útjának lehetőségeit, az amerikai utas fejlődés vonásait hordozták, a nem-redemptus övezet — s főként a három tiszai járás, továbbá Mezőtúr, Szolnok területei — az agrárnépesség és a földbirtok megosztása tekintetében a nagybirtok és a tőkés bérlet gazdasági hatalmának állandó fokozásával a porosz utas agrárfejlődés tipikus vonásait juttatták kifejezésre. Az agrárfejlődés vizsgálata szempontjából azonban sajátos — de korántsem egyedülálló — jelenség az is, hogy a jászkun parasztgazdaságok övezeteit szinte minden oldalról — a Kiskunság kivételével még a megye határain kívül is — a porosz úton kapitalizálódó nagybirtokrendszer foglalta körül, amely a kizsákmányolás tőkés és feudális formáinak változatos alkalmazásával nagy mértékben korlátozta a jászkun szabadparaszti fejlődés ütemét, illetve a farmertípusú agrárfejlődés gazdasági és társadalmi feltételeinek jelentékenyebb gyarapodását.

Bár részletes adatok hiányában közigazgatási egységenként nem lehet összehasonlítani a száz holdon aluli agrárnépesség differenciálódását, mégis megállapítható, hogy a redemptus övezetekben az agrárnépesség rétegződése — főként a 100—200 holdas, az 50—100 holdas és a 20—50 holdas birtok-

¹¹³ Párttörténeti Intézet Archivuma, Szolnok megyei alispáni, jászksági alsó járási főszolgabírói jelentés, 1898. XII. — 43. sz.

kategóriákban — sokkal fejlettebb fokot ért el, mint más területeken. Ugyanakkor a tíz éves fejlődés adatai azt mutatják, hogy a parasztság felbomlásának folyamata s e folyamatban a dolgozó parasztság földtől való elválasztása közel négyszeres arányban haladta meg az országos átlagokat, de az országos arányokhoz képest ugyancsak négyszeres arányban halmozódott fel a földbirtok a gazdagparasztság kezén. E folyamat egyúttal azt is jelzi, hogy belterjes gazdálkodás mellett a gazdagparasztság jelentős részese és tényezője lehetett volna a farmertípusú tőkés gazdaság kifejlődésének, erre azonban a tőkés gazdálkodás és termelés egyéb döntő feltételeinek (pénztőke, nagyobb mérvű gépi technika és művelési kultúra, fejlettebb ipar és tőkés piac) biztosítása, valamint a feudális kötöttségektől terhes nagybirtokos övezetek gazdasági és politikai vezetőszeropének csökkentése útján kerülhetett volna sor. A munkásosztály és az agrárproletariátus már erre a harcra szervezte erőit.

A tőkés agrárfejlődés lényeges mozzanatai: a tőke koncentrációjának néhány jellemző formája, a gépi technika és a mezőgazdasági munkaerő nagyarányú felhalmozása, a földbirtok centralizációja, valamint a centralizáció körforgása, a telepítések stb. lényegében és elsősorban a nagybirtokos gazdaságok kapitalizálódását, a nagybirtokos övezetek termelőerőinek gyarapítását biztosították. Ugyanakkor azonban e kapitalista agrárfejlődés mozzanatai kisebb-nagyobb mértékben tényezőivé váltak a jászkun övezetekben a középbirtokos és gazdagparaszti rétegek gazdasági megerősödésének is, sőt ezzel párhuzamosan a dolgozó parasztság nagymérvű elszegényedésének és rohamos tönkretételének. Jellemző, hogy a jászkun középbirtokos és gazdagparaszti rétegek viszonylagos gazdasági megerősödése inkább az egyébként is jómódú gazdagparaszti gazdaságok területének növelésében, továbbá a tanyás felesbérleti gazdaságok számának gyarapításában jutott kifejezésre, semmint a belterjes termelési kultúra fokozásában vagy a tőkés üzemvitel költségeinek, illetve a tőkés beruházás mértékének növelésében. A tőkés agrárfejlődés említett mozzanatai tovább mélyítették az ellentéteket a különböző övezetek vezető birtokos rétegei között, de ugyanakkor minden eddiginél élesebb formában hozták felszínre a dolgozó parasztság — s ezen belül az agrárproletariátus — valamint a földbirtokos és agrárburzsoá osztály közötti alapvető ellentéteket.

Hozzávetőleg — de korántsem a teljesség igényével — rá lehetett mutatni a megye parasztsága felbomlásának fontosabb tényezőire. A földbérleti rendszer kiterjedésének, a tőkés bérlet közigazgatási egységenkénti arányainak, a banktőke, a jelzálogrendszer, az egyéb hitelügyletek, vállalkozások eredményeinek, valamint a regresszív jellegű adózás és pótagdózás mértékének elemzése kapcsán fő vonásokban azt is meg lehet állapítani, hogy a megye mezőgazdaságába való tőkebehatolás milyen fokot ért el a tárgyalt időszakban. A fenti tényezők rövid ismertetése során igyekeztünk rámutatni azokra az egyező és eltérő mozzanatokra, amelyek a tőkés agrárfejlődés jellegét illetően a megye különböző övezetei között kétségtelenül megvoltak. Hogy a parasztság tőkés kirablása során a tőkés felhalmozásnak e fő forrásai övezetenként milyen egyezéseket és eltéréseket mutatnak, további részletkutatásokat igényelnek.

Övezetenként különböző mértékben és igen sokféle változatban lassították a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének folyamatát a mezőgazdasági munkaszervezetben meglevő feudális maradványok. A piacra termelő áru-gazdaság fejletlenségén alapuló ledolgozási rendszer különféle változatai, a

robotmunka sokfélesége, a községi közmunkakényszer, a párbéradó, angária stb. — mint a tőkebehatolás folyamatát gátló tényezők — elemzése során kirajzolódnak azok a határok is, amelyek a megye mezőgazdaságának egészében külterjes jellege mellett a tőkés agrárfejlődés folyamatának korlátait és határait is jelzik.

Nagy mértékben hozzájárult mindezekhez a megyei és a mezővárosi közigazgatás hallatlan korrupciója a millennium évtizedében, valamint az egyre élesebb formákban jelentkező agrármozgalmakkal párhuzamosan a hatósági terror nagyobb mérvű fokozódása — főként az 1894-ben elrendelt „kivételes állapot” bevezetése óta.¹¹⁴ Az ezer éves évforduló új honfoglalás erőit érlelte.

Fő vonásokban ezek a fontosabb tényezők érlelték meg és teremtették meg objektív feltételeit a millennium idejében kibontakozó nagyarányú megyei demokratikus agrármozgalmaknak. Hogy ezekben az agrármozgalmakban hogyan tükröződnek a megye tőkés agrárfejlődésének jellemző vonásai, e tanulmány következő — az agrármozgalmakat elemző — fejezeteiben kíséreljük meg felvázolni.

KISS JÓZSEF

СТЕПЕНЬ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОГО АГРАРНОГО РАЗВИТИЯ И НЕКОТОРЫЕ ЕГО ЧЕРТЫ В КОМИТАТЕ СОЛЬНОК В ПОСЛЕДНЕМ ДЕСЯТИЛЕТИИ

XIX В.

(Часть II.)

Резюме

Существенные моменты капиталистического аграрного развития: некоторые характеристические формы концентрации капитала, накопление в большом размере механизированной техники и сельскохозяйственной рабочей силы, централизация земельной собственности, а также круговорот этой централизации и т. п. способствовали в первую очередь капитализации полос крупного земельного владения. В то же время, однако, моменты этого капиталистического аграрного развития в большей или меньшей мере становились в выкупленных областях значительными факторами экономического укрепления слоев средних и богатых крестьян, а даже параллельно с этим обнищания в крупных размерах и быстрого разорения трудящегося крестьянства. Названные моменты капиталистического аграрного развития продолжали углублять противоречия между руководящими слоями земельных собственников различных полос, но в то же время в более острой чем до того форме выдвигали на передний план основные противоречия между трудящимся крестьянством — в том числе сельскохозяйственным пролетариатом — а также помещиками и аграрной буржуазией.

Приблизительно — и отнюдь не с претензией полноты — можно было показать более важные факторы разложения крестьянства комитата. В связи с анализом распространения системы земельной аренды, размеров капиталистической аренды по отдельным административным единицам, успехов банковского капитала, ипотечной системы, других кредитных сделок и предприятий, а также меры налогообложения и дополнительного налогообложения регрессивного характера в основных чертах можно было установить и то, какой степени достигло внедрение капитала в сельское хозяйство комитата в рассматриваемый период. В ходе изложения этих данных можно было сослаться на те тождественные и различные моменты, которые в отношении характера капиталистического аграрного развития появились в различных полосах комитата в разнообразных формах

¹¹⁴ Párttörténeti Intézet Archivuma, Szolnok megyei alispáni iratok, 1900. XI. — 365./1900. sz., valamint a Szabad Szó c. lap 1901. szept. 8-i száma, továbbá a „Jászberény és Vidéke” 1901. okt. 6-i számának cikkei az országgyűlési képviselőválasztások alkalmával felvonult vegyes dandár szerepéről.

Более подробное изложение разнообразности этих форм и вариантов может потребовать дальнейших частичных исследований по волостям и городам.

Сохранившиеся в организации сельскохозяйственного труда феодальные пережитки замедлили в различной по отдельным полосам мере и в очень разнообразных вариантах процесс капиталистического развития сельского хозяйства. В ходе анализа различных вариантов отработочной системы, разнообразности барщины, принудительной коммунальной общественной работы, церковного нагога, ангарии и т. п. — как факторов, препятствующих процессу внедрения капитала вырисовываются и те границы, которые наряду с экстенсивным в общем характером сельского хозяйства комитата показывают и препятствия и границы процесса капиталистического аграрного развития.

Всему этому в большой мере способствовала неслыханная продажность администрации комитата и сельских городков в последнем десятилетии XIX в., а также все более усиливающийся параллельно с появляющимися во все более острых формах аграрными движениями террор властей — особенно с времен введения «исключительного положения», декретированного в 1894 г. Тысячелетия годовщина завоевания родины венграми созревала силы нового завоевания родины, и эти силы развертывались на широкой территории в движениях сельскохозяйственных рабочих Большой венгерской низменности.

Й. Киш

LE STADE ET QUELQUES TRAITS CARACTÉRISTIQUES DE L'ÉVOLUTION CAPITALISTE DE L'AGRICULTURE DANS LE COMITAT DE SZOLNOK DANS LA DERNIÈRE DÉCENNIE DU XIXe SIÈCLE

(II. partie)

Résumé

Les éléments essentiels de l'évolution agricole capitaliste: quelques formes particulières de la concentration des capitaux, l'accumulation notable de la technique mécanique et de la main-d'oeuvre agricole, ainsi que le mouvement circulaire de la centralisation, etc. étaient autant de facteurs qui facilitaient la capitalisation des zones grandes-propriétaires. Les éléments de l'évolution capitaliste de l'agriculture devinrent dans les zones rachetées les facteurs plus ou moins importants du renforcement économique des couches des propriétaires moyens et de la paysannerie aisée, processus qui allait de pair avec la paupérisation et la ruine de la paysannerie laborieuse. Ces éléments, eux, approfondirent successivement les antagonismes surgis entre les couches propriétaires dirigeant les différentes zones tout en accentuant les contradictions fondamentales qui existaient entre la paysannerie laborieuse — y compris le prolétariat agricole — et les bourgeoisies terriennes et agrariennes.

On est en mesure d'établir par approximation, mais nullement dans la prétention d'être exhaustif, les facteurs plus importants se trouvant à l'origine de la désagrégation de la paysannerie dans le comitat. L'analyse de l'expansion du système des baux, celle de la proportion que les baux capitalistes présentèrent par unité administrative, du capital argent, du système hypothécaire, l'analyse d'autres opérations de crédit, des résultats des entreprises, aussi bien que celle de la mesure de l'imposition régressive et des impôts supplémentaires nous permet d'élucider la question de savoir dans quelle mesure se sont introduits les capitaux dans l'agriculture du comitat à l'époque en question. En les analysant on était à même de souligner les éléments analogues et différents qui, compte tenu du caractère de l'évolution capitaliste de l'agriculture, revêtirent dans les zones du comitat des aspects toujours différents. Ces différentes formes et variantes nécessitent cependant un examen plus approfondi à effectuer par district et ville.

Les vestiges féodaux qui se retrouvaient encore dans les organismes agricoles de travail ralentirent, eux aussi, par zone et en différente mesure le processus de l'évolution capitaliste de l'agriculture. Au cours de l'analyse des formes variées des prestations en travaux, de celles du système des corvées, des travaux publics communaux, de la taxe ecclésiastique, de l'angarie, etc. — autant de facteurs ralentissant le processus de l'intrusion des capitaux — se dessinent les limites qui, en présence d'une exploitation extensive caractéristique pour l'ensemble du comitat, marque à la fois les entraves du processus de l'évolution capitaliste de l'agriculture.

La corruption inouïe de l'administration départementale et communale dans la décennie du millénaire, aussi bien que l'accroissement de la terreur des autorités se manifestant, en première ligne à partir de l'introduction en 1897 de «l'état de siège», à l'égard des mouvements agraires revêtant des contours de plus en plus accentués, y entrèrent pour beaucoup en ligne de compte. L'anniversaire millénaire de la conquête arpadienne mûrissait les forces d'une nouvelle conquête, forces développées sur le large terrain des mouvements agraires.

J. Kiss

A STABILIZÁCIÓ MEGVÉDÉSE ÉS A TŐKEKISAJÁTÍTÁS „SZÁRAZ“, ÁLLAMKAPITALISTA ÚTJA MAGYARORSZÁGON (1946—47)

1946. augusztus 1-én az infláció megfékezésével a felszabadulást követő új történelmi korszak gazdaságtörténetének első szakasza lezárult. Kemény harcok, nehéz nélkülözések eredményeként megszületett a jó pénz.

Az infláció megállításával és a forint megteremtésével ugyanakkor még egyáltalán nem fejeződött be a stabilizáció munkája. Augusztus 1. nem zárta le, csak újabb szakaszába vezette az értékálló pénzért folytatott harcot. A saját erőből végrehajtott szanálás rendkívüli óvatosságot, a legszigorúbb gazdasági óvintézkedéseket tette szükségessé egy esetleges újabb, s most már teljes gazdasági és politikai katasztrófával fenyegető infláció elhárítására. Az 1946—47-es gazdasági év tehát még a stabilizáció, a stabilizáció megvéde-
dése jegyében állott. Ez volt a legfontosabb gazdasági feladat, amelynek minden egyéb célt alá kellett rendelni, amely a követendő gazdaságpolitikát alapjában meghatározta. Az újabb pénzromlás elkerüléséhez nélkülözhetetlen volt a pénzpolitika részletekbe menő irányítása, a hitelélet legszigorúbb ellenőrzése, nehogy egyik vagy másik uton a tényleges áruforgalom kereteit meghaladó tőke és pénz jusson a gazdasági vérkeringésbe. Ugyanakkor a legszigorúbb állami árpolitikára, az árak alacsony szinten tartására és az állami bevételek szigorú biztosítására, erőskezü adópolitikára lehetett építeni az államháztartás egyensúlyát. Mindez kevésnek bizonyult volna azonban, ha a termelés további gyors fejlődése, ezen keresztül a fogyasztás rendelkezésre álló árukészletek mennyiségének gyors emelkedése nem következik be. A szigorú gazdaságpolitikai intézkedések megvalósításához pedig a népi demokrácia újabb politikai sikereire volt szükség, hiszen a felsorolt lépéseket csakis a politikai előfeltételek kialakulása esetén lehetséges megtenni. A stabilizáció biztosítása tehát a legközvetlenebbül függött a politikai harcok eredményeitől, az államhatalom népi demokratikus jellegének erősítésétől is. Ez természetesen a gazdasági feladatok végrehajtását különösen nehezítette. Minden fontosabb új gazdasági intézkedést újabb és újabb politikai csaták készíthették elő. A gazdasági feladatok megoldása pedig önmagában is igen bonyolult volt, mivel az egyedül követhető pénz- és hitelpolitika, a helyes ár- és adópolitika a stabilizációt szükségképpen, s lényegében minden inflációt követő deflációs módszerekkel volt elérhető, ugyanakkor a defláció a szanálások összes addigi esetében a termelés átmeneti visszaesését vonta maga után. Magyarországon azonban 1946-ban még az átmeneti, egy-két éves visszaesés is, mint amilyenre pl. az első világháborút követő infláció megfékezése után került sor, — az 1924—25-ös „szanálási válság” — rendkívüli veszélyeket rejtett volna magában, a stabil pénz létét tehetné volna kérdésessé. Nyilvánvaló, hogy az adott helyzetben, e feladatok megoldásához a

legszigorúbb állami beavatkozásra volt szükség, a „kötött gazdálkodás” stabilizációt megelőző rendszerének lényeges szigorítására, az állam parancsnoki pozícióinak erősítésére és gyarapítására a gazdaságban.

Ezt határozta meg feladatként már a stabilizáció közvetlen előkészítésének idején a MKP. A Szanálási Bizottság, már első ülésén a legszigorúbb kötött gazdálkodás bevezetése mellett foglalt állást,¹ s ezen nézetüknek nyilvánosan is hangot adtak.² A tőkés érdekeket képviselő kisgazda- és „hitelbank”-szakemberek viszont a legmesszebbmenően elleneztek a kötött gazdálkodás szigorításának, az állami pozíciók gyarapításának politikáját. „A kiadások leszállítása — állapítják meg »Az infláció megszüntetése, csökkentése, vagy fenntartása« című memorandumukban — az állami apparátus leépítésével történik, mely leépítés igen nagymérvű lehet, ha az állam lemond arról, hogy a gazdasági életet ne csak irányítsa, hanem ellenőrizze is, sőt maga is tevékenykedjék benne. Vagyis itt dől el a kérdés: államosítás, vagy magángazdálkodás? Az államosítás többé-kevésbé az infláció fenntartását jelenti... Az állami gépezet beépítése végeredményben a pártok hatalmának csökkentésével jár, de ezt fel kell áldozni a cél érdekében. A pártok tevékenysége az állami igazgatásban különben is zavarólag hat, jobb erről lemondani.” S hogy mennyire nem általában a pártok és államapparátus szerepének csökkentéséről van szó, azt különösen világossá teszik a következő javaslatok: „A Gazdasági Főtanács jelenlegi tisztázatlan alkotmányjogi működése tehát megszűnik és helyett mint tanácsadó szerv folytatja munkáját.” Sőt, akik éppen a magyar szuverenitásra appelláltak már 1945 nyarán, a magyar—szovjet gazdasági, kereskedelmi megállapodás megkötésével szemben is, memorandumukban még a következőket is írják: „... a közbizalom a kormány pénzügyi politikája tekintetében az utolsó 15 év keserves tanulságai után nem egyhamar fog helyreállni... *Feltétlenül szükséges tehát, hogy az állami szuverenitás időleges feladása mellett olyan nemzetközi testület jöjjön létre, mely objektíven őrködik a szükséges intézkedések végrehajtása felett. Erre már az 1924. évi szanálási alkalmával volt precedens, mely igen jól bevált.*”³ A tőkés érdekek képviselői a hatalomban részesülő munkásosztály által meghatározott állam beavatkozása helyett tehát a Horthy-rendszer idején „jól bevált” nyugati pénzügyi ellenőrzést és függőséget, a munkásosztály és parasztság hatalomban való részesedése helyett az „állami szuverenitás időleges feladását” választották. De érveik gazdag fegyvertárában igen nagy volt a választék. A Hitelbank levéltárában fellelhető másik feljegyzés az állami beavatkozás ellen nem elvi, elméleti, hanem „jószándékú praktikus” érveket sorakoztat fel: „Hogy milyen intézkedések látszanak alkalmasnak, azt nemcsak elméleti megfontolások döntenek el, mert hiába helyes valami elméletileg, ha a megvalósításhoz szükséges gépezet, adminisztráció nem áll rendelkezésre... Adminisztrációnk az irányított gazdálkodásnak legelemibb feladatait sem

¹ Párttörténeti Intézet (a továbbiakban P. I.) Archivuma. 2/9—11. 00211. A Szanálási Bizottság első ülésének jkv. 1946. máj. 30.

A MKP. a stabilizáció előkészítésére Szanálási Bizottságot szervezett, mely a jó pénz megteremtése utáni hónapokban is a gazdaságpolitika fontos irányító szerve maradt. A Bizottság tagjai: Antos István, Friss István, Gerő Ernő, Illy László, Rákosi Mátyás és Vas Zoltán voltak.

² Vö. pl. Rákosi Mátyás 1946. júl. 3-i beszédével. *Rákosi Mátyás: A magyar demokráciáért.* Bpest. Szikra. 1948. negyedik kiadás. 276—291. l.

³ Központi Gazdasági Levéltár (a továbbiakban K. G. L.) Hitelbank. 244. cs. (Kiemelés tőlem — B. I.)

tudja kellően megoldani... le kell mondani minden, bármilyen csillogó elképzelésről, ha az a jelen viszonyok között meg nem valósítható adminisztrációt igényel és lehetőleg a legegyszerűbb eszközöket kell alkalmazni még akkor is, ha az elvileg helytelennek látszik, vagy lényeges politikai gondolatok átmeneti feladását jelenti.”⁴ Ezen álláspontok viszonylag részletesebb idézetét azért tartottuk fontosnak, mivel nem egyszerűen egyes emberek vagy szűkebb csoportok hangulatát, hanem meglevő s még komoly erőt képviselő osztályok, az osztályok érdekeiért harcoló s a koalícióban döntő szerepet játszó pártok, a hatalom részeseinek nézeteit reprezentálják. Ezeket az érveket nem lehetett megmosolyogni, ezekkel kemény politikai harcokban kellett megküzdeni.

Már az álláspontok egyszerű egymásmellé állítása is nyilvánvalóvá teszi, hogy nem egyszerűen a stabilizációs politika ilyen, vagy olyan értelmezéséről van szó, hanem annál sokkal többről. *A stabilizáció megvédése ugyanis nem egyszerűen védekezést, defenzívát jelentett.* Ellenkezőleg. A saját erőről végrehajtott stabilizáció megvédése újabb döntő támadás lehetőségét adta meg: A stabilizáció eredményeinek biztosításához nélkülözhetetlen kötött gazdálkodási rendszer a tőke fokozott korlátozását tette lehetővé, sőt követelte meg! A stabilizáció megvédése tehát egyben a tőke minden korábbinál mélyrehatóbb korlátozását, a népi demokratikus állam gazdasági pozícióinak jelentős kiterjesztését tette szükségsszerűvé.

A stabilizációs gazdaság jellegének, a kötött vagy szabad magángazdaság kérdésének felvetése mögött tehát ismét a hatalom hirtoklásának ügye húzódott meg. S ezt nem a gazdasági szakemberek ügyes és okos érvelése, hanem csakis a politikai erőviszonyok dönthették el. A tőkés erők legfőbb és legerősebb politikai képviselője, a kiskgazdapárt az 1945. évi választásokon elnyert többségét, az országban levő fasiszta és félfasiszta, nagyhirtokos és tőkés, egy szóval a legkülönbözőbb reakciós, s ezen párt mögé felsorakozott elemeket dobhatta a politikai erőviszonyok mérlegébe. Ezzel szemben azonban ott állott a kommunista kezdeményezésre létrejött Baloldali Blokk, amely mögött az alapvető munkás- és paraszttömegek sorakoztak fel. A politikai erőviszonyok 1946 nyarán rendkívül bonyolultak voltak. A kiskgazdapárt ugyanis csak néhány hónappal előbb aratta választási győzelmét, s biztos parlamenti többséggel rendelkezett, de még frissebb volt az 1946 tavaszán elszenvedett politikai veresége. Ha az urnák előtt sikereket is arattak, a politikailag sorsdöntő pesti utcán nyilvánvaló vereséget szenvedtek! Ez kényszerítette a kiskgazdapárt vezetőit Sulyok Béla és a legnyíltabban ellenforradalmi 20 képviselő kizárására, a Baloldali Blokk követeléseinek és programjának elfogadására. A kiskgazda vezérek azonban nagyon vigyáztak többségük megővésére, s a kizárásokkal csak a legszükségesebb határig mentek el. A pártot gyakorlatilag egyáltalán nem tisztították meg az ellenforradalmi elemektől. A kiskgazdapárt tehát jellegét tekintve 1946 nyarán is az volt, ami a választások idején, s változatlanul megtartotta parlamenti többségét. Ha jellegében és többségi helyzetét illetően nem is változott a kiskgazdapárt, az 1946 tavaszi politikai vereség mégis új utat nyitott a forradalmi erők számára. Mindenekelőtt mód nyílt a stabilizáció kommunista programjának megvalósítására, s a stabilizáció hatalmas, legalább annyiban politikai, mint gazdasági sikere a kommunista párt tömegbefolyását tovább erősítette. A MKP III. Kongresszusa tehát 1946 szeptemberében ezekre a győzelmekre

⁴ K. G. L. Hittelbank. 244. cs.

alapozva adhatta ki a jelszót: „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!” A legfőbb politikai célkitűzés ebben a helyzetben a kisgazdapárt megtisztítása volt az ott tömörülő reakciótól. E cél érdekében javasolta a MKP új választások kiírását, s azokon a Baloldali Blokk és a kisgazdapárt demokratikus szárnya közös frontjának indulását a reakció kisgazdapárton belüli és kívüli erőivel szemben.⁵ A forradalmi erők szilárdabb összefogása érdekében ugyanezen időszakban a MKP — Révai József útján — felvetette a két munkáspárt egyesülését is. A legfontosabb fegyvert, amely felett a MKP rendelkezett, a forradalmi tömegelő támogatása képezte, s a párt vezetői nyíltan meg is mondták: „Ha a magyar demokrácia megvédésére és továbbfejlesztésére a tömegmozgalom minden néven nevezhető alkalmazása szükségesnek mutatkozik, a legteljesebb mértékben élni fogunk vele. Mi nem fogunk habozni, hogy a demokrácia védelmében a dolgozó tömegeket is harcba vessük.”⁶

A tőkés-reakciós osztályok képviselői látva, hogy a politikai harc porondján helyzetük egyre kedvezőtlenebbre fordul, 1946 végén a titkos szervezkedés, puccs-kísérlet útjára léptek. Arra számítottak, hogy megfelelő s nem is túl távoli időpontban külföldi támogatással átveszik a hatalmat az országban. Ezekben a hónapokban már közvetlen küszöbön állt a békeszerződés aláírása, s Európa-szerte egyre nagyobb erővel, egyre tetemesebb amerikai támogatással indult meg a háború idején jelentősen megnövekedett kommunista befolyás elleni harc, a kommunista pártok kiszorítása a hatalomból. 1947 tavaszára a helyzet rendkívül kiéleződött. Az áprilisban meghirdetett Truman-elv, majd röviddel ezután a Marshall-terv megindítása az amerikai hatalmi tervek, az európai befolyás kiszélesítésének és egyben a tőkés rendszer megerősítésének fegyverei voltak. A politikai feltételek mellett folyósított áru- és tőkekölcsonők módszerét a katonai támaszpontok kiépítésének megindítása egészítette ki. Az Egyesült Államok anyagi és politikai támogatását felhasználva az egyes európai országok jobboldali erői, nem utolsósorban a szociáldemokrata jobboldalak segítségével vagy egyenesen vezetésével általános rohamra indultak. Kiszorították a háború után kormányhatalomban is részesülő kommunistákat a kormányokból Franciaországban, Belgiumban és Olaszországban.

Hasonló terveket forgattak a magyar reakció képviselői is. Az amerikai intenciók azonban Magyarországon nem juthattak érvényre. A Szovjet Hadsereg jelenléte az intenzívebb beavatkozást lehetetlenné tette. Az országon belül viszont a népi demokrácia erői egyre gyarapodtak. A kommunista párt tömegbefolyása gyorsan növekedett. Ennek alapját mindenek előtt a tömegek érdekeit képviselő és sikeres politika képezte. A föld megvédése a falun, az infláció alatti harcok és elsősorban a stabilizáció a városban, a kiharcolt vívmányok következetes védelme, az ígéretek és jelszavak pontos betartása napról-napra újabb tömegeket állított a MKP mellé! De rendkívül nagy szerepet játszott az egyszerű, önfeláldozó, lelkes kommunisták tömegmunkája is. Nem lehet feladatunk e munka keretében a politikai küzdelmek és a MKP mindennapos harcainak bemutatása, de a gazdasági sikereket és a tőkés gazdaság elleni harc eredményeit sem érthetnénk meg, ha — legalább utalás-

⁵ Vö. *Nemes Dezső*: Magyarország felszabadulása. Bpest. Kossuth Kiadó. 1960. 248. l.

⁶ A MKP III. Kongresszusán 1946. szept. 29-én tartott előadói beszéd. *Rákosi*: i. m. 365. l.

szerűen — nem hivatkoznánk ezen harc ún. szürke hétköznapijaira. A falun pl. nemcsak a földosztás és a föld megvédése, de az emlékezetes falujárás is döntő szerepet játszott a MKP paraszti tömegbázisának kiszélesítésében. 1946 tavaszától a kommunisták tízezrei járták hétről-hétre a falvakat. A Ganzgyáriak négy Nógrád megyei községbe jártak le rendszeresen, a XVIII. kerület kommunistái 1946 folyamán 17 gyöngyösi és gyömrői falut látogattak 21 alkalommal. Alig volt Magyarországon község, ahová a kommunista munkások és értelmiségiek ne jutottak volna el. A falujárók a különböző ipari és gépjávitásoktól, építkezésektől orvosi munkáig legkülönbözőbb területeken nyújtottak támogatást a parasztoknak, s közben népgyűléseken, az egyéni meggyőzés útján népszerűsítették a kommunista programot, magyarázták a párt álláspontját a különböző politikai kérdésekben.⁷ Az igazuk tudatában lendületes meggyőző munkát végző kommunisták a gyárakban is egyre több embert hódítottak meg, s ebben nem kis szerepet játszott a szakszervezetekben és üzemi bizottságokban dolgozó kommunisták munkája, mindennapos harca a munkások érdekeiért. S hogy 1945 vége óta milyen változás következett be a gyárakban a kommunista párt tömegbefolyása terén, azt az 1947 januárjában megtartott részleges üzemi bizottsági választások már igen világosan mutatták: három hét alatt választották meg mintegy 30 nagyüzem üzemi bizottságát, s ezekben 400 kommunista mellett mindössze 70 szociáldemokrata kapott helyet.⁸

A kommunista párt városi és falusi tömegbefolyása 1946–47 folyamán tehát nagymértékben kiszélesedett. A politikai erőviszonyok tehát lépésről-lépésre billentek a népi demokrácia tábora javára, ez volt az eredő, melyet a kommunisták politikája és a forradalmi munkás- és paraszttömegek mozgásának erői létrehoztak. Ez tette lehetővé, hogy a népi demokrácia tábora a kommunisták vezetésével 1947 tavaszán nem vesztésként, hanem győztésként került ki a harcból. 1947 januárjában, amikor pl. Belgiumban kiszorították a kommunistákat a kormányból, a magyar népi demokrácia államhatalma lecsapott az ellenforradalmi szervezkedésre; leleplezte és felszámolta a „Magyar Közösség” nevű szervezetet, mely a kiskgazdapárton kívül és belül szervezte reakciós puccsra az ellenforradalmi erőket, a kiskgazda jobbszárny nagy részének aktív, de még nagyobb csoportjának hallgatólagos támogatásával. Bár a kiskgazdapárt és az összeesküvők között szervezeti kapcsolat nem állott fenn, alapvető politikai céljaik egyezése a kiskgazdapártot is mély válságba sodorta. Amikor pedig napvilágra került, hogy a párt legfőbb vezetői is tudtak a szervezkedésről, egyre több politikus kompromittálódott. Az összeesküvés felszámolása során a kiskgazda jobboldal prominens képviselőit letartóztatták, illetve azok egymás után hagyták el az országot és szöktek nyugatra, ezt tette 1947 májusában maga Nagy Ferenc is. A kiskgazdapárt jobbszárnya összeomlott.⁹ A kiskgazdapárthban a népi demokratikus fejlődést és a kommunistákkal való együttműködést igénylő baloldal — Dobi István, Dinnyés Lajos és mások — kerekedett felül, s megindult a párt tisztulási folyamata. A kiskgazdapárt 1947 tavasza után megszűnt a reakció tömörü-

⁷ Figyelemreméltó dokumentumanyagot közöl a falujárásról a Párttörténeti Közlemények 1958. évi 2. számában B. Szinkovich Márta — Imre Mátyásné: A falujáró mozgalom dokumentumaiból. 1946–1948. 189–214. l.

⁸ Esti Béla: A munkásegység jelentőségéről a népi demokrácia győzelméért vívott harcban. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője. 1955. 3. sz. 51. l.

⁹ Nemes: i. m. 248–249. l.

lése lenni. A burzsoázia legfőbb erői vereséget szenvedtek, és kiszorultak a hatalomból. Maradék csoportjaik különböző ellenzéki pártokba kényszerültek. 1946 tavasza után tehát 1947 tavasza újabb fontos fordulópontra, győzelemre vezetett. Míg 1946 tavasza lehetővé tette a stabilizációt és a stabilizációs politika megindítását, addig 1947 tavasza a népi demokrácia gazdaságpolitikájának radikális megvalósítása, a stabilizáció védelmének a tőke elleni támadással történő egybekapcsolása előtt tisztította meg az utat.

Az 1946—47-es stabilizációs év tehát a népi demokratikus erők fokozatos térhódításának, politikai befolyása nagymértvű növekedésének ideje volt. A politikai erőviszonyok fokozatos, de állandó irányú eltolódása a népi demokratikus forradalom javára a stabilizáció tőke-ellenes biztosítása programjának, a MKP gazdaságpolitikai célkitűzésének megvalósítását alapozta meg.

Röviddel a stabilizáció végrehajtását követően 1946 szeptemberében ült össze a MKP III. Kongresszusa, s ez a stabilizáció sikere által biztosított politikai győzelmet is kihasználva már a koalíció megtisztítása — idézett — jelszavának meghirdetése mellett a leghatározottabban kiadta a jelszót: „Nem a tőkéseknek, a népnek építjük az országot!” S a kongresszus egyértelműen leszögezte, „a népi demokráciának a termelésbe is be kell vonulnia... A szanálás nemcsak módot ad rá, hanem egyenesen megköveteli, hogy ipari termelésünk ne ott és úgy folytassa, ahol a háború kezdetén abbahagyta, hanem új, a demokrácia szükségleteinek megfelelő sikon... a tőke szabad szektora és működése korlátok közé szorul, s nő az a rész, ahol a közösség érdeke érvényesül a haszonra, a profittermeléssel szemben.”¹⁰ A MKP tehát nem ösztönösen élt a stabilizáció vívmányainak megvédése során a tőke korlátozásának lehetőségeivel, hanem közvetlenül a szanálást követően, a Szovjetunió tapasztalatait — s nem utolsósorban az ún. új gazdasági politika (NEP) elveit — figyelembe véve, programszerűen tűzte ki azt feladatként.

Ez határozta meg a stabilizáció vívmányainak megvédését szolgáló gazdaságpolitikai intézkedéseket, s ez tette lehetővé, hogy a stabilizáció védelme a tőke elleni offenzívává váljék.

Az adott gazdasági helyzetben a stabilizáció biztosítását csakis a legkövetkezetesebb *pénz-, hitel-, ár- és adópolitika* tehetette lehetővé. Az ezen területeken alkalmazott gazdaságpolitika elválaszthatatlan egységet képezett. Vizsgáljuk tehát meg közelebbről e problémákat.

A pénz értékállóságának megőrzése érdekében kibocsátható pénz mennyiségét 1946 végéig 1 milliárd forintban határozták meg. Ez önmagában is rendkívül alacsony összeg volt, hiszen az 1937-ben vagy 1938 elején forgalomban levő pénzmennyiségnek¹¹ mintegy felét érte el. Még ezt az összeget is — megállapított ütemterv alapján — csak fokozatosan kívánták kibocsátani. Augusztus hónapra pl. mindössze 240 millió forintot irányoztak elő. Ez az összeg az 1938 januári bankjegymennyiség alig több mint 10%-át tette csupán ki.¹² Augusztus első felében a tervezett lassú ütemet szigorúan be is tartották, a stabilizációt követő első hét végén még csupán 119, a hónap

¹⁰ Rákosi Mátyás előadói beszéde: *Rákosi*: i. m. 348—351. l.

¹¹ A győri program beindítása után a pénzforgalom egyetlen év leforgása alatt kb. kétszeresére ugrott, s ezért nem az 1938 végi állapotokat vesszük alapul.

¹² Gazdaságstatisztikai Tájékoztató (a továbbiakban: GsT.) 1946. I. sz. 39. l.

közepén pedig 235 millió forint volt forgalomban.¹³ A bankjegykibocsátás ilyen rendkívül lassú ütemét és alacsony színvonalát azért lehetett mesterségesen fenntartani, mivel az elértéktelenedett pénz átváltása a kibocsátás mennyiségét egyáltalán nem befolyásolta.

A csupán csillagászati számokkal kifejezhető pengőtömeg értéke 13 millió forintot tett ki. (1938 végén forintban számítva egyedül a váltópénzforgalom mintegy 300 millióra rugott.) A pénzkibocsátás üteme tehát — az objektív gazdasági helyzet, a nemzetközi kötelezettségek figyelembevételével — az illetékes állami szervektől függött csupán. Ha tehát a stabilizációs terv keretében általában is igen alacsonyra fogták a kibocsátandó pénzmennyiséget, úgy a jó pénz bevezetése utáni hetekben első pillanatra talán érthetetlen óvatossággal jártak el. Erre a pénzpolitikára azonban feltétlen szükség volt. Az alacsony bankjegyforgalom következtében előálló pénzhiány általában az árukészletek forgalombahozatalát kényszerítette ki, s a gazdaságban rejlő tartalékok, nem utolsósorban a rejtett arany- és valutakészletek, sőt a nagy vállalatok külföldre elhelyezett dollárkészleteinek mozgósítását követelte meg. Ha ez a pénzpolitika általában szükséges volt a stabilizációs évben, úgy különösen szigorúan kellett alkalmazni az új pénz bevezetését közvetlenül követően. Augusztusban ugyanis fokozottan lehetett számolni a forint iránti kezdeti bizalmatlansággal, az áruk elrejtésének, az infláció idején közben tartott arany- és dollárkészletek visszatartásának törekvésével. A legerőteljesebb deflációs politikához kellett folyamodni tehát ezen várható ellenállás leküzdésére. S a jól átgondolt pénzpolitika már augusztusban komoly eredményekre vezetett. Olyan pénzhiány állott fenn, hogy a vállalatok valóban kénytelenek voltak mozgósítani tartalékaikat, s az arany- és valutabeszolgáltatás mértéke minden várakozást felülmúlt. Már augusztusban több mint 10 millió dollár értékű aranyat és valutát váltottak be a Nemzeti Banknál, s még szeptemberben is volt némi átváltás, összesen több mint 140 millió Ft értékben. A bankjegykibocsátás mértéke éppen a vártnál nagyobb valuta-beváltás következtében végül is meghaladta a tervezett keretet, s augusztus végére elérte a 372 millió forintot.

De hasonlóan kedvezően alakult az árukészletek piacra vitele is. A vasuton szállított áruk mennyisége 1945 második felében 300—400 ezer tonna körül mozgott, 1946 első felében 500—700 ezer tonna körül, augusztus hónapban már megközelítette a 800 ezer tonnát, s a továbbiakban az 1 millió tonnához közeledett. Az 1937—38-as évek áruszállításait az inflációs hónapokban csupán 20—40 %-ban közelítették meg, ezzel szemben a stabilizációt követően már 50—60 %-os teljesítmény állott.¹⁴ Már a stabilizáció utáni napokban a vásárcsarnokok telítettsége, a bevásárló háziasszonyok telt kosarai és elégedett arca jelentett új szint Budapest utcáin.¹⁵ A stabilizáció túljutott első nehéz akadályán.

A különleges pénzszűke még szeptember folyamán sem szűnt meg, csupán enyhült. A hónap végére a forgalomban levő bankjegy és váltópénz mennyisége már a 636 millió forintot is meghaladta, de ez a mennyiség is csupán az 1938 januári szint nem egészen 32 %-ának felelt meg. Az előírt

¹³ A Magyar Gazdaságkutató Intézet (továbbiakban M. G. I.) 54. sz. helyzet. jelentés. Bpest. 1947. 17. l.

¹⁴ GsT. 1947. III. sz. 114. l.

¹⁵ Vö. pl. A forint sikere. Rákosi Máttyás 1946. aug. 3-án elmondott rádióbeszédével (i. m. 304—314 l.).

egymilliárdos szintet a pénzforgalom csak december második felére érte el. A forgalomban levő pénzmennyiség vásárlóereje ekkor az 1938 januári színvonal felén állt. (Az 1939 januári szintnek csak alig több mint 30 %-án.)¹⁶

1946 őszén a következő félév pénzmennyiségének megállapításához a termelés állandó emelkedését is figyelembe véve a Szanálási Bizottság oly értelmű elvi álláspontot foglalt el, hogy a Gazdasági Főtanács 1,0 milliárd helyett 1,3–1,4 milliárdos bankjegyplafonra nyújtson be előterjesztést.¹⁷ Fokozatos kibocsátó tevékenység eredményeként március elejéig a bankjegymennyiség még alig haladta meg az egy milliárd forintot, június végére azonban már megközelítette, a váltópénzmennyiséggel együtt pedig valamivel meg is haladta az 1,4 milliárdot.

A forgalomban levő pénzmennyiség (bankjegy és váltópénz) összege és 1938 januári pengőben számított vásárlóértéke.¹⁸

	Pénzmennyiség millió Ft-ban	Vásárlóérték millió P-ben	Az 1946/47 évi pénzforgalom reálértéke
1938. január	1791,3	511,8	100,0
1946. augusztus 31.	371,6	96,3	18,8
1946. szeptember 30.	636,2	162,8	31,8
1946. október 31.	885,1	223,3	43,6
1946. november 30.	988,0	247,3	48,3
1946. december 31.	1023,7	261,0	51,0
1947. január 31.	1072,7	265,5	51,9
1947. február 28.	1150,0	280,5	54,8
1947. március 31.	1230,6	283,6	55,4
1947. április 30.	1318,2	298,9	58,6
1947. május 31.	1476,2	306,9	60,0
1947. június 23.	1426,5	—	—

A bankjegykibocsátási politikával kívánt hatások eléréséhez azonban nemcsak a pénz mennyiségére kellett figyelemmel lenni. Rendkívüli fontossággal bírt a kibocsátás módja is. Az új forint legnagyobb részét az első hónapokban az állami kiadások fedezése, másrészt a magánkézben levő arany- és valutakészletek beváltása útján hozták forgalomba. „A Jegybank megkezdte ugyan az új pénzkibocsátást — olvashatjuk a Hitelbank által augusztus 21-én készített feljegyzésben —, a pénz forgalombahozatala azonban olyan címeken és utakon történik, amelyek nem alkalmasak arra, hogy a bankok rövid időn belül össze tudják gyűjteni azt a likvid pénztőkét, amelyre gazdasági életünknek múlhatatlanul szüksége van. A Jegybank feladata, hogy a bankokat pénzzel ellássa mindaddig, amíg a betétképződés a termelés finanszírozásához szükséges mértéket el nem éri... csak azt kérjük, hogy a Jegybank az általa kibocsátott pénzt — úgy ahogy az történni szokott és ahogy az alapszabályokból folyik — a bankok útján hozza forgalomba.”¹⁹ Mint a bank feljegyzéséből is kitűnik, a pénz a nagybankok kikapcsolásával áramlott a gazdaság

¹⁶ GsT. 1947. VII. sz. 335. l.; M. G. I. 54. sz. helyzetjelentése 17. l. alapján.

¹⁷ A Szanálási Bizottság 1946. okt. 8-i ülésének jkv. P. I. Archivuma. 2/9—23 00205.

¹⁸ GsT. 1947. VII. sz. 335. l.; A M. G. I. 54. sz. helyzetjelentése 17. l. alapján.

¹⁹ K. G. L. Hitelbank. 245. cs.

csatornáiba. Nemcsak deflációs pénzpolitikát folytattak, de a tőkés vállalatok, s ami a legfontosabb, a nagybankok még a defláció méreteinél fokozottabb mértékben szenvedtek a pénzhiánytól. A további hónapokban természetesen a helyzet némileg változott. A növekvő bankjegymennyiség forgalombahozatalában egyre nagyobb szerepre emelkedtek a hitelműveletek; a bankjegyek forgalomban levő mennyiségének meghatározásában a hitelpolitika döntő szerepet játszott. De a hitelpolitika kérdése természetesen messze túlhaladt a pénzforgalom területén.

A követendő *hitelpolitika* kérdése körül a stabilizáció idején nagy viták alakultak ki. Egyes szakemberek pl. azt bizonygatták, hogy a produktív hitelek a stabilizációra nem lehetnek ártalmasak, sőt a termelésre gyakorolt lendítő hatásuk révén csakis kedvezőek. Ezen elvi alapon pedig a produktív hitelek liberális kezelését sürgették.

„Ahhoz, hogy a magyar gazdasági élet újra ütőképes legyen — mondotta egyik előadásában Varga István 1946 szeptemberében —, erős munkaracionalizálásra lenne szükség, valamint tökéletesebb gépi felszerelésekkel kell dolgozni. Ezt külföldi kölcsön híján csupán engedékenyebb hitelpolitikával lehetne elérni. Pontosan ugyanezen a vonalon lehet csak a fenyegető munkanélküliséget megoldani.”²⁰ Ez az érvelés azonban csak látszólag volt helytálló. A valóságban az ország nyersanyagutánpótlása és a szállítás nem állt még azon a szinten, hogy produktív hitelek alapján eszközölt beruházásokkal a termelést a megfelelő mértékben fokozni lehetett volna. A nagyobb mennyiségben folyósított produktív hitelek tehát pénzbőség előidézésével fenyegethettek a gazdaságban, ami végül is az árak emelkedését vonhatta maga után.²¹ A stabilizáció védelme tehát megkövetelte a hitelek erőteljes korlátozását, a deflációs politika ez uton történő alátámasztását, s a korlátozással egy időben a hitelek irányítását, hogy az újjáépítés szempontjából különösen fontos termelési ágak hitelezésének biztosításával a deflációs politika mégse vezessen a termelés visszaesésére, sőt — mint erre még visszatérünk — biztosítani lehessen a termelés állandó fejlődését. Ezt a hitelpolitikai irányvonalat képviselte a MKP. A Gazdasági Főtanács tehát hónapról hónapra pontosan megállapította a hitelek keretét. Augusztus elején még szinte teljes hitelzárlat érvényesült, s a következő időszakban is csak a legszükségesebb hitelek folyósításához járultak hozzá. 1946 októberére pl. 220 millió Ft hitelkeretet szabtak meg, s ebből 120 milliót irányoztak elő az iparnak, mezőgazdaságnak és külkereskedelemnek. A Szanalási Bizottság azonban — október 8-i ülésén — a megállapított keret nem teljes folyósítása mellett foglalt állást: „...igyekezni kell a hitelek visszatartásával a 170 millióból csak 150 milliót engedni kifizetni.”²²

E rendkívül szűkre szabott, s intern intézkedésekkel még tovább korlátozott keret 1947 tavaszára már jelentősen kibővült.

A Nemzeti Bank váltótárca hiteleinek állománya a következőképpen alakult:

²⁰ A SzDP gazdaságpolitikai osztályának ülésére meghívott Varga István államtitkár előadása az ársztruktúráról és a munkanélküliség leküzdéséről. P. I. Archívuma. 253/1—103. A SzDP gazd. pol. oszt. 1946. szept. 11-i ülésének jkv.-e.

²¹ P. I. Archívuma. 2/9—5 0980. Csikós Nagy Béla kézirata.

²² A Szanalási Bizottság 1946. okt. 8-i ülésének jkv. P. I. Archívuma. 2/9—11. 00205.

A MNB váltótárca-hitel állománya²³

	millió Ft-ban	1937. XII. = 100	1946. VIII. = 100
1937. december 31.	1575,0	100,0	2119,8
1946. augusztus 31.	74,3	4,7	100,0
1946. december 31.	495,4	31,5	666,8
1947. március 31.	510,8	32,4	687,5
1947. június 7.	665,1	42,2	895,2

A táblázat adataiból látható, hogy augusztushoz képest a hitelkeretek emelkedése ugyan igen számottevő, de a háború előttinek 1946–47 fordulója körül még az egyharmadát sem érte el, sőt 1947 nyarára is csak alig haladta meg annak 42%-át.

A szűk hitelkeret annál is erőteljesebben érezte defláló hatását, mivel az adott helyzetben a Nemzeti Bank hiteleinek sokkal nagyobb jelentősége volt, mint a háború előtti gazdaságban. Korábban ugyanis a gazdaság hiteligényének tetemes részét a nagybankok elégítették ki saját tőke- és betétállományuk terhére. Most azonban másként állt a helyzet. Már az inflációs időszak vonatkozásában kimutattuk, hogy a nagybankok nem rendelkeztek jelentékeny tőkeerővel és funkciójuk legnagyobb részt a Nemzeti Bank által folyósított összegek közvetítésére korlátozódott.²⁴ Vajon mi volt a helyzet e téren a stabilizáció után?

Idézzünk csak a nagybankok jelentéseiből. A Hitelbank egy 1946 augusztus végén készült feljegyzése szerint: „Augusztus 1-én, amikor az új valuta életbe lépett, a bankok kasszái üresek voltak, betétállományuk megszűnt, kihelyezéseik semmivé váltak. A bankok ennek folytán a gazdasági életet pénzzel ezidőszert ellátni nem tudják...”²⁵ Egyáltalán nem csupán az augusztusi helyzetkép festett így. A Kereskedelmi Bank igazgatóságának jelentésében, melyet az 1947 júliusi közgyűlés elé terjesztettek, a következőket olvashatjuk: „A betétképződés csaknem teljes hiánya miatt a gazdasági élet mint pénzforrásra eleinte szinte kizárólag a Magyar Nemzeti Bankra volt utalva. Ez az állapot egyébként azóta is nagy mértékben fennáll... nem kerülhettük el, hogy ügyfeleink hitellel való ellátása érdekében a Nemzeti Banktól visszleszámitolási hitelt vegyünk igénybe. Így 1947 január 1-én a 158.059.337,24 Ft-ot kitevő váltóállományunk túlnyomó része visszleszámitolva volt.”²⁶

A Leszámitolóbank igazgatóságának jelentése szinte szószerint ismétli az előbbieket: „A betétképződés lassú üteme arra készítette intézetünket, hogy az ügyfeleinknek nyújtott váltóhitelek nagyobb részét a MNB-nál igénybevett viszontleszámitolás útján fedezze.”²⁷

²³ GsT. 1947. VIII. sz. 334. l.

²⁴ Vö. Berend T. Iván: Az állami beavatkozás rendszere és a nagytőke gazdasági hatalmának aláásása az inflációs periódusban. 1945–46. Párttörténeti Közlemények. 1961. 4. sz.

²⁵ K. G. L. Hitelbank. 245. cs. 1946. aug. 21-i feljegyzés.

²⁶ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1947. jan. 1-i megnyitó forintmérlege és az igazgatóság jelentése a 103. – 105. üzletevekről. Bpest. 1947. Az 1947. júliusi közgyűlés előterjesztése.

²⁷ A Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank 1944–1945–1946. üzleti jelentése. Bpest. 1947.

A stabilizációt követően tehát a nagybankok változatlanul nem támaszkodhattak saját és betétként gyűjtött tőkéikre, hanem elsősorban a Nemzeti Bankot kellett igénybe venniük. A betétképződés ugyanis, mint az előbb idézett jelentésekből kitűnik, nagyon lassú volt. A legnagyobb betétállományt a stabilizáció után a Hitelbank gyűjtötte. Ez a pénzügyi intézet rendelkezett egy-maga az összes budapesti pénzügyi intézetnél felhalmozott betétállománynak eleinte mintegy felével, de 1947 tavaszán is kb. egyharmadával. Ennek ellenére a Hitelbank betétállománya is igen alacsony, s még 1946 végén is a kihelyezéseknek csak alig több mint egyharmadát fedezhette.²⁸ A többi bank helyzete azonban jóval kedvezőtlenebb volt:

A budapesti pénzügyi intézeteknél elhelyezett²⁹

	takarék	folyószámla	összes	kihelyezések	betétek a kihelyezés %-ában
	betét				
	millió Ft-ban				
1937 december	2312,7	2304,1	4616,6	3812,6	121,1
1946 augusztus	12,1	38,7	50,8	309,6	16,4
1946 december	56,3	224,0	280,3	1124,1	24,9
1947 március	80,7	323,7	404,4	—	—
1947 július	—	—	505,4	1549,7	32,6

²⁸ K. G. L. Hitelbank. üzleti jelentések. Üzleti jelentés az 1944. január 1-i 1946 dec. 31. időszakról.

A Hitelbank			
	takarék és folyószámlabetét állománya	kihelyezései	betétek a kihelyezések %-ában
	millió forintban		
1946. augusztus 31.	24,1	111,1	21,7
1946. szeptember 30.	42,0	165,2	25,4
1946. október 31.	54,5	208,8	26,1
1946. november 30.	75,0	234,4	32,0
1946. december 31.	101,0	273,2	36,9

²⁹ A Magyar Nemzeti Bank (a továbbiakban: MNB) havi közleményei. 1947. 11—12. sz. 568. l.: M. G. I. 54. sz. helyzetjelentése 15. l. alapján. 1947 júliusra vonatkozóan a betétállomány bontott adatai nem állnak rendelkezésünkre, az utolsó bontott adat májusra vonatkozik, amikor az összesen 489,3 millió Ft-os betétállományból 110,0 millió esett a takaréknak, 379,3 millió a folyószámlabetétekre. A táblázat adatai nem foglalják magukban a postatakarékpénztárnál elhelyezett, 1946 augusztusában 26,5, decemberében 114,2, 1947 májusában pedig 182,3 millió Ft-os betéteket. A táblázat csak a budapesti pénzügyi intézetek adatait tartalmazza. Felmerülhet a kérdés, hogy a vidéki pénzügyi intézetek sűrű hálózata vajon nem szívtak-e fel tetemes összegeket. A tények azt mutatják, hogy míg a vidéki pénzügyi intézetek betétállománya 1937 végén meghaladta az 1 milliárd forint értékét, vagyis a budapesti intézetek betétállományának mintegy egyötödét tette ki, addig 1946 végén 35, 1947 májusában pedig valamivel több mint 60 millió forintot, vagyis a budapesti pénzügyi intézetek betétállományának csak alig több, mint egytizedét. A vidéki pénzügyi intézetek jelentősége tehát a stabilizációt követően elenyésző volt, ami rövidesen a hálózat sorvadásának megindulására, takarékpénztári fúziók, összeolvadások sorozatára vezetett. (A TÉBE 1947. márc. 28-i közgyűlése. Pesti Tőzsde 1947. ápr. 3.; GsT. 1947. VII. sz. 739. l.)

A táblázat adatait vizsgálva mindenekelőtt az tűnik szemünkbe, hogy a betétállomány még egy évvel a stabilizáció után is eltörpül a háborút megelőző évek betétállománya mögött, annak mindössze 10,9%-át tette ki. Ez egyáltalán nem meglepő, mivel a betétállomány felhalmozása hosszú folyamat, s az 1937. decemberi állomány másfél évtized felhalmozásának eredménye. Ezzel egyetlen év betétképződése nem kelhet versenyre.³⁰

A betétképződés tehát egészében csekély volt, s nem képezhette alapját a bankok hitelezéseinek. A háború előtt a betétek összege jóval nagyobb volt, több mint egyötöddel meghaladta a kihelyezések összegét, 1946–47 folyamán viszont a betétektől a hiteleknek kezdetben egy hatodát, de 1947 nyarán is csak közel egyharmadát elégítették ki.

Nyilvánvaló tehát, hogy a bankok saját tőke- és betétállománya nem szolgáltatott alapot ezen intézetek önálló funkcionálására. A hitelek túlnyomó részét — akár az inflációs időszakban — a Nemzeti Bank hiteleinek közvetítése tette ki. Ezt már önmagában az a tény is világosan dokumentálja, hogy a magánbankok a stabilizációt közvetlenül követően mintegy hatszor, de 1947 nyarán is háromszor több hitelt folyósítottak, mint amennyi pénz rendelkezésükre állt. A betétállomány és a hitelezések közötti különbséget a Nemzeti Bank viszontleszámitolás útján nyújtott hitelei képezték. E pontnál azonban még egy mozzanatra kell felhívni a figyelmet. A Nemzeti Bank által rendelkezésre bocsátott tőkék szerepe még az előbbi statisztikák nyújtotta képnél is nagyobb volt. Ebből a szempontból érdemes utalnunk a betétállomány összetételének kérdésére. Mint előző táblázatunkból látható, a betétállományon belül a takarékbetétek aránya elenyészően kicsiny volt, 1947 tavaszán az összes betéteknek csak kereken 20%-át képezte. A háború előtt viszont a takarékbetétek a betétállomány felére ruhtak. Feltűnő tehát a folyószámlabetétek viszonylag magas aránya. A bankok betétállományát a vállalatok bankoknál elhelyezett betétei töltötték elsősorban fel. Ez a stabilizációt követően, a vállalatok nagymérvű pénzhánya közepette meglepően hat. S természetesen nem is arról van szó, mintha a vállalatok olyan tőkemennyiségekkel rendelkeztek volna, hogy azok egy részét tartósan bankban tarthatták. A folyószámlabetétek magas összege abból adódott, hogy a vállalatok a kézhezkapott hiteleket természetesen nem költötték el azonnal a kézhezvétel napján vagy hetében, s ezeket az összegeket bankjukban helyezték el folyószámlájukon. Ezekután automatikusan merül fel a kérdés: a vállalatok hiteleinek túlnyomó része milyen forrásokból eredt? A válasz már az előzőekből is nyilvánvaló; a Nemzeti Bank hiteleiből. Ilyen formán tehát a vállalatok a legnagyobbbrészt a Nemzeti Banktól nyert hitelek egy részét fizették be magánbankjaikba, folyószámlabetétjeikre! A magánbankok betétállománya tehát végsősoron a Nemzeti Bank hiteleinek átmeneti kicsapódásából töltődött fel. Ez viszont a magánbankok hitelezési tevékenységét is alapjában meg-

³⁰ Az 1946–47. évi betétképződés önmagában nem is tekinthető jelentéktelennek. A stabilizációs év betétképződése alig maradt el az 1924-es szanálást követő év betétképződése mögött.

1924 augusztusa és 1925 májusa között 187,1, 1946 augusztusa és 1947 májusa között 173,2 millió 1924/25. évi vásárlóerejű aranykorona betét halmozódott fel. Ez annál is jelentősebb eredménynek tekinthető, mivel 1924-ben a stabilizáció időpontjában — amit hivatalosan június végétől, a Nemzeti Bank működésének kezdetétől számítanak — a pénzintézetek már számottevő, közel 78 millió aranykoronás betétállománnyal indulhattak, 1946. augusztus 1-én viszont a pénzintézeteknél semmi betét nem volt. (M. G. I. 54. sz. helyzetjelentése. 7. 8. l.)

határozta. A Nemzeti Bank ugyanis, a stabilizációs hitelpolitikának megfelelően, hiteleit rendkívül rövid lejáratúval folyósította. A Gazdasági Főtanács még 1946 augusztusában elvként leszögezte, hogy ipari váltóhitelek — a jövőteli szállításokra nyújtott kölcsönöktől eltekintve — 45 napnál hosszabb időre nem adható ki.³¹

A bankok betétállományukból tehát ugyancsak egészen rövidlejáratú hitelek nyújtására vállalkozhattak, és saját tőkéikből nyújtott kihelyezéseiknél is messzemenően a Nemzeti Bank hitelpolitikájától függöttek. Mindezt igen fontosnak tartjuk a nagybankok megítélése szempontjából, olyan tényezőnek, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni, s melynek ismeretében közel sem elegendő a saját tőkéből s a Nemzeti Bank kölcsönökből folyósított hitelek megkülönböztetése a bankok önálló hitelezési szerepének értékelésénél.

Már az eddig elmondottak alapján is nyilvánvaló, hogy a stabilizáció után a nagybankok tevékenysége erősen függött az állami hitelektől. Éppen ez utóbbi tette lehetővé, illetve szükségessé a hitelirányítás és ellenőrzés fokozását. Ezt az összefüggést maguk a tőkés érdekeltségek is meglátták. A Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (TÉBE) 1947 márciusi közgyűlésének előadója is kénytelen volt elismerni: „...az a körülmény, hogy elsősorban, mint pénzforrásra a Magyar Nemzeti Bankra kell támaszkodni, az irányítás szükségességét fokozott mértékben állította előtérbe.”³² A Kereskedelmi Bank 1947 nyarán tartott közgyűlésére készült előterjesztés ugyancsak erre vezetett vissza az állam legerőteljesebb beavatkozási törekvéseit: „...a gazdasági élet mint pénzforrásra eleinte szinte kizárólag a Magyar Nemzeti Bankra volt utalva. Ez az állapot egyébként azóta is nagymértékben fennáll és nem kevésbé vezetett a gazdasági élet gyökeres megváltoztatásához...”³³

Az „irányítás szükségessége” valóban a leghatározottabb intézkedéseket követelte meg. A hitelirányítás mindenekelőtt magának a Nemzeti Banknak a hitelpolitikájára vonatkozott. E téren két alapelv érvényesült. Az első: a szűkre szabott hiteleket nem a bonitás vagy rentabilitás, hanem a produktivitás alapján nyújtották, s a gazdasági élet legfőbb területeire irányították. A Nemzeti Bank hiteleinek legnagyobb hányadát az állami vállalatok vagy államilag ellenőrzött üzemek kapták. A Nemzeti Bank váltótárcája 1947. január 31-én pl. a következő képet mutatta: az állami és közvetett állami szektor hitelei az egész hitelkeret 43,4%-át vették igénybe, a szövetkezetek hitelei további 28,5%-ot, míg a magángazdaságnak csupán az egész keret 28,1%-a jutott.³⁴

Az állami érdekeltségek előnyben részesítése egyben azt is jelentette, hogy a rendelkezésre álló gyér anyagi eszközöket azokba a termelési ágakba koncentrálták, amelyek a gyors ipari helyreállítás szempontjából a legnagyobb jelentőséggel bírtak. A produktív hitelek korlátozása csakis ennek következtében nem vezetett a termelés csökkenésére, sőt a hitelkorlátozások ellenére a hitelek legfontosabb területekre történő irányítása útján sikerült elérni a termelés állandó emelkedését. A stabilizációt követő 12 hónap folyamán az iparnak juttatott jegybankhitelek 66%-át a bányászat, vas-, fém- és gépipar

³¹ A G. F. 1946. aug. 31-i ülésének jkv. P. I. Archivuma. 2/9—9 00018.

³² Pesti Tőzsde. 1947. ápr. 3. dr. György Ernő márc. 28-án elhangzott előadói beszéde.

³³ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1947. jan. 1-i megnyitó forintmérlege és az igazgatóság jelentése a 103—105. üzletévekről.

³⁴ P. I. Archivuma. 2/9—2. Hitel.

nyerte el, vagyis azok az iparágak, melyek a helyreállításban központi szerepet játszottak, melyeknek gyors fejlesztéséhez a népi demokráciának különös érdekei fűződtek, s melyek éppen ezért a legerőteljesebben és legnagyobb mértékben részben már a stabilizáció idején állami kézben voltak, részben pedig — mint még visszatérünk rá — a stabilizációs évben állami kézre kerültek. A hitelek közül még viszonylag jelentős rész — 14% — folyt az élelmezési iparba,³⁵ melynek működése idényhitelek nélkül elképzelhetetlen lett volna, s a leginkább magánkézben levő egyéb iparágaknak már nagyon kevés jutott. A textil- és bőripar pl. a gyáriparnak nyújtott jegybankhitelek mindössze 8%-át használhatta.³⁶

A magánhitelek folyósításánál az egész stabilizációs évben érvényesült a Gazdasági Főtanács bizalmasan kezelt célkitűzése: „A kért magánhitelek elbírálásánál a vállalatokat lehetőleg rá kell szorítani a külföldi vagyonok hazahozatalára és a pénzvagyonok mobilizálására.”³⁷

A Nemzeti Bank hitelpolitikájának *másik* fő vonása — mint már utaltunk is rá — a rövidlejáratú hitelek túlsúlyának biztosítása. 1946 augusztusa és 1947 júliusa között az iparnak folyósított hitelek több mint fele (54%) forgótőke-hitel volt, további 26%-ot a külkereskedelem ugyancsak rövidlejáratú hitelei vettek igénybe, míg az átállítási, beruházási és jóvátételi hitelek az összes hitelkeretnek egyötödét tették ki.³⁸

A valóságban azonban a hiteleknek a folyósításnál nagyobb hányadát kötötték tartósabban le. Az állami kézben levő szénbányászatnak és nehézipari vállalatoknak nyújtott forgótőke-hiteleket részben hosszúlejáratú hiteleként használták fel, egyes esetekben a beruházásokat is formailag forgótőke-hitelekkel finanszírozták, s nem egyszer vállalati deficit kiegyenlítésére használták. Ez részben a hitelek viszonylag nagyobb hányadát immobilizálta. Ennek ellenére általában sikerült a hitelek mobilitását biztosítani, ami annál is fontosabb volt, mivel a rendelkezésre álló alacsony hitelösszegek mellett az égető hiteligényeket csak úgy lehetett valamelyest kielégíteni, ha ugyanazon összegeket visszafizetésük után többször is folyósítani tudták.

A Nemzeti Bank hitelpolitikájának fenti fő jellemvonásai — a hiteleknek a termelés legfőbb területeire, s elsősorban az állami kézen levő ágazatokba irányítása, s a hitelek rövid lejáratú ideje — mivel a gazdasági életnek nyújtott hitelek többségéről volt szó, alapjában befolyásolták a magánbankok és az ipar helyzetét.

A Nemzeti Bank azonban hitelezéseit, mint láttuk, hovatovább egyre inkább a nagy tőkés magánbankok bevonásával bonyolította le. A nagybankok kihelyezéseinek túlnyomó részét az állami pénzék közvetítése képezte. E nagybankok bármennyire is gyengék voltak a tőkés bankok valódi értelmében, bármennyire is elveszítették valódi kulespozíció jellegüket, s a bankvezérek bármennyire nem lehettek a gazdaság tábornokai, — mégis tőkés nagybankok voltak, tehát potenciálisan bennük rejtett mindez a lehetőség.

³⁵ Az élelmezési ipar hitelezése még így is nagyon kedvezőtlen volt. Az iparág kapacitáskihasználása 1946-ban a háború előtti 20–25%-án állt, 1947-ben már 40%-ra emelkedett, holott megfelelő hitelek esetén a teljesítményt 60–70%-ra lehetett volna emelni. A konzervgyárak pl. forgótőkehiány következtetésben több esetben a rendelkezésre álló nyersanyagokat sem tudták felvásárolni. Magyar Ipar 1947. szept. 10.; M. G. I. 54. sz. helyzetjelentése 142. l.

³⁶ M. G. I. 54. sz. helyzetjelentése. 106. l.

³⁷ A GF. 1946. szept. 10-i ülésének jkv. P. I. Archivuma. 2/9–9. 00015.

³⁸ M. G. I. 54. sz. helyzetjelentése. 106. l.

S ha a gazdaság sajátos átmeneti szerkezetében számolni kellett a tőkés érdekeltségük létevel, be kellett kapcsolni, fel kellett használni ezeket, mivel felszámolásukra a viszonyok még nem érlelődtek meg, e felhasználás és bekapcsolás — a NEP-politika jellegzetes megnyilatkozásaként — az erős, felszámolás felé tendáló ellenőrzés, korlátozás jegyében történt. A nagybankok, miközben saját eszközeik hiányában az állami pénzeket közvetítették, kezüket, lábukat bénító béklyókba kerültek. A hitelek — melyeknek kétharmadrésze még a bankok számára legkedvezőbb periódusban is állami pénz volt — folyósítását változatlanul a Tárcaközi Hitelvéleményező Bizottság irányította. Ezen bizottság összetétele természetesen a stabilizáció után is magán viselte a koalíciós időszak bélyegeit, összetétele nem volt feltétlen biztosíték a szigorú hitelpolitikai elvek érvényesítésére. A hitelezés egész rendszere azonban biztos alapot teremtett a kívánt hitelpolitika megvalósítására. A Gazdasági Főtanács 1946. szeptember 5-i ülésén elfogadott döntés értelmében ugyanis a magánhitelek engedélyezésénél a Tárcaközi Hitelvéleményező Bizottság csak a 25 000—250 000 forintig terjedő hitelekről döntött.³⁹ A 250 000 forint feletti hiteligényt csak a pénzügyminiszter és a Gazdasági Főtanács főtitkára jóváhagyásával lehetett kielégíteni. Amennyiben ez utóbbiak a hitelezés ellen foglaltak állást, a Főtanács döntése elé vitték az ügyet. Az 1 millió forintot meghaladó hitelekről pedig eleve a Gazdasági Főtanács dönthetett. A hitelek ellenőrzése tehát gyakorlatilag a Gazdasági Főtanács kezébe került.⁴⁰

Ebből a rendszerből csak igen kevés, s a kérdés elbírálásának szempontjait semmiképpen sem meghatározó kibúvót találhattak. A stabilizáció első hónapjai után azonban — mint láttuk — elsősorban a vállalatok folyószámla betéteiből, kereskedők, kis- és középtőkések befizetéseiből, megtakarításokból lassan megindult a nagybankok betétképződése is, s a hitelek irányításánál már ezzel is számolni lehetett. Az államilag folyósított hitelek irányítása mellett december közepén a kötött állami irányítást már a saját betétállományból származó bankhitelekre is kiterjesztették. Ezt november és december folyamán mindenekelőtt a bankok betétállományának jelentős, mintegy 100 millió forintot érő váltók visszaváltása útján történő megcsapolása előzte meg.⁴¹ A decemberben életbeléptetett rendelkezések értelmében azután a

³⁹ A Tárcaközi Hitelvéleményező Bizottság tevékenységét egyébként a Gazdasági Főtanács közvetlenül irányította, s fontosabb elveit előírta. 1947 januárjában pl. a GF.: „Felszólítja a THB-t, hogy váltók prolóngálásához csak rendkívül indokolt esetekben járuljon hozzá. Mivel pedig megállapítható, hogy a váltóadósok a hitelek lejáratát nem veszik komolyan, a váltóovatolási rendszert újra életbe kell léptetni!” (A GF. 1947. jan. 15-i ülésének jkv. P. I. Archívuma. 2/9—16. 00135.)

⁴⁰ A GF. 1946. szept. 5-i ülésének jkv. P. I. Archívuma. 2/9—9. 00016.

A SzDP. gazdaságpolitikai osztályának jelentése már 1946 tavaszán leszögezi: „A hitel ellenőrzése ma már teljesen a gazdasági főtanács főtitkársága kezeibe került.” P. I. Archívuma. 253/1—104. A SzDP. gazd. pol. oszt. 56. sz. jelentése. 1946. máj. 27.

⁴¹ November folyamán a forgalomban levő pénzmennyiség korlátozása tette szükségessé az újabb hitelrestríktív intézkedéseket. A Nemzeti Bank által viszontleszámlálás útján a magánbankok rendelkezésére bocsátott hiteleket korlátozták: viszontleszámlálási kötelezettségeiket 30 millió forint összegű váltóanyag soronkívüli, valamint a hónap folyamán lejáró további 27 millió forint értékű váltó amúgyis esedékes visszaváltásával tartoztak csökkenteni. Ezt az összesen 57 millió forintot a pénzintézeteknek ún. likvid eszközeiből, betétekből, kihelyezésekből kellett finanszírozní. Decemberben újabb hitel-volumen csökkentő intézkedésekre került sor. A hónap végéig a bankokat további 42 millió forint összegű váltók visszaváltására kötelezték. (A MNB havi közleményei. 1946. 10—12 sz. 217. l.)

bankok saját eszközökből csak a mindenkori betétszaporulat 1/3-át fordíthatták szabadon megválasztható hitelek folyósítására, míg a 2/3 részt a Tárcaközi Hitelvéleményező Bizottság által javasolt hitelcélokra kellett folyósítani. A saját tőkéből eszközölt bankhitelek nagyobb része tehát közvetlen állami irányítás alá került, s így a pénzintézetek szabadabb mozgását a lassan gyülemelő betétállomány sem hozhatta meg.⁴² „A hitel restriktcióval kapcsolatos igen súlyos és az intézeteket rendkívül hátrányosan érintő intézkedések ellen-súlyozására a TÉBE vezetősége felhatalmazást kap — döntött a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének 1947. január 2-i teljes ülése —, hogy kezdeményezzen a pénzügyi hatóságoknál olyan megbeszélést, amely az egész hitelkérdés revízióját célozza és amely lehetővé tegye a gazdasági életnek az eddiginél szabadabb mozgását.”⁴³ A hatástalan tiltakozás azonban további korlátozások, a saját betétállományból folyósított hitelek még erősebb állami irányítása követte.⁴⁴

A stabilizációs pénz- és hitelpolitika tehát, amikor a legszigorúbb deflációs eszközökkel és ennek megfelelő állami irányítással védte a pénz értékállóságát, egyben a tőke erőteljes korlátozását valósította meg. E politikával egyszerre több és nagy eredményeket sikerült elérni. A hitelkorlátozással mindenekelőtt útját állták a gazdasági élet tényleges szükségleteit meghaladó mennyiségű pénz forgalombakerülésének. Miután — a stabilizáció első hónapjait követően — a bankjegykibocsátás egyik legfőbb útja éppen a hitelpolitikával függött össze, a hitelkorlátozó intézkedések a pénz-elértéktelenedés elleni gazdasági harc egyik fő fegyverét képezték.

Ugyanakkor azonban a defláció és hitelkorlátozás a gazdasági élet tőkeellátottságát a minimálisra szorította. A Gazdaságkutató Intézet számításai szerint a gyáripár tőkeellátottsága 1946–47-ben az 1938. évének csak 58,6%-án állt, s alig haladta meg a két világháború közötti legmagasabb tőkeellátási szint — 1928-ban — egyharmadát.⁴⁵ A kedvezőtlen tőkeellátás hatására azonban a tőkések a rejtett tőkeforrások maximális kiaknázására kényszerültek,

⁴² A MNB gazdasági helyzetjelentése a bankvezetőség részére. 1946. dec. 15. Országos Levéltár. Külügyminisztérium. (A továbbiakban: O. L. Küm.) Békeelőkészítő O. III/1, 74/26.; M. G. I. 54. sz. helyzetjelentése 9–10. l.

Az 1/3 részt, amelyből az ellenőrzés nélküli, szabad hitelek folyósították, nostro-nostro keretnek nevezték, szemben a saját eszközökből származó, de államilag irányított hitelkerettel, amely a nostro-alapkeret elnevezést viselte. Ha a bankok a Tárcaközi Hitelvéleményező Bizottság javaslatának a nostro-alapkeret vonatkozásában nem akartak eleget tenni, akkor a megfelelő összeget a Nemzeti Bankban giró-számlán helyezhették el. A pénzeszközök tehát mindenképpen az állam rendelkezésére álltak.

⁴³ K. G. L. Hitelbank. 230. cs. A TÉBE 1947. jan. 2-i teljes üléséről készült jelentés.

⁴⁴ 1947 februárjában a nostro-nostro keret felső határát az eddigi 1/3-os arány helyett abszolút összegben határozták meg. Ezt az összeget a bankok túllépheték ugyan, de az esetben az államilag irányított nostro-alapkeret hiteleit is növelni kellett, mégpedig a szabad nostro-nostro hitel minden további 1 forintja után 2 forint nostro-alapkeret hitelt kellett folyósítani. 1947 júliusában azután a 2 : 1 arányt 3 : 1-re módosították. (M. G. I. 54. sz. helyzetjelentése. 9–10. l.)

⁴⁵ A Gazdaságkutató Intézet számításokat végzett a termelési érték, árak, adók és egyéb közterhek stb. figyelembevételével a „tőkeszolgálat ellátására fennmaradó összegekről” a gyáripárban. A kialakított indexszámok tanúsága szerint a legkedvezőbb tőkeellátottság — 1925 és 1947 között — 1928-ban volt. Ezen év tőkeellátottsági színvonalát 100-nak tekintve, az 1933. évi index 60,3, az 1943. évi 73,37, az 1946/47. évi pedig csupán 36,3. Az 1938-as színvonalat 100-nak tekintve, az 1946/47-es tőkeellátottság szint-indexe: 58,6. (Adatok a magyar gyáripár konjunkturális helyzetének megítéléséhez [1925–1943 és 1946/47]. A M. G. I. Közleményei. 6. füzet. 1947. nov. 15–16. l.)

s a gazdaság legkülönbözőbb területein felgyülemlett tőkéket az ipar, a termelés felé terelték. A bankok szabad hitelkeretét (nostro-nostro keret) igen erősen igénybe vették a forgótőkehiánnyal küzdő termelő üzemek. Sőt, a nagybankok érdekeltségébe tartozó iparvállalatok az állam által már megszavazott hitelekre bankjaik saját keretének terhére előlegeket vettek fel, de gyakran kosztkamatra adott pénzek igénybevételére is kényszerültek.⁴⁶ A kereskedelemben az infláció alatt felhalmozódott tőkéket a hitelirányítás segítségével lehetett mozgósítani, s az ipar felé terelni. Az állam ugyanis egyes iparágak esetében, ahol ismeretes volt, hogy az iparhoz kapcsolódó kereskedelmi hálózatban tőke-készletek vannak, így pl. a textilipar esetében, hitelzárlatot alkalmazott. Ezekben az iparágakban tehát a gyárak nem jutottak hitelhez, s így forgótőkeszükségletüket a termelés megindításában érdekelt kereskedelemből biztosították kereskedői előlegek felvétele formájában. Ezek az ágazatok csak a későbbi hónapokban, s akkor is nagyobb nyersanyagkészletek igazolása esetén juthattak hitelhez.⁴⁷

A legkülönbözőbb rejtett tőkék is a termeléshez kapcsolódtak. A deflációs politikával tehát a tőkék megfelelő átcsoportosítását is sikerült elősegíteni.

A pénz- és hitelpolitika bemutatott rendszerének további eredményei már a tőke korlátozásához kapcsolódnak. A hitelezés rendszerének leírásakor már bemutattuk, hogy a stabilizációs hitelpolitika miként vezetett a szigorú bankellenőrzés kiépítéséhez. Most azonban ki kell egészítenünk az eddig rajzolt képet.

A hitelpolitika ugyanis nemcsak a nagybankok teljes állami ellenőrzését és irányítását mozdította elő, hanem a gyáripar ellenőrzését és az ipari tőke korlátozását is. A vállalatok ugyanis, számukra kedvezőbb esetben állami hitelhez jutottak, s így biztosították forgótőkeszükségletüket. A hitelek visszafizetése azonban az állandóan szorító pénz- és hitelhiány közepette nagy nehézségekbe ütközött. A vállalatok tehát igyekeztek minél tovább maguknál tartani az állami pénzeket, s nem egyszer fizetési zavarba jutva újabb hitelekért folyamodtak. A vállalatok pénzügyi függőségbe jutottak az államtól. E kérdés azonban a pénz- és hitelpolitikáról már a legközvetlenebbül átvezet az ár- és adópolitika kérdéseire, azok tárgyalása nélkül nem világítható meg.

A stabilizáció eredményeinek megőrzéséhez a deflációs pénzpolitika és hitelkorlátozás mellett az árak alakulására is gondosan ügyelni kellett. A deflációs politika már önmagában is megkövetelte az árszínvonal stabilitását, sőt a stabilizációkor kialakított árak csökkentését. A pénz- és hitelpolitika közvetve automatikusan is bizonyos árcsökkentő hatást gyakorolt, hiszen — különösen az első hetekben — még a rendelkezésre álló árukészletekhez képest is nagyon kevés pénz volt forgalomban. Egyes területeken, melyeken a kereslet gyenge volt, az árak önmaguktól is visszaestek. Augusztus végén

⁴⁶ A konzervipar pl. 1947-re 63 millió forint hitelt igényelt, ebből a G. F. 29,1 milliót szavazott meg, a ténylegesen folyósított összeg azonban végül is mindössze 14,5 millióra rúgott. Mivel a 100–120 milliós termelési volumen kb. 15%-os meghitelezése teljesen elégtelen volt, s így a gyárak minden tartalékukat felélték, „... igen gyakran még kosztpénzeket is igénybe véve, tehát rendkívül súlyos kamatteherrel megterhelve teremtettk elő a véleményük szerint szükséges tőkéket.” (P. I. Archívuma. 2/9–69. 06070. 1948. jan. 29-i feljegyzés).

⁴⁷ P. I. Archívuma. 2/9–5 0380. Csikos-Nagy Béla kézírata.

pl. a téglá ára 40%-kal, a len- és gyapjúszövetek ára 40, illetve 30%-kal volt olcsóbb a hivatalos előírásnál.⁴⁸ A pénz- és hitelpolitika átirányító szerepével azonban egyáltalán nem lehetett megelégedni, annál is kevésbé, mivel a gazdaságot fokozatosan feltöltötték pénzzel, s ha a defláció az egész stabilizációs évet jellemezte is, a pénzhány már nem volt olyan mérvű mint eleinte. Az árszínvonal stabilitása, az árukészletekkel történő egyensúlyban tartása viszont a pénz értékállóságának döntő feltételét képezte. Az állami árszabályozás szigorú rendszerére volt szükség. A stabilizációs árrendszert az előkészítés hónapjaiban az Anyag- és Árhivatal dolgozta ki. Ez a szerv széles hatáskörrel rendelkezett. A nyersanyag- és árukészletek nyilvántartását, elosztását irányította, de továbbra is feladatkörében maradt az árak szabályozása is. Az Anyag- és Árhivatal, melynek élén a kiskgazdapárt kívánságára Varga István állott, a stabilizáció biztosítására alkalmas ipari árszínvonalat úgy igyekezett szabályozni, hogy az árak a tőkés gazdaság belső tőke-felhalmozását lehetővé tegyék. Éppen ezért már a stabilizáció idején elfogadta a fenti elveknek megfelelő — a Hivatal által kiadott kalkulációs sémákon alapuló — GYOSZ árkalkulációkat. A stabilizációt követően pedig a vállalatok tőkés rentabilitási érdekeit szem előtt tartva nem törekedett az ipari árszínvonal további süllyesztésére. Sőt a későbbiekben többször is hozzájárult különböző áremelésekhez, s általában nem gyakorolt szigorú árellenőrzést. Az Anyag- és Árhivatal tevékenységében kétségkívül szerepet játszottak a kiskgazdapárt szoros kapcsolatai a Hitelbankkal, s általában a tőkés körökkel, sőt a Hivatal fontos beosztású tisztviselői nem egyszer személyesen is ápoltak ilyen kapcsolatokat.⁴⁹ Az Anyag- és Árhivatal vezetésének elvi alapja azonban általában — egész tevékenysége ezt tükrözi — a stabilizációnak és a tőkés gazdaság, a tőkés vállalatok rentabilitásának egyidejű biztosításában határozható meg. Ennek megfelelően a Hivatal nem zárkózott el az újabb és újabb, időközben jelentkező áremelő tényezők figyelembe vétele elől. Már pedig ilyen tényezők bőségesen jelentkeztek. A nyersanyagárak a világpiacon általában erőteljesen emelkedtek. 1946 júliusától 1947 júliusáig például az Egyesült Államokban az árszínvonal 31%-kal emelkedett, s a magyar behozatal ár-indexe kb. 20%-kal nőtt.⁵⁰ Egyes döntő nyersanyagok ára — vasérc, koks — már a stabilizáció idején magasabb volt a kalkulációban figyelembe vett szintnél.⁵¹

A bór bel- és külföldi ára 100%-os, a műselyemé ugyancsak 100%-os, az ócskavasé 33%-os különbözetet mutatott minden esetben a belföldi árak terhére.⁵² Az Anyag- és Árhivatal egyik 1947 májusi feljegyzése szerint a nyersanyagok ára jóval nagyobb mértékben emelkedett, mint ahogyan az

⁴⁸ Rákosi: i. m. 320. l.

⁴⁹ A Hitelbank levéltárából idézzük fenti megállapításunk illusztrálására a következő bizalmas feljegyzést: „Dr. G. Gy. az Ár- és Anyaghivatal miniszteri osztálytanácsosa, aki az összes mértékdadó bizottságokban benn van, fel fog hívni rám való hivatkozással. Kéri, hogy adjunk 20 000 forint üzemi hitelt a Tricolux kötszővő üzemnek. Nagyon kérlek, ha csak egy mód van rá, csináljuk meg, már azért is, mert Wolfnerék teljesen kilátástalannak látszó 100 000 dolláros importüggyét, melyet már elutasítottak kéréssemre keresztülvitte és egyebekben is nagyon készséges, rendes, tisztességes ember.” (K. G. L. Hitelbank. 228. sz. 1946. dec. 19. bizalmas feljegyzés Neményi igazgatóhoz.)

⁵⁰ *Ausch Sándor*: Az 1945—46. évi infláció és stabilizáció. Bpest. Kossuth Kiadó. 1958. 167., 168. kk. l.

⁵¹ M. G. I. 54. sz. helyzetjelentése. 120. l.

⁵² P. I. Archivuma. 2/9—10. 00381.

árkialakításnál alapul vették. A külföldi áraknál legfeljebb 100%-os emelkedést tételtek fel, holott egyes nyersanyagok ára a valóságban 3–5-szörösre emelkedett 1939 óta.⁵³ Lényegesen emelkedtek a munkabérek is — melyeknek tárgyalására később még visszatérünk —, s a megállapított árszínvonalal szemben a bérhányad egyre növekedett. Az öt legnagyobb nehézipari vállalat esetében pl. 1947 nyarára a bér- és szociális terhek a termelési értékeknek csaknem 70%-át tették ki.⁵⁴ Rendkívül jellemző, hogy csupán hat hónap leforgása alatt, 1947 második felében egyetlen textilgyár esetében a következő áremelő tényezők érvényesültek: a vegyszerek ára 11, a munkabérek 15, a szénárak 31%-kal emelkedtek.⁵⁵

Ezen áremelő tényezőket természetesen részben ellensúlyozta, egyes ágazatokban messzemenően kiegyenlítette a kapacitás növekvő kihasználása révén bekövetkező önköltségesökkenés. Nem egy területen azonban a még fennálló nyersanyaghiány vagy egyéb okok következtében a termelői eredmények kihasználási foka nem emelkedhetett lényegesen. A tőkés rentabilitás elveiből a belső tőkefelhalmozás szükségességéről történő kiindulás⁵⁶ alapján az áremelés irányába ható tényezőket az Anyag- és Árhivatal méltányolni akarta.

A MKP árpolitikai törekvései azonban nem egyeztek az Anyag- és Árhivatal intencióival. A kommunista gazdasági szakemberek álláspontja szerint a pénz értékállóságát s a tömegek életszínvonalát nem szabad veszélyeztetni a tőkés rentabilitás érdekei miatt, s áremelkedéseket semmiképpen sem lehet engedni. Sőt, a magasabb, a GYOSZ kalkulációk alapján kialakított árak nem ösztönöznek eléggé a termelés fokozására. A többtermelést éppen az alacsony árszint ösztönzi, mivel alacsony árak mellett a tőkés vállalatok egyetlen lehetősége a rentabilitás biztosítására a kapacitás minél nagyobb kihasználása, a termelés mennyiségi fokozása.⁵⁷ A MKP már a stabilizációt követően fellépett az árcsökkentések érdekében. A Szanálási Bizottság október eleji ülésein több alkalommal is elvi döntést hozott: „A munkásság és a parasztság számára fontos közszükségleti cikkek és ipari alapanyagok árának leszállítására nagy előretörést kell tenni és utána az árcsökkentésre irányuló kampányt beszűkíteni.”⁵⁸ Ezen intézkedéssel kívánták a tőkés érdekeket helyenként szemmel láthatóan méltányoló árrendszert korrigálni. Néhány nappal később valóban elhatározzák, hogy a Gazdasági Főtanács útján az Anyag- és Árhivatal fel kell szólítani: Tegyen előterjesztést több cikk árának lényeges, 20–30%-os leszállítására.⁵⁹ A MKP vezetői nyilvános fórumokon is támadták az Anyag- és Árhivatal politikáját, s tömegeket mozgósítottak az árcsökkentés, természetesen népszerű, követelése érdekében. „Szükséges

⁵³ P. I. Archívuma. 2/9—18. 00189. Az Anyag- és Árhivatal 150 345/1947. sz. feljegyzése. 1947. V. 5.

⁵⁴ P. I. Archívuma. 2/9—20. 00490. A NIK pénzügyi helyzete.

⁵⁵ Országos Árhivatal (a továbbiakban: O. Á.) Irattára. 12. cs. H-95. Jelentés az Óbudai Fehérfő-festő és impregnáló gyár r. t. vizsgálatáról. (Az Országos Árhivatalban megmaradt az egykori Anyag- és Árhivatal irattárának egy része.)

⁵⁶ Az ugyancsak Varga István irányítása alatt álló Gazdaságkutató Intézet többször idézett kiadványában megállapítja: „Tekintetbe véve a hitelszervezetek korlátozott hitelnyújtási képességét is, a vállalatok tőkeállományuk fejlesztése tekintetében főként önerejükre vannak utalva.” (M. G. I. 54. sz. helyzetjelentés 13. l.)

⁵⁷ A MKP fenti álláspontjára lásd: P. I. Archívuma. 2/9—10. 00113.

⁵⁸ A Szanálási Biz. 1946. okt. 2-i ülésének jkv. P. I. Archívuma. 2/9—23. 0033.

⁵⁹ A Szanálási Biz. 1946. okt. 8-i ülésének jkv. uo. 00205.

továbbá, hogy ne csak beszédeket halljunk az árak leszállításáról, hanem... előre megszabott idő alatt, lehetőleg november 15-ig megtörténjék a legfontosabb iparcikkek árának leszállítása. Az Anyag- és Árhivatalnak három hónap állott rendelkezésére, hogy felülvizsgálja az árkalkulációt, ideje már cselekedni... Az ipari árak leszállításával kapcsolatban revízió alá kell venni az árrést, a haszonkulcsot is.”⁶⁰

A stabilizációt féltő, ún. forintvédőbizottságok valóságos népi árellenőrzést gyakoroltak, s a munkástömegek gazdaságpolitikát irányító fellépésére támaszkodva az év utolsó hónapjaiban a stabilizáció során megállapított árakat végül is a kormány intenciói alapján fokozatosan felülvizsgálták, s számos ipari árat 10–30%-kal leszállítottak.⁶¹

A villanyáram árat pl. 20, a bórét 10, a benzinét 50%-kal csökkentették,⁶² végül is a stabilizációs árszínvonal 1946 végére valamelyest átlagosan is csökkent. 1946. december 31-én — az augusztus 31-i árszintet 100-nak tekintve — a mezőgazdaság és állattenyésztés árindexe 97,9, a mezőgazdasági iparé 96,4, az egyéb iparcikkeké 99,8, az összes áruk átlagában 98,7 volt.⁶³ Ezeket a korrekciókat tehát az időközben is ható áremelő tényezők ellenére az augusztus eleji árakhoz képest hajtották végre. Nem egy esetben sikerült tehát keresztülhúzni azokat a törekvéseket, hogy a tőkés rentabilitás érdekeit figyelembe véve, az Anyag- és Árhivatal jóváhagyásával magasabb árak maradjanak fenn. Az áremelő tényezők, nevezetesen a világpiaci nyersanyagárak, valamint a bérek erőteljes emelkedése azonban 1947 első felében már oly erőteljesen jelentkeztek, hogy árcsökkenésekről nem lehetett szó, sőt az árak emelkedése is elkerülhetetlenné vált. A tömegtámogatással keresztülvitt árcsökkentő politika érvényesítése az árak emelkedését fékezte. Az összes áruk ára 1947 májusának végére átlagosan ugyan több mint 20%-kal emelkedett, ez azonban nem elsősorban az ipari árak növekedésének következménye volt. A leggyorsabb emelkedést a mezőgazdasági cikkek árai mutatták. A stabilizáció időpontjában a termelés színvonalának megfelelően s a parasztság reáljövedelmének szabályozása érdekében a mezőgazdasági árakat az ipari árakhoz képest alacsonyabban állapították meg, vagyis agrárrollót alakítottak ki. A mezőgazdasági és ipari árak közötti rés — mely augusztusban 27,8% volt — az agrár cikkek rovására 1946 decemberéig még növekedett (29,3%). Ez a helyzet azonban nem volt fenntartható. E kérdés megítéléséhez az agrár-áralakulás két döntő mozzanatára kell utalnunk. Az agrárárak alakulásában alapvető szerepet játszott a mezőgazdasági termelés helyzete. Márpedig a stabilizáció utáni időszak ebből a szempontból nagyon kedvezőtlen volt. Az 1946., majd 1947. évi súlyos aszályok katasztrófálisan rossz gabona- és takarmánytermést eredményeztek. A rendelkezésre álló termékmennyiségek igen kicsinyek voltak, s ez önmagában is aláásta a mezőgazdasági árak alacsonyan tartásának törekvését. Az alacsony árakat két okból sem lehetett fenntartani. Ez részben a készletek elrejtésére, a feketepiac fellendítésére vezethető,

⁶⁰ Gerő Ernő 1946. okt. 30-i rádióbeszéde. *Gerő Ernő*: Harcba a szocialista népgazdaságért. 195. l. — Rákosi Mátyás már 1946. aug. 31-i rádióbeszédében is támadta az Anyag- és Árhivatalt, melynek hibájából az iparcikkek ára túl magasban nyert megállapítást. (*Rákosi*: i. m. 320. l.)

⁶¹ Az Anyag- és Árhivatal 150 345/1947. sz. feljegyzése. 1947. V. 5. P. I. Archivuma. 2/9—18. 00189.

⁶² P. I. Archivuma. 2/9—10. 00113.

⁶³ GsT. 1947. VII. sz. 326. l.

s alapján veszélyeztette volna a stabilizációt. Másrészt viszont az érdekelt-ség megszüntetésével kiölte volna a parasztság termelő kedvét és a mezőgazda-sági termelés még súlyosabb visszaesésével fenyegetett. Volt azonban a kér-désnek egy rendkívül fontos politikai oldala is. Az alacsony árszínthez való merev ragaszkodás veszélyeztette volna a parasztsággal való osztályszövetség megszilárdítását, ami pedig a hatalomért vívott harcban központi jelentő-séggel bírt. A Kommunista Párt e tényezőket mérlegelve foglalt állást a mező-gazdasági árak emelésének engedélyezése mellett. 1947 elejétől az agrár-árak sorozatos felszabadítása következtében szabadabb utat engedtek a kereslet és kínálat játékanak, s ez azonnal az árak emelkedésére vezetett. Jellemző módon, igazolva, hogy a MKP helyesen járt el, amikor a Gazdasági Főtanács útján ezen árpolitikát kezdeményezte, éppen a kisgazdapárt volt az, amely az agráráremelkedést politikai presztizs okokból támadta. 1947 januárjától a tojás, burgonya, tavasszal a kukorica, baromfi, nyáron a sertéshús és zsír árát szabadították fel, s ennek hatására az 1946. december 31-én még az augusztusi szint 97,9%-án álló agrárárak március végére már 122,1-re, május végére pedig 148,2-re ugrottak. Az agrárolló márciusra már csupán 14% körül állt, s májusra gyakorlatilag megszűnt. 1947 júniusára már egyenesen ipari olló alakult ki, s az áralakulás ezen tendenciája a további hónapokban sem változott, 1948 tavaszára az ipari olló nyílása már 11%-ot tett ki.⁶⁴

Az 1947 nyaráig bekövetkező áremelkedések legfőbb tényezőjét tehát a mezőgazdasági árak növekedése képezte. Emelkedett azonban az ipari árszint is. Az ipari árak esetében azonban kétféle ármozgást különböztet-hetünk meg. A mezőgazdasági ipar cikkeinek árait, mivel hazai nyersanyagok felhasználásával készültek, változatlan színvonalon — az 1946 augusztusi árszintet 100-nak tekintve 1947 első felében mindvégig 96,4 — tartották. Az egyéb iparcikkek árai azonban lassan emelkedtek. Az árszint fenntartása érdekében a MKP Gazdasági és Pénzügyi Bizottsága — mely a Szanálási Bizottság helyébe lépett⁶⁵ — még 1947 nyarán, a külföldi nyersanyagárak emelkedésének igen erőteljes jelentkezése idején is olyan értelemben foglalt állást, hogy a külföldi nyersanyagimportból eredő árkiegyenlítési terhet az államnak vállalnia kell, s a nyersanyagárak drágulását a luxuscikkekre kell hárítani. A bizottság a meglevő fogyasztási árszínvonal fenntartása mellett foglalt állást.⁶⁶ Az árak gyorsabb emelkedését tehát mesterségesen vissza-tartották: január—február folyamán az árak még változatlanul az augusztusi színvonal alatt mozogtak, márciustól azonban már valamelyest meghaladták azt, áprilisban 3, május végén pedig nem egészen 9%kal.

⁶⁴ P. I. Archívuma. 2/9—31. 0172. Az agrárolló nyílására vonatkozóan különböző számítások készültek, a Gazdaságkutató Intézet, a Statisztikai Hivatal s a Nemzeti Bank adatai valamelyest eltérnek egymástól, az ármozgás tendenciáját azonban világosan tükrözik. (Vö. pl.: A MNB havi közleményei. 1947. 11—12. sz. 560. l.)

⁶⁵ A MKP Politikai Bizottsága 1946. okt. 16-án hozott határozatot, melynek értelmében az állampolitikai osztály keretében albizottságokat hoznak létre. Ezek között első helyen a Gazdasági és Pénzügyi Bizottságot, amely átveszi az addig működött Szanálási Bizottság ügykörét. A Bizottság tagjai Antos István, Berei Andor, Friss István, Gerő Ernő, Háy László, Kossa István, Rákosi Máttyás és Vas Zoltán voltak. (P. I. Archívuma. 2/9—12. 0324.)

⁶⁶ A Gazdasági és Pénzügyi Bizottság 1947. jún. 3-i ülésének jkv. P. I. Archívuma. 2/9—23. 0062.

Nagykereskedelmi árindex 1939. VIII. 26. = 100⁶⁷

	1946		1947	
	VIII. 31.	XII. 31.	III. 31.	V. 31.
Mezőgazdaság és állattenyésztés	330	323	403	489
mezőgazdasági ipar	384	370	370	370
egyéb ipar	457	456	469	497
összes áruk átlaga	399	394	432	479

Nagykereskedelmi árindex. 1946. VIII. 31. = 100

	1946		1947	
	VIII. 31.	XII. 31.	III. 31.	V. 31.
Mezőgazdaság és állattenyésztés	100	97,9	122,1	148,2
mezőgazdasági ipar	100	96,4	96,4	96,4
egyéb ipar	100	99,8	102,6	108,7
összes áruk átlaga	100	98,7	108,3	120,1

Mint a táblázatok adatai mutatják, a stabilizációs év folyamán jelentős árarány eltolódások következtek be, s az árszint egészében is számottevően emelkedett. Ennek ellenére a kialakított árfront tőkés érdekeknek megfelelő áttörését sikerült megakadályozni. A legszigorúbb árcsökkentő törekvések, az árszínvonal emelkedésének erőteljes fékezése, a különféle áremelő tényezők érvényesülése ellenére, a tőke korlátozásának fontos tényezőjévé váltak.

A szigorú árcsökkentő illetve árrögzítő politika ugyanis egyidejűleg a tőkés vállalatok nagyarányú megterhelésével járt együtt. Az államháztartás egyensúlyának biztosítása érdekében az állami bevételek, s ezen belül elsősorban az adó-bevételek jelentős növelésére volt szükség. Az adók gyors megszerzése és szigorú behajtása a stabilizációs politika fontos mozzanatát alkotta. Az állami bevételek legfőbb csoportját — az 1946—47-es költségvetési évben 55,6%-át — közszolgáltatások képezték, így ezek növelése az államháztartás egyensúlya szempontjából elengedhetetlen volt. S valóban, míg 1946 augusztusában az adóbevételek alig haladták meg a 20 millió forintot, s a következő hónapban is csak 80 millió fölé emelkedtek, az őszi hónapokban s az év végére már a 150, 1947 tavaszára a 170—190 millió forintot is elérték. Az emelkedés ezen mértéke a várakozást messze túlszárnyalta. 1946 augusztusa és 1947 májusa között az egyenes- és forgalmi-adóbevételek az egész költségvetési évre előirányzott 943,7 millió forinttal szemben 1371,5 millió forintot eredményeztek, tehát már 10 hónap alatt több mint 45%-kal nagyobb összeget

⁶⁷ GsT. 1947. VII. sz. 326. l.

Ezzel kapcsolatosan jegyezhetjük meg, hogy a budapesti és vidéki árszint közötti, az infláció idején fellépő egészen szélsőséges különbségek a stabilizációt követően megszűntek, s kiegyenlítődési tendenciák érvényesültek. A Szakszervezeti Tanács Statisztikai osztálya által 1946 augusztusában készített kimutatás szerint a budapesti árakat 100-nak tekintve Sopronban 107,3, Pécsen 100,3, Szombathelyen 104,5, Kecskeméten 96,7, Miskolcon 85,1 volt az árszint indexe. (SZOT Levéltár. 1946. Piros L. főtitkár h. levelezési d. 1946. szept.-i feljegyzés.)

az egész évre tervezettnél.⁶⁸ A stabilizáció nagy sikerét jelentette, hogy a költségvetésben előirányzott 2,45 milliárd forint közigazgatási bevétellel⁶⁹ szemben végül is 3,84 milliárddal, közel 54%-kal több bevétellel zárult a költségvetési év. Ez egyben azt eredményezte, hogy a tulajdonképpeni állami közigazgatás 1946—47-re előirányzott 257 millió deficitje helyett — a kiadások előirányzatát is túllépték, de csak 30%-kal — 175 millió forint felesleg jelentkezett! A költségvetési bevételek azonban csak azért alakultak így kedvezően, mert lehetőség nyílt ún. egyszeri bevételek szerzésére, amelyek pl. többek között a Nemzeti Bank aranykészletének felértékeléséből származtak. De nem kis szerepet játszottak a várározást felülmúló adóbevételek sem. Az adóbevételeknek még az előirányzottnál is jóval nagyobb emelkedése elsősorban a két legfőbb adónem, az egyenes- és forgalmiadó jövedelmek növekedésére alapozódott. Ezen adóbevételek jelentősen meghaladták a háború előtti évek hasonló bevételeit. Az egyenes adók — forintban számítva — 768,1 millió összege közel 200 millióval haladta meg az 1937—38-as költségvetési év egyenesadó bevételeit. A forgalmi adó esetében a többlet közel félmilliárd forintra rúgott! Az összes népesség alapján számított fejátlagot alapul véve 1946—47-ben az egyenesadóbevételek 28, a forgalmiadó jövedelmek pedig 75%-kal haladták meg az 1937—38. évi szintet.⁷⁰

Mindez természetesen a lakosság fokozott adóterhelését jelentette. Az adatok vizsgálata után bizonyos mértékig meglepő lehet, hogy a forgalmi adók terhe jóval nagyobb mértékben emelkedett, mint az egyenes adóké. Ez látszólag ellentét a felszabadulás utáni évek gazdaságpolitikájának tendenciájával, hiszen a forgalmi adók általában a fogyasztótömegeket, az egyenes adók pedig elsősorban a vagyonos osztályokat terhelik. Az egyenes adók növelésére azonban az adott helyzetben kevesebb lehetőség adódott. A nagybirtok felszámolása után az egyenesadók egyik legdöntőbb tételének, a földadóknak emelése a parasztságot sújtotta volna, ami a mezőgazdaság talpraállásával s általában a munkás-paraszt államhatalom jellegével ellentétes, s járhatatlan útnak tekinthető. 1946 augusztus és 1947 május között az egyenesadóbevételeknek csupán kerekén 10%-át tették ki a földadók. Ez a körülmény már eleve szűk határt szabott az egyenesadók növelésének. A legnagyobb tételt, már ti. az egyenesadókon belül, az úgynevezett együttesen kezelt adók képezték, melyek öt — együttesen kivetett és behajtott — egyenesadónemet, a ház-, kereseti-, társulati-, vagyon- és jövedelemtöbblet-adót foglalták magukban.⁷¹ Ezeknek emelésére már a stabilizáció után fontos lépések történtek. A házadó összegét megnövelték, olyannyira, hogy az alacsony lakbérek mellett a háztulajdon többé nem is eredményezett jelentős jövedelmet. A költségvetési előirányzat az előbb felsorolt öt adónem bevételeinek egyharmadát a házadóból kívánta biztosítani. De az ezer forinton felüli jövedelmekre bevezetett erősen progresszív, 10—75%-os jövedelemadó

⁶⁸ Magyar Statisztikai Szemle 1947. 7—8. sz. Egyenesadók és forgalmi adók hozadéka 253, 254. l.

⁶⁹ A közigazgatási bevételeknek majdnem 80%-át a közszolgáltatások képezték, ez utóbbiak legfőbb tételét pedig — 3,05 milliárdból 1,87 milliárdot — az adók tették ki. (A közigazgatási bevételekben az állami üzemek bevételei is szerepelnek, a közszolgáltatásokban az adók, vámok, jövedelmek, illetékek stb.)

⁷⁰ Magyar Statisztikai Szemle. 1947. 11—12. sz. Állami bevételek és kiadások. 438., 446. l.

⁷¹ Magyar Stat. Szemle 7—8. sz. 257. l.

és az 1947 elejétől élethe léptetett, minden 20 ezer forint értéket meghaladó vagyonra kirótt vagyonadó, s általában a felsorolt adónemek szigorú behajtása az egyenesadók lehetséges növelését célozták. Az adóbevételek mindenképpen szükséges fokozása érdekében azonban a forgalmiadók erőteljes emeléséhez kellett folyamodni. Ezt a lépést viszont úgy valósították meg, hogy — mint láttuk — *a szigorúan kötött árak rendszerével egyidőben* adóztatták meg a forgalom minden szakaszát, s így a forgalmiadók terhe csak részben nehezedett a fogyasztó tömegekre, nagyrészt azonban — sajátos módon, s már nem a tőkés adórendszer hagyományának megfelelően — a tőkésekét sújtotta, mivel az árak alacsonyan tartásával a forgalmi adók az ár mind nagyobb hányadára rúgtak, vagyis ezeket részben végül is a profitok terhére vették ki.

A munkások életszínvonalának javítása érdekében ugyanakkor tetemesen megnövelték a tőkésekre nehezedő *szociális* terheket is. 1938-ban a vállalatok által fizetett szociális kiadások nem érték el a kifizetett bérek 10%-át sem. (A Gazdaságkutató Intézet korábbi számításai alapján 9,7%-ot.) A felszabadulás után azonban másként alakult a helyzet. Se téren nemcsak az állam intézkedései játszottak döntő szerepet. Az állami intézkedések a fizetési szabadság, a családi pótlék, a munkásbiztosítás, a munkavállalók adójának munkáltatókra hárítása stb. önmagában is új teher-tényezőként jelentkeztek a tőkések szempontjából. Rendkívül fontos volt azonban a gyári üzemi bizottságok és szakszervezetek szerepe. E testületek a stabilizáció után közel sem rendelkeztek ugyanazzal a hatáskörrel, mint 1945-ben, amikor gyakorlatilag az üzemek, a termelés sorsát is kezükben tartották, szerepük azonban így is meghatározó erejű volt. A gyárak bérkérdéseit, a kapitalizmus egész korszakában elhanyagolt szociális intézményeik pótlását az üzemi bizottságok és szakszervezetek rendkívüli erővel követelték és kényszerítették ki a tőkésektől. A munkásellenőrzés a stabilizáció után is élt, s — mint a későbbiekben még visszatérünk rá — alátámasztotta, kiegészítette, megvalósításra vitte a népi demokratikus államhatalom korlátozó intézkedéseit. Tömegesen állnak rendelkezésünkre az egyes vállalatok és üzemek vonatkozásában 1946 és 1948 között végrehajtott központi revíziós vizsgálatok adatai. Ezekből kitűnik, hogy pl. a Magyar Pamutipar r. t. óbudai telepén 1947 első negyedében csupán a munkabérek után fizetett bérjárulékok a bérek egyharmadát érték el, hasonló volt a helyzet ugyanezen időben az Oriongyárban, vagy a Győri Textilművek esetében 1947 nyarán. A szociális terhek a bérckhez viszonyítva a Láng-gyárban 45, a szénbányászathoz 50%-ot tett ki.⁷² A Gazdaságkutató Intézet 1946—47-re vonatkozó számításai szerint a vállalatok által fizetett szociális kiadások általában is megközelítették a kifizetett bérek 50%-át.⁷³ A vállalatok megterhelésének azonban további fontos tényezői is jelentkeztek. A vasúti tarifák 4,1-es szorzószáma, amely a háború előtti állapotokhoz viszonyítva a szállítást jelentősen megdrágította, a gyárak kiadásait növelte.

⁷² O. Á. Irattára. 12. cs. H-82. A Győri Textilművek forint ármegállapítása. 1947. júl. 29.; H-95. Jelentés a Magyar Pamutipar rt.-nál a kikészítőüzemek vizsgálatáról. 1947. I. fele; 16. cs. I-97. Jelentés az Orion Rádió-, Villamossági és Üvegipari rt.-nál megtartott vizsgálatról; 16. cs. I-15. Vizsgálati részjelentés a Láng Gépgyárnál megtartott árvizsgálatról. 1948; 6. cs. G-40. Revizori jelentés s Salgótarjáni, Dorogi és Tata-bányai szénbányáknál tartott árvizsgálatokról. 1946.

⁷³ Adatok a magyar gyáripár konjunktúrális helyzetének megítéléséhez. (1925—1943 és 1946/47). A M. G. I. közleményei. 6. füzet. 1947. nov. 16. 1.

A vámmentes nyersanyagok korábbi forgalmiadómentességével szemben 20%-ig terjedő vámforgalmiadót írtak elő stb.

Az árszínvonal emelésének megakadályozása tehát együttjárt a vállalatok nagyarányú megterhelésével. Ebben a helyzetben nem tekinthetjük egyszerű síránkozásnak a Gyáriparosok Országos Szövetsége elnökének, Fellner Pálnak a GYOSZ 1947 júniusi közgyűlésén megnyitó beszédében mondottakat: „Ügyszólván naponként raknak részben a kormány, részben az adott viszonyok új és új terheket az ipari termelés roskadozó vállaira, amelyek a páratlanul súlyos adóterheken felül további oly megterhelést jelentenek, amelyek kifelé az ipari árakban jutnak kifejezésre, de amelyek tekintetében az ipar csak pénzberzedő a kincstár részére. Számításaink szerint ma már az ipari árszint 35–65%-a ilyen természetű kiadás.”⁷⁴

Ha a GYOSZ által készített számítások „hivatalból” túlzásokat is tartalmaztak, hogy a gyárak helyzetét kedvezőtlenebbnek tüntessék fel a valóságnál, a valóságnak mindenképpen megfelel, hogy a tőkés rentabilitás szempontjai számos esetben nem juthattak érvényre. Sok gyár, egész iparágak, lényegében a gyáripar legnagyobb hányada a pénzhiány, hitelmegszorítás, kötött árszint és nagy terhek szétfeszíthetetlen gyűrűjébe szorult, s részben deficitessé is vált. A belső tőkefelhalmozás lehetetlensége folytán a vállalatok nagy része felélte készleteit, a hitelek szerzésével kísérlete meg fellépő pénzügyi nehézségeinek áthidalását. A legnagyobb vezető nehézipari vállalatok — közöttük a Weiss Manfréd Művek, a Rimamurányi Vasmű, a Ganz — anyagszállítókkal szemben 62 millió forinttal eladósodtak.⁷⁵ A Hofherr-gyár helyzetét alapjában meghatározta, hogy a stabilizáció alkalmával a mezőgazdasági gépek árait az 1939. VIII. 26-i rögzített árakhoz képest 4,65, illetve 4,35-ös szorzószámmal állapították meg, a kalkuláció felülvizsgálat után azonban 1946 decemberében 3,5 illetve 3,72-es szorzószámot írtak elő. „Már bizonyítottuk — írta a gyár vezetősége a Hitelbankhoz intézett levelében —, hogy a 4,6 szorzóval történő gyártás és a 3,5-ös eladási szorzó azt jelenti, hogy csak 46 millió forintos évi termelésnél 11 millió forint lesz a ráfizetésünk, mely jóslatunk... teljes egészében be is igazolódik.”⁷⁶ A szorzószámok mesterségesen alacsonyan tartására, pontosabban az érvényben levő szorzószámok irreálisára utal, hogy később a vállalatok állami kézre kerülését követően 1948 nyarán a Nehézipari Központ lépett fel a traktor- és traktoralkatrészek árának megállapításánál alkalmazott 3,5-es szorzószám felemeléséért, 5-ös szorzószám megállapításáért. A mezőgazdasági gépek árát 1948-ban végül is 4,5 és 4,2-es szorzószámokkal állapították meg.⁷⁷ Az ármegállapításhoz adódó helyzetet a gyár újabb és újabb hitelek igénybevételel ellensúlyozta. 1947 nyarára, amikor a gyár újabb 2 millió forintos hitelkérelmet nyújtott be a Nemzeti Bankhoz, a Hitelbank által készített feljegyzés szerint: „A vállalat pénzügyi helyzete rendkívül súlyos és a vezetőség már erre a hétre is kritikus helyzet beállításával számolt.”⁷⁸ 1947. április 30-tól szeptember végéig a Hofherr gyár

⁷⁴ Két beszéd. Bpest. 1947. 6–7 oldala. A GYOSZ 1947. jún. 12-i közgyűlésén elhangzott elnöki megnyitóbeszéd.

⁷⁵ M. G. I. 54. sz. helyzetjelentése. 120. l.

⁷⁶ K. G. L. Hitelbank. 273. cs. A Hofherr-gyár 1947. aug. 2-i levele a Hitelbankhoz.

⁷⁷ O. Á. Irattára. 15. cs. I-110. A NIK traktorok és traktorszakozók szorzószámának felemelésére irányuló kérelme; 113 010/1948. Ip. M. sz. rendelet.

⁷⁸ K. G. L. Hitelbank 273. cs. A Hofherr-gyár 1947. aug. 26-i feljegyzése.

eladósodása 10 millió forinttal emelkedett, „...mely elsősorban az önköltségek alatt megállapított eladási árakra vezethető vissza”.⁷⁹ Egy néhány héttel később keltezett feljegyzés pedig arról ad számot, hogy „a hiteleknek visszafizetése — még csak részben is — egyelőre kilátástalannak látszik”.⁸⁰ A legkülönbözőbb egyéb iparágak helyzete is hasonlóan alakult. A Neményi testvérek papírgyára r.t., az ország legnagyobb papíripari vállalata esetében „a hatóságilag megállapított papírárak — mint eddig — most sem fedezik a termelési költségeket. Ennek következtében a vállalat továbbra is folyamatos veszteséggel dolgozik. E veszteség kb. a bruttó forgalom 20%-ára tehető”.⁸¹ A Neményi-papírgyár helyzete az egész iparágra jellemző volt. „Rentabilitás tekintetében a gyárak helyzete katasztrófálisnak mondható. Az ármegállapításnál a nyersanyagok ára a tényleges beszerzési árnál mintegy 40%-kal alacsonyabban vétetett figyelembe, úgyhogy a vállalatok, amelyek az alacsony kapacitáskihasználás folytán amúgy is kedvezőtlen helyzetben vannak, hónapról-hónapra súlyos mértékben fizetnek rá az eladásokra.”⁸²

A magasabb nyersanyagárak, s különösen azok jelentős világpiaci ár-emelkedésének figyelmen kívül hagyása az összes, külföldi nyersanyaggal dolgozó iparágat a legerőteljesebben érintette. A külföldről importált műselyemfonalért pl. 4,9 dollárt kellett fizetni, ugyanezen mennyiség hazai hivatalos ára azonban csak 34 forint volt — holott a hivatalos átszámítás mellett mintegy 55 forint adódott volna —, s az árkalkulációba csak a belföldi ár, s nem a tényleges kiadás költségeit engedték beszámítani.⁸³ Nem volt azonban előnyösebb a hazai nyersanyagok feldolgozása sem. A belföldi juh-tenyésztés ösztönzése érdekében pl. 1947 tavaszán az új nyírású gyapjú árát — ún. zsíros kilogrammonként — 11 forintban állapították meg, ami 58%-os áremelést jelentett. Az áremelést azonban a gyapjúcikkek árkalkulációjánál csak részben engedélyezték, s így a nyersanyag árának emelkedése csak részben hárult a fogyasztókra, másik része viszont a gyárakat terhelte.⁸⁴ Ugyanez vonatkozott a len- és kenderipari vállalatokra is. A Linum lenfonó- és szövőipar r.t., a Pannónia kender- és lenipar r.t. és a Szombathelyi kender- és lenigár r.t. üzletmenetét 1947 első félévében jelentős veszteségek jellemezték. „A veszteség vizsgálata alkalmával megállapítást nyert, hogy annak oka az Anyag- és Árhivatal rossz ármegállapításában található. Ennek helyesbítése érdekében a vállalatok, sőt az egész szakma már hónapok óta eredménytelen küzdelmet folytatott.”⁸⁵ A téglagyárak helyzetéről pedig 1947 januárjában a következőket állapították meg: „A téglagyárak anyagi helyzete általában igen rossz. Az árszínvonal megállapítása igen alacsonyan történt, úgy, hogy a téglagyártmányok előállítását jelentékeny veszteséggel történik, de hasznot a cserénél sem lehet elérni. A gyárak ennek következtében kivétel nélkül eladósodtak és nemcsak, hogy beruházni nem tudtak, de a munkabért és a

⁷⁹ K. G. L. Hitelbank 252. cs. Jelentés a Hofherr-Schrantz r. t.-ről az 1947. ápr. 30-tól szept. 27-ig terjedő időszakra vonatkozóan. 1947. szept. 26.

⁸⁰ K. G. L. Hitelbank. 273. cs. 1947. okt. 17.

⁸¹ K. G. L. Hitelbank. 252. cs. Igazgatósági ülésre készített jelentések vállalatok helyzetéről. 1947. szept. 24.

⁸² K. G. L. Hitelbank. 252. cs.

⁸³ K. G. L. Hitelbank. 252. cs. Végrehajtóbiz. ülésre készített jelentések. 1946. okt. 28.

⁸⁴ O. Á. Irattára. 10. cs. X-4. A Textil GYOSZ 1947. ápr. 28-i levele.

⁸⁵ K. G. L. Hitelbank 252. cs. Igazgatósági ülésre készített jelentések vállalatok helyzetéről. 1947. szept. 24.

közterheket sem bírják fizetni. 1947-ben sok gyár tőkehiány miatt nem fogja felvenni az üzemét, sok gyár kerül a piacra és már ma is téglagyárat minden pénzért lehet venni...⁸⁶

Az előbbi tények felsorolásával azonban egyáltalán nem elégedhetünk meg. A vállalatok által említett veszteségek ugyanis sokféleképpen értelmezhetők. Mindenekelőtt figyelembe kell vennünk, hogy a vállalati kalkulációk sokszor erősen pontatlanok voltak. Ismét hivatkozhatunk a nagy tömegben rendelkezésre álló vállalati árkalkulációs anyagokra, melyeket az Anyag- és Árhivatal annak idején begyűjtött, s azokra a revizori kimutatásokra, melyek tételről-tételre ellenőrizték és revideálták a vállalati kalkulációkat. Ezen adatokból kitűnik, hogy a nyersanyagárak, bérek és gyártási költségek tételeinél ugyan alig-alig akadt megtámadható, annál inkább azonban az első pillanatra nehezen megközelíthető és ellenőrizhető központi költségek és amortizáció esetében. A Golberger textilgyár pl. a szövetiképzési munka önköltségének megállapításánál a gyártási költségeket 1947 első negyedére 23,3 millió forintban állapította meg. A részletes vizsgálat azonban bebizonyítja, hogy kisebb eltérések mellett — pl. a tényleges festék-felhasználás 400 000 forinttal kevesebb volt a gyár kalkulációjában feltüntetett mennyiségnél — az üzemi regie és amortizáció címén a jogos 44,6% helyett a gyár 72%-ot számolt fel. Végül is a teljes önköltség reálisan 19,3 millió forintot tett ki, vagyis 4 millióval kevesebbet a gyári kalkulációnál.⁸⁷ A tőkés vállalatok „szépitéseit” tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ebből adódott, hogy pl. a Shell kőolajfinomító által kimutatott 3,27 milliós veszteség helyett az üzem a valóságban 1,69 milliós nyereséget ért el, a Vacuum esetében pedig ugyancsak nem 2,87 millió forint veszteség, hanem 4,83 milliós nyereség mutatkozott.⁸⁸ A kalkulációs csalások mellett azonban a kérdés közgazdasági elemzésekor sokkal nagyobb jelentőséggel bír a termelési költségek értelmezése. Tőkés értelmezésben ugyanis a termelési költségek között a profitot is figyelembe vették, s így a tőkés vállalatok „veszteségei”, még ha a kalkuláció megtámadhatatlan is, lehetséges, hogy csupán a profit valamelyes csökkenését jelenti. Lehetséges természetesen, hogy a veszteségek mértéke a profit nagyobb részét, sőt egészét is felemésztí. Az előzőekben bemutatott adatok már utaltak a veszteségek sok esetben igen nagy méreteire. Most a gyárak nagy tömegére vonatkozó kalkulációs és felülvizsgálati adatok alapján teljesebbé tehetjük az eddig megrajzolt képet. Számos tény mutatja, hogy a kalkulációs csalások kiigazítása után is a vállalatok igen nagy részénél fennállott a veszteségeség, mégpedig nemcsak tőkés értelemben, hanem a valóságos termelési költségekhez képest is. Ez mindenekelőtt abban leli magyarázatát, hogy az új stabilizációs árstruktúra kialakításánál az engedélyezett haszonkulcsot igen alacsonyan, az 1945-ben engedélyezett 12, illetve 7% helyett 8, illetve 4%-ban állapították meg. A GYOSZ már a gyáripari árverések irányelveinek nyilvánosságra hozatala után tiltakozó levélben szögezte le: „Az árverések elkészítésére vonatkozó előírások oly messzemenő korlátozásokat tartalmaznak, hogy az engedélyezett minimális haszontétel mellett

⁸⁶ K. G. L. Hitelbank. 271. cs. Szakmai ismertető Ullmann részére 1947. jan. 9.

⁸⁷ O. Á. Irattára. 12. cs. H-95. Goldberger rt. szövetiképzési önköltségárak megállapítása. 1947 első fele.

⁸⁸ O. Á. Irattára. 16. cs. I-89. Bizottsági jelentés a Molaj, Péti, Shell és Vacuum 1947. évi és 1948. I. félévi globális eredményvizsgálatáról. — A két vállalat különösen általános költségek és leírás címen tüntetett fel irreálisan magas összegeket.

a költségtényezők bármelyikénél bekövetkező legkisebb eltolódás megszüntetheti a termelés rentabilitását.”⁸⁹ A már felsorolt áremelő tényezők és alacsonyan tartott árak mellett előálló különbözet tehát hamar felemésztette az eleve is szűkre szabott hasznokat. Az előzőekben hivatkoztunk a Golberger-gyár árkalkulációira, s bemutattuk, hogy azoknál 4 millió forint „szépítést” le kell számítanunk. Ennek ellenére azonban, a revízió által reálisan kalkulált önköltség is — mint említettük, 19,3 millió forint — jóval magasabb volt, mint a hivatalos árak alapján nyert — 14,8 millió forint — bevétel! Az eltérés oly nagy, hogy nemcsak az engedélyezett 5%-os hasznót — a vállalat kalkulációjában 1,05 millió forint —, nemcsak az előírt adóösszeget — 1,26 millió — nyelte el, hanem valóságos veszteséget eredményezett. A központi költségek, haszon és adó nélkül számított, helyesbített önköltség még mindig 2,2 millió forinttal haladta meg a megállapított árakat, s 16,9%-os ráfizetést jelentett.⁹⁰ A börgyárak egy-egy kg talpbőrt 24,51 forintos áron állítottak elő, a hivatalos ár azonban csupán 23,08 forintot tett ki, így a veszteség itt is meghaladta a haszon — 1,10 forint — mértékét, s a tényleges önköltséghez képest is veszteségekre vezetett.⁹¹ Érthető, hogy 1948 tavaszán a Wolfner-börgyárban folytatott vizsgálat idején, két hét leforgása alatt milliós veszteségek jelentkeztek, s ilyen helyzetben a gyárnak már közel 9 milliós köztartozása halmozódott fel.⁹² Az optikai üzemek tekintetében pedig 1948 elején a Gazdasági Főtanács is megállapította: „Az előállító üzemek (elsősorban a Gamma Finommechanikai és Optikai Művek r.t., a Magyar Optikai Művek r.t.) az elmúlt év folyamán több ízben kérték az előkalkuláció alapján megállapított és jelenleg is érvényben levő árak módosítását. Az előállító vállalatoknál tartott forint költség vizsgálatok megállapították, hogy a gyártás erősen veszteséges és a revizori jelentések alapján szükségesnek látszik a hazánkban most meghonosodóban és fejlődésben levő optikai ipar fennmaradásának érdekében a termelői árak felemelése.”⁹³

A különböző iparágakra vonatkozó adatokból, ha természetesen százalék-szerűen nem is meghatározható módon, kiviláglik, hogy a gyáripar rendkívül széles területein nemcsak tőkés siránkozás és megtévesztés szerint, de a valóságban is a tőke egyre kevésbé juthatott profithoz, pontosabban szólva a profitok kihasítását csakis adó és egyéb köztartozásaik, bank- s állami adósságaik felhalmozódása kísérhette.

A tőkés vállalatok ebben a helyzetben ugyanakkor nem folyamodhattak olyan eszközökhöz, melyek lehetőséget nyújthattak volna a szoros, s egyre inkább szorító gyűrű szétfeszítésére. Megfelelő osztályerőviszonyok mellett a tőkés vállalatok átháríthatták volna az állami intézkedések terheit a tömegekre, csökkenthették, sőt megszüntethették volna a termelést átcsoportosítva tőkéiket más területre, mint ahogy arra egyes történelmi időszakokban, amikor a tőkés állam különböző korlátozó intézkedések kiadására kényszerült — pl. az első világháborút követő években — sor is került. A stabilizációt

⁸⁹ O. Á. Irattára. 13. cs. I-19. A GYOSZ levele Varga Istvánhoz, 1946. júl. 23.

⁹⁰ O. Á. Irattára 12. cs. II.-95.

⁹¹ P. I. Archivuma. 253/1-104. SzDP. gazd. pol. oszt. 137. sz. jelentése. 1946. okt. 10. melléklet.

⁹² O. Á. Irattára. 16. cs. I-91. Jelentés a Wolfner rt.-nál tartott vizsgálatról. 1948. márc.

⁹³ A Gazdasági Főtanács 1948. febr. 5-i ülésén ilyen irányú döntést is hozott. O. Á. Irattára. 15. cs. I-102.

követő periódusban azonban másként alakult a helyzet. A politikai, hatalmi erőviszonyok — mint már utaltunk rá — fokozatosan a népi demokrácia javára tolódtak el, s 1947 tavaszán újabb politikai fordulat jelentett fontos szakaszhatárt e folyamatban. A tőke lavírozási lehetőségeit azonban korántsem csupán az állam intézkedései zárták el! A munkás- és paraszttömegek államhatalmi pozíciói mellett döntő szerepet játszottak a magukban *a tőkés üzemekben birtokolt munkás-hatalmi pozíciók!* S éppen ez tette végképp kiútatlanná a tőkés vállalatok helyzetét. A tőkésekre nehezedő szociális terhek kérdése kapcsán éppen e fejezet keretében is utaltunk már a munkásosztály alulról érvényesülő ellenőrzésének, nyomásának hatására. Ez azonban sokkal szélesebb, nagyobb hatású volt, semmint a tőkére nehezedő nyomás egyetlen mozzanata kapcsán érvényesült volna csupán. Az üzemi bizottságok a munkásosztály öntudatos, aktív képviselőit tömörítették. A felszabadulást követően, részben spontán szervezkedő üzemi bizottságokat 1946 februárjában választották újjá, amikor a két munkáspárt, egységlista és paritás alapján, közösen lépett fel. Budapesten és környékén 630 üzemben több mint 3 700 üzemi bizottsági tagot választottak meg, s ezek között 1 889 kommunistát.⁹⁴ Az 1947 januári részleges üzemi bizottsági választásokon — melyeknek eredményeire már hivatkoztunk — a kommunista többség már túlnyomóvá vált, s ez a folyamat 1947-ben, különösen az év második felében, rendkívül meggyorsult.

A Magyar Pamutipar r.t. üzemi bizottságában pl. a választások után a kommunisták száma két fő volt, a szociáldemokratáké nyolc, 1948 februárjára a MKP tagok száma tizennégyre ugrott, a szociáldemokratáké egy főre csökkent. Ez a folyamat a legszorosabb kapcsolatban volt az ún. földesuszamlással, ami 1947 végétől a munkástömegek teljes átállása következtében a szociáldemokrata párt alól kihúzta a talajt, a kommunisták erejét pedig rendkívül megnövelte. A Magyar Pamutipar r.t.-ben 1947 végéig 1 200 kommunista dolgozott, 1948 februárjára ezek száma 2 900-ra ugrott, a SzDP taglétszáma viszont 1 300-ról 2—300 főre olvadt. A MÁVAG, Weiss Manfréd, Polgári Serfőzde üzemében százával jelentkeztek a munkások a MKP-ba, sőt számos helyen, így pl. a Standardban, Ganz Hajógyárban, a Hazai Fésűsfonóban, Első Magyar Cérnagyárban stb. február folyamán már testületileg léptek a szociáldemokrata szervezetek a MKP-ba.⁹⁵

Az üzemi bizottságok a gyárak munkásaira támaszkodva mindinkább a kommunista politika következetes harcosaivá váltak. Törvényadta lehetőségeikkel élve az igazgatóságok munkájában közvetlenül részt vettek, és állandóan hangot adva a munkások követeléseinek, kikényszerítették a bérigények kielégítését, és állandó részvételükkel, ellenőrző tevékenységükkel lehetetlenné tették az államhatalom által előírt kötelezettségek alóli kibúvást. Az újjáépítő munkát, a termelés növelését szem előtt tartva tőke kivonásról, a termelés korlátozásáról, vagy különösen akár csak részleges leállításáról szó sem lehetett. Ezt az állandó tömegnyomás és ellenőrzés, a kellő politikai fegyverek pusztja léte is meghiúsította.

⁹⁴ Vö. Kürti András: Az 1946-os üzemi bizottsági választások előzményei. Párttörténeti Közlemények 1956. 2. sz. 41. l.

⁹⁵ Vö. R. Sánta Ilona: A két munkáspárt egyesülése Magyarországon 1948-ban. Párttörténeti Közlemények 1958. 3. sz. 33—34. l.

A munkások figyelték és ellenőrizték a termelést, az adózást, a legkövetlenebbül beleszóltak a bérpolitikába, szemmel tartották az árpolitikát, értékesítést. Nincs az az államhatalmi apparátus, amely tökéletesebben érvényt tud szerezni intézkedéseinek, mint ahogyan érvényt szerzett azoknak a gyárak aktív, kommunista vezette munkástömege!

A kommunista gazdaságpolitika sikerét a stabilizáció megvédelése és a tőke elleni támadás terén éppen ezért elsősorban a munkásosztály forradalmi ereje alapozta meg. Ennek volt köszönhető — a döntő időszakokban történt beavatkozás útján — a reakció minden támadásának visszaverése, a népi demokrácia erőinek túlsúlyra juttatása. S ugyancsak ez tette lehetővé, hogy az állami intézkedések ne maradjanak papíron, ne lehessen azokat kijátszani, ne lehessen a terheket a tömegekre áthárítva a tőke pozícióit biztosítani. Ebben a helyzetben a vállalatok eladósodása általános jelenséggé vált. A szorult pénzügyi viszonyok a vállalatokat fizetési zavarba sodorták, adót sem tudtak folyamatosan fizetni, egymással szemben is eladósodtak, s ez nemcsak az egyes helyeken jelentkező esetleges tőkefeleslegeket kötötte le, de a vállalatokat pénzügyi kiszolgáltatottságba sodorta. A Forte Fotókémiai ipar rt. tartozása 1,5 millió, a Lampart-gyáré 16 millió forintra rúgott, s ez esetben is olvashatjuk a bank nyilvántartásában vezetett ismétlődő feljegyzést: „A vállalat hiteleinek visszafizetésére nincsen kilátás.”⁹⁶ Az Egyesült Izzólámpagyár — 1948 elejére — deficitese üzeme következtében 4 millió forintos adótartozással, s további 41 milliós bank-, illetve állami adóssággal megterhelve került a pénzügyi csőd elé.⁹⁷ A Rimamurányi Vasmű 1946 őszén, az állami kezelésbe vétel előtt már 53,2, a Weiss Manfréd Művek 42,8, a Ganz 29,5, a Magyar Vagon- és Gépgyár 18,4 millió forint adósságot halmozott fel.⁹⁸ A tőkés vállalatok pénzügyi helyzetük javítására, illetve fizetési zavaraik megoldására igyekeztek állami pénzeket maguknál tartani, s ezáltal egyre fokozottabban állami ellenőrzés alá kerültek. A nehézipari vállalatok stabilizációt követő állami eladósodásával kapcsolatban, joggal állapítja meg az egyik gazdasági lap: „Ahhoz, hogy az állam ezeknek a hiteleknek indokoltságát megállapíthassa, tiszta képet kellett kapnia a vállalatok egész termelési rendjéről. Ezért vált elkerülhetetlenül szükségessé az állami kezelésbevétele.”⁹⁹

A stabilizációt követő hónapok közvetlen tömegtámogatást élvező és annak segítségével megvalósuló gazdaságpolitikája a pénz értékállóságának megőrzését középpontba állítva, s az e célt szolgáló pénz-, hitel-, ár- és adópolitikával tehát egyben a tőke olyan mérvű korlátozását valósította meg, amely a tőke felszámolását készítette elő. Az előzőekben leírt intézkedések fenntartása néhány év alatt a tőkés vállalatok tömeges csődjéhez s állami kezelésbe vételéhez vezetett volna. A MKP gazdaságpolitikájának tudatos törekvése volt ez. A stabilizáció győzelmét és a stabilizáció vívmányainak megvédését a tőke elleni offenzívával kötötték egybe, amit a III. kongresszus programadása egyértelműen megjelölt. A tőke korlátozásának ezt a felszámolásba átmenő folyamatát, a tőkés szektor „száraz” uton történő, fokozatos államosítását tekintette a MKP vezetése a tőkés gazdaság felszámolása járható útjának, egészen

⁹⁶ K. G. L. Hitelbank 273. cs. 1947: okt. 8., okt. 11., és okt. 17.-i feljegyz.

⁹⁷ P. I. Archivuma. 2/9—27. 0012. MKP Titkársági előterjesztés a Politikai Bizottságnak. 1948. márc. 4.

⁹⁸ P. I. Archivuma. 253/1-176. SzDP. gazd. pol. biz. 1947. márc. 26-i ülésének előterjesztése.

⁹⁹ Magyar Ipar 1947. jún. 15.

1948 tavaszáig. „Mint ismeretes, az eredeti elgondolás az volt — állapította meg Gerő Ernő 1948. március 3-án a MKP Politikai Bizottsága számára készített előterjesztésében —, hogy az államosításokat általában »száraz« úton fogjuk végrehajtani.”¹⁰⁰ Mit jelent a tőke kisajátításának előzőekben bemutatott „száraz” útja? Hogyan értelmezhető elméletileg ez a folyamat? A „száraz” út politikája, mint e fejezet elején már utaltunk rá, a stabilizáció megvédésének feladata idején, a Szovjetunió tapasztalatait és a lenini tanításokat figyelembe véve, az ún. új gazdasági politika elveinek tudatos alkalmazásából nőtt ki. Az új gazdasági politika (NEP), melyet a Szovjetunió az intervenció és polgárháború hadi-kommunista politikája után 1921 tavaszától vezetett be, a különböző gazdasági szektorok egymásmellettségét feltételezte. A NEP kisárutermelés és magántőkés gazdaság létét elismerő, s azokat a szocialista építés érdekében felhasználó, árupiaci kapcsolatok útján bekapcsoló, de egyben e szektorok állandó korlátozását megvalósító, tehát felszámolását előkészítő politika volt. Bevezetésére akkor került sor, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a kapitalizmust nem lehet egyetlen rohammal megsemmisíteni. „...1921 tavaszán — állapította meg Lenin — világos lett előttünk a helyzet: nem közvetlen szocialista építés, nem roham, hanem a számos visszavonulással egybekapcsolt hosszas ostrom...”¹⁰¹ A gyakorlat bebizonyította, s ezt Lenin elméletileg is általánosította, hogy a NEP nem egy adott helyzet egyszeri intézkedése volt, hanem a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szükségszerű útja. A „száraz” út — megítélésünk szerint — tulajdonképpen nem más, mint a NEP elveinek a népi demokratikus forradalom első szakasza viszonyai között a gyáripár területén leginkább megfelelő alkalmazása. A népi demokratikus hatalom első éveiben, amikor még az államhatalomban a burzsoázia is helyet foglal, amikor még a munkás-paraszt demokratikus diktatúra hatalmi rendszere valósult csupán meg, természetesen fel sem merülhetett a kapitalizmus elleni gazdasági „roham” lehetősége. Eleve számolni kellett a hosszas, visszavonulásokkal terhes, manőverezésekre támaszkodó „ostrom” adottságaival. Ezek az adottságok és lehetőségek azonban megvoltak. Annak ellenére tehát, hogy még nem diadalmaskodott a proletárdiktatúra, a népi demokratikus forradalom körülményei, a munkásosztály, a Kommunista Párt fontos s egyre növekvő hatalmi pozíciói lehetővé tették az ostrom megindítását! S erre, mint a MKP III. Kongresszusának programadását idézve leszögeztük, a stabilizáció után közvetlenül sor is került. Jelen munka — jellegénél fogva — nem vizsgálhatja a magyar gazdaság minden területét és szektorát, nem terjedhet ki a mezőgazdaság, a kisárutermelés helyzetének elemzésére, és ezért természetesen nem is léphet fel azzal az igényvel, hogy a magyarországi NEP alkalmazása kérdésében *általában* foglaljon állást. Azt azonban az általunk vizsgált területek helyzete alapján is leszögezhetjük, hogy a népi demokratikus forradalom sajátos útja és hatalmi viszonyai közepette a MKP már a „fordulat éve” előtt a NEP elveinek megfelelő gazdaságpolitikát alakíthatott ki, s nehéz politikai harcok, a birtokolt hatalmi és gazdasági pozíciók, a bármikor eldöntően latbavethető tömegtámogatás alapján e politikát végül is keresztül vihette. A magyar gazdasági élet — részben az inflációs periódusban a gazdasági helyzet követel-

¹⁰⁰ P. I. Archívuma. 2/9—27. 0013.

¹⁰¹ Lenin Művei. 33. k. 79. l. Az új gazdasági politikáról. Előadói beszéd a VII. Moszkvai-Kormányzósági pártkonferencia 1921. okt. 29-i ülésén.

ményeiből adódó és sikeres gazdaságpolitika eredményeként — az átmeneti gazdaság alapvető jegyeit viselte magán. A politikában a proletárdiktatúra fontos elemei valósultak már meg. Mindezek alapján kerülhetett sor a „száraz” út politikájának alkalmazására. *A bemutatott folyamat ugyanis nem más, mint az államkapitalizmusnak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet fő formájaként történő megvalósítása.* Viszonylag békés átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba, vagyis különösen megfelelő az átmenet népi demokratikus formája esetén. Különösen aláhúzza ezt, hogy a száraz út már a népi demokratikus forradalom első szakaszában érvényesült. Az átmenet időszakában érvényesülő államkapitalizmusnak közgazdasági irodalmunk nem szentel kellő figyelmet, nem tulajdonít nagy jelentőséget. Ennek fő oka, hogy az államkapitalizmus kérdését sokszor rendkívül leszűkítve, elméletileg szegényesen vetik fel, s csupán mint az átmenet időszakában a gazdaság három fő sektora — szocialista, kisárutermelő, magánkapitalista — mellett létező, kis jelentőségű gazdasági sektort állítják be. Ezzel kapcsolatban sokszor tényszerűen is bemutatják, hogy ez a szektor — koncessziók és bérletek formájában — a Szovjetunióban a gazdaságnak csupán néhány százalékat ölelte fel. Magyarország vonatkozásában pedig leszögezik, hogy „nem került sor e formák jelentősebb kifejlődésére, de a nagyipar teljes államosítása előtt működtek államkapitalista üzemek (pl. a MAORT, az Egyesült Izzó, a Standard)”.¹⁰² Meg kell jegyeznünk, hogy még azok a munkák is, melyek az államkapitalizmus kérdését elméletileg nem leegyszerűsített formában vetik fel, Magyarország vonatkozásában lényegében ugyanezt az álláspontot vallják.¹⁰³

Az államkapitalizmus fenti leszűkített értelmezése és ezen elméleti szemszögből megalkotott ítélet a magyar viszonyokra nem fogadható el. Az államkapitalizmus ugyanis nem egyszerűen az átmeneti gazdaság egyik alárendelt jelentőségű sektora, hanem az átmenet egyik lehetséges fő útja! Nem elég természetesen az államkapitalizmus húszas években a Szovjetunióban megvalósult formáira utalni, hiszen ott valóban csak kis jelentőségű szektorról beszélhetünk. Hogy így alakult a helyzet, az a sajátos oroszországi viszonyok következménye, s nem általános érvényű törvény volt. Lenin az államkapitalizmust 1917 őszén, 1918 elején nem ebben a formában kívánta megvalósítani, hanem az átmenet széles útjaként értelmezte. Az állam gazdasági kulcspozíciói mellett a tőkés gazdaság széles körét, a tőkés vállalatok nagy tömegét kívánta fenntartani, de: „beleterelve az államkapitalizmus medrébe”. „... Azt javasoltuk a tőkéseknek — szögezi le 1921 őszén Lenin —: Vessétek alá magatokat az állami szabályozásnak, vessétek alá magatokat az államhatalomnak, és a lakosság régi érdekeinek, szokásainak, nézeteinek megfelelő feltételek teljes megsemmisítése helyett fokozatosan fogjuk mindezt megváltoztatni állami szabályozás útján...”¹⁰⁴

¹⁰² Vö. „Jegyzet a szocializmus politikai gazdaságtanából.” Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Politikai gazdaságtan Tanszékének jegyzete. Első füzet. Második kiadás. Bpest. 1960. „A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszaka” c. fejezet. Írta: Vörös Gyula. 36—37. l.

¹⁰³ Fábrián József: A kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszak gazdasági és társadalmi viszonyai. Az átmeneti időszak gazdaságának és gazdaságpolitikájának fő vonásai Magyarországon. Bpest, Kossuth-Kiadó, 1958—59. 53. l. „A felszabadulás után az államkapitalizmus Magyarországon nem terjedt el széleskörűen.”

¹⁰⁴ Lenin Művei. 33. k. 75. l. Az új gazdasági politikáról.

Az *államkapitalizmus* tehát nemcsak bizonyos vállalat-típust jelent — vegyes állami-tőkés üzemet, koncessziót, vagy bérletet —, s ezen típusú vállalatok által képezett szektort, hanem mindennek előtt a *gazdaságpolitika, a tőke elleni harc viszonylag békés módszerét*: a tőkés tulajdon fenntartása mellett — természetesen a gazdaság kulcspozícióinak birtoklásával — olyan állami gazdaságpolitikát, mely adó-, ár-, hitelpolitikával, vásárlásokkal és nyersanyag-gazdálkodással stb. felülről, erőteljes munkásellenőrzéssel, az üzemi bizottságok határozott működésével alulról, kettős ellenőrzés alatt tartja a tőkés vállalatot, s az ellenőrzést és irányítást fokozatosan szigorítva vezeti a tőkés vállalatokat a szocialista gazdaság felé.”¹⁰⁵ A magántőkés vállalatokat tehát a munkásellenőrzés és állami gazdaságpolitika eszközével lényegében az állam, a társadalom gazdasági érdekeinek szolgálatába állítja. A tőkés eleinte szerezhet profitot, gazdagodhat, de e téren is lépésről-lépésre korlátozzák, s a korábbi tőkés vállalat végül is társadalmi tulajdonba nő át. Szükségtelen tehát részletesebben fejtegetni, hogy az átmeneti időszak államkapitalizmusa gyökeresen különbözik a tőkés korszak államkapitalizmusától, ahol az állam saját eszközeivel biztosítja a magántőke érdekeit; ott ugyanis éppen a tőke vetette alá magának, és állította szolgálatába az államot. Az átmenet államkapitalista útját Lenin annál is fontosabbnak tartotta, mivel Oroszország elmaradott ország volt, s álláspontja szerint az elmaradottság közepette még inkább ez uton, fokozatosan lehet fellendíteni az ország gazdaságát, hogy a szocializmus felé való — igaz lassabb — átmenettel párhuzamosan a termelés fejlődése se szenvedjen csorbát. Az államkapitalista átmenet, ha úgy tetszik „száraz”, útja azonban csak akkor valósulhat meg, ha a munkásosztály eléggé érett és alkalmas erre, másrészt viszont, ha a tőke hajlandó elfogadni az új jellegű állam fennhatóságát. Oroszországban éppen azért hiúsult meg a lenini terv, mivel az orosz tőkésosztály, bízva saját erejében, az ellenforradalom lehetőségében, s elsősorban az imperializmus nemzetközi támogatásában a proletárforradalom győzelme után nem volt hajlandó elfogadni ezt az utat: „...mi magának a létezésünknek a kérdésével találtuk szembe magunkat. A tőkés osztálynak az volt a taktikája — mondja Lenin —, hogy elkeseredett és kíméletlen harcra rántson bennünket, és ez a harc arra kényszerített bennünket, hogy mérhetetlenül nagyobb mértékben romboljuk le a régi viszonyokat, mint eredetileg terveztük.”¹⁰⁶ Oroszországban 1918 júniusában jelent meg a dekrétum a radikális államosításokról. Az államkapitalista átmenet széles útját elállták a történelmi események.

Magyarországban azonban a helyzet másként alakult. Amikor a népi demokratikus forradalom 1945 után kibontakozott, s a „ki kit győz le” történelmi kérdése a vajdó társadalom legfőbb problémájává vált, amikor — mint már említettük — lehetőség nyílt a tőke elleni ostrom megindítására, az államkapitalista átmenet útjának feltételei kedvezőbbek voltak.

Sőt pontosabban fogalmazunk, ha azt állítjuk, hogy az adott történelmi helyzetben *Magyarországon az államkapitalista átmeneti út lehetőségei és feltételei voltak a legkedvezőbbek*.

¹⁰⁵ Ebben az értelemben tárgyalja az államkapitalizmus lenini felfogását A. G. Szend-Guszenov: Goszudarsztvennij kapitalizm v perehodnij period ot kapitalizma k szocializmu. Moszkva. 1960 c. munkájában 23–26. l.; felveti az államkapitalizmus fenti lenini értelmezését: Fábán József: i. m. 50–51. l.

¹⁰⁶ Lenin Művei 33. k. 75. l. Az új gazdasági politikáról.

A legkedvezőbb volt *gazdaságilag*, mivel Magyarország gazdasága — sok tekintetben hasonlóan Oroszorszáéhoz — a monopolkapitalizmus időszakában is megőrizte elmaradott szerkezetét, mivel Magyarországra is jellemző volt a technikai elmaradottság, s döntően: mivel a rendkívül súlyos háborús pusztítás évtizedekkel visszavetette a termelés színvonalát, s az újjáépítés hatalmas feladatait állította előtérbe. Magyarország számára tehát létkérdés volt, hogy az újjáépítés, a gazdaság helyreállítása és modernizálása mihamarabb, a tőkés gazdaság elleni támadással egyidőben bekövetkezzék, s e feladatot a lassabb, fokozatosabb átalakítás útján hamarabb lehetett megoldani.

A legkedvezőbb volt az államkapitalista átmeneti út *politikailag* is, mivel a népi demokratikus forradalomban, amikor még a proletárdiktatúra nem valósult meg, a tőke elleni roham politikailag is lehetetlen. Ehhez előbb, saját tapasztalataik révén, szívós meggyőzés eszközeivel a tömegeket, a munkásosztály egyes elmaradottabb rétegeit és a szövetségesként számbajövő paraszti, kispolgári rétegeket kellett megnyerni, s e közben a tőkés osztályokat mind jobban kiszorítani a hatalomból. Az adott — s korábban bemutatott — politikai erőviszonyok a lépésről-lépésre történő előrehaladást, a szívós és kemény „ostromot” alapozták meg. S ez már azt is magában foglalja — mint a tények is mutatták —, hogy a munkásosztály megfelelően érett és felkészült volt a munkásellenőrzés megvalósítására, s — miután 1945 első hónapjait követően megértette, hogy a tőke elleni roham még nem megvalósítható — szívesen, lelkesen vállalta az átmenet ezen útjából reá háramló feladatokat. De ugyanakkor Magyarországon a tőkés osztálynak sem volt más választása, mint elfogadni a népi demokratikus állam beavatkozó, korlátozó intézkedéseit. A tőke itt nem vethette fel radikálisan, polgárháború formájában a hatalom kérdését. A Vörös Hadsereg jelenléte eleve lehetetlenné tette az imperializmus nemzetközi beavatkozását, a fegyveres intervenció és a polgárháború módszereinek alkalmazását. De a tőke ugyanakkor bízott is abban, hogy egyelőre beletörődve az állam intézkedéseibe, gazdasági pozícióit, ha csak formálisan, a tulajdonviszony terén is megtartva, majd csak átvészeli az átmenetinek tekintett éveket, s végül külső erők mégis csak javára változtatják meg az állam jellegét. A tőke tehát az adott nemzetközi helyzet és a belső erőviszonyok közepette, természetesen állandóan harcolva ellene politikai síkon, ideiglenesnek képzelve a helyzetet, mégis elfogadta az államkapitalista átmenet útját. Mást nem is tehetett.

Mindezek alapján — bár csak egy oldalról közelítettük meg a kérdést, s a NEP fő területét, a kisárutermeléssel való kapcsolatot nem vizsgáltuk — felmerül, hogy vajon nem lenne-e szükséges további kutatások alapján vizsgálat tárgyává tenni a NEP magyarországi alkalmazásának problémáját. Közgazdasági irodalmunk ugyanis egybehangzóan azt szögezi le, hogy a „fordulat éve” előtt legfeljebb csak a NEP bizonyos elemeiről lehet szó. A NEP első szakaszát pedig 1947/48 fordulójától 1949 végéig terjedő időszakban jelöli meg.¹⁰⁷

Ezen álláspont kialakításában — megítélésünk szerint — fontos szerepet játszott, hogy nem vették figyelembe a nagyipar terén a tőke elleni „ostrom” gazdaságpolitikai útját, s csupán az államosításokra fordítottak gondot. A

¹⁰⁷ A kérdésre vonatkozó irodalom összefoglalását adja a már idézett egyetemi jegyzet.

NEP elvei alkalmazásának kérdése a nagyiparban fel sem merült. Másrészt: miután a nem államosított nagyipart egyszerűen magántőkés szektornak tekintették, s nem tárták fel annak fokozatosan államkapitalista szektorra történő átalakítását, úgy ítélték, hogy a nagyipar oldaláról eleve nem is jött létre a NEP kisárutermelőkkel szemben történő alkalmazásának feltétele. Az átmenet államkapitalista útjának bemutatása tehát felveti a NEP alkalmazásával kapcsolatban elfoglalt álláspontok mérlegelésének szükségességét.

A MKP vezetése elméleti felkészültsége és a konkrét helyzet reális elemzése alapján tehát megtalálta a tőke felhasználásának és kisajátításának „száraz”, államkapitalista útját. E politika tudatosságára utal egy 1947 kora őszen kidolgozott gazdasági program, — melyet a későbbiekben még részletesebben is idézünk, s most csak egyetlen megállapítására kívánunk hivatkozni: „... az ellenőrzést úgy kell fokozni, hogy lényegileg államkapitalista szektorra váljon az egész magántőke.”¹⁰⁸

Az államkapitalista út a népi demokratikus fejlődést járó országok között a második világháborút követő években az ország helyzetéből adódóan talán legkövetkezetesebben éppen Magyarországon érvényesült. A szomszédos országok, nagyobb gazdasági és főként politikai lehetőségeik szerint legnagyobb-részt már igen hamar rátértek a radikális államosítások útjára. Csehszlovákiában már 1945. október 24-én rendkívül széleskörű, minden alapvető iparágra és a bankokra kiterjedő államosításokat hajtottak végre, a cseh-morva területen pl. az ipari alaptőke 85,7%-a állami kézbe került.¹⁰⁹ Lengyelországban 1946. január 3-án minden 50 munkásnál többet foglalkoztató üzemet államosítottak, Jugoszláviában már 1944 novemberében, az ellenséges vagyron elkobzásáról kiadott rendelet *széleskörű* államosítást valósított meg, az 1946. december 5-i államosítási törvény után — mely bankokra és iparra egyaránt kiterjedt — csupán az ipar 10%-a maradt tőkés kézen.¹¹⁰

Viszont — igaz, történetileg későbbi időszakban — az államkapitalista átmeneti út igen széleskörű és következetes alkalmazására került sor Kínában, és részben a Német Demokratikus Köztársaságban is.

Miközben az ipar egyre nagyobb részét, mint bemutattuk, 1946—47 folyamán gyakorlatilag az ipar zömét kettős korlátozás útján államkapitalista útra terelték, s ugyanez valósult meg a bankügy terén is, vagyis a tisztán magánkapitalista szektor jelentősége lényegesen csökkent, a népi demokratikus állam tulajdona, tehát a lényegében — s mind egyértelműbben — szocialista szektor is erősödött. A stabilizációs év természetesen nem hozhatott tömeges pénzügyi csődöket — az idő ehhez még túl rövid volt —, de az eladósodási folyamat s a vállalatok fizetéseképtelenségének gyors közeledése, az állam pénzügyi ellenőrzésének kiterjedése közel hozta már ezt az állapotot. S ha egyes gyárak, pl. a 400 munkással dolgozó Ferrótechnika szerszámgépgyár esetében a súlyos pénzügyi helyzet már arra vezetett, hogy a gyárat felajánlották az államnak,¹¹¹ sokkal álta-

¹⁰⁸ P. I. Archívuma. 2/9—5. 0348. Irányelvek a MKP gazdaságpolitikájához.

¹⁰⁹ Varga Jenő: A tőkés gazdaság a második világháború után. Bpest. Szikra, 1947. 36. l.

¹¹⁰ A MNB havi közleményei 1947. 3—4. sz. 129. l., 5—6. sz. 332. l.

¹¹¹ „... a vállalat jelenleg teljesen immobil, fizetéseit beszüntette és az üzemvezetőség tárgyalásokat folytat a szanálás, illetve elidegenítés tárgyában.” O. Á. Irattára. 16. cs. I—103.

lánosabb jelenségnek tekinthető, hogy a vállalatok olyan nagy mértékben vettek igénybe állami eszközöket, s annyira kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, hogy az állami kezelésbe vétel szükségessége elkerülhetetlenül felmerült. Az *állami szektor*, illetve állami ellenőrzés gyors *kiterjedése a stabilizáció után alkalmazott gazdaságpolitika közvetlen következménye volt.*

Az állami szektor kiterjesztésének a stabilizációs évben bekövetkező s legdöntőbb mozzanatát a legfőbb nehézipari üzemek állami kezelésbe vétele képezte. A nehézipar legnagyobb üzei, melyek korábban szinte teljes egészükben, de a stabilizáció után is termelőképességüknek mintegy 60%-a erejéig jóvátételi munkát végeztek, mint már korábban kimutattuk, a nyersanyag és hitelezés, illetve az értékesítés vonatkozásaiban teljesen állami ellenőrzés alatt állottak.¹¹² 1946 második felében a jóvátételi termelésben döntő szerepet játszó vállalatok gazdasági helyzete különösen kedvezőtlenre vált. A kötött jóvátételi árakkal szemben a külföldi vasérc és koks, s általában a felhasznált legfőbb nyersanyagok ára a világpiacon jelentősen emelkedett, és — mint már utaltunk is rá — ezen nyersanyagok árát már a stabilizáció alkalmával a valóságosnál kedvezőtlenebb arányban kalkulálták az árakba. Az érdekelt legfőbb nehézipari üzemek, a Weiss Manfréd Művek, a Ganz, a Rimamurányi Vasmű és az utóbbival kapcsolatban álló győri Magyar Vagon- és Gépgyár rohamosan éltek fel készleteiket, s hatalmas adósságokat halmoztak fel anyagszállítóiknál. A külföldi nyersanyagok drágulásából eredő költségtöbbletet és a növekvő deficitet a jóvátételi termelést irányító állam volt kénytelen finanszírozni. Ebből a helyzetből szükségképpen következett a jóvátételre dolgozó gyárak állami kezelésbe vétele. A Baloldali Blokk e követelését a kommunisták mellett a szociáldemokrata baloldal is a leghatározottabban támogatta, és 1946. augusztus 28-án a SzDP gazdaságpolitikai bizottságának ülésén a MKP álláspontjával teljesen azonos álláspontot foglalt el.¹¹³ A nehézipari üzemek állami kezelésbe vételére vonatkozó kormányrendelet november végén napvilágot is látott.¹¹⁴ Ennek értelmében 1946. december 1-től az előzőekben felsorolt négy nagy nehézipari üzemet és mindazokat a vállalatokat, amelyekben ezek legalább 50%-os érdekeltséggel bírtak, a jóvátételi kötelezettség időtartamára állami kezelésbe vették. Már a szénbányák államosításánál sem egyszerűen jelentős nagyüzemekről volt szó, hanem a magyarországi tőkés monopóliumok bankokkal összefonódott, s leányvállalatokkal rendelkező, más iparágakban is érdekelt csúcsairól. Most, a nehézipar vezető vállalatainak állami kezelésbe vételekor ugyanezt kell mondanunk. A magyarországi finánctóke két leghatalmasabb csúcsát nem egyszerűen a Hitelbank—Magyar Általános Kőszénbányatársaság, illetve a Kereskedelmi Bank—Salgótarjáni Kőszénbánya képezte, hanem az előbbihez szorosan kapcsolódott a Ganz, az utóbbihoz pedig a Weiss Manfréd és Rima-

¹¹² Berend T. Iván : Az állami beavatkozás rendszere és a nagytőke gazdasági hatalmának aláásása az infláció periódusában. 1945—46.

¹¹³ Ilyen értelemben foglalt állást Rónai Sándor és Vajda Imre. Az ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint pl. „Vajda Imre kifejti, hogy az állami kezelésbe vételt túlhaladott álláspontnak tekinti és ma már az egész nehézipar államosítását kell követelnünk.” Az állami kezelésbe vételre vonatkozóan pedig leszögezi, hogy az „akként oldandó meg, hogy ebből már végleges államosítás váljék... globális igazgatási testület megvalósítását javasolja.” (P. I. Archivuma. 253/1-103. A SzDP gazd. pol. biz. 1946. aug. 28. ülés jkv.-e.)

¹¹⁴ 23.500/1946. M. E. sz. rendelet (M. K. 1946. nov. 28.).

murányi Vasmű. Ezen utóbbi gyárak vonatkozásában ismét nemcsak arról beszélhetünk, hogy maguk is számottevő ipari érdekeltségekkel rendelkeztek, a Ganz-gyár révén pl. állami kezelésbe került a Magyar Vegyipari gépgyár rt., a Magyar Építő rt., a Weiss Manfréd Művekhez ugyancsak több vállalat kapcsolódott, így a Mauthner-cég, konzervipari vállalatok stb.,¹¹⁵ hanem arról is, hogy ezen üzemek, s a mögöttük álló nagytőkések a bankok üzlettársai voltak, kül- és belföldi vállalkozásokban egyaránt.¹¹⁶ A szénbányák után tehát most a nehézipari üzemekkel a leghatalmasabb magyarországi tőkés iparvállalkozások az állam kezébe kerültek. Formailag ugyan most sem történt még államosítás — mint ahogy a szénbányákat is először állami kezelésbe vették —, a lényegyet tekintve azonban az államosítás és állami kezelésbe vétel között az adott esetben semmiféle különbség nem volt. Az üzemek igazgatóságai megszűntek működni, s létrehozták a Nehézipari Központot (NIK), mely a vállalatokat vezette.¹¹⁷ A NIK élén hármashbizottság állt, a gyakorlati vezetés azonban a Kommunista Párt kezében összpontosult. Az állami kezelésbe került egyéb vállalatokkal együtt — pl. a nyílas tulajdonosai által elhagyott, s az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának hatáskörébe tartozó Haidekker Sándor rt-t 1947 tavaszán hosszabb időre bérbe adták a NIK-nek,¹¹⁸ csődbejutott és állami kézre került pl. a Lampart-Művek soroksári úti telepe¹¹⁹ stb. — a NIK hatóköre igen széles volt. *A kohászat 100%-a, a vas- és fémipar több mint 60%-a, a gépgyártás több mint 50%-a az állam kezében található!*¹²⁰ A nagy nehézipari vállalatok érdekeltségei révén azonban a NIK-hez nemcsak nehézipari vállalatok tartoztak. 1947 nyarán állami kezelésben volt még a Csepeli Üveggyár rt., az Első Kecskeméti Konzervgyár, az Alföldi Konzervgyár, a Danuvia Ipar- és kereskedelmi r. t., a Sigg Alumínium rt. és más üzemek is.¹²¹

Az állami érdekeltség térhódítása ebben az évben már igen jelentős volt. A nehézipari vállalatok mellett az 1946. évi XX. törvénycikk elrendelte a 20 000 KVA kapacitású és annál nagyobb energiatelepek, valamint a 60 KW-t meghaladó teljesítőképességű távvezetékek állami tulajdonba vételét. Ezzel — a bányák államosításakor állami kézbe vett energiatelepek mellett — most már az összes országos jelentőségű energiaközpont és centrálé állami szektorba került, 1947-re a közhasznú energiatelepek erőgépeinek 45.8%-a tartozott az állam tulajdonába.¹²²

Az állami szénbányák 60 ezer, a nehézipari üzemek 75 ezer, az erőművek és egyéb állami vállalatok 15 ezer, vagyis *az állami szektorban dolgozó kb. 150 ezer munkás 1946 végén az egész gyáriparban és bányászatban alkalmazott munkások 43.2%-át tette ki!*¹²³

¹¹⁵ K. G. L. Hitelbank. 252. cs. végrehajtó biz. ülésére készített jelentések. 1947. jan.: Magyar Ipar 1947. szept. 25.

¹¹⁶ Vö. Berend—Ránki: Magyarország gyáripara 1900—1914. Bpest, Szikra. 1955; Berend—Ránki: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában. 1933—1944. Bpest. Akadémiai Kiadó. 1958.

¹¹⁷ 23 500/1946. ME. sz. rendelet.

¹¹⁸ Pesti Tőzsde 1947. máj. 15.

¹¹⁹ A G. F. 1947. nov. 12-i ülésének jkv. P. I. Archívuma. 2/9—16. 0045.

¹²⁰ M. G. I. 54. sz. helyzetjelentése. 123. l.

¹²¹ Magyar Ipar. 1947. aug. 25.

¹²² A Közgazdaság Évkönyve. 1947. Bpest. 1947. 186. l.

¹²³ Vö. Rédei Jenő: Ipari munkásságunk tízéves fejlődése. Közgazdasági Szemle. 1955. 2. sz.; Pikler Ferenc: A NIK jelentősége. Társadalmi Szemle. 1947. 1. sz.

Az állami szektor — az iparban a stabilizációs évben folytatott gazdaságpolitika s ezt alátámasztó hatalmi térhódítás eredményeként — újabb és újabb térnyerésére kerülhetett sor. 1947. június 28-án a koalíciós pártok pártközi és tárcaközi értekezletén már megállapodás jött létre a bauxit- és alumíniumipar államosítása kérdésében is.¹²⁴

A tőkések már világosan látták, mint szorul a hurok, mint csúszik ki lábuk alól a talaj. Érdekeltségeik mentésére — a vagyonok kimentése ekkor már egyre nehezebbé vált — egyes esetekben a külföldi tőke kezére igyekeztek játszani vállalataikat. Az egyre jobban eladósodó Hungária Vegyiművek pl. 1947 nyarán levéllel fordult az iparügyi miniszterhez, s ebben a vállalat nagy tőkeerőt igénylő beruházási feladataira hivatkozva előadja: „Vállalatunk vezérigazgatója múlt év decemberében az üzembővítéssel kapcsolatban meg látogatta bruxellesi nagyrészvényesünket, a Solvay et Cie. céget... a Solvay et Cie. cég javaslatunkra hajlandóságot mutatott arra, hogy vállalatunk tőkeemeléséhez a maga részéről hozzájárul.” A Solvay-művek ajánlatot tett a Hungária vegyiművek 1/3 érdekeltségének 25 millió forintért történő megvásárlására.¹²⁵ Hasonló tőkeimentési kísérleteket már korábban is megfigyelhettünk a MOKTÁR és Hitelbank esetében.¹²⁶

Mindez azonban részben a külföldi tőkecsoportok bizonytalanságán és halogatásán, másrészt mikor már nyilvánvaló volt, hogy az államosítások alóli kibúvóról van szó — pl. az előbb idézett esetben is —, az állami szervek ellenállásán meghiúsult. A tőke felszámolásának politikája elé ez sem gördíthetett akadályt.

Amint a tőke felszámolása „száraz” útjának politikája lényeges változásokat eredményezett a stabilizációs év folyamán az iparban, úgy szükségképpen hasonló eltolódásokat kellett előidéznie a hitelszervezetben is. A deflációs pénzpolitika, a — fejezet elején bemutatott — hitelpolitika, az iparvállalatokkal szemben alkalmazott gazdasági intézkedések és az adórendszer a nagybankok helyzetét is alapjában meghatározta. S idézzük megegyeszer a Kereskedelmi Bank igazgatóságának az 1947. évi nyári közgyűlés számára készített előterjesztéséből, melyben a bankok pénzügyi függőségét és az állami eszközök döntő szerepét mutatja be: „Ez az állapot egyébként azóta is nagymértékben fennáll és nem kevésbé vezetett a gazdasági élet gyökeres megváltoztatásához és az államosítási törekvésekhez.”¹²⁷ Maguk a legérdekeltettek, a tőkés nagy-

¹²⁴ P. I. Archivuma. 2/9—19. 00387.

¹²⁵ P. I. Archivuma. 2/9—20. 00491. 1947. aug. 8.

¹²⁶ A Hitelbank külföldön tárgyaló igazgatói megkíséreltek hasonló megegyezéseket létesíteni. Makai Hitelbank igazgató 1946 tavaszi külföldi tárgyalásairól készített feljegyzésében ad számot a következőkről: „Clarence E. Hunter alelnökkel — The New-York Trust Co. — Párisban találkoztam, akit részletesen tájékoztattam Magyarország gazdasági és pénzügyi helyzetéről és a Stillhalte-hitelezők követeléseitől kilátásáról. Felvettem a Stillhalte követelések részvényekre való átalakításának tervét, amire nézve Hunter alelnök közölte velem, hogy az amerikai hitelezők ezzel a kérdéssel már az elmúlt év őszén foglalkoztak (nyilvánvalóan azon javaslat alapján, amelynek Amerikába való továbbítását Ecker-Rácz úr, a budapesti amerikai misszió gazdasági szakértője útján kértünk) ... Megemlítettem továbbá a Magyar Általános Kőszénbánya alumíniumgyára Stillhalte követelések ellenében való megvételének gondolatát, amely javaslatot Hunter alelnök szimpatikusan fogadott, de végleges választ csak egy mindenre kiterjedő, részletes ajánlat átvizsgálása után tudna adni.” (K. G. L. Hitelbank. 239. es. Makai és Lukács igazgatók levelezése külföldi bankokkal. 1946. máj. 5.)

¹²⁷ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1947. jan. 1-i megnyitó forintmérlege és az igazgatóság jelentése a 103.—105. üzetlévekről.

bankok is világosan felismerték, sőt mi több, beismerték, hogy a bank-államosítási törekvések az adott gazdasági helyzet és ebből eredő gazdaságpolitika legszerveesebb következménye volt. S valóban. A stabilizáció előkészítésekor már felmerült a Nemzeti Bank államosításának szükségessége. „Egy-két hónap múlva — foglalt állást a Szanálási Bizottság 1946 júliusában — államosítani kell a Nemzeti Bankot.”¹²⁸ Erről az elgondolásról azonban az adott helyzetben még kénytelenek voltak lemondani.¹²⁹

Megindultak azonban a tárgyalások a nagybankok állami ellenőrzésének kérdéséről. A MKP III. Kongresszusán a tőke elleni támadás meghirdetésekor a bankok állami ellenőrzésének megvalósítása a fő követelések között szerepelt: „Követeljük a termelés és hitel állami irányítását, a bankok és a külkereskedelem állami ellenőrzését...”¹³⁰ S néhány hónappal a stabilizáció után már konkrét pártközi tárgyalások folynak a bankellenőrzés jellegéről, módjáról. A MKP-nak ebben a kérdésben a kisgazda és szociáldemokrata törekvésekkel kellett felvennie a küzdelmet. A tőkés érdekeknek megfelelően ugyanis a kisgazdapárt s a SzDP vezetése is a nagybankok ellenőrzésének legliberálisabb formáit akarták megvalósítani. Mint annyiszor, ugyanis ekkor is az volt a helyzet, hogy a kommunista párt olyankor vetette fel a bankellenőrzés megvalósítását, amikor az nyilvánvalóan következett a gazdaság, a hitelszervezet egész helyzetéből, s ezzel csak akkor lehetett volna kategorikusan szembefordulni, ha kellő hatalmi túlsúly, belső és külső hatalmi tényezők sorakoznak fel az ellentábor mögött. Ilyen erők azonban hiányoztak. A kisgazda és szociáldemokrata taktika azonban ekkor mégis lehetetlenné tette az ellenőrzés megvalósítását. A bankellenőrzés elvét formailag elfogadva ugyanis először az ellenőrzést a Pénzügyi Központ kivánták ruházni, majd — a SZDP javaslata alapján — a kettős ellenőrzés rendszerét vetették fel. E szerint a Pénzügyi Központ revizora mellett a Nemzeti Bank is részt venne a bankok ellenőrzésében.¹³¹ E formai ellenőrzéssel a MKP nem értett egyet, annál is kevésbé, hiszen az operatív szerepet éppen olyan szervek kapták volna, melyekben a kommunista befolyás nem volt döntő.

A MKP azt javasolta, hogy a nagybankok élére állandó ellenőröket állítsanak. A kisgazdapárti pénzügyminiszter, Rác Jenő és a szociáldemokrata pénzügyi államtitkár, Kemény György ezzel szemben mintegy kompromisszumos megoldásként vetette fel, hogy a nagybankok ellenőrzését a Bankpolitikai Tanács titkársága végezze. Ezzel kapcsolatban viszont hosszas pártközi viták bontakoztak ki a személyi kérdések körül. A MKP a Bankpolitikai Tanács megfelelő összetételét s azt kívánta, hogy a Tanács hat tagjából kettő-kettő kommunista, szociáldemokrata és kisgazda legyen, s a valóságos bankellenőrzés megvalósítása érdekében igényt tartott a főtítkár személyének delegálására is.¹³² A bankellenőrzés azonban 1946 őszén végül is nem valósult

¹²⁸ A Szanálási Bizottság 1946. júl. 22-i ülésének jkv. P. I. Archivuma. 2/9 — 23.0026.

¹²⁹ P. I. Archivuma. 2/9 — 23. 0025. Feljegyzés Gerő Ernő részére 1946. VII. hó. „A Nemzeti Bankot eredetileg államosítani akartuk, később erről lemondunk, de át akartuk ruházni a bankjegykibocsátás jogát az államra, később erről is lemondunk.”

¹³⁰ Rákosi Máttyás előadói beszéde a MKP III. Kongresszusán. 1946. szept. 29. *Rákosi* : i. m. 352. l.

¹³¹ P. I. Archivuma. 253/1 — 104. A SzDP gazd. pol. o. 33. sz. jelentése. 1946.

¹³² P. I. Archivuma. 2/9 — 11. 00191. Feljegyzés a bankok állami ellenőrzéséről 1946. nov. 15-én tartott megbeszélésről; 253/1 — 104. A SzDP gazd. pol. o. 173. sz. jelentése. 1946. nov. 16. (A megbeszélésen a MKP-t Berei Andor, Friss István és Háy László, a SzDP-t Faragó László, Kemény György és Tímár László képviselte.)

meg. Az 1947 tavaszán bekövetkező — már bemutatott — politikai fordulat, a kiskgazdapárt fokozatos szétdarabolása és a reakciótól való lépésről-lépésre történő megtisztítása, a koalíciós pártok baloldalainak erősödése kedvező politikai feltételeket teremtett a MKP bankellenőrzési tervének ismételt napirendre tűzéséhez. Sőt ezekben a hónapokban már lehetőség nyílt a bankok államosításáért való harc megindítására is. Ez azonban a legközvetlenebb kapcsolatban állt a tervgazdálkodás előkészítésével.

A tőkekisajátítás „száraz” útjának politikája kellő alapot nyújtott arra, hogy már abban a helyzetben, amikor az állami tulajdon még a gazdaság kisebb szektorát képezte csupán, a MKP irányt vehessen a tervgazdálkodás bevezetésére. Rendkívül jellemző, s az összefüggésekre éles fényt vet, hogy a tervgazdálkodás megvalósításának programját ugyanakkor, 1946 szeptemberében, a MKP III. Kongresszusa jelölte meg, amikor a tőkeelleni támadás politikáját is napirendre tűzték. A stabilizációt követő átmeneti jellegű gazdaság egyes legdöntőbb gazdasági pozíciók állami tulajdona és a tőkés gazdaság államkapitalista útra terelése kellő talajt biztosított a tervgazdálkodás előkészítéséhez, s az államkapitalista út következetes továbbfejlesztésétől várt eredmények és ezzel kapcsolatban az állami szektor további, tervbe vett kiszélesítése 1947 nyarától már reálissá tették a tervgazdaság bevezetését. A MKP III. Kongresszusának határozata alapján a kommunista gazdasági szakemberek már 1946 őszén nekiláttak egy hároméves gazdasági terv elkészítéséhez. A MKP állampolitikai osztálya 1946. október 15-én terjesztette a Politikai Bizottság elé, hogy a terv előkészítésére Berei Andor irányításával nyolc csoportot — az ipari, mezőgazdasági, külkereskedelmi, pénzügyi stb. tervek kidolgozására — bízzanak meg, s ennek alapján másnap, október 16-án a hároméves terv-előkészítő bizottság meg is tartotta első ülését.¹³³ 1946 karácsonya előtt pedig Gerő Ernő már nyilvánosság előtt ismertette a hároméves gazdasági terv alapjait.¹³⁴ Ez a terv az életszínvonal nagyarányú emelésének, az 1938-as színvonal elérésének, sőt túlszárnyalásának, az ipari termelés lényeges, több mint 26%-kal az 1938. évi szint fölé emelésének célkitűzését tartalmazta, s alapvonalaiban, az iparon belüli strukturális változások előirányzatában a szocialista iparosítási program alapelvein épült fel. Jelen munkának természetesen nem lehet célkitűzése a hároméves terv problematikájának tárgyalása, s így a terv előkészítésének részletes vizsgálatába sem bocsátkozhatunk. Vizsgált témánk szempontjából is elsőrangú jelentősége van azonban, hogy a kommunista tervkezdeményezést siker koronázta. Igaz, a MKP a tervgazdaság szükségességének felvetésekor, a politikai erőviszonyoknak megfelelően, taktikai szempontokból nem beszélt a tervgazdaság szocialista jellegéről, sőt: „Vannak, akik azt fogják mondani, hogy az, amit mi a hároméves államgazdasági tervvel el akarunk érni, tulajdonképpen szocializmus — mondta beszédében Gerő

¹³³ A nyolc csoport vezetői a következők voltak: ipari csoport Bíró Ferenc, mezőgazdasági Nagy Imre, külkereskedelmi Háty László, pénzügyi Antos István, közlekedési Bebrits Lajos, szociálpolitikai és munkaügyi Kossa István, szövetkezeti Vincze, kulturális Fogarasi Béla. Az első ülésen egyébként elhatározták, hogy az adatgyűjtésnél és a terv kidolgozásánál, amennyire csak lehet, az állami apparátust is igénybe kell venni. E munkában elsősorban a Gazdasági Főtanács főtitkárságára építhettek. (P. I. Archivuma. 2/9—10. 00135.)

¹³⁴ Gerő Ernő előadása a MKP Politikai Akadémiáján. 1946. dec. 20. *Gerő* : i. m. 198—218. 1.

Ernő. — Mi ezeknek azt válaszoljuk: Nem! Nem szocializmusról van itt szó, hanem arról, hogy véget vessünk a harácsoló nagytőke garázdálkodásának és megvessük hazánk békés fejlődésének gazdasági alapjait.”¹³⁵ A hároméves terv célkitűzéseit kiemelve a MKP az újjáépítés és életszínvonal-emelés mindenki által elfogadható és támadhatatlan szükségességét és ezek érdekében az erők tervszerű összefogásának jelentőségét hangsúlyozta.

A kommunista párt először teljesen egyedül állt a tervgazdálkodás bevezetésének eszméjével. Amikor a szociáldemokrata párt tudomást szerzett a hároméves terv előkészítésére irányuló kommunista munkálatokról, a párt legfelsőbb gazdasági testülete, a Gazdaságpolitikai Bizottság „egyhangúlag azt az álláspontot vallotta — olvashatjuk a bizottság jegyzőkönyvében —, ne kövessük ezen az úton a MKP-t”. A bizottság vezetője, Timár László kijelentette: „... mindaddig, amíg a jóvátételi kérdés nem nyert világos rendezést, gyakorlatilag lehetetlennek tartja egy terminushoz kötött terv tényleges végrehajtását”. A SZDP vezetősége azonban hamar meggondolta magát. Politikailag ugyanis nagyon károsnak ítélték, hogy a kezdeményezés, s elsősorban a nagyhorderejű intézkedések kezdeményezése — a tömegek és a szociáldemokrata tömegek előtt is teljesen nyilvánvalóvá vált ez — a kommunisták nevéhez kapcsolódik. Ezért sietve feladták álláspontjukat, s „... a Pártvezetőség elhatározta egy gazdasági terv kidolgozását”. E határozatot a SZDP gazdaságpolitikai bizottsága előtt 1946. december 18-án jelentették be.¹³⁶ Ezen előzmények után Szakasits Árpád személyesen, majd Bán Antal 1947. január 27-én levélben fordult a MKP Politikai Bizottságához és kérte, hogy a két munkáspárt egyeztesse össze a gazdasági terveket és azt közösen terjesszék a nyilvánosság elé. Február 15-én a MKP a javaslatot elfogadta, s válaszelevelében egyben már közölte is a tervegyeztetésre kijelölt bizottság névsorát. A két munkáspárt képviselői február utolsó napjaiban már elkészített tervjavaslaik egyeztetésére ültek össze.¹³⁷ A két tervjavaslat között ter-

¹³⁵ Gerő : i. m. 204. l. — Néhány évvel később, válogatott beszédeinek és cikkeinek kiadásakor, a kötethez frott előszavában Gerő Ernő a következőket szögezte le: „... benthagytam a kötetben közzétett cikkekből és beszédekben egyes olyan helyeket, melyek mai szemszögből nézve nem teljesen helytállóak. Így pl. a Magyarország hároméves gazdasági tervének alapjairól tartott beszédben benne maradt az a hely, ahol arról van szó, hogy a Párt által javasolt hároméves terv még nem jelenti a szocializmus építését Magyarországon... Pártunk... képes volt a helyzetben rejlő lehetőségeket valóra váltani. Így már hároméves tervünk során elkezdhattuk a szocializmus alapjainak lerakását országunkban. A Párt azonban, természetesen 1946-ban nem fedhette fel összes kártyáit, mert az akkor nem a munkásosztálynak, nem dolgozó népünknek vált volna hasznára, hanem az osztályellenség malmára hajtotta volna a vizet. Ezért volt szükség arra, hogy a hároméves terv kidolgozásakor még ne a szocializmus építését vessük fel.” (Gerő : i. m. 1—4. l.)

¹³⁶ P. I. Archivuma. 253/1-176. A SzDP a Gazd. pol. biz. 1947. jan. 8-i ülésének jkv.-e; 253/1-103. A SzDP Gazd. pol. oszt. 1946. okt. 9-i ülésének jkv.-e. A Gazd. pol. biz. 1946. dec. 18-i ülés jkv.-e. Ez utóbbi ülésen jelentették be, hogy a SzDP gazdasági tervének kidolgozásához szakértőnek meghívták Londonból Káldor Miklós közgazdász egyetemi tanárt.

¹³⁷ P. I. Archivuma. 253/1-179.; 2/9—13. 00026. A MKP és SzDP 3 éves tervet egyeztető közös bizottságának 1947. febr. 21-i első ülése jkv.-e. A MKP tervegyeztető bizottságában Berei Andor vezetésével Antos István, Iláy László, Lázár Vilmos, Karczag Imre és Spiró Miklós vett részt. A SzDP tervbizottsága élén a szociáldemokrata terv kidolgozásában vezető szerepet játszó Vajda Imre állt.

mészetesen lényegesebb eltérések is jelentkeztek. A szociáldemokrata párt az előirányzott beruházások közel egyharmadát külföldi kölcsönből kívánta fedezni, s ugyancsak figyelembe vette a külföld hiteleit a külkereskedelmi tervek elkészítésénél is. A másik jelentősebb eltérés a gazdasági struktúra fejlesztésének irányában mutatkozott, amennyiben a szociáldemokrata javaslat az alapanyagok gyártásának ütemét lassabbra, a fogyasztási iparok fejlesztését gyorsabbra tervezte, mint a MKP. A két munkáspárt terve között az életszínvonal emelésének fokában is nagy eltérés állott fenn.¹³⁸ Az eltéréseket azonban sikerült áthidalni. A terv-egyeztető közös bizottságok 1947. február 21-i első ülésén már megállapodás jött létre pl., hogy a tervet két alternatívában dolgozzák ki, az „A” variáns kizárólag saját erőből, a „B” variáns az esetleges külföldi kölcsön figyelembe vételével munkálja ki a tervfeladatokat.¹³⁹

De amint a SZDP nem akart lemaradni a kezdeményezés terén, ugyanúgy a hatalomért folytatott harc rendkívül kiélezett szakaszában, 1946 végén a kisgazdapárt is sietve csatlakozni akart, hogy elvegye a kezdeményezést — a tömegek megnyerése szempontjából nagyon is fontos — dicsőségét a kommunistáktól. Rácz Jenő pénzügyminiszter 1946. november 30-án bizalmas feljegyzésben a kommunista kezdeményezés miatt kesereg, hiszen — mint írja — „arról értesültem, hogy a hároméves gazdasági terv publikálása a közeli napokban várható...” Javaslatot is tett, melynek célja olyannyira nyilvánvaló, hogy részletesebb kommentálása teljesen szükségtelen: „A kommunista párt a többi pártok részéről kiküldött néhány szakértő előtt ismeresse a gazdasági terv kidolgozásának alapelveit és a munkálatok jelenlegi állását. A szakértők egyetlen ülés alatt szerkesszenek egy feljegyzést megállapításaikról, lényegileg arról, hogy miben egyeznek meg és miben térnek el véleményeik és ezt a feljegyzést egy másnap össze jövő pártközi konferencia elé terjesszék. A pártközi konferencia állapodjék meg a közös irányelvekben... Ugyanakkor — s itt következik a lényeg — tájékoztassa a nyilvánosságot arról, hogy a pártok egységesen a gazdasági terv kidolgozása mellett foglaltak állást, ismertesse a megállapított irányelveket.”¹⁴⁰

A terv kidolgozását azonban a kisgazdák egyáltalán nem vették komolyan. Amikor 1947 tavaszán valóban sor került a hároméves tervet összeegyeztető pártközi értekezletekre, már az első ülés alkalmával kiderült, hogy a munkáspártok már egyeztetett tervével szemben a parasztpárt képviselője nem is tudta pontosan, miről lesz majd tanácskozás, s a kisgazdapártnak semmiféle előkészített terve nem volt.¹⁴¹ Amikor ezzel kapcsolatban kérdést intéztek a kisgazda megbízottakhoz, akkor azok kénytelenek is voltak beismerni: „... a Kisgazdapárt külön nem foglalkozott sem a termelés alakulásával, sem pedig nem foglalkozott külön a finanszírozás kérdésével...” Ezt igyekeztek úgy beállítani, mintha e lépéssel is csak azt kívánnák dokumen-

¹³⁸ P. I. Archívuma. 2/9—13. 00029. Fontosabb eltérések a KP és a SzDP 3 éves terve között. 1947. febr. 12.

¹³⁹ A MKP és a SzDP 3 éves terv egyeztető közös bizottsága 1947. febr. 21-i első ülésének jkv. P. I. Archívuma. 2/9—13. 00026.

¹⁴⁰ P. I. Archívuma. 253/1—104. Az MKP 3 éves tervére vonatkozó információk. Rácz Jenő bizalmas feljegyzése a kormány hosszabb lejáratú gazdasági programjáról. 1946. nov. 30.

¹⁴¹ A 3 éves tervet összeegyeztető pártközi értekezlet 1947. ápr. 21-i első ülésének jkv.-e. P. I. Archívuma. 2/9—13. 00024.

tálni, hogy a kisgazdapárt „nem kívánt külön utakon járni a hároméves terv elkészítésénél”.¹⁴²

A sorozatos pártközi értekezleteken — június közepén már a tizedik ülésre került sor — a többi párt részmegjegyzései, s kisebb-nagyobb módosító indítványai kerülhettek csak napirendre.¹⁴³ S ha a SZDP is először főként a külföldi kölcsön kérdésében képviselt eltérő álláspontot, akkor a kisgazdák lényegében e térre összpontosították támadásukat: „... abban akarták érvelésüket kicsúcsosítani, hogy külföldi kölcsön nélkül tervünk megvalósítása keresztlvíhetetlen.”¹⁴⁴

Az 1947 tavaszán aratott nagy politikai győzelem azonban megalapozta a kommunista gazdaságpolitikai célkitűzések s az ezeknek megfelelő hároméves gazdasági terv sikerét. Ezzel egyidejűleg a terv előkészítése során egy újabb nagy fontosságú, s teljes egészében szocialista jellegű intézmény megszervezésére is sor került. Július közepén jelent meg a kormány rendelete,¹⁴⁵ melynek értelmében a hároméves terv kidolgozására és végrehajtásának ellenőrzésére Tervgazdasági Tanácsot és Országos Tervhivatalt állítottak fel. Az új intézmény jellegén és jelentőségén semmit sem változtat, hogy létrehozását eredetileg, éppen a kommunista befolyás, a Gazdasági Főtanács ellensúlyozására, saját pozícióinak erősítésére a SZDP kezdeményezte.¹⁴⁶ Végül is a vezetés a MKP és a szociáldemokrata baloldalt kezébe került, az új intézmény elnökévé Vajda Imrét, főtítkárává Berei Andort nevezték ki. Ezzel az intézménnyel az Anyag- és Árhivatal szerepe, bár formailag ez utóbbi hivatal még egy ideig fennmaradt, jelentéktelenné vált, a szocialista gazdasági pozíciók megerősödtek.¹⁴⁷

S a hároméves terv előkészítése során merült fel a nagybankok államosításának követelése is. Ha a tervgazdálkodás megindulásához ugyanis döntő gazdasági kulcspozíciók voltak is az állam kezében, s a stabilizáció óta folytatott korlátozási politika biztosítékot is nyújtott a tőkés szektor fokozatos és állandó összeszűkítésére, a tervszerű gazdálkodás elengedhetetlen

¹⁴² A 3 éves terveket összeegyeztető pártközi értekezlet 1947. ápr. 28-i második ülésének jkv-e. Vajda Imre, az ülés elnökének kérdésére Rácz Jenő válasza. P. I. Archivuma. 253/1—178.

¹⁴³ A 3 éves terveket összeegyeztető pártközi értekezlet 1947 júniusi tizedik ülésének jkv-e. P. I. Archivuma. 2/9—13. 00012.

¹⁴⁴ P. I. Archivuma. 253/1—177. A SZDP Gazd. pol. o. 56. sz. jelentése. 1947. ápr. 24.

¹⁴⁵ 8.550/1947. sz. rendelet. MK. júl. 16.

¹⁴⁶ A Tervhivatallal kapcsolatos szociáldemokrata törekvésekre vet fényt, hogy a SzDP azt kívánta: „A Tervhivatal közvetlenül a miniszterelnöknek legyen alárendelve és a minisztériumoktól, valamint a miniszterelnökség egyéb szerveitől — beleértve a GF-t, illetve annak titkári hivatalát is — független legyen.” S amikor a pártközi tárgyalások során a kisgazdák a Tervhivatallal kapcsolatban akadékoskodtak, akkor: „az értekezlet után Rácz Jenőnek megmagyaráztam — írta jelentésében Tímár László, a SzDP gazdaságpolitikai osztályának vezetője —, hogy amennyiben nem önálló Tervhivatal intézné a koordinálás munkáját, úgy menthetetlenül a GF kezébe kerül a dolog. Csökkönyösségükkel tehát pontosan az ellenkező eredményre jutnak, mint amit kívánnak.” (P. I. Archivuma. 253/1—177. A SzDP. Gazd. pol. oszt. 57. sz. jelentése. 1947. ápr. 29.; 253/1—178. A munkáspártok tervegyeztető bizottsága 1947. febr. 28-i ülésének jkv-e.)

¹⁴⁷ A MKP Gazdasági és Pénzügyi Bizottsága 1947. márc. 17-i ülése jkv-nek tanúsága szerint — ezen az ülésen határozták el a SZDP felé teendő javaslatokat a Tervhivatal szervezeti felépítésére és a funkciók elosztására — megállapították: „Mire a terv végrehajtásra kerül az Anyag- és Árhivatal funkciója átszáll a Tervhivatalra” (P. I. Archivuma. 2/9—23. 0033).

követelménye volt a nagybankok államosítása. Ez részben az egész gazdálkodás tervszerű finanszírozása és pénzügyi oldalról történő ellenőrzése, másrészt a bankokhoz tartozó nagyipar révén az állami szektor további nagyarányú növelése szempontjából vált szükségessé.

A MKP Gazdasági- és Pénzügyi Bizottsága májusi és júniusi ülésein foglalt állást a bankállamosítás kérdésében, s döntött olyan értelemben, hogy a Nemzeti Bank és a három nagybank államosítása szükséges, viszont ezen túlmenő államosítás egyelőre felesleges. „...a hitelszervezet államosításának mértékét — szögezték le — a terv követelményei szabják meg...” Ezen üléseken azt is elhatározták, hogy a bankállamosításnak csak a belföldi kézben levő részvényekre kell kiterjednie.¹⁴⁸ Így azután a hároméves tervek összeegyeztetését tárgyaló pártközi értekezlet negyedik ülésén, 1947. május 9-én a MKP képviselője, Berei Andor felszólalt és a Politikai Bizottság megbízásából közölte: a MKP örömmel állapította meg, hogy a koalíciós pártok között egyetértés alakult ki, s „a hároméves terv alapelveit a mi pártunk most már körülbelül elfogadottnak tekinti”. A továbbiakban azonban, éppen a hároméves terv elfogadására hivatkozva fejtette ki azt az álláspontot, hogy a hároméves terv finanszírozását csak a Nemzeti Bank államosítása, másrészt egy állami bank létrehozása útján lehet végbevinni. Ez utóbbit a Pénzügyi Központ bankrésze, a Hitelbank, a Kereskedelmi Bank és a Leszámlázó Bank államosításával és egybeolvasztásával javasolják megoldani. A kisgazda és szociáldemokrata gazdasági szakemberek a váratlan bejelentés után csak aggályaiknak adtak hangot, s lényegében egybevágóan Bárányos kisgazda miniszter felvetését támogatták: a nagybankok iparvállalatainak ügyét mindenképpen el kell választani a bankok tulajdonképpeni bank-tevékenységet folytató részlegeinek ügyétől, s az utóbbiak államosítását nem lehet egybekötni a bankok iparvállalatainak államosításával.

Rácز Jenő csupán azt szögezte le: „...mi az állam irányító szerepét nem abban látjuk, hogy feltétlenül mindent maga csináljon, maga kereskedjen, maga termeljen, maga adjon hiteleket stb. Úgy, hogy ez a kérdés mindenestre nagyon kényes fordulatot jelent...” Egyébként az egész kérdést első sorban politikai ügynek ítélve, későbbi tárgyalások elé utalták.¹⁴⁹

A tőkés érdekeket képviselő pártok és politikusok számára valóban „kényes fordulatot” jelentett a nagybankok államosításának felvetése. 1947. májusában azonban a kisgazdapárti reakció — ekkor fejeződik be az ellenforradalmi szervezkedés teljes felszámolása, Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása — olyan vereséget szenvedett, hogy a jobboldal nem tudta tovább tartani pozícióit, a balszárny pedig a legteljesebb együttműködést követelte. Ebben a helyzetben még az ingadozó, s szívük szerint a jobboldal felé húzó elemek is bizonyítani kívánva lojalitásukat, elfogadták a bankállamosítás javaslatát. A bankállamosítással ugyancsak szemben álló szociáldemokrata pártvezetőséget igen kellemetlenül érintette a kisgazda visszavonulás. A SZDP gazdaságpolitikai bizottságának ülésén Timár László keserűen számolt be a helyzetről, s elmondta, hogy „...a köztársasági elnöknel kompromisszum jött létre, amelyet maga az elnök forszírozott”. A tőkés érdekek

¹⁴⁸ A Gazdasági és Pénzügyi Bizottság 1947. májusi és júniusi ülésének jkv. P. I. Archívuma. 2/9—23. 0060, 0064.

¹⁴⁹ A 3 éves tervek összeegyeztetését tárgyaló pártközi értekezlet 1947. máj. 9-i ülésének jkv-e. P. I. Archívuma. 2/9—13. 00021.

kisgazda képviselőinek veresége és visszavonulása a tőkés érdekek jobboldali szociáldemokrata exponenseit is megoldhatatlan helyzet elé állította. Az előbb idézett szociáldemokrata megbeszélésen a SZDP gazdaságpolitikai osztályának vezetője még a következőket is mondta: „A Kisgazdapárt jelenlevő tagjai deferáltak, tehát az lett volna a kép, hogy baloldalon áll mindhárom koalíciós párt szemben a jobboldali Szociáldemokrata Párttal.” Majd hozzátette: „... igen rossz optikát mutatna a szociáldemokrata munkásság felé, ha mi ellenkeznénk és ezzel jobboldalibbnak mutatkoznánk a kisgazdáknál.”¹⁵⁰

A koalíciós pártok tehát nem sokkal a bankállamosítási javaslat felvetését követően — mint láttuk, nem utolsó sorban azért, mivel a kommunista javaslattal tömegeik előtt nem mertek szembefordulni — közös megállapodásra jutottak. Az előbb említett kompromisszum szerint egyelőre, első lépésként, a nagybankok radikális ellenőrzését valósítják meg, mely abból áll, hogy miniszteri biztosokat küldenek ki, akik leltárt vesznek fel és végrehajtják az összes részvények bejelentését. A bankellenőrzés ilyen rendszere ellen a tőkések élesen tiltakoztak.

„A kiadás előtt álló bankellenőrzési rendelet tárgyában megtartott pártközi értekezleten tudomásunk szerint — állapítja meg a Hitelbank egy május 27-i feljegyzésben — több olyan rendelkezésnek a kilocsátandó jogszabályokba való felvétele merült fel, amelyek a magyar gazdasági életre és a hitelszervezet további működésére katasztrofális kihatással lennének.” Legsérlemesebbnek, mint részletesen kifejtik, a bankellenőr kiküldését, különösen, ha azok „pártemberek” és nem „szakértők” lesznek, az ellenőr azonnali leltározási tevékenységét, a pénzügyi részvények kötelező bejelentését és zárolását tartják. Az ellenőrzés — írják a továbbiakban — „az adott körülmények között gyakorlatilag igen könnyen megoldható, mert a Pénzügyi Központ rendelkezik olyan revizori karral, amely nemcsak szaktudásánál, hanem tapasztalatainál fogva is e feladatkör megfelelő ellátására a lehető legalkalmasabb”.¹⁵¹ Ezeket az érveket más nagybankok, sőt politikai tényezők, mint pl. Budapest kisgazda polgármestere, Kóvágó József is visszhangozták,¹⁵²

¹⁵⁰ P. I. Archivuma. 253/1—176. A SzDP gazd. pol. biz. 1947. máj. 28-i ülésének jkv-e.

¹⁵¹ K. G. L. Hitelbank. 229. cs. Feljegyzés a készülő bankellenőrzési rendelethez. 1947. máj. 27.

¹⁵² Két nappal a Hitelbank idézett „Feljegyzés”-e után s annak gyakran megfogalmazását is átvéve, május 29-én készült el a polgármester levele, melyet a köztársasági elnökhöz intézett: „Nagyon természetes, hogy ebben a vonatkozásban engem nem az említett bankok vezetői és részvényesei érdekelnek — írja többek között —, hanem azok a követelmények, melyek az ország prosperitására, a lakosság jólétére és az egész politikai és gazdasági struktúrára nézve katasztrofális súllyal jelentkeznek.” A szükséges bevezető után szinte szószerint olvashatjuk az előbbi Hitelbank-érveket: „Hasonlóképpen nagy jelentőségűnek tartom, hogy az ellenőrzéssel megbízott személyek kiválasztása megfelelő legyen, ne ültessenek szakemberek fölé szaktudás nélküli pártembereket. Ez a követelmény annál is könnyebben megvalósítható, mert a Pénzügyi Központ évtizedes revíziós gyakorlata nyomán olyan gárda áll rendelkezésre, melynek tagjai kellő tapasztalatokkal és szaktudással rendelkeznek, amelelt megbízhatóságukhoz kétség nem fér.” „Még arra kívánnék csak rámutatni, hogy tudomásom szerint az ellenőrzéssel kapcsolatban oly intézkedéseket kívánnak megvalósítani, melyek már önmagukban rejtik a későbbi államoltás magvát, vagy legalábbis ilyen hiedelmet alkalmasak kelteni a nagyközönségben (leltár felvétele, részvények bejelentése és zárolása). A köznyugalom érdekében fontosnak tartanám, hogy ilyen intézkedések az ellenőrzésre vonatkozó rendeletben ne legyenek.” (E levél másolata ugyancsak a Hitelbank levéltárában, az előbb idézett Hitelbank-feljegyzés mellett található. K. G. L. Hitelbank. 229. cs.)

de nem hiányzott a kórusból a szociáldemokrata jobboldal sem. Május 27-én, az újabb pártközi értekezleten Faragó László felszólalásában „határozottan hangsúlyozta, hogy azért ellenzi az általános részvénybejelentést, mert az előrevetíti a pénzintézetek államosításának gondolatát, amihez a párt nem járulhat hozzá”. E kijelentést a SZDP más küldöttei sietve igyekeztek korrigálni. „Ez kínosan érintette delegációnkat — számoltak be Faragó felszólalásáról, —, mivel tárgyalásunk folyamán Oltványi és Rácz, de kivált Oltványi szinte közelebb álltak a kommunista állásponthoz, mint mi.”¹⁵³ A pártközi megállapodás alapján végül is 1947. június 1-én megjelent a kormányrendelet,¹⁵⁴ melynek értelmében a pénzügyminiszter a nagybankokhoz¹⁵⁵ további intézkedésig, de legfeljebb 1947. december 31-ig egy-egy miniszteri biztost és helyetteseket rendel ki annak ellenőrzésére, hogy a pénzintézet közérdekű feladatát ellássa és vagyonállagát épségben megtartsa. A miniszteri biztos a bank könyveit, iratait és levelezését megtekintheti, szakértők bevonásával vizsgálatot tarthat, s bármely szándékolt ügylet ellen óvást emelhet. A bank minden esetben köteles a miniszteri biztosnak a kívánt felvilágosításokat megadni és előzetes hozzájárulását minden esetben kikérni. A MKP június közepén a legerőteljesebben sürgette a biztosok kiküldését, ami addig még nem történt meg, mivel a kiscgazdapárt vitát nyitott, hogy melyik bankhoz kerüljön kiscgazda miniszteri biztos. A személyi kérdéseket pártközi értekezletek hosszas vitatémáivá változtatták.¹⁵⁶

Mindez azonban már a bankok teljes államosításának közvetlen előzményét képezte, hiszen ugyanezen hetekben már az államosítás kérdésében is megszületett a megegyezés. A jobboldal ellenállását leküzdve a két munkáspárt végülis közös álláspontot alakított ki.¹⁵⁷ A SZDP ekkor még megkísérelte legalább a tőkések komoly kártalanításának „kijárását”. Kemény György és Timár László kardoskodtak a kártalanítás megkezdése, vagy legalábbis a kártalanítás megkezdése időpontjának meghatározása mellett. Az utóbbi azonban a bizalmas szociáldemokrata megbeszéléseken maga is leszögezte: „...egyedül ragaszkodunk a kártalanítás tényéhez nehezen lesz lehetséges, mert megjelenhet a Szabad Népből egy cikk, hogy a Szociáldemokrata Párt kiveszi a pénzt a proletariátus zsebéből, hogy így kártalanítsa a kapitalistákat.”¹⁵⁸ A kártalanítás ügye azonban ekkor közvetlenül még nem is volt aktuális, s a megállapodást nem akadályozta.

¹⁵³ P. I. Archívuma. 253/1 — 177. A SzDP gazd. pol. o. 64. sz. jelentése. 1947. máj. 27.

¹⁵⁴ 6.850/1947. M. E. sz. rendelet. (M. K. jún. 1.)

¹⁵⁵ A rendelet a Pénzügyintézeti Központ ún. I. kúriájába tartozó intézetekre vonatkozott. Ezek a következők voltak: Hitelbank, Kereskedelmi Bank, Leszámloló Bank, Pesti Hazai Első Takarékpénztár, Angol — Magyar Bank, Magyar — Olasz Bank, Belvárosi Takarékpénztár, Országos Földhitelintézet, Országos Központi Hitelszövetkezet, Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár.

¹⁵⁶ Az 1947. jún. 13-i pártközi értekezleten a MKP megbízottja, Berei Andor felszólalt, s bejelentette, hogy már egy héttel ezelőtt ki kellett volna küldeni a miniszteri biztosokat a bankokhoz, de ez nem történt meg, ami rengeteg visszaélésre ad lehetőséget. A kiscgazdapárt nevében Rácz Jenő azt fejtegette, hogy bizonyos eldöntetlen személyi kérdések miatt — a miniszterelnöktől nyert tájékoztatás szerint — pártvezetői értekezleten tárgyalják meg a vitás ügyeket, s addig nem lehet a biztosokat kiküldeni. (P. I. Archívuma. 2/9 — 13. 00012.)

¹⁵⁷ A 3 éves tervek összeegyeztetését tárgyaló pártközi értekezlet 1947. jún. 13-i ülésének jkv-e. P. I. Archívuma. 2/9 — 13. 00012.

¹⁵⁸ P. I. Archívuma. 253/1 — 176. A SzDP gazd. pol. biz. 1947. máj. 28-i ülésének jkv-e.

A két párt az államosítások határidejét augusztus 1-ben jelölte meg. A tavaszi, nyári hónapokban sorozatosan tartott pártközi értekezleteken az államosítás határideje körül hosszas vita és huza-vona volt, s az államosítás lebonyolításának technikai problémái is lehetetlenné tették az augusztusi határidő betartását. Június folyamán végül is a november 1-i időpontban állapodtak meg.¹⁵⁹

Mindez természetesen a legkevésbé sem jelenti azt, hogy a tőkés érdekek képviselői ellenállás nélkül adták fel ezen fontos pozíciójukat. Rendkívül jellemző módon ekkor ismét azt láthattuk, hogy az „eddig és ne tovább” álláspontját kísérelték meg érvényre juttatni. Az újabb, nagy horderejű államosítás, a nagyobb gazdasági struktúraváltozások ellen sajátosan, az állandó visszavonulás talajáról éppen a hároméves terv érdekeire hivatkozva érveltek. A GYOSZ 1947 júniusi közgyűlésének hivatalos megnyilvánulásai ennek jegyében álltak. Fellner Pál — más vonatkozásban már idézett — elnöki megnyitójában a hároméves terv erőfeszítéseire utalva szögezte le: „Különösen aláhúzendónak tartom, hogy ilyen körülmények között, amidőn az állami kiadások tekintetében a maximumra felfokozott takarékosagra, a magángazdaság részéről pedig a végsőkig terjedő erőfeszítésre és egyéni kezdeményezésre van szükség, elhibázottnak látjuk a további államosítási törekvéseket, így a 3 nagybank államosítását is...”¹⁶⁰ Knob Sándor, a GYOSZ vezérigazgatója pedig kijelentette, ellentmondást lát abban, hogy „... jelentős politikai erők az ország gazdasági és társadalmi struktúrájának mélyreható átalakítását kívánják, ami termelési veszélyek nélkül nem hajtható végre és teszik ezt akkor, amikor az ország minden érdeke a termelés növelését kívánja, s a hároméves terv keretében is erről van szó.”¹⁶¹ De még világosabban a hároméves terv „érdekében” érvelt a bankállamosítások ellen Budapest kiskazda polgármestere is.¹⁶²

¹⁵⁹ A 3 éves tervek összeegyeztetését tárgyaló pártközi értekezőlet 1947. jún. 13-i ülésének jkv-e. P. I. Archivuma. 253/1—179. Az államosítási törvényt végül is 1947. nov. 20-án szavazta meg az országgyűlés.

¹⁶⁰ Két beszéd. Bpest. 1947. Fellner Pál elnöki megnyitója a GYOSZ 1947. jún. 12-i közgyűlésén. 12—13. l.

¹⁶¹ Pesti Tőzsde 1947. jún. 26.

¹⁶² Budapest kiskazda polgármestere, Kővágó József, akinek a bankok állami ellenőrzésbe vétele ügyében frott tiltakozó leveléből már idéztünk, most újból felemelte szavát: „Mint Budapest polgármestere, felelősnek érzem magamat a gondjaimra bízott város lakosságának jólétéért, mint politikus és törvényhozó pedig, az egész ország jövőjéért. Mindkét vonatkozásban a legsúlyosabb aggodalommal töltötenek el azok a tervek és jelenségek, melyek a legutóbbi időben felmerültek... az ország lakossága arra készül, hogy egy újabb, néhány évig tartó hatalmas erőfeszítéssel a termelés volumenét és az általános életnívót jelentősen növelje. Az előkészületek során a Magyar Kommunista Párt váratlanul felvetette a Magyar Nemzeti Bank és három nagybank államosításának követelését... Azt hiszem, mindenki előtt világos, hogy a bankok államosításával járó zökkenők, még ha csak átmenetileg jelentkeznek is, erősen veszélyeztetnék a 3 éves terv keresztülvitelét. Az átmeneti zökkenőknél azonban sokkal nagyobb jelentőséggel bír az a körülmény, hogy nagybankjaink külföldi összeköttetéseit a 3 éves terv során nem nélkülözhetjük... Már pedig kétségtelennek látom, hogy a három nagybank államosításával néven nevezendő külföldi kölcsön felvételének lehetőségei semmivé zsugorodnak össze.” A köztársasági elnökhöz intézett levele további részeiben hivatkozik még a bankok kapcsolatainak jelentőségére a külkereskedelemben, valamint az államosítások katasztrófális kihatására a magánkezdeményezésre. Levele végén Kővágó József — aki nem sokkal előbb a bank-ellenőrzés ellen emelte fel szavát — hangsúlyozza, hogy az ellenőrzés is elegendő! (K. G. L. Hitelbank. 229. cs. 1947. máj. 29.)

A bankok állami ellenőrzéséért, sőt államosításáért tehát 1947 tavaszán a leghatározottabb harc folyt, mely a bankellenőrzési rendelet kibocsátásával és — a szembenálló erők fellépése ellenére — a bankállamosítások elvi elfogadtatásával 1947 nyarára döntő eredményekre vezetett.

1947. augusztus 1-én pedig megindult a hároméves terv végrehajtása! Ezzel, az eddig folytatott kemény politikai és gazdasági küzdelem eredményeként, kezdetét vette a szocializmus gazdasági alapjainak lerakása.

Az 1946 nyarat követő stabilizációs évben tehát a gazdaságpolitika kiindulását a stabilizáció vívmányainak megvédése, a pénz értékállóságának biztosítása képezte, s ez, a helyzet követelményeiből kiinduló gazdaságpolitika vezetett a tőke felszámolásba átnövő korlátozására. A stabilizációs gazdaságpolitika a NEP elveit, s elsősorban az átmenet államkapitalista útját kívánóan alkalmazta az adott helyzetben, habár elméletileg nem került sor ezen problémák tisztázására. A gyakorlati gazdaságpolitika végül is a szocialista tervgazdaság megindítását alapozta meg.

A hároméves terv megindítása után a MKP további gazdaságpolitikája irányelveinek meghatározásánál változatlanul az előző évben sikerrel alkalmazott „száraz” úton történő tőkekisajátítás politikáját kívánta tovább folytatni. Mint ekkor megállapították, az átmeneti jellegű, szocialista irányba fejlődő nemzetgazdaság továbbfejlesztéséhez a következő intézkedéseket határozzák meg: A hitelszervezet terén a nagybankok államosításának gyors végrehajtását, s a bankok érdekeltségébe tartozó ipari és kereskedelmi vállalatok magántőkés jellegének megszüntetését. Ugyanakkor — a „száraz” út politikájának megfelelően — a magánbankokkal szemben követendő gazdaságpolitikát abban jelölték meg, hogy a hitelezés útján kell a magánbankokat felszámolásra vagy az állami bankokba való beolvadásra kényszeríteni. Az ipar terén a fő célkitűzéseket a következők képezték: a már régebben elhatározott, de eddig még végre nem hajtott államosítások — bauxit, timföld, alumíniumipar és a még magánkézben levő elektromos művek — gyors ütemű végrehajtása. A gyáripar tőkés szektorával szemben pedig „széles mértékben fel kell használni azt a körülményt, hogy a vállalatok nagy része állami hitelt vett igénybe, vagy kénytelen lesz ilyen hitelt igénybe venni. Ezeket a vállalatokat a csődbejutás veszélye alatt kényszeríteni kell, hogy a hitelnyújtás, vagy a hitelprolongálás feltételeként részvényeik jelentős és — ahol csak lehet — döntő részét engedjék át az államnak, illetve az államosított nagybankoknak.” „A magántőkés vállalatoknak a tervgazdaságon belül helyet kell biztosítani, de az anyagelosztás, ármegállapítás, hitelnyújtás és adópolitika eszközeivel és ellenőrzéssel erősen korlátozni kell. Az államosításokig az ellenőrzést úgy kell fokozni, hogy lényegileg államkapitalista szektorrá váljon az egész magántőke. Különösen fontos ez a textil, bőr és vegyészeti iparra.”¹⁶³

A nagybankok magyar tulajdonban levő részvényeinek államosítása a stabilizációs év gazdasági változásait véglegesen megszilárdította. A nagybankok és az ezek érdekeltségébe tartozó pénzügyi hálózat¹⁶⁴ az állam-

¹⁶³ P. I. Archivuma. 2/9—5. 0348. Irányelvek a Magyar Kommunista Párt gazdaságpolitikájához.

¹⁶⁴ 1938-ban a Hitelbank csoportjába 26, a Kereskedelmi Bankhoz 25, a Leszámlatolóbank érdekeltségébe 21, a Pesti Hazai Első Takarékpénztárhoz 35, a Magyar—Olasz Bankhoz 11, a Belvárosi Takarékpénztárhoz 11, az Angol—Magyar Bankhoz 5, a Moktárhoz 7 pénzügyi intézet tartozott, vagyis összesen 133 intézet. A nagybankok tartották ellenőrzésük alatt az összes pénzügyi tőke 72%-át. (Berend—Ránki : i. m. 112. l.)

kezébe került. A tőkés osztályok végleg elveszítették korábbi gazdasági hatalmuk — felszabadulást követően állandóan gyengülő — legfőbb fellegvárát! A tőkés szektor lényegében kiszorult a hitelélet területéről. Lehetőség nyílt a szocialista hitelszervezet kiépítésére.

A bankok államosítása azonban a tőkés osztály iparban elfoglalt helyzetét is megpecsételte. A bankok ipari érdekeltségei, ha jelentőségükben állandóan csökkenőben is, — ha a felszabadulás után már lényegében nem is jelentettek az egész gazdaságot uraló hatalmi pozíciókat, s a legdöntőbb egységeit már megelőzően kiszakították az államosítási, illetve állami kezelésbe vételre vonatkozó intézkedések, — még fennállottak.¹⁶⁵ A bankok érdekeltségébe számos olyan iparvállalat tartozott, melyek új, addig még lényegében teljesen a tőke kezén levő ágazatokban vetették meg az állami szektor alapjait. A Hitelbank pl. — egy 1946 tavaszán készített kimutatás szerint — a cukoripar 42—44, a papíripar 35, a cementipar 60, a len- és kenderipar 30, a gyapjúfeldolgozóipar 12—15, a pamutfeldolgozóipar 15%-át tartotta érdekeltségében.¹⁶⁶ A nehézipar, olyan döntő, még tőkés kézben levő vállalatai, mint a Hofherr- és Láng-gépgyárak, mint a Magyar Acélgyár, olyan jelentős könnyűipari és élelmiszeripari üzemek, mint a Magyar Pamutipar, a Magyaróvári Műselyemgyár, a Gizella gőzmalom, a Magyar Cukoripar stb. az állam tulajdonába mentek át.

A bankok államosítása nyomán 1947 végére a *gyáripar állami, szocialista szektora túlsúlyra jutott*: az egész gyáriparban alkalmazott munkások jóval több mint fele, 58%-a állami üzemekben dolgozott.¹⁶⁷

S amely területen a tőkés pozíciók még a legerősebbek voltak, a *kereskedelemben* is lényeges változásokra került sor. A nagybankok kereskedelmi vállalatai, melyek a bel- és külkereskedelemben egyaránt jelentős szerepet játszottak, most állami kézbe kerülve megvetették az állami kereskedelem alapjait. Mindezek azután 1948-tól éreztették legerőteljesebben hatásukat.

A tőkekisajátítás államkapitalista útjának követésére azonban a későbbiekben már nem került sor. 1947 nyarától egymást követték a nagyhorderejű bel- és külpolitikai csemények. Az augusztusi választásokból a MKP került ki győztesen, s ezt követően az ellenforradalom pfeifferista táborát, majd a jobboldali szociáldemokraták elkecseregett puccs-kísérletét számolták fel. Fordulat következett be Csehszlovákiában s más népi demokratikus országokban is. Fordulat következett be a népi demokratikus forradalom fejlődésében. 1947—48 fordulója: a „fordulat éve” meggyorsította a gazdasági fejlődés menetét. A proletárdiktatúra győzelme a tőkés gazdaság felszámolásának gyors betetőzését hozhatta.

BEREND T. IVÁN

¹⁶⁵ 1938-ban a hét nagybank az ipari részvénytőke 60%-át tartotta kezében. (Berend—Ránki : i. m. 116. l.)

¹⁶⁶ K. G. L. Hitelbank. 269. cs. A Hitelbank szakmai részesedése 1946. ápr. 5-i kimutatás.

¹⁶⁷ Rédei Jenő : Ipari munkásságunk tízéves fejlődése. Közgazdasági Szemle. 1955. 2. sz.

ЗАЩИТА СТАБИЛИЗАЦИИ И «СУХОЙ» (ГОСУДАРСТВЕННО-КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЙ) ПУТЬ ЭКСПРОПРИАЦИИ КАПИТАЛА В ВЕНГРИИ (1946—1947 ГГ.)

Резюме

1. августа 1946 г. была обуздана в Венгрии самая тяжелая во всемирной истории инфляция. Однако в целях обеспечения нового форинта потребовались строгие мероприятия в экономической политике. Поэтому Коммунистическая партия Венгрии требовала самой строгой контролируемой экономики. Капиталистические силы противопоставили этому. За этим вопросом скрывалось, собственно говоря, дело государственной власти. Однако весной 1946 г., и особенно весной 1947 г. силы, противопоставившиеся народно-демократическому развитию потерпели тяжелое поражение, представившая до того большинство мелких хозяев была очищена от реакции, и это открыло свободный путь экономической политике, означавшей последовательную защиту стабилизации, что вместе с тем сочеталось и с наступлением против капитала. Основные моменты экономической политики составила с лета 1946 г. финансовая и кредитная политика, политика цен и налоговая политика. Финансовая политика характеризовалась методом дефляции, кредитная политикой строгим ограничением кредитования. К этому времени крупные банки почти не располагали собственными материальными ресурсами, образование вкладов было слабым, и это представлялось большей частью временным отложением государственных кредитов предприятий. Крупные банки не вернули себе возможность самостоятельной деятельности. Кредитование, если оно и происходило из собственных ресурсов, направлялось государственными органами. Однако вследствие концентрации кредитов в основных областях подарилось обеспечить постоянное повышение производства. В области политики цен тоже подарилось осуществить напротив капиталистических интересов и их представителей, чтобы интересы рентабельности капитала и прибыли не сумели определить образование цен. В защиту стабилизации стремились низко держать уровень цен, что и подарилось, хотя действовал целый ряд факторов в направлении повышения цен (в первую очередь повышение цен на сырье, заработной платы и т. п.) Под влиянием повышения цен на аграрные продукты, ставшего необходимым вследствие плохих урожаев прежние аграрные ножницы цен сменились промышленными ножницами цен. Но все это вместе взято сочеталось с обложением капитала в очень крупных масштабах. Путем налоговой политики в большой мере облагались капиталистические предприятия и к этому прибавлялось еще чрезвычайное увеличение социальных бремен. Таким образом государственная экономическая политика втиснула капитал в зажимное кольцо, и капитал не сумел вырваться, так как он натолкнулся на рабочий класс, на водившие очень активную деятельность профсоюзы и заводские комитеты. Эти органы контролировали капитал, заставили его усилить расходы на социальные цели и увеличить заработную плату, значит, эти мероприятия снизу дополняли процесс охвата капитала. Это сделало окончательно безысходным положение капитала. Не способны переложить бремена, заводы в бурном темпе и массово обременялись долгами. Увеличивались также их общественные долги. Они все более были принуждены стремиться задержать у себя государственные деньги, ведь заводы все более стали дефицитными. Таким образом служившая защите стабилизации экономическая политика приводила к ограничению капитала, перераставшего в его экспроприацию. Коммунистическая партия Венгрии сознательно применяла этот «сухой» путь экспроприации. Собственно говоря это оказалось применением в Венгрии новой экономической политики, должной вводиться в силу необходимости во время перехода от капитализма к социализму. А именно в том смысле, как это Ленин первоначально истолковал в конце 1917 — начале 1918 г.: на основе государственной собственности ключевых позиций экономики, направляя капиталистический уклад путем строгого контроля, осуществленного сверху и снизу «в русло государственного капитализма» обеспечить переход к ликвидации капитала.

В 1946—1947 гг. «сухой» путь еще не приводил к массовым банкротствам, хотя он приблизил большинство капитала к его порогу и сделал возможным постоянно расширять круг принятия в государственное управление, круг национализации. Осенью 1946 г. государственный контроль над основными предприятиями тяжелой промышленности, затем в связи с разработкой и началом летом 1947 г. трехлетнего плана развития народного хозяйства государственный контроль над самыми крупными банками и решение о их национализации означали основной прогресс в этой области. Конечно, осуществить эти шаги было возможно только в постоянной борьбе против покровителей капиталистических интересов в лице мелких хозяев и правых социал-демократов. Государст-

венная собственность в фабрично-заводской промышленности, имевшая по существу социалистический характер повысилась к концу 1947 г. до 58%.

В 1947—1948 гг. потом наставший решающий политический поворот сделал возможным сменить экономическую политику «сухого» пути радикальными национализациями. Это произошло весной 1948 г.

И. Т. БЕРЕНД

LA PROTECTION DE LA STABILISATION ET L'EXPROPRIATION DU CAPITAL ENTRE LA FORME «SÈCHE» DU CAPITALISME D'ETAT EN HONGRIE (1946—47)

Résumé

Le 1-er août 1946 la plus grave inflation de l'histoire mondiale fut enrayerée en Hongrie. Cependant la protection du nouveau *forint* nécessitait des mesures économiques rigoureuses. Le Parti Communiste Hongrois (MKP) demanda donc la plus stricte économie dirigée, à laquelle les forces capitalistes ne tardèrent pas à opposer de la résistance. Au fait, c'est la lutte pour le pouvoir qui couvait sous la surface. Au printemps de 1946 et surtout de 1947, les forces opposées au développement de la démocratie populaire subirent des défaites sérieuses, le parti des petits propriétaires qui avait eu auparavant la majorité fut épuré, ce qui fraya la voie à une politique économique impliquant la protection conséquente de la stabilisation, combinée avec une offensive contre le capital. Les principaux éléments de la politique économique furent, dès l'été 1946, la politique monétaire, la politique des crédits, la politique de prix et la politique de taxation. La politique monétaire se caractérisait par la méthode de la déflation, celle des crédits par la limitation sévère de la mobilisation des crédits. Les grandes banques ne disposaient, à cette époque, guère de ressources matérielles propres, le montant des dépôts était faible, et encore ne provenait-il que de l'apport provisoire des crédits d'Etat des entreprises. Les grandes banques ne recouvraient pas leur pouvoir de fonctionnement indépendant. Les crédits, même accordés de propres ressources, étaient dirigés par des organes d'Etat. Cependant, grâce à leur centralisation sur les principaux domaines, on réussit d'assurer l'augmentation continue de la production. Quant à la politique des prix, elle réussit également, à l'encontre des intérêts capitalistes et de leurs représentants, à éliminer le danger d'une évolution des prix déterminés par les intérêts du profit et de la rentabilité capitaliste. En vue de protéger la stabilisation, on s'efforçait de maintenir les prix à un niveau bas, effort qui ne manqua pas de réussir, malgré un certain nombre de facteurs opposés, comme la hausse des prix des matières premières, des produits agricoles, l'augmentation des salaires etc. En conséquence de la hausse des produits agricoles, conditionnée par les mauvaises récoltes, les ciseaux des prix des produits agricoles et industriels furent remplacés par des ciseaux industriels à l'avantage des prix des produits agricoles. Tout cela représentait, évidemment, un lourd fardeau pour le capital. La politique de taxation chargeait fortement les entreprises capitalistes qui se voyaient encore grevées par des charges sociales extraordinairement grandes. La politique économique de l'Etat serra donc le capital dans une espèce d'anneau duquel il lui était impossible de se libérer, se trouvant vis-à-vis de la classe ouvrière, les syndicats et les comités d'entreprise qui déployaient une très grande activité. C'étaient eux qui contrôlaient le capital, le forçaient à augmenter les dépenses de caractère social et les salaires, complétant de cette façon-là son encerclement, et lui bloquant toutes les issues. Ne pouvant transférer leurs charges, les fabriques s'endettaient rapidement et en masses. Leurs dettes publiques allaient également en s'augmentant, et elles devaient s'efforcer de garder l'argent de l'Etat, vu que les usines travaillaient de plus en plus à perte. Ainsi la politique économique servant à la protection de la stabilisation entraîna la limitation du capital et aboutit à son expropriation. Le PCH avait consciemment choisi cette voie qui en somme n'était rien d'autre que l'application de la nouvelle politique économique valable pour l'époque de la transition du capitalisme au socialisme dans les conditions de la Hongrie. Il adoptait l'interprétation que Lénine en avait donné à la fin de 1917 et au début de 1918, notamment: assurer la transition du secteur capitaliste à la liquidation du capital, à partir des positions-clefs de l'économie passées aux mains de l'Etat, par un contrôle sévère du capital de haut et d'en bas, dans la forme d'un capitalisme d'Etat.

Si cette forme de l'expropriation n'avait, en 1946—47, pas encore abouti à des faillites massives, elle n'en entraîna pas moins la majeure partie du capital au bord de

l'abîme, et permit l'élargissement incessant du contrôle d'Etat et de la nationalisation. Les étapes les plus importantes de ce développement furent le contrôle, respectivement la nationalisation des principales usines de l'industrie lourde, en automne 1946, puis ceux des grandes banques, prévus par l'élaboration du plan triennal et réalisés lors de son amorcement, en été 1947. Bien entendu, ces mesures n'ont pu être appliquées qu'au prix d'une lutte incessante contre les petits-propriétaires et les sociaux-démocrates de droite, défenseurs des intérêts capitalistes. La propriété d'Etat de caractère en essence socialiste s'éleva, à la fin de 1947, à 58% de l'industrie manufacturière.

Le tournant décisif survenu en 1947—48 permit ensuite de remplacer cette politique économique par des nationalisations radicales qui eurent lieu en 1948.

I. T. BEREND

A „NEMZETEKFÖLÖTTI ÁLLAM” ESZMÉJE A NYUGAT-NÉMET ÉS AZ OSZTRÁK BURZSOÁ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

(II. rész)*

Térjünk most át a nyugat-német történészek másik csoportja nézeteinek az ismertetésére. Mindkét irányzat megegyezik abban, hogy iparkodik a múlt hagyományaiból táplálkozó történeti tudatot kifejleszteni a közvéleményben, a német imperializmus hatalmi törekvéseinek indokolásául.

A nyugat-német imperialisták ideológusai évtizedeken át kisebb értékű és kultúranélküli népeknek tüntették fel a Monarchia nem-uralkodó népeit. Egész könyvtárat tesz ki a német nacionalisták által írt könyvek légiója, amelyben a revansista német imperializmust szolgáló történészek az „ősi német földek” visszaadásáról, a német nép „Istentől adott küldetéséről” írtak, amely a területek „civilizálásában” áll. Ilyen jogcímen tartottak igényt Közép- és Délkelet-Európa területeire 1945-ig. Ma ugyanezt a célt és igényt azzal leplezik, hogy a „nemzetekfölötti keresztény civilizáció” megvédésének szükségességéről írnak, amelyet „az istentelen kommunizmus agressziója” fenyeget. A múltat arra használják fel, hogy a nemzetek fölötti állam vonzó példáit keressék és találják meg benne. E példák közé tartozik a Habsburg-monarchia, amelyet úgy tüntetnek fel, mint az európai civilizációnak Közép- és Délkelet-Európában „örök időktől fogva létező védőbástyáját” a forradalmi felforgatások ellen. A Habsburg-monarchia e történészek műveiben mintapéldája Európa modern nemzetekfölötti rendezésének. A Monarchia bukását fájlagják, mert ez a gyászos esemény a széttépett, szétfelaprózott Európa minden bajának a forrása.⁴⁰ A Habsburg-monarchia restaurációjának a gondolata a két világháború közötti időben a Szovjetuniótól való félelem miatt merült fel, ahol a népek önrendelkezési joga élő gyakorlattá vált és amely államról az imperialisták is észrevették, hogy támasza lehet a német finánc-tőke farkas-étvágya által fenyegetett közép- és délkelet-európai államoknak. Többek között ezért is merült fel a 20-as években a Páneurópa-eszme. Ezért írtak annyit Közép-Európa „balkanizálódásáról” és az e területen nemzeti okokból előidézett háborús veszélyről, valamint annak szükségességéről, hogy „túlhaladják” az ilyen nemzeti korlátozottságot. Amikor a német finánc-tőke a náciakat uralomra segítette, eltávolította a szocialista forradalom veszélyét, Hitler és emberei szabad kezet kaptak Közép- és Délkelet-Európa balkanizálásának a felszámolására és arra, hogy olyan „nemzetekfölötti” államot létesítsenek — német vezetés alatt —, amely alkalmas volna a Szovjetunió megtámadására. Így vált a kis nemzetek önrendelkezési jogának, önálló nemzeti és állami életre való jogának elvitatása 30 év leforgása alatt immár másodízben világháború robbantógyutacsává. Ma is számos nyugat-német történész vallja —

* A tanulmány I. részét a Századok 1961. évi 6. számában közzétűk.

⁴⁰ Vö. minderre: *Kritik*: i. m. 10. és 12. lapjait.

félreérthetetlenül a német hódító célszolgálatában, modern lepelbe burkolva — azt a tételt, hogy egy kis nemzet politikai és gazdasági önállósága Európa közepén már a középkorban sem volt megvalósítható; a XX. században pedig csak mint időbelileg korlátozott illúzió maradhatott fenn.⁴¹ Emil Franzel szerint például az Európa sorsát határhelyezete folytán eldöntő dunai térségben a legutóbbi időkben végbement események nem újkeletűek, hanem egy visszatérő dinamikus mozzanat megnyilvánulási formái. A dunai térségben uralkodó cseppfolyós viszonyok megszilárdításához egyetlen út vezet: a sok kis nép szövetségi összefogása a nagy szomszéd (a Szovjetunió — M. Gy.) imperialista törekvései elleni közös védelem céljából. Európa nagy népei közül — folytatja gondolatmenetét Franzel — nyilvánvalóan a németeknek van legerősebb, legközvetlenebb, kifejezetten alkotó részük a dunai térség történetében. A dunai kérdés mindig német kérdés volt.⁴² „A németeknek a nyugati latin kultúrát a tanítandó szlávok (vagy magyarok vagy oláhok [Walachen !]) felé közvetítő szerepe hatással volt a társadalmi ranglépcső fokainak és a politikai jogoknak a megállapítására. A kisebb jogú népek felszabadítása egyszerűen a fennálló rend megfordítását, a németek alávetését és az egykori alávetetteknek előjogokkal való felruházását eredményezi. Így maradt ez 1945-ig.”⁴³ A történeti hagyományok alapján a németeknek és a Metternich-féle osztrák birodalomnak sajátos küldetését abban látja, hogy a Duna alsó térségét és a Balkán északi részét „visszaeurópaiasítsa”.⁴⁴

A keresztény-nyugati, európai közös kulturális hagyományok egységére is hivatkoznak, hogy a kontinuitás elméletének a segítségével is alátámasszák az európai közösség imperialista politikáját. A keresztény-nyugati egység kezdeteinek felkutatásában visszanyúlnak egészen a Karoling birodalomig, sőt egyes jelek szerint még Európa őstörténetéig is.⁴⁵ A római, majd a Karoling birodalom, a „német nemzet római szent birodalma”, főleg V. Károly alatti méreteiben, s részben Európa metternichi rendszere azok a hagyományok, amelyekre hivatkozva iparkodnak kialakítani a történeti tudatot.⁴⁶

Franzel például hosszú oldalakat szentel annak bizonyítására, hogy a Duna térségében a béke fenntartása érdekében nemzetekfölötti szövetségbe kellett egyesíteni az itt élő sokféle népet. Ehhez birodalmi eszmére volt szükség. A római birodalmi eszme volt az, amely a Duna térségének déli részében sohasem aludt ki. Ezen a területen sarjadt ki a birodalmi gondolat csírája, hiszen Diocletianus Splithől irányította birodalmát, Marcus Aurelius Bécsből. A Vaskapunál pedig emléktábla hirdeti Traianus dicsőségét. A bizánci császáreszmének mindig erős vonzóereje volt a szerbekre, a románokra.⁴⁷ Rudolf trónörökös arról álmodozott, hogy Bizánc császára legyen. Az új császári korona, amit I. Ferenc a fejére tett, sem volt igazában új, hanem a Nagy Károlyig visszavezethető nyugat-római császárság hagyományait élesztette fel. Egyúttal „érzékletes kifejezése is volt a dunai országok birodalmi gondolata integráció-

⁴¹ Wenzel Jaksch: Europas Weg nach Potsdam. Schuld und Schicksal im Donauraum. Stuttgart. 1957. 205. l. — Křížek: i. m. 47. l.

⁴² Franzel: i. m. 15. l.

⁴³ Uo. 16. l.

⁴⁴ Uo. 59. l.

⁴⁵ Erről látszik árulkodni R. Pittioni: Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur. Wien. 1959 című könyve, amely az európai közösség szellemében íródott. Hivatkozik rá Ernst Hoffmann: id. cikk 1824. l.

⁴⁶ Vö. Minderre Leo Stern: id. cikk 571—573. l.

⁴⁷ Franzel: i. m. 22—24. l.

jának, tehát külső kifejezése amaz államjogi tényeknek, amelyek már három emberöltő óta a Pragmatica Sanctioban adva voltak”.⁴⁸ Az osztrák közös hadseregben szolgáló nem-németekben „fiissen éltek még a török idők hősi emlékei, amikor a Nyugat közös harcában részt vettek, vagy a poroszok elleni háborúi, amelyben ők a cseh koronabirtok és a Habsburg-ház régi előjogait védtek az észak-német Poroszország ellen és egy nagyobb birodalmi gondolat hordozóinak érezhették magukat. Az ausztróslávok a birodalom középkori eszméjének folytatóiként emeltek igényt a birodalom vezetésére.”⁴⁹ Ízelítőnek talán ennyi is elég lesz annak érzékeltetésére, milyen eszközökkel és milyen görcsös erőfeszítéssel próbálnak a nyugat-német burzsoá történészek tudományos indokolást, történelmi hagyományokat gyártani az integrációs imperialista elméletek igazolására. Csakis úgy sikerül keserves munkával összekeresgélőniük a vélt történelmi előzményeket, hogy történelmi összefüggéseiből kiragadva, osztálytartalmától megfosztva, osztályok fölöttinek bemutatva azon a merőben külsőséges alapon azonosítják a római rabszolgatartó birodalmat, a középkori, feudális alapokon nyugvó német birodalmat és az osztrák nagyburzsoázia uralmát védő kettős Monarchiát, hogy valamennyi több népet magába foglaló birodalom volt.

Eljárásuk tudománytalanságával, politikai célzatosságával nemcsak a marxista történettudomány, hanem a tudományosságra, a kutatás tisztaságára kényes pozitivisták és szubjektíve becsületes, tárgyilagosságra törekvő nyugati burzsoá történetírás is tisztában van. *Geoffrey Barraclough*, az egyik vezető angol polgári történész a nyugat-német történészeknek keresztény-nyugati, Európa közös történelmi kulturális hagyományait emlegető koncepciójáról ekképp vélekedik:

„A nyugati Európának közös »örökölt kulturális hagyományairól« szóló elmélet közönséges laposság, amely történészek körében már nemzedékek óta forgalomban van.” Ranke, Giesebrecht, Bryce és Acton hagyományaira támaszkodik, de különösen a második világháború eredményeképpen terjedt el jobban és „történelmi környezetéből kiszakítva dogmaként és hitvallásként vagy hittételként került napvilágra”.⁵⁰ Barraclough meg is indokolja, miért lett a keresztény-nyugati közös kulturális hagyomány a nyugat-német történetírás dogmájává. Elgondolkoztatónak tartja azt a feltevést, hogy „a civilizáció maradandó értékei és hagyományai valamiféle sajátságos módon Nyugat-Európához volnának láncolva. Ez a nézet nemcsak lebecsüli a Kelet független civilizációinak a jelentőségét, hanem káros feszültséget idéz elő Európa keleti és nyugati országai között s Németországot valamiféle »senkiföldjévé« teszi a két fél között. Nem lehet kétséges: ez a szándék arra irányul, hogy a »nyugati« értékeket Kelet-Európa világnézetével és hagyományaival, különösen pedig Szovjetország ideológiájával kontrasztba állítsa. A háttérben tudatosan vagy öntudatlanul az a gondolat húzódik meg, hogy a demokrácia »nyugati« koncepcióját minden más demokratikus felfogással való összecsapás esetére olyan területeken, amelyek a szovjet befolyás erős, általános ideológiai alappal lássák el.”⁵¹

⁴⁸ Uo. 48. l.

⁴⁹ Uo. 51—52. l.

⁵⁰ Die Einheit Europas im Mittelalter c. cikkében. Megjelent a *Die Welt als Geschichte* c. sorozatban, 1951-ben. Heft 2. 99. l. Idézi *Ernst Hoffmann*: id. h. ZfG. 1960. H. 8. 1823. l.

⁵¹ *History in a changing world*. Oxford. 1955. (Németül Göttingen 1957.) Ebből idézi *Hoffmann*: id. h. 1826. l.

Barraclough nézeteinek lényegéhez nincs mit hozzátenni, hiszen az csak helyeselhető. A szovjet befolyásról alkotott felfogásán kétségtelenül megérzik a nyugati propagandának a hatása, amelynek nyomán úgy véli, hogy a népi demokráciák a szovjet hatalmi zónába tartoznak, függetlenségük tehát politikai és eszmei tekintetben csak formális. Ha azonban a szovjet befolyást úgy fogná fel, hogy a többi szocialista állam is a marxizmus—leninizmus elvi alapján áll és eszerint értelmezi a demokráciát, akkor ebben egyet is tudnánk érteni vele. „Nem szabad megfélekednünk arról, hogy azok, akik azon fáradoztak, hogy valamiféle középkori európai egység létezését bebizonyítsák — tapasztalataim alapján — rendszerint azért jártak el így, mert azt remélték, hogy történeti bizonyítékot tudnak teremteni egy különleges fajtájú európai egység számára. Meg akarták mutatni, hogy az erők bizonyos állapota ilyen vagy amolyan fajta egységnek természetes (és ezért kívánatos, logikus) következménye, amely egészen Nagy Károly koráig nyúlik vissza, ha ugyan nem messzebb!”⁵²

1950 tavaszán a nyugat-német és az angol történészek oxfordi találkozásán, amelynek tárgya Nyugat-Európa kulturális egységének történeti igazolása volt, Barraclough minden kerteles nélkül rámutatott ennek a koncepciónak politikai hátterére. „Sok francia mondotta — hangzott érvelése —, hogy Európa véget ér a Rajnánál és »a Rajnán innen élő« barbárokról beszélt. Nem egyszerű francia parasztok (ők aligha mondanának ilyesféle badarságot), hanem francia történészek és az Akadémia tagjai. És ma talán nem fejtenek ki hasonló tételt különös, zavaros célzásokkal Nagy Károlyra és I. Ottóra az Elbán túli területre vonatkozóan? És ez az állítás — úgy látszik — nem a helytálló történeti tényeken alapul, hanem azon, mennyire óhajtják, hogy Nyugat-Németország Európa köréhez csatlakozzék.”⁵³

1955-ben megjelent könyvében pedig ez olvasható e kérdésről: „A nyugat-európai kultúra egységének elmélete szervezett politikai erők eszközévé lett és politikai tartalommal telítődött; az a rendeltetése, hogy ideológiai elködösítésül szolgáljon, amely mögött a »nyugati hagyományok« harcos fenntartói arra készülnek, hogy löállításba vigyék az atombombatüzérséget.”⁵⁴ Barraclough egyetlen német történészt sem ismer, aki úgy nyúlna ehhez a kérdéshez, hogy ne tudná előre, mi lesz rá a válasz.

Barraclough a tudományosság nevében emelt szót a történelem művelésének ilyenfajta módszerei ellen. Ezeknek a történészeknek számára ugyanis — írja — „nemzetük történelme, a történeti adatok csak támpontul szolgálnak tételeik alátámasztására. Kétkelkedem abban — folytatja —, hogy valaki is másként nyúlt volna ehhez a kérdéshez, mint az időszerű politika álláspontja szerint. Tovább is mehetek és kimondom, hogy ez olyan kérdés, amely csak akkor kerül a viták előterébe, ha a politikai helyzet nyilvánvaló okot ad rá, s a problémát időszerűvé és fontossá teszi.”⁵⁵

Formai, külső hasonlóságok; történeti-társadalmi környezetből kiszakított, osztálytartalmától megtisztított szemléletmód; irracionális, természetfölötti és pszichológiai tényezők előtérbe tolása; minden törvényszerűség tagadása a történelmi folyamatban s a történelem menetét kiváló egyéniségek szabad elhatározásától, zseniális intuiciójától függővé tevő, tehát a történel-

⁵² Ld. a 48. jegyzetet.

⁵³ Uo.

⁵⁴ History in a changing world. Idézi Hoffmann: id. cikk 1824. l.

⁵⁵ Die Einheit Europas stb. 99. l. Idézi: Hoffmann: id. h. 1823. l.

met véletlenek halmazává süllyesztő szemlélet: ez az európai integrációt propagáló mai nyugat-német történetírás reakciós módszere. E módszer nem éppen új, hiszen részben Rankenál, főleg azonban a német szellemtörténetírásban már alkalmazásra került. A szomorú csupán az, hogy — ismét Barraclough szavait idézzük — „ugyanakkor, amikor ezt a dogmatikus történetmagyarázatot a történeti kritika szétzúzta és a történeti kutatás elvetette akkor — és ez talán még említésre érdekesebb —, a szaktörténészek az elmélet alapjául szolgáló történeti premisszákat meggyengítették és aláaknázták, mégsem tudták elérni, hogy ennek az elméletnek mint politikai dogmának a hatását csökkentse, vagy megtörjék azt a varázst, amelyet ez az állandóan ismételt és ritkán bírált teória gyakorol a közvéleményre”.⁵⁶

A nyugat-német historikusok az időszerű politikai követelmények szolgálatában úgy festik át Bismarck arcképét, hogy a francia- és oroszellenes, nacionalista, hódító politikát folytató, bár késői utódainál kétségtelenül jobb politikai érzékkel rendelkező porosz junkernek kemény, merev militarista arcéle integrációs „európaivá”, „nemzetekfölöttivé” szellemüljön át.

Gerhard Ritter, Hans Rothfels, Martin Göhring, Leonhard von Muralt, Theodor Schieder, Reinhold Wittram, Arnold Oscar Mayer, Wilhelm Schüssler, Erwin Hölzle és még sokan mások a bismarcki politika meghamisító újraértékelése révén is megkísérlik a történeti múlttal igazolni a nemzetállami gondolattól való elfordulást és eszmeileg előkészíteni a talajt az európai integráció gondolatának a befogadására. Hans Rothfels tette meg ezen az úton a kezdő lépést 1949 szeptemberében a nyugat-német történészeknek első háború utáni összejövetelén. Ez alkalommal tartott *Bismarck és a XIX. század c.* előadásában világosan körvonalazta a Bismarck-kérdés terén elvégzendő történeti átértékelés politikai vezérfonalát. „Bismarck nemcsak a német, hanem az európai rendért is küzdött” és „napjainak nemzetállami eszménye mögötti elmaradottsága példamutató túllépés saját korán”.⁵⁷ Egy hónappal a müncheni ülés után Arnold Oscar Meyernek Bismarck-életrajzához írt bevezetőjében Rothfels már arról írt, hogy Bismarck a nemzetállami formát nem tekintette kötelezően elérendő célnak, és ez a nézete volt az, „ami idegenné tette őt a maga korában, túlmutatott a XIX. századon és a jelen látóhatárába állította”.⁵⁸ Egy Bismarck életművét bemutató okmánygyűjteményében pedig arról a „rendelképzelésről” írt, amely — állítása szerint — Bismarck európai politikáját irányította volna. „Bismarck politikája, amely a nemzetállami korszakban játszódik le, bár őt attól sajátos módon bizonyos távolság választja el, bizonyos tekintetben annál mélyebben nyúlik bele a jelen sorskérdéseibe, amelyek eme korszak elmúltával a nyugati világ közös problémáivá lettek.”⁵⁹ Bismarck állítólagos rendelkezése azonos jellegű volt Rankenak ama tételével, hogy „az államinak elsőbbsége van a nemzeti fölött”, vagyis hogy az állam hatalmi érdekeinek kell alávetni belső kérdések rendezését. Ezzel Rothfels arra kívánt célozni, hogy nem a tömegek mozgalmai, főleg pedig nem a munkásmozgalom, hanem az ún. államrezon, vagyis az uralkodó osztályok politikai

⁵⁶ Id. mű. (1955). Vö. *Hoffmann*: id. h. 1825. 1.

⁵⁷ A Bismarck portré átértékelésére vö. *Leo Stern* i. cikkének 573. lapját, főleg azonban *Ernst Engelberg*: NATO-Politik stb. 477., 483. l. A Rothfels-idézet a 483—484. lapon található meg.

⁵⁸ *Arnold Oscar Meyer*: Bismarck. Der Mensch und der Staatsmann. Geleitwort von Hans Rothfels. Stuttgart. 1949. — Idézi *Engelberg*: id. h. 484. l.

⁵⁹ *Hans Rothfels*: Bismarck und der Staat. Stuttgart. 1952. XIII. 1.

érdekei és ügyvivői döntenek az állam és a benne élő nép sorsa fölött. Rothfels tehát azt a tényt, hogy Bismarck nem volt annyira türelmetlen és mohó imperialista, mint a német tőkések, nem junker voltával és a feudális osztályeredet maradványainak a hatásával magyarázta, hanem — történeti összefüggéseiből kiragadva, metafizikusan — a valóságot meghamisítva a szupranacionális elmélet igazolására használta fel.

Rothfelsnek azt a kérdésfeltevését, hogy Bismarck „európai” volt-e, valamennyi nyugat-német történetíró megfontolandónak tartotta. Válaszuk azonban nem volt egyértelmű. Közvetlenül 1945 után egyes történészek a veszített háború okozta elkeseredésükben és a hitleri hatalmi államból való kijózanodásuk hatására átmenetileg elfordultak a II. Frigyes óta a poroszok, majd a náci által eszményített Machtstaat-tól, és az erős állam-gondolat egyik történelmi képviselőjét, Bismarckot is bírálni kezdték. Erich Eyck liberális szellemű Bismarck-életrajza, amelyet emigrációban írt, ebben a szellemben fogant. Franz Schnabel, a katolikus müncheni professzor *Das Problem Bismarck* c. írásában szemére vetette Bismarcknak, hogy Szász Móric, Gusztáv Adolf, Richelieu, II. Frigyes nyomdokába lépett, hozzájuk hasonlóan a nyugati egység széttörésén fáradozott. „Azok mind szuverén államokat létesítettek és hódítás, jogszegés, a gyengéken elkövetett erőszak útján hatalmasan kiterjesztették területüket.”⁶⁰ Bismarck céljai és módszerei az európai kabinetek régi politikájáéhoz hasonlítottak, amelyek segítségével kiszakították államaikat a középkori univerzális kötelékekből.⁶¹ A régi diplomáciának a liberális nemzeti mozgalmak időszakában „az újonnan felébredt elemi erők segítségével Európa szétszakítására kellett vezetnie”.⁶² Schnabel is beleesik tehát a burzsoá történészek általános hibájába, és az államot kiszakítja osztály-összefüggéseiből. Csakis így kerülhet egy nevezőre a Szász Móric, a II. Frigyes és a Bismarck idejébeli állam, a feudális, dinasztikus hódítás, a burzsoázia piaci törekvéseinek érdekében folytatott területszerzéssel. Rothfels és Ritter elutasították ezt a klerikális, a pápa és az osztrák keresztényszocialisták szemléletéhez hasonló és a feudalizmus felé visszatekintgető nézetet, amely egyébként az igazat mondta meg Bismarcknak egységes és katonailag is hatalmas nemzetállam létrehozására irányuló szándékairól és tetteiről. Rothfels előadása és már felsorolt írásai mutatták meg az átfestés módját. Míg Schnabel természetlen és biztonságot nem nyújtó küzdelemnek tartotta Bismarcknak a Németország fölötti hegemoniáért és az európai egyensúly biztosítása érdekében folytatott manőverezését, szövetségekötési politikáját, a Rothfels útmutatása nyomán haladó Theodor Schieder már homlokegyenest ellenkezően értelmezte a Bismarck által felépített „szövetséges rendszert”. „Ebben a nagyon ideiglenes értelemben, rendkívül szálnalmas eszközökkel dolgozó (szövetséges rendszerben. — M. Gy.) olyan tendencia fedezhető fel, hogy a rendszer európai összrenddé fejlődjék tovább és ezáltal felülmúlja a szövetségi csoportok partikuláris jellegét.”⁶³ A Bismarck szerepének értékelése körül folyó vita 1953-ig a szakemberek belső ügye maradt. Ekkor került ki a sajtó alól Peter Rassow gondozásában a *Deutsche Geschichte im Überblick* c.

⁶⁰ Schnabel: i. m. 17. l., idézi: Engelberg: id. h. 485. l.

⁶¹ Schnabel: i. m. 18., ill. Engelberg: i. m. 488. l.

⁶² Schnabel: uo. 24. l. és Engelberg: uo.

⁶³ Bismarck und Europa (= Deutschland und Europa. 35. l.) Idézi Engelberg: i. h. 486. l. (Deutschland und Europa. 25, 39. l.)

kézikönyv. Ebben Schieder újból megírta: Bismarck azon fáradozott, hogy Németország hegemoniális helyzetét az európai kontinensen „összhangba hozza az európai államok egyensúlyszükségletével. A Bismarck által kezdeményezett állampolitika segítségével könnyebbnek tűnt a szomszédok aggodalmainak eloszlatása, mint azokból a dinamikus feltételekből kiindulva, amelyeket a nemzetiségi elv rejtett magában.”⁶⁴ Így lett Bismarckból Schieder tolla nyomán a szupranacionális elv hordozója. A tényeket véggépp elhallgatni ő sem tudja, s így kénytelen elismerni Németországnak — mások rovására érvényesülő — hegemoniáját a kontinensen. Bevallja, hogy a német nemzetállam azon az áron jött létre, hogy tartós ellenségeskedés támadt a nyugati szomszéddal, és Bismarck államművészetének sem sikerült áthidalnia a két nemzetet egymástól elválasztó szakadékot — Európa végzetére.⁶⁵ Így mondanak ellent a makacs tények a kiagyalt konstrukciónak és teszik ellentmondásossá Schieder Bismarck-képét, egyben gyengítve a hitelességét.

A nyugat-német monopoltörkések érdekeit képviselő tábornokokat sűrűn foglalkoztatják a Szovjetunió elleni preventív háború lehetőségei és esélyei. Egyes történészek kötelességüknek érezték, hogy Bismarck segítségével történetileg igazolják a megelőző háború helyességét. Karl-Ernst Jeismann 1957-ben Bismarck portréjának olyan átalakítására vállalkozott, amelynek eredményeként a vaskancellár — a tényekkel ellentétben — az oroszellenes megelőző háború⁶⁶ meggyőződéses hívévé lett. Hogy pedig az olvasóban ne támadjanak kétségek abban a tekintetben, kinek van szüksége megelőző háborúra, Jeismann előadja, hogy a XX. században a preventív háború a legyőzött részéről jogsult, ha ez az akció segít elvesztett jogait és igényeit visszaszerezni.⁶⁷ És ha valakinek még ezek után is kétségei volnának a nyugat-német történészek szupranacionalizmusa mögött megbúvó agresszív szándékokat illetően, ahhoz szóljanak Rassow már említett, 1958-ban tartott rádióbeszédének a szavai. „A világtörténelem arra tanít bennünket, hogy a legbékésebb évszázad az volt, amelyben a nagyhatalmak állig felfegyverkezve álltak egymással szemben és sakkban tartották egymást: tudniillik a XIX. század.”⁶⁸

A szupranacionális állam-koncepció harmadik válfaját Hugo Hantsch művei tükrözik a legpontosabban. Nézeteit még 1953-ban a szerkesztésében megindult Wiener Historische Studien tanulmány sorozat első kötetében foglalta rendszerbe.⁶⁹ A mű bevezetőjében és utószavában kitűzi a sorozatban elérni kívánt célokat és a megvalósítandó feladatokat, továbbá feltárja az egész koncepció elvi, világnézeti alapjait is. Úgy tűnik, hogy Hantsch e művének tükrében megismerhető a szupranacionális állam-koncepció harmadik típusát képviselő valamennyi szerző felfogása.

Hantsch szerint ma már nagyjából általánosan elismert tény, hogy az olyan nemzetekfölötti állam felbomlása, mint amilyen az Osztrák–Magyar Monarchia volt, „egész Európát kibillentette egyensúlyából, példátlan szenved-

⁶⁴ Deutsche Geschichte im Überblick. Ein Handbuch herausgegeben von Peter Rassow. 1953. 534. l. Az 1871–1890-ről szóló fejezetet Schieder írta. — Vö. Engelberg: i. m. 486–487. l.

⁶⁵ Rassow: i. m. 534. l. — Engelberg: uo.

⁶⁶ Bismarck und Europa. 25. és 39. l. — Engelberg: uo.

⁶⁷ Das Problem des Präventivkrieges im europäischen Staatensystem mit besonderem Blick auf die Bismarck-Zeit. München. 1959. 1. s. köv. l. Engelberg: i. h. 490. l.

⁶⁸ Idézi Engelberg: i. h. 491. l.

⁶⁹ Hugo Hantsch: Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Das Problem der konstruktiven Reichsgestaltung. Wiener Historische Studien. Bd. 1. Wien é. n. (1953).

dést és nyomort idézett elő”, és sokkal súlyosabb következményekkel járó kérdéseket rejtett magában, mint amilyenekkel az egykori Monarchiának meg kellett küzdenie. „A mai Ausztria — írja — egy soknépű állam védőpajzsa volt, benne sokalakú életének bámulatos őseredetiséggel és csodálatos sokoldalúsággal teli áramlatai keresztettk egymást. Ami ma vagyunk, azza egy népek családjának egyedülállóan sajátos együttélése révén lettünk”, és ezt a népek kölcsönhatása termékenyítette meg. Szellemi és vérsere alakította ki Ausztriát. A népek csak elszakadásuk után ébredtek talán tudatára annak, mit köszönhetnek egymásnak és mit jelentettek mint közösség.”⁷⁰

Az Osztrák—Magyar Monarchia problémája az európai népközösség problémájaként jelentkezik, és éppen az a bökkenő, hogy e népközösség korszerű felfogásának és életszükségleteinek megfelelő megoldást kell keresni. „Ma már nincs szó arról, hogy az európai közösség eszméjét kell elterjeszteni és megalapozni, hanem főleg és lényegileg az a feladat, hogy megtalálják azt a megfelelő formát, amelybe az egymással szembenálló és a más jellegű érdekek a nemzetek és az államok, a pártok és a világnézetek külön érdekei harmonikusan és kényszer nélkül beilleszkedhessenek. Ez volt azonban éppen a régi dunai monarchia nagy problémája is.”⁷¹

A *Wiener Historische Studien*-sorozat célja az, hogy visszatekintve a letűnt időkre, felébressze a vágyat a „boldogabb és magasabbrendű élet” iránt, amelyre az egykori dunai monarchia oly gazdag lehetőségeket nyújtott. A hagyományok iránt éreznek kötelezettséget e kötetek írói, s ez a tradíció a történelmi folytonosság, a nemzedékek történelmi összefüggései tudatának ápolását jelenti, mégpedig annak a történelmi tudatnak a felébresztését és fejlesztését, amelyben a fejlődés szervesen végbemegy. Az előttünk levő nemzedékek életéből és gondolkodásából a jelenben megőrződött szellemi tulajdon meghecsülésére kívánnak nevelni. Karl Jaspersre hivatkozik és az ő értelmezése szerint magyarázza a hagyománynak mint „az emberiség élettalajának, létezésének, belső elvének és a jelenben folyó tevékenység hatalmas támaszának” a fontosságát.⁷² A történelmi hagyományok változhatatlan, örök értékek. Nem mulandó attribútumként tartoznak a néphez, hanem alak- és formaadó lényegként — állapítja meg Hantsch Rowse angol kultúrfilozófus nézeteit idézve: „Ami az embernek az emlékezet, az a népnek az ő története.”⁷³

A sorozat kötetei tudományos oldalról kívánnak hozzájárulni Ausztria mai történelmi tudatának megvilágításához és elmélyítéséhez. A nemzetiségi kérdést pedig azért tárgyalják elsőnek, mert ezen bukott el Ausztria és Európa. Sor kerül mindazokra a gondolatokra és eszmékre, gyakorlati próbálkozásokra, amelyek mind egy cél felé törtek: megoldani a nemzetiségi kérdést, amely halálos fenyegetést jelentett egy olyan államiségra, amely a maga nemzetekfölötti létalapjában a közösségi értékek univerzális felfogását testesítette meg. Hantsch szerint az egész probléma magva és egyben buktatója az állami és birodalmi alkotmány, ezért ezt a kérdést különös nyomatékkal vizsgálja.

⁷⁰ Hantsch: i. m. 1. l. E koncepciónak az osztrák és a német fináncistörvények összefogását szolgáló és Ausztria semlegességét veszélyeztető voltára az Osztrák K. P. XVIII. kongresszusán elhangzott beszámoló mutatott rá. Vö. *Fritz Glaubau*: Az Osztrák Kommunista Párt XVIII. Kongresszusa. Társadalmi Szemle 1961. 5. sz. 115. l.

⁷¹ Hugo Hantsch: Österreich-Ungarn und das Strukturproblem der europäischen Völkerfamilie. Der Donauraum. 1956. 89. l. — Idézi *Křížek*: i. m. 12. l. 1. jegyzetben.

⁷² Hantsch: Nationalitätenfrage stb. 5—6. l.

⁷³ Uo. 6. l.

A nacionalizmus volt Ausztriának és Európának legmelegebb problémája. Ezen túl kell jutni, s az európai emberiség univerzális eszméjével kell felváltani, mert ettől függ Európa népeinek jövője és sorsa. A konstruktív elgondolásokban és a gyakorlatban rejlő hibák, fogyatékoságok feltárásából Európának le kell vonnia azt a tanulságot, hogy ha nem lép túl a nemzeti önzésen az egyetemes gondolkodás és cselekvés felé, szabadsága forog veszélyben. Ha ezt nem tenné, jövője nem lesz kevésbé szánsalomra méltó, mint amilyen a múltja volt.⁷⁴ A Monarchia fenntartása érdekében kifejtett valamennyi eszme, terv közös kiindulópontja az volt, hogy ezt a népközösséget nemcsak a népek, hanem Európa érdekében is fenn kell tartani. A népek nemzeti idealizmusa a realpolitikai megfontolással szemben egy térség védelmi és gazdasági egységének a széttörésére vezetett, holott e közös védelmi és gazdasági érdekek a nemzeti közösségnél nagyobb egység létrehozását követelték volna meg. A döntés a nagyhatalmak érdekei szerint egy új politikai szövetség létrehozása érdekében történt. Emellett az a hiedelem is vezette őket, hogy ha széttörik a Monarchiát, amelyet — Hantsch állítása szerint — igazságtalanul és a tényekkel ellentétben, propagandisztikusan neveztek a „népek börtönének”, és megsemmisítik a „Habsburg igát”, akkor szabadságot és demokratikus fejlődési lehetőséget biztosítanak a Monarchia népeinek. A valóságban azonban — folytatja — Közép-Európának sem nemzeti, sem politikai kérdései nem oldhatók meg nagy kiselhségekkel rendelkező nemzeti államok fennállásával. Nem véletlen, hogy Európa a dunai monarchia bukása óta, „mióta nyers erőszakkal (ti. az 1920. évi párizskörnyéki békeszerződésekkel — M. Gy.) nyúltak olyan kérdések megoldásához, amelyek csak a jogi tudat fokozatos és állandó fejlődésében lelhetnek erkölcsös és emberséges megoldásra, Európa nem tudott megnyugodni”.⁷⁵ Hantsch a maga érvelésének a megerősítése céljából egyrészt Palmerston kijelentésére hivatkozik, amely szerint Ausztria a központja Európa szabadságának, másrészt Potocky és a Taaffe grófoknak Ausztria miniszterelnökéhez intézett 1871-i emlékiratára támaszkodik, amelyben — szerinte — klasszikusan fogalmazták meg a következőket: Ausztria soknépű állam és így a nemzeti önzés helyett magasabb erkölcsi eszmének, az igazságosság eszméjének kell vezetnie. Ausztria belső állami természetéből következő hivatása az, hogy Európában a par excellence jogállam legyen.⁷⁶ A Monarchia népeinek jelentős része azonban nem értette meg az állami közösség nagy eszméjét. Európának, ha tudatában lett volna civilizátori hivatásának, s ha ilyen Európa egyáltalán létezett volna, s nem csupán érdek- és hatalmi csoportok, érdek- és hatalmi kérdések, ilyen értelemben kellett volna segíten beavatkoznia. Ausztria — Magyarország felbomlása egyben Európa felbomlásának a jelképe volt, s ez nem csupán politikai, hanem általános civilizátori kérdésé is vált. „Ha ez az Európa ma az együttműködés lehetőségeit mérlegeli s egy közösség elképzelhető formáiról gondolkodik, ha ma azt a feladatot, amelynek megoldása Ausztriára várt volna, de amelyet mindvégig nem tudott teljesíteni, bizonyos fokig a másik végén kezdik megragadni, akkor a hajdani soknemzetű állam belső szervezetének s az ennek alapját képező erőknek a tanulmányozása értékes tanulságokkal járhat. Remélnünk lehet, hogy az embe-
linek a nemzeti, a közös érdekeknek a külön érdekek fölé helyezésében, helyes

⁷⁴ Hantsch: i. m. 6—7. l.

⁷⁵ Uo. 109. l.

⁷⁶ Uo. 110. l.

értékelésében a világ ma már nem ott tart, ahol a versaillesi, st.-germaini és trianoni békeszerződések idején, és elérkezett addig a felismerésig, hogy a nemzetieknél magasabb értékek is vannak, és e magasabb értékek, amelyek közé kétségtelenül oda tartozik a szabadság, a biztonság és az emberi személyiség joga, minden más érdeknél és szempontnál fontosabbak. Van népjog, de van emberi jog is. Az a körülmény, hogy egy olyanra kifejlődött jogrendszert és békés rendet összetörtek Európa szívében, megfosztotta ezt a nemzetekfölötti közösség felépítésének alapjától”.⁷⁷

Hantsch nem titkolja azt sem, hogy ezek az elméleti fejtegetések a közvetlen gyakorlatot kívánják szolgálni. Európa konstruktív újjárendezésére nem lát más, eszményibb irányvonalat, mint a saját belső feltételeiből kifejlesztett rendezési elvet, amilyen Ausztria kialakulásában is érvényesült. Elutasítja mind az Egyesült Államok, mind Svájc modellként való ajánlását akár a Monarchia, akár Európa újjárendezése számára, mert csak az öntörvényű organikus belső fejlődés kialakította hagyományos szervezetet tartja alkalmas bázisnak. Ilyen elvekből kiindulva „egyáltalán nem esik kívül a gyakorlati politika síkján az, hogy a dunai monarchiának, Európa utolsó egyetemes állami rendjének a példájából tanuljon, főleg pedig, hogy megértse azt, amit oly sokan nem akartak tudomásul venni a régi Ausztriában: a magasabb jó, a magasabb közös érdekek szolgálatában történő lemondás nélkül nem lehet ilyen egységet teremteni. Ennek az egységnek az a nagy történeti feladat jutna osztályrészül, hogy az egész világot megtermékenyítő nyugati kultúrajavakat hatékonyan megóvja és megvédje”.⁷⁸

Talán kissé szokatlanul hosszúra nyúlt a nemzetekfölötti állam eszményképét a Habsburg-monarchiában felfedező osztrák történészek elvi álláspontjának ismertetése. Mégis: e nézetek elemezése nemcsak a világnézeti, módszertani alapok és a közvetlen politikai célok megismerését teszi lehetővé, hanem nagymértékben megkönnyíti azoknak a szempontoknak a megértését is, amelyek alapján az egyes terveket, elméleteket kiválogatták és tárgyalták. Ezért kellett bővebben előadni Hantschék felfogását.

Hantsch arra akarja nevelni olvasóit, hogy ismerjék fel a történelmi folytonosság jelentőségét, a történelmi hagyományoknak az emberiség érdekében játszott szerepét, a történelem hullámvó felszíne alatt a történeti tudat mélyében élő, a hagyományokban rejlő változtathatatlan örök értékek fontosságát. Felhívja továbbá a figyelmet arra is, hogy a jelenkorban is csak a történeti tudatban fokozatosan, szervesen, évszázados fejlődés eredményeként kialakult szellemi tulajdon és intézmények érdemesek a megőrzésre.

Mindez kísértetiesen emlékeztet a német politikai romantika reakciós, feudális, s a maga idején a francia forradalom és eszméi ellen irányított organikus állam- és történelemszemléletére. A hagyományokra, a fokozatos fejlődésre, az évszázadokon át kialakult intézmények korszerűsített, de lényegében változatlan fenntartásának a szükségességére hivatkozva küzdött a XIX. század végén és a XX. század elején a konzervatív-klerikális reakció előbb a pozitivizmus és a vulgáris materializmus, majd a marxizmus ellen. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a nyomában Európa-szerte felárlángoló forradalmi mozgalmak után még a századelejinél is fokozottabban várt a burzsoá ideológusokra a polgári front eszmei megszilárdításának a feladata.

⁷⁷ Uo. 111. l.

⁷⁸ Uo.

Németországban a wilhelminus hatalom összeomlása óta a társadalmi valóság elsősorban az imperializmust szolgáló individualista értelmiségi számára lett félelmetessé. Kitartójának összeomlása kétségbeejtette és azt az érzést keltette benne, hogy nincs többé semmi szilárd pont, semmi támasz a számára. Az elhagyatottság, a kiábrándulás, az elkeseredettség szülte az egzisztencialista filozófiát, mint az individualista értelmiségi sóvárgásának ama megnyilvánulását, hogy egész addigi világának az összeomlásából legalább pusztá egyéni létét megmentse. Menekül a valóság elől, megkísérli, hogy hermetikusan hűvös és előkelő érdektelenséggel elzárkózzék a külvilágtól és a lelki magány valamiféle szigetére vonulva, magát a politikától távol tartva, szándékszik létét átmenteni. Ezzel az életérzéssel szorosan összefügg minden objektív, általános igazságtól való elfordulása, hiszen az objektív igazság, a társadalmi törvényszerűség érvényesülése a forradalom valóságában nemcsak a cári despotizmust, hanem a wilhelminus birodalmat is összezúzta. Az egzisztencialisták élesen szembeállnak a forradalmakkal, a demokratikus tömegmozgalmakkal és a forradalmi elmélettel, hiszen az objektivitásnak a szubjektív igazságra veszedelmes hatalmai rendszerint ott jutnak érvényre, ahol megvalósul a tömegek demokratikus uralma. A két világháború között az egzisztencialista számára az objektív valóságba vetett hit nem más, mint az egyéni és szubjektív igazságán elkövetett igazságtalanság, amelynek szükségszerű következménye a fanatizmus, a brutális erőszak. A tisztán önmagába vonuló, a közélettől elzárkózó egyénben található meg az igazság, az őszinteség, az emberiség. A tömegek befolyása az emberek sorsának alakulására igazságtalanságnak tekinthető. A világtól, voltaképpen a forradalmaktól s az azok teremtetten, neki nem tetsző valóságtól elforduló és a régi rend bukása miatt annak erejébe vetett hitéből kiábrándult egzisztencialista tagadja a számára ijesztő objektív valóságot, és csak saját lelkében a teljesen magárahagyott egyénnek az „egzisztenciát” megőrző magatartásában lát valami reálisat, etikusat, jogosat, a valósággal összefüggőt. Ennek a szemléletnek természet-szerű következménye az egzisztencialista filozófusoknál, így Karl Jaspersnél is minden törvényszerűség, tehát minden előrelátás elutasítása. „A dolgok folyására vonatkozólag előrenézően szemlélő tudás oly lehetőségekről való tudás marad, amelyek között annak, ami valóságos lesz, elő nem kell fordulnia.” „Minthogy a világ folyását átlátni nem lehet, minthogy a mai napig a legjobb törekvések is hajótörést szenvedtek és ismét hajótörést szenvedhetnek, minthogy tehát a világ folyása hosszabb időre nem az, ami egyedül fontos, azért a távoli jövőre vonatkozó minden tervezgetésen és cselekvésen túltesszük magunkat, hogy most és itt létet teremtsünk és megelégedjünk... A jelenben megtenni azt, ami helyes, végül is az egyetlen biztos teendőm.” Jaspers igenli a jelent, amely megteremtette az önmagára építő embert. Gyűlöli azonban a tömegeket, a demokráciát és a szocializmust, és emiatt merül fel nála a korábbi idők romantikus dicsőítése az objektív valóság elleni harccal párhuzamosan. Védi pl. az egyházat, mint a „mindenkor létrejövő szabadság létfeltételét”.⁷⁹

A második világháború után a fasiszmus világméretű összeomlása, a német fináncotke veresége és a burzsoá társadalmi tudomány, elsősorban a

⁷⁹ Az egzisztencialisták és Karl Jaspers nézeteire vö. Lukács György: Az ész trónfosztása. 2. kiad. Bpest. 1955. 381—385., 405—407. lapjait. Az idézetek a 406. és a 407. lapon találhatók meg.

történetírás immár teljes csődje tovább mélyítette ugyanezt az életérzést különösen az imperializmust szolgáló értelmiségiekben, köztük a papokban. Nem véletlen tehát, hogy Hantsch éppen Jaspers filozófiájára hivatkozva védi a hagyományokat. Az egyház, de a világi idealista történettudomány is, főleg a szellemtörténet, már régóta tagadta a törvényszerűségek hatását az emberi társadalom történetében. Ranke óta olvashatók a konzervatív történeti művekben azokról az örök etikai értékekről szóló tanítások, amelyek a változatlan emberi tulajdonságokban, a fokozatosan, szervesen kialakuló hagyományos intézményekben rejlenek. Ugyancsak a szellemtörténet kelléktárából való és rankei eredetű a nemzetek öntörvényű, immanens fejlődéséről szóló elmélet, amely egyrészt nacionalista elzárkózáshoz vezet, másrészt a törvényszerűségek érvényesülésének tagadását tükrözi. Ez Hantschnál a Habsburg-monarchia öntörvényű fejlődésének kiemelésében és az amerikai, svájci analógiák elutasításában jelentkezik. Abban ugyan tagadhatatlanul igaza van, hogy más történelmi körülmények szülték az amerikai és svájci szövetségi államot, de a tekintetben már téved, hogy *csak* ez volna a különbség a demokratikus alapon létrejött államszövetségek és a feudális abszolutizmus erőszakos rendszabályainak segítségével, sok vér kiontásával megteremtett ún. „nemzetekfölötti” — mert soknemzetiségű — Habsburg-birodalom között.

A konzervatív hagyományok tisztelete, a haladás merev elutasítása eredményezi Hantsch történet szemléletének egy másik jellemvonását, amely egyébként már nyugat-német elvbarátainál is észlelhető volt: az államoknak és alkotmányoknak az ún. nemzetekfölötti államra vonatkozó elképzeléseknek, az Európa „konstruktív újjárendezésére” célzó és különböző időkben keletkezett terveknek osztálytartalomtól való megfosztását, térből, időből, történelmi összefüggésekből kiszakított kezelését és tárgyalását. Így azután metafizikusan és — mint látni fogjuk — pusztán aszerint értékeli az egyes elképzeléseket, hogy mennyire közelítették meg az ő vágyait, hogy megvalósulás esetén mennyire lettek volna alkalmasak a Monarchia fennmaradásának szolgálatára. Ugyancsak az idealista történet szemlélet, különösen a szellemtörténet módszerei közé tartozik az irracionális, misztikus, pszichológiai mozzanatnak, mint az intuitív történelmi rekonstrukció egyedül alkalmas eszközének kiemelése, valamint a történelem individuális meghatározottságának, véletlenszerű jellegének hangsúlyozása. Ez az álláspont ennek a nézetnek, amely a törvényszerűségeket tagadja és a történelmi folyamat végső okait megismerhetetleneknek tartja, egyik következménye. Hantsch is ezt a módszert alkalmazza, amikor Otto Bauer ausztromarxista koncepciójának minden elismerése mellett sem mulasztja el annak megemlítését, hogy Bauernek az 1848. évi magyar szabadságharccal kapcsolatban a nemességről alkotott nézetei túlságosan sommás, primitív történetfelfogást tükröznek, mert „az anyagi érdeken kívül a kedély, a lélek és a hagyomány semmi értékét sem akarja elismerni”.⁸⁰

A Habsburg-monarchiát Hantsch a boldogabb, magasabbrendű életnek, a népek békés együttélésének paradicsomaként idealizálja. Ez volt az a szervezlet, amely a benne élő, önmagukban gyenge — szerinte önálló nemzetállam alkotására nem képes — kis nemzeteknek védelmet nyújtott, és megóvta őket attól az örvénytől, amelybe akkor kerültek volna, ha a Monarchiából kiszakadva mégis független létre vállalkoztak volna. E népek mindannyian a Mo-

⁸⁰ Hantsch: i. m. 117—118. l. 49. jegyzet.

narchia politikai közösségében érezték magukat a legnagyobb biztonságban és a legszabadabbnak — állapítja meg a nemzetiségeknek 1848-ban tanúsított magatartásával kapcsolatban. Olyan módszerrel, amely csak a koncepciónak kedvező adatokat sorakoztatja fel, míg az ellenkezőket elhallgatja, nyilván minden állítást sikerül bizonyítani. Így járt el Hantsch is, aki a nemzetiségeknek 1848—49-beli állásfoglalásai közül csak a Monarchia-barát nézeteket sorolja fel, míg a forradalmi föllépéseket, a demokratikus cseh, szlovák, román, szerb stb. követeléseket hallgatással mellőzi és a magyarság hősi harcát is holmi Kossuth-csinálta zendüléssé alacsonyítja le. Hantsch mind erre az időre, mind az 1867 utáni évtizedekre vonatkozóan tagadja a nemzetiségek elnyomásának tényét az osztrák uralom alatt álló Cisleithaniában.⁸¹ Szükségtelennek látszik mindezeket az apologetikus célú történelemhamisításokat, a nemzetiségi elnyomás kerek letagadását esetenként bemutatni, elég lesz talán néhány olyan régebbi polgári történész vagy volt osztrák állami tisztviselő műveire hivatkozni, mint pl. Eugen Denis,⁸² André Chéradame,⁸³ az osztrák Theodor von Sossnosky⁸⁴, a Habsburg hivatalnok, császárhű Rudolph Sieghart,⁸⁵ Hermann Wendel,⁸⁶ Heinrich Kenner,⁸⁷ Charles Sealsfield,⁸⁸ akik már régen cáfolhatatlan történeti tényekkel bizonyították be Hantsch állításainak a tarthatatlanságát. Legújabbban három jugoszláv történész, Bogdanov, Zwitter és Šidak hatalmas tárgyi anyag alapján a stockholmi kongresszus alkalmából készített nagyobb tanulmányban jellemezte, hogy milyen mértékű volt a nemzetiségek elnyomása a Hantsch szerint „boldog és magasabbrendű” életet nyújtó Monarchiában.⁸⁹

Hantsch hűvös, arisztokratikus mozdulattal tolja félre az első világháborút lezáró békeszerződéseket és a nemzetek sorsának érdek- és hatalmi csoportosulások szerinti intézését. Magasabb rendezési elvet kíván, etikai szempontok érvényesítését követeli, amelyeknek alá kell rendelni a nemzeti érdekeket. Meg kell védeni az európai kultúrjavakat, a Habsburg-monarchiához hasonló nemzetekfölötti állam segítségével közös védelmi és gazdasági szervezetben kell oltalmazni a kockán forgó szabadságot. Ismeretesek már Barroclough angol történész leleplezései, amelyekben rámutat arra, hogy mi búvik meg az európai, nyugati keresztény kultúra védelme mögött. És az európai béke, szabadság, biztonság veszélyeztetettségéről szóló ijesztgetés sem kevésbé tartozik a hidegháborús, szovjet- és népi demokrácia ellenes politikai eszközök közé. Így fest a valóság fényében Hantsch tudományossága, hatalmi- és érdekmentes történetszemlélete. Elítéli a nacionalizmust, mint vészthozó káros eszmét; ez azonban nem akadályozza meg abban, hogy egyidejűleg megvédje az osztrák-németek uralmát Cisleithania más népei fölött biztosító

⁸¹ Uo. 40—41. és 109. l.

⁸² Böhmen nach der Schlacht am Weißen Berg. Prag. 1911. Bd. 5. II. 301—302., 586., 612. és 309. és 310. lapok. Idézi: *Křížek*: i. m. 27. l. 23. jegyzet és 28—29. l. 24. jegyzet.

⁸³ Europa und die österreichische Frage. 1901.

⁸⁴ Die Politik im Habsburgerreiche. 1912.

⁸⁵ Die letzten Jahre einer Großmacht. 1932.

⁸⁶ Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit. 1925.

⁸⁷ Die kaiserliche katastrophale Politik. Ein Stück Gegenwartsgeschichte. 1923.

⁸⁸ Österreich wie es ist. Wien 1919. Az 1848 előtti elnyomásra 52. és 71. l. Idézi: *Křížek*: i. m. 13—14. l. 5. jegyzet.

⁸⁹ Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg. Beograd. 1960. Ugyanilyen címmel a XIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports V. Histoire contemporaine. Göteborg-Stockholm-Upsala. 1960. 163. s. köv. l.

Habsburg-uralmat és Monarchiát. A következőkben Hantsch állításait a valóssággal szembeesítve annak a kimutatását kíséreljük meg, hogy a nemzetekfölötti szemlélet mögött osztrák imperialista törekvések húzódnak meg, és miközben az európai emberiség univerzális eszméjének nevében a nacionalizmus elleni harcra szólít fel, Hantsch a valóságban a kozmopolitizmus álarcát felöltve nacionalista elveket hirdet.

Hantsch akarva-akaratlan annak a Monarchia-korabeli reakciós osztrák-német burzsoáziának a szemüvegén át tekint a nemzeti kérdésre, amely a konzervatív feudális eredetű egyházi és világi arisztokráciával szövetséges. Nagyosztrák és polgári szemlélete miatt a nyugati és a közép-kelet-európai nemzeti kérdés fejlődésének közös törvényszerűségeit éppoly kevésbé veszi észre, mint az alldeutsch eszméket felújító Rothfelsék. Csak a fejlődés eltérő sajátosságai tűnnek mind a nyugat-németek, mind az osztrák történetírók szemébe. Hugo Hassingernek a Habsburg-monarchia soknemzetű állam jellegére alapított geopolitikai fejtegetései nyomán Hantsch arra a következtetésre jut, hogy a tisztán tagolt Nyugat-Európában a geopolitikai helyzet folyamányaként a nemzeti államok töltötték be a természeti teret, Kelet-Európában azonban az állami, kulturális és nemzeti határok gyakran kölcsönösen átfonják egymást, és így mindenütt a népi kisebbség problémájába ütközünk, „mert a nagy áttelepítés előtt még jelentős német népcsoportok éltek más nyelvű és kultúrájú népek között”.⁹⁰ A nagymorva birodalmat keleten a magyar előretörés, nyugaton a bajor—frank földfoglalás szaggatta szét. A német betelepülés első hullámát később újabbak követték. Így alakult ki Csehország németlakta területe. A csehek paraszti nép maradtak, nem árultak el különösebb érdeklődést az ipar, a bányászat iránt, és a Moldva meg az Elba völgyének termékeny síkságain építették ki politikai közösségüket. Az erdőben gazdag határterületen viszont a szomszédos országokból bevándorló németek helyezkedtek el, akik ipart, bányászatot honosítottak meg. A németek származásukon és nyelvükön kívül társadalmi tagozódásukban is eltértek az ott élő cseh paraszti lakosságtól. Hasonlóképpen különböztek a magyaroktól az általuk lakott területekre települő németek. A polgári kultúrát mindkét helyre a németek vitték be, akik már eredetileg a polgári kultúra birtokában voltak, s ez volt az alapja gazdasági és jogi helyzetüknek. Íme a német felsőbbrendűségnek, uralmi jogosultságnak célzatosan magyarázott történeti tényekbe csomagolt, közvetett igazolása. Ebben a tekintetben nincs különbség az osztrák Hantsch és a nyugat-német Franzel között. Majdnem szószerint egyezik a németek kulturális, gazdasági, társadalmi és politikai fölényéről szóló és ebből — a számos vonatkozásban tárgyilag helytálló ténytörzsből — a németek uralmi jogosultságát levezető érvelésük. Ilyen előzmények után, főleg pedig Hantsch történetiszemléletének népellenes, ellenforradalmi jellegéből következően nem is várható egyéb, mint az antifeudális, forradalmi huszita háborúk elmarasztalása, mert súlyos megrázkódtatást okoztak a nyugati egységben, megrendítették a középkori rend eszméjét. A huszita háborúk — írja Hantsch — az európai keresztény univerzalizmus rendjét bontották meg akkor, amikor a török már úrrá lett a Balkán jelentős részén, és az ellene való összefogás vált a keresztény világ közös, fő feladatává.⁹¹ Ismét tanúi lehetünk helyes és helytelen nézőpontok mestéri összekeverésének annak igazolására, hogy a német

⁹⁰ Hantsch: i. m. 12. l.

⁹¹ Uo. 17., 19., 20. és Franzel: i. m. 13., 15., 16. l.

vezetés alatt álló európai egység a történeti fejlődésben gyökerezik, tehát történeti szükségesség. Hantsch ez alkalommal is a múltból meríti a példát, de ezt úgy adja elő, hogy minden olvasója levonhassa szavaiból a jelenre is érvényes tanulságokat. A műnek a nemzeti kérdés későbbi szakaszával foglalkozó részeiben hasonló következetességgel érvényesül a németek vezető szerepét igazoló és a más népeket lebecsülő tendencia. A Pragmatica Sanctióról, Mária Terézia és II. József uralkodásának idejéről szólva kifejti, hogy a Monarchia gazdasági, társadalmi és szellemi alapjai erősen különböztek egymástól. Az egyes népek ennek megfelelően nem voltak egyformán képesek az Ausztriából sugárzó kultúra befogadására, de Cisleithania kulturális missziója minden nehézség ellenére egyre szélesebb területen érvényesült, és összekötötte egymással, valamint Európával a sokféle nemzetet. Ausztria németjei tehát a nyugat-európai keresztény kultúrát és civilizációt közvetítették a Monarchia elmaradott más nemzeti lakosainak.⁹² Abban van bizonyos igazság, hogy a Monarchia területén élő népek nem álltak a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés azonos fokán. Arról azonban Hantsch már nem ejt szót, hogy ebben a különbségben a német elemet támogató Habsburg-uralomnak mekkora része volt. Arról sem ír, hogy pl. Magyarországra a Habsburgok 1711 után nagy tömegekben telepítettek be németeket, szerbeket és másokat. Önként is nagyszámú nem-magyar népelem vándorolt be Magyarországra a Balkánról az ott uralkodó ázsiai despotikus elnyomás következtében még a magyarországi viszonyoknál is elmaradottabb körülmények elől menekülve. Arról sincs szó Hantschnál, hogy Magyarország fejlődésének a lajtántúli tartományokéhoz viszonyított kétségtelen elmaradottságában milyen része volt a Habsburg-uralmon kívül a török hódoltság szinte állandósult háborúinak és a velük járó pusztításoknak. Csak így, a tényeket összefüggéseikből kiszakítva, lehetséges a német kulturális stb. fölényt változatlan, öröktől fogva létező és örökkéig tartó adottságként bemutatni. Az ilyen történetiszemléletből szinte magától értetődően folyik Hantschnak az a megállapítása, hogy a németek lévén az államigenlő elem („staatsbejahendes Element”), inkább ők érezték magukat alkalmasnak az állami szolgálatra, mint a szlávok. Az állami vezetés tendenciája az volt ugyan, hogy minél több nem-németet vonjon be a közszolgálatba és megfelelő részt juttasson nekik az államigazgatásból, az eredmény mégis az lett, hogy a központi hivatalok tisztviselőinek háromnegyed része német volt. A németek gazdasági és kulturális fölényének a jogosultságát a hagyományokra hivatkozva bizonygatja. Megemlíti, hogy a termelési eszközök és a tőke jelentős része a Monarchia történetének kapitalista időszakában németek kezében összpontosult, és így az osztrák gazdaság tartó oszlopa a németiség volt. Gazdasági fölényére épült kulturális és politikai befolyása is, a birodalom minden nemzetének hasznára.⁹³ A tényeket Hantsch itt sem hallgatja el. Arról azonban már nem ír, hogy a németek uralmának céltudatos biztosítására irányuló Habsburg-politika alapja előbb a feudális, majd a feudalizmussal szövetséges burzsoá osztályok hódító törekvése volt. Arról sem tesz említést, hogy a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok korábban az osztrák, illetőleg a cseh és a magyar feudálisok egymással ellentétes érdekeinek összeütközését is tükrözték, később pedig a nemzeti mozgalmak során már ugyane nemzetek burzsoáziáinak expanziós szándékai csaptak össze. Ha így foglalkoznék e

⁹² *Hantsch*: i. m. 24. l.

⁹³ *Uo.* 32., 34. l.

problémával, azt is fel kellene vetnie, hogy az egyes népek kizsákmányoló osztályainak egymással vívott küzdelmében melyik milyen mértékben képviselte a haladást, az egyik vagy másik burzsoázia érdekei milyen mértékben szolgálták az elnyomott osztályok javát nemcsak helyzetük tüneti javítása révén, hanem a jövő távlatainak vonatkozásában is. Hantsch azonban még azokat a jelenségeket sem érdemesítette figyelemre, amelyeket haladó polgári történészek már számbavettek, és csak azokat az adatokat gyűjti össze, emeli ki, amelyeket alkalmasaknak tart a német vezetés alatt álló, egységes Habsburg-birodalom létjogosultságának az igazolására. Ennek érdekében folyamodik történetietlen, módszerbelileg is elfogadhatatlan, metafizikus eljáráshoz.

Hantsch nagyon melegen foglalkozik az ausztrósláv elmélettel, különösen František Palacký nézeteivel. Idézi Palackýnak Soironhoz írt híres levelét, amelyben az olvasható, hogy ha a Habsburg-monarchia nem léteznék, akkor Európa, a humanitás érdekében sietve életre kellene hívni.⁹⁴ Úgy magyarázza e levelet, hogy Palacký Kelet és Nyugat felé, tehát mind az *allddeutsch* törekvésekkel, mind a cári terjeszkedési szándékokkal szemben meg akarta őrizni a Monarchia önállóságát. Utal arra, hogy Palacký még 1872-ben is a cári terjeszkedés ellen foglalt állást, noha a kiegyezés elleni tiltakozásként Riegerre', Sladowskýval, Maneš-sel és Erbennel együtt Moszkvába is elment. A csehek — állapítja meg Hantsch — a Nyugatra, nem pedig a Keletre támaszkodva óhajtották kivívni független államiségüket, miként ezt Rieger, majd Masaryk és Beneš francia orientációja is mutatja. Majd azt a véleményét hangoztatja, hogy a csehok nem voltak a kiegyezés ellen, mindössze az osztrák — magyar kiegyezéssel nem értettek egyet. Utal arra, hogy ez az igényt szerette volna kielégíteni a Hohenwart-féle kísérlet, amely egyszerre kívánt eleget tenni a cseh nemzeti föderalista igényeknek, — ezzel egyébként, tegyük hozzá, a cseh burzsoázia többsége beérte volna —, és a Clam-Martinitz, Lobkowitz, Belcredi által képviselt cseh nagybirtokos arisztokrata rendi föderalizmusnak. Azt nem lehet tudni, hogy ez a föderalista alapon történő újjárendezés milyen eredménnyel járt volna — írja —, de ha ez az elképzelés lett volna „az uralkodó és vezető állameszme, amelyet a Monarchia szövetségi állammá történő átalakításának alapjává tettek volna, európai jelentőségű idea lehetett volna belőle”.⁹⁵ A cseh követeléseknek ilyen nagymértékű kielégítése ugyan kétségtelenül ellentmondott volna a németek „hagyományos hatalmi túlsúlyának”, a német elem számára, tekintettel a németek akkori kiemelkedő helyzetére, áldozatot jelentett volna, de nem lehetett kétséges, hogy e lemondás a történelmi és társadalmi fejlődés szükséges és elkerülhetetlen következménye volt. Ez volt ugyanis az egyedüli eszköz, amelynek segítségével az osztrábirodalom fenntartása érdekében pozitív erőket lehetett volna összpontosítani.⁹⁶ El is ítéli mind az osztrák liberálisok, mind a magyarok nacionalizmusát, mert ezen bukott meg Hohenwart kísérlete. A föderalizmus 1871-ben elejtett gondolatát Ferenc Ferdinánd karolta fel. Tervét egyes nemzetiségi politikusok, Hodža, Popovici, és Rennerrel az élükön az osztrák szociáldemokraták támogatták.

Haladjunk most végig Hantsch gondolatmenetén az általa felvetett problémák sorrendjében. Abban mind neki, mind Franzelnak igaza van, hogy Palacký a Monarchia fenntartásának híve volt. Azt azonban mindketten

⁹⁴ Uo. 42. l.

⁹⁵ Uo. 55., 57., 58., 60. l. (az idézet itt).

⁹⁶ Uo. 59. l.

szem elöl tévesztik, hogy Palacký más okokból kifolyólag volt a Monarchia fenntartásának a híve, mint ők.

Ismeretes, hogy a német forradalmi demokraták 1848-ban nagynémet köztársaság felállítása, a Habsburg-birodalom és a Hohenzollern királyság szétzúzása mellett törtek lándzsát.⁹⁷ Velük ellentétben a német liberális burzsoázia a nemzeti kérdés megoldását mind Németországban, mind a Habsburg-monarchiában forradalomellenesen és antidemokratikusan képzelte el. A frankfurti parlament nem szólította harcba a népeket a gyűlölt Habsburg-monarchia ellen, hanem alldeutsch terveket óhajtott megvalósítani Közép-Európában, s a szláv népek bevonását követelte az új, egységes német államba. A német liberális burzsoázia — mint ismeretes — a Rajnától a Keleti-tengerig, Hamburgtól Triesztig terjedő egységes német birodalom létrehozását propagálta. Ezt hol a Habsburgok, hol a Hohenzollernnek vezetése alatt kívánta megvalósítani, és tekintet nélkül arra, hogy az orosz junker vagy osztrák nagybirtokos volt, állandóan a feudális arisztokráciával kacérkodott. A német uralom megszilárdítása és a burzsoázia expanzív törekvéseinek valóráváltása lebegett a szemük előtt, nem pedig a közép-európai nemzeti kérdés megoldásának a szándéka.⁹⁸ Tagadhatatlan, hogy a német burzsoázia tervei annyiban feltétlenül a haladást szolgálták, amennyiben az egységes német nemzeti állam megteremtésére irányultak.

A frankfurti nemzetgyűlés erősen alldeutsch színezete azonban felkeltette a Monarchia nemzetiségeinek az aggodalmát. A Monarchiában élő szláv nemzeti mozgalmak élére ekkor a liberális burzsoázia képviselői jutottak, akik a feudális konzervatív arisztokrácia uszályában haladtak. A lengyel, cseh, horvát, szerb, szlovén, ukrán és szlovák nemzetiségekből a Frankfurtban elhangzott alldeutsch törekvések heves ellenállást váltottak ki.⁹⁹ A liberális nemzetiségi burzsoázia kétségtelenül úrrá akart lenni a saját piacán, és önálló állami létet akart biztosítani nemzete számára. Ez a törekvés önmagában véve haladó volt. Ugyanakkor azonban elutasította a forradalmat, mert ő maga is félt a tömegektől, feudális szövetségei és sugallmazói pedig még nála is jobban rettegték tőlük, de aggódtak a német terjeszkedés miatt is. Az 1848 folyamán Poznańban lejátszódott események alapján erre minden okuk megvolt. Ezért nem mentek el Frankfurtba. Féltek a cári Oroszország terjeszkedésétől is. A prágai szláv kongresszuson azután a cseh burzsoázia képviselői, Rieger, Palacký és mások a Monarchia szláv népeit egységbe akarták tömöríteni. A németeknél ekkor még gazdaságilag és politikailag gyengébb szláv népek nemzeti problémáinak megoldását a liberális burzsoázia éppen fejletlenebb volta és a forradalmi tömegektől, valamint az erős Németországtól való félelme következtében reformista úton akarta elérni, és nemzetközi támogatás híján a Habsburg-dinasztiánál és a bécsi kormánynál keresett védelmet, tőle remélte óhajai kielégítését. Cseh vonatkozásban az ausztrószláv elmélet létrejöttéhez az is hozzájárult, hogy a cseh burzsoázia és feudális arisztokrácia bizonyos mértékben össze volt fonódva az osztrák burzsoáziával és az osztrák nagybirtokos feudális arisztokráciával. A két nemzet burzsoáziája közötti összefonódás teszi érthetővé, hogy a cseh burzsoáziának elszakadást hirdető Masaryk—Beneš csoportja miért volt kisebbségben a monarchia-barát cseh burzsoá csoporttal szemben egészen az első világháború utolsó

⁹⁷ *Franzel*: i. m. 75—77. l.

⁹⁸ *Křížek*: i. m. 15. l.

⁹⁹ Uo.

szakaszáig. A cseh és más szláv népek gyáva burzsoáziája tehát a reakciós Habsburg-hatalomra úgy tekintett, mint állami és nemzeti problémái megoldásának alapjára. Ebbe az összefüggésbe állítva egészen más értelmet nyert Palackýnak mind 1848. április 11-i emlékirata, mind Soironhoz intézett levelének már idézett része. Egyébként Palacký csak annyiban és akkor tartotta jogosultnak a Monarchia létezését, ha ez demokratikusan megoldja a nemzeti kérdést és megvédi e népeket más hatalmak expanzív törekvéseivel szemben. Megírta azt is, hogy Ausztria nem ébredt még e feladatának tudatára. Palackýnak és a többi cseh burzsoá liberális föderalistának a terve reformista kompromisszum volt.¹⁰⁰ Haladó törekvést fejezett ki annyiban, hogy biztosítani kívánta a cseh nép önállóságát, és védelmet keresett a német terjeszkedés ellen, de reakciós volt a tekintetben, hogy mindezt a haladás egyik legfőbb ellenségétől, a Habsburgoktól remélte. Így a terv eleve magában hordozta a csalódást, a bukást. A Monarchia minden népének, így a szlávoknak önállósága is csak forradalmi úton, a Monarchia széttörése útján volt elérhető, ahogyan ezt a különböző szláv népek forradalmi balszárnya követelte is. Ők azonban kisebbségben maradtak. Sem Hantsch, sem Franzel nem említi e törekvéseket, mert nem illenek bele az ő haladásellenes koncepciójukba. Ugyanilyen okból kifolyólag nem említik a már érintett német forradalmi demokratikus elképzeléseket sem.

Hantsch tévesen azonosítja Riegernek, valamint Masaryknak és Benešnek elgondolásait. Az előbbi a Habsburg-birodalmon belüli föderáció híve volt, az utóbbi kettő a függetlenségé. Ennél a hibánál nagyobb figyelmet érdemel Hantschnak az a megjegyzése, hogy a trialista megoldás ellentmond a németek „hagyományos túlsúlyának”, de ezt az áldozatot meg kellett hozni. Ehhez azonban nem tette hozzá, hogy a dinasztíának és az ő támogatásával az osztrák-német burzsoáziának a vezető szerepe így is megmaradt volna a birodalmon belül. Nem érdektelen az sem, hogy Hohenwart kíséreltetével láthatóan éppúgy rokonszenvez, mint a Ferenc Ferdinándéval. Mindkettő mögött hasonló erők álltak, annyiban, hogy az előbbit is támogatták a cseh burzsoá-liberális és nagybirtokos feudális arisztokrata elemek. Az utóbbi mögé más nemzetiségek liberális burzsoáziájának egyes képviselői (pl. Popovici, aki nagyromán terveinek megvalósításában a Habsburgok segítségére számított, továbbá Hodža), valamint a katonai körök egyes vezetői is felsorakoztak. Mindkettő elsősorban dinasztikus érdekből próbálkozott meg a trializmussal: az első esetben még csak dinasztikus-hatalmi célból, az utóbbiban már a forradalmi tömegmozgalmak elleni védekezés és a balkáni hódító törekvések megalapozása végett is.

Hantsch azonban a trialista, quadrialista terveknél is jobban rokonszenvez az olyanféle megoldási elgondolásokkal, mint pl. a kroměřízi (kremšeri) tervezet volt. Úgy vélekedik, hogy Kroměřížben „valóban megtalálták Ausztria népei békés együttélésének és együttműködésének az alapját”.¹⁰¹ A kroměřízi tervezet burzsoá liberális elképzelés, amely rokonszenves lehetett a cseh liberális burzsoáziának, mivel reform útján biztosította volna önkormányzatát a saját belső piaci területén. Egyetértett a tervezetnek azzal a szándékával is, hogy ezen a révén eltántorítsák a tömegeket a forradalomtól. Kifejezésre jut e tervezet létrejöttében egyrészt a liberális burzsoáziának a

¹⁰⁰ Uo. 16—18. l.

¹⁰¹ *Hantsch*: i. m. 44—49. l. Idézet a 47. lapon.

feudális arisztokráciával, másrészt a két nemzet burzsoáziájának és feudálisainak egymással való összefonódása is. A tervezet azonban mégsem lehetett a nemzeti kérdés rendezésének az alapja, mert Bécs szorult helyzetében csupán taktikai húzásként, a nemzetiségek félrevezetése céljából dolgoztatta ki, és esze ágában sem volt életbeléptetni. Húzta-halasztotta megvalósítását, mígnem a kápolnai csatában elért győzelem után elérkezettnek látta az időt arra, hogy levesse az álarcot. Az 1849. március 4-i olomouci alkotmány lényegében véve szakít a kroměříži föderalizmussal, és a merev abszolutista centralizáció alapjára helyezkedik. Hantsch arról azonban nem ír, hogy Kroměříž az időnyerés céljából alkalmazott kényszerű taktika, és Olomouc ehhez képest jelentős hátralépés volt. Csak azt emeli ki, hogy az oktrojált alkotmány sok rendelkezése a kroměřížire támaszkodott. Így próbálja az egyes részletkérdésekben való egyezés hangsúlyozásával elmosni a különbséget a két megoldási mód lényege között, és elterelni a figyelmet a nemzetiségek becsapásáról.

Az eddigiek alapján szinte magától értetődik és sok magyarázatra nem szorul, hogy Hantsch szívéhez legközelebb a nagysztrák, különösen a keresztényszocialista nézetek állnak. Bármennyire helyteleníti is például Adolf Fischhofnál azt, hogy az Egyesült Államokat és Svájcot választotta modellnek a Monarchia átalakításához, mégis helyesli művének alap gondolatát, amely az új nemzeti öntudat hajtóerőit egyetlen államba kívánta beépíteni, mégpedig olyanba, amelynek szerkezete még a nacionalizmus keletkezése előtti időből származott.¹⁰² Franzel hasonlóképpen elismeréssel adózott Fischhof nézeteinek.¹⁰³

Lueger, Seipel, Lammasch terveiről Hantsch úgy vélekedik, hogy ezeket patrióta-monarchista birodalmi gondolat és a Monarchia nemzetközi helyzetének mérlegelése hatotta át. Ezenkívül pedig „vallásos-egyházi tudatuk, amely alapján univerzalisztikus irányú, legmélyebb gyökereiben megegyezett a nemzetekfölötti államfelfogással. Demokratikus gondolatmenetük nemzetpolitikai tekintetben közeledett az autonomista és föderatív eszmékhez, ha ezek a birodalmi gondolat értelmében véve építő jellegűek voltak.”¹⁰⁴ Elismeréssel idézi Heinrich Lammasch szavait is, aki szerint a nemzet nem az egyetlen államalkotó tényező, hiszen a nemzetekfölötti soknemzetű államnak magasabb erkölcsi jogosultsága van erre az emberi civilizáció szempontjából.¹⁰⁵ Ignaz Seipel nézeteiben azt találja figyelemre méltónak, hogy nagysztrák föderatív megoldást tartalmaznak és valamit megőriznek Metternichnek nemzetekfölötti rend-eszméjéből. Seipel szerint a régi birodalom korszerűsített formájának az örök béke eszméjét kell megvalósítania e földön. Ez a korszerű forma pedig csak szövetségek rendszere lehet. És ezen a ponton találkozunk a katolikus teológia univerzális birodalmi gondolata Naumann Közép-Európa-tervével — állapítja meg Hantsch, aki e kijelentésével egy pillanatra — óvatlanul — fel is lebbenti a fátylat a kenetteljes szavakkal eltakart valóságról. Nagy eredménynek tekinti, hogy Seipel Lammaschhoz és az austromarxistákhoz hasonlóan a kulturális autonómia mellett van, ha nem megy is el oly messzire, mint például Karl Renner. Seipel ugyanis nem ismeri el minden nemzet államalkotási jogát — írja —, de „kétségtelenül jelentős eredmény és nagy haladás, hogy a két legerősebb párt (a keresztényszocialista és a szociáldemokrata — M. Gy.)

¹⁰² Uo. 85. l.

¹⁰³ *Franzel*: i. m. 110. l.

¹⁰⁴ Uo. 95—106. l. Idézet a 100. lapon.

¹⁰⁵ Uo. 103. l.

vagy legalább annak vezetői mindkét döntő pontban — a Monarchia egységének fenntartásában és nemzeti autonóm intézmények létrehozása útján történő átalakításában — egy véleményen voltak.”¹⁰⁶ Hantsch a patrióta érzelmek, a valláserköcsi tudat, az örök béke és a középkori keresztény univerzalisztikus birodalmi gondolat leple alá rejtí a keresztényszocialisták által képviselt nagyosztrák imperialista törekvéseket, amelyek az osztrák burzsoá és feudális arisztokrata, valamint egyházi nagybirtokos érdekeknek felelnek meg, s a keneteljes frázisok csak úgy-ahogy takarják őket. Erről árulkodik Hantschnak főntebb idézett elszólása, de erre utal Ferenc Ferdinánd és Luegerék kapcsolataira vonatkozó megállapítása is.

A Hantsch által kifejtett koncepciónak egy nemzetiség problémáira való konkrét alkalmazását vehetjük szemügyre Hans Kramer innsbrucki professzornak a Monarchiában élő olaszokról írt és ugyancsak a Wiener Historische Studien egyik köteteként megjelent könyvében.¹⁰⁷ Kramer e művében minden objektivitásra irányuló törekvése mellett is kísérletet óhajtott tenni — írja — a Habsburgok lehanyatlott monarchiája és Tirol becsületének egyfajta megmentésére.¹⁰⁸ Manapság sok szó esik, írják is eleget az olasz—délsláv ellentétről, a trieszti kérdés sürgős megoldásáról, a dél-tiroli németeknek adandó önkormányzatról. Ebből a szempontból tehát írását aktuálisnak véli. Azt igyekszik elérni, mint Hantsch: a múltnak a védelmét, amely már nem védheti meg magát a téves beállítástól és a rágalomtól. Arra is szolgál e mű, hogy óvjon hibáktól, amelyeket a jelenben vagy a jövőben imitt-amott Európában elkövethetnének ott, ahol a nemzetiségi kérdés ismét nagyon kényessé válik.¹⁰⁹ Tanulmányában azt kívánja megvizsgálni, mennyire voltak történetileg jogosak az olaszoknak a régi Monarchia ellen emelt panaszai, sérelmei.¹¹⁰ Felfogása szerint a Habsburg-monarchia összefogott ereje előnyös volt a határain belül élő népek számára. Az egyes területek gazdasági teljesítményei kölcsönösen és előnyösen egészítették ki egymást. A Monarchiában való egyesítés nélkül a benne élő népek elszigetelt kis népecskék lettek volna, míg egy államba egyesítve nagyhatalom rangjára emelkedtek. A Monarchia lehetett volna a sokemeletes nagy ház fölött a védőtető, ha sikerül megoldani a nemzeti ellentéteket.¹¹¹ Ezt próbálja beigazolni anélkül, hogy vétene az objektivitás követelménye ellen — írja Kramer.

Szubjektíve valóban becsületesen lát feladata megoldásához, és igyekszik a tényeket többnyire a valóságnak megfelelően feltárni és értékelni. Jószándéka azonban nem mentheti attól, hogy téves szemlélete, alapbeállítottsága folytán eltorzítsa a valóságot. Az osztrákok és az olaszok nemzeti törekvéseit elemezve helyesen állapítja meg, hogy mindkét részről történtek hibák.¹¹² Az osztrák *hatóságok* nemzetiségellenes rendszabályait már egy árnyalattal enyhébben ítéli meg, de nem tagadja, hogy mind az olasz, mind a délsláv panaszoknak, sérelmeknek volt igaz magvuk.¹¹³ Helyes megállapításaival azonban bizonyos fokig ellentétbe kerül, amikor objektívnek és nemzetekfölöttinek igyekszik

¹⁰⁶ Uo. 105—106. l.

¹⁰⁷ Hans Kramer : Die Italiener unter der österreichisch-ungarischen Monarchie. Wiener Historische Studien. Bd. II. Wien—München (1954).

¹⁰⁸ Uo. 7. l.

¹⁰⁹ Uo. 8. l.

¹¹⁰ Uo. 13. l.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Uo. 51. l.

¹¹³ Pl. uo. 49., 54., 67. lapokon és más helyeken is.

feltüntetni az osztrák hatóságok nemzetiségi politikáját. Egy szóval sem említi, hogy a Habsburgok tisztviselői a dualizmus korában is hívek maradtak a *divide et impera* elvhez, amely már a XVIII. század vége óta vezérfonala volt a Habsburg kormányok nemzetiségi politikájának. Arra sem világít rá, hogy a Burgban a nemzetek egymás elleni kijátszásának ezt a politikáját tartották a legmegfelelőbb eszköznek a nem osztrák-németek fölötti uralom fenntartására. Már pedig ezt annak idején számos osztrák államférfi nyíltan bevallotta. A tárgyilagosság megkövetelte volna ezeknek az adatoknak a felsorakoztatását is. Azt nem volna méltányos számonkérni Kramertől, miért nem utal arra, hogy a dualista Monarchia idején a *divide et impera*-elv már elsősorban az osztrák burzsoázia és a vele szövetséges osztrák feudálisok uralmának a megóvását szolgálta. Mivel pedig a dinasztia érdekei ugyancsak a Monarchia integritásának a fenntartását kívánták meg, a feudális eredetű dinasztikus és a burzsoá nacionalista érdekek összefonódtak és egymást támogatták az ugyancsak feudális eredetű Habsburg-monarchia sértetlen fenntartásában és ennek érdekében a nemzetiségek elnyomásában.

A mai osztrák imperialista burzsoázia érdekei ugyanezt követelik meg. Kramer, aki történetírásával ezeket a köröket szolgálja, és családi hagyományai folytán szubjektíve is¹¹⁴ a Habsburg-monarchia híve, nem lehet képes és nem is hajlandó az említettek feltárására, pedig művének adatai szinte maguktól vallanak e politika igazi értelméről. Szerző ugyanis pontosan leírja, hogy az osztrák hatóságok a Litoralen és Dalmáciában a délszlávok nemzeti törekvéseit támogatták az olaszokéival szemben. A hivatalokban, a rendőrségnél stb. is szívesebben alkalmaztak délszlávokat, mert őket megbízhatóbbaknak tartották az olaszoknál.¹¹⁵ Triesztben azonban az osztrákok mintegy 1910 óta az olaszokkal fogtak össze a délszlávok előretörésével és nemzeti törekvéseivel szemben.¹¹⁶ Az osztrák hatóságok a *divide et impera* elv jegyében szívesen látták az olaszok pártokra szakadását és e csoportok egymás elleni harcait is.¹¹⁷

És vajon mi indokolta az osztrák hatóságok elnéző magatartását az olaszlakta területeken működő szociáldemokrata párt és a szigorú egyházi fegyelmet a pártban is érvényesítő, az alsópapság közvetlen irányítása alatt álló „partito popolare”, a klerikális néppárt iránt? A szociáldemokraták Triesztben, Monfalcone-ban, Polaban — egy kislétszámú a proletárnemzetköziséget elvető nacionalista csoportjuktól eltekintve — általában elszakították egymástól az igazi hazafiságot és a proletárnemzetköziséget és nemzeti nihilizmusba estek. Harcukat — opportunista módra — kizárólag az olaszlakta területek valamennyi munkása gazdasági helyzetének a megjavítására és az elemi demokratikus szabadságjogok biztosításáért vívott küzdelemre irányították. Elhanyagolták a nemzeti felszabadításért — a szocialista forradalom irányába való továbbhaladás feltételeért — folytatott politikát. — A néppárt elsősorban a paraszti, kisebb részben a városi kispolgárságra támaszkodott és e rétegek vallásos érzelmeire épített. A klérus jól felismerte, hogy különösen a parasztságot mindennél jobban érdekli saját jóléte,

¹¹⁴ Kramer nagyapja is, apja is a trentinói közigazgatásban teljesített szolgálatot. Előbbi a nacionalista Tiroler Volksbundnak elnökségi tagja is volt. *Kramer* : i. m. 7. l.

¹¹⁵ Uo. 29., 67., 78., 94. l.

¹¹⁶ Uo. 32., 68., 79., 82. l. Másutt így ír: Der Gedanke tauchte auf, die Auswanderer aus dem Trentino in das von den Südslawen bedrohte Gebiet der Italiener an der österreichischen Adriaküste zu lenken, wodurch diese eine gleich nationale, wertvolle Verstärkung erhalten hätten. 50. l.

¹¹⁷ Uo. 28., 71., 73., 75. l.

sorsának alakulása. Ezért a partito popolaret vezető papok Raiffeisen-féle szövetkezetek létesítésével, takarékpénztárak, biztosító intézetek stb. életre-hívásával állították maguk mellé a paraszti és részben a városi kispolgári tömegeket.¹¹⁸ Ugyanakkor ezen a réven elterelték a nemzeti kérdés iránt amúgysem nagyon érdeklődő parasztoknak még a maradék figyelmét is e problémákról. Kramer rávilágít arra, hogy az osztrák hatóságok nem nézték kelleetlenül (sahen nicht ungern) a szociáldemokratákra leadott szavazatok számának a növekedését.¹¹⁹ Ezt a jóindulatú türelmet mind a szociáldemokraták, mind a néppárt azzal nyerte el, hogy nem törődött a nemzeti kérdéssel. Azzal viszont, hogy maga Kramer együttérzően tárgyalja a szociáldemokraták és leplezetlen rokonszenvvel ismerteti a néppárt tevékenységét, önkénytelenül is elárulja, hogy az ő nemzetekfölötti-állam elképzelése és a Habsburg-monarchiát dicsőítő felfogása mögött nagyon is burzsoá-nacionalista szemlélet húzódik meg. A divide et impera politika mellett tehát másik eszközként ezért támogatják az osztrák hatóságok ama olasz pártokat, amelyek programjában nem szerepelt a nemzeti kérdés és Kramer is emiatt rokonszenvez velük. És ha ez nem győzne meg a Kramer történet szemléletét irányító rugókról, akkor vegyük szemügyre könyvének azokat a helyeit is, amelyekben az osztrák polgári és katonai hatóságok politikáját mentegeti.

A Monarchia olasz népességű területein azért kellett gyakran német hivatalnokokat alkalmazni — írja —, mert a nem-németek közül általában kevesen vállaltak hivatalt. Az volt a helyzet, hogy egyik nemzetiségből túl kevesen, a másiktól ugyan többen, de mégsem elegendő számban mentek hivatalnoki pályára.¹²⁰ Kramer tehát ebben a vonatkozásban nem igyekszik tárgyilagosan feltárni a valóságot és őszinteségből elmarad Hantschtól. Mennyivel igazabb Hantschnak már érintett megállapítása, amely szerint a németek lévén az államigenlő elem, inkább ők érezték magukat alkalmasnak az állami vezetésre, mint a szlávok. Hantsch — tudjuk — azt is megírta, hogy az állami vezetés tendenciája volt minél több nem-német bevonása a közigazgatásba, de az eredmény mégis az lett, hogy a központi hivatalok tisztviselőinek háromnegyed része német volt.¹²¹ Azt Hantschtól sem lehet megkövetelni, hogy az őszintén feltárt tényekből levonja a szinte önként kínálkozó következtetést és megállapítsa: a német hivatalnokok túlsúlya az osztrák-németek uralmának céltudatos biztosítására irányuló, a dinasztikus szempontokat kielégítő Habsburg-politikának volt köszönhető. Ennek felismerése meghaladná egy polgári történész szemléletének korlátjait. Kramer azonban ebben a kérdésben még a polgári történész által elérhető tárgyilagosság határáig sem jutott el és egyszerűen az olaszok által lakott területek népességének a hivatali állásoktól való húzódozására hárítja a felelősséget amiatt, mert a hivatalokban túlnyomórészt németek ültek. Már pedig a Habsburgok nemzetiségi politikája az olaszlakta területeken sem volt más, mint a cseh tartományokban, amelyekre vonatkozólag Hantsch már helyesen adta elő a tényeket.

A trentinói osztrák katonai hatóságok szigorúságára az ott élő olaszok sokat panaszkodtak. „Ez azonban minden határterületen előfordult. Az állam védelmének szempontja mindig előbbrevaló a polgári óhajoknál” — írta.

¹¹⁸ Uo. 40., 60., 61., 71. l.

¹¹⁹ Uo. 28., 71., 73., 75. l.

¹²⁰ Uo. 33. l.

¹²¹ Lásd a 93. jegyzetet és a megfelelő szövegrészt.

A trentinói olasz irredentisták panaszainak végső oka ugyanis — Kramer szerint — az volt, hogy ők az olasz hadsereg érdekében nem óhajtottak jó védelmi előkészületeket és erődítményeket e területen. Azt szerették volna, ha az olasz hadsereg könnyen bemasírozhatna a Trentinoba, és így hazájukat a háborús szenvedések kevésbé érintenék. A trentinói irredentisták hazájuk felszabadítását és a Monarchia széthullását kívánták. „Az osztrák vezérkarnak másképp kellett gondolkodnia.”¹²² Más helyen a trentinóiak ama panaszáról ír, amely szerint a közpénzekből kevesebbet fordítottak Tirol olasz, mint németlakta részeire. Az e területen befektetett összegek jelentős hányadát viszont katonai célú építményekre használták fel. Védelmi állások létesítése pedig csak nyugtalanságot és nehézségeket eredményez. E megállapításokhoz fűzi hozzá Kramer a maga nézetét: „A Monarchiának joga volt arra, hogy katonailag gondoskodjék a Trentino biztosításáról, amely (katonai szempontból — M. Gy.) exponált (helyzetű — M. Gy.) állás volt.” „A Trentino és az Adria keleti partjának birtoka a Monarchia hadseregének és flottájának nagy előnyöket nyújtott”¹²³ — írja másutt. A tirol olasz iskolázásról szólván korrekten megállapítja, hogy az ott használatos iskolakönyveket rossz olaszszággal írták meg, majd hozzáteszi: „Az akkori közjogi állapotoknak megfelelően nem lehet rossznévén venni az osztrák hatóságoktól, ha értékesebbnek tartották az osztrák történelmet, földrajzot és irodalmat, és nem engedték meg Cavour, Garibaldi vagy olyan új irredentista költők dicsőítését, mint Carducciét, d’Annunzioét. Mindebből azonban látható — fejezi be Kramer gondolatainak a sorát —, hova vezetett volna a teljes önkormányzat pl. a pénz- vagy az iskolaügyekben.”¹²⁴ Úgy véli, hogy „ha a trentinói olaszoknak autonómiát adtak volna, akkor más német és nem német, mindenekelőtt pedig szláv néptöredékek a Monarchián belül ugyanolyan joggal követelhettek volna önkormányzatot”¹²⁵ Kramernek azonban még más érvei is vannak a Monarchia nem osztrák népeinek jogos nemzeti követeléseivel szemben. Megítélése szerint a Trentino önkormányzata ellentmondott volna Tirol történetének. A nyelv, a kultúra, a nemzeti sajátosságok kellő védelemben részesültek önkormányzat nélkül is. Ez a követelés amúgysem volt általános. Csupán az irredentisztikus beállítottságú olasz nemzeti liberálisok követelték. A nép nagy tömegei közömbösek voltak ebben a kérdésben, a konzervatívok, később a keresztényszocialisták pedig Deutschtirolban egyenesen ellene voltak.¹²⁶ Még kevesebb megértéssel kezeli azt a lehetőséget, hogy Ausztria 1914 előtt olaszlakta területeit átengedje vagy eladja Olaszországnak. Ezt a Monarchia „mint európai nagyhatalom” nem tehette meg. Egyébként is, „ha történeti birtokjog és hagyomány még érhet valamit a modern nemzetiállami gondolattal szemben, akkor Ausztria—Magyarországnak megalapozott igénye volt olasz területeire. Ezt Bismarck is elismerte 1871 után”¹²⁷ — jelenti ki Kramer, aki ez utóbbival nyilván legfőbb ütőkártyáját óhajtotta letenni az asztalra. — Megítélése szerint semmi szükség sem volt a nemzetiségek önkormányzatára, hiszen „a Monarchia soknépű állam volt, amelyben minden nemzet vagy néprész egyenlőjogú volt és kezdettől fogva autonómiával rendelkezett anélkül, hogy e szót kimondták

¹²² Kramer : i. m. 58. l.

¹²³ Uo. 44., ill. 23—24. l.

¹²⁴ Uo. 45. l.

¹²⁵ Uo. 43. l.

¹²⁶ Uo. 42. l.

¹²⁷ Uo. 19. és 23. l.

volna”.¹²⁸ „A régi osztrák nemzetiségi jog, a Monarchia alaptörvényei szerint minden nemzetiség automatikusan élvezte népi életének, nemzeti sajátosságainak, kultúrájának teljes védelmét. Legalábbis a birodalom osztrák felében minden népcsoport gyakorlatilag teljes önkormányzattal rendelkezett.”¹²⁹ Úgy tűnik, hogy a már említett tények, az olasz és a délszláv nemzetiség panaszai, sérelmei, amelyek bizonyosfokú jogosultságát — láttuk — maga Kramer sem tagadja, eléggé bizonyítják ezeknek az állításoknak a tarthatatlanságát.

És nem utolsó sorban érdemel figyelmet Kramer történetiszemléletének egy másik — Hantschéval ugyancsak rokon — vonása: szláv-, ezen belül főleg orosz-, illetve burkolt szovjetellenessége. Könyve számos helyén ír arról, hogy az osztrák hatóságok több olaszlakta területen délszlávokat alkalmaztak munkásnak a hadifontosságú üzemekben, közhivatalokban, rendőrségen. Dalmáciában a választási geometriát a délszlávok javára alkalmazták, mert megbízhatóbbaknak tartották őket, mint az olaszokat. Dícsérően szól a hadseregben működő délszláv tábournokok kiváló képességeiről is. Mindez nem gátolja meg őt abban, hogy a délszláv rendőrök kemény fellépését az olasz irredentistákkal szemben nem az osztrák államrend szolgáltatának érdekeiből vezesse le, hanem a szláv keménységnek és otrombaságnak¹³⁰ tulajdonítsa. Ez nemcsak arról tanúskodik, hogy Kramer magáévá tette a német romantikának és Rankenak a népek örök faji, jellembeli tulajdonságairól szóló elméletét, hanem szlávellenességéről is. A kultúrfölény-elméletet is arra használja fel, hogy szlávellenes érzelmeit a tárgyilagosság látszatába burkolja. Az Adria mentén, főleg Triesztben létrejött szlávellenes olasz—osztrák összefogás egyik indokául ugyanis azt tekinti, hogy az osztrák-német kulturális és társadalmi helyzet dolgában közelebb érezte magát az olasz polgárhoz, mint a szláv paraszthoz vagy proletárhoz.¹³¹ Ebből a beállítottságból is következik, hogy együttérzéssel számol be az olasz—osztrák összefogásról a tengerparton, amely a délszlávok „számottevő területi, politikai, gazdasági és társadalmi előretörésének” megakadályozása céljából jött létre.¹³² A trieszti olaszok harca az olasznyelvű iskoláért kevésbé irányult az osztrák-németek, mint inkább a szlovének ellen — írja.¹³³ A délszlávok ilyen irányú fejlődését, megerősödését egyenesen az olaszok ellen irányuló „támadásnak” minősíti, és minden bizonyíték nélkül hozzáfűzi, hogy „eme nagy délszláv akció mögött végső soron az egész szlávság, sőt Oroszország nagyhatalma is állt”.¹³⁴ Más helyen arról ír, hogy a szláv előretörést irányító központ Zágrábban volt, de a szálak egészen Prágáig nyúltak.¹³⁵ Orosz-, illetve szovjetellenességről és a népi demokráciák iránt tanúsított — és a nyugat-európai népek kultúrfölényének leple mögé bújtatott — ellenszenvéről azonban legvilágosabban a második világháború utáni áttelepítésekkel kapcsolatos állásfoglalása győzhet meg. Az olasz fasizmusnak az uralma alá került volt monarchiabeli területeken élő kisebbségekkel szemben gyakorolt sovínisza türelmetlenségét és brutális elnyomását

¹²⁸ Uo. 126. l.

¹²⁹ Uo. 134. l.

¹³⁰ Uo. 79. l.

¹³¹ Uo. 28. l.

¹³² Uo. 65. l.

¹³³ Uo. 79. l.

¹³⁴ Uo. 65. l.

¹³⁵ Uo. 89. l.

magával a fasiszta rendszerrel együtt keményen megbélyegezte, majd így folytatja: „Összehasonlítás a gonosz erőszak Kelet-Európában megtörtént cselekedeteivel . . . nem lehetséges, mert az olasz nemzet mint régi kultúrnép bizonyára még mindig magasabban áll, mint egyes keleti népiségek!”¹³⁶ Az áttelepítéseket egyébként példátlan, egyedülálló cselekedetnek tartja. Szerinte a Monarchia idején nem is gondoltak „egész népcsoportok kitelepítésének kegyetlen módszereire”.¹³⁷ Ha a Habsburg-monarchiában nem is volt ilyen akció, a dualizmus idejére csik Bismarcknak 1886-ban a poseni lengyeleket Németország nyugati területeire áttelepítő intézkedése,¹³⁸ ami nemzetközi felháborodást váltott ki, s a német militarista-imperialista politika egyik legbarbárabb és az önvédelem semmiféle szükségletével sem indokolt tette volt. Kramer a szocialista rendszer és a Szovjetunió elleni gyűlöletében erről megfeledez.

Kramer tehát minden eszközt megragad az általa képviselt érdekek szolgálatában. A feudális osztályok által uralmuk jogosultságának bizonyosságként felhasznált történeti jogtól és hagyománytól kezdve az ugyancsak feudális eredetű Habsburg-monarchia integritásához, mint megváltoztathatatlan adottsághoz való történetietlen ragaszkodáson keresztül az olasz szociáldemokraták nemzeti nihilizmusáig és a klerikális néppártiakig mindent felhasznál a Habsburg-monarchia létjogosultságának igazolására. Szeme elől téveszti, hogy a Habsburg-állam úgy ahogyan 1918-ig létezett, önmagát túlélte feudális és az egyes népek önálló tőkés polgári fejlődésének — tehát az adott időben a haladásnak — útját álló maradvány volt, amelyet soknépű volta nem tett nemzetekfölöttivé. A Lajtán túli részekben az osztrák-német burzsoázia és a vele szövetséges feudálisok, a Lajtán innen pedig a magyar uralgó osztályok állama és az ott élő más népek elnyomásának eszköze volt. Ehhez talán még csak annyit érdemes hozzáfűzni, hogy Kramer nem csupán az elmondottak miatt rokonszenvezett a néppárttal, hanem feltehetően amiatt is, mert a papok a katolikus vallás erkölcsi tanításaira való hivatkozással iparkodtak visszatartani a partito popolare befolyása alatt álló, elsősorban paraszti tömegeket a fenálló állami és társadalmi rend a Monarchia területei fölötti uralmi viszonyoknak csak úgy, mint a tulajdonviszonyoknak a megváltoztatásától és általában minden forradalmi mozgalmától. Ebben a vonatkozásban felfogása éppúgy megegyezni látszik Hantschéval, mint a szociáldemokraták működésének megértésében is.

Talán éppen ezért figyelemreméltó Hantschnak az az észrevétele is, hogy meg van elégedve a keresztényszocialista és a szociáldemokrata vezetők nézeteinek megegyezésével az alapvető kérdésekben. Ezek a szavak különösen indokoltá teszik, hogy közelebbről is szemügyre vegyük az ausztromarxista nézeteket, és megkeressük Hantsch elismerő szavainak a mai osztrák uralmi viszonyokban is rejlő okait.

A szupranacionális állam nyugat-német és osztrák ideológusainak az ausztromarxizmusra vonatkozó nézetei között — lejjebb érintendő okok miatt — még árnyalati különbségek is alig vannak, úgyhogy célszerűnek látszik, ha egy helyen foglalkozunk mindannyiok nézeteivel, már csak a könnyebb összehasonlítás kedvéért is. Otto Bauer, Karl Renner és a többi ausztro-

¹³⁶ Uo. 132. l.

¹³⁷ Uo. 42. l.

¹³⁸ Bismarck politikájára *Alfred Fischel*: Der Panslawismus bis zum Weltkrieg. Stuttg. 1919. 459. l.

marxista nézetei a nemzeti kérdésben Lenin és Sztálin bíráló-észrevételeivel együtt annyira átmentek már a köztudathba, hogy külön foglalkozni velük ez alkalommal aligha szükséges. Ehelyett inkább a Monarchia fenntartásához való merev ragaszkodásuk érdemli meg a figyelmet annál is inkább, mert koncepciójuknak ez a része függ közvetlenül össze a szupranacionális államról formált nézeteikkel. Ezenkívül a Monarchia műveikben található apológiája éppúgy tükrözi az austromarxisták elméletének osztálytartalmától megfosztott, forradalomellenes, kispolgári nacionalista és az uralkodó osztályokat, elsősorban a burzsoáziát szolgáló lényegét, mint a kulturális-nemzeti autonómiáról vallott felfogásuk. Renner és Bauer fő feladatuknak tekintették a Monarchia fenntartását. Bauer szerint a Monarchia széthullása az imperializmus győzelmét és a munkásosztály vereségét eredményezné Német-, Olasz- és Oroszországban, már pedig a proletariátus szempontjából nem helyes az a politika, amely útjába áll a munkásosztály felszabadulásának. Renner azt fejtegeti, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia létalapja a közös gazdasági terület, amely az itt élő kisnépeknek roppant nagy hasznára van. Olyan gazdasági előnyöket biztosít számukra, amelyekhez önállóságuk esetén nem juthatnának hozzá. Ebből az ökonomista és ugyanakkor kozmopolita elmélkedésből Renner arra a következtetésre jut, hogy a Habsburg-birodalom létalapja az, hogy népei számára védelmi és gazdasági közösséget teremtsen. Az osztrák szociáldemokraták a Monarchiát demokratikus szövetségi nemzeti állam formájában, kultúraautonómia alapján kívánták fenntartani. Úgy vélték, hogy az imperialista hódítással szemben a leghatékonyabb fegyver a kultúraautonómia, amit ők azonosnak tartottak a nemzeti önkormányzattal. Elképzelésüknek Bauer és Renner ama nézete a forrása, hogy Ausztria fennmaradása változtathatatlan adottság. Nem hívei a dualizmusnak, csupán Ausztria gazdasági egységét tartják fontosnak, és a dualizmust az osztrák-németek vezette államszövetséggel kívánják pótolni. Az uralom elképzelt formájáról Bauer ekképpen tájékoztat:

„... Ausztria földrajzi helyzete és ősi kereskedelmi kapcsolatainak történelmi hagyománya a Balkán felszigetet terjeszkedési törekvéseinek természetes céljaként az osztrák kapitalizmusnak juttatja... Ennek a kapitalizmusnak, minthogy szüksége van Ausztria balkáni uralmára, már ezért is a magyarországi románok és szerbek felszabadítására kell törekednie... A cézárizmus Ausztriában az imperializmus eszközévé válik. A korona fel fogja szabadítani Magyarországot nemzetiségeit, mivel uralkodni akar a Balkán-félsziget nemzetei fölött... minden osztály, minden nemzet, amely Magyarország uralkodó osztályait meg akarja dönteni, kénytelen lesz Ausztriában a nemzeti autonómiát követelni. Ezért válik a Magyarország fölötti uralmát féltő Ausztriában a nemzeti autonómia a koronának programjává, a klerikális parasztok és a keresztényszociálista kispolgárok programjává, akik a birodalmat az eretnek lázadóktól akarják megmenteni; a burzsoáziáé, amely magyarországi piaciért reszket és a balkáni államokat gazdaságilag meg akarja hódítani; azoké a nemzeteké, amelyek a birodalom másik felében leigázott néprokonaikat akarják megsegíteni.”¹³⁹

Vegyük sorba Bauer és Renner nézeteit. Az elemzést Gonda Imre egyik kitűnő tanulmányában jórészt már elvégezte. A következő fejtegetések általa-

¹³⁹ Otto Bauer: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien. 1907. 434—437. l. Idézi Gonda Imre: *Az osztrák szociáldemokrácia és a Habsburg-monarchia fenntartásának kérdése*. (Párttörténeti Közlemények 1960. 3. sz., 123—137. l. c. tanulmányának 134. lapján.) Bauer és Renner nézeteit is az ő tanulmánya alapján ismertetem

ban az ő műve nyomán haladnak és részben kiegészítik őket. A Monarchiának valóban volt bizonyos létjogosultsága, az tudniillik, hogy gátat vessen a Boszporusz felé irányuló orosz előnyomulásnak. A cári Oroszország megdöntése után azonban Európa népeinek és így a haladásnak nem volt többé érdeke az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradása.¹⁴⁰ Az 1905–1907. évi első oroszországi polgári-demokratikus forradalom után világossá vált a cári abszolutizmus közelgő bukása, ami egyúttal a Monarchia fennmaradását is szükségtelenné tette. Ha Bauer és Renner a forradalmár szemével tekintettek volna az európai politikára, nem ragaszkodtak volna a Monarchia fennmaradásához. Kulturális-nemzeti autonómiát követelő nacionalista elméletüknek és a Monarchia fennmaradásához való ragaszkodásuknak azonban közös a gyökere: lecsúszás a forradalmi elmélet, a proletárnemzetköziség talajáról a burzsoázia nézőpontjának szintjére. Ha igaz is az, hogy a proletariátus nem folytathat olyan politikát, amely gátolja a felszabadulást, téves, és az osztrák burzsoázia imperialista törekvéseinek igazolását jelenti az a feltételezés, hogy a Monarchia széthullása a német, olasz, orosz imperializmus győzelmét eredményezné. Nem vették észre, hogy a Monarchia fennmaradása maga is az imperializmus továbbélését jelenti, és bukása a világméretű imperializmus gyengülésével jár. Nem lévén forradalmárok, nem tudták elképzelni, hogy a Monarchiát belső, forradalmi erők is széttörhetik, mint ahogy ez be is következett. Bauer ugyan később, főleg a Nagy Októberi Forradalom hatására javított valamit álláspontján és közeledett a forradalmi nézetekhez. El is jutott ebben a vonatkozásban a centrizmushoz közelálló felfogásig. Renner azonban mindvégig csökönyös következetességgel kitartott opportunistá, munkásáruló elvei mellett. A közös gazdasági terület előnyeiről szóló renneri nézetet az 1918. évi forradalmak gyakorlata alaposan megcáfolta, amint ez már előrelátható is volt a népek 1916. évi hangulatának a megfigyelése alapján. Azoknak a törekvéseknek, amelyek a dualizmus helyébe kulturális-nemzeti autonómiával felruházott szövetségi rendszert kívántak léptetni egy munkáspárt programjába történő felvétele – tudjuk – a munkásosztály nacionalista megosztásához és félrevezetéséhez, a figyelemnek az osztályharcra való eltereléséhez vezetett. Az osztrák szociáldemokráciának a forradalom útjáról az opportunizmus felé való letérése már az 1899. évi brünni kongresszuson elkezdődött. Itt ugyan még határozottan elvetették a kulturális-nemzeti autonómia programját és a területi nemzeti önkormányzat elvét fogadták el, de az összes nemzetiségi területek kötelező szövetsége melletti állásfoglalás már a kulturális-nemzeti autonómia eszméjével kötött opportunistá kompromisszumot jelentette. Ez ugyanis egyértelmű lett volna azzal, hogy az ország különböző területein „lakó és különböző osztályokhoz tartozó németeket stb. egységes német nemzeti szövetségbe sorolják”.¹⁴¹ Így ismét a nemzeti elv alapján csoportosítják az embereket osztályok szerinti szervezés helyett, s ez az osztályharc kikapcsolását, a nacionalizmus elhatalmasodását eredményezte és egy-egy nemzet munkásságát saját nemzeti burzsoáziájának vezetése alá bocsátotta volna. A proletariátus osztályérdekei-

¹⁴⁰ Engels fejtette ki e nézeteket *Die auswärtige Politik des russischen Zarentums* c. a. „*Die Neue Zeit*” 1890. aug. 5. sz. 202. lapján megjelent cikkében. Idézi *Gonda*: i. m. 125. l.

¹⁴¹ *Lenin*: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. Művei 20. k. 24–25. l. Az idézet a 25. lapon található. Vö. még erre a kérdésre: *Lenin*: Az OSzDMP nemzeti programjáról. Művei 19. k. (Bpest. 1955) 547. l. és 20. k. 36., 89. s. köv. l.

nek szolgálatát éppen ezen a réven a burzsoázia nacionalista érdekei szolgálatának rendelte volna alá. Már említettük, hogy az imperializmus korában — tőkés államok közti viszonylatban — a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének a törvénye következtében a nemzetek közötti integráció nem folyhat a teljes egyenlőség alapján. Az adott esetben ezt lehetetlenné tette a Monarchiának, más államok esetében — napjainkban — az illető államoknak, pl. az USA-nak, a Német Szövetségi Köztársaságnak vagy Ausztriának kapitalista-imperialista tartalma. Az erősebb tőkés állam fölénye és ennek következménye, a kisebbek függése és alárendeltsége tőkés viszonyok között nem szüntethető meg. A nagyobb szabadság, a nagyobb demokrácia és a békés együttélés ilyen viszonyok között csak puszta illúzió vagy az imperialista törekvések leplezésére szolgáló üres demagógia lehet. A Bauer és Renner hirdette szupranacionális, de ténylegesen a nacionalizmus lángját annak eloltása helyett magasra fellobogtató államszövetségi elképzelés gyökeresen más, mint a valóban egyenrangú és egyenlő erejű államoknak olyan — imperialistaellenes — összefogása, mint amilyent pl. Lenin és Dimitrov a balkáni háború idején a balkáni népek számára követelt.

Végül az osztrák kapitalizmus balkáni hódító törekvéseire, az Ausztria balkáni uralmára vonatkozó kijelentések egyértelműen tanúsítják azt, hogy 1907-ben Bauer és hozzá hasonlóan Renner is az osztrák imperializmus lelkes hívei, tehát a burzsoázia közvetlen és tudatos segítői voltak.¹⁴² Ezt szolgálta az is, hogy Magyarország nemzetiségeit szembe akarták állítani a balkáni népekkel, azáltal, hogy kilátásba helyezték: a dinasztia fel fogja szabadítani őket, mert „uralkodni akar a Balkán-félsziget nemzetei felett”. Egyik nemzetiségi tömbnek tehát a másik elnyomása árán ígértek szabadságot. Az austromarxisták ez utóbbi nézeteinek logikus következményeképpen Renner, mivel az első világháború idején és már Naumann előtt síkraszállt egy nemzetekfölötti Közép-Európa, az „egyesült keleti népek” szervezete mellett, csak hogy fenntartsa az osztrák csatlós imperialista helyzetet, nem idegenkedett — Naumann imperialista koncepciójához hasonlóan — a közép-európai vámközösségtől és e terület országainak védelmi és általánosan vett gazdasági közösségétől, tehát a német imperialista felsőségtől sem.¹⁴³

Talán ennyi elég is lesz annak az érzékeltetésére, hogy a szupranacionális állam elméletének osztrák és nyugat-német hirdetői miért is tárgyalják oly rokonszenvező hangon az austromarxisták nézeteit. Vajon lehet-e az imperialistáknak és ideológusaiknak kedvesebbet írni, mint a kulturális-nemzeti autonómiának osztályharcot leszerelő, az államot osztálytartalmától megfosztó, a nemzetek önrendelkezési jogáról való lemondást jelentő eszméjének a hirdetése? Lehet-e a legitimista ábrándokat szövögető osztrák keresztényszocialista klerikális történészeknek és a Habsburg-restauráció lehetőségét, mint az imperialisták szovjet- és népi demokrácia ellenes közép-európai blokk tervébe illő gondolatot mérlegelő Kann-oknak és más nyugati történészeknek kellemebbet papírra vetni, mint ami Bauer és Renner műveiben az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradásának szükségességéről és a balkáni osztrák hódítások jogosságáról olvasható? Van azonban e rokonszenvnek más forrása is. A nemzetekfölötti állam eszméje számára Nyugat-Németországban is,

¹⁴² Az eddigiekben lényegileg Gonda Imre id. tanulmányának gondolatmenetét követtem, egyes helyeken kiegészítve azt.

¹⁴³ Kampf 1915 január és Renner: Österreichs Erneuerung. 145. s köv. lapok.

Ausztriában is meg kell nyerni a tömegeket. Az erősen industrializált Német Szövetségi Köztársaságban és a fejlett iparral rendelkező Ausztriában különösen fontos a munkásosztály tudatának a befolyásolása. Ezen a téren az austromarxizmus tesz felhecsülhetetlen szolgálatot a német és osztrák revansista, imperialista törekvéseknek. Az ő értelmezésük szerinti föderáció gondolatának az elterjesztése alkalmas arra, hogy csökkentse a forradalmi eszmék vonzóerejét, előmozdítsa a nemzeti önrendelkezési jogról, különösen az elszakadásról, az önálló nemzeti állam alkotásáról való lemondást, és lehetőséget teremtsen a „nemzetek fölötti állam” életrehívásához fűzött illúziók keletkezésére. Ismeretes, hogy az ausztromarxizmus megbontotta az egységes osztrák szociáldemokrata mozgalmat, és „nemzeti” szociáldemokrata pártok alakítására, az egységes szakszervezet szétesésére vezetett. Az is köztudomású, hogy az osztrák szociáldemokrata vezetés támogatta a bécsi finánciókét abban az igyekezetében, hogy „államjogi” reformtervek megvalósításával megóvja a Lajtán inneni területek „német” jellegét. Renner és Bauer kifejezetten dinasztia- és osztrákbárát politikát folytattak, nem véletlen tehát, hogy e munkásáruló és forradalomellenes tevékenység, mint a mai revansista nyugat-német és osztrák történeti és publicisztikai irodalom egyik mintaképe szerepel a Közép-Európa újjárendezéséről gyártott elképzelések sorában. A szupranacionális állam eszméjének terjesztői az elvi azonosságon kívül már csak azért is dicsőítik és át is veszik az ausztromarxista nézeteket, hogy a ma élő nyugat-német és főleg az osztrák munkások között ma is nagy megbecsülést élvező Bauer és Renner eszméinek a segítségével elterjesszék a nemzetek fölötti állam gondolatát; a keresztényszocialista propaganda ugyanis jórészt hatástalan rájuk. Az ausztromarxista nézetek közvetlen politikai hasznán kívül az is ösztönzi a burzsoá történéseket e tervek népszerűsítésére, hogy udvarias gesztust tegyenek a velük szorosan együttműködő és ma már a marxizmust még mint a burzsoá nézetek leplét is eldobó nyugat-német jobboldali szociáldemokraták és a lényegileg szintén burzsoá-liberális elvi alapra helyezkedő osztrák jobboldali szociáldemokrácia felé.¹⁴⁴ A nyugat-német és az osztrák szociáldemokrata történetírás és publicisztika ugyanis leplezetlenül és fenntartás nélkül átveszi az adenaueri, illetőleg az osztrák keresztényszocialista politikának és az őt szolgáló történetíróknak a felfogását minden vonatkozásban, így a nemzeti kérdés megoldását illetően is. Nem véletlen, hogy Martin Heidegger nyugat-német szociáldemokrata történetíró művei híven tükrözik a Német Szociáldemokrata Párt ama belső átalakulási folyamatát, amelyet ő úgy jellemez, hogy az „a marxista internacionalizmustól egy inkább állami-nemzeti és európai meghatározottságú szocializmushoz vezetett”.¹⁴⁵ Wenzel Jaksch ugyancsak nyugat-német szociáldemokrata író Heideggerével azonos szellemben ír a Habsburg-birodalom pusztulásához vezető nacionalizmus tévútjairól, és így egyúttal leleplezi a szupranacionális államkoncepció célját: a szovjet- és népi demokrácia ellenes revansista, imperialista, hódító törekvést. Mind a régi alldeutsch, mind a mai revansista német irodalom bírálja az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezést. Az ő nézeteiket veszi át Jaksch, aki egyenesen magyar összeesküvést ill. az áruló Habsburg-dinasztia összeesküvését látja benne a „németiség” ellen.

¹⁴⁴ Az osztrák Katolikus Néppárt és az Osztrák Szocialista Párt 15 éves együttműködéséről *Fr. Glaubauf* id. cikke 117. lapján.

¹⁴⁵ Heidegger-ről és a szociáldemokrácia szerepéről: *Engelberg*: NATO-Politik stb. c. cikke. Id. h. 481. l.

Ugyanakkor igyekszik elkendőzni a német burzsoázia akkori gazdasági és hatalmi érdekeit a cseh tartományokban és a német imperializmus érdekeit Csehországban és Délkelet-Európában azzal, hogy így ír: „mindazok a korábbi elképzelések, amelyek Németország és a dunai népek gazdasági érdekeinek sajátos közösségéről szólnak, korban túlhaladtak már. Mindazok a politikai aggodalmak, amelyek a szétdarabolt dunai térségben az európai szabadság és biztonság halálos fenyegetettségét látták, a történelem folyamán beigazolódtak. Bismarck Nikolsburgban csak negatív választ adott erre a kérdésre, amikor rámutatott arra a veszélyre, amit egy Német- és Törökország közötti hatalmi vákuum létrejötte teremene.” ... „A történelmi tényállás az, hogy a demokrácia és a nemzeti önrendelkezés ikertestvérek, és hogy Európa szívében évszázadok óta összeütközés van több nép önrendelkezési kívánságai és az állami koncepciók között. Ezt a konfliktust békésen csak szellemi síkon, a nemzetekfölötti sorsközösség melletti hitvallással lehetne megoldani.” Jaksch itt az államot — burzsoá ideológusok módjára — osztályok és nemzetekfölötti, azoktól független létezőnek tünteti fel, ugyanakkor inszinuálja, hogy az elnyomott népek szabadságtörekvései (pl. a cseheké és a többi elnyomott népé a Monarchiában) fenyegették és fenyegetik a békét, nem pedig a német imperializmus.¹⁴⁶

A fentiek miatt „kerül újra meg újra megvitatásra a nagy nemzetekfölötti államiság eme sikerült példája” — írja a Habsburg-monarchiáról, majd így folytatja: „Feltartóztathatatlanul folyik a régi birodalom történeti igazolása... Bécs 1945 után a vasfüggöny mögötti névtelen milliók számára a remény világitótornya maradt, mint a jogállami szabadságok, vallási türelem és szociális igazságosság kisugárzó pontja. Így küzdenek Ausztria—Magyarország történeti teljesítményei a szabad világ ügyéért.”¹⁴⁷ Már följebb bizonyítást nyert, hogy a Monarchia az abban élő nem osztrák-németek számára távolról sem volt a szabadság és a társadalmi igazságosság paradicsoma, úgyhogy talán elegendő lesz csupán hivatkozni a már elmondottakra.

Ismerve azokat a szolgálatokat, amelyeket Renner, Bauer elmélete és gyakorlata a maguk korabeli burzsoáziának, a nyugat-német és az osztrák szociáldemokrácia pedig a jelenkori burzsoáziának tett, illetve tesz, szinte magától értetődő, hogy az osztrák klerikális történetírás egyik vezetője, Hugo Hantsch e két munkásáruló elméletét meleg együttérzéssel méltatja. Bauer és Renner szemüvegén át tekint az 1899. évi brünni kongresszusra. Mit sem törődik azzal, hogy ott elvetették a kulturális-nemzeti autonómia elvét, a területi-nemzeti önkormányzat kompromisszumos határozatát fogadták el. A két nézetet azonosítva e határozatot kiáltja ki Bauer és Renner nézetei forrásának. Szerinte az osztrák szociáldemokrácia a nemzeti kérdésről folytatott vitában „sajátságos és értékes gondolatokat fejtett ki”. Ezek nem érvényesülhettek, mert a társadalmi és politikai felforgatás hirdetése érthető bizalmatlanságot keltett a párt iránt. „Mégis le kell szögezni — folytatja —, hogy ők konstruktív reformjavasolataikat tisztességes szándékkal gondolták el, már csak azért is, mivel az állami egység fenntartása a pártnak kifejezetten érdeke volt, és a brünni kongresszus javára kell írni, hogy a nemzetiségi és nyelvkérdés szabályozását a proletariátus létérékének tekintette. Ha valahol,

¹⁴⁶ Wenzel Jaksch: Europas Weg nach Potsdam. Schuld und Schicksal im Donau-Raum. 55. és 57. l. Idézi *Křížek*: i. m. 25. lapján a 21. jegyzetben.

¹⁴⁷ Jaksch: i. m. 447. l. — Idézi *Křížek*: i. m. 11. l.

akkor éppen a Monarchia földjén kellett beigazolódnia annak a tannak, hogy a munkáosztály szolidaritása, a munkáosztály gazdasági és társadalmi problémái az elsődlegesek. Éppen itt kellett és lehetett bebizonyítani — ha a feltevések nem voltak hamisak —, hogy a nacionalizmus, a nemzeti partikularizmus eszméje csak a polgári érdekeknek és a tőkés vállalkozás kívánságainak kedvez, és ezért a proletariátus ellenállásába kell ütköznie.”¹⁴⁸

Hantsch szavai látszatra mintha a marxizmus igazolását foglalnék magukban. Valójában nem egyebek a marxizmus—leninizmus elveinek a meghamisításánál. A proletariátusnak valóban érdeke a nemzeti kérdés rendezése. A nemzetek önrendelkezési jogának a biztosítása, a nemzetek felszabadítása nélkül ugyanis a proletariátus osztályharca nem bontakozhat ki a maga teljességében. A burzsoázia a nemzeti szabadság hiányát kihasználja arra, hogy osztályokfölötti közös nemzeti érdekek tüntesse fel a nemzeti függetlenségért vívott harcát, ennek zászlaja alá tömörítse a proletariátust is, és a nacionalizmus segítségével igyekszik tompítani az osztályharc életét, elterelni a figyelmet az osztályharcról. A proletariátus érdeke tehát nem a kultúrautonómia nacionalista programjának elfogadása és a Monarchia fenntartása, hanem éppen saját osztályérdekei, de az emberiség egyetemes érdekei, a szocialista forradalom és társadalom felé való továbbhaladás szempontjából is a nemzeti önrendelkezési jog és az önálló állam alakítása lehetőségének kiharcolása a Monarchia területén élő nemzetiségek számára a proletárszolidaritás igénybevételével. Hantsch az osztrák-német burzsoázia érdekeinek szolgálatában iparkodik félrevezetni elsősorban az osztrák munkáosztályt, amikor azt hirdeti, hogy az ausztromarxisták programja és a Monarchia fenntartása nem a burzsoázia, hanem a Monarchia keretében élő, sok nemzethez tartozó proletariátus közös érdeke. Ezzel szemben a proletariátus közös érdeke, amelyért szolidárisan kell küzdenie, minden monarchiabeli nemzeti burzsoázia uralmának megdöntése és a proletariátus uralomrajuttatása. Ehhez azonban az út a nemzeti államalkotáson, a nemzeti kereteken megvívott osztályharcra és nemzeti kereteken, de azonos forradalmi elmélet alapján megvalósított proletárforradalom keresztül vezet.

Hantsch tehát a már említett torzító tükörben szemléli a brünni kongresszus határozatait, amikor kijelenti, hogy ez az összejövetel a Monarchia radikális átalakítását tervezte. A kompromisszumos határozat ismeretében jól tudjuk, hogy ettől mi sem állt távolabb, mint az ottani határozat.¹⁴⁹ Sajnálkozik azon, hogy Renner önmagábavéve „értelmes, de túlságosan elméleti és bonyolult” terve megbukott a nemzetiségek, főleg a csehek ellenállásán, holott — megítélése szerint — korábbi időpontban, még 1867 előtt letörhette volna a nemzeti kérdés tövisének a hegyét. Hantsch mitsem törődik a Monarchia egyes népeinél különböző időben végbement tőkés fejlődéssel, ami kizárja az ilyenfajta föderáció megvalósításának a lehetőségét. Majd rátér Bauer koncepciójának elemző értékelésére. Itt különösen az a baueri tétel ragadtatja el, hogy a Monarchiát nem pusztítják el a belső erők küzdelmei. Szétesését, ha erre sor kerül, nem a Monarchiában élő nemzetek idézik elő, nem ők tépik darabokra, hanem valamely külső hatalom intervenciója nyomán fog széthullani. Ez az abszolút államfenntartó gondolkodás — állapítja meg Hantsch —, amit más szociáldemokraták is magukénak vallottak, hozzájárult ahhoz, hogy a kormány bevezette a választójogot, noha Bauer nem volt sem a dinasztia,

¹⁴⁸ *Hantsch*: i. m. 70. l.

¹⁴⁹ *Uo.* 71. l.

sem a Monarchia barátja.¹⁵⁰ Hantschot magának Bauernek a műve cáfolja meg. Bauer ugyanis 1907-ben könyve megírásakor még a Monarchia és a dinasztia híve volt. Hantsch azonban még Bauernél is többre becsüli Rennert, aki — tudjuk — mindvégig kitartott monarchia- és Habsburg-párti álláspontja mellett. Meg is dicséri azért, mert hű maradt a birodalmi gondolathoz. Renner „nem a nemzetállamnak, hanem az autonóm nemzetek szövetséges nemzetek-fölötti államának” jósolt nagy jövőt és ellenezte a Monarchia szétdarabolását nemzeti kisállamokra. Ezt reakciós nacionalizmusnak, „reakciós utópiának” tekintette és elvetette. Még jobban mutatja Hantschnak az osztrák szociáldemokrácia iránt érzett lelkesedését az a megállapítása, hogy az ausztromarxisták az önrendelkezési jog alapjára helyezkedve szálltak síkra az első világháború utolsó szakaszában a Német Birodalomhoz való csatlakozás mellett, nyilvánvalóan gazdasági és pártmegfontolásból, hiszen féltették a kicsi és gyenge Ausztriát a nagyhatalmak elnyomásától.¹⁵¹ Íme, mily lelkesedést kelt az integráció békét, szabadságot ígérő bajnokában az Anschluß gondolatának felvetése a szociáldemokraták részéről. Úgy gondoljuk, ez is eléggé árulkodik Hantschnak és az osztrák keresztényszocialistáknak a feltámadt német imperializmus iránt táplált rokonszenvéről, amely már akkor is kibuggyant szavaiból, amikor a Renner, Naumann eszméivel szemben tanúsított megértésük miatt megdicsérte őket. Történetiszemléletét illetően pedig itt is előbukkan ama rankei gondolat hatása, amely szerint a nagyhatalmak versenyében a kis államok csak valamely nagyhatalom árnyékába húzódva maradhatnak fenn. Ha nem is ennyre részletesen, de hasonló hangnemben foglalkozik az ausztromarxisták nézeteivel Franzel¹⁵² és Schieder is. Ez utóbbi Renner felfogását bírálva nem mulasztja el hozzáfűzni, hogy bár Renner ama feltevése, hogy az ő terve a nemzeti kérdésnek tudományos módszerrel felkutatott legjobb megoldása, végülis nem igazolódott be, 1902-ben írt művének mégis nagy volt a hatása s ez módszerében rejlett. Ennek segítségével vált lehetségessé az osztrák nemzetiségi kérdést Ausztrián túlmutató fontosságú problémaként bemutatni.¹⁵³

*

Burzsoázia és munkásáruló jobboldali szociáldemokrata történészek esküsznek össze és nyújtanak kezét egymásnak nemcsak a tőkés rend életének meghosszabbítása végett, hanem az imperializmus rabló hajlamainak kielégítése érdekében is. A forradalmi világnézet alapján álló tudomány elsőrendű feladata az, hogy rávilágítson e nézetek tudománytalanságára, a valóságot meghamisító lényegére. Fel kell lebbenteni a fátylat ezekről a nagyon is közvetlen az emberiség legelőkelőbb követelményeit semmibevevő politikai célokról, amelyeket a szupranacionális államról szóló, tudományosnak nevezett elképzelések takarnak, hogy mindenki tisztán láthassa a vonzó színű szálakból szőtt ideológiai lepel mögött a háborúnak, a pusztulásnak rémületét és borzalmat keltő Meduza fejét. Erre történt az előzőkben némi kísérlet.

MÉREI GYULA

¹⁵⁰ Uo 73—74. és 76—77. l.

¹⁵¹ Uo 80. l.

¹⁵² Franzel: i. m. 141—142. l.

¹⁵³ Schieder: i. m. 352—353. l. Renner művének címe: Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat. Leipzig und Wien. 1902.

ИДЕЯ «НАДНАЦИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА» В ЗАПАДНО-GERMANСКОЙ И АВСТРИЙСКОЙ БУРЖУАЗНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

(Часть II.)

Резюме

Другая их группа обращает свои взгляды только на бассейн Дуная и она желала бы учредить государство от Баварии, Швабии и Польши вплоть до Босфора, под властью Габсбургов. Третье представление возобновляет мысль велико-австрийской империи и, поджигая мечты австрийского империализма, увидит модель наднационального государства в бывшей империи Габсбургов. Эти взгляды представлены главным образом отдельными австрийскими историками во главе с Гуго Ганчем, а также некоторыми западными учеными (например американским историком Робертом Канн, английским историком Ситон-Уатсоном младшим и другими). В этой части особенный интерес представляют страницы, опровергающие положения Ганча, которыми он прославляет взгляды австрославизма, австромарксизма и христианских социалистов. В заключение статья подчеркивает, что пока еще теория наднационального государства оказывает большое влияние на массы западно-германских и австрийских трудящихся, в том числе в немалой мере и на рабочих. За все это можно благодарить то обстоятельство, что буржуазные и правые социал-демократические историки объединились для защиты капиталистического строя, а также в интересах удовлетворения грабительских стремлений империалистов, в таком же духе распространяют космополитическую теорию о наднациональном государстве. Западная империалистическая буржуазия обязана правым социал-демократам тем, что ее теории интеграции сумеют заразить даже слои, к которым буржуазные историки и другие идеологии не могли бы иметь идейный доступ.

ДЬ. МЕРЕИ

L'IDÉE DE L'ÉTAT SUPRANATIONAL DANS L'HISTORIOGRAPHIE BOURGEOISE DE L'ALLEMAGNE OCCIDENTALE ET DE L'AUTRICHE

(II. partie)

Résumé

Un autre groupe est préoccupé uniquement par l'espace danubien et désire réaliser un État qui, sous la domination des Habsbourg, s'étendrait de la Bavière, de la Souabe, de la Pologne jusqu'au Bosphore. La troisième conception renouvelle l'idée du grand empire autrichien et s'abandonnant à la rêverie sur l'impérialisme autrichien considère l'ancien empire des Habsbourg comme le modèle de l'État supranational. Ces conceptions sont en première ligne prêchées par certains historiens autrichiens en tête avec Hugo Hantsch, puis par quelques savants occidentaux (par exemple par Robert Kann, historien américain, Seaton Watson junior, historien anglais et autres.) Particulièrement intéressantes sont les pages de l'étude qui réfutent les affirmations de Hantsch exaltant l'austroslavisme, l'austromarxisme et les conceptions des socialistes chrétiens. Pour terminer l'étude souligne que la théorie de l'État supranational exerce pour le moment une grande influence sur les masses travailleuses de l'Allemagne occidentale et de l'Autriche et non en dernier lieu sur la classe ouvrière, ce qui s'explique par le fait que les historiens bourgeois et ceux de la social-démocratie droitiste s'unissent, et pour la défense du régime capitaliste, en partie pour satisfaire aux instincts pillards des impérialistes, propagent dans le même esprit la théorie cosmopolite relative à l'État supranational. La bourgeoisie impérialiste occidentale est redevable à la social-démocratie droitiste de ce que ses théories d'intégration peuvent infecter des couches qui d'ailleurs ne seraient pas accessibles sur le terrain idéologique ni aux historiens bourgeois ni à d'autres idéologies.

GY. MÉREI

KÖLCSEY-PROBLÉMÁK

I

MEGJEGYZÉSEK EGY ÚJ KÖLCSEY-KIADVÁNYHOZ*

Új, jelentős történeti és irodalomtörténeti dokumentumok feltárása és közreadása mindig közfigyelmet érdemlő esemény, s különösen az akkor, ha a dokumentumok olyan kiemelkedő történeti személyiséggel kapcsolatosak, mint amilyen Kölcsey Ferenc. Érthető tehát, hogy a történész feszült érdeklődéssel veszi kézbe Merényi Oszkár új, címében igényes, sokat ígérő füzetét. Érdeklődése egyformán szól a közreadott anyagnak és az anyagot keretező magyarázatoknak, különösen azután, hogy az elmúlt néhány évben éppen a legújabb Kölcsey-irodalom kapcsán esett sok szó történész körökben irodalomtörténeti kiadványok történész szempontból kimutatható fogyatékoságairól, a történetkutatás új eredményeinek figyelmen kívül hagyásáról, és általában a történészek és irodalomtörténészek együttműködésének kívánatos szorosabbra fűzéséről. (Vö. *Barta I.* : Kölcsey politikai pályakezdete. Századok 1959. és *uő.* : Ki írta Kölcsey „Wesselényi védelme” c. munkáját? Uo. 1961.) Ilyen előzmények után csak fokozhatja az érdeklődést az a körülmény, hogy a maradéktalanul, százszázalékosan történeti-politikai jellegű dokumentumok közreadója és magyarázója irodalomtörténész, s hasonlóképpen irodalomtörténész a füzet szerkesztője is, aki egyben az egyetlen lektora is a kiadványnak. Az érdeklődés azonban a füzet forgatásán során fokról-fokra csatlódással válik; csatlódást kelt bizonyos mértékig a füzet tartalma is, a csatlódás azonban bosszankodássá fokozódik a közreadás fogyatékoságai, hibái, a közreadónak a dokumentumok történeti körülményeiben való járatlansága láttán. Ha szűk keretek között is, de szólanunk kell ezekről a fogyatékoságokról, mert meggyőződésünk, hogy a történészek közreműködésének a mellőzése nemcsak az ennyire történeti jellegű kiadványoknál, de általában a történelem és irodalom határterületeit érintő munkák esetében nem hasznára, hanem kárára van nemcsak az ilyen munkák értékének, hanem egész irodalomtudományunk egyébként magas színvonalának is.

Kezdjük az egyszerűbb kérdéssel, a füzet tartalmával. A füzetnek pontosan a felét teszik ki Kölcsey 1832 december–1835 február között írt követjelentései. Ezeket csak némi jóindulattal lehet kiadatlanoknak tekinteni, hiszen alig egy évvel korábban megjelentek már a Parnasszus-könyvek Kölcsey-köteteiben. (Kölcsey Ferenc összes munkái, II. köt. 193. kk. Bpest. 1960. szerk. Szauder Józsefné és Szauder József.) Történeti szövegeknek ilyen rövid időn belül kétszer történő kiadása már önmagában is meggondolandó, s csak valóban kiemelkedő értékű, vagy a közreadás módjának jelentősen magasabb színvonala indokolhatná. Az utóbbi esetről nincs szó, de nincs az előbbiről sem. Ezek a követjelentések ugyanis távolról sem olyan „kiemelkedő jelentőségűek”, mint amilyenek a közreadó értékeli őket az előszóban (5. l.). Nem azok sem tartalmi, sem formai szempontból. Tartalmilag a legszűkebbre fogott kivonatai az országgyűlésen történteknek – legfeljebb tartalomjegyzőkei lehetnének az országgyűlés nyomtatásban megjelent naplóinak, vagy Kossuth Országgyűlési Tudósításainak –, formailag egyszerű, száraz felsorolások, egy-két esetben fordul csupán elő – mint pl. a vallásügyi felirat napirendről való levételekor –, hogy Kölcsey szenvedélye is érződik a sorok mögött (50–51. l.). A követjelentéseknek, lehet mondani, hagyományos formái alakultak ki egy évszázad alatt, s Kölcsey szokványos beszámolóit csak az a kutató tekintheti kiemelkedő jelentőségűeknek, aki nem tudja, hogy az ország negyvenkilenc megvívójé szinte azonos tartalmú jelentéseket küldtek haza a követek két-három hetenként. Bizonyos, hogy a követjelentésekben nincs talán egyetlen olyan mozzanat sem, amely akár az országgyűlés történetére, akár Szatmár követeinek szereplésére többet mondana, mint

* *Merényi Oszkár*: Ismeretlen és kiadatlan Kölcsey-dokumentumok. Bpest. 1961. 198 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 86. sz.)

amennyit a naplókából, az országgyűlés közreadott irományaiból, de főleg Kossuth Országgyűlési Tudósításából bőven tudunk. S a jelentések tartalmi és formai érdektelensége mellett nincs sok jelentősége annak a kérdésnek, hogy vajon maga diktálta-e Kőlcsey a jelentések szövegét — amint azt a közreadó közvetett bizonyítékok alapján állítja —, vagy, amint az országgyűlésen szokásos volt, a követek irnokai gondoskodtak az országgyűlés tárgysorozatának megörökítéséről és a közkézen forgó irományok lemásolásáról. A követjelentések belső és külső értéke tehát egyáltalán nem olyan nagy, hogy gyors egymásutánban történt kétszeri kiadásuk indokolt lenne.

A füzet második felének nagyrészt az „Anyas-utasítások Szatmár megye országgyűlési követi számára 1832.” című dokumentum tölti ki. A közreadó szerint ez is „eddig ismeretlen és kiadatlan dokumentum” (101. l.); a megállapításnak azonban csak a második fele helytálló, hiszen magát az iratot — amely nem egyéb, mint Szatmár megye hivatalos véleménye az 1827-i Regnicularis Deputatio munkálatairól, reformjavaslatairól — részletesen ismertette már e sorok írója Kőlcsey politikai pályakezdetéről írt, fentebb idézett tanulmányában. Úgy tűnik, hogy a közreadó nem ismerte ezt a tanulmányt, mert különben nem írta volna a dokumentum bevezetésében, hogy Kőlcseyék eredeti javaslata „elveszett, még valahol lappang... Elsősorban hiányzik a bevezetés...” Az idézett tanulmányban ugyanis a szatmári bizottság javaslatának teljes, eredetinek számító példányára történik utalás, a szóbanforgó „elveszett” bevezetés pedig csaknem teljes egészében szerepel a meglévő eredetiből, idézetek formájában. A tévedés onnan származik, hogy az 1833. május 7-i közgyűlés az eredeti javaslatnak csak a megyei levéltárba való elhelyezését tiltotta meg, de a nádornak és részben a kancellárnak az eredeti javaslatot küldték fel Kőlcseyék. Mégis a közreadott anyagnak ez a része az, amely — természetesen a teljes szöveg alapján — a legjobban megérdemli a kiadást; hogy ebben a fomában-e, arról alább még lesz szó.

Némileg félreérti azonban a közreadó a 175–180. lapon közölt irat jellegét, amelyet úgy közöl, mint a megye Kőlcseynek és társának adott, s Kőlcsey által formába öntött „végső utasítását”. A félreértés onnan származik, hogy a megyének az országos bizottság munkálataira vonatkozó, fentebb ismertetett véleményét elsődlegesen követ-utasításnak fogja fel, holott az eredetileg csupán az országos bizottság felszólítására készült, s a nádornak mint a bizottság elnökének megküldött vélemény volt, és csak másodsorban szolgált követutasításként az országgyűlésen sorra kerülő bizottsági javaslatokat illetően. Az úgynevezett „végső utasítás” — amelyet a közreadó póttutasításnak tart — volt tulajdonképpen az igazi, hagyományos követutasítás; tartalma sablonos, a régi utasítások elintézetlenül maradt pontjaiból, más megyék által pártfogásra ajánlott ügyekből és helyi jellegű sérelmekből tevődik össze. Megszerkesztésében — szemben a közreadó véleményével — Kőlcsey aligha vett részt; ennek a feltevésnek nemcsak a szöveg ősdi nyelvezete és helyesírása mond ellent, hanem az a körülmény is, hogy Kőlcsey, mint megválasztott követ, aligha készíthetett saját magának utasításokat. Közlést csupán azzal lehet némileg indokolni, hogy Kőlcsey számára készült, s ilyen értelemben „Kőlcsey-dokumentum”.

A csekei „lázasadás” iratainak a közlése viszont teljes mértékben indokolt; az eset érdekes, Kőlcsey életrajzírói nem foglalkoztak vele. Sőt kíváncsot lett volna esetleg a Kancelláriával való iratváltások ismertetése is, mert a megyei jegyzőkönyvek bejegyzősei alapján a tényállás nem eléggé világos, és a homályt a közreadó magyarázatai sem oszlatják el. Teljesen indokolatlan azonban a csekei mezőbíró megbízatásával kapcsolatos irat közlése. A közreadó a közlést azzal indokolja, hogy „egyes részei Kőlcsey stílusára emlékeztetnek”, hogy az irat bemutatja „azokat a rendi (?) körülményeket, amelyek között Kőlcseynek élnie és dolgoznia kellett, hogy a nép felemelésén munkálkodhassék”. Valójában azonban az irat szokványos falusi mezei rendtartás, aláírói között Kőlcsey mint határbeli társbirtokos szerepel, stílusára az eléggé primitív irat legtávolabbról sem emlékeztet, s a „nép felemelésén munkálkodó” Kőlcseyre sem a rendtartásnak az a pontja, amely a kihágásban elmarasztalt parasztra ismételt büntetést szab. (Kőlcsey ugyanis elvi ellensége volt a parasztok botozásának, s a büntető törvénykönyvről írt véleményében „a verés alól minden sorsú embereket” ki akart venni. Vö. Századok 1959. évf. 298. l.)

A közreadott anyag értékét illető egyes aggályaink azonban eltörpülnek a közreadást érintő súlyos kifogások mellett. Ezeknek a kifogásoknak a részletes kifejtéséhez a jelenleginél jóval terjedelmesebb vitacikkre lenne szükség, ilyen lehetőség híján azonban meg kell elégednünk a jelentősebb kifogások egyszerű felsorolásával.

Mindenekelőtt meg kell említenünk, hogy történeti forrásközléseknél a XIX. században nem a betűhív közlés elve, hanem a helyesírás ésszerű egységesítésére való törekvés ma már az irányadó. E korbéli forráskiadványaink több-kevesebb következetesség-

gel eddig is ebbe az irányba fejlődtek már, a jövőben pedig méginkább arra törekszenek, hogy a nagybetűk, az írásjelek és ékezetek, a betűk kettőzése, az igeekötők és összetett szavak összeírása, a rövidítések feloldása stb. kérdésében a helyesírásához közeleltessenek, s csak a valóban korjellemző helyesírási sajátosságokat hagyják meg eredeti formájukban. Jelen kiadványban ennek a törekvésnek nyoma sincs, s ez a körülmény eléggé nehézkessé teszi a közölt iratok olvasását.

A közreadó kötelessége lett volna, hogy a kiadásra szánt iratokat megfelelően rendbeszedje, egymáshoz való viszonyukat megállapítsa, hiányait észrevegye, pótlásukra törekedjék, vagy ha erre nincs lehetőség, okaikat felderítse és figyelmeztesse az olvasót a hiányra. A követi jelentések esetében pl. észre kellett volna venni, hogy az 1833. május 6-án kelt jelentés után hiányzik egy jelentés. Azt már a közreadó is észreveszi, hogy augusztus 1-től november 6-ig „több fontos elveszett követi jelentés van” (!), s hogy a megyei közgyűlés egyik határozata „Kölcsy egyik elveszett követi jelentésének hatását tükrözi” (58. l.). Éppen ezzel a megjegyzésével árulja azonban el tájékozatlanságát. Tudnia kellene ugyanis — vagy ha nem tudja, a hiányok láttán ki kellett volna derítenie —, hogy Kölcsy 1833 augusztus–októberében Szatmárban tartózkodott — ezért hagyta abba naplója írását is —, otthon szervezte a vallási kérdésben Szatmár megye híres kezdeményezését, s csak október végén tért vissza Pozsonyba. Azt a szeptember 25-i elveszett jelentést, amelyről a közreadó említést tesz, nem Kölcsy, hanem követő társa, Eötvös Mihály írta, mint ahogy a jelzett időszakban — az országggyűlés hivatalos naplója és Kossuth Tudósításai szerint — minden esetben ő és nem Kölcsy nyilatkozott Szatmár megye nevében. Erre a körülményre egyébként az a levél is figyelmeztethette volna a közreadót, amelyben Kölcsy október 22-i kelettel megköszöni Szatmár megye reideinek elismerését: ez a levél ugyanis Csekén kelt! (156. s. köv. 1.) Hosszú hézag van a követjelentésekben 1834. február 20. és május 15. között is; a közreadó nem figyelmeztet rá, okát — Kölcsy újabb szatmári tartózkodását — nem kísérli meg felderíteni. Ugyanez a helyzet az augusztus 4. utáni hézaggal is. Hogy a közreadó mennyire nem ismeri ki magát anyagában, arra rendkívül jellemző az az eset, amikor a 24. lapon egy olyan jelentés elvesztén sajnálkozik, amely két lappal előbb le van nyomtatva kötetében!

Valóban, a közreadandó anyagot magát, s annak történeti körülményeit alaposan kell ismernie a közreadónak, nehogy tájékozatlansága vagy felületessége súlyos hibák forrásává váljék. A történeti anyag hozzáértést, elmélyedést kíván meg attól, aki urává kíván lenni, s bosszút áll azon, aki avatatlan kézzel nyúl hozzá. Ennek a megállapításnak a beigazolódását kell látnunk akkor, ha a kötet legfontosabbnak tartott dokumentumát, a fentebb már említett „Anyautasítások”-at alaposabb vizsgálat alá vesszük. A gondosabb vizsgálat ugyanis a kiadott 60 oldalas dokumentumról két alapvető, és az egész kiadvány értékét kérdéssé tevő tényt állapít meg. Először azt, hogy a közreadott anyag csupán csak egy nagyobb töredéke az országos deputáció munkálatairól készült szatmári véleménynek, másodszor azt, hogy a közreadó nem a Kölcsy által készített eredeti elabórátumokat adta ki, hanem azoknak a megyei közgyűlés által ellenőrzött és éppen legértékesebb, a reformer Kölcsyre legjellemzőbb részeitől megfosztott változatát! Mindkét hiba már külön is olyan súlyos, hogy önmagában is elegendő lenne felvetni a kérdést: mi értelme volt ezt a kiadványt így, ilyen formában megjelentetni?

Lássuk először az első problémát, a teljesség kérdését. Ismeretes, hogy az 1827:8. tc. által kiküldött bizottság az 1791-i bizottságok munkálatai alapján kilenc nagy munkálattal készített, s ezeket az úgynevezett „rendszeres munkálatokat”, közhasználatú nevükön „operátumokat” küldte ki a nádor 1830 végén a megyéknek, hogy a következő országggyűlésig — amelynek tárgysorozatát ezeknek a munkálatoknak a megvitatása képezte volna — vizsgálják meg azokat, és foglaljanak állást a bennük foglalt javaslatokkal kapcsolatban. A megyék bizottságokat küldtek ki a reformmunkálatok tanulmányozására, s ezek a bizottságok 1831 és 1832 folyamán általában teljesítették is feladatukat. Idézett tanulmányomban részletesen megírtam, hogy Szatmár megyében hogyan zajlottak le a munkálatok vitái, s Kölcsy, aki eredetileg csak a jogügyi munkálattal megvizsgáló albizottság véleményét dolgozta ki, hogyan vált végeredményben szinte valamennyi albizottsági vélemény átdolgozójává és formába öntőjévé. (Századok 1959. 282. s. köv. 1.) Kilenc vélemény készült a kilenc munkálatról, ez a kilenc vélemény került 1832. május 7-étől kezdve a megyei közgyűlés bírálata alá, s a kilenc közül csak egy volt olyan, amelynek még a megfogalmazásához sem volt köze Kölcsynek: a bányászati munkálatról készült vélemény. Merényi Oszkár kiadványa a kilenc vélemény közül ötöt tartalmaz: a közpolgári, kereskedelmi-közigazgatási, az adóügyi, az urbéri és a tudományos-nevelésügyi munkálatról szóló véleményeket, hiányzik viszont a jogügyi, egyháziügyi, banderális és a bányászati munkálatról szóló vélemény. A között és

nemközlött anyag aránya azonban ennél jóval kedvezőtlenebb az előbbi szempontjából. A jogügyi munkálatról szerkesztett vélemény ugyanis egymagában jóval nagyobb terjedelmű, mint a kötetben közreadott öt vélemény együttvéve, s öt része — a törvényszékek reformja, a perrendtartás reformja, a polgári, a büntető törvénykönyv és a kereskedelmi és váltótörvénykönyv — külön-külön is terjedelmesebb, mint a közreadott vélemények legterjedelmesebbike. A hiba azonban nemcsak azért súlyos, mert a kiadványból Kőlcsey munkájának több mint a fele kimaradt, hanem azért is, mert az *értékesebb, jelentősebb fele* maradt ki. A jogügyi vélemény ugyanis *csaknem teljes egészében Kőlcsey munkája volt*. Nagy Károly megyei főügyésszel ketten csinálták az egészet, a megfogalmazás pedig kétségtelenül teljesen Kőlcsey műve; ugyanakkor a többi munkálattal kapcsolatban Kőlcsey csupán mások munkáját dolgozta át, egységesítette és öntötte végső formába. S tudnunk kell azt is, hogy a polgári reform szempontjából a jogügyi munkálatnak volt messze a legnagyobb jelentősége, mert például az úriszék eltörlése a törvényszékek reformja során, az ösiség eltörlése, a jobbágy birtokbírhatási joga, személyének és vagyonának szabadsága a polgári törvénykönyv keretében, a törvény előtti egyenlőség, tehát a rendi előjogoknak az igazságszolgáltatás területén való megszüntetése a büntető törvénykönyv keretében, a polgári hitelviszonyok létrehozása pedig a kereskedelmi és váltótörvénykönyv keretében lett volna megvalósítható. (Ezért volt lehetséges az, hogy amikor a haladó ellenzők ezeknek a törekvéseknek egyikét-másikát már az úrbéri törvények keretében javaslatba hozta, a kormány formailag joggal utalhatta ezeket a javaslatokat a később sorra kerülő jogügyi munkálat keretébe, s ezzel meg is buktatta azokat.) S éppen a jogügyi munkálat előtt olvasható az a bevezetés, amelyet Kőlcsey a kilenc vélemény elé írt — azért itt, mert Szatmár megye a jogügyi munkálatot javasolta az első helyre az országgyűlés tárgysorozatára —, amely mintegy az elvi megalapozása lett volna a reformellenzők törekvéseinek, s amelyet a megyegyűlés nemcsak teljes egészében elvetett, de még a megyei leltárban való elhelyezését is megtiltotta. Kőlcsey munkájának *nemcsak a nagyobb, de az összehasonlíthatatlanul értékesebb része* maradt tehát ki a kiadványból. S az a körülmény, hogy a közreadó sem a dokumentumhoz írt rövid bevezetésében, sem egybeült nem tesz még célzást sem arra, hogy kiadványa nem tartalmazza a teljes szatmári elaborátumot, arra mutat, hogy neki magának sem volt sejtelve sem arról, hogy az általa felfedezett írat csak töredéke az eredeti egésznek.

A következő kérdés, hogy vajon a közreadott csonka változat a leghitelesebb, tehát a közlésre legalkalmasabb változata-e Kőlcsey eredeti munkájának. Fentebb megjegyeztem már, hogy nem az. Már az egyes vélemények címeiből is kitűnik, hogy a szöveg a szatmári elaborátumokat a *közügylés által elfogadott formájukban* tartalmazza, már pedig éppen Kőlcsey levelezéséből tudjuk, hogy a *közügylés* a *Kőlcsey által előterjesztett szöveget megcsonkította, s Kőlcsey fájdalma éppon legszebb, leghaladóbb részleteitől fosztotta meg*. S ha az itt közreadott szöveget egybevetjük a vélemények eredeti, vitára bocsátott szövegével, beigazolván látjuk Kőlcsey elkeseredését. Csak felületes összehasonlítás alapján is megállapíthatjuk például, hogy a közpolgári (Publico-politicum) operátumról készült vélemény II. részéből kimaradt az a 10 oldalas értekezés, amelyben Kőlcsey a Helytartótanácsot a nemzeti önrendelkezés erősítése jegyében kívánta reformálni; ezt a részt a kiadott változatban 14 soros, a Helytartótanácsról foglalkozó törvényekre történő száraz utalás helyettesíti. Ugyane munkálat III. részének 3. cikkelyében Kőlcsey korlátozni akarta a főispáni befolyást a megyei végzések végrehajtásában: ez is hiányzik a kiadott változathoz. Ugyancsak hiányzik a kereskedelmi munkálat III. részének 3. cikkelyéből is Kőlcseynek néhány sora, amellyel a termelés ösztönzésére szolgáló kezdeményezések közé becsempészte „a paraszt birtokbéli bátorságának és állandóságának” szükségességét. (Vö. Századok, 1959. évf. 288. l.) A kereskedelmi, a tudományos és az adóügyi munkálaton nem eszközölt változtatásokat a közgyűlés, annál súlyosabb, szinte megbocsáthatatlan azonban az a hiba, amit a kiadó Kőlcseynek az úrbéri munkálatról írt véleményével kapcsolatban követett el. Ismeretes, hogy Kőlcseynek az úrbéri munkálatról írt véleményét már a közgyűlést megelőző konferencián elvetették, a közgyűlésen meg sem engedték a felolvasását, s helyette egy rövid, száraz, s az úrbéri munkálatnak csak néhány pontjára reagáló szöveget iktattak be a megyei vélemények sorába. Nos, Merényi Oszkár kiadványa *ezt a mindössze másfél oldalas száraz kivonatot tartalmazza* mint Kőlcsey munkáját, *s mellőzi azt a 34 fvszavas gyönyörű, költői szépségű írásművet, amelyet Kőlcsey eredetileg a közgyűlés elé kívánt terjeszteni*, s amelyet a konferencia forradalminak, parasztlázítónak ítélt, és nyilvános felolvasását megtiltotta. Számbavéve mindazt, amit a kiadó az eredeti Kőlcsey-szövegből nem adott ki, vagy éppen legszebb, legértékesebb részeitől megfosztva adott ki, kénytelenek vagyunk azt mondani, hogy ez a kiadvány méltatlan Kőlcsey emlékéhez, Kőlcsey életművének

teljesebbé tétele helyett hamis vágányra vezeti a kutatást, s akarva-akaratlanul megcsonkítja, eltorzítja Kölcsey örökségét.

De vajon megérdemli-e egy vidéken dolgozó érdemes kutató ezt az elmarasztalást, nem arról van-e csupán szó, hogy a közreadó korlátozott helyi viszonyai között nem is jöhetett rá az általa felfedezett szövegváltozat hiányosságaira? Ezt a feltevést el kell utasítanunk. E sorok írója 1959-ben, másfél évvel Merényi Oszkár kötetének megjelenése előtt tette közzé a Századokban terjedelmes Kölcsey-tanulmányát. Ebben a tanulmányban — mint már fentebb utaltunk rá — az Országos Levéltárban lévő eredeti, Kölcsey által aláírt példány alapján foglalkozott Szatmár megye szóban forgó elaborátumával, kimutatta Kölcsey részesedését létrejöttében, mérlegre tette a benne megnyilvánuló reformtörekvéseket és kijelölte azok helyét a kibontakozóban lévő magyar polgári reformmozgalom ideológiájában. Nem tudni, a szerző a megjelenés után mikor ismerte meg ennek a tanulmánynak a tartalmát, de ismernie kellett, mert lehetetlen, hogy művének szerkesztőlektora, az ismert Kölcsey-kutató ne hívta volna fel rá figyelmét. Magyarázó szövegeiben ugyan nem utal erre a tanulmányra — mint ahogy Horváth Mihály szászestendős munkáján és Ferenczi Zoltán századeleji Deák-életrajzán kívül nem utal egyetlen szakmunkára sem —, magyarázatainak néhány utalásából mégis arra kell következtetnünk, hogy ismerte. (Pl. mint közismert tényt említi, hogy Károlyi György 1830-i követjelentését Kölcsey írta, holott ez a feltevés először és ezideig egyetlen esetben az említett tanulmányban került említésre; az „Anyautasítások” bevezetésében lelkesen nyilatkozik a polgári törvénykönyv „megragadó fejezeteiről”, amelyeket soha nem látott, kiadványából is hiányoznak, s csak az idézett Századok-cikkben olvashatótól; ugyanilyen lelkesen említi a „kereskedelmi törvénykezés megjavításának” jelentőségét, „az Urbáriele Kölcseyben továbbélő nemes eszméit”, „a fidei commissumok eltöröltetésének felvetését”, „a helytartótanács felelősségrevonását” azoknak a „fényes reformeszméknek” a sorában, amelyeket Kölcsey haladó gondolkozásának emlékeként az „Anyautasítások” őriznek [101. s köv. l.]; a baj csak az, hogy ezek a tárgyak nem fordulnak elő a szerző által közölt töredékekben, a szerző csak a Századok-cikkből ismerheti őket, ahol az általa nem ismert szövegek is részletes ismertetésre kerülnek.) S mivel *ismerte, ismernie kellett* az idézett tanulmányt, rejtély marad az olvasó és a bíráló számára, hogy miért nem szívelte meg tanulságait. Miért írja bevezetésében, hogy „az első, eredeti szöveg . . . elveszett, mert annak levéltárba helyezését a közgyűlés maradi pártja nem engedte meg . . . Ez az eredeti javaslat még valahol lappang, Kölcsey hagyatékában nem található . . .”? Az idézett Századok-cikkben ugyanis pontosan olvasható az a levéltári jelzet, amelyen Kölcsey eredeti, közgyűlés elé terjesztett munkája megtalálható és bárki által használható. Azt a feltevést, hogy a szerző nem ismerte volna fel a tanulmányban elemzett dokumentum és az általa felfedezett töredék azonosságát, az idézett egyezések alapján nyugodtan elvethetjük. Marad az a lehetőség, hogy a szerző tudta, hogy két azonos dokumentumról van szó — lektorának is figyelmeztetnie kellett őt erre —, de nem volt ereje, hogy a felismerés konzekvenciáit levonja. Munkája talán készen volt már, amikor az idézett tanulmány megjelent, le kellett volna mondani a felfedezés dicsőségéről, újra kellett volna kezdenie munkáját, a fővárosba utazni, vagy az eredeti, teljes kéziratot a helyi levéltárral kikölesönöztetni, elvégezni a hosszadalmas egybevetéseket, új magyarázó szöveget írni, s ezáltal talán hosszú időre eltolni a munka rég várt megjelenésének időpontját. Mindezt megtehetette volna, hiszen a kézirat szerkesztés alatt volt, s csak 1960 decemberében került nyomdába. Nem tette azonban meg, és kár, hogy nem tette meg. Némi többletmunkával valóban jelentős, hasznos kiadvánnyal gazdagította volna a Kölcsey-irodalmat, míg így önmagában is csonka, csökkent értékű töredéket tett közzé, megnehezítve ezzel a teljes szövegű és teljes értékű dokumentum valahai kiadását, s rossz szolgálatot téve mind a saját, mind az irodalomtudomány hírnevének.

Nem tartozik ugyan szorosan ismertetésünk keretébe, de érdemes egy-két szót vesztegetni a szerző által felhasznált kézirat valószínű eredetére is. A szerző által közölt egyik megyei határozatból (97. l.) kitűnik az, hogy Kölcseyék az „Anyautasítás” Szatmárban maradt egyetlen példányát magukkal vitték az országgyűlésre. Amikor aztán összeütközésbe kerültek a megyével, a megye meg akarta vizsgáltatni, hogy követei ragaszkodtak-e eredeti utasításaihoz; ekkor derült ki, hogy a megye levéltárában nincsenek meg az „Anyautasítások”. Kötelezték tehát az új követeket — már 1835 tavaszán —, hogy a náluk lévő utasításokat azonnal másoltassák le és küldjék meg a megyének. Az így hazaküldött példány lehet az, amelynek töredékei ma a megyei levéltárban találhatók. Erre számos apró jel mutat a közreadott szövegben, így például a kereskedelmi munkát III. részének 3. cikkelye, amelyből elmarad Kölcseynek a „paraszt birtokbéli bátorságára és állandóságára” irányuló, s a közgyűlés által is benthagyott óhaja, mert közben az úrbéri törvények már elkészültek, s Kölcsey óhaja nem teljesült.

(Külön nyomozást igényelne annak az eldöntése, hogy Kölcsey, mint a megye főjegyzője, hogyan tudta az ország levéltárába, a nádorhoz az eredeti, csonkítatlan megyei véleményt eljuttatni. Nyilván tudatos cselekedet volt az tőle; a megyei levéltárba valóban nem helyezte el az eredeti véleményt, mert ezt a közgyűlés határozata megtiltotta, nem szólt azonban a tilalom a nádornak felküldendő példányról, s a követválasztás után, az ellenzék megerősödésével Kölcsey megtehetette, hogy az utókor számára a haladó ellenzék véleményét tükröző dokumentumot juttassa el az ország levéltárába, s az elutasító közgyűlési véleményt csak mellékletként kapcsolja hozzá.)

Az ismertetett hibák és fogyatékoságok olyan alacsony szintre szállítják le a kiadvány értékét, hogy rajtuk túlmenően szinte nem is érdemes már a közreadó munkájának egyéb gyarlóságairól, az iratok történeti keretétől szolgáló magyarázatok és a tartalomban való tájékozódást elősegítő jegyzetek tévedéseiről szólni. Homály, tájékoztatatlanság, félreértések, ellentmondások jellemzik ezeket, a szakszerű magyarázatokat lelkesedő semmitmondás, közhelyek ismételtetése, belemagyaráztatás pótolja. Nincs is terünk arra, hogy a magyarázó apparátus valamennyi hibáját felsoroljuk, inkább csak példaként említünk néhány vasos ténybeli tévedést. Már a borítólap belsőjén azt olvashatjuk, hogy az országos bizottság javaslatai „az akkor még hűbéri Magyarország polgári átalakítását célozták”, ezzel szemben közismert tény ezeknek a javaslatoknak az alapvetően konzervatív jellege, éppen a javaslatok elleni harcban kovácsolódik ki az ellenzék polgári reformmozgalma. Ugyanott olvassuk, hogy az 1790/91-i munkálatok csak 1830-ban kerültek a nyilvánosság elé, s hogy a megyékben ezeket a munkálatokat vitatták meg 1831-ben. Valójában az 1790/91-i munkálatok a század elején, majd 1827-ben nyomtatásban napvilágot láttak, viszont a megyék nem ezeket, hanem az 1827-i bizottság munkálatait vitatták meg. Az országgyűlést eredetileg nem 1831. szeptember 8-ára, hanem október 2-ára hívták össze (11. l.). Eötvös János nem maradi volt, hanem mérsékelt liberális (12. l.). A 13. lapon közölt közismert idézet — „a kormány urbarium által urbariumot akar, nekünk urbarium által nemzetet kell akarnunk” stb. — nem Kölcsey „e tárgyban tartott beszédében”, hanem naplójában van. A kereskedelmi munkát és a kilenc munkát szembeállítás (14. l.) láttán azt kell hinnünk, hogy a szerző a kereskedelmi munkálatot nem tartja a kilenc munkát közé tartozónak. Az országos összeírás megvizsgálása viszont nem tartozott a kilenc munkát közé (uo.). Teljesen anakronisztikusan „alsóházi”, „felsőházi” beszél a szerző alsótábla és főrendi tábla helyett (15. l.), az országos ülést összekeveri az országgyűléssel (81. l.). Az úgynevezett „előleges sérelmekről” azt írja, hogy azok az 1825 és 1830-i országgyűlések által felterjesztett sérelmek, holott azok az országgyűlés elején, fontosságuk miatt kiemelt és a többi sérelemtől elkülönítve felterjesztett sérelmek (74. l.). 1834 nyarán az egyik követjelentés rövidségéből arra következtet a szerző, hogy az „a nyári szünet alatt pangó törvényhozási munkát tükrözi”; ezzel szemben az országgyűlési tárgyalásokban egyetlen nap szünet sem volt, a rendek akkor példás gyorsasággal dolgoztak, s a jelentős időszakok alatt nyolc törvényi cikket megvitatását végeztek el (84. l.) stb. A szerzőnek a tények körében való tájékoztatatlanságáról árulkodnak azok az esetek is, amikor ugyanabban a kérdésben ellentmondó nézeteket vall, így az úrbéri törvények tartalmának hiányos, zavaros felsorolásánál a 28., majd a 35. és 43. lapon, így a követi utasítások kötelező erejének taglalásában (12., 43. l.), vagy az írtások kérdésének magyarázásában (27., 31. l.). (Ráadásul az utóbbi magyarázat tényszerűen is téves.) Hasonló tájékoztatatlanság jellemzi az egyes követjelentések elé írt magyarázatokat is; ezek közül különösen az 1., 6., 14. és 19. számúak emelkednek ki homályosságukkal, de különösen az utóbbi. Itt a szerző a tárgyalás alatt álló polgári törvénykönyvről azt írja, hogy „e nevezetes munkálatok a liberálisok szemében nem jelentettek mást, mint a bírói és közigazgatási hatáskör szétválasztására való törekvést, tehát az ítélkezés szabadságának, a bírói függetlenségnek kérdését”. Mondanunk sem kell, hogy a javaslatokban ilyesmiről szó sincs, a később mondottakból pedig kiderül, hogy a szerző a tárgyalás alatt lévő polgári törvénykönyvet összecseréli a törvényszékek elrendezéséről szóló, már jóval korábban befejezett törvényjavaslattal. Azt azonban egyik törvényjavaslatról sem lehet állítani, hogy „nem került döntés, érdemleges országgyűlési tárgyalás alá” (81. l.). Mindkettő hónapokig szerepelt az országgyűlés napirendjén, csupán a vitatások befejezésére nem kerülhetett sor. Jellegetesen provinciális szemlélet, ahogyan a szerző igyekszik minél több reformjavaslat felmerülését Kölcsey kezdeményezésének tulajdonítani. A legszembetűnőbb ilyen típusú tévedése, amikor „költönnék a hídvámra vonatkozó javaslatáról” beszél, „amely rést üt a feudális kiváltságokon” (14. l.). Ismeretes, hogy ez a javaslat már az országos bizottság munkálataiban is benne volt, országosan ismertté pedig Széchenyi „Hídjelentése” tette, amely javaslat formájában ekkor már kinyomtatva az országgyűlés asztalán feküdt.

Külön kell szólnunk a közölt iratok jegyzeteléséről. A követjelentések természetükénél fogva száz meg száz magyarázó jegyzetet kívánnának meg, ezzel szemben a szöveget összesen két tucatnyi, teljesen találmokra kiválasztott jegyzet kíséri. Ezek egyrésze semmitmondó és szükségtelen, mint a 3., 8., 9., 12., 21., 22., 25. számú, másrésze tévedéseket tartalmaz. A 30. lapon pl. az írtványokkal kapcsolatos országgyűlési határozatot magyarázza tévesen a szerző; az 54. lapon arról ír, hogy az 1832/36-i országgyűlés újra biztosította a protestánsok jogait, holott erre csak kísérlet történt, ilyen tárgyi törvény nem jött létre; téves a 65. lapon az az állítás is, hogy 1823-ban Túrmezőt visszacsatolták Magyarországhoz. Túrmező közigazgatásilag Zágráb megyéhez, tehát Horvátországhoz tartozott; az „előleges sérelmek” hibás értelmezését (74. l.) már említettük; a consistoriumok az adott esetben (75. l.) nem „ünnepélyes egyházi gyűléseket”, hanem a protestánsok legfőbb kormányzó testületeit jelentik; az 1790:26. tc. nem mondta ki, hogy „másvallásúak a kat. papnak tizedet nem kötelesek fizetni”, mint a szerző állítja (85. l.), az alsó tábla 1834 nyarán mondta ezt ki, de a határozat nem vált törvénné stb. A 86. lap 24. jegyzete külön is iskolapéldája a szerző rosszul alkalmazott túlbuzgalmánának. Az alsó tábla 1834 nyarán a polgári törvénykönyvet tárgyalja, sor kerül a papi tizedről szóló 25. törvényekre. A szerző itt a következő „magyarázó” jegyzetet illeszti a szöveghez: „A vallási sérelmek tárgyalása is kiutat jelentett a kormánynak azzal kapcsolatban, hogy levezesse a más, számára fontosabb reformjavaslatok megakadályozása nyomán keletkezett izgalmakat.” Harcos, politikus, leleplező jegyzet, kár, hogy semmi köze sem a szóbanforgó tárgyhöz, sem az igazsághoz. A tárgyalt törvényekik ugyanis a maga logikus helyén került sorra, eredménye — a protestánsok tizedmentessége — éppen a kormánynak nagyon kellemetlen, viszont a másfél évvel korábban elkezdett vallásiügyi vitákat az ellenzék tűzte napirendre, a kormány elkeseredetten elkezdte, végül megbuktatta; a kormánynak ezideig még nem volt alkalma „számára fontos reformjavaslatokat megakadályozni” (?), hogy az izgalmak levezetésére bevesse a vallási sérelmek kérdését stb. A követjelentések közreadásának egyetlen helyes és indokolt formája az lett volna, ha a közreadó a jelentések szövegét mondatról mondatra tárgyi magyarázó jegyzetekkel kíséri, az országgyűlés folyamatát összekapcsolja — ugyancsak jegyzetek útján — Kossuth Országgyűlési Tudósításával és az országgyűlés nyomtatott naplójával, ezek alapján külön ismerteti Kölcsey és Eötvös minden egyes szereplését, állásfoglalását, a jelentésekben állandóan szereplő irományokkal kapcsolatban pedig utal arra, hogy azok az országgyűlés kiadott irataiban hol olvashatók. Nehéz, fáradságos, sok hozzáértést kívánó munka lett volna ez, de szükséges lett volna, mert nélküle a kiadvány történeti forrásnak hasznavehetetlen, olvasmányának száraz, unalmas, a nem szakember számára érthetetlen.

Ugyanez mondható el az „Anyá-utasítások” közlési módjával kapcsolatban is. Sőt nyugodtan állítjuk, hogy a közlés ilyen formában nemcsak hasznavehetetlen, hanem szükségtelen is. Ha Kölcsey alkotását akarjuk napvilágra hozni, akkor ki kellett volna válogatni az egész szatmári elaborátumból — tehát nem csupán az itt közölt részekből — a tartalmilag valóban jelentős és formailag szép fejezeteket, és azokat elegendő szákszerű történeti magyarázat keretében közreadni, mint a reformpolitikus Kölcsey működésének kiemelkedő értékű dokumentumait. Ha pedig a rendszeres munkálatok szatmári fogadtatását akarjuk dokumentálni, akkor első sorban az országos bizottság javaslatait kellett volna ismertetni, s hozzájuk fűzni a szatmári bizottság megjegyzéseit. A kiadványban megvalósított közlési mód a legszerencsétlenebb: közli a megjegyzéseket, csak azt nem tudjuk, hogy az országos bizottság javaslatának milyen megállapítása váltotta ki ezeket a megjegyzéseket. (Kivételt képeznek azok az esetek, amikor a megjegyzések az országos bizottság javaslatát is összefoglalják röviden.) Azoknak a címeknek a felsorolása pedig, amelyekre a megyei bizottság nem tesz észrevételt, közönséges helypazarlás, mert a címekből nem derül ki, hogy mi volt a cikkely tartalma. Ami ennek a dokumentumnak a magyarázó jegyzeteit illeti, ilyenekről alig lehet beszélni, holott a szövegnek szinte minden sora magyarázatot igényelne. Talán egy tucat olyan jegyzet van — teljesen találmokra kiválasztva —, amely valóban magyarázni kíván valamit, a magyarázat azonban az esetek többségében rosszul sikerül. A 107. lapon pl. azt olvassuk, hogy a regalisták „nemesek, akiket a király hív az országgyűlésre” (valójában főnemesek); a 118. és 120. lapon az országgyűléseken nagy szerepet játszó tarpai és siófoki ügy egyszerűen csak „törvényhatósági határvita”, minden bővebb magyarázat nélkül; a 144. lapon a csempészt jelentő „praevaricator” szót „kötelességről megfélemező”-nek magyarázza a szerző; a 154. lapon a deperditáról megtudjuk, hogy az egy bizonyos adónem, amit „először a megyék voltak kötelesek viselni, de azok áthárították a terheket a jobbágyságra” (mintha a megyei pénztárt nem a jobbágyság adója alkotta volna); a 157. lap jegyzete szerint a promontorium „szőlőhelyet terhelő adónem”; a 183. lapon azt

olvassuk, hogy a „plagalis katona” (határőr) jelentése „tartományi katonaság” stb. Különösen feltűnő, hogy a szerző még olyan esetekben is következetesen mellőzi a magyarázó jegyzetet, amikor a szöveg egyenes utalással megadja ehhez a „végszót”. Így pl. a 125. oldalon a véleményadók kéri egy más helyen kifejtett véleményük itteni figyelembevételét, ugyanez történik a 130. lapon is, ahol még az is magyarázatot igényelne, hogy olyan előzményre történik az utalás, amelyet a megvegyülés töröltetett, amely tehát ebben a kiadványban nem is szerepel. Hasonló utalás van a 135. lapon a 16. pontban, de magyarázatot érdemelne ugyanott a Dessewffy József sajtókülönvéleményére történő utalás is stb. S végezetül megemlíthetjük még, hogy a könyv bővelkedik sajtóhibákban, különösen a jelentések dátumaiban sok a hiba.

A szerző könyve bevezetésében azt írja, hogy „mind a jelentések, mint az utasítások kiadásával irodalomtörténetünk (sic!) egyik fontos kötelességét” teljesítette, mert hiszen „történetírásunk joggal veti fel, hogy irodalomtörténetünknek (sic!) még többet kellene foglalkoznia Kölcsey közéleti tevékenységének dokumentumaival és ezeknek Kölcsey egész tevékenységére vonatkozó kapcsolataival... Ugyanakkor az irodalomtörténet természetesen nem vállalkozhatik arra, hogy a történetírás sajátos problémáit is megoldja, különösen nem feladata ez egy dokumentumgyűjtemény kiadásának (sic!).” Nem tudjuk, ez az elv hivatalos álláspontja-e az Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének, amelynek kiadványában ilyen megfogalmazásban megjelent. Ha az, akkor a történészek részéről nyilván visszautasításban részesül majd. A történészek ugyanis úgy vélik, hogy az irodalomtörténetírásnak nem feltétlenül kötelessége maradéktalanul történeti-politikai jellegű dokumentumok közreadása, erre biztatást történészekről aligha kapott, s ha mégis megteszi, úgy az ilyen munkánál — mint a jelen példa is igazolja — aligha nélkülözheti a történészek segítségét. Nem fogadhatják el a történészek azt a munkamegosztást sem, hogy az irodalomtörténészek majd kiadják a dokumentumokat úgy, ahogy azok előkerülnek, a történészek pedig majd megoldják velük kapcsolatban a „történetírás sajátos problémáit” ott és úgy, ahol és ahogyan tudják. Mert a rossz, elhibázott kiadványok megjelenése után „a történetírás sajátos feladatait” már csak ilyen formában lehet megoldani, ahogy azt a jelen ismertetés írója jobb meggyőződése ellenére, s az érdemes szerző személye iránti tiszteletének teljes fenntartásával tette, holott egy idejében felkért történész-lector elejét vehette volna a kiadvány jóvátehetetlenül elhibázott formában való megjelenésének. Ilyen munkamegosztással csak kétséges értékű kiadványok születhetnek — mint ahogy egyéb, történeti vonatkozású irodalomtörténeti kiadványokban is lehet hasonló jellegű hibákat felfedezni —, nyomukban pedig áldatlan viták, s az óhajtott együttműködés helyett bántás és meghátródás, egymás munkájának támogatása helyett elfordulás, elhidegülés. Ezt pedig mindenképpen el kell kerülni, ezt kívánja mindkét szépen fejlődő, szép eredményeket felmutató tudományág érdeke, s ezért írjuk le és hangoztatjuk „caeterum censeo”-ként ismételtlen a történészek és irodalomtörténészek tevékenyebb együttműködésének szükségességét.

II

MÉGEGYSZER A KÖLCSEY-KÉRDÉSHEZ

(Viszontválasz Szauder Józsefnek)

Szauder József az Irodalomtörténet 1961. 3. számában megjegyzéseket fűzött a Századok 1961. 4–5. számában megjelent Kölcsey-tanulmányom néhány megállapításához. Megjegyzéseinek szokatlan indulatos, személyeskedő hangnemet sajnálatosnak tartom ugyan, de nem kívánok vele külön foglalkozni, mert úgy érzem, hogy a vitás kérdéseket sokkal inkább a tények öreje dönti el, semmint az indulat, a szenvedély. A vitában felmerült ténykérdésekhez szeretnék csupán a lehető rövidséggel hozzászólni, nem azért, hogy vitabeli ellenfelemet meggyőzzem, hanem hogy álláspontomat Szauder József megjegyzései után világosan összefoglaljam. Az olvasót pedig, akit a vitában elsősorban maga a tényállás érdekel, arra kérem, hogy ismerje meg a vitát kiváltó írásokat is, és azok tényeinek ismeretében próbáljon véleményt alkotni megállapításaim helyes vagy helytelen voltát illetően.

A vitatott kérdések két tanulmányhoz, két jól elválasztható problémacsoporthoz kapcsolódnak, ennek megfelelően válaszat is két részre osztom. Először azokkal a megállapításokkal foglalkozom, amelyeket Szauder József a Századok 1959. évfolyamában megjelent, „Kölcsey politikai pályakezdete” című tanulmányom egyik részletével folytatott vitája során tesz. (Vitáirata „A romantika útján” c. tanulmánykötetében jelent meg 1961-ben, az Irodalomtörténet idézett vitáitkikében csak utalás történik rá.)

Az idézett tanulmányomban fölvetett számos nagyobb és kisebb jelentőségű probléma közül Szauder József azt a részletet ragadja ki, amelyben én a „Szatmári adózó nép állapotáról” címen ismert Kölcsey-mű keletkezésének körülményeit vizsgálom meg, s eredményeim alapján a mű eddigi értékelését több tekintetben módosító megállapításokat teszek. Szauder bírálata tüzetesen megvizsgálja megállapításaimat, s olyan eredményekre jut, amelyek — nézete szerint — az én megállapításaimat a keletkezés kérdésére nézve kisebb mértékben, a mű értékelését illetően lényegesen a korábbi álláspont irányába módosítják. A vitacikk módszere magas színvonalú; szerzője tudományos eszközökkel, új bizonyítóanyag felvonultatásával, a műelemzés irodalomtudományi módszerének fejlett, rutinos — néha talán a történeti kérdés lényegét is elhomályosító bőségű — felhasználásával fejti ki és támasztja alá a maga álláspontját. S ha az olvasónak végül az is lehet az érzése, hogy a vitára fordított 40 oldallal az eredmény nem áll arányban, a tanulmány egészében módszerbelileg mégis tanulságos, megállapításainak egy része pedig mindnyájunk közös célja, az igazság megismerése felé visz előbbre bennünket. A vita részleteinek ismertetésére itt nincs helyem, szükségét sem érzem, ehelyett az olvasót kérem, tanulmányozza a két írásművet. Itt csupán annak az összegezésére szorítkozom, amit korábbi tanulmányomból Szauder József érveinek ismeretében is fenntartok.

Fenntartom továbbra is, hogy Kölcsey a szóban forgó művet Kende Zsigmond kérésére készítette el, hogy azt Szatmár megye közgyűlésén Kende olvasta fel mint saját elaborátumát, hogy azt a közgyűlés tetszéssel fogadta és mint Kende munkáját tétette a megye irattárába. Fenntartom, hogy a mű létrejöttére az országos összeírás és az adó közelgő új megállapítása adott alkalmat, s hogy szükségességében nagy szerepet játszottak Kende adóösszeírói tapasztalatai. (A megyegyűlésen az összeírásról adott beszámoló keretében került felolvasásra, az országgyűlésre utazó követeknek kiadták, hogy használják fel az adó megállapításánál.) Szívesen elismerem Szauder példásan alapos szövegelemző munkája nyomán, hogy a szöveg létrejöttében Kendének kevesebb közvetlen szerepe lehetett, mint amennyit én — Kölcsey eredeti feljegyzéseinek ismerete híján — feltételeztem. Nem ejtem azonban el Szauder érvelése után sem azt a feltevést, hogy a paraszti nyomor kérdésének felvetésére irányuló munkához a tizenhárom hónapos összeírásból hazatérő Kende először útján sokat hozzáadhatott megrázó helyszíni tapasztalataiból. (Kendéről tudnunk kell, hogy műveltségben erősen felülmúlta a korabeli megyei nemesség átlagos színvonalát s ekkor még a Wesselényi köré csoportosuló fiatal haladó csoport egyik legtevékenyebb tagja.) Egyetlen ez ideig ismert adat sem cáfolja azt az állításomat sem, hogy Kölcseynek ezt a munkáját életében sem az irodalmi, sem a politikai közvélemény nem ismerte, hogy Kölcsey nem adta át Szemerének akkor sem, amikor az összegyűjtött beszédeinek kiadását készítette elő, nem akarván az akkor még barát Kendét leplezni, hogy ezt a munkát 1848-ban történt első kiadásáig nem ismerték, tehát semmiféle közvetlen hatást sem fejthetett ki kora társadalmára.

Fenntartom — s ez tanulmányom e részének legfontosabb, s Szauder vitáirátában kissé háttérbe kerülő mondanivalója —, hogy Kölcseynek ez a munkája tartalmilag nem több, mint helyzetrajz, amelyben szerzője csupán a parasztsággal való együttérzés bizonyos mértékű, s mint Szauder bebizonyítja, művészi formájú kinyilvánításáig jut el; eddig azonban eljutott már a jobbágyok szabad költözését visszaállító 1547 : 26. törvénycikk is, amikor — nem kevésbé megrázó formában — megállapította, hogy „nulla res magis florenti condam Ungariae nocuisse videtur oppressione colonorum, quorum clamor ascendit jugiter ante conspectum Dei”. Arra pedig elég csupán utalni, hogy a feudalizmus bírálatában és a kivezető út keresésében mennyivel messzebb eljutottak már egy emberöltővel korábban a magyar felvilágosodás legjobbjai, Hajnóczytól Berzeviczy Gergelyig. Kölcseynek ez a munkája még nem beszél a parasztság földesúri terheiről, a feudalizmus alapvetően meghatározó földesúri—paraszti viszonyt, a földesúri kizsákmányolást nem is említi, nemhogy bírálná, vagy éppen a kivezető utat próbálna megmutatni. Nem hibája ez az 1829. év Kölcseyjének, hiszen kevesen vannak még — a Hitelt író Széchenyi, Balásházy, Wesselényi, vagy a rendszeres munkálatokat vizsgáló bizottság egy-egy haladó tagja —, akik már ekkor a nyilvánosság elé lépnek a feudalizmus alapjairól képező jobbágyviszony megváltoztatásának gondolatával. Ez a mű éppen abból a szempontból fontos Kölcsey életművében, hogy hozzásegít annak az időpontnak a megállapításához, amikor Kölcsey átlépte azt a vonalat, amely a társadalmi viszonyok kritikusa szemléletjét az aktív reformpolitikustól elválasztja. Ez az időpont a Wesselényivel való szoros politikai kapcsolat létrejötté. Az adózó népről szóló írás még innen van ezen a vonalon, a rendszeres munkálatokról 1831—32-ben készített referátumok már túl vannak rajta. Szauder József foglalkozik tanulmányomnak ezzel a megállapításával, s egyrészt azt a választ adja rá, hogy „a feudális rendszer nyílt megvádolását” nem lehet.

számonkérni egy közgyűlési előadástól — de mi hát akkor a beszéd jelentősége? —, másrészt azt igyekszik kiolvasni a szövegből, hogy Kölcsy burkoltan igenis beszél a földesúri terhekről, s megyei visszaéléseket is szóvá tesz. S itt derül aztán ki, hogy az a Szauder József, aki olyan csillogó hozzáértéssel kezeli a stíluselemzés formális, tényekhez nem kötött módszerét, milyen futális félreértésnek válik áldozatává, mihelyt a szorosabban vett történeti ismereteknek nem is a tényeivel, hanem csupán a terminológiájával akar dolgozni. Állításának bizonyítására ugyanis idézi Kölcsy művének azt a részletét, ahol arról beszél, hogy „a Tek. Vármegye által helységenként felosztott terhek a helybeli előljárók által manipuláltak, s ezen manipulálás minden további normális felosztás nélkül szabad kéj szerint történik”, ami azzal jár, „hogy a paraszt a közönségesen meghatározott tartozásokon felül is terheltek”. Szauder ebből a mondatból némi kioktató élel megállapítja, hogy ime, Kölcsy beszél a földesúri kizsákmányolásról, hiszen a „helybeli megyei előljárók” — tehát a földesurak — „önkényességét” vádolja a parasztság tartozásainak önhasznukra történő felemelésével. (A romantika útján, 277–279. l.) Ezzel az idézettel azonban az a baj, hogy a vármegye az állami adót osztja szét a községek között, a helybeli előljárók — akiket Szauder önkényesen „helybeli megyei előljárók”-ra javít, azt híven, hogy megyei urakról, vagy helybeli földesurakról van szó — nem egyebek, mint a falusi bírák, a falu előljárói által fogadott és fizetett jegyző, a tanácsbeliek, a gazdag parasztsztrók, akik valóban a szegényebbek terhére végezték az adó helyi elosztását és beszédését, amiről országos szinten megdöbbentő leírás olvashatunk Balásházy Jánosnak az adóról írt, ez idő tájban nyomtatásban is megjelent munkájában. Állami teherrel van tehát itt is szó, és gazdag parasztsztrók visszaéléseiről, s Szauder bizonyítéka visszájára fordul, azt az állítást erősíti még inkább meg, hogy Kölcsynek ebből a munkájából még teljesen hiányzik a földesúri kizsákmányolás bírálata. Lehagoltan teszem fel ezek után a kérdést: ha marxista irodalomtudományunk 1962-ben még nem hajlandó helyesnek elismerni a marxista Mérei Gyula kb. egy évtizeddel korábban megfogalmazott, az én érveléssel egyező megállapítását, hogy ti. ez a mű még nem jelenti a minőségi ugrást Kölcsy társadalomszemléletében, akkor miért nem jut el legalább Jancsó Benedek szintjére ebben a kérdésben, akinek közel nyolc évtizeddel ezelőtt feltűnt már, hogy ez a beszéd „minden körülményt, minden tényt felsorol, ami csak egyszer előmozdítja a nép szegénységét, s akadályozza annak vagyonosodását, csak a jobbágyság természetéből folyó okokat nem említi, mintha a parasztság vagyonosodásának nem a robot lett volna egyik legfőbb akadály”. (Vö. tanulmányommal, 265. l.) Jancsó Benedek megmarad a számára különös ellentmondás megállapításánál, én a magyarázatot is megkísérlem megadni rá.

Fenntartom továbbá azt a korábbi állítást is, hogy Kölcsy munkája ebben a műfajban távolról sem egyedülálló darab, sőt a hasonló iratok egészen külön, sajátos forráscsoportot képeznek a paraszti sors kutatói számára. Ennek bizonyítására csak utalok a tanulmányomban részletesebben említett iratfajtákra, kiegészítve azzal, hogy éppen ebben az időben, amikor Szatmár megyéhez hasonlóan az országban még 48 megye — a szabad kerületeket és a városokat nem számítva — igyekezett beh bizonyítani, hogy mennyire reálisak az összeírás alacsony eredményei, az országos összeíró bizottsággal és a nádorral folytatott viták során rengeteg ilyen beadvány keletkezett. Szauder igen rossz véleménnyel van az ilyen típusú iratokról; „összetakolt hivatalos ügyiratoknak” nevezi őket, és fel sem tételezi rólam, hogy „azoknak száználmas dadogását, nyelvi, stilisztikai bukdácsolását” össze akarnám hasonlítani Kölcsy stílusával. Ismét felbukkan tehát az alapvető félreértés; én az iratok társadalmi-politikai értékéről beszélek, Szauder védelmébe veszi Kölcsy iratának stilisztikai szépségeit. Nem tagadom, ezeknek az iratoknak a jó része — ha tartalmilag néha többet mond is — formailag alatta marad Kölcsy sok szempontból egyedülálló stílusának. De bizonyára Szauder is tudja, hogy azok, akik ezeket az iratokat fogalmazták — legtöbb esetben a vármegyei főjegyzők —, ebben az egy-két évtizedben az ország művelt, tollforgató, értelmiséginek számító nemesiségének a legjobbjából kerültek ki. A királyhoz, a nádorhoz, az országgyűléshez intézett feliratok általában ezeknek a tollából kerültek ki, s formailag sem voltak minden esetben „szánalmas dadogások”, tartalmilag pedig feltétlenül kiállják az összehasonlítást Kölcsy vitatott alkotásával. (Csak mellékesen jegyzem meg, egy a Kölcsyhez hasonló tárgyú és rendeltetésű, de terjedelmesebb, részletesebb, áposabb felterjesztést bírnak a fiatal Kossuth tollából is.)

Ennyit korábbi tanulmányom legfontosabb megállapításairól. Ezeket, mint az elmondottakból kitűnik, továbbra is fenntartom, azzal a különbséggel, hogy — amint fentebb írtam — Kendének a szöveg létrejöttére feltételezett közvetlen hatásait illetően megfontolandónak tartom Szauder érvelését. A kevésbé jelentős kérdések sorában még egy kérdésben meg kell hajolnom Szauder érvei előtt. Tanulmányomban ugyanis tisztán logikai érvelés alapján feltételeztem, hogy a Kölcsy írását befejező bekezdés, amely arról

szól, hogy „az adózó nép szegénységének veszedelmesebb forrása nem lehet, mint a zsidók szemlátomást való szaporodása”, s hogy „amely országban a zsidók megszorodnak, az a végrömlés szélén áll”, szintén idegen gondolat, mert a reformkori zsidóproblémának ez a vulgáris, szűklátókörű szemlélete a kelet-magyarországi birtokos nemesség átlagának gondolkodására jellemző, de távol áll Kölcsey mélységes humanizmusától és elvi liberalizmusától. Szauder Kölcsey eredeti feljegyzéseinek elemzésével bebizonyítja, hogy a szövegnek ez a része is teljes egészében Kölcsey fogalmazása. Ezt a helyesbítést is tudomásul kell vennem, annak a hangsúlyozásával azonban, hogy ez a szövegrész is bizonyíték lehet ama felfogásom mellett, miszerint Kölcsey 1829-ben még nem érte el fejlődésében azt a fokot, amelyen a fennálló viszonyokkal való elégedetlenség a polgári reformok nyílt igénylésébe csap át. Ebben azonban a legjobbak körében sem állt egyedül: Kossuth is ilyen nézeteket vallott még 1828-ban az „Éhségmentő intézetek”-ről készült fogalmazványában, hogy aztán — akárcsak Kölcsey — a döntő ugrás megtétele után ebben a kérdésben is felemelkedjék a liberalizmus elvi, tisztultabb álláspontjára.

Cikke befejezésében Szauder úgy véli, hogy súlyosan vétkezik haladó nemzeti hagyományaink ellen az — mármint én — „aki ezt a tankönyvekben eddig szerepelt, fontos, a nép szeretetére tanító Kölcsey-beszédet ki akarná iktatni a nép mai nevelésének munkájából”, s kifejezésre juttatja azt a reményét, hogy „téves hipotéziseimhez és következtetéseimhez” tovább nem ragaszkodom. Utóbbi igényére a fentiekben részletes választ adtam, ami a kiiktatást illeti, arról az a véleményem, hogyha olyan dokumentumra lenne szükségünk tankönyveink számára, amely Kölcseynek a parasztsággal való együttérzése mellett a parasztsors gyökeres javítására korai aktív javaslatokat is tartalmaz, sokkal jobbat is találhatnánk már Kölcsey korai munkái között is. S változtatlanul hangoztatom azt az aggályomat, hogy a beszédnek a korábbi, Szauder által is alkalmazott kritikátlan értékelése hamis képzeteket kelt az olvasóban polgári reformmozgalmunk ideológiájának 1830 körüli szintjéről.

Ennyit az „Adózó népről” problematikáját illető vitáról. S most térjünk át a második vitacikkre, amely az elsőtől mind tartalmi elmélyedésben, mind hangnemben olyanira különbözik, mintha nem is ugyanannak a szerzőnek a tollából folyt volna. S ez a körülmény, ez a szokatlan változás arra kell hogy készítse azt, aki annak okozója volt, hogy válaszával ne süllyessze le a vitát a gyűlölködő indulat szintjére, hanem önmagába szállva megvizsgálja, nem járt-e el igazságtalanul, nem követett-e el olyan hibát, amelynek jogos és természetes következménye ez a gyors hangulatváltozás.

Tanulmányom lényegét — terjedelemben kb. 90 százalékát — annak a ténynek a megállapítása teszi, hogy az új Kölcsey-kiadás egyik darabja, a „Wesselényi Miklós védelme” c. írás, amely a kiadásban kb. 400 oldalt foglal el, ebben a formájában nem Kölcsey alkotása, hanem valószínűleg Wesselényi védőügyvédje, Benyovszky Péter öntötte formába olyanformán, hogy Kölcsey kisebb, az egésznek kb. 30 százalékát kitevő, ismert védőiratát is beleolvasztotta a végső fogalmazásba. Szauder tanulmányomnak ezt az eredményét vita nélkül elfogadta, elismerve, hogy kiadványában „változtatlanul tovább él egy 80 évvel ezelőtt elkövetett hiba”. Ez a beismerés önkritikának — az elkövetett hiba jelentőségéhez mérten — elég kevés, forráskritikai elvnek veszélyes, mentésnek elfogadhatatlan. Ha a történetírás az elmúlt egy-két évszázad során magáévá tette volna ezt a kritikai igénytelenséget, úgy még ma is hitelesnek tartanánk a Nagy Konstantin-féle adománylevelet, vagy a Szilveszter-bullát, s történetírásunk még ma is a középkori krónikák szintjén állana. A történetíróra kötelező a kritikai igényesség, ez teszi lehetővé a korábban elkövetett hibák felismerését, s éppen ezért úgy érzem, joggal fűztem fenti megállapításomhoz azt a megjegyzést, hogy a hiba — aminek eredményeként kb. 13 ívnyi nem Kölcseytől származó anyag maradt bent Kölcsey összes művei között — nem következett volna be, ha „közreadói a régi, sokszor napvilágot látott szövegek pusztá átvétele helyett a szövegek tartalmi megértésére, majd az olvasóval való megérttetésére is törekedtek volna”. Nos, ez az a mondat, amely Szauder Józsefből az érzelmek viharát kiváltotta: „Felelőtlen állításnak” minősítette megjegyzésemet, azt állította, hogy a szerkesztőket „morális fogyatékosságban szenvedőknek” bélyegeztem, kétségbevettem „tudományos erkölcsüknek és felkészültségüknek, szellemi érdekességüknek a minimális fokát is”, hogy az elemi jószándékot is elvitatom a közreadóktól stb. stb., s végezetül kijelenti, hogy miután én munkája erkölcsi hitelét alaptalanul kétségbe vontam, elvágтам annak az útját, hogy esetleges további megnyilatkozásaimat polémiára érdemesítse. Ez a tényállás lényege.

Hogy a vitatott kérdés kellő megvilágításba helyezzem, megkísérlem fenti megjegyzésemet bővebben kifejteni. Mindenekelőtt hangsúlyozom, hogy megjegyzésem kizárólag csak Kölcsey történeti-politikai tárgyú írásaira, s ezeken belül is elsősorban — de már nem kizárólag! — a „Wesselényi védelmére” vonatkozik. Ez az értelem

világosan kiolvasható a tanulmány e mondatát megelőző fejtegetéseiből. Arról beszélek ott, hogy az új Kölcsény-kiadás II. kötete — amely a politikus Kölcsény írásait tartalmazza — az anyag jelentős bővülése, és a közlési módszer bizonyos fejlődése ellenére sem jelent előrelépést a korábbi hasonló kiadványokhoz képest, „mert teljességgel hiányzik belőle az, ami az ilyen népszerűnek szánt kiadások használhatóságának szükséges előfeltétele: az egyes darabok történeti körülményeinek megvilágítása, s a szövegekben magyarázatot igénylő utalások megmagyarázása. Az 1830-as évek politikai problémái az első Kölcsény-kiadás olvasói számára még az élő valóságot jelentették, magyarázgatásukra nem volt szükség; az idő elteltével azonban egyre inkább homály borult rájuk, történelemmé váltak, s ma, ötnegyed évszázad után a nem szakember olvasó megfelelő magyarázatok hiányában nem érzi már e problémákat, s nem érti jelentőségüket.” Ezzel a mondattal együtt kell értelmezni fenti megállapításomat, s amikor a Kölcsény-kiadás közreadójától a „tartalmi megértésre és az olvasóval való megérttetésre való törekvést” kérem számon, arra gondolok, hogy — történész elképzelés szerint — a műhöz történeti magyarázatot kellett volna fűzni, amelyből az olvasó áttekintést nyert volna a pör történetéről, körülményeiről, egyes szakaszainak fejleményeiről, sőt esetleg általában arról is, hogy hogyan folytak a pörök a feudalizmus jogszolgáltatásában. Hogy ezt megtehessek, először önmaguk számára is tisztázni kellett volna a pör folyamatát, *meg kellett volna érteniük* az egész pör összefüggéseit, hogy *meg tudják értetni* az olvasóval. Szauder József felháborodottan utasítja vissza, becületsértésnek minősíti azt a feltevésemet, hogy a szerkesztők nem törekedtek erre. Nos, ha valóban törekedtek az irat tartalmának ilyen megértésére, ha valóban figyelmesen végigolvasták csak egyszer is a védőirat szövegét azzal a szándékkal, hogy a benne foglaltakat összefüggésükben megértsék, akkor miért nem tűnt fel nekik az, hogy abban *szinte lapról lapra olyan eseményekre történik utalás, a perfoljannak olyan mozzanatairól esik szó, amelyek mind Kölcsény halála után következtek be?* Ha így olvasták a szöveget, s azt látták, hogy szeptember 22-i, október 10-i, október 27-i, november 11-i, december 13-i stb. dátumok fordulnak elő már a bevezetésben, miért nem vetették fel a kérdést: *melyik évben történik mindez?* — legalább ennyire ugyanis ki kell terjednie a szöveg „megértésének” —, s ha megállapították volna, hogy mindez 1838 őszén történik — a Jakub-féle kiadványból a pör időrendje pontosan megállapítható — s nekik eszükbe jutott volna, hogy *Kölcsény 1838. augusztus 24-én halt meg, vajon nem vált volna-e számukra is rögtön problematikussá Kölcsény szerzősége?* Aki a belső megértés szándékával és a történeti körülmények ismeretében olvassa ezt a dokumentumot, annak egy ilyen tartalmi ellentmondásra fel kell figyelnie. Hogy ez nem történt meg eddig, hogy 80 év óta senki sem vette észre ezt az ellentmondást, az nyilván abból következik, hogy senki sem olvasta még el a *tartalmi megértés szándékával* ezt az iratot, ez tehát nem lehet mentség az elkövetett hibára. (Meg kell jegyezmem, hogy Kölcsény szerzőségével kapcsolatban már az irodalomtörténész Ferenczi Zoltán is kifejezetten juttatta aggályait — Deák élete c. 1904-ben megjelent munkájában, I. köt. 216 — 220. l. —, Deák fokozottabb részesedését bizonyítva; a védőirat belső, tartalmi ellentmondásaira azonban nem figyelt fel.) S hadd kérdezzem meg: azzal bántom-e meg jobban Szauder professzort, ha feltételezem, hogy valamilyen okból nem vizsgálta meg figyelmesen a közreadott iratot, s ezzel *egyszeri hibát* követett el, vagy ha azt fogadom el, amit ő állít, hogy *ti. törekedett a mű tartalmi összefüggéseinek megértésére, de ezt a feltűnő belső ellentmondást — amely hajdanában a forráskritikára tanító történeti módszertanok első lapjain szerepelt — nem volt képes felismerni?* Döntse el az olvasó, a bírálótnak nem a szelidebb formáját választottam-e, amikor Szauder Józsefet csak egyszeri — s bármelyikünk által elkövethető — hibában, ti. a figyelmetlenségben marasztaltam el, s nem rátermettségét, felkészültségét, kombináló készségét vontam kétségbe! Ez utóbbit jó lélekkel nem tehettem, mert meggyőződésem éppen az ellenkezőt diktálja, kénytelen voltam tehát az első feltevést fogadni el.

Szauder érvelése azonban felvet egy olyan problémát is, amely a vitatott kérdések összefüggéseiből kiemelve külön is figyelmet és tisztázást érdemel: s ez a történészek és irodalomtörténészek együttműködése. Korábbi két tanulmányomnak szinte végső tanulsága az együttműködés fontosságának a hangsúlyozása, s Szauder nem is késik ilyen jellegű megállapításaimat érvül felhasználni a maga védelmére. Azt a megjegyzésemet, hogy jelentős Kölcsény-problémák tisztázatlanságáért elsősorban a történészek felelősek, s hogy „az irodalomtörténész az adott körülmények közt nem tehet mást, mint hogy . . . mind a forrásanyagban, mind az elméleti kérdések megoldásában a történeti kutatás adott szintjéhez alkalmazkodik”, úgy magyarázza, mintha én ezzel felmenteném az irodalomtörténészeket az elkövetett és elkövetendő történeti hibák felelőssége alól. Holott én az adott helyen csupán az addig megjelent *irodalmi monográfiák történeti fejezeteinek* egyes kimutatható fogyatékoságait mentegtem, s az előző mondatban pedig kifejttem, hogy az irodalmi személyekhez kapcsolódó „történeti forrásanyag feltárása

és ennek alapján bizonyos elvi megállapítások levonása olyan feladat, amelyet megnyugtatóan csak alapos történeti felkészültséggel rendelkező kutató végezhet el". Azt a nézetet fejttem tehát ki, hogy az ideális megoldás az lenne, ha Kölcsey történeti-politikai műveinek közreadását, magyarázását, s Kölcsey politikai pályájának kidolgozását történészek végeznék el, vagy legalábbis — erről azonban az idézett mondatokban nem ejtek szót — az ilyen művek az irodalmárok és történészek közös munkájának eredményeként jönnének létre. A vitatott Kölcsey-kötet esetében — hiszen benne korábban ki nem adott Kölcsey-iratok is vannak — ezt az igényt, úgy gondolom, legalább egy történész-lektor erejéig honorálni lehetett volna. Ha ez megtörtént volna, nyilván még a megjelenés előtt kiküszöbölődik a „Wesselényi védelmével” kapcsolatos hiba, s vele a belőle származott áldatlan, s az annyira kíváncsú együttműködést nehezítő vita, de kiküszöbölődik egy sor egyéb, a kötet színvonalát rontó pongyolaság, fogyatékoság is. (Ezekre most még nem térek ki részletesen.) Kár, hogy Szauder József a fent idézett két mondatom egyikét menleveleinek fogta fel az elkövetett és elkövetendő hibákra, a másiktól pedig elfelejtkezik és továbbra is *irodalomtörténészek* feladatának tekinti *történeti* forrásmunkák közreadását. Az együttműködés feltételeinek és módzatainak tisztázása nyilván nem történhet meg ebben a vitában, különösen az első kísérlet ilyen balsikere után. Azzal azonban tisztában kell lenni mindkét szakma művelőinek, hogy az a munkamegosztás, amely szerint az irodalmárok majd közreadják a történeti dokumentumokat, a történészek pedig majd utólag értelmezik, magyarázzák, s felhasználják azokat, nem célravezető, s felelős kétértékű eredményeket érlel, amire példa ez a vita, de még sokkalta riasztóbb példa Merényi Oszkárnak a közelmúltban megjelent Kölcsey-kötete. (Vö. vitacikkem első részével.) A minimális kívánság csak az lehet, hogy az irodalomtörténészek által kiadásra előkészített történeti vonatkozású munkákat történész-lektor vagy szakmai ellenőr lássa még a nyomdábaadás előtt. Ez a követelmény persze fordítva is érvényes, és betartása sok sürgősen nézeteltérésnek vehetné elejét.

Szauder másik sérelme, hogy — amint írja — kiadványuk értékét egészben véve tagadom, s feleslegesnek állítom be. Ezt a vádat — ha nem is pontosan ebben a megfogalmazásban — elismerem, természetesen csupán a politikai iratokat tartalmazó kötetre vonatkozólag, a többi Kölcsey-anyag újból és újból történő kiadásának szükségességéhez nem érzem magam illetékesnek hozzászólni. Fentebb idéztem tanulmányomnak azt a mondatát, amelyben kifejttem, hogy *szerintem* mik a nagyobb olvasóközönségnek szánt történeti forráskiadványok kellékei; ezen kellékek hiányának láttán írtam le a Szauder által is idézett mondatot arról, hogy az új kiadás mennyiségi gyarapodás mellett minőségben, használhatóságban s a kritikai szempontok érvényrejuttatásában nem múlja felül jelentősen a korábbi kiadásokat. Talán nem vádolhatnak meg túlzott igényességgel, ha történetírásunk mai színvonalán már csak olyan forráskiadványok, vagy még inkább népszerűsítő forráskiadványok látom be a szükségességét, amelyek a fenti követelményeknek megfelelnek. Ez történész vélemény a történeti kiadványokról, de ha azt a kritikai gondosságot látom, amellyel pl. a Mikszáth-sorozat, vagy a Régi Magyar Költők Tára kötetei készülnek — beleértve a tartalmi, tárgyi történeti magyarázatokat felőlelő gondosságot is —, akkor önkénytelenül is arra kell gondolnom, hogy irodalomtörténészeink csak történeti kiadványaikban ilyen igénytelenek a tartalmi magyarázatokat illetően. Ezt a véleményemet örett megfontolás után továbbra is fenntartom. Az új Kölcsey-kiadás az anyag történeti magyarázata tekintetében visszaesést jelent a Barta János szerkesztette 1951-i szemelvényes kiadáshoz képest, amely — először a Kölcsey-kiadások sorában — történeti keretet is igyekezett adni a politikai iratoknak. (Szauder a velem folytatott vitában félreérti az én igényeimet — talán én használtam pongyolán a „kritikai szempontok” fogalmát —, s úgy véli, hogy én a „részletes szó-, szöveg- és keletkezés-magyarázatot” kérem számon tőle; előző cikkemből és az itt elmondottakból is világos lehet azonban, hogy én mindig a *tartalmi kritikai szempontok*, a *történetiség hiányát* panaszolom, nyilván jellegzetes történész-hozzáállással Szauder irodalmár-hozzáállása ellensúlyozásáért. Ugyanez mondható Szaudernek arra az érvére is, hogy az ilyen kiadványok „használhatósága elsősorban a szöveg helyességén múlik”. A szélesebb olvasóközönség kezébe adott történeti dokumentumgyűjtemény használhatósága nem azon múlik elsősorban, hogy kiküszöböltük belőlük a kisebb-nagyobb szövegromlásokat — bár a lehetőség szerint ezt is el kell végezni —, hanem azon, hogy az olvasó számára milyen mértékben tettük magyarázatokkal érthetővé a számára különben nem világos szakszöveget.) Szaudernek arra az utalására, hogy az eddig ismeretlen és mellőzött szövegeknek a kötetbe való felvétele nemcsak mennyiségi, hanem minőségi kérdés is, azt válaszolom, hogy Kölcsey nemrég felfedezett követjelentéseinek „ömlesztett állapotban” való beiktatása a kötetbe nem javítja, hanem rontja a kötet színvonalát, jókora terjedelemmel növelve a kötetnek azokat a részeit, amelyeknél a történeti, tartalmi magyará-

zatok teljes hiányát joggal számon lehet kérni. S ha tudjuk még azt is, hogy ezek a követ-jelentések röviddel Szauder kötetének megjelenése után újból kiadásra kerültek a Szauder-szerkesztette Irodalomtörténeti Füzetek sorában, s nyilván benne lesznek a készülő kritikai Kölcsy-kiadásban is, akkor talán joggal vehetjük fel azt a kérdést, hogy vajon jól gazdálkodunk-e országunk szűkreszabott tudományos könyvkiadási lehetőségeivel. Ez volt az a szempont, amely miatt nem voltam, s nem is vagyok meggyőződve ennek az új, a kritikai kiadást megelőző Kölcsy-kiadásnak a feltétlen szükségességéről. Nőzetem értékelésénél azonban figyelembe veendő az a szempont is, amelynek felvetésével már vitacikkemben is megpróbáltam — némi öniróniával — enyhíteni ennek a szubjektív véleménynek a súlyát: az ti., hogy véleményemet a történész irigysége is diktálja annak láttán, hogy míg az ország levéltáraiban a rendkívül korlátozott kiadási lehetőségek folytán felbecsülhetetlen értékű és mennyiségű történeti forrásanyag hever kiadatlanul, addig a szerencsésebb rokonszakma művelői a monumentális kiadványok egész sorát jelentethetik meg, ismételten is kiadva ugyanazokat a munkákat, sokszor a szomszéd szakma területéről is. Kölcsy összes műveit — nem beszélve a jó néhány személyenes, válogatott kiadásról — immár hatodszor készítik elő új kiadásra, ugyanakkor például annak a Wesselényinek, aki a magyar polgári reformmozgalom hajnalának óriása, Széchenyinek, Kölcsynek, Kossuthnak, az országgyűlések radikalizálódó fiataljainak tanítómentere volt, nemcsak hogy használható életrajza nincs, hanem művei, beszédei, levelei sem értek még meg egyetlen gyűjteményes kiadást sem, szerte kallódnak levéltárak mélyén, vagy régi folyóiratok, újságok lapjain, s nincs lehetőség például Táncsics munkáinak vagy tudományos igényű életrajzának kiadására sem. Ez fáj a történésznek, s ezért szeretné, hogy az, ami ismételten megjelenik, legalább jobb legyen az előzőnél.

Rossz néven veszi Szauder József vitacikkemnek azt a megjegyzését is, hogy az új Kölcsy-kiadás még nem vette figyelembe azokat az új megállapításokat és eredményeket, amelyeket a Századok 1959. évfolyamában megjelent Kölcsy-cikkem tartalmaz. Nem alaptalanul hivatkozik arra, hogy tanulmányom és az ő kötetének megjelenése között eltelt rövid idő alatt, amikor kötetének nyomdai munkálatai folytak, tanulmányom „esetleges” eredményeit a legjobb szándék mellett sem hasznosíthatta már. Amikor én fenti megjegyzésemet papírra vettem, saját szakmám nyomdai viszonyainak ismeretében úgy gondoltam, hogy a két mű megjelenése közötti kb. fél év alatt talán meglelt volna a lehetőség arra, hogy legalább a könnyen, egy dátum, egy-két szó, vagy éppen betű igazításával kiküszöbölhető hibákat kijavítsák. Szauder érvelését mégis el lehet fogadni, bár éppen a kötet színvonala érdekében még az utolsó korrektúrában sem ártott volna esetleg az olyan, az első kiadástól kezdve minden kiadásban benne levő elírásoknak a kijavítása, mint amilyen pl. az adózó népről szóló beszédben az értelmetlen „zselléres lakos” a „zseller és lakó” helyett. Ennyit talán mégis meg lehetett volna tenni, különösen ha azt látjuk, hogy a Századok-beli októberben megjelent vitacikkemre a válasz két hónap alatt nemcsak elkészült s a szerkesztői apparátuson keresztülment, hanem meg is tudott jelenni az Irodalomtörténetben.

Szauder érvelése — ismétlem — elfogadható, megnyugtatóbb lenne azonban, ha a közben eltelt idő alatt nem adott volna okot annak a feltételezésére, hogy *nem csupán időhiány miatt* nem vette figyelembe az említett tanulmány eredményeit. A tények, amelyekre fellevevésemet alapozom, a Kölcsy-irodalom legújabb terméke, *Merényi Oszkár*: Ismeretlen és kiadatlan Kölcsy-dokumentumok c. említett munkája köré csoportosulnak, amely — mint vitacikkem első, korábban írt fejezetében kifejtettem — közreadásának alacsony színvonalával és a közölt anyag ismerete terén megmutatkozó vaskos tévedéseivel méltatlan történettudományunk mai színvonalához. Vitánkban azért használok fel ezt a munkát, mert a vaskos füzet az én első tanulmányom után jó másfél évvel jelent meg, mert szerkesztője és egyben *egyetlen* lektora Szauder József volt, s mert a kiadvány ellen felmerülő legsúlyosabb kifogások szoros összefüggésben vannak szóban forgó tanulmányom megállapításaival. A füzet elleni legsúlyosabb kifogásom — mint az olvasó az előző ismertetésből láthatja — az, hogy a közreadó Kölcsynek az ún. rendszeres munkálatokról 1831 — 32-ben írt híres és nagyszabású elaborátumaként annak egy kevésbé értékes töredékét adta közre, nem ismerve fel a közreadott irat töredék-jellegét, de nem ismerve fel azt sem, hogy az eredeti Kölcsy-iratnak nem az eredetijét adja ki, hanem annak megrontott, a megyei reakció által megcsonkított változatát, hogy pl. Kölcsy műveként adja közre azt a másfél oldalas száraz kivonatot, amellyel a megyei reakció Kölcsy 34 oldalas, formailag gyönyörű, haladó gondolatokban gazdag elaborátumát — amelynek még a közgyűlés előtt való felolvasását is eltiltották — helyettesítette. A sajnálatos és szinte jóvátehetetlen tévedések alapvető oka nyilván az a tény, hogy ebben az esetben is irodalomtörténész vállalkozott százszerűen történeti-politikai anyag közreadására és magyarázatára, s a kiadvány gondozói ebben az esetben sem tartották szükségesnek,

hogy a kiadványt megjelenése előtt történész szakemborrel megnézzessék. Az Irodalom-történeti Füzetek szerkesztője, Szauder József önmagát jelölte ki a kézirat lektorának, s széles körben elismert és becsült szaktudása nyilván elég is lett volna a kézirat hibáinak kijavításához, ha féltetve sokat emlegetett Kölcsey-tanulmányom iránti ellenérzését, egybevethi annak eredményeit a lektorálandó kézirrattal. E tanulmányomban ugyanis a részben Kölcsey saját kezétől származó eredeti szövegek alapján hosszú fejezetben, részletesen foglalkozom Kölcseynek a rendszeres munkálatakról írt, általam felfedezett elaborátumaival, bő idézetek kíséretében ismertetem tartalmukat, vázolom fel értéküket és próbálom meghatározni helyüket a kibontakozó magyar polgári reformmozgalom folyamatában, megadva az eredeti, teljes kézirat pontos lelőhelyét is. A tanulmány pusztán szövegének egybevetése a lektorált kézirrattal elejét vehette volna a súlyos tévedésnek, s ha a vidéken dolgozó érdemes szerző védekezhet is azzal, hogy periférikus helyzetében nehezebben vehet tudomást az új tudományos irodalom megállapításairól, a lektortól ezt nem fogadjuk el, s már eleve elutasítom azt a védekezést is, hogy a két mű megjelenése között eltelt másfél esztendő nem lett volna elegendő az új eredmények figyelembevételéhez vagy cáfolatához. S idáig jutva gondolatmenetemben, most ismét itt állok a „Wesselényi védelmével” kapcsolatos problémához hasonló dilemma előtt: Vagy ismerte Szauder József tanulmányomnak ezt a fejezetét, vagy nem. Ha azt mondom, hogy nem, megsértem vele a szaktudóst, aki a maga kutatási területének fölényes biztonságú ismerője. Ha igennel válaszolok, azt kell kérdezni: megértette-e a két mű összefüggését, és figyelmeztette-e Merényi Oszkárt erre az összefüggésre? Ha nemmel válaszolok, ismét a szakértelem hiányával s sektori gondatlansággal gyanúsíthatnám Szaudert, ha igennel válaszolok, következik az újabb kérdés: Szauder, a szerkesztő miért nem ellenőrizte, hogy a szerző eleget tett-e Szauder, a lektor kívánságának? És így tovább a kérdések, egészen annak az abszurd lehetőségnek a felvetéséig, hogy Szauder mindent jól ismert, de az általam feltárt forrást nem fogadta el hitelesnek; ebben az esetben viszont nyilván kitért volna erre a kérdésre is új tanulmánykötetének fentebb tárgyalt vitáikké- ben, amelyben 40 oldalt fordított egy ennél sokkal lényegtelenebb véleménykülönbség megvitatására, Merényi Oszkárt pedig nyilván utasította volna nézeteim megcáfolására. Tanácstalan vagyok tehát a véleményalkotásban, s a zsákutcából csak maga Szauder József segíthetne ki, ha előző válaszában nem minősített volna méltatlannak arra, hogy további vitára érdemesítsen. Így a választ erre a kérdésre is, a Merényi-kötettel kapcsolatos egyéb kifogásomra is — amelyek sorában ugyancsak fel lehetne vetni több esetben a lektor ellenőrzésének hiányát — magától a szerzőtől kell várnom.

Végezetül megismétlem, hogy Szauder válaszában bántó, személyeskedő megállapításaira nem kívánok válaszolni. A személyemhez kapcsolt jelzőkre nem térek vissza, nem is tudnám jó lelkiismerettel viszonzni őket, de tiltanak ettől annak az orgánumnak a hagyományai is, amely tanulmányaimnak, s most önvédelmemnek helyet adott lapjain. Vitáiratom papírra vetése során is arra törekedtem, hogy ne bántsam meg személyében ellenfelemet, mert továbbra is változatlanul nagyrabecsülöm az irodalom-történész Szauder Józsefet, még akkor is, ha a történetkutatás területére kiránduló Szauder Józsefet bírálom is néhány, munkájába becsúszott hibaért. Ha abban, amit elmondtam, mégis van egy és más, ami bántó lehet, az szándékomtól függetlenül, a tények objektív erejénél fogva lehet az. S nem tudnék röstelkedés nélkül védekezni azok ellen a lekicsinylő megjegyzések ellen sem, amelyekkel Szauder történetkutatói munkásságomat s különösen a Kölcsey politikai pályakezdetéről írt tanulmányomat illeti. Az olvasó ellenőrizheti, hogy ennek a tanulmánynak az eredményeiből — amelyek közül Szauder csupán egyetlenegy részletkérdéssel száll vitába idézett cikkében — szerepel-e csak egy is Szauder 1952-ben megjelent nagy Kölcsey-monográfiájában, amely — nem kevés joggal — a Kölcsey-kérdésre vonatkozó eddigi ismeretek teljes szintézisének igényével lépett fel. A korszakot ismerő történészek előtt nem kell ezekről az eredményekről beszélni, s munkám értékének elbírálására mégis ők illetékesek inkább, mint ahogy én sem az irodalomtörténész Szauder Józsefet bíráltam, akinek nagyrabecsülésében osztozom az általa tanúbizonyságára felhívott irodalomtörténeti közvéleménnyel. A történész feladatokat vállaló Szauder József munkájának néhány hibájára mutattam rá, s viszonzásul kérem őt is, és kérek minden irodalomtörténészt, hogy a legszigorúbb bírálom legyen, mihelyt avatlatlan kézzel oly feladatok megoldására vállalkoznék, amelyek megoldására irodalomtörténészek illetékesek. Ígérem, segítő szándékú hírlatuk megértőbb fogadtatásra talál majd, mint amilyenre az én jószándékú, de balsikerű kísérletem talált.

Egyetlen az én jószándékú helyreigazító megjegyzést azonban mégis szükségesnek tartok Szauder Józsefnek egy ténybelileg hibás megállapításával kapcsolatban. Azt írja ugyanis, hogy sokat emlegetett tanulmányom „nem talált visszhangra az irodalomtörténészeknél”. Ezt az állítást azonnal tényszerűen megcáfolhatom. Az egyik

kitűnő irodalomtörténész ugyanis, akit én az *irodalmúrok közül* a vitatott kérdések, közöttük a Kölcsey-kérdés legkiemelkedőbb szakértőjének, s ennek megfelelően a véleményadásra a legilletékesebbnek tartok, ugyanerről a tanulmányomról ezeket írta: „Barta István Kölcsey politikai pályakezdetéről szóló, s a *Kölcsey-szakirodalomban kivételes helyet elfoglaló értekezése a legjobb történettudományi alkotások közé tartozik, amit Kölcseyről egyáltalán olvasni lehet.* Fontos művek keletkezésének körülményeiről, születésük időpontjáról, értékelésükről és fogadtatásukról levéltári kutatások alapján olyan új eredményeket állapít meg, amelyek . . . az egyéniség s a művek közti közéleti összefüggésnek is egészen új . . . ismeretanyagát tárják elénk.” Majd ismét „Barta István tanulmánya . . . jeles írásmű és sokban előbbre vitte a *Kölcsey-kutatást.*” Azt az irodalomtörténészt, aki ezeket leírta, Szauder Józsefnek hívják (A romantika útján 248., 287. l.), s azonos azzal a Szauder Józseffel, aki valamivel később ugyanerről a tanulmányról és szerzőjéről a válaszában olvasható méltatlan, lekicsinylő véleményt is leírta. Döntse el az elfogulatlan olvasó: az a Szauder József tekinthető-e tárgyilagosaabbnak, aki még nem haragudott, vagy az, aki már haragudott?

Válaszomnak végéhez értem, a terhemre felrótt megállapítások közül aligha hagytam egyetlen lényegest is megválaszolatlanul. Az érzés, amellyel a tollat leteszem, mégsem a megelégedésé. Sokkal erősebb bennem a lehangoltság érzése: kinek használt mindez? Amikor először és másodszor használtam fel néhány tudományos probléma új megvilágítását és néhány hiba korrigálását a történészek és irodalomtörténészek szorosabb együttműködésének sürgetésére, még hittem abban, hogy hasznos dolgot cselekszem, mégha talán nyitott kapukat döngetek is. Kérdéses, hogy vitánk előrelépést jelent-e ebben az irányban. Vitapartnerem bejelentette azt a visszavonhatatlan eltökéltségét, hogy velem többé tudományos polémia nem bocsátkozik. S ez az elhatározása számomra feltétlenül nagyobb negatívuma a vitának, mint hogyha fontos tudományos kérdésekben kellett volna férfiasan kapitulálnom érvei előtt. Elhatározása megfoszt attól a lehetőségtől, hogy egy kitűnő szakemberrel együttműködve, egymás ismereteit kölcsönösen kiegészítve, s ha szükséges, egymás megállapításait bírálva dolgozzunk szűkebb tudományos munkaterületünk felvirágoztatásán. Változatlanul hiszem mégis, hogy volt haszna felszólalásomnak, ha egyéb nem, legalább annyi, hogy a készülő új kritikai kiadásba Kölcsey két jelentős alkotása — a *Vesselésnyi védelme*, és az Országgyűlési napló mellett legfontosabb politikai munkája, a *rendszeres munkálatokról írt elaborátum* — a maga tisztaságában, s nem jóvátehetetlenül elrontott, félreértett, megcsontított formában kerül majd be. Köszönetet, elismerést nem vártam munkámért azok részéről, akik annak legtöbb hasznát vehetik, nem is kaptam. Mégis arra ösztönöz ez a kevés haszon, hogy ne kövessem megbántódott vitapartnerem példáját, s a Kölcsey-kérdés körüli kéretlen buzgólkodásom váratlanul éles visszautasítása után se mondjak le arról, hogy továbbra is megpróbáljak hasznára lenni a közös ügynek. Nem is mondok le. Írni is szándékozom még Kölcseyről — bebizonyítandó, hogy mennyi olyan tényanyag tárható még fel levéltárainkból, amit a hivatalos Kölcsey-kutatás nem ismer —, és hozzá is szólok bárkinek e témakörbe tartozó munkáihoz, ha annak *szükségét érzem*, a legkisebb tanulmánytól vagy forrásközléstől egészen a megvalósulás előtt álló nagy, kritikai Kölcsey-kiadásig.

BARTA ISTVÁN

A SINAI-KÉRDÉSHEZ

„*Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*” (Budapest 1959. Akadémiai Kiadó. 344 lap) c. könyvemről a megjelent óta eltelt két esztendő alatt több recenzió jelent meg. Valamennyi között legterjedelmesebb, méltányló és bíráló szempontokban egyaránt leggazdagabb *Vörös Károlynak* a Századok 1961. évfolyamában, az 1. szám „Vita” rovatában „Megjegyzések . . .” c. a. megjelent, tanulmányszámbe menő dolgozata. A Századok felelős szerkesztője — aki maga önként vállalta azt, hogy, engem mélyen megható módon, munkámat egy szélesebbkörű olvasóközönséggel is megismertesse (ld. a Magyar Nemzet 1959. december 6-i számában „Az aranyborjú körül . . .” c. cikket) — szíves volt felajánlani, hogy a Vörös Károlytól s esetleg közben még mások tollából származó recenziókra is a Századok „Vita” rovatában tehessem meg észrevételeimet. Hogy ezzel a hálásan vett lehetőséggel még csak most élek, annak az az oka, hogy számítottam még az eddig megjelenteken kívül más bíráló ismertetésekre is, olyan szakfolyóiratok részéről, amelyek jellegüknél fogva szintén hivatottak volnának a könyvem témáihoz hozzászólni (s ily célra recenziós példányt is kaptak). Ezekben a folyóiratokban azonban recenziók nem jelentek eddig meg, vagy nem jutottak tudomásomra. Így az alábbiakban Vörös Károly tanulmányán kívül csak *Balogh Istvánnak* a debreceni „Álföld” c. folyóiratban (1960. évf. 2. sz.) és *Klaniczay Tibornak* a „Magyar Tudomány” (1961. évf. 4. sz.) hasábjain megjelent recenzióira van módomban megtenni reflexióimat. A köszönetet, amellyel minden eddigi ismertetőmnek és bírálómnak tartozom, hadd terjesszem ki több protestáns egyházi folyóira is, amelyekben — külön kiemelve az „Egyháztörténet” 1959. évf. I–II. számában a *Koczogh Ákos* ismertetését — szintén méltányló nyilatkozatok hangzottak el munkámról.

Észrevételeim nem kívánnak antikritika-számba menni, tehát igazában nem is lesznek vitázó jellegűek. Már csak azért sem, mert eddigi recenzióim, több komoly ellenvetés és más bíráló szempontok mellett, könyvemről kivétel nélkül akkora elismeréssel, még számos gyarlósága iránt is akkora elnézéssel nyilatkoztak, hogy szinte illetlenség-számba menne velük szemben vitakozó hangot megütni. Hadd szorítkozzam tehát pusztán néhány olyan megjegyzésre, amelyek alkalmasoknak látszanak egyes szövegterületek további tisztázására, és arra, hogy bizonyos pontokon önkritikám is szóhoz jusson.

Ilyen kérdés elsősorban az, aminek Vörös Károly a tanulmánya legnagyobb részét szenteli: vajon Sinai megérdemli-e történelmi szerepének azt a csaknem teljesen negatív értékelését, és vele szemben Domokos Lajos és társai azt a sokkalta pozitívabb (habár nem *kizárólag* pozitív) méltatást, amely könyvemben szóhoz jut? Vörös Károly, e kérdés-feltevésre válaszolva, Sinaira és mozgalmára nézve kedvezőbb eredményre jut, mint én, és azt a véleményét fejezi ki, hogy ennek a kérdésnek helyes megválaszolása érdekében sokkal szélesebb társadalomtörténeti távlatba és keretbe kellett volna beállítanom a magyar protestantizmus és a magyar rendiség viszonyának XVIII. századi alakulását. Én ezt készséggel elismerem. Mentégemül nem is igen hozhatok fel egyebet, mint csak azt, hogy ennek a bizonyos mértékben központi jelentőségű témának az enyémmel kielégítőbb megvilágítására legalább kétszerannyi időt és kutatást kellett volna fordítanom, mint amennyinek eredményeként könyvem megszületett. Öregkorom viszont arra in-tett, hogy elégedjem meg kevesebbel és bocsássam közre könyvemet — hiányainak és egyoldalúságainak mély átérzése mellett — a jelen formájában. Talán nem élek túlságos illúzióban arra nézve, hogy könyvem még így is, negatívumaival, *pozitív* szolgálatot jelent a magyar történettudomány számára: rámutat néhány elhanyagolt területre, megoldatlan problémára, és talán némi hasznavehető indítástokat ad e területek mélyebb megmunkálására és e problémák sikeresebb oldozgatására is — más, frissebb erejű kutatóknak.

Talán nagyon merész vállalkozást jelentek be most: már a Vörös Károly megjegyzéseinek megjelenté előtt (persze azoktól még jobban felbuzdulva) hozzáfogtam a „protestantizmus és rendiség”-problémának szélesebbkörű kutatásához, egyetemes történeti megalapozással, és magyar vonatkozásban Domokos Lajos alakját állítva központba, amire a Balogh István értékes és igaz megjegyzései is megmozgattak. Nem nézek különösebb optimizmussal a még hátralevő időm munkalehetőségei felé, s ezért itt legyen szabad, egyelőre a legnagyobb vázlatossággal összefoglalnom azt, amit könyvem megjelenté óta ebben a problémakörben végzett levéltári és egyéb kutatásaim megláttattak velem.

A magyar protestáns rendiségben 1780–1790 körül mindenestre volt bizonyos hajlandóság arra, hogy egyházuk alkotmányát (mind az ágostai, mind a helvét hitvallását) átszabják a lengyel „disszidens kánonok” képére és hasonlatosságára — vagyis hogy a feudális nemesi elem föltétlen domináns egyházi szerepét kidomborítsák, ne csak a papsággal, hanem még a polgársággal szemben is. Ha így nézzük a dolgot, Sinainak és híveinek ebben a viszonylatban és abban a történelmi pillanatban csakugyan meg kell látnunk mérsékelten pozitív jelentőségét: ellenállásukkal bizonyos határig hozzájárultak az urak szándékainak lefékezéséhez, ha nem is teljes meggátolásához. *De a papi ellenállásnak ezt a jelentőségét szerintem nem szabad túlozni.* Tény az, hogy a világi urak a lengyel kánonokat, ezt az igen alacsonyrendű német fércművet lefordították latinra, és „Codex Legum Ecclesiasticarum... in Polonia et Lithuania...” c. a. egy 549 lapra terjedő kis 8-adrétű kötetben ki is nyomatták Pozsonyban (1791) a hazai két protestáns zsinat küszöbén, hogy a zsinatok leendő papi és nem-papi tagjai számára könnyebben használhatóvá tegyék. De az is tény, hogy ennek a munkálatnak a befolyása a két hazai zsinat kánonalkotására éppen a legjellegzetesebb két pontján már nem terjedt ki. Ez a két pont pedig volt egyfelől a föltétlen nemesi „*liberum veto*”-nak az egyházi törvényhozásba és igazgatásba való átvitele, másfelől a katonai főtisztviselőknek (amilyeneket Lengyelországban akkor nagyszámú protestáns porosz, balti stb. báró is viselt) az egyházi életben és kormányzásban kivételesen tekintélyes pozíció biztosítása. Ha kiterjedt volna ezekre a pontokra is a lengyel befolyás (az utóbbira a lutheránusoknál mutatkozott némi hajlandóság, de nem tudott érvényesülni): akkor a papi pártnak jóval több lett volna az érdeme az ellenállásban, mint így. Hazánkban a vita tulajdonképpen mindkét felekezetben csak másodrendű kérdések — elvi köntöshen is inkább *hatalmi* kérdések — körül (pl. az egyes vagy kettős, papi vagy világi elnöklés körül) forgott a zsinatokon is, és azután is még másfél századon át. A lengyel befolyásnak minden jelentősége pedig már Lengyelország harmadik felosztásával és a disszidens kánonok ebből következő érvénytelenülésével megszűnt.

Tovább menve: eddig semmiféle nyomát nem találok a levéltári és egyéb forrásokban annak, hogy Domokos Lajosnak többi világi osztályos-társai közül kiemelkedő szerepe lett volna a lengyel kánonok utánzásával folytatott kísérletezésben. Pedig ez lenne az egyik legdöntőbb indokolása annak, hogy Sinai és vele egyetértő paptársai miért fordultak ellene olyan szenvedélyesen. *A Domokosra és társaira szórt panaszai és vádjai közt a lengyel kérdést maga Sinai is csak érintőleg hozza fel, még hozzá egészen ferde lúttással* (ld. könyvem 271. lapján). Általában: még további, igen részletes kutatást igényelne annak az eddig teljesen homályban levő kérdésnek az eldöntése, kinek vagy kiknek volt az urak közül az a szerencsétlen ötlete, hogy pontosan éppen a felbomló lengyel nemesi világból és az ott törpe kisebbségben levő és százfélre húzó protestantizmusból kérjenek mintát a saját egyházaik új alkotmányozásához, — és hogyan létesült kapcsolat (talán leginkább a felsőtiszai és északkeleti előkelő protestáns köznemesek, a Patayak és hasonlók révén?) a két ország vezető protestáns rendjei között. Semmi nyomát nem találtam eddig annak, hogy Domokosnak e kapcsolat létrejöttében valami kiemelkedő része lett volna. (Aminthogy, zárójel közt megjegyezve, arról sem tudok eddig, hogy Domokosnak felismerhető része lett volna a szász-weimari herceg felé irányuló királytevő kísérletezésben, amivel a „forradalmár” magyar urak kívántak volna a habsburgi abszolutizmus fojtogató karjai közül a hohenzollerninek „ölelő” karjai közé menekülni.) A helytartótanács és a magyar kancellária iratanyagának Domokossal foglalkozó darabjait meglehetősen tüzetességgel átnéztem az elmúlt hónapokban, de ezekből sem kaptam indítást arra, hogy a könyvemben megrajzolt Domokos-képen akár jobbra, akár balra lényegesen változtassak. Pedig ezt szívesen megtettem volna, ha olyan vonásokat találok, amelyek módosítanának egyetmást ennek a rideglelkű és indulatos nemesi-patriciusi városdespotának ott felvázolt képén. Úgy hogy ebből a szempontból egyáltalán nem találok indokolatlannak, hogy a papok meg a professzorok egy részét néhány esztendőre maga ellen bösztette — hogyne, mikor a most átnézett anyagból az is kiderül, hogy a debreceni református kispolgárság, főként az iparosság körében ekkortájt már szintén

volt ellenzéke, amely jórészt sértett gazdasági érdekei miatt kezdett összetömörülni, titkos bécsi kéz által is bujtogatva, az ő keménykezű és egyoldalú várospolitikája ellen!

Egy valami volt, amiről ellenfelei egyre inkább szerettek megfeledkezni, holott részben sejtelmük, részben biztos tudomásuk nagyon is lehetett róla. Domokos nemcsak a Mária Terézia, hanem még a II. József udvara és kormánya szemében is a „legjegyesebb” magyarok egyikének számított. Még pedig nem a kifejezetten politikai „forradalmárkodásáért” — ami rövid ideig tartott és a bécsi titkos szolgálat akkor is meglehetősen fel-nagyította —, hanem azért az elszánt és következetes védelemért, amelyben városát, egyházát és kollégiumát — ez a három az ő szemében egy ügyet jelentett — részesítette. Itt nem ismert tréfát és alkut, ha arról volt szó, hogy Bécs szándékait akár vakmerő keresztezéssel, akár eszélyes „temporizálással” meg kell hiúsítani. Ne feledjük, hogy — a Mária Terézia idejébeli dolgokról nem beszélve — *Debrecen rekatolizálásának kísérletei egy darabig még József alatt is tovább folynak*, karöltve a municipális önkormányzat megtörésére irányuló centralisztikus tendenciákkal és a kollégiumban meg annak vidéki partikuláiban a *Ratio Educationis* elvei elfogadtatásának erőszakolásával. Az abszolút uralkodót e részben, egyéb ismert megfontolások mellett (bármily paradox módon hangzik is ez!) elvont aufkláriszt tolerancia-eszménye is befolyásolta. Amilyen energikus, ha nem is mindig eredményesen védte másod a protestáns kisebbséget a katolikus főpapság és a katolikus többségű vármegyék nyomása ellen, annyira ingerülten látta, hogy Debrecenben a maroknyi katolikus kisebbséget idegen testnek nézik. Hitelt adott a folytonos és jól eltűzött panaszkodásoknak, hogy sem városkormányzati, sem főképp gazdasági téren nem engedik a katolikusokat eléggé levegőhöz jutni. Tehát kötelességének tartotta, hogy Debrecenben a katolikus kisebbséget védje a protestáns „elnyomás” ellen — quod uni iustum, alteri aequum! Domokos viszont azt tartotta kötelességének, hogy mint városfő s egyben egyházi és kollégiumi vezető kurátor, ezzel az irányzattal szemben folytonosan résen álljon és egy tapodtat se engedjen. Ezért tartották őt szemmel Bécsből, valószínűleg már a szökött bazilita barát esete óta (1767; lásd könyvem 276–277. lapjait), de különösen városfőségének kezdete óta, tehát két teljes évtizeden keresztül egyre fokozódó gyanakvással és rosszindulattal.¹ Ezért tartottak kémet és denunciánst Debrecenben, aki másfél évtizeden át gyűjtötte ellene az adatokat (valószínűleg még a debreceni lakóházába vidéki távollétében való betöréstől s ott tartott iratai ellopásától sem riadva vissza). És ezért csapott le rá 1786-ban az uralkodónak egyébként már gyöngülni kezdő karja, hogy a denunciációnak hitelt adva és a komoly kivizsgálásnak részben a Domokos javára szóló megállapításait semmibe véve, egyszerű paranccsal elmozdítsa főbírói tisztéből, azután pedig — a Józsefnél akkor már nem szokatlan taktikai ballépések egyikével — a következő esztendőben felfüggesztésre nyíltse elhamarkodott intézkedését. Ennek a megaláztatásának közvetlen előjátéka volt a Bélyei Péter ügyében elszenvedett veresége. Ezt a vereséget — Bélyeinek, a „nem marasztott”, vagyis egyszerű felmondással elcsapott (pedig már közel két évtizede ott működő) debreceni prédikátornak az „appellatio tamquam ab abusu” alapján uralkodói döntéssel történt visszahelyezését (1784), — Domokos annyiban meg is érdemelte, mert az ügyben, személyes bosszúvágytól is vezettetve, erőszakosan járt el, kihasználva a lelkeszek alkalmazására és elbocsátására irányuló egyházi jogszabályok nem egyészes és igen hézagos voltát. Bélyeit a kispolgárság, főként az iparosság, mint a nagy templomokat zengő hangjával betölteni képes, demagóg hajlamú, hatásvadászó, de különben erkölcsileg feddhetetlen papot igen kedvelte, Domokos viszont egyebek mellett azt sem állhatta benne, hogy az ő felvilágosult

¹ A kép teljességéhez hadd említsek meg itt legalább jegyzetben még annyit, hogy Ferenc királytól Domokos Lajos csak 1793 szeptemberében kapott, hosszas előzetes vizsgálat és nyomozások után *rézlepes* elűztélt annyiban, hogy a királyi resolutio (Canc. Acta Gen. 11648—1793) megállapította: „dass die Ansagen des Balintfy [a denunciáns] nicht durchzuzieh in der Wahrheit geründet, sondern mehrere derselben Anflüsse von leidenschaftlicher Privatgeisslichkeit waren, und der Balintfy dieser Ursache wegen nicht unbedenkt zu belassen ist...”. Egyes „Denunciationspunkte” azonban — mondja tovább a resolutio — mégis beizolálódtak, vagy legalábbis (mint a „sikkasztás” vonatkozó) gyanúsak maradtak továbbra is, de ezekért Domokos mégsem egymaga felelős, hanem vele együtt az egész maiisztitás is. Ezért a király a vizsgálati költségek felét a városi házipénztárból rendelőkifizetni, egyenyezé-vel Domokost, egyenyezével a többi szenátorokat együttesen terhel meg. — Ezentúl önkéi magának, eddigi tudomásunk szerint, nem volt az udvarral és a kormánnyal többször baja, de hogy ne érezze magát túlságos biztonságban, a denunciánsok tevékenységét az udvar kiterjesztette Lőrinc nevű fiára, a Békés, majd Bihar vármegyéi főjegyzőre, három diéta (1790/91, 1792, 1802) követére is. Domokos Lőrinc a főbíró őt fia közül, úgy látszik, letröb- bet örökölt apja képességéből — ezrekek közt a (nemesi) szabadságesszmék iránti lelkesedést és a francia forradalom kezdeti szakaszával rokonszenvezést is. Szabadsájságban is eléggé hasonlított apjához, akitől azonban sokkal több szókimondást tanult, mint amennyi mérsékletet. Az udvar ezért már 1795-től figyelgette, „jakobinus” gyanú alatt tartotta, és bár ezt az ismételt nyomozásoknak nem sikerült bebizonyítani, Bécsből továbbra is gyanak- vással figyelték. Ferenc király 1809 októberében (tehát már évekkel apja halála után) külön Handbilltet-ben adja ki figyelgetésére az utasítást a kancellária útján. Bár most sem tudtak ellene semmiféle terhelő tényt bebizonyí- tani — úgy hogy az ürtet Ferenc már tavaszen év decemberében „ad acta” tette —, 1810-ben azért mégis kilatriálták a bihari főjegyzőségéből, lemondását persze „önkéntes”-nek minősítve.

filozófikus teológiai világnézetét mélyen megbotránkoztató ortodox-pietista tanokat, vagy inkább szólamokat hirdet, középkorias skolasztikus szörszálhasogatással elegy. Nem volt rá elkészülve a hatalmas főbíró, hogy ebben az ügyben, amelyben maga mögött tudta a patrícius-polgárságot, a superintendens urait meg az egész wolffi filozófiát és teológiát — ilyen megalázó meglepetés érheti.

Az iratanyag tanúskodása alapján meg lehet figyelni az események láncolatából, hogy Domokos ellen a Bélyei-ügy óta kezd szerveződni a papi ellenállás, amely azután a hamarosan bekövetkezett elmozdítottatása folytán kap vérszemet. Igen nevezetes láncszem azonban itt az a tény, hogy a Bélyei-ügyben a királyi vizsgálóbiztos által véleményadásra felszólított superintendens (Szilágyi Sámuel) és a kollégiumi professzorok Bélyeiről többé-kevésbé kedvezően nyilatkoznak, mint prédikátorról, főként pedig mint lelkipásztorról (bár hibáit sem hallgatják el) — *kivéve az egyetlen Sinai Miklóst, aki föltétlenül helyesli a Bélyei elmozdítottatását, okul tudatlanságát, felfuvalkodott „arrogantiáját” hozva fel, és igen erőlesen hangoztatva, hogy az ilyen tanulatlan és tanulni nem is akaró pap a lehető legrosszabb példát adja a Debrecenben lelkési pályára készülő ifjúságnak, s már csak ezért is föltétlenül rászolgál az elmozdítottatásra.* Ekkor tehát egy, Domokos ellen veszedelmes botránykőül szolgálható kérdésben Sinai még föltétlenül Domokos mellett van, holott akkor már egyéb kérdésekben (kollégiumi tanulmányi reform, vagyonkezelés, tanári fizetésügy) folytonosan élesedő ellentétek kezdődnek közöttük. Ez arra mutat, hogy Sinai, aki 1786-ban már „istenítéletnek” látja Domokos elmozdítottatását a főbíróaságból, 1784-ben még — egy kényes konkrét ügyben — nem látja az egyház és a város érdekében állónak a Domokos elleni állásfoglalást. Valószínűleg személyi okok sugallták neki ezt a meglepő megfordulást, aminek következtében néhány év múlva már az élén áll az elég gyorsan összetömrőült, majd még gyorsabban széthullott papi pártnak, hogy azután még egy évtizeden át birkózzék, egyre teljesebben magára hagyatva, Domokossal és az urak tekintélyes táborával.

Mind e körülményeket most már, könyvem megírása óta jóval tisztábban látva, nem tudok a Sinaiék nagy harcában pozitívabb értékeket fölfedezni annál, amit a jelen írásomban fentebb elismertem, de tulajdonképpen már könyvemben is érintettem. Bizony nem volt az a haladást előmozdító magatartás a papság részéről, hogy Domokos ellen ugyanakkor szervezkedtek meg, amikor Bécs részéről is szervezeten folyt ellene az aknamunka — és hogy erre a célra éppen azt a Sinait szemelték ki vezérükül, aki Domokost 1784-ben még a leghatározottabban támogatja egy olyan ügyben, amelyben a nagyobb igazság nem a Domokos oldalán van, két év múlva pedig már nem titkolható kárörömmel nyilatkozik a főbírói hivatalából való elmozdítottasáról, holott ebben sokkal több volt a flagráns igazságtalanság, mint a Bélyei esetében.

Ennyiben kívántam megokolni könyvem állásfoglalását a Vörös Károly által annyi beható elmeállal felülvizsgált fő kérdésben. Nagy köszönettel tartozom neki azért, hogy ellenvetéseivel engem is újabb vizsgálódásokra ösztönzött, amelyeknek eredményét talán valamikor még bővebben és rendszeresebben is közrebocsáthatom.

Nem tiszteletlen fölányességból, hanem csak az idő és a hely kímélése okából történik, hogy a Vörös Károly által (Századok 148. l.) szövétt kisebb jelentőségű bíráló észrevételek megvitatására nem kívánok rátérni. Ezek fölött egyébként nagyon hosszan el lehetne vitatkoznunk s lehet, hogy a vitában én maradnék alul — de az az érzésem, hogy sem ebben, sem az ellenkező esetben nem nagyon vinnék előbbre az érdemi kérdéseket. Azt gondolom, hogy egyéni ízlés és szubjektív felfogás dolgában — *ha nem főbenjáró kérdésekről van szó* — engedhetünk egymásnak bizonyos latitude-óket.

*

Klaniczay Tibor kisebb terjedelmű, de szintén nagyon magvas észrevételeiből, amelyekkel lényegileg egyetértek, hadd emeljek ki egy különösen találó megállapítást. Őn igenis valóban tudatosan „egy rossz ügy héroszát” akartam bemutatni Sinaiában, és azt hiszem, Klaniczaynak ehhez fűzött megjegyzései még azokat is gondolkodóba ejthetik, akik egyes egyoldalúnak talált megállapításaimat Sinai alakjáról és viselt dolgairól nem fogadják el. Abban is teljesen igazat kell adnom Klaniczaynak, hogy bizony nagyon elkelt volna Sinai munkásságának egészen részletes tudománytörténeti ismertetése. Ebben is az anyag igen nagy tömege s a ráfordítható idő és erő hiánya akadályozott meg elsősorban — pedig nagyon is lehetséges, hogy ez akadályok leküzdése esetén sok részletvonást másként látnék a Sinai tudományos egyéniségében, mint így. Ha lehet, szívesen pótlom még ezt az érzékeny hiányt, s ez esetben — Klaniczay egy nagyon figyelemreméltó megjegyzését mérlegelve — talán alaposabban szólhatnék majd Sinainak a huszita kérdésben elfoglalt nézőpontjáról is. Bírálóm nem tették szóvá, de én igen

fájlalom, hogy többféle komoly akadályoztatás miatt nem volt módomban megvizsgálni Sinai nagy magyar protestáns egyháztörténelmi kéziratának (lásd könyvem 9. lapját) a marosvásárhelyi Teleki-thékában őrzött és máig kiadatlan nagyobbik felét, amely 1564-től egészen a szerző jelenkoráig terjed. Bár ez a munka, amint maga mondja, általa „előre megmutatott Principiumokon épül fel”, és ezeket a principiumokat a Vindiciae-ből és egyéb perirataiból nagyon is bőven ismerjük, a kézirat megismerése mégis alighanem új vonásokkal gazdagíthatná számunkra Sinai szellemi arcképét — a történettudósét is, a hit- és jogviták edzett harcosáét is. Ennek a hiánynak a kipótlását különösen szeretném még magam elvégezni, vagy legalább azt megérni, hogy a kézirat mikrofilmezéséről mielőbb gondoskodás történjék s a film a Magyar Tudományos Akadémia birtokába kerülhetne.²

*

Végezetül, köszönetemet minden irányban ismételve, azzal a reménységgel zárom soraimat, hogy talán még lesz valamelyes időm és módom az itt kifejtetteket a már átnézett és még átnézendő új forrásanyag alapján bővebben és rendszeresebben is megátogatni vagy revideálni — és a forrásanyag legjellemzőbb részeit eredetiben közzétenni.

RÉVÉSZ IMRE

² Felhasználom az alkalmat, hogy itt korrigáljam könyvemnek két, bírálóim általszóva nem tett téves állítását. A 36. lapon határozott formában leírt amaz állításomat, hogy II. Lipót és Ferenc „maga is páholytag volt”. úgy látszik, nem eléggé megbízható forrásból merítettem, mert azóta több igen alapos és terjedelmes kortörténeti munkát átnézve, nem találtam ennek nyomát. (Az más dolog, hogy Lipót a toscanai korszakában, s *esetleg* egészen fiatalon Ferenc is rokonszenvezett a szabadkőművességgel, utóbbi az apja és első felesége, a nápolyi Mária Terézia hatása alatt.) Igaz viszont, hogy D. Silagi Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds I. (München. 1961) c. műve szerint Lipót, sőt egynehány évig még Ferenc is, okmányilag igazolhatóan mégis csak igen szoros viszonyban volt a szabadkőművességgel, amelyet a magyar alkotmány polgári-abszolutisztikus átalakításában egyik legfontosabb eszközül kívántak felhasználni — annyira, hogy egyes vezető szabadkőművesek a Lipóthoz intézett beadványaikban olyan hangot ütnek meg, mintha az uralkodó is közéjük tartoznék (101–104. l.). Sajnálatomra Silagi e művéhez csak e cikkem nyomdába adása után tudtam hozzáférni. — A 222. lapon pedig, Boehmer némileg bonyodalmas terminológiájától megzavarva, téves értelmezését adtam a „societas aequalis”-nak. Valójában az egyháznak ez a meghatározása az egyház római katolikus jogi meghatározásával szembeállítva érthető: a kánonjog ugyanis az egyházat „societas inaequalis”-nak azért nevezi, mert olyan társaság, amely szerinte két *nem egyenlőrangú* félből áll, ti. klérusból és „laosz”-ból. Boehmer viszont, a maga haladó protestáns társadalomtörténeti szemléletével, éppen ennek a különbségtételnek jogosultságát nem ismeri el, és ezért jellemzi az egyházat egyenlőrangúak társaságának, „societas aequalis”-nak.

MÉG EGYSZER A VISSZAEMLEKEZÉSEKRŐL

Kelen Jolán: Galilei per a XX. században c. könyvét két ízben, két folyóiratban (Századok 1951. 1—2. sz. és Történelemtanítás 1958. 5. sz.) ismertettem. Kelen Jolán a Századok hasábjain válaszol e két írásomra (1961. 1. sz.). Mivel válaszában azt látom, hogy félreértett, még egyszer vissza kell térnem könyvére, illetve ismertetésemre.

Azzal kezdtem mindkét helyen mondanivalómat, hogy mennyire fontosnak tartom a visszaemlékezések írásánál általában az emlékek ellenőrző, forrásokkal való egybevetését. Örvendek annak, hogy Kelen Jolán viszontválaszában egyetért velem, mert azt írja: „Az a körülmény, hogy az író az átélt történeti esemény sajátos, idegeiben, emlékezetében élő feszültségét kívánja visszaadni, természetesen *nem menti fel őt attól a kötelezettségtől, hogy az ilyen alanyi ábrázolás szilárd ténybeli adatokon nyugalodjék.*” Válaszra indít viszont a következő mondata: „Hiba tehát az ilyen műveket eleve tudománytalanoknak» bélyegezni, jobbra azért, mert hiányoznak belőlük — a lábjegyzetek.”

Kelen Jolán félreérti szavaimat. Nem, korántsem a lábjegyzeteket hiányolom a visszaemlékezésekből, hanem ezt a bizonyos „szilárd ténybeli adatokon nyugvást”, vagyis a forrásokkal, dokumentumokkal stb. való egybevetést.

Rendkívül nehézményezi, mert félremagyarázza azt a megállapításomat, miszerint merész vállalkozásnak minősítem azt, ha valaki olyasmiről akar írni, amiben nem vett részt, azaz, nehéz „a kulisszák mögé látni ott, ahol a kulisszák előtt sem állott”, s visszatartja azzal, hogy nagyon is résztvett a mozgalomban, stb. Ez a bíráló megjegyzésem azonban a *galilei perre magára vonatkozott csupán*, hiszen Kelen Jolánt nem tartóztatták akkor le, mint 30 más társát, s így nem szerepelt sem a vizsgálati fogságban tartottak, sem a tanúként kihallgatottak között, s ezért, de meg a tárgyalások *zárt* volta miatt is csak másod-, harmadkézből — későbbi elbeszélésekből, a per leíróit, ma rendelkezésünkre álló anyagából — meríthette tudását, s amit ott el nem mondtak, le nem írtak, csak kombinálhatta — ezért lett volna fontos a forrásokkal való egybevetés, s ezért írtam, hogy nagy dologra vállalkozott. Távol áll tőlem, hogy kétségbevonjam Kelen Jolán mozgalmi múltját, akkori szerepét, hiszen kutatásaim folyamán arról régen meggyőződtem, nemcsak a jól ismert peranyagból, hanem a felkutatott egyéb dokumentumok alapján s — talán megengedi, hogy azt mondjam — pár személyes beszélgetésünk alkalmával is.

Kelen Jolán félremagyarázza a templomi jelenetre s a „botos” emberekre vonatkozó megjegyzéseimet is. Pedig én nem a létjogosultságukat — azaz szerepeltetésüket könyvében — kifogásoltam, hanem csak azt jegyeztem meg, hogy társadalunk történetének erre az időszakára nem voltak jellemzőek, szokványosak, azaz tipikusak. A galileistáknak nem volt általában szükségük arra, hogy templomba menjenek titkos megbeszélést tartani, sem a kormányzatnak arra, hogy „botos” emberekkel kísértesse őket. A Galilei Kör helyiségei s az oda beépített rendőrségi besúgók megfeleltek ennek. (Minden galileista emlékezik Wagast Józsefre, a kiugrott kispapból lett rendőrségi tisztviselőre, aki akkor, mint joghallgató, joggal lehetett tagja a Galilei Körnek. Ld. életrajzát: Bécsi Magyar Ujság 1922. jún. 20. 5. l.) A háború harmadik évében akkora luxussal különben sem engedhetett meg magának a meglehetősen nyomorult államrend, hogy a Kör *minden tagját* civilruhás rendőrökkel (detektívekkel) kísértesse.

Kelen Jolán válaszában hibáztat engem abban, hogy bírálatomban kifogásokat emeltem, de nem adtam állításaim igazolásához forráshelyeket. Ez valóban hiba volt, vitánk nyilvánosság előtt folyik, s nem is lett volna nehéz a forrásokat felsorolnom, hiszen az általa igen sokat forgatott s idézett forrásból, a per tárgyalási kihallgatási jegyzőkönyveinek anyagából legtöbb adatát ellenőrizhetjük, tévedéseit kijavíthatjuk.

„Közismert tény”, írja (vagyis maga sem ad „lábjegyzetet” viszontválaszában) arról az illegális összejövetelről, amelyet Giesswein Sándor pápai prelátusnál tartottak 1917. augusztus 1-én, Kelen Jolán esküvője estjén. Én ezt a dátumot csupán azért vontam kétségbe, mert a szereplők közül éppen a mellettük ülő Duczynska Ilona ugyanakkor — a bírósági adatok alapján is! — még a Balatonnál üdült, s legfeljebb csak töprengött azon, mit is kellene tennie a háború ellen. (Vagy talán azért nem tért ki erre viszontválaszában Kelen Jolán, mert 2 évvel ezelőtt már előszóval tisztáztuk, Duczynska személyes jelenlétében, hogy ez a dátum valóban téves?)

Kelen Jolán politikai, ideológiai tájékozottságomat vonja kétségbe a Balabanova-üggyel kapcsolatban. Holott én nem politikai, ideológiai hovatartozása miatt tettem elsősorban szóvá könyvének Balabanovával foglalkozó részét, hanem a *mód* miatt, ahogyan az orosz emigránsnő nevét csúfondárosan emlegetteti a galileista diákokkal. Kelen Jolán ezekre a Balabanovával kapcsolatban tett, *stílárís* természetű megjegyzéseimre elvi magyarázatokba bocsátkozik arról, mennyire nagy politikai hiba volt éppen Balabanováól tanulni a galileistáknak, hiszen Lenin elítélte őt már akkor, mert a zimmerwaldi csoporton *belül* a centrumhoz s nem a baloldalhoz tartozott. Ugyanakkor Kelen Jolán is elismeri, hogy Lenin *aláírta* az általuk szerkesztett kiáltványt, mert a „baloldal hatása érződött” rajta. Csak annyit szeretnék még megjegyezni itt: 1917 őszén az induló magyar forradalmi szocialisták valóban nem tettek különbséget, vajon a zimmerwaldi csoportosulás melyik szárnyát követik, amikor röpcédulákat írták, s horribile dictu, maguk is így írták a cédulák alá nevüket: „a zimmerwaldi szocialisták magyarországi csoportja”. — Jobb lett volna, ha nem írnak *semmit?* Röpcédulát sem? Vajon *objektíve előrevitte-e* a mozgalmukat, akár Balabanova, akár más volt (mert más is volt!!!) tanítómesterük, vagy nem? Lehet, hogy „jámbor” volt Balabanova Angelika — mint a galileista levelezőlap is; Lenin sommás, „közismert” ítélete róla — egy későbbi meghatározott időben — valóban *jogosan elmarasztaló*, egy azonban tény, hogy a Galilei Kőr illegális mozgalmára — s közvetve az 1918, sőt 1919-es forradalmi eseményekre! — előrelendítőleg hatott az általuk csak alig ismert zimmerwaldi mozgalom.

Szíves örömmel vennék részt olyan értekezleten, ahol a visszaemlékezések elvi-módszertani problémáit vitatnánk meg, mert mindig és változatlanul nagy elismeréssel adózom azoknak, akik ellenőrzött, alapos kritikának alávetett emlékeik megírásával segítik a történettudományt.

TÖMÖRY MÁRTA

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI BIZOTTSÁG VITÁJA A DUALIZMUS KORA TÖRTÉNETÉNEK EGYES KÉRDÉSEIRŐL

I

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága 1960. december 19-én vitaülést tartott a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről. A Bizottság *Pach Zsigmond Pál*, a történettudományok doktora, majd *Molnár Erik* akadémikus vezetésével elsőnek Hanák Péter, a történettudományok kandidátusa, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársának A dualizmus korának néhány vitás kérdése c. referátumát vitatta meg.

Hanák Péter referátuma:

Amikor az Akadémia Történeti Bizottságának felkérése alapján a dualista korszak vitás kérdései közül a fontosabbnak ítélték megválogatásához fogtunk, ismét tapasztalhattuk, hogy a korszak eddigi feldolgozása bővelkedik a megoldatlan és vitás problémákban. Ez eddigi eredményeinknek az új kutatások során állandóan fellépő korrekciójából következik, de abból is, hogy marxista történetírásunk sem fordított annyi erőt és figyelmet a korszak feldolgozására, mint amennyit bonyolultsága, a polgári történetítástól „örökölt” mellőzése, ill. torzítása, amennyit hazai és nemzetközi jelentősége megkívánt és megokolt volna. E hiányosság, e viszonylagos elmaradás következményei éppen most, az utolsó fél évszázad kutatásának hangsúlyos, tervszerű előtérbe állítása idején ütköztek és ütköznek majd ki.

A dualizmus korával kapcsolatban, kétségtelenül, több a vitás, mint a megoldott probléma. És ez önmagában nem is baj, ha a kérdések tisztázását alapos, sokoldalú kutatások, élénk viták segítik elő. A fő problémának azonban azt érezzük, hogy a korszak számos igen lényeges jelensége, folyamata még semmilyen — vagy csak nagyon felületes — megvitatásra adott alkalmat, mert a kutatás még beléjük sem ütközött, vagy még nem tárt fel annyi tényanyagot, hogy megalapozott álláspontok, viták — és ezek nyomán a valóságot közelítő megoldások születhessenek. Talán nem tűnünk túlságosan szerénynek, ha úgy véljük, hogy a korszak vitás kérdéseinek valamennyire is megnyugtató eldöntéséhez mindenekelőtt széleskörű kutatómunkára, tanulmányokra és monográfiákra van szükség.

A Bizottság elé terjesztett vitaanyagban mindenekelőtt a *tankönyvmunkálatok* során felmerült vitatható kérdéseket — közülük is csak néhányat — emeltünk ki, olyan általános érdekűnek, fontosnak vélt problémákat, amelyek tisztázása nagy segítséget nyújtana az egyetemi tankönyv már megírt vagy megírandó részeinek jobb elkészítéséhez. A problémák fontossági rendjének meghatározása, egyesek kiemelése, a kiválasztó egyéni érdeklődésének, a folyamatban lévő kutatási problémáinak függvénye és bizonyos fokig a szubjektív megítélés dolga is. Szinte bizonyos, hogy más kutatók más kérdéseket, vagy másokat is kiemeltek volna. Az ilyen észrevételek jogosságát eleve elismerjük, és kiváltképpen a további vitáikkal formájában nyilvánított kritikát fogadjuk örömmel, amint remélni szeretnénk, hogy a jelen referátumunk tételeivel vagy problémáival kapcsolatban nyilvánítandó bírálat és konzultáció hasznosnak bizonyul közös célunk: a marxista történetírás fejlődése számára.

*

Referátumomban három vitatott kérdést kívánok újabb megvitatásra bocsátani az 1867. évi kiegyezés értékelésének, — a dualista rendszer válságának — és a magyar „középosztály” jellegének, szerepének néhány kérdését. Előre kell bocsátanom, hogy a vita tárgyává tett nézetek sok esetben — minthogy teljes szabadsággal nem kerültek irodalmi megörökítésre — nehezen megfoghatók. A dualizmus korára vonatkozó történeti irodalmunk és vitairodalmunk, sajnos, nem olyan gazdag, hogy a vitatott álláspontokat

bő idézetekkel, tanulmányok és monográfiák leszűrt konklúzióival támaszthatnók alá. Egyes nézetek csupán valamilyen szakmai vita hozzászólásában hangzottak el, s így ez írásos feljegyzésekben csak rövidrefogottan vagy sehogy sem maradt nyomuk. Az eltérő álláspontok azonban léteznek, hatnak és e referátumban való — igyekezetem szerint pontos — rögzítésük hozzájárulhat alaposabb kifejtésükhöz, érdemleges és hasznos megvitatásukhoz.

1. Az 1867. évi kiegyezés értékeléséhez

A hatvanhetesek és negyvennyolcasok tárgyilagosságtól ment, aktuálpolitikai egyoldalúságával, a magyar történetírás „labanc” vagy „kuruc” ihletésű szemléletével szemben a marxizmus, elsőként Révai József, határozta meg tudományos érvénnyel a kiegyezés történeti körülményeit, történelmi funkcióját és osztálytartalmát.¹ Történetírásunk helyesen szötte tovább az alapgondotokat, és voltaképpen már nyugvópontra juttathatta volna a közel egy évszázados problémát, ha valaha is külön tanulmányokat vagy monográfiát szentelt volna a kérdésnek,² és ha értékeléséből következetesen kiküszöbölte volna a „kuruc” szemlélet maradványait. Történetírásunk azonban a kiegyezés problémakörével jobbadán csak összefoglaló munkákban, tankönyvekben, vagy a kiegyezést is érintő más témák kidolgozása során foglalkozott. Ezek az összefoglalások pedig nem nyújtottak módot 1867 sokágú problémáinak alapos elemzésére. Ugyanakkor a felszabadulás után kibontakozó fiatal marxista történetírásunk egész helyzetéből, elsőrendű feladataiból logikusan következett, hogy mindenekelőtt a magyar nép forradalmi és haladó nemzeti hagyományait kellett az elhallgatás homályából vagy a meghamisítás rongyaiból kiemelni, mindenekelőtt a nemzetietlen, konzervatív-klерikális „labanc” szemlélettel kellett szembeszállnia. Történetírásunk ugyan a legtöbb kérdésben, így a kiegyezés értékelésében, elhatárolta magát a nacionalista „kuruc” függetlenségi felfogástól is, de a „labanc” szemlélet leküzdése, a szocialista hazafiság történelmi megalapozás állván az első évtizedünk feladatainak előterében, ez az elhatárolódás sem eléggé félreérthetetlenül világos, sem eléggé egyértelműen következetes nem volt. Bizonyára más okok, hatások, hagyományok is közrejátszottak, de tény, hogy a „67-es polémiát” még nem juttattuk nyugvópontra.

A hajdani polémia „utórezgéseit” és a kiegyezés értékelésének egyes tisztázatlan pontjait figyelembe véve, különösen két kérdést szeretnék vitafórumunk elé bocsátani: 1. az adott körülmények között elkerülhetetlen és reális kompromisszum volt-e a kiegyezés; — 2. ha igen, miért, milyen alapon bíráljuk, létrehozóival és fenntartóival együtt?

1

Történészeink többsége elfogadja azt a tételt, hogy az adott nemzetközi erőviszonyok és a hazai társadalmi-politikai feltételek között a kiegyezés elkerülhetetlen, reális kompromisszum volt. Ez a megállapítás, bár kifejtéséből kitűnik, hogy egyáltalán nem a hatvanhetes indokokon és érveken alapul, hanem a korabeli objektív erőviszonyok reális felmérésén, egyesekben mégis a kiegyezés valamiféle „igazolásának” gyanúját kelthette fel. Létezik olyan ellenálláspont is, amely úgy véli, hogy a kiegyezés nem volt elkerülhetetlen szükségszerűség, sőt, a kiegyezés nélkül, a passzív rezisztencia (vagy kivárás) politikáját folytatva és azt a kossuthi szellemben: a nemzetiségekkel való aktív megegyezés s a paraszti követelések méltányosabb rendezése irányában továbbfejlesztve, a Monarchia hamarosan felbomlott volna, s ezzel kedvezőbb feltételek adódtak volna Magyarországnak nemzeti és társadalmi haladása számára. Ez az álláspont tehát nem tekinti a kiegyezést az egyedül lehetséges s a viszonylag legjobb — vagy a viszonylag legkevésbé rossz — megoldásnak, és ellenérveit egy másik, törvényszerű folyamatra: a Habsburg-monarchia elkerülhetetlen felbomlására alapozza.³ Minthogy pedig tudományos kérdéseket nem lehet „többségi” alapon eldönteni, ismét a tényeket és érveket kell felsorakoztatnunk a „67-es polémia” e régi, mondhatni alapvető vitájának tisztázásában.

A kossuthi — s ha szabad így neveznem: „neokossuthi” — álláspontnak kétségtelen erőssége, hogy a Monarchia, egész társadalmi-politikai rendszere, az egész közép-kelet-európai fejlődés törvényszerű menete miatt, valóban elkerülhetetlenül pusztulásra volt ítélve. Felbomlása s a felbomlás körülményei rendkívül kedvezőtlen felté-

¹ Révai József: Kossuth Lajos. Marxizmus, népiesség, magyarság. Prest, 1948. 156—162. l.

² Ilyenek, mint pl. Gonda Imre: Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés c. tanulmánya, csak az elmúlt évtizedben láttak napvilágot.

³ Ezt az álláspontot foglalja el pl. Szabad György a „Rövid magyar történet” új változatának kéziratában, ill. a kéziratnak a Történettudományi Intézetben lefolytatott vitájában.

teleket teremtettek a magyar nép demokratikus, majd szocialista forradalma számára. Nagy történelmi távlatból vissza- és alátékitve tehát a kiegyezés valóban irreális, végzetes kötésnek bizonyult. De az utólagos igazolódás nem perdöntő bizonyítéka egy álláspont korábbi helyességének vagy éppen megvalósíthatóságának. Ilyen alapon Winstanley s nem Cromwell, Babeuf és nem Napoleon, Táncsics s nem Kossuth lett volna a maga idején a realitás. Ha egyes, mégoly haladó irányzatoknak, álláspontoknak nem utólagos igazolódásából, hanem korabeli realitásából indulunk ki, akkor a kossuthi érvelés erőssége ugyancsak meggyöngül. És 1867 realitásának megítélésében, úgy vélem, nem a távoli jövőből, 1918-ból, hanem a közeli múltból, 1848-ból kell kiindulnunk.

Az 1848-as forradalmak veresége, mint ismeretes, más utakra, konzervatív megoldások felé terelte Közép- és Kelet-Európa polgári átalakulásának nemzeti és társadalmi kérdéseit. A forradalmak „örökségét” Cavour, Bismarck, III. Napoleon, Couza — a föld-birtokos és burzsoá vezető osztályok hajtották végre, azaz a polgári átalakulást a fennálló uralmi viszonyokhoz idomítva beillesztették Európa konzervatív társadalmi-nagyhatalmi rendszerébe. Ugyanazok az okok és erők, amelyek a 48-as forradalmak vereségét idézték elő s megakadályozták a Habsburg-monarchia széttréését vagy demokratikus átalakítását, a 60-as években még erősebben ilyen irányban hatottak, s lehetetlenné tették minden forradalmi, vagy akár a fennálló hatalmi viszonyokat lényegesen bolygató megoldást.

Vessünk egy futó pillantást — hiszen javarészt ismert dolgokról van szó — a nemzetközi erőviszonyokra, mindenekelőtt Anglia magatartására. Az angol kormányoknak — akár a konzervatív, akár a liberális pártból kerültek ki — az egész XIX. század folyamán fenntartás és ingadozás nélkül vallott és érvényesített alapelve volt, hogy Habsburg-Ausztria multhatatlanul szükséges, mással pótolhatatlan szerepet tölt be az angol nagyhatalmi érdekű „európai egyensúly” fenntartásában. Nem tért el ettől az alapelvtől a legkényelmetlenebbül kiélezett, az angol közvélemény tekintélyes részétől szorongatott s a cári előretörést is támogatni-tűrni kénytelen helyzetben Palmerston, ezt követte a konzervatív Derby, ennek értelmében segítette át Ausztriát az 1859—61-es nehéz válságon az olasz egység kérdésében egyébként valóban liberális Russel. S nem változott, talán még intranzigensebb volt Anglia álláspontja az 1866—67-es válság idején. Nagyon jól látta Kossuth is — hogy mennyire jól és mennyi energiát pazarolt az angol kormány és közvélemény meggyőzésére, azt éppen Szabad György legutóbbi tanulmánya tárta fel,⁴ — hogy Anglia hagyományos álláspontjának megváltoztatása nélkül alig-alig kecsegtetett kedvező kilátás a magyar ügy nemzetközi perújrafelvételére.

És Anglia nem állt egyedül „kedves Ausztriája” támogatásában. Nem kevesebb jóindulatú maliciával és cinikus hévvel társult Palmerstonhoz, Russelhez a 60-as években Bismarck. Gonda Imre tanulmánya új oldalról, új adatokkal bizonyítja be, hogy porosz vezetésű „kisméret” egység megvalósítása feltételezte a Monarchia fennmaradását, és Bismarck teljes tudatossággal oly módon hajtotta végre az egyesítést, Ausztria kiszorítását Németországból, hogy az „se a közép-európai hatalmi viszonyokat, se a Habsburg-állam belső osztályszerkezetét ne változtassa vagy rendítse meg oly mértékben, hogy konzervatív jellegét veszélybe sodorhassa”.⁵ A bismarcki Poroszországnak tehát kifejezetten a „nagynémet” centralista irányzat uralmát megtörő, de a Monarchia fennmaradását és konzervatív jellegét biztosító *dualista* átalakulás állott érdekében.

Ha kisebb mértékben vagy súllyal, a többi nagyhatalom is ellenezte a Monarchia felbomlasztását. Franciaország a porosz hatalmi törekvések ellenességét védelmezte benne, Oroszország pedig, amelynek legtöbb oka lett volna a neheztelésre s a Monarchia bomlasztására, továbbra is mereven szembeszegült a konzervatív hatalmi viszonyokat felforgató bármínő forradalmi színvető átalakulással.

Ezek, az 1848—49. évinél megkövesedettebb és főleg: szilárdabb nemzetközi hatalmi viszonyok eleve több mint kétséssé tették bármilyen belülről kirobbanó aktív nemzeti küzdelem, forradalmi mozgalom esélyeit. Lengyelország közeli példája, a Klapka-légió szármalms szerepe, az 1866-os prágai béke szelleme, Anglia többrendbeli — egy-egy intervencióval felérő — diplomáciai jegyzékei nem hagynak kétséget afelől, mi lett volna egy belső felkelés sorsa, — ha ilyen egyáltalán kibontakozhatott volna az 1860-as években. Csakhogy — aligha kell ezt itt külön bizonyítanunk — az 1860-as években sem

⁴ *Szabad György*: Kossuth and the British „Balance of Power” Policy (1859—1861). Etudes historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. II. köt. Bpest, 1960. A tanulmány lényegét mondani valójával — kivéve a magyar nemzeti vezetőrétegben rejlő haladó lehetőségek értékelését, amire még visszatérünk — általában egyetérték, kivált azzal a konklúziójával, hogy „the continental policy shaped by Palmerston and Russel elped to make a reality of the obsolete and an illusion out of the timely”. Uo. 135. l.

⁵ *Gonda Imre*: i. m. 49. l.

Ausztriában, sem Magyarországon, sem a monarchiai szláv országokban nem volt, nemcsak egy új forradalom, de egy aktív nemzeti ellenállás irányítására kész és alkalmas vezető erő. Sőt, még azt sem látjuk bizonyítottnak, hogy a paraszti tömegek, a zömmel elsősorban antifeudális követeléseikért perelő volt úrbéresek és fel nem szabadított major-ságiak, valóban az aktív nemzeti küzdelem harcosai, bázisai lettek volna-e.

Bármennyire igyekszünk is a kossuthi intrazingencia reménysugarait újrafel-villantani, *egyetlen* olyan tendenciát sem látunk, amely a Monarchia *közeli* — vagyis az adott történeti korszakon belüli — felhomlasztásának irányába mutatna. — A belső erőket bénító viszonyok és a hatalmak magabiztos eltökéltségét növelő belső jobbra-tolódás, vagyis az egymással *kölcsönhatásban* álló nemzetközi és monarchiai viszonyok erővonalai igaz, az adott időszakban a Monarchia fennmaradását segítették; — a Monar-chia, távolabbi perspektívában, mégis halálra volt ítélve. Nem az következik-e ebből — vethetik szembe az ellenálláspont képviselői —, hogy a legcélszerűbb, a legrealisabb poli-tika a passzív kivárás, a nem-egyezkedés lett volna? Nézzünk szembe az ellenvetéssel, és kövessük nyomon a „lett volna”-t a legvalószínűbb hipotézis vonalán.

Mi lett volna a legvalószínűbb következménye a passzív nem-egyezkedés, a „karo-kat keresztbe kulcsoló” alkotmányvédő deklarációk politikájának? * A Monarchia vala-milyen 1861-es típusú, látszatkalkotmányos, de lényegében erősen centralisztikus és abszolutisztikus rendszerének megerősödése. Az olcsó königráti vereség árán legnyo-masztóbb tehertételeitől, az olasz és a német robbantóanyagtól megszabadulván, a század utolsó harmadának viszonylagos nyugalmi periódusában a Monarchia valamiképpen belsőleg is konszolidálódott volna, s végül az egyre lanyhábban „ellenálló”, egyre jobban „kifáradó”, a Habsburg-hatalomra ugyancsak rászoruló magyar birtokos osztályokat is leszerelte, majd megnyerte volna. Az ilyen módon konszolidált, centralisztikus és abszolutisztikus rendszer pedig még a dualizmusnál is kedvezőlenebb feltételeket nyúj-tott volna a társadalmi haladás és a nemzeti küzdelmek számára.

Ha már eddig merészkedtünk a feltételezésben, lépünk még egyet — éppen a kiegye-zés értékelésével kapcsolatos álláspontunk alátámasztása végett — a hipotézisek biro-dalmában. Tegyük fel, hogy valamilyen történelmi véletlen — vagy inkább csak: csoda — folytán a túrelmes kivárás, összekapcsolódva a többi elhagyott nemzet hasonló poli-tikájával — és a nagyhatalmak érdektelenségével —, egy kivételesen kedvező pillanatban felbomlasztotta volna a Monarchiát. Hogyan alakult volna akkor — a tárgyalt időszak-ban — a dunai népek sorsa?

Nagyonis kézenfekvő az a veszély, amire Lenin utalt, hogy a Monarchia 1867 körüli felbomlása esetén népei „a rablóbb és erősebb szomszédok”,⁸ Oroszország és Német-ország, zsákmányává váltak volna, s ezek a Habsburgoknál is kíméletlenebbül eltiporták volna nemzeti jogait. De tekintsünk el ettől a valós veszélytől is, s ha már egyszer csodáról van szó, legyen teljesen az: tételezzük fel, hogy a Monarchia esetleges „automa-tikus csődjéből” Magyarország függetlenségét visszanyerve került volna ki.

Nem az abszurdítások öncélú halmozása, hanem egy független Magyarország gyökeresen más fejlődési lehetőségeivel kapcsolat — s a jelen vita tárgykörén messze túlterjedő illúziók eloszlatása a célom e kérdés látszólag abszurd felvetésével.

Az 1848-as forradalom győzelme, elsősorban *agrár- és nemzetiségi* vonatkozású *demokratikus tendenciáinak* sikeres érvényesülése, kétségtelenül egész népünk sokkal kedvezőbb fejlődését alapozhatta volna meg. Maga a nemzeti függetlenség is valószínűleg kedvezőbb feltételeket biztosított volna a kapitalista fejlődés, mindenképpen a tőkés iparfejlődés számára, továbbá a demokratikus erők kifejlődése, osztályküzdeme számára is. Ennek ellenére, erős egyoldalúság lenne társadalmi-politikai fejlődésünk valamennyi ellentmondását, torzulását egyedül 48 elbukására, a függetlenség elvesztésére visszave-zetni. A magyar fejlődést olyan messzenyúló, alapvető kötöttségek határozták meg — a sajátos agrárfejlődés, a szűkös tőkefelhalmozás egyoldalúsága, a burzsoázia rendkívüli gyengesége stb. —, amelyeket egy győztes forradalom sem tudott volna gyökeresen meg-másítani. A győztes forradalom, még ha következetesebben számolta volna is fel, mint tette, az elavult feudális gazdasági-társadalmi *formációt*, nem tudta volna gyökeresen megváltoztatni az évszázados mederben kiképződött gazdasági-társadalmi — és etnikai — *struktúrát*. Semmi okunk sincs feltételezni, hogy az uralomra került földbirtokos nemesség ne követte volna — sőt, jóval erőszakosabb módon ne követte volna — a hata-

* A vitaanyag jegyzőkönyvének áttekintése után indítva érzem magam újból leszögezni: a vita nem kizárólag Szabad Györggyel folyt. Ahol konkrétan az ő nézeteivel vitáztam, azt a szövegben feltüntettem. Az itt szereplő idézet nem Szabad Györgytől való, hanem Kossuth Lajostól. A forrásmegjelölést abban a hibszemben mellőztem, hogy *Kossuth*: Kijelentések az európai bonyodalmak szempontjából (Kossuth Lajos Iratai. VII. k. Bpest. 1000. 328. l.) e cikkből vett idézet közismert. (A szerző utólagos betoldása.)

⁸ Lenin Vél. Műv. I. köt. Bpest. 1948. 827. l.

lomrakerült burzsoázia szabványos útját. Ha már a szabadságharc folyamán, 1849 áprilisától mutatkoztak „thermidori” jelenségek⁷, a győzelem esetén bizonyára elkövetkezett volna a „konzulátus” és a „császárság” korszaka is. A földbirtokos osztályok a megszerzett hatalmat a parasztság követeléseinek kismémmzésére és a nemzetiségek elnyomásának megszilárdítására használták volna fel.

De nem szükséges tovább a hipotézisek ingoványában kalandoznunk. A történelmi valóság maga megvilágítja a magyar nagy- és középbirtokos nemesség törekvéseit, útját a polgári forradalom korszakában. Ezek az osztályok az abszolutizmus éveiben nem, vagy csak nagyon korlátozottan voltak az államhatalom birtokában, s a 48 előttinél nagyobb nemzeti, politikai elnyomás nehezedett rájuk. Egész gazdasági és politikai befolyásukat, meglévő hatalmi pozícióikat latbavetve mégis megakadályozták a parasztság és a nemzetiségek demokratikus követeléseinek érvényesítését. Alapvető gazdasági, nemzeti- és osztály-uralmi érdekeik kezdettől, már 1849 tavaszán nyíltan, majd 1861-től még nyíltabban nyilvánítva, a Monarchiához és dinasztiahoz fűték őket. Még a legreményfakasztóbb 1859–60-as években sem törekedtek többségükben és egyértelmű határozottsággal a Monarchiától való elszakadásra⁸.

Ha fentebb azt mondtuk, hogy az 1860-as években Magyarországon nem volt, új forradalom vagy akár aktív nemzeti küzdelem irányítására kész és alkalmas erő, akkor most ezt az állításunkat, mint negatív értelmében kissé enyhén fogalmazottat, korrigálnunk kell. A magyar nagy- és középbirtokos osztály nemcsak forradalomellenes, egy aktív Monarchia-ellenes függetlenségi harc vezetésére képtelen és készségtelen erő volt, hanem a Monarchia fennmaradásának egyik bázisa és biztosítéka. Fő célját osztálya hazai uralmának, önrendelkezésének — objektíve bizonyos fokig az össznemzeti önrendelkezésnek — és a Monarchia fennmaradása, nagyhatalmi állása követelményeinek összeegyeztetése alkotta. A Monarchia „automatikus csődjére” számító passzív, nem-egyezkedő kivárás koncepciója tehát márcsak azért is irreális volt, mert a magyar vezetőréteg többsége éppenséggel nem kívánta a Monarchia felbomlását, és 1861-től kezdve, többek között, éppen azért tanúsított mind nagyobb készséget a kiegyezésre, hogy bénító tartózkodásával ne mélyítse tovább a Monarchia amúgyis súlyos válságát, hogy segítsen elkerülni a felbomlást.

Az adott társadalmi struktúra, osztályuralmi viszonyok mellett, amelyeket csak egy demokratikus forradalom törhetett volna szét, vajon másként alakult volna-e a Monarchia esetleges véletlen felbomlásából kikerülő független Magyarország politikai útja? Ha más formában is, vajon nem a „67-es koncepció”⁹ érvényesült volna-e, hogy ti. a magyar uralkodó osztályok osztályuralmukat és nemzeti hegemoniájukat csak egy erősebb nagyhatalommal szövetségben, annak alárendelve biztosíthatják? Vajon a 60-as—70-es évek „függetlenített” Magyarországa elkerülte volna-e 1918-at?

*

A kiegyezést, akár a valóságos erőviszonyok, akár a hipotézisek valószínű következményei oldaláról közelítünk a kérdéshez, elkerülhetetlen és reális kompromisszumnak tartjuk. Realitását nem elkerülhetetlensége adja meg,⁹ hanem az, hogy a rossz lehetőségek közül a legkevésbé rosszast választotta, amelynek viszonylagos, korlátozott létjogosultságát Marx, Engels és Lenin is elismerte.

2

Második kérdésünk a kiegyezés bírálatának egyik általánosan elfogadott szempontjára, a „függetlenségről való lemondás” elítélésére vonatkozik. Ebben a kérdésben, úgy tűnik, a „többségi” állásponttal kell vitáznom, amely elkerülhetetlennek tartja ugyan a kiegyezést, de élesen bírálja a nemzeti „jogfeladást”. Márpedig egyfelől elismerni

⁷ Vö. *Andics Erzsébet*: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalmi idején. Kossuth Emlékkönyv. II. köt. Bpest. 1952. 118. l.

⁸ Ez az a kérdés, amelyben nem tudok teljesen egyetérteni Szabad György id. tanulmányával. Ő úgy látja, hogy elsősorban a nemzetközi viszonyok kedvezőtlen alakulása, az 1861-re várt olasz háború és expedíció elmaradása, Anglia hajlíthatatlan Ausztria-barát politikája hatott bénítólag, csüggesztőleg a vezetőréteg, a birtokos nemesség és nemesi értelmiség zömére. Az általam ismert adatok engem arról győztek meg — ezt igyekeztem a „Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon 1860-ban” c. előadásomban kifejezni —, hogy a magyar vezetőréteg legbefolyásosabb *deák* irányzata nem tartotta kívánatosnak az Ausztria elleni olasz háborút, egy esetleges Magyarországra vonuló garibaldista expedíciót, s általában a Monarchia nagyhatalmi állását csorbító semmilyen konfliktust. A vezetőréteg nagy része a kedvező olasz eseményeket nem a függetlenség előkészítésére, hanem a nagyobb engedelmények kieszközlésére akarta kihasználni.

⁹ Ebben a vonatkozásban nem értek egyet Gonda Imre egyébként alapos és helytálló értékelésével. Szerintem a kiegyezést az ellenforradalmi viszonyok kényszere tette reálissá. I. m. 73. l.

a kiegyezés reális *kompromisszum* mivoltát, másfelől azonban elvetni a kompromisszum logikus *következményét*: „a nemzeti szuverenitás teljességéről való lemondást”, nem éppen következetes álláspont a kritika részéről.¹⁰ Ha az adott körülmények között nem volt lehetőség a Monarchiától való elszakadásra, ha egyszer a Monarchia keretein belül kellett a nemzeti kérdést megoldani, akkor ebből szükségszerűen következik, hogy *nem lehetett* a teljes nemzeti szuverenitást helyreállítani.¹¹ A magyar uralkodó osztályoknak egyébként az akkori lehetőségek között elég széleskörű önrendelkezést és elég jelentékeny monarchiai befolyást sikerült maguknak biztosítaniok. De aligha változtatott volna a kiegyezés tartalmán és következményein, ha létrehozói nem mondtak volna le „a szuverenitás teljességéről”, azaz nem fogadták volna el a „közös ügyeket”. Fentebb már jeleztük azt a véleményemet, hogy az adott társadalmi struktúra, osztályuralkodó viszonyok mellett még egy független Magyarország sem követett volna lényegesen eltérő politikai vonalat. Nos, a nagy- és középbirtokos osztályból kikerülő vezetőréteg, a Deák-párti vagy szabadelvű párti uralom, az Andrássy-kormány és utódai még egy perszonalunio esetén is ugyanazt a monarchista, németbarát, nép- és nemzetiségeilynómozó, nacionalista bel- és külpolitikát folytatták volna és ugyanoda jutottak volna, ahová a „közösügyes”, dualista rendszer.

A kiegyezésben tehát nem a formát, hanem a kompromisszumban magyar részről tett engedményt: a közös ügyek elfogadását, és semmiképp sem „mindenekelőtt” a nemzeti függetlenségről való lemondást kell bírálnunk — ez a függetlenség jelentőségének túlírtékeltése lenne —, hanem az *osztálytartalmat és célt*. Azt, hogy a kiegyezés a magyar társadalom konzervatív, haladásellenes erőit, elsősorban a nagybirtokos osztályt juttatta uralomra, sőt megszilárdította és konzerválta uralmát, s hogy a politikai vezetőréteg NEM azért kötötte meg a kiegyezést, mert az adott helyzetben elkerülhetetlen *átmeneti* kompromisszumnak fogta fel, hanem, mert benne osztályuralkodó és nemzeti hegemoniájának tartós biztosítékát látta.¹² A kiegyezés tartalma és belső funkciója semmilyen külső erőtlől, sem Angliától, sem Bismarcktól, sem az osztrák burzsoá pártoktól nem volt determinálva. Kizárólag a magyar vezető rétegen múltott, mire használja fel a kiegyezés teremtette viszonylagos konszolidációt, miként építi ki a polgári rendszert. Csak rajta múltott, hogy a további polgári-nemzeti haladás kedvezőbb feltételeinek megalapozása végett méltányos egyezséget köt-e a hazai nemzetiségekkel és a Monarchia többi elnyomott nemzetével, s hogy a feudális torlaszokat jobban eltávolítja-e a fejlődés útjából, vagy a kiegyezéssel biztosított önrendelkezést a társadalmi haladás még merevebb eltorlaszolására, a közép-délkeleteurópai nemzeti kérdés demokratikus tendenciájú rendezésének megakadályozására használja-e fel. A magyar földbirtokos és burzsoá uralkodó osztályok az utóbbi cél érdekében, reakciós tartalommal kötötték és töltötték meg a kiegyezés rendszerét. Mindenekelőtt ezen az alapon, ezért kell bírálnunk a kiegyezés osztálytartalmát és osztálybázisát. Egyúttal ez teszi az adott helyzetben reális kompromisszumot végső soron *történelmileg irrealissá*.

Előljáróban, Kossuthal kapcsolatban arra utaltam, hogy álláspontjának utólagos igazolódása nem bizonyíték korabeli realitása mellett. Most hozzá kell tennem: Deák

¹⁰ A problémakörrel foglalkozó történészeink többségénél megtalálható ez a kettősség. *Lukács Lajos* pl. előbb megállapítja, hogy a dualista Monarchia létrejöttét a belső osztályviszonyok és a nemzetközi erőviszonyok alakulása tette lehetővé, majd hozzáteszi: „Mindez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a magyar uralkodó osztályok az 1867-es kiegyezéssel elárulták a nemzeti függetlenséget, lemondtak annak jókora részéről...” A magyar nép története. Rövid áttekintés. Bpest. 1953. 371. l. — Egyetemi tankönyvünk (jegyzet) is első helyre állítja a kiegyezés bírálatában a „nemzeti függetlenség nagy részének”, „áruba bocsátását”. Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában. 2. füzet. (Pach Zs. Pál és Hanák Péter szerk.). Bpest. 1956. 3. l. — A párttörténeti tankönyv első, Andics Erzsébetől írt változata szerint „a kiegyezés mindenekelőtt lemondás volt a nemzeti függetlenségről”, majd kommentár nélkül idézi Kossuthnak a kiegyezést „végzetes jogfeladásnak” bélyegző ítéletét. *Andics Erzsébet*: A magyarországi munkásmozgalom az 1848-as polgári forradalomtól... Bpest. 1954. 14—15. l. — Ezt az álláspontot tartotta fenn a párttörténeti tankönyv újabb változata is, megtoldva a „tőkés ipari fejlődéshez nélkülözhetetlen önálló vállalkozásokról” való lemondás bírálatával. A magyarországi munkásmozgalom 1848—1917-ig. Bpest. 1958. 8. l. — Mód Aladár is, aki egyébként igen világosan fejt ki a 67-es kompromisszum realitását, és helyesen leszökezi, hogy a kiegyezés végzetes következményei nem magából a kompromisszumból, hanem *osztálytartalmából* következtek, másutt bírálja a függetlenségről való lemondást és egyenesen az ország „gyarmati függés”-éről beszél. *Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. 6. kiad. Bpest. 1951. 212—219., 229. l.

¹¹ Ezzel az állásponttal szembe lehet — és szembe is szokták — vetni, hogy ha maga a kiegyezés elkerülhetetlen volt is, megvalósult formája, a „közösügyes rendszer” nem volt feltétlenül szükségszerű. Néztem szerint ez az ellenvetés eléggé forinál. Mert a közös ügyek törvényes elismerése és rögzítése nélkül, még perszonalunio esetén is objektíve léteztek volna a Monarchia egészét érintő közös ügyek, s ezeket — amíg a Monarchia egésze fennáll — a mégoly szuverénul rendelkező Magyarországnak is a birodalom másik részével és az uralkodóval összhangban kellett intéznie. Önálló magyar hadsereg pedig semmiféle kiegyezéssel nem volt az adott korszakban elérhető.

¹² Itt is *Révai József* elemzését fogadjuk el értékelési alapként. A kiegyezés, szerinte is olyan „befejezett tény” volt, amit az adott helyzetben tudomásul kellett venni. „De „befejezett tényeket” — írja — kétféleképpen lehet tudomásul venni: „mint a harc új kiindulópontját” vagy mint „ürügyet a behódolásra”. A magyar uralkodó osztályok pedig a kiegyezést nem új harci bázisnak tekintették, hanem „mint örökre szóló állapotot, mint a magyar nép és a nemzetiségek elnyomására kitűnően alkalmas hatalmi helyzetet.” I. m. 160. l.

álláspontjának korabeli realitása — pontosabban: a realitással rokon elemei — sem igazolják tényleges, *történelmi távlatú* realitását. Deák talán helyesebben ismerte fel azokat az erőket és folyamatokat, amelyek a kiegyezést elkerülhetetlenné tették. *Ennyi-ben* programja realitás volt. De *tartalmát és célját*: a dunai nemzeti kérdés demokratikus rendezésének és a haladó erők érvényesülésének megakadályozását, a földbirtokos osztályuralom és nemzeti hegemonia biztosítását tekintve nemcsak reakciós, de *történelmileg irreális* volt megvalósultakor, 1867-ben is. Az volt, mert a nagybirtokos arisztokrácia és a középbirtokos nemesség osztályérdekeit a nemzet sorsával azonosította, s a pillanatnyi előnyökkel kecsegtető konzerválást előbbre helyezte a nemzeti érdekeket tartósan megalapozó demokratikus fejlődés előmozdításánál. Nem az volt tehát az irreális és végzetes, hogy a politikai vezetőréteg 1867-ben nem vágta el a Monarchiához fűződő szálakat, vagy nem helyezkedett a passzív kivárás bizonytalan álláspontjára, hanem hogy éppen a kiegyezéssel kötötte a nemzet sorsát szorosan a történelem által pusztulásra ítélt, korhadt birodalom és dinasztia sorsához.

2. A dualista rendszer válságának vitás kérdései

A válsággal kapcsolatos vitának, tagadhatatlanul van valamelyes személyes vonatkozása, amennyiben a problémák, az ellenvélemények az általam írt tankönyvfejezet és annak tételeit jobban kifejtő tanulmány megvitatása során hangzottak el.¹³ A személyes vonatkozás azonban nem lenne elég ok a fórum elé hozakodni a problémákkal, ha azok nem tarthatnának számot némiképp általánosabb érdeklődésre is.

A dualizmus válságáról alkotott felfogásomat több kérdésben vita tárgyává tették. Egyesek a válság kezdetétől megjelölt időpontot: az 1890-es évek közepét túl korainak tartották, és úgy vélték, hogy a 90-es évek monarchiai politikai zavarai nem különböztek a többi burzsoá állam hasonló jelenségeitől. Vitatták a válság tényezőinek meghatározását, és felvetették azt is — amit a nyugati polgári történetírás váltig bizonygat —, hogy a dualizmus válsága távolról sem jelentette egyúttal a Monarchia válságát is. Az ellenvéleményeket figyelembe véve, egyetlen kérdéskört szeretnék ehelyütt vitára bocsátani: a dualizmus válságának periódusát és tényezőit illető nézeteltéréseket.

Előljáróban — minthogy tapasztalatom szerint a fogalom tisztázatlansága számos félreértés forrása volt — szeretném kifejteni, mit értek a dualista rendszer válságán.

Célszerűnek látszik a dualizmusnak, mint politikai rendszernek a válságát elhatárolni egy társadalmi rendszer forradalmi válságától. A politikai válság nem feltétlenül jár együtt az uralmon lévők akut kormányzati válságával és az elnyomott osztályok egyidejű forradalmi mozgalmával, tehát nem feltétlenül tartalmazza a rendszer megdöntésének objektív feltételeit. A politikai rendszer válsága nem néhány, magas hőfokon izzó, mozgalmas évre, hanem rendszerint hosszabb, hullámzó intenzitású periódusra terjed ki, ennek folyamán fokozatosan bomlanak ki a rendszer ellentétei, amelyek természetesen a gazdasági-társadalmi alap ellentmondásainak megnyilvánulásai. Ez a válság akkor kezdődik, amikor a rendszer megszokott, „normális” működése megbomlik, súlyos és mind sűrűbben ismétlődő funkcionális zavarok lépnek fel, amikor a rendszer növekvő belső vagy külső ellentéteit nem tudja tartósan, elsődlegesen politikai eszközökkel kiküszöbölni, vagy elnyomni. A válság tehát azt jelenti, hogy az adott rendszer kisebb-nagyobb helyi és átmeneti konfliktusokon, ismétlődő politikai válságokon keresztül bukásolva nem tud többé tartósan konszolidálódni.

*

Fenti általánosításunkat a dualizmusra fordítva mindjárt megállapíthatjuk, hogy az az ellenérv, amely a dualizmus válságát csupán a világháború időszakára, vagy még szűkebben csak 1917—18-ra korlátozza, nyilván félreértésen alapul. 1917—18-ban nem egyszerűen a dualizmus, hanem az egész Monarchia állami és társadalmi rendszere került olyan mély válságba, amelyben már a forradalmi helyzet feltételei is megérették. A dualista politikai rendszer válsága, amint ezt a kortársak és a kérdéssel foglalkozó történészek többsége egybehangzóan konstatálja, jóval korábban kezdődött.

Figyelemreméltó érvekkel vitatja álláspontomat az a vélemény; amely a dualizmus válságának kibontakozását az imperializmus uralkodóvá válásával, az imperialista ellentétek egyetemes méretű kirobbanásával, nevezetesen 1905-tel kapcsolja össze.

¹³ Magyarország története az abszolutizmus és dualizmus korában. 3. füzet. (1880—1900) (Hanák Péter és Sándor Vilmos szerk.) 13. fejezet., ill. *Hanák Péter*: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. Történelmi Szemle. 1950. 1—2. sz.

Eszerint a 90-es években bekövetkezett monarchiabeli konfliktusok, amelyek — úgy-mond — nem különböznek más országok hasonló zavaraitól, még nem tekinthetők a válság jeleinek. A válság alapvető tényezője — az ellenérvélők szerint — a Monarchia belső nemzeti és ezekkel erősen összefüggő külső, nemzetközi ellentéteinek nagymérvű — a 18-as összeomlás irányába mutató — kiéleződése volt, ami csak 1905 s a következő évek fejleményeiről állítható.

Ezek az érvek jogosan figyelmeztetnek arra, hogy minden periodizáció alapja a lényeges tartalmi jegyek meghatározása. A dualizmus válsága kezdetének rögzítése és szakaszainak elkülönítése is csak a tartalmi jegyek, tényezők megállapítása alapján történhet.

*

A tartalmi jegyek és tényezők meghatározásának indításképpen legyen szabad tömören összegezmem már kifejtett gondolatmenetemet. A dualizmus XIX. század végén kibontakozó válsága voltaképpen a Monarchia korábbi, a polgári forradalom korszakában elhatalmasodott válságának a századforduló viszonyai között *kiújult* megjelenési formája. A Monarchia válsága régebbi keletű: alapját a kapitalizmus elemeinek fokozatos, általános kifejlődése s a polgári átalakulás szükségszerűsége alkotta, amely e tájon nemcsak az elavult feudális-abszolutisztikus formációt felszámolni, hanem a sok-nemzetiségű, anorganikusan fejlődött, laza államkomplexumot széttörni, vagy gyökeresen átalakítani is hivatva volt. A polgári forradalom és 1867. évi lezárása azonban csak részlegesen, felemás módon, vagy egyáltalán nem oldotta meg a fő feladatokat. A polgári-demokratikus átalakulás tehát befejezetlen maradt. Ennek következtében 1867 nem szüntette meg, csak elodázta a Monarchia válságát. A forradalom korszakának lezárását maga a tartós, elmélyült válság követelte, antidemokratikus módját és formáját pedig főként *három tényező* szabta meg: a demokratikus népi és nemzeti mozgalmak gyengesége majd apátja; az osztrák és a magyar uralkodó osztályok alapvető érdekközössége; a Monarchia fennmaradását — és éppen dualista formában való konszolidálását — elősegítő nemzetközi helyzet. E három tényező összetalálkozása a 60-as évek második felében a szabadversenyen alapuló kapitalizmus egy meghatározott szakaszának — úgy nevezhetnénk: „utolsó virágkorának” — függvénye volt.

A XIX. század utolsó harmadának rohamos gazdasági fejlődése, a monopóliumok uralma felé haladó kapitalizmus azonban lényegesen megváltoztatta a Monarchia társadalmi struktúráját, a külső és belső erőviszonyokat. A monopolkapitalizmusba való átmenet talaján újból napirendre kerültek — a változott tőkés viszonyok új ellentmondásaival összefonódva — a polgári forradalom megoldatlan kérdései. Ez volt a dualista Monarchia *kiújult válságának* — a végkifejlés felé tendáló válságának — alapja. Tényezői pedig ugyanazoknak a körülményeknek a megváltozása, ellenkezőjére fordulása, amelyeknek egyensúlyállapota, ha úgy tetszik: antidemokratikus „harmóniája”, egykoron a dualista konszolidációt lehetővé tette.

Ha e gondolatmenet dialektikája megfelel a valóságának, akkor nincs más teendők, mint megvizsgálni: mikor, milyen formában és élességgel jelentkezik a három fő tényező megváltozása.

Legelőször az osztályharc és a nemzeti küzdelem fellobbbanása jelezte, már a 90-es évek első felében, a viszonylagos nyugalmi periódus lezárulását. Nincs itt mód e jelenségek részletezésére. Csak utalhatunk a szociáldemokrata pártok megalakulását követő jelentős munkásmozgalmi fellendülésre, a heves formákban kirobbanó agrárszocialista mozgalmakra, az osztrák-német—cseh (kisebb mértékben az osztrák-német—szlovén) nemzeti ellentétek társadalmi és politikai megnyilvánulásaira; Magyarországon a román mozgalom élénkülésére, ill. az elnyomott nemzetiségek politikai összefogásának kísérleteire stb. E jelenségek azonban önmagukban véve alig különböznek a korabeli európai népmozgalmaktól (a II. Internacionálé pártjainak tevékenysége, főként a német munkásmozgalom megerősödése, a két szicíliai parasztfelkelés, az ír és a lengyel kérdés, stb.). Sajátosnak csak a magyarországi agrárszocialista mozgalmat tekinthetjük, amely 1897—98-ban, a földosztó programban fogalmazta meg az egész mozgalom demokratikus lényegét.¹⁴ De sem az agrárszocializmus, sem a nemzeti és osztályharc egyéb megnyilvánulásai, egészen 1905-ig önmagukban nem voltak olyan erősek, olyan széleskörűen összefüggőek, hogy a rendszer „normális” működését, politikai stabilitását tartósan meg-

¹⁴ Várkonyi Fügetlen Szocialista Pártjának programjában nem az anarchisztikus-szocialisztikus vonások a lényegesek, hanem az egész nagybirtokrendszer felszámolásának első forradalmi megfogalmazása. Vö. MMTVD. II. köt. 482. 1. és: A magyarországi munkásmozgalom 1848—1917-ig, Bpest. 1957—58. 60—61. l.

zavarhatták volna. Csakhogy a népi és nemzeti mozgalmak fellendülése a 90-es évek második felétől kezdve időben egybeesett, olykor szervesen is összefüggött az uralkodó osztályok mind gyakoribb belső konfliktusaival.

A kapitalizmus kifejlődése különféle ellentéteket támasztott a dualizmus osztálybázisul szolgáló osztrák–magyar uralmi szövetségén belül is. Volt – és alkalmasint ma is akad – olyan felfogás, hogy az uralkodó osztályok és pártjaik belviszályai nem többek taktikai manőverezésnél. Történetírásunk újabb eredményei (Sándor Vilmos, Berend, Ránki, Dolmányos, Pölöskei munkái) egybehangzóan és meggyőzően bizonyítják, hogy az ellentétek objektív gazdasági-társadalmi érdekeket tükröznek. Ezek az objektív ellentétek egyrészt az agrárvárm, a vámterület, az ipar- és bankmonopóliumok tevékenysége, a magyarországi iparfejlesztés, egyezszoval: a monopolprofit, másrészt a monarchiai, ill. ausztriai hegemonia, a 67 óta megváltozott erőviszonyok politikai érvényesítése kérdései körül csomósodtak. A már több helyütt kifejtett problémák helyett itt az eddig csak érintettre, az osztrák-német burzsoázia belső konfliktusaira és dualizmus-ellenes politikai fejlődésére kívánok kitérni.

Az osztrák-német burzsoázia fejlődése a kiegyezés után fölöttébb ellentmondásosan alakult. A birodalom legerősebb, legfejlettebb tőkés osztálya, az összmonarchiai kapitalizmus fő haszonélvezője volt és maradt, uralkodó helyzetét megőrizte a gazdasági élet kulcsterületein, a hitelszervezetben, a nagyipar fontos ágaiban, a kül- és belkereskedelemben. Ugyanakkor a polgári átalakulás teremtette kedvezőbb feltételeket, konszolidációs konjunktúrárt nem tudta oly mértékben kihasználni, mint az egységes Németország vagy a többi vezető hatalom burzsoáziája; messze elmaradt tőlük a tőkefelhalmozásban, tőkekitelben, gyarmatszerzésben, sőt fokozatosan függő helyzetbe is került a vezető nagyhatalmak, elsősorban Németország kifejlődő imperializmusától. De a Monarchián belüli hegemoniája sem volt egyértelműen szilárd. Relatív nem erősödött, hanem gazdaságilag is pozíciókat vesztett a gazdasági függés ellenére is számottevően fejlődő magyar, és a nemzeti elnyomás ellenére is jelentősen erősödő cseh burzsoáziával szemben. Az osztrák-német burzsoáziát, másfelől a versenyharc, a csoport- és rétegérdekek s egyéb sajátos tényezők sokkal jobban megosztották, mint a Monarchia többi, a fejlődés kezdetlegesebb fokán álló, a nemzeti elnyomástól is sújtott burzsoáziáját.

Fejlődésbeli ellentmondásainak megfelelően, az osztrák-német burzsoázia, amelynek többsége a kiegyezést is átmeneti kényszerengedménynek tekintette, a dualizmussal elégedetlen volt. Nem tekintette uralmi pozícióit és igényeit megfelelően szolgáló, a további jövőre is biztosító politikai rendszernek, hanem a Monarchia „örökkévalóságában” csupán tűnő, „deáki epizód”-nak. Az osztrák-német burzsoázia belső ellentéteinek és dualizmusellenes hegemon törekvéseinek nyílt politikai jelentkezését az 1882. évi „linzi program”-tól számíthatjuk.¹⁵ A program közvetlen célul azt tűzte ki, hogy a Monarchiának az egykori Német Szövetséghez tartozó orszárai különálló, erősen centralizált, egységes, német jellegű állammá alakuljanak. Evégett gyökeres államszerkezeti reformokat javasolt: Magyarországgal csupán perszonálunió létesítését; Dalmáciának, Boszniának, Galiciának és Bukovinának – Horvátországhoz hasonló közjogi állással – Magyarországhoz csatolását; a megmaradt Ausztriában szoros német centralizációt. Célul tűzte továbbá „államszerződés” kötését és vámszövetség létesítését Németországgal, amelybe Magyarország és kapcsolt részei is beletartoznának; végül a dunai és balkáni osztrák érdekszféra kiterjesztését.

A program alig hagy kétséget afelől, hogy az osztrák-német burzsoázia új „nagynémet” irányzatának programját: a Magyarországgal való közjogi viszony lazítását, az északi és déli szláv „függelék”-tartományok nagyzácsolását nem a „Reichsidee”-ről való józan lemondás, nem valami magyarbarát nagylelkűség sugallta, hanem a közép-délkelet-európai német hegemoniának az új viszonyokhoz alkalmazkodó igénye. Nyilvánvaló, hogy a Németországra támaszkodó erős ausztriai német centralizáció a közjogilag lazábbban, de lényegében szorosabban függő monarchiai részek feletti uralom restaurálásának bázisa lehetett volna. (Hadd utaljak itt vissza az első vitakérdésünk magyar „szuverenitás” problémájára. A linzi program elárulja, milyen jelentőséget tulajdonítottak osztrák részről – és a valóságban is mennyit ért volna az adott közép-európai erőviszonyok mellett – a perszonálunió Magyarország függetlenségének tényleges biztosítása szempontjából.)

A linzi program, bár az idők folyamán sokat módosult, közös elvi platformja és kiindulópontja lett a rohamosan előretörő osztrák-német nacionalista irányzatoknak,

¹⁵ A linzi programot kivonatolva közli, ismerteti és alapján helyesen értékeli Tokody Gyula kandidátusi disszertációja: Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai terv, különös tekintettel Ausztria–Magyarországra. Kézirat. A disszertáció érdeme, hogy helyesen mutatja meg a linzi program „nagynémet” nacionalista jellegét, továbbá az ausztriai pángermán mozgalom, pártok politikai szerepét, programját.

amelyek sorra-rendre kiváltak a liberális német Klubból és a 90-es évek közepére a Reichsrat német pártjai között — s az osztrák közéletben — a nagy többséget meghódították.¹⁶ Az ausztriai politikában a dualizmust támogató liberális nagyburzsoázia egyre csökkenő képviselével szembenálló osztrák-német nacionalista — pángermán vagy „nagyosztrák” — irányzatok, tömeg, tömegpártok fölénye 1896–97-ben jelentkezett, és döntő szerepet játszott mind a csehekkel való megegyezés, mind a Magyarországgal megújítandó kiegyezés megkücskítésében.

Szükség volt, úgy vélem, erre a kitérőre annak bizonyítása végett, hogy a dualizmust nemcsak „alulról”, hanem „felülről”, a szövetséges osztrák burzsoázia részéről is súlyos támadások érték. Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok egymás közti és — itt nem ismertetett — „kebelbeli” ellentéteinek politikai következményeit a rendszer már a század végén alaposan megsínylette. Ezek az ellentétek, összefonódva az Ausztriában kiéleződött nemzeti küzdelmekkel, évekre megbénították a Reichsrat működését, 1896-tól 1900-ig évenként ismétlődő kormányválságokra vezettek Ausztriában. Magyarországon ugyancsak hosszán elhúzódó kormányválságot okoztak 1898–99-ben, s végül lehetetlenné tették a Bünyffy- és Badeni-kormánytól már 1896-ban perfektuált új gazdasági kiegyezés törvényes életbeléptetését. A sorozatos politikai válságoknak pedig nemcsak az volt a következményük, hogy megnehezítették az egyidejűleg kiéleződött osztályharc és nemzeti küzdelem elnyomását vagy ellensúlyozását, hanem az is, hogy megbolygatták, vagy éppen megbénították a monarchiai *parlament*i kormányzás amúgyis labilis, sajátos szisztémáját. Parlamenti válságok, obstrukciók, kormánybukások, igaz, a kor legtöbb államában előfordultak, átmeneti nehézségeket is okoztak, anélkül hogy az abszolutisztikus módszerek szükségességét s a rendszer válságát felvetették volna. A Monarchiában, ebben a soknemzetiségű, *bicentrális*, bizonyos fokig abszolutisztikusan kormányzott államban azonban — sajátos ellentmondásként — az alkotmányosságának fontos szerepe volt az 1867-tel rögzített uralmi viszonyok *egyensúlyának* fenntartásában.¹⁷ Az „alkotmány”, a parlamentáris kormányzás megsértése, kivált felfüggesztése azonnal az „egyensúlyállapot” felbomlásához vezetett, amint azt az 1897-ben megújított kiegyezési rendeleti életbeléptetése körüli viták, 1898-ban a „lex Tiszá”-t, 1904-ben a „lex Dániel”-t, 1905-ben a Fejérváry-kormány „imparlamentáris” kinevezését követő válságok tanúsították.

Nem a parlamentarizmus túlértékelése juttatott arra a megállapításra, hogy a sorozatos parlamenti válságokban, az ausztriai „koalíciós”, ill. a magyarországi „egypárt-uralmi” kormányzás szisztéma megbomlásában a rendszer válsága tükröződött. A dualizmus merev, bonyolult, az eredendő ellentmondásokat is tükröző strukturális felépítése miatt ugyanis a kapitalizmus kifejlődésétől támasztott, vagy feltámasztott ellentmondások elsődlegesen és legszembetűnőbben a közjogi vitákban, a parlamentáris kormányzás zavaraiiban jelentkeztek. E „működési zavarok” állandósulása a rendszer mély ellentmondásainak megoldatlanságát — hovatovább megoldhatatlanságát —, azaz válságát bizonyították.

Az előjelek 1890-től észlelhető szaporodását figyelembe véve, a dualizmus válságának kezdetét 1896–97-től számíthatjuk. Ezekben az években bomlik meg először mélyrehatóan a rendszer „normális” működése, parlamentáris kormányzási szisztémája, összefonódva a demokratikus népi és nemzeti mozgalom századvégi legnagyobb hullámaival.

*

Eddig a válság belpolitikai tényezőiről szövegtünk, mert elsőnek ezek jelentkeztek már a 90-es években. A harmadik, a külpolitikai tényező ekkor csak egyes jelekben, inkább tendenciákban mutatkozott. Ezekre — az 1891–93. évi francia–oros szövetségre, a kifejlődő angol–német antagonizmusra, Olaszország szövetségesi értékének devalválódására stb. — az idézett tankönyvfejezetben utaltam. A nemzetközi viszonyok megváltozásának lényegét abban látom, hogy a nagyhatalmak, amelyek 1867-ben a Monarchia fennmaradásának támaszai és garanciái voltak, a századforduló idején *vala-*

¹⁶ A Deutscher Klub-ból 1887-ben vált ki a pángermán irányzatú Deutsch-nationale Vereinigung (később: Deutsche Nationalpartei, majd Alldeutsche Vereinigung). Ugyanekkor alakult a „nagyosztrák” centralista keresztényszocialista párt. A Deutsche Nationalpartei felbomlásából jött létre 1897-ben a „nagy-német” beállítottságú, de az osztrák birodalom fenntartása alapján álló Deutsche Volkspartei. 1896-ban vált el a liberálisoktól a Deutsche Fortschrittspartei, amely szintén nagyosztrák nacionalista elveket vallott. Vö. *Richard Charnatz: Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907. II. kötet. Leipzig, 1909. 27–32. l.* — *Eva Priester: Kurze Geschichte Österreichs. Wien, 1949. 460–464. l.* — *Tokody Gyula: i. m. Kézirat. 188–191., 223. l.* Tokody mutat rá, hogy az 1899-ben közzétett „pünkösdi program” — a linznél ugyan „mészkeltetebb” alapon — a jelentősebb osztrák-német burzsoa-nacionalista antidualista pártokat összefogta. Uo. 225. l.

¹⁷ Erre nézve l. id. tanulmányomat, T. Sz. 1959. 1–2. sz. 57–59., 65–70. l.

mennyien a dualista Monarchia ellenfelei, vagy létfeltételeinek objektív gyengítői lettek; — másrészt a szomszédos kis államok, amelyek a cárizmussal vagy Törökországgal szemben egykor bizonyos fokig rászorultak a Monarchiára, a századfordulótól fokozatosan aktív Monarchia-ellenes erővé váltak.

Az újabb kutatások lehetővé teszik, hogy „a Monarchia létfeltételeit gyengítő valamennyi nagyhatalom” fogalmazásunk legfeltűnőbb implicit tételét, *Németország* szerepét precizírozhassuk. Tokody Gyula disszertációja bő anyaggal bizonyítja, hogy a pángermán szövetség világuralmi terveinek elsődleges elemét alkották közép-európai hódító törekvései. Ezek középpontjában a Monarchia felbomlasztása, részleges bekebelezése, ill. Németországtól szorosan függő föderatív komplexummá alakítása állott. A disszertáció rámutat arra is, hogy a német imperialista uralkodó körök, kormányok, ha taktikai megfontolásokból nem is helyeselték, vagy nyíltan nem is állottak ki e törekvések nyers propagálása mellett, végső céljaival egyetértettek. Van olyan adatunk is, hogy a német kormány 1905-ben már a Monarchia valószínűnek vélt felbomlásáról folytatott titkos tárgyalásokat.¹⁸ A nemzetközi helyzet Németország vonatkozásában tehát úgy változott meg, hogy a német imperializmus elvetette a Monarchia *dualista* átalakításán és fenntartásán alapuló bismarcki koncepciót, s a századforduló után már nem a Monarchia létét, hanem saját világuralmi terveinek közvetlen tárgyát, a „közös” győzelmek esetén elnyelendő „szövetségesének” stratégiai forrásait védte.

A baljós jelenségek lassú felhalmozódásának minőségi változását 1905–7-ben, az antant formális megalakulásával rögzíthetjük. Ez az időpont, minthogy egybeesik a súlyos kormányzati válságot felidéző belső tényezők kiéleződésével, a válság második (1905–1914) szakaszának, *elmélyülése periódusának* kezdetét jelzi.

*

A második szakasz imperialista tartalma nem szorul bizonyításra. Nem ilyen vitathatatlan azonban az első (1896–1904) szakasz tartalma. Egyes jelenségek — a munkás- és szegényparaszti mozgalom, a nemzeti küzdelem — a feudális maradványokkal terhelt tőkés fejlődés következményei. A monopóliumok tevékenysége ellen, az agrár-vámért, a monopóliumprofitért, az uralkodó osztályok — s részben az uralkodó és elnyomott burzsoáziák — között folyó harcok azonban már a kifejlődő *monopolkapitalizmus* jegyében állnak, imperialista jellegűek. A válság kezdeti szakaszában kiütőző „működési zavarok” tehát alapjában ugyan a polgári forradalom megoldatlan — de a kialakuló *imperializmus* viszonyai között megoldásra kerülő kérdéseiből fakadnak. És itt az egész monarchiai tőkés fejlődés egy lényeges sajátosságára lehet rámutatni.

Ez a tőkés fejlődés majdnem teljesen nélkülözte, „átugrotta” a szabadversenyes szakaszt. Az 1867–73-as rövid periódustól eltekintve, sem a megelőző, abszolutizmus kori, sem az 1873-as válságot követő fellendülési szakaszt nem tekinthetjük egyértelműen a szabadversenyen alapulónak. Ez a jelenség bizonyára a monarchiai kapitalizmus késői, akadályozott és elmaradott fejlődéséből következik. A század utolsó harmadában a technikai lehetőségeknek, a termelési és világpiaci követelményeknek megfelelő tőkefelhalmozást részben állami támogatással, részben monopolista jellegű tőkés egyesülésekkel, ill. nagyarányú *tőkebehozattal* lehetett biztosítani. A kapitalizmus teljes, gyorsütemű kibontakozása a század utolsó évtizedeiben már a monopolkapitalizmus jegyében következik be. Erre vall a monopolista protekcionizmus számos formája (vámpolitika, ipartámogatás, állami üzemek, a vasutak korai államosítása, exportprémiumok stb.), a részvénytársasági forma uralkodó szerepe, a korai kartellalakulás. A 90-es évek társadalmi-politikai mozgalmai, zavarai tehát nem csupán a „normális” fejlődési folyamatnak, nem is csak a soknemzetiségű, feudális maradványoktól terhelt ország kapitalizálódásának, hanem a monarchiai sajátosságok miatt igen korai időponttól kezdve *monopolista* tendenciájú tőkés fejlődésének a következményei.

Az imperialista korszak kiélezett ellentmondásai, forrongásai, válságai, amelyek Európában és Ázsiában általában csak 1905 után jelentkeztek, az Osztrák–Magyar Monarchiában már egy évtizeddel korábban felléptek. És ez voltaképpen logikusan következik a Monarchia sajátos helyzetéből, szerkezetéből. A Monarchia földrajzilag, társadalmilag és politikailag egyaránt „közbülső” helyet foglalt el Nyugat és Kelet között. Soknemzetiségű, feudális maradványokat konzerváló birodalom volt, de lényegesen fejlettebb, mint Kelet-Európa és Ázsia hasonló államai. A feudalizmus alapjait

¹⁸ Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. (Hrsg. von J. Lepsius, A. M. Bartholdy, F. Thimme) 22. köt. Die Österreichisch–Russische Entente und der Balkan 1904–1907. Berlin. 1925. 11–17. l. 7349–7354. sz. akta.

felszámoló polgári forradalma ugyan lezajlott, de befejezetlen maradt. Alkotmányos polgári rendszere volt, de labilis, bicentrális, abszolutisztikus elemekkel elegyített. Munkásmozgalma, szociáldemokráciája legális keretek között, tömegpárt formájában fejlődhetett, de többé-kevésbé szoros rendőri felügyelet alatt, a parlamenti párttá válás veszélyétől „hatóságilag” megóva. Kapitalizmusa gyorsabb ütemű és szélesebb körű, nemzetiségi és osztályviszonyai fejlettebbek Keleténél, ezért hamarabb köszöntött be a polgári forradalom befejezését is magávalhozó viharok és válságok kora. De a kapitalizmusa, osztályviszonyai és államrendszere ugyanakkor elmaradottabb, ellentmondásosabb, gyengébb volt Nyugaténál, ezért ugyancsak hamarabb vette kezdetét a szocialista forradalom objektív feltételeit is megérlelő új korszak. A már szocialista forradalomra készülő Nyugat és az elsősorban még polgári forradalom előtt álló Kelet között sajátosságos átmenetet alkotó Osztrák–Magyar Monarchiában hamarabb, már a 90-es években lezárult az 1871-et követő viszonylagos nyugalom periódusa.

A dualizmus politikai történetében a cezurát tehát 1890-ben húzhatjuk meg, a rendszer válságának kezdetét pedig 1896-tól számíthatjuk.

3. A magyar „középosztály” problémájához

Az eddigiekben olyan kérdésekkel foglalkoztunk, amelyeknek ha vitája nem, legalább irodalma kiterjedt. Így kialakult álláspontokat idézhettünk. Most olyan kérdéshez kívánok nyúlni, amelynek problematikus voltát érezzük, amelyekbe a legkülönbözőbb témákat kutatva beleütközünk, de nemcsak megoldásához, hanem megalapozott vitához sem rendelkezünk elégséges tényanyaggal, kialakult kutatási módszerekkel, tisztázott elvekkel és fogalmakkal. Itt van mindjárt a „középosztály” elnevezés: nem tisztázott és nem általánosan használt fogalom azoknak a heterogén társadalmi elemeknek — kis- és középpolgári rétegek, értelmiségi-hivatalnoki réteg, középbirtokosság — összefogó megjelölésére, amelyek az uralkodó osztályok és a nép, a dolgozó osztályok között helyezkedtek el. Vagy vegyük csupán a dszentri problémáját. Történezeink egy része az uralkodó osztályokhoz számítja, mások a középosztályhoz — vagy éppen a „középosztálynak” tekintik —, olykor csak politikai értelemben fogják fel ezt a középbirtokosokból, lecsúszott nemesi értelmiségiekből, hivatalnokokból, politikusokból s a hozzájuk asszimilálódott — és befogadott! — elemekből összetett társadalmi csoportot, amelynek egyes tagjai a termelőeszközökhöz való viszonyuk, a termelés társadalmi rendjében elfoglalt helyzetük, jövedelmük forrása és nagysága szempontjából ugyan nagyon eltérő helyzetet foglalnak el, de politikailag, élet- és tudatformájuk alapján mégis egy osztálynak tűnnek fel.

A kérdés felvetését tehát nem a megoldás és eldöntés igénye, hanem a kutatás, a tisztázás elindításának és eligazításának óhaja indokolja. Az a sokakban élő hiányérzet, hogy történettudományunk jóval kevesebb figyelmet fordított a „középosztályra”, a „középrétegekre”, mint amennyit a történelemben játszott szerepük szükségessé tesz. Marxista történettudományunk valóban — és ez is az induláskor előttünk tornyosuló feladatok fontossági rendjének meghatározásából következett — elsősorban az alapvető osztályok szerepét emelte ki, elsősorban a nagybirtokos osztály és a nagyburzsoázia (fináncetöke), ill. a munkásosztály és parasztság gazdasági helyzetével, politikai harcaival, mozgalmával és — kisebb mértékben társadalomtörténeti problémáival — foglalkozott. Az elnyomott osztályok történetének első feltárása nélkül teljesen lehetetlen lett volna a legvázlatosabb marxista összefoglalás elkészítése is.

Történettudományunk azonban az elmúlt évtizedben sokat fejlődött. Újkori történetünk számos kérdését árnyaltabban látja — vagy szeretné látni —, és sok, nem is lényegtelen jelenséget nem tud elég alaposan megmagyarázni. A probléma ma számunkra nem az, hogy a nagybirtokos osztály és a nagyburzsoázia (fináncetöke) ma a hatalmat birtokló uralkodó osztály, a dualista Magyarország és az ellenforradalmi Horthy-rendszer bázisa, a haladás fő akadálya, hanem az, hogy miként tudták ezek az osztályok a tömeges ellentétől terhelte, elavult rendszerüket olyan sokáig fenntartani, milyen áttételekkel, eszközökkel tudták a „középrétegeket” és az elnyomott osztályok egy részét befolyásuk alatt tartani. Ebből a szempontból, az alapvető osztályok harcának alakulását sokoldalúbban kutatva, a „középosztály” kategóriába sorolható rétegek társadalmi-politikai fejlődése, arculata, szerepe általánosságban is, Magyarországon pedig különösen fontosnak tűnik számunkra. Nem elégedhetünk meg az első összefoglalásokban, politikatörténeti tanulmányokban adott vázlattal — ha alapvető igazságát nem is vonhatjuk kétségbe —, amely a dualista, ill. az ellenforradalmi rendszer tartós fennmaradását csupán, vagy túlnyomórészt az uralkodó osztályok elnyomó hatalmával, a „botos ispán” ki-

szolgáló funkcióját betöltő dzsentri segítségével és a statisztériaként felvonultatott közép- és kispolgárok, értelmiségiek ingadozásával magyarázta.

Magyarország II. világháborúban, Hitler csatlósaként játszott szerepének kínzó problémáival küszködve, igényes társadalomtörténeti tanulmányában elsőnek Balázs Béla mutatott rá a „középrétegek” jelentőségére. Kezdeményező bátorságát, kiindulópontját, számos problémafelvetését és megoldását nagyra értékelem, bár alapkonceptiójának azzal az elemével, hogy a dzsentrit lényegében az uralkodó osztályokhoz sorolja, s a „középrétegek” központi tényezőjének a kispolgárságot állítja, nem értek egyet. Rosszul súlypontosított, egyoldalú az a beállítás, amely szerint a „kiegyezés rendszere lehetővé tette a burzsoáziának” a szokások és tradíciók révén úgyszólván hozzá kapcsolódó „kispolgárság leszerelését, kézbe tartását”.¹⁹ Nema a „burzsoázia” és nem a „kispolgárság” e történelmi probléma főszereplője, hanem a dzsentri és a dzsentri jellegű „középosztály”. Egyoldalúnak tartom azonban azt az — eléggé elterjedt — felfogást is, amely a dzsentrit csupán az uralkodó osztályok kiszolgálójának, önálló igényekkel, célokkal, önálló hatalmi kísérletekkel már nem jelentkező, általában elhanyagolható tényezőnek tekinti.

A címben jelzett problémakörből itt az egykori birtokos nemesség századvégi elhelyezkedésével — a dzsentri probléma, szerveződés és program kialakulásával —, a dzsentrinek a középrétegekre gyakorolt befolyásával kapcsolatban szeretnék néhány adatot és gondolatot előadni, főként a további kutatások útbaigazítását kívánva a megvitatástól.

*

Az egykori birtokos nemesség eladósodásának, lesüllyedésének folyamatát nem annyira a gyér és bizonytalan statisztikai adatokból, mint inkább a korabeli beszédek, cikkek, meg Mikszáth, Tolnai, Kaffka, Móricz, Babits regényeiből ismerjük, tehát nem annyira ténszerűen, mint hangulatilag érzékeljük. A folyamat végeredménye — nagyjából — előttünk áll; lefolyását, részleteit, és következményeit még nem mértük fel.

A süllyedés tendenciáját a következő megközelítő adatok jelzik. 1847-ben 30 ezerre becsülték a birtokos középnemesi családok (háztartások), 120 ezerre az egész közép-nemesség számát, ami az összes nemesi háztartás, ill. az egész nemesség kb. egyötödét tette.²⁰ 1867-ben 13,748 200-tól 1000 holdig terjedő középbirtokot tartottak számon,²¹ az 1900-as népszámlálás pedig 7652 fő- és mellékfoglalkozású középbirtokost írt össze.²² E számokból hozzávetőlegesen azt hámozhatjuk ki, hogy a forradalom előtti birtokos nemesség a kiegyezés idején felénél kevesebb, a századforduló idején pedig egyötöd-egyhatodára csökkent.

Ezek a számok és más kiadott statisztikai anyagok sem tájékoztatnak azonban a birtokállomány csökkenésének mértékéről, üteméről, pontos okairól²³ és a birtokos nemesség rétegződéséről, társadalmi elhelyezkedéséről. A folyamatot — miként az elmúlt évszázad társadalomfejlődésének egyéb fontos folyamatait is — csak nagyon alapos, tervszerű *kollektív* munkával lehet feltárni. A probléma érzékeltetése végett két megyére, Somogyra és Sárosra vonatkozóan megpróbáltam néhány, a részleteket jobban meg-

¹⁹ Balázs Béla: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Bpest. 1958. 41. l.

²⁰ Fényes Elek és Dessewffy Aurél gr. adatai alapján közli Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. Bpest. é. n. 36–37. l.

²¹ Keleti Károly: Hazánk és népe. Pest. 1871. 141. l. Keleti az adatot a Pénzügyminisztérium 1867. évben készített egyenes adó összeírásából vette. Az adat a földbirtokos, nem a birtokosok számára vonatkozik. Minthogy azonban a teljes statisztika egész Magyarországra 2 486 265 birtokot és 2 667 808 birtokost állapít meg, vagyis az eltérés nem éri el a 200 ezret, így a fenti adatot elfogadhatjuk a középbirtokosok 1867-ben volt megközelítő számának.

²² Magy. Stat. Közl. Új sor. 12. k. 90. l. és 18. k. 2–3., 11. l. A foglalkozás szerinti statisztikai 5010 fő- és 2642 mellékfoglalkozású, a ház- és földbirtok szerinti felvétel 5146 csak őstermeléssel és 2054 egyébfel foglalkozó, vagyis összesen 7190 középbirtokost mutat ki, ami nem lényeges eltérés. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a fő- és mellékfoglalkozású középbirtokosok jelentős része sem 1867-ben, még kevésbé 1900-ban nem az egykori birtokos nemességből került ki, hanem polgárokból, gazdagparasztokból stb. Korabeli összeállítások 2788-ra becsülik a 100 holdon felüli zsidó földbirtokosok számát. (Petráscherich Géza: Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon. Bpest. 1904. 15. l.) 1900-ban tehát az egykori nemességből maradt középbirtokosok száma jóval — másfél-kétezerrel — kisebb volt a népszámlálásban található számnál.

²³ Az alapvető okokon, az őrbes állomány elvesztésén és a tőkés gazdálkodásra való áttérés nehézségein kívül ui. egyéb tényezők, a kihalás, házasság, örökség révén történt birtokcsere és csökkenés, szétforgácsolódás is közrejátszottak a folyamatban. Jelentős szerepük lehetett a még megközelítően sem ismert demográfiai tényezőknek, a belső vándorlásnak, főként a fővárosba özönlésnek. Ismét csak azt hangsúlyozhatjuk: statisztikai forrásaink bizonytalansága, hiányossága egyelőre semmilyen szilárd, ténszerű következtetést nem tesz lehetővé, hanem az alaputatások megindítását és a kutatási módszerek kidolgozását követeli.

világító adatot összeállítani.²⁴ A süllyedés méreteit a következő számok mutatják. Az 1814. évi nemesi összeírás alkalmával, ill. az 1895-ös gazdacímár alapján birtokos nemes volt Somogy megyében:²⁵

1814			1895	
Család (nemzettség)	Önálló		Család	Önálló
nagybirtokos	43	?	13	47
középbirtokos	37	?	32	72
kisbirtokos (500 h alatt) ..	65	?	8 (200 h alatt)	11
Összesen:	145	kb. 500	53	130

Az egyharmados csökkenés annyiban nem mutatja a valós képet, hogy az 1814-es összeírás után még 15 új család (27 háztartás) szerzett birtokot, ill. nemességet Somogyban. Az 1814-esek közül tehát csak 38 család (103 háztartás) őrizte meg birtokát, vagyis az egykori birtokos nemesség Somogyban is ötödére csökkent.

Sárosban az 1756-os összeírás szerint 170 birtokos nemesi család (kb. 6—700 háztartás) volt, 1863-ra már csak 91 (ebből új 31) család maradt, 1895-re pedig 34 család, 101 háztartás, ebből 8 (13) új. Vagyis az eredeti 170 (6—700) családból csak 26 (88) maradt meg.

Az első kérdésre: hová lett a birtokát veszített, lesüllyedt középnemesi zöm, amelyhez még az egykori nemesi értelmiség egy része is hozzácsapódott, önként adódik az első válasz: elfoglalta, megtöltötte az állami és megyei hivatalokat. A válasz, ha megvizsgáljuk a megyei és állami állásokat, önmagában helytállónak is bizonyul. Somogyban 1867 és 1910 között 79 vezető személy (központi igazgatás és szolgabírák) közül 6 nagybirtokos, 11 középbirtokos, 26 volt középbirtokos, 23 nemesi értelmiségi, 13 polgári található. A nemesség tehát a megyei vezetőállások 83,5%-át, a volt középbirtokosok 33%-át foglalta el. Más megyék hasonló funkcióiban és az államapparátusban (csak minisztériumokban) még 24 somogyi lecsúszott középbirtokost találtam. Sárosban 1901-ben a 49 megyei vezető állás 73%-át nemesek, 34%-át volt középnemesek töltötték be (8 középbirtokos, valamennyi 300 hold alatt, 17 földtelen középbirtokos családból való, 11 nemesi értelmiségi, 13 polgári eredetű). A sárosi középnemesi családokból 32 személy viselt az adott időpontban állami vagy más megyei állást. Ezek az adatok természetesen csak megközelítők (nem volt módomban pl. a másodrendű állami hivatalokat, a k. u. k. hadsereg tisztikarát, a MÁV állományát stb. megvizsgálni.) Két következtetés azonban levonható belőlük.

Először az, hogy a süllyedő, ill. a már birtoktalanra süllyedt nemesség valóban a megyei állások kétharmadát (a birtoktalanok kb. a felét) és az állami vezető hivatalok mintegy harmadát foglalták el,²⁶ vagyis a kialakuló hivatalnoki rétegnek valóban a dzsentri adta meg alapvető jellegét. Helyi eltérések persze módosítják a képet. Somogyban a vezető tiszteket (főispán, alispán, főjegyző) szilárdan a nagybirtokosok vagy az erősebb középbirtokosok tartják kézben, a lecsúszottak a másodrendű posztokra szorulnak. Sárosban nincs nagybirtokos vezető, a lecsúszó vagy lecsúszott dzsentri foglalja el a vezető posztokat is. A birtoktalan dzsentri elhelyezkedésének első állomása valóban az állam és a megye, a hivatal.

²⁴ Az adatokat a Magyarország vármegyéi és városai sorozat *Csánki Dező* által szerk. Somogy Vármegye, *Tóth Sándor*: Sáros vármegye monográfiája. I. köt. Bpest, 1909. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. köt. Gazdacímár. Bpest, 1897, és Magyarország tiszti cím- és névtára. XX. évf. 1901-es kötete alapján állítottam össze, oly módon, hogy a megyei monográfiákban a birtokos nemesség 1848 előtti viszonyaira található adatokat összevettem az 1895-ös Gazdacímár, ill. az 1901-es tisztcímár adataival. Természetesen ez a futólagos egybevetés is csak illusztratív adatokkal és nem kidolgozott eredményekkel szolgálhat.

²⁵ Az 1814-es összeírásból az önálló háztartások száma pontosan nem állapítható meg, mert csak a családok felénél közül. Ebből látható, hogy akkor egy „család” átlagosan 3—4 háztartásra oszlott.

Az összeírásban szerepel még kb. 500 kurialista, 100 h alatti kismemes is. Az 1833-as összeírás 2925 (1720 önjogú és 1205 kiskorú) nemesi mutatott ki.

²⁶ Ezt az arányt valószínűsítik *Lakatos Ernő*: A magyar politikai vezetőréteg 1848—1918. Bpest, 1942. c. munkájának adatai is. Eszerint 1875 és 1918 között a miniszterelnökség hivatalnokainak 50—60, a belügynek 25—32, a pénzügynek 20—30, a honvédelminek 20—27, az igazságügyinek 14—30, a VKM-nek 7—15, a kereskedelemügyinek 10—18%-át tette a dzsentri.

Ámde az adatok azt is mutatják, hogy az állam és a megye a süllyedő osztálynak csak töredékét szívtá fel. Somogyban a közel 400 önálló családból csak 50 főt, Sárosban a kb. 600 családból csak 49-et! Hová lett a többi? Hová lett az 1847-ben 30 ezer családra becsült középnemesség, amelyből 1895-re csak mintegy 5000 fő tartotta meg — területileg lényegesen kisebb — birtokállományát,²⁷ s amelynek legfeljebb egyharmada jutott első- vagy másodrendű közalkalmazotti álláshoz? A kérdésre csak feltételezésekkel, a kutatóndó nyomok jelzésével válaszolhatunk. Jó részük bizonyára a közhivatalnoki ranglétra alsóbb fokaira szorult, s ha ezeket az alsóbb posztokat is tüzetesebben megvizsgálunk, a dzsentri elem aránya feltehetően jelentősen emelkednék. Nagy részük értelmiségi „pénzkereső” pályákra kényszerült, elsősorban az ügyvédi, gazdasági, mérnöki pályára.²⁸ A többi a nemesi értelmiségi tömeggel együtt, szerteágazott, belemosódott a kialakuló középosztály egyéb rétegeibe, mélyen áthatotta ezeket a rétegeket a maga nemesi élet- és tudatformájával, politikai szemléletével. Hogy ez miként, milyen mértékben történt, arra ma nem tudunk válaszolni.

A dzsentri probléma vizsgálatánál azonban nem elégséges csak a társadalmi elhelyezkedésével foglalkoznunk, hanem politikai elhelyezkedését is meg kell vizsgálnunk.

*

A középbirtokos nemesség jellegzetesen *önálló* pártjának, a balközépnek 1875. évi fuziójával, mint történetírásunk megállapította, a középnemesség lemondott a politikai hegemoniáról, elfogadta a nagybirtok vezető szerepét, a nagybirtokos-nagytőkés állam kiszolgálója és egyik bázisa lett. Nyilván nem véletlen jelenség, hogy éppen ezydőtájt merült fel a dzsentri elnevezés. Asbóth János alkalmazta elsőnek az angol „gentry” fogalmat a süllyedő magyar középnemességre a „Három nemzedék” (Bpest. 1873) c. munkájában. Az elnevezés gyorsan közkeletűvé vált, de tartalma nem volt tisztázott. Egyesek csak a lecsúszott birtokost, mások csak a földbirtokos nemest értették rajta, lassacskán azonban mind a földbirtokos, mind a földjét vesztett nemest belefoglalták, a XX. század elejétől kezdve pedig a fogalom köre még jobban kitágult az egykori és új nemesség „úri” rendjére.²⁹

Annyi megállapítható, hogy kezdetben, a XIX. század végéig dzsentrinek elsősorban a süllyedő, vagy már földjét vesztett birtokos nemesség hagyományban, életformában és politikai felfogásban közös tagjait nevezték. Politikai egységen a közös *alapelveket*: az „egységes magyar nemzeti állam” krédóját, a földbirtokrendszer védelmét, a monarchikus antidemokratizmust és a politikai vezetésre való elhivatottság tudatát kell értenünk. Ezen belül ugyanis a dzsentri erősen megoszlott a parlamenti pártok között, valamennyi nagyobb párt vezetőgárdájának és bázisának egyaránt jelentős részét alkotta.³⁰

A párt szerinti megoszlásban nem mutatható ki szabályszerűség. A birtokos és birtoktalan, a lecsúszó és megkapaszkodó, a hivatalnoki és értelmiségi elemek egyaránt megtalálhatók a különböző pártoknál. A politikai megoszlást —, a magyar parlamenti pártok között a század végén amúgy sem lévén lényeges különbség — alapiában nem a dzsentri gazdasági-társadalmi helyzete, hanem hagyományai, összeköttetései, egyéni érdekei határozták meg. Valami halvány tendencia — távolról sem szabályszerűség —

²⁷ Az 1901-es tiszti címtár *mindössze 30 ezer* „tiszti” rangban levő állami és megyei állást tartalmaz, beleértve az állami vállalatokat, vasutat, postát, tanintézeteket, kórházakat, pénzügyigazgatóságokat, ügyvédi kamarákat, városi hivatalokat stb.

Az 1900-as népszámlálási statisztika az összes egyházi és polgári közalkalmazottak (tehát az altisztek, szolgák, tanítók, papok stb.) és szabadfoglalkozásúak számát 104 000 férfi és 23 000 nő, összesen 127 000 főben adja meg. Ezek a számok is nyilvánvalóvá teszik, hogy a birtoktalan dzsentrinek csak kisebb része jutott neki megfelelő állami és megyei álláshoz.

²⁸ *Kollerffy Mihály*: Magyarország igazolt ügyvédjeinek és kir. közjegyzőinek kamarák és székhelyek szerinti név- és lakjegyzéke. Bpest. 1876. adatai szerint az eperjesi ügyvédi kamara 142 tagjának ötöde, 29 fő volt dzsentri, bár itt is, országosan is, a dzsentri ügyvédek nagyobb része a nemesi értelmiségből, s nem a lecsúszott földbirtokosokból került ki. — Az orvosok között már jóval kisebb az arányuk.

Eckstein Bernát: A magyar koronához tartozó országok területén működő orvosok országos címirtára. Bpest. 1893. adatai szerint Somogyban 61 orvos közül 9, Sárosban 20 közül 1 volt dzsentri. — Az 1900-as népszámlálás a mezőgazdaságban, erdészetben 12 500 tisztségviselőt tüntet fel, köztük is megtalálhatjuk a dzsentri elemet.

²⁹ Jókai szerint „akinek birtoka van az nemes ember, akinek nincs, az gentry”. — *Lippay Zoltán*: A magyar birtokos középosztály és a közelet. Bpest. 1919. tanulmánya csak a birtokosokra használja a dzsentri fogalmat. *Concha Győző* úgy véli, hogy a jogilag megszűnt és antiliberalisan csendő „nemesség” kategória helyébe lépett a „gentry”. L. tanulmányát: A gentry. Bp. Szemle. 1910. 142. köt. 180—181. l. Vele vitázva *Szücs József*: A gentry. Turul. 1910. tanulmánya csak a birtokos és volt birtokos hivatalnoki rétegre szűkíti az elnevezést. „Az új hivatalnok-gentry és a régi földbirtokos-gentry társadalmilag egy osztály maradt, hiszen a közös családi származás és hagyományok sokszorosan összetartották őket.” 183. l. Bár Szücs is megjegyzi, hogy „a gentryskedés újabb valóságos ragályként lépett fel országszerte”.

³⁰ Vö. *Lakatos Ernő*: i. m. 51—52., 99. l. A közölt táblázatokból kitűnik, hogy a dzsentri a Szabadelvű párt képviselőinek átlagosan 40, a Függetlenségi pártiak 50, a Mérsékelt ellenzékiek 50, a Néppárt képviselőinek 33%-át tette.

talán abban mutatkozik, hogy a 100–300 holdas „úri kisbirtokosok” és a kevésbé függő értelmiségiek, főleg a magyarlakta területeken, inkább az ellenzéki irányzatok mögött állottak. Megfordítva világosabban kitűnik és jobban érzékeltethető ez a tendencia: a konzervatív, sovíniszta, jobboldali ellenzéki irányzatok, mozgalmak mögött mindig nagy tömegekben ott állott a nyugtalan, elégedetlen, bizonytalan egzisztenciájú dzsentri.

A század utolsó évtizedeiben az ellenzéki irányzatok fellépése vagy megerősödése részben a dzsentri „önhelyeztetére eszmélésével”, szervezkedési kísérleteivel függ össze. A 48-ban, majd 67-ben elszenvedett vesztségek, a „politikai és társadalmi capitis deminutio” nem azonnal, hanem csak a 70-es évek végére, az agrárválság kibontakozásának hatására kezdett tudatosodni.³¹ Föld és hivatal addig még valahogy biztosította az úri létet, legalábbis a látszatát, és az „új era” illúziói még nem foszlottak szét. A föld azonban a válság során megcsuszamlott, a hivatal pedig sem számban, sem anyagiakban nem bizonyult elégségesnek a rohamosan duzzadó dzsentri „proletariátus” számára.³²

A dzsentri szervezkedésének első hulláma a 80-as évek elejére esik. „A nemesség nem capitulál!” jelszóval kormánytámogatást, az akkor még 20 ezren felüli nemesi birtok megmentését, „reálhitelt”, középirtokos hitbizomány létesítését követeli.³³ 1883-ban megalapítják a mágánás kaszinóból kiszorultak vagy kinézettek, de a polgárságot kizárók és lenézők a dzsentri jellegű Országos Kaszinót. Ugyanebben az évben burjánzik fel az antiszemita párt és mozgalom, amelyet a levitézett dzsentri első „önálló” mozgalmának, a liberalizmus elleni első kitérésének tekinthetünk. A párt vezére, Istóczy, dzsentri szolgabíró, tagjai és bázisa is főleg a kikopott dzsentri, ill. a pusztuló kispolgárság, még „úri kisbirtokos” is alig akadt közöttük.³⁴

A 80-as évek derekán felcsapó antiszemita hullám csakhamar elült, de az antiszemitizmus maradt és a dzsentri egyik legfőbb „jegecesedési pontja” lett.³⁵ Agrárius antikapitalizmus és antiszemitizmus kezdetétől jellemzi a dzsentri tömörülést, szervezkedést, jól megvilágítja ellenzékiiségének jellegét. Az első „önálló” fellépések érdektelenségbe, kudarcba fulladása egyúttal azt is jelzi, hogy a lecsúszott dzsentri önmagában, a nagybirtok és a tehetős középbirtok nélkül nem tudott életképes politikai mozgalmat felnevelni. A 80-as évek elején pedig a nagybirtok zöme nem volt fogékony az agrárius eszmék iránt; s az e vonatkozásban még liberális uralkodó körök pedig elutasították az antiszemitizmust, mint *politikai* platformot. A hivatalos vezetőréteg részéről ezidőtájt számos liberális „jótanács” hangzott el az elszegényedett, elégedetlen dzsentri zöm felé a szabadelvű „haladás” üdvösségéről, az ipari és kereskedelmi „kereső” pályák előnyeiről, a „szerző munkáról”, amely „a XIX. századnak nemcsak hatalma, de morálja és poézise is”.³⁶

Dehát — a húsosfazekat körülzsongó kisebbség kivételével — a dzsentri zöme nem követte a liberális jótanácsokat, nem lelkesedett azért a gazdaságpolitikai irányzatért, kormányzatért, amely „közömbösen” nézte pusztulását, s amelyet éppen pusztulása egyik okának tartott.³⁷ Nem fordult nagyobb mértékben az ipari és kereskedelmi pályák felé, más beállítottságú „társadalomesztétikai ösztöne” nem értette meg a „század morálját és poézisét”. A 90-es évektől már — süllyedésével, zuhlásával egyenes arányú intenzitással — a *nagybirtokosok vezette*, konzervatív agrárius és szélsőséges sovíniszta irányzatokhoz, pártokhoz csapódott, ezek keretében igyekezett önálló igényeit érvényesíteni. Elégedetlensége a kormánypárton belül is érezhető volt a „merkantilista” kormányzó csoporttal szemben, és ez is hatással volt a szabadelvű párt bizonyos fokú agrárius és „függetlenségi-nacionalista” eltolódására. A kép, minthogy *csak* a társadalmilag-politikailag *tipikust* próbálja megmutatni, bizonyos fokig sematikus. Egyénileg még a süllyedő dzsentri is

³¹ *Concha Gyűző*: i. m. 7. l.

³² Uo.

³³ Pesti Napló, 1883. jan. 16. és *Concha*: i. m. 174. l.

³⁴ *Mérei Gyula*: Magyar politikai pártprogramok 1867–1914. Bpest. 1934. 152–155. l. közli a párt programját és összetételt. *Lakatos*: i. m. megállapítja, hogy legnagyobb sikerei idején is csak 4 kis középbirtokkal bíró dzsentri képviselője volt a 16 közül a pártnak, amelyben „a pusztuló dzsentri-lélek próbálta a maga politikai életformáját megtalálni”. 59. l.

³⁵ *Lippay Zoltán*: i. m. 33. l. Ennek illusztrálására megjegyzi, hogy rengeteg, eredetében és egyéniségében tipikus polgári elemnek az antiszemitizmus közös platformján sikerült a dzsentrirel fuzionálnia.

³⁶ Idézi *Concha*: i. m. 31. l. — A főbb az, hogy a dzsentri elfordult a liberalizmustól, „börze liberalizmusnak”, „zsidó liberalizmusnak” tekint, idegenkedik a produktív pályáktól. Pedig „a magyar gentrynek a politikai posztója válnatlanul hozzá van kötve a magyar liberalizmus ügyéhez: vele győz, vele bukik” — írta *Berzeviczy Albert* A gentryről c. tanulmányában. Beszédek és tanulmányok. II. köt. 245., 253. l. — *Beksics* két nagyobb brosúrában támadta meg a 80-as évek dzsentri-mozgalmát (*Timoleon*): Legújabb politikai divat, és (*Censor*): Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. A megoldást a régi birtokos nemesség és az új polgárság összeolvadásában, erős, liberális, nemzeti középosztály kialakulásában jelölte meg.

³⁷ A szabadelvű párti kormányzat persze sem oka, sem teljesen „közömbös” szemlélfje nem volt a pusztulásnak. Ellenkezőleg, a liberális gazdaságpolitika keretén belül támogatta általában a földbirtokosokat, igyekezett gondoskodni a „jobb” családok fiainak elhelyezéséről.

számos kiváló értelmiségit, sok haladó politikust is produkált. A típus azonban a parazita lét hullámain mindinkább jobboldalra sodródott.

Nem könnyű feladat a temérdek brosúrából, vitacikkből, javaslatból tömören összefogni a birtokos és hivatalnok-dzsentrí önálló igényeit, „fin de siècle” ábrándozásait. „A nemesség nem capitulál!” harcos jelszava lekerült a napirenről, s helyébe a szerényebb, megindítóbb „Mentsük meg a nemzeti középosztályt!” jelszó került. A program vezérlő elve az „állami birtokpolitikának” titulált dzsentrí szanalás volt. Fő remédiumként a földtehermentesítés, az örökösödési jog reformja, azaz a majorátus bevezetése, egybekötve a középbirtokos hitbizományok alapításával; állami földvásárlás, ill. kölcsön az elveszett nemesi birtok visszaszerzésére; vagyis egyfajta dzsentrí értelmezésű „államszocializmus” hozattak javaslatba. „És mily Kolombus-tojása lenne ez (az állami) beavatkozás. Az egész csak annyiból állana, hogy az állam minden gazdát cserélő birtokra nézve törvényben biztosítaná magának az elővételi jogot. Ez az államszocializmus gyakorlati megvalósításának minden irányban beváló formája lenne. Evvel egyesapásra meg volna oldva a *birtokparcellázás, a telepítés* . . . és orvosolva az alföldi, úgynevezett *agrárszocializmus*.”³⁸ A kívánságlistán szerepelt még a dzsentrí-íjak magas fokú képzését elősegítő alapítványok, ösztöndíjak létesítése, a tisztviselői fizetések emelése, továbbá — de nem a lista végén — a magyar önállóság erőteljes állami kidomborítása, kiterjesztése, önálló hadsereg, vezényező stb.³⁹

A „nemzeti középosztály” szanalása kevés eredménnyel járt. Az állam — úgyahogy — eltartotta, segítette a dzsentrí egy részét, de „államszocialista” törekvéseit nem honorálta. Követelése minimális mértékben, csak annyiban valósultak meg, amennyiben egybeestek a nagybirtok primer érdekeivel. A múlt század utolsó évtizedeiben indult „dzsentrí-mozgalom” mégsem volt maradandó, objektív következmények híján. Konzervatív, sovíniszta platformon, az „ortodox 67-es”, liberális-merkantilista irányzattal ellenzéki platformon tömörítette a dzsentrí — és vele a középrétegek — többségét.

A liberális reformokért egykoron helytálló osztály végtére a reakció hadává vált abban a nagy átalakulási folyamatban, amelynek kezdetén, a XIX. század elején a középbirtokos nemes elsősorban gazda volt, másodsorban politikus, literátor, polihisztor, — a derekán elsősorban politikus, reformer, másodsorban gazda, — s a végén, a századfordulón pedig elsősorban dzsentrí, másodsorban dzsentrí: törzsökös magyar hazafi, és semmi más.

*

Ha már most a dzsentrí társadalmi-politikai funkcióját, arculatát röviden felvázolnánk kívánnuk, mindenekelőtt azt emelhetjük ki, hogy a dzsentrí létét, vezető szinten való konzerválását a nagybirtokrendszer fennmardásának, a nagybirtokos uralkodó osztály hegemóniájának köszönhetette, amelyhez részben családi kapcsolatai, részben hagyományai, szemlélete, létfeltételeinek alapvető közössége fűzte. A dzsentrí sorsa a soknemzetiségű, dualista nagybirtokos-nagyfőkés magyar állam sorsához kötődött, ezért az osztályuralom és a nacionalista hegemonia alapvető kérdéseiben a dzsentrí egésze a dualista állam, elsősorban a nagybirtokos osztály támasza és kiszolgálója volt. Ez a funkció azonban a kérdés egyik — bárha a lényegesebb — oldala. Nem lényegtelen azonban a másik: az ellenzéki, vagy ellenzékiekedő szerep sem. Mert ha a dzsentrí egyes tagjai, csoportjai fenntartás nélkül kiszolgálták is a dualista, nagybirtokos-nagyfőkés kormányrendszert, — többsége a konzervatív, agrárius és sovíniszta, jobboldali ellenzéki irányzatok bázisa, kortese lett. Ez a politikai ambivalencia nemcsak a különböző pártállású csoportok között, de egyes egyénekben is fellelhető. Az a szolgabíró, aki 1905 nyarán kiméletlen erőszakkal nyomja el a nagyobb kenyeret követelő uradalmi cselédek moccanását, ugyanakkor a „nemzeti ellenállás” lelkes híve, „hazafias magatartásáért” kiemelt exponense is.⁴⁰

³⁸ *Petrássevich*: i. m. 34. l. A Magyar Gazdák Szemléje nagyjából hasonló módon látja a „helyes szociális fejlődés” irányát. MGSz. 1900. I. 83. l. „A középosztály.”

³⁹ E programra l. *Bernáth István*: A magyar földbirtok tehermentesítése. Bpest. 1905. — *Polónyi Géza*: Birtokpolitika. Bpest. 1916. — *Gorove László*: A középbirtokosságról. Bp. Sze. 1901. 105. köt. — *Concha, Lippay* id. tanulmányai, a MGSz 1896–1901 évfolyamai.

⁴⁰ *Svastics* Nándor példáját idézem, a hajdan nagybirtokos, a századfordulón már csak kis középbirtokos Svasticsok elszegényedett sariját, a lengyelítói főszolgabíróét, aki a cselédek ellen keveselte a katonai erőszakot, üldözte a szocialistákat, betiltotta a gyűléseiket, de a Tisza-, majd a Fejérvíz- kormányval szemben ellenzékibe vonult, megtagadta a rendeletek végrehajtását és 1906 márciusában a tisztviselők többségének leszerelésé idején is „ellenáll”, amiért máj. 7-én kitüntetésben részesült. *Svasticsra* l. *Mérey Klára*: A mezőgazdasági munkásság mozgalmai a Dunántúlon 1905–1907-ben. Bpest. 1956. 64–67. l. — *Dr. Horváth József*: Az 1905–7. évi vármegyei ellenállás története. Bpest. 1907. 358. l. — Somogy vármegye id. monográfiája 583–584. l.

Ez a *kétéltűség* a dzsentri objektív helyzetéből, egyrészt a nagybirtokos-nagy-tőkés államtól függő, kitartott parazita létéből, másrészt az e fajta létevel szemben táplált elégedetlenségéből, önálló igényeiből, „restaurációs” törekvéseiből következett. Kétéltűsége, gazdag múltja, szegény jelene és bizonytalan jövője magyarázza sajátos politikai, közvéleményformáló szerepét. A dzsentri nemcsak a Jankovich-Bésán féle uradalmak, a Löwensohn-féle nagybérletek „ispánjaként”, nemcsak a „bankosok” rendőreként, nemcsak a dualista állam kiszolgálójaként, országgyűlési képviselőjeként tevékenykedett, hanem a kapitalista „bűnök” sárkányölő lovagjaként, az agrárérdekű reformok híveként, a magyar „nemzeti eszme”, az „intranszigiens” függetlenségi gondolat bajnokaként is tüntette fel magát, s előbbi szerepét is az utóbbival takargatta-magyarázgatta. Sőt, ha a magyar nacionalista uralom alaperejét a nagybirtok és nagytőke gazdasági hatalma, államhatalma adta is, *konzervatív-szovinizista ideológiájának uralkodó formáját a dzsentri termelte ki, képviselte és terjesztette.* Az uralkodó osztályok államhatalmi elnyomásához ő szolgáltatta — legtöbbször éppen ellenzéki funkciójában — a *nacionalizmus terrorját.* S ebben a minőségében ugyancsak nem lebecsülhető módon járult hozzá a középrétegek befolyásolásához, a polgári-demokratikus küzdelemtől való eltérítéséhez, a demokratikus és szocialista mozgalmak elnyomásához: a rendszer fenntartásához.

E gondolatmenet, tudom, vázlatos, és a kiterjedt problémakörnek csak töredékét öleli fel. Annymit megalapozottnak vélek, hogy a jobbmodú és a süllyedő középbirtokosokból, lecsúszott nemesi hivatalnokokból, értelmiségiekből a múlt század végére formálódott ki a dzsentri, mint különálló osztály, mint a heterogén, szétforgácsolt, hagyományokkal és önálló tudattal nem rendelkező magyar „középosztály” egyetlen kompakt, szilárd eleme, gerince, élet- és tudatformájának alakítója, mércéje. A dzsentri objektív létfeltételei, helyzete és kettős szerepe következtében a magyar „középosztály” társadalmi-ideológiai fejlődése erősen eltért mind a nyugati polgári, mind a balkáni paraszti-polgári, mind az orosz „középosztály” fejlődésétől, és a németéhez, lengyeléhez, románéhoz állt közelebb.

A középbirtokos nemesség lesüllyedése, a dzsentri kiformálódása, összetétele, társadalmi és politikai elhelyezkedése, a középrétegek közt való szerteágazása, befolyásának eszközei és mértéke, a „középosztály” többi alkotóelemeinek alakulása, viszonya a dzsentrihez és sok más — még fel sem mért — probléma nagyon sok kutatást, és első-sorban kutatást, történészek kollektívájának tervszerű együttműködését igényli. E munkálatok hiányában az itt felvetett problémák sokáig csak problémák maradnak. A megoldatlan és jelenlegi ismereteink alapján megoldhatatlan problémák miatt lezárt gondolat-sorunk egy konkluziót talán még megenged, talán meg is kíván: a „dzsentroid” jellegű „középosztály” jóval nagyobb és végzetesebb szerepet játszott a magyar társadalom és történelem alakulásában, mint ahogy azt eddig megmértük és megmutattuk.

Szabad György hozzászólása

Messzemenően egyetértek Hanák Péter referátumának azzal a megállapításával, hogy a dualizmus vitás kérdéseinek megoldása és így a kiegyezés értékelése is széleskörű anyagfeltáráson alapuló monográfiák sorát igényli. Az 1861. évi országgyűlés és előzményeinek témakörén dolgozva, magam is marxista történetírásunk ez irányú erőfeszítéseire kíváncsi vagyok hozzájárulni a nem is nagyon távoli jövőben. Ugyanakkor indokoltnak látom az MTA Történettudományi Bizottságának azt az elhatározását, hogy vitára bocsátja a dualizmus korának néhány fontos történeti kérdését még a problematika teljesebb átlátását lehetővé tevő monografikus munkálatok lezárulása előtt, mert remélhetőleg e vita előnyösen hat vissza majd az álláspontok tisztázottabbá tételével a tudományos kutatásra, és eredményeivel segít valamennyiünket a legfőbb feladatunkban, népünk helyes történeti tudatának kialakításában.

A kérdés, amihez szólni kíváncsi vagyok, a kiegyezés értékelésének alapkérdése és csak ezzel összefüggésben néhány további mozzanat. Nyilván érthető ez, hiszen egyfelől Hanák Péter engem jelölt meg egy, a „történeteszeink többsége” által elfogadott kiegyezésértékelés „ellenálláspontjának” híveként, másfelől magára vállalta azt a nem is könnyű feladatot, hogy álláspontomat bemutassa, magyarázza, sőt még elnevezést is kerítsen számára „neokossuthi”-nak címezve. Nem volt könnyű dolga, hiszen álláspontomat fragmentumokból, ill. népszerűtlen frásokból kellett összeszedgetnie. Elsősorban a következők állhattak rendelkezésére: „Deák Ferenc politikai útja” címen 1955-ben készített és tanszéki keretben vitát keltett téziseim, 1957-ben az abszolutizmus korával foglalkozó egyetemi tankönyv hivatalos bírálójaként tett néhány megjegyzésem, folyó évben az *Études historiques*-ban megjelent s általa idézett tanulmányom, a Risorgimento évfordulón elhangzott előadásom több utalása, valamint Taylor professzorral, egyetemi elő-

adása alkalmával folytatott vitám érvei. Használta természetesen, amint hivatkozik is rá, a szélesebb nagyközönség számára készülő magyar történeti összefoglalás vonatkozó, általam írt részét, amelynek megírását, hadd utaljak rá, annak idején nagyon is határozottan igyekeztem elhárítani magamtól, nem kevésbé éppen arra hivatkozva, hogy előbb tudományos szinten szeretném kifejtetni és megvédeni a kiegyezéshez vezető út és a kiegyezés kérdésében elfoglalt álláspontomat, semminthogy a kétségtelen leegyszerűsítést jelentő népszerűsítő formában mutassam be először. Nem rajtam múlt, hogy a munkálatok általam kívánatosnak tartott egymásutánját nem tarthattam be, aminthogy nem rajtam múltik, hogy most lényegében elvont vitát kell folytatnom. Mindenesetre feltehető, hogy a fentiek kevésnek bizonyulhattak Hanák Péter számára álláspontom teljes átértéséhez, és ez hozzájárult ahhoz, hogy nézeteimet ismertetve fontos pontokon előadásában olyan erőteljes torzításokra került sor, mint amit a politikai vezetőrétgre, ill. a birtokosnemesség és nemesi értelmiségre ható tényezők értékelésének idézésében és a „kivárás” kérdésében referátumában tapasztalnom kellett, ill. szükségesnek találta, hogy álláspontomat további, immár csak általa megteremtett vitapartner, általa alkotott, illetve feltételezett álláspontjával egybefűzze, egybemossa, amint ezt — történeti vita-irodalmunkban páriát ritkított módon — referátumának, állítólagos „illúziókat” oszlató 6—7. lapjain* tette. Mindezt felszólalásomban arra töreksem, hogy a referátum tételeinek vitatása kapcsán áttekinthetővé tegyem saját álláspontomat, és így néhány utalással olyan mozzanatokat is érinteni fogok, amelyek az előterjesztésben nem szerepeltek.

Hanák Péter jelen referátumában is vallja (13. l.) történetírósunknak az „A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén” c. ismeretes, magasszínvonalú cikkében legrészletesebben kifejtett s általam teljes mértékben osztott nézetét, hogy a kiegyezés „nem szüntette meg, csak elodázta a Monarchia válságát”. Elismeri azt is, hogy „a Monarchia ... valóban elkerülhetetlenül pusztulásra volt ítélve”. Azaz a két tételt egybekapcsolva kimondhatjuk: a Habsburg-birodalomra a kiegyezés elodázó hatása ellenére az elkerülhetetlen felbomlás, független nemzeti államokra hullás várt — mindkettőnk véleménye szerint. A kérdés immár az, vajon a felbomlásnak ezt az elodázását ilyen körülmények között kedvezőnek kell-e tekintenünk a történelmi fejlődés haladói menete és konkrétan a birodalom keretei közé zárt nemzetek, így a magyar nemzet számára. Megítélesem szerint határozottan kedvezőtlennek. Nem egyszerűen valamiféle elvontan általánosító indokból, amely az amúgyis felbomlásra ítélnék mielőbbi felbomlását — más tényezőknak hátat fordítva — eleve igentli, hanem nagyon is konkrét vonatkozásokat tekintetbe véve. Ebben az esetben ugyanis nem az következett be, amire a gyarmati népek történetéből ismerünk példát, hogy a nemzeti kérdés, nem kevésbé elodázása folytán is, a haladó társadalmi mozgalmak felerősítőjévé vált, és így — a folyamat két oldalának leegyszerűsített összefüggésére utalok — amivel a nemzeti kérdés elodázása lassította a történelmi haladás menetét, azt esetleg búsan pótolta az antifeudális, ill. antikapitalista társadalmi mozgalommal való egybefonódása teremtetve lendület. A Habsburg-birodalom népei (és részben, de csak részben hasonlóan a Török Birodalom népei) számára másként adta fel a történelem a leckét. A nemzeti kérdés megoldása számukra nemcsak a birodalmi keretek felbomlasztását jelentette, hanem az elhagyott viszonyai idején egymás között kialakult nemzeti, nemzetiségi ellentéteknek az adott történelmi lehetőségek között minél teljesebb felszámolását is. Történelmi tény, hogy a Monarchia felbomlásának időpontjáig a dualista keretek között élő népek nemzeti ellentéteinek felszámolására vagy akár csak csökkentésére irányuló minden kísérlet, ha ilyenre egyáltalában sor került, a legteljesebb kudarcra járt, sőt az adott hatalmi viszonyok folytán a nemzeti ellentétek a magyarok és a velünk együttélő más népek között csak éleződtek. A kiegyezés és a Monarchia felszámolása közötti időben egyre fokozódó ellentétek így teljes erővel törtek felszínre 1918-ban és azt követően. Ennek is szerepe volt annak a tragikus helyzetnek kialakulásában, hogy az imperializmus és a proletárforradalmak korszakának a Monarchia területén kibontakozó haladó társadalmi mozgalmait a nemzeti kérdés sokkal inkább gyengítette, keresztezte, mint erősítette. Azaz abban, amit a tankönyvvitán úgy jellemeztem, hogy az imperialista hatalmaknak 1918—19-ben a kisebb igazság érveivel sikerült csatasorba állítaniuk a szomszéd népeket, szemben a nagyobb igazságért harcoló magyar nép forradalmával. Mindez azonban a Habsburg-birodalom válsága, a nemzeti kérdés megoldatlanul hagyása szempontjából az elodázásnak csak az egyik mozzanata. A másik, nem kevésbé lényeges, hogy a nemzeti kérdés tényleges megoldásának megkezdése tekintetében történelmileg végzetesnek bizonyult késés következett be az európai fejlődéshez, konkrétan a német fejlődéshez mérten. A Monarchia területén élő nemzetek

* A lapszám-hivatkozások természetesen a referátum eredeti, szomszorosított formában kiadott szövegére utalnak.

a Habsburg-hatalom válságának a kiegyezés révén történt elodázása folytán csak akkor láthattak nemzeti kérdéseik tulajdonképpeni megoldásához, amikor Németország már egységes, agresszív imperialista hatalommá vált, és a Drang nach Osten céljainak megvalósítása szempontjából páratlan előnyökhöz jutott e késedelem által, és vele szoros összefüggésben azáltal, hogy a kiegyezés az uralkodó nemzet kétes dicsőségét, de minden felelősségét és következményét az osztrák-németek mellett a magyar nemzetre is ráfűszívta, minden addiginál mélyebbre verte az ellentétek ékét a monarchiabeli nemzetek közé.

Az elodázás káros következményeivel szemben szokás a kiegyezésnek a gazdasági és társadalmi fejlődésre gyakorolt pozitív és a politikai fejlődés nagyobb lehetőségeit megteremtő szerepét hangoztatni. Egyetérttek ezzel a megállapítással, ha a kép teljessége kedvéért szükségesnek is látom röviden megemlíteni — röviden, hiszen Hanák Péter referátuma ezeket a kérdéseket csak részben vonta a közvetlen vitába —, hogy a kiegyezésnek ezeket a mozzanatait csak nagyonis részleges és viszonylagos, a súlyos negatívumokat semmiképpen sem egyensúlyozó pozitívumként indokolt tárgyalni. Hadd hivatkozzam itt nem egy más típusú fejlődés eshetőségeire, mert a referátummal ellentétben a feltételezésnek „volna” jelszóra mozduló légióit válaszként egyáltalában nem kívánom csatasorba szólítani, hanem néhány konkrétumra. A kiegyezés után mutatkozó kétségtelen, általam is elismert gazdasági fellendülésben nagyobb szerepe volt — megítélésem szerint —, mint azt az egyetemi tankönyv szövege és gazdaságtörténeti irodalmunk jó néhány alkotása hangoztatja, a tőkés termelés feltételeit megteremtő 1848-as polgári forradalomnak és az abszolutizmus kori gazdasági fejlődésnek. Nem kevésbé éppen az abszolutizmus korában jöttek létre a tőkés termelésnek azok a feltételei a mezőgazdaságban, amelyek a kiegyezéstől nagyon is áttételesen és viszonylag kis mértékben befolyásoltan, mégis az ok és okozat időbeli egymásutánjának a rendjében persze a kiegyezés után mutatott legerőteljesebben hatásukat. A tőkés termelés feltételeinek a kialakulása a mezőgazdaságban, a páratlan arányú és kihasználásának kedvező lehetőségeit nyújtó gabona-konjunktúra a pénztőkéké olyan arányú felhalmozását teremtette meg magában az agrártermelésben, de méginkább az agrárkereskedelemben már 1867 előtt, amely a gazdasági fejlődés lendületének a kiegyezés utáni fokozódása megítélésében még nem jutott — nézetem szerint — megérdemelt méltányláshoz. Nagyobb figyelmet érdemelne az 1867 előtti osztrák tőkebehozatal kérdése — nem elsősorban az ausztriai eredetű ipari tőkések áttelepülésének vagy át nem településének sokat vitatott problémája —, sokkal inkább a kapitalista hitelügyletek, amelyeknek méretei indokoltan gondolkodtatják el a kutatót, vajon nem becsülte-e túl történetírásunk a tőkebehozatal 1867 után kétségtelenül bekövetkező ugrását. A kiegyezésnek az 1867 utáni gazdasági fellendülésre gyakorolt kétségtelen hatása túlbecsüléséhez az említettek mellett hozzájárulhatott egy sajátos kontraszt jelenség is, az ti., hogy a század két legnagyobb természeti csapása, az 1863-as aszály utókövetkezményeivel együtt és az 1866. évi páratlan tavaszi fagy után, hosszú évek óta az első jó termést 1867-ben, rekordtermést pedig 1868-ban takarítottak be. És végül a kiegyezést közvetlenül követő évek gazdasági fejlődésének bizonyosfokú túlbecsüléséről szólva, hadd emlékeztessék arra, hogy ezekben az években tetőzött Európa-szerte a kapitalista termelési ciklus konjunktúra-szakasza, melynek hazai szintjét minden bizonnyal megemelte a kiegyezés hatása, de amelynek érvényesülése mégis eldöntőbb jelentőségű objektív tényezőkön alapult. Indokoltnak látom tehát azt, hogy a kiegyezés pozitív hatását az 1867-et közvetlenül követő gazdasági fejlődésre a jelenleg szokásosnál szerényebbnek jellemezzük, míg mértékére a gazdaságtörténeti kutatás a kiegyezést megelőző és követő viszonyok részletes vizsgálata révén a jelenleginél pontosabb megközelítés lehetőségét nem nyújtja. Bonyolult és bizonytalanító tényezőkkel, még a jelenleginél sokkal szélesebb anyagfeltárás esetén is terhelt marad a megvalósult dualista államrend-szer hatása a kapitalizmus hazai fejlődésére. Ismét nincs szükség más történelmi lehetőségek „volna”-inak idézgetésére ahhoz, hogy megállapíthassuk — marxista gazdaságtörténetírásunk eredményeivel nagyon is összehangzóan —: a dualizmus-kori fejlődés hazai gazdasági szerkezetünk öröklött aránytalanságait és torzulásait nagyrészt fenntartotta, sőt részben fokozta, számottevő feudális elemet konzervált, gazdasági és társadalmi konzekvenciáit is tekintve az európai kapitalista fejlődés változatainak egyik legrosszabbikát járatta meg népünkkel.

Ha a Habsburg-birodalom válságának kiegyezés általi elodázása igenlésére a hazai gazdasági és vele szorosan egybekapcsolódó társadalmi fejlődés szempontjából nagyon is viszonylagos és korlátozott indokokat találhattam csupán, még ennél is negatívabb a kép politikai vonatkozásban. A legfontosabb mozzanatról, a kiegyezésnek a birodalmon belüli nemzeti ellentétekre való végzetes hatásáról már szoltam, most hadd emlékeztessék arra, hogy a dualista rendszer veleszületett tulajdonságainál és gyengeségénél fogva, liberális megalkotóinak minden esetleges szubjektív jószándéka ellenére rászorult a pol-

gári értelemben vett politikai jogok igen erőteljes korlátozására, a végrehajtó hatalom önkényeskedésére. Ha még idézőjelesen is túlzásnak tartom ugyan „magyarországi egy-párturalmi kormányzási szisztémáról” írni, mint Hanák P. teszi (17. l.), az kétségtelen, hogy a dualista rendszer keretei között Magyarországot csak a polgári parlamentarizmus mind retrográdabb jellegű korlátozásával lehetett megtartani. A magyar államiság részleges visszanyerése a kiegyezés által az előző, abszolutizmus kori állapothoz képest kétségtelenül előrelépés, de csak nagyon korlátozott előrelépés, hiszen az általa megteremtett keret csak magának a magyar államiságnak a kompromittálására bizonyult alkalmasnak. Az önállóság, amit belügyi vonatkozásban nyert, fővonalában a dualizmust védelmező gyakorlati tevékenységben konkretizálódott és kompromittálódott. Hanák P. szerint ugyan (10. l.): „Kizárólag a magyar vezetőrétegen múltott, mire használja fel a kiegyezés teremtette viszonylagos konszolidációt, miként építi ki a polgári rendszert.” Persze, hogy fontos volt a magyar politikai vezetőréteg szubjektív törekvése, de illúzió, amelyet maga a történelem cáfolt meg, hogy a referátum által felsorolt lehetőségeket a kiegyezés ténylegesen biztosította és „kizárólag” a magyar uralkodó osztályokon múlt a rendszer belpolitikai reakciója. Deák, Eötvös, Horváth Boldizsár, Pulszky a maguk viszonylagos liberalizmusával nem egyszerűen a reakciós uralkodó osztályok foglyai voltak, hanem — és ez éppen egyéni tragédiájuk is — a reakciós dualista szisztéma foglyai. Nagy leegyszerűsítés úgy tekinteni, hogy csak a magyar politikai vezetőréteg szubjektív szándékain, esetleg taktikai érzékének hiányán múlt minden engedmény megtagadása a nemzetiségektől, minden politikai jog megtagadása a népi tömegektől. Nem taktikai érzék hiányában nem tettek engedményeket, hanem amiatt, mert minden pozíció átengedésében is annak veszedelmét tudták, amit valóban osztályérdekből is mindenekfelett megőrzendőnek ítélték: a dualizmus rendszerének veszedelmét. A dualista forma és tartalom klasszikus egyeztetői ezért nem a jogtisztelő Deák és a reformokról álmódó Eötvös, hanem a jogtipró Tisza Kálmán és a reformokat visszatorlasztó Tisza István lettek.

S ha a belső fejlődés mozzanatait szemügyre véve ilyen negatívum látom a nemzeti kérdésnek a kiegyezésben testet öltött elodázása következményeit, méginkább annak a külpolitikai fejlődés távlatában. Utaltam már arra, milyen súlyosnak ítélem meg a nemzeti kérdés megoldásának elodázását az imperializmus korára nem kevésbé amiatt, mert a német Drang nach Osten előretörésének objektív segítőjévé vált. A dualista külpolitika egyik döntő vonása ennek elősegítése, a másik a balkáni népek nemzeti függetlenségi törekvéseinek korlátozása. Nem szükséges jellemezni ezt a külpolitikát, megtette már marxista történetírásunk. Amivel érdemes foglalkoznunk, az ennek a külpolitikának összefüggése a dualista rendszerrel. Hanák Péter inti azokat a nemzeti függetlenség jelentőségének a túlértékelésétől, akik szerinte elkerülhetetlennek tartják ugyan a kiegyezést, de bírálják ezt a „reális kompromisszumot” „a nemzeti szuverenitás teljeséről való lemondásért” (9 — 10. l.). Hanák Péter szerint „az adott társadalmi struktúra, osztályuralmi viszonyok mellett még egy független Magyarország sem követett volna lényegesen eltérő politikai vonalat”. A belpolitikát illetően már elmondottam azt a véleményemet, hogy maga az objektív társadalmi és nemzeti törekvések elnyomására alapozott dualista rendszer fenntartása is elengedhetetlen követelménnyé tette a reakciós módszerek alkalmazását, most hadd utaljak a külpolitikával kapcsolatban egyben a referátum érvelési módszerének tarthatatlanságára. Kétségtelen, hogy Andrássynak és a magyar politikai vezetőréteg általa reprezentált köreinek nagy szerepük volt a Monarchia végzetesnek bizonyult külpolitikai orientációjában. De úgy hiszem eltúloznánk, ha Andrássyéknek ezt a kétségtelenül nagy, és az első világháború óta állandóan bűnbakokat kereső osztrák történetírás által méginkább felnagyított szerepét, a porosz — francia háborúban való állásfoglaláson túl is egymagában eldöntőnek tekintenénk a Monarchia végzetes német politikájában. Andrassy azért hathatott e tekintetben olyan eredményesen, mert a Habsburg-hatalmat sokkal nagyobb, aktíván működő objektív történelmi erők amúgy is erre az útra terelték. A külügynek, a vele szorosan összefüggő hadügynek és részlegesen a pénzügynek közössé tételét, megtétele az uralkodó abszolutista jogaival valóságos és súlyos következményű lemondásnak indokolt tekinteni — megítélésem szerint is — a nemzeti függetlenség alapvető attribútumairól. Amit történész módon, azaz a ténylegesen végbement historiai folyamatot vizsgálva konstatálni lehet, az a dualista külpolitika nagy negatívumokkal terhes útja és eredménye. Nehéz és egzaktszerű eredményekre aligha vezető kutatási feladat annak megállapítása, hogy ilyenén alakulásában milyen szerepe van az önálló külpolitika lehetőségeiről való lemondásnak és mennyi a magyar vezetőréteg adott külpolitikai törekvései érvényesítésének. De kétségtelenül elismerem e vonatkozásban, tehát a valóságosan megtörténtek megítélésében reális vitaplaként koncedálhatót az olyan álláspont, amely a negatív tendenciákért a felelősség tekintélyes hányadát, az adott viszonyok konzerválása érdekében megalkotott dualista

rendszer keretei között politizáló magyar vezetőrétegre hárítja. Ugyanakkor ezzel éles ellentétben semmiféle bizonyítékát sem látom annak a fentebb Hanák Pétertől idézett megállapításnak, hogy „az adott társadalmi struktúra, osztályuralmi viszonyok mellett még egy független Magyarország sem követett volna lényegesen eltérő politikai vonalat”. Nem tudom, hogy egy független Magyarország milyen bel- és külpolitikai irányzatot követett „volna”, amint azt sem tudom, hogy egy független Magyarországon „az osztályuralmi viszonyok” pontosan egybeváogtak lettek „volna” a dualista Magyarországra jellemzőkkel, sem azt, hogy a „társadalmi struktúra” „adott” és pontosan megegyező maradt „volna” egy szabad nemzeti piacon fejlődő országban a birodalmi keretek között élő országgal. Nem tudom, de nem is kutatom, mert valóban mentesíteni szeretném a vitát a „hipotézisek ingoványában való kalandozástól”, mint teljesen szükségtelentől. De azt tudom, hogy a nemzeti függetlenségre törekvő erők a hatvanas években összefogást kerestek az önrendelkezésükért harcoló szomszéd népekkel, küzdöttek a formális szerződéseken alapuló és a soknemzetiségű országok addigi történetében a nemzetiségeknek nyújtandó páratlan arányú engedményekért, ha nem is megoldást jelentő, de nem lebecsülendő lépésekért az agrárkérdés terén, a politikai jogok kiterjesztéséért, a törvényhozás és a közigazgatás demokratikusabbá tételéért. Ezek voltak Kossuth és legjobb társainak konkrét célkitűzései a hatvanas években. Hogy hűek maradtak „volna” hozzájuk siker, tehát Magyarország függetlenségének visszavívása esetén is, azt a kérdést átengedem olyanoknak, akik ilyen — megítélésem szerint nem történeti — problémákkal kívánnak foglalkozni. Engem a kérdés történeti része érdekel, az ti., hogy miért nem sikerült e haladó célkitűzések érvényesítése a hatvanas években, miért a kiegyezéshez vezetett a magyar történeti fejlődés útja. Röviden és vázlatosan feleltem már erre a Hanák Péter által említett, de tartalmának fontos elemeit tekintve félremagyarázott népszerűsítő történeti összefoglalás kéziratában, s ennek a fejlődésmenetnek fontos szakaszát szeretném szakszerű feldolgozásban közrebocsátani készülő monográfiámban.

A vita fővonalaához visszakanyarodva azzal a kérdéssel kapcsolatban szeretném ismertetni álláspontomat, vajon „szükségyszerű”, ill. „elkerülhetetlen és reális kompromisszum” volt-e a kiegyezés. A négy meghatározó mozzanat közül kettőben nem látok vitatni valót. A kiegyezés kétségtelenül kompromisszum volt, az azt létrehozó erők alkuja. Reális is volt, persze a realitás köznapi szóhasználatára értelmében (azaz nem a referátum bonyolult „korabeli” és „történelmi” realitást megkülönböztető szóhasználatára szerint). egyszerűen reális volt annyiban, amennyiben végrehajthatónak bizonyult. Másrészt látom azonban a kiegyezés sokat emlegetett „szükségyszerűségét”, „elkerülhetetlenségét”. (Mint hogy irodalmunkban ezeket a fogalmakat a kiegyezéssel kapcsolatban váltogatva, de meglehetősen azonos, vagy legalábbis azonos gyökerű értelemben használják, a mellékutakra kanyarodás és felesleges hosszadalmaskodás elkerülése végett ez alkalommal összekapcsoltnak szólok felőlük, amint a referátum is teszi a 3. lapon.)

Egyrészt külpolitikai tényezőkkel, azaz a német és olasz egységmozgalom lezárulásának konzervatív módjával szokás az elkerülhetetlenség mozzanatát egybekapcsolni. (A referátummal ellentétben III. Napoleonnal ebben a vonatkozásban nem foglalkozom, hiszen a francia fejlődésben a 48-as forradalmak örökségét, amelyért két újabb forradalom szállt síkra, 1871 után a III. köztársaság zárta le.) A német és olasz egységtörekvések konzervatív érvényesülési útja természetesen valóság, de óriási a különbség e között és a nemzeti kérdés megoldásának a Habsburg-birodalom létének meghosszabbítása útján történő elodázása között. Az előbbieket konzervatív eszközökkel segítették megszületni az útját, az utóbbi új eszközökkel segítette konzerválni az elavultat. Marxisták előtt nem kell magyarázni, milyen lényeges különbségről van szó. Persze kétségtelen — és mint eddig, most sem akarom az ellenérveket semmibe venni, legfeljebb egyoldalú érvényesítésük ellen fellépni — kétségtelen, hogy az alapvető tartalmi eltérés ellenére a konzervatív európai irányzat hatással volt a dualista rendszer létrejöttére. De az is kétségtelen, hogy kölcsönhatással is számolnunk kell: az olasz és részben a német egységmozgalom irányát nem lebecsülendő mértékben befolyásolta, hogy milyen eredménnyel járnak a magyar nemzeti törekvések, ill. mennyiben sikerül a magyar politika útját a Habsburg-birodalom stabilizáló kiegyezés felé terelni. És ennek sikere nemcsak nyugati, hanem keleti vonatkozásban is negatív történelmi következményekre vezetett. A szabadságukért küzdő balkáni népek és vezetőik egy részének körében (még a következtelen Couzaében is) a hatvanas években Magyarország függetlensége indokoltan tűnt ígéretebbnek, mint a Habsburg-birodalom stabilizálódása, amely nem vitás, hogy visszavetette nemzeti felszabadulásukért folytatott harcukat. Ami pedig az irodalomban sokat hangzottott cári veszélyt és Anglia politikáját illeti, legyen szabad a következőket felemlítenem: korántsem igazolt, hogy a kiegyezkedők valóban tartottak annyira cári intervenció veszélyétől, amennyire beszéltek felőle, amennyire az ingadozókat ezzel puhígtatták.

Anglia pedig — amelynek hagyományos Habsburg-barát politikáját a közelmúltban jellemezve azt hiszem éppenséggel nem becültem alá —, Ausztriában az olasz egység megvalósulása és az 1870-es francia vereség után mind kevésbé a kétoldali egyensúlyozó szerepében pótolhatatlan hatalmat látta, hanem már csak az esetleges cári terjeszkedés elleni védekezés egyik eszközét. Egyik és a német egység megvalósulása folytán a korábbihoz mérten a hetvenes években határozottan csökkenő jelentőségűnek ítélte eszközét. Az angol politikának ez az eltolódása mind kétségesebbé tette, hogy a cári 1849. évi beavatkozás angol szentesítéssel megismétlődhessék, azaz hogy Anglia feláldozza a számára jelentőségében vesztő eszköz, Ausztria érdekében a minden cári hatalmi előretörés visszaszorításának nagyon is nevezetes célját. A külpolitikai helyzet ilyen irányú fejlődése ellenére, amely a kiegyezés után bontakozott ki, kétségtelen indokolt elismerni, amire említett tanulmányomban utaltam is, hogy a magyar politika irányadó erőire nagy, s a kiegyezés irányába terelő hatása volt a nemzeti függetlenség kivívása szempontjából a hatvanas években elkomoruló nemzetközi szemhatárnak. De meghökkentő és számomra teljesen érthetetlen félremagyarázása álláspontomnak Hanák Péter azon hivatkozása (7. l.), hogy szerintem „elsősorban a nemzetközi viszonyok kedvezőtlen alakulása ... hatott bénítólag, csüggesztőleg a vezetőréteg, a birtokos-nemesség és nemesi értelmiség zömére”. Annak ellenére, hogy idézett tanulmányom* kifejezetten külpolitikai jellegű, már a bevezetőjében (4. l.) leszögeztem, hogy a külpolitikai tényezőknek szoros kölcsönhatásban a belső társadalmi és politikai viszonyok alakulásával volt a kiegyezés irányába terelő szerepük. Ugyanerre utalok, amikor az 1861-es országgyűlés csődjét a demokratikus reformoknak, a nemzetiségek és a paraszti tömegek konkrét követeléseinek elhárításával hozom összefüggésbe (47–48 l.) és még további utalások során sincs. De Hanák Péternek jobban, mint bárki másnak tudva-tudnia kellett, hogy az iránytadó politikai erőknek a kiegyezés felé fordulását döntően belpolitikai tényezőkkel magyarázom, ha csak annak alapján is, hogy az összefoglaló magyar történeti munkámnak, amelyre referátumában is hivatkozik, ő volt a hivatalos bírálója, s amelynek sokszorosított 46–49, 52–63, 65–68. lapján további utalások mellett — úgy vélem — a korábbi eredményeket koncepcionálisan és adatszerűen is nem kis mértékben gyarapítva szoltam a kiegyezés felé terelő belső, gazdasági, társadalmi és politikai tényezőkről. Hogy mindezt mellőzve miért fordítja határozott és egyértelmű álláspontomat éppen ellenkezőjére előadásában a referátum, arra nem találok magyarázatot.

Ide kapcsolódik a kiegyezés feltételezett „szükségyszerűsége”, „elkerülhetetlensége” kérdésének a lényege. Szeretném félreérthetetlenül leszögezni álláspontomat a vitának ebben a kétségtelenül középponti kérdésében, jobban mondvá kibővíteni azt, amit említett történeti összefoglalásom sokszorosított kéziratának 74. lapján és utalásszerűen másutt is már leszögeztem. Megítélésem szerint semmi indoka sincs, hogy a kiegyezés elvont szükségyszerűségéről szölgünk, hiszen nem a magyar történeti fejlődés valami fátumos, végzetserű sorsfordulata a kiegyezés, nem elsősorban objektív történelmi erők műve, sokkal inkább céltudatosan dolgozó, meghatározható osztályálláspontot képviselő politikai erők produktuma. Vallom és mindig vallottam (kéziratom említett pontján is), hogy a kiegyezés elkerülhetetlen és szükségserű volt, meghatározható és pontosabban meghatározandó társadalmi kategória, sommásan a magyar (és természetesen az osztrák) uralkodó osztály számára. Voltak már 1848-ban, még többen 1849-ben a nagybirtokosok, középbirtokosok, sőt nemesi értelmiségiek és polgárok sorából, akik Magyarország összefűzőttségét a Habsburg-birodalommal fenntartani, ha kell közös-ügyes alku árán fenntartani kívánták. A forradalom és szabadságharc leverése, a nemzetiségek nemzeti törekvéseinek konkretizálódása, a gazdasági és társadalmi viszonyok átalakulásának osztálypozíciókat megrengető, ill. az osztályérdekek érvényesülésének új feltételeit megteremtő hatása mind olyan tényezők voltak, amelyek — a jelzett külpolitikai mozzanatok mellett — a magyar társadalom felső rétegeivel, a nagybirtokos arisztokráciával, a nagypolgársággal és a tegnapi „bene possessionatus” réteg egy részével viszonylag könnyen elfogadtatták a kiegyezés szükségességének elvét. (Az osztálykérdésekre térve itt szeretnék csak zárójelben utalni arra, hogy korántsem mindenben érték egyet Hanák Péternek a dszentri-réteg későbbi kialakulásáról rajzolt képével. Egyrészt nem találok indokoltnak ennyire általánosítva szólni [vö. 29–30. l.] a reform-ellenzék tegnapi társadalmi bázisának dszentri-réteg zsúrlásáról, az általam ismert adatok egyébként az anyagi aláhanyatlás jelzett mértékét sem igazolják, másrészt — és ezt nagyon fontosnak tartom — nem a

* Gy. Szabad: Kossuth and the British "Balance of Power" Policy (1859–1861). Studia Historica 34. Bpest. 1960.

dzscentri társadalmi és politikai elhelyezkedésében mutatkozik a magyarországi (és talán az igen hasonló lengyelországi) dzscentri-réteg jellegzetessége, hanem sokkal inkább a nyugati országokbeli hasonló rétegeket sokszorosan meghaladó méreteiben, amely többek között lehetővé tette egyfelől asszimiláló, másfelől a népi tömegek felfelé jutását oly különlegesen nagymértékben megakadályozó szerepét és azzal szoros összefüggésben e másutt is negatív szerepet játszó, de gyorsan felszívódó társadalmi réteg konzerválódását nálunk és rásúlyosodását a kapitalista fejlődés egész korszakára.) Nem azonos úton fejlődött az előbb említett rétegekével a közép-, de főként a kisbirtokos nemesség zömének, a közép- és kispolgárság jelentős részének és a politikai öntudattal bíró paraszti rétegeknek politikai álláspontja. Ezeket a rétegeket osztályérdekeik sok vonatkozásban, ha különböző mértékben is elég élesen elhatárolták az előbbieken említettek zömétől, ugyanakkor náluk sokkal inkább kapcsolódtak a nemzeti függetlenségi törekvésekhez, melyekhez az érzelmi szálak sokasága is leginkább őket kötötte. S mégis 1867-ben ezeknek a rétegeknek jelentős része is támogatta a kiegyezés megkötését, nem kevésbé alkotta tömegbázisát a kiegyezésnek. Mert volt tömegbázisa a kiegyezésnek (ezt én sokkal inkább elismerem, mint az ellenálláspont nem egy hirdetője), és Deák politikai ügyességére vall, hogy éppen 1867-ben volt a legszélesebb tömegbázisa, s mindez annak ellenére, hogy e rétegek számára objektíven nem volt sem nélkülözhetetlen, sem szükségszerű a kiegyezés, és tényleges érdekeiket sokkal inkább képviselte Kossuth egyszerre demokratikusabb és nemzetibb programja. Pedig e rétegek túlnyomó többségükben Kossuth híveiként indultak az ötvenes-hatvanas évek fordulóján az új érának. Hogy mégis sikerült alig néhány év alatt megingatni vagy legalábbis elbizonytalanítani zömüket, abban a fent említett és korlátozott, ill. változó mértékben rájuk is ható objektív tényezők mellett, de azokat lényegesen meghaladó mértékben érvényesültek szubjektív politikai mozzanatok, döntően a kiegyezésre törekvő erők páratlan, elsősorban sovíniszta demagógiája, másfelől a tényleges függetlenségi politikusok, élükön az emigráns Kossuth képtelensége ennek hathatós ellensúlyozására. Kossuthék és méginkább hazai exponenseik célkitűzéseinek tartalmilag is voltak itt nem részletezhető gyengéi, többek között azzal összefüggésben, hogy nem elég következetesen célozták az osztály- és politikai törekvések folytán meg nem nyerhető erők elszigetelését. Szinte az egész nemzetet kívánták maguk mögé állítani, és ezzel álláspontjuk a nemzeti ellenállás szakaszában a tömegek előtt meglehetősen egybeesővé vált Deákék kezdetben ugyancsak következetesen függetlenséginek hirdetett álláspontjával. A nemzetiségi kérdés 1861-es kiéleződésével a tényleges megegyezést kereső kossuthi álláspont nagy hátrányba került. Míg Kossuth lényegében helyes irányba fordulva a magyar nemzeti kérdés megoldását a mienkével együttlévő többi nép nemzeti törekvéseivel való összekapcsolásban hirdette csak megoldhatónak, ha kell áldozatok útján is (és ez, nem a Dunai Szövetség távlati terve a korabeli Kossuth-program lényege), az ellenpárt azzal igatott, hogy a magyar függetlenség kivívható lesz a Deák-féle passzív rezisztencia útján, ilyen nemzeti „áldozatok” nélkül is, sőt mindinkább a magyar nagyhatalom kiegyezés útján megteremthetésének illúzióját ébresztgette. Az így megnyert tábort azután lépésről lépésre a kiegyezéshez vezető út más értelmű, a Habsburg-birodalom továbbélését segítő nemzeti önmérsékletet hirdető logikai lépcsőfokaira vezette. Kossuthékat részben hibáik folytán sikerült potenciális tömegbázisuktól elszigetelni, egyidejűen a kis- és középbirtokos nemesség körében nemzetiségi politikájukkal és demokratizmusukkal kompromittálva, a plebejus és paraszti tömegek előtt pedig az utóbbit gondosan elhallgatva, sikerült a „nemzeti egység” Kossuthék által gyakorlatilag meghontatlanul hagyását a kiegyezés javára kamatoztatni, és a leghaladóbb, sem a „korabeli”, sem a „történelmi” realitást nem nélkülöző politikai álláspontot jelentős mértékben hatástalanítani. Hatástalanítani tudták azt a kossuthi álláspontot, mely a hatvanas években egyértelművé vált: sem könnyelmű felkelés, sem a Habsburg-birodalom létét meghosszabbító kiegyezés, hanem a népre és nemzetiségekre támaszkodó aktív politikával siettetése a Habsburg-birodalom elmélyülő válságának. És ezzel kapcsolatban hadd tegyek még egy, a referátumnak álláspontom bemutatásában követett módszerével kapcsolatos megjegyzést. A referátum 3. lapján Hanák P. úgy idézi álláspontomat, amely igenli „a passzív rezisztencia (vagy kivárás)”, ill. ennek „kossuthi szellemben: a nemzetiségekkel való aktív megegyezés s a paraszti követelések méltányosabb rendezése irányában”-i továbbfejlesztését, a 6. lapon feltételezett álláspontomat a képzeletbeli vitapartnerével egybeesővé már „a passzív nem egyezkedés, a (időzijelesen!!!) »karokat keresztbeküleselő« alkotmányvédő deklarációk politikájának” legvalószínűbb következményeiről ír. Tisztázni szeretném, hogy én nem ilyenként ismertetem Kossuth ez időbeli politikáját. A néppel és nemzetiségekkel való összefogás aktív politikájának kossuthi sürgetéséről írtam említett angol tanulmányom 47–48. lapjain, az idézett összefoglaló történet sokszorosított 63. lapján pedig (többek között) szinte szójátékszerű ellen-

tétként a Hanák P. által ismeretlen helyről vett állítólagos idézettel* éppen arról írok, hogy Kossuth a Habsburg-birodalom szerinte elmélyülő válságának „nem ölbetett kézzel kivárást hirdette”, hanem a megítélése szerint, a fentiek értelmében teendő politikai lépéseket sürgette. Ez az, amit — a referátum számomra e ponton is érthetetlen félremagyarázó bemutatásával ellentétben — Kossuth álláspontjának ismertetéseként adtam. És legyen szabad jeleznem, ami azt hiszem az elmondottakból világos is, hogy az én történész ítéletem nem Kossuth álláspontjának egyszerű igazolása, hanem a kiegyezkedők bírálata mellett (bármennyire tisztetem is a 60-as évekbeli erőfeszítéseiket) az emigráns Kossuth és pártfeleinek minden eddiginél nagyobb anyagfelhasználásra épülő kritikája, mert noha megítélésem szerint a kiegyezés valóban nem volt a magyar történeti fejlődés „elkerülhetetlen szükségszerűsége”, hanem csak az egykorú (sommásan szólva) uralkodó osztály számára volt az, mégsem sikerült eredményesen közromunkálkodniuk elhárításában.

Talán szükségtelen e gondolatsor lezárásaként további, álláspontomat tisztázó megjegyzést tennem, félreértések elhárításául mégis megteszem. A kiegyezés adott marxista kritikájának erősítését és pontosabbátételét szükségesnek ítélve távolról sem azonosítom magamat a kiegyezések egykorú vagy újabb kuruckodó bírálóival, nem vezetek valamiféle vulgarizáló átokhadjáratot a kiegyezés ellen, vagy redukálom erre az egy mozzanatra az újkori magyar történet nehéz útjának sok, mély és messzi történeti forrásból eredő okát.

Az elhangzott érveket és ellenérveket, amelyeknek mindegyike akár külön tanulmányt érdemelne, ez alkalommal éppen csak felsorakoztathattam, a megválaszolt referátum jellegének megfelelően bizonyítóanyag és az arra épülő részletérvelés felvonultatása nélkül. A vitát történész-módon — megítélésem szerint — csak monográfiák közvételével lehet kellő szinten folytatni, annál is inkább, mivel az eddig megjelent értékelések anyagbázisát zömben még a felszabadulás előtti igen erősen egyoldalú forrásfeltárás képezi. Mindenesetre remélem és hiszem, ha többet nem is, azt eredményezni fogja érvelésem, hogy a kiegyezéshez vezető út és a kiegyezés történeti értékelésének vitatása nem minősül majd valamiféle okvetetlenkedésnek, a hajdani polémiák egyszerű „utóregzéseinek”, álláspontom mentesül a leegyszerűsítő és lényegtorzító interpretációktól, a „neokossuthi” vagy hasonló bélyegzők használatától, az állítólagos a „vita tárgykörén messze túlterjedő illúziók”-kal kapcsolatos nyílt vagy burkolt utalásoktól. Ez feltevéle annak, hogy a vitákat nyugodt munka és a munkát az eddigieknél megalapozottabb konkrét eredmények és azok vitatása követhesse.

Ránki György hozzászólása

Engedjék meg, hogy néhány rövid megjegyzést tegyek Hanák Péter előterjesztésére.

A dualizmus válságára vonatkozó nézetekhez három kérdésem van, mely részben kritikai megjegyzésnek is tekinthető.

Nem eléggé világos a politikai válság elválasztása a társadalmi rendszer forradalmi válságától. A kettő nem azonos, de szoros összefüggésük tagadhatatlan. Az előbbi nem képzelhető el az utóbbinak legalábbis bizonyos előfeltételei nélkül, és a politikai válság gyakorlati megérését, betetőzését végső soron mégiscsak a forradalmi válságban láthatjuk.

Nem világos a Monarchia válságának és a dualizmus válságának szétválasztása sem. Én ismerem Hanák Péternek legalábbis korábbi álláspontját erre vonatkozóan. Azt jelenti-e Hanák Péter kérdésfelvetése ebben az előterjesztésben — amely szerint a dualizmus válsága 1896-tól, a Monarchia válsága csak az első világháborútól számítható —, hogy el lehet választani a kettőt? Feltételezhető-e, hogy még van lehetőség a dualizmus válságának megoldására, pontosabban: a Monarchia más formában való fenntartására a századforduló körül?

Végül a dualizmus válságának fejtegetése során nem tűnnek számomra meggyőzőeknek a Németország szerepére vonatkozó fejtegetések. Én úgy érzem, hogy bizonyos mértékben túlértékeli a pángermán terveket a német kormány politikájával szemben. Viszont ha a német kormány hivatalos politikáját nézzük, aligha jogos úgy felvetni, úgy szembeállítani a kérdést, hogy ez a hivatalos politika a kiegyezés idején támogatta, a századforduló után viszont már egyértelműen ellenezte volna a dualista Monarchiát.

* [A vita jegyzőkönyvét utólag áttekintve látom, hogy e helyen az idézetfelhasználás módszerével kapcsolatos indokolt felszólalásom félreérthető fogalmazású. A referens eljárásában csupán az kifogásolható, hogy ámbár előterjesztéseinek e fejezetében vitapartnerként egyedül engem nevezett meg, nem tisztázta, nem tétem származnak a forráshely megjelölése nélkül, de idézőjelesen feltüntetett szavak.]

Igen fontosnak tartom Hanák Péter előterjesztésének 3. pontját, annál is inkább, mivel éppen a kutatások előrehaladása veti fel a korábbi álláspontok bizonyos egyoldalúságát. Ez az egyoldalúság többek között abban állt, hogy az alapvető osztályok távolról sem kielégítő ábrázolása mellett teljesen elhanyagoltuk olyan társadalmi jelenségek vizsgálatát, amelyeknek kétségbevonhatatlanul szintén jelentős szerepük volt a magyar történelem alakításában. Ezek közül tagadhatatlanul az egyik igen fontos probléma a dzsentri vagy az ún. középosztály problematikája. Az előterjesztett anyag részben történeti kutatásokkal próbálja bemutatni a középbirtokos réteg lesüllyedését, a dzsentri kialakulását, másrészt bizonyos elvi szempontokat vet fel ebben a kérdésben. Az előterjesztés nézetével, mely szerint nem lehet a dzsentrit csupán az uralkodó osztályok egyszerű kiszolgálójának, önálló igényekkel, célokkal, önálló hatalmi kísérletekkel már nem jelentkező, általában elhanyagolható tényezőnek tekinteni, a magam részéről teljesen egyetértek. Hanák Péter fejtegetésében azonban jó néhány olyan nézet akad, amelyet nem kellően kidolgozottak vagy legalábbis vitathatónak tartok.

Mindenekelőtt: vajon egyértelmű-e az az álláspont — és ha jól értelmezem Hanák Péter előterjesztését, ez az ő álláspontja —, hogy a dzsentrit a középosztályhoz tartozónak tekinthetjük?

A másik kérdés az elsőhöz kapcsolódik: vajon a dzsentrinek az a fogalma, amelyet Hanák Péter ad, nem túlságosan leszűkítése-e a dzsentrinek? Nézetem szerint ugyanis a dzsentri-probléma nem tekinthető csupán és kizárólag a lesüllyedt középbirtok problémájának. Sokkal szélesebb réteget foglal magában, és hozzátehetjük: nem mereven elhatárolható kategória. A megyei államigazgatási és a katonatiszti állásokban levő lesüllyedt dzsentri-réteget és a középbirtokos elemeket, amelyek még megmaradtak, az évtizedek során — és erről a folyamatról már a századforduló után beszélhetünk — felhígtották, kitöltötték a különböző feltörekvő kispolgári rétegek képviselői is.

Miután Magyarországon az „úri” elemek özönlöttek el a hivatalokat, és még a viszonylag kifizetésű, alacsony beosztások is „úri pályának” számítottak, nagy vonzóerőt gyakoroltak a városi és a falusi kispolgárság, a gazdag paraszti családok földből kirekesztett fiaira. Az évtizedek során ezek is szép számmal nyomultak be ezekre a területekre, és igyekeztek életformájukban, mentalitásukban, gondolkodásukban is „úrrá” válni, hasonlóvá lenni az igazi „urakhoz”. A lesüllyedő úri középbirtok, a dzsentri a felemelkedni kívánó széles kispolgári tömegekre igen nagy hatást gyakorolt.

A világháború körüli évekre a dualizmus közel fél évszázados társadalmi fejlődésének eredményeként tehát már igen széles réteg kapcsolódik, illetve fonódik össze elválaszthatatlanul a tulajdonképpeni dzsentrivel. Persze azt lehet mondani, hogy ez nem a szorosan vett dzsentri, hanem itt a dzsentri, a középosztály, a kispolgári elemek vegyülnek egymással. Nézetem szerint azonban a dzsentri-probléma elsősorban nem önmagában probléma, hanem a kis- és középpolgársággal, az úgynevezett középosztály-lal együtt. Ebből következik, hogy nem is lehet egyértelműen állást foglalni e réteg hovatartozását illetően.

Ugyanolyan hibákat rejt magában az a megítélés, amely egyszerűen az uralkodó osztály egy részének tekinti, mint az, amely csak a középosztály kereteibe kívánja besorolni a dzsentrit. Éppen azért hibás az ilyen megítélés, mert itt rendkívül vegyes, a dzsentri és a dzsentroid rétegeket magában foglaló nagy társadalmi keretről van szó, amelybe belefér a középbirtokosság vagy annak legalábbis alsóbb rétege, az államapparátus vezető körei, amelyeket joggal sorolhatunk az uralkodó osztály soraiba, vagy a tisztviselői és kispolgári kar egyéb „úri” rétege, amely nem tartozik szorosan az uralkodó osztály, illetve a kizsákmányoló osztály keretébe. Hanák Péter anyaga nézetem szerint helyesen utal rá, hogy ez a dzsentri és dzsentroid réteg csak a nagybirtokkal együtt tud létezni és annak függvénye.

Egyetértek azzal is, hogy e réteg „kétlelkűségét”, belső ellentmondásait elemzi. Viszont két megjegyzésem van az erre vonatkozó fejtegetéseihöz.

Egyrészt úgy érzem, hogy a dzsentri-rétegek erősebb érvényesülése a XIX. század 70-es, 80-as éveiben nemcsak azért nem volt lehetséges, mert a nagybirtok még nem volt fogékony az agrárius eszmék iránt, hanem azért sem, mert még nem zárult le az a kapitalizálódási folyamat, amely a századfordulóra ebben az értelemben többé-kevésbé lezártnak tekinthető, amely az agrárius eszméknek nemcsak a nagybirtokon teremt bázist, hanem általánosan talajt terem, és a kispolgári elemeket nagytőke-ellenes jel-szavaival a dzsentri-rétegek befolyása alá helyezi.

Igaz, egyetértek a dzsentri „kétlelkűségével”, de nézetem szerint a kétlelkűség érvényesülése kapcsolatban áll azzal, hogy a dzsentrit Magyarországon nem lehet sem az uralkodó osztályhoz, sem a kispolgári rétegekhez sorolni. Szilárd rendszer, szilárd uralmi formák mellett inkább a nagybirtokos, nagytőkés államtól függő, kitartott,

parazita léte kerül előtérbe, éppen azért, mert az uralkodó osztályhoz is kapcsolódik. A politikai válság időszakában, a kispolgári tömegek fokozódó elégedetlensége idején megerősödik saját helyzete által táplált elégedetlensége, önálló igényei, bizonyos anti-kapitalista, restaurációs törekvései. A dzsentri „kétlelkűsége” tehát bizonyos tükröződése annak, hogy az uralkodó osztály és a középosztály közötti átmeneti helyet foglal el és egyértelműen egyik osztályhoz sem sorolható.

Pach Zsigmond Pál hozzászólása

Hanák Péter referátumát alapjában hasznosnak tartom és pozitívan értékelem, mert a kérdéseket élesen veti fel és világosan, logikusan fejti ki, — még akkor is, ha nem minden válaszával lehet teljesen egyetérteni. Mivel a kérdések éles felvetése és a válaszok logikus felépítése még nem általános szakirodalmunkban, a referátumnak ezt az érdemét önmagában is méltánylandónak tartom. Pozitívan értékelem a referátumot azért is, mert nézetem szerint alapállása lényegében helyes, és hasznosan mozdíthatja elő a kiegyezés, ill. a dualizmus problematikájának további tanulmányozását.

A magyar marxista történetírás a kiegyezés értékelését Révai József munkássága nyomán alapvetően helyesen dolgozta ki, ugyanakkor egyes dogmatikus túlzásokkal, pontosabban: némi dogmatikus szűkkeblűséggel; helyesen teljes tüzet nyitva a fő veszély, a 67-es történetírás ellen, de nem lépve fel ilyen következetesen a másik hibával: a 48-aszkodó szemlélet maradványaival szemben.

Mi következett erre? Helyes törekvés a dogmatikus szűkkeblűség és egyéb hasonló problémák kiküszöbölésére, a pontosabb, árnyaltabb kifejtésre; ennek a helyes törekvésnek a realizálása kapcsán azonban elcsúszások történtek, egyrészt a kiegyezés viszonylagos pozitívumának ha nem is abszolutizálása, de túlhajtása irányában, tehát jobb felé, másrészt a kiegyezés realitásának, szükségszerűségének tagadása irányában, látszatra bal felé. Utóbbi persze látszat-baloldaliság, és ha nem is nevezhető „neokossuthi” szemléletnek, azért nem ment bizonyos ilyen jellegű ízeztől, valamelyes nacionalista színezetű maradványoktól.

Említendőnek tartom még, hogy a dogmatikus szűkkeblűség kiküszöbölését célzó törekvés hevében, a bonyolultabb szálak kibogozására irányuló törekvés hevében, az értékelés alapvető mozzanatai, fő vonalai bizonyos mértékű elhomályosításának veszélye is felmerült.

Milyen alapállást foglal el most Hanák Péter referátuma? Egyrészt a kiegyezés megítélésére vonatkozóan leszögezi, hogy a Révai József által megalapozott marxista értékelés alapvetően helyes; másrészt hangsúlyozza, hogy ki kell küszöbölni a dogmatikus szűkkeblűséget, s el kell hárítani azt a bizonyos — általa „neokossuthinak” nevezett — álláspontot, a 48-aszkodó szemlélet maradványait. Mindezzel egyet kell érteni.

Milyen jó volna, ha úgy folytathatnám, hogy abban a tekintetben is helyes a referátum alapállása, amennyiben nyomatékosan kifejti: továbbra is határozottan réen kell állni a 67-es szemlélet beütéseivel szemben, 67 pozitívuma túlhajtásának veszélyével szemben. De sajnos nem folytathatom így, mert ebben a vonatkozásban Hanák Péter referátuma hiányos: nem határolja el magát élesen a viszonylagos pozitívum túlhajtásának álláspontjától, ennek meglevő veszélyétől.

Ez a körülmény tette lehetővé például, hogy Szabad György felszólalásának nem jelentéktelen részében éles, határozott marxista bírálatát adja a dualizmus rendszerének. Figyeltem Hanák Pétert: ennél a résznél nem jegyzett fel semmit, — nyilván mert lényegében egyetértett az előadottakkal. A referátum ebben a vonatkozásban hiányos volt, és éppen ez adott alkalmat arra, hogy a referensnek most joggal a fejére lehessen olvasni: a dualizmus rendszere ezt és ezt a súlyos negatívumot jelentette.

A referátum tehát az említett vonatkozásban kiegészítésre szorul, és pedig azt hiszem, olyan kiegészítésre, amely Hanák Péternek nem lesz ellenére.

Ezek után néhány megjegyzést szeretnék fűzni a referátumban felvetett kérdésekhez, abban a sorrendben, ahogy ott szerepelnek.

Az első az 1867-es kiegyezés értékelése. Itt először, a kiegyezés elkerülhetetlensége, illetve realitása kerül tárgyalásra, — Szabad György nézetével szemben, amelyet az imént ő maga nyilván sokkal hivatottabban interpretált, mint ahogyan Hanák Péter tette.

Én itt elsősorban a referátum okfejtését kísértem nyomon, amely okfejtéssel általában egyet lehet érteni, de azért egy-két észrevételt sem lehet elmulasztani.

Hanák Péter ezt mondja referátumának 7. oldalán: „... erős egyoldalúság lenne társadalmi-politikai fejlődésünk valamennyi ellentmondását, torzulását egyedül 48 elbukására, a függetlenség elvesztésére visszavezetni”. Azt hiszem, itt tényleg kissé fiktív

a vitapartner, mert olyan megállapítás, olyan nézet, amely a magyar fejlődés valamennyi ellentmondását egyedül 48 bukására vezette volna vissza, nemigen lehető felkorábbi marxista történetirodalmunkban. Másrészt 48 elbukásában csupán a függetlenség elvesztését látni — erős szimplifikálásnak tűnik. Azt hiszem, megint csak nem lehet marxista történészeknél olyan megállapítást találni, amely szerint 48 elbukása a függetlenség elvesztésénél egyebet nem jelentett volna.

Nem sokkal később ezt írja Hanák Péter: „A győztes forradalom, még ha következetesebben számolta volna is fel, mint tette, az elavult feudális gazdasági-társadalmi formációt, nem tudta volna gyökeresen megváltoztatni az évszázados mederben kiképződött gazdasági-társadalmi — és etnikai — struktúrát.”

Ha ezt a pár sort Hanák Péter nem közölte volna — méghozzá aláhúzottan —, hanem csak olyan mozzanatok szerepelnének referátumában, amilyenekkel a fenti mondatot bevezeti: „... a szűkös tőkefelhalmozás egyoldalúsága, a burzsoázia rendkívüli gyengesége stb. — amelyeket egy győztes forradalom sem tudott volna gyökeresen megmásítani”, vagy a továbbiakban: „Ha már a szabadságharc folyamán, 1849 áprilisától mutatkoztak »thermidori« jelenségek, a győzelem esetén bizonyára elkövetkezett volna a »konzultáció« és a »császárság« korszaka is”, tehát a vezető osztály jobbrafordulása stb., akkor ezzel teljesen egyet lehetne érteni. De Hanák Péter ebbe a csomagba még mást is beletesz, és amikor kicsomagoljuk, akkor ezt a mást bajosan tudjuk elfogadni.

Nem akarok ezzel kapcsolatban messzemenő fejtegetésekbe bocsátkozni, de rá kell mutatnom arra, hogy ebben a formulázásban a gazdasági-társadalmi struktúra mint a társadalmi formációk változásától függetlenül élő, éspedig folyamatos, folytonos életet élő kategória szerepel.

Itt nagyon komoly problémáról van szó, amely már régebben is foglalkoztatta az előadót: a történelmi előzmények mennyiben befolyásolták a 48-as forradalmat és a további fejlődésmenetet? Ez nagyon komoly probléma, a javasolt megoldás azonban — a formáció és a struktúra megkülönböztetése — nézetem szerint elfogadhatatlan. A feudális társadalomnak is megvan a maga struktúrája, és a kapitalista társadalom struktúrájának sem lehet a tőkés formációtól független életet tulajdonítani. Hasonló elméleti problémák akkor merültek fel, amikor Sztálin nyelvtudományi munkája kapcsán az a kérdés vetődött fel, vannak-e a nyelven kívül olyan egyéb társadalmi jelenségek, amelyek tovább élnek a formációk váltásától függetlenül. A társadalmi struktúra azonban nem tekinthető ilyennek.

Következő megjegyzésem az érvelés kiegészítésére vonatkozik Szabad Györggyel szemben, persze elsősorban Szabad Györgynek Hanák Péter által interpretált felfogásával szemben. *Szabad György*: Amellyel szemben az óvások megtörténtek! *Pach Zsigmond Pál*: Az óvások megtörténtek, de azért vajon nem az a lényege Szabad György felfogásának, hogy mivel a Monarchia felbomlása objektív szükségszerűség volt, akkor előbb-utóbb be kellett következnie; a kiegészítés csak arra volt jó, hogy elodázza ezt a felbomlást, ami enélkül előbb következett volna be?

Szabad György óvást emelt az ellen, hogy a passzív rezisztencia, a kivárás, az ölvetett kéz politikájára bázírozta volna a felbomlás bekövetkezését. De amivel felszólalásában ezeket pótolta, az sem volt túlon túl sok, mert csak Kossuthnak és társainak célkitűzéseiről, a néppel, a nemzetiségekkel való összefogás aktív politikája sürgetéséről beszélt, és nem olyan társadalmi örökről, amelyek az adott időpontban ezt az objektív szükségszerűséget valóra tudták volna váltani.

Itt megint egy elméleti kérdés merül fel, és pedig az, hogy az objektív törvényszerűségek a történelmi folyamatban nem az emberek, a tömegek cselekvésétől függetlenül valósulnak meg; a társadalmi törvényszerűségek természete éppen abban áll, hogy az emberek, a tömegek cselekvésének eredményeként válnak valóra. Mint ahogyan az elkerülhetetlenül, objektíve pusztulásra ítélt dualista rendszernek 1918-as felbomlása sem automatikusan következett be, hanem a tömegeknek, munkásosztálynak a fellépése, harca nyomán.

Bár azok után, amiket Szabad György az imént elmondott, kétségtelennek tűnik, hogy Hanák Péter kissé könnyed módon interpretálta az ő egyes nézeteit, az alapvető problémát illetően Szabad Györgynek mostani felszólalásával sem sikerült meggyőznie bennünket — bocsánat: nem sikerült meggyőznie engem. Nem is véletlen, hogy Szabad György felszólalásának nagy része csak szórén-szálán vonatkozott bíráló tárgyává tett felfogásának lényegére.

A kiegészítés értékelésével kapcsolatban a másik kérdés a 67-es kompromisszum tartalma és a nemzeti függetlenség kérdése. Itt csak arra szorítkozom, hogy Hanák Péter okfejtésének egyes megtámadható pontjaira utalok.

A nemzeti függetlenség és a 67-es kompromisszum tartalmának kérdéséről szerettem volna egyetmást a referátum problémafelvetésén túlmenően is szólni, de már annyira előrehalad az idő, hogy ettől el kell tekintenem. A referátum egyes kifogásolható pontjaira viszont reagálnom kell.

A 9. oldalon ezt írja Hanák Péter: „... egyfelől elismerni a kiegyezés reális kompromisszum mivoltát, másfelől azonban elvetni a kompromisszum logikus következményét: »a nemzeti szuverenitás teljességéről való lemondást«, nem éppen következetes álláspont a kritika részéről”.

Nézetem szerint ez teljesen következetes álláspont lehet a kritika részéről. Itt a kérdésnek kissé merev módon való kezelésével állunk szemben, Hanák Péter úgy érvel, mintha statikus dolgokról lenne szó. Pedig éppen az osztályok mozgása, a középbirtok jobbrafordulása volt az egyik tényezője annak, hogy erre a kompromisszumra sor kellett, hogy kerüljön, hogy ez a kompromisszum szükségsszerűvé vált; akkor pedig azt bírálni lehet és bírálni kell az alkotóival együtt. Nincsen akadálya annak, hogy a kiegyezés szükségsszerű kompromisszum voltát elfogadva is bírálatot mondjunk annak tartalmáról, mind a nemzeti függetlenség kérdésében, mind általában, hiszen éppen a középnemesség reakcióba fordulás volt egyik tényezője annak, hogy olyan helyzet állt elő, amelyben a kiegyezkedés szükségsszerűvé vált.

Egy másik vitatható megállapítás a 10. oldalon olvasható. Hanák Péter itt a következőket írja: „... az adott társadalmi struktúra, osztályuralkodó viszonyok mellett még egy független Magyarország sem követett volna lényegesen eltérő politikai vonalat. Nos, a nagy- és középbirtokos osztályból kikerülő vezető réteg, a Deák-párti vagy szabadelvű párti uralom, az Andrássy-kormány és utódai még egy perszonál-unió esetén is ugyanazt a monarchista, németbarát, nép- és nemzetiségellenes, nacionalista bel- és külpolitikát folytatták volna.”

De — ha már a hipotézisek birodalmába lépünk —: ha egy független Magyarország kialakulására került volna sor, akkor annak nem ilyen lett volna a vezető rétege, akkor nem Andrássy-kormány lett volna és nem Deák-párti vagy szabadelvű uralom. A független Magyarország kivívásának demokratikus irányzat lett volna az előfeltétele; akkor viszont milyen alapon beszélhetünk akárcsak feltevæsszerűen is egy független Magyarország Andrássy-kormányáról vagy Deák-párti többségéről? Ezt a hipotézist nem lehet követni.

Szabad György lendületesen fejtette ki azt a követelményt, hogy maradjunk a történelmi tények területén. A tények alapján nem lehet elfogadni Hanák Péternek azt az álláspontját, hogy: „Kizárólag a magyar vezető rétegen múltott, mire használja fel a kiegyezés teremtette viszonylagos konszolidációt, miként építi ki a polgári rendszert. Csak rajta múltott, hogy a további polgári-nemzeti haladás kedvezőbb feltételeinek megalapozása végett méltányos egyezséget köt-e a hazai nemzetiségekkel és a Monarchia többi elnyomott nemzetével.”

Hanák Péternek csakugyan az a véleménye, hogy egy habsburgi monarchián belül csak a magyar uralkodó osztályon múltott, hogy például a nemzetiségekkel szemben — méghozzá nemcsak a hazai nemzetiségekkel, hanem a Monarchia többi elnyomott nemzetével szemben is — milyen politikát folytat? Ha Hanák Péter véleménye szerint ez az Osztrák–Magyar Monarchián belül kizárólag a magyar uralkodó körökön múltott, akkor a magyar vezető köröknek a dualizmus korai között nyíló potenciális lehetőségeit messzemenően túlbecsüli. Igen nagymértékben túlik függött, hogy milyen belpolitikát visznek: de az, hogy mire használták fel a kiegyezés teremtette konszolidációt és mire nem, egy dualisztikus rendszeren, egy habsburgi monarchián belül semmiképpen sem múlt kizárólag rajtuk.

A referátum következőkben a dualizmus válságának problémakörét tárgyalja. Ezen belül csupán egyetlen kérdéshez szeretnék hozzászólni. Egyetérték Ránki Györgygel a Monarchia válságáról mondottakban. Egy dolog azonban nem világos. A 19. oldalon arról beszél Hanák Péter, hogy a magyarországi tőkés fejlődés majdnem teljesen nélkülözötte, „átugrotta” a szabadversenyes szakaszt; hogy már a század utolsó harmadában nem egy jelenség mutatott az imperializmus felé, vallott a monopolista tendenciákra. Azzal az összefüggéssel, amelyben a referátum ezt tárgyalja, egyetérték: hogy tudniillik most már a polgári forradalom megoldatlan kérdései is az imperializmusra való átmenet viszonyai között kerültek újból a történelem napirendjére (ahogyan ezt eddig is tárgyalta marxista történetirodalmunk). Ellenben azok az ismérvek, amelyekkel itt a referens dolgozik, nem teljesen helytállóak. Például a vasútak korai államosítását, amelyet egyebek között felhoz, még nem lehet a kialakuló imperializmus jegyének tekinteni. Vagy:

aláhuzottan említi ebben a vonatkozásban, hogy a tőkefelhalmozást csak tőkebehozattal lehetett biztosítani; ezzel Hanák Péter a tőkebehozattalra — tőkekiviteltre mint az imperializmus felé mutató kategóriákra utal. Itt azonban nem szabad elfelejteni valamit (és ez összefügg a Sándor Vilmos referátumában érintett kérdéssel is, a külföldi tőkétől való függés bizonyos fokú enyhülésével az imperializmus első világháború előtti időszakában). Nem szabad elfelejteni, hogy egy olyan országban, ahol az eredeti tőkefelhalmozás korlátozott, gátolt volt, maga a kapitalizmus is jelentős részben külföldi tőkével jön létre, vagyis tőkebehozattal útján. Itt tehát a tőkebehozattal nem feltétlenül az imperializmus korszakának, ill. a monopolista kapitalizmus kialakulásának az ismérve, hanem már magának a kapitalizmusnak a „gründolását” nagy külföldi tőkebehozattal jellemzi. Itt éppen a kapitalizmus erősödése, fejlődése az, ami a külföldi tőkebehozattal mellett szükségszerűen megnöveli a hazai tőkefelhalmozás jelentőségét. (Sándor Vilmos referátumával kapcsolatban ezért azt mondanám, hogy nem az 1906-os agrárvámok játszottak döntő szerepet a külföldi tőkétől való függés enyhülésében, hanem a kapitalizmus fejlődése, előrehaladása, megerősödése volt az, ami a belső tőkefelhalmozásnak egyre nagyobb súlyt és lehetőségeket adott.)

A referátum harmadik, utolsó problémája a dzsentri-kérdés. Erről egészen röviden! Hanák Péternek a dzsentri-kérdésről szóló fejtegetéseit tanulságosaknak és nagyon hasznosaknak tartom. Mégis úgy érzem, a kérdés megközelítése nem eléggé széles, vagy ha úgy tetszik: nem eléggé mély. Nem eléggé széles abban az értelemben, hogy Hanák Péter fejtegetéseit a XIX. század második felére, sőt utolsó évtizedeire korlátozza. Nézetem szerint azonban a dzsentri-kérdést csak úgy lehet megragadni, ha az egész XIX. századot átfogjuk tekintetünkkel, a reformkort és 48-at is belefoglalva ebbe a széles pillantásba.

Hanák Péter erre lényegében egy helyütt tesz erre kísérletet, a 29–30. oldalon, ahol ezeket mondja: „A liberális reformokért egykoron helytálló osztály végtére a reakció hadává vált abban a nagy átalakulási folyamatban, amelynek kezdetén, a XIX. század elején a középbirtokos nemes elsősorban gazda volt, másodsorban politikus, literátor, polihisztor, — a derekán elsősorban politikus, reformer, másodsorban gazda, — s a végén, a századfordulón pedig elsősorban dzsentri, másodsorban dzsentri: törzsökös magyar hazafi, és semmi más.”

Elvezetett olvastam ezt a szép, igazán irodalmi és szellemes mondatot; azonban az a véleményem, hogy szellemes is, irodalmi is, csak nem eléggé mély. Tudniillik a XIX. század kezdetén és első felében nem az a leglényegesebb ennél a középnemességnél, hogy gazda volt, polihisztor volt, literátor volt, hanem az az alapvető, hogy — amint először Révai József állapította meg — elindult és előrehaladt a burzsoázia funkciójának betöltése útján.

A XIX. század második felében pedig mi a probléma? Az a probléma, hogy ez az osztály, amely elindult a burzsoásodás útján, vajon most egyszerűen csak ezt az utat járja-e tovább, — azt az utat, amelyet a burzsoázia törvényszerűen bejár a polgári forradalom korszakában s azután; vagy van-e itt valami plusz, valami más is. Vajon a középnemességnek jobbra fordulása, dzsentrivé válása nem egyéb, mint a burzsoa osztálynak, haladó szakasza után, a forradalomtól, néptömegektől megrémülve, reakcióba torkollása? Egyszerűen erről vagy pedig másról is szó van-e? Nézetem szerint másról is szó van; és ezt a „más is” ki kellett volna Hanák Péternek fejtenie, és ki is fogja talán fejteni — ő vagy másvalaki — egyéb alkalommal.

Hanák Péter válasza

Tisztelt Vitaülés! Nem könnyű feladat összefoglalóan válaszolni a szerteágazó vitakérdésekre, amelyek alaposabb tanulmányozást igényelnek. A bizottság részére készített referátum célját jelentős mértékben elértnek tekintem. Eleve is az volt a szándékunk, hogy útmutatást, új szempontokat, álláspontunk hibás pontjainak korrigálását kérjük. Nem öncélú vitatkozás, hanem az volt a feladatunk és elképzelésünk, hogy további munkáinkban, elsősorban a tankönyv-munkálatokban helyesebb álláspontokhoz jussunk. Az elhangzottak hozzásegítenek ehhez bennünket.

Amint a bevezető sorokban is igyekeztem aláhúzni, valóban kevés a megjelent monográfia, a nagyobb lélegzetű tanulmány ahhoz, hogy kikristályosodott, világosan megfogalmazható és pontosan követhető álláspontokról beszélhessünk a legtöbb vitatott kérdésben. Meg kellett próbálnunk az itt-ott elhangzott, fragmentumokban szereplő, esetleg csak hozzászólásokban fellelhető problémákat valamiképpen formába önteni. Az álláspontok megfogalmazása során alkalmasint követtem el hibákat. Ha a referátum mást nem is ért el, mint egyes álláspontok pontosabb rögzítését és jobb kifejtését, ez sem megvetendő eredmény, mert ezzel felesleges nézeteltéréseket küszöbölhet ki.

Áttérve az egyes felszólalásokra, először is elnézést kérek Szabad Györgytől minden olyan megfogalmazásomért, amely belemagyarázásnak vagy félreértésnek tűnik az ő nézeteivel kapcsolatban. Most ismertetett referátuma bizonyára megalapozottabb vitára ad lehetőséget, azonban ne tekintse úgy Szabad György, hogy az egész vita csak vele folyik. Ő indítékot adott egy álláspont részletesebb taglalására, amellyel már a „Rövid magyar”-ral kapcsolatban is vitakoztunk. Az egész vitaanyag nem egyedül a vele való vita kedvéért íródott.

Mindezeknek elismerése azonban ellentétes álláspontjaink lényegén semmit sem változtat. Szabad György hozzászólásának jelentős részét a kiegyezés negatív következményeinek sokoldalú, széles bemutatására fordította. E tekintetben azonban nyitott vagy könnyen nyíló kapukat döngetett, mert úgy érzem, itt senki sem áll vele ellentétes állásponton, senki sem vitatja, hogy a kiegyezésnek, ill. a dualizmus rendszerének káros, végzetes következményei voltak. Arra vonatkozóan, hogy a kiegyezés a nemzetiségekhez való viszonyunkat, a társadalom fejlődését, az ország kül- és belpolitikai helyzetét milyen súlyosan és negatívan befolyásolta, a kérdéssel közvetlenül nem foglalkozó referátumomban is számos utalás található, nem beszélve egyéb írásaimról, amelyekben világosan kifejtettem álláspontomat a kiegyezés és a dualista rendszer alapvetően káros következményeiről.

A dualizmus negatívumainak ilyen széles taglalása azt a látszatot kelti, mintha a referátum valamiféle pozitív értékelést tartalmazna, holott erről nincs szó. Az egész kérdéskomplexumból én csupán két kérdést kívántam kiemelni. Az egyik, a kiegyezés elkerülhetetlensége, a másik a nemzeti függetlenségről való lemondásnak, a közös ügyek elfogadásának bizonyos túlértékelése, amely eléggé széleskörű volt marxista történetírásunkban. A kiegyezés társadalmi, bel- és külpolitikai következményei azért nem kerültek a vitaanyagba, mert mai történetírásunkban senki sem tette komolyan vita-kérdéssé.

Mit tartok a vita lényegének? A kiegyezés realitásának, elkerülhetetlenségének problémáját. Szabad György bizonyos mértékben közeledik a kiegyezés realitásának elfogadásához, amennyiben mostani hozzászólásában több ponton maga is elfogadja és alátámasztja a kiegyezés realitását, rámutat annak több bel- és külpolitikai mozzanatára, az erőviszonyok alakulására. Amit Szabad György nem fogad el, az a kiegyezés szükségessége. Továbbra is fenntartja ennek tagadását, összekapcsolva — ha jól értetem — a kossuthi program bizonyos realitásával. Azt állítja, hogy a kiegyezés csak a magyar uralkodó osztályok számára volt szükségszerű.

De vajon elválasztható-e a magyar uralkodó osztályok szempontjából vett szükségesség a magyar történeti fejlődés egésze szempontjából vett szükségességtől? Mi ez a kettéválasztás? Vajon a magyar uralkodó osztályok hatalmi súlyát, jellegét, politikai álláspontjának alakulását nem a magyar történeti fejlődés hozta létre, nem szerves, elsődrendű meghatározó tényezője, maga oka is, következménye is a magyar történelmi fejlődésnek?

Itt tehát bizonytalan pontba ütközünk — legalábbis én ütközöm — Szabad György érvelésében, mert azt nem látom bizonyítva, hogy a magyar uralkodó osztály „számára” szükségszerű volt a fejlődés, ugyanakkor az egész magyar fejlődésben nem volt szükségszerű. Mit értünk az utóbbit, azon, hogy az egész magyar történelmi fejlődés szempontjából nem szükségszerű? Ezt kellene kifejteni, voltaképpen itt kellene felsorakoztatni azokat az érveket, amelyek sajnálatos módon mindeddig és Szabad György mostani vitareferátumából is hiányoztak. Milyen reális ellentendenciák, reális erők voltak, amelyek már most függetlenül a magyar uralkodó osztálytól, érvényesültek és amelyekről azt lehet mondani, hogy volt itt más reális út, más lehetőség is? Milyen ellenérveket sorakoztat fel Szabad György? Elsősorban a kossuthi koncepciót. Kétségtelen, a kossuthi koncepció a korban a leghaladóbb magyar álláspont volt. A nemzeti függetlenség kivívása, mégpedig bizonyos mértékben a 48-as érdekegyesítésnek új formában való megteremtése révén, a leghaladóbb korabeli álláspont, de hazai realitása eléggé bizonytalan, és éppenséggel nem bizonyított.

Egyébként Szabad György érvelésében van egy jelentékeny ellentmondás. A kiegyezés realitására vonatkozó álláspontját és egyáltalán koncepciójának történetiségét bizonyítandó, korábbi munkáira is hivatkozva, igen erősen aláhúzza a magyar uralkodó osztály, a vezető réteg jobbratolódását, a birtokos osztályok elfordulását 48-tól, másrészt odaállítja a kossuthi koncepciót mint a leghaladóbb és *reális* koncepciót. Dehát mi adja meg a realitását? [Szabad György második felszólalásában a potenciális tömegbázisban rejlő realitásra mutat rá. Ehhez csak annyit kívánok hozzáfűzni, hogy a tömegbázis — bár lehet népszerűségének bizonyítéka — nem egyedüli és nem is elsődrendű feltétele egy politikai program realitásának. A program valósíthatása nem a tömegbázis kvantitatív

arányain múlik. Egyébként sem látom bizonyítottnak, hogy a tömegbázis alkotóelemként megjelölt rétegek, elsősorban a nemesség, valóban a *teljes*, demokratikus kossuthi koncepció híve és végrehajtója lehetett volna. Én úgy látom, hogy Magyarországon nemcsak a vezető osztályok, hanem a középrétegek nagy része is a kiegyezés felé fordult.*

Nem akarok messzemenő fejtegetésbe bocsátkozni annak bizonyítására, miért volt szükségszerű az egész fejlődés szempontjából a kiegyezéshez vezető út. Sommásan fogalmazva: a magyar társadalmi viszonyokban, éppen agrárjellegű társadalmi fejlődésünkben, a burzsoázia hiányában, illetőleg gyengeségében és Magyarország soknemzetiségű összetételében, egyszerűen: a polgári funkciót betöltő magyar nemesi vezetőréteg létfeltételeiben rejtett a kiegyezés szükségszerűsége.

Van-e létjogosultsága a „lett volna” hipotézisnek történelmi vitákban? Én azt hiszem, nem lehet eleve kizárni az ilyen hipotéziseket a történelmi vitákból. Vannak történeti analógiák más országokkal, más korszakokkal, vannak a később megvalósultakban is bizonyos visszakövetkeztető, visszaülő vonások. Persze nem lehet a hipotézist egy történelmi munka alapjává, történelmi monográfia, tanulmány kifejtésének fő módszerévé tenni, de egy vitában, ahol utakról, lehetőségekről, tendenciákról vitázunk, nem tartom kizártnak alkalmazását. Annál kevésbé, mert Szabad György sem tartja annak. Egész koncepciója egy hipotézisen alapszik: hogy ti. a kiegyezés nem volt szükségszerű, hanem volt más lehetőség is. Mihelyt belemegy abba, hogy mi lehetett az a „más”, abban a pillanatban ő is a hipotézisek ingoványába téved.

Én nem rovom fel, hogy hipotézisekkel él, de szerintem valószínűtlen hipotézisekbe megy bele. Ami a „függetlenséggel kapcsolatos illúziókat” illeti — az erre vonatkozó állításaimat Pach Zs. Pál és Szabad György is kifogásolta. Mindenekelőtt világosan le kell szögezmem, hogy egyáltalán nem a Szabad Györggyel folytatott vitában tértem ki erre, hiszen ő nem vetett fel ilyen kérdéseket 48-cal kapcsolatban. Nem egyszer találkoztam azonban olyan nézetekkel, amelyek későbbi történelmi fejlődésünk súlyos ellentmondásait, torzulásait egyoldalúan 1848 vereségére, a függetlenség elvesztésére vezetik vissza. Ezt az egyoldalúságot helytelennek tartom, mint utaltam rá, a magyar társadalom struktúrája, osztályviszonyai 48 győzelme esetén sem tettek volna lehetővé győzöken más fejlődési lehetőséget.**

Körülbelül ezeket kívántam Szabad György széles problémafelvetésével kapcsolatban elmondani. Sok részletkérdés volna itt még, amelyekre most nem térek ki, csak Pach Zs. Pálnak válaszolnék még néhány észrevételére.

Pach Zs. Pál a kiegyezéssel kapcsolatban kifogás tárgyává tette, hogy nem határoltam el felfogásomat félrcérthetetlenül a „labanc” szemlélettől. Erre a szempontra azért nem ügyeltem, mert úgy éreztem, hogy a „labanc” szemlélettől eltérő álláspontom eléggé benne van a tankönyvünkben és egy sor cikkemben. Én a kiegyezést s a dualizmust valóban káros, negatív fejleménynek tartom, és úgy hittem, hogy ezt nem szükséges itt kifejtenem. Igaza van Pach Zs. Pálnak, nem voltam eléggé körültekintő e tekintetben.

Pach Zs. Pálnak mint mindig, most is kitűnő szeme volt az igazi nagy problémákhoz. A formáció kérdésében most is kiszúrt egy problematikus tételt. Azt állítom,

* A zárójelben levő rész a szerző utólagos betoldása.

** Referátumom e részének gondolatmenetéből látható, hogy a kritika a függetlenségnek a társadalmi haladásától is „független”, elvont abszolutizálása ellen irányul. Legyen szabad továbbá, minthogy a felszólalásban nem volt módom a részletekre kitérni, az elmondottakat valamivel kiegészítenem, bírálóm egy félreértésének eloszlatása végett. Mind Pach, Zs. Pál mind Szabad György kifogásolja a referátum 10. oldalán szereplő állítást, hogy az adott társadalmi viszonyok mellett még egy független Magyarország sem követhetett volna lényegesen eltérő politikát. A félreértés e mondatot követő sorokból kitűnik. Elhelyítt nem egy demokratikus független Magyarországról, hanem a kiegyezés alapján álló, de közös ügyek nélküli, perszonáluniós rendszer — és ezen belül a nagy- és középbirtokos osztályból kikerülő vezetőréteg, a Deák-párti, vagy szabadelvű párti kormányok — politikai fővonaláról írok. E félreértés tisztázásán túlmenően, haid hívjam fel bírálóm figyelmét arra, hogy az egész hipotézisbe annak az elvi kérdésnek a kiemelése végett bocsátkoztam, hogy *önmagában* a függetlenség elnyerése „az adott társadalmi struktúra, osztályuralmi viszonyok mellett” nem jelentette volna a gyökeresen más irányú, demokratikus fejlődés lehetőségét. Állítom, hogy az adott struktúra, osztályviszonyok mellett, „amelyeket csak egy demokratikus forradalom törölni tudna”, nem lehetett más útra terelni történelmi fejlődésünket, éppen a társadalmi haladás és nemzeti függetlenség szerves összefüggését hangsúlyozza, amiben nyilván teljesen egyetértünk bírálóimmal.

Úgyisint nem lehet köztünk ellentét a magyar uralkodó osztályok felelősségét illetően sem. Elismerem jogos kifogásukat, hogy túlzás volt azt írnom: „kizárólag” rajtuk múlt a belpolitika alakítása, a nemzetségekhez való viszony és az agrárkérdés megoldása. Pontosan: csak „nagy mértékben”, vagy „nem kis mértékben” múlt rajtuk. A vitatott részek azonban — szándékom szerint — nem a magyar vezető osztályok belrendelkezési lehetősége és felelőssége „kizárólagos” vagy csak „részes” mértékűségének mérlegelése, hanem a *felelősség megállapítása* volt a célja, amint ez a szövegből látható. Azt a megállapítást volt hivatva alátámasztani, hogy nem a kiegyezés tényét, hanem *osztályuralmát* kell bírálomni, létrehozói nem a kompromisszum elfogadása miatt kell elítélnünk, hanem azért, mert antidemokratikus, nacionalista osztályérdekeik védelme és érvényesítése végett a kiegyezéssel eltorlaszolták a demokratikus fejlődés útját, és még azokat a viszonylagosan haladó lehetőségeket sem realizálták, amelyekkel a 67-es kompromisszum kereténél is rendelkezhetek volna.

hogy egy formációváltás nem feltétlenül változtatja meg alapjaiban egy társadalom kialakult struktúráját. Hozzá kell tennem, hogy a formációváltás megváltoztatja a társadalom alapvető osztályjellegét, és az uralkodó osztályokban is kisebb-nagyobb mértékű cserét, változást hoz, és ennyiben pontosabbá kell tennem, a fogalmazást Pach Zs. Pál kritikája alapján. Fenntartom azonban álláspontomnak azt a lényeges mozzanatát, hogy a polgári forradalmak által hozott formációváltás ráépül egy társadalom századokon át kiképzett osztálystruktúrájára, és ha annak jellegében, valamint az uralkodó osztályokban hoz is bizonyos változásokat, rövid időn belül a struktúrát nem változtatja meg.

Most már csak néhány lényegesebb dologra szeretnék kitérni. Változatlanul nem értek egyet Pach Zs. Pállal abban, hogy túl merev lenne az álláspontom a nemzeti függetlenség teljességéről való lemondás kérdésében. Változatlanul fenntartom, hogy a kiegyezés szükségszerű és reális kompromisszum volt. Kompromisszumot kellett kötni, nem lehetett kiugrani a Monarchiából, nem lehet tehát a kompromisszum tárgyát bírálat tárgyává tenni. ... Sem tárgyát, sem alkotót a kiegyezés *tényéért*. Nem az a fő kritikai szempont, hogy lemondtak a nemzeti függetlenség bizonyos kellékeiről, és elfogadták a közös ügyeket, hanem, hogy miért fogadták el és mire használták fel ezeket a lehetőségeket. Tehát az *osztálytartalmat* kell jobban előtérbe állítani, és azután rámutathatunk, hogy mindez nemzeti szempontból is milyen káros következménnyel járt, amit egyébként teljes mértékben elismerek és elfogadok.

A dualizmus válságáról szóló vitához most azért nem szólok hozzá, mert főként a referátumban nem szereplő dolgokról volt szó. Valóban még rendkívül sok probléma merül fel a dualizmus válsága, a Monarchia válsága és a formációváltás közötti összefüggés kérdésében.

Végül a dzsentri kérdésben igen hasznos szempontokat adtak a hozzászólók. Szabad György megjegyzése fontos. Számbeli szempontból más országok nemességével, például Lengyelországéval összehasonlítva jelentős magyarázattal szolgál. Ránki Györggyel egyetértek abban, hogy tisztázni kell az egész középosztály-problémát. Én nem is a dzsentri problémájaként, hanem a középosztály problémájaként szerettem volna erről vitát indítani, de ma még nem elégségesek az ismereteink és a tényanyagunk, hogy a kérdéshez hozzányúljunk. Megelégszem azzal, ha a köztudat egyáltalán elfogadja, hogy a „középosztálynak” nagy szerepe volt, és hogy a dzsentri volt a magyar sovinizmus fő hordozója. Ha ezt elfogadnák, ez is eredmény lenne.

Igaza van Ránki Györgynek, hogy jobban meg kell határozni a dzsentri tartalmát is, és abban is igaza van, hogy maga a dzsentri sem egységes, hanem több rétegből áll. Világos, hogy a legnagyobb birtokos dzsentri a földbirtokos uralkodó osztálynak a tagja, összekötő kapocs a földbirtokos-tőkés uralkodó osztály és a középrétegek között, de van a dzsentrinek még lejjebb álló rétege is. Nagyon széles skálán helyezkedik el az uralkodó osztály és a többi réteg között. Pach Zs. Pálnak valóban igen hasznos és mélyreható megjegyzése volt az, hogy a dzsentri kérdésben elsősorban azt kell figyelembe venni, hogy a birtokos nemesség megindult a polgárrá válás, a polgári funkciók betöltése útján, és most az a kérdés, hogy a XIX. század második felében a szabványos burzsoá utat követte-e vagy pedig más volt a fejlődése, van-e itt valami plusz. Ez valóban döntő kérdés. Az a kis irodalmi mondat nem veszti el aktualitását, de természetesen nem is oldja meg a kérdést.

Remélem, hogy az itt felmerült számos problémára a válasz írásban jobban fog sikerülni. Még csak azt fűzöm hozzá, hogy a dualizmus korára vonatkozó kutatásainkban és munkánkban eddig is az volt a nehézség, hogy nem tudtuk megvitatni a kérdéseket. A vita sok megmondokoztató érvet, fontos szempontokat adott. A történeti valóság megismerése új anyagok, új szempontok feltárásával, állandó korrekciók segítségével végbe-menő folyamat. Ehhez — ami referátumom és felszólalásom egyedüli célja volt — a mai vita is érdemlegesen hozzájárult.

Szabad György viszonzválasza

Legyen szabad rövid kiegészítést tennem. A Hanák Péter által elmondottakból több mindent el nem fogadva, a leglényegesebbel kapcsolatos álláspontomat a jegyzőkönyvben is rögzíteni szeretném. Ha jól értettem, Hanák Péter — Pach Zs. Pállal e vonatkozásban nagymértékben egyetértően — azt jelezte a koncepcióm fő hiányosságának, hogy nem utaltam konkrétan a kossuthi út társadalmi bázisára. A vitában előadott hozzászólásom szövegének tanulmányozása után nyilvánvalóan nem lesz ilyen kategórikus megjegyzésük, mégis szeretném erre vonatkozó álláspontom lényegét egy bővített mondatban megismételni.

Megítélésem szerint a birtokos, főként kisbirtokos [és birtoktalan] nemesség egy része, a nemesi értelmiség, a közép- és kispolgárság jórésze, valamint a politikai tudattal rendelkező parasztság volt a kossuthi út potenciális bázisa [és potenciális támogatója — az adott időszakban — a kialakuló munkásosztály is]; Kossuthék ugyan nem tudták politikailag megszervezni mindezeket a megnyerésükért folytatott, hozzászólásomban felemlített küzdelemben, de a haladó szubjektív erőknek ez a veresége [önmagában] még nem bizonyítéka — és hadd tegyem hozzá, marxista történetírásunkban nincs is megfelelően okadatolt bizonyítéka — annak, hogy csak a kiegyezést megteremtő irányzatnak volt objektív társadalmi bázisa Magyarországon, [hogy eleve szükségszerű lett volna nemcsak a felső rétegeknek a kiegyezéshez vezető útja, hanem annak politikai követése is, a velük sok vonatkozásban érdek-, illetve osztályellentétben álló fentjelzett társadalmi erők által. S míg ezt bizonyítani nem sikerül, addig a kiegyezésnek „a magyar történeti fejlődés egésze szempontjából vett szükségszerűsége” (Hanák P. szavai) éppen annyira csak tudományos hipotézisnek tekinthető, mint ellentételem — amelynek monografikus bizonyításán dolgozom —, hogy az abszolutizmus kori fejlődésben 1860/61-ig igen jelentékeny objektív társadalmi bázisa őrződött meg, illetve alakult ki a kossuthi koncepciónak, amelynek — ismétlem — politikai realizálódása nem szükségszerűen maradt el, hanem döntően szubjektív történelmi tényezők hatásának következményeként.]*

Molnár Erik zárszava

Én ezt a nagyon hosszú vitát két rövid észrevétellel szeretném lezárni.

Az egyik a 67-es kiegyezéssel kapcsolatos kérdésfeltevésre vonatkozik. Az egyik kérdésfeltevés, Hanák Péter kérdésfeltevése így hangzik: elkerülhetetlen és reális kompromisszum volt-e 67? Válasza: igen. Ha jól értettem, Szabad György kérdésfeltevése így hangzott: visszavetette-e a 67-es kiegyezés a felszabadulásért vívott harcot? Válasza az, hogy igen.

Én azt hiszem, van egy harmadik kérdés is a 67-es kiegyezéssel kapcsolatban, és ez a döntő kérdés. Ezt én hevenyészve így fogalmaznám meg: a nemzeti függetlenség problémájának, a nemzeti kérdésnek a 67-es kiegyezéssel történt korlátozott megoldása és a nemzetiségi kérdés meg nem oldása mennyiben tette szabaddá vagy milyen mértékben korlátozta nemcsak a polgári termelőerők kibontakozását, hanem a proletariátus osztályharcának kibontakozását és a proletariátus hegemoniáját is a gyökeres polgári átalakulást vívott harcban?

Engels tulajdonképpen válaszolt erre a kérdésre. Az volt a válasza, hogy a 67-es kiegyezés teljesen megtisztította az utat az osztályharc előtt. Én azt gondolom, hogy a magyar marxista történetírásra nem kötelező Engels döntése. Engels elvi, elméleti álláspontot foglalt el, nem a magyar élet részletes anyagának részletes elemzése alapján foglalt állást, de azt hiszem, a kérdésfeltevés kötelező a marxista történetírásra. Szerintem tehát ez az elsőrendű politikai kérdés.

A másik észrevétel a következő. Hanák Péter megjegyzi, hogy a kossuthi álláspontnak kétségtelenül erőssége az, hogy a Monarchia egész társadalmi-politikai rendszere a délkelet-európai fejlődés törvényszerű menete miatt valóban elkerülhetetlenül pusztulásra volt ítélve. Ehhez azt szeretném megjegyezni, hogy a történeti eseményeket nem lehet kizárólag az évtizedek múltán bekövetkezett távoli eredményeik alapján megítélni, hanem az események lezajlása idején fennállott körülményeket is figyelembe kell venni. Márpedig hiába tudjuk ma Magyarországon, hogy a XIX. század végén rengett a föld a Monarchia alatt, 1913-ban Magyarországon rendkívül kevesen voltak olyanok, akik gondolták volna, hogy a Monarchia felbomlás előtt áll. Sőt bár az antant-hatalmak a Monarchiát 1917–18-ban tényleg politikai halálra ítélték, még Lenin is megengedte 1918-ban annak lehetőségét, hogy a Monarchia politikai kerete fennmarad teljesen megváltozott, szocialista tartalommal. Én azt hiszem, ezt a szempontot is figyelembe kell vennünk akkor, amikor értékeljük a múlt eseményeit.

— * —

* Rövidített szöveg. A szögletes zárójellel látó rész a gyorsírt szöveg javításokat is tartalmazó rekonstrukciója.

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETSZFRONTJA

AZ SZKP XXII. KONGRESSZUSA ÉS A SZOVJET TÖRTÉNETSZÉK FELADATAI

Az SZKP XXII. Kongresszusa és az elfogadott Pártprogram igen sok, fontos feladatot bíz a történészekre. Maga az SZKP XXII. Kongresszusa is jelentős történelmi esemény, amely most és a jövőben is a párt, a Szovjetunio és a nemzetközi kommunista mozgalom történetét kutató szakemberek figyelmének középpontjában marad.

A XXII. kongresszus jelentősége messze túlnő hazánk határain. A világ forradalmi erőinek nagy fórumává tette a kongresszust az a körülmény, hogy a külföldi kommunista- és munkáspártok tekintélyes képviselői, valamint néhány baráti afrikai ország demokratikus pártja küldöttei résztvettek a kongresszus munkájában.

A kongresszus legfontosabb eredménye az új, harmadik Pártprogram elfogadása volt; ez a Program a nagy lenini párt kollektív elméleti tevékenységének kimagasló eredménye. Az új Program az országunkban folyó kommunista építés, továbbá a sokoldalú és a rohamosan fejlődő nemzetközi forradalmi mozgalmak rendkívül gazdag tapasztalatainak általánosításaként jött létre. Büszkeséggel tölt el bennünket az, hogy a nagy párt nagy kongresszusa a marxizmus—leninizmus valóságos diadalmenete volt. „A burzsoázia a XIX. században utópiának nyilvánította a kommunista eszményeket, hajszát indított hívei ellen és üldözte őket. A XX. század első harmadában nemzetközi méretekben több »kommunistaellenes« hadjáratot hajtott végre és sok országban kijelentette, hogy örökre eltemette a kommunizmust. Az ötvenes években nagy hangon a kommunizmus »gyógyíthatatlan válságáról« beszélt. Csak néhány év telt el azóta, s lám, az imperialista reakció kénytelen megállapítani a kommunizmus példátlan erősödését, életigenlő erejét és egyre növekvő világtörténelmi jelentőségét.”¹ A történelmi fejlődés vonala igazolja Marx és Lenin tudományos elméletét.

A két rendszer erőviszonyai a szocializmus javára változnak. A történelmi haladás üteme meggyorsult; ez a meggyorsulás jelentős mértékben annak köszönhető, hogy „az emberiség új fegyvert kapott, a szocializmus megteremtéséről és fejlesztéséről szóló, s a gyakorlatban ellenőrzött tudományt”² — mondotta N. Sz. Hruscsov. Ez az utóbbi alapvető megállapítás. V. I. Lenin alkotóan továbbfejlesztve a marxista tanítást, kidolgozta a szocialista forradalom elméletét. Most már nemcsak a győztes szocialista forradalom elméletét és gyakorlatát, hanem a szocialista rend keletkezésének, fejlődésének és a kommunista társadalom építésének gyakorlatát is ismerjük. A szocializmus keletkezésének és fejlődésének tudománya az elmélet és a gyakorlat ötvözete.

A Szovjetunio Kommunista Pártjának XXII. Kongresszusa befejezte Molotov, Malenkov, Kaganovics és mások pártellenes frakciós csoportjának teljes eszmei széthúzását. Minden kétséget kizáróan kimutatta ezeknek az embereknek az egyenes felelősségét a személyi kultusz idején elkövetett számos gomosztottért.

Az SZKP XX. Kongresszusa után az egész országban egy mély, elvi gyógyító munka kezdődött a személyi kultusz káros következményeinek felszámolása érdekében. Az N. Sz. Hruscsov vezette lenini Központi Bizottság nagyszerű és bátor kezdeményezése az egész párt és szovjet nép támogatását élvezte. Sztálin kultuszának leleplezése rendkívül termékeny hatást gyakorolt az ideológiai tevékenységre. A szovjet társadalomtudományok, köztük a történettudomány előtt megnyílt a fejlődés lehetősége, megszabadult a fojtogató dogmáktól, az értelmetlen idézgetés bilincseitől.

A társadalomtudományok, konkrétan történettudományunk fogyatékosságai azonban még távolról sem tűntek el. Ennek ellenére sok év után először az SZKP Központi

¹ A kommunizmus építőinek kongresszusa. Bpest. 1961. 269. l.

² Uo. 154. l.

Bizottsága beszámolója megállapította, hogy „a társadalmi tudományok területén működő szovjet tudósok is sok eredményt mutathatnak fel”.³ A sikerekkel kapcsolatban megemlíthető az összefoglaló történeti művek elkészítése az összes nemzeti köztársaságokban és a Szovjetunió autonóm területeinek többségében. Ez a szovjet történettudomány fellendülésének, a kutatások kiszélesítésének, a képzett szovjet nemzeti történészek munkájának ragyogó bizonyítéka.

Sztálin személyi kultuszának felszámolása megszabadította a társadalomtudományokat a szubjektivisták hibák terhéől, a tudományos analízist akadályozó rossztérlmű aktualizálástól. Most, amikor a lenini elvek és normák teljes egészükben helyreálltak a szovjet társadalom egészében, a tudomány terén is kiderült, hogy Sztálin hosszú ideig tartó kultusza mennyire fékezte a tudományos gondolat fejlődését.

A személyi kultusz politikájának hűséges végrehajtói, a Molotov-féle dogmatikusok ortodox marxista forradalmárok szerepében tetszelegtek, s alaptalanul leninistáknak tartották magukat. A XXII. kongresszus után megállapítható, hogy a Molotov vezette frakciós csoport valójában megátalkodott kapitulánsokból állt. Minek, ha nem kapituláns magatartásnak kell nevezni a gazdasági verseny vonatkozásában a kommunizmus teremő erői, a szocialista társadalom ereje iránti bizalmatlanságot, a bizalmatlanságot az iránt, hogy a szocializmus háború nélkül is tudja biztosítani túlsúlyát a kapitalista világ felett? Mi, ha nem kapituláns magatartás az imperializmus erőinek túlértékelése és mi, ha nem a szocialista rend iránti bizalmatlanság ez abban a kérdésben, hogy az agresszív háború imperialisták által táplált furijája végső soron — szövetségben az összes békés erőkkel — megfékezhető és láncra verhető? Nem véletlen, hogy a személyi kultusz idején Molotov, Kaganovics, Malenkov személyesen is részt vettek a szovjet emberek elleni indokolatlan, tömeges repressziókban. Ezek az emberek, minden jel szerint, már e repressziók kezdetén sem hittek népünkben, a szocializmus építőinek erkölcsi erejében és eszmei szilárdságában, már akkor is mint kapitulánsok túlértékelték és felfújták a kapitalista kémszervezetek hatalmát, lebecsülték a szovjet ember méltóságát. A történelem kimondta zord ítéletét a néptől elszakadt politikai csödlövgagok felett.

A XXII. kongresszus nagymértékben hozzásegített ahhoz, hogy jobban megértsük a személyi kultusz káros hatását és nagyon komoly segítséget adott a történettudománynak; a párt, a szovjet társadalom és a legújabb kor története művelőinek a tények és az események mélyebb megértéséhez; az SZKP XX. Kongresszusa irányelvei alapján a történettudomány által már elfogadott elvi tételek fejlesztéséhez és kielégítéséhez. Teljesen helytelen volna azt gondolni, hogy mindaz, amit történettudományunk a XX. és a XXII. kongresszus közötti időben végzett, elavult és ezért mindent generálisan át kell vizsgálni. Ami azonban csakugyan elavult, azt át kell és át is fogjuk vizsgálni.

Vitathatatlan, hogy számos olyan munka, amely századunk harmincas éveiről fródott, igen hiányosan mutatja meg azokat az objektív nehézségeket, negatív mozzanatokot, amelyek gátolták a szovjet állam fejlődését és a szocializmus építését és csökkentették a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom sikereit. A hiányosságok és a nehézségek elhallgatása eltorzítja és elszűkíti a valóságos történelmi folyamatot és ez akaratlanul is csökkenti azoknak a bel- és külpolitikai vívmányoknak a jelentőségét, amelyeknek tanúi vagyunk.

Sztálin személyi kultuszának idejében számos lenini útmutatás elhallgatása és lekicsinylése rendkívül negatív hatást gyakorolt a gazdasági életre, konkrétan az ország mezőgazdaságára. De igen nagy volt a kár más területeken is.

A személyi kultusz negatív követelménye jelentkezett a nemzetközi kommunista mozgalom bizonyos gyengeségeiben is. Elég emlékezni például arra az elterjedt szektás nézetre, amely szerint a fasizmus és a szociáldemokrácia „nem ellentétek, hanem ikrek”.

A történelem nagyszerű tanító; és nem szabad senkit sem megfosztani attól a lehetőségtől, hogy felhasználja a történelem hasznos tanításait. Az osztályok, a pártok, a kormányok és az egyes politikuskok tevékenységét elfogulatlan, komoly történeti ellenőrzésnek kell alávetni. Minden, ami nem szilárd, ami véletlen lerakódás, nem állja ki a próbát. Ezzel szemben mindinkább el nem homályosuló fénnel ragyognak a népi tömegek és igazi vezetőik haladó, forradalmi és teremő tapasztalatai, mind jobban kidomborodik azoknak a haladó eszméknek a nagyszerűsége, amelyek nemzedékek útját világították meg, mint Marx Károly és V. I. Lenin az egész emberiséget lelkesítő eszméi.

Amikor harcot folytatunk a dogmatizmus ellen, amely szorosan összefügg Sztálin személyének kultuszával, egy percre sem feledkezhethetünk meg arról, hogy a revizionizmus a kommunista mozgalom jelenlegi fő veszélye. A revizionizmus szövetségben a reformizmussal, folytatja a támadást a nemzetközi kommunista mozgalom elvi, lenini vonala

³ Uo. 102. 1.

ellen. A jugoszláv revizionisták úgy spekulálnak, hogy ők már régen felléptek Sztálin személyének kultusza ellen. Ugyanakkor hallgatnak arról, hogy összes „elméleti” kísérleteik lényegében V. I. Lenin ellen, a pártról szóló lenini tanítás, a szocialista forradalom lenini elmélete ellen irányultak.

Sztálin kultuszának és e káros következményeinek felszámolása nem jelent eszmei amnesztiát a pártellenes irányzatok, a trockizmus, a jobboldali oportunizmus, a nemzeti elhajlás stb. számára, melyekkel a párt az elvi lenini álláspontonról hosszú harcot folytatott. Tudott dolog, hogy 1956-ban egyes ingadozó értelmiségiek, akik nem értették meg az SZKP XX. Kongresszusának irányvonalát a személyi kultusz káros jellegéről, elbizonytalanodtak, egyesek pedig odáig jutottak, hogy kétségbe vonták a párt eszmei ellenfelei ellen vívott egész előző harcának jogosságát. Sajnos, a „Voproszi Isztorii” akkori vezetése bizonyos fokig ennek a káros irányzatnak a hatása alá került: Az SZKP Központi Bizottsága kénytelen volt külön határozatot hozni erről a káros irányzatról.

Az SZKP XXII. Kongresszusa kíméletlenül leleplezte a reformizmust, a revizionizmust és dogmatizmust, s az egész pártot minden elhajlás elleni harcra mozgósította.

A szovjet történészek fő feladatai társadalmunk fejlődésének azokból az általános perspektíváiból következnek, melyeket az SZKP XXII. Kongresszusa megfogalmazott a párt Programjában. Ezt a dokumentumot a tárgyilagossággal, az elmélet és a gyakorlat kapcsolata jellemzi. A Program pontosan és differenciáltan határozza meg a kommunista társadalom építésén dolgozók, köztük az ideológiai front munkásai, — így a társadalomtudományok területén dolgozó tudósok számára is — tevékenységük irányát. Az SZKP Programjában külön is szó van a történészekről, a kommunizmust építő társadalmunk reális követelményeiből fakadó legfontosabb feladataikról. „Az egyetemes történelem és a jelenlegi nemzetközi fejlődés problémáinak tanulmányozása arra hivatott, hogy feltárja az emberiség kommunizmus felé haladásának törvényszerű folyamatát, az erőviszonyoknak a szocializmus javára történt megváltozását, a kapitalizmus általános válságának kiéleződését, az imperializmus gyarmati rendszerének összeomlását és ennek következményeit, a népek nemzeti felszabadító mozgalmának fellendülését.

Fontos feladat, hogy tanulmányozzuk a kommunista párt és a szovjet nép győzelmes, az életben kipróbált történelmi tapasztalatait, a szocialista világrendszer, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom fejlődésének törvényszerűségeit.”⁴

Tehát az SZKP Programja központi feladatnak tartja az emberi társadalom fejlődése törvényszerűségeinek konkrét történelmi anyagon alapuló feltárását, a társadalmi élet alacsonyabb formáitól annak magasabb formái felé haladó szükségszerű mozgásának tanulmányozását, a kommunizmus világméretben bekövetkező elkerülhetetlen győzelmének elméleti bizonyítását.

Nem kétséges, hogy ez, az egész szovjet történettudomány rendkívül tiszteletre méltó s egyúttal hálás, lelkesítő és valóban központi feladata, függetlenül attól, hogy az emberi történet legrégebb korszakait tanulmányozó szakemberekről, az ókor, a középkor vagy az új- és legújabbkor történészeiről van-e szó. Ez a feladat mindenkit arra hív, hogy mozgósítsa a rendelkezésére álló, a társadalmi fejlődés törvényeit objektíven feltáró konkrét történelmi anyagot.

Nem véletlen, hogy a marxizmus—leninizmus ellenségei erőfeszítéseiket éppen arra összpontosítják, hogy elvitassák az emberiség kommunista társadalom irányában haladó mozgásának törvényszerűségeit, s e törvényszerű fejlődés tagadásával általában megcáfolják a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek létét.

Az SZKP új Programjának az a része, amely a polgári ideológia elleni harc kérdéseit tárgyalja, a következőket állapítja meg: „A polgári tanítások és iskolák nem állták ki a történelmi próbát.”⁵ A polgári ideológia mély válságban van. A marxista történészek többször is találkoztak olyan jelenségekkel, amelyek a polgári történetírás kiéleződött válságáról tanúskodnak. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy az emberiségnek az a nagy része, amely még a szocialista rendszeren kívül él, már megszabadult a polgári ideológia romboló hatásától. A társadalomtudományok művelőinek, köztük a történészeknek nem szabad a kapitalizmus különböző védelmezői elleni harcban, de az eszmei harc más vonatkozásaiban sem csökkenteni figyelmüket.

A történészeknek, az orientalistáknak és a néprajzosoknak különösen szem előtt kell tartaniuk a reakciós, nacionalista koncepciókkal, a sovinizmussal, a fajelmélettel folytatott harcot, ugyanakkor nem feledkezve meg arról, hogy az elnyomott nemzetek nacionalizmusának általános demokratikus és imperialistaellenes tartalma is van.

⁴ Uo. 469—470. l.

⁵ Uo. 398. l.

A szovjet történészek tevékenységének rendkívül fontos eleme az új kommunista társadalom embere nevelésének nagy ügyében való részvétel. Erre a munkára mozgósít a XXII. kongresszus és az elfogadott pártprogram. Ezen a területen valamennyi szakterület történészei elmélyült tevékenységéhez széles lehetőségek nyílnak. E tevékenység konkrét formái sokfélék lehetnek. Óvakodni kell azonban az olyan túlságosan széles értelmezéstől, amely szerint bármilyen történeti kutatás, bármely téma „kulturális érték”, és már e pusztán tény önmagában is a kommunista nevelés ügyét szolgálja. Ha mi erre a szubjektivistára, egyszerűsítő és egyes történészek számára kényelmes álláspontra helyezkedünk, akkor hamarosan elmaradunk az élettől. Figyelembe kell venni azt, amit A. N. Seljepin mondott az SZKP XXII. Kongresszusán a jogi kutatások témáit illetően. A történeti kutatások aktualitása nem feltétlenül a modern történet problémáinak vizsgálatával függ össze. Az aktualitás azonban feltétlenül kötelező, s ez az aktualitás mindenekelőtt feltételezi a téma társadalmi jelentőségét, annak színvonalas eszméi kidolgozását.

Különösen nagy feladatok állnak mindenekelőtt a szovjet társadalom kutatásával foglalkozó történészek előtt. Az az öt év, amely eltelt az SZKP XX. és XXII. Kongresszusa között, a szovjet társadalom történetének, az egész szocialista rend fejlődésének és általában a világtörténeti fejlődésnek is igen fontos szakasza. A szovjet történészek megtisztelő kötelessége különös figyelmet fordítani ennek a kiemelkedő történeti szakasznak a tanulmányozására, amely igen gazdag valóban döntő jelentőségű eseményekben, a két világháború történelmi versenye következtében. Egyszer s mindenkorra véget kell vetni annak a nyárspolgári nézetnek, hogy a történészeknek távol kell tartaniuk magukat a modern történeti folyamatok feldolgozásától, továbbá, hogy számukra teljesen idegen mindaz, amit még nem takar a levéltár pora.

Jól tudjuk, hogy K. Marx és V. I. Lenin sok energiát fordítottak saját koruk társadalmi élete alapos tudományos elemzésére. Amikor Marx Károly a párizsi kommunőről írt, vagy amikor V. I. Lenin az orosz forradalmi események kimerítő tudományos jellemzését adta, akkor ezek a nagy forradalmár-tudósok általában távolról sem rendelkeztek kimerítő dokumentációs anyaggal. Ez a körülmény számukra — mint tudósok számára — megnehezítette kutatásaikat, különös akadályt jelentett, de ez soha fel nem tartóztatta a valóság tudományos értékelés terén folytatott alkotó munkájukat.

Van-e nekünk, szovjet történészeknek — akik a kommunizmus korában élünk — jogunk ahhoz, hogy az áltudományos sznobizmus álláspontjára helyezkedjünk és a következőképpen gondolkodjunk: Várjunk csak tíz vagy tizenöt évig. A szűzföldek feltérésének. Sztálin személyi kultusza káros következményei felszámolásának, a gyarmati rendszer széthullásának, a Szovjetunió teljes és általános leszerelésért folytatott harcának dokumentumai kerüljenek csak levéltárba, feküdjenek csak egy kicsit ott, kupjanak megfelelő leltári számot, és akkor mi a marxista elemzés teljes fegyverzetében megkezdjük a történeti kutatást. Így csak a tudomány hivatalnokai, olyan emberek gondolkodhatnak, akikben nincs az az alkotó merészség, amely nélkül elképzelhetetlen az igazi tudomány.

Természetesen helytelen azt követelni, hogy a történészeknek csak modern témával kell foglalkozniuk. Feltétlenül fejleszteni kell a történettudomány valamennyi területét, valamennyi társadalmi-gazdasági formáció történetének szakértői megtalálhatják és meg is kell találniuk méltó helyüket a kommunizmus építői sorában. Mindamellet fontos rámutatni egyes történészeknek a modern történetet kényesebb, legidősebb problémái gyümölcsöző kutatása lehetőségére vonatkozó negatív felfogásának tarthatatlanságára.

Az olvasónak joga van megkövetelni elsősorban a szovjet társadalom, de az egyéb országok legújabbkori történetének szakértőitől az olyan munkákat, amelyek elősegítik az utóbbi öt-hat év izgalmas eseményeinek megértését — azaz annak a korszaknak megértését, amelyet a társadalmi fejlődés ütemének soha sem látott meggyorsulása jellemez.

N. Sz. Hruscsov beszámolója, a XXII. kongresszus egyik beszámolója is teljes joggal hangsúlyozza, hogy a párt XX. és XXII. kongresszusai nélkül, anélkül a gigantikus újjító tevékenység nélkül, amelyet népünk az SZKP lenini Központi Bizottsága vezetésével az utóbbi években kifejtett, lehetetlen lett volna létrehozni olyan lelkesítő dokumentumot, mint a párt új, harmadik programja.

Az SZKP Programja ünnepélyesen kinyilvánítja, hogy „a nép a történelem alkotója; a kommunizmus a nép munkájának, energiájának és tudásának műve”.⁶ Legyen hát a szovjet történészeknek gondjuk arra, hogy ne vesszen kárba semmi a történelmet teremtő népi tömegek értékes tapasztalataiból, hogy a jövő nemzedékek méltóan értékelhessék a kommunizmus első építőinek hőstetteit, azt a sok nehézséget, amelyet leküzdöttek, a lenini párt által életrekellett energiákat, amelyek csodákat műveltek.

* Uo. 492. 1.

A szovjet történészek előtt álló egyik legfontosabb feladat feltárni hazánk kommunista és más országok szocialista építésének sokoldalú tapasztalatát. Más szóval, meg kell írni az új világ születésének történetét; ennek hatalmas tudományos, politikai és gyakorlati jelentősége van.

Természetesen az új pártprogram kimeríthetetlen gazdag eszméiből egy rövid cikkben csak egyes mozzanatok lehet kiemelni.

Az SZKP kérlelhetetlen harcra mozgósít „... a nacionalizmus és a sovinizmus minden megnyilvánulása és maradványa, a nemzeti korlátozottság és kizárólagosság tendenciája, a népek multjának idealizálása és a történelmünkben előfordult társadalmi ellentmondások elkenése, a kommunista építést hátráltató ősi szokások és erkölcsök ellen”.⁷

Ez a tétel különösen jelentős a szovjet történészek és néprajzkutatók számára, akik a fenti probléma-körökben dolgoznak. „A szocialista nemzetek fejlődésének kapcsolata — mondja a Program — azt mutatja, hogy a nemzeti formák nem csontosodnak meg, hanem megszabadulnak mindattól, ami elavult, ami ellenkezik az új élet új feltételeivel. Fejlődik valamennyi szovjet nemzet közös, nemzeti kultúrája.”⁸

Az új programnak ez a tétele rendkívül fontos.

A Szovjetunió népei formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúrájának virágzása nem jelenti a nemzeti formák stabilizálódását. A Szovjetunió népeinek növekvő kulturális, gazdasági közössége megváltoztatja a szocialista nemzetek arculatát. Tudott dolog, hogy a nemzet — történelmi kategória. A nemzet fogalmának sztálini négy meghatározó vonása — véleményünk szerint — nem alkalmazható bizonyos, lényeges módosítások nélkül a Szovjetunió mai szocialista nemzeti vonatkozásában. A nemzet olyan meghatározói, mint a közös terület, közös gazdaság, a mi esetünkben teljesen elvesztették eredeti jelentőségüket. A közös lelkiállat, amely a kultúra közösségében jelentkezik, szintén komoly módosuláson ment át. A szovjet szocialista állam nemzeti vonatkozásában teljes egészében csak a nemzeti nyelv egysége maradt meg, amely — kétségtelen — nagyon hosszú ideig fenn fog még maradni. Tehát a nemzet sztálini négy jellemző vonása közül állandó jelentősége csak egynek van: a többi három fokozatosan elhal. De a nemzetek mégis léteznek. Ez azt jelenti, hogy eljött az említett meghatározás revideálásának az ideje, mely szerint, ha nincs meg mind a négy vonás, akkor nincs nemzet. Az új történelmi viszonyok mellett az említett meghatározás már nem alkalmazható.

A történészek számára a proletár internacionalizmus és a szocialista hazafiság kérdésének elvi jelentősége van. A személyi kultusz idejében a történészek egy része ezeknek a fontos kategóriáknak marxista — leninista értelmezésétől veszélyesen eltávolodott. A fasiszta támadókkal vívott nehéz harc idején nemes hazafis érzések támadtak, amelyek segítették népünk tömeges hősiességét. Ez valóban Nagy Honvédő Háború volt. Egészen természetes, hogy sok szovjet történész az akkori időknek megfelelően a legnemesebb érzelmi indítékokból kiindulva a múlthoz fordult, felelevenítette a külföldi hódítók ellen vívott hősi harcok emlékeit, amely harcok azonban egészen más történelmi feltételek közepette folytak. A hősi harcok emlékének felelevenítése helyes törekvés volt, de nincs mit takargatni azon, hogy egyes szerzők önkéntelenül is azonosították — mondjuk — Ivan Szuszanyin hőstettét a szovjet partizánok hősteteivel, a mi embereink hősiességével, akik szovjet földön nőttek fel, akik felépítették a szocializmust, akiket a Kommunista Párt nevelt.

Mi nagyon tiszteljük és becsüljük az orosz parasztság harcát a lengyel és a svéd intervenciókkal, Napoleonnal, Alexander Nyevszkij herceg harcát a Teuton renddel, vagy Dimitrij herceg harcát a mongolokkal stb. De a mi szovjet patriotizmusunk minőségileg más, mélyebb, teljesebb. Kinek, ha nem a történészeknek kell erre ügyelni és ezt megmagyarázni munkáikban!

A külföldi hódítókkal folytatott népi harcok történelmi tradíciói helyes felhasználásának szempontjait szem előtt tartva, ezek a tradíciók segíthetik a tömegek mozgósítását a modern agresszorok ellen. De nem lehet mellőzni a történetiséget, nem lehet összekeverni a feudális Oroszország parasztsága és a szocialista állam parasztsága igazságos felszabadító harcainak menetét, motívumait, jellegét.

A szematismus káros hatása úgy jelentkezett, hogy egyes elméletileg gyenge emberek valamilyen elvként fogták fel a leegyszerűsítést és azt vélték, hogy általában az összes háború, amelyet a cári Oroszország folytatott más, különösen a Szovjetunióval jelenleg rossz viszonyban levő államok ellen, legalábbis igazolható. Néhány évvel ezelőtt egyes — pontosabban hadtörténettel foglalkozó — személyek élesen kikelték B. A. Romanov

⁷ Uo. 458. l.

⁸ Uo. 457. l.

szovjet történész ellen, többek között azért is, mert az utóbbi teljesen objektíven és éppen ezért kevéssé hízelgően jellemezte az orosz—japán háborúról írt könyvében az ismert cári tábornokot, Kuropátkint. B. A. Romanovnak a patriotizmus említés hiányát vetették a szemére! Tehát a lenini elvektől való eltávolodás végül is a cári „hazafiság” és a szovjet hazafiság azonosításához vezetett. Ez egyik példája azoknak a negatív tendenciáknak, amelyek a személyi kultusz idején a történettudományban jelentkeztek. Ennek most már vége.

L. F. Iljcsov beszédében a XXII. kongresszuson említés történt M. N. Pokrovszkij ismert, régi bolsevik történész tevékenysége objektív értékeléséről. Ennek a kérdésnek felülvizsgálása valóban megérett. M. N. Pokrovszkij munkái és tudományos koncepciói figyelmes és elfogulatlan tanulmányozást érdemelnek és mindazt, ami M. N. Pokrovszkij alkotásában helytálló, a szovjet történészeknek el kell fogadniok.

A maga idejében M. N. Pokrovszkij nehéz harcot vívott a polgári, főleg a kadét történetírással, s e harcban Pokrovszkij nagy érdemeket szerzett. De az is vitathatatlan, hogy M. N. Pokrovszkij történész tevékenységében sok téves, számunkra teljesen elfogadhatatlan elem is volt... Mindezt objektíven, elfogulatlanul kell analizálni, határozottan elutasítva minden előítéletet, nem engedve meg, hogy az öreg forradulmár nevét sértő jelzőkkel illessék.

A párt azt követeli, hogy magasra tartsuk a proletár internacionalizmus és a szocialista hazafiság zászlaját. Amint azt a Program kiemeli, a szocialista internacionalizmus és a szocialista hazafiság szerves összefüggnek az egész világ munkássztyála és dolgozói iránti szolidaritással. A szocialista világrendszer kialakulásával a szocialista társadalom polgárainak hazafisága, a saját hazájuk iránti odaadás a szocialista országok közössége iránti odaadással forr egybe. S éppen ez az, amit az Albán Munkáspárt nacionalista mocárba süllyedt vezetői durván megtagadtak.

A szovjet történettudománynak, szoros együttműködésben a többi szocialista ország tudósával, komoly figyelmet kell szentelnie a szocialista világrendszer létrejötte és fejlődése kérdéseinek történetére, pontosabban az európai és ázsiai népi demokráciák történetére.

Szlavistáinknak fokozniok kell azoknak a problémáknak a kidolgozását, amelyek összefüggnek a szláv népek kulturális tradícióinak közös vonásaival, mely népek a múltban többször is egyesítették erőiket a közös ellenség elleni harcra.

Vannak még feladatok a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom történetének feldolgozása terén is.

Az SZKP XXII. Kongresszusának elfogadott Programja felhívja a figyelmet az Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában folyó nemzeti felszabadító forradalmak jelentőségére. Bomlik az imperializmus gyarmati rendszere. Az egykori gyarmatok területén már negyvenkét szuverén állam keletkezett.

A szovjet orientalista történészek, Ázsia, Afrika és Latin-Amerika történetének kutatói előtt igen széles és rendkívül hálás tevékenységi terület áll. A tegnapi gyarmatokon és félgyarmatokon folyó viharos, rendkívül bonyolult politikai, gazdasági és kulturális folyamatok kutatását össze kell kapcsolniok a felszabadult vagy a felszabaduló népek gazdag történelmi múltjának tanulmányozásával. Lényegében számos, például afrikai nép történetét újra fel kell tárni.

Óriási jelentősége van az Ázsiában és Afrikában végbemenő folyamatok mély analízisének, mint például a nemzetek keletkezése, a nemzeti nyelvek és irodalmak kialakulási folyamata tanulmányozásának. E vonatkozásban a szovjet szakemberek lényeges segítséget adhatnak és már adnak is a fiatal szuverén államoknak, amelyek a nemzeti újjászülés és a haladás útjára léptek.

Azok a tudósok, akik az ázsiai szovjet köztársaságok és a külföldi ázsiai szocialista országok történetével foglalkoznak, arra hivatottak, hogy széles körben népszerűsítsék a fejlődés nemkapitalista útjának általánosított tapasztalatait, melynek igen nagy gyakorlati jelentősége van sok olyan ország számára, amelyek megszabadultak a gyarmati rabság láncaitól.

A Pártprogram komoly figyelmet szentel a háború, a béke, a két rendszer békés egymás mellett élése és a szovjet állam békés külpolitikája kérdéseinek. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának intézményeiben fokozódott a Szovjetunió külpolitikájának tanulmányozása. Van haladás a békés egymás mellett élés lenini vonalának népszerűsítése terén is. Ezt a munkát azonban mind a kutatás, mind a népszerűsítés vonalán fokozni és mindenképpen fejleszteni kell. E politika tanulmányozása különösen azért fontos, mert a kommunizmus nyílt és álcázott ellenségei igyekeznek támadni a békés egymás mellett élés elvét. Ebbe az ellenséges kampányba egyes szektás-dogmatikus elemek is bekapcsolódtak, a lenini békepolitika tagadásának szígyenletes álláspontjára süllyedt Molotov is. A történészek sokat tehetnek a Szovjetunió békés külpolitikája

lényegének konkrét vizsgálata érdekében, összevetve azt a kapitalista országok külpolitikájával.

A párt fővonala: a társadalom javára végzett munka erkölcsi elveinek erősítése. a kommunista társadalom új emberének nevelése, mindez természetesen, közvetlenül vonatkozik az összes tudósokra, fiatalokra és öregekre egyaránt. Közös erőfeszítésekkel és csak nevelő eszközökkel kell leküzdeni a munka iránti individualista viszonyt, amely annyira elterjedt a történészek között. A „saját”, az „egyéni” szembeállítása a „közös-sel”, a „közösséggel”, a saját, egyéni sikerről való gondoskodás mindenekelőtt stb., mind olyan jelenségek, amelyek fékezik haladásunkat a kommunizmus irányában.

Azoknak a feladatoknak a megvalósítása, amelyeket az SZKP XXII. Kongresszusa állított fel, s amelyeket az új Pártprogram tartalmaz, valamennyi szovjet embertől önfeláldozó, lelkes munkát, a művek minőségének fokozását, magas szervezettséget és fegyelmet követel. E feladatok megoldása érdekében rendkívül fontos a káderek helyes elosztása.

A valóban aktuális problematika meghatározásában és valamennyi szakterület történész erői összefogásában nagy szerepe van a tudósok kollektív akaratának, mindenekelőtt a tudományos tanácsoknak. Ezek jelentősége feltétlenül növekedni fog. A tudományos tanácsok, amelyek egy adott szakterület legtekintélyesebb tudósaiból állnak, a tudomány kommunista társadalmi önkormányzatának embrionális formái. Természetesen hosszú időre van még szükség ahhoz, hogy ez az embrió hatalmas szervezetté nőjje ki magát: ez sokban függ maguktól a tudományos tanácsoktól, aktivitásuktól és kezdeményezésüktől is. Egy kétségtelen: az általános tendencia az, hogy az életképes tudományos tanácsok fokozatosan újabb jogokat szereznek majd. A tudományos tanácsok hatásköre kiterjedésének tendenciája az, hogy nemcsak a moszkvai intézmények, hanem a szövetséges köztársaságok tudományos akadémiáinak tudományos intézményei és főiskolái tevékenységét is koordinálni fogják.

1961. november 15-én M. V. Keldis, az Akadémia elnöke az Akadémia tudományos ülészakán tartott előadásában hangsúlyozta, hogy minden eszközzel erősíteni kell a Tudományos Akadémia és osztályai kapcsolatát a főiskolákkal. A kormány a Szovjetunió Tudományos Akadémiájára bízta a természet- és társadalomtudományok kutató tevékenységének koordinációs munkáját az egész ország területén. Ez azt jelenti, hogy azt a tudományos munkát, amely a Fő- és Szakközépoktatási Minisztérium vonalán folyik számos főiskolai tanszéken, nemcsak figyelembe kell venni, hanem a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának részvételével a lehető legracionálisabb módon kell megtervezni, mindenekelőtt a tematikai, osztály- és intézeti tudományos tanácsok segítségével. Ez annál is inkább lényeges, mert a Szovjetunió minden köztársaságában kvalifikált történész-káderek nőttek fel.

Nagy figyelmet kell szentelni a történelmi ismeretek népszerűsítése kérdésének is. Mindenekelőtt fiatalságunk továbbképzéséről van szó: általában ugyanis fiatalságunk az iskolában csak a legelemibb történeti ismereteket kapja meg. A szovjet történészek feladata az, hogy kielégítsék ifjúságunk természetes érdeklődését népünk, valamint más népek forradalmi harcának hősi múltja iránt, — felhasználva e célból a különböző lehetőségeket, mindenekelőtt az Össz-szövetségi Politikai és Tudományos Ismeretterjesztő Társulatot.

N. Sz. Hruscsov beszámolójában az SZKP XXII. Kongresszusán rendkívül pontos, de ugyanakkor meglehangú szavak találhatók Saint-Simon, Fourier, Owen, Campanella, Morus, Csernyisevskij, R. Herzen, Bjelinszkij és Dobroljubovról, akik nem voltak és nem is lehettek a tudományos kommunizmus képviselői, de a jobb jövőnek nemcsak fantasztikus képeit, de „a zseniális eszmék embrióit” is a hálás emberiségre hagyományozták.

A megfelelő szakterületek történészeinek tehát figyelemmel kell lenniük arra is, hogy ne csak a marxizmus történetével, hanem a marxizmus előtti utópista szocialista eszmék történetével is megismertessék a népet.

Különösen felelősségteljes tudományos propagandista feladatuk van a szovjet társadalom története, a legújabbkor története, Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országai története kutatóinak. Az utóbbi területen a tudományos kutatómunkának szó szerint lépést kell tartania a népszerűsítő munkával.

Az SZKP Programja és a többi pártdokumentumok biztos irányítúként szolgálnak: segítenek tájékozódni a modern idők bonyolult eseményeiben, s így lehetővé válik azok tudományos, marxista-leninista magyarázata.

A szovjet társadalom elvárja, hogy a történészek a lehető legjobban teljesítsék a vállalt feladatokat; olyanokat például, mint a többkötetes „Szovjetunió története” (köztük öt kötet a szovjet társadalom történetéről), „Világtörténet”, a „Nagy Októberi

Szocialista Forradalom története" és a „Szovjet Történeti Enciklopédia" elkészítését. E fontos feladatoknak a teljesítése a szovjet történettudomány komoly vizsgálja lesz. Nemcsak a Szovjetunió Tudományos Akadémiája intézetei vezetőinek, hanem a tematikai tudományos tanácsoknak és azok szekcióinak is állandóan figyelemmel kell kísérniök a többkötetes „Szovjetunió története" előkészítésének menetét, s a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenéves évfordulójára be kell fejezni ezt a munkát.

A társadalomtudományok számos aktuális feladatát a komplex módszerrel, történészek, filozófusok, közgazdászok, jogászok, filológusok alkotó együttműködése útján lehet és kell is megoldani. Nehéz például a munkásosztály és a kolhozparasztság történetét megírni közgazdászok és szociológusok segítségével nélkül; a szovjet állam történetét jogászok nélkül, a szovjet kultúra történetét filozófusok és filológusok nélkül stb.

Továbbra is gondunk lesz arra, hogy a legképzettebb történészek erejét a legfontosabb és legaktuálisabb feladatokra összpontosítsuk.

Nyugtalanságra ad okot az, hogy lassan nő a legkvalifikáltabb történészek csoportja — a tudományok doktorainak száma. A. V. Topcsijev, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának alelnöke 1961. november 15-én összakadémiai viszonylatban jelentést tett erről a negatív mozzanatról. A Történeti Tudományok Osztályán figyelemre méltó a tudományok doktorainak viszonylag magas életkora. Gondosan mérlegelni kell, hogyan lehet, — a doktorjelöltek iránt támasztott tudományos követelményeket nem csökkentve — megkönnyíteni a disszertációvédelem folyamatát a tehetséges ifjúság számos képviselője számára.

Az SZKP XXII. Kongresszusa bebizonyította, hogy a kommunista társadalom általános építésének korszakában milyen nagy jelentősége van a tudománynak. N. Sz. Hruscsov beszámolója és az SZKP Programja kifejezi a párt gondoskodását a tudomány fejlődéséről. A párt szenvedélyes felhívással fordult a tudósokhoz: tegyenek meg minden tőlük telhetőt a kommunizmus építésének érdekében. Nem kétséges, hogy a szovjet történészek munkáikkal megfelelően válaszolnak a lenini párt felhívására és gondoskodására.

(*Voproszi Isztorii* 1961. évf. 12. sz. 3—13. l.)

J. M. ZSUKOV

TÖRTÉNETI IRODALOM

BUDAPEST RÉGISÉGEI

A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. Szerkeszti Gerevich László.
(Budapest, Akadémiai Kiadó XVII. 1956. 367 l., XVIII. 1958. 607 l.,
XIX. 1959. 407 l.)

A Budapest Régiségeit köteteinek tudományos színvonala és külső kiállítása a magyar helytörténeti irodalom reprezentatív kiadványsorozatává avatja. A tanulmányok egy része túl is nő a helytörténet keretein, mert olyan kérdéseket tárgyal, melyeknek, Budapest múltján túlmenően, országos vagy éppenséggel európai jelentőségük van. A sorozat nemzetközi színvonalát biztosítják az idegennyelvű fordítások és bő kivonatok, valamint a mintaszerű kiállítási képanyag. Az illusztrációs lehetőségek szabják meg a Budapest Régiségei profilját is, amennyiben ez az évkönyv a gazdag képanyagot igénylő stúdiumok, elsősorban a régészet és művészettörténet publikációs helye, míg a történeti érdekű dolgozatok a „Tanulmányok Budapest múltjából” c. sorozatban nyernek elhelyezést. E két kiadványsorozat öleli fel azokat az előtanulmányokat, melyek a fővárosunk által tervbevett új öt kötetes „Budapest története” megírását vannak hivatva elősegíteni. Ilyenformán a cikkek egy része nem ötletszerű válogatás révén került össze, hanem tervezés eredménye, mely figyelembe veszi a főváros múltjában mutakozó „ismeretlen foltokat”. Természetesen szép számmal akadnak cikkek, amelyek egy újabb leletről vagy egy újabb tudományos eredményről számolnak be s nem tervezés eredményei, mint ahogy a tudományos tervezésnek korlátokat szab, hogy az előre nem ismert leletekkel, eredményekkel nem számolhat.

Jelen ismertetésünkben a három kötetrel nem külön-külön foglalkozunk, hanem a bennük foglalt cikkeket a történeti kronológia sorrendjében tekintjük át. A Századok történeti perspektívájából következik, hogy a tanulmányokat elsősorban a magyar történelem szempontjából ismertetjük, s így bővebben térünk ki a magyar történeti tárgyú cikkekre, mint a régészeti és művészettörténeti tanulmányokra, melyek behatósabb ismertetése az Archeológiai Értesítő és a Művészettörténeti Értesítő hasábjain olvasható.

A legrégibb korokat *Gábori Miklós*: A Remete-barlang ásátásának eredményei c. tanulmánya (XVIII. 9–52) képviseli. Gábori a Remete-barlang be nem fejezett feltárása során kásott 13 réteg leletanyagát ismerteti, mely a korai mezolitikumtól a XIV. századig terjed. Fővárosunk múltját a korai mezolitikumig vezet vissza az az obszidián penge, mely a legalsóbb rétegekből került elő. A mintegy 10 000 évet átfogó csonteszközök és edénytöredékek mellett jelentékeny állatesontanyag került elő, melyet Bökönyi Sándor határozott meg.

A korai vaskort képviseli *Patek Erzsébet* „A tőköli koravaskori urnatemető” c. anyagközlése (XVIII. 385–424), melyben közzéteszi a Gerecze Péter által 1912-ben feltárt tőköli sírmező anyagát s megállapítja helyét a Dunántúl északkeleti részére kiterjedő Váli kultúrában. Az értékes leletanyag ásatási naplója nem maradt meg, s így elsősorban tipológiai összehasonlításra adódik lehetőség.

A vaskor második szakaszának figyelmet érdemlő emlékét tárgyalja *Nagy Tibor* „La Tène-kori szkítajellegű sírlelet Rákospalotáról” c. anyagközlésében (XIX. 123–138). Az előkerült urnasír edényegyüttese a kelta foglalást megelőző praeskíta vonásokat mutat, ugyanakkor szoros kapcsolatban áll az Alföld szkítakori kultúrájával. Szerző az Alföld kelta megszállását a III. század második negyedére teszi.

Aquincum és Albertfalva sok új meglepetést tartogató gazdag anyagából és európai jelentőségéből következik, hogy a Budapest Régiségei városunk római kori múltjának nagy teret szentel.

Három tanulmány foglalkozik Aquincum egyik legjelentősebb épületével, a hajógyári szigeten levő helytartói palotával, melyet múlt századi ásások után a negyvenes években, majd 1951–1956 között végzett kutatások tisztáztak.

Szilágyi János „Az aquincumi helytartói palota” c. tanulmányában (XVIII. 53–77) az épület fekvésével, szerkezetével és korával foglalkozik. Megállapítja, hogy a

palota a római korban is szigeten feküdt. Az épület építészettörténeti jellege peristylum-mal kombinált, saroktoronyos, homlokzati dísztoronácos, centrális-nagytermes luxusvilla. Az erődpalotához melegvízű medence helyiségek csatlakoztak a déli és keleti oldalon, míg a hidegvízű, valamint uszodatermeket a palota északi és nyugati szélén helyezték el. A palotát és a fürdőmedencéket kemencékkel táplált fűtőcsatornákkal fűtötték. A II. század első évtizedében, majd a III. század 10-es éveiben építették. 375-ben már nem volt használatban.

Kaba Melinda „Az aquincumi helytartói palota mozaikpadozatai” c. tanulmányában (XVIII. 79–101) ismerteti hét helység pompás mozaikjait, melyek a pannóniai mozaikok között előkelő helyet foglalnak el. A geometriai díszítésű mozaikok Itáliából jött mester művei, míg a fedőlapon színes reprodukcióban is közzétett kék delfin és aranyhal jelenete keleti mintakönyvek használatára vezethető vissza.

Sz. Póczy Klára „Az aquincumi helytartói palota falfestészete” c. tanulmányában (XVIII. 103–147) a palotában feltárt freskómaradványokat elemzi négy periódust állapítva meg a két évszázad stílusváltozásaiban. A tanulmányt falfestménykatalógussal zárja le.

E három cikk nyomán plasztikusan elevenedik meg szemünk előtt római emlék-anyagunknak ez a páratlan alkotása. A helytartói palota az eddigi s a jövőben folytatandó kutatások során rekonstruálható lesz, s méltán felmerül a gondolat, hogy az épületet a távolabbi jövőben múzeum céljaira helyreállítsák.

Az aquincumi helytartósággal kapcsolatos *Nagy Tibor* „L. Attius Macro pannóniai helytartósága” c. cikke (XIX. 27–31), melyben megállapítja, hogy L. Attius Macro, kinek emlékét feliratos kövek őrzik, az 130–133 években viselte Alsó Pannónia helytartói tisztét.

A tábor kialakulásának kérdését világítja meg *Sz. Póczy Klára* és *Pekáry Tamás* „Három metszet az aquincumi legiotábor északi védőrendszerében” c. anyagközlése (XVIII. 529–534), mely két Miklós utcai sáncárok megtalálását adja hírül. A tábor bővítése során előbb az egyik, majd a másik elvesztette jelentőségét s még a római korban betörték.

1955-ben az Újlaki-téglagyár területén 13 sírból álló temetőrészlet került elő, melyet *Lenkei Mária* „Későrómai temetőrészlet az Emese utcában” címen tett közzé (XVIII. 535–542). A sírok, melyek figyelemre méltó üvegedényeket tartalmaztak, a III–IV. század fordulójára keltezhetők. Ugyancsak 1955-ben találtak két IV. századi, bronzfibula és éremmellékletes sírt, melyet *Kaba Melinda* „Későrómai sírok a Fényes Elek utcában” címen publikált (XIX. 157–165). A szerző függelékként közli az Óbuda területén előkerült római sírok jegyzékét, s elterjedésüket térképvázlaton szemlélteti.

Az aquincumi kézművesség ismeretéhez öt jeles tanulmány járul hozzá új eredményekkel.

Az aquincumi polgárváros déli szélének 1941-ben lefolyt nagyjelentőségű ásatásai anyagából publikálja *Nagy Tibor* „Az aquincumi ún. festőlakás” c. tanulmányát (XVIII. 149–189). Nagy Tibor a nemzetközi irodalom kiváló ismeretében nagy összehasonlító anyag alapján állapítja meg, hogy a 9 helységet magában foglaló lakóház a II. században épült, s a III. század közepén leégett. Számos terra sigilla, érem és freskó segíti elő a datálást. Az épület falfestményei művészetiileg is jelentős alkotások. A festéket tartalmazó agyagtégelyek elárulják, hogy a lakást kifestő ember otthona volt.

Az 1954. évben lefolytatott táborkutató ásatások hozták felszínre azt a pékműhelyt (Laktanya u. 35), melyet *Kaba Melinda* ismertett meg „Tábori kenyérsütő kemence Aquincumból” c. anyagközlésében (XIX. 153–161). A kemence a II. század elején épülhetett, s a kőfallal körülvett katonai tábor ellátására épült.

Sz. Burger Alice „Collegiumi kőfaragóműhelyek Aquincumban” c. tanulmányában (XIX. 9–26) kimutatja a szövegre és mintára hasonló sírkövek alapján, hogy a II. század első felében Aquincumban olyan kőfaragóműhely dolgozott, mely kizárólag a *collegium fabrum et centonariorum*, ill. *cultorum* megbízásait teljesítette. Ez a működés Aquincum békés felemelkedő korszakára esik.

Szentlélek Tyihámér „Aquincumi mécskészítő műhelyek” c. jelentős anyagközlésében (XIX. 167–198) öt cserépméceszt készítő fazekasműhely működését és termelvényeit ismerteti meg. A 303 méceszt kitevő gazdag aquincumi anyagból 240 darab mécses-készítő műhelyekből került elő, s számos negatív forma teszi lehetővé a típusok osztályozását s kronológiájuk megállapítását.

Kaba Melinda „Az aquincumi üvegek” címen (XVIII. 425–448) összefoglalja azt a gazdag üveganyagot (urnák, tálak, poharak, kancsók, szoptatóüvegek), mely főként sírokból került elő, de akad ablaküveg töredéke is. Az aquincumi üvegek a császárkor négy évszázadából valók, s előállítási helyük a korábbi szakaszban Észak-Itália (Aquila

környéke), a későbbi szakaszban Gallia és Germánia (Köln). Figyelemre méltó azonban, hogy az aquincumi polgárváros déli részén már Nagy Lajos rábukkant egy helyi üvegöntő műhely maradványaira, s így ezek termelvényeivel is kell számolnunk az egyszerűbb áruk között.

A kisebb leletek feldolgozásai sorából kiemelkedik *Nagy Tibor* „Héraklész bronz-szobrocskája Óbudáról” c. tanulmánya (XVII. 9–44), melyben a Szépvölgyi út 41. sz. telken talált római villából származó 18,2 cm magas Héraklész szobrocskát taglalja, s a pannóniai kispasztikánál fejlettebb vonásokat feltűntető bronz itáliai kapcsolatait állapítja meg.

Sz. Póczy Klára „Diana aquincumi kultuszához” c. anyagközlésében (XIX. 139–143) egy Dianát ábrázoló kis márványtáblát ismertet, s ennek kapcsán vázolja Diana kultuszának pannóniai elterjedését és változásait. Ugyanő „Újabb köemlékek az aquincumi tábor és canabae területéről” címen (XIX. 145–156) az 1954–1956. évi leletmentések során előkerült 11 oltárt és sírkövet publikálja az emlékek magyarzatával.

B. Thomas Edit „III. századi női fej Albertfalváról” címen (XVII. 169–175) egy III. századi sírkészorbor töredékét képező női fej vizsgálatát nyújtja.

A római régészeti kutatásokat egészíti ki *Weszprémy Barna* „Római bronztárgyak színeképelemzése” c. jelentése (XVII. 327–329).

A felsorolt cikkek Budapest római kori múltját a legváltozatosabb tárgykörökön belül taglalják, s olvasásuk nyomán szinte megelevenedik a hajdani főváros élete. Annál sajnálatosabb, hogy az ismertetett három kötetben egyetlen népvándorlaskori tanulmányt sem találunk, holott a problémák megoldásához bizonyára a Budapesten és környékén előkerülő anyag is hozzá fog járulni.

Budapest Régiségei másik gazdag terrénuma a magyar középkor.

Kronológiailag első helyen a sokat vitatott Árpád sirja-Fehéregyház kérdés újabb adatainak feldolgozását kell említenünk. *Berlász Jenő* „Vestigia Ruderum Albae Ecclesiae. Fehéregyház egy XVIII. századi térképen” c. érdekes cikkében (XVIII. 601–607) adja hírül, hogy talált egy 1778. évi kéziratos térképet Óbuda és Hidegkút érintkező határának környékével, melyen Fehéregyház romjai *Vestigia Ruderum Albae Ecclesiae* felírással vannak feltüntetve. Az értékes térképlelet el is döntené Fehéregyháza pontos holtilétének kérdését, ha nem abból a korból származnék, amikor Anonymus adata Alba Ecclesiáról már közismert volt (a Gesta Hungarorumot 1746-ban adták ki). Hogy emellett a térkép megszerkesztéséhez történeti adatokat is felhasználtak, ami határperekhez készített térképek esetében nem ritkaság, mutatja „a hajdan esztergomi nagy útnak mondott régi út maradványai”-nak berajzolása. Ilyen módon a térképnek nem tulajdoníthatunk perdöntő értéket. Ami azon adatát illeti, mely szerint Fehéregyház a mai Ürömhely dombján emelkedett volna, ez ellen több érv hozható fel. Elsőként említem, hogy a térkép által megjelölt tájon, Solymár és Óbuda között a középkorban Őrs, másnéven Óbuda-őrs feküdt (vö. *Knausz*: A Garan-melletti Szentbenedeki Apátság. Bpest. 1890. 174). A térképen jelzett romok minden bizonnyal Őrs romjai. Ha Őrs felett állott volna Fehéregyháza, nem mondták volna mindig Óbuda felett ill. mellett levőnek, hanem legalább egyszer-kétszer Őrs mellettinek vagy Őrsinek. Ettől eltekintve azok a középkori adatok, amelyeket *Bártfai Szabó László* „Óbuda egyházi intézményei a középkorban” c. művében felsorol, különösen pedig az 1524-i határjárás, a kutatók többségében nem hagy kételyt afelől, hogy Alba Ecclesia Óbuda központjához jóval közelebb, a Bécsi út és Vörösvári út elágazása közelében feküdt, Őrstől pedig elég távol esett D-i irányba. E tájra mutat azon 1702-i adat, mely a fehéregyházi klastromot a Frankl (Radl) malom mellett fekvőnek mondja (*Gárdonyi*: Történetírás I. 21); a pálosok kezén volt fehéregyházi kolostor gótikus alapfalát pedig a múlt század végén fel is tárták az akkori Viktória-téglagyár területén.

Fehéregyháza királyi kápolna jellegéből kiindulva dolgozta fel *Jankovich Miklós* a magyarországi középkori királyi kápolnák kérdését a „Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye” c. tanulmányban (XIX. 57–98). E tárggyal már *Balics Lajos* behatóan foglalkozott árpádkori egyháztörténete „A királyi és királynői kápolna” c. fejezetében, ahol megállapította, hogy ide kell sorolnunk a székesfehérvári és veszprémi egyházat, s egybeült az országban a nagyterjedelmű királyi birtokokon is voltak királyi kápolnák. A királyi káplánok testületéből eredeztetett királyi kápolnaispánság oklevéladó működését *Kumoroviz L. Bernát* dolgozta fel, a királyi plébániák exemptiójának történetét pedig *Gárdonyi* a Károlyi Emlékkönyvben (163–182). Jankovich megkísérelte összegyűjteni az ismert magyarországi királyi kápolnákat néhány konkrét adat és az exempt egyházakat felsoroló oklevelek segítségével, s létesítésüket kapcsolatba hozta a királyi magánegyház intézményével. A szerzőnek módjában volt értékesíteni történeti-földrajzi anyaggyűjtésem rendezés alatt álló részét, s a cikket ere-

detibb rövid formájában lektoráltam is. Sajnos a teljesen átírt és csaknem duplájára nőtt tanulmányba, melyet csak nyomtatásban volt alkalmam olvasni, számos tárgyi tévedés csúszott be. Így pl. István király életírását nem a „XV. századi Hartvik-Krónika” tartotta fenn (69. l.), Hartvik püspök 1112–1116 között írta magát a legendát. A tanulmány szépséghibája, hogy a legtöbb forrásidézet hibás és néhol a források értelmezése pontatlan. Részletes bírálathoz itt nem bocsátkozom, minthogy erre a rendelkezésre álló tér nem elégséges. A királyi kápolnák elterjedésének kérdésében korábbi észrevételemhez, ti. hogy többnyire szőlővidéken fordulnak elő, hozzáfűzhetem, hogy a többségük hajdani erdőispánságok területén maradt fenn.

A XIII. század emlékanyagát egy cikk képviseli: *Vattai Erzsébet*: „A margitszigeti korona” c. tanulmánya (XVIII. 191–210). A szerző ismerteti azt a koronát, amely a margitszigeti domonkos apácakolostor templomából egy sír mellékleteként 1838-ban előkerült. A korona egykori tulajdonosára a múltban a legváltozatosabb vélemények láttak napvilágot. Vattai Erzsébet megelégszik azzal, hogy a koronát a műformák alapján a XIII. század végére helyezi, s feltevészerűen az Árpád-ház valamelyik nőtagjához kapcsolja.

A XIII–XV. századig terjedő korszak meghatározó stílusának, a gótikának magyarországi fejlődéséről ad nagyvonalú áttekintő képet *Gerevich László* „Buda szerepe a magyarországi gótikus építészetben és az európai stílusáramlatokban” c. tanulmányában (XVII. 45–72). A magyarországi elindulást a késő-román kora-gót átmeneti stílusú alkotások jelzik; Budán viszont a domonkosokkal bejött második hullám idején létesült műhely; ez hozta létre az ún. Mátyás templom első formáját. A továbbiakban taglalja azokat a hazai sajátosságokat, amelyek az európai gótikus áramlatokban mutatkoznak, s vázolja a polgárság építkezésének jellegzetességét, végül a Budán működő királyi műhely országos kisugárzására mutat rá.

Több évszázad keresztemszetét nyújtja numizmatikai szempontból *Huszár Lajos*: „A budai várpalota ásatásainak emlékei” c. mintaszerű dolgozatában (XVII. 197–240). A várásatások során 2837 érem került elő. Ezek megoszlása a meghatározása szerint: 32 antik, 1492 középkori magyar; 943 újkori magyar, 321 külföldi pénz, végül 49 jeton és bárca. Történetileg sokat mond, hogy amíg az Árpádok 9 és az Anjouk 30 éremmel vannak képviselve, addig Zsigmond korából 400-nál több érem került elő. Mint érdekesség kiemelendő, hogy Huszár Lajos az egy verőtővel készített hamis 1579-i Rudolf-dénárokat egy helyen talált tömegéből (316 darab) egy hamisító műhely létezésére mutatott rá a budai várban.

G. Magyar Mária „A budai vár fegyverleletei” c. anyagközlésében (XVII. 247–260) a számban nem jelentős fegyveranyag feldolgozására tesz kísérletet. Sajnos a leletek summás ismertetéséből nem kapunk rendszeres, kronológiailag kellően megalapozott képet az anyagról. Az ismertetést a budai fegyvermesterek és a várórság létszámára vonatkozó történeti áttekintés zárja le, mely teljesnek távolról sem mondható.

Három középkori évszázad fazekasságának technikatörténeti fejlődését mutatja be *Holl Imre* a címében szerény, de eredményeiben figyelemre méltó adatközlésében: „Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez” címen (XVII. 177–196). A budai várásatás anyagán elindulva, nagy történeti és néprajzi összehasonlító anyag alapján mutat rá a készítmények fejlődési állomásaira: Az Árpád-kori fazekasok csoportiparos működésére egyszerű tényérű kézikorongon; ezt váltotta fel a biztosabb konstrukciójú kézikorong a XIV–XV. századi jobbágyiparosok kezén, végül ezek versenytársává fejlődött fel a XV. századi városi fazekasság, mely lábbal hajtott korongon dolgozott, s mázt kezdett használni.

Egy másfajta leletanyag, az állatcsont szisztematikus természettudományi vizsgálatát kapjuk *Bökönyi Sándor*: „A budai várpalota ásatásainak állatcsontanyaga XIII–XVII. század” c. anyagközléséből (XVIII. 455–486). Az 1200 darabra rugó állatcsontok közül 13 fajta háziállat és ennél valamivel több vadállatfajta csontja került elő. A tanulmány túlmegy a leletanyag nyers feldolgozásán, s állatfajtáink történetét is új szempontokkal gyarapítja. A magyar háziállatok történetének tudományos vizsgálatát Hankó Béla kutatásai alapozták meg. Bökönyi épít Hankó eredményeire, de több ponton nem fogadja el. Hankó szerint a fehér magyar marha a honfoglaló magyarok által behozott állatfajta, míg Bökönyi a középkori ásatások alapján egy kistermetű rövid-szarvú állat elterjedésére következtet, melynek színe Brown feljegyzése szerint egérszínű volt. Bizonyos kétkedéssel olvassuk, hogy a XIII–XVIII. századig egyfajta juhtípus fordul elő, mely nem azonos a rackával. (Kételyünk csak az esetben áll fenn, ha a szerző a rackán az *ovis strepsiceros hortobagjensis*-t érti s nem az ún. oláh rackát). E kérdés bővebb megtárgyalására egyébként Bökönyi külön tanulmányt ígér. A török kori lócsont-anyagból kitűnik egy kitenyészett arab ló koponyája.

Buda környékének XIII–XV. századi helytörténetét több kisebb cikk világítja meg. Nagy Emese „A középkori Gercse község temploma” c. anyagközlő tanulmányában a Pesthidegkút határában levő templomrom régészeti és történeti vizsgálatát kapjuk. Az egyhajós, patkóalakú szentélyű kis templom építési idejét a XIII. században határozza meg. A romot a régebbi kutatók (Beliczky, Garády, Gárdonyi) nyomán Gercsével azonosítja, mely 1212-től szerepel s a török alatt pusztult el. A templomot 1774-ben helyreállították, de 1817-től ismét romlásnak indult. — A „Kutatások a budaszentlőrinci pálos kolostor területén” c. anyagközlés az 1300 és 1304 között alapított pálos kolostor területén végzett újabb kutatásokról számol be. A szentélytől északra toronyszerű épület állott, mely egy sokszögű apszist zár magában; a kutatás során pedig ebben egy még kisebb és még régebbi kápolnaapszis maradványai kerültek elő, melyet XIII–XIV. századi eszerépanyag datál. Valószínűnek tartom, hogy e helyen keresendő a „Buda mellett a keszi előhegyen levő Sz. Lőrinc mártír kápolna” (*capellam b. Laurencii martiris de promontorio Kezu prope Budam existentem*), mely 1290-ban egy remete gondozása alatt állt. (Bárfai Szabó: Pest megye történetének okleveles emlékei, Bpest. 1938. 24. Megjegyzem, hogy a *promontorium* középkori jelentése elsődlegesen nem szőlőhegy, mint némelyek írják, hanem előhegy, pl. 1440, 1485: *in promontorio Eleuvehgh*, ld. sajtó alatt levő történeti földrajzom I. kötet Váradelőhegy címszavát.) Ez a Sz. Lőrinc kápolna ugyanis magyarázatot adhat mind a kiásott legkorábbi épületrészekre, mind a remetesség kezdetére. Nagy Emese cikkében hiányoljuk, hogy nem árulja el az olvasónak, hogy hol is fekszik (milyen utcában s szám alatt) az a jelentős romterület, amelyről beszámol.

Az 1334-ben alapított óbudai klarissza kolostor helyével foglalkozik Jankovich Miklós „Adatok Óbuda középkori helyrajzához. Hol állott az óbudai klarisszák kolostora?” c. dolgozata (XVIII. 487–499). A XVIII. századi források középkori topográfiai adatainak kutatására beállított szerző a Zichy levéltárban talált is egy 1719-i levelet, melyből kiderült, hogy a klarissza kolostor a Zichyek óbudai „serfőző háza ellenében” állott. Egy korábbi megállapodásból (1697) pedig kiviláglik, hogy a Zichyek serfőző építésére egy 70 × 30 öl nagyságú telket adtak egy tűzvész pusztította kiváló hely mellett Megati B. Jánosnak. A serfőzőház 1717 előtt Geiger János, ettől kezdve Auer János bérletébe ment át, akit utóbb (1735-ben?) elárvereznek. A kérdést megnehezíti, hogy 1702-től volt egy másik serfőző is Óbudán, melyet óbudai zsidók béreltek. E két serfőző további sorsából állapítható meg a klarissza kolostor fekvése. Jankovich szerint Auert elárverezték, így a másik serfőző működését bizonyítja, hogy Geigerék 1737-ben bérbevesznek egy sörházat. Az az 1762-i óbudai „régí sörház” pedig, mely 17 zsidó családnak szolgál otthonnul, s azonos a ma is fennálló Lajos u. 158. sz. alatti házzal, szerinte a régi Menegati-féle sörház kell legyen. Mivel pedig e sörház a zsidó imaház telkével szemben áll, a klarissza kolostor helyét a zsidó templom helyére kellene tenni. — A feltárt adatok hasznosak, ezekből azonban másra következtek. 1737-ben özvegy Geigerné és fia, Geiger György János bérbevett egy sörházat; ez a sörház nyilván azzal azonos, melyet 20 évvel korábban is Geiger János bérelt, s amely Auer elárverezésével megürült. A zsidó bérletben levő sörház pedig nyilván azonos a Lajos utcai (akkori nevén Zsidó utcai) házzal, melyet 1762-ben is zsidók laktak, s szemben áll a zsidó templommal. A Menegati–Geiger–Auer-féle sörház azonosítását a Lajos utcai házzal kizárja az a körülmény, hogy a sörház bérbevételekor telkének méretét meghatározzák (70 × 30 öl), s ez semmi módon nem egyeztethető a Lajos utcai telekkel, mely jóval kisebb s egy háromszögletű háztömb része. A klarisszák melletti sörház tehát a másik óbudai sörházzal azonosítandó, melynek nevét a Serfőző utca tartotta fenn; ennek északi házsora az Árpád-híd budai hídfőjének építésével megszűnt. Ilyen módon a klarisszák templomát északabbra, a hídfő közvetlen közelében kell keresnünk, ami az eddig ismert történeti adatokkal is jobban összhangban áll (vö. Bárfai Szabó: Óbuda egyházi intézményei a középkorban 32. l. és ld. a 70. lapon közölt vázlatot).

Több évszázad településtörténetét érinti Holl Imre „Jelentés a nyéki kastély-épületek területén 1956-ban végzett hitelesítő ásatásról” c. beszámolója (XIX. 273–290). A hitelesítő ásatás a Garády Sándor által 1931-től 1942-ig folytatott nagyjelentőségű ásatások eredményeit több ponton kiegészítette. A Mátyás uralkodása alatt elkezdett és II. Ulászló alatt befejezett pompás vadászkastély mellett egy szobasort magában foglaló másik kastély is állott, melynek alapfalai és leletei egy korábbi, Zsigmond-kori vadászkastély létezését bizonyítják. A királyi kápolna funkcióját betöltő közeli templom temetője XIII–XVI. századi mellékleteket tartalmaz, sőt egyszerű IX–X. századi kerámia is került elő. Nézetem szerint ez összhangban van azzal, hogy a Nyék törzsnév a település kezdetét a X. századra datálja.

A Zsigmond-kor történetének egy-egy kérdésért két kitűnő tanulmány világítja meg.

Mályusz Elemér „Az izmaelita pénzverőjegyek történetéhez” c. tanulmányában (XVIII. 301–311) egy régi numizmatikai tévedést oszlat el. I. Lajos és Zsigmond budai veretű pénzén Schulek Alfréd „mongólikus” jeleket vélt felismerni, melyeket izmaelita kamaraispánoknak tulajdonított. Mályusz Elemér azonban az egyik mongólikus jelt Franciscus Bernhardt firenzei származású magyar kamaraispán pecsétjén, mint a kamaraispán monogramját fedezte fel, s megállapította, hogy a pénzeken ez a jel szerepel.

Szűcs Jenő „A középkori építésszert munkaszervezetének kérdéséhez” c. tanulmányában (XVIII. 313–363) egy kiadatlan építési számadást elemez, mely datálatlan és a nagyarányú építés helyét nem mondja meg. Szűcs Jenő érdekesítő módon, szinte detektívmunkával állapítja meg a forrás korát (1434) és a szóban forgó építkezés helyét, mely Zsigmond király pozsonyi várépítkezése. A nagyarányú építkezés számadásai alapján sikerült a pozsonyi királyi építőműhely szervezetét megállapítani a legfelső irányítástól kezdve az alkalmazott sokféle mesteremberig és napszámosig. A szomszédos országok hasonló forrásanyagával való összehasonlításból az is kiderül, hogy a pozsonyi építőműhely a bécsi páholynál háromszor nagyobb volt, s valamivel nagyobb méretű volt a híres prágai műhelynél is; míg szervezete nagyjából egyezett azokkal. Rámutat, hogy a pozsonyi várépítkezés akkor kezdődött el, amikor a budai Friss palota építkezései abbamaradtak, s a budai szervezet vette fel a pozsonyi munkát, amit egyébként feltűnő formai egyezések is alátámasztanak. A tanulmány végén a forrás szövegét olvashatjuk.

A XV. századot többnyire művészettörténeti érdekű tanulmányok képviselik. E helyen nyertek publikálást azok a gazdag, Buda fénykorából származó leletek, melyek az épülethelyreállítások és ásatások során kerültek elő.

Történeisz számára is rendkívül tanulságosak azok a budai házkutatások, amelyekről *Seidl Kornél*, *Gerő Győző*, *Nagy Emese*, *Bertalan Vilmosné*, *Horler Ferenc*, *Lócsy Erzsébet*, *F. Tóth Rózsa* és *H. Gyürky Katalin* jelentései adnak számot „A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai” c. együttes beszámolóban (XIX. 301–372). A feltárt házak a XIV–XV. század építészeti formavilágát tükrözik. A fűtőakák tengelyvonala és a háztömbök máig megmaradtak. A XIII. századi lakónegyed utcahálózatát azonban a XVI. századra többhelyütt megváltoztatták. Sok mai ház pontosan a középkori helyén áll, ill. annak falain épült át, de számos esetben találkozunk középkori házak összevonásával, vagy több újkori házra való bontásával. A középkori kereskedelmi élet jelei kerülnek elő mind nagyobb számmal a boltokhoz, ill. műhelyekhez tartozó ablaknyílások és műhelybejárók feltárással. Alegpompásabb kiképzést viszont a sorozatosn előkerült kapubejáró mellett ülfülkék nyertek el. E jelentések sorában ad hírt *Lócsy Erzsébet* az Uri u. 37. sz. ház udvarában talált toronyról, mely 2 emelet magasságig még ma is áll.

Külön jelentésben ad számot *Czagány István* egy kétemeletes középkori házról „A budavári Uri utca 31. sz. gótikus palota tudományos vizsgálata és rekonstrukciós helyreállítása” címen (XIX. 373–402). Az épületet Pataki Vidor szerint (Bud. Rég. XV. 269, 294) 1440-ben adta I. Ulászló Kompolti Pál főpincemesternek. E főúri ház külön érdekessége a három csúcsíves és két kis négyszögletes ablakot összekapcsoló nagy ablakkeret, melynek ilyen formában való átépítését a szerző a XVI. század elejére datálja. A kevés összehasonlítható anyag alapján kimondott véleményem nem fogadhatjuk el. Egyebekben a szerző szemléletes képet nyújt a ház építészettörténeti problémáiról.

Átfogó jellegű tanulmányban számol be a budai palotaépítésszert legkiemelkedőbb működési periódusáról *F. Tóth Rózsa* „Gótikus kőfaragóműhely Mátyás korában” c. tanulmányában (XVIII. 365–382). A tanulmány azokon az ezreket számláló későgótikus faragott köveken épül fel, melyek a palota dunai frontján kerültek elő. Szerző az előkerült töredékeket a középkori Magyarország és a szomszédos országok fennálló gótikus faragványaival hasonlítja össze, s több helyütt (így pl. a kolozsvári Farkas utcai templom és a ferences kolostor építészetében) felfedezi a budavári műhely kisugárzását.

Czagány István „A középkori grafikus stílus emlékei a budai várnegyed területén” c. dolgozatában (XIX. 35–53) az érett gótikának egy Közép-Európában elterjedt stílusvonását kutatja a körmélekek (ablak- és ajtókeretek, ülfülkék stb.) profiljain.

Horler Ferenc „Középkori kőfaragó és elhelyező jelek a budavári lakónegyed épületein. II.” c. rövid anyagközlésében (XIX. 213–214) újabban előkerült kőfaragó jeleket közöl.

A magyar kerámiatörténet egyik legkiválóbb tanulmányát üdvözölhetjük Voít Pál és Holl Imre „Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye” c. terjedelmes dolgozatában (XVII. 73–175). A budai várpalota ásatásai során egy XV. századi építmény került elő, melyről a külföldi analógiák alapján Holl Imre megállapította, hogy középkori fazekas ill. mázégető kemence maradványa. A rottott ónmázás darabok arra mutatnak, hogy ez volt Mátyás király majolikaműhelye. Voít Pál az európai majolika-emlékek kitűnő ismeretében kimutatja, hogy Olaszországon kívül ez a legkorábbi majolika-

gyártó üzem. A műhelyt olasz szakemberek hozták létre; a festett padlótéglatöredékeknek a Corvina díszítményeket utánzó rajza azonban rávilágít, hogy a mintakincs Budán alakult ki. Itt gyártották azon ónmázás edényeket, melyeknek egy fajtája „ongaresca” néven Itáliában is elterjedt, továbbá az ónmázás kályhacsempék változatos díszítésű fajtáit. A budai műhelyben kershetjük forrását annak a Bécs számára dolgozó műhelynek, melynek alkotásai Bécs elfoglalása (1485) után itt tűnnek fel. A Stephansdom tarka mázás tetőzetét írott adatok szerint is Mátyás készítette, de erre vezethetők vissza a sekrestye régi kályhacsempéi is. A műhely felbomlása után a vezető mester Ausztriába tette át székhelyét, kisebb mesterek azonban Magyarországon működtek tovább.

Monografikus jellegű átfogó tanulmány *Holl Imre* „Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra (XIV. század—XV. század közepe)” c. dolgozata (XIX. 211—300). A szemeskúlyhák első emlékei Európában és Magyarországon a XIV. századra esnek. Hazánkban először királyi épületekben jelentkeznek (Buda, Visegrád, Pest). Ezek s a gazdag Zsigmond-kori és XV. századi lovagalakos csempeanyag alapján *Holl Imrének* sikerült a hazai kályhacsempé fejlődésében pontosan datált típuscsoportokat megállapítani, ami hozzásegít a kályhacsempék országos datálásához, s ezzel egy újabb kronológiai fogódzópontot nyújt a középkori régészek és építészet-történészek számára. Megállapítható a budai kályhacsisítás kisugárzása nyugatra is.

E témakörhöz kapcsolódik *Bertalan Vilmosné* „Groteszk díszítésű faenzai tál a budai várból” c. anyagközlése (XVII. 241—245), mely egy XVI. századeleji faenzai készítmény budai felbukkanását adja hírül.

A művészettörténeti kutatást egészíti ki *Duma György* két technológiai elemzése: „Középkori figurális padlótégla vizsgálata” (XVII. 331—352) és „Középkori mázás kerámiák vizsgálata. I. V. László-kori kályhacsempé-csoport” (XVIII. 565—586). Az utóbbi tanulmányban mutatja ki a szerző, hogy a vizsgált darabok aranyozási eljárása a kerámia történetében eddig ismeretlen eljárással, laparanyinak az ólmos máz felületére történő beégetésével történt.

A XV. század második felében elterjedt szakállas puskáknak egy a budai várásatások alkalmával előkerült példányát vizsgálja nagy összehasonlító anyag alapján *Kozák Károly* „A Budapesti Történeti Múzeum-Vármúzeum vasnyelű szakállas puskája” c. cikkében (XIX. 205—211). Darabunkat 1526-ra datálja.

A Jagello-kor gazdaságtörténetének fontos oldalát világítja meg *Kubinyi András*: „Budai kereskedők udvari szállításai a Jagello-korban” c. tanulmánya (XIX. 99—119). Megállapítja, hogy a XV—XVI. század fordulóján a fővárosban viszonylag tőkeeros polgárság élt. Ezek részben olaszok, akik főleg olasz szövevel kereskedtek (az olasz külkereskedelem ez idő tájt a nyugatinak 1/3-át tette ki!), részben német cégek megbízottai, amely mellett kezdett megerősödni a helyi kereskedelmi töke. Érdekesen világítja meg az udvari szállítás módjait; a készpénzzel ritkán rendelkező kincstár a kereskedőknek a kincstári jövedelmi forrásokhoz (pl. vidéki városokhoz) adott utalványokkal fizetett.

Buda szomorú napjai elevenednek meg azon feliratokban, melyeket *Kubinyi András* tett közzé „Rabok feliratai a budai Csonka-toronyban” címen (XVIII. 519—525). Az ásatások során a torony alsó falain 4 latin nyelvű felirat lett láthatóvá; az első 1541-ből, a többi datálatlan, de a török megszállás idejére tehető. Íróik rabságban sínylődő magyarok voltak.

A törökkori építészet három emlékét vizsgálja *Gerő Győző* cikkeiben. „Adatok a budai vár törökkori építészetéhez. A Fehérvári rondella építéstörténete” c. tanulmányában (XVII. 261—278) kimutatja, hogy az ún. Fehérvári rondella ma is álló belső alakja 1572—1598 között épült Szokollu Musztafa idejében. A ráépített külső nagy rondellát Kászim pasa fejezte be 1668-ban, amiről török feliratos emlékkő is maradt fenn. A múlt század végén e műemléket lebontották. — „[I]t állott a budai Kücsük dzsámi” c. cikkében (XIX. 215—219) a Marsigli hagyatékában talált térképen levő Kücsük dzsámít, mely azonos az Aga mészdzsidi vagy Kapu agaszi néven ismert mecsettel, a Fehérvári rondella közelében állott Szent Zsigmond templomból átalakított mecsettel azonosítja. — „A törökkori Király fürdő. Kakas Kapu fürdője” c. dolgozatában (XVIII. 587—599) a nemrég pompában helyreállított Király fürdő történetét nyújtja. A fürdőt állítólag Szokollu Musztafa építtette; 1600 körüli ábrázoláson mindenesetre már szerepel. Ettől kezdve napjainkig használatban van. Gerő a nemrég folyó átépítési munkák során olyan megfigyeléseket tett, amelyekből a fürdő török- és barokk-kori építéstörténetére fény derül.

Ugyancsak a törökkori Buda életére vet fényt *Scheiber Sándor* „Zsidó sírkövek Budáról a török hódoltság korából” (XVIII. 501—518) c. közleménye. A zsidók török-

kori temetője a mai Hunfalvy és Batthyány utca között terült el. A felszabadulás után a köveket széthordták és beépítették. Scheiber 22 újabb előkerült sírkő héber felirátát teszi közzé fordítással ellátva. A datált kövek 1620 és 1683 közötti időből valók.

A barokk-kori város gazdaság- és művészettörténetéhez járul hozzá egy vonással *Pataky Dénesné* „A Pest-budai ötvösség a XVIII. században (A budapesti templomok műkincsei alapján)” c. tanulmányával (XIX. 221–237). Felsorolja a forrásokból ismert ötvösöket (kezdetben főképpen rákok és németek közül kerültek ki), majd a fennmaradt alkotásokat vizsgálja, s értékeli az európai stílusáramlatok szemszögéből. — „A Pest-budai fémművesség emlékei Csongrád megye egyházaiban” c. dolgozatában (XVII. 279–297) a fővárosban Csongrád megyei templomok számára készült XVIII–XIX. századi ötvösalkotásokat veszi számba.

A budai vár XVIII–XIX. századi vízellátásával foglalkozik *Zakariás G. Sándor* „Adatok a budavári kutak történetéhez” c. dolgozatában (XVII. 299–324). A budai várat a svábhegyi források látták el vízzel, mely 4 km hosszú csővezetéken jutott el a várba s a közlekedő edények törvénye alapján működött. E vízvezeték táplálta először a Városház (mai Vármúzeum) mellett levő Szent Ignác kutat, majd a kutak számát fokozatosan négyre emelték (Dísz-tér, Iskola tér — ma Hess András tér, Ferencsek-tere utóbb beépítve a Belügyminisztérium udvarába). Emellett magánházakban néhány szivattyús- és pince- vagy török-kút is működött. A szerző gazdag levéltári anyagot mozgósít témájára; minden részlet aprólékos közlésével azonban nem könnyű feladatot ró az olvasóra.

Budapest egész történetére vonatkozó kisebb híradásokat olvashatunk „A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1958 évben” c. jelentésben (XIX. 243–269), mely az őskortól az újkorig tekinti át az újabb leleteket rövid előzetes jelentés gyanánt.

Befejezésül megemlítjük, hogy a XVII. kötetet Budapest régészeti irodalma 1945–1955 zárja le Németh Endre összeállításában.

Budapest Régiségeinek három ismertetett kötete gazdag tartalmával szinte elégséges arra, hogy bevilágítson fővárosunk történetének fő kérdéseibe, kitűnő illusztrációs anyag pedig alkalmassá teszi arra, hogy a legszélesebb körök olvasmányává váljék.

GYÖRFFY GYÖRGY

AZ ARPÁDHÁZI KIRÁLYOK OKLEVELEINEK KRITIKAI JEGYZÉKE

II. KÖTET 2–3. FÜZET 1272–1290

Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 527 l. Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 9)

Oklevélkiadásunk már a múlt század végén szükségszerűen felvetette az oklevelek, főképpen a kora-középkori oklevelek kritikai jegyzékének kérdését. Fejérpataky László már 1885-ben úgy látta, Árpád-kori okleveleink eléggé ismertek ahhoz, hogy kritikai jegyzék készüljön róluk és javasolta ilyen jegyzék elkészítését. A terv sokáig húzódott, s ezalatt csak nőttek azok a nehézségek, „melyekkel a magyar középkor kutatójának a forrásanyag összegyűjtése és értékelése közben az egyre szaporodó kiadványok nagy részének kritikátlansága, modern codex diplomaticus hiánya, s a módszeres diplomatikai vizsgálatok elégtelensége miatt meg kell küzdenie” (Száz. 58/1924. 758. l.). 1913-ban végül is az Akadémia történeti bizottsága a terv szerzőjének tanítványát és utódát, Szentpétery Imrét bízta meg az Árpád-kori oklevelek kritikai corpusának elkészítésével. Szentpétery nagy lendülettel fogott hozzá a feladat megoldásához, ennek a kutatásnak volt eredménye a borsmonostori apátság Árpád-kori okleveleiről frott kitűnő tanulmánya (A borsmonostori apátság árpád-kori oklevelei, Bpest. 1916), 1923-ban pedig megjelenhetett a mű első füzeté is. Az eredeti, Fejérpataky által tett javaslattal szemben azonban a kritikai jegyzék nem valamennyi Árpád-kori oklevelet tartalmazta, hanem csupán azok „legfontosabb, számra is logtekinélyesebb csoportját”, a királyok okleveleit. Más oklevéladók (közhatalóságok és magánosok) okleveleiről Szentpétery elképzelése szerint külön kiadványnak kellett volna készülnie. A munka folyamán a körülmények nemcsak ebből a szempontból kényszerítették a szerzőt kompromisszumra. Le kellett mondania a hibásan közölt

oklevelek hibáinak feltüntetéseéről és meg kellett elégednie azzal, hogy csupán az addig kiadatlan okleveleket hozhassa teljes szövegükben. Az első kötet címében a pápák és a császárok regesztáira hasonlított, de — amint arra már 1924-ben az első füzet ismertetésénél Hóman rámutatott — tartalmában attól eltérő volt, mert nem az anyag összegyűjtését és rendszerezését, hanem kritikájának kidolgozását tűzte ki célul. A kritika — amely nagy oklevélkiadásainkból szinte kivétel nélkül hiányzik — előfeltétele a forrásanyag tárgyi felhasználásának, ezért a „Szentpétery” középkori tárgyú tanulmányaink magától érthető tartozékává lett.

Az első kötet folytatása (az utolsó füzet 1930-ban jelent meg) a történész közvélemény sürgető érdeklődése ellenére is csak több mint egy évtizeddel később, 1943-ban láthatott napvilágot, s ennek megvolt a maga természetes oka is. A kritikai jegyzék az eredeti oklevelek tanulmányozásán, autopszián alapult, s az első világháborút követő helyzet ezt a munkát nagymértékben megnehezítette. Pedig a második kötet anyaga még sokkal nagyobb volt mint az első. IV. Béla haláláig Szentpétery 1750 regesztát készített, V. István uralkodásának (ifjabb királyságával együtt) ideje 550 regesztát tett szükségessé. Rádásul ezzel a korrall a diplomatikai vizsgálatok is kevésbé foglalkoztak, mint a X—XII. századi kancelláriával. Mindezek a nehézségek később csak fokozódtak, s így nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1943-ban megjelent füzetet Szentpétery önálló névmutatóval látta el, mintegy kifejezésre juttatva ezzel, hogy munkájának folytatásában nem bízik. Az a tény azonban, hogy a Tudományos Tanács, ill. az újjászervezett Tudományos Akadémia a mű folytatását első tervébe felvette, arra készítette Szentpéteryt, hogy 1950-ben bekövetkezett haláláig a II. kötet tervezett 2. füzetének anyagát, IV. László 1279. augusztus 10-ig terjedő okleveleinek regesztáját is elkészítse. És itt első sorban arra kell rámutatnunk, milyen öröndetes tény, hogy az Akadémia nemcsak újjáalakulása, hanem Szentpétery halála után is biztosította a munka folytatását. A félbemaradt sorozatok sajnos régebbi irodalmunknak szerves tartozékát alkották (Csánki stb.). Félbemaradásukat sokszor azzal indokolják, hogy a megjelenés ideje alatt a sorozatok módszertanilag elavultak. Ez a kifogás ugyan bizonyos fokig a kritikai regesztákra is áll, de áll az a megállapítás is, hogy még a módszertani hibákkal rendelkező, de teljes sorozatok is sokkal jobban elősegítik új tudományos eredmények elérését, mint a csonkán maradt erőfeszítések.

Az Akadémia által megbízott Borsa Ivánnak csak első pillanatra volt könnyű feladata. A nyomdaérett kézirat áttanulmányozása után világossá vált, hogy a tervezett füzetbeosztást (1272—1279, 1279—1290) nem érdemes megtartani, hanem Kun László valamennyi oklevelét egyszerre kell kritikailag megrostálni. (Ez az anyag mennyiségében is nagy, 1350 regeszta.) Szentpétery kéziratát tovább kellett folytatni és az idők változásának, a körülményeknek megfelelően átalakítani. Az idők változása elsősorban a levéltári munka területén volt érezhető. Az Országos Levéltár ugyan a régi rosszat folytatva a Magyar Országos Diplomatikai Levéltár mesterséges sorozatába sorolta a családi levéltárak, múzeumi törzssanyag és kisebb gyűjtemények Mohács előtti anyagát, de óriási lépéssel haladt előre, amikor az Óváry Lipót által megkezdett munkát folytatva elkészítette az oklevelek kiadói céduláit, s ezzel együttjárt az is, hogy Szentpétery előtt rejtve maradt oklevelek kerültek elő. Új anyagot jelentett a mikrofilmgyűjtemény is, és ha egyrészt sajnálattal kell megállapítanunk, hogy néhány szlovákiai oklevél eredetiben való tanulmányozására nem kerülhetett sor, másrészt örömmel kell tudomásul vennünk, hogy az Országos Levéltár filmtára több új oklevelet hozott felszínre. A különböző levéltári munkák során részletesen kellett foglalkozni a középkori oklevelek regesztázásának kérdésével is, s ha ma még nem is beszélhetünk megállapodott gyakorlatról, az első úttörő lépéseket ezen a téren éppen Borsa tette meg. Szentpétery regesztái ui. nem annyira az oklevél tartalmát nyújtották, hanem — a célnak megfelelőbb — azonosítási alapot teremtettek. A fokozódó érdeklődés azonban már nem elégedhetett meg az azonosítással, hanem bővebb tájékoztatást kívánt, ami egyben azt a veszedelmet is felidézte, hogy a regeszták túlságosan bővekké válnak, szétfeszítik a Szentpétery megszabta keretet. A fogas kérdést Borsa úgy oldotta meg, hogy regesztájában „az oklevél valamennyi szereplőjének neve és valamennyi helynév továbbá minden nem latin szó megtalálható legyen”, s ettől csak olyan esetben tért el, ha egy ilyen elvek alapján szerkesztett regeszta az oklevél fordítását követelte volna meg (határjárás, vámszabályzat stb.). Ezzel az eljárással teljesen egyetértünk. Helyes volt az is, hogy a regeszta szövegében Borsa az eredeti írásmódot tartotta meg, nem egészen világos azonban, hogy a helynevek azonosítását miért kellett csak a névmutatóban megadni. Ha már elszánta magát a regesztaanyag átdolgozására és ha az azonosítás munkáját (a névmutató érdekében) amúgy is el kellett végezni, akkor éppen a kutatók munkájának megkönnyítésére záróelben a feloldott neveket is elbírta volna a regeszta. Megváltozott és bővült az oklevelek

leírása is. A méret, a díszes kezdőbetű, a pecsételési módjának feltűntetése (részben már Szentpétery is így kívánta megváltoztatni regesztáit) nagy lépéssel hozta közelebb az eddigi, az általános európai színvonaltól ezen a téren elmaradó diplomatikánkat.

A felsorolt újítások és változtatások, Borsa jó érzékkel végrehajtott korszerűsítése nagy önfegyelemről tesz tanúságot, s eredménye egy tartalmában bővített és javított regeszta-sorozat, amely azonban nem bontja meg a kötetek közt elengedhetetlenül szükséges összhangot. Tartalmilag IV. László oklevelei bőven adtak lehetőséget nemcsak eddig publikálatlan oklevelek teljes szövegben való közlésére, hanem kritikai munkára is. A szertelenségre hajló, szándékát oly sokszor megváltoztató, felnőtt korában az olygarcha pártok közt hánykolódó és nomadizáló királynak nem lehetett megállapodott kancelláriája sem. Méltóságsorai, datálásai és egyéb hibái bőven adtak alkalmat a hyperkritikus álláspontot képviselő Karácsonyi Jánosnak arra, hogy okleveleinek tekintélyes részét hamisítványnak minősítse. A túlzó álláspont ellen Szentpétery által megindított harcot Borsa a tanítvány egyetértésével folytatja a kötet második felében. E munkája közben éppen IV. László kancelláriájával kapcsolatban szerzett tapasztalatai remélhetőleg összefoglaló értékelésben is napvilágot láthatnak majd.

Az Akadémiai Kiadó a kötet külső kiállításában igyekezett az előző kötetekéhez a lehető legjobban alkalmazkodni, és a tipográfiai nehézségek ellenére is izléses kötetet jelentetett meg. Az olvasó legfeljebb azt kérdezheti a Kiadótól: végleges a forráskiadványokat kísérő gyászfekete kötés?

FÜGEDI ERIK

NAGY LÁSZLÓ:

A BOCSKAI SZABADSÁGHARC KATONAI TÖRTÉNETE

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 384 l.)

Sok évi elmélyült kutatómunka eredményeként a közelmúltban könyvalakban is megjelent Nagy László „A Bocskai szabadságharc katonai története” című kandidátusi disszertációja. A könyv, egészében véve, öröndetes jele a Hadtörténelmi Intézetben folyó tudományos munkálatok eredményességének, az eseményekben és problémákban oly gazdag magyar hadtörténelem előrehaladó feltárásának. A kötet megjelenése messze-menő segítséget nyújt a korszak valamennyi kutatójának.

Nagy László monográfiájának legfőbb érdemét abban látjuk, hogy széleskörű levéltári kutatások alapján minden eddiginél részletesebb és megbízhatóbb képet ad a Bocskai-szabadságharc lefolyásáról, az 1604–1606-os évek sokrétű eseménytörténetéről. Az Eszterházy-, a Batthyány-, a Thurzó-, valamint más családi levéltárak, továbbá a Pozsonyi és a Szepesi Kamara különböző állagainak eddig feltáratlan anyaga alapján, illetve a levéltári források, a korabeli krónikák és a különböző iratkiadások adatainak példászerűen gondos egybevetésével a szerző nemcsak a szabadságharc több, eddig ismeretlen részletére derít fényt, de számos ponton korrigálja is a Bocskai szabadságharcról szóló korábbi feldolgozások állításait. Így a monográfia jelentős eredményeként könyvelhetjük el a szabadságharc kitörését megelőző hetek és hónapok újszerű ábrázolását, ti. a Bethlen Gábor vezette törökföldi bűjdosók, a porta és Bocskai között szövődő kapcsolatok bemutatását, mely az Eszterházy-levéltár Repositoriumának a Hadtörténelmi Közlemények 1956. számában a szerző által már közöltétől levelezési anyagán alapszik, s cáfolhatatlanul bizonyítja Bocskai Bécs ellen fordulásának érlelődő elhatározását — már jóval Belgiojoso fellépése előtt. Ugyancsak fontos az a korrekció is, amelyre kutatásai során Nagy László a török részéről Bocskainak felajánlott korona kérdésében jutott. Kutatásai bebizonyították, hogy az 1605 novemberi ismeretes pesti koronázási jelenetre nem előzmények nélkül került sor: az 1605-ös tavaszi győzelmek idején maga a fejedelem utasította portai követeit, hogy számára a portától királyi koronát szerezzenek. A pesti találkozásokról azonban Bocskai már nem ismerte el a Lala Mohammed nagyvezértől kapott korona felségjogát, s azt csupán ajándékként fogadta el, nem pedig uralkodói jelvényként. A szerző kellő mértéktartást tanúsít, amikor a fejedelem tavaszi és őszi elhatározása közötti ellentmondás magyarázatát — a lehetséges okok számbavétele mellett — végül is nyitva hagyja.

A Bocskai-szabadságharc történetének sok más részletét idézhetnénk, melynek ábrázolásában Nagy László eddigi feldolgozásainknál jóval teljesebb és hitelesebb képet

nyújt. A felvidéki főhadszíntéren folyó 1605. évi hadműveletek adatkiegészítése és rendszerbe foglalása mellett elsősorban a dunántúli harcokra kell utalnunk, mint amelyek bemutatásával a szerző jelentősen gyarapítja a szabadságharc történetére vonatkozó tudásunkat. A Batthyány-család levéltárának gazdag missilis-anyaga alapján Nagy László elsőízben tesz kísérletet történeti irodalmunkban, hogy az itteni, eddig jobbára esetlegesen tűnő harci cselekményeket rendszerbe foglalja, a nyugat-magyarországi harcok hadművelleti összefüggéseit, illetve ezek politikai és stratégiai értelmét megvilágítsa. Ezekben a vonatkozásokban Nagy László monográfiáját voltaképpen a szabadságharc első *teljes igényű és teljes értékű* eseménytörténeti összefoglalásának tekinthetjük.

A fentiek mellett ugyancsak elismeréssel kell szólnunk azokról a portrékról is, amelyeket a szerző a könyvben a szabadságharc egyes kiemelkedő alakjairól, főként katonai vezetőiről nyújt. A magyar történeti irodalomban Nagy László monográfiájában kapunk elsőízben összefoglaló jellemzéseket a szabadságharc olyan vezető egyéniségeiről, mint Homonnai Drugeth Bálint, Gyulaffy László, Petky János vagy Rákóczy Lajos. De e kiemelkedő szereplők jellemzése és értékelése mellett roppant hasznosak azok a biográfiai jegyzetek is, amelyekkel a szerző a szabadságharc egyes kisebb csapatvezetőit a tárgyalásba bekapcsolja, életútjukat a szabadságharcig, illetve a szabadságharc után megvilágítja. Lippai Balázs, Némethi Balázs, Tarjáni Demeter, Segnyey Miklós, Dengeleghy Mihály, Bosnyák Tamás mellett sok más csapatvezér és hajdúkapitány életéről kapunk fílmódon jól használható rövid biográfiai összefoglalásokat.

Jóllehet Nagy László önmaga elé kitűzött célja elsősorban a Bocskai-szabadságharc katonai történetének megírása volt, vállalkozása jóval nagyobb igényű annál, semhogy meglegedett volna a hadtörténelmi események pusztá felsorolásával, a tények aprólékos egymás mellé állításával. A Bocskai-felkelés katonai cselekményeit a szerző — igen helyesen — a korszak szélesebb politikai és társadalom-történetébe igyekezett beágyazni. Erre irányuló törekvése egyébként — hogy ti. a katonai események *háttérjében* haladva, egyben a felkelés előzményeiről, politikai történetéről és jelentőségéről, vagyis a szabadságharc *egészéről* is zárt, összefüggő képet nyújtson — éppen az ábrázolás marxista igényét, s egyben igényességét mutatja, amennyiben a katonai cselekményeket nem „légius térben” mutatja be, hanem az adott gazdasági-társadalmi körülmények és politikai feltételek között, a különböző tényezők bonyolult kölcsönhatásában. E téren különösen hasznosnak, módszertanilag elsőrendű jelentőségűnek kell mondanunk a „Hajdúk, jobbágyságok, nemesek, polgárok 1604 őszén” című alfejezetet, amely a korabeli magyar társadalom egyes rétegeinek a magatartását a szabadságharc katonai alakulására gyakorolt hatásában mutatja be, s amelynek főbb eredményeit a szerző már egy korábban megjelent tanulmányában is összefoglalta. — Mindezen pozitívumok elismerése mellett is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a monográfia éppen akkor kelt hiányérzetet — készlet nem egyszer vitára és ellentmondásra —, amikor a szerző e magasabb igényeket igyekszik kielégíteni, s a kitűnően megmunkált részletekből az összkép megrajzolására törekszik. A *könyv ereje és maradandó értéke* — úgy érezzük — a *részletekben van*, hiányai és hiányosságai viszont főként bizonyos szemléletbeli egyoldalúságból, illetve tisztázatlanságból adódnak. — Éppen a monográfia igényessége és magas tudományos kvalitásai teszik kötelességünkkel, hogy e szemléleti problémákról kissé részletesebben szóljunk.

Már a kötet első olvasásakor is szembetűnik a könyv előadásmódjának bizonyos belső rétegződése. Az események pontos számbavételét, az összefüggések tárgyyszerű elemzését, főként a könyv első fejezeteiben, egyfajta érzelmi-hangulati réteg fedi el, amely nemcsak hogy idegen a monográfia megbízható-szolid tényalapjától, de olykor ellentmondásba is kerül vele. Példaként csak azt a jellemzést említjük, amelyet Nagy László a felsőmagyarországi városok polgárságának helyzetéről és a Bocskai-felkeléshez való viszonyáról nyújt. Az elemző részben Nagy László helyesen világít rá a magyarországi polgárság fejletlen voltára, helyzetének ellentmondásosságára, továbbá arra, hogy a „gazdag polgárság a szabadságharc kialakuló rendi vonalában sem találta meg a helyét”. Ezek után meglepően hat viszont, hogy egy bekezdéssel később a szerző „gyáva opportunizmus”-ban marasztalja el a városok vezetőrétegét a szabadságharc idején tanúsított magatartásukért (104. l.). A városok polgárságának ez a sommás megbélyegzése adott esetben részben felesleges, mert az osztályérdek objektív ütközéseinek számbavételénél, minden hangossága ellenére, lényegesen kevesebbet mond — részben azonban félrevezető is, mert a Bocskai-szabadságharc nemzeti egységének fiktív követelményéből indul ki, s a mozgalomnak olyan belső kohéziót, homogenitást tulajdonít, amellyel az, legalábbis a feltételezett szinten, voltaképpen sohasem rendelkezett.

Az ilyenfajta érzelmi-hangulati motívumok, sajnos, másutt is zavarják a korabeli történeti valóság ábrázolásának tisztaságát. Joggal kérdezhetjük például, miért nevezi

Nagy László egymásután négyszer is „árulók”-nak azokat a nagybirtokosokat és főpapokat, akik a Bocskai-felkelés idején végig megmaradtak a Habsburgok oldalán (229–231. l.). Hiszen valamely személyt vagy réteget árulónak minősíteni már eleve csak saját elköltelezettségeihez, ti. a vállalt ügyhöz mérten lehet, s így a Bocskaitól *végig* távolmaradó főurak esetében e jelző használata fogalmilag sem pontos. — Vagy talán a *nemzet* árulóinak tekinti a szerző a magyar uralkodó osztály Habsburg-barát tagjait? — Csakhogy a saját feudális arculatára szabott, s az ön maga osztálykiváltságainak összességeként értelmezett nemzeti érdekek védelmét a magyar uralkodó osztályok *többsége*, mint ismeretes, mindig is a bécsi udvarnál kereste! A „nemzet”-fogalom elvont, társadalmi tartalmától független értelmezése ily módon — mint Nagy László könyvében általában — jelen esetben is igen problematikus. A történelmi pontosság követelményének a szerző kétségtelenül jobban eleget tett volna, ha a „nemzet”-fogalom differenciálatlan használata helyett a tárgyalás során mindvégig különbséget tesz feudális-rendi nemzettudat, népi-plebejus patriotizmus és a polgári nemzettudat esetleges csírajelenségei között.

Ezzel el is érkeztünk a könyv általános szemléleti problémáinak vizsgálatához. Kétségtelen ugyanis, hogy az a fajta érzelmi túlfűtöttség, amely a jelzők és kifejezések olykor túlzó megválasztásában jut kifejezésre és a könyv egészen végighúzódik, nem egyszerűen formai, stilisai kérdés. Ez utóbbi esetben a könyv átfogó értékelésekor nyugodtan el is tekinthettünk volna tőle! — A könyv figyelmesebb tanulmányozása azonban arról győz meg, hogy a szerző említett érzelmi hozzáállása szorosan összefügg a Bocskai-felkelés egyoldalú *szemléletével*, ez utóbbi viszont néhány elsőrendűen fontos kérdés *fel nem vetéséből* származik. Kifogásainkat ezzel kapcsolatban úgy is megfogalmazhatjuk, hogy Nagy László a Bocskai-felkelés jogosult-igazságos voltából kiindulva, értékelése szinte kizárólagos kritériumává teszi meg annak morális indokoltságát, viszont nem elég mély elemzését adja a szabadságharc tényleges *tartalmai* ellentmondásainak.

Éppen a szabadságharcban jelentkező belső ellentmondások elemzésének ez az elégtelensége üt vissza akkor, amikor könyve végén Nagy László összegezz, s felteszi a kérdést: „milyen eredményeket hozott a bécsi békekötés a szabadságért fegyvert fogott magyar nép számára?” (364. l. — kiemelés tőlem, B. L.). E kérdésre adott válaszában a szerző felsorolja a birtokjogi sérelmek rendezését, a nádori intézmény helyreállítását, a kincstartói tisztség visszaállítását, a katonai és polgári tisztségek magyarokkal való betöltését, a korona hazaszállítását, a vallási sérelmek orvoslását, a területileg megnövelt erdélyi fejedelemség elismerését és a tizenötéves háború befejezését. Csakhogy ha közelebbről megvizsgáljuk a Bocskai-szabadságharc e tényleges vívmányait, éppen azt kell szépitgetés nélkül megállapítanunk, hogy az elért eredmények túlnyomó többsége rendi vívmány, vagyis a feudális uralkodó osztály különböző rétegeinek érdekében álló eredmény volt, s vajmi kevés érdeke fűződött hozzá a szerző által ebben a vonatkozásban is mérceként megtett *nép*-nek, az elnyomott parasztságnak. A felsorolt vívmányok közül — az ellenreformációs erőszak kétségtelenül nagyjelentőségű megfékezésén kívül — voltaképpen még a két utolsót (ti. az erdélyi fejedelemség megerősödését és a tizenötéves háború megszűntét) lehet olyanakk tekinteni, mint amely az egész magyarországi társadalmon *belül* a „magyar nép számára” is tényleges és maradandó hasznot hozott, de — mint tudjuk — maguk a vallási engedmények is jobbára illúzióriusakká váltak, mielőtt a katolikus klérus Pázmány Péter vezetésével a maga nagyszabású támadását éppen a paraszti érdekeket legközvetlenebbül érintő földesúri kegyúri jog visszaállítására néhány évvel utóbb megindította.

A feudális-rendi érdekeknek ez a fiktív *össznemzeti* érdekként való feltüntetése — sőt részben a népi (tehát paraszti) érdekekkel való azonosítása — szorosan kapcsolódik a monográfia másik hiányosságához, hogy ti. nem eléggé analitikus a Habsburg-dinasztikus *centralizáció* és az egyes tartományok és országok *rendiségének*, illetve a kettő egymáshoz való viszonyának, szembenállásának a bemutatásában. Nagy László itt, véleményünk szerint, részben azt a hibát követte el, hogy jóval később jelentkező történeti tendenciákat indokolatlanul visszavetített. A szabadságharc előzményeinek bemutatásakor például már I. Ferdinánd uralkodásának jellemzésénél „az abszolút uralkodói hatalom kialakítására irányuló törekvés”-ről beszél (30. l.), holott a későbbi osztrák nagyhatalom alapját képező fejedelmi abszolutizmus jelentkezését még a közismerten osztrák nacionalista álláspontot elfoglaló *Oswald Redlich* is jóval későbbre, az 1620. évi fehérvégi csata utáni évekre datálja. De ettől eltekintve is, össz-Habsburg viszonylatban ugyancsak nehezen lehetne abszolutisztikusnak tekinteni annak az I. Ferdinándnak a működését, aki 1554-es örökségfelosztásával éppen maga szentesítette hosszú évtizedekre szólóan Belső-Ausztria és Tirol tartományi különállását. A tények gondos mérlegelése nem vezet más eredményre Ferdinánd magyarországi politikáját illetően sem.

Ezen a ponton vált át az elemzés intenzív mélységének a kérdése a vizsgálódási kör szélességének problémájába. Általában véve ugyanis, előnyére vált volna mind a magyarországi Habsburg-politika bemutatásának, mind pedig a Bocskai-felkelés átfogó értékelésének, ha a szerző esetenként bátrabb kitekintést adott volna a Habsburg-dinasztia uralkodása alatt álló többi országok és tartományok helyzetére, illetve fejlődésére. Ilymódon a Bocskai-felkelést szervesebben lehetett volna beilleszteni abba a folyamatba, amely a kezdődő Habsburg-fejedelmi központosítással (de még nem abszolútizmussal) szemben a tartományi rendek visszahatásaként, a Habsburg-császárság 1608. évi nagy válságában tetőződött, s magában hordozta, a birodalmi alakulás helyett, a közép-európai államok laza rendi szövetekezésének, vagy egy abból kinövő, más súlypontú birodalmi képződésnek a lehetőségét. A közép- és összeurópai viszonyok szélesebb kibontása, a nemzetközi vonatkozások e tágabb horizontu tárgyalása esetén (amire a monográfia adott tárgyalási rendjében főként a könyv 143. és 373. oldalán lett volna alkalom) a szerző kétségtelenül maga is arra a következtetésre jutott volna, hogy a Bocskai-felkelés végső történeti helyét ebben az összefüggésben kell keresnie.

Meg kellett tennünk ezeket az észrevételeket annak figyelembe vételével, hogy Nagy László a Bocskai-felkelés *katonai* történetének bemutatását tűzte ki céljúl. Utóvégre is, a jelen témánál élére állítva vetődik fel a kérdés: mi a magyarázata a felkelés idején a Habsburg-hadvezetés párját ritkító tehetetlenségének? E kérdésre a választ — a tizenöt éves háború aktuális szükségletein kívül —, meggyőződésünk szerint, a Habsburg-császárság belviszonyai foglalják magukba. Jelen esetben tehát a Bocskai-szabadságharc összecsászársági, azaz — magyar szempontból — *külpolitikai* viszonylatai a szemben álló fél háborús kapacitásának par excellence *katonai* kérdéseként vetődnek fel. — De szükségesnek tartottuk aggályaink kifejtését annak tudatában is, hogy a monográfiában kifogásolt szemléleti hiányosságok némelyikében néhány évvel ezelőtt — az 1950-es évek első felében és derekán — a XVI–XVII. század története kutatóinak túlnyomó része is osztozott. Ami ugyanis marxista történetírásunk *állagát* illeti, ezekben a kérdésekben nem egyszerűen arról van szó, hogy az elmúlt években értékelésünk némely vonatkozásokban *megváltozott* — hanem arról, hogy szempontjaink *gazdagodtak*, szemléletünk, egészében véve, *magasabb szintre fejlődött*. Úgy tűnik, hogy a részletek alapos, elmélyült kutatása közben a szerző sajnos nem fordított kellő figyelmet e szemléleti kérdések menet közbeni folyamatos tisztázódására. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a könyv erőnei és hibái, történetírásunk mai helyzetében, figyelemre méltó általános tanulságokkal is szolgálnak.

Haladó, progresszív vonások és visszahúzó, regresszív tendenciák általában igen sokrétűen, ellentmondásosan fonódnak össze feudális kori történelmünk különböző korszakaiban, s az összképet tovább bonyolítja, ha figyelembe vesszük az egyes mozgalmak igazságság vagy igazságtalan jellegét. Egy azonban bizonyos: egy-egy történelmi mozgalmunk megítélésénél — bármennyire igazságság indítékokból fakadjon is túlnyomó többségük — sohasem tehetjük meg kizárólagos mércéül a mozgalmat magát, vagy kiváltó indítékainak pusztá jogosultságát, mint ahogy erre a monográfiában bizonyos hajlandóságot látunk. Csak ha a történelem *összmozgásába* állítjuk be egyes felkeléseink *sajátos* mozgását, s ennek alapján tisztázzuk e mozgalmak belső *tartalmi* problematikáját, juthatunk biztos ítéletre átfogó és részlet-kérdésekben egyaránt. Bocskai korában az általános történeti helyzet sokkal összetettebb volt, semhogy történeti ábrázolásában mindazt, ami jó, előremutató és haladó volt, a szabadságharc táborába, viszont mindazt, ami rossz, visszahúzó és reakciós volt, azt egyszerűen a császári udvar politikájába koncentrálassuk. Nagy László túlzottan is egyenesvonalúnak tünteti fel a szabadságharc előremutató tendenciáit, holott ezek, véleményünk szerint, csak az ellentmondások kusza szövevényén keresztül érvényesültek. E meggyőződésünket éppen annak érdekében hangoztatjuk, hogy a Bocskai-felkelés valóban az első horderejű, haladó vonásait (első sorban a szabadparaszti törekvések felkarolását, a hajdúak letelepítését), valamint a fejedelem történeti nagyságát, elfoglaltságoktól és zavaró mozzanatoktól mentesen, igazán hitelesen és meggyőzően lehessen, a korabeli európai és magyar történelem egészébe állítva, felmutatni.

Bírálatunkban elsősorban a könyv általános politikai-szemléleti problémáihoz kívántunk hozzáférni; a monográfia egyéb vonatkozásaival kapcsolatban befejezésül csupán néhány rövid megjegyzésre szorítkozunk. Az egyes hadműveletek és ütközetek katonai értékelései általában alaposak és meggyőzőek. Külön ki szeretnénk emelni e téren az edényi ütközethez fűzött értékelés figyelemre méltó megállapításait (134–135. l.). — Ahol viszont nagyobb óvatosságot látunk szükségesnek, az a hadműveletek tervezésének és tervszerűségének kérdése. A harci cselekmények lefolyásánál a szerző — úgy tűnik — több tudatosságot feltételez, nagyobb jelentőséget tulajdonít a tervező-irányító

hadvezéri akaratnak, mint az akár a rendelkezésre álló adatokból, akár a helyzet általános megítéléséből következtethető volna. Főként a Kassa elfoglalását követő 1604 novemberi harci események vonatkozásában támadhat jogos kétely az irányítás olymértű tudatosságát illetően, ahogyan az a szerző ábrázolásából kibontakozik (87. l.). Kétségesnek tartjuk például, vajon lehet-e egyáltalán a felkelés e *korai* időszakában a „fő támadási irány” meghatározásáról beszélni, vagy Bocskainak az excentrikus támadási forma célszerűségének *felismerését* tulajdonítani. Felvetődik ugyanis a kérdés: vajon nem éppen a felkelés terjedésének spontán voltát, Bocskai fellépésének abban megnyilvánuló eleméntáris tömegvisszhangját homályosítjuk-e el, ha a tudatos szervező-irányító elemet ennire előtérbe állítjuk? — Ahhoz képest viszont, hogy tárgyi bizonyító anyagot a szerző maga sem tud álláspontja alátámasztására felvonultatni, a korábbi hadtörténetírókkal folytatott vitáját, egyes megfogalmazásaiban, itt is és másutt is, túlzottan kategorikusnak érezzük.

A monográfia *jegyzetanyaga* imponálóan gazdag, de bizonyos kritikai reflexiókat ezzel kapcsolatban sem hallgathatunk el. Jónéhány jegyzetnél ugyanis indokolatlanul felduzzasztottnak tartjuk a hivatkozási anyagot. Egyes forrásmegjelölések csak egészen laza kapcsolatban állnak a megfelelő szövegrészekkel, sőt előfordul az is, hogy semmilyen tartalmi vonatkozást nem lehet kimutatni közöttük. Az idézetek nem minden alkalommal pontosak, s találkozunk olyan esettel is, ahol a rövidítés pontatlan feloldása módosítja is a szöveg értelmét (a 232. l. 35. sz. jegyzetében pl. a „kegyelmedéknek” szó helyes feloldása „kegyelmednek”!). A tudományosság követelményének inkább megfelelt volna, ha latin nyelvű kiadott források esetében a szerző az eredeti szöveget és nem magyar fordításukat idézi. Itt kell végül szóvá tennünk azt is, hogy a szövegben, sajnos, bosszantó sajtóhibák maradtak, melyek néhány esetben — pl. bibliográfiai utalásoknál — félrevezethetik a rájuk hagyatkozó olvasót.

Megjegyezzük még, hogy a kiadvány katonai-hadtörténelmi jellegére való tekintettel, indokolt lett volna a szöveg mellé csatolt *vázlatokat* nagyobb alakban és több színű megoldással kidolgozni. A különböző hadjáratok részleteiben való elmélyedést elősegítette volna az is, ha a szerző esetenként taktikai vázlatokat is mellékelte volna egyes ütközetek leírásához.

Ez utóbbi megjegyzések azonban már inkább csak a feldolgozás „szépséghibáira” utalnak. Ami a monográfia „mesterségbeli” oldalát illeti, ismételten hangsúlyozni kívánjuk, hogy a szerző igen alapos és körültekintő műhelymunkát végzett. Meggyőződésünk, hogy műve hosszú ideig a Bocskai-felkelés sokat forgatott, *nélkülözhetetlen kézikönyve* lesz.

BENCZÉDI LÁSZLÓ

SARLÓS BÉLA:

AZ 1848/49-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC BÜNTETŐJOGA

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1959. 368 l.)

Nehéz feladat megoldására vállalkozott Sarlós Béla, amikor a sajnálatosan elhanyagolt magyar büntetőjogtörténet területéről választotta témáját. Anyaggyűjtése és szövegező munkája során minduntalan akadályok tornyosultak eléje, mert hiszen napjainkig *jórészt* hiányoztak az előmunkálatok. Nemcsak választott korszakának büntetőjogtörténete volt ismeretlen, hanem nagyban egészben az előző századoké is. Néhány kivételtől eltekintve alig akadt ugyanis a múltban olyan jogtörténetésziünk, aki fáradozásainak rendkívüli nagyságához mérve kevés eredménnyel és szerény elismeréssel kecsegtető munkával büntetőjogtörténeti téma kidolgozására szánta volna el magát.

Sarlós Béla kötete a bevezetésen kívül öt részt és egy függelékét foglal magába. Az I. rész a forradalom büntetőjogát taglalja a márciusi forradalom győzelmétől a Batthyány-kormány politikájának teljes csődjéig, a II. a Honvédelmi Bizottmány korának büntetőjogát dolgozza fel, a III. a Szemere-kormány időszakát ismerteti, a IV. 1848/49 katonai büntetőjogát vázolja, és végül az V. röviden méltatja a forradalom és szabadságharc büntetőjogának jelentőségét.

Általános jellegű megjegyzésünk előjáróban csak egy lenne, amely bizonyos mértékig perbe száll a szerző által választott korszakfelosztás indokoltságával is. Helytállóan állapítja meg Sarlós Béla műve bevezetésében, hogy „a forradalom büntetőjogának

hú ismertetése csak a forradalom menetével, az abban ható osztályerőviszonyokkal s az azokat visszatükröző politikai és pártharcokkal kapcsolatban lehetséges" (5. l.), de a későbbiekben időnként megfeledek az e megállapításban foglaltak helyes gyakorlati alkalmazásáról. Kitűnik ez többek között abból, hogy a forradalom és szabadságharc egyik korszakát más korszakai rovására *túlértékeli*, 1848/49 történetének politikai történeti szempontból vett korszakait minden módosítás nélkül büntetőjogtörténeti korszakokként, politikai történeti értékeléseket büntetőjogtörténeti értékeléseként kezel, a politikai történet művelőinek maradandó eredményeit nemegyszer mechanikusan viszi át a büntetőjogtörténet területére. Jó példa erre az, hogy minden haladót, minden forradalmi Honvédelmi Bizottmánynak tulajdonít, és ugyanakkor minden reakcióért a Batthyány-, ill. a Szemere-kormányt teszi felelőssé. A forradalmi jellegű vérsztörvény visszaható erejűvé nyilvánítása, a vérsztörvénysszékek működésének időszaka a Szemere-kormány korára esik, de ez Sárlos Béla szerint *kizárólag* a Honvédelmi Bizottmány politikájának a következménye. A statáriális bíróságok 1848 októbere és 1849 áprilisa között sem ítélték el kevesebb parasztot annál, mint amennyit 1848 nyarán, a szerzőnek mégis az a felfogása, hogy az elitlésekért *kizárólag* a Batthyány-kormányt terheli a felelősség.

Sorra véve most már az érdekes mű egyes részeit, először az 1848 márciusától 1848 szeptemberéig terjedő időszak anyagi és alaki büntetőjogának, valamint büntetőbíráskodásának bemutatását ígérő fejezetek ismertetésére és bírálatára térünk át. E fejezetekben (13—141. l.) a szerző az utolsó rendi országgyűlésünk által alkotott törvények büntetőjogi rendelkezéseivel, ezek végrehajtásával, az átmentett feudálisbírói bírói apparátus működésével, végül a statáriális és a rendkívüli bíráskodással kapcsolatos jogtörténeti problémák monografikus feldolgozására vállalkozik.

Ami a „márciusi törvényekkel” összefüggő kérdéscsoportot illeti, jó érzékkel taglalja ezek, közülük alaposabban a sajtótörvény büntetőjogi rendelkezéseit. Helyesen mutatja ki azt a kapcsolatot, amely az 1843/44-es büntetőtörvénykönyv-javaslatok és az 1848-as törvények között fennáll. A jogtörténeti irodalomban először ad részletesebb tájékoztatást a sajtóeszkütszékek megszervezéséről és az 1848. évi esküdtbíráskodásról. A szerző által felvázolt kép közel jár a valósághoz, bár rontanak hitelén azok a hiányosságok és elvágások, amelyek közül a számunkra nagyon szűkre szabott terjedele miatt csak néhányra utalhatunk. Böven foglalkozik Sárlos Béla a sajtótörvény létrejöttével és rendelkezéseivel (19—32. l.), de figyelmen kívül hagyja az idevágó korábbi irodalom eredményeit. Tévesen jelöli meg Szalay László és Tóth Lőrinc személyében az esküdszéki rendelet szövegezőit. A rendelet *fogalmazati* példányának, amely Békey István könyvtárából a múlt század végén került az Országos Levéltárba, tüzetesebb vizsgálata alapján ugyanis az állapítható meg, hogy ezt Békey István, az 1848-as igazságügyminisztérium munkatársa írta, Szalay László és Deák Ferenc javígtatta, s rajta Tóth Lőrincnek egyetlen tollvonása sem szerepel. Nem hunyhatunk szemet afelett, hogy a szerző, bár hivatkozik a Marcius Tizenötödike 1848. évi 71. számának egyik közleményére, a lap szerkesztője ellen indított sajtóeszkütszéki eljárás menetének tisztázása érdekében nem folytatott kellő mélységű kutatásokat. Csak emiatt juthatott el addig a kijelentésig, hogy Pálfi Albert ellen nem adtak ki vádiratot és döntést sem hoztak ügyében (49. l.). Az említett hírlap 1848. augusztus 22-i 137. számából tudunk arról, hogy a pesti perbe-fogási törvénysszek, bizonyára a vádirat alapján, nem tartotta indokoltnak a további eljárást, s ezért felmentő határozatot hozott. Forráshelyekkel alá nem támasztott a szerzőnek az a megállapítása is, hogy a Batthyány-kormány kezdeményezésére indították meg Bangya János ellen az esküdszéki eljárást a forradalmibb Pest helyett a feudális múltba visszakacsingató Pozsonyban.

A monográfia legkevésbé sikerült része „A feudális bírói apparátus működése” címet viselő fejezet, amely egyrészt igen kevés levéltári forrás felhasználásával, másrészt a korabeli vagy közel egykori büntetőjogi tankönyvek mellőzésével íródott. A szerző csak a hétszemélyes és a királyi tábla, valamint az 1848/49. évi igazságügyminisztérium néhány iratára támaszkodott, csak ezek alapján általánosított. Nem vállalkozhatunk arra, hogy e fejezet valamennyi hibájára kitérjünk, ez egy nagyobb terjedelmű tanulmányt igényelne, de a szerző két legfőbb tételének, a büntetőjog általános része jelentős kérdéseinek teljes tisztázatlanságát és az 1848-as magyar büntetőbíráskodás rendkívüli szigorát bizonygató megállapításainak tarthatatlanságáról kell néhány szót ejtenünk.

Lássuk először azt a kijelentést, hogy hazánkban 1848-ban „az alapvető büntetőjogi kérdések tisztázatlanok” (85. l.), sőt teljesen tisztázatlanok voltak (90. l.). Ha a szerzőnek ezt a felfogását magunkévá tennénk, ki kellene mondanunk: Magyarországi büntetőjoga a múlt század derekán, a forradalom évében Európa legelmaradottabb, legkegyetlenebb büntetőjoga volt. Ha igaz lenne ez az állítás, nem tudnánk feleletet adni arra, hogy miért tátong szakadék egyrészt a bírák által már csak feudális büntetőjogunk

kodifikátlansága miatt is sokat forgatott hazai tankönyveknek a büntetőjog alapvető kérdéseivel elég részletesen foglalkozó tartalma, másrészt a szerző által teljesen anarchikusnak vélelmezett, a büntetőjog lényeges kérdéseire figyelemmel nem lévőknek minősített büntetőbírói gyakorlat között. Ha ez az álláspont fedné a valóságot, az 1843-as büntető-törvénykönyv-javaslatlalt sem tudnánk mit kezdeni, mert hiszen ekkor fel kellene tételeznünk azt, hogy e törvénykönyv-tervezet megalkotói (pl. Deák Ferenc!) a magyar előzményektől teljesen elszakítva, nyugati mintákat másolva vagy saját fejükből merítve készítették el művüket, s hogy az elkészült alkotás még azon törvényhatóságok gyakorlatára sem hatott, melyek követutasításaikban kifejezésre juttatták készségüket a törvénykönyv-javaslat elfogadására. Ha ezt a tételt helytállónak minősítenénk, a csodálat hangján kellene megemlékeznünk Szeged városáról, ahol 1848-ban a fenyegető törvényszék bírái a szándékot, a gondatlanságot, a beszámítást (büntethetőséget) kizáró okok közül többet, a kísérletet, a részesség több változatát és jó néhány bűncselekményt az 1843-as javaslat rendelkezéseivel egybehangzóan értékelték. (Ld. erre *Both Ödön*: Szeged város büntetőbíráskodása 1848-ban. Szeged. 1958. 29. s a köv. l.) Mindezek alapján az a gyanúnk, hogy a szerző forrásadatokkal alá nem támasztott állításában sántít valami. Gyanúnk még fokozódik, ha felfigyelünk magában a kötetben e téren jelentkező ellentmondásokra is, melyek közül csak egyre hivatkozunk. Sarlós Béla munkája egyik helyén arról ír, hogy bíróságaink az elmebajt nem értékelték megfelelően (81. l.), másutt viszont azt említi meg, hogy Pap János vádlottnak „zavart” elméjűségére hivatkozó védekezését Kraszna megye törvényszéke *orvosszakértő* véleményére hivatkozással vetette el. Az valószínű, hogy az 1848-as magyar bírói gyakorlat nem volt mindenben és mindenütt következetes, de kizárt, hogy bíróságaink teljesen önkényesen, koruk tudományának eredményeit mindenben mellőzve jártak volna el az alapvető büntetőjogi kérdések elbírálásánál.

A szerzőnek azt a felfogását sem tehetjük magunkévá, hogy az 1848-as gyakorlat a bírák rendkívüli szigoráról tanúskodik (76. l.). Nem azért, mert a perdöntő bizonyítékként felhozott halálbüntetések viszonylag nagy száma önmagában erről korántsem győz meg bennünket, mert hiszen a három évnél hosszabb szabadságvesztést kimondó ítéletek is igen ritkák, és mert a testi büntetések is megszűnő tendenciát mutattak. Közelebbről csak a halálbüntetések gyakoriságában megnyilatkozó és a szerző által „rendkívülinek” minősített szigorral foglalkozunk. A hétszemélyes tábla 1848-ban meglehetősen sok, 94 halálos ítéletet hozott, az ítékezés rendkívüli szigoráról mégsem beszélhetünk, mert ezzel a büntetéssel 34 közönséges, 17 házastárs-, szülő-, 11 rablógyilkost, 10 gyújtogatót és 22 „gyermek”ölőt sújtott a legfelső bírói fórum. A ma is halállal büntethető gyilkosok között bizonyára akadtak mai fogalmaink szerint szándékos emberölés tettesei is, akiket ma már nem büntetnek halállal, a gyermekölők tekintélyes hányada ma is halállal büntethető gyilkosnak minősülhetett, mert különben Sarlós Béla klasszikus példaként műve függelékében nem olyan ítéletet közöl (307. l.), amelyből egy házasságon kívül élő anyának nem a szülés alatt vagy közvetlenül a szülés után általa elkövetett „gyermeköléséről”, hanem legalább egyhetes csecsemőjének elpusztításáról értesülünk. A gyújtogatókra kiszabott halálbüntetéseket sem értékelhetjük egyszerűen rendkívüli szigorúnak, ha felfigyelünk arra, hogy egy-egy gyújtogatás akkor még egész falcvak pusztulását eredményezhette, ha felismerjük, hogy a bíróságok nagyfokú *közveszélyessége* miatt minősítették halállal büntetendőnek a gyújtogatást. Erre vall az a tény, hogy a *saját* házát felgyújtó személy is halállal lakolt (80. l.). Mindezekre tekintettel joggal kérdezhetjük, hogy hol vannak már 1848-ban azok a rendkívüli szigorról tanúskodó idők, amikor még a tolvajokat, sőt a paráznákat is hóhér kötele vagy pallosa fenyegette.

A monográfia I. részének összességében elhibázott második fejezetét a statáriális és a rendkívüli bíráskodás problémáit taglaló, indokolatlan általánosításokat kerülő és pártosan tárgyilagos hangú fejezet követi. A szerző e helyütt helyesen állapítja meg, hogy a Batthyány-kormány nem annyira a parasztmozgalmak, mint inkább a nemzetiségi felkelések elnyomása érdekében nyúlt a statáriális bíráskodás fegyveréhez. Maradandók lesznek azok az eredményei is, amelyek a forradalmi időknek rendkívüli és statáriális bíróságainak a korábbi évek gyakorlatánál lényegesen *enyhébb* ítélezését emelik ki. A történelmi hűséghez való ragaszkodásra utal az a megállapítása, amely kifejezésre juttatja: a Honvédelmi Bizottmány korszakában nem következett be *lényeges* fordulat a parasztmozgalmak elleni bíráskodásban.

Sarlós Béla munkájában a Honvédelmi Bizottmány korszakának büntetőjogát bemutató II. része a legsikerültebb, amelyben a szerző résztint a Bizottmánynak 1849. február 13-a előtt hozott büntetőjogi intézkedéseiről tájékoztat, részint pedig több más, az 1849. február 13-i véstörvény létrejöttével, jelentőségével és végrehajtásával, valamint a véstörvényszékek működésével kapcsolatos kérdést tisztáz. Kimutatja,

hogy az 1849. évi vérsztörvény az 1843-as javaslat alapján és Deák Ferencnek 1848 nyarán az országgyűléshez benyújtott vérsztörvényjavaslatára figyelemmel készült el. Helyesen utal arra is, hogy a törvény végrehajtására a Honvédelmi Bizottmány *forradalmi módon*, a felsőház jóváhagyó határozata előtt megtette a szükséges lépéseket. Érdeklődésre tarthatnak számot a szerzőnek a vérsztörvénysszékek működéséről írt fejtegetései. Idevágó eredményei közül kiemeljük, hogy a vérsztörvénysszékek a parasztszorgalmak ellen egyetlen ítéletet sem hoztak, közülük a fősereggel mozgó tábori vérsztbírság ítéltkezett a legradikálisabban, a legreakciósabban viszont a nagykállói, amely nyíltan fellépett a vérsztbíráskodás intézménye ellen.

A III. rész, amely a Szemere-kormány időszakának büntetőjogát tárgyalja, nem sikerült olyan jól, mint az előző rész fejezetei. A vérsztbírságok felszámolásának menetét vázoló fejtegetéseiben a szerző még helyes úton jár, de Vukovics Sebő igazságügyminiszter demokratikus jellegű intézkedéseinek bemutatásakor már kellően alá nem támasztott eredményekre is jut. A történelmi valóságot tárja fel akkor, midőn kimutatja a Szemere-kormány felelősségét a tábori és a vidéki forradalmi bíróságok megszüntetéséért, de téved, midőn kijelenti, hogy Vukovics volt az egyetlen a Szemere-kormány tagjai közül, aki a szerző szerint éppen a modern magyar büntetőjog alapjainak lerakásával radikálisan újat alkotott (262—263. l.). Az igaz, hogy Vukovics az országos törvénysszéknél nyilvános tárgyalások elrendelésével és a fellebbezési jog gyakorlásában fennállott rendi különbségek eltörlésével jelentősen vitte előre büntető eljárásjogunkat, de az is tény, hogy az anyagi büntetőjog vonatkozásában csak a testi büntetések megszüntetése tárgyában intézkedett. Pusztán a testi büntetések kifejezett eltörlése nem indokolja kellően a szerző értékelésének jogosultságát. Nem azért, mert — kizárólag a munkában szereplő példákat hozunk fel — már Deák Ferenc is lehetőséget adott a törvényhatóságoknak arra, hogy eltekintsenek a testi büntetések kiszabásától (94. l.), a korábbi gyakorlattól eltérően már 1848-ban sem szabnak ki a mezőberényi per 117 elítéltjére testi büntetést (118., 122. l.), sőt 1849 első hónapjaiban az Alfred Windischgraetz császári főparancsnok kívánságára ítéltkező királyi tábla is, „ha nem is törvénysszerűen, de feltűnően nagy számban mellőzte az elsőfokú bíróságok által kiszabott testi büntetéseket” (251. l.). Vukovics Sebő nem tett mást *egyetlen* anyagi büntetőjogi intézkedésével, mint hogy mindenütt kötelezővé tette a testi büntetések kiszabását mellőző, kialakult vagy kialakulóban levő gyakorlatot.

Sarlós Béla műve címlapján nemcsak a forradalom, de a szabadságharc büntetőjogának ismertetését is ígéri. Ezért érdeklődéssel kezd hozzá az olvasó a monográfia „1848/49 katonai büntetőjoga” c. IV. részének tanulmányozásához, az érdeklődés azonban jórészt kielégítetlen marad. Véleményünk szerint helyesebb lett volna, ha a szerző a szabadságharc katonai büntetőjogának történetét részletesebben (nem csupán 14 oldalon) és a hadbírságok ítéleteinek felhasználásával dolgozta volna fel.

Recenzióknak összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy Sarlós Béla műve hiányságai és egyenetlenségei ellenére jelentős alkotás, amelyet minden érdeklődő haszonnal forgathat. A szakember számára külön becset ad a kötetnek az, hogy több részletkérdésben előrevitte a magyar büntetőjogtörténet tudományát és kijelölte a további alapos kutatásokat igénylő területeket. A recenzius végül csak örömeinek adhat hangot azért, hogy akadt kiadóvállalat, amely áldozatkészen vállalkozott egy anyagi haszonnal nem kecsegtető jogtörténeti monográfia megjelentetésére.

BOTH ÖDÖN

RÉVÉSZ IMRE:

FEJEZETEK A BACH-KORSZAK EGYHÁZPOLITIKÁJÁBÓL

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 2—3.
Budapest, Akadémiai Kiadó. 1957. 212 l.)

Történeti irodalmunk gazdagodásaként tarthatjuk számon Révész Imre akadémikus munkáját. Az új gondolatokban gazdag és problémák hosszú sorát felvető tanulmány valóban alkalmas arra, hogy kiindulópontjául szolgáljon az egyházpolitikai kérdések rendszeres feldolgozásának, az eddig még kevésbé ismert, de annál gazdagabb egyháztörténeti levéltári anyagok felhasználásával. A könyv előnye és értéke elsősorban abban található meg, hogy az író az egyházpolitikai kérdéseknek nemcsak jó ismerője, de biztos kézzel mozog a kor általános történetében is. Az író programját, célkitűzését világosan

meghatározta bevezető soraiban. Nem kívánta a Bach-korszak egyházpolitikájának részletes, monografikus feldolgozását nyújtani, és „a tanulmánynak nem célja az, hogy a ferenc józsefi korszak első évtizedének egyházpolitikáját a maga egész terjedelmében bemutassa”. Mellőzi a pravoszláv kérdést, és vizsgálódását a Bach-rendszer katolikus és protestáns egyházpolitikájára korlátozza, és „ezt is csak magyarországi vonatkozásban és csak előtanulmányképpen”.

A munka célkitűzéseiből és feldolgozási módszeréből következett, hogy az olvasó a kérdésnek nem részletes kifejtését kapja, hanem sokkal inkább a leglényegesebb problémák elvi értékelését, a társadalmi háttérrel való összefüggés bemutatását. A 200 oldal meghaladó tanulmány gerincét annak a vallási és politikai mozgalomnak értékelése alkotja, mely 1859–60-ban bontakozott ki az abszolutizmus kormányzata által kibocsátott protestáns pátenssel kapcsolatban. Az osztrák kormány egyházpolitikájának helyes megértése végett az író áttekinthető összefoglalását nyújtja az 1855-ben kibocsátott konkordátumnak is. Mint ismeretes, az a 36 cikkelyből álló, Conventionnak nevezett államirattal, mely az egész osztrák birodalomra nézve, tehát Magyarországra és Erdélyre nézve is kötelező erővel hirdettetett ki 1855. november 5-én, volt hivatva rendezni az osztrák uralkodó és IX. Pius pápa viszonyát és a katolikus egyház kivételes államjogi helyzetét. A jozefinizmus egyre inkább halódó gyakorlatára ez alkalommal mért utolsó csapások azzal a következménnyel jártak, hogy véglegesen eltörölték a placetumot, teljesen szabad kezét adták a püspököknek az egyház kormányzására, az alsópapság rendbentartására, a hívők feletti gyámkodásra. Továbbá az abszolutizmus egész közoktatása, tehát nemcsak a hitoktatás, az elemítől az egyetemig a katolikus egyház ellenőrzése alá került. Mindezt kiegészítették az egyházi vagyon védelmére, a jövedelmekre vonatkozó rendelkezések.

Az osztrák kormányzat a katolikus államegyház biztosításával a maga célkitűzéseit, elgondolásait kívánta szolgálni, hasonló indítékok vezették akkor is, mikor a protestáns vallások helyzetét, egyházaik szervezetének problémáit kívánta rendezni. A feladatot abban látták, hogy a protestáns egyházakat különleges autonómiájuktól megfossszák, kiírtsák annak lehetőségét, hogy a magyar nemzeti ellenállás a protestáns egyházszervezetet a maga védőállásainak leplezésére használhassa fel, továbbá, amennyire csak lehetséges, állítsák a protestáns egyházakat is a központosított Ausztria kormányzatának szolgálatába. A tanulmány ezeknek az alapvető kérdéseknek történeti előzményeire igen részletesen kitér. Kétségtelen, hogy a századokra történő visszakanyarodás sok esetben igen találó és gondos gondolat kifejtésre ad lehetőséget, de nem minden esetben válik a munka előnyévé. Elsősorban azért nem, mert bár a protestáns pátens kibocsátásának megvannak a maguk logikus történelmi előzményei, összefüggései, de ennek igen hosszadalmas és nehezen követhető előadása eltereli a figyelmet a kor konkrét történeti összefüggéseiről. A protestáns pátens kibocsátása körüli tárgyalások, a pátens tartalmi ismertetése és kritikája távolról sem talál olyan alapos és részletes kifejtésre, mint amennyit végeredményben megérdemelne, sőt sokkal összefoglalóbb magyarázatát találjuk, mint az egyébként is sok esetben bizonytalan történelmi visszapiantásoknak. Tömörebb, összefoglalóbb jellegű történeti visszatekintéssel is érthetővé vált volna, hogy Bach és Thun közoktatási miniszter nem sokat értettek a magyarországi protestáns egyházak belső ügyeihez és messzemenően igyekeztek leegyszerűsíteni a nagyon is bonyolult kérdéseket. A kérdés lényege tulajdonképpen abban foglalható össze, hogy az osztrák protestánsok helyzete jóval egyszerűbb volt, nagyjából már régóta tudomásul vették az állam gyámkodó, irányító szerepét. Ezzel szemben Magyarországon több rendelkezés, közöttük a Diploma Leopoldinum 1690-ben Erdélyre nézve és az 1790/91. évi országgyűlés XXVI. tc.-e Magyarországra nézve biztosította a protestánsok szabad vallásgyakorlatát és egyházi autonómiáját. Legalábbis elvileg mindez biztosítva volt! Más kérdés az, hogy az autonómia milyen anarchiával járt együtt az egyházszervezetekben és a szegény alsópapság és tanítók javadalmozás tekintetében mennyire szerényen voltak ellátva. Annyi bizonyos, hogy a protestáns egyházak rá voltak szorulva az állam anyagi támogatására, sőt egy alapos rendezés is ráfért egyházszervezeteikre — a tragédia csak abból származott, hogy a protestáns egyházak középkorból ittmaradt feudális eredetű, maradi, sok fonákosságra okot adó, nem ritkán anarchiára vezető maradi egyházszervezetét egy olyan hatalom akarta újjászervezni, a kor követelményei szerint megreformálni, mely hatalom a magyar nemzeti államot örökre meg akarta semmisíteni, a magyarságot beolvasztani, elnémetesíteni kívánta. Kétségtelen, hogy a kormányzat messzemenően több előnyt nyújtott a katolikus egyháznak, mint a protestáns egyházaknak, ennek ellenére az osztrák kormányzat hangsúlyozta, hogy biztosítani kívánják a protestánsok vallásszabadságát, polgári jogegyenlőségüket, nem kívánják ezen a téren visszavonni az 1848-ban elért vívmányokat, miként a jobbágyfelszabadítás végrehajtását is magukra

vállalták. A tragédia viszont abból fakadt, hogy a Bécsből érkező reformok eleve ellenérzésre, visszautasításra találtak a magyarországi protestánsok jelentős részénél, és nagyok is háttérbe szorultak az egyházszervezet átalakításával járható kedvezmények és előnyök mellett az aggodalom mellett, hogy végeredményben a hatalom végképp fel akarja számolni az autonómiának még a látszatát is, és a protestáns egyházakat a maga közvetlen irányítása alá akarja vonni. Korántsem arról van szó, hogy 1859 szeptemberében, mikor közzétették a protestáns pátens, gyakorlatilag új helyzetet hoztak volna létre, mely a protestánsok számára elviselhetetlen lett volna. Hiszen már 1849-től kezdve, Haynau első rendeletei között felfüggesztette a protestáns egyházak autonómiáját és osztrákhú személyeket ültetett a protestánsok nyakára. Ez a helyzet lényegében változatlanul fennállt 1859-ig. 1854-ben ugyan némi enyhítéseket hoztak, de ennek ellenére továbbra sem engedélyezték a magasabb protestáns egyházszervezeti ülések megtartását kormánybiztosi részvétel nélkül. A nem sokkal később kidolgozott „Entwurf”, a protestáns egyházak helyzetét szabályozandó törvénytervezet, teljes mértékig az államegyház gondolatának a megvalósítását szolgálta. Javaslatba hozza az Oberkirchenrat, vagyis az állami főegyháztanács felállítását, mint a protestáns egyházak irányításának legfőbb állami szervét. Később ugyan — látva a magyarországi hangulatot, az Entwurf merev visszautasítását — az osztrák kormányzat elejti az Oberkirchenrat tervét és ennek fedőszerveként a vallás- és közoktatási minisztérium keretében kíván megfelelő osztályt alakítani. Az 1859-ben kiadott protestáns pátens már ezt a formát tette magáévá. A kérdés lényege az, hogy az osztrák kormányzat már 1849-től kézbe vette a protestáns egyházak irányítását, de csak ideiglenes jelleggel, azt hangoztatva, hogy a kedélyek lecsillapodása után a problémákat véglegesen rendezni fogják. Ami a felháborodást okozta és növelte a protestánsok elkeseredését, az volt, hogy az osztrák hatalom nem enyhített eredeti elgondolásain és intézkedéseiben, hanem azokat 1859-re csak rendszerbe foglalta, sőt még alaposabban és részletesebben fejtette ki a pátensben. Egyébként nem tudni, hogy a pátens milyen fogadtatásra talált volna, ha az osztrák kormány kétbalkezes politikájával nem a veszített olaszországi háború után, hanem annak előtte bocsátotta volna ki a pátenset. Annyi bizonyos, hogy amikor végül is a rendelkezések napvilágot láttak, a magyar nemzeti mozgalom fellendülőben volt, a magyar társadalom valamennyi osztálya kinyilvánította elégedetlenségét és nemcsak a középnemesség liberális csoportjai, de a centralizációval elégedetlen ökonervatívok is a porondra léptek, hogy a végső lökést megadják az általuk megvetett, lenézett és gyűlölt polgári származású Bach miniszter és rendszere bukásához.

Ilyen történelmi körülmények között a protestáns pátens körüli ellenállás szervesen egybefonódott a kor politikai mozgalmaival és a Bach-rendszer ellen fellépő valamennyi protestáns és katolikus politikus, őszintén, vagy őszintétlenül, de kinyilvánította nemtetszését a protestáns pátens felett. A könyv legsikerültebb fejezete talán éppen azok, melyek a pátenssel szemben kialakuló ellenállással foglalkoznak. Bár a rendszeres áttekintést itt is nélkülözzük, ennek ellenére örömmel olvastuk az ellenállási mozgalmaknak vallási elfogultságtól mentes jellemzését. Kétségtelen, hogy ebben a vonatkozásban példának állítható Révész akadémikus munkája az eddigi egyháztörténeti munkák mellé, melyek legtöbbje vagy katolikus vagy protestáns vonatkozásban messzemenő elfogultságot mutat és leszűkíti a problémákat belső egyháztörténeti kérdésekre. A szóban forgó tanulmány azonban helyesen küzd le a szűk vallási szempontokat és lényegében elfogadhatóan illeszti be a protestánsok mozgalmait a kor általános politikai történetébe.

Végső soron megállapítható, hogy Révész akadémikus munkájával alapvetően hasznos és jó szolgálatot tett a magyar történetírásnak. Régóta nélkülöztünk egy olyan történeti összefoglalást, mely az osztrák abszolutizmus nagyon is bonyolult egyházpolitikájának kifejtésére, megmagyarázására vállalkozik. Ezt a feladatot a szerző lényegében helyesen oldotta meg, ha helyenként talán kissé a kelleténél jobban itéli is el a protestáns ellenállás „hőseit”. Munkája a magyar egyháztörténeti irodalom módszereinek javítása, előbbrevitele terén feltétlenül kiemelkedő. Hasznos szolgálatot tesz a munka abban a vonatkozásban is, hogy a leglényegesebb problémák megmutatásával, előtérbe helyezésével jó kiindulási alapot szolgáltat a további történetkutatói munkához. A magyar történettudomány számára feltétlenül gyümölcsöző és hasznos lenne, ha ebben a vonatkozásban a szerző értékes munkáját tovább folytatná és a problémák monografikus kifejtésére is vállalkoznék.

LUKÁCS LAJOS

TOKODY GYULA:

AZ ÖSSZNÉMET SZÖVETSÉG (ALLDEUTSCHER VERBAND) ÉS KÖZÉPEURÓPAI TERVEI (1890—1918)

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 14. sz.)

Az „Alldeutscher Verband” történetének új, marxista feldolgozása felette időszzerű volt. Nem mintha az újkori német külpolitika egyes tényei nem lennének eléggé közismertek hazánkban. A mögöttes erők működése azonban mindig a homályban maradt. Már pedig Tokody Gyula írásából kiderül, hogy az Össznémet Szövetség, illetőleg az ebben tömörült monopolkapitalista és junker érdekeltségek és csoportosulások voltak a német külpolitikának tulajdonképpeni mozgóerői az imperializmus korszakában. Kétségtelen, hogy más államokban szintén hasonló körök sugalmazták a külpolitikát; az újkori német történelemben azonban éppen az az egyedülálló jelenség, hogy itt — bár nem túl széleskörű, 20—30 ezer taglétszámú —, de annál hangosabb társadalmi szervezet keletkezett a legfőbb külpolitikai törekvések, pontosabban a hódító követelések képviselőjére. E képviselő pedig kettősirányú tevékenységet jelentett. Jelentette a kormány felé lehetőleg maximalista nemzeti célok sugalmazását és ezek teljesítésének számonkérését. A tömegek felé pedig ugyanezeknek az elterjesztését, a várakozások felkorbácsolását. Tokody helyesen mutat rá arra, hogy az össznémet szövetség, bármennyire is „társadalmi” szervezet volt, irányítását szűkkörű csoport, nagykapitalista-junker elemekből álló klikk intézte, amely szoros kapcsolatban, „munkamegosztásban” állott a külügyminisztériummal. A „társadalmi” háttérrel képező értelmiségi s egyéb elemekre az a „nemes” feladat hárult, hogy egyfelől gyűjtőmedencéjét alkossák a német kis- és nyárcsopartság legszéltübb nacionalista vágy- és lázálmainak, másfelől, hogy az ezekből lecsapódott külpolitikai célkitűzések harcra propagandistáivá váljanak.

Mielőtt Tokody munkájának komoly érdemeit kiemelnök, nem lehet elmulasztani azt az észrevételt, hogy témáját — széleskörű historiográfiai és adatszűri kutatásai ellenére is — kissé szűken értelmezte. Bár egész fejezetben foglalkozik az „alldeutsch”-mozgalom ideológiájával s ennek két főelemével, a fajelmélettel és a német „kisebbségek” védelmének, tehát a pángermanizmusnak a problematikájával, mégis túlságosan leszűkíti és leegyszerűsíti ezt a kérdéskomplexumot. Jóval mélyebbre is lehetett volna menni annak vizsgálatában, hogy miért és miképpen ment végbe a modern polgári nacionalizmusnak ez a paroxizmusba torzulása Németországban, mennyire volt, vagy nem volt szerves következménye a német egyesítés viszonylag késői lezárulásának. Hogyan és miért jutott el a német nemzet-esszme Herdertől az alldeutsch tömeghisztériáig? E kérdések megválaszolása ma nem csupán elméleti, hanem szinte napipolitikai feladat, mert a nyugati történeti publicisztika ma is gyakran vet fel elmarasztaló nézeteket 1870-nel kapcsolatban, ami azonban nem gátolja meg abban, hogy az adenaueri „egyesítést” ne támogassa. S vannak még egyéb problémák is. Ide tartozik az Alldeutsch-mozgalom és az egykorú német munkásmozgalom viszonyának kérdése, illetőleg az, hogy a munkáscsopartság pártjának a Szövetség ellen folytatott harcát legalábbis vázlatoszerűen érinteni lehetett volna.

Mindamellett Tokody értekezése hasznos és alapos gyűjtésen alapuló munka. Érdeme a dolgozatnak, hogy az „Össznémet Szövetség” szervezeti felépítése igen jól kirajzolódik benne, s az is helyes, hogy a német hivatalos külpolitika és a Szövetség „indirekt” kapcsolatát Kiderlen-Wächter államtitkár esetében konkrétan is bizonyítani tudja. Feltételezhető, hogy ez a példa nem egyedülálló.

Igen hasznos, hogy a szerző részletesen ismerteti a szövetség közép-európai terveit, elemzi azokat az összefüggéseket, amelyek az európai és a tengeri célkitűzések között fennállottak, s amelyek a német külpolitika vezetői előtt sem maradtak titokban. Ezekből nyilvánvalóvá vált, hogy a német hódító tervek már az első világháborút megelőző időszakban is globálisak és „totálisak” voltak. A német vezetők tudták, hogy a közép-európai hegemonia és a tengerek fölötti uralom között szoros összefüggés van, hogy tehát a világuralom oszthatatlan. Erre is törekedtek, legfeljebb taktikai érzékből nem hangoztatták e céljaikat meg nem felelő időpontokban, bár a Szövetség ezen érzéknek sokszor eléggé híján volt.

Helyes, hogy Tokody megjelent dolgozatában foglalkozik a Szövetségnek a Monarchiával, illetőleg azon belül Magyarországhoz való viszonyával. A pángermanok — mint ismeretes — szembenállottak mind a kettővel. Kár, hogy Tokody ezzel kapcsolatban nem fejt ki azt, hogy a Szövetség politikája ezen a területen szembekerült Bismarck szavaival és követett politikai irányzatával. Bismarck — többek között — Rudolf

trónörökösssel folytatott beszélgetésében kikelt egyes német professzorok és hírlapok tapintatlansága ellen, akik a magyarországi németek elnyomtatása miatt siránkoztak. S ha Bismarcknak más helyen barátságtalan nyilatkozatai is voltak egyes magyar megnyilatkozásokkal kapcsolatban, említett nézeteit ismételten kifejezésre juttatta. Különösen vonatkozik ez a dualizmus melletti nyilatkozataira, éppen egyes honfitársaival és egyes magyarországi német csoportokkal szemben.

Végül Tokody munkájának utolsó fejezetét kell megemlíteni, amelyben az „All-deutscher Verband” első világháború alatti terveit ismerteti. Ebből a cikkből világlik ki talán a legjobban az a teljes politikai elvakultság, amely a Szövetség legfőbb jellemzője volt, s amely a Szövetség egyre sötétedő árnyékában is a legirrealisabb célok után futott. Tagadhatatlan persze, hogy ugyanekkor éppen ezek a célok segítették hozzá az All-deutsch-mozgalmat, hogy szinte időtlenül túlélve a katonai vereséget és a forradalmakat, átmentse magát a német fasizmusba, hogy végül is a második világháborúba torkollva érje el léte méltó befejezését. Tokody dolgozatát elismerés illeti, hogy ezt a „fejlődési” fonalat helyesen megrajzolta.

GONDA IMRE

HEVESI GYULA:

SZOCIÁLIS TERMELÉS.

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IPARPOLITIKÁJA

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1959. 230 l.)

Az első magyar proletárdiktatúra 40. évfordulójára jelent meg az előttünk fekvő munka. Különös varázst ad e könyvnek s érdeklődésünket fokozza az a tény, hogy szerzője nemcsak kiemelkedő tudós, de a tárgyalat történelmi események cselekvő részese, szemtanúja volt. A könyv olvasása közben szinte magunk előtt látjuk az akkor még fiatal kommunista mérnököt népbiztostársaival együtt s a történelemformáló hős ipari proletártust.

Az első világháború óriási embervesztése, a gazdasági eszközök pusztulása, a nyersanyagok éveken át tartó hiányos felszínrehozatala teljes anarchiába döntötte az ipari termelést. A feneketlen nyomorba süllyedt ipari proletariátus nem tudta és nem akarta újra kezdeni a termelő munkát a kapitalista viszonyok között. Magyarországon 1918-ban 4,4 millió tonnával volt kevesebb a kibányászott szén mennyisége, mint 1913-ban. A széntermelés ezzel a háború előtti 57%-ára zuhant. A szénhiány 1918 decemberében oly nyomasztóan nehezedett az országra, hogy ennek leküzdésére kivételes intézkedéseket kellett életbeléptetni. A gáz- és villanyfogyasztást korlátozták, a vasútforgalom erősen csökkent, sőt karácsonykor a személyforgalom egy egész héten át szünetelt. A széntermelés 1919 első hónapjaiban tovább esett.

A vastermelés 1917-re a háború előtti 1913-as színvonal 72%-ára esett vissza. A cukortermelés 6 millió q-ról, 1,6 millió q-ra esett vissza a világháború alatt. A könyvípar, amely nagyrészt külföldi nyersanyaggal dolgozott, a készletek elfogyása után csak minimális nyersanyaghoz jutott.

Ilyen viszonyok között a termelőeszközök köztulajdonbavételétől, a szocializmus megvalósításától lehetett várni azt, hogy megszünteti a termelés anarchiáját, továbbbi zuhanását s visszaadja a proletariátus hitét és elveszett munkakédvét is.

A Tanácskormány 1919. március 21-én a világforradalom bekövetkezésének jogos várása alapján, a gazdasági, szociális és kulturális építés gigantikus terveivel lépett a történelmi színpadra. A „Mindenkihez!” címzett kiáltvány messzehangzó szóval jelenti be: „Magyarország Tanácsköztársasággá alakul. A Forradalmi Kormányzótanács haladéktalanul megkezdi a nagy alkotások sorozatát a szocializmus, a kommunizmus előkészítésére és megvalósítására.”

A március 21-ét követő napokban a Tanácsköztársaság állami tulajdonba vette a nagyüzemeket, bányákat, bankokat, nagybirtokokat, s ezzel Magyarországon először valósult meg a szocialista gazdasági rendszer.

A jelentősebb termelőeszközök, ipari-, bánya- és közlekedési eszközök köztulajdonbavételéről a Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 26-án kelt IX. számú rendelete intézkedik. Fenti rendelet nem az összes, hanem csak a hús munkáknál többet foglalkoztató, tehát a kisüzem kereteit meghaladó ipari, bánya- és közlekedési üzemek köztulajdonba vételét mondja ki. A köztulajdonba vett üzemek vezetésére a tanácskormány termelési biztosokat nevezett ki.

E rendelet az államosított üzemekben ellenőrző munkástanácsok választását írta elő, amelyeknek a szocialista munkafegyelem megteremtése, a köztulajdon védelme és a termelőmunka ellenőrzése volt a feladatuk.

A munkás ellenőrzés bevezetése, a munkástanács hatáskörének pontos megállapítása biztosította a proletárdemokrácia elvét az üzemvezetésben, de egyben világosan kifejezésre jutott az egyszemélyi felelősség elve is.

A szocialista gazdasági rendszer megvalósítása után a tanácskormány hathatós szociális intézkedésekkel sietett az ipari proletariátus helyzetének javítására. A március 27-én megjelent rendelet kimondta az általános munkakötelezettséget és a munkához való jogot, egyben pedig a tanácskormány a munkaképtelenek és önhibájukon kívüli munkanélküliek eltartását magára vállalta. Amint később bebizonyosodott, ez utóbbi intézkedés elsietett lépés volt és meghaladta a Tanácsköztársaság teljesítőképességét.

Áprilisban a tanácskormány bevezette a 8 órás munkanapot, s ezzel először jutatta diadalra a munkásosztálynak ezt a régi követelését. Majd sor került a munkabérek 100—150%-os felemelésére és az akkordbér megszüntetésére is.

Ezek az intézkedések alapvetően megváltoztatták a munkásosztály helyzetét, munkafeltételeit. Szóvá kell tennem azonban, hogy a szerző a munkabér felemelésének a munkásosztály életszínvonalára gyakorolt hatását eltúlozza, mivel az objektív körülményeket nem veszi figyelembe. A Tanácsköztársaság alatt a 100—150%-os munkabér emelés április hónapban kedvezően éreztette hatását: a termékek elosztását a munkásosztály javára megváltoztatta. Mivel azonban a bérek felemelésére tomboló infláció közepette került sor, a felemelt munkabérek realizálását a Tanácskormány pénzügyi-gazdasági helyzetének további alakulása szabta meg végső soron. Így a pénzromlás fokozódásával a bérül kapott fehérpénzért egyre ritkábban, majd később — június, július — egyáltalán nem lehetett szükségleti cikkeket beszerezni. A Tanácsköztársaság ekkor a természetbeni elosztás megszervezésével sietett az ipari proletariátus támogatására. De így is csak a minimális ellátás volt biztosítható.

A tanácskormány a szocialista gazdasági rendszer kiépítésével és a szociális intézkedések bevezetésével egyidejűleg, ill. azokat követően kiépítette a szocialista termelés központi irányításának szerveit: a Szocialista Termelés Népbiztosság-át és annak területi szerveit, a Kerületi Termelési Tanácsokat, majd pedig a Népgazdasági Tanácsot és a Szakmai Üzemközpontokat.

A Szociális Termelés Népbiztossága a termelőeszközök kisajátítását és a termelés szocialista átszervezésének végrehajtását végezte. A népbiztosság élén április elejéig Böhm Vilmos állt, helyettesei Hevesi Gyula és Dovcsák Antal voltak.

A májusban — Varga Jenővel az élen — megalakult Népgazdasági Tanács feladata „a termelésnek és a javak elosztásának egységes irányítása, a gazdálkodást tárgyzó rendeletek kibocsátása és végrehajtása, úgyszintén a termelésnek, valamint az elosztást végző szerveknek műszaki és gazdasági ellenőrzése” volt. E széleskörű szervező és irányító munkát, amely az adott viszonyok között a tervszerű gazdálkodás megvalósítását célozta, a Népgazdasági Tanács a kilenc gazdasági népbiztosság, vagy másszóval a Tanács kilenc főosztálya segítségével látta el.

A Népgazdasági Tanács területi szervei a Kerületi Gazdasági Hivatalok voltak. E hivatalt a Népgazdasági Tanács által kinevezett és neki alárendelt gazdasági biztos vezette. Így a termelés nagyfokú koncentrációja valósult meg a Tanácsköztársaság alatt.

A proletárdiktatúra utolsó hónapjában kezdődött el a szakmai üzemközpontok felállítása: szakmánként egy-egy üzem-központba egyesítették a köztulajdonba vett üzemeket és az üzemközpont látta el az üzemek gazdasági-pénzügyi vezetését.

A szerző a fent vázolt óriási szervezőmunka bemutatása után az ipari termelés alakulásának tárgyalására tér át. A tanácskormány március 21-én a világforradalom jogos reményében nagy alkotások tervével lépett a történelmi színpadra. A nagy alkotáások megvalósításához, a termelés csökkenésének megállításához, az életszínvonal emeléséhez békés időszak szükséges. Az 1919-es magyar proletárdiktatúra idején a békés építőmunka csak április közepéig tartott, a várt világforradalom pedig elmaradt, sőt helyette a Tanácsköztársaság ellen megindult a túlerőben levő fegyveres intervenció.

Az új körülmény — világforradalom helyett fegyveres intervenció — rendkívüli intézkedéseket, a proletariátus élet-halál harcát követelte meg: az építést abbahagyva védekező háborút kellett folytatni, ráadásul az imperialista hatalmak a Magyar Tanácsköztársaságot gazdasági blokád alá vették.

Ilyen körülmények között — amint azt a szerző kimutatja — a nyersanyaghiány, elsősorban a szénhiány tovább nőtt. A blokád következtében a Tanácsköztársaság alatt a különben jelentős szénimport is elmaradt. (A szénimport 1916-ban 52 millió q, 1917-ben

48 millió q, 1918-ban 43 millió q volt.) A honvédő háború miatt pedig az egyik legnagyobb szénmedencénk, a salgótarjáni, hosszú ideig hadművelleti terület is volt, a bányászok részvételével.

A fentiek kihatása megmutatkozott a Budapestre szállított szén mennyiségének alakulásában is. Amíg 1918-ban július 5-ig 1 160 000 tonna szenet hoztak a fővárosba, addig 1919-ben ugyanabban a periódusban mindössze 620 000 tonna, azaz az 1918-as felhozatalnak 53,4%-a jött a fővárosba.

A széntermelés ilyen arányú csökkenése következtében egy sor iparágban a szén-szállítástól függően lehetett csak termelni. E katasztrofális fűtőanyaghelyzeten a gyárak fűtőanyag ellátása nagyarányú átszervezésével, gyárösszevonásokkal és ésszerű szén-gazdálkodással próbált segíteni a tanácskormány.

Azok az üzemek, ahol még volt némi nyersanyag, sokszor félték felhasználni azt, mert pótlására semmi biztosíték nem volt. A kapitalista hajcsárrendszer megszűnésével, az akkordbérezés eltörlésével elkerülhetetlen volt a munkafegyelem átmeneti lazulása. A szocialista munkafegyelem a proletariátus hatalomátvétele után, egyik napról a másikra nem alakulhatott ki. Fentiek miatt az üzemek többségében még lejjebb szállt a termelés színvonala.

Adós marad azonban a szerző annak bemutatásával, hogy végül is az ipari termelés hogyan alakult a Tanácsköztársaság alatt. Hogy a munka e várakozásunkat nem elégti ki, az egyrészt memoár jellegéből, másrészt abból adódik, hogy a szerző csupán a termelés szervezése bemutatásának igényével lépett fel. Hevesi Gyula könyve ugyanis nem az üzemi levéltári állagok átnézésével, széleskörű adatgyűjtésen alapuló munka, hanem visszaemlékezés — elsősorban saját tevékenységének megírása —, melyet Werner-nő anyaggyűjtése egészített ki.

A szerző azonban a tanácskormány ipari termelést szervező és irányító tevékenységének kifejtésével is igen fontos feladatot oldott meg, s könyve ezért is igen hasznos. Látnunk kell azonban, hogy a Tanácsköztársaság iparpolitikájának megírásához, az ipari termelés diktatúra alatti feldolgozásához, a vonatkozó gazdag vidéki és budapesti üzemi levéltári iratok, valamint a Tanácsköztársaság termelőbiztosai ellen a diktatúra bukása után lefolytatott peranyagok — többéves módszeres kutatómunkát igénylő — feltárásán keresztül vezet az út. E munka elvégzését máris egyengeti egy-egy üzem Tanácsköztársaság alatti termelésének alakulásáról íródott néhány figyelemreméltó tanulmány. Még egyszer hangsúlyozzuk azonban, hogy a szerző így is figyelemreméltó, szükséges munkát végzett. Bár követnénk példáját 1919 még élő tanúi és részesei emlékirataik sajtó alá rendezésével.

MÉSZÁROS KÁROLY

BALÁZS BÉLA:

NÉPMOZGALOM ÉS NEMZETI BIZOTTSÁGOK (1945—1946)

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1961. 231 l.)

Méltó emléket állított Balázs Bélának a Magyar Tudományos Akadémia Történet-tudományi Intézete, amikor kiadta a tragikus hirtelenséggel elhunyt kommunista történész kéziratát. Bár a munka még sok szempontból nyers, a tárgy időszerűsége, a gyűjtött anyag gazdagsága megkövetelte a közlést. A szerző munkatársa, Lackó Miklós megtisztelő kötelességet teljesített, amikor sajtó alá rendezte e művet.

A munka nem befejezett egész ugyan, a népi demokratikus korszak történetét tárgyaló történetírásunknak, mégis nagy szolgálatot tett. Miért annyira időszerű mondani-valorja? Mindenekelőtt azért, mert a szerző keresi és a mindennapi élet gazdag áradásában mutatja meg a dolgozó tömegek történelemformáló erejét. Míg előző: „A közép-
rétegek szerepe társadalmunk fejlődésében” című művében a magyar társadalom retrográd erőinek történelmi múltját kutatta, itt megkísérli, hogy megelevenítse azokat a forradalmi erőket, amelyek a „háború szülte válság összes súlyos terheit a vállukra vették és azokat az adott viszonyok között a lehető legjobb, legbölesebb... ugyanakkor új módon oldották meg az egész nép demokratikus törekvéseinek megfelelően” (27. l.).

Balázs Béla helyesen választja kutatásainak területét a nemzeti bizottságokat. Ezek a felszabadulás eredményeként jöttek létre és az ezzel párhuzamosan feltörő nagy népmozgalom időben leghamarabb kialakult szervei voltak. A nemzeti bizottságok nagy erővel fejezték ki a dolgozó nép igényét a hatalom gyakorlására és ezt határozatok, követelések, tettek formájába öntötték. Nagy érdeme Balázs Béla tanulmányának, hogy teljesítette a maga elé tűzött feladatot; e szerint az írott anyagon kívül élő forrásokat, más szóval az események cselekvő résztvevőinek visszaemlékezéseit is felhasználja mun-

kájában. Valóban a lehetőségek határain belül igyekszik a felszínre hozni és értékesíteni azt a hatalmas és tapasztalati élménykincset, amely a történelmi eseményeket formáló, azokban résztvevő tömegekben évek során felhalmozódott. (Balázs Béla tanulmánya: „Személyes visszaemlékezések felhasználása népi demokráciánk feldolgozásában”. Századok. 1955. 6. sz.)

Találhatóan állapítja meg bevezető tanulmányában Lackó Miklós: „e munka legfőbb érdeme, hogy az öntudatra ébredő dolgozók mindennapi küzdelmeiről szól”. Balázs Béla, a kortárs tanúsítja, hogyan válik a „mindennapos küzdelem” árjában a kommunista párt a nemzet elismert vezetőjévé. Több példával mutatja meg „a néptömegek öntevékenységet, és az élükön álló kommunisták szerepét a felszabadulás utáni forradalmi jellegű átalakulásokban” (40. l.). Ennek ékes szószólója a kezünkben levő könyv, amely nemcsak a kor névtelen hőseinek, hanem a szerzőnek, a harcok szenvedélyes krónikásának is méltó emléket állít.

A mű legrészletesebben megmunkált része a demokratikus népmozgalom kibontakozásával és a nemzeti bizottságok 1945-ös tevékenységével foglalkozó I. és II. fejezet. Ez egyébként törvényszerű is, mert a központosított államhatalom kialakítását megelőző első néhány hónap a nemzeti bizottságok tevékenységének legfontosabb és legtanulságosabb időszaka volt.

A III. fejezet, amely a nemzeti bizottságok 1945 második felében és 1946-ban kifejtett működését taglalja, kevesebb általánosítható tapasztalatot tár fel. Ennek fő oka, hogy a nemzeti bizottságok működését 1945 végén és 1946-ban már egyre kevésbé lehet a megkezdett módszerrel követni, az országban kialakult politikai harcoktól és e harcok formáitól különválasztva tárgyalni. A fejezet fogyatékosága arra vezethető vissza, hogy ez viszonylag legkevésbé kidolgozott része a félbe maradt műnek.

Mielőtt rátérnénk a Balázs Béla könyvében tárgyalt néhány kérdés megvilágítására, külön figyelmet kell szentelnünk a szerző módszerének. Legnagyobb érdeme e munkának abban van, hogy tudományos rangra emeli a személyes visszaemlékezések gyűjtését és kritikai feldolgozását az elmúlt 15 év történelmi feldolgozásában. Tanulmányt meríthetnek e korszak kutatói abból a törekvésekből, amellyel a „tömeg” szerepének általános hangoztatása helyett, az adott történelmi sorsfordulók küszöbén, tetteik fényében vizsgálja egyes rétegek, közösségek tevékenységének irányát, figyelembe veszi a tájankénti adottságokat is. A szerző a levéltári anyagok olyan mennyiségét tárja fel és foglalja össze, amelyek részben ismeretlenek előttünk. Sürgető figyelmeztetés is ez: forduljunk a nagy idők e dokumentumaihoz, mert az országos adatokkal kiegészítve és élettel megtöltve őket, hű képet adhatnak a történelem menetéről. A megyei levéltárak olyan területi sajátosságokra utalnak, amelyek az általános törvényszerűségek módosulásait rögzítik, ugyanakkor erősítik ezen törvényszerűségek bizonyító erejét. Nem egyszer azonban az elvi általánosítás és az ipari központok tapasztalatainak hiányában a sok részlet felsorolása után hiányérzetünk támad, nem kapunk általános képet az országos politika fő kérdéseiről. Másutt pedig a határozatok közlését nem követi ezek érvényesülésének kritikai elemzése.

A kezünkben levő könyv mintegy összegezése Balázs Béla e tárgykörben folytatott kutatásainak és tanulmányainak. Mivel egészítette ki Balázs Béla gyűjtése eddigi ismereteinket arról a korról, amelyben „a gazdasági és társadalmi élet irányításában, a politikai hatalom gyakorlásában bizonyos »légüres tér« támadt, amelyet haladéktalanul új társadalmi erőknél, új politikai és gazdasági szervezeteknek kellett betölteniük, csak így lehetett biztosítani a társadalmi élet folytonosságát”? (24. l.)

A nemzeti bizottságok a nép nevében a hatalom birtokosaiként cselekedtek, népi diktatúrát gyakoroltak az országban végbemenő népi demokratikus átalakulás helyi szerveiként. Kezükbe vették a politikai élet szervezését; kezdeményezői a helyi önkormányzatok újjáalakításának, napirendre tűzték a fasiszta maradványok elleni politikai harcot, intézkedtek az egyes pártok létrehozásáról és tevékenységük összeegyeztetéséről (54–62. l.). Döntöttek egyesületek engedélyezéséről és betiltásáról. A kommunisták kezdeményezésére lépéseket tettek országszerte a termelés megindítására. Nem volt világos elképzelés arra vonatkozóan, hogy az új hatalom milyen formában és milyen hatáskörrel irányítsa a mezőgazdasági és ipari termelés menetét. A városokban – mint a szerző helyesen megállapítja – „a termelés megindításában nem volt jelentős szerepe a nemzeti bizottságoknak” (128–139. l.). Sokszínű és szerteágazó kísérleteknek vagyunk tanúi, amelyek többségükben nem hoztak számottevő gazdasági eredményeket (128–139. l.). De felmérhetetlen erkölcsi, politikai jelentősége volt annak, hogy a nemzeti bizottságok sikraszálltak a termelés megindításáért.

Minden állam osztályjellegét legvilágosabban fegyveres ereje mutatja. A belső rend fenntartására alakult fegyveres erő, amely egyes helyeken polgárőrség, máshol

munkásmilícia és egyéb elnevezésekkel szerveződött — a szétvert fasiszta apparátus romjain — a dolgozók képviselőiben jött létre.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjai az új államiség letéteményeseiként a nemzeti bizottságok megbízólevelével foglalták el helyüket a fiatal népi hatalom első törvényhozó testületében.

Az intézkedések jellege mind azt mutatta, hogy a nemzeti bizottságok képviselői az ország gazdáiként vállalták a helyreállítás terheit és a felelősség vállalásával együtt a hatalom birtokosaiként döntöttek.

Külön hely illeti meg a nemzeti bizottságok történetében a budapesti nemzeti bizottságot. Történelmi szerepét meghatározza, hogy az ország fővárosában jött létre olyan körülmények között, amikor hazánk e természetes központja a háború következtében el volt vágva az ország többi részétől. Itt tömörült a magyar munkásosztály többsége, köztük a forradalmi munkásmozgalom legöntudatosabb része. A budapesti nemzeti bizottság, még inkább mint a vidékiek, a hatalom birtokosaként vette kezébe a főváros ügyeinek intézését. Sőt mi több, országos funkciókat is betöltött. Balázs Béla érdeme, hogy ráirányítja a figyelmet (63—72. l.) a budapesti nemzeti bizottságokra. A korszak művelői idáig igen keveset foglalkoztak velük.

Érdekes és izgalmas olvasmány a budapesti nemzeti bizottság határozatainak felsorolása, de nem ad képet azokról a nagy politikai harcokról, amelyekkel a budapesti munkásság súlyának megfelelően részt kért a társadalmi átalakulás irányításából. Ez további elemzést igényel.

A népi demokratikus forradalom fejlődését segítette elő továbbá az az éberség, amellyel a budapesti munkásság figyelemmel kísérte a fasiszmus elleni harc alakulását. Itt jött létre az országban elsőnek a népbíróság; erről a szerző is megemlékezik. A népbíróági törvény szigorításáért indított akciók, az igazolási eljárások budapesti kezdeményezése és végrehajtásának kezdeti sikerei, az üzemi bizottságokról szóló fővárosi rendelet megalkotása és az üzemi bizottságok rendszerének kiterjesztése mind a budapesti munkásság, a budapesti kommunisták nevéhez fűződik.

A budapesti nemzeti bizottság a forradalmi munkástömegek támogatását élvezve segítette, kiegészítette, és ha kellett, előbbre vitte a kormány tevékenységét. További kutatások feladata a jövőben a kormány és a népi szervek viszonyának vizsgálata, mert ezek jelzik a koalíción belüli küzdelmek osztályjellegét, és azt, hogy e harcok kimenetelét a dolgozó tömegek döntötték el.

Joggal állapítja meg Balázs Béla, hogy a felszabadulás utáni első időszakban életrehívott népi szervek formái különböztek ugyan egymástól, „de közös sajátosságuk az volt, hogy forradalmi szervek is voltak” (27. l.). A monográfia legmeggyőzőbb és legszínesebb része az, amelyik a népgyűléseket és az ott választott intézmények forradalmi munkamódszerét ábrázolja (27—43. l.).

Rendszerezve a gyűjtött anyagot, megállapíthatjuk, hogy a nemzeti bizottságok alakulása mind-mind a Horthy-fasizmus évtizedeiben elfojtott demokratizmus megnyilvánulása volt. Ez megcáfolja mindazokat a burzsoá rágalmatokat, amelyek népi rendszerünket a demokratizmus elfojtásával vádolják. Több volt ez már első naptól kezdve is, mint bármely törvényekkel körülbástyázott polgári parlamentarizmus. Azok a nehézségek, amelyek tapasztalatlanlanságból vagy az osztályellenség támadásából eredtek (40—42. l.), csak kiegészítik a baloldal célratöréséről és forradalmi lendületéről alkotott képet, nem csökkentik, ellenkezőleg, növelik a baloldal érdemét.

E szervek munkamódszere is mély demokratizmusról tanúskodik: a panasznapok bevezetése, az emberek ügyes-bajos ügyeinek késedelem nélküli rendezése és az ezt követő gyors igazságtéves (119—120. l.) csakúgy, mint a közmunkák rendszerének bevezetése, következetes végrehajtásuk és a nemzeti bizottságok gyakorlatában bevezetett rendszeres beszámolási kötelezettség is.

A termelés megindítását is, a mezőgazdaságban és a helyiiparban egyaránt a tökések és földbirtokosok rovására kezdték meg, amikor sorra került a termelőeszközök öntevékeny elosztása, a munkásszövetkezetek létrehozása és a közösség ellen vétők, a szabotálók megrendszabályozása (153—159. és 129—136. l.). Határozataik sorsa azonban mindig szorosan összefonódott az országos politikával, része volt az osztályharcnak.

Nem tudtak azonban a nemzeti bizottságok eredményt elérni a központi irányítást igénylő területeken (árucelosztás, ármegállapítás, gyárak tulajdonbavétele), mert a központi hatalomban a munkásbefolyás mértékéért még harc folyt, és mert e szervek mindvégig alapvetően helyi jellegűek maradtak.

S itt térünk rá a nemzeti bizottságok történelmi útjának fő kérdésére: milyen helyet foglaltak el a felszabadult Magyarország közéletében; a forradalmi átalakulásért vívott osztályharcban miként, milyen hely illeti meg a nemzeti bizottságokat?

Akkor méltatjuk érdemének megfelelően Balázs Béla könyvét, ha nyugtalan, kutató kérdéseire kritikus feleletet adunk. De az igazság az, hogy már kezdetben sem volt oly konfliktusoktól mentes folyamat a nemzeti bizottságok működése, mint ahogy a szerző látja. A nemzeti bizottságok ugyanis már kezdetől a reakció keresztútjében álltak. A népi egység meghatározott forradalmi célokkal, a reakció ellen irányuló küzdelmek során valósult meg. Az általunk ismertetett mű azért nem tud e kérdésekre megnyugtató választ adni, mert a leírás szerint a nemzeti bizottságok kissé elidegenedtek a politikai élet egészének alakulásától.

Az ideiglenes nemzeti kormányban résztvevő horthysták kezdetől fogva a nemzeti bizottságok ellen szervezkedtek, meglátva bennük a kommunista vezetéssel érvényesülő népi hatalom intézményeit. Míg a kommunista párt országos szinten kezdeményezte és a megyékben is szorgalmazta a nemzeti bizottságok megalakulását, a budapesti nemzeti bizottság, az akkori Tisza Kálmán téri kommunista székházban még fegyverek ropogása közben tartotta első ülését, — Dálnoki Miklós Béla, a kormány feje rendeleti úton, és ha kellett, lemondással is fenyegetődve a nemzeti bizottságok hatáskörének korlátozására tört. Már 1945 februárjától kezdve tanúi vagyunk a nemzeti bizottságok szétrebontására törekvő előkészítő nyílt és hatásfokának csökkentésére irányuló burkolt akcióknak. A miniszterelnök újra meg újra visszatérően követelte a budapesti nemzeti bizottság feloszlását, majd az erre irányuló kísérlet kudarca után legalább a szakszervezet akarta kizárni a nemzeti bizottságokból. Harc, mégpedig osztályharc kérdése volt a szakszervezetek részvétele a nemzeti bizottságokban, mint ahogyan harc kérdése volt később a kisgazdák által vezetett parasztszövetség tagságának visszatartása is.

Mindebből látható, hogy a nemzeti bizottságok sorsa szervesen összekapcsolódik az országban folyó politikai küzdelmekkel, amelyek a kormányon belül és a kormányon kívül nagy népi nyilvánosság előtt zajlottak le. Nem helytálló ezért Balázs Béla summás megállapítása, mikor azt mondja, hogy: „a nemzeti bizottságok megalakítását az ideiglenes nemzeti kormány... és természetesen elsősorban a Magyar Kommunista Párt messzemenően szorgalmazta és támogatta”. Ez féligazság. A kormányban dülő harc jelentkezett itt is. A kommunista párt támogatta, a kormány jobbszárnya támadta a nemzeti bizottságokat.

A nemzeti bizottságok szétverése nem sikerült. Az újjászerveződő reakció az államapparátusban levő embereire és évtizedes közigazgatási gyakorlatára támaszkodva új taktikához folyamodott; célul tűzte ki a beépülést a nemzeti bizottságokba. Erre Balázs Béla írásában is vannak adatok (122—125. és 195. l.). Helyesen állapítja meg (52. l.), hogy azokon a területeken terelődött közigazgatási útra a nemzeti bizottságok megalakítása, azaz ott alakították meg az államapparátus tisztségviselői a nemzeti bizottságokat, ahol a kommunista párt nem volt elég erős. De ebből nem azt a következtetést kell levonnunk, mintha a főispánok, jegyzők a kormányprogram szellemében a kommunista párt vonalának megfelelően törekedtek volna a nemzeti bizottságok alakítására, hanem éppen ellenkezőleg, ez is a népi szervekbe való beépülés egyik hatékony eszköze volt a reakció kezében.

A nemzeti bizottságok azonban minden megpróbáltatás ellenére túlnyomó többségükben kitartottak a forradalmi kommunista politika követése mellett. Ezért 1945 nyarától a kormányban működő burzsoá politikusok és az államigazgatásban levő képviselők, együttműködve a kisgazdapárt helyi politikusaival, minden eszközzel a nemzeti bizottságok széttöltésének mesterkedtek (62. és 153—194. l.). Az a tény, hogy ismét Budapest vált fővárossá és a központi hatalom kiépült, új szakaszt nyitott a nemzeti bizottságok történetében. A tökéletes reakció támadása a nemzeti bizottságok ellen irányult.

Mit tett a forradalmi erők vezérkara, a kommunista párt? Míg az első időkben a Magyar Kommunista Párt a nemzeti bizottságokat hatalmi szerveknek tekintette, később a központi államhatalom helyreállítása és demokratizálása lett a munkás-paraszt demokratikus diktatúra érvényesítésének legfőbb eszköze. Erről szólott Rákosi Mátyás 1945 februárjában beszédében, majd 1945 szeptemberében az Országos Nemzeti Bizottság megalakulásakor is. Az MKP III. Kongresszusa is a központi és helyi apparátusok megnyerését helyezte a kommunisták államszervező munkájának előterébe. Mai szemmel úgy látjuk, hogy a kommunista párt vezetése abban az időben túlbecsülte befolyását az államapparátusra és a képviselőtestületekre, lebecsülte a 25 éves Horthy-rendszer maradványainak szívósságát.

A magyar politikai közélet tapasztalatait érvényesítve 1947-ben ismét felvetődik ugyan, hogy a nemzeti bizottságok jellegüknél fogva hívebben szolgálták volna a társadalmi átalakulást, mint a nagy erőfeszítésekkel új életre keltett régi közigazgatás, de realizálására nem került sor. Meg kell vizsgálnunk, vajon lehetővé tették volna az erő-

viszonyok az államhatalom másfajta átalakítását. A jövő kutatóinak tehát, akik a nemzeti bizottságok és a népi demokratikus forradalom során létrejött népi szervek történetét vizsgálják, sokkal nagyobb gonddal, körültekintőbben és a kommunista párt nagy történelmi szerepéhez méltóan alaposabban kell tanulmányozniuk az MKP állásfoglalását, a kommunista sajtóban megjelent nyilatkozatokat és a párt vezetőinek, propagandistáinak széles körben elterjedt írásait.

E munka elolvasása után felmerül a kívánság: mutassuk meg, hogyan teljesítette a kommunista párt történelmi hivatását a népmozgalmak élén, hogyan formálta a néppel együtt, de annál meszebbtekintően a magyar társadalom arculatát. Mi tette a kis községek és járási székhelyek, tanyák és megyei központok sok vonatkozásban spontán mozgalmait egységessé, mi adott erőt akarunk érvényesítéséhez?

A felszabadulást követő első időszak legjellemzőbb politikai eseménye kétségtelenül a kommunista párt nyílt színre lépése és befolyásának eddig ismeretlen méretű elterjedése volt. Ezt nemcsak a történetírók állapítják meg. Így látták ezt már a kortársak is: „A remény a kommunistáknál volt, becstelens, kiálló embereknek ismerte őket a nép” (33. l.).

A szerző maga is felsorolja a kommunista kezdeményezések példáit (28–34. l.), és megállapítja: „A helyi pártszervezetek megalapítói nagyrészt ugyanazok voltak, akik a helyi közigazgatást és a termelő munkát megindították.” (34. l.) Ezt a megállapítást nem fogadhatjuk így el. A kommunista pártszervezetek megalapítóinak és a népi bizottságok szervezőinek személye éppen azért volt azonos, mert ők a kommunista párt megbízásából a kommunista párt politikájának aktív részeseként dolgoztak. Erről tanúskodnak a kommunista párt Központi Vezetőségének iratai csakúgy, mint a megyei, járási bizottságok jegyzőkönyvei, a kerületi és községi ülések beszámolóit, az instruktori jelentések számai. Kár, hogy a szerző idő hiányában már nem kutatta a kommunista forrásokat, és ezért egyoldalú, nem teljes következtetésre jutott.

A kommunista párt céltudatos irányító tevékenységéről szólnak a kötet dokumentumai, amikor kronológiai sorrendben közlik, hogyan került sor a pártszervezetek felállítására a nemzeti bizottságokat megelőzően (38. l.). A fent említett sorrend bizonyítja, hogy a tömegmozgalmak csakis a kommunisták tevékenysége nyomán és azzal összefüggésben bontakoztak ki. Ehhez kapcsolódik a nemzeti bizottságok tájanként való vizsgálata is. Balázs Béla már előtanulmányában az eddigi tapasztalatok alapján bátran leszögezi, hogy: „az általam bejárt vidéken a kommunista pártnak a Horthy-fasizmus idején mély kitéphetetlen gyökerei voltak a parasztságban... de újszerű és rendkívül izgalmas feladat a történetész számára nyomon követni, hogyan élt tovább a kommunizmus eszméje, a kommunista mozgalom, a Tanácsköztársaság bukása után a parasztságban... hogyan őrizték, óvták a kommunizmust, a szabadság lángját a Horthy-fasizmus legsötétebb időszakaiban is.” (Századok 1955. 6. sz. 843. l.) Sajnos ezt a nagyszerű és a történelem által sokoldalúan igazolt gondolatot nem viszi következtetésen végig, pedig a szerző szándékainak megfelelő hitelességgel bizonyíthatna volna, hogy a nemzeti bizottságok ott voltak erősek, a tömegmozgalom ott érte el célját, a szervezethez ott emelkedett a hatalom gyakorlásához szükséges fokra, ahol a kommunista mozgalom erős volt, ahol élt a forradalmi baloldali mozgalomnak eszmei befolyása, és szervezeti-leget tekintélyre tett szert.

A szerző szerint ez a szervezkedés „inkább spontán megnyilvánulása volt a valósággal szoros kapcsolatban levő nehéz fizikai munkát végző emberek józan gondolkodásának, ösztönös emberségének, közösségi hajlamának, és sok esetben nélkülözött a politikai tudatosságnak azt a fokát, melyet más... országokban a néptömegek elértek” (25. l.). Tény, hogy más országokban szélesebb tömegek tették magukévá tudatosan a kommunista párt politikáját. Az is tény, hogy a kommunista párt politikáját a néptömegek „demokratizmusára, ösztönös emberségének” kibontakozására építette. De kommunista párt nélkül, amely szilárd világnézeti alapon határozott politikai célkitűzésekkel, a tenni-valók konkrét programjával lép a tettek mezejére, nem öltött volna ilyen méreteket a népmozgalom, nem ért volna célú és törvényszerűen bukáshoz vezetett volna.

Bár a szerző többször visszatér a kommunista párt kezdeményező szerepére, a befejezetlen munka adós maradt a válasszal. Spontán kibontakozó mozgalomról beszél, mely „megelőzte” a kommunista párt felülről való összefogására irányuló munkáját. Majd a néptömegek öntevékenységről és az élükön álló „helyi kommunisták” működéséről (40–43 l.) szól. Itt vitába kívánunk szállni a szerzővel, aki nem mutatja meg kellőképpen és sokoldalúan, hogy a kibontakozó mozgalom élén mindenképpen a kommunisták álltak, azok a kommunisták, akik a párt évtizedes harcaiban megedződve magukévá tették a népfront politikáját.

Azok a községi kommunista vezetők, akikkel Balázs Béla beszél, mind a kommunista párt országos politikájának helyi képviselői voltak. Népszertűségük kétségtelenül

több évtizedes baloldali tevékenységükben rejtett. De erejük abban állt, hogy tagjai voltak annak a kommunista mozgalomnak, amely a nép eleven részeként élt és alkotott. Nem helyi politikát vittek, hanem helyi eszközökkel, a helyi sajátosságoknak megfelelően más és más formában fejezték ki a párt célkitűzéseinek összességét, következetes vonalát. Késztelenül volt a szervezés formáiban spontaneitás, ez fokozta a mozgalmak erejét. Ez a spontaneitás azonban lépésről-lépésre a tudatos vonalvezetéssel egyesült. Éppen ebben nyilvánult meg a kommunista párt cselekvési egysége, ez növelte az egyes területeken küzdő kommunisták harcélvességét. A marxizmus—leninizmus frissességét mutatja az a rugalmasság, amellyel a kommunista párt képes volt a helyi tapasztalatok általánosítására.

Balázs Bélát korai halála megakadályozta abban, hogy mindnyájunk által tisztelt pártosságával és tudományos lelkiismeretességével kiegészítse és befejezze ezt a munkát. Emlékének tartozunk azzal, hogy választ keresünk kérdéseire, megmutatjuk a népi demokráciánk tömegmozgalmaiban rejlő nagy erőforrásokat, a tapasztalatokat, hogy ezek értékesítése mindennapi munkánk szerves alkotó elemévé váljék.

SÁGVÁRI ÁGNES

SZÉCHENYI AZ ÚJABB KÜLFÖLDI IRODALOMBAN

A külföldi Széchenyi-irodalom, érthető módon, Széchenyi szerepének nemzetközi vonatkozásai, nemzetközi jelentősége iránt érdeklődik elsősorban. A szónak persze legbővebb értelmében: idesorolva a szomszédos nemzetekkel (a nemzetiségekkel) és magával Ausztriával, a Habsburg-hatalommal való viszony kérdését is, vagyis sokmindent, ami *akkor* a Monarchia soknemzetiségű keretén belül, forma szerint nem számított külső, nemzetközi problémának. Tegyük hozzá, hogy a külföldi irodalom e vonatkozásban hozhat, a hazai dolgok felhasználásán túlmenően, adatszerűen is újat. A Széchenyi-kutatás legnagyobb részét a hazai kéziratok és nyomtatott forrásokon alapult eddig, és fog alapulni természet szerint a jövőben is. Ezt az alapot azonban bizonyos mértékig ki lehet egészíteni, bővíteni, külföldi gyűjteményekből feltárható adatokkal. Részben Széchenyi nemzetközi irodalmi visszhangjának, „utóéletének” az eddiginél teljesebb összeállításával és behatódóbb elemzésével, részben saját kapcsolatainak tisztázása terén. Az utazásokból adódó, ismeretes témákon túlmenően utalhatunk itt pl. arra, hogy Széchenyi tevékenysége a dunai hajózás (és annak nemzetközi propagálása) terén mennyiben mozdította elő Magyarországot új „felfedezését” a harmincas évek nyugati, főleg angol publicisztikájában, az egykorú közvéleményben. Vagy hogy néhány kevésbé közkeletű mozzanatot említsünk: még nincs minden részletében tisztázva a Blic londoni kiadásában, s főleg terjesztésében segédkező, nagy befolyású Stafford család és Széchenyi kapcsolata, még nem ismerjük azon levelek sorsát (sőt szövegét sem), amelyeket Széchenyi Döblingből 1859 végén III. Napoleonnak és Palmerstonnak küldött, és még mindig nem tudjuk pontosan, hogy a Times minő névtelen cikkei származtak Széchenyi tollából; csak annyi bizonyos, hogy *Károlyi Árpád* kissé nagyvonalú utalása, amellyel e kérdést elintézhetni vélte, tévesnek bizonyult.¹ A Széchenyi-kutatásnak nyilván vannak ennél fontosabb problémái is. De azért ezt: az esetleges új részletek dolgát is érdemes fölvetnünk, amikor az újabb külföldi Széchenyi-irodalmat próbáljuk mérlegelni.

Ez a Széchenyi-irodalom nem mondható valami bőnek, hacsak azt a néhány írást értjük rajta önmagában, amely külön a Széchenyi-témáról jelent meg nyugaton a százados évforduló alkalmából. A nyugati történetirodalmak más termékeinek idevágó, Széchenyre vonatkozó részleteivel kiegészítve azonban már többet nyújt. Ilyen együttesben már jobban kirajzolódnak azon főbb tendenciák körvonalai, amelyeket egy-egy állásfoglalás tulajdonképpen képvisel. Nem a mai polgári történetírás általános jellemzőire gondolunk itt, hanem konkrétan egyes, a kelet-középeurópai nemzeti mozgalmak és a Habsburg-monarchia megítélésében jelentkező irányokra. Úgy gondoljuk, hogy elsősorban ezek szempontjából kell figyelembe vennünk a külföldre került, ma ott élő néhány magyar szerző írásait is. Talán akad, aki első pillanatra nem lát bennük mást, mint a magyar polgári történetírás folytatódását, messzire került, késői hajtásút odakint, olyan mondanivalóval, amely még többé-kevésbé ismerős idősebb történetész-nemzedékünk tagjai előtt, de alighanem magános szóként hangzik el a

¹ *Károlyi Árpád*: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I. Bpest. 1921.

nagyvilág közönyében. Csalódnék azonban az olvasó, ha azt hinné, hogy egyszerűen egy konzerválódott, korábbi világba pillanthat vissza. Mindenkinek a mában kell élnie. S ezek az írások is, mivel úgy látszik valaminő saját, önálló kezdeményezésű kelet-középeurópai történeti koncepciót nem alakíthattak ki, akarva-akaratlan az odakint jelentkező főbb tendenciák valamelyikének áramlásába kerültek.

I

Amennyire tájékozva vagyunk: a legkevesebben talán a német (s részben osztrák) „délkelet-kutatás” (Südostforschung) azon, München körül csoportosuló ágához csatlakoztak, amellyel elsőnek szeretnék a főbb tendenciák közül az alábbiak során röviden foglalkozni. Ennek az iránynak külön folyóirata van, a Südostforschungen, amelyet Fritz Valjavec szervezett újjá a második világháború után és irányított a közel-múltban bekövetkezett haláláig. Valjavec nevét még a harmincas évekből ismerjük: a német „kulturhatás” és „kulturlejtő” tájékozott, de elfogult vizsgálója volt, akkori-ban, amidőn a Südost-kutatás a hitleri birodalom délkelet felé irányuló uralmi igényeinek igazolását szolgálta. Hogy e lap az évforduló alkalmából foglalkozik-e majd Széchenyi-vel, és ha igen, miképpen, arra most nem tudunk válaszolni, mert 1960-as évfolyama úgy látszik még nem jelent meg, vagy legalábbis e sorok leírásáig nem érkezett meg meg Magyarországra.* Van azonban a münchenieknek más kiadványuk is, így a délkelet-európai német „népesoportok” múltjával foglalkozó, Fritz Valjavec és Harold Steinacker (innsbrucki osztrák egyetemi tanár) szerkesztésében indult Südostdeutsches Archiv, valamint egy könyvsorozat, amelyet ugyancsak Münchenben és Steinacker szerkesztésében indított el a Südostdeutsche Historische Kommission (Délkelet-német Történeti Bizottság).² E Bizottság 1958 őszén tartott első ülészakát a magyarországi nemzetiségi probléma történetének szentelte, az itt elhangzott előadásokat pedig közzétette a könyvsorozat 3. kötetében. Az első előadást az osztrák *Friedrich Walter* tartotta, a XVIII. századi osztrák központi igazgatás történetének ismert szakértője, Bécs „délkeleti politikájáról”.³ A másodikikat, amely a Széchenyi-kérdést is közelről érinti, Harold Steinacker „a magyar nacionalizmus lényegéről”.⁴

A mai magyar történész szinte elfogódottan olvashatja e nevet a nem kis igényű cím alatt; mintha egyszerre találkoznék a mával és régmúlttal. Több mint fél évszázada annak, hogy Steinacker magyar vonatkozásban az irodalmi vita porondjára lépett, és e sok évtized, mint emberi és szerzői teljesítmény, még akkor is illően méltánylandó, ha álláspontjával nem értünk egyet, — a maival sokkal kevésbé, mint a fél évszázad előttivel. A XX. század elején ugyanis sok tekintetben valóban igaza volt, amikor a *Timon*-féle, már akkor ijesztenő elavult, félféudális magyar jogtörténeti iskolát bírálta,⁵ az ősi, változatlan és különleges unikumként egyedülálló magyar alkotmányról táplált illúziókat.⁶ Igaz, Szeffű szerint⁷ Steinacker már akkor sem volt hajlandó meglátni, hogy Timon mégsem volt azonos az egész magyar jogtörténettel, hogy tőle elforduló nézetek is kezdtek megjelenni. Sokkal meglepőbb azonban, hogy úgy látszik mindmáig nem vette észre: mily régen lezajlott, mily végérvényesen eldőlt e kérdésben az ütközet, és hol, mily messze jár ettől azóta mai kutatásunk, Steinacker ugyanis mostani tanulmányában a szerinte *ma is* élő magyar „dogmák” közt emlegeti, rosszállólag, az ősi alkotmány fikcióját. Félünk: az Új Zrínyiasz álomból serkent hőse nem kereste hiábavalóbban Szolimán rég letűnt ködképét, mint ő Timon Ákosét mai jogtörténészeink között. Mindebbe persze nem ereszkedhetünk itt bele közelebbről, mint ahogy annak a harmincas években nagy figyelmet keltett munkának⁸ bírálatába sem, amelyben Steinacker a Habsburg-monarchia nemzetiségi problémájának történeti feltételeiről adott áttekintést, határozott vonalakkal, és — hozzátételjük — a német kultúrlejtő (Kulturgefälle) elmélet tömör összefoglalásával, amelyben az akkor felvirágzó Südost-

* *F. Walter—H. Steinacker: Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens. München. 1959.*

² *Friedrich Walter: Die Wiener Südostpolitik im Spiegel der Geschichte der zentralen Verwaltung. I. m. 7—28. l.*

³ *Harold Steinacker: Das Wesen des magyarischen Nationalismus. 29—67. l.* A kötet harmadik darabja nem ilyen előadás, hanem bécsi levéltári anyagon épülő tanulmány ugyancsak F. Walter tollából: Von Windischgrätz über Welden zu Haynau. Wiener Regierung und Armee-Oberkommando in Ungarn, 1849/50. — I. m. 68—161. l.

⁴ *H. Steinacker: Über Stand und Aufgaben der ungarischen Verfassungsgeschichte. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. 1907.*

⁵ *Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bpest. 1902.*

⁶ *Szeffű Gyula: A magyar állam életrajza. Bpest. é. n. 229. l.*

⁷ *H. Steinacker: Die geschichtlichen Voraussetzungen des österreichischen Nationalitätenproblems und seine Entwicklung bis 1867. (A K. G. Hugelmann által szerkesztett kötetben: Das Nationalitätenrecht des alten Österreichs. Bécs. 1934). Az id. hely: 9. l.*

⁸ Minthogy a jelen cikk még 1961 tavaszán készült a szerkesztőség felkérésére, az azóta esetleg beérkezett újabb anyagot már nem értékesíthette.

irodalom buzgó művelői szinte minden lényeges érvet készen találhattak, ha a (szerzőnk szerint) hiányos fejlődésű, csonka felépítésű, elmaradt, példára vagy éppen kellő irányításra szoruló „keleti népek” (Ostvölker) ügyével óhajtottak foglalkozni, amelyek közé személyesen vitték a kultúrát Közép-Európából a német költözők mint „a nyugati kultúrformák tartós hordozói”.

Halmazhatnánk még a példát, ha bővebben indokolni kellene, miért egy kissé keserű feladat felidézniünk a Súdost-kutatás e hagyományait. Nem mintha Széchenyi szavát feledve szépíteni akarnánk a múltat, eltagadni, amiben elmaradtunk, vagy mások példájából guzdagodtunk. A keserűség inkább azé, aki azt szeretné, hogy ami a múlté, az végre valóban a múlté legyen. Úgy gondoljuk, két évtized és egy történelmi sorsforduló után mindenképpen ideje volna, hogy végre mindkét oldalon levessük egykori hibáinkat, mindenki a magáét, és nacionalista elfogultság nélkül, a történelmi fejlődés valóságos, objektív összefüggéseiben vizsgáljuk a német történelem kelet-középeurópai vonatkozásait, egymás dolgait. Mint ahogy demokratikus német történészek részéről — erre már régebben utaltunk⁹ — történt is új kezdeményezés e kultúrkapcsolatok feldolgozása terén: új, amennyiben felszámolja a régebbi német történetírást azon hibáját, hogy témáit hatalmi szempontok igazolására és annak bizonyítására igyekezett felhasználni, miszerint a szomszédos kelet-európai népek, mint kiskorúak, állandóan német gyámságra szorultak és szorulnak. Amennyire hamis vágányra vitte az ilyenféle délkelet-kutatás a magyar—német kulturális kapcsolatok feltárását, annyira várható, éppen az ilyen tehetéselektől megszabadult, új kezdemények nyomán, e kapcsolatok gazdag történelmi fejezeteinek és a bennük rejlő pozitívumok, kulturális értékek jelentőségének valódi, persze nem egyoldalú értékelése az érdekelt népek, így a magyar kutatás részéről.

Steinackernél is van változás. Nem hangsúlyozza már a kultúrlejtő-elméletet. Azt meg mi nem tennénk szóvá, ha csak bírálná, bármily élesen, akár személyes emlékek messzi visszfényében, a magyar uralkodó osztály dualizmus-kori reakciós, elnyomó nemzetiségi politikáját (amely persze a magyar nép felé is elnyomó volt), azt a vak sovinizmust, amely sem az emigráns Kossuthra nem hallgatott, sem Mocsáry pusztában kiáltó szavára, nem is szólva Széchenyi messze tűnt intelmeiről. A baj, a nagy baj ott van, ahol e nacionalizmust mint történelmi jelenséget elemezni, magyarázni, rekonstruálni próbálja, — méghozzá igen hiányos apparátussal. Szekfü Gyula mondhatni az utolsó magyar szerző, akinek munkáit Steinacker komolyan felhasználta, pontosabban: ezek közül is csak a Három Nemzedéket, szinte egyetlen kalauzsként, ugyanakkor messzeemenően elhanyagolva az újabb irodalmat és forrásokat. Mindennek következtében tévesen ábrázolja Széchenyit is, akinek pedig fontos szerepet juttat a magyar nacionalizmusról készült konstrukciójában.

Steinacker a nacionalizmusnak két fő változatát különbözteti meg: a romantikus, konzervatív nacionalizmust, amely a nyelv és népiség (Volkstum) által meghatározott német nemzetfogalomra épül, és a „jakobinus-liberális”, francia típusú nacionalizmust, amelyben az állam és nemzet fogalmának határai egybeesnek. Szerinte Magyarországon eleinte, a két Széchenyi: Ferenc és István idején, a Nemzeti Múzeum és a Tudományos Akadémia alapításakor az első, üdvösebb, német változat volt uralkodó, ezt azonban rövidesen kiszorította a délkelet-európai viszonyokhoz nem illő, francia típusú változat, amely azután 1945-ig uralkodott. Szükségtelen itt belemennünk e konstrukció bírálatába, vagy annak kifejtésébe, hogy a nacionalizmust képviselő polgári-nemesi osztályok minden társadalomban a maguk testére, a maguk igényei szerint szabják át a nacionalizmus ideológiái elemeit. Maradjunk Széchenyinél, akiről Steinacker megállapítja, hogy nem akart a kormánzzal hadakozni (ez igaz), hogy óva intett az erőszakos magyarosítástól (ez is igaz), és hogy egyáltalán, semmilyen módon, senkit nem akart magyarra tenni magukon a magyarokon, a saját etnikumon kívül, ami persze már korántsem áll, hiszen Széchenyi műveiben világosan kirajzolódik egy olyan jövő látomása, amelyben a társadalmi haladás, a gazdasági felemelkedés, a művelődés új ígéretei adnának új és természetes vonzerőt a magyar nemzetiségnek. Ezt a Volkstum-minta szerint némileg körülírt Széchenyi-féle nacionalizmust azután Steinacker visszatolja egy korábbi fejlődési szakaszba, nevezzük így: a rendi nacionalizmuséba. Igaz, a valóságban ettől élesen elválk a Hittel és a reformmozgalom kibontakozásának időszaka, e lényeges választóvonal azonban Steinackernél eltűnik, eltűnnek Széchenyi felfogásának minden vallási momentum mellett világosan jelentkező felvilágosult és liberális elemei, elmosó-

⁹ Vö. Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. III. Bpest. 1958. 119. l. *Othmar Feyl*: Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller-Universität Jena, 1953/54. c. tanulmányával kapcsolatban.

dik a különbség a két Széchenyi: apa és fiú között, és mindkettő úgy jelenik meg, mint a XIX. század eleji vallási és politikai romantika képviselője.

Széchenyinek ez a politikai romantikából származtatása persze a Három Nemzedék, vagyis kereken négy évtized óta korántsem új, és nem is egyféleképpen, nem is pusztán a Steinacker által képviselt irányzatnál kerül alkalmazásra. Az ellenforradalmi korszakban magyar szerzők rendszerint ezt vitték külföldre.¹⁰ Széchenyi munkái, sőt nagyrészt németül írt naplói azonban már akkoriban, addig is rendelkezésére álltak külföldi kutatóknak, amíg újabb történetírásunk le nem számolt ezzel az elképzeléssel.¹¹ A Hitel és a Bentham-féle Book of Fallacies kapcsolatára már az 1930-as kiadás bevezetőjében világosan utalt *Iványi Grünwald Béla*,¹² Steinacker azonban ma is kétségbevonja, hogy Széchenyi közelebből használta a külföldi liberális irodalmat. Szerinte csak az angol „szellemi atmoszférából” szedett magára némi benthamista nézeteket, és felfogása „a legtöbbet az apai házban uralkodó katolikus romantika szellemének köszönheti”, vagyis a Hofbauer-féle vallásos körnek, amelynek misztikájában a világgal s részben önmagával meghasonlott Széchenyi Ferenc próbált öregkorában menedéket találni. Pedig Szekfű is csak addig ment, hogy Széchenyi itt „megismerkedett a katolikus romantika költőivel és gondolkodóival, anélkül azonban, hogy ezek akkor vagy később is rája komolyebb hatást gyakoroltak volna”.¹³ A naplók azonban ennél többet is mondanak: Széchenyi alapjában véve idegenül állt szemben ezzel a romantikával. Apja magatartását odaadó fiúi szeretete ellenére fájdalmasan hiábavalónak, gyengeségnek érezte. A népek ifjú- és öregkorának gondolatát, mint fiatalkori jegyzeteiből kiderül, Rousseau Contrat social-jából vette;¹⁴ s akit ugyanakkor (bár fenntartásokkal) olvasott: néha még Voltaire ióniája is felbukkan nála utóbb. Nem tudhatjuk, mit mondott volna Széchenyi olyasmire, hogy ő tulajdonképpen Novalis két virágját kereste az al-dunai sziklák és maláriás mocsarak között — félünk: valami igen drasztikusat —, azt azonban bárki olvashatja, minő lenéző gúnnyal írt, már kezdő éveiben, a múltba forduló politikai romantika azon szerzőiről, akikhez állítólag oly buzgón járt iskolába. 1820-ban franciaellenes német verseket olvasva „teutonische Eigendünkelheit”-et vél bennük fölfedezni, és haragosan írja, hogy ilyenkor szinte látja, mint rohamozza meg „Gentz úr, Friedrich Schlegel úr, Adam Müller ... és még vagy húsz hasonló vitéz” a régi francia gárda egyetlen katonáját, akiben (szerinte) több emberség és igazságérzet lakik, mint száz „porosz legényben” (preussische Burschen).¹⁵ Hogy Széchenyi elfogult? Annyi bizonyos, hogy nem a politikai romantikusok javára. Széchenyi e szerzőket személyesen ismerte, de ha átvizsgáljuk *Schlegel* írásait¹⁶ és *Adam Müller*¹⁷ teokratikus államtanát meg „romantikus” gazdasági programját, amely a mezőgazdaság „racionális”, kapitalista irányú átalakítását, az ipart vagy Adam Smith eszméit mind sorban elítélve, makacsul a múlt, a feudalizmus felé fordul, akkor aligha próbáljuk többé a Hitel, Világ és Stádium szerzőjének célkitűzéseit a politikai romantikából származtatni. Egyébként az ifjú Széchenyi a francia romantikusokról is tiszteletlenül nyilatkozik: Joseph de Maistre művét olvasva megjegyzi, hogy „sok ostobaságot” talált benne,¹⁸ majd hozzáteszi: „Mein ganzer Sinn ist jetzt America”, — vagyis annál inkább Amerikára gondol, amelyet akkoriban, mint a feudális és gyarmati korlátok alól szabadult ország távoli példáját, szeretett volna személyesen megismerni. Amikor pedig 1822-ben Londonban a Génie du Christianisme illusztris szerzőjével (Franciaország akkori követével) találkozott, igen hidegen ír róla:¹⁹ Chateaubriand az ő szemében főleg az ügyetlen diplomaták egyike.

¹⁰ Vö. E. Mátyusz: Széchenyi. Kny. O. R. Rohden—G. Ostrogorsky: Menschen, die Geschichte machten. III. 1931. 182—186. l.

¹¹ A marxista szerzők közül először *Szigeti József* mutatott rá arra, hogy Széchenyi nem azonos a politikai romantikusokkal, és hogy az utóbbiak közt egy sem akadt, aki úgy elismerte volna az angol és francia polgári forradalom szükségességét és előrevivő szerepét, mint Széchenyi a Hitelben: A magyar szellemtörténet bírálatához. Filozófiai Évkönyv I. Bpest. 1952. 167—169. l.

¹² *Iványi-Grünwald Béla*: Gr. Széchenyi István: Hitel. Bpest. 1930. 104. sk. l.; az Adam Müller-féle gazdasági romantikáról uo. 23. l.

¹³ *Szekfű Gyula*: A mal Széchenyi. Bpest. 1935. 6. l.

¹⁴ *Vízota Gyula*: Gr. Széchenyi István naplói (a továbbiakban: Naplók) I. Bpest. 1925. 629—630. l. Nápolyi bejegyzés, 1819 június. Itt nevezi a Nápolyba látogató bécsi udvart, Metternichstől és császárostól együtt vándorszínésztruppnak.

¹⁵ Naplók. II. Bpest. 1926. 100. l.

¹⁶ C. Enders: Friedrich Schlegel. Die Quellen seines Wesens und Werdens. Lipce. 1913. — H. Brunschwig: La crise de l'État prussien. Paris. 1947.

¹⁷ R. Aris: Die Staatslehre Adam Müllers in ihrem Verhältnis zur deutschen Romantik. Tübingen. 1929. — J. Baza: Adam Müller. Jena. 1930. — Jellemző, hogy az A. Müller iskolájához tartozó Franz v. Baader már 1814-ben szentes szövetséget javasolt az osztrák császárnak, a porosz királynak és a cárnak; vö. *Hildegard Schraeder*: Die dritte Koalition und die Heilige Allianz. Königsberg—Berlin. 1934. 65. l.

¹⁸ 1821. okt. 17: „viel dummes Zeug gefunden”. Naplók. II. 213. l.

¹⁹ Naplók. II. 300—301. l.

Mindez nagyjából összevág azzal, amit az újabb hazai irodalomban Széchenyi és a romantika kérdéséről olvashatunk.²⁰ Utaljunk azonban még röviden arra, hogy a zavart a romantika fogalmának szétfolyó, bizonytalan értelmezése is elősegítette. Szögezzük le: politikai (és vallási) romantikán e felvilágosodással és a francia forradalommal szemben jelentkező restaurációs törekvések lényegében véve reakciós ideológiai elemét kell értenünk a XIX. század elején. A jelenségek azonban ellentmondásosak, és kettő ellentétből harmadik új keletkezik: amikor a polgári-nemzeti haladás fiatal erői (főleg 1830 körül) irodalomban, művészetben színre lépnek, nem a XVIII. század racionális, klasszikus formáihoz térnek vissza, ha tartalmilag közelebb is állnak a forradalmi hagyományokhoz, hanem maguk is „romantikusak”, mint Victor Hugo regényei vagy Delacroix híres képe (1831), amelyen a Szabadság vezetői a népet.²¹ Végül pedig a mindennapi nyelv is beszél romantikus lelkekről, történetekről. Aki valaha akvarellfestéssel próbálkozott, tudja, milyen lesz az a víz, amelybe az ecsetre került színeket sorra belemossák. Ehhez hasonló az a romantika-fogalom is, amelybe tartalmi összetartozás nélkül sorra bekerülnek egymás mellé reakciósok, szabadsághősök, vallásos lelkek és érdekes különcök, pusztán külső stílusjegyek vagy éppen nyakkendőviselet (vagy nem viselet) alapján. Egyik jeles írónk Széchenyi „romantikus iskolájáról” beszélve sok finom megfigyelés közt egymás mellett, együtt említi olyan ellenkező előjelű neveket, mint Mme Staël és Schiller, vagy Chateaubriand (aki 1823-ban a restauráció francia „ultraínak” külpolitikusa volt) és Byron, aki 1821-ben az angol politikai reakció elleni elkeseredésnek így adott kifejezést IV. György királyról írt versében:

Onts, teríts elébe, királyi ebédre,
Mindent mi zabáló zsarnok-torkot tölthet,
Míg hörgő részeket kiáltják ki végre
Negyedik hülyének, elnyomónak, Györgynek.²²

Álljunk meg itt és ne folytassuk azzal, hogy az ifjú Széchenyi mennyiben állt közelebb Byronhoz, mint Chateaubriandhoz, hogy minő értelemben volt romantikus, és hogy mi volt személyes véleménye ugyanezen György szellemi képességeiről egy férfilakoma után még 1815-ben.²³ Térjünk vissza Steinacker keretnek használt tanulmányához, de kíméljük meg mind az olvasót, mind a szerzőt annak behatóbb bírálatától, amit ott a magyar nacionalizmus sajátosságainak végső magyarázataként olvassunk.²⁴ A Három Nemzedék mintájára ő is a magyar hibákat keresi. Részben úgy, hogy az egész magyar népre általánosítja, időtlenül, a magyar uralkodó osztály politikájának bizonyos jellemzőit egy adott időszakban (pl. erőszakos magyarosítással ellensúlyozni számbeli gyengeséget). Részben pedig úgy, hogy magyar specialitásnak tüntet fel olyan mozzanatokot, amelyek általában jellemezték többé-kevésbé mindegyik kelet-európai nacionalizmust (pl. a nemzeti ébredéssel együtt jelentkező aggodalmat, tragikus hangvétel, amelyet Eisenmann már a cseheknel, lengyelekkel is régen megfigyelt).²⁵

Hol van mindebben a mai felfogásbeli tendencia? Íme tömören: Steinacker szerint „Zwischeneuropa” térségében, ahol 16 kisebb-nagyobb nép él, csak soknemzeti-ségű államalakulat lehetséges. Hogy milyen, azt nem részletezi, csak arra utal, hogy Magyarország teljes függetlenségben nem tudott megállni, szüksége volt nagyhatalomhoz-tartozásra (Zugehörigkeit), továbbá panaszkodik (az emigráns sajtó alapján),²⁶ a hazai irodalom számára nem létezik, hogy a magyarok nem tanultak, ma is naciona-

²⁰ E sorok leírása után látott napvilágot Horváth Károly sok jó megfigyelést tartalmazó tanulmánya: Széchenyi és a magyar romantika. Irodalomtörténeti Közlemények 1961, 1. sz., 1–18. l., amely már utal arra, hogy Széchenyi nem lehet a reakciós romantikával összekapcsolni, „de annál inkább az európai romantikának azzal az ágával, mely a kor szabadelvű és demokratikus törekvéseinek adott lendületet, amely főként 1830-tól kezdve a vezető irányzat, elsősorban az irodalom és a művészetek területén”. Horváth főleg Széchenyi hatását vizsgálja a magyar irodalomban kibontakozó nemzeti romantizmus második szakaszára (Kölcsy, Vörösmarty, Bajza). A Széchenyi–Vörösmarty kapcsolatra ld. Tóth Dező: Vörösmarty Mihály. Bpest. 1957. Széchenyi eszméinek felbukkanását a Szózatban filológiai eszközökkel állapítja meg Komoróczy Bertalan: A „Szózat” eszmévilágához. Irodalomtörténet, 1958, 3–4. sz.

²¹ Vö. F. Baldensperger: Le Grand Schisme de 1830: Romantisme et Jeune Europe. Revue de Littérature comparée 1930.

²² E sorokat Byron: The Irish Avatar (1821) c. verséből fordítottuk. A vers politikai jelentésére ld. R. W. Seton-Watson: Britain in Europe, 1789–1914. Cambridge. 1938, 69. l.

Spread, spread for Vitellius the royal repast, Till the gluttonous despot be stuff'd to the gorge

And the roar of the drunkards proclaim him at last

The fourth of the fools and oppressors called „George”.

²³ Naplók, I. 69. l.

²⁴ Pl. hogy a magyar az egyetlen „turáni” (1) nép, amely az ázsiai vándorpásztorok közül Európába került, s ezért nem tud a szorongástól ill. annak kompenzálásától szabadulni (17).

²⁵ Bulletin de l'Europe orientale, 1929, 231. l.

²⁶ Amelyet F. Wagner bírálata szerint hibásan idéz. Journal of Central European Affairs XX:1960, 3. sz.

listák, holott a „demagóg” Kossuth hagyománya helyett jobb volna azt a minden irányban szerényebb Volkstum-megoldást követniök, amelyet ő Széchenyiének nevez, és amely — feltehetően — összefér a soknemzetiségű állam általa elképzelt, mondjuk: müncheni változatával.

II

A második ilyen főbb tendencia ismertetésénél már több műről kell beszélnünk, sőt túl sokról kellene. Az újabb Metternich-irodalomról van szó, amelynek — bár összefüggő bírálata sem volna tanulság nélkül — itt természetesen csak Széchenyi-vonatkozásaira térhetünk ki elsősorban. Ismeretes, hogy a liberális történetírás mindenütt elítélte Metternichet, mint a haladás és a nemzeti szabadságmozgalmak ellenségét.²⁷ Ez az ítélet igen jó emlékezetten alapult, ha nem is teljes forrásanyagban. Mint mondani szokás: aligha volt véletlen, hogy Metternich „rehabilitálására” éppen az első világháború és a forradalmak után, a húszas évek közepén tett kísérletet *Heinrich v. Srbik*, akinek kétkötetes, nagy munkáját²⁸ anyaggazdagsága, a részletek tömege következtében azok sem nélkülözhették többé, akik egyáltalában nem értettek egyet a szerző konzervatív értékelésével. Srbik Metternichet mint nagy politikai gondolkodót és rendszeralkotót magasztalta, és ehhez nyilatkozataiból meg is próbált egy összefüggő elméleti rendszert konstruálni; az ő Metterniche a fennálló rend védelmezője volt ugyan, de ugyanakkor — s ezen van a hangsúly — az európai béke, rend, stabilitás, általános egyensúly elvi alapvetésének maradandó emlékü megalkotója és kivitelezője. Ez a kifordított, konzervatív Metternich-legenda persze több oldalon nagy vitába, helyenként viharos tiltakozásba ütközött, de volt, ahol kedvező táptalajra talált: főleg a saját koruk „stabilitását” féltők, ahhoz receptet keresők körében. Így lett Srbik munkájából egy olyan irányzat kiindulópontja, amely a kelet-középeurópai népek fejlődését és a Habsburg-monarchia szerepét a metternichi politika és a Bécsi Kongresszust követő nemzetközi politikai rendszer Srbik-féle elemzésének tanulságai alapján szemlélte. Földrajzi kiindulásában, születési helyében és bizonyos elemeiben, ez az irányzat igen közel áll az előzőhöz, de a német Südost-irodalomtól mégis megkülönbözteti egyebek közt főleg az, hogy általánosabb európai, nemzetközi érdekű problémákhoz kapcsolódik, ezeket magasabb szinten, kevésbé provinciális (ha nem is kevésbé retrográd) szellemben tárgyalja, és így az elmúlt évtizedek során világviszonylatban is több visszhangja volt. Konzervatívok mégis inkább akadtak a nagyvilágban, mint német nacionalisták.

Az eltérést ne képzeljük persze áthidalhatatlannak: maga Srbik, az osztrák-német konzervatív történetírás tekintélyes alakja, figyelemre méltó, bár vitatható művek alkotója, az Anschluss után a hitlerista Reichstagban is hajlandó volt helyet foglalni, és csak utóbb tért vissza konzervatív álláspontjához, e szomorú kaland után öregkori visszavonultságában, halála előtt egyebek közt ismét a Metternich-kérdéssel foglalkozva. Negyedszázad előtti munkájának késői, harmadik köteteként összeállította és folyamatos szövegben elemezte, bírálta az 1925 óta megjelent, Metternichhez is foglalkozó irodalmat, lényegében véve most is (bármilyen „önfegyelmet ígér”) a régi, konzervatív szempontból, hiszen a „Harmadik Birodalom” epizódja, amely 1925-ben még nem hathatott az első két kötetre, most már hiányzik a harmadikból. Srbik 1950-ig jutott el, halála után a kötetet az 1950–52 között megjelent anyaggal kiegészítve egyik volt tanítványa adta ki.²⁹ A postumus műben a szerző visszamenőleg saját egykori kiindulására is rávilágít, amikor a „Metternich-korszak” iránt megnőtt angol és amerikai érdeklődést egyebek közt arra vezeti vissza, hogy az első világháború után ott „is” megingott a liberalizmusba vetett hit, ott is keresni kezdték a „stabilitáson” nyugvóbékét.

Késégtelen, azóta a nyugati diplomáciatörténeti irodalom egyre több elismeréssel kezdte emlegetni, hogy 1815-ben mily tartós békét, egyensúlyt biztosítottak Európának, a legyőzött felet sem akarták tönkretenni, és az egyes államok hatalmi igényeit egy összefüggő európai rendszer és közös béke magasabb érdekei alapján igyekeztek összehangolni. Ez az átszíneződés megint nem ok nélkül történt. 1815 az ancien régime restaurációs kísérlete volt, de új helyzetben, amely a nemzetközi politikában sem tette lehetővé egyszerűen a régihez való visszatérést. A restauráció külpolitikai irányítóinak nemileg új módszerekhez kellett folyamodniuk, nemcsak egy esetleges új napoleoni hatalom, hanem alapvetően új forradalmak fenyegetésével szemben. Nehéz attól a

²⁷ Nem térünk itt ki arra, hogy Metternichet más szempontból, nem egészen a haladás oldaláról, a porosz nacionalista történetírás is elítélte.

²⁸ *Heinrich Ritter v. Srbik*: Metternich der Staatsmann und der Mensch. I—II. München. 1925.

²⁹ *Heinrich Ritter v. Srbik*: Metternich der Staatsmann und der Mensch. III. München. 1954. Hrg. v. Taras v. Borodajkewycz.

benyomástól szabadulni, hogy a huszadik századi szerzők e történelmi példa elemzéséből valami olyan megoldáshoz kerestek tanulságot, amely *saját* koruknak nemcsak nagyhatalmi konfliktusai, hanem alapvetően: új forradalmi ellen volna alkalmazható. Nem változtat ezen, ha egyes diplomáciatörténészek esetleg csak szűkebb „szakmai” szempontból nézték a nemzetközi ügyintézés 1815 utáni technikai, szervezeti, „újításait” (nemzetközi kongresszusok stb.) elszigetelten, függetlenül attól, hogy azokat minő politikai érdekek szolgálatában alkalmazták. *H. W. Schmalz* szerint 1815–1820 között történt az első pozitív kísérlet összeurópai szervezeti formák kialakítására, „nemzetfölötti nagyhatalmi politika” (übernationale Grossmachtpolitik) alkalmazására.³⁰ *H. Rieben* azt hangsúlyozta, hogy Metternich politikája osztrák és európai érdeket igyekezett egyszerre képviselni.³¹ S a második világháború utáni irodalomban is folytatódott az 1815 utáni rendszer összeurópai jellegének kiemelése.³² E kísérleteket az jellemzi, hogy túlbecsülik és eredeti feltételeiktől elszakítva nézik az egykorú politika bizonyos mozzanatait. Igen: a restaurációs időszak kormányai visszariadtak a nagyhatalmi rivalitás korábbi, nyers, háborús formáitól, Franciaországban a reakciós Bourbon-kormányt támogatják, a közös félelmek egy időre közös védekezésre készítik őket. Metternich a forradalom ellen akar stabilitást, közös frontot, s mert ezt a hatalmi konfliktusok megbontanák: békét, ami persze nála összefér ellenforradalmi katonai beavatkozással Itáliában vagy Spanyolországban. És természetes, hogy ezt a fajta európai együttműködést éppen Metternich képviseli, hiszen a heterogén összetételű, soknemzetiségű, feudális Habsburg-monarchia Németország és Itália politikai ellenőrzésével, egy sor nemzeti szabadságmozgalom eltorlaszolásával nemcsak hatalmi pozíciót szerzett, hanem retentő tehertételt is vállalt, amelynek már kezdeti, akkor felismerhető jelei is elegendők voltak ahhoz, hogy fokozottan szükségét érezze a többi hatalom kollektív támogatásának. Hogy Metternich mit értett európai együttműködésen, arra jellemző, hogy összeurópai, közös intézményként — egy forradalomellenes, nemzetközi rendőri információs központot szeretett volna Párizsban létrehozni.³³

Úgy gondoljuk, hogy ebben az összefüggésben kell néznünk a korszak nemzetközi problémáit, amelyek egyébként nyilván a továbbiak során is fognak témákat nyújtani az irodalomnak,³⁴ és ezzel a kritikával és fenntartással a Srbík-féle irányzat újabb folytatóit is. *Algernon Cecil*³⁵ helyenként szellemesen fogalmazott, de kritikátlan Metternich magasztalása Londonban, *Constantin de Grunwald*³⁶ hasonló jellegű, népszerűsítő életrajza Párizsban látott a második világháború után is új kiadásban napvilágot; az utóbbi szerint Metternich tévedett ugyan abban, hogy abszolút értékűnek vélte saját társadalmi felfogását, de „profétai szemmel ismerte fel azokat a veszélyeket, amelyek ma az európai civilizációt fenyegetik”! Ugyancsak jövőbe látó, nagyszabású államférfinak ábrázolja hőseit, még a Srbík-féle régiesebb konzervatív felfogáson is túlmenően, *P. A. Viereck* New Yorkban megjelent könyve,³⁷ amely egyébként röviden Metternich és Széchenyi viszonyának kérdését is érinti.

Metternich politikája elsősorban Németország, Itália felé irányult, Magyarország, amúgy is a Monarchián belül, csak a lárendelt jelentőséggel bírt számára. A Metternich-irodalom meg éppen alig foglalkozik vele. De már Srbík érezte, hogy a Széchenyi-kérdésnek bizonyos elvi jelentősége van; itt derül ki, hogy Metternich valóban hajlandó volt-e olyan ésszerű reformjavaslatokkal foglalkozni, amelyek nem „szeparatista” tendenciákhoz kapcsolódtak, hanem a Monarchia általános érdekét igyekeztek figyelembe venni. A megoldás elég kézenfekvő: Srbík azt hangsúlyozza, hogy Széchenyi eszméiben (amelyeket egyébként Szekfű alapján körvonalaz !) sokminden volt, „ami Metternich gondolataival érintkezett”,³⁸ hogy a negyvenes években (amikor Széchenyi Srbík nagy öröme a kormány felé hátrált) „bizalmi viszony” alakult ki köztük,³⁹ és hogy Metternich általában nem volt „rosszakaratú szemlélője” a magyar nemzeti mozgalomnak.⁴⁰ Persze említenie kell, hogy Metternich 1825 végén elutasította magától Széchenyi elképzeléseit

³⁰ *H. W. Schmalz*: Versuche einer gesamteuropäischen Organisation 1815–1820. Aarau. 1940.

³¹ *H. Rieben*: Prinzipiengrundlage und Diplomatie in Metternichs Europapolitik, 1815–1848. Aarau. 1942.

³² *Vö. H. G. Schenk*: The Aftermath of the Napoleonic War. The Concept of Europe, an Experiment. London. 1947.

³³ *Schwarz*: Die Heilige Allianz. Tragik eines europäischen Friedensbundes. Stuttgart. 1935. 123. l.

³⁴ I. d. újabban *Henry A. Kissinger*: A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–1822. New York. 1957.

³⁵ *Algernon Cecil*: Metternich. A Study of his Period and Personality. London. 1933, 1947*.

³⁶ *Constantin de Grunwald*: La vie de Metternich. Paris, 1933, 1947*. *Vö. Újabban A. Wandruszka*: Der Kntscher Europas. Fürst Metternich im Urteil der Historiker von heute. Wort und Wahrheit. 1959, 459. l.

³⁷ *Peter A. Viereck*: Conservatism Revisited. The Revolt against Revolt. New York. 1949.

³⁸ *Srbík*: i. m. I. 468. l.

³⁹ *Uo. II.* 193. l.

⁴⁰ *Uo. I.* 471. l.

a reformról, az alkotmányos ellenzék szükséges voltáról,⁴¹ sőt ezt helyteleníti is, mint olyan taktikai hibát, amely hamar megbosszulta magát: mert így törhetett utóbb előre Kossuth sokkal veszedelmesebbnek bizonyult irányra.⁴² Dehát vigyázzunk: nem arról volt itt szó, hogy a meggondolt, hűvös Metternich és az „alkotmányos idealista”⁴³ Széchenyi, e „politikai Hitzkopf” (!)⁴⁴ átmenetileg nem tudott közös nevezőre jutni egymással a követendő reform tempóját és mértékét illetően, ami sajnálatos, de érthető abból, hogy Metternich túl sietősnek találta, amit Széchenyi akart.⁴⁵ Hanem a legmerevebb elvi konzervatív elzárkózásról, amely semmiből sem óhajt engedni, és csak akkor hátrál egy következő védővonalra, amikor az események már azon is régen túlhaladtak. Ha valaki a Széchenyi naplókiadásban közöltek elolvassa, hamar észreveszi, hogy az 1825 végén lezajlott vita (két személyes tárgyalás, két Széchenyi-memorandum) igazi háttere az volt, hogy Metternich az ijesztéstől a csábításig minden eszközzel el akarta téríteni a fiatal Széchenyit attól az iránytól, amelyet ő mindjárt az országgyűlés elején ellenzékiek fellépésével, magyar beszédével, az Akadémia megalapításával és a „reunio” fiatal körének kialakításával kezdeményezett. Első tárgyalásuk után Széchenyi följegyezte,⁴⁶ hogy bizonyos egyezések ellenére alapjában véve „ellentétes hitvallással” vannak. A második után Metternich azt írta egy levelében, hogy kétféle magyar ellenzék van: a régi típusú, ez nem érdekes, és a „korszellemet” képviselő, új típusú, ez már veszélyes, ehhez tartozik Széchenyi és köre is.⁴⁷ Második memorandumában⁴⁸ Széchenyi elbámulta, hogy ő határozott ellensége minden véres forradalomnak, barátaival együtt őszinte híve a dinasztiaának, de helyesli minden társadalmi osztály törvény előtti egyenlőségét, a képviselői kormányformát, a nemzetiség fölemelését, és meg van győződve arról, hogy „az emberiség boldogsága a lehető legmagasabb művelődésben és felvilágosultságban (Aufklärung) rejlik”. Amit Metternich, miután kísérlete nem sikerült, azzal továbbított az államtanácsához, hogy fantasztával, bolonddal állnak szemben. Úgy gondoljuk, hogy e tényekből nem igen lehet pusztán sajnálatos félreértést kiolvasni a Metternich–Széchenyi idillben, magasztos teendőkért közös hevülésben, Srbik újabb, III. kötetében azonban szinte már párhuzamba állítja a két életművet, persze csak magyar vonatkozásban: szerinte Metternich, amennyiben gazdaságilag ugyan emelni akarta Magyarországot, de „meg akarta akadályozni a nyugati liberalizmus behatolását a régi magyar alkotmányos életbe”, tulajdonképpen „hasonló, alapjában véve ellentmondásos úton haladt, mint a legnagyobb magyar”.⁴⁹ Mintha valóban ugyanazt akarták volna! Mintha nem Széchenyi nevezte volna a Metternich számára 1825 után (amikor már többitől is lehetett félni) egyszerre oly kedves régi (= feudális) magyar alkotmányt rozsdás szisztémának! Mintha nem kellett volna Széchenyinek annyi időt és energiát pazarolnia a harmincas években arra, hogy egy-egy vállalkozásának sikere érdekében (miután közvetlen politikai javaslatokkal elutasításra talált) leszerelje, csapdába ejtse, megnyerje, vagy legalább ártalmatlanná tegye a nagyhatalmú kancellárt, akinek a jó ügy kedvéért végeérhetetlen bőbeszédűségét, hiúságát, egocentrizmusát is jó arccal hajlandó elviselni, — csak naplójának odavetett utalásaiból derül ki, hogy időnként mily nehezen! Széchenyi taktikája, és az, hogy mindez egyazon társadalmi szinten, a bécsi arisztokrácia nem nagy színpadán, egymással ismerős, sőt rokon főúri csulálok⁵⁰ szalonjaiban, az ott szokásos formák közt ment végbe: magában véve is megkönnyítette ezt a kissé idillikus ábrázolást, de még inkább talán az, hogy az ellenforradalmi korszak magyar történetírása maga is közelállt a Srbik-féle konzervatív felfogáshoz, és szintén a negyvenes évek hátrálól, fékező, tragikus Széchenyijét hozta előtérbe a reformok merész kezdeményezője helyett. Szekfű megállapította ugyan, hogy Metternich nem pártolt reformokat, „a leglojálisabb Habsburg-alattvalót, Széchenyit is visszautasította, mikor ez reformkori pályája kezdetén személyes érintkezésben próbálta őt meggyerni annak, hogy a reform kezdő lépéseit a kormány támogatásával tehesse meg”,⁵¹ — de azért nála is megfigyelhető a Srbik-féle eredményeknek akkori történetírásunkra többé-kevésbé általában jellemző átvétele. Szerzőink, kevés kivétellel, sem a Habsburg-monarchia történetével, sem a Szent Szövetség-kori nemzetközi viszonyok kihatásával maguk

⁴¹ Uo. II. 554. l.

⁴² Uo. II. 32. l.

⁴³ Uo. II. 554. l.

⁴⁴ Metternich nevezi így! Nachgelassene Papiere IV. 235. sk. l.

⁴⁵ Srbik: i. m. II. 469. l.

⁴⁶ Naplók. II. 644. l.

⁴⁷ Naplók. II. 700—705. l.

⁴⁸ Naplók. II. 705—711. l.

⁴⁹ Srbik: i. m. III. 109. l.

⁵⁰ Vö. Jules Gesztesi: Pauline de Metternich. Paris. 1947.

⁵¹ Szekfű Gyula: Magyar történet. V. Bpest, 1936 * 318. l.

nem foglalkoztak közelebből, szívesen vették a Srbik által készen hozott tényeket, még ilyen kissé átszínezett, egyoldalú értékelésben is, hiszen annak alapiránya ellen amúgy sem volt különösebb kifogásuk. Így azután a hangsúly kezdett mindinkább arra áthelyeződni, hogy Metternichnek milyen időszakban és minő mértékben *nem* volt befolyása a Monarchia belügyeire, hogy a magyar törekvéseknek *nem* volt oly határozott ellenfele, mint Kolowrat, hogy *nem* akarta felszámolni a külön rendi alkotmányt, — főleg azt *nem*, ami rossz volt benne.

Nem itt, a mi feladatunk, hanem a további Széchenyi-kutatásé, hogy Széchenyi és Metternich különbségeit, ellentéteit *is* feltárja. De egy mozzanatra még utalnunk kell. A fentiekben még csak arról volt szó, amit Metternichnek magának adott elő az a Széchenyi, aki annyira óvakodott ajtóstul törni be a házba. Olvassuk el azonban, miket írt a harminc-harmincöt éves Széchenyi Metternich igazi, legsajátabb alkotásáról: külpolitikai rendszeréről! Aligha van egykorú magyar, aki viszonylag több együttérzéssel és tájékozottsággal figyelte annak az európai forradalmi hullámnak egyes, drámai szakaszait, amely 1820—1825 között Spanyolországból haladt Itálián át kelet felé, és amely az orosz dekabrista felkelésben érte el végkifejletét. Egy fiatal kutatónk nemrég már elmondta,⁵² hogy a fiatal Széchenyi szélesebb, kelet-európai viszonylatban is szinte egyedülálló módon fogalmazta meg együttérzését a dekabristákkal és ismerte fel az oroszországi események igazi társadalmi, történelmi jelentőségét, azt, hogy e „harc az abszolutizmus és a népek jogai közt” nem zárult le a felkelés leverésével, hanem új fejezetei lesznek, „láncok nélkül és vér nélkül a dráma nem fog befejeződni”. Szerzőnk szerint Széchenyi fejfel emelkedik ki e kérdésben kortársai közül, főleg ha okfejtését a hazai köznemesség „korlátok közé zárt gondolkodásmódjával vetjük össze”. Álljunk ellen a kísértésnek, és ne kezdjük el, hogy annak a fiatal huszártisztnek, aki az egész Metternich-féle szentszövetségi, intervenciós, önkényuralmi külpolitikát oly határozottan elítélte, és aki oly együttérzéssel figyelte a spanyol Riegótól az orosz Pesztelig a külföldi szabadsámozgalmakban élenjáró tisztek szerepét, mennyiben rajzolódnak ki *saját* arcán is egy valóságig nem ért magyar dekabrizmusnak némi jegyei. Amikor 1823-ban a halálra ítélt Confalonieri, a „népek mártírja” példáján töpreng, fölveti az alternatívát: tűrni a szolgaságot, vagy vért ontani a hazáért, — a szabadságért igen, de nem azért az egyoldalú szabadságért, ahol a nemes minden, a paraszt csak „szolga, rabszolga”, ez származás dolog volna.⁵³ Széchenyi ekkor sem volt forradalmár, de jól tudta, mitől van agyaglába a nemesi ellenzéknek, amint tudta Bécs és az utóbbi jóvoltából a külföld is. Minderre talán más alkalommal még visszatérünk. Két megállapítást azonban már most megköszönhetünk. Az egyik: mind Széchenyi, mind az egykorú hazai politika megértéséhez szépités nélkül látnunk kell ennek az 1830 előtti nemesi ellenzéknek, „rendi” nacionalizmusnak számtalan — s különösen „irodalomalatti” — forrásból megdöbbenően kirajzolódó provinciális önteltségét, állítólagos nemzeti, „saját-ságoknak”, nem egyszer éppen az elmaradtság és bárdolatlanság jegyeinek reakciós és kihívó fitogtatását, más népek és az egész világ lebecsülését, ugyanakkor saját társadalmi hazugságát, alapvetően gyenge voltát. A másik: ideje némi revízió alá vennünk, az egykorú hazai és nemzetközi viszonyok összefüggéseit is vizsgálva, az ellenforradalmi korszakból ránkmaradt Metternich—Széchenyi problematikát.

A régebbi magyar történetírás nézetei még felbukkannak egy-két külföldi magyar szerző újabb írásában, illetve azok Metternich-vonatkozásaiban. Az ilyen írások akarva-akaratlan a már ismertetett *mai* Metternich-irodalom áramlásába sodródnak. *Miskolczy Gyulán*ak Magyarország és a Habsburg-monarchia viszonyáról Bécsben írt összefoglalója⁵⁴ mindkét másik főbb külföldi tendencia részéről kritikát kapott. A német Südost-irányzat azt kifogásolta, hogy még mindig nem értékeli elég (!) pozitívan Magyarország és Bécs viszonyát, — ne tagadjuk itt, hogy a könyv e szemrehányást mily kevésbé érdemelte meg. A még alább ismertetendő, harmadik irányzat képviselője már megelégszik a pozitívum e mértékével (legfeljebb sajnálkozik, hogy annakidején nem így látták a dolgot a magyarok), viszont kifogásolja, hogy a könyv némileg lebecsüli a magyarországi nemzeti-ségi kérdés jelentőségét, és azt sem ismeri fel, hogy a probléma alapvetően „nem két, hanem tizenegy nép egymásközi viszonyából” adódik. Mindkét bírálat hiányosnak tartja a könyv apparátusát és végeredményben mindkettő elhatárolja magát tőle, mint a régi, egykor szokásos magyar felfogás továbbfolytatásától, amely felfogás viszonylag még a Srbik-féléhez állt a legközelebb. A régi Metternich-elképzelés

⁵² Dolmányos István: A dekabrista felkelés magyarországi emlékei. Századok, 1955. 425—450. I. és kny.

⁵³ Vö. Naplók. II. 353., 355., 359., 363., 434. I.

⁵⁴ Julius Miskolczy: Ungarn in der Habsburger-Monarchie. Bécs. 1959. Bíráló: F. V.: Südostforschungen 1959. — R. A. Kann: The Journal of Modern History, 1960, 303—304. I.

legmesszebbmő felújítására azonban azon cikkek egyike⁵⁵ tett kísérletet, amelyek⁵⁶ Széchenyi-memlékezként az 1954-ben alapított bécsi Forschungsinstitut für Fragen des Donauraumes folyóiratának, a Der Donauraum c. lapnak hasábjain láttak napvilágot. A cikk szerzője, *Menczer Béla*, éppen Metternich és Széchenyi viszonyát vizsgálja, mint európai érdekű kérdést, ehhez elmondja a már ismert dolgokat a kancellár és Széchenyi közeli kapcsolatáról, hozzátéve, hogy Metternich azért foglalkozott annyit Széchenyivel, mert 1825 után szüksége volt valakire, aki a magyar nemességet vezesse, hiszen erős Magyarországot akart Oroszország ellen biztosítékul. Szerinte Metternich nem akadály, hanem elősegítője volt a magyar törekvéseknek, fejlődésnek, „igazi Metternich-rendszer” csak 1845-ben kapott Magyarországot, Apponyi György kormányzatával, Széchenyivel a közlekedésügy élén. (Miért nem előbb, ha ilyet akart? Miért éppen akkor, amikor Srbbik szerint már erősen csökkent befolyása a belkormányzatra, és amikor oly erőssé nőtt a reformellenzék?) Mindez elég is volna, ha a szerző nem hivatkoznék Metternich ismeretes nyilatkozatára a döblingi időszak elején arról, hogy ő Széchenyit mindig őszinte és lojális politikusnak ismerte. A nyilatkozat persze hiteles, Széchenyiné szerezte, valószínűleg az önvád enyhítésére. A teljességhez azonban Metternich *másik*, itt *nem* idézett nyilatkozata is hozzátartozik, egy 1848 őszén, angliai száműzetésében írt levelében, amelyet Széchenyi tragédiájáról értesülve intézett az angol konzervatívok jövődó vezéréhez, Disraelihez. Talán ismeri Széchenyit, írja, hiszen ő volt „egyik legfőbb szítója” az elmúlt idők magyarországi változásainak. Majd hozzátesszi: Széchenyi most össze-roppant, elmeegógyintézetben ápolják, de „világos pillanataiban” felismeri a tényeket, azt emlegeti, hogy „Metternich herceg mindig figyelmeztetett, milyen bajt csinálók. Azt mondta: ne nyúljon az épület alapjaihoz, mert összedül az egész. Nem fogadtam meg a tanácsot; megöltem hazámat!”, — s azzal ismét dühöngeni kezd. Főlőlesges volna azt elemezni, hogy „nagyvonalúság” vagy elfogult hiúság szólal meg itt inkább. A lényeg nyilvánvaló: Metternich ekkor, a forradalom után, utólag is elveti a *reformer* Széchenyit, és annak egyéni tragédiáját szinte elégtételnek tünteti fel, persze a valóság kifordításával: mintha Széchenyi nem örjögésében, hanem *világos* pillanataiban vádolná önmagát és — mi fő — igazolná Metternichet. Disraeli nem is késett válaszában levonni a levél ki nem mondott tanulságát: „Széchenyi sorsa, akit csak hírből ismertem, drámai és eleget tesz a költői igazságszolgáltatás törvényeinek.”⁵⁷ Ennyi elég is, egyelőre, a konzervatív urakból.

III

A harmadik itt körvonalazandó irányzat is pozitívumként értékeli a Habsburg-monarchia szerepét, de más, modernebb érvek alapján. Ennek fő képviselője is Ausztriában, Bécsben kezdte pályafutását, de jóideje Amerikában folytatja azt. A központi téma itt már nem a feudális-dinasztikus nagyhatalom, hanem a soknemzetiségű, nemzet-fölötti államkeret.

Az e felfogás körébe sorolható szerzők felismerték, hogy egy metternichi program alapján, bárhogy próbálja azt valaki *csak* külpolitikai síkon, izolálva szemlélni, nem lehet megfogni azokat a problémákat, amelyeken annakidején is hajótörést szenvedett. Végső fokon a német, olasz, magyar és más kelet-középeurópai polgári nemzeti mozgalmak kibontakozása történelmi tény, amelyen nemigen változtat az, hogy tetszik-e valakinek vagy nem. Mégsem lehet megállni egy olyan mintaképnél, aki a feudalizmust védte, nyilvánvalóan a végső siker minden reménye nélkül. E szerzők tehát a Monarchiát elsősorban úgy tekintik, mint nagyszabású történelmi kísérletet soknemzetiségű állam (multinational state) megteremtésére Európának egy olyan területén, ahol valamilyen változtatban soknemzetiségű államra van szükség. Vizsgálatuk így túllép a feudális diplomácia problematikáján és eljut a soknemzetiségű államkeret és a polgári-nemzeti mozgalmak viszonyának (s egyúttal e nemzeti mozgalmak egymás közti viszonyának) problematikájához.

Robert A. Kann, akire fentebb utaltunk, jelenleg a Rutgers University tanára, nemrég bírálta meg, bár igen tapintatos formában, a Metternich-irodalom avultabb

⁵⁵ *Béla Menczer*: Metternich und Széchenyi. Der Donauraum V:1960, 78—86. I. E szerző másik cikkét; Stephan Széchenyi: die Romantik in der Politik. Wort und Wahrheit XV:1960, 6—7. sz. 445—450. I. nem volt alkalom megtekinteni.

⁵⁶ A másik megemlékezés: *A. Radvánszky*: Das ungarische Széchenyi-Bild. Der Donauraum 1960, 4. füzet, 207—212. I.

⁵⁷ *W. F. Monypenny—G. E. Buckle*: The Life of Benjamin Disraeli. III. New York. 1914. 188—190. I. Metternich levelét némi mentégetéssel idézi *Srbbik*: I. m. II. 312. I. Széchenyi önvádjában egyébként valóban felbukkant e motívum, ami szintén mutatja, hogy Metternichnél nem a jóértesültséggel volt a baj; vö. *Károlyi Árpád*: I. m. I. Bpest. 1921. 371. I.

mozzanatait.⁵⁸ A tapintat alighanem a két irányzat kapcsolataiból, egyes rokon elemeiből érthető, az elhatárolás viszont eltérő tanulságaiból. A Habsburg-monarchia felbomlása Kann szerint is „nagyobbfajta tragédia volt a nemzetközi kapcsolatokban”. „Lélektanilag teljesen érthető” szerinte az is, ha a világháborús tragédiák és „korunk sötét erőinek” hatása alatt egyesek kedvezőbb színekkel próbálják festeni Metternichet és időszakának békés évtizedeit. Metternichnek, mondja, valóban volt rendkívüli érdeme, de nem valami politikai elméletalkotásban, mint Srbík hitte, hanem egy „nemzetfölötti és pártfölötti elveken épülő nemzetközi politikai rendszer megalkotásában”. Az persze nem áll, hogy Metternich politikája „pártfölötti” lett volna, vagy hogy sem ilyen, sem olyan irányban nem vívott „kereszteshadjáratot”, — mert ugyan mi egyebet tett az ellen, amit „felforgatásnak” tartott, és mi mindent tartott „felforgatásnak”?! De azt már hangsúlyozza Kann, hogy társadalmi vonatkozásban e politika tarthatatlan volt, s ezt maga Metternich is érezte, bár képtelen volt arra, hogy valaminő „népszuverenitással” (popular sovereignty) támassza alá rendszerét. S hozzáteszi: tévesen hiszik egyesek, hogy Metternichnek Oroszországot fékező politikája ma (!) is mintául szolgálhatna, vagy hogy Metternich rendszere bizonyára hosszabbított a Monarchia életén. Lehet, hogy rövidített.

Az újabb irányzat problematikáját azonban nem itt fejtette ki a szerző, hanem először egy évtizeddel ezelőtt, a „soknemzetiségű birodalom”-ról kiadott, alapozásnak szánt kétkötetes nagy munkájában.⁵⁹ Ennek első kötetében (*Empire and Nationalities*) a Habsburg-hatalom alapvonásainak rövid összefoglalása után sorra veszi és egymás után külön tárgyalja az egyes nemzeti mozgalmak fejlődését, főleg 1848–1918 között, de a megelőző évtizedekre is visszatekintve. A második kötetben (*Empire Reform*) azokat a javaslatokat, elképzeléseket elemzi, amelyek ezen időszak folyamán jelentek meg, „nemzetfölötti” (supranational) szinten, a birodalom szerkezetének átalakítását, újabb igényekhez hozzáigazítását illetően. Beható bírálattal helyett, amelyet a munka jellegénél fogva is megérdemelne, itt csak futólag jelezhetjük problematikáját, valamint talán azon hibáját, hogy nem annyira a Monarchiában élő népek tényleges gazdasági, társadalmi fejlődésének, politikai erőviszonyainak realitásait vizsgálja, mint inkább csak azok ideológiai vetületét, ahogy a dolgok, bajok, vágyak és tervek visszatükröződnek az egykorú politikai irodalomban, amelyből, ha nem is teljes, nagy és sokoldalú anyagot gyűjt egybe és dolgoz fel a szerző, de nagy részben csak az eszmék, vagy éppen egyéni vélemények, „receptek” síkján, nem eléggé a történeti fejlődés teljes összefüggésében. Maradjunk itt annál a résznél, amelyben a szerző a dualizmus-kori magyar uralkodó osztály nacionalizmusát, társadalmi és nemzetiségi politikájának elnyomó vonásait bírálja, keményen és indokoltan. E nacionalizmus láthatólag sikerrel és maradandó hatással tette lehetetlenné és megbélyegzetté önmagát mindenfelé a nagyvilágban, jobbról és balról, különböző szempontokból egyaránt. Oly sikerrel, hogy néha szinte visszamenőleg a reformkor polgári-nemzeti mozgalmát is kompromittálja. Legalábbis Kann könyvében valami ilyen történik: a szerző a XX. század eleji viszonyok és megnyilatkozások alapján végzi el a „magyarizmus” (national concept of Magyarism) 1848 előtti is visszanyúló ismertetését azzal, hogy így világosabban érthető. Említi ugyan, hogy a reformkorban a társadalmi haladás mozzanata jelentősebb, mint a nacionalista elnyomásé, de azért sokmindent nem lát világosan. Mindenekelőtt nem látja, hogy Kossuth abban is különbözött Széchenytől, és elsősorban abban, hogy a polgári-nemzeti átalakulásnak nála messzebbmenő, a feudalizmussal határozottabban leszámoló változatát képviselte, nagybirtokos-főnemesi szempontoktól nem korlátozottan, — és nemcsak abban különbözött, hogy e lényegében haladó törekvésen belül, ellentmondásosan, bár a polgári-nemesi mozgalom feltételeiből érthetően, olyan nacionalista nemzetiségi politikát hirdetett, amelyet, mint már nemegyszer elmondotunk, nem tartunk sem haladónak, sem helyesnek. Kann az egész magyar fejezetet Auftakt-ként Széchenyi akadémiai beszédéből vett idézettel kezdi, az erőszakos magyarosítás elleni üdvös figyelmeztetéssel. Helyes. Ugyanakkor viszont Kossuth csak „furcsa géniusz” (strange genius) számára, akivel nemzetiségi álláspontjának megbírálásán túl nemigen tud mit kezdeni.⁶⁰ Nem érti, hogy Kossuth miért nem akart egyszerűen vámuniót a fejlett ipari Ausztriával, és hogy e „rövidlátás” a saját ipari, kapitalista fejlődés előrelendítésének kívánt eszköze lenni. Nem látja a reformellenzék és Kossuth haladó vonásait, a jobbágyszabadság, közadózás stb. dolgában vívott küzdelmét. Szerinte minden alkotó érdemű reform

⁵⁸ Robert A. Kann : Metternich: A Reappraisal of His Impact on International Relations. The Journal of Modern History, 1960, 4. sz. 333—339. l.

⁵⁹ Robert A. Kann : The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848—1918. I—II. New York. 1950.

⁶⁰ Uo. I. 118. sk. l.

Széchenyi nevéhez fűződik, minden elbukott terv Kossuthéhoz. Mindez nem csupán elvek, hanem tények kérdése is. Így az, hogy a reformot javaslok között aligha lehet Deákkal és Wesselényivel egy sorban Apponyi Györgyöt említeni, hogy az 1847/48-as országgyűlés végén nem hoztak nyelvtörvényt, és így annak nem is lehettek oly súlyos következményei a szerb iskolákra,⁶¹ hogy *Ludvig János* idézett röpirata⁶² nem 1848-as, hanem félreérthetetlenül 1861-es nemzetiségi törvényjavaslatot ismertet,⁶³ vagy hogy Wesselényi nem játszott (s egyebek közt már korai halála miatt sem játszhatott) Deákhhoz hasonlóan nagy szerepet 1848 után.⁶⁴ A feltűnőbb dolgok azonban inkább ott vannak, ahol a szerző bizonyos mozzanatokat a konkrét történelmi feltételektől, így a forradalom és ellenforradalom harcától némileg elvonatkoztatva szemlél. Tegyük hozzá, hogy az 1849 márciusi birodalmi alkotmányt sokban helyteleníti ugyan, de Magyarország szempontjából nem,⁶⁵ a Bach-rendszerről pedig éppen magyar szerzőkkel szemben külön hangsúlyozza, hogy „társadalmilag elég haladó” volt⁶⁶ (mihez képest?) és jó közigazgatást teremtett.⁶⁷

Ha Széchenyi szavát megfogadva keblünkbe nyúlunk, e munka elolvasásakor azt is el kell ismernünk, hogy nem segítünk eleget. Alighanem hiba volt modern, idegen nyelvű monográfiáknak hozzáférhetővé nem tenni mindazt, amit történetírásunk éppen a XIX. század első feléről új eredményekben és tényanyagban idehaza föltárt. A megfelelő tájékoztatás, a tények bemutatása persze még korántsem egyértelmű a meggyőzéssel. De nem is nélkülözhető hozzá. És a komoly fajsúlyú, felhasználható anyaggal szolgáló műveknek mindig van egy bizonyos önkéntelen nyomatlak. Tudunk kell, hogy a magyar reformkorról és forradalomról, főleg éppen nemzetközi, nemzetiségi megmondásokra hivatkozva, némileg egyoldalú, főleg Kossuth esetében meglehetősen negatív kép váltja fel a száz év előtti lelkes ábrázolást a nyugati történetirodalom olyan köreiben is, amelyek nem számíthatók sem a Súdost-irodalom, sem a Metternich-legenda, sem az osztrák–amerikai multinational-irányzat képviselői közé. Ez egyúttal rendszerint azzal jár, hogy egyedül Széchenyit próbálják igazolni, őt azonban maradéktalanul. Nem a hazai Kossuth-irodalomban néhol felbukkanó idealizálás szemszögéből és nem is ünneprontásként tesszük ezt szóvá. Már többen kiemelték, hogy Széchenyi életművét nem kell az igazságtól féltetni, mérlege akkor is nagymértékben pozitív marad, ha eredeti valóságában, a töle megkövetelt őszinteséggel nézzük. Az amerikai *A. Whitridge*⁶⁸ szemében a középút hőse ő, „korának egyik legmesszebb látó reformere”, aki „középen állt” Metternich és Kossuth szélsőségei között; ha ráhallgatnak, a Monarchia elkerülhetette volna 1848 forradalmát. E könyvet sajnos nem sikerült könyvtárainkban megtalálnunk, csak idézetből ismerjük, s így nem tudjuk: egyike-e azon írásoknak, amelyek Kossuthban nem is annyira a társadalmi forradalmár, mint inkább valami nacionalista hegemoniáért küzdő diktátor alakját vélik felfedezni. Az angol *A. J. P. Taylor* mindenesetre erősen hajlik Kossuth politikájára tartalmának, a benne található elemek arányának ilyen értékelésére, a Habsburg-monarchia történetéről írt, egyébként nem konzervatív, figyelemre méltó munkájában.⁶⁹ Más beállítással, de maradéktalanul Széchenyi javára dönti el a vitát a magyar származású, ismert angol orientalista *D. Sinor* újabban megjelent érdekes, bár nem egy szubjektív elemet tartalmazó magyar története is.⁷⁰ A szerző azt írja előszavában, hogy sem a régi, sem a mai marxista

⁶¹ Uo. I. 122–123., 286. l.

⁶² *J. Ludvig*: *L'Autriche despotique et la Hongrie constitutionnelle*. Bruxelles. 1861.

⁶³ *Kann*: I. m. I. 384–386. l.

⁶⁴ Uo. I. 120. l.

⁶⁵ Uo. II. 63. l.

⁶⁶ Uo. II. 127. l.

⁶⁷ Munkájának elvi tanulságait a szerző újabban egy kisebb kötetben próbálta összefoglalni: *R. A. Kann*: *The Habsburg Empire. A Study in Integration and Disintegration*. New York. 1957. Ez abban a sorozatban látott napvilágot, amelyet egy, a nemzetközi intézmények kérdését tanulmányozó amerikai szerv (The Center for Research on World Political Institutions) ad ki a „politikai integráció” (több nemzet, több politikai egység egyazon, nagyobb keretbe foglalása) és a nemzetfölötti „biztonsági közösségek” (security communities) feltételeinek tanulmányozására. A könyv, mint a szerző előre jelzi, nem a Monarchia történetét mondja el, hanem inkább a kialakulás és felbomlás főbb tényezőinek elemzésével foglalkozik. Szerinte 1918-ban lehetetlen volt a felbomló Monarchia helyén egy „nagy kelet-középeurópai föderációt kialakítani”, a második világháború válsága azonban már széles rétegekkel értette meg, hogy „Kelet-Középeurópában szükségessé vált a nemzeti kérdés felülvizsgálása” (167. l.). Utóbb azt fejtegeti, hogy a sikeres „soknemzetiségű közösség” egy közös „nemzetfölötti embertípust” is kialakít, ami Ausztriának nem igen sikerült (Kossuth mint ellenpélda szerepel, Széchenyiről nincs szó). Végül a nemzetfölötti, közös kulturális kapcsolatok fontosságát emeli ki. Talán ezzel függ össze legújabb könyvének témája is: *A Study in Austrian Intellectual History. From Late Baroque to Romanticism*. London. 1960, amely azonban még nem jutott kezünkbe. Mint ismeretes, a szerző egyike volt azoknak, akik a stockholmi nemzetközi történettudományi kongresszus (1960) alkalmából a Habsburg-monarchia nemzetiségi problémáit tanulmányozó bizottság szervezését javasolták.

⁶⁸ *Arnold Whitridge*: *Men in Crisis. The Revolution of 1848*. New York. 1949. 241–243., 262. l.

⁶⁹ *A. J. P. Taylor*: *The Habsburg Monarchy, 1809–1918*. London. 1948. 52. l.

⁷⁰ *Denis Sinor*: *History of Hungary*. London. 1959. 249–258., 161–262., 268. l.

magyar történetírás álláspontjával nem tud teljesen egyetérteni, főleg egyes nagy egyéniségek megítélésében nem. Széchenyi és Kossuth értékelésében mindenesetre közelebb áll Szekfűhöz, mint a marxista történészekhez, bár Szekfű Széchenyijének vallási-erkölcsi motiválását elhagyja, és helyette a gyakorlati reformert állítja előtérbe. Szerinte Magyarország a török idők kezdete óta senkinek nem köszönhet annyit, mint Széchenyinek, elsősorban gyakorlati jellegű kezdeményezéseinek, amelyeket e „rendkívüli géniusz” reformtevékenysége az élet legkülönbözőbb területein felmutatott. „Széchenyi nem volt politikus”, — teszi hozzá, hanem úgy vélte, „és talán helyesen”, hogy Magyarország bajai „gazdasági és társadalmi természetűek, és a fennálló politikai keretek közt is megorvosolhatók”. A magyar marxista történetírás ezt a nézetet nem látja ilyen „helyesnek”, mint ahogy Kossuth tevékenységében is többet fedez fel, mint a tetszetős, de megvalósíthatatlan elképzelések, „látványos és hatástalan” vállalkozások (Védegylet), „Tengerre-magyar-féle téves jelszavak (nonsensical slogans) sorozatát. A szerző szerint Kossuth egyéniségét nehéz megérteni: népszerű volt, hatása volt, de „bukásba vitte hazáját”, 1848-ban oly energiával készült a kikerülhetetlennek tartott, nagy összecsapásra, „hogy az összecsapás kikerülhetetlenné vált”, márpedig a szabadságharcot, miután megnyerni lehetetlen volt, mindenáron el kellett volna kerülni. Mindezt nem elemozhajtjuk itt bővebben — az egyik eljövendő, idegen nyelvű monográfiának kellene azt inkább megtennie —, de azt még megfigyelhetjük, hogy a szerző érdekes módon nem tulajdonít különösebb jelentőséget a nemzetiségi kérdésnek, még a megfelelő magyar nemzetiségi politika hiányának sem 1848-ban, inkább Bécsre hárítja a felelősséget, és az előző évtized éles harcai után alighanem kissé optimistán ítéli meg a magyar–horvát viszonyt: szerinte Bécs Jellačić kinevezésével annak akart elébe vágni, nehogy a magyarok engedelményekkel újra megnyerjék a horvátokat és a régi barátság ismét helyreálljon a két nemzet között.⁷¹ E dolgokban Sinor nyilván egészen mást képvisel, mint a Kann-féle irányzat, bár a Habsburg-monarchiát ő is szükségesnek tartja, sőt Kossuth dunakonföderációs tervét is azzal tolja félre, hogy az együttműködésre biztató érveket helyesebb lett volna egy „a meglevő Habsburg-kereten belüli konföderáció” létrehozása érdekében felhasználni. Szerinte „a történelem azóta megmutatta, hogy a Habsburg-monarchia volt, feltűnő gyengeségei ellenére, az egyetlen kormányzati forma, amely képes volt valamiféle egyetértést fenntartani a Duna völgyének heterogén népei között”.⁷²

Egyelőre nem tudjuk még pontosan megállapítani, hogy mindez lényegében egyéni álláspont-e csupán, a Szekfű-féle régebbi változat továbbalakítása, vagy valami olyan irányzatot jelöl, amelyhez az angol irodalomban persze nem volna nehéz konzervatív-liberális előzményeket találni. A londoni Slavonic and East European Review újabb köteteiben eddig hiába kerestünk bármilyen Széchenyivel kapcsolatos, e kérdésben is támpontot nyújtó megnyilatkozást. Nem foglalkozott Széchenyivel folyóirat amerikai megfelelője, az American Slavic and East European Review 1960-as évfolyama sem. Egy másik, a kelet-középeurópai népek történetére specializált amerikai folyóirat: a Journal of Central European Affairs azonban 1960 októberi számát külön Széchenyi emlékének szentelte. E lap két évtized óta jelenik meg S. Harrison Thomson, a coloradói egyetem tanára szerkesztésében, aki maga is foglalkozott Kelet-Európa, különösen Csehszlovákia történetével, jelenlegi szerkesztő bizottságában pedig ismertebb emigráns történészek (a csehszlovák O. Odložilik, a lengyel O. Halecki) is részt vesznek. Hogy a címlapra írt „Stephen Széchenyi” czúttal mit jelent, arra három cikk válaszol. Az egyik a „Széchenyi-problémát” tárgyalja, a másik Széchenyi reformjának gazdasági hátterét, a harmadik Széchenyi álláspontját a nemzetiségi kérdésben.⁷³

Vegyük előre a középsőt, az 1938 óta Londonban élő Iványi-Grünwald Béla tollából,⁷⁴ aki annak idején, a Hitel új kiadásának bevezetésében a magyar polgári történetírásban mondhatni úttörőként ualt a XIX. század eleji konjunktúra, majd agrárválság kihatásaira, kiemelve, hogy a Hitel nem légüres térben, hanem a hazai birtokosok konkrét gazdasági, pénzügyi problémáinak talaján született meg. Történészeink könnyen felismerhetik jelen cikkében egykori eredményeinek új (a külföld számára mindenképpen új)

⁷¹ Uo. 259–260. 1.

⁷² Uo. 272. 1.

⁷³ George Bárány: The Széchenyi-problem. Journal of Central European Affairs XX:1960, 3. sz. 251–269. 1.: — B. G. Iványi: From Feudalism to Capitalism: The Economic Background to Széchenyi's Reform in Hungary (uo. 270–288. 1.). — Francis S. Wagner: Széchenyi and the Nationality Problem in the Habsburg Empire (uo. 289–311. 1.). Végül ugyancsak G. Bárány közli még, angol fordításban, Széchenyinek 1833-ban a philadelphiai American Philosophical Society elnökéhez írt levelét: Document. Széchenyi and Cultural Exchange (uo. 312–313. 1.).

⁷⁴ Ugyanő egy emigráns lapban megjelent másik centenáris cikkében lélektani problémát elemez, és Széchenyi önvádját apjával való ifjúkori, elfojtott konfliktusára vezeti vissza. Iványi-Grünwald Béla: Széchenyi amultja. Új Látóhatár, 1960. márc.—ápr. 111–116. 1.

összefoglalását, amelyből ugyan hiányzik a feudalizmus válságának, a kapitalizmus feltételei kialakulásának a marxista irodalomból ismeretes elemzése, és amely Széchenyi vallásos motívumait illetően most is Szekfű Három Nemzedékének „klasszikus analízisére” hivatkozik, de amely néhány újabb (részben marxista) tanulmányt is figyelembe vesz, és azt vallja, hogy Széchenyinek a feudalizmustól való elfordulását alapvetően a hazai gazdasági feltételek határozták meg, ennek nyomán vette figyelembe a kapitalizmus külföldi mintáit.

E kissé magános benyomást keltő cikken túl hiányzik a lapból Széchenyi tulajdonképpeni reformprogramjának és ezzel összefüggésben kora társadalmi problémáinak, osztályviszonyainak mindennemű behatóbb elemzése. Pedig ez a nemzetiségi kérdés megvilágítása szempontjából is kíváncsú lett volna. *Wagner Ferenc*, jelenleg a Library of Congress munkatársa, felhasználja a közelebbi témájába vágó újabb irodalmat, és jegyzeteiben sorra idézi a legfrissebb magyar marxista tanulmányokat is Széchenyiről és a nemzetiségi kérdéstről, de az utóbbinak társadalmi alapjait, feltételeit nem kísérli meg ismertetni. Megelégszik azzal, hogy röviden, lehetőleg pártatlan hangnemben vázolja a magyar és a szomszédos nemzeti mozgalmak fejlődésének, ellentéteinek néhány jellemzőbb, kiűsítő mozzanatát. Azt hangsúlyozza, hogy Széchenyinek volt igaza, elvileg is, az erőviszonyok felmérésében is, az erőszakos magyarosítás elleni fellépésében is, helyteleníti Kossuth türelmetlen politikáját (szerinte Kossuth a pánszlávizmust, Széchenyi a germanizációt tartotta akkor a főbb veszélynek, ami magyarázatnak aligha meggyőző), de azt is, hogy a szlávok nem követték Széchenyi példáját az önkritikában és nem segítettek elő a közeledést, sőt addig megy, hogy I. Tóth Zoltánnal szemben nem tartja főbenjáró hibának magyar részről a nagyvonalú, haladó pozitívumokat nyújtó nemzetiségi politika hiányát 1848-ban, azon érv alapján, hogy a nemzetiségi vezetőket amúgy sem igen lehetett volna engedményekkel megnyerni — ennek cáfolására szükségtelen itt megállnunk. A lényeg nem itt van. Wagner utal még (helyesen) arra, hogy Széchenyi nemzetiségi álláspontjának milyen messzehatóan kedvező nemzetközi visszhangja volt: *Dickens* hetilapja⁷⁶ (R. Saint Taillander, illetve részben Palacký nyomán) még 1870-ben is úgy nyilatkozott, hogy Széchenyi ebben nemcsak saját honfitársait előzte meg, hanem „azon nézeteket is, amelyek most is uralkodnak Angliában az idegen népfajokkal való bánásmód tekintetében”. Majd mindebből levonja szerzőnk a konklúziót: Széchenyi „tétélei a nemzetiségi kérdéstről kiállottak korunk változásainak minden keserves próbáját”, nála megtalálható „a nemzetek békés együttélésének modern eszméje”. És másutt még határozottabban leszögezi: „Megállapított tény, hogy Széchenyi István nézetei a nemzetiségi kérdéstről alkalmazhatók a soknemzetiségű állam (multinational state) szerkezetére.”⁷⁶ A dolog itt már kezd ismerős lenni. Csak arra kell a figyelmet azonnal felhívni, hogy Széchenyinek a maga idejében csakugyan haladó, a maga nacionalizmusához illően türelmes nemzetiségi álláspontját nagy hiba volna valahogy így hirtelenben abszolút eszménynek, időtlenné emelni, hiszen annak konkrét tartalma (magyar államnelyelv, „olvasztói felsőbbtség” stb.) nyilvánvalóan akkor adott és idővel változó történelmi feltételekhez volt kötve.

Az előzőekben kifejtettek alapján több mozzanat válik könnyebben érthetővé Bárány cikkében is. Ennek gondolatmenetét kissé rapszodikussá teszi, hogy többféle téma fonódik össze és váltakozik benne. Először is Széchenyi egykorú és későbbi irodalmi visszhangjának bemutatása, amely néhány kevésbé ismeretes mozzanatra is felhívja az olvasó figyelmét (251–259. l.). Azután a hazai Széchenyi-irodalom és Széchenyi-értékelés történetének rövid, de a jegyzetekben elég bő címanyaggal kísért áttekintése, a végén a marxista irodalom ellen forduló éllel (252, 258–260, 262–265, 267. l.). Ezenkívül Széchenyi életének rövid összefoglalása (257, 266–267. l.), valamint az életművében feltűnő, ellentmondásos mozzanatok kissé dramatizált szembeállításai (260–262. l.). De mindezek közben először is világosan, a Kann-féle cikken túlmenően elhatárolja magát a konzervatív Metternich legendától, kiemelve, hogy Metternich sohasem bízott Széchenyiben, és forradalomhoz vezető mozgalmat megindítójának tekintette őt (254. l.) Srbik tekintélyes könyvének kritikáját ugyan udvarias fordulattal megkerüli (259 l.), de annál határozottabban megbírálja Menczer cikkét, amely szerinte túlhangsúlyozza a Metternich–Széchenyi viszony pozitív vonásait 1840 előtt, és figyelmen kívül hagyja a magyar történetírás fontos eredményeit „azért, hogy igazolja a kancellár önkényes és rövidlátó magatartását Magyarországgal és Széchenyivel szemben” (259. l.). Nem azonosítja magát az

⁷⁶ *Dickens*: All the Year Round c. hetilapjában 4 névtelen cikk jelent meg Széchenyiről The Great Magyar címen (1870, New Series, vol. III. 1870. ápr. 9–30, 71–74. sz., 450–456., 476–480., 498–504., 522–528. l.). E cikk *René Saint Taillander* Széchenyi-tanulmányán alapultak: *Hommes d'État de Hongrie. Revue des Deux Mondes* 1867. aug. 1., okt. 15., 70. kötet, 628–661. l.; 71. kötet 864–903. l. A szerző itt elmondja, hogy Palacký mily elismeréssel nyilatkozott előtte Széchenyiről (653–654. l.).

⁷⁷ H. Steinacker id. előadásának bírálatában. *Journal of Central European Affairs* 1960, 3. sz. 317. l.

1919 utáni „konzervatív reakció” és nacionalizmus Széchenyi-felfogásával sem (264. l.), és bár visszafordul az „etikai reform” gondolatához, ez (mondja) mégis a kapitalizmust ígérte az elmaradt, feudális Magyarországnak (268. l.). A másik oldalon viszont szerinte a Széchenyi–Kossuth vitának az adott európai történelmi fontosságát, hogy mind a mai napig valahogy jelképe maradt „a forradalom és a békés fejlődés eszméje közötti összeütközésnek”, de ugyanakkor „a mindenáron való teljes nemzeti függetlenség és egy nemzetfölötti monarchia keretén belül való együttélés (coexistence)” elvei közti küzdelemnek (265. l.). Széchenyi – mondja szerzőnk – még előretörő, első időszakában sem felejtette el, „hogy az adott nemzetközi körülmények között a Habsburg-monarchia európai szükségesség volt, amelynek megszüntetése hatalmi vákuumot idézett volna elő Közép-Európában, és ennek folytán veszélyes helyzetet e terület minden kis nemzete számára” (268. l.).

Mindez felismerhetően közel áll ahhoz a soknemzetiségű állam problémája felé forduló irányzathoz, amelyről az előzőkben Kann munkái kapcsán szó esett. Nyilvánvaló, hogy azzal nem azonosítja magát teljesen, anélkül azonban, hogy ennek nyíltan kifejezést adna. Bárány megbírálja, amit Taylor és Whitridge negatív Kossuth-képében nyilvánvalóan tarthatatlannak tekint (265. l.), de szó nélkül hagyja azt, amit Kossuthról Kann munkájában olvas; – ez utóbbit csak futólag, mellékkérdésben idézi, de tartózkodva minden kritikától. Nehéz volna innen eldöntenünk, hogy e fenntartásban mi szerepe van a Kann munkáiban helyenként felbukkanó osztrák–német centralista szimpátiák iránti különösebb vonzalom hiányának, vagy a folyóirat inkább föderációs, csehszlovák és lengyel érdeklődésének. A lényegből azonban talán nélkül is látni valamit. E cikkek valami új, általánosabb érvényű irányzattal nem tudván fellépni, a meglevő áramlásban hajóznak, azon belül próbálnak valami külön vonalat tartani, zászlójukon viselve egy új, a legújabb Széchenyit: azt, aki százhusz évvel ezelőtt, kellő előrelátással, kialakította a soknemzetiségű állam ideológiájával leginkább összeférő, leghasználhatóbb magyar változatot.

IV

Mint történészeknek, úgy gondoljuk, hogy éppen a legrégibb Széchenyit, az *eredetit* kell bemutatnunk, úgy, amilyen volt. Az eredetinek pontos meghatározásán kell dolgoznunk a kutató hivatásához illő, szenvedélyes figyelemmel és az igazság keresésében oly makacssággal, amilyennel Széchenyi írta valaha, hogy menni, használni akar, ha szárnyát szegik, lábát veszik is. Egy-két messzi szerző, a fent idézettek sorából, kissé feddő sajnálkozással vonja kétségbe, hogy e munkát idehaza, mint írják: a „mereven alkalmazott történelmi determinizmus” szűk korlátai között, ^{76a} jól végezhették. A több mint évszázados Széchenyi-irodalom fő hibáit végiggondolva azonban legalább azt ók is el fogják ismerni talán, hogy nem akadályoz a legbénítóbb és leggyötrelmesebb korlátok egyike, amely Kemény Zsigmondtól kezdve Károlyi Árpádig annyi kitűnő tehetséget tartott vissza a Széchenyi-kérdés, és sok más kérdés teljes valóságának felismerésétől: ezekben, és mindazokban, akiket társadalmilag képviseltek, ellenkezés vagy félelem élt saját koruk forradalmi mozgalmaival, saját országuk népével szemben. Ákírva-akaratlan e látószögből nézték a múltat, ehhez kerestek tanulságot és igazolást, ezért vonzódtak úgy a negyvenes évek hátráló Széchenyijéhez, és ezért idézték szüntelen tragikus intéseit. Ettől, annyi ferde elképzelés egykori forrásától és annyi jó szem elfedőjétől, bizonyára megszabadultunk, és így Széchenyiben is felismerhetjük elsősorban azt a merész reformert, aki saját társadalmi osztályán: a lényegében reakciós, feudális nagybirtokos főnemességen felülemelkedve európai színvonalon indította meg a harcot a hazai feudalizmus ellen. E tett történelmi és emberi nagyságát az a tény sem tagadhatja el, hogy Széchenyi sohasem tudott teljesen kilépni saját társadalmi osztálya érdekköréből. A nagy és új dolog az, hogy a népet is nemzetnek tekintette és azzá akarta emelni. Tudjuk azonban, hogy e nemzetet nemcsak nagybirtokos főnemesség nélkül, hanem anélkül sem tudta elképzelni, hogy a gazdasági hatalom és a politikai vezetés ne maradjon e főnemesség, bár egy olyan főnemesség kezén, amelynek Széchenyi szerint a bírálát és önismeret kemény átnevelő iskoláján kellett volna előbb megigazulnia. Tudjuk, hogy ennek érdekében nyílt óvatosan a feudalizmus lebontásához, hogy visszariadt a népek politikai tettekhez engedésétől, hogy félt a forradalomtól. Nem értette és nem érthette meg, hogy e nép fiai azon kultúra maradandó értékeit, amelynek virágzását Széchenyi, és sok haladó kortársa is, elválaszthatatlannak tartotta szűk társadalmi rétegek uralkodó szerepének megőrzésétől, odaadóbban igénylik, serényebben védik és közelebb hordják szívükhöz, mint a

^{76a} G. Bárány: uo. 265. l.

fényeskedő főnemeseink vagy parlagi köznemeseink valaha. Nehéz hideg szívvel szemlélni, amint Széchenyi egy történelmi formátumú, nagy egyéniség minden igyekezetével, észérvekkel, találékony fogásokkal újra meg újra megpróbálja főnemes-társait egy saját képére formált gárdába toborozni, ahogy szeretne velük s általuk cselekedni, de lényegében hiába. Ez az, ami mindig szétfoszlik kezéből, a negyvenes években is csak mint kisebbik rosszra hallgatnak olykor rá. Kihull a döblingi Széchenyi kezéből is, aki az abszolútizmus elleni küzdelemben próbálja őket tetteleg mozgósítani, és akit még egyszer, utoljára cserbenhagynak. Csak jelkép, ha Dessewffy Emil 1858-ban az elnöki székben megtagadja annak az abszolutista rendszert bíráló, nagyhatású levélnek felolvasását, amelyet Széchenyi az Akadémiához intézett.

E korlátok lehulltak. Legyünk tisztában vele: senki sem félti vagy fájlalja többé a főnemesség, és általában a régi magyar uralkodó osztályok porrálett pozícióit. A mai marxista szerzők közt is eltérő, néhol ellentétes álláspontok alakultak ki abban a kérdésben, hogy pontosan mikor, meddig ment el Széchenyi, egyes javaslatainak mi a konkrét jelentése. A lényegét azonban Barta István^{76b} és nyomában a többiek helyesen látják itt: Széchenyiben az a történelmi érdem, hogy előre ment, szárnyra keltette a magyar reformmozgalmat, és nem az, hogy egy ponton, valahol az evolúció és revolúció határán megtorpant és nála haladóbba, öt túlszárnyaló társadalmi programok útjába igyekezett állni.

Ezzel le is zárhatnánk a dolgot, ha a XIX. századi Magyarország független és egynemzetiségű ország lett volna, amely szigetként, önmagán belül vívhatja meg polgári forradalmát. De nem az volt, és így a Széchenyi-kutatást mérlegelve szólnunk kell a társadalmi átalakulás kérdése mellett röviden a nemzetiségekkel és a Habsburg-monarchiával való viszony kérdéséről is, tudva, hogy e három együtt, állandó kölcsönhatással jelentkezett az egykorú politikában.

Az újabb hazai kutatás abban is túlmegy a külföldi írásokon, hogy nem elégszik meg Széchenyi türelmes nemzetiségi álláspontjának pusztán helyeslésével, sem egyes régi szerzőknek egyedül Széchenyi humanizmusára, emberszeretetére utaló magyarázatával, hanem behatóan vizsgálja, hogy milyen feltételek és motívumok határozták meg ezt az álláspontot. A polgári történetírás Széchenyi erkölcsi álláspontján túl még leginkább az erőviszonyok mérlegelésére vezette vissza politikáját mind a nemzetiségi, mind a Monarchia kérdésében. Nyilvánvaló viszont, hogy nemcsak az óhajok megfogalmazása, hanem az erőviszonyok felismerése is nagymértékben függ attól, hogy ki milyen társadalmi osztály látószögéből, milyen követendő politika szempontjából nézi a valóságot. Másként mérlegel az, aki csak a nemesség erejét számlálja Bécs ellen, és másként az, aki a néptömegekre is támaszkodni kész. Maguk az erőviszonyok is mások az első és a második politika esetén. Vagy: a szabadon fejlődő magyar ipar és a radikálisabb haladás valamivel nagyobb nemzeti vonzerőt ígért, mint a kapitalizmus lassúbb, kerülőbb útja. Természetesen azért mind ilyen, mind olyan változatban objektíve is vannak erőviszonyok, nemcsak a szemlélődők alanyi elképzeléseiben, mint ahogy Széchenyi is sokban reális, létező veszedelemre figyelmeztetett a német és szláv fazékhoz ütogetett magyar cserépedény emlékeztetés példájával. Székfi nézete azonban, hogy Széchenyi a Monarchiával és a nemzetiségekkel való egyenlőtlen konfliktus veszélyét felismerve, tehát *pusztán* az erőviszonyok mérlegelése alapján taktikai okokból akarta az *egész* reformmozgalmat megállítani a negyvenes években,⁷⁷ nyilvánvalóan nem tartható többé, mihelyt felismertük, hogy nagybirtokos osztályérdekek mi szerepet vittek e megtorpanásban. Maga Széchenyi más csatarendet ajánlott a Kelet Népében: óvatosan megállni Bécs és a nemzetiségek frontján, és a belső reformok terén előnyomulni. Ezt ő maga sem követte egészen, mert itt is fékezni kezdett előnyomulás helyett, de ha valaki erre azt válaszolná, hogy a belső reform dolgát sem lehetett annyira a másik kettőtől elválasztani, akkor ezzel nem Széchenyi mellett, hanem egész taktikája ellen érvelne.

Néhány marxista szerző szerint Széchenyi azért nem követte Kossuthot a türelmetlen nemzetiségi politika útján, mert féllábbal a feudalizmusban állva általában nem jutott még el egészen a polgári-nemzeti programhoz. *Arató Endre*⁷⁸ fejtette ki legutóbb részletesen, hogy a magyar közép-nemesség haladó politikát vitt, amikor a polgári átalakulásért harcolt, nemzetiségi álláspontja azonban helytelen volt; Széchenyie viszont, amely

^{76b} Széchenyi István válogatott írásai. Szerkesztette, magyarázta és a bevezető tanulmányt írta Barta István. Bpest 1959. — A bevezetés újabbban az alább id. Széchenyi-téziseket figyelembe véve, némileg átdolgozott formában angol nyelven is megjelent: *I. Barta: István Széchenyi*. Acta Historica VII. 1960. 1—2. sz. és kny. — I.d. még *Barta István: Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása*. Történelmi Szemle 1960, 2—3. sz. 224—240. l. és kny.

⁷⁷ *Székfi Gyula*: A mai Széchenyi. 13. l.

⁷⁸ *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. I—II. Bpest. 1960. Széchenyi politikájának kedvező magyarországi és erdélyi román visszhangjára utal újabban *I. Tóth Zoltán* postumus munkája is: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom, 1790—1848. Bpest, 1959, 106. l.

az erőszakot, erőltetést elítélte (vagyis inkább csak módszerben különbözött az előbbtől), objektíve haladóbb, helyesebb volt, de nem messzebb menő progresszivitása miatt, hanem éppen azért, mert nem tartott lépést az ellenzékkel. Valami olyasféle skála rajzolódik itt elénk, hogy minél haladóbb valaki, annál türelmetlenebb nacionalizmust képvisel — Széchenyi hátrább áll, mint az ellenzék, de tőle is világosan meg kell különböztetni az aulikus arisztokráciát, amely egyáltalában a polgár-nemzeti törekvések ellen foglalt állást. Mindebben természetesen van igazság. A történelmi jelenségek azonban rendszerint ellentmondásosabban érvényesülnek, nem ily egyenesvonalúan, ahogy matematikai haladványhoz illik. Gr. Dessewffy József, mint ismeretes, Széchenyinéél közelebb állt a hazai feudalizmushoz, távolabb a polgári reformtól, de mégis már 1825-ben, országgyűlésen követelte, hogy az iskolák legalsó osztályaiba ezentúl csak magyarul értő tanulókat vegyenek fel, „ily módon a szülők kényszerítve lennének már a bölcsőben magyarul taníttatni gyermekeiket”.⁷⁹ *Barta István* már azon a nézeten van,⁸⁰ hogy Széchenyi „nem társadalmi reformrendszeréből”, annak korlátaiból következőleg foglalt állást a türelmetlen nemzetiségi politika ellen, hiszen egyébként ő „nemesak következetesen nacionalistának tekinthető a szó akkori értelmében, hanem a magyar nacionalizmus első és legmagasabb színvonalú megfogalmazói közé tartozik . . . A türelmetlen nacionalizmus elleni megnyilatkozásaiban nem a magyarosítás ellen önmagában, hanem az erőszakos, külsőleges magyarosítás ellen foglalt állást, de maga is óhajtotta, hogy a magyar olvasztói többségével, azaz elérendő kulturális és anyagi magasabbrendűségével magához edesgesse és magyarrá tegye az ország határai közt élő nem magyar népeket”. Barta szerint a két álláspont közti különbség onnan ered, hogy mindegyik másként foglalt állást a Habsburg-monarchia kérdésében. Kossuth és az ellenzék útja a birodalomból való kiszakadás felé vezetett, ezért sietősen biztosítani akarta a magyar vezetészerepet és számbeli fölényt a történelmi országban. Széchenyi viszont Magyarország jövőjét a Habsburg-monarchiaon belül képzelte el, ahol a kialakult rend biztosította a magyar vezetészerepet, a magyarosodás tehát lehetett hosszú időre nyúló, önkéntes folyamat — hiszen az éretlen erőszakolás éppen akadályozza e folyamatot, felkorbácsolja a szenvedélyeket.

Mindebből világos, hogy a további kutatásnak lesz még tennivalója a magyar nacionalizmus fejlődési útjának és különböző változatainak pontos körvonalaázását illetően — beleértve Széchenyi nacionalizmusát, amely valóban nacionalizmus volt, a nemzeti fejlődést tekintve fő pozitívumnak, értéknek saját, magyar vonatkozásban, de más népeknél is. Pulszky tanúságából tudjuk,⁸¹ hogy Széchenyi a magyar erőszakosság veszedelmeiről az akadémiai beszédben mondottaknál „magántársaságban sokkal tovább ment”, és „a határörvidékre utalt, mint egy fanatizált hadsereg”, amely élén „osztrák eszmékben nevelt” horvát tisztjeivel mindig kész a reakció fegyvereként Magyarországra törni. Ugyanakkor azonban Széchenyi a horvát mozgalomban a jövő felé mutató, nemzeti elemet is meglátta: „a felébredt nemzetiség geniusa szerint pedig nekik igazuk van” — olvassuk egy önmagának készült jegyzetében.⁸² A kérdés alapvonalait, a marxista történészek közös véleményeként, a Széchenyi-tézisek foglalták össze. Eszerint az ellenzéki reformmozgalom a nemzetiségi kérdésben is túllendült Széchenyi mérsékeltabb álláspontján, de ez utóbbinak itt más volt az értéke. Amíg a gyorsabb társadalmi reform meg a nemzeti önrendelkezés igénye megfelelt a haladás szükségleteinek, addig a nemzetiségi kérdésben Széchenyi intéseinek megszívlelése „a soknemzetiségű magyar állam viszonyai között hasznára vált volna a haladó mozgalomnak”. Széchenyi állásfoglalását akkor is helyeselnünk kell, „ha tisztában vagyunk azzal, hogy annak gyökerei reformrendszerének egyik alapvető hibájához, a Habsburg-birodalom minden áron való fenntartásának elvéhez nyúlnak vissza”. Igaz — folytatják a tézisek —, „a nemzetiségi problémát Széchenyi tanácsai alapján sem lehetett volna megoldani” a születő polgári Magyarországon, de a tanácsok megfogadása csökkenthette volna a feszültséget, és talán annak fenyegetését is, hogy magyarok és szomszédai fegyverrel forduljanak egymás ellen akkor, amikor egymás oldalán lett volna helyük az ellenforradalmi abszolútizmussal szemben.⁸³

A tézisek, végül, Széchenyi reformrendszerének egyik „alapvető fogyatékoságát” abban látják, hogy „az átalakulást a reakciós Habsburg-birodalom adott keretein belül” kívánta végrehajtani; nagy súllyal esett itt latba azon meggyőződése is, hogy a nagy-

⁷⁹ Dessewffy Aurél francia országgyűlési naplója szerint. E szöveget Der ungarische Landtag von 1825 c. kéziratos tanulmányunkban használtuk (1949).

⁸⁰ *Barta István*: I. m. (Széchenyi írásai), 41—42. l.

⁸¹ *Pulszky Ferenc*: Jellemrajzok, 54. l.

⁸² 1848. júl. 4. *Viszota Gyula*: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. II. Bpest. 1930, 1029—1030. l.

⁸³ Széchenyi István. (Halálának századik évfordulójára.) Századok, 1960, 271. l. Vö. *Barta István*: A magyar reformkor és 1848/49 nacionalizmusának néhány vonása. (A nacionalizmus történelmi gyökereiről. Anként a Magyar Tudományos Akadémián.) Történelmi Szemle, 1960, 322—325. l.

hatalmak nem tűnnek el Ausztria és vele az európai egyensúly felbontását, „elsősorban azonban mégis osztálya érdekeihez és családjá hagyományaihoz volt hű”, amikor a Monarchia mellett foglalt állást.⁸⁴ A további kutatásnak lesz egyik feladata további kérdéseket is fölvetni: pontosan körvonalaizni, miként jelentkezik Széchenyinél egyideig egymás mellett, váltakozva a nacionalizmus önállósági ohaja⁸⁵ és mindjárt az arról való lemondás is, a Monarchia mint megváltozhatatlannak tekintett történelmi tény tudomásulvétele, és miként szorítja ki az elsőt a negyvenes években már teljesen az utóbbi. Még érdekesebb további feladatnak ígérkezik egy másik kérdéskör földerítése: mennyiben mutatható ki tényleg Széchenyinél az a több kortársa által neki tulajdonított, bár másutt is felbukkanó elképzelés, amely szerint a Monarchia súlypontját a távolabbi jövőben Magyarországra kellene áttolni,⁸⁶ azután, hogy mit jelentett pontosan Széchenyi e mondata 1848 nyarán: „En confoederatioban látom létünket”,⁸⁷ (talán csak horvát szövetséget), vagy Kossuth egy akkoriban megjelent, névtelen cikkének az a kitétele, amelyben Széchenyit mint a magyar–román „confoederatio” előkészítőjét említi,⁸⁸ és hogy *Hajnal István* helyesen sorolta-e Széchenyit azok közé, akiknek neve felbukkan a föderációs eszmék előzményeinek történetében.⁸⁹ Vagyis összefoglalva: Széchenyinek a Monarchiáról kialakított nézetei miként viszonyultak az 1848-as politikai vezető réteg „nagy magyar” külpolitikai koncepciójához, a magyar-központú délkelet-európai birodalom mulandó látomásához.

A magyar nacionalizmusban kezdettől megvan a kettősség: az önállóságért küzdő haladó hazafiság és a mások feletti uralom igényének Janus-arca. A reformkor és a forradalom idején inkább a tiszta, haladó vonások adják a fő kontúrokat. A nacionalizmus ekkor még elsősorban a nemzeti önrendelkezés megszerzésére, a feudalizmus elleni küzdelemre mozgósít. De már itt, ekkor is feltűnik más népek nemzeti fejlődésének megtagadása, azoknak Bécs oldalára szorítása, már ekkor kimutathatók benne azok a negatív vonások, amelyek később katasztrófába vitték a fejlődést.⁹⁰ A marxista történészek a történelmi haladás szempontjából értékelik pozitív módon a polgári-nemzeti mozgalmak küzdelmét a Habsburg-monarchia által képviselt retrográd erők ellen. De a magyar nacionalizmus két fő változata közül az egyik, az 1867-es, a Monarchia-barát változat elutasítása nem jelentheti a másik, a függetlenségi változat hibáinak igazolását, a magyar feudalizmus bűneinek elhallgatásával egyszerűen Ausztriára hárítást minden felelősségnek elmaradtságunkért. A történelmi valóságot csak úgy ismerhetjük fel, ha megszabadultunk nem könnyű harc árán, a nacionalista hibák minden teherterhelésétől, egész nyomasztó örökségétől. De nemzeti fejlődésünk szűkkörű, elszigetelt szemléletén is túl kell emelkednünk, mert a provincializmus veszedelme a nacionalizmuséval határos. A régi hibák közé tartozik, hogy gyakran külön, önmagában néztük a Bécs–Magyarország viszonyt, és rendszerint megint külön a magyarok és nemzetiségek viszonyát. Holott itt több nép lényegében párhuzamos és egymással kölcsönhatásban, ha nem is mindenben azonos feltételek közt kibontakozó nemzeti mozgalmak egész együtteséről van szó, és történetileg nem pusztán véletlenül, szubjektív hatalomvágyból kialakult, soknemzetiségű államokról — a kifejezés nálunk is elfogadott, a magyar marxista történetírás Magyarországról is mint soknemzetiségű államról beszél. A Habsburg-Monarchiáról időtlenül általánosított, helytelen nézetekkel nem úgy kell és lehet sikerrel vitába szállni, hogy mellőzzük a soknemzetiségű együttes összefüggő vizsgálatát, vagy hogy egyik vagy másik nemzeti mozgalom kiragadott haladó mozzanatait ismételtetjük csupán. Történészeinknek a továbbiak során nyilvánvalóan az eddiginél jobban, fokozott mértékben ki kell terjeszteniük figyelmüket a soknemzetiségű Monarchia problémáinak szélesebb körű, a nemzetközi összefüggéseket is figyelembe vevő vizsgálatára, de a jelenségeket mindenkor azok konkrét meghatározott történelmi feltételei közötti végeszeműre. Pozitív és negatív vonások csak az adott társadalmak adott történelmi viszonyainak sokoldalú mérlegelésével húzhatók meg, nem időtlenül, valami immanens elvontságban. Mint ahogy Széchenyi alakjában sem az idők feletti útmutatót keressük többé, hanem a saját korának kérdéseire válaszoló, annak társadalmában élő és cselekvő, történeti egyéniséget.

KOSÁRY DOMOKOS

⁸⁴ Századok, 1900. 268–269. l.

⁸⁵ Így 1829 nyarán, németországi jegyzeteiben: „Mennyit fecsegünk dicső eleinkről, akik éppen a leglényegesebbet felejtették el, — a nemzeti függetlenséget. Fennáll Hollandia, Dánia, Svédország, és Németországnak minden kis fejedelemsége, csak Magyarországnak nem tudott, vagy nem akart fennállni! Kutyákat kellene őseink mellé temetni!” Naplók. III. Bpest. 1932. 345. l. A jelent azonban nem tekint megváltoztathatónak.

⁸⁶ Vö. Kovács Lajos: Gr. Széchenyi István közéletének három utolsó éve. Bpest, 1889.

⁸⁷ Vízota Gy.: I. m. (Széchenyi—Kossuth), II. 1030. l.

⁸⁸ Sinkovics István: Kossuth Lajos az első felelős minisztériumban. Bpest, 1957. 394. l.

⁸⁹ Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bpest, 1957. 16. l.

⁹⁰ Barta I.: I. m. (nacionalizmus), 323. l. Vö. Hanák Péter ismertetését Hajnal I. fent id. művéről, Századok, 1958. 824. sk. l.

A XI., STOKHOLMI NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUS KIADVÁNYAIRÓL

A STOCKHOLMI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS ÓKORTÖRTÉNETI ELŐADÁSAI

A Római Történész-kongresszus (1955) ókortörténeti anyagának két vaskos kötete után a stockholmi kongresszus két, szerényebb terjedelmű füzet¹ első pillantásra csalódást okoz: mintha az ókori történet iránti érdeklődés megcsappanásáról vagy legalább is az egyetemes történelmen belüli térvessztéséről tanúskodnék. Kétségtelen, hogy a stockholmi kongresszus centrális témái között első helyen az újkori gazdaságtörténeti kutatások szerepeltek; az ókori anyag azonban terjedelmesebb lenne, ha — mint Rómában tették — a korreferátumokat nemcsak szűkreszabott rezümé formájában közölték volna. A kongresszus ókori anyaga azonban így is, ha terjedelmében nem is „impozáns”, de meggyőző képet ad nemcsak az ókori történeti kutatásnak tematikában való kiterjedtségéről, hanem mai központi kérdéseiről, sőt ezen túl bizonyos fokig a kutatásban mindinkább uralkodóvá váló szempontokról is.

Ez a kép pedig bizonyos vonatkozásban nemcsak meglepő, hanem megnyugtató, sőt öröndetes is. A kutatásban a nyugati tudósok részéről is olyan kérdések kerültek előtérbe, amelyek a marxista történeszeket hangsúlyozottan foglalkoztatják. Ez tehát azt jelenti, hogy az ókori történelemben a polgári kutatás is kénytelen immár számolni a marxizmus által felvetett kérdésekkel és szempontokkal. Más szempontból öröndetes tény a Szovjetunió és más szocialista országok ókortörténetészeinek számszerűleg is és tematikailag is jelentős részvétele a kongresszuson: az elhangzott összesen 25 előadás és referátum közül 11 származik a szocialista országok tudósainak tollából. Ezt, a régebbi állapotokhoz képest megváltozott helyzetet bizonyítja az előadásoknak nemcsak tematikája, hanem szemlélete is. A kutatások előtérben az ókori társadalmak jellege és fejlődése áll. Egyetlen olyan előadás sem akadt, amely a társadalomtörténeti vonatkozásokat teljesen mellőzte volna, és kizárólag a politikai történet, vagy éppen szellemi történet szempontjából szólt volna hozzá a felvetett kérdéshez. A numizmatika tárgyköréből vett előadás is² azt a célt tűzi ki maga elé, hogy a pénztörténetet kiemelje a „segéd tudomány” fogalomköréből, és a gazdaságtörténet általános tendenciáit megvilágító forrássá tegye; [ez a célkitűzés az ókori numizmatika mai állapotában korántsem teljesen magától értetődő]. A szóbanforgó referátum célja éppen az, hogy a numizmatika is „a társadalomban élő emberről szóló tudománnyá” váljék.

I. Érthető ezek után, hogy a kongresszus ókori történeti vitáiban mintegy előtérben áll az ókori rabszolgaság kérdése. A polgári tudomány, amely hosszú időn át másodrendű kérdésként kezelte a rabszolgaságot, és annak demográfiai, gazdasági és társadalmi jelentőségét egyaránt csekélynek igyekezett feltüntetni,³ most részben korunk egész társadalmi és politikai fejlődésének, részben pedig a marxista történet-szemlélet térhódításának hatása alatt felismerte a rabszolgaság intézményének lényeges szerepét az antik társadalmakban. A rabszolgaság kérdésével egy programadó előadás⁴ és öt korreferátum⁵ foglalkozik.

S. Lauffer előadása tudománytörténeti bevezetés után, melynek során Marxnak a rabszolgaságról tett megállapításait „mind a mai napig mértékadónak” (bis zur Gegenwart relevant) ismeri el, a rabszolgatartással kapcsolatos egyes kérdéseket elemez:

¹ Rapports II. (Antiquité), 1—142 l. és Résumé, Section II. Antiquité, 51—82 l.

² J. Guey: Les monnaies frappées sous l'Empire Romain, 55—70. l.

³ E tendencia kirívó képviselője L. Westermann „Sklaverei” címszava a *Pauly-Wissowa*: Realencyclopädie VI. Supplementum kötetében és ugyanezen szerző: *The Slave Systems of Graeco-Roman Antiquity* (Philadelphia 1955) c. kötete.

⁴ S. Lauffer: Die Sklaverei in der Griechisch-römischen Welt, 71—97. l.

⁵ E. E. Urbach: Slavery in Palestine and Syria (Résumé 68. k. l.), I. Biezunska-Malowist: Le Rôle économique et social de l'esclavage en Egypte (uo. 69. k. l.), D. Stojcevic: De l'esclavage Romain au colon (uo. 70. k. l.), F. Vittinghoff: Die Bedeutung der Sklaven für den Übergang von der Antike in das abendländische Mittelalter (uo. 71. k. l.), M. I. Finley: The Black Sea Region and the Slave Trade in Antiquity (uo. 74. k. l.).

a rabszolgák szervezkedése, felkelései és osztályharcuk; a rabszolgák sajátos ideológiája, beleértve a vallási ideológiát; a kereszténység viszonya a rabszolgasághoz és a rabszolgafelszabadításhoz; a rabszolgamunka és szabad-munka gazdasági súlya az ókori társadalmakban; rabszolgakereskedelem; a rabszolgaság jelentősége az ókor gazdasági életében; a rabszolgaság intézményének igazolása, ill. kritikája az antik filozófia rendszereiben.

Mint látható, a szerző, aki már a laureioni ezüstbányák rabszolgáiról írt, kétkötetes monográfiával⁶ is beigazolta szakértelmét és az elvi kérdések felvetésére való képességét, ebben az összefoglalólul szánt, ilyen szempontból ideális kongresszusi előadásban arra törekedett, hogy a rabszolgasággal kapcsolatos minden jelentős kérdést felvessen és megoldáshoz segítsen. Információja széleskörű, a nyugati szakirodalmon kívül a Szovjetunió és a többi szocialista ország kutatóinak munkásságát is ismeri és elismeri, amennyire ezt tájékozottsága engedi. Ez a tájékozottság azonban csupán a német nyelvre lefordított, valamint a Bibliotheca Classica Orientalis c., a szocialista táborhoz tartozó kutatók eredményeit német nyelven referáló folyóiratban megjelent vagy ott ismertetett művekre terjed ki, és így számos legújabb fontos munka elkerülte figyelmét.⁷ Az előadás magas színvonala, összefoglaló igénye, és nem utolsósorban elhangzásának és megjelenésének körülményei mégis arra késztetnek, hogy néhány kérdésben vitába szálljunk vele.

1. *A rabszolgák osztályharcának kérdése.* A szerző (77. l.) a szabadok és rabszolgák közötti társadalmi viszonyt olyan „látens ellentétként” jellemzi, „amely csak különleges esetekben vezetett nyílt, fegyveres összetűzésig”. Ebből arra következtet, hogy a rabszolgák és szabadok közötti viszonyban „mellőznünk kell az osztályharc modern fogalmát is a maga pregnáns értelmében”. A rabszolga-viszony — így folytatja gondolatmenetét — normális körülmények között mindkét felet kielégítő módon működött, a rabszolgákat szabadságuk elvesztéséért kárpótolta a személyes biztonság, a munkahely és ellátottság állandósága, amelynek éppen a szabad bér munka volt híján. Tagadhatatlan — folytatja a szerző —, hogy a rabszolgaság a maga idejében általában elviselhető állapot volt, életképes és évszázadokon át érvényben levő társadalmi intézmény. A rabszolgaságnak ez az életképessége és történetileg is tartós volta kizárja a tudatos vagy ösztönös osztályharc fogalmát, s az olyan, rendi jellegű küzdelmet, amely a rabszolgaság intézményét tette volna kétségessé. A rabszolgaságot, mint olyat, azonban maguk a rabszolgák sem tekintették soha kérdésesnek. Ezeken az általános megfontolásokon kívül — amelyeknek vitatható voltára még vissza kell térnünk — a szerző különös nyomaték-kal hivatkozik a rabszolga-felkelések sajátos mozzanataira. E kérdésben a szerző J. Vogt a nyugati irodalomban nagy elismeréssel fogadott munkájának⁸ ama megfigyeléséből indul ki, hogy az antik világ nagy rabszolgafelkelései mind az i. e. 140—70 közötti két emberöltő során robbantak ki, tehát időben csak szűk, rövid szakaszra terjednek, és nem jellemzőek általában az ókori világra. A rabszolgák csak egészen meghatározott körülmények között robbantottak ki felkeléseket. E körülményeket a szerző a rabszolgaság tömegessé válásában, a latifundium-gazdálkodás elterjedésében, a rabszolgakereskedelem elburjánzásában és mindezen felül a kései római köztársaság politikai és társadalmi válságában ismeri fel. A rabszolgáknak azonban még ekkor sem állt céljukban a rabszolgatartás intézményének megszüntetése. Megelégedtek az egyéni szabadság elnyerésével, de nem szüntették meg sem a magántulajdon, sem a rabszolgaság rendszerét, és nem törekedtek új társadalmi és politikai rend megvalósítására.

A szerzőnek ahhoz, hogy ezekhez a marxista állásponttal szemben tudatosan és túlzott formában is kiélezett eredményekhez,⁹ végsősoron az ókori társadalom antagónisztikus osztályai között folyó osztályharc tagadásához eljusson, nemcsak bizonyos tényekről kellett megfigyelnie, hanem magát az osztályharc fogalmát is önkényes módon le kellett szűkítenie. Érveléséből kitűnik ugyanis, hogy az osztályharc fogalmától elválaszthatatlannak tartja a következő kritériumokat:

a) tartalmaznia kell az adott jogi, társadalmi és gazdasági viszonyok elvi és teljes tagadását;

b) permanens fegyveres harcban kell megnyilvánulnia;

⁶ S. Lauffer: Die Bergwerks-sklaven von Laureion I—II (Köln. 1956—57).

⁷ Pl.: E. M. Штаерман: Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях римской империи. М. 1957. Э. Казакевич: Рабы как форма богатства в Афинах [В. Д. И. 1959: 2, 90 кк.]; Я. Ленцман: Рабы в законах Солона [ю. 1958: 4, 51. кк. I.]

⁸ J. Vogt: Struktur der antiken Sklavenkriege, Köln. 1957.

⁹ A rabszolgák osztályharcának korlátozott voltára már a marxizmus klasszikusai is rámutattak. Vö. Marx: Előszó „Louis Bonaparte brumaire 18.-ja” c. művéhez (Marx—Engels V. M. I. 222. l.): „... A régi Rómában az osztályharc csak egy kiváltságos kisebbségben belül, a szabad gazdagok és a szabad szegények között folyt, míg a lakosság nagy termelő tömege, a rabszolgák, csak ezeknek a harcosoknak passzív talapzatát alkották.” Lenin: Az államról (Ö. M. 29, 496. l.): „A rabszolgák, miként tudjuk, felkeléseket rendeztek, lázadtak, polgárháborút kezdtek, de sohasem tudták öntudatos többséget teremteni ... és még a történelem legforradalmibb pillanataiban is mindig játékszer voltak az uralkodó osztályok kezében.”

c) az adott viszonyoknak történelmileg belátható időn belüli megszüntetését kell eredményeznie.

Az osztályharc ilyen, legalább is önkényesnek nevezhető meghatározása esetén persze ugyanúgy tagadni lehetne és kellene a feudalizmusban a jobbágyok osztályharcának meglétét a késő-középkori nagy parasztfelkelések előtt, vagy a kapitalizmusban a proletariátus osztályharcának valamennyi korai megnyilvánulását, a munkásmozgalmak ún. ösztönös szakaszát, amely — a marxizmus forradalmi ideológiájának megszületése és elterjedése előtt — az adott társadalmi viszonyok elvi elismerésének talaján, elsődlegesen a reális gazdasági viszonyok javítására irányult (munkabér, munkaidő, büntetéspénzek eltörlése, szervezkedési és sztrájkjog körüli harc). Tudományosan tehát legalábbis nem korrekt, vagy enyhébben fogalmazva, súlyos tájékozatlanságra vall a szerzőnek az az eljárása, hogy adott fogalomnak a marxista kutatóktól eltérő értelmezése alapján ugyanennek a fogalomnak történelmi létezéséről, ill. hiányáról vitát folytasson a marxista kutatókkal.

Itt azonban nemcsak terminológiai kérdésekről van szó, hanem adatszerűen is vitatható megállapításokról. A rabszolgák reális, és a szerző megítélése szerint „mindkét felet kielégítő” életviszonyaira a tanulmány (87. l.) elsősorban a késő-hellénisztikus és római polgári komédiákban bemutatott rabszolga-típusok alapján következtet. A választás maga, legalább három szempontból, nem mondható szerencsésnek:

a) A hellénizmus már a rabszolgatartó rend bizonyos fellazulásának, kezdődő bomlásának kora, amelyet a római hódítás mesterségesen tudott csak konzerválni (éppen emiatt tekinthetjük ezt a hódítást ezen a területen és ebben a vonatkozásban feltétlenül retrográd jelenségnek). A hellénisztikus rabszolgatartó viszonyok tehát már nem tipikusak a rabszolgatartás klasszikus formáira.

b) A vígjáték a maga műfaji jellegénél fogva nem alkalmas egészen éles, antagónisztikus jellegű konfliktusok bemutatására: az ellentéteket idillizált és szelídített formában kell bemutatnia, tehát életközelsége ellenére sem az a műfaj, amely adekvát módon mutathatná be a rabszolgatartó és rabszolga ellentétét.

c) Éppen e műfaji jellegénél fogva az új-attikai komédia és római változatai a rabszolgáknak főként egyik típusát, a házi rabszolgát mutatják be. Ezt a rabszolgatípust pedig joggal nevezhetnénk az antik társadalom „rabszolga-arisztokráciájának”. Hogy éppen ezek (de csak ezek!) esetében a személyes érintkezés a jogi helyzethez képest a valóságos helyzet olyan kötetlenségét eredményezhette, amely még a bizalmaskodásig és elfogulatlan személyes kapcsolatok kialakulásáig vezetett, nyilvánvalónak fogjuk tartani, de nem terjeszthetjük ki a rabszolgák nagy tömegeire: tehát nem tipikus jelenség.

A szerző a rabszolgák megveretését „csupán a kor és környezet, szabadok között is megnyilvánuló durva szokásainak” tulajdonítja. De az alexandriai Héronidas egy mimijambusában¹⁰ a haragos úrnő ezret akar veretni a rabszolga háttára és külön ezret a hasára (vígjátéki jelenetről lévén szó, a büntetést végül is elengedi). Plautus Captivi-jében (721. kk., 997. kk.) a rabszolgatartó rabszolgáját hirtelen haragjában köfejtőkhöz küldi, ahol „éjjel bilincsbe verve lesz őrizet alatt, nappal a föld mélyében fejt a köveket” (729. k.). Itt „az alvilági kínnoknál is súlyosabb szenvedések” várnak rá (998. kk.) és még „a fáradtságot is munkával kergetik itt ki az ember testéből”. Plautus a rabszolgákat tréfásan „párduchátú népség”-nek (hátuk a sok veréstől olyan csíkos és foltos, mint a párducbőr), másutt pedig „vasembereknek” nevezi (mert vasbilincsekbe vannak verve). Szelíd tréfálkozással ösztökének (stimulus) nevezi a flagrumot, ezt a vastüskékkel ellátott, bőrből és drótból egybefont korbácsot, amellyel a szemöldökhöz kötött rabszolgákat — a házi rabszolgákat is! — fenyíteni szokták.¹¹ Nem valószínű, hogy ez a, vígjátékokban magától értetődőnek tartott, tehát nem tragikusan torzított bánásmód „a rabszolgákat is kielégítette volna”. Még a szerző által némileg önkényesen kiválasztott forrásanyag, a hellénisztikus és római vígjátékírás tanúságtétele sem igazolja tehát következtetéseit.

2. Nem csekélyebb figyelmet érdemel a szerző már vázolt álláspontja a *rabszolga-felkelések* időben és térben korlátozott, történelmileg végső soron epizódikusnak tekintett jellegéről. Hogy ez a szemlélete a marxista történetírás elleni bírálattá válhassék, abban kis mértékben egyes marxista történészek is hibásak. Volt ugyanis a közelmúltban, abból a hibás szemléletből kiindulva, hogy a rabszolgák osztályharcának legfontosabb, adekvát formája a rabszolga-felkelés, olyan törekvés, hogy ezeket a felkeléseket mindehüti és minden áron, akár az eredeti forrásokon is kisebb-nagyobb erőszakot elkövetve,

¹⁰ Héronidas : Mimijambi V. 33 k., 48 k. l.

¹¹ Vö. pl. Menaechmi 951, Trinummus 247, Mostellaria 1167; Terentius: Phormio 220. Vö. Maróti E.: Az élősd. Bpest. 1961, 88. l.

kimutassák.¹² Sem ezek a kutatók, sem S. Lauffer nem vette azonban kellően figyelembe a rabszolgák osztályharcának a jobbágyok és proletárok osztályharcától való egyökeresen eltérő feltételeit. Jobbágyok és proletárok, az előbbiek jogi kötöttségeik ellenére is, szabad emberek. Bizonyos fokú szabad mozgásuk, szervezkedési lehetőségük van. A rabszolgák viszont, ha az államszervezet megfelelően működik, semmilyen önálló szervezkedési lehetőséggel sem jog szerint, sem a valóságban nem bírnak. A római rabszolga-collegiumok létrejötte, mint erre újabban J. M. Stajerman rámutatott,¹³ már a rabszolgatartó társadalom hanyatlásának jele. A nagyobb arányú rabszolga-felkelések kirobbanásának tehát más feltételek, elsősorban nagyszámú és nagyüzemekben tömörült rabszolgák jelenléte mellett, még a rabszolgatartó államszervezet bizonyos gyengülése is elengedhetetlen feltétele, viszont, valahányszor ez bekövetkezik, szinte törvényszerűleg követi a rabszolgáknak valamilyen felkelése is. A rabszolga-felkelések tehát nem annyira a végtelen elnyomásnak, mint inkább a rabszolgatartó államszervezet gyengülésének függvényei. Mivel a rabszolgák *sohasem* akarhattak — a lenini kifejezéssel élve — „a régi módon élni”, felkeléseikben inkább az a döntő tényező, hogy uraik legyenek képelenek „a régi módon uralkodni”. Ezt maga a „rabszolga-felkelések kora” (i. e. 140–70) — és más időkorszakok történeti tapasztalata is igazolja. Ezen az időkorszakon belül ugyanis a rabszolga-megmozdulások *közvetlenül* követik a római köztársaság egy-egy válságszakaszát. Amikor a sikeres harcok hosszú sora után Róma a numantiai háborúban az első érzékeny kudarcot szenvedte el; amikor a legjobb római seregek a korábbi provinciális háborúkat messze felülmúló létszámban hiába harcolnak Hispániában, sőt i. e. 137-ben Hostilius Mancinus consul megadásra kényszerül, a hadsereg általános válsága pedig már a gracchusi reformokat érleli — kitör az I. szicíliai rabszolga-felkelés. Amikor a kimber és teuton támadások már nemcsak a hódító törekvések folytatását, hanem a meglévő birtokállomány integritását is veszélyeztetik; amikor Bithynia cliens- királya nyíltan szembe helyezkedve a római parancsal ironikus indokolással tagadja meg az újonccozást, a senatus pedig a katona-anyag biztosítása kedvéért a szicíliai rabszolgák egy részét is felszabadítja — kitör a II. szicíliai rabszolga-felkelés (i. e. 105). A Spartacus-felkelés sem robbanhatott volna ki a Sulla alatti proscriptióknak az egész rabszolgatartó rendszert bomlasztó hatása, a tömeges rabszolga-felszabadítások, Sertorius elszakadó mozgalmának hispaniai sikerei és Mithridates Keleten aratott győzelmei nélkül. Tehát a nevezett szakaszon belül is egy-egy *különösen kiélezett* válságos történeti pillanat segített hozzá a felkelések kitöréséhez. A példákat más történeti korszakokból is folytathatnók. I. e. 464-ben egy, Spárta nagy részét rombadöntő földrengés elegendő egy heilóta-felkelés kirobbantásához; i. e. 426-ban egy nem is túlságosan nagyarányú athéni partraszállás újabb felkelésnek ad tápot; viszont Dekeleia elfoglalásának hírére az attikai bányász- és kézműves-rabszolgák szöknek el tömegesen. A rabszolgák tehát szinte permanensn álltak mintegy ugrásra készen, a felkelés megvalósításához azonban mindig elengedhetetlen valamely, az államhatalmat kívülről megrendítő csapás. A rabszolgatartó társadalmak jogi viszonyai között csak ilyen külső lökés teremthette meg a forradalmi helyzet lenini kritériumát.

3. Végül vitába kell szállni a szerzővel az *ókori társadalmak „rabszolgatartó” jellegének* meghatározásában is. A szerző abból a tényből, hogy egyes görög agrárius területeken, pl. Phókisban és Lokrisban a rabszolgamunkát csak későn, az i. e. IV. században honosították meg, arra a következtetésre jut, hogy „a rabszolgaság semmiképpen sem lehetett gazdasági szükségszerűség vagy a társadalmi rend alapvető eleme”. „Ez vonatkozik a legtöbb, mezőgazdaságon alapuló görög törzsi vagy polis-területre” (84. l.). A szerző megállapítását tényyszerűségben bízták ki is terjeszthetnének. Az ókor olyan jelentős államaiban, mint az Achaimenida-birodalom nagy területei, vagy a ptolemaiói és római Egyiptom, egyes kutatók erőfeszítése ellenére¹⁴ sem sikerült nagyarányú rabszolgaságot kimutatni. Magának Hellasnak területén is csak egyes különösen fejlett városokban (Athén, Korinthosz, Aigina) voltak jelen a rabszolgák túlnyomó létszámban. De véletlen-e, hogy éppen *ezek* voltak a gazdaságilag, politikailag legfejlettebb, legjellegzetesebb görög városállamok? És szabad-e egy történelmi periódusnak csúcspontjait önkényesen „kivételes”, sőt epizódikus jelenségnek nyilvánítani, s ezzel elválasztani az azt megelőző és előkészítő egész fejlődéstől? Kétségtelen, hogy szükség van az antiquitás, mint a rabszolgatartó társadalmak kora marxista fogalmának az eddiginél valamivel árnyaltabb és rugalmasabb használatára is: az ókorra nem *általában* jellemző a rab-

¹² Ilyen túlzásokba esik pl. Szergejev: Az ókori Görögország története, 273. kk. I., Gyakov—Nyikolszkij: Az ókori világ története 277. k. I., főleg az argosi és chiosi eseményeket illetően.

¹³ Штаерман: i. m. 65. kk. I.

¹⁴ Ranovics: A hellénizmus és történelmi szerepe. Bpest. 1954, 49. kk. I.

szolgamunka túlsúlya, még kevésbé a szabad munka teljes kiszorítása a rabszolgamunka által — ezt komoly marxista történész nem mondja, maga Marx pedig világosan az ellenkezőjét állította!¹⁵ A jellegzetes az, hogy az ókori világ legfejlettebb, az egész történeti fejlődés szempontjából legjellegzetesebb, *döntő* területein — elsősorban a Mediterráneumban —, a fejlődés *döntő* szakaszaiban (Athénben az i. e. V–IV. században, Rómában az i. e. II. — i. sz. II. században) a termelés *döntő* ágazataiban volt a rabszolgamunkának túlnyomó jelentősége.¹⁶ Lehet, hogy ez a meghatározás némileg korlátozni látszik a rabszolgamunka általános érvényesülésének elvét. A valóságban azonban az a tény, hogy az antikuitás gazdasági, történelmi és kulturális csúcspontjai térben és időben egybeesnek a rabszolgatartás csúcspontjaival, éppen azt bizonyítja, hogy az antikuitás termelőerői csak a rabszolgatartó termelési viszonyok között bontakozhattak ki a legkedvezőbb körülmények között. Ez a megállapítás pedig megfelel az antik termelőerők és rabszolgatartó termelési viszonyok összhangjáról szóló marxista tételnek.

A referátum egyes kétes, vagy éppen téves állításaival való vita nem teheti kétértelművé sem a referátum kiváló szakértelmen alapuló értékes és gondolat-ébresztő voltát, sőt azt bizonyítja, hogy a marxista elmélet szempontjából is hasznos a polgári nézetekkel való elvi vita.

4. Az alapreferátumhoz csatlakozó korreferátumok (v. ö. 5. j.) a rabszolgaság egyes kérdéseit vetik fel. Amennyire a rövidre fogott tartalmi kivonatokból következtetni lehet, jelentősnek látszik *I. Biezuńska-Matowist* cikke a római Egyiptom rabszolgatartó viszonyairól. (Főleg házi-rabszolgaság, oikogenés = verna-rabszolgákkal, birtokonként általában csekélyszámú rabszolga, viszont a korlátozott számszerű keretek között a rabszolgák széleskörű elterjedése); fontos *M. Finley* tanulmánya a Fekete-tengeri partvidék jelentőségéről a rabszolgakereskedelem szempontjából. Gondos adatgyűjtése alapján arra az eredményre jut, hogy a Pontus vidéke az i. e. VI. — i. sz. II. századokban a klasszikus területekre való rabszolga-behozatal egyik legfontosabb forrása volt. A rabszolgakereskedelem részben a hírhedt kilikiai kalózok, részben hivatásos rabszolgakereskedők kezében volt, akik portékájukat helyi ügynököktől vásárolták. A cikk eredményei azért is fontosak, mert feltárják a rendszeres rabszolga-szerzésnek egy háborún kívüli, magánjellegű emberrabláson alapuló módozatát. Ezzel hozzájárul a „rabszolga-szerző háborúról”, mint a rabszolgaszerzés csaknem kizárólagos módjáról elterjedt tudományos tévhit eloszlatásához.¹⁷

Súlyosabb aggályok merülnek fel *F. Vittinghoff*nak azzal a hozzázólásával szemben, amely a rabszolgaság szerepével foglalkozik az ókorból a középkorba való átmenet idején. A hozzázóló annak bizonygatásával, hogy a rabszolgák jogi és tényleges helyzete a kései-ókorban kedvezőbbé vált, arra az eredményre jut, hogy a késő-antik társadalom már nem tekinthető rabszolgatartó jellegűnek, a római birodalmat megdöntő mozgalmak tehát nem vehetők egy kalap alá a jobbágyok és proletárok forradalmaival. A hozzázólás, minden polemikus éle ellenére is, csak az 1953 előtti, de nem az újabb marxista kutatással áll szemben. A hozzázóló ismeri az újabb marxista kutatás eredményeit, de éppen ezekre hivatkozva tagadja ennek az általa evolúciónak tekintett átalakulásnak forradalmi jellegét. A hozzázóló vitája a mai marxista kutatás eredményeivel lényegében terminológiai jellegű, s a forradalom fogalmának olyan önkényes leszűkítésén alapul, amelyet már a marxizmus klasszikusai sem tettek magukévá. Lenin egy-egy *forradalmi korszakot* egész történelmi szakasznak, hosszú periódusnak tekint, amelyen belül az egyes forradalmak az általános válságnak csak esetenkénti fellángolásai. A római birodalom bukásában közrejátszó, de azt önmagukban nem előidéző forradalmi tömegmozgalmak (de nem „rabszolga-forradalmak”), belefeérnek a „forradalmi korszak” fogalmának e tágabb keretébe. Mindemellett ez a hozzázólás is felhívja a figyelmet a késő-ókori társadalmi és politikai átalakulás kérdésének tudományos szempontból való aktuális voltára.

II. A rabszolgaság kérdésén kívül, amelynek — e probléma elvi jelentősége miatt — ez a referátum is aránytalanul nagy teret volt kénytelen szentelni, az ókori történelem más, alapvető kérdései is összefoglaló igényű tárgyalást kaptak.

1. A *görög bronzkor*, az ún. kréta-mykenéi periódus (i. e. XVI–XII. század), a lineáris B-írású agyagtábláknak a görögországi Pylosban való felfedezése (1939) és

¹⁵ Marx: A tőke I. 361. l. 24. j.: „A kis parasztgazdaság és az önálló kézműves műhelye ... egyszersmind a klasszikus közösségek virágkorának gazdasági alapjai is, miután az eredeti keleti köztulajdon felbomlott és mellette a rabszolgaság a termelés komoly mértékben hatalmába kerítette.” Vö.: С. Л. Утченко: О классах и классовой структуре античного рабовладельческого общества; [В. Д. И. 1951: 4, 15 kk. 1.]

¹⁶ Dobrovits Aladár megfogalmazása Hahn I. kandidátusi értekezésének opponensi véleményében (vö. Századok: 1959, 367. l.).

¹⁷ E nézet vulgáris alkalmazásával szembeszáll újabban: Утченко-Штаерман: О некоторых вопросах... [В. Д. И. 1960: 4, 9 kk. 1.]

magának ez írásrendszernek megfejtése (1953), valamint az abban készült gazdasági tartalmú szövegek jelenleg is folyó értelmezése révén került a tudományos érdeklődés előterébe. Végleg megoldódott egy addig vitatott kérdés: A mykénéi vár urai és az ún. mykénéi kultúra hordozói, az achájok, görögök voltak és görög nyelvet beszéltek. A megfejtés viszont új kérdések egész sorát is felvetette: ha Kréta-szigetén, Knóssosban — amiként ezt az itt talált és immár megfejtett táblák igazolják — legkésőbbben az i. e. XV. század második felében már acháj, azaz görög királyok uralkodtak, mivel magyarázzuk egyfelől ezt az eddig nem ismertényt, másfelől pedig a palotának a ma elfogadott kronológia szerint i. e. 1400 körül, tehát legalább fél évszázaddal a görög foglalás után történt lerombolását, amelyet eddig a kutatás hajlamos volt az acháj hódítás tényével összekapcsolni? *Sterling Dow* összefoglaló igényű tanulmányában¹⁸ a görög immigrációtól (i. e. XX. század után) a knóssosi palota teljes pusztulása utáni időkig terjedő korszakot teszi vizsgálat tárgyává. Meggyőző a különböző etnikumok betelepüléséről készített táblázata (4. l.). A polgári irodalomban általában túlértékelt,¹⁹ ún. minósi thalassokrátiának, Kréta tengeri uralmának kérdését józan tartózkodással ítéli meg és valószínűleg joggal mutat rá a krétai uralom olyan bürokratikus gyengeségeire, amelyek az állítólagos birodalom hathatós kormányzását is kérdésessé tették. A szerző feltevése, hogy az i. e. 1480–1460 között bekövetkezett mykénéi foglalással szemben 1400 körül a helyi lakosság felkelése tört ki és ennek drasztikus leverése során pusztították el a királyi palotát, legalábbis is munka-hipotézisként elfogadható.²⁰ Sajnálatos azonban, hogy a szerző érdeklődése a politikai függés kérdésein túl a görög bronzkor társadalmi-gazdasági problémáira (földtulajdon-viszonyok, osztályviszonyok, rabszolgaság) már nem kellő mértékben terjedt ki, holott ezek a kérdések polgári kutatókat is foglalkoztattak.²¹

A bronzkori tárgyú referátumhoz készült korreferátumok²² közül különösen jelentősnek látszik *G. Pugliese Carratelli* hozzászólása, aki a nyugati (szicíliai és dél-itáliai) görög gyarmatosítás mykénéi előzményeinek lehetőségére hívja fel a figyelmet. *F. Albright* a Palesztina bronzkorát megvilágító ásatási eredményekről számol be. Az egyes városok pusztulását jelző romrétegek alapján, az ásatási adatokat az őstestamentumi topográfiai hagyományokkal egyeztetve, a héber törzsek benyomulását az i. e. XIII. század második felére teszi. Bár megfigyelései nem alkalmasak e benyomulás jellegének és a róla szóló hagyományok hitelességi fokának meghatározására, figyelemre méltó, hogy négy város e korra keltezhető pusztulását azonosítani tudja ugyanezen négy város (pl. Lachis és Hazor) zsidók által történt elfoglalásának őstestamentumi hagyományával.

2. A késő-ókori társadalom fontos kérdéseit érinti *S. Mazzarino* tanulmánya a késő-ókori kultúra demokratizálódásáról.²³ Ez a tanulmánya kiegészíti a kései császárról alkotott újabb képet — amelynek megteremtéséhez maga a szerző is egy jelentős könyvvél járult hozzá.²⁴ A mai kutatás már nem csupán a hanyatlás és bomlás egyértelmű fogalomkörében látja a későantik világ jellegzetességét, hanem magának a dominatus korának egyes jelenségeiben is fel akarja ismerni a pusztuló régint túl az érlelődő és feudáliszmus felé mutató új jelenségeket. *Mazzarino* tanulmánya a kultúra terén bekövetkezett, sajátos jellegű demokratizálódás jelenségeit tárja fel. Ezt a fogalmat kettős értelemben használja: részben mint spontán, az uralkodók akaratától független folyamatot, részben mint tudatos, a néphez közeledő politikát. Az előbbi fogalomkörhöz tartozik az addig „irodalom alatti” életre kárhozott népi nyelvek, pl. a szír és kopt nyelv irodalmiságának kialakulása. Megfigyelése szerint a korai szír és kopt irodalom mondanivalójában az uralkodó osztályokkal szembeni határozott kritika és plebejus törekvések tudatos érvényesülése jellemzi. Adatait még ki is egészíthetnők, pl. a kopt írásbeliség egyik megteremtőjének, az atripei Šenute-nek irodalmi munkásságára való hivatkozással, amelynek „népi” jellegére már régebben rámutattak.²⁵ A szerző okfejtését azzal is kiegészíthet-

¹⁸ *The Greeks in the Bronze Age* (Rapports, II. 1–34. l.)

¹⁹ De vö. már *H. Lorimer* fenntartásait: *Homer and the Monuments*, London. 1950.

²⁰ Feltevésének azonban ellene látszik mondani *A. Furumark* megfigyelése (*The Aegean Texts as Historical Documents*, Résumé, 52. l.), aki a knóssosi táblákból rekonstruálható előzetes hadikészületekre gondol; a támadás eszerint nem lehetett oly váratlan, ahogy *S. Dow* feltételezi. Az *S. Dow* által rekonstruált eseménysorozatra egyébként egyetlen írásbeli adat sem utal.

²¹ Vö. pl.: *E. Will*: *Aux origines du régime foncier grec*: Homère, Hésiode et l'arrière-plan mycénien (*Rev. des Études Anciennes*, 1957, 28. kk. l.); *W. E. Brown*: *Land Tenure in Mycenaean Pylos*. (*Historia* 1956, 400. kk. l.); *M. J. Finley*: *Homer and Mycenae: Property and Tenure*. (*Historia* 1957, 158. kk. l.).

²² *A. Furumark*: *The Aegean Texts as Historical Documents* (Résumé 51. k. l.); *G. Pugliese-Carratelli*: *I regni micenei e le loro relazioni col mediterraneo occidentale*, uo. 52. kk. l.; *W. F. Albright*: *Archaeology and History in Ancient Palestine*, uo. 54. kk. l.)

²³ *S. Mazzarino*: *La Democratizzazione della cultura nel Basso Impero*, Rapports II. 35–54. l.

²⁴ *S. Mazzarino*: *Aspetti sociali del Quattro secolo. Ricerche di storia tardo-romana*. Bari. 1951.

²⁵ *J. Leipoldt*: *Schenute von Atripe und die Entstehung des national-ägyptischen Christenthums*. Leipzig.

nők, hogy az erőteljesebbé váló társadalomkritika nem csupán a szír és kopt irodalom sajátja, hanem éppen ekkor erőteljesen érvényesül olyan görög és latin nyelvű, egyházi szerzők munkásságában is, mint Johannes Chrysostomos, Nazianzosi Gergely és a massiliai Salvianus. — Másfelől tudatos népbárát-politikát lát a szerző a Diocletianus óta érvényesülő ún. gazdasági demokratizálódásban, ármximáló törekvésekben, a városi tömegek ellátását biztosítani akaró intézkedésekben. E sorok írója már néhány évvel ezelőtt ugyanilyen értelemben mutatott rá a késő-ókori falu urbanizálódásának, a falu és város közötti különbségek bizonyos fokú nivellálódásának a nagybirtok elleni paraszti osztályharc különböző formáinak történeti jelentőségére.²⁶ Ha meggondoljuk, hogy a Mazzarino által megfigyelt jelenségek is jórészt a birodalom keleti felén érvényesültek, bennük egyik okát ismerhetjük fel annak az eltérő irányú történelmi fejlődésnek, amely az V. század folyamán a birodalom keleti és nyugati felének sorsát egészen ellentétes módon formálta.

3. Az ókori tárgyú előadások harmadik központi kérdése a *római birodalom egyes határterületeinek történetét*, valamint a *római birodalom és a barbár népek közötti kapcsolatok* ölelte fel. V. Blavatszkij, a moszkvai egyetem tanára összefoglaló előadásában²⁷ a Fekete tenger északi partvidékén fennállott antik államok fejlődését tárgyalta. Magas színvonalú tanulmánya mintegy összegezi a szovjet kutatók eredményeit e terület történetének feltárásában. A tanulmány világosan mutatja a szovjet ökortörténeti kutatás pozitív vonásait. A görög városok történetét nem elszigetelten, hanem a barbár világgal való kapcsolatukban tárgyalja. Bő teret szentel e városok kapcsolatainak a görög, valamint az ún. barbár világgal. Differenciáltan tárgyalja az egyes polisok gazdasági és társadalmi életét, s arra az eredményre jut, hogy Olbia döntően kézműves-kereskedő-város, míg a Fekete tenger északi partvidékének városai, amelyek később alkotórészei lettek a bosporusi királyságnak, elsődlegesen agrárius jellegűek maradtak. E városok gazdasági kapcsolatai az i. e. VI. században elsősorban a kisázsiai ion városok (főként Miletos), valamint Korinthus felé mutatnak, az i. e. V. században Athén szerez vezető szerepet a kézműipari behozatalban és gabona-kivitelben, míg az i. e. IV. század vége óta a barbár hátszággal való kapcsolatok kerültek előtérbe. A szerző különös gondot fordít a Bosporusi királyság kialakulásának és jellegének elemzésére. Ebben az államban látja legteljesebb mértékben megvalósulva a görög polisok és a barbár hátszág (chóra) szimbiózisát. Ilyen értelemben a Bosporusi királyság már a nagy hellénisztikus birodalom előtt ugyanolyan jellegű — csak a keretében élő barbár népek viszonylagos elmaradottsága következtében kezdetelegesebb — államiséget valósít meg, mint később a Ptolemaiosok és Seleukidák birodalma. Ennek alapján a Bosporusi állam jellegének meghatározására a „protohellenisztikus” állam terminusát javasolja (105. l.). A rabszolgák mozgalmainak illusztrálásához a szaktudományban többszörösen vitatott Protogénés-felirat (IOSPE I² 32. sz.) tanúságtételét használja fel. Az i. e. IV. századtól kezdve a Bosporusi királyság és kisebb mértékben a többi polis társadalmi fejlődésére a sarmata nemzeti arisztokráciának a városokba való beköltözése jellemző. Így magukon a görög polison belül is az etnikum bizonyos barbarizálódása ment végbe, anélkül azonban, hogy ez a görög nyelv kizárólagos hivatalos nyelvként való használatát s a városi kultúra hellénisztikus jellegét korlátozta volna. A görögök és barbárok már korán megindult szerves érintkezésével magyarázható az a tény, hogy a távolabbi északi vidékekről már Hérodotosztól kezdve viszonylag megbízható adatok jutottak a görög utazók birtokába.

4. Az *Al-Duna mentén kialakult emberi társadalom* fejlődésének fővonalait rajzolta meg C. Daicovicu és I. Nestor.²⁸ Referáló jellegű tanulmányuk döntően az utóbbi évtized igen erőteljes román régészeti kutatásaira támaszkodik, s ezeknek a kutatásoknak eredményeit foglalják össze, a szerzők által is elismerten, több szempontból jelenleg csak hipotetikusként tekinthető képbe. A két főreferátumhoz kapcsolódó korreferátumok²⁹ a Dobrudza-vidék hellénisztikus kori településeinek fejlődését, a Duna-vidéki pénzverés történetét, a Kárpát—Duna-medence i. e. I. évezredi etnikumainak a kérdését, valamint a szlávok Balkán-félszigeti bevándorlásának problémáját tárgyalják. Ez utóbbi korreferátum szerzője hipotézisként azt a gondolatot veti fel, hogy a szlávok bevándorlása

²⁶ Hahn J.: A késői patrocínium-viszonyok kialakulásának kérdéséhez. Antik Tanulmányok, 1955, 239. kk. l.

²⁷ IV. Blavatsky: Le processus du développement historique et le rôle des états antiques situés au Nord de la Mer Noire. (Rapports, II. 98—116. l.)

²⁸ Daicovicu, C.—Nestor, I.: Die menschliche Gesellschaft an der untern Donau in vor- und nachrömischer Zeit (Rapports, II. 117—142. l.).

²⁹ D.M. Pippidi: Les colonies grecques de la Dobroudja à l'époque hellénistique (Résumés, 75. k. l.); E. Condurachi: L'activité des ateliers monétaires de la région danubienne, uo. 77. k. l., M. Petrescu-Dîmbovița: Populations et civilisations de l'espace Carpatho-Danubien ... (uo. 78. k. l.), G. Labuda: Die Einwanderung der Slawen auf den Balkan im. 6—7. Jrh. (uo. 80. kk. l.).

a Balkán-félszigetre két úton ment végbe: egyfelől a Duna-torkolat-vidékén át déli és délnyugati irányban, másrészt a Visztula, Odera és Elba vidékéről Pannónián keresztül Dalmácia partvidéke felé. A mai cseh és morva terület lakossága már a IV–V. századtól kezdve egyre növekvőbb mértékben szláv jellegű, s az ehhez a tömbhöz tartozó szláv törzsek a longobárdok elvonulása után kelnek át a Dunán déli irányban. Az avarok már a VI. század végén és a VII. század elején letelepült szláv lakosságba ütköztek az Illyricum, Istria és Kelet-Bajorország felé irányuló expanziójukban. Hadivállalkozásaik során más szláv törzsek segítségét is igénybe vették, s ezzel előmozdították a Balkán félszigetre való további szláv betelepülést is. Érvelésében a szerző részben nyelvi anyagra — egyes Kárpát-vidéki és balkáni szláv törzsnevek azonosságára, ill. rokonságára — valamint Konstantinos Porphyrogennétos tanúságtételére hivatkozik.

*

A stockholmi kongresszus ókortörténeti anyaga legalábbis két következtetés levonását teszi lehetővé. Az ókori társadalmak rabszolgatartó jellegéről szóló vita — nemcsak a kongresszuson, hanem annak keretein kívül is — azt bizonyítja, hogy a marxista és polgári történettudomány ideológiai küzdelmének egyik fontos területe éppen a legkorábbi osztálytársadalom értékelésének kérdése. Ha a polgári tudománynak akárcsak *egy* osztálytársadalmi formáról sikerülne bebizonyítania, hogy abban nem érvényesült az osztályharc elve, ezzel *elvileg* is csapást mérne arra a koncepciókra, amelyet klasszikus és végleges formájában már a Kommunista Kiáltvány megfogalmazott: „Minden eddigi társadalom története: osztályharcok története”. Az ókori társadalmak elmélyült, tényszerű, tudományos igényű kutatása tehát ideológiai szempontból is a marxista tudománynak elsődrendű feladatai közé tartozik. Helytelen lenne az ókori történetnek a marxista történeti kutatások tematikájában, csupán időbeli távolsága miatt, másodrendű, kizárólag „kegyeleti” jellegű fontosságot tulajdonítani.

Ezt a jelentőséget a szovjet és népi demokratikus történettudomány felismerte akkor, amikor jelentős számú küldöttséggel, értékes referátumokkal és korreferátumokkal tanúsította ókortörténeti kutatásainak magas színvonalát. A magyar történész-küldöttség ezek között szinte az egyetlen volt, amelyben az ókor kutatói — e tudományág jelentős hazai hagyományai ellenére! — nem voltak képviselve. Kíváncsok, hogy a jövő történész-kongresszusain a magyar ókortörténeti kutatásnak is módja legyen eredményeiről a nemzetközi nyilvánosság előtt beszámolni.

HAHN ISTVÁN

L. HENRY:

DEVELOPPEMENTS RÉCENTS DE L'ÉTUDE DE LA DÉMOGRAPHIE DU PASSÉ A MÚLT DEMOGRÁFIAI KUTATÁSÁNAK LEGÚJABB FEJLEMÉNYEI

A történeti demográfia területéről négy referátum hangzott el a stockholmi kongresszuson: L. Henry az újkori, J. Glénissont a XIV. századi francia, J. N. Oller a katalán, W. Borah és S. F. Cook a XVI. századi mexikói történeti demográfiáról tartott előadást. A spanyol referátum az ismertető számára nyelvi okokból sajnos megközelíthetetlen volt, a mexikóit viszont a mi viszonyainktól olyan távolosónak találta, hogy annak ismertetése feleslegesnek látszott, s így csupán a két francia előadással kíván részletesen foglalkozni, annál is inkább, mert főképpen L. Henry referátuma lehet iránymutató magyar szempontból is.

Henry előadása lényegében az újkori francia demográfia területén ez idő szerint folyó kutatás összefoglalása. A franciák mindig is meglepik az embert természetes logikájukkal, s a munka kiindulópontja itt is logikai megfontolás. A hivatalos statisztikát megelőző időszak két részre osztható — mondja Henry —: egy távolabbira, amelyben semmilyen demográfiai forrás nincs, és egy közelebbire, amelyben a demográfia alapadatai megtalálhatók és mai összeírásokhoz hasonlóan kiértékelhetők. Ez a második korszak Franciaországban nagyjából 1670 körül kezdődik, amikor már rendelkezésre állnak az egyházi anyakönyvek, s részben ezekben, részben más forrásokban bőven van feldolgozható anyag. A munkát a francia tudomány három ponton indította meg: egyes falvak, genealógiák feldolgozása és reprezentatív felvétel alapján. A falvak adatait első sorban az egyházi anyakönyvekből vették és családokat rekonstruáltak (itt bizonyos

nehézséget jelentett a nevek frásában az idők folyamán beálló változás). A családok rekonstrukciója után lehetővé vált, hogy tetszőleges időpontban utólagos népszámlálási adatfelvételt rendeljenek el, hiszen a családtagok életkora pontosan ismert és a demográfiai mutatók szinte a maiaknál is pontosabban állapíthatók meg. Ugyanígy használhatók fel a genealógiák is (előfeltételük természetesen a teljesség). S hogy ez sem eredménytelen, azt az bizonyítja, hogy a genfi polgárságnál a születéskorlátozás már a XVIII. század elején kimutatható a genealógiák alapján. A falvak és a genealógiák egész Franciaországra kiterjedő feldolgozása természetesen megoldhatatlan feladat, így felmerült bizonyos reprezentatív felvétel szükségessége. Minden departement területéről két minta készül, mely a legnagyobb községek közül tizet, a közepesek közül ötöt, a legkisebbekből ismét tizet tartalmaz. A mintaként szolgáló 25 községből a departement levéltárának adatai alapján 1670–1800 közötti időben havonta és évente a legfontosabb demográfiai mutatók dolgozhatók ki, s még a foglalkozásra és származásra (ami különösen a városok esetében fontos) is megfelelő adatokat lehet összeállítani. A módszernek a mi viszonyaink közötti alkalmazhatósága véleményünk szerint olyan kérdés, amelyet fejlődő történeti statisztikánknak komolyan meg kell fontolnia.

Glénisson referátuma arra a korszakra vonatkozik, amelyből — gyakorlatilag — nem maradt fenn demográfiai forrás. Az 1950-i párizsi történetsszinkongresszuson négy történész (Cippola, Dhondt, Postan és Wolf) sürgette a XIV. századi járványok franciaországi kihatására vonatkozó demográfiai kutatások megindítását. A munka ugyanolyan vonalon indult meg mint nálunk: az adóajstromok segítségével. A felmerülő problémák természetesen ugyanazok mint nálunk: hogyan kell a kincstári célokra készült összeírások adatait demográfiai szempontból magyarázni? A források feltárása megtörtént, az értelmezés kidolgozása a jövő feladata.

FÜGEDI ERIK

SVEN STELLING-MICHAUD:

L'HISTOIRE DES UNIVERSITÉS AU MOYEN AGE ET A LA RENAISSANCE AU COURS DES VINGT-CINQ DERNIÈRES ANNÉES

(XI. Congrès International des Sciences Historiques. Stockholm 21—28 Août 1960.
Rapports I. Histoire des Universités. 97—143. I.)

AZ EGYETEMEK TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN ÉS A RENESZÁNSZBAN AZ UTÓBBI 25 ÉV FOLYAMÁN

Pozitívista jellegű, a kiemelkedően fontos művelődéstörténeti téma társadalmi-gazdasági gyökereit legfőjebb csak mellékesen érintő, de másfelől nagyon hasznos *enciklopédikus* természetű előadás, amely a ténykérdésekben jól tájékoztat, de még nagyobb szolgálatot tesz a jegyzetekben nyújtott bőséges bibliográfiával, visszanyúlva nemcsak a legutóbbi negyedszázadra, hanem egyes maradandó fontosságú szakmunkák fölemlítésével régebbre is. Általánosabb érdekű mondanivalóira, akármily vázlatosan is, érdemes felfigyelnünk, ama pontok szerint, amelyekben maga a szerző csoportosítja azokat.

I. Histoire Interne

1. H. Denifle, G. Kaufmann és F. Paulsen óta, akik letették az alapjait a modern egyetemtörténetírásnak, leginkább csak forráskiadások történtek és részletkutatások folytak ezen a téren. Azonban a *H. Rashdall* könyvének (*The Universities of Europe in the Middle Ages.*² Oxford. 1936) ez a második bővített kiadása sokáig a legmegbízhatóbb és legteljesebb kalauz lesz. A magyar származású *Stephen d'Irsay*-nak *Histoire des Universités françaises et étrangères* (I—II. Paris. 1933—35) c. könyvéről Stelling-Michaud-nak nincs jó véleménye: hibákkal és hiányokkal van tele szerinte. — 2. Az utolsó negyedszázad folyamán több ezer kiadvány jelent meg az egyetemtörténet részletkérdéseiről, de ezeknek bibliografikus összeállítása legfelső, nemzetközi szinten még nem történt meg. — 3. Még mindig nincs egységes felelet arra a kérdésre, hogy egyetemtörténeti vonatkozásban hol végződik a középkor és hol kezdődik a reneszánsz. A régi „*Studium*”

lényegében nem változik meg a XIII–XVI. század között, csak ott kezdődnek új formák a szerző szerint, ahol bevezetik a természettudományok és a történelem tanítását, új fakultásokat létesítenek és megszűnik a latin tanítási nyelv. — 4. A középkori egyetemek a szerző szerint spontán módon jöttek létre, forrásuk az önzetlen tudásszomj mellett a városi civilizáció és a nemzetközi forgalom. Semmiféle előzetes mintájuk nincsen sem a klasszikus ókorban, sem a régi Kelet világában. — 5. *Költött* folytonosságról lehet csupán szó a „*Translatio studii*” eszmében, amely szerint a magasabb fokú tudományos képzés (a „*studium*” szó szűkebb értelme) Athénból Rómába, innen Bizáncia, innen meg Párizsba költözött át. Ez az elképzelés ugyanolyan nyomon jár, mint a *sacerdotium* és a *regnum* (imperium) eszmei transzlációja, úgy hogy ilyenformán a középkori egyetem a papi és a világi főhatalom mellé mint harmadik univerzális eszmei főhatalom emelkedik. — 6. Az egyetemeknek a középkorban általános „*Studium Generale*” elnevezése a szerző szerint egyszerűen ezt jelenti: „une école autorisée par la potestas generalis”, ti. a pápa vagy a császár által engedélyezett legmagasabb fokú tanfolyam. (Itt kíváncsi lett volna egy kissé részletesebben foglalkozni a St. Gen. elnevezés eltérő értelmezéseivel.) — Más uralkodók, elsősorban a spanyol királyok már elég korán megkezdtek a saját uralkodói jogukból folyó egyetemalapításokat („*respectu regni*”), sőt szokásjog alapján is emelkednek egyes studiumok utólagosan egyetemi rangra, még koholt jogigények alapján is. — 7. A *Studium Generale*-k legnagyobb jogosítványa az, hogy hallgatóiknak „*jus ubique docendi*”-t adhatnak, ami azt jelenti, hogy bármely más egyetemen is taníthatnak anélkül, hogy erre újabb képesítést kellene szerezniök. — A XII. század óta már kialakul az „*universitas magistrorum et scholarium*” testülete, amely védi a maga különleges jogosítványait egyfelől a polgári hatalommal, másfelől a káptalanokkal szemben, amelyeknek alsóbb fokú iskoláiból kifejlődött. — 8. Ezek az alsóbbfokú iskolák az előmenyei az *artista* (később általában „*filozófiai*”) fakultásoknak, amelyeknek graduáló joga és autonóm igazgatása — a felsőbb rangú (teológiai, jogi, orvosi) fakultásokkal szemben — csak később fejlődik ki. Az *artista* fakultások színvonala kezdetben elég alacsony: szinte hihetetlen, hogy Heidelbergben 1466-ban az *artista* studensek még nem ismerik a latin betűket! (Itt a szerző utal néhai *Hajnal István*nak két, angol és francia nyelven megjelent írástörténeti munkájára.) — 9. A párizsi, nápolyi és oxfordi *artista* fakultásoknak van legnagyobb szerepük az aristotelizmus, illetőleg az averroizmus terjesztésében. Az utóbbira vonatkozó legújabb kutatásokról különösen becses bibliográfiai jegyzéket kapunk. — 10. Ugyanílyan kapunk az orvosi fakultások és általában az orvos tudomány fejlődésére nézve, különös tekintettel Salernóra. Zsidó és muzulmán tudósok közvetítették ide s innen tovább a késői arab orvosi irodalmat. — 11. A XIII. század 2. felében kezdik felállítani az első keleti nyelvészeti katedrákat. (Az első magisterek „*megterített*” spanyol zsidók.) A fő motívum kezdetben a missziói (terítő) célok szolgálata, de később a humanista érdeklődés, majd a latin–görög keresztény vallásegysítés szempontjai is szóhoz jutnak. A görög és a héber nyelvi oktatás nagyobb lendülete azonban csak a reformáció hatására kezdődik meg a német egyetemeken. — 12. Humanizmus és skolasztika között a szerző szerint nincs akkora éles szakadás az egyetemeken, mint amekkorát általában feltételezni szokás. Átmeneti típusok vannak „*via antiqua*” és „*via moderna*” között. A nominalisták és realisták meddő skolasztikus vitái az egyetemi oktatásra is károsan hatnak, azonban ellensúlyként kialakulnak az egyetemek mellett a külön Collège-ek, elsősorban a filológia és a történettudomány művelésére. A protestáns „akadémiák” többé-kevésbé szabályszerű egyetemekké fejlődnek ki. — 13. A jogi képzésben különösen kiemelkedik a „*mos gallicus*” = a jogi elvek humanista módszerű levezetése magukból az alapszövegekből, szemben a „*mos italicus*”-szal, ami csak glossator-munkát jelent. — 14. Humanista hatás alatt a reformáció kezdetben, különösen a melanchthoni példa alapján (a kálvinin már kevésbé) emeli az egyetemi oktatás színvonalát; csakhamar beáll azonban a szigorú konfesszionalizálódás, katolikus és protestáns területeken egyformán. Az egyik legnevezetesebb kivétel a páduai egyetem maradandólag toleráns szelleme; ez a velencei főuralomnak köszönhető, ahol a szabad szellemű szervita generális-prior, Fra *Paolo Sarpi* hatására egy ideig forma szerinti dacos pápaellenesség uralkodott (Itáliában leghamarább innen üzték ki a jezsuitákat, igaz, hogy egyelőre csak félszázadra).

II. *Histoire Externe*

15–16. Felsoroltnak a „külső történet” kutatásának legfőbb szempontjai, több szerző nézeteinek szembeállításával (de itt, látásunk szerint nem eléggé meggyőző az *extern* szempontoknak az *intern*-ektől különválasztása!). — Nagyon tanulságosan fel-
említi a szerző, hogy a bázeli egyetem megalapítását (1460) a polgárság, „úgy látszik”,

legfőképpen a *belső piac* fejlesztése érdekében kívánta, hogy ezzel is „megjászdottassa” (pour faire pièce) a freiburg-breisgaui egyetemet, amelyet az osztrák főherceg jóformán Bazel kapui előtt alapított meg kevésel előbb (1451). — Másik érdekes adata, hogy a spanyol egyetemek közül először a Biblia Polyglotta Complutensis bibliakiadásáról és egyébről is híres államférfi, Ximenes de Cisneros bíboros által (1508) alapított alcalái egyetemen szűnik meg a skolasztika, hogy helyet adjon az erasmizmusnak. — 17. Az egyetemi kiváltságok változatos történetéből a szerző kiemeli a belkörü autonóm bíraskodás jogát, amely a legtöbb összeütközésre adott okot az egyetemi hatóságok, ill. hallgatók és a világi hatalom, főként a városi polgárság között. A pápák sokáig a maguk hatalomteljességéhez tartozónak látták, hogy mind ezt, mind egyéb, főként anyagi vonatkozású egyetemi privilégiumokat védelmükbe vegyenek egyházi jogcímen a világi hatóságokkal szemben; sőt pártfogolták még az egyetemi *szeccssziókat* is, amelyek az egyetemi kiváltságok megsértése folytán keletkeztek s amelyekből új egyetemek állottak elő (Cambridge, Pádva, Lipcse). — A kiváltságos helyzet egyik biztosítója volt sokáig az is, hogy az egyetemi oktatókat, sőt hallgatókat is *egyházi*, a klérushoz tartozó személyeknek tekintették (innen ered a francia és angol *clerc*, ill. *clerk* szavaknak „írásutód”, sőt „írnök” értelme, ma már minden egyházi vonatkozás nélkül). Az oktatókra nézve a coelibatus kötelezettsége először egyetemesen fennállott, később azonban — már a reformációt megelőzően — felmentették alóla a még papszentelést nem kapott „clerc”-eket. — Külön érdekes része az egyetemi autonómiák történetének a „Hall”, „Bursa” vagy egyéb néven ismert kollegiális szervezetek kialakulása, amiket a diákság lakásszüksége és egyéb gazdasági érdekei hívtak létre; ezeknek története még nincs összefoglalólag megírva. — 18. Az autonómiák köre egyre inkább szűkül a fejedelmi abszolutizmus mind teljesebb érvényesülésével. Az abszolutista uralkodók az egyetemektől elsősorban az ő államigazgatási céljaikra alkalmas tisztviselői kar nevelését várják el. — 19. Az oktatók javadalmazása sokáig vegyes rendszerű: készpénzfizetés mellett egy részük többé-kevésbé gazdag egyházi javadalmakban is részesül. — 20. A közvetlen egyházi gyámkodás az egyetemek fölött a XVI. századtól kezdve egyre inkább háttérbe szorul. — 21. A tanulmányi költségek legdrágábbak a jogi, legcsekélyebbek az artista fakultáson; főként ez utóbbin még a szolgatanulók rendszere is sokáig dívik. Általában az artisták között van a legtöbb alacsony osztályhelyzetű, szegény fiú; ezek segélyezéséről változatos formák között történik úgy-ahogy gondoskodás. — 22. A hallgatók társadalmi rétegződése mellett földrajzi származásuk is kiemelkedő témája a legutóbbi két évtized kutatásainak. (Itt van felémlítve Veress Endre egyik kötete.) — 23. Az egyetemek látogatottságára vonatkozó adatokról. — 24. A diákok életére vonatkozó nagyszámú kiadványokról és kiadni való anyagról (levelezések, albumok stb.). — 25. A hallgatók „natiók” szerinti csoportosulásának eredete és története egészben véve már fel van derítve, de még sok a tisztázandó részletkérdés. — 26. Adatok az egyetemi előadások kéziratainak előállításáról, másolásáról, megőrzéséről, az egyetemi könyvtárak és nyomdák kialakulásáról. A XVI. század elejétől fogva már majdnem minden egyetemnek és egyetemi rang felé fejlődő „akadémiának” megvan a maga nyomdája. — 27. Különösen hasznos áttekintést ad a szerző a legutóbbi évek folyamán keletkezett egyetemtörténeti kútfőkiadványokról, valamint olyan kéziratos forrásanyagokról, amelyeknek kiadása elsőrenden volna kívánatos. (Jegyzetben megemlíti ehhez, hogy a két világháborúban Louvain, Orléans, Nápoly, Prága, Rostock, Mainz, Majnai Frankfurt egyetemi levéltárai pótolhatatlan károkat szenvedtek.)

Az egyébként igen gondos összeállítású, széles távlatú referátumban hiányolnunk kell, hogy a *kelet-európai* egyetemi fejlődésről, ill. egyetemalapítási törekvésekről alig esik néhány szó; a magyarországi ilyenmű kísérletekről, amelyek részben, ha rövid időre is, sikerre vezettek, a szerző, úgy látszik, egyáltalán nem vett tudomást, pedig ezeknek elég gazdag irodalmuk van, idegen nyelven is egyénhány. — A 93. és 99. sz. jegyzetek Bohatec Józsefet, a kitűnő reformáció- és humanizmus-történészt (1876–1954), aki legutóbb a bécsi egyetem tanára volt, tévesen Boháček-nek emlegetik: a szerző nyilván egynek vette Boháček M. nevű fiatalabb kutatóval (262. sz. jegyzet), akinek a bolognai egyetem történetéből van egy újabb publikációja.

A témához kapcsolódó korreferátumok:

La Guerre Sainte, l'Université, l'Inquisition et la „Sainte Prédication” au début du XIIIe siècle, par E. Delaruelle, Institut Catholique, Toulouse.

Egészen rövid (40 soros) és az érthetelenségig tömörített összefoglalás. Amit e tárgyra vonatkozólag ki lehet belőle venni, az ennyi: a keresztes háború ideológiája 1229-ben a toulousei egyetemet is befolyásolta: magisterei a maguk módján egyben

„keresztes vitézek” és prédikátorok. A középkori egyetemi oktató, elsősorban a párizsi, a szerző szerint mindennekelőtt nem professzor, nem is kutató; a tanítást elsősorban „szent prédikációnak” fogja fel. — E tendenciózusan egyoldalú felfogás mellett nem ütődhetünk meg túlságosan a szerzőnek ezen a kijelentésén sem: „Il n'en fut pas autrement de l'Inquisition, qui elle aussi et pour les mêmes raisons, débute par une prédication et vaut à ses champions le martyre.” A szerző elképzelése szerint tehát az inkvizíció és a középkori egyetem munkája között — amennyire a homályos szövegezésből kivehető — bizonyos párhuzamosság van, az inkvizíció *bajnokai* pedig érdemesekké váltak a mártírkoszorúra. (De hát az inkvizíció *áldozata*i, akik néhány tízezerrel mégis csak többen voltak a „bajnokoknál”? !)

Les Villes et les Universités à la fin du Moyen-Age: le cas de Louvain, par Jacques Paquet, Université Lovanium de Léopoldville.

Az 1425-ben alapított louvaini egyetem példáján mutatja be az egyetemi és a városi érdekek gyakori összeütközését s azt, hogy ezekben milyen állást foglalt el esetenként az egyházi és a világi főhatóság. A szerző szerint a polgárság szerepét a középkorvégi egyetemi életben három motívum irányítja: a lakosság anyagi haszna, a városi község becsülete és tekintélye, végül „*gloire de Dieu et de son Église*”. Azt hisszük, a legutóbbi motívum annyira „imponderabile”, hogy egy részletekbe menő vizsgálat során nem is bizonyulna megfogható realitásnak.

Universitäten als Kulturvermittler zwischen Abendland und Osteuropa in der Zeit des Humanismus, der Reformation und Gegenreformation, von J. Matl, Universität Graz.

Ez a korreferátum részben pótolja a főreferátum ama hiányát, amelyre rámutatunk: rövid lexikális felsorolást nyújt a kelet-európai egyetemek művelődésközvetítő szerepéről. Konkretizált példákat azonban nem ad. Magyar vonatkozásban csak a Celtis Konrád-féle Sodalitas Literaria Danubiana és a Mátyás humanista udvara kapcsán halunk egy szót. A közvetítő folyamat eredményeként említetik az irodalmi nyelvek kialakulása, nemzeti tudomány, irodalom és művészet kifejlődése a keleti országokban. Ezeket a hatásokat fejleszti tovább a felvilágosodás azzal, hogy függetleníti a művelődés céljait a vallásfelekezeti szempontoktól s egyben demokratizálja.

The Universities of the Polish—Lithuanian Commonwealth from the XIVth to the XVIIth Century. Problems of Cultural Geography, by O. Halecki, Columbia and Fordham Universities.

Ez a korreferátum a megelőző Matl-félének kibővítéséül tekinthető lengyel—litván vonatkozásban. Szól a krakkói egyetem legnagyobb „brillant period”-járól, és arról, hogy ennek példája nyomán keletkeztek a többi egyetemek a lengyel—litván „*respublica*” akkori területén. A szerző szerint a krakkói mellett a vilnuszai és a lvovi jezsuita alapítású egyetemek képviselik a lengyel—litván állam „aranykorának” kulturális hagyományát. Tud valamit a szerző — nyilván az I. Lajos közös magyar—lengyel királysága révén — a középkori pécsi egyetemről is.

RÉVÉSZ IMRE

J. JAROSZLAVSZKIJ:

HOGYAN SZÜLETNEK, ÉLNEK ÉS HALNAK MEG AZ ISTENEK?

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1960. 234 l.)

Attól kezdve, hogy a felvilágosodás racionalistái a „*tribunal de la raison*”, vagyis az ész ítélőszéke elé idézték a vallást, s leplezték a dogmák ésszerűtlenségét, a vallási szertartások szégyenletes primitívságát s a vallási erkölcs embertelenségét, az effajta felvilágosító munka mindig hatásos és népszerű módja volt a vallás elleni küzdelemnek. *Holbach*: A leplezett kereszténység¹ c. művétől egészen napjaink vallásellenes irodalmáig. Ezt a hagyományt folytatja és igyekszik a dialektikus és történelmi materializmus színvonalára emelni Jaroszlavszkij idézett műve.

Jaroszlavszkij könyve friss, harcos szellemű s tagadhatatlanul érdekfeszítő olvasmány. A szerző kimutatja az összes vallási fogalmak, eszmék, kultuszok földi, sokszor nem is éppen tiszteltetreméltó eredetét. A vallás keletkezésére vonatkozó marxista elmélet kifejtése után elsősorban a keresztény vallás dogmáit, szertartásait elemzi az összehasonlító mitológia és vallástörténet módszerével, de egy-egy fejezetben foglalkozik a görög-római, a zsidó és a mohamedán vallással is egy szempontból, mégpedig túlvilág-képük szempontjából.

Nem kétséges, hogy az összehasonlító mitológia és vallástörténet módszerével elsősorban azt lehet kimutatni, ami a legtöbb vallásban közös, és csak mellékesen lehet utalni az egyes vallások *egyéni* jellegzetességeire. Véleményünk szerint azonban ma is változatlanul szükség van az egyes vallások közös lényegének feltárására. Katolikus vallástörténészek, Richard Mohr, Georg Siegmund éppen napjainkban igyekeznek — az evolúció eszméjét tagadva — éles határvonalat húzni a vallás és mágia közé. Nos, Jaroszlavszkij könyve meggyőzően bizonyítja, hogy ilyen elvi különbségtételnek nincs helye, a vallás és mágia legkülönbözőbb megnyilvánulásai is ugyanabba a jelenségsorba tartoznak, s a történeti vallások csillogó felszíne alatt akárhányszor primitív borzalmak lappanganak.

A vallások közös eredetének s végső fokon azonos lényegének kimutatásával azonban nem érhet véget a marxista vallástörténész feladata. Foglalkoznia kell — ahol csak mód nyílik erre — az egyes vallások *speciális* jellegének, történetileg kialakult *sajátos* arculatának vizsgálatával is. Nem lehet azt állítani, hogy Jaroszlavszkij nem látta maga előtt ezt a feladatot, s helyel-közzel nem tett ennek eleget, de bizonyos, hogy könyvében nem vezette következetesen végig ezt a szempontot. S ez az oka annak, hogy könyve gazdag vallástörténeti anyaga, meglepő felfedezései s megejtő okfejtése ellenére is az olvasóban valami hiányérzetet hagy maga után, s legjobb esetben is csak fél meggyőződést eredményez. Jaroszlavszkij minden érvelésbeli ügyessége ellenére is olykor felszínes, megelégszik látszólagos egyezésekkel, nem ás elég mélyre, s nem egyszer beéri fél igazságokkal, fél következtetésekkel.

Nincsen terünk ennek részletes kifejtésére, csak éppen jellemzőként említjük meg a következőket. Jaroszlavszkijnek amaz állandóan hangoztatott tétele, hogy a kereszténység szinkretista tendenciáinak köszönhetette gyors elterjedését (59–60. l.), legjobb esetben is fél igazság, mert nem magyarázza meg, hogy hogyan, milyen speciális fegyverekkel győzte le a kereszténység ókori vetélytársait. Nyilván *elsősorban* nem azzal, amiben velük megegyezett, hanem amiben tőlük különbözött.²

Jaroszlavszkij könyvének az előbbivel összefüggő, elég gyakori hibája, hogy a vallástörténeti párhuzamokat, analógiákat bőven, de megfelelő irányító szempont nélkül alkalmazza, s olykor még a fejezetek végén sem derül ki, hogy a szerző tulajdonképpen mit is akart hatalmas apparátussal bizonyítani. A Fiúistenről szóló fejezetben (73–76. l.) pl. a könyv válogatás nélkül ömlesztzi az emberek istenné válására és az istenek emberré válására vonatkozó analógiákat, holott a keresztény vallások Krisztus-mítoszának kialakulása szempontjából főképp az *utóbbinak* van jelentősége.

Nagy hiányossága Jaroszlavszkij könyvének, hogy igen kevésbé ismeri, vagy legálább is eléggé fogyatékosan alkalmazza az újszövetségi bibliakritika eredményeit. Ennek következtében a nagy szorgalommal s tagadhatatlan elmeiüllel összehordott anyag gyakran értéktelenné válik. Vonatkozik ez a megállapítás arra az egész kérdés-

¹ *Holbach*: A leplezett kereszténység. Ford. Gáspár Endre. Bpest. 1949. Hungária Kiadó.

² Ennek kimutatására az újabb szovjet vallástörténeti irodalom nagy figyelmet fordít. Ld. pl. J. A. Lencman: A kereszténység eredete. Ford. Meggyesi János. Bpest. 1960. Gondolat. 207–209. l.

komplexumra, amelyet az evangéliumok ellentmondásai gyűjtőneve alatt foglalhatunk össze. Ezek az ellentmondások nem mindig formális logikai ellentmondások (bár ilyenek is vannak, mint pl. Jézus kétféle családfája Mt. 1, 1–17, Lk. 3, 23–38; magyarázat természetesen erre is van), hanem az evangéliumok kialakulásával kapcsolatos mélyebb dialektikus ellentmondások. A kereszténység keletkezésének történetét ismerő olvasó pl. semmiesetre sem fog ellentétet látni Mt. 10, 5 és Mk. 13, 10 között (de még élesebb az ellentét Mt. 15, 24–26 és 28, 19 között), hanem egyszerűen annak a történeti folyamatnak tükröződését fogja bennük megpillantani, amelynek során a kereszténység levált a zsidóságról, és a „pogányok” felé fordult. Az ehhez hasonló példák számát tetszés szerint lehetne szaporítani.

Még rosszabb az eset, ha semmiféle, még formális logikai ellentét sincs az evangéliumi szövegben, s Jaroszlavszkij mégis ellentétet vél felfedezni. Ilyen a betlehemi csillag esete (Mt. 2, 2 és 9. l. m. 38. l.) vagy még inkább Lk. 2, 8 elmarasztalása amiatt, hogy december 25-én, Jézus születése napján még Palesztinában sem éjszakázhatnak kint a nyájak! (45. l.) Később azonban magának Jaroszlavszkijnek szövegéből kiderül, hogy Krisztus születésének december 25-i dátuma teljesen független az evangéliumi elbeszéléstől (65, 82. l.), s éppen ezért katolikus biblikusok az evangéliumi elbeszélés alapján nem is decemberre, hanem március–áprilisra vagy július–augusztusra teszik Krisztus tényleges születését.³

A könyv képanyagát hangsúlyozott dicsérettel kell említenünk. A roppant gazdag s eredeti képanyag nem pusztán a szöveg szemléletes illusztrációját adja, hanem gyakran önálló bizonyító ereje is van. A magyar fordítás, szerkesztés, nyomdai kiállítás is elismerést érdemel.

Bár Jaroszlavszkij könyvét a felsorolt hibák, hiányosságok miatt nem tekinthetjük a tudományos ateista propaganda legsikerültebb alkotásának, mégis értékes és hasznos olvasmánynak tartjuk. Holbach többször említett könyvében ezt írja: „Ahol tudatlanok élnek, mindig lesznek próféták is, megszállottak és csodatévők; ez a két iparág mindig olyan mértékben fog csökkenni, amilyen mértékben a nemzetek felvilágosodnak.”⁴ Bár országunkból a próféták, megszállottak és csodatévők már eltűntek, nem mondhatjuk, hogy a vallási tudatlanság sötétje már teljesen eloszlott. Az ilyen sötétséget oszlató, világosságot terjesztő könyvre, mint amilyen Jaroszlavszkijé, nálunk bizony még hosszú ideig szükség lesz.

BELLÉR BÉLA

JE. A. RAZIN:

A HADMŰVÉSZET TÖRTÉNETE I. KÖTET

A háború rabszolgatartó korszakának hadművészete

(Budapest, Zrínyi Kiadó. 1959)

Je. A. Razin professzor neve jól ismert a magyar történészek körében. Fő műve, *A hadművészet története* nagy segítséget nyújtott az 50-es években megszülető hazai hadtörténetírás feladatainak tisztázásához. A szerző Sztálinnal folytatott levelezésének közleményeiből értesülhettünk a nagy vállalkozást fogadó kritikai ellenvetésekről; s mivel az első, 1938–40-es kiadás példányai nem voltak hozzáférhetőek Magyarországon, csak az 1955-ös moszkvai kiadás előszavából kaphattunk képet a bírálat valóságos okairól. Érdekes, hogy az új, átdolgozott kiadás tanulmányozása másfél évtized múltán is igazolni tudja az akkori bírálat jogosságát, mert a műben fellelhető hibák jórészt most is ugyanabból a felfogásból, a kritizált elméleti és ténybeli megállapításokból erednek.

A bevezetés nemcsak az első, de mind az öt kötet elméleti alapvetése, rövid összefoglalása mindannak, amit a marxizmus klasszikusai a háborúkról tanítottak. A bevezetés három fejezete foglalkozik a háborúk keletkezésének okaival, az igazságos és igazságtalan háborúkat meghatározó tényezőkkel, a háborúk hajtóerőivel, sajátosságaival, a hadviselés eszközeivel. A harmadik fejezet ad választ Razin könyvének címére és arra, hogy milyen összefüggés van a hadtudomány, a hadművészet, a hadászat, a hadművelleti vezetés, a harcászat jelenségei között. Ha a hadművészetnek a műben megfogalmazott, kategorikusan explicitált tartalmához ragaszkodunk (53. l. és 62. l.), akkor nem hagyhat-

³ Radó Polikárp: Az Úr születésének évszáka. Bpest. 1930. Stephaneum ny.

⁴ Holbach: I. m. 46. l.

juk megjegyzés nélkül, hogy e műben nemcsak a hadművészet kérdései kerülnek bemutatásra, hanem a hadtudomány egyéb összetevői is, és ez a nagy munka inkább hadtörténelmi, mint hadművészettörténeti feldolgozás.

Az elméleti tételek számontartása azért fontos a könyv áttanulmányozásakor, mert éppen ilyen vonatkozásban érte a művet az átdolgozás után is a legtöbb kritika. A hadművészet történetének egyik szovjet bírálója a régen felrótt hiba továbbélésének tekinti a hadművészet fontos alkotóelemének, a stratégiai kérdéseknek az elhanyagolását. Sz. Kraszilinkov bírálata mutat rá arra, hogy Razin elmulasztja a stratégia szerepének megvilágítását, s néhány próbálkozástól eltekintve a stratégiai elemzéseket köztörténet, eseménytörténet helyettesíti munkájában. Razin tudatosan cselekszik így, mert a stratégiát az ókorban csak esetlegesen, elszigetelt jelenségekben megmutatkoznak tartja, egyébként létezését tagadja (568–569. l.). Kraszilinkov szerint Razinnak erre alapja nincs, és felfogásának modern tételeit vetíti vissza, sőt egy álláspontra kerül azokkal, akik a katonai-stratégiai elmélet megszületését a XVIII. század végére teszik.

A bevezető részben indokolja Razin a hadművészet történetének általa követett periodizálását, mely azután az egész mű szerkezetét meghatározza. Helyesebb lett volna a szerző e legproblematisabb elgondolásával a teljes kiadás után foglalkozni, látva a periodizáció végső eredményeit, mégis fel kell hívni erre a figyelmet, mert a kiindulópont az első kötet bevezetőjének végső összegezése is. Téziseit a következőkre alapozza: „Mivel a háborúnak megvannak a maga sajátos és külön törvényszerűségei, a társadalmi fejlődés történetének periodizálását nem szabad gépiesen átvinni a hadművészet történetére. A hadművészetben létrejött fordulatokat nemcsak a társadalmi átalakulások határozták meg, hanem egy és ugyanazon társadalmi-gazdasági alakulat határain belül sok más tényező is... Ebből kiindulva vizsgáljuk a háború (és nem a háborúk) fő korszakait, amelyeket a hadviselés szervezési módjai jellemeznek” (66. l.). Ezek után a hadművészet történetének négy korszakát különbözteti meg: a háború rabszolgatartó, feudális, manufaktúrális és gépi korszakának hadművészetét. A periodizáció következtetlensége nyilvánvaló: két korszaka (a rabszolgatartó és a feudális) egybeesik a történelmi periodizálással, a másik kettő az igen tágan értelmezhető „hadviselés szervezési mód” alapján a társadalmi formációk fejlődésétől eltérő másodlagos jelenségeket (manufaktúrális, gépi) tekint alapjának. A háborúk önálló, az alapvető társadalmi-gazdasági formációk kereteit átlépő törvényszerűségeinek keresése kétségtelenül misztifikálás. Senki sem tagadhatja a hadművészet sajátos törvényeit és azt, hogy a hadművészet különböző szakaszai nem mindig férnek bele az általános periodizáció szakaszaiba, de a sajátosságokat, a hadművészetileg újat adó határvonalakat az általános történelmi fejlődés határain belül kell megkeresni. Nem beszélve arról, hogy a marxizmus klasszikusai nemcsak a fegyverzet és a technika fejlődését tekintették forradalmasítóknak a hadviselésben, hanem az emberanyag megváltozását is.

*

Az itt bemutatott I. kötet a háború rabszolgatartó korszakának hadművészetét ábrázolja az ősközösség bomlásától a keletrómai birodalom 6. századáig. A háborúk és a hadművészet történetének kezdetét a Trója ellen harcoló görögök hadviseléséhez kapcsolja. A tárgyalásnak ez a sorrendje sem a szerző által követett logikai módszernek (68. l.), sem az időbeliségnek nem felel meg, mert a görög katonai demokrácia felbomlását a példa kedvéért a legrégebbi keleti népek története elé helyezi. A görögök legrégebbi harcainak bemutatása után az ókori keleti államok hadművészetének leírása következik. Legjelentősebbnek az Indiával és Kínával foglalkozó fejezeteket tekinthetjük. Jóllehet az ókori kelet hadművészet-történetének közel 100 oldalából (az első kiadásban csak 10 oldal foglalkozott ezzel) csak 36 jut a két legnagyobb állam történetére, először történelmi tudományos kísérlet annak bebizonyítására, hogy a hadművészet bölcsője keleten volt, és az eddig legnagyobbnak tartott görög hadművészet is magán viselte a keleti népek hatását (187. l.).

Sz. Kraszilinkov Razin művében is kimutatott egy, éppen a keleti népek és a görögök kapcsolatának helyes elveit mellőző ellentmondást. Razin a görögök jelentőségét méltatva írja ezeket: „Engels szerint a görög hadseregekkel együtt kezdődik a harcászat (taktika), s lényegében a gyalogsági harcászat története” (219. l.), „megjelentek az első taktikai változatok is” (uo.) és „a görög–perzsa háborúkban tehát a görög rabszolgatartó városállamok hadseregeinek hadművészetében sok új tényezőt lehet megfigyelni: ... a gyalogsági harcászat megjelenését” (220. l.). Elképzelhetően itt a munkát egyébként is többször jellemző (főként szerkesztési hibából adódó) egyenletlenséggel van dolgunk, hiszen előzőleg már megállapította pl., hogy „... a hadművészet az ókori

Egyiptom háborúiban született meg... Ezért a görögöket semmiképpen sem lehet a hadművészet egyedüli ősapjának nevezni" (így — T. Gy.) (120. l.), de hasonlóan megállapította ezt az asszíroknál (130. l.) és a kínaiaknál is.

*

A kötet második és harmadik fejezete foglalkozik a rabszolgatartó Görögország, Makedonia és a hellénisztikus államok hadművészetével. Elemzéseinek középpontjában a phalanx harci-zat fejlődése áll. A negyedikről a hetedikig terjedő fejezetek mutatják be közel 300 oldalon a rómaiak hadművészetének kezdetét, felfelé ívelésének egyes állomásait, majd a hanyatlás korszakát. A munka gerincét alkotó fejezetek beosztásával és tárgyalási módjával kapcsolatban több észrevétel tehető. A görögök hadművészetét fő vonalaiban az eddig ismert és követett időrendi és történeti szemlélettel ábrázolja, de fejtegetéseinek hangja azonnal megváltozik, amint a rómaiakhoz ér. Már a fejezet-címek is újdonságot, sajátos felfogást sejtetnek, így például az ötödiké, „A hadművészet fejlődése a rabszolgatartó Róma ellen küzdő népek háborúiban az I–IV. században”. A fejezet-címek alapján azt várnánk, hogy ezekben a Róma ellen harcoló népek hadművészetét találjuk, de nem így történik. Az ötödik fejezetből csak egy, az Arméniát bemutató ad újat, és felel meg az író saját célkitűzésének. A hatodik fejezetben szintén csak egy kisebb alfejezet foglalja össze Róma ellenfeleinek hadviselését, a hetedikben pedig, ahol talán a legtöbb adat állott rendelkezésre, kizárólag csak Bizáncról beszél. Egyébként ennek az utolsó fejezetnek a kötethez csatolása igen problematikusnak látszik. A felsorakoztatott adatok és hadművészeti elemzések ugyanis egyáltalán nem indokolják a rabszolgatartó korszak egy évszázados meghosszabbítását. Razinnak a rómaiakkal szemben lépten-nyomon kimutatható ellenszenve nem tudományos álláspont; az az érzésünk, hogy a helyes pártossággal bíralt és a rómaiakért rajongó burzsoá hadtörténet-szekkel együtt Rómát is agyonsújtotta, kivéve a reformereket, a rabszolgákat, akiknek a harcait jelentőségükhöz mérten az eddigieknél részletesebben írja le.

Az utóbbi gondolat átvezet a szerző előszavában is említett forráskritikai problémához: miként kezeli ókori forrásait, hogyan szűri meg a történetírás eddigi eredményeit, miközben leleplezi a burzsoá történetírók és teoretikusok hamisításait és ferdtéseit. Miután a pártosság követelményeit már a bevezető részben kifejtette, Razin az egyik irányban, a burzsoá történet-szek és teoretikusok elleni harcában mindvégig következetes marad. A mű figyelmes átolvasása után azonban olyan érzésünk támad, hogy Clausewitz, Moltke, Schlieffen, Delbrück állításainak bírálata nincs kellőképpen poentírozva, végnélkül hadakozik ellenük, s helyenkint apró kérdésekben folytatott polémiaja eltakarja fő mondanivalóját. Bár Razin fejtegetéseinek éle a német imperializmus ideológiája ellen irányul, mégis hiányoljuk az olasz, francia és angol burzsoá hadtörténetírás kritikáját. Nyilván a mű terjedelme akadályozta meg abban, hogy a sokezernyi kötet szerzőire szót vesztessen, és kétségtelen az is, hogy — megjelölés nélkül — sokszor találkozunk a szerzők műveinek immanens bírálatával. Az ókori forrásokkal szemben azonban már nem annyira következetes, kevés belső kritikát végez. Nem filológiai szörszálhasogatásra, hanem olyan jelenségek kritikus felülvizsgálatára gondolunk, amelyeket ezek az ókori szerzők nem ismerhettek (például terepviszonyok, létszámadatok, hadászati és harcászati előkészületek). Nem lehet elfelejtkezni arról, hogy a szerzők többsége nem volt résztvevője az eseményeknek, még kevesebben voltak közülük katonák, és jórészt elbeszélésekből, másod- és harmadkézből kapták tájékoztatásukat. Így kerülhetett azután jelentékeny ollentmondás a marathoni csata leírásába (208. és köv. l.), valamint a cannaei csata taglalásába (360. és köv. l.). Itt kell megemlítenünk a kiadással kapcsolatban egyik leg súlyosabb s főként a fordítókat illető kifogásunkat. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy néhány marxista mű kivételével a kötet *szinte egyetlen adata sem ellenőrizhető*. A munkához felhasználott ókori források szó szerint idézett részeit az eredetivel kellett volna egybevetni, feltüntetve a legjobb kiadások helyét, idejét; akkor elkerülhető lett volna a több ezer éves szövegek modernizálása.

*

A hadművészet történetének feldolgozásakor a szerző a téma szaktudományos jellegének megfelelő sajátos terminológiát használ. Példaként követendő gyakorlata azonban rejt bizonyos veszélyeket is. Az anakronisztikus modernizálás terhére róhatók az alább felsorolt megfogalmazások: a 97. lapon írja: „Az achaiok ... ellenlökéssel ... visszaverték a trójaiakat.” A 119. lapon az egyiptomi hadsereg személyi állományáról, a 128-on az asszírok ügynöki felderítéséről, a 237. lapon arról beszél, hogy „... a folyó-

kon való erőszakos átkelést a görögök mesteri hozzáértéssel oldották meg... deszantot dobtak át a túlsó partra”, „a hadsereg és a flotta megkezdte az előkészületeket a nagy deszant-hadműveletre...” (344. l.), vagy „minden oldalról hallhatóvá vált az ostrom-eszközök összlövése” (471. l.). Ezekhez hasonlóak olvashatók a 339., 355., 419., 422. lapokon. A szovjet bírálók is joggal kifogásolták a modern terminológia olyan használatát, mikor azt a szerző modern tartalommal tölti meg, és bizonyos terminus technicusokat a hadművészet egész történetére vonatkozóan általánosít. A felsorolt jelenségek és fogalmak az első, illetve a második világháború előtt semmiképpen nem fejezhetik ki azt a tartalmat, amelyet Razin ezeknek szán. Sz. Kraszilinkov mutatott rá arra, hogy a szerző az ellentámadással kapcsolatban a túlhaladott sztálini koncepció alapján áll (449. l.).

*

A recenzió szűkreszabott terjedelme nem engedi meg, hogy a kötetben található számos ellentmondással, pontatlan és hibás állítással részletesen foglalkozzunk. Ezeknek jó része ugyanis a szerkesztők és a fordítók gondosabb munkájával kiküszöbölhető lett volna. A kötet eredeti szövegének nyilvánvaló félreértése mellett feltűnőek a helynevek és egyes népnevek lefordításában található hibák (332., 353., 413. stb. l.-ok). A helynevek következetlenül egyszer latin, máskor mai olasz, francia, angol nyelvű nevükön szerepelnek.

Razin évtizedek tudományos munkásságát közlétevé kötetei a fenti kifogások ellenére is rendkívül nagy produktumok. Sok új tudományos eredménnyel vezeti végig témáján az olvasót és a hadművészet szaktanulmányozóit, megrajzolja a fejlődés fő vonalát, és főként történelmi példák sokaságával könnyíti meg korunk szocialista hadművészetének teljesebb megértését. A Zrínyi Kiadó hézagpótló munkát végzett el, amikor közzétette a talán méltatlanul is sokat bírált mű második kiadásának magyar fordítását.

TÓTH GYULA

Г. РАШИН:

ФОРМИРОВАНИЕ РАБОЧЕГО КЛАССА РОССИИ (ИСТОРИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОЧЕРКИ)

(Академия Наук СССР Институт Истории. Москва, Сочекгиз. 1958)

A. G. RASIN:

OROSZORSZÁG MUNKÁSOSZTÁLYÁNAK KIALAKULÁSA (GAZDASÁGTÖRTÉNETI VÁZLAT)

A szovjet történettudomány egyik aktuális problémája az oroszországi munkásosztály történetének tanulmányozása. Ez a probléma nagy tudományos érdeklődésre tarthat számot, mert éppen Oroszország proletariátusa volt az, amely a szegény-parasztssággal szövetségben a világon először semmisítette meg — a bolsevik párt vezetése alatt — a kapitalista rendszert és felépítette az új, szocialista társadalmat.

A szovjet történészek komoly munkát végeztek az oroszországi munkásosztály történetének tanulmányozása terén. Nagy mennyiségű dokumentum-anyagot adtak ki, megírtak számos monográfiát és disszertációt, sok kisebb cikket és népszerű tudományos brosrút adtak ki.¹

Az oroszországi proletariátus történetének legfontosabb kérdései azonban — a proletariátusnak, mint a kapitalista társadalom egyik osztályának keletkezése és kialakulása, a legforradalmibb osztállyá való átalakulása — még nem kerültek a kellő megvilágításba. Ezért A. G. Rasin: „Oroszország munkásosztályának kialakulása” c. könyvének megjelenését a szovjet történészek nagy érdeklődéssel fogadták.

Ez a mű Rasin 1940-ben kiadott „Oroszország ipari proletariátusának kialakulása” c. monográfiájának kibővítése és továbbfejlesztése. Mint Rasin rámutat, „az első kiadás-

¹ Bővebbet erről lásd L. M. Ivanov cikkében, „Az oroszországi proletariátus történetének helyzete és tanulmányozása”, megjelent a „Voproszi Isztorii” c. folyóiratban, 1960. 3. sz. 50—74. l.

tól eltérően a jelen monográfia nem csupán azt tűzte ki céljául, hogy az ipari proletariátus kialakulásának számszerűségeit és folyamatait tanulmányozza, hanem ezt kiterjeszti a kapitalista Oroszország munkásosztályának más legfontosabb csoportjaira is a jobbágy-felszabadítás utáni időszakban, egészen a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig" (3. l.).

A mű nagy levéltári anyagon alapul: különféle hatóságok összefoglaló és speciális jelentései (olyan hatóságoké, amelyeknek hatáskörébe tartoztak az ipari és más vállalatok az egyes időszakok alatt), statisztikai kiadványok és beszámolók a vállalkozók szervezeteinek kongresszusairól; az 1897. évi első általános népszámlálás és sok városi összeírás anyaga; zemsztvo-statisztika, gazdasági, egészségügyi és útlevelkiadási statisztika. Ezenkívül a szerző felhasznált számos, az egyes iparágakról és vállalatokról szóló monográfiát és disszertációt.

A könyv négy részből áll. „A kapitalista Oroszország munkaslétszámának dinamikája” c. első részének alapvető feladata az, hogy megállapítsa a bér munka elterjedési fokát Oroszország nemzetgazdaságának minden területén. Az oroszországi ipari kapitalizmus viszonylag gyors fejlődésével kapcsolatban ment végbe — a jobbágyfelszabadítás utáni korszakban — a gyáripari munkások számának növekedése; ez a legerőteljesebben a 90-es évek ipari fellendülésének időszakában történt. A szerző idézi V. I. Lenin összegező számításait, amelyeket „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. művében sorol fel, s amelyek a XIX. század 90-es éveinek munkaslétszámára vonatkoznak. A közölt adatok szerint a munkaslétszám 1865 — 1890 között a gyáriparban 65 %-kal, a bányászatban 106 %-kal, az egész iparban pedig 75 %-kal növekedett (11. l.).

A. Rasin rámutat arra a jelentékeny egyenetlenségre, amely az egyes időszakokban a gyáripari munkaslétszám fejlődési ütemében mutatkozik. Például az 1887 — 1900. évek ipari fellendülése alatt a gyáripar munkásainak létszáma 79 %-kal növekedett. A megfelelő növekedés az imperializmus oroszországi kifejlődésének éveitől (1900 — 1913) körülbelül 2,4-szer alacsonyabb és 33 %-ot tesz ki (2121. l.). Ez azzal magyarázható, hogy az egyes időszakokban az ipari válsággal vagy depresszióval együtt a gyáripari munkások létszáma csökkent mind az egész iparban általánosságban, mind pedig az ipar egyes sajátos körzeteiben és ágazataiban. Oroszországban az összes, bér munkát végző személyek száma az 1860-tól 1913-ig terjedő időszakban 3960 ezerrel 17 815 ezerre, azaz 4,5-szeresére növekedett. 1860-tól 1913-ig az ipari proletariátus egész csoportja 3,9-szeresére nőtt.

Ugyancsak az első részben foglalkozik A. Rasin részletesen az oroszországi kapitalista ipar magas koncentrációjának kérdéseivel. A dél-oroszországi fémkohászati iparnak az 1900 — 1912. évek közötti koncentrációját jellemezve Rasin felsorakoztatja azokat az adatokat, amelyekből kitűnik, hogy 1900-ban az ezer munkásnál többet foglalkoztató vállalatok foglalkoztatták a munkások 95,9 %-át, 1912-ben pedig 97,4 %-át; a 3500-nál többet foglalkoztató vállalatoknál pedig 1900-ban 47,1 % dolgozott, 1912-ben viszont 82,7 % (102. l.).

A. Rasin azonban csupán ennyire szorítkozik, amikor sok számszerű adatot sorol fel, amelyek az oroszországi kapitalista ipar magas munkáskoncentrációjáról tanúskodnak. Nem tárja fel a nagyfokú koncentráció okait, és nem mutatja ki, hogy milyen jelentősége volt ennek a koncentrációnak a proletariátus kialakulási folyamata, valamint legforradalmibb társadalmi osztállyá váló átalakulási folyamata meggyorsulása szempontjából.

Az első részben, a megfelelő fejezetekben a szerző közli az alap-indexeket, amelyek a női, gyermek- és serdülő-munka alkalmazására, valamint a munkások életkor szerinti rétegződésére vonatkoznak a kapitalista Oroszországban.

A monográfia második része, „A munkásosztály kialakulási folyamatai a kapitalista Oroszországban”, alapvető fontosságú. Széles körben felhasználva a statisztikai kiadványokat és közgazdasági-statisztikai munkákat, A. Rasin az oroszországi proletariátus kialakulásának forrásait kutatja. Kimutatja, hogy a faluról elvándorlók alkották a gyáripar és a nemzetgazdaság más területeinek állandóan feltöltődő tömegeit és ezek főforrásait Oroszország kapitalista fejlődésének minden időszakában. A nyomorba kergedett parasztok a megélhetés eszközeinek keresése közben arra kényszerültek, hogy mellékfoglalkozást vállaljanak falujuk határain túl. A helyi önkormányzatok (zemsztvók) portánkénti összeírásai anyagának rendszerezése és elemzése alapján Rasin részletesen tanulmányozza a parasztlakosság iparúzásának elterjedését Oroszországban az 1890 — 1913. években. A szerző kimutatja, hogy milyen nagyszámú volt a mezőgazdasági lakosság nem földművelés-jellegű foglalkozása a kapitalista Oroszországban. Ezt a következő indexek alapján lehet megítélni: az 1890 — 1913. évek összeírásai adatai alapján, amelyet az európai Oroszország 206 kerületében végeztek [a 4 874 100 gazdaságból mellékfoglalkozása volt 3 010 400-nak, vagyis 61,8 %-nak. Az „iparosok”

(azaz olyan parasztok, akik mellékfoglalkozásokat vállaltak) összlétszáma túllépte az európai Oroszország összes mezőgazdasági felnőtt lakosságának körülbelül 1/3-át (477. l.).

A továbbiakban a szerző részletesen foglalkozik a kapitalista Oroszország munkásosztálya kialakulásának második alapvető forrásával. Ez a forrás a kuszár ipar állandó széthullása és a volt kuszárak átáramlása a gyáripari munkásság soraiiba. A kuszár iparosok szerepe a proletariátus kialakulásában igen jelentős volt annak következtében, hogy viszonylag jobb felkészültséggel rendelkeztek a gyáripari munkára, mivel már nagy jártassággal rendelkeztek a termelésben.

A kapitalista korszak munkásosztályának harmadik főforrása — írja Rasin — maguk a munkáscsaládok voltak (az örökletes proletárok csoportja).

A szerző érdekes adatokat sorol fel Oroszország városi lakosságának növekedéséről is. Összehasonlítja az európai Oroszország városi lakosságának növekedési ütemét az egész lakosság növekedési ütemével, és kimutatja, hogy a városi lakosság növekedésének üteme 50 év alatt (1863—1913) több, mint kétszer nagyobb az összlakosság növekedési üteménél (352. l.). Különösen gyorsan nőtt az ipari városok lakosságának száma. 50 év alatt (1863—1913) Baku lakossága 16,7-szeresére, Ivanovo-Voznyeszenszké 13,4-szeresére, Jekatyerinoszlavé 10,6-szeresére nőtt (352—353. l.). Pétervár lakóinak száma 1864-től 1917-ig 326 %-kal nőtt, Moszkváé 1871-től 1917-ig 208 %-kal. Az első világháború előestéjén Pétervár és Moszkva lakóinak száma kb. 4 milliót tett ki (354. l.).

Amikor a szerző felsorakoztatja a városi lakosság létszámára vonatkozó adatokat, hangsúlyozza, hogy ezek az adatok Oroszország iparának és munkásosztályának gyors fejlődéséről tanúskodnak.

A könyv harmadik részének címe: „Az állandó munkáskáderek kialakulásának folyamatai a kapitalista Oroszországban”. Nagyszámú dokumentum-anyag alapján a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a kapitalista Oroszország gyáriparában, a bányáiparban és a közlekedésben már jelentékeny állandó, sok esetben örökletes proletár munkáskáderek alakultak ki viszonylag hosszú termelési gyakorlattal. Rasin kimutatja, hogy a XIX. század 80-as éveinek és a XX. század első évtizedének a gyáripari munkásokra vonatkozó kutatási anyaga arról tanúskodik, hogy szüntelenül csökken a mezőgazdasági munkát végző munkástömegek aránya. Végül a szerző rámutat arra, hogy bár az 1917-ig terjedő időszakban a gyáripari munkások kb. 30 %-ának még volt földje, és kb. 20 %-nak volt földje és családtagjaik segítségével gazdálkodtak is, egészben véve Oroszországban mégis kialakultak azok a jelentékeny munkástömegek, amelyek állandóan az üzemekben és gyárakban dolgoztak (577—578. l.). Éppen ezek az állandó, örökletes munkáskáderek bizonyultak Oroszország munkásosztálya legforradalmibb részének.

És végül, a monográfia negyedik részében A. Rasin azt vizsgálja, hogy milyen volt a kapitalista Oroszország munkásainak műveltségi színvonala és szakképzettsége.

A fejlődő kapitalista ipar gyakran igényelt írástudó munkást, sok esetben pedig iskolai képzettséggel rendelkező embereket. Ezért a jobbágyfelszabadítás utáni időszakban a munkások műveltségi színvonalának bizonyos emelkedése figyelhető meg, bár ez általában véve továbbra is rendkívül alacsony maradt. Az 1918. évi összeírás szerint 973 600 összeírásba vett munkás közül 64 % volt írástudó, ebből férfi munkásra esik 79,2 %, női munkásra 44,2 %. A különféle munkáscsoportok között az írni-olvasni tudók százalékszámát nem egyenletesen oszlik meg. A gyapjú- és gyapotfeldolgozó munkások között 52 % volt írástudó, a gép-, szerszám- és műszergyártó ipar munkásai között 83,6 %, a nyomdaiparban 94,7 %. A textilipari munkások között az írástudatlanok száma 60—62 % volt (600. l.).

A befejező részben Rasin számszerű adatokat közöl, amelyek a Szovjetunió munkásosztálya műveltségi szintjében, a szovjethatalom éveiben végbement óriási változásokról tanúskodnak.

Végso, általános összefoglalásként A. Rasin könyvéről azt mondhatjuk, hogy komoly és alapvető munka, amely nagyszámú dokumentum-anyag tanulmányozásán és felhasználásán alapul. A mű azonban hiányosságokat is mutat. Foglalkozzunk kissé a monográfia két nagyobb hiányosságával.

Az első fogyatékoság az, hogy a könyvnek túlzottan közgazdaság-statisztikai jellege van. Ez a jelleg pedig nem felel meg a könyv alcímének, mely szerint a munka „Gazdaságtörténeti vázlat”. A szerző óriási mennyiségű számszerű adatot sorol fel a proletariátus létszámáról és összetételéről, koncentrációjáról, az ipari munkásoknak a termelésben eltöltött idejéről, műveltségi szintjéről stb. A „gazdaságtörténeti vázlat” fogalmon azonban nem csupán a statisztikai adatok rendszerezését és elemzését értjük, hanem azoknak a történelmi folyamatoknak a kifejtését is, amelyek szoros összeköttetésben állanak az oroszországi munkásosztály keletkezésével és kialakulásával. Ez pedig nem tükröződik A. Rasin könyvében.

A könyv második fogyatékosága bizonyos mértékben módszertani jellegű. Ez nemcsak A. Rasin monográfiájára jellemző, hanem az orosz proletariátus kialakulásának kérdéseivel foglalkozó sok más szovjet történész műveire is.² Mindezideig a proletariátus kialakulása problémájának tartalma az ipari munkáskérdések kérdésére és azok feltöltésének forrásaira szorítkozik. Kétségtelen, hogy a munkáosztály kialakulásának problémája elválaszthatatlan a proletariátus összetételének és feltöltő forrásainak kérdésétől. A probléma azonban sokkal szélesebb. A proletariátus kialakulásának problémáját feltárni — ez annyit jelent, hogy nyomon követjük, miként alakult ki a születőben levő kapitalista termelési viszonyok között az új társadalmi osztály, az ipari munkások osztálya, hogyan növekedett osztályöntudata és hogyan erősödött meg politikai szervezettsége.

A. Rasin könyve ebből a szempontból nem oldja meg a munkáosztály kialakulásának problémáját, mivel csak a proletariátus összetételének és feltöltődési forrásainak problémájára korlátozódik.

A fent említett fogyatékoságok ellenére is A. Rasin könyve igen értékes és hasznos tudományos munka, mert jelentős adalék az oroszországi munkáosztály történetének tanulmányozásához.

BALOGH SÁNDORNÉ

Э. М. РОЗЕНТАЛЬ:

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ РУССКО-ФРАНЦУЗСКОГО СОЮЗА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

(Москва, 1960. 271 стр.)

E. M. ROZENTAL:

AZ OROSZ-FRANCIA SZÖVETSÉG DIPLOMÁCIAI TÖRTÉNETE A XX. SZÁZAD ELEJÉN

Nemrég az egyik moszkvai kiadó sorozatot indított útnak az új- és legújabbkori diplomáciatörténet fontosabb kérdéseit feldolgozó monográfiákból. E sorozat első kötetei között jelent meg egy fiatal szovjet történész, Rozental munkája az orosz–francia szövetségről. A mű időbeli határait az 1904 és az 1907-es évek alkotják. Ez az időszak a diplomáciatörténet igen érdekes szakaszai közé tartozik. Ekkoriban fejeződik be az imperialista nagyhatalmak két egymással szemben álló csoportjának kialakulása, s megkezdődik az imperialista világháborúra való felkészülés utolsó szakasza. Természetes tehát, hogy az ekkor felmerülő problémák már régóta magukra vonták a kutatók érdeklődését. Több könyv s tanulmányok tucatjai vizsgálják e mozgalmas évek történetét. E munkák között azonban csak elvétve akadunk marxista történetíró művére. Örömmel kell tehát fogadni Rozental könyvét, amelyet, bár nem első feldolgozása a témának, a szerző által felkutatott és feldolgozott hatalmas új forrásanyag miatt hézagpótlónak kell neveznünk. A téma megírásához a moszkvai és leningrádi történeti, diplomáciai és hadtörténeti levéltárak eddig ismeretlen dokumentumai gazdag anyagot szolgáltatottak. Ezt a szerző szervesen kiegészítette a francia, német és angol nyelven publikált diplomáciai és történeti források adataival.

Rozental fő érdemei közé tartozik, hogy a szorosan vett diplomáciai problémákat széles alapokra helyezve tárgyalja. Többek között figyelemmel kíséri Oroszország belső helyzetét és az első orosz forradalom hatását az orosz–francia szövetségre. Ismeretes, hogy e szövetség alapját nem csupán katonai és politikai érdekek alkották, döntő szerepet játszottak benne a gazdasági és pénzügyi megfontolások is. A könyvből világosan élénk táru az a *folyamat*, melynek során a cárizmus pénzügyileg teljesen a francia imperializmus függvényévé vált, s ennek következtében jelentősen módosult külpolitikája is. A diplomáciatörténeti munkákban ritka gazdasági elemzések itt teljesen helyénvalóak, sőt nélkülözhetetlenek, éppen az előbb említett körülmények folytán. Csak így lehetett ábrázolni azt a belső kapcsolatot, mely az orosz–japán háború, a forradalmi események,

² Lásd L. M. Ivanov cikkét: „Ukrajna proletariátusa kialakulásának kérdéséhez”, a „Voproszi Isztorii” c. folyóiratban 1957. 6. sz. 137–147. l.

a mind súlyosabb pénzügyi válság és a cárizmus külpolitikája között fennállott. Ezeknek az összefüggéseknek a bemutatása a munka egyik komoly erőnye.

A bevezetésben Rozental vázolja a nemzetközi helyzet alakulását és Oroszország belső állapotát az orosz–japán háború kezdetén, s elemzi a nagyhatalmak állásfoglalását. Franciaország nem lelkesedhetett a háborúért, mivel számolt azzal, hogy Oroszország nem lehet egyformán erős Ázsiában és Európában. A francia diplomaták tudták, hogy érdekeik szempontjából egyképpen káros mind az orosz vereség — mert a cárizmus katonailag meggyengül s belső helyzete is romlik —, mind a győzelem, melynek eredményeként az orosz haderő nagy része Távol-Keleten védené a cárizmus megnövekedett érdekeit, gyengítve ezáltal saját európai helyzetét. Másként vélekedtek a németek. Ők azt remélték, hogy a háború kiélezi az angol–orosz viszonyt s aláássa a francia–orosz szövetséget is. Németország mindkét esetben csak nyerhet. A távol-keleti összeütközés tehát kitűnő alkalmat nyújtott Németország számára, hogy Oroszországot a maga oldalára vonja. A német diplomácia e cél elérésén fáradhatatlanul munkálkodott. Ilyen irányba igyekezett kihasználni az ismert hulli incidenst is 1904 októberében, amikor a Távol-Keletre vezényelt orosz balti flotta tévedésből angol halászhajókat sülyesztett el, japán hajóknak vélve őket.

Rozental részletesen elemzi a hulli incidens keletkezését, s a körülötte kialakult diplomáciai harcot. Figyelmének középpontjába — az eddigi irodalomtól eltérően — Franciaország magatartásának vizsgálatát állítja. Nagyon helyesen mutat rá arra, hogy a francia álláspont még jóval Hull előtt kialakult. Miután 1904 áprilisában létrejött az angol–francia antant, Delcassé arra törekedett, hogy minden eszközzel előmozdítsa és siettesse az angol–orosz közlekedést, mert jól tudta, hogy ha az angol–francia szerződést nem követi angol–orosz megegyezés, akkor elkerülhetetlen az orosz–német közlekedés. Ezért a francia diplomaták mind Pétervárott, mind Londonban a megegyezés-elősegítésén fáradoztak. Politikájukat azonban komolyan veszélyeztette a váratlan hulli incidens, mert kiélezte az angol–orosz viszonyt. Franciaország érdeke tehát azt követelte, hogy minél előbb elrendeződjék a dolog. A nagyszámú források alapján Rozental részleteiben megrajzolja az eseményeket, kidomborítva a francia diplomácia szerepét. Mégis, érzésünk szerint a szerző itt nem veszi eléggé figyelembe azt a fontos körülményt, hogy ezidőben sem Anglia, sem Oroszország *nem* törekedett konfliktusra. Ez döntően esett a latba, amikor az incidenst rendezni kellett. Véleményünk szerint ez magyarázza még azt, miért volt oly hatásos a francia közvetítés.

A feldolgozott téma komoly problémái közé tartozik Franciaország semlegességének kérdése az orosz–japán háború folyamán. Az eltérések leggyakoribb oka, hogy a francia magatartást egyformának, végig változatlannak tekintve egy adott helyzet alapján következtetnek az egész háború alatti magatartásra. Rozental bebizonyítja, hogy a háború különböző szakaszaiban különböző jellegű volt a francia semlegesség. Fejtegetéseit abban tudnánk összefoglalni, hogy Franciaország a semlegesség *látszatának* megtartására gondosan ügyelve változatos eszközökkel segítette szövetségését. E segítségnek döntő jelentősége volt az orosz kormány számára. Elég, ha a kölcsönökre utalunk, avagy megemlítjük a balti flottának nyújtott segítséget, mely nélkül az orosz hadihajók sohasem értek volna el rendeltetési helyükre.

Az orosz–francia szövetség számára komoly erőpróbát jelentett az első orosz forradalom. A cárizmusnak a forradalom felett aratott győzelmében jelentős része volt a francia imperializmus állandó támogatásának. A francia kölcsönök nemcsak életmentő injekciók voltak az önkényuralom számára, de általuk az orosz politika a nyugati szövetséges által óhajtott irányba is terelődött. Kitűnő példát találunk erre az 1905 tavaszán lezajló tárgyalások anyagában. Ekkor a cári kormány még reménykedett a háború „szerencsés” kimenetelében és abban, hogy lesz elég ereje legyűrni a belső nehézségeket. A francia politikusok realisabban szemlélték a dolgokat. Azt a feltételt szabták a kért kölcsönnek, hogy Oroszország fejezze be a háborút, mely katasztrófával fenyeget nemcsak Mandzsúriában, de magában Oroszországban is, és hozzanak bizonyos látszat-reformokat, amelyek képesek megszilárdítani az ingatag belső helyzetet. Amikor a pétervári kormány húzódozott a tanácsok megfogadásától, a francia bankárok megtagadták a már kész szerződés aláírását. Ez persze nem jelentette a francia támogatás megvonását, csak figyelmeztetéstül szolgált. Hogy a francia tanácsoknak komoly alapjuk volt, az nagyon hamar bebizonyosodott. Csuzima után ezt már a cár és környezete is belátta. Megindult tehát a békétárgyalásokat megelőző diplomáciai felderítés.

Nemzetközi téren a békekötésnek nem volt komoly akadályja. Valamennyi nagyhatalom — az egy Németországot kivéve — a béke mellett volt. Megindulhattak a tárgyalások. Rozental részletesen ábrázolja az orosz és japán álláspont közeledését s az akadályok leküzdését. Sok új mozzanattal gazdagodnak ismereteink a portsmouthi béke-

tárgyalásokról. Főleg a nemzetközi közvetítés bemutatása értékes. Talán csak a diplomáciai fogások és érvek mögött rejtőző igazi okok kimutatására kellett volna több gondot fordítani.

Az orosz–japán tárgyalásokkal egyidőben élesedett ki az ún. első marokkói válság, s ekkor érte el a német diplomácia egyik – igaz, hogy csak tiszavirágéletű – komoly sikerét a björköi szerződés aláírásával. Rozentál könyvében összeveti a marokkói válság idején tanúsított német magatartást az egyidőben folyó német–orosz tárgyalásokkal, s ez utóbbival magyarázza a németek taktikai húzásait a marokkói válság idején. Erre az összefüggésre a szerző mutatott rá először.

A mű legértékesebb és legtöbb újat adó része az utolsó fejezet. A szerző itt bemutatja, hogy az orosz pénzügyi helyzet fokozódó romlása milyen összefüggésben volt a forradalmi helyzet elmélyülésével. Nem véletlen, hogy a pénzügyi csőd veszélye akkor jelentkezett legerőteljesebben, amikor a forradalom tetőzött (1905 december). Egy francia villámkölcsön az önkényuralmat megmentette az azonnali csődtől. A helyzet konszolidálásához azonban nagy összegre volt szükség. Ezt pedig csak később szándékozott Párizs a pétervári kormány rendelkezésére bocsátani, mert ki akarta használni a cári kormányzat kiszolgáltatottságát arra, hogy az Angliához való közeledésre kényszerítse. A francia diplomácia közvetlen célja az volt, hogy rábírja a cári diplomáciát Franciaország feltétlen támogatására az algécirasi konferencián.

A konferenciát a régebbi irodalom elnagyoltan tárgyalja. Rozentál éppen itt hozza a legtöbb új anyagot. Az eddiginél sokkal jobban ábrázolja Oroszország szerepét, amely jelentősebb volt, mint eddig gondoltuk. De van új mondanivalója a francia–orosz szövetség szempontjából is. Eddig is tudtuk, hogy Oroszország magatartását döntő mértékben határozta meg pénzügyi helyzete, kiszolgáltatottsága a nyugati tőkének. Rozentál azonban rávilágít a kérdés eddig homályban maradt másik oldalára: Franciaországnak is nagy szüksége volt Oroszországra a németek elleni nagy diplomáciai csatában, amely háborús konfliktussal fenyegetett.

Az algécirasi konferencia a cárizmus külpolitikai kapitulációját jelentette Franciaország előtt. Ezzel objektíve vége szakadt Pétervár eddig – bár mind kevesebb sikerrel – alkalmazott egyensúly-politikájának Franciaország és Németország között. A francia imperializmus kellően értékelte a fordulatot. Nem sokkal a konferencia után aláírták az ismert 1906-os kölcsönről szóló szerződést, amely elősegítette az önkényuralmi rendszer stabilizálását. Még egy vonatkozásban kell megemlékeznünk a konferenciáról: ettől az időtől kezdődnek az aktív angol–orosz tárgyalások, melyek végül is az 1907-es angol–orosz egyezményhez vezettek. Sajnáljuk, hogy ez az út nincs olyan részletesen kidolgozva, mint az előző részek.

Összefoglalva az elmondottakat, még egyszer hangsúlyozzuk, hogy az ismertetett mű gazdag új forrásanyaga és a feldolgozás során alkalmazott új szempontjai miatt értékes gyarapodása a történeti irodalomnak. Hozzá szeretnénk azonban fűzni, hogy a munka értékét feltétlen növelte volna, ha a szerző felhasználja a kérdés teljes irodalmát, főleg az újabban megjelent munkákat. Ez azonban nem módosíthatja véleményünket: Rozentál könyve jelentős hozzájárulás a diplomácia történetének feltáráshoz.

PALOTÁS EMIL

М. Ф. ЛЕБОВ:

ВЕНГЕРСКАЯ СОВЕТСКАЯ РЕСПУБЛИКА 1919 ГОДА

(Москва, Соцэкгиз, 1959. 274 стр.)

M. F. LEBOV:

AZ 1919. ÉVI MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

Hazánk történetéről kevés könyv jelenik meg külföldön: még nagyobb ritkaság, ha elvétve egy-egy részkerdését, rövidebb időszakát tárgyaló monográfia lát napvilágot. M. Lebov könyvének megszületése nem véletlen; a szovjet történettudomány egyre nagyobb figyelmet szentel a baráti népek haladó, forradalmi mozgalmainak. (Elég itt utalni két nem régen publikált kötetre: T. Iszlamov a kilencszáz éves politikai harcait, A. Puskás a felszabadulás után végrehajtott földreformot dolgozta fel. Ismertetésüket ld. a Párttörténeti Közlemények 1960. évi 3., illetve 1961. évi 2. számában.)

M. Lebov munkájának jelentőségét növeli az a tény, hogy a Magyar Tanácsköztársaság történetének első monográfiája; az első magyar szocialista forradalomról ugyanis nálunk a mai napig sem jelent meg összefoglaló monografikus jellegű szintézis. Bár a szerző bevezetőjében hangsúlyozza: nem törekedett a kérdés kimerítő feldolgozására, s módszereit valóban inkább a nagyközönség, mint a szakemberek igényei határozták meg — mindez nem vesz el semmit érdeméből, hogy először foglalta össze e témát, melynek fontosságát, megírása szükségességét, Lenin már négy évtizeddel ezelőtt hangsúlyozta.

A tanulmány első része mintegy száz oldalon az 1918-as polgári demokratikus forradalmat és a szocialista forradalomért vívott küzdelmet tekinti át. A következő rész a Tanácsköztársaság eredményeit és belső problémáit tárgyalja, végül a harmadik rész a külső és belső ellenséggel folytatott harcokat ismerteti.

Amellett, hogy M. Lebov munkája érdeklődésünkre elsősorban mint szintézis tarthat számot, több vonatkozásban előreviszi a Tanácsköztársaság történetének feltárását is. A Szovjetunióban megjelent különböző művek, cikkek és a korabeli sajtó felhasználásával jelentősen bővíti bibliográfiai ismereteinket. Sűrűn hivatkozik a szovjet levéltárak, különösen a kárpát-ukrajnai levéltárak nálunk jobbra ismeretlen magyar vonatkozású dokumentumaira. Példáinak nagy részét a kárpát-ukrajnai eseményekből meríti — ez a vidék a Tanácsköztársaság területének jelentős részét tette ki s szerepének változása kiegészíti a forradalom menetéről alkotott képünket.

A szerző sok figyelmet szentel a Tanácsköztársaság nemzetközi jelentőségének és kapcsolatainak: először tárgyalja súlyának megfelelően a szovjet kormánynak a román kormányhoz intézett 1919 május elsejei jegyzékét. Sok új adatot közöl a szovjet kormány sikeres küzdelméről a bebörtönzött magyar népbiztosok kiszabadításáért. Rámutat a Budapesten megjelent Cservona Ukrajna c. ukrán lap nacionalista hibáira.

M. Lebovnak sikerült fő vonásaiban helyes összképet adnia a Tanácsköztársaság történetéről és nemzetközi jelentőségéről. Találó megállapításokkal segíti elő egyes elvi kérdések (így a munkás-paraszt szövetség) tisztázását. Ugyanakkor néhány kérdésben nem tudott megszabadulni a korábban megjelent feldolgozások sematikus hibáitól. Ezt látjuk sok helyen a szociáldemokrácia vagy a parasztság különböző rétegeinek értékelésénél. (Ld. 52., 56., 58., 65., 82., 114., 134., 151., 213. stb. l.) Nem ment minden torzítástól az a módszer, mellyel a kommunistáknak az egyesüléshez való viszonyát ábrázolja. Csökkentik a munka színvonalát az olyan alaptalan megállapítások, mint pl. hogy „egyes kommunisták” feltételezték: a burzsoázia belenyugszik hatalma elvesztésébe. Hangsúlyozza a Kormányzótanácsban alig két hétig fennállott szociáldemokrata többséget, de kevés gondot fordít a kormány összetételében végbement változások bemutatására. „Szociáldemokrata többségről” beszél a Kormányzótanácsban (216. l.), ezáltal mintegy a jobboldali szociáldemokratákhoz számítva a forradalom olyan vezetőit, mint Landler, Nyisztor vagy Varga, hiszen az ő odaszámításuk nélkül nem lehet szó szociáldemokrata többségről. Ragaszkodik ahhoz a marxizmus szellemétől idegen módszerhez, mely a hatalom jellegét nem az erőviszonyok alakulásától, hanem a különböző pártállású népbiztosok számától teszi függővé. A szociáldemokraták tömegbefolyását a kispolgárságra és a „munkásarisztokráciára” korlátozza, megelégedve a jobboldali szakszervezeti vezetőknél a nehézség kevésbé forradalmi csoportjaira gyakorolt befolyásáról. Ez utóbbi nélkül nemhogy lehet megérteni, miért kényszerültek rá a kommunisták az egyesülésre.

Nem helyes Magyarországnak a Monarchiában elfoglalt helyét „félgyarmatinak” nevezni. A szerző a Tanácsköztársaság gazdasági intézkedéseit néha túlságosan mai szemmel, a körülmények kellő mérlegelése nélkül vizsgálja. (Pl. 131. l.)

Nem ment a monográfia kisebb-nagyobb tárgyi tévedésektől sem. Ezek sorából ki kell emelni azt az állítást, mintha a Vörös Hadsereg júliusi offenzívájában összlétszámának csak egy tizede vett volna részt (240. l.).

A munka hibáinak fő forrása kétségtől elvonható a levéltári anyag, következésképpen egyes részletkérdések és sajátosságok hiányos ismerete; másrészt hogy a szerző — immár évtizedek óta — követésre méltó szorgalommal, de mégis távolról figyeli a magyar történeti irodalmat, s ezért az új kutatásokat és megállapításokat csak némi késéssel tudja nyomon követni. Minden lehetőséget meg kellene ragadnunk, hogy azok, akik népünk történetét megismertetik külföldi barátainkkal, a magyar történetírással szorosabb kapcsolatban, több segítségét élvezve végezhessek számunkra oly nagy fontosságú munkájukat.

HAJDU TIBOR

П. В. ГУРОВИЧ:

ВСЕОБЩАЯ СТАЧКА В АНГЛИИ 1926 ГОДА

(Москва, Издательство Академии Наук СССР. 1959. 222 стр.)

P. V. GUROVICS:

AZ 1926-OS ANGOL ÁLTALÁNOS SZTRÁJK

A kilenc napos általános sztrájk a XX. századi angol munkásmozgalomnak alighanem legkiemelkedőbb eseménye, amelynek jelentősége túlmutat a szigetszország határain. Az osztályok megütközése, a frontok polarizálódása, olyan tanulságokat vetettek fel, olyan érdeklődést váltottak ki, hogy a kortársak műveitől napjainkig 1926 májusának hatalmas irodalma jött létre. Az újabb történetíróknak tehát nehéz a feladatuk, ha a sok megjelent munka mellett újat, eredetit akarnak nyújtani.

A nehézségekkel a szerző is tisztában volt. Miközben orosz nyelven szinte először ad, igen nagy anyag alapján megírt, részletes ismertetést a válságos év eseményeiről, munkájának mindjárt kezdetén kifejti, hogy véleménye szerint három irányban lehetne a kutatásokat eredményesen és hasznosan tovább folytatni. Ezek: az angol munkástömegek mozgási irányának, hangulatának feltérképezése; a kommunista párt tevékenységének, befolyásának bemutatása; végül annak feldolgozása, hogy milyen segítséget kapott az angol munkásság a nemzetközi munkásmozgalom részéről. P. V. Gurovics maga is elsősorban a három említett vonatkozásban nyújt újat az eddigi irodalomban jártas olvasó számára. Még mielőtt azonban a részletekbe bocsátkoznánk, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a szerző érzésünk szerint az általános sztrájk összértékelésében is néhány ponton finomításokat foganatosított.

Az egyik ilyen finomítás az általános sztrájk perspektíváját, lehetőségeit érinti. P. V. Gurovics utal arra, hogy az egykorú mozgalomban elterjedt egy olyan felfogás is, mintha Angliában proletárforradalomra lehetett és kellett volna számítani. Ebben a szerző szerint része volt mind a forradalmi lelkesedésnek, optimizmusnak, mind a trockista propaganda túlzásainak. A szerző szerint „Anglia távol állott a közvetlen forradalmi helyzet” létrejöttétől (171. l.). Sem a forradalmi áramlat nem volt ehhez elég erős, sem a kormányzati válság nem volt elég mély. Mindehhez hozzájárult — írja Gurovics —, hogy 1926 a nemzetközi munkásmozgalom apályát jelzi, „viszont a hatalmas mozgalom... nagy forradalmi lehetőségeket rejtett magában”, az erőviszonyok, a meglévő adottságok nem zárták ki, hogy a munkások álláspontja a tőkések és a burzsoá kormány fölébe kerüljön. Egy ilyen fordulat pedig további forradalmasodás kezdetét jelenthette volna. P. V. Gurovics elemzése — amely sokban az egykorú kommunista véleményekre támaszkodhat — helyesen állítja valódí történeti összefüggéseibe az általános sztrájkot, kiküszöbölve, baloldali vulgarizálásokat anélkül, hogy ezzel felmentést adna a sztrájkot eláruló jobboldali szakszervezeti, munkáspárti vezetőknek.

Egyet kell értenünk a szerző azon felfogásával is, hogy megkülönbözteti a jobboldali vezetőket azoktól a baloldaliaktól, akik a válság óráiban szintén csődöt mondtak, a jobbszárny uszályába kerültek, és így a bukáshoz hozzájárultak. Különösen érdekes a baloldaliak viszonylatában az a rész, ahol P. V. Gurovics a nemzetközi munkásegységre irányuló erőfeszítéseiket mutatja be új (részben szovjet levéltári forrásokra támaszkodó) anyaggal. Az eredményt azonban itt nem érezzük teljesnek, a baloldaliak alakja nem elég plasztikus, nem látjuk pontosan befolyásukat sem a tömegekre, sem a pártvezetőségre. A probléma megoldását megnehezíti, hogy talán ehhez a kérdéshez lenne leginkább szükség a helyi levéltári anyagok megismeréséhez.

Az újat nyújtó részekben ki kell emelnünk, hogy Gurovics 1925 nyarától egészen az általános sztrájk feladásának másnapjáig, a harc különböző periódusaiba beépítve igen jól mutatja be a Kommunista Párt és a Kisebbségi Mozgalom tevékenységét, programadó szerepét. Külön megjegyzendő, hogy a szerző nemcsak a Párt központi kiadványait, nyilatkozatait idézi, hanem helyi, üzemi lapjairól is megemlékezik, amelyek a kormányzervek, a polgári sajtó szerint is nagy befolyást gyakoroltak a helybeli munkásokra. Az olvasó a könyvből világos képet alkothat, milyen segítséget nyújtott a Vörös Szakszervezeti Internacionálé (valamint a szovjet szakszervezetek) az angol bányászoknak, az ellenkező oldalon pedig az Amszterdami Szakszervezeti Internacionálé mennyire elodázta az aktív segítséget, mennyire a jobboldali, kompromisszumra, árulásra hajló vezetők mögé állt.

A könyv nagyon jól eleveníti meg a Northumberland-Durham-i sztrájkbizottság tevékenységét, a munkások jelentős részben spontán és nagyerejű fellépését, amely megbénította a kormányakciókat, sőt a két megyében a helyi szerveknek a sztrájkbizottságokhoz kellett fordulniuk, ha feladataikat részben is el akarták látni. A helyi eredmények alapján P. V. Gurovics általában lehetségesnek tartotta a hasonló eredmények elérését. Az olvasóban azonban kielégítetlen marad az a kíváncsiság, hogy a szerző mivel magyarázza az említett körzet kiugró sikereit, más, esetenként még iparosodottabb területek viszonylagos „csendjéhez” képest. A kérdés teljesebb megoldásához ismét csak a helyi anyagok, az egyszerű munkások hangulatának, szervezetségének jobb megismerése vezethet el.

P. V. Gurovics munkáját igen gazdag és jó forrásanyagra alapozta. Külön érdeme az a színvonalas, sikerült historiográfiai bevezető, amelyet az általános sztrájkot fel dolgozó irodalom jeletősebb műveiről, irányzatairól nyújt. A szerző igényes, megbízható, marxista összefoglalót adott a válságos időszakról, amelyet minden érdeklődő nagy haszonnal forgathat.

JEMNITZ JÁNOS

PAVEL OLIVA—VĚRA OLIVOVÁ:

SPARTAKUS. POVSTÁNÍ SPARTAKOVO I SPARTAKOVSKÁ TRADICE

(Praha, Sportovní a Turistické Nakladatelství. 1960. 217, 1 l.)

SPARTACUS.

SPARTACUS FELKELÉSE ÉS A SPARTACUSI HAGYOMÁNY

Igen ötletes és ügyes kezdeményezés a csehszlovákiai Sport és Turisztikai Kiadónak ez a kiadványa, amely a sport, azon belül is a munkás testedzés hagyományainak ápolását összeköti a társadalomtudományi, történeti ismeretterjesztéssel. A két szerző által írt munka az utóbbi évtizedekben közismertté vált spartakiádok történetének felvázolása kapcsán igen érdekes, a szó legjobban értelmében vett népszerűsítő vázlatot ad az ókor egyik jelentős eseményéről és ennek későbbi visszhangjáról. A kötet első fele, az ismert nevű cseh ókortörténész, Pavel Oliva munkája, rövid áttekintést ad a római birodalom létrejöttéről és fejlődéséről, gyakran korabeli szerzőket megszólaltatva meg-
rázó képet vázol fel a római rabszolgák helyzetéről és szenvedéseiről, és erre az alaphoz építi fel tulajdonképpeni mondanivalóját, a két nagy szicíliai rabszolgafelkelés és a Spartacus vezette felkelés részletes leírását. Szinte izgalmas regénynek hat ezeknek a nagy megmozdulásoknak az ábrázolása, a szerző kitűnően eltalálta azt a hangot, amellyel a távoli ókor látszólag érdektelen eseményeit is közel tudja hozni a ma élő laikushoz.

A második részben Věra Olivová a spartacusi hagyomány fejlődését vázolja fel. A feudális rendszer ellen harcba induló burzsoázia még rokonszenvet érzett a rabszolgatartó rend ellen felkelő gladiátor vezérrel. A francia forradalom után azonban már csak a társadalmi rend ellen lázongó „rablóvezért” látja és ítéli el személyében. A burzsoáziával szemben a munkásmozgalom az, amely Spartacus személyét és harcait valójában megérti. Ezért válik Spartacus az első világháború idején a német baloldali szociáldemokraták jelszavává, róla nevezik el szövetségüket. A szerző részletesen ismerteti mozgalmukat, az 1918–1919-es forradalmi eseményeket, Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht harcait. S azután rátér arra, hogy az első Csehszlovák Köztársaságban a jobboldali szociáldemokraták vezetésétől elforduló baloldali elemek 1921-ben rendezték meg a baloldal befolyása alatt álló munkás sportegyesületek első országos találkozóját, amelyet spartakiádnak neveztek el. Innen indult el ez a név, hogy általában a munkássportnak szinte szimbóluma legyen Spartacus, a gladiátor és felkelő vezér. A csehszlovákiai példát vették át aztán másutt, többek között a Szovjetunióban is. Befejezésként a szerző még arra utal, hogy a mai polgári történetírás, ill. a marxista történettudomány hogyan értékeli Spartacus felkelését. Ez a befejező rész talán túlnő a népszerű munka keretein, éppen úgy, mint a könyv végén közölt, viszonylag részletes jegyzetapparátus. Az ilyen jellegű munkánál talán el lehetett volna ettől tekinteni. Ettől függetlenül azonban a szépen illusztrált, gondos kiállítású könyv hasznos hivatást tölthet be és módszertani szempontból igen tanulságos, hiszen azt mutatja meg, hogy a történettudomány iránt egyébként alig érdeklődő közönséget is hogyan lehet megismertetni a történelmi fejlődés egyes alapvető kérdéseivel. A könyv megérdemli, hogy a tudomány népszerűsítésének hazai szakemberei és intézményei megfontolják, hogyan tudnák követni ezt a helyénvaló kezdeményezést.

NIEDERHAUSER FMIL

DIE BERLINER UND DIE PETERSBURGER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN IM BRIEFWECHSEL LEONHARD EULERS

TEIL I. DER BRIEFWECHSEL L. EULERS MIT G. F. MÜLLER, 1735—1767

(Berlin, Akademie-Verlag. 1959. VI + 327 l.)

A BERLINI ÉS PÉTERVÁRI TUDOMÁNYOS AKADEMIÁK LEONHARD EULER LEVELEZÉSÉBEN

I. RÉSZ. L. EULER LEVELEZÉSE G. F. MÜLLERREL, 1735—1767

Nagy tudósok magán- vagy félhivatalos levelezése érdekes és hasznos olvasmány. Az ilyen levelekből nemcsak írójuk magatartására nézve tudunk következtetéseket levonni, de eseményeknek a hivatalos megnyilvánulásokon túlmenő, őszinte leírása, közéleti személyek és tudósok nem a nyilvánosság számára szánt bírálata révén újszerű adatok birtokába is jutunk. Ha ezeken felül a levelek még tudományos kérdéseket is fel- említenek, akkor az egyes szakdiszciplínák ez ideig lappangó, meg nem oldott problémákkal is gazdagodhatnak. Magyar viszonylatban elégséges, ha csak egy ilyen kiadványra hivatkozunk: a *Bolyai Farkas* és a nagy német matematikus, *Gauss* közötti levelezés az egyik legértékesebb kútforrás a két *Bolyai* életére és tudományos munkásságára vonatkozólag.

Az alábbiakban ismertetendő, külsejében impozáns kiadvány a Berlini Tudományos Akadémia „Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas” című sorozatának 3. köteteként jelent meg, de előkészítésében a szovjet és német tudósok, illetve kutatóintézetek egész sora vett részt. Így a kiadvány nemzetközi tudományos együttműködés eredménye.

Mindenekelőtt néhány szót a levelek íróiról:

Leonhard Euler 1707-ben Bázelen született, az ottani egyetemen természettudományokat és matematikát hallgatott, majd 1727-ben Pétervárra költözött, ahol csakhamar egyetemi tanárrá nevezték ki. 1741-ben elhagyta Pétervárt, Berlinbe telepedett át, az ottani akadémia alkalmazta. A hétéves háború után 1766-ban visszatért Pétervárra és ott élt 1783-ban bekövetkezett haláláig. Ilyenformán közéleti és tudományos tevékenységének Berlin és Pétervár a két központja. Minden idők egyik legnagyobb koncepciójú tudósa volt, azon kevés és a szó legnemesebb értelmében vett polihisztorok közé tartozott, akik nemcsak áttekintették a természettudományok és a matematika addigi eredményeit, de azok mindegyikében újat is alkottak. *Euler* értekezéseinek száma megközelelti az ezret, irodalmi hagyatéka félszáznál több vastos kötetre tehető. Bár vizsgálatait az egzakt tudományok mindegyikére kiterjedtek, mégis mint matematikus a legjelentősebb. Nemigen van e tudománynak olyan ága, melyben ne ért volna el mély, új eredményeket, egyes — ma virágzó — matematikai kutatási területeknek (pl. variációszámítás, topológia) kifejezetten ő a megindítója. Születésének 250. évfordulója alkalmával 1957-ben a tanulmányok százai méltatták nagy érdemeit, Leningrádban és Berlinben szovjet és német tudósok közös rendezésében tartott kongresszusokon emlékeztek meg róla. E kongresszusokon született meg az a határozat, hogy óriási kiterjedésű levelezéséből két kötetre terjedő gyűjteményt adnak ki.

Levelező partnere *Gerhard Friedrich Müller* (1705—1783) nem hagyott ilyen mély nyomokat a tudományok történetében, de szerepe korántsem becsülhető le. Az ugyancsak német származású tudós 1725-ben került Pétervárra, itt a történelem és földrajz professzora lett. 1733 és 1743 között részt vett egy nagyszabású kamszatkai expedícióban, ahol speciális feladata Szibéria történetének, földrajzának és etnográfiai viszonyainak feltárása volt. Mind az expedíció tudományos eredményeként, mind ettől függetlenül számos könyve és tanulmánya jelent meg az orosz történelemről és földrajzról. Az expedícióról visszatérve egy ideig mellőzték, mert összeütközésbe került több orosz tudóssal — köztük *Lomonoszov*-val is —, később azonban ismét előtérbe került és 1754—65 között a pétervári akadémia állandó titkári funkcióit látta el. Ilyen minőségben írta leveleit, köztük számosat az akkor Berlinben tartózkodó *Euler*-hez.

Ezek előrebocsátása után már sejthetjük az *Euler* és *Müller* közötti levelezés tudománytörténeti értékét: a felvilágosodás lázában élő, technikai és fizikai felfedezésekre rohamosan gazdagodó Európa két tudományos centruma hallatja hangját e levelekben, a történelmi háttér legemlékeztetőbb eseménye pedig a hétéves háború (1756—1763).

A kötet 208 levelet tartalmaz, ezek közül 111-et *Euler* írt *Müller*hez és 97-et *Müller Euler*hez. Kibetűzésükben — ami a kötet végén közölt fényképek alapján nem ehetett könnyű munka —, részletes elemzésükben és a kötet végéhez csatolt terjedelmes

névregiszter elkészítésében — mint már említettük — a szovjet és német tudósok egész گردája tevékenykedett; a tartalmas és jól tájékoztató bevezető tanulmány két kiváló tudós, *E. Wintner* német történész és *A. P. Juskevics* szovjet matematikátörténész munkája.

Időrendi, de fontossági szempontból is 3 csoportba különíthetők a levelek: az első 12 levél, melyek a 30-as, 40-es évekből datálódhatnak, inkább baráti jellegű megnyilatkozásokat tartalmaznak; legjelentősebb és legszámottevőbb a 188 levelet tartalmazó második csoport, a levelek keletkezése 1754—1765 közé esik. Ezekben az években a berlini akadémia szellemi vezetője *Euler*, a pétervári akadémia állandó titkára pedig *Müller* volt. Az egész kiadvány e levelek után nyerte címét. A harmadik csoport mindössze 8 levelet tartalmaz, olyanokat, melyeket a megvakult *Euler* fiának diktálva juttatott el barátjához.

A levelek tartalmának részletekbemenő ismertetése helyett csupán néhány jelentősebb szempontra hívjuk fel az érdeklődők figyelmét. Átolvasásuk — véleményem szerint — főként a fizika történetének kutatója számára hajt hasznót, ilyen vonatkozásban a kiadvány szinte kimeríthetetlen kincsebányója a nem, vagy csak hiányosan ismert adatoknak. A fizika XVIII. századbeli rendkívül lázas ütemű fejlődésének csaknem minden problémájáról, a kiemelkedőbb fizikusok csaknem mindegyikéről meg tudunk valamit. A fizikai kutatások terén ezekben az időkben a pétervári akadémia igen eredményes munkát végzett, főként *Lomonoszov* irányítása mellett. A légköri elektromossággal kapcsolatos különféle elméletek, a sötét kamra, a mikroszkóp és a távcső tökéletesítése érdekében meghirdetett pályamunkák, az ilyen irányban végzett kísérletek, a test tömege és súlya közötti összefüggés felderítése, a kinetikai hőelmélet akkor vajdó kérdései, az égi mechanika terén elért eredmények stb. igen sok levélben olvashatók. A levelek azt igazolják, hogy *Euler* mindezekben a kérdésekben helyes álláspontot foglalt el. Kiténik, hogy általában nem elégedett meg a különféle teóriák boncolgatásával, elméleti kérdések tisztázásával, de nem riadt vissza a kísérletezéstől sem. Hogy csak egy példát említsünk: elméletileg először ő igazolta, hogy akromatikus lencsékkel különféle törésmutatójú üvegfajták összeépítése útján nyerhetünk, és bár az általa konstruált lencserendszer eléggé primitív volt, de számításai szolgáltatnak alapot arra, hogy az angol *Dolland* 1757-ben korona- és flintüveg kombinációjából tökéletes akromatikus refraktort állíthatott elő.

Matematikai természetű kérdések csak elvétve vetődnek fel e levelekben, ez érthető is, hisz *Müller* bizonyára meg sem értette volna az ilyen problémákat. De kora jelesebb matematikusairól (*Kästner*, *Lambert*, *D'Alembert*, *Segner*, *Wolff*, *Tobias Mayer* és mások) *Euler* gyakorta mond objektív véleményt. Különösen figyelemreméltó, hogy — *Müller*rel ellentétben — mily nagyra értékelte *Lomonoszov*ot, holott egyik másik elméletével nem értett egyet.

Szinte megható olvasni azt a szerető gondoskodást, ahogy az Európa szívében élő *Euler* iparkodott a legújabb könyvekkel és tanulmányokkal ellátni a távol fekvő Pétervárt; anyagi gondjai ellenére is minden áldozatot vállalva milyen szeretettel foglalkozott a hozzá küldött orosz fiatalokkal, hogy szakképzett matematikusok kerüljenek az orosz egyetemekre. Egy igazi nagy koncepciójú, a nemzetközi együttműködés szükségét és hasznosságát felismerő, felvilágosult tudós képe bontakozik ki fokozatosan előttünk, ki midőn *II. Frigyes* despotikus uralma tudományos elképzelései és tevékenysége elé akadályokat gördített, idős korában szánta rá magát arra, hogy tevékenységét ismét a szabadabb levegőjű Pétervárról folytassa.

A magyar történelem és tudománytörténet számára sem elvesztegetett idő a levelek átböngészése. Megtudjuk pl. azt, hogy midőn *Mária Terézia* legendás hírű huszártisztje, *Hadik András* (1710—1790) bravúros haditettrel 1757-ben lerohanta a berlini helyőrséget és a várost megsarcolta, *Euler* is érzékeny veszteséget szenvedett. *Euler* levele szerint *Hadik* 250 000 tallér sarcot rótt ki a városra, néhány magyar nyelvű tanulmányban 310 000-ról olvasunk. Ugyancsak magyar vonatkozású adat, hogy *Mária Terézia* mindenható udvari orvosát, *van Swieten* (1700—1772) a pétervári akadémia 1754-ben külföldi tagjai sorába választotta. A levelekben lépten-nyomon előfordul a magyarországi születésű jeles fizikus és matematikus, *Segner András* (1704—1777) neve. Megtudjuk, hogy *Euler* igen nagyra értékelte *Segner* tudományos tevékenységét és minden rendelkezésére álló eszközzel segítette pályája során.

A kiadvány előszava kísérletnek minősíti a levelek publikálását, bizonyára ez a néhány észrevétel is meggyőzően igazolja, hogy ez a „kísérlet” sikerült és hasznos. Éppen ezért fokozott érdeklődéssel várjuk a 2. kötetet, mely a bevezető szavak szerint hamarosan követni fogja az elsőt.

**SLAVICA-AUSWAHL-KATALOG DER UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK JENA.
EIN HILFSBUCH FÜR SLAWISTEN
UND GERMANOSLAVICA-FORSCHER IN ZWEI BÄNDEN**

(Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger. 1959. XVI, 294 l. [Claves Jenenses.
Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Jena. Herausgeg. von Karl Bulling. 6.]

**SZLÁV TÁRGYÚ MUNKÁK VÁLOGATOTT KATALÓGUSA A JÉNAI EGYETEMI
KÖNYVTÁRBÓL. SEGÉDKÖNYV SZLAVISTÁK ÉS A NÉMET–SZLÁV
KAPCSOLATOK KUTATÓI SZÁMÁRA KÉT KÖTETBEN**

Míg Nyugat-Németországban újjáéled a hirhadt Ostforschung és tudományos intézetek és folyóiratok egész sora a tudomány legkülönbözőbb területein igyekszik előkészíteni az újabb német támadást Kelet-Európa népei ellen, a Német Demokratikus Köztársaság tudományos intézményeiben a múlt haladó hagyományait felélesztve egyre szélesebb körben az egyenrangúság és a kölcsönös hatások jegyében vizsgálják a német nép és a kelet-európai népek kapcsolatait, különösen kulturális kapcsolatait, amelyek mindkét fél szempontjából hasznosak és termékenyek voltak. A kulturális kapcsolatok egyik elsőrendű színtere mindig is a német egyetemek voltak, amelyek a reformáció, majd a felvilágosodás korában nagy számban vonzották magukhoz a kelet-európai népek fiait.

A jénai egyetem könyvtárának okos kezdeményezése volt, hogy könyvanyagának szláv vonatkozású anyagát külön kötetekben, nyomtatva bocsássa az érdeklődők rendelkezésére. Ezzel egyrészt világossá válik, milyen anyag áll a szlavisztikai problémák iránt érdeklődő kutató rendelkezésére, másrészt, és ez talán a fontosabb, milyen szláv és általában kelet-európai anyagot gyűjtött az egyetemi könyvtár, ami a könyvtár és az egész egyetem története szempontjából nem érdektelen adalék. A gyűjtést a német–szláv kapcsolatok kutatásában már jelentős eredményeket elért Othmar Feyl irányította. A mintegy 10 000 kötet anyagát (a jénai egyetemi könyvtár állományának kb. 1%-át) kitevő gyűjtést három kötetben adták közre 1956–1959 között, az I. kötet az általános szláv anyagot és a nyugati szlávokra vonatkozó anyagot tartalmazta, a II/1. kötet a keleti szlávok anyagát, az itt ismertetett kötet a délszlávok anyagát és az előbbi kötetek kiegészítéseit, valamint a szerzők névmutatóját.

A szokásos bibliográfiai adatokat nagy precizitással tartalmazó címanyagot általában országonként, ezen belül pedig tárgyi csoportosításban helyezték el (bibliográfiai, folyóiratok, kapcsolatok Németországgal, leírások, történeti munkák, nyelvészet, irodalomtörténet, tudomány és oktatásügy, művészet, vallás), a három kötetben végigfutó kurrens számozással. Ahol a történeti anyag túlságosan nagy volt, ott további korszakokra bontották, nagyjából évszázadonként. Az anyag persze igen esetleges; fontos, alapvető munkák hiányzanak, lényegtelen főmunkák esetleg nagy számban szerepelnek. A kötet anyaggyűjtése az 1955-ös évvel zárul, ezért az olvasó joggal várna, hogy az 1945–1955 közt megjelent munkákat általában megtalálhatja, de sajnos itt is sok a hiány. Megdöbbentő, hogy 1945 után megjelent magyar történeti munka (Csehszlovákia történetével kapcsolatban ugyanis a könyv elég sok magyar történeti művet is tartalmaz) alig került be a katalógusba, az is nem egyszer magyar munka szlovák kiadásaként (Acsády, Lederer Emma munkái). Mint ebből is látszik, a magyar tudomány eredményeinek ismertetésében és külföldi terjesztésében (még hozzá konkrét terjesztésében) még sok a tennivaló.

Az itt ismertetett kötet legérdekesebb része a XVI–XVIII. századi disszertációk és alkalmi iratok jegyzéke. Ez a rész tartalmazza a szláv országokra, ill. általában Kelet-Európára vonatkozó disszertációk stb. jegyzékét, ill. azokat, amelyeknek írói vagy a vita elnökei valamelyik kelet-európai országból származtak, vagy akárcsak a könyvön belül kelet-európai származású írótól üdvözlő sorok vagy előszó találhatók. A szerző stb. neve mellett mindig feltüntetik származását az eredeti szövegnek megfelelően. (Ezt nem ártott volna az érthetőség kedvéért zárójelben feloldani, ill. megmagyarázni, mert nem mindenki tudja pl., hogy az 114. lapón 6292. sz. alatt felbukkanó Cottus Gómóriensis Gömör megye stb.) A 801 munkából 327 magyarországi származású író munkája, akik között szlovákok és németek, ill. erdélyi szászok mellett jócskán akadnak magyarok is, a debreceni származású Király Istvántól a győri Nagy Györgyig stb. Különösen a XVII. század második fele és a XVIII. század gazdag magyarországi diákok

disszertációiban. A korszak magyar kutatói számára ez a kötet nyilván ösztönzést nyújt a további felderítő munkához. Kár, hogy ezt az érdekes anyagot nem tagolták eléggé. Most országok szerint és azon belül a szerzők betűrendjében következnek a munkák, vagyis vegyesen olyanok, amelyek valóban az illető országgal foglalkoznak, ill. olyanok, amelyeknek a szerzője származik az illető országból, témája azonban közömbös. Ez utóbbiakat jó lett volna az egyes országokon belül téma szerint csoportosítani, a szerzők betűrendjét a részletes, a címléírás kurrens számára utaló névmutató úgyis pótolta volna. Ebben az esetben világosan látszott volna, hogy egy-egy ország Jénába került fiai milyen témákkal foglalkoztak, milyen tárgykörből szereztek egyetemi végzettséget. Az anyagnak ezeken a kereteken belül még a megjelenés ideje szerinti csoportosítása már önmagában is további érdekes adalékokat nyújtott volna.

A kötet persze már jelenlegi formájában és beosztásával is hasznos küldetést teljesít. Kíváncsú, hogy Jéna példáját mielőbb más tudományos könyvtárak is kövessék.

NIEDERHAUSER EMIL

WALTER MARKOV:

**AKTEURE DER BALKANDIPLOMATIE 1878—1912.
SONDERABDRUCK AUS DEM JAHRBUCH FÜR GESCHICHTE
DER DEUTSCH—SLAWISCHEN BEZIEHUNGEN
UND GESCHICHTE OST- UND MITTELEUROPAS. BAND II.**

(Halle, VEB Max Niemeyer Verlag. 1958. 226—262. 1.)

A BALKÁNI DIPLOMÁCIA SZEREPLŐI 1878—1912

W. Markov tanulmánya készülő nagyobb munkájának („A balkáni diplomácia legfőbb vonásai 1878—1939”) egyik fejezete. A kiadott diplomáciai forrásanyagra és az egyes országok történeti szakirodalmára támaszkodva igen jól sikerült képet ad a korszak balkáni diplomáciájáról és diplomatáiról. Rámutat arra, hogy a nagyhatalmak versengése és féltékenysége megakadályozta azt, hogy valamelyikük kizárólagos hatalomra tegyen itt szert, és éppen állandó résenlétük a többivel szemben bizonyos önállóságot adott a kis balkáni államoknak. Ezek így legalábbis ébren tarthatták területi és egyéb igényeiket, amelyek rendszerint több szomszédos államot is érintettek. Az igények megvalósítására viszont már ritkán került sor, mert ez megzavarhatta volna a balkáni egyensúlyt. Erre a háttérre vázolja fel a szerző az egyes balkáni országok vezető államférfiainak, ill. a külpolitikában jelentős szerepet játszó uralkodóinak arcképét. Garašanintól Sztambolovig és Obrenović Milántól Coburg Ferdinándig (hogy csak a nevezetesebbeket említsük).

Markov kitűnően ért ahhoz, hogy néhány szellemes sorban jellemezze személyüket és politikai céljaikat. Sajátosan keveredik itt az ország (pontosabban az uralkodó osztályok) érdeke az egyéni érvényesüléssel, politikai intrikák és személyes spekulációk, diplomácia és tőzsdei nyereség. Önző, ravasz és megbízhatatlan mindegyikük, de önzésük olykor az országnak is használ, ravaszságuk pótolja a katonai erőt, megbízhatatlanságuk annál kíváncsabbá teszi a nagyhatalmak számára, hogy mégis megpróbálják megvásárlásukat. A játék tétje olykor egy országrész, olykor egy részvénytárcsát vagy esetleg — a pusztá élet. A díszletek azonban már elavultak, a cselekmény unalmas, és új erők jelentkeznek a színen. A népek már nem a Hohenzollerneket és Gottorpokat követik, hanem az új erők képviselőit, egy Blagoevet vagy Dimitrovot. Korrupt királyok és pénzéhes politikusok alkonyuló világát Markov tanulmánya élet-szerűen és hitelesen jellemzi, szakemberek és a történelem iránt érdeklődők egyaránt nagy élvezettel olvashatják.

NIEDERHAUSER EMIL

HANS ANKWICZ-KLEEHOVEN:

**DER WIENER HUMANIST IOHANNES CUSPINIAN.
GELEHRTER UND DIPLOMAT ZUR ZEIT KAISER MAXIMILIANS I.**

(Graz—Köln. Hermann Böhlau Nachf. 1959. XI + 344 l.)

**IOHANNES CUSPINIANUS BÉCSI HUMANISTA.
TUDÓS ÉS DIPLOMATA I. MIKSA CSÁSZÁR IDEJÉBEN**

Van abban az állhatatosságban valami megható, hogy valaki, miután egyetemi hallgató korában tanára tanácsára doktori értekezése tárgyául egy dél-német humanista működését választotta, mint könyvtáros félévszázadon keresztül egyre újabb és újabb forrásanyagot tárva fel, témájának homályban maradt részleteire ismételtén visszatér, végül pedig élete alkonyán kutatásai befejezéséül vonzóan megírt, szép kiállítású kötetben összefoglalja az eredményeket. „Ilyen nagy szerelem” láttára ki ne lenne elfogódott s ki ne csodálkoznék a türelmen, amellyel a szerző könyvének megjelenését kiverekedte. Aligha kell ugyanis magyaráznunk, hogy Schweinfurt, Cuspinianus szülővárosa nem kéretlenül járult hozzá adományával a munka kinyomatásához, az osztrák közoktatásügyi minisztérium támogatását pedig éppen úgy ki kellett valakinek eszközölnie, mint Bécs városát, amely az 1957. évi „kultúrgaras” terhére az Ausztria tudományos intézményeit összefűző segélyszervezet javaslatára került folyósításra.

A monográfia arra mindenképpen alkalmas, hogy a szerző Cuspinianusszal foglalkozó korábbi munkáira irányítsa a figyelmet s a belőlük meríthető felvilágosítások értékesítésére biztasson. Remélhetőleg a jövőben senki sem fogja többé Cuspinianus naplójegyzeteit Karajan 1855-i közléséből tanulmányozni, hanem Ankwicznak az eredeti szöveget nyújtó kiadványát (1909) idézi majd, a Jagelló-kor kutatói pedig fel fogják használni a levelezés-köteten kívül az életrajz okleveles bázisul szolgáló forrásgyűjteményt (Archiv für österreichische Geschichte 121. k. 3. füzet [1957], Documenta Cuspiniana), sőt valószínűleg az aranygyapjasrend budai átadásáról (1518) szóló jelentést is, amely mindeddig valahogyan elkerülte bibliográfusaink figyelmét. Az életrajzból azonban magától értetődően újabb ösztönzések is meríthetők, mégpedig a kutatás elmélyítésére és eddig elmellőzött forrásanyag értékesítésére egyaránt. Az adatok, amelyek Derschwan Jánosnak, a Fuggerek magyarországi factorának könyveire és széljegyzeteire vonatkoznak, jól tájékoztatnak a világi értelmiség képzettségéről és irodalmi érdeklődéséről, a levéltári utalások, kiadatlan oklevelekből vett idézetek pedig arról tájékoztatnak, hogy honnan próbáljuk Jagelló-kori forráskészletünket tovább gyarapítani. A bécsi állami levéltár „Maximiliana” sorozatát Szabó Dezső ugyan már használta, Ankwicz könyve azonban arra figyelmeztet, hogy nemcsak a diplomáciai tárgyalásokra, hanem Buda történetére is találhatók benne értékes oklevelek. II. Ulászló budai orvosának, a „tekintélyes és vagyonos” Moschl doktornak sajátkezű levele, valamint a reá vonatkozó többi levél is (120. l.) figyelemre méltóknak látszanak. Még meglepőbb az utalás a Walser kereskedőház budai factorára. Nem volt ugyanis tudomásunk arról, hogy a Fuggereken kívül ennek a nagy dél-német kereskedőháznak szintén volt Budán képviselője. Ankwicz előadásából kitűnik, hogy 1519-ben Cuspinianus, pénze fogytán, bizalommal és eredményesen fordult a budai Walser-factorhoz, hogy számára 100–200 forint erejéig hitelt nyújtson (183. l.). Ez a banktevékenység arra utal, hogy a dél-német tőke Budán erősebben volt képviselve, mint, kissé egyoldalúan mindig csak a Fuggerekre gondolva, általában feltételeztük.

A lelkiismeretes, egy életen át tartó könyvtári és levéltári kutatás során összegyűjtött forrásanyagot a szerző hasonlóan gondos előadásban dolgozta fel. A munka legszebb részei azok, amelyekben széleskörű olvasottsága és a művészettörténeti kutatás módszerében való jártassága egyaránt megnyilvánul. Az elmélyedő gondosság, amellyel a szerző az idősebb Cranachnak a Cuspinianus-házaspárról 1502-ben festett portréit elemzi, a művész, a megrendelő és a kor gondolkodásmódját egyaránt segít megérteni. Cranach azt a feladatát, hogy két modelljének ne csak külsejét ábrázolja, hanem lelki világukat is érzékeltesse, az asztrológia kellékeinek alkalmazásával oldotta meg. Cuspinianus hitt abban az elgondolásban, hogy a bolygók visszahatározzák az emberekre azoknak a görög—római isteneknek a jellemvonásait, amelyeknek nevét viselik, a csillagok állásából pedig kiolvasható egy-egy elhatározás szerencsés vagy kedvezőtlen kimenetele. Cuspinianus, Marsilius Ficinus „De triplici vita”-jának hatása alatt, meg volt győződve, hogy az ő sorsát a Saturnus határozza meg, tehát melankolikus természetű, feleségét

ellenben a Nap, s ezért ő szangvinikus. A Cuspinianus feje fölé Cranach által megfestett fénylő csillag tehát a Saturnust jelképezi, s ezt bizonyossá teszi Saturnus madarának, a szeme körül fehér gyűrűt viselő bagolynak szerepeltetése, amint zsákmányával a magasban repül. A háttér képező természeti táj folyója a fürdőzőkkel a planéta hideg és nedves jellegét juttatja kifejezésre, a gondolataikba, imádkozásba vagy olvasásba merült öregek, remeték pedig az elmélyedést, az egyedüllétet, a tépelődést hivatottak érzékelteni, tehát a saturnusi melankóliához fűzött magatartást és tulajdonságokat. A másik képen a Napra csak az aranylő fény utal, egy faágon ülő papagáj, a Sol madara azonban nem hagy kétséget, hogy Cuspinianus felesége melyik bolygó jegyében él. A fiatal asszony horoszkópja egyébként, úgy látszik, gazdagabb volt, mint férjéé. A sas, amely karmai közt hattyúval repül, Iupiter állata, a békés táj háttérében fellobbanó tűzvész pedig felcsapódó lángjával és füstfelhőjével arra utal, hogy Mars is befolyásolta az ábrázolt életét.

A művészeti emlékeknek ez az igen szerencsés és olvasmánynak is vonzó feldolgozása a bécsi Institut tanulmányi rendjének gyümölcse. Mint közismert, az egész ausztriai művészettörténeti kutatást elhatárolóan befolyásolta, hogy az Institut tagjai nemcsak az írásos, hanem a művészeti emlékekkel is mint történeti forrásokkal rendszeres tanulmányok során behatóan foglalkoztak. A későbbi levéltáros előtt szélesebb távlatok nyíltak ily módon, ugyanakkor a művészettörténésznek készülők szemében a könnyed, felületes esztétizálás elveszítette értékét. Amikor nálunk történelem és művészettörténelem alig alig talált egy-egy érintkezési pontot, M. Dvořák disszertációja témájául Zsigmond kancellárja, Schlick Gáspár oklevélhamisításait választotta, hogy azután az első világháború időszakának egyik legismertebb művészettörténészévé legyen, Ankwiczw pedig, a forráskutató megszerezte azt az alapos tájékozódást, amely hozzásegítette ismertetett megállapításainak kibontakoztatásához.

Bár az életrajz központjában Cuspinianus diplomáciai tevékenysége áll, Ankwiczw beható tárgyalásban részesíti hősének egyetemi és irodalmi működését is. A bécsi humanista törekvések számtalan ismeretlen részletét tárja fel a monográfia, olyanokat is, amelyek közvetve vagy közvetlenül magyar vonatkozásúak. Sajnos nem tűnik ki Ankwiczw előadásából, hogy az ilyesféle jelenségek miként illeszthetők be a magyarországi humanizmus történetébe. A szerző a magyar történetirodalmat általában figyelmen kívül hagyta, s csak nagyon kevés magyarországi forrásközlésről vagy tanulmányról vett tudomást. Az általános tájékozódást Fessler-Klein és Szalay László összefoglaló munkáiból, a részleteket Fraknói, Ortway német nyelven megjelent műveiből szerezte meg, adatokat Schrauf, a Monumenta Vaticana, a Magyar Történelmi Társaság forrásközléseiből, Szabó Dezső „A magyar országgyűlések története II. Lajos korában” c. műve függelékéből és Házi Jenő tanulmányából merített, teljesen ismeretlen maradt ellenben előtte — Ábel Jenőnek egy német nyelvű cikkét és Banfi Florionak Petantiusról írt olasz dolgozatát leszámítva — mindaz, amit a magyarországi humanizmusra vonatkozólag kutatóink évtizedeken keresztül feltártak vagy megállapítottak, a Corvina-kutatás hazai irodalmát pedig Csontosinak a Pallas Lexikonban olvasható cikke, valamint A. Hevesy könyve képviseli. A névsor vegyes érzelmeket ébreszt az olvasóban. Egyrészt különösnek találjuk, hogy a Marino Sanudo-féle diplomáciai iratokat Wenzel Gusztáv kiadásából, nem pedig a nagy velencei editióból idézze valaki, másrészt, bár elismerjük, hogy történetírásunk sokszor elfogultan tekintett a hazai művelődési jelenségekre s azokat túlértékelt, nem tudjuk elhinni, hogy minden magyar megállapítás annyira alaptalan volna, mint Ankwiczw mellőzéséből gondolni lehetne. Mert igaz ugyan, hogy felmerült a nézet, mintha a Sodalitas Danubiana *Budai Tudós Társaság* lett volna (Tanulmányok Budapest múltjából III [1934] 142. l.), az állítás tarthatatlansága azonban az Ankwiczw adataival való összevetés nélkül is nyilvánvaló, mivel már Ábel Jenő 1880-i tanulmánya tisztázta a kérdést. Ankwiczw egyébként talán nem is azért hagyta figyelmen kívül a magyarországi humanizmus történetének irodalmát, mert azt kevésbé értékeli, hanem nyelvi okokból. Így viszont a mi kutatóinkra vár a feladat, hogy megállapításaikat — régieket és legfrissebbeket egyaránt — összeegyeztessék az Ankwiczw által feltárt adatokkal, s szerzőnk állításainak helyességét megvizsgálják, akár azt is, hogy Olmützi Ágoston, II. Ulászló csehországi titkára a művészettörténészek által ismételtelen leírt aranyesztét budai társainak ajándékozta-e vagy a bécsieknek.

Cuspinianus életorsának igen érdekes rajza után, amely számunkra azért is tanulságos, mert azoknak a német humanistáknak a típusát állítja eléünk, akikkel a hazai származásúaknak előbb vagy utóbb, mihelyt a Habsburgok megszerezték a magyar koronát, kapcsolatba kellett kerülniök, kevésnek érezzük a részt, ahol Ankwiczw hősét mint történetíró-t jellemzi. Voltaképpen beéri annak kimutatásával, hogy Cuspinianus három főművében (Consules, Caesares, Austria) milyen forrásokat használt fel. Magyar szempontból főleg a Caesares méltatása érdemel figyelmet. Ankwiczw ennek a nagy terjedelmű

műnek egyharmadát, a középkori német császárokról szóló részt Nagy Károlytól I. Miksaig terjedőleg vette alapos vizsgálat alá, mellőzte ellenben a korábbi császárokon kívül a bizánci és török uralkodók életét tárgyaló fejezeteket, mivel — mint mondja — ezek megírásánál Cuspinianus lényegesen eltérő forrásanyagra támaszkodott. Vizsgálódásainak eredményeként Ankwiciz kimutatja, hogy Cuspinianus 69 történeti munkát, S. Brandtől és Pico della Mirandolától egy-egy költeményt, továbbá más szerzőktől III. Frigyes síremlékét megéneklő öt versezetet használt fel. Azt, hogy Einhardtól Aeneas Sylviusig és Iohannes Trithemiusig a 69 auctort hol értékesítette Cuspinianus, Ankwiciz a Caesares 1540-i kiadására lap- és sorszám szerint hivatkozva pontosan összeállította. A felsorolás szerint Cuspinianus hat helyen vett át hosszabb-rövidebb részeket Thuróczy krónikájából, „amelyet először Budán Hess András adott ki 1473-ban” (316. l.). Ez ugyan alapos elírás (ugyanígy 324. l.; hasonló tévedés [307. l.], hogy Callimachus Experiens „Attila”-ja költemény), mivel Hess kiadványa, mint közismert, nem azonos Thuróczy krónikájával, szerencsére azonban a tévedésnek nincs súlyosabb következménye, minthogy Ankwiciz a Caesares megfelelő helyeit, amelyek egy alkalommal az „Annales Hungarorum”-ra is hivatkoznak, a Schwandtner I. kötetében olvasható szöveggel vetette össze, ez pedig valóban Thuróczy munkája. Az összeállítás nem ad teljes képet Thuróczy hatásáról, mivel a szultánok életrajzaiba szinte teljesen átkerült a magyar történetíró előadása, nem vonjuk azonban kétségbe, hogy a Caesares egyharmada alapján is képet lehetne adni Cuspinianus írói egyéniségéről, történetfelfogásáról és módszeréről, de egyszersmind a munkáiban tükröződő szemléletről is. Ezzel a méltatással Ankwiciz adós maradt, s ily módon éppen a legfontosabb rész hiányzik könyvéből. Mert bármennyire is érdekes Cuspinianus diplomáciai tevékenységének és a politikai bonyodalmaknak részletes elbeszélése, bármennyire alkalmas írói és tanári működésének leírása, hogy belőle a XVI. századi humanisták életének tipikus vonásait megismerjük, mindez csak keret lehetne az írói alkotás elemzéséhez. Ankwiciz könyve alapján arra kellene gondolnunk, hogy Cuspinianus a forrásaiból kiemelt szövegrészeket mechanikusan egymás mellé helyezte. Nem tartjuk valószínűnek, hogy Cuspinianus így járt volna el. De ha a történetírói hivatásról valóban ennyire korlátozott fogalma lett volna, akkor is ki lehetne deríteni, hogy mit változtatott az átvett szövegeken, milyen elgondolások vezették, esetleg öntudatlanul is, írás közben, mit tartott felfogásával össze nem egyeztethetőnek, s mi volt elképzelése a történet menetéről. Az a körülmény, hogy Ankwiciz a problémának éppen a legérdekesebb elemeit felelt elsklott, s fel sem merült előtte, hogy kielemezze, miként befolyásolták Cuspinianust korának törekvései s az, mit is akart elérni műveinek megírásával, egyaránt jellemző az Institut, de egyszersmind általában az osztrák polgári történetírás egyoldalúságára. Az Institutra, hogy az oklevelek utólrhetetlen kritikája mellett elhanyagolta tagjait felkészíteni az elbeszélő kútfők beható elemzésére és értékelésére, az osztrák történetírára pedig, hogy valamiféle álobjektivizmusba burkolózva tartózkodik a történeti összefüggések ideológiai vonatkozásainak feltárásától.

MÁLYUSZ ELEMÉR

ARPAD LEBL:

REVOLUCIONARNI POKRET U VOJVODINI 1848—1849

(Novi Sad. 1960. 85 l.)

A FORRADALMI MOZGALOM A VAJDASÁGBAN 1848—1849-BEN

E tanulmányvázlat, ahogy a szerző rövid összefoglalóját nevezi, Jugoszlávia népeinek története (III. kötet) munkálatai során jött létre, s a kézikönyvben megírt szöveg körülbelül kétszeresét teszi ki.

A tanulmány felépítésében a szerző a magyarországi eseményekből indul ki, majd rátér a Vajdaság gazdasági-társadalmi és politikai viszonyainak tárgyalására. Ilyenformán egy rövid bevezetést olvashatunk, amely a 20-as évek eseményeiről tájékoztat. Ezzel és a magyarországi helyzet vázlatos ismertetésével a szerző kb. 40 oldalon foglalkozik, tehát a szorosabban vett témára az összterjedelemnek csak valamivel több mint a fele jut. A Vajdaság 1848—49. évi történetét feldolgozó fejezetek felépítése is vitatható. Arpad Lebl ugyanis nem kronológiailag halad, hanem témákra bontja fel a szóbanforgó két esztendő (a mozgalom fázisai és az események menete; a vajdasági

szerbek viszonya a magyarokhoz, az udvarhoz, a belgrádi kormányhoz és a többi nemzetiségekhez; az agrárkérdés; a hatalom és a katonaság; a mozgalmon belüli küzdelem). A tanulmánynak ez a szerkezete egyrésztől több átfedést eredményez, másrészt akadályozza több olyan fontos összefüggés bemutatását, amelyhez nélkülözhetetlen a kronológiát szigorúan tekintetbe vevő tárgyalásmód.

Az első fejezet a magyarországi eseményeket foglalja össze az 1823–1848 közötti időszakban nagyjában-egészében a marxista irodalom alapján. A nemzetiségi kérdést illetően azonban bizonyos pontatlanságot is megfigyelhetünk: helytelen a szerzőnek az az állítása, hogy Wesselényi ismert Szózatában a pánszlávizmustól való félelem következtében egy föderatív magyar állam megteremtése mellett foglalt volna állást. Wesselényi a magyar középnemesség türelmetlen nemzetiségi politikáját fejtette ki, a szerző által körvonalazott koncepciónak nála, valamennyi nem magyar népet illetően, nyomát sem találjuk. Persze kivételt képeznek a horvátok, azok sok vonatkozásban rendi autonómiáját — a magyar középnemesség közjogi gondolkodásával egyezően — elismerte. Lehet, hogy Arpad Lebl erre gondolt.

Értekes gazdasági adatokat és elemzést tartalmaz a második, a Vajdaságra vonatkozó fejezet. A dél-magyarországi szerb-lakta vidékek (határörvidék, megyék stb.) különböző körülményeit a szerző gondosan elemzi. Bemutatja a parasztság, a polgárság helyzetét, a kapitalizmus fejlődését a Vajdaságban. Sajnos a polgárság erejének nemzetiségenkénti elemzését — pedig ez kérdésnek a nemzeti mozgalomban jelentős szerepe volt — nem találjuk meg a tanulmányban.

A szerb nemzeti mozgalom bemutatásában a részleteket illetően a tanulmány gazdagítja eddigi ismereteinket, ill. jól összefoglalja a szerb nemzeti mozgalom legfontosabb eseményeit, résztvevőinek munkásságát. Később, a 60-as évektől jelentős szerepet játszó Miletić korai tevékenységének, a különböző egyházi-nemzeti kongresszusok, valamint a pesti és újvidéki szerb kulturális centrumok működésének bemutatására gondolok mindenekelőtt.

A következő (harmadik) fejezet a magyar polgári forradalmat és szabadságharcot tárgyalja igen vázlatosan. Ebből fakad azután, hogy a szerző több esetben elkerülhetetlenül leegyszerűsíti a bonyolult eseményeket (pl. a Batthyány-kormány politikája, a magyar kormányzat nemzetiségi politikájának megítélése stb.). Arpad Lebl a magyar szabadságharc értékelését illetően alapszabvány helyes álláspontot foglal el, felhasználja a magyar marxista történeti irodalom eredményeit, de fejtegetése során a valóban meglevő negatív vonások a kelletténél egy kicsit nagyobb súlyt kapnak. Ez a megítélés természetesen a későbbi, a vajdasági események vizsgálata során is jelentkezik.

A magyarországi események tárgyalása után kerül sor a címben jelzett tulajdonképpeni téma kidolgozására. Érdekes és sok vonatkozásban újszerű, de ugyanakkor nem egy ponton vitatható a vajdasági mozgalom hármas felosztása. Az első az anti-feudális szakasz, amely a szerző szerint szoros összefüggésben volt a magyar forradalommal, attól nehezen választható el és lényegében 1848 márciusára terjedt ki. A második fázist (kb. két–három hónapig tartott) a szerb polgárság vezető szerepe jellemzi és az, hogy a szerb mozgalom nemcsak elvált a magyartól, de szembe is fordult vele. A harmadik időszakban a szerb intézmények, szervezetek, közöttük a hadsereg megszűnt nemzeti lenni, és az udvari reakció kezében a magyar forradalom és szabadságharc elleni fellépés eszköze lett. Tehát ebben a szakaszban a vajdasági szerb mozgalom uralkodó iránya reakciós volt. Arpad Lebl érezve, hogy a hármas felosztás fő irányainak meghatározása ellentmondásokhoz vezethet, megjegyezte, hogy az egyes korszakokra jellemző tendenciák, nem mint fő hatóerők, megtalálhatók valamennyi korszakban. S ha ez így van, joggal felmerül a kérdés, nem helyesebb-e, ha a szóbanforgó két esztendő kronológiai szakaszokra pontjuk, s azon belül tárgyaljuk a különböző eseményeket és irányokat anélkül, hogy belőlük egyet kiemelnénk ill. előtérbe állítanánk. Hogy csak egy példát említsék: az első szakaszban nemcsak magyar—szerb együttműködéssel találkozunk, hanem jelentős mértékben már szót kér a második, sőt a harmadik szakaszra jellemző vonás is. Tehát a három szakasz éles szétválasztása bizonyos fokig megakadályozza, hogy a bonyolult eseményeket a maguk összetettségében mutassuk be. Hadd jegyezzük meg még e kérdéssel kapcsolatban azt, hogy a negyedik fejezet főcíme (Az 1848–49. évi forradalom a Vajdaságban) lényegében ellentmond e beosztásnak. Hisz a három korszak közül a leghosszabb az *ellenforradalmat* és nem a forradalmat jelentette, ill. az ellenforradalom támogatása volt a Vajdaságban. Jobban kifejezné a valóságot a következő cím: Forradalom és ellenforradalom a Vajdaságban 1848–49-ben.

Az egyes korszakok bemutatása — a szűk terjedelem ellenére — a részleteket illetően érdekes, gazdag. Különösképpen kiemelném a parasztmozgalmakat, amelyekben nem egyszer szerb és magyar parasztok együttesen léptek fel a magyar ill. szerb földes-

urak ellen. Erre a fontos osztályharcos jelenségre a szerző többször rámutat. Hiányoljuk azonban, hogy nem kap kellő súlyt, miképpen igyekszik felhasználni a szerb polgárság ill. értelmiség — nem éppen sikertelenül — a paraszti tömegeket a maga érdekében (pl. az 1848 májusi nagy paraszti tömegeket felsorakoztató gyűlés határozatai között hiába keressük a paraszti követeléseket).

A következő alfejezet (kapcsolat a magyarokkal, Belgráddal, az udvarral, a többi nem magyar néppel) néhány nálunk kevésbé ismert összefüggésre mutat rá, valamint jól összefoglalja a magyar–szerb megbékélési kísérleteket, bár nem egyszer a valóban meglevő magyar szűkkeblűséget állítja előtérbe, s nem beszél eleget a szerb mozgalom hibáiról, amelyek ugyancsak akadályozták az együttműködést.

A nemzetiségekkel való kapcsolat közül a legjelentősebbel: a románokkal, s azon belül is a bánátiakkal való viszonyról olvashatunk. A tanulmány ez alkalommal is jó összefoglalását adja a szerb–magyarországi román viszonyoknak. E kérdés során végül hiányoljuk a horvátokkal való kapcsolat bemutatását, amelynek volt egy pozitív és egy negatív vonása. (Igaz, más összefüggésben kapunk e kapcsolatról bizonyos képet. A tárgyalásnak ismertetett problematikus módja veti fel bennünk a nemzetiségekkel való kapcsolat során e hiány érzését.)

A következő, az agrárkérdéssel foglalkozó alfejezet gondosan, jól megírt, érdekes rész. S éppen ezért különösképpen hiányoljuk, hogy a szerző az 1848. szeptembere utáni parasztmegmozdulásokról nem mondja meg, hogy azok objektíve az ellenforradalmat segítették. (Hadd jegyezzük meg, hogy a szerző egy gazdag levéltári adatokon alapuló tanulmányt tett már közzé a parasztkérdésről: *Lőrincz Péter*: Adalék a vajdasági agrárkérdés történetéhez 1848–1849. Noviszád. 1956.)

A szerb intézményekről, hatalmi szervezetekről és a hadseregről szóló alfejezet sok fontos és érdekes részletet tartalmaz, gondosan felméri, hogy az egyes szervek kinek, milyen csoportnak a kezében voltak, csak a szerző nem hangsúlyozza ez alkalommal sem eléggé azt, amit a bevezetőben olvashattunk, hogy a harmadik és leghosszabb szakaszban ezek az intézmények az ellenforradalmat támogatták.

Az utolsó alfejezet a vajdasági szerb mozgalom belső harcaival foglalkozik, nálunk eddig kevésbé ismert részeket bemutatásával és a különböző csoportok, sokszor egyének nézeteinek lelkiismeretes szétválasztásával, ami együttjár a baloldali csoportok tevékenységének részletesebb tárgyalásával. S ebben az alfejezetben is, nem utolsósorban az 1848–49-i eseményeket sommázó részben, ismételten kifejezésre jut a már többször érintett hiányosság, amely a magyar szabadságharcot kissé szigorúbban, a vajdasági mozgalmat kissé elnézőbben vizsgálja (persze a szerző ez alkalommal sem vonja kétségbe a magyar forradalom alapvetően haladó vonásait). A tanulmány ugyanis azzal a konklúzióval zárul, hogy a vajdasági mozgalom *szubjektív célját* illetően forradalom és nem ellenforradalom volt. S hogy a vajdasági szerbek a reakció oldalára álltak, abban a felelősség jórészt a magyar forradalmárokat terheli. S ha a magyar kormány kétségtelenül súlyos hibákat is követett el a nemzetiségi kérdésben — ezt kétsésgbe vonni nem akarjuk, s nem is lehet —, e megfogalmazás mégis egyoldalú és lehetőséget ad a vajdasági szerb ellenforradalom felelősségének csökkentésére.

E hiányosságok ellenére Arpad Lebl összefoglalója részleteiben sok érdekes ténnyt, megállapítást tartalmaz, s még kevésbé ismervé a jugoszláviai történészek munkáját, komoly érdeklődésre is számot tarthat.

ARATÓ ENDRE

S. B. CHIMES:

AN INTRODUCTION TO THE ADMINISTRATIVE HISTORY OF MEDIAEVAL ENGLAND

(Oxford, Basil Blackwell. 1952. XV + 277 l. Studies in Mediaeval History.
Edited by G. Barraclough, Vol. 7.)

BEVEZETÉS A KÖZÉPKORI ANGLIA KÖZIGAZGATÁSTÖRTÉNETÉBE

Szilágyi Loránd folyóiratunk hasábjain megjelent összefoglaló kormányzattörténeti ismertetésben 1933-ban még joggal hiányolhatta, hogy addig az angol történetírás nem fordított elég figyelmet a központi kormányzati szervek történetére. Kiemelte ugyan, hogy T. F. Tout munkássága nyomán az utóbbi években egy új irányzat kezdődik

amely eredeti levéltári források alapján egyes főintézmények fejlődését kutatva vállalkozik a középkori Anglia kormányzattörténetének megírására (*Szilágyi Loránd*: A modern kormányzattörténet kialakulása, Századok 1933, 301–302. l.). Nem is egy egész évtizeddel később Bónis György már rámutatott arra, hogy az adminisztráció történetének tanulmányozásához Tout nyomán most már a kutatók egész serege látott hozzá (*Bónis György*: Az angol alkotmánytörténetírás tegnap és ma, Századok 1940, 208–209. l.). Azóta ez az irányzat egyre jelentősebb teret foglal el az angol történetkutatásban. Ennek ellenére hosszú évekig nem készült összefoglaló közigazgatástörténet, hiszen még a részletproblémák tömege várt kidolgozásra. Igaz, hogy az egészen alkotmánytörténeti beállítottságú angol történetírás az összefoglaló munkákban nem feledkezett meg a közigazgatás alakulásáról sem, ezt azonban túlságosan alkotmánytörténeti szempontból vizsgálta és így elsősorban a parlamenttel foglalkozott. (Ld. *Bónis*: i. m.) Így azután nem egy lényeges intézmény fejlődése és történeti szerepe maradt ismeretlen. Hogy ezek működése milyen jelentős volt, arra elsősorban maga Tout mutatott rá a minden közigazgatástörténész számára mintaszerű „*Chapters in the Administrative History of Mediaeval England. The Wardrobe, the Chamber and the Small seals*” című hatkötetes munkájában (1. kiad. Manchester, 1920-tól. 2. kiadás uo. 1937-től). Bár munkájában a legfontosabb közigazgatási szervekkel, így például a kancelláriával és az Exchequerrel csak mellékesen foglalkozik, oly hatalmas anyagot gyűjt össze, amely már komoly alapot nyújt a további kutatásra. Valóban, azóta önálló kötetekben és folyóiratcikkekben számos részletkérdést tisztáztak.

Igy érkezett el az ideje annak, hogy immár elkészüljön az összefoglaló középkori közigazgatástörténet. Szerzője *S. B. Chrimes*, a glasgowi egyetem alkotmánytörténeti professzora, nem ismeretlen a Századok olvasói előtt sem. „*English constitutional ideas in the fifteenth century*” c. művét Bartoniek Emma ismertette. (Századok, 1940. 91–99. l. Ld. még róla Bónis összefoglaló ismertetését is uo. 206–208. l.) Chrimes ismeretendő munkája a *Barracough* professzor által szerkesztett „*Studies*” sorozatban jelent meg, s ez a munka jellegére is kihatással volt. Ugyanis ez a sorozat tulajdonképpen az egyetemi hallgatóknak a középkori történelem stúdiumába való bevezetését szolgálja. Nem annyira egyetemi tankönyvek, mint inkább problémakörök felvetése a céljuk. Szerzőnk maga is alkotmánytörténész ugyan, munkáját elsősorban az alkotmánytörténet hallgatói számára írta, mégis teljesen távol áll a régi alkotmánytörténeti irányzattól. Épp az alkotmánytörténet oktatásának tapasztalatai vitték rá arra, hogy közigazgatástörténetet írjon. Úgy látta, hogy hallgatói nem tudják felmérni a közigazgatástörténet jelentőségét az angol történelemben, illetve alkotmánytörténetben. Helytelennek véli az alkotmány parlamenti szemszögből való vizsgálatát, mert az alapvető alkotmánytani problémákat a végrehajtó hatalom jogköreinek ellenőrzésében és definíciójában látja. Ezt a végrehajtó hatalomnak és annak szervezetének és módszereinek ismerete nélkül nem lehet tanulmányozni. A végrehajtó hatalmat pedig a koronában és annak minisztereiben kell keresnünk. Az angol alkotmánytörténet lényege tehát – szerinte – egyes személyek és csoportok kísérlete a végrehajtóhatalom befolyásolására, illetve ellenőrzésére (V–VI. l.).

Chrimes munkája hat fejezetre, egy epilógusra és ezeken belül paragrafusokra osztva áttekinthetően ismerteti a középkori angol közigazgatást. Első fejezetében az angolszász uralkodók központi kormányzásával foglalkozik. Külön részben mutat rá a pénzügyi és külön a „titkári” szervezet kialakulásának kezdeteire. A következő fejezet az anglo–normann államszervezetet ismerteti: Hódító Vilmos Normannjai alapul vették az angolszász intézményeket (18. l.). A harmadik fejezet az *Norman*-periódussal foglalkozik. Ez a korszak a későbbi fejlődés szempontjából egyike a legjelentősebbeknek. Külön fejezet szól III. Henrik és I. Edward uralkodásáról, amely időszakot a pénzügyi reform és időnkint a politikai zavarok jellemzik. T. F. Tout nyomán külön rész írja le II. Edward korszakát. Mint Tout nagy művében, de egy külön kötetben is (*The Place of Edward II. in English History*. 2. kiad. 1936) kimutatta, ezt az időszakot a középkori adminisztráció történetében igen lényegesnek kell tartanunk. Az uralkodó a rendekkel való küzdelemben az adminisztrációs szervekre támaszkodik, és ennek hatását a későbbi korokban is megtaláljuk. Az utolsó fejezet a XIV. század további korszaka közigazgatását ismerteti. A kötet végén az 1399-től kezdődő időszakkal az epilógus foglalkozik: ez az átmenet a középkori és a Tudor-adminisztrációhoz.

Szerző részletesen tárgyalja a király személyes akaratának a közigazgatási apparátusra gyakorolt hatását. Még szóbeli utasításaira is megmozdul az egész közigazgatási gépezet. Különösen érdekessé válik a királyi iniciativa azokban a korokban, amikor a rendek az apparátust többé-kevésbé ellenőrzésük alá vonják. Ilyen korszakokban fontos felvilágosítással szolgálnak a különféle királyi pecsétek. Mivel a közigazgatást

intéző kancelláriára és az annak őrzetében levő nagypecsétre, továbbá a pénzügyeket intéző Exchequerre és az általa használt exchequer-pecsétre a rendek sokkal nagyobb befolyással rendelkeztek, a királynak személyes akarata kifejezésére külön személyes pecsétre volt szüksége. Ezt udvartartásának (Household) szerveire bízhatta. Így nem véletlen, hogy egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a Wardrobe, illetőleg egyre fontosabbak azok az oklevelek, amelyek a Wardrobe őrzetében levő magánpecséttel (privy seal) voltak kiállítva. Ezt ilyen értelemben később a Chamber és az annak őrzetében levő titkos pecsét (secret seal), majd pedig a gyűrűs pecsét (signet) váltja fel (158–160. l.). Persze, egyes korszakokban változik az egyes pecsétek és az egyes udvartartási szervek jelentősége, mégis igen fontos ezeknek vizsgálata. Bármennyire érdekesek azonban Chrimes ezen (tulajdonképpen Toutra visszamenő) megállapításai, úgy véljük, hogy bizonyos fókig eltúlozza a király „személyes” akaratának és befolyásának jelentőségét. Egész műve alap gondolata, hogy a középkoron keresztül a végrehajtó hatalom a király személyes akaratától függ. Nem mutat rá azonban arra, hogy az uralkodó milyen társadalmi erőkre támaszkodva tudja akaratát a rendekre kényszeríteni. Így azután a nyers kép nem lehet egészen világos.

Bizonyos fókig túlzottnak tartjuk a könyv beosztását is. Aránylag sokkal hosszabb rész tárgyalja a korábbi időszakot, mint az újkori fejlődésre oly alapvető Lancaster—York- és Tudor-korszakot. Ez a rész — mint láttuk — tulajdonképpen csak „epilógus”. El kell azonban ismernünk, hogy nagyon alaposan dolgozta ki és különösen jól mutat rá a későbbi korszak adminisztrációs szerkezetének a korábbival való összefüggéseire. Ennek ellenére ez a korszak csak vázlatosan van ábrázolva. (Chrimes könyve megjelenése óta érdekes eredményeket hozott erre az időszakra B. P. Wolffe: *The Management of English Royal Estates under the Yorkish Kings*, *English Historical Review*, 71, 1956. 1–27. l.) Hiányolnunk kell továbbá, hogy nem hasonlította össze az angol közigazgatás fejlődését a kontinentális fejlődéssel, illetőleg nem vizsgálta kellőképpen annak Angliára gyakorolt esetleges hatását. Ez különösen azokban a korszakokban, például a XII. században lett volna fontos, amidőn az angol uralkodók a kontinensen is hatalmas birtokok élén állottak.

Mindezek ellenére Chrimes könyvét igen hasznosnak véljük a mi számunkra is. Egy ország közigazgatásának vizsgálata más ország közigazgatástörténete szempontjából sem lehet lényegtelen. Minden különbség ellenére — tényleges hatások nélkül is — Anglia közigazgatástörténete analógiát nyújt a magyar közigazgatástörténet kutatóinak is. Itt elsősorban a pecsételési vizsgálatára gondolunk. Nálunk a titkos kancelláriának volt hasonló szerepe a nagyobb kancelláriával szemben, amint erre Kumorovitz L. Bernát kutatásai rámutattak. Ennek ellenére még mindig nincs teljesen kikutatva az egyes királyi pecséteknek és az azokat őrző szerveknek egymáshoz való viszonya. Példaképpen említhetjük a Mátyás- és Jagelló-kori királyi kancelláriát. Már I. Ulászló óta a titkospecsét állampecsétté válik, I. Ulászlónak és II. Lajosnak például egyáltalán nincsen kettőspecséte. (Kumorovitz L. Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. Bpest, 1944. 63. l.) Azonban az állampecsét jellegű titkospecsét mellett Mátyás korától különféle kisebb pecsétek és gyűrűs pecsétek jelentkeznek és úgy látszik, hogy ezek veszik át a királyi személyes pecsét funkcióját. Ennek vizsgálatára különösen a Jagelló-korban lenne nagy szükség, mert — legalább is egyes adatok szerint — nálunk is a király (II. Lajos) a gyűrűspecsétet (és annak irodáját) akarja felhasználni a bárók befolyása alatt álló kancelláriától és a titkos pecséttől való függetlenedésre.

Chrimes munkája a magyar közigazgatástörténet számára is intő példa. Hiszen az angol közigazgatástörténet sem régi tudományág: alig három évtizedre tekinthet vissza, és mégis azóta már elkészülhetett az első összefoglaló feldolgozás is. A magyar közigazgatástörténetírás is körülbelül ezzel egyidőben a Szentpétery-iskolával kapott új erőre: Kumorovitz és Szilágyi Lóránt feldolgozásai színvonalban sem maradnak el az angol művek mögött. A XVI–XVII. századi közigazgatástörténetünket Ember Győző dolgozta fel, azonban a korábbi korszakban még számos részletprobléma vár tisztázásra, és így az összefoglalás még nem érett meg. Sajnos az utóbbi évtized szinte teljesen negligálta a közigazgatástörténet művelését, bár a felépítmény vizsgálata nem lehet meg a közigazgatási szervek működésének ismerete nélkül. Nem foglalkoztak a diplomatikával és a spragisticával sem, pedig ezek a közigazgatástörténetnek nélkülözhetetlen alapját képezik. Igaz, az utóbbi években már vannak biztató jelenségek, amelyek arra mutatnak, hogy a közigazgatástörténet újra megindul. Reméljük, illetékes szerveink teret fognak biztosítani a történeti segédtudományok számára, és így talán elkészülhet a középkori magyar közigazgatástörténet feldolgozása is.

KUBINYI ANDRÁS

FRANK C. CHILD:

THE THEORY AND PRACTICE OF EXCHANGE OF ARTICLES IN GERMANY

(Hague. 1958. 241 l.)

AZ ÁRUCSERE ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA NÉMETORSZÁGBAN

Az utóbbi években a 30-as évek német gazdaságpolitikájáról tekintélyes tudományos irodalom bontakozott ki. Child könyve mind a modern polgári közgazdasági elmélet, mind a felhasznált tényanyag tekintetében jelentékeny művel gyarapítja ez irodalmat.

Számunkra a munka bevezető fejezetének kérdésfeltevése — vajon ha a Brüning-kormány nem folytat deflációs gazdasági politikát, elkerülhető lett volna-e Hitler hatalomrajutása? — aligha érdekes. A fasizmus uralomrajutásában a marxista történetfelfogás sokkal mélyebb társadalmi folyamatot lát, semhogy azt deflációs vagy inflációs gazdaság-politika kérdésére lehetne leszűkíteni. A könyv bevezető fejezeteinek adatai azonban jól foglalják össze Németország gazdasági s pénzügyi helyzetét a válság idejében. Szerző felfogása, mely szerint az 1931-es intézkedések, a devizakontroll, a külkereskedelem ellenőrzése stb. vonatkozásában még csak ideiglenes és még nem átfogó gazdaság-politikai koncepciót megtestesítő intézkedések voltak, aljaiban elfogadhatók.

A munka fő mondanivalója azonban az 1933 utáni időkre vonatkozik. A szerző nem történész, s ez meghatározza vizsgálódásának módszerét. Célkitűzése a külkereskedelemre vonatkozó klasszikus polgári közgazdasági elmélet elavultságának bizonyítása, a az új elmélet jogosultságát bizonyítja a németországi gyakorlat elméleti általánosításával. Ami a külkereskedelemre vonatkozó tiszta elméleti fejtegetéseket illeti — ezek bírálata úgy gondolom közgazdászról illet, a történész számára kevésbé érdekes.

Ismertetésünkben inkább azokat a német gazdaságpolitikára vonatkozó megállapításokat szeretném kiemelni, melyek Magyarországot közvetlenül is érintik.

Child véleménye szerint a német külkereskedelmi politikai és devizapolitikai intézkedések 1933-ig védekező jellegűek voltak, 1934-től támadásba mennek át. A Schacht-féle „Neuer Plan”-t ő a „támadó” azaz a német imperializmus terjeszkedési céljait szolgáló gazdaságpolitika elemeként tárgyalja. Nézetünk szerint valóban az 1934-es esztendő, a Neuer Plan lehet és kell felfogni az agresszív német fasizista politika adekvát gazdaságpolitikai változatának. Child könyve egyébként alaposan elemzi azokat a gazdasági okokat, körülményeket, melyek ezt elősegítették.

A szerző szerint helyes volt, hogy Németország 1931-ben nem értékelte le valutáját, hanem devizakontrollt valósított meg. Ezzel a gazdaságpolitikával sikerült a külkereskedelmi összetételét és feltételeit (terms of trade) előnyösen változtatni és partnereit monopolista módon kizsákmányolni. Ez nyereség volt a német nagytőke számára, ugyanakkor a válság után előállt sajátos helyzetben bizonyos előnyöket eredményezett a kizsákmányolt országok számára is.

Child tételei közül kettőt emelünk ki, melyek a nemzetközi irodalomban bizonyos vitát eredményeztek. Knut Borchard nyugat-német történész szerint nem lehet ilyen tervszerűen folytatott agresszív külkereskedelempolitikáról beszélni, legfeljebb 1936-tól. Nézetünk szerint azonban Borchardt — midőn a Neuer Plannak csupán a valutatartalékok megőrzését célzó jelleget tulajdonít — tagadni próbálja a folytonosságot a náci gazdaságpolitikában, mintegy válaszfalat emelve a Schacht-féle Neuer Plan s a Göring-féle négyéves terv között. Nézetünk szerint a Schacht-féle terv nem korlátozódott a valutatartalékok megőrzésére, hanem a külkereskedelmi irányainak és feltételeinek átalakításával tudatosan törekedett a német külkereskedelem délkelet-európai bázisának kialakítására, s megteremtette a feltételeket ezen országok gazdasági kizsákmányolására. Felvetődik viszont a kérdés, vajon a Schacht-féle Neuer-Plan és a Göring-féle 4 éves terv ilyen mesterkélt különválasztása nem illik-e bele abba a koncepcióba, mely a német nagytőke és a náciizmus közötti kapcsolat kétségbevonását célozza.

Bonyolultabb kérdés az, hogy melyek voltak a kizsákmányolt országok előnye a németekkel folytatott kereskedelemből. Borchardt egyenesen tagadja ezt a lehetőséget. Kétségtelenül igaz van abban, hogy Child ezt a kérdést eltűntet. Nézetünk szerint Borchardt jogos ellenérvei, hogy ti. a Balkán országok adósság fejében szállítottak, s nem kívánatos árukat kaptak, csak a dolog egyik oldalát képezik. Igaz az is, hogy 1935-től már meg akartak szabadulni a német kereskedelemtől. De ami 1936-ban történt, az nem vonatkozik 1933-ra. Nézzük a helyzetet Magyarország vonatkozásában. Az 1934-es pótegyezmény biztosította viszonylag magasabb áron nagymennyiségű mezőgazdasági termékek kiszállítását. Mennyiben volt ez az adott helyzetben előnyös a magyar uralkodó osztályoknak? Előnyös volt, amennyiben eladatlan feleslegeik biztos felvevőhelyre leltek,

s az agrárválságot — közvetve pedig az egész válságot — enyhítette. Fennállottak ezek az előnyök mindannak ellenére, hogy Németország kliringadósságot csinált, hogy a termékek egy részét devizáért továbbadta, s számunkra részben haszontalan iparcikkeket exportált Magyarországra. Világos, hogy ezek a körülmények a válság elmúltával Magyarország számára nem voltak többé előnyösek, Németország számára viszont egyre előnyösebbekké váltak. Ennek ellenére a szerződésnek ilyen dialektikus felfogását Childnél helyeselhetjük.

Child egészében helyesen mutat rá, hogy a német szerződés az adott helyzetben jobb volt, mintha egy ilyen szerződés egyáltalán nem létezett volna. Mivel kedvezőbbé váltak az eladási feltételek, ez bizonyos mértékig a nemzeti jövedelem emelkedését segítette. Ezzel szemben az emelkedést részben a németek sajátították ki. A kelet-európai országok a kliringszerződéseken keresztül a márka árfolyamát támogatták, „ugyanakkor a nem kívánatos áruk átvételével gyakorlatilag társadalmi tőke” veszteséget szenvedtek.

Child könyve természetesen nem korlátozódik Délkelet-Európa és Németország kapcsolatára. Részletesen elemzi a német kereskedelempolitikát más viszonylatban is, bemutatta, hogy a német gazdaságpolitika azokkal a területekkel növelte kereskedelmét, melyeket módja volt gazdaságilag kizsákmányolni.

Könyve egészében alapos s érdekes tudományos munka.

RÁNKI GYÖRGY

J. HARVEY—K. HOOD:

A BRIT ÁLLAM (THE BRITISH STATE)

(London, 1953 / Bpest, 1960)

1829-ben egy angol hölgy, Mrs. Gore, a „Hungarian Tales” c. mesekönyv szerzője, azt írta, hogy az angliánál sehol sem „dühöng” annyira Európában, mint Magyarországon. Lehet, hogy ezt a megállapítást sokan igaznak érezték a múltban és sokan igaznak érzik ma is. Én nem. A magyar reformkor, ha nem is bővelkedett nagyon angliai utazókban, de bővelkedett olyan reformerekben, akik az angol gazdasági eredményeket, nemzetgazdasági eszméket és alkotmányosságot mintaképnek, követendő példának tekintették. És jól tették. Anglia minden tekintetben megelőzte a reformkori Magyarországot. A magyar reformnemzedék nagyságára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy ezt a mintaképet nem egyoldalúan szemlélték, gazdasági és társadalmi berendezkedését nem szolgáiként kívánták lemásolni, hanem az elért eredményeket kritikusan vizsgálták és a tapasztalatokat a magyar viszonyokra, a nehéz magyar valóságra, a magyar állapotoknak megfelelően akarták hasznosítani. Hogy csak közismert példákat idézzünk: Kossuth nemzetgazdasági eszméinek megvalósítása során, az önálló magyar ipar megteremtéséért fáradva angol példára hivatkozik. Kossuth védvámot akart, midőn az angol ipari burzsoázia a szabadkereskedelemért harcolt sikerrel, de Kossuth így érvelt: „Ha angol volnék minden erőmmel azokat támogatnám, kik ott a szabad kereskedést pártolják... ám de a mi állapotunk éppen megfordítva áll.” És Széchenyi sem volt az angol intézmények feltétlen csodálója, mint ahogyan a maga korában és később — főleg Széchenyi felvett, külsőséges angol szokásaiból ítélve — felületes szemlélők vagy történettudósok állították. Műr első angliai útja alkalmával 1815-ben megállapította, hogy „nemzetiségyszeretéből az angolok utánzása a legügyetlenebb dolog, amit tehetünk”. És az arisztokrata társaság fölé helyezte gyáros és mérnök ismerőseit, a gőzgépeket és gázvilágítást tanulmányozta és egy gázfejlesztő gépmintát csempészett ki minden tilalom ellenére, hogy czeni birtokán kipróbálja, majd elterjessze. Soha nem szűnt meg óvni nemzetét, — mint a Kelet Népeben is tette — „Angliának, Amerikának példáját követni sokban jó, igen... de... csak akkor tegyük — és itt a dolog veleje —, mikor ott állunk, hol angol és amerikai most áll; ma pedig — és ez a dolognak még inkább veleje — azt tegyük, mit ők tettek akkor, mikor nemzeti állásukat tekintőleg k. b. olly lépcsőn valának, mint mi vagyunk ma...” Az angol alkotmányosság is élesszemű magyar bírálóra talált Bölöni Farkas Sándor személyében, aki 1831-es világkörüli útja során az angol életet figyelve állapította meg: „Az Anglia Constitutiójának theóriája igen szép s a ki e nemzet preasis állapotját nem ismeri, igen is azt hiszi, hogy ott a szabadság, jólétel s minden egyes ember boldogsága a legszebb virulójában van, de ezen Constitutio csak a Nemzet csak egy igen kevés részének kedvező; a nagy rész ki van zárva ezen hasznok és jótételekből, melyeket a Constitutio igérni látszik. A vagyon csak egy néhánynál van a többi szigorog és rongyos...”

Sok magyar történész a Horthy-korszakban, majd a felszabadulást követően a fordulat évéig, az angol történelmet, az angol társadalmat, gazdasági és politikai berendezkedést, kevésbé kritikusan vizsgálta és a reformkor Anglia felé forduló arculatára egyoldalúan hivatkozva, a magyar nép elé a polgári demokratikus Anglia eszményített képét állította.

Minthogy ez a szemlélet nyomokban még ma is fellelhető, igen nagy örömmel vettük kézbe az elmúlt évben két haladói angol szerzőnek a brit államról szóló, magyarul is megjelent könyvét. A szerzők fontos feladatra vállalkoztak: azt az illúziót kívánták megsemmisíteni, amely főleg a második világháború befejezése óta vert gyökeret nyugaton, s amely szerint Anglia „az Amerikai Egyesült Államokkal, valamint Nyugat-Európa és az Angol Birodalom többi államával együtt olyan szabad világot alkot, ahol a nép — ellentétben a szocialista országok lakosságával — a demokratikus kormányzás előnyét élvezzi.” Helyesen utalnak a szerzők arra a tényre, hogy sokan annál készségesebben elfogadják ezt az álláspontot, mivel az állampolgárok Angliában kétségteljesen számos nehezen kivívott, értékes, polgári szabadságjogot élveznek.

A könyv írói arra törekedtek, hogy megmutassák a felszín mögött az angol demokrácia valódi tartalmát, gondosan szétválasszák a parlamentarizmus és demokratizmus fogalmát, megvizsgálják, miként működik az angol állam, kik kormányozzák, kiknek az érdekében, s mindezek alapján következtetéseket igyekeztek levonni Angliának a szocializmushoz vezető útjáról.

Ezeket a célkitűzéseket sok oldalról megközelítve váltják valóra a szerzők. A mindvégig érdekesen, logikusan felépített könyvben elméleti, leíró és következtető anyagot kapunk. A „Vetélkedő elméletek” c. első fejezetben vitába szállnak az államról vallott angol szociáldemokrata — a múltban a fábianusok által, s a huszadik században a labouristák által képviselt — elmélettel, amely többek között azt állítja, hogy mindaz a sokféle demokratikus jog, amellyel az angol nép rendelkezik — a szavazati jog, a szakszervezetek és politikai pártok alapításának joga, a szólásszabadság és így tovább — lehetővé teszi, hogy a nép valóban ellenőrizze, a népakarat képviselőjévé tegye az államapparátust. Ezzel szemben a szerzők azon a véleményen vannak, hogy ha ezek a demokratikus jogok rendkívül értékesek is, „minthogy segítségükkel a munkásosztály megszervezhette és folytonosan erősítheti a modern munkásmozgalmat, lényegében mégiscsak *engedmények*, amelyeket a munkásosztály hosszú és kemény küzdelemben csikart ki az ellenszegülő tőkésosztálytól, s mit sem változtatnak azon a tényen, hogy az állam változatlanul a tőkés eszköz. „Hivatalos statisztikákra hivatkozva mutatják ki, hogy a 25 éven felüli lakosság 10%-ának tulajdonában van Anglia és Wales magántőkéjének 80%-a, s a lakosság 1%-a birtokolja a tőke 50%-át.

A további 18 fejezetben úgy adnak jelenkori politikai, gazdasági és művelődéstörténeti áttekintést, hogy egyúttal felvázolják a múltból a jelenbe vezető folyamatokat. Állításukat, adataikat sokszor vezető politikusok, köztisztviselők írásaiból merítik, s gyakran általuk leplezik le az angol politikai rendszer tőkés gazdálkodáson alapuló osztályjellegét. Labourista miniszterek írásaiból és beszédeiből közölt idézetek és adatok segítségével mutatják meg a szerzők, hogy az angol munkáskormányok az állam életében bevezetett számos változtatással bizonyos tekintetben még hathatósabb eszközzé tették az állami intézményeket a kapitalista társadalmi rend védelmében. Kitérő fejezetekben világítják meg a többi között a kétpártrendszer, a választási rendszer lényegét és céljait, az anglikán egyház szerepét, az angol propagandaszervezetek jelentőségét és az államhoz való kapcsolataiknak pontos adatait. Mint arra utaltunk, a könyv szerzői nem elégedtek meg a kérdés alapos, logikus és adatszerű összefoglalásával s annak bemutatásával, hogy miként kapcsolódnak szorosan egymáshoz a különböző állami szervek, miként alkot szerves egészet a hadsereg, a rendőrség, a külügyi szolgálat és a hazai közszolgálat, az igazságügyi apparátus és a kormánytanács, eszközül szolgálva a monopóliumtőkéseknek politikai hatalmuk érvényesítéséhez. Világosan megmondják, ha csak ezt a hatalmat a munkásosztály nem veheti ki a monopóliumtőkések kezéből egyszerűen úgy, hogy választási győzelmet arat Angliában s megváltoztatja az alsóház és a kormánytanács politikai összetételét: gyökeresen át kell formálnia az államot olyan szocialista apparátussá, amely alkalmas a tervgazdálkodás irányítására és igazgatására és szükség esetén legyűri a megvert monopóliumtőkések ellenállását.

Harvey és Hood sikerült, tudományos igényű, népszerűsítő összefoglalása a brit államról, Vas Zoltán gondos fordításában került a magyar közönség elé.

JANE DE IONGH:

MARY OF HUNGARY, SECOND REGENT OF THE NETHERLANDS

(Translated by M. D. Herter Norton)

(London, Faber and Faber. 1959. 304 l.)

MÁRIA MAGYAR KIRÁLYNÉ, NÉMETALFÖLD MÁSODIK RÉGENSE

A könyv témája közelről érint bennünket, elsősorban ezért érdemes vele foglalkoznunk. Összefoglaló jellegű mű, és ebben van pozitívuma: igen áttekinthetően, olvasmányosan vezeti végig Máriának, II. Lajos feleségének életét, magyarországi és németalföldi szereplését. Nem merül részletekbe, és csak a kiadott forrásanyagra támaszkodik, de — mint az elég alapos bibliográfia tanúsítja — bő anyagból válogatja ki a lényeges eseményeket.

A holland szerző határozott rokonszenvvel kíséri végig Mária életpályáját. Mégis — a felsorakoztatott tényekhez ragaszkodva — nem törekszik arra, hogy őt vagy az általa képviselt politikát népszerűnek tüntesse fel. Rokonszenvének alapja éppen az a „hősies” harc, amellyel a magyar királyné, majd a németalföldi régensnő az állandó ellenállást legyőzve védi a Habsburg-politikát, testvéreinek, Ferdinándnak, illetve V. Károlynak érdekeit.

A Habsburg érdekekért folytatott harc az alapvető motívum Mária politikai szereplésében. 16 éves korában, 1521-ben, II. Lajos feleségként Magyarországra érkezve, idegen, sőt ellenséges környezetben találja magát. (Csak Brandenburgi György és Burgio császári követ állnak kezdetől fogva mellette.) Az ország anarchiába süllyedt, gazdasága elzúllott, kapuinál állt a török. (Megérkezésével egyidőre esik Nándorfehérvár elvesztése.) A leírás szerint Mária az, aki 1525-ben a Szapolyai-párt fenyegető előretörése ellen felveszi a harcot. Megszervezi a „Kalandosok” összeesküvését (Báthori István és Thurzó Elek részvételével), és ezzel eléri az 1526 áprilisi budai országgyűlésen Werbőczy lemondását a nádorságról. Mohács után ő folytatja tovább a küzdelmet Szapolyai ellen, most már közvetlenül Habsburg érdekekért. Katasztrofális anyagi helyzetben készíti elő Ferdinánd királyságát. Ferdinánd maga, a sürű és kétségbeesett hívások ellenére, csak 1527 nyarán érkezik Magyarországra. Királlyá választásával lezárul Mária politikai szereplésének első, magyarországi szakasza.

Működésének második szakasza, az 1531-től 1555-ig tartó németalföldi régenssége sem állítja kisebb feladatok elé. V. Károly politikáját olyan országban kell megvédenie, amely súlyosan érzi ennek a politikának következményeit, amelynek viselnie és finanszíroznia kell a Habsburg-politika által felidézett meg-megújuló háborúkat Franciaország ellen. A szinte állandó — protestáns színezettel átszőtt — ellenállás legkomolyabban a genti „creeser”-ek felkelésében robban ki. A Habsburg-kormányzat szünet nélküli pénzigényei váltják ki 1539–40-ben a genti felkelést. A veszélyessé váló, Németalföld más városaira is áttérjő felkelés leverésére V. Károly személyesen jelenik meg.

Ami hiányérzetünket a könyv olvasása közben felkelti, az a gazdasági-társadalmi háttér megvilágításának teljes hiánya. Igaz, hogy ezen a téren — a Habsburg-nagyhatalom kialakulásával, a XVI. század első felében betöltött szerepével és társadalmi bázisával kapcsolatban — számos a még tisztázatlan kérdés, amelyeknek megoldását összefoglaló műtől nem várhatjuk. Azonban ebből a szempontból ez a mű összefoglaló szerepét sem tölti be. Nem vesz például tudomást a nyugaton magas színvonalon folyó Fugger-kutatásról, amelynek pedig vitathatatlan tanulsága, hogy teljességgel lehetetlen ennek a kornak Habsburg-történetét a Fuggerek történetétől elválasztani. A Habsburg-hatalomnak a kereskedelmi tőkével és az egyházi hatalommal való szoros összefonódására a szerző ott sem mutat rá, ahol az általa felsorakoztatott tények kiáltanak utána. (Például mintegy mellékesen említi, hogy V. Károly 1531-ben Németalföldön olyan oklevelet állít ki a Fuggerek és Welserek számára, amelyben előre mentesíti őket a németalföldi kormányzat vagyonekぼzási intézkedései alól.)

A társadalmi háttér elhanyagolása szükségképpen azzal a következménnyel jár, hogy Mária személye és szerepe rendkívül eltolódott jelentőséget kap. Ha szűk is volt a Habsburg-politikát támogató réteg mind Magyarországon, mind Németalföldön, mégis teljességgel elhibázott a könyv alapján kibontakozó kép, amely Máriát a Habsburg érdekeknek szinte egyedüli harcosává teszi Magyarországon és a Németalföldön egyaránt.

E nagy jelentőséget a szerző Mária tulajdonságaival, férfias, parancsolásra, uralkodásra termett jellemével magyarázza. A naivságot súrolja az az igyekezete — az

életrajzok már túlhaladott, de még gyakran felbukkanó hibája —, hogy hősnőjét feltétlenül jó színben tüntesse fel. Fiatal korával és a vele foglalkozó leírások szerzőinek túlzott szigorával vagy éppen ellenséges érziületével magyarázza azt a kedvezőtlen képet, amelyet a velencei követek, Burgio pápai nuncius egyértelműen festenek magyarországi szerepléséről.

Ezek a hibák, a lényeges események áttekinthető összefoglalása ellenére, a könyvet hiányossá, sőt koncepciójában elhibázottá teszik.

HERMANN ZSUZSANNA

JULES GUESDE:

TEXTES CHOISIS (1867—1882)

(Claude Willard bevezetőjével és magyarázataival)

(Paris, Editions Sociales. 1959. 158 l.)

VÁLOGATOTT SZÖVEGEK (1867—1882)

A kötet 15 évet ölel fel Guesde életéből, Guesde politikai pályafutásának csak egy töredékét és méginkább töredéke ez a francia munkásmozgalom történetének. Másfelől viszont ez a tizenöt év számos sorsfordulót tartalmaz, olyan évek ezek, amikor a könyv hőse és maga a francia proletariátus kísérletek, erőfeszítések, sikerek és vereségek, majd szinte teljes megsemmisülés után magáévá tette a marxizmust. És ha ez utóbbi megállapítást csak számos fenntartással tehetjük meg, mégis ez a korszak a Francia Munkáspárt születésének ideje. A Parti Ouvrier Français létrehozásában az érdem oroszlánrészre kétségtelenül Guesde-et illeti. Nélküle a párt nem jött volna létre (legalábbis akkor nem), és az ő markáns egyénisége nyomta rá bélyegét az új pártra, mind jó, mind rossz értelemben. J. Guesde még sokáig nagy szerepet játszott a francia munkásmozgalom életében, de minden bizonnyal a hetvenes—nyolcvanas évek azok, amelyeket „Guesde korszakának” nevezhetünk (bár ebből a szempontból a könyvnek 15 évvel később kellene kezdődnie, a hetvenes évek végén, és a 90-es évek elején, talán éppen 1893-ban Carmaux-nál, Jaurès feltűnésénél, zárulnia).

A kötet a szövegválogatás előtt, amelyet igen jó tematikai bontásban ad meg, C. Willard tollából közöl elemző életrajzi összefoglalót J. Guesderől. Az életrajz alapján az olvasó maga előtt látja a fiatal Jules Bazille-t (az anyai Guesde-nevet újságíróskodása idején vette fel) a II. császárság korában (1845-ben született), ahogy a szülői tanári házból magába szívja Victor Hugo írásait a szabadság levegőjét. A fiatalember mostoha anyagi viszonyai folytán nem juthat egyetemre, tisztviselő lesz, de a császárság belső bomlásának éveiben 1867—68-ban már ott találjuk nevét a köztársasági ellenzék lapjainak cikkírói között. (Guesde a fiatalkori éveiből a kötet néhány rövid részletet közöl, amelyet részint a császárság ellen, részint az amerikai polgárháború másnapján a négerok védelmében írt).

A forradalmi-köztársasági erjedés azonban nem egy nagyszerű felkelésbe torkolt (legalábbis egyelőre nem), ahogy sokan várták, hanem a porosz—francia háborúba. A sovinsizta örület sok embert magával ragadott. Guesde azokhoz tartozott, akik „tiszták” maradtak. A kötet által idézett júliusi cikkében Guesde nem alkuszik és nem köt szövetséget a császársággal. Hangsúlyozza, hogy a háború „nem nemzeti ügy”, és a bevonultatott katonák nem a poroszokra, hanem „a születő szabadságra” tüzelnek. A cikk visszatérő gondolata: a franciákat nem Bismarck, hanem Napoleon, a „Cézár”, és a korrupt, terrorista, adminisztráció fosztotta meg a szabadságtól, juttatta csődbe. A jakobínus, forradalmi-demokrata Guesde szavain a társadalmi ellentétek nyomása alatt ugyanúgy, mint sok más tollforgatóén is, már a szocialista eszmék hatását érezhetjük, amikor a népnek azt kiáltotta: ez nem a ti háborútok, menjenek azok, akiknek valóban van mit megvédeniük.

Szeptember 4. változást hozott a francia közéletben, és egyben Guesde életében is. Guesde ott van a Hérault megyei forradalom élén. A hivatalos megbízatást azonban visszautasítja, és megmarad független újságírónak, „a közvélemény mozgósítójának”. Ő is, mint a köztársasági baloldal más hősei, a „nemzeti honvédelmet” hirdeti meg, Gambettában hisz, a monarchisták megerősödésétől tart, a népi akciók elhanyagolását kéri számon. (Claude Willard erre vonatkozóan is dokumentumot közöl.) A nemzetárulók-

kal és a monarchista reakcióval fordul szembe és ezen az úton, mint a köztársasági, szociális érzelmű fiatal nemzedék sok más tagja, ő is csakhamar a Párizsi Kommun oldalán foglal állást. (Itt közölt írásában a vidéket próbálja felrázni. Más cikkeiben a versaillesiak kegyetlenségét osztorozza.) A Kommun bukása után öt évi börtönbüntetés elől külföldre, Svájcba szököik.

Az emigrációs évekkel J. Guesde életében is új fejezet nyílik. Még mint forradalmi demokrata, jakobínus érkezik Genfbe, de részben saját tapasztalatai, részben is. dsebb, nagyobb forradalmi múlttal rendelkező emigránstársai csakhamar kigyógyítják ebből a „gyermekbetegségből”. A jakobínus hatást a Svájc és Olaszország munkásmozgalmát ekkor uraló anarchista befolyás váltja fel. Guesde Genfben agitál, és ír. (Az ellenforradalmi hivatalos közlemények, sajtóhírek alapján összeállítja az ellenforradalmi terror vidéki „Vörös Könyvét”), Bakunin és az anarchisták oldalán részt vesz az Internacionálé 1871–72-es harcaiban. Gyenge szervezete ekkor leromlik, anyagi gondjai vannak és 1872-ben Romába távozik. Itt még közelebb kerül az anarchistákhoz (közvetlenül J. Guillaume-mal ismerkedik meg). Összeittközésbe kerül a rendőrséggel és 1875-ben Milanóba költözik. Míg Közép- és Dél-Olaszország az anarchisták bázisa volt, itt északon már a szocialisták vetették meg lábukat, és Guesde is távolodni kezdett az anarchistáktól. Ezzel egyidejűleg Milanóban megházasodott, gyereke is született. (Megjegyzendő, hogy a kötet anyagának összeállítása ezen a ponton hiányos, az olvasó az anarchista Guesde írásait nem ismeri meg.)

Guesde 1876-ban tér vissza Franciaországba, amnesztia után. Ugyanez évben tartja első kongresszusát a francia munkások kongresszusa. A kongresszuson a Kommun és a forradalmi eszközöket megtagadják, mutualista elveket szegeznek le. Sokan emiatt nem látják, hogy a III. Köztársaság életében jelentős mozzanat következett be. Az alighogy hazatért Guesde nyomban nyomtat a kongresszus jelentőségére, azt történeti perspektívájában a „negyedik rend” zászlóbontásaként jelölve meg (62–63. l.). Guesde hangsúlyozza a polgári demokrácia korlátait, de az anarchistákkal szemben most már nem tagadja a parlamenti harc előnyeit. Egyben meghirdeti azt a harcot, amely az elkövetkező években idejének és energiájának legjavát foglalja le: az önálló proletárvonalat akarja kialakítani, leküzdve a munkásságnak a polgári radikálisokkal kapcsolatos illúzióit (65–66. l.). Érdekesek Guesdenek azon sorai, amelyekben a nőket „védi meg” a kongresszus határozatával szemben. Azonban már ekkor jelentkezik Guesdenek az a téves és káros felfogása is, miszerint a proletariátus a kapitalista rendszerben nem érheti el sorsa javítását, vagyis a reformokért való harcnak nem látja értelmét. Ez 1876-os cikkében a lassallei vassbörtönyre emlékeztető megállapításban jut kifejezésre (64. l.).

1877-ben Guesde és a körülötte tömörülők szocialista napilapot adnak ki (L'Égalité). A lap nem hosszú életű, állandó gazdasági nehézségekkel (Guesde maga és családja szinte állandó nélkülözések közepette él), rendőri üldözéssel, zaklatással kell megküzdenie. Guesde lapjában küzd a kommunardok amnesztijáért, 1871 után első ízben hirdetve meg sajtóban, hogy a haladás, szociális igazság a Kommunnek adott igazat (a radikálisok is amnesztiát kértek – és nem követeltek –, de úgy, hogy fátylat akartak borítani a múltra). Egyben ez a lap volt az első, amelyben Franciaországban népszerűsítették a marxista politikai gazdaságtan alaptételeit. Ezzel Guesde hatalmas szolgálatokat tett még akkor is, ha e törvényszerűségeket (munkabér) rendkívül mechanikusan, abszolútan értelmezte, ismét kikapcsolva az emberi tevékenység visszahatásait (70–71. l.).

1878-ban Párizsban a vilákiállítással egyidejűleg a munkások nemzetközi munkáskongresszust akarnak összehívni. A kormány a szervezőbizottságot (köztük Guesdet) letartóztatja. A bizottság kollektív védelmét Guesde vállalja magára. Nagyszerű beszédében a nagy forradalom pávatollaival büszkélkedő polgári demokrácia szemére hányja, hogy a munkásságot megfosztják elemi szabadságjogaitól (78–85. l.). A börtön mártíromsága új erőt, tekintélyt adott Guesdenek, és az 1879-es III. munkáskongresszuson már a Guesde által kidolgozott szocialista (kollektivist) programot fogadta el a küldöttek többsége. (A börtönben kidolgozott első programtervezetet a kötet 94–97. oldalán találja meg az olvasó. Különösen sikeresnek tarthatjuk az elvi bevezető részt, amely kétség-telenül marxista szellemben fogant.)

A kongresszuson a marxizmust képviselő guesdisták arattak győzelmet. Guesde-et bízták meg az új program megszövegezésével. Ismeretes, hogy Guesde a végleges programot Marx segítségével írta meg. Az 1880-ban elfogadott programot teljes egészében közli a kötet a marxi elvi bevezetőrésszel együtt. Igen jól sikerültnek kell tartanunk a guesdei közvetlen politikai és gazdasági követeléseket is (117–119 l.).

A Párt ezen születési időszakában (1879–80) Guesde állandó propagandaharcot vívott a polgári radikalizmussal és a reformista elképzelésekkel, és részben az anarchizmus ellen. Guesde a marxista politikai gazdaságtani kategóriákkal felvértezve küzdött, a

reformistáknak azt a kérdést tette fel: hogyan képzelik, hogy a burzsoázia önként feladja gazdasági pozícióját, anélkül, hogy felhasználná a rendelkezésre álló politikai eszközöket (110. l.). A kérdés leegyszerűsített megfogalmazása, felvetése ellenére is mindmáig élő maradt, legalábbis Nyugat-Európában.

Guesde igaz és átütőerejű érvelése mellett azonban tovább is megtalálhatjuk a hibás gondolati elemeket, a mechanikus, merev értelmezéseket, még a későbbi nyolcvanas évekből származó cikkeiben is, amelyekben a reformoknak (bér, lakáskérdés stb.) csak propagandajelentőséget tulajdonít, minthogy a kapitalizmusban nem képzelhető el szerinte továbbra sem lényeges javulás a munkásság számára. Kiváltképpen kitűnik ez a lakáskérdésben vallott felfogásából. Guesde először kereken tagadta, hogy valamit is tenni lehet a fennálló tulajdonviszonyok között (135. l.). Ezzel a szektás magatartásával azonban elszigetelődött, a helyi pártszervezetek adtak be konkrét javaslatot, amit azután ő is magáévá tett, bár ennek is csak propagandajelentőséget tulajdonított. E mechanikus szemléletű több esetben maga is kiváltott, vagy kiélezett ellentétet a mozgalomban. Ezeknek természetesen más, többször mélyebben fekvő okai is voltak.

Guesde e merev, szektás téves megítéléseinek és gyakorlatának nem utolsósorban az volt az oka, amint ezt ő maga is kifejtette (142. l.), hogy attól tartott: a reformok megvalósítása elenné a kenyeret a proletárpárt, sőt a szocializmus elől is. Meg kell jegyeznünk, hogy a kötet szerkesztője erre a problémára nem fordított kellő gondot, és az előszóban sem tért ki erre megfelelő mértékben. Ez a probléma ugyan inkább a 90-es években kerül középpontba, és Claude Willardnak igaza volt, amikor a kortársak és elsősorban Guesde megítélése nyomán nem a munkásmozgalomban jelentkező reformista és forradalmi irányzat küzdelmét állította központba, hanem a proletárpárt megteremtésén keresztül a proletariátusnak a burzsoáziától való függetlenedését. A kötet utolsó fejezete éppen arról szól, miként küzdött Guesde a tárgyalt utolsó két évben (1880–82) a polgári radikálisok ellen mind a belpolitika (legyenek azok eseti sztrájkok, vagy a legáltalánosabb perspektívikus kérdések), mind a külpolitika (gyarmatosítás) problémáit illetően. És abban, hogy a Kommün veresége után (amikor elhangozhattak Thiers szavai: „szocializmus nincs többé”) két évtizeddel a proletariátus ismét önálló erőként lépett fel Franciaországban — Guesdenek is hatalmas része van. E történeti folyamatot és egy nagy harcos életét ismerhetjük meg e kitűnően válogatott kis könyvből.

JEMNITZ JÁNOS

OPUSCULA ETHNOLOGICA MEMORIAE LUDOVICI BIRÓ SACRA

Redigerunt: T. Bodrogi et L. Boglár

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1959, 472 l.)

A Magyar Néprajzi Társaság és az Akadémiai Kiadó fontos küldetést teljesített e könyv megjelentetésével, amely *Biró Lajos*, a nemzetközi viszonylatban is igen jelentős etnológus születésének századik évfordulóján mind belső tartalmában a szerkesztők, mind külső, igen esztétikus kivitelében a kiadó és a nyomda igényességét példázza.

A szerkesztők — az emlékkönyvek megszokott tematikai tagozódásához igazodva — nemcsak *Biró Lajos* etnológiai vizsgálatainak szűkebb tárgyköréhez közelálló dolgozatok megjelenését biztosították, hanem e kereteket túllépve számos olyan munkát is besoroltak a kötet anyagába, amelyek változatos tematikájukkal és a nemzetközi szakirodalomban jócsengő névű szerzőik gazdag listájával mindenképpen méltó módon szolgálják a kötet névadójának emlékezetét.

*

Számszerint 17 szerző 17 tanulmányát tartalmazza az emlékkönyv.

A Mongol Tudományos Akadémia alelnöke *Rincsen* (Ulan-Bator) vallástörténeti tanulmánya nyitja meg a közlemények sorát, amely egyaránt bővelkedik a recens megfigyelések nyomán leszűrt eredményekben és az archivális forrásokból meríthető adat-elemzésekben (Zum Kult Tschinggis-Khans bei den Mongolen. Opferlieder tayil — a — yin da un). *A. A. Popov* (Leningrád), Szibéria őslakóinak kiváló ismerője egy nganaszan társadalomszervezeti problémát ismertető alapos anyagismeretből fakadó tájékozottsággal és finom vallástörténeti elemző készséggel (Die „Kuojka”. Familien- und Sippenchutzgeister bei den Nganasanen). Egy kelet-afrikai vallástörténeti vonatkozású terminus tárgy-történeti és etimológiai megfajlására vállalkozik *H. von Sicard* (Uppsala) rövidreszabott,

magvas tanulmányában (Zum *Nhunu*-Problem). Az ábrázoló művészet és az életformák konkrét összefüggéseinek bonyolult — racionális és irracionális — oldalait kívánja előtérbe állítani lényegretörő kérdésfeltevésű összefoglalásában *S. V. Ivanov* (Leningrád), elsősorban az észak-ázsiai természeti népek forradalomelőtti életéből vett példái segítségével (Religiöse Vorwürfe in der Kunst der Völker Nordasiens vor der Revolution). Prekolumbián eredetű amerikai lakosság köréből vett példák segítségével enged *A. Lipschutz* (Santiago de Chile) bepillantást a vallás társadalmi talajára és szerepére (Socio-Economic Aspects of Religion with Special Reference to America). *S. Hummel* (Leipzig, z. Zt. Plohn) régebbi munkáiban kifinomított gondolatait fűzte tovább akkor, amikor a tibeti bon vallás bizonyos vonásait megvizsgálva jelentős eurázsiai demográfiai eltérések nyomaira hívta fel figyelmünket (Eurasatische Traditionen in der tibetischen Bon-Religion). Szumatra nyugati partvidéke egyik szigetének, Nias-nak, esztétikailag magas értékű voltak miatt méltán híres szobrairól ír *M. Stuchlik* (Prága) a prágai gyűjteményekben levő példányok alapján, s ezekről katalógust is tesz közzé (Schutz- und Hausgötzen Sihara von Nias in den Sammlungen des Náprstek-Museums für Völkerkunde in Prag). Egyes melanéziai és nyugat-afrikai maszkok szakrális szerepéről arányos szerkezetű és finom megfigyelésekben gazdag tanulmányt tett közzé *E. Lips* asszony (Leipzig) (Zum geistigen Inhalt einiger Masken aus Melanesien und Westafrika). *H. Helbaek* (Kopenhága) összefoglalása előtt témaválasztásával az előbb felsoroltaktól, mivel a mezőgazdaság kialakulásával kapcsolatban bizonyos, a Közel-Keleten őshonos gabonafajták elterjedési kérdéseiben foglal állást a paleobotanika eredményeivel szemelláthatóan korreláló dolgozatában (Die Paläoethnobotanik des Nahen Ostens und Europas). A mezőgazdaság eredetéről vallott — és az eddigi felfogásokhoz képest némi módosításokat is eredményező — nézeteinek ad e helyütt ismételt hangot *H. Kothe* (Berlin) (Das Hirsemesser im Furchenstockbau). Ismét vallástörténeti tanulságokat rejt magában a következő tanulmány, *V. Bardavelidze* (Tbiliszi) írása, amelyben az archeológiai emléktárgyak és az etnológiai eredmények kölcsönös relációját találjuk egybekapcsolva (Die thematischen Darstellungen des Silberpokals aus dem Gräberhügelfeld von Trialet im Lichte der grusinischen Ethnographie). A cseh főváros gyűjteményeiben található bizonyos afrikai — a Tanganyika-tó vidékéről származó — kovácsszerszámok kapcsán összefoglaló áttekintést nyújt *L. Holý* (Prága) a szóban forgó vasművesség fejlettségének színvonaláról s művelőinek társadalmi viszonylatairól (Die Eisenindustrie der Pare-Gweno [Britisch-Ostafrika, Tanganjika]). A nyelvtudomány tárgyköréből választja témáját *G. Vasziljevics* (Leningrád), aki Kelet-Szibéria néhány toponimikái problémáját dolgozza fel, különös tekintettel az ott számbavehető etnogenetikus folyamatokra (Die Toponimie Ostsibiriens).

A fenti tanulmányokhoz csatlakoznak, a kötet szerkesztéséből következően: azok közt foglalnak helyet a magyar szerzők művei, így mindenek előtt a kötet két szerkesztőjének, *Bodrogi Tibornak* és *Boglár Lajosnak* írásai. Az előbbi — nagyrészen *Biró Lajos* gyűjteményének anyagára támaszkodva és így a kötetben egyedül kapcsolódva közvetlenül a jeles magyar kutató munkásságához — az új-guineai „Asztrolabe öböl” természeti népeitől származó figurális művészeti alkotások stílusproblémáinak elemzését tartalmazza, míg az utóbbi a braziliai indiánok temetkezési módjainak jelentőségéről közöl szellemes fejtegetést (New Guinean Style Provinces. The Style Province „Astrolabe Bay” — Some Notes to Burial Forms of the Brazilian Indians). *Tókei Ferenc* markáns fogalmazásban együtt tartott dolgozata az egyetlen, amely nem kifejezetten a tágabb értelemben vett kultúrtörténet tárgyköréből veszi témáját, mivel a szerző a tulajdonviszonyok fejlődésével foglalkozik a chou-kori Kínában (Die Formen der chinesischen patriarchalischen Sklaverei in der Chou-Zeit). A magyar szerzők munkáinak sorát *Róna Tas András* gondolatébresztő, rövidségénél fogva elsősorban figyelemfelkeltő közlése zárja le a mongol földművelés rendszeréről (Some Notes to the Agriculture of the Mongols).

*

Ezek a tanulmányok igényes témaválasztásukkal, arányos és az esetek túlnyomó többségében alapos kidolgozottságukkal méltó módon foglalnak helyet ebben az emléktárgyban. E színvonalas műnek egyetlen, sajnálatosan szembeötlő hiányosságát éppen ezért kell megemlítenünk. Ugyanis hiányzik *Biró Lajos* tevékenységének tudománytörténeti méltatása, amit — egy nemzetközi érdeklődésre joggal számotartó műben! — nem pótol maradéktalanul a kötet végén található — német és angol nyelvű —, összesen mintegy két oldalnyi életrajzi összefoglalás. A könyv terjedelmét — úgy gondoljuk — nem növelte volna aránytalanul egy, a közölnél mégis részletesebb és a tudománytörténet profiljában megtartott írás.

HOFFMANN TAMÁS

A DEMOKRÁCIA BÜLCŐJE

Összeállította, az előszót, magyarázatot és jegyzeteket írta Sarkady János

(Budapest. Gondolat Kiadó. 1960. 234 l.)

RÉGI GÖRÖG HÉTKÖZNAPOK

Szemelvények a görög művelődés forrásaiból. Összeállította, az előszót, magyarázatokat és jegyzeteket írta Ritoók Zsigmond

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1960. 254 l.)

A Gondolat Kiadó Európai Antológia sorozatában megjelent két kötet műfaj tekintetében rokonságot mutat azokkal a Franciaországban és Angliában megjelent népszerű sorozatokkal, melyek egy-egy történeti szempontból jelentős nép vagy ország mindennapi életét rajzolják meg fejlődésük legérettebb fokán. A rokonság mellett azonban az eltérések sem lényegtelenek. Így az Hachette Kiadó *La vie quotidienne* sorozata és a Gondolat Európai Antológia kötetei között formailag a leglényegesebb különbség, hogy míg az előbbiben a korszakokat egy-egy kiváló szakember rajzolja meg valamennyi forrás felhasználásával, addig a Gondolat által kiadott kötetekben az egykorú irodalmi források fordításából ismeri meg a kort az olvasó és a kötet szerkesztője csak bevezető tanulmány-nal és jegyzetekkel segíti elő a válogatott szemelvények jobb megértését. Ennek az utóbbi módszernek az előnye, hogy az olvasó közvetlenül, az egykorú források olvasása révén kap betekintést elmúlt civilizációk életébe, és így kapcsolatai is élményszerűbbek azzal a korral, melyet megismer.

A *demokrácia bölcsője*, melynek Sarkady J. a szerkesztője, tárgyánál fogva is az erősebben történeti érdeklődésű kötet: az athéni demokrácia történetét, elsősorban annak virágzását mutatja be a görög irodalom tükrében. A lendületes és lelkes bevezető, melyet a szerkesztő a kötethez írt, éppen úgy megérdemli a figyelmet, mint azok a magyarázatok, melyekkel a válogatott szemelvényeket kíséri. Sarkady, helyesen, arra az álláspontra helyezkedik, hogy az athéni demokrácia komoly fejlődést jelent a rabszolgatartó rendszer viszonyai között az emberi szabadságjogok kivívása és gyakorlása tekintetében. Joggal utasítja vissza azt a szemléletet, mely az athéni demokrácia árnyoldalainak túlzott színezésével kisebbsíteni igyekszik azt a fejlődési szintet, melyet a periklesi állam képviselt. De, ha ez így is van — még nem menti fel a történetírókat az alól a kötelezettsége alól, hogy a kort realisztikusan ábrázolja és rámutasson teljes nyíltsággal arra az éles antagonizmusra, mely a jelzett korban az athéni társadalmat jellemzi: a kiváltságos osztály és a korlátozott jogúak és elnyomottak közötti ellentétre. Úgy érezzük, hogy a szerkesztő, főként bevezetőjében, de a szemelvények válogatása által is, túlnyomórészt az athéni demokrácia fényoldalaira világít rá, és eközben a modernizálástól sem tartózkodik. Sarkadynak az az állítása, hogy az athéni demokrácia „minden elkerülhetetlen korlátozottsága ellenére mégis elsősorban szabad és dolgozó emberek önmagát kormányzó közössége volt, a dolgozók első világtörténetileg jelentős kísérlete a közösségi élet emberhez méltó formáinak kialakítására” (22. l.) — a benne levő helyes mag ellenére elfogult és egyben (tévesen) modernizáló megállapítás. Az athéni demokrácia — amint erre egyébként másutt maga a szerkesztő is rámutat — a maga áldásait nem a szabad, mégiscsak nem is a szabadnak született athéni lakosokra sugározta, hanem — éppen virágzása idején — csakis a szabad és egyben polgárjoggal rendelkező szülőktől származó teljes polgárjogú athéni férfiakra. Ugyanígy félreértésekre adhat alkalmat a szerkesztő által használt „dolgozók” megjelölés is, hiszen a dolgozó fogalma *akkor* a közfelfogás szerint ellentétes volt a szabad ember fogalmával. (Vö. *Ed. Meyer: Die Sklaverei im Altertum*, Kleine Schriften. I. 196. I. Anm.)

Sarkady Bibliográfia címen könyvéhez függelékot csatolt, ahol rövid kritikai szemlét tart a görög történettel, különösen pedig az athéni demokráciával foglalkozó külföldi és magyar irodalom felett. Anélkül, hogy a teljesség igényét támasztanánk e bibliográfiai felsorolással szemben, kínosan érint olyan alapvető munkák hiánya, mint pl. *P. Cloché: La démocratie athénienne*, Paris. 1951, vagy *L. Homo: Pericles*, Paris. 1954. Ugyanígy sajnálatos az a kritikátlanosság és egy bizonyos fogalomzavar, mely a magyar kutatásról elhangzott mondataiban mutatkozik. Nincs itt tér arra, hogy a szerkesztő állításával vitába szálljunk a magyar okorkutatás múltjának és jelenének kritikai értékelése felől, de az a felületes ítélezés, amellyel itt találkozunk, csak visszautasításra találhat.

A *Régi görög hétköznapiak*, mint szerkesztője a kötet bevezetőjében írja, azzal a céllal került kiadásra, hogy megismertesse olvasóit a görög ember mindennapi életével,

elsősorban az i. e. V. században, a görögség klasszikus korszakában. Mint a szemelvényekből kitűnik, ezt az időbeli korlátozottságot a szerkesztő nem veszi nagyon komolyan (amit nem is veszünk tőle rossznéven). Ennél nagyobb kár, hogy a görög élet nem egy fontos területe (jog, vallás, színház stb.) csak nagyon kis teret kapott, vagy éppenséggel hiányzik a kötetből, arra való hivatkozással, hogy ezeket külön kötetek fogják tárgyalni. Szerintünk helyesebb lett volna egy kötetben tárgyalni a görögség hétköznapi életének minden szervesen összekapcsolódó vonását, ami mellett, hogy kielégítette volna a történeti szempontokat, a kötet jelentőségét és hatását is növelte volna. Ezt maga a szerkesztő, Ritoók Zsigmond is érezte, és tőle telhetően igyekezett is — néha a bevezetőben adott programtól eltérve — a görögök életének minél teljesebb bemutatására. Kár, hogy nem juttathatott helyet könyvében a feliratos anyagnak, amely olyan bőséggel kínálkozott volna számára ehhez a tárgykörhöz, és hozzásegítette volna a görögség életének még szélesebbkörű, realisabb bemutatásához. A lakosság jelentős hányadát kitevő jogtalanok és korlátozott polgárjogúak, különösen a felszabadított rabszolgák életéről éppen a feliratok (és a papiruszok) felhasználása révén adhatott volna érdekes és valóban hézagot pótló korrajzot. Gazdag anyaggyűjtések és modern feldolgozások segíthették volna ebben a munkájában. (Csak néhányat említék meg: *A. Calderini*: *La manomissione e la condizione dei liberti in Grecia*. Milano. 1908; *ua.*: *Appunti nella manomissione e la condizione dei liberti in Grecia*. Milano. 1953; *L. Gernet*: *Sur le droit athénien de l'esclavage*, *AHDO* V. 1950. 159. sk. 1.; *Droit et société dans la Grèce ancienne*. Paris. 1955. 151. sk. 1.; *W. L. Westermann*: *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia. 1955 stb.)

Az irodalmi források hozzáértő válogatása és fordítása így is értékes vezetővé teszi a Régi görög hétköznapi életet a klasszikus görögség életének megismeréséhez. A szerkesztő értékes bevezetője és színvonalas magyarázatai komolyan segítik az olvasót a szemelvények helyes megértésében és támogatják a görögség mindennapi életének sokoldalú megismerése útján.

FERENCZY ENDRE

RAVASZ JÁNOS, FELKAI LÁSZLÓ, BELLÉR BÉLA, SIMON GYULA:

A MAGYAR NEVELÉS TÖRTÉNETE A FEUDALIZMUS ÉS A KAPITALIZMUS KORÁBAN

(Budapest, Tankönyvkiadó, 1960. 193 + 67 l.)

Az elmúlt esztendő végén jelent meg a Tankönyvkiadó szép és gondos kiadásában, Jáki László ízléses illusztrációival, az eredetileg tankönyvnek szánt első magyar neveléstörténeti összefoglalás. Maga a neveléstörténet 12 ívre terjed; Ravasz János nagy alapos-sággal összeállított bibliográfiai „Függelék”-e pedig 67 oldalon ismerteti az érdeklődők és kutatók számára nélkülözhetetlen neveléstörténeti irodalmat.

A szerzők mindenike régóta foglalkozik magyar neveléstörténeti kérdésekkel. Az 1957-ben megjelent egyetemi tankönyvek megfelelő fejezetei Ravasz János — akkor még kéziratban levő — kutatási eredményeinek felhasználásával készültek; Felkai László a dualizmus korának elismert neveléstörténeti kutatója, Bellér Béla a Tanácsköztársaság korának egyik legjobb ismerője és számos értékes pedagógiai tanulmány szerzője, míg Simon Gyula a Horthy-korszak nevelésügyének és ezen belül különösen Földes Ferenc tevékenységének tárgyalásával tett komoly szolgálatot a magyar tudományos életnek. Valamennyien tudták tehát, milyen nehézségekkel találják szembe magukat, midőn egy összefoglaló neveléstörténet megírására vállalkoztak.

Eddig ugyanis a magyar nevelés összefüggő fejlődéstörténetének megírására különféle okok miatt nem kerülhetett sor. Neves polgári tudósok feldolgozták ugyan egyes korszakok nevelésügyét, de a neveléstörténet *egészének* összefoglalása mind a mai napig elmaradt.

A négy szerző kollektív munkájának igazi jelentősége éppen abban áll, hogy ez az első összefoglalása a magyar neveléstörténet egészének 1945-ig. A munka jelentőségét még két körülmény fokozza: az összefoglalás marxista szemlélete, valamint a neveléstörténethez kapcsolódó igen jól használható tudományos irodalom, mely a szó legjobb értelmében hézagpótló.

A szerzők célja az, hogy összefoglalásukban a magyar társadalom fejlődése során létrejött nevelési intézmények, eszmények és elméletek történeti alakulását az osztály-

harc kibontakozásával és az adott korszak társadalmi-politikai-kulturális viszonyaival összefüggésben mutassák be. Ez a marxista cél határozza meg a könyv szerkezetét, felosztását, a tárgyalás módszerét is részben a tartalmát is. A tartalom egészének összeállítását azonban a dolog természeténél fogva leginkább a könyv előre meghatározott és aránylag szűkreszabott terjedelme, valamint a még eléggé fel nem dolgozott kérdések sokasága döntötte el.

A neveléstörténeti összefoglalást a szerzők a társadalmi fejlődésnek megfelelően két fő részre tagolják: a feudalizmus és a kapitalizmus korára. Az első főrész — teljes egészében Ravasz János írása — öt fejezetben mutatja be a magyar történelem döntő eseményei által meghatározott korok nevelési törekvéseit. A feudalizmus korai és virágzó szakaszáról, a reformáció és ellenreformációról, a XVIII. századról, valamint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről szóló fejezetekben külön alcímek alatt olvashatjuk a protestáns és katolikus iskolázás, a XVII. század haladó törekvéseinek, Apáczai Csere János tevékenységének, az I. Rationak, Tessedik Sámuel munkásságának, majd a XIX. század sokkal differenciáltabb nevelésügyi törekvéseinek elemző ismertetését és értékelését. A szerző a neveléstörténeti anyagot mindenütt a kor társadalmi, gazdasági, politikai és közművelődési kereteibe ágyazza bele, szerves összefüggésben próbálván ezzel bemutatni a nevelés fejlődését a haladás szempontjából nagy jelentőségű egyéniségek nézeteinek részletesebb tárgyalásával. A kapitalizmus korának hét fejezetében a szerzők a polgári forradalom és szabadságharc, az önkényuralom, a dualizmus, az 1918—1919-i forradalmak, valamint az ellenforradalmi rendszer közoktatásügyét foglalják össze. A módszer általában minden korszak tárgyalásánál azonos: a szerzők ismertetik és marxista szempontból értékelik az egyes pedagógiai törekvéseket, az oktatásügyi törvényeket, az egyes iskolafajták fejlődésének jellemző vonásait, a jelentős nevelőegyeniségek tevékenységét és az előremutató kezdeményezéseket az egykorú bírálatok tükrében.

A szerzők legnagyobb nehézsége az volt, hogy a felsőoktatási tankönyvnek szánt kiadvány szűk terjedelmébe öriási, helyenként még alig feldolgozott és marxista szempontból eddig még nem értékelt anyagot kellett összeszűkíteni. Így a fejlődést csak általános külső keretekben rajzolhatták meg, amiből óhatatlanul kisebb-nagyobb aránytalanságok, helyenként érezhető hiányosságok származtak. A szűk terjedelemből és részletfeldolgozások hiányából származó aránytalanságok és hézagok, vagy egészen vázlatos jellemzések a legtöbb fejezetben megtalálhatók, s egy következő, nagyobb terjedelmű kiadásban könnyen kijavíthatók.

Így pl. a feudalizmus korai és virágzó szakaszának aránylag hosszabb tárgyalását a XVI—XVII. század javára érdemes lenne lerövidíteni. A közel 11 oldalra terjedő anyag jórészt általános művelődéstörténet, aminek nevelésügyi vonatkozásait könnyű összevonni. Ezzel szemben a XVI—XVII. századi neveléstörténet egyes kérdéseit bővebben kellene tárgyalni. A XVI. századi protestáns írók és tanítómesterek antifeudális törekvéseire vonatkozó megállapítást Benczédi Székely István és Ozorai Imre tevékenységén kívül Szekhárosi Horvát András és Károli Gáspár több írása is alátámasztja. E két utóbbi író falujában működő iskolákra — a gönci és tállyai — bizonyára hatással voltak azok az éles antifeudális megnyilatkozások, melyek egyrészt Károlinak „Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairól” (Debrecen, 1563) című művében, másrészt Szekhárosi verseiben olvashatók. Ezek az adatok éppen úgy idekiváncsnak, mint amennyire szükséges lenne Apáczai és Tessedik működésének részletesebb tárgyalása és elemzése. Ugyancsak nyomatékossabb kiemelést érdemel az a — gyakran döntő — szerep, melyet a nagybirtokos katolikus főpapság és a középbirtokos protestáns nemesség a katolikus és protestáns nevelés irányításában játszott. A református iskolákban az 1790-es években megkezdődött magyar nyelvű oktatást 1815-ben a református köznemesség reakciós vezetőinek nyomására számolták fel. A reformkor haladó pedagógus nemzedékéről írott fejezet hiányait is könnyen ki lehet pótolni Bocsor, Tarczy, Péczeli tevékenységének beiktatásával és Fáy András köznevelési gondolatainak részletesebb tárgyalásával. Rövidnek tűnik az önkényuralom közoktatáspolitikájáról szóló fejezet is. A dualizmus korának jellemzésében az 1879-i rendeletnek a magyar nyelv bevezetésére vonatkozó előírása bővebb és differenciáltabb elemzést igényel. Ugyanez az eset a népoktatási intézetek oktatásának tartalmára vonatkozó megállapításnál is. Az oktatás tartalmáról adott jellemzés kissé sematikus, mert a helyzet sokkal ellentmondásosabb volt; úgyszólván az iskolák jellege szerint váltakozott, más lévén a protestáns, katolikus, állami és községi iskolákban, még pedig nemcsak a népoktatási, hanem a középfokú iskolákban, a gimnáziumokban is (gondoljunk pl. Adynak a zilahi református kollégiumról szóló visszaemlékezésére). Érdemes lenne az ellenforradalmi korszak neveléstudományáról szóló értékes megállapításokat kiegészíteni Karácsony Sándor tevékenységének jellemzésével, hiszen Karácsony hatása nemzedékek egész során érezhető volt.

Ugyancsak meggyőzőbbé tenné a szerzők megállapításait a statisztikai adatok következetesebb használata az 1867—1945-ig terjedő korszak jellemzésében.

Mindezek a kisebb aránytalanságok és hiányok nem csökkentik a munka értékét és úttörő jelentőségét. Ravasz János irodalmi összefoglalása pedig minden elismerést megérdemel.

BIRÓ SÁNDOR

ZÁDOR ANNA:

POLLACK MIHÁLY (1773—1855)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 514 l., 294 ábra, 2 térkép)

Hivatása körében senkihez, de nemzedéktársai közül általában is csak kevesekhez szegődött siker és szerencse olyan hűséggel, mint Pollack Mihályhoz. A szinte akadálytalan személyes érvényesüléssel szorosan egybefonódott, és törésmentesen felfelé ívelő művészi pálya, alkotásainak továbbélése, néhány nagyobb művének (életében a pesti Redoutenak, halála után az alicsúti kastélynak) és nagyszámú kisebbnek pusztulása ellenére, 44 alkotásának fennmaradása napjainkig s köztük az újkori műemlékeink legjavába méltán sorolt Deák téri evangélikus templom, a Pesti Hírlap szerkesztőségének és a Landerer-nyomdának szállástadó Kossuth Lajos utcai Horváth-ház, a Zrínyi utcai Festetich-palota, a Dorottya utcai Wurm-ház, a székesfehérvári és szekszárdi megyeháza, a Ludoviceum, a Nemzeti Múzeum, és mindaz, ami népünk történeti tudatában elválaszthatatlanul és épületekhez kapcsolódik, igazolhatják megállapításunkat, Pollack Mihálynak életpályáján is túlélő sikeréről és szerencséséről. S még egy, nem is utolsó sorban. Az, hogy pályájának olyan elemzője és méltatója támadt, mint a szakavatott résztanulmányok hosszú sora után, a Pollack Mihály életművének egészét is átfogó monográfia szerzője.

A Pollack Mihály-életrajz tárgya és módszere, anyaga és annak feldolgozása egyaránt indokoltan kelti fel a történész figyelmét, és — tegyük hozzá már előljáróban — készletti őszinte elismerésre. Zádor Anna e kötetével méginkább megerősíti azt a korábbi munkái alapján kialakított meggyőződésünket, hogy egyike azoknak hazai művészettörténészeink sorában, akik a képzőművészet témáit történetiségükben látják és szemléltetik. Nála ez a történetiség nem a kelléktár dekorációs célú kiaknázása, nem merül ki a tárgyalt folyamatnak az egyidejű gazdasági-társadalmi, politikai és ideológiai fejleményekhez viszonyítását nyújtó valamiféle mechanikus jelzőszolgálatban, amint azt néha tapasztaljuk a társtudományok egyik-másik művelőjénél. Nála a történetiség a vizsgált folyamatnak immanens és adott világával valóságos kölcsönhatásban álló eleme.

A történetiség helyes felfogása tükröződik abban, ahogy a monográfia a klasszicista stílus kialakulását és az európai (külön is a kelet-európai) érvényesülésének feltételeit megvizsgálja, hogy alapot vessen magyarországi nagy jelentőségének és viszonylag elhúzódozó létének magyarázatára, szoros kapcsolatban hőségének, e stílusirányzat legnagyobb hazai képviselőjének pályájával. A széles horizontú általános bevezető megkönnyíti, hogy az olvasó a mű tanulmányozása során az — általunk megítélt — lényegre figyeljen, hogyan tette teret kihasználó célszerűsége, nem utolsó sorban a vas nagyobb arányú építészeti felhasználásának lehetőségét érvényesítő, s így a korábban csak költősen kivitelezhető műszaki feladatokat könnyebben megoldó volta a klasszicizmust a középítettők, a birtokosok és polgárok kedvelt stílusává. A racionalizmus győzi le a barokkot, és segíti az annak késői korszakbeli antikizáló elemeire építő új stílus kialakulását. A racionális, világias, az antikot, mint általános emberit közvetítő stílussal (amelynek még templomépítészetét is a homályt oszlató nyíltság jellemzi, gondoljunk csak a Deák téri templomra) szemben áll — részben ugyancsak a barokk tagadásaként, részben majd visszahatásként is a klasszicizmusra — a historizálásra tartó romantika, a maga középkort idéző elemeivel, legtöbbször a gótika helyi jellegzetességeit alkalmazva a keresett „nemzeti” stílus kialakításában. Az olvasmányunk során bennünk így megfogalmazódó összefüggések persze felvetik, a teljesen megválaszoltaknál még nem tekinthető kérdést, mennyiben járul hozzá a barokkot előző s egykorúan ismert hazai építészeti emlékenyagunk szegényessége ahhoz, hogy a magyar nemzeti mozgalom kibontakozásának évtizedeiben, egészen a negyvenes évekig egyeduralkodó maradjon a klasszicizmus. Vajon — ilyen művészeti előzmények után — nálunk az „általános emberinek” tekintett

klasszicizmusához ragaszkodásban nem éppen a nemzeti védekezés kísért-e az idegen (elsősorban német) nemzeti stílusirányzatként jelentkező romantikával szemben? (Valami halvány, a polgári nemzeti törekvésekhez persze közelebb álló, s egykorúan haladó analógiájaként a nyelvújítást megelőző rendi nacionalizmus jellegzetes, a germanizálással szemben a latinsághoz ragaszkodó, persze maradi magatartásának.) Csak a negyvenes években, a polgári forradalom küszöbén tűnik már annyira túlhaladottnak és elavultnak (bizonyos tekintetben talán a konzervatív régi rend jellegzetességének is), hogy elkészültekor éppen a legjelentősebb hazai klasszicista épületet, a Nemzeti Múzeumot érik — amint szerzőnk idézi — az elismerés mellett már a bírálat hangjai is.

Pollack Mihály életútját és művészi pályáját szoros összefüggésben tárgyalja a szerző. A bécsi építész apa és az itáliai építőművész féltestvér segítik át a fiatal mestert a tanulóévek nehézségein, és élesztik benne a céhmesteri ambíciókat meghaladó művésziéket is. Az 1798-as pesti letelepedést — a céhfelvételi huza-vona ellenére — hamarosan követi a megbízatás a Deák téri evangélikus templom tervének elkészítésére, majd sorra a vidéki templom, megyeház és kastély, a pesti bérház, palota és középület építésére. Az életmű átfogása a monográfiában teljességre törekvő. A Pollack Mihály által emelt, jelentős számban a Zádor Anna kutató munkája során azonosított és a könyv függelékében lajstromba foglalt közel kétszáz alkotás rendre elemzésre is kerül. A szerző építtetőről — építtetőre, tervről — alkotásra haladva ismerteti Pollack majdnem félszázados működésének eredményeit. A műszaki és esztétikai elemzés szoros kapcsolatot tart az épületek társadalmi-gazdasági funkciójának vizsgálatával. Ebben, a történelem számára elsődlegesen fontos vonatkozásban Zádor Anna egyfelől jelentékenyen megbővíti az egykorú középület- és kastély-, ill. magánpalota-építkezésekről tudottakat, másfelől nevezetesen újat nyújt a pesti polgári bérház- (sőt üzletház-) építés fejlődéséről. A pesti iparos- és kereskedőpolgárság század elejei megerősödésének ténye sokbeszédűen tükröződik a Pollack által az 1810-es, 1830-as években kivitelezett közel száz bérház, üzem- és üzletház építési megbízatásban. Persze nem csupán az építkezések nagy számában. Zádor Anna elemzései világossá teszik, hogyan érvényesítette Pollack tervező és kivitelező munkája során mind a fejlődő polgári lakáskultúra, mind a tőkés lakóberhasznára törekvés követelményeit, és vált az akkor még korszerű zártudvaros, függő-folyosós bérháztípus egyik hazai kialakítójává. Bérházépítkezéseit a telek gazdaságos kihasználása jellemzi, továbbá a háztulajdonos tágasra tervezett lakásával és a közös használatra szánt belső terek (előcsarnok, lépcsőház) esztétikailag igényes kialakításával ellentétben, a jelentős részben az udvarra szoruló bérlakások zömének takarékosan egyszerű kivitelezése. A forgalmasabb helyeken épült bérházainak földszintjén üzletek, sőt üzletsorok találtak helyet. Az építésetörténetinél is fontosabbnak ítéltük a gazdasági-társadalmi jelentőségét az 1817-ben épített Brudern-házról feltárt adatoknak. A kereskedelmi tevékenységet összpontosító, jellegzetesen nagyvárosi üzletgalériának (az áruháznak) első nagyszabású hazai példája ez, üvegterítővel fedett átjáró két oldalán sorakozó, emeleti helyiségekkel is ellátott 16—16 üzlettel. (Persze a polgári bérház-, üzem- és üzletház-építkezések feltárt és a történelem-olvasó számára igen értékes adatai még sokatmondóbbak lennének, ha a szerző az anyagkezelését egyébként oly dicsőreten jellemző ökonomiával nem korlátozta volna, a jegyzeteki futó említés mértékéig a Pollack vállalkozásaival kapcsolatos számadásbeli részleteket.)

Pollack kastély-, magánpalota- és középület-tervező, kivitelező tevékenységének bemutatása során a szerző sokoldalúan élt az esztétikai elemzés tágabb lehetőségeivel. A klasszicista stílus összetettségének, a barokkra visszautaló, illetve a stílusbomlás irányába mutató jegyeinek kiemelése is elsősorban ezek kapcsán történik, amint a klasszicizmus hazai jellemvonásainak konkretizálása is. A középületeknek s mindennek felett az életművet betetőző és lezáró Nemzeti Múzeumnak az elemzése (külön fejezetben, a lehetséges külföldi példák és párhuzamok tanulságos felsorakoztatásával) a sikerült kötet egészéből is kiemelkedik. Szakszerű és ugyanakkor lelkes vezetőként magyarázza a Nemzeti Múzeum épületét a szerző, az avatottaknak is újat nyújtva (pl. a tér- és fényhatás kombinációk változása az épület belvilágában), az avatatlanabbaknak pedig, minden keresettség nélkül úgy mutatva a mesterműre, mint a külön summázást szinte feleslegessítő összefoglalójára a stílusról és a Pollack művészi teljesítményéről mondottaknak.

A monográfia — amint már említettük — egybefonja Pollack művészi pályája és egyéni életútja legfőbb mozzanatainak a tárgyalását. Vonalvezetésének — a szerző kedves jelzőjével élve — „jóleső” lejtését és arányait szinte mindvégig tartja, csak a „Pollack Mihály művészi és emberi egyénisége” című zárófejezet mondanivalójának egyes elemeivel kapcsolatban támad az a benyomása az olvasónak, milyen előnyös lett volna, ha hőségének társadalmi kötöttségeiről, személyes érvényesüléséről, szemléletének alakulásáról több mindent már korábban hall, a nagyjából időrendi felépítettségű mű

fő fejezeteinek a sodrában. Több mindent, és ez a kritikai igény legalábbis egy vonatkozásban nemcsak a szerkezetet illetheti, hanem tartalmi érvényű is. Az adott forrásviszonyok között is indokolt lett volna kiemeltebben szólni Pollack Mihály művészi és vállalkozói pályájának szoros összefüggéséről.

A monográfiában a tervek bemutatását legtöbbször szinte közvetlenül követi az elkészült épületek leírása. Pedig Pollacknak a közbeeső szakaszbeli szerepe meghaladta a tervező mesterét, építkezéseinek túlnyomó részét vállalkozóként maga kivitelezte is. A monográfia mindezt csak érinti, kutatását, részletesebb feltárását — anélkül, hogy kifejezetten elhárítaná — láthatólag nem érzi feladatának. Így csak következtethetünk arra, hogy Pollack általában fővállalkozóként szerepelhetett, aki a munkák egy részét saját embereivel végeztette, más részét alvállalkozóknak adta ki. Ez utóbbiak (ácsmesterek, lakatos-, ill. kőfaragó-mesterek) nevei — amint erre a szerző is rámutat — rendre feltűnnek az építetők sorában is, ami a kapcsolat kétoldalúságát jelzi, s feltehetően egyben Pollack vállalkozói hasznának ez útoni gyarapítását is. Hogy építkezései során tevékenysége nem merült ki csupán a művészi tervezésben és az alvállalkozó munkájának irányításában, hanem a kapitalista vállalkozóval is egybeesett, arra jól utal az — a kötet jegyzetanyagába szorult — tényközlés, amely szerint Pollacknak az 1810-es évek második felétől már saját tégláégetője működött Újlakon, és benn a városban is raktárházat épített magának. Mindez persze felveti annak lehetőségét, hogy tevékenységét a Szépirodalmi Bizottmányban, ill. a pesti építész céh élén a művész szempontjai mellett a vállalkozó érdekei is befolyásolták.

Pollack vállalkozói tevékenységének céltudatosabb vizsgálata még teljesebbé tehetné volna Zádor Anna kitűnő munkájának nevezetes érdemét. Azt, hogy nemcsak egyik legkiválóbb újkori építészettörténeti monográfiánkat alkotta meg, hanem megrajzolta legjobb történeti polgár portréink egyikét is.

SZABAD GYÖRGY

ERDÉLYI JÁNOS LEVELEZÉSE

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: T. Erdélyi Ilona

(A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 520 l.)

Az Irodalomtörténeti Intézet művelődéspolitikai adósságot törleszt Erdélyi eddig ismeretlen levelezésének közzétételével. A költőt az életben sok megpróbáltatás, az utókor részéről kevés hála érte. Legfőbb ideje, hogy legalább a módunkban álló második lehetőséget megragadva, lerójuk elismerésünk adóját népköltészetünk első módszeres gyűjtője és Petőfi legtehetségesebb elődje előtt. Alakjának rekonstruálása a sok száz levél nélkül nem volna lehetséges, így a publikáció nagy lépéssel visz előbbre megismeréséhez.

Mindenki számára csábító feladat szemtől-szembe kerülni olyan érdekes egyéniséggel, mint Erdélyi János. „Szegény a kunyhó, hangos és hideg”, ahonnan útjára indult, mégis tudjuk, hogy nehezen illeszkedett be tíz éves korában a pataki kollégium környezetébe: visszasírta a kukoricafosztást, a fonókat, ahová anyjával és nővéreivel eljárt, dalt, mesét hallgatni. És hány alkalommal cserélt még környezetet, kissé mindig aggodalmaskodva, mindig visszakívánva a régit! Ezeket a változásokat s a nyomukban bekövetkező áthangolódást követhetjük most nyomon a kötet leveleiben.

Mikor már egészen otthon volt Sárospatakon, nevelősködésre kényszerült és a köznemesi házban érezte magát idegennek. Holott a finomlelkű, művelt Kolosy Józseftől sokat tanulhatott, egyebek közt — bár erre sohasem történt még utalás, ezuttal sem történik — a színház szeretetét.

A továbbiakban feltárul előttünk a reformkor életének Erdélyivel való minden kapcsolata. A levelezők névsora mutatja, hogy indulása többé-kevésbé egész útját meghatározta: irodalmi fegyvertársai a sárospataki diák-társaságban megismert ifjak, vagy azok rokoni-baráti köre. Sárospatak viszonylag demokratikus szelleme, a dalköltészet iránti hajlandósága csak alátámasztotta a költőben a nép és a népdal iránt élő természetes hajlamot. Levelezésén keresztül ismerjük meg politikai állásfoglalását is. Erdélyi nem foglalkozott napi politikával, de mint Kazinczy Gábor és a Vachottok barátja, Kossuth jóismerőse és tisztelője, a szélsőballal érzett.

A figyelmesen összeválogatott kötet sokat segít abban, hogy megismerjük ezt a gyakran nehezen érthető és zárkózott művészi egyéniséget. A dolog természetéből

következik azonban, hogy Erdélyi maga itt is többnyire — hallgat. Hiszen a publikált anyag főforrása, az Erdélyi Tár, a hátrahagyott levelezést tartalmazza, ezek pedig túlnyomó többségben a költőhöz intézett levelek, csak kivételesen akad egy-egy visszamaradt saját írás közöttük. Ezeknek az idegen leveleknek mégis nagy becsük van, hiszen a kort és annak számos szereplő egyéniségét ismertetik meg az olvasóval.

A kiadott levelek mellett regesztagyűjteményt is találunk a kötet 486–499. lapján. Itt rövid ismertetést olvashatunk a kevésbé fontos írásokról.

A válogatás általában ügyes. Nagyon helyénvaló a szülők néhány levelének közlése: ezek világítanak rá legjobban arra a küzdelmes útra, ami a „pórkunyhó” „rideg” életétől a hegeli dialektikáig vezetett el. A barátok közül Mecsey Mihály mintha a szűkeségesnél többet szerepelne. Sem Erdélyi, sem a magyar művelődés életében nincs ennek a névnek semmi fontossága. Legföljebb annak az illusztrálására alkalmas, hogy ha volt Patakon tantárgy, amit elhanyagoltak, akkor az a magyar nyelvű fogalmazás lehetett. Helyette inkább Vachott Kornéliának kellett volna teret adni. Mint az író szerelme, majd felesége, Sándor és Imre nővére, a Kóssuth-ház neveltje, egyaránt számot tarthat érdeklődésünkre. Leveleinek korfestő jelentősége lett volna, mellőzésük hiba.

A publikáció egyébként gondos, mind T. Erdélyi Ilona, mind az Irodalomtörténeti Intézet becsületére válik. A betűhíven közölt és pontosan korrigált szövegek őket dicsérik, a szép nyomás és a kitűnő minőségű papír pedig a nyomdát.

A költő iránti kegyelet és a kiadás tényében rejlő, készségesen elismert érdem nem mentheti fel azonban a könyv ismertetőjét az alól a kötelessége alól, hogy a kiadvány hibáira is rámutasson. Sajnálattal kell megjegyeznie, hogy a jegyzetek nem illenek az értékes szöveghez.

Irodalomtörténeti szempontból hiányosnak érezzük Erdélyi és a Triász viszonyának megvilágítását. Ellentétükben bizonyára érzelmi okok is közrejátszottak, ezek mellőzhetők. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Erdélyi esztéta és kritikus is volt, elméleti síkon gyakran került ellentétbe Bajzával. Összeütközésük többször a korabeli drámák és a Nemzeti Színház műsora megítélésében zajlott le. Erdélyi esztétikai mércéje magasabb volt, műveltsége mélyebb, mint Bajzáé, de Bajzában több rátermettség volt a gyakorlati színházvezetésre. Minderről a jegyzetekben semmit sem hallunk. A Triász iránti ellenszenvben egyébként, úgy látszik, a kiadó is osztozik Erdélyivel: Vörösmarty Marót bán-ját „vadromantikus drámának” minősíti. Hogy Vörösmarty színművei kevésbé színszerűek és eljátszásuk nagy megterhelést jelentett a kortárs-színészek számára, az nem vitás. De éppen a Marót bán-ban olyan szép, finom lírai részletek vannak, amelyek jóvátesznek minden színpadi járatlanságot. A „vadromantikus” jelző (32. jegyzet) tehát alighanem erős.

Feltűnő hiány, hogy Erdélyi, noha Pap Endrével baráti viszonyban volt (Nb. a Pap Endre kisleányának születését jelentő levél magyarázó jegyzete — 210. sz. — enyhén szólva, meglepő!), mindössze egy, teljesen hivatalos hangú levelet kapott Obernyiktől. Obernyik ugyanis jó barátja volt Papnak, s ráadásul ugyanolyan plebejusi öntudat hatotta át, mint Erdélyit, tehát joggal feltételezhetnénk az írásbeli emlékekben is jelentkező kongenialitást.

Nagyon helyes, hogy a népköltészeti gyűjtéssel kapcsolatos levelezés olyan szép számban került közlésre, de valamivel többet hallhatnánk magukról a levelezőkről. A kiadó visszalapozhatott volna K. Posonyi Erzsébet több évtizede megjelent, de ma is értékes Erdélyi-tanulmányára (Erdélyi János és a népköltészet. Ethnographia-Népélet, 38. évf., 1927), és hozzá hasonlóan adhatta volna meg minden egyes esetben a felvilágosítást.

Bővebb jegyzet-anyagot igényelne Erdélyi hosszú külföldi útja. Arra gondolunk, hogy az igen gazdag francia irodalomtörténeti forrásokban pl. utána lehetett volna kisé nézni az említett időszak könyvvujdonságainak, színpadi eseményeinek, nem utolsósorban politikai hangulat-nyilvánításainak.

A politikai események magyar viszonylatban is erőteljesebb kiértékelést kívánnának. A jegyzetek csak adatokat közölnek, mintegy visszavonulva az objektivizmus fellelegvárába. Nagyon halvány, noha ugyancsak bő a Kazinczy Gáborral foglalkozó magyarázat. A nagy nevet öröklő, magát vezérnek érző, de az élvonalat sem tehetséggel, sem jellemmel nem győző irodalmár-politikus alakja megköveteli a nyílt állásfoglalást. Az egész reformkor természetesen nem kerülhet egy Erdélyi-kötet jegyzeteiben tisztázásra, de valamivel behatódott kutatómunka jót tett volna a költő alakjának felvázolása szempontjából is.

A legelhanyagoltabb tér azonban Erdélyi, a színházvezető, kritikus, dramaturg működésének tere. Erdélyi életének a Nemzeti Színházzal kapcsolatos eseményei továbbra is tisztázatlanok maradnak, holott tizenhárom hónapon keresztül állt az élén. Nehéz időkben töltötte be a színházvezető szerepét, s így nagy irodalmi események nem fűződnek

a nevéhez, de ügyesen igazgatta a rá bízott intézményt a szabadságharc megpróbáltatásai-ban. Ráday, a főigazgató, ritkán állott mellette, a felelősség jórészt az ő vállán nyugodott. A közölt levelek arra utalnak, hogy idejében az opera nagyobb szerephez jutott, mint Bajza igazgatásai alatt. A kiadó ezt vagy nem vette észre, vagy félt észrevenni. Holott ez a tény nem kompromittáló, oka nem abban rejlik, hogy Erdélyi rosszabb hazafi volt ellenfelénél, hanem részint abban, hogy értette és megbecsülte a zenét, részint abban, hogy a színházon belül legfőbb támaszai az operabarát Fánscsy és Szerdahelyi József voltak.

A válogatás terén és a regesztákban is akad hiba. A kiadó valószínűleg nem tudja, hogy a Nemzeti Színház levéltára teljes egészében elpusztult, s így minden sor, ami a színházi ügyvitellel kapcsolatos, kétszeres értékű. A regeszták fogalmazása pongyola. Tudományos szövegben, közömbös személlyel kapcsolatban, nem használjuk az „elhenceg” kifejezést, mert ez minden esetben pejoratív (490. l., huszonegyedik reg.), Szerdahelyi József sem egy Mezei nevű „egyént” vesz fel a karba (494. l., tizenkettedik reg.), hanem egy ilyen nevű énekest. Mezeiből később jónevű vidéki színész vált és semmiképpen sem szolgált rá a szintén megbélyegző „egyen” kifejezésre.

A színháztörténeti anyag jegyzeteihez elkelt volna a szak-lector. Lexikon-cikkeink magyarázó szövege kevés, gyakran hibás, a színlapok közötti eligazodás pedig, mint észrevettük, szintén némi gyakorlatot igényel.

Nem lehet célunk, hogy minden egyes hibás adatot kijavítsunk, de a legfontosabakat mégsem hagyhatjuk szó nélkül, annál kevésbé, mert egy par excellence nagyhitelű akadémiai kiadványról van szó. Kezdjük azzal a már közszájon forgó tévedéssel, amely a két Kleist felcserélésében rejlik (464. l.). Bizonyos szempontból ez szintén színháztörténeti tájékozatlanság eredménye: a nagy Kleist Magyarországon népszerű drámaíró volt. Folytassuk azzal a szintén színházi vonatkozású közléssel, hogy a Hazai rejtelmek nem novellagyűjtemény, hanem regény, s benne egy forró Nemzeti színházi este színes leírása is olvasható. (Jegyzet a 418. l.) Már speciálisabban szakmai képzettséget igényel annak megállapítása, hogy Vándory nevű kritikus a negyvenes évek Magyarországon nem élt. Itt elírás, esetleg hibás olvasás vezette félre a kiadót: Vándorfy Bártfay László írói álneve volt. (Jegyzet a 399. l.)

Valamennyi olyan tévedés, ami egy kicsit több munkával, valljuk meg, könnyen tisztázható lett volna. Aminthogy csak ebben a kiadványban él a komédiás „nagy lábon” (auf hohem Fusse; editor fordítása a 389. l., 46. jegyzetben), viseli a Szontagh-család a „nógrádi” előnevet (390. l., 48. jegyzet) és azonos Balog István a saját lányával, Pepivel (472. l., 277. j.) — Udvarhelyi Miklósnak óriási érdeme van, de nem az, hogy ő szervezte az első magyar opera-társulatot (407. l., 81. j.) hanem, hogy ő segítette színpadi nyilvánossághoz a Bánk bán-t. (Nem pedig Egressy; 372. l., 21. j.) Udvarhelyi Sándor léte és Nemzeti színházi tagsága — ha már az Udvarhelyi-családnál tartunk — szintén nem tartozik a hazai rejtelmek közé (477. l., 309. j.). A 94. jegyzetben előforduló Dulcamara szónak kevés köze van Bartalhoz és a magyarországi latinisztához, annál több Donizetti operájához (412. l.). Bartay a fiatal Nemzeti Színház egyik legrátermettebb igazgatója volt. 1843-tól 1845 elejéig állott a színház élén, és Bartay Endre néven írta be magát a hazai színháztörténetbe. Igaz, hogy zeneértő ember volt, de emléket nem annyira jelentéktelen szerzeményei őrzik, mint inkább a Himnusz, a Hunyadi László és a Szökött katona, amelyeknek illusztris szerzőit, Erkelt és Szigligetit segítette munkájukban (433. l., 133. j., ill. 444. l., 164. j.). Füredit Mihálynak hívták, bár a jegyzetanyag határozottan propagandát csinál a Károly mellett, legalább ötször szerepel így (436. l., 147. j., 441. l., 155. j., 471. l., 267. j., 477. l., 310. j. stb.). Szerdahelyi Kálmán nagy színész volt, de mivel a csodagyermekség a színigazgatói pályán sohasem fordul elő, a sikeres direktor, akiről szó esik, édesapja, Szerdahelyi József (438. l., 147. j.).

Meg kell jegyeznünk, hogy a Nemzeti Színház műsorában nincs ismeretlen szerző. Az Orsz. Széchényi Kvtár. Színháztörténeti Osztályán kivétel nélkül minden darab fróját (legrosszabb esetben a fordítót) megtalálhatjuk, ha a színlap-anyagot helyesen nézzük át. Nemcsak olyan külföldi művek szerzőségét tisztázhatjuk ott, mint a XII. Károly Rügen szigetén — ami azért is érdekes az Erdélyi-kutató számára, mert fordítója Kolosy József cseleji földesúr, hajdan Erdélyi kenyéradó gazdája —, hanem közelebbit tudhatunk meg a Micbán családja c. műről is (475. l., 301. j.). Pl. azt, hogy Szigligeti Ede írta és 1840. május 30-án mutatták be.

Lezárva a színháztörténeti tévedésekről mondottakat, anélkül, hogy megközelítőleg is kimerítettük volna a témát, egy általános érvényű megjegyzésünk van a kiadó jegyzetelési módszerére. Nem szükséges minden jelentéktelen személy nevéhez magyarázatot fűzni. Az a Vince, akit Toldy Ferenc küldözget, nyilván a keresztnevére emlegetett hivataloság (458. l., 213. j.). Fekete, Erdélyi drámájának tisztázója, kevésbé titokzatos és kevésbé jelentéktelen személyiség ugyan, mert Fekete Soma, a Nemzeti Színház

tagja, de oly mellékesen fordul elő, hogy bizvást magyarázat nélkül maradhat (373. l., 21. j.). Ha azonban jegyzetben dült betűkkel kiszedetjük valakinek a nevét, akkor annak az adatait valóban tisztáznunk kell. Tehát nem tehetjük meg Henriette Carl-t a Nemzeti Színház tagjává (370. l., 14. j.), mert ha ő ott volt, ugyan miért primadonnáskodhatott Schodelné? és nem térhetünk Simon Florent ügyvéd, szépiró felett „ismeretlen személy”-ként napirendre (391. l., 49. j.).

A jegyzetelés hiányait, észünk szerint, több elmélyedéssel el lehetett volna kerülni. Reméljük, hogy a második kötet kiadása alkalmával a magyarázó szöveg teljes egészében méltó lesz a kiadvány értékéhez.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

RÓNAY GYÖRGY:

PETŐFI ÉS ADY KÖZÖTT

(Az újabb magyar irodalom életrajza 1849—1899)

(Budapest, Magvető. 1958. 249 l.)

A szűkebb szakma határain túl — így a történészek körében is — komoly érdeklődésre tarthat számot ez a könyv, a múlt század ötvenes éveitől Adyig vázolja fel költészetünk fejlődését. Nem hivatásos irodalomtörténész, olyan szerző tollából táruul az olvasó elé ez a kor, aki költő, műfordító, esszéista, avatott mestere a tollnak.

Indításul találó idézetekkel és a kor lényegét sűrítő leírással érzékelteti az önkényuralom alatti társadalmi viszonyokat, s benne az irodalom helyzetét. Önámítás a politikában, színvonaltalanság az irodalomban, így lehetne jellemezni az ötvenes-hatvanas éveket. Az irodalom a cenzúrával s a közönség részvétlenségével küzdött.

Felvirágzott szintelen virágaival az Arany- és Petőfi-epigonisták kora. Az elbeszélő irodalom az élet és valóság problémái elől kitérő illuzionizmust tükrözött. A köztudat a meghamisított költői portrékhoz alakította ideáljait. Arany — a legfőbb ideál — kedélyes, nyugodt, bölcs költő, nem pedig „a nemzeti tragédia által sebzett lélek hangulatát, árnyékos kedélyvilágát kifejező lírikus” (48. l.). Rónay megvilágítja, hogyan vetődött Arany költészetére, kedélyvilágára a nagy nemzeti tragédia — a forradalom bukásának árnyéka —, s miként óvta ő költőtársait tudatosan esztétikájával, elveivel e tragédiába merüléstől.

A realitásra való törekvés igénye nyert kifejezést Arany és Kemény esztétikájában, amikor a „jellem és az idő folytonos alakító viszonyának ábrázolására” biztatták az írókat, Jókai eszményesítésével szemben fejtegetve, hogy ne tendenciákat személyítsen meg az író, ne álomvilágot emeljen a való fölé, hanem „a realitás lényegileg elemzett elemeiből hiteles világot hívjon életre, és benne a jellemek hiteles emberi útját ábrázolja” (51. l.).

Gyulainak, a kor legfőbb kritikusának nincs füle az új hangokra, s esztétikája a realitás ábrázolását követeli ugyan, de nem az írói tapasztalaton átszűrt lényegest, hanem „amit a józan ész és a közös konkrét tapasztalat közmegegyezészerűen realitásnak ismer”.

Igazságot, haladó eszmét az önkényuralom éveiben felnőtt új költői nemzedék nem látott maga előtt. Eszményük nem a harmonikus, fegyelmezett ember, hanem a szenvedélyei tüzeiben égő zseni. Az új nemzedéket a klasszikus népnemzeti iskolától nem annyira az esztétikai véleményük különbözősége választja el, hanem inkább élményviláguk, ihletőik, ízlésük különbözősége. Az új nemzedék (Zilahy Károly, Reviczky Szevér, Reviczky Gyula stb.) Vajdát tekintette eszményének, akivel rokon élményvilág, ízlés kapcsolta őket össze. Rónay találóan érzékelteti és elemzi, mint birkózik az új élmény Vajdánál a formai örökséggel, hogyan vált hangot egy-egy petőfies intonálás, s hogyan vonul be a hagyományos dalformába a szimbólum (Sírám, Gina emlékére stb. sorai). 1856 a versek kelte. A magyar líra már új formai-tartalmi keresésével Ady felé indul.

*

„Határainkat ostromló kapitalizmusról”, más helyen pedig a 67 után hazánkba „bezúdult kapitalizmus”-ról beszél Rónay. Úgy tűnik, nem egyszerűen helytelen fogalmazás ez, hanem helytelen szemlélet. Az a bizonyos, még széles körben honos hibás nézet

húzódik meg mögötte, mintha a kapitalizmus, mint valami a hazai viszonyoktól idegen eszme, kívülről ostromolta volna az ettől még érintetlen magyar tájakat, másrészt, ami ezzel szorosan összefügg, mintha a kapitalizmus pontosan 67-ben kezdődött volna. Annak ellenére, hogy Rónay könyve eddig ismertetett részeiben sem adott társadalmi-történeti elemzést, a háttérteret szerencsésen választott idézetekkel — különösen az önkényuralomra vonatkoztatva — híven érzékeltette. Ebben a fejezetben azonban még más félreérthető fogalmakat is találunk. Helyes és egészséges igaz kép az, melyet a nemesség átlagkörülményeiről, illuzionizmusáról, néptől való idegenkedéséről fest (bár az idegenkedés helyett pontosabb lenne már a passzív rezisztencia idején is népellenességről beszélni). A birtokát vesztett nemesség átkeresztelése középosztállyá s e „középosztály” politikailag egyeduralmukodóvá tétele (98. l.) hamis terminológia, s mély történelmi tévedést rejt. A 67-es Magyarország politikai egyeduralmukodója, főhatalmassága — ezt a marxista történetírás már egy évtizede tisztázta — a nagytőkével szövetséges nagybirtok volt, s mellette a középbirtokosságnak (de nem „középosztálynak”) az ispán szerepe jutott. Abban viszont teljesen igaza van a szerzőnek, hogy e réteg szemléletével, életfelfogásával telítődött az egész 67-es Magyarország, s csak kevesen tudták kivonni magukat bénító hatása alól. A Rónaynál „középosztályi közszellem”-nek nevezett atmoszféra tehát középbirtokosi, dzsentri közszellem volt.

*

Érdekes vállalkozás nyomon követni a frázisokká torzult eszmék, a félreértett hagyományok, félreismert valóság szerepét egy-egy műfaj, így a ballada és óda történetében. A reformkorban, majd a negyvenes években nagyranőtt klasszikus óda kisebb költők tollán alkalmi rögtönzéssé kopott. Hasonló elkorcsosulás történt a balladánál is.

Mielőtt az új irodalom új élményeit, ihletőit elemeznénk, a szerző még egy pillantást vet a kor illuzionizmusának forrásaira. S ezek között a legnagyobb szerep Jókainak jut, akinek illuzionista szemléleti síkján „zökkenőktől mentesen oldódnak meg a nemzeti lét életbevágó kérdései”.

Egyetértünk a szerzővel e felfogásban annál is inkább, mert történetkutatásunk is bizonyítja az illuzionizmus jelenlétét. Bár — nem a „nemzetnek”, hanem az uralkodó osztályoknak volt szükségük erre. Ez az illuzionizmus tartotta ébren a népben a forradalmat vezető osztály, a középnemesség iránt táplált hitet, bizalmat. Az írók nyersanyaga: a valóságos társadalom Tolnai prózájában tükröződik igazabban. A 70-es években vagyunk. A társadalom anyagi és erkölcsi válságba került. Jó talajra talál itt a pesszimizmus költészete. A romantikus byronizmus, majd az önkényuralom nyomott világában a lelkeket elfogó pesszimizmus után a 70-es években folytatódik a pesszimista költészet, ahogyan Asbóth megállapítja, és a „sajátos magyar társadalmi viszonyokból ered”. Vajda mindhármát átéli: Alapvető élménye a nagy lélek, nagy szellem, szinte „átokszerű” magánya. Ez az élmény rokon „Az Ember Tragédiája” költőjének élményével, de Aranyt és Keményt is megérintette. A pesszimizmus költészete a 70-es évek rothadás-hangulatából fakad. 1872–75 között születnek e hangulatnak a társadalom képét is hitelesen felvillantó művei. (*Arany László: Délibábok hőse; Abrányi Emil: Dicsőség bolondja stb.*)

„A századvégi szerelem” c. fejezetben — színes alfejezetekre bontva — érzékletesen mutatja be a szerző a költők szerelem-élményének új tartalmi és kifejezési eszközeit.

A lázadás nemcsak a szokott társadalmi konvenciók és külső formák ellen irányul. Zilahynál, Vajdánál és követőiknél többről van már szó, — mint később majd Ady — ők is metafizikai jelentéssel kapcsolják össze szerelmi élményüket. A lét, létezés, halál, sors alapvető kérdéseit ostromolják szerelmi élményből fakadó verseikben.

Úgy tűnik, joggal támadta Gyulai irodalomnak, költészetnek a pesszimizmus filozófiáján, Schopenhaueren alapuló, a valóságtól elforduló felfogását s helyesen kérte számon az íróktól a társadalom valódi képének megmutatását. A valóság azonban az volt — hangsúlyozza Rónay —, hogy a társadalom illúziótlan kritikáját a közönség nem fogadta volna szívesen. Gyulaival szemben a politikailag konzervatív felfogású Asbóth János jobban megértette, hogy ez az új költészet, új irodalom a kor saját viszonyaiból fakad. A költő független az elvont szabályoktól — hirdette Asbóth —, de teljesen függ „a társadalomtól, a kortól, s az írónak az a legelső feladata, hogy korát kifejezze” (208. l.). Az eszményektől való elfordulás két lehetséges magatartás felé vitte az írókat. Egyfelől a naturalizmus síkjára, másrészt a fantázia, az álom ábrándvilágába. A következő alcímek alatt (Álomszerű élet, A pillanat mámore, Az élet egy pillanat stb.) aprólékosan boncolgatja Rónay az „élet álom” érzésének hangulati jelentését, különbözőségét az egyes költők felfogásában. „A teremő szó felé” c. fejezet viszont mintegy sűrítve, összefoglalva az előbbieket, az új tartalom forma-kísérleteiről, formakereséséről, a költészetben új képek alkotásáról beszél.

Az „északfok, titok idegenség” élményével már Komjáthy is találkozott, Komjáthy is robogott Illés szekeren. Reviczkynek is sok Ady felé mutató kifejezést találunk: „hamuból az árnyak intenek”, „özvegyei régi hitnek” stb. (241. l.). Szimbólumokhoz közelednek a századvégi költők képei.

„A vers belső terének ... kitágítása, hangulatának és légkörének ... megjelenítő sürítése, az elmondás külső logikájának ez a kép autonóm, belső mozgásával és kapcsolataival való helyettesítése már Ady felé mutat” (243. l.). Ady hangját ötven év lassú fejlődése készítette elő — írja Rónay.

*

Vonzó, olvasmányos stílusban megírt „életrajzát” kaptuk a múlt század második fele költészetének. Ihlet, élmény, tartalom vonatkozásában és formai elemekben Ady költészetének előzményeit. Végigkísérte a szerző a klasszicista iránnyal szembe forduló új költői hang kibontakozását, mely Adyban teljesedett a társadalmi haladást és a nemzeti kérdést újra egységbe foglaló nagy költészetté. Az ihlet, az élmény, mely sokszor elszakadt a hazai konkrét problémáktól — hogy az általános emberit ragadja meg —, Ady szimbolizmusában a hazai történelmi-politikai viszonyok bonyolult ellentéteinek legélesebb kifejezőjévé vált. De miért kellett Ady elődeinek a „szellemharc, szellemhaza” síkjára emelkedniök, vagy süllyedniök? Kevés az a magyarázat, mellyel Rónay szolgál. Milyen osztályokból, milyen rétegekből jöttek ezek a költők, hogy haladó és maradi tendenciák keverednek műveikben? Mert ezek valóban keverednek. Am úgy érezzük, mégsem annyira, mint ahogy Rónay könyve sejteti. Talán a közös élmény és ihlet forrásainak keresése ellenére is élesebben el lehetett volna határolni a költőket egymástól nagyságuk, jelentőségük szerint. Komlós Aladár ugyanezen időszak irodalmi ellenzéki mozgalmával¹ foglalkozva, határozottan elhatárolja egymástól a jobboldali és a baloldali ellenzékét. Az ehhez hasonló és még finomabb — társadalmi-politikai magatartásra utaló — különbségek megmutatásának talán helye lett volna Rónay műveiben is. Figyelemreméltó, hogy egyrészt Komlós az ellenzéki írók programjának, esztétikai nézeteinek vizsgálatából, másrészt Rónay a költői művek elemzése alapján ugyanazokra a következtetésekre jut. Szilaj szenvedély, féktelen bátorság, merész fantázia, az egyéni-költői szabadság végletes igénye, a modern ember érzés-kedélyvilágának sokoldalú kifejezése, s a valamennyiöknél fellelhető pesszimizmus — ezek a legfőbb azonos vonások közöttük. Ezen az azonosságon belül azonban sok-sok árnyalata van hangnak, képnek, színnek, érzésnek, élménynek, mondanivalónak. Mindez Rónay költői elemzéseiben színpompásan tárul elénk, sajnos azonban anélkül, hogy a sokrétűség mögött az egyes költők közötti döntő értékrendi különbségeket látnánk. Ez utóbbira Komlós idézett műve és azóta megjelent újabb műve hívja fel a figyelmet. Ebből látjuk, hogy az „általános emberi” igénye úgyszólván egyedül csak Vajdánál jelenti a társadalmi haladás követelését, Reviczkynek inkább a mindenkiben meglevő érzelmeket, Asbóthnál, Palágyinál az európai civilizáció átvételét, a filozófiai problémák megénekelését, Bodnár, Komjáthy, Rudnyánszky felfogásában az egész világ bajának átérzését, Zempléni és Ignótus értelmezésében pedig a modern intellektus, a városi ember világának megszólaltatását. Komlós és Rónay is — mindegyik a maga módján — adós marad e költészet átmeneti jellegének, mélyen gyökerező társadalmi, politikai okainak alapos felderítésével, ha sok találó megfigyeléssel segíti is e probléma megoldását.

M. KONDOR VIKTÓRIA

FÖLDES PÉTER:

A TÚLSÓ PARTRÓL (STROMFELD AURÉL ÉLETRÉGÉNYE)

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1959. 484 l.)

Földes Péter könyve átmenet a történelmi életrajz és az életrajzregény között. Mivel művét szépirodalmi formában írta, nemcsak dokumentumokra támaszkodott, hanem lélektani elemzéssel, gyakran megérzéssel jutott el egy-egy érdekes megállapításhoz.

¹ Komlós Aladár: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. sz. második felében. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1956. 115. l.

Az életrajztörténészek is haszonnal forgathatják, mert mint korrajz is megállja a helyét. A szerző előtanulmányairól a kötet végén felsorolt forrásmunkák tanúskodnak. A könyvet fényképek teszik élénkké, kár, hogy egyetlen térképvázlatot sem találtunk benne.

Stromfeld Aurél életpályája sorsdöntő fordulatot vett, amikor mérnök apjának halála folytán családja elszegényedett. Emiatt kénytelen abbahagyni gimnáziumi tanulmányait és felvételre jelentkezik a Ludovika Akadémiában, a gróf Butler-féle alapítvány egyik helyére. Ennek elvégzése után a soproni 18. honvédgyalogezredhez kerül szolgálat-tételre, hogy megkezdje a garnizonból garnizonba helyezett katonatisztek szokványos odisszeáját. Katonái szeretik, feljebbvalói megbecsülik a tehetséges és tanulnivágyó fiatal tisztet. Miután bejut a bécsi cs. és kir. vezérkari iskolába (Kriegsschule), megnősül. A vőlegénykor boldog napjait a kauciógondok keserítik meg, de nem tágit menyasszonyától. A világháború kezdetén már őrnagy, rövidesen alezredes, majd ezredes. Mint hadtest-vezérkari főnök megfordul a szerb, orosz és olasz fronton és egy csomó hadikütiüntetést érdemel ki, közte a Lipót-rendet. Az összeomlás után fegyverlezett ezredet hoz haza, átveszi a Ludovika Akadémia parancsnokságát, majd Bóhm hadügyminiszter mellé kerül államtitkári mőnségben. Csatlakozik a szociáldemokrata párthoz, új néphadsereget akar szervezni a munkásságból. Terveinek legnagyobb kerékkötője Pogány József. A szerző nem írja meg, de tény, hogy Stromfeld a proletárdiktatúra kikiáltása után azért kérte nyugdíjaztatását, mert hadügyi népbiztosként éppen Pogány került a hadügy-minisztérium élére. És éppen a szervezési főcsoport irányítását veszi át, amelyhez Stromfeldet mint katonai szakközeget osztották be.

Amikor a Tanácsköztársaságot megtámadja a román királyi hadsereg, visszahívják győri magányából. Átveszi a keleti hadsereggparancsnokság, majd az egész Vörös Hadsereg vezérkari főnökségét. Kezdeti balsikerek után sikerül a tokaji hídfőből támadó románokat és a Salgótarján—Miskolc vonalát rohamozó cseheket visszadobni. A diadalmas északi hadjáratral írja be Stromfeld nevét a történelembe. Amikor a Tanácsköztársaság vezetőinek utasítására feladják az északi megyéket, Stromfeld haragjában otthagyja állását. Csak az augusztusi összeomlás idején jelentkezik újból, hogy a IV hadtest parancsnokságán tevékenykedve megmentse a fővárost az anarchiától és az idegen megszállástól. Kár, hogy a szerző nem ír bővebben erről a munkásságról. 1919. augusztus 17-én Stromfeldet Siófokon letartóztatja a Prónay különítmény. Történelmi pályafutását tragikusan zárja le a hadbíróági ítélet, amely börtönbüntetésre, rangvesztésre és kitüntetéseinek elkobzására ítéli. Kiszabadulása után tevékeny részt vesz a munkásmozgalomban, amikor 1927. október 10-én meghalt, a munkásság óriási tömegei kísérik ki a temetőbe. A fasiszta rendszer bukása után megalakult népi demokratikus kormány pedig rehabilitálja, s egyúttal in memoriam vezérezredessé előléptetve, özvegyének ennek megfelelő nyugdíjat biztosít.

A történelmi szereplők színes kaleidoszkópját látjuk a könyvben: filmszerűen megörökíthetően jelenik meg előttünk Kun Béla és Bóhm Vilmos, Landler és Haubrich, Tombor és Julier, a vezérkari főnökségben elődje, illetve utóda, Szántó Béla és Rab Ákos, valamint legközelebbi munkatársa, a szerény kis gépírókisasszony, Mák Anna. Szerepel még Körner őrnagy, akivel Stromfeld Bécsben barátkozott. Körner tábornokként fejezte be a világháborút, volt hadügyminiszter és a második világháború után osztrák köztársasági elnök. A szerzőt azért érdekli különösebben ez az osztrák tiszt, mert ő szervezte meg az osztrák munkások fegyveres testületét, a Schutzbundot, az 1934. évi bécsi munkásfelkelés katonai vezetője volt és a Schutzbundot választja majd Stromfeld mintául, amikor a Horthy-korszakban, mint a magyar szociáldemokrácia balszárnyának tagja, megszervezi a munkások R-gárdáját.

Nem ártott volna talán többet írni Kerekess József alezredesről, a miskolci csata hősről, hiszen a győzelem után a gödöllői főhadiszállásra vezényelték, mint a vezérkari főnök állandó helyettesét. Rab Ákos alezredessel, a 6. vörös hadosztály parancsnokával foglalkozva (Salgótarján és Kassa hőse volt) a szerző megemlíti, hogy az északi területek feladása miatt felbőszült Rab hadosztályával Budapest ellen akart indúni. Ennek az akciónak végzetes politikai következményei lettek volna, ezért politikai megbízottja a neki szánt szerepet nem vállalta. Rab Ákost rendelkezési állományba kellett helyezni.

Stromfeld utódja, Julier alezredes elveszítette a tiszai hadjáratot. Bóhm nyomán közhit volt, hogy Julier a hadrendet (mások szerint a hadtervet is) elárulta az ellenségnek. Nem találtunk volna semmi kivetnivalót benne, ha Földes Péter ráhagyatkozva tekintélyes nevekre, ír egy hatásos kémhistóriát. A szerző azonban elveti a Julier-féle árulási legendát. (Ezt egyébként a magyar Vörös Hadsereg tevékenységéről kiadott dokumentumkötet is elejtette, Liptai Ervin pedig a Társadalmi Szemle 1959. évi 5. számában tanulmányt írt a magyar Vörös Hadsereg harcairól, amelyben a tényeknek megfelelően értékelte Julier szerepét.)

Téves azonban Földes ama megállapítása Craenenbroek alezredesről, Pogány vezérkari főnökéről, hogy a kisalföldi fronton elszabotálta a hadműveleteket. Craenenbroek csak az északi hadjárat után lett áruló. Ez a véleménye Kerekess vezérezredesnek is. Craenenbroek képességeit egy hadtest vezetése túlhaladta, azonkívül Léva—Hont-németi vonalán a csehszlovák polgári haderő egyik legtehetségesebb hadosztályparancsnokával, Šnejdárék ezredessel került szembe, aki szüntelen támadásaival Craenenbroekot zavarba hozta.

A fenti bíráló észrevételektől eltekintve kíváncsiaknak tartjuk, hogy a könyv minél nagyobb tömegek közé jusson.

FOGARASSY LÁSZLÓ

FODOR HENRIK:

VAS MEGYE MŰVELŐDÉSÜGYE 1919-BEN

BENCZE JÓZSEF:

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG EGÉSZSÉGÜGYI ÉS NÉPJÓLÉTI INTÉZKEDÉSEI VAS MEGYÉBEN

(Vas megye tanácsa VB művelődésügyi osztálya, Szombathely. 1959. 53 l.
Vasi Kiskönyvtár, 3. szám)

A kötet terjedelmesebb tanulmánya, Fodor Henrik tollából, igyekszik villanásnyi fényt vetni a művelődésügy egész területére. Ez a törekvés nem vált előnyére a tanulmánynak, a kitűzött cél elérése a kellő mértékben nem sikerült: az anyag mozaikokra bomlott szét, egységét, szerves összefüggését nem látjuk. Ugyanakkor a szerző a legtöbb esetben szervezeti, személyi kérdésekre szűkíti mondanivalóját. Mindez arra vezet, hogy ha egyes részleteiben meg is ismerkedünk a megyei munkáshatalom sokoldalú művelődésügyi munkájával, mivel a szerző elmulasztotta, az olvasó sem tudja azt egységes, átfogó képpé alakítani, s hasonló értékelésbe illeszteni. Nem emelkednek ki a művelődésügyi politika legfontosabb eredményei: az oktatási intézmények államosítása, az oktatás ingyenessé tétele és így tovább.

Bencze József ezzel szemben összefoglaló ismertetést és értékelést ad a Kormányzó-tanács egészségügyi, népjóléti intézkedéseiről, s ehhez méri, ehhez kapcsolja a megyében elvégzett munkát is. Természetesen a rövidre szabott tanulmány nem tér ki ennek minden területére. De foglalkozik a helyi szervek öntevékeny kezdeményezéseivel, a kórházak ellátásával, szociális otthonok felállításának tervével, a tuberkulózis, alkoholizmus elleni harccal, az orvosszakszervezet életével stb. Legrészletesebben szól a gyermekek, fiatalok egészségének védelméről, jobb életkörülményeit biztosító intézkedésekről. Megszólaltatja a korabeli forrásokat, és ismételtelen kiemeli a Tanácsköztársaság új alapokon nyugvó, eredményes munkáját.

L. NAGY ZSUZSA

A LEGÚJABBKORI TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Szerk.: Gerelyes Ede, Lengyel István

(Budapest, 1959. 153 l.)

E fiatal és igen fontos történelmi korszakkal foglalkozó múzeumunk először jelentkezik évkönyvvvel a széles nyilvánosság előtt, hogy ne csak kiállításokon, hanem közleményekben is felhívja a figyelmet gyűjteményeire, s egyúttal bepillantást nyújtson munkájába.

A Legújabbkori Történeti Múzeum azon az úton indult el, amelyre az első útjelző táblát az 1919-es Proletár Múzeum állította fel. Ennek az elődnek tevékenységével, a Tanácsköztársaság múzeumpolitikájával foglalkozik Gerelyes Ede múzeumigazgató tanulmánya. Mintegy ehhez kapcsolódik a következő nyolc kisebb-nagyobb terjedelmű, bőséges illusztratív anyaggal ellátott tanulmány, amely csaknem kivétel nélkül a múzeum 1919-es gyűjteményeivel ismerteti meg az olvasót.

Kiss Sándor és Lengyel István az oroszországi magyar hadifoglyok tárgyi emlékeit veszi számba; Nagy Dezső az 1919/20-as szegedi munkásszínjátszásra vonatkozó gyűjtését adja közre; Kiss Sándor a Tanácsköztársaság idején készült rajzokat és pannókat mutatja be; Ring Gusztávné a megmentett 1919-es munkás- és katonaszőlőket ismerteti; Tarjányi Sándor áttekintést ad a Múzeumban őrzött, s a Tanácsköztársasággal foglalkozó visszaemlékezésekről, majd Ambrus József a munkáshatalom bélyegeiről ír.

A cikkeket nemcsak fényképek, hanem az egyes gyűjteményekre vonatkozó katalógusok egészítik ki, s ezekhez csatlakozik a Múzeum egész fényképanyagára vonatkozó leltár. Végül egy magyarországi Lenin-szobor történetével ismerkedünk meg.

A múzeum tevékenységét átfogó bevezető, a részlettanulmányok (orosz és francia rezümékkel), az egész igen szép kiállítású kötet nemcsak megismertet a Legújabbkori Történeti Múzeummal, de új látogatókat is toboroz annak.

L. NAGY ZSUZSA

SOMOGYI TIZENKILECESEK

Veteránok visszaemlékezései — a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára kiírt irodalmi pályázat díjnyertes művei

(Kaposvár, MSzMP Somogy megyei VB. 1959. 120 l.)

A Tanácsköztársaság 40. évfordulójára készülve a párt- és tanácsi szervek, a tudományos intézmények pályázatok, egyéni megkeresés útján igyekeztek szólásra bírni az első munkáshatalom életében tevékenyen résztvevő munkásokat, értelmiségieket, hogy élményeiket, tapasztalataikat közreadva újabb színekkel gazdagodjék a proletárdiktatúra eddig kialakított képe.

E somogyi visszaemlékezés-gyűjtemény két szempontból is figyelmet érdemel: 1. Somogy megye 1919-ben kiemelkedő szerepet vívott ki magának, elsősorban termelőszövetkezeteinek jó munkájával; 2. a megyei munkásmozgalom vezetőinek nagy részét 1919 augusztusában az ellenforradalmi különítmények kivégezték. Így különösen értékessé válik az ellenforradalmi rendszert túlélt veteránok élménye, harcostársaikról szóló megemlékezése.

A kötetben közreadott harmincegy írásban szinte kivétel nélkül két nagy kérdés-kör kerül előtérbe: a vörös katonák és a Vörös Hadsereg harcai az intervenció csapatokkal, valamint a hatalomra került ellenforradalom kegyetlenkedései (Bizwurm Antal, Kővári Mihály, Csákvári János, Somogyi Pál és mások írásai). De olvashatunk természetesen a Tanácsköztársaságért lelkesen és hűségesen dolgozó-harcoló fiatalokról, a munkásosztály mellé állt pedagógusokról is. A szubjektív élményeken túl valamennyi írás egy-egy új mozzanattal világítja meg a Tanácsköztársaság történetét.

Ha közülük egyet most külön is kiemelünk, ezt azért tesszük, mert Győrfi Antal visszaemlékezése a munkáshatalom előtörténetéhez igen fontos részleteket hoz nyilvánosságra. Győrfi Antalt 1919 márciusában, a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt a Kommunista Magyarországi Pártja küldte Somogyba, s ezzel kapcsolatos közlései igen fontosak a somogyi direktórium, a március 10-i hatalomátvétel megítélésében.

A megyei pártbizottság kezdeményezésére megszületett kötet hasznos anyaga miatt jó szolgálatokat tesz a megye határain túl is.

L. NAGY ZSUZSA

FIATALOK A TANÁCSKÖZTÁRSASÁGRÓL

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1960. 199 l.)

A Tanácsköztársaság helyi történetét elemző 4 dolgozatot, s további 25 munka kivonatát fogja csokorba ez a kötet. Ezeket a sokszínű, tárgyukban, feldolgozási módszereikben és színvonalukban különböző tanulmányokat nem csupán a téma közössége fogja egységes keretbe, de az a tény is, hogy nem érett történészek kiforrott munkái, hanem tehetséges fiatalok, III. és IV. osztályos középiskolai tanulók első szárnypróbálgatásai. Az Országos Közepiskolai Tanulmányi Verseny történelmi pályázatára írták ezeket a dolgozatokat, s nyertek vele pályadíjat a fiatal szerzők.

A Tankönyvkiadó Vállalat már második évben adja közre a verseny legjobb pályaműveit. 1958-ban jelent meg az első kötet „Helytörténeti dolgozatok” címmel, amely egy falu, város, üzem, mezőgazdasági üzem, műemlék történetének nagyobb szakaszáról írott dolgozatokat tartalmazott. Az 1959. évi verseny díjnyertes dolgozatait tartalmazó jelen kötet valamennyi tanulmánya témáját a Tanácsköztársaság helyi történetéből meríti.

A szerkesztő (Szabolcs Ottó) rövid, a tanulmányi verseny eredményeit méltató előszava után *Hunyady György*: A Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács c. munkájában bemutatja az első magyar proletárdiktatúra, a diktatúra funkcióját megtestesítő tanácsrendszerének mély demokratizmusát. A tanács szervezeti felépítésének és munkamódszereinek vázlatos felrajzolása után részletesebben foglalkozik a pénzügy és a közellátás, a lakásügy, közművek és közlekedés területén kifejtett munkájával. A tanács az általános közigazgatási teendők ellátásán kívül a politikai életnek is jelentős tényezője volt. A hadi és külpolitikai kérdések megvitatása mellett a tanács aktívan közreműködött a belpolitikai problémáinak megoldásában, az ellenforradalmi propaganda és fegyveres támadások letörésében. A tanács helyi és központi kormányzás terén egyaránt tevékenykedett. A budapesti — tehát a főváros proletár tömegeit képviselő — Tanács jelentette Magyarországon a legátfogóbb, legjelentősebb működő proletár-képviselést. Ez a Kormányzótanácsnak alárendelt helyi szerv, a politikai főhatalom időszakos gyakorlója is volt.

A kötetben megjelent másik tanulmány, *Földváry László* munkája a Magyar Tanácsköztársaság történetét Orosháza és az orosházi járásban mutatja be. A megyében a háborús nélkülözések hatására az első világháború vége felé egyre gyakrabban jelentkeztek a hagyományos parasztmozgalmak. A vidéken is gyorsan kiépült polgári demokrácia nem oldotta meg a parasztság kérdését: a földkérdést. Már 1918 decemberében a nagyszónási paraszток a szocialista köztársaság kikiáltását sürgették. A proletárdiktatúrának tehát mély gyökerei voltak a megyében. A tanulmány ennek a korszaknak a történetét Orosházán, Csorváson, Tótkomlóson, Gádoroson, Pusztaföldváron, Nagyszónán bőséges forrásanyagból külön-külön bemutatja, s csak ezután von le általános következtetéseket.

A Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának egy iskolára való vetületét adja *Lendvai Mária*: „Az új iskola” c. tanulmánya, amikor a Munkácsy utcai gimnázium a proletárdiktatúra alatti történetét vizsgálja fel. A központi kultúrpolitikai elképzelések megvalósulásának útja, a tananyag és a módszerek változása, a tanári kar és tanulók gondolkodása, hangulata bontakozik ki Lendvai Mária munkájából.

A kötetben a negyedik teljes terjedelemben közölt tanulmány *Povázsai János* munkája: „A békésmegyi munkássajtó története, különös tekintettel a Tanácsköztársaság korára”. A haladói megyei sajtó megjelenésétől rövid áttekintést ad a szerző, majd részletesebben mutatja be a Tanácsköztársaság helyi sajtóját. Fő érdeme, hogy feltárja a kor szocialista sajtójának; a Békésmegyei Népszava, a Gyulán megjelent Vörös Zászló, a szarvasi Népakarat és az orosházi Néperő c. lapoknak gyökereit a megyei haladói mozgalmakban. Bemutatja a lapok szerepét a megye munkássága és parasztsága tudatának formálásában és a haladói megyei erők mozgósításában.

A továbbiakban az egyenként 3—4 lapos kivonatok szemléletes képet adnak a pályázó fiatalok sokoldalú érdeklődéséről. A munkák többsége egy helységről pl.: Debrecenről, Szegeden, Miskolcon, Gyöngyösön, Ózdon, Nyíregyházán, Orosházán, Szekszárdon, Pécsen, Szentesen, Gádoroson mutatja be a Tanácsköztársaság történetét. Gyakoriak a gyár- és intézménytörténeti munkák, mint pl.: „A Múzeumi és Képzőművészeti Direktórium működése”, „A Közközműügyi Népbiztosság története”, „A szentesi direktórium gazdasági és szociális politikája”, „A Tanácsköztársaság története és emlékeinek továbbélése a Láng Gépgyárban” stb. Még sokszínűbbé teszik a kötetet az olyan munkák, mint pl.: „A Rostás István vezette ellenforradalmi lázadás törté-

nete Debrecenben", „A termelőszövetkezetek szerepe és jelentősége Somogy megyében 1919-ben", „A Tanácsköztársaság emléke és Bauer István munkássága".

A dolgozatok sok új, gyakran a kutató számára alig hozzáférhető forrásanyagot hoznak felszínre, sok helyes megállapítással gazdagítják a Tanácsköztársaság helyi történetét. A kezdő kutatók keze nyomát mutató, néha a forráskritikát, sőt a tudományos munka módszereit is hiányosan ismerő dolgozatokban fel-felcsillan a tehetség, s biztatást nyújt a jövő történész generációját illetően. Tudományos értékeiknél nagyobb jelentőséget ad e kötetnek éppen a fiatal tehetségek felkutatása, buzdítása és felkarolása; az a tény, hogy ez az évenként megjelenő kötet a történelem iránt érdeklődő legfiatalabb generációnak egyetlen fóruma.

—lt—

KÖMÜVES IMRE:

MIELŐTT ELFELEJTENÉM

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1961. 261 l.)

Emlékirat, napló, novellagyűjtemény — mind a három műfaj keveredik Kömüves Imre legújabban megjelent „Mielőtt elfelejteném” című könyvében. A szellemesen könnyű és játékos cím olyan mondanivalót takar, amelyet — ezt már az első oldalakon tudja az olvasó — éppen nem lehet elfelejteni: egy forradalmi harcokban edzett író emlékeit.

A magyar munkásmozgalom 1925—1927. évi harcairól, ugyanakkor az író egyéni élményeiről — az MSZMP szervező titkára volt — szól a könyv, tartalmában, szerkesztésében és stílusában egy kitűnő novellista színvonalán. Három és fél évtized távlatából idézi fel a szerző életének „egy-két dátumát”. Ezek a dátumok azonban egyben a magyar munkásmozgalom Horthy-korszakbeli történetének jelentős állomásai is. 1925. április 14-én tartotta második — alakuló — gyűlését a MSZMP (az elsőt a rendőrség provokátorok „harcbavetésével” egy héttel korábban feloszlatta), e valóban jelentős esemény bemutatása — az aktív résztvevő és író tollával — igen értékes dokumentum a legújabbkori magyar történelem művelői számára. Hasonlóan érdekes és értékes — a történetírónak jelentős segítséget nyújt — a könyv többi fejezete is: megismerjük a MSZMP 1926. évi mozgalmi munkáját, amellyel részt vett a parlamenti választásokban, a fővárosban és vidéken, a Horthy-rendszer osztálybíróságának és rendőri szerveinek működését; a börtönt, a kommunisták nevelőiskoláját, összetartásukat, rugalmasságukat, amellyel végül a rács mögött is kezükbe ragadták az irányítást és korlátokat emeltek a fegyőrgárdista börtönőrök önkénye elé.

A könyv szerzője izgalmas konspirációs tevékenységet mond el a tárgyilagos, de színes krónikás stílusában, mozgalmi vezetők és egyszerű harcosok vonzó képét festi meg gazdagon árnyalt esetvonalásokkal, mesterien mutatja be a mozgalmi munka frázisoktól és lakkozástól mentes, realizmusában is mélyen megrázó mozaikjait: a féllegális sajtómunkát, a választási hadjáratot, a börtönéletet, az MSZMP szerteágazó tevékenységét, amely a Tanácsköztársaság bukása után először mozgósította a tömegeket az osztályrend ellen. S mindezt a felidézett történelmet átszővi a könyv „akaratlan főszereplőjének”, az írónak igazi szocialista humanizmusa, harcostársai iránti szolidaritása, bölcs és finom iróniája, amely alatt ott izzik minden hamis pátosztól mentes, megingathatatlan meggyőződése. Hite az eszmében, amely „megmaradt s ma is úgy kondul az emberi szívekben, mint amikor a régi harangverők éltek”.

A könyv erkölcsi tanulsága a XVII. századi harcos puritán, angol író, Bunyan Zarándokút juttatja eszünkbe, aki a halál vizének partjáról visszatekintve zarándokútjának küzdelmeire és fáradalmaira, így szólt: „És mégsem bántam meg semmit!” — végakarátában pedig egy milliomos büszkeségével jelentette ki „Kardomat annak, aki utánam fog jönni zarándokutamon, bátorságomat és ügyességemet annak, aki meg tudja szerezni!” A könyv olvasója, ha lelkében igaz eszmények élnek, kész nyomába lépni e régi harangverőknek, akikről Kömüves Imre — Bunyan Zarándokjának mementójaként — így vallott:

„Irigyelném, ha ezek másnak a tapasztalatai lennének... Harcosok, emlékszem rátok, tízezer évig fogtok élni az utókor szívében, mint ahogy mi is emlékezünk azokra, akik évezredek előtt felkeltek a zsarnokság ellen.”

Kömüves Imre könyve — irodalmi kvalitásain túl — értékes történeti dokumentum, hasznos és jelentős törekvés a múlt felidézésére. Helyes és szükséges lenne, ha ebben a műfajban további művek gyarapítanak a történeti valóság sokoldalú ábrázolására irányuló törekvéseinket.

MÁRKUS LÁSZLÓ

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZGYŰLÉSE

Társulatunk 1962. március 9-én délelőtt a Magyar Tudományos Akadémia előadó-termében tartotta meg közgyűlését. A közgyűlést *Molnár Erik* elnök nyitotta meg. Üdvözölte a szovjet és német vendégeinket, *L. N. Kutakov*-ot, a történettudományok doktorát és a Német Történelmi Társulat képviselőit, *K. Obermann* professzort és *L. Lan-gerbeck* társulati titkárt. Bejelentette, hogy a lengyel társulat elnöke és a csehszlovák társulat elnöksége táviratban, az osztrák társulat főtítkára levélben üdvözölte a közgyűlést.

Molnár Erik javaslatára a közgyűlés *Ember Győző* akadémikust, *Pach Zsigmond Pál* professzort, a történettudományok doktorát, *Otta Istvánt*, a Hadtörténeti Intézet parancsnokát és *Vass Henriket*, a Párttörténeti Intézet vezetőjét választotta be az elnökségbe. Ezután javaslatot tett a jelölőbizottság és szavazatszedő bizottság kiküldetésére, majd a következőket mondta:

„Nincs féltve sem, hogy befejeződött a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. Kongresszusa. Mindenütt teljes lendülettel folyik a kongresszus történeti jelentőségű határozatainak értékelése, elemzése, kifejtése. Én csak egyetlenegyet ragadnék ki most a kongresszus állásfoglalásai közül, egy olyan elvi álláspontot, amelynek a szoros értelmében életbe vágó jelentősége van a marxista társadalmi tudományok szempontjából. Ez a dogmatizmussal való radikális leszámolás, amellyel a XXII. kongresszus betetőzte a XX. kongresszus által megindított folyamatot.

Világosan kell látnunk ennek a kérdésnek a rendkívüli jelentőségét, azt, hogy itt nem kevesebb, mint a marxista társadalmi tudományok léte forgott szóban. A társadalmi-történeti valóság szüntelenül változik, s a változások, fő irányuk azonossága mellett is, minden egyes országban egyéni formában jelennek meg. Ha ennek ellenére beérjük a marxizmus kész tételeivel, amelyek egymagukban nem tükrözhetnek mást, mint a *volt* valóságot, s a jövő fejlődés alapvonalát, ha átengedjük magunkat, Hegel szavaival szólva, a gondolkodás restségének, amely azzal nyugtatja meg magát, hogy már minden be van bizonyítva és minden el van intézve, ezzel a dogmatikus magatartással megöljük a marxizmus eleven lelkét, amely a legodaadóbb figyelmet kívánja meg az újjal és a konkrétval szemben. A marxizmus általános tételeinek vezérfonala nélkül, amelyeket a tartós gyakorlat beigazolt, a társadalmi-történeti tények bonyolult útvesztőjében egyetlen helyes lépést sem lehet tenni. De ha csak ezeket a tételeket ismerjük, minden egyes lépésnél eltévedhetünk. Ha a marxizmus dogmák gyűjteményévé válna, akkor a marxista társadalomtudományt meghaladná az idő. Az élet elszállna belőle és kihűlt, tartalmatlan vázként heverne a történet elhagyott országútján.

A XXII. kongresszus nagy teljesítménye volt, hogy határozottan szembeszállt a dogmatikus tendenciákkal és egyszersmindkorra útját vágta az ilyen fejlődésnek. A XXII. kongresszusnak köszönhető, hogy újból elmondhatjuk: a marxista társadalomtudományt nem haladhatja meg az idő, mert a marxista társadalomtudomány, önnön magának megtartása mellett, önnön magának folytonos meghaladása az időben; a marxista társadalomtudományból nem szállhat el az élet, mert ő maga nem más, mint a társadalmi élet létketésének, a társadalmi élet változó ritmusának visszatükrözése. A XXII. kongresszusnak köszönhető, hogy a marxista társadalomtudomány újra örökifjúságában áll előttünk.

A marxista társadalomtudomány feltárta az osztálytársadalmak történetének rejtett értelmét, azt, hogy ezekben a társadalmakban az emberek történeti cselekvését az anyagi vagy osztályérdek irányítja. Ezzel kezünkbe adta a kulcsot a történet eseményeinek megértéséhez. Egyúttal azonban, hogy Marx egyik mondatát variáljam, könyörtelesen letépte a történetet díszítő képzelte virágokat. Bebizonyította, hogy az osztálytársadalmakban az embereket végső fokon nem a szülőföld szeretetének lírai érzése s nem a

haza vagy a nemzet elvont eszméje mozgatja, hanem alapjában az anyagi érdek hajtóereje ösztönzi őket. Olyan világot mutatott be, amelyben a mindennapi kenyérért az emberek nem imádkoznak, hanem kétségbeesett harcot folytatnak. Sívár és kietlen világ ez, ahol a gyengét irtalmatlanul eltiporják, s ahol adáz viaskodás folyik az anyagi javakért és a hatalomért. A burzsoázia szemében a marxista társadalomtudomány legfőbb bűne éppen az, hogy az osztálytársadalom történetének valódi lényegét könnyörtelenül leleplezte. Ez az, amit a burzsoázia nem tud megbocsátani a marxista társadalomtudománynak. És ez az, amit nem tudnak megérteni egyes marxista történészek, akik a kizsákmányolt tömegek magatartása mögött kispolgári szentimentalizmussal hazafias, eszmei alapon motívumokat keresnek.

De a marxizmus azt is megmutatta, hogy az emberek nem képesek az anyagi érdekeknek ebben a nyers és rideg világában élni. Önátlatásra, illúziókra, éltető hazugságokra, »képzelt világokra« van szükségük, hogy magukat megbecsülhessék, hogy valami magasabbrendűre támaszkodhassanak mint a csupasz anyagi érdek. Ezért az emberek öntudatlanul eszmei hajtóerőkké alakítják át az anyagi hajtóerőket, az anyagi motívumokat az eszmék nyelvére fordítják le, és az eszméknek abszolút értéket tulajdonítanak. Itt játszik az öntudatlan nagy, valódi történelmi szerepet, egészen másat, mint a freudi mitológiában. A történet színpadán így vonul fel egymásután a vallási eszmét képviselő jámbor vagy harcias rajongó, a becsület eszméjéért élő haló feudális lovag, a szabadságért halni kész polgári patrióta. A polgár anyagi érdeke a szabadversenyt kívánja. A filozófus fejében ez úgy tükröződik, hogy az embernek veleszületett, elidegeníthetetlen joga van a szabadságra. S a költő életét áldozza a szent világszabadságért. Valamennyien, a vallási rajongó, a lelkes lovag, a polgári patrióta egyaránt tömegeket mozgatnak, egyaránt nem ismerik eszméik anyagi rugóit, s jóhiszemű eszméik, amelyek öntudatlanul keletkeztek, egyaránt tudatos anyagi érdekek rosszhiszemű eszközeivé válnak a hatalom levők kezében.

De közben az emberiség egyre feljebb lép. Amikor megjelenik a munkásosztály, a társadalmi világ szellemi elvarázsolása megszűnik. Marx szavait használva, az emberek agyát megült ködképződmények szertefoszlanak. A munkásoknak nincs szükségük illúziókra. Eszméik anyagi létfeltételeiket torzítás nélkül tükrözik vissza. Minél világosabban látják a polgári világban folyó anyagi érdekharcot, melynek ők maguk az áldozatai, annál későbbek a polgári világ megváltoztatására. Amikor pedig a polgári társadalom helyébe a kommunista társadalom lép, amely az anyagi szükségletek teljes kielégítését mindenki számára lehetővé teszi, az anyagi érdek is elveszti hajtóerejét, s az emberiség előtörténete végetért. Egy új gazdag világ tárul fel, amely minden egyén teljes és szabad fejlődését biztosítja. Ebben a világban minden ember úgy törekedik saját egyéniségének teljes és szabad kifejlesztésére, hogy egyéniségét, amelyet a társadalom erői teremtettek meg, viszonzásul a társadalom szolgálatába állítja. Ennek az új világnak képét vetíti elének a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. Kongresszusa, ezért az új világért küzd a maga eszközeivel a marxista társadalomtudomány, ezért harcolnak és fognak harcolni a magyar történészek is."

Molnár Erik megnyitója után *L. N. Kutakov* a szovjet történészek nevében üdvözölte a közgyűlést. A következőket mondotta:

„Engedjék meg, hogy átadjam a szovjet történészek szívélyes üdvözlését a Magyar Történelmi Társulatnak, amely nemcsak az Önök országában ismert, hanem a határaikon túl is. Örömmel veszünk részt annak a Társulatnak az évi közgyűlésén, amely majd egy évszázados múltra tekint vissza és amelynek haladó hagyományai nemcsak a népi demokratikus Magyarország korszakából ismertek, hanem a korábbi időkben is. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a Magyarországon uralkodó földesuraknak és kapitalistáknak a múltban nem sikerült a Társulatot teljesen a saját osztályérdekeiknek alárendelni. Ma a Magyar Történelmi Társulat azokat a történészeket tömöríti, akik a hős magyar nép igaz történetét keltik életre.

A szovjet történészek, akiket a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Konferenciájának határozatai lelkesítenek, azoknak a rendkívül fontos feladatoknak a teljesítéséhez láttak hozzá, amelyeket a Szovjetunió Kommunista Pártja új programjában a társadalomtudományok elé állított. A szovjet történészek tanulmányozzák és elméleti következtetéseket vonnak le a kommunista építés tapasztalataiból, vizsgálják a szocializmus gazdasági, politikai és kulturális fejlődésének, a kommunizmusba való átnövésének fő törvényszerűségeit. A szovjet történészek az egyetemes történet problémáinak és a világ jelenlegi fejlődése problémáinak tanulmányozása során arra törekednek, hogy feltárják azt a törvényszerű folyamatot, ahogy a társadalmi formációk egymást váltják, ahogyan az emberiség a kommunizmus felé halad, hogy megmutassák, hogyan tolódtak el az erőviszonyok a szocializmus javára, és hogyan élesedett ki a kapitalizmus általános válsága.

A szovjet tudósokat a XXII. kongresszusnak az az útmutatása vezeti, hogy a dogmatikus gondolkodás leküzdése nélkül, a személyi kultusz káros következményeinek teljes leleplezése és felszámolása nélkül lényegében nem lehet megvalósítani az alkotó szándékot, a tudományos kutatómunkának a kommunizmus építése aktuális és gyakorlati problémái felé való fordítását, a kommunista nevelést.

Történezeink elsősorú feladatuknak tartják a harc fokozását a revizionizmus és oportunizmus, a dogmatizmus és a szektásság minden jelensége ellen, a nacionalista nézetek és koncepciók leleplezését.

Országunkban nagy figyelmet szentelnek a szocialista népek történetének. Aktuális feladatnak tartjuk a következő problémák tanulmányozását és kidolgozását: a szocialista építés a népi demokratikus országokban, a szocialista kultúra létrehozásának folyamata, a szocialista nemzetek keletkezése és fejlődése, a szocialista világrendszer kialakulása és megerősödése.

E problémák kidolgozása megköveteli a Szovjetunió történezeinek szoros együttműködését a népi demokratikus országok tudósaival.

Az utóbbi években, különösen az SZKP XX. Kongresszusa után a szovjet történészek már végeztek bizonyos munkát az európai népi demokratikus országokban folyó szocialista építés aktuális problémáinak megvilágítása érdekében: megkezdték a népi demokratikus és szocialista forradalmak elmélyült tanulmányozását, elkészültek a második világháború idején vívott nemzeti-felszabadító harc történetéről, továbbá azokról az általános kérdésekről szóló munkák, hogy hogyan erősödött meg a népi demokratikus rendszer és épül a szocializmus Európa és Ázsia számos országában.

Ez év februárjában Moszkvában össz-szövetségi koordinációs értekezletet tartott a Szovjetunió Tudományos Akadémiáján a szocializmus fejlődése és a kommunizmusra való áttérés törvényszerűségeinek tanulmányozására alakult Tudományos Tanács azzal a célkitűzéssel, hogy fejlessze és koordinálja a tudományos kutatómunkát az európai népi demokratikus országok szocialista építésének története területén. Az értekezlet munkájában az ország 57 tudományos kutatóintézetének és főiskolájának több mint 300 képviselője vett részt.

Az értekezlet résztvevői kölcsönösen tájékoztatták egymást, hogy eddig milyen eredményeket értek el az európai szocialista országok történetének kidolgozásában, kijelölték a szocialista építés további tanulmányozásának fő irányait, és kitűzték a szovjet tudósok előtt álló legfontosabb, elsősorú feladatokat, továbbá összhangba hozták a koordináció formáit. Reméljük, hogy ez a koordinációs értekezlet elő fogja segíteni a testvéri szocialista országok történeti problémáival foglalkozó szovjet tudósok munkafrontjának kibővülését.

Az utóbbi években egyre aktívabbá vált az SzTA Történettudományi Intézetében a népi demokratikus országok történetének tanulmányozása és megvilágítása. Az Intézetben a múlt évben külön osztályt alakítottak az európai szocialista országok történetének tanulmányozására. Az osztály munkájában fontos szerepet játszik a magyar nép történetének kidolgozása. A Történettudományi Intézet fiatal munkatársai tollából máris több munka készült el és került kiadásra Magyarország történetéről. Kéziratban elkészült Magyarország új- és legújabbkori történetének tudományos népszerű rövid összefoglalása. A népi demokratikus országok osztálya két kötetben készül kiadni »Magyarország történetét«. Jelenleg folyik a kiadvány tervezetének kidolgozása. Az SzTA Történettudományi Intézete a magyar történészekhez készül fordulni azzal a kéréssel, hogy vegyenek részt e mű megírásában, készítsék el a kötetek egyes fejezeit.

A Szovjetunió tudományos és kiadói szervezetei a szovjet olvasókat megismertetik a testvéri magyar nép történetével a magyar történészek munkáiról írt ismertetések és szemlék útján, egyes magyar munkák orosz fordításával. Oroszra fordították Acsády könyvét a magyar jobbágyság történetéről. Lefordítottuk és kiadtuk Nemes Dező »Magyarország felszabadítása«, »Az Októberi Szocialista Forradalom hatása a magyarországi forradalmi mozgalmra« c. könyveit, melyek azután széles körben váltak ismertté nálunk. Hamarosan megjelenik fordításban egy magyar történészek által összeállított kötet »Magyarország a második világháborúban« címen, mely diplomáciai iratokat tartalmaz.

A szovjet folyóiratok hasábjain számos magyar szerzőnek — a Magyar Történelmi Társulat tagjainak — cikkei jelennek meg.

Legyen szabad annak a reményemnek kifejezést adni, hogy a magyar és szovjet történészek eredményes együttműködése a továbbiakban még inkább kiszélesedik és elmélyül, és ezzel elősegíti a népeink közötti testvéri barátság megerősödését minden tekintetben.

Engedjék meg, hogy ismételten üdvözljem a Magyar Történelmi Társulat itt összegyűlt képviselőit és teljes szívvel kívánjak Önöknek további gyümölcsöző munkát."

L. N. Kutakov üdvözlő szavai után K. Obermann professzor a Német Történelmi Társulat nevében üdvözölte a kongresszust, majd ismertetésre került *St. Herbst* professzornak, a Lengyel Történelmi Társulat elnökének meleghangú üdvözlő távirata. Molnár Erik elnök ezután felkérte Székely György főtitkárt beszámolójának megtartására.

Székely György főtitkár beszámolója bevezetőjében a tagság rendezésének még mindig folyamatban levő ügyével foglalkozott. A közgyűlés idejére a Társulat tagjainak száma meghaladta a 480 főt, s ebből a létszámból a vidéki tagok száma 106 fő. Igen szép számú tag lépett be Székesfehérvárra, ahol eddig társulati csoport nem működött, viszont változatlanul kevés a tagság azokban a vidéki városokban, ahol a Társulat súlyt helyezett önálló csoport alakítására (Debrecen, Szeged, Miskolc), ami részben több vidéki csoport működése szünetelésének következménye.

Az eredetileg feltételelesen nyilvántartott 600 fővel szemben ugyan még a 480 fő is kevésnek bizonyul, de a Társulat működéséről készíthető mérleg egyensúlya bizonyos fokig helyreállt, a Társulat sokoldalú célkitűzése és annak részbeni eredményes megvalósítása következtében: a különböző intézményekben dolgozó történészek közti tudományos és társadalmi kapcsolatok megerősítése, a Budapest és vidék közti távolság csökkenése, jól sikerült vándorgyűlések eredménye gyanánt. Fokozhatná az eddigi munka pozitív hatását az intézményeken kívüli történészek részére szervezett ideológiai-szakmai nevelés.

Eredményeket mutathat fel a Társulat a maga sajátos helyének és korszerű feladatainak keresése terén a vidéki csoportok életében, ill. vándorgyűlések előkészítésében; az utolsó évben Budapesten is kialakult az együttműködés legkézenfekvőbb formája, a közös rendezési előadások tartása. Hasznos együttműködés nyilvánult meg a historiográfiai vitákon. „Ezen a munkamegosztáson belül elvileg ugyan tisztán állt előttünk, hogy Társulatunk feladata iránymutató témájú és színvonalú tudományos előadások rendszerezése, de ez még nem mindig vált valósággá.” Kialakult formákat öltött a Társulat kapcsolata felügyeleti hatóságával, a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályával, szoros együttműködés jellemzi a Társulat és a tudományos intézmények ill. hatóságok (Központi Pedagógiai Továbbképző Intézet, Művelődésügyi Minisztérium), továbbá a Hazafias Népfront közötti viszonyt.

„Előadásaink sorában mások mellett felemlíthetők: *Molnár Erik* a kapitalizmus megdöntésének történelmi útjairól, *Székely György* lengyelországi tanulmányútjáról, *Pamlényi Erviné* a Szovjetunióban tett tanulmányútjáról, *Mályusz Elemér* a magyar rendi állam és a magyar főkegyúri jog problémáiról, *Mollay Károly* a budai jogkönyvről, *Sarlós Mártoné* a magyar történetírás és jogtörténetírás közös feladatairól, *Varga Endréné* és *Sinkovics Istváné* az agrártörténet forrásairól. Előadást tartott még *Molnár Erik* a stockholmi történészkongresszusról, *Pach Zs. Pál* a kongresszus agrártörténeti problematikájáról, *Tokody Gyula* a német imperialista terjeszkedés kelet-európai módszereiről, *Szuhay Miklós* a XX. századi mezőgazdaság egyes kérdéseiről, *Rázso Gyula* a középkori hadtörténet feldolgozása tárgyköréből, *Kis Aladár* a Teleki-kormány külpolitikájáról 1939-ben.”

Élénk eszmecsere jellemezte a Társulat és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság együttes megbeszélését, amelyen *Molnár Erik*: Ideológiai kérdések a feudalizmusban. A „haza” fogalma a feudalizmus korszakában c. tanulmánya került megvitatásra.

„A tanári tagozat választmányát 1959-ben a társulati titkárság még ismételtlen összehívta, de a tanári választmány a továbbiakban nem tudott önálló életet élni. Kislaki Károly titkár nem tudott tervszerű munkát biztosítani, részben saját problémái és nagy iskolai feladatai miatt. A tanári tagozat működése önálló élet híján tulajdonképpen három bázison nyugodott, a Művelődésügyi Minisztériumon és a két továbbképző intézeten. Ez utóbbiak önálló feladatokkal bíró intézmények, egy-egy előadást szívesen elfogadtak, azonban a tervezett előadás-sorozatok megvalósítása nem sikerült. Az együttműködés kampányszerű maradt, de valamilyenivel jobban alakult a minisztériummal kialakított együttműködés. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy tervszerű munkát a tanári tagozat maga alig végzett. A tagozatnak alapjában véve körülhatárolt tagsága sem volt. Kislaki Károly ennyi problémával megbírkózni nem tudott, noha a feladatokat látta. A tanári közvéleménynek vannak előadásigényei, elsősorban szerzői ankétok újonnan megjelent monográfiákról, új tudományos eredmények gyors közlése, és aktuális kérdések (pl. a személyi kultusz történeti következményei) vagy a legújabbkori történelem egyéb problémái iránt. A kialakult tagság mindenképpen nagyobb szervezethez, önállóbb munkát tesz lehetővé. Felvetem továbbá, nem kellene-e a gyakorló középiskolákat is bázisnak felhasználni a tanári tagozat működésénél.” A tanári tagozat előadásain a tartalmi tervszerűség ugyan nem volt kellő mértékben biztosítható, de a *Hahn István*, *Borzák István*, *Lackó Miklós*, *R. Várkonyi Ágnes*, *Hanak Péter*, *Barta István*, *Kerekes*

Lajos, Unger Mátyás és Makkai László által tartott előadások színvonala igen magas volt. Sikerült megtartani a vidéki tanárok számára a konzultációkat (Debrecen, Székesfehérvár, Esztergom). Nem merült fel igény a tanári választmány által 1959-ben a Történelemtanítás c. folyóiratban közzétett, a konzultációs szolgálatra vonatkozó felhívással kapcsolatban. A beszámolási időszak mindhárom évében megtartottuk az országos középiskolai történelmi tanulmányi díjnyertesek, tanáraik és szüleik számára a klubdelutánt Sinkovics István elnöklete alatt. A tanárok részére évenként hirdetett pályázatok örvendtes tanulssággal jártak. Megmutatták, hogy tanáraink és vidéki kutatóink érdeklődése egyre fokozódott, hogy a pályázatok hozzájárultak az oktatómunkában a nevelő hatás és tudományos tartalom elmélyüléséhez, s hogy bebizonyították, hogy a tudományos munkának iskolában, múzeumban és levéltárban egyaránt helye van. „Most, hogy a tagságot rendezzük, lehetséges és szükséges lesz a közgyűlés után a tanári tagozat ülésén szabályosan megválasztani annak választmányát, amely a titkárság felelős tagjait megfelelően támogatni tudná.”

A vidéki csoportok munkájáról 1959 folyamán R. Várkonyi Ágnes titkár tájékoztott. Ennek alapján képet kaptunk arról, hogy a vidéki csoportokhoz tartozó történészek főleg a Tanácsköztársaság történetével, az ellenforradalmi korszak helyi problémáival, a város, a helyi ipar és az agrárlakosság történetével foglalkoznak. Az akkor jelzett munkák közül azóta több napvilágot látott, egy pedig (Szendrey Istváné) kandidátusi disszertációként megvitatásra került. A Társulat igyekezett a vidéki csoportok munkájának megvitatását történésznapok, vándorgyűlések formájában alátámasztani. „A sikeres vándorgyűlésektől eltekintve azonban vidéki viszonylatban még sok a tennivaló. Az egy pécsi csoportot kivéve a helyi aktivitás nem kielégítő.” Pécsen előadásokat tartottak a termelészövetkezeti mozgalom kérdéseiről, ülésszakot a Tanácsköztársaság kérdéséről. A Tanácsköztársaságról az észak-magyarországi csoport is ülésszakot tartott. A pécsi csoport ez évre készült munkatervre hat előadást, a történészpedagógusok továbbképzését, a pécsi adóban tartandó hetenkénti rádió előadásokat foglalja magában. A többi csoportokról szólva ki kell emelnünk, hogy Debrecenben Soboul párizsi professzor tartott előadást az 1794 évi franciaországi népmozgalmakról, Szegeden pedig Hanzó Lajos adott elő a XVIII. századi dél-alföldi agrármozgalmakról és Tessedik Sámuelről.

„Az utóbbi időben a rendes tagsági viszonyok helyreállításának következményeként a szervezési munka és a titkárság megerősítése is előtérbe került. Ennek folytán a közgyűlésnek kell eldöntenie, hogy a főtítkár és a társulati tudományos munkatárs, ill. a vidéki csoportok központi titkára mellett milyen új funkcióval erősítsük a szervezeti életet. Véleményem szerint az újra életre hívandó, ill. ezután megalakuló szekciók munkája egy nagy áttekintéssel rendelkező és munkabíró titkár tevékenységét fogja igényelni.”

A további munka egyik legfontosabb feladata a társulati tevékenység hatókörének kiszélesítése, aktiválás, idejét, s mondhatnánk aprómunkáját is inkább a Társulat problémáinak szentelni tudó tisztikarra támaszkodva. Az új elnökségnek és titkárságnak meg kell találnia továbbá a módját, hogy a fiatalabb tudományos kutatókat, felsőoktatási dolgozókat, nagyobb számú érdeklődő tanárt vonjon be. Ennek formája lehetne a végző V. évesekkel foglalkozás az egyetemi városokban. A munka új formáit teszi lehetővé egyetemi hallgatók belépése a Társulatba. Mindezekre a rétegekre támaszkodva kellene biztosítani a budapesti (központi) társulati tevékenységen túl — hamarosan közgyűlésünk után — a vidéki szervezetek vezetőseinek hatékony újraválasztását, munkájuk felélénkítését (Debrecen, Eger, Miskolc, Pécs) ill. újjáalakítását (Szeged, esetleg Szombat-hely), és tájközpontokká fejlesztését. Ne legyenek mindenfelé külön megyei csoportok, hanem egységes tájcsoporthoz, s ezeket a csoportokat nem fiilálékkal rendelkező városi csoportokként kell felfogni. Új csoport alakítását formailag is lebonyolítani Székesfehérvárott, ahol a legkülönfélébb munkaterületeken dolgozó történészek most léptek be társulatunkba és nemcsak gazdag tartalmú folyóiratuk útján, de az év első felére tervezett társulati vándorgyűlésen is számot kívánnak adni kutatómunkájuk eredményéről. Mindez szükséges teszi, hogy a vidéki csoportokat még a tavasszal, lehetőleg egy-egy elnökségi tag és titkár látogassa meg és a vidéki vezetőségek megválasztása alkalmából helyi problémáikat és tudományos lehetőségeiket ott megbeszélje.

Ila a Társulat működésében az új- és legújabbkor nagyobb szerephez jut, és ha az új tudományos eredményeket sikerült szélesebb tanári körök közé vinni, akkor az egyoldalúság veszélye nélkül nyílna lehetőség a középkori kutatás számára, esetleg szűkebbkörű speciális szekciókban más részletkérdések (bányatörténet, várostörténet, historiográfia stb.) megvitatására. Mindezeket a feladatokat előmozdíthatná, ha a tisztújítás után az alelnökök és az elnökség tagjai közül mindenki meghatározott munkaterületek irányítását, patronálását is vállalná.

Az igazgatóválasztmány negyedévi ülését kellene felhasználni különféle ideológiai, tudományos valamint szervezési problémák megbeszélésére és tájékoztatás céljára. (Kiadói munka értékelése és kiadványprofil kialakítása, a Társulat historiográfiai munkájának eredményei és feladatai, a helyi csoportok munkájának megbeszélése.)

Átérve a Társulat kiadványügyeire Székely főtítkár a legfontosabb problémaként a Társulatnak a könyvkiadás jelenlegi rendszerében való helyét, a népszerű tudományos műfaj kérdését és azt jelölte meg, hogy a kiadványok fokozott mértékben foglalkozzanak új- és legújabbkori témákkal. *Nemes Dezsőnek* a húszas évek belpolitikai fejlődéséről írt, nyomdában levő kötete és *Dolmányos István* lektorálás alatt álló monográfiája, továbbá az a döntés, hogy a forráskiadványok monografikus jellegű bevezetést tartalmazzanak, bizonyítja, hogy kiadványainkban a feldolgozások kerülnek túlsúlyba. Emellett a régebben megindított forráskiadványsorozatot a Társulat folytatni kívánja.

A Társulat gondozásában a következő munkák jelentek meg az Akadémiai Kiadónál: *Mályusz E.*: A magyar rendi állam Hunyadi korában, Ráday Pál Iratai II. (*Benda K. — Maksay F.*), Kossuth Lajos Országgyűlési Tudósítások IV. — V. (*Barta I.*), A 400 éves debreceni nyomda (*Benda K. — Irinyi K.*), *R. Várkonyi Á.*: Thaly Kálmán és történetírása, *Gunst P.*: Acsády Ignác történetírása. A Gondolat Kiadónál jelent meg *Kemény G. Gábor*: Mocsáry Lajos válogatott írásai.

A népszerű kiadványok — miután a Társulat a Gondolat Kiadóval nem tudott megállapodni — csak a Hazafias Népfront Országos Tanácsával történt megállapodás után indulhattak újra. Ebben a sorozatban eddig három munkát jelentettünk meg: az Országos Levéltárban készült *Parasztors — parasztgond 1919—1944 (Erdei Ferenc előszavával)*, *Paál Ferenc*: Egy nemzet születése és *M. Somlyai Magda*: Szabadulás és magvetés. A további tervekben egy a Párttörténeti Intézet közreműködésével készülő „Munkássors — munkásgond” c. kötet, egy magyar történeti olvasókönyv és egy *Balogh Sándor és Szabolcs Ottó* vezetése alatt álló munkaközösség által az ellenforradalmi korszak pedagógusainak sorsát bemutató forráskiadvány szerepel.

„A Népfront központi sorozata a szükségleteket a korlátozott terjedelem és példányszám miatt nem elégítheti ki. Arra törekszünk tehát, hogy a megyei tanácsok művelődési osztályaival megálljunk az együttműködést és a helytörténeti kiadványok gondozását országos méretekben lássuk el. A vidéki csoportélet megújulásának ez az egyik feltétele. Ebben számítunk a vidéki történészek támogatására, akik sok esetben mint a Népfront helyi munkatársai tudnának hathatósan segíteni. A kezdeményezést a Társulat központja vállalja, de eredményt csak a helyi csoportok segítségére támaszkodva érhetünk el. A kiadványgyűhöz tartozik, hogy dél-dunántúli csoportunk gondozásában megjelent a város kiadásában a *Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944—1960* c. több mint 500 oldal terjedelmű kötet. A Somogy megyei tanácsal Társulatunk a közelmúltban már felvette a kapcsolatot, s a benyújtott vagy jelzett munkák szerint ezt más megyékben is megteesszük. Ugyancsak a helytörténeti munkák, ill. a tanárok kiadványai teszik szükségessé, hogy mielőbb szervezett kapcsolatra lépjünk a Tankönyvkiadó Vállalattal. Meggyőződésünk, hogy ott megértésre találunk.”

Ismét felvetette a főtítkári beszámoló a forráskiadási terv és szabályzat kérdését, s javasolta, hogy ezt a kérdést egy Ember Győző elnöklete alatt álló külön bizottság oldja meg. Figyelmeztetett azokra a szempontokra, melyekre *Komjáthy Miklós* igazgatóválasztmányi tag irányította rá a figyelmet, ti. „hogy gyorsan átalakuló társadalmunknak gondoskodás híján nyomtalanul eltűnő történeti forrásait a modern technika eszközeivel konzerváljuk a jövő történetkutatás számára.”

Foglalkoznia kell a Társulatnak az oktatási reform előrehaladása következtében időszzerűvé vált történetoktatási feladatokkal is.

A beszámoló utolsó része a Társulat folyóiratával, a Századokkal foglalkozott. Kiemelte, hogy a „szerkesztőbizottság rendszeres ülésein általában kielégítő elvi színvonalú, aktív munkát végzett”.

A továbbiakban részletesen ismertette a folyóirat utolsó 3 évének anyagát. Hangsúlyozta, hogy a Századok „helyesen szolgálta célkitűzését, ti., hogy a magyar marxista történettudomány egészének, valamennyi ágának legfontosabb eredményeit publikálja, a marxista történetfelfogást fejlessze és történetkutatóinkat, az oktatókat és más érdeklődőket rendszeresen tájékoztassa a Szovjetunió és a népi demokráciák, valamint a nyugati történettudomány eredményeiről”, s hogy ennek a célkitűzésnek a keretén belül a folyóirat igyekezett elősegíteni a történettudomány előtt álló központi feladatok megoldását, „így a marxista — leninista történetírás elméleti megszilárdítását, további fejlesztését és a burzsoá nacionalizmus történettudományunkban is megmutatkozó maradványainak minél hatékonyabb felszámolását”. E cél szolgálatában elsősorban *Nemes Dezsőnek* a Tanácsköztársaság történetéről és népi demokráciánk fejlődéséről

írott tanulmányát, *Molnár Erik*nek az elmúlt 15 esztendő történetírásáról szóló beszámolóját, továbbá *Pach Zs. Pálnak* és *Elekes Lajosnak* a főiskolai tankönyv I/2 kötetének átdolgozásához készített „Irányelveit” említette meg.

Az előző időszakhoz képest javulás mutatkozott a folyóirat többi rovatában, nemcsak a megélénkült vita-rovatban, hanem a Társulat és a történettudomány eseményeiről számot adó Krónikában, a félévenként közölt bibliográfiában és ismertetéseiben is. Az eredmények mellett még jelentkező hiányosságokat a szerkesztőbizottság jól ismeri, így az elvi és módszertani, valamint a legújabb korról és a népi demokratikus korszakkal foglalkozó tanulmányok alacsony számát, a vita rovatban még itt-ott felbukkanó személyeskedő hangot, az ismertetések számának a növekvő bel- és külföldi irodalom számával szembeni elmaradását, az ismertetések kritikai oldalának elhanyagolását. Ezek a jelenségek azzal a kötelezettséggel járnak, hogy a jövőben a folyóiratnak „az eddiginél nagyobb gondot kell fordítania szervező, kezdeményező szerepének kimunkálására, továbbá a tervezési munka megjavítására”. A Századok és az olvasók közti kapcsolat kiszélesítése érdekében Budapesten és vidéken egyaránt szükséges olvasóankétók rendezése.

A folyóirat technikai feltételeiben még nem állt be olyan változás, amely a szerkesztőbizottság által vállalt feladatokkal arányban állana. A szerkesztőség kis létszáma, az ív terjedeleme és a szerzői tiszteletdíj alacsony volta, továbbá a terjesztésben mutatkozó hibák ma is akadályozzák a Századokat további fejlődésében. Végül rámutatott a beszámoló arra, hogy az új szerkesztőbizottságnak már most meg kell kezdenie „a folyóirat múltjának összefoglalására és értékelésére vonatkozó munkálatokat, amelyek nem oly távoli 100 éves évfordulójához nélkülözhetetlenek”.

A főtítkári beszámolóhoz elsőnek *Pálffy Ilona* szólt hozzá. A kutató intézeteken kívül dolgozó történészek, elsősorban a szerkesztők és lektorok problémáival foglalkozott. Véleménye szerint célszerű lenne, ha a Társulat tájékoztató összejöveteleket, klubnapokat szervezne számukra, hogy ezzel a helyes történeti műveltség kialakítására, a nacionalizmus és dogmatizmus elleni küzdelemre és az új tudományos eredmények megismerésére lehetőséget adjon.

A következő felszólaló, *Tolnai György* szerint a Társulat a helytörténeti kutatás terén nagy mértékben aktivizálhatja a vidéki történészeket pl. olyan pályázatok kiírásával, amelyek kidolgozására elsősorban vidéken van lehetőség. Pl. a parasztpár története.

A pécsi csoport titkára, *Kopasz Gábor* a csoport működését és problémáit ismertette. Az 1954-ben megalakult csoport működése az ellenforradalom után sem szűnt meg, bár a csoporthoz tartozó megyékkel a kapcsolatok valamennyire meglazultak. A csoport 1959-i ülésszakának volt eredménye a „Magyar Tanácsköztársaság Pécs-Baranyai Emlékkönyve” címen megjelent kötet, a felszabadulás 15 éves évfordulóján tartott ülésszak előadásait a „Baranya és Pécs történetéhez 1944–1960” című munka foglalja magába.

A csoport egyik problémája a TIT és a Társulat működésének elhatárolása. Véleménye szerint a két szervezet között a határvonal úgy vonható meg, hogy „a Társulat tagjai kutatómunkát is végeznek, és ha a társulati vonalon előadást tartanak, akkor ezek az előadások egyéni kutatáson alapulnak, nem pedig előre elkészített brosrán, mint a TIT előadások legnagyobb része”.

A felszólalások után Székely György főtítkár válaszolt. Helyesnek tartotta Pálffy Ilonának a szerkesztő-, lektor-történészek bevonására vonatkozó javaslatát, a Tolnai György által felvetett témát pedig pályázat formájában való kiírásra találta alkalmasnak. Kopasz Gábor felszólalásával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a cél a vidéki tudományos élet élénkebbé tétele, az együttműködés jó formáinak megkeresése.

Molnár Erik elnök megköszönte Székely főtítkár válaszát. Felkérésére *Kovács Endre*, a jelölőbizottság elnöke ismertette a Társulat új igazgatóválasztmányi tagjelöltjeinek névsorát. Az elrendelt szavazás után a szavazatszedő bizottság elnöke, *Hinora Sándor* felolvasta a választás eredményét. A közgyűlés ezután — ugyancsak a jelölőbizottság javaslata alapján — megválasztotta a Társulat új tisztikarát.

A választás eredménye a következő volt:

A Társulat igazgatóválasztmányának tagjaivá választották a következőket:

Andics Erzsébet, Arató Endre, H. Balázs Éva, Balogh Sándor, Barta István, Benczédi László, Benda Kálmán, Berend T. Iván, Borsányi Károly, Borus József, Babics András, Csatáry Mária, Elekes Lajos, Ember Győző, Erényi Tibor, Filla István, Fitz Jenő, Fügedi Erik, Gerelyes Ede, Györffy György, Hajdu Tibor, Hanák Péter, Hanzó Lajos, Honfi József, Horváth Miklós, Iványi Emma, Kislaki Károly, Komjáthy Miklós, Kónya Sándor, Korom Mihály, Kovács Endre, Köpeczi Béla, Kővágó László, Köves

Károly, Kumorovitz Lajos, Laczkó Miklós, Lederer Emma, Makkai László, Maksay Ferenc, Markó Árpád, Mályusz Elemér, Mérei Gyula, T. Mérey Klára, Milei György, Mód Aladár, Molnár Erik, Molnár János, Nemes Dezső, Niederhauser Emil, Oltvai Ferenc, Pach Zsigmond Pál, Pamlényi Ervin, Paulinyi Oszkár, Pálffy Ilona, Perényi József, Pölöskei Ferenc, Ránki György, Révész Imre, Ságvári Ágnes, Sándor Vilmos, Simon Péter, Sinkovics István, M. Somlyai Magda, Soós Imre, Szabad György, Szabó István, Szabolcs Ottó, Szakács Kálmán, Szántó Imre, Székely György, Szuhay Miklós, Szűcs Jenő, Tibori János, Tokody Gyula, Tóth András, Varga Endre, Varga Zoltán, Vass Henrik, Váczy Péter, R. Várkonyi Ágnes, S. Vincze Edit, Waczulik Margit, Wellmann Imre, Wittman Tibor, Zsigmond László.

A tisztikar tagjai :

Elnök : Molnár Erik

Alelnökök : Ember Győző, Révész Imre, Pach Zsigmond Pál.

Elnökségi tagok : Elekes Lajos, Lederer Emma, Mályusz Elemér, Mérei Gyula, Molnár János, Nemes Dezső, Pölöskei Ferenc, Szabó István, Székely György, Tokody Gyula, Vass Henrik, Zsigmond László.

Főtákar : Székely György

Tákarok : H. Balázs Éva, Borus József, Korom Mihály, M. Somlyai Magda, Szabad György. (Utóbbi a megválasztás elfogadását egyéb elfoglaltságára hivatkozva, levélben elhárította.)

Számvizsgáló bizottság : Paulinyi Oszkár (elnök), Szűcs Jenő, Tóth András.

A Századok szerkesztőbizottsága : Balogh Sándor, Benda Kálmán, Elekes Lajos (elnök), Ember Győző, Erényi Tibor, Molnár Erik, Nemes Dezső, Pach Zsigmond Pál, Pamlényi Ervin (felelős szerkesztő), Ránki György, Simon Péter, Sinkovics István, Szakács Kálmán, Székely György, Zsigmond László.

A választás után az elnöklő Molnár Erik az új tisztikar nevében megköszönte a tagság bizalmát és a közgyűlést bezárta.

FÜGEDI ERIK

BESZÁMOLÓ LACKÓ MIKLÓS ÉS ERÉNYI TIBOR KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Lackó Miklós „Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949” c. kandidátusi disszertációja a magyar történetírásban mind ez ideig meglehetősen elhanyagolt terület feltárására vállalkozik, amikor az ipari munkásság kialakulásától egészen a felszabadulást követő évekig vizsgálja a magyar proletariátus különböző rétegeinek eredetét, összetételét és korszakonként változó arculatát. Tanulmánya nemcsak újszerű eredményeivel gyarapítja a magyar munkásosztály történetére vonatkozó ismereteinket, de számos olyan módszertani tanulságot is nyújt, amelyek jelentősen előreviszik a speciális kutatási terület sajátos metodikájának kialakítását.

A disszertáció első fejezete a magyar munkásosztály kialakulásától 1890-ig tárgyalja ipari munkásságunk eredetét és társadalmi forrásait. Rávilágít többek között arra, hogy a magyarországi gyáripár sajátos struktúrája hogyan befolyásolta gyári munkásságunk összetételét. Az élelmezési ipar, a vas- és gépgyártás túlsúlya, illetve a textil- és tömegcikkipar teljes hiánya a múlt század második felében Magyarországon erős szakmunkásréteget és viszonylag szűkebb napszamos-ideénymunkás réteget hozott létre, azt viszont megakadályozta, hogy a nyugati országok munkásmozgalmában nagy szerepet játszó betanított gépmunkásréteg hazánkban a századforduló előtt létrejöhessen. Társadalmi eredetét illetően a szakmunkásréteg nálunk főként a külföldről bevándorolt, ún. kolonizált munkásságból toborzódott. A napszamos-ideénymunkás réteg fő társadalmi forrása az agrárproletariátus volt, de részben a hazai gyáripár kis felszívó ereje, részben pedig a „porosz” utas mezőgazdaság kötöttségei következtében nálunk erősen leszűkültek az agrárproletariátusból az állandó gyári munkásságba vezető utak. Ez természetesen gátlólag hatott az agrár-népeség és az ipari proletariátus közötti kapcsolatok fejlődésére.

A második fejezet ipari munkásságunk történetének 1890 és 1914 közötti korszakát tárgyalja. E periódus főjellegzetességeit Lackó Miklós abban állapítja meg, hogy 1. egyre jobban megnyílnak a szakmunkásság hazai forrásai (a kézműves-kisiparos népeségből), 2. a mezőgazdasági proletariátusból gyorsan növekszik a nap-

számos-segédmunkásság, 3. nagyobb számban jelenik meg a betanított gépmunkásság, amelynek nagy többsége a városi és falusi proletariátusból származott. A proletariátus tömeges megjelenése a munkásmozgalom nagyméretű fellendülését eredményezte.

Végül a disszertáció harmadik fejezete ipari munkásságunk történetének 1919 és 1949 közötti korszakával foglalkozik. Rámutat arra, hogy 1919-től az 1930-as évek közepéig az ország ipara és ipari munkássága igen lassan és egyenletlenül fejlődött. Az 1930-as évek közepétől a második világháború végéig terjedő időszakban — a háborús konjunktúra hatására — az ipar fejlődése fellendült, s a magyar gyáripari proletariátus legnagyobb rétegévé a betanított gépmunkásság lett. A felszabadulástól 1949-ig terjedő időszakban a munkásság létszáma gyorsan emelkedett és nagymértékben megnőtt a szakképzett munkások száma és aránya. Az 1930-as és 1949-es népszámlálási származásstatisztikák egybevetése alapján a disszertáció fontos következtetésekre jut ipari munkásságunk származásának földrajzi megoszlására vonatkozólag, s többek között kimutatja, hogy a Horthy-korszak kasztszerű társadalmában milyen kevés lehetőség nyílt a proletársorból való kiemelkedésre. Lackó Miklós végül rámutat arra, hogy a munkásság eredete, származási összetétele csak befolyásolta, de nem határozta meg a munkássóztály magatartását.

A disszertáció kijelölt opponensei — *Ránki György* kandidátus és *S. Vincze Edit* kandidátus — rámutattak a dolgozat több szempontból úttörő jelentőségére és hézagpótló voltára. *S. Vincze Edit* különösen a disszertáció finoman elemző módszerét emelte ki, amely — mint mondotta — iskolapéldája lehet a legújabbkori történetírásnak. Hangsúlyozta, hogy a disszertáció témája nemcsak újkori társadalomtörténetünk szinte legfontosabb ága, de alapja a munkásmozgalom, a párttörténet tudományos feldolgozásának is. — *Ránki György* rámutatott arra, hogy a disszertációban két, egymástól messzeeső forrásanyag, a történeti statisztikai és a szociológiai jellegű források szerencsés szintézise valósul meg. A disszertáció új eredményei közül többek között azt az elemzést emelte ki, amely rávilágított arra: miért a kisipari munkásság képezte nálunk kezdetben a munkásmozgalom bázisát, s mi volt a szerepe a vas- és gépipar szakmunkásrétegének a századforduló után a munkásmozgalom kiterjedélyesedésében.

Áttérve a disszertációval kapcsolatos *kritikai észrevételekre*, az opponensek nagy figyelmet fordítottak a tanulmány egyes *módszerbeli problémáira*. *S. Vincze Edit* hangsúlyozta, hogy olyan alapvetően fontos témák esetében, mint amilyen Lackó Miklós-disszertációjaé is — már a részletfeldolgozások elkészülését megelőzően is — indokolt-nak tartja, sőt elkerülhetetlen lépésőfoknak tekinti átfogó szintézisek megírását, kétség-telen viszont — mondotta —, hogy az ilyen korai szintézisek szükségszerűen a hipotézisek sokaságát foglalják magukban. Vincze Edit hiányolta egyes üzemek, gyárak és hatóságok levéltárainak áttekintését. A felhasznált forrásanyag egyoldalúságára vezette vissza, hogy a disszertáció viszonylag keveset foglalkozik a vidéki ipari centrumok kialakulásával és a vidéki munkásság összetételével.

A módszerbeli kérdésekről szólva, *Ránki György* azt kifogásolta, hogy a magyarországi munkássóztály fejlődését a szerző csupán az angol fejlődéssel hasonlítja össze, viszont mellözi a fejletlen, illetve későn iparosodó országok munkássóztályával való egybevetést. A felhasznált források tekintetében ő is bizonyos egyoldalúságot állapított meg a disszertáció harmadik fejezetében, ahol a rendelkezésre álló bőséges statisztikai anyag felhasználásán túl a szerző nem tartotta szükségesnek az apparátus bővítését.

Az opponensek észrevételeire adott válaszában, a módszertani kérdésekkel kapcsolatban *Lackó Miklós* elismerte a bírálatok egy részének jogosságát. Ugyanakkor elmondotta, hogy az ipari üzemek általa átnézett iratanyaga kifejezetten csalódást okozott, mert alig adott támpontokat a kérdések társadalomtörténeti megközelítéséhez. Sokkal hasznosabb forrásoknak bizonyultak a demográfiai anyagok, a munkáskérdéssel foglalkozó különböző állami és testületi szervek iratanyagai, valamint öreg munkások személyes visszaemlékezései. *Ránki György*nek válaszolva, *Lackó Miklós* felhívta a figyelmet arra, hogy a disszertáció számos vonatkozásban kísérletet tesz az oroszországi viszonyokkal való egybevetésre. Magyarországgal ellentétben, Oroszországban nem maradt ki a manufaktúra-korszak, s részben ezért az ipari proletariátus formálódása ott a szerves belső fejlődés eredményeként könnyebben ment végbe. Ezzel függ össze részben az is, hogy, Magyarországgal ellentétben, Oroszországban a nagyipari proletariátus állandó törzse és a paraszti dolgozók között kezdettől fogva igen szoros kapcsolatok voltak.

Ami már most a disszertáció egyes *tartalmi* kérdéseit illeti, *Ránki György* annak a véleményének adott kifejezést, hogy *Lackó Miklós* nem szán elég teret a kisipari munkásság kérdéseinek. A tanulmányból úgy tűnik ki — mondotta —, mintha az ipari forradalom időszakának lezárulása után a kisipari munkásság már csak a stagnálás és konzer-

válódás állapotában lett volna, holott a századfordulótól a felszabadulásig terjedő közel félévszázad alatt a kisiparnak számos terjeszkedő periódusa volt, sőt volt időszak, amikor a kisipar a nagyiparnál is jobban fejlődött. Ránki György a disszertációnak azt a megállapítását is vitatta, hogy a kis- és nagyipari munkásság között éles határvonal húzódott. Véleménye szerint a vas- és gépiparban, de a faiparban is az átmenetnek számos formája volt.

Hiányolta Ránki György annak a kérdésnek az elemzését is, miért maradt el a magyar munkásmozgalom intenzitása a Horthy-korszak idején a háború előtti szinthez képest. Ezzel kapcsolatban annak a nézetének adott kifejezést, hogy a két világháború közötti nagyobb arányú paraszti beáramlás olyan körülmények között ment végbe, amikor nagy lehetősége volt az újonnan bekerült rétegek nacionalista ideológiai fertőzésének, s ennek az volt a következménye, hogy a városba került agrárproletár sokszor nem a munkás-paraszt szövetség kovácsolója, hanem fasiszta tévtanok terjesztője lett a falun. Másik okként Ránki György az 1920-as évek dekonjunkturáját jelölte meg, amely éppen a legöntudatosabb Váci úti munkásságot züllesztette szét, nem is szólva arról, hogy a Tanácsköztársaság bukását követő politikai üldözések is a munkásság e részében okozták a legnagyobb pusztítást.

S. Vincze Edit a disszertációnak azt az állítását vitatta, hogy a századfordulói a gyárakból számottevő bérmozgalmak nem indultak ki, s csak részben fogadta el azt az állítást is, hogy a munkásmozgalom bázisát ezidőben a kisipari munkásság alkotta. Vincze hivatkozott az óbudai Hajógyár, az újpesti Weiss-börgyár, a Juta-gyár, a Bernfeld-féle hadfelszerelési gyár stb. munkásainak 1890. évi sztrájkjaira, amelyek szervezésében már a tudatos elem volt a döntő. Annak a nézetének adott kifejezést, hogy a magyar munkásmozgalom kezdeti időszakában nemcsak a gyári munkásság, de a munkásság valamennyi rétegének spontán mozgalmak hiányoztak, a 80-as évek végén és a 90-es évek elején viszont a tudatos, szervezett mozgalmakból már nemcsak a kisipari, de a gyári munkásság is alaposan kivette a részét.

Felszólalt a vitán Makkai László kandidátus is, aki az 1850-es évekre vonatkozólag helyeselte a disszertáció tárgyalásának kiindulópontját, — hogy ti. ezt a korszakot a manufaktúrák és az árutermelő jellegű kisipar hiánya jellemzi — viszont rámutatott arra, hogy iparfejlődésünk korábbi, főként XVIII. századi évtizedeire vonatkozóan a legújabb kutatások sokkal jelentősebb manufaktúra-kezdeményezéseket tártak fel, mint ahogy eddig sejtettük. Makkai László végül felhívta a figyelmet arra, hogy a cseh gazdasági fejlődés alapadottságai nagymértékben megegyeztek a magyar ipar fejlődésével, mégis mennyire más volt a cseh ipari munkásság összetétele és fejlődése! A kor szakértőitől a kérdés közelebbi megvizsgálását kérte.

A disszertációval kapcsolatos *tartalmi* észrevételekre válaszolva, Lackó Miklós vitába szállt Ránki Györggyel és azon véleményének adott kifejezést, hogy a kisipar rövid lélegzetű, átmeneti terjeszkedési szakaszainak jelentőségét helytelen volna túlbecsülni. Nézete szerint az ilyen átmeneti periódusok egyébként sem befolyásolták lényegesen a kisiparosság számát és társadalmi súlyát. Ami a kis- és nagyipari munkásság közötti határvonal kérdését illeti, Lackó Miklós szerint csak egy olyan iparág volt Magyarországon, amelyben a kis- és nagyipar egyaránt meg volt található: a vas- és fémipar. A kezdeti időszakban viszont a kisipari munkások gyárba kerülését éppen ebben az iparágban gátolta a legerősebben a szakmai alkalmatlanság. Azt azonban Lackó Miklós is elismerte, hogy az 1890-es évektől módosult a helyzet: a kis- és nagyipar közötti munkásáramlás növekedése irányában hatott az a tény, hogy a hazai gyári szakmunkásság képzése a nagyrészt vidéken elhelyezkedő kisiparra hárult.

Vincze Edit észrevételére válaszolva, Lackó Miklós fenntartotta a tanulmányban foglalt azon állítását, hogy a proletariátus bizonyos rétegeiben (a vasútépítő és földmunkásság, részben pedig a bányamunkásság sorai között) már korán jelentkeztek az ösztönös mozgalom különböző, gyakran igen éles formái. A 60-as évektől kezdve gyakoriak voltak a különböző kisipari szakmák — szabók, pékek, kovácsok — mozgulásai is.

Az opponensek több más kritikai megjegyzését Lackó Miklós elfogadta, Makkai László kiegészítését tudomásul vette.

A bírálóbizottság a disszertációt elfogadta, és egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Lackó Miklósnak a kandidátusi fokozatot odaítélje.

Erényi Tibor „A budapesti szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom kialakulása 1868—1904” c. kandidátusi disszertációja mindenekelőtt Marxnak és Engelsnek a szakszervezeti mozgalommal kapcsolatos megállapításait elemzi, s ezek alapján definiálja a szocialista szakszervezet fogalmát.

A disszertáció áttekintette a szakszervezeti mozgalom nemzetközi helyzetét, majd rávilágított a magyarországi gazdasági-politikai fejlődésnek a téma szempontjából lényeges elemeire. Hangsúlyozta az ipar üzemi és területi koncentrációját, valamint azt, hogy nálunk az ipari forradalom élén nem a textil-, hanem az élelmiszeripar haladt. A múlt század hetvenes-nyolevanos éveire még nem fejlődhetett ki hazai szakmunkásréteg, ezért vált szükségessé külföldiek alkalmazása. A munkásmozgalom fejlődése szempontjából igen fontos volt — mutatott rá a disszertáció —, hogy a 67 utáni kormányzati rendszer lehetővé tette a szocialista szervezkedést.

A munkásszervezkedés — hasonlóan a németországihoz és az ausztriaihoz — nálunk is a Schultze—Delitsch-féle önszervező egylettel indult meg. Ez azonban hamarosan átadta helyét az Általános Munkásegyletnek. Az ennek vezetésével elégedetlen munkások pedig 1869-ben a Pest-Budai Munkásképző Egyletbe csatlakoztak, mely rövidesen magáévá tette az I. Internacionálé politikai vonalát. A két szervezet 1871-ben egyesült.

Az Általános Munkásegylet 1869-ben megkezdte a szocialista szakszervezetek kiépítését, de a politikai és gazdasági szervezkedés formáit nem választotta külön, hanem mint valami csúcsherv fogta össze a szakszervezeteket. A szakszervezetek munkája — mint a disszertáció elemezte — tükrözte a munkásosztály jellemző vonásait, így például nemzetiségi ösztönétét is.

A hetvenes évek elején az Általános Munkásegylet szétverése, a gazdasági válság stb. megtorpanást okozott a szakszervezetek fejlődésében. Az új feladat, amely már ekkor jelentkezett, a szocialista munkáspárt megteremtése volt. A disszertáció foglalkozott a pártépítő munka politikai tartalmával és célkitűzéseivel. Leszögezte, hogy a hetvenes évek végén a szakszervezeti mozgalmat befolyásolta a gazdasági kiüzedelem bizonyos fokú lebecsülése, s az általános választójog, mint politikai követelés, túlságos kiemelése. Az Általános Munkáspárt megalakulása után az Ihrlinger vezette pártvezetőség az erőteljes szakszervezeti szervezőmunkát mellőzte.

A nyolevanos évek második felében javulás következett be, részben a gazdasági helyzet javulása, részben az ellenzék fellépése következtében. Mindez fellendítette a mozgalmat, s a nyolevanos évek végére már például a legfontosabb kisipari szakmáknak volt rendszeresen működő szociáldemokrata szakszervezetük. Ennek ellenére a szakszervezetek számbelileg még gyengék voltak.

A II. Internacionálé alakuló kongresszusának határozatai (1889) a hazai szakszervezeti mozgalom fejlődésének új távlatait nyitották meg. Ezek megfogalmazták, többek között, a munkásosztály mindennapi gazdasági követeléseit, de ezen túl a kapitalizmus megdöntését tűzték ki végső célul. A gazdasági határozatok — mondja az értekezés — „egészen az 1914-ig terjedő időszakban meghatározták a szocialista munkásmozgalom politikáját”.

Az 1889 őszi Magyarországi Általános Munkáspárt élére került új pártvezetőség intenzív egyetelalkító tevékenységet folytatott, hozzákezdett a modern szociáldemokrata szakmai szervezkedés kiépítéséhez. A munka politikai tartalmát a MSZDP I. Kongresszusán (1890) elfogadott Elvi Nyilatkozat szabta meg. 1891 második felében a szakszervezetek tevékenységének koordinálására létrehozták a Szakszervezeti Tanácsot. A kilencvenes évek első felében lezajló nagyarányú sztrájkmozgalmak szervezői a szakszervezetek voltak.

A megalkuvó elemeknek a pártegységet megbontó tevékenysége gátolta a szakmai mozgalom fejlődését. E fejlődés elsősorban a gazdasági fellendülésre és a szocialista mozgalom osztályharcos elemeinek tevékenységére vezethető vissza. A kilencvenes évek végén — az MSZDP-ben — lezajló események következményeként a szakszervezeti mozgalom irányítása is reformista jellegűvé vált. Kialakul Magyarországon is — főleg a német és osztrák példa nyomán — a szakszervezeti munka reformista koncepciója. Ez a koncepció lehetővé tette, ösztönözte a munkaviszonyok megjavításáért (és a politikai szabadságjogokért) vívott küzdelmet, de a forradalmi szemléletet és forradalmi módszereket elvetette. A politikai-választójogi kérdések túlzott és helytelen előtérbe kerülése, a párt politikájának eltorzulása következtében a kilencvenes évek végén már a szakszervezetek elsoványodásának veszélye fenyegetett. E veszélyt felismerve a pártvezetőség erőteljes reorganizáló munkát indított meg, majd 1899-ben megrendezték a magyarországi szakszervezetek első kongresszusát. A disszertáció elemzi az ekkor készült szakszervezeti statisztikai felmérést, megállapítva, hogy a szakszerveze-

tek számbelileg is jelentősen megerősödtek. Rámutat arra, hogy a hazai szakszervezeti mozgalomban a szakmunkásságnak (vasipar, építőipar, nyomdászok, kisipar) döntő szerepe volt. Kimutatja a szerző a hazai és az első osztrák szakszervezeti kongresszus határozatainak rokonságát, s foglalja közre ezek tartalmával. A kitűzött feladatok közül kiemelkedik az országos szakszervezetek megeremtésének előírása.

Erényi Tibor kifejti, mi volt az oka annak, hogy az 1899-es kongresszus határozatai csak az 1903/4-es esztendőben kerültek megvalósításra. Ez az időpont jelentős, mert 1903-ban a pártprogram és a szervezeti szabályzat rögzítette a szakszervezeti munka eszmei-politikai tartalmát és szervezeti kereteit. Igen lényeges, hogy míg 1893-ban a szervezeti szabályzat csak ajánlja, 1903-ban már kötelezővé teszi a párttagok számára a szakszervezeti tagságot. Míg a politikai és gazdasági szervezkedés összefonódása a szocialista mozgalom kezdeti szakaszában, a hetvenes–nyolcvanas években, hasznos volt, addig az imperializmus korszakában fejlődése gátjává vált.

1903/4 a szervezett munkásság politikai és gazdasági akcióinak éve voltak — állapítja meg a disszertáció. Fellendült a szakszervezetek oktatómunkája, sor került a munkanélküli és utassegélyző, munkaközvetítő és jogvédő tevékenység kiépítésére. A munka dandárját azonban a sztrájkok tették, amelyek — még ha egyes esetekben a kívánt célt nem is érték el — a szervezetlen munkástömegekre is nagy politikai hatást gyakoroltak.

A szerző vázolja a szakszervezeti mozgalom tevékenységének pozitív vonásait (szocialista célkitűzések, szervezkedés a munkaviszonyok megjavítása érdekében, politikai aktivizálás), és rámutat a vezetés opportunizmusának következményeire (megalkuvások, a forradalmi perspektíva hiánya stb.).

Ebben az időszakban — a Mezőfi-féle csoport kiválása után — szociáldemokrata alapon létrejött a szakszervezeti mozgalom elvi és szervezeti egysége, a fontosabb szakmák országos szövetségbe tömörültek. A disszertáció számszerű adatokkal illusztrálja a mozgalom erősödését, megállapítva, hogy 1901 és 1904 között ötszörösre nőtt a szakszervezeti tagok létszáma.

Az értékezés kimutatja, hogy 1904-től, a III. szakszervezeti kongresszustól kezdve, a párt és szakszervezeti vezetőség egyre inkább letért a forradalmi marxizmus útjáról, mindinkább mélyülő reformista elméletet és gyakorlatot alakított ki. Megállapítja, hogy „az a változás, amely 1904 és 1914 között a magyarországi szakszervezeti mozgalomban lezajlott, már csak mennyiségi, de nem minőségi változás volt”.

Mérei Gyula és S. Vincze Edit opponensi véleményükben egybehangzóan rámutatnak a disszertációban felhasznált anyag nagy mennyiségére és sokoldalúságára. Kiemelték Erényi Tibornak azt a készségét, hogy a részleteket is finom, elemző módszerrel tárta fel. S. Vincze Edit a munka érdemei közé sorolta azt is, hogy a gazdag anyag ellenére mértéktartóan hozott citátumokat, s ezekkel nem elvi megállapításokat helyettesített. Mindkét opponens kiemelte a tekintélyes historiográfiai anyagot, de bírálatára visszatértek.

Mérei Gyula megállapította, hogy „józan mértéktartás, a tények lelkiismeretes mérlegelése, minden szépítéstől mentes ábrázolás: ez a törekvés hatja át az egész munkát”. Érdemeit részletezve számos, mint mondotta, csak kiragadott példát hozott a disszertáció jól sikerült részleteinek bemutatására. Így első helyen említette, hogy „szerző igen pontosan és megnyugtatóan határozza meg a szocialista szakszervezeti mozgalom fogalmát”. Szépek és izgalmasak azok az oldalak, melyeken a szakszervezeti, szakszervezeti mozgalom mindennapi élete tárul fel. Dicsérte azokat a részleteket, melyek a nacionalizmus és ökonomizmus hatásával s az ellene folytatott harccal foglalkoznak. Feltétlen helyesléssel szövegezte a gazdasági és politikai harc összefüggéseinek bemutatásáról. Külön is felhívta a figyelmet a Mezőfi-féle akció kitűnő megajzolására.

A továbbiakban kifejtette, hogy a disszertáció hatalmas anyaga mellett nem érvényesülnek kellően az általános, elvi megállapítások, az elemzés több esetben nem kielégítő. Hibáztatta Erényit azért, mert „nem tudott megszabadulni egyes nagytekintélyű, részben magasállású személyek tekintélyének súlyától,” s ezekkel „nem szívesen polemizál”. A problémát, mint mondotta, azért veti fel, mert „ez a jelenség egész történet-tudományunkra sajnálatosan jellemző volt, főleg az 1956-ot megelőző időkben”. Az e téren bekövetkezett javulást Mérei Gyula még nem tartja kielégítőnek.

Kifogásolta — s ehhez csatlakozott S. Vincze Edit is —, hogy a disszertáció csak 1895-ig veti össze a hazai, valamint a német és osztrák szakszervezeti mozgalom problémáit. Hasonlóan hiányolta a nemzetiségek, valamint a Monarchiában élő más népek szakszervezeti életének bemutatását. Ezt a hazai mozgalom értékelése szempontjából is igen fontosnak tartaná.

Az adatokon túlmenő, határozottabb állásfoglalást kívánt Erényi Tibortól olyan kérdésekkel kapcsolatban, mint: nem fenyegetett-e nálunk ökonomista, trade-unionista

veszély? Élesebb elvi összegezést kívánt atekintetben is, milyen korlátokat jelentett a párt reformista politikai vonala a szakszervezeti tömegek eszmei nevelésében.

Javasolta a szerzőnek, hogy, a disszertáció anyagából következőleg, tegyen élesebb megkülönböztetést a nyolcvanas és kilencvenes évek szakmai mozgalmi között.

Vitatta szerző értékelését az 1902/3 évi szakszervezeti oktatásban részt vett előadókkal kapcsolatban; azokat nem polgári radikálisoknak, hanem polgári liberálisoknak kell tekinteni. Itt, valamint egyéb helyeken (pl. az 1905-ös Népszava-naptárban ajánlott olvasmányoknál) az elemzés pontossabbá tételét kívánta szerzőtől.

Mérei Gyula a továbbiakban több kisebb kérdésben vitatkozott szerzővel; így pl. a választójogi harc értékelését illetően Frankel Leo tevékenységében, s végül, még egyszer kiemelve a disszertáció érdemeit, javasolta a disszertáció elfogadását és szerzőnek a kandidátusi fokozat megítélését.

S. Vincze Edit bevezetőben a feldolgozott téma jelentőségét emelte ki, s rámutatott azokra a nehézségekre, amelyekkel a szerzőnek meg kellett küzdenie: a tárgyalt korszak nagyobb részének monografikus feldolgozatlanlaga, Budapest történetének kidolgozatlanlaga stb. Megállapította, hogy a disszertáció — kitűzött feladatán túl — számos általános munkásmozgalomtörténeti problémára vet fényt, s az egyes kormányok munkáspolitikájának elemzése sok vonatkozásban újat ad a dualizmus korszaka kutatóinak. Több példát hozott annak illusztrálására, hogy az értekezés gazdag anyagra támaszkodó elemzéssel túllép az eddigi irodalom vagy közzelfogás egyes esetekben merev megállapításain vagy felfogásán.

Az értekezés bírálatára áttérve, nem találta kielégítőnek a budapesti szakszervezetek történetének általános vázolását, szemben a Budapesten működő országos szervek történetével.

Mivel a disszertáció első fejezeteinek számos megállapítására kihat — ámbár az értekezés egészének értékét nem csökkent —, vitába szállt Erényi Tibornak egy elvi megállapításával. Ennek kapcsán részletesen kifejtette, miért nem ért egyet „a politikai és gazdasági harc közös szervezeteinek szakszervezetekkénti kezelésével és a párt illetve a szakszervezetek összefonódásának igazolásával az imperializmus koráig”. Megítélése szerint a nálunk a nyolcvanas évek végéig létrejött munkás szervezeteket „nem nevezhetjük a marxi értelemben vett szakszervezeteknek”. Ebből következően a disszertáció több részletmegállapításának helyességét szintén vitatta; így azt is, hogy a magyar mozgalom a hetvenes években a szakszervezeti politikában helyesebb álláspontot foglalt el, mint a német párt.

S. Vincze Edit megállapítása szerint a nyolcvanas évek végén a „szakszervezetek belső fejlődése új irányba fordul”, „a szakszervezetek ekkor válnak valóban modern értelemben vett szakszervezetekké”, s ezt a disszertáció nem kellően veszi figyelembe. A fejlődés további elvi értékelésével egyetértett.

Rámutatott S. Vincze Edit arra, hogy a hazai irodalomban a disszertáció foglalkozik először részletesen a Szalay–Essel-féle radikális csoport tevékenységével, azonban néhány kisebb részletben vitázott a szerzővel. A továbbiakban helytelennek tartotta, hogy a nyolcvanas évek időszakában a disszertáció aránytalanul sokat foglalkozik az Általános Munkáspárt és ellenzék problémáival a szakszervezeti mozgalom rovására. Utalt a disszertációnak arra az ellentmondására, amely a Bánffy-terror éveinek munkásmozgalomtörténeti elemzésében mutatkozik. Az 1903/4-es statisztikai elemzés érdemeit elismerve hozzátette, hogy itt tovább kellett volna menni: megkísérelni a kisipari és nagyüzemi munkások arányszámának kimutatását.

Összegezve véleményét, ismét hangsúlyozta a munka érdemeit, s így annak elfogadását javasolta.

Az opponenseknek válaszolva Erényi Tibor több megjegyzésüket magáévá tette. Így, bár a nehézségekre rámutatott, maga is egyetértett a magyar és nem magyar népek szakszervezeti problémáinak összevetésével, illetve annak fontosságával; az 1895 utáni nemzetközi összehasonlítás szükségességével, a budapesti szakszervezetek belső életének részletesebb elemzésével, a hatvanas-hetvenes évek szakszervezeteinek értékelésével. Ez utóbbi esetben azonban az adatok ismételt felidézésével azt állapította meg, hogy „a modern hazai szakszervezetek őseit is ezekben az egyletekben kell keresnünk”.

Fenntartotta korábbi álláspontját a hetvenes évekig terjedő szervezési gyakorlat értékelésében, s felhívta a figyelmet ezzel kapcsolatban arra a változásra, amelyen a párt fogalma is átment a történeti fejlődés során. Azt azonban S. Vincze Edit érvelésében elfogadta, hogy „már a kilencvenes években megvolt Magyarországon az önálló párszervezetek létrehozásának létjogosultsága”.

Részletesen megindokolva fenntartotta álláspontját az Általános Munkásegylet szakszervezeti osztályával kapcsolatban. Vitatta a Frankelre és a választójogra vonatkozó

bíráló megjegyzéseket, rámutatva arra a különbségre, amely Frankelt e tekintetben a későbbi szociáldemokrata pártvezetőségtől elválasztja.

Erényi Tibor a hetvenes évek magyar és német álláspontjának megítélését az opponensi vélemény nyomán némileg módosítani szándékozik — mint mondotta —, mivel a szakszervezeti mozgalom jellegét felismerő korabeli irányelvek nem váltak általánossá. Elfogadta opponenseinek azt az egybehangzó megjegyzését is, hogy a nyolcvanas és kilencvenes évek szakszervezeti mozgalmát hangsúlyozottabban kell megkülönböztetni, bár a kilencvenes években bekövetkező minőségi változás jelentőségét eddig sem vonta kétségbe. S. Vincze Edit megjegyzései arra késztetik, hogy behatóbban tárgyalja az ún. szabadszervezeteknek funkcióit, amelyek nemcsak a politikai, de magának a szakszervezeti mozgalomnak a fejlődését is gátolták. Mérei Gyula megjegyzései alapján bővíteni szándékozik a szakszervezetek kulturális tevékenységének ábrázolását és értékelését.

A Mérei Gyula felvetette forráskritikai probléma kapcsán rámutatott arra, hogy a rendőrségi jelentések hitelességét mérlegelte, feltehető, hogy túlzásaik a dualizmus korszakában sokkal jelentéktelenebbek, mint amilyenek 1919 után voltak.

Végezetül ugyancsak Mérei Gyulának válaszolva kifejtette, hogy nem a helytelenül értelmezett tekintélytiszteltet tartotta vissza egyes munkák bírálatától. Tárgyánál fogva a bírálatra, vitára csak ott került sor, ahol az említett munkák magával a szakszervezeti mozgalommal foglalkoztak. Megítélése szerint nem volt feladata, hogy e műveket a munkásmozgalom általános problémáival kapcsolatban s e helyen bírálja.

A bírálóbizottság a disszertációt elfogadta és egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak a kandidátusi fokozat megítélését Erényi Tibor számára.

PÁLYÁZATI HIRDETMÉNY

A Magyar Történelmi Társulat, a Művelődésügyi Minisztérium Középfokú Oktatási Főosztálya, a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet valamint a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium pályázatot hirdet történelemszakos tanárok számára a legújabbkori magyar történet, illetve az oktatás módszertanának tárgyköréből. A pályázaton az alábbi témaköröket tárgyaló dolgozatokkal lehet részt venni:

1. A kapitalista termelési viszonyokról a szocialista termelési viszonyokra való áttérés valamely helyi gazdasági egység (ipari, mezőgazdasági üzem) életében.
2. Az értelmi és érzelmi nevelés elvi és módszertani kérdései az általános vagy középiskola egy osztályának történetoktatásában.

A tanulmányokat 1962. október 1-ig kell a Magyar Történelmi Társulat címére (Bp. II. Uri utca 51—53.) beküldeni. Az érdemes pályamunkák között a bírálóbizottság 10 000 Ft díjat fog kiosztani.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) JEGYZÉKE

(1961. január 1.—június 30.)

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

- Agrártörténeti bibliográfia. 1956. II. rész. Összeáll. Bersényi Iván. AtSz. 1961. 3. évf. 1. sz. 152—166. l.
- Ausztriai levéltári anyagról készült mikrofilmek az Országos Levéltár Filmtárában /1960. jan. 1-én/. Repertórium. Összeáll. Borsa Iván. Bp. 1960, LOK. Soks. 225 l.
- /Levéltári leltárak 11./
- Budapest munkásmozgalmak 1919—1945. Bibliográfia. Szerk. Zoltán József. 1—3. köt. Bp. 1959. — Ismerteti: Niederhauser Emil. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 203—204. l.
- Budapest szocialista fejlődése. 1945—1959. Bibliográfia. (Összeáll. a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapesti Gyűjteményének munkaközössége. Szerk. és [bev.] Zoltán József.) 1—3. köt. Bp. 1960, Föv. Könyvtár. Soks. 3 db. — Ismerteti: Strassenreiter Erzsébet. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 242—244. l.
- Csekey István: Hévíz bibliográfiája. Hévíz—Balatonfüred—Bp. 1961, Hévíz Közs. Tanács — Veszprém m. Tanács Idegenforg. Hiv. — Panoráma. 55 l., 2 t.
- Fügedi Erik: A csehszlovák levéltárak útmutatói. LK. 1960. 31. évf. 324—330. l.
- Hazai könyvtártudományi irodalom 1960 harmadik negyedében. Összeáll.: H. Izsó Livia. MK. 1961. 77. évf. 1. sz. 127—128. l.
- A Központi Gazdasági Levéltár fondjainak jegyzéke. (Összeáll. Incze Miklós, Jenei Károly, Sárközi Zoltán. Bev. Incze Miklós.) Bp. 1959 [1961], LOK. Soks. 85 l.
- /A magyar állami levéltárak fondjegyzeke 2./
- A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete. Bibliographia litterarum Hungariae oeconomiarum ruralium. /1897—1919./ A magyar gazdasági szakirodalom könyvészetének 5. kötete. (Sajtó alá rend. Takács Imre.) [Kiad. a] Mezőgazdasági Múzeum. Bp. 1961, Mezőgazd. Kiadó. 595 l., 4 t.
- /[Bibliographia oeconomica Hungariae] 5./
- A magyar munkásmozgalmak történetéről szóló cikkek jegyzéke /1960. július—december/. PtK. 1961. 7. évf. 1—2. sz. 245—246, 262—264. l.
- A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1958. Index ethnographicus. 1959. 4. évf. 5—142. l.
- A Magyar Országos Levéltár fond- és állagjegyzéke. 1—2. r. [Szerk. Ember Győző.] Bp. 1959 [1961], LOK. Soks. 2 db.
- /A magyar állami levéltárak fondjegyzeke 1./
- [Magyar Országos Levéltár.] A Pénzügyminisztérium levéltára. /1867—1944./ Repertórium. Készítette Bélay Vilmos, Kardos Kálmán. Bp. 1960, LOK. Soks. 185 l.
- /Levéltári leltárak 10./
- Magyar plakát-történeti kiállítás. /1885—1960./ [Budapest], Műcsarnok. 1960. (Rend. a Magyar Nemzeti Galéria, a Műcsarnok és a Magyar Hirdető. [Katalógus. Bev.] Oelmacher Anna.) [Bp.] (1960). 43 l., 12 t.
- Nagy Dezső: Cegléd irodalma 1844—1958-ig. (Helyismereti bibliográfia.) Bp. 1960, Múz. Közp. Prop. Irod. Soks. 173 l.
- /Ceglédi füzetek 9./
- Niederhauser Emil: Beiträge zur Bibliographie der Geschichte der slawischen Völker in der ungarischen bürgerlichen Geschichtsschreibung. SSL. 1960. 6. tom. 3—4. fasc. 457—473. l.
- Sopron bibliográfiája. /1958./ Társadalmi tudományok. 2. rész. SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 190—192. l.

2. Marxizmus—leninizmus

Marx, Karl: A polgárháború Franciaországban. (Der Bürgerkrieg in Frankreich. Bev. Engels.) Bp. [1961], Kossuth Kiadó — M. Helikon. 114 l., 13 t.

- Murx, [Karl] Károly* : A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. (Das Kapital.) 1. köt. 1. könyv. A tőke termelési folyamata. (Ford. Rudas László, Nagy Tamás.) 4. kiad. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 824 l.
- Marx, Karl—Engels, Friedrich* művei. 5. köt. 1848. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó. XI, 587 l., 6 t., 1 térk.
- Marx, Karl—Engels, Friedrich* : A vallásról. (Über Religion.) (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 318 l.

*

- Kammari, M. D.* : V. I. Lenin a nemzeti fejlődés alapvető törvényszerűségeiről. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 154—167. l.
- Kirschner Béla* : A lenini „Két taktika” elméleti-történeti jelentőségéről. Valóság. 1961. 4. évf. 1. sz. 94—102. l.
- Kun Béla* — Lenin írásai. PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 219—222. l.
- Sándor Pál* : Marx és Engels a vallásról. MFSz. 1961. 5. évf. 2. sz. 145—165. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae.* Tom. 6/1. 1959—60. (Szerk.) D(énes) Berényi. Adjuv. J[ános] Barta, L[ászló] Gaál etc. Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 346 l.

A kötet tartalmából:

Molnár László : A tudományos szociológia alapvető feladatairól.

Farkas Dezső : A földért folytatott harc néhány kérdése Hajdu-Biharban a két forradalom között. /1918. nov.—1919. márc./

Pető István : Az amerikai tőke kivitel néhány sajátossága a 2. világháború utáni időszakban.

Balla Lajos : A szombathelyi hatszögű bázis és Savaria történetének néhány problémája.

Szendrey István : A kisvárdai uradalom az 1694. évi összeírás alapján.

Soós Pál : Szabó Ervin és az orosz munkásmozgalom.

Tokody Gyula : Die Wirkung der Ungarischen Räterepublik auf die politische Linie der damaligen deutschen imperialistischen Presse.

Katona Anna : Revolutionary aspirations of the industrial workers as reflected in the english literature of Shakespeare's time.

A kötet cikkeiről különlenyomatok készültek.

Annales Strigonienses. — Esztergom évkönyve. Az esztergomi múzeumok évkönyve. 1. (1960.) (Szerk. Zolnay László.) [Esztergom—Bp.] 1960, Képzőműv. Alap. 195 l., 14 t., 1 térk.

A kötet tartalmából:

Fehér Géza, ifj.—Parádi Nándor : Esztergom—szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások.

Prokopp Gyula : Esztergom város 1777. évi felmérése.

Horváth Béla : Kernstok, a demokratikus forradalmár.

Zolnay László : Az esztergom-királyvárosi „Zeniapalotaia”.

Zolnay László : Az esztergomi latinusokról.

Arrabona. /A Győri Múzeum évkönyve./ 1. 1959. — Ismerteti: Kőhegyi Mihály. SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 185—187. l.

Arrabona. /A Győri Múzeum évkönyve. — Les annales du Musée de Győr./ 2. 1960. (Szerk. Uzsoki András.) Győr 1960. 198 l., 1 t.

A kötet tartalmából:

Uzsoki András—Szőke Béla : Honfoglaláskori magyar sírok Páliban.

Szőke Béla : Győr nevééről.

Uzsoki András : Huszár Gál magyar-óvári működéséről 1554—1560.

Jenei Ferenc : Egy győri rabasszony /Balásffy Erzsébet/ a török világban.

Lengyel Alfréd : II. József reformjai és a rendi Győr megye ellenállása.

Csatkai Endre : Adalék a győri városfalak pusztulásának történetéhez.

Czigány Béla : Adatok a győri sztrájkok történetéhez.

Fogarassy László : A Duna-vonal védelme a Tanácsköztársaság idején.

Czigány Béla : A vörösörség Győrött.

Balanyi Béla : Fejezetek Kecskemét város levéltárának történetéből. LH. 1960. 94. évf. 2. sz. 122—132. l.

Bárczi József : A hegyszentmártoni általános iskola 100 éves történetéből. Művelődési Tájékoztató. 1961. ápr. 84—90. l.

Csatkai Endre : A soproni színpad története. 1841—1950. Sopron 1960. 102 l., 9 t.

/A Soproni Szemle kiadványai. U. S. 2./

Osongor Róza : A Vörösmarty Kör története. Székesfehérvár 1960. 57 l., 7 t.

/István Király Múzeum közleményei. B. 20./

Csorna Antal : Budavári kertek. 1—2. r. Műemlékvédelem. 1960. 4. évf. 3—4. sz. 144—150, 201—206. l.

A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. (Annales Musei Debreceniensis de Fridrico Déri nominati.) 1958—1959. (Szerk.

Béres András.) Debrecen 1960. 223 l., 19 t.
/A Debreceni Déri Múzeum kiadványai 45./

A kötet tartalmából:

Módy György: Földtulajdon Debrecenben a XVI–XIX. században.
Komoróczy György: Hivatalszervezet és levéltári anyag a feudáliskori Debrecenben.

Sápi Lajos: A debreceni nagy híd.

Csatkai Endre: Adalékok a debreceni vásárokhöz a XVIII–XIX. század fordulójáról.

Dankó Imre: A hajdú-ethnikum kérdéséhez.

Rácz István: Hajdúszoboszló önkormányzata a XVII. században.

Béres András: Adatok a debreceni gubásmesterséghez.

Domonkos Ottó: Adatok a debreceni kékkfestőipar történetéhez.

Domonkos Ottó: Fejezetek a nyugat-magyarországi kékkfestőipar történetéből. ET. 1961. 72. évf. 2. sz. 200–236. l.

Dömötör Tekla: Ünnepi szokások és népi színjátás Magyarországon a feudalizmus évszázadaiban. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Tudományos Minősítő Bizottság.) Bp. 1960. 10 l.

Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. 7. (Szerk. Bakos József.) Eger 1961. 694 l.

A kötet tartalmából:

Szőkefalvi-Nagy Zoltán: A kémiai ismeretek oktatása a hazai iskolákban a XVIII. sz. első felében.

Bakos József: Comenius és Vesalius.

Bakos József: A magyar Comenius-irodalom. 4.

Molnár József: Adatok népi demokratikus államunk iskolapolitikájának fejlődéséhez Heves megyében.

Bakos József: Varia Comeniana Hungarica. 1. /Nyelvészeti és művelődéstörténeti vonatkozású adatok Comenius magyarországi utóéletéhez./

Szántó Imre: Megjegyzések a Balaton-környéki „avarkori” települések folytonosságának kérdéséhez.

Nagy József: Az 1945-ös földreform Heves megyében.

Szántó Imre: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása a vespéremi püspökség sümegi uradalmában. 1751–1802.

Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Torkos János, mint a kémia egyik hazai úttörője.

Bessenyei György levele a budai egyetem tanáraihoz. [Közli] Némédi Lajos.

A kötet cikkeiről különlenyomatok készültek.

Emlékkönyv az Egri Megyei Kórház fennállásának 10. évfordulójára. Szerk. Ringelmann Béla. Eger 1960. 431 l., 6 t. /A Heves Megyei Tanács Kórházának Közleményei./

A kötet tartalmából:

Ringelmann Béla—*Soós Imre*: Az Egri Megyei Kórház elődeinek vázlatos története az 1726–1950. években.

Osváth Gábor: A tíz éves Egri Megyei Kórház.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem értesítője. 1959–60. Bp. [1961]. 330 l., 1 mell.: III l.

A kötet tartalmából:

Horváth Pál: Haladó ifjúsági mozgalmak egyetemünkön a XX. században.

Esze Tamás: A magyar református egyház útja a reformációtól napjainkig. Bp. 1960, Ref. Egyet. Konvent. 22 l.

Fekete János: Intézetünk rövid története az Országos Téboldától az Országos Ideg- és Elmeógyógyintézetig. Ideggyógyászati Szemle. 1961. 14. évf. 2. sz. 56–63. l.

Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. Bp. 1959. — Ismertetik: Molnár József. MT. 1961. 6. köt. 3. sz. 209–210. l. — Trócsányi Zoltán. ALitt. 1960. 3. tom. 368–376. l.

Folia Archaeologica. /A Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum évkönyve./ 12. (Szerk. Fülep Ferenc.) Bp. 1960, Képzőműv. Alap. 317 l., 24 t.

A kötet tartalmából:

Németh Annamária: A topuszkói apát-ság pecsétjei.

Kalmár János: A brigantin.

Cennerné Wilhelmb Gizella: XVI–XVIII. századi magyarországi parasztmozgalmak grafikus ábrázolásai.

Mihalik Sándor: A kassai második kerámiagyár.

Szakács Margit: Zarnetzky József pesti gyufagyárai.

Fülöp László: A 700 éves Sátoraljaújhely. BSz. 1961. 5. évf. 2. sz. 215–218. l.

Füves Ödön: Görögök Nagykanizsán. AT. 1960. 7. köt. 3–4. sz. 232–235. l.

A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve. 1950–1960. (Szerk. Szentmihályi Imre.) Zalaegerszeg 1960. Zalam. Tanács V. B. 358 l.

- A kötet tartalmából:
Szentmihályi Imre : A Göcseji Múzeum története.
Nagy Zsuzsa, L. : A Tanácsköztársaság Zala megyei történetéről.
Nováki Gyula : A kemendi vár.
Dienes István : X. századi magyar temető Zalaszentgróton.
Nemeskéri János : Előzetes jelentés a zalaszentgróti X. századi magyar temető csontvázleteiről.
Sági Károly : A zalacsányi törökkori várak.
Csalog József : Híd- és dorongutak Zala-vár környékén.
Iványi Béla : Zalavár és a balaton-hídvégi átkelő a török időkben.
Holub József : A bortermelés Zala megyében 1526 előtt.
Holub József : Zalaegerszeg régi pocsétei.
Degré Alajos : Boszorkányperek Zala megyében.
Tilkovszky Lóránt : A tagosítás és logelő-elkülönözés Széchenyi István pölöskei uradalmában.
- A gyulai Erkel Ferenc Múzeum jubileumi évkönyve. 1960. Szerk. Dankó Imre. Gyula 1961. 119 l.
- A kötet tartalmából:
Bendefy László : A Gyula Iccedombi középkori határkö.
Halmos Béla : Településrégészeti feladatok Gyula városban és környékén.
Dankó Imre : Szeged megrohanásának előkészítése Gyulán 1552-ben.
Erdei Aranka : Adatok Békés megye 1826–27. évi állami adózásához.
Köppödi Vera : Az 1906. évi békési aratósztrájk.
- Hajdu Helga, J.* : Les manuscrits français de la Bibliothèque Nationale de Hongrie Széchenyi. ALitt. 1960. 3. tom. 359–361. l.
- Hanzély János* : Magyarország közútjainak története. Bp. 1960, Közdok. Soksz. 256 l.
- /Ütügyi Kutató Intézet kiadványa 14./
Hanzó Lajos : Békés megye történetének levéltári forrásai. Viharsarki Élet. 1960. nov. 33–48. l.
- Hatvany Lajos* : Öt évtized. Tanulmányok, cikkek. Bp. 1961, Szépirod. Kiadó. 628 l., 1 t.
- A kötet tartalmából:
 Egy zürichi ház története. Szalay László a száműzetésben.
 Az egyik Horváth Mihály és a másik. Urak, polgárok, parasztok, vagy: a koleralázadás tanulságai.
 Wesselényi Miklós utazása a lóvásártól a forradalomig.
- Gróf Apponyi Rudolf.
 Egy székelly nemes [Bölöni Farkas Sándor], aki felfedezte a demokráciát.
- Heckenast Gusztáv* : A feudális kori magyarországi váskohászat historiográfiája. TSz. 1961. 5. évf. 1. sz. 123–129. l.
- A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1959. (Szerk. Dombay János.) Pécs 1960. 284 l., 30 t., 3 térk.
- A kötet tartalmából:
Holub József : Bonipertus.
Holub József : Adatok a Baranya és Tolna megye közt folyt határper történetéhez. /1695–1720./
Kovács Valéria : Közlemények a Zrínyi Miklós Múzeum levéltári anyagából.
Hernády Ferenc : Adattár a pécsi magyar színjátszás kezdeteihez. /1818–1848./
- Jóboru Magda* : Élet és iskola. /A modern köznevelés történelmi és társadalmi háttere./ Bp. 1961, Gondolat. 151 l.
 /Stadium könyvek 24./
- Kárpáti Endre* : Adalékok a magyarországi alkoholelleses küzdelem történetéhez /1914-ig/. CMed. 1960. 19. no. 137–226. l.
- Kétszázéves a hazai papírpénz. (1760–1960.) Kiállítás. Budapest, Magyar Nemzeti Bank. 1960. szept. 12–30. /Tájékoztató./ Összeáll. Kupa Mihály. Bp. 1960. Soksz. 58 l.
- A füzet tartalmából:
Lócsi Pál : 1760–1960.
Ambrus Béla–Kupa Mihály : Milyen a régi papírpénz?
Kupa Mihály : A papírpénz előfutárai a monarchiában. 1703–1759.
Kupa Mihály–Pretsch Ernő–Váry Égon : A magyar papírpénzgyártás története és a papírpénznyomás technikai fejlődése.
Kupa Mihály : A papírpénzek értékelése.
- Kiss Albert* : Az agrárnépességi viszonyok területi alakulása Magyarországon 1880–1960. Demográfia. 1961. 4. évf. 1. sz. 50–90. l.
- Kovács István* : A magyar alkotmány fejlődése. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. 1960. 3. köt. 4. sz. 343–369. l.
- Magyar éremhatározó. Vegyes. Próba-veretek. Szlavónia. Melléktartományok. Autonóm és szükségpénzek. Összeáll. Unger Emil. Bp. 1961, M. Régészeti, Művészettört. és Éremtani Társ. Soksz. 23 l., 11 t.
- A magyar nacionalizmus történetéhez. (Szerk. Nagy Gábor.) (Bp.) 1961, Tan-
 könyvkiadó. 99 l.

- /Központi Pedagógus Továbbképző Intézet [kiadványai]./
- A kötet tartalma:
- Arató Endre* : A magyar nacionalizmus kezdetei.
- Pölöskei Ferenc* : A magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikájáról /1867—1914/.
- Csatári Dániel* : A revizionista külpolitika és a romániai magyarok.
- Galántai József* : A trianoni és a párizsi békeszerződésekről.
- Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. [Pécs.] Értekezések. 1960. (Szerk. Babics András.) Bp. 1961, Akad. Kiadó. 388 l.
- A kötet tartalmából:
- Babics András* : A bányászati nyersanyagkutatás és a bányaművelés története a Keleti Mecsek északnyugati /magyaregregy—kárász—vékenyi/ területén.
- Ruzsás Lajos* : A szőlőművelés átalakulása Baranyában a XIX. században.
- Mérey Klára, T.* : Két somogyi község /Karád, Sand/ antifeudális küzdelme a XIX. század első felében.
- Reuter Camillo* : Magyaregregy helynevei. /Adattár./
- A kötet cikkeiről különlenyomatok készültek.
- Magyarország művészeti emlékei. 2. *Genthon István*: Duna—Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék. Bp. 1961, Képzőműv. Alap. 386 l., 120 t.
- Megay Géza* : A miskolci órásipar története. BSz. 1960. 4. évf. 6. sz. 538—547. l.
- Mocsár Gábor* : Szellem és századok. [Debrecen múltjából.] Alföld. 1961. 12. évf. 3. sz. 5—22. l.
- A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1958—1959. (Csongor Győző, Szelesi Zoltán közreműködésével szerk. Bálint Alajos.) Szeged 1960. 276 l., 3 t., 1 térk.
- A kötet tartalmából:
- Madácsy László* : A „Nemzetgyalázás” címen emelt vád Móra Ferenc ellen. Móra Ferenc—Lambrecht Kálmán levelezése a vád törlése ügyében.
- Trogmayer Ottó* : Szarmata temető Dócon.
- Párducz Mihály* : Hunkori szarmata temető Szeged-Óthalmon.
- Bálint Alajos* : Árpád-kori temető Szatymazon.
- Bálint Sándor* : Alsóváros /Szeged/.
- Juhász Antal* : Vizimalmok a szegedi Tiszán.
- Szelesi Zoltán* : Károlyi Lajos.
- Bálint Sándor* : Egy ismeretlen régi szegedi városkép.
- Németh József* : A sümegi népi fazekasság. NrK. 1960. 5. évf. 1. sz. 186—235. l.
- Nyakas László* : Történelem a muzsikában. Ttan. 1961. 6. évf. 2. sz. 29—32. l.
- Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1959. (Fel. szerk.: Dezsényi Béla.) Bp. 1961. 409 l.
- A kötet tartalmából:
- Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozóinak munkássága. /Nyomtatásban megjelent művek 1959-ben./
- Keresztury Dezső* : A magyar könyvtizenöt éve.
- Csapodiné Gárdonyi Klára* : Mátyás király könyvtárának scriptorai.
- Berlász Jenő* : Istvánffy Miklós könyvtáráról.
- Terbe Lajos* : A Szovjetunió európai részében megjelent magyar lapok 1917—1921. Bibliográfia és sajtótörténeti vázlat.
- Markovits Györgyi* : A Nemzeti Könyvtár remotái nyomán...
- Kókay György* : Javaslatok a könyv-olvasás népszerűsítésére 1789—1790-ből.
- Hernády Ferenc* : Klimó György könyvtárának két felirata. Adatok a pécsi műemlékkönyvtár nyilvánosítása időpontjához és szabályzata történetéhez.
- Dezsényi Béla* : Kossuth Lajos publicisztikai munkássága az emigrációban.
- Petróci Sándor* : Cegléd településtörténete. Bp. — [Cegléd] 1961, Múz. Közp. Prop. Irod. Szksz. 130 l., 10 térk. /Ceglédi füzetek 11./
- Rácz István* : Malmok a múltban. ÉIT. 1961. 16. évf. 23. sz. 707—711. l.
- Radnai Lóránt* : Hidak a pesti Dunán. ÉIT. 1961. 16. évf. 9., 11. sz. 270—275, 335—339. l.
- Réti Endre* : A TIT történetének vázlatos képe. BSz. 1961. 5. évf. 2. sz. 121—139. l.
- Sárközi Zoltán—Szigetvári István—Szilágyi Gábor* : A százéves mosonmagyaróvári mezőgazdasági gépgyár története. Bp. 1959. — Ismerteti: Szekeres József. LK. 1960. 31. évf. 371—372. l.
- Scheiber Sándor* : Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig. — Corpus inscriptionum Hungariae Judaicarum... Bp. 1960. M. Izt. Orsz. Képviselete. 365 l.
- Szabó Gyula* : Megjegyzések egy új magyar neveléstörténeti könyvhöz. /Ravasz—Felkai—Bellér—Simon: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó 1960./
- Művelődési Tájékoztató. 1961. ápr. 117—120. l.

A Szántó Kovács Múzeum évkönyve. 1960. (Szerk. Nagy Gyula.) Orosháza [1961]. Soksz. 515 l., 24 t., 4 térk.

A kötet tartalmából:

Hanzó Lajos : A délalföldi Károlyi uradalom gazdálkodása a XIX. század derekán.

Juhász Kálmán : Az aradi hiteleshely vezetői.

Szabó Ferenc : Érdekes adatok egy orosházi iparosmester /Supkégel Mózes/ családi feljegyzéseiben.

Szabó Ferenc : Babáj Gyurka. /Egy betyárballada hőse az élő néphagyomány és a korabeli adatok tükrében./

Oltvai Ferenc : A battonyai zendülők pere. /Az 1891. jún. 21-i földmunkás felkelés./

Szűz Rezső: Várpalota. Bp. 1960. — Ismereti: K. V. Valóság. 1961. 4. évf. 3. sz. 113—114. l.

Szolnok. Damjanich Múzeum. Múzeumi levelek. (Szerk. Kaposvári Gyula.) 3. Szolnok 1960. 28 l.

A kötet tartalmából:

Kaposvári Gyula : Pettenkofen Szolnokon.

Kaposvári Gyula : 1918—19 napjaiból. *Szűcs Sándor*: Karcag város „szegeletes” határa.

Tanulmányok Budapest múltjából. XI—XIII. köt. Bp. 1956. 1957. 1959. — Ismereti: Vörös Károly. LK. 1960. 31. évf. 372—376. l. — SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 187—190. l.

Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959. — Ismereti: Borsos Béla. MT. 1961. 6. köt. 3. sz. 204—206. l.

Tanulmányok Budapest múltjából. 14. (Szerk. a „Budapest története” szerk. biz.) Bp. 1961. Akad. Kiadó. 714 l., 13 t., ill. térk.

/Budapest várostörténeti monográfiái 22./

A kötet tartalma:

Kubinyi András : Népmozgalmak Budapesten a feudalizmus korában.

Fügedi Erik : Középkori magyar városprivilegiumok.

Kubinyi András : Buda város pecsét-használatának kialakulása.

Jankovich Miklós : Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában.

Nagy Lajos : Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai.

Tóth András : Pest közterhei és városgazdálkodása a visszafoglalástól a Rákóczi szabadságharcig.

Tóth Andrásné Polónyi Nóra : Műszaki

munkálatok Pest városában a XVIII. században.

Nagy István : A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán.

Pálvölgyi Endre : Főúri és klerikális összefogás II. József könyvtári intézkedései ellen. /Zichy Miklósné könyvhagyatéka és a kiscelli trinitárius kolostor könyvtára./

Bélay Vilmos : Adalékok az ár- és bérviszonyok történetéhez Pest-Budán. /1790—1848./

Windisch Éva, V. : Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban. /Adalékok a pest-budai értelmiség kialakulásához./

Barta István : Az 1831. évi pesti kolera-mozgalom.

Kubinyi András : Csepel áttelepítése az 1838-as árvíz után.

Seenger Ervin : Levél Buda 1849. évi ostromáról.

Szekeres József : Az újpesti hajóépítés története. 1. /1863—1911./

Berend T. Iván—Ránki György : A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez.

Rózsa Miklós : A Ruszwurm-cukrászda XIX. századi üzleti könyve és annak várostörténeti vonatkozásai.

Lőrincz Zsuzsa : Adatok a katolikus egyház társadalomszervező tevékenységéhez Budapesten. /1919—1944./

Vágvölgyi Tibor—Hinora Sándor : Budapest felszabadítása.

(*Fügedi Erik*) : Külföldi várostörténeti bibliográfia.

Tanulmányok a marxizmus—leninizmus köréből. (Összeáll. Kónya István, Molnár László, Poór József.) Debrecen 1960, MSzMP Hajdú-Bihar m. Biz. 256 l.

A kötet tartalmából:

Kónya István : A magyarországi egyházak, mint a Horthy-fasizmus ideológiai védelmezői.

Bimbó Mihály : A nacionalizmus a burzsoázia ideológiája.

Bimbó Mihályné : A szükségszerűség és a szabadság, és a néptömegek történelemalkotó szerepének kapcsolatáról.

Kovács László : A darwinizmus elterjedése kezdetének történeti viszonyai Magyarországon.

Molnár Lászlóné : Adalékok a kapitalizmus történetéhez Debrecenben. A tőkés hitelszövetkezet kialakulása és fejlődése... 1867—1913-ig.

Farkas Dezső : A néptömegek helyzete, társadalmi és politikai viszonyok Bihar megyében az 1. világháború végén.

- Kiss István** : Adalékok a magyar jobb-
oldali szociáldemokrácia elméleti és
gyakorlati politikájának jellemzésé-
hez az 1929–33-as gazdasági válság
idején.
- Történeti statisztikai évkönyv. 1960.** (Fel-
szerk.: Ember Győző.) [Kiad. a] Köz-
ponti Statisztikai Hivatal Könyvtára
[és a] Művelődésügyi Minisztérium
Levéltári Osztálya. Bp. 1960, Stat.
Kiadó. Soksz. 195 l.
/Történeti statisztikai kötetek./
- A kötet tartalma:
- Veres Miklós** : Szabolcs megye adózó
népessége a XVI–XVII. században.
- Dávid Zoltán** : Magyarország első katasz-
teri felmérése. /1786–1789./
- Sándor Pál** : Rezi község földbirtok-
statisztikája, a kataszteri felvételek
tükrében. /1789–1853./
- Baraczka Istvánné** : Község társadalmi
és gazdasági helyzete az 1828. évi
összeírás tükrében.
- Balázs Péter** : Győr társadalma a pol-
gári forradalom előtt. /Adatok a gazda-
sági alap vizsgálatához./
- Danyi Dezső** : Az 1777. évi lelkek össze-
írása.
- Weszprémi István** : Magyarország és Er-
dély orvosainak rövid életrajza. Első
száz. Ford. Kövári Aladár. Bp. 1960. —
Ismereti: Tarnai Andor. ITK. 1960.
64. évf. 6. sz. 726–728. l.
- Zemplén Jolán, M.** : A magyarországi
fizika története 1711-ig. Bp. 1961,
Akad. Kiadó. 317 l.
- Zsák Viktor** : A formaöntés lényege és
története. Bp. 1960. 11–70. l.
/Klly. a Vaskohászati enciklopédiából./
/Kohászati Történeti Bizottság közle-
ményei 8./
- 4. Magyar őstörténet. A római kori és nép-
vándorláskori Magyarország. Magyarország
története 1526-ig**
- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kriti-
kai jegyzéke. — /Regesta regum stirpis
Arpadianae critico-diplomatica./ 2. köt.
2–3. füz. 1272–1290. Szentpétery Imre
kézirátának felhasználásával szerk. Borsa
Iván. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 527 l.
/Magyar Országos Levéltár kiadványai
2. Forráskiadványok 9./
- Bálint Sándor** : Szeged egyetemi művelt-
sége a renaissance korában. Felsőokta-
tási Szemle. 1961. 10. évf. 4. sz. 238–
241. l.
- Bóna István** : VI. századi germán temető
Hegykőn. 1–2. SSz. 1960. 14. évf. 3.
sz. 233–241. l., 1961. 15. évf. 2. sz.
131–140. l.
- Bónis György** : Az inkvizíció Magyar-
országon. ÉIT. 1961. 16. évf. 12. sz.
362–365. l.
- Csapodi Csaba** : Beatrix királyné Psal-
teriuma Melkben. MK. 1960. 76. évf.
4. sz. 428–430. l.
- Dér Judit, G.** : A középkori Budavár
helyreállítása. Magyar Építőművészet.
1961. 1. sz. 50–54. l.
- Dienes István–László Gyula** : Beszél-
getések a magyarok elődeiről. Bp. 1960,
Múz. Köz. Prop. Irod. — M. Nemzeti
Múz. Tört. Múz. Soksz. 25 l., 8 t., ill.
térk., 1 mell.
- Erdélyi István** : Pomáz középkori emlékei.
[Bp.] 1960. Soksz. 9 l., 4 t., ill. térk.
/Dunyakanyar — Pilisvidék 1./
- Éri István** : Beszámoló a nagyvázsonyi
pálos-kolostor helyreállításáról. Mű-
emlékvédelem. 1961. 5. évf. 1. sz. 1–15. l.
- Falvy Zoltán** : Spielleute im mittel-
alterlichen Ungarn. StM. 1961. 1. tom.
1–2. fasc. 29–64. l.
- Fitz Jenő** : Gorsium. A táci római kori
ásatások. Székesfehérvár—Bp. 1960,
Fejér M. Tanács Idegenforg. Hiv. —
Közdok. 60 l.
- Fitz Jenő** : L. Cassius Pius Marcellinus.
AA. 1960. 8. tom. 3–4. fasc. 405–415. l.
- Fitz Jenő** : A székesfehérvári középkori
bazilika. 3. kiad. Székesfehérvár 1960.
39 l.
/István Király Múzeum közleményei B.
sor. 2./
- Gericz József** : Legkorábbi gesta-szerkesz-
téseink keletkezésrendjének problémái.
Bp. 1961, Akad. Kiadó. 113 l.
/Értekezések a történeti tudományok
köréből. U. S. 22./
- Gombocz Zoltán** : Honfoglalás előtti bol-
gár–török jövevényszavaink. Közvé-
tette [és bev.] Ligeti Lajos. Bp. 1960,
Akad. Kiadó. 30 l.
/Nyelvtudományi értekezések 24./
- Grünvald Fülöp** : Izrael iudeus Supruni-
ensis—Izzerl, der Jud von Oedenburch.
/Adatok a középkori okmányokban név-
leg elsőnek említett soproni zsidóról./
SSz. 1961. 15. évf. 1. sz. 84–88. l.
- Györffy György** : Tanulmányok a magyar
állam eredetéről. Bp. 1959. — Ismer-
teti: Vargyas Lajos. ET. 1961. 72. évf.
2. sz. 302–304. l.
- Hegedüs Zoltán** : A diósgyőri Központi
Kohászati Múzeum és a soproni Liszt
Ferenc Múzeum vasműveinek kohá-
szattörténeti vonatkozásai. TSz. 1961.
5. évf. 1. sz. 94–106. l., 4 t.
- Hermann Zsuzsanna** : Az 1515. évi Habs-
burg–Jagelló szerződés. Adalék a Habs-
burgok magyarországi uralmának elő-
történetéhez. Bp. 1961, Akad. Kiadó.
67 l.

- /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 21./
- Horváth János [íff.]*: Quellenzusammenhänge der beiden Gerhard-Legenden. AA. 1960. 8. tom. 3—4. fasc. 439—454. l.
- Juhász Kálmán*: Órévi Lukács a budai egyetem alapítója. Művelődési Tájékoztató. 1960. dec. 98—100. l.
- Képes Krónika. Kálty Márk krónikája a magyarok tetteiről. Bp. 1959. — Ismeret: Bóta László. ITK. 1961. 65. évf. 2. sz. 243—244. l.
- Lakatos Pál*: Újabb adatok a szármataék pannóniai betelepedéséhez. AT. 1960. 7. köt. 3—4. sz. 230—231. l.
- Magyar éremhatározó. Középkor. 2. füz. /1307—1540./ Összeáll. Unger Emil. Bp. 1960. M. Régészeti, Művészettört. és Éremtani Társ. Soksz. 37—62. l., 11 t.
- Makkai László—Mezey László*: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI—XIV. század. Sajtó alá rend., (vál., bev. és jegyz. ell. —.) Bp. 1960, Gondolat. 450 l., 16 t.
- /Nemzeti könyvtár. Levelestár./
- Mikó Sándor*: A lözsi-peresztegi csata. SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 164—165. l.
- Mollay Károly*: Névtudomány és város-történet. Dágtól Ágfalváig /1195—1416/. SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 114—130. l.
- Moór Elemér*: Magyarok és szlávok. /Válasz Kubinyi Lászlónak „A tudománybeli romantikáról” című cikkére./ MNY. 1960. 56. évf. 4. sz. 500—505. l.
- Palla Ákos*: Magyarországi betegellátás a XI. században. CMed. 1961. 20. no. 118—132. l.
- Pólay E[lemér]*: Ein Gesellschaftsvertrag aus dem römischen Dakien. AA. 1960. 8. tom. 3—4. fasc. 417—438. l.
- Schleicher Aladár*: Római kori kemencék és leletek Tokodról. Bp. 1960. 13 l.
- /Klly. a Kohászati Lapokból./
- /Kohászati Történeti Bizottság közleményei 7./
- Vértesy Miklós*: Titkos írás egy Corvinában. MK. 1961. 77. évf. 2. sz. 167—169. l.
- Voit Pál*: Reneszánsz építészetiünk sajátos fejlődése. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. 1960. 4. köt. 3. sz. 353—377. l.
- Zolnay László*: Amikor a budaiak kiátkozták a pápát. Világosság. 1961. 2. évf. 5. sz. 37—41. l.
- Zolnay László*: Buda középkori vízművei. TSz. 1961. 5. évf. 1. sz. 16—55. l., 3 t.
- 5. Magyarország története 1527—1790**
- Baraczká István*: Vízszabályozási egyesítés Sopron vármegyében 1696-ból. SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 168—170. l.
- Borsa Gedcon—Csatka Endre*: Rennauer Fülöp soproni nyomdájának munkái. SSz. 1961. 15. évf. 1. sz. 52—54. l.
- Csanda Sándor*: A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 223 l., 4 t.
- /Irodalomtörténeti füzetek 32./
- Csatka Endre*: A soproni nyomdászat a 18. század első felében. SSz. 1961. 15. évf. 1. sz. 38—51. l.
- Csiszár Vilmos*: Az egykori hídvégi majorság teigazdaságáról. Agrártudomány. 1960. 12. évf. 12. sz. 28—34. l.
- Domonkos Ottó*: Soproni árszabás a 17. századból. SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 159—163. l.
- Dümmérth Dezső*: Régi pesti könyvek és könyvtulajdonosok. MK. 1961. 77. évf. 2. sz. 175—178. l.
- Eljegyzések /kézfogók/ Miskolcon a XVIII. században. [Írta] /B. F./ BSz. 1961. 5. évf. 2. sz. 222. l.
- Az első magyarországi népszámlálás /1784—1787/. (Szerk. Danyi Dezső, Dávid Zoltán.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára [és a] Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya. Bp. 1960, Stat. Kiadó. Soksz. 64, 389 l.
- Ember Győző*: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 1—46. l.
- Erdei Aranka*: Adatok Kőrösnagyharsány parasztságának történetéhez. Gyula 1961. 39 l.
- /A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 23./
- Faller Jenő*: Adatok a bányabeli robbantás fejlődéstörténetéhez. TSz. 1961. 5. évf. 1. sz. 56—75. l., 4 t.
- Faller Jenő*: Mikoviny Sámuel négy portréjáról. Bányászati Lapok. 1961. 94. évf. 1. sz. 65—69. l.
- Faragó Vilmos*: A 600 éves város [Debrecen]. Köznevelés. 1961. 17. évf. 12. sz. 356—358. l.
- Fekete Lajos*: Latinok a XVI. századi Budán. MNY. 1961. 57. évf. 1. sz. 20—25. l.
- Fekete Péter, H.*: Hajdúszoboszló és a hajdúság pusztulása 1660-ban. (2. kiad.) Hajdúböszörmény 1960. 22 l.
- Gergely Pál*: Pápai Páriz-album az Akadémia kéziratárában. Közli: — — MT. 1961. 6. köt. 2. sz. 128—132. l.
- Ghitan Teodor*: A régi olejkárok nyomai Erdélyben a XVIII. századból. CMed. 1961. 20. no. 5—9. l.
- Hársfalvi Péter*: Szabolcs megyei gyümölcsfaadatok 1781-ből. AtSz. 1961. 3. évf. 1. sz. 85—93. l.
- Hegedűs József*: A magyar nyelvhasználat kezdetei XVI—XVII. sz./ és hát-

- tere az egykorú európai nyelvészeti irodalomban. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia 1. Osztálya.) Bp. 1961. 9 l.
- Hegyi József* : A sárospataki ismeretterjesztés múltjából. BSz. 1961. 5. évf. 2. sz. 161—163. l.
- Herepei János* : Kísérlet a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására. MK. 1960. 76. évf. 4. sz. 438—443. l.
- Herepei János* : Miképpen került el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztítást? MK. 1961. 77. évf. 2. sz. 170—172. l.
- Hopp Lajos* : Egy lengyel emlékirat a Rákóczi emigrációról. [Regina Salomea Rusiecka.] Világirodalmi Figyelő. 1961. 7. évf. 1. sz. 89—94. l.
- Jakó Zsigmond* : Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez. MK. 1961. 77. évf. 1. sz. 60—65. l.
- Jakucs István—Urbán Barna* : A debreceni és sárospataki kollégiumok legregibb fizikai eszközei. Fizikai Szemle. 1961. 11. évf. 2. sz. 55—60. l.
- Jenei Ferenc* : Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány-levéltárból. ITK. 1960. 64. évf. 6. sz. 687—692. l.
- Káldy-Nagy Gyula* : Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. 1960. 144 l., 3 t., 1 térk. mell.
- /A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103./
- Károlyi Antal* : A vasszécsenyi két Ebergyönyi kastély. MűÉ. 1961. 10. évf. 1. sz. 32—41. l.
- Kemény János* önéletrésze és válogatott levelei. Bp. 1959. — Ismerteti: Bán Imre: ITK. 1961. 65. évf. 1. sz. 101—102. l.
- Kenéz Győző* : Gyümölcsösöskertre vonatkozó adatok 1752-ből. Közli: —. ET. 1960. 71. évf. 4. sz. 612—613. l.
- Kenéz Győző* : Könyvek leláncolása Magyarországon 1556-ban. MK. 1960. 76. évf. 4. sz. 432. l.
- Kiss István, N.* : 16. századi dézsmajegyzékek /Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék/. Bp. 1960. — Ismerteti: Zimányi Vera. AtSz. 1961. 3. évf. 1. sz. 133—136. l.
- Klanczay Tibor* : A magyar irodalom reneszánsz-korszaka. IT. 1961. 49. évf. 1. sz. 1—16. l.
- Klanczay Tibor* : La naissance et le développement de la littérature baroque en Hongrie. ALitt 1960. 3. tom. 131—190. l.
- Komáromy József* : A múzeumépület — a középkori scola — építéstörténete. Miskolc 1960. 20 l.
- /[Miskolc, Herman Ottó Múzeum.] Múzeumi füzetek 10—11./
- Komor Ilona* : Comenius in Sárospatak — Apáczai in Gyulafehérvár. ALitt. 1960. 3. tom. 191—204. l.
- Komor Ilona* : Comenius-tanulmányok. /Fejezetek a sárospataki korszak történetéből./ Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia 1. Osztálya.) Bp. 1960. 9 l.
- Komoróczy György* : „Gáborul való Proiectum.” Közli: —. ET. 1961. 72. évf. 1. sz. 147—153. l.
- Könyvvásárlás Magyarországon a XVIII. században. [Írta] S. G. A Könyv. 1961. 1. évf. 4. sz. 7—8. l.
- Krisztinkovich Béla* : Anabaptista orvosok, gyógyszerészek a higiénia szolgálatában. CMed. 1961. 20. no. 88—117. l.
- Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásaiból. Fasc. 2. (Közli Kumorovitz L. Bernát, M. Kállai Erzsébet. Sajtó alá rend. Belényesi Márta. Közrem. Gáborján Alice.) Bp. (1959) 1960, Néprajzi Múz. Soksz. 327 l.
- Maday Pál* : Az 1735. évi békésszentandrás parasztfelkelés. 2. kiad. Békésszentandrás 1960, Közs. Tanács V. B. 88 l., 6 t.
- Magyar-zsidó oklevéltár. — Monumenta Hungariae Judaica. 5. köt. 2. r. /Pót-kötet./ 1701—1740. Gyűjt. Dercsényi Mór, Esze Tamás stb. Szerk. Grünwald Fülöp, Scheiber Sándor. Bp. 1960, M. Izr. Orsz. Képviselő. 499 l., 7 t.
- Magyary-Kossa Gyula* : Adatok Hatvani István életéhez. CMed. 1960. 19. no. 5—12. l.
- Makkai László* : A magyar nő a XVII. században. ÉIT. 1961. 16. évf. 19. sz. 579—582. l.
- Maksay Ferenc* : Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958. — Ismerteti: Zimányi Vera. Száz. 1960. 94. évf. 5—6. sz. 907—908. l.
- Marjalaki Kiss Lajos* : Görög kolónia Miskolcon a 18. században. BSz. 1960. 4. évf. 6. sz. 548—551. l.
- Miskolci kovácsok a XVIII. században. [Írta] /B. F./ BSz. 1961. 5. évf. 2. sz. 222—223. l.
- Egy miskolci „tátos” 1741-ben. Közli: Bodgál Ferenc. NrK. 1960. 5. évf. 3—4. sz. 308—312. l.
- A miskolci vaskereskedelem történetéből. [Írta] /B. F./ BSz. 1961. 5. évf. 2. sz. 224. l.
- Mojzer Miklós* : A váci barokk rezidencia. MűÉ. 1960. 9. évf. 4. sz. 280—289. l.
- Művészettörténeti tanulmányok. (Művészettörténeti Dokumentációs Központ évkönyve.) (1956—1958.) Bp. 1960, Képzőműv. Alap. 255 l.

- A kötet tartalmából:
Horváth Tibor Antal: Terra sigillata a XVI—XVIII. században.
Kenéz Győző: Lipótvár várának inventáriumi 1731-ből.
Valkó Arisztid: Jacoby Miklós mérnök magyarországi szereplése és működése különös tekintettel a fertődi kastély építésére.
- Nagy László*: A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 384 l., 4 t.
- Pach Zsigmond Pál*: A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiktól. /A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez./ AtSz. 1961. 3. évf. 1. sz. 1—9. l.
- Penyigey Dénes*: Tessedik Sámuel munkássága és hatása mezőgazdaságunk fejlődésére. MT. 1961. 6. köt. 4. sz. 229—235. l.
- Petik Ambrus*: Békés megye leírása. /Geographia, avagy tekintetes nemes Békés vármegye... leírása.../ 1784. Sajtó alá rend. Dankó Imre. Gyula 1961, Erkel F. Múz. 49 l.
- Pirnát Antal*: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. (Übers. von Edith Roth.) Bp. 1961, Akad. Kiadó. 217 l.
- Rácz István*: A magyar molnárok társadalmi élete a céhek világában. Malomipar. 1960. nov.—dec. 248—251. l.
- Rózsa György*: Oláh Miklós legrégibb arcképe. /Járt-e Hans Sebald Lautensack Magyarországon?/ MK. 1960. 76. évf. 4. sz. 433—438. l.
- Sashegyi Oszkár*: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. — Ismerteti: Báder Dezső. ALitt. 1960. 3. tom. 361—364. l.
- Sasvári Dezső*: A papír- és nyomdaipar ismertetése egy XVIII. századi szakönyvben. Magyar Grafika. 1960. 4. évf. 6. sz. 452—455. l.
- Scheiber [Sándor] A.*: Neuere jüdische Grabsteine in Ofen aus der Zeit der Türkenherrschaft. AO. 1961. 12. tom. 1—3. fasc. 107—138. l.
- Schram Ferenc*: Összefüggések az úri és népi konyha között. ET. 1961. 72. évf. 2. sz. 266—277. l.
- Sonkoly István*: Maróthi Györgyről, az első magyar zeneelmélet szerzőjéről. Alföld. 1961. 12. évf. 3. sz. 205—207. l.
- Soós Imre*: A 190 éves diósgyőri vasgyár. BSz. 1960. 4. évf. 6. sz. 511—515. l.
- Sugár István*: Adatok az egri bektási dervis kolostor történetéhez. Műemlékvédelem. 1961. 5. évf. 1. sz. 51—56. l.
- Surányi Imre*: Old Hungarian colleges. The New Hungarian Quarterly. 1961. 2. vol. 1. no. 141—151. l.
- Szabó T. Attila*: Adatok Temesvári János deák oklevelezéséhez. 1582—1593. MNy. 1961. 57. évf. 1. sz. 98—103. l. (Székely István.) Szekeľ'Estvan: Chronica ez vilagnac yeles dolgairól. Craccoba Niomtatot... 1559... [Hasonmás kiad. Sajtó alá rend. és] (a kíséző tanulmányt írta Gerézdi Rabán.) Bp. 1960. Akad. Kiadó. [4], 237 lev., 1 mell.: 461. /Bibliotheca Hungarica antiqua 3./
- Székely János*: Még egy jubileum. [Az Alföldi Nyomda alapításának 400. évfordulója.] Alföld. 1961. 12. évf. 3. sz. 161—165. l.
- Takács Béla*: Üvegutak a Zempléni hegységben. BSz. 1961. 5. évf. 1. sz. 29—35. l.
- Takáts Sándor*: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Sajtó alá rend. Benda Kálmán. Bp. 1961, Gondolat. XIII, 419 l., 12 t. /Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet./
- Tárkányi Szűcs Ernő*: Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961, Közgazd. és Jogi Kiadó. 447 l., 16 t.
- Teleki Mihály*: Ifjabb — — naplója. Bp. 1960. — Ismerteti: Gyenis Vilmos. ITK. 1960. 65. évf. 1. sz. 113—114. l.
- Turosz Dezső*: Borsodi boszorkányperek. BSz. 1961. 5. évf. 2. sz. 219—221. l.
- Urbán Barna*: Simándi István, a „pataki mágus”. BSz. 1960. 4. évf. 6. sz. 552—553. l.
- Urbáriumok. XVI—XVII. század. Szerk. és bev. Maksay Ferenc.* Bp. 1959. — Ismerteti: Makkai László. AtSz. 1961. 3. évf. 1. sz. 136—138. l.
- Varga Endre*: A magyar jogszolgáltatás átszervezése II. József korában. Száz. 1960. 94. évf. 5—6. sz. 736—749. l.
- Veress Éva*: Megjegyzések a jobbágyság életszínvonalának statisztikai vizsgálatához. [Acsádi György—Csizmadia Andor: Kísérlet a bélapátfalvi jobbágyok XVIII. századi életszínvonalának megállapítására c. cikkéhez.] AtSz. 1961. 3. évf. 1. sz. 126—132. l.
- Vizkelety András*: II. Rákóczi Ferenc elmékedéseiről készült egyházi cenzori jelentések. ITK. 1961. 65. évf. 2. sz. 204—216. l.
- Voit Pál*: Tervek, mesterek és a mű. MűÉ. 1960. 9. évf. 4. sz. 265—279. l.
- Wellmann Imre*: A „jóságos királynő”: Mária Terézia. ÉIT. 1961. 16. évf. 10. sz. 291—294. l.
- Zimányi Vera*: Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. AtSz. 1961. 3. évf. 1. sz. 60—84. l.

6. Magyarország története 1791—1849

- Allodiatoris Irma* : Sadler József /1791—1849/. Élővilág. 1961. 6. évf. 2. sz. 47—48. l.
- Antal József* : Az első magyar nyelvű orvos-gyógyszerési vegytan. Gyógyszerészet. 1961. 5. évf. 2. sz. 67—69. l.
- Antal József* : Horváth József Hont-megyei főorvos reformtervezete 1848-ból a hazai gyógyszerészet államosítása érdekében. Gyógyszerészet. 1961. 5. évf. 5. sz. 180—182. l.
- Banner Benedek* : Adatok a ragadványnevek kialakulásához. ET. 1960. 71. évf. 4. sz. 537—551. l.
- Bárdos László István—Piskolti Béla* : Komárom az 1848—1849. évi szabadságharcban. — /Bárdos László István: Komáromi magánakció. Északdunántúl munkássága az 1919. évi... felszabadítási kísérletben./ [Komárom] 1960, Városi Tanács V. B. 86 l., 7 t.
- Barta István* : Adatok a gácsi posztógyár reformkori történetéhez. TSz. 1961. 5. évf. 1. sz. 113—122. l.
- Barta István* : Korai örökvaltság-szerződések. AtSz. 1961. 3. évf. 1. sz. 94—115. l.
- Bartucz Lajos* : Személyazonossági vizsgálatok a magyar jakobinusok csontvázain. AnK. 1960. 4. köt. 3—4. füz. 59—84. l.
- Belényesi Márta* : Egyezség a köröshegyi Jobbágyság és az Uraság között az Urbéri legelő elkülönzés és Urbéri faizás tekintetében. — 1847. május 21-én. Közli: —. ET. 1960. 71. évf. 4. sz. 613—615. l.
- Bendefy László* : Orvostörténeti adatok a Vay család golopi levéltárából. CMed. 1961. 20. no. 205—231. l.
- Bíró Ferenc* : A XVIII. századvégi magyar lesekabinétek történetéhez. MK. 1961. 77. évf. 1. sz. 81—83. l.
- Bíró Sándor* : Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében. Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 280 l.
- Both Ödön* : Szemere Bertalan belügyminiszter nemzetiségi politikája 1848 nyarán. Szeged 1958. — Ismerteti: Katus László. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 202—203. l.
- A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. 2. köt. 1. füz. Szerk. a kar tudományos és módszertani bizottsága. Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 104 l.
- A kötet tartalmából:
- Csizmadia Andor* : A kormánybiztosi intézmény 1848—1849-ben.
- Vargyai Gyula* : Adalékok egy centralista /Lukács Móric/ tevékenységéhez.
- Busa Margit—Pröhle Jenő* : Soproni kéziratos diáklapok 1848 előtt. SSz. 1961. 15. évf. 1. sz. 69—70. l.
- Csabai Tibor* : Kossuth Lajos és az irodalom. Bp. 1961, Gondolat. 317 l., 1 t.
- Csatkai Endre* : Egy soproni matematika-könyv 1810-ből. SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 174—176. l.
- Deák Gábor* : A „Miskóczi Nemzeti Kalendárium”. BSz. 1960. 4. évf. 6. sz. 547—548. l.
- Endrei Walter* : Textilipari szabadalmak Magyarországon a nyugat-európai ipari forradalom idején. TSz. 1961. 5. évf. 1. sz. 76—93. l.
- Fabó Irma* : Néhány kiegészítés Kliegl József életrajzához. MK. 1961. 77. évf. 1. sz. 83—87. l.
- Faller Jenő* : Brennerbánya Feldmüller Mátyás albérlésében 1828-tól 1834-ig. Egy fejezet a szerző „Brennerbánya története” című készülő munkájából. SSz. 1961. 15. évf. 1. sz. 10—25. l.
- Fodor Henrik* : A Vas Megyei Gazdasági Egyesület a reformkorban. VSz. 1961. 1. köt. 34—37. l.
- Föglein Antal* : A vármegyei levéltárak a XIX. század első felében. LK. 1960. 31. évf. 175—204. l.
- Földvári kertészek vagyontárgyai 1816-ból. Közli: Tárkány Szücs Ernő. NrK. 1960. 5. évf. 3—4. sz. 313—314. l.
- Frankenburg Adolf tudóstársasági folyamodványa. [Közli:] Lengyel Pál. SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 177—179. l.
- Grétsy László* : A „szangok”-ról és a „szang miatyánk”-ról /Válasz egy százharminc éve fölvetett kérdésre./ MNy. 1961. 57. évf. 1. sz. 82—84. l.
- Halmi János* : 1848-as szabadságharcunk gyógyszerési vonatkozásai. Gyógyszerészet. 1961. 5. évf. 3. sz. 103—109. l.
- Horváth Károly* : Széchenyi és a magyar romantika. ITK. 1961. 65. évf. 1. sz. 1—18. l.
- Katona Anna* : George Borrow magyarságképe. Alföld. 1960. 11. évf. 6. sz. 93—95. l.
- Kelemen Sándor* : Schams Ferenc, a reformkor nagy szőlőse és szakírója. Agrártudomány. 1960. 12. évf. 12. sz. 76—78. l.
- Kelényi Ferenc* : Az első soproni tudós-kongresszus és kiállítás 1847-ben. SSz. 1961. 15. évf. 1. sz. 78—81. l.
- Keve András* : Petényi János, a magyar ornithológia úttörője. Élővilág. 1961. 6. évf. 2. sz. 44—46. l.
- Kókay György* : Kovachich Márton György /1744—1821/. Kts. 1961. 11. évf. 5. sz. 283—284. l.
- Kossuth Lajos összes munkái. 5. Országgyűlési tudósítások. 5. köt. 1835.

- aug. 27—1836. máj. 2. (Sajtó alá rend. Barta István.) [Kiad. a] (Magyar Történelmi Társulat.) Bp. (1961), Akad. Kiadó. 850 l.
/Magyarország újkori történetének forrásai. — Fontes historiae Hungariae aevi recentioris./
- Lipták Gábor** : A British doctor [Richard Bright] at Lake Balaton in 1814. The New Hungarian Quarterly. 1961. 2. vol. 2. no. 129—136. l.
- Lukácsy Sándor** : Bölöni Farkas Sándor könyvtára. Kts. 1961. 11. évf. 3. sz. 163—164. l.
- Lukácsy Sándor** : Az első pesti magyar kölcsönkönyvtár. Kts. 1961. 11. évf. 4. sz. 227—228. l.
- Lukácsy Sándor** : Engels első magyar olvasói. Valóság. 1961. 4. évf. 1. sz. 107—112. l.
- Markó Árpád** : Egy elfelejtett magyar fró-katona /Jakkó László huszárcapitány 1781—1833/. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 55 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 18./
- Naszados István** : A jobbágyság ellenállásának fokozódása a reformkorban. VSz. 1960. 2. köt. 49—58. l.
- Népügy**. Egy forradalmi pedagógiai röpirat. [Írta] L. S. Köznevelés. 1961. 17. évf. 11. sz. 344—345. l.
- Az opera történetéből**. Szerk. Szabolcsi Bence, Bartha Dénes. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 295 l.
/Zenetudományi tanulmányok 9./
- A kötet tartalmából:
- Várnai Péter** : Adalékok a XIX. századi magyar operajátszás történetéhez. /Levéltári dokumentumok./
- Pálvolgyi Endre** : Bem József és a magyar nyomdászat. Magyar Grafika. 1961. 5. évf. 1. sz. 73—77. l.
- Paulinyi Ákos** : Adalékok a rónici vasgyár technikai fejlődéséhez a XIX. század 20-as—40-es éveiben. A MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. 1961. 28. köt. 1—4. sz. 149—188. l. /Klly./
- Pesovár Ernő** : Verbuválás a reformkori Vas megyében. VSz. 1960. 2. köt. 59—72. l.
- Podányi Péter** : Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán /1770—1823/. I. Vásári ponyvairatok. Bp. 1959. — Ismerteti: Benda Kálmán. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 201—202. l.
- Réti Endre** : Bugát Pál. BSz. 1961. 5. évf. 2. sz. 116—120. l.
- Révész Imre** : Sinai Miklós és kora. Bp. 1959. — Ismerteti: Klaniczay Tibor. MT. 1961. 6. köt. 4. sz. 257—258. l.
- Sarlós Márton** : Széchenyi és a feudális jogrend átalakulása. Bp. 1960, Közgazd. és Jogi Kiadó. 158 l.
- Simkovich Gyula** : Ney Ferenc emlékezése Sopronra és Frankenburg Adolfra. SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 166—168. l.
- Szabó Béla**, H.: Nagyváthy, a méltatlanul mellőzött forradalmár. BSz. 1961. 5. évf. 1. sz. 41—43. l.
- Szabó Ferenc**: Dologház Gyulán. 1837—1846. — Békés megye helységeinek utcanevei a múlt század közepén. Gyula 1961. 39 l.
/A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 22./
- Szücs Lajos** : Új falu született. /Kistótfalu történetének egy fejezete./ Művelődési Tájékoztató. 1960. dec. 90—95. l.
- Takács Béla** : A második márospataki nyomda leltára 1820-ból. MK. 1961. 77. évf. 2. sz. 172—175. l.
- Tilkovszky Lóránt** : Az elkülönülés és tagosítás Széchenyi István cenki uradalmában. AtSz. 1961. 3. évf. 1. sz. 33—59. l.
- Tordai György** : Horárik János nyomában. Világosság. 1961. 2. évf. 3. sz. 38—42. l.
- Trócsányi Zsolt** : Wesselényi Miklós foglása. /Részlet egy készülő Wesselényi-életrajzból./ Száz. 1960. 94. évf. 5—6. sz. 794—811. l.
- Valkó Arisztid** : A Liszt család a levéltári iratok tükrében. 1—2. MZ. 1961. 1. évf. 4—5. sz. 388—399, 498—507. l.
- Varga Lajos** : Javaslatok a pesti szegénygyermek kórház átszervezésére 1848-ban. [Közli] — —. CMed. 1960. 19. no. 227—237. l.
- Vörös Károly** : Fejezetek Nagyváthy János életéből. 1. AtSz. 1961. 3. évf. 1. sz. 10—32. l.
- Vörös Károly** : Megjegyzések Révész Imre: Sinai Miklós és kora c. munkájához. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 138—149. l.

7. Magyarország története 1849—1917

- Banner János** : Márki Sándor emlékezete. Gyula 1961. 35 l.
/A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 21./
- Benczédi László** : Disszertációs viták. /Gonda Imre, Tokody Gyula és Lackó Miklós kandidátusi disszertációja./ Valóság. 1961. 4. évf. 2. sz. 101—106. l.
- Beszámoló kandidátusi disszertációk** [Várkonyi Ágnes, R.: Thaly Kálmán és történetírása. — Galántai József: Egyház és politika. A katolikus egyház politikai szerepe Magyarországon 1914—1918-ban.] vitáiról. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 215—221. l.
- Felkai László** : A tanárképzés történeti áttekintése a századfordulőig. PSz. 1961. 11. évf. 5. sz. 431—444. l.

- Fukász György* : A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. 1900–1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata. Bp. 1960, Gondolat. 391 l.
- Fukász György* : Szabadkőművesség, radikalizmus és szocializmus az 1918 előtti Magyarországon. A Martinovics Páholy történetéhez. PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 55–84. l.
- Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Somogyi Sándor. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 723 l., 5 t.
- /A magyar irodalomtörténetírás forrásai. — Fontes ad historiam literariam Hungariae spectantes 4./
- Hanák Péter* : A 67-es polémia. Ttan. 1961. 6. évf. 2. sz. 1–7. l.
- Horváth Pál* : Haladó ifjúsági mozgalmak Egyetemünkön [Eötvös Loránd Tudományegyetem] a XX. században. Felsőoktatási Szemle. 1961. 10. évf. 1–2. sz. 58–62. l.
- Horváth Zoltán* : A magyar sajtó a dualizmus utolsó évtizedeiben. IT. 1961. 49. évf. 1. sz. 17–41. l.
- Huszár György* : Adatok a magyar fogászat történetéhez. Fogászat a múlt századbeli kiállításainkon. CMed. 1961. 20. no. 10–26. l.
- Irmédi-Molnár László* : Kogutowicz Manónak, a Magyar Földrajzi Intézet megalapítójának soproni évei és későbbi pályája. SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 171–176. l.
- Jemnitz János* : Az anarcho-szindikalizmus Magyarországon 1914 előtt. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 129–176. l.
- Kárpáti Endre* : Madzsar József. ÉIT. 1961. 16. évf. 25. sz. 771–774. l.
- Katona Imre* : A bérharc formái kubikmunkán. Gyula 1960. 31 l.
- /A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 19./
- Katus [László] Ladislao* : Il Risorgimento Italiano e gli ungheresi. /Annotazioni storico-illustrative alla mostra omonima./ Bp. [1961], Comitato Ungherese del Risorgimento. 60 l.
- Kelen Jolán* : Két kritika kritikája. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 150–153. l.
- Kemény G. Gábor* : Teleki László és a „Ke-gyenc” alapeszméje. ITK. 1961. 65. évf. 2. sz. 125–139. l.
- Kenessey Zoltán* : A magyar hivatalos statisztika történetéhez. StSz. 1961. 39. évf. 3. sz. 263–286. l.
- Két hajdúsági aratási szerződés. Közli: Béres András. NrK. 1960. 5. évf. 1. sz. 255–261. l.
- Koltay-Kastner Jenő* : A Kossuth-emigráció Olaszországban. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 315 l., 8 t., ill. térk.
- Kovács Endre* : Az 1863. évi lengyel felkelés és Magyarország. ÉIT. 1961. 16. évf. 24. sz. 739–742. l.
- Kölkedi István* : Áchim L. András Sopronban. SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 151–154. l.
- Kölkedi István* : Az Első Soproni Serfözde és Malátagyár RT. története. SSz. 1961. 15. évf. 1. sz. 3–9. l.
- Köte Sándor* : Az 1868-as népiskolai törvény „reviziójára” tett kísérletek a századforduló idején. PSz. 1961. 11. évf. 4. sz. 340–352. l.
- Köte Sándor* : A magyarországi munkásmozgalom népoktatási törekvései 1867–1890. PSz. 1961. 11. évf. 1. sz. 61–73. l.
- Kövágó László* : A battonyai véres vasárnap. ÉIT. 1961. 16. évf. 26. sz. 803–806. l.
- Morvay Judit* : A gazdálkodás alakulása Őrszentmiklóson. NrK. 1960. 5. évf. 1. sz. 135–164. l.
- Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849–1867. Iratok. Szerk.: Sashegyi Oszkár. Bp. 1959. — Ismer-teti: Szabad György. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 234–238. l.
- Nagy Dezső* : A ceglédi földmunkásmozgalom története 1919-ig. Bp. — [Cegléd] 1960 [1961], Múz. Köz-p. Prop. Irod. Soksz. 146 l., 6 t.
- /Ceglédi füzetek 10./
- Nagy Dezső* : Petőfi és a magyar földmunkásmozgalom. ITK. 1961. 65. évf. 1. sz. 51–52. l.
- Nagy Dezső* : Szántó Kovács János életéről és tevékenységéről. Börtön—szabadulás — halál. /1895–1908./ PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 155–180. l.
- Póth István* : Eötvös József szerb vonatkozású levele. ITK. 1961. 65. évf. 2. sz. 197–199. l.
- Puskás Julianna* : A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemmatisztika adatai alapján. TSz. 1960. 3. évf. 4. sz. 446–478. l.
- Pusztai József* : Irodalmi folyóiratok és társaságok Pécsen /1876–1944/. 1. r. Művelődési Tájékoztató. 1961. ápr. 105–109. l.
- Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. (Red. von V(ilmos) Sándor, P(éter) Hanák.) Bp. 1961, Akad. Kiadó. 524 l.
- /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 51./
- A kötet tartalma:
- Molnár E(rík)*: Das Problem des Zusammenhanges zwischen nationaler Unab-

- hängigkeit und gesellschaftlichem Fortschritt.
- Klíma, A (rnošt)*: Ein Beitrag zur Agrarfrage in der Revolution von 1848 in Böhmen.
- Brassloff, W (olfgang)*: Zum Problem des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus in Österreich. — Klíma, Arnošt, Katus L(ászló) hozzászólásával.
- Buszko, J (ozef)*: Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklung Galiziens in den Jahren 1848—1867.
- Mésároš, J (ulius)*: Die Expropriation des Bauerntums und die Überreste der feudalen Unterdrückung in der Slowakei in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. — Szabad Gy(örgy), Varga (János) hozzászólásával.
- Kovács J (ózsef)*: Zur Frage der siebenbürgischen Bauernbefreiung und der Entwicklung der kapitalistischen Landwirtschaft nach 1848. — Szabad Gy(örgy), Varga J(ános) stb. hozzászólásával.
- Katus L(ászló)*: Hauptzüge der kapitalistischen Entwicklung der Landwirtschaft in den südslawischen Gebieten der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. — Perényi J(ózsef), Hanák P(éter) stb. hozzászólásával.
- Sándor P(ál)*: Die Agrarkrise am Ende des XIX. Jahrhunderts und der Grossgrundbesitz in Ungarn.
- Puskás J (ulianna)*: Die kapitalistischen Grosspachten in Ungarn am Ende des XIX. Jahrhunderts. /Auf Grund der Landwirtschaftsstatistik des Jahres 1895./ — Sándor P(ál) hozzászólásával.
- Szabad Gy(örgy)*: Das Anwachsen der Ausgleichstendenz der Produktpreise im Habsburgerreich um die Mitte des XIX. Jahrhunderts. — Sándor V(ílmós), Buszko, J(ozef) hozzászólásával.
- Kolossa T(íbor)*: Beiträge zur Verteilung und Zusammensetzung des Agrarproletariats in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie /1900/.
- Berend T. I(ván)—Ránki Gy(örgy)*: Das Niveau der Industrie Ungarns zu Beginn des XX. Jahrhunderts im Vergleich zu dem Europas. — Sándor V(ílmós), Hanák P(éter) stb. hozzászólásával.
- Purš, J (aroslav)*: Der Übergang vom Kapitalismus der freien Konkurrenz zum Imperialismus. — Berend T. I(ván), Buszko, J(ozef) hozzászólásával.
- Sándor V(ílmós)*: Der Charakter der Abhängigkeit Ungarns im Zeitalter des Dualismus. — Ránki Gy(örgy), Gonda I(mre) stb. hozzászólásával.
- Hanák P(éter)*: Probleme der Krise des Dualismus am Ende des XIX. Jahrhunderts. — Spira Gy(örgy), Gonda I(mre) stb. hozzászólásával.
- Komjáthy M(iklós)*: Die organisatorischen Probleme des Gemeinsamen Ministerrates im Spiegel der Ministerratsprotokolle.
- Arató E(ndre)*: Die verschiedenen Formen der nationalen Unterdrückung in Osteuropa und die Madjarisierung in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. — Mésároš, J(ulius), Kovács J(ózsef) hozzászólásával.
- Buszko, J (ozef)*: Die Arbeiterbewegung in Westgalizien bis zur Revolution im Jahre 1917. /1880—1916./
- Vincze E(dít), S.*: Der ideologische Einfluss der österreichischen sozialistischen Arbeiterbewegung auf die ungarländische Arbeiterbewegung in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. — Klíma, A(rnošt) hozzászólásával.
- Erényi T(íbor)*: Über einige Fragen der Politik der Sozialdemokratischen Partei Ungarns vor 1914. — Hanák P(éter) hozzászólásával.
- Szabó Béla, H.*: Herman Ottó, az ismeretterjesztő. BSz. 1961. 5. évf. 2. sz. 157—160. l.
- Szabó Tibor*: Egy haladó pedagógus — Vass Mátyás — munkássága. /1837—1903./ PSz. 1961. 11. évf. 3. sz. 225—232. l.
- Valkó Arisztid*: Aggházy [Károly]-dokumentumok a fővárosi levéltárban. MZ. 1961. 1. évf. 6. sz. 618—623. l.
- Varga Lajos*: Adatok Flór Ferenc életrajzához. CMed. 1960. 19. no. 239—247. l.
- Varga Lajos*: Adatok Hőgyes Endre életrajzához. CMed. 1960. 19. no. 247—259. l.
- Várkonyi Ágnes, R.*: Thaly Kálmán és történetírása. — /Thaly Kálmán munkái. Bibliográfia./ Bp. 1961, Akad. Kiadó. 502 l.
- /Tudománytörténeti tanulmányok 1./ Ismerteti: L. S. Valóság. 1961. 4. évf. 3. sz. 115—116. l.
- Vincze Edit, S.*: A Magyarországi Szocialdemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első éve. /1890—1896/. [Kiad.] az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 367 l. — Ismerteti: Simon Péter. TáSz. 1961. 16. évf. 6. sz. 121—126. l.
- Vincze Edit, S.*: A Népszava történetéhez /1889—1896/. MK. 1961. 77. évf. 2. sz. 148—166. l.

Ybl Ervin: Egy szegedi műpártoló. [Mayer Ferdinánd vaskereskedő.] MűÉ. 1961. 10. évf. 1. sz. 42–44. l.

8. Magyarország története 1918–1919

Farkas Dezső: A Magyar Tanácsköztársaság Bihar megyei történetéből. Alföld. 1961. 12. évf. 2. sz. 141–148. l.

Fogarassy László: Sopron és az 1919-es hadszíntér. SSz. 1961. 15. évf. 1. sz. 75–78. l.

Gábor Sándorné: Dokumentumok Szovjet-Oroszország és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolatairól. Közli: —. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 209–227. l.

(Gellért László): A Magyar Tanácsköztársaságért. Kun Béla, Szamuely Tibor és Korvin Ottó életéből. Bp. 1961, Tan-
könyvkiadó. Soksz. 32 l.

/Osztályfőnöki füzetek középiskolai tanárok számára 16./

Gellért László: Szocialista középiskolai diákmozgalom a Tanácsköztársaság idején. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 181–198. l.

(Gerelyes Ede—Tarjányi Sándor): Dicső napok. 1919. [Képanyag. Bev.] (Kelen Jolán). [Kiad.] az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete [és a] Legújabbkori Történeti Múzeum. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 226 l.

Haladó papi mozgalom 1919-ben. [Horváth Ferenc nyílt levele.] Világosság. 1961. 2. évf. 6. sz. 32–33. l.

Illés Béla: Emlékezés Kun Bélára születésének 75. évfordulója alkalmából. Élet és Irodalom. 1961. 5. évf. 7. sz. 3–4. l.

Landler Jenő: Válogatott beszédek és írások. Bp. 1960. — Ismerteti: Dósa Rudolfné. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 238–242. l.

Láng Imre: A Károlyi- és Berinkey-kormány pénzügyi politikája. Száz. 1960. 94. évf. 5–6. sz. 812–834. l.

Lenin üzent. Visszaemlékezések. [Összeáll. és kiad. a Legújabbkori Történeti Múzeum.] (Bp. 1960) [1961]. Soksz. 45 l., 5 t.

Maday Pál: Szarvas község a Tanácsköztársaság idején. Szarvas 1960, Közs. Tanács V. B. 67 l., 4 t.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 5–6. köt. Bp. 1956. 1960. — Ismerteti: Szücs László. LK. 1960. 31. évf. 360–362. l.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 6. köt. /A–B./ A Magyar Tanácsköztársaság. 1–2. köt. Bp. 1959–1960. — Ismerteti: L. Nagy Zsuzsa. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 174–177. l.

A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Tanulmánygyűjtemény. Bp. 1959.

— Ismerteti: Antalffy György. TáSz. 1961. 16. évf. 6. sz. 114–120. l.; Szücs László. LK. 1960. 31. évf. 339–341. l.

Mészáros Gyula: Sopron emlékezik a Tanácsköztársaság mártírjaira. SSz. 1961. 15. évf. 1. sz. 61–65. l.

Nagy Zsuzsa, L.: Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon. 1919. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 202 l.

A Pécsi Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1959–1960. (Szerk. biz.: Kálmánchey Zoltán, Kelemen László stb. [Bev.] Márk Bertalan.) Pécs 1960. 341 l., 3 t., 1 térk.

A kötet tartalmából:

Komlósi Sándor: A Magyar Tanácsköztársaság közoktatási politikája és a pedagógusok.

Kálmánchey Zoltán: A Tanácsköztársaság testnevelési- és sportpolitikája.

Szabolcs Ottó: Adalékok az egyetemi ifjúság fehérterror alatti helyzetének történetéhez.

Sarlós Béla: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei. Bp. 1961, Közgazd. és Jogi Kiadó. 363 l., 1 t.

Siklós András: Bevezetés az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak forrásaiba és irodalmába. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1961. Soksz. 14 l.

Somogyi Pál: Emlékezés Latinka Sándorra. Születésének 75. évfordulója alkalmából. Somogyi Írás. 1961. ápr. 33–35. l.

9. Magyarország története 1919–1945

Andrási Antal: Adatok a somogyi zsidóüldözés történetéből. Somogyi Írás. 1961. jún. 50–53. l.

Baksay Zoltán: Adatok a Csepeli Vas- és Fémművek munkásainak bérviszonyaihoz 1931–1943. TSz. 1960. 3. évf. 4. sz. 510–524. l.

Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország a fasiszta Németország „életterében” 1933–1939. Bp. 1960, Közgazd. és Jogi Kiadó. 219 l.

/Gazdaságtörténeti tanulmányok./

Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország ipari színvonala az európai összehasonlítás tükrében a második világháború előtt. KgSz. 1961. 8. évf. 1. sz. 59–73. l.

Bori István: A magyar munkaoktatás története. 1–3. Munka és Iskola. 1961. 3. évf. 1. sz. 5–7. l., 2. sz. 24–27. l., 3. sz. 18–21. l.

- Darvas József* : Végig a magyar Szaharán. Rajzok, cikkek, tanulmányok. 1940–1944. (Sajtó alá rend. Meggyesi János.) Bp. 1961, Szépirod. Kiadó. 444 l.
- Dékán Károly* : A középiskolai /gimnázium/ tanulók szociális megoszlása és ösztöndíjazása a Horthy-rendszerben. PSz. 1961. 11. évf. 2. sz. 137–146. l.
- Dürr Béla* : Világnézetű nevelés a történelem tanításában az ellenforradalmi korszak tanonciskolaiban 1919 és 1929 között. /Részletek egy tanulmányból./ Iparitanulóképzés. 1961. 12. évf. 3. sz. 13–15. l.
- Elek László* : A Magyarországi Szocialista Munkáspárt /1925–1928/. /Emlékezés és történelem./ Valóság. 1961. 4. évf. 2. sz. 20–27. l.
- Elek László* : A Magyarországi Szocialista Munkáspárt néhány kérdéséhez /1925–1928/. PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 140–154. l.
- Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926. Bp. 1960. — Ismerteti: B. Lőrincz Zsuzsa. LK. 1960. 31. évf. 363–365. l.
- Fogarassy László* : Nyugatmagyarországi bandaharcok /1921. augusztus 28–november 4./ VSz. 1961. 1. köt. 39–49. l.
- Friss Istvánné* : A Magyarországi Vörös Segély tevékenységéről, Közli: — —. PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 190–218. l.
- Gazsi József* : Adalékok Borsod megye munkásmozgalmának történetéhez a Horthy-fasizmus első éveiből /1920–1921/. BSz. 1961. 5. évf. 1. sz. 25–28. l.
- Horváth Miklós* : A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Bp. 1959. — Ismerteti: Szekeres József. LK. 1960. 31. évf. 369–371. l.
- Imre Mátyásné* : A spanyol polgárháború magyar önkénteseinek visszaemlékezéseiből. Közli: — —. PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 223–240. l.
- Jáki László* : Tanulók pályaválasztása az 1923–1938 közötti években. /Adatok a Horthy-rendszer közoktatástörténetéhez./ PSz. 1961. 11. évf. 3. sz. 245–257. l.
- Kerekes István* : Horthy „keresztény és nemzeti” Magyarországa. Bp. [1961]. 31 l. /[Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.] Falusi Füzetek./
- Kirschner Béla* : A Kommunisták Magyarországi Pártjának 1928 júliusi plénuma. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 90–128. l.
- Kiss Dezső* : Parasztsors-parasztgond. 1919–1944. Összeáll. és bev. — —. Az előszót írta Erdei Ferenc. Bp. 1960. 295 l., 8 t.
- /A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront könyvtára 1–2./
- Komlós János* : Elárult ország. Bp. 1961 Gondolat. 286 l., 12 t.
- Korom Mihály* : A fasizmus bukása Magyarországon. A népi demokratikus átalakulás feltételeinek létrejötte. 1943–1945. [Kiad.] az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 266 l.
- Kun Béláné* : Az Uralban. Kortárs. 1961. 5. évf. 2. sz. 210–221. l.
- Lackó Miklós* : Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén. Bp. 1958. — Ismerteti: Szabolcs Ottó. Száz. 1960. 94. évf. 5–6. sz. 906–907. l.
- Letters and petitions from Hungarian peasants in the inter-war period. [Közli:] Dersi Tamás. [A Parsztsors-parasztgond 1919–1944. c mű alapján.] The New Hungarian Quarterly. 1961. 2. vol. 2. no. 191–197. l.
- Lévai Jenő* : Eichmann in Ungarn. Dokumente. Hrsg. von — —. Bp. 1961, Pannonia. 340 l., 4 t.
- Ugyanez megjelent francia és angol nyelven is.
- Magyar népbiztosok Ausztriában 1919–1920. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 199–208. l.
- Magyarország és a második világháború. Bp. 1959. — Ismerteti: B. Lőrincz Zsuzsa. LK. 1960. 31. évf. 366–369. l.; Ránki György. Száz. 1960. 94. évf. 5–6. sz. 902–905. l.
- Markovits Györgyi—Kondor Viktória* : Cenzor és költő harca Horthy-Magyarországon. Valóság. 1961. 4. évf. 3. sz. 64–75. l.
- Mészáros Ferenc* : A Petőfi-partizánbrigád. ÉIT. 1961. 16. évf. 11. sz. 323–327. l.
- Mezey Gy. Loránd* : Nagy Kornél, mártírhaltalt halt dunaalmási lelkipásztor emlékezete. ThSz. 1961. 4. évf. 1–2. sz. 48–52. l.
- Mucs Sándor* : A magyar néphadsereg megszervezése. /1944. dec. 21–1945. máj. 8./ Bp. 1960, Akad. Kiadó. 94 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 19./
- Ismerteti: Borus József. PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 257–261. l.
- Münnich Ferenc* : Az Erdős-Kárpátokban. Kortárs. 1961. 5. évf. 5. sz. 638–645. l.
- Orosz Dezső—Pintér István* : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikai arculatáról /1936–1939/. PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 19–54. l.
- (*Péntek Gyula*) : Beszélő kövek. Budapest munkásmozgalmi emlékeiből. [Bp.] 1960, KISZ Budapesti Biz. — Főv. Tanács. 163 l.

- Péter László*: Király-König Péter, a „tiszteletbeli soproni”. SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 154—158. l.
- Péter László*: Egy ország eladó... [Riportsorozat.] [Bp.] 1961, Minerva. 390 l.
- Puskás, A. I.*: Adatok Horthy-Magyarország külpolitikájához a második világháború éveiben. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 83—117. l.
- Sochacki, Stanislaw Andrzej*: Magyar antifasiszták részvétele a lengyel ellenállási mozgalomban. PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 85—110. l.
- Szabados Péter*: Rózsa Ferenc /1906—1942/. Élt. 1961. 16. évf. 5. sz. 131—134. l.
- Szabó Zsigmond*: Egy bányász emlékezik... Művelődési Tájékoztató. 1961. máj. 51—59. l.
- Szakasits Antal*: A tanoncenymorúság és az ifjúmunkás-kizsákmányolás hazánk felszabadulása előtt. Iparitanulóképzés. 1961. 12. évf. 1. sz. 29—30. l.
- Szász István*: Bartók a „kultúra ellen”. /Jegyzetek Bartók művelődéstörténeti jelentőségéről./ Jelenkor. 1961. 4. évf. 2. sz. 184—190. l.
- Székelly Sándor*: A Horthy-rendszer egészségpolitikája. Orvosi Hetilap. 1961. 102. évf. 22. sz. 1037—1041. l.
- Szokolty Endre*: ... és Gömbös Gyula a kapitány. /Korrajz és krónika./ Bp. 1960, Gondolat. 424 l.
- Tirnitz József*: A Soproni Fésűsfonógyár munkásainak sztrájkja 1935-ben. /Adatközlés./ SSz. 1961. 15. évf. 2. sz. 141—148. l.
- Die ungarisch-amerikanischen Beziehungen von 1918 bis 1960. Hrsg. von der Gesellschaft zur Verbreitung Wissenschaftlicher Kenntnisse, Abteilung Internationale Beziehungen. Bp. 1961, Pannonia. 139 l.
- Ugyanez megj. francia, orosz és spanyol nyelven is.
- Zágoni Ernő*: A magyar szociáldemokrácia jobb- és baloldala az antifasiszta nemzeti összefogásról és a munkásegyesítről megteremtéséről. 1939—1941. június. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 43—89. l.
- 10. Magyarország története 1945—1960**
- [*Almási*] *Almási János*: Népi demokráciánk fejlődésének néhány kérdése. [Kiad. a] Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Bp. 1961. Soksz. 29 l. /Történelem tanároknak 6./
- Balázs Béla*: Népmozgalom és nemzeti bizottságok. 1945—1946. (Sajtó alá rend. és bev. Lackó Miklós.) [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Történettudo-
- mányi Intézete. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 231 l.
- Borsi Emil*: A Magyar Kommunista Párt harca a szegényparasztság megszervezéséért 1945 második felétől 1946 végéig. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 12—42. l.
- Degré Alajos*: A közigazgatás megindulása Zala megyében a felszabadulás után. LK. 1960. 31. évf. 3—21. l.
- Földi Tamás*: Iratok a magyar nagyipar történetéhez 1945—1946-ban. /Az Iparügyi Minisztérium iratanyagából./ Közli: — —. LK. 1960. 31. évf. 205—262. l.
- Hársfalvi Péter*: A közép- és alsófokú mezőgazdasági igazgatás a felszabadulás után. LK. 1960. 31. évf. 71—86. l.
- Jenei Károly*: A pénzintézeti üzemi bizottságok működése 1945—1948-ban. LK. 1960. 31. évf. 121—137. l.
- Kanyar József*: Földosztó szervek és működésük Somogy megyében. LK. 1960. 31. évf. 37—70. l.
- Kardos Kálmán*: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága /1945—1949/. LH. 1960. 10. évf. 2. sz. 53—64. l.
- Katsányi Sándor*—*Nagy Dezső*: A ceglédi könyvtárügy története. MK. 1960. 76. évf. 4. sz. 402—427. l.
- Kirschner Béla*—*Rácz Béla*: A csepeli vasmű első négy hónapja. Élt. 1961. 16. évf. 14. sz. 419—423. l.
- Komoróczy György*: A mezőgazdasági igazgatóságok Hajdú és Bihar megyékben 1949—1950-ben. LK. 1960. 31. évf. 138—159. l.
- Kovács Máté*: Könyvtáraink másfél évtizede. Kts. 1961. 11. évf. 5. sz. 257—262. l.
- Kovács Máté*: A magyar könyv- és könyvtárkultúra a szocializmus kezdeti szakaszában. 1—3. MK. 1960. 76. évf. 3—4. sz. 229—254, 361—381. 1., 1961. 77. évf. 1. sz. 1—43. l.
- Kövágó László*: Iratok a felszabadulást követő hónapok szövetkezeti mozgalmanak történetéhez. Közli: — —. LK. 1960. 31. évf. 263—284. l.
- Krizsán László*: A Pest megyei földbirtokrendező tanácsok és földhivatalok szervezete. LK. 1960. 31. évf. 22—36. l.
- Nemes Dezső*: A népi Magyarország 15 éves fejlődése. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 89 l.
- /Társadalomtudományi kismonográfiák 1./
- Orbán Sándor*: Adalékok a Somogy megyei útgazdák helyzetéhez /1945—1948/. AtSz. 1961. 3. évf. 1. sz. 116—125. l.
- Orbán Sándor*: A földreform történeti forrásaihoz. LH. 1960. 10. évf. 2. sz. 50—52. l.

- Pintér István*: Az 1956. évi ellenforradalom falun. Száz. 1960. 94. évf. 5–6. sz. 835–877. l.
- Puskás, A. I.*: Hare a magyar agrárviszonyok megváltoztatásáért 1944–1948. Moszkva 1959. /Oroszul./ – Ismeret: Kóti János. PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 253–257. l.
- Ságvári Ágnes*: A népi demokratikus forradalom békés győzelme hazánkban. Pártélet. 1961. 6. évf. 1. sz. 70–76. l.
- Sárközi Zoltán*: Az üzemi bizottságok szerepe az ipari termelés megindításában a felszabadulás után. LK. 1960. 31. évf. 87–120. l.
- Szedmák Ferenc–Varga Tibor*: Kővágóörs termelészövetkezeti község monográfiája. Megyei és városi statisztikai értesítő. 1961. 11. évf. 4. sz. 155–157. l.
- Szilágyi Gábor*: Iratok a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű üzemi bizottságainak történetéhez 1945–1946-ban. Közli: —. LK. 1960. 31. évf. 285–310. l.
- Tanner József*: Egerszalók. A szolgaságtól a szabadságig. Bp. 1961, Gondolat. 362 l., 16 t.
/Magyar világ./

11. Egyetemes történet

- Arató Endre*: A Volksbund és a harmadik birodalom. Valóság. 1961. 4. évf. 1. sz. 88–90. l.
- Balanyi György*: Az utolsó nem olasz pápa. [VI. Adorján.] Vigilia. 1961. 26. évf. 2. sz. 75–85. l.
- Balázs György*: A vatikáni zsinat. Világosság. 1961. 2. évf. 1. sz. 30–35. l.
- Balló István*: A burzsoázia és a katolikus egyház szövetségének dokumentuma. Világosság. 1961. 2. évf. 5. sz. 13–20. l.
- Bartha Antal*: Sarkel, a víz alatti város. ÉIT. 1961. 16. évf. 7. sz. 199–203. l.
- Bartsch, Ernst*: A Rabszolgaparttól Harlemig. (Neger, Jazz und tiefer Süden.) (Ford. Cs. Steiner Márta.) Bp. 1961, Gondolat. 246 l., 8 t.
- Boros Ferenc*: Fontos adalékok Csehszlovákia és a CSKP történetéhez. [Václav Kopecký művéről.] PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 247–253. l.
- Borsányi Károly*: Afrika felszabadulásának útja. Ttan. 1960. 5. évf. 6. sz. 6–10. l.
- Bucsay Mihály*: Oroszország és Róma történeti kapcsolatai. ThSz. 1960. 3. évf. 11–12. sz. 362–367. l.
- A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. — /Acta Facultatis Politicoiniuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis.../ 2. köt. 2. füz. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 80 l.
- A kötet tartalmából:
- Horváth Pál*: Az orosz jogtörténetírás fejlődésének kiemelkedő etapjai a XIX. sz.-ban, különös tekintettel az orosz feudális társadalom történetének feltárására.
- Csiky Gábor*: A 100 esztendőes kőolajipar fejlődése. Bányászati Lapok. 1961. 94. évf. 1. sz. 33–41. l.
- Csillag Pál*: Augustus családjogi intézkedései. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya.) Bp. 1960. 10 l.
- Diószegi István*: Az osztrák külpolitika az olasz forradalmi mozgalmak ellen /1820–1825/. /Kiadatlan Metternich-levelek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában./ Száz. 1960. 94. évf. 5–6. sz. 878–894. l.
- Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Szerk. Hajdú Gyula. Bp. 1959. — Ismeret: Székely György. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 177–180. l.
- Dobossy László*: Komenskyvel a „Világ útvesztőjében”. FK. 1960. 6. évf. 3–4. sz. 369–382. l.
- Donini, Ambrogio*: Korok, vallások, istenek. (Lineamenti di storia delle religioni.) A kezdetleges vallási kultuszoktól a kereszténység eredetéig. (Ford. Nyilas Vera.) Bp. 1961, Gondolat. 348 l., 10 t. ill. térk.
- Dziekoński, Tadeusz*: A lengyelországi encolitikus rézkohászat és közép-európai kapcsolatai. TSz. 1961. 5. évf. 1. sz. 1–15. l.
- (*Ecsedy Andorné-Gáliczky Éva*): Ernst Thälmann. /1866–1944./ Bibliográfia és szövegyűjtemény... Bp. (1961). Soksz. 27 l.
/A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár röplap-bibliográfiája 1961. l./
- Endrei Walter*: Az automatagépek programvezérlésének eredete. A lyukkártya keletkezéséhez. TSz. 1961. 5. évf. 1. sz. 107–112. l.
- Fenyő Béla*: Az amerikai spanyol gyarmatok függetlenségi háborúja. ÉIT. 1961. 16. évf. 1–3. sz. 3–6, 35–39, 67–71. l.
- Foster, William Z.*: A világ szakszervezeti mozgalmának története. (Outline history of the world trade union movement.) (Ford. Makai György.) Bp. — Bratislava [1961], Táncsics Kiadó—Prága Kiadó. 698 l.
- Földes Éva*: A Párizsi Kommun 90. évfordulójára. Az első proletárdiktatúra közoktatási reformterveiből. PSz. 1961. 11. évf. 3. sz. 212–224. l.
- Hahn István*: Még egy szó a Holt-tengeri vagyonszösségről. Válasz a Vigiliának. Világosság. 1961. 2. évf. 6. sz. 34–39. l.
- Haraszti Éva, H.*: A chartista mozgalom

- gazdasági és társadalmi előzményeihez. TSz. 1960. 3. évf. 4. sz. 411—445. l.
- Harmatta János**: A Surkh Kotal-i feliratok. AT. 1960. 7. köt. 3—4. sz. 185—210. l.
- Hartenstein, Elisabeth**: Évezredek homályában. (Tausend Jahre wie ein Tag.) (Ford. Dobó József.) Bp. 1961, Gondolat. 171 l., 14 t.
/Élet és Tudomány kiskönyvtár 19./
- Herriot, Edouard**: Michel Servet élete és szenvedése. Világosság. 1961. 2. évf. 3. sz. 34—37. l.
- Jemnitz János**: Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 73 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 20./
- Jemnitz János**: A háború és béke kérdése a II. Internacionálé koppenhágai kongresszusán. TSz. 1960. 3. évf. 4. sz. 479—509. l.
- Jemnitz János**: A Párizsi Kommun az újabb történeti irodalomban. Emlékezés a Párizsi Kommun 90. évfordulójára. PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 111—139. l.
- Jemnitz János**: A Párizsi Kommun szociális és gazdasági tevékenysége. ÉIT. 1961. 16. évf. 18. sz. 547—550. l.
- Kálmán Endre**: A Párizsi Kommun kilenvenedik évfordulójára. TáSz. 1961. 16. évf. 3. sz. 15—29. l.
- Kamari, M. D.**: A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet általános törvényszerűségei és sajátos vonásai az egyes országokban. MFSz. 1960. 4. évf. 4. sz. 583—598. l.
- Kardos Tibor**: Francis Bacon, on the verge between two worlds. The New Hungarian Quarterly. 1961. 2. vol. 2. no. 14—25. l.
- Komjáth Irén**: Antonio Gramsci és a kommunizmus Olaszországban. TáSz. 1961. 16. évf. 1. sz. 43—61. l.
- Kraus, Ota—Kulka, Erich**: Éjszaka és köd. (Noc a mlha.) (Ford. Anderlich András, Major László.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 423 l., 24 t., 1 térk.
A szerzők Halálgyár c. munkájának folytatása.
- Kubinyi András**: Két francia intézmény-történeti munka. [Ismeretetés.] LK. 1960. 31. évf. 337—339. l.
- Kulcsár Zsuzsa**: Inkvizíció és boszorkányperek. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 139 l.
- Kulcsár Zsuzsanna**: A katharok. Világosság. 1961. 2. évf. 4. sz. 40—45. l.
- Lençman, J. A.**: A kereszténység eredete. Bp. 1960. — Ismerteti: Bellér Béla. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 182—184. l.
- Lengyel Márta, S.**: Egy osztrák röpiratíró [Franz Schuselka] útja a negyvennyolcas forradalom felé. 1—2. r. Száz. 1960. 94. évf. 5—6. sz. 750—793. l., 1961. 95. évf. 1. sz. 47—82. l.
- Lengyel politikai plakát. 1944—1960. A var-sói Lengyel Forradalmi Mozgalom Történeti Múzeumának anyagából. /Kiállítás./ Bp. (1960. Rend. a) Lengyel Olvasóterem. [Katalógus.] (Bp. 1960). 16 l.
- A lövész hadosztályok harci alkalmazása a Nagy Honvédő Háborúban. (Boevue dejsztvija sztrelikovoj divizii.) (Ford. Szücs Miklós.) Bp. 1961, Zrínyi Kiadó. 441 l., 50 térk. mell.
- Macaulay, Thomas Babington**: Esszék. Vál. és bev. Sükösd Mihály. (Ford. Raáb György, Sükösd Mihály, Szigeti József.) Bp. 1961, Gondolat. XXI, 337 l., 6 t. /Aurora 18./
- A második világháború történetének meghamisítói ellen. /Tanulmányok./ (Protiv fal'szifikatorov isztorij vtoroj mirovoj vojnü.) (Ford. Nyíró József.) Bp. 1961, Zrínyi Kiadó. 321 l.
/Tisztek könyvtára 8./
- A kötet tartalma:
- Gyeborin**: Miért hamisítja meg a burzsoázia a második világháború történetét?
- Zsülin**: Akik meg akarják hamisítani a Szovjetuniónak a második világháborúban játszott szerepét.
- Dasicsev**: A német militaristák szerepe a második világháború előkészítésében.
- Agibalov—Szergejev**: Elvesztett győzelmek.
- Zajcev**: A nyugatnémet revansisták militarista és háborús propagandája.
- Kuzmin—Alekszandrov**: A háború története Walter Görlitz tálalásában.
- Kulis**: Fuller meghamisítja a második világháború történetét.
- Pantyelejev**: A Pentagon meséi a Csendes-óceáni háborúról.
- Baszov—Dmitrijev—Csernov**: A német haditengerészeti flotta tényleges veszteségei a második világháborúban.
- Jeremejev**: A tengeri háború történetének újabb amerikai meghamisítása.
- Szbitov**: Feuchter mentegeti a militarizmust.
- Vegyenyicsev**: Mellentin [Mellenthin] könyve a második világháború páncélos ütközeteiről.
- Talenszkij**: A béke és biztonság tényezője.
- (**Mezey László**): Deákok és lovagok. Versek a XI—XIII. századból. (Összeáll. — —.) Bp. 1961, Gondolat. 193 l., 4 t. /Európai antológia. Középkor./
- Molnár Erik**: A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Bp. 1959.

- Ismerteti: Ránki György. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 170—173. 1.
- Moravcsik Gyula*: Byzantinoturcica I—II. Berlin 1958. — Ismerteti: Czeglédy Károly. AA. 1960. 8. tom. 3—4. fasc. 455—460. 1.
- Morgan, Lewis H(enry)*: Az ősi társadalom. (Ancient society...) (Ford. Bodrogi Tibor, Bónis György. Bev. Bodrogi Tibor.) Bp. 1961, Gondolat. XXIV, 451 l., 1 t.
- Nábráczky Béla*: A malborki lovagvártól Hitler mazuriai főhadiszállásáig. ÉIT. 1961. 16. évf. 13. sz. 387—391. 1.
- Nagy Ferenc*: Populus és plebs. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia 1. Osztálya.) Bp. 1961. 9 l.
- A nemzetközi kommunista mozgalom történetének kiemelkedő dokumentumai. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 1—11. 1.
- Nyakas László*: Voltak-e kommunisztikus vonásai a korai kereszténységnek? Ttan. 1960. 5. évf. 5. sz. 1—5. 1.
- Oliva, P.*: Die Bedeutung der antiken Sklaverei./Kritische Bemerkungen./ AA. 1960. 8. tom. 3—4. fasc. 309—319. 1.
- Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához./Válogatott dokumentumok./ 3/1. köt. A Szovjetunió a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a polgárháború és az újjáépítés időszakában. /1917—1926./ Egyetemi segédkönyv. Szerk. Honfi József, Józsa Antal, Popovics György. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 671 l.
- Pákozdy László Márton*: Az első ABC szülőföldjén. Ugarit romjai között. ÉIT. 1961. 16. évf. 18. sz. 559—564. 1.
- Pákozdy László Márton*: A qumráni esszénusok és az ősegyház. ThSz. 1960. 3. évf. 11—12. sz. 333—361. 1.
- Passuth László*: Indián kultúrák. ÉIT. 1961. 16. évf. 22. sz. 686—691. 1.
- Pataki Béla Pál*: Az első földközi utazás. TtK. 1961. 5. évf. 6. sz. 282—283. 1.
- Pólay E[lemér]*: Rechtsordnungen im antiken Rom. AJ. 1961. 3. tom. 1—2. fasc. 175—210. 1.
- Politisz, Janisz*: Az osztályok szerepe az 1821. évi görög nemzeti felkelésben. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 118—137. 1.
- Ponori Thewrewk Aurél*: A mayák nap-tára. ÉIT. 1961. 16. évf. 5. sz. 143—147. 1.
- Radó György*: A régi kéziratok jereváni kutatóintézetének gyűjteménye: a Matenadaran. MK. 1961. 77. évf. 2. sz. 187—190. 1.
- Razin, [E. A.]*: A hadművészet története. (Isztorija voennogo iszkusstva.) 2. köt. A háború feudális korszakának története. (Ford. Móricz Lajos [és] munkaközösség.) Bp. 1961, Zrínyi Kiadó. 602 l.
- Róka Gedeon*: „Az ég törvényhozója.” Johannes Kepler születésének 390. évfordulójára. Világosság. 1961. 2. évf. 5. sz. 45—48. 1.
- Rózsahegyí Tiborné*: A népi demokratikus országok fejlődésének közös és sajátos vonásai. MFSz. 1961. 5. évf. 1. sz. 48—69. 1.
- Rubinowicz, Dawid naplója. (Pamiętnik Dawida Rubinowicza.) /Utószó: Jarochowska, Maria - Janicki, Jerzy-Wiernik, Bronislaw: Nem hallgatással folytatódik./ (Reszta nie jest milczaniem.) Riportkönyv. Ford. Sebők Éva. [Bp. 1961], Európa. 160 l.
- Saillant, Louis*: A Szakszervezeti Világszövetség a világ dolgozóinak szolgálatában. 1945—1960. (La Fédération Syndicale Mondiale au service des travailleurs de tout les pays.) Bp. 1960, Tánács Kiadó. 118 l.
- Sándor Pál*: Francis Bacon. MT. 1961. 6. köt. 5. sz. 301—310. 1. — Nagyvilág. 1961. 6. évf. 6. sz. 906—909. 1.
- Schultheisz Emil*: Vadianus [Joachim Watt] az orvos és a humanista. Orvosi Hetilap. 1961. 102. évf. 22. sz. 1043—1044. 1.
- Suetonius (Tranquillus, Caius)*: Caesarok élete. (De vita duodecim caesarum.) [Életrajzok.] (Ford., az utószót és a jegyz. írta Kis Ferencné.) Bp. 1961, Európa. 365 l.
- Szabadvány Ferenc*: A vegyi gyáripár kezdetei. ÉIT. 1961. 16. évf. 16. sz. 483—486. 1.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: Ennius Ambraeia-ja és L. Aemilius Paullus egy feliratos edictuma. AT. 1960. 7. köt. 3—4. sz. 227. 1.
- Szántó Jenő*: A román kommunisták négy évtizedes harca. TáSz. 1961. 16. évf. 6. sz. 104—113. 1.
- Szörényi Andor*: Esszénusok, kereszténység, társadalom. Vigilia. 1961. 26. évf. 5. sz. 257—267. 1.
- Szuhay-Havas Ervin*: Az amerikai tragédia. Gondolatok a polgárháború centenáriumán. Valóság. 1961. 4. évf. 1. sz. 17—23. 1.
- Tacitus, (Cornelius)*: [Szemelvények.] Vál. és bev. Borzsák István. (Ford. Borzsák István, Szabó Árpád.) Bp. 1961, Gondolat. 294 l., 8 t.
- /Aurora 17./
- Tersen, Emile*: Az új társadalom dicső-séges hírnöke. Béke és Szocializmus. 1961. 4. évf. 5. sz. 118—126. 1.
- Uray G[éza]*: Notes on a Tibetan military document from Tun-Huang. AO. 1961. 12. tom. 1—3. fasc. 223—230. 1.
- Urbán Aladár*: Az angol—búr háború.

- /1899–1902./ ÉLT. 1961. 16. évf. 22. sz. 675–678. l.
- Várady László : Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. /376–476./ Bp. 1961, Akad. Kiadó. 331 l., 1 t.
- Vértes Jenő : A Gutenberg képmásokról. Magyar Grafika. 1960. 4. évf. 6. sz. 400–413. l.
- Vesely, Jindřich : Februári napok. (Kronika unorových dnů 1948.) /Az 1948. évi csehszlovákiai események./ Ford. Anderlich András. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 350 l.
- Welskopf, E. Ch. : Einige Bemerkungen zur Lage der Sklaven und des Demos in Athen zur Zeit des dekeleisch-ionischen Kriegs. AA. 1960. 8. tom. 3–4. fasc. 295–307. l.
- Zajackowski, Ananiasz : Khazarian culture and its inheritors. AO. 1961. 12. tom. 1–3. fasc. 299–307. l.
- Zemplén Jolán, M. : A modern fizikai kémia úttörője: Mihail Lomonoszov. ÉLT. 1961. 16. évf. 6. sz. 163–166. l.
- Zetkin, Clara : Válogatott beszédek és írások. 1. köt. 1889–1917. [Bev.] (Wilhelm Pieck.) (Ford. Horváth Vera.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó. XV, 438 l., 8 t.
- 12. Módszertani kérdések. Történelemtanítás. Tudományos élet**
- Bakács István : A családi levéltárak szerkezeti problémái. LK. 1960. 31. évf. 160–174. l.
- Balázs Péter : Az állami levéltárak. 1960. évi tervfeladatai. LH. 1960. 10. évf. 2. sz. 85–92. l.
- Barabás Jenő : A néprajzi kutatás és az írásos források. ET. 1961. 72. évf. 1. sz. 135–146. l.
- Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról. Száz. 1960. 94. évf. 5–6. sz. 917–922. l.
- Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának munkájáról. AtSz. 1961. 3. évf. 1. sz. 150–151. l.
- Bónis György : A Mohács előtti magyar törvények kritikai kiadásáról. LH. 1960. 10. évf. 2. sz. 45–49. l.
- Divéky Adorján : Jan Dąbrowski 70 éves. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 168–169. l.
- Eperjessy Géza : A történelem tananyagcsökkentésének problémái. Köznevelés. 1961. 17. évf. 8. sz. 228–229. l.
- Györffy György : Diplomata Hungarica antiquissima 1000–1190. TSz. 1960. 3. évf. 4. sz. 525–535. l.
- Horváth Ferenc : Tíz éves a Szombathelyi Állami Levéltár. VSz. 1961. 1. köt. 111–115. l.
- Jávorszky Ernőné : A görög demokrácia tanítása. Ttan. 1961. 6. évf. 2. sz. 15–21. l.
- Kabos Ernő : A marxizmus–leninizmus magyar bibliográfiájának gazdagodása. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 231–234. l.
- Kállay István : Az osztrák forráskiadás 1945–1960 között. LK. 1960. 31. évf. 348–356. l.
- Kassai Géza 1894–1961. PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 241–242. l.
- Katus László : A nemzetiségtörténeti kutatások főbb problémáiról és a nemzetiségi munkacsoport munkájáról. TSz. 1960. 3. évf. 4. sz. 536–543. l.
- Kávássy Sándor : A helytörténeti kutatás megsegítésének útjai felé. Ttan. 1961. 6. évf. 1. sz. 16–19. l.
- Kenéz Győző : Néhány szempont a helytörténeti kutatómunkához. Ttan. 1961. 6. évf. 1. sz. 12–16. l.
- Kiss Artur : Rudas László /1885–1950/. MFSz. 1960. 4. évf. 4. sz. 599–613. l.
- Komlós Gyula : Magyarország a „Volks-Brockhaus”-ban. Ttan. 1960. 5. évf. 5. sz. 28–29. l.
- Kun László : Hogyan fogjunk a sporttörténetírás kérdéseinek feltárásához. Sport és Tudomány. 1961. 5. évf. 2. sz. 42–43. l.
- Lányi György : 120 esztendő a természet-tudományi ismeretek terjesztésének szolgálatában. Búvár. 1961. 6. évf. 2. sz. 67–72. l.
- Lebovics, M. L. : A lvovi történészek 1956 utáni munkásságáról. Száz. 1960. 94. évf. 5–6. sz. 895–901. l.
- A levéltári segédletkészítés kérdései. LH. 1960. 10. évf. 2. sz. 3–39. l.
- Macher Frigyes : Soproni vonatkozások dr. Romwalter Alfréd munkásságában. SSz. 1961. 15. évf. 1. sz. 81–83. l.
- A Magyar Tudományos Akadémia 1961. évi 121. közgyűlése. [Rusznayk István Elnöki megnyitójával, Erdei Ferenc Elnökségi beszámolójával.] MT. 1961. 6. köt. 5. sz. 269–294. l.
- Makkai László : A stockholmi történész-kongresszus újkori szekciójának munkájáról. TSz. 1960. 3. évf. 4. sz. 544–547. l.
- Makkai László : A tudomány- és technikatörténet a stockholmi történész-kongresszuson. TSz. 1961. 5. évf. 1. sz. 129–130. l.
- Molnár Erik : A 11. Nemzetközi Történész-kongresszus. Száz. 1960. 94. évf. 5–6. sz. 721–735. l.
- Obicskin, G. : A forradalmi elmélet propagandájának fontos központja. 40 éves az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 177–180. l.

- Oltvai Ferenc* : Tíz év népművelési munkájának tapasztalatai a Szegedi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 2. sz. 111—121. l.
- Ouy, G(ilbert)* : Középkori kéziratok archivisztikája. (Pour une archivistique des manuscrits médiévaux.) (Ford. Molnár Ágnes.) Bp. 1960, OSzK, KMK. Soksz. 46 l.
- /Külföldi könyvtári szakirodalom 5./
- Rácz István* : Hagyjuk-e elpusztulni a malomipar történeti emlékeit? Élelmézési Ipar. 1960. 14. évf. 12. sz. 379—382. l.
- Ránki György* : A stockholmi történet-sz kongresszus. MT. 1960. 5. köt. 12. sz. 757—760. l.
- Rózsa György* : A magyar társadalomtudományok az Unesco kiadványaiban. — Les sciences sociales hongroises dans les publications de l'UNESCO. Bp. 1960. 19 l.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 20./
- Ságvári Ágnes* : A magyar párttörténetírás feladatai. PtK. 1961. 7. évf. 2. sz. 1—18. l.
- Schelken Pálma* : „Hej, regő rejtem...” Emlékezés Sebestyén Gyulára. MZ. 1961. 1. évf. 4. sz. 441—443. l.
- Staud Géza* : A magyar színészettörténet forrásai és módszertana. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia 1. Osztálya.) Bp. 1960. 19 l.
- Szabolcs Ottó* : Történész napok Pécsen. Tanácskozás a felnőttoktatásról. Köznevelés. 1961. 17. évf. 12. sz. 370—371. l.
- Szalai Sándor* : A szociológia helyzete Magyarországon. Élet és Irodalom. 1961. 5. évf. 15. sz. 8—9. l., 17. sz. 9—10. l.
- Szántó Rezső* : A magyar munkáosztály harcok hagyományai és a történelem-tanítás. Ttan. 1960. 5. évf. 6. sz. 1—5. l.
- Szedő Antal* : A levéltárak III. Nemzetközi Kongresszusa. LK. 1960. 31. évf. 377—378. l.
- Szedő Antal* : A magyar levéltárügy fejlődése 1945-től 1960-ig. [Ember Győző, Ort János stb. hozzászólásával.] LSz. 1961. 11. évf. 1. sz. 3—72. l.
- Szemponatok az állami levéltárak fondjegyzőkeinek szerkesztéséhez. LH. 1960. 10. évf. 2. sz. 40—44. l.
- A szovjet történelemoktatás tökéletesebb tételének legfontosabb szakasza. Ttan. 1960. 5. évf. 5. sz. 20—26. l.
- Tarjánai Sándor* : A Legújabbkori Történeti Múzeum háromévi munkája és tervei. PtK. 1961. 7. évf. 1. sz. 228—230. l.
- Tibori János* : A helyi munkásmozgalom történetének jelentősége középiskolai oktató-nevelő munkánkban. Ttan. 1961. 6. évf. 1. sz. 20—22. l.
- Új folyóirat: az Agrártörténeti Szemle. Valóság. 1961. 4. évf. 3. sz. 124—125. l.
- Varga Imre* : A kuruc költészet kérdésének története. /Adalékok a pozitivizmus és a szellemtörténet bírálatához./ ITK. 1961. 65. évf. 1. sz. 19—31. l.
- Varga Sándorné* : A magyar levéltárak második 5 éves tervének irányelvei. [Györffy Sándor, Karsai Elek stb. hozzászólásával.] LSz. 1961. 11. évf. 1. sz. 72—120. l.
- Vas Károly* : A munkásmozgalom történetének tanítása az általános iskola 7. osztályában. 1—6. Ttan. 1960. 5. évf. 1—2. sz. 40—43. l., 3. sz. 6—9. l., 4. sz. 16—19. l., 6. sz. 15—18. l., 1961. 6. évf. 2. sz. 8—10. l.
- Veress Judit* : A készülő általános iskolai történelemtanterv. Ttan. 1961. 6. évf. 1. sz. 1—4. l.
- Veress Judit* : A korszerű műveltség kérdései a történelemtanításban. /Hozzászólás dr. Eperjessy Géza cikkéhez./ Köznevelés. 1961. 17. évf. 10. sz. 306—307. l.
- Vita a magyar történeti forráskiadás helyzetéről és feladatairól. Száz. 1961. 95. évf. 1. sz. 205—215. l.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

- AA — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
 AJ — Acta Juridica
 ALitt — Acta Litteraria
 AnK — Anthropológiai Közlemények
 AO — Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
 AT — Antik Tanulmányok
 AtSz — Agrártörténeti Szemle
 BSz — Borsodi Szemle
 CMed — Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica
 (Eddig: Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei)

- ÉlT — Élet és Tudomány
ET — Ethnográfia
FK — Filológiai Közöny
IT — Irodalomtörténet
ITK — Irodalomtörténeti Közlemények
KgSz — Közgazdasági Szemle
Kts — A Könyvtáros
LH — Levéltári Híradó
LK — Levéltári Közlemények
LSz — Levéltári Szemle (Eddig: Levéltári Híradó)
MFSz — Magyar Filozófiai Szemle
MK — Magyar Könyvszemle
MNY — Magyar Nyelv
MT — Magyar Tudomány
MűÉ — Művészettörténeti Értesítő
MZ — Magyar Zene
NrK — Néprajzi Közlemények
PSz — Pedagógiai Szemle
PtK — Párttörténeti Közlemények
SSl — Studia Slavica
SSz — Soproni Szemle
StM — Studia Musicologica
StSz — Statisztikai Szemle
Száz — Századok
TáSz — Társadalmi Szemle
ThSz — Theológiai Szemle
TSz — Történelmi Szemle
Ttan — Történelemtanítás
TtK — Természettudományi Közöny
VSz — Vasi Szemle
(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címeit rövidítettük.)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>И. Ревес</i> : Внук Коменского	1
<i>Г. Перйеш</i> : «Методизм» и антагонизм Зриньи—Монтескукколи (Часть II.)	25
<i>Г. Г. Кемень</i> : Политика Лайоша Мочари по национальному вопросу и сербы (Часть II.)	46
<i>И. Киш</i> : Степень капиталистического аграрного развития и некоторые его черты в комитате Сольнок в последнем десятилетии XIX в. (Часть II.)	64
<i>И. Т. Беренд</i> : Защита стабилизации и «сухой» (государственно-капиталистический) путь экспроприации капитала в Венгрии (1946—47 гг.)	98
<i>Дь. Мереи</i> : Идея «наднационального государства» в западно-германской и австрийской буржуазной историографии (Часть II.)	150

ДИСКУССИЯ

<i>И. Барта</i> : Проблемы около Кельчеи	183
<i>И. Ревес</i> : К вопросу о Шинаи	199
<i>М. Темери</i> : Еще раз о воспоминаниях	204
Дискуссия в Комиссии по исторической науке об отдельных вопросах истории времен дуализма (Часть I.)	206

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

<i>Е. М. Жуков</i> : XXII съезд КПСС и задачи советских историков	240
---	-----

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	248
-------------------------------	-----

ХРОНИКА	353
---------------	-----

БИБЛИОГРАФИЯ

Список произведений (монографий, исследований, статей) по истории, вышедших в Венгрии. (1 января — 30 июня 1961 г.)	367
---	-----

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>I. Révész</i> : Le petit-fils de Comenius	1
<i>G. Perjés</i> : «Le méthodisme» et l'antagonisme entre Miklós Zrínyi et Montecuccoli (II ^e partie)	25
<i>G. G. Kemény</i> : La politique nationalitaire de Lajos Mocsáry et les Serbes (II ^e partie)	46
<i>J. Kiss</i> : Le stade et quelques traits caractéristiques de l'évolution capitaliste de l'agriculture dans le comitat de Szolnok dans la dernière décennie du XIX ^e siècle (II ^e partie)	64
<i>I. T. Berend</i> : La protection de la stabilisation et l'expropriation du capital entre la forme «sèche» (du capitalisme d'État) en Hongrie (1946—47)	98
<i>Gy. Mérei</i> : L'idée de «l'État supranational» dans l'historiographie bourgeoise de l'Allemagne occidentale et de l'Autriche (II ^e partie)	150

DISCUSSION

<i>I. Barta</i> : Problèmes surgis en connexion avec Kölesey	183
<i>I. Révész</i> : Contribution à la question de Sinai	199
<i>M. Tömöry</i> : Encore une fois sur les souvenirs	204
Discussion ouverte au sein du Comité National des Historiens Hongrois concernant quelques problèmes relatifs à l'histoire de l'ère du dualisme (I ^e partie) ..	206

LE FRONT DES HISTORIENS SOVIÉTIQUES ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

<i>J. M. Joukov</i> : Le XIII ^e Congrès du Parti Communiste de l'Union Soviétique et les tâches des historiens soviétiques	240
---	-----

LITTÉRATURE HISTORIQUE	248
------------------------------	-----

CHRONIQUE	353
-----------------	-----

BIBLIOGRAPHIE

Répertoire des ouvrages historiques (monographies, études, articles) publiés en Hongrie du 1 ^{er} janvier au 30 ^e juin 1961.	367
---	-----

CONTENTS

STUDIES

<i>I. Révész</i> : The Grandson of Comenius	1
<i>G. Perjés</i> : The „Metodism” and the Zrínyi—Montecuccoli Discussion (II. Part)....	25
<i>G. G. Kemény</i> : The Policy of Lajos Mocsáry towards the Nationalities and the Serbs (II. Part)	46
<i>J. Kiss</i> : The Level and Some Features of the Capitalistic Agricultural Development of the County of Szolnok in the Millenium's Decade (II. Part)	64
<i>I. T. Berend</i> : The Defence of the Stabilisation and the „Dry” (State-Capitalistic) Way of Expropriation of the Capital in Hungary (in the Years 1946—47)	98
<i>Gy. Mérei</i> : The Idea of „Supernational State” in the Westgerman and Austrian Bourgeoise Historiography (II. Part)	150

DISCUSSION

<i>I. Barta</i> : Some Kőlcsey-Problems	183
<i>I. Révész</i> : To the Sinai-Problem	199
<i>M. Tömöry</i> : Once more about the Memoirs	204
The Debate of the Historical Committee about the Problems of History of Austro-Hungarian Dualism (I. Part)	206

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIETUNION AND THE PEOPLES DEMOCRACIES

<i>I. M. Dzukhov</i> : The XXII. Congress of the Communist Party of the Sovietunion and the Tasks of the Soviet Historians	240
--	-----

REVIEWS	248
---------------	-----

CHRONICLE	353
-----------------	-----

BIBLIOGRAPHY

A List of Historical Works (Books, Studies, Articles) Published in Hungary (from 1. January to 30. Juny, 1961)	367
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>I. Révész</i> : Der Enkel des Comenius	1
<i>G. Perjés</i> : Der »Methodismus« und der Meinungsstreit zwischen Zrínyi und Montecuccoli (II. Teil)	25
<i>G. G. Kemény</i> : Die Nationalitätenpolitik Lajos Mocsárys und die Serben (II. Teil)	46
<i>J. Kiss</i> : Grad und einzelne Züge der kapitalistischen Agrarentwicklung im Komitat Szolnok im Jahrzehnt des Millenniums (II. Teil).....	64
<i>I. T. Berend</i> : Die Sicherung der Währungsstabilisierung und der »trockenen« (staatskapitalistische) Weg der Kapitalenteignung in Ungarn (1946—47)	98
<i>Gy. Mérei</i> : Die Idee des »übernationalen Staates« in der westdeutschen und österreichischen bürgerlichen Geschichtschreibung (II. Teil)	150

DISKUSSIONEN

<i>I. Barta</i> : Probleme um Kőlcsey	183
<i>I. Révész</i> : Zur Sinai-Frage	199
<i>M. Tömöry</i> : Nochmals über die Erinnerungen.....	204
Diskussion in der Geschichtswissenschaftlichen Kommission über einzelne Fragen der Geschichte des Dualismus (I. Teil)	206

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

<i>J. M. Shukow</i> : Der XXII. Kongress der KPdSU und die Aufgaben der sowjetischen Historiker	240
---	-----

BUCHBESPRECHUNGEN	248
-------------------------	-----

CHRONIK	353
---------------	-----

BIBLIOGRAPHIE

Verzeichnis der in Ungarn erschienenen geschichtlichen Werke (selbständige Bände, Studien, Artikel) (1. Januar—30. Juni 1961)	367
---	-----

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

- Ádám Magda* : Magyarország és a kisantant a második világháború előtti években
Barta István : Felsőbüki Nagy Pál
Borsányi Károly : Az afrikai egységtörekvések
Hanzó Lajos : Tessedik gazdaságtudományi nézeteinek forrásaihoz
Jenei Károly : Az ellenforradalom támadása az Általános Fogyasztási Szövetkezet ellen és az „első” Bethlen—Peyer paktum
Juhász Gyula : Adalékok Magyarország külpolitikájához a második világháború kirombanásának napjaiban
Kumorovitz L. Bernát : A középkori magyar magánjogi írásbeliség első korszaka
Walter Markov : Jozefinisták és jakobinusok
Lederer Emma : Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban
Pach Zsigmond Pál : A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban (Hozzászólás Molnár Erik munkájához)
Tilkovszky Lóránt : Balásházy János élete és munkássága
Vita a dualizmus egyes kérdéseiről. II. rész
Vita a népi demokratikus korszak története feldolgozásának helyzetéről

Kiss József: A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a millennium évtizedében c. tanulmánya első részébe (Századok 1961. 4—5. szám 598—599. l.) értelemzavaró sajtóhiba csúszott. A helyes szöveg így hangzik: „A koncentrációnak a tőkés mezőgazdaságban — a földet illetően — csupán olyan mértékben van szerepe, amilyen mértékben még lehetőség kínálkozik a művelés alatt *nem* álló földterületek művelés alá vonására.”¹⁹

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1961. XII. 20. — Példányszám: 2400 Terjedelm: 33,7 (A/5) ív.

62.54596 Akadémiai Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Bernát György.

<i>Hevesi Gyula</i> : Szociális termelés. A Tanácsköztársaság iparpolitikája (Ism. <i>Mészáros Károly</i>)	268
<i>Balázs Béla</i> : Népmozgalom és nemzeti bizottságok (1945–1946) (Ism. <i>Ságvári Ágnes</i>)	270
Széchenyi az újabb külföldi irodalomban (<i>Kosáry Domokos</i>)	275

A XI., stockholmi nemzetközi történetzkongresszus kiadványairól

A Stockholmi Történetzkongresszus ókortörténeti előadásai (Ism. <i>Hahn István</i>) ..	293
<i>L. Henry</i> : Developpements récents de l'étude de la démographie du passé (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	300
<i>Sven Stelling-Michaud</i> : L'histoire des Universités au Moyen Âge et à la Renaissance au cours des vingt-cinq dernières années (Ism. <i>Révész Imre</i>)	301

<i>J. Jaroszlavszkij</i> : Hogyan születnek, élnek és halnak meg az istenek? (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	305
<i>Je. A. Razin</i> : A hadművészet története I. köt. (Ism. <i>Tóth Gyula</i>)	306
<i>A. Г. Рашин</i> : Формирование рабочего класса России (Ism. <i>Balogh Sándorné</i>) ...	309
<i>Э. М. Розенталь</i> : Дипломатическая история русско-французского союза в начале XX века (Ism. <i>Palotás Emil</i>)	312
<i>М. Ф. Лебов</i> : Венгерская Советская Республика 1919 года (Ism. <i>Hajdú Tibor</i>)	314
<i>П. В. Гурович</i> : Всеобщая стачка в Англии 1926 года (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	316
<i>Pavel Oliva—Věra Olivová</i> : Spartakus. Povstání Spartakovo i spartakovská tradice (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	317
Die Berliner und die Petersburger Akademie der Wissenschaften im Briefwechsel Leonhard Eulers (Ism. <i>Szénássy Barna</i>)	318
Slavica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena. Jugoslawien und Bulgarien (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	320
<i>Walter Markov</i> : Akteure der Balkandiplomatie 1878–1912 (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	321
<i>Hans Ankwicz-Kleehoven</i> : Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian (Ism. <i>Mályusz Elemér</i>)	322
<i>Arpad Lebl</i> : Revolucionarni pokret u Vojvodini 1848–1849 (Ism. <i>Arató Endre</i>)	324
<i>S. B. Chrimes</i> : An Introduction to the Administrative History of Mediaeval England (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	326
<i>Frank C. Child</i> : The theory and practice of exchange of articles in Germany (Ism. <i>Ránki György</i>)	329
<i>J. Harvey—K. Hood</i> : A brit állam. The British State (Ism. <i>H. Haraszi Éva</i>)	330
<i>Jane de Jongh</i> : Mary of Hungary, Second Regent of the Netherlands (Ism. <i>Hermann Zsuzsanna</i>)	332
<i>Jules Guesde</i> : Textes choisis (1867–1882) (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	333
Opuscula ethnologica memoriae Ludovici Biró sacra (Ism. <i>Hoffmann Tamás</i>) ...	335
A demokrácia bölcsője — Régi görög hétköznapiak (Ism. <i>Ferenczy Endre</i>)	337
<i>Ravasz János, Felkai László, Bellér Béla, Simon Gyula</i> : A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában (Ism. <i>Biró Sándor</i>)	338
<i>Zádor Anna</i> : Pollack Mihály (1773–1855) (Ism. <i>Szabad György</i>)	340
Erdélyi János levelezése. I. köt. (Ism. <i>Mályuszné Császár Edit</i>)	342
<i>Rónay György</i> : Petőfi és Ady között (Ism. <i>M. Kondor Viktória</i>)	345
<i>Földes Péter</i> : A tulsó partról (Ism. <i>Fogarassy László</i>)	347
<i>Fodor Henrik</i> : Vas megye művelődésügye 1919-ben — <i>Bencze József</i> : A Tanácsköztársaság egészségügyi és népjóléti intézkedései Vas megyében (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	349
A Legújabbkori Történeti Múzeum évkönyve (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	350
Somogyi tizenkilencesek (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	350
Fiatalok a Tanácsköztársaságról (Ism. [*])	351
<i>Kőműves Imre</i> : Mielőtt elfelejteném (Ism. <i>Márkus László</i>)	352

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése (<i>Fügedi Erik</i>)	353
Beszámoló Lackó Miklós és Erényi Tibor kandidátusi disszertációjának vitáiról ..	360
Pályázati hirdetés	366

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1961. január 1.—június 30.)	367
---	-----

Ára: 16,—Ft

Évi előfizetési ára: 36,—Ft

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Nemes Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. A Magyar Történelmi Társulat kiadványa. Budapest 1962. Akadémiai Kiadó 503 l. + 16 k. Ára: 50,— Ft.

Zsigmond László: A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői (1918—1923). Budapest 1961. Akadémiai Kiadó. 446 l. Ára: 80,— Ft.

Takács Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Budapest 1961. Gondolat Kiadó. 419 l. Ára: 32,— Ft.

Felhő Ibolya—Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 3. Budapest 1961. Akadémiai Kiadó. 599 l. Ára: 140,— Ft.

Magyar—zeidő oklevéltár. VI. kötet Sopron 1600—1740. Gyűjtötte Házi Jenő. Szerkesztették és kiadták Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor. Budapest 1961. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság kiadása. 679 l. + VIII t. Ára: 162,— Ft.

Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944—1960. Felszabadulásunk emlékére. A Pécs MJ. Város Tanácsa VB. Művelődésügyi Osztálya kiadása. Pécs 1961. 515 l. Ára: 48,— Ft.

Orbán Sándor: Egyház és állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése (1945—1950). Budapest 1962. Kossuth Könyvkiadó. 232 l. Ára: 20,— Ft.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

(Új sorozat)

21. **Hermann Zsuzsanna:** Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés 10,— Ft
22. **Gerics József:** Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 16,— Ft
23. **Diószegi István:** Ausztria—Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (1878—1879) 16,— Ft

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítói helyein is.)

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

1962 JUN 26.

96. ÉVFOLYAM

1962. 3—4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1962

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I. ÜRI UTCA 51-53

96. ÉVFOLYAM 1962 3-4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYÖZÖ,
ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL,
PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER,
SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY,
ZSIGMOND LÁSZLÓ

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban	393
<i>Walter Markov</i> : Jozefinisták és jakobinusok	400
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Balásházy János élete és munkássága	409
<i>Lederer Emma</i> : Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban ..	440
<i>Jenei Károly</i> : Az ellenforradalom támadása az Általános Fogyasztási Szövetkezet ellen és az „első” Bethlen—Peyer paktum	470
<i>Adám Magda</i> : Magyarország és a kisantant a második világháború előtti években (1936—1937)	502

KÖZLEMÉNYEK

<i>Hanzó Lajos</i> : Tessedik gazdaságtudományi nézeteinek forrásaihoz	553
<i>Juhász Gyula</i> : Adatok Magyarország külpolitikájához a második világháború kirobbanása napjaiban. 1939 augusztus—szeptember	565

VITA

<i>Markó Árpád—Tóth Gyula</i> : Válasz Esze Tamásnak	601
<i>Sárközi Zoltán</i> : Megjegyzések Stephan Ludwig Roth perének történetéhez	603
Vita a népi demokratikus korszak története feldolgozásának helyzetéről	611

A SZOVJETUNIÓN ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

<i>Miroslav Hroch</i> : Az európai újkori nemzet kialakulásának kérdéséhez	627
--	-----

A „HAZA” FOGALMA AZ OSZTÁLYTÁRSADALMAKBAN

(Hozzászólás Molnár Erik: Ideológiai kérdések a feudalizmusban c. tanulmányához*)

Molnár Erik évek óta éles elvi harcot folytat a nacionalizmus ideológiai megnyilvánulásai ellen: a nacionalizmus ellen, amely — különböző forrásokból táplálkozva s különböző alakokat öltve — a főveszélyt jelenti kulturális-ideológiai életünkben. Ennek a harcnak nagy tudományos és politikai jelentősége van.

Molnár Erik jelen tanulmánya, kivált annak második fejezete (A „haza” fogalma a feudalizmus korszakában. Történelmi Szemle, 1961. 3. 269—278. l.), amely a mai vita alapjául szolgál, további állomás ebben a harcban; új, igen fontos mozzanatokat tartalmaz a szerző eddigi cikkeihez, előadásaihoz képest is. Felveti a haza fogalmának, eszméjének a kérdését az osztálytársadalmakban, különösen pedig a feudalizmus korszakában; s a kérdésre olyan választ ad, amely a nacionalista torzításokkal gyökerükben leszámoló marxista válasz, — olyan választ ad, amelynek döntő vonatkozásaival teljesen egyetértek, és a fejtegetés számos mozzanatát a marxista teória alkotó alkalmazásának tartom.

Rendkívül meggyőzőnek érzem annak kifejtését — és ez úgyszólván a legdöntőbb —, hogy a haza fogalma, mint ideológiai forma, tartalmát, osztálytartalmát tekintve gyökeresen különböző a feudalizmusban, a kapitalizmusban, a szocializmusban; hogy az osztályok *feletti* haza eszméje osztálytársadalomban nem a valóságos viszonyokat tükrözi, nem az osztályok valaminő objektíven létező érdekközösségét fejezi ki, ami a valóságban általában nem áll fenn, hanem éppen a fejetetejére állított, hamis, szubjektív, ideológiai tükörképe az antagonisztikus osztályok kiegyenlíthetetlen érdekellentétének. Igen meggyőzőnek érzem a Kommunista Kiáltvány ismert tételének értelmezését: az osztályok érdekellentétén alapuló burzsoá társadalomban a haza eszméje nem fejezheti ki a burzsoázia és a proletariátus objektív érdekközösségét, mert ilyen érdekközösség nem létezik, hanem éppen az osztálymegtévesztést szolgáló hamis ideológiák egyike, s hozzá igen jelentős, ha nem legjelentősebb formája. Stb.

Amikor a továbbiakban néhány széljegyzetet fűzök a tanulmányban foglaltakhoz, hangsúlyozni szeretném: maguk e megjegyzéseim is aligha születtek volna meg Molnár Erik tanulmánya nélkül, — azon gondolati ösztönzések, problémaindítások nélkül, melyekben — mint a szerző minden munkája — jelen tanulmányrészlete is igen gazdag.

Legyen szabad abból a tételből kiindulnom, amelynek jelentőségét a szerző méltán hangsúlyozza, s amely igen fontos szerepet tölt be fejtegetései-

* Elhangzott a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1961. dec. 1-én tartott, Molnár Erik akadémikus tanulmányának megbeszélésére egybehívott közös vitaülésén.

ben, — Marxnak a Német Ideológiában megfogalmazott tételéből: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korban az uralkodó gondolatok.”

Mi következik ebből az ideológiára, ezen belül a „közösségi ideológiára”, a haza fogalmára vonatkozólag a feudális, majd a burzsoá rendben? Először is az, hogy a feudális, majd a burzsoá ideológia a feudális, majd a tőkés uralkodó osztály objektív helyzetét, osztályérdekeit fejezi ki, tükrözi és szolgálja. Másodszor is az, hogy az uralkodó osztály éppen uralkodó helyzeténél fogva rendelkezik olyan lehetőségekkel, hogy saját ideológiáját, ezen belül a feudális, ill. a burzsoá haza eszméjét a tömegekbe is több-kevesebb, olykor igen jelentős sikerrel beplántálja, széles körben elterjessze, — amikoris az uralkodó osztály ideológiája az egész társadalomban uralkodó ideológiává válik. Nem bocsátkozom most olyan — a tárgyalat összefüggés szempontjából — részletkérdés taglalásába, mennyiben alkotja, terjeszti maga az uralkodó osztály ezt az ideológiát, ill. mennyiben alkotják meg mások, s terjesztik mások az ő érdekében, az ő szolgálatában. A lényeges számunkra most nem ez, hanem az a tény — amit a tanulmány igen világosan fejt ki —, hogy ekként az uralkodó osztály eszméi, jelesen az uralkodó osztály haza-fogalma az egész társadalomban uralkodó eszmévé válik.

Az egész társadalomban *uralkodó* eszmévé, ideológiává, — azonban nem *kizárólagos* ideológiává. A fenti tételből nem következik, hogy az uralkodó osztály uralkodó eszméin kívül más eszmék nem létezhetnek az osztályrendben, így a feudális rendben, — utóbbiak persze nem *uralkodó* eszmék gyanánt, hanem éppen *elnyomott*, minden erővel leküzdeni szándékolt eszmék gyanánt. Marx tétele egyáltalán nem zárja ki azt a lehetőséget, sőt implicite éppen tartalmazza is, hogy — persze az uralkodó osztály által gyakorolt mindenféle nyomás alatt, az uralkodó osztály eszméinek uralma mellett s azzal szemben — az *alávetett* osztály is kifejleszt saját társadalmi létéből, objektív helyzetéből olyan eszméket, ideológiai formákat, amelyek *valóságos* viszonyokból sarjadnak, bizonyos fokig — ez a fok történetileg igen különböző lehet — tükrözik a kizsákmányolt osztály helyzetét, bizonyos mértékig — megint a történeti feltételektől függően igen különböző mértékig — szolgálják érdekeit, osztályharcát az uralkodó osztály ellen, — politikai, gazdasági egyben ideológiai sikon, ahogy az osztályharc három fő síkját Engels felvázolta.

S itt nemcsak az alávetett osztály helyzetéből sarjadó eszmék kifejlődésének absztrakt lehetőségéről van szó, hanem konkrét valóságról. Az emberiség, a magyar nép történeti-eszmetörténeti fejlődése minden korszakban felmutat az uralkodó osztálynak a társadalomban uralkodó eszméivel szembenálló eszméket, — antifeudális, majd antikapitalista eszméket, amelyek persze a feudális, majd a tőkés rendben nem tudnak igazán kibontakozni, még kevésbé uralkodó eszmékké válni, de vannak, léteznek, hatnak, szolgálják az osztályharcot. Ebből a szempontból az sem döntő, ha netán — amire Molnár Erik több szemléletes példát hoz — magukat az uralkodó osztály által kifejlesztett és terjesztett eszméket, az uralkodó eszméket, az uralkodó eszmék egyes mozanatait formálják, alkalmazzák az elnyomottak a maguk képére, használják ki vagy akarják kihasználni a saját érdekükben, — mert ilyen esetben az az eszme, ami eddig az alávetett osztály objektív érdekeinek *hamis* tükrözését jelentette, most immár *valóságos* érdekeinek, viszonyainak, törekvéseinek válik — persze bizonyos fokig — kifejezőjévé, tükrözőjévé.

Közbevetőleg, némileg exkuzusként említem meg, milyen gondot, problémát okozott nekünk, marxista történészeknek, éveken keresztül Sztálin

ismert meghatározása a felépítményről — az ideológiai felépítményről is —, amelyet nyelvtudományi munkájában fogalmazott meg. Fel kellett vetnünk a kérdést: ha csupán az a felépítmény, csupán az tartozik a felépítményhez, ami a fennálló alap, fennálló rend aktív megerősítését és védelmét szolgálja — márpedig ezt mondta, mint emlékezetes, Sztálin tétele —, mi a helyzet a kultúra olyan elemeivel, az ideológia olyan jelenségeivel, amelyek az antagónisztikus formációkban nyilvánvalóan *nem* az adott alapot, az adott osztályrendet szolgálták, védelmezték, hanem mint az elnyomott osztályok kulturális-ideológiai produktumai nyilvánvalóan az adott osztályrend *ellenében* hatottak? A kérdést — amelyet évekkel ezelőtt már volt alkalmam a szakajtóban is fejtegetnem (A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei VIII. 1. Bpest, 1956. 50. kk. 1.) — ezúttal nem részletezve, csupán annyit: el kellett jutnunk ahhoz a megfontoláshoz: Sztálin formulája nem vetett számot azzal, hogy osztálytársadalmakban, ahol az alap antagónisztikus jellegű, ahol az alapot az egymással ellentétes osztályok egysége és harca jellemzi, — ideológiai síkon is az egymással harcban álló osztályok ellentétes érdekei, törekvései fejeződnek ki, természetesen a gazdaságilag uralkodó osztály ideológiailag is uralkodó helyzetével. Az ideológia szférájának ez a felfogása jut kifejezésre Marx és Engels számos megjegyzésében (pl. az osztályharc három síkjáról); ez a szemléleti mód nyer pregnáns kifejezést Leninnek a „két kultúráról” szóló, Molnár Erik által is méltán idézett tételében, — Leninnél, aki Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban c. művében hangsúlyozta: minden burzsoá nemzet kultúrájának egységes burkában *két kultúra* rejlik, éspedig az elnyomottaké teljesen ki nem fejlődhetett alakban, az uralkodó osztályoké uralkodó kultúra formájában.

S ezzel a kitérő immár vissza is vezetett a tulajdonképpeni témához: az osztálytársadalmakban egymással szembenálló, harcbanálló eszmékhez, uralkodó és elnyomott eszmékhez, — ezek sorában az uralkodó osztály objektív érdekeit kifejező s a társadalom egyéb rétegeire is több-kevesebb sikerrel ráerőszakolt, ekképpen uralkodó haza-fogalomhoz, és ellentétéhez az elnyomottak objektív helyzetéből sarjadó, azt bizonyos fokig tükröző, az ő osztályérdekeiket, harcukat előmozdító, ill. bizonyos mértékig előmozdító, ellentétes haza-eszméhez, az *elnyomottak* hazájának, a *nép* hazájának eszméjéhez; feudális viszonyok között a „nemes hazával” szemben a „szegény haza”, a *szegények hazájának* eszméjéhez, — amaz „osztályharcos” haza-fogalomhoz, amelynek egyes konkrét példáit s azok értelmét a szerző a kuruc szegénylegényekkel kapcsolatban oly meggyőzően fejtegeti, s amelyre bizonyval további példákat lehetne felsorakoztatni.

Ez utóbbi haza-eszme az uralkodó haza-fogalomnál persze még jóval kevésbé van ideológiailag kidolgozva, kifejlesztve; ez közvetlenül következik az uralkodó és az elnyomott osztály diametrálisan eltérő helyzetéből, lehetőségeiből. Ismeretes, hogy még a kapitalizmusban a proletariátus is milyen keserves nehézségekkel, olykor kerülő utakon jut el — ha egyáltalán eljut a tőkés renden belül — a kidolgozott, befejezett haza-eszméhez, a proletárhaza, a szocialista hazafiság tudományos marxista koncepciójához. Szükségtelen bizonygatni, mennyivel inkább áll ez a feudális kizsákmányolt osztályra, a jobbágyparasztságra. Utóbbinak haza-eszméje még sokkal kevésbé jut el a kibontakozásig, ill. objektív osztályérdekeinek adekvát tükrözéséig. Spontán, elementáris mozzanatok adják jellegét.

De más dolog a tudatosság foka, a valóságos osztályhelyzet tükrözésének, az objektív osztályérdekek tükrözésének mértéke, — s más dolog az, hogy van-e az adott eszmének, képzetnek egyáltalán reális valóságtartalma, tükröz-e egyáltalán objektív viszonyokat, — még ha korlátozottan, töredékesen, vagy éppen felemás módon, keveredve is —, vagy pedig mindenestül a hamis visszatükrözés esetével, a hamis tudat formájával állunk szemben. Nézetem szerint az előbbiről van szó, vagyis: bizonyos fokig reális viszonyokat tükröz az elnyomottak, a jobbágyok, a nép haza-eszméje még akkor is, ha ez netán genezisében az uralkodó osztály által kifejlesztett és rájuk oktrojált uralkodó haza-fogalom visszájára fordítása is.

Milyen *reális* viszonyok, milyen objektív érdekek tükröződnek, ill. tükröződhetnek vissza a „nemes hazával” szembenálló „szegény-haza” eszméjében? Alapos kifejtésre nem vállalkozhatom — Elekes Lajos hozzászólásában már amúgyis fontos megjegyzéseket tett ez irányban —, csak néhány mozzanat megemlítésére szorítkozom.

Mindenesetre kezdettől fogva magában foglalja és mindvégig tartalmazza ez a haza-eszme a lakóhely, a szülőföld fogalmát, amely — mint Molnár Erik is hangsúlyozza — *való* viszonyok tükrözését jelenti. Talán nem hibázom nagyot, ha úgy vélekedem: ez a reális elem kezdettől fogva s mindvégig szerepet játszik s nagyobb, sokszor hasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszik az elnyomottak haza-fogalmában, mint az urakéban. Magában foglalja továbbá a jobbágnak meglevő — bármily nyomorúságos — lét- és munkafeltételeit, kifejezi ezekhez való ragaszkodását: a jobbágnak, a parasztnak azt az ismert rendkívül szívós ragaszkodását az általa használt földhöz, vagyonkájához, munkaeszközeihez. Itt ismét reális viszonyok tükrözéséről beszélhetünk, hiszen — szemben a rabszolgatartó társadalommal — a feudalizmus alávetett osztálya kezében, közvetlen használatában, *birtokában* tart földet (még ha az a földesúr *tulajdonában* áll is), birtokában tart ingóságokat, munkaeszközöket, sőt utóbbiaknak megfelelő feltételek között tulajdonosává is válhatik.

Ezekhez a — gyakran mégoly nyomorúságos — munka- és létfeltételekhez való ragaszkodás, ezeknek *megvédelmezése* igen fontos tartalmi mozzanata az alávetett osztály haza-fogalmának, hazafiságának. Ezeknek megvédelmezése a feudális urakkal szemben, akik a kizsákmányolás súlyosbítására vagy éppen kisajátításra törve, a parasztgazdaságnak olykor nemcsak bővített, hanem egyszerű újratermelését is veszélyeztetik; akik feudális belharcaikban esetleg néhány óra alatt tönkreteszik évek vagy akár generációk munkájának gyümölcsét. E munka- és létfeltételek megvédelmezése az idegen hódítókkal szemben, akiknek mind háborús előretörése, mind „békés” uralma különösen súlyos lehet, mert — s itt nemcsak az etnikai különbséget emelem ki, — utóbbiakat esetleg egyáltalán nem korlátozza a feudális újratermelés önérdeke, mint az eddigi, „nemzetbeli” feudális urakat. Gondoljunk csak a török hódítással-uralommal kapcsolatos ismert tényekre.

S persze: nemcsak a meglevő munka- és létfeltételekhez való ragaszkodást, azok megtartását-megvédését, hanem azok *megjavítására* irányuló törekvést, a gazdasági emelkedés kívánásának törekvését is magában foglalja a feudális alávetett osztály elnyomott, teljesen ki nem bontakozható haza-eszméje, — reális osztályérdekeik kifejezőjeként és segítőjeként. E törekvés igen fontos gazdasági mozzanatai megint a feudalizmus objektív viszonyaihoz, objektív fejlődésmenetéhez, fejlődési lehetőségeihez kapcsolódnak, amennyiben a jobbágyok ama törekvését jelentik, hogy telküket-földjüket kedvezőbb

feltételek mellett, a személyi függés enyhébb formájában, kevésbé súlyos járadék mellett birtokolhassák-használhassák; hogy a feudális járadék „legprimitívebb és legbrutálisabb formájának”, a robotnak, a vele együttjáró Leibeigenschaft-nak nyügeből, s általában a természetes járadékformáknak a kötelmeiből kibontakozhassanak, árutermelésre-pénzjáradékszolgáltatásra térhessenek; ill. hogy végső soron: a csupán használatukban, birtokukban levő földet *tulajdonukba* vegyék, feudális alávetettségtől, földesúri kizsákmányolástól, járadékkötelezettségtől mentes kistulajdonukként, — jelentik tehát törekvésüket a feudális iga enyhítésére, majd lerázására: arra, hogy a „nemes hazával” szemben a „szegény hazát” tegyék uralkodóvá, az országot *urak hazájából a nép hazájává* változtassák.

Rövidség okából itt nem térek ki a paraszti-népi haza-fogalomnak sem korlátozottságára, a hazának a kispolgári parcellatulajdonnal való azonosítására — amit Marx oly élesen világított meg a Brumaire-ben —, sem forradalmi oldalára, amely a plebejus-demokratikus haza-eszme, a demokratikus hazafiság egyik forrásává vált a polgári átalakulás periódusában. Engedjék meg azonban, hogy visszatérjek még egy pillanatra a feudális korszakhoz.

A nemesi haza fogalma, az uralkodó haza-fogalom tehát szögesen ellentétes a feudális elnyomottak haza eszméjével — megfelelően annak, hogy a feudális urak és jobbágyok osztályhelyezete, osztályérdekei szöges-ellentétben vannak egymással. Ez alapvető osztályok között tehát *általában és szükségszerűen* osztályharc folyik; ennek megfelelően a közös haza eszméje a feudális-musban általában és szükségszerűen hamis eszme, az elnyomottak megtévesztését, a feudális urak osztályuralmát szolgálja, — ahogy ezt a tanulmány igen meggyőzően kifejti.

Tudjuk másrészt, hogy *különleges* történeti feltételek között és *átmenetileg* osztálytársadalomban, így a feudális rendben is létrejöhet az alapvető osztályok együttműködése. Ez történelmileg kivételes helyzetet: az ellentétes osztályok átmeneti érdekösszességét fejezi ki. (Vö. Századok, 1960. 282—283. l.) Molnár Erik ezt a situációt jelen tanulmányában még pontosabban fogalmazza: „Annak következtében, hogy az ellenséges erő egyszerre fenyegeti a nemesek és jobbágyok bár különböző érdekeit, a két ellentétes érdekű osztály között átmeneti együttműködés jöhet létre a közös ellenség ellen.” Ilyen történeti helyzetben tehát bizonyos kapcsolódási pont jön létre a két ellentétes osztály, a két ellentétes osztályérdek, a két ellentétes osztályideológia, a két ellentétes haza-fogalom között; ilyen kivételes viszonyok között tehát a közös haza eszméjének általában és alapjában hamis fogalma bizonyos fokig, ill. bizonyos vonatkozásban *tényleges* helyzetet tükröz a feudális rend viszonyai között is.

Amint persze az antagonisztikus osztályok együttműködése — amely különleges történelmi körülmények között jött létre — szükségképpen átmenetinek bizonyul: előbb-utóbb újból szétfeszíti az osztályok alapvető érdek-ellentéte és harca, úgy a közös haza eszméjének bizonyosfokú valóságtartalma is előbb-utóbb elenyészik, s marad, mi volt általában és szükségszerűen: hamis eszme, a reális viszonyok fordított, meghamisított tükörképe, — miként a tanulmány hangsúlyozza.

Meg szeretném még jegyezni: nézetem szerint külön vizsgálatot igényel az adott kérdés szempontjából is a feudális rend ama szakasza, vagy éppen olyan szakaszai, amikor a burzsoásodás, a polgári fejlődés bizonyos jelei mutatkoznak, s különösen, amikor a tőkés viszonyok fejlődése megindul és előrehalad. Rövidség okából mellőzöm most a XVI. századi Magyarország problémáját —

ahol egyebek közt, átmenetileg, még bizonyos „új nemesi” típusú polgárosodás egyes jelei is észlelhetők —, ennek a rendkívül érdekes századnak a problémáját, amelynek derekán a tőkés viszonyok bontakozását megakasztó „második Leibeigenschaft” még nem épült ki, szilárdult meg; s csupán magát a reformkorszakot érintem, amikor a burzsoá viszonyok keletkezése s fejlődése immár nem akad meg, hanem polgári forradalomhoz, a tőkés rendre való áttéréshez vezet. Molnár Erik tanulmányának második részében — témaállításának kereteiből következően — ezzel a korszakkal már nem foglalkozik, csupán egy rövid utalást tesz reá. Csak a reformkorszakban kezd a haza (miként a nemzet s a szabadság) eszméje új (értsd: burzsoá) tartalommal telítődni, — ahogy kifejezi magát: „új, magasabbrendű — bár még mindig hamis — tartalommal” telítődni. Utóbbit illetően — úgy gondolom — bizonyos megszorításra van szükség. Ami a klasszikus nyugat-európai fejlődést illeti, világos, hogy a polgári forradalomhoz vezető korszakban a burzsoázia és a parasztság osztályérdekei számos ponton ténylegesen találkoztak. De még Magyarországon is ebben a történelmi korszakban, a feudalizmus válságának, a polgári átalakulás érlelődésének korszakában, egyfelől a burzsoásodó nemesi (s mellette városi polgári) rétegek, a burzsoázia funkciójának betöltése útján előrehaladó nemesiség, másfelől a jobbágyság osztályérdekei (nem is beszélve itt magának a jobbágyságnak a burzsoásodó rétegről) bizonyos vonatkozásokban kapcsolódnak, amaz alapvető osztályellentét dacára is, amely nemes és jobbágyság között természetesen továbbra is fennáll. Az „érdekegyesítés” liberális nemesi koncepciója, vagyis a közös burzsoá haza koncepciója, a közös haza burzsoá tartalommal telítődő fogalma nemcsak megtévesztés, nemcsak hamis, visszájára fordított tükörkép, hanem bizonyos fokig *reális* viszonyokat is tükröz: a burzsoásodó, liberalizálódó köznemesség és a jobbágyság osztályérdekeinek bizonyos kapcsolatát tükrözi, a feudális rendet konzerválni akaró, még a negyvenes években is csak újkonzervatív köntöst öltő, minimális engedelményekre is alig hajlandó, vezetőszerepéhez minden áron ragaszkodó, feudális vagy junker típusú arisztokráciával és fő támaszával, a Habsburgudvarral szemben.

A közös haza burzsoá tartalommal telítődő fogalma azonban maga is csak meghatározott történelmi korszakban tükröz vissza bizonyos fokig reális viszonyokat. E körben nem kell beszélni a hatalomhoz vagy akárcsak a hatalom morzsáihoz jutó burzsoázia, ill. burzsoá funkciót gyakoroló rétegek osztálykompromisszumáról, megalkuvásáról, reakcióba fordulásáról. A haza burzsoá fogalma ezzel immár csakugyan teljességgel hamis, ízig-vérig osztálymegtévesztést szolgáló ideológiai alakzattá válik.

Ezzel a burzsoá haza-fogalommal, ezzel a megtévesztő burzsoá nacionalizmussal állnak szemben a demokratikus haza-eszmének, a demokratikus hazafiság hagyományainak folytatói és képviselői; ezzel a hamis burzsoá haza-fogalommal szemben kezdi kifejleszteni most már a gyarapodó, szervezkedő, öntudatosuló munkásosztály a maga haza-fogalmát, a maga objektív helyzetéből, a maga osztályérdekeiből sarjadóan, — objektív helyzetéből folyóan, amely a feudális jobbágyságtól s a parasztságtól stb. való lényeges eltérése miatt képessé teszi, hogy lényegesen más, magasabbrendű haza-fogalmat dolgozzon ki, küzdjön ki, — persze egyáltalán nem könnyen, hanem kínnal-keservesen —, mint amazok: a proletárhaza fogalmát, amely már nem a kispolgári tulajdont emeli piedesztálra, hanem mindennemű kizsákmányolás és elnyomás megszüntetésének célkitűzését.

Ez a — nemesi és burzsoá haza-fogalommal élesen szembeálló — proletárhaza-eszme, proletárhazafiság nyer megkapó kifejezést Leninnek A nagy-oroszok nemzeti büszkesége c. cikkében: „Mi (ti. nagyorosz öntudatos proletárok) szeretjük nyelvünket és hazánkat, mi legtöbbet azon munkálkodunk, hogy hazánk dolgozó tömegeit (vagyis hazánk lakossága kilenctized részét) tudatos demokrata és szocialista életre neveljük. Nekünk mindennél fájóbb látni és érezni azt, hogy a cári hóhérok, a nemesek és a kapitalisták mennyi erőszakot, elnyomást és komizkodást követnek el szép hazánkon.”

A proletárhaza e fogalmának, a szocialista hazafiságnak teljes kibontakozása, a nemesi és burzsoá haza-fogalommal szemben uralkodóvá válása — a szocialista forradalmi átalakulás lényeges tartalma. Ezáltal valósul meg *urak és burzsoák hazája helyén valóban a nép hazája*.

A nemesi és burzsoá haza-fogalom többé-kevésbé lényeges maradványai azonban a fejekben még mindig kísértenek. Ezeknek a csökevényeknek a kiküszöböléséhez, a marxista eszmei tisztázáshoz ad igen jelentős segítséget, számomra is, Molnár Erik nagyértékű tanulmánya.

PACH ZSIGMOND PÁL

JOZEFINISTÁK ÉS JAKOBINUSOK*

Az évszázad, amelynek fő mozzanatait megbeszélésünk során vizsgálat alá vettük, a felvilágosodás százada, a siècle des lumières, a jakobinus forradalmi drámában érte el végkifejletét: a citoyen egyenlőségi ábrándjaira Thermidortól kapja a cáfolatot, líráilag Coleridge Franciaországhoz írt Ódája búcsúztatja el, de mégis igazolja őt egy korszakteremtő osztályellentét kibontakozása, Barruel sietős felhívása a polgári blokkhoz („Tulajdonnal bírók, bárkik legyetek, ne álljatok hamis elv mellé, — azok, akiknek semmijük sincs, nem egyenlők veletek”) — és egy új világberendezés kihívó eszméje, egy olyan gondolatsoré, amely Babeuftól Fourier-n és St. Simonon át Blanqui és a Kommunista Kiáltvány ifjú szerzői felé vezet.

A délkelet-európai felvilágosodás, igaz, nem mutat fel ilyen szakadást és utána következő újrakezdést. Sem a Finis Poloniae, sem a budai Vérmező, sem a Srpski ustanak meg a napóleoni Illyria nem akadályozták meg abban, hogy bele ne torkolljék az 1848 előtti polgári-paraszti nemzeti mozgalom Preporod-romantikájába. Vajon ebből egy jozefinista középút késői diadalára kellene következtetnünk? Bonyolultabb, bár sajnos nagyon gyorsan összefogott értelmezésre törekedve a történésznek elnézést kell kérnie a szlavisták-tól, ha őt elsősorban az áramlatok cselekvésbe-fordulása foglalkoztatja.

*

Egy olyan megfigyelésből indulunk ki, amely szinte magától adódik, ha a Bécsi Házi-, Udvari- és Állami Levéltárban a császári kabinetiroda bizalmas iratait (Vertrauliche Akten) olvassuk: a Délkelet-Európa úgynevezett jakobinusai közé soroltak nagy többsége, bármily különbségek mutatkoznak is népeik közt, egyazon irány jegyeit hozza magával: rábizonyul, hogy eredetileg jozefinista volt. Ez nem is tűnnék varázslatos dolognak, hiszen mindegyik ugyanazon állam kötelékébe tartozott. Azután, mint ismeretes, maga a jozefinizmus elnevezés sem takar valami egységes jelenséget. A jozefinizmus kezdetől fogva inkább gyakorlat, mint elmélet. A legfelsőbb állami vezetés azon szükségletét szolgálja, hogy országainak soknemzetiségű halmazából normálisan működő, nyugati mintájú, egységes monarchiát gyúrjon, vagyis hogy „az egyes részek egy egészévé illeszkedjenek össze”, — ahogy egy korabeli iratban olvassuk.¹ Ez azzal jár, hogy belenyúlnak — mint H. Janecek kiemelte: minden-

* Elhangzott a stockholmi történész kongresszuson a francia forradalom szakértőinek külön ülésén.

¹ Vertraute Briefe zur Charakteristik von Wien. Név nélkül. Görlitz 1793. 93. l.

képpen alulról jövő nyomásra is — a rendi hagyományokba, struktúrákba és gondolkozási módba, ami a kiváltságosak számára nem megy fájdalommentesen. Pedig e beavatkozások nem a feudalizmus megszüntetésére irányulnak: az abszolutizmus a maga társadalmi alapjait a Duna mentén éppoly kevéssé akarja lebontani, mint ahogy a Spree vagy a Néva partján sem, hanem ellenkezőleg: alá akarja támasztani őket egy reformburokrácia segítségével.

Olyan aggálynak, hogy a nem-nemesi elemek kijátszhatják az abszolutizmust és fölébe kerekedhetnek, hiányoznak mind objektív, mind szubjektív feltételei. Ezen elemek támogatása láthatólag inkább gazdaságilag hatékony, és ezért kincstári szempontból kívánatos mozzanatként épül bele az elérni óhajtott berendezésbe, úgy, hogy ennek a kereskedő- és manufaktúra-burzsoázia lesz fő haszonélvezője. De ha a császárnak nem is állt módjában, hogy Struensee módján felszedje a világi és egyházi előjogok birtokosaihoz vezető hidakat, a köztük és a homo novusok közötti érdekösszeütközésben hangsúlyeltolódás állt be a jozefinista táboron belül. A reformprogramnak új társadalmi bázisra volt szüksége, ez utóbbinak anyagi boldogulása pedig II. József sikerétől függött. Amint azonban ily módon a császár pártjaként lépett porondra, kivette az udvar kezéből a vita kezdeményezését és szétfeszítette az udvar által kijelölt hatáskört.

A termelésnek a XVIII. század második harmada óta egészen a török uralom alatt álló, balkáni tartományokig mindenfelé jelentkező, új mozzanatai és az általuk kiváltott piacra termelés benyomulása az agrárfeudalizmus védett területeire, a feudalizmus bomlásához vezettek, címerekre való tekintet nélkül, egészen a nagybirtokos mágnásokig érően. A nemesi manufaktúra kétarcú Janusfeje mellett most tűnnek fel igazán a vegyes részvénybefektetésű kereskedelmi társaságok, a temesvári, jánosházi, fiumei, keleti, ázsiai stb.² A tőkefelhalmozásra alkalmasabb rendszer minden ilyen együttélésen belül felőrölte a gazdaságon kívüli kényszerrel hivatkozó, de gazdaságilag túlnyomórészt már parazita feudális nagyurat; mint Figaro-Matiček Almaviva grófját, e nagyurak földjáradékát is a „negoziante capitalista” (ahogy trieszti akták nevezik) ássa alá.

A kereskedelem és ipar tehát a hivatali és kisnemességgel kötött érdek-egység útján ellensúlyozhatta politikai befolyásának hiányait. Főlemelkedését balfelől a Mária Terézia és József-féle reformok által immár az alpesi és csehországi koronatartományokon kívül is szabaddá tett, helyenként energikusan felnyomuló kispolgárság fedezte. A parasztok állásfoglalása is változott, mihelyt potenciális szövetségesek tűntek fel a láthatáron. Horia román parasztfelkelésében — erről H. Bernath beszélt nekünk — földesuraik ellen a császári zászlót bontják ki. Nem szokás ugyan (és Eduard Winter nézze el nekem), de én a jozefinizmus második szakaszának szeretném nevezni ezt, a jozefinizmusnak e részben ösztönösen érzett, részben tudatosan felismert polgári átalakulás irányához illő átértelmezését a 80-as évek első felében.

A janzenizmus, amely Belgiumból Bécsbe, Franciaországból Prágába jutott el, de Bolognából és Padovából a szlovénekhez és a horvátokhoz is, bizonyára útját egyengette az értékek azon kiválasztásának, amelyről H. Backhuis beszélt, mint ahogy a hallei pietizmus is a magyarok, szlovákok és szerbek között, az orosz és ukrán vagy éppen görög reformteológusok és reformideológusok az ortodoxok soraiban, meg Wolff, Baumeister, Soave,

² Hofkammerarchiv (Bécs), Commerz, Lit. 103—104.

Beccaria és Sonnenfels ezután következő racionalizmusa és illuminizmusa, amelynek hullámai Krušedolig és Balázsfalváig érték el. Marmontel, Diderot, Rousseau és Raynal művei ünnepélyesen bevonultak az olvasó-társulatok körébe. A fiziokraták tanait gazdasági és tudós társaságok kapcsolják a jozefinista közigazgatáshoz. Zárójelben megemlíthetjük itt: kutatóink mindaddig kevés fáradságot szenteltek annak, hogy felülvizsgálják a chassidizmus beágyazódását a század szellemi mozgalmai közé; a Baal-sem Rabbi Jehuda talán mégis hasonló dialektikus viszonyban állt saját tagadásával az emancipált Mendelssohnban és Sonnenfelsben, mint a morva testvérek Franckén át egy Lamettrie materializmusával.

A reformpárt közös törekvései túllépnek ugyan a nemzeti és társadalmi válaszfalakon, de nem mossák el azokat. Államrezon és népfelvilágosítás — jozefinizmus felülről és alulról — latens feszültségben marad. R. Munteanu újabban Erdély példáján illusztrálta W. Krauss tételét, hogy az abszolutizmus és a *sapere aude* egymással összeegyeztethetetlennek bizonyul, ha mindkettő komolyan veszi a dolgot. Az ugyancsak jozefinista és méghozzá többnyelvű trieszti polgárság éppoly felháborodva utasítja vissza a császár gyerekes indoklását a hivatali német nyelv bevezetésére (hogy hiszen Cadiz is ugyanazt a nyelvet beszéli, mint Madrid), mint akár valami magyar országgyűlés.³ József persze nem volt pángermán — indokai egészen máshól eredtek —, de nem értette meg, hogy a polgár- és parasztcászár szívesen elnézett legendájának kettős fala van: a cél és eszköz viszonyában rejlő ellentmondás nagyobb távolságban az udvar és a nép ellentétére fordult.

Mégis, mintha így, mindezek mellett, nem vennénk mindig kellőképpen figyelembe a jozefinizmus tényleges koherenciáját, belső összetartó erejét. A jozefinizmus több volt, mint a Vozroždenje levegőjében úszó hangulat. Még, ha úgy tetszik, szervezete is volt: a szabadkőműves páholyokban.

Az olyan felsorolást, hogy ki volt szabadkőműves az *esprits forts* közül — s a vitán elhangzottak is ilyen meggondolásra késztetnek —, a magam részéről nem sokra tartom. Ez akkor divatban volt, s nehezebb olyan aufkláristák után nyomozni, akik nem tartoztak a szabadkőművesek közé. Távol legyen tőlünk a *tout prévu, tout médité* jezsuita érve is.⁴ A szabadkőművesség önmagában véve egyáltalán semmit nem vitt véghez. De mivel egyúttal összefogta az egyedi embereket, kifejezésre tudta juttatni a már meglevő tendenciákat, és mivel tagnévsorai voltak, ezek alapján lehet is, kell is bizonyos felmérést végeznünk.

A fennmaradt dokumentumok nem hagynak kétséget aziránt, hogy mind a 42—47 páholy nyílt jozefinista irányzatot képviselt.⁵ A hozzájuk tartozó 2—3000 szabadkőműves megoszlása jellemzőnek nevezhető a reformpártra általában, és vidékek szerint is meglepően kevésbé változik. Közülük 11% tartozik az udvari és birtokos nemességhez, 28% katonatiszt, 30%-a (főleg

³ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs). Staatskanzlei. Ostindische Compagnie von Triest und Antwerpen.

⁴ M. Lercy : Histoire des idées sociales en France. I. Paris. 1946. 346. l.

⁵ Staatsarchiv (Bécs). Kabinettskanzlei, Vertrauliche Akten 60. és 72. fasc. (Itt említjük meg, hogy miután a Vertrauliche Akten sorozatából a magyar jakobinusok felségsértési perének iratait kiadták Magyarországnak, a Bécsben maradt fasciculusokat 1957-ben újra számozták. Mivel pedig a Magyar Országos Levéltár az állományába került fasciculusok elnevezését és eredeti számát is megtartotta, így most ugyanolyan jelzésű fasciculusok találhatók a bécsi Staatsarchivban és a budapesti Országos Levéltárban. Mi az alábbiakban mindig a Bécsben levő fasciculusokra hivatkozunk.)

magasabb) állami hivatalnok, 5% egyházi férfiú, 15% szabadfoglalkozású (értelmiségi, művész), 10% kereskedő, bankár, ipari vállalkozó, 1% egyéb: kézműves, parasztpolgár, katona (a külön nyilvántartott ún. „szolgáló testvérek” beszámítása nélkül).⁶ A páholyok ezenfelül a tiszván német alpesi vidékig és a tiszván olasz Lombardiáig nemzetiségileg, s nagyrészt vallásilag is keverték. Az ortodox püspöki kart 3 tényleges és egy eljövendő szerb püspök képviseli. De a katolikus klérus — Vrhovac zágrábi püspökkel és a lemerbergi teológiai karral mint fő képviselőkkel az élén — részesedési aránya is elmaradt a protestánsoké mögött.⁷

Ámbár a wilhelmsbadeni gyűlés már 1782-ben — kérem, figyeljünk az évszámra, és ne tévesszük azt össze 1789-cel — tehát már 1782-ben, hét évvel a Bastille megrohanása előtt, a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget nyilvánította a szabadkőművesség alapelveiül,⁸ nem szabad félreismernünk e fogalmak akkor még szűk értelmét. Martinovics találóbban írja körül eszményüket a „pallérozott monarchia” fogalmával,⁹ amennyiben a szabadkőműves páholyok jelentik azt a helyet, ahol a „tulajdon és képzettség” a hivatalos, hatósági jozefinizmussal találkozik, hogy „a felsőség tekintélye előtt tisztelegjen”, — amint egy iratigen szépen meghatározza.¹⁰ Egységfrontjuk persze erősebbnek mutatja magát, mint amilyen. Ha a brünni páholy arról biztosít, hogy „a szabadkőműveseket alaptörvény kötelezi arra, hogy minden államellenes forradalmi veszélyt följelentsenek”,¹¹ a másik oldalon viszont nem szűnik a panasz, hogy Spartacus—Weishaupt illuminátusai, a Philadelphia és (később) Bonneville Cercle Social-jának tagjai politikát visznek a szabadkőművességbe és „a páholyokat az anarchia szemináriumaivá” teszik,¹² vagy ilyen mintára új páholyokat alapítanak.

Még kevésbé tették le a fegyvert — sit venia verbo — a konzervatívok. Ahol a rendi alkotmány életben maradt, mint Belgiumban és főleg Magyarországon, ott ez a császári balfogásokat és túlkapásokat kihasználva nyílt zendülésbe vitte őket. A jozefinista „eretnkséget” nem a polgári forradalom váltotta fel 1789/90-ben, hanem a nemesi zendülés, a forradalmat megelőző ellenforradalom. Egy százsz megfigyelő szerint „a rendszer sok, egyébként egymással súrlódó erő találkozása miatt bukott meg, mint a hajó, amely árbóc és vitorla nélkül a szél játéka lesz”.¹³

*

Mint ismeretes, II. Lipót, bátyja halála után a jozefinizmus „machiavelista”, toszkán változatához visszavonulva keveredett ki a bajokból. Meggyezett a lázongó nemességgel és a szelidített despotizmus igényeinek meg-

2.)

⁶ Uo. 40., 41., 60., 67., 70. és 72. fasc. A felsorolt százalékarányok persze csak hozzávetőlegesek, mivel a lajstromok hiányosak és az általunk tekintetbe vett 1732 név között ugyanaz többször is előkerül. Nem egyszer a foglalkozás megnevezése is hiányos vagy kétes, így pl. a kamarásoknál, a különböző foglalkozású jogászoknál. Bizonyos Güldenhöft neve mellett pedig a foglalkozást így jelölték meg: „K. K. Bankogefällenamtsadministrationsbeysitzer”.

⁷ Uo. 72. fasc.

⁸ Uo. 76. fasc.

⁹ Martinovics 1781 okt. eleji emlékirata: A magyar jakobinusok iratai (sajtó alá rend. Benda Kálmán). I. Bpest. 1957. 465. l.

¹⁰ Vertrauliche Akten 67. fasc.

¹¹ Uo. 41. fasc.

¹² Uo.

¹³ Vertraute Briefe, 211. l.

felelően kicserélte a garnitúrát, újat hozott, anélkül, hogy annak elődjét a gályákra küldte volna.

A habonából a tudomány felé átmenőben, félúton, a felvilágosodás kalandos visszájának hódolva, ahol a Cagliostro és Casanovák tűnnek fel, meghallgatott egy Riedelt, Gotthardit, Martinovicsot, Laczkovicsot is. Hogy Magyarország ellen annak hátában találjon fogódzót, utat engedett a Supplex Libellus Valachorumnak és a temesvári szerb Sabor-nak is;¹⁴ a párizsi események hatása kezdett érvényesülni, miközben a lengyel kérdés ismét fellángolt az 1791-es alkotmánnyal. Az egri parasztok mégis fájdalmasan világosnak látták a helyzetet és a biztatásokra így válaszoltak: „Igen, ha József élne, Lipót azonban nem úgy gondolkozik.”¹⁵ Egy gúnyirat így szitkozódott: „Kormányzatának elején a legszégységteljesebben és leggyalázatosabban megcsaltak bennünket”, az emberek Lipótot „halálra átkozták”.¹⁶ Valóban csak ezért? Egy harmadik tanúság szerint „a katonaság a kaszárnnyokban... viharosan üdvözölte” az óvatos bűvész elhunytát.¹⁷

A jozefinisták mindenesetre félelem és reményesség közt ingadoztak. A Ferenc alatt, a francia hadüzenet és XVI. Lajos kivégzése után egyértelműen bekövetkező visszahátrálás az ancien régime felé viszont már azon választás elé állította őket, hogy vagy megtagadják nézeteiket és alkalmazkodnak, vagy törvényen kívül helyezik magukat. Ezzel a széthasadással lép a jozefinizmus harmadik és utolsó szakaszába.

Talpnyalók, felfelé hajlongó beamterek, fizetett firkászok, beijedt kékvérűek, libertinusok és egyházfejedelmek számára ez a szakasz a bűnbánat útján vezetett hátrafelé. Velük majd a Szent Szövetség előszobájában találkozunk, amint Gentz köré csoportosulnak, egyesek, mint Kramerius, Strati-mirović vagy Budai-Deleanu, némi sajnálkozással.

A vállalkozó burzsoázia, a jozefinista érának hivataluk megtartásán aggódó heérkezettjei és széles értemiségi bázisa: ezek a polgárral és paraszttal együtt mind tisztelettel őrzik a „jó császár” emlékét. Elbeszéléseiket majd „volt egyszer”-rel kezdik, vagy pedig leginkább, mint Vavák,¹⁸ naplóikra bízzák. Sem Ferencért, sem a francia konventért nem lelkesülnek, de némi sóhajok közt mégis inkább az ijesztőbbtől félve, a lojális alattvaló szerepét választják. Sokan még szabadkőműves múltjuk nyomait is megpróbálják eltüntetni.¹⁹ Persze Sonnenfels udvari tanácsos is igen óvatosan lépked.

Csak kevesen vállalják a merész átugrást a radikalizmusra, mint Martinovics a *Status regni Hungariae* c. röpiratban,²⁰ vagy egy másik irat névtelen szerzője, aki „utolsó figyelmeztetést” intéz az uralkodóhoz és kormányzatához.²¹ Ezek a „halhatatlan József” nevében a „theokratikus és arisztokratikus dögvész kiirtásával” meg „a népnek jogaiba való visszahelyezésével” fenyegetőznek. Mig a második szerző Bécsből egy „félévi megfontolási határidőt” szab, az első, mint magyar, kereken azt mondja Józsefről, hogy „nullus cum

¹⁴ M. Kostić: Nekoliko idejnih odraza francuska revolucije... Matice srpske No. 3, 1953 (ser. drustv. nauka).

¹⁵ Vertrauliche Akten 39. fasc. — Vö. A magyar jakobinusok iratai, I. 641. l.

¹⁶ Vertrauliche Akten 49. fasc.

¹⁷ Uo.

¹⁸ K. Mejdrická: Čechy a Francouzská revoluce. Prága, 1959. passim.

¹⁹ Vertrauliche Akten 49. fasc.

²⁰ A magyar jakobinusok iratai, I. 770. s. köv. l. (1792).

²¹ Vertrauliche Akten 69. fasc.: Letztes Warnungsschreiben an die dummen Lotharingischen Österreicherregenten.

Hungariae oppressoribus ita sincere egit, ut ille". Olyanok hangja ez, mint Linhart, Hebenstreit, Wolstein, Sečanac, Hajnóczy. A forradalom mint „efficacissima contra societatis civilis morbum medicina”²² jelenik meg ezek felfogásában, szabadságfával és Eipeldauer-dallal. E ponton még olyanok is találkoznak, akik 1790-ben ellenfélként állottak egymással szemben: ezek valaha József, ekkor pedig Ferenc ellen készültek felkelésre.

Nem egyszerűen a jozefinizmus tehát az, amely irodalmi, majd azon túlmenően politikai ellenállásra szánja el magát, hanem annak egy magjában kispolgári-demokratikus szárnya, amelyet kétségtől ösztönöztek, ha nem is irányítottak a francia forradalmárok és jakobinusok tűzcsöváinak sikerei. E baloldali jozefinisták azok — az elnevezésnek Vaso Bogdanov szerzett polgárjogot —, akik köré a Monarchia cselekvésre elszánt ellenzéke csoportosul. Tömény jelentkezése, az 1794-i ún. jakobinus összeesküvés, nem volt egyéb, ha kissé túlélézzük a dolgot, mint az „utolsó jozefinisták” összeesküvése.

Itt már mindenképpen döntő módon áttör a nemzeti momentum. Bár az egyes jakobinus-csoportokat kapcsolatok fűzik egymáshoz, e csoportok mégis önállóan nőnek ki saját, helyi viszonyaik közül és azokhoz igazodnak mindvégig, 1798-ig, Rhigas-szal és a tarnowi coniuratio-val.²³ Sem központi szervezet, sem ilyen összeesküvés nem létezett sohasem. Sok ún. „csöndes” jakobinus elkerülte a felfedeztetést és elfogatást, és így történeti ismereteink számára is elveszett, mint például — ahogy Elio Apihal együtt bizonyos adatokból én is gyanítom — a trieszti jakobinusok. Voltak feljelentések, amelyeket szép csöndben elfektettek. Vagy nem lehetett elfogni a gyanúsítottakat,²⁴ vagy nem látszott tanácsosnak olyan felfogásbeli „bűn” miatt beléjük kötni, amelyet egyébként utóbb ők maguk — gyakran magas pozíciókban — enélkül is megbántak, mint az újvidéki ortodox püspök, akinek egy spicli e kijelentését jelentette fel: „quando quidem proxime ad instar Gallorum omnes liberi aequales erimus”.²⁵

Ezzel korántsem akarjuk Franknóival együtt azt állítani, hogy a délkelet-európai jakobinizmust ez vagy az a jozefinista „csinálta”. Hogy egy megközelítőleg ilyen, analóg fejlődés nélkülük is végbement volna, azt az a körülmény is világosan mutatja, hogy ott is sor került forradalmi megmozdulásokra, ahol nem volt jozefinista előzmény. Németalföldön, Itáliában és Lengyelországban hasonló szétválási folyamat ment végbe megzavarodott reformerek és azon baloldal között, amely újra feléledő reménykedésében a jakobinizmus karjaiba vetette magát.

Azt sem hiszem azonban, a másik oldalon, hogy a jozefinista baloldal egy divatos irányzat zászlói alatt továbbhajózva álcázottan ugyanaz maradt, ami azelőtt is, mindig volt. Életpályájukról Benda és Wangermann segítségével leolvasható, mint kellett a St. Just-féle *force des choses* nyomása alatt valóban igazi továbbfejlődésen átmenniök, amely egyúttal túl is lökte őket az eredetileg maguk választotta célokon. Túllökte a magyarokat, délszlávokat, a bécsi sőt felső-stájerországi kisvárosi honoráciorokat is, akik titkos kedvtelésükből, hogy Jean Mesliers testamentumának egy-egy másolatát böngész-

²² Uo. 36. fasc.

²³ Uo. 30. fasc.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 35. fasc. (Zombor, 1795. febr. 26. — Egy későbbi feljelentésre ld. Deutsche Literaturzeitung, 1958. 10. sz. 890. s köv. hasáb. 13. jegyz.)

szék (Voltaire éles szövegezésében) lassan a teljes vértetű politikára váltanak át.²⁶

Nem ez az oka, hogy itt nem volt igazi jakobinizmus, bár eszmei síkon szinte mindaz rendelkezésre állott, amiből a Montagne kapta eszmei fegyvereit. Ez utóbbi a bukott arisztokrácia nyakas ellenállásának és annak volt eredménye, hogy az új *autorités constituées* nem voltak képesek ezt az ellenállást egyedül megtörni. Mivel az ellentét mindkét oldalon erőszakos formában, kompromisszum nélkül jutott kifejezésre, a polgárság legforradalmibb elemei a néphez apelláltak. A jakobinizmushoz tehát, a szó történeti jelentésében, velejáróként hozzátartozik a sansculotte és a földjébe kapaszkodó paraszt, akinek már hazája van, és azt kész is megvédeni.

Ehhez hasonló helyzettel a jozefinistáknak és utitársaiknak nem kellett szembenézniük. Jakobinizmusuk így többé-kevésbé papirosra maradt. A legtöbben már a parasztkérdésen zátonyra futottak. Sehol, még Magyarországon sem, ahol pedig a legmélyebbre hatolt a mozgalom, nem jön létre a Hegy és a pütagacevcsina szintézise, a népforradalom alapfeltétele. Ahogy Franges a jozefinista Žiga Zois-t jellemzi: mindent a nép javára, de a nép nélkül, — az *mutatis mutandis* a jakobinus összeesküvőkre is áll.

A dilemmájukból eredő zavar megoldására Martinovics teszi kettős kátéjával a tipikus kísérletet. Forradalmi frontjának reális osztályellentéteit — balfelől kurucok, jobbfelől nemesi zendülők között — bűvészfogással akarja megoldani, úgy hogy a nagyobb, nemzeti összeesküvés keretén belül egy második, szűkebb, ezoterikus-demokratikus kört húz meg, mondhatnánk valami elméleti kétlépcsős rakétát készít, amire talán a szabadkőműves-fokozatok technikája vezette rá. Első katekizmusához átkölti a Marseillaise-t, *citoyens* helyett *cives nobiles et ignobiles*-t iktatva belé. A második viszont, bár a szásvári apát zavaros módján, Babeuf *égalité parfaite*-jének, a tökéletes egyenlőségnek csinál konkurenciát: persze egy legbelső kör titkaként. Soha egyetlen kézműves, egyetlen *rusticus cognominatus*²⁷ nem szerzett tudomást arról, hogy földi boldogsága mily közel szunnyadt hozzá — persze csak egy vagy két feltalálója fejében, bár egy Pongrácz alispán is tisztában volt azzal, hogy „a jobbágy gyűlöli földesurát”,²⁸ és bár hol itt, hol ott került sor spontán megmozdulásokra, persze a jozefinista jakobinizmussal való bárminő érintkezés nélkül. „Csak egy kis jelt kéne adni” — jelenti egy másik konfidens, akinek szóhasználatáért a referens elhárítja a felelősséget —, „és minden papot egy negyedórán belül elexpediálnának.”²⁹ Csak hát a jelet senki nem adta meg.

Ennek megállapítása mégsem jelenti a Habsburg-birodalom szláv és nem-szláv forradalmárainak elítélését a náluk felfedezhető politikai és személyi korlátozottság miatt. Ők az első szenvedett vereség ellenére is nagyjából betöltötték hivatásukat azzal, hogy megteremtették az egyenrangú nemzetek közti köztársasági hagyományt. Megteremtették a nemzeti szabadságharc és a *révolution populaire*, a népforradalom egyesítését, s ebben a „jozefinista” jakobinusoknak szükségképpen kudarcot kellett vallaniok. De örökségül

²⁶ Uo. Steirische Komplizität. Vö. még *E. Wangermann*: From Joseph II. to the Jacobin Trials. Oxford. 1959. passim; *L. Stern*: Zum Prozess gegen die österreichische „Jakobinerverschwörung”. (A Maximilien Robespierre c. kötetben. Berlin 1958. szerk. W. Markov.)

²⁷ Vertrauliche Akten 36. fasc.

²⁸ Uo. 60. fasc.

²⁹ Uo. 39. fasc.

hagyták törekvéseiket — Metternich későbbi kifejezésével élve — a „francia és gonosz érzelműekre”,³⁰ azaz igazában népeikre, olyan feladatként, amely történelmük tartalmát több mint egy évszázadra meghatározta.

*

Az osztrák tartományok elmaradt fejlődése nem tűzte napirendre a forradalmat; Délkelet-Európa népeinél még csak alakulóban voltak a társadalmi osztályok, a vezetőrétegek és egymással szembeforduló ideológiájuk. Ez tükröződik a császár által kezdeményezett jozefinizmusban, a birodalmi bürokráciában, az irodalomban, a polgári és a paraszti megnyilatkozásokban egyaránt, ahogy a szabadkőművességben is, mely intellektuális, sőt részben szervezési téren kulcsa a korszak megmozdulásainak. Az 1790-ben lefegyverzett jozefinisták 1792-ben utolsó lehetőségüket is elvesztették: a franciaországi események szakadást hoztak létre soraikban. Kivált közülük a balszárny, amelyet aztán az ellenforradalom és a kormányzat magatartása támadásra indított. A harcias, de gyenge ellenzék, attól való féltében, hogy szembe kerül a nemesi Fronde-dal, a Habsburg kormányzat elleni szövetségesével, zátonyra vitte a mozgalmat azáltal, hogy a parasztok antifeudális mozgalmaival nem lépett kapcsolatba.

A jakobinus elnevezés, amit ők maguk is használtak, amit azonban a rendőrség is alkalmazott rájuk, megtévesztő, ha a francia mértéket alkalmazzuk: ezek az elméleti jakobinusok sohasem fejlődtek a néppel együtt harcoló jakobinussá. Mégis, sajátos helyzetükben, az elnevezésnek van némi jogosultsága: ezek a jakobinusok elérték a radikális demokratizmus, a forradalmi patriotizmus szintjét, s ez nem is maradt közvetkemények nélkül. A népi nyomás következtében a harcos felvilágosodás túlélte a korszakot és megóvta a romantizmust a restauráció szellemétől; tevékenyen közreműködött a szlávok, a magyarok és a románok nemzetté alakulásában az idegen uralom alatt.

A jakobinus mozgalmak intenzitása az egyes népeknél sokkal kevésbé függött a jozefinizmus filozófiai eszméinek előzetes hatásától, mint az egyre halmozódó társadalmi és politikai ellentétektől. A jozefinista fejlődés bástyái: Csehország, Karintia, a katonai határőrvidék 1794-ig szinte mozdulatlan maradt. Ezzel szemben viszont a köztársasági mozgalom Magyarországon érte el a csúcspontját. Mai napig keveset tudunk azokról a vidékekről, amelyeken egymással egy időben, de egymástól függetlenül végbementek az események, és amelyeknek forradalmi központjai, Bécs, Budapest, Krakkó és Zágráb, kölcsönösen hatósugaruk alatt tartották egymást. Egy bizonyos: Ausztria szláv és nem szláv nemzetiségei nem állíthatók egymással szembe; mozgalmait az elválasztó és összekötő szálak egyaránt keresztül-kasul szelik. A jövő kutatásának egyik fontos feladata, hogy aprólékosan egybevesse az eseményeket, és ennek alapján pontosabb összképet készítsen.

Nem egyszer a francia kapcsolatokat valószínűtlenül eltúlozták; ezt tette az egyik fontos tanú, Martinovics is. Másrésről nem szabad lebecsülnünk a francia hatás fontosságát. Nem lehet vitás, hogy a Habsburg-monarchia minden népe hálával tartozik ebből a szempontból a janzenizmus, a felvilágosodás és a forradalom Franciaországának, sőt a napoleoni Franciaországnak is. Ez volt a Franciaországgal való évszázados kapcsolatoknak a legterméke-

³⁰ Uo. 49. fasc.

nyebb időszaka, az enciklopedistáktól az illyr királyságnak, ennek a törékeny, de hatásában mégis termékenyítő alakulatnak a létrejöttéig. Jacques Roux-nak igaza volt, bár egyáltalában nem gondolt a dunai és a balkáni szlávokra, amikor szemébe vágta francia üldözőinek: „A szabadság szelleme, amelyet meg akartok fojtani, hiába is próbáljátok megakadályozni, át fog kelni a hegyeken és a tengereken.”

WALTER MARKOV
(*Lipce*)

ИОЗЕФИНИСТЫ И ЯКОБИНЦЫ

Резюме

На основе конфиденциальных актов (Vertrauliche Akten) императорской канцелярии Габсбургов, сохраненных в Венском государственном архиве и на основе результатов новейшей литературы автор достиг известных общих положений относительно этапов развития и основных направлений иозефинизма. Большинство т. наз. якобинцев Югосточной Европы характеризуется в общем тем, что в ранний период своей жизни они оказались сторонниками иозефинизма. Автор анализирует представленную «сверху» программу иозефинизма (в целях образования единой монархии) и его социальный базис (элементы, происходящие из рядов буржуазии, чиновничества, мелкого дворянства), который, конечно, вложил в императорскую программу свои стремления. Иозефинизм нашел организационную форму в масонстве, которое само собой, в отношении политического содержания не значило много, но способствовало выражению имеющихся тенденций. Наставшая около 1792—1793 гг. во время императора Франца реакция поставила иозефинистов перед альтернативой: они частью отказались от своих взглядов, подчинились и стали верными подданными, частью, однако (на крыле иозефинизма, содержавшем и мелкобуржуазные и демократические элементы) достигли якобинизма. Этот раскол является последней, третьей фазой якобинизма. Основная слабость якобинизма заключилась в том, что он не сумел распространиться на деле к народным массам, они даже не приняли его к сведению.

B. MARKOV

LES JOSÉPHINISTES ET LES JACOBINS

Résumé

Se fondant sur les documents confidentiels ayant trait au cabinet du ministre impérial des Habsbourg, documents conservés aux Archives d'État (Staatsarchiv) de Vienne, et sur les résultats obtenus récemment par la littérature y relative l'auteur arrive à faire certaines constatations d'ordre général concernant les étapes d'évolution et les principales tendances accusées par le josphisme. Les «jacobins» de l'Europe sud-orientale se caractérisaient dans leur majorité par le fait qu'aux étapes antérieures de leur vie ils s'avéraient les adhérents du josphisme. L'auteur soumet à l'analyse le programme dicté d'en haut du josphisme visant à créer la monarchie unie et sa base sociale (éléments bourgeois, administratifs et petits-nobles) qui introduisit ses aspirations dans le programme impérial. Le josphisme retrouva, en effet, sa forme d'organisation dans la franc-maçonnerie qui, en elle-même, vu son contenu politique, se révélait peu signifiante, mais qui facilitait à faire valoir les tendances déjà existantes. A la suite de la reculade survenue entre 1792—1793, sous le règne du François Ier, les josphistes se trouvaient à la croisée des chemins: partie ils abjurèrent leurs conceptions, rentrèrent dans l'obéissance et finirent par devenir des sujets loyaux, partie (l'aile du josphisme rassemblant des éléments petits-bourgeois-démocratiques) ils aboutirent à adopter le jacobinisme. Cette scission marque la troisième et dernière étape du josphisme. La principale faiblesse du jacobinisme consistait dans le fait qu'il n'arriva pas à établir un contact avec les masses populaires qui ne prirent pas connaissance de son existence.

W. MARKOV

BALÁSHÁZY JÁNOS ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

A XIX. század első felében a minden tekintetben elmaradott hazai állapotok megreformálásért indult harc egyik legelső bajnoka, s különösen a modern magyar mezőgazdaság úttörőinek egyik legkiválóbb alakja volt Balásházy János. Küzdelmes élete és tudományos munkássága azonban korántsem részesült az utókor részéről abban a figyelemben és méltánylásban, mely megilleti. Életrajzi adatait meglehetősen hiányosan és sokban pontatlanul örököltette reánk a Magyar Tudományos Akadémia Almanachja és az OMGE Emlékkönyve; munkásságának felszínes „értékelése” lenéző és vállveregető volt egyszerre.¹ A magyar mezőgazdaság és a mezőgazdasági szakoktatás történetéről írt művek általában még nevét sem említették.² Jóllehet korábban is történt egyszer kísérlet arra, hogy Balásházy élete és tevékenysége — legalább a debreceni évek vonatkozásában — feltárassék,³ igazában csak halálának 100. évfordulója alkalmával fordult feléje a figyelem: ekkor próbáltuk első ízben meghatározni Balásházy helyét és jelentőségét a magyar agrárfejlődés történetében.⁴ Ugyanekkor a levéltári kutatómunka Balásházy politikai pályája

¹ Magyar Tudományos Akadémiai Almanach 1863-ra; ebben: Életrajzi adatok elhunyt tagokról 1848—1862. Balásházy adatai a 267. lapon. — *Galgóczy Károly* (szerk.): Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve III. füzet. Bpest. 1883. 74—78. l.

² *Wenzel Gusztáv*: Magyarország mezőgazdaságának története. (Bpest. 1887) a 415. lapon megemlíti Balásházy nevét „A Magyarország mezőgazdaságának újabb történetében jelesebb szakférfiak” sorában, s utal az OMGE emlékkönyv reá vonatkozó adataira. — *Rodiczky Jenő*: Adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. A juhtenyésztés (Magyaróvár. 1880). Balásházyval nem foglalkozik; csupán a juhászati irodalom bibliográfiájában sorolja fel Balásházy idevágó műveit. — *Molnár József*: A jelesebb magyar gazdák és gazdáiörök arckép-csarnoka (Pest. 1859) nem tartalmazza Balásházy portréját. — *Borotvás Nagy Sándor*: Nagy magyar gazdák (Szeged. 1942). Balásházyt nem ismerteti, jóllehet épp azokkal kíván foglalkozni, akik ténylegesen gazdálkodtak, termeltek. — *Vörös Sándor*: A gazdasági tanügy történetének vázlata (Kolozsvár. 1880). — *Vincze Frigyes*: Szakoktatásunk múltja és jelene (Bpest. 1937). — *Csiki László*: Mezőgazdasági szakoktatásunk kialakulása, fejlődése és mai helyzete (Bpest. 1941) Balásházy ez irányú érdemeiről mit sem tudnak.

³ *Giday Kálmán*: Balásházy János Debrecenben (Különnyomat a Debreceni Szemle 1940. évfolyamából). A mindössze négy oldalas kis cikk a városi tanácsi jegyzőkönyvek és a „Commissionalia” anyag felhasználásával készült, de nem használta még fel a Balásházy debreceni éveit szempontjából legértékesebb forrást: 1847. évi csődperének iratait.

⁴ Lásd: *Tilkovszky Lóránt*: Balásházy János, a magyar agrárfejlődés úttörője (1797—1857). Bpest. 1958. Mezőgazdasági Múzeumi Füzetek 4. szám; továbbá Tilkovszky „Balásházy János” című cikkét a Természettudományi Közöny 1958. évf. 5. számában. — A népszerű évfordulói megemlékezések némelyike azonban mélyebb elemzés és értékelés helyett aktualizálással próbálta „közelebbhozni” Balásházy életművét a mai olvasóhoz. Giday Kálmán pl. teljesen félreértve Balásházyt a tulajdonképpen *birtokosnemesi*

fontos mozzanatainak megvilágításához is nagybecsű dokumentumok, adatok feltárásával járult hozzá.⁵ Időszerűnek tűnik ezek után, hogy — részben önmaga egykori megnyilatkozásai felhasználásával — lehető teljességgel összeállítsuk azokat az elszórt adatokat, amelyek Balásházy élete és munkássága rekonstruálásához jelenleg rendelkezésünkre állnak.

*

Közép-Szolnok megyében, az ún. Szilágyságban volt ősei fészke: Balázsháza.⁶ Ő maga azonban a bortermő Hegyalja szülöttje volt; a nemesi közép-rendhez tartozó szüleinek⁷ „Sátoraljaújhelyben, a Hegyalján néhány darab szőlőkből, lakóházakból, szántóföldekből, rétekből álló birtokuk volt, ezen kívül két helységben mintegy 17 jobbágytelkeik, s ily birtokhoz alkalmazott majorsági tartozmányaik.”⁸ 1797. március 8-án született Sátoraljaújhelyen, s következő évben már elvesztette édesanyját; 10 éves korára pedig teljes árvaságra jutott. Testvérével, a nála három évvel idősebb Tamással, apjuk testvérének, Balásházy Józsefnek gyámsága alá kerültek; jószágaik jövedelmét s az apjuk konjunktúrális borkereskedésének 100 000 forintnyi — részben régióta kamatozó — nyereségét nagykorúsításukig gyámjuk kezelte. Az árvák vagyonát a devalváció súlyosan érintette,⁹ de az örökölt pénztőke megfogyatkozását elsősorban a gyám személyének 1816-ban történt megváltozása s a gyám fölötti megyei ellenőrzés hiányossága mozdította elő.¹⁰

A sátoraljaújhelyi, sárospataki, lőcsei, kassai iskolaévek nyomán az árvák neveltetését az ügyvédi tanulmányok felé irányították. Tamás, az ügyvédvizsgát letéve nagykorúsította magát, és 1816-ban átvette az apai örökséget. János azonban, gyermekkorától fogva különös kedvtelését találva a gazdasági belső dolgokban,¹¹ az 1816—17-es tanévre a keszthelyi Georgikon hallgatója lett. Bátyja ezalatt szerencsétlen kimenetelű spekulációkkal és fényűző élettel veszélyeztette a vagyont, ezért maga is sürgősen nagykorúsítását eszközölte, s a testvéri viszályt szítani akarók ellenében atyafiságosan megosztozott vele. Így lépett birtokába 1818-ban, 21 éves korában, hogy önálló gazdaságot kezdjen.¹²

Gyámsága alatti neveltetésének idejére visszapillantva, búsan emlékezett meg azokról az évekről, melyeket nem a leghasznosabban töltött.¹³ A keszthelyi Georgikonban talált önmagára; itt jegyezte el magát örökre a mezőgazdaság-

termelők terményértékesítési szövetkezésére vonatkozó gondolatait, azt írja, hogy „Balázsházyban a *paraszi* szövetkezés első kezdeményezőjét kell látnunk”. (Hajdú-Bihari Napló, 1957. nov. 19.) Hasonló gondolat kísért az Élet és Tudomány 1958. évf. 40. számában megjelent cikkében is.

⁵ Lásd: *Barta István*: Balásházy János pályafordulása. Történelmi Szemle 1958. évf. 1—2. szám.

⁶ Vö. A pinczegazdasátról, borkereskedésről. 194. l. (a továbbiakban: Pince).

⁷ Atyja Balásházy Mihály, megyei pénztárnoki tisztelet is viselt, meghalt 1807-ben; anyja Gyulay Erzsébet, meghalt már 1798-ban.

⁸ Ismertető 1840. évfolyam 495. l.

⁹ Uo. 496. l.

¹⁰ A tagosztályban való zavarok tisztába hozataláról. 49. l. (a továbbiakban: Zavarok).

¹¹ Gyűjtemény a juhtenyésztésről. I. Ajánlás (a továbbiakban: Gyűjtemény).

¹² Ismertető 1840. évfolyam, 497. l.

¹³ Tanácsolatok a magyarországi mezei gazdák számára 28—29. l. (a továbbiakban: Tanácsolatok).

tudománnyal. 1820-ban felment ugyan Pestre joggyakorlatát végezni, de ekkor már elsősorban gazdálkodásának problémái foglalkoztatták. Örökké emlékezetes maradt viszont számára az a rövid idő, amit „ama halhatatlan emlékezetű gróf Festetic Institutumában” töltött. Nem elégedett meg az elméleti oktatások terén szerzett „meglehetős előmenetellel”, hanem különös figyelemmel tanulmányozta a korszerű gazdálkodás gyakorlati menetét; minden szabad percét „a vetemények és juhseregek között” töltötte.¹⁴ A Hegyalja fia megismerkedett a dunántúli gazdálkodási viszonyokkal, s az ország legkülönbözőbb tájairól való tanuló társaitól hosszas beszélgetésekben szerzett táji gazdálkodási adatokkal, ismeretekkel szélesítette látókörét.¹⁵

Önálló gazdálkodása nagy nehézségek közt indult. Mindjárt az első évben „rémitő zápor és jégeső” tette tönkre termését. Házartása költségesenek bizonyult, mert a nőtlen gazda ellátása több cseléd alkalmazását igényelte. Az örökségül reá váró tőkepénz az utóbbi gyám kezén egyharmadára olvadt, s e 18 000 forintnak is szinte fele behajthatatlannak bizonyuló kölcsönként volt adósok kezén. Házasságra lépése 1821-ben¹⁶ felvetette annak reményét, hogy felesége nagyszülei elhunytával majd nagyobb örökséghez juthat, de az erre vonatkozólag bírt egyszerű szóbeli ígéretet a rokonok nem méltányolták, s a szertefoszló remény holtig tartó családi pereskedésnek lett csak forrása.

„Kis gazdaságomat... haladási törekvéssel kezdettem” — vallotta később pályája ezen kezdő szakaszáról.¹⁷ Német nyelvtudását arra használta fel, hogy sorra tanulmányozgassa a német mezőgazdaságról, ill. — német fordításban — az élenjáró angol mezőgazdaságról tájékoztató legfrissebb munkákat. A nyugat-európai mezőgazdaság tapasztalatait megkísérelte saját kis gazdaságában kamatoztatni: „Gyakori próbatételeimnek nem kedvező következései céljaimtól el nem ijesztének.”¹⁸

Gazdálkodásának fő irányvonala a juhtenyésztés volt. Nemesítő törekvései és a nyáját 1823-ban tizedelő metely a tenyésztési és állatorvoslási szakirodalom széleskörű tanulmányozására készítették.¹⁹ Saját megfigyelései és gyógyítási kísérletei eredményeit egy „A juhok keringősségéről” írt dolgozatban foglalta össze, és beküldte a Bécsi Gazdasági Egyesület 1824. évi pályázatára. Ez volt első próbálkozása a tudományos irodalom terén.²⁰

Munkásságának kibontakozása a legszorosabban összefügg azzal a nemzeti felpozícióval, amely 1825-tel vette kezdetét. Nemzeti nyelven honfitársaink közkincsévé tenni a haladottabb külföldi mezőgazdaság eredményeit; megvizsgálni ezek hazai alkalmazhatóságának feltételeit; megvetni a nemzeti tudományosság alapjait; a tudomány eszközeivel is felvirágoztatni ezt az elmaradott országot; az eredményesebb gazdálkodás útjára térítve megmenteni a lesüllyedéstől a kisebb birtokú nemességet; — ezekben foglalható össze az a program, melyet Balásházy ezekben az években maga elé tűzött, s amelynek megvalósításáért haláláig küzdött.

¹⁴ Tudományos Gyűjtemény 1830. évfolyam X. sz. Balásházy felelete Gorove bírálatára.

¹⁵ Pl. egy erdélyi, Dézsi nevű társával borkezelési ismereteiket, tapasztalataikat cserélték ki. Vö. Pince, 156. l.

¹⁶ Felesége: Zilahi Sebess Julianna, meghalt 1836-ban.

¹⁷ Ismertető 1840. évfolyam 497. l.

¹⁸ Tanácsolatok 29. l.

¹⁹ Tudományos Gyűjtemény 1830. évfolyam X. sz.

²⁰ E pályázatának kézírata nem maradt fenn; tartalmát azonban tömören összefoglalva ismerteti: Gyűjtemény a juhtenyésztésről című művében, II. köt. 167—181. l.

A nemzeti tudományosságért folytatott küzdelmének első lépései „magyarítás”-ai voltak. A Felsőmagyarországi Minerva 1826. évfolyamában Elsnernek „Észrevételek a nemes juhok classifikálásáról” c. tanulmányát közli fordításban, de egy olyan kis bevezetéssel, melyben meggyőzően vázolja a magyarországi gabonakonjunktúra lehanyatlását, s ugyanakkor rámutat a gyapjútermelésre való áttérés konjunkturális lehetőségeire: „azon kell lennünk, hogy ... magas fainsággal bíró gyapjút legnagyobb mértékben termesszünk”.²¹ A lap következő, 1827. évfolyamában Leusch cikkét magyarítja a szabadkereskedelemtől. Anélkül, hogy akár Balásházy, akár a lapszerkesztő egyetlen szóval is utalt volna a cikk magyar szempontból való aktualitására, teljesen nyilvánvaló volt a B. J. kezdbetűk mögé rejtőző „magyarító” tiltakozása a protekcionista vámpolitika ellen.²²

Ugyancsak „magyarítás” volt Balásházy első könyve, az 1824-ben megjelent „Gyűjtemény a juhtenyésztésről”. A szerző célja az volt, hogy a juhtenyésztés kiterjedt német nyelvű irodalmával úgy ismertessen meg, hogy az abban foglalt legfontosabb ismereteket, elméleti és gyakorlati eredményeket rendszeres előadásba foglalva tegye közzé magyar nyelven, összevetve ezt az ismeretanyagot saját juhtenyésztési tapasztalataival, s következetesen vizsgálva, hogyan lehetne azokat legsikeresebben alkalmaztatni hazai viszonyainkra.²³ A szerző maga sem kívánta, hogy e munkáját abszolút eredetinek tartsák; hiszen anyagának gerincét Thaer 1825-ban megjelent műve teszi, kiegészítve a möglini annálisok és André Rudolf gazdasági újságjának juhtenyésztési közleményeiben foglaltakkal; csupán a juhbetegségekről és azok orvoslásáról szóló rész tekintetében tulajdonított művének bizonyos eredetiséget. A juhmétely saját maga által kipróbált orvoslási módját biztos sikerűnek állítván, egyes bírálók szerint fortélyosan mozdította elő könyve kelendőségét.²⁴ A valóságban azonban ez a hiba, amely a gyors segíteni akarásból és a kísérleti eredmények tartós, alapos ellenőrzésének hiányából mások esetében is oly könnyen fakadt, sem pro, sem contra nem befolyásolta alapvetően a mű jelentőségét: — Balásházy kétkötetes „Gyűjtemény”-e volt magyar nyelven az első korszerű juhtenyésztési kézikönyv.²⁵ Angyalffy és Bartosságh korábbi munkái német nyelvűek voltak. Balásházy mint „nemzeti érzeménye szüleményét” ajánlotta e munkáját hazájának, mellyel elsősorban „a magyar közép-prangú, s ezen is alól lévő tenyésztők” számára akart segítséget nyújtani.²⁶ Munkájából többszáz példányt ingyen osztogatott ki a kevésbé tehetősek között.²⁷

²¹ Elsner uradalmi főtiszt tanulmánya Thaer möglini gazdasági annálisaiban jelent meg.

²² J. K. Leusch cikke az Allgemeine Handlungs-Zeitung 1826. évfolyamának 134—135. számaiban jelent meg, „Gewerbs und Handelsfreyheit, oder über die Mittel, das Glück der Völker, den Reichtum und die Macht der Staaten zu begründen” címmel.

²³ Gyűjtemény I. Előszó.

²⁴ Tudományos Gyűjtemény 1830. évf. X. sz.

²⁵ A szakkifejezések magyarítása is (vö. Gyűjtemény II. Előszó VI. 1.) mérték-tartó, jó nyelvérzékkel történt. A nyelvújítási túlzásokkal szemben később kinyilvánította véleményét: Tanácsolatok 240—243. l. Csak helyesírási következetlensége váltott ki olykor „grammatikus felémelyedéseket”, melyekkel szemben joggal védekezhetett azzal, hogy ekkor még „elfogadott grammatikánk nincsen”. (A háztartás és mezői gazdaság tudománya II. Előszó VIII—XII. l., a továbbiakban: Házt.)

²⁶ Gyűjtemény I. Ajánlás és Előszó: II. Előszó.

²⁷ Lásd a 24. sz. jegyzetet.

Balásházy juhtenyésztési gyűjteményes köteteit a közönség örömmel s figyelemmel fogadta. A Sárospatakon 1833-ban megjelent „Újabb tapasztalások a juhtenyésztés tárgyában” c. munkájával mintegy kiegészítette azt a juhtenyésztés újabb külföldi irodalmának saját nézetein és tapasztalatain átszűrt eredményeivel,²⁸ s 1836-ban a „három rész egy kötetben” is megjelent Pesten, Heckenastnál, teljesen változatlan újranyomásban, „A juhtenyésztés” címmel. Mindez kétségtelenül bizonyítja, hogy Balásházy juhtenyésztési munkái a kor egyik legfontosabb szükségletét korszerűen elégítették ki.

Balásházy gazdasága a nehézségek ellenére 1827-ig lassú, állandó gyarapodás tendenciáját mutatta. A borkereskedési vállalkozások változó sikerrel jártak ugyan, de a juhászattal jól pénzelt s birtokát újabb jószágrészekkel növelni is tudta. Balul ütött ki azonban az a vállalkozása, hogy ősei egy régi kastélyát tánctermetes vendégfogadóvá alakítsa át. A nem eléggé megfontoltan megindított építkezés nyelte a pénzt, a helytartótanácsi vallásalapból később felvett kölcsön további súlyos adósságba verte, s a végre elkészült szórakozóhely alig jövedelmezett, mert a bortermő Hegyalja gazdasági hanyatlása nem kedvezett az olyan vállalkozásnak, amely épp a gondtalan szórakozás közbeni pénzköltésre alapozta számításait.²⁹

Mikor 1827-ben megyei szolgálatba lépett, hivatalvállalását sokan megrendült anyagi helyzetével hozták összefüggésbe. E nézetek cáfolatául kinyilvánította, hogy a következő tisztújításon nem fogja jelöltetni magát.³⁰ A megye ügyeiben, mint 1824 óta táblabíró, tájékozott volt; most a zempléni kerület alszolgabírájaként folytatott hivatalos tevékenységet. Sokoldalú hivatalos elfoglaltságában különös jelentőségű volt részvétele az 1828-ban megkezdett adóösszeírásban.³¹ Ekkor szerzett tapasztalatai az adófizetési rendszer fogyatékosságairól, a megyei tisztviselők és falusi előljárók visszaéléseiről, a jobbagynép helyzetének súlyosságáról — később egy reformtárgyú röpiratához, az 1830-ban megjelent „Az adó és még valami” című művéhez szolgáltattak anyagot.³²

Az 1825–27. évi országgyűlés határozata, hogy az ország politikai, gazdasági és kulturális viszonyainak korszerűsítését célzó — 1791-ben történt kidolgozásuk óta csak porosodó — Országos Rendszeres Munkálatok anyagát felül kell vizsgálni, és megvalósításuk kérdését napirendre kell tűzni, — Balásházyt arra készítette, hogy a magyar mezőgazdaság fejlesztése érdekében végrehajtandó reformok ügyét felvesse. Már jórészt el is készült „Észrevételek a honi gazdaságbeli szorgalomnak akadályairól s orvoslása módjairól” c. értekezése, mikor a pesti Nemzeti Casino rokontárgyú pályatételt tűzött ki.

²⁸ „Újabb tapasztalások a juhtenyésztés tárgyában” (a továbbiakban: Újabb tapasztalások). Elsősorban Ehrenfels „Geschichtliche Darstellung meiner neuen Schafkultur oder das zwey und dreyshürige Elektoraltschaf” (1829) c. munkáját ismerteti, a saját maga megjegyzéseivel kísérve.

²⁹ Ismertető 1840. évf. 497–499. l.

³⁰ Uo.

³¹ Az összeírás anyaga az Országos Levéltárban: Archivum Regnicolare. 1828. évi adóösszeírás, Zemplén megye, és Sátoraljaújhelyen is, a volt Zemplén megyei levéltárban. — A „Generalia” részben: „A zempléni kerületben található helységek határaitban történni szokott nagyobb fatalitásoknak hiteles előterjesztése Balásházy János alszolgabíró által.”

³² „Észrevételeimet az adónak fejenként való kivetéséről, s ezen tárgyban való káros visszaélésekről . . . másszorra tartom fel . . . s ezek eránt, különösen az adózó nép javára, esmérteimet elő fogom terjeszteni.” (Tanácsolatok 185. l.)

Művét a pályatételhez történt némi alkalmaztatás után „Tanácsolatok a magyarországi mezei gazdák számára” címen adta ki Sárospatakon 1829-ben; míg az eredeti címmel „a több jegyzetekkel bővített” második kiadás jelent meg 1831-ben Pesten.³³

Balásházy e munkájával elnyerte a pesti Nemzeti Casino Dercsényi Pál által felajánlott pályadíját. A pályázati feltételek is megszabták, hogy a munka „főképpen a kisebb birtokosoknak . . . használjon”,³⁴ s ez a feltétel szerencsésen találkozott össze Balásházy azon legsajátabb törekvésével, hogy saját rétege gazdasági felemelkedését szolgálja. Figyelemre méltó, hogy Balásházy erről a kishirtokosi állásponttól ugyanazokat az alapvető követelményeket sorolta fel, mint a következő évben Széchenyi — a nagybirtok álláspontjáról: tagosításra és a tagosított birtokon folytatandó okszerűbb művelés bevezetéséhez hitellel volna szükség. Szükséges volna továbbá ehhez a termesztoők intellektusának emelése, az egyesületi szellem minél szélesebb kibontakoztatása.³⁵ Hosszasan lehetne idézni Balásházynak a Széchenyiével rokon érvelését az előítéletekkel szemben, akik a törvények megváltoztathatatlanságát hirdetve védik jussaikat,³⁶ nem gondolva arra, hogy „az engedés által erősödik az állás, s a nem engedés által gyengül”.³⁷

Balásházy és Széchenyi szóban forgó munkái abban is megegyeznek egymással, hogy bár elismerik azokat a nehézségeket és károkat, melyek a hazai termesztoőkre az osztrák vámpolitika következményeiként hárulnak, s reményüket fejezik ki, hogy a kormánnyal egyetértésben előbb-utóbb mód fog nyílni ezeknek a kérdéseknek rendezésére is, — nem helyeselhetik az egyoldalúan csak panaszkodók, protestálók álláspontját, hanem azon reformok végbevételére sürgetnek, melyekre a nemzet a maga erejéből is képes.³⁸

³³ Vö. Tanácsolatok 23. l.; Zavarok 48—49. l.

³⁴ Tanácsolatok 14. l.

³⁵ Balásházy e művén Széchenyi 1828-ban megjelent „Lovakrul” c. munkájának hatása látszik. Egy későbbi munkájában hosszasan idézi is Széchenyi e művéből a nemzeti egyesületi szellemre vonatkozó részt (Házt. I. 167—173. l.).

³⁶ „Lesznek, kik a legtsekélyebb változtatás ajánlását káros újításnak fogják ítélni és szükségtelen dolgoknak . . .” „Törvényeinknek hasznos újításai, tökéletesítései mindenkor divatban valának . . .” Mai fejlettségi fokunkat is „tízelerányos újításoknak köszönhetjük” . . . „Ha kezdettől fogva azon gondolkodás módja uralkodott volna, mely még ma is sokaknak tetszik, tudniillik semmit nem változtatni, . . . nyögnének sok hibás törvényeink s szokásaink súllyai alatt mai napig is” stb. (Tanácsolatok, 20—21. l.)

³⁷ Tanácsolatok 202. l. — Ugyanez a gondolat teljes plaszticitással kifejtve Az adó és még valami (ezentúl: Adó) 75. l. „Az idő, s az újonnan kifejtődött szükségek nem óriási, hanem elementumi erővel bírnak, melynek ereje, ha bölts törvények által nem szívárogtatik el, lassan-lassan szétpattantja a társaságot egybetsatoló lántzokat, szétzaggatja a polgári egybetsatolódás köteleit, s bizonyítják a világ történetei, hogy ártatlan vérről és keserves könnyhullatásokkal nedvesítették az olly haza földje, melynek vigyázatlan, előítéletes és vak törvényhozói az idő lelkének hatalmát erőszakosan akarják zabolázni.”

³⁸ „Tudva vagyon a mostan is ditsőségesen uralkodó házzal tétetett egybetsatolódásunk.” Több vonatkozásban „ezen környülállás önn-hasznunk . . . sérteni látszatik”. „Azonban bajainkat enyhíthetnünk lehet . . . a zsémbelődésben nints hazafiúság . . . a tüzeskedésekkel nagyobb bajainkon sem segíthetünk soha.” „Midőn az országlószéket a kereskedésnek kedvezőbb kifejtkeztetésére okunk vagyon kérni, egyszersmind szükséges annak gyakorlását különösebben a magunk próbatételei, s igekezeteink által is nagyobb mozgásba hozni.” Dolgozni, iparkodni kell, mert „puszta panaszainkkal pénz-esőre nem bírhatjuk az ekeket”. „Azt nem teszsem, hogy örökké tartó panaszokkal vesztegessen magam akkor, midőn az előmenetellel nyílásokat lehet eszközölni erős akarat-tal.” (Tanácsolatok, 58, 67, 76, 66—67, 64, 245. l.)

A Balásházy műve körül támadt, főleg a Mezei Gazdák Barátja hasábjain folyó csatározások³⁹ közvetlen előjátékát képezték annak a — természetesen sokkal szélesebbkörű és mélyrehatóbb — vitának, mely hamarosan Széchenyi Hitele körül bontakozott ki. Széchenyi Hitele döbbenetes hatásának titka abban van, hogy míg Balásházynak könnyen vághatták oda: „bírnál csak te annyival, mint én, másként gondolkoznál”,⁴⁰ — meghökkentek a hatalmas nagybirtokos azonos állásfoglalása előtt.

A köztük levő nagy társadalmi különbség ellenére eszméik és törekvéseik azonossága, műveik azonos irányban mozgósító nagy hatása maradóan egybekapcsolta egymással Balásházy és Széchenyi nevét. Együtt érte őket a sérelmi politika hívei részéről az udvari kegyek, fényes rangok hajhászásával való gyanúsítás;⁴¹ együtt vádolták őket parasztlázítással az 1831. évi parasztfelkelés után a maradiak;⁴² de együtt érte őket a nemzeti haladás megindításában betöltött, egybekapcsolódó szerepük elismerése is: a Marczibányi-alapítványból 1845-ben kiosztott akadémiai jutalom az 1829-ben megjelent Tanácsolatok és az 1830-ban megjelent Hitel szerzőit illette.⁴³

Kétségtelen, hogy Balásházynak és Széchenyinek egyaránt illúzióik voltak az udvar részéről mutatott reformhajlandóság iránt, s a kormánykörök támogatásával remélték keresztülvinni reformjavaslataikat a maradiak ellenállásával szemben. József nádor ekkoriban Balásházyt többször is audiencián fogadta, s Széchenyi előtt úgy nyilatkozott róla, hogy egyike lenne ő is azoknak, kik képességgel bírnak a nemzet véleményét megváltoztatni.⁴⁴

Balásházy literaturai munkásságának következő terméke a Tanácsolatok népoktatási fejezetéből sarjadt. Amit ugyanis ott egy népszerű mezőgazdaságtan szükségességéről s egy ilyen művel szemben támasztható követelményekről írt,⁴⁵ azt maga valósította meg „Okos Gazda” című, Pesten, 1830-ban megjelent könyvében.⁴⁶ Ez „a magyarországi környüállásokhoz alkalmaztatott gazdasági tudomány kérdésekben és feleletekben” — kiegészült egy baromorvoslási töldelekkel és egy olvasókönyvvel, „melyben némely polgári virtusokat, józan érzéseket, és világi bölcsességet terjesztő eredeti történetek, okos mondások

³⁹ Vö. Pince 255. l.

⁴⁰ Tanácsolatok 201. l.

⁴¹ Tanácsolatok 245. l.

⁴² Egy titkosrendőri jelentésből: „Ezen közönségesen mindenütt lappangó paraszt dühödés nem tsak az aristocrazia felforgatására, de felszentelt thronusunk össze döntésére is az újítást áhító neutoricusoktól van intéztetve: . . . a Zétsényi Hitele, a Balásházi Adója minden komunitások házánál ünnepi időtöltése a közrendűeknek.” (O. L. Kanc. Eln. 2490/1831.) Egy másik titkosrendőri jelentés Bernáth Imre jesztrebi birtokost mint Balásházy kebelbarátját gyanúsítja a Zemplén megyei parasztfelkelés szításával és titkos irányításával (O. L. Kanc. Eln. Titk. 7/1832).

⁴³ A Marczibányi-alapítvány értelmében 400 forintot ítéltek meg évenként a legjobb magyar könyvnek. E jutalom kiosztása 1828-tól fogva szünetelt. 1845-ben került csak sor az elmaradt jutalmak kiosztására. „Az irodalomnak 1829-diki termékei között legkitűnőbbnek, s mint ilyen, a Marczibányi-féle nagyjutalomra méltónak találtatott” Balásházy Tanácsolatok című munkája, „mind becses tartalmánál, mind különösen azon korban rendkívüli érdekességénél és közhasznúságánál fogva.” 1830-ból Széchenyi Hitelének járt ki a jutalom. (Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VIII. köt. 16. l.)

⁴⁴ Vö. Pince 213. l. — Balásházy és Széchenyi párhuzamba állítására az első kísérlet Iványi Grünwald Béla bevezetésében. Hitel, 1930-as Fontes-kiadás, 245—249. l.

⁴⁵ Tanácsolatok 142—144. l.

⁴⁶ Kézirata az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában, 1052/Quart. Hung. jelzet alatt.

és állítások foglaltatnak”; mindenekelőtt pedig „egy kis iparos irányú regény”: „Kovács József története”.⁴⁷ E munkáját József nádornak ajánlotta a szerző, akitől azonban hiába remélte, hogy előírja a könyv alsóbb iskolai tankönyvként kötelező használatát.⁴⁸ Munkája enélkül is kelendő volt; egyes nagybirtokosok, így pl. Széchenyi István, Dessewffy József százával vették meg példányait, hogy szétosszák jobbágyaik között.⁴⁹ Egy adat szerint Dessewffy szentmihályi jobbágyainak érdeklődését elsősorban a „Kovács József története” keltette fel.⁵⁰ 1833-ban Pesten a mű másodszori kiadására is sor került.

Ugyancsak 1830-ban hagyta el Pesten a sajtót a már említett „Az adó és még valami” c. röpirata,⁵¹ melyet azonnal németül is kiadtak.⁵² A mű bátor és sokban egyenesen leleplező jellege miatt⁵³ „ócsárlásokon, bántalmakon kívül nem egyszer majd kardra is került a dolog”.⁵⁴ Az itt felvetett adókezelési javaslatokat 1833–34-ben sikerrel próbálta a gyakorlatba átvenni a Heves megyei Sarud község jegyzője, aki „az eladósodott helységet nemcsak kigázoltatta bajaiból, de az adókiivetési modorral is meg volt elégedve a nép”.⁵⁵

A mű különös címében helyetfoglaló „Valami” egy, az adózási tárgyú röpirathoz kapcsolt toldalékot jelez.⁵⁶ Ebben a novellisztikus formában megírt toldalékban a szerző dunaparti esti sétapartnereivel megvitatja a küszöbön álló országgyűlés várható fejleményeit, az országgyűlésre való felkészülés kívánalmait, s a Tanácslatok bírálóival szemben újra fejtegeti és megvédi nézeteit.

A Széchenyi és mások megajánlásai nyomán, Széchenyi alelnökségével 1830-ban ténylegesen megalakuló Magyar Tudós Társaság november 17-i legelső, tagválasztó gyűlésén Pozsonyban Balásházy Jánost a levelezői tagság mellőzésével egyenesen rendes taggá minősítette „gazdasági tudományi munkáiért, melyekben egyszersmind földijeinek a vesztéglésből felriasztása iránt sikeresen emelt szót”. A természettudományi osztályban (az Akadémia akkori VI. osztályában), a vidéki tagok sorában foglalt helyet. Az 1831. évi első pesti nagygyűlésen az akadémiai jutalmakat elbíró bizottság tagja volt; az 1832. évi közgyűlésen pedig Berzsenyivel, Kisfaludy Sándorral s másokkal együtt a plenáris ülést előkészítő bizottságban tevékenykedett. Segítséget nyújtott az Akadémián meginduló szótári munkálatokhoz: összegyűjtötte és beküldte

⁴⁷ Kovács József igen értelmes és becsületes parasztleány, aki háborús katonai szolgálata alatt megismerkedik a külföld fejlett mezőgazdaságával, és hazakerülve a látottak-tapasztaltak hazai hasznosításán fáradozik. Bátor és okos fellépésével egyaránt megszabadítja a falut és az uraságot a gonosz Hiuz tiszttartótól és Roturidesz fiskálistól, s mint bíró, kialakítja azt a kedvező légkört, amelyben a helybeli uraság és pap támogatását élvezve keresztül tudja vinni a falu paraszti mezőgazdálkodásának korszerűsítését.

⁴⁸ Észrevételek a honi mezőgazdasági szorgalom akadályairól, 123. l. (a továbbiakban: Észrevételek).

⁴⁹ Széchenyi levele Liebenberg jószágkormányzóhoz, Pozsony, 1830. dec. 9. MTA Kézirattár, Vízota-hagyaték.

⁵⁰ Vö. Pince 213. l.

⁵¹ „A tárgy igen fontos, nyoltz millió ember sorsát érinti.” (Előszó, IV. 1.)

⁵² Vojdissek József fordításában. „Über die Steuer und noch Etwas” cím alatt Hartlebennél, Pest. 1830.

⁵³ „Mindent datumokkal tudok s fogok, ha kívántatnék, bebizonyítani.” (Adó, 33. l.)

⁵⁴ Vö. Pince 256. l.

⁵⁵ Vö. Politikai és státuszgazdasági nézetek I. 46. l. (a továbbiakban: Nézetek).

⁵⁶ Adó 56–83. l.

a sátoraljaújhelyi mesteremberek mesterség-szavait, és összeállította „a reá bízott gazdasági magyar könyvekből kiszedett műszavakat”.⁵⁷

Ugyancsak 1830-ban lett rendes részvényes tagja a megalakuló Állattenyésztő Társaságnak, a későbbi Magyar Gazdasági Egyesület csírájának,⁵⁸ amelyet a külföldi hasonló egyesületek példájára 1827 óta maga sürgetett.⁵⁹

A „nemzeti műveltség s tudományos előmenetel” jegyében folytatott literátori munkássága nem volt zavartalan: saját gazdaságának gondjai s a megyei tisztségével kapcsolatos teendők sokasága közepette nagy erőfeszítéssel alkotta meg munkáit.⁶⁰ 1828—29—30-ban különös gondot adott neki a kerületében elharapódzó juhbetegségek leküzdése; 1830-ban az árvízsjúttotta lakosság mentése, élelmezése, ápolása foglalta le.⁶¹ Megyei tisztségéről 1830 végén köszönt le.⁶²

1831. január 1-én Balásházy javaslatára és az ő sok költséggel épített mulatóházában nyílt meg a pesti nemzeti kaszinó mintájára létesített sátoraljaújhelyi kaszinó.⁶³ A kaszinó jegyzője Kossuth Lajos volt, ő gondoskodott a helyiségek berendezéséről, folyóiratokkal, könyvekkel való ellátásáról.⁶⁴ A titkosrendőrség felfigyelt a kaszinó összejöveteleire, melyek nyomán „demagógikus elvek ütik fel fejüket”, és megfigyelés alá helyezték annak legfőbb mozgatóerejét, Balásházyt, kiről megállapították, hogy Széchenyi odaadó híve.⁶⁵

Balásházy Zemplén megyei közéleti tevékenysége a legszorosabban összefonódott a Kossuthéval. Kossuth szónoki és Balásházy szervezőképességei sikeresen egészítették ki egymást a megyei közgyűléseken és tisztújításokon a haladásért folyó harcban.⁶⁶ Mindketten résztvettek az Országos Rendszeres

⁵⁷ Magyar Tudós Társaság Évkönyvei I. köt. 60—66, 92; II. köt. 2. 1. és OMGE Emlékkönyv III. füzet 75. l.

⁵⁸ OMGE Emlékkönyv III. füzet 78. l. és Gazdasági Tudósítások 1837 (I. évf. 1. füzet) 56. l.

⁵⁹ „Hazánk gazdaságbeli, s avval egybenkötött kereskedésbeli dolgainak gyarapítására, valamint az industria előmozdítására nézve is egy minden tekintetben tehető tagokból álló nemzeti társaság minél előbb állíttatnék fel.” (Gyűjtemény I. 141. l.)

⁶⁰ „Ezt én sem nyugodalomban, sem egy tentatartóból nem írtam, hanem hivatalos foglalatosságaimat végezve magamat akárhol félrevonva” (Tanácsolatok 243—244. l.). „E kis munkámnak kidoigozására nagyon kevés időt fordíthattam, az egész öt-hat napi (egyébbiránt külső foglalatosságok által sok ízben zavart) munkálkodásomnak születtje.” (Adó Előbeszéd.) — Munkakörülményei a továbbiakban sem javultak: Háztartás és mezei gazdaság című művének kidolgozása is „sietve, s véghetetlen sok terhes gondoktól környezve, s számtalanszor megháboríttatva történt” (i. m. I. k. 332. l.). Politikai és státusz-gazdasági nézetek című munka „dolgozásakor alig volt nyugalmas óráim” (i. m. 125. l.).

⁶¹ Tudományos Gyűjtemény 1830. évf. X. sz.

⁶² Megyei tisztségviselésének tapasztalatai alapján fogant meg benne a gondolat, mily szükséges lenne egy kézikönyvet összeállítani a hivatalba lépő, gyakorlatlan megyei tisztségviselő részére (Adó, 52. l.; Házt. I. 326—327. l.). Elgondolását az általa nagyra-becsült Zsoldos Ignác váltotta valóra („A szolgabírói hivatal.” Pápa. 1842).

⁶³ Széchenyi hírlapi vitája Kossuth Lajossal I. köt. Bevezetés XIX.—XXI. l.

⁶⁴ O. L. Újkori Gyűjtemény. Kossuth Lajos iratai I. sorozat. Kossuth Lajos Zemplén megyei közéleti tevékenységével összefüggő iratok. K. 83/a. A „Zemplényi Casino” ügyeire vonatkozó iratok 1831—1832.

⁶⁵ Kane. Eln. Titk. 56/1831.

⁶⁶ „Én mintegy 7 tisz- és követválasztási alkalommal léptem elő mint pártvezér, nem személyes előmozdításomat, de azoknak választását tűzve ki célul, kiket a körülményekhez képest a közjó gyarapítására legalkalmasabbnak sugalt lelkem ismerete. Az ily választási napokat megelőzőtt estvéken többnyire ellenfeleink tartattak győzhetleneknek, s másnap a csatatéren mindig pártunké lett a diadal, mindig erős ellenpárttal küzdve, s egy csatát sem veszítve” — emlékezett vissza e küzdelmekre Balásházy. (Ismertető, 1840. évf. 500. l.)

Munkálatok anyagának megyei vizsgálatában: Kossuth a közpolgári tárgyakban (publico-politicum) működő bizottságnak volt tagja,⁶⁷ Balásházy a honvédelmi (banderiale), a kulturális és egyházügyi (litterario-ecclesiasticum), valamint az adó és biztossági (comissariatium) tárgyak vizsgálatában egyaránt részt vett.⁶⁸ A megyei reakció Kossuthot és Balásházyt egyaránt gyűlölte, s rövid idő múltán módot is talált előbb egyikük, majd másikuk lehetetlenné tételére.

Az 1831 nyarán kitört kolerajárvány és parasztfelkelés rendkívüli körülményei között megyei megbízásból Balásházy igen veszélyes és izgalmas küldetésben volt Töketeremben, a felkelés centrumában; de kitűzött célját, a parasztfelkelés békés lecsendesítését, nem tudta elérni. Visszatért Sátoraljaújhelybe, ahol Kossuth fáradozott a rend fenntartásán, s a város védelmére sietve felállított polgári vésereg egyik kapitánya lett.⁶⁹

Vörösmarty Mihálynak írt leveleiben nemcsak a kolera elleni védekezés módjára nézve adott körülményes baráti jótanácsokat, hanem azon melegében beszámolt neki a parasztfelkelés fejleményeiről is.⁷⁰ Döbrentey is egy Balásházytól kapott levelet használt fel Széchenyi e tárgyban informálására.⁷¹

Az 1831. évi parasztfelkelést „többen inkább elfelejtésre méltónak ítélték, mint írásba foglalva megörökíteni emlékezetét”. Balásházy azonban úgy vélte, hogy e kérdéssel foglalkozni kell, hogy levonhassuk tanulságait. Ezért jelentette meg „Az 1831-ik esztendői felsőmagyarországi zendüléseknek történeti leírása” című kis könyvecskéjét, Pesten, 1832-ben. A munka gerince Balásházynek a parasztfelkeléssel kapcsolatos személyes élményei életeleven leírása, amelyet kiegészít a szorongatott helyzetükből felszabadult megyei urak elbeszéléseinek adataival. Legkevésbé használta forrásul azokat a „hivatalos irományokat”, amelyekről előszavában nyomatékosan tesz említést. Forráshasználata korlátozottsága folytán a parasztfelkelés Zemplén megye határain túl történt eseményeinek halvány körvonalaait tudja csupán felrajzolni. A felkelés okainak nyomozása és jellegének megítélése tekintetében osztályhelyezete elfogulttá tette. Arra a megállapításra jutott, hogy a felkelés alapjáibanvéve a parasztság műveletlenségéből fakadó szerencsétlen eltévelyedés volt, s tanulságképpen a népnevelés előmozdításának fontosságára hívta fel a küszöbönálló országgyűlés figyelmét.⁷² Zemplén megye megbízásából Lyachovics János görög-keleti esperessel együtt javaslatot is dolgozott ki „a köznép művelése tárgyában”, amelyet 1832. augusztus 25-én nyújtottak be a közgyűlésnek. Ennek lényege a parasztság vallásoskeresztény nevelésének elmélyítése, másrészt velük szemben emberséges bánásmód alkalmazása, mert a rossz bánás a paraszt „jó tehetségeit

⁶⁷ Zemplén vármegye levéltára, közgyűlési iratok, 1691/1832.

⁶⁸ Uo. 1709 és 1857/1832.

⁶⁹ Vö. *Tilkovszky Lóránt*: Az 1831. évi parasztfelkelés (kéziratos kandidátusi disszertáció a Magyar Tudományos Akadémia és az Eötvös Loránd Tudományegyetem könyvtárában) 239–249. l.

⁷⁰ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Vörösmarty levelezése. Balásházy János levelei Sátoraljaújhelyből, 1831. júl. 1-én, illetve 1831. aug. elején. Az utóbbi levélben Balásházy még maga is feltételezi az orosz izgatást a parasztfelkelés hátterében, de ezt később a hivatalos vizsgálatok eredményei alapján elveti.

⁷¹ *Bártfai Szabó László*: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. I. köt. 121. l. (Döbrentei Széchenyihez, Buda, 1831. aug. 20.)

⁷² Balásházy e művének részletesebb elemzését, s annak kimutatását, hogyan szolgált Jókai „Szomorú napok” című regénye forrásául, lásd idézett kandidátusi disszertáció 1–3, 10–16. lapjain.

kifejtetetlenül hagyja, elvadul, és káros, veszedelmes indulatok rabjává teszi". Felettük tehát „embertelenül hatalmaskodni szabad ne légyen”.⁷³

Széchenyit nagyszerű Stádiuma megírására ihlette az 1831. évi parasztfelkelés, melynek szításával vádolták: az események által ugyanis igazoltnak találta a reform útján való megindulás halaszthatatlanságáról vallott nézeteit. Mint a legújabb kutatások kiderítették, Balásházy is tollat ragadott, hogy „Az adófizetők állapotjáról” szóló munkájával a haladás irányában adjon ösztönzést az 1832—36. évi országgyűlés úrbéri vitáihoz. A cenzúra azonban meggátolta e veszedelmesnek talált mű megjelentetését, s szerzőjének további életútját súlyosan befolyásolta az a körülmény, hogy „felforgató” hírébe keveredett.⁷⁴ Zemplénben különben is felülkerekedett a megyei reakció a parasztfelkelés elfojtása nyomán, s éppen lecsapóban volt azokra, akik a megyei ellenzék kimagasló tagjaiként 1831 előtt annyszor húzták keresztül közgyűléseken, tisztújításokon számításait. Kossuth egy, megyei megbízatásban elkövetett gondatlanságát sikerrel használták fel 1832-ben politikai hitelének aláásására s a megyéből való elűldözésére.⁷⁵ Balásházyt hitelezői fellármázásával kergették volna csődbe, ha 1833-ban szerencsésen szolgálatba nem szegődik.

Balásházy anyagi romlását 1827 és 1830 közti megyei tisztségvállalása nem állította meg, sőt hivatalos elfoglaltsága miatti sokszori távolléte károsan hatott ki gazdaságára. Mikor hivatalától megvált, már öt gyermeke ellátásáról kellett gondoskodnia.⁷⁶ Akadémiai tagsága mellé az évi 300 forintos tiszteletdíjat csak 1846 végétől kezdve kapta meg, ugyanakkor az őt ért tudományos megbecsülésnek megfelelően igyekezett öltözködni, asztalt tartani. Fényűzőnek így sem nevezhető életmódja felemésztette jövedelmeit, melyek az 1835-ig egymást követő rossz termésű években csekélyek is voltak; adósságai törlesztésére, sőt még a kamatok fizetésére is úgyszólván semmi sem jutott. A felesége örökségéért folyó perlekedés, az ezzel kapcsolatos hiábavaló utazgatások is emésztették a pénzt.⁷⁷ Sűrűn megjelenő könyveinek jövedelme alig számított valamit, mert a széleskörű terjesztés érdekében minél olcsóbb árat szabott; számtalan példányt ingyen osztogatott, — s hogy ne mondhassák rá, hogy pennával kénytelen keresni kenyerét, jövedelme javát rendszerint jótékony célra, például az épp akkor létesült sátoraljaújhelyi kórház részére adományozta.⁷⁸ 1833-ban folyóirat-indítás tervével foglalkozott: „Szorgalomtár” címmel tervezett lapja elsősorban a külföldi és hazai mezőgazdasági „szorgalom” legújabb eredményeiről lett volna hivatva tájékoztatni olvasóit.⁷⁹ De mivel

⁷³ Zemplén vármegye levéltára. Közgyűlési iratok 1705/1832.

⁷⁴ Vö. *Barta* : i. m. 11—18. l.

⁷⁵ Balásházy utolsó együttműködése Kossuthal az a küzdelem volt, amelyet 1832-ben a sárospataki uradalomnak Sátoraljaújhely privilégiumai „elenyésztetésére irányzott törekedései” ellenében folytattak. Ennek a küzdelemnek az emléke „privilegiált Sátoraljaújhely várossa közönségének” Kossuth által fogalmazott és benyújtott „esedezése” a megyéhez. (Zemplén vármegye levéltára, Közgyűlési Iratok 1383/1832); és Balásházy világosan erre utaló visszaemlékező sorai (Házt. I. 310—312. l.)

⁷⁶ Balásházy gyermekei: Mihály (1822), Emilia (1823), Zsófia (1826), Katalin (1828), Krisztina (1830).

⁷⁷ Ismertető 1830. évf. 499. l.

⁷⁸ Vö. *Pince* 212. l. — Könyvei olcsóságára fordított gondját jellemzi, hogy Ház-tartás és mezei gazdaság című 49 íves könyve 2 forintos előfizetési áron jelent meg, hasonló terjedelmű külföldi gazdasági munkák 7 forintos árával szemben (Ismertető 1841. évf. 1067. hasáb).

⁷⁹ Újabb tapasztalások, 137—138, 198. l.

közben odáig jutott, hogy birtokait zálogba kellett vetnie, elveszett a lapindításhoz szükséges biztosíték.⁸⁰

Balásházy 1833 végén azzal mentette meg egzisztenciáját, hogy Vay Ábrahám grófnál szerencsés elhelyezkedési lehetőségre talált.⁸¹ A gróf kilenc megyére terjedő — zömmel tiszántúli — birtokainak nem testületi, hanem egy főtitst alatt álló uradalmi kormányzási rendszere lévén,⁸² a jószágigazgató szakképzettsége, rátermettsége különös jelentőséggel bírt. Az a szaktekinély, amelyet Balásházy a juhtenyésztés területén szerzett, igen jó ajánlólevél volt a gróf előtt, ki eddig korántsem használta ki azokat a lehetőségeket, melyeket birtokai az ekkor legjobban jövedelmező gazdálkodási ágazat, a juhtenyésztés számára biztosítottak.⁸³ Balásházy alkalmazását annyira szerencsésnek tartotta, hogy amikor zempléni politikai ellenfelei valamennyi hitelezőjét egyszerre uszították rá Balásházra, követeléseik azonnali kielégítése végett, akkor a gróf jótállott érte, lehetővé tette, hogy rendezze adósságait, s hogy zempléni javai eladásával Debrecenbe, a jószágigazgatása körébe tartozó grófi birtokok középpontjába költözzék.⁸⁴ Erre 1835-ben került sor.⁸⁵

Három évet töltött Balásházy ebben az állásban. A gróf személyesen törődött gazdasága ügyeivel, Balásházy a vele folytatott megbeszélések alapján irányította a gazdálkodást. Az általa kidolgozott tiszti utasítás első fele a gróf birtokain folytatandó gazdálkodás általános szabályait foglalta magába; második fele pedig konkretizálta ezeket külön-külön az egyes gazdatiszti állomások sajátos körülményeihez. Elvül tűzte ki ugyanis, hogy az uradalomhoz tartozó minden egyes birtokon külön-külön kell meghatározni a művelési célokat, a helyi körülményekhez megfelelően. Minden egyes tiszti állomáson „rendelések jegyzőkönyvét” rendszeresített, amelybe az ott ellenőrző látogatást tevő birtokos vagy jószágkormányzó bejegyezte azokat a közvetlen utasításokat, amelyeket a gazdatisztnak a továbbiakban szem előtt tartania kell.⁸⁶

Rendet teremtett az uradalmi számvitel terén is. A gazdatiszteknek a napi bevételek és kiadások jegyzésére szolgáló diáriumaiból már tételek szerinti megoszlásban kerültek be az adatok a főkönyvbe. Ügyelt arra, hogy a számadási vizsgálat (revízió) ne az uradalom központjában, hanem mindig a helyszínen történjék.⁸⁷

⁸⁰ *Barta* : i. m. 16—18. l. — Balásházy a továbbiakban is igen nagy jelentőséget tulajdonított a gazdasági folyóiratoknak, amelyek „a naponként fölmerülhető találmányokat is közlik”. Ha maga nem is valósíthatta meg „Szorgalomtár”-át, ajánlotta a később hasonló célt szolgáló „Ismertető”-t, „Gazdasági Tudósítások”-at stb. (Vö. Ház. II. Előszó XV—XVI. l.; Zavarok, Előszó IX. l.)

⁸¹ Nem „gazdasági tanácsadó féle”-ként (*Barta* : i. m. 18. l.), hanem azonnal mint jószágkormányzót alkalmazták. — Egyhelyütt Balásházy említi, hogy „felette távoli rokonságban” is volt gróf Vay Ábrahám (Pince 143. l.).

⁸² Vö. Ház. I. 305—306., Pince 208—209. l.

⁸³ „Ezen birtokok nézetem szerint 25—30 000 birka tartásnak elegendő mezőt, takarmányt szolgáltatnak, teljes kifejtése esetében a földművelési, tenyésztési szorgalomnak.” (Ismertető 1840. évf. 500. l.)

⁸⁴ Uo. 501. l.

⁸⁵ *Herpay Gábor* : Debrecenbe beköltözött polgárok. Debrecen. 1936. 18. l.

⁸⁶ Vö. Pince 208—209., Ház. I. 314., 319. l. — Figyelemreméltó utasítása volt, hogy az uradalmi gazdálkodás lehetőleg kerülje a jobbágysággal való súrlódást: „... ha régi szokás szerint felébe vagy taxába bírtak a jobbágyok földekét, ebben ne háborítsa meg őket továbbra sem”. (Ház. I. 319. l.) A tengerivel vetendő szakaszok holdszáma való bérbeadását hasznosabbnak tartotta az uradalom szempontjából. (Elárult pályáirát 161—162. l.)

⁸⁷ Vö. Ház. I. 316., 318. l.

Szolgálatá harmadik évében megkezdte az uradalom költségvetés alapján történő gazdálkodásának bevezetését. Az előző évi tapasztalatok alapján meghatározta, mennyit kell előirányozni a státushban lévő fizetésére, a cselédek bérére, művelti költségekre, felszerelés felújítására stb. Költségvetése alulról épült fel: az egyes tiszti állomások költségvetéseinek összegezésével.⁸⁸

Szolgálatá igen fáradságos volt. Rengeteget bajlódott a gazdatisztek ügyetlenségével és visszaéléseivel, a cselédek „panaszos alkalmatlankodásai-
val”.⁸⁹ A legterheesebb azonban az állandó utazgatás volt: egyrészt a kiterjedt birtokokon folyó gazdálkodás ellenőrzése, másrészt tenyészállatok vásárlása, üzletkötések stb. kívánták ezt meg. A közbiztonság meglehetősen hiánya arra kényszerítette, hogy — jól fegyverkezve — közönséges parasztszékérről közlekedjék: így nem sejtette senki, mily nagyszegű pénzek voltak olykor nála.⁹⁰ De bizonyos fokig tetszett is neki ez az inkognitó: könnyebben közelí-
ferközhetett az egyszerű emberekhez, kiknek problémái, véleménye mindig érdekelte,⁹¹ s elkerülhette azok kötekedését, akik reformeszméiért, akadémi-
kusi és írói hírnevéért gyűlölték.⁹² Toldy (Schédel) Ferenchez írt egyik levelében fáradságos utazásai egyik kedves epizódját örökíti meg: 1836 januárjában Kassán, Miskolcon, Debrecenben egyaránt Vö ösmartynak, az ő szeretett „Véres Miská”-jának Várnászt adták a színészek, nagy sikerrel.⁹³

1836 szeptemberének végén megvált jószágkormányzói állásától. Okául később reumatikus fájdalmaktól kínzott és súlyos sárgaságtól is elgyöngült testi állapotát hozta fel, valamint azt a körülményt, hogy felesége ez évben bekövetkezett halálával gyermekei neveléséről magának kell gondoskodnia.⁹⁴ 1836 októberében kelt egyik levele azonban elhatározása egyik döntő okát ebben jelöli meg: „míveletlen grófom alávalóságai miatt”.⁹⁵ Elégtételül szolgált viszont neki derekas munkájának tudata: szolgálatának három éve alatt az uradalmi juhseregeket szinte megkétszerezte; a gyapjú finomságának fokozásában is jelentős előrehaladást ért el; s a gabona terméshozamát is néhány ezer köböllel emelni tudta.⁹⁶

A jövedelmes jószágkormányzóság Balásházy számára nem életcél, hanem az adósságban fuldoklónak idejében odavetett mentőöv volt csupán, amelyért az általunk közelebből nem ismert „alávalóságok” ellenére is gróf

⁸⁸ Vö. Ház. II. 435–436. l.

⁸⁹ Vö. Ház. I. 314–315. l. — Ugyanitt hangsúlyozza, hogy az uradalmakban „gazdasági nevelőintézetekben formált egyéneket” kell alkalmazni, mert a „puszta aján-
lások által magasztalt, de a gyakorlat által ügyetlenségnek talált egyének” csak kárt okoznak.

⁹⁰ Vö. Pince 210. l.

⁹¹ Utazásai során egy pusztai csárdába térvén reggelizni s lovait pihentetni, megdöbbenve hallja egy vak koldustól, hogy az jobbnak tartja a maga szerencsétlen sorsát a parasztnál, aki súlyos robot és adóteher alatt nyög, s állandó zaklatásnak van kitéve. (Ház. I. 116–117. l.)

⁹² Vö. Pince 210–211. l.

⁹³ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Magyar irodalmi levelezés. 4.-r. 61a. Toldy Ferenc levéltárczája. I. k. 90. Balásházy levele Debrecenből 1836. jan. 22-én.

⁹⁴ Ház. I. 322. l.; Ismertető 1840. évf. 502–503. l.

⁹⁵ MTA Kézirattára, M. Irod. Lev. 4.-r. 61a. Toldy F. levelestárcája I. k. 91. Balásházy levele Debrecenből, 1836. okt. 21-én. — Hasonló tartalommal lásd még Balásházy levelét Széchenyihez, Debrecen, 1837. aug. 21. (O. L. Széchenyi István Gyűjtemény, 6. fasc. 315. folio).

⁹⁶ Ház. I. 322. l.; Ismertető 1840. évf. 500. l. — Balásházy jószágkormányzói éveinek elsődleges forrásanyaga, a gróf Vay család berkeszi levéltárának iratai 1956 novemberében az Országos Levéltár égésekor elpusztultak.

Vay Ábrahám iránt örökre hálásnak nyilvánította magát;⁹⁷ de hajlamai ellen-állhatatlanul a saját gazdaság folytatása felé húzták, ahol zavartalanul érvényesítheti elgondolásait, ahol kipróbálhatja a külföldi szakirodalomban ajánlott újításokat, ahol példát mutathat a kishirtokosoknak a célszerű és eredményes gazdálkodásra. Zemplén megyei birtokának teljes felszámolása és a hitelezők kielégítése után maradt még annyi pénze, hogy Debrecenben egy szoba-konyhás házat, a város határában pedig, az elepi pusztán 6½ nyilas tanyaföldet szerezzen.⁹⁸ Arra azonban már nem futotta, hogy a gazdálkodás megindításához okvetlen szükséges beruházásokat megtegye. Állatállománya arra a 74 db. birkára korlátozódott, amelyet eladott zempléni birtokáról tereltetett ide. Híjával volt igaerőnek, trágyának, vetőmagnak, gazdasági felszerelésnek. 1837 nyaráig pénzen vett kenyéren tartotta népes családját, drágán bérelt szálláson, hogy ezalatt házat egy hátsó szoba hozzáépítésével valamelyest tágasítsa. Tüzelő-gondjai is voltak, mert bizony nem sikerült egyszerre minden vonatkozásban teljesjogú polgárrá lennie Debrecenben. Később, mikor állatállományát már szaporíthatta, a legeltetési joga érvényesítéséért is küzdenie kellett.

Helyzetének jobbulása felesége öröksége egy részének, mintegy 4000 forintnak kézhezvételével függ össze. Az örökség hírének hatására megnyíltak számára a különböző városi, egyházi és magánszemélyi kölcsönforrások. 1838-tól 1846-ig hozzávetőlegesen 6–7000 forintot vett fel a debreceni árvapénztártól, a városi kórház, a Debreceni Polgári Casino Egyesület pénztárától, a Klobusiczky-féle egyházi alapítványi pénztártól és magánosoktól. Több esetben részesült állat, vetőmag, építőanyag vásárlásai során áruhitelben. Az adóslevelek ugyan kivétel nélkül a törvényes 6%-os kamatot kötötték ki, de e mögött a magánosoktól felvett kölcsönök esetében többnyire úzsora húzódott meg. Különösen egy Steinfeld Mihály nevű uzsorásnak került a markába, aki juhai gyapjára, földjének termésére előlegezte kölcsöneit.

A kezébe jutott örökségrészt és a kapott kölcsönöket birtoka növelésére, az erősebben szikes részek javítására, az állatállomány szaporítására, a szükséges gazdasági épületek emelésére használta fel. Az eddigi 6½ nyilas föld mellé az elepi pusztá egy másik dűlőjében újabb 3½ nyilas tanyaföldet szerzett, s „Holt-kadartsi” 3⅔ nyilas kaszálójához még a várostól bizonyos „fertői kaszallót” is bérelt. A régi épületek mellett történt újabb építkezések folytán a nagyobbik tanyán 4500 forint, a kisebbiken 450 forint értékű épületek (aklok, istálló, csűr, szekérszín stb.) voltak. Juhállománya 1840-ben már 750 darabra emelkedett; ebből 500 finom-gyapjas volt. Ezenkívül volt a 40-es években 7 lova, 10 szarvasmarhája, 40 sertése. Földjének alig felét fogta eke alá, a többi legelőnek használta. A könnyen kiegészítő szikes talaj a jobban is jövedelmező állattenyésztésnek inkább kedvezett.⁹⁹ Nagyobbik tanyáján váltórendszert honosított meg. Közvetlen a tanya mellett egy pár holdat dohány-, répa- és burgonyatermelésre használt, valamint három holdat kaszáltatott a városból kijáró marhák és lovak számára, a többi eke alá fogott területet pedig hármas váltóra osztotta fel; egyharmada őszi, másik harmada tavaszi volt, a harmadik-

⁹⁷ Vö. Ismertető 1840. évf. 502. l.; Pince 142–143. l.

⁹⁸ 1 debreceni nyilas = 9 ezer négyszögöl (vö. Nézetek II. 101. l.), 1100 négyszögöl = 1 hold (vö. Debrecen, mint van, jövendője 17. l.).

⁹⁹ Mindezekre lásd: Debreceni Állami Levéltár. Balásházy János 1847-évi csőd-perének iratai. Különösen előterjesztése: „Vagyoni bukásom okairól” (208–209. folio).

ban felében olajmagvakat, felében lencsét, borsót, paszulyt, bükkönyt termesztett. Kukoricát, lucernát kisebbik tanyáján termelt. Évenként szántóföldje egyhatodának trágyázására volt ereje.¹⁰⁰

Mindent összevetve, a 40-es évek elején Balásházy reménykedve tekintett jövője elé. Úgy vélte, hogy „hazánk boldogabb vidékén” telepedett meg, ahol gyermekei „Debrecen szilárd s erényes szellemű polgárai közt több biztossággal s békességgel éledhetnek”, mint a gazdaságilag egyre hanyatló, parasztlázongás és politikai harcok dúlta zempléni Hegyalján. Itt jó esztendőben háromszorosa termett annak a gabonának, mit újhelyi birtoka jövedelmezett; ott 300-nál több juhot nem tudott kiteleltetni, itt talán 1200 fölé is viheti.¹⁰¹ Büszke volt, hogy kétségbeejtőn elesett helyzetéből elszánt akarattal és szívós munkával így talpra tudott állni, s nem gondolt arra, hogy aszályos évek és birkahullás csapásai jönnek, hogy szűkös jövedelméből tékozló testőrfia bécsi adósságait kell majd többször is kiegyenlítenie, hogy adósságai a fizetetlen kamatokkal együtt megint nyakára nőnek.¹⁰²

A jószágkormányzói évek alatt Balásházy feléje sem tudott nézni az Akadémiának. Literatúrai munkássága is szünetelt. Szolgálatából kilépve felszabadult lélekkel fogott újra ezirányú foglalatosságaihoz. 1837. szeptember 10-én az Akadémia VI. közgyűlésén „A honi vízszabályozások tökéletesítéséről földmívelési tekintetben” címmel már felolvasást tartott. A közgyűlés színhelyül szolgáló pesti vármegyeháza nagytermében foglalt helyet a „számos és fényes hallgató-kar, nemzeti köntösben; s asszonyások a karzaton”.¹⁰³

Az újra írni kezdő Balásházy legközelebbi terveiben némely korábbi művének felfrissítése szerepelt. Elhatározta, hogy az annak idején elsősorban alsófokú iskolakönyvnek szánt és kérdés—felelet formában megírt Okos Gazdát részletesebben kidolgozza, a tudomány újabb eredményeinek és saját, azóta is gazdagodott tapasztalatainak figyelembevételével.¹⁰⁴ Az Okos Gazda baromorvoslási toldalékát is a továbbiakban alaposabb kézikönyvvé akarta fejleszteni,¹⁰⁵ azonban ezt az utóbbi tervét, mely élete utolsó éveiben is foglalkoztatta, végülis nem valósította meg.

Saját életének megpróbáltatásai, zempléni gazdálkodásának hajszálon múltott bukása s a debreceni újrakezdés erőfeszítései arról győzték meg, hogy az „okos gazdának” nem elég ismernie a mezei gazdaság tudományát, hanem felvértezve kell lennie olyan praktikus elvekkel, olyan gyakorlatias életből-csességgel is, amely józanul eligazítja a gazdaság jövedelme helyes felhasználásának, a szükséges beruházások ideje, iránya, mértéke meghatározásának, egy szóval a gazdálkodó háztartása mindmégannyi problémájának megoldásában. Olyan mű létrehozására törekedett tehát, amely kifejezi a háztartás és mezei

¹⁰⁰ *Giday Kálmán*: Balásházy János Debrecenben. (Klny. 1940.) 1—2. l. Házt. II. 295—296. l.

¹⁰¹ Házt. I. Előszó XXXI. l. Ismertető 1840. évf. 516. l.

¹⁰² Lásd a 99. jegyzetet.

¹⁰³ Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. IV. köt. 46. l. — Felolvasását a természettudományi-osztályi értekezések sorában leköszölte a Magyar Tudós Társaság évkönyve IV. köt. (Buda. 1840) 184., 193. l. Anyagát bedolgozta: Házt. II. 44—45. l.; alap gondolatát újra hangsúlyozta: Nézetek I. 81. l.

¹⁰⁴ Munkáját eredetileg „Népkönyv” címmel akarta kiadni, ezáltal is kifejezésre juttatván, hogy a munka célja „különösebben a néptömegekre hatni, melyly utóbbi írói pályámnak mindenkor fő vonása vala”. MTA Kézirattára. M. Irod. Lev. 4-r. 61a, Toldy F. Levelestárcája I. k. 92. Balásházy levele Sátoraljaújhelyből, 1837. febr. 6-án.

¹⁰⁵ Vö. Házt. II. 17—18. és 394—395. l.

gazdaság tudományának egységét.¹⁰⁶ Művének alap gondolatát és tervezett rendszerét megbeszélte az 1837. évi akadémiai közgyűlés egyik unalmasabb ülésén a zöld asztal végére melléje telepedő Kölcsényvel, aki maga is gazda volt, ismerte, és sokra értékelte Balásházy munkáit. Halk beszélgetésük, melyben a Kedves Öcsém — Kedves Bátyám megszólítás járta, végül is a görög és latin gazdasági írókra tért át, akiknek háztartási életbölcsességét figyelemreméltónak találták saját nemzedékük számára is.¹⁰⁷

1838-ban jelent meg Debrecenben „A háztartás és mezei gazdaság tudománya” I. kötete. Művét gróf Festetics György emlékének szentelte a keszthelyi Georgicon „egykori háladatos nevendőke”, idézve Kazinczy Ferenc Festeticset üdvözlő alkalmi versét, mint amelyben „a közvélemény ítélete teljes méltóságában tünt elő”. E kötet foglalkozik a birtokszerzés és eladás szempontjaival; mikor érdemes házi kezelésben tartani a birtokot, s mikor haszonbérbe adni; hogyan kell a gazdaságot fokozatosan fejleszteni, hogyan áll a mezőgazdasági hitel kérdése; milyen spekulatív vállalkozások növelhetik a gazdálkodó tőkeerejét, milyen lehetőségei vannak a természetők egyesületi alapon való kereskedelmi vállalkozásainak; milyen tulajdonságokkal kell egy jó gazdának rendelkeznie; milyen legyen bánása a cselédséggel, hogyan lehet a lehanyaglott gazdaságot reorganizálni stb. A művet átható életbölcsességi elvek részint Hesiodos, Cato, Terentius Varro, Columella, Vergilius műveiből kölcsönözöttek, melyeket Kallós Mózes professzor bocsátott rendelkezésére a debreceni református kollégium könyvtárából;¹⁰⁸ de talán még nagyobb részt a nagy költő niklai gazda Berzsényi Dániel költeményeiből; és Kölcsény unokaöccséhez írt Parainesiséből, mely ekkoriban jelent meg az Atheneum 1837. évfolyamában. Végül, de korántsem utolsósorban önmagából merített, kit szívesen hasonlított olyan hadvezérhez, „ki nem csak a győzelem diadalát élvezte, de a veszteség keserveit is, melyekből ügyességénél s férfias állhatatosságánál fogva kigázolni tudott, s dolgait jobbra fordítani”.¹⁰⁹ A maga példájára hivatkozva érvelt, hogy „aki elesett, még nem veszett el, s még ismét felállhat, s dolgait jólétre vívhatja ki”, — vagy „legalább türethetővé teheti sorsát”.¹¹⁰

A II. kötet 1839 nyarán hagyta el a nyomdát. Az Okos Gazda anyagához képest a leglényegesebb bővítések a szőlőművelés, borkezelés, erdőművelés tárgyában történtek.¹¹¹

Művének első kötetét a bírálók, köztük Fényes Elek, igen pozitívan értékelték.¹¹² A kötet, Vörösmarty „Marót bán”-jával együtt, akadémiai nagyjuttalomban is részesült. Ez a siker azonban egycsapásra aktivizálta Balásházy irigyeit. Azt a hírt terjesztették, hogy a II. kötet súlyos tudományos fogyatékokban szenved; hogy a Balásházy által hirdetett gazdálkodási elvek juttatták oda a szerzőt, hogy még atyjától örökölt jószágát is elveszítette.¹¹³ Balásházy válaszában közlése elől a Jelenkor és a Társalkodó szerkesztője, Helmeczy Mihály elzárkózott, mégjobban elmélyítve ezzel régebbi

¹⁰⁶ Munkájának ezt az alapelvét részletesen kifejti és a bírálókkal szemben megvédi: Ismertető, 1841. évf. 993—996. hasáb.

¹⁰⁷ Vö. Zavarok 92—95. l.

¹⁰⁸ Ismertető, 1840. évf. 517—518. hasáb.

¹⁰⁹ Vö. Zavarok 95. l.

¹¹⁰ Házt. II. 434. l.

¹¹¹ Vö. Házt. II. 435. l.

¹¹² E bírálatokra Balásházy a II. köt. előszavában reflektál.

¹¹³ Ismertető, 1840. évf. 565—566. hasáb.

keletű ellentétüket.¹¹⁴ Végre a Fényes Elek szerkesztette, egész alacsony példányszámú *Ismertető* 1840. évfolyamában jelent meg Balásházy cikke,¹¹⁵ ahol a rágalmak cáfolása céljából részletesen foglalkozott személyi körülményeivel, s zempléni gazdasága csődbejutásának valóságos okaival. Személyének és személyes ügyeinek ezt a kényszerű előtérbeállítását ellenfelei mint kihívó szerénységet felháborodottan kifogásolták.¹¹⁶ Balásházy igyekezett közönyös lenni e kicsinyes piszkálódások iránt, és barátai, így Hetényi János véleményén vigasztalódott.¹¹⁷ Műve egykori zempléni küzdőtársának, Kossuth Lajosnak, börtönolvasmánya volt.¹¹⁸

A Balásházy ellen megindított hajsza következő állomása a Magyar Gazdasági Egyesület által meghirdetett pályázatra beküldött művének a jutalomtól való elütése volt. Ebben régi Zemplén-megyei politikai ellenfeleinek keze is benne volt. A jelíges pályamű szerzőjének véletlenül tudomásukra jutott kiletét bejelentették, így hiába bizonyult a legjobbnak, a szabályok értelmében elesett a jutalomtól, s Vályi Mihály tanulmányának ítélték azt. Balásházy „Elárult pályairat” címmel 1841-ben Debrecenben megjelentette „a tagosztály által létesülhető miveltebb gazdálkodási módoknak föllállításáról” szóló művét, — míg Vályi munkája mai napig kiadatlan maradt. Sőt, az „Elárult pályairat” iránti érdeklődés 1845-ben még egy második kiadást is igényelt.¹¹⁹

Ezekben az években Balásházy az Akadémia felkérésére számos tudományos dolgozatot véleményezett. Írásos véleményezéseit Pestre utazó kereskedőkkel alkalmoszerűen küldötte fel.¹²⁰ Az Akadémia nagygyűlésein csak helyel-közzel vett részt; hol kukoricatörés, hol vásár tartóztatta otthon: „Nékem, kinek számos gyerekeim vannak, illy érdekeket elhanyagolnom nem lehet.”¹²¹ Tudományos munkásságát azonban az Akadémia titkárához, Toldy (Schédel) Ferenchez küldött levélbeli beszámoló alapján számontartották; de számontartotta őt a titkosrendőrség is — a liberális párthoz tartozó akadémikusok, Vörösmarty, Bajza, Czuczor, Bugát és mások sorában.¹²²

Az 1839-ben elhunyt Angyalffy Mátyás levelező tag feletti emlékbeszéd megtartására Balásházy kapott megbízást. Elmondására az 1844. december 21-i nagygyűlésen került sor. Felvázolta benne a külföldi s honi gazdasági

¹¹⁴ Vö. *Ismertető*, 1841. évf. 987. hasáb. — A régebbi ellentétekre lásd Széchenyi leveleit Tasnerhez Pozsonyból 1835. okt. 17., ill. 28-án. (*Majláth Béla* : gróf Széchenyi István levelei II. köt. 133. és 146. l.)

¹¹⁵ Vö. Pince 256. l.

¹¹⁶ MTA kéziratára, M. Irod. Lev. 4-r. 61a Toldy F. levelestárcája I. k. 96. Balásházy levele Debrecenből 1840. máj. 11.

¹¹⁷ Vö. Zavarok 92–95. l.

¹¹⁸ Széchenyi hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I. köt. 687. l.

¹¹⁹ Vö. *Elárult pályairat* I. és II. kiadásának előszava; *Ismertető* 1841. évf. 20. sz. („Felvilágosító ellennyilatkozás”); Pince 257–258. l.

¹²⁰ „Az Akadémia részére bírálatokat dolgozott: Csötönyi gazdasági munkájáról, Lánghy földművelési chemiájáról, Márton Ferencnek a sisikről és üszögről tett értekezéséről, Szentmarjainak a dohánytermesztésről írt munkájáról, Kulifaynak a tagosztály kulesait tárgyzó munkájáról.” — OMGE Emlékkönyv. III. füzet 77. l. — Ilyenfajta bírálati munkákkal áll kapcsolatban néhány fennmaradt levele, MTA kéziratár. M. Irod. Lev. 4-r. 61a. Toldy levelestárcája. I. k. 94–95, 97.

¹²¹ MTA Kéziratár. Akad. Iratok. Tört 2-r. 23a Balásházy levele Toldy Ferenchez; Debrecen, 1842. szept. 18.

¹²² Rendőri jelentés az Akadémia 1839. ápr. 12-i üléséről. *Dárfay Szabó László* : Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. I. köt. 341. l.

literatura történetét, mellyel némileg már „A háztartás és mezei gazdaság tudománya” című könyvének I. kötete előszavában is foglalkozott, érzékelte azt a nagy fellendülést, melyet ebben az utóbbi évtizedek jelentettek, s méltatta Angyalffy meg-megújuló erőfeszítéseit magyar mezőgazdasági folyóirat létesítésére és fenntartására. Kiemelte műveinek tudományos korszerűségét, s munkásságának méltánylását külföldi szakkörök részéről.¹²³ Azt akarta, hogy emlékbeszéde legyen „ébresztés arra, hogy a nemzet... édes anyai szerelemmel viseltessék a tudósok s tudományos intézetek iránt”.¹²⁴

A debreceni polgárok társadalmába beilleszkedni igyekvő Balásházy egyrészt kötelességének érezte, hogy a városi állapotokat kívülről érő kritikát maga is segítsen visszaverni,¹²⁵ másrészt néhány évi ottlakás után már arra is jogosultnak gondolta magát, hogy beavatkozzék a városi közigazgatás dolgaiba, s annak belső megújulását, megtisztítását a maga erejével is elősegítse. „Debrecen, mint van, s jövődjője” című, 1844-ben megjelent röpirata ezt a célt szolgálta. Ebben a város eladósodásának körülményeit, mértékét és az adósságból való kilábolás lehetőségeit vizsgálta; javaslatokat tett a városi jövedelmek fokozásának módjára, és figyelmeztetett azokra a szempontokra, amelyeket a városi tanács éppen esedékes újjáavasztásakor Debrecen és polgárainak jövője érdekében szem előtt kellene tartani. Balásházy remélte, hogy maga is bejut a városi tanácsba, de az 1844. május 8-i választáson kisebbségben maradt, s be kellett érnie a városi esküdséggel. 1845–46-ban ebben a minőségében sokat tett a városrendezési és városgazdálkodási kérdések megoldása terén.¹²⁶

Balásházy kapcsolata a debreceni református egyházzal és a kollégiummal ekkor is szoros és szívélyes volt. 1845-ben Szoboszlai István szuperintendenssel „egy iskolai és népkönyvül is szolgáló gazdaságtannak” szerzéséről tanácskozott. A mű „nehezebb s érdekesebb részét” ki is dolgozta; kéziratát a kitűnő gazda Karap Sándor és Csécsy Imre tanár lektorálta. Végleges kidolgozása azonban a szerző városi esküdti elfoglaltsága miatt elodázódott, s el is maradt.¹²⁷

1845 folyamán módjában állott Debrecenben találkozni, és eszmecserét folytatni Wesselényivel, majd Széchenyivel. Wesselényivel egy májusi napon időzött hosszasan együtt, s lótenyésztési kérdésekről beszélgettek.¹²⁸ — Széchenyi október elején a Tisza-szabályozási ügyekkel kapcsolatban fordult meg Debrecenben. Látogatást téve a Polgári Casinóban, úgy találta, hogy Balásházy annak a lelke. Balásházy másnap fáklyás zenét rendezett Széchenyi tiszteletére, s beszéddel köszöntötte. Széchenyit szállásán is felkereste, s a beszélgetés során kicserélték nézeteiket a selyemhernyótenyésztésről.¹²⁹

¹²³ Emlékbeszédének kézírata az MTA Kézirattárában: M. Irod. Régi s újabb írók kéziratosa művei. 4-r. 200. — Kiadva: Magyar Tudós Társaság Évkönyvei, VII. köt. 78–80. I. Innen vette át az OMGE Emlékkönyve I. füzet (Bpest. 1879) 130–157. l.

¹²⁴ Lásd a 121. jegyzetet.

¹²⁵ A Társalkodó 1837. évf. 7–10. számaiban „piszkoló rajzolat” jelent meg a debreceni állapotokról. Balásházy választát Helmezy nem közölte le. Vö. MTA Kézirattára, M. Irod. Lev. 4-r. 61a Toldy F. levelestárcája. I. köt. 93. Balásházy levele 1837. márc. 23-ról.

¹²⁶ *Giday* : i. m. 3. l.

¹²⁷ Vö. *Zavarok* 51. l.

¹²⁸ Vö. *Nézetek* I. 62–63. l.

¹²⁹ Vö. *Nézetek* I. 133–136. l.; *Széchenyi* : Napló VI. köt. 270–271. l. (1845. okt. 6–7-i bejegyzések.)

A zempléni évek során Balásházy aktív részese, sőt egyik vezéralakja volt a megyei politikai küzdelmeknek, s a magyar mezőgazdaság fejlesztése érdekében tett politikai természetű javaslatai országos hatást, visszhangot váltottak ki. A „menekülés Hegyaljáról” azonban nemcsak a gazdaságilag hanyatló tájék elhagyását jelentette, hanem búcsúvétel volt a politikai harcokban való közvetlen részvételtől is. A felülkerekedett zempléni reakció még Debrecenbe is utánanyúló karjai, a gazdálkodói egzisztenciája, politikai hitele és tudományos érdemei aláásására történt, erősen reakciós politikai színezetű támadások terítették el kezdett útjáról. A kormánytámogatás reménye, amely 1825—30-ban olyan hatalmas lendítőerőt adott a hazai reakcióval szemben a magyar reformereknek, a tapasztalatok alapján ekkorra már erősen megfogyatkozott. Az egymást követő politikai perek, melyek egyikének egykori zempléni küzdőtársa, Kossuth is áldozatául esett, Balásházyt is óvatosságra intették.¹³⁰ Politikai természetű észrevételei mezőgazdasági tárgyú szakmunkáiban elszórva, többnyire apróbetűs jegyzetekben húzódtak meg. A politikai harcokban való aktív részvétel helyett a politikai fejlemények regisztrálása következett; szigorúan szorítkozva a belső problémákra, és következetesen kerülve minden olyan kérdést, amely Ausztriához való viszonyunk problémáival áll kapcsolatban. Ezt tartotta „practica philosophia”-nak, míg „a politikai ég derűltége” ezekhez a kérdésekhez el nem következik.¹³¹

Balásházy politikai meggyőződésének kiforrása az 1825—30-as években történt, jelentősebb fejlődésen a későbbi évek folyamán sem ment át. Gyökereit a felvilágosodás eszmévilágába nyújtja vissza, de nem a „szertelen újítók” Robespierre „rémuralmába” s a forradalom vérözönébe torkolló tanításaihoz, hanem az uralkodó által felkarolt „józan felvilágosodás” világához,¹³² „mely József esászár nagyszerű törekvései által lobbant föl; mik megbuktak ugyan, de nem azért, mintha sok jó nem foglaltatott volna bennök, hanem azért, mert behozataluk nem volt alkotmányos, s létesítésükbe nemzetiséget fojtó elemek sodortattak”.¹³³ Ebből az értékelésből közvetlenül következik a nemzeti alapon történő haladás igényének felvetése, amelyhez a bécsi kormány politikájában 1825-ben bekövetkezett fordulat kedvező auspiciumokkal szolgált. A magyar országgyűlés és az uralkodó közös, alkotmányos együttműködésétől várta azokat a törvényeket, amelyek a hazai állapotok korszerűsítését célozzák. Küzdött érte, hogy a reformtörvényhozás az Országos Rendszeres Munkálatok anyagát vegye kiindulási alapul, s azt alkalmaztassa az újabb követelményekhez.¹³⁴ Küzdött azok ellen, akik nem bízva az országgyűlés haladási törekvéseinek őszinteségében, vágyálmaiktól elragadtatva olyan javaslatokkal, törekvésekkel állnak elő, melyekre még nem érett meg az idő.¹³⁵ Támogatta az 1831 tanulságai nyomán kibontakozó érdekegyesítő politikát, melyben a reformok Franklin villámhárítóiként hivatottak levezetni a társadalmi feszültség ki-

¹³⁰ Az országgyűlési ifjak pere arra inti, hogy az ifjúság „országos dolgokba való avatkozása” nem egyéb „veszedelmet szülő dolognál”; Wesselényi sorsa is számára azt példázza, hogy a „közgyűlések mezején . . . vigyázatlanul ejtett szavak is, fájdalom, szomorú következtetések lehetnek”. (Házt. I. 297—298. l.)

¹³¹ Házt. I. 331—332. l. — A „practica philosophia” első körvonalazása egyébként már Észrevételek 68. l.

¹³² Vö. Okos Gazda előszava; Adó előszava.

¹³³ Pesti Hírlap 1843. márc. 16. *Balásházy*: Őszinte szózatok . . .

¹³⁴ Tanácslatok 86., 22. l.

¹³⁵ Tanácslatok 21—22., Házt. I. 330—331. l.

kipattanó, forradalmi tűzvénnyel fenyegető szikráit.¹³⁶ A forradalmi anarchia és a Habsburg önkény „extrémumai” között kereste a középutat.¹³⁷

Meggyőződéses híve volt hazánk arisztokratikus államberendezésének. Észak-Amerika sokak által csodált világa nem vonzotta: a bontakozó pénzarisztokráciában rosszabbat látott a születési arisztokráciánál, s a faji megkülönböztetés különösen ellenszenves volt humánus gondolkodása előtt.¹³⁸ Büszke volt nemességére és élni kívánt nemesi privilégiumaival, melyek közt legtöbbször talán azt értékelte, hogy javaslataival jogában áll befolynia a törvényhozás munkájába.¹³⁹ A nemességet viszont összeférhetetlennek tartotta az oly gyakori erkölcsi lealjasodással, a nem-nemesek, a parasztok gyalázásával, bántalmazásával.¹⁴⁰ Véleménye szerint a nemesi testet meg kellene tisztítani az ilyen rothadásnak indult tagoktól.¹⁴¹

Nem volt a reformkornak olyan országgyűlése, amely elé — különböző könyveinek apró megjegyzésein keresztül — ne terjesztett volna javaslatokat, s melyek eredményeiről — hasonló formák közt — többé-kevésbé meg ne emlékezett volna. Az 1832—36-os országgyűlés tagosítási törvényét nem utolsósorban saját ezirányú küzdelmei győzelmeiként könyvelte el.¹⁴² Igen pozitíve értékelte „A háztartás és mezei gazdaság tudománya” c. munkájában az országgyűlés úrbéri vonatkozású törvényeit is.¹⁴³ Ezek a törvények úgy látszik kielégítették e téren eléggé mérsékelt reformigényeit,¹⁴⁴ többé úrbéres problémákkal egyáltalán nem foglalkozott; a kötelező örökváltságról később folytatott vitákhoz nem szólt hozzá. Az úriszék kérdésében sem haladt túl régebbi javaslatán, hogy tudniillik csak a úrbéresek egymás közti ügyei maradjanak az úriszék illetékességi körében.¹⁴⁵

Annál inkább érdekelte a büntetőtörvénykönyv tárgya, melytől a személyes és vagyoni biztonság megszilárdulását várta.¹⁴⁶ A testi büntetés sokat

¹³⁶ Lásd már Adó 42. l.

¹³⁷ Tanácslatok 84. l.

¹³⁸ Házt. I. 101—102. l.

¹³⁹ Tanácslatok 18—19. l.

¹⁴⁰ „A gázolás, praerogatíváknak fityogtatása által nem erősítjük aristocratiái állásunkat, de azzal, mennél inkább meggyőzzük az alsóbb classisokat a felől, hogy mi nem csak név szerént, de valóságos nemesek vagyunk.” (Tanácslatok 195. l.)

¹⁴¹ Tanácslatok, 193—194., 196., Házt. I. 102. l.

¹⁴² Házt. I. 67., Pince 255. l.

¹⁴³ Házt. I. 192—195. l.

¹⁴⁴ „A parasztoknak érdemei oly nagy tekintetben vagynak előtttem, hogy urbarialis állapotjukban is nékik némely kedvezéseket szolgáltatni a 19-dik század és az emberiség nemes érzéseivel igen megegyezhetőnek tartom.” (Tanácslatok 114. l.) „Óhajtani lehetne... az urbarialis adózások alá tartozó dézsmabeli daciákat vagy készpénzre, vagy kész életbeli meghatározott fizetésre változtatni által, mert ezekben az industriának nagy akadályai vagynak befoglalva, siralmas példáit lehet ennek kivált nedves esztendőben a dézmálásnak elkésése miatt tapasztalni.” (Tanácslatok, 157—158. l.) „Ami a jobbágyság szabadabb létele való emelését illeti, erre nézve kedvező gondolatok ébrednek a hazában. Sikeres segedelmeket s könnyítéseket foglalnak magokban az országos munkálkodások is, azonban a tőkélletes felszabadulásról itt javallat nem találunk, mely alatt értem a fekvő vagyonnak tulajdonosi hatalommal való bírhatását. Némelyek minden feltételek nélkül, s ingyen tartanak jónak ezen áldozat megtételét, azonban úgy vélem, ez igazságos dolog egészen nem lenne... ez csak azon feltétel alatt történhetne, ha a jobbágy a földnek s szolgálatjának értékét megfizetné, melyet azonban mértékeltre szabni tsupán azon tekintetből is szükséges lenne, hogy nagyobbára az adófizetők viselik régebben azon terheket is, melyekben azelőtt a nemesség is részesült, sőt némelyeket egészen maga tartozott viselni.” (Észrevételek 134—135. l.)

¹⁴⁵ Tanácslatok 198—200. l.

¹⁴⁶ Elárult pályairat 156. l., Nézetek II. 95. l.

vitatott kérdésében a cseléd tartó gazda érdekeit képviselte, aki pénzbüntetés kirovásával károsodnék. Eltörlés helyett megelégedett a testi büntetések mérseklésével, enyhítésével. A cselédkérdés olyan törvényes rendezését sürgette, amely a cselédbírák intézményének felállításával egyrészt elvonja a testi fenyték alkalmazásának ódiúját a gazdákról, másrészt megvalósítja a helyüket változtató cselédek magatartás szerinti nyilvántartását és a megbízható cselédet kereső gazdákhöz való kiközvetítésüket.¹⁴⁷ Nem helyeselte Balásházy a költséges fenytőintézetek felállítására vonatkozó elképzeléseket, hanem ezek helyett a rabok munkaerejének igénybevételét sürgette, az egyre szaporodó rabdolgoztató házakban, sőt csatornaépítő közmunkákban.¹⁴⁸ Meg-megújította javaslatát, hogy a bűntényt elkövető nemes személyére nézve fosztassék meg nemességétől;¹⁴⁹ ezzel — a bűnügyek vonalára korlátozottan — a törvény előtti egyenlőség útját egyengette. A kisebb nemesség lecsúszásának kívánt gátat vetni azzal a javaslatával, hogy a szerencsejáték bűnügyi elbírálásban részesüljön.¹⁵⁰

Közpolgári tárgyú javaslatok a megyei közelet tisztaságának biztosítását célozták. Azt kívánta elérni, hogy a megyegyűléseken, tisztújításokon a nemesség nem tömegeiben, hanem megbízott képviselői útján jelenjék meg. Így akarta kivédeni azokat a támadásokat, amelyek — az ilyenkor előfordulni szokott „ízetlen jelenetek” felemlgetésével — sokszor maga a megyerendszer ellen irányultak.¹⁵¹

Honvédelmi téren védelmébe vette az insurrectiot; úgy vélve, hogy a fegyelem megszigorítása, a felszerelés és kiképzés alaposabbá tétele által a nemesi felkelés ütőképes tartalékhadsereg szerepét töltheti be.¹⁵²

A népnevelés kérdésében, melyen belül külön figyelmet szentelt a nőnevelésnek, hangsúlyozta az erkölcsi nevelés fontosságát, amelyet nem tudott elválasztani a vallásosságtól.¹⁵³ Nemzeti szellemű és gyakorlatias nevelést kívánt mind az iskolai, mind az iskolán kívüli népművelésben; minden alkalmat felhasználva a tudományos mezőgazdasági ismeretek terjesztése szükségeségének, hasznosságának bizonyítására. A parasztnép értelmi képességeit mindig a legnagyobb határozottsággal védelmébe vette,¹⁵⁴ s tudatlanságáért a népművelési munka hiányosságait, vagy éppen nem létét okolta.¹⁵⁵

¹⁴⁷ Okos Gazda 90. l., Házt. I. 245—251. l., Nézetek I. 103, és II. 97. l.

¹⁴⁸ Nézetek 101—102 l.

¹⁴⁹ Tanácsolatok 193—194., 196., Házt. I. 102., Nézetek I. 104. l.

¹⁵⁰ Házt. I. 109., Nézetek I. 104. l.

¹⁵¹ Tanácsolatok 171—187., Elárult pályairat 156—157., Nézetek I. 75. l.

¹⁵² Elárult pályairat 157. l.

¹⁵³ „A vallásossági szellem . . . ha kialszik, veszély fenyegeti az egyes embereket úgy, mint az egész társaságot. A pór e híjjával vadállat.” (Házt. I. 249. l.)

¹⁵⁴ „Ha vizsgáljuk végre a magyar köznép elméleti tehetségét, butának épen nem ítélni, sőt testi ügyességen, jó alkaton kívül, szép felfogó s előadási tehetsége és képessége van bármit is megtanulni.” (Nézetek II. 103. l.)

¹⁵⁵ Udvardy Jánosnak, „midőn a parasztookról oly nem kedvezően szóll”, így válaszol: „Én ezen dologt, megvallom, igen érzékenyen veszem, minekutánna tudom azt, hogy a parasztoke tudatlansága azon épül, mivel épen semmi intellectualis nevelést nem kapnak. Én tehát mintsem őket lealacsonyítsam, inkább javallatokat tészek az ő neveltetések eránt, . . . mert valóban, ha én is, és Udvardy úr is nem taníttattunk volna, nem tudom, mivel tudánk többet a magyarországi henye parasztokeknál . . . A tsinosabb és több hasznat adó gazdálkodás módjait is bizonyosan fogják követni, tsak . . . magok körül is jó példákat lássanak. Ezeket, mint embertársam eránt tartozó védelmet, úgy hoztam elő . . . Azon parasztokeknak gyermekei, kike Udvardy úr olyan semmiknek tart, őrzik az országot, és viselik annak legnagyobb terheit.” (Tanácsolatok, 111—112. l.)

A zsidó emancipáció kérdésének felvetését még korainak tartotta ugyan, de elítélte azokat a törekvéseket, amelyek a zsidóság elszigetelésére irányultak, s inkább polgárosodási folyamatuk előmozdítását tartotta célosnak. Nem engedte, hogy egyszerűen őket tegyék a Hegyalja hanyatlásának bünbakjaivá; gondos gazdálkodásukat, korszerű borkezelési eljárásaikat, kereskedési aktivitásukat egyenesen példaként állította a sokban hanyag és kevésbé mozgékony gazdák elé. Gazdasági — kereskedési — hitelügyleti tevékenységük elítélésre méltó vonásait úgy ítélte el, hogy közben igazságszeretően rámutatott e vonások nem kizárólagos és sajátos zsidó jellegére.¹⁵⁶

Hiába lett Balásházy Debrecenben új hazára, a szíve a Hegyalján maradt. A Tiszántúl szikes pusztáin is foglalkoztatta a Hegyalja hanyatlása, s a törvényhozás figyelmébe ajánlotta az egykor gazdag szőlőtermő vidék sorsát. A szőlőterület csökkentésével a dohány- és cukorrépatermesztés, valamint a selyemhernyótenyésztés erőteljes fejlesztésében kereste a kiutat. Remélte, hogy bányák nyitásával elő lehet mozdítani a vidék iparosodását.¹⁵⁷

Az iparosítás kérdésében Balásházy az évek során kétségkívül előrehaladt, és eltávolodott korábbi, eléggé egyoldalúan agrárszemponthú álláspontjától. Egyre fontosabbakká váltak szemében is a posztófabrikák és cukorgyárak;¹⁵⁸ s míg korábban eleve céltalannak ítélte minden vasútépítési próbálkozást, s csak a víziutak és országutak fejlesztésének volt szószólója, utóbb pártolta Kossuth fiemei vasúttervét.¹⁵⁹

A politikai légkör átmeneti enyhülése, amelyet Kossuth szabadlábba helyezése s Pesti Hírlapjának megindulása jelzett, Balásházra is aktivizálóan hatott. Erre utal két cikke a Pesti Hírlapban 1843 tavaszán. Az egyik „Őszinte szöszatok Magyarhon hitelrendszere, adózási és honvédelmi tárgyai körül” címmel jelent meg március 16-án. A cikk csonka, az ígért folytatást hiába keressük a további számokban. De így is jelzi a cikk, hogy Balásházy kibújva könyvei apróbetűs megjegyzései mögül, immár a hírlap jelentette nyilvánosság előtt állt ki a haladás aktuális kérdései: az ősiség eltörlése és a közteherviselés mellett. Az ősiség eltörlésének szükségességére már első munkáiban is célzott;¹⁶⁰ a közteherviselés terén viszont a közérdekű költségekben szabad nemesi megajánlás (liberum oblatum) alapján való részesülés hajlandósága felől érkezett el a háziadó kötelező, közös viselésének vállalásáig.¹⁶¹ Másik cikke április 30-án jelent meg, s „Vonások a köznemes életéből Szabolcsban s tán egyebütt is” címet viseli. Ebből Balásházy politikai aktivizálódása még

¹⁵⁶ Tanácsolatok 114—118. l., Ház. I. 160—161., 295., Pince 162—163., 169., 173. l.

¹⁵⁷ Ház. I. 55—56. l.

¹⁵⁸ A Tanácsolatokban még így írt: „olgy széles mező vagyon itt természetstbéli pallérozottabb fogások által munkálkodtatni a lehető igyekezetet, hogy a manufacturális kinézések ezekhez nem hasonlíthatók” (68. l.). A Ház. I. és mezei gazdaság című munkája szerint viszont „óhajtandó lenne a gyártási iparnak élénkebb és tökéletesebb kifejlése”. „Terjesszük egyesületi munkálódásainkat gyártási vállalatokra is, mint más országokban... Hány czukor s más gyárak állnak külföldön ilyen egyesületi erő segítségével” (I. 157—158. l.). Birkáink gyapját itthon dolgozzuk fel, „belföldi posztógyáraink szaporításával”. (Debrecen, mint van... 64. l.)

¹⁵⁹ Tanácsolatok 89—90. l., Honi vízszabályozások... (Magyar Tudós Társaság Évkönyvei IV. köt. 193. l.) — Pesti Hírlap 1843. ápr. 30-i szám: *Balásházy: Vonások a köznemes életéből*...

¹⁶⁰ Tanácsolatok 148—157., Ház. I. 186—188. l.

¹⁶¹ Tanácsolatok 205—207., Észrevételek 173., Adó 70—71. l.

határozottabban tűnik elő. Cikkében arról számol be a Pesti Hírlap olvasóinak, hogy Szabolcs megye 1843. március 13-i közgyűlésén a reakció hogyan bukatta meg az ősiség eltörlésére vonatkozó javaslatot a tudatlan kismemesség felizgatásával. A kismemes tömegek azt sem tudták, mi az ősiség; a reakció azt hitette el velük, hogy az őzség, azaz az őszi vetéseik elvételéről van szó, amit meg kell akadályozni. A történeteket elemezve Balásházy arra a megállapításra jut, hogy a tudatlan közmemesség egyszerű kárhoztatása, elmarasztalása igazságtalan és nem célravezető; mert ez csak elterelné a figyelmet a politikai felvilágosító munka és agitáció hiányosságairól. Ennek volt a bukásban döntő szerepe; ennél fogva vezethette félre a reakció a kismemesi tömegeket. Balásházy részletesen elmondja, hogy a következő napokban maga és egyes ismerősei — utólag — milyen módszerekkel világosították fel a félrevezetett tömegeket az ősiség eltörlése és a háziadó közös viselése igazi lényegéről és jelentőségéről. Azt tapasztalta, hogy „nép- és okszerű előadás szerint tárgyalatván... mindezek megnyerték azon tömeg helyeslését, mely azelőtti nap, ármányosak által elcsábítva, kész lett volna minden nagyszerű haladási eszme létrejűtását élete feláldozásával is meggátolni”.

Balásházynak ez az aktivizálódása az 1825—30-as felpelzsdülés idején tanúsított politikai aktivitására emlékeztet. Tudjuk, hogy akkori reformtárgyú röpiratainak fő kérdéseit a minden rendű és rangú emberekkel minden adódó alkalommal folytatott politikai beszélgetések során alakította ki. Kíváncsi volt az emberek véleményére; „populáris tónussal” közelített az egyszerű emberek szívéhez; tanult tőlük, tapasztalatokat szerzett életkörülményeikről és problémáikról, és hatni igyekezett rájuk.¹⁶² Balásházy általában mérsékelt reformtörekvéseit sokan felülmúlták, de kevesen voltak olyanok, akik annyira megértették volna a nemesi reformpolitika tömegkapcsolatainak, a mindennapos népszerű politikai felvilágosító munkának a haladás erőinek győzelme szempontjából való döntő jelentőségét.

Az 1846. év folyamán Balásházy ismét egy röpiraton dolgozott, melynek három füzete két kötetbe kötve 1847 elején jelent meg Debrecenben, „Politikai és státuszgazdasági nézetek” cím alatt.¹⁶³ E röpirat Balásházy újjáéledt politikai aktivitásának újabb bizonyosságát adta. A soron következő, s később utolsónak bizonyult rendi országgyűlés előtti megjelenésével idejében akart e mű figyelméztetni a halaszthatatlan feladatokra.

Kossuth „Késő” című híres cikke gondolatmenetére emlékeztető módon sorolta fel a mulasztásokat, s figyelmeztetett: „Győzze le értelmességünk előítéleteinket, s tegyük azt, mit korszerűség s józan haladás igénylenek! érzük el azon nagyságot, mely a nemzet értelmességéből emelkedik, s mely képes békét és haladást romboló kitörések nélkül létesíteni és fenntartani.”¹⁶⁴ Szinte Széchenyi Stádiumának az 1831. évi parasztfelkelés hatása alatt írt sorainak távoli visszhangja csendül ki belőle is: „Tanácsosabb a nemzettömegek óhaj-tásainak áradásait alkotmányosan szabályozva folyásnak eresztetni, mint bármily erős gátokkal hátratarthatni; amúgy jótévéleg oszlik el, imígy előbb-utóbb kitörve, rohanásával sok keservet ébresztő eseményeket szűlhet.”¹⁶⁵

¹⁶² Vö. Tanácsolatok 197., 244. l.

¹⁶³ Kézirata 1804/Quart. Hung. jelzet alatt az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában.

¹⁶⁴ Nézetek II. 123—125. l.

¹⁶⁵ Nézetek II. Előszó.

Röpirata első füzetének középpontjában tulajdonképpen a közteherviselés áll, mely nélkül „nem létesülhet... az adófizetőknek kiengesztelődése”; mely nélkül egy nemzet sem emelkedett még virágzó jólétre. A közteherviselés ellen felhozott nézeteket cáfolva és visszaverve, elsősorban gyakorlati szempontból szolt hozzá a sokat vitatott kérdéshez. Megoldást keresett arra, hogy a közteherviselés egy költséges adókataszter hosszú időt is igénybe vevő felállítására nélkül bevezethető legyen. Azt javasolta, hogy az adózás alapjául ne földfelmérés, hanem jövedelembevallás szolgáljon, s ez úgy történjék, mint a dikális összeírásoknál szokásos, csak hogy kiküszöbölve azokat a visszaéléseket, melyekről már 16 év előtti röpiratában is szó volt. Véleménye szerint e hiteles összeírások a telekkönyv szerepét is betölthetnék.¹⁶⁶

A második füzet azzal foglalkozik, hogy az állattenyésztés törvényes rendszabályokkal is segítettő fejlesztése mily nagymértékben előmozdíthatná a nemzeti jövedelem gyarapodását. Állattenyésztési törvényjavaslatának lényege a közlegelő használati rendjének törvényes megszabása.

Röpiratának harmadik füzete, mely egymaga képezi a II. kötetet, elsősorban hitelproblémákkal foglalkozik, azaz „a Magyar s erdélyországi eladósodó föld és házbirtokosoknak süjvedéstőli megmentéséről” értekezik. Az eladósodás okaként a háborús konjunktúra idején megszokott fényűzés, a család szaporodó tagjai közti birtokosztályok sorozata, a szerencsejáték elterjedése, a hivatalvadászat megvesztegetési pénzszerzései, a nem elég keményen fogott, és neveltetésében is elhanyagolt köznép, jobbágyok és a cselédség restsége ill. kártételei által okozott jövedelemcsökkenés, a közutak rossz karban létéből és a mértékek vidékenkénti különbözőségéből eredő hátrányok megemlítése mellett elsősorban a pénzforgalom hiányát jelöli meg.¹⁶⁷ Tanmesékre hajló kedve keresztültör a komor témán; József mester és Péter diák történetén mutatja be, mennyi jót eszközölhet a pénz — akárcsak egyetlen forint — forgása.¹⁶⁸ „Magyarországon több pénz van, mint amennyit gondolunk, de nincs forgalma.”¹⁶⁹ A váltótörvény, melynek meghozatalát maga is erőlyesen sürgette,¹⁷⁰ megfelelő pénzügyi intézetek hiányában nem a kívánt eredményt hozta. A takarékpénztárak általában legfeljebb három hónapra kölcsönöztek, holott a földbirtok hosszúlejáratú hitelt, részletekben visszafizethető kölcsönt igényelt.¹⁷¹ Ilyen körülmények közt szükségképpen virágzott és dúlt az uzsora.¹⁷² A kiutat egy nemzeti alapon létesítendő és országos fiókhálózáttal rendelkező földhitelbankban jelölte meg Balásházy. Ki is dolgozta és itt közzétette a javasolt bank alapszabályait.¹⁷³ A magánbankokkal szembeni állásfoglalását igen figyelemre méltóan indokolta: „Magány tőzsérekkel kezelése az erőt végre is egyeseknél központosítja, s lesznek nagy pénzü egyes emberek és szegény nemzet.” Ehelyett „országos intézetek alakítandók, melyek... feleslegeiket ismét állodalmat boldogító vállalatokra, intézetekre fordítják”. S még hozzátette: „A fölvilágosodottabb utókor nevetni fogja a múlt és jelenkoriakat,

¹⁶⁶ Nézetek I. Előszó, 7., 18., továbbá II. Előszó 58., 59. l.

¹⁶⁷ Nézetek II. 11—19. l.

¹⁶⁸ Nézetek II. 33—36. l.

¹⁶⁹ Nézetek II. 38. l.

¹⁷⁰ Ház. I. 119—125. l.

¹⁷¹ Nézetek II. 120. l. — Az Elárult pályairatban 9 percentre is felemelné a törvényes kamatot, ha több évi részletmegtérítésre lehetne kölcsönözni (221. l.).

¹⁷² A különböző uzsorafajtákra és az uzsora mértékére vonatkozóan lásd: Elárult pályairat 212—213. l.

¹⁷³ Nézetek II. 60—82. l.

hogy magánpénztőzsérek által szipolyoztatták magukat, holott... (olyan)... pénzügyi intézeteket alakíthatni, melyeknek keresetét... az állodalom javára fordíthatjuk.”¹⁷⁴

De nemcsak a hitelproblémákról van szó ebben a füzetben. Ki kell használni a publikációs lehetőséget még a szoros tartalmi egyöntetűség rovására is. Itt fejti ki nézeteit a mezőgazdaságtan oktatásának helyes módszereiről, itt teszi meg javaslatát gazdasági ipariskolák létesítésére; itt küzd azért, hogy a mezőgazdasági ismeretek oktatása helyet kapjon a tanítóképzésben.¹⁷⁵ Itt követeli a gyümölcs- és veteménykertészet hatósági védelmét és előmozdítását;¹⁷⁶ itt buzdítja az asszonyokat is a mezőgazdasági munkákban való részvételre.¹⁷⁷ Innen szólítja fel a lelkiatyákat, hogy küzdjenek a „részegítő italoknak, főleg a pálinka mértékletlen élvezésének” egyre jobban terjedő „mirigye” ellen; létesüljenek mértékletességi társulatok; jelenjenek meg e tárgykörből tanulmányok.¹⁷⁸ Itt száll szembe Valero véleményével, kinek hírlapi fejtegetése szerint a paraszt rest, dolgozni nem szeret. Az őszinte csodálat, lelkesedés és büszkeség hangján ír Balásházy az alföldi paraszt sokszor valóssággal emberfeletti munkateljesítményeiről, a Békés vidékén már intenzívebben folyó takarmánytermesztésről és kertészkedésről, melyekben „a derék Tessedik fáradozásainak nyomai szemlélhetők”, és a dunántúli paraszt gazdálkodási ügyességéről, értelmességéről.¹⁷⁹ Itt teszi közzé végül a Gazdasági Kistükör IV. kiadásáról készített bírálatát, melyet a Központi Gazdasági Egyesület érzékenyebben érintett titkára, Török János, az egyesület lapjában való közlés helyett elsüllyesztett.¹⁸⁰

Úgy tűnik, hogy egykori pályairatának elárultatása és a jutalomtól való elutése miatti elkedvetlenedésén túl a Török Jánossal egyre jobban kiéleződő ellentétei játszottak közre abban, hogy a Központi Gazdasági Egyesületet mellőzve inkább a Bihar megyei Gazdasági Egyesületben tevékenykedett. Ez utóbbinak megbízásából született 1846 októberében Balásházynek „Erdőtörvényjavallati véleményezése”, melyet a Magyar Gazda is lekötött.¹⁸¹ Ebben korábbi, sokszor hangoztatott véleményének megfelelően, újból állást foglalt az erdőnek a kisebb közbirtokosok közti felparcellázása ellen; s a törvényesen szabályozott közös erdőhasználat módozataira dolgozott ki javaslatot.

A „Politikai és Státusgazdasági Nézetek” II. kötetének előszavában Balásházy az uzsora karmai közé került birtokosok süllýedéséről szólva — egyben saját maga legszemélyesebb és legsúlyosabb problémájához nyúlt, hiszen az uzsora nemcsak a fényűzésben, tékozlásban „hibásokat csavarandja örvénybe, de a kis pénzerejű erényeseket, iparosokat is; mert a jelen hiányos pénzforgalomnak felakadásokat szülõ hatása van, s ha ily esetben nagy kamatú pénzzel lehet csak s kell a bajon segíteni, ebből nem jó kifejlés, de elpusztulás, és teherbeni bonyolódás származik, melynek nyügéből ritkán szabadulhatni”.¹⁸²

¹⁷⁴ Nézetek II. 52., 125. l.

¹⁷⁵ Nézetek II. 105—113. l.

¹⁷⁶ Nézetek II. 99., 104. l. — „Jelenben nemes érzésű embernek sem tartatik, ki a kertészetet, fatenyésztést nem becsüli, és ott is, hol lehet, nem gyakorolja.” (Zavarok 69. l.)

¹⁷⁷ Nézetek II. 101. l.

¹⁷⁸ Nézetek II. 104. l.

¹⁷⁹ Nézetek II. 98—101. l. — Hasonló állásfoglalás később: Zavarok 233—234. l.

¹⁸⁰ Nézetek II. 110—116. l.

¹⁸¹ Magyar Gazda 1846. évf. 94—95. sz.

¹⁸² Nézetek II. Előszó.

E sorok Balásházy remények közt kezdett debreceni gazdaságának sorsát híven vázolni. Mire e műve megjelent, fizetési tehetetlensége folytán csődöt kellett kérnie maga ellen, 1847 februárjában zár alá vették vagyonát, melyet összesen 15 000 váltóforintra becsülték. A vagyonösszeírási jegyzék szerény gazdasági felszerelésről, szedett-vedett ócska bútorokról tanúskodik. Jegyzékbe vették a mintegy 150 kötetet megközelítő kis könyvtárát, melyben magyar és német nyelvű gazdasági munkák, saját műveinek egyes példányai, bank- és takarékpénztár-üggyel foglalkozó kiadványok, latin klasszikusok, országgyűlési naplók és törvénykönyv, erkölcsi történetek, keresztyén katekizmusok, históriai történetek, házi orvosi és más hasznos tanácsadók, lexikonok, német és francia szótárak, nyelvkönyvek, a Tudományos Gyűjtemény és más folyóiratok egyes számai vegyest szerepeltek.¹⁸³

A Budapesti Híradó 1847. április 29-i száma országosan hivatalosan hírül adta Balásházy csődjét. Balásházy benyújtotta a csődbíróshoz vagyoni bukása okairól szóló jelentését, melyet tudomásul vettek. Nem lehetett Balásházyt helytelenül folytatott gazdálkodás címén elmarasztalni, mert mint a csődtömeg perügyelője megállapította, „azon theoriát, melyet a bukott felvett, s gazdálkodásában követett, a Magyar Tudós Társaság is nemcsak helybe hagyta, hanem meg is jutalmazta”.¹⁸⁴ Balásházy csődje nem jelenti egyszerre mind az általa vallott tudományos mezőgazdálkodási elvek csődjét.

Küzdelmes élete során most már másodszor jutott Balásházy ilyen szerencsétlen helyzetbe; de másodszor is kivergődött belőle, ugyanazon az egészen kivételes módon, amely 1833-ban is megmentette. Gróf Vay Ábrahám ismét jószágkormányzói szolgálatba fogadta, a betegeskedés miatt lelépő Balogh János helyett.¹⁸⁵ Itt jövedelmének „évenkénti fixuma, a naturalékat csak igen kis árban vévén is fel, 3000 váltóforintokat meghalad”.¹⁸⁶ 1847. december 29-én már bejelenti a csődbírósnak, hogy hitelezőit részben kifizette, részben egyezségekre jutott velük, s így kéri a csődper beszüntetését. 1848 januárjában ez meg is történt.¹⁸⁷

1848—49. a forradalom és szabadságharc éve, ismeretlen fehér folt Balásházy életében. Valószínű, hogy jószágkormányzói teendői teljesen távol tartották a legkisebb politikai szereptől vagy megnyilatkozástól is. De kétségtelen, hogy korábbi felfogásához híven végtelenül tragikus eseményeknek tekintette mind a forradalmat, mind a nemzet és az uralkodó szembekerülését, s mindezért a reformkori huzavonát tette felelőssé. A jobbféltszabadságot méltányosnak tartotta, de nem kevésbé méltányolta, hogy „tisztelve szeretett uralkodónk”, Ferenc József, végrehajtja a földesurak kártalanítását.¹⁸⁸ A viszonyok konszolidálódása után vágyódott, és abban reménykedett, hogy az ifjú császár rokonszenvez a magyarokkal. Lelkesen írta le az 1852. évi császár-

¹⁸³ Debreceni Állami Levéltár. Balásházy János 1847. évi csődperének iratai. Javainak összeírása: 8—12. folio. — A tanyáján jegyzékbe vett gazdasági felszerelés: 1 ökrösszekér 3 tézslával, 1 lovasszekér, 1 vasborona, 3 vassgereblye, 9 favilla, 2 szórólapát, 3 szeméthyányólapát, 1 vályú (2 öl hosszú), 2 vasvilla, 2 eke, vassal. Házának udvarán: 1 ócska kocsi s 3 lószerszám, 1 ócska ekhós szekér.

¹⁸⁴ Uo. 210. folio.

¹⁸⁵ Uo. Balásházy János levele Zilahy Sebess Ferenchez, 1847-ből.

¹⁸⁶ Uo. Tóth Sámuel levele Zilahy Sebess Ferenchez, Debrecen. 1847. jan. 22-én.

¹⁸⁷ Uo. 53—54. folio.

¹⁸⁸ Zavarok 26—28. l.

látogatást Debrecenben, s maga is meghívást szeretett volna kapni Ferenc József Bereg megyei medvevadászatára.¹⁸⁹

Emlékezetre méltó azonban az a bátor kiállás, amelyet még 1850-ben tanusított a Magyar Tudományos Akadémia védelmében. Az ellenforradalom ugyanis elrendelte az Akadémia átszervezését, s ez alkalmából a sajtó is durván támadta legfőbb nemzeti tudományos intézményünket, fitymálva, sőt kétségbevonva eredményeit. A Magyar Hírlap 1850. július 11. és 13-i számában Balásházy cikket jelentetett meg a „Magyar Tudós-Társasági viszonyokról”, melynek szinte minden egyes mondatát gunyoros modorban cáfolgató rosszindulatú jegyzetekkel kísérte a szerkesztő. Balásházy cikke ugyanis védelmébe vette az Akadémiát; vázolta a nehézségeket, melyekkel küzdve mégis számottevő eredményeket ért el a nemzeti tudományosság előmozdítása terén. Támogatást kért a gáncsokkodás helyett, s az átszervezés fő feladatát az Akadémia pénzerejének növelésében, valamint a tudományos tevékenységet nem folytató tagok felfüggesztésében jelölte meg. Arra a vádra, hogy forradalmi agitáció színhelye volt az Akadémia is, jellemző módon azzal válaszolt, hogy az „lehetőleg bölcsességgel óvakodott veszélyes túlságokba tévelyedni”.

Balásházy másodszori jószágkormányzása hat esztendőn át tartott. Újra teljesen igénybe vették a fárasztó utazgatások, melyek során, az első jószágkormányzás három évét is számításba véve, mintegy 12–15 ezer mérföldet járt be.¹⁹⁰ Egykor gránátosnak is beillő testalkata valósággal megrokkant az elcsigázó fáradalmak súlya alatt.¹⁹¹ De sokmindent látott, tapasztalt, „nemcsak a kastélyok fényes körében, s középrendűek közt, de a szegény hajlékaiban is gyakran fordulván meg”.¹⁹² „Az tudhatja azon temérdek visszaéléseket, ki nemcsak a fővonalakon, de össze-vissza utazza a hazát, vagy legalább egy részét szakadatlanul... Láttam, tapasztaltam a nyomort, mely főleg a köznépet sujtolja.”¹⁹³

Házasodni készülő fia, ki fényűző hajlamait most sem tudta megtagadni, most is állandóan az apját zaklatta.¹⁹⁴ Sok gondot okozott árván maradt unokája, Farkas Albert feletti gyámkodása is.¹⁹⁵ Szünet nélkül folyt a család egyes tagjaival való pörlekedése. Hat évi megfeszített munkával jutott el oda, hogy 1853 tavaszán ismét felhagyhasson a szolgálattal, és visszatérhessen független gazdaként a debreceni két kis tanyához. De ekkor hosszas betegeskedés bénította meg 1855 őszéig. Eladta debreceni birtokát, és Földesre költözött, gyámsága alatt álló unokája javait kezelni.¹⁹⁶ Itt főleg gyümölcskertészkedésnek szentelte magát, szoros barátságot tartva a helység fiatal lelkesével, Bakos Gáborral, aki 10 000 (alma és körte) csemetéből álló faiskolát létesített.

Be-bejárt Debrecenbe gyógyszerész barátjához, Tamásy Károlyhoz is, aki több terménykiállításon jutalmat is nyert gyümölcsstermesztő volt.

¹⁸⁹ MTA Kézirattára M. Irod. Lev. 4-r. 61-a. Toldy F. levelestárcája I. k. 100. Balásházy levele Debrecenből 1852. jún. 21-én.

¹⁹⁰ Zavarok, Előszó XIV. lapja.

¹⁹¹ Pince 211. l.

¹⁹² Lásd a 191. jegyzetet.

¹⁹³ Pince 204. l.

¹⁹⁴ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Balásházy János levele Halász Idának. Miskolc 1852. jan. 5.

¹⁹⁵ MTA Kézirattára. Irod. Levelek. Balásházy János levele Toldy Ferenchez. Berkesz, 1853. márc. 22. — Farkas Albert Balásházy Emilia gyermeke volt.

¹⁹⁶ Vö. Pince XV. l.

A Gazdasági Lapok 1856. évfolyamának 43. számában Balásházy „Két kitűnő tiszaháti almafajról” írt cikket, melyek jól bírják a szállítást és egyszerű vermeléssel jövő év tavaszára eltarthatók.¹⁹⁷

1856-ban könyve is jelent meg: „A pincegazdászatról, borkereskedésről”. E problémák szakadatlanul foglalkoztatták a Hegyalja megvénült fiát, aki az Alföldről is fel-feljárt egy-egy barátja, ismerőse hegyaljai szőlőjébe, pincéjébe, s akit jószágkormányzói éveiben a hivatalos kötelesség is sokszor szólított Hegyaljára, hiszen Tarcalon és Liszkan voltak a gróf legértékesebb szőlői.¹⁹⁸ Évenként egy-kétezer hordó bor kezelése folyt felügyelete s irányítása alatt; ezek során szerzett tapasztalatait akarta összegezni literaturai munkássága hattyúdalaként.¹⁹⁹

Balásházy e könyvével egyben hozzászolt a borkereskedelmi társulatok (résztvénytársaságok) akkoriiban sokat vitatott kérdéséhez. Nem értett egyet a túlzott központosítással, amelyet a „Budapesti Borsarnok” egyes hívei képviseltek. Tolmácsolója volt a hegyaljai bortermelők érdekeinek, akik úgy vélték, hogy a pesti mellett szükség lenne egy hegyaljai borkereskedelmi társulatra, egy „Tokaji Borsarnok”-ra, amelynek „a hegyaljai helybeli körülményekhez, borainak sajátosságaihoz, piacainak mivoltához képest különböző programjának, különböző alapszabályainak, különböző kezeltetésének kell lenni”, mint a pestinek. „Nem minden alkalmazható a Hegyalján, mi Budapesten célos” — mondotta.²⁰⁰ Könyvében közzé is tette a tervezett Zemplén megyei résztvényes borkereskedelmi társulat (Tokaji Borsarnok) általa írt alapszabálytervezetét.²⁰¹ Ebből az a lényeges törekvése domborodott ki, hogy a társulatban a termelők a kereskedőkkel szemben túlsúlyban legyenek.

Mikor „A pincegazdászatról, borkereskedésről” szóló művének még csak kivonatos tartalmi ismertetést adó előfizetési felhívása jelent meg a lapokban, Török János részéről Balásházy máris durva támadásban részesült.²⁰² Ez azonban nem tudta befolyásolni könyve sikerét, melyből a Falusi Gazda, majd a Szőlészeti és Borászati Közlemények is lehozta egy-egy részletet.²⁰³ Művének Ferenc Józsefhez és Albert főherceghez juttatott díszpéldányai kedvesen fogadtattak, amit Balásházy 30 éves irodalmi fáradozásai legszebb jutalmának tekintett.²⁰⁴

1857-ben jelent meg Balásházy utolsó munkája, „A tagosztályban való zavarok tisztába hozataláról”. Munkájában visszpillantott a tagosítási probléma egész hazai történetére, és terjedelmessé vált irodalmára; vizsgálta azokat a kedvezőtlen eredményeket, melyekkel a tagosítás ott és akkor járt,

¹⁹⁷ Balásházy e cikke Entz Ferencnek a táji gyümölcsfajták kiválasztása és termesztése érdekében tett felszólításával függ össze. — Bakosról és Tamásyról Balásházy e cikke tesz említést. — A „sárga és zöld kormos” és a „Kenéz-alma” néven ismeretes tiszaháti fajtákról lásd még: Zavarok, XIII. l.

¹⁹⁸ Pince 210. l.

¹⁹⁹ MTA Kézirattára. M. Irod. Levelezés 4-r. 61a Toldy F. levelestárcája I. k. 101. Balásházy levele Földes, 1855. dec. 25. — Lásd még: *Tilkovszky*: A magyar borászat és borkereskedelem múltjából. Természettudományi Közöny 1959. évf. 10. szám.

²⁰⁰ Pince 171. l.

²⁰¹ Pince 233—250. l.

²⁰² Vö. Pince 258. l.

²⁰³ Falusi Gazda 1856. évf. 235—236. lapján *Balásházy János*: A fehér és a veres boroknak szépítéséről vagy is derítéséről vizahólyaggal, tojásfehérivel s más szerekekkel. — Szőlészeti és Borászati Közlemények 1857. évf. 1. sz. *Balásházy*: A bor alkatrészeiről, zamattjáról, és ennek hatásáról.

²⁰⁴ Vö. Zavarok 86. l.

amikor nem voltak kellő tekintettel bizonyos honi és helyi sajátosságokra. Munkájának éle Török János ellen irányult, aki 1855-ben a napi sajtóban is sűrűn cikkezett a községi legelők felosztásáról, minden föld eke alá vonásáról, a téli-nyári istállózásról — anélkül, hogy kellő figyelembe vette volna, hogy hazánk egyes tájain, így különösen az Alföld szikesein, hiányoztak ehhez a sikeres megvalósítás feltételei.²⁰⁵ E hibás nézetek ellenében még egyszer, simmár utoljára, kifejtette véleményét a legeltetés és az istállózás nem egymást kizáró, hanem egymással összhangba hozott alkalmazásáról.

Balásházy utolsó évei irodalmi munkásságának emlékéét még két kisebb, kalendáriumbeli cikke őrzi. Az egyikben a természettudományokról értekezett, melyek oly hatalmas fejlődésen mentek át az utóbbi időkben, s amelyek a mezőgazdaság tudományának mintegy nélkülözhetetlen segédtudományai;²⁰⁶ a másikon megint a kisbirtokosok anyagi romlásának problémáival bajlódott.²⁰⁷ Rétegenek, s benne saját magának ez a kínzó problémája a szó szoros értelmében elkísérte tehát a sirig. Állatorvoslasi kézikönyvét már nem tudta megalkotni, s az is csak terv maradt, hogy „Párbeszéd az alföldi gazdasági viszonyokról” címmel cikkezni fog a Falusi Gazdában és a Gazdasági Lapokban.²⁰⁸

60 éves korában, 1857. november 17-én halt meg, Földesen, „vízibetegségben”; a családi hagyomány szerint nagy szegénységben. Sirjánál, melynek ma már nyoma sincs, gyümöleskertészkedő barátja, Bakos Gábor helybeli lelkész mondott búcsúztatót.²⁰⁹

*

Balásházy Jánosban mindenekelőtt a modern magyar mezőgazdaság úttörőjét, a jeles mezőgazdaságtudományi szakírót, az agrártudományi ismeretek iskolai és iskolán kívüli terjesztésének fáradhatatlan apostolát tisztelhetjük. De nem kevésbé jelentős az a körülmény, hogy a magyar reformkor hajnalán a megyei ellenzéki mozgalomban Kossuth, a reformeszmék meghirdetésében Széchenyi küzdőtársa, s Vörösmarty, Kölcsey, Bajza barátja volt. Igaz, hogy politikai felfogásának, magatartásának merev korlátai voltak, melyek meggátolták továbbfejlődését. Azon úttörők közé tartozott, akik reformerek maradtak akkor is, amikor már a forradalom volt napirenden; akik forradalom és önkény közt a közéletet keresve végül is az önkény előtt hajtották meg fejüket. Viszontagságos életének és fáradtságos munkásságának áttekintése a korabeli gazdasági és politikai viszonyokból általában is sok mindent megérttet.

TILKOVSKY LÓRÁNT

²⁰⁵ „Török János úr okoskodása tehát inpracticus, logikátlan, s a handabandák sorába osztályozható.” Tanításait „viszonyainkhoz képest kártékonynak s chimérának” nyilvánította. „Az ábrándozók darázsfészkébe markolok” — írta e munkájáról (Zavarok 55., 51., XIV., 1.).

²⁰⁶ Müller és Vachot Nagy Naptára 1856. *Balásházy János* : Természettudomány.

²⁰⁷ Müller és Vachot Nagy Naptára 1857. *Balásházy János* : Dicséretet nyert pályamű ezen, Vachot J. által kitűzött feladatra: adassék elő röviden s értelmesen több oly főmód és eszköz, mik által a magyarországi kisebb földbirtokosok gazdasági, különösen földművelési állapotát, érdekeit, s az által anyagi jobblétét előmozdítani, emelni lehet. — Az Országos Széchényi Könyvtár kalendáriumanyaga ömlesztett állapotban lévén, e két cikket részleteiben nem tanulmányozhattam. A szóbanforgó kalendárium jelzett évfolyamait más könyvtárakban hasztalanul próbáltam felkutatni.

²⁰⁸ Erről a tervéről a Gazdasági Lapok 1856. évi 43. számában megjelent cikkében („Két kitűnő tiszaháti almafajról”) tett említést.

²⁰⁹ Ezúton is köszönetem nyilvánítom Balásházy János közegészségügyi felügyelő (Debrecen) szíves fáradozásáért a családi hagyomány felkutatása terén.

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЯНОША БАЛАЖХАЗИ

Резюме

Янош Балажхази являлся одним из первых сторонников борьбы за обновление отношений Венгрии, отставших во всех отношениях в первой половине XIX в., а особенно одним из самых выдающихся личностей в рядах пионеров современного венгерского сельского хозяйства. Его трудная жизнь и научная деятельность, однако, отнюдь не были удостоены со стороны потомства того внимания и похвальной оценки, которые ему полагаются. Автор назначил целью статьи составить в возможной полноте разбросанные данные, которыми в настоящее время вообще располагаем для восстановления жизни и деятельности Балажхази. Эти данные очень поучительным образом проливают свет на то, каким образом попытался Балажхази — прежде всего в своем личном мелком хозяйстве, но также в качестве управляющего имением на просторном крупном поместье графа Абрахама Ваи — применять все то, что он читал в отношении более развитого иностранного сельского хозяйства, особенно современного овцеводства. На основе собранных данных вырисовывается перед нами богатая деятельность отличного специалиста по сельскохозяйственным наукам, который в качестве академика был в только что созданной Академии наук Венгрии первым представителем и специалистом венгерских аграрных наук. Мы можем познать его неутомимую деятельность в области обучения аграрным знаниям в школе и их распространения, популяризации вне школы.

Однако не менее значительны данные, освещающие политическую карьеру Балажхази: в начале венгерской эпохи реформ этот выдающийся специалист по сельскому хозяйству был соратником в комитатском оппозиционном движении Кошута, в распространении идей реформы — Сеченьи, и он мог считать своими друзьями лучших представителей венгерской культурной жизни: Верешмарти, Кельччи, Байза. Сообщенные данные, однако, доказывают и то, что политические взгляды, поведение Балажхази имели известные пределы, которые воспрепятствовали его дальнейшему развитию. Балажхази принадлежит к числу тех пионеров, которые остались сторонниками реформ даже и тогда, когда на повестке дня стояла уже революция, которые, изыскивая средний путь между революцией и самодержавием — в конце концов подчинились абсолютизму Габсбургов. Как изменчивая судьба собственного мелкого хозяйства Балажхази, так и складывание его политической карьеры — являются во многих отношениях и в общем очень характерными для хозяйственных и политических отношений Венгрии того времени.

Л. Тильковский

LA VIE ET L'OEUVRE DE JÁNOS BALÁSHÁZY

Résumé

Dans la première moitié du XIXe siècle parmi ceux qui se firent les champions des luttes menées pour la réformation de l'état arriéré de la Hongrie, parmi les pionniers de l'introduction de l'agriculture moderne en Hongrie se distingue l'éminente figure de János Balásházy. Mais sa vie laborieuse et son activité scientifique étaient loin de capter l'attention de la postérité dans la mesure qu'elles le méritaient. L'auteur de l'étude s'est proposé de recueillir dans leur entier les documents éparses qui nous sont à disposition pour reconstruire la vie et l'activité de Balásházy. Ses données sont bien instructives pour mettre en lumière les efforts portés par Balásházy à appliquer — en premier lieu dans sa petite exploitation, mais en qualité d'intendant dans le domaine étendu du comte Abraham Vay aussi — tout ce qu'il venait de lire de l'agriculture étrangère plus évoluée et avant tout de la bergerie moderne. Les documents recueillis mettent en relief l'oeuvre considérable de l'éminent spécialiste de la science agricole qui, à l'Académie Hongroise des Sciences, créée naguère, était, en sa qualité d'académicien, le premier représentant et amateur de la science agricole hongroise. Nous sommes témoins de son activité infatigable déployée en vue de la vulgarisation dans l'enseignement scolaire et hors-scolaire des connaissances de la science agricole.

Les données qui mettent en lumière la carrière politique de Balásházy ne sont pas d'une moindre importance: au début de l'ère des réformes en Hongrie cet éminent spécialiste de la science agricole s'avérait dans le mouvement oppositionnel des comitats le compagnon de lutte de Kossuth, dans la propagation des idées réformistes celui de

Széchenyi, tout en étant l'ami de Vörösmarty, de Kölcsey, de Bajza, les meilleurs représentants de la vie culturelle hongroise en voie de développement. Cependant les documents y communiqués ne manquent pas d'attester que la conception et l'attitude politique de Balásházy connurent des bornes rigides qui entravaient son développement. Balásházy se rangea parmi les pionniers qui restaient réformistes même alors lorsque la révolution s'est inscrite à l'ordre du jours qui, tout en adoptant un moyen terme entre la révolution et le despotisme, finirent par se soumettre à l'absolutisme des Habsbourg. Le sort agité de la petite exploitation de Balásházy aussi bien que la formation de sa carrière politique sont bien caractéristiques pour les conditions économiques et politiques de la Hongrie de l'époque.

L. TILKOVSKY

MAR CZALI HENRIK HELYE A MAGYAR POLGÁRI TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

Mielőtt témánkra, Marczali Henrik működésének tárgyalására rátérnénk, röviden fel kell vázolnunk, hogy mit értünk polgári történettudományon, milyen volt ennek a tudománynak európai fejlődése és magyarországi változata.

A polgári történettudomány akkor kezdődik, amikor a természettudomány új módszerein felnövekvő új nemzedék, a feltörő új polgárság igényeit már nem elégíti ki a történeti egymásutániség primitív krónikás közlését felváltó, a történet eseményeit többé-kevésbé művészi formában elbeszélő humanista történetírás. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a humanizmus maga is az Olaszországban feltörni kezdő polgárság ideológiája. A humanista történetíró szemben a vallásos középkori krónikással visszatér az antik történetírás pragmatikus módszeréhez, a középkor árnyalakjaival szemben az aktív cselekvő embert, az egyéniséget állítja a középpontba. Forrásokat is új módon használ fel a humanista, először alkalmazza a forráskritikában a filológizáló módszereket. De a természettudományok törvényszerűségeinek felismerése nem az olasz polgárság körében teljesedik ki, hanem a későbbi, a burzsoává váló, a kapitalizmus útjára térő polgárságnál, amely ezt a felismerést a feudalizmus elleni harcában fel is használja. A természettudományok területén folyó módszeres kutatások vetik fel az azt a követelést, hogy a társadalom élete, múltja kutatásának is módszeres formát kell nyernie. Annak az ütemnek megfelelően, ahogyan valamely országban bomlanak a feudális és kezdenek kialakulni a kapitalista viszonyok, ez a követelés korábban vagy későbbben lép fel. Le kell azonban szögeznünk, hogy a történettudomány módszeres kutatásának kezdetét nem valamilyen a történet törvényszerűségeit kereső filozófiai elmélet jelzi, hanem a történeti emlékeknek, a történeti múltat bemutató ún. forrásoknak, elsősorban írott forrásoknak módszeres felkutatása és ezeknek publikálása. Ez a módszeres feltárás távolról sem egyszerű folytatása a humanisták forráskritikájának, hanem annak magasfokú továbbfejlesztése. Ezt a munkát pedig többnyire nem polgári tudósok, hanem a humanistákkal szembenálló, a jezsuita iskolákban képzett kutatók végezték el. A későbbiekben a polgári történettudomány a forráskritika elemző módszerét állandóan tovább finomította. A polgári történettudománynak, különösen a kapitalizmus még haladó korszakában, ez a módszeres forrásanalízis egyik legfontosabb és talán legmaradandóbb eredménye volt.

A módszeres forrásfeltárás és forráskritika megszületésével kb. egy időben a feltörő polgárság ideológiájában, a felvilágosodásban, amely ugyancsak a természettudomány új eredményein alapult, új történet szemlélet is

alakult ki. A felvilágosodás meghirdette a társadalom fejlődésében az Ész uralmát, de ugyanakkor a maga mechanisztikus materialista felfogásának megfelelően a társadalom egyes egyedeit a gépekkel azonosította. Ennek következménye lett a felvilágosodás történeti felfogásában a társadalom teljes atomizálása. Másik következménye pedig az egyes ember, de főképpen a nagy ember mindenható szerepének hangoztatása. Így a felvilágosodás történetiszemléletében nem sokkal emelkedett túl a humanista emberábrázoláson, az egyéniség idealizálásán.

A polgári forradalmak korszakában a burzsoázia uralomrajutása után a polgári közgazdaságtan és a polgári szociológia hatására a történettudomány is a törvénykereső tudományok sorába igyekezett kerülni. Ezt megelőzően azonban a burzsoá történetírás egyes francia képviselői, a francia restauráció korában ösztönösen egybeolvasztották a humanizmus és a felvilágosodás történetiszemléletét. A francia forradalomnak jelentőségét ez a történetírói gárda teljes mértékben felismerve, bizonyos fokig már módszeres kutatásokra is támaszkodva a burzsoázia érdekeinek szolgálatában rámutattak a feudáliszmus megdöntésének egy fontos törvényszerűségére, az osztályharcnak a létezésére anélkül, hogy ezt mint tudományos eredményt leszögezték volna.

A polgári történettudomány törvénykereső módszere azután leginkább a pozitívizmus filozófiai rendszerének és az ezzel kapcsolatban kialakuló polgári szociológiának vonalán mutatkozik meg. A pozitívizmus filozófiája a maga agnosztikus, a tudatunkon kívül létező valóság törvényszerűségeinek megismerését tagadó, de ugyanakkor a tényszerű valóságon belüli törvényszerűségeket meghirdető rendszerével, álmaterializmusával a XIX. század közepétől kezdve az ekkor létrejövő történeti materializmussal igyekezett versenyezni, helyesebben azt háttérbe szorítani. A XIX. század második felében a polgári történettudományt a pozitívizmusból ill. a polgári szociológiából továbbfejlődő rendszerek (organikus szociológia, kollektívizmus) korlátozottan törvényeket kereső, magát sokszor materialistának álcázó felfogása jellemzi. Mindez azonban csupán a fejlett kapitalista országokra, elsősorban Franciaországra és Angliára jellemző. Ugyanakkor Németországban, ahol a forráskutatás, forrásanalízis már a korai időszakban is talán a legfejlettebb volt, a történetben minden törvényszerűséget tagadó történeti irányzatokkal találkozunk. Így a német romantika történetírásában, amely a polgári történettudomány legkorábbi korszakára esik és a nagy német politikai történetírói iskolában Leopold Rankenak, Theodor Mommsennek és követőinek műveiben. S a századvégen és a XX. század elején, a proletárforradalom napirendre kerülésének idején, itt Németországban jelentkezik a történeti materializmus térhódítása ellen fellépő szellemi történet.

A polgári történettudománynak magyarországi fejlődését és ennek az általános európai fejlődéshez való viszonyát tehát a most tárgyalt szempontokból kell szemügyre venni. Előljáróban meg kell állapítanunk, hogy polgári történettudományunk története úgyszólván teljesen feldolgozatlan. A Horthy-korszakban megjelent néhány szellemi történeti megvilágítású cikk¹ kívül a felszabadulás után csak néhány részletmonográfia ill. tanul-

¹ Pl. *Hóman Bálint* : A történelem útja. (A magyar történetírás új útjai Bpest. 1931. 7. és kk. 1.) Ugyanebben a kiadványban *Szekfü Gyula* : A politikai történetírás új útjai (430. és kk. 1.). Ennek a cikknek a tárgyalására a továbbiakban még részletesen visszatérünk. Ide tartoznak még Baráth Tibornak ezzel a témakörrel foglalkozó különböző cikkei is.

mány jelent meg ebből a tárgykörből.² A magyarországi polgári történettudomány fejlődésének tehát még csak vázlatos ismertetésétől is el kell tekintenünk. hiszen ez messze túlmenne választott témánk keretein. Csak utalás-szerűen és elsődlegesen arra a korszakra vonatkozóan, amelyben Marczali Henrik működött, szándékozunk a magyarországi polgári történettudománnyal foglalkozni, kiemelni azt, hogy milyen sajátosságok jellemzik ezt a tudományt.

Az első lépéseket nálunk a XVIII. század második és a XIX. század első felében teszik meg úgyszólván kizárólag jezsuita okmánypublikálók, akik nálunk is megnyitják a módszeres forráskritika útját, bár még eléggé kezdetleges formában. Polgári forradalmunk köznemesei vezetése jelöli ki a további fejlődés útját. Első jelentős történetíróink, Horváth Mihály és Szalay László, akik a történet módszeres feldolgozásának igényével lépnek fel, szintén a forradalom vezetőrétegéből, a köznemességből kerülnek ki. Nyilvánvaló, hogy származásuk, osztályhovatartozásuk nyomot hagy mind szempontjaik, mind módszereik érvényesítésében. Mellesleg meg kell jegyeznünk, hogy ők a francia restauráció történetíróihoz hasonlóan ösztönös történettudósok. A különbség éppen a magyarországi társadalmi-gazdasági viszonyoknak az egykorú franciáktól való eltérésében rejlik. Nem lehet céloom Horváth Mihály és Szalay László történetírói egyéniségének értékelése, csak arra kívánok rámutatni, hogy mi a nyilvánvaló különbség kettejük között. Horváth a liberális köznemességnek a forradalom idején Kossuth mellett álló rétegéből került ki, Szalay viszont már a forradalom előtt és alatt a centralistákhoz, a forradalom után pedig ezek jobbszárnyához (Kemény Zsigmond vonalához) tartozott, és a kiegyezés előkészítőinek első sorában foglalt helyet, míg Horváth Mihály az emigrációban helyezte ugyan a kiegyezést, de annak előkészítésében aktív szerepet nem vállalt. A magyar polgári forradalom és szabadságharc bukása után Szalay László és Horváth Mihály útja nem volt egészen azonos. Szalay még a kiegyezés előtt meghalt, Horváth Mihály viszont, aki a kiegyezés után tért haza emigrációból, igen aktív szerepet vállalt a történészek szervezése, a Magyar Történelmi Társulat megalapítása körül, ekkor már szívvel-lélekkel hirdetve a kiegyezés és az ennek következményeképpen létrejövő politikai helyzet helyességét. Mint már hangsúlyoztuk, nem lehet célunk és feladatunk a magyarországi polgári történettudomány történetének még csak vázlatos megírása sem. Nem foglalkozhatunk a Magyar Történelmi Társulat megalakulásának történetével és első éveivel, amelyeket Thaly Kálmán titkárságának visszasságai jellemeztek. Az 1875-ös évvel, Marczali első munkájának megjelenési évével szeretnők megkezdeni utalásszerű áttekintésünket. Thaly minden elkövetett hibája ellenére ekkor még a Társulatot és a köréje csoportosuló tudósokat (alapjában az egész magyar történész társadalmat) új lendület, nagy célkitűzések jellemzik. Minden elmulasztottat egyszerre szeretnének pótolni. Összegyűjteni az eddig ismeretlen forrásanyagot, elkészíteni nagy tanulmányokat és megszerettetni a „nemzettel”, vagyis a művelt középosztállyal a magyar történet emlékeit. De ezt az egész nagy lendületet, a nagy célkitűzéseket, a nagy akarásokat mégis csak a korszak társadalmi gazdasági valósága, a

² Pl. *Pamlényi Ervin* : Horváth Mihály (Bpest. 1954. népszerű feldolgozás). Újabban: *R. Várkonyi Ágnes* : Thaly Kálmán és történetírása. (Bpest. 1961); *Gunst Péter* : Acsády Ignác történetírása (Bpest. 1961) stb.

67-es kiegyezés, a fejlődő, de ugyanakkor súlyos feudális maradványokkal terhelt magyarországi kapitalizmus szorítja szűk és egyre szűkebb korlátok közé. Filozófiai alapvetésen épülő történeti koncepciója ennek a történész gárdának nincs. Ha egyes történészek mégis arra hivatkoznak, hogy Pauler Gyula két (1871-ben és 1873-ban a Századokban megjelent) cikkben Comte Ágostont és a pozitívizmust állította példaképül a magyar történetírás elé,³ a Pauler-cikkek lényegével nincsenek tisztában. Elsősorban azzal, hogy Pauler mindkét cikkéből árad a filozófiában való tájékozatlanság, s hogy tárgyát, a pozitívizmust sem érti meg. Másodsorban azzal, hogy a pozitívizmusnak, mint ezt a bevezetőben hangsúlyoztuk, csak fejlett kapitalista országokban, fejlett burzsoázia mellett volt talaja. Nem gondolnak végül arra, hogy Pauler éppen a pozitívizmus félreértéséből kifolyólag arról beszél, hogy csak a tények feltárása után lesz lehetőség törvényszerűségek megállapítására. Paulernek ez a félreértése nyitott utat annak a később Magyarországon általánossá váló nézetnek, hogy adatgyűjtés és adatközlés egyenlő a pozitívizmussal. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Pauler a maga katolikus világszemléletének alapját Comtenál véli felfedezni, amire persze a pozitívizmus agnosztikus szemlélete nyújtott némi lehetőséget anélkül, hogy Comte világszemléletében a katolicizmus elismerésének legcsekélyebb nyomát is meg lehetne találni.⁴

Történészeinket a dualizmus első korszakában világnézetileg általában a vallásos, elsődlegesen katolikus szemlélet jellemzi, s ebből következően az isteni elrendelésbe, az eszmék uralmába vetett hit. Politikailag történetíróink nagy többségére jellemző, hogy mind a kiegyezést, mind a Habsburgok vezette Magyarországot szentnek és sérthetetlennek tekinti. Thalynek és egyes követőinek kuruckodása ezt a lényeget nem érinti. Az ónódi gyűlés feudális-partikularizmustól is fűtött függetlenségi nyilatkozatáról még együttérzéssel beszélhetnek, főképpen azért, hogy idealizálják a Rákóczi-korabeli köznemesség igazságát, de a Kossuth-féle 1849-es függetlenségi nyilatkozattal való azonosulást már óvatosaan elkerülik a legharciasabb „kuruc” történetírók is. A felemásan feudális maradványokkal terheltén fejlődő magyarországi kapitalizmust elfogadják, helyeslik, de ezen belül a legtöbben helyeslik a főnemesség politikai vezetőszeropét. És főképpen helyeslik és magukévá teszik a dzsentri álláspontot, hiszen történetíróinknak zöme a lecsúszott és már régebben értelmiségivé váló dzsentri rétegből származik. A kiegyezés igénye egyúttal magában rejtje szélsőségesen sovíniszta álláspontjukat. Előttük világos és nyilvánvaló, hogy a magyar „faji fölény”, amelyről oly sokat és oly elismerően beszélnek, csak a Habsburg-birodalom keretei között védhető meg az általuk olyannyira lebecsült nemzetiségek „elmaradott-

³ Pauler Gyula: A pozitívizmus hatásáról a történetírásra (Századok 1871. 527. és kk. 1. és 624. és kk. 1.). Pauler Gyula: Comte Ágoston és a történelem (Századok 1873. 261. és kk., 391. 1. és 462. és kk. 1.).

⁴ Gunst Péter Pauler Gyula pályakezdéséről szóló (nyomtatásban eddig meg nem jelent) előadásában igen szellemesen igyekszik bizonyítani, hogy Paulernél a pozitívizmus tudatos átvételéről és ennek a katolikus-kiegyezési álláspont szolgálatába állításáról van szó. Véleményem szerint azonban nem lehet ilyen tudatosságot feltételezni Paulerről. Comte meg nem értéséről van szó! A Pauler-féle adatközlési módszert nem lehet pozitívizmusnak nevezni, még abban az értelemben sem, ahogyan Gunst Péter teszi. Éppen a pauleri félreértés tette lehetővé, hogy a szellemtörténet később a pozitívizmust és az adatközlő módszert azonosítsa.

ságával” szemben. Történetíróinkat nem tekinthetjük még liberálisoknak sem a fogalom marxista értelmezésében. A „polgári liberalizmus” szabad-elvűséget jelent, az ún. polgári szabadságjogok, a parlamentarizmus tiszteletét. A forradalom egyértelmű elítélése mellett a haladásnak reformok útján, az osztálybéke keretei közt való elismerését. Vallási és nemzeti elfogulatlanságot, egyéni érvényesülésre való jogot, szólásszabadságot stb. Magyarországon az ún. szabadelvű kormányzat alatt ennek a politikai iránynak teljes érvényesüléséről nem beszélhetünk, s még kevésbé beszélhetünk erről történetíróinknál. A sokszor szinte vadságig menő sovinizmus, a vallási elfogultság, amely történetíróink zöménél a katolicizmus dicsőítésében áll, a kapitalizmus polgári szabadságjogainak hangoztatása mellett a feudális maradványok, elsősorban a nagybirtokos arisztokrácia felmagasztalása legtöbb történetíróknak még a polgári liberális jelző odaajándékozását sem teszi lehetővé.

Ezek a megállapításaink alapvető ellentétben állnak Szekfü Gyulának, a szellemtörténeti koncepció legnagyobb formátumú történetírójának erre a korszakra vonatkozó megállapításaival. Szekfü a szellemtörténet görbe tükrében látja és láttatja a korszak történettudományát és történetíróit. Így már magának Szalay Lászlónak és Horváth Mihálynak működését is. Szekfü Gyula az elsőt angol típusú, tehát „objektív” szemlélőnek, míg a másodikat francia típusú, tehát a „szabadságeszményt” mindenek fölé helyező történésznek állítja be. Szekfü Szalayban valamiféle őst vél megtalálni a szellemtörténet számára, míg Horváthot az általa annyira elítélt liberális irány első képviselőjének teszi meg. Szekfü szerint ugyanis a Horváth Mihály-féle „liberális szabadságeszmény” ha nem is a Horváth Mihály-i módszerekkel, de rányomja bélyegét a kiegyezés utáni történettudományra is. Szekfü fejtegetéseiből az derül ki, hogy a magyar történetírást 1870 és 1914, de még 1918 között is elsősorban a „kuruc”, Szekfü által „kismagyar” nevezett történetírás befolyásolta volna, amely Thaly Kálmán írásaiban tükröződik. Ez a kismagyar vagy kuruc történetírás állította volna előtérbe a Szekfü által annyira elítélt szabadságeszményt (amelyet ő a közjogi vitákkal azonosít), és ugyanez a történetírás hirdette volna meg a függetlenségi harcoknak a magyar történetben játszott rendkívül fontos szerepét. Ezzel szemben Szekfü szerint elenyészik a „nagy-magyar” szemlélet, amelynek értelmében a magyar nemzet csak a Habsburgok védőszárnyai alatt és az ő segítségükkel maradhatott meg és lehetett nagyvá. Szekfünek ez a történettudományról vallott felfogása beleillik a Három Nemzedékben kifejtett, a liberalizmust elítélő hitvallásába, amely liberalizmuson Szekfü lényegében a közjogi vitákban kimerülő és a „magyar valóságot”, ahogyan Szekfü látja, nem értékelő magyar politikai koncepciót érti.⁵ Ugyanakkor valószínűnek kell tartanunk, hogy Szekfünek Thaly Kálmán szerepét felnagyító és a kuruc történetírás fontosságát hangoztató álláspontját még fiatalkori élménye, a „Száműzött Rákóczi” körüli vita is alátámasztotta.⁶ Sajnos ez a teljesen hamis koncepció bizonyos fokig ma is él, Thaly szerepét szekfüi értelmezésben eltúlozva látja fiatal marxista történészeink egy része is, aminek nyomait

⁵ Mindez Szekfü fentidézett cikkéből derül ki.

⁶ Szekfü Gyula tanulmánya „A száműzött Rákóczi” Budapesten 1913-ban jelent meg. A körülötte kialakuló, Thalyt védő és az akkori álkuruc szemléletet tükröző vitát részletesen ismerteti *Várkonyi Ágnes* i. m. 310. és kk. l.

megtalálhatjuk Várkonyi Ágnesnek nemrég megjelent, egyébként értékes Thaly életrajzában is.

Míg tehát a 70-es évek végén az oly nagyot akaró magyar történész-gárdát világnézetileg és politikailag egyaránt szűk látókör jellemzi, ugyanakkor a kutatómódszerek területén is nagy még a lemaradás. A nyugati polgári történettudományban a módszeres forráskritika és forrásanalízis terén ekkor érik el legnagyobb eredményeiket. Utalni szeretnék itt Wattenbach, Dahlmann, Waitz iskoláira Németországban, a Theodor Sickel vezetése alatt kialakuló osztrák történetkutató intézetre stb. Elmaradottságunk ezen a téren ugyancsak kapitalista fejlődésünk elmaradottságának a következménye. Az egyetemi oktatás fejletlen, a fiatal tudósjelölt az egyetemen nem tanulhatja meg az akkor már mindenütt elterjedt kutatótechnikát. Az idősebb történészgárda nyiltan vallja, hogy autodidakta, módszeres tudományos oktatásban nem volt része. Még 1899-ben Szilágyi Sándorról szóló emlékbeszédében mondja Fraknói Vilmos: „Amikor arra szánta el magát, hogy a letűnt századok felderítését tűzi ki életcélul, ennek elérésére határozott terv nélkül indult meg. *Ebben a foggyatkozásban osztottunk vele mindnyájan, kik mint autodidakták léptünk a történetírói pályára.* Mesterek útmutatása, kellő előkészület hiányában a tudomány állása iránt kellően nem tájékozva, erőink megítélésére képesek nem lehettünk.” (Kiemelés tőlem — L. E.)⁷ A 70-es—80-as évek magyar történetírói gárdájának jelentős része író, újságíró, mint maga Szilágyi, Thaly, s a fiatalabbak közül Acsády, jogász, mint Pauler és Tagányi, politikus, mint pl. Thallóczy. A történetírói mesterséget csak lassan, folyamatosan sajátítják el, és az autodidakta kezdet egész munkásságukon végig megmutatkozik.

Mindezeknek a hiányosságoknak ellenére le kell szögeznünk, hogy a magyar történészek a 70-es évek végén saját korlátaikon belül igyekeznek nagyobb célok felé. Szilágyi Sándor, aki 1875-től Thaly Kálmánt felváltotta a Magyar Történelmi Társulat titkári székében, jelentős szervező tehetség. Az ő irányításával sikerül nagyobb vállalkozások elindítása, kiadványsorozatok megszervezése, szerkesztése. A társulat folyóiratában, a Századokban ebben az időben változatos témákról jelennek meg cikkek, ismertetések. Szilágyi negyedszázados működése, a történészek közti „treuga dei” kora, a Magyar Történelmi Társulat fogja össze a különböző helyekről elindult és különböző irányba tartó történészeket. Félreértés ne essék, az alapvető kérdésekben, amelyekről az előbbieken beszéltünk, alig van lényeges különbség történetíróink között. De azért Thaly „kuruckodása” és pl. Lánzy Gyula teljesen „labanc” beállítottsága éles vitát vált ki magának a Századoknak hasábjain.⁸ Acsády antiklerikalizmusa ellen a szélsőségesen klerikális történetírók már a XIX. század végén állást foglalnak. De ellentétek vannak pl. Pauler és Thaly közt katolikus—protestáns vonalon. Márkinak a parasztkérdésben elfoglalt álláspontja nem talál általános tetszésre stb. Az 1896-ban Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent ún. Millenáris Történetben mégis együtt szerepelnek a szélsőségesen klerikális Fraknói Vilmos vagy

⁷ Emlékbeszéd Szilágyi Sándor r. tag felett, tartotta Fraknói Vilmos r. tag. Bpest. 1902. Akadémiai Emlékbeszédek XI. köt. 4. sz. 10. l.

⁸ Thaly Kálmán Lánzy Gyula „Széchenyi Pál kalocsai érsek” c. tanulmányáról. Századok 1882. 479—492. l. és az ekörül kialakult vita. Idézi Várkonyi Ágnes: i. m. 213. és kk. l.

Pór Antal Acsádyval, Márkival és másokkal.⁹ Az elmondottakból következik azonban, hogy nem beszélhetünk valamiféle Szilágyi Sándor körül kialakuló történeti iskoláról, mint ahogy azt pl. Lukinich Imre állítja a Magyar Történelmi Társulat 50 éves történetéről írt munkájában.¹⁰ Történetírói iskolán egy-egy nagy történetírói egyéniség vezetése, irányítása mellett azonos nézeteket valló, azonos módszereket követő történetírók csoportját értjük. Ilyen volt pl. a bevezetőben említett Ranke-féle iskola. Nálunk erről ebben az időben szó sem lehetett. Csak arról beszélhetünk, hogy Szilágyi szervező tehetségének sikerült egységbe fognia és ezzel bizonyos mértékben előmozdítania és meggyorsítania a 70-es évek végétől a XX. század fordulójáig tartó időszakban a magyar polgári történettudomány fejlődésének tempóját. A XIX. század legvégén már nem beszélhetünk a módszeres képzésben az egyetemi oktatásban való lemaradásról, ebben az időpontban már történettudományunk ezen a vonalon, nem utolsósorban éppen Marczali Henrik érdeméből, nagyjában eléri a nyugati színvonalat. Történeti koncepció tekintetében azonban — a polgári történettudomány adott színvonalát véve alapul — még mindig változatlan a lemaradás. Pauler cikkei éppenséggel kevésbé honosították meg Magyarországon a pozitívizmust, mint ahogyan nem jutott el hozzánk ebben az időben sem, még jóval később sem a külföldön lezajló egyes történetelméleti vagy filozófiai vitáknak a visszhangja. Pl. olyan jelentős vitákról, mint a németországi „Historikerstreit”, amely Karl Lamprecht kollektívizmusa és ezen belül a történet tömeglélektani törvényszerűségeinek kérdései körül zajlott le, csak évtizednyi késéssel és töredékesen vettek tudomást Magyarországon.¹¹ Általában a külföldi, nyugati polgári történetfilozófiai és elméleti ismeretek csak sporadikusan, bizonytalanul, egyes emberek szemléletében össze-vissza kuszált formában jelentkeznek. Polgári történettudományunk helyzete tehát a század végén inég mindig egészében elmaradott, és híven tükrözi az imperializmus korába lépő, de még mindig csökevényesen fejlődött magyarországi kapitalizmus társadalmi-gazdasági valóságát.

S ekkor, a XX. század elején a polgári radikálisok társaságukban, a Társadalomtudományi Társaságban és folyóiratukban, a „Husadik Század”-ban a szociológia tudományának kifejlesztésére és a történettudománnyal való kapcsolatoknak kiépítésére törekszenek. Különböző értekezések, cikkek jelennek meg, amelyekben középiskolai történettanárok és egyes szociál-

⁹ Az 1896-ban megjelent ún. Milleniumi Történet kötetei a következők:

I. Magyarország a királyság megalapításáig (Vasary Kolos bevezetésével). Fröhlich Róbert, Kuzsinszky Bálint, Nagy Géza és Marczali Henrik.

II. Árpádok: Marczali Henrik.

III. Anjouház és örökösei: Pór Antal és Schönherr Gyula.

IV. Hunyadiak és Jagellók: Fraknoi Vilmos.

V. Magyarország három részre szakadásának története: Acsády Ignác.

VI. Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig: Angyal Dávid. (A társadalom és műveltségi állapotokról szóló részt Dr. Dézsi Lajos írta.)

VII. I. Lipót és I. József kora: Acsády Ignác.

VIII. 1711—1815: Marczali Henrik.

IX. 1815—1847: Ballagi Géza.

X. Modern Magyarország: Márki Sándor és Beksics Gusztáv.

¹⁰ Dr. Lukinich Imre: A Magyar Történelmi Társulat története (1867—1917). Bpest. 1918. 93. és kk. l. és Fraknoi fentemlített emlékbeszédében: „A magyar tudományosság terén azon kevesekhez tartozott ő (ti. Szilágyi), akik iskolát alapítottak.” 38. l.

¹¹ Erre a visszhangra még a következőkben visszatérünk.

demokrata funkcionáriusok a radikális polgári történeti felfogásukba olykor nem egészen megértett és meg nem emésztett történeti materialista elemeket vegyítenek. Ez a történelmi materializmus megfelel a magyarországi szociáldemokrácia akkori nézeteinek, revizionista hangjának. A történelmi materializmusnak azonban még ez a forradalmi lényegétől megfosztott, meghamisított formája is új jelenség volt a magyar történettudományban, és ijesztően hatott a magyar polgári történettudósokra. Részben e nézetek ellen, részben a fentemlített „Historikerstreit” visszhangjaként 1906 és 1908 közt különböző elméleti cikkek jelennek meg a Századokban, pl. Szentpétery Imre és Madzsar Imre tollából.¹² Az új nézetekkel való összeecsapásra az 1907. évi pécsi szabadtanítási kongresszuson került sor, amelyről Marczalival kapcsolatban még bővebben meg kell emlékeznünk. Mindezekből a tünetekből már kitűnik, hogy a magyarországi polgári történettudósok felismerik a veszélyt, amelyet az új nézetek, új irányok betörése az általuk képviselt társadalmi rendre, s így közvetve rájuk nézve is jelentett. De még nem ismerik a védekezésnek azt a módját, amelyhez a német történettudomány már ekkor kezd folyamodni. Azt ugyanis, hogy „történettel szemben történetet” kell felvonultatni, a progresszív, és elsősorban a marxista irányzattal szemben a konzervatív irányzatot, amelyet Németországban már ekkor a szellemtörténet testesített meg.¹³ A magyarországi polgári történettudósok ideológiai, filozófiai képzetlenségének, tájékozatlanságának a következménye, hogy a XX. század első két évtizedében a polgári történettudománynak az előbbieken tárgyalt viszonylagos fejlődése is megáll. Ekkor köszönt be a „pozitivizmusnak” az a korszaka, amelyről a szellemtörténészek annyira gúnyral szoktak megemlékezni. Mit értenek a szellemtörténészek ezen a pozitivizmuson és milyennek látjuk mi a XX. század első két évtizedének polgári történettudományát?

Polgári történettudósaink ebben a korszakban sem lépik túl az előző időkben elfoglalt politikai eszmei álláspontjukat. Változatlanul a kiegyezés eszmei alapján állnak és megrémülnek azoktól a politikai harcoktól, amelyek a dualizmus válságát az első világháború előtti évtizedben annyira jellemzik. Menekülni igyekeznek a politikai küzdőtérrel, és minthogy szellemi fegyverekkel nincsenek felfegyverezve az új harcos irányzatok ellen, a kis témák szűk elhatárolt és valljuk be, sokszor igen unalmas részletfejtegetések által körülbástyázott várába menekülnek. Az első világháborút megelőző évtizedben s a világháború alatt is legjobb történészeink óvakodnak minden, akár politikailag, akár elméletileg kényes kérdésnek a felvetésétől. Témáikat előszeretettel a régebbi századok, a korábbi középkor gazdasági és társadalmi jelenségeinek köréből választják.¹⁴ Törekvésük a teljes „objektivitásra”, ahogyan ők a

¹² *Szentpétery Imre* : A történettudomány objektivitásának kritikája (Századok 1906. 585. és kk. 1.). *uő.* : Individuális és collectiv történetírás (Századok 1908. 193. és kk. 1.). és *Madzsar Imre* : Lamprecht Károly történet szemlélete (Századok 1908. 481. és kk. 1.).

¹³ „Die Aufgabe selbst aber, die immer für jede Epoche bewusst oder unbewusst bestand, ist für unseren Lebensmoment ganz besonders dringend. Die Idee des Aufbaues heisst Geschichte durch Geschichte zu überwinden und die Plattform neuen Schaffens zu ebnen.” *Ernst Troeltsch* : Der Historismus und seine Probleme (Erstes Buch: Das logische Problem der Geschichtsphilosophie [Tübingen. 1922] 772. 1.).

¹⁴ Kivétel Szekfü Gyula, aki már a száműzött Rákóczi-val is — mint előbb említettük — nagy vitát kavart és később a szellemtörténet első megszólaltatója Magyarországon.

források megszólaltatását értelmezik, vonja azután maga után az előbb említett szellemtörténeti kritikát, amellyel ezt az irányt „pozitivizmusnak”, másképpen „naturalizmusnak” bélyegzik. Később szellemtörténészeink még arról is beszélnek, hogy történészeink ebben a korban materialisták lettek volna. Előttünk ma már nyilvánvaló, hogy itt nem lehetett szó sem pozitivizmusról, annak történetelméleti értelmezésében, még sokkal kevésbé materializmusról. A pozitivizmus történetfilozófiáját, noha ez ekkor már eléggé túlhaladott álláspont, történészeink zöme nem is ismeri, és így meg sem értheti. Az előbbiekből pedig nyilvánvaló, hogy a materializmus számukra éppen olyan sátáni jelenség, mint a későbbi nemzedék polgári történetírói számára. Azt azonban tényként szögezhetjük le, hogy ez az egész irányzat szürkévé, unalmassá teszi a történetírást, és hogy ez ellen, de csak ez ellen joggal léphetett fel később a szellemtörténeti kritika.

Elméletileg még a világháborút közvetlenül megelőző időkben és a világháború alatt is alig-alig találjuk valami jelét nálunk olyan a polgári történettudományban már úgyszólván túlhaladott elméleteknek is, mint az organikus szociológia. Acsády jobbgyságtörténetében és Domanovszky Sándor egyetemi előadásaiban bukkanhatunk rá némi nyomára, de már Domanovszky nyomtatásban megjelent műveiben alig-alig áruklodik valami e hatásról. A magyarországi polgári történész társadalmat csak az 1918-as s még inkább az 1919-es forradalom döbbsenti rá annak a felismerésére, hogy „átfogó szintézisre” van szükség, új történetelméletre, vagyis történetelméletre, hiszen a magyarországi polgári történettudomány eddig ilyet egyáltalán nem dolgozott ki. Azért van erre szükség, hogy a levert forradalom ellenére a lelkekben továbbélő szocialista tanoknak, s ezen belül a történet marxista felfogásának még a csírait is kiírtsák. Az új elmélet, a szellemtörténet villámcsapásszerűen terjed el 1919 után. Ennek az iránynak egyetlen előfutára volt Szekfü Gyula, akinek „A magyar állam életrajza” című munkája már 1917-ben az új iránynak elemeit tartalmazza.

Témánk szempontjából azonban bennünket a szellemtörténet térhódítása már nem érdekel. Ha Marczali Henrik helyét a magyar történetírásban meg akarjuk jelölni, csak az 1875-től 1919-ig terjedő időszakkal kell foglalkozni. Marczali ugyan jóval túlélte 1919-et (1940-ben halt meg), de — mint a későbbiekben rá fogunk mutatni — történetírói munkássága életének utolsó szakaszában jelentéktelenné szűkült, és az ellenforradalmi korszak történetírásában semmilyen helyet sem foglalt el.

Ki volt tehát Marczali Henrik és hogyan illeszkedik bele kiemelkedő alakja az általunk most vázolt történetírásba?

A felszabadulást követő időkben marxista igényű történetírásunk igen keveset foglalkozott a polgári történetírás történetével, s csak utalásokban, egyes megjegyzésekben alakult ki az a kép, amely a dualizmuskori történetírást teljes egészében reakciónak, olykor feudálisnak, klerikálisnak minősítette, s ebből csupán egyes haladó egyéniségeket, mint Acsády Ignác, Márki Sándor és Tagányi Károly, emelt ki. Ez a kiemelés főképpen az említett szerzők témaválasztásának volt köszönhető, hiszen Acsády jobbgyságtörténettel, Márki a Dózsa-„forradalommal”, Tagányi pedig a földközösség történetének magyarországi változatával foglalkozott. Anélkül, hogy kétségbevonnánk az említett szerzők vitathatatlan érdemeit, akiknek munkásságát azonban Acsády kivételével még egyáltalán nem dolgozták fel, rá kell mutatnunk arra, hogy mellettük, sőt bizonyos tekintetben felettük álló történészeinknek,

Marczalinak neve alig-alig került az elmúlt 16 esztendőben még csak említésre is.¹⁵ Ehhez természetesen hozzájárult az a jelenség, hogy Marczali munkásságában annak haladó elemei többnyire nem témaválasztásában nyilvánulnak meg.

Marczali Henrik 1856-ban született Marczaliban, mint az ottani zsidó pap gyermeke. Minden kétséget kizár, hogy hatalmas tehetségének kibontakozása, érvényesülése származása következtében a régebbi korszakokban Magyarországon számára teljesen lehetetlen lett volna. Marczali a zsidó-emancipációt a kiegyezés vívmányának tudva be, Eötvösben, Deákban látja annak a liberalizmusnak a képviselőit, amely szerinte az emberi szabadságjogokat Magyarországon meghonosította. Ez az indulás szükségszerűen nyomja rá bélyegét egész későbbi munkásságára.

Csodagyermek, aki már 1875-ben, 19 éves korában megjelenteti bölcsészdoktori értekezését a Földrajzi Közleményekben „A földrajzi viszonyok hatása Magyarország történetére” címmel. Az irodalmi Deák-pártban figyelnek fel rá, és Gyulai Pál támogatásának köszönheti, hogy kétéves tanulmányútra küldik Párizsba és Berlinbe. Marczali Henriknek tehát — elsőként történetíróink közül — módjában volt, hogy a tudományos módszerekbe bevezetést nyerjen, és a középkori forráskritika és forráselmélet korabeli legkiválóbb képviselőitől, mint Wattenbachtól, Waitztól és másoktól tanulhasson. Marczali elsődlegesen arra törekedett, hogy ilyen irányú képzést nyerjen. A történettudomány francia képviselői, mint Gabriel Monod, Herzen Olga férje, akinek szalonjában nyilván módjában volt a francia tudományos szellemi élet nagyjával megismerkednie, nem gyakoroltak rá mélyebb benyomást. Marczali németországi tanulmányútja során ismerkedett meg az akkor már aggastyán Rankeval, aki nagy hatással volt rá. Élete végéig emlegette azt, hogy Ranke neki egyedül szabályszerű egyetemi előadást tartott. Ranke vált ideáljává. A későbbiek során fogunk rátérni arra, hogy Ranke befolyása mennyiben érvényesült Marczali egész életművében.¹⁶

Marczali Henrik személyében került a budapesti egyetemre az első olyan tanár, aki módszeres képzésben részesült, és aki 1879-től kezdve mint előadó, 1895 óta mint nyilvános rendes tanár a történész hallgatóságot képes volt irányítani, a tudományos módszerek elsajátítására megtanítani.

Marczali életművének és a magyar történetírásban elfoglalt szerepének tárgyalásánál ebből az alapvető tényből kell kiindulni.

Marczali életében nincsenek olyan kitérők, mint pl. Acsádynál, aki újságíró, sőt regény- és drámaíró volt, vagy mint Thalynál, aki a költészetet, később pedig a politikát legalább annyira élethivatásának tekintette, mint a történetírást. Szilágyi Sándorról is történetírásunk más ekkorbeli személyiségéről ugyanez elmondható. Marczali csak történettudós volt, és nem is akart más lenni. Ebben a nyugati útján megismert, a módszeres kutatást egyedüli

¹⁵ Marczali Henrik életművéről Fejér Klára nagyobb monográfiát készült írni, mint azt ránkmaradt jegyzetanyaga bizonyítja, ebben azonban, sajnos, korai halála megakadályozta.

¹⁶ Az előzőekben és a következőkben is Marczali életrajzára vonatkozó adatainkat Tóth Zoltánnak Marczaliról 1946-ban tartott akadémiai emlékbeszédéből merítettük. Tóth Zoltán kitartott Marczali mellett, élete végéig hű tanítványának vallotta magát. Nyilvánvalóan adataiban magának Marczalinak közléseire is támaszkodott. Marczali Henrik 1. tag emlékezete Tóth Zoltán r. tagtól (Az Akadémia 1946. október 7-i összes ülésén). Akadémiai Emlékbeszédek XXIV. köt. 9. sz. (1947).

életcéljuknak tekintő polgári történettudósoknak (Wattenbachnak és társainak) hatását láthatjuk. Marczalinak ez a példája nem egy kortársára hatott, aki a tudományos képzésben ugyan elmaradott Marczalival szemben, de később nem törekedett sem publicisztikai, sem költői babérokra, mint maga Marczali. (Pauler, Fraknoi, Tagányi példáit emelhetjük itt ki.) Marczali mellett a Magyarországon működő történészek közül még Fejérpataky László részesült módszeres képzésben. Ő Sickel iskolájának volt a neveltje, de érdeklődési köre egyedül a történeti segédtudományokra korlátozódott, s ezekben alkotott maradandót.

Amikor Marczali helyét keressük a magyar történetírásban, akkor életművében el kell határolnunk azt a két korszakot, az 1900 előtti és az 1900 és 1919 közöttit, amelyekről az előzőkben, mint polgári történettudományunk korszakairól, megemlékeztünk. Milyen különbségeket látunk Marczali tevékenységének e két korszaka között? Mennyiben voltak hatással rá az általános történettudományi törekvések és mennyiben volt ő hatással a kor történetírásának egészére és annak egyes művelőire?

Marczali legnagyobb terjedelmű munkái az első korszakra, az 1880 és 1900 közti időszakra esnek. Ha az előbbieken Marczali kiemelkedő alakjáról beszélünk, ennek bizonyítékául szolgálhatnak első nagyobb munkái: 1880-ban (24 éves korában) adja közre „*A magyar történet kútfői az Árpádok korában*” c. munkáját, amely ugyan terjedelemben eléggé kicsiny, mindössze 135 oldal, ugyanakkor egy addig majdnem teljesen ismeretlen területen, a magyar koraközépkor kútfőinek kritikájában úttörő és sok tekintetben mind a mai napig utól nem ért munkát végez. Marczalinak ebben a könyvében számos tévedés is felfedezhető, de egy sor kérdésben, mint pl. az Anonymus-értékelésben, krónikáink időrendjének kérdésében, ha nem is old meg minden problémát, de felvet és olyan módon vet fel kérdéseket, hogy azokból a következő korok kutatói számtalan ötletet, gondolatot meríthettek. És ebben a korai munkában, éppúgy, mint a következőkben, elének tűnik Marczalinak az a törekvése, hogy a magyar történetet ne csak magyar szempontból tárgyalja, hanem a magyar kútfők mellett — ha vázlatosan is — utaljon a magyar történetnek nemcsak német, de angol és francia forrásaira is. Alig egy esztendővel ennek a munkának megjelenése után, 1881-ben lát napvilágot „*Magyarország története II. József korában*” c. munkája két vaskos kötetben. A specializálódás mai szakaszában szinte elképzelhetetlen, hogy fiatal kutató két év leforgása alatt ilyen nagy munkákat alkothasson egymástól annyira távol eső korszakokban. Marczali törekvése e második munkájában alapjában véve ugyanaz, mint az elsőben: ismeretlen forrásanyag feltárásával, a forrásoknak a kor polgári tudományosságának szintjén végzett kritikai elemzésével mutatni meg az általa tárgyalt korszakot. Mint ennek a munkájának előszavában írja: „Az anyag óriási bőségben kínálkozott. Egyedül a M. Kir. Országos Levéltárban körülbelül hetvenezer akta fordult meg kezeim között.”¹⁷ Míg előző művében még elsődlegesen csak a wattenbachi iskola középkori forráskritikára alkalmazott módszereit dolgozta ki magyar viszonylatban, addig a II. József koráról szóló munkájában már megmutatkoznak Marczali munkásságának összes jellegzetes tulajdonságai. Már ebben a munkájában éppen úgy, mint a következőkben, kimutathatjuk Ranke hatásának érvényesülését. Marczali Ranketól

¹⁷ *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában (Bpest. 1881) I. köt. III. 1.

nem a német hatalmi törekvések múltbani igazolására törő történeti koncepciót vette át, hiszen ennek a magyarországi viszonyok között semmiféle létjogosultsága nem lett volna, hanem azt, ami saját idealista történetfelfogásának megfelel, így 1. az eszmék és intézmények elsődleges voltának hangsúlyozását, 2. a külpolitika, a nemzetközi eseményeknek a történet folyamatára gyakorolt — Ranke és Marczali szerint — döntő hatását. Itt kell megjegyeznünk, hogy az akkori magyarországi viszonyok között ennek a szemléletnek voltak pozitívumai is. A történetírást kiemelte az általánosan elterjedt, a magyar glóbuszt középpontba állító felfogással, s így a magyarországi eseményeket legalábbis európai szintű kitekintésben tárgyalta. Ranke hatásának kell tulajdonítanunk Marczalinak ebben a munkájában éppúgy, mint a következőben megnyilvánuló törekvését a felépítés egységére, és a stílusnak azt a művészi folyamatosságát, amely legtöbb e korbeli történetírókra éppenséggel nem volt jellemző. Ugyanakkor ezt a munkát éppúgy, mint következő munkáit átítatja a Habsburgok előtti feltétlen meghódolás, a Szekfü által oly kíváncsnak tartott „nagy magyar szemlélet”. Eszerint Magyarország nagysága csak a Habsburg-birodalom keretei között biztosítható. Ebben Marczali követi kora történészeinek nagy többségét. De ugyanakkor olyan elveket is hangoztat, amelyek már nem teljesen azonosak a rankei történeti felfogással, amelyek méltán vívták ki később a szellemtörténészek kritikáját. Ez a gazdasági viszonyok fontosságának a hangoztatása. „És ha nem is fogadjuk el azon nézetet, hogy minden szellemi műveltség és tevékenység tisztán csak az elért anyagi műveltségnek kifolyása, bizonyos az, hogy egy nemzet gazdasági állapota mindig egész életének s fejlődésének leghűbb visszatükrözője és magyarázója. *Az átalakulás gazdasági téren mindig a legtörvényszerűbb . . .*” (Kiemelés tőlem — L. E.), írja II. József korának első fejezetében.¹⁸ Meglepő az a kissé gúnyos hang, amellyel az „örök magyar nemzeti”, sőt nemesi sajátosságokat kritizálja. „Az a kissé chauvinisztikus felfogás sem fogadható el, mely szerint a magyar nemességet azért nem sikerült legyőzni, mert erőlyesebben védte szabadságát mint a többi, és a nemzet szelleme maga ellenezte az elnyomatást. Erre megfelel a történet. Valamint a XVIII. és a XIX. században a feudális rakoncátlanságot, úgy vetik az Árpád korabeli német írók, az uralkodó iránti vak engedelmességet a magyarok szemére.”¹⁹ Nem szabad azt képzelnünk, hogy Marczali tisztában volt azokkal a valódi okokkal, amelyek ezt a különbséget előidézték és a feudalizmus gazdasági alapjaiban bekövetkezett fejlődést tisztán látta volna. De látja, hogy nem örök tulajdonságok, hanem a történeti változások idézik elő a két korszakban a nemesség színváltozását. A II. József korában az 1780 előtti gazdasági állapotnak a források alapján hű képét igyekszik megrajzolni. Statisztikai kimutatásokat igyekszik felállítani a jobbágyportákról csak úgy, mint az ipar és kereskedelem állásáról, a behozatalról és kivitelről stb. Nyilvánvaló, hogy adatai ma sokszor meghaladtak, újabb anyagok feltárása és új szemléletünk nem mindenben igazolja Marczali megállapításait, de saját korában ezek igen tiszteletre méltó törekvések voltak, és bizonyos fokig kárpótolnak azért a hamis beállításért, amellyel elsősorban Mária Teréziát igyekszik menteni minden vád alól, amely szerint a magyarországi elmaradottságnak ő lett volna az oka. Már

¹⁸ *Marczali* : i. m. I. köt. 69. 1.

¹⁹ Uo. I. köt. 28. 1.

ebben a munkájában is előtérbe lép az az álláspontja, amely 10 évvel későbbben írt (1891) Mária Terézia életrajzának alap gondolata: Magyarország Mária Terézia korában és éppen ő általa nyerte el a legnagyobb nyugalmat, békét és virágzást. Ezek a gondolatok szinte kísértetiesen kelnek új életre, új szólamok kíséretében Szekfü Gyulának a magyar barokkról szóló véleményében.²⁰ Ugyanakkor azonban nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a Mária Terézia életrajz — véleményem szerint — Marczali leggyengébb munkája, minden módszerbeli korlátozottságának, minden szemléleti hiányosságának ellenére is megmutatja annak a történeti tisztánlátásnak a nyomait, amely Marczalit a korabeli magyar polgári történetírás átlaga fölé emeli. Ebben a Mária Terézia életrajzban pl. Marczali, aki itt is, mint másutt is, az egész Habsburg-rendszerért védi, rámutat arra, hogy ez a rendszer 1848 előtt milyen elmaradott, ódon, korrupt volt. „Azok a férfiak, akiket akár érdem, akár udvari kegy magas polcra emelt, halálokig nem szűntek meg döntő befolyást gyakorolni. Így . . . legtöbb esetben valódi gerontokrácia uralkodott, s a császári kormánynak hagyományos lassúsága tán nem csak az igazgatás bonyolódott voltára, hanem az aggastyánok befolyására is vihető vissza. . . . *Az elnézés, a protectio, a corruptio legrosszabb formáiban vett erőt az egész gépezeten.*” (Kiemelés tőlem — L. E.)²¹ Más helyütt pedig Mária Terézia általa annyira dicsőített magyarországi aranykoráról néhány mondatban bizony eléggé lesújtó véleményt mond, amely alapján mond ellent mind annak a dicséretnek, amelyekkel az előző és következő fejezetekben elhalmozza hősnőjét. „Két alapon nyugszik a modern nemzetek fejlődése és felvirágzása; anyagi és szellemi munkán; gazdasági haladáson és önálló szellemi műveltségen. Szomorú és *meg nem másítható végzet*, akarta úgy, hogy épen e nagy, e reformáló királynő korában menjen végbe az a szervezkedés, amely nálunk, midőn minden haladt, úgy az ipart, mint a nemzeti nyelvet középkori állapotában hagyta meg. Semmi sem mutatja inkább nemzetünk gyöngeségét és elmaradottságát, mint az a kettős tény, hogy oly jószándékú és tevékeny uralkodó, mint aminő Mária Terézia, e két téren nem mint javító, hanem mint a régít fenntartó lép fel, meg az, hogy ilyen eljárása nem keltett hazánkban nagyobb ellenhatást.” (Kiemelés tőlem — L. E.)²² Világosan látja tehát Marczali, hogy Mária Terézia korában a magyarországi fejlődésben bizonyos megtorpanás következett be, de ezt nem Mária Teréziának, nem a gazdasági helyzetnek, hanem a „végzetnek” tudja be egyrészt, másrészt a nemzet gyengeségének és elmaradottságának, amelyet szintén mint valami fatális, megmásíthatatlan tényt közöl. Marczali történeti koncepciója, amely, mint az előzőkben hangsúlyoztuk, az eszmék, intézmények elsődlegességének alapján áll, itt a polgári történetírás idealista irányzatának még egy vonásával, a fatalizmussal bővül.

Marczali működésének ebben az első szakaszában még két nagy átfogó jellegű munkája jelent meg, mind a kettő a millenniumi történet kötetei sorában 1896-ban. Az egyik, a nyolcadik kötet (1711—1815) lényegében összefoglalója Mária Terézia és II. József koráról írt munkáinak, ill. az ekkor már előkészületben levő, az 1790—91-es országgyűlést tárgyaló, jóval később megjelent munkának. A másik az első kötet egy része, a „*Vezérek kora*” és a második kötet, az „*Árpádok kora*”, Marczali egyetemi előadásából született.

²⁰ Hóman Bálint—Szekfü Gyula : Magyar Történet VI. köt. „A magyar barokk”.

²¹ Marczali Henrik : Mária Terézia (1717—1780) 31. l.

²² Uo. 307. l.

A korai középkorban végzett kutatásai, forráskritikai analízisei végigkísérik egész munkásságát, bárha ezzel a korszakkal foglalkozó részpublikációk nemigen jelentek meg tollából.

Marczali hatalmas tudásanyaggal rendelkezett. Munkái mindig saját kutatásain alapultak. Forrásanyagát — szemléletének és a korszak előbb vázolt általános történetfelfogásának korlátai között — szelekcióval és éles forráskritikával használja. Előadásmódjának kellemes folyamatossága, amely még olyan gyenge munkában, mint Mária Terézia életrajza is megnyilvánul, mint erre már rámutattunk, a rankei példamutatás követésében gyökerezik. Ugyanakkor rankei örökség, ami szintén végigvonul Marczali egész életművén, de talán erősebben a most tárgyalt első szakaszon, filozófiában való tájékozatlansága. A filozófiai tájékozatlanságot — különösen a szellemtörténeti korszakban — valamiféle magyar sajátosságnak igyekeztek feltüntetni. Igaz és tagadhatatlan, hogy nagy magyar filozófusokkal nemigen találkozunk. De hasonló körülmények között élő népek (pl. a XVIII. és XIX. századi spanyolok vagy olaszok) sem igen dicsekedhetnek kiváló filozófusokkal. A történetírásban pedig az ún. nagy német iskola képviselői, elsősorban maga Ranke vallotta, hogy a történész nem filozófus, és a történetírás nem filozófiai elméleteken épül fel.

A magyarországi történetírással kapcsolatban emlegetett, mint az előzőekben kifejtettem, helytelenül emlegetett pozitívizmus egyik képviselőjeként Marczalit is emlegetni szokták. Mint már az előzőkben rámutattunk, Magyarországon a pozitívizmus történet-filozófiai módszerének alkalmazása az általunk most tárgyalt korszakban ismeretlen. Azt a megállapításunkat, hogy Pauler Gyula nem értette meg a pozitívizmust, Pauler egész tudományos munkássága világosan illusztrálja. Pauler történetfelfogása tükrözi a kiegyezés utáni történetírás minden előbb említett jellegzetességét. A pozitívizmus műveiben a tények száraz adatszerű egymás mellé rakásában nyilvánul meg. Az előbbieken említettük azt, hogy Pauler a pozitívizmus törvényszerűségeit akként vélte megállapíthatóknak, hogy először a tényanyagot kell összegyűjteni és ebből vonni le a törvényszerűségeket. Ennek a felfogásnak következménye Pauler előadásmódjának már a kortársak által is kifogásolt unalmasága, élvezhetetlensége. Ha Pauler és Marczali azonos korszakkal, tehát az Árpád-korral foglalkozó műveit hasonlítjuk össze (így Marczali millenáris történeti köteteit és Paulernek az Árpád-korral foglalkozó nagy munkáját),²³ rögtön elénk tűnik a jelentős különbség. Ez nem annyira a történet szemlélet alapvető eltéréseben mutatkozik meg (Paulernél legfeljebb a katolikus szempont élesebben hangsúlyozott), mint inkább a munkák olvashatósága tekintetében. Marczali előadása, mintegy mesészerű elbeszélő módja még a történelemben kevésbé járatos olvasó számára is élvezetessé teszi munkáit. Marczali az általa felhasznált forrásanyagot akként illeszti a szövegbe, néha hosszú oldalakon szóról-szóra idézve törvényeket vagy krónikákat, hogy még ez sem megy az olvashatóság rovására. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy sem Pauler, de még kevésbé Marczali nem tekinthető pozitivistának.

Az 1875—1900 közti években a magyar történeti élet minden területén észlelhetjük Marczali Henrik tevékenységét. Nem csak az egyetem előadói székében, de 1893 óta, mint az Akadémia tagja és a Magyar Történelmi Társulat Szilágyi Sándor vezette korszakában mindenütt láthatjuk Marczali

²³ *Pauler Gyula: A magyar nemzet története 1301-ig* (Bpest. 1893).

aktív szereplését. Vándorgyűlések szervezésével, az 1885. évi kongresszuson, az 1898-as első nemzetközi kongresszusnak a Társulat által szervezett előkészítő bizottságában mindenütt találkozunk Marczali Henrik névvel.²⁴ Külföldön már ekkor ismerik, Kisebb-nagyobb idegen nyelvű művei pedig arról tanúskodnak, hogy el is ismerik.²⁵

Az előbbieken említettük, hogy Szilágyi Sándor szervező tehetsége miképpen fogta össze a magyar történet különböző művelőit, s hogyan tette pl. lehetővé azt, hogy a Millenáris történetben Acsády és Márki, Fraknói és Pór együtt szerepeltek. De Marczali Henrik is helyet kap ebben a Millenáris történetben. Ennek a „Treuga Dei”-nek egyik jellegzetes jelentkezése pl. az, hogy a protestáns és olykor Thaly nézeteivel szemben is megértő Szilágyi Sándor végakarata értelmében fölötte az emlékbeszédet a katolikus klerikális, szélsőségesen Habsburgbarát Fraknói Vilmos mondja el.²⁶ Marczali ebben a társaságban valójában külön áll. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy szoros baráti kapcsolat fűzi pl. Fraknóihoz, közelíti Acsádyhoz gazdaságtörténeti érdeklődése, a „kuruc” kérdésben pedig Szilágyi kiegyenlítő álláspontját foglalja el pl. Erdély vagy Bethlen megítélésében. Marczali ugyanakkor, mikor nem tör ki kora történetírása szemléletmódjának korlátai közül, mégis kiegyenlítő, talán úgy is mondhatnók középutas állásfoglalásánál fogva az a történetíró, akit joggal nevezhetünk a liberális polgári nézetek képviselőjének. Mint liberális polgár Marczali, és ez minden munkájában tükröződik, egyöntetűen elfogadja a kapitalizmust, mint legmagasabb életformát. A feudalizmus dicséretével nála soha nem találkozunk. A jobbágyviszonyok felszámolását szükségszerűnek és helyesnek tartja. Helyesnek fogad el minden olyan intézkedést, amely forradalom nélkül, reformok útján igyekezett volna megvalósítani ezt az átmenetet. Marczali sovinizmusa is megfelel e liberális polgári álláspontnak. Bár a magyarság fölényét az ország többi nemzetisége fölött vitathatatlanak tartja, elítéli a szélsőséges magyarosítást, a nemzetiségek „vérrel-vassal” való elnyomását. Ez a liberális polgár, aki úgy találja, hogy a liberalizmus Deák és Eötvös után visszafejlődött, hogy Tisza Kálmán szabadelvű pártja csak nevében szabadelvű, kerül konfliktusba önmagával és az új eszmékkel, az új század szociológiai, radikális, néha már a marxizmushoz közelítő felfogásával.

A magyarországi polgári történetírás egyetlen képviselője sem közelített azokhoz az eszmékhez, amelyeket a Társadalomtudományi Társaság keretei között és folyóiratában, a Huszadik Században, de ezen felül egyes szocialista folyóiratokban a század elején a történettudomány és társadalomtudomány közti viszonyról, a történet- és társadalomtudomány új szempontjairól hirdettek. Acsády terminológiájában átvesz néhány kifejezést, mint az általa a parasztságra alkalmazott „munkásosztály” elnevezést, és ezért már ekkor, de még inkább később a materialista jelző jut neki osztályrészlül. Persze Acsády témaválasztásában, a jobbágyság történetében is van valami újszerű, de nem feledhetjük el, hogy általános felfogásában Acsády sem lép túl a liberális polgári állásponton. A Magyar Birodalom Történetének antiklerikális nézetei ugyan közelítenek a radikális polgári állásfoglaláshoz, sovinizmusa azonban ugyanebben a művében a szélsőjobboldal nézeteinek felel meg. A XX. század

²⁴ Lukinich Imre id. helyen.

²⁵ Pl. *Marczali, Henry*: Hungary in the eighteenth century (Cambridge 1910. Univ. Pr.), *Ungarische Verfassungsgeschichte* (Tübingen. 1910), és sorolhatnánk tovább is.

²⁶ Ld. Fraknói id. emlékbeszédét.

elejének hivatalos magyar történetírása, hasonlóan a hivatalos politikai állásfoglaláshoz — mint erre már a bevezetőben utaltunk —, igyekszik szembefordulni a „felforgató nézetekkel”. Mint ugyanott hangsúlyoztuk, elméleti felvértezetlensége nem teszi lehetővé az ideológiai harcot, ennek helyettesítésére intézményesen igyekszik szembeszállni a Társadalomtudományi Társasággal. Létrehozzák a Társadalomtudományi Egyesületet, és ennek keretei között Marczali Henriknek is szerep jutott. Gaál Jenővel, Giesswein Sándorral, Hornyánszky Gyulával és sok mással együtt szerepet vállalt az 1907. évi pécsi szabadtanítási kongresszuson, mint a Társadalomtudományi Egyesület képviselője.

Mielőtt azonban a pécsi szabadtanítási kongresszusra és Marczalinak itt vállalt szerepére rátérnénk, meg kell vizsgálni, volt-e Marczalira hatása a XX. század első évtizedében kibontakozó új irányzatnak. Ismerte-e a marxizmust? foglalkozott-e szociológiával, s közelített-e valamilyen filozófiai felfogáshoz?

Marczali 1905-ben a „Népszerű Főiskolán”, amely azon intézmények sorába tartozott, amelyekkel a jobboldal ki akarta fogni a szelet a vitorlából, előadássorozatot tartott *„A nemzetiség történetbölcséleti szempontból”* címmel. Ez az előadássorozat a nemzetiségi problémát, tehát azt a kérdést, amelyet a polgári radikálisok, elsősorban Jászi Oszkár feszegettek, állítja középpontba. Az, hogy a kérdéshez „történetbölcséleti szempontból” igyekszik közeledni, már bizonyos változásra mutat Marczali felfogásában. Az persze más kérdés, hogy mennyiben lehet itt valóban történetbölcsletről, történetfilozófiáról beszélni. Az előadássorozat, s így a könyv felépítésében és tartalmában csak úgy, mint a használt irodalomban láthatunk bizonyos kísérletet a „nemzetiség” és „nemzet” fogalmának tisztázására. Sajnos azonban ez a tisztázás igen kevésbé sikerült. Amikor Marczali arról beszél, hogy „a »nemzet« szó úgyszólván olyan régi, mint az emberi társadalom maga”, és ezzel állítja szembe a „nemzetiséget”, „abban az értelemben, amelyben mi fogjuk fel, mint egy nemzetnek kitüntető, sajátosságos vonásainak összegét”, és erről a nemzetiségről azt állítja, hogy „teljesen új, alig régebb a XIX. századnál”, már eleve belekerül abba a fogalomzavarba, amely azután egész könyvén végigvonul.²⁷ Míg ugyanis egyrészt azt állítja, hogy a „nemzetiség” új fogalom, a „nemzet” a régi, a kettőt állandóan összecseréli, és míg egyrészt a nemzetiségek eredetét az ősi társadalmakból vezeti le, a nemzetiségek szerepéről az ókorban és a középkorban beszél („Nemzetiségek és világbirodalmak”, „Nemzetiségek és világvallások” c. fejezetekben), máskor arról beszél, hogy annak ellenére, hogy a nagy enciklopédiában csak néhány sor foglalkozik a „nemzet”-tel, „... mégis az igazi, lehet mondani modern nemzeti gondolkodásnak és fölfogásnak ez a kor volt öntudatlanul a szülőanyja”.²⁸ Leszögezi: csak a francia forradalomban született meg a „nemzet” és nem a nemzetiség. „Lehet mondani, a francia akkor lett nemzetté, abban az értelemben, hogy aki nem tartozott addig hozzá az udvar, az előkelő, az egyház azt a revolúción eltaszította magától, megsemmisítette, vagy magába olvasztotta.”²⁹ Gondolatszilánkokban tehát rájön arra, hogy nemzet csak polgári nemzet, ami azelőtt volt, lehetett állam, kormányzat, de nem nemzet. Ezt azonban világosan sehol nem mondja ki. Máshol

²⁷ Marczali Henrik: *A nemzetiség történetbölcséleti szempontból* (Népszerű Főiskola Könyvtára I. Bpest. 1905) 10. l.

²⁸ Uo. 66. l.

²⁹ Uo. 69. l.

arról beszél, hogy a nemzet alapja voltaképpen a munka. Szellemesen és szépen fejt ki, hogy a fizikai munkát az antik társadalom lebecsülte, de a kereszténység sem ismerte el. „Hiszen a munka világi célzt szolgál, nem a magasabbra törő célzt, nem a mennyországot; tehát elismeri úgy mint más, de nem azonosítja magát vele, és ennek következése az, hogy az ókorban a munkás ember, rabszolga, vagy szegény polgárember a középkorban jobbágy, vagyis olyan ember, akinek az állam javaihoz szintén nincs joga.” Marczali azt állítja, Mórus Tamás Utópiája az első olyan mű, amely a munkát az „őt megillető helyre teszi”.³⁰ (Más helyen arról beszél, hogy a renaissance, a humanizmus éppen azért, mert nem irt nemzeti nyelven, nem tudott igazán elsőrangú munkát produkálni, az egyetlen kivétel éppen Mórus utópiája.)

Egészen világosan rámutat Marczali arra, hogy a francia forradalom, mikor megállapította az emberi jogokat, nem hozta létre az emberek közti igazi egyenlőséget. Hosszan idéz Maratnak egy 1790. június 30-án megjelent cikkéből, amely szerint: „Mit nyerünk a nemesek aristocratiájának megdöntésével, ha helyébe a gazdagok aristocratiája lép. Rettegjetelek, mert ha ti szegénységünk miatt megvonjátok tőlük a polgári jogot, mi megszerezhetjük azt, elvéve tőletek a felesleget...”³¹ Megállapítja, „... hogy az új uralomra jutott birtokos polgári osztály ellentétbe jut a néppel, bourgeoisvá lesz”.³² Ez az oka annak, fejt ki tovább, hogy a polgári nemzet fejlődése során kialakulnak a szocialista tanok. Elég részletesen beszél az utópistákról (Saint-Simon, Fourier stb.), és megemlíti az anarchizmust, Bakunint azzal, hogy ez csak ott kapott lábra, ahol nem volt fejlett ipar és a legnagyobb elnyomás volt. Ezzel szemben, ahol fejlett volt a gyáripár, ott miután „... a szegények és gazdagok közti ellentét a gyár által, a gépek által... nagyobbá lett és ez természetesen szította az osztálygyűlöletet, rábírta a munkásokat, hogy közösen lépjenek fel, hogy valamit elérjenek...”³³ Beszél azután az első Internacionálé létrejöttéről, beszél arról, hogy a tőke nemzetközivé válása okozza a munkásság nemzetközivé válását. „... éppen ez az alap, amelyen a nemzetek felépülnek, a sok névtelen munkásoknak az alapja, a negyedik rend, az készül elhagyni a nemzetet magát és nemzetközivé lenni.” De végül is azt a következtetést vonja le, hogy ahogyan (az ő elképzelései szerint) a világállam, a világműveltség, a világvallás, amelyek elvileg ellentétben álltak a nemzettel, elősegítették a nemzetek kialakulását, végül is „... a negyedik rendnek ez a szervezete (*ugqanis az Internacionálé* — L. E.) ez is erősítésére lesz valamikor a nemzetnek. Különösnek látszik, mégis ki merem mondani, hogy minden egyes nemzetben, úgy mint az előbbi nagy történeti tényező, érvényesülni fog a nemzeti munka és annak védelme is egyike lesz a nagy nemzeti és állami feladatoknak.”³⁴ Mint végső következtetést pedig azt vonja le: „És ha csakugyan erős a nemzeti érzés és kötelességévé válik minden egyesnek a nemzetről gondoskodni, nem mondom, hogy beáll az egyenlőség, nem is mondhatom, hogy kívánom, nemcsak lehetetlennek tartom, megvallom, hanem bizonyos tekintetben károsnak is, hanem a legkiáltóbb visszaéléseket, ha nem emberi, de nemzeti szempontból szünteti meg.”³⁵

³⁰ Uo. 75—76. 1.

³¹ Uo. 80. 1.

³² Uo. 81. 1.

³³ Uo. 89. 1.

³⁴ Uo. 91. 1.

³⁵ Uo. 92. 1.

Mint látjuk tehát, Marczali „történetbölcseletében” liberális polgári eszméi keverednek a meg nem emésztett új gondolatokkal, szociológiai, sőt szocialista tanokból eredőkkel. Magát a fő problémát, a magyar nemzetiségi kérdést csak az előadássorozat utolsó előadásában, a könyvecske utolsó fejezetében veti fel. A magyar nemzet — mondja Marczali — nem tér el a többi modern nemzettől, ugyanúgy jött létre, ugyanazokon a külső hatásokon esett át. A különbség csak az, hogy Mohács után 300 éven át a „nemzeti tragédia”, hogy a magyar érzésnek kellett dominálnia az általános ember felett, a „magyar csakis magyar akart lenni, hogy megmaradhasson . . . veszélyt látott mindenben, ami külföldről jó, akár jó, akár rossz . . .”³⁶ De mégis, mondja, mikor Bocskai, Bethlen vagy Rákóczi a magyar szabadságért küzdöttek, „egyúttal küzdöttek a vallásnak, a lelkiismeretnek, az általános emberi szabadságáért. Küzdöttek elnyomásuk ellen és így még a legigazibb kuruc szellemből sem hiányzik az általános emberi vonás . . .”³⁷ Hiba az, hogy amikor a XVIII. század végén Mária Terézia és II. József a „humanizmusnak, a haladásnak szerepében léptek fel”, a magyar nemesség nem akart engedni ősi kiváltságából, és konzerválni akarta a középkori államot, amely pedig ekkor már nem tartozott az általános haladás élvonalába. Széchenyi, majd Kossuth éppen azért nagyok, mert meg akarták teremteni azt az új nemzetet, azt az új államot, amelyre ekkor már a magyarságnak szüksége volt és — mondja — ekkor vetődik fel a nemzetiségi kérdés, hogy mikor „a magyar nemzet valóban nemzet készül lenni, az országnak többi lakói, amelyek eddig ily mértékben politikai szerepet nem játszottak, szintén fellépnek, még pedig a magyarral szemben”.³⁸ Felveti a kérdést, hogyan lehetséges az, hogy a magyarság, amely a XIV—XV. századig annyi idegen elemet olvasztott magába, s erejét éppen ennek köszönhette, most már nem képes az új nemzetiségek beolvasztására. Választ akként ad, hogy abban az időben, vagyis a XIV—XV. századig a magyarság „beolvasztó hatása addig terjed, ameddig a magyarságban az uralkodó osztály”.³⁹ Beolvadtak tehát a nemesek, de sem akkor, sem később nem olvadt be a polgár és még kevésbé a paraszt. Ez természetes, hiszen ennek nem voltak nemzeti, politikai jogai. Széchenyi, Wesselényi, sőt Kossuth is — mondja — a politikai jogok kiterjesztésével akarták a nemzetiségeket magyarrá tenni. Ezt a törekvést Marczali helyesli. Hármójuk nemzetiségi politikája közül azonban Széchenyié mellett foglalt állást.

Nem külső magyarizálásra van szükség, hanem „példaadásban, erkölcsi felsőbbsségben, szellemi műveltségben, munkában. Ezen az úton éppúgy megnyeri és megnyerheti részére a más ajkúakat és nemzetté teheti a külön nyelven beszélőket, amint ezt az eredményt tisztán a hadakozással volt képes elérni . . .”⁴⁰ Olyan nemzetet kell nevelni, amely valóban emberi, amely magáévá teszi az emberiségnek minden ideális kincsét — ezzel fejezi be fejtegetéseit Marczali. Kissé hosszasan időztem Marczalinak ennél a jelentéktelennek látszó kis munkájánál, mert úgy vélem, ebben tükröződik az a hatás, amelyet az új eszmék gyakoroltak rá. De megmutatja ez a könyv azokat a korlátokat is, amelyeket a liberális polgár átlépni nem volt képes.

³⁶ Uo. 101. l.³⁷ Uo. 102. l.³⁸ Uo. 104. l.³⁹ Uo. 105. l.⁴⁰ Uo. 109. l.

Ez a liberális polgár ütközik azután össze a pécsi szabadtanítási kongresszuson azokkal, akik — mint már előbb említettük — többé vagy kevésbé tisztázottan, de egyértelműen a történelmi materializmus mellett szólaltak fel. A történelmi szakosztály előadója Marczali volt. Sillabusa váltotta ki a vihart. Ennek a sillabusnak központi kérdése: „Ismerni kell az eszméket, ismerni kell az intézményeket. Mi ezekhez nem tartozik, nem igazi történelem, hanem többé-kevésbé érdekes anekdota . . . Az emberi közösségnek a nemzet, az állam az igazi tagja, az általános eszméket az közvetíti az egyénnel a maga módja szerint.” Más helyen Marczali arról beszél, hogy az eszméket egyes egyéniségek ismertetése során kell megközelíteni. Szt. Istvánt, Kálmánt, Nagy Lajost, Hunyadi Jánost és Mátyást emeli ki. Arról is beszél, hogy egyaránt kell értékelni Bocskait és Bethlent és velük szemben Pázmány Pétert, Thökölyt és Rákóczi Ferencet csakúgy mint Mária Teréziát. Széchenyit, Deákot és Kossuthot együtt vonultatja fel. Végül azt kívánja, hogy a szabadtanítás „az ismert mából induljon ki, tehát visszamenőleg kell fejtegetni az alkotmány, a törvénykezés, a közigazgatás fejlődését, az intézmények jelenlegi helyzetéből kiindulva.”⁴¹

Először Ágoston Péter helyezkedik szembe Marczali sillabusával, de némileg elismerő hangon. Ő — úgy mond — tudja, hogy Marczali nem individualista történetíró, ezt munkáiból tudja, de sillabusa szerint annak látszik. Biztos azonban az, hogy nem materialista, márpedig a szabadtanítás csakis a történelmi materializmus alapján állhat.⁴² Hasonló értelemben szólalnak fel Farkas István, Kunfi Zsigmond. Fényes Samu már élesebb hangot használ, mikor megjegyzi, hogy „Marczalinak az a meghatározása, hogy a történelem eszmék és intézmények ismertetése: naív, zavaros osztályozás”.⁴³ Hasonló éles hangon szólal fel Szende Pál: „. . . Marczali Henrik a magyar történetet nevekhez akarja fűzni, de csak oly eseményeket fűz nevekhez, melyek kedvező emléküek. Az alsóbb osztályok elnyomását, azon drákói törvényeket azonban nem köti nevekhez. Minthogy pedig nem lehet két módszerrel vizsgálni a történelmet, egyet fönntartani a fényes, másikat a gyászos események számára; azért nem marad más hátra, mint a személyekhez fűzés módszerét elejteni. . . .”⁴⁴ A módszer, állítja Szende, mindenképpen a történelmi materializmus kell hogy legyen. Leghatározottabban és legvilágosabban Nyisztor György fogalmaz: „. . . az én véleményem az, hogy nem az eszmék, hanem a gazdasági fejlődés idézi mindenkor elő a változást. A kézimalom a feudálisok, a gőzmalom a kapitalisták társadalmát jelentette. . . .”⁴⁵

A többé-kevésbé éles hozzászólások, amelyekből csak egy-egy momentumot emeltünk ki, szemmel láthatóan megzavarták Marczalit. Ez azonban nem akadályozza meg, hogy kitartson álláspontja mellett, s még olyan szempontok mellett is, amelyeket műveiben valóban nem képviselt határozottan. Igaza volt ugyanis Ágoston Péternek, Marczali még ha életrajzot írt is, még ha II. József koráról írt is, nem volt individualista történetíró. Ennek ellenére zárószavában kitart a sillabusában csak mellékesen hangoztatott véleménye mellett, hogy a történetnek mindenkor az egyén a kiindulópontja. „Elvi kérdés,

⁴¹ A pécsi szabadtanítási kongresszus „Napló”-ja (Bpest. 1908) 148. l. (A továbbiakban Napló.)

⁴² Napló 168. l.

⁴³ Uo. 169. l.

⁴⁴ Uo. 170. l.

⁴⁵ Uo. 172. l.

amelyet Ágoston t. tagtársunk vetett fel, egyéneket vagy tömegeket ismer-
tessen-e a történelem. Minden erkölcsi és szellemi igazság, de még anyagi
felfedezés is, kezdetben csak egyénnél s körnél lép fel, s csak aztán válik álta-
lánossá. Így az egyén valóban történeti objektummá válik, mint egy eszme
képviselője.” A történelmi materializmust nem fogadhatja el Marczali. A zár-
szó erre vonatkozó részében azonban mintha valami tiszteletet fedezhetnénk
fel a történelmi materializmus iránt: „Elvi kérdés a történelmi materializmus
kérdése is. Ha meggyőződtem volna kizárólagos igazságáról e tannak, meg lett
volna az erkölcsi bátorságom annak bevallására. De én csak eszmét látok
benne — melynek ismertetése és kritikája fontos —, de a történet rejtélyeinek
egyetlen kulcsát nem.”⁴⁶

A pécsi szabadtanítási kongresszust mi csak Marczali szempontjából
értékeljük, nem szándékozunk itt kitérni ennek egyéb irányú jelentőségére és
főképpen nem kívánjuk tárgyalni a kongresszus politikai visszhangját. Vissza-
utalólag a bevezetésben elmondottakra azonban szeretnénk hivatkozni arra,
hogy a hivatalos polgári történettudomány védelmében íródott cikkek éppen
ebből az időszakból valók, és vagy közvetlenül megelőzik vagy követik a
pécsi kongresszust.

A kongresszus évében, 1907-ben jelent meg Marczalinak egy kis tanul-
mánya a Budapesti Szemlében. A cikk címe „Rákóczi Ferenc és a nép”. Maga
a téma eléggé távol áll Marczali eddigi és még a következő időkben is meg-
jelenő munkáinak témájától. Magát a tanulmányt csak akkor érthetjük meg,
ha tudomásul vesszük, hogy itt ismét egy „szabadtanítási” kérdésről, az
Erzsébet Népakadémián 1906. november 4-én elhangzott előadásról van szó.
Marczali tehát nemcsak a Népszerű Főiskolán, de másutt is tart a pécsi kong-
resszust megelőzően történeti ismeretterjesztő előadást. Ebből a kicsiny és
Marczali igényes stílusához képest eléggé odavetetten megfogalmazott előadás-
ból jobban megismerhetjük Rákóczi valódi szerepét, mint az egész addigi
Rákóczi-irodalomból. Bevezető szavaiban így szól Marczali: „Az a szándékom,
hogy Rákóczi viszonyát a néphez teljesen a történelmi igazság szerint vilá-
gítsam meg, abban a meggyőződésben, hogy nagy emberhez és a néphez
egyenként csak az igazság méltó...”⁴⁷ Tehát a „nép”, és Marczali egy meg-
jegyzésben utal rá, hogy itt a „plebs”-ről, a jogfosztott népről van szó, olyan
fogalomként vonul be Marczali gondolatvilágába, amelyhez „méltó”-an kell
a történelmi igazságot megvilágítani. A népnek, a feudális korszak jobbágy-
ságának ez a megítélése persze nem áll távol az igazi liberális polgári szemlé-
lettől, és ebben nem is tagadja meg alapvető álláspontját Marczali. Hiszen
hangsúlyozza, hogy Rákóczi, aki mint főúr „nem léphet ki abból a körből”,
amelybe született, s így a néphez tulajdonképpen csak „nagy szíve, vallásos
érzelme” hozza közel, Rákóczit és a népet az köti össze, hogy „közös az ellen-
ség aki mindnyájának életére, tulajdonára tör: a német”.⁴⁸ De megtudjuk
Marczalitól azt is, hogy Rákóczinak és a népnek egymáshoz való viszonya
nem ilyen egyértelmű. Megint Rákóczi szavait idézi Marczali: „Ulászló király
korában pórlázadás volt, ezt a nemesség leverte és akkor olyan szolgaságra
vetette a népet, hogy a törvények szerint csak a lelke az övé.” Szután mondja
el véleményét erről a népről Marczali: „A többi nemzetbeli jobbágyság bele-
törődött az igába, de a magyarban olyan erősen él a nemesség elleni elfojtott

⁴⁶ Uo. 182. 1.

⁴⁷ Rákóczi Ferenc és a nép (Budapesti Szemle 1907) 1. 1.

⁴⁸ Uo. 3. 1.

gyűlölet, hogy nincs más vágya, mint elvesztett szabadságának visszaszerzése.” S másutt megint a Rákóczi körülvevő népről: „... érzését akként lehet kifejezni, hogy gyűlölet vezette a német, az urak és a papok ellen.”⁴⁹ Marczali tehát világosan látja, hogy Rákóczi egy határozottan, ahogyan ő mondja „socialis” mozgalom élére került, s Rákóczi nagyságát éppen abban látja, hogy ebből a szociális mozgalomból nemzeti mozgalmat akar teremteni és a „nemzet minden rétegét magának és eszméjének megszerezni, mert hiszen a nép felszabadítása is csak ettől várható.”⁵⁰ Világosan látja azt is Marczali, hogy mi gátolta meg ezt az összefogást. Rákóczi keze kötve van, rendi törvények, klérus kötik. Rákóczi katonája — mondja — szabad az adózástól, mentes az úr munkájától. Az urak ezt nem engedhetik. „Szerintök a fejedelem felhasználhatja alattvalóikat ellenük. És Rákóczi ebben a pontban, mely nagyon a szívéen feküdt, kénytelen volt engedni.”⁵¹ Nem győzi hangoztatni Marczali, hogy maga Rákóczi mennyire csodálkozott a nép áldozatkészségén, de azt is látja, hogy ez az áldozatkészség 1706 óta lankadt. És ennek oka, hogy „az úr valamiképpen ismét hatalmába kezdi hajtani kimerült jobbágját. A katonát pedig kedvetlenné teszi a gyakran érdemetlen főtiszteknek csak azért adott kedvezés, mert előkelők voltak. Hiába, csak a nép volt elszánva végigharcolni a harcot, az volt kész »ma meghalni szép Magyarországiért«, az urak nagy része alku, béke után vágyott.” Rákóczi éppen osztályhelyzeténél fogva nem tudott a lankadás ellen semmit sem tenni. „De — mondja — jó szívet, jó akaratot mutatott a magyar nép iránt, amely azt uraitól, fejedelmektől Mátyás óta nem tapasztalhatta.”⁵² Végül arról beszélt, hogy 1848-ban a nemzet azért tudott olyan erőt kifejteni, mert (szerinte) Széchenyi István, Deák Ferenc és Kossuth Lajos műve következtében bekövetkezett a jobbágyság felszabadítása. Végző konklúziója pedig: „És míg a nemzeti eszme él a magyar népben és élni fog, addig sohasem fog elhalványulni annak a fejedelmi férfiúnak emléke, ki először vitte harcba a népet a nemzetért.” (Kiemelés tőlem — L. E.)⁵³

Marczalinak ez a kis cikke igen érdekesen mutatja meg azt a bizonytalanságot, amely az 1905 körüli időben Marczali egész felfogásában megmutatkozik, s aminek egyik tükörképe volt a Népszerű Főiskolán tartott előadás-sorozat is. A „nép”, a „szociális” mozgalom mint központi probléma azonban tulajdonképpen csak itt vetődik először fel Marczali írásaiban. Jellemző és érdekes, hogy ezt a gondolatmenetet kongresszusi zárszavában hogyan tagadja meg, amikor Ágostonnak válaszolva az egyéniség elsőrendű fontosságát hangoztatja.

S ugyanezt a bizonytalanságot tapasztalhatjuk, ha 1907-ben megjelent nagy munkáját „Az 1790—91.-ki országgyűlés”-t vesszük szemügyre. Marczali itt is, mint legtöbb régebbi munkájában hangsúlyozza, hogy „forrástanulmány”-t írt. A munka bevezetésében hosszan sorolja fel a levéltári források tömkelegét, amelyek munkájának alapjául szolgáltak. Egy pontban azonban eltér régebbi műveihez írott bevezetéseitől. Utal arra, hogy forrástanulmánya azt igyekszik megvilágítani, hogy az új eszmék Magyarországon hogyan honosodtak meg, és mikor vált lehetővé befogadásuk. S itt egy meglepő

⁴⁹ Uo. 4. 1.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 5. 1.

⁵² Uo. 7. 1.

⁵³ Uo. 9. 1.

megjegyzés: „... bárminő hasonló, gyakran megdöbbenően azonos azon korszak sok jelensége azon politikai légkörhöz, amelyben most élünk”, de hangsúlyozza, igen nagyok a különbségek is. „Ki többet keres könyvemben, félek nagyon csalatkozni”, és hozzáteszi, hogy „kárán tanul a magyar. Ezt meg kellene valósítani. Történetünk nem tanuskodik mellette. Tán mert nem ismerjük, vagy, mi rosszabb, mert félreismerjük.”⁵⁴ Régebbi munkáival szemben tehát Marczali bár igen óvatosan, politikai programot is ad. Ez annyival feltűnőbb, mert éppen ebben a korszakban, a dualizmus válságának e kiéleződött szakaszában óvakodik történetíróink többsége az állásfoglalástól, bármilyen irányú politikai szempontok hangoztatásával. Ez a politikai program természetesen megint megfelel Marczali általános állásfoglalásának, liberális polgári nézeteinek. Állásfoglalása valamiféle hűvös középútasság, és az előszóban kifejezett értelme jobb- és baloldálnak egyaránt szól. Ezt a programot különben nemcsak az előszó, hanem az egész munka is tükrözi. Az 1790—91-es országgyűlés leírásában az akkori viszonyoknak „objektív” leírásán át sugárzik Marczalinak az a felismerése, hogy a munka megírásának idején Magyarországra ismét betörnek az új eszmék, sőt horribile dictu forradalom előszelét lehet érezni. S Marczali, a liberális polgár megdöbben ettől a felismeréstől. A forradalom számára félelmetes, és ő úgy véli, elkerülhető. Reformokkal meg lehet akadályozni, ha kellő időben fellépünk és az új eszméket helyesen használjuk fel, helyesen ültetjük honi talajba.

Meglepő, hogy az egyidejű népszerű munkákhoz képest milyen kevéssé látjuk ebben a műben az új ideológiai hatások érvényesülését. Sőt, régebbi munkáihoz képest sokkal kevesebbet szól társadalmi, gazdasági kérdésekről, az 1790—91-es országgyűlés előzményeit kizárólag politikai síkon tárgyalja. Mind a megyék fellépését, mind a különböző reformjavaslatokat elsődlegesen politikai szempontból vizsgálja. S még a nép kérdésében is (nyilván ugyancsak saját korára célozva) elsősorban a reformok szükségességét hangoztatja. A nemességnek magának kell gondoskodnia a nép, a „pór” helyzetének megjavításáról. Erősen hangsúlyozott ebben a munkában Marczalinak az eszmék elsődlegességéről vallott s a pécsi kongresszuson olyan élesen támadott álláspontja. Azt állítja, hogy a holland, az angol, a francia kapitalizmus lassú fejlődés következménye volt. „Töménytelen sok egyes, elszigetelt ténynek volt együttes, előre nem látható következése. *Legkevésbé ment azonban végbe, mint elkeseredett osztályharc, minőről mostanában regélnék.*” (Kiemelés tőlem — L. E.)⁵⁵ Az átalakulást pl. „... egy nagy internacionális társaság... a szabadságkőművesség készítette elő”. De természetesen a forradalomról, főképpen a francia forradalomról nem hallgathat, amikor 1790—91-ről beszél, s halványan utal arra, hogy Magyarországon a forradalom (itt az 1848-as forradalomra gondol) elkerülhető lett volna, ha a magyar rendek nem követik a sérelmi politikát, ha nem akarják a középkori államot konzerválni. József császár abszolutizmusa ugyan letörte a magyar rendiséget, de a magyar nemességnek fel kellett volna ismernie József haladó eszméit, s ezeket továbbfejlesztve átültetni a magyar földbe. Burkoltan ez a mondanivaló is nyilván az 1907-es viszonyokra vonatkozik, amikor reformokat, józanságot, a közjogi viták megszűntetését kívánna!

⁵⁴ Marczali Henrik : Az 1790—91-i országgyűlés (Bpest. 1907) I. köt. VII. 1.

⁵⁵ Uo. I. köt. 278. 1.

Nem szándékozunk bővebben foglalkozni Marczalinak ezzel a művével, bár sok igen szép és érdekes részlete világítja meg pl. Hajnóczy és Berzeviczy Gergely szerepét, akikkel mindkettőjünkkel rendkívüli szimpátiával foglalkozik. Mindkettőjük koncepciójából azonban azt emeli ki, amivel saját elméletét, „az eszmék evolúcióját” véli igazolhatni.

1911-ben jelent meg Marczalinak — véleményem szerint — egyik legjelentősebb, munkásságát mintegy összefoglaló, erényeit és hibáit egyaránt tükröző munkája: *Magyarország története*. A nagyformátumú, több mint 700 oldalas kötet a Műveltség Könyvtára sorozatban jelent meg a nagyközönség számára. A kötet az első, és bátran állíthatjuk azóta is az egyetlen nagyobb-szabású, a szó nemes értelmében tudományos-népszerű magyar történetet összefoglaló történelmi munka. Annál meglepőbb, hogy ezzel a munkával sem saját kora, sem az ellenforradalmi korszak, de a felszabadulás utáni történetírásunk is alig foglalkozott. Találunk persze magyarázatot arra, hogy miért nem foglalkoztak ezzel a művel behatóbban, hiszen 1911 után nemsokára bekövetkezett az első világháború, 1919 után pedig Marczali neve kikerül a hivatalosan elismert történetírók sorából. A Hóman—Szekfű-féle Magyar történet után pedig elavultnak és tudománytalannak kezdték tekinteni ezt a munkát, s még a felszabadulás utáni időkben is fiatal kutatóink inkább a Hóman—Szekfűben kerestek adatokat, mint Marczali munkájában.

Ha a munka erényeit vesszük szemügyre, akkor elsősorban a stílust, a magával ragadó lendületet kell megemlítenünk, amely még az öregedő Marczalinál is a rankei hagyományok pozitív hatására vezethető vissza. Magyarország történetét a magyar föld történetével kezdi, az őstörténettel folytatja, és elviszi olvasóit majdnem saját napjaiig, hiszen a kötetet az 1901-es évvel fejezi be. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a korhatár is meglepő abban a korban, amikor a „Zeitgeschichte”-t, a saját korszak történetét általában nem tartották tudományos feldolgozásra alkalmasnak. A munka tükrözi Marczali látásának azokat a korlátait, amelyek liberális polgári voltából erednek, s amelyeken nem tud, de nem is akar túllépni. Ugyanakkor tükrözi azokat a szemléleti előrelépéseket, amelyekre Marczali 1900—1911 közt tett szert, és amelyek minden eddigi munkájánál határozottabban mutatják meg, mennyiben látja meg a társadalmi-gazdasági jelenségek fontosságát és ezen belül bizonyos törvényszerűségek fennállását. Nem merném azt állítani, hogy Marczali tudatosan jutott el ebben a munkájában (s véleményem szerint csak ebben a munkájában) a pozitivista szemléletmódhoz, de ha Magyarországon egyáltalán beszélhetünk ebben a korban pozitivista felfogású történeti munkáról, akkor Marczalinak Magyarország története annak tekinthető.

A liberális polgár irtózik a forradalomtól; az Marczali minden eddigi munkájából világosan kiderült. Itt sem tagadja meg magát. A különbség csak az, hogy itt helyenként rámutat arra, hogy a forradalom lehet szükségszerű, szükségszerű rossz, de nem elkerülhető. A liberális polgár irtózik az osztályharcotól, ha felismeri azt. Marczali régebbi munkáiban kerüli ezt a felismerést (mint az előbbieken láttuk), ebben a munkájában azonban nem egy helyen találunk utalásokat arra, hogy az osztályharc jelenlétét meglátta.

Az Aranybulla mozgalmat történetírásunk eddig az ideig (Marczali is Millenáris történetében) mint az alakuló köznemesség harcát tárgyalta. Különböző szempontokból és különböző következtetésekkel. Hogyan beszél azonban erről itt Marczali: „Későbbi századokban, polgárháborúhoz, forradalomhoz vezetett ez a kérdés. Most annyira szilárdul áll lent a Kálmán

megállapította rend, hogy ilyen kitörésről nem tudunk semmit. *De azért általános a mozgalom. A várjobbágytól kezdve az utolsó hevesig segíteni akar mindenki állapotán, mert a régiben már úgysem maradhat meg...*" (Kiemelés tőlem — L. E.)⁵⁶ Ezt pedig a feudális széttagoeltság idézte elő. Bár Marczali ezt nem ezekkel a szavakkal mondja el, hanem ekként: „Mert világos, hogy a királyi doménak voltak a legkevésbé jövedelmezőek, mert földesuruk nem fordíthatott rájuk annyi gondot, mint más, ki csak gazdaságával foglalkozik. Ez a felaprózás mindenütt előfeltétele az intenzívebb gazdálkodásnak.”⁵⁷

1514 előzményeiben egészen világosan látja a jobbágság súlyos elnyomtatását. Gúnyosan beszél az 1504. 18. t. c. hamis magyarázatáról. Miért tiltották el a parasztot a vadászattól és a madarászattól. „Ha hitetlen korban annyira hivatkoznak a vallásra mint e cikkben, bizvást feltehetjük, hogy az igazi okot nem akarják megmondani. Ez az igazi ok pedig nem az úr vagyoni károsodása, még nem is az a gondolat, hogy a vadászat úri szenvedélyét csak nemes vagy pap gyakorolhassa, hanem egyerűen az a szándék, hogy a pórnak ne legyen fegyvere, sem gyakorlata annak kezelésében.”⁵⁸ Látja tehát a „pórlázadás”-t, ahogyan ő nevezi osztályharcos eredetét, mégis arról beszél, hogy Dózsának „rettenetes mint bűne, volt büntetése is”. Ugyanakkor a megtorló törvényekről elmondja, hogy ennek következményei is rettenetesesek voltak. „Ez volt a legnagyobb nemzeti szerencsétlenség, nagyobb pusztítás, mint amelyet tatár, török vagy német okozott.”⁵⁹ Világosan látja az összefüggést az 1514-es parasztháború leverése, ill. a megtorló törvények és Mohács között. Werbőczyről, kit pedig ebben az időben is, de még inkább a következő ellenforradalmi korszakban szinte felmagasztaltak, igen óvatosan és fenntartással beszélt. Egy német nyelvű munkájában így jellemzi Werbőczyt „Der grosse Redner und Demagog”, körülbelül ezt lehet kivenni ebből a könyvből is.⁶⁰

A nép pozitív szerepe, amely Marczali életművében először a Rákóczi-cikkben került megvitatásra, a Magyarország történetében többször visszatérő motívum. Így először 1456-ban Belgrádnál beszél róluk: „Igy az a háború a legdicsebb valamennyi közt, családi háborúja lett a Hunyadiaknak és merész vállalata egy szegény barátnak, kinek nem volt egyebe, mint Istenbe vetett hite és elszánt akarata. Talán éppen ezért lett igazi népháború. Az urak közül csak hárman jöttek el, a nemesek közül csak kevesen, Hunyadi személyes hívei, de eljött egy igazi kereszteshad, szegény emberekből, földönfutókból álló.” (Kiemelés tőlem — L. E.)⁶¹ A nép nélkül nem állhat ellent a magyar sem töröknek, sem németnek. Ezt többször kifejti Marczali, akkor is, amikor a Mohács utáni jobbágy ellenállásról beszél a törökkel szemben, akkor is, amikor a német pusztítás ellen fellépő parasztokról szól. Ugyanakkor azonban mindig az derül ki, az úrnak közelednie kell a paraszthoz, jóvá kell tenni vele szemben elkövetett bűneit, és akkor nemzeti egységben lehet bármely ellenségnek ellentállni. „Nem volt másképp: német uralomra, török zsarolásra volt szükség, hogy gondolatban ismét eggyé váljék ez a szerencsétlen nemzet, melybe az 1514. pórlázadás és annak elfojtása szinte be nem forrható sebet ütött.

⁵⁶ Magyarország története (Műveltség Könyvtára. Bpest. 1911) 139. l.

⁵⁷ Uo. 140. l.

⁵⁸ Uo. 377. l.

⁵⁹ Uo. 381. l.

⁶⁰ Ungarische Verfassungsgeschichte 62. l.

⁶¹ Magyarország története 309. l.

A török hódítás olyan gyorsan követte Dózsa György forradalmát, hogy alig lehetett kétség az iránt, hogy az a paraszt, kit oly kegyetlenséggel szakítottak el urai a nemzet testétől, még az ördöggel is szövetezik saját vérbeli zsarnokai ellen. De a közös nyomorúság egymás megbecsülésére tanította a nemest és pórt egyaránt.”⁶² Jellemző Marczalinak ebben a könyvben képviselt felfogására az, ahogyan egy mondatban egymás mellett a parasztháborút egyszer „pórlázadásnak”, egyszer meg „Dózsa György forradalmának” nevezi. De még sokkal jellemzőbb az a végső következtetés, hogy nem osztályharcra, hanem osztálybékére van szükség, csak ez mentheti meg a nemzetet.

A Rákóczi-szabadságharcról. szólva nagyjában megismétli azt, amit előbb tárgyalt Rákóczi cikkében mondott. Csakhogy itt már nem csak a „népről” van szó. „Magyarország nem tudta megvalósítani azt, amit ki-mondott, mert a rendiség a mozgalom folyamában mindinkább fölé emelkedett a népnek. Pedig igazi tartós lelkesedés csak a *szegény emberben, a köz-nemesben, meg a protestáns városokban volt.*” (Kiemelés tőlem — L. E.)⁶³ Itt tehát a köznemesek, a városok is szerepelnek a nép mellett és ezenkívül burkoltan megint az osztálybéke, amely megmenthette volna az országot.

Nagyon szépen ír a 48-as forradalomról, annak kitöréséről, okairól, s teljesen indokoltan látja a polgári átalakulást. (Még visszatérünk rá, hogy ennek gazdasági okaival mennyire tisztában van.) Ugyanakkor a forradalomtól magától mégis megrémül, és ilyeneket mond: „... a szenvedélyek felcsigázása folytán Bécsben egy nem felelős kormány, Pesten a nem felelős utca ragadja magához a hatalmat...”⁶⁴ Világosan látja, hogy a 48-as forradalom előrevitte a magyarságot, és hogy a nyugati államok kormányai mint régebben is, mindenkor cserbenhagyták. „Nemzetközi tekintetben úgy áll, mint Muhi, mint Mohács korában egyedül. Akkor a pápát és császárt uraló nagy közösséghez tartozott. A pápa és császár egymással küzdve átengedték a magyart tatárnak, töröknek. Most az alkotmányos, szabad, művelt népek közösségéhez akart csatlakozni. Midőn már mindenütt győzött az önkény, még egyedül vérzik és küzd. Akkor énekelte Heine: »Ha a magyar nevet hallom, szűkké válik keblemen a német ruha.«”⁶⁵ Meglátja Marczali — úgy mint a feudalizmus virágzó szakaszának kezdetén — a bomló feudalizmus mögötti gazdasági hátteret. „... a század vége felé... a földesurak arra a meggyőződésre jutnak, hogy a majorsági birtok, melyet maguk béresekkal kezelnek, sokkal nagyobb jövedelmet hajt, mint a jobbágytelek. El is követnek az urak mindent, hogy lehető sok földet vegyenek el a jobbágytól és hogy majorságivá tegyék...” „... a robotmunka értéke is csekély, s a jobbágy sohasem tagadta, hogy »muszáj«-ból dolgozik.”⁶⁶ Széchenyi politikájának megítélésében világosan látja Marczali, hogy míg egyrészt szerinte „társadalmilag forradalmár ez a közjogi tekintetben annyira konzervatív férfiú”, ugyanakkor ez a „forradalmi” politika korlátoltan kívánja a polgári átalakulást, amikor „hitelt, szabad földet akar, elsősorban a földesúr javára, kitől áldozatot követel, de a paraszt javára is...” De ez csak az agrár Magyarország érdeke, amely „... jó piaca lévén az iparos és gyáros Ausztriának,

⁶² Uo. 528. l.

⁶³ Uo. 551. l.

⁶⁴ Uo. 664. l.

⁶⁵ Uo. 679. l.

⁶⁶ Uo. 634. l.

azzal meg is férhetett”.⁶⁷ Azt állítja, hogy Kossuth társadalmi politikája ott tér el Széchenyitől, amikor iparosodást hirdet. (Széchenyi) „... a jelen Magyarországot nézte, Kossuth a jövőt — azt, amely mai nap sincs meg.” (Kiemelés tőlem — L. E.)⁶⁸ Marczali tehát látja saját kora korlátozott kapitalista fejlődését, és ezt nem helyesli. Erre vonatkozó elszórt megjegyzéseivel a kiegyezés utáni korszak tárgyalásánál is sok helyen találkozunk. Azt is látja, hogy ennek egyik fő oka a latifundiumok feudális maradványainak létezése, s mégis helyteleníti, hogy az ellenzék „a szélsőbal gyakran kezelt fogott a földosztás apostolaival”.⁶⁹ A liberális polgár irtózata minden „szélsőségtől”, az eljövendő forradalomtól nyomja rá bélyegét Marczali koncepciójára és okozza annak felemásságát. Sokszor, sőt igen gyakran helyes történeti látásának korlátozotttá válását.

Milyen Marczali álláspontja a nemzetiségi kérdésben? Lényegében azonos a Népszerű Főiskolán tartott előadásában ismertetettel, itt is a megjegyzést, természetesen a „kultúrfőlény” alapján álló megegyezést hirdeti. Visszatér arra, hogy a magyarság csak az uralkodó osztályt olvasztotta be, a paraszt külön maradt. Ugyanakkor a XVII. század végéről szólva „a bujdosók harcához 1671 óta a paraszt adta a java erőt. Vallásos harc volt ez és a lutheránus tót paraszt együtt harcolt a kálvinista magyarral”.⁷⁰ Ha felemásan, a vallás mezébe öltöztetve is, látja a paraszti tömegek egymásrautaltságát. Általában sehol nem beszél becsmérően a nemzetiségekről, talán egy fél mondat kivételével, amikor 1848-ban Erdélyben a „félvad oláh”-ot emlegeti. A nemzetiségi kérdésnek a XIX. század eleji alakulásával kapcsolatban kiemeli Marczali, hogy „a köznépre nézve egész mindegy volt, magyar, német vagy latin-e a hivatalos nyelv. A szegény oláh vagy tót parasztnak addig is oly kevés volt a joga, mint a magyarnak. . . .”⁷¹ Más a helyzet a demokratikus fejlődés beköszöntével. És bár Széchenyivel együtt elítéli a túlzó, durva magyárosítást, mondván „(Széchenyi politikája) kétségtelen, hogy a nemzetiiségi kérdésnek legmagasabb, legnemesebb és amellett legigazibb felfogása. Az a tudat, hogy a hatalom, a kultúra kérdése oly szellemi és amellett oly igazságosságra szorítja a magyart, mely létének, uralmának mindenkor a legtitkosabb alapja. De az is bizonyos, hogy nemcsak lényegében, hanem következeiseiben is arisztokratikus és nem egy demokratikus társadalom millióira van szabva. És ez teszi egyoldalúvá, hibássá, nem az, amit Kossuth szemére vetett, hogy igazat ad azoknak, kik gúnyolják a magyart”.⁷² És folytatólag megjegyzi, anélkül, hogy ebből saját következtetését is levonná: „Oly kor következett, mely a nemzetiségi csomót vérrel-vassal akarta szétvágni.”⁷³ Marczali tehát úgy, mint a Népszerű Főiskolán tartott előadásában, a kulturális emelkedést helyesli a nemzetiségek számára. Álláspontja a kulturális autonómia kérdésében megközelíti Jásziéknak ebben a kérdésben és ebben az időpontban elfoglalt álláspontját. Marczali ugyanakkor világosan látja, hogy a gyakorlati politika nem jár ezen az úton.

⁶⁷ Uo. 615. és kk. 1.

⁶⁸ Uo. 636. 1.

⁶⁹ Uo. 704. 1.

⁷⁰ Uo. 530. 1.

⁷¹ Uo. 628. 1.

⁷² Uo. 632. 1.

⁷³ Uo. 633. 1.

Nem szabad azonban azt képzelni, hogy Marczali ebben a könyvében szakított régi, a Habsburgokat idealizáló álláspontjával. Itt is elhangzik egy mondat: „Vajjon fejlődött-e valaha Magyarország a legnemzetibb király alatt is oly mértékben, mint Mária Terézia alatt, vagy 1832—48 között.”⁷⁴

Míg egyik oldalon, könyvének sok helyén — mint láttuk — a szabadságáért és a nemzeti függetlenségért harcoló népről beszél, egyes helyeken ferde megvilágítást is kap ugyanaz a nép. Pl. hogy Ferenc József „szimpatikus” egyénisége, az, hogy megtanult magyarul, vagy Erzsébet királyné magyarokkal rokonszenvező magatartása „... hódolatra, szinte imádásra bírta ezt a lelkében annyira monarchikus, de fejedelmektől annyira mellőzött népet”.⁷⁵ És uraival szemben is lojális ez a nép (pedig számtalan helyen hangsúlyozza a paraszt úr gyűlöletét), 1848-ban azt halljuk: „Volt eset, hogy a hálás parasztság továbbra is akart robotolni urának, hogy ez folytathassa gazdaságát.”⁷⁶

Nem kívánjuk elhallgatni Marczalinak ezeket az önellentmondásos megnyilvánulásait, világosan csak így láthatjuk a liberális polgári történetírót, aki azt szeretné, ha a „jó urak” és a „jó király” segítene az általa felismert bajokon, ha jó reformok elkerülhetővé tennék, aminek közeledtét pedig egészen világosan látja: a forradalmat.

Marczali Henrik helyét kívántuk megjelölni polgári történettudományunknak 1875—1919 közti fejlődésében. Nem tűztük ki célunkul, hogy Marczali teljes életművét vegyük szemügyre, még ebben a szakaszban sem. Sok munkájáról nem is tettünk említést, amelyek nem voltak jellemzőek megtett útjára, és amelyek éppen ebből a szempontból elhanyagolhatóak.

De hiányos volna a kép, Marczali szerepének megvilágítása, ha nem vizsgálnók meg egyetemi tanári működését. Mint a bevezetőben hangsúlyoztuk, Marczali akkor lépett fel, amikor még történettudományunkat és főképpen történetíróinkat az autodidaktaság jellemezte. Marczali volt az első (s Fejérfataky László kivételével) sokáig az egyetlen, aki külföldön módszeres tudományos képzést kapott. Mint egyetemi tanár, előadásaiban és főképpen szemináriumaiában a 90-es évektől kezdve generációkat tanított meg a források helyes kritikai használatára, finom elemzésére, a tudományos kutatómunka módszereire. Jelentős történetíróink Szekfű Gyulától Domanovszky Sándorig, sőt Hóman Bálinttól Eckhart Ferencig mind Marczali szemináriumában nyerték el módszeres képzésüket. Domanovszky krónikatanulmányai, Szekfű első tanulmányai, így a „Serviensek és familiárisok” és Hóman Pénztörténete csak a Marczali-féle módszeres képzés következményeképpen jöhettek létre.

A bevezetőben említést tettem arról, hogy Lukinich Imre és Fraknói Vilmos Szilágyi Sándor „iskolájáról” beszéltek, s ott hangsúlyoztam, hogy ilyen iskola Szilágyi mellett nem alakulhatott ki. Az iskola — mondtuk — nagy történetírói egyéniségek körül a nézetek azonosságán, a módszerek azonosságán épül fel. Az előzőkben azt igyekeztünk bizonyítani, hogy kisserű viszonyaink között Marczali aránylag nagy történetíró egyéniség volt. Most arról beszéltünk, hogy oktatómunkájában maga köré csoportosította az elkövetkező idők legkiemelkedőbb történész egyéniségeit. Beszélhetünk-e vajon ezek után Marczali Henrik iskolájáról? Erre a kérdésre határozott nem-

⁷⁴ Uo. 676. 1.

⁷⁵ Uo. 700. 1.

⁷⁶ Uo. 654. 1.

mel kell válaszolni. Ennek oka pedig részben magában Marczaliban, koncepciójában, részben a kornak az előzőekben tárgyalt viszonyaiban rejlik. Marczali liberális polgári koncepciója a 900-as években bizonyos baloldali ráhatások alatt bővült, megközelítette a pozitivistá filozófiai elméletet, de alapvetően nem változott meg. Polgári történéseink pedig — mint ezt hangsúlyoztuk — az első világháborút megelőző időkben és közvetlenül az alatt óvakodtak lényegében bármilyen koncepcióktól. Ekkor következik be az a bezárkózás, amelyet a kis témák választása, minden politikai állásfoglalás hiánya jellemez. Aki pedig ebből a körből kitör, az nem balfelé tolódik, mint Marczali, hanem a polgárság érdekeinek megfelelően jobbfelé, a Németországban ekkor már uralkodóvá vált szellemtörténet irányába. Marczali legjobb tanítványa, Szekfü Gyula 1917-ben megírja a magyar állam életrajzát, amelyben már alapjában hadat üzen a liberális polgári szemléletnek. 1919 után pedig a liberális polgári koncepció, Marczali Henrik világa végképpen elavult és tanítványai, akik többé-kevésbé hálásak neki módszeres képzésükért, magának a Marczali-életműnek hátat fordítanak. megtagadják. Nem feledhetjük el azonban azt, hogy a fasiszmus legvadabb tombolásának idején, 1943-ban, amikor közadakozásból felállítják Marczali síremlékét a rákoskeresztúri zsidó temetőben, a síremléknél a legkiválóbb Marczali tanítvány, Szekfü Gyula mond emlékbeszédet. Szekfünek, ki ekkorra szembefordult saját korábbi nézeteivel, ez a lépése is demonstráció volt a fasiszmus ellen. Ugyanakkor éppen ebből a beszédből ismerhetjük meg azt a hatást, amelyet egykor Marczali, a tanár gyakorolt tanítványaira. „Mert ha megvizsgáljuk a szellemi örökséget, melyet magunkban kétségen kívül vissza tudunk vezetni az ő ösztönzésére, akkor a sok történeti adat, módszertani finomság és ismeret mellett elsősorban az igazságszeretetre, az igazságnak ismert véleményhez való kemény ragaszkodásra kell gondolnunk, mely az ő egyéniségének egyik annál inkább szembetűnő vonása volt, mert azt ő maga is gyakran hangsúlyozta előttünk. A történettudományban pedig az igazságnak ez a lélek mélyéből fakadó tisztelete, a *kritikai gondolkodás és működés formáiban ütközik ki*, s valóban Marczali Henrik munkásságának első évtizedeiben éppen ezzel a kritikai érzékkel vált ki pályatársai közül.”⁷⁷ Szekfünek ezek a késői elismerő szavai, úgy véljük, alátámasztják a tanulmányunkban ezzel kapcsolatban kifejtett nézeteket. S mi történt magával Marczali Henrikkel 1919 után?

Marczalinak 1875—1900-ig egyenesen felfelé ívelő karrierje 1900 után bizonyos mértékig megtorpant. A Történelmi Társulatban, de másutt is találkozunk Marczalit háttérbe szorítani igyekvő tendenciákkal. Főképpen az 1910-es év előtt és a közvetlenül utána következő időkben érik különböző támadások Marczalit. Nem tekinthető kétségesnek, hogy ez az ekkor Magyarországon erősen terjedő és szervezkedő antiszemitizmussal függ össze. Ez az antiszemitizmus, melynek bővebb taglalása túlmenne e tanulmány keretein, egyik kísérő jelensége volt a dualizmus válságának. Marczali uralkodni-vágyó egyénisége, kellemetlen modora és utoljára, de nem utolsósorban éppen kiemelkedő tehetsége, a nálánál sokkal jelentéktlenebb egyéniségeket ellene uszították. A Társulatban még Thaly hatása, hogy 1900-tól igazgatóválasztmányi tag sem volt, de ekkor még egyetemi működésében semmiféle korlátozás nem következett be. 1919-ben, a Tanácsköztársaság bukása után

⁷⁷ Különlenyomat az IMTI (Izraelita Magyar Irodalmi Társaság) 1943-as évkönyvéből. 2. 1.

ellenségei elérkezettnek látták a pillanatot Marczali végleges megbuktatására. Azzal a jelszóval, hogy „a Tanácsköztársaság idején a felforgató elemekkel szimpatizált” (amiből semmi sem volt igaz), nyugdíjazását javasolják. Marczali nem fogadja el a nyugdíjazást, végkielégítést kér, s ezt meg is kapja. Marczali szerencsétlenségére az akkor még jelentékeny pénzösszeg a csakhamar bekövetkező infláció következtében semmivé válik, és megélhetése ettől az időtől kezdve teljesen bizonytalan lesz. Évekig a szó szoros értelmében nyomorog, könyvtárának kiadásából él, míg végül volt tanítványai — úgy tudom, hogy Szekfü is köztük volt — elérik, hogy havi 250 pengő kegydíjat kapjon, amiből aztán 1940-ben bekövetkezett haláláig, úgy ahogy eltengődött.

Mint a bevezetőben rámutattam, Marczali tudományos működése 1919—1940 között teljesen jelentéktelen. Ez csak másodsorban következik anyagi helyzetéből, sőt félreállításából is. A legfontosabb oka, hogy Marczali megmaradt a kissé baloldali liberális polgár álláspontján, ami 1919 után teljességgel anakronizmus volt. Mint az előzőkben igyekeztünk bizonyítani, Marczali liberális polgári állásfoglalása a dualizmus korában is bizonyos különállást jelentett, 1919 után a hivatalos magyar történetírás teljes jobbratolódásának idején viszont Marczalit teljesen kirekesztette ennek a történetírásnak keretei közül. 1926-ban az *Encyclopedia Britannica* (amely régtől ismeri Marczali munkásságát) felkéri a legújabb magyar történetírás összefoglalására. Ugyanilyen összefoglalást ír a „Bibliothèque de la Revue Historique” számára. S Marczali a maga liberális polgári álláspontjáról kritizálja a szellemtörténetet, az ellenforradalmi korszak történetírását. Hóman Bálint emiatt megtámadja Marczalit,⁷⁸ de nem ez a támadás az oka Marczali végleges visszavonulásának. Pénzkeresés szempontjából ebben az időben írt néhány népszerű munkájában csupán régi tudásanyagának morzsáit használja fel, sokszor kissé felületes módon. 1919—1940 közt Marczali valójában élő halott, és emléket sértenénk meg azzal, ha ebben a korban írt munkáit megkísérelnénk analizálni.

LEDERER EMMA

МЕСТО ХЕНРИКА МАРЦАЛИ В ВЕНГЕРСКОЙ БУРЖУАЗНОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Резюме

После австро-венгерского соглашения 1867 г., венгерская историческая наука находилась в начале крупного подъема. Но большинство современных историков характеризуется узким горизонтом как в отношении мировоззрения, так и в политическом отношении, и в основном даже нельзя их назвать либеральными. Большое отставание показывается и в области методов исследования, большинство их оказалось неопытным в критике источников. Новое поколение, получившее уже методологическое образование, находилось к этому времени в начале своей карьеры. В их число входил Хенрик Марцали, профессор университета, один из историков крупного формата времени, вместе с тем и крупный воспитатель поколения венгерских историков XX в.

Деятельность Хенрика Марцали разветвляется в 1880—1900 гг. В написанных в это время трудах, в том числе прежде всего в работе „Венгрия во время Йосифа II” можно наблюдать следы влияния Ранке. Марцали тоже подчеркивает приоритет идей и учреждений и решающее влияние внешней политики на исторический процесс, благодаря этому он вставил историю Венгрии в широкие горизонты. Ранке обратил его внимание также на единство конструкции и на артистическую последовательность стиля.

Характеристический представитель либерального взгляда на историю, Марцали считает капитализм высшей формой жизни. Его позиция по национальному вопросу также

⁷⁸ Hazai történetírásunk esődjé (Hóman Bálint : Történetírás és forráskritika. 537. 1.).

соответствует его либерализму: хотя он провозглашает превосходство венгерской культуры, он все же осуждает насильственную мадьяризацию. А в начале XX в. его либеральное понимание обогащается взглядами новых социологических течений, не переработанными им в достаточной мере. В этот обостренный период кризиса дуализма, когда большинство венгерских историков ушло в гонку за материалами от жгучих вопросов современности, Марцали своим либеральным образом попытался дать и политическую программу: согласно ему следует удовлетворить требованиям низших классов путем реформ и таким образом предотвратить грозящую революцию. Эти тенденции выражаются особенно в двух его крупных сочинениях, в труде об истории сейма 1790—1791 гг. и в книге об истории венгерской нации.

Таким образом, в 1900—1919 гг. либеральное понимание Хенрика Марцали обогатилось новыми, прогрессивными элементами. В основном, однако, он не изменился в значительной мере, он остался на либеральных позициях. По этой причине он не понял развития 10-х годов XX в., и по этой причине он был отнесен на задний план после 1919 г., когда происходило полное поправление официальной венгерской историографии. Хотя Марцали выступал критикой господствовавших идеалистических взглядов и течений, он не имел прочной базы и поэтому он был принужден окончательно уйти со сцены.

Э. ЛЕДЕРЕР

HENRIK MAR CZALI ET SA PLACE DANS LA SCIENCE HISTORIQUE BOURGEOISE DE HONGRIE

Resumé

La science historique hongroise se trouvait après le compromis de 1867 au début d'un grandiose développement. Cependant la conception du monde et politique de la majeure partie des historiens de l'époque se caractérisait d'une étroitesse de vue et ne pouvait être considérée, à vrai dire, pas même comme libérale. Un considerable retard s'observait également par rapport aux méthodes de recherche, la plupart des historiens s'avérait peu versée dans la critique de source. La nouvelle génération qui reçut déjà une instruction méthodologique commençait à essayer ses ailes à cette époque. C'est dans leur milieu que nous retrouvons Henrik Marc zali, professeur d'université, célèbre historien de l'époque, tout en étant, en même temps, le grand pédagogue de la génération des historiens du XXe siècle.

La carrière de Henrik Marc zali s'épanouit dans les années 1880—1900. Dans ses ouvrages composés dans cette période, en premier lieu dans celui intitulé «La Hongrie à l'époque de Joseph II» nous apercevons les traces de l'effet de Ranke. Marc zali, lui, accentuait également la primauté des idées et des institutions et l'influence décisive que la politique étrangère exerce sur le processus de l'histoire; par cette attitude il prêta une large perspective à l'histoire de Hongrie. C'était également Ranke qui lui attirait l'attention à l'unité de la structure et à l'aisance du style artistique. Marc zali, représentant caractéristique de la conception libérale de l'histoire, considère le capitalisme comme le régime caractérisé par la supériorité de la forme de vie. Sa position prise en connexion avec la question des nationalités correspond également à son libéralisme: bien qu'il professe la supériorité culturelle des Hongrois, il condamne la magyarisation forcée. Au tournant du siècle sa conception libérale se vit enrichie par des points de vue des nouvelles tendances sociologiques qui lui restaient toutefois étrangères. A l'étape exacerbée de la crise du compromis, lorsque la majeure partie des historiens se reculant de devant les questions brûlantes de l'époque se mirent à chasser les documents historiques, Marc zali, lui, entendait donner un programme politique conforme à sa conception libérale: suivant son avis, les classes inférieures sont à contenter par des réformes, moyen susceptible à mettre obstacle à la révolution menaçante. Ces tendances s'expriment en première ligne dans ses deux ouvrages de grande envergure: dans sa monographie composée sur la diète de 1790—91 et dans son livre consacré à l'histoire de la nation hongroise.

La conception libérale de Henrik Marc zali s'est enrichi en effet, entre 1900—1919, de nouveaux éléments progressistes. Mais dans son essence elle ne s'est guère changée; l'historien gardait sa prise de position libérale. C'est pourquoi il restait insensible devant l'évolution déroulée en 1910 et fut mis à l'écart après 1919 lorsque l'historiographie officielle hongroise glissa toute entière vers la droite. Bien que Marc zali ait soumis à la critique les tendances en vogue de l'histoire des idées, se voyant dépaycé il se retira définitivement.

E. LEDERER

AZ ELLENFORRADALOM TÁMADÁSA AZ ÁLTALÁNOS FOGYASZTÁSI SZÖVETKEZET ELLEN ÉS AZ „ELSŐ” BETHLEN—PEYER PAKTUM¹

Az Általános Fogyasztási Szövetkezetet (rövidített nevén: ÁFOSZ-t) Erdélyi Mór nyomdász kezdeményezésére 1904-ben, a magyar szakszervezeti mozgalom megerősödése idején nyomdaipari szervezett munkások kis csoportja alapította. A munkásszövetkezet alapítói a közvetítő kereskedelem kikapcsolásával a szervezett munkásság kedvezőbb áruellátását kívánták megvalósítani.² Az elinduláskor elkövetett hibák és a munkásszövetkezeti mozgalommal szemben tanúsított közömbösség miatt azonban az ÁFOSZ kétévi működés után súlyos helyzetbe került és a korábbi, hasonló jellegű kezdeményezések sorsa, a felszámolás fenyegette. A szövetkezetet a likvidálástól, az ÁFOSZ működését két éven át nagy tartózkodással szemlélő Szakszervezeti Választmány mentette meg azzal, hogy a szövetkezetet 1906-ban munkásintézménynek ismerte el, és biztosította számára a szervezett munkásság támogatását.³ A Szakszervezeti Választmány állásfoglalása az ÁFOSZ fejlődésére döntő kihatással volt: 1906-tól kezdve a szervezett munkásság mind nagyobb számban lépett a szövetkezet tagjainak a sorába.

A szakszervezetek támogatása a későbbi évek során még rendszeresebb és hatékonyabb lett. A szakegyesületek külön szövetkezeti szervezőbizottságot létesítettek, és jelentős összegű takarékbetétekkel gyarapították a szövetkezet forgótőkéjét. Az ÁFOSZ viszonzásul és a szövetkezet munkásjellegének biztosítása céljából a nagyobb szakszervezetek képviselőit beválasztotta igazgatósági tagjai sorába. Jóllehet az ÁFOSZ az osztálytársadalom viszonyai között keletkezett s azoktól működését teljesen nem függetleníthette, fennállásának egész tartama alatt igyekezett szervezetében a szövetkezeti demokráciát megvalósítani. Az igazgatóság teljhatalmának kizárása céljából szövetkezeti választmányt szervezett, az egyes árudák mellett pedig meghonosította az üzletkerületi bizottságok intézményét. Az üzletkerületi bizottságok minden áruada területén az ott vásárló szövetkezeti tagok sorából választások útján

¹ Réti László : A Bethlen--Peyer paktum. Bpest. 1951. c. tanulmányában elsőnek ismertette és tette közzé Bethlen és a jobboldali szociáldemokrata munkásvezetők között 1921. dec. 22-én létrejött, a munkásosztály ügyét eláruló megállapodás teljes és hiteles szövegét. Már e megállapodás szövegéből is következtethető volt, hogy Bethlen és Peyerék az ÁFOSZ ügyében korábban egy másik paktumot is kötöttek. Ennek az 1921. dec. 8-án aláírt paktumnak a hiteles szövegét és a vele kapcsolatos tárgyalások iratanyagát, mely eddig ismeretlen volt, az Országos Levéltár pénzügyminisztériumi fondjában sikerült a közelmúltban megtalálni.

² Erdélyi Mór, az ÁFOSZ kezdeményezője, a szövetkezet alapításához szükséges üzleti tőkét néhány tőkes bekapcsolásával igyekezett biztosítani, emiatt a Szakszervezeti Tanács először az ÁFOSZ-tól megtagadta a támogatását. Ld.: Népszava 1904. márc. 24. és ápr. 14. számát.

³ Soós Gyula : Hús esztendő. Az Általános Fogyasztási Szövetkezet fennállásának húszéves története. Bpest. 1924. 33. l.

alakultak meg és a szövetkezeti demokrácia fontos pillérei lettek. Tagjai nemcsak az árudák működését segítették és ellenőrizték, hanem szervezték a tagságot, erősítették együvé tartozási érzését, különböző rendezvényeikkel pedig népszerűsítették a szövetkezeti gondolatot.⁴

A szakszervezetek bekapcsolódása és a szövetkezeti demokrácia kiépítése az ÁFOSZ megerősödését és fellendülését eredményezte. A világháború utolsó évében, 1918-ban a szövetkezet taglétszáma 85 000-re, árudáinak száma 69-re emelkedett, üzletrésztőkéje 1,6 millió, a kezelésére bízott takarékbetétek összege a 12 millió, áruforgalma viszont a 111 millió koronát meghaladta.

A taglétszám emelkedésében és a szövetkezet megerősödésében természetesen része volt emellett a világháború alatt egyre súlyosabbá vált áruhiánynak és annak a kedvezményes ellátásnak is, melyet a szövetkezet a fekete piaccal szemben nyújtott tagjainak.

A Tanácsköztársaság még nagyobb távlatokat nyitott a szövetkezet fejlődése szempontjából. A Forradalmi Kormányzótanács már a Tanácsköztársaság kikiáltását követő napokban megbízta Erdélyi Mór közellátásügyi népbiztost, az ÁFOSZ ügyvezető igazgatóját, hogy az árueelosztást a szövetkezet keretében szervezze meg. Mivel azonban az ÁFOSZ jobboldali szociáldemokrata igazgatósága az új feladatokat csak vonakodva vállalta s a Tanácsköztársaság célkitűzéseinek megvalósítását késleltette, a Forradalmi Kormányzótanács a szövetkezetet átszervezte. Az ÁFOSZ önállóságát továbbra is biztosította, a jobboldali szociáldemokrata vezetés ellensúlyozására azonban az igazgatóságot Kun Béla és Lengyel Gyula népbiztosokkal, valamint a Budapesti Munkás- és Katonatanács két tagjával egészítette ki. A Forradalmi Kormányzótanács ugyanakkor megbízta az ÁFOSZ-t a magánkereskedelem felszámolásával, új árudák megnyitásával, és engedélyt adott új termelőüzemek létesítésére.⁵ A szövetkezet ezzel a Tanácsköztársaság egyedüli árueelosztó szerve lett, 1919 július utolsó napjaiban 201 fióközlete működött, tagjainak a száma pedig elérte a 150 000 főt.⁶

A szövetkezet helyzete a Tanácsköztársaság bukása után

Az ellenforradalom uralomra jutása után a magyar munkásosztálynak mérhetetlen szenvedés és nélkülözés lett a sorsa. A szervezett munkások gazdasági intézménye, az ÁFOSZ sem kerülhette el üldöztetését. A fehér terror engesztelhetetlen volt a szövetkezetnek Tanácsköztársaság alatti működése és szerepe miatt. Különböző ellenforradalmi különítmények és alakulatok vad hajszába kezdtek a szövetkezet ellen, mivel szerintük „az *Általános Fogyasztási Szövetkezet* mellék *Forradalmi Kormányzótanácsa volt Magyarországnak, amely föl akarta falni az összes magyarországi szövetkezeteket és az egész magyar kereskedelmet s amelynek igazgatóságában döntöttek a diktatúra összes gazdasági kérdései fölött*”.⁷ A fehér terror egész apparátusát moz-

⁴ Az ÁFOSZ működése során a rochdalei szövetkezeti irányelveket igyekezett megvalósítani. Az angliai Rochdaleban 1844-ben 28 takács a korai kapitalizmus nyomán keletkezett kizsákmányolás ellenhatásaként olyan szövetkezetet alapított, amelyben demokratikus alapelvek érvényesültek. A rochdalei szövetkezet osztalékot nem fizetett, ehelyett vásárlási visszatérítést adott. készpénzért árusított és minden tagnak egyformán egy szavazatot biztosított.

⁵ Tanácsköztársaság, Hivatalos Lap 1919. júl. 29.

⁶ Soós Gyula i. m. 84. l.

⁷ Országos Levéltár, Pénzügyminisztériumi levéltár (következőkben: OL PM) 110/1933. eln. sz. 1921. máj. 20. beadvány Bethlen miniszterelnökhöz.

gósította, s rendszeres zsaroló hadjáratot indított a szövetkezet ellen. „*Hétről-hétre óriási mennyiségű élelmiszer vándorolt át a MOVE és Hangya^{7a} raktáraiba, emellett az ÁFOSZ fióküzleteit arra kényszerítették, hogy a Hangya és a Háztartás (Fogyasztási Szövetkezet) árúit is kiszolgálják közönségüknek.*”⁸

De nemcsak a különítményesek tevékenykedtek. A Friedrich-kormány közéletmegszervezési minisztere: Polnay Jenő 1919. augusztus 15-én könyvszakértőket és revizorokat küldött ki a szövetkezet üzleti könyveinek felülvizsgálására. A kiküldöttek napokon át kutattak a szövetkezet központi irodáiban és irattárában, a vizsgálat azonban eredménytelen maradt.⁹

Az ellenforradalmi kormány által elrendelt vizsgálat befejezése után sem szűnt meg a szövetkezet zaklatása. A támadókhoz most már nyíltan csatlakozott a Hangya szövetkezet, mely gyalázkodó rölapjában az ÁFOSZT-t „*vörös szövetkezetnek*” és a „*diktatúra felfújtt intézményének*” nevezte. Ugyanakkor a kurzus különböző szervezetei, különösen a pestkörnyéki községekben és peremvárosokban tartott sorozatos népgyűléseken követelték, hogy minden tag lépjen ki az ÁFOSZ-ból és az árúdákat vegye tulajdonába a Hangya szövetkezet.¹⁰ A gödöllői főszolgabíró veréssel fenyegette meg a rákoskeresztúri ÁFOSZ fiókvezetőt, ha nem agitál a Hangya mellett. Gyömrőn Teleki gróf olcsó búzát ígért azoknak, akik hátat fordítanak a szövetkezetnek.¹¹ Ellenforradalmi szervezetek tagjai megrongálták a tököli és ráckevei fióküzletek berendezéseit.¹² Csepelen a legkülönbözőbb rágalmakat terjesztették, hogy a szövetkezet tagságát megfélemlítsék. Akcióba lépett a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége, a GYOSZ is: az ÁFOSZ meggyöngítése és tagságának megbontása céljából a nagyobb gyárakban 30–40 élelmiszerüzletet nyitott. A GYOSZ fogyasztási „*szövetkezetet*” nem ismerték a vásárlási visszatérítést, viszont a kiszolgáltatót csekély cukor, liszt és tüzelőanyag ellenében a gyárigazgatók alacsonyabb munkabért fizettek és szorosabban gyárukhoz kötötték a munkásokat.¹³

Az ÁFOSZ-t mindezek a támadások nem ingatták meg, mert a szervezett munkásság a szövetkezet támogatására és védelmére sietett. Csak ezzel a körülménnyel magyarázható, hogy a szövetkezet a fehér terror akciói ellenére megszilárdult, 1919 szeptemberében már 151 000 tagot tartott nyilván, 102 fióküzletében árusított és a súlyos élelmiszerhiány ellenére havonta 14 millió koronás áruforgalmat bonyolított le.¹⁴ A szövetkezet erejéről tanúskodott, hogy tagjait a katasztrofális közellátási helyzetben a polgári szövetkezeteknél és beszerzési csoportoknál viszonylag kielégítőbben látta el, ami az ellen-

^{7a} A nagybirtokosok által alapított és irányított Hangya Fogyasztási Szövetkezet vezérigazgatója, Balogh Elemér már az ún. szakszervezeti kormány eltávolítását követő napokban felajánlotta a szövetkezet egész szervezetét az ellenforradalom támogatására. Az ÁFOSZ ellen indult támadásoknak egyik kezdeményezője és mozgatója éppen a Hangya volt.

⁸ Bécsi Magyar Újság, 1921. márc. 23. sz.

⁹ *Soós Gyula* i. m. 85. l.

Erdélyi Mór a Tanácsköztársaság bukása után különben dezavualta a proletárdiktatúra alatt az ÁFOSZ-szal kapcsolatos intézkedéseit és tevékenységét.

¹⁰ Szövetkezeti Értesítő 1920. febr. 7. sz.

¹¹ Uo. 1919. szept. 13., okt. 18., nov. 1. sz.

¹² Uo. 1920. aug. 14. sz.

¹³ Uo. 1921. jan. 28. sz. A Gyoszi üzleteiből háromnegyed év leforgása után egy sem maradt meg.

¹⁴ Uo. 1919. nov. 15. sz.

forradalmi szervezetek ellenséges érzését még jobban szította.¹⁵ A szövetkezet pénzügyi helyzete sem volt kedvezőtlen, bár a Pénzügyi Központ a szövetkezet üzlethálózatának bővítésére a tanácskormány által kiutalt 6,7 millió koronával az ÁFOSZ-t megterhelte. A szövetkezet nemcsak a vitatható követelést fizette vissza, hanem még a Tanácsköztársaság alatt átvett üzletek tulajdonosainak jogtalan kártérítési igényét is kénytelen volt kielégíteni. Ilyen címen 1919-ben 3,2 millió, 1920-ban pedig 440 000 koronát fizetett ki.¹⁶

A pénzromlás, a mind nagyobb méreteket öltött infláció azonban csakhamar veszélybe sodorta az ÁFOSZ munkájának eredményeit. 1920 végén a forgótőke hiánya a szövetkezet működésében egyre érezhetőbbé vált, s veszélyeztette az ÁFOSZ pénzügyi egyensúlyát. Ebben a helyzetben váratlanul érte az Amerikai Egyesült Államokba szakadt magyar munkások ajánlata a vezetőséget, akik készek voltak 20 000 db 5 dolláros névértékű kölcsönkötvényt átvenni és elhelyezni, hogy a szövetkezetet segítsenek. Az igazgatóság az ajánlatot örömmel fogadta, az ellenforradalmi kormány pénzügyminisztere azonban a kölcsönkötvények kibocsátását nem engedélyezte.¹⁷

Nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági nehézségekből csak a szervezett munkásság szolidaritása, támogatása segítheti ki az intézményt. Az igazgatóság legfőbb törekvése tehát arra irányult, hogy a szövetkezet és tagság kapcsolatát még szorosabbra fűzze. Újból rendszeresítette a taggyűléseket, amelyeket a munkásság — miután hosszú hónapokon át lehetetlen volt számára a gyülekezés —, szívesen és nagy tömegekben látogatott. A taggyűlésekkel kapcsolatban viszont újabb lendületet vett az üzletkerületi bizottságok tevékenysége is. Az üzletkerületi bizottságok munkájának tervszerűségét és rendszerességét az igazgatóság az üzletkerületi tanács megszervezésével biztosította. Az ÁFOSZ vezetősége, hogy az ellenforradalom megújuló támadásaival szemben még szilárdabb és szélesebbkörű házist építsen ki, 1920 augusztusában létrehozta a magyarországi munkásszövetkezetek csúcsszervét. A Magyarországi Fogyasztási és Termelőszövetkezetek Központi Szövetkezetének alapszabályait azonban az ellenforradalmi kormány nem hagyta jóvá.¹⁸ Már több sikerrel jártak az ÁFOSZ vezetőségének a közgyűlési küldöttrendszer elismertetése ügyében kifejtett hosszas fáradozásai.

Az ÁFOSZ közgyűléseit nagy taglétszáma miatt az első világháború előtt sem tudta a kereskedelmi törvényben előírt módon megtartani. Az 1913. évi őszi rendkívüli közgyűlés ezért a küldöttrendszer bevezetésével alapszabálmódosítást hajtott végre, melyet a cégbíróság nem hagyott jóvá. 1919 januárjában Garami Ernő kereskedelmi miniszter az Igazságügyminisztérium elé terjesztette a küldöttrendszer elismerésének a kérdését, a Berinkey-kormány azonban a közbejött események miatt az ügyben állást foglalni már nem tudott. A Tanácsköztársaság kikiáltása után Rónai igazságügyi népbiztos az ÁFOSZ 1913. évi alapszabálmódosítását jóváhagyta, és ennek alapján azt a cégbíróság a céglajstromba bejegyezte.¹⁹

¹⁵ A szövetkezet még kedvezőbb ellátást is tudott volna biztosítani, ha azt az ellenforradalmi kormány meg nem akadályozza. 1920 elején a nagy liszthiány enyhítésére az ÁFOSZ nagyobb mennyiségű lisztet akart importálni, a közélmezési miniszter azonban az akciót nem engedélyezte. Szövetkezeti Értesítő 1920. jan. 23. sz.

¹⁶ Központi Gazdasági Levéltár, Kereskedelmi Bank: Titk. Okmánytár 3354. sz.

¹⁷ OL PM 110/1933 eln. sz.

¹⁸ Az alapszabályok jóváhagyása érdekében a csúcsszerv nevéből a „munkás” szót is elhagyták. *Id. : Soós Gyula : i. m. 89. l.*

¹⁹ OL PM 110/1933. eln. sz. Halla miniszteri biztos 1921. máj. 23. jelentése.

Mivel az ellenforradalom a Tanácsköztársaság valamennyi intézkedését s az ÁFOSZ módosított alapszabályainak a jóváhagyását is érvénytelenítette, ami miatt a szövetkezet közgyűlést tartani nem tudott, az igazgatóság a Pénzügyminisztérium hozzájárulását kérte, hogy elmaradt közgyűléseit a küldöttrendszer alapján összevontan megtarthassa. Az ellenforradalmi kormány az ÁFOSZ kérelmét csak egy évi huza-vona után teljesítette és a közgyűlési küldöttrendszert egy közgyűlés megtartására elismerte.²⁰

Szövetkezeti választások. Miniszteri biztos kirendelése

A szövetkezet igazgatósága, hogy három évről elmaradt közgyűlését összevontan megtarthassa, a közgyűlési küldöttválasztó taggyűléseket a 10.500/1920. M. E. sz. rendelet alapján 1921. február 20. és 26-ika közötti napokra tűzte ki, a közgyűlést pedig március 20-ra hívta össze.²¹ A szövetkezeti választások megtartásának hírére az Ébredő Magyarok Egyesülete, a Keresztényszocialista Párt és egyéb ellenforradalmi szervezetek nagy propagandahadjáratot indítottak, és mindent elkövettek, hogy a szövetkezetbe a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság alatt beépült kispolgári és jobboldali érzelmű elemek támogatásával az ÁFOSZ-t a munkások kezéből kiragadják. A szövetkezet ellenfelei a küldöttválasztó taggyűlések előkészítése során a megfélemlítés minden eszközét igénybe vették. A választások napján pedig „különítményes tisztek járták sorba Budapest kerületeiben a munkáslakásokat”²², jutalmat ígértek azoknak, akik a munkásság ügyét cserbenhagyják és megfenyegették azokat, akik a szövetkezet mellett kitarítottak.

A taggyűlések Budapesten és a peremvárosokban a szervezett munkásság impozáns részvételével folytak le. A csepeli küldöttválasztásra 1921. február 21-én 3000 munkás vonult fel. A taggyűlés a Munkás Otthonban folyt le, melyen csak a csepeli ÁFOSZ fiók tagsága vehetett részt. A Budapestről és Pesterzsébetről jött szervezett munkások a Munkás Otthon nagytermének bejárata előtt helyezkedtek el, hogy a küldöttválasztó taggyűlést jobboldali szervezetek kiküldöttei meg ne zavarhassák.

A taggyűlést a csepeli Munkás Dalárda „*Fel szocialisták*” kezdetű munkásdala vezette be, majd a gyűlés elnöke ismertette a tárgysorozatot és felolvasta a jelöltek listáját. A termet zsúfolásig megtöltő tagok a listát „*nagy éljenzéssel*” egyhangúan elfogadták. A szavazás lezárása után Csepel község főjegyzője megkísérelte az ellenzéki lista előterjesztését, próbálkozását azonban a szervezett munkásság visszautasította.²³

A pesterzsébeti taggyűlést kétszer kellett meghirdetni, mert az 1921. február 22-re kitűzött gyűlés megtartását az „ébredők” és keresztényszocialisták megakadályozták. A február 24-i küldöttválasztó taggyűlés zavartalan lefolyását a nagy számban megjelent fegyvergyári munkásság biztosította. A pesterzsébeti taggyűlés a csepelihez hasonlóan a szervezett munkások listáját nagy lelkesedéssel egyhangúan elfogadta, az ellenzéki lista bemutatására kísérlet sem történt. Hasonló körülmények között folyt le csaknem valamennyi

²⁰ Budapesti Közlöny 1920. dec. 14. sz.

²¹ Szövetkezeti Értesítő 1921. febr. 12. sz.

²² Bécsi Magyar Újság 1921. márc. 23. sz.

²³ OL PM 110/1933. eln. sz. Halla miniszteri biztos 1921. máj. 23. jelentése.

körzetben a választás. Az ellenforradalmi szervezetek féktelen terrorja ellenére 29 körzetben a szervezett munkásság győzedelmeskedett, és csak egy körzetben fogadták el az „ébredők” és keresztényszocialisták jelöltjeit.

A szövetkezeti választások eredménye az ellenforradalom gyűlöletét és bosszúvágyát váltotta ki. Már a választást követő napokban megindult a szélsőjobboldali sajtó becsmérlő és gyalázkodó támadása a szövetkezet ellen.²⁴ A kurzuslapok szinte naponként koholtak újabb vádakát és rágalmakat, s az ellenforradalmi kormány sürgős beavatkozását követelték. Az „ébredők” és keresztényszocialisták ugyanakkor az ÁFOSZ ellen feljelentést tettek az ügyészségen, ahol fegyelmi úton elbocsátott volt ÁFOSZ alkalmazottak nagy részben valótlán állításait jegyzőkönyveztették.²⁵ A támadóhadjárat egyre kiterjedtebb lett. 1921. március 19-én Kontra Aladár szélsőjobboldali képviselő a nemzetgyűlésen sürgős interpellációt intézett a kormányhoz, melyben a szövetkezetet azzal vádolta, hogy mendék helye „azoknak a kommunista vád alatt elcsapott munkáspénztári tisztviselőknek és egyéb megbüntetett túlzó szociáldemokratáknak, akik biztos existenciát találtak az ÁFOSZ kebelében”.²⁶ Az interpelláló kellő politikai hangulatkeltés után követelte, hogy a kormány a szövetkezet ügyeinek kivizsgálására és az állítólagos visszaélések megszüntetésére haladéktalanul miniszteri biztost küldjön ki.

Az interpelláció elmondója nyitott ajtókat döntött, mert Teleki miniszterelnök az ÁFOSZ sorsáról már a támadás elhangzása előtt döntött és a szövetkezet ellen abból a szempontból, hogy „a választások miként ejtettek meg és valóban igaz-e, hogy kisebbségek jutottak többségbe bizonyos olyan választási eljárások következtében, amelyek szabályellenesek voltak”, a vizsgálatot elrendelte.²⁷ Teleki még a nemzetgyűlésen történtek napján értesítette az ÁFOSZ vezetőségét, hogy az 1920. március 20-ra, azaz másnapra kitűzött közgyűlés megtartását nem engedélyezi.

Az ÁFOSZ ügyében a végleges döntést a minisztertanács 1921. március 22-i ülésén hozta meg, melyen Tomcsányi Vilmos Pál igazságügyminiszter bejelentette, „hogy az Általános Fogyasztási Szövetkezet működése ellen tett s tárgyi adatokkal is kellően támogatott feljelentések szerint a szövetkezetnek törvényes és alapszabályszerű vezetősége nincsen,²⁸ irányzata destruktív s az 10500/1920 M. E. sz. rendelet alapján tartott körzeti választások alkalmával a tagok jogos érdekének sérelmére súlyos visszaélések történtek”, ezért „intézkedés történt az 1921 március 20-ra összehívott közgyűlés elhalasztása iránt”. A minisztertanács az intézkedést jóváhagyta és Tomcsányi igazságügyminiszter javaslatára a szövetkezet ellen emelt vádak kivizsgálására dr. Halla Aurél igazságügyminisztériumban szolgálatot teljesítő törvényszéki bírót miniszteri biztosnak kinevezte, „aki a szövetkezet ügyeiben tájékozott volt”.²⁹

A miniszteri biztos titkos utasításokat is kapott. Feladata ezek szerint kettős volt: 1. részletebben fel kellett derítenie a szövetkezet politikai

²⁴ Szózat 1921. febr. 27. sz.

²⁵ Párttörténeti Intézet A. XXVII. 8/6 sz. A jegyzőkönyvi vallomások annyira értéktelenek voltak, hogy az ügyészség további eljárás megindítását nem is kísérelte meg.

²⁶ Szövetkezeti Értesítő 1921. márc. 26. Kontra Aladár az Ébredő Magyarok Egyesületének egyik vezetője volt.

²⁷ Szövetkezeti Értesítő 1921. márc. 26. sz.

²⁸ 1921 október elejétől december 8-ig, a paktum megkötéséig az ellenforradalmi kormány mégis ezzel a vezetőséggel tárgyalt.

²⁹ Halla Aurél az Ébredő Magyarok Egyesületének vezető tagja volt.

vonatkozásait és 2. olyan konkrét adatokat kellett szereznie, amelyek további (büntető, közigazgatási, cégbíróági) eljárás indítására alkalmasak lehetnek. Voltaképpen ez a cél szabta meg az egész vizsgálat kereteit.³⁰

Az ÁFOSZ közgyűlésének betöltése és a miniszteri biztos kiküldetése a szövetkezet tagsága körében nagy elkeseredést és felháborodást keltett.³¹ Amint az ellenforradalmi kormány intézkedésének híre elterjedt, a szervezett munkások tömegesen jelentkeztek az ÁFOSZ-ban és a szakszervezetekben, hogy a szövetkezetet minden eszközzel megvédjék. A szakszervezeti és gyári értekezletek egymás után állást foglaltak a szövetkezet mellett és elítélték a kormány beavatkozását. A szervezett munkásságból ugyanakkor permanens bizottság alakult a szövetkezet védelmére, mely az üzletkerületi bizottságok tagjaival együttesen röplapok, plakátok és munkásértekezletek útján a munkásságot éberségre intette. De a szövetkezeti taggyűlések és az üzletkerületi bizottságok együttes ülése is meghélyezte „*azt a rágalomhadjáratot, amelyet a szövetkezetben érvényesülni nem tudó elemek politikai és felekezeti gyűlölségből indítottak*”.³²

Halla Aurél miniszteri biztos 1921. március 23-án megszállta az ÁFOSZ központját, ott két hónapon keresztül önkényeskedett s zaklatta a szövetkezet vezetőit, különösen Hoffer Gyula és Rudas Albert ügyvezető igazgatókat s az alkalmazottakat. A miniszteri biztos azonban minden erőszakoskodása és fenyegetőzése ellenére sem tudta megbízói számára az óhajtott adatokat feltárni, mert valójában ilyenek nem is léteztek. Halla Aurél a sikertelenség okát abban látta, hogy „*nem találta meg azt a kulcsot, mellyel a szövetkezet benső szentélyébe vezető titkos ajtót fel lehetett volna nyitni*”.³³

Az eredménytelenség bevallása ellenére a miniszteri biztos terjedelmes vizsgálati jelentése a rágalmak s alaptalan vádak tömkelegét tartalmazza. Halla szerint a közgyűlési küldöttválasztások előtt az igazgatóság a küldötteket nem arányosan osztotta szét a választó körzetek között, a budapesti körzetekre aránytalanul több küldött jutott, mint a pestkörnyékiekre, pedig „*ellenzéki mozgalmakra főleg vidéken lehetett számítani*”. Valójában az igazgatóságot a küldöttek számának a szétosztásánál semmiféle célzatosság nem vezette, egyébként a 10500/1920 M. E. sz. rendelet az egyes körzetekre eső küldöttek számának a megállapítását az igazgatóság belátására bízta.³⁴ Éppen így valótlanságot tartalmazott, a vidéki ellenzéki mozgalomra való utalás is,^{34a} miután az ÁFOSZ-nak közismerten az akkor vidéknek számító Csepelen és Pesterzsébeten volt a legnagyobb tábora.

A jelentés a továbbiakban egész sor alaki hibát észrevételezett, melyeknek azonban semmi jelentőségük nem volt. Halla kifogásolta, hogy a küldöttválasztó taggyűléseket Malasics Géza, Kovács István, Rády Sándor és Sterbinszky Lipót vezették, akik közül Malasics „*bár ok nélkül, de mégis*

³⁰ OL PM 110/1933 eln. sz. a titkos utasítás magyarázatot adott arra is, hogy az ellenforradalmi kormány miért látott veszélyt az ÁFOSZ működésében. „A szövetkezetekben rejlő társadalmi mozgató erőt felismerték azok a szervezők is, amelyek . . . új gazdasági és társadalmi berendezést kívánnak bevezetni” — olvasható az utasításban.

³¹ Bécsi Magyar Újság 1921. jún. 22. sz.

³² Szövetkezeti Értesítő 1921. ápr. 9., Proletár 1921. ápr. 7. sz.

³³ OL PM 110/1933 eln. sz. Halla 1921. máj. 23. jelentése.

³⁴ Budapesti Közlöny 1920. dec. 14. sz. 10500/1920 M. E. sz. rendelet 3-ik § 8. pontja.

^{34a} A miniszteri biztos a szövetkezetbe beszivárgott kispolgári és jobboldali érzelmű tagokat értette ellenzék alatt.

internálva volt”, a többieket pedig a munkásbiztosító pénztártól „haza- és nemzetellenes magatartásuk” miatt bocsátották el.

A miniszteri biztosnak a szövetkezet adminisztrációjára és szervezetére tett észrevételeit is rosszindulatú gyanúsítások jellemezték. „A szövetkezet adminisztrációja — írja a miniszteri biztos jelentésében — az Országos Központi Hitelszövetkezet főrevizora szerint mintaszerű, valósággal zsinorrendszerre megy minden. Bizonyos szabálytalanságok mégis jelentkeznek s ezekben bizonyos rendszer van és minden alkalommal előfordulnak, amikor bizonyos érdek azt szükségessé teszi. A gépezet mintaszerű, a gépész azonban némelykor szándékosan kilengéseket tétet a géppel, amikor t. i. arra a kilengésre bizonyos okból neki szüksége van. Ki a gépész, ki lehet a háttérben rejtőző erő, azt még nem sikerült felderíteni.”³⁵

Ilyen kilengésnek tekintette a jelentés, hogy a külföldre menekült igazgatósági tagok a szövetkezet vezetésében változatlanul részt vettek és hogy az ÁFOSZ a miniszteri biztos állítása szerint szolidaritást mutatott mindenkiel szemben, aki a proletárdiktatúra alatt exponálta magát. Lőrincz Ármin főellenőr például, aki résztvett a ráckevei ellenforradalom leverésében, állásában változatlanul megmaradt. A munkásbiztosító pénztártól a Tanácsköztársaság alatt tanúsított magatartásukért elbocsátott alkalmazottaknak pedig az igazgatóság állást adott. De legjobban kifogásolta Halla azt, „hogy a szövetkezet vezetősége úgy a múltban, mint ezidő szerint is támogatja a kommunistákat s azoknak hozzátartozóit. A segélyek kiutalását Rudas Albert és Soós Gyula³⁶ intézte. Érdekes, hogy a szövetkezetnél éppen Soós Gyulának a szobáját foglaltam el, s egyes napokban nagy számmal jelentek meg a szobában asszonyok, akik mind Soós Gyulát keresték. Akkor értesültem arról, hogy ezek kommunista segélyezettek.”³⁷

A terjedősen felsorolt észrevételeket, rágalmakat és a szövetkezetnek munkás jellegéből folyó működését a miniszteri biztos elegendő jogalaprak tartotta ahhoz, hogy az ellenforradalmi kormány a körzeti választások eredményeit megsemmisíthesse és az új választásokat kiírja. Mivel pedig az ellenforradalom az új körzeti választásoktól csak abban az esetben várható kedvező eredményt, ha a szövetkezetben már a választások kiírása előtt szabad kezét kap, Halla javasolta, hogy a kormány az ÁFOSZ önkormányzatát függessze fel, és teljes rendelkezési jogosultsággal felruházott hatósági gondnokot állítson az élére. Az ideiglenes gondnoki kezelést a cél elérése szempontjából előnyösnek tartotta, mert:

„1. nem kell a fennálló gyakorlattól eltérő különleges jogszabályokat alkotni.
2. A gondnokság váratlan elrendelésével minden adat a helyén marad, kideríthető lesz tehát a szövetkezet szerepe az októberi forradalom kitörésében, valamint a Tanácsköztársaság alatti szerepe és az a körülmény, hogyan tudott a diktatúra után támadt nehézségeiből olyan könnyen kikerülni, hogyan tudta 200 és 25 koronás fehérpénzeit átváltani.

3. A szövetkezet vezetőségének kikapcsolásával megszűnik az összeköttetés a Bécsben tartózkodó igazgatósági tagokkal.

4. A szövetkezet mintaszerű adminisztrációját, berendezését a hasonló keresztény intézmények vezetőinek is módjában áll majd betekinteni s abból, ami jó a saját intézményeiknél is meghonosítani.”³⁸

³⁵ OL PM 110/1933 eln. sz. Halla 1921. máj. 23. jelentése.

³⁶ A Szövetkezeti Értesítő szerkesztője volt.

³⁷ OL PM 110/1933 eln. sz. Halla 1921. máj. 23. jelentése 52. l.

³⁸ Uo. 60. l.

Az ellenforradalom bűncselekménynek tartotta az üldözöttek és bebörtönzött munkások hozzátartozóinak a segélyezését. Az ÁFOSz munkásintézmény volt, a reászorultak segélyezésére természetesen az üldözöttekkel vállalt szolidaritása indította.

Halla miniszteri biztos ismertetett jelentését és javaslatait 1921. május 23-án terjesztette a miniszterelnök elé, aki azonban a döntést egy-ideig még halogatta. Az ÁFOSZ elleni vizsgálatot Teleki miniszterelnök rendelte el, aki 1921. április 13-án lemondott. Teleki távozása után a munkáskérdés megítélésében némi változás történt, mert Bethlen István, Teleki utóda kényszerű politikai megfontolásból a munkásság megnyerésére törekedett.^{38a} Bethlen az ellenforradalmi rendszerrel élesen szembenálló szervezett munkásságot a Szociáldemokrata Párt megalkuvó vezetőinek a közvetítésével akarta leszerelni és semlegesíteni, akik a tárgyalásokra s egyezkedésekre, csak hogy pozícióikat az ÁFOSZ-nál és Munkásbiztosító Pénztárnál megtarthassák, készeknek is mutatkoztak.

Peyer Károly már a miniszteri biztos vizsgálata idején érintkezést keresett a miniszterelnökkel. Bethlen 1921. május 20-án, Peyer kérésére fogadta is a Szakszervezeti Tanács küldöttségét, melyet igyekezett megnyugtatni, hogy az ÁFOSZ ellen elrendelt vizsgálat csak a közgyűlési küldöttválasztásoknál „*állítólag előfordult szabálytalanságok felderítésére*” terjed ki, és a szövetkezetet „*a tagok akarata ellenére senki se fogja elvenni*” a munkásságtól.³⁹ Bethlen a Szakszervezeti Tanács küldöttségének taktikai okokból nem adott határozott választ, sőt néhány nappal később fogadta az „*ébredők*” és keresztényszocialisták képviselőit is, akik „*hatósági vezetés mellett*” megtartandó új körzeti választások kiírását követelték.

1921 június közepén, Bethlen ígérete ellenére, fokozódott a szövetkezetre nehezedő nyomás és a vezetőség megfélemlítése. A VII. kerületi előljárásság, feltehetően Halla miniszteri biztos megkeresése alapján az ÁFOSZ ellen vizsgálatot rendelt el. A több napon át tartó vizsgálat befejezése után a kerületi előljáró a rendőrfőkapitánysággal közölte, hogy „*az ÁFOSZ vezetői: Rudas Albert és Hoffer Gyula még ma is kommunista érzelmű egyének*”, akik „*a kommun után a rendes bíróság által elítélt, vagy kivégzett egyének családtagjait a szövetkezetenél alkalmazták, ahol azok még ma is szolgálatot teljesítenek.*”⁴⁰

A rendőrfőkapitányság a VII. kerületi előljáró feljelentésére a nyomozást azonnal megindította, s ennek során Hoffer Gyula és Rudas Albert igazgatókat, valamint Ungár Olga főpénztárost napokon át őrizetben tartotta. A VII. kerületi előljáró a rendőrségi vizsgálat megindulása előtt az ügyvezető igazgatók és több osztályvezető internálását is javasolta.

„*A rendőrségi nyomozás azonban — amint azt a miniszteri biztos később elismerte — jelentősebb eredményeket nem produkált, a kihallgatottak egymással ellentétes vallomásokat tettek s azok aligha szolgálhatnak az eljárás tovább folytatására alapul.*”⁴¹ A rendőrség végül kénytelen volt az eljárást megszüntetni.

^{38a} Az ellenforradalmi rendszer vezető politikusai között a munkássággal szemben követendő taktika kérdésében ellentétes nézetek voltak. Teleki a munkásosztály politikai, kulturális és gazdasági intézményeinek nyílt gúzsbakötésére törekedett, Bethlen viszont elegendőnek tartotta az állami ellenőrzés biztosítását, hogy ezáltal a munkásságot az ellenforradalmi rendszer stabilizálása érdekében semlegesítse, leszerelje.

³⁹ Szövetkezeti Értesítő 1921. máj. 28. sz.

⁴⁰ OL PM 110/1933 eln. sz. VII. ker. előljáró jelentése.

⁴¹ Uo. Halla 1922. jan. 15. jelentése.

Az ellenforradalmi sajtó uszítása és gyalázkodása azonban változatlanul tovább folyt.

A hatósági gondnokság elrendelése

A több mint három hónapon keresztül tartó miniszteri biztosi, közigazgatási, rendőrségi és ügyészségi vizsgálat után Bethlen István az ÁFOSZ ügyének eldöntése végett 1921. július 1-re a miniszterelnökségre értekezletet hívott össze. Az értekezlet megállapította, hogy „a szervezetnek csak tényleges vezetősége van, alapszabályszerű vezetősége azonban nincsen, 2. hogy a szervezet jelenlegi vezetőit is a részesség alapos gyanúja terheli azokért az erőszakosságokért, amelyeket a szervezetet a forradalomban és a szovjet alatt elkövetett, 3. hogy a felmerült adatok alapos gyanút szolgáltatnak abban az irányban is, hogy a szervezet jelenlegi vezetői az akkori mozgalmak vezetőivel az összeköttetést nem szakították meg, végül, hogy a szervezet vezetősége a körzeti választásoknál a tagok szabad akaratnyilvánítását gátló erőszakos intézkedéseket tett. Ezen adatok alapján a közigazgatási hatóságnak módjában állna a cégbírószághoz fordulni s kérni a szervezet feloszlását, minthogy azonban a szervezet útján munkásérdekek is érintve voltak s e célból a szervezet működésének fenntartása kívánatosnak látszott, a feloszlítás helyett a szervezet fenntartása, egyúttal a vezetőség átmeneti kikapcsolása céljából a feloszlításnál enyhébb jellegű gondnoki kezelés határozatott el.”⁴²

A miniszterelnökségen tartott értekezlet határozatáról Bethlen az alábbi bizalmas levélben értesítette a további intézkedések megtételére illetékes Hegedűs Loránt pénzügyminisztert:

„3787/1921. IV. M. E. sz.

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Az „Általános Fogyasztási Szövetkezet”-nél panaszlott visszaélések megvizsgálására kiküldött miniszteri biztos jelentését az összes mellékletekkel együtt azzal az értesítéssel van szerencsém Nagyméltóságodhoz illetékes további intézkedés végett áttenni, hogy a jelentésben foglalt megállapítások, illetve javaslatok alapján a folyó évi július hó 1-én a miniszterelnökségen elnökletem alatt tartott értekezlet, — melyen a belügyi és kereskedelmi miniszter urak kiküldöttein kívül Nagyméltóságod képviselője is részt vett —, úgy határozott, hogy a szervezet legutóbbi választásai megsemmisítendőek s a tagok akaratának szabad nyilváníthatása érdekében új választások rendelendőek el.

Ezen új — minden befolyástól ment — választások előkészítésére és megajtására, nemkülönben — miután a vizsgálat adatai szerint a szervezetnek alapszabályszerű vezetősége nincsen — e vezetőség pótlása érdekében a szervezet hatósági gondnoki kezelésbe volna veendő. Ami a kirendelendő gondok feladatait illeti, ezeket megfelelő — bizalmas jellegű — utasításban lehetne megadni. Részemről mindenesetre súlyt helyezek arra, hogy az eljárás mindenben szigorúan tárgyilagos, tapintatos és minden politikai hajszától ment legyen. Szükségesnek tartom, hogy a gondnoki kezelés már magában a rendeletben lehetőleg rövid (pl.

⁴² OL PM 110/1933 eln. sz. Halla 1922. jan. 15. jelentése 32. l.

4 heti) határidőhöz köttessék, mely határidő legfeljebb egy ízben indokoltan meghosszabbítható lenne, de összesen három hónapnál hosszabb időre a gondnoki kezelés nem terjedhetne ki s az új közgyűlés, illetőleg igazgatóság megválasztásával egyidejűleg véget ér. Magától értetődik azonban, hogy a szövetkezet államellenes magatartásának tisztázását célzó vizsgálat folytatására, illetve befejezésére ez a korlátozás nem terjedhet ki. Ez a vizsgálat a szövetkezet autonómiájának visszaállításától függetlenül is folytatandó, feltéve, hogy addig befejezést nem nyerne.

Van szerencsém kérni Nagyméltóságodat, hogy bölcs intézkedését minél sürgősebben megtenni s engem arról, valamint a fejleményekről is állandóan tájékoztatni méltóztassék.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilváníását.

Budapest, 1921. évi július hó 4-én

Bethlen⁴³

A Bethlen levelében említett bizalmas utasítás lényegét elvileg már a miniszterelnökségen tartott értekezlet megszabta, midőn a hatósági gondnok feladatát úgy határozta meg, hogy az igyekezzék a szövetkezet vezetőségének kikapcsolásával az ÁFOSZ-ba beszivárgott kispolgári és jobboldali érzelmű elemek megszervezésével olyan közgyűlési küldötteket megválasztatni, akik a szövetkezet élére az ellenforradalmi kormánynak tetsző igazgatóságot fognak állítani.⁴⁴

A szociáldemokrata párt jobboldali vezetőit meglepetésszerűen érte a szövetkezet gondnokság alá helyezésének elrendelése, bár erre számíthattak, mert Peyer Károly a miniszterelnök engedélyével a miniszteri biztos jelentését és javaslatait átnézte s megismerte. Midőn Peyer Károly az elvi döntésről Bethlen útján tudomást szerzett, a szociáldemokrata párt és a Szakszervezeti Tanács küldöttségével 1921. július 5-én megjelent Hegedűs pénzügyminiszternél és a következő memorandum átnyújtásával tiltakozott a hatósági gondnok kirendelése ellen:

„Nagyméltóságú Pénzügyminiszter Úr! Kegyelmes Urunk!

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetősége és a Magyarországi Szakszervezetek Tanácsa a nyert értesülésekből megállapította, hogy az Általános Fogyasztási Szövetkezet elleni vizsgálat befejeztetett és az ügy döntő fordulat előtt áll.

A miniszterelnök úr önmagyméltósága a szövetkezet igazgatóságából alakított küldöttség előtt annakidején kijelentette, hogy a döntés előtt meghallgatja még nevezett intézet képviselőit is, sajnálattal kellett azonban Peyer Károly elvtársunk útján önmagyméltósága azon elhatározásáról értesülnünk, hogy részéről a döntés már megtörtént és Halla Aurél törvényszéki bíró úr a szövetkezethez kirendelt miniszteri biztos egyoldalú jelentése alapján szükségét látta annak, hogy az Általános Fogyasztási Szövetkezet gondnokság alá helyeztessék és mint magánúton értesülnünk gondnokul ugyanaz a Halla Aurél jelöltetett meg, aki jelentésében egyetlen olyan tényt sem tudott és tudhatott felhozni, ami a gondnokság alá helyezést indokolttá tenné. Peyer elvtársunknak a miniszter úr engedelmeivel módjában volt több ízben a jelentésbe betekinteni, a jelentés felett Halla úrral vitatkozni és így az ő jelentéséből is tudjuk, hogy a szövetkezet igazgatója sem a kereskedelmi tiszttség, sem az általánosan elfogadott és legszigorúbban bíralt polgári erkölcsök

⁴³ OL PM 110/1933 eln. sz.

⁴⁴ Uo. Halla 1922. jan. 15. jelentése 32. l.

ellen nem vétett, a szövetkezetről nem sikkasztottak, a vagyont nem prédálták el, sem a tagokat, sem másokat nem károsítottak meg, miért is a leghatározottabban kell tiltakoznunk az ellen, hogy apró előbráncigált formahibák és minden intézménynél előfordulható netalán apró hiányosságok miatt a munkásságnak ezen virágzó intézményét gondnokság alá helyezzék és ezzel egészen biztosan azonnal tönkre tegyék.

A miniszterelnökség Nagyméltóságodhoz tette át az ügyet végrehajtás, illetve végrehajtási utasítás kibocsátása végett.

Mint a magyarországi szervezett munkásság képviselői jöttünk Nagyméltóságod elé, hogy felemeljük őszinte és becsületes szavunkat eme téves és egyoldalú információ alapján hozott határozat ellen. Az Általános Fogyasztási Szövetkezetet a szervezett munkásság tette nagygyá, tagjai — minden ellenkező rosszindulatú állítás dacára is — túlnyomó részben szervezett munkások és így a munkások nem tudnának belenyugodni abba, hogy a szövetkezet kipróbált önzetlen, becsületes és hazafias vezetősége félreállításék csak azért, hogy helyet adjon rákényszerített vezetőknek, akiknek működése a szövetkezet életében azonnali katasztrófát idézne elő. Nagyméltóságodnak, mint az ország első pénzügyi tekintélyének megítélésére bizzuk azt, hogy mit jelent egy virágzó intézmény gondnokság alá helyezése. A következményei: a hitel felmondása, a betegek megrohanják az intézetet, hogy betétjeiket visszakapják és a vége az elkerülhetetlen csőd. Nem lehet sem állami, sem társadalmi érdek, hogy a szervezett munkásság áldozatokkal megteremtett, nehéz viszonyok között kipróbált egyetlen és életerős gazdasági intézménye tönkretétessék csak azért, mert egyes egyének és társadalmi egyesülések céljainak ez így felelne meg jobban és mert csak úgy és ezáltal juthatnának el kitűzött önző egyéni céljaikhoz.

Nem tudnánk a gondnokság elrendelését megnyugvással tudomásul venni annál kevésbé, mert az Általános Fogyasztási Szövetkezetről illetve a Pénzügyi Központtal kapcsolatos XXXVII. t. c. rendelkezése értelmében ennek betétosztályából alapított és szabályszerűleg cégbejegyzett Tőrekvés Takarékpénztár Rt.-nél van elhelyezve a munkásság nagy tömegének 36 millió korona értékű betéte, melynek érintetlensége a munkásság eminens érdeke és az Általános Fogyasztási Szövetkezet gondnokság alá helyezése egyet jelentene eme megtakarított fillérek elherdálásával!

Az Általános Fogyasztási Szövetkezet tisztán gazdasági intézmény és a munkásság egyetemének szigorú ellenőrzése alatt áll. Nem történhetik tehát kebelében semmi olyan, ami akár gazdasági, akár államrendészeti szempontból aggályos lehetne.

Nagyméltóságod elhatározásától van immár függővé téve a további lépések megtétele és amiként a leghatározottabban tiltakoznunk kell a gondnokság alá helyezése ellen, épp oly megnyugvással vennénk tudomásul, hogy amennyiben a szükség megkívánja, úgy rendeltessék el a legszélesebb alapon egy vizsgálat — ami már két ízben is megtörtént — amelynek a szövetkezet igazgatósága becsületességének és tiszta lelkiismeretének tudatában nyugodtan néz elébe.

Mindezt összefoglalva kérelmünk tehát a következő:

1. Méltóztatassék a gondnok kiküldését mellőzni.
2. Amennyiben a közgyűlésre kiküldöttek megválasztása körül a vizsgálat kiderítette volna, hogy szabálytalanságok történtek, méltóztatassék ezen választásokat megsemmisíteni, s az új választásokat az Általános Fogyasztási Szövetkezet igazgatóságának vezetése mellett hatósági felügyelet alatt megejteni.
3. Méltóztatassék elrendelni a közgyűlés mielőbbi egybehívását.

4. *Méltóztassék a Törekvés Takarékpénztár RT ügyét, mint amely intézmény a munkásság megtakarított fölléreit kezeli, teljesen függetleníteni és mentesíteni minden olyan beavatkozástól, amely erre illetékelen, mivel ez a munkásság körében olyan elkeseredést szülné, aminek következményei egyelőre beláthatatlanok . . .*

Nagyon sürgős és méltányos elintéztést kérve, maradunk Nagyméltóságodnak teljes tisztelettel

*Farkas István, Miakits Ferenc,
Peyer Károly*⁴⁵

A szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinek erőtlen tiltakozását s ezzel kapcsolatos elvtelen magatartását találóan jellemezte a „Proletár” 1921. július 28-i számában az ÁFOSZ ügyéről megjelent tudósítás: „Az ÁFOSZt a kurzus halálosan üldözi. Vizsgálat folyik ellene, spicliket, denunciánsokat vonultatnak fel . . . Miért e hajsza? Talán az ÁFOSZ forradalmi veszélyt jelent a kurzusra? Mindenki tudja, hogy a fogyasztási szövetkezet még kevésbé forradalmi, mint a szakmai szervezet. A fogyasztási szövetkezetekbe a jobban kereső proletárok lépnek be, s a munkásrétegek mellett nagy számmal voltak polgári osztályhoz tartozó tagok is. Ez csábítja a kurzust, a kurzusnak megnyerhető kispolgári rétegen keresztül befolyásolhatná a munkástömegeket. A kurzus Vanczákék elevenére tapint s ezt már nem hagyják. Nem küldöttségjárás, hanem erő és annak mutatása, félelemmentes használata az egyetlen döntő érv. Persze ehhez ki kell cserélni a vezető-
séget is.”⁴⁶

Peyerék tiltakozása és küldöttségjárása csak néhány héttel halasztotta el a döntést és ezenkívül még annyi eredménye lett, hogy a pénzügyminiszter a Belügy- és Kereskedelemügyi Minisztériummal egyetértésben 1921. július 18-án nem Halla Aurélt, hanem Krafft Figyes nyug. miniszteri tanácsost nevezte ki gondnoknak. Halla Aurél, Végh Jenő, az Országos Központi Hitel-szövetkezet igazgatója és Pivány Jenő, a Pénzügyi Központ főellenőre gondnokhelyettesek lettek.⁴⁷

Krafft Figyes hatósági gondnok 1921. augusztus 1-én vette át az ÁFOSZ ideiglenes vezetését. Működésének megkezdését a Szövetkezeti Értesítő aznapi rendkívüli számában jelentette be. Felhívásában közölte a szövetkezet tagságával, hogy az igazgatóság és felügyelőbizottság rendelkezései s képviseleti jogosultsága mindaddig szünetelnek, míg az új küldöttválasztó taggyűléseket és a közgyűlés összehívását elő nem készíti. Küldetésének eredeti célját homályban hagyva igyekezett a tagság bizalmatlanságát eloszlatni. Ennek érdekében még azt is bizonygatta, hogy „a kormány különös súlyt helyez arra, hogy a szövetkezet munkásjellege, demokratikus szervezete sértetlenül maradjon”. A hatósági gondnok augusztus 8-án összehívta az igazgatóság ülését is, jóllehet a miniszteri biztos jelentésében megállapította, hogy a szövetkezetnek nincs alapszabályszerű vezetősége. Az igazgatóság ülésén heves kifakadások történtek a hatósági gondnokság elrendelése és Halla Aurél magatartása miatt. Az igazgatósági tagok tiltakoztak Halla Aurél újabb vizsgálata és önkényes módszerei ellen, s megbízatása visszavonását követelték. A hatósági gondnok a felháborodás láttán azzal igyekezett az ellenállást leszerelni, hogy bár az igazgatóság működése a gondnoki kezelés alatt szünetel, az igazgatóságot a

⁴⁵ OL PM 110/1933 eln. sz. a memorandum keltezetlen, de a Szövetkezeti Értesítő 1921. júl. 16. számában közölték szerint kétségtelenül júl. 5-én kelt.

⁴⁶ Proletár 1921. júl. 28. sz.

⁴⁷ Szövetkezeti Értesítő 1921. aug. 1. sz.

gondnokság tartama alatt is össze fogja hívni, ha azt az üzletvitel érdeke megköveteli.⁴⁸

A hatósági gondnok hivatalba lépése után azonnal leltározattatta a központi áruraktárt és a gondnokság elrendelését a cégajtstromban feljegyeztette. Ezzel egyidejűleg az üzletvezetéssel Fronius Károly nagykereskedőt, a Nemzeti Hitelintézet Rt. kurzus-pénzintézet igazgatósági tagját bízta meg. Rudas Albert és Hoffer Gyula igazgatók csak tanácsadói minőségben maradtak meg az üzletvezető mellett. A szervezési és tagosztály élére egy nyugalmazott ezredes került, hogy a körzeti választások szempontjából legfontosabb két osztály állandó ellenőrzés alatt legyen. A gondnokság tagjainak, az üzletvezetőnek, valamint a tag- és szervezési osztály behelyezett vezetőjének az illetményeit természetesen a szövetkezet pénztárából fizettették ki.

Halla gondnokhelyettes sem maradt tétlen, 1921. május 23-án félbeszakadt vizsgálatát folytatta, hogy az ÁFOSZ „államellenes magatartását” felderítse. Erre a célra az államrendőrség két detektív csoportjának a közreműködését vette igénybe. A detektívekkel főleg az ÁFOSZ fióküzleteit figyelte, maga pedig a szövetkezet „gazdasági visszaéléseit” kutatta. A detektívek azonban csak azt tudták megállapítani, hogy az árudákban „a munkásosztályhoz tartozó elemeket mindenféle jelszavakkal csábítják s azon igyekeznek, hogy főleg a munkássereget maguknak megnyerjék”⁴⁹, ami egyébként a szövetkezetnek alapszabályokban kitűzött célja volt. De nem jártak több eredménnyel Halla fáradozásai sem, az intézet alkalmazottai között árulót nem talált. A gondnokhelyettes a szövetkezeten belül ezért csak a saját megfigyeléseire támaszkodhatott. Mint gondnokhelyettesnek önálló hatásköre nem is volt, a gondnok utasításai alapján a tag-, személyzeti, jogi és szervezési osztály felügyeletével foglalkozott, és igyekezett a szövetkezeti tagságon belül bomlasztani s a körzeti választásokra ellenzéki csoportot megszervezni. Intézkedéseit a hatósági gondnok általában bizalmatlanul fogadta, s azokhoz ritkán járult hozzá. Elgondolásait még a felügyeletére bízott osztályoknál sem tudta megvalósítani. A személyzeti osztályon például a gondnoki kezelés tartama alatt szórványosan megüresedett állásokra saját emberei közül senkit sem tudott elhelyezni. Kevés sikere volt a szervezési osztályon is, mely pedig a szövetkezeten belül igen fontos szerepet töltött be. A szervezési osztályt, mely összekötő kapocs volt az ÁFOSZ, a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek között, továbbra is Malasics Géza, a Szakszervezeti Tanács volt titkára, Rády Sándor és Sterbinszky Lipót irányították. A körzetek szervezési és agitációs munkáját pedig az üzletkerületi bizottságok végezték. Halla az osztály működését erőszakos intézkedésekkel akarta ellenőrzése alá helyezni, terveit azonban a hatósági gondnok nem helyeselte. „Azt sem tudtam nála keresztülvinni — panaszolta Halla többször idézett jelentésében —, hogy legalább a szervezési osztály telefonja állandó ellenőrzés alá kerüljön, pedig ezek olyan intézkedések lettek volna, amelyek a felügyelet alfájához tartoztak.”⁵⁰

A hatósági gondnok és Halla közötti ellentétek már a gondnoki kezelés elején kiéleződtek, melynek okára a gondnokhelyettes a következő magyarázatot adta: „A helyes cél kitűzése mindjárt a kivétel megkezdésekor jelentékeny

⁴⁸ OL PM 110/1933 eln. sz. ÁFOSZ 1921. aug. 8. igazgatósági ülési jegyzők.

⁴⁹ OL PM 110/1933 eln. sz. Rudas József és Makány Imre detektívek jelentése 1921. aug. 10.

⁵⁰ OL PM 110/1933 eln. sz. Halla 1922. jan. 15. jelentése 31. l.

módosulásokat szenvedett. A pénzügyminiszter úr ugyanis, akire a közvetlen intézkedés joga ruházott, úgy látszik kívülről jött s bizonyos érdekek szolgálatában álló befolyások következtében az én, illetve a velem hasonló felfogású elvi alapon álló más egyén működésével szemben aggodalmakat táplált s bár a gondnoki kezelés elrendelése elől elzárkózni nem tudott, olyan gondnokot állított a szövetkezet élére, aki az előzményeket nem ismerte, ennél fogva a szövetkezet körül folyó harc lényegével nem volt tisztában s aki a pénzügyminiszter úr előtt elég garanciát nyújtott arra, hogy a gondnoki kezelést csak palliatív módon, vagyis a szövetkezetbe kapcsolódott érdekek lehető megzavarása nélkül folytatja le.

Ez az intézkedés, amennyire kedvezett a szövetkezet vezetőségének, annyira ártott az egész akciónak. Csakhamar kiderült, hogy az intézkedés az Eris almáját dobta a gondnokok közé, s ezek ahelyett, hogy egy akarattal s határozott cselekvéssel törtek volna a kitűzött cél felé, amely egyedül biztosíthatta a sikert, energiájukat a kölcsönösen felmerült nézeteltérések kiegyenlítésére pazarolták el. Az ellentét leggyakrabban köztem, aki elvi alapon állottam és a hatósági gondnok között robbant ki.

Az ellentét mindjárt kezdetben megnyilvánult a követendő taktika kérdésében. A magam részéről szükségesnek tartottam, korábban szerzett tapasztalataim alapján, de a gondnoki kezelés természetével különben is együttjáró erőszakosabb rendszabályok azonnali alkalmazását, és pedig egyrészt azért, mert kijelöltem e tények dokumentáltak volna a hatósági intézkedéssel szükségessé vált rendszerváltozást, másrészt azért, mert tudtam, hogy a munkásságnak és munkásvezéreknek csak az erő imponál s főleg azért, mert tudtam azt, hogy a szövetkezeti tagoknál és pedig éppen azoknál, akiknek közreműködése számításba vétetett az ilyen intézkedés rendkívül felvillanyozó hatást váltott volna ki. Ezért követeltem a vezetőségnek az ügyek viteléből azonnali kikapcsolását. Ez a törekvésem különböző pénzügyi, üzleti és egyéb okokra hivatkozással nem járt sikerrel.”⁵¹

Halla a hatósági gondnok magatartása miatt ezért arra gyanakodott, hogy az Hegedűs pénzügyminisztertől a szövetkezet régi vezetőségének az érdekében titkos utasítást kapott. Gyanúja nem is lehetett valószínűtlen, sőt a hatósági gondnoknak közvetlenül maga Bethlen is adhatott bizalmas instrukciókat, aki — mint azt a későbbibefejlemények igazolták — az ÁFOSZ ellen foganatosított intézkedésekben csak eszközt látott arra, hogy a jobboldali szociáldemokrata vezetőkkel kedvezőbb pozíciókból tárgyalhasson s nagyobb engedményeket csikarhasson ki.

A kialakult helyzet mindenestre a szövetkezetnek kedvezett. Mert a tagságban joggal merülhetett fel a kérdés, mi indokolta az önkormányzat felfüggesztését, ha a hatósági gondnok a szövetkezet ügyvezető igazgatóinak szolgálatait továbbra igénybe vette és az igazgatóságot több ízben ülésre hívta össze. Az ÁFOSZ alkalmazottai, akik közelről szemlélhették a párharcot, valamint a gondnoki kezelés meddőségét, szembe is fordultak a gondnoksággal, a szervezett munkásság bizalma pedig megerősödött.

A gondnoki kezelés szempontjából nem volt kedvező jelenség a külföld haladó közvéleményének és szervezett munkásságának egyre erőteljesebb tiltakozása sem. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének bázei kongresszusa is 1921. augusztus 26-án napirendjére tűzte az ÁFOSZ üldöztetésének a kérdését. A kongresszuson Lustig csehszlovák delegátus a magyar kormány eljárását politikai bosszúnak minősítette. Renner osztrák képviselő a kongresszus

⁵¹ OL PM 110/1933 eln. sz. Halla 1922. jan. 15. jelentése 33—34. l.

gyors intézkedését sürgette, mert az ÁFOSZ politikai merénylet áldozata lehet.⁵² Az olasz, osztrák és csehszlovák küldöttségnek a magyar munkásszövetkezet politikai üldözése tárgyában készített határozati javaslatában, melyet Tittoni olasz delegátus terjesztett elő, jellemzően tükröződik a kongresszus tagjainak álláspontja és felháborodása:

„A bázei szövetségi kongresszusra a földkerekség minden országából egybegyűlt szövetségi delegátusok megdöbbenéssel és tiltakozással értesültek arról, hogy a jelenlegi magyar kormány országa fogyasztási szövetkezeteit és a dolgozó nép érdekeit szolgáló egyéb intézményeit zaklatja, a taggyűlések erőszakos befolyásolását tűri és kezdeményezi, a szövetkezetek szabadon választott vezetőségeit felfüggeszti, hatósági közegeket helyez a szövetkezetek élére, rendeletekkel és más erőszakos rendszabályokkal azzal fenyegeti őket, hogy a szövetségi alkalmazottak egy részét elbocsátja és a kormánynak tetsző tisztviselőkkel helyettesíti, végül olyan mértékben megfélemlíti a szövetkezeteket, hogy azok nem mernek nemzetközi szövetségi szövetségi tagsági jogokkal élni és a kongresszusra delegátust küldeni,⁵³ a szövetkezeteket nemcsak szabad gazdasági tevékenységükben gátolja, mely nélkül pedig a szövetkezetek nem létezhetnek, hanem még az ott érvényben levő magánjogba és minden művelt népnél elismert egyesülési szabadságba is állami és rendőri erőszakos intézkedésekkel beavatkozik.

A kongresszus meg van győződve arról, hogy a szövetségi ügynek szabadnak kell lennie, közigazgatási hatóságok semmiféle beavatkozása nem befolyásolhatja. . . . éppen ezért elvárja a kongresszus, hogy Magyarországon is helyreállítsák és a jövőben tiszteletben tartják a gazdasági egyesülés szabadságát és annak a rendes polgári bíróságok előtt való felelősségét.”⁵⁴

A határozati javaslatot a kongresszus tagjai csaknem egyhangúan elfogadták, egyedül a Hangya Fogyasztási Szövetkezet képviselője jelentett be ellenvéleményt. A nemzetközi szövetségi kongresszus állásfoglalása az ellenforradalmi kormányt rendkívül kellemetlenül érintette, a jobboldali sajtó „megszégyenítő határozatról” beszélt. A Szövetségi Értesítő és a Népszava a cenzúra beavatkozása miatt egyáltalán nem ismertethette a határozatot.

Mindezek következtében a gondnoki kezelés helyzete nem volt kedvezőnek mondható. A gondnokság gondjait emellett növelték azok a zavarok, melyek az üzletvitelben keletkeztek. A gondnokság alá helyezés után a szövetkezet régi hitelezőinek a bizalma megrendült, további hitelek folyósítása elöl elzárkóztak. Több hitelbeszűntetésnek ezenfelül demonstráló jellege volt. Az osztrák munkásszövetkezetek nagybanbevásárló válallalata, a „Gross-einkaufsgenossenschaft”, mellyel az ÁFOSZ évek óta szoros üzleti kapcsolatban állott, még a levelezést is beszüntette, a hatósági gondnok megrendeléseit felbontatlanul visszaküldte.⁵⁵

A hatósági gondnoknak csak komoly erőfeszítéssel sikerült néhány esetben nagyobb hitelt szerezni. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank például folyósított egy esetben nagyobb kölcsönt lisztbeszerzésre,⁵⁶ de a megvásárolt

⁵² Szövetségi Értesítő 1921. dec. 31. sz.

⁵³ A Hangya és OKH delegátusai a szövetségi kongresszuson jelen voltak, az ÁFOSZ delegátusa azonban nem vehetett azon részt.

⁵⁴ Der Bund 1921. aug. 26. számában megjelent szöveg magyar fordítása.

⁵⁵ OL PM 110/1933 eln. sz. Krafft 1922. máj. 23. jelentése 4. l.

⁵⁶ Központi Gazdasági Levéltár, Kereskedelmi Bank: Zöld könyvek 1921. 6601. sz.

lisztet kizizálogba vette. A nagy nehézségek árán szerzett hitelek azonban csak a folyamathoz volt üzletek lebonyolítását fedezték, 1921 őszén a gondnoki kezelés képtelen volt a munkásság téli ellátása szempontjából fontos elsőrendű élelmicikkek beszerzését biztosítani. Krafft a szorult helyzetben a Pénzügyminisztérium segítségét kérte. Schober pénzügyi államtitkár azonban csak abban az esetben ígért a Pénzügyi Központ útján segítséget, ha a miniszterelnök „a szövetkezet pénzzükségleteinek állami tőkével való ideiglenes finanszírozását politikai okokból szükségesnek tartja és erre irányuló kívánságát a m. kir. pénzügyminisztériumnak kifejezetten tudomására hozza”.⁵⁷

Az idő sürgetett, a hatósági gondnok nem látott más kiutat, kénytelen volt ezért az alább közölt jelentésében a szövetkezet helyzetét Bethlen előtt feltárni:

„Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! Kegyelmes Uram!

Tisztelettel jelentem, hogy az Általános Fogyasztási Szövetkezetnél a folyó üzleti ügyeket eddig banktőkével sikerült finanszíroznom; a rendelkezésemre bocsátott tőkével a munkások szükségletét cukorban, lisztben és kisebb cikkekben legalább a folyó év végéig fedeztem. Az utóbbi időben beállott nagy pénzzükség folytán azonban a bankok a szövetkezetnek nem hajlandók további hitelt nyújtani. Ennek folytán nem rendelkezem tőkével ahhoz, hogy a munkásság téli élelmezése szempontjából nagy fontossággal bíró burgonyát és káposztát beszerezsem, bár az idő előrehaladott voltára való tekintettel sürgősen intézkedni kellene ebben az irányban. A szövetkezetnek e célra, valamint néhány kisebb cikk részére, amelynek a munkásság részére való beszerzését okvetlen szükségesnek tartom, legalább 8—10 millió koronára volna szüksége.

Annak elkerülése végett, hogy az Általános Fogyasztási szövetkezetbe tömörült munkásság élelmezésének biztosításánál ne merüljenek fel éppen olyan cikkek-nél nehézségek, amelyeknek a szövetkezet útján való beszerzése a munkásokra nézve különös jelentőséggel bír, amely körülményért elsősorban természetesen a hatósági gondnokságot s így közvetve a kormányt tennék felelőssé, tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy kegyeskedjék fenti kérelmet a m. kir. pénzügyminisztériumhoz pártolólal áttenni s az ügy nagy horderejére való tekintettel odahatni, hogy annak kedvező elintézése mielőbb megtörténjék.

Nagyméltóságodnak alázatos szolgálója Krafft Frigyes min. tanácsos, hatósági gondnok.”⁵⁸

Bethlen a kérdés, politikai fontossága miatt azonnal intézkedett, s még aznap átírt a Pénzügyminisztériumnak:

„8086/1921. IV. M. E. sz. Magyar királyi Pénzügyminisztériumnak
Az Általános Fogyasztási Szövetkezet hatósági gondnoka a másolatban csatolt felterjesztést intézte hozzám. Tekintettel arra, hogy a nevezett szövetkezet üzletrész tőkéje csak négy millió korona, kereskedelmi tevékenységét állandóan nagy idegen hitel igénybevételével bonyolította le. E hitelek azonban ezidőszert nem állnak rendelkezésre s így a gondnokság saját maga volt kénytelen a folyó üzleti ügyek

⁵⁷ OL PM 110/1933 eln. sz. Krafft 1921. okt. 6. feljegyzése.

⁵⁸ OL PM 110/1933 eln. sz.; a levél keltezetlen, de kétségtelen, hogy okt. 6-án íródott.

finanszírozására szükséges tőkét előteremteni. A felterjesztésben említett okok folytán azonban ma ez nem lehetséges.

Eltekintve attól a feltétlen figyelembe veendő körülménytől, hogy a szövetkezet 150.000-nél több — nagyobbára munkás — kisember-tag ellátását szolgálja, már csak prestige-kérdésből is nagy súlyt kell helyeznem arra, hogy a tagok érdekeinek kifogástalan ellátása a hatósági kezelés alatt vagy abból folyóan csorbát ne szenvedjen. Éppen azért van szerencsém arra kérni Nagyméltóságodat, méltóztassék a szükséges és tudomásom szerint rendelkezésre álló 8—10 millió korona összeget a Pénzügyi Központ útján a szövetkezet hatósági gondnokának sürgősen rendelkezésére bocsátani.

Végül tisztelettel kérem, hogy nagybecsű intézkedéséről engem is értesíteni méltóztassék.

Budapest, 1921. évi október hó 6.

Bethlen⁵⁹

Az államkölesön azonban csak pillanatnyi segítséget jelenthetett, de nem oldotta meg a szövetkezet állandósult nehézségeit.

Tárgyalások a gondnokság és a szövetkezet igazgatósága között

Közben a gondnoki kezelés hat hétben megállapított tartama lejárt, de annak meghosszabbítására nem került sor, mert Bethlen utasítására a körzeti választások és a szövetkezet állandó állami ellenőrzésének a kérdésében a gondnokság és a szövetkezet igazgatósága között tárgyalások indultak. A gondnoki kezelés fenntartását már semmi nem indokolta. A gondnokok feladatukat elvégezték, terhelő adatokat nem találtak, a szövetkezet ügyvitelét és üzleti könyveit felülvizsgálták, a körzeti választásokra az előkészületeket megtették. Az ügyvitelben egyedül a Hintz-féle könyvelési rendszert kifogásolták, mert az állítólag „az áttekintést nem biztosítja és a könnyű ellenőrzés követelményeit nélkülözi”.

A szövetkezet ügyviteléről azonban a hatósági gondnok a legteljesebb elismeréssel nyilatkozott. Nézete szerint a szövetkezetben „a vezetés komoly, szakavatott egyének kezeiben van”, az ÁFOSZ „hírneve a magyarországi kereskedő világban elég jó és nem szenved azokban a hibákban, amelyek a magyarországi szövetkezetek nagyrésznél a szaktudás és lelkiismeretesség hiányában sajnos oly gyakran előfordulnak. Ami különösen az Általános Fogyasztási Szövetkezetnek főfeladatát képezi: a munkásságnak fogyasztási cikkekkel való ellátását, meg kell állapítanom, hogy a szövetkezet ezen feladatát igen eredményesen teljesíti”.⁶⁰

A gondnoki kezelés fenntartását és a körzeti választások kiírásának halogatását a vizsgálatok lezárása után már csak egy ok magyarázta: a kormány az ÁFOSZ önkormányzatának visszaadása előtt a szövetkezet állandó állami ellenőrzését valamilyen formában biztosítani akarta.

A szeptember végén megindult tárgyalások kizárólag ezzel a kérdéssel foglalkoztak. A miniszeri biztos ezek során azt követelte az igazgatóságtól, járuljon hozzá, hogy

⁵⁹ OL PM 110/1933 eln. sz.

⁶⁰ OL PM 110/1933 eln. sz. Krafft 1922. máj. 23. jelentése 15. l.

1. a 15 tagú igazgatóságban 7 szervezett munkás, 4 keresztényszocialista és 4 szövetkezeti szakember foglaljon helyet;

2. kettő helyett három ügyvezető-igazgató legyen, de a harmadikat a kormány erősítse meg állásában;

3. a személyzeti osztály vezetőjét a négy semleges igazgatósági tag jelölje ki;

4. a szervezési és tagosztályon 1—1 keresztényszocialista alkalmazott is legyen;

5. az ÁFOSZ-t szervezzék át, az egyes árudák önálló szövetkezetekké alakuljanak át.⁶¹

Az ÁFOSZ munkásjellegét veszélyeztető, szervezetét és egységét dezorganizáló követelést az igazgatóság még tárgyalási alapnak sem fogadhatta el. A tárgyalások és alkudozások azonban tovább folytatódtak. Most már a hatósági gondnok terjesztett elő újabb megoldási formát. Az ő javaslata szerint az igazgatóság létszámát 21 tagra kell felemleni, melyből 13 szervezett munkás, 4 minisztériumi megbízott, és 5 polgári személy lenne igazgatósági tag. Ilyen megoldás elfogadása felé már-már hajlott az igazgatóság, mikor a tárgyalások „váratlanul” megszakadtak. Halla szerint a tárgyalások több okból nem vezettek eredményre. Az első ok volt, „*hogy a felsőbb hatóság tapasztalatom szerint nem vetett elég súlyt a szövetkezeti kérdésre, hanem azt csak másodrendű jelentőségűnek tekintette, előttünk akkor még ismeretlen politikai cél elérésére. A másik ok: a királypuccs, amely a vele kapcsolatos eseményekkel láthatólag új erőt és bizalmat öntött a szövetkezet vezetőibe és a hozzájuk tartozó érdekeltekbe. Tény az, hogy a tárgyalásoknak ekkor megszakadt fonálát újból alig lehetett felvenni.*”⁶²

Hogy ezek a tárgyalások egyébként milyen légkörben folytak és milyen nyomás nehezedett az igazgatóságra, arra fényt vethet az a panaszirat, melyet az ÁFOSZ vezetői 1921. október 14-én a jobboldali szervezetek féktelen propaganda hadjárata miatt a pénzügyminiszter elé terjesztettek:

— „Nagyméltóságú Miniszter Úr! Kegyelmes Urunk!

... Az Általános Fogyasztási Szövetkezet gondnokság alá helyezettvén, a m. kir. pénzügyminiszter úr 87723/1921. II. f.ő. számú rendeletével szabályozta a kiküldött hatósági gondnok hatáskörét, feladatául szabván a körzeti választásoknak, valamint a közgyűlésnek megtartását. Ezen rendelet szerint a hatósági gondnok megbízatása a rendelet megjelenésétől számított 6 hétig tart, ez a határidő azonban indokolt esetben legfeljebb egy ízben és legfeljebb 3 hónapra meghosszabbítható lesz. Ezóta eltelt immár több mint két hónap és a választások előkészítése tekintetében csupán annyi történt, hogy a szövetkezet taglajstromát összeállították, ami a szövetkezetnek 82 000 koronányi károsodásával járt, a jegyzéket a szövetkezet házából elvitték és azóta nyoma veszett.

A gondnoki kezelés szövetkezetünknek, melynek közgazdasági jelentősége kétségen felül áll, a legnagyobb anyagi és erkölcsi károkat okozza. Ennek a kezelésnek eredménye, hogy hitelünk megrendült, a szövetkezet nem képes burgonyát, káposztát, babot, stb. beszerezni, nem képes tagjainak téli szükségleteiről gondos-

⁶¹ Párttörténeti Intézet Archívuma A. XXVII. 8/25.

⁶² OL PM 110/1933 elm. sz. Halla 1922. jan. 15. jelentése 36. l.

kodni, mivel a gondnokság hosszú tartama és a szövetkezet ellen megindult mértéktelen vad hajsza intézetünk jó hírnevét teljesen aláássa és hitelezőink bizalmát megtingatja.

A szövetkezet a gondnoki kezelés következtében politikai harcoknak célpontjává lett, az ébredő magyarok egyesülete, továbbá a keresztényszocialista párt részéről olyan féktelen agitáció indult meg, mely senkinek a becsületét, sem pedig a szövetkezet érdekét nem kiméli, öles plakátokon hirdetik, hogy a szövetkezetben lapnak, csalnak, nyilvánosan plakátokon a legvadabb rágalmakat szórják ellenünk anélkül, hogy nekünk módunkban állna ezen terrorisztikus dolgok ellen védekezni. Ellenfeleink gyűlésein izgató és lázító beszédeket tartanak és ez a hangulat természetesen átragad a szövetkezet több mint 1000 főből álló alkalmazottaira is. Az alkalmazottak szintén három pártra szakadnak, politizálnak és senki sem dotgozik. A fegyelem meglazult és teljesen biztosra vehető, hogy ezen kaotikus viszonyok rövidesen teljesen tönkre fogják tenni intézetünket. Egyéb eredménye a jelen áldatlan állapotoknak nem lehet.

Ezzel szemben a hatóságilag kirendelt gondnokok úgy látszik megfeledeztek tulajdonképpen feladatukról, mert a választások megtartása érdekében semmit sem tesznek és pártatlanságukat mindenki kénytelen kétségbe vonni, mert ahelyett, hogy kötelességükhöz képest a választásokat megtartanák, ők maguk is a politikai áramlatokba sodortatják magukat és bennünket arra akarnak rávenni, hogy kompromissumokat létesítsünk olyképen, hogy politikai ellenfeleinknek bizonyos számú igazgatósági tagságot biztosítsunk,⁶³ így például: dr Halla Aurél helyettes gondnok úr azt az ajánlatot tette nekünk, hogy 15 tagból álló igazgatóságot válasszon a közgyűlés, ebből három miniszteriális úr és 5 polgári egyén legyen, továbbá az ébredők elhallgattatása végett ezek részére egy vezető állást biztosítsunk és a szövetkezet vezető helyeiről a zsidó osztályvezetőket távolítsuk el. Nem hisszük, hogy a kormánynak intenciójával megegyeznék ilyen kompromissumok kiforszírozása azzal, hogy az ajánlat el nem fogadása esetén bajok lesznek és nem merjük feltételezni azt sem, hogy a választások megsemmisítésénél és gondnokok kirendelésénél ilyen fajta célok lebegtek volna a kormány szeme előtt. Meggyőződésünk szerint a választások azért lettek megsemmisítve, mert a kormány azoknál szabálytalanságokat tapasztalt, a gondnokok azért lettek kirendelve, hogy szabályszerű pártatlan választásokat ejtsenek meg és mi a magunk részéről azon alázatos kérelmet terjesztjük elő, méltóztassék a választások megtartására Krafft Frigyes hatósági gondnok úrnak utasítást adni.

Már fentebb elöadtuk, hogy a gondnoki kezelés milyen súlyos anyagi zavarokkal jár. Elöadjuk, hogy a kirendelt hatósági gondnokok dacára annak, hogy mint állami tisztviselők az állam részéről amúgy is rendes javadalmazásban részesülnek, a maguk részére a szövetkezet pénztárából havi 10 000 korona fizetéseket folyósítanak. Az ügyvezetésre kirendeltetett Fronius Károly a fa- és szén-szállításról híres keresztény behozatali társaságnak volt igazgatója, kinek részére a hatósági gondnok urak előbb 20 000, újabban pedig 25 000 korona havi fizetést folyósítanak ugyancsak a szövetkezet pénztárából. Kérdezzük ezek után, vajjon célja volt-e a kormánynak, hogy szövetkezetünket anyagilag ilyen súlyosan megterhelje és e helyütt tisztelettel bejelentjük tiltakozásunkat a gondnok uraknak káros gazdasági ténykedései ellen és bejelentjük, hogy az okozott károk és jogtalanul eszközölt kiadások erejéig a m. kir. kincstárral szemben a szövetkezet

⁶³ Bethlennek is ez volt az intenciója!

magánjogi igényeit érvényesíteni fogjuk, míhelyt szövetkezetünk a gondnoksági kezelés alól felszabadulva, önrendelkezési jogát visszanyeri.

A fentiek teljessége kedvéért előadjuk még, hogy ellenünk a budapesti m. kir. államrendőrség kiterjedt nyomozást folytatott le, az eljárás alapját képezték a feljelentéseknek egész tömkelege, melyek kivétel nélkül szabálytalanságok miatt elbocsájtott tisztviselők alaptalan pletykáin és mende-mondáin alapultak. A nyomozás során sem a szövetkezet ellen, sem az alulírt igazgatósági tagok ellen a legcsekélyebb komoly terhelő adat sem merült fel. Ez az eljárás ugyan még befejezve nincsen és éppen ez az oka annak, hogy ellenfeleink állandóan csalással és lopással rágalmaznak meg nyilvánosan bennünket anélkül, hogy módunkban állana kellően védekezni. Mi a magunk részéről minden lehetőt elkövettünk arra nézve, hogy a büntető eljárás lefolytatását megsürgessük, de eddig még eredmény nélkül.⁶⁴

Tekintettel arra, hogy a kirendelt hatósági gondnokok megbízatásának tartama három hónap legközelebb, vagyis október hó végén lejár,⁶⁵ tekintettel arra, hogy a gondnoki kezelés szükség nélkül intézetünknek nagy anyagi és erkölcsi kárával jár, mindenképen kívánatos volna, hogy a gondnokok megbízatásának újabb meghosszabbítása szükségessé ne váljon. Ez reméljük senkinek nem áll érdekében, miért is azon alázatos kérelmet terjesztjük Nagyméltóságod elé, hogy Krafft Frigyes ministeri tanácsos úr öméltóságát a küldöttválasztó gyűlések legsürgősebb megtartására utasítani szíveskedjék. Nagyméltóságodnak alázatos szolgálói: Weiser Kálmán, Kötajka Lajos, Preusz Mór, Klárik Ferenc, Rudas Albert, dr. Hegedüs Gyula, Hoffer Gyula, Pollák Simon, Malasits Géza.”⁶⁶

Mivel az ellenforradalmi szervezetek felkészülése a körzeti választásokra még nem fejeződött be és a kormány sem tudott a szövetkezet tartós állami ellenőrzésének megvalósítása céljából biztosítékot szerezni, az igazgatóság kérelme eredménnyel nem járhatott, az ÁFOSZ ügyének a megoldása így tovább húzódott.

Bethlen és a hatos bizottság tárgyalásai, a paktum megkötése

1921 október végén a választási harc tetőpontját érte el. A szervezett munkások és az ébredők s keresztényszocialisták között az összetűzések napirnden voltak, a munkásság ellenállása és harcokésztsége fokozódott. A kieleződött helyzetben a hatósági gondnok a miniszterelnök beavatkozását kérte. Bethlen a jobboldal választási kilátásait a különböző eltérő információk ellenére jól ismerte. A hatósági gondnok tárgyilagosan tájékoztatta a való helyzetről, hogy az ébredők és keresztényszocialisták a szövetkezet tagságában elenyésző kisebbségben vannak, s így győzelemre nem számíthatnak.⁶⁷

E felismeréshez 1921 november elején újabb tényező is járult: a jobboldali szociáldemokrata vezetők a királypuccsal kapcsolatos politikai válságot a munkásság érdekében opportunizmusból nem használták ki, a kormány válságos helyzetét nem nehezítették meg, sőt a burgenlandi kérdés eldöntésénél

⁶⁴ A nyomozást a rendőrség valójában lezárta és az eljárást megszüntette, de arról a szövetkezetet taktikai okokból nem értesítette.

⁶⁵ OL PM 110/1933 eln. sz. ügyiratban elhelyezett 5843/1921 P. M. számú feljegyzés szerint a gondnokság eredeti 6 heti időtartamát írásban nem hosszabbították meg.

⁶⁶ Uo. a szövetkezet 1921. okt. 14-i beadványa a pénzügyminiszterhez.

⁶⁷ OL PM 110/1933 eln. sz. Krafft 1922. máj. 23. jelentése 6. l.

is az ellenforradalmi kormány álláspontját támogatták. Mindezekre való tekintettel Bethlen a szociáldemokrata vezetőkkel való tárgyalásokat és az ellenforradalmi kormányra nézve kedvező megegyezési lehetőségét az ÁFOSZ és a munkásságot érdeklő több más kérdésben kedvezően ítélte meg.

A szociáldemokrata párt jobboldali vezetői maguk kezdeményezték az első lépéseket a tárgyalások megindítása felé, amikor 1921 november első napjaiban előterjesztették a miniszterelnökségen azt a memorandumot, amely a munkásság sérelmeit részletezte és amely a december 22-i második paktum alapját is képezte. A memorandumnak 3. pontja foglalkozott az ÁFOSZ ügyével. Mivel a szövetkezettel kapcsolatos kérdések Bethlen szerint is megérték döntésre és halasztást nem tűrtek, 1921. november 12-re értekezletet hívott össze, melyen a belügyi, pénzügyi és kereskedelemügyi miniszterek megbízottai, a hatósági gondnok, Halla gondnokhelyettes, a szociáldemokrata párt és a szövetkezet részéről az ún. hatos bizottság tagjai: Peyer Károly, Farkas István, Propper Sándor, Hoffer Gyula, Mihályi Ferenc és Miakits Ferenc vettek részt. Az értekezleten Halla szerint „*kedvező atmoszféra nyilvánult meg megfelelő engedmények kicsikarására*”, a miniszterelnök azonban a miniszteri biztos túlzott követeléseit továbbmenő politikai elgondolásai miatt nem támogatta.⁶⁸ A szövetkezet tartós állami ellenőrzésének a kérdésében az első tárgyalás résztvevői elvileg egy kompromisszumos tervezetben állapodtak meg. Erre enged következtetni az a levél, melyet Bethlen 1921. november 14-én a Pénzügyminisztérium ideiglenes vezetésével megbízott Walkó Lajos államtitkárhoz intézett:

Tisztelt Barátom!

Az Általános Fogyasztási Szövetkezet ügyében a munkásság megbízottaival folytatott megbeszélések során minden valószínűség szerint sikerülni fog azt az előnyt is biztosítani, hogy a munkásság teljhatalmú megbízottai a tizenöttagú igazgatóságba a választások során hat helynek oly polgári egyénnel való betöltését garantálják, akik részint a kormány megbízottai, részint pedig olyan a szövetkezeti életben nagy tekintéllyel és jártassággal bíró semleges egyének lennének, akik iránt a kormány bizalommal viseltetik.

A megállapodás szerint a kormány megbízottak (három miniszteri tisztviselő) az érdekelt kereskedelemügyi, népjóléti és pénzügyi tárcák részéről delegálandó három—három egyén közül fognak választatni. Bátor vagyok tehát Téged felkérni arra, hogy a vezetésed alatt álló minisztérium tisztviselői közül méltóztass három, a célnak teljesen megfelelő, s a szövetkezethöz véendő érdekek szempontjából megbízható, tekintélyesebb urat kiszemelni és azoknak neveit hozzám eljuttatni.

Minthogy a munkásság kiküldöttei végleges válaszukat folyó hó⁶⁹ 17-re, csütörtökre ígérték, s akkorra a kormány részéről delegálandók neveit már közölni óhajtom, nagyon kérek, hogy a fentiek iránt méltóztass haladéktalanul oly értelemben intézkedni, hogy a szóbanjövő tisztviselők nevei legkésőbb 48 óra alatt hozzám jussanak.

Fogadd kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását

*Bethlen*⁷⁰

⁶⁸ OL PM 110/1933 eln. sz. Halla 1922. jan. 15. jelentése 36—37. l.

⁶⁹ November hó.

⁷⁰ OL PM 110/1933 eln. sz. Bethlen 1921. nov. 14. levele.

Hasonló szövegű megkeresést kapott a népjóléti és kereskedelemügyi miniszter is.

A november 17-i tárgyalásról közelebbi adatok nem állnak rendelkezésünkre, csak annyi bizonyos, hogy Bethlen és a hatos bizottság második megbeszélése végleges megállapodást nem eredményezett. Az ÁFOSZ minden vitás kérdésére kiterjedő megegyezés 1921 december első napjaiban jöhetett létre, azt azonban csak néhány nappal később írták alá. Bethlen, hogy a jobboldali szociáldemokrata vezetők bizalmatlanságát eloszlassa, december 5-én rendeletet írt alá, melyben úgy intézkedett, hogy az ÁFOSZ közgyűlését 1922. január 31-ig hívják össze.⁷¹ Ugyanakkor a szövetséget hatósági gondnokát utasította, hogy a körzeti választásokat december 17. és 18-ikára tűzze ki.

A paktum aláírását Bethlen kormányátalakítási elfoglaltsága is késleltethette. Az új kormány 1921. december 6-án alakult meg. Bethlen másnap a nemzetgyűlésen tartott bemutatkozó beszédében kijelentette, hogy a munkásság képviselőivel szükségesnek tartja az érintkezés felvételét és ezúton megkísérli a kibékülést „*azokkal a munkásrétegekkel is, amelyek eddig a többi osztályokkal szemben bizonyos merev elzárkózási politikát folytattak*”.⁷² A munkásság megnyerése, esetleg semlegesítése volt az a politikai cél, mely Bethlent az ÁFOSZ ügyének az eldöntésénél is vezette, és amelyet Halla miniszteri biztos sokáig nem ismert fel.

A miniszterelnök — mint láttuk — a munkásság képviselőivel már 1921. november 12-ike óta kapcsolatban állott, nemzetgyűlési beszéde tehát csak a további vitás kérdések megtárgyalásának a szükségességére utalt. Az újabb megbeszélések a miniszterelnökségen december 8-án meg is indultak, de azoknak a tárgya már nem az ÁFOSZ, hanem egyéb sérelmek és kívánságok megvitatása volt. Közvetlenül a tárgyalások megindulása előtt a szociáldemokrata párt vezetőiből és az ÁFOSZ igazgatóságából alakult hatos bizottság, valamint a miniszterelnök aláírta a néhány nappal korábban létrejött bizalmas megállapodást, mely a szövetséget az ellenforradalmi kormány állandó ellenőrzése alá helyezte. Miután a megállapodást szintén Peyer kezdeményezte, valójában ezt kell az első Bethlen—Peyer paktumnak tartanunk.⁷³ A paktum teljes és hiteles szövegét, mint a magyar munkásmozgalom története szempontjából nagyfontosságú és a jobboldali szociáldemokrata vezetők megalkuvó politikájára jellemző dokumentumot az alábbiakban közöljük:

„*Bizalmas.*

Az Általános Fogyasztási Szövetkezet ügyében a miniszterelnök és a szociáldemokrata munkásság teljhatalmú megbízottai között létesült megállapodások :

1. Annak biztosítása céljából, hogy az Általános Fogyasztási Szövetkezet vezetésében semmiféle politikai befolyás ne érvényesülhessen, a miniszterelnök kívánságára a munkásság megbízottai hozzájárultak ahhoz, 1. hogy az eddigi nem szociáldemokrata pártállású igazgatósági tagok helyébe hat oly polgári tag

⁷¹ Budapesti Közlöny 1921. dec. 10. sz. 10365/1921 M. E. sz. rend.

⁷² Népszava 1921. dec. 8. sz.

⁷³ Réti László : i. m. 15. l. lábjegyzete. Mivel a szerző az első paktum szövegét nem ismerte, az ÁFOSZra vonatkozó adatai sem lehettek pontosak. Krafft hatósági gondnokot véglegesen 1922 októberében mentették fel.

választassék be, akik közül három oly polgári személy legyen, aki szövetkezeti ügyekben kellő jártassággal bír, azonban politikailag nincs exponálva s jelenleg sem tölt be valamely más szövetkezetnél vezető pozíciót. A másik három tagul pedig a kereskedelemügyi-, pénzügyi- és népjóléti minisztériumok egy-egy magasabb rangú tisztviselőjét kívánja a miniszterelnök.

2. E célból a minisztériumok tisztviselői közül hármat-hármat fog a miniszterelnök megnevezni, akik közül a munkásság megbízottai fognak egyet-egyet a közgyűlés által leendő megválasztásra kijelölni.

3. A munkásság megbízottai viszont kötelezik magukat, hogy szociáldemokratákról az igazgatósági tagságra ugyancsak nem fognak politikailag kompromittált személyt jelölni.

4. Avégből, hogy a kormány a szövetkezeti ügyvitelbe betekintést nyerjen, a miniszterelnök kívánságára a munkásság megbízottai hozzájárultak ahhoz, hogy a háromtagú végrehajtó bizottságban, a két ügyvezető igazgatón kívül, az igazgatóság polgári tagjainak — lehetőleg a minisztériumok képviselőinek — egyike foglaljon helyet.

5. A munkásság kiküldöttei tudomásul veszik, hogy a miniszterelnök a szövetkezet adminisztrációjában bizonyos személyi változásokat (főleg a személyzeti, szervezési, tag- és áruosztályok vezetésénél) szükségesnek tart. Mindkét részről egyetértőleg megállapodnak abban, hogy ezeket éppúgy, mint az esetleg szükségessé váló egyéb személyi változtatásokat a végrehajtó bizottság fogja eszközölni.

6. A szövetkezetben használatos úgynevezett Hintz-féle könyvelési rendszer ellen aggályok merülvén fel, az értekezlet megállapodik abban, hogy e rendszert az alkalmasság szempontjából a Pénzügyi Központ meg fogja vizsgáltatni s annak további fenntartása fölött a pártatlan szakértői vélemény fog dönteni.

7. Alapszabálymódosítás, esetleg az igazgatóság részére közgyűlési felhatalmazás útján kell gondoskodni arról, hogyha a jelen megállapodás 1. pontja értelmében megválasztottak közül vagy a többi megválasztottak közül valamelyiknek igazgatósági tagsága bármely okból megszűnnék (pl. nyugdíjazás, áthelyezés stb.) helyébe a közgyűlés által e célból kijelölt delegátus lépjen s az igazgatóság köteles az illetőt az igazgatóságba azonnal behívni.

8. A kormány kötelezettséget vállal arra nézve, hogy a jelen megállapodás hatálybalépte után a választások haladéktalan kiírása iránt intézkedik; a szövetkezet autonómiáját visszaállítja s egyidejűleg a gondnokság hatáskörét a választások felügyeletére, ellenőrzésére, pártatlan lefolytatására korlátozza és biztosítja, hogy a választások az igazgatósággal egyetértésben, minden befolyástól menten, a tagok akaratának szabad megnyilvánulása mellett fognak lefolytatni.

A munkásság megbízottai kijelentik, hogy a tagok akaratának tiszta és minden befolyástól mentes megnyilvánulását s a választás békés lefolyását a maguk részéről is garantálják.

9. A munkásság teljhatalommal felruházott megbízottai kijelentik, hogy a szövetkezet jövőbeni zavartalan munkáját biztosítani hivatott ezen megállapodásokat a béke érdekében valóknak tartják és kötelezettséget vállalnak arra, hogy azoknak a közgyűlésen érvényt fognak szerezni.

Budapest, 1921. évi december 8-án

Bethlen, A munkásság megbízottai: Farkas István, Propper Sándor, Peyer Károly, Hoffer Gyula, Mihályi Ferenc, Miákits Ferenc. A másolat hitelül: Ottlyk László min. fogalmazó.⁷⁴

⁷⁴ OL PM 110/1933 eln. sz. ügyirat a paktum két hitelesített másolatát őrzi.

A megállapodással a jobboldali szociáldemokrata vezetők a szövetkezetet, melyért a szervezett munkásság annyi áldozatot hozott és amelyhez ragaszkodott, kiszolgáltatták az ellenforradalmi kormánynak. A szövetkezet részéről a paktum megkötését semmi sem indokolta. Az ÁFOSZ hatalmas tömegbázisa, a szervezett munkásság az üldöztetés és az ellenforradalmi kormány nyílt támadása idején is rendületlenül kitartott szövetkezete mellett. Az ÁFOSZ ellen elrendelt miniszteri biztosi, közigazgatási, rendőrségi, ügyész-ségi és hatósági gondnoki vizsgálatok pedig semmiféle olyan bizonyítékot nem eredményeztek, melynek alapján a szövetkezet ellen súlyosabb következményekkel járó eljárást indíthattak volna. A kormány éppen az ellenforradalmi rendszer megszilárdítása érdekében a szervezett munkásság megnyerésére törekedett, az ÁFOSZ tagságának nyugtalanságát fokozó intézkedésektől ezért célszerűségi okokból tartózkodott. Az ÁFOSZ-nak előbb-utóbb tehát vissza kellett nyernie önkormányzatát. A paktum megkötésével a jobboldali szociáldemokrata vezetők csupán egy célt követtek, az ellenforradalmi kormány felé lojalitásukat akarták igazolni, hogy ezzel a további tárgyalások lehetőségét biztosíthassák.

A jobboldali szociáldemokrata vezetők maguk sem tagadták, hogy a paktummal a szövetkezet hátrányos helyzetbe került. A megállapodás kizárólag csak a kormányzat érdekét szolgálta. „*Nem kicsinyelhető a jelentősége annak — állapította meg a miniszteri biztos —, hogy a kormány betekintést nyert a szövetkezet egész működésébe s a gondnoki kezelésből kifolyólag lehetőségessé vált a szövetkezet vezetőségében 6 polgári igazgatósági tagnak az elhelyezése, ami által a szövetkezet működése, ha nem is teljesen és kielégítően, de bizonyosfokú ellenőrzés alá mégis került.*” „*Eredménye még a mozgalomnak — folytatta Halla jelentésében —, hogy annak útján a kormány összeköttetésbe jutott a szociáldemokrata szervezett munkásság képviselőivel s velük állítólag nemzetvédelmi szempontból is kedvező megállapodást létesített.*”⁷⁵

A paktum teljes szövegét sem 1921-ben, sem később nem hozták nyilvánosságra és megkötésekor csak annyit hoztak belőle a szövetkezet tagságának tudomására, amennyinek a közlését elkerülni nem lehetett. A Népszava annyit közzé tett, hogy „*a Bethlen miniszterelnökkel történt megállapodás értelmében a munkásság képviselői javasolni fogják három miniszteri tisztviselő és három pártunkívüli polgári egyén beválasztását az igazgatóságba*”.⁷⁶ A paktum 3., 4. és 5. pontjában vállalt súlyos kötelezettségekről azonban sem a párt-sajtó, sem a jobboldali szociáldemokrata vezetők nem tájékoztatták a szervezett munkásságot.

A megismételt körzeti választások. A szervezett munkásság győzelme

A szövetkezeti paktum aláírása után már maga Bethlen sürgette a körzeti választások megtartását. 1921. december 8-án az alább közölt levélben kérte Kállay Tibor pénzügyminiszter intézkedéseit:

⁷⁵ OL PM 110/1933 eln. sz. Halla 1922. jan. 15. jelentése. A miniszteri biztos jelentésének e részében a második paktumra utal, melyet 1921. dec. 22-én kötöttek meg.

⁷⁶ Népszava 1921. dec. 11. sz.

„10.443/1921. IV. M. E. sz.

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Folyó évi július hó 4-én 3787 szám alatt kelt átiratomra, valamint Nagyméltóságodnak az ennek alapján folyó évi július hó 28-án 87.723 szám alatt kelt nagybecsű intézkedésére, van szerencsém értesíteni Nagyméltóságodat, hogy az Általános Fogyasztási Szövetkezetről esedékes választásokra, valamint az ezzel kapcsolatos többi kérdésekre nézve a szociáldemokrata munkásság képviselőivel, a tudomásulvétel végett másolatban idecsatolt megegyezést kötöttem.

E megegyezés a kormánynak a szövetkezet ügyeibe teljes betekintést és ellenőrzést biztosít s az adott viszonyok közt úgy most, mint a jövőre nézve kielégítő megoldást nyújt.

Ennek alapján, valamint figyelemmel arra, hogy a választások kiírása most már nemcsak politikai okokból, de a felkészült keresztény és nemzeti szellemű ellenzék érdekei szempontjából is tovább már nem halasztható, a megegyezés hatodik pontjában foglalt intézkedések végrehajtása a legsürgősebben foganatosítandó.

Van szerencsém tehát tisztelettel arra kérni Nagyméltóságodat, méltóztassék haladéktalanul intézkedni aziránt, hogy a szövetkezet autonómiája az I. szám alatt mellékelt rendelettervezet figyelembevételével kibocsátandó intézkedéssel visszaállítsassék és a hatósági gondnok hatásköre ezzel egyidejűleg a választások felügyeletére, ellenőrzésére és pártatlan lefolytatására korlátoztassék.

Végül arra kérem Nagyméltóságodat, hogy az Általános Fogyasztási Szövetkezetet lehetőleg az itt II. szám alatt csatolt tervezet felhasználásával értesíteni s nagybecsű intézkedését egyidejűleg velem is közölni méltóztassék.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1921. évi december hó 8-án

Bethlen⁷⁷

A miniszterelnök kezdeményezésére Kállay pénzügyminiszter a belügy- és kereskedelemügyi miniszterekkel egyetértésben 1921. december 10-én a szövetkezet önkormányzatát visszaállította, a hatósági gondnok hatáskörét pedig a választások előkészítésére és lefolytatására korlátozta.⁷⁸

A hatósági gondnok teljes felmentése tehát nem történt meg, mert az ébredők és keresztényszocialisták a paktum megkötése után sem mondtak le terveikről, az ÁFOSZ kisajátításáról. Ezt tanúsította a „pártatlan” hatósági gondnok minden intézkedése, melyet a körzeti választások előkészítésére tett. A Bethlennel kötött paktummal szöges ellentétben mindenek előtt megnehezítette a szövetkezet tagjainak a választásokban való részvételét, melyet szavazójegyekhez kötött. Minden körzet részére egy szavazati jegyosztó bizottságot állított fel. A bizottságok tagjait pedig jobboldali szervezetek által ajánlott tanítók közül jelölte ki, akiknek egy része az igazolványok kiosztása alkalmával súlyos visszaéléseket követett el s ezzel sok szövetkezeti tagot fosztott meg a szavazásban való részvételtől. A visszaélések híre kül-

⁷⁷ OL PM 110/1933 eln. sz.

⁷⁸ Uo. 5843/1921 PM sz. a hatósági gondnok hatáskörének korlátozása és a szövetkezet autonómiájának visszaállítása a miniszterelnök által küldött tervezetek felhasználásával történt meg.

földre is eljutott. A Bécsben megjelent „Proletár” szerint „*egész sereg szavazólapot lopattak el a különböző bizottságoknál, de azokat felhasználniuk mégsem sikerült, mert a lopások idő előtt kipattantak és a botrányt nem lehetett eltitkolni. Miután pedig az ÁFOSZ választásánál a munkásság jelenlegi ügynevezett vezérei — közvelenül — zsebükben fogva voltak érdekelve, a Vanczákista vezérekkel paktáló kurzus nem is tartotta tanácsosnak az erőszakosabb fellépést.*”⁷⁹

Tény, hogy maga az ellenforradalmi kormány színleg semleges magatartást igyekezett tanúsítani, az ébredők és keresztényszocialisták viszont annál erőszakosabban tevékenykedtek s „*keresztény és nemzeti alapon álló munkás és kispolgár tagok pártja*” néven kísérelték meg a szövetkezet birtokba vételét. A szavazati jegyző bizottságok helyiségeiből például kitiltatták a szövetkezet ellenőrzést végző alkalmazottait. A munkásokat pedig azzal igyekeztek megfélemlíteni, hogy a szavazásnál ott lesznek a gyárigazgatók is, akik meg fogják nézni, hogy munkásaik kikre fognak szavazni.⁸⁰ Minden eszközt felhasználtak a választók befolyásolására. A nyomorban és nélkülözésben élő munkásokat azzal az ígérettel csábították, hogy az éhezésben leromlott gyermekeiket hollandiai üdültetésben részesítik, családjaik számára pedig „*ántántmissziós segélyeket*” eszközölnék ki.⁸¹

A körzeti választások a pestkörnyéki községekben és peremvárosokban december 17-én, a fővárosban pedig 18-án folytak le. Az ébredők még a választások napján is „*lepedőnagyságú plakátokat*” ragasztattak ki a budapesti házak falaira: „*Ítéltetek Budapest munkásai*” címmel. Budapest szervezett munkássága megadta a választ. A megfélemlítés, fenyegetés és megfélemlítés minden módszere ellenére a „*szervezett munkások és üzletkerületi bizottsági tagok pártja*” 18 036, az ellenzéki lista pedig csak 2521 szavazatot kapott.⁸²

A körzeti választások eredménye a szövetkezetben tömörült szervezett munkásságnak elégtételt szolgáltatott, a jobboldali szervezeteknél természetesen lehangoltságot és csalódást keltett. Halla Aurél miniszteri biztos, akit megbízatása alól „*buzgó és értékes szolgálatainak elismerése mellett*” 1921. december 15-én most már végleg felmentettek,⁸³ a kudarcot különböző okokkal mentegette. „*Az egyezségnek a választások előtti publikálása — írta zárójelentésében — s azután a választásoknak váratlan elrendelése megadta a kegyelem-dőljést a külső szervezkedésnek is, amelynek eredményessége még változtatható volna a befejezett tényeken. Az egyezség hírére ugyanis az amúgy is nehezen mozgatható keresztény tagok (valójában a szövetkezetbe a Tanácsköztársaság alatt beépült jobboldali érzelmű elemek — J. K.) elvesztették érdeklődésüket s a választásoknál a legnagyobb erőfeszítés dacára sem sikerült nagyobb tömeget felvonultatni.*”

Az az eléggé el nem ítéltető választási fogás azután, amelyet a külső szervezetek a választás eredményének kedvezőbbé tételére elkövettek, a mozgalom erkölcsi alapjait is aláásta s kis híja, hogy a jól megalapozott mozgalom hangos botrányba nem fűlt.⁸⁴

⁷⁹ Proletár 1921. dec. 22. sz.

⁸⁰ Népszava 1921. dec. 16. sz.

⁸¹ Népszava 1921. dec. 17. sz.

⁸² OL PM 110/1933 eln. sz. 1921. dec. 19. és 1922. jan. 20. választási jegyzőkönyvek adatai alapján.

⁸³ Budapesti Közlöny 1921. dec. 15. sz.

⁸⁴ Halla a jobboldali szervezeteknek a szavazójegyekkel elkövetett visszaéléseire utalt.

Ezek szerint félrendszabályok, politikai célból ügyes sakkhúzások, erélytelenség, hibás intézkedések egész sorozata, a vezetők diszharmóniája az egyik oldalon, egységes front a másik oldalon jellemezték ezt a mozgalmat.”⁸⁵

A szervezett munkásságnak a körzeti választásokon elért győzelmét, melynek értékét semmiképpen sem csökkentette az, hogy az ÁFOSZ munkástagjainak nagy részét terror és hamisítások révén a szavazásban való részvételtől elütötték, a jobboldali szociáldemokrata vezetők nem aknázták ki, sőt a december 22-i politikai paktummal kisebb engedmények ellenében még jobban elkötelezték magukat az ellenforradalmi kormánnyal szemben.

A szövetkezeti paktum végrehajtása és következménye

Az ÁFOSZ öt év elteltével 1922. január 22-én megtartotta 14—16-ik összevont közgyűlését. A közgyűlésen a 300 küldöttből 256 jelent meg, 44 tag távolmaradásával már oleeve állást foglalt a paktummal szemben. De a megjelent küldöttek közül is többen hevesen kikeltek a megegyezés ellen, és élesen bírálták a hatósági gondnokság működését.⁸⁶

A második Bethlen—Peyer paktum megkötése után Bécsből visszatért és a közgyűlésen elnöklő Peidl Gyula azonban a paktum védelmére kelt. „Egyenesen keserves és fájdalmas ránk nézve ez a megállapodás — jelentette ki Peidl kétszínűen a paktum ellenzéke felé —, de mert a szövetkezet léte az alapja a megállapodásnak, mert a szövetkezet léte függ attól, hogy autonómiáját, függetlenségét, a szabad mozgását visszanyerje, azért arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy míg egyrészt a szociáldemokrata párt vezetőségének köszönötünk fejezzük ki fáradozásáért, amelyet a szövetkezet érdekében kifejtett, másrészt, hogy kijelentsük, ezt a megállapodást a dolog természeténél fogva magunkra nézve teljes mértékben kötelezőnek elismerjük.”⁸⁷

A közgyűlési küldöttek egy része azonban nem fogadta el Peidl álláspontját és a paktumot visszautasította, ami az igazgatósági tagok megválasztása alkalmával leadott szavazatok számában is kifejeződött. Az új igazgatósági tagok közül Farkas István 224, Kitajka Lajos 255, Miakits Ferenc 232, Nagy György 255, Peidl Gyula 256, Peyer Károly 228, Pollák Simon 232, Propper Sándor 237, Reisz Mór 250, dr. Bessenyei Ferenc miniszteri tanácsos, dr. Buday László egyetemi tanár, Láng József, a Gazdák Biztosító Szövetkezetének vezérigazgatója, Kolossváry Dezső miniszteri tanácsos, Samassa Aurél miniszteri tanácsos és dr. Tószögy Géza miniszteri osztálytanácsos, kormány megbízottak valamennyien 222 szavazatot kaptak. A kormány képviselőire, a távollévőket is számításba véve, a 300 küldöttből 78-an nem szavaztak. A munkás igazgatósági tagok közül pedig, amit véletlennek nem lehet tartani, a paktumot kezdeményező s aláíró Peyer Károly és Farkas István kapta a legkevesebb szavazatot.⁸⁸

A szociáldemokrata pártban ebben az időben észlelhető ellenzéki hang az ÁFOSZ közgyűlésén más formában is jelentkezett. Peidl Gyulával szemben, aki a szövetkezet pártonkívüliségét hangoztatta, a küldöttek egy része követelte, hogy az ÁFOSZ munkás jellegének megerősítése érdekében a szövet-

⁸⁵ Halla 1922. jan. 15. jelentése 37—38. l.

⁸⁶ Krafft Frigyes 1922. máj. 23. jelentése 9. l.

⁸⁷ Szövetkezeti Értesítő 1922. jan. 28. sz.

⁸⁸ Uo.

kezetbe új tagokat csak a szakszervezetek ajánlásával vegyenek fel. A javaslat elfogadását a paktumpolitika védelmezői természetesen megakadályozták.

Az ellenforradalmi kormány azonban nem elégedett meg a jobboldali szociáldemokrata vezetők lojális nyilatkozataival, hanem a megállapodásban vállalt kötelezettségek végrehajtását a Pénzügyminisztérium és a miniszterelnökség útján rendszeresen ellenőriztette. A pénzügyminisztériumi megbízott utasításának megfelelően a közgyűlést követően mindjárt beszámolt arról, hogy az ÁFOSZ vezetősége a megállapodásnak „nagyjából” eleget tett, a végrehajtóbizottságba a kormány egyik képviselőjét, Bessenyei Ferenc miniszteri tanácsost beválasztotta. A szövetkezet adminisztrációjának átszervezésével, a személyzeti, szervezési, tag- és áruosztály vezetőinek kicserélésével Bethlen egyébként Peidl Gyula elnököt bízta meg, akinek közvetlenül a miniszterelnöknek kellett megbízatása végrehajtásáról jelentést tennie.⁸⁹

A paktum teljesítésének az ellenőrzése még néhány éven át napirenden szerepelt. Az ellenőrzés hatásságának fokozása végett 1923. november 16-án a miniszterelnökség szociálpolitikai osztályán tartott értekezlet utasította a Pénzügyminisztérium képviselőjét, hogy egyfelől a szociálpolitikai osztállyal, másfelől igazgatósági tagtársaival állandó és közvetlen érintkezésben legyen. Az intézkedés célja az volt, hogy a szövetkezet ellenőrzésében egyöntetű álláspontra helyezkedjenek és „a teendő intézkedések szempontjából mindkét irányban esetről esetre kellő időben lépéseket” tehessenek.⁹⁰ A miniszterelnökség szociálpolitikai osztályát természetesen nem az ÁFOSZ alapszabályszerű működése, hanem a szövetkezeteken belül a kommunista párt esetleges szervezkedése és térhódítása izgatta. A „kommunizmus veszélyétől” való félelem vezette az ellenforradalmi kormányt minden tétlenség, s ezért üldözte a munkásosztály intézményeit.

Egy év múlva, 1924 novemberében a Hintz-féle könyvelési rendszer miatt zaklatták az ÁFOSZ-t. A szövetkezet ügyvezetése mindig azt a nézetet képviselte, hogy a kérdéses könyvelési rendszer az ügyvitelben jól bevált és semmi sem indokolja ezért más könyvelési rendszer bevezetését. Hosszas viták után Bethlen miniszterelnök a szövetkezet könyvelési rendszerét újból megvizsgáltatta. A vizsgálat az ÁFOSZ ügyvezetésének álláspontját mindenben igazolta, mivel a kirendelt könyvszakértők megállapították, „hogy a Hintz-rendszer sok vonatkozásban jobb az egyéb könyvelési rendszereknél és kívülről jövő ellenőrzést sem nehezíti meg túlságosan, még abban az esetben sem, ha az ellenőrzéssel megbízott könyvelési szakember a Hintz-rendszerben nem járatos”. Az ÁFOSZ könyvelési rendszerével kapcsolatos aggályok három évi zaklatás után ezzel végleg megszűntek.⁹¹

Az állami ellenőrzés ezt követően fokozatosan ellanyhult, sőt lassan szükségtelenné is vált, mert a szövetkezet a paktumpolitika következtében végzetesen meggyöngült. A jobboldali szociáldemokrata vezetők és a kormány között létrejött megállapodás miatt ui. a szervezett munkásság a szövetkezetnek tömegesen hátat fordított. Az ÁFOSZ taglétszáma 156 000-ről 1925-ben 111 000-re, 1926-ban pedig 61 000-re apadt le. Ugyanilyen mértékben csökkent a szövetkezet üzletrésztőkéje, viszont keretei változatlanok maradtak. A vezetők hibás üzleti politikája miatt az ÁFOSZ fejlődésében

⁸⁹ OL PM 110/1933 eln. sz. Tószögy min. osztálytanácsos jelentése.

⁹⁰ Uo. miniszterelnökség 1923. dec. 15. utasítása.

⁹¹ OL PM 110/1933 eln. sz. a miniszterelnökség 1924. nov. 4. átirata a Pénzügyminisztériumhoz.

megrekedt. A jobboldali szociáldemokrata vezetők megalkuvása végülis arra vezetett, hogy a fasiszta magyar kormány a szövetséget, melyben a szervezett munkásság jelenléte és tevékenysége még nagy erőt képviselt, 1939. március 3-án felszámolta.⁹²

Az ÁFOSZ a magyar munkásmozgalom történetében 35 éves fennállása során jelentős szerepet töltött be. A budapesti és budapestkörnyéki szervezett munkásság tízezreit tömörítette üzlethálózata keretében, ellátásukat mintaszerűen megszervezte, gazdasági és politikai tömegharcokban a munkásságnak segítséget nyújtott. Tagjait munkásszolidaritásra nevelte, összetartozási érzésüket erősítette. Feloszlata a magyar munkásmozgalom szempontjából veszteséget jelentett.

JENEI KÁROLY

НАСТУПЛЕНИЕ КОНТРРЕВОЛЮЦИИ ПРОТИВ ОБЩЕГО ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО КООПЕРАТИВА И «ПЕРВЫЙ» ПАКТ БЕТЛЕНА — ПЕЙЕРА

Резюме

Общий потребительский кооператив был создан в 1904 г. организованными рабочими полиграфической промышленности. Совет профсоюзов в 1906 г. признал рабочий характер Общего потребительского кооператива. С момента поддержки Советом профсоюзов численный состав и число магазинов испытывавшего до того трудности кооператива увеличивались с каждым годом. В последнем году первой мировой войны он имел 85 тысяч членов и 69 магазинов, а во время Венгерской Советской Республики 150 тысяч членов и 201 магазин.

Во время Венгерской Советской Республики Общий потребительский кооператив стал исключительно товарораспределительным органом. По этой причине после падения Венгерской Советской Республики белый террор начал преследовать кооператив. Министр общественного снабжения правительства Фридрих в первые дни после захвата власти контрреволюцией начал следствие против него, в то же время контрреволюционные отряды расстроили и разграбили склады кооператива. Однако организованный рабочий класс выступил в защиту кооператива, в единстве поставился на его сторону и в результате этого Общий потребительский кооператив опять укрепился в организационном и финансовом отношении.

В 1920 г. кооперативу подарилось добиться признания системы делегатов общего собрания. Так как в феврале 1921 г. на выборах кооператива, происшедших на основе системы делегатов, вопреки насильственным действиям контрреволюционных органов организованный рабочий класс одержал крупную победу, правительство, ссылаясь на мнимые злоупотребления уничтожило результаты выборов и поставило во главе кооператива министерского комиссара. Еще во время деятельности министерского комиссара начались переговоры между правым социал-демократическим лидером Каролом Пейером и министр-председателем Иштваном Бетленом относительно будущего Общего потребительского кооператива. На основе тактических соображений Бетлен стремился успокоить Пейера и Совет профсоюзов в то время, когда все более усиливались придирки в отношении кооператива и запугивание его руководителей. Бетлен использовал дело Общего потребительского кооператива только как средство для того, чтобы вынудить чем большие политические уступки у социал-демократических лидеров. В половине июня 1921 г. началось полицейское и прокурорское следствие против кооператива, а директора-распорядители содержались в течение некоторых дней полицией под арестом. Так как следствие и таким образом не принесло желаемого контрреволюционным правительством результата, 1 августа 1921 г. Бетлен учредил официальное попечительство над Общим потребительским кооперативом. Этим путем контрреволюционный режим приблизился к своей цели, потому что, хотя организованный рабочий класс неуклонно стоял

⁹² OL minisztertanácsi ülési jegyzőkönyv 1939. márc. 3. Újság 1939. márc. 5. sz., Népszava 1939. márc. 5. sz. Az ÁFOSZnak a feloszlatakor 74.389 tagja volt, taglétszámának növekedése éppen a gazdasági válság éveiben indult meg.

на стороне кооператива, правые социал-демократические лидеры, в целях защиты своих позиций, были склонны даже ценой принципиальных уступок вести переговоры с Бетленом.

12 ноября 1921 г., после улаживания политического кризиса, связанного с путчем короля, во время которого правые социал-демократы не воспользовались тяжелым положением контрреволюционного правительства в интересах организованного рабочего класса, министр-председатель Бетлен начал секретные переговоры с Пейером и его сторонниками, в результате которых 8 декабря 1921 г. был подписан первый, не известный до сих пор пакт Бетлена и Пейера. Согласно пакту кооператив стал под государственным контролем, в его дирекции и в его исполнительном комитете приняли участие члены, делегированные правительством. Правые социал-демократические лидеры приняли даже обязательство не назначить в дирекцию членов кооператива, не угодных контрреволюционному режиму и осуществить преобразования в личном составе кооператива. Никогда не опубликованный пакт приводил к постепенному упадку кооператива. Вследствие массового выхода организованного рабочего класса в течение некоторых лет численный состав кооператива уменьшился с 156 тысяч до 61 тысячи. Общий потребительский кооператив не сумел больше вернуть былое величие, клиентелу и численный состав. Наконец 3 марта 1939 г. кооператив был распущен фашистским венгерским правительством.

К. ЙЕНЕИ

LA COOPÉRATIVE DE CONSOMMATION GÉNÉRALE EN BUTTE AUX ATTAQUES DE LA CONTRE-RÉVOLUTION ET LE «PREMIER» PACTE BETHLEN—PEYER

Resumé

La Coopérative de Consommation Générale a été fondée en 1904, par les ouvriers syndiqués de l'industrie typographique et en 1906 le Conseil des Syndiqués a reconnu son caractère ouvrier. Dès que le Conseil des Syndiqués eut accordé son aide à la Coopérative, l'effectif des membres et le nombre des magasins de l'organisation qui jusque là, avait été aux prises avec de nombreuses difficultés, ne cessaient d'augmenter d'année en année. Dans la dernière année de la première guerre mondiale elle avait 85 000 membres et 69 magasins, chiffres qui à l'époque de la République des Conseils s'élevèrent à 150 000, respectivement à 201.

Pendant la République des Conseils, la Coopérative de Consommation Générale était devenue l'organe exclusif de la distribution de marchandises, ce qui lui valut des persécutions de la part de la terreur blanche succédant à la République des Conseils. Le ministre du gouvernement Friedrich ouvrit une enquête contre elle dans les premiers jours de l'avènement de la contre-révolution. En même temps des formations contre-révolutionnaires entrèrent de force dans les magasins et pillèrent les dépôts de la Coopérative. Les ouvriers syndiqués ayant embrassé sa cause, la Coopérative put toutefois s'affermir, tant au point de vue de son organisation qu'à celui de ses finances.

En 1920, la Coopérative de Consommations Générale réussit à faire reconnaître le système de délégués. Comme aux élections coopératives les ouvriers syndiqués remportèrent, malgré toutes les machinations contre-révolutionnaires, une victoire décisive, le gouvernement annula les résultats des élections, en alléguant de prétendus abus, et délégua un commissaire auprès de la coopérative. C'est à cette époque que des pourparlers furent engagés entre Károly Peyer, chef social-démocrate de droite et István Bethlen, président du conseil, concernant l'avenir de la Coopérative de Consommation. Pour des raisons d'ordre tactique, Bethlen tenta de camoufler Peyer et le Conseil des Syndiqués, mais en même temps la Coopérative ne cessait d'être tracassée et ses dirigeants devinrent l'objet de manoeuvres d'intimidation. Bethlen considérait l'affaire de la Coopérative de Consommation Générale uniquement comme un moyen lui permettant d'extorquer des concessions de plus en plus grandes aux dirigeants sociaux-démocrates. Au milieu de juin 1921, on commença des poursuites judiciaires et policières contre la Coopérative dont les dirigeants furent mis pendant des jours à l'arrêt.

Comme l'enquête n'avait pas apporté les résultats attendus par le gouvernement contre-révolutionnaire, Bethlen, par son décret du 1er août 1921, nomma un curateur à la Coopérative. Le système contre-révolutionnaire s'était encore rapproché de son but :

quoique les ouvriers syndiqués ne se laissèrent pas détourner de la Coopérative, les dirigeants sociaux-démocrates de droite, désireux de maintenir leur position, se montraient disposés à engager des pourparlers avec Bethlen, quittes à faire des concessions théoriques.

Après avoir apaisé la crise politique relevant du coup d'Etat du roi Charles IV, le 12 novembre 1921, crise pendant laquelle les sociaux-démocrates de droite ne profitèrent pas des difficultés du gouvernement contre-révolutionnaire pour servir les intérêts des ouvriers syndiqués, Bethlen entama des pourparlers secrets avec Peyer, en conséquence de quoi le 8 décembre 1921 on signa le premier pacte Bethlen—Peyer, inconnu jusqu'ici. En vertu du pacte la Coopérative de Consommation Générale passait sous le contrôle de l'Etat, sa direction et son comité exécutif ne se constituaient que de membres délégués par le gouvernement. Les dirigeants sociaux-démocrates de droite allèrent jusqu'à s'engager à ne nommer dans la direction que des membres de la coopérative qui conviendraient au système contre-révolutionnaire et d'opérer des changements dans le personnel de la coopérative. Le pacte qui n'a jamais été rendu public aboutit au dépérissement de la Coopérative. En conséquence de la sortie massive des ouvriers syndiqués l'effectif des membres passa en quelques années de 156 000 à 61 000. La Coopérative de Consommation Générale ne réussit jamais plus à recouvrer son ancienne grandeur, sa sphère d'activité et l'effectif de ses membres. Elle fut finalement liquidée le 3 mars 1939 par le gouvernement hongrois fasciste.

K. JENEI

MAGYARORSZÁG ÉS A KISANTANT A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉVEKBEN (1936—1937)

Amidőn az első világháború végefelé nyilvánvalóvá vált, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése elkerülhetetlen, a nyugati hatalmak vezető köreiben azonnal felmerült az a gondolat, hogy a Monarchia területén újonnan függetlenné váló kis burzsoá államokból kelet és nyugat között ütköző blokkot alakítsanak. Elképzelésük szerint a kis államok ezen csoportja kettős szerepet töltene be. Mindenekelőtt gátat emelne a háború végén fellángolt forradalmi mozgalmaknak, bekerítené a forradalmi Oroszországot. Ugyanakkor megfelelő biztosítékot teremtené a német imperializmus jövőben várható terjeszkedése ellen is. Az e céloknak megfelelően végrehajtott és a versaillesi békerendszerrel megszilárdított újjárendezés azonban egy sor ellentmondást hordozott magában. Így elsősorban a reakciós burzsoá kormányok nemzeti ellentéteit, amelyek idővel Európa e térségét tüzfészekké változtatták.

A Közép- és Délkelet-Európa fölötti hegemonia a világháború után csakhamar Európa legerősebb hatalma, Franciaország kezébe került. Így a francia befolyás kerekedett felül a 20-as évek elején a Délkelet-Európában kijegecesedett új szövetségben, a Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia alkotta kisantantban is. Ezen államok burzsoáziája a szovjethatalom, a balkáni és közép-európai forradalmi mozgalmak elleni harc mellett elsősorban a magyar revíziós törekvések, valamint a Habsburg-restauráció megakadályozását tekintette fő feladatának, és e célok jegyében alakították meg 1920—1921-ben szövetségüket, az ún. kisantantot.

Kétségtelen, hogy a kisantant egyik alapvető feladata a Szovjetunió körüli „egészségügyi övezet” megalkotása, a forradalmi mozgalmak elnyomása volt.

A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának az összes kommunista pártokhoz intézett felhívása elsősorban a kisantant e feladatára mutatott rá. „A kisantant azt tervezi — szól a felhívás —, hogy néhány kisebb kölcsönös területi és gazdasági engedmény árán egyesítse a Balkán és Duna-medence burzsoáziáját abból a célból, hogy harcot indítson a Balkán forradalmi kommunista mozgalma ellen és hogy fegyveresen megtámadja a Szovjetuniót.”¹

Beneš csehszlovák külügyminiszter a kisantant szervezésének legkezdetén, 1920. október 1-én nyíltan beismerte, hogy annak létrejöttében döntő szerepet játszott a szociális forradalomtól, a gazdasági csódtól és az anarchiától való félelem.²

¹ Actes du Comité Exécutif de l'Internationale Communiste, „Bulletin communiste”, 31 mars 1921, p. 205.

² E. Beneš : Problémy nové Evropy. Praha, 1924. 87. l.

A kisantant létrejöttének és politikai célkitűzéseinek vizsgálatánál azonban nem hagyhatók figyelmen kívül a magyar revíziós törekvések, valamint a Habsburg-restauráció kérdése, sőt ezeket a problémákat tekinthetjük az egyik alapvető összekötő kapocsnak, mely a három államot még akkor is összetartotta, amikor egy sor más kérdésben külön-külön utakon jártak. Horthy-Magyarország revíziós igényei, valamint a Habsburg-restaurációtól való félelem egyrészt meggyorsította a kisantant kialakulását, másrészt hosszú éveken keresztül összetartotta őket. Mindhárom állam központi feladatának tekintette a magyar revíziós törekvések és a Habsburg-restauráció elleni harcot. Elég utalni arra, hogy egészen 1936-ig a kisantant katonai tervei középpontjában egyedül Magyarország állt.³

A Horthy-rendszer, melynek hatalomrajutásában nem kis szerepe volt a csehszlovák, román és jugoszláv burzsoáziának, létrejöttétől kezdve a legellenségesebb viszonyban volt mindhárom állammal. Horthyék a trianoni béke aláírásának pillanatától kezdve annak revíziójára törekedtek. Ez a törekvés határozta meg alapvetően a két világháború közti magyar külpolitikát. Így a Duna-medencében a békeszerződés következtében kialakult területi status-quo állandósítása, illetve az annak felborítására való törekvés állandó ellentét forrását képezte a kisantant államai és Magyarország között.

Tanulmányunkban nem kívánjuk végig kísérni a kisantant és Magyarország viszonyának történetét. Célkitűzésünk ezért csak arra irányul, hogy e kérdéskomplexumot a 30-as évek közepétől a német fasizmus délkelet-európai terveivel összefüggésben mutassuk be.

*

A dunavölgyi ellentétek kérdése a német fasizmus uralomrajutásával különösen nagy szerepet kapott a nagyhatalmak külpolitikájában. Hiszen éppen a versaillesi békeszerződés után kialakult nemzeti ellentétek szolgáltak ürügyül a német fasizmus számára, hogy a délkelet-európai probléma rendezésébe beleszóljon és azt saját hatalmi törekvéseinek függőfaleveleként használhassa fel.

A német agresszió veszélye a kisantant államok, elsősorban Csehszlovákiában új megfontolásokat ébresztett a szövetségi rendszer céljait illetően.

1934 második felétől, midőn az Anschluss kérdésében különösen éles ellentétek mutatkoztak Olaszország és Németország között, németellenes élel bizonyos közeledés volt észlelhető a francia és olasz politikában. E közeledés vetette fel a francia befolyás alatt álló kisantant és az Olaszországhoz kapcsolódó hármass szövetség államainak (Ausztriának és Magyarországnak) bizonyos politikai együttműködését. Előtérbe került tehát a kisantantnak a római blokk

³ *Rudolf Kisling*: Die Militärischen Vereinbarungen der Kleinen Entente 1929—1937. München. 1959. Éppen ezért nem tudjuk magunkévá tenni az „O československé zahraniční politice” álláspontját, amely ezeket a kérdéseket a kisantant létrejöttében mellékes oknak tünteti fel, „melyek hivatva voltak álcázni az igazi okot”. (O československé zahraniční politice 1918—1939. Praha. 1956. 82. l. — Véleményünk szerint itt nem mellékes okokról, hanem a három állam cselekedeteit alapvetően meghatározó politikai összefüggésről van szó. Ezt egyébként az idézett mű egy másik tanulmánya — ellentmondva a fenti megállapításnak — lényegében elismeri, amikor kijelenti, hogy „egyedül a magyar revizionizmustól való félelem és részben a Habsburg-restaurációtól való félelem is tartotta úgy ahogy együtt a kisantant-szövetséget”. (O československé zahraniční politice. 240. l.)

államaival, elsősorban Magyarországgal és Ausztriával való megbékélésének a kérdése. A kisantantot támogató Franciaország közreműködött ezen elképzelések megvalósításában. Ezt a célt volt hivatva szolgálni Laval ún. dunai paktum terve, mely szerint Franciaország, Olaszország, a kisantant államok valamint Ausztria és Magyarország be nem avatkozási és megnemtámadási egyezményt kötnek.

Az olasz kormány egyrészt ellenszolgáltatásként az abesszín háborúval kapcsolatos francia magatartásért,⁴ másrészt a németek közép-európai és balkáni előretörésének ellensúlyozására nemcsak hozzájárult a tervhez, hanem magára vállalta Ausztria, Magyarország és a kisantant államok közötti közvetítést is.

E célból hívta meg 1935 májusában az olasz kormány a magyar és az osztrák államférfiakat Velencébe, ahol megbeszéléseket folytattak a dunai államok közeledésének kérdéséről. A tanácskozáson egy kölcsönös segélynyújtási és megnemtámadási egyezmény megkötéséről volt szó.⁵ Kánya magyar külügyminiszter azonban kategorikusan visszautasította a kölcsönös segélynyújtási egyezményt, s csak rövidlejáratú be nem avatkozási szerződés megkötésének a gondolatát tette magáévá. Azonban az utóbbi is két feltételhez kötötte. Egyrészt azt követelte, hogy a kisantant 1936 januárig ismerje el Magyarország katonai egyenjogúságát, másrészt az utódállamokban élő magyar kisebbségek helyzetével kapcsolatban támasztott követeléseket.⁶ Az Olaszország által közvetített francia tervet ugyan a kisantant államok is bizonyos tartózkodással fogadták. A kisantant állandó tanácsa szeptember 30-i ülésén mégis olyan értelmű határozatot hozott, mely szerint mindhárom állam elfogadja a tervezetet, azzal a kikötéssel, hogy az egyezményben foglalt „egymás belügyeibe való be nem avatkozás” klauzulájá-

⁴ A francia kormány a Mussolinival megkötött egyezménnyel (1935 januárjában) hallgatólagos beleegyezését adta az olasz-abesszín agresszióhoz. Az abesszín háború alatt az olasz kormányra kedvező álláspontot foglalt el.

⁵ O. L. küm. res. pol. 1937—21—680.

⁶ Uo. Kánya Göringnek készített memorandumában a következőképpen foglalta össze a velencei tárgyalásokat: „Mit der Frage einer Normalisierung der Beziehungen zwischen uns und den Staaten der Kleinen befassen wir uns schon lange. Zum Ersten, um die dauernd sehr gespannte Lage im Donaubecken etwas zu beruhigen und dann auch darum, weil von uns unabhängige Ereignisse dazu führten, dass diese Frage von anderer Seite aufs Tapet gebracht wurde und wir zu derselben Stellung nehmen mussten. Ein solches Ereignis war die italienisch-französische Annäherung im Jahre 1935. Der Gegendienst Italiens für Frankreichs Mitwirkung in der abessinischen Frage sollte im Sinne eines Beschlusses der Stresakonferenz die Unterstützung der Annäherung der Donaustaaten durch Italien sein. Die Österreicher und wir wurden damals (Mai 1935) von der italienischen Regierung nach Venedig eingeladen, um dort mit Suvich die Frage der Annäherung der Donauvölker zu besprechen. Es handelte sich, wie erinnerlich, um Nichtteinmischungs-, gegenseitige Unterstützungs- und Nichtangriffsverträge, über die ersteren kam es zu keiner endgültigen Einigung, da eine genaue Definition des Begriffs der Nichtteinmischung nicht gefunden werden konnte; die Pakte zur gegenseitigen Unterstützung wies ich schon damals kategorisch zurück, auch solche mit Italien und Österreich, obwohl insbesondere der österreichische Vertreter, Baron Berger-Waldenegg, damals auf solche Pakte ein sehr grosses Gewicht gelegt hatte. Mit einem Nichtteinmischungspakt von kurzer Dauer erklärte ich mich grundsätzlich einverstanden, vorausgesetzt, dass wir spätestens bis zum 1. Januar 1936 die Gleichberechtigung in militaribus erhalten und das Los unserer Minderheiten entschieden gebessert wird. Die Österreicher und Italiener erkannten die Berechtigung unserer Forderungen vollständig an. Alle diese Pläne wurden später nach dem Zusammenbruch der italienisch-französischen freundschaftlichen Beziehungen gegenstandslos.” O. L. küm. res. pol. 1937—21—680.

nak hatálya alól kivételt képez a Habsburg-restauráció.⁷ A magyar kormány, mely semmiféle közeledést nem kívánt a kisantanttal, ezt is használta fel ürügyül a tárgyalások megghiúsítására. Kánya külügyminiszter utasította Villáni római követet, hogy tiltakozzék Suvichnál és közölje vele: Magyarország ilyen feltételekbe soha nem egyezik bele.⁸

A németbarát politikát folytató Gömbös-kormányt kezdettől fogva nyugtalanította a francia—olasz közeledés és az abban rejlő németellenes tendenciák. A Mussolini—Laval megegyezést (1935. január 7.) valamint az annak alapján kiadott nyilatkozatot a dunai paktumról Budapesten nagy idegenkedéssel fogadták. Kánya a képviselőház 1936. január 28-i külügyi bizottsági ülésén kijelentette, hogy a szóbanforgó egyezményben kísérletet lát Németország körülkerítésére, ezért „Magyarország nem adhatja semmi körülmények között hozzájárulását egy ilyen lépéshez”.⁹ Velencéből való hazaérkezése után Kánya Kobr budapesti csehszlovák követnek hangsúlyozta, hogy Magyarország nem fog tárgyalásokba bocsátkozni a szomszéd államokkal, csak ha katonai egyenjogúságát előre elismerik.¹⁰

A három kisantant-állam azonban akkor már egyre jobban sürgette a Magyarországgal való viszony rendezését. 1935 végén, de különösen 1936 elején bizonyos fordulat következett be magyarországi politikájukban. A nemzetközi helyzet eseményei miatt a kisantant-államok egyes vezetői körében erősödött az a meggyőződés, hogy rosszul ítélték meg az európai helyzet várható alakulását. Már utaltunk arra, hogy a kisantant katonai terveinek középpontjában Magyarország állt. A 30-as évek elején a hitlerizmus uralomrajutása és az olasz agresszió fokozódása folytán a kisantant vezetői ugyan már európai háború lehetőségével is számolni kezdtek. A konkrét katonai tervek azonban továbbra is kizárólag a Magyarország elleni háborúra vonatkoztak. Katonai terveik egyoldalúsága abból fakadt, hogy vezérkaraik a német—olasz agresszió elleni szembeszállást a nyugati hatalmak feladatának tekintették.

1935—1936-ban azonban kezdtek felismeri, hogy a nyugati hatalmakba vetett bizalmuk ingatag talajon áll. A versaillesi békerendszer kötelezettségeinek nyílt felrúgása Németország által (fegyverkezési egyenjogúság bevezetése, Rajna-vidék megszállása) fölvetette, hogy nem támaszkodhatnak egyoldalúan a nyugati hatalmakra a német és olasz agresszióval szemben. Erősítette ezt a gondolatot, hogy 1934-től a Szovjetunió, belépve a Nemzetek Szövetségébe, aktív harcot kezdett az agresszió elleni kollektív biztonsági rendszer kiépítésére. E politika első eredményei, a szovjet—francia szerződés megkötése arra ösztönözte a kisantant egyes vezetőit, hogy a fasiszta agresszió elleni védekezés céljából bizonyos együttműködést építsenek ki a Szovjetunióval (szovjet—csehszlovák egyezmény).

E mellett Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia egyre jobban sürgették a közép-európai gazdasági és politikai problémák rendezését. Kezdeményezőleg a német imperializmus terjeszkedésétől elsősorban fenyegetett Csehszlovákia lépett fel.

⁷ Šeba : Ruska a Malá Dohoda v politice světové. Praha. 1936. 592. l.

⁸ O. L. küm. res. pol. 1928—1941—48—330.

⁹ Archiv ministerstva zahraničních věcí (Csehszlovák külügyminisztériumi Levéltár, a továbbiakban: A. M. Z. V. 1935. P. Z. Budapest č. 15601.

¹⁰ A. M. Z. V. 1935. P. Z. Budapest č. 63148. — Kobr jelentésében tudatta külügyminiszterével, hogy bizalmas értesülései vannak Kánya velencei tárgyalásairól, ahol mindenáron le próbálta beszélni az osztrák minisztereket a dunai blokk létrehozásáról. A. M. Z. V. 1935. Teleg. doš. č. 394/35.

A Duna-medence újrendezésének kérdését 1936 januárjában az angol király temetése alkalmából is tárgyalták a Londonba érkezett diplomaták. A nyugati hatalmak támogatták a volt Osztrák-Magyar Monarchia államainak összefogását. Ez az elgondolás, mely lényegében felelevenítése volt a nyugati hatalmak régi külpolitikai koncepciójának, megfelelő volt az akkori kettős külpolitikájuknak is. Úgy vélték, hogy ez a blokk, ha kell a Szovjetunió, ha kell Németország ellen használható fel. 1936 eleje kedvezőnek látszott a terv megvalósítására. Olaszország teljesen el volt foglalva az abesszín háborúban, s meggyengült közép-európai pozícióit — úgy gondolták — fel lehet használni arra, hogy Ausztriát és Magyarországot leválásszák a hármas egyezmény rendszeréről.

Miután Franciaország ebben az időben Olaszországot a közép-európai kérdések rendezéséből nem kívánta kizárni,¹¹ a kisantant-államok vezetői készek voltak Olaszországot is bekapcsolni az együttműködésbe. Az elképzelés az volt, hogy a dunavölgyi országok összefogását először gazdaságilag, majd politikai téren valósítják meg. Ebből a célból Hodža csehszlovák miniszterelnök, aki ebben az időben a külügyminiszeri tárcát is betöltötte, felelevenített egy évekel ezelőtt megfogant elgondolást, mely az agrárállamok kooperációján és az agrártermékek közös értékesítésén alapult. A Hodža által készített terv elsősorban a cseh agrár-burzsoázia érdekeit képviselte. A cseh agrárkartelleknek komoly gondot okozott az olasz, román, jugoszláv és magyar mezőgazdasági cikkek konkurrenciája. Ezért Hodža egyrészt preferenciális rendszer bevezetését, másrészt Bécsben közös gabonaközpont felállítását javasolta. A központ feladata a gabonafeleslegek Németországban és Nyugat-Európában való tervszerű elhelyezése lett volna.

A politikai tervezet szerint a dunai államok megneemtámadási, benemavatkozási és esetleg kölcsönös segélynyújtási egyezményt kötnének, melyet a nagyhatalmak garantálnának.¹²

A Hodža-terv tükrözte azokat a reakciós tendenciákat, melyek az uralmon levő csehszlovák agrárpártban jelentkeztek. A terv, bár kísérletet tett arra, hogy összefogja a dunamedencei államokat a német gyarmatosító törekvésekkel szemben, de eltérést jelentett a szovjet—csehszlovák szerződéstől és annak politikai vonalától. Ahelyett, hogy a Szovjetunióval való együttműködésre alapozta volna a dunai blokkot, a német imperializmussal való kompromisszumra törekedett.¹³ A német kormány azonban nem kis kon-

¹¹ Flandin francia külügyminiszter a párizsi olasz és román követekkel közölte, hogy Olaszországot a közép-európai biztonsági kérdés megoldásánál döntő szó illeti meg, nélküle e kérdésekben komoly tárgyalásokat folytatni nem lehet. O. L. Küm. res. pol. 1936 — 7/19 — 574. — A francia kormány többször kifejezte óhaját, hogy Csehszlovákia mind politikailag, mind gazdaságilag közeledjék a római blokk államaihoz, elsősorban Ausztriához és Magyarországhoz orientálódjék. — O. L. Küm. pol. 1936 — 7/11 — 1268.

¹² O. L. Küm. pol. 1936 — 7/23 — 590 (765).

¹³ Newton prágai angol követ Halifaxnak szóló jelentése utal a Hodža-terv kompromisszumos voltára. „A probléma Hodža véleménye szerint — szól a jelentés —, hogyan lehet Németországot törvényesen kielégíteni ezen a területen, de ugyanakkor megóvni az illető országokat, mégpedig Csehszlovákiát, Magyarországot, Romániát, Bulgáriát és Jugoszláviát, hogy egyszerű gyarmatokká váljanak.” „The problem was, in Dr. Hodža's opinion, how to give Germany legitimate satisfaction in that area and yet save the countries concerned, namely Czechoslovakia, Hungary, Roumania, Bulgaria, and Yugoslavia from being converted into mere colonies. It was important to act quickly and some large measure of international pacification was required.” Documents on British Foreign Policy 1919—1939. I. Vol. Third Series. 1938. No. 104. dok. March 22.

cessziókra, hanem teljes gazdasági és politikai hegemoniára törekedett, és így ezzel a tervvel is szembe fordult. Ebben támaszkodhatott ismét magyar szövetségesére. A magyar kormány a revíziós követelések miatt elzárkózott a szomszéd államokkal való megegyezéstől, és nem volt hajlandó semmilyen csoportosulásban részt venni, mely a legkisebb mértékben is németellenes tendenciákat tartalmazott.

Nehézzé tette a magyar kormány diplomáciai helyzetét, hogy szövetségese, az Anschlusstól félő Ausztria hajlott a kisantant-államokkal való megegyezésre. Az osztrák kormány a korábbi években a függetlenségét fenyegető német expanzióval szemben elsősorban Olaszországra támaszkodott. Ismeretes, hogy 1934 nyarán éppen Olaszországnak volt döntő szerepe az Anschluss-kísérletek megghiúsításában.

1936-ra azonban az afrikai háborúban elfoglalt és meggyöngyült Olaszország már nem jelentett teljes biztosítékot a függetlenségét fenyegető hitleri tervekkel szemben. Ausztria kénytelen volt számolni Olaszország európai pozícióinak gyengülésével és próbált más szövetségekre is szert tenni. Ebben a helyzetben tett 1936. január 16—17-én Schuschnigg osztrák szövetségi kancellár látogatást Prágában, hogy tárgyalásokat folytasson a csehszlovák kormánnyal. E tárgyalások fő kérdése a két ország közötti gazdasági kooperáció volt. A prágai kormány arra törekedett, hogy az osztrák—csehszlovák gazdasági egyezményt barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezménnyel bővítsék ki. A szövetségi kancellár azonban kitért ezelől, arra hivatkozott, hogy csak egy szorosabb gazdasági kooperáció vezethet politikai közeledésre. Schuschnigg egyetértett ugyan a dunai-államok gazdasági és politikai együttműködésével, azonban csak a fennálló római egyezmények keretében. Ezért a kancellár fölajánlotta, hogy közvetít a római paktum és a kisantant között,¹⁴ de külön politikai egyezményt kötni Csehszlovákiával vagy a kisantant többi államaival nem volt hajlandó. Az osztrák kormány ezt az álláspontját nyomatékosan hangsúlyozta a Bécsben tartózkodó Ciano olasz külügyminiszternek is.¹⁵ Schuschnigg elgondolása ebben a formában is megértésre talált Prágában. Szóbelileg megállapodott Hodža csehszlovák miniszterelnökkel abban, hogy a kisantant és a római blokk közötti közeledést mindkét állam elő fogja segíteni.¹⁶ Hodža egyébként a tárgyalások során többször is hangsúlyozta az Olaszországhoz és Magyarországhoz való közeledés szükségességét, sőt a Magyarországgal való kiegyezést legfőbb vágyának tüntette fel.¹⁷

1936. január 24-én Hodža Wettstein János prágai magyar követnek is kifejtette a Dunamedence újjárendezésére irányuló tervét. Miután tudtára adta, hogy Ausztria nagy érdeklődést tanúsít a szóbanforgó terv iránt, kijelentette, hogy mindenképp arra fog törekedni, hogy a Magyarországgal való megértést előmozdítsa.¹⁸

A magyar kormány azonban még a korlátozott, nagyonis ellentmondásos dunamedencei újjárendezés elől is a legmerevebben elzárkózott. A dunai államok gazdasági és politikai összefogása akadályokat gördített volna Hitler agresszív tervei útjába, ezért ellenkezett a magyar kormány külpolitikai célkitűzéseivel. Gömbös kereken kijelentette, hogy a kisantanttal, mint olyannal,

¹⁴ O. L. Küm. res. pol. 1936 — 7/27 — 259.

¹⁵ Ciano : Diplomatic Papers. London. 1948. 64. 1.

¹⁶ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/27 — 998.

¹⁷ Uo.

¹⁸ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/7 — 366.

soha nem fog egy asztalhoz ülni, és amennyiben Ausztria és Csehszlovákia között politikai közeledés jönne létre, úgy Magyarország és Ausztria útjai elválnak.¹⁹

A magyar diplomácia lázas tevékenységbe fogott, hogy megakadályozza a római blokk és a kisantant politikai közeledését. Diplomáciai módszerük az volt, hogy a megegyezés feltételeit egyre szaporították. Amíg a velencei tárgyaláson — mint láttuk — a megegyezést a katonai egyenjogúság 1936 januárig való elismeréséhez, valamint a kisebbségekkel kapcsolatos követeléshez kötötték, addig később a katonai egyenjogúság elismerését már a tárgyalások előfeltételeként jelölték meg. Amikor a kisantant-államok erre hajlandóságot mutattak, a magyar kormány újabb és újabb követeléseket támasztott helyette.

1936. február 17-én Kánya Korbának, a budapesti csehszlovák követnek kijelentette, hogy a felajánlott politikai együttműködés még korai, erre még sokáig gondolni sem lehet, meg kell elégedni gazdasági téren elérhető szerény eredményekkel.²⁰ Viszont a gazdasági közeledés feltételül azt kötötte ki, hogy az nem irányulhat Németország és Olaszország ellen.²¹

A magyar kormány ezen túlmenően mindent elkövetett, hogy szövetségesét eltántorítsa a Csehszlovákiával való megegyezésnek a gondolatától. Ebből a célból Kánya Bécsbe utazott, ahol Berger-Waldenegg osztrák külügyminiszterrel tárgyalt. Kánya szemrehányásokat tett az osztrák kormánynak az újabb orientációért. Különösen kifogásolta az V. György temetésére küldött osztrák delegáció nyilatkozatát, amely szerint Magyarország, illetve a magyar revizionizmus akadályozza Ausztria és a kisantant közeledését, holott ez az Anschluss elkerülésének hathatós eszköze lehetne.²²

Február 10-én Neustädter-Stürmernek, Ausztria budapesti követének Kánya tudomására hozta, hogy az osztrák kormány legutóbbi magatartása, valamint Londonban tett nyilatkozatai, melyek szerint Magyarország volna a fő akadály a dunai államok gazdasági és politikai közeledésének, rossz benyomást keltenek Magyarországon. Kánya a továbbiakban kifejtette az osztrák követnek, attól tart, hogy Ausztriát akarata ellenére végeredményben Magyarország ellen fordítják.²³

Az osztrák követ válaszában megnyugtatta Kányát; Ausztria nem gondol arra, hogy Magyarországnak hátat fordítson, és távol áll tőle, hogy régi bevált barátját feláldozza az új barát kedvéért, akinek a megbízhatósága legalább is kétséges. Emellett azonban hangsúlyozta, hogy Olaszország lekötöttsége Kelet-Afrikában szükségessé teszi a kisantant államokkal való viszony enyhítését, de ebből helytelen lenne Magyarország elleni tendenciára következtetni.²⁴

Ausztria és Magyarország között tehát bizonyos elhidegülés volt tapasztalható. A magyar kormány jónak látta a kérdések tisztázása céljából meghívni Budapestre az osztrák kancellárt és külügyminisztert. Az 1936. március 13–14-én Budapesten lezajlott magyar–osztrák megbeszélések középpontjában a

¹⁹ Berend—Ránki : Magyarország a fasiszta Németország „életterében”. 1933—1939. 132. l.

²⁰ O. L. Küm. pol. 136 — 7/25 — 236.

²¹ Uo.

²² O. L. Küm. res. pol. 1938 — 20 — 130.

²³ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/11 — 59 (505).

²⁴ Uo.

kisantanthoz való viszony állt.²⁵ Schuschnigg kancellár igyekezett kisebbiteni az osztrák—csehszlovák közeledés jelentőségét. Hangsúlyozta, hogy kizárólag kereskedelmi egyezményről, valamint a döntőbíróvási szerződés meghosszabbításáról és annak egy semmitmondó barátsági záradékkal való megtoldásáról van szó. Végül közölte a magyar miniszterekkel, hogy a Hodža-féle terv nem irányul sem Olaszország, sem Németország ellen, mint ezt maga a csehszlovák miniszterelnök is kijelentette. Biztosította a magyar államférfiakat, hogy különben sem hagyná magát letéríteni az olasz-barátság külpolitikai útjáról, és a római hármás blokkhoz a jövőben is ragaszkodni fog.²⁶

A megbeszélésekben résztvevő Gömbös miniszterelnök ezzel szemben arra mutatott rá, hogy Schuschnigg prágai és Hodža párizsi és belgrádi látogatásai azt a benyomást keltették, hogy Bécsben a francia befolyás kerekedett felül, mely a jelenlegi helyzetet Ausztriának addigi barátaitól való elszakítására és Magyarország izolálására akarja felhasználni. Ez tette szükségessé, hogy a közös kérdésekben követendő külpolitikát újból lerögzítsék. Ilyen közös kérdésnek mindenekelőtt a kisantant-államokhoz való viszonyát tartotta. Gömbös felsorolta azokat az alapvető szempontokat, melyeket ezzel kapcsolatban szem előtt kell tartani. E szerint:

1. „A politikai közeledés a kisantanthoz általában korai, eltekintve attól az esettől, ha sikerülne lépésről-lépésre Jugoszláviához közeledni. Csehszlovákiával minden politikai megegyezést ki kell zárni. Romániához nézetem szerint nem volna könnyű politikai szempontból közeledni, már csak Titulescu külügyminiszternek erős szovjetbarát magatartása miatt sem.

2. Gazdasági közeledés ellen elvileg természetesen nincs kifogásunk, de egyenlőre csekély eredményekkel is meg kell elégednünk. Jelenleg csakis kétoldalú gazdasági szerződéseket kellene kötni a helyzet javítására, de nem volna szabad az ún. gazdasági Duna-konföderációra törekedni, mert egy ilyen terv az érdekelt nagyhatalmak ellenállásán megtörnék, pedig ezeknek a nagyhatalmaknak a piacaira úgyszólván mindegyik dunai állam rá van utalva már abból az okból is, mert — mint ismeretes — beható tanulmányozás után meg lett állapítva, hogy a dunai államoknak egy ötös kombinációja a résztvevők közül teljesen egyet sem elégítené ki.

3. Tőlünk kiinduló kezdeményezés tehát egy gazdasági Duna-konföderáció irányában nem lehetséges, amennyiben a kisantant a maga részéről javaslatokat tenne, úgy azokra abban az értelemben kellene válaszolni, hogy az áruforgalom növelése a dunai államok között leginkább a fennálló kereskedelmi szerződések kibővítése útján volna elérhető.

4. Ameddig az olasz-abesszín konfliktus véglegesen nincs lezárva, nézetünk szerint Ausztria, Olaszország és Magyarország minden középeurópai kombinációval szemben a legnagyobb óvatosságot és visszatartást kell, hogy tanúsítsa. Esetleges javaslatokkal szemben a három állam kormányai közül egyik sem fog állást foglalni anélkül, hogy megelőzőleg összeköttetésbe lépett volna a másik két állam kormányával.

²⁵ A tárgyalásokon résztvettek magyar részről: Gömbös Gyula miniszterelnök, Kánya Kálmán külügyminiszter. Ausztria részéről: Schuschnigg szövetségi kancellár és Berger-Waldenegg Egon szövetségi külügyminiszter.

²⁶ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/11 — 1034. — Schuschnigg szövetségi kancellár és Schmidt külügyi államtitkár a Bécsben tartózkodó Ciano olasz külügyminisztert azzal próbálta megnyugtatni, hogy a csehszlovák—osztrák tárgyalások kizárólag gazdasági érdekeket érintettek. Politikai megegyezésről szó sem lehet. *Ciano : Diplomatic Papers.* 64. 1.

5. Minden nyilatkozat, vagy intézkedés, amit Anglia úgy tekinthetne, hogy ellene irányul, szorgosan elkerülendő volna.

6. A három állam közösen fog tiltakozni abban az esetben, ha Szovjet-országot bele akarnák vonni a középeurópai kérdéskomplexumba.”²⁷

A második pontnál Gömbös egyébként arra is utalt, hogy a budapesti német követ közölte vele a német birodalom hivatalos álláspontját, amely szerint „a német kormány csak olyan egyezményhez járulhatna hozzá, melynek megbeszélésében kezdettől fogva részt vett. Azonban egyáltalán nem hajlandó egy neki már készen prezentált egyezményt utólagosan elfogadni.” A magyar kormány által felvetett szempontokkal az osztrák delegáció egyetértett.

A magyar kormány tehát sikeresen gördített akadályokat az osztrák—csehszlovák közeledés útjába, és ezért a legteljesebb elismerésre és támogatásra talált német diplomáciai körökben. Kánya külügyminiszter hangsúlyozta Mackensen budapesti német követ előtt:

„A magyar kormány az ún. Hodža-féle akció megindítása óta mindent elkövetett, hogy az új tervnek akadályokat gördítsen útjába.”²⁸

A német diplomácia dunavölgyi törekvéseinek érdekében nemcsak a magyar kormányköröket, hanem a német politikához közeledő olasz kormányt és — végül, de nem utolsó sorban — a kisantant-államok egymásközti ellentéteit is felhasználhatta.

Az 1930-as évek közepétől a kisantant bomlási folyamata meggyorsult.

A csehszlovák hegemoniát jelentő politikai kapcsolatok gazdasági bázisa a válság alatt megingott. Egyébként is a csehszlovák burzsoázia gazdasági és politikai hegemoniája a kisantanton belül a másik két állam burzsoáziájának gyűlöletét, a csehszlovák—jugoszláv és csehszlovák—román ellentétek éleződését váltotta ki.

Noha a tagállamok vezetői lépten-nyomon az egyetértést, az összhangot hangsúlyozták, az ellentétek egyre inkább felszínre törtek és gátolták a három állam egységes cselekvését. A nyugati hatalmaknak az agresszorokkal szembeni engedékenysége, a közép-európai problémák iránti közömbössége,²⁹ a Szovjetunió iránti ellenséges politikájuk valósággal kergette a dunamenti kis államokat Németország és Olaszország karjaiba. Németország kihasználta a dunamenti államok gazdasági nehézségeit, és kereskedelmi szerződéseken keresztül egyre jobban gazdaságilag majd politikailag magához kötötte őket.

²⁷ Uo.

²⁸ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/11 — 59 (777). — Mackensen budapesti német követ február 25-én felkereste Kánya külügyminisztert és közölte, hogy a Birodalmat nyugtalanítja az osztrák—csehszlovák közeledés. Ugyanakkor meglegezővel vette tudomásul, hogy Budapest a közép-európai újjászervezést illetően hű maradt eddigi elveihez. Majd előadta, hogy a fentieket közölte Gömbös miniszterelnökkel, aki megígérte, hogy Németország és Olaszország nélkül semmiféle új egyezménybe nem fog belemenni. O. L. Küm. pol. 1936 — 7/11 — 59 (777).

²⁹ A nyugati hatalmak hivatalos köreinek részéről elhangzott nyilatkozatokban ezt nyíltan elismerték. Addison prágai angol követ Wettsteinnel a következőket közölte: „Angliában már alig érdekel valakit, hogy mit csinál a kisantant. Az 1919-i alkotások bomlási folyamata gyorsabban halad, semmint képzelni lehetett volna és ezt a folyamatot a kisantant összejöveteli sem fogják megakadályozni.” O. L. Küm. pol. 1923 — 34 — 49—932 (2912). — A francia kormány a kisantantot Monicault tanácsos szavaival élve: „haldokló alakulatnak tekintette”, amiben Franciaország többé nem bízhat. O. L. Küm. pol. 1936 — 7/11 — 1268.

Így Jugoszlávia a Csehszlovákiát legközelebb érintő német és lengyel kérdésekben külön utakon kezdett járni. Belgrád úgy vélte, hogy számára kisebb veszélyt jelent az Anschluss, mint a Habsburg-restauráció, ezért Németország gazdasági és politikai közeledését megértéssel fogadta. Ez álláspont mögött elsősorban a jugoszláv uralkodó körök mérhetetlen szovjet-gyűlölete húzódott meg. Jugoszlávia a kisantant másik két államától eltérően³⁰ még 1936-ban sem volt hajlandó elismerni a Szovjetuniót.

Nem volt sokkal jobb a helyzet Romániával sem. A román politikusok a német imperializmus veszélyét bagatellizálták, ők is — habár lassabban, mint a jugoszlávok — egyre inkább behódoltak a németeknek. Külpolitikájukat továbbra is elsősorban a szovjetellenesség, valamint a magyar és a bolgár revizionizmustól való félelem határozta meg.

Mindezek következtében Jugoszlávia és Románia nemcsak, hogy nem támogatták a németellenes tendenciákat magában rejlő csehszlovák elképzeléseket, sőt egyenesen szembeszegültek velük.

1936 elején a csehszlovák diplomácia erőfeszítéseket tett az ellentétek áthidalására. Hodža csehszlovák miniszterelnök január 8-án Párizsba utazott, hogy terve számára a francia kormány jóváhagyását megszerezze. A francia kormánykörök egyetértésüket fejezték ki a tervvel kapcsolatban, azonban konkrét támogatást nem ígértek.³¹ Párizsból való visszatérte után Hodža magához kérte de Facendis prágai olasz követet, és közölte vele, hogy mind ő, mind a francia politikai tényezők úgy látják, hogy a közép-európai problémák csak Olaszország közreműködésével oldhatók meg.³² Hodža a továbbiakban kifejtette az olasz követnek, hogy a csehszlovák kormány elérkezettnek látja az időt arra, hogy a római blokk és a kisantant-államok között a közeledési folyamatot megindítsa.³³ Elsősorban gazdasági együttműködést szeretne kiépíteni, de szükségesnek tartja a politikai atmoszféra tisztázását is. Ezért Ausztriával — a szövetségi kancellár prágai megbeszélése alapján — nemcsak kereskedelmi szerződést kíván kötni, hanem az év májusában lejáró döntőbíró-sági egyezmény helyébe barátsági és megnemtámadási szerződést is. Reméli, hogy ez rövidesen Magyarországgal is lehetséges lesz. Majd végül kijelentette, hogy Romániát is befolyásolni akarja, hogy egyelőre Ausztriával, de idővel Magyarországgal is hasonló szerződést kössön. Jugoszlávia a szóbanforgó kérdésben még rezervált magatartást tanúsít. Ezért a közeljövőben Belgrádba szándékszik utazni, hogy a jugoszláv kormányt is megnyerje céljainak.³⁴

Hodža belgrádi utazására február 21-én került sor. Fogadtatása azonban meglehetősen hideg volt. Stojadinović szemrehányásokat tett neki azért, hogy Schuschnigggal tárgyalt anélkül, hogy őt tervéről előre informálta volna. Belgrádban attól tartottak, hogy a csehszlovák kormány Ausztria megnyerése érdekében engedményeket tesz a Habsburg-restauráció terén. Hodža a jugoszláv kormánykörökkel való tárgyalás során meggyőződött arról, hogy terve a jugoszláv elképzeléseket is zavarja. Belgrád nem hajlandó a Hodža-tervvel

³⁰ 1934-ben a csehszlovák és a román kormány hosszabb huza-vona után elismerte a Szovjetuniót.

³¹ O československé zahraniční politice 1918—1939. 208. l. A francia jobboldali körök Laval bukása után a baloldaltól való félelmükben nem akartak nyíltan támogatni egy olyan tervet, mely a két fasiszta állam együttműködésével számolt, s mely ráadásul a francia burzsoázia közép-európai pozícióit gyengítette volna.

³² O. L. Küm. pol. 1936 — 7/23 — 590 (741).

³³ Uo.

³⁴ Uo.

veszélyeztetni a Németországgal kialakult gazdasági kapcsolatait. „Jugoszláviát a gazdasági újjárendezésnél egy főelv vezérli — mondta Martinać, a jugoszláv külügyminisztérium vezértitkára a magyar követnek —, és pedig az, hogy az ne Németország és Olaszország kikapcsolásával történjék.”³⁵ Ami Prága politikai tervét illeti, Martinać kijelentette, hogy Jugoszlávia szempontjából kölcsönös segélynyújtási egyezmény nem is jöhet számításba, mert ennek éle Németország ellen irányulna, „márpedig Jugoszlávia minden olyan egyezményt, melyet Németország akár közvetve is maga ellen irányulónak tekint, leghatározottabban visszautasít”.³⁶ Kifejtette továbbá, hogy Jugoszlávia általában is a többoldali szerződések ellen van, és a németek által ajánlott kétoldali szerződéseket támogatja.³⁷ Így tehát kiderült, hogy még a jugoszláv kormány, Csehszlovákia szövetségese is szembeszegült a németekkel valamennyire is ellentétes lépéssel.

A csehszlovák miniszterelnök, Belgrádból hazatérve február végén lemondott a külügyminiszteri tisztségről, mintegy nyilvánosan beismerve, hogy háromhónapos közép-európai kísérletezései kudarcot vallottak. Hodža azonban továbbra is megmaradt miniszterelnöki székében, s tervéről később sem mondott le teljesen. Most már azonban méginkább Németország és Olaszország aktív közreműködésével kívánta megvalósítani azt, s a terv német- és szovjet-ellenes tendenciájából egyre inkább az utóbbi került előtérbe. Amíg januári párizsi látogatása során Németországgal kapcsolatban a „vagy vele, vagy nélküle” kitételt használta, addig május elején tartott parlamenti beszédében már azt hangoztatta, hogy Németországot feltétlenül be kell vonni a közép-európai gazdasági rendezésbe, még akkor is, ha így csak félmegoldás lehetséges.³⁸

A csehszlovák kormánynak a kisantant és római blokk államai közötti kapcsolatok szorosabbra fűzésére tett kísérletei tehát kudarcral végződtek. A terv megvalósításának útjában álló akadályok leküzdhetetleneknek bizonyultak.

Leküzdhetetlenek voltak elsősorban azért, mert míg a római blokkhoz tartozó államok, elsősorban Olaszország és Magyarország, a versaillesi békeszerződések revíziójában, addig a kisantant államai a békerendszer által teremtett helyzet megóvásában voltak érdekelve. Leküzdhetetleneknek bizonyultak azért is, mert a dunai államok kormánykörei a német imperializmussal való együttműködést keresték.

*

1936-ban a német—olasz ellentétek háttérbe szorultak. Megindult a két fasiszta állam egymáshoz való közeledése. Ez új helyzetet teremtett Közép-Európában. Az olasz kormány kénytelen volt Németország közép-európai politikájához igazodni.

Az abesszín háború miatt elfoglalt olasz kormány 1935—1936-ban egyébként sem tudott érdemben foglalkozni a közép-európai kérdésekkel. Arra

³⁵ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/23 — 590 (822).

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/23 — 3184. — Ezután, ha a kisantant tanácskozásán szóba került Közép-Európa gazdasági újjárendezése, Hodža szükségesnek tartotta erről vagy előzőleg, vagy utólag tájékoztatni a német kormányt.

szorítkozott csupán, hogy nyilatkozataival tudtára adta a dunai államoknak, elítéli a háta mögött készülő terveket és hangsúlyozta, soha nem fog beleegyezni Közép-Európának Olaszország részvétele nélkül történő újjárendezésébe.³⁹ Mussolini féltékenyen szemlélte a cseh—osztrák közeledést, azért Beneš, hogy megnyugtassa az olasz kormányt, március elején magához kérte a prágai olasz követet, és hangsúlyozta Csehszlovákiának Olaszország iránti változatlan barátságát. A dunai államok összefogását — mutatott rá — azért kezdeményezte, hogy Ausztria helyzetét erősítse arra az esetre, ha Németország Olaszország jelenlegi más irányú elfoglaltságát ki akarná használni, hogy az osztrák kérdésben f*ait accompli*-t teremtsen. Végül kijelentette, hogy továbbra is nagy súlyt helyez arra, hogy Magyarország politikai barátságát megnyerje.⁴⁰

1936 tavaszán a nyugati hatalmak erélytelen politikájának eredményeként az abesszin konfliktus Olaszország győzelmével végződött. Olaszország újra megjelent Közép-Európában, míg azonban korábban, 1934—1935-ben hajlott a franciákkal való együttműködésre a német délkelet-európai expanzió ellensúlyozására, most a fennálló ellentétek ellenére a németekkel hirdetett együttműködést a Duna-medencében. Első feladatuk tehát az volt, hogy a csehszlovák kormány törekvéseit teljesen megghiúsítsák. Március 13-án Mussolini a hármas paktum másik két tagját, Ausztriát és Magyarországot Rómába kérte, ahol 4 napon keresztül tárgyalások folytak az olasz, magyar és osztrák kormánydelegációk között. E megbeszélések célja az volt, hogy újból egyesítse az 1934-ben létrejött és széthullásnak induló blokkot olyan határozatok alapján, melyek lehetlenné teszik a résztvevő államoknak a blokktól való eltávolodást. „A római megbeszélések célja — mondta Kánya március 17-én Schnure budapesti német ügyvivőnek — az 1934-ben kötött ún. római paktum megerősítése. Hodža és más kisantant államférfiak időszerűtlen és sok szóbeszédre alkalmat adott megmozdulása szükségessé tette, hogy a római paktumot aláíró három állam szolidaritását kézzelfoghatólag bizonyítsuk.”⁴¹ A tanácskozáson sor került a második római jegyzőkönyv határozmányainak aláírására. Eszerint a blokk résztvevői politikai jellegű szerződésekre irányuló tárgyalásokba csak a másik két partner tudtával bocsátkozhatnak. A jegyzőkönyv továbbá kimondta, hogy a kisantant-államokkal való áruforgalom kibővítése céljából csak kétoldalú szerződések útján köthetnek megállapodásokat. A római tanácskozáson hozott határozatnak célja az volt, hogy útját állja Ausztria kikapcsolásának a hármas protokoll-rendszerből.

Kánya a Budapesten tartózkodó lengyel miniszterelnöknek, Kosciolkowskynak elmondta: az új jegyzőkönyvek előnyét különösen abban látja, hogy megszüntették azokat a félreértéseket, melyek Schuschnigg prágai utazása és Hodža ismert tervei körül felmerültek.⁴²

A római megbeszélések végetvetettek Ausztria Csehszlovákiához való közeledésének. Hodža párizsi jóslatai — „Ausztria egy hónapon belül a kisantanthoz csatlakozik” — nem váltak valóra. Az eddigi tárgyalások eredménye csak egy osztrák—csehszlovák kereskedelmi szerződés volt. A tervezett barátsági

³⁹ Mussolini a magyar kormányt több alkalommal arra kérte, hogy az abesszin ügy lezárásáig ne tárgyaljon senkivel. Gömbös a Ducenak küldött válaszában nyomatékosan hangsúlyozta, hogy csak az abesszin kérdés lezárása után hajlandó szóbaállni a szomszéd államokkal.

⁴⁰ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/27 — 997.

⁴¹ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/11 — 59 (1622).

⁴² O. L. Küm. pol. 1936. — 27 — iktatószám nélküli.

szerződés megkötése már szóba sem került. A magyar uralkodó körök megkönnyebbülhettek. Az osztrák külpolitika ismét irányt változtatott, s visszatért a régi vonalra, római partnereihez, akik a legkritikusabb időben cserbenhagyták.

*

Az időközben bekövetkezett események még jobban kiélezték a nemzetközi helyzetet. A nyugati hatalmak benemavatókozási politikája 1936. március 7-én meghozta újabb gyümölcsét. Hitler, felrúgva a versaillesi békeszerződést, a locarnói egyezményt, önkényesen megszállta a Rajnavidéket. Számításai beigazolódtak. A nyugati hatalmak efelett is szemet hunytak. A német kormány, hogy erősítse a nyugati hatalmakban a németekkel való megegyezésnek az illúzióit, új szerződésrendszer létrehozását javasolta. Franciaországnak és Belgiumnak 15 évre szóló meg nem támadási egyezmény megkötését ajánlotta fel. A német javaslat általánosságokban arról is említést tett, hogy Németország kész a keleti szomszédokkal bilaterális meg nem támadási szerződést kötni.⁴³ Hitler javaslatát, mely egységes szovjetellenes front kiépítését célozta, a nyugati hatalmak — elsősorban Anglia — meglepéssel fogadták. 1936. március 19-i memorandumukban késznek mutatkoztak Hitlerrel az új nyugati Locarno kérdésében tárgyalni. A csehszlovák diplomácia is lépéseket tett, hogy az új szövetségi rendszerből ne hagyják ki.⁴⁴ Hitler taktikai megfontolásból Csehszlovákiának is felajánlotta meg nem támadási szerződés megkötését. A német kormány e lépése nem kis zavart okozott a magyar kormánykörökben, mert a Csehszlovákia-ellenes tervek meghiusulását látták benne. Kánya, mihelyt tudomást szerzett a tervezett fenti egyezményről, utasította Sztójayt, hogy azonnal tiltakozzék az ellen a Wilhelmstrassen.⁴⁵

⁴³ Amíg Hitler nyugaton 25 évre szóló regionális szerződést ajánlott, melyet Anglia garantált volna, addig keleten csak bilaterális alapon volt hajlandó egyezményt kötni a nyugati hatalmak garanciája nélkül. O. L. Küm. res. pol. 1937 — 25 — 117 (334).

⁴⁴ Beneš Eisenlohr prágai német követnek kijelentette, hogy a német — csehszlovák viszonyban „détent”-re törekszik, és ezért hajlandó egy kétoldalú német — csehszlovák szerződést megkötöni. A csehszlovák köztársasági elnök kifogásolta, hogy Hitler a nyugati szomszédoknak messzebbmenő békeajánlatot tett. O. L. Küm. pol. 1936 — 7 — 69.

⁴⁵ Kánya Sztójaynak szóló utasítása a következőképpen hangzott: „Németország meg nem támadási szerződése Csehszlovákiával kétségtelenül igen rossz benyomást keltene Magyarországon és megrendülne a németek barátságába vetett hit. Nincs kizárva, hogy ennek hatása alatt a németbarát politikusoknak át kellene engedniök a helyet ama irányzat képviselőinek, akik a nyugati orientációban és ezzel kapcsolatban a Kisentent-tal való kibékülésben látják a magyarság boldogulásának legalkalmasabb eszközét.” A továbbiakban Kánya Magyarország németbarát politikáját a következőképpen fejtegette: „Nem szabad elfelejteni, hogy a magyar közvélemény a Stresemann-éra óta — amikor a német kormány sem politikailag, sem gazdaságilag nem mutatta a legesekélyebb hajlandóságot a magyar — német barátság mélyítésére — rendületlenül kitartott a német-barát politika mellett. Nem akart lemondani arról a reményről, hogy Németországban végre mégis csak több megértés mutatkozik a magyar érdekek iránt, ha lassan, fokozatosan és Európa mai válságos helyzetére való tekintettel a körülményekhez mért óvatossággal meg tudjuk vetni a magyar — német együttműködés alapjait. Ez a remény megerősödött a Hitler-rendszer uralomra jutása után. Az említett cél lebegett szem előtt akkor is, amikor szorosabbra fűztük viszonyunkat Olaszországhoz és Ausztriához. A legutóbbi márciusi római tárgyalások során is a magyar miniszterek nyomtatékosan utaltak az olasz — magyar — osztrák csoportnak Németországra való kiterjesztésének szükségességére, melynek egyetlen akadály a német — osztrák ellentét. Ha most, eme szívósan tanusított német-barát politikánkra az volna a válasz, hogy Német-

A következmény nélkül maradt agresszív lépések felbátorították a többi ún. legyőzött államot is. Olaszország biztatására 1936. április 3-án Ausztria váratlanul bejelentette, hogy visszatér az általános védkötelezettség alapjára. Ezzel önkényesen hatályon kívül helyezte a saint-germaini békeszerződésben előírt katonai rendszabályokat. Nem egészen két hétre rá a török kormány a lausannei szerződésnek a Dardanellák demilitarizálására vonatkozó intézkedéseit változtatta meg. Mindkét esemény nagy nyugtalan-ságot keltett a kisantant-államok kormányköreiből. Attól tartottak, hogy az osztrák és török példát Magyarország és Bulgária is követni fogják. E lehetőségekre való tekintettel elvi okokból — ahogy ezt Krofta csehszlovák külügyminiszter kijelentette — erősebben léptek fel az osztrák védkötelezettség bevezetése ellen, mint ahogy ezt különben tették volna. Április 6-án mindhárom állam külön-külön tiltakozó jegyzéket juttatott el az osztrák kormányhoz az általános védkötelezettség tárgyában.⁴⁶ Bécsben azonban a kisantant-jegyzéket figyelmen kívül hagyták. A felháborodott kisantant csak Franciaország közbelépésére mondott le arról, hogy az osztrák védkötelezettség kérdését a Nemzetek Szövetsége elé vigye.⁴⁷

Krofta csehszlovák külügyminiszter Wettstein prágai magyar követet is magához kérte és közölte vele, hogy noha Ausztria lépését kül- és belpolitikai helyzete miatt indokoltnak tartják és az ő szempontjukból e kérdésnek nincs is különös jelentősége, mégis tiltakozni fognak ellene, mert az osztrák lépés esetleg Magyarországot is hasonló lépésre bátoríthatja. Magyarország azonban — tette hozzá — érthető okok miatt más megítélés alá esik.⁴⁸

ország hosszúlejárátú meg nem támadási szerződést kötne meg Csehszlovákiával, úgy ez — mégpedig nagyon jogosan — nálunk nagy elkeseredést szülne, mert hiszen ez az eljárás megmervitené annak a Csehszlovákiának a hátgerincét, amely jelenleg a német — lengyel — magyar barátság által megfélemlítve jobbra-balra kap és mindenáron közleledést keres a római hármass csoporthoz. Prága megszilárdult nemzetközi pozíciójában újból és most már nagyobb nyomattal felvetné a Duna-föderáció kérdését, melyben magának kiváltságos pozíciót remél biztosítani. A római hármass csoport ennek hatását kellemetlennek érezhetné, és esetleg kénytelen lenne a lényegesen megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodni.” Majd végül Kánya javaslatokat tett a magyar — német együttműködés szorosabbá tételére: „a) Esetleg lehetséges volna, hogy a Német Birodalom csatlakozzék a római paktumhoz. b) A magyar közvéleményt teljesen megnyugtatón egy magyar — német barátsági szerződés kötése, kiegészítve egy konzultatív egyezmény-nel, mely természetesen nem irányulna a két állam jelenlegi barátai egyike ellen sem és a konzultatív egyezményt a Magyarországot és Németországot közösen érdeklő ügyekre mondaná ki. c) Végso esetben, azaz, ha az a) és b) alatt felvetett gondolatokat a német kormány elvetné és arra sem volna hajlandó, hogy maga tegyen a súlyossá vált helyzet orvoslására javaslatot, talán meg lehetne kísérelni egy barátság-szerződés megkötését, amelyet Németország kezdeményezne. A barátság-szerződés tartalmáról az érdekelt államok annakidején megállapodnának.” O. L. Küm. pol. 1936 — 7/25 — 1320.

⁴⁶ A. M. Z. V. 1936. P. Z. Bělehrad. č. 48567. — O. L. Küm. pol. 1936 — 7/11 — 1263.

⁴⁷ A francia kormány egyrészt Ausztriát rávette arra, hogy egy emlékiratban indokolja meg a védkötelezettség életbeléptetését, és azt az emlékiratot a kisantant államok kormányaihoz juttassa el, másrészt nyomást gyakorolt a kisantra, hogy az mondjon le szándékáról, vagyis ne vigye a kérdést a Nemzetek Szövetsége elé, mert ott kisebbségben maradnak. L. O. Küm. pol. 1936 — 7/23 — 1605. — Röviddel utána a kisantant belgrádi konferenciáján (1936. máj. 6–7-én) a három állam képviselői határozatot hoztak arról, hogy Ausztria soha nem hirdette a revizionizmust és védelmét a külső ellenség ellen kénytelen fokozni, ezért lépését „cas spécial”-nak minősítik. A. M. Z. V. 1936. Teleg. od. č. 277–303.

⁴⁸ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/11 — 1263.

A kisantant sajtója, az osztrák lépést támadva, a főtüzet egyébként is Magyarország ellen összpontosította. Kánya Kálmán szükségesnek is tartotta, hogy ez ellen Kobr budapesti csehszlovák követnél erőlesen tiltakozzék.⁴⁹

A nemzetközi közvélemény fokozott érdeklődéssel figyelte Magyarország várható magatartását. A magyar kormány azonban célszerűbbnek látta, hogy ne azonnal kövesse az osztrák példát. Erre a valóságban nem is volt különösebb szükség. Felesleges és csak külpolitikai bonyodalmakat támasztó lépés lett volna annak nyílt kijelentése, hogy a trianoni békeszerződés katonai korlátozásokra vonatkozó rendelkezéseit a jövőben nem tartják be. Katonailag ugyanis az volt a valóságos helyzet, hogy miután 1927 májusában az antant-hatalmak visszahívták a Magyarországon tartózkodó katonai ellenőrző bizottságot, megszűnt az a korlát is, melyet ugyan keletkezésének pillanatától kezdve kijátszottak, de mégis bizonyos visszatartó erőt képviselt. Ettől kezdve a gazdasági lehetőségek engedte határok mellett Magyarország az állandó és fokozatos hadseregfejlesztés útjára lépett. Gyakorlatilag tehát a kormányzat már régen túltette magát a békeszerződés katonai rendelkezésein. 1931 őszén Gömbös mint honvédelmi miniszter megkezdte a „zsoldos hadsereg” — tehát az önként jelentkezőkből álló fegyveres erő — leépítését, és áttért az általános védkötelezettség rendszerére. 1935-től kezdve már két-éves szolgálati kötelezettség volt érvényben. A 30-as évek közepétől a németek segítségével erőteljesebben megindult a magyar hadsereg fölfegyverzése. A hadseregfejlesztés tempója azonban gazdasági okok következtében akkor sem lehetett volna nagyobb, ha az ehhez való jogot formálisan is elismerik.

A nyílt színvallásnak akadályja volt az is, hogy a Külügyminisztériumba és a Vezérkari Főnökséghez befutott hírek szerint a kisantant kormányai katonai előkészületeket tettek, hogy azonnal ellenlépéseket telessenek, ha a magyar kormány túlteszi magát a katonai korlátozásokon. Wettstein prágai követ április 2-án közli a Külügyminisztériummal, hogy a csehszlovák kormány a bratislavai hadosztályt készenlétségbe helyezte, és csapatösszevonásokat hajt végre a magyar határnál. A kisantant-államok nem titkolták, hogy Magyarország katonai egyenjogúsága egyoldalú bevezetése komoly következményekkel járna. Beneš április 9-én közölte a prágai német kóvettel: „reméli, hogy Magyarország nem fogja Ausztria példáját követni, mert ez még súlyosabb megítélés alá esik és nem hiszi, hogy ez esetben egy komoly konfliktus elkerülhető volna”.⁵⁰

Somkuthy, a Honvéd Vezérkar Főnöke április 23-án Kányának szóló átiratában óvatosságra intette a külügyminisztert — mint rámutatott —, mert „a kisantant 1935 márciusi konferenciáján írásban megállapodott abban, hogy Magyarország fegyverkezési egyenjogúsága bevezetése esetén katonai rendszabályokat foganatosítana”. A legutóbbi hónapokban lezajlott német és osztrák, valamint török események — mondja a vezérkari főnök átirata — mozgásba hozták a kisantant diplomáciáját és hadvezetőségeit oly értelemben, hogy Magyarországnak Ausztriával hasonló megmozdulásai esetén preventív intézkedéseket léptessenek életbe az 1935 márciusi megállapodás alapján.⁵¹ Egy későbbi levélben a vezérkari főnök újra a Magyarország katonai egyen-

⁴⁹ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/11 — 59 (1154).

⁵⁰ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/7 — 1280. — Beneš fenti kijelentéseiről Eisenlohr tájékoztatta Wettstein prágai követet.

⁵¹ O. L. Küm. res. pol. 1937 — 25 — 117 (470).

jogúsága nyilvános bevallásának a veszélyességére hívta fel Kánya figyelmét.⁵² „Oly nézetek jutottak tudomásomra — hangzik a levél —, melyek szerint célszerű volna az osztrák példát követve — a fegyverkezés kérdésében fokozatosan és nyíltan bevallani, hogy a trianoni szerződés határozványait túllépjük. Ilyen eljárást céltalannak tartok, ezen felül a fegyverkezés bevallása már pusztán abból a szempontból is határozottan káros, mert veszedelmes fegyvert kovácsolhatna ellenünk a kisantant, amelyet Genfben ellenünk igen hatásosan felhasználhatna. Kérem Nagyméltóságod intézkedését, hogy az illetékes szervek kifelé úgy hivatalosan, mint magánbeszélgetésekben, vagy a sajtóban csakis a trianoni szerződés szabályozta helyzetet ismerjék be.”⁵³

Horthy erről a kérdésről Hitlerhez intézett levelében hangsúlyozta, hogy fölöslegesnek tartja a fegyverkezési egyenjogúságot. „Magyarországnak ilyen cselekedete aligha lenne célirányos — írja —, mivel csak azt eredményezné, hogy Genf figyelmét, mely éveken keresztül állandóan Magyarországra volt összpontosítva, és az utóbbi időben alábbhagyott, ismét Magyarország felé fordítaná. Magyarország évek óta amúgy sem tartja magát a trianoni szerződéshez.”^{53a}

A németek is egyetértettek azzal, hogy a magyar kormány ne kövesse azonnal — a szerintük elhamarkodott — osztrák példát, mert ez mind Magyarország, mind Németország helyzetét megnehezítené. Elégedjenek meg egyelőre azzal, hogy a birodalom „kikaparta számukra a gesztenyét” — és várjanak türelemmel, míg a nagyhatalmak beletörődnek ebbe, s akkor minden következmény nélkül felhasználhatják a német precedenst.⁵⁴

Mint már utaltunk rá, a magyar kormány régen nem tartotta magát a trianoni béke által aláírt katonai korlátozásokhoz. 1936-ban a magyar fegyverkezési korlátozás már csak fikció volt.

A magyar kormánykörök azonban nagy súlyt helyeztek arra, hogy a fegyverkezési korlátozásokat hivatalosan is érvénytelenítsék. Erre azért volt szükségük, mert ez lett volna az első komoly lépés Magyarország részére a trianoni béke határozványainak érvénytelenítése terén, és precedensül szolgálhatott volna más kötelezettségek be nem tartására is. Az adott körülmények között azonban „Magyarország jól felfogott érdekében”⁵⁵ kénytelenek voltak ezt alkalmasabb időre elhalasztani.

Április 3-án Kánya magához kérte Kobr csehszlovák követet és közölte vele, hogy Magyarország nem fogja követni a bécsi kormány példáját, ami azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy lemondott egyenjogúsága követeléséről. Majd tudatta a csehszlovák követtel, hogy a magyar kormány úgy határozott, nem ül le a kisantanttal egy tárgyalóasztalhoz addig, amíg teljes egyenjogúsága minden fenntartás nélkül nincs elismerve. „Enélkül még egy hideg korrekt viszonyt sem tudok Magyarország és a kisantant államok között elképzelni”⁵⁶ — fejezte be közlését Kánya.

⁵² O. L. Küm. res. pol. 1936 — 41 — 15.

⁵³ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/7 — 1280.

^{53a} Horthy német nyelvű levele. Megtalálható Horthy kabinetiroda 1/4.

⁵⁴ O. L. Küm. res. pol. 1936 — 41 — 15.

⁵⁵ A fenti kifejezést Kánya Kálmán külügyminiszter használta Stoiloff budapesti bolgár követtel e kérdésről folytatott beszélgetés során. O. L. Küm. res. pol. 1936 — 41 — 294.

⁵⁶ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/11 — 59 (1154).

Kobr válaszul hangsúlyozta, hogy a kisantant idővel el fogja ismerni Magyarország katonai egyenjogúságát, ha az hajlandó lesz kollektív egyezményt kötni vele.⁵⁷ Kánya ezt a leghatározottabban visszautasította. Arra hivatkozott, hogy a politikai együttműködésre irányuló törekvéseket egyelőre teljesen kilátástalannak tartja.⁵⁸

A magyar diplomácia előtt fontos feladat állt, elő kellett készítenie a talajt a katonai egyenjogúság kinyilvánítására, tisztázni kellett, milyen támogatásra számíthat barátai részéről, ha a kisantanttal való összeütközés elkerülhetetlen lesz. Április 21-én Kánya külügyminiszter utasította a berlini, római és varsói követet, hogy az illetékes helyeken közöljék, a magyar kormány mielőbb vissza akarja állítani a katonai egyenjogúságot, és amíg ez meg nem történik, semmiféle dunai vagy közép-európai konferencián nem vesz részt.⁵⁹

Mindhárom kormány a legmesszebbmenő támogatásról biztosította a magyar követet. Amíg az utóbbi kettő minden feltétel nélkül ígérte a kért támogatást, addig Neurath, akivel Sztójay közölte a fentieket, a támogatás előfeltételeként azt kötötte ki, hogy az egyenjogúság deklarálásának időpontját a magyar kormány Németországgal előzetesen beszélje meg.⁶⁰ Az időpontnak a német kormány által való előzetes jóváhagyását Bülow államtitkár is (április 25-én) nyomatékosan hangsúlyozta.⁶¹

A magyar kormánynak nem volt szándékában huzamosabb időre elhalasztani a katonai egyenjogúság kinyilvánításának kérdését. Június 18-án Kánya a berlini, római és varsói követeket arra utasította, hogy újból tegyék szóvá a külügyminisztériumokban a magyar katonai egyenjogúság kérdését, jelentsék ki, hogy a magyar kormány nem tudja hosszabb időre elhalasztani ezt a kérdést, és minden rendelkezésére álló eszközzel a cél mielőbbi elérésére fog törekedni.⁶² Az utasítás további része megismételte Kánya április 22-i álláspontját, újból aláhúzta, hogy a magyar kormány semmiféle ezzel a kérdéssel foglalkozó dunai vagy közép-európai konferencián nem vesz részt, mert „ott egyéb követeléseknek (*értsd területi*) kívánunk érvényt szerezni”.⁶³

A beérkező válaszokból azonban világosan kitűnt, hogy Hitlerék továbbra is korainak tekintik a kérdés felvetését. A magyar kormány ennek ellenére úgy határozott, hogy nem vár tovább, és 1936 őszén a Népszövetség ülésén bejelenti katonai egyenjogúságát. Ezt szeptember elején Villani Kánya utasítására közölte Ciano olasz külügyminiszterrel.⁶⁴ A magyar követ ugyanakkor tisztázni próbálta, milyen támogatásra számíthat kormánya, ha a katonai egyenjogúság bejelentése következtében a szomszéd államok megtámadják.⁶⁵

Ciano egyetértett a magyar kormány elhatározásával, s nagyjelentőségű kérdésről lévén szó, a Duceval való megbeszélés után ígért végleges választ. Szeptember 10-én magához kérte Villanit és átadta Mussolini politikai és

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ O. L. Küm. res. pol. 1937 — 25 — 117 (475).

⁶⁰ O. L. Küm. res. pol. 1937 — 25 — 117.

⁶¹ O. L. Küm. res. pol. 1937 — 25 — 117.

⁶² O. L. Küm. res. pol. 1937 — 25 — 117 (1927).

⁶³ Uo.

⁶⁴ O. L. Küm. res. pol. 1937 — 25 — 117 (610).

⁶⁵ Uo.

fegyveres támogatását kilátásba helyező nagyhangú üzenetét. „Ha valamelyik szomszédunk meg akarná támadni, vagy mobilizál — közölte Ciano —, a Duce is mobilizál.” Mussolini megígérte, hogy a genfi közgyűlésre, ahol Magyarország bejelenti katonai egyenjogúságát, kiküldi Ciano külügyminisztert, hogy ezzel is nagyobb nyomatékot adjon az olasz delegációnak.⁶⁶

Az olasz kormánynak a németekkel ellentétes álláspontja azonban nem tartott sokáig. Néhány nap múlva, szeptember 15-én Ciano, alighogy visszatért Forliból,⁶⁷ újból magához kérte Villanit és közölte vele, hogy a Duce Magyarország egyenjogúságának kérdésében elfoglalt álláspontját módosítja, mert nem tartja a genfi atmoszférát alkalmasnak arra, hogy ezt a kérdést most felvessék.⁶⁸

Miután Berlin továbbra sem volt hajlandó konkrét támogatást nyújtani⁶⁹ ebben a kérdésben, a magyar kormány kénytelen volt lemondani eredeti szándékáról.

A német kormány saját érdekeivel ellentétesnek látta a magyar katonai egyenjogúság időelőtti meghirdetését. A trianoni béke katonai klauzulájának egyoldalú felrúgása Magyarország részéről még jobban összekovácsolta volna a kisantant három államát, így ez az akció szemben állt azzal a német törekvéssel, mely a kisantant felrobbantására törekedett. Ezért a Wilhelmstrasse azt szorgalmazta, hogy a magyar kormány a kisantant, elsősorban Jugoszlávia és Románia hozzájárulásával nyilvánítsa ki Magyarország katonai egyenjogúságát.

A magyar diplomácia sem hagyott fel szándékával, hanem több kísérletet tett arra, hogy a katonai egyenjogúságot a kisantanttal is elismertesse.⁷⁰ Majdnem két éven keresztül — mint látni fogjuk — ez a kérdés került a Magyarország és a kisantant államok közötti tárgyalások középpontjába.

*

Bár a kisantant kormánykörei mindvégig szovjetellenes politikát folytattak, a szovjet külpolitikának az agresszív erők megfékezése és a kollektív biztonság létrehozása terén kifejtett sokoldalú tevékenysége nem maradt hatástalan a kisantanttra. A kisantant egyes politikusai, így elsősorban Beneš csehszlovák köztársasági elnök és Titulescu román külügyminiszter, bizonyos mértékig felismerték azt a reális tényt, hogy az adott nemzetközi erőviszonyok szükségessé teszik a Szovjetunióra való támaszkodást, és államaik függetlenségének biztosítása érdekében le kell mondaniuk az eddig követett nyíltan szovjetellenes külpolitikáról. 1934-ben Csehszlovákia és Románia hosszabb huza-vona után elismerték a Szovjetuniót. Mind Beneš, mind Titulescu támogatta a szovjet—francia egyezmény megkötését.⁷¹ A Szovjetunió

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Ciano Forliban résztvevett Mussolini és Schmidt beszélgetésén. Feltehető, hogy a németek nyomására vonta vissza a néhány nappal azelőtt adott ígérését.

⁶⁸ O. L. Küm. res. pol. 1937 — 25 — 609.

⁶⁹ Neurath birodalmi külügyminiszter, akitől Sztójay támogatást kért egy esetleges katonai egyenjogúság kinyilvánításához — csak erkölcsi támogatást helyezett kilátásba. O. L. Küm. res. pol. 1937 — 25 — 117 (475).

⁷⁰ A Wilhelmstrasse álláspontja ebben a kérdésben döntő volt. Noha 1936 novemberében a római blokk bécsi konferenciája elismerte Magyarország katonai egyenjogúságát, a magyar kormány ennek egyoldalú kinyilvánítására továbbra sem határozta el magát. A. M. Z. V. 1936. P. Z. Budapest. é. 150379.

⁷¹ *Patjyomkin*: A diplomácia története II. köt. Bpest, Szikra, 1950. 572. l.

következésként törekedett arra, hogy a kollektív biztonsági rendszer keretében Romániával is egyezményt kössön. Egyes francia és cseh politikusok is szorgalmazták, hogy Romániát is bevonják a szovjet—francia szövetségbe oly módon, hogy Románia a szovjet—csehszlovák egyezmény mintájára szerződést köt a Szovjetunióval. Ez a megegyezés a Németország által fenyegetett Csehszlovákia szempontjából rendkívül fontos lett volna, hiszen a francia—csehszlovák—szovjet szerződés gyakorlati értékét nagyban korlátozta, hogy a lengyel kormány a leghatározottabban visszautasította a Csehszlovák Köztársaság segítségére siető szovjet csapatok átengedését. De ezen túl a román—szovjet megegyezés egyrészt jelentős szerepet játszhatott volna Románia függetlenségének a megvédésében is, másrészt elősegítette volna a Szovjetunió által annyira sürgetett kollektív biztonság létrehozását Kelet- és Délkelet-Európában, ami akadályát képezhette volna a többi dunai állam Németország által való leigázásának. 1936-ban még megvolt a lehetősége, hogy a kisantant a béke hasznos eszközévé váljék, ha csatlakozik a Szovjetunió által támogatott biztonsági politikához.

A szovjet—román szerződés megkötésétől tartó német, magyar⁷² és lengyel diplomácia működésbe lépett, és mindent elkövetett, hogy azt megakadályozza. Június 23-án Fabricius bukaresti német követ a román királynál kormánya nevében tiltakozott az egyezmény létrejötte ellen. A követ fenyegetőleg kijelentette, hogy ha a szerződés létrejön, a birodalom ennek konzekvenciáit le fogja vonni Romániával szemben.⁷³ A király megnyugtatta a német követet, hogy Románia soha nem járulna hozzá egy olyan egyezményhez, melynek éle Németország ellen irányul. Ezért nem fog csatlakozni a francia—cseh—orosz szerződési rendszerhez, de kétoldalú megemlékezési és segítségnyújtási szerződést esetleg hajlandó kötni a Szovjetunióval.⁷⁴ Hasonló értelembe nyilatkozott Titulescu román külügyminiszter is, aki végül biztosította a német követet arról, hogy Románia területén egyetlen szovjet katonának sem ad átvonulási jogot.⁷⁵

A magyar kormánykörök elsősorban a román kormányra befolyással bíró lengyeleken keresztül próbáltak nyomást gyakorolni a Titulescu-konceptióval bizonyos fokig szembenálló román királyra és vezérkarra, Titulescu elképzeléseinek meghiúsítása érdekében. Beck lengyel külügyminiszter biztosította a magyar kormányköröket, hogy a lengyel kormány minden erejét latbaveti, hogy megakadályozza a megállapodás létrejöttét. A bukaresti lengyel követ kormánya utasítására akciót indított Romániában. Bárdossy április 5-én készített jelentésében arról számolt be a külügyminiszternek, hogy a román körök szovjetellenes akciója mögött a lengyel követ áll.⁷⁶

A német, lengyel és magyar ellenakciók, valamint a román uralkodó osztály fellépésének eredménye az lett, hogy végül a nyílt szovjetellenes irányzatok felülkerekedtek, és szeptember 30-án II. Károly király, aki a Szovjetunióval való megegyezést mindvégig akadályozta, félreállította Titulescut. A helyébe lépett Antonescu szakított elődje külpolitikai koncepciójával.

⁷² Krofta csehszlovák külügyminiszter a prágai német és a magyar követ előtt hangsúlyozta, hogy Románia a bukaresti megbeszélések eredményeként ugyanolyan szerződést köt a Szovjetunióval, mint amilyen a cseh—szovjet egyezmény. O. L. Küm. res. pol. 1936 — 7/31 — 3965.

⁷³ O. L. Küm. res. pol. 1936 — 27 — iktatószám nélküli.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ O. L. Küm. res. pol. 1936 — 27 — iktatószám nélküli.

val, s a román—német és román—lengyel kapcsolatok szorosabbra fűzésére törekedett.⁷⁷ Így Comnen berlini követ biztosíthatta a német kormányt, hogy Románia a Szovjetunióval semminemű katonai szerződést nem kötött, és nincs is szándékában ilyet kötni.⁷⁸ Comnen a továbbiakban azt fejtegette, hogy a román király bármikor kész a német birodalommal nemcsak gazdasági és politikai, de kifejezetten katonai szerződést kötni, és hogy a jugoszláv kormány részéről ugyancsak megvan a hajlandóság egy ilyen szerződés megkötésére.⁷⁹ Mindennek azonban egy feltétele van, hogy a német kormány ne kössön Magyarországgal katonai szerződést és ne támogassa túlságosan a magyar revíziós törekvéseket.⁸⁰ A román követ, miután kifejtette, hogy Csehszlovákia a német kérdésben nem osztja a kisantant másik két partnerének állásfoglalását — ami azonban az utóbbiakra nincs kihatással —, értésére adta a németeknek, hogy román és jugoszláv részről Csehszlovákiát feláldoznák, esetleg még magyar vonatkozásban is, ha ily módon el lehetne érni, hogy velük szemben minden területi követeléséről lemondjon.⁸¹

1936 végére tehát a kisantant-államok közötti ellentétek még inkább elmélyültek. Jugoszlávia mellett most már Románia is nyíltan szembehelyezkedett a Szovjetunióval való összefogás álláspontjával.⁸² A szocialista állam iránti gyűlölet egy platformra hozta az európai status quo felrúgására törekvő, és annak megakadályozásában érdekelt államokat. De még olyan politikusok is, mint Beneš és Titulescu, akik bizonyos mértékig felismerték a Szovjetunióval való együttműködés szükségességét, sem tudtak őszintén, következetesen erre az útra lépni.⁸³ A felemás együttműködést is csak Franciaországgal együtt képzeltek el.⁸⁴ A francia külpolitika is — mely egyre inkább Nagybritannia befolyása alá került — kétszínű játékot űzött a Szovjetunióval kapcsolatban. Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy a fasizmus elleni összefogás tervei kevés reménnyel bíztattak.

⁷⁷ Antonescu első útja Varsóba vezetett. Beck-vel folytatott tárgyalásainak eredményeképpen megegyezés jött létre, mely szerint Románia a jelenlegi viszonyon túlmenően a Szovjetunióval való kapcsolatait nem fogja elmélyíteni. Antonescu kísérlete, hogy a cseh—lengyel kapcsolatok javítása érdekében közvetítsen és Lengyelországot rávegye a trianoni szerződés elismerésére — nem járt eredménnyel. O. L. Küm. pol. 1936 — 7/31 — 3951.

⁷⁸ O. L. Küm. pol. 1936 — 7/23 — 245.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo.

⁸² 1936. október 30-án Hory varsói magyar követ Kányának szóló jelentésében közli, hogy a lengyel minisztérium információja szerint a román király a jugoszláv kormánnyal egyetértően nyomást gyakorolt Prágában, hogy a Szovjetunióval való együttműködést adja fel. A király hangoztatta, hogy nincs életre-halálra lekötve Prágának. O. L. Küm. pol. 1936 — 7/23 — 2605 (3546).

⁸³ Beneš a belgrádi konferencia előestéjén (1937 áprilisában) de Facendis prágai olasz követnek fejtegette: a náciizmustól és a revizionizmustól fenyegetett helyzete szükségessé tette, hogy támaszt keressen a Szovjetuniónál, mert többi barátait földrajzi helyzete akadályozza a Csehszlovákiának való gyors és hathatós segítségnyújtásban. „Biztosítja azonban de Facendis urat, hogy Szovjetországhoz való barátsága kizárólag politikai és defenzív jellegű, mert belpolitikailag nincs a kommunizmusnak nála nagyobb ellensége. Ennek következtében soha sem adná hozzájárulását ahhoz, hogy Csehszlovákiában megalakuljon a Népfront.” A fentieket az olasz követ közölte Wettstein János prágai magyar követtel. O. L. Küm. pol. 1937 — 7/23 — 185 (1225).

⁸⁴ Az 1936-ban megkötött csehszlovák—szovjet egyezménybe a prágai kormány határozott kérésére olyan pont került be, mely a szovjet—csehszlovák egyezmény életbe-léptetését a franciák segítségétől tette függővé.

Kudarccra volt ítélve Beneš újabb terve is, ki az egyre inkább fenyegető német veszély ellen a kisantant átstrukturizálásával, másrészt a kisantant Franciaországgal való kapcsolatainak megerősítésével próbált védekezni. A csehszlovák kormány a kisantant eddig csak Magyarország vonatkozásában fennálló kölcsönös segélynyújtási kötelezettségét ki akarta bővíteni olyformán, hogy az bármilyen más oldalról jövő támadás esetén is érvényes legyen, vagyis általános regionális szerződéssé akarta átalakítani. A tervek szerint az ilyen módon kiszélesített blokk Franciaországgal is általános jellegű kölcsönös segélynyújtási egyezményt kötne.⁸⁵

Beneš megszerezte ugyan terve számára Franciaország támogatását,⁸⁶ Párizs azonban ebben a kérdésben — nem kétséges, hogy Nagybritannia nyomására — végig rendkívül óvatos és tartózkodó volt. A francia kormánykorok attól féltek, hogy ez a lépés hátráltatni fogja a tervbe vett új nyugati Locarno megkötését. A francia külügyminisztériumnak az volt a kérése, hogy a szerződés szövegéből világosan derüljön ki, semmi összefüggés nincs a francia—szovjet és a cseh—szovjet egyezményekkel. S ha a francia—kisantant egyezmény létre is jön, érvényessége megszűnnék, mielőtt Németországgal egy általánosabb szerződést⁸⁷ sikerül létrehozni (értsd új Locarno).

A csehszlovák kormány energikusan fogott hozzá a terv megvalósításához. Az egész elképzelés rendkívül kedvező volt számára. A kisantant—francia blokk megerősítette volna a csehszlovák burzsoázia pozícióit mind a kisantanton belül, mind nemzetközi viszonylatban. A nemzetközi pozícióiban megerősített kisantanttal Németország is kénytelen lett volna számolni, az új Locarnóból nem lehetne kihagyni e hatalmi csoportot, s mindez feleslegessé tette volna a Szovjetunióra való támaszkodást.⁸⁸

⁸⁵ Diplomáciai körökben akkoriban találgatások folytak. Egyesek szerint a terv Párizsban fogant, mások szerint a csehszlovák kormány kezdeményezte. A különböző levéltári anyagok (a magyar követségek információi) lásd: O. L. Küm. pol. o. 1936 — 11/18 — 4164; O. L. Küm. pol. o. 1936 — 7/11 — 3959; O. L. Küm. pol. o. 1936 — 11/38 — 4152 összevetése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a terv szerzője a prágai kormány volt. Krofta csehszlovák külügyminiszter 1936. november 2-án kelt körtávirata vitathatatlanul ezt támasztja alá. A táviratban a külügyminiszter tájékoztatta a követségeket II. Károly prágai megbeszéléseiről, a követek belső informálására közölte: „Tervezzük egy kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötését Franciaország és a kisantant között. Amihez Franciaország készségesen hozzájárult.” „Mame na mysli sjednání smlouvy o vzájemné pomoci mezi Francií a Malou Dohodou jako celkem k čemž Francie projevíla zásadní ochotu” A. M. Z. V. 1936. Teleg. od. č. 822849.

⁸⁶ Delbos francia külügyminiszter a Nemzetek Szövetségéhez delegált kisantant kiküldöttök tanácskozásán kijelentette, hogy a kisantant-szerződés (értsd általános segélynyújtási szerződés) létrejötte esetén Franciaország szívesen megkötne egy francia—kisantant paktumot. A. M. Z. V. 1936. P. Z. L. N. č. 61131.

⁸⁷ O československé zahraniční politice 1918—1939. 295. l.

⁸⁸ 1936 október végén Beneš és II. Károly király prágai megbeszélésein szóba került egy kisantant — német blokk megalkotásának a kérdése, vagy olyanformán, hogy a kisantant egységesen lép szerződésbe Németországgal, vagy a három állam külön-külön. Mindkét államfő egyetértett abban, hogy a locarnói tárgyalásokon, ha szóba kerül egy négy vagy öt nagyhatalmi paktum megkötése, a kisantant mint egész kéri az abban való részvételt. A. M. Z. V. 1936 Teleg. od. č. 822/849. — Krofta 1936 szeptember közepén kelt, a kisantant pozsonyi konferenciáját összefoglaló, összes követségekhez szóló körtáviratában többek között azt írja, hogy a kisantant az új Locarnonak Közép- és Délkelet-Európára való kiterjesztését fogja kérni. Csehszlovákia biztonságát is e kereteken belül szeretné megoldani, ha kell, Németországgal való megegyezés útján. Majd végül leszögezi, hogy sem egy antibolsevista sem egy fasisztaellenes blokk létrehozásához nem járulnak hozzá. A. M. Z. V. 1936. Teleg. od. č. 638—649.

A csehszlovák elképzelés azonban ismét a jugoszláv kormány ellenállásába ütközött. A kisantantszerződés kibővítése először a Kisantant Állandó Tanácsának belgrádi összejövételén vetődött fel (1936 május elején). Beneš a konferencián résztvevő Krofta külügyminiszteren keresztül levélben fordult Pál régensherceghez, melyben felajánlotta a kisantant szerződéseknek katonai és politikai megerősítését.⁸⁹ Alaposabban ezt a kérdést a kisantant-országok államfői, II. Károly, Pál régensherceg és Beneš elnök, valamint külügyminisztereik a bukaresti tanácskozáson (1936. június 6—9-én) vitatták meg. Beneš javalatát, melyet Titulescu román külügyminiszter is támogatott, Pál régensherceg azzal utasította vissza, hogy ilyen egyezmény megkötésével Németországot maguk ellen uszítanák.⁹⁰

A kisantant pozsonyi konferenciáján (1936 szeptemberében) a terv teljesen megbukott. Stojadinović most már kereken visszautasította a cseh kormány javaslatát.⁹¹ A román kormány, melyet már nem a Beneš-féle koncepciót támogató Titulescu, hanem a német és lengyel közeledést kereső Antonescu külügyminiszter képviselt, tartózkodó, lényegében a jugoszlávokat támogató álláspontot foglalt el.⁹² A román király a kisantant segélynyújtási paktum kiszélesítését úgy kívánta, hogy az elsősorban a Szovjetunió ellen irányuljon. Ennek érdekében tett lépéseket a francia kormánynál.⁹³

A holtvágányra jutott terv érdekében Beneš ismételt kérésére a francia kormány 1937. január 21-én interveniált követein keresztül Belgrádban, Bukarestben és Prágában. Feljegyzést juttatott el az említett fővárosokba, amelyben a regionális szerződésre vonatkozó tárgyalások újbóli tagjauak javasolta.⁹⁴

Stojadinović, hogy megszerezze a kisantant másik két partnerének, valamint Franciaországnak a beleegyezését a készülő bolgár—jugoszláv egyezményhez, hozzájárult ahhoz, hogy a kisantant kiszélesítésének a tervét újból napirendre tűzzék a soronlevő belgrádi konferencián. Ennek eredményeképpen került a terv 1937 áprilisában a kisantant-konferencián ismét megvitatásra. Stojadinović — aki időközben megegyezett a bolgárokkal és olaszokkal — ez alkalommal azt újból visszautasította és Antonescu szintén a jugoszláv kormány oldalára állt.⁹⁵ Ezzel a kérdés le is került a kisantant tanácskozásainak a napirendjéről.

A csehszlovák terv, mely a kisantant segélynyújtási kötelezettségeket a három állam valamennyi határára és Franciaországra akarta kiterjeszteni,

⁸⁹ Archiv K. P. R. Benešův dopis regentu Pavlovi č. 63312.

⁹⁰ A. M. Z. V. 1936 Kroftový zápis jun. 26. A jugoszláv kormány a terv ellen még más indokokat is sorakoztatott fel. Ilyen volt például az az érvelése, hogy a német—jugoszláv gazdasági együttműködés, mely hivatva van a népszövetségi olaszellenes szankciók által Jugoszláviának gazdasági téren okozott károkat helyrehozni, nélkülözhetetlen számukra. A. M. Z. V. 1936. Cirk. teleg. č. 277.

⁹¹ O. L. Küm. pol. 1938 — 11/38 — 163; O. L. Küm. pol. 1936 — 7/23 — 3271. — O československé zahraniční politice 1918—1939. 96. l.

⁹² O. L. Küm. pol. 1936 — 7/31 — 3185; O. L. Küm. pol. 1938 — 11/38 — 163. Beneš javaslata elől Antonescu azzal tért ki, hogy Románia nem teheti ki magát annak, hogy Németországgal vagy Olaszországgal fegyveres konfliktusba keveredjék. O. L. Küm. pol. 1936 — 7/31 — 3185. — Antonescu a francia külügyminiszternek, akivel közvetlenül a pozsonyi konferencia után tárgyalásokat folytatott, tartózkodó álláspontját Stojadinović visszautasító magatartásával magyarázta. O. L. Küm. pol. 1938 — 11/38 — 38.

⁹³ O. L. Küm. pol. 1938 — 11/38 — 3953 (4152).

⁹⁴ O. L. Küm. pol. 1938 — 11/38 — 213. — A. M. Z. V. 1937. P. Z. Bukarešt č. 7797.

⁹⁵ O. L. Küm. pol. 1938 — 11/38 — 1183.

Jugoszlávia ellenállásán tehát megbukott. Jugoszlávia magatartása mögött a jugoszláv uralkodó körök szovjetellenességén túlmenően Németország, Olaszország és Lengyelország befolyása húzódott meg. A fenti államok minden körülmények között meg akarták akadályozni a szóbanforgó terv megvalósítását. Diplomáciájuk egyrészt fenyegetésekkel, másrészt különböző ígéretekkel ellenszegülésre bírta a jugoszláv és román kormányt.⁹⁶

A magyar kormányköröknek az adott időszakban még nagyon kis lehetőségük volt, hogy Jugoszláviára, még kevésbé, hogy Romániára befolyást gyakoroljanak. Ezért a németekhez, olaszokhoz és lengyelekhez folyamodtak segítségért. Az ottani magyar követek több alkalommal kérték az ügy érdekében Hitler, Mussolini és Beck közbelépését.

A francia kormány, mely szintén erősen jobbra tolódott, ezekután visszavonta a tervre vonatkozólag Benešnek tett ígérését, különösebb ellenállás nélkül hagyta, hogy Németország egymásután hódítsa el közép-európai pozícióit. A francia kormány magatartása még jobban megerősítette Jugoszláviában és Romániában azokat a tendenciákat, melyek a kisantantot gyengítették, s ezzel fokozta a kisantant bomlási folyamatát.

*

Az 1936—1937 fordulója jelentős változásokat hozott Magyarországra és a kisantant viszonyában. 1936 októberében megalakult a Róma—Berlin tengely. Németország rendkívül ügyesen használta fel Olaszországnak az abesszín háborúból származó nehézségeit arra, hogy vele kibéküljön, és maga mellé állítsa. A kibékülés ára Ausztria volt. Az olasz—német ellentétek közepontjában ugyanis hosszú időn keresztül Ausztria állt. Mussolini ellenezte az Anschlusst, mert ez nemcsak megkönnyítette volna a német térhódítást a Dunamedencében és a Balkánon, hanem a Triesztet megközelítő Németország az Adrián is veszélyeztette volna az olaszok érdekeit. Ezt a veszélyt csak bizonyos fokig ellensúlyozta volna az olasz befolyás alatt álló Jugoszlávia. Miután Mussolini a német barátság érdekében lemondott Ausztria függetlenségének további védelmezéséről és lényegében beleegyezett az Anschlussba,⁹⁷

⁹⁶ O. L. Küm. pol. 1938 — 11/38 — 1253.

⁹⁷ A tengelyt megalakító két nagyhatalom titkos jegyzőkönyvet írt alá, melynek 8. pontja kimondta, hogy Németország és Olaszország a Dunamedence problémáit barátságos együttműködés szellemében fogja kezelni. A német kormány által kidolgozott emlékirat a következőkben fektette le az együttműködés elveit.

- A) A két állam gazdasági kollaborációja a dunamenti államok gazdasági érdekeit, másrészt az ezekbe az országokba irányuló német és olasz kivitel fokozását lesz hivatva előmozdítani.
- B) A Dunamedence államainak érdekszférákra való elosztása nem vétetik kilátásba.
- C) A római jegyzőkönyvek teljes mértékben érvényben maradnak.
- D) A dunai államok számára mezőgazdasági preferenciák adandók; Ausztria különleges helyzetére való tekintettel ipari preferenciákat is kapna.
- E) Nem tárgyalnak államsoportokkal (kisantant) és csak bilaterális szerződéseket kötnek.
- F) A kisantant gazdasági koncepcióját, annak Törökországgal való együttműködését, a Tardieu tervet a két nagyhatalom ellenzi, és a dunai problémák ilyen vagy hasonló megoldásával szemben együttesen állást foglal.
- G) A német—olasz vegyesbizottság tagjai olyan szakemberek lesznek, akik a dunai problémát ismerik.

A két kormány a fenti emlékirat alapján 1936. dec. 10-én Rómában jegyzőkönyvi megállapodást kötött. (Protocollo per la collaborazione Italo—Germa-

még erőteljesebben törekedett az olasz befolyás kiterjesztésére Jugoszláviában. Megvalósítani ezt Jugoszlávia katonai leigázásával — ami a Duce eredeti terve volt —, most már, a német szövetségre való tekintettel, lehetetlen volt. A tengelyen belül alárendelt szerepet játszó Olaszország külpolitikája függő viszonyba került Berlintől, kénytelen volt a dél- és közép-európai kérdésekben a német imperialista tervekhez igazodni, melyek a Szovjetunió elleni háborút előkészítő Budapest—Belgrád—Bukarest—Szófia—Ankara-blokk létrehozását tervezték.

Az olasz kormány, miután változtatni kellett eddigi jugoszláv politikáján, arra törekedett, hogy békés eszközökkel, tárgyalások segítségével valósítsa meg eredeti elképzeléseit. Egy hónappal a Berlin—Róma tengely létrejötte után (1936. november 17.) a Budapesten tartózkodó Ciano Vukčević budapesti jugoszláv követtel folytatott beszélgetése már ezt a megváltozott olasz törekvést tükrözi. Ciano kijelentette, hogy Olaszország és Jugoszlávia között nincsenek alapvető ellentétek, csak régi időből származó félreértések, melyeket azonban kölcsönös megegyezéssel nem lesz nehéz kiküszöbölni. Az olasz külügyminiszter a továbbiakban mentegetődzött Mussolininak a magyar revizionizmust támogató november 1-i beszéde miatt. Kijelentette, hogy Olaszországnak nincs szándékában Magyarország részére olyan effektív támogatást nyújtani, mely a magyar revizionista törekvések megvalósítását segítené elő.⁹⁸ Az olasz—jugoszláv viszonylatban ezután komoly enyhülés következett be. A két kormány között tárgyalások indultak.

Az 1936 végére bekövetkezett nemzetközi események kihatottak Közép-Európára, és új helyzet elé állították a magyar—kisantant kapcsolatokat is. Ez a változás észrevehető volt mind Magyarországon mind a kisantant részéről. Noha Berlin kívánságára a magyar kormány már 1935 végétől barátságosabb politikát folytatott Jugoszlávia irányában — ami elsősorban abban jelentkezett, hogy a jugoszláv közeledés elől nem zárkózott el —, mégis 1936 végéig nem mondott le teljesen arról a reményről, hogy revíziós követeléseit egy alkalmas pillanatban az olaszok segítségével Jugoszlávia irányában realizálja. Ez az ábránd 1936 végére szertefoszlott. A magyar diplomácia most már a Jugoszláviával való megegyezés útjára kellett, hogy lépjen.

Ezeket hangsúlyozta Kánya 1936 szeptemberében a Budapesten tartózkodó Neurath birodalmi külügyminiszternek: „Ami pedig a Neurath báró

nica nel bacino danubiano.) A jegyzőkönyv, melyet Ciano és Hassell, a német delegáció vezetője írt alá, a következő pontokat tartalmazta:

- A) Mielőtt a két nagyhatalom egyike valamely harmadik (dunamenti) állammal preferenciális tárgyalást kezdene, a másikat erről értesíteni fogja. Ha ilyen megállapodás kötöttet, a két nagyhatalom támogatja egymást abból a célból, hogy a megállapodás a többi állam által is elfogadtassék (a legnagyobb kedvezmény klauzula alapján nehézségek ne keltessenek.)
- B) A két nagyhatalom konzultálja egymást, ha valamely harmadik állammal szemben meg akarja egyikük változtatni gazdasági helyzetét (kereskedelmi szerződés felmondása stb.), vagy ha ellenrendszabályokat óhajt életbe léptetni valamely harmadik állam gazdaságpolitikai rendszabályával (misure) szemben.
- C) Kölcsönösen támogatja (assistenza) egyik a másiknak a Duna-medencében való gazdasági politikáját. O. L. Küm. res. pol. 1936 — 23 — 824.

⁹⁸ A. M. Z. V. 1936. P. Z. Budapest. é. 15379. Ciano budapesti tartózkodása alatt csak a budapesti jugoszláv követtel tárgyalt. Stojadinovičsal való találkozására nem került sor. Eliza Campus feltevése téves. „Le rôle de la Roumanie dans la désagrégation de la Petite Entente”. Ld.: Nouvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès des Sciences Historiques. Rome. 1955. 447. l.

által annyira sürgetett jugoszláv politikát illeti, kifejtettem, hogy a mi érdekeink megsértése nélkül és a lehetőségek határán belül, hajlandók vagyunk nagyhatalmi barátaink tanácsát követni annál is inkább, mert valószínűleg ezekkel fogunk az eljövendő háborúban együtt harcolni. Ezzel szemben elvárhatjuk azonban, hogy ők Belgrádban éppen olyan nyomást gyakoroljanak, mint ezt Budapesten állandóan teszik.”^{98a}

Kétségtelen, hogy az 1936 októberében hatalomrakerült Darányi-kormány külpolitikája is hozzájárult a Magyarország és a kisantant-államok közötti feszültség enyhítéséhez. Darányinak a szomszéd államok irányában folytatott külpolitikája lényegét tekintve nem különbözött Gömbösétől, azonban több rugalmasságot igyekezett mutatni.⁹⁹

Gömbös halála után a magyar kormány politikájában felülkerekedett az a külpolitikai koncepció, mely a német orientáció mellett a nyugati hatalmakkal, elsősorban Angliával is erősíteni kívánta Magyarország kapcsolatait. A nyugat felé való kacsintgatás bizonyos mérséklésre készítette a magyar kormányt a szomszéd államokkal szemben.¹⁰⁰ Az azonnali revízió nyílt követelése a hivatalos körök részéről óvatosabb formákat öltött, helyette a kormány előtérbe helyezte a kisebbségi kérdést. A Darányi-kormány ún. kisebbség-védelmi politikája tulajdonképpen szerves része volt Magyarország revíziós programjának. Az autonómiáért, majd az önrendelkezésért folytatott küzdelem, mely magában véve demokratikus mozgalom, az adott helyzetben a magyar kormány kezében reakcióssá vált, hiszen a német és magyar imperialista törekvéseket takarta. „Az önrendelkezés nem örök igazság — írta Lenin —, hanem része az általános demokratikus világmozgalomnak. Lehetséges, hogy egyes konkrét esetekben a rész ellentmond az egésznek, ilyenkor ezt el kell vetni.”¹⁰¹

Az egész ún. kisebbség-védelmi politika, melytől a második világháború előtti években hangos volt Európa, csak álcázta az agresszorok háborús cselekedeteit. A magyar uralkodó körök „kisebbségvédelmi politikája” része volt a Hitler által meghirdetett akciónak. Közvetlenül a trianoni béke revízióját, közvetve Németország délkelet-európai agressziós terveit volt hivatva elősegíteni. A Darányi-kormányzat az egész „kisebbségvédelmi” kérdést arra használta fel, hogy a szomszéd államok belügyeibe avatkozzék, ott ellentéteket szítson, romboló tevékenységet fejtessen ki, továbbá arra, hogy az itthoni tömegeket, valamint a világ közvéleményét a revízió mellé hangolja. Mindez azt a végső célkitűzést volt hivatva elősegíteni, hogy az első világháború után elcsatolt területeken a magyar uralkodó osztály hatalmát visszaállítsa.

^{98a} O. L. Küm. res. pol. 1936 — 796.

⁹⁹ O. L. Küm. res. pol. o. 1936 — 417 — 786. Kánya 1936. okt. 23-án Kóbr budapesti csehszlovák követnek kijelentette: „Az új kormány a külpolitikai kérdésekben ugyanazt a politikát folytatja, mint Gömbös. A különbség csak az lesz, hogy békésebb módszereket fognak alkalmazni.” A. M. Z. V. 1936. P. Z. Budapest. é. 138022.

¹⁰⁰ Khuen-Héderváry párizsi magyar követ okt. 14-én utasítást kapott Kányától, hogy Delbos francia külügyminiszterrel folytasson beszélgetést Magyarország és a kisantant kérdésről. Fejtse ki a külügyminiszternek, hogy Magyarország javítani akarja a kisantanttal való viszonyát. Delbos örömmel vette a közlést és azt üzenté a magyar kormánynak, hogy szívesen hozzájárul a kisantanttal való jobb viszony előmozdításához. O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—69.

¹⁰¹ Lenin : Az önrendelkezésről szóló vita eredményeiről. — Marx—Engels: Marxizmus 278—279. l.

Még a haladó polgári körök is felismerték a „kisebbségvédelmi politika” lényegét. „A revizionizmusnak — írja Vámbéry Rusztem — nem volt és most sem az a célja, hogy a magyar vagy más, háború előtti Magyarországtól elszakadt nemzetiségeket felszabadítsa, hanem az uralkodó kasztnak a restaurálása, amely különbség nélkül hatalma alatt tartotta a kaszthoz nem tartozó magyarokat és nem-magyarokat egyaránt.”¹⁰²

Az 1936 végén, 1937 elején előállt helyzetet a szomszéd államok így is kedvezően ítélték a Magyarországhoz való közeledésre. A Darányi-kormány békülékenyebb politikája, a Rosenberg-cikk¹⁰³ következtében a német—magyar viszonylatban bekövetkezett elhidegülés, valamint a bizonytalanság a magyar kormánykörökben Olaszországnak a római egyezménytől való távolodása miatt,¹⁰⁴ látszólag kedvezőbb atmoszférát nyújtott a közeledésre.

A kisantant-államok, miután a magyar kormány kölcsönös segélynyújtási egyezményről hallani sem akart, arra törekedtek, hogy Magyarországgal kölcsönös megneemtámadási szerződést kössenek. Kezdeményezőként a csehszlovák kormány lépett fel. Számára ez létkérdés volt. A csehszlovák—magyar határ biztosítása lehetővé tette volna számára, hogy katonai erejének zömét adott esetben Németország ellen koncentrálja. Jugoszlávia — Stojadinović szavait használva — Magyarországon keresztül akart közelebb kerülni a Berlin—Róma tengelyhez. Románia ugyan kezdetől fogva a legtartózkodóbb álláspontot foglalta el az egész kérdésben, de az egység kedvéért csatlakozott szövetségeseihez. Mindhárom állam egyidőben a fővárosokban akkreditált magyar követek, valamint a budapesti képvisletük útján javaslatot tett a magyar kormánynak a viszony normalizálására.¹⁰⁵

A magyar kormány a kisantant közeledését arra használta fel, hogy revíziós törekvései számára Berlin hathatósabb támogatását eszközölje ki. Kánya külügyminiszter Mackensen budapesti német követnek 1937. január 23-án tudomására adta, hogy a Rosenberg-cikk által a magyar—német kapcsolatokban beállt rosszabbodást a kisantant próbálja kihasználni. „Budapesti képviselőik nagy buzgalommal keresik a közeledés útját Magyarország felé. Törekvésüket azzal az érveléssel támasztják alá, hogy a magyar—német viszony rosszabbodása következtében bekövetkezett az az időpont, amikor a közös német veszéllyel szemben a dunai államoknak össze kellene fogniok. Ezt

¹⁰² *Rustem Vambery: The Hungarian Problem. New-York. 1942. 38. l.*

¹⁰³ Darányi és Kánya Magyarországnak a kisantanttal való együttműködésére tett kijelentései elégedetlenséget váltottak ki Németországban. Válaszul 1936. nov. 15-én a Völkischer Beobachter közzétette Rosenberg „A népek elnyomása és a szerződések revíziója” c. cikkét. A cikk, miután kétségbe vonta azt, hogy az 1918-ban megalkotott rendet a közeljövőben meg lehetne változtatni, kijelentette, hogy Németország tiltakozik az ellen, hogy a népeket revíziós és revízió-ellenes csoportra osszák. „Csak új Európa megalkotásáról lehet szó, nem pedig a háború előtti állapotok visszaállításáról.” Magyarországra célozva a cikk a továbbiakban kitért arra, hogy Németország nem támogathat nagymértékű revizionista törekvéseket. A meglévő határok bizonyos kiigazításáról lehet csak szó, és ez sem minden irányban.” Völkischer Beobachter, 1936. nov. 15. A cikknek komoly kihatásai voltak a két állam kapcsolataira. Bizonyos elhidegülés következett be Németország és Magyarország között.

¹⁰⁴ A Róma—Berlin tengely létrejötte a római egyezményeket formálissá tette. Olaszországnak a római egyezménytől való távolodása bizonyos nyugtalanságot váltott ki mind az osztrák, mind a magyar kormánykörökben. A magyar kormánynál ez abban jutott kifejezésre, hogy a szomszéd államokkal szemben valamivel békülékenyebb hangot ütött meg.

¹⁰⁵ O. L. Küm. pol. 1937 — 7/25 — 261. O. L. Küm. pol. 1937 — 21/7 — 57. O. L. Küm. res. pol. 1937 — 27/7 — 25 (235).

különösen Kobr csehszlovák követ hangsúlyozta, de ily értelmű célzásokat tett Vukčević jugoszláv követ is.”¹⁰⁶ Kánya természetesen biztosította a német követet, hogy a felmerült nehézségek ellenére tovább is folytatni kívánja Németországgal szemben eddigi politikáját. „A magyar–német érdekközösség változatlanul fennáll – folytatta Kánya –, ennél fogva a magyar–német együttműködés a jövőben is biztosítottnak látszik.” Kánya célzást tett arra, hogy a németek magyarellenes tendenciái mögött Hitlert sejtí. ¹⁰⁷ Kitért arra is, hogy Németország megnehezítené Magyarország helyzetét azzal, ha Csehszlovákiával is hajlandó lenne hosszabb időre megneemtámadási szerződést kötni. „Ha mi most visszautasítjuk a Csehszlovákia által nekünk felajánlott megneemtámadási szerződés megkötését, Németország pedig egy ilyent Prágával tényleg megkötne, Magyarország rendkívül nehéz helyzetbe jutna.”¹⁰⁸ — fejezte be beszélgetését Kánya. Mackensen biztosította a magyar külügyminisztert, hogy a német–csehszlovák megneemtámadási szerződés megkötésének a legcsekélyebb esélyei sincsenek.¹⁰⁹

A német kormány igyekezett eloszlatni Budapest aggályait a német–magyar barátságot illetően. Tudtára adta Darányiéknek, hogy Jugoszláviával és Romániával kapcsolatos tervei a két állam iránti kíméletességet követelik, ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a fenti államokkal kapcsolatban a revízió gondolata ki lenne zárva. „Magyarország ügyes politikájával visszatarthatja Romániát egy konfliktus esetén Csehszlovákia támogatásától anélkül, hogy jelenlegi határait érvényesnek ismerné el”¹¹⁰ — mondotta Göring porosz miniszterelnök Kányának. A Rosenberg-cikket Göring úgy próbálta kimagyarázni, hogy fő célja a romániai szélsőjobboldali pártok megnyerése volt.¹¹¹

A Rosenberg-cikk által előidézett nézeteltéréseket közös erővel elsimították. 1937 elejétől a magyar diplomácia megkezdte a német kormánynak a kisantanttal kapcsolatos intencióit a gyakorlatban alkalmazni.¹¹² Csehszlovákia elszigetelése érdekében Jugoszláviával megegyezésre, Romániával modus vivendi létrehozására törekedett. Az 1937 elején megindult magyar–kisantant tárgyalások már ennek a jegyében folytak.

Kétségtelen, hogyha a magyar kormány csak saját érdekeit szem előtt tartva választotta volna meg a revízió irányát, a választás először Romániára esett volna, nemcsak azért, mert Erdélyhez több érdekük is fűződött, mint akár az északi, akár a déli területekhez, hanem azért is, mert katonai vonatkozásban Románia gyengébb ellenfél volt, mint Csehszlovákia vagy Jugo-

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ „Ungarn kann durch geschickte Politik, ohne die heutigen Grenzen als definitiv anzuerkennen, Rumänien von einer Unterstützung der Tschechoslowakei im Falle eines Konfliktes abhalten.” Magyarország és a második világháború, Budapest, Kossuth Kiadó, 1959. 75. l.

¹¹¹ O. L. Küm. res. pol. 1937 — 21 680. Ez a kettős játék jellemezte a német diplomáciát. Hol az egyiknek, hol a másiknak tett ígéreteket. Egymásra uszította őket, hogy végső soron mindkettőnek diktálhasson.

¹¹² Kánya Göring számára készített memorandumában lerögzíti, hogy a magyar kormánynak a kisantanthoz való közeledése a német, olasz és lengyel kormány törekvései következtében vetődött fel. Die Frage der Regelung der Beziehungen zwischen den Donau-Ländern kehrte aber wieder zurück, hauptsächlich durch das Bestreben Deutschlands, Italiens und Polens zwischen uns und der kleinen Entente bessere, korrektere Beziehungen herzustellen.” O. L. Küm. res. pol. 1937 — 21 — 680.

57. O. L. Küm. res. pol. 1937 — 27/7 — 25 — (235).

szlávia, így itt egy akció nagyobb eséllyel járt volna. Németország érdeke azonban nem ezt kívánta, így nem maradt más hátra, mint ahhoz alkalmazkodni.

A magyar kormány ama törekvése, hogy Jugoszláviát szövetségescitől leválassza, megértésre talált Belgrádban. Stojadinović, aki 1936-tól kezdve gyors léptekkel hagyta el a kisantantot, külön megegyezésre törekedett Olaszországgal, Bulgáriával és Magyarországgal. Már 1935 végétől voltak bizonyos megbeszélések a két kormány között. A kezdeményezés a jugoszlávok részéről indult. 1935 júliusában a budapesti jugoszláv követ felkereste Kányát, hogy átadja Stojadinović közeledési ajánlatát. Minthogy a magyar kormány ebben az időben még rendkívül tartózkodó volt a jugoszlávokkal szemben, a tárgyalások megszakadtak. Berlin nyomására azonban 1936 februárjában a magyar kormány Alth belgrádi követen keresztül felajánlotta Stojadinovićnak a tárgyalások folytatását. Ajánlatukat június 14-én megismételték. Az utóbbi üzenethen Kánya arra is utalt, hogy hajlandó a jugoszláv érzékenységet kímélni, különösen a területi kérdésben, ha a román—jugoszláv kisebbségi szerződés mintájára egy magyar—jugoszláv kisebbségi szerződést kötnek.¹¹³ A további üzenet arról szólt, hogy mindkét állam számára hasznos lenne a kommunizmus elleni együttműködés, ami egyelőre a Szovjetunióra vonatkozó hírek kicserélésében nyilvánulna meg. A kommunista mozgalom elleni közös harc Kánya szerint a közeledés egyik bázisa lehetne.¹¹⁴ A kommunizmus elleni közös védekezés gondolatát Stojadinović melegen felkarolta — jelentette Alth Kányának.¹¹⁵ A magyar—jugoszláv közeledés mégis rendkívül lassú ütemben haladt előre. A magyar kormány ebben az időben még kétszínű politikát folytatott. Elég utalni arra, hogy ugyanakkor, mikor Alth belgrádi követ a magyar kormány nevében megbeszéléseket folytatott a két ország közeledése érdekében, Gömbös Mussolinival Jugoszlávia megtámadását készítette elő és a horvát usztasa-mozgalmat titokban támogatta.¹¹⁶ Mint már arra utaltunk, erősebb változás a jugoszláv kérdésben tanúsított magatartásban 1936 végén következett be.

1936. október 22-én Stojadinović messzemenő ajánlattal fordult a magyar kormányhoz. Felajánlotta, hogy amennyiben a jugoszláv határokat a magyar kormány véglegesnek ismeri el, kész másik két szövetségese nélkül Magyarországgal kiegyezni.¹¹⁷ A kiegyezés Stojadinović szerint rendkívül könnyű volna, mert mindkét ország bolsevista-ellenes, Habsburg-ellenes és német-barát politikát folytat.¹¹⁸

¹¹³ A magyar kormánykörök többször tettek kísérletet arra, hogy egy ilyen jellegű szerződést hozzanak létre. Bethlen István, aki ebben az időben a szomszéd államokhoz való közeledés híve volt, 1937 februárjában lakására kérte Vukčević jugoszláv és Bossy román követet. Felajánlotta nekik egy kisebbségi szerződés megkötését. Bossyval való beszélgetése során Bethlen hangsúlyozta, hogy helyes lenne egy tízéves megneemtámadási szerződést kötni, ami kiindulópontja lehetne a további közeledésnek. A megneemtámadási szerződést azonban nem a kisantanttal, hanem külön-külön kötnék meg. — Csehszlovákiáról Bethlen feltűnően hallgatott. A. M. Z. V. 1937. P. Z. Budapest. é. 32188.

¹¹⁴ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—69.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ O. L. Küm. pol. Szabó László iratai. — 1936. — 7—8—9—15.

¹¹⁷ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—69.

¹¹⁸ Uo. A fenti kijelentéseket Stojadinović 1936. okt. 22-én tette a jugoszláviai Magyar Párt vezető küldöttségének. E beszélgetés során Stojadinović újból hangsúlyozta, hogy Magyarország révén közelebb akar jutni a Berlin—Róma tengelyhez. O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—69.

1937 januárjában a kisantant mindhárom államának budapesti képviselője majdnem egyidőben felkereste Kánya külügyminisztert, és kormányuk nevében javaslatot tettek Magyarország és a kisantant közötti viszony normalizálására. A három államnak egyidejű akciója feltehetően közös megállapodás alapján történt. A tárgyalásokban a kisantant-államok egyetértettek abban, hogy Magyarországgal a viszonyt mielőbb rendezni kell. Arra törekedtek, hogy Budapesttel megegyezzenek, még mielőtt Magyarország — utánozva Németországot és Ausztriát — a katonai egyenjogúság kérdésében kész helyzet elé állítja őket. A katonai egyenjogúságot mind a magyar kormány, mind a kisantant diplomáciája a másik zsarolására akarta felhasználni.

A Magyarországgal való megegyezést a legjobban a csehszlovák kormány siettette. Kobr budapesti csehszlovák követ már 1936 decemberében tapogatózott a Külügyminisztériumban a magyar katonai egyenjogúság kérdésének megoldása, valamint a két ország közötti viszony normalizálása irányában.¹¹⁹ Ezt január 19-én megismételte.¹²⁰ Három nap múlva, január 22-én a budapesti csehszlovák követ a prágai kormány nevében ajánlatot tett Kányának. Benešek magyar–csehszlovák megnemtámadási szerződés megkötése fejében hajlandók voltak Magyarország katonai egyenjogúságát elismerni.¹²¹ Kobr egy-két elejtett szavából arra lehet következtetni, hogy Prága a magyar kormánnyal való megegyezés fejében még bizonyos területi engedményekre is hajlandó lett volna. A csehszlovák kormány ajánlatát azzal utasította vissza Kánya, hogy a magyar katonai egyenjogúság kérdése nem képezheti alkú tárgyat.¹²²

A román kormány közeledését Kánya sokkal több megértéssel fogadta. Bossy budapesti román követ január 22-én a csehszlovák követhöz hasonló javaslatot tett a fegyverkezési egyenjogúság és a megnemtámadási szerződést illetően.¹²³ Noha Kánya visszautasította Bossy javaslatát a megnemtámadási szerződés megkötéséről, a beszélgetés során nyomatékosan hangsúlyozta a két ország egymáshoz való közeledésének szükségességét.¹²⁴ Röviddel utána Kánya utasította Nagy Józsefet, a bukaresti magyar követség ideiglenes ügyvivőjét, hogy Antonescu román külügyminiszterrel beszélje meg a Magyarország és Románia közötti viszony javításának problémáját.¹²⁵ Minthogy egyik fél sem akarta őszintén a közeledést, a megbeszélések természetesen rendkívül vontatottan folytak.

Amíg a csehszlovák és román követek a fegyverkezési egyenjogúság elismerése ellenében megnemtámadási szerződés megkötését kérték Kányától, addig Vukčević jugoszláv követ január 21-én Stojadinović nevében a készülő jugoszláv–bolgár szerződéshez hasonló egyezményt ajánlott fel a magyar

¹¹⁹ O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541 — (2203).

¹²⁰ Kánya a katonai egyenjogúság kérdéséről eléggé fennhájzva beszélt. Arra hivatkozott, hogy azt Németország, Olaszország, Lengyelország, sőt Anglia is elismerte. A. M. Z. V. 1937. P. Z. Budapest. é. 10239.

¹²¹ O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541 (2203).

¹²² Uo.

¹²³ Uo. A két, lényegében azonos javaslat közötti különbség formai, de jelentős. Amíg Kobr a csehszlovák kormánnyal való megegyezésről tárgyalt, addig Bossy az egész kisantant nevében beszélt. O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541 (22030).

¹²⁴ A. M. Z. V. 1937. P. Z. Budapest. é. 234.

¹²⁵ O. L. Küm. pol. 1937 — 7/25 — 261.

külgügyminiszternek.¹²⁶ Kánya Vukčević ajánlatát azzal a kikötéssel fogadta el, hogy ez kizárólag Jugoszláviára vonatkozhat. A kisantant másik két államával, Csehszlovákiával és Romániával Magyarország ilyen szerződést egyelőre nem köthet.¹²⁷

A magyar diplomácia minden igyekezete azon volt, hogy minél előbb tető alá hozza a jugoszláv—magyar megegyezést. Mindenáron meg akarták előzni a készülő olasz—jugoszláv szerződést. Darányiék attól tartottak, hogy Stojadinović, miután kiegyezett legnagyobb ellenfelével, Olaszországgal, kisebb súlyt helyez majd a Magyarországhoz való közeledésre. A nemzetközi pozícióban megerősödött jugoszláv kormányt nehezebb lesz rávenni engedmények tételére. Kánya Ciano olasz külgügyminiszternek is kifejtette ezzel kapcsolatos aggályait.¹²⁸ Arra kérte az olasz külgügyminisztert, hogy semmi körülmények között ne egyezzen meg a jugoszlávokkal, mielőtt a magyar—jugoszláv szerződés létre nem jön.¹²⁹ Ciano biztosította Kányát, hogy ehhez fogja magát tartani, mert „Olaszország soha nem fogja barátait feláldozni a jugoszláv—olasz jóviszony érdekében”.¹³⁰

A Külgügyminisztériumba befutott bizalmas jelentések azonban azt bizonyították, hogy az olasz kormány nem igen tartja magát ígéretéhez. Az olasz—jugoszláv tárgyalások nagy léptekkel haladtak előre. Villani római magyar követ több alkalommal interвениált ebben a kérdésben az olasz kormánynál. Kánya arra utasította, hogy nyomatékosan hívja fel az olasz külgügyminiszter figyelmét arra, hogy Magyarország meg akar egyezni Jugoszláviával, de komoly áldozatokat vár tőle. Attól tartanak, hogy Stojadinović ki akarja használni a kedvező helyzetet (értsd: az olasz—jugoszláv viszony javulását), hogy a mai közös határt elismertesse Magyarországgal anélkül, hogy megfelelő engedményeket vagy garanciát adna. „Nem látjuk mi értelme

¹²⁶ Uo. A tárgyalt időszakban a jugoszláv—bolgár megbeszélések egyezmény megkötéséhez közeledtek. Nem egészen egy hétre rá, 1937. jan. 27-én írták alá a bolgár—jugoszláv örökbarátsági szerződést. A német diplomácia már régen azon dolgozott, hogy a jugoszláv—bolgár és román—bolgár megegyezést, mely a balkáni, Szovjetunió elleni politikához volt szükséges, nyélbeüsse. Ebben az irányban nyomást gyakorolt mind a jugoszláv, mind a román kormánynak. Hitler ez elképzelései részben egybeestek a nyugati hatalmak törekvéseivel, melyek ugyancsak a szovjetellenes és részben németellenes elgondolások megvalósítása érdekében a balkáni államok kibékítését tűzték ki célul. Diplomáciájuk komoly tevékenységet fejtett ki ennek érdekében mind Jugoszláviában, mind Romániában. „Mit tettem, amikor maga Delbos Párizsban azt követelte, és az angolok ugyancsak beleegyezésüket adták Stojadinovićnak”, panaszkodott Tatarescu Šeba bukaresti csehszlovák követnek. A. M. Z. V. 1937. P. Z. Bukarešt. č. 13357. — A román kormány hosszú időn keresztül ellenezte, hogy szövetségese egyik legnyobbb ellenfelével, Bulgáriával kiegyezzenek. Végül azonban Németország és a nyugati hatalmak nyomására, miután a csehszlovák kormány is megadta a beleegyezését, Bukarest is hozzájárult a kisantant felrúgását jelentő első lépéshez — a jugoszláv—bolgár egyezményhez. A jugoszláv—bolgár egyezmény érvénytelenítette a kisantant egyik szerződését, az 1921-ben megkötött és eddig érvényben levő román—jugoszláv egyezményt, mely Bulgária ellen is szólt. A. M. Z. V. 1937. P. Z. Bukarešt, č. 13357.

¹²⁷ O. L. Küm. pol. 1937 — 7/25 — 261.

¹²⁸ Erről a kérdéstről tárgyalt Kánya 1936. nov. 17-én a Budapesten tartózkodó Ciano olasz külgügyminiszterrel. Megbeszéléseik során Kánya arra kérte Ciano-t, hogy segítse elő a magyar—jugoszláv közeledést és kormánya tartózkodjék minden nagyobb koncessziótól Jugoszláviával szemben, míg a jugoszláv—magyar viszony rendezve nincs. Ciano ezt meg is ígérte. O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—67. — Ciano Kányával folytatott megbeszéléseiről készített feljegyzésben nem említi Kánya kérésének ezen második részét. Ciano: Diplomatic Papers. 66—67. l.

¹²⁹ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—69.

¹³⁰ Uo.

volna az engedményeknek — szól Kánya utasítása —, ha nem sikerülne párhuzamosan elérni a Kisantant katonai kapcsolatai lazítását.”¹³¹ Végül Kánya arra kérte az olasz kormányt, hogy tájékoztassa a jugoszláv tárgyalásokról, majd kifejezte azt a reményét, hogy Róma tekintettel lesz a magyar érdekekre, és nem egyezik meg Jugoszláviával hamarabb, mint ők, mert „ez annyira megerősítené Jugoszlávia helyzetét, hogy a magyar—jugoszláv tárgyalások aligha volnának a siker reményében folytathatók”.¹³² Ciano, hogy kitérjen a magyar kormány nyomása alól, január közepén közölte Villanival, Stojadinović húzza a jugoszláv—olasz megbeszéléseket, és nem tudják pontosan, hogy mit akar.¹³³ Az igazság azonban az volt, hogy az olasz—jugoszláv tárgyalások már előrehaladott stádiumban voltak, az egyezmény megkötése küszöbön állt. Kétségtelen, hogy a jugoszláv kormány élt az előállott helyzettel, és az olasz és magyar tárgyalások folyamán ezt gyümölcsöztetni igyekezett.

Az olaszokkal, de főleg a magyarokkal folytatott tárgyalásokat Stojadinović a legszigorúbban titkolta kisantant-szövetségei előtt. A Bulgáriával kötött örökbarátsági egyezmény körül partnere részéről támasztott nehézségek miatt Stojadinović az olasz és magyar kérdésben kész helyzet elé akarta állítani Csehszlovákiát és Romániát. Stojadinović kész volt bilaterális alapon megegyezni nemcsak Olaszországgal, hanem Magyarországgal is, ami lényegében a kisantant teljes szétesését jelentette volna. A jugoszláv kormány a lengyeleken keresztül, akik komoly diplomáciai tevékenységet fejtettek ki a magyar—jugoszláv megegyezés érdekében,¹³⁴ értésére adta a magyar külügyminisztériumnak, fölöslegesnek tartja, hogy Budapest a másik két állammal is folytat tárgyalásokat, mert ők hajlandók velük, éppúgy mint a bolgárokkal, bilaterális alapon megegyezni.¹³⁵

Az 1936 őszén megindult olasz—jugoszláv tárgyalások meglepő gyorsasággal haladtak előre. Ciano március végén Belgrádba készült. Nyilvánvaló lett, hogy az olaszok nem szándékoznak teljesíteni a magyar kívánságot arra vonatkozóan, hogy a magyar—jugoszláv megegyezés előtt ne kössenek szerződést Stojadinovićsal. Mindez arra készítette a magyar kormányt, hogy a jugoszlávokkal való tárgyalásokat meggyorsítsák. 1937. március 23-án Alth belgrádi magyar követ Stojadinovićnak egy deklaráció-tervezetet, valamint a jugoszláviai magyar kisebbség főbb kívánalmait tartalmazó memorandumot adott át.¹³⁶ A deklaráció nem tartalmazta a jugoszláv határok

¹³¹ Uo.

¹³² Uo.

¹³³ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—69.

¹³⁴ Beck lengyel külügyminiszter 1936 óta közvetítő szerepet töltött be Jugoszlávia és Magyarország között. A lengyel diplomácia mindent latba vetett, hogy a közeledést elősegítse. Beck belgrádi látogatásának (1936 júniusában) egyik fő célja az volt, hogy a jugoszláv kormányt meggyőzze a magyar—jugoszláv megegyezésnek és ugyanakkor Csehszlovákia ellen hangolja. O. L.: Küm.res. pol. o. 1938.—49—69. — A. M. Z. V. 1937. P. Z. Bělehrad. č. 18094.

¹³⁵ A jugoszláv kormány üzenetét Micelsky budapesti lengyel ügyvivő adta át 1937. febr. 24-én Bakách-Bessenyei György követségi tanácsosnak. O. L. Küm. pol. 1937 — 7/7 — 647.

¹³⁶ A deklarációt és a memorandumot Kánya Kálmán külügyminiszter márc. 20-án juttatta el Alth követnek. A deklaráció szövege így hangzott: „Magyarország a magyar külpolitika békés célkitűzéseinek szellemében a két országnak egymáshoz való viszonyában ezután sem kíván az erőszaknak, mint a nemzeti politika eszközének alkalmazásához fordulni, és a jövőben is tartózkodni fog minden olyan cselekvéstől, amely a Magyarország és Jugoszlávia között kiépülőben levő jóviszonylatokat megzavarani volna alkalmas.” O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49 — 193.

elismerését, csupán kizárt minden támadást Magyarország részéről, ennek ellenében Magyarország katonai egyenjogúságának elismerését kérte. Stojadinović nagy meglepetéssel fogadta a magyar kormány javaslatát, azt nagyon jelentősnek tartotta.¹³⁷ A jugoszláv miniszterelnök készen mutatkozott a memorandumban foglaltaknak is eleget tenni.¹³⁸ Kikötése csak az volt, hogy az általa tett gesztus a magyar kisebbség felé ne függjön össze a magyar kormány szándékolt deklarációjával. Ezért javasolta, hogy az ő gesztusa a magyar kormány lépését előzze meg.¹³⁹ Alth megjegyzésére, hogy a magyar kormány tervbevetett megállapodása csak Jugoszláviára vonatkozik és a másik két kisantant-állammal hasonló lépést nem tart időszerűnek, és azért erről senkit nem értesített. Stajadinović azt válaszolta, hogy nem is szükséges szövetségeit erről előre értesíteni,¹⁴⁰ azonban elkerülhetetlen lesz, hogy a március 25-én Belgrádba érkező Cianoót erről informálja. A jugoszláv miniszterelnök Althtal való beszélgetését azzal zárta le, hogy egy-két nap múlva választ ad, hogy 1. a deklaráció Kánya által közzététessék-e a parlamentben, avagy ezt Alth adja-e le Belgrádban, 2. közölni fogja, miként teszi meg a magyar kisebbség irányában a kívánt gesztust.

Röviddel e megbeszélések után azonban olyan események következtek be, melyek megakadályozták a puccsszerű jugoszláv—magyar megegyezést. Március 25-én aláírták az olasz—jugoszláv egyezményt, mely a két ország közös határainak kölcsönös elismerésén alapult. E hír nagyfokú nyugtalan-ságot váltott ki mind a kisantant másik két államában, mind Magyarországon.

A jugoszláv kormány megszegte a kisantant 1933-ban létrejött szervezeti okmányát, mely szerint hasonló megegyezést egy állam sem köthet a másik két szövetséges tudta és hozzájárulása nélkül, kész helyzet elé állította Csehszlovákiát és Romániát. Ezzel újból demonstrálta a kisantanttól eltávolodó jugoszláv külpolitikát. Jugoszláviának e lépése után a kisantant szétesése egész nyílt formákat kezdett ölteni. A csehszlovák és román kormánynak nem maradt más hátra, mint tudomásul venni, hogy szövetségesük a legdurvább módon megszegte a kisantant-szerződés organizációs határozatait.

Tartalomalag mind a csehszlovák, mind a román kormány egyetértett a jugoszláv—olasz paktummal,¹⁴¹ abból kiindulva, hogy az olasz—jugoszláv

¹³⁷ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—209.

¹³⁸ Stojadinović készen mutatkozott a magyar kisebbség felé Kányák által kért gesztus megtételére.

¹³⁹ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—196.

¹⁴⁰ A magyar követ Kányának javasolta, hogy célszerű lenne az olasz kormányt a tervezett magyar deklarációról most azonnal értesíteni, mert Stojadinović szándékozik ezt közölni Cianoval. O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—196.

¹⁴¹ Beneš csehszlovák elnök a belgrádi kisantant konferenciára való elutazása előtt magához hivatta de Facendis prágai olasz követet és közölte vele, hogy mind ő személyesen, mind a csehszlovák kormány is meglepetéssel vette tudomásul a belgrádi olasz—jugoszláv paktum megkötését. A korábbi olasz—jugoszláv feszültség szerinte nagy megterhelést jelentett a kisantrantra, de különösen az olasz—jugoszláv viszony számára. Ez a zavaró momentum most kikapcsolódik. Ebből a megfontolásból a jugoszláv kormánnyal szemben is ki fogja fejezni örömét és e politika folytatását fogja javasolni. Beneš kérte az olasz követet, nyugtassa meg kormányát, hogy a belgrádi egyezményért nem neheztel, megkötését őszintén és melegen üdvözlí. O. L. Küm. pol. 1937 — 7/23 — 185 (1225). — Hasonló szellemben nyilatkozott Krofta cseh külügyminiszter az olasz követnek, azzal a különbséggel, hogy Krofta a szóban forgó egyezmény üdvözlése mellett hangsúlyozta, a jugoszláv kormány eljárását ebben a kérdésben elítéli. Uo. — Ugyan-ezeket közölte Krofta Wettstein prágai magyar követtel, hangsúlyozva, hogy Románia is ezen az állásponton van. O. L. Küm. pol. 1937 — 7/7 — 1456. — II. Károly és Beneš prágai tárgyalásai során megállapodás jött létre arra vonatkozóan, hogy a kisantant

feszültség felszámolása tehermentesíti a kisantantot és lehetővé teszi, hogy erejét még fokozottabban Magyarország és Németország ellen koncentrálja. Csehszlovákia és Románia is szorgalmazta az Olaszországhoz való közeledést, de ők ezt a kisantant egészére tervezték. Jugoszlávia azonban nemcsak, hogy kizárta őket ebből, hanem ki sem kérte szövetségesei véleményét, noha a kisantant-szerződés erre kötelezte.

A prágai kormány újabb és újabb javaslatokkal ostromolta a magyar Külügyminisztériumot is. Kóbr budapesti csehszlovák követ rosszallását fejezte ki a csehszlovák-ellenes sajtótámadások miatt, valamint azért, hogy a Harmadik Birodalom parancsára Magyarország hajlandó megegyezni Jugoszláviával, közeledni Romániához, Csehszlovákia javaslataival szemben azonban süket maradt.¹⁴² mert abban bízik, hogy Németország megtámadja Csehszlovákiát és ebből a háborúból Magyarország is hasznot fog húzni.

A csehszlovák külügyminiszter is magához hívatta Vörnlét, a prágai magyar követség ideiglenes ügyvivőjét, és eszmecserét folytatott vele a két ország közeledéséről. Krofta készen nyilatkozott a magyar fegyverkezési egyenjogúságot elismerni, mert ennek halogatása — ahogy mondotta — „útját állja Magyarország és a kisantant közötti jóviszony megjavításának”.¹⁴³ A csehszlovák kormány diplomáciai lépései nem találtak meghallgatásra. Vukčević budapesti jugoszláv követ Krnonak kifejtette, Kányával való beszélgetései alapján úgy látja, hogy a magyar külügyminiszter csak Jugoszláviával, másodsorban pedig Romániával akar megegyezni, de mereven elzárkózik a Csehszlovákiával való bármiféle közeledés elől. Kánya „velünk (Csehszlovákiával) szemben szigorúan ragaszkodik követeléseinek teljesítéséhez és inkább megválna a külügyminiszteri tárcától, semhogy azokról lemondjon”.¹⁴⁴

Ciano olasz külügyminiszternek Kánya kijelentette, hogy Csehszlovákia az egyetlen állam, amely komolyan meg akar egyezni, neki azonban ez semmiképpen nincs szándékában.¹⁴⁵ Foglalkoznak ugyan annak lehetőségével, hogy egyidőben tárgyalást kezdjenek mindhárom állammal és kétoldali szerződéseket kössenek velük. A szerződésekből azonban csak azokat léptetik életbe, melyek számunkra érdekesek lesznek.¹⁴⁶ Nem vitás, hogy az utóbbit Csehszlovákiára értette.

Az olasz—jugoszláv egyezmény megkötése valójában új helyzet elé állította a magyar—jugoszláv tárgyalásokat. Stojadinović nehéz helyzetbe került. Az olaszokkal kötött paktum nemcsak szövetségesei neheztlését vonta maga után, hanem amúgy is nehéz belpolitikai helyzetének rosszabbodását is. Jugoszláviában igen széles rétegek támadták a Stojadinović-kormány német és olasz orientációjú külpolitikáját. A tömegek a Szovjetunióval, a burzsoázia és tisztikar egy része a nyugati hatalmakkal való együttműködést kívánták. A gazdasági nehézségekkel, szociális és nemzetiségi kérdésekkel küzdő kor-

többi államai szerződést kössenek Olaszországgal. A prágai kormány többször felajánlotta Mussolininak a közeledést. Így 1937 végén a Rómába utazó román külügyminisztert azzal bízta meg, hogy puhatolja ki, nincsen-e lehetőség egy cseh—olasz közeledésre. Mussolini válasza az volt, hogy német és magyar barátai miatt ezt nem teheti meg. Az olasz kormány a Bukaresttel való megegyezés feltételül azt kötötte ki, hogy előbb Magyarországgal javítsa meg viszonyát. A. M. Z. V. 1937. P. Z. Bukarest. č. 59712.

¹⁴² O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541 (64).

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ A. M. Z. V. 1937. P. Z. Budapest č. 52395.

¹⁴⁵ Ciano ; Diplomatic Papers. 118—119. l.

¹⁴⁶ Uo.

mány nehéz helyzetben volt. Ilyen körülmények között Stojadinović szám-láját nem terhelhette egy magyar különmegegyezéssel is, mely előreláthatólag még nagyobb reakciót váltott volna ki. A jugoszláv miniszterelnök kénytelen volt visszavonni Althnak tett ígérését, és lemondani a Magyarországgal való külön egyezmény megkötéséről. Stojadinović a belgrádi magyar követnek március 23-án tett ígérete ellenére — hogy ti. egy-két nap múlva ad választ a magyar kormány javaslatára — március végén még mindig hallgatott.¹⁴⁷ Alth március 31-én újra felkereste a jugoszláv miniszterelnököt, hogy a választ megszerezze, Stojadinović akkor lényegében visszavonta egy héttel azelőtt tett ígérését.¹⁴⁸ A deklarációról, melyet március 23-án jelentősnek tartott a két ország közeledése szempontjából, most már úgy beszélt, mint amely nem tartalmaz többet Magyarországnak a Kellogg-paktumban vállalt kötelezettségénél.¹⁴⁹ Ugyancsak visszakozott Stojadinović a kisebbségi kérdést illetően is. Ezt most már olyan általános frázisokkal intézte el, hogy a magyar kisebbség fele továbbra is barátságos politikát akar folytatni.¹⁵⁰

Április 2-án Kánya, aki megkapta Alth Sztojadinoviécsal való újabb beszélgetésének jelentését, a következő utasítást küldte a belgrádi követnek: „Nyilatkozatok leadását egyáltalán ne forszírozza tovább. Stojadinović válaszából látom, hogy a jugoszláv—magyar közeledést már most egy erős lépéssel előre vinni korai volt. Ezért az a tervem, hogy folytatva továbbra is eddigi barátságos politikánkat Belgráddal szemben, bevárom, míg megérik a helyzet arra, hogy a tett javaslat szellemében tartott megállapodást köthetünk.”¹⁵¹

A magyar kormánykörök nehezteltek az olaszokra Jugoszláviával szemben folytatott politikájukért. Úgy látták, hogy a jugoszláv—magyar tárgyalások megszakításának egyik főoka az, hogy a jugoszlávok időközben sikert értek el az olaszoknál. Az olaszokat okolták azért, hogy elszalasztották a kedvező pillanatot egy puccsszerű megegyezésre. A magyar kormányt rendkívül nyugtalanította, hogy Mussolini esetleg a románokkal is megegyezhet (amit még kevésbé tudtak volna neki megbocsátani). A jugoszláv—olasz paktum után ugyanis a román kormány is mindenáron meg akart egyezni Olaszországgal. Ezt Budapesten jól tudták. Ezért több alkalommal kifejezték ezzel kapcsolatos aggályaikat Rómában. Ciano, hogy megnyugtassa a magyarokat, április 3-án Villanival azt üzenté, hogy az olasz—jugoszláv szerződés a kisantant bomlását jelenti, de a románokkal — noha erre nagyon törekednek — nem egyeznek meg, míg Románia Magyarországgal nem rendezi viszonyát. Ezt Ciano közölte Stojadinoviécsal és az ottani román kóvettel is.¹⁵²

¹⁴⁷ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49 — ad 205.

¹⁴⁸ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49 — 209.

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49 — 205.

¹⁵¹ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49 — 209.

¹⁵² O. L. Küm. res. pol. 1937 — 7/7 — 1456. A belgrádi konferencián Stojadinović közölte Kroftával, hogy a magyar kormány paktumot ajánlott neki azzal, hogy kész a jugoszláv határokat garantálni, ha ezzel szemben ő elismeri a katonai egyenjogúságot és a kisebbségeket kielégíti. Ezt ő (Stojadinović) visszautasította, mivel Magyarország a trianoni szerződésben a határokat elismerte, és ezért ő különárat nem fizet. Küm. pol. 1937 — 7/23 — 1567. — Két nappal a konferencia befejezése után Stojadinović közzé tette a sajtóban, hogy a kisantant másik két államával való megegyezés nélkül Magyarországgal semmi megállapodást nem köt. Ezt a nyilatkozatát 1937 szeptemberében újra közzétette a sajtóban. O. L. Küm. res. pol. 1937 — 21 — 680.

Csehszlovákia és Románia így időt nyertek ahhoz, hogy szövetségesüket a magyarokkal való egyoldalú megegyezéstől visszatartsák. Az április elején Belgrádban összeülő kisantant-konferencián a Magyarországhoz való viszony képezte a megbeszélések fő tárgyát. A kisantant Állandó Tanácsa jóváhagyta a bolgár—jugoszláv és az olasz—jugoszláv paktumokat. A csehszlovák és a román delegáció minden erejét arra koncentrált, hogy megghiúsítson egy hasonló esetet Magyarország viszonylatában. Sikerült is keresztülvinni, hogy a konferencia jegyzőkönyvbe foglalt olyan megállapodást, amely szerint a kisantant-államok Magyarországgal kötendő egyezmény tekintetében egymással előzetesen konzultálni kötelesek. A konferencia résztvevői megállapodtak abban, hogy ha az egyes kisantant-államok bilaterális szerződéseket is kötnek Magyarországgal, ehhez a másik két szövetséges hozzájárulása szükséges.

A konferencia behatóan foglalkozott a kisantant és Magyarország közötti viszony rendezésének kérdésével. A Magyarországhoz való közeledést mindhárom állam célszerűnek ítélte. Erre vonatkozólag a következő megállapodást hozták: Magyarország fegyverkezési jogát — melyet a közeledés első etapjának szántak — a következő feltételek teljesítése ellenében hajlandók elismerni: Magyarország vagy meg nem támadási szerződést köt a kisantant-államokkal (*Pacte à quatre*), vagy egyidejűen mind a három állammal bilaterális szerződésre lép. A szerződésnek tartalmaznia kell: *a)* a támadó fél meghatározását (londoni egyezmény szerint),¹⁵³ *b)* Magyarország hozzájárulását a trianoni békeszerződés 51. cikkelyében meghatározott kötelezettségek (a pozsonyi hídfő megerősítésének a tilalmáról van szó), valamint a vegyes döntőbíróságok megszüntetéséhez.¹⁵⁴

Mint láthatjuk, a kisantant álláspontja Magyarország egyenjogúságának kérdésében tanulságos fejlődésen ment keresztül, amíg 1933-ban Magyarország egyoldalú fegyverkezési lépését még casus belli-nek nyilvánították, majd később más retorziókkal akartak válaszulni, addig 1937-ben egy meg nem támadási szerződés ellenében ezt hajlandók voltak elismerni. Kétségtelen, hogy a kisantant-kormányok igényeinek ilyen nagymérvű csökkentése a nem-

¹⁵³ 1933 januárjában a Szovjetunió a nemzetközi leszerelési értekezleten javaslatot terjesztett elő az agresszió meghatározásáról. E javaslat lerögzítette azokat a konkrét eseteket és ürtügyeket, melyeket a támadó fél a támadás igazolására felhasználhatott. E szerint agresszióknak minősülnek a következő cselekmények:

1. Hadüzenet egy másik államnak.
2. Fegyveres erővel való betörés egy másik állam területére hadüzenet nélkül.
3. Szárazföldi, tengeri vagy légierővel való támadás egy másik állam területe, hajói vagy repülőgépei ellen — még hadüzenet nélkül is.
4. Másik állam partjainak vagy kikötőinek tengeri blokádja.
5. Saját állam területén megalakult, s egy másik állam területére betört fegyveres csoportok támogatása vagy megtagadása annak, hogy a betöréssel fenyegetett állam kérésére a fegyveres csoportok ellen minden szükséges intézkedést tegyen az illető állam, amelynek területén a fegyveres csoportok megalakultak és állomásoznak.

A szovjet tervzet alapján 1933. júl. 3-án konvenciót írt alá Szovjetunió, Észtország, Lettország, Lengyelország, Románia, Törökország, Irán és Afganisztán (1934-ben csatlakozott a konvencióhoz Finnország). 1933. júl. 4-én aláírta a Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Törökország és Románia. 1933. júl. 5-én a Szovjetunió és Litvánia. E konvenciók komoly lépést jelentettek a Szovjetunió által hirdetett kollektív biztonság kiépítése terén.

¹⁵⁴ A kisantant belgrádi konferenciáján aláírt megállapodást a román külügyminiszter bizalmasan mutatta meg a bukaresti olasz követnek. O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49 — 292; O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 541 (1397).

zetközi helyzet alakulásával magyarázható, így azzal is, hogy a német és osztrák precedensek következmények nélkül maradtak.

A magyar kormány a kisantant feltételeit elutasította. Elhatározta, hogy a fegyverkezési egyenjogúságot a kisantant akarata ellenére kinyilvánítja. Ilyen értelemben nyilatkozott Kánya közvetlen a belgrádi konferencia után Vukčević budapesti jugoszláv követnek. „Nincs kizárva, hogy Magyarország belátható időn belül a német és az osztrák példát fogja követni”, és teljes nyugalommal várja a kisantant részéről jövő retorziókat, mert tudatában van, hogy nemcsak Németország, Olaszország és Lengyelország, hanem Anglia közvéleménye is támogatja őket ebben. A katonai egyenjogúságot nem hajlandó semmilyen koncessziókkal megváltani.¹⁵⁵

A magyar kormány határozott magatartása a velencei tanácskozások eredményeivel magyarázható, melyek megszilárdították a Róma—Berlin tengelyt, ami a magyar kormány magabiztosságát növelte. A német kormány továbbra is súlyt helyezett arra, hogy a kérdést Magyarország a Jugoszláviával és Romániával való megegyezés útján intézze el. A német diplomácia a holtvágányra jutott jugoszláv—magyar megbeszélések folytatása érdekében nyomást gyakorolt a jugoszláv kormányra. Göring a római olasz—német tárgyalások után inkognitóban Bledbe érkezett, ahol két napon keresztül megbeszéléseket folytatott Stojadinovićsal és Pál jugoszláv régensherceggel. A tárgyalások a jugoszláv—német viszony szorosabbra fűzésére és a magyar—jugoszláv kapcsolatok rendezésére vonatkoztak.¹⁵⁶ Göring bledi tartózkodása nyugtalanította a magyar kormányt. Attól tartott, hogy Olaszország után most Németország is egyezményt köt Jugoszláviával. Kánya azonnal utasította a belgrádi követet, hogy pontosan informálódjék ebben a kérdésben. Alth Herren belgrádi német követnél puhatolódzott. A német követ cáfolta a német—jugoszláv megállapodást és a következőket jelentette ki: „A német hirodalomnak Jugoszláviával szóbeli megállapodása van, melynek értelmében a két állam közt nincsenek politikai ellentétek, s egyikük sem fog a jövőben oly hatalmi kombinációhoz csatlakozni, mely valamelyikük ellen irányulhat. E megállapodás teljesen elégséges és eddig kitűnően bevált, amint ezt legutóbb a kölcsönös segélynyújtásra irányuló francia Beneš-féle ismert tervnek Jugoszlávia által való visszautasítása világosan bizonyítja. Addig, amíg Pál régensherceg és Stojadinović irányítják a jugoszláv külpolitikát, a szóbeli megállapodásnak egy írásbeli egyezményben való lefektetése nemcsak felesleges, de ártalmas is volna.”¹⁵⁷

A magyar—jugoszláv és a magyar—román tárgyalások folytatásáért síkraszállt a lengyel kormány is. Beck bukaresti látogatásának egyik alapvető célja az volt, hogy rávegye a román kormányt a Magyarországgal való külön megegyezésre. Visszatérve Varsóba, részletesen tájékoztatta Hory varsó

¹⁵⁵ A. M. Z. V. 1937. P. Z. Budapest. é. 61254. Kánya máj. 26-i parlamenti beszédében kirohanásokat tett a kisantant-államok ellen. Kinyilvánította szándékát a katonai egyenjogúság mielőbbi visszaállítására. Kánya beszédét megelőzte Röder hadügyminiszter kijelentése, mely szerint a fegyverkezési egyenjogúság nem katonai, hanem politikai kérdés, és ebben a külügyminiszter a közeljövőben nyilatkozatot fog tenni (Függetlenség 1937. ápr. 17.). Kánya máj. 27-i képviselőházi expozéja ellen tiltakozott a csehszlovák kormány. O. L. Küm. pol. 1937 — 7/7 — 1803.

¹⁵⁶ Göring római és bledi tárgyalásairól nem maradt fenn feljegyzés. A különböző utalásokból tudjuk, hogy Rómában a dunamedencei érdekszférák felosztásáról, Bledben a német—jugoszláv és magyar—jugoszláv kapcsolatok szorosabbra fűzéséről tárgyalt.

¹⁵⁷ O. L. Küm. pol. 1938 — 11/38 — 1556.

magyar követet bukaresti benyomásairól. Eszerint a románok hajlandók tovább tárgyalni, csak jelen pillanatban bizonyos óvatosságot kell tanúsítaniok. Ugyanez vonatkozik a jugoszláv kormányra is.¹⁵⁸ Május 14-én a Londonban tartózkodó Kányának Beck megismételte a Horyval közölteket, kiegészítve azzal, hogy bukaresti látogatásainak egyik célja a mérvadó román körök Szovjetunió és Titulescu ellen való hangolása volt. Ez eredménnyel is járt.¹⁵⁹

A magyar kormány a jugoszláv kérdésben ért kudarca után arra az álláspontra helyezkedett, hogy presztizs okokból egyelőre nem kezdeményezi a jugoszláv és román közeledést. Nyitva hagyja az ajtót a további megbeszélések előtt, azonban erélyesebben hangoztatja követeléseit. „A magyar kormánytól távol áll — hangzott Kánya április 22-én Becknek szóló távirata —, hogy mindenáron keresse a közeledést, mert más lehetőségek, más utak is nyitva állnak. És ha Belgrád és Bukarest nem sietnek megragadni a kinyújtott békejobbot, úgy vissza fogunk térni a korábbi pozícióinkhoz, kimélyítve hatalmas barátainkhoz való viszonyunkat. A szerbeknek és románoknak azonban számolniuk kell azzal, hogy egy megegyezés később nehezebb lesz, ha a mostani pillanatot elmulasztották.”¹⁶⁰

Ugyanebben az időben Genfben a kisantant delegátusai behatóan foglalkoztak Magyarország kérdésével. Benešnek sikerült rávenni kisantantbeli két szövetségesét, hogy a kérdést napirendre tűzzék. Az események alakulása egyre jobban sürgette a Magyarországgal fennálló ellentétek kiküszöbölését. Ennek szükségességét elsősorban a minden oldalról ellenséggel körülvett és a már teljes elszigetelődés felé haladó csehszlovák kormány érezte. A prágai kormány attól félt, hogy Darányiék egyoldalúan kinyilatkoztatják a katonai egyenjogúságot,¹⁶¹ és így kiengedik a kezükből azt az eszközt, melyet a közeledés érdekében fel lehetne használni. A csehszlovák kormány elhatározta, hogy a nyugati hatalmak közvetítő támogatását is igénybe veszi. Miután Krofta megszerezte a kisantant másik két államának hozzájárulását, Genfbe való megérkezése után felkérte az ott tartózkodó Eden angol és Delbos francia külügyminisztereket, hogy közvetítsenek a kisantant és Magyarország között. Ezt a kérést mind az angol, mind a francia miniszter visszautasította.¹⁶² A fentieket maga Eden közölte Velics Lászlóval, Magyarország genfi képviselőjével. E beszélgetések során az angol külügyminiszter a következőket mondta: „Röviddel megérkezése után úgy őt, mint Delbos külügyminisztert a Kisantant delegátusai felkérték, hogy közvetítsen köztük és Magyarország között. Ő (Eden) határozottan kijelentette előttük, hogy ilyen közvetítői szerepet nem vállal és azt hiszi, hogy ettől angol példára Franciaország is el fog állni.” Eden úr előtttem két ízben hangsúlyozta — szól Velics jelentése —, „hogy most, amikor az angol—német viszony határozottan javul és amikor az angol—olasz viszony is jobbra kezd lenni, nem akar vállalni közvetítői szerepet, vagy egyáltalán oly szerepet Középeurópában, mely azt a látszatot keltené, hogy Anglia a középeurópai viszonyokba beleavatkozik.”¹⁶³ Eden végül kifejezte reményét, hogy Magyarország és a kisantant között létrejön egy megállapodás.¹⁶⁴

¹⁵⁸ O. L. Küm. pol. 1937 — 7/24 — 16631.

¹⁵⁹ Uo.

¹⁶⁰ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49 — 252.

¹⁶¹ A magyar miniszterelnök és külügyminiszter beszédei erre alapot szolgáltatottak.

¹⁶² O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541 (1734).

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Uo.

Krofta, aki a magyar kérdés megtárgyalása céljából a genfi tanácsülésre érkezett, még aznap kapcsolatba lépett Velics követtel, és beható eszmecserét folytatott vele. Krofta most már a kisantant mindhárom állama nevében beszélt. A csehszlovák külügyminiszter közölte, hogy a kisantant mindhárom állama úgy látja, hogy az adott időpont kedvező és alkalmas a Magyarországhoz való közeledésre. Az alkalmas pillanatot azzal magyarázta, hogy egyrészt a kisantant Magyarországgal kapcsolatos álláspontja a korábbihoz viszonyítva lényegesen enyhült, másrészt az olasz—jugoszláv szerződés, valamint az annak következtében létrejött olasz—román közeledés¹⁶⁵ rendkívül kedvező talajt teremtett e tárgyalásokra. A közeledésnél — folytatta Krofta — a legfontosabb Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának a kérdése. Magyarországtól nem lehet kívánni, hogy garantálja a kisantant-államokkal közös határait. Ellenben a realitásokkal számolva be kell látnia, hogy egy revízió ha talán valamikor háborús konjunktúra útján, vagy más úton létre is jöhet, jelenleg nem tartozik a realitások közé. Ha tehát Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát el akarja érni megegyezés útján, anélkül, hogy a kisantantot terhelő megkötések megszűnjenek, akkor valami biztonságot mégis kellene nyújtani. Ez vagy megneemtámadási szerződés, vagy a kisantant-államoknak adott nyilatkozat lehet.

Krofta a szép szavak és ígéretek mellett a fenyegetés eszközéhez is hozzányúlt. Kijelentette, hogy amennyiben Magyarország ma egyoldalú lépéssel felrúgja a trianoni békeszerződés által meghatározott katonai korlátozásokat, akkor a kisantant is felmondja az őket korlátozó kötelezettségeket (a kisebbségi szerződéseket, a pozsony-környéki erődítési tilalmat, a vegyes döntőbíróságok intézményét). Azonkívül a közeledés, kedvezőbb gazdasági viszony teremtése, a kisebbségekkel való jobb bánásmód beláthatatlan időre lehetetlenné válik.¹⁶⁶

Velics Krofta fejtegetésére a magyar kormány ismert álláspontjával válaszolt, mely szerint a fegyverkezési egyenjogúságot nem lehet feltételekhez kötni, majd hozzátette, hogy ha feltétel nélkül elismerik Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, akkor utána kezdődhetne a közeledés. Érthető, hogy a magyar kormány semmi körülmények között nem volt hajlandó a kisantanttal, mint egésszel megneemtámadási szerződést kötni, hiszen ez azt jelentette volna, hogy megneemtámadási szerződést köt azzal a Csehszlovákiával, melynek megsemmisítését Németországgal, nem is olyan távoli időre, közösen tervezték.¹⁶⁷ Ezért a magyar diplomácia a legkülönbözőbb manőverekhez folyamodott, hogy a kisantant e javaslata elől kitérjen, és továbbra is azon fáradozott, hogy Csehszlovákiát, mely pedig a legjobban erőltette a Magyarországhoz való közeledést, a megegyezésből kizárja.

¹⁶⁵ A kisantant olaszországi kapcsolatait fejtegetve, Krofta sajnálatát fejezte ki, hogy az olasz—jugoszláv és olasz—román közeledésből Csehszlovákiát teljesen kikapcsolták. O. L. Küm. pol. 1938—7/7 — 541 (1734).

¹⁶⁶ Uo.

¹⁶⁷ A tárgyalási időszakban a Csehszlovákia elleni terv gyakorlati megvalósításáról már megbeszélések folytak Magyarország és Németország között. Ebbe illeszkedett 1937. máj. 11-én Prágában a Szudétánémet Párt vezetői: Konrad Henlein, Hermann Frank, valamint az Egyesült Párt vezetői: Szüillő Géza, Jaross Andor és Esterházy János közti megbeszélés, melynek során megtárgyalták, miként hangolja egybe a két párt a Csehszlovák Köztársaság felszámolására irányuló tevékenységét. O. L. Küm. res. pol. 1937 — 299.

A kisantant Genfben ülésező delegátusai határozatot hoztak, mely szerint a fővárosaikban akkreditált magyar követek, valamint budapesti képviselőik útján megkezdik a Magyarországgal való tárgyalások előkészítését.¹⁶⁸

Krofta Genfből való visszatérése után május 31-én Vörnlével, a prágai magyar követség ideiglenes ügyvivőjével újból tárgyalásokba bocsátkozott a magyar fegyverkezési egyenjogúság kérdését illetően. A genfi és Vörnlének tett közlései között azonban lényeges eltérés volt. Genfben Krofta különbséget tett aközött, hogy Magyarország egyoldalú lépéssel, vagy a kisantant-államokkal való előzetes megegyezés útján valósítja meg az egyenjogúságát. Az első alternatíva esetén a kisantant felmondaná az őket terhelő békeszerződési kötelezettségeket, a másíknál mindezek a kötelezettségek megmaradnak. Ezzel szemben Krofta prágai proposíciója szerint a kisantant megegyezés esetén is kéri Magyarországtól a kisantantot korlátozó békeszerződés-tételek felfüggesztését. Krofta tehát a kisantant nevében most már három dolgot kért a magyar kormánytól a fegyverkezési egyenjogúság elismeréséért: *a)* a bilaterális megnehtámadási szerződést, *b)* a vegyes döntőbíróságok megszüntetését, *c)* a békeszerződés egyes katonai záradékainak hatályon kívül helyezését.¹⁶⁹ (pozsonyi hídfő).

Június 7-én Vukčević budapesti jugoszláv követ felkereste Kánya Kálmán külügyminisztert és szóvátette a katonai egyenjogúság kérdését, mely könnyen volna megoldható, ha Magyarország hajlandó lenne a kisantant-államok mindegyikével megnehtámadási szerződést kötni. Hozzátette azonban, hogy a kérdés őket kevésbé érdekli. Javaslatával csupán Prágának kívánt szolgálatot tenni.¹⁷⁰

Június elején Bossy budapesti román követ Antonescu utasítására látogatást tett Kányánál és közölte, hogy a genfi megbeszélések eredményeképpen Romániának nincs kifogása Magyarország katonai egyenjogúságának helyreállítása ellen. Ennek megtörténte esetén tiltakozni sem szándékszik, de viszont elvárja, hogy a magyar kormány pár nappal ezután megnehtámadási szerződést ajánljon fel Romániának.¹⁷¹

A kisantant-államok képviselői — mint látjuk — különböző formákban továbbbították a genfi értekezleten született proposíciókat. A magyar kormányhoz továbbított javaslatok csupán egy tekintetben egyeztek meg, abban, hogy mindegyik fél megnehtámadási szerződéssel kívánta biztosítani magát a magyar támadás ellen.

Kánya arra hivatkozva, hogy nem tudja, melyik ajánlat az „autentikus”, kitért a válaszáds elől. Június 7-én utasította Vörnlét, közölje Kroftával, hogy mivel a genfi és prágai csehszlovák, másrészt a jugoszláv, a román és csehszlovák javaslat között lényeges eltérés van, végleges választ nem adhat.¹⁷² Krofta a Vörnlével közölt javaslatát tartotta fenn, kiegészítve azzal, hogy a kisebbségi szerződés felbontására csak akkor kerülhet sor, ha a magyar kormány egyenjogúságát egyoldalúan, megegyezés nélkül valósítaná meg.

A csehszlovák és a román kormány, de főleg az előbbi, továbbra is ostromolták a magyar kormányt válaszádsért. Kánya nehéz helyzetbe

¹⁶⁸ O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541 (2203).

¹⁶⁹ O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541 (1825).

¹⁷⁰ O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 1823.

¹⁷¹ O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541 (2203).

¹⁷² O. L. Küm. pol. 1937 — 7/7 — 541 (1825).

került. Végleg visszautasítani a kisantant javaslatait a nyugati hatalmak miatt nem lett volna célszerű. Olyan megoldást kellett keresnie, mely egyrészt kifelé, elsősorban a nyugat felé továbbra is Magyarország békeakarátának látszatát kelti, másrészt biztosítja Csehszlovákia kizárását a megegyezésből. Ilyen eszköz az utódállamokban élő magyar kisebbség kérdése volt.

A magyar diplomácia tehát a genfi tanácsülés után nem tudván kitérni a kisantant megnemtámadási szerződés megkötésére tett számtalan javaslata elől, a kisebbségi kérdést vetette fel annak megakadályozására. Ezért a kölcsönös megnemtámadási nyilatkozatokat ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a kisantant-államok egyidejűleg teljesítik a magyar kormány követeléseit a kisebbségekkel kapcsolatban.¹⁷³

1937 júniusában a csehszlovák és román kormány újabb javaslatot terjesztett elő Magyarországnak. Miután Hodža bukaresti látogatása alatt megvitatta Antonescuval a magyar kérdést, magukhoz kérték Bárdossy bukaresti magyar követet és közölték vele, hogy „mértányosan engedékeny és korrekt javaslatban állapodtak meg, melyet a magyar kormány nem utasíthat vissza”. A javaslat tartalmát azonban nem közölték Bárdossyval.

Röviddel utána a budapesti román követ javasolta a magyar külügyminiszternek, hogy a kisantant szeptemberi konferenciáján Bárdossy bukaresti magyar követ bevonásával szeretnék megtárgyalni az egész kérdéskomplexumot.¹⁷⁴ Kánya nem tudott kitérni a javaslat elől, megadta beleegyezését, de figyelmeztette a román követet, hogy az eddigi álláspontjáról eltérő javaslatokat ne várjanak tőle.¹⁷⁵

A magyar kormány kénytelen volt beleegyezni az együttes tárgyalásokba, Kánya Göringgel folytatott berchtesgadeni beszélgetései során az együttes tárgyalást éppen főként a jugoszláv magatartással magyarázta, hangoztatva, hogy Stojadinović makacs és kitartott ama szándéka mellett, hogy a másik két állam megegyezése nélkül Magyarországgal semmi megállapodást nem köt. „Így — állapította meg — ha a magyar kormány közeledést akart Jugoszláviával és Romániával, amit a németek kívántak tőlünk, Csehszlovákiával is kellett tárgyalnia.”¹⁷⁶ Kánya Göringnek a kisantant tárgyalásairól egy tájékoztatót nyújtott át, melyben a következőképpen foglalta össze a helyzetet: „A sikert illető kételyek dacára meg kellett tennünk e kísérletet, mert barátaink, Olaszország, Németország és Lengyelország egyre nyomatókosabban szuggerálták nekünk, hogy ne csak Jugoszláviával igyekezzünk jobb viszonyt teremteni, de próbáljunk Romániával is modus vivendit találni. Minthogy pedig az áprilisi belgrádi Kisantant konferenciának az olasz—jugoszláv megegyezés reakciójaként megszületett ama határozata után, hogy velünk csak egymással egyetértésben tárgyalhatnak, nem volt kilátás a Kisantant államokat egyenként tárgyalásra bírni. Megbeszéléseinket Csehszlovákiára is ki kellett terjesztenünk.”¹⁷⁷

Magyarország és a kisantant első tárgyalásaira 1937. augusztus 30-án a kisantant sinaiai konferenciáján került sor. Magyarország részéről a megbeszéléseken résztvett Bárdossy László bukaresti magyar követ, aki e célból Sinaiába érkezett. Bárdossy a megbeszéléseket külön-külön folytatta a kis-

¹⁷³ O. L. Küm. pol. 1938 — 541 (1920).

¹⁷⁴ O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541 (2203).

¹⁷⁵ Uo.

¹⁷⁶ O. L. Küm. res. pol. 1937 — 21—680.

¹⁷⁷ O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541 (3083).

antant államok itt tartózkodó képviselőivel, Antonescuval, Stojadinovićsal és Kroftával. Az első megbeszélések Bárdossy és Antonescu román külügyminiszter között folytak le a konferencia első napján. Augusztus 30-án este a megbeszélést Antonescu azzal kezdte, hogy a kisantant mindhárom államának képviselői, Stojadinović, Krofta és ő, a legjobb szándékkal vannak Magyarország iránt. A mai megbeszélésen elhatározták, hogy amennyiben a továbbiak tekintetében meg tudnak egyezni, a három állam felajánlja Magyarországnak a katonai egyenjogúság elismerését vagy olyan módon, hogy erre vonatkozóan ők tesznek nyilatkozatot, vagy úgy, hogy a magyar kormány deklarációját tudomásul veszik. „Ők ugyan tisztában vannak — folytatta Antonescu —, hogy Magyarország már fel van fegyverkezve. De a magyar kormány számára mégsem, vagy talán éppen azért nem lehet közömbös, hogy a fegyverkezés ügye forma szerint is legalizáltassék.”¹⁷⁸ Majd megkérdezte a magyar követtől, mivel akarja Magyarország viszonzni a felajánlott katonai egyenjogúságot.

Bárdossy részletesen előadta a magyar kormány javaslatát, mely a következőkből állt. Három bizalmas jegyzőkönyvet készítenek, Mindegyik érdekelt állammal egyet. A lényegében azonos szövegű jegyzőkönyvnek négy pontja volna. Az első pont megállapítaná, hogy a három állam saját elhatározásából elismeri Magyarország katonai egyenjogúságát. Megállapodnának az elismerésre vonatkozó deklaráció szövegében és közzétételének időpontjában. A második pont megállapítaná, hogy a három állam saját elhatározásából bizonyos adminisztratív intézkedéseket hajt végre. Az ehhez a ponthoz csatolt bizalmas függelékben tételenként fel lennének sorolva azok az intézkedések, amelyekre nézve szintén megállapodnának.

A harmadik pontban megállapodnak, hogy Magyarország saját elhatározásából meg nem támadási nyilatkozatot tesz a szomszéd államokkal szemben, és ezt a szomszéd államok viszonzják. A negyedik pont megállapítaná, hogy a három állam érintkezésbe lép az országukban élő magyar kisebbségek vezetőivel, hogy velük a kisebbségi helyzet gyökeres rendezéséről tárgyaljanak. Ezen aktusok egymásutánja alkotná a tulajdonképpeni megegyezést.¹⁷⁹

E javaslatból világos, hogy a magyar kormány nem volt hajlandó elfogadni a kisantant által javasolt meg nem támadási szerződést, hanem a Kellogg-paktum szellemében óhajtott nyilatkozatot közzétenni, azt is csak általánosságban és nem a szomszéd államokkal külön-külön. A második cikk függelékének tartalmára nézve a magyar kormány külön akart megállapodni a három állammal. Ennek a pontnak a közbeiktatására azért volt szükség, hogy a kisebbségi kérdésben különböző országok felé különböző követeléseket lehessen támasztani, ahol kell, olyan igényekkel fellépni, melyek eleve teljesíthetetlenek lesznek. Éppen ez a manőver célozta Csehszlovákiának a megegyezésből való kizárását.

Bárdossy a javaslat átadásakor nyomatékosan hangsúlyozta, hogy minden azon fordul meg, hogy a jegyzőkönyv második pontjában illetve annak függelékében felsoroltak tekintetében a felek meg tudnak-e egyezni,

¹⁷⁸ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—483. Bárdossy Antonescunak adott válaszában elismerte, hogy Magyarország fegyverkezése befejezett tény. „Éppen ezért szeretnénk többet elérni, mint a befejezett tények formászerinti elismerését. A magyar kormány rövidesen kénytelen lesz a katonai egyenjogúságot deklarálni”, jelentette ki Bárdossy. O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—483.

¹⁷⁹ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—483. A fenti tervezetet Bárdossy Antonescuval szóban közölte, a román külügyminiszter kérésére ezeket írásba foglalta.

majd hozzátette, hogy csak abban az esetben hajlandók a szomszéd államokkal szemben megneemtámadási nyilatkozatot tenni, ha azok vállalják a kisebbségekre vonatkozó magyar kívánságok teljesítését.¹⁸⁰ Az egész egyezmény-tervezet csehszlovák-ellenes tendenciája tehát ebből világosan kiderül.

Bárdossy Antonescuval való beszélgetése során megkísérelte a kisebbségi vonatkozású magyar kívánságokat konkretizálni. A román külügyminiszter azonban ez elől elzárkózott. Bárdossynak mégis sikerült eljuttatnia hozzá a tervezett jegyzőkönyv második pontjához szánt függelékét. E célra Sola bukaresti olasz követ közvetítését vette igénybe, aki a konferencia idejére szabadságát Ciano utasítására megszakítva, Sinaiába utazott és ott Bárdossyval állandó összeköttetésben állott.¹⁸¹ Antonescu, miután kifejtette a második és harmadik ponttal kapcsolatos fenntartásait, közölte Bárdossyval, hogy ezek ellenére a tervről lehet beszélgetni.¹⁸²

Másnap délelőtt Bárdossy Stojadinoviécsal és Kroftával is tárgyalt.¹⁸³

A jugoszláv miniszterelnök örömmel üdvözölte a tárgyalások folytatását, hangsúlyozva, mennyire sajnálja a magyar–jugoszláv közeledés megszakadását. „Ebben a tekintetben tényleg nagyobb eredményeket könyvelhetnénk el — mutatott rá —, ha a bolgár és olasz paktum hatása miatt nem kellett volna politikai elgondolásaink megvalósítását meglassítani.” E két paktum hatása legalább átmenetileg olyan teherként jelentett számára, hogy terveit egyelőre fel kellett függesztenie.¹⁸⁴

Stojadinović végül kijelentette, hogy a magyar kormány tervezeti javaslatát tárgyalási alapnak elfogadja.¹⁸⁵

Röviddel utána Bárdossy felkereste Kroftát, és neki is átnyújtotta a magyar kormány javaslatát tartalmazó jegyzéket azzal, hogy csehszlovák vonatkozásban a második cikk függelékét annak a memorandumnak a tar-

¹⁸⁰ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—484.

¹⁸¹ Uo.

¹⁸² Antonescu megjegyzésére, hogy ha már a három bizalmas jegyzőkönyvben külön-külön rendezik Magyarország és a szomszéd államok viszonyát, akkor ennek megfelelően mindegyik állammal szemben külön kellene megtenni a megneemtámadási nyilatkozatot is. Bárdossy azt válaszolta, hogy elvi okokból kizártnak tartja, hogy a magyar kormánnyal ezt el lehetne fogadtatni. O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—483.

¹⁸³ Bárdossy mind Stojadinoviének, mind Kroftának írásban adta át a magyar kormány javaslat-tervezetét. A három kisantant-kormánnyal felveendő — lényegükben egyező — jegyzőkönyvek leszögezték: 1. a katonai egyenjogúság elismerésének módját, 2. a kisantant-kormányok bizonyos kisebbségi vonatkozású adminisztratív intézkedésekre vonatkozó elhatározását (amely utóbbiak bizalmas függelékben soroltatnak fel), 3. a megneemtámadási nyilatkozat szövegét, közzétételének és viszonzásának módját és 4. a kisantant-kormányok elhatározását, hogy a magyar kisebbségek hivatott vezetőivel a helyzet gyökeres rendezése érdekében érintkezésbe lépnek. Míg a 2. pont konkrét intézkedésekre vonatkozik az illető kormányok jószándékának tanúságáról, addig a 4. pont általánosságokban tartott ígéreteket tartalmaz. Megjegyzendő, hogy a német kormánynak (1937 novemberében) átadott memorandum a sinaiai magyar javaslatot már csak három pontban foglalta össze: 1. katonai egyenjogúság elismerése a három állam által, 2. Kellogg-nyilatkozat kiadása Magyarország részéről, 3. hasonló nyilatkozat kiadása a kisantant három állama részéről. E tervezet átadásakor Bárdossy szóban közölte, hogy Jugoszlávia viszonylatában a II. cikk tartalmát az 1937. márc. 23-án Alth által átadott memorandum, Csehszlovákia viszonylatában a csehszlovákiai magyarság képviselői 1935-ben Benešnek átadott memorandum képezné.

¹⁸⁴ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49—485.

¹⁸⁵ Stojadinoviének a tervezettel kapcsolatban egy észrevétele volt, és pedig az, hogy a kisebbségi kérdésről ne legyen külön két pont. Ezért a 2. és 4. pontot össze kell vonni.

talma képezné, amit a magyarpárti képviselők 1935 decemberében Benešnek elnökké választása után átnyújtottak.¹⁸⁶

A csehszlovák külügyminiszter a megoldási formát elvben helyesnek tartotta. Véleménye szerint a megegyezés kisebbségekre vonatkozó része csak Romániának okoz nehézséget. Kroftának egyetlen ellenvetése a negyedik cikkekre vonatkozott. Azt ebben a formában elfogadhatatlannak minősítette. Szerinte, ha már a kisebbségi kérdést is belevonták a megegyezés keretébe, a reciprocitáshoz feltétlenül ragaszkodni kell. A jegyzőkönyvben a magyarországi szlovákok kisebbségi jogait is biztosítani kell. Bárdossy ezt azzal a hamis érveléssel utasította vissza, hogy a magyarországi szlovákok helyzete nem vonható ugyanolyan megítélés alá, mint a csehszlovákiai magyarságé.¹⁸⁷ A beszélgetés azzal végződött, hogy Krofta kijelentette, a reciprocitásra vonatkozó kívánság hangsúlyozása mellett a tervezetet tárgyalási alapul elfogadja, és megígérte, hogy megjegyzéseit még Genfben való utazása előtt eljuttatja a magyar kormányhoz.¹⁸⁸

Szeptember 2-án a román külügyminiszter Bossy budapesti román követ útján azt üzentte Bárdossynak, hogy az általa átadott tervezet tanulmányozása után kollegáival — Stojadinoviécsal, Kroftával — együtt úgy látja, hogy ha a magyar kormány a projektumhoz ragaszkodik, alig van remény a megegyezésre. Világos, hogy a román külügyminiszter, aki időközben megkapta a már említett Sola olasz követ által átnyújtott függelékét,¹⁸⁹ mely a magyar kívánságokat konkretizálta és ténylegesen Románia viszonylatában is a hellyekbe való súlyos beavatkozást jelentett, visszalépett.

Kánya az értesülések után üzenetet küldött Bárdossynak, melyben közli, hogy hajlandó figyelembe venni a kisantant egyes ellenjavaslatait — és bizonyos fokig módosítani az eredeti tervezetet.¹⁹⁰

Feltehető, hogy Antonescu, a fentiekről tudomást szerezve, jelentette ki szeptember 4-én Bárdossynak, hogy változatlanul szándékában van megegyezni Magyarországgal. Genfben újból találkozik jugoszláv és csehszlovák kollégáival, ott megbeszélik, milyen álláspontot foglaljanak el a kérdésekben és akkor indulnak meg majd a tulajdonképpeni tárgyalások.¹⁹¹

Szeptember 13-án Genfben a kisantant Állandó Tanácsának ülésén újból a Magyarországhoz való viszonyt tárgyalták meg. A tanácsülés résztvevői megállapodtak abban, hogy a három államnak jogában van külön-külön is

¹⁸⁶ Ha vizsgálat tárgyává tesszük a kisebbségi kérdésben különböző államok felé támasztott követeléseket, kiderül, hogy a magyar kormány a legmagasabb követeléseket Csehszlovákiával szemben támasztotta. Noha közismert tény volt az, hogy a magyar kisebbségek helyzete itt sokkal jobb volt, mint Romániában vagy Jugoszláviában. Ezt maga Kánya, majd később Imrédi is kénytelen volt elismerni.

¹⁸⁷ Bárdossynak ebben igazga volt. A magyarországi szlovákság helyzetét tényleg nem lehetett egy megítélés alá vonni a csehszlovákiai magyarságéval. Amíg az előbbieket Magyarországon teljes jogfosztottságban éltek, nem volt egy képviselőjük, nem volt újságjuk, addig az utóbbiak nemcsak a fentiekkel rendelkeztek, hanem a polgári demokrácia adta szabadságjogokat is élvezték.

¹⁸⁸ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49 — 486.

¹⁸⁹ Miután Antonescu a Bárdossyval folytatott megbeszélései során nem volt hajlandó meghallgatni a magyar kormánynak a kisebbségi kérdésben támasztott követeléseit, Bárdossy azokat írásba foglalta és Sola bukaresti olasz követen keresztül eljuttatta a román külügyminiszternek.

¹⁹⁰ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49 — 475.

¹⁹¹ O. L. Küm. res. pol. 1938 — 49 — 485. Lehet, hogy Bárdossy időközben tudára adta Antonescunak Kánya engedményeket kilátásba helyező újabb üzenetét.

tárgyalni Magyarországgal, a tárgyalások menetéről és eredményéről azonban kötelesek egymást tájékoztatni. Ezt a kisantanton belüli nézeteltéréseknek tulajdoníthatjuk. Röviddel azután megkezdődtek a kisantant Genfben tartózkodó külügyminisztereinek tárgyalásai Kányával és Bárdossyval, akik ugyancsak Genfbe érkeztek. A megbeszéléseket a három állam kiüldöttei külön-külön folytatták. Kánya először Antonescuval tárgyalt.¹⁹² A megbeszélések során a magyar külügyminiszter többször hangsúlyozta, hogy az egész közlekedési kérdés súlypontja a Sinaiban átadott tervezet második cikkében van.¹⁹³ „Tisztában kell lenni azzal — mondotta —, hogy a katonai egyenjogúság elismerésének csak mérsékelt értéke van, mert hiszen ebben a tekintetben befejezett tényekkel állunk szemben.”¹⁹⁴ A közlekedés lényegében az ún. utódállamok kisebbségi politikáján és a kisebbségi sérelmek orvoslásán fordul meg.¹⁹⁵ Antonescu válaszában hosszú fejtegetésbe bocsátkozott, melynek lényege az volt, hogy a román kormány jelenlegi helyzete nem teszi lehetővé a magyar kormány kisebbségi kérdésben támasztott követeléseinek teljesítését.¹⁹⁶ Kánya hangsúlyozta, hogy a kisebbségi kérdést nem lehet a megoldásból kihagyni, és nem mehet bele olyan megegyezésbe, melyet csak a katonai egyenjogúság elismerése és a megnektámadási nyilatkozat alkotna. A kisebbségi kérdést a megegyezés keretén kívül hagyni nem lehet. Szeretne megegyezni, de nem mindenáron. Neki nem sürgős.¹⁹⁷ Végül bizonyos fenyegető éllel felhívta Antonescu figyelmét arra, hogy Magyarország és az ún. utódállamok között a gazdasági kapcsolatok kimélyítésére csak a politikai nehézségek kiküszöbölése után kerülhet sor.¹⁹⁸

Másnap, szeptember 21-én Purić, Jugoszlávia népszövetségi delegátusa felkereste Kányát és átadta neki Stojadinović üzenetét, melynek lényege az volt, hogy Jugoszlávia őszintén óhajtja a megegyezést, de egyetértésben kell eljárnia a szövetségeseivel.¹⁹⁹ Purić megígérte, hogy a Sinaiban átadott magyar tervezetre egy-két napon belül ad választ.

Szeptember 23-án este²⁰⁰ a Krofta—Kánya közötti beszélgetésre került a sor. „Részéről (Krofta) komoly igyekezetet tapasztaltam megegyezésünket illetően” — jegyezte fel Kánya. Krofta fenntartotta, hogy a Bárdossy által átadott tervezetet tárgyalási alapul elfogadja, de a kisebbségi vonatkozású magyar protokoll-tervezetet semmi körülmények között sem tudta magáévá tenni. Esetleg egy általános, a magyar kisebbségekre vonatkozó nyilatkozatra kapható, de arra is csak a reciprocitás alapján. A további beszélgetése során a cseh külügyminiszter hangsúlyozta, hogy Beneš és Hodža Masaryk temetése alkalmából a Prágában időző Stojadinović és Tatarescu alaposabban megvitatták a magyar kérdést. Mind a négyen őszintén óhajtják a Magyarországhoz való közlekedést. Stojadinović közölte vele, hogy ő mindenhez eleve hozzájárul, amit Prága és Bukarest elfogad. A román kormány azonban sokkal nehezebb helyzetben van, folytatta Krofta. Itt utalt a Tatarescu-kormány

¹⁹² Ebben az időben Antonescu volt a kisantant Állandó Tanácsának az elnöke. Ezért Kánya a tárgyalásokat vele kezdte.

¹⁹³ O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541.

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ Uo.

¹⁹⁶ Uo.

¹⁹⁷ Uo.

¹⁹⁸ Uo.

¹⁹⁹ O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541.

²⁰⁰ Krofta szept. 23-án tért vissza Prágából Masaryk temetéséről.

labilis helyzetére, arra, hogy a szélsőjobboldali ellenzék a Magyarországgal való megegyezést kihasználná a Tatarescu-kormány elleni támadásra. Amit Krofta a Kányával való beszélgetése során csak sejtetett, azt másnap, szeptember 24-én Beneš újságíró (az elnök unokaöccse) az ugyancsak Genfben tartózkodó Csáky Istvánnak nyíltan megmondta. Az eredménytelen genfi tárgyalásokért a románokat tette felelőssé. „Amennyiben Románia nem volna hajlandó, vagy nem tudná két szövetségestársát ezen az úton követni — mondotta az újságíró —, kénytelenek lesznek saját érdekeiknek védelmében esetleg Románia nélkül cselekedni a Magyarországgal szemben követendő politika terén.” Mind Jugoszlávia, mind Csehszlovákia tettek már lépéseket Romániában, hogy ne érje meglepetés őket. Ha azonban ez nem fog használni, akkor éppoly önállóan fognak eljárni, mint azt annakidején Jugoszlávia tette Olaszországgal szemben.²⁰¹

A magyar kormánynak azonban Benešék e készsége egyáltalán nem konveniólt. Hiszen ez nem esett egybe a magyar külpolitika közép-európai terveivel, sőt éppen ellentétes volt azzal. Ha ugyan Jugoszlávia és Románia mellett kénytelenek voltak Csehszlovákiával is tárgyalásokba bocsátkozni, a velük való megegyezést azonban minden körülmények között el akarták kerülni.

Így tehát a genfi tárgyalások nem vezettek konkrét megállapodáshoz. A kisantant három állama a Sinaiában átadott magyar tervszövegre nem adta meg a megígért ellenjavaslatot. A kisebbségi kérdésben nem tudták közös nevezőre hozni álláspontjaikat. Amíg Jugoszlávia és Csehszlovákia belement abba, hogy a kisebbségi kérdést államközi tárgyalások körébe vonják, addig Románia nehéz belső helyzetére való hivatkozással ezt visszautasította, egy későbbi időpontra kívánta halasztani,²⁰² és ebben hajthatatlannak mutatkozott.

Az egyezmény megghiúsítása azonban nem igen aggasztotta a magyar kormányt. Kánya fölényes hangon jelentette ki, hogy számára nem feltétlenül szükséges a megegyezés. „Fenntartás nélkül közöltem a Kisantant genfi képviselőjével, hogy szívesen látunk egy ilyen megegyezést, de hogy meglehetünk anélkül is.” Ilyen értelemben informálta Erdmannsdorffot, a budapesti német követet.²⁰³

A magyar diplomácia ugyan így is elérte célját. A lavírozási és kivárási politika érdekében megőrizte a cselekvés szabadságát, nem kötötte le magát semmilyen szerződéssel, nem vállalt semmilyen kötelezettséget, mégis azt a látszatot keltette, és tekintettel arra, hogy 1936–1937 első felében a magyar külpolitika erősítette nyugati kapcsolatait, ez rendkívül fontos volt, hogy a béke megőrzése érdekében kész közeledni a kisantant államaihoz. Emellett lényegében elérték a magyar fegyverkezési egyenjogúság elismerését a kisantant-államok részéről, valamint — és ez is rendkívül lényeges momentum —, hogy az utódállamokban levő magyar kisebbség kérdése a nemzetközi tárgyalásokon teret kapott. Az adott időszakban a kisantant-államok lényegében beleegyeztek abba, hogy kisebbségi politikájuk államközi tárgyalások tárgyát képezze, hogy a magyar kormány ilyenképpen a három állam belügyeibe hiva-

²⁰¹ O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541 (2961).

²⁰² Antonescu Bárdossyval folytatott genfi megbeszélése már a román kormány fenti álláspontját tükrözte. O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541 (1097).

²⁰³ O. L. Küm. res. pol. 1938. — 7/7 — 541.

talosan is beleavatkozzék. Amit azonban meg kellett volna tenniök, azt nem tették meg, nem teljesítették a magyar kisebbségeknek egy sor jogos követelését, amivel kihúzhatták volna a talajt a magyar kormánykörök revíziós propagandája alól. Ennek az ellenkezője történt, mert a magyar revíziós propaganda erősödése miatt fokozták — különösen Romániában — a magyar kisebbségek elleni retorziókat, amivel erősebb alapot szolgáltatottak a magyar revíziós propagandának.

A magyar diplomácia eredményei a kisantant gyengeségéről tanúskodtak és mutatták, hogy a három államot összekapcsoló magyar kérdésben homlófélben van az egység.

A német kormány aggodalommal figyelte a magyar—kisantant közeledést és több alkalommal nemtetszését fejezte ki azért, hogy Kánya a kisantanttal mint egészszel tárgyal. Attól tartottak, hogy Kánya a tárgyalások során eltér az általuk sugalmazott szempontoktól és valamiféle közép-európai németellenes blokk gondolatához közeledik.

Kánya ténylegesen politikus társainál realisabban ítélte meg az akkori helyzetet, eljutott a német imperializmus veszélyének felismeréséig, és ezért a magyar külpolitika német orientációs vonalát mindig igyekezett bizonyos más biztonsági kapcsolatokkal ellensúlyozni. Kánya külpolitikájában megpróbálta a magyar uralkodó osztály saját önálló imperialista célkitűzéseit érvényesíteni, s nem kívánt egyszerűen a német törekvések eszköze lenni. Felismerte, hogy a német imperializmus a magyar uralkodó osztályokat is veszélyezteti, s ezzel szemben a nyugati hatalmakban próbált bizonyos támaszra lelni. E mellett azonban, és ez az alapvető, a magyar revíziós célkitűzések érdekében mindig szükségesnek tartotta a náci Németországgal való együttműködést, és nemcsak hogy nem támogatta a németellenes blokk létrehozását, hanem minden eszközzel annak megakadályozására törekedett. Kánya tehát leült tárgyalni a kisantant mindhárom államával, egyrészt, mert az adott időben, ha Jugoszláviához és Romániához közeledni akart, Csehszlovákiával is kellett tárgyalnia — mivel az előbbi két állam ehhez ragaszkodott —, másrészt mert a nyugati nagyhatalmak felé ezzel a magyar külpolitikának a németektől való függetlenségét kívánta demonstrálni. Kánya így a kisantanttal való tárgyalásokat Németország és a nyugati hatalmak között lavírozó külpolitikájának szolgálatába állította. Ezt a kérdést mindkét orientáció érdekében fel tudta használni, és a nemzetközi helyzet bármilyen alakulásakor gyümölcsöztetni. Az egész kisantant kérdéskomplexum alkalmasnak tűnt számára arra is, hogy ezzel a németeket zsarolja. Végző célkitűzése azonban mégis az volt, hogy a megbeszélések folyamán ügyes politikával Csehszlovákiát leválassa és a megegyezésből kizárja, így objektíve is a német külpolitika célkitűzéseit segítse elő.²⁰⁴

Kánya genfi tárgyalásai azonban így is bizonytalanságot keltettek a német kormánykörökben. Német újságírók már a genfi tárgyalások alatt is több alkalommal feltették azt a kérdést a magyar külügyminiszternek, miért tárgyal Prágával is. Kánya, Genfből való hazatérése után, szeptember 27-én magához kérte Erdmannsdorffot, a budapesti német követet, és részletesen tájékoztatta a genfi tárgyalásokról. Ezzel kapcsolatban utalt arra, hogy

²⁰⁴ Kánya Cianoval (1936 novemberében) közölte, hogy azzal kötnek szerződést a szomszéd államokkal, hogy a szerződés azon pontjait, melyek számukra érdekesek lesznek, tovább hagyják érvényben, a többit elejtik. Az utóbbi Csehszlovákiára vonatkozott. *Ciano: Diplomatic Papers.* 118—119. l.

Németország, Olaszország és Lengyelország nyomatékosan javasolta neki, ne csak Jugoszláviával igyekezzék jobb viszonyt teremteni, hanem próbáljon Romániával is modus vivendit találni. „Azt hiszem — folytatta Kánya —, hogy nem kell külön magyaráznom, miért tárgyalok mindhárom Kisantant-állammal, tehát Csehszlovákiával is. Hiszen ismeretesek azok a körülmények, amelyek miatt az a törekvésem, hogy csak Jugoszláviával egyezzem meg, hajótörést szenvedett és hogy ez alkalommal, azaz folyó évi március hó végén Stojadinović jugoszláv miniszterelnök kijelentette, hogy Magyarországgal két kisantant állambeli szövetségesének előzetes hozzájárulása nélkül nem tárgyal és megegyezést nem köt. Sinaiában pedig Stojadinović újból kijelentette, hogy a Bulgáriával és Olaszországgal kötött barátsági szerződés után politikai számláját nem terheli meg egy — magyar—jugoszláv — egyezményvel. Genfben Purić követ, Jugoszlávia népszövetségi delegátusa ismét leszögezte előttem, hogy Jugoszlávia csak két kisantant szövetségesével egyetértésben tárgyalhat a magyar kormánnyal. A helyzet tehát az, hogy ha Jugoszláviával és Romániával Németország kívánságára tárgyalásokba akarunk bocsátkozni, úgy minden körülmények között ezekbe be kellett vonni Csehszlovákiát is.”²⁰⁵

1937 őszére azonban a nemzetközi helyzet a német imperializmus számára lényegesen kedvezőbbé vált. A nyugati hatalmak köreiből egyre inkább uralkodóvá váltak azok a tendenciák, melyek a német imperializmussal való megegyezést keresték azon az áron, hogy a német agressziót keletre tereljék.

Még 1937 novemberében lord Halifax angol külügyi államtitkár, a későbbi külügyminiszter Berchtesgadenben késznek nyilatkozott Németországgal megegyezni az 1919-es békeszerződések revízióját illetően. Kijelentette, hogy az angol kormánytényezők elismerik az európai rendnek a német kívánságok szellemében való megváltoztatásának a szükségességét, és pedig Danzig, Ausztria és Csehszlovákia kérdésében. A kívánságuk csak az, hogy ezek ne háború, hanem békés evolúció útján menjenek végbe. Tehát Németország gyarmati igényeiről való lemondása fejében szabad kezét ígért Hitlernek Közép-Európában. Halifax szavai egyértelműen meggyőzték a német kormányt arról, hogy a nyugati hatalmaktól nem kell többé tartani. Ilyen körülmények között 1937 őszén Hitler az ún. Hossbach konferencián közvetlenül napirendre tűzte az osztrák és csehszlovák kérdést.

Ami Magyarországot illeti, most már nemcsak arról volt szó, hogy segítse a német külpolitikai elképzeléseket a kisantant meghontásában, hanem arról is, „hogy vállaljon konkrét szerepet Csehszlovákia fegyveres megtámadásában”. Ebből a célból kérte magához Hitler 1937 novemberében a magyar kormány képviselőit.

Az első megbeszélés november 22-én folyt le Darányi, Kánya és Göring között Carinhallban, melynek során újból megvitatták a dunamedencei problémákat. Göring szemrehányásokat tett a magyar minisztereknek, hogy nem elég határozottan lépnek fel a Bécs—Prága—Budapest blokk létrehozására tett kísérletek ellen. Kánya megnyugtatta a porosz miniszterelnököt, hogy a magyar kormány soha nem egyeznék bele egy ilyen blokk létrehozásába.²⁰⁶ A továbbiakban Göring hangsúlyozta, hogy Jugoszláviának, mint a Balkán

²⁰⁵ O. L. Küm. pol. 1938 — 7/7 — 541.

²⁰⁶ O. L. Küm. res. pol. 1937 — 21 — 680.

legnagyobb katonai államának barátságára nagy súlyt helyez, és teljesen megbízik Stojadinovićban és Pál hercegeben. Meg van győződve, hogy Stojadinović Jugoszláviája soha nem fog résztvenni egy németellenes kombinációban. „A Führer mindig azt hirdette, hogy Magyarország mostani nemzedékének meg kell elégedni azzal, hogy egy irányban, Csehszlovákia irányában léphessen fel támadólag és így visszaszerezze az ahhoz csatolt magyar területeket.”²⁰⁷ Hitlernek az a véleménye, hogy a magyar–jugoszláv egyetértést még nagyobb áldozatok árán is helyre kell állítani. Kánya válaszában rámutatott arra, hogy a jugoszláv–magyar közeledést és a román–magyar modus vivendit — melyet Berlin kíván tőlünk — megnehezíti az a körülmény, hogy Bukarestben és Belgrádban az a vélemény uralkodik, hogy ők Németország támogatását élvezik, ezért Magyarország barátságára nem helyeznek nagy súlyt. „Egy harmadik oldalról történő erős nyomás nélkül, aligha érhető el az említett cél.”²⁰⁸

A megbeszélések során Göring felhívta a magyar miniszterek figyelmét arra, hogy a jugoszlávokkal való megegyezés érdekében el kell ismerniök a mostani magyar–jugoszláv határokat.²⁰⁹ Romániával szemben elegendő egy modus vivendi. „A Führer jelenleg nem helyesli Magyarország agresszív fellépését Románia ellen. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy Hitler Magyarország területi revíziós törekvéseit Romániával szemben helytelenítőné, de az a meggyőződése, hogy ezen cél elérését egy későbbi időpontra kellene elhalasztani.”²¹⁰ Kánya kifejtette, hogy a magyar külpolitika szem előtt tartotta a fent vázolt szempontokat és nem rajta múlt, hogy a két állammal a viszony nem javult meg. Miután ismertette a közeledés érdekében tett lépéseket, tudtára adta Göringnek, hogy a közeledés nehézségeit többek között abban látja, hogy a szóbanlevő két állam maga mögött érzi Németország támogatását. Kánya Jugoszláviával kapcsolatban kijelentette, hogy kész Göring közbenjárását elfogadni, feltéve, hogy nem egyoldalú kötelezettség vállalásáról volna szó, hanem a trianoni határok végleges elismerése fejében garanciákat kapna Belgrádtól arra, hogy „ha Magyarország és valamely szomszédja között kitör egy konfliktus, az teljes érdektelenséget tanúsít”.²¹¹ Göring nagy örömmel fogadta Kánya közlését és megígérte, hogy ezt szóvát teszi a belgrádi kormánynál.

²⁰⁷ Uo.

²⁰⁸ Uo. 1937. nov. 22-én Carinhallban Darányi és Kánya megbeszélést folytatott Göring porosz miniszterelnökkel. A tárgyalások középpontjában a dunamedencei problémák, a Bécs–Prága–Budapest blokk létrehozására tett kísérletek álltak. Kánya leszögezte, hogy Magyarország soha nem egyezne bele egy ilyen blokk megalakításába. O. L. Küm. res. pol. 1937 – 21 – 680.

²⁰⁹ Göring kifejtette, hogy a jugoszlávok nem bíznak a magyar ígéretekben és csak úgy volnának hajlandók Magyarországgal megegyezni, ha az Németország vagy Olaszország garanciája mellett „örökre” lemondana a Jugoszláviához csatolt területek visszaszerzéséről.

²¹⁰ O. L. Küm. res. pol. 1937 – 21 – 680.

²¹¹ Uo. Mint látjuk, a magyar kormány álláspontja a jugoszláv kérdésben a márc. 23-i, a jugoszláv kormánynak átadott javaslattal szemben lényegesen módosult. A márciusi javaslatban a határok elismeréséről még nem volt szó. A magyar kormány csak az erőszak alkalmazásáról mondott le Jugoszláviával szemben. Kánya a kisantant kérdésében átnyújtott Göringnek egy memorandumot, mely összefoglalta Magyarország és a kisantant-államok közeledésének a történetét.

A memorandum összefoglaló része a következőképpen hangzik: „Zusammenfassend kann gesagt werden: Die Verhandlungen sind ein Versuch zur Entspannung, der im Interesse der ungarischen Minderheit unternommen werden musste und ganz in der uns

Három nappal később, november 25-én Hitler fogadta Darányit és Kányát. E megbeszélések középpontjába újra Magyarország és a kisantant kérdése került. A Führer megismételte régi tanácsát, hogy ti. Magyarország ne forgácsolja szét politikai erejét különböző irányokban, hanem egy vonalra állítsa be, nevezetesen Csehszlovákiára. Kánya azt felelte, hogy Magyarországot ugyanez a szempont vezeti.²¹²

Németországi látogatásukkor a magyar miniszterek megvitatták a német kormánnyal a Csehszlovákia elleni közös fellépésüket. Hitler közös akció esetén kilátásba helyezte a magyaroknak Szlovákiát és Kárpátukraínát. Darányiéék, akik látták, hogy a nyugati kormány politikájában a németekkel való együttműködés és Délkelet-Európának a német érdekszférára való átengedése kerekedik felül, hajlandóknak mutatkoztak a Csehszlovákia elleni támadásban való együttműködésre, és ennek közös katonai előkészítését is vállalták.

Darányi Berlinben tett látogatása után tehát határozott jobbratolódás észlelhető a magyar kormány külpolitikájában. A lavírozás helyett mindinkább a már Gömbös által meghirdetett és folytatott egyértelmű német orientáció kerekedik felül. Ez a külpolitika, mely jó eszköz volt Hitlerék kezében a népek közötti ellentétek állandósítására, fokozására, nem kis mértékben felelős azért, hogy a Dunamedencében nem tudott létrejönni németellenes összefogás, felelős azért, hogy Hitler viszonylag könnyűszerrel nyelte el egymásután a közép-európai kisállamokat, viszonylag könnyű szerrel valósította meg a „Drang nach Osten” tervét.

Nem kétséges azonban, hogy a Közép- és Délkelet-Európában bekövetkezett eseményekért nagy felelősség terheli a nyugati hatalmakat is. Másképpen alakulhatott volna Közép- és Délkelet-Európa sorsa, ha Anglia és Franciaország nem folytat engedékeny politikát az agresszorok irányában és nem veti el a Szovjetunió által javasolt kollektív biztonság elvét.

A nyugati hatalmak magatartása így nemcsak bátorította a agresszorokat, hanem azt eredményezte, hogy a dunamenti államokban mindinkább az uralkodó osztályok német-barát csoportjai kerekedtek felül, és ezek az

von Deutschland, Italien und Polen warm empfohlenen politischen Linie liegt. Das Endziel unserer Politik muss selbstverständlich immer vor Augen gehalten, unsere Politik aber bis zum Eintritt des entscheidenden Augenblicks den jeweiligen Verhältnissen angepasst werden. Ungarns ernste Friedensabsichten können nicht häufig und nicht nachdrücklich genug zum Ausdruck gebracht werden, aber ebenso darf kein Zweifel darüber gelassen werden, dass eine Verständigung um jeden Preis durchaus nicht in unseren Absichten liegt und dass eine Einigung ohne Änderung der bisherigen Minderheitenpolitik der kleine-Entente-Staaten unmöglich ist. Territoriale Fragen werden von uns derzeit nicht aufgeworfen und auch von der Gegenseite können Forderungen zur Anerkennung der jetzigen Grenzen nicht aufgestellt werden. Es erhellt aus dem Gesagten, dass die Lösung der Frage einer ungarisch-serbischen Annäherung und die eines ungarisch-rumänischen modus vivendi (beides von Berlin gewünscht) von Verhältnissen abhängt, auf deren Entwicklung wir nur wenig Einfluss zu nehmen vermögen. Wir haben das menschenmögliche getan, um in der genannten Richtung zu wirken; weitere Propositionen zu machen sind wir nicht in der Lage. Eine Erschwerung der Verhandlungen bedeutet die in Bukarest und Belgrad allgemein herrschende Meinung, dass sie sich einer weitgehenden Unterstützung Deutschlands erfreuen, und daher auf die ungarische Freundschaft nicht angewiesen sind. Ohne starken Druck von dritter Seite wird das erwähnte Ziel daher kaum erreicht werden können, umso weniger als Frankreich (Delbos' geplante Reise nach Polen und Staaten der Kleinen Entente) ja alle Hebel ansetzt um seine östlichen und südöstlichen Verbündeten je fester an sich zu binden.” O. L. Küm. res. pol. 1937—21—680.

államok látván, hogy sorsuk közömbös eddigi barátaik, a nyugati hatalmak előtt, a német kegyeket keresték. A növekvő veszély így nem fokozta a kisantant tagállamainak összetartozását, útjaik szétváltak. Jugoszlávia és Románia abban a reményben, hogy rájuk a német-barát gesztusok következtében nem kerül sor, feláldozták szövetségesüket — Csehszlovákiát.

Mindamellett kétségtelen, hogy Közép- és Délkelet-Európa második világháború előtti történetének alakulásában nagy szerepet játszott a magyar kormánykörök politikája is. A magyar vezetőréteg és a szolgálatukban álló külpolitika minden eszközzel akadályozta a dunamenti államok összefogására irányuló kísérleteket. A német külpolitika ügyesen használta fel a magyar revíziós törekvéseket a kelet és délkelet felé irányuló expanziója érdekében. A magyar revíziós célkitűzések támogatása mögött ott rejtőzött az a német elképzelés, mely a meggyarapodott Magyarországot önálló állami létének teljes elvesztésével a Nagynémet Birodalomhoz kívánta kapcsolni.

A kisantant-államokkal való tárgyalások meghiúsításával tehát a magyar uralkodó osztályok politikusai saját országuk nemzeti függetlenségének elvesztését is egyengették.

ÁDÁM MAGDA

ВЕНГРИЯ И МАЛАЯ АНТАНТА В ГОДЫ, ПРЕДШЕСТВОВАВШИЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ (1936—1937 ГГ.)

Резюме

Приход к власти Гитлера создал новое положение в политике Малой антанты. Если до этого в центре политических и военных планов Малой антанты стояла борьба против венгерского ревизионизма, и реставрации Габсбургов, то после прохода к власти Гитлера в политике Малой антанты выдвинулась необходимость выступления против германских планов по отношению к Юговосточной Европы.

В этих целях Малая антанта добивалась соглашения с Венгрией, она выдвинула мысль о сближении с Римским блоком. Это сближение потерпело крах вследствие сопротивления венгерского правительства, которое стремилось к сотрудничеству с Германией.

Венгерское правительство поддерживая политику Германии выступало против сплочение государств Дунайского бассейна.

Венгерская внешняя политика приняла концепцию Гитлера о расчленении Малой антанты. Поэтому начиная с 1936 г. она стремилась на соглашение с Югославией, на изоляцию Чехословакии, и в отношении Румынии она искала «модус вивенди». Хотя задуманное в 1937 г. сепаративное соглашение с Югославией, проводившей все более германофильскую политику, сорвалось, венгерской и германской внешней политике все же подарило углубить противоречия внутри Малой антанты.

В целях сохранения связей с западными державами венгерское правительство попыталось с 1937 г. применять новые методы. Оно приняло предложение со стороны Малой антанты вести переговоры, начатое весной и летом 1937 г. в Синае и Женеве. Переговоры не привели — но и не могли привести — к результату, так как венгерская внешняя политика, следовавшая германским советам, была склонной к соглашению только с Югославией и Румынией.

Осенью 1937 г., после посещения премьера Дараньи Германии, в ходе которого было достигнуто соглашение о совместном выступлении против Чехословакии, венгерская дипломатия еще более стремилась к тому, чтобы исключить Чехословакию из переговоров и из соглашения. Осенью 1937 г. переговоры между Венгрией и Малой антантой сорвались. Они возобновились только весной 1938 г., но уже в новых исторических условиях.

М. АДАМ

LA HONGRIE ET LA PETITE ENTENTE DANS LES ANNÉES PRÉCÉDANT
LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE

Résumé

La situation créée par l'avènement au pouvoir d'Hitler modifia quelque peu la politique de la petite Entente. Si auparavant ses projets politiques et militaires avaient été déterminés par la défense contre le révisionisme hongrois et la restauration des Habsbourg, il fallait désormais raffermir sa résistance aux projets allemands dans le Sud-Est européen.

Cette nécessité amena la petite Entente à chercher les possibilités d'un accord avec la Hongrie. Elle souleva l'idée d'un rapprochement au bloc de Rome, mais cette idée échoua par la faute du gouvernement hongrois qui préférait s'assurer la coopération avec les Allemands.

Le gouvernement hongrois, appuyé par la politique étrangère allemande s'opposa de même au projet d'Hodza ayant pour but la concentration des Etats de la vallée du Danube.

La politique étrangère hongroise adopta la conception d'Hitler concernant la division de la petite Entente. C'est ce qui explique qu'à partir de 1936 elle cherchât à se mettre d'accord avec la Yougoslavie, à isoler la Tchécoslovaquie et à trouver un modus vivendi avec la Roumanie. Quoique l'accord séparé projeté en 1937 avec la Yougoslavie poursuivant une politique de plus en plus germanophile ne pût être réalisé, la politique étrangère de l'Allemagne et de la Hongrie ne manqua pas d'approfondir les divergences existant à l'intérieur de la petite Entente.

Dès 1937 le gouvernement hongrois tenta de mettre en oeuvre de nouvelles méthodes destinées à maintenir ses relations avec les puissances occidentales. Il accepta les propositions réitérées de la petite Entente à entamer des négociations. Ces pourparlers qui eurent lieu au printemps et en été 1937 à Sinaia et à Genève n'aboutirent cependant à aucun résultat, la politique hongroise dictée par les Allemands continuant de se montrer réfractaire à tout accord avec des pays autres que la Yougoslavie et la Roumanie.

En automne 1937, après la visite du président du conseil, Darányi, en Allemagne, visite au cours de laquelle on tomba d'accord au sujet d'une attaque commune contre la Tchécoslovaquie, la diplomatie hongroise s'efforçait encore davantage à éliminer la Tchécoslovaquie des négociations et de l'accord. En automne 1937 les pourparlers entre la Hongrie et la petite Entente furent interrompus, pour ne reprendre qu'au printemps 1938, dans des circonstances historiques très différentes.

M. ÁDÁM

TESSEDIK GAZDASÁGTUDOMÁNYI NÉZETEINEK FORRÁSAIHOZ

Az, aki a Tessedik-kérdéssel foglalkozik, látszólag könnyű helyzetben van: olyan forrásokból meríthet, melyek legközvetlenebbül szólnak a kutatóhoz, — magának a szerzőnek írásából. Ez a helyzet azonban csak látszólagos. Még ma sincs olyan megbízható forráskiadványunk, mely a maga teljességében törekednék közreadni Tessedik műveit és ezzel lehetőséget biztosítana a XVIII. századi agrártörténet sok vitatható kérdésének megoldására. Alig fejezte be életét Tessedik, műveinek nagy jelentőségét felismerte az egy ideig Szarvason tanárkodó Magda Pál.¹ A Tessedik interpretatorok és kiadók sorát folytatta Hellebrant János,² és ezzel utat tört a később fellépő Gaál Jenő,³ majd Ruisz Gyula⁴ törekvéseinek. A corpus Tessedikianum teljesebbé tételét szolgálta az Önéletírásnak⁵ és Szarvas város gazdasági krónikájának,⁶ majd később^{7a} Helyiség és iskola szabályozása, az Előterjesztés és A magyar ipar tizenkét akadály a Tiszavidéken c. írásainak megjelentetése is.⁷

Ezeknek a kiadványoknak nagy értékük az, hogy teljesebbé teszik a Tessedik-képet, de még mindig nem teljessé. Így lassan háttérbe szorul az a tartalom, mely Tessedik törekvéseit oly jelentőssé tette. Tessedik kutatásunknak tehát éppen a továbbhaladás érdekében új forrásokat kell feltárnia, hiszen a Tessedik-kérdés éppen abban mutatkozik a legkevésbé lezártnak, ami legjobban a szívében fekvő a nagy agrárúttörőnek: a gazdaságtudományban.

Nagysikerű gazdasági törekvéseinek éppen az adja az értékét, hogy gazdasági felfogása azonos volt a kor haladó agrártörekvéseivel. Minden részletkérdés, melyet írásaiban kifejt, egész gazdasági rendszere szempontjából kerül nála mindig tárgyalás alá, ennek következtében írásai szerves egészet alkotva, együtt a legbeszédesebbek. Írásainak magával ragadó áradása azért jelentős, mert kihangsúlyozott célja a magyar gazdaságtudománynak európai színvonalra való emelése.

A gazdaságtudományi források vizsgálata alkalmat nyújt arra, hogy nyomon kövessük a technológiai produktivitás fokozódását is. Ebből a szempontból rendkívül fontosak azok az indítatások, melyek Tessedik fellépése folytán keletkeztek. A termelési folyamatok tökéletesítéséért folyó jelentős tevékenysége is felismerhető e vizsgálódás során.

Ily vonatkozású törekvései még nem nyertek kifejtést, hiszen az e szempontból számbajelölhető források még kiadatlanok. Elegendő itt a ma még kiadatlan Vorschläge zur Verbesserung des Bauernstandes in Ungarn c. művére hivatkozni,⁸ melynek a parasztlakosságáról szóló része a leghangsúlyosabb. Ez a kézirat valósággal rendszeres gazdaságtan, melyben nemcsak a hibákat jelöli ki, hanem rámutat a helyes megoldásokra és megszabja a hazai mezőgazdálkodás fejlődésének irányát is. Az új mezőgazdaság kibontakozása szempontjából volt tehát jelentős működése, mely a termelési folyamatok természettudományos és ökonómiai kikísérletezésével és megalapozásával vonja magára

¹ Protocollum Gymnasii M. Beriniensis. 1815—1850.

² Declaratio I. Coram Inclyta Commissione Regia, die 9-na Mensis Maji 1792. facta per Samuelen Theschedik. Kiadta Hellebrandt János 1822-ben. Tessedik halála után két évvel és Szarvas község alapításának 100. éves évfordulóján. Év és hely nélkül.

³ Gaál Jenő: A falu gondozása; Tessedik élete, alkotásai és művei. Bpest, 1918.

⁴ Ruisz Gyula: Tessedik Sámuel adomái. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1895. Ennél jelentősebb kéziratgyűjteménye (a továbbiakban Ruisz), mely a szarvasi Tessedik Sámuel Mezőgazdasági Technikum tulajdona.

⁵ Tessedik Sámuel: Önéletírás. Fordította Zsilinszky Mihály. Újból közreadta Nádor Jenő. Szarvas. 1942.

⁶ Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas város gazdasági krónikája címmel Nádor Jenő adta ki 1938-ban. Magyaraságtudomány Könyvei.

^{7a} Vincze L.: Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei. Bpest, Tankönyvkiadó.

⁷ Tessedik Sámuel kisebb írásai (a továbbiakban Kiseb írások) közlése: Hanzó Lajos. Szarvas. 1960.

⁸ Állami Levéltár. Gyula. Tessedik anyag. Számozatlan.

a figyelmet. A termelés problémáinak tudományos kutatása tehát lényeges és pozitív vonás az ő működésében.

A következőkben tehát éppen ilyen szempontból követjük nyomon az egyes forrásokat. A materiális javak termelésének problémája és annak vizsgálata egyébként is egyre inkább a közérdeklődés homlokterébe kerül, hiszen az 1959-ben Prágában tartott tudományos symposion vitatémája is éppen ez a kérdés volt.⁹ A Tessedik-kutatások újabb iránya is erre mutat. Annál inkább, mert Tessedik tevékenységében azok a gondolatok, melyek most feltárára kerülnek, szellemi fegyvert jelentenek az elavult elleni küzdelemben, törekvését csak fokozza akkor, midőn ennek az új ismeretnek potenciálját növeli irodalmi és gyakorlati-nevelői tevékenységében, de akkor válik ez a szerep döntővé, midőn eszméi a termelésben való megvalósítás következtében a realitás stádiumába kerülnek.

Fontos tehát működése, mert az évszázados hagyományos gazdálkodással szemben lép fel, ezzel egyike lesz azoknak, akik Európában egyenlőtlen időbeli és topográfiai megoszlásban ugyan, de a fenti célokért küzdöttek. Nem lenne célravezető ennek a kérdésnek részletező feltárása, hiszen ez eltéríthetne bennünket az eredeti feladattól, mégis szükséges, hogy, ha röviden is, érzékeltesük az agrártudomány korabeli fejlődésének legfontosabb mozzanatait.

Az agrártudományban a XVIII. század közepe döntő változások ideje volt. Ez a fordulópont felszámolását jelentette a hagyományos gazdálkodásnak. Az új mezőgazdálkodás nehezen tudott kibontakozni, hiszen még a régi római iskola (Varro, Columella) hagyományai is kísértettek. Franciaországban Charles Etienne előbb latin nyelven megjelent műve, a *Maison rustique*, míg Németországban Johannes Coler és Meeresbachii Conrad művei befolyásolták hosszú ideig a mezőgazdálkodást.

A tudományos agráriródalom felé az átmenetet a XVIII. század gazdasági írói közül Eckhardt és Leopoldt képezték, akik már a kísérleti gazdálkodás felé mutatták az utat. Az előbbi már a talajerőmegőrzés kérdésével, az új mezők létesítésének problémáival, takarmánytermeléssel foglalkozik (*Experimental Ökonomie*. 1754). Gyakorlatibb jellegű volt Leopoldt tevékenysége, ő a továbblépést az állattenyésztésben és növénytermelésben igyekezett biztosítani.

Ezen próbálkozások ellenére sem innen indult ki a változás, hanem angol földről, ahol Young korszakos tevékenységével jelölte ki a továbbhaladás útját. Az árutermelés fokozása sarkallta az angolokat arra, hogy a mezőgazdaság terén is oly lényegbevágó változást hozzanak létre, mint az iparban. A tudománynak fő feladata tehát az volt, hogy megoldja a mezőgazdasági árutermelés fokozásának teoretikus előkészítését. Ez a kezdeményezés különféle áttételekkel érvényesült az egyes európai államokban.

Akkor tehát, midőn Tessedik munkájának megítélésénél a fenti szempontokra lehet felhívni a figyelmet, nem felejtendő az a vonás sem, hogy a tudományos mezőgazdaság módszereit igyekezett meghonosítani úgy, hogy a hazai agrár alapviszonyok továbbfejlesztésével kötötte azokat össze.

Alapvető szempont e törekvések vizsgálatánál az a körülmény is, hogy Tessedik határozottan a természettudományos világkép álláspontján állt. A természettudományok mellett való állásfoglalás, továbbá a termelésben való szerepük növelése már jelentős világnézeti, ideológiai álláspontot is jelent, és így haladó politikai karaktert adott működésének. A korabeli termelőerők fejlődése is szoros kapcsolatban állt a természettudományok fejlődésével.¹⁰ Az újabb kutatások már összefüggést látnak a fejlődő természettudományok és a kibontakozó kapitalizmus között.¹¹ E probléma tehát küzdő területe volt a társadalmi, gazdasági, politikai ellentéteknek is, az e téren megnyilatkozó állásfoglalás kifejezését jelentette annak is, hogy a továbbhaladás vagy a retrográd erők oldalán áll-e Tessedik. Ilyenformán csak hangsúlyozottá válik Tessedik gyakorlati tevékenysége, hiszen a természettudományoknak a korabeli műveltségartalomba való bevonulása jelentős *képzei értéket* is jelent!

A következőkben tehát a jelzett három szempont (a tudomány és termelés összefüggése, az európai gazdaságtudomány haladása és a természettudományok fejlődése) kiemelésével tesz e tanulmány kísérletet arra, hogy rámutasson Tessedik gazdasági törekvéseinek korszakos jelentőségére.

⁹ *Jonus Wolfgang*: Zur Diskussion über die Rolle der Naturwissenschaften und technischen Wissenschaften für die Produktion. *Megjelent: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. 1960. I. Theil. 165. 1. Akademie Verlag, Berlin. 1960.

¹⁰ *E. Winter* (Hgg.): E. W. von Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Ostropa. Akademie Verlag, Berlin. 1960. 203. l.

¹¹ *A. Kauffeld*: Die Naturwissenschaft im 17. Jahrhundert und E. W. von Tschirnhaus. Az előbb jelzett tanulmánykötetben 319.

Ezen törekvések lényeges vonásainak megvilágítására részben a közvetlen, részben pedig a közvetett források feltárásával tehetünk kísérletet.

A fenti kérdés megvilágításához forrásanyagot nyújtanak elsősorban a közvetlen forrásoknak tekinthető Tessedik által írt *gazdasági íráások*. Ezek közé sorozhatjuk a most megjelent iratok közül a *Plan der Vorlesungen bey dem practisch-ökonomischen Institut zu Szarvasch*,^{11a} továbbá a *Conspcctus instituti practico-oekonomiei Szarvasiensis*^{11b} c. írását, valamint az *Ausgebreitete Früchte des Klee-Baues* c. tanulmányát is.

De nem hagyhatók figyelmen kívül a közvetett források sem. Ezek között döntő szerepet játszik *Tessedik könyvtárának a mai napig fennmaradt töredéke*. Ennek darabjait az teszi érdekessé és értékesé, hogy azokban Tessedik jegyzetei — nem egyszer terjedelmes jegyzetei — találhatók. E könyvtártöredék darabjai közül csak azokat sorolhatjuk fel majd a vizsgálódás során, melyekben kétségtelenül felismerhető Tessedik kezevonása. Ő ugyanis tanulmányozott könyveit mindig terjedelmes észrevételekkel, irodalmi utalásokkal és saját maga által készített indexszerű kijegyzésekkel látta el. Megjegyzéseit nem egy alkalommal S. Th. kézzelgyel jelölte.

Ezek a Tessedik által beírt sorok rendkívül szubjektív vallomások, melyeket nyilván nem a nagyközönségnek szánt. Tessedik könyvtártöredékének csupán ezeket, az író által kétségtelenül hitelesített példányait vehetjük figyelembe és használhatjuk fel akkor, midőn gazdaságtudományi nézeteinek forrásait keressük.^{11c} Félre kell tennünk azokat a köteteket, melyek bármilyen kedvező következtetésekre nyújtanának is lehetőséget a XVIII. századi gazdaságtudományi műveltség vizsgálatához, de nem állapítható meg róluk, vajon Tessedik használta-e őket.

A könyvtártöredék egy részének felismerése és identifikálása Nádor Jenő munkája, aki a szarvasi gimnázium könyvtárának katalógusában tett erre utalást. Míg a könyvtártöredék másik része napjainkban került a kutatók elé.

A jelzett források teszik lehetővé annak megállapítását, hogy Tessedik rendszerében hogyan függ össze a nép felemelését célzó gazdasági reform az egész társadalmi rendszer felszámolásának perspektívájával. Akkor, midőn a legteljesebb realitással nyúl a paraszt-problémához, ugyanakkor rendkívül mély szakismerettel törekszik megadni a felemelkedésre vonatkozó útmutatásokat. Ennek a jelentős szakismeretnek gyökereit igyekszik feltárni a továbbiakban e dolgozat.

A könyvtártöredék vizsgálata lehetőséget nyújt annak a szoros kontaktusnak a feltárására, mely közte és az európai gazdaságtudomány között fennállt.

E könyvtártöredék két részre osztható:

1. gazdaságelméleti művekre,
2. gyakorlati gazdasági szakirodalomra.

A hazai fiziokratizmus és merkantilizmus gyökerei ma még jórészt kikutatlanok. Habár ezeknek a közgazdasági elméleteknek hazai kibontakozása még sok tekintetben tisztázatlan, mégis megállapítható, hogy ezek hazai térhódításában nagy szerep jut Tessediknek is. Felvethető azonban az a kérdés, hogy Tessedik felfogásának milyen gyökerei vannak. Ennek a kérdésnek eldöntésében kap szerepet a könyvtár néhány kötete.

Gazdaságelméleti hatás vizsgálatakor rá kell mutatni arra, hogy egy névtelenül megjelent *Allgemeinste Regierungsmaximen eines Agri-Cultur Staates* c. viselő mű döntő hatással lehetett Tessedikre. A jelentős terjedelmű reflexiók, valamint a gondolati azonosság világosan utalnak a mély hatásra. A névtelenül megjelent mű szerzője a fiziokratizmus híve. A mezőgazdasági fejlesztésének gondolatát mindenek fölé helyezi, és ettől teszi függővé az állam és polgárainak felemelkedését és jólétét. A gazdasági továbbhaladás feltétele a talajgondozás lehetőségét biztosító állandó paraszti birtok. Tessedik is sokat foglalkozik ezzel a kérdéssel,^{11d} ismételten síkra szállt a földközösség felszámolásáért. Az időszakos földcsere felszámolása ekkor már korkövetelmény volt, mert az agrikultúra fejlődését akadályozta. Az állandó parasztbirtok teszi lehetővé a meliorizációt. Így jut el Tessedik is ahhoz a megállapításhoz, hogy az agrárállam berendezkedésének alapja: a szilárd telekrendszer. Ez képezi alapját a javított mezőgazdaságnak.

^{11a} Agrártörténeti Szemle. 1961. 2. sz.

^{11b} *Ruiz* : Levelek Tessedik iratai tárgyában. 145. l.

^{11c} *Wallshausen Gyula*: A mezőgazdasági könyvtárügy történetéhez c. tanulmányában (Magyar Könyvszemle. 1960. júl.-szep.) azt írja, hogy Tessedik könyvtáráról az első adat 1796-ból való. Festeticshez intézett levelében arról ír, hogy félti könyvtárát az üldöztetés következtében. A jelzett esztendőben a Festeticshez küldött jegyzék szerint 1200 kötetből állt a könyvtár. A könyveket Festetics Györgynek akarja eladni. Tessedik arra kéri a gróft, ha neki nem kell, akkor ajánlja tovább a magyaróvári akadémiának. Wallshausen szerint a könyvtár szétszóródott. Ez állítás bizonyos korrekcióra szorul, hiszen a szarvasi gimnázium könyvtárában lévő meglehetősen egységes könyvanyag arra vall, hogy a jelzett könyvtár jelentős része *együtt* megmaradt. Wallshausen a szarvasi anyagot nem is említi.

^{11d} *Ökonomische Regierungs-Maximen eines Agri-Cultur Staates* 1787. 15. és köv. lapokon. Vö.: Kisebbségi íráások 49. l.

Ha nyomon követjük Tessedik gazdasági elveinek kibontakozását, akkor észrevehető, hogy igen lényeges vonás az, hogy Tessedik forrása sokat foglalkozik a parasztság leszegényedésének folyamatával is. Az okfejtés nemcsak a parasztszegénység problémáit tárja fel, hanem szembenállást jelent a feudalizmussal is. A feudális rendszerben leszegényedett ember, az ismeretlen szerző szerint, nem tud többé felemelkedni, fájdalmas lesüllyedés lesz a sorsa, mígnem csalóvá, naplopóvá lesz. Az egész mű etikai alapját és egyben a feudalizmus mély bírálatát az a megállapítás nyújtja, mely szerint a feudális rendszerben az ember csak annyit dolgozik, amennyi életének pusztá fenntartásához szükséges.¹² Ilyen körülmények között a mezőgazdaság nem fejlődhet tovább. Ilyen okfejtéssel jutnak el a korabeli gondolkodók, és köztük Tessedik is, a parasztság elnyomódásának leglényegesebb okaihoz. Tessedik azonban nem elégszik meg ezeknek a tényeknek a pusztá megállapításával, mint tette azt az idézett mű, hanem egyik írásában ehhez hasonló hazai viszonyokra való utalás közben javaslatot tesz a paraszti földtulajdon helyzetének megváltoztatására is.¹³

Ezeknek a forrásoknak vizsgálata azért is jelentős, mert teljessé teszik Tessedik antifeudális felfogásáról szóló ismereteinket. Az egész feudális társadalommal számolt le, minden bizonnyal az előbb említett mű hatására, hiszen ennek lapjaira írta szubjektív vallomását, melyben elítéli a rendeket, mert bár a paraszt látja el a nemeseket, azok mégis elnyomják őt, „csak hogy engedelmeskedjen, anélkül, hogy tudná, hogy azoknak ostobaságát miért kell fizetnie és miből?”¹⁴ Más helyen is kifejezi együttérzését a parasztsággal, amikor a feudális társadalom teherhordójának nevezi azt és utal arra, hogy mindenki kihasználja a parasztot.¹⁵

Az elméleti alapok vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagyni *Johann Beckmann* hatását sem. Tény az, hogy a könyvtártörédekben nem találjuk már meg Beckmann főművét, a *Grundsätze der deutschen Landwirtschaft* c. könyvét, bár Tessedik műveiben többször hivatkozik rá, de egyik alkotása még ma is megtalálható, és ez is jelentős következtetésekre nyújt lehetőséget. Beckmann: *Anweisung die Rechnungen kleiner Haushaltungen zu führen* c. könyve azért is nevezetes, mert sokat foglalkozik a szegénység problémájával és ebben a műben Tessedik figyelmét éppen azok a részek ragadják meg, melyek a munkabér kérdésével foglalkoznak.^{16a}

Beckmann személye a korabeli gazdaságtudományban kiemelkedő szerepet töltött be. Oly gondolatokat vet fel, melyek az európai gazdaságtudományban rendkívül gyümölcsözővé váltak. Vélménye szerint a gazdaságtudomány nem juthat helyes ismeretre, nem fejlődhet tovább mindaddig, míg nem veszi figyelembe a természettudomány eredményeit! A gazdasági segédtudományok kutatási eredményeinek felhasználása tehát az ő nevéhez fűződik.

Az ún. gazdasági segédtudományok, mint pl. a botanika, a mineralógia, természettan, matematika, nemzetszámtan eredményei a gazdaságtudomány kincseivé lettek. A korabeli természettudomány leghíresebb képviselői közül Linné, Wallerius és Buffon eredményeit már Tessedik is felhasználta.

A természettudományos szemlélet térhódítása kiáltóvá tette azt az ellentétet, mely a kibontakozó kapitalista gazdálkodás szükségletei és a régi, úrbéri jellegű munka között fennállt. A javított mezőgazdaság a robotmunkával már nem sokat tudott kezdeni.¹⁶

Az eddigiek alapján levonható az a következtetés, hogy Tessedik ezeknek a törekvéseknek hazai képviselője. *Hazai fő alakja annak az irányzatnak, mely a mezőgazdaságtudomány fejlődését kapcsolatba hozta a természettudományok eredményeinek használatával, egyben a társadalmi továbbhaladással.* Ezek a gondolatok Tessedik írásaiban hangsúlyos szerepet kapnak.¹⁷

Ezek a törekvései följebb emelik őt a korabeli gazdasági irodalomban elburjánzott ún. „házigazda irodalom” (Hausvaterliteratur)-nak, mely tulajdonképpen tanácsadó irodalom volt. De a források vizsgálata meggyőz bennünket arról is, hogy nemcsak átvette a külföldi tudományos eredményeket, hanem azokat sajátos módon tovább is fejlesztette olyan értelemben, hogy a gazdasági elméletet összekapcsolta a gazdasági kísérlettel, és ezzel továbbfokozta gazdasági működésének jelentőségét. Tessedik tevékenységének ez a vonása még jobban kidomborodik, ha az osztrák kameralisztika törekvései-

¹² Uo. 66. l.

¹³ Kisebb írások 47. l.

¹⁴ Oekonomische Regierungs-Maximen... c. kötethez írt eredeti tessediki jegyzetek. Első kézirati oldal.

¹⁵ Kleine Oekonomische Reisen... Züllichau, 1785. c. kötethez írt jegyzetek. Utolsó kézirati lap. VI. 582. sz.,
^{16a} Beckmann jelzett könyve a szarvasi gimnázium könyvtárában. Vö. még: Handwörterbuch der Staatswissenschaft. 1899. II. köt. 535. l.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Kisebb írások 102. l.

vel vetjük össze működését. Tessedik egész koncepciója szembenáll az osztrák gazdasági élet képviselőivel. Elsősorban azzal, hogy a *gyakorlatot*, annak fontosságára hirdette, másodsorban pedig egyik képviselője volt az önálló nemzeti gazdasági fejlődésnek. A magyar ipar tizenkét akadálya a Tiszavidéken c. írásában utal is az osztrák gazdaságpolitika káros voltára és a mezőgazdaság felemelése mellett olyan kezdeményezéseket tesz, melyeknek következtében műhelyek, manufaktúrák alakultak.¹⁸

*

A korabeli gazdasági élet fordulópontja a *gyakorlat* volt. Tessedik is gondosan ügyelt az elméleti vonatkozású megállapítások gyakorlati alkalmazására. Tessedik gazdaságtudományi forrásainak vizsgálata feleletet ad arra a kérdésre is, hogy honnan merítette gazdasági ismereteit. A jelzett könyvtártöredék *gyakorlati gazdasági* szakirodalom körébe tartozó köteteket is megőrzött. Ezeknek átvizsgálása két szempontból is jelentős tanulsággal szolgálhat:

1. fényt derít Tessedik gazdasági ismereteinek tartalmára és mélységére, valamint
2. rávilágít arra, hogy Tessedik *nemcsak* a korabeli német, hanem az angol szakirodalmat is jól ismerte. A rendelkezésre álló adatok éppen arról tesznek tanúságot, hogy Tessedik nem egyszerűen csak a német földön kialakult gazdasági törekvéseknek volt hazai képviselője, nem fogadható el és nem igazolható az a felfogás, hogy kultúráközvetítő szerepet töltött be csupán,¹⁹ hanem a legfejlettebb európai gazdasági törekvések hazai képviselője volt. Erre utal, mint azt a következőkben is látni fogjuk, hogy az angol gazdasági szakirodalmat is, mely pedig megindítója volt a gazdasági szakirodalom korabeli forradalmának, éppen úgy ismerte, mint a németet.

A *gyakorlati gazdasági* művek között kell említést tenni a *Museum Rusticum et Commerciale* c. többkötetes kiadványról. Ez már gyakorlati gazdasági célzatú mű, melyben a termelés és tenyésztés gyakorlati kérdései és módszerei kerülnek tárgyalás alá. A sorozatnak nagy európai hatása volt, így befolyást gyakorolt a német gazdasági szakirodalom fejlődésére is. Az angol mezőgazdasági szakértők által szerkesztett többkötetes mű eszméi gyümölcsöztek Tessediknél is. Thaer is egyik művében hivatkozik erre a folyóiratra. Az angol mezőgazdaság fejlődésével párhuzamosan bontakozott ki az angol mezőgazdasági szakirodalom is. Az angol szakirodalom eredményei a *Museum Rusticum et Commerciale* révén jutottak el Tessedikhez. A *Museum* egyik szerkesztője Young volt, akinek több írása is megjelent e lapokon és nem egy alkalommal történik hivatkozás itt jelentős művére, a *Course of experimental agriculture* c. 1770-ben megjelent könyvére is.

A sok író között ezen a lapon keresztlül ismerkedik meg a gazdasági szakirodalom olyan reprezentánsával, mint James Anderson, aki a burgonyatermesztésben ért el eredményeket. A lucernatermesztés terén pedig a jelzett kötetek révén Rocques eredményeit tarthatta számon.²⁰

Rá kell mutatni arra is, hogy Tessedik idejében szervezte meg James John Sinclair a *Boards of Agriculture*-t, melynek tagjai már gazdasági kísérleteikről adtak számot a jelzett folyóiratban és itt igyekeznek megvédeni eredményeiket. Ezeknek a vitáknak és leveleknek egy része a *Museum*ban is megjelent. Így pl. felvetik a szántóföld javításának kérdését, ennek keretén belül a síkföldek, a laposföldek hasznosításának kérdését. Kitérnek az állattartás problémáinak megtárgyalására. Részletesen vizsgálják pl. azt a kérdést, hogy a különféle szarvasmarha fajták azonos táplálás mellett milyen tejhozamot hoznak. Vizsgálják a helyes táplálás módját, de nem kerüli el a szerzők figyelmét pl. a szárnyasok nevelése vagy a gyapjútermelés fokozása sem.²¹

Kitérnek még az észak-amerikai kolóniák gazdálkodásának ismertetésére is, ennek következtében Tessedik még ezekről is tájékozódott.

A *Museum Rusticum et Commerciale* gyakorlati ismereteket nyújtó köteteivel korai lenne lezárni azoknak a műveknek a sorát, melyekkel Tessedik gyakorlati gazdasági ismereteit gazdagította. Hasonló szerepe volt életében a *Kleine Oekonomische Reisen* c. kiadványnak is, mely a Berliner Beyträge zur Landwirthschaftswissenschaft szerzőjének tollából foglalkozik a mezőgazdaság központi kérdéseivel. Ez aprólékos alaposággal tájékoztatta őt a mezőgazdaság fő kérdéseiről.²² Szinte a folyóirat szerepét töltötték be

¹⁸ Kisebbs írások 128. és 131. l.

¹⁹ Vö.: *Lajos Sándor*: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. Bpest. 1940.

²⁰ *Museum Rusticum et Commerciale oder ausgelesene Schriften den Ackerbau, die Handlung, die Kunst und Manufacturen betreffend*... Aus dem Englischen übersetzt und mit einigen Anmerkungen begleitet. Bd. I–V. Leipzig. 1764–1766. Bd. III, 254. l.

²¹ Uo. Bd. V, 268. l. Vö. még Bd. III, 193. l. és Bd. I, 446. l.

²² *Kleine Oekonomische Reisen, welche die wichtigsten Bemerkungen zur Beförderung der Aufnahme der Landwirthschaft enthalten*. Züllichau. 1785. II. 582. l.

ezek a művek, melyek szoros kontaktust biztosítottak Tessedik számára az európai gazdaságtudománnyal. A fent jelzett szerző tollából, de már G. Brieger átdolgozásában megjelent *Allgemeiner, vollständiger Acker-Catechismus zum Gebrauch angehender Wirtschaftsbedienten und des Landmannes* c. kötet is megtalálható a könyvtárban.²³

A könyvtár kötetei közé tartozik még Grassmann: *Abhandlung von dem Aufbau der Benutzung des Saflors* c. kötete is. Grassmannról elegendő itt annyit megjegyezni, hogy a talajjavítás, gondozás híve volt. Itt kell még megemlékezni a névtelenül megjelent *Geschichte eines patriotischen Kaufmanns* c. kötetéről,^{23a} továbbá Bogschnak a gyümölcsstermelésről Bécsben megjelentetett művéről (Johann Bogsch pozsonyi tanító volt), e könyvek szintén Tessedik keze nyomát viselik. Több művében forrásként idézi Germershausen is. Germershausen, mint a szász gazdasági egyesület vezetője sohasem hagyta figyelmen kívül a praktikus gazdálkodás szempontjait, és e vonatkozásban tematikailag találkozott Tessedik törekvéseivel.²⁴

Az európai gazdasági szakirodalomnak Tessedikre tett hatásának vizsgálatakor kell megemlékezni Justus Möser és Tessedik törekvéseinek párhuzamos voltáról is. A sokoldalú és megbecsült Mösernek²⁵ nem annyira az *Osnabrückische Geschichte* c. művével kell itt foglalkozni, hanem az annál jelentősebb és Tessedikre nagyobb hatást gyakorolt *Patriotische Phantasien* c. mű jelentőségére kell utalni, hogy összefüggéseket lehessen megállapítani Möser és Tessedik között.

Möser fent említett *Patriotische Phantasien* c. műve négy kötetben foglalja össze a szerző nagyszámú és kisebb tanulmányait. A kötet csak kis részben tartalmaz történeti vonatkozású tanulmányokat, nagyobb része fontos anyagot közöl a gazdasági és szociális kérdésekről. Írásai közül főleg azokat kell kiemelni, melyek a közélet, a gazdaságpolitika és az iparfejlesztés kérdéseit tárgyalják. Akkor, midőn Möser és Tessedik kapcsolatt és törekvéseik hasonlóságát tárgyaljuk, nem kerülheti el a figyelmet az a körülmény, hogy a jobbágyság intézménye maga, továbbá a jobbágyporta öröklődése, a jobbágygazdálkodás hibái mindkettőjüket foglalkoztatták. Möser foglalkozik a társadalom alsó rétegeinek életével kapcsolatos sok nehézség vizsgálatával, különösen a napszámások, cselédek sorsával. Ezek között is azokéval a napszámásokéval, akik már külföldre (elsősorban Hollandiába) kénytelenek vándorolni, hogy megélhetésüket az ottani szénakaszálással biztosítsák.

Ha párhuzamot vonunk Tessedik és Möser között, ki kell emelni azt az azonos vonásukat, hogy

1. érdeklődésük közös, amennyiben a társadalom legalsóbb rétegeinek problémái foglalkoztatják őket. Tessediknek nemcsak eddig publikált írásai tanúskodnak arról, hogy mennyire együttértett a parasztság alsó rétegeivel, hanem az eddig publikálatlan törvénygyűjteménye is.²⁶ Ebben nagy gonddal gyűjtötte egybe azokat a törvényes rendelkezéseket, melyekkel a cselédek sorsát szabályozták.

2. Közös bennük a gyakorlatiasság is, mely eszelekedeteiknek irányító eszméje volt. Megtélésüknél sohasem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy nemcsak a jelent tartották szem előtt, hanem munkájuk perspektívája is fontos. Ez a sajátosság gazdasági jellegű írásaikban rendkívül jelentős vonás. Ami a javak örökösödését, a napszámások helyzetét, a mezőgazdaság felemelését illeti, fontos korporblémák voltak, és ők bátran nyúltak ezekhez a kérdésekhez.

A gazdasági szakíróknak Tessedikkel való kapcsolatának vizsgálatakor hangsúlyozni kell azt a körülményt, hogy bármennyire is a lucernatenyésztés apostolát látjuk Tessedikben, szakirodalmunk mégsem kísérelte meg, hogy összevetést tegyen pl. Schubartnak, a német szakirodalom által oly sokra becsült gazdászna lucernatenyésztéssel kapcsolatos eljárása és Tessedik módszerei között, habár Tessedik ismerte Schubart működését és eredményeit is.^{26a} Tessedik minden alkalommal finoman elemzi a külföldi eredményeket és így utal Schubart munkájára is. A Tessedik és Schubart által képviselt törekvésekre azért is fel kell hívni a figyelmet, mert az utóbbi tulajdonképpen Thaer előfutárja volt Németországban.

Schubart jelentős utazásokat tett holland és angol földön az ottani gazdálkodás színvonalának megfigyelése céljából. Az *Oekonomisch-Kameralistische Schriften* c.

²³ Megjelent 1798. A szarvasi gimnázium könyvtárban. II. 524. sz.

^{23a} Uo. 432. II.

²⁴ Germershausen nevezetes műve az *Oekonomisches Reallexicon*, mely alfabetikus sorrendben tárgyalja korának gazdasági elméleteit és gyakorlati téren elért eredményeit.

²⁵ Vö.: Erik Hübn: *Zu einigen Problemen der Heimatgeschichte in Unterricht und Forschung*. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Jhg. III. (1955) II. 6. 911. l.

²⁶ Állami Levéltár. Gyula. Tessedik anyag.

^{26a} *Ruiz*: i. m. 241. l.

írása hat részben tárgyalja a mezőgazdaság fő kérdéseit, és ezeknek az írásoknak a centrális problémája a német mezőgazdaság szálastakarmány termelési színvonalának emelése.²⁷

Eddigi kutatásunk teljesen figyelmen kívül hagyta Thaer és Tessedik kapcsolatának vizsgálatát. E kérdés felvetése adalékot szolgáltat Thaer hazai hatásának kérdéséhez is, de ugyanakkor Tessedik gazdaságtudományi forrásainak értékét is fokozza.

Arra vonatkozólag, hogy közvetlen kapcsolat állt volna fenn közöttük, jelenleg nincsenek adataink, de hogy Tessedik ismerte az európai gazdasági élet nagy alakjának eredményeit, az kétségtelen! Ennek igazolására nemcsak Tessedik intézetének eddig kiadatlan *conspectusa* szolgál, melyben az angol mezőgazdaság eredményeinek ismertetése során szó szerint hivatkozik Thaer Albertre,²⁸ hanem más adataink is vannak. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Thaer *Englische Landwirtschaft* c. műve is könyvtárának egyik darabja volt. Ennek lapjaira írt feljegyzései adnak egyedüli képet azoknak a kísérleteknek eredményeiről, melyeket maga is végzett, és összehasonlítási alapot nyújt annak a hazai és külföldi eredmények vizsgálatához.

Tessediknek ellenvetései, nem egyszer más eredményei vannak, mint Thaernek. Ez a különbség főleg a szálastakarmány termesztésének kérdésénél erősödik fel. Thaer a német lucernatermesztési eredményekről számolván be, szóvá teszi, hogy mily csodálkozással látta a lucernatövek burjánzását. Tessedik oldaljegyzetben tesz említést saját, jelentősebb eredményeiről.²⁹ Tessedik pontosan számontartotta azt, hogy a hazai talajfeleségekben milyen szálastakarmány leli meg a helyét, és ezt alkalmazta gyakorlatban is.

Thaer úgy véli, hogy szerencsés dolog a legelőnek (Wiesengrund) pihentetése, és erre javaslatot tesz idézett művében. Tessedik eredményei ismét mások, mint Thaeré, és hangoztatja: „Ich S. Th. habe eine Grass-Wiese, der seit 35 Jahre genützt, 100-mal gemäht worden ist und . . . besser ist wie die englischen Wiesen!”³⁰

Thaer műveibe írott bejegyzésekben további irodalmi tájékozottságáról tesz tanúságot Tessedik. A szarvasmarhatenyésztés területén felfigyelt Backwell leicesteri gazdag bérlő hizlalási módszerére, aki már a mezőgazdasági árutermelés terén ért el jelentős eredményeket, és megfigyelte, hogy ez a kapitalista bérlő még a hizlalás alkalmával is szigorú fajta-kiválasztást végez és még ilyen esetekben is ügyel a fajta tisztaságára.³¹ Feljegyzi továbbá Leeds angol szakembernek az istállótakarmányozással kapcsolatos álláspontját, de számontartja a burgundi répával való takarmányozásra vonatkozó eredményeket is.

Nemcsak a gazdasági szakirodalomban való jártasság tekintetében jelentős Tessedik, hanem azért is, mert rendkívül érdeklődéssel követi az egyes államok nemzetgazdálkodásának alakulását is. Világosan felismeri, hogy a mezőgazdaság előrelépése együttjár az árutermelés fokozódásával, és ez maga után vonja a nemzet gazdagodását is. Fel is jegyzi, hogy Anglia korabeli gazdaságának alapja a jelentős árukivitel.³² Más alkalommal pedig örömmel üdvözlí azokat a lépéseket, melyeket az orosz mezőgazdaság fellendítése érdekében tettek.³³

A szakirodalomban az 1780–1800-ig terjedő húsz esztendő olyannak tekintik Tessedik életében, amely alkotásokban a leggazdagabb és legeredményesebb. Tény, hogy az európai szakirodalommal való kontaktusa ekkor a legközvetlenebb, hiszen könyvtárának ismertett példányai is főleg ebből az időből valók. Erre a korszakra esik a Young szerkesztésében megjelenő *Annales of Agriculture* c. angol nyelvű folyóirat német változatának, az *Annalen des Ackerbaues*nek megismerése is. Feljegyzéseiben erre a folyóíratra is hivatkozik.³⁴

Tessedik életének utolsó húsz esztendejében is jelentős munkát végzett. Vizsgálatait továbbfolytatta, és ekkor is Thaer tevékenységét követi figyelemmel és még 1812 (!)-ben megjelent művekre is hivatkozik. Többek között éppen a Thaer: *Grundsätze der rationellen Landwirtschaft* III. Theil c. kötetre is.³⁵

²⁷ Vö.: *Theodor Goltz*: Johann Christian Schubart. Dresden—Leipzig. 184. l.

²⁸ *Ruiz*: i. m. 98. l.

²⁹ *Thaer*: i. m. *Englische Landwirtschaft* c. művében levő jegyzetei 593. l.

³⁰ Uo. 586. lapon S. Th. kézjeggyel.

³¹ Uo. 628. l.

³² Az *Öfner Zeitung* alapján jegyezte fel Tessedik az adatot 1803 januárjában. Thaer könyvének első oldalán levő bejegyzés.

³³ Ugyancsak az *Öfner Zeitung* 1803. febr. 13-i (No. 13. 152. l.) számában olvastottak kommentálja. De kijegyezte a *Pressburger Zeitung* 1799. No. 1. is.

³⁴ Thaer művében levő jegyzetek között az 54. lapon.

³⁵ Uo. 592. l.

Új problémák hevítették őt életének ebben az időszakában is, hiszen erre a korra tehető az eddig nem méltányolt Vorschläge zur Verbesserung des Bauernstandes in Ungarn c. művének megírása, mely sok tekintetben új felfogást képvisel a corpus Tessedikianumban.³⁶ Ugyancsak ebben az időben (1812 táján), mint a feljegyzések igazolják, a termelőeszközök fejlesztésének kérdései foglalkoztatják.^{36a}

Kétségtelen, hogy Tessedik nem volt az egyetlen ebben a korban, aki a hazai agrárviszonyok javítását óhajtotta volna és azon munkálkodott. Mégis jelentős különbségek észlelhetők közte és az agrártudomány másik két jelentős képviselője, Mitterpacher és Nagyváthy céljai, felfogása és eredményei között.

Mitterpacher rendkívüli szorgalmú tudós volt, akinek sokat köszönhet a hazai agrártudomány. Az Elementa rei Rusticae hatalmas anyaggazdagsága következtében kimagasló jelentőségű a korabeli tudományos irodalomban. A talajerőgondozás, a terményváltás, új növényeknek állatetetésre való alkalmazása stb. tőle származik. Mégis világosan kell látni azt a körülményt, hogy Mitterpacher művei — melyeket Tessedik az osztrák Wiegand írásaival együtt jól ismert — nem hatottak széles körben. Célja az volt, hogy a föld birtokosa értsen a mezőgazdasághoz.

Nem lenne szerencsés a jelen alkalommal a Tessedik—Mitterpacher párhuzam részletes kidolgozása, így csak a leglényegesebb vonások és különbségek feltárása a cél. Joggal lehet hivatkozni arra a nagy eltérésre is, mely a két agrárszakember forrásanyaga között van. Egyedül talán Beckmann személye az, akire mindketten hivatkoznak.^{36b} Erre a tényre éppen annak a nagy különbségnek a kihangsúlyozása érdekében kell felhívni a figyelmet, mely a két tudós szándéka között fennáll. Éppen azoknak a forrásoknak hangsúlyos szerepe vész el Mitterpachernál, melyeknek az általános haladás szempontjából van oly fontos szerepük Tessediknél. Így tehát a mitterpacheri mű éppen a társadalmi aspektus szempontjából szegényebb Tessedik oeuvrejénél. Mitterpacher megmaradt szaktudományának hatalmas eredményeivel küzdő tudósnak, míg Tessedik, éppen kora nagy áramlatának hatása alá kerülően, a gazdasági átalakulást a társadalmi továbbhaladás gondolatával kötötte össze.

Itt kell a Nagyváthyval való nagy különbségre is rávilágítani. Ő a kapitalizálódó nagybirtok gazdálkodását állítja előtérbe,^{36c} anélkül, hogy a parasztság problémái különösebben kötnék figyelmét. A gazdatisztképzés a fő gondja, nem a paraszté, mint azt Tessediknél láthatjuk.

Tessedik gazdaságtudományi forrásainak vizsgálata sok tekintetben módosítja, kiegészíti a vele kapcsolatos irodalmat. Az eddigiek során még kísérlet sem történt ezeknek a jelentős problémáknak a felvetésére. Éppen ezeknek a forrásoknak vizsgálata határozza meg Tessedik gazdasági szándékainak leglényegesebbjeit. Tessedik gazdaságtudományi forrásainak vizsgálata nem lenne teljes, ha nem tennénk kísérletet arra, hogy megvizsgáljuk, milyen mértékben és hogyan terjesztette eszméit a nép között. Ez a felvetett és eddig vizsgált kérdésnek másik oldala. Közvetlen források, Tessedik eddig ki nem adott írásai, adnak lehetőséget arra, hogy feleletet adjunk arra, hogy milyen ismereteket tanított. E kérdés felvetése azért is látszik indokoltnak, mert a Tessedik Gyakorlati Gazdasági és Ipariskolájában folyó munkáról kialakított képünket jelentős mértékben kiegészíti. Ennek következtében iskolai tantervének tartalmi kérdéseit vesszük csak vizsgálat alá.

II

A Gyakorlati Gazdasági és Ipariskolában természettudományok eredményein nyugvó *gyakorlati kiképzés* folyt. Egész iskolájának munkáját megszabó előadási tervek koncepciójának központjában a gyakorlati oktatás állt. Célkitűzéseit Declaratiójának egy helyén a következőkben foglalta össze:

„Nem kétséges az sem, hogy a társadalom minden osztálya csak a kárát látja annak, hogy az életbe kikerülő tanuló ifjúság egész fiatal korában nem készítették elő a nevelés által arra, ami később foglalkozása lesz... Szükség van egy olyan intézetnek, melyben parasztok és polgárok leszármazottai jövőendő életükre gyakorlatilag előkészítetnek, ti. arra, hogy megtanulják mindazt, melyre későbbi életükben szükségük lesz. De szükséges, hogy mindazt amit tanulnak, gyakorlatban tanulják meg, hogy... alkalmazni tudják... a gazda ifjú sehol sem talál gyakorlati gazdasági iskolát, ahol a leg-

³⁶ Állami Levéltár. Gyula. Tessedik anyag.

^{36a} Az idézett Thaer-mű 592. l.

^{36b} Vö. L. Mitterpacher: Elementa rei rusticae... Buda. 1779. III. k. 66., 79. stb. l.

^{36c} Vö. L. Mitterpacher: Elementa rei rusticae... III. k., 79. stb. l.

utóbbi időben javított gazdasági tudományokban kiképezhetné magát a jövő élet számára.”³⁷

Az iskolai oktatásnak nemcsak a formáját változtatja meg, hanem a tartalmát is. A jelen alkalommal az utóbbi a fontosabb, hiszen gazdaságtudományi nézeteinek forrásai e téren is világossá teszik törekvéseit. Szemben állt a régi deákos műveltséggel, és a gyakorlati képzés híve. Az oktatás tartalma tekintetében szinte egyedülálló volt iskolája a korabeli Európában.

Gazdasági vonatkozású iskolatervével kapcsolatban jó felvilágosítást nyújt az eddig szintén kiadatlan *Sammlung einiger Acten, Bruchstücke und Materialien einer seit 20 Jahren 'bestehenden Praktisch-Oekonomischen Schul-Anstalt zu Szarwasch in dem löbl. Bekescher Komitat in Ungarn c. kézirat*os gyűjtemény.³⁸ Ezen elaboratum 5. részében *Plan der Vorlesungen bey dem praktisch-oekonomischen Institut zu Szarwasch* címmel³⁹ Tessedik ismerteti azokat a gazdasági tudományokat, melyeket iskolájában tanítottak.

Két, egymást követő esztendőből maradtak fenn ezek a tervezetek. Ennek bevezetésében célját a következőképpen határozta meg: egyfelől tanítókat akar képezni, akik nemcsak az ifjúság nevelésében, hanem az ipar fejlesztésében is részt vesznek, másrészt pedig *jó gazdákat*, akik a hazai gazdaságot és polgári társadalmat felemelik.⁴⁰

Előadási tervének elkészítésében e kettős célkitűzés vezeti őt. A tervezet felosztása szerint a gazdaságtudományoknak megismertetése négy negyedév alatt történne. E mellett még külön heti tervet is készített. Ebből a jelentős munkatervből csak a leglényegesebb elemek kiemelésével teszünk kísérletet, hogy rámutassunk arra, hogy miképpen igyekszik Tessedik az európai gazdaságtudomány legjelentősebb műveinek feldolgozása során kialakult nézeteit érvényesíteni a gyakorlatban. Ezek szerint:

1. foglalkoztak talajjavítási kísérletekkel. A szikes földek javításának 13-féle módját ismertetik. Kísérleti eredmények alapján a javított, részben javított és javítatlan parcellák művelésének kérdéseit tárgyalják az intézetében. A kísérleteket is szántóföldön, mezőn, kertben végezték el. Minden állítást kísérleti eredményekkel igazolnak. Lényeges vonás ebben a munkában az is, hogy az elméleti ismeretek közlését hétről-hétre megtartott demonstráció követte.

2. Gondot fordít az iskola az eddig e vidéken ismeretlen növények meghonosítására, hiszen Tessedik idakerülése idején rendkívül egyhangú szemtermelés folyt a Körös-vidéken. Így a kert- és gyümölcskultúra elterjesztése is gondját képezte Tessediknek. (Az előzőekben már említést nyert az a tény, hogy könyvtárában is volt a gyümölcs-termesztés problémáival foglalkozó kötet.) Ugyanakkor a hüvelyesek meghonosításával is foglalkozik.

Tessedik iratai sok helyen vetik fel az ipari növények meghonosításának problémáját is.⁴¹ Így a len, kender, festéknövények termesztését szorgalmazza. Grassmannnak könyvtárában fellelhető könyve, melyről már szóltunk, ugyancsak indítást adott számára ebben a munkában. Az olajmagvak vetését, a zöldségtermelés meghonosítását az itt tartott előadások szintén felölelték, de tárgyalták a dohánytermesztés itt mutatkozó lehetőségeit is.

3. Sokat foglalkoznak az angol szénatermelés módszereivel, a lucerna, fű- és szénatermelés kérdéseivel, oly részletességgel, hogy az előkészítés, a vele való táplálás, a téli takarmányozás stb. sem kerülik el Tessedik figyelmét.

4. Az állattenyésztés téli feladatai különös hangsúlyt nyernek az előadások alkalmával. Ezek között is a szarvasmarha tenyésztése és hizlalása (vö.: Backwell kísérleteivel kapcsolatban levonható következtetésekkel), a juhtenyésztés, nemesítés gyakorlati és kísérleti problémái is megbeszélésre kerülnek.⁴²

Azok az ismeretek tehát, melyeket Tessedik az európai gazdaságtudomány vizsgálata során megszerzett, itt ismertetésre kerülnek. A munkatervben külön is helyet kap egy olyan előadás-sorozat, melynek tárgya a különféle gazdasági kísérleti eredmények

³⁷ Kisebb írárok 104. l.

³⁸ *Ruiz* i. m. 68. l.

³⁹ Uo. 98. l.

⁴⁰ Uo. 110. l.: Das hiesige Institut hat einen doppelten Zweck seit es eine öffentliche Anstalt geworden ist. Sie soll Lehrer bilden, welche im Stande sind, zur Verbreitung der Industrie in so fern beizutragen, dass sie die Keime dazu, in die zarten Seelen der Jugend als in einen empfänglichen Boden mit gutem Erfolg zu pflanzen-vernögend seyen. Sie soll ferner gute Oekonomen und verständige Oekonomiebedienten bilden die fähig sind durch ihr Beyspiel die vaterländische Oekonomie emporzuheben, den Gewerben des Landes emporzuhelfen und auf diese Weise der bürgerlichen Gesellschaft thätig nützlich zu werden.

⁴¹ *Plan der Vorlesungen... Ruiz* : i. m. 99. l.

⁴² *Ruiz* : i. m. 100. l.

ismertetése, és ennek során még azok technológiáját is feltárják a hallgatóság előtt.⁴³ A gazdasági újításokat szintén megismertetik.⁴⁴ Itt utal pl. az intézet vezetője arra, hogy az angol mezőgazdaság eredményeit Thaer többször említett könyve alapján közli.⁴⁵ De áttekintést ad azokról az egykorú európai iskolákról is, melyek az övéhez hasonló céllal létesültek. Ezek színvonala, szervezettsége, oktatástartalma elmaradt Tessedikétől. A bajor király által alapított gyakorlati ipusztériális iskola mind szervezetében, mind pedig tantervében, mint azt Gerits Pál, a keszthelyi uradalom egyik gazdasági vezetője ismerteti, a királyi támogatás ellenére is elmaradt Tessedik intézete mögött és később le is hanyatlott.⁴⁶

Nem sok dicséretet lehet mondani, a jelzett gazdasági szakember leírása alapján, Thaer mögélíni intézetéről sem. Ez ugyan hamarosan elnyeri a Königl. Akademie des Landbaues zu Mögeln büszke címet, mégis Gerits csak annyit tud írni róla, hogy „a gazdaság nyomorult a természet miatt, de kevés a pénzük is”, majd így folytatja: „Kellemetesb Thaer könyveivel, mint gazdaságával mulatni.” Az egész iskolai gazdaság területén egyébként főveny és posvány honol, eredményeik gyengék, és a tanulók is összelepszanak.⁴⁷

Az európai gazdaságtudomány legújabb eredményeinek érvényesítése még jobban tükröződik Tessedik második előadási tervzetében. Ő ugyanis az 1801. esztendő számára egy újabb és az elsőtől sok tekintetben eltérő tervezetet készített *Der neue Plan der Vorlesungen des Prakt. Oekonom. Industrial-Instituts* címmel. Ez már az előző évi vizsgák tapasztalatainak figyelembe vételével készült. A tervezet szintén két esztendői kurzusra szöl és gyakorlati, valamint elméleti részre oszlik.

Ez a második tervezet jelentős előrehaladást tesz az előző évvel szemben a természettudományok ismertetése és azok eredményeinek alkalmazása, valamint az ún. gazdasági segédtudományok alaptételeinek figyelembe vétele terén. Ekkor Tessedik fő szempontja az volt, hogy megismertesse a jövendő mezőgazdákcal nemcsak a természetes módját, hanem magukat a terményeket, azoknak különféle felhasználási módját is. Így kap helyet azután az új tanítási tervben a *gazdasági természetismeret*. Ez azután két részre oszlik, még pedig

1. részben természettörténetet tanítanak,

2. részben pedig botanikát, mineralógiát, természettant és kémiát. Tehát azokat a fontos tudományokat, melyekről ebben a korban már nem mondhatott le a gazdaságtudomány.⁴⁸

A gyakorlatok során ismertetik a föld javítását, megfelelő előkészítést, szántó, mező, kert, gyümölcsös, szőlőtermelés módjait. Külön speciálkollégiumok során pedig a szikes földek, mocsaras területek kultúrájával és javításával foglalkoznak.

Tessediknek ezt a tevékenységét csak úgy lehet tárgyalni, ha állandó összevetéseket teszünk a külföldi viszonyokkal is. Ezt annál inkább meg kell tenni, mert gazdaságtudományi nézeteinek nemcsak kialakulását figyelhetjük meg, hanem azoknak gyakorlati megvalósulását is nyomon követhetjük. Iskolájában már egy demonstratív jellegű iskolai szertárnak is megveti az alapját, mely terményekből, ásványokból, vad és kultúrnövényekből áll. Ezeket gyakorlatok alkalmával használják, de ugyanekkor ismerkednek meg a különféle szerszámokkal is, azok bemutatása és a gyakorlatban való alkalmazása révén. Ez az eljárás egyébként külföldön is honos. Pl. Hollandiában „szerszamos kamrák”-kal rendelkeznek, melyekben nemcsak a földművelés, hanem a vaj- és sajt készítés eszközeit is elraktározzák.⁴⁹ Muzeális jellegű szerszamos kamrával rendelkezett Thaer intézete is.⁵⁰ Egyes gazdasági egyesületek és intézmények is foglalkoznak ilyenek létrehozásával.⁵¹ Ezekben az intézményekben azonban nem a régi, muzeális értékű termelőeszközök kerülnek elraktározásra, hanem éppen az a jellegzetességük, hogy az új termelőeszközöket mutatják be, hogy azok terjedését elősegítsék. Ilyen Museum Oeconomicumot hoztak létre pl. Gentben⁵² is. Tessedik szertárának is ez volt a legfőbb vonása, és ezzel is az új eszközök terjesztését kívánta szolgálni.

⁴³ Uo. 102. l.: Anbau verschiedener inn- und ausländischer Sämereyen in oekonomischer und technologischer Rücksicht.

⁴⁴ *Ruizs*: I. m. 104. és 100. l.

⁴⁵ Uo. 99. l.

⁴⁶ Országos Levéltár. Festetics-család levéltára. C. III. 5. Gerits Pál gazdasági utazása. 1810—1825. (A továbbiakban Gerits). 273. l.

⁴⁷ Gerits 393. l.

⁴⁸ *Ruizs*: I. m. 111. l. Plan der Vorlesungen...

⁴⁹ Gerits 125. l. (1821. VI. l.)

⁵⁰ Uo. 393. l.

⁵¹ Gerits 145. l. (1821. I. X. 7.)

⁵² Uo. 133. l. (ua.)

A második program úttörő jelentőségű volt más tekintetben is. Az előadások során ugyanis rendkívül nagy súlyt fektetett a helyes állattenyésztés megismertetésére, sőt ezen túlmenőleg a *baromorvoslás elsajátítására* is! Helyet foglalt a tervezetben az állatbetegségek felismeretése, kezelése és gyógyításának elsajátíttatása is. Itt a *tudományos állatgyógyítás* és a gazdasági gyakorlat összefonódása a jelentős! A barmokat tartó parasztok a XVIII. században, szükség esetén, kizárólag az ún. népi állatorvoslás során öröklődött eljárásokat alkalmazták. E téren ismét jelentős fordulópontot jelent Tessedik fellépése. Az egyik oldalon tehát maga a népi állatorvoslás, másikon pedig a kibontakozó veterinárius tudomány áll. Ebben a században az állatorvoslás is jelentős lépéseket tett a tudományosság felé. Míg a XVI. – XVII. századi orvosok materia medicája azonos volt a népi állatorvosláséval, a XVIII. században már fejlődés tapasztalható e téren.⁵³ Mária Terézia is kiadott ezzel kapcsolatban több rendeletet, így pl. 1770-ben a Generale normativum in re sanitatis-t, mellyel elnyomta a kibontakozóban levő önálló magyar orvostudomány fejlődését, majd megismételte ezt az 1787-ben kiadott Instructio-jával, utódai követték ezt a politikát az 1802-ben megjelentetett Instructio Normativa révén.⁵⁴

Ezzel szemben hazai földön, Tessedik környezetében sarjadt ki az a törekvés, mely a gyakorlati gazdasági ismereteknek a *tudományos állatorvoslással* való összekapcsolására törekedett! Tessedik könyvtára sok, egykorú, az állatorvoslás kérdéseit tárgyaló művet őriz ma is. Tekintettel azonban arra, hogy ezek között nincsen olyan, mely vitathatatlanul igazolná azt, hogy az illető kötetet valóban Tessedik tanulmányozta, bejegyzéseivel ellátta volna, nem használható fel bizonyító anyagként. Nem lehet azt állítani, hogy Tessedik a hazai állatgyógyításban önálló törekvései révén mindenkit megelőzőt volna, hiszen Londonban pl. ekkor már külön veterinárius intézetek voltak, melyekben anatómiát, physiológiát, pathológiát, terapiát tanítottak és a gyógyítás már nem per analogiam hominis folyt, hanem önálló módszerekkel és gyógyszerekkel történt.⁵⁵ A külföldi intézeteket legjobban Gerits jellemezte, aki jelentéseinek egy helyén egy alkalommal így kiált fel: „Miért nem egyesültek tehát baromorvosi intézetekkel theoretico-practicus gazdasági oskolák!”⁵⁶ „Tsupa theoria, tsupa empiria a legkevesebbre vezet!”

A tessediki intézménynek éppen az a jelentősége, hogy a gazdasági ismeretek körébe a baromorvoslást is felvette. Az iskola egyik tanára kifejezetten az állatorvoslás kérdéseivel foglalkozott. Ebben a témakörben tanulmányai is jelentek meg.⁵⁷ Az intézet előadási tervében is kiemelt szerepet töltött be a baromorvoslás. Mindez arra vall, hogy e téren tehát komoly kezdeményezés színhelye volt Tessedik iskolája. A baromorvosi ismereteket Bretschneider Gáspár adta elő a hallgatónak.⁵⁸

E korváltó században e téren is a legfejlettebb álláspontot képviselte Tessedik. Igen fontos szerep jut az előadások között az ún. rendkívüli előadásoknak, melyeknek keretében az iskola igazgatója fontos és különösen értékes témákról tartott előadást. Ezek között kell kiemelnünk egy magyar gazdasági egyesület felállításának ideájáról szóló kollégiumot.⁵⁹ Ez is időszzerű feladata volt a hazai agrártársadalomnak, hiszen több államban ezek az egyesületek már központját képezték a korszerű gazdasági ismeretek terjesztésének. Itt nemcsak a már említett Boardsra kell gondolni, hanem azokra a szervezetekre is, melyek ekkor már Európa-szerte létrejöttek és melyek végeredményben vitaforumát jelentették a gazdasági szakembereknek. Ilyenek voltak ebben az időben pl. a párizsi Société royale centrale d'Agriculture⁶⁰ vagy a firenzei Accademia Georgofilorum.⁶¹ Halléban viszont, ahol Tessedik tanulmányainak egy részét végezte, nem volt ilyen intézmény.

Összegezve az elmondottakat, levonhatjuk azt a következtetést, hogy Tessedik gazdaságtudományi forrásai közé a XVIII. század európai gazdaságtudományi irodalmának minden fontos terméke beletartozott. Ennek következtében az az ismeret, melyet ő intézetében hallgatóinak átadott, saját kora tudományának legértékesebb része volt. Hangsúlyozni kell azt a körülményt is, hogy ő a mezőgazdaság fejlesztése révén az *egész parasztság továbbélését akarta biztosítani*. Az 1790-es években megjelenő feudális válság idején egy fejlettebb gazdálkodást biztosító társadalmi berendezkedés lehetőségét készítette elő!

⁵³ Oláh Andor: Békés vármegyében pusztító ragadós nyavalyák története. Körös Népe. I. 86. l.

⁵⁴ Uő.: Szegénypára. I. r. Kézirat.

⁵⁵ Gerits 177. l.

⁵⁶ Gerits 133. l.

⁵⁷ Kisebb írások. 16. l.

⁵⁸ Ruiz : i. m. 38. l.

⁵⁹ Uo. 114. l. Plan der Vorlesungen...

⁶⁰ Gerits 278. l. (1820. VI. 3.)

⁶¹ Gerits 343. l. (1820. VI. 12.)

A gazdaságtudományi források áttekintése éppen azért jelentős Tessedik egész élete értékelésében, mert gazdaságpolitikai elgondolásainak kiindulópontja az az ökonómiai gondolat, hogy a *paraszt gazdálkodásának* fejlesztése, mert csak a jobbágyportán folyó gazdálkodás problémáival, nem pedig a nemesi allodiumával foglalkozott, *alapját képezi* nemcsak a nemzet felemelkedésének, hanem a *paraszt társadalmi felemelkedésének is. A továbbfejlődés gazdasági alapjait akarta megteremteni.*

A tessediki parasztpolitika koncepciójának ellentmondásos jellege van. Nem a paraszti elnyomás radikális megszüntetése lebegett szemei előtt, bár kifejezetten anti-feudális felfogása volt, hanem a dolgozó rétegek szakismeretének emelése révén akarta eljuttatni őket kedvezőbb körülmények közé. Tanulmányai idején hatottak rá a pietizmus állam- és társadalomtanának gondolatai.⁶² Így kauzális összefüggést kell látnunk abban, hogy sokat foglalkozott a parasztság sorsával. A kérdés teljes megvilágítását azonban csak azok a kutatások fogják teljessé tenni, melyek — éppen még kéziratban levő írásai alapján — feltárják Tessediknek a *ius proprietatis*-szal kapcsolatos felfogását. Tény azonban az, hogy szellemileg rendkívül szoros a kapcsolat közte és a kapitalizmus között. Annak utilitarizmusa, a gyakorlati effektusokból táplálkozó továbbhaladása mind olyan mozzanatok, melyek Tessedik szellemi örökségének súlypontos részei.

Az agrártudományi források vizsgálatából levonható következtetések alkalmával arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy Tessedik nemcsak egyszerű átvevője a külföldi eredményeknek, hanem, mint arra nem egyszer utalás is történt, azoknak továbbfejlesztője volt és sokszor a külföldinél jelentősebb eredményeket is ért el. Ez különös érdeme Tessediknek, hiszen ezzel túllépett az egyszerű másoló szerepén. E ponton jelentős mozzanatként kell rávilágítani arra a tényre, hogy együtt élte napjait a parasztsággal, Mitterpacher egyetemi katedrájának megközelíthetetlenségével szemben, ismerte annak minden rezdülését és szükségletét. Ez a körülmény készítette arra, hogy ne maradjon csupán teoretikus, hanem aktív részt vállaljon a gyakorlati életben az elméleti tanítások kivitelezésében. Az, hogy céljai elérésében fő eszközeként tekintette az iskolát, ez a felvilágosodás korának helytelen felfogásából eredt. Ez a körülmény gátolta őt azután abban, hogy a megoldás hatásosabb eszközeit is számba vegye.

Gazdaságtudományunk működése révén vált a „külföldi tudományból” és teoretikus jellegű dogmagyűjteményből hazai tudománnyá. Ilyenformán a Tessedik-kutatások továbbfolytatása nemcsak az ő tevékenységét helyezi teljesebb és helyesebb megvilágításba, hanem jelentős részét képezhetik gazdaságtörténelmi valamint tudománytörténeti feltárásoknak is. Ez azonban annak az igénynek kielégítését veti fel, hogy Tessedik gazdaságtudományi írásainak közrebecsátása révén tegyük teljesebbé a magyar agrárfejlődés képét is. Annál inkább, mert a természettudományok eredményeinek alkalmazása, a teoria és a praxis összekötése szinte egyedülállóvá teszi őt a saját korában a hazai és külföldi agrárúttörők között.

HANZÓ LAJOS

⁶² Fer. Schwenmmler : Die Staats- und Soziallehren des deutschen Pietismus im siebzehnten Jahrhundert und ihre Bedeutung für das deutsche Bürgerthum. Diss. Phil. Leipzig. É. n. 17. l.

ADATOK MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJÁHOZ A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KIROBBANÁSA NAPJAIBAN 1939 AUGUSZTUS—SZEPTEMBER

1939. július 24-én Teleki Pál miniszterelnök két levelet írt Hitlerhez és Mussolinihoz, amelyekben leszögezte a magyar kormány álláspontját a küszöbönálló háborúval kapcsolatban. Az első levélben kijelentette, hogy egy általános konfliktus esetén a magyar kormány a maga politikáját a tengelyhatalmak politikájával fogja összhangba hozni, és javasolta egy német—olasz—magyar hármastalálkozó létrehozását. A második levélben viszont közölte, hogy „Magyarország, amennyiben az adott körülményekben nem áll be komoly változás, erkölcsi megfontolásokból nincs abban a helyzetben, hogy hadműveleteket kezdjen Lengyelország ellen”.¹

Ezekben a levelekben egyrészt az a változás tükröződött, amely 1939 tavaszán a nemzetközi helyzetben fokozatosan bekövetkezett. Másrészt az a kettősség, amely a nyugati hatalmak hivatalos külpolitikai vonalvezetésében továbbra is megmutatkozott.

A demokratikus világközvélemény felháborodása egyre növekedett az agresszív német fasizmussal szemben, s még a nyugati tőkésosztály egy része is felismerte, hogy a „bolsevizmus elleni szent kereszteshadjárat” frázisai mögött Németország világuralmi törekvései lapulnak. A Chamberlain-féle behódoló politika ellenzéke 1939-ben jelentősen megerősödött, amely szűkebbnek vélte, hogy a brit világbirodalom fenntartása érdekében — amely mindig is az európai egyensúlyon alapult — Anglia szakítson a kompromisszumok politikájával. Az ellenzék befolyásának növekedésével magyarázható, hogy amikor Csehszlovákia bekebelezése után Németország napirendre tűzte a lengyel kérdést, a nyugati kormányok segítséget ígértek Lengyelországnak.

Ezek a tények egyre inkább nyilvánvalóvá tették, hogy Németország és a nyugati nagyhatalmak kiegyezésének lehetőségei háttérbe szorultak. Fennállott az a lehetőség, hogy a német—lengyel konfliktus nem marad lokalizált háború, hanem a nyugati hatalmak és Németország háborújához vezethet. 1939 vészterhes levegője a világháború kirobbanásának veszélyével fenyegetett.

A nemzetközi helyzet ilyen alakulása nem maradhatott hatás nélkül Magyarország külpolitikájára sem.

Az ellenforradalmi Magyarország külpolitikájának Hitler hatalomra jutásától kezdve a fasiszta Németországgal való szövetség és együttműködés volt a fő vonala. A magyar uralkodó osztályok a fasiszta Németországban

¹ Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik. Serie D. (1937—1945), Band VI, 712. sz. irat 1. és 2. sz. melléklete. Magyarul: Magyarország és a második világháború. Bpest, Kossuth Kiadó. 1959. 99—100. sz. iratok.

látták a versaillesi békemű elleni harc legfőbb erősségét. S ha volt is a magyar uralkodó osztálynak számos kérdésben ellentéte a fasiszta Németországgal, ha tartottak is bizonyos mértékig az agresszív német imperializmus terjeszkedő politikájától, az ellenforradalmi rendszer külpolitikájának két sarkalatos pontja, a revíziós törekvések és a szovjetellenesség az egész magyar uralkodó osztályt a németbarát politika mellé állította. Azok a tények, amelyek amellett szóltak, hogy a nyugati hatalmak kiegyeztek azzal, hogy Hitler a döntőbíró szerepét játssza Kelet-Európában és részleges revízió alá vegye a versaillesi békeszerződést, s ezzel a német imperializmust kelet felé a Szovjetunió ellen irányítsa, még azoknak a magyar politikusoknak a szemében is igazolta a németbarát politika célszerűségét, akik — mint például Bethlen István és Teleki Pál — a tengelybarát politika mellett mindig tekintettel voltak a nyugati kormányok véleményére is.

Amíg azonban 1939-ig a nyugati hatalmak sorozatos engedményei külpolitikailag „veszélytelenné” tették a szoros és mindenirányú együttműködést Németországgal, addig az 1939-ben kialakult helyzet megmutatta ennek az együttműködésnek veszélyeit is. Nem volt kétséges, hogy Hitler további együttműködést követel a magyar kormánytól a lengyel kérdésben is. A Németország és a nyugati nagyhatalmak közötti háborúvá szélesedhető német—lengyel konfliktusban való részvétel viszont nyílt szakításra vezethetett volna Angliával és Franciaországgal. Ez a lehetőség 1939-ben még a magyar uralkodó osztály nagy részét is elriasztotta, annál is inkább, mert tartottak attól, hogy a háború Németország vereségével, vagy legalább is nagymérvű legyengülésével végződik.

Ha azonban a külpolitikai vonalvezetés meghatározásában erőteljesen hatottak azok a tényezők, amelyek a nyugati hatalmak és Németország közötti háború kirobbanásának lehetőségeit erősítették, az sem kerülte el a magyar kormány figyelmét, hogy a hivatalos angol és francia diplomácia célkitűzéseiben továbbra is szerepet játszott az a törekvés, hogy saját határait védve megegyezzenek a fasiszta Németországgal, és a német agressziót a Szovjetunió ellen irányítsák.

Az angol és francia kormány még 1939 márciusában tárgyalásokat kezdett a Szovjetunióval a német agresszió elleni szövetség létrehozására. A hónapokig tartó tárgyalásokon azonban egyáltalán nem törekedtek gyors és határozott megállapodásokra a Szovjetunióval, ellenben nyílt ajánlatokban és titkos tárgyalásokon ismételten hangoztatták megegyezési készségüket Németországgal. A magyar kormánynak a londoni követ jelentéseiből tudomása volt például arról, hogy 1939 júniusában Londonban titkos tárgyalások folytak a német és az angol kormány megbízottai között. E tárgyalásokon az angol kormány hajlandónak mutatkozott egy angol—német megneemtámadási egyezmény fejében többek között visszavonni a Lengyelországnak nyújtott garanciát, és felmondani az összes garanciális egyezményeket, amelyeket a kelet-európai országokkal kötöttek. (Hudson—Wohlthat féle tárgyalások.)²

Mindehhez hozzájárult még egy tényező, a barátságos lengyel—magyar viszony. A magyar kormányok éveken keresztül folytattak közös külpolitikai akciókat Lengyelországgal Csehszlovákia ellen. Csehszlovákiával szembeni revíziós céljaik fő külpolitikai jelszava a lengyel—magyar közös határ esz-

² Lásd Barcza londoni követ jelentéseit. O. L. Küm. pol. o. 1939—17/25—3594; O. L. Küm. pol. o. 1939—2/25—3754, 3928.

méje volt, amely a „kommunizmus elleni védőgát”, vagyis a Szovjetunió elleni szerepén túl, már eleve az ún. horizontális tengely létrehozását szolgálta. A magyar kormány álláspontját a német—lengyel konfliktussal kapcsolatban egyébként is erősen befolyásolta a magyar közvélemény általános rokonszenve a lengyelek iránt.³ Ha az 1939 márciusában létrejött közös határszakaszt a magyar kormány Lengyelországgal szemben támadásra használta volna fel, vagy a Wehrmacht felvonulási területévé engedte volna át, ez mind külpolitikailag, mind belpolitikailag súlyos vereséget jelentett volna.

Mindezek a tényezők együttesen óvatosabb külpolitikai vonalvezetésre készítették a Teleki-kormányt. Külpolitikája, amely a „két vas tűzbentartásának politikája” néven ismeretes, természetesen továbbra is a tengelyhatalmakkal való szoros együttműködésen alapult, amelyen belül erőteljesebben kívánt támaszkodni az olasz partnerre. De a Németország által kirobbantott fegyveres konfliktusokkal szemben semlegességre törekedett, hogy ily módon Magyarország elkerülje a nyílt szakítást a nyugati hatalmakkal. Ugyanakkor a magyar kormány nem mondott le revíziós igényeinek további kielégítéséről. Sőt legfontosabb külpolitikai céljául — Kárpátukrajna Magyarországhoz való csatolása után — a Romániával szembeni területi revízió megvalósítását tűzte ki.⁴

Kétségtelen, hogy Teleki július 24-i leveleiben óvást emelt minden olyan terv vagy elképzelés ellen, amelyek a Lengyelország elleni háborúban Magyarország közvetlen részvételével számoltak. Ezért jegyezte meg Ciano a levelek átvételekor naplójában: „Sanda gyanúm az, hogy az első levelet a második levél átadásának kedvéért írta.”⁵ Ezekben a levelekben azonban már megmutatkoztak Teleki külpolitikai koncepciójának azon ellentmondásai, amelyek végül is e politika kudarcához és összeomlásához vezettek.

Teleki első levelében a magyar revíziós követelésekre utalt. Az a kijelentés, hogy a tengelyhatalmakkal való együttműködés „nem emelhet akadályokat nemzeti céljaink megvalósítása elé”⁶, nemcsak azt jelentette, hogy a magyar kormány nem mondott le az elsősorban Romániával szembeni területi követeléseiről. De azt is, hogy a magyar kormány hajlandó lenne a német—lengyel háborúban aktívan résztvenni oly módon, hogy amennyiben a háborúban Lengyelország szövetségese, Románia szembekerülne Németországgal, a németekkel együtt támadást indítana Románia ellen.

A Románia elleni német—magyar együttműködés már 1939 márciusában súlyos helyzet elé állította a román kormányt. Az 1939. március 23-án aláírt német—román gazdasági szerződés létrejöttében — amelyet Mussolini cinikusan koloniális szerződésnek nevezett — a román határokon felvonuló magyar hadsereg fenyegető magatartásának jelentős szerepe volt.

³ A német külügyminisztérium 1939. máj. 16-án szemrehányásokat tett Csáky máj. 14-i soproni választói beszédében tett lengyelbarát kijelentések miatt. Csáky máj. 17-én a berlini követnek küldött táviratában válaszolt a szemrehányásokra. Táviratában kijelentette: „Soproni választási beszédemben számolnom kellett a közvéleménnyel, amelynek tradicionális lengyelbarátsága nem titok.” (O. L. Küm. pol. o. 1939. — 17/7—2660.)

⁴ Lásd Csáky feljegyzését a magyar kormány külpolitikai helyzetéről és törekvéseiről, valamint a magyar követekhez küldött körtáviratát a kormány külpolitikájáról. (1. sz. alatt közölt irat melléklete és a 2., 3. sz. irat.)

⁵ Ciano naplója. 1939—1943. Bpest, Athenaeum. 1939. júl. 24. 127. l.

⁶ Lásd Teleki júl. 24-i első levelét.

Csáky már 1939 áprilisában Cianohoz írt levelében kifejtette, hogy ha Magyarország nem is vesz részt a Lengyelország elleni háborúban, „semlegesek azért nem maradunk, hanem a német mobilizációval egyidejűleg mi is elrendeljük az általános mozgósítást... A mozgósított hadsereg nagyrészt Kárpátalján és a román határ közelében fog felvonulni, tekintettel arra, hogy a románok Lengyelország szövetségesei... Ha a román kormány erre tovább mozgósít — mert mozgósítását a mai napig is folytatja —, akkor rövid határidőre felszólítjuk, hogy szerezjen le. Ha ezt nem teszi meg, ebből minden konzekvenciát levonunk.”⁷

A Romániával szembeni területi revízió megvalósításának katonai előkészítése már 1939 tavaszán megkezdődött. Werth Henrik vezérkari főnök 1939. május 8-án elküldte a kormány tagjaihoz tervezetét a Románia elleni hadműveletek előkészítését szolgáló előmunkálatok megkezdéséről.⁸ Csáky május 11-én válaszolt Werth tervezetére. Válaszában kijelentette, hogy a Románia elleni hadjárat előkészítésének tervével egyetért, és a felkészülést szükségesnek tartja.⁹ Május 22-én pedig Werth, Bartha, Teleky és Csáky részvételével értekezletet tartottak, ahol a vezérkar tervezetét elfogadták.¹⁰

A Románia elleni támadás előkészületeinek megkezdésében minden bizonnyal szerepet játszottak azok az angol politikusoktól származó kijelentések, amelyekben a Romániának nyújtott angol garanciával kapcsolatban ismételten hangsúlyozták, hogy az csak Románia állami függetlenségére, de nem területi épségére vonatkozik.¹¹

A magyar kormány Románia elleni háborús terveit természetesen valahogy bele kellett illeszteni a tengelyhatalmak terveibe, Teleki e lehetőségek felvetését is remélte a javasolt hármas találkozón.

Werth vezérkari főnök 1939 augusztus elején, 10 nappal Teleki leveleinek elküldése után Rómába utazott, hogy megbeszéléseket folytasson Parianival, az olasz hadsereg vezérkari főnökével. Erre a megbeszélésre magával vitte a magyar vezérkar Románia elleni hadműveleti tervét. A tárgyaláson hangsúlyozta az olasz—magyar—német együttműködés gyakorlati megoldásának szükségességét anyagi és hadműveleti kérdésekben. Pariani kitérő választ adott a magyar vezérkari főnök kérdésére. A közös hadműveleti tervek kidolgozásával kapcsolatban pedig kijelentette, hogy részletes megbeszélésekre csak akkor kerülhet sor, ha a hadműveleti cél valóban Románia lenne, s csakis a németekkel együtt lehet a konkrét tárgyalásokat megkezdni.¹²

⁷ Lásd az 1. sz. alatt közölt iratot.

⁸ O. L. Küm. res. pol. 1939—27—449. Werth tervezetében a közlekedési és híradóvonalak, valamint a hadipar területén szabotázsakciók előkészítését, erdélyi fegyveres „önvédelmi szervezetek” létrehozását javasolta. Kifejtette, hogy előkészületeket tesz a Románia területét érintő baktériumháborúra (!). A szabotázsakciók biztosítására összeköttetés megteremtését vette tervbe. Javaslatot tett széleskörű propagandatevékenység megindítására is.

⁹ O. L. Küm. res. pol. 1939—27—449.

¹⁰ O. L. Küm. res. pol. 1939—27—1017.

¹¹ O. L. Küm. pol. o. 1939—27/7—2293 (1478). Barcza György londoni magyar követ jelentése a külügyminiszternek 1939. ápr. 13-án. Sargent, az angol külügyminisztérium politikai osztályának vezetője kijelentette a követnek, hogy az angol kormány ismeri azokat a nehézségeket, amelyek a magyar kormányra hárulnának egy olyan nemzetközi megállapodás folytán, amely Románia területi integritását biztosítaná. Ezért csak olyan megállapodás jöhet létre, amelyben Anglia Románia állami függetlenségét, de nem területi integritását garantálja.

¹² Lásd a 4. sz. alatt közölt iratot.

A rövidlátó elképzelések azonban hamarosan összeomlottak. Teleki leveleinek berlini visszhangja feltárta a tengelybarát politika tényleges következményeit, rávilágítottak arra az alárendelt szerepre, amelyet Magyarország a hitleri Németország terveiben játszott.

Teleki leveleit felháborodva fogadták Berlinben. Ribbentrop kezdetben azonnali választ javasolt, amelyben a magyar kormány tudomására hozzák, hogy ha egy általános európai háborúra kerülne sor, amelyben Németország és Lengyelország egymással szemben állnak, Magyarország helye a tengelyhatalmak oldalán van.¹³

Ciano azonban lebeszélte erről a német külügyminisztert és a későbbi időpontra kitűzött Ribbentrop—Csáky találkozót tartotta előnyösebbnek.¹⁴

A magyar külügyminiszter augusztus 8-án utazott Berchtesgadenbe, ahol Ribbentrop jelenlétében Hitler fogadta. Hitler a megbeszélésen dühös szemrehányásokkal illette a magyar kormányt. Kijelentette, hogy Lengyelország nem jelent katonai problémát Németországnak és a lengyel-ellenes háborúban Magyarország katonai részvételére nem is számítottak. Nem felejtette el ezúttal hangsúlyozni, hogy Magyarország revíziós igényeinek kielégítése csakis Németország segítségével érhet el sikereket. Mindezek után azt is tudomására hozta Csáknak, hogy az adott katonai helyzetben a magyar revíziós követelések támogatására nincs lehetőség.¹⁵

Hitler közlései egyértelműek és világosak voltak. Ezért Csáky még a megbeszélések ideje alatt kérte, hogy Teleki mindkét levelét tekintsék megnevelőnek.¹⁶ Másnap a berlini követ hivatalos jegyzékben is közölte, hogy a magyar kormány a leveleket visszavonta.¹⁷

¹³ Akten . . . Serie D. (1937—1945), Band VI, 739. sz. irat 3. sz. jegyzete. Hitler Horthyhoz küldendő levelének tervezete a következőket tartalmazta: „Der Ungarische Ministerpräsident hat mir amtlich mitgeteilt, Ungarn könne, sofern die jetzigen Umstände keine ernsthafte Änderung erfahren, aus moralischen Gründen keine kriegerische Handlung gegen Polen vornehmen.

Den Fall eines kriegerischen Konflikts zwischen Deutschland und Polen, den ich bekanntlich nicht suche, sondern zu vermeiden bestrebt bin, habe ich gegenüber der Ungarischen Regierung nicht zur Diskussion gestellt. Sollte es sich um einem lokalisierten deutsch-polnischen Zusammenstoß handeln, so stellt sich die Frage einer ungarischen kriegerischen Handlung nicht. Läge aber ein allgemeiner europäischer Konflikt vor, in welchem Deutschland und Polen die Waffen kreuzen, so irre ich mich gewiß nicht in der Annahme, daß das Königreich Ungarn seinen Platz dort einnehmen wird, wo es im Geiste der deutsch-ungarischen Tradition, aus moralischen Gründen und wegen seiner wohl erwogenen Interessen auf dem Wege seines Wiederaufstiegs stehen muß und in den letzten Dezennien gestanden hat.” Lásd még az 5. sz. alatt közölt iratot.

¹⁴ Akten . . . Serie D. (1937—1945), Band VI, 739. sz. irat.

¹⁵ Akten . . . Serie D. (1937—1945), Band VI, 784. sz. irat. „ . . . Eine weitergehende Unterstützung der ungarischen Revisionswünsche sei zurzeit mit Rücksicht auf die militärischen Gegebenheiten nicht möglich.”

¹⁶ Erdmannsdorff budapesti német követ ezzel kapcsolatban a következőket írta a megbeszélésekről készített feljegyzésében: „ . . . Der Herr Reichsaußenminister sagte mir, daß Graf Csáky in seiner Besprechung, die er heute mit ihm allein gehabt hatte, ihm zugesagt hätte, die beiden Briefe des Ungarischen Ministerpräsidenten an den Führer und Mussolini zurückzuziehen, da sie anscheinend leider mißverstanden worden seien. Er übernehme dafür die Verantwortung im Namen der Regierung.

Graf Csáky sagte mir auf der Rückfahrt, daß er Vorstehendes durch den Gesandten Sztójay uns offiziell mitteilen lassen werde. Eine entsprechende Benachrichtigung werde nach Rom ergehen. Für den ganz unwahrscheinlichen Fall, daß die Ungarische Regierung sein Vorgehen nicht billige, werde er demissionieren.” Uo. 924—925. l.

¹⁷ Lásd a 6. és 7. sz. alatt közölt iratokat.

A levelek visszavonása azonban nem jelentette azt, hogy a Teleki-kormány feladta volna a lengyel kérdésben eddig folytatott politikáját. Csáky németországi látogatása után augusztus 18-án Rómába utazott, ahol igyekezett megnyerni az olasz kormány támogatását, annál is inkább, mert maga Olaszország sem kívánt Lengyelország miatt háborúba keveredni, s a „nem hadviselő fél” szerepére törekedett a német—lengyel konfliktussal szemben.¹⁸

Teleki viszont egy nem hivatalos személyes üzenetet küldött Londonba arról, hogy a Lengyelország elleni háborúban nem fog Németországgal együttműködni még akkor sem, ha Hitler az együttműködés fejében területi ajánlatokat tenne. A német—lengyel konfliktusban semlegességre törekszik, de semlegességi nyilatkozatot nem tesz.¹⁹

A területi revízió bűvkörében élő magyar kormány azonban képtelen volt a semlegességi törekvés elveit gyakorlati célkitűzésével összeegyeztetni.

A kormány külpolitikájának legfontosabb gyakorlati célja az erdélyi revízió megvalósítása volt. Erre összpontosította, e cél megvalósításának rendelte alá egész tevékenységét.

Annak hangsúlyozása, hogy a magyar kormány a német—lengyel konfliktussal, vagyis a nyugati hatalmak és Németország közötti háborúval szemben semleges magatartást kíván tanúsítani, de nem fog semlegességi nyilatkozatot tenni, a német kormány kívánságára történt. Hallgatólagosan azonban az is ott volt a kijelentések mögött, hogy a kormány szabad kezet biztosítson magának, hogy az adott esetben a megfelelő pillanatban revíziós követeléseinek érvényt szerezhessen. A magyar kormány — mint a háborús helyzet vámszedője — a háború kirobbanásának zűrzavaros napjaiban saját pecsenyáját akarta megsütni.

A magyar hadsereg mozgósítása és a mozgósított hadtestek felvonultatása a román—magyar határra már 1939. augusztus 23-án megindult.²⁰ Ezeket a csapatmozdulatokat ugyan úgy igyekeztek beállítani, mint szükséges védelmi rendszabályokat a román kormány mozgósítási intézkedéseivel szemben. De amikor augusztus 24-én Románia meg nem támadási szerződést

¹⁸ Ciano naplója. 1939—1943., 1939. aug. 18. Csáky a római megbeszéléseken — furesza logikától vezettetve — még a tengelyhatalmakkal megkötendő szövetségi szerződés gondolatát is felvetette. Az Olaszország és Magyarország közötti dinasztikus kapcsolatok megteremtésének lehetősége is szóba került. Ezzel kapcsolatban Ciano a következőket írja: „... Ez alkalommal beszéltünk először már-már hivatalosan arról, hogy az aostai herceget helyezzük Magyarország trónjára. A kormányzó a maga részéről kedvezően fogadná ezt, de akadályt jelent a német vétó.”

¹⁹ Documents on British Foreign Policy. 1919—1939. Third Series. VII. 494. sz. irat. 377. l. Halifax távirata a budapesti angol követnek. 1939. aug. 29. „In the course of a conversation on August 27 the Hungarian Minister stated that he had received from Count Teleki a personal message: it was understood that this message was for his own information and not to be considered as an official communication to His Majesty's Government. 2. The following is a summary:

a) The Hungarian Government would not be diverted from their course by offers of territory that Germany might make them in return for collaboration.

b) However incredible it might seem no demands of any kind had been made on Count Csaky during his visit to Germany.

c) The Hungarian Government were determined to maintain strict neutrality, but would not announce this publicly until the last moment . . .”

Az üzenetet az 1939 augusztusában Londonba utazó Listowelné, Márffy Judit adta át Barcza magyar követnek, aki, mint személyes értesülését, azt Halifaxhoz továbbította. O. L. Küm. res. pol. 1939—27/a—982.

²⁰ Lásd az 8. sz. alatt közölt iratot.

ajánlott a magyar kormánynak, Csáky az ajánlatot visszautasította.²¹ E lépésnél számolni kellett azzal is, hogy a magyar kormány támadó szándékaira idő előtt fény derül, ezért Csáky a megnevitámadási szerződés helyett kisebbségvédelmi egyezmény megkötését ajánlotta a román kormánynak.²²

A magyar kormány szemében azonban még egy ilyen kisebbségvédelmi egyezmény is bizonyos körülmények között gátat jelenthetett a revíziós követelések megvalósítása előtt. A nyugati hatalmak és a fasiszta Németország közötti valamilyen kiegyezés lehetőségét ugyanis még a háború kirobbantásának napjaiban is számontartották. E lehetőségek reményét a háború kirobbanása előtti napokban az olasz kormány közvetítő akciója csak fokozta. Olaszország azon indítványa, hogy 1939. szeptember 5-ére hívjanak egybe egy nemzetközi konferenciát a versaillesi szerződés záradékainak felülvizsgálására,²³ a magyar kormány számára is új lehetőségeket rejtgetett. Ezért semmiesetre sem akart olyan helyzetet teremteni, amely a román—magyar ellentétek feloldásának látszatát kelthette volna.

Csáky ennek megfelelően augusztus 30-án utasítást küldött Bárdossy követnek Bukarestbe, hogy sürgesse a román kormány válaszát a magyar kormány kisebbségvédelmi szerződés-javaslatára. A román kormány elutasító válasza — írta Csáky a követnek — „rendkívül beleilleszkednék további terveinkbe... A visszautasításra azért van szükségem, nehogy egy esetleges európai konferencián követeléseink Romániával szemben a kisebbségvédelem terhére tereltesse, hanem hogy azt mondhassam, hogy ezt az utat már megjártuk minden siker nélkül és így nyugodtan követelhessem a területi rendezést.”²⁴

Teleki 1939. szeptember 2-án levelet írt Mussolininak, amelyben kérte, hogy esetleges nemzetközi konferencián foglalkozzanak Magyarország revíziós követeléseivel is.²⁵ Arra az eshetőségre pedig, hogy ha a magyar területi követeléseket így módon nem tudnák biztosítani, vagy egy ilyen konferencia létrejötte megghiúsulna, a levélhez mellékelt feljegyzésben kijelentette, hogy a magyar kormány tovább folytatja katonai előkészületeit és minden kockázatot vállal, hogy „... a román—magyar területi kérdést most hosszú időre nyugvópontra hozza”.

„Ha Olaszország nem tudná a békés elintézését biztosítani, akkor a magyar kormány igen hálás volna, ha az esetleg bekövetkező eseményekre a világ közvéleményét megfelelően előkészítené és Magyarországot diplomáciailag minden módon támogatná.” A területi revízió fejében egyben felajánlotta, hogy Magyarország gazdasági erőforrásait fokozottabb mértékben fogja a tengelyhatalmak rendelkezésére bocsátani.²⁶

A magyar kormány agresszív céljait bizonyítja az is, hogy Csáky tagadó választ adott az angol kormány ama kérdésére, hogy azt a közlést, amely szerint Magyarországnak nincsenek támadó szándékai Romániával szemben, a román kormány tudomására hozhatja-e, Csáky kijelentette, hogy a magyar

²¹ Lásd a 9. sz. alatt közölt iratot.

²² Lásd a 10. sz. alatt közölt iratot.

²³ Ciano naplója. 1939—1943. 1939. aug. 31.

²⁴ Lásd a 11. sz. alatt közölt iratot.

²⁵ Lásd a 23. sz. irat 1. sz. mellékletét.

²⁶ Lásd a 23. sz. irat mellékletét.

kormány továbbra is minden eshetőségre szabad kezét akar magának biztosítani.²⁷

Ezek az elképzelések azonban nélkülözték a megvalósítás reális lehetőségeit. Azt a balhiedelmet, hogy a magyar kormány bármilyen területi revíziót vagy fegyveres támadást Románia ellen Németország részvétele vagy beleegyezése nélkül végrehajthat, az események hamarosan hathatósan cáfolták.

A németek számára egyáltalán nem lett volna kedvező, ha Magyarország fegyveres konfliktusba keveredett volna Romániával, hisz Hitler fontos szerepet szánt Románia gazdasági kincseinek, elsősorban olajlelőhelyeinek háborús terveiben. Egy Magyarország támadása révén kirobbanó balkáni konfliktus veszélyeztette volna hadseregének olajellátását.²⁸ Ugyanakkor Hitler a magyar—román ellentéteket mindig alkalmas eszköznek tartotta ahhoz, hogy befolyását növelje, követeléseinek érvényt szerezzen mindkét országban.

Hitler a háború kirobbanásakor — korábbi kijelentései ellenére — egyáltalán nem mondott le arról, hogy Magyarországot a Wehrmacht felvonulási területévé tegye. Ezért a német diplomácia két vonalon gyakorolt nyomást Magyarországra. Vádolta a magyar kormányt, hogy nem juttatja eléggé kifejezésre Németországhoz fűződő barátságát, és zsarolta az erdélyi revízióval.

Augusztus 31-én a német külügyi államtitkárhelyettes közölte a magyar kormánnyal, hogy bizonyos hadianyagok szállítását Magyarországra beszüntetik, mert a magyar kormány „bizonytalan magatartást tanúsít” Németországgal szemben.²⁹ Szeptember 1-én pedig Erdmannsdorff budapesti német követ átadta Csáknak Ribbentrop üzenetét, amelyben a német külügyminiszter kijelentette, hogy pillanatnyilag nem kéri Magyarország katonai részvételét a háborúban. A magyar kormány azonban ne tegyen semmit sem az események megakadályozására, és minden lehetőséget nyitva hagyva ne tegyen semlegességi nyilatkozatot.³⁰

A német kormány fellépése rosszatigérő volt. Csáky sietve utasította a berlini követet, jelentse ki Ribbentrop előtt, hogy a magyar kormány hű marad a német barátsághoz, ez a hűség a magyar külpolitika alapja.³¹ Erd-

²⁷ Lásd a 21. és 24. sz. alatt közölt iratokat.

²⁸ Akten . . . Serie D (1937—1945), Band VII, 517, 547. sz. iratok. — Lásd a bukaresti német követnek a Külügyi Hivatalhoz küldött jelentéseit, amelyekben a küszöbön álló magyar támadásról ír. Az 547. sz. iratban Fabricius a következőket írta: „... Durch ungarisches Vorgehen würde Deutschland in Konflikt mit hineingezogen werden, wodurch rumänischer Petroleumbezug unterbleiben würde, während dieser bei Neutralität Rumäniens . . . sicher ist.”

²⁹ Lásd a 12., 13., 14. sz. iratokat. Lásd még: Akten . . . Serie D (1937—1945), Band VII, 489. sz. irat. „... Ferner habe ich dem Gesandten mitgeteilt, daß Generaloberst Keitel weisungsgemäß gewisse Kriegsmateriallieferungen an Ungarn so lange abgelehnt habe, als die ungarische Haltung in der jetzigen Krise so unbestimmt sei wie bisher.”

³⁰ Akten . . . Serie D (1937—1945), Band VII, 519. sz. irat. „Bitte Außenminister sofort mitteilen, wir erwarteten, wie Ungarische Regierung ja bekannt, im Augenblick keine ungarische Waffenhilfe. Um jedoch weiterer Entwicklung nicht vorzugreifen und im eigenen ungarischen Interesse alle Möglichkeiten offen zu halten, gingen wir davon aus, daß Ungarische Regierung keine Neutralitätserklärung abgebe. Bitte Absichten in dieser Hinsicht einwandfrei feststellen und bei etwa zweifelhafter Haltung mit aller Energie auf Ungarische Regierung einwirken.”

Ribbentrop”

³¹ Lásd 16., 17., 19., 20. sz. alatt közölt iratokat.

mannsdorff-fal pedig közölte, hogy a magyar kormány nem gondol semlegeségi nyilatkozat megtételére.³²

Csáky Rómába is küldött táviratot, amelyben kérte Ciano megnyugtató közbelépését Ribbentropnál.³³ Ciano megígérte, hogy alkalomadtán biztosítja Ribbentropot Magyarország hűségéről. Egyben a legnagyobb óvatosságot ajánlotta a magyar kormánynak.³⁴

Szeptember 5-én Woermann újból elégedetlenségét fejezte ki Sztójaynak, hogy a magyar kormány és a sajtó a lengyel háborúval kapcsolatban rendkívül tartózkodó.³⁵ Ribbentrop viszont még ugyanezen a napon kijelentette a magyar követnek, hogy Magyarország a jelen körülmények között semmiképpen sem indíthat támadást Románia ellen. Kérte, hogy Csáky szeptember 7-én „speciális kérdések” elintézésére utazzék Ribbentrophoz a főhadiszállásra.³⁶

Mindez arra mutatott, hogy a németek most már követelni fogják a Wehrmacht alakulatok átvonulásának engedélyezését Magyarország területén.

A német csapatok átvonulásának lehetősége súlyos veszélyt jelentett az ország függetlenségére. Ez azonban nem riasztotta vissza a kormány egyes tagjait attól, hogy revíziós lázalmukban kockára tegyék az ország függetlenségét, szögre akasszák az „erkölcsi meggondolásokat” a lengyel kérdésben azért, hogy elnyerjék Németország beleegyezését a Románia ellen tervezett akcióhoz.

Csáky szeptember 6-án üzenetet küldött Cianohoz, hajlandó lenne a németek kérését teljesíteni, ha a német kormány viszonzásul beleegyeznék abba, hogy Magyarország hadműveleteket kezdjen Románia ellen.³⁷ Ciano leintette Csákyt és arra emlékeztette, hogy ez a lépés a nyugati államok hadüzenetét vonná maga után.³⁸

³² Lásd a 22. sz. iratot. Lásd még: Akten ... Serie D (1937–1945), Band VII, 520. sz. irat, 415. l. Erdmannsdorff távirata a Külügyi Hivatalnak 1939. szept. 1. „... Außenminister, der für ihm vorgetragene Gründe volles Verständnis zeigte, versicherte mir nochmals ausdrücklich, Ungarische Regierung dächte nicht daran, eine Neutralitäts-erklärung abzugeben.”

³³ Lásd a 15. sz. alatt közölt iratot.

³⁴ Lásd a 18. sz. alatt közölt iratot.

³⁵ O. L. Küm. pol. o. 1939–21/7–4362.

³⁶ Lásd a 25. és 26. sz. alatt közölt iratokat. Lásd még: Documents on German Foreign Policy, Serie D (1937–1945). Volume VIII. 8. sz. irat 6. l.

„Berlin, September 5, 1939. Minister Schmidt reports as follows concerning the conversation between the Reich Foreign Minister and Minister Sztójay on the evening of September 4, 1939:

The Foreign Minister again impressed on Minister Sztójay that Hungary must in no circumstances attack Rumania.

The question of a visit of the Foreign Minister by Count Csáky was also discussed.”

Lásd továbbá az irat 1. sz. lábjegyzetét Weizsäcker és Sztójay szept. 5-i megbeszéléséről: „In a memorandum of the same day Weizsäcker recorded a conversation with the Hungarian Minister who said that special arrangements would have to be made for a flight by Csáky to meet Ribbentrop.”

³⁷ Ciano naplója. 33. l. 1939. szept. 6. „... Villani keres fel Csáky nevében és a német kérés veszélyességéről beszél nekem; a németek ugyanis Magyarország területét akarják csapataik átvonulására felhasználni. Ő szembeszállna ezzel, akár fegyveres erővel is; viszont elfogadná, ha a németek beleegyeznének a Románia elleni hadműveletbe. Ime ez Csáky megszokott agyrémeinek egyike, de mindketten, én és a Duce kevés hitelt adunk mindennek. De figyelemmel kell kísérnünk őt, minthogy felelőtlen és hiú ember, ezenfelül ingerlékeny is — ami pedig baj.”

³⁸ Lásd a 27. sz. alatti közölt iratot.

A magyar külügyminiszter szeptember 7-én repülőgépen Ribbentrop-hoz utazott. Ribbentrop ismételten nyomatékosan figyelmeztette Csákyt, hogy semmiképpen sem tűrnék el a Románia elleni támadást Magyarország részéről. Csáky a megbeszélésen ígéretet tett arra, hogy nem indítanak akciót Románia ellen mindaddig, amíg nem jutnak egyetértésre Németországgal ebben a kérdésben. Sőt (és ez jellemző Csáky egyéniségére) felajánlotta, hogy a magyar kormány esetleg hajlandó lenne megneemtámadási szerződést kötni Romániával.³⁹ A német csapatok átvonulásának ügye a tárgyaláson nem került szóba, miután Ribbentrop ama kérdésére, hogy Magyarországnak nincsenek-e területi igényei Lengyelországgal szemben, Csáky tagadó választ adott.⁴⁰

A németek kérése azonban már nem sokat váratott magára. Szeptember 9-én megjelent a Külügyminisztériumban a budapesti német követ Ribbentrop üzenetével: Ribbentrop — tekintettel a jövő eshetőségeire — nem tartaná célszerűnek, ha a magyar kormány elfogadná Románia megneemtámadási szerződésre vonatkozó ajánlatát.⁴¹ A német külügyminiszter, miután ily módon homályosan utalt az erdélyi revízió lehetőségeire, még ugyanazon a napon telefonon felhívta Csákyt és arra kérte, hogy sürgősen bocssásk a német hadsereg rendelkezésére a kassai vasútvonalat Lengyelország háttámadására.⁴²

A német kérés teljesítése nyílt kiállást jelentett volna a fasiszta Németország oldalán, s ennek következményei nem lehetnek kétségesek a magyar kormány előtt sem. E lépést magával vonó angol, francia hadüzenet Magyarország háborúbalépését, „a két vas tűzbentartása” politika végét jelentette volna, ráadásul olyan helyzetben, amikor még a magyar uralkodó osztály további revíziós igényeinek kielégítése sem látszott biztosítottnak.

Szeptember 10-én ült össze a kormány Teleki Pál elnökletével, hogy döntsön a német kérés ügyében. Teleki a minisztertanács ülésén elmondotta összes aggályait és a kérés elutasítása mellett foglalt állást. Álláspontját megerősítette Mussolini időközben megérkezett távirata, aki a kérés barátságos megtagadását ajánlotta.⁴³ A kormány végül is a német kérést elutasította.⁴⁴

³⁹ Lásd a 28. sz. alatt közölt iratot. Lásd még: Documents on German Foreign Policy (1937—1945) Volume VIII. 30. sz. 29. l. A megbeszélésről Ribbentrop a következőket közölte a budapesti német követtel: Berlin, 1939. szept. 8. „... My conversation with Csáky was strictly confidential. The journey must not become known. So please do not speak of it. The object of the conversation was to clarify Hungary's attitude towards Rumania, since certain rumors were abroad that Hungary intended to attack Rumania. Csáky gave positive assurances and his personal word that Hungary had no designs on Rumania and would undertake nothing without first reaching an understanding with Germany. He went so far as to declare that if we considered it opportune he would be prepared to conclude a nonaggression pact with Rumania at any time. I replied that I would think the matter over and if I considered the conclusion of a nonaggression pact opportune, I would so advise him.”

⁴⁰ Lásd a 32. sz. alatt közölt iratot.

⁴¹ Lásd a 39. sz. alatt közölt iratot.

⁴² Lásd a 30. sz. alatt közölt iratot.

⁴³ Lásd a 31. sz. alatt közölt iratot.

⁴⁴ Lásd a 32. sz. alatt közölt iratot. A Ribbentropnak adott választ lásd: Documents on German Foreign Policy, Serie D (1937—1945). Volume VIII, 45. sz.

„The Royal Hungarian Government sincerely regrets that it is compelled to beg Your Excellency to desist from the request for the use of Hungarian railway lines for the purpose of transporting German troops toward Poland.

Consent to this action, as we have had the honor of explaining to Your Excellency

Csáky a magyar kormány választ azonnal közölte Ribbentroppal. Ribbentrop a választ tudomásul vette, de kérte, hogy a magyar kormány tegye lehetővé a hadianyagszállítást az említett vonalon.⁴⁵ Szeptember 11-én Csáky értesítette a budapesti német követet, hogy a magyar kormány engedélyezi a hadianyagszállítást zárt vagonokban, katonai kíséret nélkül.⁴⁶

A magyar kormány elutasító döntését ez alkalommal nem követték megtorló intézkedések. Az elutasítás egyébként sem hátráltatta a fasiszta hadsereget Lengyelország gyors leigázásában. De joggal jegyezte meg Ciano, hogy „a visszautasítást a németek nem fogják elfelejteni, a magyaroknak ezért egyszer fizetni kell”.⁴⁷

Teleki politikai sikerként könyvelhette el, hogy Magyarország 1939 szeptemberében nem kényszerült háborúba a nyugati hatalmakkal. De ez a siker egyben vereséget is jelentett.

Vereséget jelentett az az elképzelés, hogy a revíziós politika sikereket érhet el Németország aktív támogatása nélkül is. Teleki azonban nem vette tudomásul, hogy minden egyes lépés a revíziós program megvalósítása felé csakis a német fasizmusnak tett sorozatos bel- és külpolitikai engedményeken keresztül lehetséges, hogy ez a politika a németek oldalán való háborúba lépéshez, az ország önállóságának és tényleges függetlenségének feladásához vezet.

1

Budapest, 1939. április 27.

A külügyminiszter levele a római magyar követnek

Titkos!

Kedves Barátom!

Légy szíves Ciano gróffal lehetőleg még azelőtt, hogy Ribbentroppal találkoznék, az alábbiakat közölni:

on several previous occasions, could not, in the opinion of the Hungarian Government, be reconciled with Hungary's national honor.

At the same time the Hungarian Government has the honor to call Your Excellency's attention to the circumstance that one may anticipate with all but certainty that compliance with this request would result in an immediate declaration of war by three powers — a circumstance which would lessen the possibility of our giving assistance to the German Reich in its bitter struggle; on the contrary within the foreseeable future Hungary would have to depend on the German Reich for assistance.

In the opinion of the Royal Hungarian Government the risk is much greater than the advantage to be gained, since the German troops could reach their objective in a short march without violating Hungary's territorial sovereignty. Moreover, the transit of German troops via Kosice would be altogether impossible, if only in view of the well-known Slovak irredentist sentiment.

As in the past, so Hungary will strive in the future, too, to prove her friendship towards the German Reich by deeds as well. Should (group garbled) German Reich appear endangered in its vital interests, or should she become aware of an intended attack from the rear, she (Hungary) would most earnestly consider the question of whether, by virtue of the existing community of interests, she (group garbled) would have to assume the most far-reaching risk.

The Royal Hungarian Government requests Your Excellency to inform His Excellency the Reich Chancellor of its standpoint, as it is convinced that he will understand it, since it is generally known that the Reich Chancellor places the question of national honor on the same level with the question of being or not being."

⁴⁵ Ciano naplója, 1939. szept. 11. 153. l.

⁴⁶ Lásd a 32. sz. alatt közölt iratot.

⁴⁷ Ciano naplója, 1939. szept. 11.

1. Minden jel arra vall, hogy Németország, talán nem is távoli időpontban, a lengyelekkel szemben erőszakot fog alkalmazni. A politikai erőszaknak nyomait máris látjuk, mert újból elővették ukrán terveiket, és Kárpátalját akarják propagandabázisnak az önálló nagyukrán állam megteremtésére felhasználni.

Ezt természetesen megtagadom.

2. Lehet, hogy fegyveres erőszakot is alkalmaznak Lengyelország ellen, ha Kelet-Galíciában nem sikerült idejében megfelelő belső forradalmat szítaniuk. Sok értesülésből arra következtettek, hogy Berlinben most meg fognak bennünket kérdezni, vajon mi lesz az állásfoglalásunk egy német—lengyel fegyveres konfliktus esetén.

Válaszom az lesz, hogy a tengely politikájához híven, bármily kínos szerep is ez a lengyelekkel szemben élő népi szimpátiák tükrében — természetesen a Német Birodalom mellé állunk, de a fegyveres akcióban Lengyelország ellen sem közvetve, sem közvetlenül részt venni nem vagyunk hajlandók. A „közvetve” alatt azt a támadási formát értem, hogy minden olyan követelés, hogy német csapatok gyalog vagy járművekkel vagy vasuton Magyarország területén áthaladjanak Lengyelország megtámadására, vissza lesz utasítva.

Ha a németek erre erőszakot helyeznek kilátásba, kategorikusan ki fogom jelenteni, hogy fegyverre fegyverrel válaszolunk. Aki Magyarország területére engedélyünk nélkül betesz a lábát, azt ellenségnek tekintjük.

3. Semlegeselek azért nem maradunk, hanem a német mobilizációval egyidejűleg mi is elrendeljük az általános mozgósítást. Ez igénybe fogja venni természetesen összes vasúti vonalainkat. A mozgósított hadsereg nagyrészt Kárpátalján és a román határ közelében fog felvonulni, tekintettel arra, hogy a románok Lengyelország szövetségesei, és nem tudjuk, hogy Gafencu európai körútjában milyen horderejű kötelezettséget vállalt. Ha a román kormány erre tovább mozgósít — mert mozgósítását a mai napig is folytatja —, akkor rövid határidőre felszólítjuk, hogy szereljen le. Ha ezt nem teszi meg, ebből minden konzekvenciát levonunk.

Így tehát nem harcolunk közvetlenül a lengyelek ellen, mert ez belpolitikailag teljes lehetetlenség volna, és azonfelül meggyőződésünk is ezt sugallja. De viszont a németek sem mondhatják, hogy nem álltunk ki mellettük. Talán így elkerülhető lesz a konfliktus vagy a nehezítés és gyűlölködés, ami bennünket a szigorú semlegesség kimondása esetén a Német Birodalom részéről érne, és elkerülhető az a helyzet is, hogy a Német Birodalom az átvonulással lassan a kezébe vegyen nálunk mindent, úgy, mint az Csehszlovákiában történt. Amint mozgósítunk, az északi vonalakra nekünk van szükségünk.

Ha viszont a németeket szó nélkül vagy esetleg tiltakozással beengednénk, hogy rajtunk keresztül harcoljanak Lengyelország ellen, itt forradalom törne ki és egy olyan morális letérés következne be, hogy önbizalmunkat elveszítve, még a németek által támogatott szlovákokkal szemben is a legelőnytelenebb helyzetbe kerülnénk.

Légy szíves ezeket Ciano gróffal közölni, azzal, hogy hálás volnék, ha ezeket Mussolinival is közölné, mert Rómában megigérttem, hogy rajta keresztül tájékoztatni fogom.

Nagyon hálás volnék Ciano grófnak, ha állásfoglalásomról nézetét mindaddig közölné velem, amíg Berlinben vagyok és azért is, ha egy esetleges, neki jobbnak látszó tervet tudna nekem mondani.

Ha Ribbentroppal berlini látogatásom után beszél Ciano gróf, akkor talán egyáltalán nem lesz szükséges, hogy erre a témára visszatérjen vele szemben.

Ezt annak idején tudatni fogom veled. De bárhogy is legyen a dolog, ezt a gondolatmenetet csak irányvonalnak tekintse, s ne úgy közölje a német külügyminiszterrel, mintha én erre felkértem volna.

A lényeg az, hogy én mindent meg akarok tenni a németek mellett, ami érdekünket és nemzeti becsületünket nem veszélyezteti.

Szívélyesen és sokszor üdvözöl

Gr. Csáky s. k.

P. S. Tájékoztatásodra és Ciano gróf tájékoztatására mellékelem a gondolatmenet tervezetét, amelynek értelmében fogok beszélgetni Hitlerrel.

Sokszorosított másolat. — O. L. Küm. Szabó László iratai. 1939.

[Melléklet]

Feljegyzés Magyarország külpolitikai helyzetéről és törekvéseiről

Magyarországnak eltökélt szándéka, hogy a tengelyhatalmak politikai célkitűzéseinek a keretében valósítja meg nemzeti ideáljait. Megdönthetetlen alappillére és irányítója a magyar politikai elgondolásoknak a német—olasz barátság. Ennek fenntartás és félreértések nélkül való megvalósításához szükséges, hogy úgy Berlinnek, mint Rómának egyformán élvezze teljes bizalmát.

Magyarország tudatában annak, hogy a hatékony politika előfeltétele, hogy teljesen megbízzanak benne, mindent elkövetett, hogy a két nagyhatalomnak korlátlan bizalmát megnyerje. Ennek a bizalomnak a szilárd fenntartása érdekében a jövőben is hajlandó elmenni addig a határig, ameddig ezt nemzeti önérzete és becsülete megengedi. A kis és középpállamoknak a legnagyobb kincse a nemzeti becsület és nem egy népnek okozta veszttét az a körülmény, hogy ezt az alapvető tételt nem ismerte fel kellő időben. E határvonalon belül messzemenőleg igyekeztek a magyar kormányok a német nemzettel együttműködni és annak az érdekeit érthető okokból éppen úgy a szívéen viselni, mint a sajátját. Hiszen kétségtelen, hogy a Német Birodalom minél nagyobb megerősödése magyar érdek, mert elképzelhetetlen, hogy nemzeti céljait megvalósítsa, ha nincs Európában egy hatalmas, győzhetetlen Német Birodalom. Ennek szemmeltartása mellett minden tradíciótól és szentimentalizmustól eltekintve, a sors szabta meg a politikai és gazdasági érdekösszegűnket a Német Birodalommal.

Ebből a szemszögből nézve építjük ki kapcsolatainkat az egyes szomszédállamokkal.

Szlovákiával igyekszünk a legjobb viszonyt fenntartani és nem rajtunk múlik, hogy ez eddig nem sikerült. Tudjuk, hogy szlovák probléma van, de annak megoldása nekünk nem sürgős. Benes húszéves uralma Szlovákiában erősen érezhető. Ott mindent államfenntartási okokból a magyarellenos propaganda szolgálatába állítottak. Hosszabb idő kell, míg ez az irányzat el fog tompulni a gazdasági szükségességek nyomása alatt. Lehet, hogy Szlovenszko talán külföldi bujtogatásra is olyan cselekedetekre ragadtatja el magát, amelyeket megtorlás nélkül nem tűrhetünk, de természetesen mindig tekintettel leszünk a Birodalom és Szlovenszko között fennálló politikai szerződés határmányaira.

Lengyelország. — A magyar és lengyel nép közötti évszázados őszinte barátság áll fenn. Habár ez platonikus, mégis sokkal nagyobb mérvű és mélyebbreható, semmint a két kormány között fennálló kizárólag csak korrekt viszonyból kitűnik. A csehszlovák állam krízise idején ugyan szorosabbá vált ez a viszony a két kormány között, de sohasem vezetett írásbeli megállapodásokig. A lengyel kormány diplomáciailag és a sajtóban messzemenőleg támogatta Magyarország jogos igényeit, román szövetségességét nem egyszer mérséklekre intette, amikor az Magyarországgal szemben kellemetlenkedett és ez annyira ment, hogy a csehszlovák krízis legélesebb pillanataiban Beck külügymi-

niszter figyelmeztette a román kormányt, hogy ha Magyarországot hátbatámadná, lengyel csapatok ellenállásával is kellene számolnia. De kaptunk bizonyos biztosítékokat arra az esetre is, ha a sokkal jobban felfegyverzett csehszlovák hadsereggel kellene megmérkőznünk. Kárpátalja birtokbavétele idején is minden tekintetben kezünkre jártak, egyes műtárgyak szétrombolását a lengyel határ közelében ők akadályozták meg, a visszavonuló csehszlovák hadsereg elől menekülő lakosságot ők vették védelmükbe és végül Beck külügyminiszter legutolsó londoni látogatása alkalmával, amikor az angol kormány arra kérte fel, hogy Románia területi sérthetetlenségét Lengyelország garantálja, ezt visszautasította azzal az indoklással, hogy ismeri azokat az igazságtalanságokat, amelyek Magyarországot érték a trianoni békeszerződés által, ismeri Magyarország jogos igényeit Romániával szemben és nem egyeztetethetné össze magyarbarát politikájával a magyar érdekeknek ilyen hátbatámadását.

Ez azért nem vont maga után szorosabb hivatalos kapcsolatot a két állam között, de viszont állíthatom, hogy a legutolsó két évszázadban felgyülemlett szimpátiák egy olyan iratlan szövetséggé nőtték ki magukat a két nép között, amelyet sem a magyar kormány, sem a lengyel kormány nem hagyhat ki számításából. Ez a határ, azaz a lengyel-magyar határ szakasza tehát teljesen biztosítva van, mert a biztosíték ereje a tömegek érzelmeiben rejlik. A magyar nép széles rétegeiben és a katonaság köreiben éppen olyan közismert az a tény, hogy Lengyelország kész lett volna fegyverrel is megvédelmezni Magyarországot, mint ahogy a lengyelek tudják, hogy 1920-ban Magyarország mindent elkövetett Lengyelország megsegítésére a bolsevista hordák ellen.

Jugoszlávia. — Az utóbbi időben a viszony örvendetiesen javult a két állam között. Amint azt januárban Göring tábornagy előtt kifejtettem, Magyarországnak nem érdeke Jugoszlávia megbontása vagy gyöngítése. Ismerjük viszonyaikat és nagyon tartunk attól, hogy egy nagyobb rendezett állam helyére anarchikus hajlamú 4—5 kis állam kerülhetne. A legnagyobb megnyugvással állapítottuk meg, hogy érdekeink Jugoszláviával teljesen azonosak a tengely mindkét nagyhatalmának érdekeivel. Arra való tekintettel, hogy Jugoszlávia helpolitikai helyzete nehéz, külpolitikailag pedig még nem tudott felszabadulni a múltban keletkezett egyes kapcsolatainak befolyása alól, továbbá, hogy Romániával szövetségben van és hogy még nem sikerült a jugoszláv ember veleszületett bizalmatlanságát teljesen megszüntetni, nem hiszem, hogy célszerű volna a kapcsolatok kifejlesztését siettetni vagy azokat írásba foglalni, mert a tényleg fennálló bizalom mindennél többet ér, mert korlátlanabb, mint egy szerződés szövege és különben is, egy bizalmi viszony minden pillanatban átalakítható szerződéses kapcsolatokká. A jugoszláv kormány tudja, hogy Magyarország részéről a közeledés minden mérve felé a kapuk nyitva vannak és csak egyetlen korlátot ismerünk, hogy t. i. sohasem mehetünk el Romániával is olyan messzire, mint Belgráddal.

Románia. — Az utolsó hetekben a viszony eléggé rossz volt. Most holtpontra van. Hogy lehet-e valaha normalizálni, az teljesen attól függ, vajjon meg fogja-e kötni Románia velünk a részünkről felajánlott kisebbségi szerződést és ha igen, hogy vajjon be is tartja-e. Románia különös beállítottságánál fogva nem igen hiszem, hogy valaha is túl lehetne haladni a normális szomszédi viszony keretein. Óvakodni fogunk attól, hogy olyan helyzetet teremtsünk Romániával szemben, hogy ez az ország Berlinben arra hivatkozhatnék, hogy Magyarország magatartása akadályozza meg azt, hogy a német—román gazdasági egyezmény eredményeket mutasson fel.

O. L. Küm. res. pol. 1939—17.

Másolat.

2

Budapest, 1939. július 13. 21 6.

A külügyminiszter számjeltávirata valamennyi magyar követségnek

5951/13.

Több oldalról azt tapasztaltuk, hogy bizonyos államok kormányánál kételyek merültek fel Magyarország állásfoglalását illetőleg egy európai fegyveres konfliktus esetére.

Szavainak irányítására közlöm: Háborús konfliktus kitörésében nem hiszünk. Amennyiben minden várakozásunk ellenére mégis fegyveres konfliktusra kerülne a sor, magyar kormány kezei semmilyen irányban sincsenek lekötve, úgy, hogy abban a helyzetben van, hogy a nemzet érdekei szempontjából és a körülmények mérlegelése mellett teljesen szabadon határozhat magatartásáról. Teljesen hibás politika volna és hamis elgondolásból indulna ki minden olyan megállapítás, amellyel már eleve leszögezni akarnók, hogy adott esetben mit cselekszünk.

Csáky

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Kimenő.

3

Budapest, 1939. július 15. 17 6.

A külügyminiszter számjeltávirata valamennyi magyar követségnek

5989/21.

Folyó hó 13-i körtáviratom kiegészítéseképen:

Félreértések elkerülése végett szíveskedjék törhetetlen ragaszkodásunkat tengelyhatalmakhoz hangsúlyozni.

Csáky

O. L. Küm. számjel o. 1939. Kimenő.

4

Róma, 1939. aug. 3. 18 h.

A római katonai attasé feljegyzése Werth Henrik vezérkari főnök és Pariani olasz vezérkari főnök közötti megbeszélésről

1. A V. K. F. Úr őnagyméltósága előadja:

A három baráti állam közötti együttműködést gyakorlatilag meg kell oldani

a) anyagi téren (hadianyag, nyersanyag, mezőgazdasági termékek)

b) közös hadműveleti kérdésekben. —

2. Pariani altábornagy. — Ha kettesben elég lenne a kérdésekről tárgyalni, akkor már is megkezdhetők lennének a konkrét tárgyalások. Miután a kérdések csakis hármashoz oldhatók meg, a németek válaszát be kell várni. —

Az olasz—német anyagi bizottság az olasz—német H. üm.-ön kívül működik és a két külügyminiszternek van alárendelve.

Ebből Pari(ani) azt következteti, hogy a németek a külpolitikai vezetés vonalán fognak mozogni és csak, ha itt tisztázták a kérdést, vonják be Magyarországot a konkrét tárgyalásokba.

Pari(ani) különben sem Cianótól, sem a Ducetól nem kapott utasítást. A Duceval tegnap — VIII. 2-án beszélt, de az semmi említést nem tett a dologról. Ebből arra következtet, hogy Ciano nem beszélt a Duceval.

3. VKf. Úr: Románia Magyarország egyetlen ellensége. A hadműveleteket gyorsan kell végrehajtani. Ismertette a román hadsereg gyengéit és a saját felkészültségi fokát.

Kérdése: „A németekkel elkészítették-e a közös hadműveletek tervét?”

Pariani altábornagy: „Nem” — megbeszéléseket ugyan folytattak. Novemberben vagy októberben Pariani Németországba utazik. — A hadművelési tervek részletes kidolgozását nem tartja jónak. Szerinte annyi lehetőség és eshetőség áll fenn, hogy céltalanná tenné a részlet kidolgozását.

Elgondolása, amiből kiindul.

a) Anglia, Franciaország biztosan ellenfél. Mit tehetnek? Támadnak az Alpokon, a tengeren, vagy Libiában?

b) A bekerítés befejezett tény. Hol törhetjük át a gyűrűt?

I. Franciaországot leverni. Leghatásosabb, legnehezebb.

II. Legázolni a francia — angol szövetségeseket (Balkán és Kelet).

A Balkánon tiszta helyzetet kell teremteni. Igyekeznek már békében magukhoz vonni a jugoszlávokat. — De mindez nem garancia, ezért a döntő pillanatban kérdést intéznek a Balkán államokhoz: „Mellettünk vagy ellenünk harcolnak-e?”

Semlegességet nem fogadnak el!! —

Ha mellénk állnak, akkor gazdasági erőforrásaikkal is mellénk szegülni kénytelenek. — Ha nem jönnek velünk, megszálljuk őket.

4. Ilyen szempontok szerint mérlegelve Németország és Olaszország is tanulmányozza a kérdést. —

Pariani megállapította, hogy minden eshetőség mellett az ország védelmére annyi ereje van, hogy egy kb. 10 hadosztályos csoporttal akárhol az ország határain *kívül* beavatkozhat. Ezt alkalmazni lehet akár a német arcvonalon, ha Franciaország leküzdése lenne a hadművelési cél, vagy például Románia ellen, ha a közös hadművelési cél Románia lenne. — (vagy akár Saloniki felé lenne alkalmazható)

5. VKf. Úr ismét rátért Jugoszlávia várható magatartására: „Hátha hetekig halogatja a választ és semleges akar maradni?”

Pariani: „Nem lehet! — Két órán belül mellénk kell állnia, vagy pedig meg lesz szállva.” — Albánia megszállásával Jugoszlávia helyzete tarthatatlan: „Jobb lenne, ha ellenszegülne!”

6. VKf. Úr: „Németország csapatokat küld-e Románia ellen?”

Pariani: „Igen!” Egyik állam sem tesz semmit a másik nélkül, tehát közösen megbeszélik és együttes akciót hajtanak végre. —

7. VKf. Úr ismerteti térképen az Erdély elleni hadműveleteket. — Megkérdezte Pariani altábornagy véleményét.

Pariani altábornagy: „Igen, jónak tartja, de részleteiről csak akkor lehet beszélni, ha megállapítottuk, hogy a három államnak mi a közös hadművelési célja.

Ha az tényleg Románia, akkor meg kell beszélni a részleteket.” —

8. VKf. Úr: „Jugoszlávia ellen készítsünk-e hadművelési tervet?” Pariani altábornagy: „Igen, de inkább egy megszállási tervet.”

VKf. Úr: „Mit kíván a közös érdek Magyarországtól egy ilyen jugoszláv esetben?” Pariani: A részleteket később, amikor előbbiek szerint a politika tisztázta az együttműködést, meg kell beszélni.

Itt Pariani megint rátért a részletes hadműveleti tervek hibájára. — A tervek felborulnak, mert sok előre nem látott kérdés más megoldást kívánhat.

Megemlítette az Albánia megszállás esetét. Az előre kidolgozott terveket félretette és teljesen mást csinált.

9. Pariani altábornagy kérdezi, hogy Románia ellen nem lenne-e jobb Jugoszlávián át támadni és nem Erdélyen át. —

VKf. Úr rámutatott a nehézségekre. — Leghatásosabb támadás Erdélyen, vagy Bulgárián át vezet. Magyarázat után egyetért azzal, hogy az Erdély elleni hadműveleti terv a jó.

10. VKf. Úr kérdezi, hogy nem lenne-e mégis jó egy jegyzőkönyvben — kötelezettség nélkül — lefektetni az általános terveket. —

Pariani altábornagy nem tartja jónak, mert a leírt megállapodások előbb utóbb az ellenséghez jutnak. Helyette szóbeli megállapodást helyesel és továbbmenve a fel fogás, felkészülés stb. további erősebb egységesítését tartja helyesnek.

11. VKf. Úr megemlíti, hogy a lengyelek iránti rokonszenv miatt magyar csapatokat nem lehetne a lengyelek ellen alkalmazni.

Megmagyarázta a 2. levélben foglaltakat.¹

Pariani altábornagy szerint ezt tőlünk senki sem fogja kívánni. A németek maguk is elintézik a lengyel kérdést, — anélkül, hogy olasz, vagy magyar közvetlen beavatkozásra lennének szorulva. —

12. Pariani altábornagy összefoglalva a következőket mondta:

a) Elsősorban politikai megállapodást kellene teremteni. (Itt VKf. Úr közbevetette, hogy ez az 1. számú levéllel elintéztét nyert).²

b) Hármasban meg kell beszélni a közös hadműveleti célokat. Ha a közös hadműveleti cél Franciaország leküzdése, akkor erre összpontosul minden erőnk; — Ha Románia, vagy más állam, akkor oda. —

c) Legcélszerűbb lenne októberben a németekkel együtt tárgyalni hármasban.

O. L. Küm. Szabó László iratai. 1939.

Eredeti kézzel írott feljegyzés (indigós) másolata.

5

Berlin, 1939. augusztus 5. 19 6. 30.

A berlini magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek

200.

Statissime!

Külügyben értesültem, hogy 622/res. pol. sz. levélre³ választ még nem szerkesztették meg. Úgy látszik Ribbentrop bevárja a Nagyméltóságod augusztus 8-ára tervezett találkozás eredményeit.

Teljesen megbízható, a külügyhöz legközelebb álló forrásból értesültem, hogy a lengyel vonatkozású kiegészítő levél, amint már 119/pol. fön. sz. alatt jelentettem, súlyos

¹ Teleki 1939. júl. 24-i Hitlerhez és Mussolinihez írott 2. levelére utal.

² Teleki 1939. júl. 24-i első levelére utal.

³ Teleki 1939. júl. 24-i levele.

benyomást tett.⁴ Ez egyesek nézete szerint úgyszólván teljesen redukálja az első levélben foglaltakat.

Megjegyezte még, hogy talán célszerűbb lett volna a kiegészítő levélről eltekinteni, illetőleg álláspontunkat nem ily konkrét formában leszögezni, azaz az i betűre a pontot tenni. Már azért is, mert talán nem is kerül háborús konfliktushoz.

147. számú távirati rendelet értelmében reflektáltam,⁵ ezt különben alkalmi beszélgetés keretében Woermannál is kifejeztem. Utóbbi azonban nem reagált erre, megjegyezvén, hogy legmagasabb forum hatáskörébe tartozik. De azon reményének adott kifejezést, hogy Nagyméltóságod fenti közeli látogatása alkalmával a helyzet kedvezően tisztázódni fog.

Amidőn említett forrásnak többek között kifejtettem, hogy amíg a jelenlegi magyar-lengyel viszony meg nem változik, senki sem várhatja, hogy pl. magyar csapatok Lengyelország ellen meneteljenek, célzást tett „felvonulási terület” szükségességére. Erre vonatkozólag lásd különben 99/pol. főn. sz. jelentésem 5. oldalát.⁶

Kérek utasítást, hogy hol és mikor jelentkezzek, miután Nagyméltóságod fenti találkozás előtt még beszélni óhajt velem. Ezt kívánatosnak is tartanám, különösen említett bizalmas forrás egyébb közléseire való tekintettel.

Sztójay

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. II. füzet. 369.

6

Bécs. 1939. augusztus 9. 12 ó 50.

Berlin. 1939. augusztus 9. 19 ó.

A külügyminiszter távirata Bécsből a berlini magyar követnek

2.

Kérem megmondani Külügyminisztériumban, hogy Ribbentroppal folytatott sikeres konverzációnak folyamányaként magyar kormányelnök nevében arra kérem Hitler kancellárt, hogy Teleki gróf múlt hó 24-én hozzá intézett mindkét levelét tekintse meg nem írottaknak. E lépésről rövid feljegyzést hagyjon hátra német külügyminisztériumban.

Csáky

Kartal

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. II. füzet 373.

7

Berlin, 1939. augusztus 10. 14 ó. 30.

A berlini magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek

203.

Bécsi 2. sz. számjeltáviratban adott utasítás ^{6a} ma délelőtt végrehajtott.

Sztójay

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. II. füzet 374.

⁴ A jelentést nem találtuk a Külügyminisztérium iratai között.

⁵ Csáky 1939. júl. 27-én Rómába és Berlinbe küldött távirataiban Teleki júl. 24-i leveleit magyarázva kifejtette, hogy a magyar kormány tengelybarátságát kézzelfoghatóan kívánja bizonyítani és ezért a levelekben javasolt hármas-találkozón rendezni kívánja viszonyát Németországgal. Magyarország nem lép háborúba Lengyelország ellen, de elképzelhető a lengyel kormány magatartásának oly irányú megváltozása, amely feloldaná a magyar kormányt „erkölcsi kötelezettségei” alól. (O. L. Küm. Számjel o. 1939. Róma [kimenő].)

⁶ A jelentést nem találtuk a Külügyminisztérium iratai között.

^{6a} Lásd a 6. sz. alatt közölt iratot.

8

Budapest, 1939. augusztus 23. 18 ó 30.

A külügyminiszter számjeltávirata a bukaresti magyar követnek

6159—6163/110—111.

Felkérem Méltóságodat keresse fel külügyminisztert és közölje vele alábbiakat:
„Magyar kormány március óta hidegvérrel nézi, hogy román kormány úgyszólván szüntelenül mozgósít annak ellenére, hogy március 25-én hivatalosan közölte román kormánnyal, hogy a maga részéről előzőleg foganasított katonai intézkedéseit megszüntette. Román kormány március 26-án megígérte, hogy hasonlóképpen cselekszik.⁷ Ennek ellenére folytatta nemzetközi életben általában súlyosnak elismert katonai intézkedéseit és ahányszor magyar kormány magyarázatot kért, mindig kitérő választ kapott.

Magyar kormány baráti államok képviselői útján is nemegyszer felhívta román kormány figyelmét arra, hogy Magyarország által annyiszor kívánatosnak mondott normalizálása a két állam közti viszonyoknak lehetetlen, ha román kormány érthetetlen mozgósítási intézkedéseivel magyar közvéleményt állandóan ingerült állapotban tartja.

Magyar kormány teljes jóakarátának bebizonyítására semmiféle katonai intézkedést nem tett, amiről román kormánynak is alkalma volt meggyőződni.

Tegnap azonban olyan megbízható hírek jutottak magyar kormány tudomására, hogy mozgósított román haderők lassan felvonulnak magyar határ felé.

Magyar kormány eme súlyos és teljesen érthetetlen katonai intézkedéssel szemben most már kénytelen megfelelő védelmi rendszabályokat életbe léptetni és román kormányra hárítja felelősséget azért, hogy viszony javítására már hetek előtt megindított akciója nem vezet eredményre.”

Titkos!

Kizárólag Méltóságod tudomására:

Csendben kb. két hadtestet és határvidékszoikat mozgósítunk de csapatokat incidensek elkerülése végett nem toljuk a határra.

Ezt a nyilatkozatot és Gafencu választát esetleg publikálni fogom, ezért ha jónak látja adjon át feljegyzést.

Berlin és Rómával mindezt közöltem.

Valószínűnek tartom, hogy Gafencu azt fogja válaszolni, hogy nem ellenünk irányul a felvonulás. Ez esetben próbálja színvallásra bírni, hogy *ki ellen?*

Beszélgetés során erősen hangsúlyozza intézkedésünk defensív voltát.

Csáky

*O. L. Küm. Számjel o. 1939: Bukarest (Kimenő).
Másolat.*

⁷ 1939 márciusában Kárpátukrajnának a magyar hadsereg által való bekebelezésekor a kormány a mozgósított hadsereg felvonulását egyben a Románia elleni demonstrációra is felhasználta. A román kormány 1939 márciusában ugyancsak mozgósított. Ezek a lépések a magyar—román viszonyt rendkívüli módon kiélezték. A német—román gazdasági egyezmény aláírása után a német kormány követelésére 1939. márc. 25-én és 26-án a román és a magyar kormány kölcsönösen kijelentette, hogy a határokon foganasított katonai intézkedéseket megszüntetik.

9

Budapest, 1939. augusztus 25. 13 6.

A külügyminiszter számjeltávirata a bukaresti magyar követnek

6191/114.

Válasz Méltóságod 143. sz. szjeltáviratára:⁸

Gafencu levelére azt válaszolja, hogy magyar kormány román hadsereg mozdulatairól tett megállapítását nem feltevésekre vagy hamis információkra alapítja, hanem jól ellenőrzött tényekre. Ezért tiltakozását fenntartja. Magyar kormány, mint már áprilisban Bossy útján tudomására hozta román kormánynak, semmi esetre sem hajlandó fegyveres fenyegetés nyomása alatt bárkivel is politikai tárgyalásokba kezdeni vagy ilyen természetű egyezményeket kötni. —

Méltóságod saját tudomására közlöm, hogy nyilatkozatcserét egyelőre nem szándékozom közzétenni. Román csapatok előretolásáról megdönthetetlen bizonyítékaink vannak.

Csáky

*O. L. Küm. res. pol. 1939—27/a—752/4.
Fogalmazvány.*

10

Budapest, 1939. augusztus 26. 22 6.

A külügyminiszter számjeltávirata a bukaresti magyar követnek

6211/117.

Közlje Gafencuval, hogy magyar kormány bármely pillanatban hajlandó volna Romániával kisebbség védelmi szerződést kötni. Magyar kormány nézete az, hogy Magyarország és Románia közötti viszony normalizálását csak etapponként lehet tartóssá tenni és ennek első és legfontosabb állomása kisebbségvédelmi szerződés megkötése volna. Ilyen szerződésről, bár ez is politikai természetű, senki sem tételezheti fel, hogy az román mozgósítás és felvonulás következményeként jött létre és annak megkötése és betartása biztosítaná a két állam közötti kapcsolat nyugodt fejlődését.

Itteni jugoszláv követnek⁹ tegnap hasonló ajánlatot tettem.

Csáky

*O. L. Küm. Számjel o. 1939. Bukarest (Kimenő).
Másolat.*

⁸ A táviratban a követ jelenti, hogy a 8. sz. iratban közölt utasítást végrehajtotta. A román külügyminiszter a magyar kormány jegyzékére válaszolva kijelentette, hogy a román kormány bármikor kész Magyarországgal meg nem támadási szerződést kötni. (O. L. Küm. Számjel o. 1939. Bukarest. [bejövő].)

⁹ Rasić, Svetozar.

11

Budapest, 1939. augusztus 30.

A külügyminiszter levele a bukaresti magyar követnek*Szigoruan titkos!*

Kizárólag sajtátkezü felbontásra!

Kedves Laci!

Mellékelem Neked azt az egyezménytervezetet, amelyet már régen ismersz a kisebbségeink védelmére.¹⁰ Talán hivatkozhatnál is arra, hogy indokolva van a gyors válaszadás, mert ha Gafencu nem is, de elődjei és a román külügyminisztérium tisztviselői ezt a tervezetet már eléggé ismerik. Megmondhatod, hogy azért van igen nagy gyorsaságra szükség, mert az egyezménytervezet elfogadása nagyban megnyugtatná a magyar közvéleményt és nem hiszem, hogy olyant tartalmazna, amit a román közvélemény ne fogadna el, hiszen nagy része benne foglaltatik az úgynevezett kisebbségi egyezményekben, amelyeket a nagyhatalmak egyes kisebb államokkal St. Germain-ben vagy későbbi időben egyes hatalmak egymás között kötöttek.

Szigorúan titkos! Személyes tájékoztatásra!

Igen örvendenék, ha az egyezménytervezetet a román kormány elutasítaná, mert ez rendkívül beleilleszkednék további terveinkbe. Meg vagyok róla különben győződve, hogy úgy sem fogják elfogadni. A visszautasításra azért van szükségem, nehogy egy esetleges európai konferencián követeléseink Romániával szemben a kisebbségvédelem terhére tereltesse, hanem hogy azt mondhassam, hogy ezt az utat már megjártuk minden siker nélkül és így nyugodtan követelhessem a területi rendezést.

Azt hiszem, igen sürgős Gafencu válasza, mert a konferenciát nagyon közeledni látom és félek, hogy még annak összeülése előtt esetleges tárgyalási alapul elfogadná javaslatainkat, ha úgy érzi, hogy minden oldalról nagyon szorongatják, amely körülmény tényleg fennáll.

Gr. Csáky s. k.

O. L. Küm. res. pol. 1939—27—776.

Másolat.

12

Berlin, 1939. augusztus 31. 17 ó. 50.

A berlini magyar követ számjeltelefonsürgönye a külügyminiszternek

248.

Statissime.

Folytatás.¹¹ Ez alkalommal Woermann szóvá tette magyar—lengyel illetve magyar—német viszonyt. Hangsúlyozta, hogy magyar sajtóban ismételtelen lengyel-barátság nyi-

¹⁰ A mellékletet nem közöljük.¹¹ A távirat első részét nem közöljük. Az első részben a követ közli Woermannnal folytatott beszélgetésének általános részét a német—lengyel viszonyról kapcsolatban. (O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 441.)

latkozik meg, hogy magyar—lengyel baráti megnyilatkozások illetve látogatások továbbra is napirenden vannak, így pl. megemlítette a f. hó 27-i varsói magyar—lengyel football meccset és a már 94/pol. szám alatt jelentett barátkozásokat,¹² végül megemlítette Eckhardt Tibor londoni utazását, melynek alkalmával bizonyos, a magyar—német barátsággal össze nem egyeztethető konkrét nyilatkozatokat tett volna.

Hangoztatta, hogy fentiek legmagasabb helyig jutottak, s hogy a magyar magatartást bizonyos mértékig bizonytalannak kell minősíteniök. Együttal megjegyezte, hogy erre való tekintettel Keitel tábornok ma reggel utasítást kapott, hogy a magyar magatartás bizonytalanságának időszakára bizonyos hadianyagszállításokat tartson vissza. Folytatása következik.¹³

Sztójay

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 442.

13

Berlin. 1939. augusztus 31. 19 6.

A berlini magyar követ számjeltelefonsürgönye a külügyminiszternek

249.

Statissime.

Folytatás.¹⁴

Woermann felkért, tegyek valamit e kérdésben, hogy a magyar—német baráti viszony zavartalan maradjon. Ezt annál inkább kérné, mert mi a tengely mellett foglaltunk állást.

Mindenekelőtt csodálkozásomnak adtam kifejezést, hogy bizonytalannak minősítik magyar magatartást. Megemlítettem eddigi gesztusainkat, Nagyméltóságod legutóbbi Führerrel és Ribbentroppal folytatott beszélgetését¹⁵ és sajtóban tengelybarát politika mellett tett nyilatkozatait. Kiemeltem, hogy múlt héten úgy államtitkár előtt, mint előtte is, tengelyhez való ragaszkodásunkat hangsúlyoztam és hogy többször biztosítottam őket arról, hogy rosszindulatú külföldi sajtóhírekkel ellentétben semlegességi nyilatkozatot magyar kormány nem tett, utalván arra, hogy éppen tegnap is Nagyméltóságod 174. számú számjeltávirata alapján¹⁶ legesleghatározottabban foglaltam állást ily intrikák ellen s Nagyméltóságod nevében biztosítottam őt arról, hogy semlegességi kijelentést nem tettünk és hogy tengely mellett állunk, amit ő tudomásul vett, s kilátásba helyezte, hogy külügyminiszternek erről jelentést fog tenni. Folytatása következik.¹⁷

Sztójay

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 443.

¹² Sztójay 1939. júl. 1-i jelentése Woermann-nal folytatott beszélgetéséről. A jelentésben közli, hogy a külügyi államtitkár helyettes kifogásolta, hogy a magyar képviselőházban Lengyelország említésére több ízben szimpátiatüntetést történt. (O. L. Küm. pol. 1939—21/31—3249.)

¹³ Lásd a 14. sz. alatt közölt iratot.

¹⁴ Lásd a 13. sz. alatt közölt iratot.

¹⁵ Csáky aug. 8-i látogatása Hitlernél Berchtesgadenben.

¹⁶ Csáky 1939. aug. 30-i Berlinbe küldött táviratában utasította a követet, hogy a külföldi sajtóhíreket a magyar kormány semlegességi nyilatkozatával kapcsolatban a német külügyminisztériumban cáfolja meg. (O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 440.)

¹⁷ A távirat folytatásában Sztójay közli Woermann észrevételeit egyes budapesti lapok állásfoglalásával kapcsolatban. (Uo. 444.)

14

Berlin, 1939. augusztus 31. 21 ó. 15.

A berlini magyar követ számjeltelefonsürgönye a külügyminiszternek

251.

Stetissime.

250. sz. számjeltávirat folytatása:¹⁸

Nagyméltóságod figyelmét német érzékenységre már 114./pol. számú jelentésemben felhívtam.¹⁹ Ezúttal javasoltam, hogy krízis tartamára szüntettessenek be a megnyilatkozások.

Jelenlegi túlfeszült helyzetben túlérzékenység mutatkozik meg.

De lehet az is, hogy németek *adatokat illetőleg ürügyeket gyűjtenek* ellenünk, hogy adott esetben arra hivatkozva magatartásukat velünk szemben megváltoztassák, illetőleg, hogy velünk szemben követelményeket támasszanak.

Minden esetre legnagyobb elővigyázatot és óvatosságot, valamint németellenes hangulat azonnali elhallgattatását kell javasolnom.

Fentiek alapján kérem Nagyméltóságod utasításait.

Magam részéről felelősségem teljes tudatában javasolnám, hogy Nagyméltóságodnak egy bizonyos konkrét kijelentését tehessem meg mielőbb személyesen Ribbentrop előtt, hogy elimináljuk a zavarokat és hogy elébe vágjunk minden esetleges súlyosabb konzekvenciáknak. Ezt rendkívül szükségesnek és sürgősnek tartom.

Egyúttal kérem újbóli megfontolás tárgyává tenni 235. sz. számjeltáviratomban foglalt javaslatokat.²⁰

E gesztusokat még akkor is célszerűeknek tartom, ha egy békés megoldás felé terelődnek jelen krízis.

Sztójay

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 445.

15

Budapest, 1939. augusztus 31.

A külügyminiszter számjeltávirata a római magyar követnek

6307/130.

Titkos!

Stetissime!

Kérem közölje Ciano gróffal, hogy német külügyi államtitkárhelyettes, nyilván mesterkéltén konstruált ürügyek alatt, szemrehányásokat tett magyar kormánynak, hogy *annak ellenére, hogy tengely mellett állást foglalt, Németországgal szemben bizonytalan magatartást tanúsít.*

¹⁸ Lásd a 17. sz. jegyzetet.¹⁹ A jelentést nem találtuk a Külügyminisztérium iratai között.²⁰ Az említett számjeltáviratban 1939. aug. 29-én Sztójay javasolta a külügyminiszternek, hogy a válságos helyzetre való tekintettel célszerű lenne, ha Horthy személyes gesztust tenne Hitler felé a követeken keresztül. (O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. II. füzet.)

Ezért katonai hatóságok utasítást kaptak, hogy bizonyos hadianyagok Magyarországra szállítását szüntessék be.

Tapasztalat azt mutatja, hogy németek érthetetlen fellépése mindig akkor következik be, ha ürügyet keresnek valami kellemetlen követelésük kierőszakolására, vagy valamely ígéretük alól igyekeznek kibújni.

Sztójajt utasítottam, hogy kormány nevében tegyen deklarációt Ribbentrop előtt, hogy németbarátsághoz hívek maradunk, és korrekt barátságunkra mindig számíthatnak, kérve őt egyúttal, hogy ne üljön fel intrikáknak.²¹

Hálás volnék Ciano grófnak, ha ő is Magyarországgal kapcsolatban megnyugtatólag hatna német külügyminiszterre és ha megállapítaná, hogy mi rejlik tényleg németeknek velünk szembeni legalábbis érthetetlen hangulatváltozása mögött.

Csáky

*O. L. Küm. Számjel o. 1939. Róma (Kimenő).
Másolat.*

16

Budapest, 1939. szeptember 1. 0 6. 50.

A külügyminiszter számjeltávirata a berlini magyar követnek

179.

Statissime!

Válasz Nagyméltóságod 251. sz. táviratára:²²

Kérjen kihallgatást Ribbentropnál és közölje vele magyar kormány nevében következőket: Magyar kormány nem érti, hogy német kormány Magyarország magatartását nem tartja teljesen megbízhatónak. Birodalmi kormány előtt ismeretes, hogy magyar külpolitika egyik alapvonása német barátsághoz való hűség. Ezt a felfogást egész magyar nemzet közvéleménye támogatja. Magyar kormány kéri német kormányt, hogy ne hagyja magát mások által félrevezetni, hanem számítsa arra a korrekt magatartásra, melyet Magyarország barátaival szemben már a múltban tettekkel bizonyított és jövőben is állni fog.

Kérem ezt írásban feljegyzés formájában átadni.²³

Csáky

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 451.

17

Berlin, 1939. szeptember 1. 20 6.

A berlini magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek

255.

179. számú számjelrendelet értelmében²⁴ ma 17 órakor eljártam birodalmi külügyminiszternél. Teljes megértéssel vette tudomásul nyilatkozatot és biztosított arról, hogy

²¹ Lásd a 16. sz. alatt közölt iratot.

²² Lásd a 14. sz. alatt közölt iratot.

²³ Az iraton megjegyezve: Elintézve. 518/6 1939. sz. alatt.

²⁴ Lásd a 16. sz. alatt közölt iratot.

meg van győződve nyilatkozatunk teljes őszinteségéről. Tájékoztattam őt 180. számú számjelrendelet értelmében²⁵ is, valamint egyéb e tárgyú inkrimált esetekről és ő ezeket kormánynyilatkozatunk alapján elintézettnak nyilvánította. Megemlékezett Nagyméltóságod augusztusi látogatásáról és arról, milyen nagyvonalúan és kitűnően intézte el a bizonyos levélügyet. Führerrel együtt teljes bizalmat táplál Nagyméltóságod személye és politikája iránt és hangsúlyozta, hogy amint a közelmúltban hasznossá vált Magyarországnak a magyar—német barátság, úgy meg van győződve, hogy a jövőben is ez hasonlóképpen hasznunkra fog válni. Reméli, hogy a vadászati meghívásnak eleget fog tehetni előbb-utóbb és üdvözölteti Nagyméltóságodat. Folytatása következik.²⁶

Sztójay

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlii követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet 455.

18

Róma, 1939. szeptember 2.

A római magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek

6601/148. sz.

Szigorúan titkos!

Válasz Nagyméltóságod vonatkozó számjeltáviratára.²⁷

Tegnap délben Bastianininak, ma reggel pedig Ciano grófnak előadtam Nagyméltóságod rendeletében foglaltakat. Előbbi azt válaszolta, hogy teljesen nyugodtak lehetünk, célozva Olaszország tegnap délután publikált állásfoglalására.²⁸

Ciano megígérte, hogy alkalmilag megemlíti németek előtt, hogy Magyarország lojalitásában kételkedni nem lehet. Változott helyzetre való tekintettel ezen kijelentésnek nagyobb súlya alig lehet, bár német—olasz viszony jó — legalábbis kifelé.

Ciano most érintkezésben áll angol—francia nagykövetekkel. Olaszország nincs kitéve támadásnak, maga sem támad, viszont leköt nagy angol—francia haderőket.

Helyzet javul, és Párizs még most is hajlandó béke érdekében értekezleten részt venni, bár az jelen helyzetben kilátástalan.

Japán—orosz magatartás kétséges.

Németek Lengyelországgal legrövidebb időn belül végezni fognak, és akkor lehet némi gyenge esély békés megoldásra. Külügyminiszter nézete szerint részünkről *legnagyobb* elővigyázat van helyén, mert konflagráció kimenetele bizonytalan.

Villani

*O. L. Küm. Számjel o. Róma (Bejövő).
Másolat.*

²⁵ A külügyminiszter 1939. szept. 1-én küldött táviratában válaszolva ama szemrehányásokra, hogy az egyes budapesti lapok beállítása nem kedvez a német érdekeknek, közli, hogy azok ellenzéki lapok. (O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlii követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 452.)

²⁶ A távirat folytatásában a követ a lengyel—német háború eseményeiről ad tájékoztatást és ismételtlen kéri a német-ellenes sajtómegnyilvánulások elhallgattatását. (Uo. 456, 457.)

²⁷ Lásd a 15. sz. alatt közölt iratot.

²⁸ 1939. szept. 1-én az olasz kormány nyilatkozatot tett közzé, amelyben bejelentette, hogy Olaszország nem tesz katonai kezdeményezést a háborúban való részvételre.

19

Berlin, 1939. szeptember 2. 21 ó. 10.

A berlini magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek

265.

Folytatás.²⁹ 255. számjeltáviratom szerinti kijelentésem³⁰ minden vonalon a legjobb benyomást keltette. Woermann ennek kapcsán velem szemben is kifejezte azon őszinte óhajukat, hogy semlegességi nyilatkozatot ne tegyünk, mely óhajt különben Erdmannsdorff tolmácsol Nagyméltóságodnak. Mondotta, hogy tudják, hogy nem mehetünk lengyelek ellen, de szabadabb kezet biztosít kormányunknak más irányban is. (Talán Romániára akart célozni.) Meggyőződésem, hogy óhajuk teljesítése nagy hatást váltana ki jövőre nézve is, tehát leghathatósabban javaslom.

Északi államok strikt semlegességi kijelentése itt rossz benyomást tett. Folytatása következik.³¹

Sztójay

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 466.

20

Berlin, 1939. szeptember 2. 21 ó. 10.

A berlini magyar követ számjeltelefonsürgönye a külügyminiszternek

266.

Folytatás.³² Fentiek kapcsán javaslom megfontolás tárgyává tenni élelmiszer-szállítások tekintetében mielőbb valami gesztust tenni, illetőleg a szerződésileg biztosított mennyiségen felül spontán többletet felajánlani. Talán előbb-utóbb úgyis kérni fogják ezt, így azonban hangulatos benyomást tehetünk, amelynek kihatása nem maradhat el.

Sztójay

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 467.

21

London, 1939. szeptember 2. 14 ó. 10.

Budapest, 1939. szeptember 2. 17 ó.

A londoni magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek

6595/97.

Szigorúan titkos!

Vonatkozással 92. számú számjelsürgönyömrre:³³

S a r g e n t levélbelileg kérdezte tőlem, vajjon a vele Nagyméltóságod 62. számú számjeltávirata utolsó bekezdése értelmében kijelentett amaz álláspontunkat, hogy

²⁹ A távirat első részében a követ beszámol a lengyel—német háború eseményeiről, a német csapatok előnyomulásáról Lengyelországban. (O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 465.)

³⁰ Lásd a 17. sz. alatt közölt iratot.

³¹ Lásd a 20. sz. alatt közölt iratot.

³² Lásd a 19. sz. alatt közölt iratot.

³³ A londoni követ táviratban jelentette a külügyminiszternek, hogy az angol külügyminisztérium vezértitkárát tájékoztatta a román kormány által felajánlott meg-nemtámadási szerződés visszautasításának indokairól. (O. L. Küm. res. pol. 1939—27/a—781.)

Románia megtámadására magyar kormány nem gondol,³⁴ angol kormány bukaresti követe útján román kormány tudomására hozhatja-e.

Nagyméltóságod sürgönyválaszának beérkezéséig azt feleltem Sargent-nek, hogy közléseim célja angol kormány bizalmas tájékoztatása volt, így kérdésre kormányom felhatalmazása nélkül végleges választ csak azonnal kikért utasítás birtokában fogok adhatni.

Sürgönyválaszt kérek.³⁵

Barcza

O. L. Küm. res. pol. 1939—27/a—803.
Másolat.

22

Budapest, 1939. szeptember 3. 15 ó. 25.

A külügyminiszter számjeltávirata a berlini magyar követnek

186.

Vonatkozással 265. sz. számjelsürgönyére:³⁶ Közöltem német követtel, amit Nagyméltóságod már előzőleg bejelentett Woermannak, hogy nem adtunk és nem is szándékozunk semlegességi nyilatkozatot adni. Továbbiakban 135. sz. számjeltávirat értelmében informáltam.³⁷

Német követ köszönetét fejezte ki.

Reméli, hogy magyar sajtó egyöntetű németbarát magatartása nem került el német kormány figyelmét.

Csáky

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet 476.

23

Budapest, 1939. szeptember 3.

A külügyminiszter levele a római magyar követnek

800/res. pol. 1939.

Szigorúan titkos!

Tárgy: Teleki Pál gróf m. kir. miniszterelnök levele Mussolinihez

Kedves Barátom!
Mellékelve küldöm:

1. Teleki Pál grófnak Mussolinihez intézett sajátkezű levelét, amelyhez mellékelve van a magyar kormánynak egy olasz nyelvű tájékoztatása az olasz kormány részére.³⁸

³⁴ O. L. Küm. res. pol. 1939 — 27/b—776.

³⁵ A választ lásd a 24. sz. iratban.

³⁶ Lásd a 19. sz. alatt közölt iratot.

³⁷ Lásd a 2. sz. alatt közölt iratot.

³⁸ A feljegyzés csak magyar nyelven található a Külügyminisztérium iratai között (2. sz. melléklet).

2. Ezen levélnek és tájékoztatónak egy-egy használati példányát Ciano gróf számára.

3. Három térképet és egy feljegyzést, amelyek a magyar kormánynak a román kormánnyal szemben felállított követeléseit világítják meg technikai szempontból.³⁹

Idő rövidsége folytán csak a gépirott szöveget tudom két példányban megküldeni, a térképek csak egy-egy példányban vannak meg.

Kérem Ciano grófot, hogy a Miniszterelnök úr levelét, továbbá a térképeket és a hozzájuk tartozó feljegyzést juttassa el Mussolinihoz.

A magyar kormány tájékoztatóját, továbbá a feljegyzésnek egy-egy példányát kizárólag személyes használatodra szintén mellékeltem.

Szívélyesen üdvözl.

*O. L. Küm. pol. o. 1939—27/b. 800.
Fogalmazvány.*

[1. sz. melléklet]

Budapest, 1939. szeptember 2.

Teleki Pál miniszterelnök levele Benito Mussolininak

Eccellenza,

Come il ministro degli Affari Esteri d'Ungheria, il Conte Csáky in occasione della sua recente visita a Roma ha ripetuto dinnanzi a Vostra Eccellenza ed il Ministro degli Affari Esteri d'Italia, il Conte Ciano, tengo oggi a accentuare l'immutabile decisione del Governo Ungherese di voler cooperare in prima linea e della maniera la più stretta col Governo di Roma.

Essendo il desiderio del Governo Ungherese di adattarsi ugualmente alla veduta di Roma per quelle che concerne le notizie diffuse per la stampa, e per la radio ungherese, sarei grato a Vostra Eccellenza, se volesse provvedere che l'Agenzia Telegrafica Ungherese sia rapidamente fornita di abbondante materiale per l'Agenzia Stefani.

Malgrado la situazione stato permanente grave non posso ritenere per escluso — forse in un avvenire non troppo lontano — le grandi Potenze faranno un tentativo di ristabilire le condizioni normali in Europa e ciò per mezzo di una conferenza internazionale.

In pieno accordo con S. A. S. il Reggente d'Ungheria ad anche a Sue nome, ho l'onore quindi di pregare Vostra Eccellenza, voglia prendere conoscenza della qui acclusa nota del Governo Ungherese ed accordargli per i finivi esposti l'appoggio efficace dell'Italia, che in tanti momenti decisivi della storia della nazione ungherese ci fu d'un inestimabile pregio.

³⁹ A feljegyzést Teleki Pál miniszterelnök készítette, amelyben a Magyarország és Románia illetve Magyarországon és Csehszlovákia között fennálló területi problémák különbségeit elemzi. A Romániával szembeni területi követelésekről kifejtette, hogy a követeléseket etnikai szempontból nem lehet eléggé alátámasztani, mert a lakosság rendkívül kevert. A magyar kormány az 51%-os etnikai többségen alapuló megoldást nem fogadná el. „Erdély — írja feljegyzésében — mindig a legnagyobb erőt adta államunknak azoknak a nagy feladatoknak a betöltéséhez, amelyre egyrészt a szentistváni patriarchális örökség, másrészt ennek a fontos európai pozíciónak a megvédése predesztinálta.” Teleki ennek alapján az etnikai szempontok helyett a történelmi, politikai és stratégiai indokokat hangsúlyozza. (O. L. Küm. res. pol. 1939—27/a—803.)

Sono convinto che Vostra Eccellenza trevera naturale, che in questi affari, per noi importantissimi, ci rivolgiamo direttamente e con piena fiducia a Vostra Eccellenza e ciò nel sentimento riconfortante di possedere la Sua incrollabile amicizia.

S. A. S. il Reggente mi ha incaricato di esprimere a Vostra Eccellenza gli stessi suoi sentimenti, come pure i sentimenti della sua più sincera amicizia che non hanno mai variato ne per la Vostra illustre persona, ne per l'Italia.

Voglia gradire, Eccellenza, i sensi dei miei più sinceri ossequi

Paolo Teleki m. p.

Másolat.

[2. sz. melléklet]

A magyar kir. kormány feljegyzése Benito Mussolini részére

A magyar kormány kéri az olasz kormányt, hogy egy konferencia esetén tartson ki annak szükségessége mellett, hogy egy elfogadható területi rendezés történjék Magyarország javára Romániával szemben.

A magyar kormány csendben, de elhatározottan folytatja katonai előkészületeit, mert részben a jövőtől való indokolt félelem, részben a magyar közvélemény súlyos nyomása alatt arra van szorítva, hogy a magyar—román területi kérdést most hosszú időre nyugvóponttra hozza.

Ennek kicsikarására minden kockázatot vállalni fog, ha nem kap biztosítékot, hogy romániai követelését egy konferencián, mely talán egy-két évtizedre elintézi Európa sorsát, szintén elintézik.

A magyar kormány tudatában van annak, hogy az európai politika új átalakulás előtt áll és hogy a jövőben esetleg még nagyobb kockázatot fog kelleni vállalnia függetlensége és barátai érdekeinek a megvédelmezésére. Ezért hátát meg kell, hogy támassza Erdély felől. Erdély évszázadokon át a magyar erőforrás központja volt úgy katonai, mint politikai szempontból. Az erős Magyarország nem lesz tehertétel barátai számára, hanem saját magáról gondoskodni tudó, megbízható őre a rendnek és természetes barátai érdekeinek a mostani krízis alatt rendkívül ingatagnak és megbízhatatlannak mutakozó Balkánállamokkal szemben.

Magyarország már tanúbizonyságát adta, hogy gazdasági erőforrásait saját szükségletei kielégítésének a határáig barátainak a rendelkezésére bocsátotta, amit a jövőben is meg fog tenni, annál nagyobb mértékben, minél erősebb és minél messzebbre terjed a befolyása.

Magyarország természetesen tudatában van annak, hogy mily mérvű területi megnagyobbodás szolgálná tényleges megerősödését és világosan látja azt is, hogy több sokszor reálisan kevesebbet jelent.

Ha Olaszország nem tudná a békés elintézészt biztosítani, akkor a magyar kormány igen hálás volna, ha az esetleg bekövetkezendő eseményekre a világ közvéleményét megfelelően előkészítené és Magyarországot diplomáciailag minden módon támogatná.

Mindaddig, míg a Német Birodalom a saját nagyfontosságú ügyeivel van elfoglalva, a magyar kormány kizárólag az olasz kormányhoz fordul.

Bárminemű politikai vagy technikai felvilágosítást ebben a kérdésben a magyar kormány készséggel és haladéktalanul meg fog adni. —

Másolat.

24

Budapest, 1939. szeptember 3. 2 6. 30.

A külügyminiszter számjeltávirata a londoni magyar követnek

6339/71.

Hivatkozással 97. számú számjeltáviratára.⁴⁰

Közlés természetesen csak angol kormány bizalmas tájékoztatására szolgált, mert egyébként minden normális egyezkedési törekvés Romániával szemben már elözetesen kudarcra volt ítélve, tekintettel arra, hogy Románia, mint azt 20 évi tapasztalat alapján állíthatjuk, jóhiszeműségének a kisebbségi kérdések elintézésében eddig *igen kevés* jelét adta.

Magyarország, mint már többször úgy miniszterelnök, mint magam kijelentettük, továbbra is és minden eshetőségben szabad kezét óhajt magának biztosítani.

Bárdossy augusztus 24-én egyébként hangsúlyozta Gafencu előtt magyar katonai intézkedéseknek kizárólagos defenzív jellegét.

Anglia bizalmas tájékoztatása kizárólag azért történik, hogy mindennemű nemzetközi intrikának velünk szemben Angliában eleje vétessék.

Csáky

*O. L. Küm. res. pol. 1939—27/a—803.
Fogalmazvány.*

25

Berlin, 1939. szeptember 5. 12 6. 05.

A berlini magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek

275.

Statissime!

Számjelosztály vezetője által fejtendő meg!

Kizárólag Miniszter úr részére!

272. sz. számjeltáviratom kapcsán:⁴¹

Birodalmi külügyminiszter e hét folyamán lehetőleg szerdán vagy csütörtökön óhajtana Nagyméltósággal több kérdésre vonatkozólag beszélgetést folytatni.

Látogatás titokban tartására súlyt helyeznek. Többek között kérdést óhajt intézni, nem akarunk-e kisebb természetű határ korrekciót északi határainkon. Kérésemre, hogy tótok felé-e, azt mondta, hogy nem, hanem lengyelek felé. Turka és Sambor vidékét említette.

Utaltam ottani ezeréves történelmi határunkra, mely hegygerincen halad és ottani ukrán lakosságra, de ő csak ismételte, hogy ezt előre akarta közölni, hogy Nagyméltóságod e felett gondolkozhassék.

⁴⁰ Lásd a 21. sz. alatt közölt iratot.⁴¹ A táviratban Sztójay jelenti, hogy Ribbentrop 1939. szept. 4-én a főhadiszállásra kérette. (O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlini követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 489.)

Egyéb pontra vonatkozó kérdésemre kitérőleg azzal válaszolt, hogy több dologról akar eszmecserét folytatni Nagyméltóságoddal.

Lengyel ellenállást igen gyengének minősítette, németek napi 60 km teljesítményt végeznek.

Egyéb közléseit folytatásban jelentem.

Ribbentrop rendkívül előzékenyek mutatkozott és ismételten hangsúlyozta Nagyméltóságod felé táplált bizalmukat.

Utazás talán legcélszerűbb repülőgépen, melynek részleteinek megbeszélésére kérek telefonhívást.

Folytatása következik.⁴²

Sztójay

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlińi követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 483.

26

Berlin, 1939. szeptember 5. 14 ó. 15.

A berlini magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek

278.

275. sz. számjeltáviratom⁴³ kiegészítéseképpen felhívom Nagyméltóságod figyelmét arra, hogy nem látszik kizártnak, hogy németek felajánlása első lépés is lehet átvonulási követelésük bevezetésének.

Sztójay

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berlińi követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 491.

27

Róma, 1939. szeptember 6.

A római magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek

6679/150.

Szigorúan bizalmas!

Eredetiben miniszter úrnak!

Vonatkozással 149. sz. számjeltáviratomra:⁴⁴

Ciano gróf egy órákor közölte velem, hogy Mussolini kizártnak tartja német követelés megtételét, azonban ha mégis megtörténne, közöljük vele azonnal, hogy tanácsot adhasson, amire feltétlenül lesz idő.

⁴² A távirat folytatásában a lengyel–német háború eseményeiről és a német–olasz viszonyról közli Ribbentrop kijelentéseit. A román–magyar viszonyról kapcsolatban jelenti, hogy Ribbentrop hangoztatta: Délkelet-Európában a nyugalmi állapot fenntartása Németország számára mindenképpen kívánatos. Ribbentrop a beszélgetésen kijelentette, hogy bizonyos hadianyagok Magyarországra való szállításának letiltásáról nincs tudomása (uo. 489).

⁴³ Lásd a 25. sz. alatt közölt iratot.

⁴⁴ A távirat nem található a Külügyminisztérium iratai között. Minden valószínűség szerint válasz Csáky üzenetére, amelyben a külügyminiszter értesíti Ciano, hogy Ribbentrop szept. 7-ére magához kérte. Feltehetőleg azért, hogy követelje a német csapatok Magyarországon való átvonulásának engedélyezését. Ez a távirat sem található a külügyminisztériumi iratok között.

Konzultációs paktumra ne hivatkozzunk.⁴⁵

Átvonulás kérdését Románia elleni közös akcióval együtt semmi esetre sem szabadna összefüggésbe hozni, mivel utóbb említett vállalkozás igen veszélyes, tekintettel arra, hogy azzal hadiállapotba kerülnénk nyugati hatalmakkal.

Ciano gróf legszigorúbb titoktartást kér.

Villani

*O. L. Küm. Számjel o. 1939. Róma (Bejövő).
Másolat.*

28

Berlin, 1939. szeptember 8. 16 ó. 15.

A külügyminiszter számjeltelefonsürgönye Berlinből a miniszterelnöknek

500(!)

Statissime!

Miniszterelnök részére:

Megbeszélés igen kielégítő.⁴⁶ Kérem déli barátunkat⁴⁷ értesíteni, hogy átvonulást nem kértek. Sürgős kérésük csak az volt, hogy Romániát ne támadjuk meg. Azt hitték, hogy magyar—román háború küszöbön áll. Ebben a tekintetben megnyugtattam. Atmoszféra barátságos. 19 óra tájban Budapesten leszek. Csáky.

Csáky

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Berliini követség számjeltáviratai. 1939. III. füzet. 506.

29

Budapest, 1939. szeptember 9.

Napijelentés a külügyminiszter és Erdmannsdorff budapesti német követ beszélgetéséről

Erdmannsdorff német követ ma megjelent nálam és közölte velem Ribbentrop üzenetét, amely szerint Ribbentrop elgondolása szerint a jövő eshetőségeire való tekintettel nem volna célszerű, ha a magyar kormány a román kormánynak egy meg nem támadási szerződésre vonatkozó ajánlatát elfogadná.

*O. L. Küm. ros. pol. 1939—27/a.—844.
Másolat.*

30

Budapest, 1939. szeptember 9.

A külügyminiszter számjeltávirata a római magyar követnek

Németek szeptember 9-én 16 h-kor udvarias formában átvonulást kértek Kassavasútvonalon. IX. 10. délig választ kérnek, hálájukat kilátásba helyezték.

Mi átvonulás ellen vagyunk, Duce tanácsát sürgősen kérjük.

Csáky

*O. L. Küm. Szabó László iratai 1939.
Másolat.*

⁴⁵ 1936. márc. 23-án Rómában Olaszország, Magyarország és Ausztria képviselői az 1934. márc. 17-én elfogadott római paktummal kapcsolatos pótejegyzőkönyvet írtak alá. A jegyzőkönyv szerint kölcsönös konzultáció céljából a három ország külügyminisztereinek részvételével állandó testületet hoztak létre és megállapodtak abban, hogy kölcsönösen tájékoztatni fogják egymást külpolitikai lépéseikről. A jegyzőkönyvet Ausztria annexiója után 1938. jún. 21-én az olasz és a magyar kormány megerősítette.

⁴⁶ Csáky és Ribbentrop 1939. szept. 7-i megbeszélései.

⁴⁷ Olaszország.

31

Róma, 1939. szeptember 10.

A római magyar követ számjeltelefonsürgönye a külügyminiszternek

6747/153.

Szigorúan titkos!

Ciano gróffal folytatott megbeszélés után 20 órakor együtt Mussolinihez mentünk. Megbeszélés folyamán kifejtettem annak ismert következményeit, ha németeket átengedjük, és azt, ha ellenállást fejtünk ki. Azután eszmecsere következett, mit várhatunk mindnyájan német győzelem esetén. Mindketten véleményemet teljesen magukévá tették. Elismerték teljes lojalitásunkat tengellyel szemben, és ennél fogva érthetetlen előttük német kormány eljárása; Lengyelországgal gyorsan végezhetnek anélkül, hogy rajtunk átvonuljanak. Erre tehát feltétlenül szükség nincsen. Mussolini kijelentette előttem, hogy ügyünket úgy tekinti, mintha sajátja volna — azonban német—olasz kapcsolat, történetek dacára, változatlanul fennáll.

Kérést igen barátságosan tagadjuk meg, mert meggyőződése szerint németeket nemzeti területünkre nem engedhetjük be. Érveljünk állandó lojalitásunkkal, és utaljunk arra, hogy nincs kizárva, hogy ezen esetben nemcsak beáll a hadiállapot Angol-, Francia- és Lengyelországgal, hanem esetleg tényleg háborúba keveredhetünk szomszédainkkal.

Mussolini megkérdezte, fel vagyunk-e készülve ellenállás kifejtésére. Azt mondtam, hogy mint már kijelentettük, aki a kormány engedélye nélkül területünkre lép, magyar hadsereggel találja magát szemben. Ezen álláspont nem változott meg.

Mussolini azt hiszi, hogy erre nem fog sor kerülni, mert túlkapás esetleg későbbi időpontban megbosszulja magát. Arra kért, hogy azonnal értesítsem további fejleményekről.

Konkrét ígéretet nem tettek közvetítésre vagy segítségre; egyelőre ilyet nem is kértem, tekintettel arra, hogy Nagyméltóságod Mussolini tanácsát óhajtotta, és Ribbentrop titoktartást kért. Mindent egybevetve, benyomásom az, hogy Mussolini és Ciano gróftól nemcsak szavakat, hanem pozitív és negatív értelemben érzelmi kifejezést kaptam, amelyek tettekre válhatnak, azonban az a kérdés, hogy mikor. Szükséges volna, hogy amennyiben megengedi, néhány nap múlva jelentéstétel végett Budapestre utazzam.

Végül utalok 179/főn. pol. sz. jelentésre.⁴⁸

Katonai attasé⁴⁹ utasítást kér, anyagszáll. menetvonalára, lehet-e Németországon keresztül tovább szállítani, ellenkező esetben Jugoszlávián keresztül engedély kikérendő volna.⁵⁰

Villani

O. L. Küm. Számjel o. 1939. Róma (Bejövő).
Másolat.

⁴⁸ Az irat nem található a Külügyminisztérium iratai között.

⁴⁹ Szabó László vkszt. őrnagy.

⁵⁰ Az Olaszországból származó hadianyagszállításokra utal. Csáky 1939. szept. 13-án táviratban válaszolt: „Hivatalos német hely arról értesítette vezérkarunkat, hogy Olaszországból származó hadianyag számunkra bármely mértékben transztálható Németországon keresztül. Olasz határállomáson váró szállítmányok tehát azonnal útba-indíthatók.” (O. L. Küm. res. pol. 1939—23—837.)

Budapest, 1939. szeptember 10.

**Jegyzőkönyv a minisztertanács 1939. szeptember 10-én
délelőtt 11 órakor tartott rendkívüli üléséről**

A miniszterelnök úr előadja, hogy rendkívüli és az ország sorsára igen kiható körülmény tette szükségessé azt, hogy sürgős állásfoglalás céljából rendkívüli Minisztertanácsra hívja össze ma, vasárnap délelőtt a kormány tagjait.

Folyó hó 5-én 7-re sürgős megbeszélés céljából von Ribbentrop német birodalmi külügyminiszter találkozóra kérte gróf Csáky külügyminiszter urat, aki repülőgépen 7-én a német hadiszállásra érkezett. A német birodalmi külügyminiszter elnézését kérte a magyar külügyminiszter úrnak, hogy magához kérte a főhadiszállásra, amelyet ő a jelen helyzetben nem tudott elhagyni. Az ok, amiért a magyar külügyminiszter urat magához kérte az, hogy nyomatékosan kérje Magyarországot, hogy most semmi körülmények között se támadja meg Romániát. Már csak azért sem, mert a jelen körülmények között Németországnak nem állna módjában német csapatokkal Magyarországot e harcában támogatnia.

Nekünk tudomásunk van arról, hogy egy román személyiség átutazott Magyarországon és Hitler vezér és kancellárhoz levelet vitt Károly román királytól.

A külügyminiszter úr a lengyelországi német hadiszálláson két és félórás megbeszélést folytatott a német birodalmi külügyminiszter úrral, aki véleményét is kikérte a jelenlegi európai helyzetről, majd azon kérdést intézte hozzá, vajon Magyarországnak vannak-e területi aspirációi Lengyelországgal szemben? A magyar külügyminiszter úr utalt arra, hogy Magyarországnak ezeréves határai voltak, és amint ezen határokról sohasem mondott le, úgy más országok határait is respektálja és Lengyelországgal szemben nincsenek területi igényei vagy aspirációi.

A külügyminiszter úr a német birodalmi külügyminiszter úr által részére felajánlott repülőgépen tért vissza Budapestre.

Annál nagyobb volt a meglepetése, amidőn tegnap, 9-én délután 4 órakor a lakásán telefonon felhívta őt a német birodalmi külügyminiszter, és azon kérést intézte hozzá, hogy a magyar kormány engedje meg azt, hogy német katonai csapatok a Kassa—Nagyszalánc és Velojte vonalán, tehát magyar területen vonulhassanak át Szlovákiából Lengyelországba.⁵¹ Ribbentrop még azt kérte, hogy lehetőleg gyorsan kapjon választ, még este 7 és 8 óra között, mert 10-én 12 órakor szeretnék a csapatszállításokat megkezdeni. Szigorú titoktartást kért és ígért.

A külügyminiszter úr azt válaszolta, hogy e kérdésben nem foglalhat egyedül állást, és miután a Kormányzó Úr Öfömméltósága vadászatban van, este 7 és 8 óra között sem adhat választ, hanem csak a mai napon 12 és 1 óra között.

A miniszterelnök úr és a külügyminiszter úr 9-én kihallgatáson jelentek meg a Kormányzó Úr Öfömméltóságánál, aki később a honvédelmi miniszter urat és a vezérkar főnökét is magához kérte.

A Kormányzó Úr Öfömméltóságának és az előtte megjelenteknek is egyöntetűen az volt az álláspontjuk, hogy miután a magyar kormány már a német—lengyel háború kitörésekor leghatározottabban kijelentette, hogy Magyarország részéről a nemzeti becsület ügye, hogy Lengyelország ellen semminomú katonai akcióban nem vehet részt (wir können an aktiven Kriegshandlungen nicht teilnehmen), nemzeti becsületünkkel nem fér össze tehát, hogy ezen kérést teljesítsük, és ennek folytán semmi körülmények

⁵¹ Lásd a 30. sz. alatt közölt iratot.

között nem engedhetjük meg német csapatoknak egy magyarországi vasútvonalon átszállítását és átvonulását Lengyelországba. Megnéztük a térképet, és megállapítottuk azt, hogy a németérés teljesítése másfélnapi gyorsítást jelentene. Amennyiben ezen kérést teljesítik, ez a semlegesség megsértését jelentené, és mindjárt három hadüzenetet kapnánk: Anglia, Franciaország és Lengyelország részéről. De nem teljesítjük azért sem, mert a német csapatoknál vannak a Hlinka-gárda és a szlovák hadsereg osztagai is. Mi különben is akarattunk ellenére nem óhajtunk belekeveredni vagy bele-sodródni a világháborúba. Különösen most nem vehetnénk részt semmiféle akcióban, amikor a lengyelek már le vannak verve. (A Minisztertanács egyhangúlag helyesli a miniszterelnök úr és a külügyminiszter úr álláspontját.)

A külügyminiszter úr azután felolvassa először magyar nyelven, majd német fogalmazásban azon választ, amelyet a Kormányzó Úr hozzájárulásával a magyar kormány nevében 12 órakor telefonon fog közölni von Ribbentrop német birodalmi külügy-miniszterrel.⁵²

A belügyminiszter úr felvilágosítást kér a válasz második részére vonatkozólag.

A külügyminiszter úr újból felolvassván a válasz eredeti német fogalmazványát a Minisztertanács ahhoz egyhangúlag hozzájárul.

A külügyminiszter úr azon nézetének ad kifejezést, hogy a németek a választ valószínűleg tudomásul veszik. Az olaszokkal bizalmasan közöltük elhatározásunkat, akik azt 100%-ig helyeselték.⁵³

Amennyiben a németek kérésünk teljesítésének visszautasítása után engedélyünk nélkül mégis magyar területen jönnek, úgy az ellenintézkedéseket a m. kir. kormány meg fogja tenni.

A miniszterelnök úr addig, amíg a külügyminiszter úr telefonon a választ megadja, felfüggeszti a Minisztertanács ülését.

A külügyminiszter úr közli a Minisztertanáccsal, hogy a német birodalmi külügy-miniszter a m. kir. kormány választát tudomásul vette.

Tudomásul vétetik.

Kelt, mint fent.

Teleki

Bárczy István

O. L. Mt. jkv. 1939. szeptember 10.

Eredeti tisztázat.

33

A budapesti német követ távirata Ribbentrop német külügyminiszternek

Budapest, 1939. szeptember 11. 1 ó.

Érkezett: szeptember 11. 2 ó. 45.

Nagyon sürgős.

Titkos.

No. 298. szeptember 11.

Hivatkozással a szeptember 10-i 296. sz. táviratomra.

A külügyminiszter kijelentette előttem, hogy a magyar kormány kész volt bele-

⁵² A magyar kormány válasza nem található a Külügyminisztérium iratai között. Lásd a tanulmány 44. sz. jegyzetét.

⁵³ Lásd a 31. sz. alatt közölt iratot.

egyezni a német hadianyagok szállításába a birodalmi miniszter által említett vasútvonalon, feltéve, ha a vagonok zártak és katonai kíséret nélküliek.

Erdmannsdorff

Documents on German Foreign Policy. Series D. Volume VIII. 48. sz.

JUHÁSZ GYULA

VÁLASZ ESZE TAMÁSNAK

Esze Tamás: A debreceni nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában című tanulmánya 81. lapján a 77. lábjegyzetben (megjelent: A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei sorozatában [26] Könyv és Könyvtár, Könyvtár-tudományi és Bibliográfiai Tanulmányok és Közlemények II. [Tankönyvkiadó, Bpest. 1961] című kiadványban) a következő olvasható Ráti Gergelynek ugyanott közölt 1706-os levelével kapcsolatban:

„— Egy gyűjteményemben levő hibás másolatról kiadták — engedélyem kikérése nélkül — Markó Árpád és Tóth Gyula: A Rákóczi-szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai című tanulmányukban. (Hadtörténelmi Közlemények. I/1942. 142—178. l.) Ez a dolgozat túlnyomó részében az én adatgyűjtésem alapján készült, de ezt a szerzők dolgozatunkban (sic! M. Á. — T. Gy.) meg sem említik.”

A fenti megtévesztő állítással kapcsolatban szükségesnek tartjuk a következő tények közlését:

1. Az említett tanulmányt hiába keresnénk a jegyzetben közölt helyen, mivel az a Hadtörténelmi Közlemények 1954. (Új folyam I. évfolyam) 3—4. számában jelent meg a 142—178. lapon.

2. Ami Esze Tamásnak azt a megjegyzését illeti, hogy mi őt . . . „meg sem említettük”, csak azt mondhatjuk, hogy úgy látszik elkerülte a figyelmét az, hogy ezt mi illő módon megtettük, még pedig nem is egy elrejtett lábjegyzetben, hanem értekezésünk bevezetésének végén, ezekkel a szavakkal: . . . „Esze Tamás, akinek széleskörű levéltári és könyvészeti kutatásai az elmúlt évek során számos új problémára hívták fel a figyelmet, a tanulmányunkban található adatokat, valamint elméleti megállapításait szívesen bocsátotta rendelkezésünkre. Ez úton mondunk köszönetet neki.”

3. Itt kell Esze Tamás emlékeztetőbe idéznünk, hogy kiegészítő adatait mint a tanulmány egyik lektora hozta tudomásunkra, és hogy ugyancsak lektori minőségében a tanulmány végső szövegét is olvasta.

4. Tudományos, így történész körökben is hagyományos szokás, hogy az adatokra való figyelemztetést a szerzők az általunk is követett módon köszönik meg. A jelen esetben ez azért is elegendőnek látszott, mivel Ráti szóbanforgó levelét nem Esze Tamás magángyűjteményéből, valamely „hibás másolatról”, hanem — ahogy ezt a jegyzetben általunk közölt jelzet is tanúsítja — a Károlyi nemzetség levéltárában őrzött eredetiről közzétük. A levéltárban a szabályos formások betartásával kutattunk, és tudomásunk szerint az adatok nyilvánosságra hozásához nem volt szükség Esze Tamástól külön engedélyt kérni.

5. Ha azonban Esze Tamás — nem tudjuk milyen megfontolásból — mégis úgy vélte, hogy a Károlyi levéltár adatait az ő tudta és engedélye nélkül nem tehetjük közzé, miért nem tette ezt szóvá lektori jelentésében, vagy közleményünk megjelenésekor, és miért kellett ezzel az alaptalan váddal nyolc év után előhozakodnia?

6. Esze Tamás forrásközlő módszerével (mely mereven ragaszkodik az iratok következtelen nagybetű használatához és központosításához) nem kívánunk e helyen foglalkozni, azt azonban meg kell említenünk, hogy Ráti Gergely levelének közreadásában súlyos közlési hibát követ el, ugyanis a levél egyik legfontosabb mondatát hiányosan adja, s ezáltal a szöveg értelmetlenné válik. Esze Tamás közlésében ezt olvassuk: „. . . de ugyan csak importunitassával extorqueált azon Kancellistaktul négyet; én penigh nem úgy tartom minth harmadévi Calandariumot, hanem minth Kegyelmes Urunknak anatematizált (sic! M. Á. — T. Gy.) és hadi bironak volt leczkéje ” A mi közlésünkben a levél — az eredetinek megfelelően — így hangzik: „De ugyancsak importunitássával extorqueált azon Kancellistaktul négyet. Én penigh nem úgy tartom, mint harmadévi

calendáriumot, hanem minth kegyelmes urunknak és magyar nemzetnek prostitúciójára való állapotot lenni azon irreflexióval imprimált törvényt, melyet kegyelmes urunk anatemizált és hadi bírónak volt leczkéje.” Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy Esze Tamás éppen a levél egyik legfontosabb mondatát közölte hibásan és hiányosan. Úgy látszik ő dolgozott hibás másolatról.

7. Arra a megjegyzésére vonatkozólag, hogy mi értekezésünk anyagának „túlnyomó részét” az ő anyaggyűjtéséből, engedélye nélkül vettük át, pedig azt mondhatjuk, hogy a szerzők egyike már több mint 30 évvel ezelőtt, a harmincas évek elején behatóan foglalkozott a Rákóczi-szabadságharc történetének szentelt munkáiban Rákóczi szabályzatainak kérdésével, tehát sok évvel Esze Tamás mostani kutatásai előtt.

MARKÓ ÁRPÁD TÓTH GYULA

MEGJEGYZÉSEK

STEPHAN LUDWIG ROTH PERÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ*

A Német Szövetségi Köztársaság és Ausztria területén egyre inkább megélenkülő Kelet-Európa kutatásának egyik reprezentatív alkotása Otto Folberthnek a közelmúltban megjelent s a Stephan Ludwig Roth-perrel foglalkozó monográfiája.

E mű szorosan beleilleszkedik a különböző feldolgozásoknak abba a láncolatába, mely folyóiratokban és önálló könyvek hasábjain tüzetes vizsgálódás tárgyává teszi Kelet-Európa s azon belül a Duna-völgye, vagy ahogy nyugaton emlegetni szokták, „Délkelet-Európa” népeinek, köztük az itt élt vagy élő német nemzetiségű csoportoknak múltbeli tevékenységét, történeti problémáit és szerepét. A folyóiratok közül a kifejezetten történeti jellegű és közismert *Südostforschungen* mellett jelentős történeti anyagot tartalmaznak a Bécsben 1956 óta megjelenő *Donauraum* című folyóirat egyes számai is. Tudjuk, hogy e tájjal kapcsolatos történelmi vonatkozású témáknak helyet adnak még többek közt a *Zeitschrift für Ostforschung*, a *Südostdeutsche Heimatblätter*, a *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, továbbá a *Der Remter*, *Zeitschrift für Kultur und Politik in Osteuropa*, s végül a *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* című folyóiratok is.

Köztudomású, hogy a Duna-völgyében levő államok közül a legjelentékenyebb számú német nemzetiség ma a Román Népköztársaság területén él. Ennek fő oka az, hogy Romániára nem vonatkoztak a Potsdami Egyezménynek a német nemzetiségű lakosság kitelepítését elrendelő döntései. Az erdélyi szászok és a bánági svábok zöme, mintegy kétharmada így ma is nagyjából azon a területen található, ahová őseiket a középkorban, majd a török kiűzése után betelepítették.

A visszavonuló hitlerista csapatokkal azonban sokan el is hagyták az országot s ezek az elemek jelenleg a többi duna-völgyi némmel együtt jelentős emigráns tevékenységet fejtenek ki nyugaton. Működésüknek egyik kézzelfogható jele pl. a Theodor Schieder szerkesztésében a közelmúltban több kötetben megjelent *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa* c. sorozat, melynek Romániával foglalkozó harmadik kötete, a *Das Schicksal der Deutschen in Rumänien* 1957-ben, Bonnban látott napvilágot.

A hozzánk eljutott, s közelebből az erdélyi szászokkal foglalkozó történeti feldolgozások közül kiemelendő *Irmgard Martius*: *Grossösterreich und die Siebenbürger Sachsen 1848—1859* című, 1957-ben Münchenben kiadott munkája, mely gazdag tényanyag bemutatásával tárgyalja Erdély e nevezetes korszakának a szászokkal kapcsolatos eseményeit. Ez a könyv a nyugaton egyre inkább teret nyerő politikai felfogásnak megfelelően igyekszik az egykori Habsburg-Birodalom viszonyait a legkedvezőbb színekben feltüntetni. Méginkább ez a szemlélet jellemzi Otto Folberthnek az alábbiakban részletesen ismertetendő monográfiáját.

Könyvünk írója — maga is erdélyi szász, aki 1947-ben nyugatra távozott — figyelemre méltó vállalkozásba kezdett, amikor a több mint 110 évvel ezelőtt lezajlott nevezetes politikai per előzményeit, majd lefolyását részletesen és tüzetesen feldolgozta. Politikai állásfoglalásokban eddig sem volt hiány. Ezek zöme azonban a szükséges tényanyag megfelelő ismerete hiányában nélkülözte a kellő hitelességet és megalapozottságot. Otto Folberth, aki a két világháború közti időben, Romániában a tragikus sorsú erdélyi szász evangélikus pap műveinek már hat kötetét adta ki s jelenleg Bécsben sajtó alá rendezi a hetedik kötetet,¹ méltán vállalkozott e monográfia elkészítésére. Műve megírta

* *Otto Folberth*: Der Prozess Stephan Ludwig Roth. Ein Kapitel Nationalitätengeschichte Südosteuropas im 19. Jahrhundert. 1959. Verlag Hermann Böhlau Nachf. (Graz—Köln.) (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost, Band I.) I—XV., 1—384. S.

¹ *Stefan Ludwig Roth*. Gesammelte Schriften und Briefe. Aus dem Nachlass herausgegeben von Otto Folberth. Band I: Die Wanderschaft. Band II: Die Heimkehr. Band III: Der Kampf. Band IV: Die Schriften. Band V: Der Predigtstuhl der Zeit. Band VI: Der Schwabekönig. Band VII: Das Schicksal (In Vorbereitung).

sára közvetlenül az a körülmény készítette, hogy a második világháborút megelőző időben előkerültek a budapesti Magyar Országos Levéltár anyagából az 1848/49. évi igazságügyminisztériumi iratok közt őrzött Stephan Ludwig Roth-per aktái. A szerző régebbi kutatásait a volt Szász Nemzeti Levéltár és a Bruckenthal-Múzeum ide vonatkozó irataiban végezte. Ezeknek eredményeit most szervesen kiegészítették a per újonnan felfedezett anyaga, végül pedig az emigrációs évek idején a bécsi levéltárakban talált dokumentumok. A gazdag levéltári anyagon kívül tüzetesen ismeri a korabeli emlékiratok zömét, a hírlapok jórésztét, végül a korral foglalkozó német (szász), magyar és román nyelvű történeti irodalmat, sokszor a legutóbbi években megjelent alkotásokig bezárólag.

Ilyen körülmények közt a hatalmas tényanyagra támaszkodó mű a külső hitelesség nagy igényével léphet fel. Az események láncolatának pontos leírása és ismertetése a munka legfőbb érdeme. Mesélő és megjelenítő kedve azonban sokszor a messzi múltba viszi a szerzőt, s csak hatalmas vargabetűk leírása után kerül vissza a történet az eredeti főmederbe, honnan az el-elkalandozó képzetet kanyargós utakra ragadta. Más kérdés persze, hogy a túltengő mese a sovány társadalmi elemzést igyekszik pótolni és palástolni. Végso fokon levont politikai következtetéseit pedig — melyekben a könyv, különösen utolsó részében bővelkedik — határozottan és egyértelműen elutasítjuk.

Áttérve a részletekre, mindjárt az elején figyelemre méltóan találjuk azt a tényt, hogy a munkát szerzőnk Theodor Heussnek, a Német Szövetségi Köztársaság volt elnökének ajánlotta, aki régebben maga is foglalkozott Stephan Ludwig Roth személyével.

A 400 oldalas könyv két részből áll. Az első rész hat fejezetben tárgyalja Roth 1848/49 előtti politikai tevékenységét, majd sorra veszi a forradalom és szabadságharc — ahogy az író mondja, a „polgárháború” — alatti teljhatalmú császári megbízotti működését, a megyei területen levő 13 szász falunak a Szászföldhöz való csatolását, majd Küküllő-megyei adminisztrátorsegédi hivatali tevékenységét. Végül a Bem József tábornok vezette honvéd-hadsereg győzelmes harcai után bekövetkező letartóztatását és Kolozsvárott 1849. május 11-én történt kivégeztetését. Az utolsó fejezetek az általános magyarországi és erdélyi politikai viszonyokkal ismertetik meg az olvasót. A szerző szembeszáll a Kossuth Lajos által képviselt, s a független magyar nemzeti állam megvalósítását célul kitűző politikai koncepcióval, s ennek rovására írja Roth halálát. Ugyanakkor állást foglal azonban az osztatlan Habsburg-Birodalom mellett.

A könyv második része az események bemutatására szolgál legfontosabb okmányokat tartalmazza.

A munka Stephan Ludwig Roth (1796—1849) sokoldalú életművének (pap, mezőgazda, pedagógus, telepítő, publicista, politikus és katona) elsősorban politikai szempontból számbavehető mozzanataival foglalkozik. Már 1820-ban Tübingában megjelent, „Das Wesen des Staates als eine Erziehungsanstalt für die Bestimmung des Menschen” című doktori értekezésében bírálta az uralkodói abszolutizmust. Alkotmányos és a szabadságjogokhoz vonzó felfogása ellenére is kritikus szemmel nézte azonban a francia forradalmat, másrészt pedig osztozott az erdélyi szász uralkodó osztály körében általános udvartisztleletben, annak ellenére, hogy teljesen tisztában volt egyik-másik uralkodó gyenge emberi képességeivel, s elítélte a metternichi rendőrállam módszereit. Híve volt az erdélyi partikularizmusnak, s elutasított magától mindenféle központosítási gondolatot. Későbbi sorsára nézve döntő jelentőségűnek bizonyult a magyar nacionalizmussal való szembenállása. Magyarország és Erdély jövőjét csak az osztatlan Habsburg-Birodalom keretei közt tudta elképzelni, másrészt pedig szembeszállt a soknemzetiségű Magyarország egységes nemzeti állammá való átalakításának gondolatával. 1842-ben, Brassóban megjelent „Der Sprachkampf in Siebenbürgen. Eine Beleuchtung des Woher und Wohin?” című művével lépett ki a politikai küzdőterre. A magyar nyelv egyoldalú hivatalos elismertetésével szemben kérte a többi nemzetiség — a szászok és a románok — jogainak figyelembevételét is. Olyan mérsékelt nyelvi programot ajánlott, mely változatlanul különállónak s az osztatlan Habsburg-Birodalomhoz tartozónak tüntette fel Erdélyt. A magyar függetlenségi törekvéseket teljesen irreálisnak értékelte.

Munkájára az „Erdélyi Híradó” hasábjain Kemény Zsigmond válaszolt, aki a Lajtán inneni országrész számára egységesen a magyar hivatalos nyelv bevezetését követelte.

Második alkalommal akkor terelődött rá az erdélyi magyar közvélemény figyelme, midőn az 1845/48-as, utolsó sváb telepítés szervezőjeként cikket írt a Stuttgartban megjelenő „Schwäbischer Merkur” c. lapba, ahol annak a reményének adott kifejezést, hogy a nemesi birtokok adás-vételének kimondása után ezek egyrészt is telepes németek szerezhetik meg. Így a Duna-mentén jön majd fel Németország nagyságának a csillaga, vagy különben sehol.

1846-ban a „Verein für Siebenbürgische Landeskunde” 5. vándorgyűlése alkal-mával pohárköszöntőt mondott Szászsebesen, melyet az erdélyi magyar liberális nemes-ség ismét úgy értelmzett, mint jogainak megtámadását, s ennek megfelelően újságjában, az „Erdélyi Híradó”-ban vissza is utasított.

Ő maga viszont a magyar nacionalizmusnak a szászokra nézve inkább csak vélt, mint valódinak mondható veszélyével szemben — az erdélyi szász uralkodó osztályhoz hasonlóan — már 1845. évi württembergi útja alkalmával az udvari körökben keresett védelmet. Ez alkalommal kihallgatáson fogadta őt Lajos főherceg és gróf Kolowrat, a titkos államtanács tagja.

Ilyen előzmények után írta meg 1848 koratavaszán, a párizsi forradalom hírére emlékeztetés két levelét Friedrich von Sachsenheimnek, a szászok bécsi udvari ágensének, majd gróf Kolowrat osztrák belügyminiszternek, melyekben ismételtlen kifejezésre juttat-ta a magyar nemzeti mozgalom iránti barátságtalan érzületét s egyben a Habsburg-ház védelmére a hűséges erdélyi szászok varázslatos fegyveres felkelését ígérte. Jellemző, hogy e két levél úgy szerepel *Theodor Heinrich Mayers*: „Deutscher im Osten” című, 1932-ben Lipcsében kiadott regényében, hogy magyar hivatalnokok kezébe jutván köz-vetlen okozói voltak Roth halálának. Életének e sorsdöntő szakaszában, március 15-e után egy pillanatra azonban meg is ingott unió-ellenességében, s csak akkor kanyarodott vissza a régi kerékvágásba, midőn április 25-e után Ausztria is alkotmányt kapott. Jobban bízott az alkotmányos udvarban, mint a magyar forradalomban. Maga írta május 5-én Gött nevű barátjához, Brassóba küldött levelében: ... „Ha az uniót elfogadjuk, nem lesz többé jobb helyzetre kilátásunk. Elszakadunk a copfoktól és a bajuszok hatal-mába kerülünk.”

1848. május 15-én a román nemzeti mozgalom iránt táplált régi rokonszenvének megfelelően részt vett a balázsfalvi román népgyűlésen, melyről több újságikkben be is számolt. Júniusban mint Medgyes-szék követe tagja a Szász Nemzeti Egyetem gyűlé-sének. Az augusztus 13-tól 16-ig tartó medgyesi szász ifjúsági találkozó pedig az „Er-délyi Német Ifjúsági Szövetség” elnökévé választotta meg. E szövetség tagjaiból rekrutá-lódott később a szász vadászszázalaj derékhada.

Időközben az általános európai és összbirodalmi események megérlelték Erdély-ben is a fegyveres döntést. A bécsi udvar augusztusban már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy a forradalmi úton kivívott magyar függetlenség és polgári szabadság ellen megindítsa összehangolt támadását. Ezért egyre nyíltabban tért le a korábban saját maga által szentesített április 11-i törvények talajáról. Augusztus végén az osztrák kor-mányszat is arra az álláspontra helyezkedett, hogy az erdélyi unió a Pragmatica Sanctio megsértése volt, miközben Jellasics által megkezdte a fegyveres intervenciót a forradalmi Magyarországgal ellen. A magyar országgyűlés viszont inkább vállalta a jogos nemzeti ön-védelmi háborút, mint a „neo-abszolutizmust” előkészítő udvari reakció előtt gyáva behódolást. Így került sor az erdélyi szászok és a magyar kormány közti végleges szakí-tásra is. E súlyos napokban gr. Széchenyi Istvánt elborult elmével a döblingi elme-gyógy-ítetbe szállították, br. Eötvös József és mások elhagyták az országot. Stephan Ludwig Roth viszont velük ellentétben, önként aktív szerepet vállalt az alkotmányos álarcot egyre inkább levető ellenforradalom oldalán. Október 21-én tagja lett a szász békeltető bizottságnak, november 1-én pedig kinevezték a Küküllő megyei 13 szász falu teljhatalmú császári biztosává. Az Erzsébetvárosban felállított biztosi hivatal révén intézkedett a községek adójának a Szász Nemzeti Egyetem számára való beszedése, az újoncok be-sorozása s a szász—román lakosság felfegyverzése ügyében. Hivatali tevékenységét a 13 szász falunak Medgyes- és Segesvár-székhez való csatolásával tetőzte be, de javaslatot tett másik 13, volt szász helység bekebelezésére is, jóllehet ezek a történelmi idők folya-mán már csaknem teljesen elrománosodtak. Működése idején igyekezett az anarchiának gátat vetni, s számtalanszor akadályozott meg erőszakos cselekményeket. Ezt követőleg br. Puchner Antal osztrák katonai parancsnok november 17-i kezdettel egy Stéfán Moldován nevű román pappal együtt kinevezte Carl Commendo nyugalmazott százados, Küküllő megyei ideiglenes ügyvivő helyettesévé. Ilyen minőségben 1849. január 8-án javaslatot terjesztett be a három erdélyi nyelvnek — a németnek, magyarnak és román-nak — a hivatalos lapban történő párhuzamos használatáról.

A Bem József tábornok vezette magyar honvédhadsereg koratavaszi győzelmes harcai után visszatért Meschenben (Muzsina) levő plébániájára, ahol a személyére kies-zőközlött utalom-levél birtokában és a március 11-i amnesztia-rendelet megjelenése után biztonságban érezte magát. Kossuth Lajos azonban március 17-én kelt, czibakházi leve-lében a szászokkal szemben tanúsítandó szigorú bánásmódra hívta fel Bem tábornok figyelmét, mint akik az orosz cári despotizmus csapatainak behívásával a hazaárulás bűnét követték el. Kossuth nem tudhatta, hogy a cári csapatok intervenciója a szászok

kérésének elutasítása után csak az udvartól szabad kezet kapott br. Puchner Antal osztrák főparancsnok ismételt kérésére történt meg. Ugyancsak tévesen informáltak a Szászsebesre (ő Szászvárost említett) beszállásolt sebesült honvédeknek a szász polgárok által történt legyilkolásáról. Ezt a rémtettet ugyanis a gyulafehérvári erődből kijött osztrák sorkatonaság követte el (171–172. l.).

Hasonló hangnemben írt levelet Csányi László kormánybiztoshoz is, aki március 24-én Nagyszebenben ki is hirdette az ostromállapotot. E politikai felfogásnak megfelelően sor került azután az amnesztia-rendelet megszorítására is. E körülmény, valamint Bem József tábornoknak Erdélyből való ideiglenes távozása adott alkalmat arra, hogy Rothot 1849. április 21-én letartóztassák és fogolyként Kolozsvárra szállítsák. Ezt követően május 11-én rögtönítélő vegyes katonai bíróság elé állították, mely a Debrecenben február 13-án az országgyűlés által megszavazott törvény, majd a hadügyminiszter rendelete alapján kezdte meg működését. A bíróság öt tagja közül három (Vincze Ferenc, Filep Samu és Ocsvai Ferenc) munkatársa volt a Kolozsvárott megjelent „Erdélyi Híradó”-nak, mely már 1846-ban „nótórius ellenség”-nek nevezte Rothot. Sőt a közbíró, Krizbay Miklós is közeli kapcsolatban volt a lappal. Így Stephan Ludwig Roth bírái legközvetlenebb politikai ellenfelei voltak, akik a magyar nemzeti mozgalom katonáiként harcoltak a honvéd-hadseregben. A tanúk hosszas kihallgatása után a közbíró bebizonyította, hogy Roth kényszerítést nélkül együttműködött a magyar haza alkotmányának, polgári szabadságának és nemzeti függetlenségének ellenségeivel, s ezért a halálbüntetés kiszabását kérte. Basa Miklóssal, a védővel való rövid vita után a bíróság kimondta a halálos ítéletet, melyet három óra múlva a vádlotton végre is hajtottak.

Ezzel beteljesedett az erdélyi szász nép e kitűnő emberi képességekkel megáldott, roppant energiájú, tisztakezü fiának, Stephan Ludwig Roth lelkésznek önmaga által keresett tragédiája. Egyéni sorsában az erdélyi szász uralkodó osztálynak 1699 óta folytatott, következetes udvarbarát s a magyar kuruc, majd nemzeti megmozdulásokkal szemben ellenséges politikai magatartása kapta meg a maga büntetését.

Otto Folberth természetesen — mint már említettem — nem ezt a kézenfekvő következtetést vonja le Roth tragédiájából. Szembeszáll a pörben hozott ítélettel, s azt három vonatkozásban is megtámadja. Először, hogy az ítéletet egy, a Roth rovására írt tevékenységet követő időben hozott rendelet alapján mondták ki, holott abban kifejezetten nem utaltak a jogi visszaható érvényre. Ezt az érvet különben a védőtől, Basa Miklóstól kölcsönözte. Ellene mi sem vethetünk mást, mint egyrészt azt, amit a közbíró, Krizbay Miklós is mondott, hogy tudniillik a február 13-a után megjelent rendelet megelőzőleg már működtek a rögtönítélő vegyes katonai bíróságok, s így a rendelet már csak a kialakult gyakorlatot kodifikálta a forradalmi szabadságharcát vívó magyar nemzet érdekében. Másrészt azonban a szerzőnek tudnia kellene, hogy 1849. május 3-án és 5-én — tehát időben az ítélet kimondása előtt — a magyar országgyűlés megszavazta a vésztörvény teljes visszaható erejét, s ez a döntés május 12-én az 1257. sz. I. M. rendelet formájában meg is jelent. A hírközlés korabeli viszonyai közt mindez nem juthatott a kolozsvári bíróság tudomására, a dolog érdemi részét tekintve azonban így is jogosan ítélték. A szerzőnek a formai kifogásokra alapított érvelése tehát teljes egészében összeomlik. (A vésztörvényre s előzményeire, valamint a visszaható érvényre ld. *Dr. Sarlós Béla* : Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Bpest. 1959. 158–159., továbbá 181–189. és 361–363. l. A vésztörvény szövegét közli *Beér János* – *Csizmadia Andor* : Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Bpest. 1954. 705–720. l.) Súlyosabb ennél a perrel kapcsolatos második ellenvetése. Szerinte Roth egyetlen pillanatig sem hagyta el a törvényesség talaját. Ebben burkoltan azt is kimondja, hogy a magyar szabadságharcot a törvénytelenesség talajáról vívták a „legalitást” képviselő Habsburg-házzal szemben. Anélkül, hogy a forradalom és ellenforradalom harcában a jogi formaságoknak különösebb jelentőséget tulajdonítanánk, megjegyezni kívánjuk, hogy az udvar kezdett el először Magyarországot érintő ügyekben a minisztérium ellenjegyzése nélkül intézkedni, s csak ezután következett be a nemzet jogos önvédelmi harcához szükséges katonai erő öntevékeny megszavazása. Avagy miféle „legalitást” élvezett a magyar királysághoz tartozó *Erdélyben* az a Stephan Ludwig Roth, aki Ferenc József osztrák császár nevében intézkedett, holott az uralkodó államcsíny révén került hatalomra, s a magyar királyok koronájával 1867-ig sem megkoronázva nem volt, sem a magyar alkotmányra esküt nem tett? (L. erre *Andics Erzsébet* : A Habsburgok és a forradalmak elleni cári segítség kérdése. Századok, 1960. év, 4. sz.)

Harmadik ellenvetésében — amit szintén Basa Miklóstól vett át — viszont van annyi igazság, hogy az ítéletet valóban Bem József tábornok amnesztia-rendeletének részleges visszavonása után, az általa adott, személyre szóló menlevél ellenére hozták meg. Bem visszatérése után panaszkodott is, hogy tudta nélkül ítélték (213. l.).

Ez arra készítette őt, hogy Kossuthot június 6-án írt levelében a vésztörvényszékek működésének felfüggesztésére kérje. Hogy a Roth-ügy Bemet mennyire foglalkoztatta, arra bizonyosság, hogy augusztus 4-én Medgyesen átutazva Rothnak zár alá vett vagyonát feloldotta és jogos örököseinek átadta (214. l.). Tagadhatatlan, hogy az erdélyi viszonyokkal közvetlenül nem ismerős Csányi László kormánybiztosnak a szászok elleni intézkedései adtak lehetőséget Roth személyes ellenfeleinek arra, hogy őt bíróság elé állítsák és kivégeztessék. A kivégzés a szabadságharc ügyének amúgy is nehezen megnyerhető szászokra rendkívül rossz hatást gyakorolt. A nemzetiségi megbékélés helyett újra fellobbantotta a magyar és szász hírlapok 1848 előttről ismert, elmérgesedett vitáinak tűzét. Otto Folberth viszont elismeri, hogy a magyar forradalmi törvények humanizmus tekintetében felette álltak a szabadságharc leverését követőleg életbe léptetett osztrák büntetőtörvényeknek. Míg az előbbieknél Stephan Ludwig Roth volt a politikai szempontból számbavehető egyetlen jelentősebb áldozata, addig az utóbbiak az osztrák szoldatszka gyáva vérengzése idején annyi sok kiváló katonára és politikai életét követelték áldozatul.

Roth félreérthetetlenül ellensége volt a magyar forradalomnak, s egyik vezetője a szabadságharcot háttámadó, tömegében konokul császársbarát, haladásellenes szászságnak. A rögtönítélő bíróságok legális szervei voltak a forradalomnak, bírálatra pedig nem annyira a forradalmi (vörös) terror túlzott alkalmazásával adtak okot, mint inkább azzal, hogy szigorú legfeljebb csak egyszerű, megtévesztett kisemberekkel szemben alkalmazták, és futni hagyták az igazi, jelentős bűnösöket. S ha Roth személyében egy sok értékes, rokonszenves tulajdonsággal rendelkező ember pusztult el, ez a körülmény igazolja azt az igazságot, hogy jó képességekkel és jó szándékkal rossz, történelmileg igazságtalan célt szolgáló olyan ellentmondás, melynek feloldása csak az egyén tragédiáján keresztül lehetséges.

A könyv alapján fény derül arra is, hogy Csányi László kormánybiztosnak különösebb szerepe nem volt a perben. A bírósági ítélet megfellebbezhetetlen volt, s így a hozzáfordulók hiába is kérték kegyelmet. Más kérdés persze, hogy ilyet akkor sem adott volna, ha történetesen ehhez joga van (202—203. és 357—358. l.).

A munka ötödik fejezetében, melynek címe: „Kossuth, oder Széchenyi? Eine Schicksalsfrage für Ungarn”, szerzőnk egyoldalúan elítéli a Kossuth-féle függetlenségi politikát és gr. Széchenyi István, majd „A békepárt védíráta”-t megfogalmazó br. Kemény Zsigmond oldalára áll. Eközben részletesen összeveti Stephan Ludwig Roth „Sprachkampf” című munkáját Széchenyi István emlékeztetés, 1842. évi akadémiai beszédével. Mindkét politikai megnyilatkozás az erőszakos magyarosítással szemben foglalt állást (238—246. l.). Anélkül, hogy széptítenénk a magyar nacionalizmusnak egyik-másik nemzetiség irányában elkövetett hibáit, joggal állapítjuk meg, hogy ez a nacionalizmus 1848/49-ben és ezt megelőzőleg fővonalaiban a polgári haladást képviselte, s forradalmi jellegénél fogva elsősorban a feudális társadalmi erőkre támaszkodó reakciós Habsburg-abszolútizmus ellen irányult. Ezt azonban Stephan Ludwig Roth sem érzékelt, sem megértetni nem volt képes. Ezért írt le említett munkájában ilyen mondatokat: „... A magyaroknak a nyelv és népelet általános kiműveléséhez megvolt a lehetőségük Európában való történeti letelepedésük óta, s ez nem mától, vagy tegnaptól fogva áll fenn...” Így sikkadt el az a lényeges változás, mely a magyar nép életében a török pusztítások nyomán az által következett be, hogy 1526-ban megszűnt a különálló magyar királyság, 1699-ben pedig az önálló erdélyi magyar fejedelemség. E változások nélkül teljesen érthetetlenek lennének újkori történelmünk kuruc megmozdulásai, s maga az 1848/49. évi nemzeti szabadságharc is. A magyar nacionalizmus 1848/49-ben — ha követett is el jelentős hibákat — éppen forradalmi jellegénél fogva még képes volt a nemzetiségek irányában az önbírálatra is. Ennek bizonyossága erdélyi viszonylatban a Kossuth és Bálcescu közt létrejött megegyezés, továbbá az 1849 nyarán megalkotott, Szemere Bertalan-féle nemzetiségi törvény.

A magyar forradalom, majd az azt követő szabadságharc azonban egyben túl is nőtt a nemzeti kereteken, s az európai és egyetemes emberi haladás érdekeit is képviselte. Az ellene való fellépés — még ha valóban jogos nemzeti követelések köntösében történt is, mint pl. a szerbek, szlovákok, románok esetében — a társadalmi-politikai reakció érdekeit szolgálta. Amint Engels Frigyes megállapította: „A küzdők két nagy csapatra oszlottak; egyik oldalon a németek, lengyelek és magyarok forradalma; a másik oldalon a lengyelek kivételével az összes szlávok, a románok és az erdélyi szászok ellenforradalma.”² Egy másik helyen pedig: „... A magyar háború illetéknéppen igen gyorsan el-

² Engels Frigyes: A magyar forradalom. Neue Rheinische Zeitung 1849. jan. *Szabó Ervin*: Marx és Engels válogatott művei. I. köt. Bpest. 1905. 130. l. Engels itt mellőzi a szláv elem olyan jelentős forradalmi megmozdulását, mint amilyen a prágai felkelés volt.

vesztette kezdeti nemzeti jellegét s éppen látszatra legnemzetiesb lépése, a függetlenség kinyilatkoztatása révén elhatározóan európai jelleget öltött.”³

A szászok vonatkozásában mindez lényegesen egyszerűbb. Otto Folberthnek — aki a soknemzetiségű Magyarország nemzetiségei közt fennálló lényeges különbségeket igyekszik elmosni, hogy így a szászok állítólagos „sérelmiei” nagyobbban tűnjenek fel — éppen mint dunavölgyi németnek tudnia kellene, hogy az erdélyi szászok és a horvátok társadalmi fejlődése és nemzetvé-válása a magyarokéhoz állt közelebb, és nem a többi nemzetiségéhez, köztük az erdélyi románokéhoz! Az erdélyi szászok és a horvátok évszázados területi autonómiával, municipális jogokkal és saját uralkodó osztállyal rendelkező nemzetiség voltak a mindezeket nélkülöző és akkor még a társadalmi fejlődésben elmaradottabb, paraszt-népek színvonalán megmaradt szerbekkel, románokkal, szlovákokkal és ukránokkal szemben. Ennek következtében polgári átalakulásuk elé sem gördültek olyan akadályok, mint amilyenek az utóbbiaknál voltak. Így 1848-ban az erdélyi szászoknak nem is volt nemzeti gyűlésük, mint ahogy a magyar kormány részéről sem érte őket semmiféle komolyabb nemzeti sérelem. Magyarország és Erdély uniójának 1848. május 30-án, a kolozsvári országgyűlésen történt kimondása után is megmaradt a szászok területi autonómiája, belügyeikben a német nyelv hivatalos használata, nemzeti egyházuk és egyéb intézményeik, 22 szászföldi képviselő került be a pesti országgyűlésbe, s az unióbizottságban tárgyalások folytak a szászok jogainak pontos körülhatárolására az egységes magyar nemzeti államban. E tárgyalások értékéből mit sem von le vontatott jellegük, ami jórészt az egyre kritikusabbá váló helyzetnek volt a következménye. A szász képviselőknek a magyar országgyűlésből való távozása sem belügyeikben elszenvedett „sérelmek” miatt következett be, hanem azért, mert a magyar kormány és a Habsburg-uralkodóház közt szakításra került sor, s a szász képviselők csak a magyar kormánynál vették észre a „törvényesség talajáról” való letérést. Ekkor a kettős politikai vonalvezetés magas iskoláját bemutató, titokban az unió ellen folyvást ágáló szász uralkodó osztály, a „viri prudentes et circumspecti” is elérkezettnek látta az időt a magyar forradalom hátbatámadására.

Otto Folberth tehát kétségtelenül igaztalan módon ítéli meg saját népe helyzetét, midőn azt írja, hogy a szászoknak az unió következtében ... „minden történelmi joguk veszendőbe ment és igazi politikai kisebbséggé váltak” (273. l.). Talán ezért is hallgat olyan mélyen a szász ellenzék magyarbarát és forradalmi szabadelvű tagjainak, Carl Goossnak, Friedrich Hannak, Johann Hientznek, Anton Kurznak stb. szerepéről!

Bizonyára nem tévedünk, ha a szász uralkodó osztály 1848/49-es politikai magatartásának és akcióinak gyökereit nem az állítólagos nemzeti sérelmekben, hanem a forradalomellenességben, a Habsburg-uralkodóház iránti konok tiszteletben és a magyar viszonyok kellő ismeretének hiányában keressük. Ez alól még Stephan Ludwig Roth sem volt kivétel. Maga mondta az őt börtönében meglátogató Georg Hintz lelkésznek: „Hogy én a magyar eszmékhez nem vonzódtam és talán egyoldalúlag a magam szász álláspontján maradtam, elfogulatlanul nem lehet zokon venni. Ugyanis nem tudok magyarul és így újságjaikat sem olvashattam, még kevésbé érintkezhettem Magyarországgal.” (354—355. l.)

Beleestek még abba a hibába is, hogy önmagukat kizárólagosan „polgárnép”-nek látták szemben a magyar „nemességgel”. Pedig a szász uralkodó osztály, a városi patriciátus élete is keresztül-kasul át volt szöve feudális elemekkel. Gondoljunk csak a 72 jobbágyságra, a szászföldi lakosságnak több mint felét kitevő románok helyzetének rendezetlenségére, a regulációk idején felszínre jutott korrupciókra, föld-kisajátításokra, nepotizmusra stb. A szász evangélikus papság létalapját is a feudális jellegű tized szolgáltatása, életformáját és jogi helyzetét tekintve pedig miben sem különbözött a nemességtől. Maga Roth is érzékenyen reagált a dézsma megszüntetésére, s több cikkben foglalkozott a szász evangélikus papság megfelelő kárpótlásával (77. l.).

Anélkül, hogy mentetgetnénk az árutermelő magyar középnemesség hibáit és osztálykorlátait, meg kell állapítanunk, hogy a néptömegek nyomására mégis csak ez az osztály vitte keresztül a *polgári átalakulást* azt a minimumát, mely nélkül a nemzeti-ségek sem jutottak volna hozzá a polgári szabadságjogokhoz. Otto Folberth maga is túl gyorsnak tartja ezt az átalakulást s ezzel elárulja, hogy nem „polgári” álláspontból, hanem konzervatív-feudális irányból bírálja a forradalmi nemességet (76. l.), mint ahogy annak idején a szász uralkodó osztály — vele a céhek védelmében broszúrát író s a magyar nemességet „rebellis”-nek bélyegző Roth is — nem egyszer tette.

A társadalmi elemzés elhanyagolása teszi lehetővé a könyv olyan humorosan ható hamis aktualizálását is, mint amilyen az erdélyi szász követválasztási rendszernek

³ Spira György: A Neue Rheinische Zeitung utolsó cikke a magyar szabadságharcról. [Történelmi Szemle 1959. 1—2. sz. 33. l. A cikk 1849. máj. 18-án jelent meg Kölnben.]

az Észak-Amerikai Egyesült Államokban divatos szokásokkal való összehasonlítása (20. l.).

Végül szólnunk kell arról, hogy Stephan Ludwig Rothot nemcsak az erdélyi szászok tartották, vagy tartják nemzeti ügyük mártírjának, hanem ilyen értelemben emlékezett meg róla a román polgári történetírás több képviselője, köztük az európai viszonylatban is nagyinak számító Nicolae Jorga professzor is. A román polgárság az Erdélyért folyó harcban főellenségének a magyar nacionalizmust tartotta, ezért ünnepelte az e nacionalizmusnak áldozatul esett, s a román nemzeti mozgalom konzervatív ágával fegyverszövetségre lépett Rothot, elfeledkezvén arról, hogy a magyar nacionalizmus minden hibája ellenére is más volt 1848/49-ben, mint 1867 után, midőn a magyar uralkodó osztály, s azon belül a gentry a Habsburg-házzal való kiegyezés révén megalkudott a nemzeti függetlenség kérdésében, szögre akasztotta forradalmi elveit, s szilárdan hatalomra jutva, a nemzetiségek elnyomására rendezkedett be. (Az erdélyi szászok is jóval kevesebb jogot kaptak 1867 után, mint 1848-ban.)

Eppen ezért szükségesnek látjuk, hogy Roth politikai ténykedését román vonatkozásai tekintetében két kérdés kapcsán is megbíráljuk. Az első az 1845/48-as sváb betelepítés, melynek a szászföldi román lakosságra nézve voltak antihumanus elemei is. Az erdélyi úgynevezett „ultramagyar” sajtóból, éppen az „Erdélyi Híradó”-ból tudjuk, hogy Szászvároson és Romoszon a szászok külső telkeikről kihányták a románokat s ezek helyére fogadták be a svábokat. Otto Folberth ezzel szemben idéz egy gr. Sedlnitzky rendőrminiszter aktái közt található, 1846. június 10-éről, Nagyszebenből keltezett jelentést, mely szerint a Szászvárosszékből letelepedett 60 württembergi család jelenléte nem okozott a románok közt különösebb bajt. Sőt Vajdy (Vajdei) lakói kértek is egy-két telepest. E szerint csak a Szeben-székből levő Frek helységben támadt a románokkal baj. A jelentés különben elismeri a telepítés elsietett voltát (62. l.). A sváb betelepítés régebbi, XVIII. századi gyakorlata és a későbbi szászvárosszéki események révén biztosra vehetjük, hogy az igazsághoz a magyar sajtó tudósítása állott közelebb.

A másik dolog – amire már utaltunk is – a Küküllő-megyei 13 szász falu mellett a másik 13, hajdan szintén szász lakosságú, de 1848/49-re már csaknem teljesen elrománosodott helységnek az amúgyis vegyes lakosságú Szászföldhöz való átcsatolására irányuló törekvés. Biztos, hogy Stephan Ludwig Roth mint német nacionalista természetesen tartotta ezt az eljárást, nem valószínű azonban, hogy a román nemzeti mozgalom korabeli vagy későbbi vezetői is hasonló álláspontot foglaltak volna el ebben a kérdésben. (Bezzeg a brassói tanács katonaságot küldött 1848-ban a hétfalusi csángók ellen, mikor azok a Székelyföldhöz akartak csatlakozni!)

Utójára hagytuk a román nemzeti mozgalommal kapcsolatosan azt az állításunkat, hogy Roth a román nép iránti rokonszenve tekintetében nem állt egyedül. A magyar forradalmárok közül is tudunk mutatni olyan férfit, aki, ha politikai munkássága tekintetében nem is érte utól, emberi nagyságában méltán hasonlítható hozzá. A szászvárosi fiatal ügyvédre, Bruz Lajosra gondolunk (1817–1856), akit 1848/49-es politikai szereplése alapján méltán állíthatunk Varga Katalin és Mocsáry Lajos mellé. A forradalmat megelőző években több magyar újság mellett munkatársa volt a Balázsfalván megjelenő „Organulu Luminării” című román lapnak is. 1848 tavaszán nagy része volt abban, hogy Szászvárosszékből példa nélkül álló magyar–román együttműködés jött létre, melynek kezdeményezője a magyar polgárság részéről elsősorban ő volt, a románok részéről pedig Szentiványi Miklós tordosi falujegyző. Többek közt nekik volt köszönhető, hogy a székgyűlés május 21-én a balázsfalvi első román népgyűlésen megfogalmazott nemzeti követelésekkel egyenrangú, 24 pontból álló román nemzeti programot fogadott el. (Kiadva *Silviu Dragomir*: *Revoluția Românilor din Transilvania din 1848–49*. II. k. 480. l.) Június 1-én pedig a székgyűlés, melynek tagjai zömmel a román falvak követői voltak, elfogadta a román nyelvnek közügyekben való használatát is. Így Szászvárosszékből a német, magyar és román nyelv egyaránt hivatalos nyelv lett. Az így kialakult és Magyarországnak Erdellyel való uniójára támaszkodó magyar–román, és részben szász együttműködést csak az őszi események vihára tudta szétbomlasztani. Szeptember 10-én Bruz Lajos még megrázó, drámai erejű, román nyelvű beszédben fordult a szászvárosi piactéren egybegyűlt román parasztokhoz, melyben a közös haza védelmére szólította fel őket, utalva a magyar és a román paraszt közös történelmi sorsára (*Activitatea* 1901. július 18.). Mindez azonban már hiábavaló volt. Később a szászvárosi magyar nemzetőrsgel együtt ő is letette a fegyvert mint „örnagyi segéd” Riebel osztrák őrnagy előtt. Ezután az osztrák–szász reakció Nagyszebenben bebörtönözte. Bem József honvéd csapatai 1849 tavaszán szabadították ki börtönéből, s innen kezdve működését mint Nagyszeben város helytartója folytatta. A kiontott magyar véért nem kívánt bosszút állni, sőt védelmébe vette az általa nagyrabcsült, szorgalmas szász népet. Az volt a

véleménye, hogy egyedül a vezetők érdemelnek büntetést. (Siebenbürger Bote, 1849. nro. 64). A szabadságharc leverése után 1852-ig Nagyszebenben volt internálva. Ekkor látogatta meg a várost Ferenc József osztrák császár, aki a politikai foglyokkal is elbeszélgetett. Bruz Lajos kitűnően tudott németül, s a császár a vele való beszélgetés nyomán szabadlábra helyeztette, mivel vér nem tapadt kezéhez. 1856-ban, általunk még nem ismert körülmények közt halt meg. Alakját román részről is megbecsülték (Activitatea, uo.).

Otto Folberth szép kiállítású könyve egészében a polgári humanizmus talaján áll, ezért is foglalkoztunk vele ilyen részletesen. Befejező soraiiban arra utal a szerző, hogy maga is felülemelkedett a nacionalizmus korlátain, holott történeti fejlődésében nem különbözteti meg világosan a nacionalizmus progresszív és retrográd szakaszait. Nyilván a hitlerizmusnak a II. világháború alatt elkövetett szörnyűségeire is gondolt, midőn könyvét az alábbi mondat jegyében fejezte be, időtlen megállapításként állítva azt az olvasó elé: „A nacionalizmus felébreszthet és gyorsabb fejlődésre serkenthet egy népet, azonban meg is részegítheti és mindörökre meg is károsíthatja . . .”

SÁRKÖZI ZOLTÁN

VITA A NÉPI DEMOKRATIKUS KORSZAK TÖRTÉNETE FELDOLGOZÁSÁNAK HELYZETÉRŐL*

A népi demokrácia története kutatásának munkaközössége 1961. július 3-án a Párt-történeti Intézetben tartott ülésén megvitatta „A népi demokratikus korszak ábrázolása történetírásunkban” című referátumot, melyet Orbán Sándor, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa készített. A referátumot és a vita anyagát az alábbiakban közöljük.

A népi demokrácia korszakának ábrázolása történetírásunkban

A népi demokratikus korszak történetének tanulmányozása történettudományunk egyik legfontosabb, egyszersmind legfelelősségteljesebb feladata. Jelentősége mindenekelőtt abban van, hogy a népi demokratikus forradalom új korszakot nyitott meg népünk történetében: felszámolta a burzsoá rendszert és megnyitotta az utat a szocializmus, a kommunizmus felépítéséhez.

Történészeink közül többen is figyelemre méltó munkát végeztek a népi demokratikus korszak történetének feldolgozásában. Néhány könyv, számos broszúra és még több tanulmány vagy cikk jelent meg e korszakról. Növekedik azoknak a történészeknek a száma is, akik e korszak kutatásával kívánnak foglalkozni. Egyre szélesebbé válik a kutatás tematikája és mindinkább tapasztalható az igény és törekvés, hogy mennél hitelesebben mutassák be a népi demokratikus korszak történetét.

Mindenképpen fokozott figyelmet érdemel tehát annak a történetírói termésnek és tapasztalatnak vizsgálata, amely már eddig létrejött a népi demokratikus korszak feldolgozása során. Beszámolónk ennek áttekinthető összegezéséhez kíván szerény indításként hozzájárulni.

Beszámolónkban nem a korszak egyik vagy másik, vagy akár leglényegesebb történeti, elvi kérdését, hanem az e kérdéseket ábrázoló történeti vagy történeti jellegű feldolgozásokat kívánjuk szemügyre venni. Ezekkel sem a minden egyes munkára kiterjedő teljes historiográfiai igénnyel foglalkozunk, hanem inkább azzal, hogy az olvasásuk után kialakult benyomásokat, gondolatokat összegezzük.

*

Első tekintetre feltűnik, hogy a népi demokráciával foglalkozó történeti irodalom nem nyert még teljes „polgárjogot” a történetírásban. Egyelőre legalábbis még így tekint egyes történészkörökben, vagy a tudományos ismeretterjesztés különböző fórumain. Némely kiadványok vagy sorozatok csupán a „politikusság” látszatáért, esetleg évfordulónkon foglalkoznak ilyen témával. Mások még e látszatra sem pályáznak. Pl. a Kultúra Világa elnevezésű sorozat vasos 5. kötete egyáltalán nem tekinti a történeti kultúra részeként 1945 utáni történelmünket. Vagy ha az eddig védett kandidátusi disszertációkat vesszük is szemügyre, kiderül, hogy Magyarországon még egyetlen egy sem került sorra a népi demokrácia történetéből.

Nem kétséges e mellőztetésnek fontos tényezője, a „történeti távlat” tilalomfájára hivatkozó burzsoá álobjektivitás. E szemlélet újkiadású képviselői a „történeti távlatot” lényegesen lerövidítik és a történeti folyamatokat két csoportra: befejezettekre és nem befejezettekre bontván, azt állítják, hogy előbbiről lehet, utóbbiról nem lehet történelmet írni. Mindennek természetesen van valami reális alapja. Csakhogy a baj ott kezdődik, hogy ez a csoportosítás sokszor teljesen önkényes, nem is beszélve arról, hogy e csoportosítás „objektív” kritériumait gyakorta a „nem kényes” és „kényes” nagyon is szubjektív kategóriái határozzák meg. Ráadásul ez a szemlélet még a „pártszerűség” tőgáját is magára ölti, mivelhogy a párt „érdekében”, a szocializmus építésének „érdekében” állónak tiltja vagy engedélyezi az egyik vagy másik témát.

* A népi demokratikus korszak történetének kutatására alakult munkaközösség beszámolója.

Mindez aztán nagyon szépen megfér egyrészt az opportunizmussal, másrészt a szektás dogmatizmussal. Míg az előbbi afféle óvatos önvédelemből (azt tegyem, amiből nem lehet baj!), utóbbi a tömegek lebecsüléséből adódik, azok éretlenségére hivatkozva, óv és tartózkodik a „veszélyes” témáktól. Előbbire és utóbbira is nyújtott példát az elmúlt évek története. Elég csak azokra a marxista és álmарxista történészekre emlékeztetni, akik rövid nekibuzdulás után különböző technikai (idő, anyag) nehézségek védőpajzsa mögött vonultak vissza a népi demokratikus korszak kutatásával járó felelősség vállalásától, vagy utalni azokra az esetekre, amikor egyes szervek indokolatlanul vonakodnak bizonyos munkák kiadásától.

Jóllehet kevés kivétellel mindannyiunkat megkísértett e szemlélet, mégis hibáink nem ebben, hanem — mint erényeink is — elsősorban munkáinkban vannak jelen. Márpedig e hibáknak nem kis része van abban, hogy a népi demokráciával foglalkozó történetírás még alig vívta ki, nemhogy a közvélemény, de még a hivatalos tényezők elismerését sem.

Eredményeink, hibáink azonban alig érthetők meg önmagukban, hanem csak a népi demokratikus fejlődéssel szoros kapcsolatban. E fejlődés nagyjából négy, egymástól többé-kevésbé elkülöníthető, de nem egyforma jelentőségű fázisra taglalható:

1. *Az 1945-től 1951 — 52-ig tartó időszak* korszakunk történeti feldolgozására vonatkozó kísérletei magukon hordozták a koalíciós több-párt rendszer bélyegeit. Ugyanakkor a népi demokratikus korszak történeti feldolgozása előzményekre sem igen támaszkodhatott. Mind a letűnt korszak egyes történeti kérdéseiről, mind a felszabadulással kezdődő népi demokratikus átalakulás főbb vonásairól csupán a párt állásfoglalásai, Révai József írásai adtak tudományos szintű értékeléseket. Bár ezek mindenkor alárendelődtek a napi politikai harcoknak, mégis fő vonásaikban kiállták az idő próbáját. Kifejezett szaktörténeti munkák ekkor még nem születtek a magyar népi demokrácia addig megjárt útjáról. Ez a helyzet még akkor sem változott, amikor a fordulat évét követő esztendőkből a marxista történészek domináns szerephez jutottak a magyar történet-szfronton.

Ugyanakkor a hatalmas változások: a demokratikus újjászületés, a földreform, az építés pátosza sokakat késztetett arra, hogy megöröklítsék a történeteket, egyszersmind képet nyújtsanak az új viszonyokról (ld. Mód Aladárné, Moharos József egyes írásait a Társadalmi Szemle 1946 — 47-es évfolyamaiban, vagy a NÉKOSZ kezdeményezésének eredményeit a Valóság 1947 — 48-as évfolyamaiban, s részben a Válasz által meghirdetett pályázatra beérkezett írásokat a folyóirat 1947 — 48-as számaiban, vagy pl. *Pál-Radó*: Debreceni feltámadás c. krónikás könyvét — 1947). Szemléletüket bizonyos eklekticizmus és partikularizmus, módszerüket pedig, különösen a falukutatók nyomán, a szociográfiai vagy a krónikás módszer jellemezte. Mindazonáltal lelkes kezdeményezéseik és az a felelősség, mellyel felvetették — különösen a falusi viszonyok átalakulásának vonatkozásában — a fejlődés izgató kérdéseit, pozitívnak tekinthetők és az általuk felhalmozott anyag és gondolatok kritikus felhasználását nem is mellőzhetjük.

Jóllehet már az itt említett írások egy része is (különösen a Válasz néhány cikke) burzsoá álláspontot képviseltek, mégis a kifejezett ellenzéki magatartás inkább némely, a jelenkori történeti-publicisztika igényével fellépő cikkekben (pl. Bibó István Válasz cikkei 1946-ban a koalícióról, 1947-ben a békeszerződésről, 1948-ban az antiszemitizmusról) jelentkezett. Ezek, az aktuális politikai kérdésekbe való beleszólás ürügyén, azóta is még hosszú ideig élő ellenséges szemléletek (harmadikutasság, nacionalizmus) hordozóinak tekinthetők. Hatásukat akkoron csak részben ellensúlyozta tudományos igényű marxista történeti publicisztika.

Az itt említett tarka kezdeményezések végeszakadásánál a hiba nem abban volt, hogy az ellenséges nézetek ellen nemcsak tudományos, de (igaz néha egyoldalúan) adminisztratív eszközökkel is folyt a harc, hanem abban, hogy az életrevaló kezdeményezéseket nem tudta akkor hámba fogni, s a konszuktív irányba hajtani a marxista történettudomány. A látszat szerint elhaltak vagy egyszerűen leállítottak ezek (jellemző, hogy 1949 — 50 — 51-es esztendőkből nemigen található e korszakra vonatkozó történeti jellegű feldolgozás).

2. *Az 1952-től 1955 — 56-ig tartó időszak*ban a népi demokrácia mint történeti téma is helyet hódított a történettudományban. Mindez elsősorban a párt világnézeti nevelő munkájának megerősödésével kapcsolatos. A nagy frontátörés a felszabadulás 10. évfordulójával kapcsolatos. Erre az alkalomra készültek el az olyan művek mint: Tanulmányok a népi demokrácia történetéből, *Nemes Dezső*: Magyarország felszabadulása, a PTI és a TTI által közösen összeállított Felszabadulás (dokumentumgyűjtemény) kötetek. Történeti jellegű feldolgozásokat találunk a népi demokratikus korszak egyes kérdéseiről a Társadalmi Szemlében (1956. 6. sz.), a Közgazdasági Szemlében (köztük

Friss István : A magyar népgazdaság fejlődése a felszabadulás után KgSz. 1954–55), kisebb mértékben a Statisztikai Szemle 1955–56-os számaiban, a Pedagógiai Szemle 1952. 6., a Hadtörténeti Közlemények 1954–55-ös számaiban, sőt az Etnográfia 1955. 1–4. számában is. Történeti témaként vonul be korszakunk a különböző egyetemi és főiskolai évkönyvekbe (1955–56) és a történelmi tankönyvek, jegyzetek lapjaira is.

E munkák szerzői között néhány vezető marxista történészt és számos kezdő történészt találunk. Utóbbiaknak erkölcsi biztonságérzetét nagyban segítette az, hogy az évforduló történeti tanulmányokkal való ünneplésében olyan tekintélyes pártönkívűli történészek is részt vettek, mint Szekfű Gyula és Révész Imre. A fő indítékot azonban a párt, a szocializmus építése szolgálatának a szándéka adta. A baj abban volt, hogy ezt a szolgálatot helytelenül fogták fel.

Igaz, hogy nem kellett szembenézni azokkal a hamis ráakódásokkal, amelyeket a polgári történettudomány hagyott más korszakoknál örökölni. Ám mindez jó is volt, meg nem is. Jó volt abban a tekintetben, hogy művelőit nem csábították a burzsoá történetírás által kényelmesre járt utak, hanem adva volt a lehetőség, hogy egyedül a marxista tudománnyal hatoljanak be a történetírás eme szűz területére. Ámde abból a körülményből, hogy miután a proletariátus kezébe vette a hatalmat és a marxista történészeknek e korszak marxista ábrázolásért nem kellett megvédeniük a külön saját csatát, bizonyos hátrány is adódott: közzörületlenül maradtak a történészi harci módszerek, és gyenge volt műveik ellenállóképessége a várható támadásokkal szemben.

E munkákra is — éppen úgy, mint a követésre leginkább számításba vehető SzK(b)P rövid történetére — rányomták bélyegüket az általános viszonyok; a személyi kultusz és a vele kapcsolatos dogmatizmus és szubjektivizmus. Szerzőik a párt, a párt egyes vezetőinek — sokszor helyes, de néha helytelen — véleményét, álláspontját, tetteit mintegy munkáik prekonceptiójának tekintették, s miként a napi propaganda, ők is mindenképpen részletes igazolására törekedtek. E szemléletet, a történetírás egészére nézve is, már 1952-ben doktrínává avatták a marxista történész középkáderek: Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány c. reprezentatív programadó összeállításban. Kis túlzással mindezt talán abban lehetne jellemezni, hogy Rákosi Mátyás lerakta a magyar történelem legfontosabb folyamatainak, fordulóinak értékelésében az alapot, a történész feladata csupán csak az illusztratív anyag összegyűjtése és szép megírása. A marxista klasszikusok valóban örökörtékü történeti megállapításainak dogmatikus felhasználása mellett így alakultak ki a magunk sajátos torzításai. Ilyen körülmények között aztán elburjánzott az a nézet is, hogy a legkönnyebb történészi feladat a népi demokratikus korszak művelői előtt áll (ennek persze káderfejlesztési következtetései sem maradtak el!), hisz ott nemcsak az alapvető értékeléseket, de a főbb folyamatokat, eseményeket is tisztázta Rákosi Mátyás, mindenekelőtt Népi demokráciánk útja (1952) c. tanulmányában.

A történeti valóság hű ábrázolása különösen két ponton szenvedett csorbát.

Egyik : a történeti fejlődés szubjektív tényezőinek eltűlése az objektív tényezők rovására. Ez vált jellemzővé a kommunista párt szerepének ábrázolásában is, melyet csak súlyosbított, hogy a párt maga is követett el szubjektivisták hibákat. Különösen gyakori volt ez a személyi kultusz kifejlődésével, melynek nyomán a korszak történészei is egyetlen személyhez kapcsolták a vezetés tevékenységét. Ugyanakkor érdekes módon — mintegy az előbbi rekompenzálására — kifejlődött bizonyos túlzó felfogása a tömegek történelemalkotó tevékenységének. Felleptek e munkánkban is, a hajdani korok rajzában egyoldalúan honvédőnek s haladónak színezett dolgozó nép késői unokái, akik (emlékezünk csak a szavakra!) „megértették”, „kivívták” stb. a különböző feladatokat. Nem beszélve arról, hogy az egyoldalúan pozitívan ábrázolt tömegek nem egy helyzetben meglepetést okoztak, ez a felfogás el is személytelenítette az ábrázolást. Kis túlzással úgy lehetne a képletet felállítani: egyrészt az egyszemélyi vezetés (illetőleg annak idézgetése), másrészt a személytelen tömegek (illetőleg aktivításuk példákul való illusztrálása) kiegészítve egy harmadik tényezővel, a sokszor önkényesen értelmezett és eltűzött „ellenség” machinációival — alkották a történeti folyamatok rajzában legfőbb vonásait. És amiképpen a párt és a vezetés akcióit nem, úgy ezen akciók nehézségeit és esetleges sikertelenségeit sem a helyzet objektív adottságaiból, illetve ellentmondásosságai-ból, nehézségeiből, hanem előbbi a tömegek aktivításából, utóbbit az ellenség cselekményeiből igazolták a történészek is.

Másik : fontos történeti tények, folyamatok mellőzése vagy eltorzítása. Erre elsősorban a politikai történet területéről hozhatnánk példákat egészen a felszabadulás tükröztetésétől kezdve, a békeszerződés, majd a többpártrendszer megszűnése ábrázolásán át, végig a pártönkívűli nézeteltérések és azok képviselőinek értékeléséig. E hibákat gyakorta éppen didaktikai céllal követték el történészeink is, gondolván, hogy bizonyos

dolgokról nem célszerű írni vagy a valóságnak megfelelően írni. Csakhogy éppen arról feledkeztek meg, hogy indulásunk és fejlődésünk belső ellentmondások és nehézségek nélküli ábrázolása rossz eszköze a nevelésnek. Azért is rossz eszköze, mert a történetek olvasóink egy részének szeme előtt zajlottak, élményt jelentettek számukra, s éppen ezért torzítani vagy elhallgatni azokat, annyit jelent, mint az igaz dolgok hitelébe vetett bizalmat is megingatni. Végül e helytelenül felfogott didaktikai cél tarthatatlanságához hadd említsük meg, hogy külső és belső ellenfeleink éppen ott kommentálhatják kedvükre a tényeket és ott hatolhatnak be mélyre káros propagandájukkal, ahol mi torzítunk vagy nem adunk feleletet a kérdésekre. Az ilyen hibák visszahatnak s egyben utalnak a kutatói alapállásra is. Hisz objektíve a kutatói gyengeség és a könnyebb ellenállás irányába való eltolódás mutatkozik meg a valóság teljességének, ellentmondásosságainak feltárásáról való lemondásban, mi több, végső soron a szilárd hit hiánya is afelől, hogy a történeti folyamat részletei — ellentmondásosságaival együtt — a proletariátus álláspontját, a marxizmus-leninizmus igazát támasztják alá.

Hangsúlyozni kell, hogy korszakunk történeti művelésének céljáról, módszeréről kialakított helytelen szemlélet nem mindenkor vezetett torzításokhoz, az azonban bizonyos, hogy megannyi jószándék ellenére is sokszor ártott, amennyiben nem a teljes valóság, hanem annak dogmákhoz, óhajokhoz idomított mása kutatását és felmutatását tette iskolává. Ugyanakkor azokat a valóságban meglevő ellentmondásokat, amelyeket nem lehetett begyömöszölni ezek kereteibe, figyelmen kívül hagyta, elhallgatta, vagy jobb esetben „megszelídítván” feloldotta. Mindannyian tudjuk, hogy az a módszer, mely nélkülözi a történeti folyamatok, változások ellentmondásainak vizsgálatát, a „konkrét helyzet konkrét elemzését” és az annak alapján induktív úton levont következtetéseket és általánosításokat, az a módszer, mely a tételek, óhajok kizárólag deduktív úton való alátámasztását, igazolását választja, alig lehet alkalmas a társadalmi folyamatokban, változásokban ható törvények feltárására, azok sajátos érvényesülésének megrajzolására.

Így bár a lelkesedésben nem volt hiány, mégis az első nagy nekilendülés nem hozta meg a munkabefektetésnek megfelelő tudományos eredményeket. Korszakunk kutatása széles tematikával indult ugyan, de mire az egyes munkák elkészültek, részint aktualitásuk, részint bizonyos ötletszerűség stb. érvényesülése folytán leszűkültek (a külpolitika kérdései pl. feltűnően mellőztek). Bizonyos anyag is felhalmozódott, ámde feldolgozása és értékelése — ha született is néhány időálló eredmény — erősen a személyi kultusz és a szematizmus jegyében fogant. A módszert illetően pedig a keresés, a kutatás intellektuális izgalma helyett — faktológiai felsorolások; a személyi és irányzatok plasztikus, árnyalt bemutatása helyett — azok citálása, amit gyakorta e munkákban találunk. Az általános nyelvi elszírkülés csak kiegészítette mindezt.

Ismételjük, mindezt annak ellenére és legfőképpen annak a nagy érdemnek csorbítása nélkül kellett világosan elmondani, hogy akár csak a legkisebb mértékben is kétségbe vonhatnánk a népi demokratikus korszak térhódítása hőskorának korszakos jelentőségét marxista történettudományunkban. E térhódítás jegyében született munkák eredményeinek felhasználásától a korszaknak egyetlen kutatója vagy oktatója sem tekinthet el.

3. Az 1956-os ellenforradalom körüli időszakban megtörik a népi demokrácia történetének feldolgozásával kapcsolatos kezdeti lendület. E törést nem elsősorban a megjelent munkák viszonylag kis száma mutatja, hanem a revizionizmus jelentkezése a népi demokratikus korszak történeti feldolgozásának felfogásában. Egyesek az elmúlt esztendőben korszakunk történeti ábrázolásában semmi mást nem láttak, mint a „bűnbeesést” (pl. Petőfi-kori történész-vita némely résztvevői, ld. Századok 1956. 3. sz.). Mások azért hibáztatták magukat, hogy mint a korszak történetének művelői, nem adtak idejében „jelzéseket” a pártnak, s mint ilyenek nem töltötték be valamiféle „kontroll” szerepét. Nem egy ezek közül, a korábbi ismert szemlélettel ellenkező véletbe esvén, ahhoz az abszurd követelményhez lyukadt ki, hogy a politikai gyakorlatnak a történetírás legyen a „próbaköve”. Ismét mások meg úgy vonták le ebből önmagukra nézve a következtetést, hogy a továbbiakban csak a kívülálló „objektív” kritikus szerepét vállalták, melynek érdekében aztán szakítottak is korszakunk történeti művelésével. Ezeket az álláspontokat azonban nemigen őrzik történeti feldolgozások.

Volt azonban egy sor olyan művelője a korszaknak, akikben a történetek a fokozott tudományos felelősséget ébresztették fel a korszak tanulmányozásáért. Nem egyszer ezek kritikus magatartása is helyet engedett a revizionizmus behatolásának. Így pl. Mód Aladár egyes írásai, köztük a Marxizmus és hazafiság c. kötet még 1956-ban kiadott, a jobboldali szemlélet térhódításával szemben bizonyos liberális álláspontot elfoglaló és éppen ezért aktualisnak sem mondható, jórészt korábbi szarmazó publicisztikai cikkei. Gyakori volt a hibák eltűlése is, amit különösen a Statisztikai Szemle egyes gazdasági

kérdésekkel foglalkozó történeti jellegű feldolgoásaiban észlelhetünk. Máskor viszont a dogmatizmus és szubjektivizmus volt kísérője az elmúlt esztendőkről mondott történet-szi kritikának.

Ezzúttal nem beszélve a különböző, az ellenforradalmat leleplező, többnyire forrás-jellegű kiadványról (Fehér könyv) és eszmei-politikai tisztázódást szolgáló írásokról (ld. pl. Társadalmi Szemle több, Kállai Gyula, Nemes Dezső tollából megjelent 1957-es cikkét), közvetlenül az ellenforradalom után néhány a konszolidációt elősegítő történeti tanulmányt is találunk. Ezek közül is feltűnik Nemes Dezső írása (Népi demokráciánk fejlődése és az októberi ellenforradalom — Párttörténeti Közlemények 1957. 1. sz.), Balázs Béla tanulmánya (A demokratikus tömegmozgalom kibontakozása és a népi forradalmi szervek megalakulása a felszabadult Magyarországon. Századok, 1957. 1—4. sz.). Figyelmet érdemelnek Hajdú István (A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése és a szövetkezetek gazdálkodása, Statisztikai Szemle 1957. aug.—szept.) és más szerzők Statisztikai Szemlében megjelent tanulmányai.

Nem egy történésznek az 1956-os ellenforradalom jelentette megrázkódtatás változtatta át e korszak kérdéseit a csak történelmi „témából”, izgató és megfejtésért kiáltó „sorskérdéssé”. Nem tűnik talán kegyetlebántónak, ha ebben az összefüggésben a tragikus sorsú Balázs Béla példáját emelnénk ki. Meggyőződésünk, hogy minden dicső nekrológnál többet ér, ha emlékeztetünk arra a nyughatatlan keresésre, mellyel ő az 1956-os ellenforradalom belső okozóit újkori történelmünkben fellelhető beteges folyamatokból próbálta kihántani. Ennek során nem egyszer olyan konvencionálissá vált, helyt nem álló koncepciókat rázkódtatott meg, melyek néha még napjainkban is akadályozzák a helyes képalkotást utolsó századunkról. (Az idézett cikkének bevezetőjében felvetett gondolatokat, mint ismeretes, később A középírátegek szerepe a magyar társadalom fejlődésében [1958] c. munkájában összegezte.) Nem véletlen az sem, hogy a felelős keresés őt indította el korszakunk történészei közül elsőként az egyik, mindaddig mellőzött történelmi forráshoz, magának a történelmet alkotó egyszerű embernek előszóiban való megkérdezéséhez. (Ld. Személyes visszaemlékezések felhasználása népi demokráciánk történetének feldolgozásában. Századok 1955. 6. sz.)

Összefoglalóan szólva e kis periódusról, megállapítható, hogy ha csökkent is átmenetileg a korszakkal foglalkozó történészgárda, s vele kevesebb lett a termés is, mégis a revizionizmus képviselőivel szemben a marxista történészek kerültek ki győztesen, akik tapasztalatokban és felelősségben egyaránt megedződtek. Kutatási tematikájuk is ugyan-csak ugrásszerűen kiszélesedett, egészen a közvetlen tegnapiig. Mindezek a feltételek, de legfőképpen az ellenforradalom leverése és az ország helyzetének konszolidálása kedvező irányú fejlődésnek váltak alapjává a népi demokrácia történetének tudományos feldolgozásában is.

4. Az 1957-től napjainkig tartó időszakban a népi demokrácia történetéről megjelent munkák már nemcsak az illusztratív történetírást, de az egyoldalú kritika károosságának következtetéseit is levonhatták. Mindez jórészt meg is történt, egyszersmind uralkodóvá vált a törekvés is, hogy a korszak történészei a tegnap történeti valóságának tudományos feltárása által hozzásegítsenek a párt politikájának megalapozásához.

E törekvések azontúl, hogy abban a kérdésben egyek, hogy hű képet szolgáltatásnak átalakulásunkról, egészen a tegnapi, különböző tematikai területeken és különböző erővel érvényesültek.

Minenekelött két kérdéscsoport tűnik szemünkbe. Egyik: a népi demokratikus átalakulásnak sajátos menete, jellege. Másik: az 1956-os ellenforradalom. A kutató ösztön és a tudatos, pártos felelősség igen helyes reagálásának mondható csak, hogy éppen e két, mondhatni ugrópontra szegeződött a vizsgálódó tekintet, mintegy jelezve, hogy ha e két ponton megbizonyosodunk a teljes valóságról, akkor kulcsot kapunk kezünkbe a többi kérdés megoldásához is.

A magyar társadalmi progresszivitásról és a népi demokratikus forradalmi átmenet zökkenőmentességéről táplált, sokszor egyoldalú, álromantikus nézetet a történészek közül már többen is elhagyni látszottak, hogy magukat a valóságos viszonyokat lássák azzal a nem könnyű úttal kapcsolatban, amely végül is a népi demokrácia győzelméhez vezetett. Ugyanakkor másik végtelbe sem estek, nem engedték teret nyerni a pesszimizmusnak sem. Ebbe a vonalba illeszthetők a Párttörténeti Közlemények egyes tanulmányai a népi demokratikus átalakulás kérdéseiről, részben Korom Mihály (1957—58), de inkább Szabó Bálint (1960) és Ságvári Ágnes (1959—60) írásai; a Századokban (1957—58—60) M. Solymai Magda, Orbán Sándor tanulmányai; a Történeti Szemle (1959—1960) néhány felszabadulás utáni kérdéssel foglalkozó írása (Lackó Miklóstól, Orbán Sándortól). Figyelmet érdemel a szegediek kezdeményezése közül M. Tóth Erzsébet három községről megjelent tanulmánya (Szegedi Egyetem „Actája” 1957). Bár a felsoroltaknál is nem egyszer

kísért a faktológia, vagy az illusztráció meghaladott módszere, mégis a realizmus, egyszerűsége az újat mondás igényével lépnek fel. Nagyban előrevitte a munkásegységért folyó harc kérdésének realisabb megítélését Sánta Ilona két cikke is (Társadalmi Szemle 1959—61). Kiemelkedő és benyomásunk szerint a stabilizációról első realis ábrázolást nyújtó munka Ausch Sándor könyve (Az 1945—46 évi infláció és stabilizáció, 1958). Láthatólag ezek eredményeit, részben vagy összegezve prezentálják *Nemes Dezső*: A népi Magyarország 15 éves fejlődése (1960) c. füzeté és valamennyi (Lackó Miklós, Szabó Bálint és mások tollából megjelent) a felső- és pártoktatást szolgáló jegyzet és kiadvány is. Ezeknek az összegezeknek csak további javítását szolgálná az itt még fel nem sorolt, ma már nagyszámú, egyéb központi szakkiadvány (pl. levéltári kiadványok) vagy vidéken megjelenő periodikák egyes írásainak felhasználása. Az itt felsorolt tanulmányok és írások még korántsem oldották meg a felmerült kérdéseket és különösen nemigen végeztek el azt a tudományos általánosítást, mely által valóban alapozását szolgálnák politikáinknak, törekvésük azonban a korábbiakról ismert, nem egyszer monotoniszerű ismétlődések revidálásával egyszerűsége mind új anyagok feltárással, ebbe az irányba vezet.

A másik vizsgálódási övezet az 1956-os ellenforradalom körül alakult ki. Nem beszélve itt most a központilag és megyéik által kiadott leleplező anyagokról, szép száma van azoknak a feldolgozásoknak is, amelyek az ellenforradalomról megjelentek. Vezetőhelyet foglal el ezek között a Párttörténeti Intézet által kiadott *Ellenforradalom Magyarországon 1956 c. gyűjteményes kötet* (1958). Ebben a sorba tartoznak *Nemes Dezső* (Társadalmi Szemle 1957), *Vörös Gyula* (uo.), *Vass Henrik* (A magyarországi 1956 októberi ellenforradalom történetének néhány kérdése 1958 c.) írásai. Egyetlen történeti igényű feldolgozás a parasztság ellenforradalom alatti magatartásáról *Pintér István*: Az 1956. évi ellenforradalom falun c. tanulmánya (Századok 1960. 5—6. sz.). Mindezek azonban még magukon hordják a kezdet fogyatékososságait. Így nem mentesek bizonyos dogmatizmustól, az illusztráció és faktológia és ennek megfelelően a dokumentumok szubjektivistá megválogatásának, értelmezésének hibás módszerétől. Ugyanakkor bizonyos arányeltolódás is jellemzi őket, amennyiben az ellenforradalmi terror október 23-át közvetlen követő kibontakozásának és a népi erők átmenetileg defenzív magatartásának ábrázolását mellőzik.

Az ellenforradalom ma már politikailag is lezárt kérdésnek tekinthető, számunkra pedig elsősorban mint történeti kérdés jön számításba. Megközelítése csak a marxista kutató felelősségével lehetséges, aki, úgy gondoljuk — mind az ellenforradalom egészének vizsgálatánál, mind abban az egyes társadalmi osztályok, rétegek magatartásának jellemzésénél — köteles a valóság minden részletét felderíteni és ezáltal is hozzájárulni a párt által az ellenforradalomról levont tanulságok gazdagításához, fejlesztéséhez.

Abból, hogy a történeti vizsgálódás az említett két pontot vette reflektorfénybe, a történeti munkák megoszlásában és az egyes munkákon belül is bizonyos „vakuum” keletkezett a népi demokrácia győzelemrejutása és az ellenforradalom közvetlen előkészítése között. Viszont erre az időszakra, tehát az 50-es évek első felére volt a legtöbb mondanivalója az egyes, a statisztika, a közgazdaságtudomány köréből íródott történeti jellegű tanulmányoknak, cikkeknél. (Ld. pl. Statisztikai Szemle 1957 utáni évfolyamainak több visszatekintő tanulmányát. Feltűnik, hogy e tekintetben bizonyos mértékben elmaradt tőle a Közgazdasági Szemle is.) Mindez nem tekinthető véletlennek, hisz ez az időszak nemcsak egyszerűen a nagyméretű gazdasági építés, de egyszerűsége a gazdaságpolitikában elkövetett hibák, a gazdasági fejlődésben és az életszínvonal alakulásában bekövetkező visszaesések, egyenetlenségek időszaka is. Volt tehát ezeknek az írásoknak mint felmutatni tanulságul a számok nagyon is meggyőző nyelvének.

S hogy mindezt nem meddő kritizálás, de bevallottan is a párt politikájának, közelebbről gazdaságpolitikájának megalapozása, segítése céljából tették, arra nézve hadd idézzük Kiss Albert „Állattenyésztésünk belterjességének alakulásáról” szóló cikkét, mely azért mutat rá adatokkal a múlt örökségére, mert azok „mezőgazdaságunk szocialista továbbfejlesztése szempontjából is hasznos tanulságok levonására adnak lehetőséget”. (Statisztikai Szemle 1958. jan.—febr.) Ezt a céltudatos „alapozási” készséget úgy szólván valamennyi hasonló jellegű írásban felleljük. Nem kétséges, a statisztika praktikusabb rendeltetésű tudomány, s hogy a közgazdaságtani vizsgálódások is közvetlenebb segítséget nyújthatnak a jelennek, az is bizonyos, hogy a számszerű érvek vitathatatlanabbak, mégis — ha nem is volt olyan zajos politikailag e korszak — a történetészek, a párt politikája megalapozását elősegítendő, itt is tudnának tanulságokat felmutatni.

Az e területen mutatkozó hiányosságok, valamint a már korábbiakról említett és még mindig fellelhető eltulzása a történeti folyamat szubjektív tényezőinek, általában arra figyelmeztetnek, hogy a történeteszek munkáiban ma sem tükröződik kellő súllyal,

hogy felismerték volna, hogy ebben a korszakban is milyen hatalmas szerepe van az olyan objektív tényezők vizsgálatának, mint a gazdasági helyzet, a társadalmi helyzet stb. alakulása. Ilyen vizsgálatok történeti munkáknál csak a gazdaság és politika mechanikusan értelmezett összefüggésében alárendelten fordulnak elő. Márpedig a gazdaság — és társadalom — történeti vizsgálatát nem helyettesítheti az a körülmény sem, hogy a párt politikájában általánosságban helyesen tükröződik az objektív tényezők felismerése és számbavétele.

Ami a társadalmi állapot ésszerkezet alapos vizsgálatát illeti, jól tudjuk, hogy ez sokkal inkább következtetni enged a tömegek tartós, meghatározó arculatára, mint egyes akcióik. Ezzel kapcsolatban hadd hozzuk fel példaként egyrészt a dolgozó parasztság földreformban betöltött pozitív szerepének túltengő ábrázolását, másrészt feltűnő hiányát azoknak a munkáknak, amelyek a dolgozó parasztság ezt követő tényleges strukturális átalakulásáról, helyzetéről kellett volna, hogy írójának. A dolgozó parasztság oldaláról a munkás-paraszt-szövetség alakulásának, valamint a szövkezeti átalakulás fogadtatásának kulcsát, nem elsősorban az előbbieket, de az utóbbiak tanulmányozása adhatja kezébe a történésznek is. Nem sokkal kedvezőbb a helyzet akkor sem, ha pl. a munkásosztály tömegei párharcokban (és esetleg még a gazdasági építésben) betöltött politikai (esetleg termelői) szerepének történeti vizsgálatát vetjük össze a munkásosztály összetételének és helyzetének alakulása feldolgozásával, illetve feldolgozatlanságával.

Voltak korábban is már egyes munkák, amelyek közelebb vittek bennünket olyan kérdések tisztázásához, mint a társadalmi struktúra átalakulása és fejlődése (pl. *Rédei Jenő*: A magyar társadalom struktúrájának átalakulása c. tanulmánya. — Tanulmányok a népi demokrácia történetéből, 1955), de sommázó módszerükkel alig tekinthetők kielőgítőeknek. Különösen nem tekinthetők annak azért, mert mellőzik a bepillantást az országos statisztikai jellegű eredmények, számok mögött rejtőzködő, nem egyszer igen fontos társadalmi tényekről, folyamatokról árulkodó, sokszínű összetevőkre, a területi differenciáltságra stb.

Mindenképpen örülni lehet tehát, ha új erők fordulnak a népi demokrácia gazdaságtörténeti kérdéseinek feldolgozása felé, s hogy ismét mások meg a közeljövőben főképpen a társadalmi struktúra átalakulásának egyes kérdéseivel kívánnak foglalkozni. Mindez nagymértékben segíti, hogy a népi demokratikus átalakulásunkban ható társadalmi és gazdasági törvények világossá váljanak, s ezáltal a korszak művelésének tudományos rangja is emelkedjék.

Korszakunk kutatása tudományos rangjának emelése fokozott felelősséget igényel a források felhasználásában is. És itt most nem is a források önkényes megválasztásának kérdéséről kellene szólni. Ennek felszámolására, éppen kutatható forrásaink kibővülésével, komoly lépéseket tettünk előre.

Van azonban korszakunk forrás-felhasználásának olyan sajátos kérdése is, amely a korábbi történeti időszakokhoz képest új kezdeményezéseket vár a történésztől. Ez mindenekelőtt abból adódik, hogy a ma élő ember, aki esetleg olvasója is munkánknek, élője és cselekvője volt az általunk ábrázolt korszaknak is. Ezért kiterjednek a történeti források. Itt ugyanis már nemcsak az írásbeliség kiterjedése, de az élőszó szabja meg a források kereteit, ami egyben azt is jelenti, hogy elvileg a források kimeríthetetlenek. Mi több, nemcsak a források, de a forráskritika módjai is tovább fejlődnek, mivel az élő emberrel nemcsak mint forrásaink kritikus szemlélőjével, de mint a forrásokban tükröződő történeti tények és folyamatok bírálójával is összetetalálkozik a történész.

Ilyenformán a korszak története előtt korántsem csak mint lehetőség, de mint szükség is felmerül az élőszavas források felhasználása. Különösen ha azt is tekintetbe vesszük, hogy számos tényre vonatkozólag csak ez az egyetlen forrás, hisz az események sodrában, a híradás mai formái mellett (telefonbeszélgetés, motorosfutár közlése stb.) igen sok fontos mozzanat írásos megőrkítés nélkül maradt. Az ilyenek ma még összegyűjthetők. Csak helyeselni lehet az olyan kezdeményezéseket, melyek ezek összegyűjtésére, leírására, s mintegy a régi memoárok nyomában, leíratására (pl. PI-ben) irányulnak. De nélkülözhetetlen feladat a gyűjtések kiterjesztése olyan területre is, mint a társadalmi-gazdasági helyzet alakulásának tanulmányozása. Ez utóbbinak nem jelentéktelen hagyományai is vannak hazánkban. Anélkül, hogy a hagyományok szemléleti hibáiba esnénk, vagy akár csak egyetlen súlylál értelmeznénk a források jelentőségét, használhatóságát a különböző témák esetében — hangsúlyozni kell, hogy a források több figyelmet érdemelnének az eddigieknél.

Jelenben jobbára inkább helytörténeti feldolgozásokban találkozunk felhasználással (Szegedi Egyetem „Actájában”, Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyvében, *Szűz Rezső*: Várpalota [1960], *Tanner József*: Egerszalók [1961] c. munkáiban stb.). E kezdeményezéseket feltétlen helyes volna felkarolni, hisz általuk korszakunk egészének feldol-

gozása anyagot és gondolatokat kaphat a gazdagon árnyalt történeti kép megrajzolásához. Nem is beszélve arról, hogy az ilyen munkák helyileg igen sok segítséget nyújthatnak, különösen akkor, ha megszabadulnak attól a hibás felfogástól, hogy nekik az országos történet kicsinyített mását kell nyújtaniok, s ha túllépnek azon a korábban egyoldalúan hangoztatott igényen (ld. *Szántó Imre*: A helytörténeti kutatás módszere és feladatai. 1956), hogy szerepük csupán a hazaszeretetre nevelés elősegítésében merül ki. Fokozottan várható a jövőben is, hogy az élőszó felhasználásában mindenekelőtt a vidék fogja a legtöbb segítséget nyújtani korszakunk történeti feldolgozásához.

Ami a forrás-feltárás kérdéseit általában illeti, megjegyezhető, hogy igen nélkülöztek korszakunkból a forráskiadványok. Nincsenek olyan segédeszközök sem, mint pl. a hivataltörténet vagy a részletes ismertetőleltár. Ez utóbbiak tekintetében nem lebecsülendő segítséget nyújt a Levéltári Híradó 1960-as, a felszabadulás 15. évfordulójára kiadott száma. Igen hasznos volna, ha az ilyen munka nem akadna el az évforduló után sem. A bibliográfiák tekintetében már kedvezőbb a helyzet. Am éppen azért, mert a forrásfeltárás és -felhasználás óriási lehetőségeihez kezdeti fokon állanak ismereteink, egyetlen kutatonak sem volna szabad elmulasztani az egyes munkákban annak leírását, hogy miképpen jutott el az elhatározástól kezdve a források feltárásán, felhasználásán át az eredményekig. Az egyes tapasztalatok ilyen módon közkinccsé válhatnak. S talán még az sem volna haszontalan, ha ilyen céllal a testvéri országok azonos korszakkal foglalkozó történészeinek tapasztalatait közelebbről tanulmányozhatnánk. E tanulmányozás, természetesen, még hasznosabb volna akkor, ha munkásságuk valamennyi eredményére, sőt magukra az egyes országokban lezajlott változásokra is kiterjedne. A magyarcentrikus szemlélet itt-ott felfedhető maradványainak felszámolását is jótékonyan elősegítené a tájékozódás szélesebb horizontja.

A forráskérdéssel többé-kevésbé rokonkérdésnek tekinthető historiográfia foglában ugyancsak mutatkoznak kifogásolnivalók. Az egyes kérdésekben nemcsak hogy a nem marxista és ellentétes szemléletű írásokat (többnyire országunk határain kívül megjelent munkákban) nem leplezik le korszakunk történészei, de nem szentelnek arra sem teret, hogy a kérdés ábrázolásának a marxista (klasszikus és nem klasszikus) irodalomban való fejlődését áttekintsék. Így eshet meg, hogy olyan fontos történeti tényről, mint pl. a földreform, háromféle jellemzés élhet zavartalanul együtt anélkül, hogy egyik a másikkal vitatkoznék. (Csendes Béla tanulmánya „radikális földreformnak”, Varga Zoltán írása a „szocializmus építése feltevének” jellemzi a földreformot. Ugyanakkor elterjedt és Nemes Dező jelenben is használja az „antifeudális agrárforradalmat” kifejezést.)

A historiográfia fogalma ugyanakkor korszakunkat illetően ki is tágul, amennyiben, a dolog természeténél fogva, az egyes történeti kérdések, tények részbeni vagy teljes feldolgozását, értékelését nemcsak történeti munkákban, de a publicisztikától kezdve a legkülönbözőbb írásokban megtaláljuk. Ezek az írások, források és feldolgozások is egyben. Születésük sokszor közvetlen politikai-harci feladatok megoldásával kapcsolódott össze, s ha éppen azért nem is adják mindig az adott történeti tények és folyamatok teljes rajzát, nem egyszer színesebb és gondolatokban gazdagabb ábrázolást nyújtanak azokról, mint a történészek. A historiográfiai vizsgálat körének kibővülése azonban még inkább nyilvánvaló, ha abba belevevünk azokat a közvéleményben meglevő felfogásokat is, amelyeknek írásbeli nyoma úgyszólván nem is található, azonban mégis terjednek és jó vagy rossz irányban hatnak. Márpedig nem kétséges, ezek számbavételétől, helyesbítésétől, bírálatától vagy éppen leleplezésétől nem tekinthet el korszakunk története, ha munkájával igazán hatni akar.

Felvethetnénk még a korszakunkról megjelent történeti írások előadásmódjában jelentkező feltűnő fogyatékoságokat is. Úgy gondoljuk, példákat idezni felesleges. S talán okait is mindannyian ismerjük e nyelvi elszürkülésnek. Jelenben inkább, úgyszólván mindannyiunknak, a kivezető utat kellene keresni ebből. Egyszerű receptet adni alig lehet ehhez. Az azonban bizonyos, hogy a marxista klasszikusok forgatása és az az életközelség, amely a marxizmus-leninizmus szemléletéből fakad, s nem utolsósorban, hogy korszakunk ábrázolásának főhőse, egyszersmind műveinek olvasója is az egyszerű dolgozó ember lett — a szebb és színesebb előadásmódot segíti diadalra. Ez azonban csak rajtunk, munkáinkon keresztül valósulhat meg.

Hogy a népi demokrácia történetének művelése milyen ütemben fejlődik tovább, az elsősorban művelőin, a történészeken múlik, azon múlik, hogy milyen felelősséggel, elméleti, szakmai felkészültséggel látnak hozzá a feladatok megoldásához. Volt idő, tudjuk, amikor e felelősség és felkészültség súlyos kívánivalókat hagyott maga után. Nem kétséges, ezt magyarázni lehet a kezdés nehézségeivel, az általános politikai légkörrel. De vajon magukba néztek-e őszintén történészeink, hogy nem volt-e a hiányosságokban egyebeknek is részük. Mindenekelőtt annak, hogy a hatalomra jutott munkásosztály

pártjának és államának védő árnyékában tevékenykedhettek. Ez az igen kedvező feltétel, vajon mindenkor a jobbat és többet adni célja irányában serkentette-e őket, avagy néha arra is, hogy elkényelmesedjenek, mondván: itt minden megy a maga rendjén és amit mi írunk, vagy oktatunk, az úgyis a néphatalom védő támogatását élvezi. Használ-e vagy hiszik-e? — mindegy, csak láthatólag ne ártson. De hát nem nehéz olyan ideológiai-lag és politikailag hibátlan munkát elképzelni, amelynek csupán ez az egyetlen eredmény. Félreértés ne essék, itt nem arról van szó, mintha bárkiről is azt akarnók feltételezni, hogy mindezt tudatosan vallotta, az azonban bizonyos, hogy a könnyedség objektíve néha ilyen eredményekben mutatkozott.

Abból, hogy a munkásosztály nálunk hatalmon van, a korszak történéseinek munkájára is a többet és jobbat adni felfokozott felelőssége hárul. Nemcsak mert tudományunk művelésének kedvezőbb feltételei köteleznek erre, de mert — éppen azért, hogy a munkásosztály van hatalmon — általa e feltáró munka eredményeinek elhatározó szerep jut a politika, az építés tudományos megalapozásában ugyanúgy, mint a széles tömegek nevelésében. Ez a szerep mindenkor egyenes arányban áll azzal, ahogy a korszakunk történései az osztályharc adott szakaszának, feladatának kérdéseire reagálnak. Ilyenformán tehát nem elégséges az, ha a történész a marxista-leninista elmélet birtokában van. Ahhoz, hogy a korszak történései mindenkor arra a konkrét területre irányítsák figyelmüket és munkájukat, ahol az osztályharcban a legtöbb segítséget nyújthatnak, szoros kapcsolatban kell lenniük a gyakorlattal, a politikai élettel is.

E kapcsolatot és tájékozódás szükségessége és ugyanakkor felelőssége még inkább megnő, ha azt tekintjük, hogy századunk a kapitalizmus teljes alkonyának és a szocializmus győzelmének kora, s napjainkban egyre több ország szabadul fel az imperializmus, a burzsoázia uralma alól és indul el a szocializmushoz vezető úton. Kik adhatnák át a Szovjetunió mellett legfrissebben általánosított történeti-harci tapasztalataikat (pl. olyan fontos kérdésekben, mint a békés átmenet, a munkásegység megteremtése stb.), ha nem mi. Ugy gondoljuk, mindannyian szívből örülni tudnánk annak, hogyha a benünket követő nepek anélkül ismételnék meg sikereinket, hogy hibáinkba esnének.

Végül, a többet és jobbat adni követelménye azért is felmerül a korszak történése elött, mert országunk fejlődésében új állomáshoz, magasabb fokhoz érkezünk. A szocialista átalakulás városos és falusi alapvetően lezajlott. A nagy politikai csatározások, a gyors és gyökeres átalakulások időszakát tehát lényegében túlhaladtuk. Aminthogy az ország életét is hosszú távra biztosítva rendezzük be, úgy vonatkozik ez a korszakunkkal foglalkozó történeti munkálkodásra is. Jogos tehát a kezdeti esetleges ötletszerűségek és a „lyukak betömése” helyett a teljes és részletes, egyszersmind árnyalt történeti felmérés igényével fellépni, és annak rendje-módja szerint minden történeti jelentőségű részletet nagy átalakulásunk törvényében és a fejekben egyaránt helyére tenni. S ha azt vesszük, hogy ma már felnőtt, s egyre bővül e korszak történésgárdája és mindazon technikai jellegű akadályok is elhárultak előle (levéltári anyagok hozzáférhetővé lettek, sőt fontos adatokat közzé is tettek, a publikálás lehetőségei is kibővültek), melyek korábban gátat jelentettek, bizvást várhatjuk a szép termést és azt, hogy a népi demokratikus korszak immáron biztos és állandó alapokon nyugvó történetírása is közelismerést váltson ki és teljes „polgárjogot” élvezzen a történettudományban.

*

A vitaülés résztvevői egyetértettek abban, hogy helyes és szükséges áttekinteni a népi demokratikus korszak történetírását. Egy ilyen felmérés „segíthet nemcsak a 45 utáni magyar párttörténet elkészítésében, hanem segítséget adhat, impulzusokat, ötleteket is adhat az 1945 utáni nagy történeti-ideológiai folyamatok tendenciáinak felismeréséhez, megítéléséhez”. (Gedő A.)

A téma jelentőségének és a vele való foglalkozás hasznosságának ilyen elismerése mellett azonban szinte minden hozzászóló rámutatott, hogy „az ilyen felmérés, mely nem az egyes művek tartalmi, tematikai feldolgozását elemzi, hanem általában a marxista történések megtett útjáról szól — megkésett, ilyen módon már túlhaladt”. (Ságvári Á.) A beszámolóban — bár ez az első ilyen összefoglalás, éppen az a hibája, hogy a benne felvetett problémák inkább a múlt, és nem a jelen problémái. Ma már ne azt nézzük első sorban, hogy mi akadályozta vagy akadályozhatta a népi demokratikus történet kutatását, hanem „az a fontos, hogy milyen álláspontot foglalunk el, s aztán menjünk tovább”. (Ránki Gy.) „Egy ilyen összefoglalás akkor ad tényleges segítséget az előbbrejutáshoz, ha rámutat először arra, hogy mi körül van tematikusan, tárgyi vonatkozásban, megítélés dolgában vita; mi az, amiben nézeteltérés van”. (Gedő A.)

Ma már tovább kell lépünk a megtett út összegezésénél, elért eredményeink felsorolásánál, és „figyelmünket elsősorban a népi demokratikus korszak legfőbb kérdéseinek egységes szemléletére, a konkrétumokra kell fordítanunk, tennivalóinkat kell felsorolnunk”. (*Ságvári A.*)

A felszólalók elsősorban a referátumnak a politika és a tudományosság viszonyával kapcsolatos megállapításait vitatták. Orbán Sándor megfogalmazásával, a párt „napi politikai harcainak” és a „tudományos szintű értékeléseknek” a mesterséges szembeállításával senki sem értett egyet. Az elsőként felszólaló *Ságvári Ágnes* rámutatott, hogy Orbán Sándor véleménye szerint az 1945–1951-es időszak „pártmegnyilvánulásai azért nem lehettek elvi jelentőségűek, mert a napi politikai harcokkal voltak összefüggésben”. „A valóságban — folytatta hozzászólását — ez éppen ellenkezőleg volt! A párt azért tudott helyesen eligazodni a napi politika útvesztőiben, mert tudományosan megalapozott világnézete volt, sőt ennél tovább megyek, munkáját is tudományos, gondos előrelátással végezte. Ha ebbe hiba csúszott, az nem a napi politika érdekében tett „engedményre” vezethető vissza, hanem arra, hogy a pártvezetőség bizonyos időszakokban nem képviselte helyesen a marxizmus-leninizmus alapvető útmutatásait. A napi politika követelményeit egyáltalán nem szőgyenszem előtt tartani. Ezt a tudományos dolgozóknak nem kell elvetniük, tisztánlátásukat ez nem homályosítja el, ellenkezőleg: csak az általános világnézeti megalapozottság, a párt konkrét útmutatásainak fegyelmezett végrehajtása és a napi politika tényezőinek figyelembevétele képezheti munkájuk biztos alapját.”

A napi politika, a politika és történetírás kapcsolatáról szólva egy dolog az elkövetett hibák eltétele, és más dolog a marxista-leninista szemlélet szembeállítása a napi politikában való állásfoglalással, hangsúlyozta *Gedő András*. „Ha ennek az elaborátumnak a szerzője azt akarja mondani, hogy rossz a prezentizmus, a jelenkor szerinti áttekintése, retusálása és rossz értelemben újraírása a magyar történetnek, ha elítéli a helytelen aktualizálást — ebben nyilvánvalóan egyetértünk. Ha azért, mert X- vagy Y-ról feltételeztük — tesszem azt, Kun Béláról —, hogy valami rosszat csinált 1930 után, és ezért 1919-ből kiiktatjuk az ő történelmi szerepét, ez szubjektivizmus, rossz, téves értelemben alárendelése a tudománynak, a referátum megfogalmazásánál maradván, a napi politika alá, — ebben teljesen egyek vagyunk. Egyetértünk abban is, hogy például rossz dolog volt nem kritizálni Szekfű Gyulát 1945 előtti idealista és politikailag is reakciós történetfilozófiájáért és történetírói tevékenységéért azért, mert 1945 után politikailag progresszív szerepet töltött be. Ez kétségtelenül igaz. Rossz lett volna, ha mi eltekintünk például attól, hogy kritizáljuk az 1945–48 között kisgazdapárti jobboldalt azért, mert Kovács Bélának később bizonyos vonatkozásban progresszív politikai lépései voltak.”

A történelmi folyamatok lényegére valló forrásokat a lényegtelenektől a marxista-leninista szemlélet alapján kell elválasztani. Ez az igaz gondolat azonban — folytatta *Gedő András* — „tévéssé válik akkor, ha a marxista-leninista szemléletet a napi politikában való állásfoglalástól választjuk el, ezzel állítjuk szembe. A marxista-leninista szemléletnek, elméletnek és módszernek egyik leglényegesebb követelménye és konzekvenciája az elmélet és gyakorlat egysége, és az ennek az elméletnek az alapján, az ennek tudományos alkalmazásaképpen megszületett politika fő vonalának, a szocialista építés politikai fővonalaának tudatos szolgálata.”

A referátumban előforduló ilyen, az elméleti kérdések nem jelentőségüknek megfelelő kezeléséből és tisztázatlanságából eredő hibák arra intenek, „hogy számunkra, akik a felszabadulás utáni magyar történet kérdéseivel foglalkozunk, elengedhetetlen a marxista-leninista elmélettel való foglalkozás. Erre természetesen a korábbi korok kutatóinak is szükségük van, de nekünk még fokozottabban, mert a népi demokratikus korszak kérdéseiben meg sem tudunk mozdulni az elméleti kérdések megfelelő ismerete és a köztünk való biztonságos eligazodás nélkül.” (*Borus J.*)

A népi demokratikus korszak történetírását vizsgálva, „feltétlenül bírálat tárgyává kell tenni saját gyengeségeinket, elméleti és politikai gyengeségeinket... Nem elég általában elismerni a marxizmus-leninizmust, nem elég a pártvezetés elvének általános elismerése, hanem mint a társadalomtudomány területén dolgozó kommunisztáknak, végre kell hajtánunk a párt utasításait. Ilyen értelemben a szerzőnek sokkal nagyobb súlyt kellett volna fektetnie az 1956 után megjelent, a népi demokrácia eddig megtett útját, az út ellentmondásait és nagy történelmi társadalmi vívmányait értékelő párhátározatokra. Még ha szerző a teljesség igényével nem is lépett fel, nem hagyhatók figyelmen kívül olyan fontos dokumentumok, mint a gazdaságpolitika terén az MSZMP agrárpolitikájának tézisei. Fock Jenőnek gazdaságpolitikánk néhány kérdéséről és a 3 éves tervről szóló előadása. A társadalomtudományra vonatkozóan pedig: a burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról szóló összefoglalás, az MSZMP KB mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása a „népi írókról”. „A Magyar Szocialista Munkás-

párt művelődési politikájának irányelvei." A párt szövetségi politikáját illetően előremutató jelentősége van az MSZMP Politikai Bizottsága „A Hazafias Népfrontmozgalom megerősítésére” hozott határozatának. Az MSZMP VII. Kongresszusának nagy elméleti fontosságú határozatait is az eddigieknél jobban kell értékelnünk. (Ságvári Ágnes.)

Az elméleti kérdések kezelése, a párt határozatainak és egyéb dokumentumainak forrásként való felhasználása mellett több felszólaló foglalkozott magának a párt szerepének az ábrázolásával is. „Nem tudok belenyugodni abba, hogy a párt szerepét ne fejtjük ki. Kicsit túlhangsúlyoztuk a pártot? Nem hiszem. Annak a pártnak, a kommunista pártnak egy népi demokratikus, szocialista forradalomban egészen más a funkciója, a szerepe, az államépítő és társadalomépítő szerepe, mint egy burzsoá pártnak. Nem mind egy tehát, hogy melyik korszakával foglalkozunk a párt történetének. A párt szerepének bemutatása megalakulásától kezdve mindig fontos, de különösen ebben a mi korszakunkban roppant lényeges, mert minőségileg más. Érdemes tehát ilyenformán vizsgálni a párt funkcióját, a köztörténetre gyakorolt funkcióját, azt, hogy milyen hatással van közvetlenül az emberek életére.” (Merei Gy.)

Mások is kihangsúlyozták, hogy a párt szerepét minden munkában „elsődrendű fontossággal” kell bemutatni. Az eddigi gyakorlatunkban „a párt- és különösen a párt felső politikája, a felső politikai vezetésnek és a felső politikai vonalnak a kérdései túlságosan előtérben voltak... Amikor objektív folyamatokról vagy objektív dolgokról, kérdésekről beszélünk, akkor éppen a párt vonatkozásában is egy sor alapvető ilyen objektív folyamatot nem mutatunk be. Ilyen például a párt összetételének kérdése, ez összetétel változása, hogy milyen munkás-rétegekből tevődik össze a párt, a különböző munkáspártoknak milyen befolyásuk van, kik lettek kommunista párttagok a különböző időszakokban, milyen rétegek alkották a párt legfőbb bázisát. — Úgy gondolom tehát, hogy az objektív folyamatok vizsgálatát is ki kell terjeszteni éppen a pártra és a párt által kezdeményezett szervezetekre, mozgalmakra.” (Lackó M.)

Számos hozzászóló felvetette a referátummal szemben, hogy „mint történeti igényű munkákkal, nem foglalkozik a párt határozataival, főbb elméleti kérdéseket rögzítő politikai akadémiai anyagával, nyilvános elméleti vitákkal, és ezért — természetesen — nem is adhat tiszta képet a népi demokratikus korszak történeti feldolgozásának kezdeteiről. Gondolok itt olyan nagyjelentőségű anyagokra, mint az úgynevezett Bibó-vita kommunista felszólalásai, az MKP III. Kongresszusa, oktatási konferenciájának anyaga és azok a politikai akadémiai előadások, melyek az egyes területekre kivetítve fogalmazták meg a megváltozott viszonyoknak megfelelő politikai, elméleti feladatokat.” (Ságvári Á.)

„Nem említ az anyag olyan ténylegesen fontos munkákat, amelyek ugyan nem történettudományi szakmunkák, szaktörténeti munkák. Nincs szó olyan ténylegesen történeti művekről sem, amelyek például, nézetem szerint, erősen vitathatók, mint amilyenek Mőd Aladár cikkei 1957 után a Valóság különböző számaiban a népi demokrácia előtörténetéről és történetéről. Ugyancsak nincs szó olyan művekről, amelyek nem szaktörténeti munkák ugyan, de például a magyar ellenforradalom, az 1956-os ellenforradalom történetének megírásához kiindulópontul szolgálnak, mert jól és adekvát módon tükrözik a lényeges történelmi folyamatokat, mint például Kádár János cikke »A béke és a szocializmus kérdései« 1959. évi második számában »A magyarországi osztályharc tapasztalataiból«. Nem helyesek a referátumban az arányok sem. Ténylegesen jelentős történelmi munkákra, mint amilyen Nemes Dezsőnek »Magyarország felszabadulás«-áról írott műve, alig jut több, mint egy ad hoc született, különben sem jelentős munkára.” (Gedő A.)

Felmerült a vitában a helytörténetírás problémája, illetve az, hogy ennek eredményeiről a referátum csak igen szűkszavúan emlékezik meg. Már a felszabadulás tizedik évfordulójára is jó néhány dolgozat látott napvilágot az ország különböző helyein, s azóta még több munka készült egy-egy vidék felszabaduláskori vagy 1945 utáni történetéről, a földosztással kapcsolatos kérdésekről. A Párttörténeti Intézet népi demokratikus szekciója nemrégiben lektorált egy, Dunaújváros történetével foglalkozó kéziratot, és egy másikat, Kisújszállás szocialista mezőgazdaságának történetéről. „Ezek a kéziratok, és általában a vidéki szerzők 1945 utáni témáról írt munkái természetesen különböző értékűek, de két pozitívumuk azért feltétlenül van. Az egyik maga az a tény, hogy felszabadulás utáni témával foglalkoznak, s a másik, hogy jó néhány ilyen dolgozat tartalmaz olyan anyagot, amely számunkra, fővárosi kutatók számára ismeretlen, s rendszerint csak nehezen hozzáférhető. Mint általános érvényű negatív tapasztalatot viszont megemlíteném, hogy a vidéki kutatók általában nem ismerik a népi demokratikus korszak történetéről megjelent legújabb, összefoglaló munkákat, tananyagokat, s gyakran nem tudnak eligazodni olyan részletkérdésekben sem, melyek számunkra ma már nem jelentenek problémát.” (Borus J.)

Tág teret kapott a vitában a szaktörténetírás felfogása is, amihez többen hozzá-
szóltak. „Senki nem tagadja és nem is akarja tagadni, hogy olyan értelemben vett történet-
írásra is szükség van, amely a forrásoknak a levéltári anyagnak teljes feltárása alapján
dolgozik, és másfajta politikai-ideológiai állásfoglalások ezt a részletes, az eseményeket
minden vonatkozásban nyomon követő, feltáró és elemző történettudományi munkássá-
got nem pótolhatják. Ez nyilvánvaló, de véleményem szerint a történettudomány, a
történetírás jellegét a jelen korban sem lehet elvitatni azoktól a rövidebb lélegzetű mun-
káktól, amelyek az adott valóság még nem teljes levéltári feldolgozása alapján szület-
nek, hanem a politikai belátás, a nagy történelmi összefüggések feltárása alapján adnak
választ, mégpedig tudományos választ bizonyos történelmi kérdésekre. Marx: „Louis
Bonaparte brumaire 18-ája” sem teljes levéltári anyag feldolgozása alapján íródott,
de azért történettudományi munka volt, és azt hiszem, hogy a történészek is sok ilyen
munkát kívánnak a marxista történetírásnak.

Bizonyos ilyen szak-történetírási kritériumoknak a Brumaire 18-a nem tesz eleget,
de ennek ellenére, azt hiszem, teljesen egyek vagyunk abban, hogy kitűnő munka. Ezzel
nem akarom azt mondani, hogy nincs szükség teljes levéltári és minden olyan típusú anyag-
ra, amire a referátum utal, — ezek teljes figyelembevételére és feldolgozására, de a ma-
gyar történetírás historiográfiájából semmiképp sem lehet kiiktatni azokat a történelmi
műveket, amelyek a népi demokratikus korszak politikai, ideológiai, társadalmi összefüg-
géseit világítják meg, és azokat a munkákat sem, amelyek nem ilyen jellegű feldolgozá-
sok, hanem például a mindennap végbemenő, a pártmunka gyakorlatában végbemenő
folyamatokra támaszkodnak.” (Gedő A.)

Gedő András ezen megállapításával Ránki György nem értett egyet. „Az a megol-
dás, melyet Gedő András felvetett, sok szempontból vitatható és nagyon leegyszerűsítő:
a történeti publicisztikának és a történettudománynak ilyen elválasztása. Nézetem sze-
rint a problémát nem így kell felállítani, hogy történettudomány vagy történeti publi-
cisztika. Szerintem, ha a publicisztika tényleg történeti publicisztika, ugyanúgy tudom-
ány, mint a történettudomány, persze más igénnyel. Világos, hogy nem lehet azonosí-
tani, többé kevésbé kialakult folyamat alapos történeti elemzését, részletes feldolgozását
a felmerülő új társadalmi jelenségek vagy meginduló új folyamatok történeti elemzésével.
Ez egészen különböző két műfaj, de mindkettő tudományos igényű.

A probléma szerintem az 1956 előtti hibáknál nem az volt, hogy történeti publi-
cisztikát adtunk és nem történettudományt, hanem az, hogy nem is történeti publicisz-
tikát adtunk, mert az nem volt történeti publicisztika. A történeti publicisztikának, még
inkább a történettudománynak is, joga van bizonyos tévedéseknek. Az új jelenségek tudom-
ányos elemzése közben még a legigényesebb tudományos kutatókkal is előfordul, hogy
éppen a jelenségek újszerűsége miatt nem kellő következtetésre jutnak. Az élet sokkal
szerteágazóbb lehet még a marxista-leninista történettudományi koncepciónál is, más
jelenségek is előfordulnak, — és tévedés születik. Értéktelenné válik ezért a mű? Egyál-
talan nem, ha valaki tényleg tudományos igénnyel akarja a kérdést megközelíteni. Néze-
tem szerint tehát nem lehet elválasztani a történettudományt és a történeti publicisz-
tikát, sőt az kellene, hogy a történettudósok vagy a történetkutatók igenis foglalkozza-
nak történeti publicisztikával. Ez egyáltalán nagy haszonnal járna a történettudomány
szempontjából; a kettő kiegészítené egymást.

A kérdést nem a levéltári anyag felhasználása dönti el, nem ettől függ valamely
munka történettudományi jellege. Ha megnézzük a nyugati nem marxista munkákat a
modern korról, hogy használnak-e levéltári anyagot, látjuk, hogy nem használnak, nem
is használhatnak. Ugyanakkor a polgári tudomány szempontjából számos jó munka
keletkezett nyugaton.”

Gedő András nyomban válaszolva megjegyezte, hogy Ránki őt valóban félreértette.
„Én éppen azt mondtam, hogy nem célszerű, nem helyes, nem jogos, ha az úgynevezett
szaktudományi munkáknak olyan kritériumokat adnánk, hogy például a Brumaire és
más hasonló művek kiesnének belőle. A tudományosságának nem a levéltári kutatás
a kritériuma a történettudomány vonatkozásában. Azt hiszem, talán nem is az, hogy lezárt
történelmi folyamatokat elemezzem, hiszen, hogy mi a történelmileg lezárt és mi nem,
elégké laza és homályos dolog; — hanem valóban az, hogy a lényeges objektív összefüg-
géseket tényanyag alapján tudományosan visszatükrözzem.”

Többen hozzászóltak ahhoz a kérdéshez is, hogy szabad-e tévednie, sőt: van-e joga
tévedni a kutatónak akkor, amikor a párt harcait, napi-politikai tevékenységét elemzi és
értékeli, *Ambrusné* annak a véleményének adott kifejezést, hogy a referátumban ez a
probléma túlságosan óvatosan szerepel, a szerző szinte fél kimondani a saját véleményét.
„A tudománynak ebben az ágában is meg lehet engedni a marxista-leninista alapon álló
tévedést. Lehetnek egyes kérdések, ahol a szerző ugyan marxista-leninista állásponton,

a párt álláspontján áll, de egyik vagy másik következtetése nem teljes egészében helytálló. Ma egyébként ebből a szempontból hasonlíthatatlanul jobb a helyzet, mint az ellenforradalom előtt volt, ma bátrabban lehet nyúlni a kérdéshez is, bátrabban lehet biztatni a kutatókat is, hogy kutassanak és írjanak.”

A népi demokrácia korszakával foglalkozó kutatásnak — mondotta *Ránki György* — „nemcsak akkor van problémája és nem az a problémája, hogy észrevegye: az ötvenes években a szó és a tett nem mindig fedte egymást. A tudomány rámutathat akkor is olyan jelenségekre, még a párt legpozitívabb alkotásait is elemzheti olyan szempontból, hogy vélemény szerint, tudományos elemzés alapján, a párt itt-ott hibát követett el. Joggal lehet tehát felvetni, amit a referátum is felvet, és igenis a tudománynak megvan a lehetősége, hogy a párt egész politikájának vagy bizonyos konkrét jelenségeknek tudományos elemzése alapján kimondja: ezt vagy azt másképpen kellett volna megoldani. Ezzel kapcsolatban csak egyre, akarok utalni, az 1947–49-es gazdasági kérdésekkel kapcsolatban. Ez az időszak a párt legpozitívabb korszakai közé tartozik. Jelenti-e azt, hogy minden kérdést feltétlenül úgy kell megítélni, hogy úgy kellett tenni, ahogyan a párt tette? Egészenben, az egész politika tudományos elemzése alapján kimondhatjuk, hogy igen. Ugyanakkor számos részletkérdés merülhet fel. Egyetlen párt sem csálhatatlan, és sohasem lesz az. És nem az a kérdés, hogy követ-e el a párt hibákat vagy nem. Mindig fog ilyeneket elkövetni. Nem erről van szó, hanem arról, hogy felismerje a hibákat és helyesen tudja kijavítani. Éppen ez adja a marxizmus nagyságát. A tudománynak erre nemcsak joga, hanem kötelessége is rámutatni. De ebben nem látok olyan konfliktust, amely többször is kicseng a referátumból, amely, hogy úgy mondjam, kicsit misztifikálja ezt a konfliktust.”

A vitában szerepelt egyéb kérdések közül kiemelendő a kétfrontos harc megítélése is. „A szektarianizmus, a dogmatizmus kritikáját, amely meglehetősen szenvedélyes, és én nem ezt a szenvedélyt akarom elvitatni, mert ez a szenvedély jogos, hiszen ez az irányzat annak az időszaknak a történetírásában nagyon sok kárt okozott, — nem egészíti ki a tényleges elvi problémák érzékeltetése. A magyar népi demokrácia története dogmatikus felfogásának valóságos összefoglalása, kidolgozott formája Rákosi Mátyás előadása volt, a »Népi demokráciánk útja«, amelyről, metodológiáját és tényleges eredményeit is tekintve, joggal állíthatjuk, hogy a szubjektivizmusban fogant. Kritikája éppen ezért elősegítene a tényleges dogmatizmus és szubjektivizmus leküzdését.

Más vonatkozásban, a jobboldali torzítások vonatkozásában a referátum azt írja, hogy a Petőfi-köri vitákról szót sem érdemes ejteni. Véleményem szerint, ha áttekintést adunk a népi demokratikus korszak történetírásának elvi kérdéseiről, akkor bizonyos értelemben érdemes rá szót vesztegetni, mert olyan koncepciók, amelyeket először ott fogalmaztak meg, vagy amelyek ott kerültek nyilvánosságra, helyell-közzel ma is élnek.

Említettem már, hogy bizonyos, az ellenforradalom után született történeti munkákban érvényesülő — nézetem szerint téves — elgondolásokról, Mód Aladár cikkeire gondolok, így az ő 1956 októberében megjelent tanulmányára, »A XX. kongresszus és népi demokráciánk elvi kérdései«, — nagyon jó lett volna kritikailag szót ejteni.” (*Gedő A.*)

Helyeselve a referátum több megállapítását, *Ságvári Ágnes* hangsúlyozta: „Fennáll a sematizmus veszélye. Az egyszerűsítés tulajdonképpen gyengíti azoknak a vívmányoknak nagy történelmi jelentőségét, amelyeket kivívtunk. A megtett út egyszerűsítése súlyos fogyatékoság. A sematizmusnak konkrét gyakorlati alapja is van, ez a források kezelésének gyengesége.

Teljesen egyetértek Orbán Sándorral abban, hogy ezideig kevésbé fordultunk a népi demokratikus korszak forrásaihoz, levéltári anyagaihoz, — meg kell mondanom, hogy kiadványaihoz és újságjaihoz is kevésbé. Ma már nem arról van szó, hogy eltanácsolnának bennünket a forrásoktól, — kivételt képeznek a bizalmas pártdokumentumok, melyek nem képezik feltételét a kutatásoknak, hiszen egyetlen országban sem kerülnek nyilvánosságra. Ma már a fő figyelmet a meglevő források jobb kiaknázására kell fordítani.

Súlyosan terhel legtöbbünk a nyelvünkben meglevő szürkesség is, mert az élet sokszínű áradását, kevés szókinccsel rendelkezvén, csak szűk körben ismert frazeológiával fejezzük ki. Ezzel szürkítjük magát az általunk bemutatott életet is egy kicsit. Ez a korszak sok fogalmat vitt a köztudatba és tett általánossá. Ezek elfoglalták helyüket a történetírásban is, mégis komoly erőfeszítésekre van szükség nyelvünk felfrissítésére, a történeti események színes ábrázolásához.”

A korszak kutatói előtt álló feladatok a vitában nemcsak elvi, hanem gyakorlati szempontból is tág teret kaptak. „Minthogy itt egy munkaközösség munkájának megindulásáról van szó, talán a tudományos munka végzésének feltételeiről szólnék. Alapos népi demokratikus korszaktörténet elkészítéséhez, a kiinduláskor arra van szükség, hogy pontosan tudjuk, mit írtak eddig, tehát egy bibliográfiára. Ilyen bibliográfia nincs, mert ami

a Történettudományi Intézetben a stockholmi történetészkongresszusra készült és csak 1958-ig ment, elégtelen. Ezt ugyan 1960-ig kibővítették, de nem tartalmazza a külföldön megjelent műveket, legalább is nem mindegyiket, így Káldor Miklósnak a magyar gazdasági csodával kapcsolatos művét. Hiányoznak ebből a bibliográfiából azok a publicisztikai értékű, de adataik miatt mégis csak hasznavehető, sőt használandó munkák, amelyek részben lapokban, részben folyóiratokban, és — hangsúlyozni kívánom — üzemi folyóiratokban jelentek meg.

Ez a bibliográfia tehát nem eléggé teljes. Ez nem jelenti azt, hogy ez a munka rossz. Ellenkezőleg, nagyon hasznos és jó munka volt, de alapos munkához teljesebb bibliográfia kellene. Szükség volna egy elvi alapon álló, nem polgári értelemben vett bibliographie raisonnée elkészítésére, mert remélem és bizonyos vagyok abban, hogy nemcsak párttagok fogják a népi demokrácia történetét művelni, hanem pártunkívüliek is. Ha lesz egy ilyen bibliográfia, ez sokat segíthet az eligazodásban.

A következő, méginkább technikai jellegű kérdés elsősorban az 1949 utáni időszak feldolgozásával kapcsolatos igény. Arról volna szó, hogy azok a kutatók, akik erre minden szempontból alkalmasnak bizonyulnak, hozzáférhessenek a megfelelő levéltári iratanyaghoz, a miniszterialis iratokhoz, és az MDP iratanyagához is.” (Merei Gy.)

A Történettudományi Intézetben készült bibliográfiával kapcsolatban Lackó Miklós megjegyezte, hogy „a Stockholmba küldött anyag mintegy a kétszeresére bővült azóta, és tartalmazza a legfontosabb publicisztikai, elvi jellegű, a pártvezetők állásfoglalásait tükröző cikkeket is. Ez tehát alap arra, hogy kiszélesítsük, módszeresen és az eddiginél tervszerűbben, a kutatómunkát. A Szabó Ervin könyvtár is kiadott egy, több kötetes bibliográfiát a 15 év demokratikus korszakának történetirodalmáról, amely olyan részletes — sajnos részletesen nem olvastam még, csak úgy beletekintettem —, hogy szinte az volt az első benyomásom, amikor kézbe vettem, hogy talán papírpocsékolásnak tűnik.” — *Merei Gyula* ekkor közbeszólva megjegyezte: „Benne van, hogy Budapesten mi jelent meg 15 év alatt, de nemcsak az, ami népi demokratikus, viszont Kádár János beszédei nincsenek benne.”

Ránki György javasolta, hogy „nem egészében összefoglaló historiográfia kell, mert félok, hogy az általános lesz, és mivel túl sokat fog markolni, keveset fog. A kérdéseket inkább az vinné előre, ha néhány fontosabb téma historiografizálását nyújtánánk.”

A közvetlen, konkrét teendőkkal kapcsolatban *Ságvári Ágnes* javasolta, „hogy a felszabadulás huszadik évfordulójára állítsunk össze ilyen bibliográfiát. Esetleg nézzük meg, hogy nem jelentene-e kevesebb munkát a Történettudományi Intézet bibliográfiájának kiegészítése. Ugyanakkor itt van a Párttörténeti Intézetben készült munkásmozgalmi bibliográfia, amely egyelőre csak 1948-ig, félig 1949-ig terjed. Éppen ezért javaslom, hogy amikor majd a felszabadulás 20. évfordulójával kapcsolatos terveinket tárgyaljuk, foglalkozzunk a bibliográfiával is.

Szeretném elmondani, hogy a helytörténeti, de az országos kutatásokban is nagyban segíteni fog a párt megyei és kerületi levéltárainak a felállítására.

A Párttörténeti Intézet igen nagy súlyt fektet a visszaemlékezések gyűjtésére. Saját erőnkől azonban nem tudjuk megfelelően végezni, itt szélesebb összefogásra volna szükség. Éppen ezért ezt is bele kellene illesztenünk a felszabadulási évforduló tervébe.

Végezetül szeretnék a kutatás kiszélesítésével foglalkozni. Nagyon szeretném, ha ezt komolyan, mint politikai kérdést kezelnénk, mert különben nem lesz utánpótlásunk ennek a korszaknak a kutatásában. Ez a társadalomtudomány terén elmaradáshoz és politikai fogyatékosságokhoz is vezet. Megfelelő utánpótlás nevelése, éppúgy, mint a történettudomány bármely más ágában, 8–10 évet igényel. A Párttörténeti Közleményekben megjelentettük az általunk javasolt témák jegyzékét, ennek jelentős része népi demokratikus korszakra vonatkozik, de e témákból sem disszertációt, sem szakdolgozatot még nem választott senki. Úgy látjuk, hogy a Művelődésügyi Minisztérium sem fontosságának megfelelően kezeli ezt a kérdést.”

A hozzászólásokra válaszolva *Orbán Sándor* kijelentette, „beszámolója nem azzal az igénnyel készült, hogy programot adjon, célját valójában csak címszóban határoztuk meg a munkaközösségben”. Feladatát olyan általános historiográfiai visszatekintésnek fogta fel, mely a párt határozataira és napi publicisztikájára nem terjed ki. Ezek feldolgozása további komoly studiumokat igényel.

A hozzászólások nagyobb részét elfogadja, azonban hangsúlyozza, hogy távolról sincs szó beszámolójában a napi politika és történettudomány szembeállításáról. „Ha a párt politikája tudományos alapokon nyugszik, és a mi történetírásunk is marxista történetírás, akkor szükségyszerűen nem is jöhet létre ilyenfajta kettősség.” Az is magától értetődő, hogy a „történetésznek az elmélet ismeretén túl legyen kapcsolata a mindennapi élettel és értse meg, vegye tudomásul, melyek a párt napirenden levő feladatai”. Csak így

tud segítséget nyújtani a pártnak, mint ahogy nyújthatott is volna pl. a mezőgazdaság szocialista átszervezéséhez, ha előzőleg feltárja a földreform következtében kialakult, a különböző tájegységeken eltérő paraszti rétegződést. Félreértésekre e kérdésekben, úgy gondolja, — az adott okot, hogy a beszámoló bírálata súllyal az 1950-es évek első felére irányult, amikor is gyakorta fennállt a politika és a történettudomány kettőssége.

Nem lát komoly nézeteltérést a párt ábrázolását illetően sem. „Valójában arról van szó, hogy ha mi a történeti valóság objektív oldalát alaposabban megrajzoljuk, a párt tevékenységét is megalapozottabban tudjuk bemutatni és nem önkényesen, a körülményektől elvonatkoztatva.”

Egyébként úgy véli, hogy egyszeri vitán mindezeket a kérdéseket úgy sem lehet lezárni; további viták lehetősége is fennáll.

Befejezésül dr. Orbán László a vitát összefoglalva megállapította, hogy a dolgozat hasznos, az első olyan jellegű tanulmány, amely igyekszik némi áttekintést adni a népi demokratikus korszak történetírásának eredményeiről és fogyatékosságairól. Ugyanakkor a vitában helyesen hangsúlyozták a dolgozat gyengéit is; ezek közül hármat említett meg. 1. A tanulmány nem eléggé segíti a mai, időszerű feladatok megoldását. Nem derül ki, hogy tulajdonképpen milyen korszakok, milyen témák, milyen nem világos, vagy nem kellően megvitatott kérdések tisztázására kellene a figyelmet fordítani. 2. Érződik a tanulmányból bizonyos apolitikusság, félelem, nehogy a történettudomány megint „kiszolgálja a napi politikát”. Azért érdemes erről szólni, mert az ideológiai, kulturális és művészi területen elég széles körben mutatkozik ilyesfajta nézet. A történetírásban ma nincs a napi, rossz értelemben vett „aktualizálásnak”, konjunktúrizmusnak a veszélye, egyszerűen azért, mert a párt ilyen igényeket nem támaszt az ideológusokkal és a történészekkel szemben. Régebben sem az volt a hiba, hogy a történészek segítettek a pártnak a napi politika feladatainak megoldásában, mert ez a történészeknek is feladatuk, minden kommunista feladata. A hiba az volt, hogy gyakran helytelen politikai állásfoglalásokat segítettek alátámasztani és igazolni torzításokkal, a tényeknek megmásításával. Ennek következtében nem az a veszély, hogy a napi politikát segíti a történet, hanem maga tevékenységével, hanem az, hogy ha ezt a tények meghamisításával, torzítással teszi. A párt vezetősége ilyen igénnyel nemcsak hogy nem lép fel, hanem ellenkezőleg, ha ilyen jelenséggel találkozunk, késedelem nélkül és igen határozottan fellépne ellene. 3. Jobboldali opportunista irányú, revizionista nézetek 1956 előtt és 1956 után is hatottak a történészek bizonyos körére; nem volna helyes ezt bagatelizálni.

Ezután Orbán László összefoglalójában azokról a kedvező feltételekről beszélt, amelyek között ma általában ideológusok, ezen belül történészek, a népi demokratikus korszak kutatói is dolgoznak. Ezek a kedvező feltételek lényegében három tényezőtől adódnak. Az első tényező a párt helyes politikája. Ha a politika helyes, akkor ez egyúttal azt is jelenti, hogy a pártos történésznél, aki a maga történelmi írsaival a párt harcát segíti és a maga tudományát harci fegyvernek tekinti, kevésbé forog fenn a tévedés, a ballépés veszélye. A második a jó légkör, amelyben az elkövetett hibák konzekvenciáját nem úgy vonják le, ahogyan ezt a személyi kultusz idején tették. Most lehet bátran vitázni és nem kell félni senkinek sem attól, hogy esetleges jószándékú tévedések miatt ellenséggé kezelik és kiverik kezéből a tollat. Helyes az, ha az elvi harc éles, de a hibák ellen irányul és nem a hibákat elkövetők ellen. A történészi munka harmadik kedvező feltétele a szocializmus építésének jelen periódusa. A VII. kongresszusnak az volt a fő megállapítása, hogy mindinkább a gazdasági és kulturális építőmunka feladatai kerülnek előtérbe. Ez nagymértékben növeli a tudat jelentőségét az előttünk álló periódusban, ennek következtében nő mindazoknak a tényezőknek a fontossága, jelentősége, amelyeknek szerepük van a tudat szocialista átalakításában. E tényezők között nem utolsó helyen állnak a társadalomtudományok, köztük a történettudomány.

Végezetül arról beszélt, hogy a történettudománynak segítenie kell a párt harcát és a társadalom előtt álló nagy feladatok megoldását. Rendkívül fontos, hogy a történeti igazságnak megfelelően elemezzék a magyar népi demokrácia történetének azokat az időszakait, azokat a nagy társadalmi megmozdulásokat, harcokat, amelyekben világosan és félreérthetetlenül megmutatkozik a magyar dolgozó tömegek egyetértése szocialista forradalmunkkal, egész történelmi átalakulásunkkal.

Ebből a szempontból is fontos elemezni a tömegek szerepét például a földreform, majd az államosítások megvalósításában, majd az ellenük indított ellenséges támadás visszaverésében. Az 1945-ben alakult különböző népi szervezetek (a földigénylő bizottságok, az üzemi bizottságok, a nemzeti bizottságok stb.) a 25 évi szörnyű elnyomatás után megmutatkozott a tömegek demokratizmusa, aktív részvétele a politikában. Mindez pedig elválaszthatatlan a párt munkájától. Meg kell mutatni, hogy a népi demokrácia fő céljaival a tömegek nagy többsége egyetértett és ezért a reakciós erők is olyan hely

zetbe kényszerültek, amelyben nem tudták szembetámadni ezeket a nagy célkitűzéseket, hanem álcázva magukat és reakciós politikájukat, hazug jelszavakkal próbáltak hatni a tömegekre.

Egyetért azokkal a felszólalásokkal, amelyek kiemelik, hogy szakdolgozat-témákkal, aspirantúra témáknál is itt volna az ideje sokkal határozottabban felvetni a magyar népi demokrácia történetének egyes, számunkra különösen fontos periódusait és arra irányítani a hallgatók és az aspiránsok figyelmét. Hangsúlyozta, hogy sokkal bátrabban kellene nekilátni az 1957 utáni történelmi fejlődés kutatásának: az is egyike lenne a népi demokratikus korszak kutatási főfeladatainak.

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

AZ EURÓPAI ÚJKORI NEMZET KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Európának, a nagy és kis állami és nemzeti egységek tarka komplexumának térképére csak egy pillantást kell vetnünk, hogy lássuk: a nemzeti kérdés problematikája nem szűnt meg teljesen. Természetesen nemcsak arról a pusztán tényről van szó, hogy Európában bizonyos számú állam és nemzet él, melyeket meghatározott, könnyebben-nehezebben átléphető határok választanak el egymástól, hanem arról, hogy mindegyik egységben megvan az összetartozás tudata, melyet a gazdasági, társadalmi és pszichikai téren kialakult egyedi és különleges vonások határoznak meg, s ezekkel még ma is mindig számolnunk kell. A fejlődés irányának csak egyik oldalát fejezi ki az, hogy a mai nyugat-európai ideológiákban túlsúlyban van a kozmopolita „Európa”,¹ az „európai integráció” stb. programja, hogy hat egy irányzat, mely a nemzeti sajátosságokat az amerikanizálódás útján kívánja likvidálni és rendezni. A kérdés másik oldala az, hogy — amint ez sajnos a múltban egészen a közelmúltig megmutatkozott — a burzsoá társadalomban az a veszedelem lappang, hogy az uralkodó osztályok bizonyos csoportjai a torz burzsoá nacionalizmust szabadjára engedik, s ideológiai fegyverként használják fel nemcsak egymásközi kölcsönös küzdelmükben, hanem elsősorban saját nemzetük haladó erői ellen.

Más értelemben jelent aktuális kérdést a nemzeti kérdés a szocialista (illetve a szocializmust építő) államokban, ahol tekintetbe veszik a nemzeti sajátosságokat és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet különleges vonásait. Nem az a döntő ebben a tekintetben, hogy olyan sajátosságról van-e szó, amelynek pozitív jelentősége van és amelyet tudatosan ki kell aknázni, vagy reakciósan ható csökevényről, amelyet ki kell küszöbölni. A nemzeti egyéniség nem érthető meg anélkül, hogy a gyökereig le ne hatoljunk, hogy a történeti feltételeket meg ne értsük. Főképpen a burzsoá nacionalizmus maradványainak kiküszöbölése szempontjából fontos, hogy a nacionalizmus kialakulásának feltételeit és körülményeit megismerjük. Ez a tény kölcsönös ma is aktuális politikai jelentőséget az európai burzsoá nemzet kialakulása tanulmányozásának. Nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy a burzsoá nemzet keletkezésének problematikája a ma küszöbéhez vezet el bennünket.

A csehszlovák marxista történetírás sajnálatos módon mindeddig viszonylag kevés figyelmet szentelt ennek a problematikának.²

Ez a vitacikk a végleges megoldás igénye nélkül kívánja felhívni a figyelmet néhány olyan fontos kérdésre, amellyel a történész szembetalálja magát, ha marxista módon kívánja elemezni a burzsoá nemzet kialakulásának — és ezen belül a cseh nemzeti újjászületésnek — problematikáját. Elsősorban a burzsoá nemzet jellegéről, másodszorban olyan burzsoá nemzet kialakulásának különleges kérdéseiről lesz szó, amely elnyomott helyzetben volt és a nemzeti lét jogáért küzdött.³

¹ Vö. legújabban V. B. Kijazinszkij: O falszifikácii isztorijii ideologami evropejszkoi „integracii”, Voproszsi Isztorii 1960, 5, 118 skk. II.

² A Přehled čs. dějin (A csehszlovák történet áttekintése) I. része feletti vita bebizonyította, hogy milyen sok tisztázatlan kérdés van magának a cseh nemzet kialakulásának problematikájában: vö. J. Peškova: Několik poznámek k uplatňování historického materialismu při zkoumání a výkladu československých dějin (Néhány megjegyzés a történeti materializmus érvényesítéséről a csehszlovák történetkutatás és magyarázata terén), Přehled, 1959, 2, 103 skk. II., a szerzőnek egy sor indítékot köszönhetek.

³ Szándékosan mellőzöm itt az egész cikk folyamán az újkori nemzet kialakulásáról szóló polgári irodalomra való utalást, ez ui. a kritikai megjegyzések, kommentárok stb. szükségességét jelenti, ami a cikk terjedelmét aránytalanul megnövelte volna. Ugyanezen oknál fogva nem sorolom fel itt a nyelvi, a gazdasági kapcsolatok, az irodalom stb. kérdéseiről szóló szakirodalmat. Nem tartom szükségesnek a vitacikk szempontjából azon országok történeti munkáira való utalást, amelyekről a szövegben megemlíkezem. Az ehhez a problematikához tartozó alapvető munkák pusztán felsorolása is legalább feleakkora terjedelmű lenne mint a cikk; ezért csak a tematikai bibliográfiákra utalok: Kopal S. Pinson: A Bibliographical Introduction to Nationalism, New York. 1935 és Karl W. Deutsch: An Inter-

I

A nemzeti mozgalmak, a nemzet kialakulásának, ill. az ideológiai és társadalmi jelenségek behatóbb vizsgálatának kiindulópontja — amint azt pl. Sztálin tanulmányával¹ bebizonyíthatjuk — mindig magának a „nemzet” fogalmának a lehetőség szerinti pontos meghatározása. A burzsoá nemzet tanulmányozása legelső fejezetének tulajdonképpen a nemzetfogalom és terminus kialakulásának, a társadalmi valóság e bonyolult alkotóeleme meghatározására irányuló törekvések történetének kellene lennie. Itt azonban először találkozunk a tudományos feldolgozást megszabó határokkal. Nemcsak olyan monográfiák hiányzanak, amelyek a nemzeti öntudat születésének korszakából származó, a nemzetre vonatkozó nézeteket elemeznék, hanem pl. a burzsoá nemzeti historiográfia, szociológia stb. fejlődésének a nemzet jellemére és kialakulására gyakorolt hatását a filozófiai nézetek fejlődésével összefüggően feltáró összefoglaló feldolgozások is. A nemzet problematikájának bonyolultságát az egyes burzsoá történészek, filozófusok, szociológusok stb. nemzetfelfogásában megnyilvánuló éles ellentétek szépen szemléltetik. Főképpen a XIX. században uralkodtak olyan nézetek, amelyek a nemzetet objektíve létező tényezők hatásának eredményeként fogták fel — kezdve a felvilágosodás nemzet-fogalmától, amely a nemzetet az államalakulatok termékének tekintette egészen azokig a kísérletekig, hogy a nemzetet egy vagy több „vonással” jellemezzék (nyelv, kultúra, vallás, természeti viszonyok stb.). A XIX. század végétől kezdve egyre gyakrabban merültek fel olyan nézetek, amelyek a nemzet létezése szempontjából szubjektív tényezőket tartottak döntőnek — az akaratot, öntudatot, érzést. A burzsoá tudománynak a problematika előtti kapitulálását fejezték ki azok a kísérletek, hogy a nemzet általánosan érvényes felfogását elhagyva, két vagy több „meghatározást”, fogalmat találjanak. Nem vezetett sikerre a nemzet objektív és szubjektív fogalma közti kompromisszum kísérlete sem. A nemzetfogalom fejlődése tehát önálló tanulmányt érdemelne meg.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a burzsoá tudománynak értékes rész-eredmények és anyagközlés ellenére sem sikerült megnyugtatóan megoldania a nemzet jellegének és keletkezésének problematikáját. A nemzet-problematika egész kutatási vonala alapján véve a burzsoá ideológia szükségleteit szolgálta: az első szakaszban — az újkori nemzet kialakulásának korszakában — ez a studium a fellépő új társadalmi erők haladó eszköze volt, de a tisztázatlanság hibájában szenvedett, ami többek közt a születő nemzetnek mint a kutatás tárgyának meg-nem-állapodott voltát és a konszolidáció hiányát tükrözte vissza. Ez a hiányosság részben megszűnt, amikor a burzsoá nemzetek szilárd egységbe tömörültek, ekkor érte el a burzsoá történetírás viszonylag legértékesebb eredményeit. A XX. század folyamán azonban a nemzet kutatása néhány kísérlettel eltekintve egyre inkább veszített hasznos voltából, és a nemzet objektíven felismerhető jegyeinek elismeréséről a szubjektivizmusra tértek át, ami egyformán megféle az imperializmus korszakában mind a sovíniszta, mind a kozmopolita irányzatnak.

Vegyük most szemügyre a *marxista* nemzet-fogalmat. Elsősorban arra kell gondolkunk, hogy a történeti materializmus szinte valamennyi más felfogással ellentétben a nemzetet nem tekinti alapvető társadalmi csoportnak, a társadalmi fejlődés alapvető egységének. Ezért Marx, Engels és Lenin műveikben a nemzet és a nemzeti mozgalmak problematikájának csak mint másodrendű jelenségnek szenteltek figyelmet. Sem Marx, sem Engels nem kísérlete meg, hogy a nemzet fogalmának kimerítő meghatározását megalkossa. Kétséges, hogy ebből a tényből levonhatunk-e olyan következtetést, mely szerint Marx és Engels a nemzetben olyan sokrétű és különböző jelenséget látott, hogy nem tartotta célszerűnek azoknak a jegyeknek felsorolását, amellyel minden nemzetnek rendelkeznie kell. Világosan és egyértelműen összekapcsolták azonban a nemzet (mint újkori nemzet) fogalmát a kapitalista viszonyok keletkezésével és az új társadalmi osztály, a burzsoázia kialakulásával. Engels már 1847-ben hangsúlyozta a burzsoázia fellépése, az ipar fejlődése, a kapitalista viszonyok stb. és a „közös érdekek, erkölccsel és nézetekkel rendelkező nagy nemzetek”² kialakulása közötti összefüggést. 1848 forradalmi esztendeje pedig Marxnak és Engelsnek elég anyagot szolgáltatott ahhoz, hogy a nemzetek kialakulása és a feudalizmus ellen, a burzsoá demokratikus jogokért folytatott harc

disciplinary Bibliography on Nationalism 1935—1953. Cambridge (Mass.). 1956. — Az újabb szovjet irodalomból a Voproszú Isztorii-ban folytatott vitát, főképpen Sz. Sz. Dimitrev: Obrazovanie russkogo naci, Voproszú Isztorii 1955, 42 skk. II. — A marxista irodalomra való utalást is csak ott hagytam meg, ahol kevésbé ismert vagy elfogadott nézetekről van szó.

¹ Sztálin Művei 2. köt. 314—398. I.

² Marx és Engels: Spisz, 4, 359. I.

közötti kapcsolatra rámutassanak. „Az ipar, kereskedelem és közlekedés”⁶ fejlődése néhány alapvető földrajzi és történeti feltétellel együtt a (még csak teljesen általánosan megfogalmazott)⁷ sajátos nemzeti egységek létezésének alapvető előfeltétele. A gazdasági fejlettség, az ipar túlsúlya és a gazdasági kapcsolatok nemcsak bizonyos egységek kialakulását döntik el, hanem bizonyos nyelv és kultúra túlsúlyát is ezeken az egységeken belül.⁸ A „nyelv és rokonszenv” az „életképes” nemzet határát és terjedelmét csak másodsorban határozza meg.⁹ Egy helyen Engels figyelemreméltó fogalombeli elhatárolást alkalmaz: a kapitalizmus előtti korszak nemzetét (angolul írt cikkében) „peoples”-nek nevezi. Közülük némelyek megőrizték autonómiájukat és a kapitalizmus korszakában nemzetté alakultak ki („nations”, „historical peoples”), mások elvesztették önálló nemzeti létüket s egy nagyobb nemzet elnyelte őket: mint „relicts of peoples” vagy „nationalities” tengődnek, önálló politikai létük alig képzelhető el.¹⁰ Engels álláspontját kell látnunk az I. Internacionáléban a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban folyó vita Marx által adott összefoglalásából is: a kapitalizmusnak nem kell valamennyi (feudális) nemzetet életrekelteni, de minthogy a tömegmozgalom a nemzetekkel együtt keletkezik, a nagy nemzeteknek nem szabad a tömegmozgalmak résztvevőit egy kézlegyintéssel elintéznük.¹¹ Marx és Engels mindig a nemzet osztályfelfogásából indult ki. Már a Kommunisták Kiáltványban¹² rámutattak arra, hogy a különböző nemzetek proletariátusa közelebb áll egymáshoz, mint az egyes nemzetek kizsákmányoló osztályához, hogy a nép érdeke nem szükségszerűen azonos a nemzet érdekével,¹³ hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés a nemzetek közötti ellentétek kiegyenlítéséhez vezet. A munkásmozgalom szempontjából a nemzet kérdésének és a nemzeti kérdésnek csak annyiban van jelentősége, hogy a proletariátusnak, elsősorban a politikai hatalmat kell meghódítania, önmagát a nemzet vezető osztályává kell emelnie.¹⁴ A nemzeti kérdés megoldása elválaszthatatlanul összeforrt a forradalmi problematikával.

Nem követhetjük itt végig a nemzet fogalmának további fejlődését a munkásmozgalomban a XIX. század második felében. Célzerű lenne azonban a nemzeti kérdés szociáldemokraták által javasolt megoldását azzal megvilágítani, hogy megkísérelnénk rekonstruálni azt a nemzet-felfogást (a nemzet keletkezése, vonásai stb.), amelyből e megoldásnál kiindultak.¹⁵ Úgy látszik, hogy a szociáldemokrata teoretikusok csak a XX. század kezdetén jutottak arra az eredményre, hogy a nemzeti kérdés megoldásánál a nemzet fogalmának behatódó átgondolásából kell kiindulni. A század eleji helyzetből egyrészt megszülettek Bauernek és Rennernek a nemzet alapjának megállapítására és a nemzet keletkezésének magyarázatára vonatkozó sikertelen kísérletei,¹⁶ másrészt Lenin és Sztálin alapvető munkái.

A nemzeti kérdésnek Lenin is elsősorban csak mint olyan fontos részletkérdésnek szentelt figyelmet, amelyet a munkásmozgalomnak meg kell oldania. Kiindulópontja Marx és Engels felfogása volt a nemzetről mint a kapitalizmus korszakának történeti feltételei között kialakult osztályjelenségről. 1903-ban ugyan még Kautsky tökéletlen meghatározását (a nemzet két ismérve: a közös nyelv és terület)¹⁷ vette át, de már megelőzőleg hangsúlyozta a piac-közösségek döntő hatását, amely a különböző osztályok tagjait a nemzet keretén belül egységbe kényszeríti.¹⁸ Tíz évvel később, az első imperialista világháború küszöbén írt munkáiban Lenin egy sor fontos tételt írt le, ezek közül problematikánk szempontjából különösen azok jelentősek, amelyek a kapitalista nemzet keletkezését érintik, ha nem is törekedett pontos meghatározásra. Lenin a nemzettévalás két korszakát különböztette meg: 1. a „feudalizmus és az abszolutizmus össze-

⁶ Marx, Engels: Szociásnyenia 6, 298. l. Azt hiszem nem lenne helyes, egy csapással mindazt elvemi, amit itt Engels az újkori nemzet jellegéről mond azért, mert a Demokratikus pánszlávizmus c. cikkében néhány tévedést követett el.

⁷ Uo. 294. l.

⁸ Vö. pl. Engelsnek a francia nemzet keletkezéséről, a délfraancia kultúra és a provençal nyelv asszimilációjáról írt nézetét.

⁹ Engels: Po und Rhein, Marx, Engels, Lenin, Stalin, Zur deutschen Geschichte II, I. Berlin. 1954. 720. l. Ebben a cikkben Engels nem mondja meg, hogy milyen nemzeteket tart életképeseknek.

¹⁰ Engels: The Commonwealth. Grünbergs Archiv VI. 1917. 215. skk. II.

¹¹ Vö. Lenin Művei 20. k. 450. l.

¹² Marx—Engels Vál. művei I. 28. l.

¹³ Vö. A Tőke I. 765. l.

¹⁴ A Kommunisták Kiáltványon Engels által tett javítások éppen a nemzet jellegének problematikája szempontjából fontosak.

¹⁵ Csak az illusztráció kedvéért említjük meg, hogy Kautsky a nyolcvanas években abból kiindulva, hogy a nemzet létének alapvető feltétele a nemzeti burzsoázia, még 1887-ben is elvetette a cseh nemzetnek a nemzeti léthez való jogosultságát. Die moderne Nationalität, Die Neue Zeit 1887. 447. l.

¹⁶ O. Bauer: Die Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie. Wien, 1907; K. Renner: Der deutsche Arbeiter und der Nationalismus. Wien. 1910.

¹⁷ V. I. Lenin Művei 7. k., 91—92. l.

¹⁸ Uo. 2. k., 211—212. l.

omlásának", a „burzsoá-demokratikus társadalom és állam kialakulásának" korszakát, amikor „a nemzeti mozgalmak először válnak tömegmozgalmakká és ilyen vagy olyan módon a népesség valamennyi osztályát bevonják a politikába". A feléledő nemzeti mozgalom ebben az időszakban egyben a politikai, burzsoá-demokratikus jogokért is küzd, s ezért egyértelműen haladó.¹⁹ Lenin a piac és az árucseré fejlődését tartotta a nemzeti mozgalom alapvető előfeltételének, szerepét azonban olyan értelemben határozta meg pontosabban, hogy a nyelv egységét „az emberi érintkezés legfontosabb eszközének" minősítette, ez a legfontosabb előfeltétele „a valóban szabad és széles kiterjedésű kereskedelmi forgalomnak (és annak), hogy szoros kapcsolat legyen minden egyes nagy vagy kis gazdasági eggyeddel".²⁰

A nemzet fejlődésének második szakaszában már nem a nemzeti mozgalom feudalizmus elleni harca és feladata áll az előtérben, hanem a nemzetközi szövetségben levő tőke és a nemzetközi munkásmozgalom közötti harc. Ebben a szakaszban Lenin óvja a proletariátust a „nemzeti" burzsoáziával való szövetségtől és elutasítóan foglal állást a szűk nyelvi harcokkal szemben, amelyek a munkásmozgalmat szétfűszerezik. Érthető módon Lenin nagyobb figyelmet fordított a nemzetiségi és a második szakaszának nemzeti kérdésére, mert ez szoros összefüggésben állt a munkásosztály harcával.

Lenin főművei a nemzeti kérdésnek a munkásmozgalom keretén belül történő megoldásával kapcsolatban nagyjából akkor keletkeztek, amikor tőle függetlenül Sztálin a kérdés megoldásához hozzájárított. Sztálin munkája a nemzeti mozgalom problematikájának a kifejlődött kapitalizmus és imperializmus korszakában való megoldását tűzte ki célul, de a nemzet keletkezésének problematikáján is túlmegy. Sztálin „Marxizmus és a nemzeti kérdés" c. munkája vitairatként született meg a Bauer-féle „kulturális autonómia" programja ellen, amelyet Bauer a nemzet helytelen fogalmából vezetett le. Sztálin ezért ugyancsak a nemzet jellegéről alkotott elképzelésből és a nemzet-fogalom meghatározására irányuló törekvésből indult ki. Arra az eredményre jutott, hogy „a nemzet az emberek történelmileg kialakult tartós közössége, mely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak alapján keletkezett".²¹ A nemzet keletkezése szorosan összefügg a nemzeti piac kialakulásával és a burzsoáziának a piac feletti uralomért folytatott harcának szülöttével. Valamely nemzet létezésének döntő tényezője tehát a gazdasági közösség összekapcsoló volta.

Sztálinnak a nemzetéről írt tanulmánya — melynek téziseit, úgy hisszük, nem kell itt részletesebben idéznünk — kitűnő összefoglalása a nemzeti kérdés marxista tanulmányozása pozitív és termékeny eredményeinek Marxtól és Engeltől kezdve egészen Bauernek néhány helyes részleteredményéig. Munkája a nemzet problematikájának tanulmányozása során ma is nélkülözhetetlen. Sztálin alapvető koncepcióját eddig még nem fejlesztették tovább: a marxista kutatás túlságosan gyakran szorított Sztálin meghatározásának pusztá idézésére és Marx, Engels és Lenin munkáitól elszigetelten Sztálin meghatározásából indult ki. A dogmatikus alkalmazás Sztálin nemzet-koncepcióját egymással alig vagy egyáltalán össze nem függő „vonások" és „ismérvek" felsorolásává tette. Ezzel megsértették a marxista gondolkodás alkotó voltát, amely tulajdonképpen csak teret nyit, irányt mutat a további kutatás számára és nem szorítkozik a definíció öt megváltoztathatatlan elemére. Ezzel egyben megnyílt a lehetősége annak, hogy egy nemzet létét mechanikusan „mérjék" és fordítva, Sztálin definíciójának „megcáfolására" rámutattak azokra a nemzetekre, amelyeknél a definíció néhány vonása hiányzik.

Ebben a vitacikkben előbb a nemzet tulajdonképpeni meghatározásának néhány kérdésére szeretnénk felhívni a figyelmet, majd a burzsoá nemzet keletkezésének, a nemzeti öntudat keletkezésének kérdésével kívánunk foglalkozni, mégpedig az elnyomott nemzetek helyzetével kapcsolatban.

II

A nemzet meghatározására irányuló minden kísérletben a fejlődés fontos dinamikája és a kimerítő definíció közötti ellentét rejlik. Ezért a nemzetet úgy kell jellemeznünk, hogy nemcsak statikus, hanem létének fejlődésbeli, dinamikus oldalát is rögzítsük. Elsősorban fel kell adnunk azt az elképzelést, hogy a nemzetet öt állandó, szilárd (és stabilitása következtében külső) „ismérv" vagy „vonás" jellemzi. Ha a nemzetet a kialakuló *közösség történeti* összességeként jellemezzük, másszóval az emberek

¹⁹ Uo. 20. k., 412. skk. II.

²⁰ Uo. 20. k., 406—407. I.

²¹ Sztálin Művei, 2. k. 221. I.

egymásközi különböző típusú kapcsolatainak, az emberek természethez való viszonya összességének tekintjük, ezek a kapcsolatok nemcsak bizonyos idő alatt alakultak ki, hanem „kialakulásuk” után is továbbfejlődtek — s ezzel létrejön kölcsönös összekapcsolódásuk, a nemzeti életben betöltött szerepük stb. Az osztályal szemben a nemzet olyan társadalmi csoport, amelyet nemcsak az anyagi viszonyok, hanem *néhányfajta kapcsolat kombinációja* jellemez, mégpedig az ember és a természet közti és az emberek egymásközi kapcsolata, amely az ember és a természet között egy bizonyos területen meglevő ellentét megoldásából, ezeknek az anyagi viszonyoknak az emberek tudatában való visszatükröződéséből (mint kulturális, pszichikai viszonyok) következik. Ezek a kapcsolatok nincsenek egymástól elszigetelve, hanem kölcsönös összefüggés áll fenn közöttük, és ez az összefüggés a különböző nemzeteknél különböző lehet. A viszonyok kombinációja alakul: más volt ez minden nemzet kialakulásának első szakaszában és más a második szakaszban, más a kapcsolatoknak egy-egy nemzetet jellemző kombinációja ma, az imperializmus feltételei között és ismét más a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet esetében.

A kapcsolatok egyes fajtái részvételének és jelentőségének nem kell azonosnak lennie minden nemzetenél, egy-egy fajta némelyik nemzetenél a fejlődés bizonyos fázisában háttérbe szorulhat és fordítva, a másik fajta rendkívüli erőre tehet szert. Itt egyébként elérkeztünk az egyes nemzetek fejlődését meghatározó tényezők egyikéhez. A nemzet különleges fejlődését meghatározó többi tényezők a különböző nemzeti egységeknél az egyes kapcsolatfajták eltérő volta (pl. a társadalmi és osztálystruktúra eltérő volta, az osztályerők különböző viszonya stb.), továbbá a társadalmi öntudat visszahatása, amelynek szerepe még visszatérünk.

A sztalíni nemzet-meghatározás egyes elemeinek jelentőségét csak akkor világíthatjuk meg, ha a nemzetet olyan nagy társadalmi csoportnak tartjuk, amelyet a „közösség” alapvető kapcsolatainak bizonyos kombinációja jellemez. Már Lenin világosan bebizonyította, hogy az újkori nemzet keletkezésének alapvető feltétele a közösség gazdasági fejlődése. Ha azonban ezt tekintenénk egyetlen oknak, akkor semmit sem magyaráznánk meg, mert az árutermelés és a termelési viszony, a nyelvi, kulturális és politikai egységekre tekintet nélkül fejlődik. A nemzet (a tágabb értelemben vett) kulturális színvonal bizonyos fokának eredményeként alakult ki, megtartva a gazdasági élet döntő szerepét. Az árucseré fejlődését, a piac-közösségek kialakulását és terjedelmét azonban egy sor más tényező határozza meg, elsősorban a nyelv, amelynek egysége a valóban szabad kereskedelmi érintkezés legfontosabb feltétele, továbbá a természet, az állam politikája stb. A nyelvi és területi kapcsolatok tehát a gazdasági viszonyokkal való nyilvánvaló összefüggésben lépnek fel (mert a természeti feltételek a területi kapcsolatok kialakulásának fontos elemei). A „piac szükségletét” emellett az a nyelv, amelynek ismerete ebben vagy abban a piac-közösségben a legelőnyösebb és ezen belül főképpen az egymással rokon nyelvjáráások összeolvadása és némely társadalmi réteg nyelvi asszimilációja befolyásolja. Ezzel magyarázhatjuk meg pl., hogy éppen Németalföldön maradt fenn az alnémet, hogy a szlovák nyelv nem olvadt össze a rokon cseh nyelvvel, mint ahogyan Jugoszlávia nemzeteinek rokon nyelve és az észak-európai germán nemzetek nyelve sem olvadt egybe.

Valamennyi, ezzel a problematikával marxista szempontból foglalkozó tanulmányban megtalálhatjuk annak hangsúlyozását, hogy az áru—pénz viszony az újkori nemzet kialakulásának *alapvető* feltétele. A kapitalista árutermelés, az ipari forradalom és a kapitalista rendszer fellépésének hatalmas társadalmi és osztály változásai csupán az előző fejlődést lezáró, mintegy kodifikáló tényezők. A nemzet kialakulásának csiráit már a feudalizmusban, az egyszerű árutermelés kifejlődésében kell keresnünk. Az áru- és pénzviszonyok már akkor kikényszerítették a feudális uradalom keretét meghaladó vállalkozásokat és a rendszeres gazdasági érintkezés kialakulására hatottak azoknak az osztályoknak tagjai között, amelyek elsősorban voltak részesei az áruterelésnek. A nagy területen működő távolsági kereskedők közötti viszonyoknak azonban nem kellett közvetlenül hatnia az újkori nemzet kialakulására, mert itt olyan, viszonylag szűk társadalmi csoportról van szó, amely nyelvileg nem egyszer idegen testet alkotott abban az országban, ahol működött. Ellenkezőleg, a távolsági kereskedelem nincs eléggé összekapcsolva a helyi piaccal. Egy kereskedőnek a távolsági kereskedelembe való bekapcsolódását egyébként nem a kereskedő nemzetisége, hanem kereskedelmi tőkéjének nagysága, ill. árujának fajtája döntötte el. Jelentősebb volt a nemzet kialakulása szempontjából a város és a falu közötti rendszeres árucseré és a kézműipari termékek kereskedelme, később pedig falun folytatott manufaktúrális termelés. A nemzeti piac kialakulásához az út az apró helyi piacok kialakulásán át vezetett, amelyek nagy életerőről tettek tanúságot a kapitalizmusba való átmenet

korszakában is. Csak a kapitalista tömegtermelés kényszerítette ki a helyi piacok teljes kiküszöbölődését és a nagyobb egységeken, a nagyobb területen folyó árucseré rendszeres kifejlődését. „A burzsoázia mindinkább megszünteti a termelőeszközök, a birtok és a népesség szétforgácsoltóságát. . . Ennek szükséges következménye a politikai centralizáció lett. A független, csupán szövetséges viszonyban levő tartományok, melyeknek különböző érdekeik, törvényeik, kormányaik és vámjaik voltak, egy nemzetté kovácsolódtak, melynek egy a kormánya, egy a törvénye, egy a nemzeti osztályérdeke, egy a vámhatala.”^{21a} Amint már mondtuk, ennek a területnek határát és jellegét nem csupán a gazdasági szükséglet szabta meg: a gazdasági fejlődés a kialakuló nemzet *tartalmát* határozta meg, *formáját* pedig a politikai viszonyokban megnyilvánuló területi, nyelvi (és pszichikai) kapcsolatok határozták meg. Másképpen nem magyarázhatnánk meg, hogy mi a mértéke a helyi és a nemzeti piacnak, ha a terület nagysága nincs megadva: hogy pl. a cseh terület miért nem alkotott a birodalomhoz való viszonyában olyan, a helyi piac színvonalán álló képződményt, mint amilyen Bajorország vagy a Rajna mente stb., miért alakult ki önálló piac a keleti Baltikumban, Finnországban stb. A gazdasági viszonyok rajzával nem magyarázhatnánk meg, hogy pl. Dél-Morvaország miért vált a cseh nemzeti piac részévé, bár kapcsolatai Alsó-Ausztriához talán nem voltak gyengébbek mint Nyugat-Csehországhoz.

Hasonlóképpen csak a gazdasági közösségek dialektikus egysége és más kapcsolat-fajták segítségével fogjuk tudni megmagyarázni, hogy miért maradtak fenn a nemzetek sajátosságai társadalmi csoportként annak ellenére, hogy a kapitalizmus a nemzeti piacon túl világpiac kialakítására törekedett, hogy a „nagyipar nagyjából ugyanazokat a viszonyokat alakította ki a társadalmi osztályok között, és ezzel megsemmisítette az egyes nemzetek sajátosságát”.²²

Az áru- és pénzviszonyok tehát a területi és nyelvi kapcsolatokkal együtt a tartalom és forma dialektikus egységét alakítják ki, ezeknek visszatükröződése a tudat területén a nemzeti öntudat és az, amit kulturális kapcsolatnak, ill. pszichikai közösségnek nevezünk.

A *nyelvi* kapcsolatok szorosabban forrnak össze a nemzeti közösséget alkotó másfajta viszonyokkal, mint a gazdasági, területi és kulturális kapcsolatok egymásközt. A nyelvi kapcsolat ezenkívül a legkifejezőbb és a társadalomról szóló tudományok elégtelen fejlődésének korszakában a nemzet létét jellemző, legkönnyebben meghatározható kapcsolat volt. Ezért találkozzunk a múltban és a jelenben olyan gyakran azzal a nézettel, mely a nemzetet a nyelvi közösségre korlátozza, ill. a nemzet alapvető „vonásának” a nyelvet jelöli meg. A nyelv jelentős közvetítő szerepet játszik egy-egy terület gazdasági és kulturális kapcsolatainak kialakulásában. Ezenkívül a nyelvi kapcsolatok alakultak ki viszonylag a legkorábban a nemzetet meghatározó kapcsolatok közül: a nyelv mint az emberek közötti érintkezés eszköze a természet elleni harcban már korábban létezett, mint ahogyan a régi dialektusok hordozói — a törzsek — mai területükön megtelepedtek, és szilárdabb gazdasági kapcsolatokat építettek ki. Talán első sorban ezzel magyarázható az a tény, hogy egy sor nyelvi kapcsolat nem kapcsolódik gazdasági, kulturális és területi kapcsolatokhoz, és ezért még nem alkot burzsoá nemzetet (főleg a kelta, a lausitzi szorb, nem régen pedig még a héber nyelv stb.). Csak a történész és nyelvész együttműködése világíthatja meg, hogy a gazdasági fejlődés milyen fokán került sor a tájszólásoknak az egész területen érvényes egységes nyelvvel történő helyettesítésére, és mi volt az előfeltétele annak, hogy bizonyos irodalmi nyelvet ismerjenek el a kialakuló nemzeti közösség nyelvüül. Ezzel függ össze az a kérdés, hogy miért olvadtak egy nemzeti nyelvvé néha meglehetősen eltérő tájszólások, míg más, egymáshoz sokkal közelebb álló tájszólások nem fejlődtek önálló nemzeti nyelvekké (vö. egyrészt a német, másrészt a cseh és szlovák nyelv fejlődését). Különös figyelmet érdemel egész nemzetiségek beolvadása (az Elba menti szlávok), még kifejlett irodalmi nyelvvel rendelkezők beolvadása is (provençal, alnémet). Ebben az összefüggésben figyelemre-méltó pl. a nemzeti csoportoknak a nyelvi asszimilációval szembeni rendkívüli ellenállóképessége a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában, bár meg kell még vizsgálni, hogy valóban általános jelenségről van-e szó.²³

Mindeddig viszonylag kevés figyelmet fordítottak a területi kapcsolatoknak a nemzet kialakulásában játszott szerepe elemzésére: talán azért, mert a területi közösség egészen természetes és egyszerű valaminek látszik. De a tetszés szerint elhatárolt, összefüggő területen élő emberek még nem alkotnak nemzetet és nem kell, hogy összefüggő

^{21a} Marx és Engels Vál. művei I. 15. l.

²² Marx—Engels: A német ideológia. Bpest, Szikra. 1952. 48. l. és Marx—Engels Vál. Művei I. 28. l.

²³ Sztálin Művei 11. köt., 378—379. l.

egészet alkossanak, a terület lehet egy nagyobb nemzeti egység része, vagy fordítva, különböző nemzeti egységekből tevődhetik össze. A feudalizmus korában háromféle értelme lehet annak a területnek, amelyen a lakosoknak egymás között és a természettel szilárd kapcsolatuk van:

1. egyszerű természeti egység, amelyet a többi egységtől természetes határok választanak el;
2. politikai egység, melynek tagjait az állam léte, az állami igazgatás stb. kapcsolja össze;
3. azonos nyelvet beszélő lakosok által lakott terület.

A területi kapcsolatok tehát a nemzet kialakulásának kezdetén legkevesebb három szerepet játszottak, ezek közül a legfontosabbak a nyelvi kapcsolatokkal függnek össze. A gazdasági kapcsolatban élő területi egységek kezdetben túlságosan kicsinyek voltak (a város, a feudális uradalom határa), részben túlságosan nagy kiterjedésűek és összefüggéstelenek (távolsági kereskedelem). Konkrét példával kellene megvilágítani a természeti egységek jelentőségét a nyelvi és gazdasági kapcsolatok kialakulása, továbbá az állam és állam-egységek jelentősége szempontjából. Így pl. a sziget — amennyiben másfajta kapcsolatokkal volt összekötve — rendkívül nagy jelentőségű a nemzeti közösségek kialakulása szempontjából (Írország, Island). Az állami politikai kapcsolatok pedig bizonyos szerepet játszottak a közösség határainak kialakításában és a területi egységek kompaktságának megtartásában, ill. megsértésében.

A területi kapcsolatok helyes értékelése az ún. nemzeti kisebbségek problematikájának megvilágításánál is segítségünkre van. A közös nyelvvel összekapcsolt kisebbség, más nemzet területén belül szigetet alkotó népcsoport területileg nincs kapcsolatban az anyanemzet közösségével, és ezért *nem* fogható fel (ha csak nincsenek más, egészen rendkívüli körülmények) annak a nemzetnek közvetlen részeként, amelynek nyelvét használja.²⁴ Bonyolultabb a „tulajdonképpen” nemzetből csupán politikai határral elválasztott kisebbség helyzete, itt meg kell világítani a piacviszonyokat és a nemzeti öntudat szerepét (vö. az elszáziak, a flamandok és a szudétánémetek közötti különbséget); úgy látszik azonban, hogy erre a típusú kisebbségre nem kerülhetjük el az önálló fogalomalkotást (nemzetiségi kisebbség?).

A pszihikai közösség a kulturális kapcsolat fontos, de a burzsoá nemzetet jellemző valamennyi kapcsolat közül a legnehezebben elemezhető, ha nem akarunk a „társadalmi pszichológia” hatása alá kerülni. Már magának a pszihikai kapcsolatnak megbízható megismerése is egy sor nehézségbe ütközik, mert eddig kevésbé foglalkoztak vele. Az első nehézség a nemzeti psziché vagy egy bizonyos nemzeti kultúra specifikumának megállapítása. Az eredménynek ui. érvényesnek kell lennie egyrészt legalább a nemzeti egység magjára (tehát erősebbnek kell lennie, mint az emberek közötti egyéni különbségek), másrészt be kell bizonyítani, hogy az a tulajdonság, kapcsolat, amelyet az adott történeti helyzetben bizonyos nemzetre nézve jellemzőnek tartunk, nincs meg más nemzetben sem olyan mértékben, sem olyan formában. A helyzetet még bonyolultabbá teszi az a tény, hogy az egyes osztályok „pszihikai közössége” sokkal könnyebben megállapítható és az alapvető kapcsolatokra épül fel. Ha egy nemzet „jelleméről” beszélünk, akkor elsősorban a nemzeti mozgalom hegemon rétegének jellemző vonásaira kell gondolnunk (valamennyi nemzet ilyen vagy olyan osztályának közös vonásain kívül), de ezt az uralkodó osztályok a széles néprétegek között is elterjesztik.²⁵ Egyébként az újkorban nem nehéz ügyes neveléssel egy bizonyos nemzet tagjait azzal a meggyőződéssel megfertőzni, hogy bizonyos különleges pszihikai tulajdonságaik vannak, főképpen ha ezek olyan tulajdonságok, amelyek a fölény érzését keltik és összhangban vannak az uralkodó osztályok érdekével. Másrészt mindenki előtt, aki más nemzetek tagjaival találkozik, világos, hogy pszihikájukban bizonyos különbség mutatkozik, ami túlnyomórészt a viselkedés és gondolkodás teljesen másodrendű kérdéseivel szemben elfoglalt álláspontjukat illeti (szervezés, tisztaság iránti érzék, állampolgári fegyelem, nagyobb vagy kisebb temperamentum, kulturális felfogóképesség stb.). A „pszihikai közösség” esetében részben csökevényekről, a feudalizmus korszakában valaha erős sajtásokról van szó, az újkori nemzet kialakulásának korszakában átalakult, egysége-sült és megállapodott maradványáról, túlnyomórészt azonban a nemzeti öntudat és az azt követő korszak *különleges* társadalmi helyzetének visszatükröződéséről van szó. Feltehetjük ugyan, hogy az imperializmus korszakának társadalmi változása és megrendülése, főképpen pedig a szocializmusba való átmenet a nemzetek pszichéjében további, talán még erősebb vonásokat hagy hátra; de ezt a feltételezést is még igazolni kell.

²⁴ Vö. pl. Engels a lengyelországi német kisebbségről. *Marx—Engels*: Párizs 5. 73. és 349. l.

²⁵ *H. de Man*: Die Arbeiterbewegung in Belgien. *Ergzht. z. Neuen Zeit* No. 9. 1911, 16—17. l.

A politikai közösség, a nemzeti kultúra stb. jelentős mértékben már a feudalizmus korszakában meglevő nyelvi, területi, gazdasági és politikai kapcsolatok fejlődésének visszatükröződése és visszahat ezekre a kapcsolatokra, különösen a burzsoá nemzeti kialakulásának korszakában. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet különleges helyzetében azonban ezek nemcsak a nemzeti mozgalom hegemonja, a burzsoázia tudatának válnak részeivé, hanem nagy mértékben a néptömegek tudatának is, amelyeket a burzsoáziával a feudalizmus megdöntésének és a demokratikus reformok keresztülvitelének közös érdeke fűz össze. Ezek a vonások (néha csak kevésbé indokoltan, sőt hamis illúzióként) a nemzet egyes részeiben megmaradhatnak a nemzetiségek fejlődés második szakaszában, sőt néhány formában egész a mai napig is. Kapitalista körülmények között a kulturális közösséget érthető módon nem foghatjuk fel a nemzet valamennyi tagja közösségének (a kizsákmányoló rétegek művelődési monopóliuma stb.) mint a nemzeti kultúra fogyasztóinak közösségét, de fordítva, nem korlátozhatjuk egyedül a burzsoáziára sem. A nép emelkedő művelődésével együtt számbelileg növekszik a kulturális közösség mint a nemzeti fogyasztóinak közössége is. Úgy tűnik azonban, hogy a társadalmi fejlődés szempontjából nem a nemzeti kultúra azonos műveinek fogyasztói közötti eszmei kapcsolat volt a legjelentősebb (talán inkább olyan irányban hatott minden nemzeti egység tagjának tudatára, hogy a nemzeti közösségnek megvan a maga különleges, személyes kulturális gazdagsága), hanem az a tény, hogy egy és ugyanazon nemzet valamennyi tagja, ill. a nemzet túlnyomó és állandóan növekvő része ugyanazoknak a kulturális hatásoknak volt kitéve, ha osztályhoz való tartozásuk szerint különbözőképpen is reagáltak rá. Ilyen értelemben a *vallás* a kulturális közösség igen jelentős, sajátos része, amely azonban csupán néhány nemzetenél befolyásolta alapvetően a nemzeti tudatot. A nemzetiségek kialakulás korszakában természetesen a népi kultúrának is megvolt a maga jelentősége, bár a feudális szétfűrészelt és erősen rányomta bélyegét és a nemzeti közösség kialakításában csak ott vehetett részt, ahol valamelyik etnikai egység népi sajátosságainak ismerve a nemzeti program, a nemzet tagjainak az egész nemzeti kultúráról alkotott elképzelése részévé váltak (főképpen a népdal, népi eszközök, viselet, bizonyos színek kombinációja stb.). Ennek a kérdésnek behatódó vizsgálata néprajzosok együttműködését kívánja meg.

Ha a „pszichikai közösséget” úgy fogjuk fel, mint az emberek tudatában meglevő kapcsolatok bizonyos fajtáját, akkor érdemes elgondolkodni azon, hogy nem kell-e a *nemzeti öntudat* a nemzet tagjait jellemző pszichikai kapcsolatok alapvető részének tartanunk. A nemzeti öntudatra vonatkozólag kétségtelenül áll, hogy „az életfeltételek visszatükröződése, a környezetből vett benyomások összessége” (Sztálin); talán még hozzátehetnénk: a társadalmi tudatban aktívan feldolgozva. Emellett életfeltételeken nemcsak a kapitalista viszonyok kialakulását vagy végső fokán a burzsoáziának a nemzeti piacért folyó harcát kell-e értenünk, hanem a megelőző gazdasági és társadalmi fejlődést is,²⁶ így a politikai fejlődést, amelynek szerepét nem lehet lebecsülni. A nemzeti öntudat a nemzet létének (ill. kialakulásának) mintegy jelenségbeli oldala, a megszülető nemzeti vagy nemzetiségi egység markáns bizonyossága. A nemzetet jellemző kulturális és pszichikai kapcsolatok közül a nemzeti öntudatnak van a legélesebb visszahatása az anyagi kapcsolatokra. A nemzeti életre gyakorolt hatása tartósabb, mint más társadalmi csoportok csoportöntudatának. Ez abból a körülményből következik, hogy a nemzeti öntudat nem egyfajta kapcsolat tükröződése, hanem olyan *különböző fajta kapcsolatok kombinációját*, amelyek csak részben függnek egymástól. Ezért az egyfajta kapcsolatban beállott változás, mégha minőségi jellegű is, a nemzetre mint egészre csupán a mennyiségi változás jellegével bír.²⁷ Ezért nem vezet a nemzeti öntudat megszűnésére valamilyen fajta kapcsolat megszűnése (vagy — amint látni fogjuk — nemlétezése). A nemzet mint az objektív valóság egy része ugyan többé-kevésbé megváltozik, bizonyos specifikus vonásokat vesz fel, de a nemzeti öntudat, amely a kapcsolatok „klasszikus” kombinációjának tükröződéséből keletkezett, csak igen lassan és elkesvé változik és gyakran még jóval azután is megtartja a változatlan nemzeti kontinuitás látszatát, amikor nagy gazdasági, nyelvi vagy területi változások álltak be, amint ennek végső fokon ma is tanúi lehetünk. Lengyelország felosztása pl. egyáltalán nem változtatta meg a lengyel nemzeti öntudatot, bár a területi kapcsolatok megszűnéséről volt szó és mégis másodlagos területi öntudat alakult ki az egyes megszállt részekben (amely helyi csökevényként még ma is él).

²⁶ K. Kautsky: Die moderne Nationalität. Die Neue Zeit 1887. 445. l.

²⁷ Itt A. Kolman: Rozbor kategorii materialistické dialektiky (A materialista dialektika kategóriáinak elemzése) Filosofický Časopis 1957, 3, 442. skk. l. tanulmányának néhány eredményét alkalmazzuk.

A nemzeti öntudat fejlődésének tanulmányozása két további, mindeddig elégtelenül felkutatott kérdést vet fel. A nemzeti öntudatot ui. nemcsak a kapitalista viszonyok fellépésének, a kapitalizmus által a feudalizmus felett aratott győzelem korszakában találjuk meg, hanem több évszázaddal korábban. Sőt ma is találkozunk nemzeti öntudattal olyan lakosságsoportnál, nemzetiségnél, amely a kapitalizmus korában nem alakult át a szó klasszikus értelmében vett önálló nemzeti egységgé. Mindkét probléma közös nevezője az a tény, hogy itt olyan nemzeti öntudattal (vagy talán fogalmi megkülönböztetés kedvéért: olyan nemzettudattal) állunk szemben, amely nem volt és ma sem a burzsoázia fegyvere a nemzeti piacért folytatott harcban. Úgy látszik azonban, hogy ez a körülmény csak látszólag maradt ki a sztálini koncepcióból. Mert abból a kétségtelen tényből, hogy a burzsoázia a nacionalizmust a piacon, a piacért folyó harcban tanulta meg, még nem következik egyértelműen, hogy a nemzeti öntudat egyetlen forrása csak a burzsoáziának a nemzeti piacért folyó harca és csak a burzsoázia anyagi érdeke volt. Ha azt látjuk, hogy a kapitalizmus korszakának nemzet-létét jellemző valamennyi fajta kapcsolat már több évszázaddal a kapitalizmus fellépése előtt kialakult, akkor fel kell tételeznünk, hogy a kapcsolatok visszatükröződése már a kapitalizmus fellépése előtt bizonyos csoport-öntudatot hozott létre. A feudális hűbéri kapcsolat bizonyos territoriummal együtt feudális „nemzeti” öntudatot alakított ki, amelynek tartalma azonban alapvetően különbözött az újkori nemzeti öntudattól. A fejlődés bizonyos fokán a nemzeti öntudat kialakításában megkezdte közreműködését a nyelvi kapcsolat is, amely nem mindig fedte a társadalmi, politikai kapcsolatokat. Emellett gondolnunk kell arra, hogy bármiféle típusú nemzeti öntudatnak mindig az volt az előfeltétele, hogy a kérdéses nemzetiség által lakott területet túllépő érintkezés álljon fenn, mert minden nemzetiségi csoport csak így tehetett tudatossá azt, hogy a szomszédos csoportoktól különbözik. Már ebből is következik, hogy a nemzetiségi öntudat kezdetben társadalmilag azokra a rétegekre és osztályokra korlátozódott, amelyek rendszeresen érintkeztek a tartomány távolabbi szomszédságával (a feudális urak egy része, főképpen a katonák, az állami hivatalnokok vezetői, a kereskedők, továbbá a tudósok egy része).

A feudalizmus kori nemzeti öntudatnak a burzsoá történetírás nagy figyelmet szentelt. Sok ténybeli adatot gyűjtöttek össze, de mindeddig hiányzik a nemzeti öntudat (vagy a nemzeti öntudat külső megnyilvánulása) tartalmi fejlődésének marxista elemzése különös tekintettel az anyagi és eszmei kapcsolatokra, az öntudat társadalmi tartalmára stb. Meg kell különböztetni a tulajdonképpeni nemzet (nemzetiség) más nemzetektől eltérő nemzetiségének pusztán tudatát és a tulajdonképpeni nemzeti egység érdekazonosságának tudatát egy bizonyos társadalmi csoport vagy az egyén anyagi érdekeitől, meg kell különböztetni az „aktív” nemzeti öntudatot a „passzív”-tól. Egyelőre azt mondhatjuk, hogy a feudális nemzeti öntudat abban tér el alapvetően, hogy nem foglalta magában a népesség valamennyi osztályát, hogy a feudális osztályra és esetleg a papságra korlátozódott.²⁸ A polgárság nemzeti öntudata azonban már a kifejlesztett feudalizmus korszakában is külön figyelmet érdemel. A városokból (de nemcsak belőlük) a késői feudalizmus korszakában új nemzeti öntudat nőtt ki, amely a feudális (nemesi) patriotizmustól elsősorban a nemzethez való intenzív kapcsolata miatt különbözött, s ez a kapcsolat mentes volt attól az erős kozmopolita beütéstől, amely a feudálisokat jellemezte és hangsúlyozta a nyelvi kapcsolatokat és főképpen a nemzet mint a nagyobb rész egységének fogalmát, ha nem is teljesen azonos nyelvű népesség vagy azonos állam egész népességének egységét. A marxista történetírás fontos feladata, hogy megkísérelje ennek az öntudatnak a fellépő burzsoázia nemzeti öntudatától való különválasztását. A burzsoá-demokratikus követelések nem voltak minden nemzetnél a nemzeti program részei és fordítva, a feudalizmus ellenes irányzat nemcsak a burzsoáziára, hanem más osztályokra és rétegekre is jellemző. Ezen a téren is hiányzik az egész Európát átfogó beható tanulmány, a nemzeti öntudatnak, a nemzeti öntudat fejlődésének, társadalmi és gazdasági előfeltételeinek tanulmányozása, pedig csak ez teszi lehetővé biztosabb eredmények levonását.

Nyilvánvaló azonban, hogy a nemzeti öntudat felélénkülésének és társadalmi alapja nagyfokú kiszélesedésének alapvető oka az árutermelés fellendülése volt a manufaktúra korában, ez erősítette meg a helyi piacot meghaladó területen a rendszeres árucserét, amelyben nemcsak a patrícius kereskedők vettek részt, hanem (ha nagyrészt közvetve is) mindinkább részt vett benne a városi, majd bizonyos késéssel a falusi kis-árutermelő is. Ez a helyzet volt az előfeltétele annak, hogy további olyan tényezők

²⁸ Úgy látszik végső fokon, hogy a papságnak legalább is egy része a nemzeti öntudat szempontjából nemcsak b

állandóságot mutat, mint az öntudatos feudális urak. Az ok valószínűleg a nyelvi és kulturális kapcsolatokkal való szorosabb összefüggés volt és főképpen az egyházi hivatalokért folytatott harc.

jöjjenek létre, amelyek a nemzeti öntudat terjedését befolyásolták. Ezeknek a tényezőknek a különböző országokban különböző szerepük volt, az állami merkantilista politika, az iskolázás fejlődése, az egyház törekvése saját helyzetének megerősítésére, stb. A továbbiakban figyelmet kell fordítani a háborúkra, főképpen a tömegekkel vívott késői feudalizmus korabeli háborúkra, amelyeknek előfeltétele szintén az árutermelés fejlődése volt; a háborúnak részben területi és anyagi kapcsolatokat korrigáló tényezőként, részben pszichikai tényezőként jutott szerep (saját eltérő voltuk felismerése más nemzetek tagjaival szemben, a „közös” ellenség fikciója stb.).

III

Mindeddig a nemzet fejlődését olyan nemzeti közösség fejlődéseként tárgyaltuk, amelynél a területi kapcsolatok fedték egymást az árucseré, a nyelv és a kultúra kapcsolataival, és tárgyalásunk előfeltétele valamennyi nemzet szabad, egymástól független fejlődése volt. Az európai nemzetek fejlődésében azonban az ilyen helyzet ideális és csaknem kivételes. Szinte valamennyi európai nemzet vagy elnyomott helyzetben volt, vagy más nemzetet nyomott el, sőt néha mindkét helyzet egyszerre állt fenn (Magyar- és Lengyelország). Gondoljunk csak egyrészt az elnyomott „kis” nemzetek fejlődésére Írországtól és Nagybritannia nemzetiségeitől kezdve Bretagneon és Katalánián, az ausztriai és balkáni szlávokon át egészen Norvégiáig, Finnorszáig és a balti nemzetekig, másrészt Angliára, Franciaországra, az ausztriai és poroszországi németekre, Törökországra, Oroszországra, Dániára és Svédországra.

Talán nem túlzás, ha megállapítjuk, hogy a feudalizmus korszakának szinte valamennyi európai nemzetisége* vagy egy vagy több nemzetiséget elnyomó nemzetként vagy elnyomott nemzetiségként lépett a burzsoá nemzet kialakulásának korszakába. Az elnyomás foka ugyan különböző nemzetiségként különböző volt, a nemzeti lét határán állóktól (Bretagne, baszkok) kezdve egészen a pusztá politikai és gazdasági függésig. A nemzetiségi elnyomás túlnyomórészt összeforrt az idegen (vagy elidegenedett saját) uralkodó osztály uralmával. Ez a helyzet a feudális korszak hosszú fejlődésének volt eredménye, amelyben óriási méretű asszimilációra került sor. Ez az asszimiláció egy bizonyos terület nyelvi asszimilációjaként jelentkezett. Ennek három alapvető formája volt.

1. Az uralkodó feudális osztály vagy a vezetők ideiglenes idegen nyelvet vettek át mint fejlettebb nyelvet: néhány évtized vagy évszázad múlva az uralkodó osztály visszatért a hazai nyelvhez, amely időközben fejlődött és tökéletesedett (pl. a középkorban a francia nyelv Angliában, a cseh Lengyelországban, a német Csehországban);

2. az uralkodó osztály nyelvi asszimilációja (esetleg új, nyelvileg idegen feudális osztály megjelenése) tartós volt, de nem vezetett a hazai népesség kizsákmányolt osztályainak nyelvi asszimilációjához, ill. csupán helyileg vagy társadalmilag korlátozott asszimilációhoz vezetett (pl. a német feudális urak a Baltikumban, a magyar nyelv Szlovákiában, a lengyel feudálisok Litvániában, Fehéroroszországban és Nyugat-Ukrajnában, a svéd nemesség Finnországban, a dán Norvégiában, határeset Törökország);

3. az idegen feudális urak uralmát előbb vagy utóbb a feudalizmus alatt elnyomott nemzet egész területének vagy túlnyomó részének nyelvi asszimilációja kíséri (pl. az Elba menti és balti szlávok, poroszok, bretonok stb.).

Korai lenne a feudalizmus korabeli nyelvi asszimiláció típusánál előre megállapítani, hogy az egyes nemzetek kilátásai milyenek voltak a nemzeti emancipációért vívott későbbi erőfeszítések szempontjából. Ezt megelőzőleg ui. az asszimiláció egyes típusainak okát kell elemeznünk — azokat az okokat, amelyeket az alapan és felépítményben kell keresnünk. Ezzel összefügg majd a nemzeti öntudat fejlődésének elemzése is, a nemzetiségi öntudat éppen az elnyomott nemzetiségeknél játszott nagy szerepet pl. a nyelvi kapcsolatok kialakulása terén. De az uralkodó nemzet részéről a nyelvi asszimiláció során megnyilvánuló nyomásnak bizonyosan volt jelentősége mint olyan tényezőnek, amely a nemzeti különállóság tudatát olyan rétegekbe is eljuttatta, amelyeknek figyelme nem terjedt túl a helyi piac területén. Rendkívül erősen hatott a nemzetiségi elnyomás a nemzeti öntudat megnövekedésére ott, ahol a nemzeti elnyomás osztályelnyomással, kizsákmányolással járt együtt. A nyelvi asszimilációnak nem kellett döntenie a nemzetiség további sorsa felett — még ott sem, ahol az asszimiláció sikerült (vö. pl. az egyik oldalon Írországot, a másikon Walest); itt is azok a körülmények voltak fontosak,

* A „nemzetiség” (národnost) szót itt és a továbbiakban a szerző nem a nálunk megszokott (kisebbség) értelemben használja, hanem a burzsoá nemzetet megelőző fejlődési fokot (a feudális nemzet fogalmat) jelöli vele. (A fordító megjegyzése)

amelyek között az asszimilációra sor került, és az a gazdasági és társadalmi fejlődési fok, amelyen az asszimiláció végbement.

Vegyük most szemügyre azt a csodálatos tény, hogy azoknak a nemzeteknek is van nemzeti mozgalmuk és a nemzeti felszabadulásért azok is harcolnak, amelyek a (feudális társadalom) történetében sohasem voltak önálló állami egységek. Itt, az elnyomott nemzetiségeknél elsősorban az újkori nemzet kialakulásának *okozati* kérdésével állunk szemben, itt már nem adhatunk választ a meghatározás egyes elemeinek pusztá felsorolásával és erre vagy arra a példára való alkalmazásával, sem azzal, hogy a burzsoá nemzet keletkezésének törvényszerűségére utalunk. Maga a tény, hogy a burzsoá nemzetek fejlődésére sor került, kétségtelenül törvényszerű, ebből azonban még nem következik az a törvényszerűség, hogy a pusztulás útján levő feudális nemzetiségi „maradványokból” burzsoá nemzet fejlődik. Egyébként sem lett minden elnyomott nemzetiségből burzsoá nemzet, nem mindegyik nemzetiség életerejének lefelé futó irányvonala ismerte meg a felfelé vivő, a válságot megszüntető fordulatot. Emlékezzünk Marxnak (és Leninnek) már idézett nézetére, hogy a kapitalizmus fejlődésének nem kell minden nemzetet életre keltenie.²⁹ A kapitalista viszonyok tehát önmagukban véve még nem tettek automatikusan valamennyi feudális nemzetiséget újkori nemzetté. Milyen kapcsolatok kombinációjára volt tehát szükség ahhoz, hogy az elnyomott nemzetiségek burzsoá nemzetté átalakulásának lehetőségét szükségessé tegyék?

A nyelvi kapcsolatok terén, úgy látszik, nem volt döntő az a körülmény, hogy az elnyomott nemzet nyelve, tájshozlása irodalmi nyelvvé válék-e, nem így volt ez a finnek és lettek esetében, akik burzsoá nemzetté fejlődtek, fordítva pedig a walesi nyelv kifejtett irodalmi nyelv volt és mégsem keletkezett külön nemzet Walesben. Nagyobb jelentősége volt a népesség különböző osztályai és rétegei nyelvi asszimilálódása mértékének a kapitalizmusba való átmenet korszakában a népességben végbement társadalmi, osztály- (és területi) átalakulással összefüggésben. Különösen jelentős volt a városok helyzete és fejlődési irányzata (a városba özönlés kérdése stb). A nyelvi különbség bizonyos helyzetben másodrangú lehetett a gazdasági ellentétekkel szemben, főképpen ott, ahol nem egy osztályon belüli két réteg ellentétéről volt szó, hanem a kizsákmányolók és kizsákmányoltak közötti ellentétről (pl. Írország).

A területi kapcsolatok főképpen az elnyomott nemzetiségek burzsoá nemzetté alakulása szempontjából játszottak jelentős szerepet, pontosabban a nemzeti piacok megnyitása és a nyelvi asszimiláció szempontjából. Az azonos nyelvet beszélő népesség összefüggő megtelepedését, a nyelvileg kevert és idegennyelvű egységek elhelyezkedését nemcsak a tér szempontjából kell figyelemmel kísérni, hanem a gazdasági és az adott terület természeti felépítése szempontjából is. Egy túlnyomórészt asszimilált városi és nyelvileg kevert (vagy össze nem függő) falusi terület gazdasági fejlődése túlnyomórészt a nyelvi asszimiláció elmélyítéséhez és befejezéséhez vezetett (Wales, Skócia, Kelet-Németország). Egy a nemzetiségi terület szélén fekvő, gazdaságilag kiváló terület nyelvi asszimilációja nem kellett hogy veszélyeztesse a burzsoá nemzetet, ha még más gazdasági központok is kialakultak (az ipari fejlődés és Dél-Wales, továbbá Észak-Csehország asszimilációja közötti különbség a nemzeti egységek további léte szempontjából).

Különösen erős hatást fejtett ki a területi kapcsolat a burzsoá nemzet kialakulására ott, ahol a természeti körülmények következtében az elnyomott nemzet az uralkodó nemzetől elkülönült, így pl. Írországból és Norvégiából az erős területi kapcsolatok majdnem pótolták a nyelvi kapcsolatokat, mindkét ország burzsoáziája továbbra is az uralkodó nemzet nyelvét használta.

Különleges jelleget öltött az elnyomott nemzeteknél a nemzeti piachoz vezető fejlődés. Feltehetnénk, hogy a nemzeti piacért folyó harc nemcsak a feudalizmus elleni harc formájában zajlott le, hanem két nemzetileg eltérő burzsoá csoportnak egy nemzeti piacért – az elnyomott nemzet területén fekvő piacért folytatott harca formájában. Az uralkodó nemzet nemzeti piacával összehasonlítva itt túlnyomórészt alapvetően kisebb kiterjedésű piacokról volt szó. De vajon a dolog mennyiségi oldala, azaz a nemzeti piac területi kiterjedése döntötte-e el az elnyomott nemzet további fejlődését? Milyen szerepet játszott ennek a piacnak összefüggő és elhatárolt volta, milyen az árutermelés jellege az uralkodó nemzet piacának helyzetével összehasonlítva (pl. termelési versenyt jelentett-e vagy kölcsönös kiegészítést)? Az elnyomott nemzetek nemzeti piacának helyzetében kétféle megkülönböztetést kell tennünk: némely esetben a terület helyzete az, amit az uralkodó nemzet burzsoáziája saját nemzetipiacához akar csatolni, más esetekben az uralkodó nemzetnek az elnyomott nemzet területén élő burzsoáziája a

²⁹ Lenin Művei 20. k. 450. l.

kialakuló önálló piacot akarja megszerezni (vö. a különbséget Szlovákia, a cseh tartományok, Bretagne, Fehéroroszország és Finnország között). Úgy látszik, hogy az elnyomott nemzetek a második esetben voltak jobb helyzetben. A probléma megoldásának egyedüli útja itt is az európai fejlődés konkrét tanulmányozása.

A nemzeti mozgalmak általában, tehát az elnyomott nemzetiség mozgalma is a nemzeti programért, a nemzeti követelésekért folyó harcoként folyt, a harc formája gazdasági, nyelvi, politikai, igazgatási stb. jogokért folyó harc volt. Ezeknél a különböző nemzeteknél és nemzetiségeknél a különböző követeléseknek közös kerete (de nem közös oka) az *aktív nemzeti öntudat* volt. Ez mutatja meg a történészeknek, hogyan alakult a múltban az egyes nemzeti és nemzetiségi egységek belső helyzete. Köztudomású, hogy nem minden XVIII. és XIX. századi nemzeti mozgalom végződött burzsoá nemzet kialakulásával. Annál fontosabb éppen ezért a nemzeti mozgalmak társadalmi gyökerének tanulmányozása. Az elnyomott nemzetiségek esetében azonban még további különlegességekkel találkozunk: nagyobbrészt — tekintet nélkül arra, hogy újkori nemzetté alakultak-e vagy sem — a nemzeti öntudat gyorsan növekszik olyan helyzetben, amelyben (amennyiben fejlettebb volt) az uralkodó fejlettebb nemzet burzsoáziájának kialakulása megindult ugyan, de az elnyomott nemzet burzsoáziájáról még nem beszélhetünk. Azt hiszem felesleges ezt a figyelemre méltó kérdést a „fiatal burzsoázia”, a „születő kispolgárság” stb. semmitmondó fráziséval beárnyékolni és megkerülni. Láttuk már, hogy a nemzeti öntudatnak nem minden megnyilvánulását kell úgy magyaráznunk mint a burzsoázia szükségletének kifejezését. Miért kellene tehát éppen a kevésbé fejlett elnyomott nemzetiségek esetében a nemzeti öntudat minden kifejezése mögött a kifejezés hordozóját a burzsoáziában keresnünk. Egyrészt megoldhatatlan ellentmondásba kerülünk, ha meg akarunk magyarázni néhány nemzetiség nemzeti mozgalmának sikertelenségét (lausitzi szorok, walesiek stb.), másrészt pseudomarxista miszticizmusba esnünk, ha egy eljövendő osztály *jövendő* szükségleteiből az *egykorú* ideológiát akarnánk levezetni. Sajnos azonban ahányzik a nemzeti öntudat fejlődésének marxista elemzése, amelynek feladata lenne megmagyarázni, hogy miben különbözik a fellépő burzsoázia által hordozott nemzeti öntudat a megelőző nemzeti mozgalomtól. Kétséges ugyan, hogy milyen mértékben magyarázza meg kielégítően a nemzeti öntudat jellemzése a társadalmi és gazdasági gyökereket. Világos ui., hogy sem a nyelvi sem a kulturális kapcsolatok önmagukban véve nem idézhetnek elő nemzeti mozgalmat, márcsak azért sem, mert sok száz évvel előbb léteztek semmint a nemzeti mozgalmak hasonló fejlődésére sor került volna.

Ebben a vitákban annak a problematikának csupán egyetlen magyarázatára szeretnénk felhívni a figyelmet, amelynek a mi nemzeti történetünk szempontjából is nagy jelentősége van, s ez a nemzeti öntudat társadalmi hordozóinak elemzése, kiindulva természetesen a gazdasági helyzet elemzéséből. Ma még ugyan nem ismerjük az elnyomott nemzetek egyes társadalmi csoportjainak és osztályainak részvételét a nemzeti mozgalomban, de tudjuk, hogy a burzsoázián kívül az értelmiség, a kispolgárság, a városi lakosság és a parasztság, esetleg a nemesség jöhet tekintetbe mint a nemzeti mozgalom társadalmi hordozója. Milyen szerepet játszottak ezek a rétegek és osztályok a nemzetté alakulás során?

A nemzeti öntudat és a nemzeti mozgalom felépítmény jellegéből következik, hogy hordozói között feltűnik az *értelmiség*. Tudjuk azonban, hogy ennél a társadalmi csoportnál mindig érdeklődni kell tagjainak további, a természetben elfoglalt helyzetük szerinti osztály- ill. társadalmi hovatartozandósága után. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában az értelmiségen belül 4–5 alapvető réteget különböztethetünk meg:

- a) a feudális osztályokkal összeforrt régi értelmiség vezetői,
- b) a kapitalista vállalkozás szervezetének élén álló, a burzsoázia mellé sorolható értelmiség,
- c) a szabadfoglalkozásúak rétege, akik a kispolgársághoz, ill. a feudalizmus városlakóihoz állnak a legközelebb (fejlettségük szerint) — ha csak nem vesznek részt kapitalista vállalkozásban,³⁰
- d) a feudális államapparátus alsóbbfokú kistisztviselőinek csoportja,³¹ továbbá a tanítók, az önkormányzattal rendelkező intézmények alacsonyabb beosztású hivatalnokai stb., akik a késői feudalizmus korában a nem-forradalmi polgársághoz állnak legközelebb.³²

³⁰ Vö. pl. Engels nézetével, Marx, Engels, Lenin, Stalin, Zur deutschen Geschichte II, I., 498. l.

³¹ Vö. Marx—Engels: Spisy, 4, 65—66. l.

³² Itt Gramsci-nak az értelmiség társadalmi állása elemzését alkalmaztuk (Sešity z vězení [A fogságból] Prága, 1959, 9. skk. l.), másrészt *Dziedzińska L.*: Příspěvek k charakteristice inteligence za kapitalismu (Az értelmiség jellegéről a kapitalizmusban) Přehled IV, 1959, 2, 55. skk. l.

Ez idő szerint annak a véleményünknek adhatunk kifejezést, hogy az elnyomott nemzetek mozgalmának hordozóit elsősorban a c) és d) csoportban találhatjuk meg, az első két csoportban legfeljebb egyeseket, igaz ugyan, a mozgalom élhelyein. A pontos, konkrét elemzés a további kutatás feladata. A bemutatott besoroláson kívül azonban az értelmiségnek mint társadalmi csoportnak is megvan a maga saját érdeke. Az ártermelés fejlődése és az államigazgatás, a társadalmi élet szerveztetésének, a művelődésnek ezzel együttjáró fejlődése következtében az értelmiségiek száma és társadalmi jelentősége (nem kell azonosnak lennie a társadalmi helyzettel) megnő. Ennek kisérlő-jelensége az olyan helyekért folyó küzdelem, amelyekben az elnyomott nemzetből származó értelmiség hátrányban van, mert nincs lehetősége, módja vagy képessége az asszimilálódásra (pl. a saját nemzetiségéhez tartozó néppel való mindennapi érintkezés következtében). De még itt is bonyolultabban megy végbe a közös érdek tudatosává válása. Az uralkodó nemzet protekcionált, kulcspozíciókat elfoglaló értelmisége elleni harc azonban minden esetben társadalmi ill. osztálytartalommal kapcsolódik össze, ami részben az értelmiségiek különböző társadalmi származásának, részben különböző társadalmi helyzetének következménye. Az értelmiség ugyan bizonyos idő után a nemzeti öntudat, ill. a kulturális kapcsolat jelentős hordozójává válhat, de nem válhatott a többi réteg és osztály nélkül a nemzeti lét szempontjából a nyelvi és gazdasági kapcsolatok irányadó, döntő hordozójává.³³ Mint már mondtuk, a nemzeti öntudatnak a néprétegek közötti elterjedése a késői feudalizmus korszakában elsősorban az ártermelés fejlődésétől, a kistermelőknek a helyi korlátok közül való egyre nagyobb kiszabadításától, abba a rendszeres árucserébe való bekapcsolódásától függ, amely — lehet, hogy csak közvetve — átéli egy város vagy egy feudális uradalom helyi piacának keretét. Egyre több kistermelő kerül különböző formában kapcsolatba nagykereskedőkkel, nagyvállalkozókkal, akik a kistermelő szemében, néha éppen a késői feudalizmusban megerősödő állami apparátussal együtt az „ellenséges” nagyobb („nemzeti”) piacot képviselik és az uralkodó nemzethez tartozásuk következtében (a szélesebb árucserére közvetítése szempontjából legalkalmasabb nyelv használata) egyben az „ellenséges” nemzet képviselői is. A városi kistermelő társadalmi öntudatának felébredése így nemzeti értelem nyer. Az elnyomott nemzetek (nemzetiségek) nemzeti mozgalmának egyik gyökerét tehát bizonyára helyesen keressük a városi kistermelő ellenállásában, amely a burzsoázia (az uralkodó nemzet burzsoáziájának) fellépése ellen a „XVI. században megvolt”, annak a burzsoáziának fellépése ellen, amelynek uralmától „félve várja biztos pusztulását”.³⁴ Hasonló fejlődést tételezhetünk fel a parasztságnál bizonyos késéssel.

A kistermelők, a kispolgárság problematikája a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában azonban ma még nincs annyira megvilágítva, hogy azt az elnyomott nemzetek nemzeti öntudata és nemzeti mozgalmának fejlődése szempontjából alkalmazhatnánk. Ehelyütt csupán néhány részletjellegű fontos összefüggésre kívánunk rámutatni.

A régi típusú városi polgárság szerepét a korszak nemzetiiségi kérdésének tanulmányozásánál nem hanyagolhatjuk el, hiszen 1848-ban a Kommunista Kiáltvány is olyan osztályt látott benne, amely „még teng-leng a feltörekvő burzsoázia mellett”.³⁵ A városi kistermelő tengődéséről a feudalizmus korában írja Engels Frigyes: „A kispolgár a helyi, a burzsoa az egyetemes érdeket képviseli. A kispolgár azt hiszi, hogy helyzete eléggé biztosítva van, ha az állami törvényhozásra gyakorolt közvetett hatáson kívül úr a saját helyi municiális igazgatásában... A kispolgárság klasszikus termékei voltak a német birodalmi városok, a burzsoázia klasszikus terméke a francia képviselői állam. A kispolgár konzervatív, ha az uralkodó osztály némi engedményeket tesz részére, a burzsoázia mindaddig forradalmi, amíg a kormányt hatalmába nem keríti.”³⁶ A késői feudalizmus korszakában a kispolgárságnak ez a társadalmi szerepe szükségszerűen meg kellett hogy nyilvánuljon az elnyomott nemzetek nemzeti programjának jellegében, ahol éppen a kispolgárság volt egyik hordozója a programnak, amely „helyi” programot képviselt az uralkodó nemzet burzsoáziájának „egyetemes” érdekeivel szemben.³⁷ Nemcsak a XIX. század negyvenes éveinek Németországra érvényes az a megállá-

³³ A nemzet keletkezésének marxista felfogása ezért különbözik alapvetően néhány ma élő nyugat-európai történész koncepciójától, amely szerint az értelmiség a nemzet kialakulásának döntő tényezője. Vö. pl. Seaton-Watsonnak a stockholmi történetéskongresszuson tartott referátumával.

³⁴ Marx—Engels: Spisy 4, 456. l.

³⁵ Marx—Engels Válog. művei I. 33. l.

³⁶ Uo. I. 33—34. l.

³⁷ V. Vomáčeková: K národnosti otáče v buržoasni revoluci 1848 v českých zemích (A nemzetiiségi kérdés az 1848-as burzsoa forradalomban a cseh tartományokban) (ČsČH 1961, 1. skk. l.) értékes anyagot hoz, amely megerősíti Engelsnek ezeket a téziseit (Csehszázra vonatkozólag).

pítás, hogy ott „a nemesség és a kispolgárok között kompromisszum” jött létre ideiglenesen. Ez a kompromisszum abból állt, hogy a kispolgárságot „megtúrták a nemesség mellett, de sehol sem érte el az állami politikai hatalmat”,³⁸ alárendelték a feudális bürokrácia kormányának.³⁹ Ebből egészen meggyőzően következtethetünk azon elnyomott nemzetek nemzeti mozgalmának apolitikus „kulturális” és nyelvi jellegére, melyek körében a nemzeti öntudat hordozója átmenetileg a kispolgárság lett. Ha a „nagy városok gazdag kispolgárai a forradalmi burzsoáziához” szegődtek, akkor meg kell néznünk, hogy ez milyen mértékben jelentette egyben nyelvi asszimilálódásukat.⁴⁰ A kapitalizmus győzelme után „a kispolgárság újra szétágazik. A burzsoázia minden frakciójának újoncokat ad és ezenkívül egy sor többé vagy kevésbé radikális ... szektát alkot” a kispolgárságon belül.⁴¹ A kispolgárságot Engels (a születő kapitalista társadalom feltételei között) a következőképpen sorolta be:

1. a középkori kézművesség maradványa,
2. a burzsoázia volt, tönkrement tagjai,
3. a vagyontalan népesség társadalmilag felemelkedő része (egészen a kis-kereskedőkhöz).⁴²

Úgy látszik, hogy a kapitalista korszak elején éppen a városi lakosság, a városi kistermelők szétágazásában, valamint a burzsoáziába és a kispolgárságba való átmene-
tük bonyolult folyamatában kell a választ keresnünk arra a kérdésre, hogy nemzeti mozgalom és a nemzeti öntudat fejlődése miért csak egyes elnyomott nemzetiségek esetében jutott el a burzsoá nemzet kialakulásáig. Ha az elnyomott nemzet kispolgársága olyan erővel képviselte saját nyelvét a lehetőleg összefüggő területen, hogy a kapitalista fejlődés kezdetén osztályok szerinti átalakulásakor a burzsoázia önálló frakcióját alakította ki, amely az elnyomott nemzetiség nyelvét beszélte és képes volt az uralkodó nemzet burzsoáziájával a versenyt felvenni — akkor a burzsoá nemzet léte valószínűleg biztosítva volt. A városi kispolgárok, illetve a kispolgárság egészen a burzsoá forradalomig, sőt néha még azután is hosszú ideig (de nem tartósan) lehetett az elnyomott kis nemzetiség nemzeti mozgalmának hordozója. A kispolgárság képes volt saját politikai programjának vitelére és társadalmi érdeke folytán éppen a föderáció, a többé-kevésbé független kisebb egységek kialakítása programjához állt legközelebb.⁴³

Tehát legalábbis munkahipotézisként megállapíthatjuk, hogy a nemzeti piacon uralkodó burzsoázia ugyan az újkori nemzetté alakulás folyamatában a sikeres eredmény alapvető tényezője, de a késői feudalizmusban az elnyomott nemzetek helyzetében nem feltétlenül forrás és nem is része a nemzeti mozgalomnak, nem hordozója a nemzeti öntudatnak. Ezt a funkciót a késői feudalizmus korában a városi kistermelők és általában a városi polgárság, később pedig a kispolgárság is betölthette. A nemzeti mozgalom keletkezésének tehát nem a nemzeti piac kialakulása, hanem az erősödő pénz- és áruviszonyok a nyelvi és területi kapcsolatokkal együtt voltak döntő előfeltételei. A nemzeti mozgalom eredményes vagy eredménytelen voltát, a burzsoá nemzet kialakulását ezek kombinációjának későbbi fejlődése döntötte el, főképpen pedig a gazdasági kapcsolatok fejlődése. Ezzel nemcsak némely nemzet esetében a nemzeti burzsoázia kialakulása előtti nemzeti öntudat „előérzete” lesz megmagyarázható, hanem az a tény is, hogy egy sor esetben a burzsoá nemzet kialakulásának az élénk nemzeti öntudat nem kísérő jelensége (nem jár együtt vele).⁴⁴

Kétségtelen, hogy a nemzeti öntudat hordozójának társadalmi jellege szükség-szerűen befolyásolta az öntudat jellegét és tartalmát abban a korszakban is, amikor a burzsoázia állt a nemzeti mozgalom élén, mert — amint tudjuk — a kispolgári pszichének a népesség többi rétegére gyakorolt hatása egy sor elnyomott nemzet esetében jelentős mértékű.⁴⁵ A kutatásra, mely az egyes európai nemzetek nemzeti öntudatának különleges vonásait a kapitalizmus korától máig tanulmányozza, sok értékes indíték és fontos feladat vár ebből a szempontból is.

Ugyancsak meg kell vizsgálni a parasztság jelentőségét a nemzeti mozgalomban. Úgy látszik, hogy a feudalizmus korszakában a parasztság az elnyomott nemzetiség nemzet i

³⁸ Uo. 38. l.

³⁹ Uo. 76. l.

⁴⁰ Uo. 69. l.

⁴¹ Uo. 69. l.

⁴² Vö. Marx, Engels, Lenin, Stalin, Zur deutschen Geschichte II, 2., 1096—1097. l.

⁴³ Uo. 498—499. l.

⁴⁴ Ebből a szempontból magyarázható Engels néhány tévedése a szláv nemzetek nemzeti mozgalmának kilátásaival kapcsolatban. Abból a helyes megállapításból indult ki, hogy a burzsoázia ezeknek a nemzeteknek a területén német és abból a helyes feltételezésből, hogy a burzsoázia a nemzet létének előfeltétele; elégtelen tájékoztatás miatt azonban nem feltételezte, hogy eznél a nemzeteknél megvan a lehetősége annak, hogy elkésve saját burzsoázia alakuljon ki az uralkodó nemzet burzsoáziája mellett. Marx—Engels: Szociásnyenia 6, 180, 295 és 299. l.

⁴⁵ Marx—Engels: Spisy 4, 72. l.

mozgalmának természetes, de inkább kevésbé aktív alapja és a nemzet nyelvileg asszimilálatlan tagjainak szolgáltatója: a parasztnépességnek a nemzeti mozgalomban való részvétele azonban valószínűleg igen különböző az egyes nemzetek esetében és a források kritikai elemzése, nem pedig a kor legendáinak és fikcióinak alapján kell vele foglalkoznunk. Csak a nagyburzsoázia kialakulása vezetett a parasztság egyre nagyobb részének a nemzeti mozgalomban való aktív részvételéhez. Az iparilag kevésbé fejlett országokban a „paraszt-demokrácia” a nemzet jövőjéről való döntés szempontjából fontos tényező volt.⁴⁶ Ebben a helyzetben azonban az a veszedelem fenyeget, hogy a parasztság lokális korlátai — ha nem is vagyunk tekintettel a kísérőjelenségekre (fokozott vallásosság, antiszemitizmusra való hajlam stb.) — az iparilag kevésbé fejlett országban a kifejlett kapitalizmus korszakában kisebb-nagyobb mértékben nacionalista korlátokban nyilvánul meg, amely az adott helyzetben anakronizmussá válik,⁴⁷ de egyben olyan feladattá is, amelyet a forradalmi proletariátusnak kell megoldania (és meg is tudja oldani). Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a nemzeti kérdésben a legaktívabban a paraszt-burzsoázia (ill. kispolgárság) nyilvánult meg.

Ha kiköszöböljük azt, hogy *valamennyi* nemzeti mozgalmat, ill. a nemzeti öntudat megnyilvánulását a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában mint kizárólag és mindig a burzsoázia által vezetett akciót egyoldalúan magyarázzuk, akkor többek között új lehetőségek nyílnak arra, hogy az egyes nemzeti mozgalmaknak (ill. a mozgalmon belüli csoportoknak) a burzsoá forradalomhoz való viszonyát megmagyarázzuk. Nyilvánvaló, hogy abban a korszakban, amikor a „nemzeti” mozgalom élenjárói elsősorban a kispolgárság, ill. a feudálisok szószólói voltak (pl. az írek és a skótok a XVIII. században, a németek a XVIII. század végén, a szlovákok 1848-ban stb.), akkor az ilyen nemzeti mozgalmaknak alapvetően hűvösebb kapcsolata volt az uralkodó nemzet burzsoáziája által vezetett polgári forradalomhoz és általában a burzsoá-demokratikus követelésekhez, mint annak a nemzeti mozgalmaknak, amelyben már a burzsoázia képviselői voltak túlsúlyban, és ismét másként az a nemzeti mozgalom, amelyben a kispolgárság, ill. a kispolgári értelmiség vezetői voltak túlsúlyban a mozgalom hordozói között (írek a XIX. században, csehek 1848-ban stb.).⁴⁸ Tekintetbe kell azonban venni az egyes nemzeti mozgalmakon *belüli* ellentéteket, főképpen a népi rétegek aktivizálódását és a népmozgalmak programjának kikristályosodását.

Az újkori nemzet és a nemzeti öntudat fejlődését befolyásoló erőkkel kapcsolatban meg kell említenünk a *hatások* problematikáját. Marxista történetírásunk annyira fejlett, hogy megengedheti magának, hogy az egyes nemzetek, nemzeti mozgalmak kölcsönös hatásának problematikáját felvethesse anélkül, hogy eközben a hatáskeresés hibájába essék. Nem kétséges ui. (bár gyakran felesleges módon hallgatással mellőzték), hogy a nemzeti öntudat, a nemzeti program nemcsak a saját nemzet tudatában fejtette ki hatását, hanem egyes részei bizonyos körülmények között a szomszédos és távolabbi nemzetekhez is eljutottak, főképpen a burzsoá nemzetek megállapodott és végleges kialakulása előtt. Ilyen vagy olyan nemzeti gondolat hatásának az egyes nemzeteknél kétféle előfeltétele lehetett: szubjektív feltétel — a műveltség bizonyos foka vagy fajtája, amely egyesek vagy csoportok részére lehetővé teszi, hogy megismerjék, megértsék és részben vagy egészben átvegyék a nemzeti gondolatot: objektív feltétel — a gondolatok hatásának feltételét nemcsak az egyének műveltségében vagy más tulajdonságában kell keresnünk, hanem a kor egész szellemében, amely azonban a termelési viszonyok fejlődésének bizonyos fokát tükrözi vissza. Csak ez a második típusú feltétel teszi lehetővé annak megítélését, hogy a nemzet kialakulásának előfeltételére bizonyos nemzeti, hazafias gondolatoknak milyen hatásuk volt. Ezért pl. Herder széleskörű társadalmi visszhangját egyrészt olyannak kell tartanunk, hogy az ő tanait átvevő nemzetiségnél a nemzeti mozgalom objektív *hazai* előfeltételét tükrözi vissza (amivel azonban még semmit, vagy csak nagyon keveset mondtunk e mozgalomnak végső kilátásáról), másrészt azonban Herdernek néhány elszigetelt értelmiségire gyakorolt minden pozitív visszhangját sem minősíthetjük a tömeges nemzeti mozgalom objektív előfeltételének vagy még kevésbé a fellépő burzsoázia érdekei kifejezőjének. Hazai előfeltételekről mint a mozgalom irányát kétségtelenül megszabó elsődleges tényezőkről csak ott beszélhetünk, ahol a hatás mint egy egész társadalmi csoport vagy a csoport határozott része ideológiájaként érvényesül. Ugyanígy pl. el kell vetnünk azokat a nézeteket, amelyek azon az alapon, hogy a francia burzsoá forradalom gondolatai néhány magyar nemesnél visszhangra találtak, azt a tézist állítják fel, hogy Magyarországon a burzsoá forradalom

⁴⁶ Uo. 5, 377. l.

⁴⁷ Marx—Engels: Szociásnyvia 6, 177. l.

⁴⁸ Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy a nemzeti mozgalom egyedüli hordozói voltak.

a XVIII. század kilencvenes éveiben indult meg. Gondolnunk kell továbbá a hatásokkal kapcsolatban arra, hogy minden nemzeti mozgalom ideológiája olyan gondolati anyagot használ fel, amelyet a múlt a mozgalom tulajdonképpeni fellépése előtt halmozott fel; ezért a nemzeti öntudat programpontjai különböző országokban különböző fejlettségi fokon fejthetők ki hatásukat. A gondolatok feltűnésének hasonló társadalmi mennyiségi elterjedését és hasonló fejlettségi fokát kell megállapítanunk ahhoz, hogy ugyanannak az eszmei mozgalomnak (a mi esetünkben a nemzeti mozgalomnak) két különböző nemzeti egységnél való elterjedéséről azt állíthassuk, hogy annak azonos vagy hasonló társadalmi előfeltételei voltak. Egyébként el kell ismernünk a kívülről jövő (tehát másodlagos tényezők) hatásának jelentőségét, esetleg meg kell állapítanunk, hogy a nemzeti mozgalom átvett ideológiai elemei megváltoztatták társadalmi funkciójukat.

A külföldről jött hatások a különleges kulturális helyzettel együtt a burzsoá nemzet kialakulásának kísérő kuriózumát idézhették elő: olyan csoportok fiktív nemzeti öntudatát, amelyeket nem minősíthetünk újkori nemzetnek. A népesség egy részét saját helyzetének a környező (és kialakulásban levő) nemzetek helyzetével való felületes, külsőleges összehasonlítása önálló „nemzeti” követelések proklamálására vezette, olyan fikcióra, hogy „önálló nemzetet” alkotnak, vagy kell, hogy alkossanak. Az ilyen fikció túlnyomórészt a nyelv (ill. a nyelvjárás) bizonyos sajátosságain alapul, pl. a fríz mozgalom, a bretonok, a lengyel görölök stb. néha közös történeti reminiszenciákon is, pl. Wales, Skócia. Ha ennek a fikciónak a nemzetté formálódás első szakaszában még volt is reális és bizonyos fokig haladó jellege (még megvolt a lehetősége a burzsoá nemzet kialakulásának), a második szakaszban gyakran reakciós ideológiává vált, amely a munkásmozgalom megosztásánál a burzsoáziát szolgálta és alkalmas volt arra, hogy a burzsoázia legreakciósabb elemei visszaéljenek vele (vö. pl. a második világháború alatt néhány ilyen „nemzetiségnek” nyújtott náci „segítség”). Mai napig is van jelentősége ezeknek az etnikusoknak — mint minden nemzetiségnek, amely nem alakult ki nemzetté — mint etnikai, kulturális és történeti különlegességeknek, néprajzi, nyelvtudományi vagy történeti, néha irodalmi és általános művészeti szempontból is.

IV

Végezetül még egyszer hangsúlyozni szeretnénk, hogy ennek a vitacikknek nem volt és nem is lehetett az a feladata, hogy a nemzet „új” és teljes fogalmát kidolgozza, vagy a nemzet kialakulásának problematikáját minden oldalra kiterjedően megoldja. Az volt a feladata, hogy rámutasson néhány feleslegesen megkerült és elhanyagolt kérdésre, hogy javaslatot tegyen közülük néhánynak megoldására vagy inkább a tisztázáshoz vezető útra vonatkozólag. Míg a társadalmi fejlődés más korszakainak feldolgozása terén már elértük azt a fokot, amikor az első elméleti elemzések (nem egyszer hála a marxizmus-leninizmus klasszikusainak) lehetővé tették, hogy új anyagra támaszkodva behatóbb tanulmányozásra térjünk át, addig a burzsoá nemzet fejlődése terén még mindig egy sor elméleti kérdés vár megoldásra. Amíg nem jutunk el a behatóbb feldolgozáshoz — az egyén és főképpen a csak történész, ereje nem elegendő ehhez — olyan sztereotip fordulatokra leszünk utalva, amelyekről ma még nem mondható meg, hogy a valóságot teljesen elrajzolják-e vagy annak teljesen megfelelnek. Véleményünk szerint az elmélet és módszertan területén fennálló helyzet az alapvető oka annak, hogy a burzsoá nemzetek kialakulásának és fejlődésének problematikáját történetírásunk elhanyagolja.⁴⁹ Ma már (pl. Kosík munkájának megjelenése után) nem lehet kétséges, hogy a nemzeti újjászületés problematikájának megoldása (és nem pusztán leírása) szempontjából a kiindulópont a nemzeti mozgalomnak csak egész Európára kiterjedő tanulmányozása lehet. Történészeink figyelmét elsősorban — érthető módon — az elnyomott nemzetek (nemzetiségek) mozgalma vonja magára. Ráműtattunk néhány feladatra az elnyomott nemzetek (nemzetiségek) burzsoá nemzetté való kialakulásának kutatása terén: befejezésül megkíséreljük eredményeink összefoglalását — inkább a további megfontolások ösztönzéséül.

Minden nemzetet — tehát az elnyomott nemzetet is — társadalmi csoportként kell vizsgálni, melyet a kapcsolatok bizonyos kombinációja jellemez, ezek az ember és a természet, az emberek egymásközi kapcsolatainak, a gazdasági, nyelvi és területi (és esetleg még más) kapcsolatok dialektikus egységét alkotják, közülük a gazdasági kapcsolatok játszottak elsődleges szerepet. Ezek a kapcsolatok sokfajta pszichikai, kulturális kapcsolatban tükröződtek vissza, ezek közt különleges helyet foglalt el a nemzeti

⁴⁹ Egyébként jellemző erre a helyzetre, hogy J. Kočí: *Naše národní obrození* (Nemzeti újjászületésünk), az első népszerűsítő kiadvány csehszlovák történész részéről, mely ezzel a kérdéskomplettel foglalkozik.

öntudat. Emellett egyetlen nemzetre sem érvényes pontosan ugyanazoknak a kapcsolatoknak azonos kombinációja: a nemzeti helyzet sokfélesége éppen abból következik, hogy minden nemzet az egyes kapcsolatfajták valamennyire eltérő hatásaként jött létre már a feudalizmus korszakától kezdve, s ezek a kapcsolatfajták a különböző nemzeteknél különbözőképpen módosulhattak: az európai nemzeti sokféleségben nem szabad pusztán nyelvi sokféleséget látnunk. A további kutatás egyik alapvető feladata az, hogy az egyes kapcsolatfajtákat, azok kölcsönös helyzetét, a burzsoá nemzet kialakulására gyakorolt hatását vizsgálja. Az ilyen elemzés nem lehet statikus: az egyes kapcsolatfajták fejlődtek, s ezzel érthető módon megváltozott szerepük is. Ha azonban megkísérjük az európai fejlődés valóban szintetikus képének megrajzolását, akkor nem elégedhetünk meg azzal, hogy az egyes elnyomott nemzetek történetét egymás mellé állítjuk. Az európai nemzetek fejlődésének rajzát úgy kell tagolnunk, hogy feleletet kapjunk valamennyi olyan kérdésre, amely a szintetikus kép megrajzolásához szükséges, és pedig lehetőleg valamennyi elnyomott európai nemzetiség fejlődésének megrajzolásához, tekintet nélkül arra, hogy burzsoá nemzetiségi alakultak-e és tekintet nélkül nagyságukra vagy a politikai történetben játszott szerepükre.⁵⁰

A kérdések felvetésénél valamennyi nemzet esetében az egyes kapcsolatfajtákból és azok elemzéséből fogunk kiindulni — már amennyire ezt nemzetük történetének monografikus feldolgozása lehetővé teszi.

Az egyes kapcsolatfajták szükséges tekintetbevételét talán eléggé érvényesítjük azzal, hogy a társadalmi fejlődés egyes fontos pontjainak elemzését szondák formájában végezzük el (és csak másodsorban leszünk tekintettel az adatokra — pl.):

- a) a városok áruterelésének fejlődése a manufaktúrális termelés és a kapitalista viszonyok kezdetének korszakában;
- b) a manufaktúrális termelés kifejlődésének korszakában;
- c) az ipari forradalom kezdetének korszakában;
- d) a burzsoá forradalom folyamán;
- e) az ipari forradalom végén.

A gazdasági kapcsolatok elemzése során az egyes nemzetek esetében figyelmet kell szentelnünk a belső és a külföldi piac terjedelmének, az osztályerők állapotának, a népesség társadalmi összetételének, a termelés fő ágainak (főképpen a közvetlen szomszédok termelésével összehasonlítva), a belső vándorlásnak, elsősorban a falu és a város között, a kialakuló piacközösségnek a nyelvi és területi kapcsolatokkal összehasonlított terjedelem szempontjából. A gazdasági kapcsolatok problematikája a burzsoá nemzetfejlődés egyik viszonylag legkevésbé kidolgozott része. Úgy tűnik azonban, hogy célunk érdekében nem lesz elegendő a termelőerők fejlődésének pusztán követése, a termelési viszonyokra való különös tekintettel; a nemzeti piac kialakulása szempontjából nagy jelentősége volt pl. az árucserre szervezetének, a közlekedés állapotának és kiépítésének stb.

A területi kapcsolatokat ismét csak a gazdasági és nyelvi közösségre való tekintettel kell vizsgálni, egy bizonyos területnek egy nemzetiségi által történő összefüggő megtelepülése, a természeti egységek, az állami és igazgatási egységek fejlődése szempontjából.

A nyelvi helyzetet az egyes nemzetek esetében főképpen osztályok, társadalmi csoportok és a terület szempontjából kell nyomon követni, ugyanígy a nyelvi asszimilációt, ahol a társadalmi fejlődés egyes szakaszain belül rendkívüli figyelmet kell fordítani ennek lefolyására (terjedelme, ereje).

A kulturális, ill. pszichikai kapcsolatok terén talán nem lesz célszerű az egyes nemzetek különleges kulturális, ill. pszichikai vonásának keresése. Sokkal fontosabb ennél a nemzeti öntudat összehasonlító elemzése, főképpen hogy melyik korszakban ki volt annak hordozója, az egyes korszakokban milyen intenzitással és miben nyilvánult meg (a nyelv, kultúra művelése, a politikai jogokért folyó harc, az egyes osztályok érdekeinek részesedése, a vallás és a történeti reminiscenciák szerepe stb.). Amint láttuk, a nemzeti öntudat hordozóját nem korlátozhatjuk a burzsoáziára, és éppen az öntudat hordozójának problematikája érdemel különös figyelmet és részletes anyagon alapuló tanulmányt. Eközben azonban egy sor fontos módszertani kérdést kell megoldani az ilyenfajta elemzésekkel kapcsolatban, hogy elkerüljük a felépítmény jelenségeivel foglalkozó elszigetelt vizsgálat veszedelmét.

A különböző fajta kapcsolatokat és összefüggéseket fejlődése mellett azonban figyelmet kell fordítanunk egy sor olyan alapvető problémára, amelyre ebben a tanulmány-

⁵⁰ Úgy látszik egyébként, hogy az általános történet tanulmányozásában még mindig nem tudunk megszabadulni a nagy nemzetek felé való egyoldalú irányzattól (itt jelentősek a legutóbbi szovjet szintetikus munkák). A „vezető nemzetek” burzsoá maradványaként ez különösen az európai elnyomott nemzetiségek és nemzetek tanulmányozása során érezhető.

ban nemszentelhattünk folytonosan figyelmet. Ilyen elsősorban az *osztályharc* szerepe, amelyre felhívtuk a figyelmet és amely önmagában véve külön vitahozzászólást kíván meg, ugyanígy a *széles néptömegek* részvétele a nemzeti mozgalomban főképpen a burzsoá forradalom problematikájával kapcsolatban.

Csak azoknak a kérdéseknek behatóbb feldolgozása, amelyekre itt több-kevesebb következetességgel felhívtuk a figyelmet, az egyes kapcsolatfajták fejlődésének minden oldalra kiterjedő elemzése egész Európára kiterjedő mértékben és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában vívott osztályharcra összefüggésben nyújt elegendő anyagot ahhoz, hogy megkíséreljünk az elnyomott nemzetekként élő újkori nemzetek kialakulásának elméleti elemzését, csak ez teszi lehetővé, hogy ennek a fejlődésnek törvényszerűségét pontosabban megismerjük, és megismerjük az egyes nemzetek és nemzetiségek különleges vonásait ebben a fejlődésben.

MIROSLAV HROCH

Československý Časopis Historický. 1961. 3. 374—399. 1.

TÖRTÉNETI IRODALOM

MAGYAR-ZSIDÓ OKLEVÉLTÁR

(Szerkesztette és kiadta Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor. V. köt. 1. rész (pótkötet) 1096—1700. Gyűjtötte: Dercsényi Móric, Horváth Antal Tibor, Iványi Béla. Budapest, 1959. 515 l.; V. köt. 2. rész (pótkötet) 1701—1740. Gyűjtötte: Dercsényi Móric, Esze Tamás, Házi Jenő, Horváth Antal Tibor, Iványi Béla. Budapest, 1960. 499 l. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőténak kiadása)

A magyarországi zsidóság történetének okleveles forrásanyagát egybegyűjtő Magyar-Zsidó Oklevéltár munkálatait az 1900-as évek legelején indította meg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. A sorozat I. kötete 1903-ban, a II. és III. 1937-ben, a IV. 1938-ban jelent meg, s időrendben 1740-ig jutott el. Az azóta eltelt időszakban számos újabb irat vált ismertté, főleg a korábban elzárt családi levéltárak anyagából, ezt adja közre a két pótkötet, ugyancsak időrendben haladva.

A kötetek — a sorozat korábbi gyakorlatát követve — teljességre törekednek, azaz a levéltári és nyomtatásban megjelent, irodalmi jellegű vagy okleveles említéseket egyaránt összegyűjtik és közreadják. Az okleveles anyag zömét a kormányhatóságok, a Batthyány és Esterházy család levéltárai szolgáltatják, ezekhez csatlakoznak külön függelékként a soproni városi levéltár 1437—1561 közti évekből való zsidó vonatkozású iratai Házi Jenő szerkesztésében. A közreadott, kerek számban 1500 irat zöme a XVI—XVIII. századra esik, s területileg főként az ország nyugati-északnyugati részeire vonatkozik. Az iratok jellegét nézve, találunk köztük kormányhatósági intézkedéseket, vagyoni és személyi összeírásokat, szerződéseket, hivatalos és magánleveleket, s nyomukban eddig ismeretlen gazdag kép bontakozik ki a magyarországi zsidóság ekorbeli életéről, társadalmi és vagyoni viszonyairól, jogi helyzetéről. Ezen túlmenően azonban fontos adatokkal világítják meg ezek az iratok a hazai kereskedelem (főleg az Ausztria felé irányuló külkereskedelem) és korai hitelügyletek történetét is. A most megjelent két pótkötet gazdag anyaga nélkülözhetetlen lesz mindazok számára, akik a XVI—XVIII. századi Magyarország gazdaságtörténetével foglalkoznak. A szerkesztők a különböző tárgyakat felölöl iratok esetében, nagyon helyesen, nem törekedtek a teljes szöveg közlésére, néhol mégis a gyűjtési körrel kapcsolatban nem levő, egyébként is jelentéktelen szövegeket is kiadtak. (Igy a 952. vagy a 959. sz. alatti iratoknál.) Kár, hogy Le Noble francia publicista Rákóczi-írt munkájából Márki Sándor magyar fordítását közlik (946. sz.), amikor különben minden iratot eredeti nyelven adnak közre.

A modern forráskiadási gyakorlathoz igazodtak a szerkesztők, amikor — eltérően az előző kötetektől — betűszerinti hűséggel tették közzé az iratokat. Míg az előző kötetek lapjain elő-előfordulnak hibásan olvasott szavak, az itt közölt iratok általában mintaszerű pontossággal adják vissza a nem egyszer komoly paleográfiai elmélyedést kívánó írásokat. Feltűnő viszont a kurucok iratokban található sok közlési hiba. (A 894. sz. irat pl. még az Archivum Rákóczi-nyomatott szövegéből is hibásan és hiányosan közli a szöveget. A 967. sz. kezdetű nem Galat, hanem Balat, Konstantinápoly külvárosa. A 959. sz. irat értelme lényegesen megváltozik azáltal, hogy az eredetiben levő „adja értésére” kifejezés a közlésben így olvasható: „adja értésemre”. A Rákóczi-féle protocollumból közölt iratoknál az eredetiben gondosan jelölt hosszú magánhangzókat a szöveg rövidnek jelzi, stb.)

Amennyire helyeseljük a szövegek betűhív közlését, annyira túlzásnak találjuk, hogy a kiadók megtartották az egykorú, nemcsak következtelen, hiányos, hanem sok esetben megtevesztő központozást. (Ld. pl. 942. vagy a 970. stb. sz. iratokat.) Nehezíti az olvasást a szókezdő nagybetűk egykori teljesen következtelen használatához való ragaszkodás is. Zavaró az is, hogy az eredeti szöveg rövidítéseit hol zárójelben, hol zárójel nélkül dőlt betűs szedéssel, hol pedig minden jelzés nélkül írják át a közlők. A regeszták általában jók, néhol azonban hiányzanak, illetve helyükbe az irat kihagyott részeitnek tartalmi kivonata került. (Pl. 894., 924. vagy 979. sz. A 928. sz. iratnál még a levél címmzettjére is csak következtethetünk.) Feltűnő egynémelyik kurucok irat viszonylag túlságosan részletes regesztája, amelyek szinte szószertint elismétli a magyar nyelvű szövegben foglaltakat. (Pl. 939., 997., 1004. stb. sz.) Az V/1. kötet az iratok szövegét

idézőjelben közli; az V/2. kötet, helyesen, szakít ezzel a gyakorlattal, egy-két esetben azonban itt is bennmaradtak az idézőjelek. (Pl. 1055., 1120., 1120. stb. sz.) Nem egységes a levéltári jelzések idézése sem. Többféleképp idézi az Esterházy-család levéltárát (pl. 895., 900., 914., 917. sz.), — a Batthyány-család levéltáránál viszont gyakran semmi közelebbi megjelölést nem ad a közlő, ami gyakorlatilag lehetetlenné teszi az iratok megtalálását. (Pl. 477., 478., 509., 533., 921. stb. sz.) A Jerney Gyűjteményről tévesen írják több helyt is, hogy a Ráday Könyvtárban van (pl. 608., 965. sz.), s tévesen adják meg a Dunamelléki Ref. Egyházkerület Levéltárának nevét. (Pl. 1107., 1108., 1109. sz.) Wesselényi István naplőfeljegyzésénél megfigyeshető rejtjelet olvashatunk levéltári jelzetként (951. sz.). Következetlen az iratok archeográfiai leírása is. 1526 előtt a közlő feltünteti, hogy az irat eredetije papírra vagy hátyára íródott-e, ismerteti pecsétjét stb. 1526 után csak néhol jelzik, hogy fogalmazványról vagy eredetiről van-e szó, sajátkezű-e a levél, vagy másolat (pl. 953., 974. sz.), az esetek többségében azonban erre vonatkozóan semmi útbaigazítás nem található.

Nem érthetünk egyet azzal, hogy a kötet sajtó alá rendezői lényegében semmilyen jegyzetelést nem láttak szükségesnek. Az iratokkal kapcsolatban tömegesen kerülnek elő a kiegészítésre, magyarázatra szoruló utalások, csak vezetőknévben említett nevek, melyeknek viselőjét fel kellett volna deríteni. Aligha helyes az, hogy egy szóval sem tájékozódunk, ki az a „Potoczki uram” (955., 956. l.), vagy Malvezzi, aki Ferdinánd királynak levelet ír (393. sz.), a sok Lubomirski közül kit említ a 959-es irat (a névmutatóban elő sem fordul), s hogy Szinyoczkínénál nem említik, hogy a belzi lengyel palatinus feleségéről, Sieniawskínéről van szó (1003. sz., a névmutató is csak így közli: Szinyoczkíné). A Rádayakkal kapcsolatban sehol sem derül ki, hogy az 1700-as évek elején Ráday Pál kancellárról, az 1730-as évek végén pedig fiáról, Gedeonról van szó. Az pedig egészen szokatlan és zavaró, hogy a családi genealógia alapján egyes személyek, mint az uralkodók, sorszámot kapnak. (Pl. Batthyány II. Ádám; 924., 926., 930. stb. sz., Batthyány III. Ferenc, 1023. stb. sz.) Koháry Juditról legalább egy helyen meg kellene mondani, hogy Barkóczy György özvegye, Károlyi Sándor gr. anyósa. Tájékoztatni kellene az olvasót, hogy a 959-es irat keltezési helye: Pata, a Heves megyei Gyöngyöspata, és Sente nem a Nyitra megyei Sempte (ahogy a mutató magyarázza), hanem a Nógrád megyei Sente (597., 598. sz.). De ugyanígy jegyzetet kíván pl. az 1026-os irat, amelyikben Pálffy János generális 1711-ben bizonyítványt ad Keppes Ábrahámnak és Topeltschan Lázárnak arról, hogy nagy részük volt Esterházy Antal kuruc tábornagnak a császár pártjára való meggyerésében. Mivel Esterházy nem tért a császár hűségére (Rákóczi még bujdosásába is elkísérte), a szöveg mindenképpen valamilyen magyarázatot igényelt volna. A példákat még tovább szaporíthatnók, de a lényeg akkor is ugyanaz marad: kár, hogy a rendkívül fontos és érdekes forrásanyag sajtó alá rendezésében a szerkesztők nem jártak el körültekintőbben. Végül megemlíthjük azt a teljesen szokatlan eljárást, hogy már nyomtatásban másutt megjelent iratok esetében az irat szövegén kívül a regesztát és a jegyzeteket is szóról-szóra átveszik és leközlík a szerkesztők, anélkül, hogy jeleznék, hogy itt nem saját szellemi termékükről van szó. Így veszik át egy sor irat jegyzetét és regesztáját a Ráday Pál iratai c. kiadvány I. kötetéből (Bpest. 1955. Ld. 967., 969., 971., 972. és 974. sz.)

BENDA KÁLMÁN

HERMANN ZSUZSANNA:

AZ 1515. ÉVI HABSBURG—JAGELLÓ SZERZŐDÉS

Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. Budapest. 1961. 66 l.)

Marxista történetírástunk nagyrészt tisztázta a Habsburg-uralom jellegét s az osztrák uralkodóház szerepét az ország gazdasági és társadalmi fejlődésében. Sajnos, e lényeges kérdések mellett az ország egész fejlődését döntően befolyásoló idegen uralom térhódításának története és egyes mozzanatainak feltárása háttérbe szorult. Ezekről a kérdésekről nem jelent meg marxista igényű önálló tanulmány, az összefoglaló munkákban pedig a Habsburg-hatalom gazdasági-politikai terjeszkedésének legfontosabb állomásait ismertető leírások a kérdést leegyszerűsítve, sematikus magyarázzák. Az európai politikai eseményektől függetlenül, az egyetemes történet összefüggéseiből

kiragadva, az ország idegen uralom alá kerülését csupán a Habsburgoknak Magyarország megszerzésére törekvő, s a dél-német tőke által is ösztönzött agresszív célkitűzéseivel, másrészt a magyar uralkodó osztály nemzetellenes politikájával indokolják. Hermann Zsuzsa érdeme, hogy az osztrák uralkodóház magyarországi törekvéseiről szólva a Habsburg-külpolitika egészét, az európai politikai események összefüggéseit tartja szem előtt. Noha az említett tényezőket is érdemben értékeli, az európai és magyar történeti események beható elemzésével, a kortársi szemlélet felidézésével a korábbi sémával szemben teljesebb képet nyújt.

E könyv újabb bizonyítéka annak a már régen felismert (és sokat említett, de még meg nem valósított) szándéknak, hogy a magyar történelem problémáit csak az egyetemes történeti összefüggések ismeretében lehet megoldani. Gazdag, a legújabb műveket is magábanfoglaló irodalom alapján tömör, marxista értékelést és összefoglalást nyújt a Habsburg bel- és külpolitikáról, és feltárja a mögöttük rejlő gazdasági és társadalmi indítékokat. Az európai országok történetének alapos ismeretében az egyes történeti folyamatokat és jelenségeket összeveti más országok történetének analóg vagy éppen ellentétes jelenségeivel. Miksának az európai politikában játszott mozgalmas szerepét elemmezve bebizonyítja, hogy az agresszív Habsburg politika alapja mohó pénzhétség, szándék az örökké üres kincstár megtöltésére, csakúgy, mint a többi feudális monarchiákban. Magyarország megszerzése csupán egy — ha nem is lényegtelen — láncszeme volt e politikának, aminek kétségtelenül sajátos színezetet adott a törökellenes védelmi háború egyébként korántsem oly céltudatosan vállalt szempontja. A szerző rendkívül érdekesen világítja meg a lengyel—Habsburg viszony alakulását és a lengyel diplomáciának a magyar—osztrák kapcsolatokra és a magyar belügyekre gyakorolt hatását. Ezt nemcsak az irodalomból vett példákkal, hanem a kiadott forrásanyagból is gazdagon illusztrálja.

A szerző érdekes és értékes leírást ad a dél-német tőke s elsősorban a Fuggerek érdekeinek a Habsburg külpolitikában játszott szerepéről s főként ennek magyarországi vonatkozásairól. Sajnos a magyar társadalmi viszonyok elemzése egyoldalúbbnak, halványabbnak látszik. Böven merítve az elbeszélő és okleveles forrásanyagból, elsősorban a kor vezető politikusainak élesen megrajzolt portréját adja. Tevékenységük társadalmi és személyes indítékainak feltárása mégsem pótolhatja a korabeli magyar társadalom mélyebb, átfogóbb jellemzését. Igaz, hogy már a tanulmány címe is hangsúlyozza, hogy a szerző művét adaléknak szánta, a teljesség igénye nélkül, de a Habsburg-birodalom társadalmi szerkezetének leírása, a magyar politikai helyzet elemzése során érintett kérdések megvilágítása, az egyes problémák felvetése mutatja, hogy gazdagabbá tehetné volna ezt a képet, s hogy szűkszavúsága e téren indokolatlan.

A tanulmányt olvasmányossá, érdekessé teszi a szakirodalom polemikus, kritikai ismertetése, valamint a bőségesen felhasznált és kitűnően csoportosított tényanyag. A történelmi mozzanatoknak az egyetemes összefüggéseket is feltáró elemzését, a kor vezető alakjainak tömör jellemzését jól kiegészíti és élénkíti a kortársak megszólaltatása. Írásából szinte önmagától tárul fel az események belső logikája: terjedős, sokszor általánosságokat tartalmazó eszmefuttatások helyett az események logikus rendezésével, a források jól megválasztott idézésével és találó tömör értékelésével az események megértésére indít.

A téma fontossága és érdekessége, valamint az egyes mellékesen, vagy röviden érintett kérdések mélyebb ismeretekre valló felvetése azt a reményt és óhajt kelti az olvasóban, hogy a szerző immár a teljesség igényével folytassa munkáját.

BÁCSKAI VERA

URBÁRIUMOK. XVI—XVII. SZÁZAD

(Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 7.) Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta *Maksay Ferenc*. Munkatársak: Felhő Ibolya, W. Beretzky Nóra, T. Polonyi Nóra)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1959. 895 l.)

E forráskiadvány Maksay Ferenc szerkesztésében és bevezetőjével jelent meg. Maksay bevezető tanulmányával kettős feladatot oldott meg. Egyrészt a közölt urbáriumok adatai alapján a XVI—XVII. századi magyar gazdaság és társadalom történetének alapos elemzését adja, s noha kiemeli, hogy eredményeit az egész országra nézve nem

szabad általánosoknak tekintenünk, mégis úgy véljük, hogy legfőbb következtetéseiben megállapításai általános érvényűek. Elénk tárja a tanulmány írója ugyanekkor azt is, hogy milyen gazdaság- és társadalomtörténeti forrásanyagot tartalmaznak az urbáriumok. Talán azt is mondhatnánk, hogy sűrítve Maksay két másik tanulmányának komplex változatával találkozunk e kötetben. E megállapításunkkal nem kisebbíteni, sőt inkább aláhúzni szeretnénk Maksay említett munkáinak értékeit.

A szerző világosan bemutatja, hogy a XVI. századi Magyarországon minden gátló tényező ellenére jelentős fejlődési folyamat indult meg a gazdasági és társadalmi életben. Ez a fejlődési folyamat sok tekintetben azonos, de igen sok vonatkozásban eltérő is a hozzánk közel eső országokban végbement fejlődéstől. A tanulmányban nem csupán arra kapunk feleletet, hogy miként indult meg, s a mostoha körülmények miatt hogyan akadozott a majorsági gazdálkodás kibontakozása, de gondos elemzéssel mutat rá Maksay Ferenc arra is, hogy milyen elmaradott körülmények között, mennyire ősi technikával és szemlélettel folyt hazánkban a mezőgazdálkodás. Kiterjed a tanulmány olyan kérdésekre is, hogy mit, milyen területeken termeltek a földesúri és paraszti gazdaságok. A rendkívül gazdag anyag s a biztos téma-kezelés módját ad a szerzőnek arra is, hogy eddig vallott tételeket korrigáljon. Az eddigi megállapításokkal szemben pl. határozottan állapítja meg, hogy „a majorságfejlődés XVII. századi megtorpanásáról... nem lehet beszélni”, még ha az a fejlődés esetleg nem is volt olyan erőteljes ütemű, mint a XVI. században.

Gondosan és mélyrehatóan elemzi a tanulmány írója a parasztság gazdasági-társadalmi szerepét és helyzetét. Bizonyítja, hogy ha hazánkban nem is olyan módszerekkel és olyan nagy mértékben mint más kelet-európai országokban, de élt a parasztság földtől való megfosztásának gyakorlata, s a bőséges adatok birtokában e tekintetben is helyreigazít régebbi és újabb tételeket. Ezzel a kérdéssel párhuzamosan mutat rá arra, hogy a XVII. századi, pénzben és munkaerőben rendkívül szegény Magyarországon igen nagy mértékben előre haladt a pusztasodás folyamata, s a földesuraknak saját majorságaik növelése mellett alapvetően arról kellett gondoskodniuk, hogy üresen maradt telkeiket benépesítsék, hogy ilyen módon jövedelemhez és ingyenes munkaerőhöz jussanak. A földesuraknak ez a ténykedése eredményezi az ún. zselléresítési folyamat kiszélesedését. Kitűnően érzékelteti a tanulmány nemcsak a parasztság vékony rétegének felemelkedését s vele szemben egyre nagyobb tömegeinek nincstelenné válását, de azt a keserves sorsot is, amelyben a magyar jobbágyság szinte egyik napról a másikra tengette életét. Emellett részletekbemenően elemzi, hogy a paraszti vagyont milyen javak alkották, s hogy a jobbágyság anyagi helyzetének alakulásában milyen döntő szerepe van az állattállománynak. (Lásd Pl. Vizesrét vagy Nagyrőce urbáriumát. 342–343., 346–352. l.)

Sorolhatnánk még tovább a bevezető értékeit, ehelyett inkább egy csekély kritikai észrevételtünk szeretnénk előadni. A tanulmány II. fejezetét bekezdő mondatban nem egészen pontos a fogalmazás, mert hiszen a parasztság helyzete nem csupán a török korban függött a földesúrtól, de a feudális társadalomban mindenkor.

A bevezető tanulmány után 19 uradalomról s néhány középbirtokról összesen 44 urbáriumot közöl a kötet. Az urbáriumok közreadása, rendszerezése és feldolgozása, az anyag és témakör mély, alapos ismeretéről tanúskodik. A kötet dunántúli, felvidéki és alföldi urbáriumokat tartalmaz. Gyakorlati megfontolások alapján — és mivel már Erdélyből rendelkezésre áll urbárium-kiadvány —, erdélyi urbáriumoknak a kötetbe való felvételét mellőzte a szerkesztő. Amikor részben egyetértünk ezzel az állásponttal, meg kell azt is jegyeznünk, hogy talán mégsem lett volna szükségtelen a korabeli Magyarország eme részéből egy-néhány középbirtoknak az urbáriumát közölni.

Az első pillanatra talán az is feltűnő kissé, hogy a legtöbb urbárium a Felvidéket, s számszerűen a legkevesebb a dunántúli birtokokat mutatja be. E probléma magyarázata kézenfekvő, hiszen a XVI–XVII. századból a legtöbb urbárium (Erdélyen kívül) a Felvidékről maradt fenn. Azért talán mégsem lett volna szükségtelen a dunántúli birtokokra vonatkozó urbáriumok számát egy-két további összeírással növelni, annál inkább, mivel a Dunántúl gazdasági szempontból mindenkor döntően fontos területe volt hazánkban. Megítélésünk szerint erről a tájról nagyon kívánczokné a kötetbe egy egyházi birtok urbáruma (különben is nagyon kevésnek találjuk 1 egyházi birtok urbáriumának a közlését), s annak közlése csak tovább növelte volna a kötet értékét. Persze jól tudjuk — s el is fogadjuk az előző hivatkozását —, hogy a tengernyi anyagban éppen a válogatás okozta az egyik legnagyobb gondot.

Általában minden érintett uradalomról egy XVI. és egy XVII. századi urbáriumot ad közre a mű. Kivétel olyan esetekben történik, ha a szóbanforgó uradalomról valamelyik századból nem maradt fenn mintaszerű, közlésre érdemes anyag. Ilyen esetben egy századból közöl 2 urbáriumot (pl. a kanizsai uradalom esetében). Vagy máskor kettő-

nél több urbárium közlésére kerül sor. Ez olyan esetben fordul elő, amikor az uradalom birtoklásában változás állott be, s a gazdaság ketté szakadt. Ilyenkor a különvált részek urbáriumait közlik a kötet szerzői, hogy továbbra is az egész birtokra vonatkozó változásokat szemlélhessük. (Pl. a csejtei vagy a csábrág-szitznyai uradalom.)

Az urbáriumokat rövid birtoktörténeti bevezető előzi meg. Sűrített összefoglalásban tájékoztatást kap az érdeklődő arról, hogy mikor, ki birtokolta az uradalmat. Ezután minden esetben térképen szemlélhetjük az egyes uradalmakat, s a kötet szerzői nemcsak arra gondoltak, hogy az urbáriumok előtt szemünk elé varázsolják a birtokokat, de arra is, hogy a kötet elején és végén — a belső borító lapon — vetítsék fel az összes közölt birtokokat, s e térképről azonnal láthatjuk, hogy a közreadott urbáriumok az ország jelentős részét behálózják.

A birtoktörténeti bevezető és a térkép után következik a közölt urbáriumok szövege. Ez a szövegközlés is példás mintaszerűséggel s tudományos alapossggall történik. A kötet összeállítói minden urbáriumot betűszerinti hűséggel közölnek, gondolva arra is, hogy a korabeli rövidítéseket feloldják, s e feloldásokat mindenütt jelzik is a betűforma változásával. Külön érdeme a kötetnek, hogy ha szerzők az érintett uradalomra vonatkozóan a közölt urbárium adatainál bővebb és lényeges ismeretek birtokában vannak, ez ismereteket az urbárium szövege után röviden összefoglalják. (Pl. ecsedi uradalom, 815—816. l.) Az urbáriumok végén minden esetben részletesen feltüntetik, hogy a közreadott forrás hol található, majd publikálják mindazokat a levéltári jelzeteiket, amelyek alatt az érintett birtokra vonatkozó XVI—XVII. századi úrbéri összeírások fellelhetők. Ezzel felbecsülhetetlen segítséget adnak, hiszen így e kötet segítségével azonnal bő forráshoz juthat a kutató.

Az érintett uradalmak tehát behálózják az egész ország területét. Azonban nem csupán ezt a szempontot tartották szem előtt a válogatásnál a munkatársak. Az urbáriumok jelentős része természetszerűen latin nyelvű, de csaknem az egész ország területéről lévén szó, nem hiányoznak e szövegek közül a fellelhető más nyelvű úrbéri összeírások sem. Így pl. a szentmiklósi uradalom urbáriumai magyar nyelvűek, de a szepesvári birtok 1515. évi urbárium a német, az 1605. évi magyar, az 1672. évi pedig latin nyelvű. Annyival inkább hasznos az ilyen közlés, mert ez jó példát szolgáltat arra, hogy az úrbéri összeírásokat a nyelvtörténészek is kitűnően értékesíthetik kutatásaikban.

Mindezek mellett jól szemlélteti a mű az összeírások készítésében végbement fejlődést is. Helyesen nem töltik a helyet azzal a kezdetleges urbárium-típussal, amelyben csupán a jobbágyság nevei szerepelnek, de sok szép példa van arra a formára, amikor az urbárium a telekszámot, az adózók neveit, szolgáltatásukat, valamint jövedelmüket tünteti fel. (Pl. 267. l.) Nagyon szép példái vannak a kötetben a fejlett, táblázatos urbárium típusoknak is. (Murány 1672. évi, Szepesvár 1672. évi vagy Csongrád szerb lakóinak 1697. évi, Szentmiklós 1700-as urbárium a stb.)

A kötetet egy-egy korabeli, a birtok központját ábrázoló metszet teszi színessé, de nem hiányoznak egyes urbárium-lapok faximilái sem.

Önmagában az eddig előadottak is tanúsítják a kötet értékeit. Ez értékeket fokozza a nagy gonddal és hozzáértéssel összeállított szójegyzék, név- és tárgymutató, valamint a jegyzetapparátus. E kitűnő segédanyag nagyban megkönnyíti a kötet-használatát, s ezekre támaszkodva nemcsak a szaktudósok, de a népünk története iránt érdeklődők szélesebb rétegei is haszonnal forgathatják a művet.

SZENDREY ISTVÁN

GONDA IMRE:

BISMARCK ÉS AZ 1867-ES OSZTRÁK—MAGYAR KIEGYEZÉS

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 16.
Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 168 l.)

Gonda Imre könyve, mely tárgyválasztásával, körültekintő feldolgozási módszerével és részletekbe menő finom elemzéseivel méltán érdemli meg a tudományos körök figyelmét, voltaképpen részben többet, részben kevesebbet ad, mint amennyit a munka címéből tartalmára vonatkozóan következtetni lehetne. Nem hátránya, hanem előnye a munkának, hogy a szerző nemcsak áttekinthető képet nyújt a 60-as évek külpolitikai

viszonyairól, hanem ezen messze túlmenően beható elemzés alá vette a nemzetközi helyzet bonyolult szálait, egyes mellékesnek tűnő mozzanatait is, és mindezen tényezőkkel összefüggésben vette vizsgálat alá a kiegyezés problémáját. Feltétlenül helyeselhető, hogy a külpolitikai szálak figyelmes áttekintése során nem mellőzte a kossuthi emigráció működését sem, mintegy akarva-akaratlanul is kifejezésre juttatta módszerével, hogy a függetlenségét nélkülöző magyar nemzetet ebben az időben a nemzetközi közvélemény előtt a magyar emigráció képviselte, és tett kísérletet önálló magyar külpolitikai törekvések megvalósítására. Az a tény, hogy Gonda Imre a diplomáciai és a nemzetközi élet szempontjából vette vizsgálat alá az osztrák–magyar kiegyezést, következetesen szem előtt tartva a nemzetközi politika és erőviszonyok hullámzását, elősegítette, hogy tárgyilagos és reális képet nyújthasson erről a bonyolult kérdésről. A szerző következtetései történeti irodalmunk eddigi eredményeit részben túlhaladják, részben tovább finomítják és rögzítik az e tárgyban elért kutatási alapokat. A könyv elsősorban kiemelhető értékét abban találhatjuk, hogy történetünknek ezen kritikus időszakát a külpolitikai, a diplomáciai élet lencséjén keresztül vette vizsgálódás alá, olyan összefüggések és perspektívák érzékeltetésével, melyek ugyan nem pótolják a kiegyezés történetének részletekbe menő, aprólékos kutatását és bemutatását, de ezen utóbbi mozzanatok feltárását helyes irányba terelik, helyesen jelölik ki a vonatkozó történeti események helyét a korabeli Európa nemzetközi arénájában. Kétségtelen, hogy a munkának ezen módszerből fakadó erőnei tették lehetővé a szerző számára, hogy ne vesszen el az anyagok halmazában, ne sülyedjen el aprólékos részletekben, hanem az események egyes vonatkozásait a maguk tényleges súlyában és jelentőségében legyen képes tárgyalni, bemutatni. A munka ezen előnyeiből azonban nemcsak pozitívumok, de hátrányok is fakadtak. Így elsősorban arra kell utalnunk, hogy a szerző messzemenően túllépte azokat a kereteket, melyek a tárgy konkrétságából következnek, és a munka címében jelzett szűkebb feladatkört kitágítva, korántsem kizárólag Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés kapcsolatát mutatja be, hanem számos olyan vonatkozást is, melyek távolabbi vagy közelebbi kapcsolatban vannak ugyan a tárgyalt eseményekkel, de hatásuk nagyon is közvetett formában jelentkezett. A probléma tulajdonképpen abból fakad, hogy Bismarck és a kiegyezés kapcsolatának vizsgálata mennyiben teszi szükségessé számos más – egyébként felettébb fontos – történeti kérdés vizsgálatát, melyek bármennyire is hasznosak, értékesek önmagukban, de mégis elvonták a kutatás figyelmét és erejét a legszükségesebb és legfontosabb feladatok még aprólékosabb, még részletesebb vizsgálatától. A több mint másfélszáz oldalra terjedő tanulmány tulajdonképpen csak a 85. oldal után tér a tárgyra, de ezután is bőven alkalmazza a rövidebb-hosszabb lélekzetű kitérőket. Így túlzás nélkül állítható, hogy a munka 40–50%-a foglalkozik csak Bismarck és a kiegyezés kapcsolatának problémájával, a többi egyéb – hangsúlyozom, felettébb fontos és érdekes, de nem a tárgykörbe vágó – kérdéseket foglalja magában. A bevezetés a kiegyezésre vonatkozó történeti irodalommal foglalkozik, ami önmagában véve hasznos és kíváncsi feladat, de nem nyújt elégséges képet éppen az adott problémával kapcsolatos történeti irodalom sokrétű változatosságáról és értékéről. Egészen meglepő a szerzőnek azon megjegyzése, melyet Friedjung egyébként bírálható munkásságával kapcsolatban említ, hogy a nevezett a kiegyezés külpolitikai vonatkozásait elhanyagolta volna. Ez annál is inkább nem áll, mert „Harc a német hegemoniáért” című több kötetes munkája ebben a vonatkozásban elégséges anyagot szolgáltat. Természetesen más kérdés a felsorakozó anyag értékelése, felhasználási módszere.

Gonda Imre munkájának első része „Osztrák és magyar út a kiegyezéshez”, olyan általános jellegű elemzés, mely ugyan figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz, de helyesebb lett volna más összefüggésben, a konkrét feladattal szorosabb kapcsolatban tárgyalni. A munka következő része, „A magyar és porosz törekvések találkozása 1866-ban”, ugyan nagyon kíváncsi és szükséges részlete a kérdésnek, de a tárgyalás túlságosan szerteágazó, sok mellékgondolattal tarkált, ami megnehezíti, hogy a bismarcki külpolitika magyar vonatkozásai a maguk egységében, vonalvezetésében feltáruljanak. Nem az a hiba, hogy a szerző messzemenően figyelembe vette az egységes Németország kialakulásának problematikáját, a bismarcki politikai irányítás szempontjait, legfeljebb az bírálható, hogy ezeket a kérdéseket nem a tárgy konkrétségéből *kiindulva*, nem abból fakadva mutatta be, hanem attól külön, szinte önmagában álló egységként. Közel húsz oldalon keresztül megismerhetjük ugyan a porosz kancellár bonyolult külpolitikai lépéseinek egész halmazát, de anélkül, hogy annak magyar kapcsolataira vonatkozóan bármit is megtudhatnánk. Feltétlenül helyes, hogy a szerző kitért az 1866-ban létrehozott Klapka-légió szerepére, viszont megítélesem szerint túlzott terjedelemben, legalábbis Bismarck és a kiegyezés kapcsolatának megértéséhez képest jelentkező túlzott arányokban. Ezt a problémát egyébként is még a századforduló idején A. Kienast részletesen

feldolgozta és elégségesnek látszott volna, csak a legfontosabb mozzanatok bemutatása. Kétségtelen, hogy a Klapka-légió felhasználása felettlőbb jellemző tünete és mozzanata a bismarcki politikának, belső ellentmondásainak, és mindegyre Gonda Imre is rámutat, de az arányok eltolódásával. Ami viszont a kiegyezés és Bismarck kapcsolatában igen részletes bemutatást igényelne: az 1866. évi háború alatti és az azt követő diplomáciai tevékenység és ezen belül a magyar kérdésnek fokról-fokra való megítélése — ez utóbbit illetően soványabban tárgyalja a munka. A tanulmány legfőbb és egyben legértékesebb része kétségtelenül a „Bismarck és az 1867-es osztrák — magyar kiegyezés megalkotása” című fejezet. Megítélésünk szerint elfogadható a szerzőnek azon következtetése, hogy Bismarcknak és a magyar uralkodó osztályoknak egymásra találásában és a kiegyezés előmozdításában „... az érdekek véletlen találkozásának és közvetett együttműködésüknek igen jelentős szerepük volt”. Ezt az elvi szempontot a szerző ugyan kiemeli, mégis a további vizsgálódás során nem mindig alkalmazza következetesen. Egyáltalán nem tagadható, hogy az 1866-os háborúnak, Poroszország győzelmének, Ausztria meggyengülésének, a porosz külpolitikai manővereknek befolyásuk volt abban, hogy az osztrák belpolitika végül is a kiegyezés irányában erőteljesebb lépéseket tett, hogy Magyarország belpolitikai élete is erőteljesebben ebbe az irányba fordult. De mindebből még korántsem vonható le olyan következtetés, mintha az osztrák — magyar kiegyezés létrejöttének döntő okát, legfontosabb mozzanatát a bismarcki külpolitika ténykedéseiben találhatnók meg. A kiegyezési tárgyalásoknak nemcsak az az értelmük, amit Gonda fokozottan kihangsúlyoz, hogy Poroszországnak szüksége volt Magyarországra, illetve a magyar nagybirtokos osztályra Ausztria ellen, és éppen ezért támogatta a dualista törekvéseket. De a kiegyezésnek nem kevésbé lényeges alkotórészét jelentette, hogy a magyar uralkodó osztályok a dualista Monarchia létrehozásában olyan közép-európai államalakulat kialakításán fáradoztak, mely nemcsak a cári Oroszország, de a fejlődő és terjeszkedő Németországgal szemben is képes helytállni. De ezen túlmenően az osztrák uralkodó körökben is érvényesült az az érdek, hogy a kiegyezett Magyarországra támaszkodva eredményesebben szállhatnak szembe a további porosz törekvésekkel, Németország túlsúlyával. Mindezek külpolitikai szempontok a kiegyezés létrejötténél, de mindezeknél nem kevésbé hatottak közre a magyar és az osztrák belpolitikai kérdések, a gazdasági, társadalmi, politikai életré érdekszállai, melyek előmozdították a két ország uralkodó csoportjainak kézfogását. Kétségtelen, hogy a kiegyezés létrejöttének igen sokrétű és összetett folyamatában Bismarcknak, Poroszországnak is jutott szerep, de azt kissé túlzásnak tartjuk, hogy a porosz és a magyar együttműködés „a közép-európai helyzet elsőrangú tényezőjévé vált...” (102. l.), úgyszintén nem lehet minden vonatkozásban elfogadni azokat a következtetéseket, melyeket a szerző a porosz és a magyar uralkodó osztályok szövetségének súlyáról és jelentőségéről számos helyen állít. Feltétlenül érdeme Gonda Imrének, hogy erőteljesen rámutatott és elemezte a kialakuló Monarchián belül a magyar uralkodó osztályok fokozott előtérbe kerülését, politikai súlyát, megnövekedett jelentőségét 1867 után, viszont kissé egyoldalúnak tűnik, ennek a folyamatnak szinte kizárólagos döntő tényezőjéül a bismarcki külpolitika és a magyar uralkodó osztályok érdekazonosságát, szövetségét tekinteni. Nagyon értékesnek tekinthetjük a munka záró fejezetét is, mely „Bismarck az Osztrák — Magyar Monarchia dualista rendszerének megszilárdulásáért” folytatott erőfeszítéseit mutatja be, viszont nem hanyagolható el, hogy a porosz és magyar uralkodó rétegek balkáni törekvéseiben megfigyelhető érdektalálkozás, csak *egyik* hajtóereje az események alakulásának. A magyar uralkodó osztályok politikai szerepének, súlyának, befolyásának alakulása a dualista Monarchián belül olyan bonyolult, összetett folyamat, melynek megértése elsősorban a belpolitikai problémák vizsgálatát igényli, a belső gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekkel függ össze, mely közvetve vagy bizonyos vonatkozásokban közvetlen kapcsolatban állt a porosz törekvésekkel. Végso következtetésként vonható le, hogy Gonda Imre igen értékes és hasznos feladatot végzett el, mikor a kiegyezés létrejöttének külpolitikai vonatkozásait vette részletes vizsgálat alá és a nemzetközi politikai összefüggések felfedésén keresztül helyezte kritikai bonckés alá nemcsak a magyar és az osztrák belpolitikai irányzatokat, de a Kossuth-emigráció sok vonatkozásban bírálható lépéseit is. A szerző munkája feltétlenül alkalmas arra, hogy történeti fejlődésünknek vizsgálat alá vett fordulatát az eddiginél még realisabban, az egyetemes történeti fejlődés bonyolult összefüggéseinek fokozott figyelembevételével értékelhessük. Alkalmas a munka arra, hogy megértesse az 1867-es kiegyezés létrejöttében érvényre jutó szükségszerű mozzanatokot, feltárja a kompromisszum hátterében mozgó európai és hazai osztályviszonyokat. Ugyanakkor azonban azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szerző értékes munkája még nem pótolja és nem is pótolhatja azokat a feladatokat, melyek történettudományunkra hárulnak abban a vonatkozásban, hogy tovább folytassa az

eddig munkálatokat, a maga teljes részletességében felkutassa, feltárja az osztrák — magyar kiegyezés történetének minden lényeges mozzanatát, hogy bemutassa a magyar és osztrák társadalom fejlődésének, osztályviszonyainak, politikai pártjainak azon fejlődését, alakulását, mely végső soron a kiegyezésbe torkollott. Hangsúlyoznunk kell, hogy az osztrák — magyar kiegyezés létrejöttének megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a nemzetközi összefüggések figyelembevétele, de nem kevésbé fontos a kiegyezés létrejöttének *alapvető*, Magyarország és Ausztria *belső* fejlődéséből fakadó erőtenyezőinek nyomunkísérése és sokrétű bemutatása. Csakis ezzel a módszerrel vizsgálható meg a maga teljességében, hogy az 1848-ban forradalmi útra lépő polgári átalakulás Magyarországon és Ausztriában egyaránt, 1867-ben nyert kényszerű lezárást, illetve kapott politikai, jogi keretet a tőkés fejlődés a további kibontakozáshoz. A külpolitikai erőviszonyok fékezhetik, vagy meggyorsíthatják a belső átalakulási folyamatokat, erőteljes keretet szolgáltathatnak a nemzeti fejlődés fordulópontjaihoz, de nem tehetik semmivé és nem is pótolhatják azokat a feltételeket, melyek a társadalmi fejlődés során előálltak, vagy éppen ellenkezőleg hiányoztak. 1867 alapvetően a kelet-európai fejlődés sajátosságaiból, Ausztria és Magyarország belső fejlődésének sajátos problematikájából fakadt, melynek adott értelmét és szükségszerűségét a nemzetközi erőviszonyok csak fokozottabban aláhúzták. Annyi bizonyos, hogy Gonda Imre könyve a történettudományunk előtt álló, még megoldandó feladatok tisztázásához segítséget nyújt, előmozdítja a további tudományos erőfeszítéseket, kétségtelen támaszt ad a sokrétű és bonyolult problémák megoldásához.

LUKÁCS LAJOS

KISS DEZSŐ:

PARASZTSORS — PARASZTGOND

(Budapest, A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára 1—2. 1960. 295, 16 l.)

Az emlékezés különös — bár az egyén számára rendkívül szerencsés — módon, a rosszat szűri ki és a jót tartja meg. A történetírás azonban, ha igaz akar lenni, nem követheti az emlékezés természetes irányát. Történetíróinknak feladata, kötelessége biztosítani, hogy a történelem dicső lapjai mellett a hétköznapi nehézségei, küzdelmei, a múlt bűnei se merülhessenek feledésbe. Mennél közvetlenebb formában, mennél szemléletesebben tudják ezt közvetíteni az olvasóhoz — a mai gondokkal, mai problémákkal küzdő, de jövőjét már tudatosan építő emberhez —, munkájuk annál eredményesebb lesz. A megtett út nagysága növeli az önbizalmat, az öntudatot, s a múlt tükrében világosabbá válik a jelen célkitűzése is. Különösképpen áll mindez nálunk ma a parasztságra. Az az út, melyet szegényparasztságunk az elmúlt 15 év alatt megtett, — eredményét, gyorsaságát, az átalakulás mélységét tekintve — egyedülálló történelmünkben. Nagyobb annál, mint amire parasztságunk többsége — éppen mélységesen mély elnyomottsága miatt — fel lehetett készülve, amit várhatott, amit akarhatott. Amennyire pozitív ez a „túlteljesítés” a fejlődés szempontjából, annyi nehézséget, problémát jelent, annyi figyelmet igényel a szegényparasztság tudati lemaradása miatt. Minden eszközt meg kell ezért ragadnunk, segítségül kell hívunk, amivel megértethetjük parasztságunkat, hogy abból a szakadékból, amelyben a magyar szegényparasztság élt, csak nagyot lépve lehetett kikerülni. A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront könyvtára sorozatban megjelent *Kiss Dezső: Parasztsors — parasztgond* c. dokumentumkötete értékes hozzájárulás parasztságunk öntudatának ilyenirányú formálásához.

A könyv a szegényparasztságnak, népünk történetének egyik legsötétebb korszaka, a 25 éves ellenforradalmi rendszer ideje alatti életét eleveníti meg. Bemutatja, hogyan élt, milyen gondokkal, milyen nehézségekkel küzdött, s milyen közvetlen célkitűzései lehettek sorsa megjobbítására. A könyvben nem egy eseményeket regisztráló, minden tény, adatot gondosan mérlegre tevő történész, nem is egy a helyszínen látottakat elemző, de az életformán mégis kívül álló szociográfus vall erről, hanem maguk a szegényparasztszok. Ők sem nyilatkozatokon, előre feltett kérdésekre adott válaszokon keresztül, hanem egykorú kérvényeik, folyamodványaik, „alázatos esedezéseik” által, amelyekkel egykor — ez átkos emlékü években — megpróbáltak valamit kicsikarni maguknak, pontosabban szőlva, kikönyörögni, — hogy élni lehessen, ha már élni kell — méltóságos főispánoktól, nagyméltóságú miniszterektől, vagy éppen főmoltóságú „asszonyuktól”.

Írásuk idején e levelek, kérvények egyszerű ügydarabok voltak, dokumentummá a mai új történelmi korszakunk tette őket. Nem lehet úgy kézbevenni a kötetet, hogy ne érezze az olvasó: mindaz, ami a könyvben van, ma már valóban csak történelem. Megnyugtató a tudat, hogy a mai hivatalos nyelv (s mögötte a viszony ember és ember között), a mai gondok, a mai kérnivalók már egészen mások. Ahogy Erdei Ferenc a könyvhöz írott előszavában mondja: akkor a nyomorúság, a nincstelenség enyhítéséért kellett könyörögni; ma a családi házhelyért, helyi orvosért, több áruért, iskolaépületért, gyermekeik egyetemi felvételéért írnak kérő leveleket a parasztok.

Lesznek talán, akik ellenére vetik a könyvnek, hogy a közölt levelek válogatása szubjektív indítékok szerint történt, s ezért nem lehet tudni, hogy a könyvben csupán néhány irattal jelzett probléma mennyire általánosítható. Ila ez a kötet lenne az első, mely a szegényparasztság Horthy-korszakbeli életéről szólna, talán helyénvaló lenne ilyen megjegyzés. Ez azonban nem így van. Sokkal bűnösebb nemtörődomséggel kezelte a szegényparasztság kérdését a Horthy-rendszer, hogysem ne válhatott volna általánosan ismert és tárgyalt problémává már a rendszer ideje alatt. Szociográfiai munkák, statisztikák jeleztek a problémát. Az érintetteknek azonban hallgatniuk kellett. Az ő megszólalásuk már lázadás lett volna. Tudtunk tehát a problémáról, ismertük méreteit is, ezért ennek elemzését nem kérjük, nem is kérhetjük számon e kötettől. Értékének tartjuk, hogy szegényparasztok szavait idézve segített meginkább feltárni ezt a problémát.

Miről vallanak e régi levelek? Az első világháború utáni nyomorról, a demokratikus érzelműeket ért megtorlásokról, a nagybirtok szorító gyűrűjében vergődő nincstelének és kisparasztok terheiről, a Nagyatádi-féle „földreformról”, a kultúra kétségbe ejtő hiányáról, a második világháború alatt csak tovább fokozódó terhekről, arról, hogy a helyi hatalmasságok mint tették még elviselhetetlenebbé azt az életet, mely úgyis nehéz volt.

A könyv időrendbe és ezzel párhuzamosan bizonyos tematikai rendbe csoportosítja az iratokat. Helyes volt az időrendi közlés elvét alkalmazni. A párhuzamos tematikai kiemelés is van ami indokolja, de mivel ezt nem lehetett végig következetesen megvalósítani, nem volt a legszerecsesebb elve a válogatásnak. Mert pl. amennyire természetes, hogy a kötet összeállítója az 1919—1928-as időszakban mindenekelőtt a Nagyatádi földreformot állítja előtérbe s elsősorban ezzel kapcsolatosan közöl leveleket; vagy az 1940—44-es években a háborús elnyomást, internálást, munkakénysért dokumentálja különösebben; annyira nem teszi semmi természetesen indokoltá, hogy az árverések, csendőrterror, bérviszonyok az 1934—39-es években, a kulturális elmaradottság pedig az 1919—28-as évek vonatkozásában nyer kiemelés.

Az egyes időszakok előtt helyes volt bevezető szöveget adni. Ezek a fejezetek előtti bevezető sorok segítik a közölt dokumentumok, az egész korszak jobb megértését. E bevezetők szűkszavúsága, vázlatosságuk azonban gyengése a könyvnek. Helytelen, hogy nem is próbálta meg pl. megjelölni a szegényparasztság problémáinak helyét az egész magyar társadalomban, s olyan fontos elvi kérdést, mint a parasztság rétegződése — mely a közölt dokumentumokban ott kísért — sem érintett. A bevezető szövegekben, a dokumentumokra való utalásként megadott számok zavaróak. Még inkább kihangsúlyozzák ezek vázlatos jellegét. A könyv népszerű jellege megkövetelt volna egy tartalmasabb bevezető szöveget.

A könyv apróbb hiányosságai ellenére hasznos kiadvány, amelyet a parasztok szívesen fognak olvasni azért, mert róluk szól, mert jó értékmérce nekik a mához, történelemoktatók pedig azért, mert jó anyagot találnak benne ismert, gyakran tárgyalt történelmi tények meglevenítéséhez.

M. SOMLYAI MAGDA

MUCS SÁNDOR:

A MAGYAR NÉPHADSEREG MEGSZERVEZÉSE

(1944. december 21. — 1945. május 1.)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 94 l.)

Az elmúlt években számos olyan könyv látott már napvilágot, amely Magyarország felszabadulásának körülményeit, a népi demokratikus rendszer kialakulásának kezdeteit tárgyalta. Önálló mű azonban a demokratikus hadsereg megszervezéséről mind ez ideig nem jelent meg. Így Mucs Sándor tanulmányát mint úttörő kezdeményezést kell üdvözlőnk, s mint úttörő kezdeményezés kiindulópontja és alapja lehet egy nagyobb, a magyar néphadsereg megszervezésének kérdésével foglalkozó munkának.

Az értekezés hat fejezetre oszlik. Az első fejezet, amelynek címe: Magyarország általános helyzete 1944 végén és 1945 elején, az akkor két részre szakadt ország, a fasiszták által megszállt területek és a felszabadított területek homlokegyenest ellentétes fejlődését vizsgálja. Ebben a fejezetben a szerző ismert megállapításokat közöl és jórészt már publikált dokumentumokat használ fel. Ismerteti nagy vonalakban az 1944. október 15-i Horthy-proklamáció előzményeit, a nyilas fasiszták féktelen terrorját, valamint a lakosság és a hadsereg körében a német fasisztákkal és a nyilasokkal szemben megnyilvánuló ellenállás formáit. Röviden vázolja, milyen tényezők játszottak közre a magyar hadsereg bomlásának megindulásában. A felszabadított területek életéből hozott dokumentumok pedig azt bizonyítják, hogy az MKP, amely élére állt a demokratikus kibontakozásért folyó harcnak, legsürgősebb feladatának tartotta a nemzet cselekvő részvételét az ország felszabadításában.

E fejezettel kapcsolatban meg kell állapítani, hogy a szerző túl sommásan, elnagyoltan, nem is mindig a legfontosabb kérdést vizsgálja, mutatja be Magyarország általános helyzetét. Maga a fejezetcím nagyobb igényeket támaszt, mint amennyit kap az olvasó. A szerző nem törekszik arra, hogy az általános helyzetképet első sorban az akkori magyar katonapolitika szemszögéből vizsgálja, pedig tanulmánya további részéhez ez adná meg az alapot. A fejezet egyik legfőbb hibájának tartom, hogy szinte alig értékeli az 1944. október 15-i nyilas puccsot, holott az értékelésnek meg kellett volna mutatnia a magyar hadsereg s főleg a tisztí és tábornoki kar valódi arculatát. Kiegészítésre szorul a fejezetben Mucs Sándor azon megállapítása, amely szerint a Vörös Hadsereg gyors elönyomulása következtében a Balkán megszállására előkészített Churchill-féle terv — ebben Magyarország is benne foglaltatott — csak 1944 őszén esett kútba. Közismert, hogy a Churchill-féle tervet az 1943-as teheráni konferencia elvetette. Éppen a magyar kormánykörök politikai vakságát mutatja, hogy ezt még 1944 szeptemberében sem akarták tudomásul venni.

A II. és a III. fejezetben a szerző képet ad arról, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány megalakulása, majd annak a hadsereghez intézett felhívásai mennyiben járultak hozzá az új magyar hadsereg megszületéséhez, hogyan fogadta a felszabadult magyar nép az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak az új magyar nemzeti haderő, a magyar függetlenségi és állami szuverenitás egyik legfőbb biztosítékának megteremtéséről szóló határozatát. A legkülönbözőbb társadalmi szervek határozataiból, a korabeli sajtóból kitűnően az értekezésben idézett dokumentumok tanúsága szerint a magyar nép számára nem volt közömbös, hogy a születendő új hadsereg a demokrácia, a dolgozók hadserege, avagy a régi horthysta hadsereg folytatója lesz-e. A tanulmány bemutatja, hogyan fogadták a hírt a német fasiszták és magyar cinkosai ellen harcoló partizánok, hogyan fogadták a hadifogolytáborokban levő katonák (kár, hogy a szerző ez utóbbinál csak a magyarországi táborokban levő hadifoglyokról beszél). A felszabadult magyar nép, a partizánok, a szovjet csapatok oldalára állt magyar katonák és magyar hadifoglyok azonban nemcsak szóban, hanem tettekben is kifejezésre juttatták együttérzésüket az Ideiglenes Kormány felhívásával. A toborzási felhívás után, mint ezt az értekezés is gazdag, bár korántsem teljességre igényt tartó bizonyító anyaga igazolja, az öntudatos dolgozók ezrei jelentkeztek a német és magyar fasiszták elleni harcra. A jelentkezésben mindenütt a kommunisták jártak az élen. Az MKP a kommunistákhoz intézett felhívásában aláhúzta, hogy „a magyar nép élén haladni, ma azt jelenti: élen járni a fegyveres szabadságharcban”. A tanulmány rávilágít arra is, hogy a dolgozók nemcsak azzal juttatták kifejezésre ragaszkodásukat az új honvédséghez, hogy jelentkeztek soraiba, hanem az akkori szűkök viszonyok között élelemmel, fehérneművel és önkéntes munkafelajánlással támogatták.

A szerző a IV. és V. fejezetben a demokratikus és reakciós erők harcát mutatja be az új magyar hadsereg felállításáért és képet ad a felállított hadosztályok harci tevékenységéről. Mindenekelőtt fontosak a tanulmánynak azok a részei, amelyek a Szovjetunió nagyszerű gesztusáról, nagyarányú segítségéről számolnak be. Közismert a Szovjetunió óriási mindenirányú segítése az élet megindulásában Magyarországon. Az eddigi munkákban azonban nem kapott kellő hangsúlyt az a segítség, amelyet a Szovjetunió az új magyar hadsereg felállításához nyújtott közvetlenül a felszabadulás pillanatában, akkor, amikor még Hitler oldalán jelentékeny magyar katonai erők harcoltak. Ebből a szempontból vizsgálva még súlyosabbnak tűnik az a szabotázsorozat, amelyet az újjászervezett Honvédelmi Minisztérium élén álló magyar tábornokok, reakciós magyar tisztek a fegyverszüneti egyezményben vállalt magyar hadosztályok felállításakor elkövettek. A tanulmány nagy vonalaiban nyomon követi a Honvédelmi Minisztériumnak és Vörös János honvédelmi miniszternek a toborzási felhívás kiadásától az 1. és 6. hadosztály frontra érkezéséig betöltött káros, szabotáló tevékenységét. Az értekezés egyben megmutatja azt is, hogy az öntudatos dolgozók, elsősorban a kommunisták, sőt a bevonult önkéntesek is állandóan sürgették és követelték a már felállított új csapatok gyors bevetését. Véleményünk szerint az értekezésnek ez a része tényanyag szempontjából szegényes, a felsorolt dokumentumoknak nincs elég bizonyító erejük. Nem cáfolja a szerző kellő megalapozottsággal Vörös honvédelmi miniszternek azt az állítását, hogy „össze kell vonni újból a hadsereggel kapcsolatos sürgős kérelmeket, amelyek aztán igazolások lesznek a későbbiek folyamán, hogy nem mi dolgoztunk (rosszul), hanem az itteni szovjet parancsnokság kötötte meg kezünket”. A szerző nem mutatja be, hogy a szovjet hadsereg által rendelkezésre bocsátott katonai felszerelések s egyéb eszközök gyors felhasználása milyen sok akadályba ütközött. Helyes Mucs Sándornak az a törekvése, hogy bemutassa a magyar tábornoki karnak, elsősorban Vörösnek a volt horthysta kormányzókörökkel való kapcsolatát, a régi tiszteknek az új hadsereg megszervezésében betöltött dezorganizáló tevékenységét, de szerintünk ez kevés. Helyes lett volna arra is rámutatni, hogy ezeknek a tábornokoknak és tiszteknek jelentős része — bár szembe helyezkedett a német fasiszmussal és a Szálasi bandával, mert valósan ítélte meg a helyzetet és tudatában volt a német fasiszták teljes vereségének, — továbbra is izzig-vérig horthysta tiszt, a Horthy-rendszer feltétlen híve maradt. Politikai vonaluk, a német fasisztákkal szemben elfogult magatartásuk is megfelelt a Horthy által követett és 1944. október 15-én oly csúfosan végződő politikának. Ezek a tábornokok és tisztek nem voltak antifasiszták, antifasiszta tevékenységük kimerült abban, hogy beszüntették a Szovjet Hadsereggel vívott reménytelen harcot, és átálltak a Szovjet Hadsereg oldalára. Természetesen az ország gyors felszabadítása, az akkori nemzetközi helyzet is megkövetelte ezeknek a tiszteknek a bevonását. Ismeretes, hogy 1944 szeptemberében a Kommunista Párt vezette Magyar Front Horthyhoz intézett memorandumában az ország gyors felszabadítása érdekében lehetségesnek tartotta a Horthyval való együttműködést is. Horthy talán antifasiszta volt? — nem, Horthy fasiszta volt, de a nemzet érdeke megkövetelte az összes németellenes erők összefogását. Szerintem ebből a szempontból is meg kellett volna vizsgálni Vörösék szerepét és rámutatni arra, hogy a magyar uralkodó osztályok és belőlük kikerült tábornoki karnak, élvezve a Szovjetunió, az antifasiszta világkoalíció és a magyar nép bizalmát, megvolt a lehetősége, hogy bebizonyítsa Hitlerellenességét. Erre azonban, mint az értekezés dokumentumai is bizonyítják, képtelen volt.

Nem kielégítően megalapozott a szerzőnek az a megállapítása, hogy a kommunista párt kivételével a koalíciós pártok sem fordítottak kellő gondot a hadsereg gyors megszervezésére (52. l.). Ilyen megállapítás az is, hogy „a Honvédelmi Minisztérium akkori vezetői viszont nagyon megfélemedtek arról, hogy az új hadsereg szervezési munkálataiba bevonják... azokat a valóban demokratikus érzelmű egyéneket, akik... a német fasiszták ellen vívott fegyveres harcban már bebizonyították rátermettségüket magasabb egységek vezetésére is” (41. l.). Valóban: ez csak „feledékenység” volt?

A továbbiakban a szerző elemzi az egyes hadosztályok megszervezésével kapcsolatos konkrét problémákat, az egyes hadosztályok összetételét, felszerelését. Röviden bemutatja az 1. és 6. hadosztálynak Ausztria területén a visszamaradt kisebb SS csoportok és egyéb fasiszta bandák felszámolásában való tevékeny részvételét.

A VI. fejezetben a szerző az új honvédség demokratikus átalakítására irányuló törekvésekkel s ezek első eredményeivel, így a honvéd nevelőtisztíntézmény bevezetésével, a Szolgálati Szabályzat demokratikus szellemben végrehajtott bizonyos módosításaival foglalkozik.

Végül néhány dokumentumpublikáció zárja a könyvet. A dokumentumok közül különösen érdekes „az 1. magyar vasútépítőhadosztály parancsnokának beszámolója az Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormánynak a hadosztály megalakulásáról és működéséről”,

továbbá „az 1. Honvéd Gyalog-hadosztály parancsnoka által a nevelőtiszti intézmény számára kiadott szervi határozvány”, valamint „a 6. Honvéd Gyaloghadosztály parancsnokának intézkedése a hadosztály elszállásolására és magatartására a hadművelleti területen”.

Végül az értekezéssel kapcsolatban még egy kérdés vetődik fel: helyes-e vajon 1944. december 21. — 1945. május 8. között magyar néphadsereg megszervezéséről beszélni, már csak azért is, mert a szerző csak a címben használja a „néphadsereg” kifejezést, az értekezésben pedig új magyar hadseregről, demokratikus hadseregről ír. Így a cím és a tartalom közötti ellentmondás lehetetlenné teszi az olvasó számára annak a fontos elvi kérdésnek az eldöntését, hogy mikortól beszélhetünk Magyarországon néphadseregről. Talán legsúlyosabb fogyatékosága a tanulmánynak az, hogy egyáltalán nem tisztázza az alakuló új hadsereg jellegét. Pedig ez a tanulmány alapvető feladata lett volna.

Véleményem szerint az 1945-ben megszervezett hadsereg demokratikus nemzeti hadsereg volt, és csírája a később megszervezett néphadseregnek.

Összegezve még egyszer hangsúlyozni kell, hogy Mucs Sándor rövid értekezése úttörő kezdeményezés és színvonalasan megírt munka. Szervesen beilleszkedik azoknak a tanulmányoknak a sorába, amelyek felszabadulásunk, népi demokráciánk kialakulásának történetével foglalkoznak. A könyvben előforduló hibákat ki lehet javítani és valószínű, hogy Mucs Sándor monografikus munkájában, amelynek ez az értekezés csak egy része, erre törekedni is fog.

PINTÉR ISTVÁN

A XI., STOCKHOLMI NEMZETKÖZI TÖRTÉNETSZ KONGRESSZUS KIADVÁNYAIRÓL

E. J. HAMILTON:

THE HISTORY OF PRICES BEFORE 1750

(XIe Congrès International des Sciences Historiques. Stockholm 21—28 Août 1960. Rapports)

AZ ÁRAK TÖRTÉNETE 1750 ELŐTT

A korai és nagy terjedelmű forrásanyaggal rendelkező országokban, elsősorban Franciaországban (D'Avenel) és Angliában (T. Rogers, W. Beveridge) kiváló történészek és közgazdászok hosszú éveket, sőt évtizedeket töltöttek az árak és bérek összegyűjtésével és tanulmányozásával. Az árak iránti érdeklődés a közelmúltban sem csökkent, C. F. Pribram az osztrák, F. Bujak és tanítványai a lengyel árak és bérek összegyűjtésében értek el kiváló eredményeket, nem is szólva Beveridge londoni köréről, melynek tagjai folytatták az angol források kiaknázását. A kereken egy évszázada tartó munka eredményeként az árak hosszabb — ha nem is összefüggő — sorozata áll rendelkezésünkre, s ezt a XVI. század elejétől kezdve a bérek sorozata kíséri. A hiányok természetesen még így is igen nagyok, főképpen az olasz levéltári anyag kiaknázatlanságát és azt kifogásolja Hamilton, hogy a gyűjtés és nyomtatás költségei miatt sokszor csak dekád (10 éves) vagy negyedszázados átlagokat hoznak nyilvánosságra, holott minden szempontból az éves átlagok, bizonyos célokra pedig még ennél is részletesebb, havi és heti átlagok lennének kívánatosak, a megfigyelt bérkategóriák számát is emelni kellene. Az árak és bérek változása azonban így is nyomon követhető, s az árszint általános fejlődése — legalábbis nagy vonásokban — a középkor második felében, majd a XVI. században beálló árforradalom folyamán megállapítható. Az árszint általános fejlődésére és más gazdasági tényekre vonatkozóan bizonyos mértékig megegyeznek a vélemények. Általános az a nézet, hogy a nemesfém ára Angliában, Francia- és Spanyolországban a XIII. században emelkedett, 1315—1350 között csökkenni kezdett és hogy az árak a Fekete Halál után erősen emelkedtek, majd 1380—1390 után egészen a XV. század utolsó negyedéig ismét csökkentek. Általános az a vélemény is, hogy az európai ezüst- és talán az aranytermelés is nőtt a XIII. században, a XIV. század elején csökkent és 1475-ig alacsony szinten maradt (bár a termelés ingadozását abszolút számokban senki sem

tudja megbecsülni). Általánosan elfogadott az a nézet is, hogy a XIII. században a népesség növekedett, a XIV. század első felében azonban csökkenni kezdett, majd azután, hogy a Fekete Halál a népesség jelentős részét (egyharmadát—egynegyedét) elragadta, a XV. század derekáig lényegesen nem változott. A jelenségeknek egyező megítélése azonban még távolról sem jelenti, hogy a polgári gazdaságtörténet a jelenségek okának megítélésében is egyező véleményre tudott volna jutni. Az árszint változásának okát az egyik tábor a népesség számának ingadozásával (ezért nevezi Hamilton „population thesis”-nek), a másik a pénz alapjául szolgáló nemesfém termeléssel magyarázza. A „népesség-elmélet” szerint a növekvő népesség ellátásához nagyobb élelmiszertermelésre volt szükség, kevésbé termékeny földeket is művelés alá vontak, ennek következtében a termelési költségek és velük együtt az élelmiszerárak is emelkedtek, s ez az egész árszint emelkedését vonta maga után. A népesség csökkenésével a rosszabbul termő földek művelésével felhagytak, s ezúttal az egész folyamat éppen ellenkezőleg zajlott le és az egész árszint csökkenéséhez vezetett. Hamilton nem ért egyet ezzel az elmélettel, s a maga részéről (a marxizmushoz hasonlóan, de egészen más közgazdasági meggyőződés alapján) a nemesfémtermeléssel magyarázza az árszint változását. J. U. Nef tanulmányából indul ki, aki a mennyiségi adatok teljes hiánya ellenére is meggyőzően mutatja ki, hogy a XIII. század folyamán az európai aranytermelés erősen megnőtt, s az árcsökkenés legfőbb tényezőjét Hamilton abban látja, hogy a nemesfém, ill. a pénzellátás aránya a kereskedelem volumenéhez képest csökkent. A XVI. század árforradalmának fő tényezője a pénzellátás növekedése volt. Az árak csökkenését már a XV. század végén megakadályozta a német ezüsbányák termelésének emelkedése, az Antillák aránya pedig megindította az árak emelkedését. Az árforradalmat ezután a mexikói és perui ezüsbányák „robbanó” termelése és az ezüsbányászatban az új termelési módszerek bevezetése indította el a XVI. század derekán. Ez magyarázza meg, hogy az árak ugrásszerű emelkedése miért éppen abban az Andalúziában állt be, ahová elsőnek érkeztek meg a perui és mexikói szállítmányok. A hadikiadások következtében a spanyol ezüst más európai államokba is eljutott. II. Fülöp halála után nagyobb mennyiségeket csempészték közvetlenül Amerikából is. „A francia és angol árak elmaradása a spanyol árak mögött és a hasonló áremelkedés valamennyi államban azt jelzi, hogy az Újvilág nemesfémje volt a vezető tényezője annak, hogy mindhárom államban az ezüstben kifejezett áraknak emelkedniök kellett” (156. l.). Abszolút számokban azonban itt is csak az amerikai spanyol ezüsttermelés volumenét ismerjük, az Európában forgalomban levő nemesfém mennyiségét nem, Hamilton mégis azt hiszi, hogy a nemesfém készlet százalékos emelkedése még az árak százalékos emelkedésén is túltett. Összefoglalóan: az árak nem tudtak lépést tartani a nemesfém készlet növekedésével, amint azt az ezüstnek nem-monetarius célokra történő felhasználása bizonyítja. Az árak újkori csökkenését Hamilton szerint a Jórémesség fokán át Indiába vezető hajóút felfedezése okozta, mert Európa passzív kereskedelmi mérlegét nemesfémmel egyenlítette ki. A keletre került nemesfém tezaurálási célokat szolgált, s ugyanígy nem játszott többé szerepet az árak alakulásában, mintha az amerikai földben maradt volna. — Az árforradalom magyarázata azonban tulajdonképpen csak a bérek emelkedésével összehasonlítva mutat rá a gazdasági jelenség lényegére. Angliában és Franciaországban a bérek jelentősen elmaradtak az árak mögött, s ezzel a termelési költségek (nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban is) csökkentek, s az emelkedő árak mellett a profit ugrásszerűen magas szintet ért el. Hamilton szerint ez tette lehetővé Anglia és Franciaország gazdasági fejlődését, bár ezt csupán az egyik és nem egyetlen tényezőnek tekinti. Hamilton is elismeri, hogy ez a jelenség a munkások nemzedékeit fosztotta meg jövedelmük egy részétől, de polgári szemlélet alapján talál rá mentséget is. „Bár ez önmagában véve a lehető leghátrányosabb volt, be kell látnunk, hogy a gazdasági fejlődésnek nagy mennyiségű tőkére volt szüksége, és ezt a tőkét a világ legfejlettebb területe nem szerezhetette meg idegen forrásból. A tőkét otthon kellett előteremteni, és a szükséges mennyiség olyan nagy volt, hogy lényeges részét közvetlenül vagy közvetve a munkásoktól kellett előteremtenie. Önkéntesen a munkások valószínűleg nem hozták volna meg az áldozatot. Volt-e olyan jobb és elfogadhatóbb kényszerítő módszer, mint az a személytelen kikényszerített megtakarítás, amelyet a béreknek az árak mögötti lemaradása jelentett?” (162. l.)

Hamilton referátumához hárman szoltak hozzá: az olasz C. M. Cippola a középkori pénzromlást vizsgálta, a belgrádi J. Tadić Dubrovnik (Ragusa) levéltárának ártörténeti forrásanyagára hívta fel a figyelmet, a lengyel Hoszowski pedig a közép-európai árforradalomról szólt. Sajnos mindhárom közlemény olyan röviden foglalja össze a hozzászólások mondanivalóját, hogy azokból inkább csak a téma rekonstruálható. Egyedül Hoszowski felszólalásának egyes részletei állnak rendelkezésünkre egy lengyel kiadványban megjelent tanulmányban. (The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th centuries,

Acta Poloniae Historica II/1959. 7—16. l.) Lengyelországban a F. Bujak vezetésével megindított ártörténeti kutatást, amelyben Hoszowski maga is részt vett, ma is folytatják, s öt nagy lengyel város anyagát gyűjtötték össze, s ezt az anyagot Malbork adataival egészítették ki. Az összegyűjtött anyag azonban sok szempontból nem kielégítő, mert az áru minőségéről nem maradtak fenn feljegyzések, mert az idényjellegű ingadozások és az ár jellegéből (nagy- és kiskereskedelmi ár) fakadó különbségek nem küszöbölhetők ki, mert kevés adat áll rendelkezésre, s így nem egyszer többéves hiátusok keletkeznek. Ennek következtében az áringadozásnak csupán általános irányzata tanulmányozható, a hirtelen áresések vagy áremelkedések nem magyarázhatók meg kielégítően, mint ahogyan az árak „forradalmának” vizsgálatához sem nyújtanak megfelelő alapot a XV. század végi és XVI. század eleji hiányos ársorozatok. A legtöbb adat gabonaár, s mivel ez a lengyel gazdaság egyik legfontosabb cikke volt (termelés, fogyasztás és kivitel szempontjából egyaránt), jellemzően világítja meg az árforradalom lefolyását. A gabonaárak emelkedése Gdańsk-ban már a XVI. század harmincas éveiben megindult, az ország belsejében fekvő városokban csak a század ötvenes éveiben kezdődött. A jelenség oka, hogy Gdańsk a lengyel gabonaexport központja volt, s ezért korábban reagált a nyugat-európai áremelkedésre. A nyugati árakhoz hasonlóan az emelkedés üteme ekkor még lassabb volt, mint a század második felében, amikor egyrészt a növekvő gabonaexport, másrészt a nyugat-európai áremelkedés következtében rohamossá vált. A gabonaárak emelkedése nagyjából az ország egész területén egyforma volt, más élelmiszerekben erősebben megnyilvánultak a helyi eltérések, s az iparcikkek árai kevésbé emelkedtek, a legjobban pedig a bérek maradtak le. A XVI. századi áremelkedéssel szemben a XVII. századi már nem volt összhangban a nyugat-európaival részben a passzívvá váló kereskedelmi mérleg, részben más belső okok miatt. Igen érdekesen figyelhető meg a gabonaárak ciklikus változása. Az aratást követő időben a gabonaárak a legalacsonyabbak, s attól kezdve fokozatosan emelkedtek a következő aratásig. Rossz termés esetén bőséges alkalom kínálkozott spekulációra és uzsora-kamatra való pénzkölcsönzésre, természetesen a legszegényebb népréteg számlájának rovására. Ezen a ponton már az áremelkedés gazdasági és társadalmi következményeit érinti Hoszowski, s ennek külön fejezetet is szentel. Az emelkedő árak nem serkentették intenzívebb gazdálkodásra a nemességet, hanem csupán az allodiális gazdálkodás és a robot kiterjesztésére, a parasztság kizsákmányolásának pénzkölcsönzés útján történő fokozására. A parasztságot más eszközökkel (a kereskedelem monopolizálásával) is igyekeztek megakadályozni abban, hogy a gyorsan emelkedő gabonaárak és a lassabban emelkedő iparcikkek ára közti különbséget a maga javára kihasználhassa. Háttérbe szorult a polgárság szerepe is, csak Gdańsk, Elbląg és Toruń tartotta meg korábbi jelentőségét. Az árforradalom ilyen körülmények között nem járulhatott hozzá a lengyel gazdasági élet olyan nagyarányú fejlődéséhez, mint ahogyan az Nyugat-Európában bekövetkezett, sőt növelte az ún. európai dualizmust, az iparilag fejlett nyugat és az agrárjellegű kelet közötti különbséget. Nem teremtett lehetőséget a tőkeképzésre, hanem csupán a nemesség hatalmának megerősítésére s ezzel együtt a feudális társadalmi rend további szilárd fenntartására.

A kongresszus referátumai közül — amint ez a fentiekből látszik — Hamilton a kérdés jelenlegi állását foglalta össze, Hoszowski pedig a kelet-európai fejlődést ismertette. Magyar szempontból mindkettő jelentős. Mint Wittmann T. legutóbbi tanulmánya mutatja, nálunk is növekszik az érdeklődés az árforradalom és talán általában az árak iránt. A következő időszak magyar kutatója számára mindkét referátum, de főként Hoszowskié jó kiindulópontot fog jelenteni. Ha pedig elszánjuk magunkat a XVI—XVII. századi árak összegyűjtésére (mert ez egy ember energiáját messze meghaladó vállalkozás lesz), akkor a lengyelek munkája különös figyelmet érdemel majd.

FÜGEDI FRIGYEL

GÖSTA JOHANNESSEN:

DIE KIRCHENREFORMATION IN DEN NORDISCHEN LÄNDERN

(XIe Congrès International des Sciences Historiques.

Stockholm 21-28 Août 1960. Rapports IV. Histoire Moderne. 48—83. I.)

AZ EGYHÁZREFORMÁCIÓ AZ ÉSZAKI ORSZÁGOKBAN

A skandináv államok egyházreformációja — történelmi távlatban nézve — máig a legtisztább képlete a protestáns reformációmozgalmak államegyházi típusának. A középkorvégi dán — norvég és svéd állam, az akkor uralmuk alatt állt más népekkel vagy néptörzsekkel együtt, meg van ugyan terhelve nagyjából ugyanolyan belső társadalmi ellentétekkel és külpolitikai problémákkal s ezekből következő bel- és külháborús bonyodalmakkal, amilyenekkel a nagy egyházszakadás küszöbére eljutott többi európai államok és népek küzdenek. De földrajzi helyzetük viszonylagos elszigeteltsége, gyöngye népsűrűségük és meglehetősen vékony intellektuális vezetőrétegeik nem teszik lehetővé, hogy itt is olyan sokrétű, nagyarányú, egymást keresztező és a legszélesebb néprétegeket is hosszan forrongásban tartó reformációs mozgalmak fejlődjenek ki, amilyenekkel a kontinensen egy jó darabig még az olyan országokban is találkozunk, ahol később abszolút fölénybe került az ellenreformáció. A skandinávoknál a politikai fejlődésnek akkor leghaladóbb európai irányvonala, az uralkodói abszolútizmus felé törekvés, akármily heves, szívós, sőt véres ellenállásba ütközik is időnként a hanyatló feudális (papi és világi) rendiség részéről, egészen véve mégis könnyebben és hamarabb eléri célját, mint bárhol másutt Európában. És a célhoz vezető utat és módot elsősorban a reformáció lutheri típusának — a XVI. század végére könyörtelen kizárólagosságba merevülő ágostai hitvallású ortodoxiának — keresztülhajtása jelzi. Az óriási egyházi vagyonra gyorsan és gátlástalanul ráteszik a kezüket a királyok, akik annak csak egy kisebb hányadát engedik át a hozzájuk hű rendek kezébe. A városi polgárság is jelentős előnyökhöz jut az egyház gazdasági hatalmának megtörése révén. A parasztság, amely egykori, viszonylagosan szabad helyzetéből ekkor már fokozatosan csúszik le a jobbgyi állapot felé, először bizonytalan állást foglal el a reformációval szemben, de azután uralkodói és rendi nyomás alatt beveszi a régi egyházi formák óvatos megőrzésével terjesztett új hitet. Mindezek következtében az abszolútizmusnak mérhetetlen anyagi erők kerülnek rendelkezése alá, amikre támaszkodva a dán, majd a svéd hatalom másfél századig makacsul és nagy átmeneti sikerekkel küzd legfőbb célja: a baltikumi hegemonia eléréseért, míg aztán a vele e célért versenyző többi hatalmak végleg korlátok közé nem szorítják.

G. Johannesson kongresszusi előadása a skandináv reformáció megindulásának és betetőzésének alig félszázad alatt lepergő (az 1520-as évektől a 60-asokig tartó) fő mozzanatait ismerteti tömör és áttekinthető előadásban, amelyhez gazdag, főleg bibliografikus jegyzetanyagot csatol. Legfőbb érdeme, hogy részletes adatokkal kimutatja: milyen ütemben és milyen méretekben kerül át az egyházi vagyontömeg állami kézbe és mik ennek a következményei a politikai fejlődésre és az új egyházi élet alakulására. E fővonal kidomborítása mellett azonban nem látja szükségesnek a skandináv társadalmak osztályviszonyainak és a gazdasági alap változásaiából előálló osztályharcainak elemzését — pedig enélkül nem tudjuk meglátni az egész folyamatban érvényesülő törvényszerűségeket és nem alkothatunk magunknak egységes, összefüggő képet a skandináv reformáció materiális alapjainak, jogi formációinak és ideológikus elemeinek egymáshoz való szükségyszerű kapcsolódásáról. Johannesson történetfelfogása lényegileg nem megy tovább bizonyos *parallelizmus* feltételezésénél anyagi és szellemi indítékok között, s így önála is, mint általában a polgári történetészeknél, homályban marad az a kérdés: miért éppen *ott* és éppen *akkor* jelentkezik — talán bizony valamiféle „praestabilita harmonia” eredményeként? — *egyszerre* az egyházreform spirituális igénye és az államhatalom szekularizáló akarata? Evvel függ össze az, hogy a szerző még az „osztály” elnevezést is gondosan kerüli (helyette „Bevölkerungsgruppen”-t emleget), és csak éppen megérinti azokat a komoly osztályharcokat, amelyekkel az erőszakosan reformáló államhatalmoknak időnként mégis csak szembe kellett kerülniök. Nem veti fel azt a nagyon érdekes kérdést, hogy a meg-megismétlődő parasztfordulalmakban mily mértékben érvényesül a vallási ideológia akár haladó, akár visszahúzó irányban, és általában: miért nincsenek a skandináv reformációban számbavehető plebejus-motivációk, sőt miért hiányzanak nagymértékben még a polgári szempontok is (nagy különbözéssel az angliai fejlődéstől, ahol éppen ezért az államegyháziság célját csak egy század küzdelmei után, kompromisszív úton lehetett elérni). Pedig a mindmáig meglehetősen merev skandináv-lutheránus állam-

egyháziság kialakulását ez alapvető kérdések megvizsgálása nélkül nem lehet megérteni — azt persze még bajosabban, hogy a hivatalos államvallási ortodoxia kizárólagos uralma alól hogyan sarjadhatott ki mégis a későbbi századokban egyfelől a pietisztikus népi és polgári szektáskodás többféle jelensége, másfelől egy Kierkegaardnak, egy Ibsennek és szellemrokonainak más-más alapokból kiinduló, de egyformán metsző és az egész társadalom intelligens rétegeit át- meg átható egyház- és valláskritikája.

*

A témához kapcsolódó korreferátumok:

1. *Protestantische Fürstenpolitik in den Ostseeländern im 16. Jahrhundert*, von Walther Hubatsch, Universität Bonn.

Rámutat arra, hogy a kontinens keleti tengeremelléki protestáns hatalmainak időnkénti szövetekezései a XVI. századot illetően még nincsenek a nagyon gazdag kútfőanyagának megfelelő alapossággal átvizsgálva és feldolgozva. Ezekben a szövetekezésekben a skandináv államok ekkor még alig vesznek részt, de a protestáns túlsúly a Keleti tenger térségében így is biztosítva lett, és az ellenreformáció elé hathatós gátat emelt. — Szerintünk ez a „Fürstenpolitik” jórészt azért tudta elérni ezt a célját, mert a lengyel feudális anarchia megakadályozta, hogy Lengyelországban az ellenreformációnak olyan erős bástyája épüljön ki és olyan ütőképes szellemi és politikai potenciáljai létesüljenek, amilyenné a jezsuiták és III. (Vasa) Zsigmond akarták átfőrmálni az először jelentős mértékben protestantizálódott lengyeliséget.

2. *La Réforme en Scandinavie: continuité ou rupture?* Par Jarl Gallén, Université de Helsinki.

Jelzi, hogy korreferátuma annak a kérdésnek vizsgálatát kívánja nyújtani legújabb kutatások alapján, hogy a skandináv egyházreformáció mennyiben jelentett tényleges szakítást a középkori egyházfejlődéssel, mennyiben voltak meg latens állapotban a szakadást előidéző tényezők már a középkorban is — végül mennyiben jelentett a reformáció az intézmények terén a múltat meghosszabbító szerves továbbnövekedést. — Fentebb ismertetett előadása elején G. Johannesson is hangsúlyozza, hogy a mai skandináv kutatás a régebbinél nagyobb figyelmet szentel — igen helyesen — a középkori katolicizmusban meglevő reformatori jellegű törekvéseknek, amiknek számbavételével „ein feiner nuancierter Bild” alakul ki az eddigi simplex „katolikus—protestáns” ellentét helyett. Ezekre a reformkatolicizmus néven összefoglalható törekvésekre azonban, néhány egészen rövid utaláson kívül, Johannesson sem tér ki.

3. *Power politics and Christian ethics in early German Protestantism*, by Hajo Holborn, Yale University.

Azt kívánja bizonyítani, hogy a német „erőpolitika” magvetőjének nem lehet tekinteni — ahogyan sokan tekintik német és nem-német szerzők egyaránt — Luthert és a lutheranizmust. Csak annyit enged meg, hogy a lutheri reformáció kétségtelenül nagyban hozzájárult a világi hatalom fölemelkedéséhez; de ezzel szemben rámutat arra, hogy az első abszolutisztikus német hatalmak a katolikus Bajorország és Ausztria voltak, Brandenburg csak 1650 után követte példájukat. Az északi lutheranizmus területein a szerző szerint a kálvinizmus hatása fejtette ki (még Gusztáv Adolfnál is!) azt a nagyobb politikai aktivizmust, amely végső következményeiben a porosz-német erőpolitikát alapozta meg. — Nézetünk szerint a teológiai motivációknak politikai területen való előtérbe helyezése idealisztikus és irreálisztikus ferdeség. Luther hiába hirdette a magasztos szeretetelvet uralkodók és alattvalók számára kötelezőül — az eredmény az lett, hogy egyháza akarattalanul alávetette magát a mindenütt abszolutizmus felé törtető fejedelmi akaratnak, amely az egyháztól lényegileg nem kívánt egyebet, mint a föltétlen alattvalói engedelmességnek keresztényi érényként hirdetését és követését. Viszont: a kálvinista aktív ellenállástan (amely egyébként igazi mozgósító erővé csak a hugenotta háborúkban és a németalföldi forradalomban lett) egyáltalában nem vált akadályává annak, hogy Brandenburg-Poroszországban az egyformán államegyházi jelleget fölvett református és lutheránus egyház (amaz a dinasztia, emez a rendiség vallása) ki ne szolgáltassa egyesült erővel a fejedelmi erőpolitika céljait. A vallásos hit és a teológiai tan

— mint egészen másnemű társadalmi-gazdasági alaperőknek ideológiai vetülete — éppúgy nem játszik effektív szerepet a politika formáinak előállításában és változásaiban, mint ahogyan a szivárvány csak jelzi, de nem okozza az időjárásban beálló változást.

4. *Bekentnis und Staatsreligion zur Zeit der Spätreformation in Schweden*, von Sven Göransson, Universität Uppsala.

Ennek a korreferátumnak rövid kivonata is arra enged következtetni, hogy igen alapos elemzéssel állunk szemben. A szerző kimutatja, hogy az 1570-es évektől kezdve az 1660-akig a svéd valláspolitikai három irányban mozog. 1. A lengyel kapcsolatok hatása alatt itt is mutatkozik hajlam az ott létesíteni próbált „panprotestantismus”-ra, azaz a sandomierzi consensusban kifejezésre jutott egyesítési próbálkozásra a protestáns nagyobb felekezetek között. — 2. Ezzel szembenáll a németbirodalmi „Formula Concordiae”-ban kifejezésre jutott szigorú lutheri kizárólagosság, amely még a reformátusságban is merő eretnekséget lát. — 3. III. János svéd király (a lengyel trónon hosszú ideig ült katolikus III. [Vasa] Zsigmond apja) politikai terveinek megfelelően, pápai és habsburgi kapcsolatokra támaszkodva a reformkatolicizmus szellemében akarja át- és visszaalakítani a már protestáns svéd egyházat, hogy az egy létesítendő svéd—lengyel monarchiának lehessen támasza. A svéd bel- és külpolitika ekkori elég gyors változásaiban, a királyi abszolutista törekvéseknek a rendiséggel és a papsággal folytatott meg-megújuló küzdelmeiben e három iránynak hol egyike, hol másika kerekedik felül. De mivel „Svédország magatartása az egész hitvallási kérdésben a reformáció ez utókora (Spät-reformation) folyamán mindig feloldhatatlanul oda volt kötve a *dominium maris Baltici*-ért folytatott küzdelemhez”, az olivai béke után az államérdek végül is a Formula Concordiae ultralutheránus álláspontjára helyezkedést tette szükségessé. — A szerző nem minden el nélkül megemlíti, hogy Károly herceg a svéd koronáért folytatott küzdelmében heves „Antichrist-Propaganda” és „Verleumdungs-Campagne” eszközeihez nyúlt III. (Vasa) Zsigmonddal szemben. Az ilyen eszközök használata nem tekinthető sem svéd, sem protestáns specificumnak: mindennapos jelenség volt a reformatori és ellenreformatori irányok harcában, sőt már a középkori pápaságnak a nagy eretnekségekkel és a haladóbb államhatalmakkal vívott hadakozásaiban is. Valójában mindig politikai célokat burkolt el az ellenfélnek ilyen vallási és egyben erkölcsi befeketítése, aminek alkalmazásától egyik fél sem tartózkodott jobban, mint a másik.

5. *Problems concerning the Counter-Reformation in Scandinavia during the period preceeding the establishment of the S. Congregatio de Propaganda Fide in 1622*, by Oskar Garstein, University of Oslo.

A szerző három, a skandináv vallási és politikai történetben eddig tisztázatlan kérdés vizsgálata során megállapította a következőket: 1. a jezsuiták az 1560-as évek elejétől már illegálisan dolgozni kezdenek Koppenhágában, sőt két norvég eredetű jezsuita páter déli Norvégiába is belopózik és ott a titkos katolikus akciónak egy olyan góciát alakítja ki, amelynek hatása még a következő századba is átnyúlik. — 2. III. János király (lásd fentebb Göransson kivonatát) hívó katolikus volt, a római egyház svédországi egyeduralma visszaállításának végcéljával. — 3. Végül megvilágítja Garstein a Laurentius Nicolai Norvegus S. J. 1606-i „titokzatos” skandináviai misszióját, amely a dán—norvég államterületen több katolikus propaganda-góc létesítését is megpróbálta. — Látnivaló, hogy a jezsuiták hallatlan merészsége és ügyessége még a lehetetlent is megkísérelte Skandinávia rekatolizálására, amire Gusztáv Adolf korai halála és leányának, Krisztina királynőnek katolikus rokonszenvei később még tágabb, de idején bezárult lehetőségeket nyitottak. (Krisztinát „hívó” katolikussá válása egyébként nem akadályozta meg a tróntól megválása és kalandos élete során, hogy Monaldeschi nevű szeretőjét — egyiket a sok közül — Franciaországban, igazi olasz reneszánsz-stílusban meg ne gyilkoltassa.)

RÉVÉSZ IMRE

I. KRIVELJOV:

KÖNYV A BIBLIÁRÓL

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1960. 412 l.)

AZ EVANGÉLIUMI LEGENDÁKRÓL

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1960. 140 l.)

A könyveknek évezredek óta felhalmozódó tömegéből kiemelkedik egy, amely mintegy harmadfélezer év óta óriási hatással van az emberiség nagy részének gondolkodására, erkölcsi felfogására, kultúrájára. Ezt a könyvet hosszú ideig ellentmondást nem tűrő isteni tekintély övezte, amíg csak egy XVII. századbéli holland materialista filozófus, Spinoza 1670-ben megjelent Teológiai-politikai tanulmányával¹ rá nem irányította az emberi értelem fénysóvját. Spinoza művével indult meg a tudományos bibliakritika, amely három évszázados munkával megfosztotta a „szentírást” isteni dicsfénytől, s merőben emberi alkotásként, meghatározott gazdasági-társadalmi és kulturális viszonyok termékeként állította azt elének.

A Biblia fölfedezésének érdekfeszítő, mélyen tanulságos története tárul fel előttünk I. Kriveljovnak, a fiatalabb szovjet vallástörténész nemzedék képviselőjének fent idézett műveiben. Ezekből a könyvekből az olvasó felvilágosítást nyer az ó- és újszövetségi könyvek tartalmáról; megismerkedhet a tudományos bibliakutatás történetével Spinozától egészen a legújabb szovjet bibliakritikusokig; bevezetik őt ezek a könyvek a bibliamagyarázat rejtelméibe, kimutatván a bibliai szövegek ellentmondásait, a történelemmel és a természettudományokkal való sokszoros összeütközésüket; az utolsó fejezetben a Bibliának sokak által még mindig magasrendűnek ítélt erkölcsi elvei és gyakorlata kerül mérlegre s lepleződik le.

Kriveljov könyveinek gazdag és sokrétű anyagából ezúttal három kérdéscsoportot emelünk ki, amelyek világossá teszik előttünk nemcsak a marxista bibliakritika magas tudományos színvonalát, hanem a haladó polgári bibliakutatás hazánkban eddig javarészt ismeretlen eredményeit is. Ez a három kérdéscsoport Mózes öt könyve, vagyis a Pentateuchus keletkezése, az evangéliumok eredete s a Jézus-legenda kialakulása.

Ami Mózes öt könyvének szerzőségét, keletkezését illeti, e tekintetben a hivatalos egyházi (katolikus) álláspont lényegében még mindig a II. századi szír apologéta, Tatianus (†172 után) véleményét követi. Tatianus szerint Mózes 400 évvel a trójai háború előtt írta műveit, tehát megelőzte az összes görög írókat, Homerost is beleértve. (Tatiani Or. Ad Gracc. 39–41.) Nos, az egyik katolikus biblikus tizenhét és fél század múltán még mindig amellett kardoskodik, hogy a Pentateuchus a mózesi korban, az i. e. XV–XIII. században keletkezett, s Mózes a szerzője.² Ezzel szemben a protestáns J. Wellhausen még a múlt század végén megdöntötte a mózesi szerzőség és a mózesi kor legendáját, kimutatva, hogy a Pentateuchusnak nem Mózes a szerzője, hanem ezt és Józsué könyvét, összefoglaló néven: Hexateuchust négy különböző, IX–V. századi forrásból állította össze 450 körül egy későbbi szerző, valószínűleg Ezdrás,³ mint ahogy már Spinoza sejtette. Wellhausen eredményeit fejlesztette tovább a szovjet bibliakritika, elsősorban A. B. Ranovics és N. M. Nyikolszkij a Hexateuchus-probléma végleges megoldásáig.

Itt jegyezzük meg, hogy a többi ószövetségi könyv keletkezésére vonatkozólag sem lehet elfogadni a hagyományos egyházi álláspontot. A. B. Ranovics meggyőző bizonyítása szerint csupán négy prófétai mű keletkezett a babiloni fogság előtt, vagyis a VIII–VII. században. A többi mind a fogság alatt, ill. utána, a legutolsók éppen az időszámításunk előtti első századokban jöttek létre. Az ószövetségi könyvek kánonját csak i. e. 100 körül szerkesztették meg.

Mint ahogy az ószövetségi, úgy az újszövetségi kánon sem ad hiteles képet az egyes művek szerzőiről és a művek kialakulásáról. A kánon fejetetejére állítja a történeti valóságot, amikor az evangéliumokat teszi a kánon elejére, a Jelenések könyvét a végére. Valójában a kereszténység első „szentkönyve” Engels megállapítása szerint a 68–69-ben keletkezett, harcos messzianizmust sugárzó Jelenések. Ebben a könyvben Jézus Krisztus még isten, szó sincs földi életéről. Nincs még egyház sem, csak a zsidó–keresztény gyüle-

¹ Spinoza: Teológiai-politikai tanulmány. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1953.² Radó Polikárp: A kereszténység szentkönyvei. I. Ószövetség. Bpest, 1928. Sz. István Társ. 94–95. l.³ J. Wellhausen: Prolegomena zur Geschichte Israels. Berlin. 1883. — Israel und jüdische Geschichte. Berlin. 1894, 1914.

kezetek laza füzére, amelyek — mint már Bruno Bauer megállapította — nem Palosztínában, hanem a diasporában, minden bizonnyal Kis-Ázsiában keletkeztek.

Az I. század végére szaporodó keresztény gyülekezetek szociális bázisa és ideológiája kezd megváltozni. A II. század elején keletkezett régibb Pál-levelekben a kereszténység elveszti zsidó messzianisztikus jellegét, s megnyílik minden nép felé. A Messiás- hit a politikai küzdőtérrel az erkölcsi tökéletesedés szférájába vonul vissza, s minden ember üdvözítését tűzi ki feladatául. A Jelenések mennyei fénybe vesző alakja kezd reális emberi formát ölteni: a földön született, anyja földi asszony, szenvedett, meghalt, feltámadott! A II. század derekán létrejön az önálló egyházszervezet a püspökök vezetésével, s az eddig rabszolgákból és szegényszabadokból álló gyülekezetekben megjelennek a gazdagok. A politikai kiűzedelemnek erkölcsi kérdéssé való átalakítása megfelelt az uralkodó osztályok érdekeinek is.

Ennek a fejlődésnek volt betetőző mozzanata az evangéliumok létrejötte. Ezekben fejeződött be az isten emberré válásának folyamata. Jézus Krisztus az ószövetségi messiási jóvendölések, a különböző Földközi-tengeri mítoszok, elsősorban a szenvedő, meghaló, feltámadó istenekről szóló mítoszok felhasználásával emberré változott, akinek földi életét, tanítását, csodáit, szenvedését, halálát, feltámadását elég részletesen előadják az evangéliumok. Ezzel megszületett az istenember legendája, amelynek — mint ahogy a polgári mitológiai iskola, A. Drews és mások már a marxista vallástörténészek előtt megállapították — semmiféle történelmi hitele nincs. A II. század második felében gyorsan terjeszkedő egyház idealizált képét rajzolja meg az Újszövetség utolsóinak keletkezett műve, az Apostolok Cselekedetei. Az újszövetségi kánon véglegesen a IV. században alakult ki.

E három főkérdés kiragadásával, úgy hisszük, sikerült fogalmat adnunk Kriveljov könyveinek eszmei gazdagságáról, érvelésének meggyőző erejéről s érdekesítő gondolatmenetéről. Kriveljov könyvei a szovjet marxista vallástörténet továbbfejlődését bizonyítják, s nagyrészt mentesek Vipper különben alapvető műveinek általunk is bírált fogyatékosságaitól.⁴ Ha most mégis szövésteszünk bizonyos hiányosságokat — elsősorban az Újszövetség kritikájával kapcsolatban —, ezt a további kutatások érdekében tesszük. (Hivatkozásainkban Kriveljov első könyvét I., a másodikikat pedig II. jelzi.)

Bár fővonalaiban kétségtől helyes, részleteiben több ponton homályos Jézus hisztorizálásának Kriveljov által megadott rajza. A folyamat — Kriveljov egyik állításával szemben (II. 40. l.) — már az ún. Pál-levelekben megindult (vö. I. 232. l.), sőt egyes csírái már a Jelenésekben is felismerhetők. (I. 227–228, II. 40–56. oldalak állításaiival szemben I. Jel. 1. 7, II. 8; I. 18, 2. 8; 5. 5, 22. 16 stb.) A Jel. 13.8 *ἀπὸ καταβολῆς κόσμου* szavainak a Báránynya vonatkoztatása (I. 228. l.), tehát nyilvánvalóan helytelen. (A görög kifejezést vö. Jel. 17. 8.) Nem lehet eleve elutasítani azt a föltevést sem, hogy a Chirbet Qumran-i szekta legenda alapítójának, az Igazság Mesterének lehetett némi része a Krisztus-legenda kialakításában éppúgy, mint az Antiochiai Ignác által említett Pál apostolnak a Pál-legenda létrejöttében. (Ign. Ad Rom. 4. 3.)

Az Igazság Mesteréről egyébként Kriveljov ellentmondó adatokat közöl. (I. 214, 215–216, II. 46–48. l.) Azt ma már bebizonyítottuk tekinthetjük, hogy a Chirbet Qumran-i Új Szövetség szekta esszéus közösség volt (I. 213–214, 217, II. 48. l.) s közel állt a kereszténységhez. A Gyülekezeti Szabályzatnak az áldozásra vonatkozó előírásait olvasva (Szab. VI. 2–6) az ember önkéntelenül is a Didaché, A két útról való tanítás, a Pál-levelek vagy Iustinus Apológiájának (Apol. I. 66.) világában érzi magát.

Kriveljovnak véleményünk szerint behatóbban kellett volna vizsgálnia az evangéliumoknak forrásaikhoz és egymáshoz való viszonyát. Így konkrétabb, történetibb magyarázatát lehetett volna adni az evangéliumok ún. ellentmondásainak, történelmi, földrajzi stb. tévedéseinek. (II. 15–48. l.) Itt jegyezzük meg, hogy a könyv félreérti Papias híres, Mátéra vonatkozó passzusát (Euseb. Hist. Eccl. III. 39.), s pontatlanul adja vissza Márka vonatkozó szavait is. (I. 242. l.) Nem kapunk világos képet egyik könyvből sem az őskereszténység szociális és népi összetételének változásáról, az őskeresztény vagyonszociális problémájáról. Többször sematikusnak érezzük az egyház történeti, erkölcsötörténeti szerepének ábrázolását. Ezt Kriveljov gyakran az ideológia körében maradvá, a társadalmi alapra való kitekintés nélkül s így némileg elvontan vizsgálja.

Kisebb vitakérdéseket — így pl. az *εὐαγγέλιον* szó, a *κατὰ Ματθαῖον* vonzat értelmezését, az apokrifok stb. értékelését — mellőzve még egy fontos problémára hívjuk fel a figyelmet: az egyházi fogalmak szabatos, pontos használatának követelményére. Kriveljov nem mindenütt tesz ennek eleget. Az ún. verbális sugalmazás tanát az egyház — Kriveljov állításával szemben (II. 11–12. l.) — már nem vallja. Kriveljov helytelenül,

⁴ Századok, 1958. 414–419. l.

monarchiánus módra értelmezi a Szentháromság dogmáját, nem tévén különbséget a személy és lényeg között. (II. 13–14. l.) A szűzen szülést összekeveri a szeplőtelen fogantatással. (II. 49. l.) A különben kitűnő ideológiai és művészi érzékkel összeállított képanyag eszmei hatását gyakran rontja a túlzó, vulgarizáló szöveg. Így pl. az evangélisták szimbolikus ábrázolását nem lehet *közvetlen* kapcsolatba hozni a totemizmussal. (II. 8. l.) Az ábrázolás elsődleges forrása kétségtávol a Jelenések négy csodálatos élőlénye (Jel. 4, 7.), amelyeket a IV. századtól kezdve vonatkoztatnak az evangélistákra. Hasonló szimbólumai voltak egyébként Mithrasnak is.

Ami a magyar kiadást illeti, a fordítók hibátlan tudományos terminológiával, értelmileg híven s ugyanakkor élvezetes irodalmi stílusban fordították mindkét művet. Nem értjük azonban, miért kell a ma már nehezen érthető Károli-féle fordításban adni a bibliai szövegeket, amikor kitűnő, modern, a kritikai szöveg alapján készült bibliafordításaink vannak. Az evangéliumi legendákról szóló könyv több értelemzavaró sajtóhibát tartalmaz.

Összegezve: Kriveljov két könyvének kiadása a Kossuth könyvkiadó részéről dicséretre méltó vállalkozás. A két könyv — hiányosságai ellenére is — elősegíti az ókori Kelet és az egész ókori világ ideológiájával összefüggő több lényeges probléma megértését, tájékoztatást nyújt a vallástörténet talán legfontosabb és legérdekesebb kérdésében, s végül hatékonyan szolgálja a napjainkban kibontakozó tudományos ateista felvilágosító munkát.

BELLÉR BÉLA

A. И. НЕУСИХИН:

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ЗАВИСИМОГО КРЕСТЬЯНСТВА В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ VI—VIII ВЕКОВ

(Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1956. 419 стр.)

A. I. NYEUSZIHIN:

A FÜGGŐ PARASZTSÁG KELETKEZÉSE NYUGAT-EURÓPÁBAN A VI-VIII. SZÁZADBAN

A függő parasztság kialakulása már hosszú idő óta foglalkoztatja a történetkutatókat. A feudális társadalom kialakulásának magyarázatában alapvető kérdésnek tűnik a függő paraszti viszonyok keletkezésének feltárása. Nyugat-európai vonatkozásban a VI—VIII. század történeti forrásai módfelett alkalmas területet nyújtottak a szerzőnek az újabb vizsgálódásra. A tanulmány alapvető bázisát az idevágó írott történeti források, elsősorban a VI—VIII. század folyamán írásbafoglalt népjogok képezik, miközben természetesnek tűnik, hogy a korábbi hazai (orosz) és külföldi polgári irodalom eredményeit is felhasználja a szerző.

Nyeuszhin már korábban is több értékes munkát szentelt a korafeudális társadalom vizsgálatának, melyek főként Nyugat-Európa viszonyaival foglalkoztak. E munkássága során igen jelentős lépésnek tekinthető a függő parasztság keletkezésének szentelt munka.

A szerző a függő parasztság kialakulásának bonyolult folyamatát ragadja meg, miközben megvilágítja a Mark-közösség, a vagyoni egyenlőtlenség, a földbirtoklás, a telekviszonyok, a kommandáció stb. területén lezajlott változásokat. Behatóan elemzi a száli frankok (III. fej.), a szászok (IV.), a longobardok (V.), a burgundok (VI.), a bavarok (VII.) társadalmában lezajlott változásokat. A vizsgálódás ezzel még nem zárul le, mivel a tanulmány gyakran kapcsolódik más germán nép történetéhez, valamint egész terjedelmében sem kívánja lezárni a függő parasztság keletkezésének hosszú korát. A fontosabb népjogok (Lex Salica, Leges Longobardorum, Lex Saxonum, Lex Friesonum, Leges Burgundionum, Lex Baiuvariorum, Leges Visigothorum, Lex Ribuarum) mellett felhasználja a szerző az egyházi birtokösszeírások, az adománylevelek és a krónikairódalom idevágó anyagát is. A feldolgozás ilyen módja a jogtörténet terén is jelentős értékűvé teszi a munkát.

A függő parasztság kialakulása elszakíthatatlan kapcsolatban volt a Mark bomlásával, a szabad közösségi tagok lesüllyedésével. A kialakuló vagyoni különbségből társadalmi egyenlőtlenség lett (primi mediani, minofledi; Pactus Alamanoorum, ld. 198. l.), amit a népjogok a szabadok vérdíjának különbségében juttatnak kifejezésre. Az eredetileg szabad közösségi tag allódiума áruvá lett, miközben a sokféle precar-ügylet, az önkéntes és kényszerű földadományozások (donatio post obitum, donatio reservato usufructu)

útján a föld jelentős része az egyházi és világi birtokosok kezébe jutott. E folyamat útját és végül az egész Mark-közösség függésbejutásának módját kutatja a tanulmány. F. Seebohm, Fustel de Coulanges, R. Hildebrand, W. Wittich és mások történetlen tanításaival szemben a vizsgált kor fejlődésének alapvető irányát a közösségi allodisták függő paraszttá történő átváltoztatásában látja (i. m. 37—39. l.). A megrajzolt kép mégsem sablonos, mivel a konkrét társadalmi valóság minden ellentmondásosságát és bonyolultságát tükröző források gazdag megszólaltatásával szemlélteti. Megelevenednek a szabad közösségi viszonyok életerős maradványai, miközben ugyanazon forrás rögzíti az új társadalmi tagozódást és a szabadok közt kialakuló függés formáit is. A „források áttekintése” (II. fej.) tanulságos a közösségi formák, a nagycsalád és a szomszédjogú Mark-közösség fejlődésére, valamint a commendáció, a patronatus, a precaria és a beneficium alakulására.

A száli jog (Lex Salica) alkalmas a megtelepedés régi módjának, a nagycsalád, a nemzetiségi viszonyok maradványainak megrajzolására (III. fej.). A szerző feladata természetesen a tulajdonformák, az allód kialakulásának vizsgálata a száli frankoknál. A viszonyok elemzése során mégis önálló jelentőségre tesz szert a rokonság, a család, az apa mundiumának elemzése. Szemlélteti a nagycsaládi viszonyok szétesését (Lemondás az esküsegítségéről l. Lex Sal. LX.), a faluban kialakuló szomszédjogú kötelek jelentőségét (De migrantibus), a villa, a vicini terminusok reális tartalmát. A közösségben (villa) eltűnt már a föld kiegyenlítő újrafelosztása, de a használat közösségi szabályozása még gyenge. Ez a szabályozás csak fokozatosan fejlődött ki az egyes családok telek-birtokának teljes allóddá (elidegeníthető tulajdonná) válásával párhuzamosan. Gazdagon ábrázolja a villa közösségi vonásait, az ingó és ingatlan vagyonok birtoklási formáit. Tisztázza a közösségi élet maradványait tükröző „nyitott mezők”, a dűlőrendszer, a telekviszonyok sajátos intézményeit a száli frankoknál. A száli frankok jogemlékeire támaszkodva írja le az udvar, a szántók, rét, erdők és egyéb közösségi földek birtoklásában meglevő eltérő viszonyokat és az individuális birtoklás fejlődését. A kép olyan fejlődést mutat, melyben az udvar és szántóföldek individuális birtoklása mindinkább megszilárdul, míg a legelők, az erdők stb. felett a közösségi használat az uralkodó. Ilyen és sok más tényező alapján tükrözött közösség a szomszédjogú Mark-közösséghez történő átmenet állapotában volt (118. l.). A villa lakóinak rokoni kapcsolatai összehozták, a föld feletti jogaik differenciálódtak, és megjelent az ingatlanok átöröklítése. Végül képet nyújt a jogemlékek alapján a frankok társadalmának szervezetéről, különös figyelemre méltatva a vagyoni egyenlőtlenséget és a szabad rétegek fokozatos lesüllyedését a függés viszonyaiba.

A korafeudális társadalom és a függésbejutás folyamata sokoldalú megvilágítást nyer a szászoknál is (IV. fej.). A szászoknál a nemzetiségi-törzsi viszonyok maradványai szilárdan fennmaradtak a frank hódításig, ezt követően pedig jelentős változások történtek főként a szabad szász rétegek rovására. Az ingatlan vagyonok öröklése, az ingatlanra vonatkozó ügyletek megjelenése elvezet az allodiális földtulajdon elidegenítéséhez. A népjog (Lex Saxonum LXII. Nulli liceat traditionem hereditatis suae facere...) tiltó rendelkezése nem takarhatja el az utódokat örökségüktől megfosztó adományozások gyakoriságát, amelyek a szabadok függésbejutását és az egyházi birtokok növekedését egyidejűleg elősegítették. Ezúttal sem mulasztja el a szerző, hogy a szász közösségi viszonyok elemeit hordozó forrásokra (Capitulare Saxonicum, Capitula de partibus Saxoniae) utaljon (161—162. l.). A szász társadalom kapcsán jelentős teret szentel a nobilis és az adalingi, a liber és a nibilis viszonyának, valamint az ingenuiles és serviles terminusok értékelésének. Kimutatja, hogy a szabadok fogalma alatt is megtalálható a függés keletkezése, hogy a szabadok közt is megindult a vagyoni rétegződés és gyakran a „szükség” vezet a védelem keresésére. (Ld. Lex Saxonum LXIV. uo. 177—178 összefüggésben a LXII.-vel.) A társadalmi tagozódásban mutatkozó bonyolult fejlődés tükröződik, amidőn a liberi homines találhatók sub tutela nobilium, ami mégsem jelenti azt, hogy minden liberi a nobiles patronusa alatt lett volna. Más germán népek forrásaiból vett analógiák során figyelemre méltó a longobard fulfree, a norvég arborinn men, arborinn aett, az island frelsing, az angolszász folcfr terminusok elemzése. Behatóan vizsgálja a szász és fries litus (liti) társadalmi helyzetét, amely bizonyos fokú függést, gyakran a servitiumhoz közelálló állapotot tükröz, de mégsem azonosítható a teljes szolgasággal. (A félszabad litus felel a saját akaratából elkövetett cselekményért, rokonai lehetnek, a servitiumból megválthatja magát stb. 215—217. l.) A litus a korafeudális társadalomban jellemző, mint olyan társadalmi helyzet, amit sem a teljes függés, sem a teljes szabadság nem merít ki. A szabad szászok jelentős része azonban a feudalizálódás során süllyedt le a litus fokára és általánosan függőségbe jutott. Ez a magyarázata annak, hogy a Stellinga-felkelés (841—843) alapvető tömegét a lesüllyedt frilingok és a liti tették ki. A szerző

végül az elfogadott állásponthoz jut, hogy e felkelés a feudalizmus megteremtése ellen irányult (223. l.).

A vagyoni differenciálódás, a földadományozás, a függőség különböző formáit tárja fel a szerző a VI—VIII. századi longobard társadalomban (V. fej.), miközben kitér a megtelepedés módját ábrázoló adatokra is. (Marius Aventicensis, Paulus Diaconus stb. leiratain alapján.) Rothar edictuma alapján különös figyelembe részesíti az individuális tulajdon, az öröklési viszonyok alakulását, a szomszédjogi közösség viszonyainak megjelenését. Különös értékkel bír a földadományozás (donatio, thinx, gairethinx) társadalmi kihatásainak értékelése, amely mind gyakrabban vezetett a szabadok tönkretételéhez. Az edictum a kommandáció a precar-viszonyok, a patronatus formájában előrehaladt vagyoni differenciálódást tükröz. Végül a longobard társadalom tagozódása, a fulcree (közösségi szabad), haldius (félzsabad) helyzetében bekövetkezett változások utalnak a függésbejutás irányára. Szélesen elterjedt a patronatus, a kommandáció és a szabadok, félzsabadok társadalmi csoportjában bonyolult helyzetet teremtett. A VIII. század edictumai (263. l.) már a megváltozott viszonyokat tükrözik. A nagycsalád jórészt felbomlott, az ingatlanok egyéni birtoklása megszilárdult és elterjedt az adományozás, a végrendelkezés. A vagyoni ügyletek: zálog, csere, elidegenítés, a birtok feletti viták megszaporodtak és a jogügyletekben a rokonok helyét a szomszédok (vicini) foglalták el. A bonyolult szemléltetésből is kiemelkedik a felismerés, hogy a VIII. században a függő paraszti osztály keletkezésének alapjai kialakultak a longobardoknál.

A szerző a burgund emlékek alapján főként a közösségi rend maradványait és azok felbomlását kutatja (VI. fej.), miközben kitér a gall—római lakosság és a burgundok közti viszonyok taglalására is. A polgári történeti-jogtörténeti kutatás által hosszan vitatott telek (sors), a consortes, és más közösségre utaló fogalmak marxista elemzést nyernek. A burgundok társadalmi, vagyoni tagozódása Nyugat-Európában korán megindult. A burgund nép jog ennek megfelelően ismeri az obtimates mediocres in populo, és minores personae rétegeket a szabad lakosság körében (306. l.). Ezért a függő parasztság kialakulása már az V., VI. század folyamán szemlélhető. A gall—római lakossággal történő összekeveredés pedig csak tovább élezte a vagyoni egyenlőtlenséget.

Lényeges fejlődésbeli eltérésre utal a szerző, midőn a szabad közösségi allód-birtoklók függő paraszttokká történő átváltoztatását vizsgálja a bavaroknál a VII—VIII. században (VII.). A bavar nép jog még a rokonok (parentes, propinqui) és más nemzeti csoportok (leuda, genealogia, genus) meglétéről tanúskodik. Ilyen viszonyok felbomlása mégis nyilvánvaló és a birtoklási viszonyok elemzésében a szerző a vicini, commarcani viszonyait állítja előtérbe. Alapvetővé lettek a szomszédjogi közösség viszonyai és a rokonság jelentősége a kölcsönös védelem, a vérdíj kifizetése és az eszkükezesség formáiba szorult vissza. Házassági és család jogi viszonyok elemzésével bizonyítja a nagycsalád szétesésének előrehaladt folyamatát és a szabad közösségi tag (commarcanus, calasneo, vicinus) allodiális birtokának kialakulását. Az allodium, a telekbirtok kapcsán ismét feltárul a bavar falu közösségi élete; a szétszórt telekbirtok, a dülörendszer, a nyitott mezők stb.

A szabad bavar allodiális birtokát azonban a közösségi kötelékek sem képesek megmenteni a pusztulástól. Az elidegenítés, az adományozás és más körülmények hatására a közösségen belül éles vagyoni és társadalmi rétegződés alakult ki. A vagyoni egyenlőtlenség kialakulása bomlasztóan hatott a bavar Mark-közösségre, amelynek tagjai fokozatosan az egyházi és világi birtokosok függésébe jutottak. A bavar pauperes mind nehezebben tudták megtartani allódiumaikat, és a servitium viszonyaiba estek (353—355. l.). A társadalmi tagozódásban a lesüllyedés folyamatát mutatják a minor populus és a minores personae (l. Lex Baiuv. II. 4., VII. 2. stb.) terminusok, amelyek gyakran szabadságukat elvesztett embereket jelölnek. A rohamosan fejlődő egyházi nagybirtok jelentős szerepet játszott a szabadok szolgaságba döntésében, mégis ez a folyamat a VIII. században még nem fejeződött be.

A szerző a továbbiakban a parasztság mint osztály további fejlődésének perspektíváit tárgyalja (VIII.). A IX—X. században tömegessé vált a szabadok lesüllyedése, az utódok megfosztása örökségüktől. A források mind gyakrabban ismételik a kényszerű adományozást, és a tiltó rendelkezések visszatérő fordulata is „nisi forte famis necessitate coactus” (l. 386. Lex Sax., LXII.) az önkéntes, de ténylegesen végszükségben keletkezett függésre utalnak. A frank állam nyugati területein, Galliában, Észak-Itáliában a folyamat gyorsabban haladt mint a keleti területeken, de végső eredménye a bemutatott sajátos történeti epizódok gazdagsága mellett is nyilvánvaló: A szabadok túlnyomó része lesüllyedt és a Mark-közösség a püspökök, apátok, grófok, egyházi és világi birtokosok hatalmába jutott.

П. А. ЗАЙОНЧКОВСКИЙ:

КИРИЛЛО-МЕФОДИЕВСКОЕ ОБЩЕСТВО (1846—1847)

(Изд. Московского Университета. 1959. 171 стр.)

P. A. ZAJONCSKOVSKIJ:

CIRILL-METOD TÁRSASÁG (1846—1847)

Régóta megoldásra váró feladat az 1846—47-ben működő ukrán Cirill-Metod Társaság történetének marxista szempontú feldolgozása. E társaság polgári ideológiát képviselő, a jobbágyság eltörléséért és a nemzeti felszabadulásért harcoló, haladó szellemű szervezet volt, amely célul tűzte ki a szláv népek demokratikus elveken alapuló összefogását.

A Társaság első, levéltári anyagot feldolgozó kutatója V. I. Szemjevskij volt. («Кирилло-Методиевское Общество. 1846—47.» 1918.) Szemjevskij azt a vizsgálati anyagot dolgozta fel, amit a III. ügyosztály készített a Társaságról. Munkájában fellelt és kísérletet tett egy sor igen fontos probléma megoldására, ami Szemjevskijnek, mint polgári történésznek kevésbé sikerült.

Ezzel a témával foglalkozó szovjet történészek közül egyesek megelégedtek azzal, hogy csak a publikált források alapján dolgoztak, mások pedig főleg egy problémára irányították figyelmüket: Sevcenko és a Társaság kapcsolatát igyekeztek tisztázni.

Így Zajoncskovszkij munkájának az ad nagy jelentőséget, hogy ez az első széleskörű levéltári anyagon alapuló marxista összefoglalás a XIX. század közepének ukrán nemzeti mozgalmáról.

Az első fejezet a források és az irodalom részletes ismertetése. A szerző behatóan elemzi a következő három csoportra osztható forrásokat: a) a vizsgálati anyag, b) a programot tartalmazó iratok, c) különböző visszaemlékezések (5. l.). Ebben a fejezetben foglalkozik és cáfolja meg a szerző azt a régebbi feltevést, hogy a „Zakon bozsij” (Isteni törvény), a Társaság alkotmánya, Mickiewicz „Księgi narodu Polskiego i pielgrzymstwa polskiego” (A lengyel nép és a lengyel zarándokok könyve) c. munkájának átdolgozása. Filológiai aprólékossággal hasonlítja össze a két munkát, s leszögezi, hogy bár a „Zakon bozsij” szerzőjére igen nagy hatással volt Mickiewicz — ez a hatás az irodalmi forma átvételében és bizonyos ideológiai hatásban tükröződik —, a „Zakon bozsij” sok vonatkozásban más álláspontot képvisel, mint Mickiewicz. Az alapvető eltérés oka abban keresendő, hogy Mickiewicz munkája a forradalmi lengyel nemesség, a „Zakon bozsij” pedig a születő ukrán burzsoázia ideológiáját tükrözi.

Zajoncskovszkij szerint a „Zakon bozsij” szerzője a liberális ukrán történész, N. I. Kosztomarov volt, de megalkotásában bizonyos szerepet I. I. Hulak és V. M. Belozerszkij is játszott.

A Társaság történetét feldolgozó irodalom elemzése során Zajoncskovszkij bírálja azokat a szovjet történészeket, akik eltűlözva Sevcenko szerepét, a szervezet irányadójaként, vezetőjeként igyekeznek őt feltüntetni (A. I. Bortnyikov) (31. l.), valamint azokat, akik a Társaságon belül vitathatatlanul létező ellentéteket felnagyítva a liberális és radikális szárny közötti szakadásról beszélnek (V. G. Gorbatyuk, Ju. O. Kovmir) (32. l.).

Zajoncskovszkij meggyőzően bizonyítja, hogy bár valóban létezett ez a két irányzat (és a liberalizmus ebben az időben még kétségtelenül pozitív jelenség volt), harcoló és főleg szakadásról nem lehet beszélni. A fejezet befejező részében a szerző elemzi és bírálja a külföldi — lengyel, francia és amerikai — szerzők tollából megjelent munkákat. I. Golabek lengyel történész tanulmányának (Bractwo Sw. Cyryla i Metodiego w Kijowie. Warszawa. 1935) alapvető hibái a szerző koncepciójából fakadnak. Golabek a Társaság ideológiáját idealista szempontból vizsgálja, nem veszi figyelembe azokat a gazdasági-társadalmi körülményeket, amelyek lehetővé tették ennek az ideológiának a kialakulását.

Az elmúlt években nyugaton megnőtt az érdeklődés a XIX. századi oroszországi társadalmi mozgalmak iránt. *Georges Luciani* könyve (Le livre de la genèse du peuple ukrainien, Paris. 1956) is ennek az érdeklődésnek a terméke. Luciani professzor munkájában felhasználta a Társaság irányelveit tartalmazó dokumentumokat, a memoár-irodalmat. Luciani munkájának komoly hiányossága, mint Golabeké is, hogy idealista szempontból vizsgálja a szervezet ideológiájának kialakulását.

1954-ben az Egyesült Államokban jelent meg *Syduruk J. P.*: Ideology of cirillo-methodians and its origin. Chicago. 1954. c. brosurája, amelyet mind az ukrán nacionalizmus, mind pedig a kozmopolitizmus jellemez.

Zajoncskovszkij munkájának második fejezete — „Ukrajna a 40-es években” — bő tényanyag alapján jellemzi Ukrajna gazdasági-társadalmi helyzetét a XIX. század közepén. Ukrajnában, mint Oroszországban is, erre az időszakra mély válságba került a feudális társadalmi rend, és egyre erőteljesebben bontakoztak ki a kapitalista viszonyok. Fokozódott a jobbágyságra nehezedő elnyomás, s ennek következtében a parasztmozgalmak egyre nagyobb méreteket öltöttek. Mindezek a körülmények elősegítették a burzsoázia ideológiájának kialakulását. Ez a folyamat szorosan kapcsolódott a 40-es évek másik igen fontos jelenségéhez: a nemzet kialakulásához.

A könyv harmadik fejezete „A Társaság kialakulása és összetétele”. A fejezet forrásai: a III. ügyosztály vizsgálati anyaga és a memoár-irodalom. Zajoncskovszkij e fejezetben megállapítja, hogy a szervezet végleges kialakulásáról semmiképpen nem beszélhetünk, hiszen a szervezés 1847 januárjában, amikor feloszlatták a Társaságot, még kezdeti stádiumban volt (69. l.). Nehézségek merülnek fel annak a kérdésnek a tisztázásakor is, hogy hány tagja volt a Társaságnak. A kutatók véleménye igen eltérő e tekintetben. Zajoncskovszkij megállapítja a tagság feltételeit: 1. a program elfogadása, 2. szoros kapcsolat fenntartása a Társaság szervezőivel, 3. a Társasághoz való tartozás elismerése, majd megnevezi azokat, akik szerinte ténylegesen felvett tagok voltak. Valószínűnek tartja a szerző, hogy a megnevezetteken kívül még volt néhány tucat olyan tagja is a Társaságnak, akiket a dokumentumok nem említenek.

Figyelemre méltó a könyvnek azon része, amely Sevcenko és a Cirill-Metod Társaság viszonyának kérdéseivel foglalkozik. Zajoncskovszkij Sevcenko tagságát több dokumentummal bizonyítja, valamint azzal, hogy a költő a Társaság fő célkitűzéseivel: a jobbágyság és a cárizmus megszüntetésével és a szláv népek demokratikus egyesítésének szükségességével egyetértett. Megemlíti a szerző, hogy a forradalmár Sevcenko egy sor taktikai kérdésben nem volt és nem is lehetett egy véleményen a szervezet többi tagjával, mivel azok a békés propaganda hívei voltak (76. l.).

Ami a Társaság szociális összetételét illeti, tagjai túlnyomórészt a balparti (Ukrajnának a Dnyeper balpartján elterülő része) kismemesi fiatalság soraiból kerültek ki, Sevcenko, I. I. Hulak és I. Ja. Poszjada kivételével, akik jobbágyszármazásúak voltak. Zajoncskovszkij helyesen cáfolja azoknak a történészeknek a felfogását, akik szerint a szervezet többségét a kisburzsoázia képviselői alkották volna.

„A Társaság ideológiája és taktikája” c. negyedik fejezetben a szerző részletesen elemzi a „Zakon bojszji”-t és a szervezet Szabályzatát, amely két részből áll: az első a „Fő elvek”, a második a „Fő szabályok”; valamint V. M. Belozerszkij és N. I. Kosztomarov feljegyzéseit.

A Társaság ideológiája a születő burzsoázia érdekeit tükrözte, nacionalizmusának egyik megnyilvánulási formája volt. Ezt bizonyítja többek között Ukrajna múltjának idealizálása, a dicső múlt szembeállítás a sivár jellel. Zajoncskovszkij megemlíti e burzsoa nacionalizmus szerepét a Társaság ideológiájának kialakulásában, de nem hangsúlyozza kellően annak ekkor még sok vonatkozásban pozitív szerepét (82. l.). Történelemszemléletük idealista volt: isten teremtette a világot, a keresztény vallás a történelem mozgató ereje, ez segíti az emberiséget a szabadság, egyenlőség, testvériség kivívásában. Ez a szemlélet jellemezte a lengyel „Egyesült testvérek társasága”-nak ideológiáját, valamint Mickiewicz munkásságát is. A cirill-metodisták céljaik megvalósítását lehetőnek tartották békés propaganda útján, főleg a fiatalok nevelésével.

Hosszasan tárgyalja a szerző a különböző politikai-ideológiai áramlatok hatását, megemlíti, hogy a szláv föderáció gondolata valószínűleg az ausztriai szláv mozgalom nyomán alakult ki a Társaság ideológiájában. A Társaságra Zajoncskovszkij szerint nagy hatással volt az orosz forradalmi mozgalom — a dekabristák, valamint a lengyel nemességi mozgalma (90 — 91. l.). Rendkívül érdekes része a fejezetnek, amelyben Zajoncskovszkij a Társaság egyes tagjainak ideológiai és taktikai elképzeléseit tárgyalja.

Zajoncskovszkij igyekszik Sevcenko szerepét is tisztázni. Ez rendkívül nehéz feladat, hiszen a fennmaradt dokumentumokban rendkívül kevés adat van a költő tevékenységére vonatkozóan. A szerző elfogadja a kutatók többségének azt a feltevését, hogy Sevcenkonak — bár adatszerűen ez nem mutatható ki — aktív szerepe volt a szervezetben.

Az utolsó fejezet a Társaság feloszlásával és az ügyben lefolytatott vizsgálattal foglalkozik. A szervezet fennállásának egy éve alatt terveinek megvalósítása érdekében nem sokat tett. Gyakorlati tevékenysége új tagok toborzásában és eszméik terjesztésében merült ki. Tervbe vették ukrán nyelvű könyvek kiadását és terjesztését is, de ez a terv nem valósult meg. 1847 elején feloszlatták a még alakulóban levő szervezetet.

Zajoncskovszkij foglalkozik A. F. Orlov grófnak, a csendőrség főnökének I. Miklós cárhoz benyújtott jelentésével. Orlov felismerte a „Zakon bojszji” demokratikus jellegét, s nagy jelentőséget tulajdonított neki. — A Társaság tagjainak ügyében hozott ítéletek

— kivéve Sevcsenkot és Hulakot — meglepően enyhék voltak. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a szervezet működése nem jelentett komoly veszélyt a cári kormány szemében, akit pedig veszélyesnek tartottak — pl. Sevcsenkot —, azt le is tartóztatták, majd száműzték. A másik ok — Zajoncskovszkij szerint — az volt, hogy a nyugati szlávok mozgalmai miatt a cári kormány nem akart komoly intézkedéseket fogantatítani a szlávok egyesülésének ukrán propagandistái ellen. Zajoncskovszkijnak ez a feltevése azonban — a cári Oroszország külpolitikáját tekintetbe véve — nem bizonyítható. A cárt ugyanis szoros szövetségi szálak fűzték ebben az időben Ausztriához és Poroszországhoz. (Münchengrätz, berlini egyezmények), és ezért aligha vette tekintetbe az ausztriai és a poroszországi szlávok mozgalmát.

Az említett kisebb hiányosságok nem csökkentik P. Zajoncskovszkij munkájának jelentőségét, amely az első marxista összefoglaló mű az ukrán nemzeti mozgalom fontos szervezetéről, a Cirill-Metod Társaságról.

FARKAS ANNA

GRETE MECENSEFFY:

GESCHICHTE DES PROTESTANTISMUS IN ÖSTERREICH

(Graz—Köln, Hermann Böhlau Nachf. 1956. VIII, 232 l.)

A PROTESTANTIZMUS TÖRTÉNETE AUSZTRIÁBAN

A szerző előszava szerint e könyv Georg Loesche terjedelmes művének (*Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Österreich*, 3. kiad. 1930) szerény pótlása. Ez túlszerény önértékelés. Valójában mind a két műnek megvan a különleges értéke a történelmi irodalomban. Mecenseffy műve nem teszi feleslegessé Loesche munkáját, nemcsak ennek terjedelmessége miatt, hanem azért sem, mert az anyagot másféle elrendezésben nyújtja, mint nyújtotta amaz, és a türelmi rendelet utáni időszak történetét csak egyoldalúan és nagyon is röviden adja elő. Loesche hosszmetzetekben mutatta be az 1918 előtti Ausztria valamennyi tartománya szerint a protestantizmus történetét 1781-ig. Mecenseffy ugyanaddig tizenhárom keresztmetszetet ad, és nyolc rövid korszakra tagolja a két és fél évszázadot. Olykor számára is elkerülhetlenné válik a figyelem összpontosítása egyik-másik vidékre, de mindegyik rövid korszakon belül meg akarja mutatni az ausztriai protestantizmus életét. Ezt a megoldást annál inkább választhatta, minthogy Loeschetől eltérően a mai Ausztria területére korlátozza mondanivalóját, mindenestre igen helyesen úgy, hogy szükség szerint a mindenkori ausztriai határokon túl is keresi az összefüggéseket. Ugyancsak helyénvalóan jár el, amikor az egykori „ausztriai” területeken is túl tekint; az ellenreformáció tárgyalásakor egyenesen külön fejezeteket szán a Németország többi részeivel és Magyarországgal való kapcsolatoknak. Viszont furcsa azoknak a fejezeteknek a címe és helyzete, amelyek már a XVI. századtól fogva a „burgenlandi” protestantizmus történetét is szervesen próbálják belekapcsolni a műbe.

Sajnálatos, hogy Mecenseffy a türelmi rendelet utáni, egy és háromnegyed évszázadnyi időszakot elnagyolja, egyetlenegy rövid fejezetben tárgyalja, és ebben is a figyelmet az egyházi életnek csak a jogi oldalára korlátozza. Így erre az időszakra nézve jóval kevesebbet mond, mint Loesche.

Az irodalomra is vonatkozik a megállapítás, hogy mind a két műre szüksége van annak, aki foglalkozni akar az ausztriai protestantizmus történetével. Loesche figyelemben részesített nem német nyelvű egyháztörténelmi műveket is, Mecenseffy viszont a fejezetek végén az egyes szakaszok szerint is nyújt irodalmi adatokat, és természetesen tájékoztat a legújabb irodalomról is. Ebben különleges figyelemre méltó a Burgenlandra vonatkozó felsorolás.

Mecenseffy nemcsak az 1781 utáni időszak eseményeire vonatkozólag érdeklődik a jogtörténet, az állami-uralkodói hatalom egyházpolitikája iránt, hanem az előző időszakra nézve is. Első fejezetében Ausztria állam- és egyházjogi helyzetét ismerteti, hogy a reformáció kezdeti eseményeinek összefoglalásához kellő alapot adjon. Szűkebb szavú a reformációt megelőző egyházi és vallási viszonyokról szóló fejezetben. Itt is megmutatkozik a szerzőnek az a nyilvánvaló megfontolása, hogy olvasóinál ismertnek tételezheti fel a reformáció, ellenreformáció, felvilágosodás általános történetét, tehát

csak az ausztriai egyháztörténelmi eseményekre koncentrálja figyelmét. A reformáció első jelenségeit tartományonként ismerteti, és így egyszerűsrimintegy bemutatja azt a területet, amelyre a mű vonatkozik. A földrajzi tényezőknek ez az erős érvényesülése persze kárára van a történelmi érdeknek, mert nemcsak később, hanem már ekkor szerves a kapcsolat a szűkebb értelmű osztrák és pl. a morvaországi protestantizmus története között. A szerzőnek azonban kétségtelenül meg kellett hoznia az áldozatot, hogy az összefüggések olykor háttérbe szorulása árán is minél többet tudjon nyújtani a mai Ausztria egyháztörténetének részleteiből. Örvendetes, hogy a terjedelembeli és érdeklődésbeli korlátozottság ellenére is kellő figyelemben részesíti a protestantizmussal valamiképpen érintkező anabaptizmust és parasztmozgalmaikat. Az 1525. évi nagy német parasztháborúnak is voltak hullámai a tárgyalt területen; ezen kívül viszonylag bőven foglalkozik az 1595–1597-i parasztfelkeléssel is.

A könyvre jellemző még, hogy a „protestantizmus” elsősorban úgy mutatkozik benne, mint a katolicizmus ellenpárja; főképpen a kettő harcát ismerteti; mégpedig leginkább a politikai vetületű küzdelmét; uralkodó szempontja a protestantizmus hódítása és erőbeli hanyatlása. Amikor — a vesztfáliai béke utáni időszakban — a protestánsok csak titokban élhetik meggyőződés szerinti vallásukat, és a felszínen csak a római katolikus vallás élhet a tartományokban, a könyv figyelmét szinte teljesen lekötik a kiűzési és áttelepítési események, és kevés teret szán azoknak az erőknél, amelyek a lappangó protestantizmust, valójában: az evangélikus vallást fenntartották. Ennek talán az az oka, hogy azok a könyvek, amelyek pl. a salzburgi titkos protestánsokat száműzetésükig hitükben megtartották, nagyobb részt veszendőbe mentek. Mindenestre helyes volt, hogy a protestantizmus és a katolicizmus közötti küzdelem homlokterében tartása ellenére is részletesen foglalkozott azzal, hogy miképpen szövődött össze a lutheránus Kepler élete az ausztriai egyháztörténelemmel. Viszont kérdés, hogy nem az említett erős érdeklődés miatt élezte-e ki a szerző azt a nézetét, hogy a „kálvinista front” az ellenállási jog különleges tanításával adott keménységet a protestantizmus küzdelmének a jogi elismertetésért és önvédelemért, szemben a Habsburgok makacs magatartásával és többnyire kegyetlen erőszakoskodásával. A „kálvinizmus” aligha jelentkezett Ausztriában a maga klasszikus jellegzetességeivel. A társadalmi alakulás, a rendek, a városok, a parasztság társadalmi jellegű törekvései és erőviszonyai, amelyekkel a szerző egyébként figyelmesen foglalkozik, bizonyára sokkal döntőbb tényezők voltak a jelzett küzdelem lefolyásában, mint az esetleg megszólaló teológiai és állam-etikai eszmélkedés.

A szerző, amint erről már szó volt, olykor külön is tárgyalja az osztrák tartományok és Magyarország — Erdély egyháztörténeti kapcsolatait. Máskor meg a szakértő könnyen észreveszi a könyvben ezeket az összefüggéseket. Ezek persze néha éppen nem egyidejű események között állanak fenn, hanem a Habsburgok valláspolitikáján keresztül, oly módon, hogy fáziseltolódással később járnak el Magyarországon úgy, mint számukra kedvezőbb körülmények között az osztrák örökös tartományokban. Ezért néha éppen a különbségek és ezek okai miatt tanulságos a magyar nép történetének tanulmányozói számára Mecenseffy könyve. Kár, hogy a magyar vonatkozású részekben néhány elírás található: Budát nem 1540-ben foglalta el a török (27. l.); 1578-ban Draskovich (I.) György lépett a győri püspöki székbe (69. l.); a kassai főtemplomnak erőszakos elvételéről szóló mondat úgy érthető, mintha 1603-ban történt volna (113. l.); a névmutató tévesen írja a 156. lapot Thurzó György neve után, mert ott a keresztnév nélkül említett Thurzó nem azzal, hanem fiával, Imrével azonos. Az is sajnálatos, hogy a névmutató sem segít hozzá ahhoz, hogy Hans Mannelban felismerhessük a magyarországi nyomdátörténetben is jelentős Manlius Jánost. Az a figyelem viszont, amelyben a szerző pl. Thurzó György tevékenységét részesítette, arra vall, hogy megvan a készsége a magyarországi protestantizmus történetének szemmel tartására.

SÓLYOM JENŐ

SCHWEIZER PIONIERE DER WIRTSCHAFT UND TECHNIK. 10.

(Verein für wirtschaftshistorische Studien. Zürich 1959. 149 l.)

A GAZDASÁG ÉS TECHNIKA SVÁJCI ÚTTÖRŐI

A svájci ipar- és gazdaságtörténetírás eredményeit igen kevéssé ismerjük, s így nagy érdeklődéssel vettük a címben is megnevezett gazdaságtörténeti társaság kiadásában, ragyogó kivitelezésben, gazdagon illusztrálva megjelent kötetet. Már maga a vállalkozás is nagyon érdekes, hiszen nem egyetlen munkával, hanem kiadványsorozattal állunk szemben, melynek kezünkben levő példánya már 10. kötetét képviseli. De nézzük csak e kötet „előtörténetét”. A „Verein für wirtschaftshistorische Studien”-t 1950. január 1-én alakították. A társaság tudományos célkitűzéseit már a vezetőség összetétele is jelzi, hiszen élén rutini és thalwili gyárosok állnak. A társaság jelmondata: „Geschichte muss lebendig werden”, s világosan meg is fogalmazták, hogyan értelmezik ezt: A svájci gazdaságtörténet kutatását és népszerűsítését akarják előmozdítani, s annak szereplőit élettörténetük leírásával népszerűsíteni. E célnak szánták a sorozatot, melynek keretében 1959-ig — újabb kötet megjelenéséről még nem tudok — tíz németnyelvű (s részben azonos tartalommal négy francia nyelvű) kötet látott napvilágot. Egy-egy kötet egy — öt életrajzot tartalmaz. Gelléri Mór hasonló jellegű vállalkozásához, „A magyar ipar úttörői” c. kötethez hasonlíthatnánk e sorozatot, de persze olyan nagy különbségek állanak fenn, hogy inkább csak a jelleg azonos. A sorozatban ugyanis egy-egy életrajz külön tanulmány formájában, viszonylag nagyobb terjedelemben készült el, s a terjedelem nemcsak mennyiségi különbséget jelent. Az életrajzok gyártörténeti mozzanatokkal is kiegészülnek.

Nyilvánvaló propagandisztikus célzata ellenére tehát a sorozat igen hasznos lehet a svájci ipartörténet korai szakaszának feltárása, megismerése szempontjából. Most — anélkül, hogy az egész sorozatról véleményt alkothoznánk — csak az előttünk fekvő 10. kötet ismertetésére korlátozódhatunk. Kétségtelennek látszik azonban, hogy ezen munka alapján is képet nyerhetünk a sorozat jellegéről s valódi értékéről.

A 10. kötet öt tanulmányt tartalmaz. Az első Heinrich Schmiedet (1806—1883) mutatja be (Dr. Küngolt Kilchenmann [Winterthur]). A második, dr. Hans Koch (Zug) munkája Wolfgang Henggeler (1814—1877) életét vizsgálja. E két nagyiparos a svájci pamutipar megteremtésében játszott jelentős szerepet. A Hans Thürer (Glarus) által készített harmadik tanulmány Johannes Blumer-Egloffnak (1835—1928) a kötöttáru és konfekció iparhoz kapcsolódó munkásságát örökíti meg. A negyedik tanulmány szerzője dr. James Schwarzenbach (Zürich) Robert Schwarzenbach-Zeuner (1839—1904) svájci selyemiparost és gazdaságpolitikust, míg az ötödik tanulmány szerzője dr. Hans Rudolf Schmid (Thalwil) August Weidmann-Züst (1842—1928) selyemiparos vállalkozását örökítette meg. A svájci textilipar öt úttörőjéről olvashatunk tehát, ami — várakozásunk szerint — már betekintést nyújthat a svájci textilipar keletkezésének történetébe is.

Az ismertetés keretében az egyes tanulmányok tartalmi követése helyett megkíséreljük a fő vonások együttes kiemelését és bemutatását.

A tanulmányokat olvasva mindenekelőtt az egyes nagyiparosok életútjának hasonló vonásait keressük, hogy mélyebbre hatolhassunk a svájci textilipar kialakulási útjának megismerésében. Talán a véletlen, talán a szerzők, szerkesztők, tudatos törekvése nyilvánul meg benne, de az öt életút, már ami az indulást illeti, meglehetősen eltérő. Megtaláljuk Heinrich Schmied személyében a malomipar területéről textiliparossá vált vállalkozót. Nevezett nagypapa még a XVIII. század végén vásárolt malmot, ami azután fiára szállt, de ez utóbbi már 1815-ben pamutfonodát is létesített. A másik indulás eltérő: Wolfgang Henggeler, félárva s családi segítséggel műszaki pályára lépő, majd az előbbi Schmied családnál nevelkedve-dolgozva önállóan „selfmademan”, aki nagy ötlete megvalósításához, egy fonda létesítéséhez nagybátyja támogatása és hitelszerző segítsége révén jut el, majd azt lépésről-lépésre bővíti, fejleszti a továbbiakban. Johannes Blumer-Egloff pályája ismét eltérő: a vendéglős szülők fia először kivándorol Amerikába majd családottan visszatér, és egy textiltkereskedő háznál dolgozik. Ebből a kezdetből társakkal vetette meg lábát a textiliparban, a kötöttáru és konfekció-gyártás területén. Robert Schwarzenbach-Zeuner viszont apjától már készen kapta a még 1832-ben létesített selyemszövődét, s apja halála után bátyjával látott neki a vállalkozás felvirágoztatásához. A selyemipar — selyemfestés másik nagy svájci úttörője August Weidmann-Züst viszont a szakmát ugyan apjától kapta örökre, ott tanulta ki azt apja kis selyemfestő műhelyében, de a gyárat már maga teremtette meg tőkével rendelkező társra bukkanva, kis kezdetekből nagy energiával az élre törve.

Más és más utak. Egy azonos alapvonás azonban mégis felismerhető. A svájci textilipar ezen reprezentatív, óriási vállalatokká fejlődő vállalkozásai nem a kereskedelmi tőke befektetéseiből, nem is külföldi vállalkozók létesítményei nyomán — mint azt Európa számos országában, többek között Ausztriában és Németországban is a tőkés fejlődés kezdeti szakaszán átmeneti jelleggel megfigyelhetjük — épültek ki, hanem az iparfejlődés „szerves” útját jelentették. Így volt ez Schmied, de különösen így Weidmann és Schwarzenbach esetében, ahol a család a kézmű és manufaktúra szakasztól egy vonalban képviseli a textilipar fejlődését a legmodernebb gyáripárig.

A tanulmányokból sajnos csupán ez a legnagyobb érték, amit megtudhatunk. Igaz, felvilágosítást kapunk még egy-egy, ma a leghatalmasabbak közé számító üzem fejlődésének menetéről, de csak a legfőbb adatok erejéig. Nyomonkísérhetjük például, amint Heinrich Schmied az apjától örökölt fonodát 1847 után modernizálta, bővítette, s életében 300 munkással dolgozó vállalkozássá szélesítette. Wolfgang Hengeler 1834-ben 1200 orsóval berendezett kis üzeme fejlődésének is tanúi lehetünk az ágerii, majd neuägerii új üzem, végül a Lorze vizére épített baari óriás-üzem (1860-ban épült, 62 140 orsóval indult) felépítésének, a kiterjedt útépitési munkálatoknak stb. A Schwarzenbach üzemek manufaktúrális, a környék háziiparára épülő vállalkozásából pedig 1884-ben nőtt ki a gépi üzem, s 1903-ra a vállalat összes, ekkor részben már külföldön is létesített üzeimeiben is dolgozó alkalmazottak száma elérte a 13 ezer főt.

A tanulmányok nagyobb része azonban kevésbé értékes adatokkal szolgál. Éppen a sorozat céljánál fogva részletesen szó esik a nagyiparosok sokszor nehéz munkával és hányódásokkal eltelt ifjú koráról, így például részletesen olvashatunk Johannes Blumer amerikai kivándorlásának történetéről, az utazás nehézségeiről, az Amerikában töltött nyomorúságos időszakról stb. Igen részletesen esik szó a szereplők családi viszonyairól, a szülők jellemvonásaitól kezdve — beleértve például azt is, hogy Blumer vendéglős szülei sohasem vizezték a szeszes italokat — a testvérek, gyermekek számáról, sorsáról. S mivel az esetek jó részében igen kiterjedt családokról van szó — Schwarzenbachék esetében például 12 gyermekről —, már ez önmagában is sok helyet követel. Ugyancsak a sorozat jellegéből adódik, hogy minden szerző külön kitér a nagyiparosok szociális gondolkodásmódjának kérdésére, s ennek kapcsán a „patriarchális” munkaviszonyok idilli képét igyekszik megrajzolni. Schmied üzemében például „barátságos viszonyok” uralkodtak, s ő „valósággal atyai módon” gondoskodott munkásairól. Ez utóbbiak között mint megtudjuk, szép számmal akadtak gyermek-munkások is. A gyári takarékpénztár és kórház, majd gyári iskola intézményeit nagy nyomattal emeli ki. Blumer nagy szociális érzékével azonban már teljesen összefért, hogy a 8 óras munkaidő bevezetését a legelősebben ellenezte, s a 10 órát tartotta ideális munkaidőnek. Elítélte, hogy a munkások a svájci viszonyoknak megfelelő követelések helyett „a nemzetközi vak osztályharc irreális” platformjára állnak. Weidmannban ismét a „patriarchális munkaadó” típusát formázzák meg, aki „nyers, de atyai” munkásaival szemben. Ezen „idill” ábrázolása, nem kell hosszabban bizonyítani, nem nyújthat sokat az olvasónak, bár nyilvánvaló, hogy éppen ezek a részek voltak különösen fontosak a kiadó társaságnak.

Említenünk kell még, hogy az egyes életrajzokban a nagyiparosok emberi jellemvonásait, társadalmi, politikai tevékenységét is élénk színekkel ecsetelik. Ezek képezik a tanulmányok leggyengébb részeit.

De arról is szólnunk kell, ami részben vagy teljesen hiányzik. Különösen kirívó, hogy nem nyerhetünk képet az általános gazdasági, ipari, gazdaságpolitikai viszonyokról. Egyetlen, a Schwarzenbachról szóló tanulmányban merül csak fel a vámkérdés, a századvégi svájci gazdaság egyik igen fontos problémája komolyabb formában. Schwarzenbach ugyanis a szabadkereskedelem aktív harcosa volt, aki keményen szembefordult a védvamos törekvésekkel, amelyek nézete szerint az export-országra nézve nagy csapást jelentettek volna.

Végezetül megemlíttük, hogy az öt tanulmány színvonala nem egyenletes. A Weidmannról és Blumeréről írott munkák elmaradnak a másik három, de különösen dr. Hans Koch és dr. James Schwarzenbach tanulmányainak színvonala mögött. A jobb munkák értéke is erősen viszonylagos azonban. Az eddig elmondottak ezt már minden bizonnyal dokumentálják, s csupán a forrásokra vonatkozóan kell még egyetlen megjegyzésre szorítkoznunk: az elsődleges forrás, a levéltári anyag igen kevés. Nem egyszer jellegtelen, forrásként kevésbé felhasználható anyagok viszonylag hosszás idézetével is találkozhatunk.

A szép kiviteli kötet tehát végül is keveset nyújt, nem visz közel a svájci textilipar és ipartörténet hőskorának megismeréséhez, nagyon kevés általános tanulság levonására alkalmas. Mindezt végső soron a sorozat jellege, tőke népszerűsítését szolgáló, nyíltan kimondott célja tulajdonképpen eleve meghatározza.

BEREND T. IVÁN

THE NEW CAMBRIDGE MODERN HISTORY. II. THE REFORMATION 1520—1559.

(Edited by G. R. Elton. Cambridge, 1958. University Press. 686 l.)

Jó félévszázad telt el a Cambridge Modern History első kiadásának megjelenése óta. A két világháború közötti időben az angol történetírás a részletkutatásokban merült el s jelentősebb szintéziseket nem alkotott. Az utóbbi években azonban mintha fordulat következett volna be: sorra látnak napvilágot az angol nemzeti múlt és az egyetemes történet kisebb-nagyobb összefoglalásai, köztük a Cambridge Modern History teljesen újjáírt sorozatának kötetei is. Az új sorozat, akárcsak a régi, kollektív vállalkozás. Minden kötetnek más szerkesztője és számos szerzője van. A reformáció korát tárgyaló II. kötetet tizenkilencen írták; a kiadványt gondozó cambridgei egyetem a szerkesztőn kívül mindössze három tanárával képviselteti magát benne, s a további tizenegy angol történész mellett két nyugat-német, egy olasz és egy dán szerző is szerepel az illusztris névsorban. A szerzőknek ez a széleskörű összeválogatása is mutatja, hogy a cél elsősorban a szakszerűség és nem a koncepció egysége volt. A kötet valóban egymással kevésbé összefüggő tanulmányok gyűjteménye, s amennyi a szerkesztő munkájából meglátszik, az kimerül azokban az utalásokban, hogy erről vagy arról a témáról mely fejezetben lehet még olvasni.

A korszak egészéről összefoglalólag a szerkesztő, G. R. Elton cambridgei professzor bevezetőjében esik szó. Lehet-e beszélni a „reformáció koráról”, mint önmagában lezárt, különleges történelmi jelentőségű korszakról? — ezt a kérdést veti fel, és igenlően válaszolja meg. A reformáció „offenzív” szakasza szerinte 1559-ben, az ellenreformáció támadásával záródik. (Mint ismeretes, a marxista történetírás 1570 körül, a reformáció haladó irányzatainak visszaszorulásával zárja a megfelelő periódust.) Az addig eltelt négy évtized legfőbb történelmi jelentőségét a szerkesztő abban látja, hogy végbement az egyház végleges szétszakadása. Ennek megfelelően „kezdetiben és leglényegében a reformáció vallási mondanivalójú szellemi mozgalom volt”. Mint ilyent sem tartja egyértelműen haladónak, inkább konzervatív vonásait hangsúlyozza, amennyiben az érdeklődést a világi tudománytól a teológiához terelte vissza. Ebben a szemléletben a reformáció forradalmi társadalmi tartalma az anabaptizmusra szűkül le, melyről elismeri, hogy „a társadalmi tiltakozásnak és — állítólag — a forradalmi veszélynek jelentős elemeit tartalmazta”, de a reformáció fővonala (mármint az a vonala, melyet a szerkesztő fővonalnak tart) szerinte „nem volt demokratikus”, s a társadalmi mozgalmak nem a reformáció lényegéből fakadtak, hanem kísérőjelenségei voltak. Ezek után természetes, hogy a reformáció győzelmeit és vereségeit nem a társadalmi osztályok mozgásából, hanem egyedül az uralkodó osztály politikai küzdelmeiből vezeti le, megint csak az anabaptizmus esetében engedve meg, hogy „az elnyomó kormányok tudták, mi ellen harcolnak”. Ebben a koncepcióban éppen a reformáció igazi főszereplője, a polgárság nem kap helyet, mint ahogy — különös módon — az egész könyvben alig esik szó (a tőkés gazdálkodás alapvetésének korában!) a polgárságról, mint saját érdekeit, céljait követő osztályról. A reformáció, a felfedezések, a gyarmatosítás, a világpiac kialakulása, a mezőgazdaság átalakulása, az európai hatalmi viszonyok eltolódása, egyszóval mindaz, ami jelentős dolog ebben a korszakban történt, mintha semmiféle kapcsolatban nem állana a polgárság fejlődésével: a főszereplők egyes államok, nemzetek, városok, uralkodók, gondolkodók, legfeljebb egyes „kereskedők” vagy „nagy cégek”, de sohasem a polgárság, mint osztály. Igen jellemző, hogy mikor a bevezetésben az ebben az időben végbemenő „társadalmi átrétegződésre” történik rövid utalás, akkor is csak az angol gentry, a francia noblesse de la robe és a kelet-európai arisztokrácia felemelkedéséről s a német és olasz polgárság hanyatlásáról hallunk, mintha a feudalizmus újabb felvirágzása lenne a korszak társadalomtörténelmi tartalma. Így azután a reformáció mellett a kor másik kiemelkedő momentumaként V. Károly uralkodása szerepel, akit a bevezetés mint az utolsó középkori császárt s egyúttal mint a nemzeti (spanyol) abszolútizmus egyik első képviselőjét jellemez, s akinek politikai csődjéből vezeti le az európai hatalmi súlynak nyugatra való tolódását. A gazdasági változásokat regisztrálja ugyan, de leszögezi, hogy a reformáció korának nincs sajátos, az 1450—1650 közt végbemenő gazdasági átalakuláson belül jól elhatárolható gazdaságtörténelmi profilja, a korszak jellegét tehát a szellemi irányzatok és a hatalmi törekvések adják meg. Ezekben viszont sok az ellentmondásosság, úgy, hogy a szerkesztő végül is nagyon óvatosan fogalmazza meg az általánosítást, s még ezt is megszorítja azzal, hogy „pontosan milyen helyet jelöljünk ki a korszaknak a történelmi folyamatban, az végső soron egyéni megítélés dolga”. Majd így folytatja: „E sorok írója úgy érzi, hogy értelmetlenség a korszakot a modern idők kezdetévé tenni (maga a »modern« kifejezés ön-

magában is eléggé bizonytalan), már csak azért is, mert szellemi vezetői határozottan hátra néztek inkább, mint előre. Mindenesetre azonban valami másnak a kezdete megtalálható itt, annak, amit Európa felemelkedésének lehet nevezni, egy felemelkedésnek, mely — ha a jövő másként nem dönt — 1914-ben ért végéhez." A korszak fő tartalma tehát „Európa felemelkedése”, az a „kirebbanó terjeszkedés”, mely „Európának a XVI. századtól a XX. század elejéig tartó uralkodó szerepet” biztosított. Ez lényegileg igaz, de nem pontos. A történetíró nem gondolkozhatik kontinensekben, hanem társadalmakban. A kontinens történetileg üres fogalom, s adott esetben éppen a társadalmi tartalom elhomályosítására szolgál. A valóságban Európa szóban forgó felemelkedése nem más, mint az európai (közelebről nyugat-európai) kapitalizmus felemelkedése.

A reformáció korának történeti tartalmát tehát a kapitalizmus hosszantartó kialakulási folyamatának valamelyik mozzanatában kell keresni, s ez nem lehet más, mint Európa zárt piacának világpiaccá történt kitágulása. Ennek a világpiacnak 1520 és 1660 közt a dél-német tőkések, az európai nemesfémkészlet nagyrésznének birtokosai a főszereplői. A Német Birodalom sajátos társadalmi és politikai szervezete kedvező talajt biztosított a kereskedőtőke gyors felvirágzásának, de tartós fejlődést nem. A kapitalista polgárságnak a városgazdaság szorító kereteiből való kibontakozásához vagy az abszolút monarchia segítségével, vagy a polgárság politikai önrendelkezése kellett; a Német Birodalomban egyikre sem nyílt lehetőség, s az amerikai ezüst beözönlése, az árforradalom csak megpecsételte a dél-német kereskedőtőkének a társadalmi-politikai viszonyokból következő bukását. De a dél-német kereskedőtőke rövid virágkora így is a kapitalizmus történetének döntő szakasza, a feudalizmusból a kapitalizmusha való átmenet folyamatában a front-áttörés első nagy kísérlete, melynek ideológiai síkon a reformáció, politikai síkon V. Károly világuralmi erőfeszítése a vetülete. Engels koncepcióját a polgári forradalmak menetéről s ezen belül a német reformáció „első felvonás” jellegéről a történeti kutatás újra meg újra megerősíti, s ha a New Cambridge Modern History e második kötetének adatmozaikjait ennek megfelelően állítjuk össze, abból se derül ki más; illetőleg semmi sem derül ki, csak látszólag egymásnak ellentmondó tények és tendenciák zűrzavara, ha nem így nézzük az eseményeket. A két mozaikzerűséget tehát nem egyedül és nem is elsősorban a szerzői gárda nagy létszámából, hanem az egységes, szerves történeti koncepció hiányából fakad.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy tudományos szempontból értéktelen munkával állnánk szemben. Ellenkezőleg. Az egyes fejezetek — különböző mértékben és a polgári módszer adott korlátai között — igen sok figyelemreméltó, az egyetemes történeti szintézisekben eddig nem szereplő szempontokat és tényeket tartalmaznak. A szerzők jól ismerik szakterületüket, és feldolgozzák a legújabb kutatások eredményeit is. E tekintetben azonban feltűnő és sajnálatos hiányosság, hogy csak egészen kivételesen vesznek tudomást és emlékeznek meg a szovjet és más marxista történészek idevágó munkásságáról; holott véglegesen a múlté az az idő, mikor a nyugati polgári történetírók egyetlen kártyavárakként, mint politikai propagandát „intézték el” a marxista történetírást. Ma már vita folyik a két tábor között, s legalább ezt a vitatkozó magatartást joggal elvárhatnók egy ilyen nagyigényű kiadványtól. Persze, a marxista módszernek általános hatása, mely alól a modern polgári történetírás sem vonhatja ki magát teljesen, ebben a könyvben is megmutatkozik, mindenekelőtt a gazdasági tényezők fokozott figyelembevételének formájában.

Bár a szerzők és a szerkesztő nyilván nem értenek egyet a gazdaság primátusának elvével, a bevezetés után közvetlenül a „gazdasági változásokról” szóló fejezet következik. A mezőgazdaságról a neves müncheni professzor, *F. r. Lütge* írt. Megállapítja, hogy az adott korszakban az önellátó feudális gazdálkodás (a „feudális” kifejezést Max Weber értelmezésében, mint a földesúri földtulajdonból eredő jogi viszonyok összességét használja) már teljes bomlásban van, s kialakul „a javak és szolgáltatások cseréje, ami lehetővé teszi, hogy világgazdaságról beszéljünk”. A mezőgazdaság fejlődését immár nemcsak a belső piac- és árvízviszonyok, hanem a kivetel és a behozatal is befolyásolják. A XVI. század az európai agrártörténet „vízválasztója”, különböző fejlődési vonalak kiindulópontja. A polgári történetírásban immár hagyományossá vált szempontok (elsősorban a parasztnak a földhöz való joga) szerint ismerteti Anglia, Franciaország (és részben a Német Birodalom) valamint az Elbától keletre eső területek sajátos viszonyait, kiegészítve ezt a csoportosítást egy negyedik, mediterrán (olasz, spanyol) típusal, melyben nem fejlődik ki földesúri saját gazdálkodás, a paraszt viszont már korán „felszabadul” a jobbágyi kötöttségből, s bérlové lesz. Kár, hogy e lényegében helytálló és tanulságos gondolatmenetet nem mélyíti el a szerző a mezőgazdasági ártermelés társadalmi elemzésével. *S. T. Bindoff* londoni egyetemi tanár fejezete az „Antwerpen fénykora” címet viseli, s a nagy brabanti kereskedőváros történetéhez kapcsolja a világpiac kialakulásának kezdetét.

Az angol posztó s a német fém és vászon piacaként emelkedik fel a város, de nemzetközi kereskedelmi központtá akkor válik, mikor ideköltözik a portugál fűszerkereskedelem. Az olaszok bankári szakértelmet, a dél-németek a közép-európai nemesfémek adják a hatalmas üzletek lebonyolításához. A század közepén bekövetkező változások, a spanyol, francia majd portugál államesőd s az amerikai ezüst beözönlése azonban nemcsak a dél-német tőkések, hanem Antwerpent magát is tönkreteszik. Hanyatlásával, majd pusztulásával a világgpiac történetének első szakasza zárul le. A szerző mindezt igen plasztikusan, bőséges és érdekes adatokkal megvilágítva mondja el. Mégis hiányérzetet hagy maga után, elsősorban azért, mert nem helyezi a témát a kapitalizmus fejlődéstörténetének perspektívájába, de azért is, mert csak Antwerpen saját iparával kapcsolatban tér ki az ipar fejlődésére, mellyel azután a könyv többi fejezetei is (szétszórt utalások leszámításával) adósok maradnak. A gazdasági fejezet így éppen csak rávillant néhány problémára és részletkérdésre, a gazdasági fejlődés egészére nézve az olvasónak meg kell elégednie a bevezetés idevágó néhány sorával.

A könyvnek több mint harmadrésze tárgyalja a reformáció vallási mozgalmait. A „Luther és a német reformáció 1529-ig” c. fejezet (*E. G. Rupp* manchesteri professzor tanulmánya) már címével is elárulja, hogy szerzője a német reformáció jellegzetességeit döntően Luther személyiségéből vezeti le. A reformációban megnyilatkozó társadalmi törekvések elemzése teljesen hiányzik, illetőleg csak mint a reformációban a tömegekre gyakorolt hatása, tehát fonák értelmezésben jelentkezik. Luther bibliafordításának tulajdonítja, hogy „eddig néma és a mélységben rejtőző társadalmi rétegek vallási véleményét formáltak és teológiai illetékességet követeltek maguknak”. Ez persze kronológiai-lag sem igaz, hiszen anyanyelvű bibliafordítások már a XIV. század óta forogtak köz-kézen s szolgáltak szellemi fegyverként a hivatalos egyház ellenségeinek. Egyébként a szerző egyáltalán nincs elragadtatva a reformációnak a tömegekre gyakorolt hatásától, ami elsősorban negatív Münzer-értékelésében mutatkozik meg. Elismeri, hogy Münzer 1524. évi prédikációja az istentelenek kiirtásáról „némi joggal a század legjelentősebb szónoklatának tekinthető”, ideológiáját azonban zavarosnak, kommunisztikus elveit pedig kívallatással kicsikart vallomásnak tartja. A parasztháború alatti viselkedését elmeháborodottsággal magyarázza, s csak azt engedi meg, hogy „minden fanatizmusa ellenére meglehető benne az igazságra való törekvés”. Lutherben éppen a mérsékelt reformátort dicséri, s egyetért vele, hogy „a lázadás . . . mindig több bajt kavart fel, mint amennyit meggyógyíthat”. A svájci reformációról szóló, ugyanattól a szerzőtől származó következő fejezet még ennyi társadalmi vonatkozást sem tartalmaz. Kálvinnak is csak szűken vett teológiai elveit ismerteti. Az a néhány oldal, amelyet *E. A. Payne* baptista lelkész írt az anabaptistákról, sok érdekes adatot tartalmaz, de jelentőségüket egyedül a vallásszabadság és a vallási türelem hirdetésére szűkíti le, s forradalmi társadalmi programjukat mint fanatizmust elítéli. Hasonló koncepció és az adatok bősége jellemzi a skandináv és balti reformációról *N. K. Andersen* koppenhágai teológiai tanár által írott fejezetet.

A hatodik fejezet „A reformáció nehézségei” címet viseli, és a német vallásháborúk s a kelet-európai és franciaországi reformáció történetét foglalja magába. *E. Bizer* bonni, *R. R. Betts* londoni és *F. C. Spooner* cambridgei professzorok tollából. A német alfejezet kiindulása biztató: „az egyház reformja a világ reformját jelentette, mert az egész világ egyház volt”. De ami ezután következik, az nem a társadalmi erők, hanem teológusok és uralkodók, eszmék és hadseregek küzdelmének bemutatása, az úrvacsoraviták terjedelmes ismertetésével s annak a problémának középpontba állításával, hogy hogyan lehetett teológiaiilag megindokolni a protestáns fegyveres ellenállást. Végül is a szerző nem titkolt kiábrándultsággal állapítja meg, hogy nem a vallás, hanem a politika döntötte el a német vallásháborút. Nemcsak a reformációról szóló részből, hanem az egész könyvből kiemelkedik a kelet-európai viszonyokat ismertető alfejezet. Az azóta elhunyt *R. R. Betts* nemcsak jól tájékozott, hanem helyes szempontból is nézi a kérdést: „a reformáció hatása egy olyan társadalomra, melyben a királyok gyöngék és a nemesi földesurak erősek, a középkori országgyűlések szerepe töretlen, a városok viszonylag kisszámúak, kicsinyek és tehetetlenek, s a jobbágyi kötöttségek egyre általánosabbban és egyre szigorúbban kialakulnak és törvényes formát nyerne”. Ezt a szemléletet a szerző igyekszik is következetesen érvényesíteni: a cseh, lengyel és magyar reformáció minden irányzatát és fordulatát társadalmi osztályokkal és eseményekkel kapcsolja össze. Általában jól látja a reformáció különböző irányzatainak társadalmi tartalmát, s kitér a forradalmi törekvésekre is. Társadalmi elemzéséhez marxista szempontból még sok mindent hozzá lehetne tenni, de változtatni rajta alig kellene. Magyar vonatkozásban (néhány apró tárgyi tévedés mellett, mint pl. Honterus tevékenységének Nagyváradra való helyezése, vagy egy bizonyos Heckel Lénártnak Kálmáncsehivel való felcserélése) némi módosítást kíván a Mohács

előtti egyházi viszonyok ábrázolása (a szerző nem veszi tekintetbe a centralizált királyság hivatalnokalemeinek a klérusban vitt fontos szerepét, sem a devotio moderna jelentkezését) s méginkább a reformáció terjedéséről rajzolt kép, melynek előterében a Szekfü—Horváth féle elmélet alapján az arisztokrácia áll. A parasztság önálló kezdeményezéseire egyedül Szegedi Kis Istvánnal kapcsolatban történik utalás. Nem szorítkozik szellemtörténeti fejtegetésekre a franciaországi reformációról szóló alfejezet szerzője sem. Bár társadalmi elemzése nem elég mélyreható, jó érzékkel kapcsolja össze a franciaországi reformáció századközepi sorsfordulóját a francia gazdaságnak a tenger felé fordulásával. A gazdaságilag lehangyalt keleti területek a Guise-reakció fészkevé, az európai ellenreformáció nyugati korridorjává válnak, a hugenották a tengerpartra szorúlnak. Mint gazdaságilag a világpiac, úgy vallásilag az európai vallásháborúk függvénye lesz a XVI. század közepén belső válsággal küzdő Franciaország; területén Rómában nevelkedett jezsuiták és Genfben kiképzett prédikátorok vívják harcukat.

Az angliai reformációról szóló fejezet szerzője, *G. R. Elton* döntő szerepet tulajdonít VIII. Henrik házassági válásának, mely nélkül szerinte Angliában nem lett volna reformáció. Volt Róma- és klérusellenesség, terjedtek Luther eszméi, de mindezeket a politikai fordulat aktivizálta. A gazdasági ok csak másodlagos a király szuverenitási törekvései mellett, de nem jelentéktelen: „a koronának pénzre, a gentrynek földre volt szüksége”. Tisztán politikai jellegű, V. Károly világuralmi programjának része volt a másik fordulat, a katolikus restauráció kísérlete is; előjátéka az angol—spanyol hatalmi küzdelemnek.

Az itáliai egyházi reformtörekvésekről *D. Cantimori* firenzei professzor írt. Méltán híres könyve után ez a fejezet némi csalódást okoz: adatokkal zsúfolt, nehezen emészthető ismertetést ad a kor itáliai egyházi mozgalmairól, s kutatásainak legfőbb eredménye, az anabaptista és antitrinitárius irányzatok sokszorosos összefonódó fejlődése nem domborodik ki eléggé. Nem elég nyomatékosan vitatkozik a szerző azokkal a legújabbban is felmerülő nézetekkel sem, melyek az ellenreformáció győzelmét az olasz „elki egység” megmentésének könyvelik el. Ellenvéleményének kellő nyomatékot azzal adhatott volna, ha az ellenreformáció győzelmével szorososan összefüggő spanyol hegemoniának Itália sorsára gyakorolt hatását, a politikai kiszolgáltatottságot és a szellemi elnyomást jelentőségéhez képest értékeli, előlött azonban elsiklik. Bőséges adataihoz képest lényegileg szintén kevés újat mond *H. O. Evnnett* cambridgei egyetemi tanárnak, „az új szerzetesrendekről” szóló, az ellenreformációval érezhetően rokonszenvező fejezete.

A kötet főeroje a politikai és művelődéstörténeti fejezetekben van. A gazdasági-társadalmi bázis ezekben sincs ugyan kellőképpen kiemevezve, s teljesen háttérbe szorult bennük az osztályharc, de számos új kutatás eredményét tartalmazák, s nem egy jó megfigyelést az események összefüggésére nézve. Különösen sikerültnek mondható *H. Koenigsberger* manchesteri professzor fejezete, mely eddig a legjobb, legmarkánsabb összefoglalása V. Károly politikájának polgári történetiről tollából. Kritikusán vizsgálja V. Károly birodalmi koncepcióját, s az „Isten zászlótartójának” hangzatos ideológiája mögött kimutatja a legközvetlenebbül ható dinasztikus érdeket. A világuralmi koncepciót Gattinara kancellárnak tulajdonítja, aki Dantéra és Erazmusra visszavezethető humanista világbéke-programját akarta a Habsburg-ház óriására nőtt hatalmával megvalósítani. Az utópia reális magva az abszolutista törekvés volt, melyet Gattinara Németalföldről hozott magával, ahol a burgundi hercegek már korán kialakították a feudális szóthúzást ellensúlyozó hivatalnokrendszert. A németalföldi tapasztalatok alapján próbált Gattinara V. Károly „monarchiájának”, ennek a soknyelvű, sokszokású állam-konglomerátumnak birodalmi szervezetet teremteni, elsősorban egységes pénzügyigazgatás és egységes jogrend bevezetésével. Tervei meghiúsultak a rendi ellenálláson, s halála után (1530) V. Károly a nagy koncepciónak csak vallási ideológiáját és dinasztikus célkitűzéseit tartotta meg, de a „monarchiából” nem tudott központilag kormányzott birodalmat szervezni. Minden ország megtartotta külön rendi tanácsát, melyekkel az uralkodó külön-külön érintkezett. A császárral együtt utazó néhány állandó tanácsos, s az Alpoktól délre és északra eső országok ügyeivel foglalkozó két (spanyol ill. francia hivatali nyelvet használó) államtitkár jelentette az egész központi apparátust, melynek úgyszólván egyetlen tevékenysége a háborús politikához szükséges készpénz előteremtése volt, s még ebből is hiányzott a tervszerűség, a birodalmi koncepció. Nem alakult ki olyan gazdaságpolitika, mely a „monarchia” egyes országainak ellentétes gazdasági érdekeit egyeztetette, vagy a „monarchián” kívüli gazdasági érdekekkel szemben védelmezte volna. A szerző igen helyesen ebben látja V. Károly politikai csődjének alapvető okát. De nem került el figyelmét V. Károly társadalompolitikájának „antidemokratikus” tendenciája sem. A rezsím társadalmi bázisa minden Habsburg-országban a főnemesség és a vele összeforrott jogászrend volt, s ez a szűk csoport élvezte a rendszer

minden előnyét. A rendi ellenállást V. Károly azzal akarta leszerelni, hogy a nemesség és a városi polgárság küzdelmében az előbbi mellé állt, a rendi testületekben következetesen a nemesi fölény biztosítására törekedett, s nem akadályozta meg, hogy a nemesség az adómentesség kivívásával minden terhet a polgárságra és a parasztságra hárítson. A városi alsó- és középrétegekkel szemben — még fegyveres erőszakkal is — a patriciátust támogatta, melyet azonban éppen ezáltal nemesi vezetés alá kényszerített. A feudális társadalompolitika, párosulva az egységes birodalmi gazdaságpolitika hiányával, eleve megghiúsította az abszolutista kormányzati törekvéseket, s nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy V. Károlynak nem sikerült úrrá lennie a birodalomalapító politikájával szemben sok oldalról, de elsősorban a pápaság és a német fejedelmek részéről jövő ellenálláson. Végső soron ide vezethető vissza a valláspolitikai csőd is; V. Károly nemcsak a reformációval szemben bizonyult tehetetlennek, hanem az ellenreformációt sem sikerült birodalmi politikájának szolgálatába állítania. Az ellenreformáció győzelme éles határt vont az Alpoknál és a Pireneusoknál, elmélyítette a „monarchia” déli és északi feleinek különállását, végleg kettészakítva a valójában létre sem jött birodalmat.

F. C. Spooner cambridgei professzor fejezete a Habsburg—Valois küzdelemről meggyőzően domborítja ki e harc világméreteit, az amerikai gyarmatosítással és az arab—török eseményekkel való összefonódottságát, de minden adatbősége és érdekessége ellenére is talán leginkább megmutatja a kötet belső egységének hiányát. Nemcsak az előző fejezet alapvető mondanivalóival nincs összehangolva, de még a szerzőnek a franciaországi reformációról írt fejezetéhez sem kapcsolódik szervesen. Az ott kifejtett koncepció Franciaország század-közepi gazdasági-társadalmi átalakulásáról itt nem kerül újból szóba, s emiatt kissé megalapozatlanul hangzik az a végkonklúzió, hogy a nagy küzdelmet befejező cateu-cambresisi béke „egy új Európa chartája”, a kontinens gazdaságipolitikai súlyának nyugatra tolódását kifejező rendezés volt.

A „szellemi irányzatokról” szóló fejezet első része, D. Hay edinburghi professzor műve, az irodalommal foglalkozik. Rámutat a kutatás által eléggé elhanyagolt latin nyelvű humanista irodalom korjellemző voltára, s egyben gyorsan bekövetkező hanyatlására is. Az anyanyelvű irodalomban elismeri Itália vezetőszerepét (a két legnagyobb, Machiavelli és Guicciardini közül érezhetően az utóbbit emeli ki), de eredetiség szempontjából Franciaországnak (Rabelais) nyújtja a pálmát. Tartalmas, koncepciózus alfejezetet írt A. R. Hall cambridgei egyetemi tanár a tudomány fejlődéséről. Igen jó megfigyelése a reneszánsz rajzkészségnek, valamint az újonnan felfedezett ill. rehabilitált antik szerzők (Plato, Pythagoras, Archimedes, Lucretius, Celsus) tanulmányozásának összefüggése a természettudományos irodalom fellendülésével. Kopernikus elméletével kapcsolatban meggyőzően mutatja ki, hogy a XVI. század természettudománya még nem szakadt le az antik tekintélyek járszalagjáról, de nagyot lépett előre azzal, hogy az antik szerzők vitáját újakezdte. Emellett megjelent benne a gyakorlati technikai érdeklődés is, melynek olyan eredményei születtek, mint Agricola, Biringuccio és mások technológiai leíró művei. Ha új rendező elveket nem is, de új tényeket és szempontokat bőségesen adott a XVI. század a természettudomány későbbi nagy felvirágzásához. Az iskolai oktatásban, melyről D. Hay írt egy fejezetet, ugyanez az előkészítő folyamat ment végbe. A legjelentősebb változás az iskolázás fokozódó világiasodása, a polgári elemek és érdekek előretörése volt, aminek végső következtetéseit majd Comenius és társai fogják egy évszázad múlva levonni.

Két fejezet foglalkozik az „alkotmányfejlődéssel”. G. R. Elton, a szerkesztő a nyugati közjogi fejleményeket, lényegileg az abszolutista kormányzat kialakulását vizsgálja. Világosan, szemléletesen mutatja be a fejlődés fő mozzanatait s rajzolja meg a francia és angol abszolutizmus sajátos vonásait, utalva egyúttal azokra a különbségekre, melyek V. Károly kormányzatát az előbbiektől elválasztják. A század legfőbb kormányzattörténeti jellegzetessége a feudális-főnemesi igazgatásnak a bürokratikus-jogászai igazgatással való fokozatos felváltása. Megkezdődik a középkori királyi tanács tagozódása speciális tanácsokra, a bíraskodás — a feudális ellenállás miatt lassanként — elszakad a közigazgatástól. A kancellárok vezetőszerpe formálissá válik, a tényleges politikai irányítás a királyi titkárok (államtitkárok) kezébe kerül. Az új igazgatás azonban igen költséges, s apparátusa, már önfenntartásának érdekében is, elsősorban a pénzügyigazgatás átszervezésével foglalkozik. Ezen a téren azonban, ha lehet, még nagyobb ellenállást kellett leküzdeni, s ezért sehol sem sikerült a pénzügyeket egyetlen csúcsszerv hatékony irányítása alá vonni. A feudális ellenállás főerejének a szerző nem a rendi gyűléseket, hanem a helyi feudális önkormányzatokat tekinti (ezért vitatkozik a német jogtörténet „rendi dualizmus” koncepciójával), annál inkább, mivel éppen a XVI. században valósul meg (Anglia kivételével) a nemesség adómentessége, ami kiküszöböli az uralkodó és a rendi gyűlés ellentétének legfőbb okát. Angliában is csökkent eleinte

a parlament szerepe, de a Rómától való elszakadás, amit VIII. Henrik egyedül a parlament tekintélyével tudott végrehajtani, megszilárdította a „national sovereignty of the king-in-parliament” elvét. A gyakorlatban végbemenő államszervezeti változásokat a jogi elmélet csak lassan követte, a jogi könyvek nagyrésze a középkori népfelség-elvet próbálja a római jog abszolutista felfogásával összebékíteni. Machiavelli magányos óriás, akinek nagysága abban áll, hogy a politika kérdéseire nem az elvek, hanem a valóság felől közelített, de a század közepéig nem volt hatása. Annál népszerűbbek voltak a francia „legalisták” (Grassaille, Budé), akik a prerogatívának teljhatalommá való átnyargatásával szabaddították meg a monarchiát a feudális és vallási kötöttségektől. E tekintetben egészen más az az angol jogi irodalom, mely elutasítja a korlátlan abszolutizmust, s a király és törvény egymást kiegészítő hatalmát fejtegeti. A francia és angol fejlődés mégis közelebb áll egymáshoz, mint V. Károly abszolutizmusához, melyben egyedül Németalföldön haladt előre a bíraskodás és a közigazgatás szétválása, máshol a tanácsok továbbra is vegyes adminisztratív-bíróági szervek maradtak. Egy jegyzetben tér ki a szerző a Német Birodalom kormányzati anarchiájára és a fejedelmek tartományi abszolutista törekvéseire. *R. R. Betts* a tőle megszokott jó tájékozottsággal és szintetizáló látással tárgyalja Kelet-Európa (azaz Magyar-, Cseh- és Lengyelország) közjogi viszonyait, melyeknek gyökerét a nemesség gazdasági-társadalmi fölényében, a föld nagyrészen nemesi tulajdonában ismeri fel. Hangsúlyozza a rendi gyűlések nagy súlyát s a polgári elem politikai háttérbeszorulásának jelentőségét. A tényleges erőviszonyok irodalmi vetületének tekinti a lengyel „libertas”-irodalmat, melynek kiemelkedő képviselőjében, Modrzewskiben igen szemléletesen mutatja be a nemesi „demokrácia” elvének a jobbágyelnyomás gyakorlatával való összeütközését s ebből fakadó feloldhatatlan belső ellentmondásait.

A technika s általában az anyagi kultúra története nagyon kevés szóhoz jut a kötetben. Még legtöbb ilyen vonatkozást tartalmaz a hadtörténeti fejezet (*J. R. Hale* oxfordi egyetemi tanár tollából). A XVI. század háborúi során kristályosodtak ki a zsoldos-hadviselés többévszázados tapasztalatainak elméleti tanulságai, s ebben nagy szerepe volt a humanizmusnak, mely hozzáférhetővé tette a gyalogság növekvő szerepe miatt különös aktualitáshoz jutó antik hadászati irodalmat. Ebből nemcsak a fegyelemre, a morálra vetett hangsúly ragadta meg a XVI. századi katonai teoretikusok figyelmét, hanem a középkortól eltérő erődítési rendszer is. A XVI. század talán legjelentősebb hadászati újítása, az olaszbástya erődítési rendszernek így az antik irodalom éppenúgy ihletője volt, mint a tűzfegyverek elterjedésével járó gyakorlati szükséglet. Az ágyú mellett egyre nagyobb szerepet kap s végleg kiszorítja a számszeríjat a gyalogságnál a puská, a lovasságnál a pisztoly. Létrejön a lovasság, gyalogság és tüzérség kombinációjából az új hadseregtípus, melynek fenntartása igen drága, s ezért kímélni kell. 1525 után egyre ritkább a nyílt ütközet; a csatákat nem annyira a hadvezérek, mint a fizető- és kvártélymesterek nyerik meg. A haditengerészetben az európai hajózás színterének ugrásszerű kiterjedése folytán a mediterrán hosszúhajó és az atlanti rövid hajó előnyeihez, ill. hátrányainak kiegyensúlyozása vált szükségessé. Így született meg a carraco és a gálya kereszteződéséből a galleon, a XVI. század tipikus hadihajója. Mindaddig, amíg a tengeri hadviselés alapelve a szárazföldi harcot másoló megrohanás és kizárása volt, még a régi gálya sem ment ki divatból. Fordulatot csak a század második felében az ágyúzásra és a gyors manővrozásra alapozott angol tengeri hadviselés hozott, mely végleg a rövidhajó javára döntötte el a fejlődés irányát.

Közelről érinti a magyar olvasót a török birodalomról írt fejezet, *V. J. Parry* londoni egyetemi tanár műve. A szerző jól érzékelteti a török hódítás méreteit és a sok arcvonalon folyó harc (Magyarország, Földközi tenger, Vörös tenger, Örményország) katonai és társadalmi problémáit, hiányzik azonban az események gazdaságtörténeti aláépítése. Megtudjuk ugyan, hogy Nagy Szolimán legjelentősebb sikereit nem is annyira a szárazföldön, mint inkább a Földközi Tenger tartós ellenőrzésével s a Vörös tengernek és a Perzsa öbölnek az arab kereskedelem számára való biztosításával érte el, de nem esik szó mindennek a világpiaci alakulására gyakorolt hatásáról. Ugyancsak homályban marad a janicsár—szpáhi ellentét mélyebb gazdasági-társadalmi oka is; a szerző megelégszik egy rövid utalással a falusi szegénység mozgalmaira. Magyar vonatkozásban adatai általában helyesek (eltekintve attól a furcsa gyakorlatától, hogy a magyar helyneveket német változataikban használja), szemlélete azonban egyoldalúan Habsburg-párti. A Habsburg—magyar viszony problematikáját egyedül a török elleni harc szempontjából nézi, Ferdinánd és Zápolyai küzdelme számára egyszerűen dinasztikus kérdés. Így azután teljességgel nem érti Martinuzzi politikáját. Szerinte a barát csak azért közelített Ferdinándhoz, mert érezte, hogy a Portán nem kegyelik őt, Castaldó bevonulása után pedig azért taktikázott, hogy bármelyik fél győzelme esetén fenn tudja önmagát tartani.

Ezek után indokolatlanul hat az az egyébként helyes megállapítás, hogy Martinuzzi megöletése „fatális tévedés” volt, mert ezzel vesztette el Ferdinánd Erdélyt. Jól látja a szerző a magyarországi végvárak kiépítésének döntő jelentőségét a török hódítás megtorpanásában, de az egész Ferdinándnak és idegen zsoldosainak tulajdonítja, teljesen mellőzve a magyar végváriak szerepét. Persze, ebben a kérdésszövevényben a magyar történetírás sem teremtet még teljesen rendet, pedig hogy ez mennyire szükséges volna, a fentiek is bizonyítják.

J. L. I. Fennel oxfordi egyetemi tanárnak Oroszország történetéről írott fejezete a kötet korszakhatárain jóval túlterjedő időszakot (1462—1583) ölel fel. A politikai történetre koncentrált, részletes, világos előadás szemlélete természetesen elüt a szovjet történettudomány felfogásától, elsősorban a gazdaságtörténeti megalkalmazás teljes hiányával. A politikai fejlődés fővonalainak értékelése azonban összhangban van a marxista felfogással. Az opricsnyina megítélésében pl. a társadalmi következményeket veszi alapul, s végső soron pozitív véleményt alkot Rettegett Iván bojár-ellenes politikájáról. A Livóniáért folyó küzdelmet szervesen beleilleszti az orosz lakta földek felszabadításáért folyó sokévszázados harcba. A fejezet fő érdeme azonban — mint általában az egész kötetnek — a széles, Európa határait is meghaladó egyetemes történeti perspektíva, a nemzetközi politika messzeágazó szálainak nyomkövetése.

A kötet egyik legsikerültebb, a történeti folyamatot legsokoldalúbban tárgyaló fejezete az, amelyet *J. H. Parry* ibadani (Nigéria) főiskolai tanár írt az Újvilágról. Egyetemes történeti szintézisekben eddig az amerikai spanyol gyarmatosításnak ilyen kis terjedelemben is alapos elemzését nem igen olvashattuk. Feltárja a conquistadorok hódításainak társadalmi hátterét és következményeit, bemutatva a szpáhi-rendszerhez hasonló, sajátos feudális berendezkedést, az indián faluknak a városokban lakó spanyol katonák szolgálatára való beosztását (*encomienda*). Az amerikai spanyol gyarmatok korai történetének középpontjába az abszolutista kormányzatnak az *encomienda* ellen jogászhatárolások és szerzetesek által vitt következetes harcát állítja, melynek a század közepén kivívott győzelme az abszolutista rendszert a gyarmatokon teljesebb mértékben megvalósította, mint az anyaországban. Ez azután visszahatott a spanyolországi belső fejlődésre is: a szilárdan kézben tartott gyarmatok II. Fülöp abszolutizmusának igazi bázisává lettek. De azt is helyesen látja a szerző, hogy ez a bázis nem lehetett tartós, mert az anyaország ipara fejletlen volt ahhoz, hogy monopolizálhassa a gyarmati piacot, melynek uralma később szükségszerűen került mások kezébe. A gyarmatok belső társadalmi fejlődése a conquistador-feudalizmus megtörése után határozottan kapitalista irányba terelődött (tanulságos egybevétés kínálkozik itt az észak-amerikai angol gyarmatok és anyaországuk tökések fejlődésének különbségeivel!), az indiánok feudális függését felváltotta a szabad bémunka ill. a négerek rabszolgamunkája. A feudális jövedelmektől elesett spanyol bevándorlók a nagyméretű állattenyésztésre tértek át, mely (amellet, hogy az indián földművelés kiszorítását és a külterjes spanyol nagybirtok létrejöttét eredményezte) jelentős tökefelhalmozás forrásává lett. Ez a töke ömlött azután a század közepén az ezüstműveléskészletbe, amelyek egyrészt a kényszermunkára fogott indiánok tömeges pusztulását, másrészt az európai árforradalmat idézték elő.

A portugál és az arab fűszerkereskedelem élet-halál küzdelme a főtémája *I. A. Macgregor* achimotai (Ghana) főiskolai tanár „Európa és a Kelet” c. fejezetének. Bár a portugál gyarmatosítás hatókörébe került keleti világ belső viszonyait nem ismerteti, az előadásból mégis kiderül, hogy az európai hódítók nem voltak olyan nagy katonai fölényben, mint azt a történetírás kimondottan vagy hallgatólag feltételezi. A mameluk (ill. az örökbe lépő török) flottán kívül indiai és jávai mohamedán hajóhadak is rendelkeztek többé-kevésbé korszerű tüzérséggel, s a portugálok viszonylagos haditengerészeti túlereje önmagában nem lett volna elegendő a fűszerkereskedelem megkaparintására, ha politikai intrikával meg nem osztják ellenségeiket. De még így is csak ideig-óráig sikerült az arab tengeri kereskedelmet megbénítani, a század közepén az arabok áttörték a portugál zárlatot, s a Vörös-tengeri fűszerkereskedelem újra megelevenedett. A portugál flotta csak egyensúlyhelyzetet tudott biztosítani a hollandiak megjelenéséig. Mindez nem közömbös a világpiac alakulásában, az európai kapitalista fejlődésben a XVI. század közepén bekövetkezett változások magyarázatának szempontjából.

Az egyes fejezetek ismertetése után néhány szót kell még a kötet egészéről szólni. Egyes kivételektől eltekintve, általánosan jellemző a szerzőkre a politikai és eszméletörténeti érdeklődés túltengése, a gazdasági-társadalmi megalapozás hiányos volta. Különösen háttérbe szorul a széles néptömegek élete és osztályharca. A nézőpont tudatos és kizárólagosan európai. Az Európán kívüli világ csak mint az európai terjeszkedés szenvedő tárgya, legfeljebb mint anonim közegellenállása szerepel; belső fejlődéséről nagyon keveset tudunk meg. Már ezért sem felel meg a könyv egy egyetemes.

történeti szintézis igényének, bár igaz, hogy nem is lép fel ilyen igénnyel. De ha európai szempontra szűkítve is, szintézist akar nyújtani, s ez nemcsak szerkezeti (túl sok szerző), hanem a már említett szemléleti okokból kifolyólag is, kevésbé sikerült. Egészében véve mégis értékes munkának kell tekinteni ezt a színvonalas vállalkozást, elsősorban gazdag, megbízható tényanyagáért, de nem utolsó sorban azokért a jól sikerült részletábrázolásokért is, melyekben az elvetélt szintézis egy-egy darabja sokatígérően, gondolatébresztően felvillan.

MAKKAI LÁSZLÓ

A RÓMAI JOG KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉNEK ÚJABB IRODALMA

A tudomány művelésében a határterületeknek gyakran az a sorsuk, hogy egyik érdekelt tudományág sem foglalkozik velük. Határterület maga a jogtörténet is, melynek belső fejlődése szempontjából fontos kérdései a történettudósnak túlságosan szakszerűek, a jogtudósnak pedig közvetlen aktualitást nélkülöző „kuriózumok”-nak tűnnek fel. De még a két alapjában történeti jellegű disciplina, a római jog és a jogtörténet között is van egy határterület, s ez a római jog középkori művelésének, elterjedésének, befogadásának kérdése. Amit régebbi irodalmunk ezen a téren alkotott, az ma már teljességgel elavult, nem használható.¹ Az elhanyagolás károsan hat az egyes kérdések megoldására is; így a középkori romanisztikába talán legmélyebben behatoló *Schiller Bódog* téves eredményre jutott a *Summa legum* és a Hármaskönyv viszonyának vizsgálatánál, mert nem szerzett tudomást *E. Seckel* egy pár évvel azelőtti monográfiájának függelékéről.² A mulasztás némi pótlását, valamint a római jog és a jogtörténet közelebb hozását szeretném szolgálni az utolsó negyedszázad irodalmi termésének áttekintésével.

Itt természetesen korlátokat kell szabnom, hiszen amit erről a kérdéscsoportról az utóbbi évtizedekben írtak, azt nálunk meglehetősen nehéz megszerezni, és néhány év alatt lehetne csak elolvasni. Hogy a tanulmányom végén említendő „Új Savigny” egyik fejezetének megírásához tanulmányozott művekből éppen a legfontosabbakat emeltem-e ki, vagy sem, azt nem merem magam eldönteni. Különösen hiánynak érzem az évről évre óriási mértékben gyarapodó olasz irodalom elhanyagolását. Hiányozni fog mindaz, ami a római jognak a keleti birodalomban tovább élő — és bizonyos fokig degenerálódó — ágát, a bizánci jogot illeti; ez maga oly nagy kérdéscsoport, mely a szláv országok kutatóit hosszú évekre elláthatja feladatokkal. Időben is korlátoznom kell országlemet, mert a nyugati kutatás súlypontja a polgári tudományban középkornak nevezett századokra, tehát a VI—XV. századra esik. Azt a logikus korszakfelosztást, melyet a szovjet tudomány nyomán tettünk magunkévá, amely először ad értelmet a szinte véletlenül született *media aetas* fogalmának, a polgári kutatók alkalmasint nem is ismerik.

Az áttekintésnek vannak szerkezeti nehézségei is. Egyszerű feladat lett volna, ha kiemelem azoknak a nagy kongresszusoknak az eredményeit, amelyeket az Institutiones kiadásának 1400. évfordulóján Bolognában és Rómában, a Codex közzétételének hasonló fordulóján ugyancsak Rómában, majd 1948-ban Veronában nagy nemzetközi tudósgárda részvételével tartottak.³ Világosabban bemutatta volna egy-egy tudós arculatát, ha egyenként tárgyalom az 1938-ban megjelent két nagy munkát: *Engelmann* és *Kantorowicz* sok újat hozó monográfiáit, vagy a második világháború után *Koschaker*, *Wieacker*, *Genzmer*, *Calasso* tollából megjelent összefoglaló műveket. Külön méltatást

¹ *Pulszky Ágost* : A római jog s az újabbkori jogfejlődés (Pest, 1869); *Vécsey Tamás* (ekadásai) : A római jog története hazánkban ... (ltogr., jegyezte Szalay és Orsó, Bpest, 1877—1878); *Pázmány Zoltán* : Il diritto romano in Ungheria (Pozsony, 1913); *Kiss Albert* : A római jog recepciója a germán jogban s annak hatása az európai jogfejlődésre (rektori székfoglaló, Szeged, 1937).

² *Schiller Bódog* : A Hármaskönyv egyik állítólagos főforrásáról. *Gábor Gyula* és *Timon Ákos* felszólalásaival. (Bpest, 1908, M. Jogászegy. Ért. 283. f.) — Erről a kérdésről máshelyütt szeretnék írni.

³ Atti del congresso internazionale di diritto romano, 1933, I—II. Bologna, III—IV. Roma (Pavia, 1935), alább csak *Atti Bologna*, ill. *Atti Roma*; Acta congressus iuridici internationalis ... Romae 12—17. Novembris 1934, I—V. (Romae, 1935), alább *Acta Roma*; Atti del congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto, Verona 27—29—IX—1948 (Milano, 1951—1953), alább *Atti Verona*. A második világháború utáni kongresszusok közleményei általában az *Archives d'hist. de droit oriental*, ill. a vele utóbb egyesült *Revue internationale des droits de l'antiquité* (1948-tól), vagy a *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (ZRG)* hasábjain jelennek meg. Jelentőségében az idézetekhez mérhető a *Koschaker Emlékkönyv*: L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker (Milano, 1954), alább *Studi Koschaker*. A tárgyunkat sok tekintetben érintő Gratianus-kongresszusra ld. *Móra Mihály* : Egy középkori jogkönyv 800. évfordulójára rendezett kongresszus kiadványai, Századok 1959. 626—632. l.

érdemel a svájci *Stelling-Michaud* társadalomtörténeti szempontokra is ügyelő új könyve hazája és a bolognai egyetem kapcsolatairól, vagy akár a korán elment *Hajnal István* oktatástörténeti művének jelentősége a középkori római jog szempontjából.⁴ Mivel azonban elsősorban a tovább kutatóknak szeretnék segítséget adni, rövid szemlémben tematikusan fogok haladni, áttekintve és a marxista történetfelfogás szemszögéből bírálva az ún. Bologna előtti jogtudományra, a glosszátorok és a kommentátorok iskolájára, a római jog európai elterjedésére vonatkozó nézeteket, végül kitekintve a napjainkban készülő új szintézis, az „Új Savigny” tervére.

I

Volt-e Justinianus itáliai uralmának összeomlása és a bolognai jogiskola keletkezése között, tehát a VI–XI. században jogtanítás és jogtudomány? Ez az utolsó évtizedeknek talán leghevesebben vitatott, nyugvópontra ma sem jutott kérdése. A részletkutatásoknak a mainál jóval kedvezőbb állapotában, a múlt század első felében *Savigny* írta meg az első nagy szintézist a római jog középkori történetéről.⁵ Ismeretes az az éles bírálat, amelyben az ifjú *Marx* mint kortárs a német tudományos életben reakciós szerepet játszó történeti jogi iskolát részesítette. Ebben a ma is érvényes kritikában osztoznia kell *Savigny*-nek is, akinek lényeges hibáit ma már a polgári tudomány sem palástolja el.⁶ De ha fel tudjuk szabadítani magunkat a történeti jogi iskola népszellem-tanának nyílt és burkolt hatásaitól — ami tapasztalatom szerint nem könnyű feladat —, akkor elismerhetjük a téves elmélet dacára is úttörő tudós érdemét. Nos, *Savigny* sokat tudott a Bologna előtti jogi művekről, hitt a régebbi római és ravennai jogiskolák létezésében. *Irnerius* és tanítványai működését mégis döntően újnak, „a jogtudomány helyreállításának” tartotta. Vele szemben a múlt század második felében *Stintzing*, majd *Fitting* küzdöttek a „Bologna előtti jogtudomány” létének és teljesítményeinek elismeréséért, és érvelésük még ma sem marad hatástalan a kérdést bizonyos nemzeti elfogultsággal szemlélő olasz tudósokra.

A Bologna előtti jogtudomány létezésének legharcosabb képviselője kétségtelenül *Fitting* volt. Azokat a kéziratokat, melyeket rendkívüli szorgalommal kutatót fel, látszólag meggyőző érveléssel tulajdonította Justinianus korának, vagy az első évezred későbbi századainak. Már 1876-ban lándzsát tört a jogi oktatás koraközépkori folytonosságának tétele mellett.⁷ Később pedig, éppen a bolognai egyetem fennállásának 800. évfordulóján így fejtette ki tételét: Az eddigi nézetek a jogtudomány hanyatlásáról tarthatatlanok. Az egész középkoron át tanítottak jogot, részben az *artes liberales* iskoláiban a retorika keretében, részben igazi jogiskolákban, mint amilyen Róma, Ravenna, Pávia, Lyon vagy Orléans volt. Nem szűnt meg a jogi irodalom művelése, a tudományos feldolgozás sem. A bolognai alapításnak tehát nem a jogtudomány megújításában van a jelentősége, hanem abban, hogy egyrészt főleg a Digestát vette alapul, másrészt az addigi „természetjogi irányt” tételei és forrásszerű tanulmányozással váltotta fel.⁸ Bár a döntő bizonyítékul szolgáló *Fragmenta Pragensia* Bologna előttről való származtatását *Mommsen* kegyetlen szövegkritikája és *Conrat* hihetetlen alaposága szétzúzta,⁹ s a többi bizonyítékból sem maradt meg sok *Kantorowicz* 1938-i munkájának megjelenése után, a *somnium Fittingiensia* még ma is kísértenek Olaszországban. Így a középkori olasz jogtörténet egyik legszebben megírt összefoglalása, *Calasso* 1954-i könyve még mindig előítéletnek bélyegzi a XII. század előtti jogtudomány tagadását, hivatkozik a

⁴ W. Engelmann: Die Wiedergeburt der Rechtskultur in Italien durch die wissenschaftliche Lehre (Leipzig. 1938), alább csak Engelmann: H. Kantorowicz: Studies in the glossators of the Roman law, ed. with the collaboration of W. F. Buckland (Cambridge. 1938), alább Kantorowicz, Studies: P. Koschaker: Europa und das römische Recht (München—Berlin, 1947, 2. kiad. uo. 1953), alább Koschaker: Fr. Wieacker: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit (Göttingen. 1952), alább Wieacker: Fr. Calasso: Medioevo del diritto I. Le fonti (Milano, 1954), alább Calasso: Hajnal (István): L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales, 2. éd. revue par L. Mezey (Budapest. 1959); S. Stelling-Michaud: L'université de Bologne et la pénétration des droits romain et canonique en Suisse aux XIIIe et XIVe siècles (Genève. 1955), alább Stelling-Michaud, vö. Tanulmányok Budapest múltjából 13 (1959), 567—570. l.

⁵ Fr. C. von Savigny: Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter. 2. Aufl. I—VII. (Berlin. 1834—1850. új lenyomat Darmstadt. 1956).

⁶ Marx—Engels: Die heilige Familie und andere philosophische Frühschriften (Berlin, Dietz 1953) 13. l., hozzá Kulcsár Kálmán: Marxizmus és a történeti jogi iskola, Jogtudományi Közlöny 1955/2. sz. 65—85. l.; polgári oldalról H. Kantorowicz: Savigny and the historical school of law, Law Quarterly Review 53 (1937) 326—343. l.; E. Sachers: Die historische Schule Savigny's und das römische Recht, Atti Bologna II. 215—250. l.

⁷ H. Fitting: Juristische Schriften des früheren Mittelalters (Halle. 1876).

⁸ Ua.: Die Anfänge der Rechtsschule zu Bologna (Berlin—Leipzig. 1888).

⁹ Th. Mommsen kritikája Zeitschrift für Rechtsgeschichte 13 (1877) 196. s köv. l.; M. Conrat (Cohn): Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts im früheren Mittelalter I. (Leipzig. 1891), a 2. kiadás elkészült első lapjait Römische Recht im frühesten Mittelalter címen kiadta H. Kantorowicz, ZRG Rom. Abt. 34 (1913) 13—45. l.; hozzá Kantorowicz: Studies 50—58. l.

ravennai és főleg a páviai iskolára, valamint az *Institutio*-glossákra (Torino, Casamari, Köln), a *Codex*-summákra (Perugia, Pistoia) és más jogi munkákra is.¹⁰

Conrat rendkívül beható tanulmánya már a múlt század végén világossá tette, hogy a római jog — ha nem is szűnt meg létezni s hatni a „sötét századokban” — csak megrontott és csökevényes formában maradt fenn Nyugaton. A *Fitting*-féle elméletnek mégis a — hazájából származása miatt később elűzött — nagy német romanista, *Kantorowicz* adta meg az első súlyos dőfést a *Digesta-vulgata* keletkezéséről írott tanulmányában.¹¹ Kimutatta, hogy a bizánci uralom alatt álló Itáliában a VI. század második felében készült *Florentina*-kéziratot 1080 körül egy olyan író javította ki más szövegek alapján, aki magas jogászai képességgel rendelkezett; ez pedig nem lehetett más, mint *Irnerius*. Éppen a *Vulgata*, pontosabban a *Codex S* kidolgozásával lett a bolognai iskola megalapítója a grammatika mesteréből jogásszá. Rómában és Ravennában nem létezett jogiskola, a páviai lombardisták pedig csak a XI. század végén idézik a *Digestát*. Az *Irnerius* előtti jogtudomány képviselőiként felhozott nevek (*Gualcausus*, *Paganus*, *Pepo*) viselőiről semmi bizonyosat nem tudunk. A tanulmány szerzője egy későbbi cikkében azt is bebizonyította, hogy a „jogi könyvek átvitelének” legendáját fenntartó, sokszor fecsegő glossátor, *Odofredus* (megh. 1265) nem a XI. századra, hanem Nagy Károly korára tette a római, ill. ravennai jogtanítás áthelyezését Bolognába, ami nyilván lehetetlen, forrása viszont valószínűleg a Ravennában uralkodott Teodorik idejéről (493—526) beszélt!¹²

A Bologna előtti jogtudományról vallott felfogás tehát ma már feltétlenül túlhaladott. Kb. két évtizede rajzolta meg *Genzmer* a jusztinianuszi jog hanyatlásának képét. A korai középkorban. A *Corpus Jurist* megalkotója csak a részben meghódított Itáliába vezethette be, Gallia és Hispania a jogászok iratainak és a *Codex Theodosianus*nak, majd a belőlük merített *Breviarium Alaricianum*nak (506) hatása alatt állott. Spanyol földön később ezt is félretették, de elterjedt Dél-Franciaországban, kiszorítva itt a *Lex Romana Burgundionum*ot. A Novellák a IX. század folyamán váltak ismeretessé a kezdetleges *Epitome Juliani* közvetítésével, majd nyomukban a *Codex* és az *Institutiones* is, de a *Digesta* ismeretlen maradt. Itáliában a jogtudásnak a bizánci uralom alatti fejlettségét (melynek tanúsága a Torinói *Institutiones*-glossza) a későbbi századok hanyatlása váltotta fel. Nagy Szt. Gergely óta a *Digesta* feledésbe merült, a gyakorlat nem tudott vele mit kezdeni. A római joggal élő lakosság és az egyház szükségleteit az *Institutiones*, a *Codex* és az *Epitome* kezdetleges kivonatai, glosszái elégitették ki. Ezeknek minősége arra vall, hogy elsősorban a grammatika és retorika tanítása során jöttek létre.¹³

Amit a polgári tudomány a forráskutatás és filológiai feldolgozás minden fortélyának ismeretében sem tudott megmagyarázni, az ennek a hanyatlásnak a mélyebb oka. Marxista kutató számára természetesen, hogy a korai középkor fejletlen természeti gazdálkodása nem tudta hasznosítani az árutermelő társadalom első világágát, a római jogot. Ami reá maradt, azt a VI—X. század folyamán csak csökevényes és elrontott alakban tartotta fenn. „Mihelyt az ipar és a kereskedelem — először Olaszországban s később más országokban — továbbfejlesztette a magántulajdont, nyomban újra elővették és érvénybe léptették a kialakult római magánjogot” — írja *Marx* és *Engels*.¹⁴ A *Digesta* újrafelfedezése elképzelhetetlen az itáliai városgazdaság hatalmas felvirágzása nélkül, a jogtanítás fellendülése pedig a kommunális mozgalom győzelmes előretörésével függ össze. Ez az oka annak, amit *Genzmer* tömören így fejez ki: „Ha itt (ti. a sötét századokban) tudományról akarunk beszélni, az grammatika, nem jogtudomány.” Hogy a káptalani és városi iskolákban, az *artes liberales* keretében közltek jogi ismereteket, az kétségtelen; de az európai jogtudomány csak a forradalmian új bolognai iskolával kezdődik.¹⁵

II

A jogtudomány megújulása annak a hatalmas szellemi mozgalomnak volt a része, melyet a polgári tudomány újabbban „a XII. századi renaissance” névvel jelöl meg.¹⁶

¹⁰ Calasso 267—315. l.

¹¹ H. Kantorowicz: Über die Entstehung der Digestenvulgata, ZRG Rom. Abt. 30 (1909) 183—271, 31 (1910) 14—88. l. kiny. 1910.

¹² H. Kantorowicz: A medieval grammarian on the sources of the law, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis (ezentúl Tijdschr.) 15 (1936) 25—47, in fine. (Mikrofilmen a Szegedi Tudományegyetem Könyvtárában.)

¹³ E. Genzmer: Die justinianische Kodifikation und die Glossatoren, Atti Bologna I. 345—430, kül. 354—365. l. hasonlóan Koschaker 55—59. l. Hogy mennyit láttak meg a grammatikusok a jogi forrásokból, arra Kantorowicznak az előző jegyzetben idézett cikke hoz jó példát; az ott említett grammatikus Alexander Neckam (1157—1217).

¹⁴ A német ideológia. K. Marx és Fr. Engels Művei III. (Bpest. 1960) 75. l.

¹⁵ Atti Bologna I. 365—368. l.

¹⁶ Ch. H. Haskins: The renaissance of the 12th century (Cambridge, Mass. 1927); G. Paré—A. Brunet—P. Tremblay: La renaissance du XIIe siècle. Les écoles et l'enseignement (Paris—Ottawa. 1933).

Nem térhetek ki most arra a kérdésre, mennyiben helytálló a renaissance fogalmának ez a kitágítása; bizonyos azonban, hogy a XIV—XV. századi megújulásnak is százados előzményei vannak. A humanizmus keletkezéséről szólva Kardos Tibor helyesen utal a városi polgárság hosszas küzdelmére a feudalizmus és az egyház ellen; jól látja meg, hogy a kereskedők és iparosok új, immár kapitalisztikus termelési módjának el kellett vezetnie a feudális társadalomtól és világnézettől való elszakadásukhoz.¹⁷ A valóságos összefüggéseket vennők semmibe, ha mellőznők a római jog XII. századi megújulásának az olasz városok gazdasági fellendülésével, társadalmi emelkedésével és függetlenségi harcaival (*commune!*) fennálló kapcsolatát. Az új filozófia, jog, hadművészet a kereskedőutakon áramlott szét Európa ütőerein. Az új városi társadalom a kommunális mozgalomban találta meg politikai kifejezését; a germán, közelebből longobárd, vagy a deformált római jog már nem felelt meg kapitalisztikus termelésének. Újra elő kellett vennie — mint a klasszikusok írják — a kidolgozott római magánjogot. Társadalmi szükséglet kívánta, hogy a Digesta ismét felfedezett szövegét, valamint a többi jusztinianuszi törvénykönyv teljes verzióját a káptalani és városi iskolák, majd a belőlük kifejlődött egyetemek tanítsák.

Jól látja ezt a polgári tudomány is, hiszen a gazdasági és jogi fejlődés összefüggésére már a múlt századi „pozitivisták” iskola rámutatott. De míg Paré, Brunet és Tremblay amerikai dominikánusok még a teológiai oktatás átalakulását is a gazdasági fejlődéssel magyarázzák, Genzmer elzárkózik az összefüggés felismerésétől, és „a lelki-szellemi aktivitás és elhatározottság általános fokozódását” teszi meg a jelenségek közös okának, a következőket klerikális *Calasso* pedig az egyház egyetemességével és a császárság politikai átalakulásával magyarázza a *rinascimento giuridico*-t.¹⁸ Wieacker szellemtörténeti felfogása egyenesen elveti a lombard városok gazdasági és politikai felvirágzásának magyarázatát, és a különleges helyi és időbeli feltételek közt feltörő „egyetemes európai tudományos lelkesedésben” találja meg az ókori római jog felélesztésének fő okát.¹⁹ Valamennyi felfogás találkozik többé-kevésbé abban a jelszóban, amit legnagyobb tekintéllyel Koschaker fogalmazott meg: a római jog felélesztésének, a jogtanítás felvirágzásának oka a régi *imperium* eszméi fennállásában való általános hit, a „kulturális Róma-eszme”. Az antik imperátorok utódainak tekintélyét s a régi és új császárok jogát azok az országok is elismerték, melyek gyakorlati politikájukban élesen elutasították a német-római császár világuralmi igényeit.²⁰

Bizonyos, hogy a pápaság és a császárság ideológiája, különösen a kettőjük évszázados harcában fegyverként használt vitairódalom hatott a római jog (és mellesleg az egyházjog) tudományos művelésére és tanítására. Azt sem lehet tagadni, hogy 1100 táján Európa szűk művelt rétegét valami felfokozott tudományos aktivitás és ezzel az antik tanítások iránti lelkesedés kerítette hatalmába. De számunkra nem lehet kétséges, hogy mindezek csak felszíni jelenségek, és a jogi megújulás mozgatója is az anyagi életviszonyok döntő átalakulása, különösen az észak-itáliai és dél-franciaországi városokban. Marx és Engels már a Német ideológiában elvetették az addigi — tehát idealista — történelemfelfogást, mely „a történelemben csak fejedelmek és államok politikai színjátékait, valamint vallási és egyházi elméleti harcokat láthatott, és sajátlag minden történeti korszaknál osztottnak kellett e korszak illúziójában”.²¹ A marxizmus — Leninnel szólva — kiküszöbölt „minden szubjektívizmust és önkényt az egyes »főszerepet játszó« eszmék kiválasztásában vagy értelmezésében, feltárva kivétel nélkül minden eszmének s az összes különböző tendenciáknak gyökereit az anyagi termelőerők állapotában”.²² A mai burzsoá jogtörténetírás viszont még egy évszázad múltán is „főszerepet játszó” eszmének állítja be a Róma-gondolatot, s ezzel „becsületszóra elfogadja” a javaközépkor illúzióit.

Bologna, a jogtudomány megújulásának első tűzhelye, maga is ékesen bizonyítja a városiasodás és a jogtanítás összefüggését. A város sokat emlegetett előnyei: a kellemes éghajlat, a lankás-dombsos vidék, a polgárok szívessége, a nők szépsége mind csak növelték azt a vonzóerőt, amellyel a XI. században rohamosan fejlődő nagy kereskedelmi-ipari gócpont a kor ifjúságára hatott. És a bolognai egyetem kialakulása — melyet itt részletesen nem tárgyalhatok — jellegében is eltér a kor másik két nagy tudomány közép-pontjától, Párizstól és Oxfordtól. Em ezek több egyházi és magániskola összeolvadásával

¹⁷ Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora (Bpest. 1955) 7—9. l.; jó megfigyelések u. erre Györfy János: Gesta regum, gesta nobilium c. könyvében (Bpest. 1948) 22—28. l.; ld. még Je. A. Koszminszkij—Sz. D. Szakskjin: A középkor története I. (Bpest. 1955) 212—213, 476. l.

¹⁸ Paré—Brunet—Tremblay (fent 16. jegyzetben) bevezetése; E. Genzmer: Kritische Studien zur Mediaevistik. I., ZRG Rom. Abt. 61 (1941) 300—301. l.; Calasso 349—364. l.

¹⁹ Wieacker 28—29. l.

²⁰ Koschaker 39—54. l.

²¹ A német ideológia. 42. l.

²² Lenin: Marx, Engels, marxizmus (Bpest, Szikra. 1949) 17. l.

egyházi jellegű, klerikus-egyetemet alakítottak ki, míg Bolognában alkalmasint egy régebbi városi nótáriusiskolából laikus jellegű, demokratikus szervezettű egyetem fejlődött ki. Párizsban és Oxfordban az egyetem a tanárok és hallgatók közössége, világos professzori vezetés alatt, míg Bologna a korai kis mester-tanítvány egységek felbomlásával a hallgatók egyetemévé lesz (*universitas scolarium*). Ezen a laikus-demokratikus színezetén nem változtat az sem, hogy előbb a német császárság veszi szárnyai alá a studiumot (*Authentica Habita*, 1158), majd a *commune* keríti hatalmába a mestereket, fokozatosan fizetett tanári állásokat építve ki, végül pedig a XIII. században a pápaság érvényesíti felügyeleti jogát a helybeli esperes egyetemi főhatósággá emelésével.²³

Bár a középkori egyetemi oktatás közös bölcsoje a „hét szabad művészet”, és Bolognában is hamarabb virágzik fel az *artes* tanítása a jogtudománynál, hírnevét és európai jelentőségét mégis az utóbbinak köszönheti. *Odofredus* beszámol egy *Pepo* nevű jogászról, aki „coepit auctoritate sua legere in legibus”, de tudásáról lenézéssel szól.²⁴ Ennél a bizonytalan személynél valamivel világosabb a jogiskola igazi megalapítójának, *Guarnerius*nak alakja, aki később *Irnerius* néven működött. Valamivel, mondom, mert a *Fitting-féle* elmélet az előfutárok színvonalát túl magásra emelve számos munkát tulajdonított neki, melyeket ma már a glosszátoriskola érett termékeinek tartunk. A glosszátorok életének és működésének tisztázásához talán *Kantorowicz* 1938-i monográfiája járult hozzá leginkább. A kéziratok beható megvizsgálásából azt a tanulságot vonta le, hogy a mester valóban egyet sem írt a neki tulajdonított tíz munkából, formuláriumot sem szerkesztett, s az igazán tőle származó tanításokat is ügyetlen szerkesztők állították össze a Codex és az Institutiones bevezetéseként. *Irnerius* „csak” glosszákat írt, a törvényszöveg sorai közé vagy margójára feljegyzett lapidáris magyarázatokat, de ez igen nagy lépés volt előre. A grammatika egykori mestere ugyanis elsőnek ragadta meg a Digesta teljes szövegét, és tömör glosszáival megindította ennek átfogó feldolgozását.²⁵ Iskolája nem sokára tanulmányozta és tanította a Codex addig elhanyagolt utolsó 3 könyvét (*Tres libri*) és a Novellae eredeti szövegét is (*Authenticum*).

Kantorowicz, *Meijers* és mások munkássága nyomán most már el lehet választani egymástól az európai jogtudomány megalapítóinak, a glosszátoroknak műveit, bár a részletekben még sok a homályos, vitatott kérdés. *Irnerius* működése az 1080-as évek és 1116 közé tehető; az ő érdeme a teljes szöveg feltárása és fáradságos feldolgozása a glosszákok ezrei útján. Tekintélyét az a legendás tudósítás mutatja, mely szerint halálos ágyán, mikor utódját kellett kijelölnie, kifogástalan disztichonban így jellemezte volna négy legjobb tanítványát (*quattuor doctores*):

Bulgarus os aureum, Martinus copia legum.

Mens legum est Ugo, Jacobus id quod ego.

Tamassia kimutatta, hogy ezt a történetet *Aulus Gellius*-ból vették át, ahol *Arisztotelész* haláláról olvastak ilyesféléket.²⁶ A mester halála után két irányzat lépett fel a bolognai iskolában. *Bulgarus* (működése kb. 1115–1165 közé esik) új műfajokat vezetett be, mint az *apparatus*, a *summula* és a később igen nagy hatású *ordo iudiciorum*. Tőle származik a *questiones disputatae* bevezetése is. Ő adott példát sokáig a glosszátorokra jellemző mozaik-stílusra is, mely végtelen fáradsággal összeszedte a különböző forráshelyek összevágó szavait, és minél kevesebb saját szöveggel egybefűzte őket.²⁷ Az ő oktatása tehát szigorúan ragaszkodott a törvények hangzatához, és szorosan értelmelte forrásait; ez vált hosszú időre a bolognai jogiskola hivatalos irányává. Vele szemben *Martinus Gosia*, ifjabb kortársa a méltányosság alkalmazásáért tört lándzsát. Az *aequitas canonica* a XII. század derekán *Gratianus* Decretumában kikristályosodó kánonjognak régtől fogva vezető gondolata volt; az egyházjog viszont — a tömegek gondolkodásának hathatósabb befolyásolása érdekében — közelebb került a mindennapi élet szükségleteihez, mint a hat évszázados törvényeket hatályos jognak tekintő civilista glosszátorok. Így *Martinus* munkásságában először mutatkozik meg a kánonjognak, és vele a germán (főleg lombard) jogfelfogásnak a hatása. Jellemző tárgyválasztása is; a hagyományos glosszákok tömegén kívül külön értekezéseket ír a rokonsági fokok számításáról, a *dos* jogintézményéről stb. Hatása elsősorban a francia iskolán érezhető, Bolognában azonban már a XII. század végén elfordul tőle a hivatalos felfogás.²⁸ A két másik doktor, *Hugo de Porta Ravennate* és *Jacobus* valószínűleg fiatalabb generációt képvisel, és jelentősége is kisebb.²⁹

²³ A legújabb áttekintés *Stelling-Michaud* 13–15. l. a régebbi irodalommal; hozzá *W. Ullmann*: *The medieval interpretation of Frederick I's authentic „Habita”*, *Studi Koschaker* I. 99–136. l.

²⁴ Idézi *Calasso* 504–505. l.

²⁵ *Kantorowicz*, *Studies* 33–67. l.; *Irnerius*-ra még *Stelling-Michaud* 19–20. l. a régebbi irodalommal.

²⁶ *Calasso* 512. l.

²⁷ *Kantorowicz*: *Studies* 68–82. l.

²⁸ Uo. 86–101. l.; *E. M. Meijers*: *Sommes. Lectures et Commentaires*, *Atti Bologna* I. 431–490. kül. 457–460. l.

²⁹ *Kantorowicz*: *Studies* 103–110. l.

A bolognai civilista-iskola teljes kibontakozása a század vége felé működő *Johannes Bassianus* nevéhez fűződik. Munkáit, melyeket tanítványainak híre századokra elhomályosított, *D'Ablaing* mentette meg a feledéstől.³⁰ Míg a második – harmadik generációban ingadozott a jogtanárok felfogása *Bulgarus* és *Martinus* között, *Johannes* visszatért a jogforrások szigorú értelmezéséhez, és éles támadásokat intézett a méltányosság jel-szavát hangoztató *Gosiani* ellen. Bár nem volt kimagasló egyéniség, felfogásának győzel-mét biztosították hosszú tanári működése és tehetséges tanítványai. Ő kezdte meg a források folyamatos feldolgozását (*lecturae, commenta*), és ebben követte tanítványainak serege. Közülük elsősorban *Azo* emelkedett ki a XII/XIII. század fordulóján. Mesterének irodalmi tevékenységét olyan mértékben aknáztta ki, hogy *D'Ablaing* egyenesen a plágium vádjával illette. Tudjuk, hogy a középkorban nem szabad ezen a téren szigorú mértéket alkalmazni, de annyi bizonyos, hogy *Azo* hírneve jelentős részben *Johannes* munkájának köszönhető. A felvirágzó olasz városokban közmondássá lett, hogy az ő Summája nélkül senki sem lehet gyakorló jogász: „Chi non ha Azzo, non vada a palazzo.” Ez a munka teljesen háttérbe szorította a megelőző kitűnő summákat (*Rogierius, Placentinus*).³¹ Viszont az összes addigi glosszátorok hatását felülmúlta az elődök munkásságát ügyesen összegezõ *Accursius* a *Corpus Juris* mindegyik könyvéhez írt kommentárjaival. 1220 – 1230 közt keletkezett műveit *glossa ordinaria*-nak, *glossa magistralis*-nak tekintették, s a bíróságokon még akkor is alkalmazták, amikor a jogtudomány már túlhaladt rajtuk. (Quicquid non agnoscit glossa, nec curia agnoscit.) *Accursius* kommentárja nélkülözhetetlen segédkönyve volt az itáliai jogtanulóknak, eligazítója az Alpokon túli jogtudók-nak, logikus lezárása és betetőzése a glosszátorok iskolájának. A római jog elterjedése Európára szinte elsősorban az ő tanításának befogadását jelentette.³²

Bologna előtérbe állítása nem jelentheti azt, mintha mellette ne létezett volna más jelentős jogiskola. Eltekintve azoktól a tanfolyamoktól, melyeken – mint láttuk – a jog elemeit az *artes* keretében, vagy a közjegyzőjelöltek számára oktatták, Bologna után a francia jogtanítás érdemel említést. A sokat vitatott *Petri Exceptiones legum Romanorum* nem Bologna előtti olasz alkotás, mint *Fitting* gondolta, hanem valószínűleg 1110 táján Dél-Franciaországban, Valenceban keletkezett. *Kantorowicz* kutatásai szerint a hozzá szövegében hasonló két munkát közül a Tübingai Jogkönyv az *Exceptiones*nek első változata, az Ashburnham-féle Jogkönyv pedig ugyanazon szerző előmunkálata a könyv második „kiadásához”. Ezekben már a *Digesta*-vulgata, tehát a bolognai szöveg hatása érezhető. Ugyancsak a korai glosszátorok kezenyomát viseli a másik francia irodalmi termék, a *Brachylogus iuris civilis* is. Ezek a francia jogi művek már ekkor rendszeresebbek az olaszoknál, és erősebben alkalmazzák a méltányosság elvét. Bolognai jogász sohasem írta volna le *Petrus* előszavának ezt a mondatát: „Si quid inutile, ruptum, equitative contrarium in legibus reperitur, nostris pedibus subcalcamus.”³³

Az olasz és a francia jogtudomány kapcsolatainak első ismert közvetítője a piacenai *Rogierius*, aki Bolognában *Martinus* tanítványa volt, és a XII. század második negyedében tanított is itt. 1162 után – régi kapcsolatait felhazárdálva – működését Dél-Franciaországban folytatta, s az orvostudományáról híres Montpellierben megala-pított a jogi studiumot. Valószínűleg az ő műve a sokat vitatott *Summa Trecensis* első kiadása is. Tanítását és munkáját *Placentinus* vette át, aki 1170 táján érkezett Montpel-lierbe. Ők a színes, párbeszédes irodalmi műfajnak, a *quaestiones legitimae*-nek megalapítói; stílusuk is költőibb, lendületesebb a bolognai mesterek száraz stílusánál. *Placentinus* az a glosszátor, aki legközelebb áll a szépirodalomhoz, olvas görögül is, és alkalmasint tőle származik a költői szárnyalású részeket tartalmazó *Quaestiones de iuris subtilitatibus*.³⁴ Párizsban, a középkori filozófiai és teológiai oktatás középpontjában *Gai de Bazoche* 1180 körüli tudósítása szerint már „decreta leguntur et leges”, de az egyház előbb a szerzeteseknek (1163, 1179), majd minden párizsi diáknak megtiltotta a római jog tanulását (*Super speculam*, 1219). A vallásos világnézet középkori tüzihelyén a pápa a papság el-világiasodásától, a király a „császári jognak” szuverenitását érintő hatásaitól félt.³⁵ Orléansban azonban, ahol a XII. században a korai humanizmusnak fényes fókusz-a alakult ki, a következő századra *Guido de Cumis* bolognai mester révén meghonosodott

³⁰ W. M. D'Ablaing: Zur „Bibliothek der Glossatoren”, ZRG Rom. Abt. 9 (1888) 13–42. I.

³¹ Meijers, Atti Bologna I. 460–474. I.; Genzmer uo. 395–396, 409–412. I.; Calasso 535–536. I.

³² Koschaker 86. I.; Calasso 542–544. I.; Stelling-Michaud 51. I.

³³ Kantorowicz: Studies 112–121. I.

³⁴ Uo. 122–130, 145, 171–178, 181–197, 202–205. I. A *Quaestiones* eredetét ellenkezőben G. Zanetti: Le figure allegoriche del Prologo delle „Quaestiones de iuris subtilitatibus”, Atti Verona II. 410–411. I.

³⁵ St. d'Irsay: Histoire des universités françaises et étrangères des origines à nos jours I. (Paris. 1933) 58, 65–66. I.; Stelling-Michaud 125–126. I.

a római jog tanítása, ezt a pápa is elismerte (1235), s a központosításra törekvő franc uralkodók az itt felvirágzó civiljogi iskolából vették kiváló legistáik zömét. Orléans azonban már átvette a kommentátorok irányához.³⁶

Itáliában sem szorítkozott a jogtanítás Bolognára. A városban Azo idejében (1180—1220) kb. ezer diák tartózkodott; az irodalomban elterjedt tízezres szám kiadói tévedés.³⁷ Ez a javarészt érettebb korú, már egyházi javadalommal vagy más jövedelemforrással rendelkező hallgatóság önkormányzatának kiharcolása során nemegyszer éles összeütközésbe került a város hatóságával, mely viszont a maga felügyeletét igyekezett érvényesíteni. Az ilyen konfliktusok a diákok egy részének elvándorlására, új egyetemek alapítására vezettek. Amikor a guelfek vagy a ghibellinek ragadták kezükbe a hatalmat, a politikailag megbízhatatlan tanárok — diákjaik seregével együtt — kénytelenek voltak elhagyni a várost. Ilyen elvándorlásnak köszönhetette létrejöttét több bolognai mintájú jogi egyetem, mint Modena (1182), Vicenza (1204), a bizonyos előzményekkel rendelkező Arezzo (1215), Padova (1222), majd az innen eltávozók útján Vercelli (1228). II. Frigyes császár megalapította az első állami egyetemet Nápolyban (1224), IV. Ince pápa pedig a mindkét jog tanítására szolgáló hasonló intézményt Rómában (1245), de egyikük sem érte el az észak-olasz studiumok tekintélyét.³⁸ Ezek közül sem mindegyik bizonyult tartósnak, de egyideig jeles tudósokkal büszkélkedhetett. Így Modena hírnevét az 1182-ben Bolognából átköltöző *Pilius*, a *disputatio*-műfaj kifejlesztője alapozta meg, Arezzóba pedig, ahol a *commune* megerősödése már 1200 táján a jogtanítás kialakulását eredményezte, *Roffredus* hozta el bolognai tapasztalatait (1215).³⁹ A nápolyi egyetem tudományos működése a római jогon kívül a nápoly-szicíliai konstitúciókat is átfogta, s ez a működése *Marino da Caramanico* átfogó kommentárjában tetőződött be.⁴⁰

A glosszátorok tanítási módszereit itt már nincs módomban részletezni; ők alapították meg a szöveget minden ízében elemző *mos italicus*, melyről alább még lesz szó. Az oktatásnak a jogi szövegek memorizálása volt a főcélja; hogy ezt milyen fokra vitték abban az időben, arra elég az idézési módot tanúságul hívni, az egyes *lex*-ekre ugyanis kezdőszavaikkal hivatkoztak! Az oktatás elsősorban az adott szöveg magyarázatát, exegézist jelentette, de távolról sem merült ki benne.⁴¹ Erre vallanak a glosszátorok irodalmi működésének műfajai, amelyek mind a jogiskola lecsapódásai. A *glossa* az egyes *lex* magyarázata, melyet a jogtanár leírás és továbbadás céljából jegyez példányára. Ebből fokozatosan alakul ki a legális rendben haladó folyamatos magyarázat (*apparatus*), voltaképpen egyes glosszák sorozata. (*Accursius* összes glosszáinak száma *Seckel* becslése szerint 96 940!) Az első apparatust *Bulgarus* írta az elvi jelentőségénél fogva igen népszerű Dig. 50,17-hez (de regulis iuris). A szintézis irányába mutat az egyező és az ellentétes forrásokra való utalás a glosszában (*concordantie, contrarie*). Az Institutiones vagy a Codex glosszái feltűntetik a Novellae változtatásait is, az iskola történeti-etlenségére jellemző *hodie* jelzéssel (*authenticae*). Minthogy pedig a jusztiniánuszi műben nem lehet ellentmondás, a glossza gyakran oldja fel a mutatkozó ellentéteket a *distinctio* segítségével, amely egy főfogalomnak az anyag összefogása és áttekintése érdekében alfogalmakra való felbontását jelenti. Mindezek a műfajok — mint a glosszátorok egész tevékenysége — magukon viselik az *artes*-oktatásnak (grammatika és retorika), valamint a korai skolasztikus logikának a jegyeit anélkül, hogy az utóbbinak (pl. *Abélard* Sic et Non-jának) közvetlen hatását bizonyíthatnók.⁴²

A középkori jogtudomány első iskolája azonban nem áll meg az egyes szövegrészek, címek és könyvek elemzésénél. A sokszor áttekinthetetlen jusztiniánuszi anyag rendszerezésére, összefoglalására is tesz kísérletet, egyelőre a legális rendben haladva. Ha ez az oktatásra szánt összefoglalás egy *lex* vagy *titulus* tartalmát adja, a neve *summula*, ha egész könyvet vagy kódexet ölel fel, *summa*. A kifejezéseket nem használják következetesen, gyakran áll helyettük a *tractatus* is. A *lex* tartalmát képzelt jogesetre alkalmazó

³⁶ *Meijers*: Atti Bologna I. 464. l.; *ua.*: De Universiteit van Orleans in de XIIIe eeuw, Tijdschr. 1 (1918—1919) 108—132, 443—488, 2 (1920—1921) 460—513. l.; mikrofílmén a Szegedi Tudományegyetem Könyvtárában; *Irsay*: i. m. I. 131. l.; *Győry János*: i. m. 37—47. l.

³⁷ *Stelling-Michaud*: 38. l. 3. jegyzet.

³⁸ *Uo.* 28, 30. l.; *B. Kurtscheid*: De utriusque iuris studio saec. XIII, Acta Roma II. 309—342, kül. 312—313. l.; *Calasso* 515—518. l.

³⁹ *Kurtscheid*: i. m. 313. l.; *Genzmer*: Atti Bologna I. 420—421. l.; *H. Wieruszowski*: Arezzo as a center of learning and letters in the thirteenth century, Traditio 9 (1953) 322—336. l.

⁴⁰ *Calasso* 548—550. l.; *Juris interpretes* saec. XIII, duce *E. M. Meijers* ed. scholares Leidenses (Napoli. 1925).

⁴¹ *Jó összefoglalás Stelling-Michaud* 72—73. l.

⁴² *Genzmer*: Atti Bologna I. 389—403. l.; *E. Seckel*: Distinctiones Glossatorum (Berlin, 1911); *E. Genzmer*: Vorbilder für die Distinctionen der Glossatoren, Acta Roma II. 343—358. l.

összegező glossza a *casus*.⁴³ Ezek a summák és casusok a mi tankönyveink elődei. Ugyancsak az oktatásból születtek a kérdés-felelet felépítésű irodalmi termékek, a *quaestiones legitimae*, és a rendes heti előadások után, általában szombaton tartott vitakozások anyagát közlő *quaestiones disputatae* (Azo és Roffredus irataiban *qu. sabbatinae*). A vita anyagát két hallgató között osztották fel, akik felsorolták a mellettük szóló forráshelyeket, majd a mester oldotta meg a kérdést. A módszert a teológiai és filozófiai oktatás is alkalmazta, de a glosszátorok nem feltétlenül onnan vették át; a *qu.* műfaját már *Bulgarus* és *Rogerus* művelték.⁴⁴ A *qu.* alfaja a *quare*, az arisztotelési *problemata* középkori visszhangja, mely ugyancsak hármasság tagolást mutat (*pro — contra — solutio*). Míg azonban a *quaestio* nemegyszer a gyakorlatból merített jogi problémát vet fel, a *quare* két látszólag ellentétes jogszabályt állít szembe és próbál egyeztetni.⁴⁵ A forrás általánosabb érvényű kijelentésére hívja fel a figyelmet a *nota*, általános szabályt szűr le belőle a *generalia*, végül az adott forráshelyen túl mutató szabály a *brocarda*. Az ilyen általános tételek összefüggő tárgyalása már alkalmas arra, hogy felszabadítsa a jogtudóst Justinianus törvénykönyveinek rendszerétől. *Pilius* már 1200 táján megkísérli, hogy *Libellus disputatorius* c. munkájában önálló szerkezetben dolgozza fel a hatalmas anyagot; azt ígéri, hogy így a hallgatók a szokásos tíz esztendő helyett négy év alatt el fogják sajátítani a római jogot!⁴⁶

Marton Géza helyesen állította fel a glosszátorok működésének mérlegét: „Érde-
mük az eredeti törvényszöveg újbóli napfényre hozatala, anyagának apróra való magya-
rázó feldolgozása, amit csodálatraméltó tökéletességgel végeztek; hibájuk a történeti
tárgyalásmód teljes hiánya.”⁴⁷ Valóban, a glosszátorok nem vették figyelembe az előttük
fekvő törvénykönyvek heterogén összetételét, nem volt fogalmuk az interpolációkról,
és a VI. századi szövegeket napjaikban is érvényes jognak tartották. De végtelenül
türelmes analízisük és — amit az újabb irodalom emel ki — szintetikus törekvéseik nélkül
utódaik nem teheték volna a civiljogot Európa közkincsévé. A glosszátorok az európai
jogtudomány megalapítói, minden további igazai jogi fejlődés előkészítői.⁴⁸

III

A kommentátorok, akik a XIII. század derekától a glosszátorok örökét átvették, elődeik felhalmozott tudásanyagán építettek tovább, de merőben új céllal és módszerrel, „Irnerius, Placentinus, Azo, Accursius úgy érvelnek, mintha még mindig Justinianus úr országolna Itália fölött, és minden jogvitát az ő bíróságain kellene eldönteni” — írja találoan az Angliában működött nagy orosz jogtörténész, *Sir Paul Vinogradoff*.⁴⁹ Ez a szemlélet lehetővé tette, hogy minden erejükkel az előttük álló óriási feladat elvégzésére: a *Corpus Juris* megismerésére és megértésére szenteljék. De a valóságtól, a történeti környezettől elszakadó szemléletük csak addig állhatott meg, amíg ereje teljében volt az Itáliai is országoló német-római császárság, a „Róma-eszme” reális alapja, mely maga is segítette és felhasználta a régi római jog felélesztését. Amikor azonban a Hohenstaufok birodalma összeomlott, s 1250 után az olasz városokat az interregnum hányattatásai is rászorították erejük összefogására, az egyetlen jogrendszer fikciója immár az elméletben sem volt tartható.⁵⁰ A jogtudósoknak is munkába kellett venniük az izmosodó városi közösségek statutárius jogalkotását, a helyenként tovább élő lombard jogot és a hűbéri kódexeket. Elődeik ezirányú próbálkozásait folytatva és kiszélesítve a szöveg hangzata (*littera*) helyett a gyakorlatban alkalmazható értelmet (*sensus*) kellett kutatniuk.⁵¹ A könyvei és diákjai között élő jogtanár típusát újfajta professzor váltotta fel, aki (mint elsőnek az 1265-ben elhunyt *Odofredus*) közszolgálatot és diplomáciai küldetéseket vállalt városában, s a régebbi száraz oktatást gyakorlati példákkal, anekdotákkal fűszerezte. Sőt az egyetemi tanárság (főként a tanszéket atyjuktól öröklő epigonok kezén) jól jövedelmező üzletté vált, melyet a diákoknak nyújtott kölcsönökkel, könyvkereskedéssel egyesek — pl. *Franciscus Accursii*, *Albertus Odofredi* — még nyereségesebbé tettek.⁵²

⁴³ *Genzmer*: Atti Bologna I. 403—405. l.; *Meijers* uo. 431—490. l.; a *casus*ra *Kantorowicz*; *Studies* 208. l.

⁴⁴ Uo. 81—82, 131—132. l.; *Genzmer*: Atti Bologna I. 415—422. l.

⁴⁵ Uo. 422—423. l.; *E. Genzmer*: *Quare Glossarum. Erstausgabe zweier Quare-Sammlungen, nebst einer Studie aus Emil Seckels Nachlass* (Gedächtnisschrift für E. Seckel, Berlin. 1927, 1—69. l.); *Fr. Schulz*: *Die Quare-Sammlungen der Bologneser Glossatoren*, Atti Verona I. 295—306. l.

⁴⁶ *Genzmer*: Atti Bologna I. 423—429. l.

⁴⁷ A római magánjog elemeinek tankönyve. Institutciók. (Bpest. 1957) 39. l.

⁴⁸ *Genzmer*: Atti Bologna I. 430. l.; *Wieacker* 37. l.; *Calasso* 522—523. l.

⁴⁹ *Roman law in medieval Europe*, 2. ed. by *F. de Zulueta* (Oxford. 1929) 60. l.

⁵⁰ *Koszmínszki*—*Skazkin*: i. m. 326—328, 336, 488. l.

⁵¹ *Calasso* 564. l.

⁵² *Stelling-Michaud* 52, 93. l.

A jogtanítás új módszerét nem Bologna alakította ki. A másfélszáz éves virágzás Azo és Accursius működésével tetőpontjára ért; utánuk léptek még fel híres tanárok (*Dinus de Mugello*, *Martinus Sulimannus*, *Jacobus Butrigarius*), de irodalmi működésük kimerült a nagytekintélyű mesterek műveihöz írt pótlásokban (*additiones*). A nápolyi egyetem már régebben munkába vette a déli királyság jogalkotását, de ennek helyi jellege miatt nem tett egyetemes hatást. Padovában a XIII. század második felétől kezdve a *quaestiones* már a helyi statutumokkal foglalkoztak; itt is nagy hatású tanárok működtek, mint *Guido de Suzaria*, *Jacobus de Arena*, *Albertus Gandinus*, *Ricardus de Malumbru* és *Albericus de Rosate*. A glossza tekintélye azonban őket is nyomta, kiegészítéseket írtak hozzá, és elítélték a franciák „szofista” módszereit. Azt a szabadabb jogértelmezést, amit valamikor *Martinus* iskolája kezdett el, *Rogerius* és *Placentinus* pedig a francia talajba plántált át, az olasz jogtudománynak kerülő úton, Franciaországból kellett ismét megtanulnia.⁵³

Meijers érdeme, hogy részletekbe menően felderítette azt a kapcsolatot, mely a XIII–XIV. századi francia királyi udvar és az orléansi egyetem civilistái közt kialakult. Az ország egységéért, függetlenségéért és szervezetének központosításáért a pápaság, császárság és nagyfeudálisok ellen küzdő királyságnak II. Fülöp Ágost óta egyre nagyobb segítséget adtak az Orléansban tanult és tanító római jogászok (*legisták*). Ez az egyetem, melyet *Savigny* méltatlanul becsült le, a királyság hivatalnokainak (klerikusainak) valóságos „tanuló iskolája” lett. S itt a Martinus-örökség, de még inkább a római jogtételnek a diplomáciában és a parlamenti bíraskodásban való alkalmazása egyenesen megkövetelte, hogy a tanárok a gyakorlat felé forduljanak. Az iskola megalapítója *Jacobus de Ravanis* (*Jacques de Révigny*) volt, aki a Corpus Juris teljes kommentárját készítette el. Iskolájából a francia kúria jogászáinak egész légioja került ki. Utána, a XIII. század vége felé működött a tanszéken és a fórumon *Petrus de Bellapertica* (*Pierre de Belleperche*), a Loire-menti város másik nagy jogtudósa. Őket tekintették az olaszok a „dialektikus módszer” megalapítóinak, holott ezt a kisebbségben maradt bolognai irány kezdeményezte. Lényege az elmélet önálló kidolgozása, a szabadabb értelmezés (analógia!) és főként a gyakorlat igényeinek lehető kielégítése volt.⁵⁴

A kommentátor-iskola kialakulásával természetesen együtt járt a glossza tekintélyének megtámadása. Már a XIII. század első felében különvéleményt nyilvánítottak vele szemben *Jacobus Baldvini* és *Odofredus*, valószínűleg az első orléansi jogtanárok mesterei. Ezek maguk kíméletlenül bántak el a glosszával, előadásaikban visszatérő fordulatokként használták a „glossa diabolica, pessima, fatua, confusa” kifejezéseket a bolognai megoldásokra. Önálló nézeteket hangoztatott nemegyszer az említett *Dinus* is (Bolognában 1284–98). A legélesebb bírálatot azonban a kommentátor-iskola megalapítója, *Cinus* (*Cino Sighibuldi da Pistoia*, 1270–1336) mondotta ki. Perugia hírneves jogtanára — főleg Codex-kommentárjában (1312–14) — nagy magasztalással szolt az orléansi mesterekről, ostromozta a bolognaiak önhietségét, és tudatosan újat akart alkotni. Tőle származik ez a jellemzés: „Advocati adorant glossatores pro evangelistas”. „Audi tu, advocate, idolum tuum, id est glossam” — fordult a glossza-bálványozó ügyvédekhez. Nem kímélte Azo és Accursius konkrét megoldásait sem, mondván: „Solutio est quaedam truffa.” Míg elődei és kortársai a glossza tekintélyére hivatkoztak, ő egy esetben így vélekedett: „Dixerunt doctores et glossa, et idem Roffredus: at quotquot fuerint, etiamsi mille hoc dixissent, omnes erraverunt.” Különös élel fordult a jogforrásokat túlságosan leegyszerűsítő, a kutatást megbénító *brocarda* ellen. Ez a kemény kritikai szemlélet méltó volt a korai humanista költőhöz, *Dante*, *Giotto* és *Petrarca* kortársához.⁵⁵

Perugia jogiskolájának hírét *Cinus* nagy tanítványa, *Bartolus de Saxoferrato* (1314–1357) alapozta meg. Az ő munkásságában már jelentős helyet foglalt el a jogvélemények adása gyakorlati jogesetekben; ezek tíz kötetre rúgó, később kinyomtatott műveiben olvashatók. Forrásai között — bár hivatkozás nélkül — ott vannak a francia mesterek is; *Baldus* egyhelyütt (ad Cod. 5, 2, 1) nyersen ezt írja róla: „Et nota quod dominus Bartolus... furatus fuit Petro.” Sajátságosan kétarcú *Bartolus* működése; a franciáknak és mesterének hatása tükröződik gyakorlati érzékében, jogesetmegoldásaiban; egészen eredeti a jog szerint élő közösség rendjének, az alkotmányjognak megteremtésében, a *statutum personale* és *statutum reale* ma is élő megkülönböztetésében; elveti a zsarnokságot, a represszáliát és a háborút; de ugyanakkor tisztelettel említi a glosszát. Híre, tekintélye óriási, a jogászok még századokig „bartolisták” (*nemo iurista*

⁵³ *Meijers*: De Universiteit van Orléans, Tijdschr. 2 (1920–21) 489–493. l.; *Kantorowicz*: Studies 100. l.

⁵⁴ *Meijers*: Tijdschr. 1 (1918–19) 108–132, 443–488. l.; 2 (1920–21) 460–489, 496. l.; *Calasso* 569. l.

⁵⁵ *Meijers*: Tijdschr. 2 (1920–21) 494–495, 505. l.; *Engelmann* 197, 206. l.; *Koschaker* 85. l.; *Wienacker* 38. l.; *Calasso* 570–572. l.

nisi bartolista), műve Spanyolországban 1499 után egy ideig törvény erejénél fogva szubszidiárius jogforrás.⁵⁶ Utána már működésének konzervatív oldala hat erősebben: *Jacobus Butrigarius* határozottan kötelezőnek jelenti ki a glosszát (Ubi glossa firmat pedem, ab ea in iudicando non est recedendum), és a következő nagy kommentátor: *Baldus de Ubaldis* (1327—1400) éppen az ő tanítványa. Hiába róják fel neki kortársai gyakori véleményváltozásait, a fővonalakban a hagyományhoz ragaszkodik. Fiatalkori nyilatkozata már elveti a francia iskolát: „Isti asini Ultramontani non habent aliam beatitudinem nisi reprobandi glossam.” *Baldus* tanítása Mátyás király Nagyobb Törvénykönyvéig sugárzik, de európai tekintélye sem állíthatja meg az olasz iskola hanyatlását.⁵⁷

A szabadabb francia irányzat elsorvadása és az olasz iskola megmerevedése ismét nem a jogtanítás belső fejlődéséből következett. A laikus szellemű jogtanítást az olasz városgazdaság és a kommunális mozgalom első nagy fellendülése hozta létre. Később a kommunák függetlenségi harcának sikere a gyakorlat felé fordította az elméket; a kommentátorok számára már nem a római jog volt az egyetlen jogrendszer, hanem figyelembe vették a helyi szabályozást is, és *Albertus Gandinustól* (Quaestiones statutorum, 1286) *Baldusig* kidolgozták a statutumok elméletét. A professzor taníthatta a „tisztá” római jogot, de a fórumon a város statutumát kellett alkalmaznia. Így jutottak el a kommentátorok addig a tételig, hogy a közösség a maga területén olyan jogalkotó hatalom, mint a császár, és a *iur commune*, a jusztinianuszi rendszer csak másodsorban jöhet szóba.⁵⁸ Ugyancsak a valóság, a város falain kívül — és sokáig azon belül is — hatalmat gyakorló feudális urak jogviszonyainak figyelembevétele vezette már *Pillius*t és nyomában *Jacobus Columb*t a hűbérjogi szokások (Libri Feudorum) tanításához és kommentálásához.⁵⁹ Azt pedig, hogy a régi glossza tekintélyét mindenek fölé emeljék, az olasz városok podestá-bíráskodása kényszerítette rájuk. Ennek az összefüggésnek feltárását *Engelmann* kutatásainak köszönhetjük.

Amikor az olasz céhpolgárság megtörte a városban élő nemesi nemzetségek hatalmát, és maga vette kezébe politikai életének szabályozását, biztos és szilárd jogszolgáltatást is akart teremteni. A XII. században általában konzuláris szervezet állt fenn, az évente választott konzulok kollektíve hozták meg az ítéletet. Barbarossa Frigyes a legtöbb lombard város élére német podestát állított, aki a helyi ülnökökkel együtt bíráskodott. A konstanzi béke (1183) után a városok kivívták a jogszolgáltatás szabályozásának jogát; a birodalmiak hűbérbe kapták a császártól, a püspökiek szokásjogi úton szerezték meg uralmuktól. Sokan megtartották a podestá-rendszert, esetleg csak a büntető bíráskodásra, míg a polgári ügyeket helyi konzulokra bízták. A XIV. században Észak- és Közép-Itáliában már szabályként érvényesült az a gyakorlat, hogy a rendes bíráskodást, a rendészetet és a közigazgatás egy részét a félévre választott *podestà* (*rector*) kezébe adták, de a politikai és gazdasági, továbbá katonai feladatokat nem. A podestá idegenből meghívott nemes vagy jogtudós volt, aki tanácsadóit, végrehajtoit, szolgaszemélyzetét is magával hozta. Pártatlanságát a polgárokkal való érintkezési és jogügyleti tilalom, a bíráskodás és a pénzkezelés elválasztása, és főként a felelősségre vonás (*sindicatus*-eljárás) útján biztosították. A statutumok és a közönséges jog minden megsértéséért személyében és vagyonával felelt hivatali idejének lejártá után, a választott *sindici* bírósága előtt. Érdeke volt tehát, hogy az elkerülhetetlen *sindicatus*-eljárásban tisztának találják, s így a következő félesztendőre másik város hívja meg ügyeinek intézésére. Ezt csak úgy érthette el, ha működése során szigorúan ragaszkodott az ítélezés jogszerezéséhez.⁶⁰

A városi statutumok már a XIII. században sorra mondták ki, hogy bírói, ügyvédi vagy tanácsosi működését csak képzett jogászok fejtethetnek ki. Később csak a helyi jogásztestületek (*collegia, fratria iudicum* és *advocatorum*) tagjai ülhetek a bíróságon a podestá mellett, a tagságnak azonban egyetemi végzettség és vizsga vált feltételévé.⁶¹ Így Itáliában valóban kifejlődött „a hivatásos jogtudósok rendje”, melyről *Engels* szólott az intellektuális munkamegosztással kapcsolatban.⁶² A bolognai típusú egyetemek ontották a római jogban képzett férfiakat, akik megélhetésüket a podestá,

⁵⁶ *Meijers* : Tijdschr. 2 (1920—21) 507. l.; *Engelmann* 197. l.; *Koschaker* 104. l.; *H. Coing* : Die Anwendung des Corpus Iuris in den Consilien des Bartolus, Studi Koschaker I. 71—97. l.

⁵⁷ *Meijers* : Tijdschr. 2 (1920—21) 502. l.; *Engelmann* 197. l.; *Catasso* 577—578. l.

⁵⁸ *Stelling-Michaud* 55—59. l.; *W. Kunkel* : Das römische Recht am Vorabend der Rezeption, Studi Koschaker I. 1—20. l.

⁵⁹ *E. M. Meijers* : Les glossateurs et le droit féodal, Tijdschr. 13 (1934) 129—149. l. Mikrofilmen a Szegedi Tudományegyetem Könyvtárában.

⁶⁰ *Engelmann* 53—75, 175. l.

⁶¹ Uo. 47—48. l.

⁶² *Marx—Engels* : Válogatott Művek I. (Bpest, 1949) 606. l. E kifejezést azonban nem lehet minden országra és korszakra alkalmazni, mint néhány évvel ezelőtt magam is tettem.

ülők, tanácsos vagy ügyvéd hivatásában találták meg. A pártatlan és jogszerű ítélkezésnek római jogi szabályai az olasz városok gyakorlatában új életre keltek. Ám hiába követte valaki egy jeles mester tanítását, ha ez ellentétes volt az általában elfogadott nézetekkel. A podestának olyan biztos alapot kellett keresnie, melyre támaszkodva hozott ítéleteit a sindicusok feltétlenül jogszerűeknek fogják elismerni; ez pedig *Accursius* folyamatos törvénytárgyarázata, a *glossa ordinaria* volt. Nem a szerző tekintélye miatt fogadták el mindenütt érvényesnek ezt a művet, hanem azért, mert összegezte a glossátorok iskolájának egész tudományát. A *glossa ordinaria* nemcsak magyarázatokat adott, hanem szokásjogi elveket, és a forrást kiegészítő megoldásokat is (*ius glossae*). Felmentette a jogban úgy-ahogy jártas gyakorlati embereket az eredeti források használatától, és biztosította a sikert a fórumon. Ez befolyásolta a jogtanárokat is. *Cinus*, a nagy kritikus, a maga praxisából hozott fel eseteket, amelyekben nem a törvény, hanem a glossza segítségével nyerte meg a pert; *Fulgosius* pedig — megbánva, hogy ifjúkorában szembe mert fordulni a hagyományos magyarázattal — inkább a glosszát kívánta álláspontja támogatójának, mint a törvényt.⁶³

A megszilárdult városi bíráskodás támogatása, a szakjogászok képzése vált most már a jogi karok elsőrendű feladatává. Ennek megfelelően az egyes törvénykönyveket felölölő előadások (*lecturae*), folyamatos magyarázatok (*commenta*) és a római rendszertől független, a gyakorlat igényeivel számoló monográfiák (*tractatus*) a kommentátoriskola irodalmi termésének fő típusai.⁶⁴ De még közvetlenebb kapcsolatot jelentett a gyakorlattal a jogi vélemények (*consilia*) adása az egyes városok bíróságai számára. A podestá és ülnökei homályos ügyekben nem hagytakoztak a glosszára, hanem egyenesen valamelyik jogtanárhoz — vagy többhöz — fordultak szakvéleményért. Ezek viszont az ókori *responsa prudentium* példájára, és persze jó pénzért szívesen foglalkoztak az adott esetekkel. (A véleményadással nevezte *Kantorowicz* „konziliátorok” iskolájának a XIV—XV. század jogtudományát, míg a „posztglossátorok” semmitmondó neve már feledésbe merül. Az „Új Savigny” központi bizottsága azonban úgy döntött, hogy a gyűjteményes műben továbbra is a „kommentátor” elnevezést használja.) A vélemények adása egyrészt a gyakorlat problémáival frissítette fel a glossza tekintélyét hirdető iskolát, másrészt el is vonta a jogtanárokat feladatuktól, és megmerevítette tanításukat. *Baldus*nak csak nyomtatásban ötezenél több véleménye jelent meg, az epigonok közül *Alessandro Tartagna* hét, *Jacopo Menochio* tizenhárom kötet consiliumot adott ki. A megmerevedés abban mutatkozott meg, hogy míg a XIV. században a jogtudósok véleménye csak *auctoritas probabilis* erejével bírt, *Baldus*tól kezdve szokásjogi kötelező erőt tulajdonítottak a *communis opinio doctorum*nak, sőt a XV. században már a többségi nézetnek is (*magis communis opinio*). A tudományos kérdések többségi eldöntése már az iskola hanyatlását jelzi.⁶⁵

A kommentátoroknak a gyakorlatra ügyelő, de ugyanakkor merev tekintélyi rendszerré való tanítása az olasz városok gazdasági-politikai fejlődésének következtében alakult ki, de egyben vissza is hatott rá. „A gazdasági helyzet . . . —, írta *Engels Starkenburg*nak — nem hat gépiesen, mint ahogy ezt itt-ott kényelmesen hinni szeretnék, hanem az emberek maguk csinálják történelmüket, csak hogy adott, őket meghatározó környezetben, a készen talált, tényleges viszonyok alapján, amelyek közül a gazdasági viszonyok, bármennyire befolyásolják is őket a többi politikai és ideológiai viszonyok, végső fokon döntenek . . .”⁶⁶ A XIV—XV. századi olasz jogtudósok koruk és környezetük gazdasági szükségleteinek megfelelően a civiljog rendszeréből egészen új, ma is élő jogágakat alakítottak és dolgoztak ki. Felhasználva a kánonjog elemeit is, Bodin előtt kifejtették az állami szuverénitás jegyeit, a törvényhozás és a statutumok elméletét, diadalra vitték a *lex posterior derogat priori* elvét, és koruk igényeinek megfelelően alkalmazták a római államigazgatási jogot is.⁶⁷ Az ő munkájukból született meg a büntetőjog, az

⁶³ Engelmann 172—204. l. De ld. egyes kérdésekben *E. Genzmer* javításait: Kritische Studien zur Mediaevistik I., ZRG Rom. Abt. 61 (1941) 276—354. l.

⁶⁴ Koschaker 91—92. l.

⁶⁵ Engelmann 173, 180, 204—227. l.; *Wiracker* 39. l.; *Calasso* 588—592. l.; az elnevezésre és *Baldus* ötezer jogvéleményére *E. Genzmer*: Il diritto romano come fattore della civiltà europea (Conferenze romanistiche 3, Trieste 1954) 17—20. l.

⁶⁶ *Marx—Engels*: Válogatott levelek 1843—1895 (Bpest. 1950) 546. l.

⁶⁷ A szuverénitás kérdésének hatalmas irodalma (*Ercole, Calasso, Mochi Onory, Wieruszowski, Ullmann, Lagarde, M. David* stb.) nálunk teljesen visszhang nélkül maradt; a mérőlelkekkel előttünk járó lengyel jogtörténetben ld. *J. Baszkiewicz* kritikai tanulmányát: O kanonistycznych źródłach nowożytniej teorii państwa, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 9/2 (1957) 267—298. l. A jogforrástanra ld. *H. Krause*: Kaiserrecht und Rezeption (Abh. der Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 1952 Jg. 1. Abh.) és *ua.*: Dauer und Vergänglichkeit im mittelalterlichen Recht, ZRG Germ. Abt. 75 (1958) 206—251. l. (Az utóbbi a *Kern*-féle, nálunk *Eckhart Ferenc* révén befogadott elmélet revíziója.) A közigazgatási szabályokra l. *Kunkel*: i. m. (fent 58. jegyzet).

eljárásjog és a kereskedelmi jog, mint önálló jogágak. Az, amit az ő merész értelmezésük útján az itáliai városok és az Alpokon túli országok alkalmaztak, meglehetősen távol esett már az eredeti forrásoktól. A birtoktanból a címer- és a cégjogot, a római tulajdonjogból az osztott tulajdonjog elméletét, a hozomány intézményéből a családjogi retraktust és a szerzeményi közösséget építették ki. Jellemző, hogyan üresítették ki pl. az „alteri stipulari nemo potest” elvét; a közjegyzőt *servus publicus*ként fogták fel, mert „cuiuslibet de populo servit”, és az ő szerződéséből a harmadiknak is keresetet adtak. Ebben a későbbi kommentátorokat (*Paulus de Castro*, *Jason de Mayno*) egyenesen a gyakorlat útmutatása vezette.⁶⁸

A kommentátorok megítélésében tehát ne tegyük magunkévá azt a lebecsülést, amelyet a humanisták fejeztek ki először, s amely *Savigny* tekintélyével támogatva napjainkig hat.⁶⁹ Ezt az ítéletet befolyásolta a jogi oktatásban a XIII. századtól fogva megállapodott módszer, amely a forrást nyelvtanilag, jogilag, a gyakorlati alkalmazás szempontjából, összefüggéseinek megmutatásával és az ellenvetések megoldásával szinte felboncolta. Ez az ún. *mos italicus* először *Odofredus* előadásaiiban jelentkezik tudatos módszerként, s egy késői (1547) disztichon így foglalja össze:

Promitto scindo summo casumque figuro

Prolego do causas connoto obicio.⁷⁰

Vele szemben az Orléans és Montpellier egyetemein már régebben alkalmazott ún. dialektikus módszer, a *mos gallicus* az általános elveket kereste meg és ezekből vezette le az adott eset megoldását. A humanizmus természetesen elvetette a tekintélyekhez való ragaszkodást, és élesen bírálta a bartolisták megkövesedett oktatását. *Riccobono*, a nagy olasz romanista mégis úgy véli, hogy a *mos italicus* közelebb jutott a római joghoz a *mos gallicus*nál, mert nem vészelt el a filológiai szempontból pontos, de holt szövegben, hanem az életnek, a gyakorlatnak szolgált.⁷¹ Túláságosan sokat idézik egy XV. századi szerző epés megjegyzését is: „Scribunt nostri doctores moderni lecturas novas, in quibus non glossant glossas sed glossarum glossas.”⁷² Annyi igaz, hogy a bartolista irányzat dogmatikussá vált. A francia humanista irány megalapítója, *Cujas* metszően bírálta a kommentátorokat, akik „verbosi in re facili, in difficili muti, in angusta diffusi”. *Rabelais* pedig a maga népies humorával nevének nevezte azt az anyagot, amellyel a glosszátorok bemocskolták a római jog díszkontösét.⁷³ Támadták a humanisták rossz szakmai latin-ságát és a görög nyelv elhanyagolását is, maguk pedig korán elkezdték az eredeti források kutatását (*Lorenzo Valla*, *Angelo Poliziano* stb.). Hatásukra megindult a jogtudomány reneszánsza is, mely visszatért az eredeti forrásokhoz, az oktatást ismét kapcsolhatba hozta a filozófiával, és kiöntötte az *absynthius Accursianus* kelyhét.⁷⁴

Mindabban, amit a humanisták és utódaik a kommentátorokra mondtak, sok igazság van. De ha nincs kommentátoriskola, ha nem alakítja a klasszikus jogot a gyakorlat igényeihez, ha nem tanítja meg a messze földről jött diákokat „a jogtudomány nyelvére” (*Dahm*), akkor a római jog sohasem vált volna Nyugat- és Közép-Európa anyajogává. Még a mai jogtudomány is sokkal adósa ezeknek az annyit gyalázott mestereknek, akiknek talán éppen fogyatkozásai tettek a legtöbbet a recepció érdekében.

IV

A glosszátorok és a kommentátorok működése mindössze érdekes tudománytörténeti probléma lenne anélkül az egész Európát átfogó hatalmas folyamat nélkül, mely az általuk feldolgozott jogrendszert minden országban ismertté, egyes területeken pedig kötelezővé tette. Minthogy ez a folyamat országokként, sőt tartományokként más-más módon és eltérő eredménnyel zajlott le, újabban kezd kimenni a gyakorlatból a „recepció” műszava, és inkább a római jog elterjedéséről, hatásáról, befolyásáról beszélnek. (Így határozott az „Uj Savigny” központi bizottsága is.) Recepció ugyanis egy jogrendszer hivatalos átvételét jelentené, s ez a műszó túláságosan leszűkítené a sokrétű és sokágú folyamatot. Most egészen röviden szeretném áttekinteni a reá vonatkozó újabb eredményeket.

⁶⁸ Wieacker 39–40. l.; Kunkel 9–13. l.; H. Lange : „Alteri stipulari nemo potest” bei Legisten und Kano-nisten, ZRG Rom. Abt. 73 (1956) 278–306. l.

⁶⁹ Még Marton Géza fent (47. jz.) id. tankönyvében is, 39. l.

⁷⁰ Wieacker 36. l.; Stelling-Michaud 72–73. l.

⁷¹ Uo. 74. l.; S. Riccobono : *Mos italicus e mos gallicus nella interpretazione del Corpus Iuris Civilis*, Acta Roma II. 377–398; Coing fent (56. jz.) i. m.

⁷² Idézi H. Rashdall : *The universities of the middle ages* I. 2. ed. (Oxford, 1936) 257. 1. jz.

⁷³ Calasso 594–595. l.; Koschaker 110. l. — *Rabelais* máshelyütt (Pantagruel II. 10) Accursiust és utódait vén szamaraknak, nagy marháknak, bolondoknak titulálja, akik kevesebbet tudnak a filozófiából, mint az ő ősvéré.

⁷⁴ Wieacker 42–44. l.

Az utóbbi évtizedek kutatásának talán legjellemzőbb vonása, hogy a római jog hatását európai keretben tekinti át. Erré törekedett már a huszas években egy szélesebb közönségnek szánt összefoglalásban *Meynial*, és még előtte a már említett *Vinogradoff*, aki a nehéz kérdést bámolatos könnyedséggel és élvezetesen dolgozta fel.⁷⁵ De csak *Koschaker* utolsó nagy műve tette az „Europa und das römische Recht” kérdését központi problémává. Nálunk a német jogtudományok sokáig egyedül uralkodó volta szinte begyökerezettette azt a nézetet, hogy a „receptio” elsősorban német jelenség; most maguk a német kutatók adnak rá példát, hogy a római jog elterjedését sokkal tágabb, európai távlatban kell vizsgálni. Persze észre kell vennünk azt a tendenciájukat, hogy Európa fogalmát leszűkítik, kizárva belőle Bizáncot és a bizánci jog hatását feltüntető országokat.⁷⁶ Ezzel szemben a tárgyilagosság megköveteli annak hangsúlyozását, hogy a késő római, jusztninánuszi jog egész Európának közös kulturális öröksége. Hatásának kérdését valamennyi európai országra nézve fel lehet tenni (nem is szólva most Dél-Afrikáról, Kanadáról stb.). Még többről van szó az Appenin-félsziget vonatkozásában; Itália volt ugyanis a késői római jog megújulásának igazi területe, és a szokásjogban úgy-ahogy mindig fenntartott rendszer a kommentátorok idejétől kezdve az egész félsziget közös jogává (*ius commune*), a változatos helyi szabályozásokat (*ius particulare*) összefogó egység terebélyesedett.⁷⁷

A másik szempont, amelyet újabban nyomtatékkal emelnek ki, hogy a középkorban Európa-szerte elterjedő és ható rendszer nem a római jog volt, tehát a klasszikus római jogászok műve vagy a jusztninánuszi törvénykönyvek anyaga, hanem valami más. Így *Engelmann* munkájának már címében is kifejezett alapgondolata, hogy a római jogtudomány és jogtan (*Rechtslehre*); vagy a jogi kultúra (*Rechtskultur*) született újjá Itáliában, a németek pedig elsősorban az olasz igazságügyi jogot (*Justizrecht*) fogadták be.⁷⁸ Az utóbbi felfogásra nagyon találó az ifjú *Marx* megjegyzése arról, hogy „az anyagi jognak megvan a maga szükségzerű, veleszületett per-formája”, és hogy „egy szellemnek kell lennie annak, amely a pert és a törvényeket áthatja, mert a per csak a törvény életmódja . . .”⁷⁹ Valóban úgy áll a helyzet, hogy a római anyagi és eljárás jog németországi befogadása egyidőben történt meg, a kettő kölcsönösen feltételezi egymást; a „jogi kultúra” fogalma pedig még a polgári kritika szerint is túlságosan cseppfolyós.⁸⁰ *Wieacker* az előbbihez hasonló felfogást képvisel; szerinte sem a római jogot fogadta be Németország, hanem az itáliai és a francia egyetemeken a jusztninánuszi törvénykönyvek alapján kidolgozott „európai jogtudományt”. A germanisták régi nacionalista panaszaiival szemben (s ennyiben helyesen) hangsúlyozza, hogy nem valamilyen idegen test hatolt be a német jogéletbe, hanem ez asszimilálta az itáliai és francia jogtudományt; a „receptio” helyett tehát inkább a német jogélet „tudományossá válásáról” kell beszélni.⁸¹ Az ő felfogására annyit jegyezhetünk meg, hogy világosan kifejeződik benne a mai német idealista filozófia hatása, tehát velejében szellemtörténeti nézet. Számunkra is használható magja az, hogy a római jog nem klasszikus vagy posztklasszikus alakjában, hanem a glosszátorok és kommentátorok tudományos feldolgozásán keresztül terjedt el és hatott Európa-szerte. Ebből az is következik, hogy ebben a bonyolult folyamatban a klasszikus elemeken kívül a hűbérjogi és kánonjogi intézmények is szőhöz jutottak.

Az egyes jogrendszerek elemeinek keveredése, egymáshoz való viszonya természetesen országról országra változó. Franciaország déli részeiben pl. a római jog éppen úgy nem volt idegen test, mint Itáliában. A Garonne vonalától nagyjában délre eső terület romanizált lakossága a korai középkorban a *Lex Romana Visigothorum* hatálya alatt élt, a IX. századtól pedig a Corpus Juris egyes részeit is megismerte. Fentebb, a Bologna előtti korszakról szólva láttuk, hogy francia területen már igen korán elkezdtek jogi munkák. A déli részekben, melyeket a XIII. századtól a római jog tartományainak (*pays du droit écrit*) nevezték, a jusztninánuszi rendszer uralkodó helyzetbe került. *Rogerius* és *Placentinus* áthozták Montpellierbe a bolognai módszereket, nemsokára magas romanista kultúra virágzott fel Toulouse egyetemén is. Itt állította fel Merész Fulöp a déli részek római jogi felsőbíróságát (1278). A *Summa Trecensis* népi változata, a provençal nyelvű *Lo Codí* már a XII. században bevitte a glosszátorok tanait a gyakorlatba.

⁷⁵ E. *Meynial*: Roman law (The legacy of the middle ages, Oxford. 1926) 363—400. I.; *Vinogradoff* fent (49. jegyzet) i. m.

⁷⁶ Így *Koschaker* 6. I.; *Genzmer*: Il diritto romano (fent 65. jegyzet) 6. I.

⁷⁷ *Calasso* egész munkája ennek a tételnek az illusztrációja, a többi országról csak röviden szól, 607—628. I. Ld. még G. *Ermini*: Ius commune e Utrumque ius, Acta Roma II. 505—535. I.

⁷⁸ *Engelmann* 3—4, 17. I.

⁷⁹ K. Marx és Fr. Engels Művei I. (Bpest. 1957) 145. I.

⁸⁰ E. *Genzmer*: Kritische Studien (fent 63. jz.) 280—284. I.; fenntartással él *Engelmann*al szemben *Móra* is, Századok 74 (1940) 335. I.

⁸¹ *Privatrechtsgeschichte* 65—66. I.; hasonló *Kunkel* felfogása is, Studi *Koschaker* I. 19. I.

De nem maradtak el a római jog hatását illetően az északi tartományok sem, melyekben a hazai szokásjog megtartotta vezető szerepét (*pays du droit coutumier*). Párizsban — láttuk — már a XII. század derekától tanítottak római jogot, a teológia elsőbbségének biztosítását célzó pápai tilalom (1219) után pedig Orléans vette át északon a civilisták képzését. (Más lapra tartozik, hogy a jusztiniánuszi törvénykönyvek oktatása a tilalom ellenére sem maradt abba a fővárosban.) Külön tárgyalást érdemelne az a szerep, amelyet a római jogon képzett szakemberek játszottak a császár és a pápa hatalmi igényeivel szemben, az országot fokozatosan egyesítő francia király udvarában. II. Fülöp Ágosttól Szép Fülöpig egyre több *legista* dolgozott a királyi kormánysszervekben, a tanácsban és a párizsi parlamentben, sőt az orléansi jogi kar mindinkább csak átmenő állomás lett a jól jövedelmező királyi szolgálat felé. Az egyetemi viták és előadások lejegyzése (*reportatio*) közvetlenül készítette elő a bíróságon dolgozó szakembereket napi feladataikra. Mint *Hajnal István* kimutatta, a gyakorlatban dolgozó jogászok sokszor egyúttal az egyetemen is tanultak. Ez a szoros kapcsolat tanítás és jogélet között megmutatkozik az Orléans környékén létrejött *Livre de Jostice et de Plet* (1260 k.) túlnyomóan római jogi anyagában, vagy *Beaumanoir*nak nem sokkal későbbi kijelentésében, amely a római jogot a francia *droit commun* forrásai közé számítja. A XV. század derekán meginduló hivatalos jogrendezés megtartotta ugyan a helyi szokásjog egyéni vonásait, de felhasználta az iskolázott civilisták fogalmait és módszereit.⁸²

A spanyol félszigeten a fejlődés sokban hasonlít a dél-francia tartományokéhoz. Itt is Alarik kódexe, a *Lex Romana Visigothorum* volt érvényben a romanizált lakosság számára, de a germán hódítókkal való összeolvadás folytán már Reccesvind egységes, római—germán törvényt alkotott. A nyugati gót uralom bukása (711), a mór hódítás, majd a *reconquista* során a helyi szokásjog nagy változatossága alakult ki. Itália és Franciaország egyetemei útján terjedt el a megújult római jog az ibér félszigeten is. Salamancában már 1220-ban találunk civiljogi tanszéket, s ugyanebben az időben egyre több római jogi forma tűnik fel különösen a *renunciatio*-záradékokban. Kasztíliaiban X. Alfonz hétrészes kódexe (*Siete Partidas*, 1265) a római jog nagy győzelme. Itt is, Leonban is lépésről lépésre nyomulnak be az egyetemet járt jogászok a tanács és a bíróságok területére. A keleti részeken Katalónia jogélete már a XIII. században az olasz közjegyzői gyakorlat hatását tükrözteti, s a rendek ismételten, de hiába tiltakoznak a legisták előretörése ellen. Sokkal elmosódottabb a római jog befolyása Aragóniában, Valencia viszont valahol a középúton foglal helyet. Az ország egyesítése után Ferdinánd és Izabella kiadják a madridi pragmatikát, melyben az óriásira növekedett irodalomból csak *Bartolus* és *Baldus* idézését engedik meg (1499), s a kommentátoroknak ezt a hivatalos elismerését már a *Leyes de Toro* (1505) rendi érdekektől sarkalt tilalma sem teheti semmivé.⁸³

Angliát illetően közhellyé lett, hogy a *Common Law* korai kifejlődése és szilárd-sága gátat vetett a római jog befogadásának. Ez a tétel alapjában véve igaz, de voltak korszakok, amelyekben a hazai jog és a római jog pere korántsem dőlt el még jögerősen. Már Hódító Vilmos törvényhozásában közreműködött egy páviai jogász, *Lanfrank* canterburyi érsek (1070-től); utóda, *Teobald* pedig egy másik lombardot, a Bolognában tanult *Vacariust* hívta meg udvarába. *Vacarius* kezdte tanítani a római jogot Oxfordban, s olyan sikert ért el, hogy a nagyurak érdekeit féltő István királynak be kellett tiltania működését (1151). Hasonló tilalmat bocsátott ki III. Henrik Londonra vonatkozóan (1234), a bárók pedig hamarosan ünnepélyesen tiltakoztak a hazai jog megváltoztatása ellen (Merton, 1236). A század derekán alkalmasint Angliában hamisították azt a pápai bullát, mely a szokásjoggal élő országokban, így Franciaországban, Angliában és Magyarországon általában eltiltotta volna a jusztiniánuszi törvénykönyvek oktatását (Dolentes, 1254).⁸⁴ Mindez nem akadályozta meg a római intézmények beszívargását az oxfordi professzor, *William of Drogheda* eléggé primitív *Summa aurea*jába, a királyi bíróságok gyakorlatába, sőt *Henry Bracton* századokra irányadó nagy jogkönyvébe sem. *Bracton*

⁸² *Vinogradoff* fent (49. jz.) i. m. 71—96. l., bibliográfiával; *Koschaker* 142—144. l.; *Genzmer*: *Il diritto romano* (fent 65. jz.) 21—23. l.; *Hajnal* i. m. 135—138. l.; az orléansi egyetemre *Meijers* fent (36. jz.) i. m., Párizsra *G. Péties*: *La faculté de droit dans l'ancienne université de Paris* (1180—1793), (Paris. 1890) 98—107. l.

⁸³ *Genzmer*: *Il diritto romano* 23—24. l.; *A. Larraona*—*A. Tabera*: *El derecho Justiniano en España*, *Atti Bologna* II. 83—182. l.; *E. Wohlhaupter*: *Das germanische Element im altpanischen Recht und die Rezeption des römischen Rechtes in Spanien*, *ZRG Rom.* Abt. 66 (1948) 135—264. l.

⁸⁴ *Stelling-Michaud* 125—130. l., bibliográfiával; a régebbi irodalomban elsőknek *G. Digard*: *La papauté et l'étude du droit romain au XIIIe siècle à propos de la fausse bulle d'Innocent IV „Dolentes“*, *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes* 51 (1890) 381—419. l. mutatta ki a D. hamisságát, az újabb irodalomban *W. Ullmann*: *Honorius III and the prohibition of legal studies*, *The Juridical Review* 1948, 264 skk. l.; *St. Kuttner*: *Papst Honorius III und das Studium des Zivilrechts* (Festschrift für Martin Wolff, Tübingen, 1952) 79—101. l. Az utóbbi kettő nem volt hozzáférhető számomra.

romanizmusa ma is hevesen vitatott kérdés; kétségtelen, hogy elméleti részeiben sokat vett a római és a kánonjogból, de az átvétel inkább a szakkifejezésekre, fogalmakra, osztályozásokra, mintsem az intézményekre terjedt ki. *Kantorowicz* találó megjegyzése szerint a későbbi angol jogi könyvekben sokkal több civiljogi elem lett volna, ha *Bracton* kevesebbet használt fel; az ő műve tette képessé az angol gyakorlati jogászokat a hazai jog tudományos feldolgozására.⁸⁵

Az intézmények kiforrásának idejében, a XIII–XIV. században a döntés mégis a hazai joggyakorlat javára történt meg. Ennek az okát általában a korán kialakult központi bíróságokban s az itt működő angol jogászság erős hivatási szervezetében szokták megjelölni. Közismert a hivatási testületek (*Inns of Court*) gyakorlati irányú oktatása is, mely tökéletesen elvált az egyetemi római és egyházjogi tanításától. A jogász-hivatásnak anyagi és társadalmi érdeke fűződött a királyi bíróságok hatáskörének kiterjesztéséhez; a bírói parancsok (*writs*) rendszere révén a kúria jogászsága egyre nagyobb körben vonta magához az ügyeket a nagyhűbéresek és főpapok rovására. De még a *Common Law* virágkorában sem maradt el a római jog befolyása, s ezt főként a kancellár fóruma, a királyi méltányossági bíraskodását gyakorló *Chancery* közvetítette. Ennek a gyakorlatában fejlődött ki az angol jog másik nagy ága, a sok római–kánoni elemet tartalmazó *Equity*. VIII. Henrik abszolutizmusa, a római jogi tanszékek és gyakorló legisták királyi támogatása jelentette Justinianus utolsó rohamát az angol jog ellen; a győzelem azonban ekkor is a hazai jogé, illetve az érte kiálló jól szervezett jogászságé lett.⁸⁶

Sok tanulsággal járna, ha végigkísérnők a középkori római jogtudomány útját a többi európai országokban: Skóciában, ahol 1532 óta a római jogot alkalmazó felsőbíróság állott fenn; Németalföldön, ahol a doktorok fokozatosan vették birtokba a jogszolgáltatást, és a XVI–XVII. században messze kisugárzó hatású romanista iskola alakult ki; Belgiumban, ahol Louvain a humanista jogtudomány középpontjává lett;⁸⁷ Csehországban, melynek bányajogát már a XIII. század végén a római és a kánonjog kategóriái szerint kodifikálták, majd prágai egyetemén a jogi kultúra első közép-európai tűzhelye gyulladt fel;⁸⁸ Lengyelországban, melynek diákjai már a XIII. században külön nácioiba tömörültek a bolognai egyetemen, és a magukkal vitt közjegyzői formuláskönyvek fordulatait átültették a hazai gyakorlatba; melynek városai gyakorlatukban alkalmaztak egy bizonytalan eredetű római jogi *Summa legumot*, s ez 1506-ban a híres Łaski-féle statútumban nyomtatásban is megjelent.⁸⁹ De hogy szemlénk túlságosan hosszúra ne nyúljék, forduljunk most Németország felé, mely elkésve, de annál alaposabban fogadta be a kommentátorok római jogát, hogy azután 1900. január 1-ig el se váljék tőle.

Az újabb kutatások szerint a német recepció (itt helyénvaló a név!) első szakasza az egyházi bíraskodással és a közjegyzői oklevelek hatásával függ össze. A szentszékek a később világának tekintett ügyek egész sorát vonták magukhoz személyi vagy tárgyi jogcímen (házasság, végrendelet, uzsora, szerződés, egyes bűncselekmények stb.), a XIII. században virágkorát élő egyházi bíraskodásban viszont a római jog kiegészítő rendszer szerepét töltötte be. Még a gyóntatók is sokszor találkoztak jogi kérdésekkel, ezért a számukra írott *Summae confessorum* (*Peñaforti Rajmundé* óta, 1234 után) sok római jogi ismeretet közvetítettek. A XIII. század második felében — mint *Stelling-Michard* szépen tisztázta — megindult a svájci német hallgatók áramlása Bolognába, s őket más területekről valók is követték. Hazatérve elterjesztették az itáliai közjegyzők formuláit, különösen a *renunciatio*-záradékokat; ezek még nem jelentik a bennük említett jogszabály

⁸⁵ *Vinogradoff* 97–118. l., bibliográfiával; *Koschaker* 213–216. l.; *H. Kantorowicz*: Bractonian problems (Glasgow. 1941); az utóbbit bírálja a kérdés klasszikus feldolgozója, *Fr. Schulz*: Bracton on kingship, *Studi Koschaker* I. 21–70. l.

⁸⁶ *F. W. Maitland*: English law and the renaissance (Cambridge. 1901) és *Collected papers* I. 168–207. l.; *E. Wohlhaupter*: Der Einfluss naturrechtlicher und kanonistischer Gedanken auf die Entwicklung der englischen Equity, *Acta Roma* II. 437–467. l.; *Koschaker* 216–219. l.; *Genzmer*: Il diritto romano 24–28. l.; *H. F. Jolowicz*: Roman regulae and English maxims, *Studi Koschaker* I. 211–223. l.

⁸⁷ *Genzmer*: Il diritto romano 29–36. l., irodalommal; *R. Feenstra*: Zur Rezeption in den Niederlanden, *Studi Koschaker* I. 243–268. l.; a XV. századi friz jogkönyvekre *F. Gerbenzon*: Excerpta legum (Groningen. 1956), ld. a ZRG Germ. Abt. 75 (1958) 436–439. l. ismertetését.

⁸⁸ *Barta István*: L'université Charles de Prague et la Hongrie, *Revue d'Histoire Comparée* 7 (1948) 213–231. l.; *O. Peterka*: Die Rezeption des römischen Rechts in Böhmen und Mähren (Prager Festgabe für Th. Mayer, Freilassing — Salzburg, 37–55. l.); *S. von Bolla*: Hergang der Rezeption in den böhmischen Ländern, *Studi Koschaker* I. 375–391. l.; *I. H. Bulín*: Nejstarší kodifikace procesního práva v Čechách, *Právně-historické Studie* 2 (Praha. 1956) 85–129. l. a régebbi irodalommal.

⁸⁹ *J. Fijałek*: Bartolo de Sassoferrato (Kraków. 1915); *A. Gál*: Die Summa legum brevis levis et utilis des sogenannten Doctor Raymundus v. Wiener-Neustadt (Weimar. 1926); *R. Taubenschlag*: Formularze czynności prawno-prywatnych w Polsce XII. i XIII. wieku (Lwów. 1930) és ua.: Il diritto romano nei documenti polacchi (medievali, *Acta Roma* II. 359–375. l.; *E. Seckel*: Vincentius Kadlubek, hrsg. *E. Genzmer*, ZRG Rom. Abt. 76 (1959) 378–395. l.

(pl. a *senatusconsultum Velleianum*) gyakorlati érvényesülését, de felkeltették az érdeklődést a római jog forrásai iránt. Így a *jurista* alakja már 1300 körül megjelent a német szatírikus irodalomban, megszólaltak a panaszok félműveltsége, anyagiassága, percsavarása miatt.⁹⁰

Mindamellet a civilista doktorok korszaka csak a XV. század második felében érkezett el. A közép-európai egyetemeken (Prága 1348, Bécs 1365, Heidelberg 1385, Köln 1388 stb.) eleinte csak a kánonjogot tanították, s a világi fejedelmek udvaraiban is a kánonisták jutottak jövedelmező tisztségekhez. Amikor a XV. század derekán érezhetővé vált a szükséglet római jogász professzorokban, ezeket eleinte Itáliából vagy Franciaországból hívták meg. De azoknak a körében, akiket kevésbé találó kifejezéssel „féltudósoknak” szoktak nevezni, szélteben elterjedt a római és egyházjogot együtt kiaknázó „népszerű jogi irodalom” (*Stintzing*), különösen az ABC sorrendbe foglalt jogi szótárak, kézikönyvek. Fokozatosan egyetemet végzett jogászok foglalták el a laikusok helyét a tartományurak tanácsaiban, felsőbbbíróságain és azután az alsófokú fórumokon, a városokban és kerületekben is. A kor szükségleteit már nem elégítette ki a népből vett *Schöffen* ösztönös jogszolgáltatása, a doktorok viszont a római-kánoni eljárást vezették be, melynek fortélyait a laikusok nem értették. Ezzel együtt természetesen hatoltak be a kommentátorok kezén a gyakorlathoz idomult jusztiniánuszi jogrendszer anyagi jogi részei is, kevésbé az alkotmányjogiak és büntetőjogiak, leginkább a magánjogiak. Az addigi fejlődés betetőzése és egyben további behatolás előkészítője lett a birodalom reformjának egyetlen maradandó lépése, a *Reichskammergericht* újjászervezése (1495). Ennek szabályzata (RKGÖ) azt rendelkez, hogy az ülnökök fele jogvégez, másik fele pedig lehetőleg jogban jártas nemes legyen, s ezek „a császári és közönséges jog szerint”, valamint az előttük bebizonyított helyi szokások és szabályok szerint hozzák meg az ítéletet. A RKG természetesen a könnyebben hozzáférhető római jogot alkalmazta, s ugyanezt tették a fejedelmek sorra megszervezett felsőbbbíróságai is. *Udalricus Zasius* (1461–1535) óta a német jogászság új generációja vette át a szellemi irányítást; a helyi jogszabályok kodifikációiban (*reformationes*) is mind nagyobb szóhoz jutottak a kommentátorok tanai.⁹¹

Mint hogy a német birodalomban az itáliai jogászok kezén átment, majd a hazai egyetemeken és bíróságokon tovább fejlesztett római jog (*usus modernus Pandectarum*) szubszidiárius rendszerré lett, mely átfogó hazai szabályozás híján egyben a birodalom közönséges joga (*gemeines Recht*) is volt a BGB életbe lépéséig, itt valóban egy „idegen” jogrendszer befogadásáról, recepciójáról beszélhetünk. Ezt a jelenséget a nacionalista szemléletű német jogtörténészek, a germanisták a XIX. században nemzeti szerencsétlenségnek bélyegezték, és fájdalmas panaszokat hallattak a „német jog elidegenedéséről”. (Nem maradt hatástalan ez a felfogás a mi irodalmunkban sem, amely pl. Werbőczy nagy érdemének fogta fel, hogy szokásjogunkat „megmentette” ettől a veszélytől.) A recepció elítélése a hitlerizmusban teljesedett ki, mely a római jogot mint „fajidegen” rendszert vetette el. Mindez elméletileg alapjában téves, ma már nyugaton is túlhaladott. *Koschaker* tisztán látja ezt, a recepcióval kapcsolatban mégis a „germanizmus és romanizmus küzdelméről” beszél.⁹² Azok a fejedelmi tanácsosok és bírák, akik valamilyen kérdésben a jusztiniánuszi könyvekhez nyúltak, egyáltalán nem érezték idegennek ezt az anyagot. Ha nem is volt döntő oka, előmozdította a római jog befogadását az a felfogás, hogy a német birodalom a régi impérium folytatása, és Justinianus rendszere a császárok elődeinek jogalkotását foglalja magában.⁹³ Sokat szokták emlegetni az „idegen” jog elleni „nagy népi tiltakozást”, az egyszerű emberek ellenállását. De ha az adatokat nem a nacionalizmus szemszögéből, hanem a társadalmi fejlődés keretében vizsgáljuk meg, mögöttük vagy a nemesi-patricius rétegeknek az idegen (esetleg más tartománybeli!) jogászok anyagi és társadalmi gyarapodása elleni tiltakozását, vagy – mint a német parasztháború követeléseiben – az elnyomottaknak minden feudális jogrendszer elleni gyűlöletét kell meglátnunk.⁹⁴

Vinogradoff azt írja, hogy a római jogrendszer újjáéledése „bizonyos értelemben kísértethistória”.⁹⁵ Ha ezt a folyamatot – mint a nyugati irodalom egy része teszi – merőben szellemi átalakulásnak tekintjük, akkor „a történelem pusztán az állítólagos eszmék történetévé, szellem- és kísértettörténetévé lesz”, amilyenek az ifjú *Marx* és

⁹⁰ *Genzmer*: Il diritto romano 39–40. l. és *ua.*: Hugo von Trimberg und die Juristen, Studi Koschaker I. 289–336. l.

⁹¹ *Koschaker* 144–145, 224–226. l.; *Wieacker* 67–69, 78–81, 92–94. l.; *Genzmer*: Il diritto romano 40–45. l.

⁹² *Koschaker* 146–153, 155–157. l.

⁹³ *Uo.* 153–154. l.; *Wieacker* 71–73. l.; a tartalmi hasonlóságokra *Kunkel*: Studi Koschaker I. 7–8. l.; a császári jogra *Krause* fent (67. jz.) l. m.

⁹⁴ *G. von Below*: Die Ursachen der Rezeption des Römischen Rechts in Deutschland (München–Berlin, 1905) 67–101. l.; *Koschaker* 154–155. l.

⁹⁵ *Roman law in medieval Europe* 13. l.

Engels ezt az elméletet jellemezte.⁹⁶ Bizonyos az is, hogy okainak keresésében nem lehet vulgáris gazdasági magyarázatot adnunk, s az ilyenre írják általánosítva a polgári szerzők, hogy ma már „elavult”. Anélkül, hogy valami általános érvényű megoldást kívánánk adni, a rendkívül megnövekedett irodalom tanulságai alapján a kérdést így próbáljuk összegezni: Angliában és Franciaországban a korán kialakult központi bíraskodás elősegítette a jogászshivatás testületi szervezkedését, ez viszont — részben a római jog eszközeivel — ellenállásra képes rendszerré építette ki a hazai jogot. Németországban az interregnum óta számottevő politikai központ nem létezett, s amikor a német „hivatásos jogtudósok rendje” kialakult, a széttagoaltság már végzetesen előrehaladt. A növekvő népi ellenállással szemben a birodalmi rendek és — még inkább — a maguk területén központosító tartományurak megkísérelték az egységes és erős jogszolgáltatás megteremtését; ehhez fűződtek a közbéke és biztonság helyreállításának érdekei is. Az abszolutizmus felé haladó állam racionális igazgatást és bíraskodást igényelt, ebben pedig természetesen a szakképzett jogászok jöttek segítségére. A német jog partikularizmusa folytán a jogászrend csak a nagy tekintélyű „császári” joghoz, a kommentátorok római jogához fordulhatott. A recepció elsőprő győzelmét tehát végső soron a német gazdasági élet és ennek megfelelően a politikai élet széttagoaltsága készítette elő.⁹⁷

V

A római jog középkori története a problémák egész seregét veti fel, s ezekre a monográfiák, cikkek és tanulmányok sokasága próbál választ adni. Néhány évvel ezelőtt vetődött fel az a gondolat, hogy a *Savigny* összefoglaló műve óta hatalmasra duzzadt irodalmat nemzetközi együttműködés útján foglalják össze. *Meijers* adta a vállalkozásnak az „Új Savigny” nevet, minthogy az új szintézis kísérletet tesz a „rég” hét kötetes műnek a mai kutatás színvonalára hozatalára. A tervet a Société d'histoire des droits de l'antiquité 1952 szeptemberében Firenzében tartott kongresszusa elfogadta, és a mű előkészítésére bizottságot küldött ki. A tudományos vezető szerepét *Erich Genzmer* vállalta el. Azóta megtörtént a munkatársak felkérése és a munka felosztása. A központi bizottság átlag fél évenként tartott ülésein vitatja meg és dönti el a felmerülő kérdéseket. A munkát zömmel nyugat-európai szakemberek végzik; a népi demokráciák közül Lengyelország, Csehszlovákia (külön cseh és szlovák munkatárssal) és Magyarország (a jelen sorok írójával) vesz részt benne.⁹⁸

Azt hiszem, nem fejezhetném be hasznosabban irodalmi áttekintésemet, mint az „Új Savigny”, illetve hivatalos nevén *Ius Romanum Medii Aevi (IRMAE)* jelenleg érvényes tervének közlésével.⁹⁹

I. rész. Praemittenda. Az Irnerius előtti időszak.

1. Praemittenda. Előszó. A mű beosztása. A rövidítések és a forrásokra való utalás módja. (Megjelent.¹⁰⁰) Bevezetés.

2. A római jog a középkorban a X. század végéig. a) Általános helyzet és a jog állapota Itáliában, Franciaországban és Spanyolországban a nyugati gót birodalom utolsó éveiben. — b) Nem-jusztiniánuszi római jog a germánok országaiban: aa) A germán államok ún. leges romanae-i (Edictum Theoderici, Breviarium Alaricianum, ennek irodalma és epitoméi, a lex Romana Curiensis különösen, a lex Romana Burgundionum. bb) A római jog befolyása a germán jogrendszerekre (a nyugati gót törvényhozás a Codex Euricianus-tól a Lex Visigothorumig, a Lex Burgundionum, a frank népjogok, romanisztikus nyomok a többi népjogokban). cc) A római jog befolyása a formulákra és a gyakorlatra (Franciaország, Spanyolország, Németország, Svájc, a többi országok). — c) A jusztiniánuszi jog Itáliában: aa) A jusztiniánuszi jog bevezetése Itáliában edictum útján. Sanctio Pragmatica pro petitione Vigili. bb) Romanisztikus irodalom a jusztiniánuszi korban. cc) A Corpus Juris egyes részeitől készült epitomék, summák, kivonatok. dd) Glosszák,

⁹⁶ K. Marx és Fr. Engels Művei III. 115. 1.

⁹⁷ Below : 1. m. 106—162. 1.; Koschaker 224—225. 1.; Wieacker 73—78. 1.; Genzmer : Il diritto romano 44—45. 1. A szövegben mondtak egyúttal azt is bizonyítják, mennyire központi kérdése az európai jogtörténetnek a jogászshivatás fejlődése.

⁹⁸ A preliminary report on the project of a general history of Roman law in the middle ages, Seminar 11 (1953) 89—101. 1.; U. Nicolini : Intorno al progetto di una nuova storia del diritto romano nel medio evo, Rivista di Storia del Diritto Italiano 26 (1953) 175—188. 1.

⁹⁹ A tudományos vezető 1960 májusi körlevele alapján.

¹⁰⁰ Index Abbreviationum, curaverunt R. Feenstra et G. Rossi (Milano. 1960), egyúttal a probléma igen becses bibliográfiája. Új lenyomata az IRMAE immár megjelent első füzetében: Pars I, 1 a-d (Mediolani 1961).

jogi gyűjtemények és egyéb irodalom. *ee)* A jusztiniánuszi jog befolyása a formulákra és a gyakorlatra (a longobárd Itáliában, a bizánci Itáliában és Rómában). *ff)* A jusztiniánuszi jog nyomai a longobárd törvényhozásban (Edictus Rothari és bővítései a Liber Papiensisig).

3. Római (akár jusztiniánuszi, akár nem) jog az egyházjogban, az egyházatyáknál és a lexikográfusoknál. *a)* Az egyház joga (a pseudo-isidori hamisítványok is). — *b)* Római jog és patrisztika. — *c)* A lexikográfusok (Isidorus, Papias stb.).

4. Az átmeneti korszak (a XI. század) Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban, a római jog hagyományozása és alkalmazása, források és irodalom. *a)* Általános helyzet és a jog állapota. — *b)* Itália: *aa)* Római jogi szövegek. *bb)* Római szokásjog a volt longobárd és a volt bizánci Itáliában, valamint Rómában. *cc)* Romanisztikus irodalom. *dd)* A ravennai irodalom különösen. A ravennai jogi iskoláról szóló tudósítások. *ee)* Longobárd jog és a római jog longobárd irodalma. *ff)* Egyéb iratok. — *c)* Spanyolország: szövegek, alkalmazás, irodalom. — *d)* Franciaország: ua. — *e)* Romanisztikus tartalmú egyházjogi irodalom (Gratianus már nem).

5. Jogi oktatás a korábbi középkorban és az átmeneti korszakban Itáliában, Franciaországban és Spanyolországban. *a)* Trivium és quadrivium. — *b)* Gyakorlati jogtanítás mester-inas módra a gyakorló jogászoknál. Jogtanítás az egyházi iskolákban és az egyházi gyakorlatban. Jogtanítás a világi iskolákban? — *c)* A longobárd jogi iskola (Pavia).

6. Összefoglalás.

II. rész. Az egyetemek.

1. Tudományos fellendülés 1100 előtt és körül, összefüggése a szellemi, politikai és társadalmi folyamatokkal.

2. A bolognai jogi iskola keletkezése.

3. Az oktatás módszerei. Reportationes.

4. Más tudományok befolyása a római jog tanulmányozására, különösen grammatikai, retorikai, filológiai, teológiai, kánonjogi befolyások a glosszatori iratok műfajaira. Az iskolai oktatásból vett minták. A skolasztikus filozófiával és a bírósági retorikával való összefüggések. A legisztika és a kanonisztika viszonya. A glosszátorok jogi irodalmának céljai.

5. Könyvek: sokszorosítási módszerek, stationarii. A könyvkereskedelem és könyvszállítás.

6. A diákok.

7. Az egyes egyetemeknek és szervezetüknek repertóriumai 1100–1500, mindegyik egyetem bibliográfiájával. *a)* Itália. — *b)* Franciaország. — *c)* Spanyolország. — *d)* Anglia. — *e)* A többi európai ország.

III. rész. A glosszátorok Irneriustól Accursiusig és irataik. A glosszátorok korának romanisztikája Franciaországban, Spanyolországban, Portugáliában és Angliában.

1. A források körének kiterjedése és a Breviarium visszaszorulása. A Decima Collatio. A Libri Feudorum. A Pax Constantiae stb.

2. *a)* A glosszátorok irodalmi műfajai (glosszák, distinctiones, summae, quaestiones, brocarda, tractatus, dissensiones-gyűjtemények). — *b)* Az ars notaria.

3. *a)* Az egyes glosszátorok Irneriustól Accursiusig, és irataik. — *b)* A kánonisták Gratianustól IX. Gergely koráig.

4. Névtelen és álnév alatti iratok.

5. A romanisztika Franciában, Provencet is beleértve (a Tübingai Jogkönyv és köre, Brachylogus, Epitome exactis regibus, Lo Codi stb.). Kánonjogi hatások.

6. A romanisztika Spanyolországban és Portugáliában. Befolyása a Siete Partidasra. Kánonjogi hatások. *a)* Spanyolország. — *b)* Portugália.

7. A romanisztika Angliában. Kánonjogi hatások.

8. Visszatekintés a glosszátorok iskolájára. Tudományos jellege. Érdemei és fogyatkozásai. A glosszátorok könyvtára.

IV. rész. Accursiustól a bartolistákig.

1. Az Accursius utáni írók (Cinus már nem).

2. Az orléansi jogtanárok. Céljaik, módszereik és irataik. (Ez a három szempont az alábbi 7. pontig bezárólag ismétlődik.)

3. Montpellier és Toulouse jogtanárai. *a)* Montpellier. — *b)* Toulouse.

4. A nápolyi jogtanárok.
5. Cínus és kortársai.
6. Bartolus és kortársai.
7. Baldus és kortársai.
8. A bartolisták és irataik.
9. A kánonisták IX. Gergely óta.

V. rész. A római jog és jogtudomány hatásai a kánonjogra és a nemzeti jogokra a XV. század végéig.

1. A római és a kánonjog, kölcsönhatásaik IX. Gergely óta.
2. Itália. *a)* A szokásjog. — *b)* Római közönséges jog és partikuláris jogok Észak-Itáliában. — *c)* Ua. az egyházi államban. — *d)* Ua. Dél-Itáliában. — *e)* Ua. Szicíliában a Szicíliai Vecsernye után. — *f)* Ua. Szardíniában.
3. Spanyolország és Portugália. *a)* Spanyolország: *aa)* Kasztília és Leon. *bb)* Aragónia és Navarra. *cc)* Katalónia, Valencia és Mallorca. — *b)* Portugália.
4. Franciaország. *a)* Az Ile de France és a környező tartományok. — *b)* Kelet-Franciaország. — *c)* Nyugat-Franciaország. — *d)* Dél-Franciaország. — *e)* Burgundia. — *f)* Római jogforrások átültetése a francia nyelvre. — *g)* Összefoglalás.
5. Németalföld és Belgium. *a)* Németalföld. — *b)* Belgium.
6. Németország.
7. Ausztria.
8. Lengyelország (függelék: Litvánia).
9. Balti területek.
10. Magyarország.
11. Csehország és Morvaország.
12. Svájc.
13. Anglia és Skócia. *a)* Anglia. — *b)* Skócia.
14. Skandinávia.
15. A humanista iskola kezdete és hatásai az egyes országokban.
16. Összefoglalás.
17. Utószó.

VI. rész. Varia. Indices.

1. A középkori jogászok iratainak kéziratai és régi kiadásai. *a)* Az írás. — *b)* A rövidítések. — *c)* A kéziratok (összetételük; a peziarendszer és a stationarii; az írnokok és tevékenységük; könyvkereskedők és kéziratkereskedelem). — *d)* A jogi kéziratok leírásának szabályai, keltezésük és helyhez kötésük kritériumai. — *e)* Jogi nyomtatványok a XV–XVII. században. — *f)* A jogi munkák főbb kiadásainak szerzőkatalógusa. — *g)* A jogi művek átírásának és kiadásának szabályai. — *h)* A jogász-siglák és a jogi műszavak főbb rövidítéseinek betűrendes mutatója.

2. A CJC titulusainak és lexeinek betűrendes mutatója.

3. A CJCan. kánonjainak betűrendes mutatója.

4. Addenda.

5. Corrigenda.

6. Indices *a)* fontium, *b)* principiorum, *c)* personarum, *d)* locorum, *e)* materiarum.

7. Tartalomjegyzék.

Befejezésül még annyit, hogy a II. részt egy kötetre, a többi egyenként két kötetre tervezik, az V. rész azonban három kötetben fog megjelenni.

BÓNIS GYÖRGY

VÁRADY LÁSZLÓ:

KÉSŐRÓMAI HADÜGYEK ÉS TÁRSADALMI ALAPJAIK. A RÓMAI BIRODALOM UTOLSÓ ÉVSZÁZADA (376—476)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 332 l.)

Nagy fába vágta a fejszét Várady László, amikor — tudunkkal — előzetes részlettanulmányok közrebocsátása nélkül mindjárt egy tekintélyes kötetben igyekezett feltárni a nyugat-római birodalom bukását megelőző század hadügyeinek és hadművészetének összefüggéseit a válságos korszak társadalmi-politikai viszonyaival. A vállalkozás mindenképpen érdekes; a szerző a speciális hadtörténeti szempont alkalmazását a késői Róma és a kialakulóban levő koraközépkor általános militarizmusával indokolja. Azt igéri, hogy „nemcsak a hadügyeket ágyazza bele szervesen a társadalom egészének élet-megnyilvánulásaiba, hanem ezeknek is újszerű, mélyebb értékelést adja”. Ebből a szempontból próbálja megvilágítani a történeti kutatás egyik „örök” témáját: a rabszolgatartó nyugat-római birodalom felbomlásának és a „barbár” világ felülkerekedésének „komplex okait és szükségszerűségeit”.

Az „újszerűség” a könyv külső beosztásában is megmutatkozik. A szerző — bejelentvén, hogy „másodkézből nem vesz semmit” — a tulajdonképpeni bevezetés elé iktatta a források (vagyis a felhasznált auktorok és az idevágó gyűjteményes munkák) jegyzékét, majd egy témakörök szerint elrendezett irodalmi tájékoztatót. A korántsem teljes összeállítás a könyv jegyzetanyagát is csökkenti, amennyiben ott inkább a közvetlenül kiaknázott auktorhelyek vannak felsorakoztatva, mert a szakirodalomra a szerző — bejelentése szerint (13. l.) — „csak a jegyzetanyagban feltüntetett esetekben támaszkodott”. Szívesen elhiszük, hogy Várady László valóban a primér forrásokból merített, de ennek a heterogén (legtöbb vonatkozásban hiányos, akárhányszor ellentmondásokkal terhelt, minden esetben kritikus szemmel és a historiográfiai szempontok figyelembevételével használandó) anyagnak az értelmezése és megszólaltatása elképzelhetetlen a modern szakirodalom eredményeinek állandó számontartása nélkül. Nyilván ezért kényszerült Várady — meglehetősen rendszertelenül — a tárgyalás során is idézni azokat a kutatókat, akiket — nem szívesen az! — felhasznált. Nem hagyhatjuk azonban szó nélkül az irodalmi tájékoztató szépséghibáit, pl. M. H. Serejski munkájának idézését, amelyből a regisztrált anyag felhasználásának módjára is következtethetünk: „Der Fall des römischen Reiches und die Anfänge der Feudalität im Westen und in Byzanz. (Polnisch.) Warschau 1954.” Hasonló A. Dopsch „Frühmittelalterliche und spätantike Wirtschaft” c. tanulmányának idézése is (119, 174. j.): „Festschrift für M. Hrusevskij (sic!). Ukr. Ak. d. Wiss., Kiew 1928”.

Hasznos és találó, csak éppen nem a megfelelő helyre került a szerző tömör autoréferátuma könyvének mondanivalójáról a tájékoztató végén (14. l.), bár nem mindig a legszerencsésebb megfogalmazásban (pl.: „a hadügyi költségvetés adataiból a katonai események számos *kérdőjelét* sikerül *megvilágítani*”, vagy: „A speciális szempont *természe* (?) nem volt akadályá annak, hogy a katonai mozzanatok társadalmi alapjaira közvetlenül rámutassunk”).

A bevezetés (15—19. l.) inkább összefoglalás jellegű: elvi igényű összefoglalása a könyv eredményeinek, amelynek nem egy fogalmazása azonban megint csak vitatható (barbár feudális népi államok; belső ellenzéki mozgalmak a római birodalomban; Nyugat-Európa középkori művelődési „felfutása”, amely „a fejlettebb gazdasági tényezők jóval tömegesebb részvételével új gazdasági-művelődési bázist alakított ki a világban”; a zilált közviszonyok bénító hatása az „egyébként becsületes hajlamú emberekre” stb.).

Az öt nagy fejezet közül tulajdonképpen az első kettő (A római haderők létszámkiegészítési és szervezeti viszonyai; Hadgazdasági kérdések) és az ötödik (Hadtudományi irodalom), valamint a 2—3. függelék a szorosabb értelemben hadtörténeti jellegű, míg a harmadik a barbár népcsoportok politikai-katonai szerepét ismerteti (tagadhatatlanul érdekesen, de a szerző szerint is „illusztratív” célzattal), a negyedik pedig — „Hadművészet” címmel — a IV—V. sz. hadműveleteinek (a címben jelzett „időköron” túlnyúló) eseménytörténeti vázolója.

A tárgyalt anyag terjedelme és változatossága lehetetlenné teszi a könyv szokványos „ismertetését”. Be kell érnnünk néhány sommás megállapítással. Mindenekelőtt nyugodtan kijelenthetjük, hogy a szerzőnek nemcsak a bátorsága, hanem anyagismerete és rendszerező képessége is feltétlen elismerést érdemel. Az anyag természetéből folyólag azonban a könyv egésze egyenetlen, még pedig mind az eredmények többször hangoz-

tatott újszerűségét, mind az előadás lendületét, folyamatosságát, olvashatóságát illetőleg. Örömmel utalunk itt néhány kitűnő megfigyelésre, mint pl. a hűbéres kíséret „barbár” intézményének római meggyökerezésére (44. l.), a hadgazdasági bázisok társadalmi-gazdasági jellegének és a hadművészetnek, ill. az erkölcsi potenciálnak kölcsönös összefüggésére (101. l.), a bagaudák szerepének eltűnésével kapcsolatos kritikai észrevételre (182. l.), a „római” és a lovasnomád hadművészetnek a gazdasági viszonyok alakulásával magyarázható különbségére és a foederatus-lovaság szerepére (230. l.), vagy a barbár támadások gazdasági-politikai indítékainak ideológiai kategóriákká való propagandisztikus átminősítésére (305. l.) stb. Ugyanakkor nem helyeselhetjük pl. a kényelmes „félfeudális” megjelölés gyakori használatát, a nyugat-római birodalom felbomlásával kapcsolatban a „forradalmi” mozzanatok tisztázatlanságát (pl. 48. l.: „a foederált barbár népcsoportok forradalmi jellegű feltörése” stb.), a „nemzeti(es)” terminus nehezen értelmezhető alkalmazását (pl. 135, 163, 177, 189. l.), a fölösleges modernizálásokat (pl. a 103. lapon a rendes hadsereg „belügyi” részlegéről), és nem értjük, hogy a különben jól tájékozott szerző sokszor miért mellőzi a marxizmus—leninizmus klasszikusait, például amikor a 100. lapon (a római birodalom „félfeudális kolónusának” a középkor feudális jobbágyától való különbségével kapcsolatban) nem hasznosította Engels közismert megállapításait.

Nem a lényegert érintik, a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt megjelent ókori történeti monográfiában a belső szerkesztés gondosságát vitathatónak mutatják bizonyos lazaságok, amelyeket bizony el lehetett (és el kellett) volna kerülni. Nem óhajunk a szerző terhére írni kinos sajtóhibákat (pl. a 124. lapon, egy Ammianus-hely fordításában: „a lakosságnak nem maradt semmije a környéken és a rémületen kívül” — az eredetiben: *praeter lacrimas et terrores*; a 151. lapon „VI. sz.” a „IV. sz.” helyett; Ammianusnak a 180, 312. jegyzetben datált adata sem 270-re, hanem nyilván 370-re vonatkozik stb.), de határozottan helyteleníteniünk kell azt az összevisszaságot, amely a klasszikus terminusok használatában uralkodik. Itt aztán nem számít kis betű vagy nagy betű (következtesen: „*cultura manciána*”, hunni, sarmatae, ugyanakkor „*Magister Officiorum*”), egyes- vagy többesszám (pl. a „foederati” stb. után következtesen egyes-számú állítvány a magyar szövegben), nemi egyeztetés (167: *gentes foederati*; 46, 116. j.: *aliorumque gentium*); „*ripensis auxiliákról*” (65. l.), „*egy auxiliárol*” (290. l.), „*clientalis (!) patrociniun*”-ról (101. l.) olvashatunk. Méltó párja a „*clientalis*”-nak a gyakorta használt „*protekturatus*”. A dicséretes bőséggel felvonultatott forráshelyek fordítása sem mindig megbízható; itt csak egy példát említünk: a 135. lapon Hieronymus 125. leveléből a *studiumokat* pártoló galliai anyáról, „*quae post studia Galliarum, quae vel florentissima sunt, misit Romam, ... ut ubertatem Gallici nitoremque sermonis gravitas Romana condiret*” — magyarul (Várad fordításában): „aki fiát Gallia tanulmányozása után — ami a lehető legszebb tanulmány, — Rómába küldte, hogy a galliai nyelv gazdagságát és ékességét a római nyelv súlyossága fegyelmelje”. Az eredetiből bajosan lehetne azt a következtetést levonni, hogy az V. sz. elején „Gallia tanulmányozása már hazafias *studium*” ... A vitatott „*deditici*” kategória Várad-féle sommás elintézése (145. l.: „átállók”) sem mindenkit fog meggyőzni. Merőben külsőség, de szóvá tesszük: a szakirodalomban meghonosodott gyakorlattól fölöslegesen és alig érthetőleg tér el a szerző idézési rendszere is. Mi értelme van olyan eredetieskedő rövidítéseknek, mint pl. „*ccol.*” (folyóiratok vagy a PWRE hasábjainak a jelzésére), vagy „*Sccr. HA*” (a közkeletű *SHA* vagy egyszerűen *HA* helyett)?

Várad munkájának tagadhatatlan pozitívumait azonban az itt vázolt lazaságokra hivatkozva sem fogja elvitatni senki. Jórészt olyan dolgok — a szerző sajnálatos elszigeteltségének a nyomai — ezek, amelyeket gondosabb szerkesztés kiegyengethetett volna. Az V. fejezetet és a függelékebe utalt észrevételeket mindenestre ajánlatosabb lett volna — a véglegességre való igény leszállításával — részlettanulmány, vitacikk vagy recenziók formájában publikálni. A mérleg azonban így — a sok egyenetlenség számbavétele után — is kedvező marad: a szerzőtől további kutatásokat, további eredményeket várunk.

BORZSÁK ISTVÁN

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG PLAKÁTJAI

Összeállította Gábor Imréné

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1959. 27 l. és 48 melléklet)

A Tanácsköztársaság negyvenéves évfordulójának érdekes kiadványai közül kiűnik a maga sajátos jellegével az az album, amely a Tanácsköztársaság plakátjait, azaz fennmaradt művészeti alkotásainak leggazdagabb anyagát gyűjtötte össze. Nagy mulasztást pótol e kiállítási célra is alkalmas reprodukciókból álló kiadvány. Hiszen már-már frázissá kopott az a minduntalan elhangzó kijelentés, amely e plakátok művészi és eszmei értékét hangoztatja anélkül, hogy ezek alapos feldolgozásával, komoly értékeléssel foglalkoznék. Pedig nem csekély kérdésről van szó. Az alkalmazott grafika e sajátos műfaja — amely elsőrendűen hivatott agitatív célokat szolgálni, jellegénél fogva sokakhoz, mindenkihez szólni, és relative gyorsan előállítható — még akkor is fontos megnyilatkozása lett volna emlékezetes korszakunknak, ha a plakát történetesen nem emelkedett volna ekkor oly magas művészi színvonalra, mint ahogyan ez nálunk bekövetkezett. Legkiválóbb művészeink — akik egyben e rövid, de fényes korszak vezető művészei és irányító művészetpolitikussai is voltak — legjobb megnyilatkozási formájukra találtak a plakátban. Mindegyikük a maga nyelvén, különböző művészi eszközök felhasználásával, teljesítette feladatait, de közös mindegyikükönél forma és tartalom elválaszthatatlan egysége, a mondanivaló szenvedélyessége és meggyőző ereje, amit a gyorsan érthető, világos megjelenítés is támogat. E plakátok új utakat nyitottak művészetünkben mind tartalom, mind művészi kifejezés terén. Művészeink bátran szakadtak el a kor szokványaitól, hogy a forradalom eszméinek hirdetéséhez az európai művészet legjava alkotásaival vetekedő művészi megoldásokat teremtsenek.

A most közzétett, majd félszáznyi plakát természetesen nem adja mindazt, ami a Tanácsköztársaság plakátanyagából ránkmaradt, de az anyag legjavát nyújtja, körültekintő válogatással, a mondanivaló szerinti csoportosításban. Külön vonzerő a nagyjában színhű reprodukció, amelynek segítségével — a csökkentett méret ellenére — valóban fogalmat alkothatunk e plakátok hatásáról. A lapok áttekintése mutatja, milyen mély szakadék választja el ezt a kis periódust az utána következő évektől. És mert ezek alakulása folytán soha nem értékesíthettük ezt az értékes hagyatékot, mert az anyag maga csak kis részben vált ismertté és behatóbb feldolgozásuk máig hiányzik, sajnálattal nélkülözzük ebben a reprezentatív kiadványban is egy olyan elmélyültebb, tudományos igényű bevezetés közzétételét, amely kiegészíthette volna Pór Bertalannak a szemtanú frissességével és hitelességével megírt előszavát. Ilyen tanulmánynak itt lett volna a legmegfelelőbb helye és ennek előkészítése — gondolok a korábban már megjelent, e tárgykörrel foglalkozó kisebb dolgozatokra — már megtörtént. Reméljük, hogy a népszerűsítésre, kiállításra, változtatás csoportosításokra alkalmas jubileumi kiadványt mihamarabb követni fogja a régen esedékes tudományos feldolgozás is.

ZÁDOR ANNA

KONCSEK LÁSZLÓ:

A RENNGASSEI ÖSSZEESEKÜVÉS

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1959. 207 l.)

A szerző arra vállalkozott, hogy megírja a bécsi ellenforradalmi komité történetét. A „Soproni Szemle” 1956-os évfolyama már közölte a szerző előtanulmányának I. fejezetét, amelyben a királyhidai és soproni ellenforradalmi puccsról számolt be. (A II. fejezet csak a folyóirat 1958. évfolyamában jelent meg.)

A Moson és Sopron megyei ellenforradalmi mozgalmakat a Schönborn grófok bécsi, Renngasse 4. sz. alatti palotájából irányították. A Schönborn-palotában volt a Szegeddel rivalizáló bécsi fehér emigráció központja.

A Magyar Tanácsköztársaság hadereje április végén szenvedte el a tisztántúli vereséget. Mint tudjuk, ebben a hadjáratban a Vörös Hadserg gyalogságának majdnem egyharmada, tűzérégenek meg éppen egyharmada odaveszett. A bécsi emigráció arra számított, hogy a tanácskormány bukása már csak napok kérdése, és ebben a biztos

tudatban detektívregénybe illő csínyre szánta el magát: megrohanta a Magyar Tanácsköztársaság bécsi követését, elhurcolta az ott talált 140 millió korona értékű készpénzt és fogságba vetette Bolgár Elek és Fenyő Andor követeket. Ezzel a büntetőtörvénykönyv értelmében kimerítette a fegyveres rablás és a személyes szabadság megsértésének tényálladékát. Ezután Királyhida elfoglalását vették tervbe, hogy a velük rokonszenvező helyőrséggel egyesülve, ugyanakkor Sopron irányába is támadva, Moson és Sopron megyét birtokba vegyék, s egyúttal a megszállt területen ellenforradalmi kormányt alakítsanak. Az operettszerű brucki kirándulás főleg azért fült kudarcba, mert a megbízhatatlan királyhidaai vörössorséget a belügyi népbiztosság előzőleg más alakulattal váltotta le. A Sopron felé induló részleget lefűlelték osztrák területen, mielőtt még egyáltalán fegyveres akcióba léphettek volna. Egyúttal a Pozsonyligetfalun kitört ellenforradalmi zendülést is sikerült leverni, a magyaróvári 13. vörös gyalogezred tisztjeit pedig letartóztatták, mielőtt bármilyen akcióba léphettek volna. A szerző téved, amikor azt írja, hogy a ligetfalusi zendülés egyik szervezőjét, Moharos főhadnagyot kivégezték; Moharos elfogatása előtt agyonlőtte magát. Ezt Váry Albert és Gabányi könyve, valamint az egykorú magyaróvári sajtó is bizonyítja.

A dunántúli vasutassztrájk hatására kitört Sopron—Csorna közti zendülés is a bécsi ellenforradalmi komité műve volt, amelynek a szerző külön fejezetet szentel. Az ezután történt eseményekkel, valamint a bankgassei pénzrablás parlamenti utórezgéseivel csak az Utószóban foglalkozik, ezért a könyv vége csonkának hat. A szerzőnek foglalkoznia kellett volna a feldbachi és aspangi tábor történetével is, hiszen e táborokban éppen a bécsi fehér emigráció tisztjei gyülekeztek, egyúttal ki kellett volna terjeszkednie az 1919 augusztusi nyugat-magyarországi eseményekre is. A szerző által felhasznált számos forrásmunkából sajnálatos módon hiányzik Václav Král csehszlovák történész műve, amely számos adatot tartalmaz a bécsi fehér emigráció ántántkapcsolatairól is. E könyvből tudjuk például, hogy a magyar kormány már 1919 május elején meghívást kapott a békekonferenciára, de a meghívót a bécsi ántántmisszió, a tanácskormány lemondására számítva, éppen a bécsi fehér emigráció intervenciójára nem továbbította Budapestre.*

A szerző nem világít rá az osztrák kormány felemás magatartásának okaira. E sorok írója erre az Osztrák Köztársaság hadtörténetének tanulmányozása kapcsán talált magyarázatot. Az Osztrák Köztársaság burzsoá kormányának természetesen nem volt érdeke, hogy az osztrák munkásság kövesse a magyar példát és szintén kikiáltssa a proletárdiktatúrát. Érthető, hogy többé-kevésbé támogatta a magyar fehér emigráció tevékenységét. Ugyanakkor azonban a magyar Vörös Hadsereg léte és tevékenysége bizonyos mértékben megfelelt az osztrákok érdekeinek. Hiszen a délszláv királyság haderejének nagy része a Magyar Tanácsköztársaság elleni fronton volt lekötve, így az általa igényelt karintiai és stájerországi területek elfoglalására nem jutottak csapatok. Amikor 1919 június elején a magyar Vörös Hadsereg az északi fronton általános támadásba lendült, a délszláv haderő 40. javarészt a magyar frontról elvont zászlóaljat vetett Karintiába és az ottani offenzíva keretében 1919. június 6-án elfoglalta Klagenfurtot. Ekkor azonban olasz csapatok zárták el a további délszláv előnyomulást, mintegy semleges zónát létesítve osztrák és délszláv csapatok között. A muraszombati védelmi szakasz és a stájer önkéntes alakulatok parancsnoksága közt is volt kapcsolat a vendvidéki ellenforradalom kitöréséig. A karintiai olasz akciónak és a Bécsnek szállított ántánt élelmiszereknek egyik legfőbb feladata volt, hogy az osztrák ellenforradalmat támogassa az ausztriai tanácsköztársaság kikiáltásának megakadályozása terén.

Talán jó lett volna, ha Koncsek László foglalkozik a könyvében említett katonai egységek további szereplésével. A 13. vörös ezred az ellenforradalmárok likvidálása után jól harcolt Rozsnyónál és a szolnoki hídfőben, a ligetfalusi helyőrséghez tartozó Lakos-féle munkászászlóalj pedig Érsekújvárnál. A szerző által felhasznált levéltári anyag nagy része most került először felhasználásra, ezért a könyv — néhány hiányossága dacára — haszonnal forgatható és a laikus olvasót is le fogja kötni.

FOGARASSY LÁSZLÓ

* Václav Král: A csehszlovák burzsoázia intervenciók háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben. Bratislava. Szlovákiai Szépirodalmi Könyvkiadó. 1956. 138. l.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ж. П. Пах</i> : Понятие родины в классовых обществах	393
<i>В. Марков</i> : Йозефинисты и якобинцы	400
<i>Л. Тильковски</i> : Жизнь и деятельность Яноша Балажжази	409
<i>Э. Ледерер</i> : Место Хенрика Марцали в венгерской буржуазной исторической науке	440
<i>К. Йенеи</i> : Наступление контрреволюции против Общего потребительского кооператива и «первый» пакт Бетлена—Пейера	470
<i>М. Адам</i> : Венгрия и Малая антанта в годы, предшествовавшие второй мировой войне (1936—1937 гг.)	502

СООБЩЕНИЯ

<i>Л. Ханзо</i> : К вопросу об источниках экономических взглядов Тешедика	553
<i>Дь. Юхас</i> : Материалы к внешней политике Венгрии в дни начала второй мировой войны. Август—сентябрь 1939 г.	565

ДИСКУССИЯ

<i>А. Марко—Дь. Тот</i> : Ответ Тамашу Эсе	601
<i>З. Шаркези</i> : Замечания к истории следственного дела Штефана Людвиг Рота ...	603
Дискуссия о положении разработки истории эпохи народной демократии	611

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

<i>М. Грох</i> : К вопросу об образовании буржуазной нации в Европе	627
---	-----

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	645
-------------------------------	-----

TABLES DES MATIÈRES

ETUDES

<i>Zs. P. Pach</i> : La notion de la «patrie» dans les sociétés de classe	393
<i>W. Markov</i> : Josephinistes et Jacobins	400
<i>L. Tilkovszky</i> : La vie et l'oeuvre de János Balásházy	409
<i>E. Lederer</i> : Henrik Marczali et sa place dans la science historique bourgeoise de Hongrie	440
<i>K. Jenei</i> : La Coopérative de consommation générale en butte aux attaques de la contre-révolution et le «premier» pacte Bethlen—Peyer	470
<i>M. Ádám</i> : La Hongrie et la Petite Entente dans les années précédant la deuxième guerre mondiale	502

COMMUNICATIONS

<i>L. Hanzó</i> : Contributions relatives aux sources des conceptions économiques de Tessedik	553
<i>Gy. Juhász</i> : Documents relatifs à la politique étrangère de la Hongrie dans les journées du déclenchement de la deuxième guerre mondiale. Août-septembre 1939	565

DISCUSSIONS

<i>Á. Markó—Gy. Tóth</i> : Réponse à Tamás Esze	601
<i>Z. Sárközi</i> : Remarques concernant l'histoire du procès de Stephan Ludwigh Roth. Débat ouvert en connexion avec l'état de la monographie ayant trait à l'histoire de l'ère de la démocratie populaire	611

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

<i>M. Hroch</i> : A propos de la question de la formation de la nation bourgeoise d'Europe	627
--	-----

LITTÉRATURE HISTORIQUE	645
------------------------------	-----

CONTENTS

STUDIES

<i>P. Zs. Pach</i> : The Idea of the Country in the Society of Classes.....	393
<i>W. Markov</i> : Josephinists and Jacobins.....	400
<i>L. Tilkovszky</i> : The Life and Works of J. Balásházy.....	409
<i>E. Lederer</i> : The Role of H. Marczali in the Hungarian Bourgeois Historical Science.....	440
<i>K. Jenei</i> : How Attacked the Counterrevolution against the General Cooperative Society and the "First" Bethlen—Peyer Pact.....	470
<i>M. Ádám</i> : Hungary and the Little Entente in the Years before the Second World War (1936—1937)	502

PUBLICATIONS

<i>L. Hanzó</i> : To the Sources of S. Tessedik's Economic Opinions	553
<i>Gy. Juhász</i> : Contributions to the Hungarian Foreign Policy at the Outbreak of the Second World War.....	565

DISCUSSIONS

<i>A. Markó—Gy. Tóth</i> : A Reply to Th. Esze.....	601
<i>Z. Sárközi</i> : Notes to the History of Stephan Ludwig Roth's Action.....	603
Debate on the Situation of Elaboration of the Age of Peoples Democracy	611

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVJETUNION AND PEOPLES DEMOCRACIES

<i>M. Hroch</i> : To the Problem of the Formation of the European Bourgeois Nations..	627
---	-----

REVIEW	645
--------------	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>Zs. P. Pach</i> : Der Begriff »Vaterland« in den Klassengesellschaften.....	393
<i>W. Markov</i> : Josephinisten und Jakobiner.....	400
<i>L. Tilkovszky</i> : Leben und Wirken von János Balásházy.....	409
<i>E. Lederer</i> : Henrik Marczalis Platz in der ungarischen bürgerlichen Geschichtsschreibung	440
<i>K. Jenei</i> : Der Angriff der Gegenrevolution auf die Allgemeine Konsumgenossenschaft und der »erste« Pakt zwischen Bethlen und Peyer	470
<i>M. Ádám</i> : Ungarn und die Kleine Entente in den Jahren vor dem zweiten Weltkrieg (1936—1937)	502

MITTEILUNGEN

<i>L. Hanzó</i> : Zu den Quellen der wirtschaftswissenschaftlichen Ansichten Tessediks..	553
<i>Gy. Juhász</i> : Zur Außenpolitik Ungarns bei Ausbruch des zweiten Weltkrieges (August—September 1939)	565

DISKUSSIONEN

<i>Á. Markó—Gy. Tóth</i> : Antwort an Tamás Esze.....	601
<i>Z. Sárközi</i> : Bemerkungen zur Geschichte des Prozesses gegen Stephan Ludwig Roth	603
Diskussion über den Stand der Arbeiten über die Geschichte des volksdemokratischen Zeitalters	611

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

<i>M. Hroch</i> : Zur Frage der Herausbildung der europäischen neuzeitlichen Nation...	627
--	-----

BUCHBESPRECHUNGEN	645
-------------------------	-----

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezett: 1961. XII. 20. Példányszám 2300. Terjedelem; 27,3 (A/5) ív
62.55152 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÖRTÉNETI IRODALOM

Magyar-zsidó oklevéltár (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	645
<i>Hermann Zsuzsanna</i> : Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés (Ism. <i>Bácskai Vera</i>)	646
Urbáriumok. XVI.—XVII. század (Ism. <i>Szendrey István</i>)	647
<i>Gonda Imre</i> : Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés (Ism. <i>Lukács Lajos</i>)	649
<i>Kiss Dezső</i> : Parasztsors — parasztgond (Ism. <i>M. Somlyai Magda</i>)	652
<i>Mucs Sándor</i> : A magyar néphadsereg megszervezése (Ism. <i>Pintér István</i>)	654

A XI., Stockholmi Nemzetközi Történész Kongresszus kiadványairól

<i>E. J. Hamilton</i> : The History of Prices before 1750 (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	656
<i>Gösta Johannesson</i> : Die Kirchenreformation in den nordischen Ländern (Ism. <i>Révész Imre</i>)	659

<i>I. Kriveljov</i> : Könyv a Bibliáról — Az evangéliumi legendákról (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	662
<i>А. И. Невский</i> : Возникновение зависимого крестьянства в западной Европе VI—VIII веков (Ism. <i>Horváth Pál</i>)	664
<i>П. А. Зайончковский</i> : Кирилло-Мефодиевское Общество (1846—1847) (Ism. <i>Farkas Anna</i>)	667
<i>Grete Mecenseffy</i> : Geschichte des Protestantismus in Österreich (Ism. <i>Sólyom Jenő</i>)	669
<i>Schweizer Pioniere der Wirtschaft und Technik. 10</i> (Ism. <i>Berend T. Iván</i>)	671
The New Cambridge Modern History. II. The Reformation 1520—1559 (Ism. <i>Makkai László</i>)	673
A római jog középkori történetének újabb irodalma (Ism. <i>Bónis György</i>)	680
<i>Várady László</i> : Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik (Ism. <i>Borzsák István</i>) ..	699
A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai (Ism. <i>Zádor Anna</i>)	701
<i>Koncsek László</i> : A renngassei összeesküvés (Ism. <i>Fogarassy László</i>)	701

Ara: 16,—Ft

Évi előfizetési ára: 36,—Ft

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Nemes Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921.

A Magyar Történelmi Társulat kiadványa. Budapest, Akadémiai.

Kiadó. 1962. 503 l. + 16 k. Ára: 50,— Ft.

Zsigmond László: A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői (1918—1923). Budapest, Akadémiai

Kiadó 1961. 446 l. Ára: 80,—Ft.

Tanulmányok Budapest múltjából XIV. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961.

714 l. + 43 k. Ára: 140,— Ft.

Perényi József: Lengyelország története. Budapest, Gondolat Kiadó. 1962.

400 l. Ára: 24,— Ft.

Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686—1708. Függelék: Pest város jogtervezete (1697). Közreadja:

Tóth András, Budapest, Akadémiai Kiadó. 1962. 374 l. Ára: 85,— Ft.

Gunst Péter: Acsády Ignác történetírása. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1961. 314 l. Ára: 50,— Ft.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

(Új sorozat)

21. **Hermann Zsuzsanna: Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés** 10,— Ft.

22. **Gerics József: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái** 16,— Ft.

23. **Diószegi István: Ausztria—Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (1878—1879)** 16,— Ft.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,
MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.

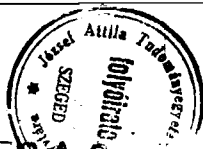
Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.

Telefon: 180—850. Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítói helyein is.)

51593

1963 FEB 19

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

96. ÉVFOLYAM

1962. 5—6. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

1962

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I. ÜRI UTCA 51—53

96. ÉVFOLYAM 1962 5—6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYÖZÖ,
ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL,
PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER,
SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Diószegi István* : Az 1870. július 18-i közös minisztertanács 795
Jemnitz János : Az anarcho-szindikalizmus franciaországi történetéhez 1914 előtt.. 748
Ságvári Ágnes : Az üzemi bizottságok kialakulása (1945) 795

KÖZLEMÉNYEK

- Unger Mátyás* : A források felhasználása a középiskolai történelemtanításban ... 823

VITA

- Trócsányi Zsolt* : A „Wesselényi védelme” szerzőségének kérdéséhez 836
Barta István : Zárószó a vitához 841
Az abszolutizmus történeti kérdései (*H. Balázs Éva*) 842

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNESEZFRONTJA

- A renaissance és a reformáció kérdéseiről tartott magyar—lengyel konferencia
(*Fügedi Erik*) 858

Értesítjük olvasóinkat, hogy a Századok 1963. január 1-től számonként az eddigi 10 ív helyett 15 íven, azaz az eddigi évi 60 nyomtatott ív helyett 90 nyomtatott ív terjedelemben jelenik meg. Ennek következtében megváltozik a folyóirat előfizetési, illetve példányonkénti ára is. Az évi előfizetés ezután 54.— Ft, a folyóirat számonkénti új ára 10.— Ft.

AZ 1870. JÚLIUS 18-i KÖZÖS MINISZTERTANÁCS*

1

Riasztó hírt repített világgá az Havas hírügynökség 1870. július 3-án: Hohenzollern Lipót porosz herceg elfogadta az ideiglenes kormányzó által felkínált spanyol királyi koronát. Akik 1866 után figyelemmel kísérték a nemzetközi helyzet alakulását, tisztában voltak azzal, hogy ez a lépés olyan súlyos francia—porosz diplomáciai összecsapást fog eredményezni, amely könnyen háborúra vezethet.

A nyári „kúra-szezon”-ba lépő osztrák császárváros első pillanatra nem fogta fel teljes súlyában a konfliktus jelentőségét. A külügyminiszter eleinte nem szándékozott tervezett nyári szabadságát elhalasztani,¹ az észak-német szövetség követje pedig üres lapokat aláírva (amelyeket titkáranak kellett a jelentés szövegével megtöltenie) hosszabb kirándulásra távozott.² A diplomaták nagyvonalú közönyét a lapok is osztották. „Ügy tetszik nekünk, gyermekes dolog ebben az incidensben az európai béke szempontjából komoly veszélyt látni”³ — írja a bécsi polgárság vezető napilapja. A Deák-párt félhivatalosa is azon véleményének adott kifejezést, hogy „a nagy port felvert ügy néhány hét alatt el fog csitulni”.⁴ Amikor azonban néhány nap alatt kiderült, hogy mindkét hatalom kész arra, hogy a diplomáciai konfliktust háborúvá szélesítse, az osztrák közvélemény fölényeskedő hangvételét is komolyabb tónus váltja fel. A Monarchia vezető politikai csoportjai korábbi nézeteiknek megfelelően foglalnak állást s egyben arra töreksenek, hogy véleményüket az állam hivatalos külpolitikájává változtassák.

Az ún. „udvari párt” állásfoglalása szolgáltatja a legkevesebb meglepetést. A konzervatív arisztokrácia, a katonai körök és a bürokrácia politikai csoportja kész háborúba bocsátkozni Franciaország oldalán, hogy az 1866-ban elszenvedett vereségért végre elégtételt vehessen. Nehéz eldönteni, hogy e párt melyik rétegét töltötte el jobban a „Rache für Königgrätz” vágy. „Az itteni arisztokrácia körében semmi esetre sincs hiány olyan hangokban, amelyek elérkezettnek látják az időt arra, hogy Königgrätzért bosszút álljanak”⁵ — írja jelentésében a bécsi szász követ. A bürokrácia állásfoglalásáról hasonlóan nyilatkozik Biegeleben, a nagynémet politika képviselője, aki hosszas kényszerszabadság után éppen ezekben a napokban tért vissza a külügyminisztériumba.⁶

* Részlet a szerző „Ausztiria-Magyarország és a francia—porosz háború. 1870—1871” c. készülő monográfiájából.

¹ Bose an Friesen, Wien, 8. Juli 1870. Sächsisches Landeshauptarchiv. Dresden (a továbbiakban SLHA), Außenministerium, No. 1441².

² Denkwürdigkeiten des Botschafters General v. Schweinitz. Berlin. 1927. I. köt. 260—261. l.

³ Neue Freie Presse, 6. Juli 1870.

⁴ Pesti Napló 1870. júl. 8.

⁵ Bose an Nostitz-Wallwitz, Wien, 22. Juli 1870. SLHA, Außenmin. No. 1441.²

⁶ Ugyanaz 18. Juli 1870. uo.

A katonai körök vezető orgánuma, a Wehrzeitung nyilvánosan is hangot ad e törekvéseknek. „De föltéve azon esetet is, hogy a kitört háború Franciaország és a katonailag egyesült Nagy-Poroszország konfliktusában lokalizálódik, megengedheti-e Ausztria, hogy a dolgok új rendje az ő közreműködése nélkül hozassék létre; lehet-e igénye arra, hogy a viszonyok újjáalakításában szava meghallgattassék, ha a harecal szemben csak a tétlen néző szerepét foglalta el s arra sem volt kész, hogy tanácsainak legalább hatalmi súlya által megfelelő nyomatékot kölcsönözzön?”⁷ Ha az „udvari párt”-on múlt volna egyedül a dolog, Ausztria-Magyarország már a Hohenzollern-krízis első napjaiban megkezdte volna a mozgósítást.

A jelek arra mutatnak, hogy van bizonyos hasonlóság a Deák-párt és a bécsi udvari körök magatartása között. A magyar politikai vezetőréteg állásfoglalásának egyik jegye — az „udvari párt”-hoz hasonlóan — a fenntartás nélküli franciabarátság kinyilvánítása.⁸ A spanyol trónvitában a Deák-párt határozottan Franciaország oldalára áll. „Aki tehát az európai államok egyensúlyának fenntartása iránt csak némi érzékkel bír, s fenntartásának szükségességében a nemzetek békés fejlődésének lehetőségét látja, annak egyszersmind Franciaország fellépésének jogosultságát is el kell ismernie”⁹ — írja a Pesti Napló a válság kezdetén. „Hadd tudja meg a világ, hogy nézői szerepében a francia fegyverek minden győzelmét mindenig magyar hazafi, kinek egyszersmind csak egy kis belátása van, osztatlan örömmel kíséri”¹⁰ — nyilvánítja ki a Reform, amikor a háború bizonyossá válik. „A magyarok franciabarátok, csak gróf Szécsény beszél bátran és okosan a mi érdekünkben”¹¹ — jegyzi fel ugyan-ezen napokban a bécsi porosz követ. De az állásfoglalás másik jegye már semmiben sem hasonlít az „udvari párt” véleményére: a Deák-párt a semlegesség mellett teszi le a garast. „Nálunk hasztalan keresne valaki lelkesültséget, vagy csak hajlamot is egy netaláni francia—porosz háborúban való részvételre. Semlegesség, még pedig *semlegesség a békelábon!* Ez, és csak ez lehet a Monarchia jelszava e kérdésben. . .”¹² — nyilvánítja ki a párt félhivatalosa. „Érdekeinknek egyedül a semlegesség felel meg”¹³ — írja a párt legjelentősebb külpolitikai tekintélye.

Francia-barátság és semlegesség, a két fő jelszó, hű kifejezése volt a Deák-párt német kérdésben vallott ellentétes nézeteinek és érdekeinek. Mert a francia-barátság, noha a magyar liberálisok valóban szimpátiát éreztek a polgári demokrácia hazája iránt, az adott helyzetben elsősorban a poroszellenesség kifejezésére szolgált. A Deák-párt ugyanis a hatvanhetes, tehát „birodalmi” alapról előnytelennek ítélte Poroszország túlzott megerősödését. A párton belül a kiegyezés után nagyon megerősödött az az eredetileg osztrák körökből származó nézet, hogy a Monarchiát a porosz hódítás veszélye fenyegeti. Maga Andrassy adott kifejezést a porosz követ előtt annak az aggodalomnak, hogy

⁷ Pesti Napló, 1870. júl. 18.

⁸ A polgári történetírás a magyar sajtó állásfoglalásáról teljesen hamis képet adott. M. Kégl: Die Beurteilung der deutschen Frage in der ungarischen Presse (Bpest. 1934) c. munkájában (33. kk. l.) azt poroszbarátnak mutatja be.

⁹ Pesti Napló, 1870. júl. 12.

¹⁰ Reform, 1870. júl. 16.

¹¹ Schweinitz: i. m. 263. l.

¹² Pesti Napló, 1870. júl. 14.

¹³ Wertheimer Ede: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. Bpest. 1910. I. köt. 612. l.

„Poroszország felfalni készül a Monarchia osztrák-német tartományait”.¹⁴ S ezt az osztrák nézetet nem is volt olyan nehéz elfogadni, hisz a kiegyezés alapvető külpolitikai indoklása Deáknál és követőinél az orosz hódítás mellett a német terjeszkedés hangoztatásában állt. „Fönn bírna-e állni Magyarország, beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé”¹⁵ — tette fel a kérdést Deák még 1867 márciusában. A poroszok iránti ellenszenvet csak növelte az egyesítés folyamatának antiliberális, bismarcki útja és az a félelem, hogy az egységes Németország majd az osztrák-németeket is magához szívja. A különböző poroszellenes szempontok konzekvenciája nem lehetett egyéb, mint hogy a magyar liberálisok Franciaország győzelmét óhajtották és várták az 1870 nyarán elkerülhetetlenné vált összecsapásban.

Ahogy a birodalmi megfontolások franciabarátságra — a speciális magyar érdekek a semlegesség hangsúlyozására készítették a Deák-pártot. A magyar birodalmi okokból nem kívánták Poroszország túlzott megerősödését, a birodalmon belüli helyzetük megóvása érdekében viszont szót emeltek az ellen, hogy Ausztria reaktiválja német politikáját és Franciaország oldalán bekapcsolódjék a Poroszország elleni háborúba. „Magyarországnak Ausztria minden katonai akcióját, amelynek célja németországi pozíciójának visszaszerzése lenne, meg kell akadályoznia”¹⁶ — jelentette ki Orczy Béla, a Külügyminisztérium magyar osztályfőnöke, a bécsi orosz ügyvivő előtt. A magyar álláspont indítékait a korabeli diplomácia is felismerni véli: „A magyarok arra törekednek, hogy fenntartsák a semlegességet... azt kívánják, hogy Ciszlajtánia semmiféle terjeszkedése ne rontsa meg azt az egyensúlyt, amely ma megvan a Monarchia két része között”¹⁷ — értékeli a helyzetet Cazaux, Franciaország bécsi ügyvivője. A francia diplomata közel járt az igazsághoz. A német hegemonia visszaszerzése az osztrákok számára fölöslegessé tette volna a dualizmust, amelyet 1866 után éppen a Német Szövetségből való kiszorulásuk tett elkerülhetetlenné. A semlegesség a Deák-párt számára a 67-ben szerzett pozíciók biztosítását jelentette, tehát éppúgy ragaszkodott hozzá, mint a birodalom egészének megőrzéséhez. A német kérdés alakulását a Tisza-párt is összefüggésbe hozta a magyar önállóság feltételeivel, anélkül persze, hogy a Deák-párt birodalmi szemléletéből jottányit is magáévá tett volna — innen e párt semlegességi álláspontja a franciabarátság (vagy pláne poroszellenesség) hangsúlyozása nélkül.¹⁸

A franciabarátság leszögezése és a semlegesség kinyilvánítása azonban nem volt még utolsó szava a Deák-pártnak. A magyar liberálisok a reformkor, de különösen 1849 óta valamennyi külpolitikai problémát az orosz kérdés keretei között szemlélték. S noha ma már világos, hogy a cárizmus terjeszkedése nem a forradalmi köztársaságot fenyegette többé, hanem a reakcióssá vált Osztrák-Magyar Monarchia létét és hatalmi pozícióit, a hatvanhetesek gondolkodásában az oroszellenesség még nem veszítette el primátusát. „Véleményünk az, hogy nem érdemli meg a magyar politikus nevet, aki Magyarország

¹⁴ Bismarck: Gesammelte Werke. Politische Schriften. Berlin, 1931. 6b. kötet, 416. l.

¹⁵ Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei. Bpest. 1897. IV. köt. 461. l.

¹⁶ Schweinitz an Bismarck. Wien, 12. Júl. 1870. R. H. Lord: The origins of the war 1870. New documents from the German archives. Cambridge. 1924. 211. l.

¹⁷ Cazaux à Gramont, Vienne, 14 juillet 1870. Les Origines Diplomatiques de la guerre de 1870—1871. Paris. 1931. (A továbbiakban: Orig. Dipl.) 28. köt. 355. l.

¹⁸ Vö. Hon. 1870. júl. 16.

főveszélynének nem az oroszot tartja — aki nem az oroszok természetes ellenfeleiben látja Magyarország természetes szövetségeseit, legyenek azok németek, franciák vagy angolok”¹⁹ — szögezi le a Deák-párt külpolitikai alaptételét a Pesti Napló. És hogy az orosz kérdés nemcsak a legfontosabb, hanem egyszerűen a többit meghatározó kérdés is, azt az idézett cikk éppen Poroszországgal kapcsolatban jelenti ki. „Ha Poroszországról bizonyos volna, hogy lemondott tradicionális orosz barátságáról, bármely kormánynak, mely közösen vagy külön Magyarország külügyeit is intézi, azt tanácsolnók, a porossal fogjon kezét, de legyen a porosz ellen, mihelyt az az orossal fog kezét.”²⁰

Ez a szemlélet érvényesül 1870 nyarán is. „A Monarchia . . . (politikája) a békés semlegességre fog irányulni mindaddig, míg a többi nagyhatalmak, és pedig — nyíltan kimondjuk — Oroszország tetteleges beavatkozása a várható háborúnak európai dimenziót nem ad” — írja a programadó vezércikk. „Ha ez az utóbbi, mélyen sajnálatos és egyelőre nem is valószínű esemény beállana — folytatja tovább —, úgy természetesen a Monarchia külpolitikájának is meg kell változnia.”²¹ S ezt a „nem is valószínű esemény”-t tulajdonképpen az egész Deák-párt valószínűnek tartotta. Halász Imre írja: „Mint ama napokban az ország legelterjedtebb politikai lapjának, a Pester Lloydnak időleges vezetője, igen sok emberrel beszéltem, de Eötvös báró volt az egyetlen ember, ki velem együtt egy nappal a francia hadüzenet után valószínűnek tartotta a németek győzelmét.”²² Poroszország veresége pedig — ez nyílt titok volt Európa-szerte — feltétlenül akcióba kell majd vonja a veleszövetséges Oroszországot. S a Deák-párt félhivatalosa kissé hamis frázisaival mintha már erre az eshetőségre készítené elő a közvéleményt. „Valószínű, hogy ez esetben a birodalom, a magyar haza legfontosabb életérdekei, sőt talán létele, területiális épsége, vagy önállósága is kérdésbe jönne. Ekkor bizonyára egy hazafi, egy polgár sem maradhat nyugodtan.”²³

Lokalizált porosz–francia háború esetén szigorú, de Franciaország irányában jóindulatú semlegesség, orosz beavatkozás esetén háború Franciaország oldalán Oroszország, s ha szükséges Poroszország ellen — így summázható a Deák-párt véleménye a viadal megkezdésének előestéjén. A párt, mivel egyelőre egy lokalizált fegyveres konfliktus körvonalai rajzolódtak ki, a semlegesség megtartása érdekében gyakorolt nyomást a közös külügyminisztériumra. A hisztériát súroló oroszellenessége azonban nemcsak egy cárizmus elleni defenzív háború megvívását, hanem egy aktív oroszellenes politikai koncepció megvalósítását is lehetővé tette.

A Verfassungspartei álláspontját a Neue Freie Presse már a krízis első napjaiban meghirdette: „Abszolút semlegesség, teljes tartózkodás kell legyen az osztrák politika jelszava”²⁴ — írja az osztrák–német burzsoázia vezető sajtóorgánuma. S amikor a háború kirobbant, a párt különböző szervezetei valóságos népszavazással tetek hitet e jelszó mellett. Július második felében csaknem száz különböző városi és községi szervezet hozott semlegességi határozatot és juttatta el semlegességet kérő petícióját az uralkodóhoz.²⁵ Az a feltevés, hogy a

¹⁹ Pesti Napló, 1866. okt. 22.

²⁰ Uo.

²¹ Pesti Napló, 1870. júl. 14.

²² Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Bpest. 1911 323–324. 1.

²³ Pesti Napló, 1870. júl. 14.

²⁴ Neue Freie Presse, 13. Juli 1870.

²⁵ Neue Freie Presse, 21., 23., 24., 26., 27., 29. Juli 1870.

parlament felfüggesztése miatt a párt vezetői tudatosan választották a véleménynyilvánításnak ezt a feltűnő módszerét, semmit sem von le a tüntetés őszinteségéből és intenzitásából.

A párt semlegességi magatartása logikusan következett az 1870 tavasza óta folyó belpolitikai harcokból. Az adott háborúval (illetve háborúbaavatkozással) szemben a pártnak igen komoly belpolitikai természetű fenntartásai voltak; attól tartott, hogy egy ilyen háború módot ad az udvarnak az alkotmány felfüggesztésére és a tavasz óta jelentkező abszolutisztikus-föderalista tendenciák fokozott erősítésére.²⁶ A Reichsrat 1870 áprilisában történt elnapolása és a Verfassungspartei képviselőinek a kormányból (Hasner lemondása alkalmával) történt kiválása után ez a feltevés nem is volt egészen alaptalan. Döntően azonban a külpolitikai megfontolások estek latba. A párt német politikájában jelentkező ellentétes nézetek és érzések áthidalására egyedül a semleges magatartás volt alkalmas. „A kormány és a porosz junkerek iránt, akik bennünket szíven ütöttek, még mindig mély gyűlöletet érzünk; a porosz népet mi soha nem gyűlöltük és Franciaország oldalán történő állásfoglalásunk a porosz junkereket kevésbé, a porosz népet és a porosz katonai szolgálatba kényszerített német testvéreinket halálosan sújtaná”²⁷ — adott kifejezést ezeknek az ellentétes érzéseknek a párt vezető lapja.

A Hohenzollern-gyűlölet a Verfassungspartei német politikájának sarkköve a párt fennállása óta. Az érzés tartalma azonban együtt változott az idők változásával. 1848-ban rövid ideig Nagy-Németországot jelentette, az olaszországi alkotmány után a Schwarzenberg—Bruck-féle Mitteleuropa-tervhez való csatlakozást. 1861-től (az előbbi magatartás folytatásaként) a dinasztikus hatalmi-politikai és a burzsoá gazdaságpolitikai elképzeléseket egyaránt magába foglaló Schmerling-féle nagynémet tervnek támogatását. 1848-tól Schmerlingig azonban — s ez alapvető vonása e másfél évtizednek — mindig valamiféle aktív-offenzív német politika igenlését. Az alkotmányreformot akaró frankfurti fejedelmi gyűlés sikertelensége, vagyis a Schmerling-féle törekvések nyilvánvaló csődje azonban elveszi a párt kedvét az aktív német politikától. Az Esterházy—Biegeleben—Belcredi-féle (az 1866-os háborúra vezető) nyilvánvalóan dinasztikus vállalkozást már inkább bizonyos abszolutizmus-ellenessége (a fellépés antibismarckianus jegyei eléggé előtérben állottak), mint pozitív német programja miatt támogatja.²⁸ Az 1863-as kudarc és az 1866-os vereség mindenképp új tartalmat ad a Verfassungspartei német politikájának. „A német fejlődés más irányt vett, mint amilyent az osztrák-németek elképzeltek, reméltek, kívántak, amilyenre törekedtek; nemzetiségüket nem veszíthetik el, mert Német-Ausztria nyelve és kultúrája német volt, és marad, mert a német származás tudata kiolthatatlanul él az osztrákokban. De politikai tekintetben az osztrák-németeket kiszorították Németországból, s amit a csaták eredményeztek, azt az ünnepek nem fogják megváltoztatni”²⁹ — írja a bécsi német lövészünnepély alkalmával mély rezignáltsággal a vezető pártlap. 1866 fájdalmát enyhítette az a tudat, hogy a történelmi Ausztria és a Nagy-Németország összeegyeztetése mindvégig megoldatlan feladatnak bizonyult. König-

²⁶ Vö. Cazaux à Gramont, Vienne, 16 juillet 1870. Orig. Dipl. 29. köt. 33—34. 1.

²⁷ Neue Freie Presse. 13. Juli 1870.

²⁸ Georg Franz: Liberalismus. Die deutsch-liberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie. München. 1955

²⁹ Neue Freie Presse, 5. Juli 1868.

grätz után a párton belül a nagynémet irányzat jelentéktelen kisebbségre zsugorodik.³⁰

A Verfassungspartei 1866 utáni porosz-ellenességében a defenzív jelleg dominál. A Németország átalakítására szőtt tervek helyét a porosz annexióktól való félelem foglalja el, a kezdeményezésre kész demokratizmus örökébe a passzív antiabszolutizmus lép. „Egy katonailag összefogott Nagy-Poroszország, amely a Keleti-tengertől az Alpokig terjed, tisztán elméletileg tekintve is, fenyegető veszély Ausztria számára. . .”³¹ — írja a párt vezető lapja a porosz terjeszkedés kilátásaitól megborzadva. A német belső viszonyok tekintetében pedig lemondóan így: „Mindazonáltal ma is egységet és szabadságot követelünk, de teljesen megváltozott viszonyok között. A kérlelhetetlen tények miatt a szabad Ausztriát többé nem Németországon belül, hanem csak Németország mellett akarjuk megvalósítani.”³²

Nem kétséges, hogy a Verfassungspartei 1870 nyarán kinyilatkoztatott poroszellenessége, a helyenként megmutatkozó aktív vágyak ellenére, folytatása az 1866 utáni defenzív magatartásnak, s mint ilyen a porosz terjeszkedéssel szembeni félelmet és a bismarcki politika iránti ellenszenvet fejezi ki.

A német nép, a német nemzeti ügy iránti szimpátia az osztrák liberálisok politikájának éppoly szerves tartozéka, mint a junkerek iránti gyűlölet. Logikusan következik ez a magatartás az etnikai, nyelvi és történelmi közös-ségből, amely tényezőket a kapitalizmus fejlődésével együttjáró nemzetnévadás folyamata hatványozott mértékre emelt. Az osztrák burzsoázia által megfogalmazott nagynémet program mi egyéb volt, mint a német nacionalizmus egy sajátos jelentkezési formája? S noha a nagynémet program 1866-ban végképp hajótörést szenvedett, az osztrák liberálisok német öntudata, az össznémet ügy iránti szimpátiája mitsem veszít erősségéből, sőt a Deutscher Bundból való kizárás ellensúlyozásaként szinte fokozódik. „Az osztrákok németek és németek akarnak maradni”³³ — írja mintegy hitvallásként a párt vezető lapja két évvel Königrätz után.

Nem lepődhetünk meg ezek után, hogy az osztrák liberálisok a porosz—francia összecsapást „német szemmel” nézték, amire az adott helyzetben az is okot szolgáltatott, hogy a háború francia támadással vette kezdetét. Az osztrák—németek a birodalmiához hasonlóan szembefordulnak a napoleonizmussal, olyannyira, hogy a bécsi francia ügyvivő is kénytelen megállapítani: „Az ember azt hiheti, hogy a francia ügy Ausztriában éppoly népszerűtlen, mint Poroszországban.”³⁴ A franciaellenesség persze az osztrák sérelmekből is következik. „Poroszország nem járt el erőszakosabban Ausztria ellen, mint ezt Franciaország tette. A birodalom első meggyengítése Franciaország műve volt”³⁵ — írja az egyik befolyásos bécsi napilap. Úgy tűnik azonban, hogy az osztrák sérelmek előhozatalára csak franciaellenességük indoklása végett volt szükség.

Hohenzollern-ellenesség és német barátság a Verfassungspartei német politikájának két sarktétele, ezen egymásnak homlokegyenest ellentmondó két érzés eredője a háborús krízis napjaiban nem lehetett egyéb, mint a semlegesség proklamálása. Bizonyos megnyilatkozásokból azért érezni lehet, hogy

³⁰ Vö. *Julius Fröbel*: Ein Lebenslauf. Stuttgart, 1891. II. köt. 535. l.

³¹ Neue Freie Presse, 13. August 1868.

³² Neue Freie Presse, 28. Juli 1868.

³³ Neue Freie Presse, 5. Juli 1868.

³⁴ Cazaux à Gramont, Vienne, 17 juillet 1870. Orig. Dipl. 29. köt. 68. l.

³⁵ Cazaux à Gramont, Vienne, 16 juillet 1870. Orig. Dipl. 29. köt. 33. l.

ha a két ellentétes vélemény között dönteni kell majd, melyik fog felülkerekedni. „Ha ezekben a nehéz napokban csak a fájdalomra gondolunk, amelyeket nekünk Poroszország négy évvel ezelőtt okozott. . . , akkor részvét nélkül várjuk Poroszország szerencsését vagy szerencsétlenségét. De mi nem csupán a Hohenzollerneket látjuk, akik parancsolnak, hanem a harcosokat is, akik alattuk küzdenek. *Ahol a német hazáját védi az idegennel szemben, a mi együtt-érzésünk is vele van.*”³⁶ (Kiemelés tőlem — D. I.) Érezhető, hogy a Verfassungs-partei a német ügy iránt érzett odaadása miatt hajlandó lesz majd feladni Hohenzollern-ellenességét. Ez a kilátás azonban a júliusi napokban vajmi kevésbé befolyásolta a Verfassungs-partei állásfoglalásának hatását a hivatalos külpolitikára. Ha ez a párt a krízis idején a semlegesség megtartására és kinyilvánítására ösztökölte is a Külügyminisztériumot, magatartásának kettőssége következtében a legkülönbözőbb külpolitikai koncepciók megvalósítására is lehetőséget engedett.

2

A birodalom vezető pártjainak véleménye a hivatalos politika kialakításának csak egyik összetevője lehetett. Az osztrák külpolitika csaknem évszázados törvényszerűségei szerint hasonló súllyal estek latba az európai nagyhatalmak Ausztria állásfoglalásával kapcsolatos törekvései. Közép-Európa gyenge lábon álló, de tekintélyes gazdasági és katonai erőt képviselő nagyhatalmának magatartása most se lehetett közömbös se a harcoló felek, se a többi nagyhatalom számára. A harcoló felek és az érdekelt nagyhatalmak Ausztria-Magyarországot saját céljaiknak szerették volna megnyerni, és mivel erre az osztrák birodalom zilált viszonyai módot nyújtottak, megfelelő nyomást gyakoroltak Bécsre, hogy álláspontjuknak érvényt szerezzenek. Az a soknemzetiségű államalakulat, amely létét a külpolitika síkján a nagyhatalmak érdekei közötti lavírozás művészetével tudta csak biztosítani, nem hagyhatta figyelmen kívül ezeket a törekvéseket. Álláspontját (természetesen a belpolitikai követelmények figyelembevételével) úgy kellett kialakítania, hogy az az európai egysúly érdekeinek, és ami osztrák vonatkozásban ezzel majdnem egy, a birodalom külső létfeltételeinek teljesen megfelelő legyen.

Az európai nagyhatalmak közül érthetően Franciaország fejtette ki ezekben a napokban a legaktívabb osztrák politikát. A bonapartista diplomácia, amely az osztrák—olasz—dán szövetség biztos reményében robbantotta ki a háborút, megdöbbenéssel vette tudomásul várt legjelentősebb szövetségese (a két ország között fennálló viszony szerint teljesen indokolt) húzódozásait.³⁷ III. Napoleonnak nem egy jövőbeni, a francia sikerek eredményeként esetleg aktivizálható partnerre, hanem azonnal akcióba lépő fegyveres társra volt szüksége. Mivel Ausztria vonakodott, a francia külpolitika a bonapartizmus egész arzenálját mozgósította, hogy Ausztria-Magyarországot háborúba kényszerítse.

A francia diplomácia egyik eszköze az Ausztria címére küldött nyílt fenyegetés volt. A bécsi francia ügyvivő, amikor Beustnek az osztrák tartóz-

³⁶ Neue Freie Presse, 17. Juli 1870.

³⁷ III. Napoleon és Ferenc József 1869 szeptemberében konzultatív paktummal egyenértékű levelet váltottak. Vö. Hermann Oncken: Die Rheinpolitik Kaiser Napoleons III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870. Berlin. 1926. III. köt. 232. l.

kodásra vonatkozó magyarázkodását végighallgatta, így fakadt ki: „Ügyeljenek arra, hogy Franciaország miután várt, hogy vele együtt cselekedjenek, nem mond le együttműködésükről; egy olyan nagy ország, mint Franciaország; nagyon biztos a sikerben és mindig talál társakat, akik ügye mellé kívánnak állni.”³⁸ S ezek a sértődöttséget kifejtő szavak az Orczyval folytatott beszélgetésben már leplezetlen fenyegetéssé változtak. „Ha itt semlegesek akarnak maradni — így beszél Cazaux —, akkor ezt Franciaország nem akadályozhatja meg, de ennek az lehet a következménye, hogy a békét Ausztria kárára kötik meg.”³⁹

Ennél az eljárásnál célravezetőbbnek tűnt, ha a francia diplomácia a nemzetközi körülmények olyan átalakításán munkálkodik, amely Ausztria-Magyarország számára elkerülhetetlenné teszi a passzivitásból való kilépést. A tapasztalatok szerint a Monarchiát Oroszország révén lehetett aktivizálni. A júliusi napokban számos dokumentum mutat arra, hogy a francia diplomácia kacérkodott ezzel a lehetőséggel. Amikor Goresakov orosz kancellár ajánlatot tett: Franciaország garantálja Ausztria-Magyarország semlegességét, Gramont francia külügyminiszter szinte már provokációnak tűnő választ adott.⁴⁰ (Azt a feltételt szabta, hogy Oroszország garantálja a dél-német államok semlegességét, pedig azok már hadiállapotban állottak Franciaországgal.) Aligha másért, mint hogy Oroszország provokálásával hozza létre a Franciaország számára előnyös katonai szövetségi rendszert. Gramont e napokban ki is fejté annak előnyeit, „ha Oroszországot ellenségeink között találjuk”.⁴¹ A francia külügyminiszter ez esetben Ausztria, Olaszország, sőt Törökország és Anglia pozitív beavatkozására számít. Hogy mégis késleltetni akarta Oroszország belépését,⁴² az azért lehetett, mert az utóbbiban, ti. Anglia fellépésében mégsem volt olyan biztos. Gramont nem volt képes eldönteni, hogy a brit diplomácia vajon a belga és a gyarmati kérdésekben fennálló angol—francia, vagy pedig a keleti kérdésben meglévő angol—orosz ellentétet ítéli-e mélyebbnek — ami pedig a konfliktus kiszélesedése esetén megsabta volna a szigetország állásfoglalását.

Csakis ennek tudható be, hogy a francia diplomácia nem él Oroszország provokálásának legkézenfekvőbb és a bonapartizmus eszközeinek leginkább megfelelő módjával, a lengyel kérdés felvetésével. Lengyelország pedig 1863 óta olyan puskaporos hordó volt, amelybe a bonapartizmus bármikor belevet-hette a tüzes csóvát. A lengyel felkelés elkerülhetetlenné tette volna Oroszország fellépését, és ez automatikusan maga után vonta volna Ausztria-Magyarország beavatkozását. Gramont ehelyett biztosította Goresakovot, hogy a háború tartama alatt nem fogja bolygatni a lengyel ügyet, sőt még azt is kilátásba helyezte, hogy orosz semlegesség esetén hozzájárul a Fekete-tengeri status quo revíziójához.⁴³

A kényszerűen mellőzött lengyel bonyodalmak helyett a francia diplomácia egy lokalizált orosz—osztrák konfliktust szeretett volna produkálni. Ez a konfliktus, ha nem is került volna közvetlen kapcsolatba a rajnai fronttal,

³⁸ Cazaux à Gramont, Vienne, 17. juillet 1870. Orig. Dipl. 29. köt. 62. 1.

³⁹ Bose an Nostitz-Wallwitz, Wien, 17. Juli 1870. Außenministerium, No. 1441^r.

⁴⁰ Metternich à Gramont, Paris, 22 juillet 1870. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (a továbbiakban HHStA) Ministerium des Äußern, Politisches Archiv. IX. Frankreich, Fasciculus 95.

⁴¹ Gramont à La Tour d'Auvergne, Paris, 23 juillet 1870. Orig. Dipl. 29. köt. 174. 1.

⁴² Gramont à Fleury, Paris, 23 juillet 1870. Orig. Dipl. 29. köt. 172. 1.

⁴³ Gramont à Beust, Paris, 19 juillet 1870. *Oncken* : i. m. III. köt. 462. 1.

ahhoz elegendő lett volna, hogy a cárizmus szövetségesének, Poroszországnak bizonyos haderejét — ha az osztrák határra felállított figyelőhadtest formájában is — lekösse. Ilyen lehetőség Károly román fejedelem megbuktatása útján kínálkozott. Károly lényegében osztrákbarát politikai irányzatot képviselt, megbuktatása ezért osztrák sérelmeket, az adódó zavarok pedig orosz okkupációs lehetőségeket kínáltak. A dunai fejedelemségek orosz okkupációja viszont casus bellinek számított Ausztriában a krími háború óta. Számos adat mutat arra, hogy a Hohenzollern-konfliktus napjaiban a francia diplomácia tisztában volt a lehetőségekkel, éppen ezért mindent elkövetett Károly megbuktatása érdekében. A párizsi német ügyvivő már július 10-én azt jelenti, hogy francia ügynökök utaztak Romániába a Károly megbuktatását célzó felkelés előkészítése érdekében.⁴⁴ A bécsi szász követ „biztos forrásból” tudja, hogy a franciák felkelést akarnak szervezni Károly megdöntésére, és úgy értékeli a helyzetet, hogy „... a román fejedelem lehetséges elűzése egyszersmind Ausztriát is döntő fordulópont elé állítaná”.⁴⁵ Érthető, hogy a francia kísérletezések az osztrák diplomácia heves ellenállásába ütköztek. Beust július 11-én így írt Metternichnek: „Egyáltalán nem maradhatunk közömbösek abban a tekintetben, hogy mi történik a fejedelemségekben és kételkedem abban, hogy célirányos lenne nekünk e tekintetben nyugtalanságot okozni.”⁴⁶ Andrassy megmondta Cazauxnak, hogy „a jelen bukaresti helyzet minden változása élesztené a román sovinizmust, és Magyarországot a poroszok előnyére és Franciaország hátrányára hangolná”.⁴⁷ A francia diplomáciának ez a nyilvánvalóan osztrák érdekeket sértő eljárása, jóllehet végső kimenetelében francia nyereséggel kecsegtetett, a bizonytalan jövő kedvéért kockára tette Ausztria ténylegesen meglevő és adott esetben realizálható francia szimpátiáit.

A bonapartizmus a diplomáciai manőverezéssel és fenyegetéssel egyidejűleg az osztrák reményeket is igyekszik felkelteni. „Ha önök segítenek — írja Gramont a hadüzenet előtt Beustnek —, ha megengedik Olaszországnak, hogy 70—80 ezer embert szállítson Bajorországba az önök területén keresztül, önök pedig 150 ezer embert küldjenek Csehországba és később felszerelnek 2—300 ezer embert, akkor Berlinben kötjük meg a békét, és egy dicsőséges szerződéssel eltöröljük 1866 minden emlékét és következményét.”⁴⁸ Metternich, a III. Napoleon befolyása alatt álló párizsi osztrák követ pedig jelentéseivel igyekszik azt a hitet kelteni, hogy a franciák biztosan győztes nemzeti háborúra készülnek. „A fegyverkezés hatalmas méretekben folytatódik. Soha a császár és hadügyminisztere nem fejtett még ki hasonló aktivitást. Másik oldalról a francia hazafiság csodálatos ember- és pénzfelajánlásokban mutatkozik meg. Az önkéntesek tódulnak, és ma arra számítanak, hogy 200 ezer önkéntes lesz rövidesen beírva a hadsereg lajstromaiba.”⁴⁹ A bonapartizmus szirénhangjaira azonban csak az „udvari párt” rezonálhatott; Königrätz emléke miatt se az osztrákokat se a magyarokat nem lehetett háborúba vinni. A francia diplomácia mégis reménykedhetett abban, hogy kombinált diplomáciai akciója

⁴⁴ Solm an Bismarck, Paris, 10. Juli 1870. *Lord* : i. m. 183. l.

⁴⁵ Bose an Nostitz-Wallwitz. Wien, 18. Juli 1870. SLHA Außenministerium, No. 1441².

⁴⁶ Beust à Metternich, Vienne, 11 juillet 1870. *Oncken* : i. m. III. köt. 420. l.

⁴⁷ Beust à Metternich, Vienne, 19 juillet 1870. *Oncken* : i. m. III. köt. 421. l.

⁴⁸ Gramont à Beust, Paris, 17 juillet 1870. *Oncken* : i. m. III. köt. 452—453. l.

⁴⁹ Metternich à Beust, Paris, 22 juillet 1870. HHStA. Min. des Äußern, Polit. Archiv. IX. Frankreich, Fasc. 95.

végül is sikerre fog vezetni. Ennek, mint láttuk, ha nem is egészen a franciák elképzelései szerint, de megvoltak a belső feltételei.

Nem kevésbé határozott, de korántsem ilyen egyértelmű volt az a hatás, amelyet Poroszország és Oroszország gyakoroltak Ausztria-Magyarországra. Ha Franciaországnak a háború kiszélesítése állott érdekében, úgy Poroszországnak a konfliktus lokalizálásához fűződtek nagyhatalmi érdekei. Bismarck — lokalizált konfliktus esetén — bízott Poroszország katonai győzelmében. A háború kiszélesítése nemcsak a várt siker eredményeit veszélyeztette, hanem az erőviszonyok Poroszország részére kedvezőtlen megváltozására is vezethetett. A kontinentális hatalmak négyes párbaja esetére Bismarck sem tudta soha biztosan kikalkulálni Anglia várható magatartását.⁵⁰ Az angol— orosz ellentétek élessége lehetőséget adott arra, hogy a szigetország a németekkel szemben bocsátkozzék a háborúba. Ez a fenyegető kilátás készítette Bismarckot arra, hogy a háború egész tartama alatt lankadatlan munkásságot fejtessen ki a konfliktus lokalizálása, a „világháború” megakadályozása érdekében. Ebbe a koncepcióba illeszkedett Bismarck Ausztriával szemben folytatott politikája is; a porosz kancellár minden erejével azon dolgozott, hogy a Monarchiát a háborúba lépéstől visszatartsa.

A Monarchia visszatartásának egyik eszköze: hivatalosan biztosítja Ausztriát, hogy Poroszországnak nem áll szándékában az „Anschluss” végrehajtása. A bécsi porosz követnek az osztrák kormánykörökkel való közlés céljából a következőket írta: „Annak a gyanúsításnak abszurd voltát, hogy Észak-Németország hajlana rá, vagy érdeke lenne az Osztrák Monarchiát széttúzni, már gyakran megvilágítottam. Az úgynevezett Német-Ausztria felvétele az Északnémet Szövetségbe a maga cseheivel és szlovéneivel együtt az utóbbi felbomlasztásával lenne egyértelmű.”⁵¹ Az osztrákok megnyugtatóására az orosz diplomácia közvetítését is igénybevette. „Szavamat adom, hogy a porosz király nevében garantálom Ausztria határainak biztonságát, ha nyugodtan marad”⁵² — továbbítja a pétervári osztrák követ Bécsbe a cáρ szavait ugyanazon a napon, amelyen Schweinitz az előbbi utasítást kapta. Meg kell jegyezni, hogy Bismarckot nem csupán a taktikai szükségesség készítette a megnyugtató kijelentésekre. A porosz kancellár 1866 óta (igaz, egyelőre eredmény nélkül) törekedett a német-orosz-osztrák hármass együtműködés megvalósítására.⁵³ ennek pedig egyik előfeltétele Ausztria integritásának elismerése volt. Bismarck persze nemcsak a hivatalos vezetésre próbált megnyugtatólag hatni, hanem céljainak elérésére ismét igénybe vette azokat az eszközöket, amelyek egyszer már segítségére voltak Ausztriának Németországból való végleges eltávolítására.⁵⁴ A porosz kancellár ismét a porosz és magyar uralkodó osztrályok német kérdésben meglevő érdekességét, a porosz és magyar érdekek azonosságát kezdi hangoztatni: „Vagy Ausztria és Franciaország győzelmet arat, az osztrák központi kormány képessége,

⁵⁰ Bismarck an Reuss, Berlin, 26. Juli 1870. *Bismarck* : i. m. 425. 1.

⁵¹ Bismarck an Schweinitz, Berlin, 23. Juli 1870. *Bismarck* : i. m. 417. 1.

⁵² „Je vous donne ma parole qu'au nom du Roi de Prusse je me porte garante de la sécurité des frontières de l'Autriche si elle reste tranquille.” Chotek à Beust, St. Petersburg, 23 juillet 1870. HHStA Min. des Äußern, Polit. Archiv. X. Rußland, Fasc. 62.

⁵³ Vö. Walter Plutzhoff : Die Anfänge des Dreikaiserbundes (1866—1871). Preußische Jahrbücher, 1922. 188. köt. 1. füz.

⁵⁴ Vö. Gonda Imre : Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés. Bpest. 1960.

hogy Magyarországot ismét az 1866 előtti állapotokba helyezze vissza, kétségkívül helyre fog állni; hogy ilyen törekvés fennáll, Bécsben és Pesten jobban kell tudniok.”⁵⁵

Az osztrák semlegesség megőrzésében Bismarcknak nem csupán a garanciák és érdekesség hatékonyságára kellett hagyatkoznia. Rendelkezésre állott az 1868-as orosz—porosz szerződés, amely osztrák fellépés esetére Oroszország fegyveres beavatkozását helyezte kilátásba. Hogy a cár eleget kíván tenni e megállapodásnak, az a hadüzenet előestéjén bizonyossá vált. „A cár tudatja Ófelségével, a királlyal, hogy Ausztriának Poroszország ellen intézett hadüzenete esetén az osztrák haderők semlegesítését 300 ezer főnyi hadsereggel magára vállalja”⁵⁶ — jelentette a pétervári porosz ügyvivő. Ez a kijelentés, amely a berlini orosz követ jól kiszámított indiszkréciója révén az osztrák kormánykörök tudomására jutott,⁵⁷ a legfontosabb eszköz lett Bismarck kezében Ausztria fékentartására. De ez a fegyver kétélű. A porosz—orosz együttműködés önmagában is rendkívüli ingerültséget keltett Ausztriában. Schweinitz meg sem merte mondani Andrásynak, hogy egy formális orosz—porosz megállapodás is létezik, mert úgy ítélte meg a helyzetet, hogy ezzel végleg a háborús párt karjaiba kergetné a magyarokat.⁵⁸ De nemcsak a hisztérikusan oroszellenes magyarok, a hivatalos külpolitika vezetői is joggal kételkedhettek egy ilyen együttműködés kizárólagos defenzív jellegében és feltételezhették, hogy azt valamiféleképpen Ausztria rovására fogják kamatoztatni. Bismarck orosz „adúja” tehát, ha a kirobbanásokról paralizálta is az osztrák háborús terveket, a háborús hisztériát is növelte, és végeredményben egy osztrák katonai fellépés lehetőségeit készítette elő.

Oroszország nemcsak azért befolyásolta döntően a Monarchia álláspontját, mert katonai tekintetben legerősebb szomszédja volt, hanem mert a hatvanas évektől az orosz kérdés, akár óhajtották ezt a politikusok, akár nem, ellenállhatatlan erővel középpontba került. Éppen a küszöbön álló háború fogja majd bebizonyítani, hogy az osztrák külpolitika minden megnyilatkozását elsősorban Oroszországhoz kell igazítani.

A cári Oroszország külpolitikai aktivitása, bár nem érte el az I. Miklós-i idők intenzitását, a hatvanas években már számottevő volt. Miután az ötvenes évek végén elsősorban Franciaország segítségével sikerült széttörnie a köréje fonódó „krimi gyűrűt”, a következő évtizedben az orosz külpolitika hagyományos problémája, a keleti kérdés felé fordulhatott. Magatartása azonban itt sem lépi túl a védekezés kereteit; Gorcsakov a párizsi béke Oroszországot sértő cikkelyeit (elsősorban a Fekete-tenger demilitarizálásáról szólót) szeretné diplomáciai eszközökkel hatályon kívül helyeztetni. De alig teszi meg az első lépéseket a Pontus-kérdésben, kirobban az 1863-as lengyel felkelés, amely leверé ellenére hosszú évekig nemcsak az orosz belpolitikának, hanem a külpolitikának is determináns problémája marad. A felkelés legfontosabb külpolitikai következménye: a cárizmus szakít a felkelőket (igaz csak szavakban) támogató bonapartista Franciaországgal, és ettől kezdve Poroszországgal működik együtt a nemzetközi kérdésekben. Az együttműködés az 1863-as ún. Alvensleben-konvencióval veszi kezdetét (amely lehetővé teszi a cári csapatoknak a felkelők üldözését porosz területen is), és Oroszországnak a

⁵⁵ Bismarck an Schweinitz, Berlin, 23. Juli 1870. *Bismarck* : i. m. 417. l.

⁵⁶ Pfuell an Bismarck, St. Petersburg, 16. Juli 1870. *Bismarck* : i. m. 389. l.

⁵⁷ Vö. *Alfred Stern* : Geschichte Europas 1818—1871. Berlin. 1924. X. köt. 359. l.

⁵⁸ *Schweinitz* : i. m. 265. l.

két porosz háborúban (a dánban és az osztrákban) tanúsított jóindulatú semlegességével folytatódik, hogy végül a Pontus-kérdésben adott pozitív német nyilatkozatok után az 1868-as katonai egyezményben csúcsosodjék. Ez az együttműködés, amely megfelelő külpolitikai háttérrel biztosított Bismarcknak a felülről való egyesítés végrehajtására, a cárizmus számára soknemzetiségű orosz birodalom együtt-tartásának, a forradalmi mozgalmak meggátolásának eszköze volt, mint ilyen hű tükre a hatvanas évek ellenforradalmi jellegű nemzetközi viszonyainak.⁵⁹

A lengyel kérdés és a Pontus-probléma határozzák meg alapvetően a cári Oroszország magatartását a francia—porosz háborúban és az Ausztria-Magyarországhoz való viszonya is ezeknek a kérdéseknek a függvénye. A cári diplomácia a háború lokalizálását és Poroszország győzelmét óhajtotta; a küzdelem ilyen irányú lefolyása biztosította volna a cári birodalom belső békéjét és lehetővé tette volna a párizsi szerződés revízióját. Ezzel szemben a háború kiterjesztése — Ausztria-Magyarország belépése — önmagában is az orosz belső bajok növekedésére vezetett volna, nem beszélve a francia—osztrák koalíció esetleges győzelméről, amely nemcsak a párizsi szerződés revízióját tette volna hosszú időre lehetetlenné, hanem a felkelés lángjával borította volna Lengyelországot, sőt a forradalmi demokratikus és paraszti mozgalmakkal aláaknázott Oroszországot is. „A növekvő társadalmi veszélyek kívánatossá teszik, hogy a kormányok közeledjenek egymáshoz, azzal a céllal, hogy megőrizzék a rendes és a veszélyeztetett monarchiai-elv tekintélyét”⁶⁰ — mondta a cár aggodalmasan már a spanyol trónválság napjaiban. „Az osztrák—francia hadsereg győztes előrenyomulása Berlinben elkerülhetetlenül maga után vonja a Lengyelország helyreállítására irányuló kísérletezéseket, amelyekben a dolog természeténél fogva Törökország is részt fog majd venni”⁶¹ — írja Gorcsakov a háború első napjaiban. Az ellenkező oldalról származó források teljesen reálisnak mutatják az orosz külügyminiszter feltételezését.⁶²

A cári diplomácia az adott körülmények között elsősorban a háború lokalizálása érdekében fejtett ki tevékenységet. Szemében Ausztria-Magyarország magatartása volt a kulcskérdés, megnyilatkozásai főleg ennek a címére vannak címezve. A július 23-án megjelent semlegességi nyilatkozat szavai: Oroszország semleges marad, amíg a háború orosz érdekeket nem érint⁶³ — éppúgy Ausztriát akarják a beavatkozástól visszatartani, mint a cár Chotek előtt tett kijelentése: „Abban a pillanatban, mihelyt Önök fegyveres és fenyegető pozíciót foglalnak el... én is fegyveres semlegességgé kell változtassam álláspontomat és katonai előkészületeimet az Önök határai ellen kell

⁵⁹ A krími háború után orosz külpolitikai törekvésekre, különösen a Pontus-kérdésben ld. *Kurt Rheindorf*: Die Schwarze-Meer (Pontus-) Frage vom Pariser Frieden von 1856 bis zum Abschluß der Londoner Konferenz von 1871 (Berlin 1925) c. művét. A porosz—orosz együttműködésre: *Л. И. Нарочническая*: Россия и войны Пруссии в 60-х годах XIX. в. за объединение Германии «сверху» (Москва. 1960) c. művét. Az 1866 utáni porosz—orosz kapcsolatokra *Walter Platzhoff*: Die Anfänge des Dreikaiserbundes (1867—1871). Preuß. Jahrbücher 1922.

⁶⁰ „Dangers sociaux croissant rendent désirable que les Gouvernements se rapprochent pour veiller sur l'ordre, autorité principe monarchique menacé.” Chotek à Beust, St. Petersburg, 10 juillet 1870. HHStA Min. des Äußern, Polit. Archiv. X. Rußland, Fasc. 62.

⁶¹ История дипломатии. Том I. Изд. второе. Под редакцией В. А. Зорина... etc. Москва 1959. 743—744. l.

⁶² Vö. *Wertheimer*: i. m. 625—626. l.

⁶³ История дипломатии I. köt. 744. l.

irányítanom.”⁶⁴ Ezek a súlyos kijelentések nem üres szavak csupán. Oroszország a hatvanas években — katonai és gazdasági okokból — valóban nem kívánta a háborút; a reform utáni fejlődés éppen csak megkezdődött, a meghozott (a társadalmi élet minden ágára kiterjedő) intézkedések még nem érlelték meg gyümölcsüket.⁶⁵ Az osztrák beavatkozással járható lengyel és orosz forradalom félelme azonban félretolt minden ilyen megfontolást. A cár üzenete a porosz királyhoz: ha Ausztria mozdul, 300 ezer katonával vetem rá magam, az orosz földbirtokosok és nagytőkések azon eltökélt szándékát juttatta kifejezésre, hogy a forradalom megakadályozására a legvéresebb európai háborútól sem riadnak vissza.

Az osztrák külügyi dokumentumok tanúsága szerint: se az arceal nyugat felé forduló Beust, se az „orosz rögeszmés” Andrassy nem volt tisztában a cári külpolitika igazi szándékaival. Az első nem hitt a ténylegesen meglevő (elsősorban a keleti kérdésben jelentkező) orosz—osztrák ellentétek áthidalhatatlanságában, a második Oroszország támadó háborújától tartott. Amikor a cári kormány nem is nagyon titkolt fenyegetései e politikusok tudomására jutottak, természetszerűleg rendkívüli befolyást gyakoroltak a meghozandó döntésekre. De az is magától érthetődik, hogy e fenyegetéseket mindenki saját felfogása szerint értelmezte. Egészében véve: ha a cári politika megnyilatkozásai a háború első napjaiban még a háborúpártiak ereiben is megfagyasztották a vért, végső soron a háborúra való felkészülésre, majd a háborúban való belépésre ösztönözték Ausztriát.

A kontinens nagyhatalmainak lázas tevékenységéhez képest úgy tűnik, Anglia közömbös a háború lokalizálásának vagy kiterjesztésének kérdésében. A Foreign Office tartózkodó magatartása a háború első napjaiban alapot ad ilyen feltételezésre. Pedig a szigetország érdekei ebben a tekintetben semmivel sem voltak kisebbek, mint Ausztria nagyhatalmi szomszédaié.

Anglia magatartását a krími háború után kétségtől bizonyos tartózkodás jellemzi a kontinens kérdéseiben: a brit diplomácia nem szól olyan súlylyal bele a szőnyegen fekvő kérdésekbe, mint 1856 előtt. Ennek a kissé fölényesnek tűnő magatartásnak megvannak a bel- és külpolitikai természetű okai. Anglia az ipari hegemonia, a tengeri és gyarmati főhatalom kialakulásának éveit éli; a prosperitást élvező whig burzsoázia energiáinak jórészét a gazdasági kérdések foglalják el. A vetélytársak közül Franciaország után Oroszország is a porondon maradt; nincs többé szükség arra, hogy Anglia a kontinens államai-val szövetkezzék akár a francia, akár az orosz hegemoniatörekvések ellen. A „splendid isolation”, a tartós szövetségektől való távolmaradás válik csaknem fél évszázadra a brit diplomácia vezető doktrínájává; nem más ez, mint a „balance of power” elvének az angol ipari-tengeri hegemonia időszakára történő alkalmazása. Ez a „fényes elszigeteltség” persze korántsem jelent valami érdektelenséget, közömbösséget; az angol—orosz és az angol—francia ellentétek élessége aligha adott volna módot ilyen hozzáállásra. Disraeli szállóigévé vált szavai: „Antwerpen és Konstantinápoly jelentenek egyedül olyan pontokat, amelyekhez érdekeink fűződnek”⁶⁶ — nemcsak a brit diplo-

⁶⁴ Chotek à Beust, St. Petersburg, 23 juillet 1870. HHStA Min. des Äußern. Polit. Archiv. X. Rußland, Fasc. 62.

⁶⁵ A katonai reformokra ld.: П. А. Зайончковский: Военные реформы 1860—1870 годов в России (Москва, 1952) о. művét.

⁶⁶ Kurt Rheindorf: England und der Deutsch-Französische Krieg 1870—1871. Leipzig. 1923. 47. l.

mácia fölényét, hanem ténylegesen meglevő problémáit is kifejezésre juttatták. Az adott előnyös helyzetben e két pont védelméért az angol külpolitika úgy kívánt harcolni, hogy egyik vetélytársával szemben sem lép szövetségre, és ami még lényegesebb: egyik vetélytársa ellen sem keveredik háborúba, hanem az izoláció és a diplomáciai nyomás megfelelő kombinálásával igyekszik a neki kedvező viszonyokat fenntartani.

Ezek a megfontolások teszik érthetővé, miért tesz az angol diplomácia a Hohenzollern-krízis napjaiban csupán langyos, erőtlen kísérleteket a háború megakadályozására. „A St. James-i kormány megteszi a lehetségest figyelemztetés és tanács formájában, hogy mindenfelé megnyugtatóan hasson, de nem fog közvetlenül interveniálni”⁶⁷ — jelentette ki Granville angol külügyminiszter. Az erőtlenség nem a külügyi vezetésben bekövetkezett személycseré (Clarendon, az addigi külügyminiszter éppen a válság kezdetén halt meg), hanem a külpolitikai koncepció eredménye. Granville, éppúgy mint elődje, elfogadhatónak találta azt a háborút, amely esetleg Belgiumot fenyegető vetélytársának vereségét hozza, anélkül, hogy ezért Angliának a kisujját is mozdítania kellene. „A közvélemény ma egységesen úgy tekinti Napoleon császárt, mint egy igazságtalan agresszió kezdeményezőjét, amelyre egyedül ambíciói és személyes érdekei kielégítésére vállalkozott. Ez a közvélemény a háború szörnyűségeiért való felelősséget kizárólag a francia kormányra hárítja”⁶⁸ — jellemzi a hangulatot Apponyi, a Monarchia londoni követe és hozzáteszi: „Ami az angol kormányt illeti, nem kételkedem, hogy bizonyos mértékben magáévá teszi a közvélemény benyomásait.”⁶⁹ Különben is: a születő egységes Németország fontos szerepet játszott Anglia jövődó tervei-ben. A gyengülő Ausztria helyett ennek az országnak kellett betöltenie az Oroszországot és Franciaországot ellensúlyozó állam szerepét.⁷⁰ (Hogy Németország majd Angliára is kezet fog emelni, arra a hatvanas években senki se gondolt Angliában.)

De ha Anglia érdekeit nem is sértette a francia—porosz háború kirobbanása és elfogadhatónak tartotta Franciaország vereségét, legalább ilyen. sőt még súlyosabb érdekei fűződtek a háború lokalizálásához. „Tudtuk, hogy Ausztriában egy bizonyos irányzat uralkodik: jöllehet nem cselekszik egyedül, de mihelyt a körülmények kedvezően alakulnak, francia oldalra hajol. Ezenkívül tudtuk, hogy az első határozott célzás arra, hogy ezt a hajlamot a valóságba átültessék, Oroszországot mint Németország szövetségését vinné síkra. Nem volt-e ez borzalmas kilátás Európa számára?”⁷¹ — mondotta Gladstone miniszterelnök a háború befejezése után az alsóházban. Nehezen hihető, hogy az angol premier általában Európáért aggódott. A brit diplomácia teljesen reális megítélése szerint Ausztria-Magyarország és Oroszország háborúba avatkozása esetén nem lett volna fenntartható Anglia semlegessége. Az orosz—porosz koalíció alighanem győzelmet aratott volna, és ez a győzelem Anglia legfőbb kontinentális vetélytársa, Oroszország kezébe adta volna az európai főhatalmat. Ez pedig a „splendid isolation” végét, Anglia újabb háborút

⁶⁷ Apponyi à Beust, Londres, 10 juillet 1870. HHStA Min. des Äußern. Polit. Archiv. VIII. England. Fasc. 76.

⁶⁸ Apponyi à Beust, Londres, 16 juillet 1870. HHStA Min. des Äußern. Polit. Archiv. VIII. England, Fasc. 75.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ A. J. P. Taylor : Борьба за господство в Европе. Moszkva. 1958. 239. l.

⁷¹ Wiener Abendpost. 5. April 1871.

eredményezte volna. Az angol miniszterelnök alighanem így értette a „borzalmas kilátásokat”.⁷²

A háború lokalizálásának angol terveiben Ausztria-Magyarország foglalta el a központi helyet. A Foreign Office pontos információkkal rendelkezett arról, hogy a cári Oroszország az osztrák birodalom magatartásától teszi függővé saját semlegességét. Hogy július közepén mindezek ellenére nyugodt és higgadt London magatartása, kizárólag azon múlt, hogy az angol diplomácia — teljesen reálisan — úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Ausztria-Magyarország háborúbalépésének egyelőre nincsenek meg a feltételei. De amikor augusztus elején Bismarck az osztrák háborús készülődéstől megrettenve Londonhoz fordul, hogy az „komoly szemrehányásokat és figyelmeztetéseket küldjön Bécsbe és Firenze címére”,⁷³ Granville rögtön magához hivatva az osztrák követet. „Abból a célból, hogy körülhatároljuk a háborút, Granville lord kéri, legyen óvatos”⁷⁴ — továbbítja még aznap Apponyi az angol figyelmeztetést Beustnek. Az osztrák beavatkozási tervek napvilágrakerülésekor éppen az angol diplomácia vetette latba legerősebben befolyását, hogy Ausztria megőrizze semlegességét.

3

A közös minisztertanács hivatása volt eldönteni: a különböző oldalról jövő, ellentétes irányú bel- és külpolitikai hatások közepette végülis milyen legyen a Monarchia magatartása. 1870. július 18-án össze is ült Bécsben ez a testület, hogy a különböző nézetek kicserélése után mindenre érvényes határozatot hozzon. A tanácskozáson az uralkodó elnöklete alatt részt vettek a közös ügyek miniszterei, a lajtáninnyi („osztrák”) és a lajtántúli (magyar) miniszterelnökök és a kérdés katonai jellegére való tekintettel a hadsereg főfelügyelője is. A minisztertanács személyi összetétele következtében a július 18-i megbeszélésen képviseletet nyert az osztrák-magyar politikai élet valamennyi vezető irányzata. Számszerűen az „udvari párt” képviselete a legerősebb; az uralkodó, Albrecht főherceg és Kuhn közös hadügyminiszter személyében: A Deák-párt nevében Andrássy magyar miniszterelnök és Lónyai közös pénzügyminiszter ül a tárgyalóasztalnál. A Verfassungspartei nézeteinek tolmácsolására Beust közös külügyminiszternek és helyzeténél fogva Potocki lajtáninnyi miniszterelnöknek kell vállalkoznia. Feltehető, hogy a különböző irányzatok képviselői az adott külpolitikai és belpolitikai helyzet figyelembevételével saját pártjuk törekvéseinek igyekeznek majd érvényt szerezni, mégpedig abban a formában, hogy az általuk képviselt politikai csoport elképzeléseit saját külpolitikai terveik keretébe illesztik.

Feltéve, hogy rendelkeztek önálló külpolitikai elképzelésekkel. Az uralkodóról aligha lehet ezt elmondani. Személye mégis rendkívül fontos: a dualizmus sajátos közjogi berendezkedése folytán ugyanis sok tekintetben megőrizte abszolutisztikus jellegű befolyását.⁷⁵ A különböző források egybehangzóan

⁷² Vö. W. E. Mosse: *The european powers and the german question 1848—71*. Cambridge. 1958. 295—301. l.

⁷³ Bismarck an Bernstorff, Mainz 4. August 1870. *Bismarck*: i. m. 434. l.

⁷⁴ Apponyi à Beust, Londres, 8 août 1870. IHHStA Wien. Min. des Äußern. Polit. Archiv. VIII. England. Fasc. 74.

⁷⁵ *Handák Péter*: *Probleme der Krise des Dualismus am Ende des 19. Jahrhunderts. Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*. Bpest. 1961. 348—351. l.

tanúsítják, hogy a revans híve volt. „A császár revansot akart”⁷⁶ — mondotta 1870 őszén Beust, „a császár háborút óhajt, hogy Königrätzet jóvátegye”⁷⁷ — így vélekedett még az események előtt Andrassy. Úgy tűnik, hogy az uralkodó a francia—porosz háborút kedvező alkalomnak ítélte a revanstervek végrehajtására. „Kérem a lókiwiteli tilalmat szorgalmazni, különben adott esetben nem lesznek lovaink”⁷⁸ — írja már július 12-én egy, a francia háborús készülődésről hírt adó jelentés margójára. A háború előestéjén pedig Bellegarde hadsegéd a francia ügyvivő előtt nyilatkozott a császár nézeteiről: „Ófelsége Ausztriát és Franciaországot szolidárisnak tekinti és a két ügyet nem választja szét gondolataiban. A császár szemében fegyvereink kudarca a Rajna mentén Ausztria számára nagyobb szerencsétlenséget jelentene, mint Königrätz.”⁷⁹

A tanácskozáson résztvevő két magasrangú katonáról is tudjuk, hogy a revans hívei közé tartoztak. Albrecht főherceg éppen a háború kirobbanása előtt fejezte be egy közös francia—osztrák haditerv munkálatait.⁸⁰ Mint a hadsereg főfelügyelője azonban nem bízik túlságosan az osztrák hadseregben, és a francia győzelmek bekövetkeztéig nem akarja az osztrák háborús szándékot kimutatni. Szavahi lehet forrásból tudjuk, hogy a főherceg július közepén ellene volt a hadsereg mindenféle koncentrációjának.⁸¹ A revans másik katonahíve, Kuhn közös hadügyminiszter viszont a francia haderőt tartja gyengének és a gyors porosz győzelem megakadályozására Ausztria-Magyarország lehető leggyorsabb beavatkozását kívánja. 1870 júliusában emlékiratot készített az uralkodónak, amelyben komoly politikai és katonai indokokkal támasztotta alá beavatkozást sürgető véleményét.⁸²

A koronatanács két „civil” tagja ezideig nem folyt be különösen a külpolitika irányításába. Lónyai közös pénzügyminiszter a Deák-párt azon részéhez tartozik, amely Poroszországban látja a legfőbb veszélyt a Monarchiára nézve, ennek megfelelően erőteljesen franciabarát és csak mérsékeltlen oroszellenes. Kívánta és hitte Franciaország győzelmét, de a Monarchia beavatkozását elsősorban magyar szempontoktól vezettetve nem óhajtotta. „Agyja az isten, hogy a mostani háború bennünket érintetlenül hagyjon, békére nagy szükségünk van”⁸³ — írta ezekben a napokban. Potocki, a lajtáninnyi kabinet elnöke a Verfassungspartei jobbszárnyának képviselője, a belpolitikában általában az osztrák-német lakosság törekvéseinek tolmácsolója, külpolitikai nézeteit tekintve azonban sokban az „udvari párt”-hoz húz. Poroszellenesség és az ennek alárendelt franciabarátság jellemzik magatartását; Poroszország ellen lengyel arisztokrata származása ellenére még Oroszországgal is kész együttműködni.⁸⁴

Andrassy Gyula magyar miniszterelnök a koronatanács eddig ismertett tagjaival szemben önálló és tervszerű külpolitikai elképzelésekkel rendelkezik.

⁷⁶ *Alphonse Thiers*: Notes et souvenirs 1870—1873. Paris. 1903. 6. l.

⁷⁷ Országos Levéltár (atovábbiakban: O.L.), Kállay hagyaték. 33. köt. Belgrádi Napló.

⁷⁸ Beust an Kaiser Franz Joseph. Wien, 12. Juli 1870. Vortrag. HHStA. Min. des Äußern. Polit. Archiv. XL. Interna. Fasc. 53.

⁷⁹ Cazaux à Gramont, Vienne, 17 juillet 1870. Orig. Dipl. 29. köt. 71. l.

⁸⁰ Oncken: i. m. III. köt. 376—378. l.

⁸¹ Lónyai Csengeryhez, Bécs, 1870. júl. 10. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK), Kézirattár, Quart. Hung. 2421.

⁸² Wertheimer: i. m. 613—615. l.

⁸³ Lónyai Csengeryhez, Bécs, 1870. júl. 30. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2421.

⁸⁴ Ministerrath für gemeinsame Angelegenheiten. Wien 22. August 1870. HHStA Min. des Äußern. Polit. Archiv. XL. Interna, Fasc. 285.

A német politikában lényegében a Deák-párt kettős nézeteit juttatja kifejezésre. Egyrészt a porosz expanziótól tart és nem nézné jószemmel, ha Bismarck Poroszország hatalmát Dél-Németországra is kiterjesztené. „A magyarok nem akarják a gyűlölködést szolgálni, de a pillanat el fog jönni, amikor Poroszország ügyének igaztalansága kiderül. Ő rá fogja kezét tenni Badenra, Württembergre és Bajorországra. Akkor összes németjeink méltán fel lesznek háborodva és magyarjainknak meg lesz az okuk, hogy őket támogassák”⁸⁵ — így jellemezte saját nézeteit egy francia politikus előtt. Ugyanakkor, amint ez már a fenti idézetből is kiderül, ellenezte az értelmetlen revansterveket, de még Poroszország ingerlésének politikáját is. „Olyanok, akik Poroszország sikerei miatt revansra gondoltak, számosan akadtak. Én nem kifogásoltam ezt az érzést, de harcoltam ellene”⁸⁶ — mondotta saját tevékenységéről. Nem lehet kétséges: Andrassy revans-ellenessége is magyar tőről fakad. Ő is osztotta azt a nézetet, hogy a német hegemonia visszaszerzése a speciális magyar érdekekbe ütközik. De kifogásai csak részben magyar eredetűek; legalább ugyanilyen mértékben „birodalmi” megfontolásokkal függnek össze. „Most, amikor kelet felől fenyegetve vagyunk, a német fennhatóság megtartása lehetetlenségek közé tartozik”⁸⁷ — mondotta Orczy Bélának. Andrassy azért emelt elsősorban szót a német revans ellen, mert a birodalom energiáit más területre akarta koncentrálni.

A magyar miniszterelnök külpolitikai koncepciójában az orosz-szláv problematika foglalt el központi helyet. Minden egyéb megfontolás csak ennek függvénye lehetett. „Oroszország jár eszében éjjel-nappal”⁸⁸ — jegyezte fel róla a pesti porosz főkonzul. „Egészen keletre kell fordítani a birodalom figyelmét,” „keleten kell biztosítani magunkat”⁸⁹ — jelentette ki ő maga több alkalommal. Ebben a keletre fordulásban a sokat hangoztatott „bosszú Világosért” jelszó csak dekorációnak számított. Andrassy orosz agressziótól félt, „Oroszország mihielyt vasutai elkészülnek, meg fog bennünket támadni”⁹⁰ — mondja, emellett a cári külpolitika és a szláv nemzeti mozgalom kapcsolatainak kiépülésétől tart, amelyet ugyancsak halálos veszélynek ítél a Monarchiára nézve.⁹¹ Végül keletre kell fordulni, mert ebben áll a Monarchia történelmi missziója; „Ausztiria feladata az marad, ami volt. Bátyját kell alkosszon Oroszországgal szemben és csak addig, amíg ezt a feladatát betölti, jelent fennmaradása európai szükségességet”⁹² — szögezi le Ausztiria feladatáról vallott véleményét.

Hogyan lehet az orosz-szláv veszélyt elhárítani? Andrassy eszköze a preventív háború. „Andrassy is szükségesnek tart egy diadalmas háborút a Monarchiára nézve; e háborút mi nem viselhetjük más, mint éppen az orosz ellen, s ha győztünk, egyszersmind megtörjük az orosz hatalmat”⁹³ — bizonyítja ezt egy hozzá közelálló személy naplófeljegyzése. Ezt az összecsapást persze nem osztrák—orosz párharc formájában képzelte el. Nemcsak azért, mert Orosz-

⁸⁵ Thiers : i. m. 13. l.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Wertheimer : i. m. 569. l.

⁸⁸ Uo. 625. l.

⁸⁹ OL Kállay hagyaték 33. köt. Belgrádi napló. 1869. ápr. 4. ill. 1969. okt. 15-i feljegyzés.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Cazaux à Gramont, Vienne, 17 juillet 1870. Orig. Dipl. 29. köt. 62. l.

⁹² Ministerrath 22. August 1870. i. h.

⁹³ OL Kállay hagyaték, 33. köt. Belgrádi napló, 1868. aug. 19-i feljegyzés.

országot katonailag erősebbnek tartotta, hanem mert e háborúnak — a Monarchia általa vallott történelmi funkciójának megfelelően — európai jelleget szeretett volna kölesőnözni. „Anélkül, hogy a tárgyalás részleteibe bevezettem volna, megegyezésre jutottam a magyar miniszterelnökkel a követendő politikát illetően”⁹⁴ — jellemzi Beust Andrassy magatartását azoknál a tárgyalásoknál, amelyeknek célja egy Oroszország ellen irányuló osztrák—francia szövetség létrehozása volt. A Bécsben járó Napoleon hercegnek pedig maga Andrassy adja azt a tanácsot, hogy „támadja meg Ausztriával együtt Oroszországot Lengyelország felszabadításának ürügye alatt”.⁹⁵

A Franciaország iránti szimpátia, a németországi revanstervektől való félelem és az Oroszország elleni háborúra való hajlandóság jellemzik 1870 júliusában is Andrassy magatartását. „Érdekeinknek egyedül a semlegesség felel meg”⁹⁶ — írja a válság kezdetén Orczynak. „Ha a constellációk kedvezőknek mutatkoznak, akkor addig fogjuk Oroszországot ingerelni, míg az bennünket megtámad”⁹⁷ — mondja a háború kirobbanása után Kállaynak. A tárgyalóasztalhoz ülő Andrassynak a megfelelő akcióprogram előterjesztése érdekében mérlegre kell tennie, hogy egy oroszellenes háború perspektívikus eredményeinek kedvéért érdemes-e feláldozni a semlegességből adódó közvetlen előnyöket.

Nem kétséges, hogy a tanácskozás legfontosabb személyisége a birodalmi külügyminiszter, Friedrich Ferdinand Beust. A külügyminiszternek, akit Metternich egyízben állítólag „politikai kötél-táncos”-nak nevezett,⁹⁸ Ausztriába kerülése alkalmával a Pesti Napló azt jósolta, „ágya bizony nem lesz rózsákon vetve”.⁹⁹ A Deák-párt vezető lapja rámutat, hogy az egyház és a katonai párt „csak oly kevésbé fogja őt pártolni”, mint az arisztokrácia és a bürokrácia, majd a miniszter jövője iránt kételkedéssel teszi fel a kérdést: „vajon kire szándékozik támaszkodni az új miniszter ennyi természetes ellenséggel szemben?”¹⁰⁰ A cikkíró azonban rossz jósnak bizonyult. Először is nem vette számításba, hogy az osztrák politikai élet legjelentősebb tényezője, a Verfassungspartei nemcsak hogy kívánta, de kezdeményezte is Beustnek, „a nagynémet gondolat eszmékben gazdag képviselőjének” a meghívását.¹⁰¹ Azután pedig azért csatlódott, mert az új miniszter antiklerikális-liberális politikájával a meglevő bázist megerősítette, a kiegyezés megkötésével pedig éppen a támaszkodó magyarok felé jelentékeny mértékben kiszélesítette.¹⁰²

Hogy Beust poroszellenes irányban fogja tovább vinni a Monarchia külpolitikáját, abban kinevezésekor senki sem kételkedett. Személyes érzelmei és eddigi politikai pályafutása bőven adtak okot egy ilyen feltételezésre. Néhány hónappal korábban a porosz kancellár nem volt hajlandó őt a szász békedelegáció élén tárgyalópartnerül elfogadni. Beust mint szász külügyminiszter 1849 óta Ausztria oldalán állt valamennyi nemzetközi kérdésben, Schwarzenberg

⁹⁴ Beust à Metternich, Vienne, 17 mars 1869. *Oncken* : i. m. III. köt. 136—137. l.

⁹⁵ OL Kállay hagyaték, 33. köt. Belgrádi napló, 1868. aug. 19-i feljegyzés.

⁹⁶ *Wertheimer* : i. m. 612. l.

⁹⁷ OL Kállay hagyaték, 34. köt. Belgrádi napló, 1870. júl. 29-i feljegyzés.

⁹⁸ *Margaretha Berger* : Österreichs auswärtige Politik (Die Ministertätigkeit des Grafen Beust 1866—1870—71) und das Vaterland. Wien. 1947. Maschinenschrift, Dissertation. Nationalbibliothek, Wien.

⁹⁹ Pesti Napló, 1866. nov. 1.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Vö. Neue Freie Presse, 7. August 1870.

¹⁰² Vö. Neue Freie Presse 7. November 1871.

ezekben az években „legjobb hadnagyának” nevezte¹⁰³ s politikáját betetőzte azzal, hogy 1866-ban Szászországot Ausztria mellett háborúba vitte Poroszország ellen.

Az osztrák szolgálatba lépő Beust előtt 1866 őszén úgy merült fel a kérdés, hogy vajon megvannak-e a poroszellenes politika továbbfolytatásának nemzetközi és osztrák belső feltételei. Hogy a nemzetközi körülmények kedveztek egy ilyen politikának, azt Beust még a kudarc után is vallotta: „Ameddig Franciaország és Poroszország egyenrangú hatalmakként állottak szemben egymással, mikor is egy esetleges háború kimenetele a bekövetkezett eseményeknek megfelelő módon semmiképpen sem volt előrelátható, részünkről egyenesen felelőtlenség lett volna helyzetünk előnyeit kezünkől kiadni és ezzel lerontani esélyeinket egy kedvezőbb jövőre”¹⁰⁴ — írja egyik felterjesztésében. Az osztrák belső helyzet alapján azonban nem adhatott ilyen egyértelmű választ a felmerült kérdésre. Ismeretes előttünk, hogy az „udvari párt” feltétel nélkül csatlakozott minden poroszellenes politikához. A Deák-párt porosz annexiók félelmei és a Verfassungspartei Bismarck-ellenessége ezt az irányzatot erősítette. De azt is tudjuk, hogy bőven akadtak olyan tényezők is, amelyek gátat emeltek a korlátlan poroszellenesség elé, hogy csak a Deák-párt németországi hegemoniával kapcsolatos megfontolásaira és a Verfassungspartei erősödő német-érzéseire utaljunk. Beustnek a poroszellenes politika céljait úgy kellett megszabnia és e politika eszközeit úgy kellett megválasztania, hogy az egyik vezető párt érdekeibe se ütközzék, s ami a legfontosabb: a belső bázist képező politikai csoport, a Verfassungspartei nézeteivel legalább nagy vonalakban egyezzenek. A németországi hegemonia visszaszerzése megfelelt volna az „udvari párt” érdekeinek, de szemben állt volna a dualizmust féltő egész magyar uralkodó osztály és az 1866-os helyzetet tudomásul vevő Verfassungspartei nézeteivel. Beust reálisan mérlegeli a helyzetet és politikájából kirekeszti a németországi hegemonia visszaszerzésének gondolatát, amely (ha bekövetkeznék) szerinte „a Monarchiára nézve egészében véve talán még nagyobb nehézségeket eredményezne, mint a jelenlegi kirekesztés”.¹⁰⁵ A prágai béke fenntartása, a Majna-vonal megőrzése viszont a Deák-párt és a Verfassungspartei német politikájának egyaránt alaptétele, a belső viszonyokkal okosan számoló Beust is ezt teszi meg német politikája fő céljának. „Ami viszont a délnémet kérdést illeti, kézenfekvő, hogy Ausztria alapvető érdeke abban áll, hogy az Északnémet Szövetség Dél-Németországra való kiterjeszkedését megakadályozza”¹⁰⁶ — írja külpolitikai programját felvázoló előterjesztésében. E célkitűzés elérésének eszközéül az „udvari párt” szívesen választotta volna a francia—osztrák szövetséget és a belőle adódó, Poroszország elleni háborút. Beust azonban belpolitikai megfontolásokból elutasítja ezt az eszközt. „Ha a háború a német kérdés miatt a Rajna mellett lobban lángra, a mi segítségnyújtásunk abban a pillanatban ha nem is lehetetlenné, de legalább is nagyon

¹⁰³ Berger : i. m.

¹⁰⁴ „So lange Frankreich und Preussen sich als ebenbürtige Mächte gegenüberstanden, wobei der Ausgang eines möglichen Krieges keineswegs in der den eingetretenen Erfolgen entsprechenden Weise vorauszusehen war, wäre es geradezu unverantwortlich für uns gewesen, die Vortheile unser Stellung aus der Hand zu verderben.” Beust an Kaiser Franz Joseph. Gastein, 18. Mai 1871. Vortrag. EHStA. Min. des Äußern. Polit. Archiv. XL. Interna. Fasc. 54.

¹⁰⁵ Denkschrift Baron Beusts für die Zusammenkunft mit Kaiser Napoleon III. in Salzburg. Anfang August 1867. Oncken : i. m. II. köt. 448. l.

¹⁰⁶ Uo.

nehézzé válik”¹⁰⁷ — írja a szövetséget ajánló franciáknak. De Franciaország szövetségét nem lehetett végképp elutasítani; ez volt az egyetlen külpolitikai tényező, amelyre támaszkodva tartani lehetett a poroszellenes irányvonalat. Beust meglepő, de az osztrák belső viszonyokból logikusan következő ellenjavaslattal él: kössön Ausztria és Franciaország a keleti ügyekben szövetséget, és vigyék döntésre a német kérdést az Ausztriának kedvezőbb „keleti terrén”-on. „Ha a keleti kérdés válik a háború kiindulópontjává, a helyzet igen előnyösen megváltozik. Poroszország pozíciója ebben az esetben éppolyan rossz lesz, mint amilyen jó a német kérdésben”¹⁰⁸ — hangoztatja. Látnivaló: Beust elsősorban az osztrák-német lakosságra való tekintettel választaná ezt a megoldást, ami azonban oroszellenessége miatt a magyarok tetszésével is számolhatott. S tegyük ehhez még hozzá, hogy politikája céljainak és eszközeinek megválasztásánál a belső erők igényeit nagymértékben tekintetbe vevő Beustnak jelen esetben saját nézetein sem kellett erőszakot elkövetnie. A német kérdésben beiktatott status quo-politika csupán folytatása volt az általa két év-tizede vallott Trias-megoldásnak, a keleti háború pedig hozzá, mint „alkalmi liberális”-hoz (osztrák-német elvárataihoz hasonlóan) végeredményben egészen közel állott. Hogy a keleti elképzeléseket egyelőre nem sikerült realizálni (Ausztria és Franciaország csupán konzultatív paktumot kötött 1869-ben). semmit nem változtatott a külügyminiszter célkitűzésein és politikai eszközein.

Ilyen előzmények után logikusnak tűnik Beust rosszallása, hogy Franciaország a Hohenzollern trónjelöltségből, „ebből az eredetileg spanyol kérdésből fellépésével német problémát csinált”, amivel Ausztria akcióbőlépését „már saját német lakosságára való tekintettel is lehetetlenné tette”.¹⁰⁹ Beust, noha ez ügyben Berlinben és Madridban diplomáciai segítséget nyújt Franciaországnak, minden erejével azon van, hogy visszatartsa Franciaországot a kedvezőtlen körülmények között kitörni készülő háborútól. A fékezés legfőbb eszköze: kijelenti, hogy Ausztria (legalábbis egyelőre) nem tud beavatkozni a háborúba. „Jóindulatú magatartás Franciaország irányában, biztosíték, hogy nem lépünk megállapodásra más hatalommal, íme ez minden, amit a császár kormánya ma ígérni tud, ha csak nem akarja meghazudtolni magát az általános közérzet által”¹¹⁰ — jelenti ki hivatalosan a háború előestéjén. De a háború bizonyossá válása után érthetően már kevesebbet törődik a keletkezés körülményeivel, és egyre inkább arra törekszik, hogy azt német politikája céljainak elérésére használja fel. Ehhez a külügyminiszternek a háború kilátásait kellett szemügyre vennie: elemezni az ebből Ausztriára következő békés kibontakozási lehetőségeket, és egyúttal mérlegelni, hogy vajon megvannak-e a belső és külső feltételek ahhoz, hogy az adott nyugati háború az általa optimálisnak ítélt keleti háborúvá változzék.

4

A résztvevők külpolitikai elképzeléseinek és közvetlen törekvéseinek ismeretében természetesnek találjuk, hogy a július 18-i közös minisztertánáson nyoma sincs annak a drámaiságnak, amelyet a polgári történetírás reprodukált. Az alapkérdésben, a Monarchia jelenlegi álláspontjának leszöge-

¹⁰⁷ Beust à Metternich, Vienne, le 6 novembre 1868. *Oncken* : i. m. III. köt. 60. l.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Ministerrath 22. August 1870. i. h.

¹¹⁰ Beust à Metternich, Vienne, 11 juillet 1870. *Oncken* : i. m. III. köt. 425. l.

zésében teljes az egyetértés. Arra a kérdésre, hogy az adott pillanatban beavatkozzék-e a Monarchia a háborúba, avagy nem, az összes számottevő tényezők *nem*-mel válaszoltak. A benemavatkozás álláspontját vallja valamennyi hozzászóló és indokolja meg pártja vagy az általa képviselt osztály törekvéseinek és saját nézeteinek megfelelően.

Az „udvari párt” revans-politikusai katonai okok miatt kénytelenek lemondani a rögtöni beavatkozásról. Az uralkodó arról szól, hogy a Monarchia addott hadkiegészítési rendszere mellett a mozgósítás hat hetet vesz igénybe. Albrecht főherceg részletesen kifejti, hogy „a behívási rendelet kibocsátása után nyolc nap veszendőbe megy, amíg a legénység a kiegészítő körzetben összegyülekezik, további tizennégy nap kell, amíg ezredéhez érkezik, ehhez jön még a hadszíntérre való felvonulás ideje. A legkedvezőbb esetben, ha a lovak beszerzése jól halad, mindehhez negyven nap szükséges.”¹¹¹ A Monarchia nehézkes mozgósítási rendszere így eleve lehetetlenné tett minden gyors katonai akciót. De Kuhn és Albrecht szemében egyéb okok is a várakozás mellett szólnak. A hadügyminiszter porosz győzelemtől tart és ezért akarja, hogy „kardunkat a döntő pillanatban (tehát a porosz győzelem komoly veszélye esetén—D. I.) vessük a mérleg serpenyőjébe”.¹¹² Albrecht Oroszországot említi, „amellyel elhatározásainkban számolnunk kell”.¹¹³ Ez arra mutat, hogy a főherceg Oroszországra való tekintettel is félt kezét emelni Poroszországra.

Potocki lajtáninnyi miniszterelnök állásánál fogva kénytelen az osztrák-német lakosság, végeredményben a Verfassungspartei álláspontját kifejezésre juttatni. „Amikor passzivitásról vagy semlegességről van szó, akkor nem tagadhatja, hogy a közvélemény megnyilvánulásából ítélve a német tartományokban most az első áramlat az erősebb. Mint miniszterelnök kötelességének érzi továbbá, hogy rámutasson arra a rokonszenvre, ami a lajtáninnyi területen Németország iránt megnyilvánul.”¹¹⁴ Korábbi diplomáciai tevékenysége logikus folytatásaként a tartózkodás álláspontját képviseli Beust birodalmi külügyminiszter is. Félreérthetetlenül leszögezi, hogy a Monarchia nem tarthat együtt a második császársággal: „A Franciaországgal kötendő szövetségnek azonban az lett volna a feltétele, hogy előbb minden tekintetben megegyezésre jussunk. Az események viszont más irányt vettek és Franciaország maga állítja, hogy meglepték az események.”¹¹⁵ Vagyis mivel

¹¹¹ „Nach Erlassung der Einberufungsorder gingen 8 Tage verloren, bis die Mannschaft im Ergänzungsbezirke versammelt seien, weitere 14 Tage sei erforderlich bis sie beim Regimente eintreffe, dazu komme noch die Zeit des Aufmarsches auf den Operations-Schauplatz. Im günstigen Falle und wenn der Pferde-Einkauf gut von Statten gehe, braucht man 40 Tage.” Protokoll des zu Wien, am 18. Juli abgehaltenen Minister-raths für gemeinsame Angelegenheiten (a továbbiakban: Ministerrath 18. Juli 1870). HHStA Min. des Äußern. Polit. Archiv. XL. Interna. Fasc. 285.

¹¹² „... unser Schwert im entscheidenden Momente zu Gunsten Frankreichs in die Wagschale werfen.” Uo.

¹¹³ „... nachdem Russland, welches wir bei unseren Entschlüssen im Auge behalten müssen...” Uo.

¹¹⁴ „Wenn es sich um Passivität oder Neutralität handle, so könne er nicht leugnen, dass erstere Strömung in den deutschen Provinzen, soweit die öffentliche Meinung zu Tage trete, jetzt die Oberhand habe. Er halte sich als Minister-Präsident ferner für verpflichtet, die Sympathien, die in Cisleithanien für Deutschland bestehen, zu constatiren.” Uo.

¹¹⁵ „Zu einer Allianz mit Frankreich würde aber gehören, dass wir uns vorerst über Alles verständigt hätten. Es sei aber anders gekommen und Frankreich behaupte selbst, dass es durch die Ereignisse überrascht worden sei.” Uo.

Franciaország önkényesen, a Monarchia intő szava ellenére járt el, magára vessen, hogy a háborúba egyedül kell belebocsátkoznia.

Magától értetődőnek tűnik, hogy a Deák-párt képviselőjében nyilatkozó Lónyai és Andrássy ugyancsak a benemavatkozás érdekében emelnek szót. „Elsősorban azon kell lenni, hogy a Monarchia ne szenvedjen kárt, a válság kihasználására csak másodsorban kell gondolni. Ilyen tekintetben ő is a francia fegyverek győzelmét óhajtja. . .”¹¹⁶ — mondja Lónyai. „Jelen pillanatban csak két álláspont látszik lehetségesnek: vagy a háború Franciaország oldalán Poroszország ellen, vagy pedig a semlegesség. Mi viszont nem vagyunk arra hivatva, hogy Franciaország szövetségében hadat viseljünk, marad hát a semlegesség”¹¹⁷ — jelenti ki Andrássy.

A közös minisztertanácsi jegyzőkönyv tanúsága szerint ilyenformán a Monarchia külpolitikáját meghatározó személyek 1870. július 18-án az alapkérdésben teljesen egy véleményen voltak: Ausztria-Magyarország az adott időben nem avatkozhat bele a kiobbant háborúba.

A részletkérdésekben — és ez már a tartózkodást indokló érvekből is kiderült — kétségtől lényeges ellentétek állottak fenn a tárgyaló felek között. Az ideiglenes benemavatkozás leszögezése után a legfontosabb feladat annak eldöntése volt, milyen külpolitikai, belpolitikai és katonai lépéseket tegyenek a háborús eseményekkel kapcsolatosan.

A vita először a katonai magatartás meghatározása körül bontakozott ki. Ezzel kapcsolatban három álláspont is felmerült. Az első, a passzivitás, amely eddig annyit jelentett, hogy „szándékosan kerültünk mindent, ami a kormányra a tartózkodó politikáról való letérés árnyékát vetette volna”¹¹⁸ — először Beust referátumában hangzott el. A jelenlevők közül csupán Potocki emel szót egy ilyen politika mellett,¹¹⁹ de még ő is kifejezi azon reményét, „hogy előbb-utóbb eljutunk a fegyveres semlegesség állapotába”.¹²⁰ A jegyzőkönyvből első pillanatra úgy tűnik, hogy Beust is a katonai tétlenséget jelentő passzivitási politika folytatását óhajtja. Valójában a közös külügyminiszter első felszólalását olyan kérdésfeltevéssel zárta, amely nem hagyhatott kétséget valódi véleményét illetően. „Viszont ha más államok, nevezetesen keleti szomszédunk magatartását nézzük — mondotta —, felvetődik a kérdés, fenntarthatjuk-e eddigi passzív magatartásunkat, vagy nem lenne-e sokkal ajánlatosabb olyképpen felkészülnünk, hogy a számunkra bekövetkező események ne érjenek meglepetésként.”¹²¹ A kérdésfeltevésből logikusan

¹¹⁶ „Zunächst müsse dahin gestrebt werden, dass die Monarchie keinen Schaden leide, an die Ausnützung der Krise solle man nur in zweiter Reihe denken. In diesem Anbetrachte wünsche er auch den Sieg der französischen Waffen. . .” Uo.

¹¹⁷ „Da seien im Augenblicke nur 2 Stellungen möglich: entweder Krieg mit Frankreich gegen Preussen oder Neutralität. Zu einem Kriege im Verein mit Frankreich seien wir aber nicht berufen, es erübrige also nur die Neutralität.” Uo.

¹¹⁸ „Es sei bisher absichtlich Alles vermieden worden, was auf die Regierung auch nur der Schrieb des Abweichens von der Politik der Passivität hätte werfen können.” Uo.

¹¹⁹ „Im Augenblicke sei er noch für Passivität mit fortgesetzter diplomatischer Thätigkeit.” Uo.

¹²⁰ „. . . dass wir früher oder später zur bewaffneten Neutralität gelangen werden.” Uo.

¹²¹ „Sehe man aber auf die Haltung anderer Staaten, namentlich auf jene unseres Nachbars im Osten, so Frage es sich, ob die bisherige Passivität noch weiterhin eingehalten werden könne oder ob es nicht vielmehr empfehle, uns auf einer solchen Fuss zu setzen, dass uns die Ereignisse, wenn sie an uns herantreten, nicht unvorbereitet treffen.” Uo.

következik az alternatíva igenlése. A passzivitás így nem jöhetett szóba a katonai magatartás meghatározásánál.

A második katonai javaslat Andrássy szájából hangzott el. „A felszólaló olyan fajta semlegességre gondol — olvashatjuk a jegyzőkönyvben —, amely Hollandiáéhoz hasonló és lehetőséget ad bizonyos katonai előkészületek megtételére, nehogy az események meglepetést okozzanak. Ezen célból lovakról és készletekről kell gondoskodni, a hadsereg egy részét is, talán 300 ezer embert készenlétbe kell helyezni, és egyébiránt az egész előkészületet úgy megszervezni, hogy három héten belül készen álljunk a harcra.”¹²² Ez a „részleges mozgósítás”-i javaslat (a kifejezést akkor még nem használták) igen nagyfokú katonai intézkedéseket kívánt. A Monarchia hadseregének hadilétszáma 1868 óta 800 ezer főt tett ki,¹²³ ehhez viszonyítva is több mint egyharmados mozgósításról van szó. De ha hozzávesszük, hogy Ausztria a legutóbbi háborúban csupán 310 ezer embert állított ki¹²⁴ és megemlítjük, hogy az 1870 nyarán háborúba induló francia hadsereg létszáma alig haladta meg a 300 ezer főt,¹²⁵ akkor el kell ismernünk, Andrássy javaslata nem állt elérhetetlen távolságban az általános mozgósítástól. Az „udvari párt” revanspolitikusai számára mégis kevésnek bizonyult. A támadást a javaslat ellen maga az uralkodó kezdi meg, aki a hadsereg viszonyainak elemzése után arra a következtetésre jut, hogy „mindezt (t. i. a mozgósítást — D. I.) nem lehet a hadseregnek csupán egy részével végig csinálni, és csak egyetlen választás van: teljes felfegyverkezés vagy passzivitás”.¹²⁶ Albrecht főherceg a mozgósítási folyamat ismertetésével alátámasztja Ferenc József véleményét, végül Kuhn az Andrássy-féle csapatfelállítási terv perspektívtávlanságát mutatja ki.

Amit a bírálók a magyar miniszterelnök javaslatával szembe állítottak, az nem lehetett más, mint az általános mozgósítás, akár a „hadsereg nagyarányú felkészítésének”¹²⁷ (Kuhn), akár „teljes felfegyverzésének”¹²⁸ (Ferenc József) nevezték is azt. Jóllehet az Andrássy-féle tervezet közelebb állott az általános mozgósításhoz, mint a passzivitás, mivel passzibilisebb volt annál, az általános mozgósítás hívei csak a részleges mozgósítási terv likvidálásával juttathatták győzelemre saját álláspontjukat — innen a rendkívül heves vita a két elképzelés hívei között. Az uralkodó első felszólalása, amelyben a hadsereg felkészítését és a passzivitást állítja szembe, nem hagy kétséget véleményét illetően. De Orczy naplójából is tudjuk, hogy az uralkodó a franciák érdekében álló mozgósítást tartotta saját álláspontjának.¹²⁹ Albrecht így fogalmazta meg véleményét: „Katonailag tehát így fest a helyzet: ha szept-

¹²² „Vortragender meine einen Zustand der Neutralität, ähnlich j-nem Hollands, der uns gestattet, gewisse militärische Vorbereitungen zu treffen, um von den Ereignissen nicht überrascht zu werden. In dieser Absicht mögen Pferde und Vorräthe angekauft, auch ein Theil der Armee, vielleicht 300 000 Mann parat gemacht und im Übrigen die Einrichtungen so getroffen werden, dass wir binnen 3 Wochen schlagfertig sind.” Uo.

¹²³ Vö. Glückmann—Vágj: Az Osztrák-Magyar Monarchia hadainak szervezte. Bpest. 1904. Alphons Wredz: Geschichte der k. u. k. Wehrmacht. Wien. 1898. 1—5. köt.

¹²⁴ Früdigung Henrik: Harcz a német hegermonizért. 1859—1866. Bpest. 1903. II. köt. 12. l.

¹²⁵ Ernest Larisse: Histoire de France contemporaine. Paris. 1921. VII. köt. 226. l.

¹²⁶ „Dies alles könne nicht nur mit einem Theile der Armee vorgenommen werden und es gebe nur die eine Alternative: Entweder vollständige Armeeausrüstungen oder Passivität.” Ministerrath 18. Juli 18.0.

¹²⁷ „... Rüstung in grossartigem Maßstabe.” Uo.

¹²⁸ „... vollständiger Armeeausrüstungen...” Uo.

¹²⁹ Wertheimer: i. m. 619. l.

tember közepére nem tudunk és nem akarunk akcióba lépni, úgy hagyjuk az egész fegyverkezést, de ha akkorra készen akarunk lenni, úgy azonnal és erélyesen tegyük meg az előkészületeket.”¹³⁰ A legvilágosabban Kuhn hadügyminiszter fejezi ki az általános mozgósítás álláspontját, aki „azonnali és nagyarányú felkészülés mellett emel szót, hogy semmi mulasztás ne történjék”.¹³¹

Meglehetősen homályos viszont Beust közös külügyminiszter véleménye. A nemzetközi helyzetet elemző felszólalását olyan kérdésfeltevéssel zárta, amelyből sejteni lehet, hogy ő is a felkészülés híve; majd másodízben ennél világosabban abban jelölte meg a feadatot, „hogy a harcra való készülődéssel magunkat a meglepetés ellen biztosítsuk”.¹³² De nem szól arról, hogyan képzei el a hadsereg felkészítését, nem reagál a szőnyegen fekvő két javaslatra. Vita közben azonban két ízben pozitív értelemben is hivatkozik a krími háború tapasztalataira, amiből arra lehet következtetni, hogy a Monarchia akkori (lényegében az általános mozgósítással egyértelmű) hadügyi politikáját helyesnek tartotta.¹³³ Vitazáró felszólalásában végül így beszél: „Az elhangzottak után nem marad más, mint a mozgósítás. . .”¹³⁴ Mivel Andrássy a maga álláspontját hangsúlyozottan nem „formális fegyverkezésnek”, hanem csak „garanciális csapatfelállításnak” nevezte, a külügyminiszter fenti kijelentését az „udvari párt” álláspontjához való csatlakozásnak lehet felfogni.

Az ideiglenes benemavatkozás leszögezése és a hadügyi politika elveinek megvitatása után egy kérdés birt még döntő jelentőséggel: közöljék-e a nagyhatalmakkal és ha igen, milyen formában közöljék a Monarchia benemavatkozó álláspontját? Másképpen szólva: tegyen-e vagy ne tegyen a Monarchia semlegességi nyilatkozatot?

Az „udvari párt” képviselői nem nyilvánítanak véleményt. Hallgatásuk azonban korántsem helyeslést, inkább rosszallást fejez ki. Kuhn júliusi emlékirata után nem lehetett kétséges, hogy az „udvari párt” háborúra készül; a semlegességi nyilatkozattal háborús terveiket látták veszélyeztetettnek. Korántsem ilyen egyértelmű Beust magatartása. Akadnak olyan dokumentumok, amelyek azt bizonyítják: a külügyminiszter ellene volt a semlegességi nyilatkozat kiadásának. Ismerünk egy Andrássy-levelet, amely szerint „Beust két napon át igyekezett őt (Andrássyt) rábeszélni, hogy álljon el a semlegességtől”.¹³⁵ Igaz ez a levél 1871 májusában, tehát csaknem egy évvel az események után keletkezett, forrásértéke ezért nem teljes. De van egy olyan bizonyíték is, amelynek hitelességét semmiképpen sem vonhatjuk kétségbe. A bécsi francia ügyvivő július 17-i jelentéséről van szó, amely így hangzik: „Bármi történjék ezen a ponton, Beust úr kért engem, mondjam meg Excellenciádnak, hogy noha élénk nyomást gyakorolnak rá egy hivatalos semleges-

¹³⁰ „Militärisch stelle sich die Sache also so: Könne und wolle man halben September in die Action nicht eintreten, so lasse man die Rüstung ganz bleiben, wolle man sich aber für dann bereit halten, so treffe man die Vorbereitungen gleich und energisch.” Ministerrath 18. Juli 1870.

¹³¹ „... sei Vortragender, um nichts zu versäumen, für allsogleiche Rüstung in grossartigem Massstabe.” Uo.

¹³² „... dass wir uns durch Vorbereitung für den Kampf gegen Überraschung sichern.” Uo.

¹³³ „Man werde vielleicht gegen eine Neutralitätserklärung bei gleichzeitiger Armierung sich auf die Erfahrungen des Krimkrieges berufen; daraus folge aber noch nicht, dass man nie zu Truppenstellungen schreiten solle, ohne loszuschlagen.” Uo.

¹³⁴ „Es erübrige nach all den Gesagten Nichts, als zu mobilisieren.” Uo.

¹³⁵ Wertheimer : i. m. 630. l.

ségi nyilatkozat megtétele érdekében, kifejezett szándéka, hogy nem teszi meg ezt a nyilatkozatot. Nyilvánvaló, mondotta nekem, hogy ebben a kérdésben nem lehetünk Poroszország szövetségesei; ha ugyanis ennek nyomán megtennénk ezt a nyilatkozatot, megszűnnénk semlegesek lenni, ami a poroszoknak lehetővé tenné, hogy büntetlenül elvonják csapataikat déli határaikról.”¹³⁶ Meg kell ugyan jegyezni, hogy Cazaux sokszor pontatlanul informálta Gramont-t,¹³⁷ mégis nehéz feltételezni, hogy a Beust által idézett szavakat egyszerűen kitalálta volna. A külügyminiszternél ténylegesen fennállhatott egy bizonyos ingadozás, ha nem is a benemavatkozás dolgában, de a semlegességi nyilatkozattal kapcsolatosan. Egy ilyen nyilatkozat kétségtávol Poroszországnak lehetett előnyös, ezért latolgatta Beust az elkerülés lehetőségeit.

Akárhogy is volt, a kérdést eldöntő megbeszélésen, a július 18-i közös minisztertanácson Beust határozottan és minden ingadozás nélkül a semlegességi nyilatkozat kiadása mellett lép fel. Szokásához híven most sem fejt ki világosan álláspontját, de a nyilatkozat kiadásáról úgy beszél, mint eldöntött, lezárt kérdésről. „... kerülnünk kell mindent, ami Franciaország ellenségei támogatásának látszatát kelti, semlegességünk kinyilvánítása amúgyis inkább Poroszország, semmint Franciaország malmára hajtja a vizet és Franciaország felé még majd elfogadhatóbb színben kell feltüntetnünk”¹³⁸ — mondja. Itt vitathatatlanul a semlegességi nyilatkozat Franciaországra nézve negatív hatásáról van szó, de az is vitathatatlan, hogy Beust ennek ellenére annak kinyilvánítása mellett van, amit különösen a mondat utolsó része világít meg. Hasonló értelme van annak a mondatnak, amely a követendő magatartást körvonalazza: „De amiről ennek a háborúnak az esetében szó van, az az, hogy a harcra való készüléssel a meglepetés ellen biztosítjuk magunkat, hogy ezt provokáció nélkül kinyilvánítjuk (mellékes, hogy kifelé ez a nyilatkozat milyen nevet visel), majd pedig, hogy Itáliával jó egyetértésben maradunk Franciaországgal meg éppenséggel barátságban, ha már egyszer nem is kímélhettük meg a semlegességi nyilatkozat nyomán járó megrökönyödéstől.”¹³⁹ A semlegességi nyilatkozat indoklását Beust július 20-án kelt levelében adta meg. Hogy ez mennyire szolgált az „elfogadhatóbb színben való feltüntetésére” (már Sybel megjegyezte, hogy Beust ezzel akarta a keserű pirulát megédesíteni)¹⁴⁰ és mennyiben tartalmazott tényleges indítékokat, csak figyelmes analízissel lehet kiszűrni.

Valószínű, hogy mindkét tényező szerepet játszott. Beust a semlegességi nyilatkozat belpolitikai és külpolitikai indítékairól szól, és az utóbbinak tulajdonít nagyobb jelentőséget. A belpolitikai indítékok közül röviden utal

¹³⁶ Cazaux à Gramont, Vienne, 17 juillet 1870. Orig. Dipl. 29. köt. 63. l.

¹³⁷ „Les rapports de Cazaux sujets à caution” — írja júl. 23-án Beust, ami élénk fényt vet a francia diplomata szavahihetőségére. *Oncken* : i. m. III. köt. 472. l.

¹³⁸ „... dass wir alles vermeiden, was wie eine Unterstützung der Feinde Frankreichs aussehe, zumal schon die Neutralitätserklärung Preussen mehr zu statten komme als Frankreich, welchem sie erst mundgerecht werden müsse.” *Ministerrath*, 18. Juli 1870.

¹³⁹ „... worauf es aber bei diesem Kriege zumeist ankomme, sey, dass wir uns durch Vorbereitung für den Kampf gegen Überraschung sichern, dass wir diess ohne Provokation erklären (möge man dieser Erklärung nach Aussen welchen Namen immer geben), dann dass wir mit Italien im Vernehmen bleiben und zwar in Frankreich freudlichem Sinne, da wir schon überhaupt ihm die Stille der Neutralitäts-Erklärung verschlucken geben müssen.” Uo.

¹⁴⁰ *Heinrich Sybel* : Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I. München. 1899. VII. köt. 387. l.

a magyarok és osztrák-németek magatartására. A nyilatkozat külpolitikai okául Oroszországot jelöli meg. Két szempontot hoz fel: „Oroszország semlegessége a miénktől függ” — mondja, s kissé teátrálisan felteszi a kérdést: „Franciaország érdeke nem írja-e elő éppúgy, mint a mienk, hogy megakadályozzuk: az a küzdelem, amely két fél között megkezdődött, ne váljék rögtön általánossá.”¹⁴¹ A konfliktus kiszélesítésével azonban, mint tudjuk, inkább Franciaországnak kedvezett volna. Ez az érv alighanem tényleg a keserű pirula megédésítésére szolgálhatott. A második szempont egész más megítélés alá esik. „Nos, mi tudni véljük — írja Beust —, hogy Oroszország kitart Poroszországgal kötött szövetsége mellett, úgy hogy bizonyos esetekben a moszkovita hadsereg nem csupán valószínű, hanem biztos beavatkozásával kell számolni.”¹⁴² És hogy többek között mit kell érteni a „bizonyos esetek” alatt, arra Beustnek a levél megírásával egyidejűleg tett kijelentése enged következtetni: „Kétségtelenül tudjuk, hogy Oroszország szorosabb szövetségben áll Poroszországgal, mint bármikor és azonnal háborúba lép, ha mi fegyverhez nyúlunk.”¹⁴³ A külügyminisztert Oroszország fenyegető magatartása készítette arra, hogy eltérjen eredeti álláspontjától, és a semlegességi nyilatkozatot beépítse politikai koncepciójába.

Az a beszélgetés, amelyben Beust Casauxnak a semlegességi nyilatkozat ellen szól, a jelentés szövegéből kielemezhetően és egy másik dokumentummal igazolhatóan július 16-án délután folyt le.¹⁴⁴ Ekkor tehát Beust még a semlegességi nyilatkozat ellen volt. Július 18-án a közös minisztertanácson viszont a semlegességi nyilatkozat mellett foglalt állást. Véleménye tehát július 16. és 18. között változott meg, s ennek oka aligha lehetett az, hogy ez idő alatt Andrásynak sikerült meggyőznie a külügyminisztert. Egész másról van szó: a dokumentumok hitelesen tanúsítják, Beust fenti „orosz érvelésének” szavahihetőségét. A pétervári porosz ügyvivő július 16-án jelentette — amint ezt már más összefüggésben idéztük —, hogy a cár osztrák hadüzenet esetén kész 300 ezer főnyi hadsereggel rátámadni Ausztriára.¹⁴⁵ Ezt a kijelentést a berlini orosz követ jólkiszámított indiszkrécioja nyomán München, a berlini osztrák ügyvivő még aznap este megtudta.¹⁴⁶ München ezt a rendkívüli jelentőségű hírt táviratilag közölte a külügyminiszterrel.¹⁴⁷ Schweinitz, aki aznap este ugyancsak megkapta a pétervári távirat szövegét, nem is tartotta szükségesnek közölni Beusttel, mert véleménye szerint a külügyminiszter úgyszólván megtudta már, hogy milyen orosz magatartás várható osztrák fellépés esetén.¹⁴⁸ Nos, ez az értesülés

¹⁴¹ Beust à Metternich, Vienne, 20 juillet 1870. *Oncken* : i. m. III. köt. 465. l.

¹⁴² Uo.

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ „Je viens d'entretenir le Comte de Beust de la question des Etats de Sud” — írja Casaux júl. 16-án 5 óra 16 perckor keltezett táviratában. Ez volt az a beszélgetés, amelyről Casaux másnap Beust semlegességi-nyilatkozat ellenességéről jelentett. A júl. 16-i távirat Orig. Dipl. 29. köt. 32. l. A jelentés uo. 63. l.

¹⁴⁵ *Bismarck* : i. m. 389. l.

¹⁴⁶ *Stern* : i. m. X. köt. 359. l.

¹⁴⁷ Uo. München július 16-i táviratát nem találtuk a bécsi levéltárban. Ugyanaznap keltezett magánlevélben viszont a következőket írja. „Die Abmachungen (orosz—) orosz megállapodásról van szó. — D. I.) beziehen sich namentlich auf den konditionellen Eintritt in den Krieg. Russland bleibt zunächst neutral und dient dazu, Österreich in Schach zu halten. Zunächst wird keine Aktion also durch die Unserigen bedingt. Dann aber tritt Russland in den Krieg ein, sobald Frankreich einen Territorialzuwachs erhält...” München an Beust, Berlin, 16. Juli 1870. HHStA Min. des Äußern. Polit. Archiv. III. Preußen. Fasc. 102.

¹⁴⁸ *Schweinitz* : i. m. 265. l.

vetett véget Beust ingadozásának és készítette arra, hogy a semlegességi nyilatkozatot nem jó szívvel ugyan („a semlegesség szó, amelyet nem bántódás nélkül ejtünk ki”¹⁴⁹ — írja), de megtegye. Hasonló értesülést szerzett július 18-án Fleury, a pétervári francia követ is¹⁵⁰, amit még aznap este kormánya tudomására hozott.¹⁵¹ Gramont erről július 20-án Metternich útján táviratilag tájékoztatta Beustöt.¹⁵² Ez azonban már csak megerősíthette az osztrák külügyminiszter korábbi döntését, amelyet már Fleury tájékoztatása nélkül meghozott.

Hogy Andrásy miként vélekedett a semlegességi nyilatkozatról, arra fölöslegesnek látszik kitérni. Magától értetődőnek tűnik, hogy a semlegességi politika szószólója igenelte a semlegességi nyilatkozatot. Pedig a dolog korántsem ilyen egyszerű. Említettük már, hogy csupán egyetlen bizonyíték akad annak igazolására, hogy Andrásy július 18. előtt a semlegességi nyilatkozat híve volt: egy tíz hónappal később keletkezett levél. Ennek forrásértéke pedig nagyon esetleges. A lényeg persze nem az előzmény, hanem az, hogy a magyar miniszterelnök a július 18-i tanácskozáson milyen álláspontot képviselt. A választ nyilvánvalóan a jegyzőkönyv adhatja meg. Csakhogy éppen a jegyzőkönyv okozza a legnagyobb problémákat. Ennek az uralkodó által jóváhagyott, tehát hiteles változata különböző értelmezésre ad módot. A szövegen ugyanis a magyar miniszterelnök sajátkezű korrekciót hajtott végre. Tegyük egymás mellé az eredeti és az Andrásy által javított szöveget:

„Man solle überhaupt ohne sich die Hände nach irgendeiner Seite zu binden und *ohne eine förmliche Neutralitäts-Erklärung* abzugeben das zum Interesse als Losungswort abzugeben und Jedem, der darnach fragt, offen bekennen, dass wir so lange Preussen allein bleibt uns in den Krieg nicht einmengen und die militärischen Vorbereitungen nur wegen der Eventualitäten im Oriente treffen.”

„Man solle überhaupt ohne sich die Hände nach irgendeiner Seite zu binden und *nach Abgabe einer Neutralitäts-Erklärung* das zum Interesse als Losungswort abzugeben und Jedem, der darnach fragt, offen bekennen, dass wir so lange Preussen allein bleibt uns in den Krieg nicht einmengen und die militärischen Vorbereitungen nur wegen der Eventualitäten im Oriente treffen.”¹⁵³

Látnivaló: Andrásy éppen a lényegét adó, a fogalmazványban és az eredetiben egyaránt kiemelt félmondatot törölte, és helyére az egész passzus értelmét ellenkezőre változtató saját félmondatát iktatta.

Kinek higgyünk mármost? Konradsheim osztálytanácsosnak, a jegyzőkönyvvezetőnek, avagy Andrásynak? Még kevésbé lényeges differencia esetén

¹⁴⁹ Beust à Metternich, Vienne, 20 juillet 1870. *Oncken* : i. m. III. köt. 466. l.

¹⁵⁰ Jomini à Fleury, St. Petersbourg. 18 juillet 1870. Orig. Dipl. 29. köt. 90. l.

¹⁵¹ Fleury à Gramont, St. Petersbourg, 18 juillet 1870. Orig. Dipl. 29. köt. 92. l.

¹⁵² Metternich à Beust, Paris, 20 juillet 1870. *Oncken* : i. m. III. köt. 463. l.

¹⁵³ Ministerrath, 18 Juli 1870. — Magyar fordításban az eredeti szöveg így hangzik: „Anélkül, hogy kezeinket bármely irányban megkötnénk és *anélkül, hogy formális semlegességi nyilatkozatot tennénk*, általában saját érdekeink megvédését kell jelszóként kiadni és mindenki előtt, aki ez iránt érdeklődik, nyíltan meg kell mondani, hogy mindaddig, míg Poroszország egyedül marad, nem avatkozunk a hátorúba és katonai előkészületeink a keleten várható fejleményekkel kapcsolatosak.” Andrásy korrekciójával: „Anélkül, hogy kezeinket bármely irányban megkötnénk és *egy semlegességi nyilatkozat kiadása után* általában saját érdekeink megvédését kell jelszóként kiadni...”

se járnánk el helyesen, ha az eltérést egyszerűen a jegyzőkönyvvezető tévedésének tulajdonítanánk. De azt végképp nehéz feltételezni, hogy egy olyan gyakorlott hivatalnok, mint Konradsheim tanácsos, éppen az ellenkezőjét értette annak, amit Andrassy mondott. Persze ez is csak bizonyíték nélküli feltételezés. De lehet-e valamiféleképpen bizonyítani egyik vagy másik állítás igazát? Figyelemreméltó először is a Konradsheim által szerkesztett mondat szerkezete. A főmondatot két olyan mellékmondat vezet be: „... ohne sich die Hände... zu binden und ohne eine förmliche Neutralitäts-Erklärung abzugeben” (az én kiemeléseim — D. I.), amely a főmondat jelentőségét: „zu unserem Interesse als Losungswort abzugeben” van hivatva kiemelni. Ez így logikailag teljesen rendben van. A második mellékmondat helyére viszont semmiféleképpen sem illik az Andrassy féle beiktatás: „... nach Abgabe einer Neutralitäts-Erklärung”, mert ez a mondat nyelvtani és logikai egységét teljesen megtöri, és azt az értelmetlenségig eltorzítja. De menjünk tovább. Ezt a szót, hogy semlegességi nyilatkozat Andrassy az egész tanácskozás alatt egyetlen egyszer sem ejti ki. Az első felszólalásában kétszer is előforduló „Erklärung” szó a fegyverkezésre, valamint annak indoklására és nem a semlegességre vonatkozik. A nyilatkozat szót csupán egyszer használja Andrassy a semlegességi nyilatkozat értelmében, mégpedig utolsó felszólalásában. Ez a rész így fest a jegyzőkönyvben: „Ministerpräsident Graf Andrassy seinerseits bemerkte, dass wenn eine Erklärung im Sinne des Reichskanzlers erfolgen solle, dies mit der durch Umstände gebotenen Beschleunigung erfolgen müsse, damit der weiteren Propaganda in Österreich zu Gunsten des Teutonismus die Spitze abgebrochen werde, und dass für diese Erklärung ja nur eine Form gewählt werden möge, die nicht herausfordert.”¹⁵⁴ És hogy mit kell érteni a „kancellár szerinti nyilatkozat”-on, azt a jegyzőkönyv előbbi szavai félreértethetetlenül megmondják: „Es erübrige nach all dem Gesagten Nichts als zu mobilisieren und dabei die Neutralität zu erklären. Diesen Erklärung solle selbstverständlich auch Preussen gemacht werden, aber nicht in spezieller Weise gleichsam in Form einer Abmachung, sondern auf dem diplomatisch üblichen Wege durch Cirkular Noten an unsere Gesandtschaften.”¹⁵⁵ Tehát a semlegességi nyilatkozatot, amelyet a külképviseletekhez intézett körtávirat útján hoznak a hatalmak tudomására. Ezt Andrassy is, saját beszúráásával ellentétben, az általa jóváhagyott szövegben is minden további nélkül Beustnek tulajdonítja.

A magyar miniszterelnök semlegességi nyilatkozat helyett „bizalmas közlés” útján akarta a Monarchia álláspontját Poroszország tudomására hozni. Egyébként a legélénkebb vita a minisztertanácson e kérdés körül folyik. Andrassy is, Beust is kétszer-kétszer szól álláspontja mellett. A magyar miniszterelnök a lépés várható pozitív belső következményeivel érvel — (ezzel rábírjuk Poroszországot, hogy feladja az ellenünk irányuló agitációt), a külügy-miniszter arra mutat rá, hogy e lépés külsőleg kompromittálna bennünket anélkül, hogy Poroszországgal szemben bármit is használna.

¹⁵⁴ „Andrassy gróf miniszterelnök a maga részéről megjegyezte, hogy amennyiben sor kerül a birodalmi kancellár szerinti nyilatkozatra, ennek a körülmények által előírt gyorsasággal kell történnie, hogy elejét vegyék az Ausztriában folyó további nagynémet propagandának és hogy e nyilatkozat számára lehetőleg olyan formát kell választani, amelynek nincs kihívó éle.” Uo.

¹⁵⁵ Az elhangzottak után más nem marad hátra, mint a mozgósítás és ezzel együtt semlegességünk kinyilvánítása. Ezt a nyilatkozatot magától értetődően Poroszországnak is meg kell tennünk, viszont nem különleges módon, mint valami megállapodást, hanem a szokásos diplomáciai úton, követségeinknek szóló körjegyzék által.

Hogy miért szúrta be Andrassy a jegyzőkönyvbe éppen az ellenkezőjét annak, amit mondott (mert hisz végeredményben ez a véleményünk), nem egykönnyen megválaszolható kérdés. Az is vita tárgyát képezheti, hogy mikor történt a *rectificatio*, vajon az uralkodói tudomásulvétel előtt, avagy jóval később, esetleg Andrassy külügyminisztersége idején. Se az egyikre, se a másikra nem tudnánk bizonyítékot felhozni. De ez a hamisítás a tudatos félremagyarázások és torzítások egész sorozatát nyitotta meg.

5

A közös minisztertanács jegyzőkönyvének első felhasználóinak, Wertheimer Edének és Kónyi Manónak közös vonása, hogy egyik sem mondja meg, mi volt a tanácskozás alapvető kérdése (háború vagy béke) és ebben kinek mi volt az álláspontja (hogy egyelőre senki sem kívánt beavatkozni), nem tisztázzák, sőt összekeverik a vitakérdéseket (katonai felkészülés, semlegességi nyilatkozat). Kivonatossan és kihagyásokkal, tendenciózus magyarázatok közbeiktatásával közlik a szöveget. Egy olyan komplex és sokhelyt homályos aktánál, mint amilyen a szóbanforgó jegyzőkönyv, az ilyen eljárás önmagában is félreértést okozhat. De a dualizmus historikusai nem elégedtek meg ennyivel.

A jelentősebb és nagyobb befolyást nyert magyarázó Wertheimer volt. Az Andrassy-életrajz szerzője a jegyzőkönyv kivonatossá válása során helytállóan mutatja be, hogy Andrassy és Beust között ellentét állott fenn a Poroszországnak teendő bizalmas közlés kérdésében. Az viszont már a szerző egyszerű kitálálása, hogy Andrassy e közlést a semlegességi nyilatkozat kiegészítéseként akarta megtétni.¹⁵⁶ Wertheimer azt állítja, hogy Beust a semlegességi nyilatkozat kiadása ellen, Andrassy pedig a semlegességi nyilatkozat kiadása mellett foglalt állást a minisztertanácson. Ha a dualizmus megteremtője bűvkörében élő szerzőtől nem is várhatjuk, hogy kiszűrje a jegyzőkönyv sorából Andrassy igazi véleményét, azt azért megkövetelhetjük, hogy a világosan és félreérthetetlenül elhangzott mondatokat a valóságnak megfelelően reprodukálja; márpedig Beust semlegességi nyilatkozattal kapcsolatban elhangzott megjegyzései ilyen természetűek.

Első pillanatra nehéz átlátni eljárása logikáját, hisz a semlegességi nyilatkozat megtétele avagy meg nem tétele csupán formai kérdés és a politika tartalmi részét nem túlságosan befolyásolja. Hiszen az a semlegességi nyilatkozattal is lehet háborúra készülő és nélküle is a békéhez ragaszkodó. De a következő sorok és az interpretáció szelleme mindjárt megadják a választ. Wertheimer annak az egyébként hamis állításának a leszögezése közben, hogy Beust ellene volt a semlegességi nyilatkozatnak, a továbbiakban semlegességi nyilatkozat helyett *mindig* vagy egyszerűen semlegességet vagy semlegességi politikát mond. „Beust két napon át igyekezett őt (Andrassyt) rábeszélni, hogy álljon el a *semlegességtől*”¹⁵⁷ — írja egyik helyen. Majd a tanácskozást követő fejezetet így vezeti be: „Beust a *semlegesség* dolgával annyira nem tudott megbarátkozni, hogy még a hatalmagnál végbement hivatalos notifikáció után is haragot tartott Andrassy ellen.”¹⁵⁸ (Az én kiemeléseim. — D. I.)

Mi ez? Pongyolaság? A szerző bizonyára ezzel védekezhetne az őt érő szemrehányások ellen. Pedig aligha arról, vagy ha igen, tudatos és mély poli-

¹⁵⁶ Wertheimer : i. m. 631. l.

¹⁵⁷ Uo. 630. l.

¹⁵⁸ Uo. 633. l.

tikai értelmű „pongyolaságról” van itt szó. Ez az eljárás azt eredményezi, hogy a valótlan állítást : Beust ellene volt a semlegességi nyilatkozatnak, egy nyíltan ki nem mondott, de sokkal nagyobb jelentőségű félremagyarázással tetézi: Beust ellene volt a semlegességi politikának. A wertheimeri interpretáció és analízis ki nem mondott, de az olvasó szájába adott végkövetkeztetése az a döntő jelentőségi félremagyarázás, hogy Beust a július 18-i közös minisztertanácson a semlegességi politika ellen lépett fel és a Monarchiát azonnal háborúba akarta vinni Franciaország oldalán. Hogy ezt a végkövetkeztetést Kónyi (még Werheimer előtt) a jegyzőkönyv átköltésével és durva beleiktatásokkal fűszerezte, annak nincs is különösebb jelentősége.¹⁵⁹ Werheimer imponáló levéltári apparátussal „tudományosan” megvetette egy történelmi legenda alapjait.

A Beust—Gramont—Andrássy polémia s vele együtt Rogge igazsághoz közelálló véleménye¹⁶⁰ lassan teljesen feledésbe merült, és a századfordulóra a magyar dualista történetírók által kialakított álláspont vált egyeduralkodóvá. Hogy a dualizmus történetíróit milyen politikai megfontolások készítették a fenti hamisításokra és egy „Andrássy-legenda” megszövegezésére, nem nehéz belátni. A kettős szövetség megalkotójának múltjából ki kellett iktatni minden poroszellenes momentumot, és ezt a magyar arisztokratát született németbarátként kellett prezentálni. De az is kézenfekvő, hogy hasonló aktuálpolitikai megfontolások indították az osztrák és a német történetírás vezető irányzatait is a legenda elfogadására sőt továbbfejlesztésére. Az osztrák liberális iskolát a német szövetség feltétlen igenlése teszi a magyar dualisták szövetségesevé. Charmatz, Friedjung tanítványa és utóda, a XIX. századi osztrák külpolitikáról írt kézikönyvében így összegezi a július 18-i közös minisztertanács eredményeit: „Andrássy gróf, aki mint magyar miniszterelnök a koronatanácson résztvett, felhasználta rábeszélőképességét, hogy az előretörő revansvágyat leküzdje. A döntés, amelyre jutottak, fékező befolyásának eredménye.”¹⁶¹ Charmatz forrása, azt hisszük mondani is fölösleges, Werheimer volt. A „klein-deutsch national-liberal” irányzat képviselőinek ugyancsak kapóra jött a magyarok felfedezése: a hivatalos német történetírás Beust-ellenessége a Bismarck-kal szembeni oppozíció miatt amúgy sem ismert határokat. Az iskola feje, Heinrich von Sybel a birodalom alapításáról írt reprezentatív munkájában a július 18-i minisztertanácson történeteket Kónyi után a legutúlóbb Beust-ellenes beállításban és az igazságtól messze elrugaskodva adja elő, ráadásul az álláspontokat tökéletesen összekeveri.¹⁶² De az osztrákok és németek mentségére szolgál bizonyos fokig, hogy ők a minisztertanács jegyzőkönyvet csak magyar kollegáik kissé „átdolgozott” közvetítésében ismerték.

¹⁵⁹ *Kónyi Manó* : Beust és Andrássy 1870 és 1871-ben. Bpest. 1890. 26—27. l.

¹⁶⁰ Közvetlenül a háború után éles vita folyt Gramont és Beust között Ausztria magatartását illetően. Gramont, aki a bonapartista restauráció előkészítésén dolgozott, jövőendő céljai érdekében Beustre akarta hárítani a felelősséget a háború megkezdéséért, mondván, hogy Ausztria biztosra ígérte segítségét. Beust a sajtóban, diplomáciai levelezésben, majd emlékirtaiban védekezett. Vö. *Friedrich Ferdinand Beust* : Aus drei Viertel-Jahrhundert. Stuttgart. 1887. II. köt. 392—401. l. Vita közben Beust arra is rámutatott, hogy Andrássy is a háborús felkészülés híve volt. *Walther Rogge* : Österreich von Vilagos bis zur Gegenwart (Leipzig 1873. 330—335. l.) c. munkájában korabeli sajtó és parlamenti anyag alapján lényegében a valóságnak megfelelően rekonstruálja a tényeket.

¹⁶¹ *Richard Charmatz* : Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert. Leipzig. 1914. II. köt. 90. l.

¹⁶² *Sybel* : i. m. VII. köt. 385—386. l.

De mit mondjunk azokról a történészekről, akik e perdöntő akta ismeretében is fenntartották a magyar polgári történetírók akkor még minden kontroll nélkül kialakított álláspontját? Mert annak ellenére, hogy a Staatsarchiv állagai 1918 után hozzáférhetővé váltak a kutatók számára, a Wertheimer-féle nézet, ha nem is uralkodó, de a legbefolyásosabb vélemény maradt a polgári historiográfiában. Az osztrák liberális irányzat a liberális Andrásy nimbuszát akarja megőrizni; ezért tartja fenn Biblis az 1918 előtti nézetet, bár kétségeit már ő sem tudja egészen elleplezni. „Ténylegesen Andrásy magyar miniszterelnök is, aki a július 18-i döntő koronatanácson teljes elszántsággal küzdött a revansvágy ellen, okot adott magatartásával az elgondolkodásra”¹⁶³ — írja a liberális irányzat reprezentatív szintézisében. De a kisméret-liberális irányzat folytatónak mágiikus politikai nézőpontja, a „Kriegsschuldfrage” se bizonyult alkalmas keretnek az igazság feltárására. Hermann Oncken végigkutatta a bécsi és müncheni levéltárak kévtizedes külügyi levelezését, csak hogy a nagy háború prologját szolgáltató francia—porosz mérkőzésben a franciák bűnösségét kimutathassa. S jöllehet munkája melléktermékeként az általa közölt dokumentumokból Beust portréja is erőteljesen kirajzolódik, bevezető tanulmányában helyesen tartja, hogy a régi legenda mellett törjön lándzsát: „Azok a bel- és külpolitikai okok, amelyek a július 18-i bécsi haditanácson az osztrák felfegyverkezéssel szemben állottak, ismeretesek: Andrásy ellentmondása és Oroszárszág óva intó nyomása együtt hatottak”¹⁶⁴ — írja. A „háborús felelősség” nézőpontjából ítélkező német történetírás nem engedhette meg magának, hogy Bismarck szövetségesét, Andrásy Gyulát a háborúpártiság gyanújába keverje.

A legmakacsabb e tekintetben azonban a magyar polgári történetírás, legyen az konzervatív vagy liberális, szellemtörténeti vagy pozitivistá. „(Andrásy) ugyancsak a német—magyar érdekközösség dolgát szolgálta, mikor osztrák államférfiakat 1870-ben személyes fellépésével visszatartotta, hogy a németet revancheként Königrätzért hátbatámadjuk”¹⁶⁵ — olvashatjuk a Három Nemzedékben. Szekfű álláspontját másfél évtized múlva az időközben publikált és feltehetően általa is ismert bécsi akták ellenére fenntartja. „... Ferenc József nem remélhette többé Franciaországtól olasz provinciáinak és a német hegemoniának visszaszerzését, s jellemző a magyar államférfiak friss, elhasználhatatlan tehetségére, hogy ezt az 1870 július 18-i koronatanácsban Albrecht főherceggel és Beust gróffal szemben, akik már lépéseket is tettek a francia szövetség előkészítésére, megakadályozta a porosz elleni revans háborút.”¹⁶⁶ Gratz véleménye lényegében ugyanez: „A koronatanács Andrásy álláspontjához járult hozzá és a fegyvertelen semlegesség mellett döntött”¹⁶⁷ — írja a „Dualizmus korá”-ban. Nem lepődhetünk meg, hogy a publicisztikai jellegű megnyilatkozások is ugyanazt a képet mutatják, mint a komoly tudományos igényű megírt összefoglalások.

Mi az oka ennek a hajthatatlanságnak? A választ e történetírás lapjairól kaphatjuk meg. Üssük csak fel a Tiszák és Andrásyak modern életrajzírójának könyvét. A vonatkozó helyen a következő mélyértelmű történetpolitikai fejtegetést olvashatjuk: „A világháború után, Trianon után, megalázottan, meg-

¹⁶³ Viktor Bibl: Der Zerfall Österreichs. Von Revolution zu Revolution. Wien. 1924. II. köt. 343. l.

¹⁶⁴ Oncken: i. m. I. köt. 113. l. Ugyanígy jár el Stern: i. m. X. köt. 362. l.

¹⁶⁵ Szekfű Gyula: Három nemzedék. Bpest. 1922. 338. l.

¹⁶⁶ Hóman—Szekfű: Magyar történet Bpest. é. n. VII. köt. 314. l.

¹⁶⁷ Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Bpest. 1934. I. köt. 99. l.

nyomorodottan, minden gyötrelmünk és kérdésünk egy: meg lehetett volna-e akadályozni ezt a végzetet? Mi történt volna, ha Ausztria-Magyarország — akkor még osztrák-magyar nagyhatalom — nem keveredik bele a háborúba? Erre az emésztő kérdésre ott kell keresni a választ — a sok felelet közül legalább is az egyiket —, ahol egykor igen is meg tudták akadályozni azt, hogy a Habsburg-birodalom európai háborúba lépjen bele küzdő fél gyanánt. . . Ezért van az, hogy a Monarchia politikusainak ama viselkedése, mely a német — francia háborúban jellemezte őket, ma is aktuális; innét van az, hogy a világháború előzményeivel semmi sem állítható oly könnyen szembe, mint az akkor megakadályozott európai összbotlás. S mert 1870 semlegességének dicsőségében gróf Andrassy Gyula szerepel, az 1914-i döntésben pedig gróf Tisza István, tehát mindkét esetben a vezető magyar államférfi szava billentette le Sors serpenyőjét; ezért könyvünknek legfőbb kérdése itt mered elénk. Az 1870 — 71-es tények s tényezők újra megjelennek 1914-ben hatvan év előtti történetünk hangja hangzik a mából.”¹⁶⁸ A háborús felelősség tette aktuálissá a magyar polgári történetírás számára is az 1870-es problematikát. Ez a történetírás minden erejével Tisza István háborús ártatlanságát bizonygatta, s tette ezt elsősorban azért, hogy a trianoni szerződés igaztalanságát — mintha a soknemzetiségű ország felbomlása tisztán csak valami felelősség következménye lenne — ezzel is dokumentálja. A párhuzam Tisza államférfiúi zsenialitásának kidomborítása céljából szinte nélkülözhetetlen. Így építette bele az aktuális dolgokra érzékeny polgári történetírás a már régóta szállongó Andrassy-legendát a frissen gyártott Tisza-legendába, s tette annak integráns részévé. Andrassy és Tisza háborús ártatlansága egymás mellett és egyszerre szolgálta a nacionalista történetírás és az ellenforradalmi revizionista propaganda céljait.

Tartozunk az igazságnak annak leszögezésével, hogy a polgári történetírók között is akadtak olyanok, akik a Wertheimer-féle nézetek és álláspont tarthatatlanságát észrevették. Olyan burzsoá historikusokról van szó ez esetben, akik mentesek voltak a kérdéssel kapcsolatos politikai előítéletektől. Walter Platzhoff, a weimari időszak Bismarck-kultuszának egyik neves képviselője észreveszi, hogy Andrassy német-barátsága korántsem feltétlen érvényű. „Ő, akinek gondolatai reggeltől estig Oroszország körül forogtak, egy német — orosz szövetséget mindenáron meg akart akadályozni. Politikája mindig magyar orientációjú volt és maradt, és teljesen téves felfogás, ha valaki őt abszolút szilárd németbarátnak tünteti fel”¹⁶⁹ — írja az egész Bismarck-kutatás számára programadásnak számító cikkében. A zürichi egyetem egyik doktorjelöltje, jóllehet a közös minisztertanács jegyzőkönyvét teljesen Wertheimer után és annak szellemében közli, rámutat arra, hogy „mióta H. Oncken közzétette a III. Napoleonnal kapcsolatos forráskiadványát — nem lehet többé fenn tartani Wertheimer alapvető nézetét Beust magatartását illetően”.¹⁷⁰ Erich Eyck a hitlerellenes svájci emigrációban írt Bismarck-életrajzában a július 18-i minisztertanácson történeteket elemezve arra a következtetésre jut, hogy „alapjában véve a vita a szövegezések és a kis részletek, nem mindig mélyen ható politikai ellentétek körül folyt”.¹⁷¹ S talán az osztrák liberális irányzat önkritikájának kell felfognunk, hogy az iskola egyik utolsó képviselője 1946-ban megjelent cikkében erre a következtetésre jut: Wertheimer és Stern az

¹⁶⁸ Hegedűs Lóránt : Két Andrassy és két Tisza. Bpest. 1941. 102. l.

¹⁶⁹ Platzhoff : i. m.

¹⁷⁰ Ernst Grob : Beusts Kampf gegen Bismarck. Tübingen. é. n. 46. l.

¹⁷¹ Erich Eyck : Bismarck. Zürich. 1943. II. köt. 494. l.

aktát Andrássy illetve Bismarck szempontjából elfogultan magyarázták.¹⁷² A kérdés egészének felvetését és megoldását azonban e helyes ösvényekre lépő történészek egyike sem tartotta szükségesnek.

Bizonyára nem véletlen, hogy a Wertheimer-féle álláspont alapos revíziójára olyan történész vállalkozott, aki a „dualista” kollegáihoz hasonlóan a múltban saját eszméinek megtestesülését kereste. Heinrich von Srbíkről, az osztrák konzervatív iskola világháború utáni legjelentősebb képviselőjéről van szó. Hogy miért nyúlt a konzervatív iskola feje az Andrássy-problematikához s annak egyik legkényesebb részéhez, s mindezt egy egészen jelentéktelennek induló tanulmány keretében — arra ő maga adta meg a választ. „A magyar miniszterelnök idealizálásával végre egyszer szakítani kell. Vezér-elve nem az egész Monarchia, hanem az új államiségához jutott Magyarország külön érdeke volt.”¹⁷³ Annak az alapelvnek az igazolására, hogy Andrássy nem összbirodalmi, hanem szűk magyar érdekeket képviselt, az Andrássy tevékenységét kitűnően ismerő Srbík számára egyedül a francia—porosz háborúval kapcsolatos magatartás kínálkozott. A hozzáállás és a végkövetkeztetésnek illő megállapítás bevezetőben történő kinyilatkoztatása mindenestre eleve gyanút kelthet az olvasóban: mit fog vajon a konzervatív történész ilyen bevezető után produkálni?

Nos, Srbíket tehetsége és történetírói lelkiismeretessége megmenti az olyan erőltetett és átlátszó hamisításoktól, mint amelyet liberális ellenfelei elkövettek. A július 18-i minisztertanács jegyzőkönyvét precízen analizáló történetíró az igazsághoz hűen mutatja be Beust és az „udvari párt” álláspontját. Andrássyt azonban nem érti, vagy inkább nem akarja érteni. Srbík a magyar miniszterelnök politikai koncepcióját, illetve az általa Andrássynak tulajdonított elgondolásokat eleve elhibázott, szűk magyar érdekeken épülő elképzelésnek ítéli, s vele szemben (a dualizmus megteremtése miatt szerinte ugyancsak elítélendő) Beust külpolitikája mellett tör lándzsát. Eltekintve ezen — véleményünk szerint alapeljében téves — értékeléstől, Srbík elsősorban abban hibás, hogy politikai beállítottsága folytán nem képes észrevenni: Andrássy 1870 július végén és augusztus elején (mint ezt majd később bizonyítani fogjuk) hasonló rész-célokra törekedett, mint az általa idealizált Beust. Az a történész azonban, aki a harmincas években a „Harmadik birodalom”-ban vélte felfedezni a XIX. századi nagynémet álmok megtestesülését, az eseményeket éppúgy csak saját nézetei torzító tükrében szemlélhette, mint a liberális irányzat szándékosan hamisító képviselői.

6

A historiográfiai szemle után vegyük fel ismét az események fonalát. A kérdés, amelyre most válaszolnunk kell, így hangzik: milyen külpolitikai elgondolások, tervek állottak az értekezleten elhangzott megnyilatkozások mögött, mi volt a koncepciója az ott résztvevő vezető politikusoknak az adott helyzetet illetően. A minisztertanácson történeteket tulajdonképpen kezdettől ebben a keretben kellett volna vizsgálat alá venni, hisz ez adja meg a magyarázatot arra, hogy ki miért képviselte az adott álláspontot. Az általunk alkalmazott, kissé iskolásnak tűnhető „keresztmetsző” módszer azonban elkerül-

¹⁷² Friedrich Engel-Janossi: Austria in the Summer of 1870. Journal of Central European Affairs, Vol. 5. No. 4.

¹⁷³ Heinrich Srbík: Aus Österreichs Vergangenheit. Salzburg. 1949. 68. l.

hetetlen volt; a jegyzőkönyv homályos volta és a polgári történetírás zavaró tevékenysége következtében először azt kellett tisztázni: *ki milyen álláspontot képviselt?* Csak ez után a kitérő után tehetjük fel a miért? kérdését és kezdetjük vizsgálódásainkat a dolgok logikus rendjében.

Nem nehéz belátni, hogy az „udvari párt” júliusi elgondolása a nagy koncepció: a német hegemonia visszaszerzésére irányuló politikai terv gyakorlati alkalmazása. Három szakaszos terv-féléről van itt szó. Az első etapp: ideiglenes, főleg katonai okokon (mozgósítás nehézségei) és bizonyos katonapolitikai elgondolásokon (francia győzelem kivárása) alapuló várakozás. A második lépés (ami időben egybeesik az elsővel) az általános mozgósítás végrehajtása. Végül a harmadik: Franciaország oldalán háborúba-avatkozás Poroszország ellen. A beavatkozásnak két variánsa volt (amint két különböző személy is képviselte): Franciaország első döntő győzelme után beavatkozni (Albrecht), a felkészülés (a mozgósítás végrehajtása) után azonnal beavatkozni (Kuhn). Az eltérés onnan adódott, hogy Albrecht biztosra vette a franciák győzelmét (a döntő ütközetet Szászországban várta), Kuhn számolt Poroszország győzelmének lehetőségével, sőt azt valószínűnek tartotta; a gyors osztrák beavatkozással a porosz győzelmet akarta megakadályozni. A katonai erőviszonyok tekintetében Kuhn kétségkívül realisabban (s az összes résztvevők közül egyedül józanul) ítélte, de politikai számításaiiban (mint majd látni fogjuk) ő is durva hibákat követett el. Az „udvari párt” tervezetében sehihogyan se illett a semlegességi nyilatkozat, mert megítélésünk szerint az Poroszországnak lett volna hasznára — innen a rosszallással egyértelmű hallgatás a kérdés tárgyalása alkalmával. De még kevésbé az Andrássy-féle részleges mozgósítás, hisz ez végeredményben a tervezett beavatkozást nehezítette — innen van az, hogy az „udvari párt” képviselői a tanácskozáson az Andrássy-féle „garanciális csapatfelállítás” ellen irányítják a fő tüzet.

Ami a terv realitásait illeti, először is rá kell mutatnunk arra, hogy nem teljes, hiányzik befejező része: mi legyen a győztes revansháború után Németországgal? A pártnak nem volt pozitív német programja a „nagy koncepción” belül sem, illet most a taktikai terv számára sem tudott produkálni. De a német hegemonia visszaállítása (akár a metternichi dualizmus, akár a schwarzenbergi Mitteleuropa formájában) 1866 után különben is irreális vállalkozás volt; az Északnémet Szövetséget egy győztes háború után sem lehetett volna megsemmisíteni. A terv külpolitikai vértete is rendkívül hiányos. Általános mozgósítás valamiféle diplomáciai fedezék nélkül Oroszország és Poroszország szomszédságában rendkívül kockázatos játék, hisz a már mozgósító Poroszország bármikor rátörhet a Monarchiára, és Oroszország is megszállhatja Galíciát. S a Poroszország ellen történő beavatkozás alkalmával nincs semmi elképzelés arra, hogy Oroszországot hogyan kapcsolják ki a játékból: Kuhn terve arra nézve, hogy majd fellázítják Lengyelországot¹⁷⁴, nagyon esetleges. A terv belpolitikai bázisai méginkább bizonytalanok: Poroszország elleni háborúra készülni a háborúellenes osztrák és magyar lakossággal a hátszországban semmiképp sem okos vállalkozás. Egyoldalú is a terv, amennyiben kizárólag Franciaország győzelméből indul ki. „Jól informált katonai körökben azt hiszik, hogyha csak nagy stratégiai hiba el nem követtetik, a franciák győzelme biztos”¹⁷⁵ — ez

¹⁷⁴ Wertheimer : i. m. 615. l.

¹⁷⁵ Lónyai Csengeryhez, Bécs. 1870. júl. 30. O. Sz. K. Kézirattár. Quart. Hung. 2421.

volt az általános vélemény. Csupán Kuhnál merül fel az ellenkező lehetőség, de nála is csupán egy katasztrofális, ezért valószínűtlen alternatívában.¹⁷⁶ Konkrét beavatkozási tervét (a porosz győzelem megelőzésére) ő is teljesen hibás feltételezésre építi, arra, hogy a dél-német államok semlegesek maradnak; aminek ellenkezőjéről már a minisztertanács napján meggyőződhetett.¹⁷⁷

A távlataiban és részleteiben egyaránt hibás terv azonban részint azért, mert komoly hatalmi erő állt mögötte, részint mert (legalábbis első két fázisát tekintve) más elképzelésekkel egybeesett, látszólag elindult a megvalósulás útján.

A Beust-féle „Trias-Plan” koncepció a francia—porosz háború teremtette helyzetben reálisnak tűnt. A külügyminiszter taktikai terve nem egyéb, mint e koncepció konkrét alkalmazása egy konkrét külpolitikai helyzetre.

Várákozás—felkészülés—semlegességi nyilatkozat—akcióba lépés, ez a négy momentum adja Beust elgondolásának sémáját. A várákozás nála nem elsősorban katonai megfontolásokból fakad, mint az „udvari pártnál”, hanem mély külpolitikai belátásból: Ausztria-Magyarország nem állhat nyíltan a német nemzeti érdekeket megsértő Franciaország pártjára („intenünk kell őt a német nemzeti öntudat megsértésétől”¹⁷⁸ — mondja még a tanácskozáson is). Ehelyett ki kell várni, amíg az események kedvezően alakulnak Franciaország és így Ausztria-Magyarország számára. S hogy Ausztria-Magyarország a döntő katonai sikerek után érvényesíteni tudja szavát a német újjárendezésben, katonailag megfelelően fel kell készülnie („ha úgy adódna, hogy békés közvetítőként lépünk fel, akkor is szükségünk van fegyvereink erejére”¹⁷⁹), innen a terv második lépésének, az általános mozgósításnak szükségessége. Ez egyébként bizonyos védelmi megfontolásokból is indokolt („ha más államok, nevezetesen keleti szomszédunk magatartását nézzük, felvetődik a kérdés, fenntarthatjuk-e továbbra is eddigi tétlen magatartásunkat. . .”).¹⁸⁰ S a szükségesség egyúttal hasznos is, mert az eredetileg más céllal elkezdett fegyverkezést a közvélemény előtt igazolni lehet („amint a közvéleményt is fel kell arról világosítani, hogy a kormány a hadi készülődések elrendelésével nem könnyelmű harcikedvet, hanem az ország minden oldalról való biztosítását célzó parancsot követ”¹⁸¹). A semlegességi nyilatkozat, a terv harmadik lépése csupán a kényszerítő külpolitikai körülmények miatt fogadta el: Beust ezzel a diplomáciai húzással akarta az általános mozgósítást leplezni Oroszország előtt.

Az akcióba lépésre Franciaország döntő katonai győzelme után kerülhetne sor, amely a helyzettől függően lehetne diplomáciai vagy katonai jellegű.

¹⁷⁶ Wertheimer : i. m. 614. l.

¹⁷⁷ „Graf Bray scheint dem preussischen Gesandten bereits die militärische Mitwirkung zugesagt haben” — jelentette már júl. 15-én a Monarchia müncheni követe. Bruck an Beust München, 15. Juli 1870. HHStA Min. des Äußern. Polit. Archiv. IV. Bayern, Fasc. 41.

¹⁷⁸ „... es vor einer Provozierung des deutschen Nationalbewusstseins zu warnen.” Ministerrath 18. Juli 1870.

¹⁷⁹ „... wenn wir friedlich vermittelnd eintreten wollen, nöthig bewaffnet zu sein.” Uo.

¹⁸⁰ „Sehe man aber auf die Haltung anderer Staaten, namentlich auf jene unseres Nachbarn im Osten, so frage sich, ob bisherige Passivität noch weiterhin eingehalten werden könne.” Uo.

¹⁸¹ „... so wie man auch die öffentliche Meinung darüber aufklären solle, dass die Regierung mit der Anordnung von Rüstungen nicht der Eingebung leichtsinniger Kriegslust, sondern dem Gebote der Sicherung des Reiches nach allen Seiten folge.” Uo.

Diplomáciai akkor, ha Poroszország vereségével a háborúnak vége szakadna. Ebben az esetben a győztes Franciaország a vele szemben lojálisan viselkedő Monarchia német igényeit kielégítené („francia győzelem esetén az okos eljárás gyümölcsöket teremhet”).¹⁸² Tehát a „triász” megvalósítása (Dél-Németország Poroszországtól való elválasztása és önálló szövetséggé való szervezése lehetségessé válnék). De túlzó és az egész németséget fenyegető francia követelések esetén (Gramont Weissenburg előtt Poroszország 1866-os határainak visszaállításáról beszélt)¹⁸³ Ausztria-Magyarország, mozgósított haderejére támaszkodva, mint Németország megmentője léphetne fel Franciaországgal szemben, és ezzel erkölcsileg is visszahódíthatná Németországot. „Ismételten emlékeztetek arra — olvashatjuk Beust emlékirataiban —, hogy a háború kirobbanása után hatalmas francia előretörés volt várható, olyan, hogy München elérését is kilátásba helyezték. A gróf Andrássy által támogatott és a Minisztertanács által elfogadott korlátolt háborús készültség számomra a fent említett eshetőség szempontjából nagyon alkalmas volt. Eljöhét a pillanat, hogy Ausztria újból megvesse a lábát Németországban, ha egy ilyen esetben a Megállj! jelszóval közbelép.”^{183a} A katonai fellépés akkor válnék elkerülhetetlenné, ha a levert Poroszországnak a cári Oroszország segítségére sietne („tekintetünket Oroszország felé fordítsuk. . . és itt a háború esetén a háborúnak országunkban való népszerűségére is számíthatunk”). Ez a háború a korábbi elképzeléseknek megfelelően természetesen szintén a német kérdés megoldására szolgálna a Poroszországnak kedvezőtlenebb „keleti terrén”-on. S jóllehet Beust eredeti terveiben az ilyen háború a kérdés elintézésének fő eszköze, a tisztán francia—német háborúként kirobbant küzdelem keretei között és miatt csak kényszerűségből nyúlna a megoldáshoz. Beust optimális elképzelése az adott helyzetben: a triász létrehozása háború nélkül, amit a vitán elhangzott kijelentése: „de ebből (t. i. a fegyverkezéssel kísért semlegességi nyilatkozatból — D. I.) még nem következik, hogy soha nem lehet csapatfelállításról fogni anélkül, hogy fegyveres cselekményekre sor ne kerülne”¹⁸⁴ — világosan tanúsít.

A terv sikere természetesen elsősorban a francia fegyverek sikerétől függött, amit Beust annyira biztosnak vett, hogy az ellenkező esetet egyszerűen kihagyta számításaiból.¹⁸⁵ Csupán a megfelelő osztrák külpolitikai magatartás kialakítására törekedett, amely lehetővé teszi Ausztria számára, hogy a francia győzelem gyümölcseiben részesedjék. Ez pedig annyit jelentett, hogy „Fran-

¹⁸² „Dagegen könne im Siegesfalle Frankreichs ein kluges Vorgehen uns Früchte tragen.” Uo.

¹⁸³ *Oncken* : i. m. III. köt. 526. l.

^{183a} *Friedrich Ferdinand Beust* : i. m. II. köt. 437. l. — Beust a fenti eshetőséget még december végén, a sorozatos francia kudarcok után is lehetségesnek tartotta. „Welche günstige Chancen aber bieten sich für ein erfolg- und ruhmreiches Eingreifen Oesterreichs, falls militärische Niederlagen Preussen ereilen sollten? Dann liegt das Schicksal Deutschlands in Oesterreichs Hand. . .” — írja felterjesztésében. Beust an Kaiser Franz Joseph, Wien, 25. Dezember 1870. *IIIStA Min. des Äußern. Polit. Archiv. XL. Internat. Fasc. 53.*

¹⁸⁴ „. . . daraus folge aber noch nicht, dass man nie zu Truppenaufstellungen schreiten solle, ohne loszuschlagen.” *Ministerrath* 18. Juli 1870.

¹⁸⁵ „Hinni akarjuk egyébként, hogy a francia hadsereg ragyogó képességei, a nemzet hazafias szelleme és óriási erőforrásai, melyek még érintetlenek, nem sokára helyrebillentik a mérleget” — írja még a német hadsereg augusztus eleji komoly sikerei után is. Beust à Metternich, Vienne, 10 août 1870. *Oncken* : i. m. III. köt. 522—523. l.

ciaországgal meg éppenséggel jó barátságban”¹⁸⁶ kell maradnunk, és „kerül-
 nünk kell mindent, ami Franciaország ellenségei támogatásának látszatát
 kelti”¹⁸⁷. Ezt a külpolitikai vonalvezetést Beust megítélése szerint leginkább
 az Andrássy-féle „porosz bizalmas közlés” veszélyeztette, amely „kifelé (azaz
 Franciaország felé — D. I.) lehetetlen helyzetbe hozna bennünket”¹⁸⁸. Innen
 van az, hogy a minisztertanácson az Andrássy-féle „bizalmas közlés” megbuk-
 tatására koncentrálja erőfeszítéseit. Beust megítélése szerint az Andrássy-féle
 javaslat elfogadása megfosztaná a Monarchiát a biztosan várt francia győzelem
 eredményeiben való részesedéstől. A részleges és általános mozgósítás kérdése-
 ben, jóllehet ő az utóbbi állásponton áll, azért nem tartja szükségesnek világ-
 gosan és egyértelműen állást foglalni, mert az optimális terv végrehajtását
 tulajdonképpen az egyáltalán nem kisméretű részleges mozgósítás is elősegí-
 tette volna.

Tetszetős és logikusnak tűnő tervezet ez egészében véve, amely anyagi
 erőfeszítések és véráldozat nélkül komoly hatalmi térfolyást juttatna a Monar-
 chiának. De az elvi és gyakorlati kiindulópont alapján véve elhibázott.
 A felbomlás küszöbére lépő soknemzetiségű birodalom mitsem nyert egy olyan
 koncepcióval, amely ábrándok után futott, és nem vette tudomásul a gyakor-
 lati élet megdöbbentő realitásait. 1870-ben, az orosz-szláv veszély kibontakozá-
 sának évében Németország osztrák érdekeknek megfelelő újrarendezésre készí-
 teni tervezetet csak a külpolitikai vaktság tanúbizonysága és nem az állam-
 férfiúi zsenialitás ismérve lehetett. Csak ez az utopisztikus voluntarizmus
 okozhatta, hogy Beust minden számítását Franciaország győzelmére épí-
 tette fel, és jóllehet beszélt az ellenkező lehetőségéről is, Poroszország győzelmét
 egyszerűen nem volt képes elképzelni. Majd amikor a várakozása ellenére
 mégis ez fog bekövetkezni, teljesen összezavarodik. Végül egy kisebb jelentő-
 ségű, de súlyos következményekkel járható pontatlanság; a foganatosított
 katonai intézkedéseket nem fedezte diplomáciailag Poroszország felől, és így
 a Monarchiát kitette annak a veszélynek, hogy a felkészülés előtt a porosz
 támadás áldozatává válik.

Ahogy Beust elgondolását csak a Triász-terv összefüggésében érthetjük
 meg, úgy Andrássy proposíciói is csak az orosz-szláv koncepció keretében
 nyerik el tulajdonképpeni értelmüket. Andrássy a francia—porosz háború
 teremtette körülményeket Oroszország-visszaszorítására, az orosz-szláv prob-
 léma megoldására, vagy legalább tartós elodázására szeretne volna kihasz-
 nálni. Noha kiindulópontja és célja egészen más, mint a külügyminiszteré, a két
 tervezet mégis sok tekintetben hasonlít egymásra.

Andrássy sémája: várakozó semlegesség — részleges mozgósítás —
 bizalmas közlés Poroszországnak — akcióba lépés. A „várakozó semlegesség”
 kifejezésben Andrássy is a várakozásra tette a hangsúlyt. Ez egyszerre szol-
 gált a tervezett oroszellenes fellépés kedvezőbb körülményeinek kivárására
 (ami nyilvánvalóan nála is a remélt francia győzelem bekövetkezését jelen-
 tette) és az „udvari párt” poroszellenes lépéseinek fékezésére. A részleges
 mozgósítás ugyancsak kétoldalú dolog: alkalmas az Oroszországgal szembeni

¹⁸⁶ „... dass wir mit Italien im Vernehmen bleiben und zwar in Frankreich freund-
 lichem Sinne.” Ministerrath, 18. Juli 1870.

¹⁸⁷ „... dass wir alles vermeiden, was wie eine Unterstützung der Feinde Frank-
 reichs aussehe.” Uo.

¹⁸⁸ „Eine Erklärung an Preussen ... werde uns nur nach Aussen compromittieren.”
 Uo.

védekezésre és az esetleges offenzívára, de egyben katonailag meghiúsítja az „udvari párt” (Kuhn) felkészülés utánra tervezett beavatkozását. A Poroszországnak teendő bizalmas közlés a Monarchia katonai készülődését kell fedezze Poroszországgal szemben, hogy megakadályozza, „hogya hadszínteret területünkre helyezze át”.¹⁸⁹ Andrassy az akcióbelépésnek két variánsát tette fel. Az első eset Oroszország beavatkozása, „amely esetén nem marad választásunk”¹⁹⁰, a második „Poroszország és Oroszország úgy legyengítik egymást, hogy . . . döntőbíróként mi diktálhatjuk nekik a békét”¹⁹¹. Ami az elsőt illeti: korábban kimutattuk, hogy Andrassy tartott egy a Monarchia ellen irányuló orosz támadóháborútól. Az orosz külpolitika céljainak ismeretében egy ilyen támadást valószínűtlennek minősítettünk. De azt is kimutattuk, hogy 1870 nyarán egy esetben elkerülhetetlenné vált volna az orosz fellépés: ha Poroszország katonai vereséget szenved. Márpedig ez volt a háború kimenetelének Andrassy által kívánt és feltételezett elképzelése. (Poroszország győzelmére ő maga mondja: „ez a küzdelemnek semmiesetre nem lenne kíváncsatos kimenetele”¹⁹².) Ami a kilátásokkal kapcsolatos véleményét illeti: a háború kimenetelét később két alkalommal is „váratlan”-nak nevezi.¹⁹³ A Monarchia katonai fellépése porosz vereség esetében elkerülhetetlenné válnék — Andrassy megítélése szerint nemcsak azért, mert a lengyel felkelésre számítva Oroszország megszállná Galíciát, hanem mert a győztes francia hadsereg oldalán meg lehetne valósítani az oroszellenes európai háború régóta dédelgetett elgondolását.¹⁹⁴ A második eshetőség — osztrák közvetítés a kölcsönösen legyengült felek között — Andrassynál inkább csak elméleti lehetőség. Mivel ő is a francia győzelem valószínűségéből indult ki, erre építette egész elgondolását.

Mivel Andrassynak rendkívül bonyolult, sokszor egymásnak ellentmondó feladatokat kellett megoldania, tervezetében és javasolt lépéseiben is sok az ellentmondó, kusza elem. Egyik kézzel az elkerülhetetlennek vélt oroszellenes háborút katonailag, belpolitikailag, diplomáciai úton előkészíteni, másik kézzel a poroszellenes háborús terveket diplomáciai és katonai úton akadályozni — ez az igyekezet csak egymásnak ellentmondó és a fő törekvéseket is gyakran elhomályosító részletlépésekre vezethet. Az ellentmondásos elgondolás terméke a katonai abszurditásnak számító részleges mozgósítás, amely az orosz háború igénye és a porosz háború tagadása közötti ellentmondást volt hivatva áthidalni. De csakis ebben az összefüggésben érthetők meg Andrassy egyéb, koronatanácson tett kijelentései és indítványai. Ezért vitázik elsősorban az „udvari párt”-tal és ezért tiltakozik az általános mozgósítás ellen, ezért mondja a felkészülés után azonnal háborúzni akaró Kuhnnak: „nem osztja a hadügyminiszter nézetét, hogy végképp nem kerülhetjük el a háborút”¹⁹⁵ (azaz a porosz-

¹⁸⁹ „... den Kriegsschauplatz auf unser Gebiet zu verlegen.” Uo.

¹⁹⁰ „Nur wenn Russland sich einmische, bliebe uns keine Wahl.” Uo.

¹⁹¹ „... dass Preussen und Frankreich sich gegenseitig so schwächen können, dass wir ... als Schiedsrichter ihnen den Frieden diktieren können.” Uo.

¹⁹² „... wenn auch Preussen siegen sollte, was für uns allerdings kein wünschenswerther Ausgang des Kampfes wäre.” Uo.

¹⁹³ Vö. Andrassy Kállaynak. Terebes, 1870. okt. 24. OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 1733. *Thiers* : i. m. 11. l.

¹⁹⁴ Orczy 1870. aug. 3-i naplófeljegyzése szerint Andrassy a győztes francia hadsereggel Oroszország ellen akart indulni. *Wertheimer* : i. m. 625—626. l.

¹⁹⁵ „Er könne zunächst die Ansicht des Kriegs-Ministers nicht theilen, dass der Friede für uns durchaus nicht zu halten sei.” *Ministerrath* 18. Juli 1870.

ellenes háborút), de ugyanígy a porosz háborútól való félelem készíteti többszöri szólásra a „bizalmas közlés” érdekében, amellyel ennek a háborúnak porosz részről történő kezdeményezését akarta megakadályozni. De hogy a bekövetkező orosz háborúban ne legyünk készületlenek, megfelelő katonai és diplomáciai intézkedéseket kell tenni. Ezért kell részlegesen mozgósítani és ugyanezért (az „Oroszországgal leendő háború esetére”) kell biztosítani magunkat Törökországnál és kell semlegesítenünk Szerbiát („melynek magatartása egy Oroszországgal való harcban a legnagyobb fontosságú”).¹⁹⁸

Ennek a bonyolult és ellentmondásos tervnek kétségkívül megvan az az érdeme, hogy a Monarchia alapvető külpolitikai problémáját, az orosz-szláv kérdést tartja szem előtt, és arra akar megoldást találni. Ennyiben kétségtelenül reálisabb koncepció, mint az „udvari párt”-é és Beusté. De a helyzetben levő ellentmondásokat ez a tervezet sem tudta áthidalni. Andrássy végeredményben a Poroszországon győztes Franciaország szövetségében akart Oroszország ellen harcolni, anélkül, hogy ugyanakkor Poroszország ellen is fegyvert kelljen emelni; egy ilyen szituáció még elméletileg is nehezen képzelhető el. Az az eset, hogy orosz beavatkozás esetén a megvert Poroszország tétlen marad, vagy a másik, hogy Poroszország elválasztható (a Monarchia javára) Oroszországtól, a hetvenes évek elején elképzelhetetlen volt. Az események alakulása megkímélte Andrássyt annak a bonyolult helyzetnek a kiciemzésétől, amelyet a győztes francia háború az osztrák—orosz, illetve az osztrák—porosz viszonylatban teremtett volna. S a történést is annak megválaszolásától, hogy mit tett volna ebben az esetben a magyar miniszterelnök; csupán annak leszögezésére kötelezi, hogy az Andrássy-féle terv korántsem volt megnyugtató és síma megoldás még az optimálisnak tartott helyzetalakulásra nézve sem.

*

Miután tisztáztuk azt a kérdést, kinek mi volt az álláspontja és a véleményeket a külpolitikai koncepciók kereteibe illesztettük, két probléma vár még megválaszolásra. Először: a meghozott döntés kinek az álláspontját juttatta érvényre? Másodszor: a döntés mit jelentett a Monarchia további külpolitikai vonalvezetése szempontjából?

Az első kérdésre válaszolva lássuk mindenekelőtt a határozat szövegét: „... a Császár Őfelsége az értekezlet résztvevőinek ma elhangzott nézeteivel összhangban legmagasabb elhatározását akként kegyeskedett meghozni, hogy egyelőre meg kell őrizni a semlegességet, egyszersmind azonban meg kell kezdeni a helyzetelőírta fegyverkezést, éspedig először a legtöbb időbe telő előkészületekkel, úgymint az erősítési munkálatokkal és lovak bevásárlásával. — A hatalmaknak tudomásukra kell hozni Ausztria-Magyarország semlegességét és a deklarációval egyidejűleg ki kell adni egy, a fegyverkezést megokoló

¹⁹⁸ „... wir könnten mittlerweile uns bei den Türken versichern, was sie im Falle eines Krieges mit Russland zu leisten im Stande seien; wir könnten verhindern, dass in der Wallachei die rothe Republik proclamirt werde; wir könnten die Zeit benutzen um Serbien, dessen Stellung in einem Kampf mit Russland von der grössten Wichtigkeit sei, zu neutralisieren.” Uo.

nyilatkozatot. — A fegyveres felkészülésnek a semlegességi nyilatkozat napján meg kell kezdődnie.”¹⁹⁷

„Hogy egyelőre meg kell őrizni a semlegességet”, ami az adott pillanatban a határozat leglényegesebb része, — hisz a háború vagy béke alternatívát döntötte el az utóbbi javára — nem egyik vagy másik fél kizárólagos győzelmét, ellenkezőleg, *valamennyi* számottevő tényező elképzelésének valóraváltását jelentette. Hogy az „egyelőre” szó Kuhnál a katonai felkészülés végrehajtásáig, Beustnál a francia győzelem bekövetkeztéig, Andrássynál az orosz fellépés bekövetkezéséig terjedő időt, tehát a legkülönbözőbb terminusokat foglalta magában, mitsem változtatott a döntés uniszonozó jellegén, legfeljebb a kilátásokat tette differenciáltabbá. A határozat következő pontja: „A hatalmaknak tudomásukra kell hozni Ausztria-Magyarország semlegességét” — azaz semlegességi nyilatkozatot kell tenni (amit a határozat általunk idézett további része világosan kimond) — Beust közös külügyminiszter álláspontjának győzelme, mind a hallgatásba burkolózni kívánó „udvari párt”-tal, mind a „bizalmas közlést” erőltető Andrássyval szemben. A „helyzetelőírta fegyverkezés” megkezdésével kapcsolatos döntés tulajdonképpen mindkét katonai álláspont (tehát a részleges és általános mozgósítás) érvényrejuttatása és elvetése. Andrássy többek között „készletekről és lovakról” akart gondoskodni, Kuhn a „lovak beszerzését és felszerelését” valamint a „megerősített harci pontok létesítését” tekintette fő feladatának. Ennyiben mindkét államférfi törekvései határozattá emelkedtek. De nincs szó a döntésben se az Andrássy javasolta „garanciális csapatfelállításról” (300 000 katonára kiállítás), se az általános mozgósítással egyértelmű. Kuhn proponálta „azonnali nagyarányú felkészülésről”. Ennyiben mindkét indítványt elvetették. Nyilvánvaló azonban, hogy a „legtöbb időbe telő előkészületek megtétele” az általános mozgósítás előkészítő és bevezető aktusa,¹⁹⁸ amelynek nyílt kimondására a belső erőviszonyok (Andrássy ellenkezése) és a kedvezőtlen külpolitikai helyzet (Oroszország közelsége — Franciaország távolsága) 1870 július közepén még nem adtak lehetőséget.

Egészében véve tehát senkinek az álláspontja nem győzött, de (és itt adunk választ arra a kérdésre: mit jelentett a határozat) valamennyi résztvevő megtalálhatta benne a maga számítását. Valamennyi koncepció kezdetén a várakozás állott, és valamennyi koncepció végeredményben számolt (noha különböző formában) a háború lehetőségével. Így vált lehetővé, hogy a homlok-egyenest más nézeteket valló politikusok tanácskozása végülis mindenkit kielégítő döntést hozhatott, és határozott irányba indíthatta el a Monarchia külpolitikai gépezetét. Persze a várt események bekövetkezése után ez az összhang feltétlenül megbomlott volna, és a különböző erők különböző irány-

¹⁹⁷ „Seine Majestät der Kaiser gerulhte in Übereinstimmung mit der heute abgegebenen Meinung der Conferenz-Mitglieder den Allerhöchsten Beschluss dahin zu fassen: dass vorläufig Neutralität beobachtet, zugleich aber mit der, bei der Sachlage nöthigen Armierung und zwar zunächst mit den zeitraubenden Vorbereitungen nämlich Befestigungsarbeiten und Pferde-Einkäufen begonnen werden solle. — Den Mächten sei die Neutralität Österreich-Ungarns bekannt zu geben und gleichzeitig mit dieser Declaration eine, die Rüstungen motivierende Aufklärung zu erteilen. — Die Rüstungen sollen mit dem Tage der Neutralitäts Deklaration beginnen.” Uo.

¹⁹⁸ A határozat eredményeként fogantatosított intézkedéseket ld. Massnahmen zur Vorbereitung einer eventuellen Mobilisierung des Heeres. c. összefoglalásban (keletkezett aug. 22. körül) HHStA Min. des Äußern. Polit. Archiv. X. Rußland. Fasc. 63.

ban fejtették volna ki hatásukat. Ez azonban nem változtat azon, hogy 1870. július 18-án a Monarchia (valamennyi számottevő tényező óhajának megfelelően) elindult azon az úton, hogy a biztosra várt francia győzelem előnyeit diplomáciailag, vagy ha kell, katonai tekintetben maximálisan kihasználja.

DIÓSZEGI ISTVÁN

ЗАСЕДАНИЕ ОБЩЕГО СОВЕТА МИНИСТРОВ 18 ИЮЛЯ 1870 Г.

Резюме

Предлагаемая статья занимается историей возникновения австро-венгерской позиции в начале французско-прусской войны. Она описывает внутриполитические и внешнеполитические условия принятого решения, представляет участников совещания, анализирует позиции, принятые на совете министров, рассматривает историческую литературу вопроса, включает мнения политических деятелей во внешнеполитические концепции, и наконец она истолковывает принятое решение.

Из числа внутриполитических факторов статья рассматривает позицию «придворной партии», партии Деака и Конституционной партии. «Придворная партия» высказалась в интересах антипрусского реванша. Партия Деака приняла позицию франко-фильского нейтралитета, но в случае русского вмешательства она была готова даже к вооруженному франкофильскому выступлению. Конституционная партия провозгласила нейтралитет, послуживший одновременно к выражению сочувствия всегерманскому делу и антиплати в отношении Бисмарка.

Из числа внешнеполитических факторов статья анализирует австрийскую политику Франции, Пруссии, России и Англии. Путем угрозы, соответствующего преобразования международных отношений и обещаний Франция сделала все, чтобы вовлечь Монархию в войну. Пруссия и Россия стремились стабилизировать нейтралитет Австро-Венгрии, первая из них гарантиями в связи с «аншлюссом», последняя подчеркиванием консервативной солидарности, и обе стороны выдвигали русско-прусского военного соглашения. Англия по видимости показала незаинтересованность, но она все же дала знать в Вене, что она не желает распространения войны.

Франц Иосиф оказался склонным к вооруженному вмешательству, эрцгерцог Альбрехт тоже, но он хотел обожать первую французскую победу. Общий военный министр Кун опасался прусской победы и настоял на военном изготовлении в крупных масштабах. Австрийский министр-президент Потоцкий был принужден выразить чувства австро-немецкого населения. Общий министр финансов Лоньяи хотел остаться в стороне от войны. Венгерский министр-президент Андраши колебался между непосредственными выгодами, вытекающими из нейтралитета и между ожидаемыми положительными результатами антипрусской войны. Общий министр иностранных дел Бейст, так как он не сумел предотвратить необдуманное вступление Франции в войну, размышлял над тем, каким образом он сумел бы лучше всего использовать войну в интересах достижения своих германских целей.

Совет министров был согласен в основном вопросе: в данный момент Монархия не может вступить в начинающуюся войну. По вопросу об определении военного поведения, однако, образовались даже три позиции: пассивность, частичная мобилизация и всеобщая мобилизация. Первая из них являлась позицией Потоцкого, вторая Андраши и третья — придворных кругов и в конечном итоге Бейста. Относительно определения внешнеполитического поведения выдвинулись также три взгляда: молчание, заявление о нейтралитете, наконец секретная информация Пруссии. Путем подробного анализа протокола совета министров автор доказывает, что Бейст высказался в пользу издания заявления о нейтралитете, а Андраши принял позицию против издания такого рода заявления. Противная до сих пор позиция исторической литературы основалась на коррекции, совершенной Андраши в тексте протокола, равнозначной фальсификации.

Венгерская буржуазная историческая литература представляла Андраши как рожденного германофила, и согласно этому она изображала и его поведение во время французско-прусской войны как абсолютно германофильское. По политическим причинам австрийская либеральная и немецкая национально-либеральная школы приняли

эту венгерскую буржуазную позицию, которая по существу осталась господствующей до наших дней. Отдельные авторы, свободные от политических предрассудков только частично исправили ошибочные взгляды.

В заключительной главе автор включает высказанные на совете министров мнения в рамки внешнеполитических концепций. Трехступенный план «придворной партии» «временное ожидание — всеобщая мобилизация — вступление в акцию» является практическим применением политического соображения, направленного на завоевание гегемонии в Германии. Четырехступенный план Бейста: «ожидание — изготовление — заявление о нейтралитете — вступление в акцию» является в конечном счете средством реализации концепции Триады. Четырехступенное соображение Андраши: «ожидание — нейтралитет — частичная мобилизация — секретная информация Пруссии — вступление в акцию» является тактическим применением крупной русско-славянской концепции. Автор взвешивает реальные и ирреальные элементы отдельных планов. Наконец он устанавливает, что данное решение, направленное на переходный нейтралитет и на военное изготовление соответствовало в данный момент соображениям всех значительных деятелей.

И. ДИОСЕГИ

LE CONSEIL DE LA COURONNE DU 18 JUILLET 1870

Résumé

L'article se penche sur l'étude de l'histoire de l'origine de la position adoptée par l'Autriche-Hongrie lors du déclenchement de la guerre franco-prussienne. Il décrit les circonstances que la décision connut sur le plan de la politique intérieure et extérieure, présente les participants des entretiens, soumet à une analyse la position prise par le conseil des ministres, passe en revue la littérature relative à la question, encadre les opinions des politiciens dans les conceptions de politique extérieure et finalement il interprète les décisions qui y ont été prises.

Parmi les facteurs de politique intérieure l'auteur de l'article examine la prise de position adoptée par le parti «de la cour», par le parti de Deák et expose celle de la *Verfassungspartei*. Le parti de la cour se prononça pour une revanche à diriger contre la Prusse. Le parti de Deák adopta une position neutre francophile, mais au cas d'une intervention russe il se montra disposé à lancer une action armée au côté de la France. La *Verfassungspartei* déclara la neutralité, susceptible à exprimer à la fois la sympathie envers la cause allemande et l'antipathie ressentie à l'égard de Bismarck.

Quant aux facteurs de politique extérieure l'auteur soumet à l'analyse la politique pratiquée par la France, la Prusse, la Russie et l'Angleterre à l'égard de l'Autriche. Par la voie des menaces, par la transformation convenable des conditions internationales et par des promesses la France, elle, a tout fait pour arriver à rallier l'Autriche à la guerre. La Prusse et la Russie, par contre, entendaient stabiliser la neutralité de la Monarchie Austro-Hongroise. La première y entendait arriver tout en assurant des garanties contre «l'Anschluss», la seconde en insistant sur la solidarité conservatrice et toutes deux en se vantant de l'accord militaire russo-prussien. L'Angleterre, à son tour, feignit d'être indifférente, mais tout de même elle informa Vienne de ce qu'elle ne désirait point l'expansion de la guerre.

L'empereur François Joseph se montrait disposé à une intervention armée. L'archiduc Albert était de même avis, désirant, tout de même, attendre la première victoire à remporter par les français. Kuhn, ministre de l'armée commune, craignit une victoire prussienne et sollicita une préparation militaire de grande envergure. Potocki, premier ministre de Cisleithanie, fut contraint de témoigner les sentiments de la population austro-allemande. Lónyai, ministre des finances communes entendait s'abstenir de la guerre. Andrassy, premier ministre de Hongrie, hésitait entre les avantages découlant directement de la neutralité et les conséquences positives offertes par une guerre dirigée contre la Russie. Beust, ministre des affaires étrangères communes n'ayant été pas à même de retenir la France d'entrer considérablement en guerre, se cassait la tête sur la question de savoir comment il pourrait le mieux utiliser la guerre en vue de réaliser ses objectifs touchant l'Allemagne.

Le conseil des ministres se montrait unanime à formuler la question fondamentale: au moment donné la Monarchie n'est pas en mesure d'intervenir à la guerre déclenchée. En ce qui concerne, par contre, l'attitude à adopter sur le plan militaire trois sortes de positions y ont été prises: passivité, mobilisation partielle et mobilisation générale. La première était la position adoptée par Potocki, la seconde fut professée par Andrassy et la troisième était celle adoptée par les milieux de la cour et, en dernière analyse, par Beust, lui-même. Quant à l'attitude à adopter sur le plan de la politique extérieure ce sont encore trois conceptions qui se firent valoir: silence, déclaration de neutralité et enfin, information confidentielle à l'égard de la Prusse. Tout en soumettant à une analyse approfondie le procès-verbal du conseil des ministres l'auteur de l'étude affirme que Beust prit position pour l'émission de la déclaration de neutralité, tandis qu'Andrassy se prononça contre l'émission d'une pareille déclaration. La position contraire adoptée jusqu'à présent à cet égard par la littérature historique est due à la correction — synonyme à la falsification — exécutée par Andrassy dans le texte du procès-verbal.

La littérature bourgeoise de Hongrie représentait Andrassy comme étant né germanophile et conformément à cette conviction elle a dépeint son attitude témoignée pendant la guerre franco-prussienne comme étant absolument germanophile. L'école libérale autrichienne et celle nationale-libérale allemande acceptèrent, pour des raisons politiques, la position bourgeoise de Hongrie qui, dans son essence, resta en vigueur jusqu'aux temps les plus récents. Certains auteurs exempts de préjugés politiques ne corrigèrent, eux non plus, qu'en partie ces conceptions erronnées.

Dans le chapitre final l'auteur encadre les points de vue développés au conseil des ministres dans les conceptions de politique étrangère. Le projet à trois étapes du parti de la cour: «attente transitoire — mobilisation générale — entrée en action» n'est autre chose que l'application dans la pratique de la conception politique visant à reconquérir l'hégémonie allemande. Le plan à quatre étapes envisagé par Beust: «attente — préparation — déclaration de neutralité — entrée en action» se révèle en fin de compte, comme le moyen de la réalisation de la conception de Trias. L'idée à quatre étapes d'Andrassy: «neutralité expectante — mobilisation partielle — information confidentielle à la Prusse — entrée en action» s'avère l'application stratégique de la grande conception russo-slave. L'auteur ne manque pas de pondérer les éléments réels et irréels des différents projets. Pour terminer il arrive à constater que la décision visant à réaliser la neutralité transitoire et la préparation militaire répondait au moment donné aux conceptions de tous les facteurs entrant en ligne de compte.

I. DIÓSZEGI

AZ ANARCHO-SZINDIKALIZMUS FRANCIAORSZÁGI TÖRTÉNETÉHEZ 1914 ELŐTT

Az alapfogalmak tisztázása

Az anarcho-szindikalizmus történetének taglalását nem kezdhethük meg, amíg össze nem vetjük a szocialista mozgalomával, amíg nem jelöljük meg az anarcho-szindikalizmus helyét a nemzetközi munkásmozgalom történetében. E feladatot pedig csak úgy oldhatjuk meg, ha figyelembe vesszük a nemzetközi munkásmozgalom főbb irányzatait, problémáit, tanulságait. Ha pusztán a főbb vonalakat vesszük figyelembe, akkor elmondhatjuk, hogy a XIX. század elején az első ösztönös megmozdulások után Nyugat-Európa fejlettebb gyáripari proletariátusa a század második negyedében a politikai küzdelmek élvonalába került. Az 1848-as forradalmak vereszetése, az azt követő politikai reakció, az 50—60-as évek gazdasági fellendülése és még számos kisebb-nagyobb mértékben közrejátszó tényező a politikai mozgalom apályára vezetett. A munkásmozgalom azonban ekkor sem tűnt el, hanem más utakat keresve, vargabetűvel a gazdasági szervezkedés révén próbált céljához közeledni, vagy méginkább a munkásság sorsán könnyíteni (ezt a kitérőt a trade-unionizmus és a proudhonizmus hegemoniájában jelölhetjük meg). Az 1860-as évek végén ez a korszak végéhez közeledik, aminek megint megvoltak a politikai-gazdasági okai, így nem utolsósorban hatott közre az időközben megalakult Internacionálé tevékenysége. Tény az, hogy az angol, francia, de más országok (német, olasz, spanyol) munkássága is mind nagyobb érdeklődést mutatott a politikai küzdelmek iránt. Ez az új forradalmi dagály legmagasabb szintjét kétségtelenül a Párizsi Kommün megeremtésében érte el. A Párizsi Kommün tanulságai alapján Marx és Engels igazolva látták, hogy a proletariátus felszabadítása a proletárdiktatúra fázisán vezet keresztül. A politikai hatalom megszerzésének fontosságát ekkor már a szervezett szocialista munkásság nagy tömegei vallották magukénak. Éppen ez volt az új az 1871 után következő periódusban. Mert miként az 1848-ra következő ellenforradalom a munkásmozgalom apályát hozta, úgy a Párizsi Kommün bukását is apálykorszak követte. Igaz az, hogy a Kommün néhány hónapjának eseményeiből — mint azt látni fogjuk — sokfajta következtetést lehetett levonni (és le is vontak). Annak idején az első nagy vereség után is elszaporodott az új útkeresők száma, és ez 1871 után is megismétlődött. De a két korszak között mégis óriási a különbség. Mert míg a chartizmus és a harmincas évek francia mozgalmához képest az 50—60-as évek nem jelenthettek előrehaladást, csak más irányba terelődött a proletariátus szervezkedése, a szocialista, forradalmi célkitűzések pedig éppenséggel elhomályosultak, addig ezúttal erről nem volt szó. Sőt, a szervezett proletariátus néhány éves átmenet után hitet tett amellett, hogy a Párizsi Kommün örökségét magáénak vallja, a munkásság nem adta fel a politikai küzdelmet, az 1870—80-as években megszülettek a

politikai tömegpártok, újjáalakult — sokkal szilárdabb bázison — az Internacionálé, amelynek ekkor már vitathatatlanul a marxizmus elmélete volt a vezérlő csillaga.

Mindez természetesen csak a főfolyamat, amit rendkívül sok magyarázattal, árnyalással, ellentendenciák bemutatásával, fenntartással lehet leírni. A proletariátus százezres tömegei előtt ez a folyamat, valamint a feladatok sem álltak olyan tisztán, mint az utókor számára. Emellett az 1870/71 utáni korszak valóban új helyzet elé állította a szocialista meggyőződésű szervezeteket. Európára a „békés fejlődés” korszaka köszöntött. Gyarmati háborúkat és jelentéktlenebb incidenseket leszámítva Európában magában több mint negyven éven át nem dördült el fegyver. Nyugaton a polgári demokratikus forradalmak végetértek, a technikai fejlődés, a gyarmati hódítások gazdasági fellendüléssel jártak (amit csak a ciklikus válságok, pangás-korszakok szakítottak meg), amelyből a középretegek, a munkásság egy része is részesedett. A századforduló idejéig Európában forradalmi helyzet sehol sem alakult ki, így a proletariátusnak is az erőgyűjtés módszeréhez kellett folyamodnia.

Marx és halála után Engels, valamint a II. Internacionálé szinte valamennyi jelentősebb vezetője ez idő tájt kettős feladatot tűzött ki, amely egyszerre kettős akadályba ütközött. A kettős feladat: a szocialista célkitűzések, a kapitalizmus felszámolása követelésének ébrentartása (beleértve annak tudatosítását, hogy e cél elérése csak a politikai hatalom megszerzése útján képzelhető el), másfelől pedig széles körű tömegmunka, a munkásság megszervezése, a mindennapi reformok kivívása, illetőleg a tömegeknek ebbe való bekapcsolása. A feladat kettős volt és egymástól elválaszthatatlan. A gyakorlatban természetesen tág tér nyílt az egyoldalúságra, és e kettős feladatot sokan még elméletileg sem voltak hajlandók magukévá tenni. A korszak fő követelményét nem értették meg, illetőleg tagadták balfelől az anarchisták és blanquisták, akik a feltételek híján erőszakkal úgyszólván a semmiből akartak forradalmat teremteni, másfelől az opportunisták, akik a mozgalom holnapját temették volna el. Ezek voltak az elemei a szocialista mozgalmat fenyegető kettős veszélynek: az opportunizmus Scyllájának és „forradalomcsinálás” Charybdisének.

Az anarchizmus az 1880-as, 1890-es években, egyéb tényezők mellett, jelentős részben éppen ebből a „forradalmi türelmetlenségből” táplálkozott (ezért nem véletlen, hogy követői között oly nagyszámú a munkanélküli, a deklasszáldott elem, a létalapját veszített kispolgár, a diák, értelmiségi, a harminc éven aluliak nemzedéke — természetesen mások is voltak —, vagyis olyan emberek, akik egyénileg elszigetelődtek és nem részesültek az általános gazdasági prosperitásból.) A türelmetlenség pszichózisa megteremtette ideológiáját is, amit ekkor Bakunin és tanítványai képviseltek. Eszerint a kizsákmányolás rendszerét csak az állam, az erőszakszervezet tartja fenn. Éppen ezért csak az államot kell megdönteni, és a proletariátus felszabadul. A türelmetlenség és a bakuninista elméleti tézisek egy sor elhamarkodott puccsba torkoltak, amelyek rendre elbuktak. A proletariátus újra elvesztett bátor forradalmárokat, vérét megcsapolták, de sorsa nem javult. Az 1880–90-es évek anarchistái nem értették meg azt sem, hogy a politikai hatalom nem független a társadalmi, gazdasági erőktől, sem azt, hogy a forradalom győzelméhez a nagy tömegeket kell megnyerniük. Értetlenségükben elszigetelődtek, puccstaktikájukkal pedig akadályozták a szocialista pártok szervező munkáját.

A századfordulóval, az imperializmus korszakával változott a történelmi helyzet, változtak a munkásság előtti feladatok és változott a szocialista, marxista internacionálé és a bakunista-anarchista irányzatnak viszonya is. A századforduló után a békés időszak végetért mind a nemzetközi, mind az egyes országok belpolitikájában. A munkásságnak szembe kellett néznie a háborúk lehetőségével. A munkásság hatalmas politikai-gazdasági szervezeteket hozott létre, helyzete nem egy vonatkozásban lett elviselhetőbbé, de éppen ezen a ponton került szőnyegre a kérdés: csak jobbra akarja-e tenni a proletariátus a sorsát, vagy a kapitalizmust magát akarja-e megszüntetni. A történeti helyzet elemzése — szocialista szempontból — Nyugat-Európában nem következett be kellő színvonalon. A szocialista pártok vezetőinek többsége a régi módszereket alkalmazta az új helyzetben. A politikai harcot hangsúlyozták, de ezt a parlamenti küzdelmekre korlátozták. A szocialista elméletet nem tudták az élet reális problémáira alkalmazni, és akik ezt Nyugat-Európában mégis megtették, azok nagy többségükben opportunisták, a forradalmi utat tagadó megoldásokra jutottak. Ezzel szemben az anarchizmus — mint látni fogjuk — a századfordulóra új vértetben jelenik meg: míg korábban nem voltak tömegei és puccsokra készült az államhatalom ellen, addig most nagy tömegeket vezetett a tőke ellen. Továbbra is türelmetlen volt, azonnali forradalmat, vagy legalábbis „direkt akciókat” hirdetett. De míg egy nemzedékkel korábban az ilyen akciók néhány ember összeesküvésére szűkültek, most valóban a proletariátus jelentős tömegeinek harcát jelentette. Sajátos módon azonban ez a harc most gazdaságítérre szorult. Az anarcho-szindikalizmus, ha ellenkező előjellel is mint az opportunizmus, és különösen az 50—60-as évek opportunizmusa, mégis ugyanazzal a vargabetűvel reagált a politikai élet viharaira. Az anarcho-szindikalista kísérletek, akciók önmagukban seholsem vezettek eredményre. Az új út ezúttal lényegében a régi volt, mert ha a 80-as évek anarchistái az államot tagadva azt puccsal akarták megdönteni, akkor a 900-as évek anarcho-szindikalistái ugyancsak az államot (de most még szélesebben a politikát) tagadva az általános gazdasági sztrájkjal akarták ugyanazt a célt elérni. Az elvi alap tehát azonos: az állam tagadása, vagyis annak a felismerésnek, tapasztalatnak való hátatfordítás, amit a proletariátus 1871-ben megszerzett; annak, hogy a társadalmi viszonyok átalakításához forradalmi erőszakra, politikai erőre, a proletárdiktatúra államára van szükség. Ez a negáció volt az, amely az 1880-as években ugyan másképpen vetődött fel, mint az 1900-as években, de minden eltérő sajátosság ellenére a két iskolát, a bakunini anarchizmust és az anarcho-szindikalizmust ugyanabban a gondolatrendszerben tartja: az anarchizmusában.

Meg kell jegyeznünk, hogy az anarchista és marxi-szocialista elvek más kérdésekben is megütköztek, nemcsak a proletárhatalom vonatkozásában — mégha ez is volt az, amely elsősorban elválasztotta a két irányzatot. Ebből adódott, hogy másként fogták fel a párt és osztály, a politikai párt és a szakszervezet kapcsolatának a kérdését. Másként reagáltak a nacionalizmusra, a „haza” szó más-más értelmezést kapott náluk.¹ Eltért elképzelésük a közép-

¹ Míg a nacionalizmus elleni állhatatos küzdelemben elismerés illeti őket, a haza fogalmának vulgár-materialista értelmezése, amely bizonyos lendületet adott megnyilvánulásaiknak, egyúttal el is szigetelte őket a proletariátus és méginkább a középrétegek nagy tömegeitől. A doktriner értelmiségiek mellett a szindikalista munkásvezetők is úgy ítélték meg a hazát, mint amihez semmi közük sincs, ami csak a burzsoáziának jelent valamit, a proletariátus nem ismer el határokat, s egyesek olyan eklatáns megfogalmazá-

rétegek, a „szövetségesek” megítélésében is.² A véleményeltérések forgópontja — legalábbis a kérdések zömében — mégis a politikaellenességben rejlik. És anélkül, hogy ezzel a tanulmány egész mondanivalója elé vágnánk, meg kell jegyeznünk, hogy az anarcho-szindikalisták — minden szervezőmunka, a kapitalizmussal és opportunizmussal szembeszálló lázadó szellem ellenére — ezen a ponton homokra építettek. A politika-ellenességet az élet nem igazolta. Az anarcho-szindikalizmus sosem tudta programját megvalósítani. Az anarchizmus, anarcho-szindikalizmus marxi-szocialista bírálata — mindannak ellenére, amit pl. a CGT a francia munkások szervezésében, harci lendületének ébrentartásában fel tudott mutatni — jogosnak és igaznak bizonyult.

Az anarcho-szindikalizmus jelentkezéséről szólva, néhány alapfogalmat — bár távolról sem a teljesség igényével — tisztáznunk kell. Ezek közé tartozik az anarchista, szindikalista és anarcho-szindikalista irányzatok pontos meghatározása, egymástól való elhatárolása. Az elhatárolás mindig nehéz, különösen, ha meglehetősen összemosódó áramlatokról van szó. Az a veszély is fenyeget, hogy a tömör meghatározás leegyszerűsítéshez vezet. A következőkben először is megkíséreljük felvázolni a három irányzat legfontosabb, jellemző vonásait. Az anarchizmus és a szindikalizmus elválasztása látszik legegyszerűbbnek. A szindikalizmus meghatározásánál elfogadhatjuk az 1914 előtti évek „gyakorló” szindikalistáinak, Tom Mann-nak, W. Z. Fosternek és másoknak felfogását, akik szerint a szindikalizmus nem más, mint forradalmi trade-unioizmus.³ Ennek az irányzatnak a forradalmisága abban állt, hogy elutasította a burzsoáziával való egyezkedést, a politizálást, és a trade-unionista vezetők opportunistá politikájával szemben a munka és a tőke állandó harcát hirdette. Ezen a harcon kívül a szindikalisták másról nemigen akartak tudni. A mindennapi harcokon túl és a mindennapos kompromisszumok elmarasztalásán kívül a leglényegesebb, ami megkülönbözteti őket a szimpla trade-unionista vezetőktől, az volt, hogy igazi forradalmi tűzzel hirdették a kapitalizmus megdöntésének szükségességét. Szervezeti téren a szakszervezetekben tömörült munkásokra támaszkodtak, a kispolgári, paraszti,

sokat adtak, hogy a haza „a burzsoázia pánccélszekrénye”, fordítva viszont a proletárnak a saját maga, illetőleg családja életfeltételeinek megteremtésével azonos. (Le Mouvement Socialiste. 1905. aug. 1., 15.) (E kérdésekre a későbbiekben még visszatérünk.)

² Bár az anarcho-szindikalisták körében nemegyszer finom megközelítéseket olvashatunk a parasztság, értelmiség, állami alkalmazottak szerepéről, történeti mozgásukról, s az 1900-as évek második felében éppen a postások, vasutasok, tanítók szervezése vált ki nagyobb sztrájkokat — egészében véve az anarcho-szindikalizmusra mégis az jellemző, hogy csak az ipari proletariátust kívánja összefogni, s a szociáldemokrata mozgalom zsákutca jutását is elsősorban a politizálódással, a nem proletár elemek hangadóvá válásával magyarázta. Falun szervezőmunkát kezdett, de ez úgyszólván csak a mezőgazdasági munkásokra korlátozódott. (E. Pouget : Les paysans et la Révolution. Almanach de la Révolution. 1906. L. Niel : La citadelle paysanne. 1904. P. Monatte cikksorozata a szőlőművesek forrongásáról a La Vie Ouvrière 1911-es számaiban, a Le Mouvement Socialiste agrárcikkei az 1903-as évfolyamban stb.) Mindez azt bizonyította, hogy a gyakorlati mozgalom ebben az esetben is feszegette a szűk teoretikai kereteket, de a gyakorlatelmélet egységét az anarcho-szindikalizmus nem tudta megteremteni.

³ Tom Mann : Memoirs. London. 1923. 251—254. l.; W. Z. Foster : Outline history of the world trade union movement. New York. 1956. 152—153., 194—195. l. Magyarul: A világ szakszervezeti mozgalmának története. Bpest. Táncsics Kiadó. 1960. 179—180., 226—228. l.; F. Challaye : Le syndicalisme. 8—9. l.; (F. Challaye személyében nem szindikalista, mint történetíró idézi a véleményeket.) P. Delesalle : Les Deux Méthodes du Syndicalisme. Paris. 1903. 1—2. l.

értelmiségi rétegekkel nem törődtek. A szindikalista irányzat a nyugati és latin országokban igen elterjedt. Elméleti igényekkel ritkán lépett fel. Fő ereje — mint az egész szakszervezeti mozgalomnak is — a munkások spontán szervezkedése a tőke ellen. A tőke elleni harc folyamán a szakszervezeteken belül önmagától is kialakult a radikális áramlat, amelyet Nyugaton a szindikalizmus fejezett ki.

Az anarchizmus sokkal bonyolultabb jelenség. Világszemléletét és gyakorlatát tekintve tekintélyes részének úgyszólván semmi köze sincs a munkásmozgalomhoz. Ez azonban nem mondható el az anarchizmus egészéről. Az anarchisták egy része kommunista-anarchista. A kommunista-anarchizmus a termelőeszközök köztulajdonát, a kapitalizmus megdöntését vallja, azt elvi sikon hirdeti, sőt a gyakorlatban is kész érte harcolni. Az I. Internacionálé idején az anarchistáknak erős befolyásuk volt, és a latin országokban a munkásság tekintélyes része később is az ő zászlajuk alatt lépett fel a tőke ellen. A kommunista-anarchistákat, akik elsősorban elméleti tevékenységet fejtettek ki, az választja el a szocialistáktól, hogy az egyént helyezik vizsgálódásaik és célkitűzéseik központjába. Szerintük a kizsákmányolást is azért kell megszüntetni, hogy az egyén teljes szabadsága megvalósulhasson. E végső cél megjelölésében a marxista és anarchista elképzelések nem térnek el, de míg a marxisták e cél elérésének útjait vizsgálják, s az ideális társadalmi formáció eléréséhez az osztályok kollektív erőfeszítéseiből indulnak ki, aminek szükség esetén az egyének törekvéseit is alávetik, az anarchisták azonnali vívmányokat kívánnak elkönyvelni, az egyének maximális mozgásszabadságát követelik mind a mozgalomban, mind a társadalomban. A jövő társadalmát az egyének önkéntes kooperációja alkotná. Semmilyen centralizált, az egyének korlátlan szabadságát sértő társadalmi köteléket nem ismernek el. (Ez az a másik lényeges elvi eltérés, amely a munkásmozgalomban mindvégig elválasztotta az anarchista és szocialista áramlatot. Az anarchisták azzal, hogy a kapitalista társadalom viszonyai között megtagadták a politikai hatalomért vívott harcot, majd pedig a forradalom győzelme után a politika fegyverének felhasználását, nem akármilyen kérdésben ütöttek meg más hangot, hanem az adott történeti korszakban a ma és a holnap főkérdésében siklatták volna vakvágányra a szocialista törekvéseket.) Az ideális társadalom gyakorlati megvalósításáról nem szólnak, ezt a problémát a gazdasági-társadalmi rendtől teljesen elvonatkoztatva vizsgálják. A filozófiai és történeti idealizmus alapján állnak. A gyakorlati osztályharcban a „tekintélyek” ellen harcolnak, elvetik a szervezkedés kereteit, pártokat és szakszervezeteket egyaránt.⁴ A vezetők

⁴ Mindez a régi típusú, XIX. századbeli anarchizmusra áll. A századforduló nagy belső átalakulási után a helyzet változott. Az 1907. évi amszterdami nemzetközi anarchista kongresszuson csak elenyésző kisebbség tart ki az anarchizmus régi értelmezése mellett. A kongresszus nagy többséggel szavazza meg azt a határozati javaslatot, amely a szervezkedés célszerűségét szögezi le. Szinte valamennyi hozzászóló abból indul ki, hogy a kizsákmányoló társadalom felszámolását a munkásosztály harcához kell kötni. A vita már arról folyt, hogy az anarchizmus mennyiben olvadhat fel a „forradalmi szindikalista” mozgalomba. A fiatal anarchisták a gyakorlati küzdelmeket szorgalmazzák és megvetéssel beszélnek az üres teoretizálásról. P. Monatte és A. Dunois anarcho-szindikalista platformját az anarchisták egyik legkiemelkedőbb élő „öreg harcosa”, E. Malatesta opponálta, szintén teljesen korszerűsített talajról. Malatesta hangsúlyozta, hogy az anarchistáknak szervezkedniük kell, részt kell venniük a szakszervezet-szindikalista mozgalomban, mint amely hatalmas lendületet tud adni a forradalmi akciónak. Egyben azonban megjegyzi, hogy az anarchistáknak nem szabad felolvadniuk a szélesebb, és nem eleve forradalmi szakszervezetekben, ezeket állandóan sarkallniuk kell,

elleni harc, az emberek teljes egyenlőségének hirdetése hosszabb-rövidebb ideig, az illető ország adottságaitól, a történeti helyzettől függően, a munkások egyes csoportjaira is befolyást gyakorolt. Az anarchizmus jelentkezése összefüggésben van a burzsoázia politikájával is. Lenin rámutat, hogy ahol a burzsoázia a munkássággal szemben a terror eszközéhez nyúl, ott rendszerint elemi erővel tör utat magának a munkásmozgalomban is az anarchista tendencia.⁵ Így a Bismarck-féle „kivételes törvény” idején. Most anarchista irányzata erősödött meg (természetesen opportunistá felfogások is lábra kaptak), míg a prosperitás és liberalizmus korszakát a munkásmozgalomban sokkal inkább az opportunizmus veszélyes elharapódzása jellemzi. Lenin a burzsoázia munkáspolitikájánál a két hagyományos módszert a korbácsban, illetőleg a mézes-madzagban látja. A munkásság reagálása összefüggött a burzsoázia által választott, illetőleg a történeti helyzet által rákényszerített módszer igénybevételével. A burzsoázia terrorisztikus fellépése rendszerint lerombolja a munkásság legalitás-illúzióit. A forradalmi gondolat megerősödésével azonban melléktermékként anarchista, minden uralmat, centralizációt tagadó, egyéni akciókat megengedő vagy hirdető elképzelések is felszínre törtek.

A szindikalisták a munkások gazdasági harcaival akartak eredményt elérni, az anarchisták, elsősorban az értelmiségi anarchisták, viszont hittek abban, hogy meggyőzéssel rá tudják venni az embereket a tökéletes igazságos társadalmi rend önkéntes elfogadására. Másik iskolájuk pedig, Bakunin és követői ismételt puccsokkal próbálták megdönteni az államot, amely szerintük egyetlen akadálya az anarchista eszmék megvalósulásának. A gyakorlat azonban rácáfolt az anarchisták mindkét elképzelésére, és a 70–80-as évektől kezdve befolyásuk erősen csökkent. Miután az 1880-as években az anarchisták megszakították kapcsolataikat a guesdeistákkal, egyéni terrorral, merényletekkel kísérleteztek. Az 1890-es évek elején Párizsban kerül sor a Ravachol-féle bombamerényletre, majd 1893-ban az anarchista Vaillant vet bombát a Palais Bourbonra. A Vaillant-merényletben a rendőrség keze is benne volt; az anarchisták egész sorát tartóztatták le, s ez bomlást idézett elő a mozgalomban. 1894-ben az anarchisták áldozata lesz Sidi Carnot köztársasági elnök, s ezután a parlament rendkívül szigorú intézkedéseket foganatosít az anarchista mozgalom ellen. A rendőri-bírói üldözés, a rendőrségnek ezzel egyidejűen a mozgalomba spiclik útján való beépülése s nem utolsósorban a mozgalom elszigeteltsége, politikai-társadalmi hatástalansága az anarchisták szervezeteinek szétesésére, a mozgalom összezsugorodására vezetett.

Az élet meggyőzte az anarchista munkásokat a szervezkedés szükségességéről, és kapcsolatot kezdtek keresni a szindikalistákkal. Ugyancsak ebbe az irányba hatottak Marx és Engels művei, cikkei, a későbbiekben a II. Inter-

utal a szindikalisták gyakorlatának néhány gyenge pontjára és arra, hogy az anarchisták elméletileg messzebb látnak. A kongresszuson több kérdésben belső viták támadtak, rendszerint akörül, hogy az elvi tisztaság mennyire egyeztethető össze a szélesebb tömegmozgalomban való felolvasással (antimilitarizmus, forradalmi szindikalista mozgalom), illetőleg ezek a tömegmozgalmak mennyiben azonosak az anarchizmus eredeti elveivel. A nézeteltérések ellenére a kongresszuson szakadásra nem került sor. A viták, érvek hangja, kongresszus felfogása mind azt mutatta, hogy ezek a kommunista-anarchisták szocialista igényeikkel és állam-, pártellenességükkel szintén az anarcho-szindikalizmus felé tolódtak. (Congrès anarchiste tenu à Amsterdam. Août 1907. Paris. 1908. 34—51., 62—96. l.)

⁵ Ld.: Lenin Művei 16. köt. Bpest, Szikra. 1955. 363. l.

nacionálé következetes eszmei küzdelme az anarchizmussal, valamint a német szociáldemokrata párt tüneményesen gyors megerősödése, a 80-as években a német reakcióval szemben elért ragyogó sikerei. A német szociáldemokrata párt volt a XIX. század 80-as éveiben az egyetlen, amely tömegpárttá tudott válni. Így a II. Internacionálé újjáalakulásakor mind elméleti, mind szervezeti erejénél fogva a német párt került az élre (nem egészen függetlenül attól, hogy a további forradalmi eseményekre is ott lehetett leginkább számítani). A német párt hegemoniája (amely sohasem volt teljesen vita nélküli) a nemzetközi munkásmozgalomban, valamint saját országában elért eredményei sokakat távolítottak el az anarchista befolyástól. A német példa vonzóereje később, a századforduló idején csökkent.

Ezzel elérkeztünk az anarcho-szindikalizmushoz, amelyet nem lehet önálló irányzatnak tekintetni. A valóságot inkább megközelíti, ha olyan gyűjtőmedencéhez hasonlítjuk, amely a különböző forrásokból kiinduló áramlatokat felfogja. Fellépésének és hőskorának ideje az imperializmus kialakulására, illetve az 1900–1914-es évekre esik. Feltűnését megelőzte a munkásmozgalom addigi irányzatainak mélyreható válsága, ami ugyancsak az imperialista viszonyok térhódításával függött össze. A századfordulóra a szociáldemokráciában az ortodoxia és a revizionizmus került szembe (a baloldal még csak gyengén jelentkezett). A trade-unionizmusnak és a szindikalizmusnak tudomásul kellett vennie, hogy az állam fokozódó mértékben avatkozik a gazdasági harcokba, vagyis a politikaellenesség jelszavai korábbi egyszerű értelmezésükben már nem alkalmazhatók.⁶ Az anarchizmus pedig, mint mondtuk, már ezt megelőzően válságba került. Az említett irányzatok és más, a munkásmozgalomban kisebb szerepet játszó áramlatok, mint például a posszibilisták, blanquisták válságának hatására (ennek elemzésére visszatérünk) az elégedetlen, forradalmi radikális, utatkereső elemek végülis közös nevezőre jutottak abban, amit később anarcho-szindikalizmusnak neveztek el.⁷

Az anarcho-szindikalizmus megtartotta a szindikalizmus politikaellenességét, és mint az, továbbra is hirdette, hogy a gazdasági harc a legfontosabb, amelyben a „felszabadító” feladat a munkások gazdasági szerveire, a szak-szervezetekre vár. Az anarcho-szindikalizmusban rendkívül sok a negáció

⁶ Az angol bíróságok döntése a Tuff-Vale sztrájkharc idején 1901-ben az új időket jelezte. Az, hogy a munkásság szervezetének kellett volna megtérítenie minden anyagi kárt, a szakszervezetek sztrájkküzdelmének úgyszólván még pusztá lehetőségét is kérdősejtette. Az egyszeri döntés nyilvánvalólag jogi precedensűt szolgált nemcsak Nagy-Britannia osztályharcai számára. A szakszervezeteknek dönteniük kellett, hogy az állami beavatkozást milyen módszerrel hárítsák el. A válasz kettős volt: az angol szakszervezetekben megérett a politikai mozgalommal való összefogás szükségességének gondolata. A régi típusú, liberális szakszervezeti vezetők csillaghullása ekkor következik be. Franciaországban pedig erre az időszakra esik az anarcho-szindikalizmus rohamos megerősödése, amely a szindikalizmushoz képest újat jelentett. Politikaellenes irányzat volt, de olyan, amely már nem egyszerűen hátat fordít a politikának, hanem amely le is akar számolni vele.

⁷ Ez a folyamat személyeken át is kimutatható. Az anarcho-szindikalizmus „apjának” Franciaországban F. Pelloutiert tekintik, aki guesdeista, rövid ideig posszibilista, majd anarchista volt. A CGT (a francia szakszervezeti szövetség) hőskorában V. Griffuelhes volt blanquista cipésmunkás töltötte be a szövetség titkári tisztét a vezetőségben, ott volt P. Delesalle volt anarchista gépész, E. Pouget, volt anarchista „hivatásos forradalmár” újságíró, a szocialistáktól (Guesdétől) átpártolt H. Lagardelle lett a mozgalom egyik vezető teoretikusa, akik mellett nagyon jelentős szerepet játszott A. Merrheim, a szindikalista vasmunkás.

(a szociáldemokrácia, a politika, a demokrácia, a kispolgári szövetségesek, a proletárdiktatúra elvetése), azonban voltak pozitív elképzelései is. Valamennyi anarcho-szindikalista kiadványban, a kis brosúráktól a nagyobb igényű tanulmányokig, sőt könyvekig, visszatérő motívumként bukkan fel történeti elképzelésük: mindennapos, szüntelen küzdelem a tőke ellen a különböző közvetlen akciók révén (sztrájk, szabotázs, bojkott stb), amelyek a munkásokat megedzik arra, hogy az általános sztrájk segítségével a kapitalizmust egészében megdöntsék. Az anarcho-szindikalisták azt hirdették, hogy a győzelem után a társadalom életének igazgatását a munkásság gazdasági szervezetei, a gazdasági élet alapsejtjeit alkotó szakszervezetek vehetik át. A központi államszervezet helyét a forradalom másnapján a szakszervezetek kooperációja foglalja el. Ez már nem a XIX. századvégi ismert anarchizmus volt, mert hiszen az állam, a kizsákmányolás megszüntetését a munkásosztály harcaitól várták, nem az embert, hanem a munkásság felszabadítását állították középpontba, nem az egyéneket, hanem a szindikátusok kooperációját hirdették. Ugyanakkor a történelem napirendjére került főkérdésben azonos véleményen volt a két irányzat. Mind a XIX. századbeli anarchisták, mind a XX. századbeli anarcho-szindikalisták szembenálltak a szocialista pártok politikai platformjával, elítélték a politikai, parlamenti szervezkedést és a proletárhatalom megteremtését. De nem volt már egyszerű szindikalizmus sem. A bakunista „kommunista anarchizmus” erősen hatott rá. Az állam, a párt, a hazateljes tagadása, a végtelen decentralizáció hirdetése, a szervezkedéstől (tagdíjak stb.) való húzódozás kétségtelenül anarchista vonásokra utalt. Az anarcho-szindikalisták között — minthogy történetileg kialakult közös táborról van szó — megtalálhatjuk az eltéréseket. Egyeseknél alig vehető észre az anarchista nyomok, másoknál erősebbek. Végeredményben az anarcho-szindikalizmus messzebb került az anarchizmustól, mint a szindikalizmustól, főképpen a mindennapi harcokban. Kevésbé áll ez az elméleti konstrukció, a forradalom megvívásának, a kizsákmányolásmentes társadalom berendezésének téziseit illetően.⁸

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az anarcho-szindikalista elnevezést kívülről kapta a mozgalom, mint láthattuk, nagyjából jogosan, amit résztvevőinek jó része elutasított és magukat „forradalmi” szindikalistáknak vallották. Azt kell mondanunk, hogy sokan valóban jogosan tiltakoztak az elnevezés ellen, mert az anarchista eszméknek rájuk nem volt befolyásuk.

A szindikalizmus erős franciaországi jelentkezésének speciális okai

E kérdés ismétlődően vetődött fel a munkásmozgalom egésze, valamint a történetkutatók előtt. Számos marxista vélemény-ítélet hangzott el e tárgyban. A megállapítások azonban általában megegyeznek abban, hogy ezt néhány fő tényezőre lehet visszavezetni: ezek között első helyen szerepel a francia munkásság összetétele, de emellett nagy szerepet tulajdonítanak a francia politikai viszonyoknak, a munkásmozgalom ottani fejlődésének, a millerandizmus csődjének és visszahatásának és még sok más kisebb-nagyobb

⁸ Az elmondottakhoz hozzá kell fűzni, hogy itt csak a fő vonalakról van szó. Az összkép az egyes országok, vidékek, történeti helyzetek szerint változott, és a kérdések, tendenciák nem zárultak le annyira egyszer s mindenkorra, mint az itt látszik. Erre, valamint arra a kérdésre, hogy miért a nyugati és a latin országokban terjedt el az anarcho-szindikalizmus, itt csak francia vonatkozásban térünk ki.

befolyásoló tényezőnek. A jelenség igazi megértéséhez ezeket a tényezőket egyenként kell vizsgálat tárgyává tennünk.

Valamennyi marxista szerző — de részben polgári történész is — egyetért abban, hogy a francia ipar, és ennek következtében a munkásság kisipari összetétele,⁹ amely még a századforduló idején is szembeötlő volt, sok szempontból meghatározta a munkásság XIX. századbeli szellemi arculatának alakulását is.

Valóban kiáltó az eltérés a francia és német munkásság összetétele között:

Franciaország (1906)¹⁰

Vállalatok munkáskategóriánként	Vállalatok száma munkáskategóriánként	Munkások	
		száma	%
1 munkás	1 661 426	1 661 000	26,7
2— 5 „	596 811	1 650 000	26,5
6— 50 „	67 786	1 040 000	16,7
51— 500 „	8 480	1 132 000	18,2
501—1000 „	404	281 000	4,5
1000 felett	207	461 000	7,4

Ezzel szemben Németországban 1907-es adatok szerint a helyzet a következő:

1— 6 munkást foglalkoztató vállalatnál dolgozik a munkások	37,3%
6— 50 „ „ „ „ „ „	25,4%
50—1000 „ „ „ „ „ „	30,6%
1000 felett „ „ „ „ „ „	6,7% ¹¹

Vagyis, ha a százalékarányokat összehasonlítjuk a két ország között:

Németország:		Franciaország:
1— 6 munkás	37,3%	53,2%
6— 50 „	25,4%	16,7%
51—1000 „	30,6%	22,7%
1000 felett	6,7%	7,4%

⁹ Val. R. Lorwin adatai szerint 1896-ban az ipari alkalmazottak 64%-a dolgozott a 100 munkásnál kevesebbet foglalkoztató üzemekben. 1906-ban az arány még mindig 59% maradt. Ugyanekkor az összes üzemek $\frac{1}{3}$ -a kevesebb, mint 10 munkást foglalkoztatott. (Val. R. Lorwin; The French labour movement. Cambridge, Harvard. 1954. 15. l.) A számok ugyan eltérők, de valamennyi szerző és minden adat bizonyítja a lényegét illetően az ipar és a munkásság szétforgácsoltóságát. Többek között alátámasztja a M. Reinhard szerkesztésében megjelent könyv is (Histoire de France. Paris. 1954), amelyben, noha a szerzőkollektíva elsősorban Franciaország gazdasági haladását, a társadalmi-gazdasági szerkezetben végbemenő változásokat kívánta kimutatni (ezzel kapcsolatban szemléltetően bizonyítják a metallurgia előretörését, a bányászok és vasmunkások, egyes ipari körzetek munkáslétszámának felemelkedését), mégis egybehangzóan megállapítják, hogy a munkások 60%-a 1913 előtt továbbra is a 10 munkásnál kevesebbet foglalkoztató munkahelyekben, 40%-uk pedig a textiliparban dolgozott (II. köt. 392. l.).

¹⁰ Szovjetszkaja Enciklopedia. 1936. 58. köt.

¹¹ W. Bartel: Die Linken in der deutschen Sozialdemokratie im Kampf gegen Militarismus und Krieg. Berlin. 1958. 9—10. l.

A munkásság kedvezőtlen kisipari összetételéhez mint igen fontos okot kell hozzászámítanunk azt, amire az anarcho-szindikalizmus első magyar ortodox-marxista bírálója és elemzője, Sachse József¹² is rámutatott: „Franciaországban a még teljesen ki nem fejlődött kapitalizmussal találjuk magunkat szemben, aholis mindmáig rendkívül kiterjedt kispolgárság és kisparaszság tartotta fenn magát.”¹³

A munkásság kisipari összetétele kihatott a francia proletariátus szellemi arculatára. Jelentős részben ezzel magyarázható az az élesen individualista, minden tekintélyt — szervezettséget — kétségbe vonó magatartás, ami mindvégig jellemezte az anarchizmust, és aminek ily hosszú fennmaradását e számok tükrében megérthetjük. A százalékos arányokon túl a tényleges mozgalom szempontjából még kedvezőtlenebbek voltak a viszonyok. Franciaországban ugyanis az ország politikai életének góca, sok országénál jóval erőteljesebben, korlátozódik a fővárosra. Ez állt természetesen a munkásmozgalomra is. Márpedig — mint azt annak idején Marx és Engels is szövétték,¹⁴ — Párizs volt a kisüzemek, a luxusipar fellegvára. Így érthetjük meg, hogy a 80-as években Párizsban volt erős a posszibilizmus,¹⁵ míg az északi országrészekben, az inkább nagyüzemi, rosszabb feltételek mellett dolgozó bányászok és textilmunkások körében vetette meg lábát a Munkáspárt.¹⁶

Az anarcho-szindikalizmus fellegvára mindvégig Párizs maradt. Az irányzat fellendülését szinte már eleve meghatározta, hogy a 70-es évek derekán és a 80-as években a munkás szervezkedés éppen a kisüzemi munkások körében indult meg (nyomdászok, nyergesek, ezüstművesek, fuvarosok, bronzmunkások). A mozgalomban a taglétszámnak Párizs egymaga általában az egyharmadát adta.¹⁷ A későbbi években, a századforduló utáni hőskorszakában is megfigyelhetjük, hogy az alapiránnyal szemben a szocialista, illetőleg a reformista ellenzék inkább a nagyüzemekre támaszkodott (bányászok,

¹² A szerzőről nem sokat tudunk. Révész Mihály visszaemlékezése szerint 1903 táján tűnt fel a magyar munkásmozgalomban. Strasser József ajánlotta be a magyar pártvezetőségnek, de nálánál nyomósabb érv lehetett E. Vandervelde ajánlólevele. Sachse ugyanis éveken át résztvett a nyugat-európai munkásmozgalomban. Ennek tulajdonítható, hogy a Népszava külpolitikai rovatának vezetője lett az 1904—7-es periódusban. Pár évvel később emigrált.

¹³ Sachse József: Szindikalizmus és szakszervezeti mozgalom Franciaországban. Szocializmus, 1906/7, 230. l. — Franciaországban a paraszti lakosság 1876 és 1906 között 54%-ról csak 45%-ra csökkent. Viszonylag elég stabil maradt a kis- és középparaszti réteg. A városokban a differenciálódás végbement, a kisüzemek és kisiparosok száma csökkent, a tisztviselők és szabadfoglalkozásúak száma 1872 és 1910 között háromszorosára ugrott. 1911-ben 560 000-re teszik a rentier (járadékos) réteg számát. (M. Reinhard: Histoire de France. 389—392. l.)

¹⁴ Marx—Engels: Válogatott művek. Bpest. 1949. I. 538. l. — Marx—Engels: Válogatott levelek. Bpest. 1950. 397—398. l.

¹⁵ A posszibilizmus — amely már nevében is reformokra korlátozódást sejtetett — jelentkezéséhez más okok is hozzájárultak. Elsősorban a történeti korszakra kell itt utalni. Az 1870-es évek végén Mac Mahon monarchista kísérleteinek kudarca után a politikai demokrácia megszilárdult Franciaországban. Az 1880-as évek elejétől mind több szó esik szociálpolitikai reformokról. A liberális burzsoázia e reformokkal és a municipális szervek hosszabb pórúzra engedésével igyekezett megalapozni a szociális békét. Néhány évvel később, az 1880-as évek második felében a politikai és szociális ellentétek kiéleződnek, a posszibilizmus befolyása csökken, a posszibilisták maguk is frakciókra szakadnak.

¹⁶ Friedrich Engels, Paul et Laura Lafargue Correspondance. Paris. 1956. I. köt. 70., 87., 92., 95—97. l.

¹⁷ Val. R. Lorwin: i. m. 18., 37—39. l.

textilesek), kivételek voltak: az építőmunkások, tengerészek és a vasasok, akik mindvégig harcos szindikalisták maradtak. Ez utóbbiak tekintélyes része ugyan — főként Párizsban — kisüzemi munkás volt.¹⁸

A munkásság ily összetételéből jobban megérthetjük az individualizmus mellett az erős egyenlősdi törekvéseket, követeléseket. Ugyanezek a munkások voltak azok, akikben a bizalmatlanság nemcsak az állam, hanem mindenfajta hivatalos, akár választott szervvel szemben is továbbért, akik az autonómiát hangoztatták a központtal szemben, akik elleneztek, illetve igen alacsony színvonalon tartották a tagdíj-járulékok összegét, akik felvetették, hogy a választott vezetőket is állandóan cserélni kell. A bizalmatlanság és tagadás szelleme, amely az anarcho-szindikalizmusnak egyszerre volt ereje és gyengesége is, elsősorban az ő érzéseiből táplálkozhatott.¹⁹

Itt még csak egy tényezőre kell utalnunk. Val. R. Lorwin teszi szövé, hogy Franciaországban a tőke „nem dinamikus volta”, amit mi a lenini terminológia alapján „uzsoratőkés” és nem ipari tőke típusként ismerünk, olyan következménnyel is együttjárt, hogy a munkások tömegeinek életszínvonalra egyrészt nem volt magas, másrészt nem javult. Ezt a jelenséget a magyar történeti irodalomban Szabó Ervin vette észre, amikor Böhm Vilmos-sal vitatkozva rámutatott, hogy egy ország munkásainak életszínvonalát adott térben a munkások harca befolyásolhatja, de a közeg határai objektív történeti-gazdasági adottságoktól függenek. Itt konkrétan az ipari fejlettségre és az ipari fejlődés dinamizmusára utal.²⁰ Ezzel magyarázza Szabó Ervin, hogy Németországban a munkásság életkörülményei gyorsabb ütemben javulnak, mint Franciaországban.²¹ Lorwin ebben a vonatkozásban indokoltan teszi hozzá, hogy a létkörülmények megmerevedése, a relatív elnyomorodás láthatóvá válása forradalmi hangulatot ébreszt, a graduális reform elképzelését kizárja.

Sachse ugyanitt felvet egy másik szempontot is. Nevezetesen azt, hogy a francia munkásoknak jóformán először kellett meghatározniuk, milyen legyen politikájuk a polgári forradalmak idején. A franciák vérmérsékletüknek engedtek, nagy illúziókat tápláltak, hogy azután csalódva ellenkező irányban próbáljanak utat vágni maguknak, „a polgári társadalomnak ez az ideges, hebehurgya fejlődése rásütötte a proletariátus jellemére is a bélyegét. Elejétől fogva a nemzetközi forradalom előcsapatának szerepéhez szokván, a francia proletariátus még ma is abban a hitben van, hogy a külföldi munkások mozgalmából reá csak kevés haszon háramolhatik, hogy tehát magára van hagyva, miért is az ingadozás, elhamarkodott határozatok, nyugtalan mohóság és handabandázás fékezhetőek nem voltak és állandó bizonytalanság nyilatkozik meg a legközelebbi és távolabbi kérdésekre nézve egyaránt.”²²

Sachsénak ez a megállapítása a francia munkásmozgalom belső ingatagságáról, kapkodásáról, sajátos nacionalizmusáról, illetőleg a nemzeti nihiliz-

¹⁸ Uo. 44. l.

¹⁹ Természetesen itt is csak tendenciákról beszélhetünk, és nem szabad az általánosításokat túl mereven felfognunk. Minthogy bonyolult, tudati jelenségekről van szó, igen szép számmal találkozhatunk kivételekkel.

²⁰ Itt gondolnunk kell az ezzel szoros összefüggésben álló ipari tartalékhadsereg létrejöttére, illetőleg az ipari fellendülés idején való felszívására — ami nagy befolyást gyakorol a bérszint alakulására.

²¹ Szabó Ervin: Tévttanok a szindikalizmus körül. Vas- és Fémmunkások Lapja, 1909. nov. 25., 1910. febr. 3., 10.

²² Szocializmus, 1906/7, 230. l.

musról kétségtelenül éleslátásra utal. Ugyancsak helytálló az a megítélés is, hogy a francia munkásoknak még nem vált vérükké a marxista történelem- és társadalomszemlélet. Ez többek között abban is megmutatkozott, hogy Marx és Engels minden egyes nagyobb történeti forduló után igen behatóan elemezte a társadalmi folyamatokat, a bekövetkezett események objektív és szubjektív okait, beleértve a proletariátus és szervezeteinek eredményes és tévedésekkel, hibákkal pettyezett politikáját. A francia mozgalomban az elemzés mindig háttérbe szorult, sokkal inkább előtérben állott a retorika, a pátosz, a hősies lelkesedés, a „mindenben igazunk volt”, „mindent előre láttunk” szemlélet, amiből egyenesen következett, hogy új konzekvenciákat nem kell leszűrni, csak tovább kell menni a megkezdett uton.) Mindezek a tételek és megállapítások távolról sem eredetiek és nem is újak. Engels annak idején számtalanszor tette szóvá a francia munkásoknak ezt a sajátosan nacionalista „nemzetközi élcapat” beállítottságát.²³ Franciaország zaklatott, sok politikai megrázkódtatással, forradalommal színezett újabbkori története a munkástömegek körében olyan elképzeléseknek adhatott és adott tápot, hogy minden csak tőlük, az ő szervezettségüktől és méginkább elszánt akaratuktól függ. Ez a blanquista felfogás, mint ismeretes, a XIX. században mindvégig hatott. A Párizsi Kommün idején a többség blanquista volt. A 80-as években a posszibilista hatással szemben Marx és Engels a blanquisták támogatását keresik. A 80-as évek végén, amikor a guesdeista Fédération Nationale des Syndicats szembekerül a szindikalista Bourses du Travail-okkal (ezekről később még lesz szó), akkor a blanquisták az utóbbit és az általános sztrájk jelszavát pártfogolták.²⁴ A 90-es években a blanquisták zöme a szocialista pártba olvad be. Egyrészüik azonban távol marad e párttól, és forró, állandóan támadást követelő hangulatával a szakszervezeti mozgalom „direkt akciós” elképzeléseinek megalapozásához ad szellemi-hangulati támogatást.

A politikai forradalmak, a nagy reformígéretnek másnapján a francia munkásság ismét és ismét ráébredt, hogy helyzete alig változott, reményei nem igazolódtak. A forradalmak sorozata így a blanquizmus mellett egy másik vadhajtást is életre keltett: a politikai mozgalom hasznosságát tagadó, a munkások körében gyökeret verő felfogást. Ennek a politikát tagadó irányzatnak volt még egy olyan további, igen markánsan kidomborodó vonása is, hogy határozottan értelmiségellenes tételeket hangoztattak, elvetettek minden közeledést, érdekazonosságot a kispolgári rétegekkel.

Ennek az irányzatnak nyomai a nagy forradalom idejére, annak másnapjára nyúlnak vissza, de csak az 1830-as polgári forradalom, a polgár királyság visszas, kiábrándító, korrupt viszonyai között válik főirányzattá. Ezekben a 30-as években a munkások spontán megmozdulásai mellett csak blanquista szervezkedésekről és a proudhonizmus térhódításairól tudunk.²⁵

²³ Engels Lafarguehoz írott leveleiben rendszeresen bírálja a francia munkásmozgalom befeléfordulását, közömbösségét a más országok munkásmozgalma iránt, állandóan figyelmeztetve a franciákat, hogy a német munkásmozgalom szervezett ereje nélkül nem mennek semmire. Friedrich Engels, Paul et Laura Lafargue Correspondance, II. 361. 1. III. 218., 291., 292. 1.

²⁴ Patricia van der Esch : *La Deuxième Internationale*. Paris. 1957. 8—10. 1.

²⁵ A katolikus szocializmusról itt nem beszélünk, mint hogy ez a forradalmi proletármozgalomra nem gyakorol befolyást, hívei a francia szocialista mozgalomtól mindvégig elhatárolt területen tevékenykedtek.

A 48-as forradalom lényegében nem változtatott ezen a helyzeten. Mint J. Vallès nagyon életszerűen megírja, a munkások kinevették, amikor III. Napoleon államcsínyje idején a kispolgári Hegypárt s a Köztársaság védelmében fegyverbe szólította őket: „Mondja csak fiatal polgártárs! — felelték neki —, az apja vagy a nagybátyja lőtt agyon és deportált minket júniusban?”²⁶

Az 1840-es évek és elsősorban 1848 júniusa, majd 1849 és 1851, a polgárságnak és parasztságnak a munkásokkal való szembefordulása, a politikai mozgalmat, a demokrácia érveit és céljait a munkások számára, úgy látszott, értéktelenné tették. A jellemző a jakobinus szemlélet felbomlása, az anarchista, szindikalista irányzat megerősödése lett. Az előbbi inkább az értelmiségi nyomorgó fiatal lateinerek életútjává vált (akiknek életét és gondolkodását oly kitűnően festi meg Vallès önéletrajzi írása), a munkások legjobbjai proudhonisták lettek. Ez tűnt ki az I. Internacionálé első kongresszusain is, amelyek a franciák zömükben Proudhon tanainak elfogadtatására törekedtek, szervezetileg pedig — mint az 1865-ös londoni konferencián — azt követelték, hogy csak fizikai munkások lehessenek a mozgalom tagjai.²⁷ A követelést ismét előadták az I. Internacionálé első kongresszusán, 1866-ban Genfben.

Az I. Internacionálé működése nyomán a proudhonizmus befolyása megrendült, hívei részben Marx és a Főtanács elméleti kritikája, részben a gyakorlati élet által felvetett problémák hatására két táborra szakadtak. A francia munkásmozgalom szocialista beállítottságú elitje azonban továbbra, még a Párizsi Kommün idején is a proudhonizmus befolyása alatt maradt, amit többek között éppen az mutatott, hogy még a baloldali proudhonisták is, akik a politikai mozgalomban való résztvételt elméletileg elfogadták és abban a Kommün során vezető szerepet vállaltak, voltak azok, akik minduntalan felléptek az állami szervek túlságos megerősítése ellen, hogy még Varlin és Frankel is annak a „kisebbségnek” volt tagja, amely tiltakozott az ellen, hogy a Kommün jogait a Közjóléti Bizottmányra ruházza át, és ezzel a diktatúra jellegét növelje. Így, bár a Kommün elméletileg és gyakorlatilag arra vezetett, hogy a baloldali proudhonisták eltávolodtak a proudhonista alapoktól, néhány, nagyon fontos vonatkozásban mégis azt bizonyította, hogy ez a befolyás tovább élt. Közvetett úton ilyen irányba hatott a kommunárdok amnesztiája is, minthogy az öregebbek közül többen, akiknek esetenként nagy befolyásuk is volt (Avrial, Jaclard, Jourde) megmaradtak régebbi felfogásuk mellett. A proudhonista gondolatok így tovább lappangtak, hogy aztán később a posszibilizmus, majd az anarcho-szindikalizmus idején életre galvanizálódjanak.²⁹ A Kommün hangsúlyozott demokratizmusa, Párizsra való korlátozódása pedig alkalmat adott a bakuninistáknak, hogy olyan értékelést adjanak róla, mintha az maga is az állam felszámolásának, a községi autonóm federalizmus megvalósításának lett volna egy fázisa, kísérlete.

A Kommün után a burzsoá ellenforradalmi terror egy időre szétszórta a munkás-szervezeteket. A forradalom apály-szakaszában a kispolgári, értelmiségi elemek tömegeikben elhagyták a demokratikus-forradalmi táborát. Új feltételek alakultak ki. Néhány évi kiesés után két vonalon indult meg a szervezkedés. Egyfelől spontán keretek között jöttek létre a tőke elleni gazda-

²⁶ J. Vallès: Szemben a világgal. Bpest. 1959. 113. l.

²⁷ A. Й. Луре: Портреты деятелей парижской коммюны. Москва. 1956. 63. l.

²⁹ Fr. Engels, Paul et Laura Lafargue Correspondance. É. Bottigelli bevezetője. XXXV. l.

sági harc során a munkásoknak ugyancsak gazdasági szervezetei (ezekre még visszatérünk), másfelől a súlyos csapások nyomán a tanulságokat levonva a szocialista érzelmű és gondolkodású munkások körében a marxizmus lett az uralkodó irányzat. 1879-ben J. Guesde és P. Lafargue vezetésével, Marx és Engels igen tevékeny szellemi támogatása mellett megalakult a Francia Munkáspárt (Parti Ouvrier Français). A Munkáspárt hatalmas szervező tevékenysége mellett, amelynek köszönhető, hogy a 80-as, 90-es években a marxizmus a politikai munkásmozgalom hegemon irányzatává vált és a marxizmus elméletét általában irányadónak ismerték el, szektás elzárkózásával, hibáival akarata ellenére mégis olyan irányban is hatott, hogy átmeneti összhang után bekövetkezett a teljes szakadás a szakszervezeti és politikai mozgalom között, a Guesde-i doktriner merevség lényegében könnyebbé tette az anarcho-szindikalizmus győzelmét a szakszervezetekben.

Itt hangsúlyoznunk kell, hogy Jules Guesde és az egész Munkáspárt mennyire kettős szerepet töltött be a francia proletariátus történetében. A francia proletariátus hálával tartozik ennek a tüzes, puritán, csak a szocializmusnak élő embernek, aki egész életén át családjával együtt nélkülözött, a szó szoros értelmében minden energiáját a francia nép javára fordítva. Kétségtelen, egyénileg nem kis része van abban, hogy a francia munkásság felszabadult az 1870—90-es években mind a radikálisok, mind az anarchisták befolyása alól. Tiszteletet követel az a szívós fáradozása is, amellyel a századforduló idején fáradhatatlanul kimutatta a miniszterializmus, opportunizmus elvtelen és káros gyakorlatát. Neve összeforrott az osztályharcos gondolat hirdetésével, és J. Guesde egész tevékenysége kétségkívül siettetten, hogy a marxizmus ismertté, elfogadottá vált a francia munkásszervezetekben. És amennyiben a századforduló idejéig a II. Internacionálé, a német szociáldemokrata párt fő irányvonala mai szemmel is helytálló volt, akkor megállapíthatjuk, hogy ezekben a kérdésekben az Internacionálé vallotta elveket J. Guesde képviselte. Övé az érdem, hogy ezekben az alapkérdésekben határozott, szocialista tartalmú és igényű válaszokat adott. Mert hiszen igaza volt Guesdenek abban, hogy a politikai hatalom kérdése az, ami a proletariátus helyzetére, törekvéseire közvetlenül befolyással van, amit ennek meg kell szereznie. Igaza volt abban is, hogy a szocialista fejlődés biztosításában a pártnak nagyobb a szerepe, mint a szakszervezeteknek. És igaza volt még sok más kérdésben is. De mindennek ellenére hamarosan kitűnt, hogy nagyonis kevés az, ha valakinek csak az „alapkérdésekben” van igaza, de a történeti helyzet elemzésére képtelen. Mert Guesde, mint Claude Willard megállapította,³⁰ nemcsak, hogy nem gazdagította a szocialista-marxista elméletet, hanem azt a gyakorlatra alkalmazva el is laposította. Túlsúlyozta az automatikus folyamatokat, a kapitalizmus gazdasági ellentmondásaiból túlságosan egyszerűnek látta a szocialista forradalmat. Ezért a francia valóság elemzése, minden olyan kérdés megvizsgálása, ami azután a főfolyamatot megkönnyítette volna, háttérbe szorult. Ez az érték alá szorítás végül megbosszulta magát, Guesdenél a mindennapos akciók jelentősége elmosódott, és attól, hogy a képen a részek elszíntelenedtek, a festmény összehatása nem lett jobb. Guesde a XIX. századvégi nagy harcokban nem tudta kijelölni a munkásság helyét, és ezzel a nemzeti történelem területén úgyszólván kívülrekedett a nagy mérkőzésen. Guesde volt az, aki az 1880—90-es években nem

³⁰ Jules Guesde : Textes Choisis. Claude Willard bevezetése. Paris. 1959. 37—38. l.

tudta felkarolni a francia proletárszervezkedés spontán folyamatát, aki a gazdasági harcoknak nem látta meg a jövőjét, aki doktrinerségével hozzájárult a munkásmozgalom megbontásához, és aki később a századforduló után az antimilitarista küzdelem perspektíváit vitatta el. (Míg e merevség furcsa logikával egész élete cáfolatául az ellenkező pólusra taszította, az első világháború alatt nacionalista, a háborus kormány tagja lett.) Mindezzel (a problémátlan és hibás kérdésmegválaszolásokkal) Guesde szárazzá, perspektívátlaná tette a munkásság harcát, és így ugyanaz az ember, aki az 1870–80-as években Franciaországban a szocializmus motorja volt, mindinkább ballasztjává, fékjévé vált. És minthogy a gazdasági harc, reformok, sztrájk, általános sztrájk, párt-szakszervezeti viszony kérdésében Guesde doktrinersége nagyon élesen jelentkezett, csak elvi szocialista platformot volt hajlandó elfogadni, mindennemű kompromisszumot kizárt, a szakszervezeti munkásság egyrészével (itt többségével) előbb-utóbb szembe kellett, hogy kerüljön.

Az anarchista irányzat a 80-as években, részben a guesdeisták merevségének köszönhetően, még egyszer önálló erővé vált a munkásmozgalomban. Leginkább a munkanélküliek körében tett befolyásra szert. Ebben nagy szerepe volt annak is, hogy olyan elismert nagyszerű ember, forradalmár és szónok adott nekik morális támaszt, mint Louis Michel. Szellemi téren Elysé Reclus, P. Kropotkin, E. Malatesta új erőt adtak a már elgyengülő mozgalomnak. De, mint már jeleztük, nem sokáig maradt önálló irányzat, beolvadt az anarcho-szindikalizmusba. Guesde és a Munkáspárt ugyanis megkövetelték, hogy az általuk megalakított szakszervezet (Fédération nationale des Syndicats) ismerje el a politikai mozgalom szükségességét, vezetését és utasítsa el az általános sztrájk lehetőségének és hasznosságának tételét.³¹ Láthattuk, hogy mindkét pont a munkásosztály politikai nevelésének

³¹ Guesde mentségére szóljon, hogy az általános sztrájk kérdését ezekben az években az egész Internacionálé és Engels maga is hozzá hasonlóan látta. Engels volt az, aki cikkben és Lafarguehoz írt személyes levelekben is hangsúlyozta, hogy az általános sztrájk számára nem lát perspektívát: mert vagy kész a munkásság zöme erre az akcióra, ám akkor elérkeztek a politikai forradalom percei is, vagy pedig a munkásság erre még éretlen, de akkor az általános sztrájk is elbukik. Ez hangzott el a II. Internacionálé 1891-es és 1893-as kongresszusán a németek vezette nagy többség részéről — a francia, olasz, holland anarchizáló javaslatokkal szemben. Ebben az engelsi válaszban tartalmilag igaz az, hogy az anarchista (és a századforduló után anarcho-szindikalista) általános sztrájk sehol sem győzött abban az értelemben, hogy a kapitalizmus kizsákmányoló rendszerét megszüntette volna. Engels ezzel a felvetéssel foglalkozott és ennyiben valóban szembekerült a „grève générale” anarcho-szindikalista vonalával. Az engelsi szembeállítás (vagy politikai forradalom vagy általános sztrájk sem) teljességében azonban nem tartható. Mert el lehet elvileg képzelni (mint ahogy a történelem nem sokkal később igazolta is ezt az elképzelést) olyan helyzetet, ahol a tömegek a forradalomra nem készek, de sztrájkra már igen. És továbbfolytatva, a sztrájk maga is visszahat a tömegekre, a forradalmi helyzet esetleg éppen a sztrájk idején alakul ki. A szocialista Internacionálé kongresszusai az 1890-es évek elején még elképzelhetetlennek tartották az ilyen sztrájkokat, de a 90-es évek végén maga a munkásság bizonyította be, hogy ilyen sztrájkok lehetségesek. A belga 1893-as sztrájk részleges eredménnyel zárul, széles nemzetközi visszhangot kap. Az általános sztrájkok szaporodnak, néhol újabb gazdaság-politikai reformot érnek el vele. Igaz, mindez nem bizonyítja, hogy anarchista általános sztrájk elképzelés helytálló lett volna, de kétségtelenné vált, hogy a századforduló éveire a szocialistáknak is módosítaniuk kellett felfogásukat ebben a kérdésben. Ezt követelte meg aztán még fokozottabb igénnyel az 1905-ös orosz forradalom.

Végezetül a nézetek módosulása kettős vonalon ment végbe. Egyfelől az általános sztrájkot lebecsülő korábbi felfogás rovására, másrészt a sztrájkot mítosszá emelő, pusztán gazdasági akciót hirdető nézetek ellenében. A felfogásbeli változást

hosszú iskoláját tagadta meg. Ez a követelés helyénvaló lehetett a pártmozgalomnál, de nem a jelentős mértékben spontánul, széles tömegekre támaszkodó szakszervezeteknél. Az ellentétes véleményen levők között a súrlódás mind nagyobb lett, majd bekövetkezett a szakadás is, mikor a 90-es évek elején a szakszervezetek az általános sztrájk mellett foglaltak állást és emiatt a francia marxisták magukra hagyták őket (1894).

A szakadással egyidejűleg a 80-as években a bourse-ok létrejöttével nagy léptekkel haladt előre a francia munkásság gazdasági szervezkedése. Ez a szervezkedés már eleve a marxistákétól eltérő külön szindikalista úton kezdődött, amibe csakhamar teoretikusok bekapcsolódtak és a mozgalomnak anarchista szint kölcsönöztek.³² (E szervezkedésben ugyanakkor igen markánsan jelentkezett az értelmiségellenes ouvrierista vonás is, amely a Kommün bukása után ismét megerősödött (részben értelmiségiek megtántorodása, jobbracsúszása következtében, de részben jobboldali hangulatkeltés követ-

kitűnően összegezi R. Luxemburg beszéde 1907-ben az OSzMP londoni kongresszusán: „A német szociáldemokrácia körében 1905-ig teljesen negatív szemlélet uralkodott a tömegsztrájkot illetően; merőben anarchista jelszónak, következésképpen reakciós, ártalmas utópiának tekintették. De a német proletariátus sietett a tömegsztrájkokról valótlan felfogását gyökerében megváltoztatni és elismerni, hogy az bizonyos feltételek mellett Németországban is alkalmazható, mielőtt az orosz munkások tömegsztrájkjában olyan új harci formát pillantott meg, amely nincsellentétben a politikai harccal, hanem fegyverként használható e harcban, nem csodaszereként, amelynek segítségével hirtelen ugrással eljutunk a szocialista rendbe, hanem az osztályharc eszközeként, amellyel kivívhatjuk az elemi szabadságjogokat a modern osztályállamban.” (R. Luxemburg: Válogatott beszédek és írásk. Bpest. Kossuth Kiadó. 1960. 208. l.)

Jules Guesde azonban mindezt nem értette meg, és az új helyzet új kérdéseire csak a régi választ ismételgette, az általános sztrájkokat megelőző időszakból. A bírálat helyett elutasított — és ezzel ismét elszigetelődött. Megjegyzendő, hogy J. Guesde sztrájkokkal szembeni negatív álláspontját L. Figuères is bírálja a guesdeizmust értékelő tanulmányában (Cahiers du Communisme. 1955. okt.—nov.).

Az általános sztrájk harci fegyverként való felhasználásának megítélésével kapcsolatban mind a mai napig megoszlanak a vélemények. Az idegenkedés az olyan általános sztrájkokkal szemben áll fenn, amelyek nem vezettek politikai kormányzati válságra, fegyveres harcokra, forradalomra. Az ilyen tömegakcióktól, e felfogás képviselői szerint, nem sok haszon származott a néptömegekre. Az ellenérzés leküzdésére három típusra bontva kísérlek meg kitekintést adni az olyan megmozdulásokra, amelyek bizonyítják az általános sztrájk hasznosságát.

Először is ide kíváncsnak azok az általános sztrájkok, amelyek közvetlenül előkészítették a nagyobb politikai-forradalmi eseményeket, mint az orosz 1905—1917-es vagy a német—osztrák—magyar 1917—18-as sztrájkok. A közvetlenül forradalomba torkolló sztrájkok mellett egész sor olyan általános sztrájkot kell megemlíteni, amely politikai fordulatot eredményezett, a reakció fellépését megbénította. Ilyen pl. az 1920-as német sztrájk a Kapp-puccs ellen, az 1934-es kubai, az 1934-es francia, az 1951-es belga stb. (bizonyos fókig ide sorolható az indiai polgári engedetlenségi mozgalom is). Végül említést kell tenni a gazdasági jellegű általános sztrájkokról, amelyek nem egy esetben szintén eredményesek voltak: az 1925-ös angol, az 1936-os francia és belga, az 1886-os amerikai, 1902-es svéd stb. A győzelem vagy vereség természetesen mindig a konkrét feltételektől függ, de a fegyver kétségtelenül használhatónak bizonyult, bár hozzá kell tennünk, hogy az ilyen esetekben, minthogy a politikai hatalom érintetlen maradt, a gazdasági vívmányok nem voltak minden esetben tartósak, sem sértetlenek. Mindeme fogyatékoság ellenére a gazdasági—politikai tömegsztrájk hasznosságát, éppen az 1900—1910-es korszakban, a német baloldal és ezen belül R. Luxemburg szorgalmazta leginkább lankadatlan erővel. (Természetesen R. Luxemburg is szemelőtt tartotta, kívánta az általános sztrájkok forradalomba való átcsapását.)

³² F. Pelloutier és E. Pouget, majd G. Sorel.

keztében), sokan ugyanis a Kommünt követő megtorlások idején azt kezdték hirdetni: lám a munkások fizették meg az árát annak, hogy az értelmiségiek beugratták őket a harcha.³³

³³ F. Pelloutier: Histoire des bourses du travail. Paris 1901. 77. l. Vö. Val. R. Lorwin: i. m. 18. l.

Az ouvrierizmus maga nagyon is kétarcú jelenség volt mindvégig a francia munkásmozgalomban. Igaz, hogy a „polgárok”, „intellektuellek” elutasítása mögött sokszor baloldali forrongó érzések húzódtak meg, ami korábban az „új-jakobinusok”, későbbben a Millerand-féle „független szocialistákkal” szemben kétségtelenül pozitív irányban is hatott. De ez a „munkás-szocializmus” sohasem volt „vegytisztá” — amennyiben ezt az elméletet is sokszor értelmiségiek hirdették, így a későbbiekben G. Sorel és mások. Másfelől, és ez sokkal jelentősebb, ez sokszor tisztán jobboldali vágányra csúszott. A posszibilisták szakszervezeti ága és az angol konzervatív trade-unionsok is meghirdettek ilyen tételeket, amivel sokszor éppen a szocialista elméletet és a politikai küzdelmet akarták száműzni.

A századforduló előtti francia munkásmozgalom egész története számos esetben bizonyítja, hogy az ouvrierizmus sok munkásnál olyan mélyenfekvő érzelmi beállítottság, amely a legkülönbözőbb időkben legkülönbözőbb mozgalmi áramlatnál lépett fel. A 80-as évek elején a posszibilisták használták fel Guesde és Lafarguegal szemben. De ezen érzelmek felkeltése csakhamar a posszibilisták táborában is bonyodalmakat váltott ki. Ugyanis nemcsak P. Brousse teljesen opportunistának és volt kommunárnak J. Alleman radikálisabb szárnya között bekövetkezik a szakadás, két külön párt alakul. Az elvi, politikai ellentéteket igen nagy mértékben befolyásolta, hogy Alleman pártját az ouvrierizmus hatotta át. Így került sor olyan furesz helyzetekre, hogy miközben a posszibilisták ouvrierista alapról tiltakoztak az értelmiségi Guesde, de úgyszintén értelmiségi, blanquista Vaillant ellen, ugyanakkor nemzetközi kongresszusokon tudomásul kellett venniük, hogy egyes vezető képviselőket (Brousset és Lavyt) nem engedték be a tanácskozássra — hasonló indokok alapján (Fr. Engels, P. et L. Lafargue Correspondance. I. k. 106., 282—3., 355. l.). A blanquista mozgalomban is szerepelt ez az érv, de itt szintén nagyon megosztotta a mozgalmat, nem egységesen, hiszen a blanquista irányzat szellemi feje, Vaillant, értelmiségi, orvos volt. A 80-as évek második felében a boulangista mozgalom fellendülése idején elsősorban azoknál a blanquistáknál találkozunk ezzel a hatással, akik Boulanger mellé álltak — a „burzsoá opportunisták”-kal szemben. (Fr. Engels, P. et L. Lafargue Correspondance II. k. 312. l.) Mikor pedig a II. Internacionálé megalakulása után az anarchistákkal folyó nagy vitában a francia szakszervezeti küldöttek alakban lépnek fel hagyományaik alapján az anarchisták védelmében — a szakszervezeti küldöttek nem egy esetben — ismét ouvrierista érveket használnak fel. Zürichben a háborúellenes vitában, mikor D. Nieuwenhuis javaslatát nagy többséggel elvetik, az allemanista Dejeante (kalaposmunkás) fakad ki a döntés ellen: „azt remélte, hogy ha a kongresszuson csak munkások, nem pedig többségükön hivatásos politikusok vesznek részt, akkor a kongresszus hangulata lényegesen más lenne”. (Protokoll des Internationalen Sozialisten Arbeiterkongresses in Zürich vom 6. bis 12. August 1893. Zürich, 1894. 28. l.)

A francia munkásmozgalom ilyenirányú megterheléséről plasztikusan emlékezett meg Frankel Leo ugyancsak a zürichi kongresszuson: „... legnagyobb sajnálatára a francia elvtársak bizonyos fokú bizalmatlansága nyilvánult meg a szellemi proletariátussal szemben.” Tiltakozik az ilyen bizalmatlanság ellen. Úgy véli, hogy „a szocializmus gondolata ugyanolyan magasról tű és emelkedett, mint a múlt évszázadban a polgári szabadság gondolata volt. Ma nekünk is karöltve kell menetelnünk mindazokkal, akik a burzsoázia soraiból azért jönnek hozzánk, hogy velünk együtt harcoljanak a kapitalizmus ellen.” (Protokoll des Internationalen Sozialisten Arbeiterkongresses in Zürich. 17—18. l.)

Amellett, hogy a mozgalmat sokszor negatív-antiszocialista irányba terelte, az ouvrierizmus mértéktelenül leszűkítette a szocializmus táborát, azt elvulgarizálta és esetenként egész nevetséges színben tüntette fel. Az utóbbi veszély annál komolyabb volt, mert sok öntudatos, autodidakta, egyébként harcos munkásnál jelentkezett „gyermekbetegségeként”. Ez utóbbira igen jellemző példát idéz M. Rebiéroux, aki Jaurès toulousei községtanácsi működését dolgozván fel, foglalkozik Fitte anarchista nyomdász és Jaurès kapcsolatával. Fitte a községtanácsban 1892-ben azt követelte, hogy amíg nyomorgó-

Mint az eddigiekben hangsúlyoztuk, a francia polgári demokratikus forradalmak árnyoldalai, a kispolgárság demokratikus kísérleteinek fiaskói a munkásság részéről minden esetben politika-ellenes szindikalista törekvéseket váltottak ki. Ezt a tendenciát a 80-as években még inkább megerősítette a Munkáspárt elmélyülő doktrínereje. A századfordulón pedig új lökést kapott a Dreyfus-válsággal.

Nem maga a Dreyfus-ügy lendítette a szakszervezeteket a politika-ellenesség irányába, bár soraik feltehetőleg megoszlottak.³⁴

A kiábrándulás, a politika-ellenes hangulat hihetetlen megerősödése csak „a győzelem” másnapján következett be. A Waldeck-Rousseau—Millerand kormány ugyanis a liberális burzsoázia korábbi ígéreteiből alig hajtott valamit végre. A szocialista Millerand kormánybalépte az egész politikai pártra vetett rossz fényt (tekintve, hogy annak egyik frakciója — Jaurès vezetésével — kezdetben pártolta a kormánykoalíció létrejöttét). Néhány szociálpolitikai törvény (amelynek hatékonyságát és hasznosságát éppen a kortársak, nem annyira az utókor vitatták) nem tudta pozitív oldalra húzni a mérleg serpenyőjét, amikor a negatív oldalon ott állt Chalons és azok az esetek, amikor a kormány a munkások közé lövetett.

A reális osztályellentétek, a liberális burzsoázia fokozódó jobbratulódása (amelyben a gazdasági és politikai, nemzetközi imperialista és hazai munkás-ellenes tényezők egyaránt nagy szerepet játszottak) a jaurési blokkpolitikát kudarcra ítélték. A századforduló hazai eseményei, a millerandizmus visszautasítást kiváltó hazai kísérlete, a szocialista párt évekig tartó válsága, belső csoportharca,³⁵ a liberális burzsoázia csődje, a parlament elértéktelenedése,

nincstelenek vannak a városban, addig szüntessék be a színház, a tudomány és a szép-művészetek támogatását. A községtanácsban Jaurès mutat rá a módszerbeli hibára és „a kissé gyerekes ouvrierizmusra” (Cahiers Internationaux. 1959. szept.—okt.).

Mindez persze csak azt magyarázza, hogy ouvrierizmus Franciaországban miért jelentkezett ilyen erősen. Mert a fellépés nem volt speciális francia tünet. Lényegében testvérválfa volt az orosz ösztönösségnek, és tudjuk, hogy minden szakszervezetben megvoltak az ehhez hasonló jelenségek. Ennyiben a francia ouvrierizmusra is állnak azok a tételek, amelyekben az Internacionálé vezetői a szocialista öntudatot szorgalmazták a munkásságot bénító „gyakorlatias” egyhelybentopogással szemben. Az ouvrierizmusra is illenek Lenin megállapításai, Kautsky fejtegetései, amelyek egyfelől azt húzták alá, hogy a szocialista tudatot a proletariátusba csak kívülről lehet beléoltani, minthogy az magától „csak trade-unionista tudatot képes kifejleszteni”, másfelől viszont ez a trade-unionista tudat kevés ahhoz, hogy a munkásság felszabaduljon a burzsoázia szellemi függéséből. — *Lenin*: Mi a teendő? — *Lenin Művei*. 5. köt. Bpest, Szikra. 1953. 386—387., 395—398. l.

³⁴ Ezzel kapcsolatban helytelen általánosítások is elterjedtek. Tény az, hogy V. Griffuelhes, G. Sorel és az ismertebb vezetők szinte mindnyájan teljes lendülettel vetették magukat a küzdelembe.

³⁵ Millerand kormánybalépte a francia szocialista párt egységét végképp megbontotta. Először J. Guesde hívei, majd nem sokkal utána É. Vaillant nyomában a blanquisták is elhagyták a pártot, szervezetileg különváltak. A századforduló idején egymás mellett több politikai frakció működött, a marxista (guesdista) munkáspárt, a forradalmi szocialisták (Vaillant), a kommunista egyesülés (Dejeante), az autonóm szocialista szövetségek, a szocialista munkások szövetsége (Brousse), a független szocialisták központja (B. Malon), a forradalmi szocialista munkáspárt (J. Allemane), a független szocialisták (Jaurès) és mindegyik magának igényelte nemcsak az igazságot, hanem a munkásszervezetek vezetését is, valamint azt, hogy ezek a szervezetek a frakcióharcokban őket támogassák. Mindez a szindikalisták pozícióinak megerősödésére vezetett; hiszen fellép-

a francia burzsoázia mérhetetlen és gyors meggazdagodása, a nagy tőkés-szövetségek, részvénytársaságok és kartellek kialakulása mind-mind a szindikalizmus megerősödése irányába hatottak. Vagyis a 80-as években bekövetkezett szakadás a szakszervezeti és politikai munkásmozgalom között elmélyült és úgy látszott, a szakadék áthidalhatatlanná válik.

Elgondolkoztató, hogy az anarcho-szindikalizmus virágkora — a hosszas előkészítés után — milyen periódusra esik. Kezdeti lépéseit a III. Köztársaság azon szakaszában teszi, mikor kiderül, hogy a liberális burzsoázia nem hajlandó további demokratizálásra. (Gondoljunk arra, hogy mind a bourseok megerősödése, mind a szindikátusok anarcho-szindikalista áthangelődése az 1890-es évek első felében, a Panama- és kezdeti Dreyfus-válság után következett be.) Virágkora a jaurési blokkpolitika és az azt közvetlen követő évekre tehető. Vagyis az adott neki erőt, hogy mint tömegmozgalom elsőként hirdette nagy erővel: a polgári demokráciától a munkásságnak nincs mit várnia. Igaz, a munkásmozgalomban hangzottak el már korábban is hasonló tételek. És ez utal arra, hogy nem pusztán az elvek körülhatárolása ad a mozgalomnak erőt. Itt is arról volt szó, hogy az eszmei alapállás ekkor megfelelt egy kialakult helyzetnek, amikor a munkásmozgalom a polgári demokrácia politikai reformjain már túlnőtt, a francia gazdasági élet viszonylagos stagnálása a gazdasági reformokat, a tömegek életszínvonalának javulását, sőt még ennek esetleges kilátását sem tette lehetővé. Ilyen helyzetben, a tömegek ilyen hangulata mellett kapott szárnyra a szindikalizmus, amelyet F. Pelloutier teoretikai rangra emelt, a régi megfogalmazásokhoz új tartalmi gondolatokat is fűzve. F. Pelloutier módszeresen kidolgozta, miként lehet a politika területét kikapcsolva, a munkásoknak pusztán gazdasági szervezeteire támaszkodva megdönteni a tőke uralmát. A speciális történeti helyzet mellett tehát a századforduló idején az anarcho-szindikalizmus is előkelő vértetben jelenhetett meg a nemzetközi munkásmozgalomban, arra hivatkozván, hogy a hipotézisek légvára helyett most már megtalálták azt a reális, létező formát, amely valóban az életből meríti erejét, valóban szilárd pont, amelyen állva kivívhatják a szocializmus győzelmét. Alig egy-másfél évtized múlva kiderült, hogy az anarcho-szindikalizmus maga is csak vakvágány.

Az anarcho-szindikalizmus franciaországi eluralkodásának lehet még sok más okát megjelölni, a jelenség sok mellékkérdést vet fel (antiklerikalizmus, antipatriotizmus, antimilitarizmus), mégis alapjában a fent vázoltakból indulhatunk ki. Franciaországban a polgári demokratikus forradalom lényegében 1870-el befejeződött. Az új helyzetben a III. Köztársaság polgári demokratikus feltételei között, amikor a munkások egymásután csatlakoztak a liberális burzsoáziában, a reformista szocializmusban, de nem tudtak mit kezdeni a doktriner guesdeista szárnyalással sem, csak az anarcho-szindikalisták adtak olyan programot, amely az összes eddigi jakobinus színezetű, nagy forradalomra hivatkozó kérdésfeltevéseket megkérdőjelezte, megtagadta és egyúttal a munkásokban olyan hitet kelthetett, hogy már a közvetlen jövőben megszabadulhatnak elnyomóiktól és kizsákmányolóiktól, a Tőkétől.

hettek azzal a váddal, hogy ezek a politikai frakcióellentétek a munkások egységét bontják meg. Így válhatott a szindikalista platform egyik leglényegesebb momentumává az a követelés, hogy a munkásokat politikai nézeteikre való tekintet nélkül kell tömöríteni a Tőke ellen.

Igaz, hogy Guesde és Lafargue munkáiban sem vehető ki a polgári demokratikus keretek túlbecsülésének tételei. Ennyiben a guesdeisták és az anarcho-szindikalisták váll-váll mellett haladtak. De eltértek minden másban. Elsősorban abban, hogyha a „mát” nem is becsülték sokra, a holnapot másféle uton akarták megvalósítani. Ebből a véleményeltérésből a gyakorlatban sok minden következett. Így pl. az, hogy bár Guesde és hívei a miniszterializmust elítélték, a „mai” gyakorlatban ők is a parlamenti utat követték és az egyszerűbb emberek, akik az elméleti kérdések iránt kevésbé voltak fogékonyak (márpedig közismert, hogy miként az angolok, a franciák munkástömegei sem olvastak túl sokat — szemben a német szervezett munkásokkal), azt látták, hogy Guesde és a többi szocialista frakció közeledik egymáshoz, megvalósul a pártegység, de a tömegeknek a parlamenti frakció létrejöttéből, kiszélesedéséből túlsok lemerhető, érzékelhető haszna nem volt. Az anarcho-szindikalisták, ha nemet is mondtak a fennálló társadalom egészére, sőt azt is tagadták, hogy ezen reformokkal segíteni lehet, evolúciós uton előre lehet haladni (később látni fogjuk, hogy ezen a ponton az anarcho-szindikalisták önmagukkal is meghasonlottak, az evolúciós fejlődést bizonyos határok között megengedték, a „meddig evolúció és mettől kezdve forradalom” problémáját azonban világosan nem tették fel, nem oldották meg), az adott helyzetben, éppen mivel tényleges tömegmozgalom élén álltak, saját dogmaikkal szembekerülve állandó küzdelmet folytattak még a „ma” társadalmi rendjében a tőke ellen. Ez a harcrahívás sokszor voluntarista, megalapozatlan volt. Emiatt sok vereség érte a francia munkásokat, és mindenesetre nem tudtak átütő győzelmet elérni. Kétségtelen azonban, hogy a francia munkástömegek tiz- és százazeit ez az elméletileg mégoly hibás, bírálandó ideológia lendítette előre, amely egyben eredménye és további előrehajtó ereje volt a tömegek radikálizálódásának, mindenfajta megalkuvás, belenyugvás tagadásának.

Az anarcho-szindikalizmus szervezeti megerősödése

Az anarcho-szindikalizmus a századforduló idején aratta legnagyobb sikereit, jutott szellemi befolyásának, szervezeti erejének delelőjére. A történeti előzményeket azonban jónéhány évtizeddel korábban kell keresnünk. A XIX. század első felének, a II. Császárság korának és a Párizsi Kommünnek idevonatkozó gondolati és szervezeti hagyományai a „Véres hét” iszonyatos érvágása ellenére is tovább hatottak a munkásokra.

Közismert, hogy Thiers a Kommün megdöntésekor meg volt győződve, hogy a „szocializmus nincs többé”.³⁶ Az intézményesített, legalizált ellenforradalmi terror a munkásmozgalmat átmenetileg valóban visszavetette Franciaországban. Az ellenforradalmi parlament a munkásság legcsekélyebb szervezkedését is megakadályozta. 1872 folyamán törvényileg megtiltotta az I. Internacionáléhoz való csatlakozást, a sztrájkokat, sőt a szakszervezeti federációk, központok létrehozását is, mert minden ilyen kísérletben a Kommün „fenyegető megismétlődését” vélték felfedezni. Fordítva viszont ezek a kísérletek arra mutattak, hogy a szörnűvű vereség után alig néhány hónappal a munkásokat a fennálló osztályellentéték ismét arra vezették, hogy saját céljaik megvalósítását keressék. Igaz, ezek a szervezkedések nem szocialista forra-

³⁶ Idézi: J. Joll : The Second International. London. 1955. 12. 1.

dalmiságtól voltak átítatva, hanem a mutualista³⁷ elvekhez igazodtak. De ez a helyi méretű, ismeretlen emberektől kezdeményezett szervezkedés volt mégis az, amely alig 5 év múltán, 1876-ban Párizsban országos kongresszust tudott egybehívni.³⁸

Ekkorra a munkásszervezetek helyi keretek között a régen lerakott alapokon már számottevő sikereket könyvelhettek el. 1875-ben már 135 szindikátus működött, igaz ebből, mint a következő évi kongresszuson kiderült, 93 szervezet pusztán Párizsban fejtett ki tevékenységet.³⁹

Az 1876-os kongresszusnak a kortársak nagy jelentőséget tulajdonítottak.⁴⁰ F. Pelloutier kiemelte a kongresszust összehívó nyilatkozat hangnemét: „...azt akarjuk, hogy a kongresszus kizárólag munkás legyen és mindenki megértse gondolataink hangnemét. Nem szabad elfelejteni, hogy valamennyi rendszer és utópia, amelyet a dolgozók szemére vetnek, sohasem tőlük származott.”⁴¹ Vagyis igen éles formában jelentkezett az előbb említett ouvrierizmus, azúttal negatív opportunista irányban. A küldöttek a nyilatkozaton is túlmenve igyekeztek biztosítani a burzsoáziát jóakaraturól, és egy sor ismert forradalmártól elhatárolták magukat (Varlin, C. de Paepe). A másik oldalon viszont egy sor olyan követelést támasztottak, ami azt bizonyította, hogy a legopportunistább munkásszervezkedésnek is hamarosan bele kellett ütköznie a diadalát ülő nagyburzsoázia rendszerébe, lökést kellett adnia a kezdődő munkásszervezkedésnek. A kongresszuson megfogalmazott követelések között szerepelt: az éjjeli munka eltörlése, az „egyenlő munkáért egyenlő bért”⁴² jelszava, a nyolcórás munkanap, az ingyenes állami szakmai oktatás.

A forradalmi szindikalisták a későbbi években élesen ostromozták az első 1876-os kongresszus opportünizmusát, mutualizmusát, „államszocialista” jellegét.⁴² Mindazonáltal a kongresszusnak méltán nagy fontosságot tulajdonítottak, mivel innen lehet számítani, hogy a francia proletariátus összeszedte erejét, ismét hallatta hangját az ország politikai életében.

Pelloutier kiemeli továbbá, hogy már ezen a kongresszuson kiütköztek olyan hangok is, amelyek a későbbi forradalmi szindikalizmusra utaltak. Így megemlíti Hardynak, a párizsi bronzöntők küldöttjének kifejezetten antipatriota felszólalását, és olyan hangokat, amelyek az ellen tiltakoztak, hogy a szervezeteket bejelentsék az állami szerveknél.⁴³

Két év múltán 1878-ban Lyonban összeült a francia munkásszervezetek II. kongresszusa. Ezen már a szocialista szervezetek küldöttei (J. Guesde,

³⁷ A Mutualizmus (kölesönös segély) olyan munkásmozgalmi irányzat, amely a gazdasági támogatásra és szakmai, általános kulturális nevelésre szorítkozik. Nem hirdet osztályharcot, a munkásmozgalmak kezdeti fázisaiban jelentkezik, amikor a munkásság országosan nincs politikailag megszervezve, politikai képzettsége csekély.

³⁸ F. Pelloutier : Histoire des Bourses du Travail. Paris. 1902. 35—36. l.; P. Delesalle : La Confédération Générale du Travail. Paris. 1907. 1—3. l.; E. Dolleans : Histoire du mouvement ouvrier. Paris. 1957. 13—16. l.

³⁹ L. Jouhaux : Le syndicalisme ce qu'il est, ce qu'il doit être: 13—14. l.; Le CGT ce qu'il est, ce qu'elle veut. 51—55. l.

⁴⁰ Az 1876-os kongresszus jelentőségét annakidején J. Guesde is felismerte, annyira, hogy azt a IV. rend zászlóbontásának tekintette. (J. Guesde : Textes Choisis. Paris. 1959. 60—66. l.) A maga részéről nagyon üdvösnek tartotta, hogy a munkások „maguk veszik kézbe ügyeik intézését”.

⁴¹ F. Pelloutier : i. m. 38—39. l.

⁴² Lásd: Delesalle, Pelloutier, Jouhaux stb. felsorolt műveit.

⁴³ F. Pelloutier : i. m. 40. l.

P. Lafargue, Charbert is résztvettek), a radikális hangok is megszokozódottak, ezen belül markánsan kiváltak az antietatista felszólalások (Ballivet, a lyoni gépészek küldötte ad ennek a véleménynek hangot).⁴⁴ A kongresszus egészében azonban nem tért el az 1876-ban megadott iránytól.

Ugyanebben az évben azonban néhány más esemény is történik, amelyek együttvéve mind azt bizonyították, hogy „a szocializmus ismét polgárjogot kapott Franciaországban”.⁴⁵ Nevezetesen amnesztiát kaptak a kommunardok, a következő év elején Bordeauxban Blanquit megválasztják parlamenti képviselőnek, majd amikor a kormány a nemzetközi munkásszervejövettel párizsi szervezőbizottságát letartóztatta, Guesde kollektív védelmi nyilatkozatát 500-an írják alá.⁴⁶ Ezek azok az előzmények, amelyek megalapozták, hogy a francia munkásszervezetek III., marseillesi kongresszusán a szocialista platform kiszorítsa a túlhaladott mutualista elképzeléseket. A kisebbségből többség lett, a kongresszus magáévá tette a termelőeszközök államosításának

⁴⁴ Egyben ő volt az, aki legelősebben hangoztatta a parlamenti akciók teljes kilátástalanságát, sőt általában az ún. polgári szabadságjogok használhatatlanságát: „ami az ő kezükben tegyver, az a mi kezünkben használhatatlan. Sajtószabadság! De mi használunk van abból, hogy valamit jogunk van megtenni, amikor nincs meg hozzá az eszközünk? Gyülekezésszabadság, hogy meghallgassuk a szép frázisok mestereit, akiket a burzsoázia küld telénk? A szövetkezés szabadsága! Hogy parosítsuk a nyomort a nyomorral, aminek eredménye a totális nyomor. Ezek a szabadságok, polgártások, nem emancipációknak okai, hanem következményei lesznek” — idézi *P. Pelloutier* : i. m. 47. l.

⁴⁵ A burzsoázia liberalizálódásának magyarázata nem tartozhat e cikk témakörébe, ezért itt csak néhány szóban utalunk a jelenség főbb okaira. Ismeretes, hogy 1871 után a francia gazdaság gyors fellendülésnek indult. Az acéltermelés pl. az 1869-es 110 000 tonnás színtről 1871-ben 86 000 tonnára esett, 1872-ben már 141 000 tonna volt ismét, 1875-ben pedig 256 000 tonnára ugrott fel. A gépesítés is előrehaladt. Claudé Willard idézett bevezetőjében az *Annuaire statistique de la France* adatai alapján közli, hogy a gépek száma a nagyiparban 1871 és 1883 között 84%-kal emelkedett. A gazdasági konjunktúra periódusa egyrészt önmagában is a liberalizmus felé hat, hiszen a „telesleges” társadalmi összeütközések, üzemii leállások a tőkések zsebéből veszik ki a hasznót. Másfelől pedig a munkásság létszáma emelkedett, a burzsoáziának be kellett latnia, hogy az 1871-es ellentorradalmi emberirtás hosszabb időn keresztül nem tartható fenn. Végül a polgárság a hetvenes évek elején még monarchista—militarista—klerikális ellenforradalmi törekvésekkel is szembekerült, amelyekkel maga a köztársasági elnök, Mac Mahon tábornok is rokonszenvezett. A burzsoáziának ismét szüksége volt a népre, hiszen a köztársasági alkotmányt is csak 1875-ben tudta legalizáltatni, és a monarchista szellemű köztársasági elnököt csak 1879-ben sikerült végképp eltávolítani a francia közéletből. Eközben pedig a köztársasági polgárság szövetségeseiket keresett. Mint azt Labusquière, a J. Jaurès szerkesztette *Histoire Socialiste* társszerzője megvilágította, Gambetta ezidőtájt a „polgárság és munkásság kooperációját hirdette”. A monarchista-ultramontán erők támadásával szemben a köztársasági balszárny is tüntetéseket rendezett, többek között az amnesztia követelésével. 1875. márc. 29-én több mint 100 000 ember vonult fel egy ilyen tüntetésen, amelyen Victor Hugo, Gambetta és Brisson tartott beszédet. Ezek a közös tüntetések mutatták meg a párizsi utca erejét — a hadsereggel szemben. A párizsi utcára pedig még a Gambetta—Ferry-féle mérsékelteknek is szükség volt. A közhangulatot jól tükrözik az 1876-os parlamenti választás eredményei. Eszerint a parlamentbe az 553 képviselő helyére 98 szélső baloldali, 194 baloldali, 48 balközéphez tartozó, 22 alkotmányos (orleansista), 75 bonapartista, 25 legitimista (Bourbonpárti) és 55 jobb-, illetőleg jobb-középpárti jelölt jutott be. A „mérsékelt-köztársasági” kormány Mac Mahon és a reakció ellenében utat nyitott az amnesztiának.

⁴⁶ *J. Maitron* : P. Delesalle. Paris. 1952. 18. l. — Mindez visszahatott a polgári közvéleményre. Ismeretes, hogy Bordeaux és Versailles a „lázadó fővárossal” szemben a „vidéki elmaradottságot” (rureaux-képviselők) jelentette. 1878-ban viszont a radikálisok már úgy vélekedtek, hogy természet ellen való dolog az, hogy „ne beszéljenek a munkásszervező problémáiról”. (*E. Dolleans* : i. m. 17. l.)

és a burzsoáziától független proletár párt megteremtése szükségességének elvét.

A francia munkásmozgalomnak ez a „guesdeista korszaka” (ugyanis J. Guesde volt az, aki Marx segítségével Marseillesben, majd a következő évi Le Havre-i kongresszuson a szocialista alapelveket elfogadtatta) nem sokáig tartott. Mint Jouhaux mondja, „más tendenciák is voltak, mint pl. a proudhoni tradíció, amely nagyon erős volt az előző nemzedékekben. A kollektivizmussal szembenállt az ún. nem autoritativ szocializmus, amely az anarchizmusban nyert szélsőséges kifejezést”.⁴⁷

Pelloutier kifejti, hogy a marseillesi határozatok szerint a mozgalom törvényes uton kívánt javítani a munkásság helyzetén (munkavédelmi törvények, munkaidő csökkentés stb.). A fő eszközt pedig a politikai hatalom megszerzésében, annak előtte pedig az önálló munkáspárt megszervezésében jelölte meg. Ez sokak számára elviselhetetlen volt, hiszen ez a munkáskövetelések közvetlen megvalósításának feladását jelentette volna a parlamenti választási küzdelmek javára. A guesdei irányvonal elfogadását így csakhamar nyomonkövette a mérsékeltek (mutualisták, possibilisták) kiválása 1880-ban, majd csakhamar elszakadtak az anarchisták is (1881).⁴⁸

Az elszakadások, a guesdeista erőfeszítések mellett egyidejűleg továbbfolyik a szindikátusok megerősödésének folyamata (1881-ben már 500 szindikátus tevékenykedik — ebből 180 Párizsban), és új munkásszervezetek tűnnek fel: A Bourse du Travail-ok.⁴⁹

A francia munkásmozgalom életében a következő jelentős dátum 1884. Ekkor iktatja a parlament törvénybe a Waldeck-Rousseau-féle reformot, amely a munkásszervezkedéseknek legális lehetőséget nyújt. (Megjegyzendő, hogy a munkások körében a reformot sokan élesen elvetették, mivel azt látták benne, hogy a kormány a legalitás révén kívánja ellenőrzése alá vonni a szindikátusokat — és ebben volt is egy adag igazság.) Tény az, hogy két évvel később, 1886-ban a guesdeisták vezetésével megszületett az első centralizált munkásszakszervezet, a Fédération des Syndicats et Groupes Corporatifs Ouvrier de France. Ez a központ néhány éven át tevékenykedett, a későbbiekben a szakszervezeti mozgalomban általában félresiklott kísérletnek tekintették, minthogy pusztán a POF (Parti Ouvrier de France — a guesdeista Munkáspárt) „függeléke volt”.⁵⁰

⁴⁷ Jouhaux : i. m. 14. l.

⁴⁸ J. Maitron : P. Delesalle 19. l.

⁴⁹ A Bourse-ok a 80-as években jöttek létre, egyre erősebb gyökeret eresztve, a 90-es, 900-as években lesznek különösen befolyásosak. Helyi méretekben fogták össze az összes szakszervezeteket. Eredetileg munkaközvetítésre alakultak, de a későbbiekben ezek vezették a helyi sztrájkharcokat, közvetítettek az egyes szakszervezetek között, gazdasági, statisztikai felméréseket fogantatosítottak, szak- és általános kulturális tanfolyamokat indítottak, segélyeket nyújtottak, propagandamunkát végeztek.

⁵⁰ Ezt a véleményt nemcsak az anarcho-szindikalisták hirdették, hanem számos a munkásokkal rokonszenvező pozitívista történész is (E. Delleans, J. Maitron : i. m.). A „függelék”-szerep formálisan megnyilvánult pl. abban, hogy a Fédération des Syndicats ugyanabban a helységben néhány nappal a POF kongresszusa előtt vagy után tartotta kongresszusát, jelentős számban ugyanazon személyek részvételével. A „függés” azonban nem pusztán e formális jelenségekben ütközött ki — amelyek természetesen nem tekinthetők lényegtelen véletlennek. Guesde a szakszervezeteknek pusztán gazdasági szerepet juttatott azzal, hogy kíséreljék meg a tőkés viszonyok között is némiképp megjavítani a tömegek helyzetét. Minden ennél messzebbnyúló tervet, kezdeményezést kivett a szakszervezetek kezéből, és ezeket az igazán szocialista feladatokat a pártra ruházta.

Guesde és a marxista befolyás korántsem volt teljes a francia munkásokra, még a guesdeista *Fédérations des Syndicats*-n belül sem. Már az első, 1886-os kongresszuson többen felszólalnak a parlamenti módszerek igénybevétele ellen. A 2. kongresszuson pedig a küldöttek többsége magáévá teszi az általános sztrájk követelését, bár ekkor még a politikai képviselet eszközét is megszavazzák. A szindikátusokon belül tehát a 80-as évek végén megfigyelhető az anarchista-szindikalista nézetek megerősödése, a guesdeista befolyás állandó hanyatlása.

A munkásosztály szervezkedésének másik szerve a *bourse* volt. Amint láttuk, az első szervezetek még a 80-as évek elején jöttek létre, de a rohamos fejlődésüknek indulópontja Pelloutier szerint ugyancsak 1886. Országszerte születnek meg helyi szervezetei, többnyire olyan anarchista szindikalista munkások vezetésével, akik eleve szembehelyezkednek a *Fédérations des Syndicats* marxista irányzatával, a politikai képviselet eszméjével. 1892-ben a helyi *bourse*ok egyesülnek, országos központot alkotnak, megalakul a *Fédération des Bourses du Travail*.

A *bourse*ok az általános sztrájk elve mellett foglalnak állást. Az országos központ felállítása évében 14 helyi federáció működik. Fejlődésük igen rohamos. 1895-ben 34 *bourse* (606 csatlakozott szindikátussal), 1896-ban 46 (482 szindikátussal), 1898-ban 51 (947 szindikátussal), 1900-ban a párizsi, VIII. országos kongresszuson már 57 *bourse* képviselteti magát, amelyhez 1065 szindikátus csatlakozott. Ily módon a szervezett munkások 48%-át (mintegy 250 000 munkást) tömörítették magukban.⁵¹

A francia munkásmozgalomban tehát párhuzamosan két szakszervezet működött, a *bourse*ok és a *Fédération des Syndicats*. Nyomban a *bourse*ok létrejötte után megindulnak a tárgyalások az egység megteremtésére, de ezek nem vezetnek eredményre. A legfőbb akadályt az képezi, hogy a *Fédération*

Guesde a szakszervezeteknek a gyűjtőmedence szerepét szánta, amely minden munkást magához vonzana a tőke elleni küzdelemben. Ez a kiindulása kétségtelenül helyes, valamint az az alapvető megállapítása — a szindikalistákkal szemben —, hogy jelentősebb eredményeket a munkásság politikai akciók nélkül nem érhet el. Guesde azonban nem vette észre, hogy a francia szakszervezetek kinőttek az 1870–80-as évek mutualizmusának cipőjéből, hogy a már megszervezett, szakszervezetekbe tömörült munkásság szocialista célok megvalósítására törekszik, ha ezt más úton is akarják elérni. Guesde az 1880-as években lebecsülte ennek a forrongó érzésnek erejét, de lebecsülte azt a munkát is, amelyet a szakszervezetek a mindennapi életben végeztek (bár teljesen nem tagadta meg). Később pedig, amikor a munkásság szakadása a politikai-szindikalista erővonal mentén bekövetkezett, az elvi hibát a doktrínerekre jellemző történeti-taktikai érzékihiánnyal tekintette és az anarcho-szindikalista szellemű CGT-től azt követelte, hogy ismerjék el, hogy ők a munkásságot a kapitalizmusból nem tudják kivezetni, hogy csak a politikai akció jelent egyedüli megoldást (és itt Guesde önön tételébe ütközik, hogy a szakszervezetek minden munkást fogjanak össze). Anarcho-szindikalista körökben e követelés (amelyet J. Guesde és hívei az 1900-as évek derekán ismét a szocialista pártkongresszusok elé terjesztettek) nagy felháborodást vált ki, arról cikkeznek, hogy a szocialisták ismét le akarják „igázni” őket. Jaurès-Vaillant lép fel a Limoges–Nancy-i pártkongresszuson Guesde ellen, és taktikai szempontból kétségtelenül nekik volt igazuk, amikor azt hangsúlyozták, hogy Franciaországban a két mozgalomnak (a szocialistáknak és anarcho-szindikalistáknak) „külön kell mennie, de együtt kell ütnie”, aminek az elvi eltéréseket is alá kell rendelni. Ennél többet akkor nem lehetett elérni. Guesde doktrínér követelései még ezt az akcióegységet is veszélyeztették. A kérdés vitáját lásd az 1907-es nancyi pártkongresszus anyagában. (*Jules Guesde, E. Vaillant et H. Lagardelle: Le Parti Socialiste et la Confédération Générale du Travail. Paris. 1908. 2—71. l.*)

⁵¹ Pelloutier: i. m. 78. l.

kezdetben még elutasítja az általános sztrájk⁵² módszerét. A guesdei ellenzék azonban mindinkább veszít befolyásából. 1892-ben A. Briand betérésztésére a marseillesi kongresszuson a Fédération is magáévá teszi ezt a perspektívát,⁵³ a guesdista hegemonia eltűnik, a kooperáció feltételei megsokszorozódnak.

A döntő összecsapásra a guesdeista és a politikaellenes anarcho-szindikalista erők között a nantesi kongresszuson, 1894-ben került sor. Itt Pelloutier (aki az újságírók szindikátusát és a párizsi bronzműveseket képviselte) betérésztésére az általános sztrájk javaslatát 65:37 arányban fogadták el, mire a guesdeisták elhagyták a kongresszust és szervezetileg is megtörtént a marxista és anarcho-szindikalista irányzat elhatárolódása. A guesdeistáknak ezt a kiválását 1896-ban a II. Internacionálé londoni kongresszusa is jóváhagyta. Az 1894-es dátumot joggal tartják a francia munkásmozgalom egyik legfontosabb fordulójának. Ettől a pillanattól egészen 1914-ig a francia szervezett munkásság nagyrésze, és mindenestre szakszervezete hivatalosan politikaellenes irányt követett, visszautasított nemcsak bármifajta parlamenti akciót, hanem a szocialista párttal való legcsekélyebb kooperációt is. A kettéválás, amely a bizalmatlanság és ellenségeskedés talaján született, és amely a későbbi években is megmaradt, a francia munkásmozgalom egyik sajátos vonása, amely joggal váltotta ki a nemzetközi munkásmozgalom érdeklődését és bírálatát.

Az elvi elhatárolódás után a soronkövetkező évi kongresszuson, 1895-ben Limogesban megalakult a CGT (Confédération Générale du Travail). A CGT egyik leglényegesebb alapelveként szögezték le, hogy a résztvevő szervezeteknek „kívül kell maradniuk bármifajta politikai iskolán”, mivel a CGT „kizárólag azt a célt tűzi ki, hogy gazdasági téren szoros szolidaritásban egyesítse a dolgozókat integrális emancipációjukért”.⁵⁴

A CGT szervezetileg kettős bázison nyugodott. Egyfelől a területi bourseokat fogta össze, másfelől a szakmai szervezeteket, szindikátusokat (az utóbbiak esetében mind az országos, mind a területi, helyi szindikátusokat: a fédérationokat és az unionokat). A kettős alap azt jelentette, hogy a két szervezet (szindikátusok és bourseok) külön kongresszusokat tartott, saját pénzügyi autonómiával rendelkezett. Az összehangolás érdekében hozták létre a Comité Confédéralt, de az 1898-as rennesi kongresszus megállapította, hogy ennek csak rendkívüli eseteket kell megtárgyalnia.

A CGT-nek e kettős, elvileg koordinált felépítése ellenére a 90-es évekre a két szervezet rivalizálása volt jellemző. A szindikátusok (amelyeknek a guesdeisták 1894-es távozása után allemanista, blanquista és részben anar-

⁵² Az általános sztrájk eszméjének térhódításáról J. Maitron ad érdekes történeti áttekintést. Hangsúlyozza, hogy 1871 után e módszer két legbefolyásosabb és legbuzgóbb népszerűsítője J. Tortellier és F. Pelloutier volt. A gondolat, mely ezidőtájt az Egyesült Államokból került vissza Európába, Franciaországban a legkülönbözőbb munkásszervezetekben tűnt fel egyidejűleg. Az allemanista párt 1891–92-ben tesz hitet mellette. Ugyanebben az évben tesz ilyenirányú javaslatot F. Pelloutier, az egyébként opportunistá possibilista párt egyik regionális kongresszusán. Végül szellemi diadalútjára indult az eszme, mikor a két munkás-szakszervezet ugyancsak a 90-es évek elején lobogójára írta a „grève général” ígét. — *J. Maitron* : i. m. 21. l.

⁵³ Az 1893-as marseillesi kongresszuson, amelyen 500 szindikátus, 8 bourse és 11 federáció képviseltette magát, meghozták a nevezetes határozatot, miszerint a kongresszus felhívta a szindikátusokat, bourseokat és federációkat, hogy „az 1893-as nemzetközi kongresszus elé a világsztrájk teljes tervét (projet complet) terjesszék elő”. (*P. Louis* : *Le Mouvement Syndical en France*. Paris. 1911. 234. l.)

⁵⁴ *Jouhaux* : i. m. 64. l.

chista elemek kerültek az élére), többször felszólították a bourseokat a teljes fúzióra, de ezt az FBT visszautasította. E visszautasítás annál is inkább magyarázatra szorul, mert az alapelveket illetőleg ekkor már nagy különbség nem mutatkozott (1892 után). Az elkülönülésnek a történeti fejlődés mellett jelentős részben személyi indítékai voltak,⁵⁵ mégpedig az, hogy 1895-től a FBT-nak már F. Pelloutier volt a főtitkára, és e rendkívül befolyásos, akaraterős teoretikus és szervező bizalmatlan volt a szindikátusok iránt, a bourseoknak tulajdonított nagyobb jelentőséget (minthogy elveinek megfelelően a döntő harc megvívását és a jövő társadalom alapsejtjeinek lerakását is a termelők egyesületeire bízta volna), de egyben féltette is ezeket a szindikátusoktól.⁵⁶ Pelloutier hatására a FBT a fúziót mind 1895-ben, mind azután visszautasította, és a CGT kettős felépítése így jelentős részben illúzórikus volt, a bourseokra csak helyi, egyedi esetekben tudott támaszkodni.

A történeti fejlődés a 90-es évek végén a két rivalizáló szervet mégis mind közelebb hozta egymáshoz. Ebben a szellemi affinitáson, munkásérdekek védelmének túl jelentős szerepet játszott az, hogy a Waldeck-Rousseau – Millerand-kormány megkísérelte a szakszervezetek „államosítását” keresztülvenni, miszerint a tőkések és munkások képviselőinek vitáján az állami tisztviselők lettek volna a döntőbírák, a mérleg nyelve. A millerandizmus, a francia szocialisták fokozódó reformizmusa is egyaránt fenyegette őket. Természetesen jelentkezett a munkások körében az egységtörekvés.⁵⁷ Végül 1901-ben meghalt Pelloutier, ami jelentős mértékben könnyebbé tette a két szerv egyesülését.⁵⁸

⁵⁵ G. D. H. Cole : The Second International. I. vol. 338—339. l. — E. Dolleans : i. m. 43—44. l.

⁵⁶ A személyi mozzanaton túl Dolleans rámutat arra is, hogy a CGT-ben a 90-es évek második felében kialakult már az általános sztrájknak egy bizonyos mítosza. Állandó bizottságot hoztak létre ennek előkészítésére, amely azt vizsgálta, mikor lehet azt meghirdetni. A CGT e bizonyos mértékig „messianisztikus” felfogása és szervezési következményei eredményeként szervezési-gyakorlati tevékenységében visszaesett, míg Pelloutier vezetésével a bourseok számszerűleg megerősödtek és helyi méretekben valóban nem lehetett már figyelmen kívül hagyni őket. A CGT e „csodavárásából” a 90-es évek végén, a 1898 építőipari, majd vasutassztrájk kudarcain tapasztalatain okulva gyógyult ki (E. Dolleans : i. m. 46—47. l.). A CGT ugyanebben a periódusban állandó gazdasági nehézségekkel küzdött, míg az FBT anyagi bázisa nem volt sohasem veszélyben. G. Yvetot a késedelmet a CGT-ben jelentkező centralizációs törekvással magyarázta, amelyről Pelloutier az FBT függetlenségét féltette (La Vie Ouvrière 1911. máj. 20.).

⁵⁷ Az alulról jövő egységtörekvésnek elsősorban a CGT-ben adtak hangot, de jelentős táborba kovácsolódott ki annak az FBT-ben is. Az FBT-n belüli egységpárt egyik vezéréként Niel tűnt fel, a montpellier-i bourse titkára, aki a munkásosztály nemzetközi újjászervezésére való hivatkozással sürgeti a belső szétaprozódottság megszüntetését. Niel 1901-ben megszerzi egységjavaslatához a bourseok többségének támogatását (E. Dolleans : i. m. 54. l.).

⁵⁸ G. D. H. Cole : i. m. 346. l. — Megjegyzendő, hogy a szindikalista irodalom a rivalizálás periódusával nem szívesen foglalkozott. Mint tényt állapítják meg a „különélést”, és rokonszenvvel fogadják az egyesítő törekvések jelentkezését, eredményként értékelik magát az egyesítést, amelynek hajtóerejét egyszerűen abban jelölik meg, hogy észrevették a párhuzamosság káros következményeit. — L. Jouhaux : i. m. 66. l. — Az egyesülésnek volt azonban egy másik gátja is, amit a később kiújuló belső viták alkalmával a szindikátusbeliek nem is mulasztottak el szóvátenni. Mégpedig az, hogy a bourseok jóideig tekintélyes állami támogatásban részesültek, mint olyan szervek, amelyek a munkaközvetítést ellátják. Helyiségeik is többnyire a helyi önkormányzati szervekben (városházák) voltak. A támogatást az egyesülés után elvesztették, mivel az FBT politikamentességét a CGT hangsúlyozott politika- (és kormány-, állam-) ellenesége váltotta fel.

1902-ben végül is a két szerv, a CGT és FBT egyesült az újjászervezett CGT-ben. Ettől kezdve a kettős felépítés reális tartalmat kapott, amennyiben a szervezett munkások most már helyi méretekben is két szervezethez tartoztak: a szakszervezethez (amely a szűk szakmai szervezet helyett mindinkább ipari szervezetté alakult át) és a bourseokhoz, amelyek területileg fogták össze őket. A Comité Confédéral most már valóban irányító szervvé változott, amelybe a két szervezeti mag egyenlő arányban delegált tagokat. A régi csúcsszervben elsősorban a párizsi munkások küldöttei vettek részt, az új valóban országos igénytel léphetett fel. Leszegezték, hogy a bizottságnak évente legalább kétszer össze kell ülnie. E választott bizottság, amely a CGT kongresszusa után a legnagyobb fontosságú szerv volt, jelölte ki a Commission Administrative tagjait, amely bizottság a CGT végrehajtó, a folyó ügyeket adminisztráló feladatkörét látta el.⁵⁹

A szervezeti és elvi alapelvek így már 1902-ben világosak voltak, már ekkor is hagyományokra tekinthettek vissza. Mégis az elkövetkező években sok tapasztalat után módosultak.

Az 1902-es egyesülés után következik a CGT úgynevezett „hőskor-szaka”, amit általában a francia anarcho-szindikalista mozgalomnál tipikusnak szoktak venni. E szakasz 1902–1909-ig tart, ebben a periódusban születik meg a legtöbb anarcho-szindikalista írásmű, 1902-től áll össze az anarcho-szindikalista mozgalmat vezető mag,⁶⁰ foglalja össze a mozgalom a maga elvi alaptételeit (amiensi kongresszus 1906) és kísérli meg, hogy az egész nemzetközi szakszervezeti mozgalmat meggyőzze a maga igazáról. Egyben ez az a korszak, amikor a mozgalom szervezeti megerősödése is tovább haladt előre.⁶¹

⁵⁹ L. Jouhaux : i. m. 68–69. l.; P. Delesalle : Le Confédération Générale du Travail. 7. l.

⁶⁰ L. a 64. sz. jegyzetet.

⁶¹ A munkásmozgalom befolyásának, szervezeti súlyának növekedését alátámasztotta ebben az időben a sztrájkok számának felszökése (a 80-as évek közepén az anizini és decazvillei nagy sztrájkok) valamint a szakszervezetek taglétszámának jelentős megnövekedése. A szindikátusok száma 1881-ben a parlamenti jelentés szerint 500 volt. 10 év alatt számuk kétszeresére nőtt, és a szindikátusok taglétszáma elérte a 139 ezret. 1892-ben a taglétszám 288 ezer (1589 szindikátus), 1895-ben 419 ezer (2163 szindikátus), 1899-ben 492 ezer (2695 szindikátus). 1902-ben a szervezett munkások száma 614 ezerre nőtt. E. Dolleens megjegyzi, hogy ez még mindig nem túl nagy százalékarány a 3285 ezer összmunkáslétszámmal viszonyítva. Mint megállapítja, ez azt jelenti, hogy minden 100 munkás közül 17 volt szervezett. (E. Dolleens : i. m. 30–31. l.)

A szervezett munkások száma a következő években tovább nőtt: 1904-ben 751 ezerre, 1905-ben 781 ezerre, 1907-ben 896 ezerre, 1908-ban 957 ezerre, 1909-ben 977 ezerre emelkedett. (P. Louis : Le Mouvement Syndical en France. Paris. 1911. 175. l.) P. Louis könyvéből részletesebb adatokat kaphatunk a szervezkedés arányaira iparágak szerint (az 1905-ös év adatai alapján). Eszerint 100 munkásra a mezőgazdaságban 1,3, a bányászatban 5,1, az élelmiszeriparban 6,7, a vegyiparban 25,5, a papír-nyomdaiparban 19,7, a bőriparban 16, a textiliparban 12,5, a faiparban 11, a fémiparban 15,5, az építőiparban 10, szállításban—kereskedelemben 14, szabadfoglalkozásúaknál 8 volt a szervezett munkások arányszáma (P. Louis : i. m. 176. l.).

P. Louis ehhez magyarázatként hozzászól az egyes nagyobb ipari foglalkozási területek munkásainak abszolút számát is. Az 1901-es hivatalos összesítés adatait idézi, miszerint Franciaországban a mezőgazdaságban (erdőmunkásokat is beszámítva) 3 322 000, iparban 4 506 000, a kereskedelemben 798 000, vagyis összesen 8 626 000 volt a bérből élők száma (P. Louis : i. m. 177. l.).

Dolleens munkájában megtalálhatjuk az egyes szindikátusok megalakításának időpontját is. A kalaposokét 1876-ban, a bőrösökét 1881-ben, az építőmunkásokét

Az 1902-es fúzió után nyomban új ellentmondások keletkeztek a CGT-n belül a guesdeista-szocialisták, a „forradalmi szindikalisták” és a reformisták között. (E belső ellentétekről, különböző politikai irányzatokról még lesz szó.) Tény az, hogy a belső küzdelmek ellenére a vezetést kezdettől a „forradalmi szindikalista” csoport tartotta kézben, és hogy ez tükröződött a perspektivikus elvi tételeket és szervezeti problémákat rögzítő 1906-os amiensi kongresszuson is. Itt szögezték le a guesdeistákkal szemben (Renard a textilesek nevében lépett fel a szocialista párttal való kapcsolatok mellett), hogy a CGT „minden politikai iskolától függetlenül egyesíti az összes dolgozót, akik készek a bér munka és tőke (salariat et patronat) elleni harcra”.⁶²

A kongresszus hangsúlyozta, hogy mindez az osztályharc feltétlen elismerését jelenti. A CGT — mondta a határozat — „a mindennapi követeléseket illetően a munkás törekvések koordinációjára, az azonnali javítások, a munkaidő csökkentése és a bérek emelése révén a dolgozók jólétének emelésére törekszik. De ez a feladat a szindikátusok munkásainak csak egyik oldala: másfelől az integrális emancipációt készíti elő az általános sztrájk segítségével, és úgy véli, hogy a szindikalizmus, amely ma az ellenállás alapegyesége (groupe), a jövőben az elosztás alapegysége és a szociális újjászerveződés bázisa lesz.”⁶³

Vagyis a kongresszus az alapelvek közé sorolta a forradalmi szindikalisták összes lényeges követelését: a politikaellenességet, az összes politikai pártok elutasítását (beleértve a szocialistákét), a kapitalizmus megreformálhatóságának tagadását, a szociális forradalom megvívásánál az „általános sztrájk”, mint egyedüli módszer megjelölését, a szociális társadalom rendszerében a termelők szövetségének, mint alapsejtnek elfogadását (és ezzel az állami centralizáció, a proletárdiktatúra tagadását). Ami az egyéneket illeti, azok számára a kongresszus lehetővé tette, hogy akár a legkülönbébb politikai eszméket vallhassák, de a szakszervezeteket, mint kollektív testületeket távoltartották a politikai nézetektől, illetőleg azokat egy felfogás mellett kötötték le: az anarcho-szindikalizmus mellett. Az amiensi kongresszus ily módon lezárt egy fejlődési szakaszt, amely még a 80-as évek második felében kezdődött és az anarcho-szindikalizmus felé mutatott. 1906-tól kezdve a francia szakszervezetek, egyelőre úgy látszott végérvényesen, programszerűleg is az anarcho-szindikalizmus mellett kötötték le magukat. Ezt a viszonylag állóképet csak az első világháború előhullámai kuszálták össze, tették felismerhetetlenné, majd 1914-től kezdve a régi helyébe új történeti tendenciákat állítottak.⁶⁴

1882-ben, illetve 1892-ben hozzák létre, de a kezdeti szervezkedések után az építőmunkások valóban országos szervezetét csak 1907-ben alapítják meg. A fém munkások az ipari szervezkedés legharcosabb pártolói. 1889-ben alakul meg az első vasutas szervezet, de ez valóban életképes csak 1895-ben lesz. Hasonló a helyzet a textileseknél, ahol az első dátum 1891, a konszolidáció éve 1895 (*E. Dolleans* : i. m. 31. l.).

⁶² *Jouhaux* : i. m. 79. l.

⁶³ *Jouhaux* : i. m. 79—80. l.

⁶⁴ A történeti folyamat jobb megértését fogja szolgálni, ha áttekintjük, milyen rétegekből, politikai áramlatokból kerültek ki, kik is voltak az anarcho-szindikalizmus nagy alakjai. Első helyen *F. Pelloutier* (1867—1901) kell említenünk. Jómódú középosztálybeli családban született, ahol alapos klasszikus műveltségre tett szert. Egész rövid élete (34 éves korában halt meg) szakadatlan betegeskedésben telt el. Élete utolsó éveiben szinte versenyt futott (éjt-nappá téve dolgozott, szervezett) gyógyíthatatlan betegségével, a gégerákkal. A gyenge szervezetű serdülő gyereket egyházi iskolába iratta

*Az anarcho-szindikalizmus,
illetőleg a CGT elvi programjának problémái*

Az eddigiekből kitűnt, hogy a szakszervezetekbe tömörült francia munkások kezdetben mutualista elveket követtek, később a guesdei vezetést fogadták el, a 90-es évektől pedig az anarcho-szindikalizmus irányába tolódtak. Azt is említettük, hogy a CGT-n belül, noha a szocialista pártvonalnak —

be a monarchista család. A szeminárium levegője azonban Pelloutier szellemét nem fertőzte meg — sőt: hamarosan kiderült, hogy a tanulónak írásai jelennek meg a környék liberális-forradalmi lapjaiban, amiért is az iskolából eltanácsolják (V. Dave élettrajzi bevezetője Pelloutier könyvéhez: *Histoire des Bourses du Travail*). Másik iskolába kerül át, ahol sajtótevékenységét folytatja. Ekkor 19 éves fejjel már tudja, hogy a betegség halálra ítélte. Mindez megsokszorozta energiáját. 1889-ben tiszavirág életű lapot ad ki, amelyben az akkor radikális párti A. Briandot támogatja. 1891-től kezdve a *Democrat de l'Ouest* c. lapnak vezetését látja el (a lapban Guesdenek és Vaillantnak is jelennek meg írásai). 1893-ban Párizsba már egy új Pelloutier költözik. A radikális irányzatú újságíró néhány év leforgása alatt csatlakozott a szocialista guesdeistákhoz, hogy 1890—92 között véglegesen lekösse magát az anarcho-szindikalista mozgalomnál. 1894-ben a bourseok egyik küldöttként terjeszti be a szindikátusok nantesi kongresszusán az általános sztrájk javaslatot. 1895-től rendszeresen jelennek meg írásai az anarchista *Temps Nouveaux*-ban, és ugyanebben az évben titkára lesz az új szervezetnek, a *Fédération des Bourses*-nak. E kulcspozíció birtokában befolyásolni tudta az egész szakszervezeti mozgalom fejlődését. Élesen tagadja bármifajta politikai szervezkedés hasznosságát, kifejti, hogy az ipari akció, az általános sztrájk hozhatja el a tőkés rendszer felszámolását. Tanítványaival szemben azonban azt erősíti, hogy ennek meg kell teremteni az előfeltételeit is. Ugyancsak munkástanítványainak véleményével szemben ő nagy helyet biztosított az új szocialista társadalom jellegének tisztázására (míg azok ezt üres teoretizálásnak tartották), és így jelentős részben az ő energikus propagandájára terjedt el az a felfogás, amely a forradalom utáni társadalom és gazdasági rend középpontjába a szakszervezeteket akarja állítani. Ezt az elképzelését a szakszervezet tagságának többsége nemcsak haláláig (1901), hanem azon túl még másfél évtizedig hitvallása alapjának tartotta.

Pelloutier után az anarcho-szindikalista tényleges mozgalom legjelentősebb vezetőjének V. *Griffuelhes* (1875—1922) tarthatjuk. Bőséges élettrajzi adatot nem olvashatunk róla. A leglényegesebbeket viszont minden, a korszak munkásmozgalmával foglalkozó szerző könyve elsorolja. Így általánosan ismert, hogy Griffuelhes cipésmunkás volt, hogy az értelmiségiekkel szemben erős fenntartásai voltak, bizalmatlan volt irántuk. Az elméletnek Pelloutierral szemben nem tulajdonított jelentőséget, és az ő fötitkársága idején (1901—1909) lett jellemző a „hőskorszakban” a forradalmi akció feltétel nélküli hirdetése. Griffuelhesnek ebben a magatartásában kétségtelenül fellelhetők a korábbi blanquista nevelés nyomai. Griffuelhes emellett robbanó egyéniség, nagyszerű szónok és szervező, aki szívét és minden energiáját az ügynek szentelte, de aki ellentmondást nem tűrő, kíméletlenül szókimondó, sokszor érdes magatartásával sok ellenséget szerzett magának. Griffuelhes 1909-ben homályos pénzügyi természetű dolog miatt köszönt le tisztjéről, az utána következő években ellenzéki alapon támadta Jouhaux—Yvetot—Merrheim gyakorlatát, akik szerint a helyes eredeti platformról tévútra vették a mozgalmat (antimilitarizmusba — *La Vie Ouvrière* 1914). Az első világháború idején a „honvédők” közé sodródik. A háború után már csak rövid ideig játszik politikai szerepet. Szervező tevékenysége mellett több propaganda-írása jelent meg az 1901—1909-es években.

V. Griffuelhes mellett az egységes CGT másik nagy befolyású alakja *Émile Pouget* (1860—1932). Aikáját és szerepét E. Dolleans i. munkája világítja meg kellő részletességgel, nagy műgonddal, érezhető meleg rokonszenvvel. Magunk előtt látjuk ezt az annyira két különböző típusú embert: az olykor brutális, blanquista Griffuelhest, és a mozgalom „szürke eminenciását”, É. Pouget-t, a „szabadság szerelmest”, aki a gondolatok és a sajtópolemia, nem a nagygyűlések harcának embere. Pouget anarchista volt, és cikkeivel már igen korán kiérdemelte a vele rokonszenvezők tiszteletét — másik oldalon pedig a rendőrségi üldözést, a londoni emigrációt. Nem régi típusú anarchista. A nagy szabadtudósok (E. Reclus stb.) helyett ő a földön akarja még elérni a szabadság korszakát — és ehhez a szindikalista szervezkedésben látja meg az utat. A hőskorszakban ő V. Griffuel-

még hozzá a guesdei irányzatnak még maradtak hívei —, lényegében a „forradalmi szindikalisták” jutottak hegemon helyzetbe, akikkel szemben csak az angol trade-unionistákra emlékeztető „reformisták” léptek fel.

A „forradalmi szindikalizmus” „az akció... pontosabban a sztrájk filozófiája”.⁶⁵ A munkás életében a tőke elleni küzdelemben ugyanis a sztrájk a legtanulságosabb esemény. Ekkor kerül nyíltan szembe nemcsak a kapitalistával, hanem magával az állammal is — mondják. A sztrájkok gyakorlatában lesz antipatriota és antimilitarista. A sztrájkok világítják meg a munkás előtt, hogy szövetkeznie kell osztályos társaival abban a nagy harcban, amelyben, Pouget szavával élve, „egyik oldalon a tolvajok, másik oldalon a meglopottak állnak”.⁶⁶

hes helyettese (a CGT helyettes főtitkára és a szindikátus szekció vezetője). Egyben ő szerkeszti alapításától a CGT hetilapját, a *La Voix du Peuple*-t. Ő a programok kidolgozója (amiensi kartának), az állandó direkt akció szorgalmazója, a mindennemű állami-parlamentari, törvényes kapcsolatok, reformok elutasítója.

Griffuelhes másik helyettese, a CGT bourse-szekciójának vezetője *G. Yvetot* a többiekkel szemben nem markáns egyéniség. Fiatal munkás, Pelloutier közvetlen tanítványa, aki mindjárt mestere halála után került a bourseok élére. Sokkal színesebb és befolyásosabb egyéniség a „vasasok”, helyesebben a fém munkások szakszervezetének vezetője *Alfred Merheim* (1871—1925). Merheim szintén a hőksorszak anarchoszindikalista platformjainak egyik kidolgozója. A vasmunkások szervezete életével teljesen összefonódott, egészen 1923-ig tagja a szakszervezet titkárságának. Gondolkodó fő, ő az, aki az általános tételek hangoztatása mellett leginkább követeli meg a „konkrét helyzet konkrét elemzését”. Hozzátehetjük, hogy alighanem ő az, aki társai között az elemzésben ekkor legmesszebb jut. Ő az, aki az imperializmus korszakának két alapproblémáját feszegeti: nagy anyagot gyűjt és következtetéseket von le. A két általa megjelölt probléma: a háborúk és a monopóliumok. Figyelmeztet a veszélyre, és a háború idején ő lesz a háború-ellenes pacifista szakszervezeti ellenzék vezetője. A háború után többedmagával (Griffuelhes, Delesalle, Monatte, Rosmer stb.) csatlakozik a Kommunista Párthoz, de csakhamar kiderül, hogy a kommunista mozgalom alapelveit nem tudták tényleg magukévá tenni — a pártból kiváltak, sőt nem egyszer ellene léptek fel.

A vezető magnak volt tagja *P. Delesalle* (1870—1948) is. Delesalle munkáscsaládból származott, maga gépipari munkás volt (marós, szerelő, majd egyéni továbbképzés után műszerész, műszaki rajzoló), és a 90-es évek elején már az anarchista mozgalomban találjuk. 23 éves korában világlátott ember, hazája számos városában dolgozott, rengeteg egyéni tapasztalattal rendelkezett, elismert jó szakmunkás volt. A 90-es évek derekától elfordul az eredménytelen anarchizmustól és a szindikalista válfaj felé közeledik. Pelloutier mellé áll, de ugyanakkor Reclus és Kropotkin bizalmát is élvezi, továbbra is az anarchista *Temps Nouveaux* munkásrovatának vezetője. 1897-ben az üzemi munkát otthagyja, teljes idejét a sajtópropaganda foglalja le. Szerkesztési feladatai mellett 27 éves korában 1898-ban Pelloutier helyettese lesz a bourseok élén. Az 1902-es egyesülés után a CGT-ben megmarad a bourse-szekció helyettes vezetőjének (Yvetot mellett) és egyben ő az általános sztrájkbizottság vezetője. Továbbra is rendszeres propaganda-munkát végez, több népszerű brosúrát írt az anarcho-szindikalizmus lényegéről, céljairól. 1906-tól Delesalle fokozatosan visszavonul a mozgalomtól, mígnem 1908-ban végleg leköszön, az aktív politikai tevékenysége megszűnik. Ettől kezdve a munkásmozgalom dokumentumait gyűjti, esetenként ezeket kiadja.

⁶⁵ *Félicien Challaie*: *Syndicalisme révolutionnaire et syndicalisme réformiste*. Paris. 1909. 8. l. Az anarcho-szindikalizmusnak ez a megfogalmazása és summázása nem teljes. Mert ha igaz az, hogy a századforduló marxizmusa „a proletárforradalom és a proletárdiktatúra” elvére épült fel, akkor az anarcho-szindikalizmusnál sem elég a ma akcióját, a sztrájkot venni alapul, hanem amellé szervesen odakívánczik, hogy ez gazdasági sztrájk, valamint a gazdasági általános sztrájk, majd a gazdaság decentralizált, kommunákra épülő államnélküli felépítését szorgalmazta. A forradalmi szindikalizmus nem szorítható a „sztrájk” skatulyájába, a sztrájk értelme és perspektívája nélkül.

⁶⁶ Uo.

A forradalmi szindikalisták tehát többnyire a társadalom éles polarizációjából indulnak ki, ugyanúgy mint a marxisták.⁶⁷ Az osztályharcot éppen ezért éppoly elkerülhetetlennek tartják, csak a módszereik mások. A szindikalizmus ugyanis „eltávolodik a szocializmustól, és az állam kritikája révén az anarchizmushoz közelít”.⁶⁸

A szindikalizmus nem ismeri el, hogy az államot fel lehet használni a munkásosztály javára a történeti küzdelemben. A demokrácia játékszabályait sem hajlandók elfogadni, minthogy az összevegyíti az osztályokat, a munkásszervezetek felhígulnának, a parlamentben különböző blokk-kombinációk (nem beszélve a személyes érdekekről) kerülnének előtérbe, a nagyszámú középréteg jutna indokolatlanul a mérleg nyelvét meghatározó középponti helyzetbe.⁶⁹ Nem tagadják, hogy alkalmasint az állami munkavédelmi törvények a munkások nagy tömegeire előnyösek.⁷⁰ De szerintük szükség-

⁶⁷ Csak többnyire, mert Michels és az ő nyomán Szabó Ervin a századforduló idején az elsők között van, akik felvetik a „white collar”-réteg, a műszaki értelmiség számbeli és társadalmi súlyban egyaránt növekvő jelentőségét.

⁶⁸ *Challaye* : i. m. 12. l.

⁶⁹ A középrétegeket illetőleg az anarcho-szindikalistáknak nem volt világosan kiformált felfogásuk, és az is, ami volt, az is változott egyénenként, korszakonként. Az agitációs irodalomban élesen „proletár” mozgalomnak vallották magukat, ami, látuk, egészen az ouvrierizmusig ment el. Franciaországban azonban tudvalegőleg a parasztság mind százalékarányban, mind súlyban tekintélyes helyet foglal el. Ezenkívül az anarcho-szindikalizmusnak számot kellett vetnie azzal is, hogy a szindikalista forradalom esetén mi történjék a mezőgazdasággal. Az anarcho-szindikalista irodalomban ily módon ismételtelen visszatérnek a parasztság megszervezésének szükségességére — a CGT keretein belül. A felhívásszerű cikkeket nem kisebb személyek írják, mint E. Pouget, L. Niel, P. Monatte stb. — vagyis a mozgalom programadó elitje. E cikkek egyaránt megjelennek a *Vie Ouvrière*-ben, az *Almanach de Révolution*-ban, a *Mouvement Socialiste*-ben stb. Hangvételük — az Engels bírálata utáni szociáldemokrata paraszt-kérdéssel foglalkozó irodalomhoz hasonlóképpen — olyan, hogy elsősorban a mezőgazdasági munkások védelmére, szervezésére szorítkozik, a kis- és középparasztság problémái kevésbé érdeklik. Sokkal bonyolultabb a városi középrétegek megítélésének kérdése. Ennek nagy anarcho-szindikalista irodalma ugyan nincsen, de tény, hogy a gyakorlati mozgalom szükségessége tette pl., hogy a CGT a tisztviselők szakszervezeti jogai mellett állt ki (1907 és 1910 között a tanítók és postások küzdenek szakszervezeti jogaikért, ami országos politikai viharokat vált ki), és ez a réteg kétségtelenül nem proletár, úgynevezett „határeset” kategóriába tartoznék. A tisztviselőrétegnél nagyobb viharokat váltott ki az értelmiség megítélése. Az ouvrierizmusnak annakidején kifejezett értelmiségellenes íze volt, és ez továbbélt a mozgalomban egyaránt kapva jobb- és „baloldali” értelmezést. Griffuelhes kétségtelenül bizalmatlan volt irántuk, de a legdühödtőbb értelmiségellenes G. Sorel, a volt mérnök, ekkor teoretikus szobatudós és környezete volt (közülük emelkedik ki E. Berth). G. Sorel az, aki 1909 előtti szindikalista korszakában az értelmiségnek tulajdonít minden rosszat, akik a marxizmus és szocializmus forradalmi tartalmát kűgözták, és akikről minden esetben azt tételezi fel, hogy pusztán azért csatlakoznak a munkásokhoz, azért szerveznek politikai pártokat, hogy ezeknek hátán ők jussanak be a parlamentbe, sőt lehessenek az új uralkodó réteg. (G. Sorel : *L'Avenir Socialiste des syndicats*. Paris. 1901. VII—VIII., XIII—XV., 60. l.; *La décomposition du marxisme*. Paris. 1908. 50—51. l.) Sorel e megállapításai kétségtelenül hatottak a kor munkásmozgalmára, de a CGT felfogását lényegében nem ez a soreli ellenszenv, hanem az eredeti proletár-polarizációs elképzelés szabta meg, amely a középrétegekkel szemben közömbös.

⁷⁰ Ebben a kérdésben is van a különböző résztvevők között ingadozás. Az anarchisták annak idején bármifajta reform hasznosságát tagadták. A 90-es évek közepén, az új és részben munkás-anarchista generáció — hangadójukul P. Delesallet tekinthetjük (ekkor 27 éves) — elfogadja a munkásszervezkedés szükségességét, sőt azt is, hogy ennek révén lehet javítani a munkások sorsán. Tovább lépnek az anarchizmusnál, de hangsúlyozzák, hogy tulajdonképpen nem is ezekért a reformokért harcolnak, hanem hogy a küzdelmek során a munkásság harcászása fokozódik, és a reformokon túl, az egész rendszer

telen, hogy a munkásság ezek kivívásához parlamenti képviselőket válasszon.⁷¹ Szerintük elégséges a munkások harcós lendülete, „parlamenten kívüli” kényszere is átmeneti és viszonylagos értékű reformokhoz.

A demokrácia és többségi elvet ily módon elvi alapon utasítják el, ugyanebből a forrásból ered az az elképzelésük, hogy a szindikátusoknak az erősztó, aktív forradalmi magot kell képezniük, amely az egész osztályt magával tudja ragadni a harcba.⁷²

A sztrájkok gyakori egymásutánja (amelyek a dolog természetéből fakadnak, és éppen ezért kiküszöbölhetetlenek a tőkés társadalomban) az osztályharcot mindjobban kielezi, míg végül is ez a sztrájk oly „általánossá” válik, hogy elsöpri magát a magántulajdon rendszerét — vallják.

Ez a logikailag tiszta, sőt „vegyitiszta” képlet volt az, amely mércéül szolgált a legközvetkezetesebb, de egyszersmind legdoktrinerebb „forradalmi szindikalistáknak”. Ezen az alapon háritotta el Pouget még a nyugdíjtervezeteket, vagy az állami egyeztető, vagy az első fokú Proud’homme bíróságokat,⁷³ mivelhogy ezek a reformok mind illúziókat keltenek, és a forradalmi elszántsággal ellentétesen hatnak.

Hasonló okokból vetették el a hazafiságot is,⁷⁴ valamint a hadsereget, a militarizmust.⁷⁵

megdöntésére is alkalmasakká válnak. Ebben az alapkérdésben a két véglet között (az anarchisták, akik minden reformot tagadnak, és a reformisták, akik csak a reformot látják célszerűnek, minden nagyobb akciót kilátástalannak vélnék) a nüanszok széles skáláját sorolhatjuk fel. Így vannak olyanok, mint Delesalle, akik bár észreveszik a javítások lehetőségét, a harcot helyezik előtérbe, a javításokra nem sokat adva (*J. Mailron* : i. m. 73., 80., 83. l.). Egyesek, mint Sorel, az anarchistákhoz még közelebb állnak, és az ilyen küzdelmekben pusztán csak a harcot tartják érdemlegesnek. Griffuelhes tovább megy, tiltakozik az ellen a vád ellen, hogy a szindikalistákat nem érdekelné, mint élnek a tömegek. Éppen ezzel kapcsolatban mutatja ki, hogy a sztrájkok nemcsak a harcokész-ség növelésére alkalmasak, hanem a statisztikák tanulsága szerint többéves átlagban a sztrájkok eredményeként a munkások életkörülményei kedvezőbbeké váltak (*V. Griffuelhes* : *L’Action Syndicaliste*. 20—21. l.). Az állami munkavédelmi intézkedésekkel szemben azonban ő is bizalmatlan. Az anarcho-szindikalistáknak csak a „reformista” szárnya, illetőleg a Lagardelle-féle, a szocialista pártkapcsolatokat is megengedő csoport jut ennél messzebb.

⁷¹ Ebben a kérdésben az ő táborukban is taktikai ellentétek vannak. A zöm szükségtelennek tartotta a parlamenti képviselőket. (*E. Pouget* : *Le syndicat*. 19. l.; *P. Delesalle* : *Deux méthodes du Syndicalisme*. Paris 1903. 2. l.; *Pelloutier* : i. m. 52. l.; *V. Griffuelhes* : *Voyage révolutionnaire*. 57—59. l.) — Mások viszont, mint H. Lagardelle is, úgy gondolták, nem ártalmas ilyen parlamenti frakció létrejötte, és anélkül, hogy ezeknek szánta volna a „derékhad” szerepét, bizonyos oldalakozó, előmozdító feladatra alkalmasnak tartotta őket. (*Jules Guesde, H. Lagardelle et E. Vaillant* : i. m.; *H. Lagardelle* : *Le socialisme ouvrier*. Paris. 1911. 8—9., 54. l.)

⁷² *V. Griffuelhes* : *L’Action Syndicaliste*. Paris. 1908. 34. l.

⁷³ Ezeket a bíróságokat felerésben munkásokból, felerésben tőkésekből választják.

⁷⁴ Tudatosan „hazátlanoknak” nevezték magukat, akik csak a proletárinternacionalizmusban hisznek, mert hiszen nincs semmijük, amit védeniök kellene. A haza — hirdették — csak a burzsoázia „páncélszekrénye”. És ezen a ponton az anarcho-szindikalisták találkozottak, közös nevezőre jutottak a szocialista-párti, értelmiségi G. Hervé propagandájával (*Le Mouvement Socialiste*. 1905. aug.).

⁷⁵ Az antimilitarista mozgalomnak a legnagyobb tömeget Franciaországban a CGT adta. Tüzes nyilatkozataik nemzetközi érdeklődést váltottak ki. Oly mértékben, hogy egyesek az antimilitarizmust már-már azonosították a CGT-vel, és pl. nálunk Jászi Oszkár, vagy a Huszadik Század, Szabad Gondolat más polgári radikálisai azért rokonszenveznek a mozgalommal, mert a militarizmus visszaszorítását várják tőlük, miközben teljesen elvesztik szemük elől a mozgalom proletárszindikalista célkitűzéseit.

Megjegyzendő, hogy a „forradalmi szindikalisták” antimilitarista tevékenységüket azért is folytatták, mert egyrészt a kaszánya-fegyelem elfogadhatatlan volt a számukra, mert az ifjabb generációk mind bekerültek ebbe az „iskolába”, másfelől pedig az antimilitarizmus összefonódott a mindent megválaszoló alapeszmével, az „általános sztrájkkal”. (Ez fordítva is igaz. A sztrájkok idején a kormány katonaságot vezényelt ki, a munkásokat behívókkal kényszerítette a munka felvételére. Így a munkások gazdasági harcai is elvezettek az antimilitarista érzelmek megerősödéséhez.) Ugyanis a háború és katonai erőszak ellenében minden esetben ehhez az eszközhöz kívántak nyúlni. Így a kettős tétel végül eggyé olvadt össze.

Az osztályharc tételéből való kiindulás, az állam, haza, hadsereg elutasítása mellett a forradalmi szindikalizmus harmadik lényeges elemének Challaie a szindikátusok szerepéről kialakított felfogását tartja. Vagyis azt, amiről már szóltunk, hogy a tőkés viszonyok között ezek védik meg a munkaságot, ezek nevelik harcra, a nagy erőpróbán ezek töltik be a vezérkarok szerepét, a forradalom másnapján pedig ezekre támaszkodva épülhet majd fel az új világ.

„A reformisták” a bőrös, nyomdász, vasutas szakszervezetekben s részben a bányászok körében is tartották erősen magukat. A két utóbbiban erejüket az is magyarázza, hogy állami munkavédelmi, illetőleg munkaidő korlátozási törvényeket reméltek biztosítani. A reformisták legismertebb vezéralakja A. Keufer, a nyomdász szakszervezet titkára volt. A Le Mouvement Socialiste nagy ankétján, amelyen a szakszervezetek feladatait tárgyalták meg, ő képviselte a reformista ellenzék álláspontját.

Hozzászólásában nagyon világosan, tömören foglalja össze a reformisták nézeteit, ezért méltán lehet iskolapéldaként idézni. Keufer már előljáróban hangsúlyozta, hogy az utóbbi évek ipari valamint tudományos haladása a munkásság helyzetében is kedvező változásokat eredményezett.⁷⁶ Majd rátért arra, hogy a múltban azok a törekvések, amelyek a munkaságot politikai pártok támogatóivá akarták tenni, milyen sok kárt okoztak. Általában mindenki egyetért abban, állapította meg, hogy a gazdaság „újraosztása” révén lehet a kizsákmányolást megszüntetni (elégg ködös fogalmazás, de mindenestre messze túlmegy a 30 évvel ezelőtti mutualizmuson, ami a tömegek

A CGT valóban nagy energiát fordított antimilitarista tevékenységre. Ezt egyesek a CGT első úttörői közül is (V. Griffuelhes, E. Pouget) nehezményezték, és az 1909-ben kezdődő belső válság nyomán fel is vetették, hogy ez a végső soron politikai kiállás túlságosan eltérítette a szindikalista mozgalmat eredeti proletárszervezkedési irányvonalától (La Vie Ouvrière. 1914. júl. 20.). Érdekes, hogy anarchista részről is elhangzott opozíciós felszólalás a D. Niewenhuis vezette AIA (Nemzetközi Antimilitarista Szövetség — Association Internationale des Antimilitaristes)-ban való felolvadás ellen. Az 1907-es amszterdami kongresszuson Niewenhuis javaslatát, hogy a küldöttek vita és előzetes határozat nélkül vegyenek részt a másik, szélesebb blokkot képező szövetség munkájában — Malatesta indítványára elvetették. (Congrès anarchiste à Amsterdam. 19—20. I.) Nemsokkal ezután pedig ugyancsak D. Niewenhuis és K. Liebknecht folytat polemikát arról, hogy miben tér el az anarchista és szociáldemokrata antimilitarizmus. Liebknecht véleményét könyvében (Militarismus und Antimilitarismus) fejti ki — Niewenhuis a Die Freie Generation hasábjain (1908 áprilisi szám) bírálja Liebknechtet. Az antimilitarizmus olyan önálló nagy kérdés, amelynek vizsgálatára itt nem óhajtunk kitérni, hiszen ebben az esetben össze kellene hasonlítani a szindikalisták, Jaurès, Hervé, Guesde sőt még a polgári humanisták, pacifisták antimilitarizmusát is, ami ezen tanulmány kereteit messze túllépi.

⁷⁶ Le Mouvement Socialiste 1905. jan. 1. 18. 1.

nagyobb érettségét, forradalmi elszántságát bizonyítja), de ehhez a célhoz többféleképpen lehet eljutni. Egyesek a kooperáció, mások a kollektív tulajdon hívei. Egyesek szükségesnek tartják a politikai hatalom megragadását, mások viszont a teljes szabadság hívei, minden „autoritást” elutasítanak. Mindenki a maga elképzelésére esküszik. Ezek után hogyan lehet összefogni egy táborba az anarchistákat a kollektivistákkal? Az ellentétek tehát nagyon is ismertek. Minden bizonnyal hosszú átmeneti szakasz kell ahhoz, hogy ezek az eltérések letisztuljanak. Minthogy pedig a „szociológiában” nem lehet kísérletezni — és itt következik a „hic salta” —, mindaddig, amíg nincsen olyan megbízható elmélet, amelyet a gyakorlat is teljesen igazol, minden erőt arra kell fordítani, hogy a jelenlegi viszonyok között megjavítsák a munkásság életfeltételeit.⁷⁷

Abban mindenki egyetért, hangsúlyozza, hogy a munkásoknak önállóan, a burzsoáziától függetlenül kell szervezkedniök, megvívniök a mindennapi harcukat, és éppen ezekben a hétköznapi ütközetekben erősödik meg maga a proletariátus is. Az általános elvek körvonalazása után, amelyet mint ellenzéki kisebbségi, a többséggel rokonszenvező folyóiratban igen finoman árnyalva, az eltéréseket sok helyütt letompítva ábrázolt, részletesen felsorolja azokat a munkás-szervezkedési formákat, amelyek az eddigi tapasztalatok szerint beváltak, hasznosíthatók. Ezek között pedig nemcsak a szindikátusokat, szakmai federációkat sorolja fel, hanem mint harci eszközt, a sztrájkokat, sőt az általános sztrájkot is. A másik oldalon viszont a több kisebb jelentőségű szervezkedési, harci forma mellett szerepelteti a kollektív szerződést, amivel szemben egyes „forradalmi szindikalisták” nagy ellenszenvvel viseltettek. A rész-megállapítások után mondanivalóját ismét összefogja, és a szellemi mag ezek után nem más, mint Pelloutierből, az ősforrásból való kiindulás (és így lesz Pelloutier mind a „forradalmi szindikalisták”, mind a „reformisták” ihletője) olyképpen, hogy Pelloutier szerinte kizárólag a bourseok fejlődésében bízott. Ez pedig — Keufer szerint — rendjén is van. Az egyszerű evolúciót emeli ki Pelloutier tanításából (a revolúciót elhagyva), hogy a megszokhatatlan gradualizmus mellett tegyen hitet. Ezzel egyidejűleg szükségesnek tartja hozzáfűzni, hogy az újabb fejlődés alapján ezekben a bourseokban valamennyi munkást egyesíteni kell (vagyis nemcsak a forradalmi elitet — ahogy Pouget és a többiek hirdetik), ahol ezeknek az értelmiséggel (tudomány-nyal) kell együttműködniök.⁷⁸

Keufer óvatosan megfogalmazott ellentézisei mellett a reformisták még számos lényeges pontban eltértek a „forradalmi szindikalista” felfogástól. Így megkérdőjelezték mindjárt a „forradalmiak” kiinduló bázisát, a kapitalista társadalom polarizálódásáról szóló elképzelést. És itt mi sem természetesebb, mint hogy Bernstein fejtegetéseit kölcsönözték ki.⁷⁹ A reformisták Pelloutier-re hivatkozva hangsúlyozták, hogy a szocialista forradalom feltételezi, hogy a proletariátus maga is kellő technikai-kulturális képzettséggel rendelkezzen a „maga irányítására”. Ez pedig még nincs meg. Vagyis türelmes szervező munka stádiumában vannak. (És ki ne gondolna ezzel kapcsolatban Kautsky érveire a forradalmi cselekvés elsietése ellen?) A „forradalmiak”, mint láttuk, az állami „külső erőszak” azonnali megszüntetését mint alap-

⁷⁷ Paul de Delesalle : i. m. 20—22. l.

⁷⁸ Le Mouvement Socialiste. 1905. jan. 40. l.

⁷⁹ Tanulságos viszont az, hogy ezen a ponton az egyébként baloldalinak ismert Sorel Kautsky ellenében szintén Bernstein megállapításaival rokonszenvezik.

axiomát fogadták el. A „reformisták” ezzel szemben felvetették, hogy mi a biztosíték arra, hogy az emberek mind azonnal megváltoznak, és nem lesz szükség „külső, társadalmi” kényszerre az egyszerű társadalmi rend, a termelési fegyelem fenntartásához. Vagyis rátapintottak a „forradalmiak” gyenge pontjára, „ideális anarchista” meggyőződésükre, miszerint a centrális, elnyomó hatalom eltűnése után az összes baj megszűnik, az emberek anyalokká változnak. Szembenálltak azzal a kanonizált CGT dogmával is, miszerint nem baj, ha egy sztrájkot elvesztenek, mert a vereségek tapasztalata is forradalmasít. Ezzel szemben szüntelenül utaltak arra, hogy a munkásság tömegeire nézve egyáltalán nem közömbös, hogy milyenek a munkafeltételeik. Ezek javítására pedig igenis nagy hatású, hogy az állam révén milyen munkatörvényeket biztosítanak. Ezzel egyidejűleg kifogásolták a CGT hivatalos antipatriotizmusát, mivel a munkások jól tudják, hogy a környezet, amelyben élnek, közvetlen befolyással van életük alakulására.

A „reformisták” tehát két alapkérdésben bírálták a „forradalmi szindikalistákat”: egyrészt a nemzetről alkotott felfogásukban, másrészt az államról vallott nézeteikben. Az első esetben a nemzeti nihilizmust támadták, a másodikban azt a dogmát, hogy a kapitalista viszonyok között a munkások számottevő javulást nem tudnak maguknak kiharcolni.

A reformisták a „forradalmiak” bírálatán — vagyis negatív programon — túlmentek, és pozitív célkitűzéseket jelöltek meg, melyeknek meg is volt a maguk hatása. Egyfelől a „forradalmi rohamcsoportok” elképzelése helyébe, amivel együttjárt a szervezeti kérdések elhanyagolása, ők hangsúlyozták a nagy tömegek megnyerésének szükségességét. Ők állították előtérbe a rendszeres tagdíjfizetés kérdését, a szakmai szervezkedés helyett ipari szervezetek létrehozását. (Az ipari szervezkedést nemcsak ők szorgalmazták. A forradalmi szindikalisták is lobogójukra írták. A gazdasági, technikai fejlődés, a kisebb régi szakmák eltűnése, a monopóliumok elleni védekezés szinte automatikusan hozta magával a nagy szakszervezetek és egyúttal az ipari szervezetek megerősödését.) A külpolitikai sikon pedig ők szorgalmazták elsősorban a II. Internacionáléval, illetőleg a szocialista nemzetközi szakszervezeti szövetségekkel való szoros kapcsolatok megteremtését.

A reformisták, nyugodtan megállapíthatjuk, lényegében az angol vagy német szakszervezeti tevékenység iskolapéldáját állították az anarcho-szindikalizmus ellen. Ezt nem is tagadták. A vitákon nem egyszer elmondták, hogy ők is olyan milliós tömegmozgalmat akarnak létrehozni, mert akkor többet tudnak elérni. Ezt az érvelést önmagában nem is lehet hibáztatni, az elmondottakból pedig szintén kitűnt, hogy nem egy részletkérdésben a reformista aggályok jogosaknak tűntek, szervezeti gyakorlatuk eredményes volt. Az anarchista nézetek bírálata pedig mindenképpen hálás talajnak bizonyult. Az összegezésnél mégis azt kell mondanunk, hogy bár a reformisták ténylegesen munkás-nézeteket szolgáltattak meg, a munkások érdekeit kívánták szolgálni, ez a munkásmozgalmi irányzat, minden sikere és tömegereje ellenére, nem jelentett történeti méretekben előrelépést. A reformisták — mint ahogy a későbbi történeti gyakorlat bebizonyította — sohasem értek volna el a kizsákmányolás megszüntetéséig, a szocializmus kivívásáig. Ez a perspektíva ezekben az években már elhomályosult előttük, és ekkor a kapitalizmuson belüli engedmények kiszorítására korlátozták erőfeszítéseiket. Anélkül, hogy ezeknek a reformoknak jelentőségét lebecsülnénk — hiszen ez milliók életére hatott ki, olykor igen nagy mértékben —, a reformistákra

jellemző holnapról való lemondással szemben mégis a „forradalmi szindikalisták” voltak azok, akik a szocialista perspektívát (bármekkora anarchista, szindikalista torzításokkal is) ébren tartották százazrekben, ők voltak azok, akik a tőke és a tőkés állam gyűlöletére nevelték a francia proletárok tekintélyes részét. Igaz, a reformisták is „bírálták” a kapitalizmust, sőt feltételezték, hogy van ennél „jobb világ” is. A kapitalizmussal való leszámolást, méghozzá olyat, amely ezt a nem távoli jövőbe helyezte, mégis az anarcho-szindikalizmus hirdette.

Amikor a két irányzatot mintegy a mérleg két serpenyőjébe dobjuk, sosem szabad elfeledkeznünk arról, hogy mindkettő *volt*, létük egyaránt nem tekinthető véletlennek, vagy egyes személyek erényeinek, hibáinak. Mindkettő a történelem, a munkásmozgalom hosszú alakulásának produktuma, amely a tőke elleni harcban kovácsolódott össze az osztály legképzettebb, legöntudatosabb tagjaival. Mindkettő a munkások javát kereste, és fegyverek megválogatása közben került szembe egymással. Mindegyiknek sokszor volt igaza, amikor a másik felfogás hibás elképzeléseire mutatott rá, a történelem azonban rávilágított, hogy egyik sem találta meg a megfelelő eszközt. A forradalmi szindikalizmus és reformizmus kölcsönösen feltételezte egymást, mint ahogy a végletes, „jobb-” vagy „baloldali” elhajlás mindig tápot ad a másik létének. De mikor azt mondjuk, hogy az egyik görögtüzes lángolásra, a másik holnap nélküli hétköznapivá-szürkülésre emlékeztetett, mégis tisztában kell lennünk azzal, hogy a szocialista párt mellett e kettős, és mégis hiányos iskola volt az, amely a francia proletariátus új nemzedékeit harcra nevelte, amely kikapcsolhatatlan közbülső láncszemet alkot a nagyapák és unokák, a Kommün és a Népfront generációja között.⁸⁰

Természetesen a két irányzat között nemcsak „elvi szinten” folyt a vita. Minthogy egy olyan nagy tömegszervezet, mint a CGT irányításáról volt szó, és minthogy a két vélemény minden kongresszuson, minden jelentős lépés elhatározásánál megütközött, e két felfogás politikai küzdelme jellemzi a CGT létét alakulásától egészen az 1914-es világháborúig. A két irányzat befolyásának alakulását is nehéz pontosan meghatározni. Tény, hogy „a hőskorszakban” 1903–1909-ig a „forradalmi szindikalisták” voltak mindvégig többségben. E többség azonban gyakran nem a szervezett munkások tényleges többségét teszi ki. Ugyanis az anarchista antidemokratizmusnak, vagy ha úgy tetszik demokratikus föderalizmusnak engedve, a CGT alapszabályzata szerint a kongresszusokon minden szervezetnek egyenlő értékű szavazati joga volt, függetlenül attól, hogy mekkora tagságot képviselt. Ez a gyakorlat a kis, helyi bourseoknak kedvezett, amelyek többségükben „forradalmiak” voltak. A nagy reformista szakszervezetek (nyomdászok, vasutasok, építőmunkások) küldöttei joggal kifogásolták, hogy tarthatatlan az olyan rendszer,

⁸⁰ Mindezt persze csak akkor írhatjuk le, ha tudjuk, hogy a közbülső láncszem másik, és úgy tűnik értékesebb felét a Szocialista Párt, Guesde és még inkább Jaurès képviselte. Az adott történeti korszak alapkérdését, a forradalom és reform viszonyának a francia helyzet gyakorlatában való alkalmazását azonban senki sem tudta megoldani. Sem a szakszervezetekben érvényesülő két, sem az egész korabeli francia szocializmust igenlő mozgalomban megtalálható sokféle (legalábbis négy nagyobb) irányzat. Ennek köszönhető, hogy a francia mozgalomban a XX. század első évtizedében a bizonytalanság érzékelhetővé válik, és a munkásság nagy nevelői nem tudják a ködöt hathatósan eloszlatni. Hiába adtak sokat, egész életüket is, az igazi nagy, történeti kérdésre adósok maradtak a felelettel.

amelyben ugyanannyi súlya van egy 30, mint egy 300 tagot képviselő küldöttnek. — Ennek a gyakorlatnak következménye, hogy a szavazások sem mutatják a tömegbefolyást tisztán.⁸¹ Mindkét irány a „munkások többsége”

⁸¹ Sajnos a két irányzat támogatóinak szociális eredetét nem sikerült statisztikai adatokkal körülhatárolni. A szakszervezetek taglétszáma vonatkozó adatok maguk is bizonytalanok. Az 51-es jegyzetben idézett adatokat P. Louis a hivatalos Bulletin de l'office du travailból vette át. A szakszervezetek jelentései más számokat vesznek alapul. Mindez pedig az összes szervezett munkásra vonatkozik, nem pedig a CGT tagjaira. A szakmunkák a szakszervezeti tagság belső szociális összetételéről nem közölnek adatokat. Ami megállapítható, az a következő: a CGT taglétszáma 1902 és 1912 között 100 000-ről 600 000-re emelkedett. Az összes szervezett munkás száma ekkor 1 millió. Jauhauxnak a Le Havre-i kongresszuson tartott beszámolója szerint a 600 000 tagból csak 450 000 fizetett rendszeresen tagdíjat. Egyes szakszervezetek azonban sokkal gyorsabban növekedtek az átlagos szaporulatnál. A Leipziger Volkszeitung 1908. nov. 10-i elemzése ezt a következőképpen regisztrálja: a CGT tagság 1902 és 1908 között 250 000-ről 290 000-re (?) emelkedett, miközben a vasutasok taglétszáma 24-ről 45 000-re, a bányászoké 30 000-re, a textileseké 7 000-re, az építőmunkásoké 40 000-re ugrott. Az adatok ismét rendkívül bizonytalanok. Tény azonban, hogy a különböző iparágak szervezettségének arányát a különféle adatok is egyirányban jelzik. A már idézett P. Louis-féle arányszámok is a fentnevezett iparágak munkásainak nagyobb szervezettségére utalnak. Ugyanezt húzzák alá E. Dolleaux némileg eltérő adatai (i. m. 208. l.). Ezek szerint a legszervezettebbek a bányászok és építőmunkások (30—32%), közlekedések (27), vegyipariak (23), papír-, nyomda- és bőripariak (15), fa-, bútor- (14) és textilipari munkások (13%). Az ily módon egybehangzó ítéletek ellenére a szervezetenként folyó szavazás nagy aránybeli eltolódásokra vezetett. Az idézett lap szerint az 1908-as marseillesi kongresszuson 3000 élelmezési munkás 39 mandátumot kapott, 30 000 bányász 35 mandátumával szemben. A vasasok 14 000 tag után jutottak 111 mandátumhoz, míg a vasutasok 45 000 tag után kaptak 70 szavazatot. Mint mondtuk, az kimutatható, hogy a bányászok, textilesek és vasutasok az anarcho-szindikalista irány ellen léptek fel, de nincs elegendő adat ahhoz, hogy ebből túl messzire mutató következtetéseket vonjunk le. Kétségtelenül a bányászok és részben a textilesek is nagyüzemibb munkások, mint a vasasok, de a vasipariak sem írhatók teljes egészében a kisipar oldalára. Bár igaz, hogy a francia munkásság 50%-a öt könnyűipari ágban volt foglalkoztatva, és csak 18%-a helyezkedett el a gépiparban, vegyiparban és kohászatban (J. Bruhat és Marc Piolo adatai), mégis megjegyzendő, hogy az utóbbiak előretörése nagyon markánsan jelentkezett. Erre vonatkozóan P. Louis egy másik munkájából (Histoire de la classe ouvrière en France. Paris 1927. 179. l.) idézzük:

Munkáskategóriák (ezerben)

Év	Közlekedési	Bányász	Élelmezési	Vegyí	Textiles	Fémipari	Nyomdász
1896	344	154	267	76	1,043	463	67
1901	422	189	278	101	1,046	591	84
1906	421	204	293	116	1,120	639	90

P. Louis könyvében abszolút számokat is közöl a CGT tagság szakszervezeti megoszlásáról: az 1905-ös 781 000 tagból eszerint 79 000 volt bányász, 41 000 élelmezési, 28 000 vegyi, 24 000 papír- és nyomdaipari, 79 000 textiles, 90 000 fémipari és 222 000 (!!) kereskedelmi-közlekedési dolgozó. 69 000 női tag volt, akik zömükben természetesen textilesek, de jelentős részben otthondolgozók voltak (181. l.).

A CGT belső politikai küzdelmeinek szociális hátterét tehát nem tudjuk kielégítően megválaszolni. Megállapítható viszont az, hogy a CGT vezetői a szervezeti szabályzat segítségével az arányos képviselési rendszert, és ezzel együtt a demokratizmust félreállították, ami a legnagyobb szakszervezetek befolyásának leértékelésére vezetett. (Fordítva viszont ezzel a franciáknál nem jelentkezett a nagy szakszervezetek hegemoniája, ami az angoloknál és németeknél nem egyszer szintén negatív irányban hatott.) Igen szemléletes például a CGT élén álló titkárok névsora. 1895—1898 között Lagailse a titkár (*vasutas*), 1899—1900-ban Copigneaux (*tisztviselő*), 1901-ben Guérard (*vasutas*),

nevében lépett fel. Tény, hogy 1909-ig a „forradalmi szindikalistáké” a vezetés. Ezután rövid átmeneti időre L. Niel lesz a főtitkár, aki megkísérli a két irányzat közös nevezőre hozását. A kísérlet azonban csődöt mond, és Niel után 1910-ben a vezetés ismét a forradalmi irányzat kezébe kerül, mikor L. Jouhaux,⁸² V. Griffuelhes és A. Merrheim közeli munkatársát választották főtitkárrul. A főtitkár helyettese az ugyancsak anarcho-szindikalista G. Yvetot maradt.

Ebben az időben az elméleti elhatárolódás már nem mutatható ki olyan élesen, mint az előző években. Ez már az anarcho-szindikalizmus és a CGT válságának ideje. A „forradalmiak” egymás között is meghasonlanak (lásd az antimilitarizmus vitáját), Griffuelhes és Pouget Yvetot-t támadja. Az új idők követelményeket támasztanak, amelyek között mindkét iskola fegyverzete elavultnak mutatkozik. Az új jelenségek új vizsgálatokat tesznek szükségessé. Ezen a téren A. Merrheim adja a legtöbbet, aki a forradalmi táborból hozzányúl a háború előtti évtized kulcskérdéseire: a monopóliumok létrejöttéhez és a háborús veszély problémájához. Mindkét kérdésben széleskörű anyagkutatót végez, analíziseket ad (ld. a *La Vie Ouvrière* számain), de ezek csak egyéni próbálkozások, nem magáé az egész CGT-é. A CGT maga megmerevedett, a belső küzdelemben az elvek dogmatikus előítéletekké lettek, és az új jelenségek vizsgálatával lényegében elkéstek. Pedig a törekvés mind az új helyzet elemzésére, mind a belső ellentétek kiküszöbölésére megvolt. Az 1910-es években Jouhauxéknak eszükbe sem jut, hogy a szocialista pártról vagy a belső reformista ellenzékéről úgy nyilatkozzanak, mint a régi gárda. P. Delesalle annak idején egészen addig ment el, hogy felvetette: a reformisták gyakorlatukkal tulajdonképpen a kapitalista társadalmi rend stabilitását védik.⁸³ Pouget pedig az egész reformista irányzatot a burzsoázia tudatos cselszövéseinek minősítette: „Megkísérelték, hogy viszályt szítsanak, és a szindikalistákat két táborra osszák.”⁸⁴ A hőskorszakban a „forradalmiak” egyszerű kapitalista képződménynek tartották a reformizmust, amelynek a mozgalomból mihamar el kell tűnnie. A munkások körében található rugóit nem elemezték, sőt ennek feltételeit, elemeit is tagadták. Egész blanquista, anarchista beállítottságukból⁸⁵ az következett, hogy olyan voluntarista for-

1901—1908 között Griffuelhes (*cipész*), 1908—9-ben Niel (*nyomdász*), 1909—14 között Jouhaux (*dohányipari munkás*). Vagyis az alapiparágakból a főtitkári pozíciót nem töltötte be senki. (E jelenségre Bruhat és Piolo könyve hívja fel a figyelmet — 54. l.) Hozzáteesszük mindjárt, hogy nem szabad a tendenciákat túlozni. A vasasok közül került ki Latapie, Merrheim, Delesalle, akiknek nagy befolyásuk volt a politika kialakítására.

⁸² L. Jouhaux ebben az időben a forradalmi szindikalisták másodvonalbeli vezetője. A háború idején a nacionalistákkal tart. A háború után a reformista irányban mozgó CGT élén marad, számos kommunistaellenes kijelentés hangzik el szájáról. Politikai mélypontra 1945 után süllyed, mikoris tevékeny része volt a szakszervezeti egység megbontásában mind francia, mind nemzetközi mértékben.

⁸³ P. Delesalle : *Les Deux Méthodes du Syndicalisme*. 3. l.

⁸⁴ E. Pouget : *Le Syndicat*. 17. l.

⁸⁵ Első pillantásra ellentmondásnak tűnik az anarchista—blanquista irányzat összekapcsolása. Hiszen az egyik mindenfajta politikát eleve tagad, a másik hangsúlyozottan politikai akcióval akarja a kizsákmányolást és elnyomást megszüntetni. A két irányzat történetileg mégis közel kerül egymáshoz. Sőt, logikailag is megvannak a közös láncszemek. Mindkét csoport nagy szerepet tulajdonít az egyénnek és méginkább a forradalmi elitnek. A kisebbségre számító, voluntarista fellogas volt az összekötő kapocs. Az anarcho-szindikalista mozgalomban többen a nagy tömegek megmozdulására, a gazdasági általános sztrájkra számítottak. Az anarchisták egyrésze azonban nem bízott ennek

radalomelméletet állítottak össze, amely a tömegeket kikapcsolva kizárólag azt állítja középpontba, hogy a szervezeteknél megvan-e a forradalmi szellem. A türelmetlen voluntarista szemlélet nem hozott eredményeket, így 1910 után ilyen kitételek már nem hangzanak el, a vizsgálatra, tömegmunkára, a szocialistákkal való fegyverszünetre, sőt az antimilitarizmusban való együttműködésre a legfelső CGT vezetésben is megmutatkozott a hajlandóság.⁸⁶ Mindez azonban, mint mondtuk, elkésett reagálás volt, az elbizonytalanodás után kiütkeresés, amely pozitív eredményekre még és már nem tudott jutni.

Megjegyzendő, hogy ezekben a késői években a „törzsgárda” egyes tagjai is másképpen fogalmaznak. V. Griffuelhes és L. Niel 1910-es közös írásukban⁸⁷ kifejtik, hogy egyesek túl közeli sikerekre számítottak és most, hogy ezek elmaradtak, kétségbeesnek és otthagyják a mozgalmat. Nem csodavárásra kell berendezkedni, hanem türelmes hétköznapi tömegmunkára, a munkások helyzetének mindennapi javításáért kell fáradozni — mondják. Ez a hétköznapi aprómunka fogja megalapozni, hogy a nagy tömegek később harcba lendüljenek. A szindikalizmus alaptételei helyesek, de ezek nem maguktól valósulnak meg, hanem a munkásokat rá kell nevelni. Mindez új hang, az 1906—1909-es frontáttörés kudarcának tanulságait veszik a szerzők számba, és ennek nyomán fordulnak a tömegekhez — elveiknek megtartásával. Egy ponton azonban még ennél is messzebb mennek. Pouget és Delesalle — láthattuk — annakidején megtagadta a „szocialista” jelzőt a parlamenti pártpolitikai elképzelés hiveitől. Ők még a csálhatatlanság biztos tudatában léptek fel. 1910 után ez az érzés úgylátszik csak keveseknél maradt meg. Mert igaz, hogy Griffuelhes a múltban sem tulajdonított nagy jelentőséget az elméletnek, és a „tettek gimnasztikájától” várta a történelem előrelépését. De a korábbi években mégsem írt le olyan sorokat, hogy pontosan úgysem tudjuk megrajzolni a holnapi feladatokat. Ezt a felfogást pedig most történeti párhuzamba is állítja, mondván, hogy annakidején a feudalizmus elleni harcban sem körvonalazták pontosan a jövőt, mégis előkészítették a forradalmat. „Mi is ezt tesszük”, de egyúttal azt is hozzáteszi, hogy ez egyáltalán nem tételezi fel a buktatók, visszaesések elmaradását. Itt is a bizonytalanságot érezzük ki a holnappal szemben, anélkül, hogy e bizonytalanságot a holnaputánra, a tényleges perspektivikus jövőre is értené. Niel a közvetlen holnapot illetőleg már azt sem állítja, hogy a többi munkásmozgalmi irányzat értéktelen. A csálhatatlanság illúziójának eltűntével az anarchistákkal együtt a parlamenti szocialisták is visszanyerik „szocialista” rangjukat, és bár fenntartják,

hatékonyágában. Malatesta kifejtette azt az egyébként szociáldemokrata jobboldaliaktól is hangoztatott véleményt, miszerint ilyen sztrájk elsősorban a szegényeket sújtaná, akik nem tudnának készleteket felhalmozni, és amely, ha megmarad pusztán passzív sztrájknak, elkerülhetetlenül verességgel zárul. Az 1907-es amszterdami anarchista kongresszuson ezért Malatesta az általános sztrájk javaslatot összekötné a forradalmárok fegyveres felkelésével. P. Monatte a „tisztá” „forradalmi” szindikalista álláspontot képviselte. Malatesta az ő beszámolója fölött gyakorolt bírálatot. P. Monatte E. Malatesta felszólalásáról jelentette ki, hogy a fegyveres felkelés elképzeléssel a régi (és szerinte elavult) blanquista hagyományoknak tett engedményt. (Congrès anarchiste tenu à Amsterdam. 1907. Paris. 1908. 78—93. l.)

⁸⁶ Ld. L. Jouhaux és P. Monatte cikkei a *Vie Ouvrière* 1912—14. számaiban.

⁸⁷ V. Griffuelhes, L. Niel: *Les objectifs de nos luttes de classe*. Paris 1910. (Maga az a tény, hogy a szerzők közös brosúrában vállalkoznak a számvetés elvégzésére, szintén e fordulatot jellemzi.)

hogy az ő harmadik, szindikalista felfogásuk a legértékesebb, mégis hátat fordítanak annak a gyakorlatnak, amely éveken át bénította a munkásmozgalmat, nevezetesen, hogy a dolgok vizsgálata, a különböző hatóerők elemzése helyett formulákhoz ragaszkodtak. Niel lemond az igazság monopolizálásának igényéről is: „Természetesen és tudományosan lehetetlenség, hogy milliók és milliók különböző akarátát, ami emberiségünket jellemzi, a gondolat és akció egyetlen formája alá kényszerítsék”.⁸⁸ E lemondásban benne él az anarchista szellem, az autoritás elleni lázadozás, de ez most egyben önkritika is, a saját türelmetlenség ellen irányul, a nagyobb munkásegység-frontot keresi, és a dogmáktól az élet valóságos jelenségeinek feltárása felé fordul.⁸⁹ Végül a végletes fogalmazások elutasításával kifejtik, hogy a „forradalmi szindikalisták” és „reformisták” szembeállításának sincs már értelme, mert hiszen a helyes arányok megtalálására van szükség.

Griffuelhesnél ez a kompromisszumkeresés és elbizonytalanodás azért sosem volt olyan abszolút, mint mondjuk az eleve közvetítőként feltűnő Nielnél. A közös brosúrával nagyjából egyidejűleg jelent meg a sokkal inkább egyéni impressziókat visszaadó és egyben hitvalló munkája, a „Voyage révolutionnaire. Impressions d'un propagandiste”. Ebben a leírásban, amely már a CGT válságának jelenségeit vizsgálta, figyelmének központjában az állott, hogy miért nem kap a munkások részéről a szindikalizmus elég támogatást, nyoma sincs annak az érzésnek, hogy „valahol tévedtünk”. Ellenkezőleg. Griffuelhes továbbra is abból indul ki, hogy mindenben igazuk volt. Sorra veszi azokat a területeket, ahol a CGT befolyása csekély. Az északi megyékben ennek az az oka, hogy a munkások túlságosan hívőek, hisznek egyrészt a szocialista politikusokban, másrészt a katolikus papoknak. E kettős hit az, amely eleszi az anarcho-szindikalizmus kenyerét.⁹⁰ A textileseknél a harci tapasztalatok hiánya, a kialakult szokások, a monoton hétköznapiasságba való beletörődés bénít.⁹¹ A bányászoknál a tőkések terrorja és a szocialista szervezett fegyelem szorítja ki az anarcho-szindikalista meggyőződésűeket. A keleti tartományokban a németellenes nacionalizmus képez akadályt.⁹² Marseilleben egy elsiertett megalapozatlan akció vetette vissza a szervezkedést.⁹³ Toulonban az állami és magánvállalatoknál alkalmazott munkások helyzetében mutatkozó nagy eltérés⁹⁴, Montluçonban a szocialista és a polgári pártok között folyó késhegyig kiéleződő küzdelem,⁹⁵ és így tovább. Griffuelhes mindenütt megjelöli a helyi speciális nehézségeket, tapasztalatai alapján (vagy azok ellenére?) kitart eredeti meggyőződése mellett. Harcra szervezi a munkásokat a tőke ellen, ebben nem enged meg semmiféle kompromisszumot, de ezt nemcsak az állami kísérletekkel szemben hangsúlyozza, hanem a szocialista, parlamenti politikai megoldásokat is kilátástalanoknak nevezi.⁹⁶

⁸⁸ V. Griffuelhes, L. Niel : i. m. 44. l.

⁸⁹ L. Niel dicséretére legyen mondva — a brosúra második részét ő írta —, hogy hangsúlyozza: a reformok elismerése sosem jelentheti a társadalmi rend elfogadását, vagyis a reformokkal való megelégedést, másrészt mindvégig élesen visszaautasít minden nacionalizmust (i. m. 51—52. l.).

⁹⁰ V. Griffuelhes: i. m. 12. l.

⁹¹ Uo. 14. l.

⁹² Uo. 18. l.

⁹³ Uo. 24—25. l.

⁹⁴ Uo. 27—29. l.

⁹⁵ Uo. 38—39. l.

⁹⁶ V. Griffuelhes : i. m. 58—59. l.

Az anarcho-szindikalizmus elméleti platformjának vázolásánál tudatosan a CGT-ben valóságban irányító szerepet játszó munkásvezetőket idéztük, és nem azokat az értelmiségieket, akiknek gondolatai ugyan sokszor mélyebbek, többértékűek, a cikkek egész garmadáját, sőt Sorel esetében kisebb-nagyobb lélegzetű könyveket is írtak, de a mozgalomra gyakorolt befolyásuk mégis alárendelt. A történeti irodalomban tévesen elterjed az a megítélés, hogy az anarcho-szindikalizmus egyenlő Sorellel (vagy Lagardelle-lel), méginkább tévedtek azok, akik elől a fák (a teoretikus írók) eltakarták százezrek tényleges tömegmozgalmát. E hiba kijavítása érdekében szerepeltettük végig azokat, akik a CGT-nek mindvégig valóban hangadói voltak.

További finom elemzés feladata lenne megmutatni, milyen kölcsönhatás állott fenn a teoretikusok és a mozgalom között. (Annak előrebocsátásával, amit Sorel és Lagardelle annakidején mindig készségesen elismert, nevezetesen, hogy ők csak az események bekövetkezte, az anarcho-szindikalizmus megszületése után lettek annak hívévé.) Egyikük sem tekintette magát a mozgalom szellemi apjának, csupán arra voltak büszkék, hogy a gyermek Heraklesről felismerték, hogy ő fogja felszabadítani a proletár Prometheust.⁹⁷

Végso soron azonban mindannyian csak a mozgalom propagandistái voltak, akiket legfeljebb csak szívesen fogadtak. Sohasem képviselték tisztán magát a főáramlatot. Lagardelle, mint mondtuk, mindvégig tagja maradt a szocialista pártnak, és azon belül képviselte a szindikalista ellenzékét, a szindikalistáknál viszont olyan ellenzékét, amely a párt ideiglenes hasznosságán túl még az állam átmeneti fennmaradását is lehetőnek tartotta.⁹⁸ Sorel pedig csak a „hőskorszak”, a fellendülés idején haladt együtt az anarcho-szindikalizmussal. Egyébként is több kérdésben eltért életútjuk, felfogásuk. Így többek között a demokrácia, polgári demokrácia megítélésében. Csak aránybeli az eltérés, de ez elég ahhoz, hogy az 1910 utáni kritikus években útjaik élesen elváljanak. Lagardelle érdemei elismerése mellett pálcát tör Sorel jobboldali kapcsolatain, botlásain, és mindvégig hitet tesz amellett, hogy a polgári demokráciát mindig alkalmas terepnek tartotta a szocializmus kivívásához.^{97a} Sorel egyénisége, életpályája, művei mind annyira problematikusak, oly számos „külön problémát” vetnek fel — amelyek egyébként nem érintik magát a fővonalat —, hogy ezeknek vizsgálata külön tanulmányt igényel. Hasonlóképpen nem térhetünk ki arra sem, hogy miként közeledett 1910 után a szélsőjobboldal felé. Még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy Sorel egész pesszimista, sehova nem tartó negatív felfogása, amely csak végso soron kötődött a szindikalizmushoz, idegen volt az anarcho-szindikalista munkások zömének, akik mindvégig hittek egy kizsákmányolásmentes szocialista jövőben és a jövőért folyó mindennapi munka értelmében.

G. Sorel dokumentum-jellegű leveleiből kitűnik, hogy élete utolsó éveiben is a szindikalizmus volt az, amelyért még lelkesedni tudott. A háború

⁹⁷ *H. Lagardelle* : Le Mouvement Socialiste. 1904. okt. Az ilyen megfogalmazások nem egészen pontosak, az értelmiségieknek a munkásmozgalmában nagyobb a szerepük a tények konstatálásánál, az anarcho-szindikalizmus esetében bizonyos módosítással megállapítás nem hat „túlzott szerénykedésnek”. Minthogy hangsúlyozottan ösztönös áramlatról volt szó, az elmélet szerepe itt valóban kisebb volt. A módosítás viszont ott szükséges, hogy mindennek ellenére elméleti tevékenységük mégis visszahatott az egész mozgalomra, markánsabbá tette azt, és hozzájárult a többi irányzattól való elkülönüléshez.

^{97a} *H. Lagardelle* : Le socialisme ouvrier. Paris. 1911. 5—6., 80—88. l.

⁹⁸ *H. Lagardelle* : A demokrácia aktuális problémái Franciaországban. Huszadik Század. 1912. I.

utolsó éveiben, majd a háborút követően az 1918–20-as sokrétűen átalakuló új világban a bolsevikok keltik fel érdeklődését, de a lenini példát is a maga nyelvére fordítja le. A szocializmus apályát látja, a szindikalizmus letűnését. Nagy ellenszenvvel nyilatkozik a független szocialistákról, de a két világháború közötti, főként jobboldali magyar sajtó állításaival szemben nem rokonszenvezett az olasz fasizmussal, sőt azt „thermidori reakcióként” fogta fel. Mindenesetre ezekből a levelekből is kitűnik Sorel emberi alakja: intellektuális érzékenysége, az a beállítottsága, hogy sokkal hamarabb határolja el magát emberektől, gyakorol bírálatot, mintsem hogy lelkesedjék, támogasson valamit. Kívülálló, aki minden törése ellenére beteg, a halálhoz közeledve, ha hisz valamiben, az a munkásosztály és a szindikalizmus. De ennek már alig van jelentősége — ő is tudja, hogy ellefejtették.^{98a}

Sorel, az értelmiségiek problémáján kívül nem térhetünk itt ki az anarcho-szindikalistáknak és a szocialista pártnak kapcsolatára, valamint arra sem, hogy az anarcho-szindikalista ideológiában hányfajta összetevő-clem keveredik, mennyiben élnek benne tovább régi cabetista, proudhonista hagyományok. Az antimilitarizmus hasonló okok miatt nem nyert kellő megvilágítást, a CGT internacionalista kapcsolataival együtt.⁹⁹

Nem vizsgálhattuk kellő részletességgel a szervezeti kérdéseket, a szociális összetétel alakulását, a generációs problémákat. Nem foglalkoztunk

^{98a} G. Sorel: *Lettres à Paul Delesalle* (1914–21). Paris. 1947.

⁹⁹ Itt nem pusztán azokra a kapcsolatokra gondolunk, amelyek a CGT és a szakszervezeti Internacionálé, illetőleg a II. Internacionálé között fennállottak. Érdekesesek azok a vonatkozások, hogyan hatott a francia mozgalom a nemzetközire, milyen lökést adott pl. az angol, amerikai, belga mozgalmaknak. Sőt ezen túlmenően hogyan látta szerepüket, munkásságukat a korabeli munkásmozgalom. Ezen belül felvethető az a kérdés is, milyen visszhangja volt az anarcho-szindikalizmusnak a korabeli Magyarországon. A visszhang természetesen ezúttal is sokrétű. Mindenekelőtt magát a magyar anarcho-szindikalista mozgalmat kell figyelembe vennünk. Erre vonatkozóan lásd: *Jennűz János*: A magyarországi anarcho-szindikalista mozgalom 1914 előtt. *Párttörténeti Közlemények* 1961. 1. sz. De emellett nagy figyelmet szenteltek a francia szocializmus alakulásának a szociáldemokrata mozgalomban is. Az első nagyobbblélegzetű tanulmány Sachse József tollából jelenik meg, és nagy szakértelemről tesz tanúságot. (A cikk a német ortodox-marxista szemlélet alapján boncolja az eseményeket.) 1906–7-ben sajtópolémia alakul ki az anarcho-szindikalizmus körül, ahogy a Testvériség, a Társadalmi Forradalom, Szabó Ervin és Batthyány Ervin kísérletet tesz ennek szárnybontására. (A vitában Rudas László is felszólal. Gondolatmenete nem tér el a német ortodox-marxista véleményről.)

A magyar anarcho-szindikalizmus szellemi befolyáson túl sohasem jutott. A magyar szociáldemokrata pártnak azonban még később is ismételten vissza kellett térnie politikájának megvédésére, mert ebben az időben Magyarországon azok, akik szocialistáknak vallották magukat, és a német ortodox-marxizmuson túljutottak, jelentős részben a francia anarcho-szindikalizmus vonzókörébe kerültek. E vonzás lerontására fogott tollat nemegyszer Garami Ernő és Kunfi Zsigmond, Jászai Samu, Böhm Vilmos, Ágoston Péter és Rónai Zoltán az 1910-es években és írt hosszabb és részleteiben sokszor igen érdekes tanulmányt. Az anarcho-szindikalista probléma-felvetések időnként Varga Jenő írásain is meglátszottak. Fordítva viszont érdekes, hogy a francia anarcho-szindikalista folyóiratokban nagy megértéssel írtak a magyar szakmozgalmi szervezkedésről, elsősorban 1912. máj. 23-ról, mikor a magyar munkásság általános sztrájkjal politikai jogokat kívánt kivívni. A CGT félhavonként megjelenő folyóirata, a *La Vie Ouvrière* többször közöl rövid magyar beszámolót Szabó Ervin, a katonaság elől Franciaországba szökött MF (Makkai Ferenc, — aki értesüléseit Bresztovszky Edétől kapta) tollából. A lap végül Bresztovszky cikkét is leközi, és megjegyzendő, hogy ez a cikk hangvételében elút az itthoni sajtó-politikai viszonyoktól befolyásolt írásokétól. Végül a hazai rezonálások közül ki kell még emelnünk a polgári radikálisokét, akik a szindikalizmusban új élesztő erőt láttak, amittől — mint már mondtunk — elsősorban a militarizmus, a nacionalizmus kártékony befolyásának leküzdését várták.

azzal sem, hogy milyen volt az anarcho-szindikalizmus megítélése a kortársak szemében. Mindez szükséges és hasznos lett volna, de ezektől ezúttal el kellett tekintenünk.

Reméljük, hogy a tanulmány ennek ellenére is elérte célját s a kevéssé ismert, de a munkásmozgalom történetében jelentős szerepet játszó francia anarcho-szindikalizmus körvonalait felvázolta az olvasó előtt. A századforduló idején nagyarányú forradalmi erjedés ment végbe a „negyedik rend” sorában, e forrongás eredményeként felhalmozódott gőz azonban végül is, miután senki sem találta meg a kellő felhasználásának módját, elpazarlódott. Bár az anarcho-szindikalizmus nem tudta a kivezető utat megtalálni, a történeti pillanatot kihasználni, ennek ellenére százezreket vont be a tőke elleni harcba.

A kellő történeti távlatból mindinkább az itt elmondott összegezés válik általánossá a munkásmozgalmat tárgyaló szocialista irodalomban. A marxista elméleti alapon álló kortársak természetesen sokkal inkább az anarcho-szindikalizmus fonák oldalát tartották szem előtt, azt bírálták. Így tette ezt a francia és német kortársak mellett mindenekelőtt V. I. Lenin. Ismeretes, hogy Lenin az anarcho-szindikalizmust nem egyszer „baloldali-revizionizmusnak” bélyegezte. Lenin 1907–8 körül fogalmazta meg ilyen élesen a fenti véleményét. Ekkor írja „ma a nemzetközi munkásmozgalmában jelentős erjedés és ingadozás jelei mutatkoznak, az opportunizmus, a »parlamentari idiótizmus« és a filiszteri reformizmus szélsőséges megnyilvánulásai előidéztek a forradalmi szindikalizmus ellenkező előjelű szélsőségét”.¹⁰⁰

Lenin a későbbiekben is hangsúlyozta, hogy az anarcho-szindikalizmus tulajdonképpen visszahatás a mozgalom opportunistá elsekélyesedésére.¹⁰¹ Az anarcho-szindikalizmus azonban megvetette lábát, és Lenin később alaposabb elemzésnek vetette alá. Továbbra is fenntartotta, hogy az irányzat káros, a mozgalmat zsákutcába viszi, de megállapította, hogy jelentkezését egyfelől az új társadalmi rétegeknek a munkásmozgalmába való sodródására kell visszavezetni, másfelől pedig az irányzat elméleti alapját kell tisztán látni, amit Lenin ítélete szerint az *egyoldalúságban* lehet összefoglalni: „S nem egyéb, mint e polgári világnézetnek és e világnézet befolyásának terméke az anarcho-szindikalizmus is, a reformizmus is, amelyek a munkásmozgalom egyik oldalába kapaszkodnak, az egyoldalúságot elmélettől avatják, egymással összeférhetetlennek nyilvánítják a mozgalom olyan tendenciáit, vagy olyan vonásait, amelyek az egyik, vagy másik korszaknak, a munkásosztály tevékenységét megszabó ilyen, vagy amolyan körülményeknek speciális sajátosságai.

A való élet, a való történelem azonban felöleli ezeket a különböző tendenciákat, mint ahogyan a természetben az élet és a fejlődés felöleli a lassú evolúciót is, a gyors ugrásokat, a fokozatosság megszakadását is. A revizionisták frázisoknak tartják mindazt, amit az »ugrásokról« mondunk, és amit arról mondunk, hogy a munkásmozgalom elvileg szembenáll az egész régi társadalommal... Az anarcho-szindikalisták elvetik az »aprómunkát«, különösen a parlamenti szószék felhasználását. A gyakorlatban az utóbbiak taktikája

¹⁰⁰ V. I. Lenin Művei 12. köt. 365. l.

¹⁰¹ V. I. Lenin Művei 13. köt. 160–168. l. Lunacsarszkij cikkének és néhány anarcho-szindikalista tételnek bírálata.

abban merül ki, hogy »várják a nagy időket«, de képtelenek összegyűjteni az erőket, amelyek létrehozzák a nagy eseményeket”.¹⁰²

Lenin élete során még egy periódusban jelentkezett az anarcho-szindikalizmus néhány országban önálló hatóerőként. Ez az 1917–1920-as forradalmi hullám idején történt, mikoris mind Oroszországban, mind nemzetközileg megnőtt a fenti irányzat befolyása és ez sok nehézséget is okozott, itt is, ott is a kommunista pártoknak. Lenin ekkor foglalkozik ismét az anarcho-szindikalizmussal és új vonásokkal egészíti ki, finomítja a már megadott értékelést. Lenin a Kommunista Internacionálé II. Kongresszusán mondotta az angol-amerikai szindikalistákról: „Igazi proletármozgalommal, még hozzá proletár tömegmozgalommal van dolgunk, amely alapján véve tényleg a Kommunista Internacionálé legfőbb elveinek alapján áll. Az ilyen szervezetekben a polgári parlamentekben való részvétel tekintetében vallott hibás nézeteket nem azoknak a burzsoázia soraiból jött elemeknek a szerepe magyarázza meg, akik magukkal hozzák lényegében kispolgári nézeteiket — mint amilyenek gyakran az anarchisták nézetei —, hanem inkább a teljesen forradalmi és a tömegekkel szorosan egybekapcsolódott proletárok politikai tapasztalatlansága.” Ezután figyelmeztette a latin és angolszász küldötteket, hogy a háború idején az anarchista proletárok körében sokan közeledtek a proletárdiktatúra eszméjének elfogadásához.¹⁰³

Azt hisszük, nem követünk el hibát, amikor Lenin 1919–1920-as megállapításait francia vonatkozásban visszavetítjük az 1914 előtti CGT-re, hiszen az IWW és a CGT a megannyi eltérő speciális vonás ellenére lényegében mégiscsak édestestvérek voltak. Lenin korábbi, elmarasztalóbb összegezései elsősorban az anarcho-szindikalizmus elméletére vonatkoztak. A CGT azonban proletár tömegmozgalom volt, amelyet mai örökösei sem tagadnak meg.

Nemrégiben hagyta el a sajtót az a történeti összefoglaló, amelyet Jean Bruhat és Marc Piolo a CGT felkérésére készített el, hogy tagjai megismerhessék szakszervezetük történetét. Az ilyenformán hivatalos kiadványként kezelhető mű elé B. Frachon, a CGT főtitkára írt 1959 februárjában előszót. Itt olvashatjuk: „A lankadatlan küzdelem, hogy a CGT-t a munkásosztály tömegszervezetévé tegyék, amely azon feladatok magaslatán áll, amelyeket a kapitalista társadalom az ipar koncentrációja, a vállalkozók egyesülése révén eléje állított, vörös fonálként húzódik végig a CGT-nek 1895-ben történt megalapításától eltelt egész történetén”.¹⁰⁴

B. Frachon hozzáteszi, hogy a CGT történetét egyúttal az is jellemzi, hogy egyaránt megpróbált szabadulni a reformizmustól és az anarcho-szindikalizmustól (közbevetőleg megjegyezzük, hogy B. Franchon itt elválasztó jelet tesz, a két irányzatot nem vonja egy nevező alá), majd ismételten alá húzza: „Egész történetét az egységért vívott harc jellemzi, hogy a CGT nagy, pártonkívüli tömegszervezetté legyen, amely *szilárdan áll az osztályharc talaján*”.¹⁰⁵

Ugyanezt a gondolatot megerősítik a könyv szerzői is az 1914 előtti korszakra vonatkozóan. Megállapítják pl. az amiensi karta elemzésénél,

¹⁰² Lenin Művei 16. köt. 361. l.

¹⁰³ Lenin Művei 31. köt. 197–198. l.

¹⁰⁴ Jean Bruhat—Marc Piolo: Ocserki isztorii Vszeobscej Konfederacii Truda Francii. Profizdat. Moszkva. 1959. 7. l.

¹⁰⁵ Uo.

amely tudvalevőleg az anarcho-szindikalista elméleti kátét a CGT programjává tette, hogy minden elvi fogyatékosága ellenére a CGT „szilárdan osztályharcos alapon állt”.¹⁰⁶ Ez olyan jellemvonás, amely mindezekig a magyar-nyelvű irodalomban túlságosan elhomályosult. A kérdést nem az elmélet, hanem a proletártömegek szervezésének oldaláról fogja meg, ami a mérleg nyelvét a reformistákkal szemben az ő javukra billenti. A mai CGT nem takargatja elődei hibáit. Bírálattal illeti mindenekelőtt a hibás elméleti rendszert, elmarasztalja az abból származó szervezkedési szervei hibákat is (az aktív kisebbségek mítoszát, a tömegek, a részleges vívmányok lebecsülését stb.), de amint láthattuk, végső soron pozitív bizonyítványt állít ki e korszak mozgalmáról, hiszen mégiscsak ebben az időben született meg az a százszázreket felölelő modern szakszervezeti mozgalom, amely könnyebbé tette a nép millióinak sorsát és a kapitalizmus gyűlöletére, a szocializmus szeretetére nevelte a proletariátus százszázrekes tömegeit.

JEMNITZ JÁNOS

К ИСТОРИИ АНАРХО-СИНДИКАЛИЗМА ВО ФРАНЦИИ ДО 1914 Г.

Резюме

При изложении истории анархо-синдикализма следует прежде всего объяснить самые существенные черты выдвигающихся основных понятий. Следует различить анархизм от синдикализма. Анархо-синдикализм являлся таким сборным бассейном, в котором можно находить идейное влияние и активных деятелей различных течений рабочего движения. По следам сочинений, оценки В. З. Фостера, Т. Манна, П. Делясаль, воинствующих активных деятелей этого течения, синдикализм можем выделить как не оппортунистическое, боевое профсоюзное течение. В последней трети XIX в. как анархизм, так и синдикализм находились в кризисе. Исторические события доказали, что узкий практицизм синдикализма, вернее анархистические принципы не целеустремленны. Все это произошло не случайно во время складывания отношений империализма. Возникновение монополий, усиленное вмешательство капиталистического государства в экономическую жизнь, все более участвовавшее использование исполнительных органов государственного аппарата, армии против забастовок потребовали новых методов борьбы от рабочего класса. Потерявшие действующую силу анархисты приближались к рабочим организациям, однако в то же время им подарилось оказать во многих отношениях духовное влияние на эти организации. Анархо-синдикализм образовался в конце XIX — начале XX в. в результате слияния этих двух школ, к которому примкнули представители некоторых других, находящихся также в кризисе течений французского рабочего движения.

В числе причин, объясняющих специальную пробивную силу, эффективность появления анархо-синдикализма во Франции, первое место принадлежит структуре французского общества, в том числе мелкопромышленному составу рабочего класса. Наряду с тем можем назвать еще некоторые другие, также важные причины: особенное место Парижа в движениях классов во Франции, французские революционные традиции, сохранившие в течение продолжительного времени при жизни волонтаризм, отрицательное лицо буржуазной демократии, которое ясно показало рабочему классу, что он при помощи политических прав не сумеет добиться экономической эмансипации. В том же направлении оказал влияние крах POSSИБИЛИСТОВ, распад бланкистского течения, доктринерское сектанство гедистов, препятствовавшее тому, чтобы марксистская группа сумела в течение более продолжительного времени руководить профсоюзным движением. Наконец очень неблагоприятный свет проливалось на социалистическую политическую партию то обстоятельство, что Мильеран вошел в буржуазное правительство, в котором

¹⁰⁶ Уо. 55—56. 1.

принял участие и убийца коммунаров Галлифе. Созданный с буржуазией блок не принес результатов для рабочего класса, но этот метод оказался достаточным к углублению антипарламентаризма, антиполитичности (не аполитичности!) революционно настроенных рабочих. Наконец, но не в последнюю очередь одним из вспомогательных источников анархо-синдикализма оказался увриеризм, который вплоть до конца остался сильным во французском профсоюзном движении.

После этого автор показывает в исторической последовательности организационное укрепление анархо-синдикализма. Он обрисовывает первые шаги рабочего движения после поражения Коммуны, эпоху гедистского влияния, потом вытеснение Ж. Геда и его сторонников из профсоюзов. Параллельно с этим он проливает свет на возникновение бирж труда и на их значение. Статья занимается фигурой Пеллутье и сообщает данные относительно организационного укрепления Всеобщей Конфедерации Труда и Федерации Бирж Труда, возрастания числа их членов, а потом она излагает образование единства ВКТ в 1902—1906 гг., принятие принципиальной платформы, Амьенской хартии.

Вопреки официальному принятию анархо-синдикалистской платформы гегемония «революционных синдикалистов» в ВКТ не оказалась безраздельной. До конца играло наряду с ними известную роль реформистское течение, напоминающее англо-германское профсоюзное движение. Согласно установлению автора эти течения в ходе взаимной критики не раз высказали правильные критические точки зрения, однако в конечном счете они таким же образом не сумели назначить правильного пути французского пролетариата, как и жоресистская и гедистская платформа, характеризовавшая политическую партию. Вопреки недостаткам, упущениям является все же заслугой ВКТ и анархо-синдикалистов, что они воспитывали сотни тысячные массы французского пролетариата в духе классовой борьбы, в социалистическом духе, к ненависти против капиталистического строя.

Я. Йемниц

CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DE L'ANARCO-SYDICALISME EN FRANCE AVANT 1914

Résumé

Pour esquisser l'histoire de l'anarco-syndicalisme ce sont en premier lieu les notions élémentaires les plus essentielles qui sont à élucider. Une distinction est à faire entre l'anarchisme et le syndicalisme. L'anarco-syndicalisme était un réservoir qui rassemblait les effets idéologiques des différentes tendances du mouvement ouvrier, aussi bien que ses activistes. Se fondant sur les écrits et les appréciations de W. Z. Foster, de T. Mann, de P. Delesalle, activistes militants de cette même tendance, nous sommes en mesure de préciser le syndicalisme comme un courant non-opportuniste, comme un courant syndicaliste combattif. Au cours du dernier tiers du XIXe siècle tant l'anarchisme que le syndicalisme subirent une crise. Les événements historiques témoignent de ce que le praticisme du syndicalisme et les principes anarchistes ne sont point utiles. Tout cela ne se passait pas par hasard dans la période de la formation des conditions impérialistes. La naissance des monopoles, l'intervention accrue de l'État capitaliste à la vie économique, l'emploi accentué des organes exécutifs de l'appareil d'État, de l'armée contre les grèves réclamèrent de nouvelles méthodes de lutte à appliquer par la classe ouvrière. Ayant perdu leur force d'action les anarchistes se rapprochèrent des organisations ouvrières tout en réussissant sous maints rapports à les influencer sur le plan idéologique. L'anarco-syndicalisme dut sa naissance, vers le tournant du siècle, à la fusion de ces deux écoles, où vinrent se joindre certains représentants de quelques autres courants du mouvement ouvrier français, ayant subi, elles aussi, une crise.

Parmi les raisons qui expliquent la force d'action spéciale, l'efficacité que connut l'anarco-syndicalisme en France le rôle prépondérant revient à la structure de la société française et à son intérieur à la composition petite-bourgeoise de la classe ouvrière. Mais nous en pouvons citer d'autres raisons importantes encore: la place spéciale que Paris occupait dans les mouvements de classe français, les traditions révolutionnaires françaises qui ont longtemps conservé le volontarisme, l'aspect négatif de la démocratie bourgeoise qui avertit nettement la classe ouvrière que, par ses droits politiques, elle ne saurait aucu-

nement conquérir son émancipation économique. La faillite des possibilistes, la désagrégation de la tendance blanquiste, le sectarisme doctrinaire des adhérents de Guesde qui firent sentir en même sens leur effet, mirent obstacle à ce que le groupe marxiste pût diriger en persévérance le mouvement syndicaliste. Enfin l'adhésion de Millerand au gouvernement bourgeois fit apparaître sous un mauvais jour le parti politique socialiste, où Gallifet, l'assassin des communards avait, lui aussi, sa place. Le bloc créé avec la bourgeoisie n'accusait aucun résultat pour la classe ouvrière, mais cette méthode suffisait à approfondir l'anti-parlementarisme et l'attitude anti-politique (non apolitique!) de la classe ouvrière. Finalement, mais non pas en dernière ligne, l'ouvriérisme fut une des ressources de l'anarcho-syndicalisme qui dans le mouvement syndicaliste français s'avéra vigoureux jusqu'au bout.

Dans la suite l'auteur de l'étude présente historiquement le renforcement d'organisation du syndicalisme. Il esquisse les premiers pas faits par le mouvement ouvrier après la défaite de la Commune, la période de l'influence des guesdistes, puis l'évincement dans les syndicats de J. Guesde et de ses adhérents. L'auteur ne manque pas de souligner parallèlement la naissance des Bourses de Travail, de même que leur importance. L'étude s'occupe également de la personne de Pelloutier et communique des données concernant le renforcement d'organisation du CGT et du FBT, l'accroissement du nombre de leurs adhérents; il rend également compte de la création en 1902—6 de l'unité du CGT, de l'acceptation de la plate-forme de principe, de la charte d'Amiens.

Malgré l'acceptation officielle de la plate-forme de l'anarcho-syndicalisme, l'hégémonie «des syndicalistes révolutionnaires» au sein du CGT ne se révéla point absolue. Une tendance réformiste rappelant le mouvement syndicaliste anglo-allemand avait toujours un rôle à jouer auprès d'eux. L'auteur arrive à constater que les différentes tendances se critiquant mutuellement exprimaient plus d'une fois des critiques bien-fondées n'étant pas à même, toutefois, de préciser, semblablement à la plate-forme caractérisant le parti politique de Jaurès et de Guesde, la voie à suivre par le prolétariat français. Malgré ses déficiences et ses négligences le CGT et les anarcho-syndicalistes inscrivent à leur actif d'avoir nourri, dans l'esprit socialiste, des cents milliers de prolétaires français dans la haine à l'égard du régime capitaliste.

J. JEMNITZ

AZ ÜZEMI BIZOTTSÁGOK MEGALAKULÁSA

(1945)

Legújabbkori történetírásunk egyre nagyobb figyelmet fordít a felszabadulást követő népmozgalmak tanulmányozására. Joggal, hiszen e mozgalmak keletkezésének, céljainak, elterjedésének és működésének elemzése elengedhetetlenül szükséges a népi demokratikus átalakulás jellegének helyes megértéséhez. E mozgalmak vizsgálata egyben segítséget ad a forradalmi átalakulás — külső szemlélők számára oly váratlanul — gyors fejlődésének megértéséhez is. Sok szó esett már a Századok és más történeti folyóirataink hasábjain a különböző népi szervek fejlődéséről, belső ellentmondásairól. Az új államhatárlomhoz fűződő kapcsolatokról szintén hangzottak el kritikai megjegyzések¹. Széleskörű ismeretekkel rendelkezünk a nemzeti bizottságok tevékenységére vonatkozóan. A nemzeti bizottságokon, földosztó bizottságokon kívül eső, elsősorban a városokban a munkásosztály soraiban jelentkező népmozgalmak feltárásával azonban történetírásunk mindezideig adós maradt. E tanulmány — történeti kutatásunk e hiányosságának megszüntetésén munkálkodva — az üzemi bizottságok életrehívásának problémáit kívánja feltárni. .

A korszak tanulmányozója előtt alig lehet kétséges, hogy az üzemi bizottságok különösen nagy szereppel bírtak a felszabadult ország életében s döntő befolyást gyakoroltak a felszabadulás utáni átalakulás jellegére. Ez a mozgalom, mely a hadműveleteket követően, sok helyen szószerint órák alatt keletkezett, hamarosan gyökeret eresztett az ország politikai és gazdasági életé számára a legfontosabb ipari központokban. Ha a forradalmi munkásmozgalom s az ország további sorsa szempontjából a Magyar Kommunista Párt szervezeteinek megalakulását tekintjük is a legjelentősebbnek, a munkásság és a dolgozók legszélesebb tömegeit felölelő mozgalom a szakszervezeti mozgalom volt, mely értékes hagyományai, érdekvédelmi tevékenysége és a munkásság politikai képviselésében szerzett érdemei alapján tudhatta a munkásság nagy többségét hamarosan soraiban.

Az üzemi bizottságok formájában újjáéledő szakszervezeti mozgalom azonban kezdettől fogva nemcsak e munkás érdekvédelemnek lett hatékony

¹ A teljesség igénye nélkül megemlítjük mindenekelőtt *Balázs Béla* Népmozgalmak és nemzeti bizottságok (Bpest, Kossuth. 1961) c. könyvét, A demokratikus tömegmozgalmak kibontakozása és a népi forradalmi szervek megalakulása a felszabadult Magyarországon (Századok, 1957, 1—4. sz.) c. tanulmányát, továbbá: *M. Somlyai Magda*: Szabadulás és magvetés. Az 1945-ös földreform történetéből (Bpest, Történelmi Társulat és Hazafias Népfront kiad.) c. kiadványát, *Lackó Miklós*: Népi demokráciánk történetéből (Történelmi Szemle, 1959. 3—4. sz.) c. cikkét, *Bánóczi Dénes*: Az üzemi bizottság (Jogtudományi Közlöny, 1947. 24—27. l.); *András Gyula*: Az üzemi bizottságok működése és hatásköre (Bpest, Községi ny.); *Nemes Nagy József*: Az Újbirtokosok és a Földhözjutottak Országos Szövetsége helyi szerveinek a földreform

eszköze, hanem a termelés, a munkásellenőrzés Magyarországon kialakult szerve is. Ez a gyorsan terjedő, új kezdeményezéseket életre hívó mozgalom, mely az üzemi bizottságok hálózatát néhány nap alatt az egész országban létrehozta, mutatja a munkásosztály részvételének arányait, érzékeltette a proletariátus legöntudatosabb rétegének politikai előrelátását, gazdasági szervezőkészségét és felelősségvállalását.

Az üzemi bizottsági mozgalom fényt vet arra is, hogy a munkásosztály élcsapata, a kommunista párt által elhintett eszmék hogyan formáltak át a proletariátus tudatát, hogyan öltöttek testet a helyi kezdemények sikerében. Az üzemi bizottságok létrehozását megelőző kísérletek sora, az üzemi bizottságok rendszerének kialakításával kapcsolatos viták, kezdeti működésük első időszakának tapasztalatai tanúsítják egyúttal azt is, milyen alkotó módon tanulmányozta a Magyar Kommunista Párt a munkásmozgalomban ható különböző áramlatokat. Talán az üzemi bizottságok munkájában érvényesült legszemléltetőbben a munkásközvélemény hangja, az ő tevékenységük fejezte ki legvilágosabban azt a kölcsönhatást, mely a Magyar Kommunista Párt politikája és a munkások öntevékenysége között fennállt.

1945 elején a háborús rombolás és pusztulás következményeként a közlekedés, a gyárak, a bányák működése megbénult. Az államgépezet szétzúzásával kapcsolatban szétzilálódott a régi gazdasági szervező apparátus is. A magyar monopolista körök nagyrésze, mely a német hadigépezettel együttműködött, félve a megtorlástól — passzivitásba vonult. Egyik oldalról tehát az élet újrakezdése, a népgazdaság érdekei, továbbá a fasizmus elleni harc kötelezettségei sürgették a termelés mielőbbi megkezdését, másrésztől azok az erők, melyek a termelés irányítását a tulajdon jogán tartották kézben, az új helyzetben képtelennek bizonyultak az egész nép számára életbevágó gazdasági talpraállás kezdeményezésére. Egyedül a munkásosztály vállalkozott e feladat teljesítésére. Primitív munkaeszközökkel, nyersanyag hiányában, fizetés nélkül, munkához látott. A tőkések részéről tapasztalható ingadozás, huzavona meggyőzte az embereket arról, hogy tőlük hiába várják a gazdaság helyreállítását. A termelés és elosztás proletárellenőrzése 1945-ben nem a tőke korlátozásának jelszavával, hanem a termelés azonnali megindításának követelésével hódított teret. A létrejövő munkásellenőrzés egyenesen objektív, gazdasági szükségyszerűség volt, melyet az egész dolgozó nép támogatása és rokonszenve kísért.

Már Lenin nagy jelentőséget tulajdonított a munkásellenőrzésnek a szocialista forradalom győzelmének előkészítésében. Utalt arra, hogy a forradalom átmeneti formáinak alkalmazásával a tőke kisajátítását nem egy aktussal, hanem fokozatosan, a tömegek számára elfogadható, kevesebb áldozattal járó úton lehet végrehajtani. A munkásellenőrzés eszméje és gyakorlata különösen nagyfontosságú lehet minden olyan időben, amikor a hatalomért vívott harc még nem dőlt el. Ezekben az esetekben a tőke gazdasági működési körének korlátozása mellett politikai befolyásának csökkentése is megkívánja, hogy a munkásság tömegszervezetei minden fokon helyet kapjanak a népgazdaság irányításában. „... Ahhoz, hogy az ipar ellenőrzése ténylegesen megvalósuljon, ennek az ellenőrzésnek munkásellenőrzésnek kell lenni,

munkálataival kapcsolatos teendői (Bpest, Szikra, 1947) c. könyvét, valamint Orbán Sándor : A földreform történeti forrásaihoz (Levéltári Híradó, 1960, 2. sz.) és Péter János : Az üzemi bizottságok és feladataik a termelésben (Társadalmi Szemle, 1946, 449—459. l.) c. cikkét.

valamennyi felelős szervben munkástöbbségnek kell lennie és adminisztráció kötelességévé kell tenni, hogy minden tekintélyesebb munkásszervezetnek beszámoljon tevékenységéről.”² A Szovjetunióban a forradalom menete nem tette lehetővé a békés átmenetnek ezt a hosszabb szakaszát. A tőkés üzemek azonnali kisajátítása hamarosan levette a munkásellenőrzés kérdését a napirendről. Nem kétséges viszont, hogy Lenin fejtegetése figyelemreméltó útmutatásokat adott minden olyan forradalom számára, mely a tőkeellenes harcot viszonylag hosszabb idő alatt, számos közvetett eszköz felhasználásával vívja meg.

Nem véletlen, hogy 1935-ben a Komintern VII. kongresszusán — amikor reális lehetőségként vetődött fel a kommunista pártok számára olyan antifasiszta kormány alakítása, melyben a burzsoázia is résztvesz — került újból előtérbe az átmeneti formák szerepének kérdése. Arról volt szó, hogy a népek antifasiszta harcában, az alapvető demokratikus jogokat forradalmi módon végrehajtó kormányokban a munkásosztály képviselői döntő helyet foglaljanak el. A munkásosztály vezető szerepe, pártjának a kormányban és helyi szervezetben levő elhatározó befolyása, a munkásegység következetes megvalósítása volt a feltétele annak, hogy egy hosszabb átmeneti periódusban a burzsoáziával együttműködve alakulhasson ki a hatalom gyakorlásának új politikai formája. A népfrontpolitika feltételezte, hogy a kormány elismeri a népi erővel együttműködő burzsoázia tulajdonjogát, ugyanakkor a termelésben és elosztásban korlátozza uralmát, függően az erőviszonyok alakulásától és a dolgozók tudatosságának fokától. A hatalom sáncán belül működő burzsoázia elszigetelésére pedig a szervezett tömegmozgalom, mindenekelőtt a munkásegységfront pártokon kívül álló osztályszervezeteinek hálózata nyújtott támaszt. Csakis úgy lehetett a kormányban működő balszárny befolyását növelni, hogy az a polgári demokratikus átalakulás kormányából a népi demokrácia legfőbb államhatalmi tényezőjévé váljék.

A Komintern történelmi nevezetességű VII. kongresszusán az egységfront kormány feladatairól szólva Dimitrov hangsúlyozta, hogy: „Mi azt követeljük tőle, hogy meghatározott, a helyzetnek megfelelő *gyökeresen forradalmi követeléseket* valósítson meg, például a termelés ellenőrzését, a bankok ellenőrzését.”³ Ebből is látható, hogy a népi demokratikus átalakulás szempontjából a gazdasági élet munkásellenőrzésének milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak.

Bizonyos, hogy a Magyar Kommunista Párt, midőn 1941—1942-ben kidolgozta az ország demokratikus átalakításának programját, nagymértékben támaszkodott a Komintern VII. kongresszusának anyagára, ezért szögezte le ismételten, hogy az új hatalom pillére a munkásosztálynak a hatalomban való részesedése legyen.⁴ A történelmi körülmények azonban ekkor nem tették még aktuálissá, hogy e részvétel formáival a párt részletesen foglalkozzék. 1944-ben azonban, amikor a második világháború vége felé egyre inkább az új demokratikus átalakulás mikéntje került a felszabaduló országokban napirendre, hosszas megbeszélések tárgyát képezte az alakuló forradalmi népi szervek és a létrejövő új kormány viszonya, a munkásellenőrzés lehetősége, a hatalom gyakorlásában érvényrejutó centralizmus és decentralizmus kölcsönhatása.

² V. I. Lenin Művei. 24. köt. Bpest, Szikra. 1952. 583—584. l.

³ G. Dimitrov: Válogatott beszédek és cikkek. Bpest, 1952. 111. l.

⁴ A KMP helyzetelemzése a nemzetközi és belső erőviszonyokról. 1942. Közli: A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945. Bpest, 1958. 231. és 240. l.

A moszkvai előkészítő megbeszélésekről rendelkezésünkre álló töredékes jegyzetek arról is tanúskodnak, hogy a kommunisták céltudatosan készültek forradalmi népi demokratikus szervek létrehozására, melyekben a központi hatalom és a helyi forradalmi szervek viszonyát az osztályharc állapotától és előrehaladásától tették függővé. A demokratikus feladatok megoldását e szervektől várták, mégpedig forradalmi radikalizmus útján. A demokratikus államban, mely megsemmisíti a feudális maradványokat, és megtöri a monopoltőke uralmát, a szocializmusba való átnövés eszközét látták, feltételezve, hogy a munkásság képes lesz maga köré tömöríteni a széles néprétegeket. Nem esett szó azonban üzemi bizottságok vagy hasonló, a munkásellenőrzés gyári szerveinek alapításáról, a figyelem előterében kizárólag a helyi hatalmi szervek álltak.⁵ Az a tény, hogy a megbeszélésen a tőke munkásellenőrzése nem került szóba, feltételezhetően azzal a koncepcióval függ össze, hogy a munkásellenőrzés követelésében a kommunista párt emigrációban élő képviselői az adott helyzetben a tőke bevonásának akadályozóját látták. Az előkészületek és a kormányprogram megszületésének körülményei arra engednek következtetni, hogy a moszkvai emigráció, nem ismerve pontosan a magyarországi osztályviszonyok alakulását, a burzsoázia várható nagyobb részvételével számolt, mint az a valóságban történt, s ennek elősegítésére hajlandó volt bizonyos engedményekre is.

A Budapesten illegálisan működő Központi Vezetőség is kidolgozta programjavaslatát, mely főbb vonalaiban megegyezett a moszkvaival. Ebben a tervzetben is az új alkotmány alapelveinek, az államszervezet felépítésének problémái kerültek az első helyre. Foglalkozott azonban a tervzet a munka jogaival is, mindenekelőtt a tőkés magántulajdon gyökeres megreformálását tűzve ki közvetlen feladatul. Hangsúlyozza, hogy nem szocialista rendszabályként, hanem a tőke által kizsákmányolt összes dolgozó réteg boldogulásának érdekében kívánja ezt a kérdést szabályozni. A Budapesten dolgozó Központi Vezetőség látta és értékelte azt az erjedést, mely a munkásság soraiban, mindenekelőtt a szervezett dolgozókat tömörítő szakszervezetekben végbement. Ezért a munkástömegmozgalom fő formájául a párt vezetésének érvényesítésével a szakszervezeti mozgalmat jelölte meg. A szakszervezeteknek az iparban, a mezőgazdaságban és a kereskedelem területén ellenőrzési jogot követelt, melyet az új alkotmányban is rögzíteni kívánt.⁶

Itt sem esett szó ugyan a munkásellenőrzés formájáról, de a programtervezet az előbbinél részletesebben körvonalazza a termelés és elosztás ellenőrzésének jogát, a szakszervezetek, a tömegszervezetek érdekvédelmi szerepét és a központi hatalomhoz való viszonyát.

1944 októberében megkezdődött az ország felszabadítása. A felszabadult területeken dolgozó vezetőség újból leszögezte: „Nem burzsoá kapitalista demokráciát akarunk hanem... népi demokráciát, ahol a nép szabadságjoga valóság, nem pedig fügefalevél a kizsákmányolás számára, ahol a föld a paraszté, ahol meg van semmisítve a nagybirtokos osztály, ahol az államhatalom szervei a nép kezében vannak, az öntudatos szervezett munkásság, tehát a kommunisták kezében is.”⁷

⁵ A Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban: PI Arch.) MKP-gyűjtemény-1.

⁶ PI. Arch. MKP-gyűjtemény-4.

⁷ Révai József felszólalása a szegedi pártszervezet 1944. nov. 19-i taggyűlésén. PI. Arch. P. 39/I/18. Közli: Felszabadulás. Dokumentumkötet. Bpest, Szikra. 1955. 178. l.

November 30-án „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felépítésének programja” címmel a Magyar Kommunista Párt nyilvánosságra hozta irányelveit, mely rövidesen a Nemzeti Függetlenségi Front programja lett.⁸

A Magyar Kommunista Párt programjavaslata a IV. részt a munkás-érdekvédelemnek szenteli, de ezek mindenek előtt szociális szinten vetődnek fel. (Fizetett szabadság, 8 órás munkanap, női és gyermekmunka védelme, rendszabályok a munkanélküliség ellen, a munkavállalás szabadsága.) Mindössze egy *politikai* rendszabállyal találkozunk a munkáskövetelések keretében: ez a sztrájkjog biztosítása. A program nem beszél az üzemi bizottságokról, a tőke munkásellenőrzéséről, csak az állami ellenőrzés szükségességét, néhány kulcspárágban pedig az állami tulajdonbavételt említi meg. Nem tér ki a javaslat arra, milyen részesedés illesse meg a szakszervezeteket. Mindez arra enged következtetni, hogy a Magyar Kommunista Párt 1944-ben a társadalmi átalakulás lassúbb ütemű fejlődését vette számításba, mely hosszabb időszakot ölelt volna fel; ennek folyamán a németellenes burzsoázia és a különböző antifasiszta csoportok hosszabb, tartós együttműködése volt feltételezhető.

A hadműveletek időszakában folyó koalíciós tárgyalások sikerei, az a készség, amivel a megfélemlített kapitalista körök ígéretet tettek az együttműködésre, ilyen elhatározást érlelt meg a kommunista párt vezetőiben, mely a tőke korlátozását „felülről” kívánta megvalósítani. Ennek sorrendje a következő lett volna: a németellenes elemekkel összefogva helyreállítani a központi államhatalom tekintélyét, melyben a munkásbefolyást a két munkáspárt százalékos aránya testesítette volna meg; növelni a központi államhatalom hatáskörét, a helyi önkormányzatok és a népi szervek rovására. Ezt követte volna aztán a központi szervekre építve, rendeleti úton a szocialista szektor létrehozása. Ez a „felülről való megoldás” elsősorban a koalíciós megállapodásokon, a pártok között országosan elhatározott arányokon épült volna. Gyengéje volt azonban a terveknek, hogy ez a rendszer koalíciós válság vagy előre nem látható balsiker esetén a kommunista pártot megbénította volna, képtelen lévén az esetleg több oldalról kibontakozó burzsoá támadás elhárítására.

Világos volt tehát a társadalmi átalakulás osztálytartalma, a proletárhegemonia szükségessége, de nem volt határozott elképzelése még ekkor sem a megvalósítás *formáit* illetően. Ezért nem találunk utalást a népi szervek alakítására az 1941–42-es és az 1944-es párt dokumentumokban, még kevésbé lehetett elképzelés arról, miként váljanak a hatalom bírtoklásának szerves kiegészítőivé. Ezekre a kérdésekre a következő hónapok gyakorlata adhatott csak választ.

A történelmi helyzet nem adott hosszas tanácskozássra időt. Az üzemek nagyrésze kifosztottan, vezetőitől, tulajdonosaitól elhagyottan állt. Az élet, a termelés megindítása legégetőbb szükségleteinek megoldása érdekében cselekedni kellett. Egyes helyeken, így Szegeden és Debrecenben, a gyárak gazdasági talpraállása azonnal összefonódott a végbemenő politikai fordulattal: a helyreállítás, a munkáspozíciók megszilárdításának egyértelmű programjával járt együtt. Ezt megkönnyítette, hogy mindkét városban viszonylag erős munkásmozgalom volt már a megelőző évtizedekben is, s mire sor került az új társadalmi-gazdasági rend alapozására, már ismerték a Magyar Kommunista Párt programját. A Szegedi Kenderfonó Rt. munkásai, „amikor megmentették a

⁸ A programot közli: Felszabadulás. Dokumentumkötet. 170—176. l.

gyárat a visszavonuló német hordák pusztításai elől, és a megszökött gyárvezető kiűritő és megsemmisítő szándékaival szemben. . . a gyár vezetését a helyi hatóságokkal egyetértésben az üzem munkásai által megválasztott és a szegedi szakszervezeti tanács által jóváhagyott üzemi tanácsra bízták”.⁹ Hasonló módon a kommunista párt javaslatára a Debreceni MÁV Főműhelyben is és a debreceni üzemek többségében is üzemi bizottság jött létre.¹⁰ A termelés minél gyorsabb megindításának kísérletei más új formákat is életre hívtak. Így például a Debrecenben működő szakszervezeti vezetőség az elhagyott vállalatok értékeinek védelmére a gyárak további működésének hatékony elősegítésére a szakszervezet keretén belül úgynevezett Szakszervezeti Termelő Bizottságot állított fel, mely „felhívja a munkások figyelmét arra, hogy ahol a tulajdonos és a vezetők elmenekültek, ott elsősorban az üzem munkásai jogsultak átvenni az üzem vezetését. Mire jelen körülmények között megvan a jog, mód, és a lehetőség, hogy az engedélyt meg is kapják.” Fenntartja a régi tulajdonos tulajdonjogát és az örökösök elsődlegességét működési engedély igénylésénél, ugyanakkor iparengedély kérése útján szorgalmazza — vegyék a munkások hamarosan kezelésbe a gyárakat.¹¹ Lényegében azonos elveket képviselt a Szolnoki Cukorgyár Rt. „üzemi munkaügyi választmánya” által kinevezett „gyárvezetőség”, mely a régi tulajdonjog fenntartása mellett a termelés folyamatosságát volt hivatva biztosítani.¹²

Azokban a hetekben a felszabadító hadműveletekkel párhuzamosan, szervezett központi irányítás nélkül, de a párt politikai célját alapjában helyesen értelmezve, sorra alakultak az üzemi bizottságok. Ezeket a népi szervezetek a munkások kezdeményezése hívta életre, az ő természetes jogalkotásuk helyettesítette a szervezésre vonatkozó körözhvényeket, rendeleteket. Nem született ez időben még törvény a munkásellenőrzés bevezetésére, nem védte a bizottságokat az állam hatalma, — saját erejükre voltak utalva. Ígaz, hogy akkor erő és szervezetség hiányában még a burzsoázia sem fejtett ki számottevő ellenállást.¹³

⁹ PI. Arch. 2/16—77. 1945. február. Közli: Munkásosztály az ujjáépítésért. Dokumentumok. 28. l.

¹⁰ Néplap, 1945. jan. 28. Közli: Munkásosztály az ujjáépítésért. Dokumentumok 28. l.

¹¹ „Miért is alakult tulajdonképpen a Szakszervezeti Termelő Bizottság.” Néplap, 1944. dec. 17.

¹² Központi Gazdasági Levéltár (a továbbiakban: KGL) Pesti Magyar Kereskedelmi Bank fondja 217. csomó. Ipari Titkárság iratai, vállalatok 13a. II. Közli: *Sárgközi Zoltán*: Az üzemi bizottságok szerepe az ipari termelés megindításában a felszabadulás után. Levéltári Közlemények, 1960. 89. l. Ennél határozottabb, a magántulajdon elvét már erősen vitató átmeneti igénybevétel történt a Salgótarjáni Szénmedencében is. Ehelyütt nagymérvű, az összes termelőegységre kiterjedő munkástömegmozgalom volt, mely a régi bányagazgatás hagyományos szervezetének felhasználása révén területi csúcsüzemi tanácsot hívott életre. Ez teljesjogú vezető testület volt, mely a kezdeti időkből a bányatársaság jogutódaként tevékenykedett. Jakab Sándor, Nógrád megyei PB. titkár visszaemlékezése. 1962. ápr. 18. (Saját gyűjtés.)

¹³ Az üzemi bizottságok első időszakáról kevés dokumentum maradt fenn. Az 1945-ös évben általában kevés írásbeli jelentés született, ezek közül is az évek során sok megsemmisült az üzemekben, a különböző intézmények irattáraiban. Az alább közölt adatok több forrásból erednek. Használtam a Párttörténeti Intézet Archivumban (2/16 és 3/1) levő jelentéseket, jegyzőkönyveket, a Szabadság és a Szabad Nép január—februári számait, a Szakszervezetek Országos Tanácsa Nehézipari Titkárságának anyagait, Kossa István, Köböl József, Nemes Béla és Veres József visszaemlékezéseit. Segítséget nyújtott Sárgközi Zoltánnak, a Levéltári Közlemények 1960-as számában megjelent: „Az üzemi bizottságok szerepe az ipari termelés megindításában a felszabadu-

A főváros felszabadulása új lendületet adott az üzemi bizottsági mozgalom kibontakozásának. A budapesti kezdeményezések sok tapasztalattal gazdagították az üzemi bizottságok gyakorlatát, mindenekelőtt azért, hogy újabb érveket szolgáltatottak az üzemi bizottságok elhivatottságáról.

Még a felszabadító harcok ágyúdörgése közepette alakultak meg az első fővárosi üzemi bizottságok, elsőként azokban az üzemekben, ahol kommunisták és szervezett munkások dolgoztak. A főváros teljes felszabadulása előtt 1945 január 2-án jött létre a Fémáru- és Gépgyár üzemi bizottsága. Ugyanezen a napon mondta ki a kőbányai Dreher Sörgyárban is az egyik csőszerező kezdeményezésére összehívott üzemi bizottság határozatilag a munka megkezdését. Hasonlóan január első napjaiból származik a Gránit Porcelángyár 10 tagú üzemi bizottságának első körözüvénye, melyben megtörő rendszabályokat helyezett kilátásba a fosztogatás ellen. Január 10-én a Nemzeti Szabadkikötőben és a Hazai Pamutszövőgyárban létesült üzemi bizottság. A következő napon a felszabadulás napján a rákospalotai Hutter és Levergyár működésbe lépő üzemi bizottsága felajánlja segítségét a Szovjet Hadseregnek. A Schmidt és Császár Gőzmalom üzemi bizottságának megalakulásáról január 15-i dátummal ad hírt a sajtó.¹⁴ Ugyanekkor mondta ki megalakulását az Istvántelki Főműhely üzemi bizottsága is. Január 16-án a MÁV Északi Főműhely Kőbánya úti gyártelepén 13 résztvevőt választanak az üzemi bizottság tagjává, 16–17–18-án pedig a Hungária Vegyiművek, a Sorg Antal Építőipari Rt., az Autótaxi, a WM, a Chinoin Gyógyszer és Vegyészeti Rt. üzemi bizottsága alakuló ülésén dönt a helyreállítás azonnali megkezdéséről.

Budán is folytatók még a harcok, mikor január 19-én a MÁVAG, január 21-én a Neményi Testvérek Papírgyár Rt., a Magyar Pamut, január 22-én a Kemény Antal Szerszám- és Szerszámgépgyár Rt. és a Lóden Posztógyár üzemi bizottságai megalakultak.¹⁵ Budapest teljes felszabadulása előtt még a következő vállalatoknál létesültek üzemi bizottságok: január 23-án a Fémlemezarugyárban, a Rába-cégnél, az Agroluxnál, az Elektromos Művek-nél 11 tagú, a Vízművek Káposztásmegyeri telepén 5 tagú; 24-e és 30-a között további 15 üzemi bizottság alakult a pesti oldalon, közte az élelmezés számára fontos Községi Kenyérgyárban, Serfőzdében és a Vörös Hadsereg további ellátása számára jelentős Fegyvergyárban, Orion-gyárban. Február 2-től 15-ig a város teljes felszabadulásáig további 96 üzemi bizottság létrejöttéről tudunk.¹⁶

lás után” című közleménye. Hasznos kiegészítésnek bizonyultak a Közgazdasági Egyetem hallgatóinak (Mausecz Zsuzsa és Faklen Pál) gyűjtései. A tapasztalatok általánosítása is viszonylag kevés dokumentum, inkább személyes beszélgetések, az időszakot értékelő későbbi írások eredménye. A függelékként mellékelte, febr. 15-ig terjedő kronológia nyomon követi az üzemi bizottságok első napjait. Későbbi kronológiának a tanulmány számára értéke nincs, mert az 50 000/100 Ip. M. rendelet értelmében néhány napon belül az ország összes vállalatiban létesült üzemi bizottság. A hivatkozott adatok a táblázatban megtalálhatók.

¹⁴ Szabadság, 1945. márc. 18. Nem pontos Sárközi Zoltán megállapítása (i. cikk 92. l.), mely szerint ez volt a főváros első üzemi bizottsága.

¹⁵ PI. Arch. 2/16—77. alakulási jegyzőkönyv.

¹⁶ 1945. febr. 15-ig csak Budapesten 177 üzemi bizottság jött létre. Kiegészítésre szorulnak Sárközi Zoltán idézett cikkének adatai, melyek szerint febr. 5-ig Budapesten 19 üzemi bizottságról lenne tudomásunk. E tanulmány, mely 177 bizottságról ad számot, korántsem teljes. További adatfeltárás szükséges még a vidéki nagyüzemek vonatkozásában.

Természetesen az üzemi munkásszervezeteknek Budapesten is eltérő típusait különözlöztethetjük meg. Csepelen még az illegalitásban alakult forradalmi szervezet hívta életre saját hatáskörében az üzemi bizottságot. A kommunista, szociáldemokrata és más baloldali csoportok összehangolásával létesült, úgynevezett 13-as bizottság területi-politikai szervként működött, a kommunisták vezetésével a termelés és a közigazgatás egységes irányítását látta volna el.¹⁷ Kényszerűség volt ez kétségtelenül, nem volt erő a közigazgatási és gazdasági szervező hatáskörök szétválasztására. De figyelemreméltó sajátos kezdeményezés volt a régi közigazgatási bürokrácia elvetésére, kísérlet, hogy a közigazgatást a termeléshez közelítse. Útkeresés, hogy az újjáéledő közigazgatásban a proletariátus vezető szerepét ezúton is biztosítsák Csepelen.

A Hazai Fésűsfonóban illegális üzemi bizottság alakult. Ez gyári kiterjedésű, politikai vezetőtestületként jött létre, mely a kommunista pártnál szélesebbkörű szervezkedést tervezett megvalósítani, de amelyben a kommunista vezetés érvényesült, mind szervezetileg, mind a bizottság programját tekintve. Ez a szervezet előiskola volt a kommunista szervezkedésre.¹⁸

Legtöbb üzemi bizottság azonban kifejezetten termelési céllal alakult, a szervezkedés politikai tartalmát tudatosan nem, vagy alig ismerték fel. De az adott helyzetben az öntevékenység a termelés szervezésében lehetőséget nyújtott a munkások tömörítésére, a munkásdemokrácia kiépülésére. A termelés naponta sorra kerülő kérdései egyre inkább annak politikai feltételeit helyezték előtérbe. Az iparszervezést végző üzemi szervezetek, működésük belső törvényszerűségeinél fogva mindenütt politikai testületekké váltak.¹⁹

Az üzemi bizottsági mozgalom első eredményei, az éledő burzsoáziával és a kormányban helyet foglaló jobboldali politikusokkal vívott harc szükségletei arra késztették a kommunista párt központi vezetőségét, hogy most már konkrétan elemezze a munkás tömegmozgalom tapasztalatait. Vonjon le munkája számára következtetéseket. A január 19-i budapesti központi vezetőségi ülés meghallgatta a beszámolókat a gombamódon szaporodó üzemi munkásszervezetekről. Helyeselte a kommunisták, baloldali munkások kezdeményezését, meglátva ebben a népi demokratikus fejlődés számára oly fontos átmeneti formák egyik legjellegzetesebb alakulatát. Ezért a január 19-i budapesti központi vezetőségi ülés a beszámolók alapján határozatot hozott a további üzemi bizottságok létesítésére, s a kezdeményezésnek nagy jelentőséget tulajdonítva, az e területen dolgozó munkatársakat rendszeres heti beszámolóra kötelezte.²⁰ A Központi Vezetőség határozatának értelmében a budapesti titkárok 1945. január 25-i értekezlete már kimondta: „Pártunk

¹⁷ A csepeli 13-as bizottság összetételére, feladatkörére és a WM-gyári üzemi bizottság felállítására vonatkozó adatokat közül Kirschner Béla—Rácz Béla: Adalékok a felszabadult Csepeli WM első négy hónapjának történetéhez. Párttörténeti Közlemények, 1961. 3. sz. 131—133. l.

¹⁸ PI. Arch. Mausecz Zsuzsa és Faklen Pál, a Közgazdasági Egyetem hallgatóinak gyűjtése.

¹⁹ A kezdeményezések változatos formáit követhetjük nyomon. A mozgalom elterjedését meggyorsította, hogy a munkások emlékeztek az 1919-es üzemi munkástanácsok tevékenységére, többen megismerték a Szovjetunióban működő üzemi munkástanácsok gyakorlatát. Megmutatkozott, hogy az a harc, mely a Magyar Tanácsköztársaság óta az új proletárdiktatúráért folyt, nem lankadt az ellenforradalom nehéz évtizedei alatt sem. és amint arra lehetőség nyílt, újra fellobbant.

²⁰ PI. Arch. 1/1—1.

nem foglalkozhat közvetlenül a termelés kérdéseivel, azonban a pillanatnyi szükség mértékéig bele kell nyúlnunk". A jövőben az üzemi bizottságok fognak a termeléssel foglalkozni.²¹

A kommunista párt nagy támogatást nyújtott az üzemi bizottságok megalakításához, bár akkortájt még távolról sem tudta azt egységes mederbe összefogni. Nem kétséges viszont, hogy a vállalatok legtöbbszörében az ott dolgozó kommunisták, baloldali munkások elhatározása hívta életre az üzemi bizottságokat. Ezek dolgoztak legjobban; azért, mert a helyi ismeretekkel rendelkező emberek tudták, kire támaszkodhatnak, kitől mit várhatnak, a tennivalókat pontosan tudták megjelölni. Az Egyesült Műszer-Szerszámgép- és Felvonógyár Csáki utcai telepén az „üzemi bizottság megválasztása előtt a pártmegbízott ismertette az üzemek szervezésének módját, megindításának előfeltételeit”.²² A Csepeli Szabad Kikötő ügyeit a felszabadulás óta 5 tagú üzemi bizottság intézi. Az öt közül van kettő, akit a kikötő besúgóí a múlt év tavaszán halálbányába hurcoltattak.²³ A Magyar Pamutiparban az üzemi bizottságot Brezina Lajos szervezte, akit 1941-ben szabotázásra bűjtogatás vádjával internáltak, kiszabadulása után az üzemben baloldali magatartásával nagy népszerűsége tette szert.²⁴ Az Első Magyar Gyapjúmosóban a kommunista párt küldöttének politikai beszámolója nyomán állították össze az üzemi bizottság programját. Ugyanígy zajlott le a választás a Fémöntömegcikk Tubus Rt. üzemének gyűlésén is.²⁵ Másutt egyszerűen, a szervezett munkások és baloldali gondolkodású értelmiségiek legjobb belátásuk szerint gyári munkásszervezeteket alapítottak. Természetesnek tartották, hogy jelentésükkel, pártállásuktól függetlenül a kommunista párthoz forduljanak, tőle várjanak segítséget, útmutatást. A Sorg Antal Építőipari Rt. a kommunista párt központjának küldte jelentést. Értesítette, hogy „az üzemi tanácsba 5 munkást választottak, mind szervezett munkás. Ezek mellett beválasztottak 3 főt a vezetőségéből és egy tisztviselőt.” A kommunista pártnak küldte beszámolóját a MFTR, a Vízművek káposztásmegyeri telepe és mások is.²⁶

Rendszeressé vált a szervezés, mikor az alig néhány napja alakult területi és kerületi pártvégrehajtó bizottságok tagjai sorra járták az üzemeket és röpgyűléseken világosították fel a dolgozókat jogaikról, javaslatot tettek üzemi munkásszervezetek létesítésére. A Chinoinban, a Fémlemezárugyárban, a Községi Kenyérgyárban, a MFTR és a Duna Gőzhajózási Rt. vállalataiban, az Astra Kábel- és Gumiárugyárban nyomon követhető ez a jelentésekből is.

A Fegyvergyár helyzetéről szóló beszámoló így tudósítja a kommunista pártot: „A Kommunista Párt pesterzsébeti székházában összehívtam a régi, megbízható szervezett munkásság képviselőit, illetve azokat a műszaki vezetőket, akiknek múltbeli politikai szereplése záloga lehet annak, hogy a gyár jövő vezetésében résztvehessen. Belőlük megalakítjuk az üzemi bizottságot”.²⁷ Január 19-én a Chinoin Gyógyszer és Vegyészeti Gyár RT-ben készült jegyzőkönyv pedig szűkszavúan közölte: „1945 január 18-án a rákospalotai kommunista párt kezdeményezésére az alábbi baloldali munkások (felsorolja a 24 tagú

²¹ PI. Arch. 2/5—7.

²² Uo.

²³ Szabad Nép, 1945. ápr. 1.

²⁴ PI. Arch. Közgazdasági Egyetem hallgatóinak gyűjtése.

²⁵ PI. Arch. 2/16—77. dátumnélküli jelentés.

²⁶ PI. Arch. 2/16—77. 1945. jan. 29-i jelentés.

²⁷ PI. Arch. 2/16—99.

jelölőbizottságot, köztük a kommunista értelmiség képviselőjét, Ajtai Miklóst) megválasztották az ideiglenes üzemi bizottságot”.²⁸

Így történt aztán, hogy *a legtöbb helyen előbb alakult meg az üzemi bizottság, mint a kommunista párt helyi szervezete*, gyakran heteken át egybefonódott tevékenységük. Magyarázza ezt a szervezőképes vezetők kis száma is, de még inkább talán az, hogy nem akarták az erőket megbontani a termelés megindítása előtt. Közrejátszott a Magyar Kommunista Pártban uralkodó centralizált szervezési elv is, mely az üzemi szervezetek alapítását még nem tartotta időszerűnek, és a pártéletet a kerületi és városi központokban tömörítette. A Magyar Pamutiparnál például az üzem január 17-én kezdte meg a termelést, 21-én alakult az üzemi bizottság, a kommunista párt szervezete viszont csak február első napjaiban mondotta ki megalakulását. A Hazai Fésűsfonóban egybegyűlt régi harcosok (Szabó Károly és mások) visszaemlékezése nyomán kirajzolódó kép a következő: „Még tombolt a fasiszta terror, amikor 1944. szeptember 12-én a gyár régi dolgozói közül néhányan, jórészt szervezett munkások titokban összejöttek és megalakították az üzemi bizottságot. Ezen az ülésen megbeszélték, hogy a szovjet csapatok előnyomulása következtében hamarosan várható a felszabadulás, ezért nekik, mint a munkásság képviselőinek gondoskodni kell a folyamatos termelő munka biztosításáról. A tőkések távozása után megvalósítani a gyár munkásvezetését.” Néhány hónap múlva „az üzemi bizottság kommunista érzelmű tagjai az ostrom alatt kezdték el szervezni a kommunista pártot az üzemben belül”. Aztán 1945. január 11-én, a felszabadulást követő napon javaslatot tettek az üzemi bizottság kibővítésére újabb dolgozókkal, ezt a legális újjászervezést végre is hajtották „... kezdetben a munkásság különböző szervezetei nem határolhatók el egymástól. A szakszervezeti, a pártmunka és az üzemi bizottsági tevékenysége szorosan összefonódott. . .”²⁹

A Salgótarjáni Acélgyárban is 1944. december 26-án alakult 7-es bizottság néven az üzemi bizottság. Ezt követően csak 3 hónap elteltével került sor a Magyar Kommunista Párt önálló alapszervezetének létrehozására. A kommunista pártot az üzemrészekben általában a szakszervezeti megbízottak szervezték.³⁰ A Hazai Pamutszövőben a kerületi pártbizottság irányításával január 10-én alakult az üzemi bizottság, mely heteken át az egész üzem mozgalmi életének összefogó szerve volt.³¹ Az Elektromos Műveknél dolgozó baloldaliak első ténykedése is üzemi tanács alakítása volt, csak az ezt követő héten került sor arra, hogy közülük a legöntudatosabbak a pártszervezkedést megkezdjék.³²

Helyénvaló felhívni a figyelmet e jelenségre a kommunista mozgalom fejlődésének szempontjából is. A kommunista pártnak a horthysta terrorral küzdve csak kevés helyen sikerült tartósan üzemi szervezetet létrehoznia. Ezért azonnal a felszabadulás után nem látszott reálisnak gyári kommunista alapszervezetek létesítése, és sürgetőbb volt a meglevő pártkáderek számba-

²⁸ PI. Arch. 2/16—77.

²⁹ PI. Arch. A Közgazdasági Egyetem hallgatóinak gyűjtése.

³⁰ PI. Arch. Becski György és Jakab Zoltán, a Közgazdasági Egyetem hallgatóinak gyűjtése.

³¹ PI. Arch. Döbrentei Károly visszaemlékezése, 1960.

³² PI. Arch. Bartel Károly visszaemlékezése. Hasonló tapasztalatok voltak a MÁV Északi Főműhelyben is, ahol előbb volt üzemi bizottság, mint kommunista párt-szervezet, pártkapcsolatuk a kőbányai pártbizottság volt. PI. Arch. 2/16—99/a.

vétele, összpontosítása, a hatalom gyakorlása és a politikai élet számára döntőfontosságú közigazgatási egységeknél. Másrészt az üzemi munkásszervezetek néhány hónapos működése hasznos és forradalmi időkhöz méltóan gyorsan ható politikai iskolának minősült, mely nevelte az üzemi dolgozókat. Nem egy esetben az üzemi bizottságok eredetileg pártonkívüli és szociáldemokrata tagjai a tudatosság olyan fokára jutottak el, hogy szükségét érezték kommunista alapszerv létesítésének.

A kommunista vezetés irányelveit általános, országos érvényűvé avatta a kommunista párt részvétele a kormányban, az országos sajtó szervező, agitációs szerepe, a párt kezdeményezésére indított akciók. A kommunista vezetés elve nem feltétlenül követelte meg és sürgette helyi alapszervek életrehívását, amíg annak feltételei nem érlelődtek meg. A munkásmozgalom legjobbjai nem jelszavak, hanem tetteik alapján csatlakoztak a kommunistákhoz. Az üzemi bizottságokban végzendő nehéz és felelősségteljes munka biztosítéka volt a helyes káderválasztásnak, óvta a pártot karrieristák beáramlásától. A munkás tömegmozgalom valóban a párt előiskolája lett. Ez az üzemi bizottságok nagy érdeme.³³

Néhány helyen szociáldemokraták alakítottak üzemi bizottságot a kommunista párt által meghirdetett célok alapján. Ez is igazolta a kommunisták helyes irányvonalát, amikor nem a sajátos pártszervezési célokat, hanem az összmunkásság érdekeit szolgáló kezdeményezéseket állították munkájuk középpontjába. Kezdetben az együttműködés nem is a két munkáspárt szervezetei között épült ki, hanem évtizedek óta egyhelyütt dolgozó munkatársak közös tehervállalása volt, olyanoké, akik adott körülmények folytán a két munkáspárt egyikébe léptek be. A fő-, de még a részkérdésekben is teljes volt az összhang. A Gránit-gyárban a szociáldemokrata és kommunista munkások közös szabálytervezetet készítettek az üzemi bizottságok működéséről, és ennek megvalósítását követelték a megyei közigazgatástól.³⁴ Közös együttműködésről tanúskodik a BSZKRT szociáldemokrata pártszervezetének munkája is.³⁵ Még ott is, ahol az üzemi bizottságok kizárólag szociáldemokratákból álltak, — mint pl. a Bosch Kft-nél — ott is a jelenléti ív közös részvételről tanúskodik.³⁶

Bekapcsolódott a szervezésbe az 1945. január 18-án alakult egységes Szakszervezeti Tanács vezető gárdája, majd a sorra újjáalakuló szakszervezeti központok is.³⁷ Nagyrészt kommunisták vállalták a szervezést, mert a szakszervezeti központok szociáldemokrata funkcionáriusai — főleg a régiiek — idegenkedtek a széles hatáskörrel rendelkező üzemi bizottságok hálózatától, mindegyre a bizalmi rendszer elavult vágányára akarták az e kereteket már régen szétfeszítő szakszervezeti mozgalmat terelni. Ennek politikai és eszmei okaira később visszatérünk.

³³ „Régi szabály a kommunista pártokban, hogy a helyes pártépítés oly módon történik, hogy a párt tömegagitációt folytat a célkitűzésekért. Mozgósítja a tömeget, például a gazdasági kérdések megoldására, a hatalom megerősítésére és így tovább. Ezzel a legjobb, legaktívabb emberek kerülnek közel a párthoz. Ők már dolgoznak a párt céljaiért, harcolnak értük, és ez adja meg az alapot, hogy azután a párt tagjaivá váljanak. Ez az egészséges.” *Kádár János* : Szilárd népi hatalom, független Magyarország. Bpest, Kossuth. 1958. 198. l.

³⁴ PI. Arch. Bp/XXII—1.

³⁵ PI. Arch. 253/5. februári jelentés a SZDP üzemszervezési osztályának.

³⁶ PI. Arch. 2/16—77. febr. 10-i jkv.

³⁷ Kossa István visszaemlékezése. 1960. jún. 19. (Saját gyűjtés.)

Jellemző a helyzetre, hogy még a tőkések is a kommunista pártnak küldték jelentéseiket, onnan vártak döntést. Egyes tőkés érdekeltségek más indítékok alapján fordultak jelentéseikkel a Magyar Kommunista Párthoz. Az Elzett szociáldemokrata többségű üzemi bizottsága is a kommunista pártnak küld beszámolót.³⁸ Az Első Magyar Pamutipar Rt. jelentését a kommunista pártnak a vállalat igazgatója, az üzemi bizottság tagjaként és annak megbízásából írja alá. Ezek, számítva arra, hogy az átmeneti állapot valamiképpen stabilizálódik, ilyen módon kívántak a baloldali kormányzatnál előnyre szert tenni. Jobboldali előretörés esetén kezdeti „kisiklásukat” a kommunista párt kényszerével fedezték volna. (Ez történt a MFTR-nél, ahol egy, a régi vezetéshez közelálló értelmiségi állt az üzemi bizottság élén.)

Az üzemi bizottságok megalakulásának számos módja sorakozik, mely szemléltetően bizonyítja a mozgalom öntevékeny jellegét. Mutatja azt a szervek változatos elnevezése is, melyek kezdetben munkásbizottság, üzemi tanács, üzemi választmány, munkástanács, területi munkásbizottság nevet viselték. Az elnevezések sokasága azonban nem a spontaneitás jeleit viseli, hanem azonos tartalmat fejezett ki a különféle gyári kollektívák elgondolásai szerint.

Az üzemi bizottságok voltak, mint említettük, ez időszak legértékesebb, a termelési egységekhez kapcsolódó tömegszervezetei. Népszerűségüket fokozta a bizottságok megalakulásának mélyen demokratikus és forradalmi módja. Tudomásunk szerint egyetlen olyan üzemi bizottság nem akadt, amely magát nevezte volna ki. Az üzemi bizottságokat mindenütt — az adott körülményekhez képest — a munkásdemokrácia jegyében széles munkástömegek választották meg. Népszerűségük magyarázata is abban rejlik, hogy a gyári alkalmazottak magukénak érezték. A MÁV Északi Főműhelyben az első napon munkára jelentkező 300 munkás választotta meg a 13 tagú üzemi bizottságot.³⁹ A Dunai Rt. telepén „... munkavállalóink érdekeinek védelmére üzemi tanács alakult — írja az 1. sz. körözlés —, melyet január 26-án a munkásság saját kebeléből választott. A választás ideiglenes és addig van érvényben, míg az egyes üzemek produktív munkájukat el nem kezdik.”⁴⁰ A Ganz Wagonban január 29-én szakszervezeti gyűlést tartottak. Ezen ismertették az üzemi bizottság feladatát és megválasztották az üzemi bizottságot is.⁴¹

A választás és a megbízás a fő törekvéseket illetően egy nevezőre hozta a különböző múltú és világnézetű embereket, pártállásra és beosztásra való tekintet nélkül. Fenti megállapítást igazolja a műszaki értelmiségiek nagy száma, akiket az üzemi bizottságok aktivizáltak, megbízva őket a vállalatok vezetésével. Erről adnak számot a beszámoló jelentések is. A Papír- és Nyersfedéllemezzgyár Rt. üzemi bizottsága jelenti a Budapesti Nemzeti Bizottságnak: „... a gyár a munkásság által megválasztott üzemi bizottság, valamint arra képzett szakember vezetése alatt áll”. A BSZKRT kommunista vezetés alatt álló központi üzemi bizottsága megalakulása után azonnal kijelölte a szakszolgálatok ideiglenes vezetőit és kiadta az utasítást arra, hogy a vasútvállalatnál a szükségessé váló romeltakarítási és helyreállítási munkálatok azonnal kezdődjenek meg.⁴² A Dreher-Haggenmacher Első

³⁸ PI. Arch. a/16—99. jan. 30-i és febr. 9-i jelentés.

³⁹ PI. Arch. 2/16—99. jún. 16-i jelentés.

⁴⁰ PI. Arch. 2/16—77. I. sz. körözlés. jan. 30.

⁴¹ PI. Arch. 2/16—99. jan. 29-i jelentés.

⁴² PI. Arch. 2/16—99a.

Magyar Részvény Serfözde a munkásbizottság mellé „hat szakembert, mérnököt, igazgatót jelölt ki arra nézve, hogy a munkásbizottságnak szaktanácsot adjanak”.⁴³ A Gránit porcelángyárban „az első üzemi bizottság tagjai... erejükhez mérten próbálták az itteni rablást és fosztogatást megakadályozni, pár napra rá Simek főmérnök is kikerkezett és együttesen alakult az első üzemi bizottság”.⁴⁴

Általános tapasztalatot tükröz az Magyar Kommunista Párt fél éves működéséről szóló jelentés: „Pártszervezeteink összehoztak termelési értekezleteket nemcsak munkásokkal, hanem mérnökökkel, igazgatókkal, műszaki alkalmazottakkal, ahol egy egész sor fontos szakkérdést tárgyaltak meg velük. Ilyen módszerek segítségével pártszervezeteink azon fáradoznak, hogy minél eredményesebben bevonják a műszaki értelmiséget az újjáépítésbe.”⁴⁵

Az egységpolitikát érzékeltetik azok a számok, melyek az üzemi bizottságok összetételéről a csatolt függelékben találhatók. Nem voltak itt előre megadott „szempontok”, a helyes politikai érzék, a munkásosztály elhivatottságának tudata készítette a munkásokat a műszakiakkal való összefogásra. A kőbányai Dreher Sörgyárban az üzemi bizottság tagjainak sorában az üzem különböző beosztású munkavállalóit találjuk. A MÁV Északi Főműhely 13 tagú üzemi bizottságában két mérnök vesz részt. Az Autótaxi 9 tagú üzemi bizottságában 8 munkás és 1 vezető adminisztratív beosztott van. A Chinoin Gyógyszergyárban a 7 munkás mellett 2 mérnök foglalt helyet, a Kemény Antal Szerszámgépgyárban a 7 tagú üzemi bizottságnak 4 munkás tagja volt. Sorolhatnám tovább a példákat. Általános tapasztalat, hogy hasonló arányok alakultak ki mindenütt, csak elvétve voltak olyan üzemi bizottságok, ahol az üzem értelmiségeit, adminisztratív munkavállalóit az üzemi bizottság munkáiból kirekesztették.

Az üzemi bizottságok első üléseiről fennmaradt rövid beszámolók, jegyzőkönyvek egyértelműen kifejezik, hogy a munkásosztály helyesen ismerte fel legfontosabb feladatát; magáévá tette a kommunista párt felhívását s első tennivalóját az üzemek helyreállításában, a termelés mihamarabbi megindításában jelölte meg. A testületek ülései mind kivétel nélkül az önként vállalt munka krónikái, melyben a magukszabta termelési feladatok következetes végrehajtását kéri számon időről-időre.⁴⁶ Lehet-e meghatottság nélkül olvasni a jegyzőkönyveket, amelyekben a munkások egyszerű szavakkal, és tollforgatáshoz nem szokott kézzel írva jelentik, hogy „az üzem termelőképes állapotban van és rövidesen 110—120 munkást tud foglalkoztatni”.⁴⁷ „Általános a munkásság törekvése az üzem megindítására”⁴⁸ — írják a Ganz Wagon munkásai. „Az üzemi bizottság és a főnökség célkitűzése minél több

⁴³ PI. Arch. 2/16—77.

⁴⁴ PI. Arch. Bp/XXII-1.

⁴⁵ PI. Arch. 1/11—28. Jelentés a Magyar Kommunista Párt működéséről 1944—1945 május.

⁴⁶ Az üzemi bizottságok újjáépítő munkájának gazdasági feltételeit és eredményeit taglalni nem lehet e tanulmány feladata. Az újjáépítés előzményeit és a gazdasági talpraállás útját szemléltetően és részletesen elemzi *Berend T. Iván*: *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945—48* (Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1962) című könyvében, elsősorban „Háborús pusztítás és az újjáépítés első lépései 1945 tavaszán”, továbbá: „A gazdasági talpraállás útjának a gazdaságpolitika főfeladatainak kibontakozása” c. fejezetekben.

⁴⁷ Egyesült Műszer-Szerszámgép és Felvonógyár. PI. Arch. 2/16—77.

⁴⁸ Ganz Wagon PI. Arch. 2/16—99.

mozdony és teherkocsi kijavítása és üzembehelyezése, amelytől függ a Vörös Hadsereg támogatásán kívül, Budapest kiéhezett lakosságának a legrövidebb időn belül élelemmel való ellátása”⁴⁹ — hangzik az Északi Főműhely üzemi bizottságának jelentése. „Az üzem teljes kapacitása kb. 400—500 munkást foglalkoztathat és elvállalja bármilyen kocsik javítását”. . . „most az üzem munkáját az orosz katonaparancsnokság által az üzembe hozott kocsik javítása képezi”⁵⁰ — állapítja meg az Autótaxi üzemi bizottsága. „Üzemi értekezletre jött össze a mai napon az ASTRA Kábelüzem munkássága . . .” — így szól az egykori jegyzőkönyv. „Ahány ember van, annyiival kell megindulni. El kell takarítani a romokat. . . hogy minél előbb meginduljon a termelés”.⁵¹

Azok a munkások, akik korábban minden erővel a háborús termelés lassítására törekedtek, most a termelés megindításának kezdeményezői lettek. A Fémáru- és Gépgyár január 2-án az üzemi bizottság útján már rendelkezést kért a Szovjet Hadseregtől, és a következő héten ezeket már teljesítette is. A Hutter és Lever 1 nappal a felszabadulás után már szintén a Szovjet Hadsereg részére gyártott. A WM üzemi bizottsága első naptól kezdve főfeladatának a Vörös Hadsereg támogatását tekintette. A Sorg Antal Építőipari RT. üzemi bizottságának megalakulási jegyzőkönyve a helyreállítás feladatait jelöli meg és csak ezután tér rá az üzemi bizottsági tagok felsorolására. A Vízművek káposztásmegyeri telepének üzemi bizottsági jelentésében is a legfontosabb helyreállítási munkák szerepelnek nagy részletességgel, az üzemi bizottságokról mindössze néhány szóval emlékezik meg. Hasonló jelentéseket olvashatunk a MÁV Északi Főműhelyének, a Fischer Precíziós Mechanikai Üzem, a Drasche Téglagyár, az Elzett, a Magyar Petróleumipar beszámolóiban is.

Bár — mint a felsorolt példákból is láttuk — az üzemi bizottságok többsége az üzemek talpraállításán, a termelés megindításán fáradozott, a tőkések gyorsan felismerték, hogy a munkásság rendkívül jelentős harci szerepe kezd itt kifejeződni, így *hamarosan támadásokat indítottak ellene*. Természetesen az üzemi bizottságok megalakítását nem tudták megakadályozni, ezért az ellenállás más módszereit keresték. Kezdetben az ellenállás elsősorban szabotázsban nyilvánult meg. Az első napokra jellemző esetek közül idézünk néhányat: A Certa Gyógyszerészeti Laboratórium főnöke azt üzenté, hogy nincs pénze, nem tud fizetni, állítsák le a munkát.⁵² A Méray Motorkerékpárgyár igazgatója is megtiltotta a szervezkedést.⁵³ Így intézkedett a Gránit-gyár igazgatója is, de a munkások akarata elsöpörte az ellenállást, a volt igazgatónak meg kellett hajolnia a munkások akarata előtt: „Tudomásul vettük — írja a Gránitgyár igazgatósága az üzemi bizottsághoz intézett levelében — a javasolt tisztviselők, művezetők azonnali hatályú felfüggesztését.”⁵⁴ A Mauthner Bőrgyár munkássága nem hátrált meg a kapitalisták előtt. A Fogaskerék c. munkáslap is büszkén hirdette: „Az igazgatóság eltűnt, de a munka ennek ellenére megindult a munkásbizottság

⁴⁹ MÁV Északi Főműhely. PI. Arch. 2/16—99. a febr. 5-i jelentés a Magyar Kommunista Pártnak.

⁵⁰ Autótaxi, PI. Arch. 2/16—99a, az üzemi tanács jan. 31-i jelentése.

⁵¹ Astra Kábel- és Gumigyár. PI. Arch. 2/16—77.

⁵² PI. Arch. 2/16—58.

⁵³ PI. Arch. 2/15—79.

⁵⁴ PI. Arch. Bp/XXII—1.

vezetésével.”⁵⁵ Bár a régi gyári vezetők egy része később visszaszívárgott, mégis nagy jelentősége volt annak, hogy az első hetekben kiszorították őket.⁵⁶

Az előrelátóbb tőkések — igyekeztek beépülni az üzemi bizottságok szervezetébe, hogy régi befolyásukat felhasználva, így érvényesítsék akaratukat e munkásszervek útján. Az Első Magyar Papíripari Rt.-ben maga az igazgató hozta létre az üzemi bizottságot.⁵⁷ A Kispesti Textilgyár Központi Igazgatóságának elnöke is azzal az ígérettel vesz részt az üzemi bizottság munkájában, hogy „minden eszközzel a dolgozók jólétének biztosításán lesz”.⁵⁸ A mátyásföldi Repülőgépgyár Rt. üzemi tanácsának elnöke Uhri Imre igazgató lett.⁵⁹

Voltak másfajta módszerek is. Mikor a Brettschneider Cipőgyár tulajdonosai a munkások bérét visszatartották, az üzem dolgozói szervezkedést kezdtek, és a kommunista párthoz fordultak támogatásért. A gyár tulajdonosai válaszképpen beléptek a szociáldemokrata pártba. Ismeretség révén és a párt anyagi támogatását kilátásba helyezve, a cég nevében kérték a „szociáldemokrata párt védelmét” a gyárban addig uralkodó rendszer fenntartására, de a munkásoknak fizetést továbbra sem adtak. A kommunista párt küldötte üzemi gyűlésen válaszolt: „Mi nem ígérünk sem védelmi táblát, sem igazolványokat, mi csak az üzemi bizottságot mondhatjuk garanciának, amit a gyár munkásainak kell megválasztani és olyanokból, akikben feltétlenül megbíznak. Aztán beszélt a 25 éves fasiszta elnyomásról, utána ismertette az üzemi bizottság jogait és hatáskörét. Az üzem dolgozói a munkáspolitikára szavaztak.”⁶⁰ A beépülési kísérletekre felfigyelve utasította vissza a tőkésekkel való együttműködést a budapesti és környéki üzemi bizottsági elnökök értekezlete, melyen Kossa István javaslatára határozatot hoztak, hogy „a gyár igazgatói és azok a vezető tisztviselők, akiknek az üzemvezetésben döntő szavuk volt, nem lehetnek bizottsági tagok”.⁶¹

Kudarcot vallott az üzemi bizottságoknak belülről való bomlasztása. Ekkor a kapitalisták az újjászerveződő államapparátus és a régi tőkés kapcsolatokkal rendelkező iparvezetési hatóságok befolyását akarták lathatolni régi jogaik visszaszerzésére. A tőkések módszereihez tartozott a korrumpálás is, sem pénzt, sem energiát nem sajnáltak céljaik elérésére. A korrumpálási kísérletekkel egybehangolva aztán a Gyáriparosok Országos Szövetsége és a kiskisgazda párt együttes támadást indított az üzemi bizottságok ellen.⁶²

Mi volt a munkáspártok véleménye az üzemi bizottságokról? Korábban már utaltunk rá, hogy a kommunista párt hamar felismerte a mozgalom nagy

⁵⁵ Fogaskerék, 1945. ápr. 28.

⁵⁶ „A Gumma gyárban, ebben a valamikor hírhedt fasiszta üzemben új szellem van kialakulóban. Első feladat az üzem megtisztítása. Eddig 18 igazgató, illetve cégvezető cégjegyzési jogosultságát töröltették és 60 fasiszta névjegyzéke szerepelt a politikai rendőrségen. A Vasútfejlesztő Rt. üzemi bizottsága Nagy Géza h. igazgatót már az Igazoló Bizottság eljárásának lefolytatása előtt állásától ideiglenesen felfüggesztette.” Szabad Nép, 1945. máj. 17. „Üzemi Híradó” c. rovatból.

⁵⁷ *Sárközi Zoltán* : i. t. 94—95. l.

⁵⁸ PI. Arch. Üzemi Bizottsági jegyzőkönyvek — 2/16.

⁵⁹ PI. Arch. 2/16—77.

⁶⁰ PI. Arch. 2/16—99a. — Hasonló módon a szociáldemokrata párt „védelmét” kérte és kapta meg a Rokka és Columbia kötszövőgyár igazgatóságán. PI. Arch. 044—1945—3.

⁶¹ Szabadság, 1945. febr. 18.

⁶² Építésügyi min. újjáép. min. irattára 1945/35555.

jelentőségét, népi gyökereit és egyértelműen támogatta, élére állt. Összetettebb, ellentmondásosabb volt a szociáldemokrata párt reagálása. Kétségtelen, hogy az üzemi bizottságok szaporodása meglepetésként érte a szociáldemokrata pártot. A szociáldemokrata vezetők nagyrésze nem látta, és nem is ismerte fel az átalakulás forradalmi jellegét, a tőkésekkel vívott harc új feltételeit. Nem bíztak eléggé a munkásosztály alkotóképességében. Idegenkedtek minden „nem alkotmányos”, tehát forradalmi úton keletkezett szervezettől. Elgondolásaiknak a már létező szervezetek, helyi önkormányzatok „szociális tartalommal” való megtöltése felelt volna meg.⁶³

Ezért ellensúlyozni akarták az üzemi bizottságokat. Felismerték, hogy a régi, sok tekintetben elavult bizalmi hálózatot felváltó, tömeges méreteket öltő üzemi munkásszervezet, mely a további perspektívák megítélésében önállóan határoz, magában hordja a szociáldemokrata párttól való elszakadás csíráit. A szociáldemokrata párt néhány megcsontosodott vezetője nem tudta magáévá tenni azt a morész lendületet, mellyel a munkavállalók a tőkés tulajdonjogát eddig elképzelhetetlen mértékben megcsorbították, és vezetési tapasztalat nélkül a termelés legfőbb kérdéseiben döntésre vállalkoztak. A szociáldemokrata párt vezetőségének tetteire nagymértékben hatott a szociáldemokrata ideológia is, amely tagadta a szakszervezeti munka politikai tartalmát, csupán korlátolt szociális funkciót tulajdonított annak. Bán Antal, a szociáldemokrata párt akkori főtítkára újból felelevenítve a régi nézeteket, a szakszervezeteket még februárban is óva intette a politikába való bekapcsolódástól, amikor pedig az üzemi bizottságnak már széles hálózata működött. „Meg kell állapítanom — mondotta —, hogy a kommunista párt a múltban sohasem tudott szakszervezeteket csinálni, mert nem értette a módját. Minden gazdasági sztrájkot politikai természetűvé változtatták át, hogy abból politikai mozgalom legyen. Mi ilyen szakszervezetet soha nem akartunk csinálni és ma sem akarunk csinálni. Ma ez a veszély fennáll, mert hiszen a két munkáspárt itt van és mindenkit magához ránt gondolkodási módja, vérmérséklete szerint.”⁶⁴

Mindezekből kitűnik, hogy az 1945-ös év fordulóján a szociáldemokrata párt vezetőinek jelentős része az üzemi bizottságok tevékenységét ellenezte, vagy legjobb esetben passzívan szemlélte. A szociáldemokrata jobboldal általában halogató taktikát folytatott, az üzemi bizottságokról szóló rendelet kommunista tervezetét pedig határozottan visszautasította. Valentiny Ágoston szociáldemokrata igazságügyminiszter több ízben nyíltan megtagadta hozzájárulását a rendelethez, abban a reményben, hogy az idők múltával majd csak helyreáll az üzemek régi, úgy mond „normális” rendje, melyben a tőkés és munkás viszonyát többé nem a munkásellenőrzés által megvalósított korlátozás szabályozza, hanem a társadalmi tulajdon változatlan fenntartása mellett a részeredményekért folyó reformista tárgyalások váltják fel.⁶⁵ Ez a munka és a tőke harcában végbement forradalmi fordulatot éppen a lényegétől fosztotta volna meg.

A szociáldemokrata párt gazdaságpolitikusaiknak az üzemi bizottságokkal szembeni érvei között megtalálható volt „a termelés folyamatosságának fenn-

⁶³ Az elképzelés előzményei a borthysta ellenforradalmi évtizedekben keresendők, mikor nem egy helyen, különösen Budapesten és környékén a községi képviselőtestületekben a szociáldemokrata törvényhatósági tagok működési köre szinte csakis a szociális ügyek intézésére vagy „öbrentartására” szűkült.

⁶⁴ PI. Arch. 253/1—4.

⁶⁵ Kossa István visszaemlékezése. 1960. jún. 19.

tartása, a gyártulajdonosok termelési biztonságának megőrzése” és az is, nehogy a munkástömegmozgalom előretörése megrendítse a tőkéseknek az új rendszer demokratizmusába vetett bizalmát.⁶⁶

A szociáldemokrata párt tagjai azonban, akik részt vettek az üzemek helyreállításában és a munkáshatalom üzemi szerveinek létrehozásában, a mindennapi gyakorlatban tették magukévá a kommunista párt politikáját, cáfolták a szociáldemokrata jobboldal érveit. Említésre méltó, hogy egyes szociáldemokrata — de nemcsak szociáldemokrata — munkások körében más veszély is fenyegetett: az, hogy jószándékú, baloldali törekvéseik a népi demokratikus átalakulásra káros demagógiához vezetnek. A szociáldemokrata baloldal körében ugyanis különösen erős volt az a tendencia, hogy egy új társadalmat tűzve zászlajára, megalkuvásként utasítsa el az antifasiszta egység és a burzsoáziával való együttműködés politikáját. A szociáldemokrata párt baloldalának eszmei gyengesége abban rejlett, hogy nem értették meg az osztályharc és a koalíciós politika összefüggését, lebecsülték, számításon kívül hagyták széles kispolgári tömegek politikai elmaradottságát is. Ez a magyarázata a szociáldemokrata baloldal elhelyezethz nem illő ultraradikális állásfoglalásainak, mely először 1945 februárjában ölt testet a jelszóban: „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért.” „A kapitalizmus csődjé beteljesedett és a szocializmus megérett a megvalósításra” — jelenti be mint azonnali tennivalót a kiadott rölpap.⁶⁷ Ez a „baloldali” jelszó a régi tulajdonviszonyokat konzerváló kísérletekre válaszként született meg, nem meggondolt gazdasági-politikai számítások útján. Nem számolt a magyar társadalom állapotával. Mégis, a törekvés egyértelműen éreztette azt is, hogy a szociáldemokrata dolgozók pártjuktól szocialista politikát vártak. Tehát viszonylag könnyebb volt őket meggyőzni, hogy az adott időszak szocialista rendszabálya nem a tulajdonbavétel, hanem a munkásfelügyelet. Ebben a szellemben fogant a szociáldemokrata párt vezetőségének nyilatkozata a szakszervezetek és az üzemi bizottságok hatáskörének kiszélesítéséről.

A szociáldemokrata pártban forrongó vitát elmélyítette a jobboldali szociáldemokrata vezetők új platformja. Ez, részben már elfogadva a Magyar Kommunista Párt javaslatát, az iparra vonatkozó „munkaterv”-ben kimondta: „Az állami üzemekben az üzemi bizottságok nagyobb hatáskört töltenek be, mint a magángazdaságban. Gondoskodnak a termelési lehetőség legmagasabbfokú kihasználásáról, éppoly felelősséggel, mint a vállalatvezetők.”⁶⁸ Ez az irányzat érvénybelépése esetén azonban nemhogy erősítette, hanem gyengítette volna az üzemi bizottságok helyzetét a tőkések javára. Ugyanis éppen tartalmától — a munkásellenőrzés lehetőségétől — fosztotta volna meg az üzemi bizottságokat azzal, hogy a népi demokratikus állam jogát korlátozta, a tőkések jogkörét pedig kiszélesítette volna. Annál is inkább, mivel a tervezet a gyártulajdonos korlátlan rendelkezési jogát külön biztosítani akarta. Eszerint a magángazdaságban is „az üzemi bizottságok kötelesek a törvényben biztosított jogaikkal élni, de nem avatkozhatnak bele a hatáskörükön túlterjedő kérdésekbe és különösen nem akadályozhatják a vállalat

⁶⁶ PI. Arch. 253/1—50.

⁶⁷ A jelszó, egyébként történelmileg az egész korszakra vonatkozóan, igaz volt, de figyelmen kívül hagyta a tényleges erőviszonyokat, nem adott választ az azonnali megoldásra váró időszerű kérdésekre.

⁶⁸ Az SZDP munkaterve Magyarország gazdasági, politikai és szellemi újjáépítésére. Bpest. 1945. 10. 1.

munkáját". Vajon az az üzemi bizottság akadályozta volna a vállalat munkáját, amely a tőkések távollétében megszervezte az üzemek őrségét, kezdeményezte a helyreállítási munkát és a lehetőségekhez képest azonnal gondoskodott a munkások szociális ellátásáról? Milyen gyakorlati értéke lett volna hatáskörüknek, amikor ezt csakis „az ellenőrző kezdeményező, az alkalmazottak szociális és bérpolitikai érdekét védő” funkciókban jelöli meg és semmiféle szankciót nem helyez kilátásba az üzemi bizottságok munkáját akadályozókkal szemben?⁶⁹

A szociáldemokrata párt budapesti tagsága is tudomást szerzett az üzemi bizottsági rendelettel kapcsolatos előzetes vitáról. A fővárosi pártértekezlet határozottan szembeszállt az Iparügyi Minisztérium és a hivatalos pártvezetőség tervezetével. Míg a pártvezetőségben vita folyt arról, hogy az üzemi bizottságok „svájci rendszer” szerint, a „termelés megjavítását szolgáló szociálpolitikai eredményekért szálljanak síkra, hogy a felállítandó üzemi tanácsok ne érintsék a magántulajdont”, — a fővárosi pártértekezlet követelte, vesse nek véget a vitának. „az üzemek igazgatását helyezték intézményesen az üzemi bizottságok kezébe”.⁷⁰

*Február 15-én végül napvilágot látott az 50.000/100/1945. I.p. Min. rendelet.*⁷¹ Megalkotásának körülményei néhány fontos következtetésre nyújtanak módot: A kormányhatározat értéke elsősorban abban állt, hogy éppen az üzemi munkások gyakorlati tapasztalatait emelte törvényerőre, és nem kitalált formulákkal kísérletezett. A rendelet kifejezte a népi demokratikus hatalom forradalmi jellegét, mikor az Ideiglenes Kormány túlmént a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programjában foglaltakon, szentesítve a tőke ellen irányuló intézkedéseket. Ezek után a proletariátus osztályérdekeiért vívott küzdelmeiben az új állam törvényeinek erejére is támaszkodhatott.⁷²

A rendelet betekintést biztosított az üzemi bizottságoknak a vállalat egész ügykezelésébe, gazdasági tevékenységébe, munkafeltételeibe, mégpedig oly módon, hogy képviselőik a vállalatok vezető szerveinek ülésein tanácskozási joggal résztvehettek. A rendelet értelmében a 200 főt meghaladó alkalmazottat foglalkoztató vállalatok könyvv- és ügyvitelét az üzemi bizottság ellenőrizhette, az igazgatóság, illetve vezető testület ülésén az üzemi bizottság által erre a célra kijelölt tagot teljes tanácskozási jog illette meg.⁷³

Az üzemi bizottságok hatásköre — melyet a rendelet 2.§-a rögzít — szemléltető példája a hatalom változásának. Ez kiterjed „az üzemnek a munka-

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ PI. Arch. 253/1—4. Ez az állásfoglalás is mutatta, hogy a fővárosi vezetőség sem volt mentes a már előzőekben említett túlzó radikális felfogástól.

⁷¹ Közl.: Magyar Közlöny, 1945. febr. 18.

⁷² Találónan fogalmazza meg ezt a különbséget a Szakszervezetek Országos Szövetségének XVII. kongresszusára készült jelentés, amikor összehasonlítja az üzemi bizottságok jogkörét a kapitalista országokban működő hasonló szervezetekkel. „Eme fő jellegzetessége (beleszólás a termelés, és az áruk értékesítésének folyamatába — S. Á.) különbözteti meg ezeket alapvetően a nyugati országok üzemi bizottságaitól. Olaszországban nincs törvényben lefektetett joguk és hatáskörük az üzemi bizottságoknak, a dolgozók és a tőkések közti erőviszonyok szabják meg azokat. Hasonló a helyzet a francia, belga üzemi bizottságoknál, amelyeknek például semmi közük sincs a munkás-felvételhez és az elbocsátáshoz. Ezenfelül ezekben az országokban a vállalat tulajdonosa vagy annak megbízottja is tagja az üzemi bizottságnak.” A Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének jelentése a XVII. küldöttközgyűlésnek. Bpest. 1948. 110. 1.

⁷³ A rendeletet közli: Magyar Közlöny, 1945. febr. 18.

viszonyt illető összes ügyeire". Jogai mellett ugyanakkor köteleességévé teszi a termelés előmozdítását. A meglevő helyzetből kiindulva nem elégedett meg a rendelet az ellenőrzés jogának kimondásával, hanem kiegészítette azt a termelési kezdeményezés aktív kötelezettségének leírásával. Az üzemi bizottság általában közreműködik javaslataival a jobb és gazdaságosabb termelés előmozdításában, új munkamódszerek bevezetésében és mindenben elősegíti a termelés eredményességét. Éppen ezért a munkaadók tartoznak az üzemi bizottságnak negyedévenként pontos jelentést tenni a vállalat helyzetéről, üzletmenetéről és a munkapiac várható alakulásáról.

Még további nagyhorderejű jogot is rögzít a rendelet itt következő bekezdése: „Kiterjed ezenkívül a bizottság hatásköre az üzemnek a fasisztáktól való megtisztítására, valamint olyan egyének eltávolítására, akik résztvettek az üzemek megrongálásában.” A tőkét egyúttal korlátozta a rendelet a profit felhasználásában is, mind a gyári beruházások hova fordítását, mind a termékek értékesítését illetően. Ez jóval több volt már az általános szakszervezeti jogok maximális biztosításánál is. Ezekkel a tőke egész működését a beszerzéstől az értékesítésig, a személyi állomány kiválasztásától az üzemek vezetésének részkérdéséig a munkásság hatalmi szervei ellenőrizhették. Ez intézkedések politikai következményei kétséget kizáróan mutatták a népi demokratikus állam jellegében végbement változást.

Nagy előrehaladást tükrözött az a bekezdés is, mely részletesen felsorolja: kik tekinthetők a rendelet szempontjából alkalmazottnak. „Nem lehet alkalmazottnak tekinteni az igazgatókat és azokat a vezető tisztviselőket, akiknek a vállalat vagy személyzeti osztály vezetésében döntő befolyásuk van.” Az ide vonatkozó korlátozás kirekeszti azokat a tulajdonoshoz közelálló üzemi vezetőket a választandó üzemi bizottságokból, akik károsan befolyásolhatnák részvételükkel az üzem mozgalmi életét. Másrészt a rendelet egyértelműen leszögezi, hogy az üzemi középkáderek alkalmazottnak tekintendők. Ezért, amennyiben a munkások bíznak bennük, szintén megválaszthatók az üzemi bizottságba. Ez a rendelkezés határozott visszautasítása volt azon vádakkal, amelyek a nem fizikai dolgozókat szembe akarták állítani az üzemi bizottságokkal. Ugyanakkor, amikor szigorúan kirekeszti a vállalatok életéből a fasisztákkal együttműködőket és védi a választandó üzemi bizottság osztályharcos jellegét, az üzemi bizottság a vállalat összes dolgozójának képviselőjeként lép fel. A rendelet ezúton is az üzem egészére vonatkozó szervezkedés létjogosultságát demonstrálja, amelyben a munkások mellett őket megillető helyet tölthetnek be a műszaki és az adminisztratív személyzet képviselői is. Választhatóknak minősíti az ... üzletvezetőket, és a 10 alkalmazottat irányító művezetőket”.

Végül kötelezte a rendelet a munkaadókat, biztosítsák az üzemi bizottság működésének feltételeit: fedezzék a felmerülő költségeket. Rendelkezett arról, hogy az üzemi bizottság tagjait funkciójuk ellátása miatt megkülönböztetés ne érhesse, korlátozta a felmondás vagy áthelyezés lehetőségeit.

A rendelet életbeléptetését követően sorra alakultak mindenütt az üzemi bizottságok. Előrelendítette munkájukat, hogy az országszerte kiépült kommunista pártszervezetek a vállalat helyi sajátosságainak megfelelően irányították az üzemi bizottságokat. A megalakult szakszervezeti központok is főfeladatnak tekintették az üzemi bizottságok segítségét. Ebben az időszakban azonban a tőke is fokozott erőfeszítéseket tett megcsappant uralmának visszaszerzésére. rágalomhadjáratot indított az üzemi bizottságok

ellen, további együttműködésük feltételeként szabták meg az üzemi bizottságok jogainak korlátozását.⁷⁴

Befejeződött a háború. Nemzetközileg is, itthon is a függetlenségi frontot alkotó osztályok érdekei szétváltak. A tőkés körök különböző érdekcsoportjai egységre léptek a társadalmi átalakulás megakadályozására, vagy legalábbis ütemének csökkentésére. A koalíción belül éleződtek az ellentétek. A burzsoázia még a részkérdésekben létrejött kötelezettségek teljesítése alól is igyekezett kivonni magát, az államosítás programja pedig ideiglenesen lekerült a napirendről. Az államapparátussal kapcsolatos munkák előterében a fegyveres erők szervezése állt, mely a gazdasági irányító szervek tevékenységéről némileg elterelte a figyelmet. 1945 nyarán — mint ismeretes — az osztályerőviszonyokban változás állt be, ez kifejezésre jutott a politikai pártok pozícióharcában, a hatalom gyakorlásában elsődleges szervek birtoklásáért folyó küzdelemben. A burzsoá offenzíva elsősorban a forradalmi úton létrejött népi szervek ellen irányult. A kiscgazda és polgári sajtóban a rendőrséget rágalmozó cikkek sorozata látott napvilágot, az igazoló bizottságok számtalan döntését tette vitatottá az államapparátus szabotázsa, a Népbíróságok Országos Tanácsában és a népbíróságok keretei között szinte késhegyig menő harc dúlt egyes háborús bűnösök felelősségrevonásának mértékéről, illetve a rájuk mért büntetés nagysága fölött. Nagy heveséggel lángolt fel a viszály a nemzeti bizottságok helyéről, értékeléséről és ami ezzel egyértelmű: várható jövőjéről is.⁷⁵

⁷⁴ Fontos mozzanat volt az üzemi bizottságok helyzetének megszilárdításában a Szabadság 1945. febr. 21-i: „Üzemi bizottság, vagy üzemi tanács” című cikke. A Magyar Kommunista Párt nyilvánosan, a februári rendeletre támaszkodva elutasította a helyenként még lábrakapó időelőtti szocializálás gondolatát. Ezzel elhárította a burzsoá támadás érveit, mely az üzemi bizottság jogainak törvénybeiktatása ellen a magántulajdon elvének jelszavával indult harcba. A Magyar Kommunista Párt kétséget kizáróan leszögezte: a februári rendelet érvénybe lépett, keretet biztosított a munkásellenőrzés foganatosítására... Ezt a cikket a felszabadult ország legelterjedtebb lapja, a Néplap, 1945. márc. 4-i száma is átvette.

⁷⁵ A kutató számára itt önkéntelenül is felvetődik az összehasonlítás lehetősége az üzemi bizottságok mozgalmának kezdetei és a nemzeti bizottságok működése között, különösen ha figyelembe vesszük, milyen növekvő szerepet töltöttek be az előbbiek a szocialista forradalom előkészítésének idején, míg az utóbbiak a központi államhatalom megerősödésével kapcsolatban hogyan veszítették el fokozatosan jelentőségüket. Anélkül, hogy a kérdés részletesebb elemzésére akarnánk kitérni, ez alkalommal csupán néhány szempontot szeretnénk megemlíteni, mely benyomásunk szerint indokolja, hogy a kommunista párt inkább tudott munkájában a munkásosztály üzemi bizottságaira, mint a falusi nemzeti bizottságokra támaszkodni. Az üzemi bizottságok mozgalmát a politikai tudatosság magasabb fokán állt, mint a nemzeti bizottságok. Ennek mindennekelőtt objektív okai is voltak: A nemzeti bizottságok fő működési területe a vidék, — az üzemi bizottságoké a város volt; az üzemi bizottságok a koncentrált ipar telepein, a nemzeti bizottságok pedig a szétszórt parasztgazdaságokkal álltak kapcsolatban; míg az országszerte gondbaként szaporodó nemzeti bizottságoknak tagjai zömmel a hosszú ideig tartó politikai terror következtében elszigetelt dolgozó parasztok közül került ki — az üzemi bizottságokat azok a szervezett munkások hozták létre, akik a nagyvárosokban tömörülve, közvetlen harcban álltak a tőkével, politikai állásfoglalásukat évtizedes tapasztalatok formálták.

A nemzeti bizottságok működésére és határozataira súlyos teherként nehezedtek a koalíciós összetételből adódó nehézségek. Az üzemi bizottságok viszont kezdetől munkásszervként léptek a közéletbe, melyben a munkáspártoknak vitathatatlan hegemóniájuk volt.

A nemzeti bizottságok hatásköre sok koalíciós vitára adott alkalmat, sorozatosan kerültek a jobboldali erők támadásának középpontjába, mert pusztán létük és cselekedeteik közvetlenül és nyíltan az új népi hatalmat testesítették meg. Egyébként e téren

A népi szervek törvényessége és hatásköre tárgyában folyó vita a hatalom gyakorlásának mikéntjét feszegette: milyen szervek értékesítésével lehet leghatékonyabb a munkásság és parasztság részvétele az állami-társadalmi kérdések eldöntésében. Vagy sikerül a népi szervek törvényes beiktatása az újjászülötő államiság rendszerébe, és akkor azok funkcionálnak, levetik kezdeti gyengéjüket és az új demokrácia további fejlődésének szervezeti emeltyűi lesznek, vagy nem, és akkor kitéve a burzsoázia támadásának — elsorvadnak. A kezdeti kísérleti formák helyét kiszorítja a régi állami-gazdasági szervezet, melynek megtöltése új tartalommal az előbbinél nehezebb utat jelent. A burzsoázia és politikusainak céltudatos rohama, a politikában még járatlan dolgozó tömegek konzervativizmusa végül elhalásra ítélte a népi szervek többségét. Hozzájárult ehhez a folyamathoz a kommunista párt már fent idézett koncepciója is, azzal, hogy a központi szervek csúsapparátusának meghódítása érdekében engedményt tett a forradalom helyi mozgalmi szerveinek rovására. Kivételt csak a földosztó bizottságok és az üzemi bizottságok képeztek. Az előbbieket — mert a földkérdés átmenetileg lekerült a napirendről, az utóbbi — mert a munkásság összefogott ereje elhárította a meg-megújuló támadásokat.

Néhány hónap tapasztalatai így módon a februári rendeleten további helyesbítést tettek szükségessé. A kommunista párt javaslatot tett az üzemi bizottságok hatáskörének bővítésére, és ezt ismertették országsszerte az üzemekben. A Szabad Nép 1945. május 5-i számában már több száz javaslatról ad hírt, melyek a munkások álláspontját közvetítették. A munkásközlélemény nyomására és a budapesti tapasztalatok figyelembevételével jött létre az 55 000/1945. Ip. M. sz. május 31-i rendelet.⁷⁶

Az új rendelet tükrözte a megváltozott erőviszonyokat, több jelentős ponton kibővítette az üzemi bizottságok hatáskörét. Eddig a rendelet csak az üzemi bizottságok közreműködéséről szólt, most kötelezően hatáskörükbe utalták az üzem termelési menetének ellenőrzését. Eddig csak 50 alkalmazotton felüli üzemnél hoztak létre üzemi bizottságot. Most kötelező volt minden 20 alkalmazottnál magasabb létszámú vállalatnál üzemi bizottság létrehozása. Eddig üzemi bizottságok csak ipari, bánya és kohóvállalatoknál működtek, a többiekénél csak „szükség szerint”. Most kötelezővé vált az üzemi bizottságok létesítése közüzemeknél, magán- és közintézményeknél, közlekedésben

a kommunizmus helyreállításától, mert gyors eredményeket vártak az állami centralizmus helyreállításától. Az üzemi bizottságokkal szemben a burzsoázia lassan szerveződő osztagai — különösen az első időben — nem mertek ellenrendszabályokhoz folyamodni. Annál is inkább, mert, mint mondtuk, az üzemi bizottságok a hagyományos munkásszervezeteknek, a szakszervezeteknek helyi csoportjaiként szerveződtek meg. Célul nem a tőkés tulajdon megszüntetését, hanem a termelés megindítását tűzték ki, nem a hatalom gyakorlásának igényével léptek fel, hanem a dolgozók széles rétegei számára elfogadható, pozitív építési programmal. A hatalom országos területi és helyi szerveiben való részvételük nem közvetlenül történt, hanem a Szakszervezetek Országos Tanácsa által, melynek jogait törvény biztosította. Így bár első perctől kezdve nyilvánvaló volt a burzsoázia számára is, hogy az üzemi bizottságok a tőke munkásellenőrzésének szervei, hogy beleszólásra tartanak igényt a vállalatok ügymenetébe, a Szakszervezetek Országos Tanácsa útján pedig az egész gazdasági élet irányításába. Megszüntetésüket nem követelhettk.

Mindez a fejtegetés természetesen nem érinti azt a kérdést, mennyiben volt helyes vagy nem helyes a kommunista párt álláspontja a nemzeti bizottságok kérdésében.

⁷⁶ Közli: Magyar Közlöny, 1945. jún. 5.

és egyéni cégeknél is. Ezzel *gyakorlatilag az egész ipari és kereskedelmi élet területére kiterjesztették a munkásellenőrzést.*

A 6. § szerint: „Az üzem vezetője köteles fontosabb intézkedéseiről az üzemi bizottságot tájékoztatni és negyedévenként az üzem egész tevékenységéről jelentést tenni.” Ez a megfogalmazás a februárihoz képest bővíti a termelés munkásellenőrzésének körét. Az új kötelemények értelmében az üzemi bizottságoknak most már nemcsak jogukban állt az üzleti könyvekbe betekinteni, hanem a szükséghez képest azokat az üzem költségére könyvszakértővel megvizsgáltatni. A tapasztalás készítette a rendelet alkotóit a spekulációs lehetőségek elhárításának keresésére is. A rendelet büntetőjogi felelősség terhe mellett kötelezte a vállalatok vezetését: minden olyan iratot, amelyben az üzem a szokásos üzletmeneten túlmenő kötelezettséget vállal, láttamoztassa az üzemi bizottsággal.

Az üzemi bizottságok jogainak érvényesítéséről is gondoskodás történt. Védelmet nyújtott a tőkések várható támadásával szemben, amikor leszögezte, hogy az üzemi bizottságokban viselt tisztség nem szolgálhat felmondási indokul. Általában a bizottság tagjait — azonnali felmondásra alkalmat adó ok kivételével — a megbízatás megszűntétől számított 2 éven belül elbocsátani nem lehet; az üzemi bizottság tagjai hasonló termelést végző munkatársakkal szemben anyagi hátrányt nem szenvedhetnek. A rendelet arra is ügyelt, hogy a munkások választott képviselői ne idegenkedjenek el megbízóik életmódjától, ezért kötelező volt az üzemi bizottsági tagok részére, hogy a termelésben részt vegyenek, hogy ne lehessenek „pöffeszkedők, új bürokraták”.

A kiélezett s még meglehetősen változó sikerrel folyó politikai harcok közepette az állami félhez fűződő viszonyban is határozati úton kellett az üzemi bizottságok jogait megerősíteni, nehogy a tőkés szava az ipar jórészt még változatlan felügyeleti szervein keresztül érvényesülhessen. Ezért megállapította a rendelet: a tulajdonos és a munkásképviselet között felmerült vitás esetekben elsőfokon az illetékes szakmai szakszervezet, másodfokon a Szakszervezeti Tanács és a Gyáriparosok Országos Szövetsége képviselőiből alakult paritásos bizottság, végső fokon pedig az iparügyi miniszter dönt. Ezzel hatályát veszítette a fellebbezéssel foglalkozó márciusi kiegészítő rendelet.⁷⁷

A februári rendelet — keretterv volt. Valódi tartalma a politikai erőviszonyoktól függően teljesedett ki. A májusi rendelet már pontosabban körülírta a munkásellenőrzés feltételeit. Mégis e módosított rendelet alkalmazása is harci kérdés volt. Ezért látszott célszerűnek, hogy a rendelet betartása fölött a Szakszervezetek Országos Tanácsa Üzemi Bizottsági Titkársága is öröködjék, mely kimondottan „azzal a céllal alakult, hogy az egyes üzemi bizottságoknak segítségére legyen minden vitás ügyben”.

⁷⁷ Tanulságos ennek a kiegészítésnek a története. A GYOSZ és a befolyása alatt álló szociáldemokrata jobboldal tevékenységének eredményeként Takács Ferenc iparügyi miniszter az üzemi bizottságok hatáskörét szűkítendő, márc. 31-én, az 50.499/1945 kiegészítő rendeletet adta ki, amelyben az üzemi bizottságok és a vállalkozók közti vita fellebbezési fórumává az iparügyi miniszter alárendeltségében működő, a régi rendszer megbízható híveiből összeállított iparfelügyelőiséget teszi. Hasonló eljárást írt elő a bányákat illetően is, a bányakapitányságokat jelölve ki fellebbezési fórumnak, mely „jogorvoslat kizárásával” határoz. 50 499/1945. Ip. M. Közl.: Magyar Közlöny 1945. márc. 31. 3. és 8. §. — A kiegészítő rendelet ellen tiltakozik a budapesti és környéki üzemi bizottságok elnökeinek 1945. febr. 17-i munkaértékeztele. Csatlakoztak hozzá a vidéki nagyüzemi központok. Ld.: Szabadság, 1945. febr. 18.

Ha a májusi rendelkezés számos területen erősíthette ugyan a szakszervezetek jogát, tagadhatatlan, hogy az új rendelkezés egyes paragrafusaiiban a burzsoáziának is sikerült nem jelentéktelen részeredményeket elérnie. Az 55 000-es rendeletben már nem szerepel az üzemi bizottságoknak az a joga, mely a fasisztákkal együttműködők eltávolítását szolgálta. Megnehezültek az üzemi bizottságok tevékenységének belső feltételei, meglassult az iparvezetés átalakításának üteme. A helyi munkásszervek hatalmi tevékenységének szerepe ebben a vonatkozásban érezhetően leszűkült. A munkásellenőrzés érvényesítésének külső feltételei is súlyosbodtak. Az eddigi gyakorlatot módosítva a rendelet az üzemi bizottságok döntései fölé már nemcsak az iparhatóságokat tette meg fellebbezési fórumnak, hanem a Paritásos Üzemi Országos Döntőbíróóság létrehozásával az új rendelet a vezető kapitalista köröknek, a Gyáriparosok Országos Szövetségének is tekintélyes beleszólási jogot adott.

Voltak még utócsatározások a szakszervezetek és az üzemi bizottságok politikai szerepét illetően is. Bán Antal, félve a munkások részvételétől a hatalomban, kifejtette: „elvi alapon sem tartják a szakmai tömörülést politikai szerep betöltésére hivatottnak”, és nem átalította a szakszervezetek politikai funkcióját a fasiszta korporációval összehasonlítani.⁷⁸

A májusi rendelettel távolról sem fejeződött be az üzemi bizottságok körüli harc. Mint minden nagy tömegmozgalomnál, úgy itt is jelentkeztek hibák, melyeket a burzsoázia hírverése igyekezett felnagyítani és kihasználni. Legtöbb kifogás az üzemi bizottságok túlkapásait érintette. Bíraltak egyeseket, mert nem engedtek beleszólást a tulajdonosoknak, nemritkán még azoknak sem, akik hajlandók voltak részt venni az újjáépítésben. Tapasztalható volt még, hogy a tömeges káderkiválasztás során kisebb képességű munkásokat is választottak vezetőkné, akik a feladatoknak nem feleltek meg. Bekerültek a választott szervekbe demagógok és nem kívánatos elemek is. Néhány helyen viszont sikerült a tőkéseknek az üzemi bizottságokat saját eszközükké tenni. A kommunista párt feltárta a hibákat, elsősorban a párt tagjai harcoltak a fogyatékoságok ellen, éppen azért, hogy ne adjanak tápot az üzemi bizottságok elleni általános támadásra. Meggyőződéssel és erejének tudatában utasította vissza a párt a rágalmakat és megvédte a munkásellenőrzés elvét, annak forradalmi módon létesült testületeit. A hibák korrigálásával az üzemi bizottságok munkáját magasabb színvonalra emelte.

A kommunista párt érdeme, hogy mert és tudott a munkástömegmozgalomra támaszkodni. Irányvonalát igazolta a történelem. Joggal mondhatta az Üzemi Bizottságok I. Kongresszusán a Magyar Kommunista Párt képviselőiben felszólaló Kádár János: „A magyar demokrácia az elmúlt néhány hónap alatt számos alkotásra és nagy eredményekre mutat rá. Az összes eredmények közül azonban jelentőségükben kiemelkednek a népi demokratikus erők szervei, melyeken keresztül Magyarország népe a demokrácia friss erejével szól bele az ország sorsának intézésébe. Ezek közül talán legeredményesebben az üzemi bizottságok állták meg helyüket, nem utolsósorban azért, mert tudták, milyen felelősség hárul rájuk. Az üzemi bizottság nem tisztára gazdasági bizottság. Politikai jelentősége is van. . . Két hatalmas feladat. a régi értelemben vett örködés a munkásság gazdasági érdekei felett

⁷⁸ Az SZDP politikai irányvonala „az 1945. május 10., 17., 24-i kibővített pártvezetőségi ülés” alapján. Világosság, 1945. 31. 1.

és egy új feladat, a munkásság szerepének megfelelően, mint nemzetvezető osztálynak feladata, a felelősségteljes irányítás a termelésben. . . Az újjáépítés jelenti ma Magyarországon az ipari munkásság harcának fő irányát. Itt nem tisztán gazdasági kérdésről van szó. Egyben politikai harc is.”⁷⁹

Az üzemi bizottságok 5000-nél több testületet számláló hálózatára, az erre épülő szakmai központok hagyományaira és növekvő befolyására támaszkodott a szakszervezeti mozgalom.⁸⁰ *Az üzemi bizottságoknak nagy szerepük volt a társadalmi viszonyok átalakításában.* Helyesen jellemezte ezt a szakszervezeti vezetők első országos értekezlete, amikor néhány év mérlegét megvonta: a társadalmi viszonyok átalakításában „első helyen áll a nagybirtokrendszer megszüntetése, az iparban pedig a legnagyobb vasipari üzemek, bányák, elektroipari üzemek államosítása, valamint a magánkézben maradt üzemekben az üzemek életére nagy befolyást gyakorló üzemi rendszer megalakítása révén következett be döntő változás.”⁸¹ Nyilvánvaló, hogy a termelés feletti általános munkásellenőrzés, összefüggésben a munkásosztálynak és forradalmi pártjának a kormányban való részvételével „a szocialista forradalom lényeges eleme volt, amely ugyancsak nagy szerepet játszott a szocialista forradalomba való átnövésben”.⁸² Ezért folyt éles — hol nyílt, hol lappangó — formájában és jelszavaiban változó harc — az üzemi bizottságok jogainak elfogadása vagy el nem fogadása, később pedig kiszélesítése körül.

Hazánkban is megismétlődött a „csoda”, melyről Lenin szólt 1919-ben. „... a munkások, akik az éhség, a fagy, a gazdasági bomlás és a pusztulás hihetetlen gyötrelmein mentek keresztül, nemcsak töretlenül maradtak lélekben, nemcsak odaadók maradtak a Szovjethatalom iránt, nemcsak megőrizték önfeláldozásuk és hősiességük minden energiáját, hanem — tapasztalatlanságuk és felkészületlenségük ellenére —, még vállukra veszik az állam hajója kormányzásának terhét is!”

A népi demokratikus forradalmat előrevivő munkástömegmozgalom alapján erősítette a Magyar Kommunista Párt befolyását és növelte a munkásosztály részesedését az állami-gazdasági élet országos és helyi méretű kérdéseinek eldöntésében. Termékenyen hatott a párt programjának és gyakorlatának alakulására, amely kereste és megtalálta a szocialista forradalom békés győzelme hazánkban leginkább eredményes megvalósításának módját. Az üzemi bizottságok hálózata a népi szervek legidőtállóbbikának bizonyult. A munkásellenőrzés politikai, gazdasági megvalósítójaként számottevő szerepe volt a forradalom alakulásában, melyet a magyar munkásosztály a marxista-leninista párt vezetésével véghezvitt.

SÁGVÁRI ÁGNES

⁷⁹ Az Országos Üzemi Bizottsági Kongresszus tanácskozásai. Bpest, Szakszervezeti Tanács kiadása. 1945. II. 1.

⁸⁰ A szakszervezetek tevékenységét méltatva mondotta Kossa István az MKP Politikai Akadémiáján: „Az országnak a fasizmus igája alól való felszabadulása lehetővé tette, hogy népi erők érvényesüljenek az állami vezetésben. A dolgozók minden eddiginél nagyobb befolyáshoz jutottak. A szakszervezetekre várt a feladat, hogy ezt a befolyást politikai, de legfőképpen gazdasági téren érvényre juttassák. Ezért az összes népi szervezetben a szakszervezetek számára megfelelő képviselőket biztosított...” *Kossa István: A szakszervezeti mozgalom kérdései.* 1947.

⁸¹ *Kossa István: „Fordulat a szakszervezeti mozgalomban” című előadása a szakszervezeti vezetők I. Országos Értekezletén.* 1948. III. 20. 4. 1.

⁸² *Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása.* Bpest. 1960. 234. 1.

⁸³ V. I. Lenin Művei. 30. köt. Bpest, 1953. 57. 1.

I. sz. melléklet

Az 1945. február 15-ig Nagy-Budapest területén alakult üzemi bizottságok mutatója

Az üzem neve	Alakulás időpontja	Üb. tagjainak száma	Ebből alkalmazott v. értelmiségi
Fémáru- és gépgyár	1945. jan. 2.	nem ismert	—
Kőbányai Dreher sörgyár	jan. 2.	„	—
Gránit porcelán gyár	jan. első nap- jaiban	10	1
Nemzeti Szabad Kikötő	jan. 10.	5	
Hazai Pamutszövőgyár	jan. 10.		
Hutter és Lever	jan. 11.		
Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár Rt. ...	jan. 11.	11	4
Schmidt és Császár gőzmalom	jan. 15.		
Istvánbeli Főműhely	jan. 15.		
MÁV Északi Főműhely	jan. 16.	13	2
Hungária vegyiművek	jan. 16.		
Sorg Antal Építőipari Rt.	jan. 17.	9	4
Autotaxi	jan. 17.	9	1
Weiss Manfred Művek	jan. 18.	13	
Chinoi	jan. 18.	9	2
MÁVAG	jan. 19.		
Neményi Papírgyár Rt.	jan. 21.		
Kemény Antal Szerszám- és Szerszám- gépgyár Rt.	jan. 22.	7	3
Lóden Posztógyár	jan. 22.		
Rába, pesti telep	jan. 22.		
Fémlemezáru gyár	jan. 23.		
Elektromos Művek	jan. 23.	11	6
Vízművek káposztásmogyeri telep	jan. 23.	5	1
Agrolux	jan. 23.		
MÁV Igazgatóság	jan. 24.		
Telefongyár	jan. 25.		
Duna Rt.	jan. 26.		
Fegyvergyár	jan. 26.		
Papír- és Nyersfedőlemezugyár	jan. 27.		
Budapesti Nemzeti Bizottság	jan. 28.		
Községi Kenyérgyár	jan. 29.	7	
Magyar Állami Vagon- és gépgyár (Közp.: Győr)	jan. 29.	8	
Orion	jan. 29.	7	
Duna Gőzhajózási Rt.	jan. 30.		
MFTR	jan. 30.	3	1
Dreher—Haggenmacher Rt.	jan. 30.	10	üb. mellé 6 tagú tanács- adó szervet állítottak
Dreher Serfőzde	jan. 30.		
BSzK Rt. központi üzemi bizottság	jan. 30.		
Majláth M. Gépjárműjavító Üzem	jan. 31.		
Uhri Testvérek autokarosszéria üzem	febr. 1.		
Egyetemi Nyomda	febr. 1.	5	
Fischer precíziós és mechanikai üzem	febr. 1.		5
Hutter és Schrantz	febr. 1.		
Mezőgazdasági és Kémiai Ipari telepek	febr. 1.		
Vízművek Igazgatóság, Központi Üzemi Bizottság	febr. 2.	6	
Szalay István Rt.	febr. 3.		

Az üzem neve	Alkalmazotti létszáma	Új b. tagjainak száma	Ebből alkalmazott v. értelmiségi
A már megalakult 30 kőbányai üzemi bizottság tagjait hívta értekezletre a MKP.			
Ezek között volt a felsoroltakon kívül:			
Magyar Radiátorgyár	febr. 4.		
Siemens Kábelgyár.....			
Kőbányai Polgári Serfőzde.....		5	—
Első Magyar Részvény Serfőzde			
Fővárosi Serfőzde			
Drasche Téglagyár			
Hopeczke Akkumulátorgyár.....			
Vigodni Bőrgyár			
Ganz Gyár			
Elzett	febr. 5.	5	1
Magyar Petróleumipar	febr. 5.		
Meteor Kőipari és Malomkögyár Rt.	febr. 5.		
Első Magyar Gyapjúmosó	febr. 5.		
Vízművek összes telepén működik	febr. 5.		
Hunnia Filmgyár	febr. 6.		
Magyar Általános Kőszén Rt.	febr. 7.		
Magyar—Amerikai Olajipari Rt.	febr. 7.		
Első Magyar Papíripari Rt.	febr. 8.	3	1
Astra	febr. 8.	5	
Magyar Wolfram Lámpagyár	febr. 8.	8	
Vasas Kálmán zár- és lakatossági gyár	febr. 10.		
Bosch Róbert	febr. 10.	7	
Oetl Antal Vasöntöde- és Gépgyár Rt.	febr. 10.		
Fémöntvények Tubus Rt.	febr. 12.		
febr. 12-ig a fővárosi közlekedés területén 60 üzemi bizottság működik			
Magyar Szivarkapapír- és Szivarkahüvelygyár Rt.	febr. 12.	9	2
febr. 13-ig Kőbányán 46 üzemben működik üzemi bizottság			
Mátyásföldi repülőgépgyár	febr. 13.		
Stühmer Rt.	febr. 13.		
Fanto	febr. 14.		

ОБРАЗОВАНИЕ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКИХ КОМИТЕТОВ В ВЕНГРИИ В 1945 Г.

Резюме

Одним из самых значительных народных движений после освобождения Венгрии являлось бурное расширение всегосударственной сети фабрично-заводских комитетов. Созданные в целях пуска в ход прекращенного производства, фабрично-заводские комитеты стали местными органами крупнейшей массовой рабочей организации, профсоюзов, связанными с единицами производства. Вместе с тем они выполняли и функцию рабочего контроля над капиталом.

В 1944—1945 гг. в международном и в венгерском рабочем движении понятие рабочего контроля подвергалось некоторым изменениям. Первоначально различались отдельные типы рабочего контроля, что выражалось и в различных названиях. Одни были созданы с производственными и административными функциями, другие в качестве руководящих политических органов. Большинство заводских организаций, однако, поставило перед собой определенно задачи производства, только в ходе направляющей производством и организующей экономики работы приобретали они политический характер.

Коммунистическая партия Венгрии с самого начала оказала большую помощь делу создания фабрично-заводских комитетов, хотя в период непосредственно после освобождения она еще не сумела объединить в одном русле различные движения. Образование первых фабрично-заводских комитетов было связано с именами коммунистов, старых организованных левых рабочих, а то настолько, что в некоторых местах в течение продолжительных недель местные организации коммунистической партии переплелись с фабрично-заводскими комитетами. Притягательная сила волеисполнительной в фабрично-заводских комитетах рабочей организации увеличивалась глубоко демократическим характером их создания и деятельности, а также полным доверием сотрудничеством, возникшим между представителями технической интеллигенции, поддерживающей программу восстановления страны, между служащими завода и рабочими.

Капиталисты распознавали политические и экономические тенденции, скрытые в фабрично-заводских комитетах. Так как они уже не могли препятствовать их созданию, основными формами наступления становились в начале открытый саботаж, потом внутреннее разложение и наконец широкая кампания оклеветания.

Руководство социал-демократической партии мало оценило значение этого народного движения, ему препятствовала в этом его реформистская идеология: то что оно не осознало революционного характера происходящего социального преобразования, что оно недоценило творческие стремления рабочего класса, что оно отрицало политическое содержание деятельности в области защиты рабочих интересов. Появилось и ультраправое, преждевременное стремление к социализации. Под влиянием социал-демократов, принимавших участие в работе фабрично-заводских комитетов произошло потом развитие и в позиции социал-демократической партии.

Между правительственными распоряжениями с февраля 1945 г. и с мая 1946 г., относительно фабрично-заводских комитетов можно показать до известной меры различия. Февральское распоряжение дало законную силу достижениям народной инициативы и расширило их во всегосударственных масштабах. Майское распоряжение являлось уже выражением периода борьбы за политическую власть. Последнее распоряжение в местном масштабе расширило круг действия фабрично-заводских комитетов, в то же время во всегосударственном масштабе оно содержало некоторые достижения в интересах капиталистов и находящихся под их влиянием направляющих органов промышленности.

Первый период развития фабрично-заводских комитетов закончился Первым съездом фабрично-заводских комитетов. Первое полугодие их деятельности доставляет нам важные уроки в отношении проявившихся в Венгрии особенностей революции и ограничения капитала.

A. ШАГВАРИ

LA FORMATION DES COMITÉS D'ENTREPRISE EN HONGRIE EN 1945

Résumé

Un des plus considérables mouvements populaires succédant à la libération de la Hongrie fut le développement rapide du réseau national des comités d'entreprise. Les comités d'entreprise créés pour la mise en marche de la production paralysée devinrent des organes locaux se joignant aux unités de production de la plus grande organisation de masse, le syndicat. Ils s'acquittèrent, en plus, des fonctions du contrôle à exercer par les ouvriers sur les capitaux.

Au cours des mouvements internationaux et hongrois déroulés entre 1944—1945 la notion du contrôle ouvrier connut maints changements. Au début on distinguait plusieurs types de ce contrôle reflétés aussi par les différentes dénominations. Les uns exerçaient des fonctions concernant la production et l'administration, les autres s'avaient des corps politiques dirigeants. La plupart des organes d'entreprise s'acquittèrent des tâches qui s'imposaient expressément par rapport à la production et qui ne revêtirent un caractère politique qu'au cours des travaux dirigeant la production et organisant l'économie.

Le Parti Communiste Hongrois prêta, dès le début, une aide considérable à la création des comités d'entreprise, bien que dans la période succédant immédiatement à la libération il ne sût encore assurer l'unité du mouvement dispersé. La formation des premiers comités d'entreprise se rattache aux noms des communistes, à ceux des anciens ou-

vriers syndiqués de gauche et cela à tel point qu'à plusieurs endroits les organes locaux du Parti communiste et les comités d'entreprise se confondaient pendant de longues semaines. Le profond démocratisme qui se manifestait dans leur formation et dans leur activité, aussi bien que la coopération pleine de confiance développée entre les intellectuels techniques appuyant le programme de reconstruction et les employés et ouvriers des entreprises ne firent qu'accroître l'attrait de l'organisation ouvrière représentée par les comités d'entreprise.

Les capitalistes reconnurent les tendances politico-économiques que recelaient ces comités. N'ayant été pas à même de mettre obstacle à leur formation ils se mirent à les attaquer. Les principales formes de l'attaque étaient au début le sabotage ouvert, puis des efforts visant à leur désorganisation intérieure et finalement une vaste campagne de calomnies dirigée contre eux.

La direction du Parti Social-démocrate aveuglée par l'idéologie réformiste et en conséquence n'ayant pas reconnu le caractère révolutionnaire de la transformation sociale, n'attribuait aucune importance à ce mouvement populaire, sousestimait la faculté créatrice de la classe ouvrière et nia le contenu politique de l'activité déployée en faveur de la défense des intérêts. Des tendances ultraradicales et de socialisation prématurée s'y firent également valoir. Mais par suite de l'effet des social-démocrates une évolution est survenue dans la position adoptée par le Parti Social-démocrate.

Une certaine différence s'observe entre les décrets gouvernementaux de février 1945 et de mai 1946 portant décision sur l'activité des comités d'entreprise. Celui émis en février prêta la force de la loi aux conquêtes des initiatives populaires et les rendit valables pour tout le pays. Le décret de mai s'affirma déjà l'expression de la lutte à mener pour le pouvoir politique. Ce dernier élargit sur le plan local les attributions juridiques des comités d'entreprise tout en enregistrant à l'échelle nationale plusieurs résultats en faveur des intérêts capitalistes et des organes industriels dirigeants relevant de leur compétence.

La première étape de l'évolution des comités d'entreprise s'acheva par le Ier Congrès de ces mêmes comités.

Le premier semestre de leur activité présente d'importantes expériences concernant la révolution et les particularités réalisées en Hongrie par rapport à la restriction des capitaux.

Á. SÁGVÁRI

KÖZLEMÉNYEK

A FORRÁSOK FELHASZNÁLÁSA A KÖZÉPISKOLAI TÖRTÉNELEMTANÍTÁSBAN

Ha a történelemtanítás és a történettudomány kapcsolatát vizsgáljuk — a dolog lényegét illetően —, azt mondhatjuk: a történelemtanítás alkalmazott történettudomány. Ebből világosan kitűnik egyrészt a tudományos meghatározottság, az, hogy a történelemtanítás a marxista történettudományból meríti anyagát, az képezi szilárd világnézeti és tudományos alapját. Másrészt azonban sohasem szabad szem előtt tévesztenünk, hogy a történelemtanítás — miközben az oktatási rendszer által megszabott keretek között igyekszik a felnövő nemzedéket felvértezni a történettudomány alapigazságaival, a társadalomfejlődés törvényszerűségeinek ismeretével — sajátos, gyakorlati feladatából adódó diszciplinának van alávetve.

Véleményem szerint azért kell minden történelemtanítással kapcsolatos kérdés felvetésénél ebből a felismeréstől kiindulni, mert csak így oldhatjuk meg eredményesen az ifjúság világnézeti neveléséből ránk háruló feladatokat. Éppen ezzel kapcsolatban sok szó esik mostanában a történelemtanítás hatékonyságáról, mégpedig azzal a gyakorlati tapasztalattal összefüggésben, amely azt mutatja, hogy történettudományunk igazságai nem hatnak mindig olyan mértékben, nem válnak annyira a tanulóifjúság gondolkodásának meghatározóivá, mint azt szeretnénk. S ennek a magyarázata nyilvánvalóan az, hogy a történelemtanítás módszertana nem tudott megbirkózni azokkal a fokozott nehézségekkel, amelyekkel az ifjúság tudatának formálásában szemben találta magát. Mindez csak növeli azt a felénk irányzott követelményt, hogy emeljük a történelemtanítás módszertani kultúráját, mert ezzel igen sokat tehetünk a szocialista tudat kialakítása érdekében.

Erre azért is fel kell figyelnünk, mert a felszabadulás utáni első évtizedben jóformán minden erőnket az kötötte le, hogy nyomon kísérjük történettudományunk fejlődését, még világosabban megfogalmazva: ebben az évtizedben a történelemtanároknak tulajdonképpen újra meg kellett tanulniok a történelmet. Ez a folyamat persze sohasem záródhat le egészen. A történettudomány gyakorlati munkásainak, a történelemtanároknak mindig lépést kell tartaniok a történettudomány fejlődésével. Számos nehéz kérdés vár még megoldásra a tudományban is, amit majd nekünk továbbítanunk kell. Mégis, úgy érzem, végleg eljött az ideje annak, hogy a *mit* mellett elsősorban a *hogyan* kérdésére próbáljunk feleletet adni.

Történelemtanításunkban új, hatékony eszközök, megoldások után kell kutatni, s aligha járunk rossz nyomon, hogyha az iskolákkal szemben támasztott általános követelményből indulunk ki: közelebb az élethez! Ezt természet tudományos tárgyakat tanító tanártársaink már évek óta úgy értelmezik — bizonyára helyesen —, hogy amit csak lehet, foghatán igitkezznek bizonyítani, szemléltetnek, kísérleteznek. Saját maguk bemutatják, sőt részben a tanulókkal végeztetik a kísérleteket, miközben szinte élménnyé lesz az igazság. A történelemtanítás nyilván sok mindenben különbözik teszem azt a fizikától vagy a kémiától, de már csak a közös ismeretelméleti alap is feltételezi, hogy lényegében azonos úton kell járni. Nekünk is foghatóvá kell tenni az igazságot! A legnagyobb marxista tétel is legjobb esetben üres szó marad, ha nincs mögötte az a meggyőződés, amit egyedül a történelmi múlt és jelen életszerű feltárása és bemutatása alakíthat ki. Ezért nyugodtan állíthatjuk: *a történelemtanítás megújulásiának alapvető követelménye, hogy az eddiginél nagyobb mértékben, új didaktikai elgondolásokat megvalósítva, szövegei meg a forrásokat.*

A történetírás atyjaként tisztelt halikarnasszoszi Hérodotosz — Híztóriájának bevezető sorai szerint — műzsáktól ihletett művét azért írta: „hogy az emberek cselekedetei az idő által színeket ne veszítsék”. Ma az a nagy kérdés, hogyan lehetne a történelemtanítást elevenebbé, meggyőzőbbé tenni, hogyan lehetne a történelem marxista értelmezését az érzelmek tüzeivel és az értelem erejével tanítványaink szívébe és agyába vétni.

A megoldást már a legelső történetíró kínálja: vissza kell térnünk a forrásokhoz, amelyekből kitetszik az események „színe”, az élet „színe”.

Mindaz, amit Hérodotosznál olvashatunk, nagyjából két forrásra vezethető vissza: vagy a szerző maga látta, tapasztalta, vagy olyanoktól hallotta, akik közvetve vagy közvetlenül szemtanúkra hivatkozhattak. Az egykorú görögben a „hisztör” szemtanút, döntőbírárt jelentett, aki biztosan el tudta dönteni, hogy valami így vagy úgy történt-e. És hogy miért tudta eldönteni, arra vonatkozólag útbaigazítást ad a „hisztória” szó, amely kutatást, kérdezősködést, tudást jelentett.

Az egykori görög követelmény ma is érvényben van. Az események sorában dönteni a ma historikusának — s a történelemtanárnak azzá kell válnia a szó minden vonatkozásában — csak akkor sikerülhet, ha nagyon kiismeri magát a források gazdag világában. Ha a mában minden idegszálával benne él, ha fontosabb megnyilatkozásait számon tartja, értékeli, a múltra vonatkozólag pedig gyakran fordul az eredeti, korabeli forrásokhoz. A történelemtanár lássa a jelent és kutassa a múltat. Az a történelemtanár, aki csak az osztálykönyvvel megy az órára, aligha képes igazán eredményes munkára. Meggyőződését az tudja tovább adni, a történelmet az tudja tanítványai előtt megeleveníteni, aki állandóan és jól előkészítve használja a forrásokat.

A forrás fogalma és a források csoportosítása

Ezután felvetődik az a kérdés, mit értek a forrás fogalmán. Néha a legegyszerűbbnek látszó fogalmak pontos meghatározása a legnehezebb. Emiatt pl., ha nem tévedek, van vagy 200 mondatmeghatározás. Egy kiesít a forrással is ez a helyzet. Az efoletti vitát azonban itt nem szükséges ismertetni. Ahhoz, hogy a források középiskolai használatával foglalkozzunk, — véleményem szerint — megfelel az a meghatározás, mely szerint általában minden olyan ránk maradt dolog, mely alkalmas arra, hogy belőle a múlt életét rekonstruálhassuk, forrásnak tekinthetünk. A fogalom e tágabb értelmezése természetesen a források hihetetlen mennyiségét és féleségét foglalja magában, amit csak valamiféle csoportosításban tekinthetünk át. A dolog természetéből fakad, hogy ez a csoportosítás is igen sokféle lehet. Használjuk fel a viszonylag legegyszerűbbet, amely a forrásokat tárgyi emlékekre, iratlan szellemi hagyatéokra és írott forrásokra osztja.

A tárgyi emlékek igen változatosak. (Lakóházak, középületek, várak, kastélyok, templomok, ruhák, pénzek stb. Különösen fontos szerepe van a szerszámoknak.) Az emberiség történetének legrégebb századairól jóformán csak a tárgyi emlékek beszélnek. Ez alkalommal azonban a régészet, művészettörténet és a néprajz körébe tartozó tárgyi emlékeket csak futólag kívánom érinteni.

Az iratlan szellemi hagyományok a nép, vagy valamely kisebb közösség tudatában élő történelmi elemek, amiknek iratlan jellegén nem változtat, ha a kutatók esetleg lejegyzik és közzéteszik. Az iratlan szellemi hagyományok másodlagos jelentőségűek az írott történelmi források mellett, anyaguk is jobbára a folklór körébe tartozik, felkutatásukat mégis igen hasznos beilleszteni a történelem szakkörök munkájába.

A történetírás számára az írott források jelentik a legfontosabb forráscsoportot. (A polgári történettudomány az írást annyira döntőnek tartotta, hogy határákőnek tekintette az emberiség történetében, s az írott források megjelenésétől számította a történelmi korszakot, a megelőzőt történelemelőttinek tartva. A marxista történettudomány elveti ezt az álláspontot anélkül azonban, hogy az írott források jelentőségét kétségbevonná.)

Szűkebb értelemben a történelmi forrás fogalmán én is az írott forrásokat értem, hiszen a középiskolás gyakorlatban elsősorban ennek a forráscsoportnak a felhasználása a legtermészetesebb, a legkönnyebb s egyben a legnagyobb hasznú. Ennek megfelelően most is inkább a kérdés áttekintése végett — a források felhasználásának sokféleségét és gazdagságát illusztrálva — foglalkozom röviden a tárgyi emlékek felhasználásának — egyébként igen gazdag és a tanítás eredményessége szempontjából igen figyelemre-méltó — lehetőségeivel.

A tárgyi emlékek felhasználása a történelemtanításban

A tárgyi emlékek felhasználása az iskolai tanításban viszonylag szerény keretek között mozog. Ez jórészt a források jellegéből következik. A műemlékeket legfeljebb csak főnyképen vagy jobb esetben diafilmen lehet az iskolában bemutatni, de a viszonylag kisebb tárgyi emlékek legtöbbje is tudományos tároló helyére a múzeumba kerül. Ha azonban az órára — gyakorlatilag — nem is igen tudunk egyebet bevenni, mint egyszerűen egy-egy régi érmét, vázát, szerszámot, annál inkább megvan annak a lehetősége,

hogy a tárgyi emlékeket, amelyeket nem lehet az iskolába bevinni — szervezett formában, tanításunkba tervszerűen beillesztve — tanítványainkkal mi magunk keressük fel.

A *múzeumlátogatás* a történelemtanítás elmaradhatatlan része. Alig tudok elképzelni olyan budapesti történelemtanárt, aki pl. I. osztályos növendékeit ne vinné el a Nemzeti Múzeum őstörténeti kiállítására, ne mutatná meg a Szépművészeti Múzeum egyiptomi és görög-római gyűjteményét, s ne tenne kirándulást a közelfekvő „római városba”: Aquincumba. S a többi osztály anyagába ugyanígy illeszkedik a Nemzeti Múzeum más — állandó és alkalmi — kiállításainak, a Nemzeti Galériu vagy esetleg a Hadtörténeti Múzeum megtekintése stb. (Ha korlátozottabban is, de a legtöbb vidéki városban is megvan ennek a lehetősége.)

A múzeumlátogatások jól kapcsolhatók az egyes anyagrészekhez. A legegyszerűsebb, ha a nagyobb tematikus egységek összefoglalásainál, ismételéseknél kerül rájuk sor. A tanulók — érthető módon — ilyenkor a legfogékonyabbak a látottak iránt, mert amiről szó esett a tanórákon, amit csak fényképen láthattak, vagy esetleg csak elképzelhettek, az most „fogható” valósággá válik.

A múzeumlátogatással kapcsolatban tehát két dolog különösen fontos: egyrészt az, hogy ne alkalmosszerűen, hanem tervszerűen beillesztve kerüljön rá sor, mert a múzeumlátogatás „hatásfoka” ilyenkor a legmagasabb; másrészt, hogy a múzeumlátogatás didaktikailag is jól átgondolt formában valósuljon meg. A múzeumlátogatás valóban legyen része a tanítási folyamatnak, s ez jusson kifejezésre abban, hogy ezt — igen gondosan felkészülve — lehetőség szerint maga a tanár vezesse.

A vezetés és az előkészítés a múzeumlátogatás kulcskérdése. A tanári munka gyengeségére vall, ha az osztály cél nélkül járja a termeket s nem tud mit kezdeni a látottakkal. A kiállítások értelmét a tanulók segítsége nélkül nem érthetik, legszebb és legjellemzőbb tárgyai mellett esetleg érzéketlenül mennek el.

A különleges tárlatokat, kiállításokat jobb, ha a múzeumi szakemberek mutatják be, de az állandóbb jellegű kiállításokat a tanári magyarázat tudja közelebb hozni a tanulókhöz. A tanár ismeri igazán tanítványainak szellemi színvonalát, érdeklődését, és — ami igen lényeges — a kiállított tárgyaknak a tanulmányhoz való kapcsolatát.

A múzeumlátogatásnak ilyen értelemben való továbbfejlesztése volt az a figyelemre méltó kísérlet, melynek során a tanár szabályszerű órát tartott a *múzeumban*. Ennek persze az volt a feltétele, hogy a múzeum előadásra alkalmas külön termet bocsásson rendelkezésre, s messzemenően közreműködjek maga is az óra megszervezésében. (A múzeum raktárából ugyanis igen jelentős mennyiségű anyagot kell erre a célra kiválasztani.) Ennek a kísérletnek az általánosítására természetesen nincsenek meg a feltételek, de — ahol lehet — egyszer-egyszer kétségtelenül érdemes kipróbálni. Különösen hasznosnak látszanék ez olyan óráknál, vagy még inkább olyan szakköri foglalkozásoknál, amelyek anyaga elsősorban tárgyi emlékekből áll. Ilyenek pl. az ősközösséggel foglalkozó órák, de a múzeummal való szoros együttműködés esetén egyes középkori, sőt újkori egységek feldolgozásánál is igen gyümölcsözőnek ígérkezik ez a módszer. A kísérlet mellett szól az is, hogy ez a módszer fokozottabban lehetőségeket biztosít — a történelmi fejlődés egyes csomópontjain oly döntő jelentőségű — technika-történeti elemek szemléletes tanítására.

A tanítás és az esztétikai nevelés szempontjából egyaránt gyümölcsöző lehetőség: a *helyi műemlékek számbavétele, és az adott történelmi korzakoknál az ismertetése*. Ennek a gyakorlati megvalósítása a fővárosban nyilván azt követeli, hogy saját kerületük emlékeit a tanulók alaposabban ismerjék, a főváros egészét illetően pedig legyen meg az általános tájékozottságuk, s ne az érettségien kelljen pl. megtanulni azt, hogy hol van az MTA épülete. (Ezt néhány szervezett, magyarázattal egybekötött sétával lehet a legbiztosabban elérni, melyek során a műemlékekben leggazdagabb vidékeket bejárjuk.)

A tárgyi emlékek megismerésének a tanulók által legkedveltebb formája a *tanulmányi kirándulás*. A tanulmányi kirándulás azonban csak akkor járhat sikerrel, ha három döntő fázisából:

előkészítés, helyszíni magyarázat, utólagos számonkérés és a tanulmannyal való összekapcsolás, egyik sem marad el.

A *tárgyi emlékek felhasználásának legmagasabb fokát a tanulók aktív bekapcsolása jelenti*. A tanulók részt vehetnek: a gyűjtésben, a feltárásban, a műemlékvédelemben. Ez persze nem általánosítható követelmény, de hogy milyen lehetőségeket rejt magában, arra vonatkozólag hadd utaljak a hajdúszoboszlói, a püspökladányi, a karcagi stb. példára. Hajdúszoboszlón viszonylag rövid idő alatt olyan iskolamúzeumnak vetették meg az alapját a tanulók — tanári vezetéssel —, amelynek már szűk az iskola, s amely éppen emiatt hamarosan városi múzeummá alakulhat át. S ez nem egyedülálló példa, számos gimnáziumunkra hivatkozhatunk még annak bizonyítására, hogy a helyes kezdeményezések tanárainkban és tanulóinkban egyaránt visszhangra találnak.

Az íratlan szellemi hagyományok felhasználása

Az íratlan szellemi hagyományok felhasználására még csak elvétve kerül sor. Atárgyi néprajz emlékeit ugyan sok iskolamúzeumban megtaláljuk, de a folklór — amely egyébként is inkább az irodalomhoz kapcsolódik — középiskoláinkban általában műveletlen terület. Pedig a helytörténeti kutatásban és a munkásmozgalom helyi hagyományainak a feltárásában jól fel lehetne használni.

Az írott források kormegelőenítő ereje

A múlt megelevenítéséhez a leghatásosabb és legsokrétűbb eszköz kétségtelenül az írott forrás. Hogy ez mennyire így van, arra vonatkozólag tegyünk egy próbát! Először olvassunk el néhány mondatot a tankönyvből, ahol — a tankönyv jellegéből következőleg — a szöveg összegező, azután egy odavonatkozó forrásrészletet, amely képekben és érzelmekben gazdag tartalmat, hátteret tud adni a tankönyvszövegnek. (A Rákóczi szabadságharc első hadműveletéről, a tiszántúli hadjáratról van szó.) A tankönyvszöveg így szól: „Egy hónap múlva kis seregével (Rákóczi) már kitört a hegyek közül és átkelt a Tiszán. A tiszántúli hadjárat hozta az első sikert. Esze Tamás és Bóné András felhívására kuruc felkelések előzték meg Rákóczit, s két hét múlva kezében volt Debrecen, Kálló, Váradiig az egész Tiszántúl.” (Történelem a gimnáziumok III. osztálya számára, ötödik, átdolgozott kiadás, 68—69. oldal.)

Ezután olvassunk el egy rövid kis bekezdést Rákóczi Emlékirataiból: „E kedvező sikerek után a vélemények megegyeztek abban, hogy keljünk át a Tiszán. Előreküldtem Esze Tamást a folyó két partján fekvő falvakból gyűjtött seregével, mi pedig követjük őt Numény felé. Az utakat annyira elborította a sár, a víz és a mocsár, hogy a gyalogságnak majdnem egész nap hasig vízben kellett gázolnia. De hol az a nehézség, melyet a bátorság és a jóakarát ne tenne könnyűvé? Ez a fegyvertelen, félig meztelen nép követte zászlóit, elhagyta házait és gyermekeit, mindenfelől hozzám sereglett és beállt a katonák közé. Amikor a malmok segítségével és az elrejtett csónakokat összegyűjtve, másfél napi munkával átkeltünk a Tiszán, — olyan sok gyalogos és lovas csatlakozott hozzánk, hogy néhány nap múlva egy nyolcezer emberből álló hadtestté növekedtünk.” (II. Rákóczi Ferenc emlékirata, Szépirodalmi Könyvkiadó 1951. 48. oldal.)

Rákóczi soraiából megelevenedik a Tiszán való átkelés: a hely (Namény), a mód (tiszai malmok és csónakok segítségével), az idő (másfél nap). Kitűnik Esze Tamás és a tiszamenti parasztok szerepe, s az a sok természeti nehézség, amellyel meg kellett birkóznuk. Érezzük a fejedelemnek a „fegyvertelen, félig meztelen nép” iránti őszinte szeretetét és meghatódottságát, s még két és fél évszázad után is milyen megindítóan igaznak cseng ez a megállapítása: „De hol az a nehézség, melyet a bátorság és jóakarát ne tenne könnyűvé?”

Ha valaki ezekután azt mondaná, hogy ez csak az elbeszélő forrásoknál ilyen szembezőkő, azt hadd cáfoljam meg egy közgazdasági vonatkozású példával. A Habsburgok gazdaságpolitikájáról van szó. A tankönyv (Történelem a gimnáziumok III. osztálya számára, ötödik, átdolgozott kiadás, 88—89. oldal) egy-két példával illusztrálva kifejti a témát: Magyarországnak nincs számottevő ipara. (Mivel a szöveg hosszabb, s tartalmában egyébként is közismert, eltekintek a szószentírt idézéstől.) Olvassunk el egy bekezdést ezek ismeretében Berzeviczy 1797-ben megjelent könyvéből: Magyarország iparáról és kereskedelméről, s figyeljük meg, milyen döbbenetes erővel lehet kifejezni jól megválogatott puszta tényfelsorolással az előbbi általános tételt:

„A gyár- és nagy ipartelep oly kevés és jelentéktelen az országban, hogy a külön felvételt alig érdemlik meg. A közönséges fogyasztás céljaira szolgáló munkával néhány üveg- és papírgyár van elfoglalva. Két gyár létezik Holicsen és Pongyeleken, hol fayence-nak nevezett edényt állítanak elő. Irógyár van Gácsen. Egy másik halinát; három ipartelep Gácsen, Temesvárott és Podheringen posztót gyárt. Van Óvárott egy gyapjút szövő telen, egy bőrgyár Mosony megyében, kocsigyár Budán és Nagyváradon, harisnyaszövőde Pozsonyban; vas-, rőzedények és szerszámok előállításával több ipartelep foglalkozik. Néhány főzötelep van, melyek salétromot, timsót, lúgot, borkövet termelnek. Nagyjában ezek felemlítésével kimerítettük volna Magyarország iparát.”

Aligha lehetne az általános tételt ennél kézzelfoghatóbban bizonyítani. Berzeviczy sorra veszi az összes említésre méltó manufaktúrát, s felsorolja egyetlen nem túl hosszú bekezdésben. A végén, az összegezés még ma is megdőbbent: „Nagyjából ezek felemlítésével kimerítettük volna Magyarország iparát.”

Az egybevetéseket tetszés szerint szaporíthatnánk. Az általánosítást azonban, azt hiszem, ennyiből is nyugodtan levonhatjuk: a forrás a megelevenedő élet. A kanizsai vártartomány jobbágynak levelét olvasva pl. — időhöz, helyhez és személyekhez kötötten — elevenednek meg a korabeli jobbágyság küzdelmes hétköznapijai. Bocattius 1605-ös budai leírása nyomán kézzelfoghatóvá és érzékelhetővé válik a török hódoltság korabeli pusztulása. Rákóczi kiáltványa a kortárs szenvedélyességével tárja fel a régi sérelmeket. Ha tanulóinkkal megbeszéljük Marxnak az 1848-as júniusi munkásfelkelésről adott elemzését, akkor a tanulók a gyakorlatban láthatják, hogyan kell a történelmi eseményeket az adott gazdasági helyzetből kiindulva megmagyarázni. 1918/19 nagy napjainak lázas izgalmát, forradalmi lendületét, lelkesítő voltát csak a korabeli röpiratok, kiáltványok felhasználásával tudjuk igazán érzékelteni, s a sort nem nehéz ilyen értelemben tovább folytatni.

Mindebből csak egyféle következtetést vonhatunk le: a forrásokat be kell kapcsolnunk a történelemtanításba.

A népszerű forráskiadványok felhasználása

Ennek az első feltétele persze az, hogy a tanár viszonylag könnyen hozzáférhessen középiskolai gyakorlatban is jól használható forráskiadványokhoz. Ebből a szempontból igazán nem lehet okunk panaszra, mert a nagy, reprezentatív tudományos forráspublikációk mellett — mint pl. a KLÖM (Kossuth Lajos Összes Művei) vagy a Zsigmondkori Oklevéltár, Magyar Jakobinusok iratai stb., amelyek a köznap tanári gyakorlatban nehezebben használhatók — számos ún. népszerű forráskiadvány jelent meg.*

Azt hiszem a kiragadott példák is elég meggyőzőek. Szép számmal akadnak olyan kiadványok, amelyek jól felhasználhatók a középiskolás gyakorlatban. Természetesen az is igaz, hogy ezeket a könyveket beszerezni, kezelni, mirdeez nem kis anyagi áldozatot, időt, fáradságot követel. Azt is figyelembe kell venni, hogy ezek a kiadványok — bár

* Ennek igazolására az utolsó tíz év terméséből — a teljesség igénye nélkül — szeretném felsorolni azokat a kiadványokat, amelyek megítélesem szerint a tanításban jó segítséget nyújthatnak, s legalább egy részét vagy az iskolai könyvtárba vagy a tanár saját kézikönyvével közre hasznos lenne beszerezni. Ezt annál is inkább érdemes megtenni, mert az osztályonként felsorolásra kerülő kiadványok legtöbbször a legkiválóbb szakemberek állították össze, látták el bevezetéssel és jegyzetekkel.

A gimnázium I. osztályához

Történelmi olvasókönyv I. Forrásszemelvények az ókori Kelet, Görögország és Róma tanításához. Összeállította:

Pilla István és Waczulik Marit, szerkesztette Hahn I-tván. Bpest, Tankönyvkiadó. 1961.

Görög történelmi chrestomathia (Egyetemi segédkönyv). Szerkesztette: Borzák I-tván. Bpest, Tankönyvkiadó, 1960.

Miről vallanak a papiruszok? (I. e. IV—I. sz. VIII. század). Összeállította: Moravcsik Gyula. Bpest, Gondolat, 1961.

A demokrácia bölcsője. Összeállította: Sárkady János. Európai antológia. Bpest, Gondolat, 1960.

Régi görög hétköznapiak. Összeállította: Kitoók Zsigmond. Európai antológia. Bpest, Gondolat, 1960.

A császári Róma. Szerkesztette: Révay József. Auróra VI. Bpest, Bibliotheca. 1957.

Tacitus. Válogatta: Borzák István. Bpest, Gondolat 1961.

Suetonius : Caesarok élete. Tizenkét életrajz. Fordította: Kiss Ferencné. Bpest, Európa Könyvkiadó. 1961.

A gimnázium II. osztályához

Kronikások—kronikák I—II. (V—VIII., XI—XIII. sz.) Összeállította: Meczey László. Bpest, Gondolat. 1960.

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Sajtó alá rendezte: Györffy György. Bpest, Gondolat. 1958. Nemzeti Könyvtár.

Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI—XIV. század. Sajtó alá rendezte: Makkai László és Meczey László. Bpest, Gondolat. 1960. Nemzeti Könyvtár.

Kálai Márk Képes Krónikája. Monumenta Hungarica III. Fordította: Geréb László. Bpest, Magyar Helikon. 1959.

Küküllői János és a Névtelen Minorita Krónikája. Monumenta Hungarica IV. Fordította: Geréb László. Bpest, Magyar Helikon. 1960.

Thuróczi : Magyar Krónika. Monumenta Hungarica I. Fordította: Geréb László. Bpest, Magyar Helikon. 1959.

Bonfini : Mátyás király. Monumenta Hungarica II. Fordította: Geréb László. Bpest, Magyar Helikon. 1959.

Mátyás a kortársak között. Válogatta: H. Balázs Éva. A bevezetőt Elekcs Lajos írta. Auróra V. Bpest, Bibliotheca. 1957.

Székelv—Győr : A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514. Bpest, Hungaria Könyvkiadó NV. 1950.

A gimnázium III. osztályához

Oliver Cromwell beszédeiből, leveleiből. Összeállította: Makkai László. Európai antológia. Bpest, Gondolat. 1960.

A korai francia felvilágosodás. Szemelvények. Összeállította: Gorilovics Tivadar. Európai antológia. Bpest, Gondolat. 1962.

J. J. Rousseau : A társadalmi szerződés. Bpest, Bibliotheca.

A hazai osztályharcok irodalma 1525—1660. Összeállította: Geréb László. Bpest, Művelt Nép. 1955.

Jobbágylevelek. Összeállította H. Balázs Éva. Bpest, Központi Kiadóvállalat. 1951.

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. (Egyetemi segédkönyv). Szerkesztette: Barta János és Klaniczay Tibor. Bpest, Tankönyvkiadó. 1952.

Kemény János önéletírása és válogatott levelei. Sajtó alá rendezte: V. Windisch Éva. Magyar Századok. Bpest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 1959.

Bethlen Miklós önéletírása. Sajtó alá rendezte: V. Windisch Éva. Magyar Századok. Bpest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

általában jól felhasználhatók — mégsem pedagógiai szempontok szerint készültek. Mindebből az következik, hogy a források általánosabb felhasználására csak akkor számíthatunk, ha a középiskolai gyakorlat számára forrásszemelvény-gyűjteményeket, chrestomathiákat adunk ki.

Az új történelmi olvasókönyvek, iskolai forrásszemelvény-gyűjtemények

A Művelődésügyi Minisztérium és a Tankönyvkiadó már évekkel ezelőtt hozzá is kezdett ehhez a rendkívül fontos munkához. Az I. osztály számára készített gyűjtemény (Hahn István, Filla István, Waczulik Margit szerkesztésében Borsányi Károly, Borzsák István és Falus Róbert bírálatának figyelembe vétele után) már meg is jelent. Előrehaladott állapotban van már a II. kötet, s a III—IV. osztály számára készülő kötetek is biztosan alakulnak.

Kötetenként átlagosan 16—20 íves gyűjteményeink a magyar és az egyetemes történelemhez egyaránt közölnek majd forrásszemelvényeket. Még pedig az ókortörténeti kötet kivételével — ahol néhány irodalmi alkotásból vett részlet is helyet kapott — kizárólag csak történeti forrásokat használunk fel.

A válogatás legfontosabb vezérelveit a történelemtanítás világnézeti és gyakorlati szempontjai szabják meg.

A középiskolai fokon is felhasználható forrásanyag segítségével a történelmi múlt igen sokszínű megelevenítésére törekszünk. Az egykori polgári szemelvénygyűjteményekben jóformán csak törvények és csataleírások akadtak. Mi elsősorban arra törekszünk, hogy a nép mindennapos élete, termelő munkája, s azok az alapvető társadalmi viszonyok tükröződjének gazdagon, amelyek nélkül a történelmi fejlődést nem lehet megérteni. Köteteink meggyőzően bizonyítják majd azt a marx-i megállapítást, hogy az osztálytársadalmakban a történelem nem más, mint az osztályharc története. A rabslafelkelések, parasztháborúk, polgári és szocialista forradalmak mellett azonban az osztályharc „hétköznapi” formáiról sem feledkezünk meg. Feladatunknak tartjuk nemzeti hagyományaink elfogulatlan ápolását, nagy küzdelmek, s elsősorban XX. századi történelmi sorsfordulónk megelevenítését; a történeti személyiségek, különösképpen a munkásmozgalom nemzetközi és hazai vezéreinek, mártírjainak életét és tetteit példaképként az ifjúság elé tárni.

A szemelvények összeválogatásánál arra is törekszünk, hogy a tanulók megismerkedhessenek az egyes történeti korok legjellegzetesebb forrástípusaival. (Az ókortörténeti kötetnél pl. a történetírók és az általánosan ismert elbeszélő források megszólaltatása mellett törvényszövegeket, filozófiai elmélkedéseket, feliratokat, beszédeket, leveleket, útleírásokat, technikai leírásokat stb. is felhasználunk.)

II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Bpest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951.

II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerkesztette: Köpeczi Béla. Aurora X. Bpest, Bibliotheca. 1958.

A magyar jakobinusok (Iratok, levelek, naplók). Szerkesztette: Benda Kálmán. Aurora VIII. Bpest, Bibliotheca. 1957.

Kazinczy Ferenc: Fogasgom naplója. Bpest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951.

Széchenyi István válogatott írásai. Szerkesztette: Barta István. Bpest, Gondolat. 1959.

Kossuth Lajos: Fel mindnyájan a hon védelmére. Összeállította: Barta István és Spira György. Bpest, Művelt Nép. 1951.

A gimnázium IV. osztályához

Johann Redl: Tíz nap, amely megrengette a világot. Bpest, Kossuth. 1957.

A lipcsei per. Di nitrov okiratai, levelei és feljegyzései. Bpest, Szikra. 1950.

Öccsányok és adatok a második világháború előzményeiről I—II. Közzéteszi a Szovjetunió külügyminisztériuma.

Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941—1945. Bpest, Kossuth. 1958.

Axióban az SS. Az SS büntetési a bizonyítékok tükrében. Bpest, Zrínyi. 1960.

A nürnbergi per. Bpest, Szikra. 1954.

Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945—1958. Bpest, Közgazdasági és jogi könyvkiadó. 1958.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai I—VIII. Bpest, Szikra—Kossuth. 1951—1961.

Dokumentumok a párttörténet tanulmányozásához I—V. Bpest, Szikra. 1954—1955.

A magyarországi munkásmozgalom 1848—1917; 1917—1919; 1919—1929; 1929—1939; 1939—1945 (Tananyag az MSZMP magyar munkásmozgalom története tanfolyama számára). Bpest, Kossuth. 1957—58.

A magyar munkásmozgalom története. Tananyag az MSZMP szakosított tanfolyama számára. Bpest, Kossuth. 1961—62.

Iratok az ellenforradalom történetéhez I—III. Szerkesztette: Nemes Dezső. Bpest, Szikra—Kossuth. 1956—1960.

Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez.

Összeállította: Ádám—Juhász—Kerekes. Bpest, Kossuth. 1959.

Válatat a náciizmus ellen I—III. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. Bpest. 1958—1961.

Rab házidok (Bő tön aplk, bō tō lv l k). Bp st Szépirodalmi Könyvkiadó. 1956.

„Előre, harcra ifjúnunkas” I—II. Összeállította: Svéd László, Bpest, Ifjúsági Könyvkiadó.

A gyakorlati élet követelménye érvényesül abban, hogy a hosszabb források teljes terjedelemben való közléséről lemondunk, amiért cserébe viszont a legjellemzőbb részeket gazdag választékká kínálhatjuk.

A szerkezet kialakítása során figyelembe vesszük a tankönyvek anyagát, szerkezetét, anélkül azonban, hogy órábeosztásukat is átvennénk. Mindezzel azt szeretnénk elérni, hogy a forrás-szemelvénygyűjtemények a tantervek módosulásától és a tankönyvek változásától függetlenül az összes középiskolákban, gimnáziumokban és technikumokban egyaránt használhatók legyenek. Ezt elősegíti az, hogy az olvasókönyv kötetei hozzávetőlegesen egy-egy történeti kor illetve egy-egy társadalmi formáció történetét dolgozzák fel. Így az I. kötet az ókor, a II. kötet a középkor (egyetemes történetében az angol forradalomig, Magyarország történetében Mohácsig), a III. kötet az újkor (1849-ig), a IV. kötet az új- és legújabb kor válogatott dokumentumait gyűjti össze.

A feldolgozás megint csak igazodik az említett pedagógiai célkitűzéshez. A cél az, hogy a szöveg legyen mennél könnyebben olvasható és minden különösebb utánjárás nélkül is felhasználható. Ez többek között a szövegközlésben a mai helyesírás fokozottabb érvényesítését, az idegen vagy elavult magyar szavak mai jelentésének szöveg közben zárójelben történő feloldását követeli. A lapulji jegyzetek elsősorban a történelmi és földrajzi nevek, fogalmak, utalások magyarázatára, mértékek megadására szorítkoznak.

Az egyes történeti korok bevezetéseként rövid historiográfiai áttekintésben összefoglaljuk a kor forrástípusait, s felsoroljuk a legfontosabb forráskiadványokat. Az egyes forrásrészletek előtt más betűtípussal rövid bevezetőt adunk a forrásrészlet szerzőjéről, eredetéről, jellegzetességéről, történeti értékéről.

Minden kötet végére egy-egy íves melléklet kerül, a legérdekesebb írástörténeti dokumentumokkal, a legtipikusabb források fakszimiléjével. (Így pl. az ókortörténeti kötet mellékletében megtekinthetjük az egyiptomi írások, a mezopotámiai ékirás legszébb emlékeit, néhány görög és latin nyelvű papiruszt, a latin feliratok írástípusait s középkori továbbélésüket.)

Forrásrészletek a tankönyvekben

A forráspublikációk, chrestomathiák mellett egyes tankönyveinkben is találunk forrásrészleteket. Az 1957-ben megjelent Történelem a gimnáziumok III. osztálya számára című tankönyv volt az első, amely három ív terjedelemben elsősorban magyar történeti vonatkozású forrásokat közölt. Azóta az I. gimnáziumban használatos tankönyvünkbe is kerültek forrásrészletek, s reméljük lassanként valamennyi tankönyvünkben gyakorlattá válik ez. (Rendkívül öröndetes, hogy az 1958 óta megjelent és most is használatos általános iskolai könyvekben viszonylag szép számmal akadnak eredeti forrásrészletek. Ezek egyike másika ugyan még kissé nehéz a 12–14 éves gyerek számára, de a többsége igen jó szolgálatot tesz. Más iskolatípusok számára készült történelemkönyveink közül az ipari tanuló intézetek tankönyveiben és az átdolgozott technikumi tankönyvekben találunk még forrásszemelvényeket.)

A szemelvények változatosabbá, didaktikailag érettebbé teszik a tankönyvet. A stilizált élet mellett — melyet a tankönyvíró a maga általánosabb, elvibb követelményeinek megfelelően próbál megfogalmazni — a forrás a tényleges élet egy darabkája: egyedibb, de egyben frissebb, élelenebb, meggyőzőbb amannál. Sohasem veheti ugyan át a tankönyvszöveg szerepét, de mindig kiegészítheti és elmélyítheti annak állításait és általánosításait.

A forrásrészletek beillesztésének — most használatos tankönyveinkben — kétféle megoldásával találkozunk. Az általánosabb eset: a forrásszöveg egy-egy tanítási egység megtanulásra szánt szövege után van beékelve. A másik — és egyelőre csak az ipari tanuló intézetek I. osztálya számára készült tankönyvben fellelhető — megoldás: a forrásrészletek többsége a tankönyvszövegbe van beágyazva. Éppen mivel a tankönyvszöveg és a forrásrészletek elválaszthatatlan kölcsönhatásban vannak, ez a megoldás látszik a tökéletesebbné. Ebben az esetben a kapcsolatot szervezőbb, a forrásrészletek funkciója még világosabb, hatása is kétségtelenül nagyobb.

A tankönyvekben felhasznált forrásszövegek gyakorlati jelentősége rendkívül nagy. A forráspublikációkat, chrestomathiákat legfeljebb csak a tanár forgatja. A tankönyvben közölt forrásrészleteket a tanuló is olvashatja, ami sokoldalúbb és elmélyültebb feldolgozást tesz lehetővé.

Ez a kezdeményezés más tekintetben is jelentős. A közölt részletek rádöbbennek a tanulókat arra, hogy a történelmet nem lehet valójában csak a tankönyvekből megismerni. Emlékeztetnek a forrásszövegekre arra is, hogy a történettudomány megállapításainak a kritikailag kezelt források képezik az alapját. Mindez jelentősen megnöveli történetírásunk tekintélyét, hitelét, ami világnézeti szempontból sem lehet közömbös.

A forrásszemelvények tanórákon való feldolgozása. A feldolgozás típusai

Miután számba vettük a történeti források közlésének különböző alkalmait és lehetőségeit, a tanórákon való feldolgozás kérdésére kell rátérnünk.

A forrásrészletek feldolgozásának két alaptípusát különböztetném meg aszerint, hogy a forrásrészletek feldolgozását a tanterv betűje és szelleme hogyan teszi lehetővé.

1. *Tantervileg biztosított forrásfeldolgozó órák.* Ilyen, történelemtanításunkban egészen új óratípussal most egyedül a gimnáziumok humán tagozatú III. osztályaiban találkozunk, ahol ha a heti órák száma 4, akkor évi 33 órát biztosít erre a célra a tanterv, A forrásfeldolgozó órákon egy vagy több egymással összefüggő forrásrészlet megbeszélése, feldolgozása az óra tárgya. Ez a források feldolgozásának *speciális* formája.

2. A források feldolgozására más osztályokban és tagozatokon a tanterv nem határoz meg eleve külön órakeretet. A tanterv szelleme azonban megköveteli és egyben lehetővé is teszi a források felhasználását az *általános történelemtanítási gyakorlatban*. A módszertani megoldás ebben a keretben rendkívül sokféle lehet, amint hogy a gyakorlat maga is igen sokrétű. A legáltalánosabb metodikai megoldásokra később még visszatérek.

A tantervileg biztosított forrásfeldolgozó órákkal mint egészen speciális óratípussal nem akarok e helyen részletesen foglalkozni. Ezt a tanárok kezén forgó Történelmi forrásfeldolgozó órák a gimnázium III. osztályában című segédkönyvünk jórészt ugyis szükségtelenné teszi. Ezzel kapcsolatban inkább arra hívatkoznék, hogy ennek a most már ötödik éve folyó kísérletünknek országos viszonylatban is igen kedvező viszhangja van. A kezdeti nehézségeken, amelyek jórészt a feladat újszerűségéből fakadtak, az első két évben lényegében túljutottunk, s véleményem szerint a helyzet megérett a tapasztalatok összeszegésére.

A források felhasználásának legáltalánosabb, minden középiskolai osztályban hasznosítható formája az ún. vegyes típusú órákon történik. A forrás ebben az esetben egyik — de kétségtelenül a leghatásosabb — eszköze a meggyőzésnek, a megelevenítésnek, a tanár legfőbb segítője a tárgyi és nevelési cél megvalósításában.

A vegyes típusú órákon — az esetek nagy többségében — a források bizonyító, szemléltető anyagként kerülnek feldolgozásra. Az előkészített forrásrészleteket ilyenkor az óra előre meghatározott szakaszában, egyik vagy másik metodikai lépésnél használjuk fel. Ebben az esetben rendszerint csak rövidebb szemelvényt vagy szemelvényeket tudunk természetesen feldolgozni. A materialista történelemszemlélet kialakítása szempontjából azonban szerintem elengedhetetlen, hogy osztályonként egy-két döntő történelmi kérdést meg ne tárgyaljunk elsősorban a forrásokra támaszkodva. Ezt úgy lehet megoldani, hogy osztályonként legalább 4—5 órát csak források feldolgozására állítunk be.

Annak a lehetőségét, hogy évente 4—5 órát ilyen célra lehessen fordítani, a tankönyvek belső méretezésével is mindinkább igyekszünk megteremteni. Pl. az 1961/62. tanévre új, átdolgozott kiadásban megjelent, technikumok I. osztálya számára készült tankönyvünkben az új anyag közli órák száma 44 a 66-ból, a III. gimnáziumban pedig 61 a 99-ből, vagyis mindkét esetben csak az összóraszám 2/3-ára terveztünk „új leckét”.

Osztályonként 4—5 órát tehát valóban nyugodtan fordíthatunk arra, hogy egy-egy fontos, vitatott történelmi eseményt megvilágítsunk a források tükrében, illetve hogy egy-egy kor jellegzetes forrástípusát, pl. a II. osztályban az oklevelet, bemutassuk.

Az ilyen természetű forrásfeldolgozó órákat a legcélszerűbbnek látszik a tematikus egységeket lezáró összefoglaló óra után beiktatni. A tananyag összefoglalása, a leglényegesebb fogalmak megvilágítása és tudatosítása megteremti az alapot ahhoz, hogy a források feldolgozása ne a tanár egyoldalú interpretálásából álljon, hanem a tanulók élénk részvételével folyjék. Így érhetjük el azt, hogy tanítványaink vitatkozzanak egymással, esetleg a forrásrészletek szerzőivel stb. Egyszóval ez a fajta tervezés valóban tág teret nyit a tanulói aktivitásnak, a tudatos absztrahálásnak, tehát olyan jellegű értelmi tevékenységnek, amely a világnézeti nevelés szempontjából alapvető jelentőségű.

A forrásokra épített órák programját a következőképpen képzelem el.

Az I. osztályban

Egy nap a Periklész-kori Athén piacán.

Aníz Spartacusék fejevert fogtak. (A rabszolgák sorsa a római világbirodalomban.)

Julius Caesar vagy Augustus (a római császárság kialakulása).

A római technika (Róma a világváros, Pompeji romjainál, a római utak és vízvezetékek stb.).

Itt jegyzem meg, hogy az I. osztályban az első tanórák egyikét célszerű bevezető óráként arra felhasználni, hogy — amennyire az lehetséges, sokoldalú szemléltetéssel — elmondjunk egyet-mást a forrásokról s a forrásokat gondozó tudományos intézményekről.

A II. osztályban

A középkori város élete.

Mit tartottak Mátyás királyról a kortársak és az utódok?

Mit mondanak a források Dózsáról és az 1514-es parasztháborúról?

Mi az igazság Mohács körül?

A II. osztályban fordítsunk egy órát az oklevél általános bemutatására. Téved, aki azt hiszi, hogy ez nem érdekli a tanulókat! Megfelelő szemléltetéssel valóságos izgalmat okoz az anyaga, kiállítása, pecsétje, dátumozása, szóval általános tartalmi és formai sajátosságai.

A III. osztályban

(ahol nincsenek önálló forrásfeldolgozó órák)

A végváriak élete.

A törökök és a Habsburgok között. (Mit mondott erről Boeckai, Bethlen, Zrínyi és Rákóczi.)

Széchenyi és Kossuth vitája, meg amit az utókor hozzáfűzött.

1848. III. 1-től IV. 11-ig az utolsó rendi országgyűlésen.

Az ipari forradalom nagy feltalálóinak küzdelme.

Marx—Engels és a Kommunista kiáltvány.

A IV. osztályban

A kiegyezés vitája. Kossuthnak vagy Deáknak volt-e igaza?

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom első napjai.

A második világháború előzményei (Münchenből 1939. IX. 1-ig).

A faszizmus rémtettei.

A nemzetközi erőviszonyok eltolódása a szocialista tábor javára.

A felsorolt témák természetesen csak ötletként szolgálhatnak, hiszen a tanár és a tanulók érdeklődése az ilyen programot erősen módosíthatja. Az elv azonban maradhatna: problematikusan felvetni olyan kérdéseket, amelyek a tanulók számára érdekesek, vagy akár már nemzedékek óta vitatottak. Ezekkel az órákkal kapcsolatban szükségesnek látszik még két lényeges dolgot megjegyezni. Az egyik: a tanulók figyelmét idejekorán fel kell hívni arra, hogy ilyen természetű órára sor kerül. Legjobb ezt már akkor megtennünk, amikor a megvitatandó kérdést új lecke korában először érintjük. Ez azért igen lényeges, hogy ne csak kérdéseikkel, hanem bizonyos forrásrészletek tanulmányozásával, vagy esetleg akár önálló kikeresésével is hozzájárulhassanak a tanulók az óra sikeréhez. A másik: a témák legtöbbje kiválóan alkalmas arra, hogy összekössük más művészetek: képzőművészet, festészet, zene, film vagy az irodalom idevonatkozó ábrázolásainak a bemutatásával. Ezzel kapcsolatban csak arra kell ügyelni, hogy az óra fonalát mindig a történeti források feldolgozása képezze.

A forrásrészletek didaktikai feldolgozása az ún. vegyes típusú órán

A források felhasználásának legáltalánosabb lehetőségét az ún. vegyes típusú órák kínálják. Rövid, nagyon gondosan kiválasztott szemelvényt vagy szemelvényeket szinte minden órán be kell iktatnunk a tanári magyarázatba.

A szemelvényrészlet felolvasására megfelelő tartalmi és érzelmi előkészítés után kerülhet sor. A párhuzamosan futó kettős előkészítés során egyrészt a forrás megértéséhez szükséges tárgyi ismereteket kell közölni, lehetőség szerint bemutatva forrásrészletünk szerzőjét is, másrészt meg kell teremteni azt az érzelmi feszültséget, ami a szemelvény hatásos bemutatását lehetővé teszi.

A szemelvényt mindig a tanár olvassa. A mai nyelvhasználattól eltérő kifejezések, régies mondatfűzések, vagy a legújabb kor forrásainál is esetleg a nevek olvasása túlságosan sok problémát jelentene a tanulóknak, s a gyakorlatból jól tudjuk, hogy egyetlen komikus nyelvbotlás nemcsak a szemelvényt „csapná agyon”, hanem egész óránkat is tönkre tehetné. A régies szövegek olvasásakor jó, ha a tanár rögtön elvégzi a szükséges feloldást is, kissé más hangsúllyal megkülönböztetve az eredetitől.

A tulajdonképpeni feldolgozás ezután következik. Mértéke a forrásszemelvény jellegétől és felhasználásának céljából következik. Elbeszélő forrásoknál rendszerint csak

kevés utólagos magyarázat szükséges. A törvénytövegeknél, gazdasági iratoknál, politikai programoknál, röpiratoknál általában több. Ahol erre lehetőségünk, időnk van, a forrásszemelvény legfontosabb gondolatait, azok jelentőségét, magyarázatát, összefüggéseit a tanulók maguk fejtik ki. Azt persze sohasem szabad elfelejteni, hogy ez nem könnyű dolog, s amit a tanulók nem tudhatnak vagy nem valószínű, hogy tudnának, azt nem érdemes valamiféle „kérdve-kifejtő” módszerrel erőszakolni. — A forrásfeldolgozáshoz hozzátartozik, hogy egy-egy szóval kitérjünk a forrásfajta jellegére és az elemi forráskritikai észrevételeket is megtegyük. Középiskolai fokon is be kell mutatnunk azt, hogy a forrásszöveg visszatükrözi írójának osztályhelyzetét, politikai állásfoglalását, világnézetét.

A forrásrészlet a tanítási óra befejező részében, az összefoglalásban is kerüljön szóba. A forrásrészlet címét, szerzőjének nevét írjuk fel vagy írassuk fel a vázlatba. Esetleg egy-egy fontos gondolatot, különösen szép mondatot is emeljünk ki és jegyeztessünk fel.

A vegyes típusú órán a forrásrészletet vagy részleteket metodikailag igen sokféleképpen fel lehet használni. A legáltalánosabb ugyan nyilván az az eset, amikor azt a magyarázatba illesztjük bele. De elképzelhető pl., hogy a forrás kerül az óra középpontjába, az adja az óra vázát is. Arra gondolok, hogy pl. a Rákóczi szabadságharc okait mennyivel meggyőzőbben lehet tárgyalni, ha azt Rákóczi kiáltványára építjük. Vagy ha a 48-as törvények elemzésével mutatjuk be a márciusi forradalom vívmányait. Vagy ha a legújabb kor tanításánál a második világháború utáni helyzet összefoglaló óráját, a kommunista és munkáspártok 1960. évi moszkvai nyilatkozatából vett részletekre építjük.

Az is megvalósítható, hogy a forrásrészlet az új anyag kiindulópontja lesz. Ebben az esetben a számonkérés után az óra exponálása forrásrészlettel történik. Pl. Boeckai-szabadságharc számonkérése után a Bethlennel foglalkozó órát Boeckai végrendeletével, illetve az abból az erdélyi fejedelemség politikai szerepére vonatkozó gondolkodattal vezetem be, s azt használok vezérmotívumnak. A példákat, megoldási módokat lehetne tovább sorolni szinte tetszés szerint. Tanári találékonyság, módszertani tájékozottság és rutin, meg természetesen történelmi tájékozottság kérdése ez pusztán.

Mihez olvassunk forrásszemelvényeket?

Mivel a lehetőségek csak módszertanilag sokrétűek, de időben annál inkább korlátozottak, igen tudatosan kell eljárunk abban a tekintetben, hogy *mihez olvassunk forrásszemelvényt, mit akarunk forrásszemelvény felhasználásával még világosabbá tenni*. Ez már a tervezés, első fokon már a tanmenetkészítés időpontjában megoldásra váró feladat.

Véleményem szerint a tervezésnél négy szempontra különös tekintettel kell lenni. Elsősorban négy pontra kell összpontosítani a forrásrészleteket.

1. A társadalmi fejlődés szempontjából döntő fogalmak érzékeltetésére, hogy mire a tanulóknak el kell jutniuk az absztraktció rendkívül nehéz fokáig, addigra elég szemléletű anyag támogatja őket. Ez persze csak ritkán sikerülhet egy vagy két részlettel, annál is inkább, mivel számos társadalmi fogalom tartalma különböző időben más és más. De még mindig egyszerűbb pl. a rabslolga, a jobbágy, a munkás fogalmát (még fejlődésében elhatárolva is) élettellel telíteni, mint pl. az elvontabb feudalizmus, kapitalizmus, szocializmus fogalmát. Éppen azért fontos, hogy a forrásrészletek beiktatását úgy tervezzük, hogy mire egy társadalmi formáció tárgyalásának a végére jutunk, az összefoglalásnál elég sok idevágó anyag álljon rendelkezésünkre.

2. Hálás és viszonylag könnyebben megoldható az osztályharc megelevenítése, különösen „a történelem ünnepnapjainak”, a forradalmaknak az esetében. Tanulóink is igen nagy belső intenzitással élnek át ezeket a nagy fordulópontokat. Annál nehezebb elárni — bár ez rendkívül fontos —, hogy a felkelések, polgárháborúk és forradalmak, tehát az osztályharc legkiélezettebb megnyilatkozásai mellett az osztályharc „hétköznapi” formái se hiányozzanak.

3. Gazdagon érzékeltessük népünk történelmi sorsfordulóit! Ez megint csak hálás feladat, mert különösen a törökellenes harcok, a függetlenségi küzdelmek, 1848/49, 1919 és 1945 megelevenítéséhez gazdag forrásanyag áll rendelkezésünkre. Itt inkább arra kell ügyelnünk, hogy az elbeszélő források mellett más jellegű forrásrészletek tegyék teljesebbé a képet.

4. Főleg nevelési szempontból lényeges, hogy forrásszemelvények felhasználásával még előbbé tegyük azokat a kiemelkedő történelmi személyiségeket, akik példaképpül szolgálhatnak. A történetem gazdag tárháza a „pozitív hősöknek”. A bátor fölfedezők, a haza érdekeit magánérdekeik elé helyező haladók, politikusok, a munkásmozgalmak nagy-

jai, a proletárdiktatúráért életüket áldozó mártírok fiúknak és leányoknak egyaránt példaképei lehetnek. (Becsületbeli kötelesség az iskola névadóját elég sokoldalúan ismertté tenni a tanulók előtt!) Lényeges az is, hogy figyelembe vegyük a serdülő gyerekek kritikusabb és mindent kissé kételkedő álláspontjairól megközelítő lelki világát, ennek megfelelően ne fosszuk meg hőseinket emberi vonásaiktól. A küszködő, vívódó és győzelmeskedő hős a legvonzóbb és legnagyobb hatású 15–18 éves korban.

Milyen fokra emelhetjük tanulóink ismereteit a forrásokról és forráskritikai készségüket?

Ha rendszeresen felhasználjuk a forrásokat, növendékeink a négy év alatt fokról-fokra megismerkednek a különböző forrástípusokkal s bizonyos forráskritikai készségük is kialakul.

Az I. osztályban

Sokféle forrással találkozhatnak a tanulók: elbeszélő szövegekkel, törvényekkel, filozófiai elmélkedésekkel, mondákkal és mítoszokkal.

A cél: megismerkedni a forrásokkal, a források őrzésére szolgáló tudományos intézményekkel, elsősorban a múzeummal, s szétválasztani az írott történeti forrásokat a mondáktól, mítoszoktól, melyek az íratlan szellemi hagyományokhoz tartoznak.

A II. osztályban

Ebben az osztályban dominálnak az elbeszélő források, a krónikák, geszták. Fontos szerep jut a törvényeknek, s a legtipikusabb középkori forrásnak, az oklevélnek.

Cél, a magyar középkor forrásainak vázlatos megismerése, s az alapvető forráskritikai szempont: cui prodest, „kinek használ” felvetése és alkalmazása.

A III. osztályban

A már ismert forrásfajták mellé ebben az osztályban újak lépnek: a nagy sorsfordulók idején oly gazdagon tenyésző memoáriródalom s a sajtó. Míg korábban csak szórványosan találkozott a tanuló gazdaságtörténeti forrásokkal, most ezek erősen megszaporodnak, s feltűnik a hivatalsszervezet tipikus tömegterméke: az akta.

Cél: különösen a humán osztályokban, ahol forrásfeldolgozó órák is vannak, a forrásokra vonatkozó ismeretek középiskolás fokon való rögzítése. (Persze, különösen a reálosztályokban szó sincs arról, hogy valamiféle plusz terhet rakjunk tanulóra és tanárra. Arra gondolok elsősorban, hogy a forrásszemelvények gyakori alkalmazása során kell a tanulóknak kialakulnia ilyen természetű alapfokú tájékozottságnak és készségnek.)

A IV. osztályban

A középiskola utolsó osztályában új forrásfajták már nem igen kerülnek elő. Annál inkább célunk lehet itt a történeti források kritikai használatáról tanultak alkalmazása és begyakorlása.

A források rendszeres és tudatos felhasználásának jelentősége

Összegezősképpen néhány szót arról, hogy milyen jelentőséget tulajdonítok a források rendszeres és tudatos felhasználásának. Nem túlzok, ha azt állítom, hogy az értelmi, érzelmi s főként pedig a világnézeti nevelés területén egyaránt igen döntő hatása mutatkozik.

Segít abban, hogy a történelmet a tanulók ne „magolós” tárgynak tartsák, hanem olyannak, amelyet nem lehet igazán tudni anélkül, hogy ne értenék. Amikor egész iskola-rendszerünkre terjedően az az egyik központi törekvés, hogy gondolkodásra neveljünk, a forráselemzés ehhez felbecsülhetetlen segítséget kínál. Úgyes vezetéssel az érdeklődő tanulók hamar észreveszik a leglényegesebb politikai gondolatokat, összefüggéseket, s a szerzők szándékait és eszközeit is felismerik. Ez pedig a legtöbb, amire a történelemtanításban az értelmi nevelés területén törekedhetünk.

Sok lehetőséget kínál a források felhasználása az újabban ismét erőteljesebben hangsúlyozott érzelmi neveléshez. Az eredeti, egykori források szakavatott megszólaltatása hevesebb érzelmi reakciót vált ki, mint a legjobb tanári magyarázat vagy a legjobb

tankönyvszöveg, Áldozatvállalást, a haladás ügye melletti bátor kiállást, igazi hazaszeregetet, proletár internacionalizmust plántál a tanulóba.

Az állandó és tudatos forrásfeldolgozásnak a legnagyobb hatása mégis a közvetlen világnézeti nevelés területén jelentkezik. Az elemzés során ugyanis a tanulók nemcsak azt látják, hogy a dialektikus módszert hogyan kell alkalmazni, hanem saját élményeik alapjányozódhatnak meg annak tudományos fölényéről is. Ugyanakkor elmélyül a materialista történelemszemléletük, hiszen a forrásfeldolgozás során kész általánosításokat vesznek át, hanem saját vizsgálódásaik győzik meg őket arról, hogy a nagy hatású kiadványok, a korszakfordulót jelentő törvények stb. mind csak a kor gazdasági és társadalmi valóságát tükrözik. Mindez elősegíti azt, hogy a tanulók világnézete tudatos, meggyőződésük viszonylag kiforrott és szilárd legyen.

Néhány szó a gyakorlati tennivalókról

A források felhasználásának jelentőségét azt hiszem kevés ember tagadja azok közül, akiknek a történelemtanításhoz valami közük van. A gyakorlatban mégis aránylag kevés történik a jó ügy érdekében. Ebben nyilván komoly része van annak, hogy állandó és reménytelennek látszó versenyfutás folyik minden tanórán az időért, a percekért, hogy alig még jelentettünk meg iskolai chrestomathiákat, hogy nem foglalkoztunk eleget a források felhasználásának metodikai lehetőségeivel. Megítélesem szerint két irányban kell határozott lépéseket tenni: egyrészt meg kell javítani a források felhasználásának technikai feltételeit, másrészt — és ez nem lesz túl nehéz, ha már tettünk egyet-mást a technikai feltételek megjavításáért — meg kell szerettetnünk a tanulókkal és egy kicsit tanártársainkkal is a történelemtanításhoz ezt a módját. Mit lehetne ilyen irányban tenni? E helyen most mindössze néhány — részben nem is először és nem is csak általam felvetett — ötletet szeretnék felsorolni.

Kiadói tekintetben nemcsak arra kellene törekedni, hogy a chrestomathiákat tanári segédkönyvekként adjuk ki, hanem az érdeklődőbb tanulók számára is jó lenne lehetővé tenni ezek beszerzését. (Első, szerény lépésként legalább a szakköri tagok kezébe adjunk ilyen jellegű kiadványokat.)

A szakköri foglalkozások támogatására mennél előbb meg kellene jelentetni olyan kis gyakorlati kézikönyvet, amely segítséget ad a megjelentetett forráspublikációk és esetleg a levéltári források kezeléséhez, feldolgozásához, s ezt az egyes történelmi kérdésekhez, a szakköri tematikához adott bibliográfiai utalásokkal is kiegészítené. (Ilyen jellegű kiadvány egyébként szerepel a MM és a Tankönyvkiadó tervében.)

Meggondolás tárgyává kellene tenni, nem volna-e célszerű olvasó, „filléres” forráskiadványok sorozatát megjelentetni. Ez gondos tervezés, az olvasóközönség pontos elhatárolása esetén aligha zavarná az igényesebb forráskiadványok iránti keresletet. A gondolat megvalósítása viszont lehetővé tenné, hogy középkori krónikások és legújabbkori dokumentumgyűjtemények kerülhessenek a kispénzű, de érdeklődő tanulók kezébe. (A klasszikus regények iránti keresletet is csak növelné az Olcsó Könyvtár!)

Nagyon sokat tehetne a jó ügy érdekében az Országos Levéltár és általában a megyei levéltári szervezet is. Elsősorban azzal, hogy a legfontosabb levéltári irattípusokból fakszimile gyűjteményt állítana össze. Ezt a kiállítást először vándorkiállításaként lehetne köröztetni fővárosi és vidéki iskolákban, s amikor a tapasztalatok alapján kialakulna végleges formája, ki kellene adni és egyben diapozitív sorozatot is lehetne készíteni róla. Jelentősebb évfordulók alkalmával az esetleges levéltári kiállítást jó lenne a tanulók számára is hozzáférhetővé tenni.

Ahogy azt néhány elszórt tapasztalat bizonyítja, a tanulókra rendkívül nagy hatással van, ha egy-egy alkalommal maguk is betekinthetnek a levéltárak munkájába, hiszen a múzeumokról még csak van fogalmuk, de a levéltárról alig tudnak valamit. Gondolni sem lehet természetesen arra — legalább is egyelőre —, hogy az összes középiskolást akár csak egyszer is elvigyük a levéltárba, de legalább a szakkörök számára ezt lehetővé kellene tenni. Nem kell attól tartani, hogy mind levéltáros akar majd lenni, a levéltári munkát azonban egy ilyen kirándulás után bizonyára meg fogja becsülni. A régi bullák, pecsétek, címereslevelek, helytartótanácsí fóliánsok, régi magánlevelek, két világháború közötti kérvények, rendőri jelentések, minisztertanácsí jegyzőkönyvek, az érdekes, modern technikai felszerelés senkinél sem fogja eltéveszteni a hatást.

Csak örülni lehet annak, hogy elkészültek az első iskolai dokumentumfilmek. Nem kétséges, hogy az egykori felvételekből, híradó anyagokból és esetleg levéltári forrásokból összeállított filmek tulajdonképpen a forrásszemelvények felhasználásának egyik

módját jelentik. Elterjedésük nyilván növeli majd a történelem iránti érdeklődést, s ezzel közvetve is elősegítik a forrásszemelvények fokozottabb bekapcsolását.

Általában utalni kell arra, hogy a szemléletes történelemtanításra való törekvés a történelmi falitérképek kiadásától egészen a makettek készítéséig — amiben a debrecenieké most a vezető szerep — tulajdonképpen mind egy célt szolgál, kiegészíti, támogatja a forrásszemelvények általános használatát.

A források rendszeres és tudatos felhasználása tehát sokféle intézmény, több munkaterület dolgozóinak az összefogását teszi szükségessé. Elsősorban a tudományos intézmények, levéltárak, a tudósok és levéltárosok jóindulatú támogatására van szükségünk. Ugyanakkor persze kétségtelen, hogy a legtöbb munkát ez a fajta igényesebb történelemtanítás a történelemtanárokra rója. De befejezésül hadd idézzek egy sort Zrínyi Török áfiumából: „Volenti nihil difficile. Akiben megvan a jó szándék, annak semmi sem nehéz.”

UNGER MÁTYÁS

A „WESSELÉNYI VÉDELME” SZERZŐSÉGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

Rövid tanulmányunk az évek óta folyó, egyre inkább kiszélesedő Kölcsény-vita egy részletkérdésének megoldásához kíván hozzájárulni: Wesselényi híres derekas védelme szerzőségének tisztázásához. Az alkalmat (részben az erkölcsi kötelezettség erejével) *Barta Istvánnak* a Századok 1961. évf. 4—5. számában megjelent cikke („Ki írta Kölcsény 'Wesselényi védelme' c. munkáját?”) adta meg rá. Hangsúlyozni kívánjuk: *Barta lényeges* állításaival részben vagy egészben egyetértünk; szerintünk sem tekinthető Kölcsény az egész védirat szerzőjének, s *Barta* részben helyes irányban tájékozódott, amikor a munka nem Kölcsény-fogalmazványnak bizonyuló részeit Benyovszky Péter művének vélte. Cikkünk tehát részben az általa kifejtettek további precizizozása, s csak részben tart igényt arra, hogy novumnak tekintessék. Egyes-oly részletkérdésekben, amelyek nem tartoznak a kérdés érdeméhez, nem is kívánunk vitába bocsátkozni vele; vizsgálódásunkat (már csak helyszűke miatt is) a kérdés érdemére korlátozzuk.

I. Az első kérdés, amelyben *Barta* tételét tovább kell finomítanunk, Benyovszky szerepe Wesselényi védelmében általában. *Barta* Wesselényi ügyvédjeként szerepelteti Benyovszkyt, s egyben (egészében helyesen) felvázolja Benyovszky helyét a reformkor politikai életében. Az az állítás azonban, hogy Benyovszky volt Wesselényi ügyvédje hűtlenségi perében, részben nem teljesen pontos, részben pedig a mai olvasók körében félreértésre adhat okot, hisz a mai olvasó hajlamos lehet arra az elképzelésre, hogy az ügyfél, átadván ügyét ügyvédjének, lényegében már passzív fél a perben.

Lássuk ezek után Wesselényi ügyvédeknek szerepét a perben. E sorok írója, készülő Wesselényi-életrajzához végzett kutatásai során, feldolgozta e kérdés legfontosabbnak tekinthető forrását: Wesselényi naplóját. A napló, ill. annak a Magyar Országos Levéltárba került része sajnálatosan csonka; a hűtlenségi per időszakából (1835 február — 1839 február) hosszabb s igen fontos részek hiányzanak belőle: az 1837 júniusának közepétől 1838 február végéig terjedő szakasz s az 1838. október 26. utáni rész. E részeket illetően többszöri érdeklődésre is csak azt a választ nyertük az anyag eredetijének kolozsvári ismerőtől, hogy ezen időszakokból nem maradt fenn Wesselényi naplója. Az itt elmondandókat tehát csak ennek figyelembevételével lehet teljesnek tekinteni.¹

Amikor Wesselényi 1835. május 3-án, perének a magyar királyi tábla előtt való felvétele előtt két nappal, a peres gyakorlatnak megfelelően „ügyvédet vall” a személynöknél (azaz megnevezi a védelmét ellátó ügyvédek), négy személyt sorol fel: Kubinyi Miklóst, Benyovszkyt, Lissóvenyt és Gyöngyösit. Az utolsóval nem találkozunk a továbbiakban a naplóban, a többi hárommal igen. Kétségtelenül Benyovszky viszi köztük a legjelentősebb szerepet. Kubinyira Wesselényi bizonyos hatalmas tapasztalata s tekintélye miatt tart igényt. Lissóvenyi a legkevésbé ismert köztük; amennyire a naplóból kivehető, ő még Benyovszkynál is baloldaliabbnak tekinthető.

Lássuk most már az ügyvédeknek a naplóból megállapítható szerepét a perben. Wesselényi még valószínűleg 1835 február végén — március elején, kényszerű pesti tartózkodása alatt, kapcsolatba lép Benyovszkyval s Kubinyival. A napló két utalása Kubinyi közvetítő szerepére Wesselényi s a nádori közbenjárást javasló Gosztonyi Miklós (később Wesselényi perének referense a királyi táblán) közt (1835. március 10—11.) feltehetően az ügyvéd Kubinyira s nem a későbbi nógrádi követre, Kubinyi *Ferencre* vonatkozik. Az ügyvédek érdemi szerepe azonban a per felvételét megelőző hetekben kezdődik. A védekezés irányát maga Wesselényi már a királyi táblai idézőlevél kézhezvétele napján, 1835. február 27-én meghatározza: nem ő van perbefogva — írja —, hanem „minden

¹ Már cikkünk lezárta után értesültünk róla, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárába került a Wesselényi-napló 1837 június — 1838 februári része. Minthogy azonban e részek érdemben nem tartalmaznak újat (csak egy-néhány részletet illetően), az abból nyert adatokat nem volt szükséges beledolgozni a cikkbe.

közygyűlések szabad szólhatása”, ügye tehát a szólásszabadság sérelme. S ugyanakkor dönti el azt is, hogy védelmében a forum (a királyi tábla illetékessége) s a processus (a perfolymat — ti. annak törvénytelen volta) ellen támad, szavai mentésébe pedig nem bocsátkozik (ezzel ti. elismerné, hogy közgyűlési kijelentéseknek bírāja lehet a közgyűlésen kívüli tényező). Ha a per későbbi folyamára gondolunk, látnunk kell, hogy a védelem valóban ezt az irányt követi, amíg erre módja van. A védekezés módjának *elvi meghatározása* tehát, ismételjük, Wesselényinek tulajdonítható. Ezen az elvi alapon végzik el azután ügyvédjei a perbeli feleletek (replicak) kidolgozását. Az első replica még a per felvétele előtt elkészül. Ezt Benyovszky dolgozza ki, s Kubinyi is jóváhagyja (bár az öreg Kubinyi a napló szerint már ekkor is irigyen figyeli fiatalabb kollégája működését); Benyovszky 1835. május 4-én érkezik Pozsonyba, s ott felolvassa Wesselényinek s *Deáknak* a replica-tervet.¹⁴ Ez kerül aztán benyújtásra. A fiscus feleletét Wesselényi 1835. május 30-án kapja meg; másnap megvitatja Deákkal és elküldi Deák rávonatkozó nézeteivel együtt Kubinyinak s Benyovszkynak. Kubinyi még júniusban kidolgozza tervezetét (ez eltér a Deákétól), s egyben jelzi Wesselényinek: Benyovszky még nem dolgozott semmit az ügyben, s nem is köölt vele semmit. Wesselényi (aki június 19-én veszi Kubinyi küldeményét) ismét személyes féltékenységre gyanakszik.² Nem sokkal később azonban megérkezik Benyovszky tervezete is. Július 30-án Wesselényi ismét Deákkal vitatja meg a két replica-tervet; „igen procatori”-nak találja őket, egy közjogi fontosságú perben tömörséget tart illőnek. Így abban állapodik meg Deákkal, hogy új, tömör replica-tervezetet dolgoznak ki, s ezt megküldik a két ügyvédnek.³ A szöveget Deák fogalmazza meg, s Wesselényi augusztus 13-án küldi el az ügyvédeknek.⁴ Mielőtt még választ kapna tőlük, augusztus 31-én újra összeül Deákkal s harmadik ügyvédjével, Lissóvenyivel is; az utóbbi azt tartja a legfőbb fegyvernek, hogy a királyi tábla nem ítélhet egy, az országgyűlés előtt közjogi kérdésként forgó perben.⁵ Wesselényi ezt jelzi Kubinyinak; az erre, sértett hiúságában, goromba levélben válaszol neki s Deáknak: elítéli az ügy országgyűlési vitatását, s a kormány álláspontjára helyezkedik a perben: szerinte szóval is lehet a hűtlenség vétkébe esni, király és kormány egy, a király magában is magyarázhat törvényt. Wesselényi erre le akar mondani szolgálatairól; csak Deák ellenzésére s azt meggondolva tesz le erről, hogy Kubinyi tekintélye miatt a szakítás káros pletykákra adhatna okot, s az országgyűlés után (Deák ekkor birtokára vonul) szüksége lesz rá. Így mégis elfogadja Kubinyi replicáját.⁶ A védelem 1835 őszén benyújtott felelete végül is Kubinyi, Benyovszky és Lissóvenyi közös műve lesz; Kubinyi azonban oly zavarosan és sértően viselkedik, hogy Wesselényi 1835 októberében el kívánja ejteni.⁷ Az ügyvédek szerepe most csak majd egy év után folytatódik a perben: az 1836. augusztus 25-i ítéletet (ez állapítja meg a királyi tábla judicatusát a perben) Benyovszky tiltmányozza. 1836. augusztus 27-én indulnak meg Wesselényi megbeszélései az új replicát illetően: előbb Benyovszkyval s Lissóvenyivel, majd velük megállapodva Kubinyival is. Leszögczik az új replica alapelveit; a fogalmazás Benyovszky feladata lesz.⁸ Szeptember 12-én mutatja be Wesselényinek; az jónak találja, de nagyon hosszúnak. Maga javítja át; szeptember 25-én visszajuttatja neki, majd vele, Lissóvenyivel, Kubinyival újra átrágják, s végül is Benyovszky fogalmazza meg a beadandó szöveget. „Isten legyen kegyelmes czen foltozott mívnek” — írja róla Wesselényi.⁹ A fiscus újabb replicajára 1837 elején készül el a válasz: Benyovszky fogalmazza az első tervet, ezt Wesselényi hosszúnak s rosszsnak találja, maga dolgozza át, aztán megvitatja vele s Lissóvenyivel, majd újra négyesben vizsgálják meg, Kubinyi bevonásával.¹⁰ Innen kezdve az ügyvédek szerepe jó időre eltűnik szemünk elől, a napló hiányos volta miatt. Csak 1838 tavaszán találkozunk újra velük. Ez az 1838 júniusi — augusztusi híres incidens. Wesselényi ti. 1838. május 13-án Szatmárba indul, hogy személyesen irányítsa a védelméhez szükséges oklevelek beszerzését; távollétében Benyovszky, a fiscus s a referens ítélőmester törvénytelen sürgetései után, 1838. június 2-án kénytelen újabb replicát benyújtani; ebben helyes érvek mellett (amelyek használatára jórészt Wesselényi utasította távozása előtt) azt a hibásat is alkalmazza, hogy Wesselényi 1838 márciusi pesti árvi mentési érdemeire hivatkozik. Wesselényi 1838. augusztus 17-én érkezik vissza Pestre; aznap felkeresi Benyovszkyt. Már akkor összekap vele (az ti. kétségbevonja

¹⁴ *Wesselényi*: Napló (a továbbiakban: N) 1835. máj. 4.

² N. 1835. jún. 19.

³ Uo. 1835. júl. 30.

⁴ Uo. 1835. aug. 13.

⁵ Uo. 1835. aug. 31.

⁶ Uo. 1835. szept. 15.

⁷ Uo. 1835. okt. 18.

⁸ Uo. 1836. aug. 27.

⁹ Uo. 1836. szept. 12., 16., 25—26.

¹⁰ Uo. 1837. jan. 14., 16—18.

a Wesselényi által Szatmár megyétől beszerzett bizonyítvány értékét a perben), s ingerülten faképnél hagyja. Másnap értesül a Benyovszky által elkövetett hibáról. Felháborodásában csak fegyelme tartja vissza attól, hogy meg ne botozza ügyvédjét. A replica e szakaszát azonban revocálja (visszavonja): büntelensége tudatában nincs szükségére mentőkörülményekre, s megvetendő dolognak tartja a ióttekben megnyilvánuló erkölcsi gazdagsággal diéskedni.¹¹ Ezzel az ügyvédek szerepét illetően a napló tanúsága érdemben véget is ér. Annnyiban igazat adhatunk hát Bartának, hogy Wesselényi védelmében a legfontosabb ügyvédi szerepkört Benyovszky látta el; mellette azonban jelentős szerep jutott Kubinyinak s Lissóvnyinak is. Másrészt Wesselényi szerepe ügyvédjeivel szemben minden, csak nem passzív: ügyvédjei csak a felhasználható jogi érveket szolgáltatják számára, abban azonban maga dönt, hogy melyik érv s hogy kerüljön valóban felhasználásra. Mindez erősen redukálja az ügyvédek szerepét, benne a Benyovszkyt is (akit illetően egyébként, ismételjük, egyetértünk Bartával: kora egyik legkiválóbb magyar ügyvédje volt, a nagy politikai perek szakértője, s a perekben vitt szerepén túl széleskörű közéleti tevékenységében is az ellenzék derék harcosa).

II. Az elmondottak már magukban is felkelténék a gyanút, hogy Benyovszky szerepe kisebb lehetett Wesselényi érdemi „derekas” védelmének kidolgozásában, mint ezt Barta véli (bár ez a szerep kétségtelen, s ezt — mint ki fogjuk fejteni — nem úgy értjük, hogy Kölcsy szerepét növelnénk vele). Felmerül azonban még egy körülmény, amelyet Wesselényi védelmének korábbi irodalma (Barta cikkét is érteve) nem mérlegelt: magának Wesselényinek a szerepe a védőirat megalkotásában. E tekintetben természetesen csak akkor mondhatnánk ki a végső ítéletet, ha módunk lett volna a védőirat összes előzetes fogalmazványainak gondos egybevetésére; ily forráslehetőségekkel azonban nem rendelkezünk. Így csak a Wesselényi-napló tanulságaira hivatkozhatunk. Eszerint Wesselényi 1838 májusi—augusztusi szatmári tartózkodása alatt (az idő zömét Erdőszádán, a Degenfeldek kastélyában tölti, ahonnan közvetlenül van módja érintkezni zsbói uradalma tisztjeivel s embereivel, valamint erdélyi barátaival s rajtuk keresztül erdélyi kormányfőfiakkal is) heteken át dolgozik a derekas védelmen. S az 1830-as évek ellenzékének vezére az írott szóval nem bánik ugyan olyan könnyen, mint az élőbeszéddel, de az 1838. augusztus 2-án elkészült munkát 36 ív. Ezt másnap sürgősen átküldi Kölcsynek azzal a kéréssel, „hogy addig is míg oda megyek az ő dolgozatával egybe kösse”.¹² Augusztus 8-án érkezik Csekére, s 9-e és 14-e közt szakadatlanul dolgoznak együtt Kölcsyvel a védőiraton. A szöveg 40 ívnél többre nő; a befejezést *együtt fogalmazták*.¹³ Vessük össze a két számot (40-nél több — 36), vegyük még hozzá azt, hogy Wesselényi (különösen *saját ügyében*) nem szívesen enged az általa kimondottakból, s azt is, hogy a védőiraton bizonyos részei (mint rá fogunk térni) Deáktól származnak, mások pedig (mint azt Barta igen kézzelfoghatóan kimutatja) Kölcsy halála után keletkeztek. Ezek után még az is kérdés, hogy a Bartától is Kölcsynek tulajdonított részek szerzője Kölcsy-e, vagy ezek a szakaszok is Wesselényi (ill. Deák) művei, s Kölcsy itt is csak a stilizálás érdeme, s a hiteles kézírata alapján neki tulajdonított részek a Wesselényivel 1838 augusztusában Csekén együtt folytatott munka alapján keletkeztek. Mindenesetre Kölcsy érdeme az 1838 augusztus eleje előtt készült részek fogalmazásbeli egységesítése, stilizálása (bár ez nem változtat azon a körülményen, hogy a szöveg magán viseli Wesselényi hatalmas logikai képességeinek kétségtelen nyomait).

Deák szerepét illetően elsősorban a korábbi irodalomra s a Wesselényi-levelezés néhány darabjára kell alapoznunk véleményünket. Már Ferenczy Zoltán ismerte Wesselényi 1837. november 30-i levelét Deákhhoz, amelyben a fiscus 1837 novemberi replica-ját illetően kérte megjegyzéseit, *különösen a király s kormány különbségére vonatkozóan*. Deák evonatkozású jegyzetét Ferenczy látta a Wesselényi-levéltárban, így e szakasz legalább részben tőle származik (tegyük hozzá: ami a *szerkesztést* illeti).¹⁴ Ferenczy joggal tulajdonítja Deák művének (hangsúlyozzuk: a *szerkesztés* tekintetében) a védelem azon szakaszát is, amely azt fejtegeti, hogy hűtlenségi pernek csak tetteles lázadás esetén van helye; kimutatja, hogy Kölcsy maga jelzi: felhasználta ez adatokat.¹⁵ S Ferenczy érdeme Deáknak tulajdonítja a védelem azon részeit is, amelyekben arról van szó, hogy Wesselényi nem volt s nem lehetett kapcsolatban titkos társaságokkal.¹⁶ Wesselényi 1838. szeptember 17-én megküldte neki a derekas védelem egész addig elkészült szövegét, oklevelei-

¹¹ Uo. 1838. aug. 17—18., 21. Ld. még a periratok megfelelő részeit.

¹² N 1838. aug. 2—3.

¹³ Uo. 1838. aug. 8—14.

¹⁴ Ferenczy Z.: Deák élete I. köt. (Bpest, 1904) 216—217. l.

¹⁵ Uo. 218—219. l.

¹⁶ Uo. 219. l.

vel együtt, 1838 december végén s január első felében pedig ismét együtt revideálták az egész védíratot.

Mindezek után, ismételjük, mi lehetett Kölcey és Benyovszky műve a védíratban? Kölceyt illetőleg jogos a feltevés, hogy lényegében csak a Wesselényi s Deák által összeállítottak stilizálását, részben szerkesztését végezte el. Benyovszky szerepe szintén csökken. Az 1838 augusztusa után készült részek összeállításába bizonynyal belefolyt. Itt azonban ismét mérlegelnünk kell mindazt, amit Wesselényi s Benyovszky (s többi ügyvédjei) viszonyáról az előbbieken elmondottunk. A vádírat zárórésze hivatkozik arra, hogy Wesselényi pere alatt el volt zárva a gyógykezelés lehetőségétől, s az ily körülmények közt végzett munkától túlerőltetve, a teljes vakság küszöbén áll. Nos: ismeretes, hogy Wesselényi 1838 augusztus végén lép fel érdemben azzal a kéréssel: szeme megmentésére engedélyezzenek számára párhavi gräfenbergi gyógykezelést, s addig szünteltessék a pert. A kérést, tudjuk, elutasítják. Ismerve mármint az 1838 júniusi—augusztusi incidenst Benyovszkyval (s Wesselényi egész karakterét), nehéz feltételezni, hogy védíratában egészségének a munka s a kúra nem engedélyezése miatt romlásáról szólna, ha 1838 októberében—decemberében nem dolgozott volna személyesen is a védíraton. Így az 1838 augusztusa után készült részeket is az ő s Benyovszky közös munkájának kell tartanunk; a nagynevű ügyvéd feladata bizonynyal elsősorban a perjogi érvek szolgáltatása s a pontos jogászai stilizálás volt.

III. Van azonban még egy, a korábbi vitában figyelembe nem vett körülmény, amely véleményünk szerint erősen csökkenti a védírat szerzőségének értékét, bárki művének is tekintsük egyes részeinek összeállítását. Arra a tényre gondolunk, hogy a védírat elvi része nem új érveket felsorakoztató jogi mű, hanem korábban (részben a kérdés 1835/6-i országgyűlési vitája során, részben a perbeli feleletcokban) elhangzott érvek összesége. Mindehhez vegyük szemügyre magát a védíratot. A derekas védelem a következő részekre tagolódik:

- 1) a védelem beadhatását megelőző gátló körülmények ismertetése;
- 2) a) a kifogásokkal való védelem törvényes voltának bizonyítása;
b) az actoratus (felperesség) elleni kifogás;
- 3) a per érdemét illetően:
a) az 1838. január 16-i ítélet elemzése;
b) annak bizonyítása, hogy hűtlenség csak tettel követhető el;
c) a kormány és fejedelem közti különbségről;
- 4) a tanuvallomásokról:
a) tanúkról s vallomásokról általában;
b) a felperesi tanúkról általában,
c) a felperesi tanúkról egyenként;
d) általános felelet a felperesnek az alperesi tanúkról tett észrevételeire;
e) alperesi tanúk a per tárgyát elsődlegesen képező kitétel nem mondására;
f) felperesnek a királyi méltóság alacsonyítását illető vádjáról;
- 5) alperes célzata:
a) általában;
b) alperesre fogott titkos törekvésekről;
- 6) az oklevelek és körülmények összhangja;
- 7) befejezés.

Mármint a védírat elvi értékét illetően másodlagosnak kell tekintenünk jónéhány részét. Az általunk 4. szakasznak vett terjedelmes rész lényegében egészében idetartozik (eltekintve a rendkívüli pszichológiai felkészültségről s logikai készségről tanúskodó általános részekről); itt ti. csak tények bizonyított vagy bizonyítatlan voltáról, tanúk hiteléről van szó. Hasonlóképpen kisebb az elvi jelentősége az 1. résznek; ez zömmel események ismertetése s e közben a fiscus és a királyi tábla által a perben elkövetett törvénytelenések elemzése. Marad tehát a védelem elvi fontosságú részéül a 2—3. és 5—7. szakasz. Ami a 2. szakaszt illeti, az itt felsorolt érvek úgyszólván valamennyije szerepelt már a per korábbi szakaszában, az allegatiókban (egykorú magyar szóval „perbeli feleselések”-ben).¹⁷ Bárki lett légyen is a derekas védelem e részének szerzője, munkája egyszerűen szerkesztési munka volt a perkorábbi anyaga alapján. A 3. szakasznál csak annyiban más a helyzet, hogy az ott felsorolt érvek nem az alperesi replicákban nyertek korábban kifejtést, hanem a kérdés 1835—6-i országgyűlési vitájában. Ismét nem bocsátkozhatunk a kérdés részletes

¹⁷ Helyszűke miatt a részletes bizonyítástól itt el kell tekintenünk; csak arra utalhatunk, hogy a derekas védelem még az itt felhasználható *törvényekből* sem hivatkozik másra, mint amire a korábbi alperesi replicák.

kifejtésébe (a vita részletes ismertetését Wesselényi-életrajzunk adja majd); csak arra hivatkozunk, hogy a derekas védelem e szakaszában foglalt érvek (még az ott hivatkozott törvénycikkek is) szinte teljességükben elhangzottak a vita ellenzéki felszólalásaiban (csakúgy, mint a fiscusnak a derekas védelem által könnyűszerrel cáfolt érvei s az azok bizonyítására felhozott törvénycikkek a vita aulikus felszólalásaiban). A derekas védelem e részének (amely elvi tekintetben a legfontosabb része a műnek, hisz e két részben kell elsősorban védekezni az abszolutizmus *általános politikai támadása* ellen, s megvédeni a *szólásszabadságnak s a kormányintézkedések bírálhatóságának immár polgári liberális értelemben vett jogait*) szerzősége tehát kollektív. Azt már jeleztük, hogy maga Wesselényi már az idézőlevél kézhezvételekor a szólásszabadságot látja megsértve perbefogatásával. De kik a vita részérveinek szerzői? Megítélésünk szerint a jelenlegi forráslehetőségek alapján nem lehetséges erre választ adni. Azt ugyan megállapíthatjuk, hogy egy-egy érvet ki mondott ki, egy-egy törvénycikket ki citált elsőnek az ellenzéki szónokok közül — de megoldottuk-e ezzel a kérdést? Az országgyűlési ellenzék 1835—6 tájt már elég erős szervezettséggel rendelkezett. Wesselényi (az 1830-as tapogatózások után) 1832 végén s 1833 első hónapjaiban megteremti az ellenzék szervezeti egységét: az ellenzék fellépésének taktikai kérdéseit előzetes megbeszéléseken döntöttek el, előre meghatározzák az elvi álláspontot, s (több esetben kimutathatóan) azt is, hogy egy-egy kérdést ki exponáljon az ellenzék nevében. Az tehát, hogy egy érvet X vagy Y szólaltat meg az alsótáblán, nem feltétlenül jelenti azt, hogy ez az ő szellemi terméke. Azokról az előzetes megbeszélésekről azonban, ahol ezekben a taktikai kérdésekben döntöttek, ez időszakból nincs közelebbi tudomásunk (legfeljebb egyes részletekben). Kölcsy már nincs az országgyűlésen, az ő e tekintetben oly fontos naplója tehát nem segít a kérdés megoldásához, s a Wesselényi-napló is gyéren szolgáltat ilytermészetű adalékokat. Meg kell elégednünk hát azzal, hogy ami az országgyűlésen e vonatkozásban elhangzott, az az ellenzék kollektív műve. A derekas védelem 3. részének fogalmazója vagy fogalmazói csak szerkesztési munkát végeztek, az országgyűlési jegyzőkönyv vagy Kossuth Országgyűlési Tudósításai alapján. Marad tehát az 5—7. rész; az 5. részt illetően Barta kimutatja Kölcsy társszerzőségét, Ferenczy Deák szerepét — s a szöveg alapján nyugodtan mondhatjuk: Wesselényinek magának is volt része kidolgozásában. A 6. fejezethez bizonyos Benyovszky is szolgáltatott érveket, de maga Wesselényi is (elsősorban a kérdés politikumát illetően); a 7. rész, láttuk, Wesselényi s Kölcsy közös műve.

Mit kell tehát végső konklúzióképpen levonnunk a védírat szerzőségét illetően? Legfontosabb részei, az abszolutizmus politikai támadását visszaverő érvek, az ellenzék egészének szüleményei; a védírat e részének fogalmazója vagy fogalmazói csak szerkesztési, stílusmunkát végeztek. Az alperes célzatáról szóló rész Wesselényi, Kölcsy és Deák közös munkája; a berekesztés Wesselényi s Kölcsy műve. A további részek szerzőségét illetően elsődleges érvül részben azt a számszerű adatot kell vennünk, amelyet az előbbiekben közöltünk Wesselényi 1838 májusi—augusztusi szatmári munkálatáról, részben pedig azt a körülményt, hogy bizonyos része volt a védíratnak az 1838 szeptembere utáni fejleményekre vonatkozó része összeállításában, másodlagos érvül pedig Benyovszky ügyvédi funkcióját. Tegyük hozzá végül: Kölcsy stílus tekintetben az 1838 augusztus elejéig elkészült *egész* kéziratot átfésülte, Benyovszky pedig bizonyos az egész védíratnak megadta a végleges *jogi* formát. A védírat *végső felülvizsgálata* Wesselényi és Deák műve volt.

Hangsúlyozzuk: az itt elmondottakat, a védírat összes fogalmazvány-kéziratainak ismerete nélkül: nem tekinthetjük végleges eredménynek. Csak azt reméljük: a vitát az itt elmondottakkal is közelebb vittük a lezáráshoz.

TRÓCSÁNYI ZSOLT

ZÁRÓSZÓ A VITÁHOZ

A Századok 1961. évi 4–5. számában megjelent vitacikkem fő mondanivalója az volt, hogy az újabb Kölcsény-kiadásokban szereplő „Wesselényi védelme” c. nagyterjedelmű irat nagyobb részben nem Kölcsény munkája, ebben a formájában nincs tehát helye Kölcsény műveinek sorában. Ezt a megállapítást bizonyítékaim láttán Kölcsény életrajzírója, *Szaunder József* vita nélkül elfogadta (Irodalomtörténet, 1961. évf. 3. sz.), s lényegében egyetért vele Wesselényi életrajzírója, *Trócsányi Zsolt* is fenti vitacikkében. Trócsányi értékes és hasznos megjegyzései vitacikkemnek ahhoz a terjedelemben és fontosságban is jóval jelentéktlenebb befejező szakaszához kapcsolódnak, amelyben én valószínűnek tartom, hogy a védőirat végső, Kölcsény halála után bekövetkezett megfogalmazásának munkáját Benyovszky Péter, a híres pesti ellenzéki ügyvéd végezte el. Trócsányi gazdag tényismereten alapuló, szakavatott fejtegetéseit vita nélkül elfogadom, s csupán a kérdés pontosabb megvilágítása kedvéért fűzök néhány megjegyzést hozzájuk.

Cikkemet vitacikknek szántam, benne a vizsgált mű belső ellentmondásainak feltárása útján jutottam új megállapításokhoz, s Benyovszky szerepét is csupán abból következtettem, hogy hivatalos védője volt Wesselényinek, s hogy hatalmas, rendezetlen irathagyatékában rengeteg Wesselényi védelmével összefüggő fogalmazvány, tanúvallomás és egyéb bizonyító anyag van. Feltevésem alátámasztására ezen túlmenően nem kerestem sem a szakirodalomban, sem levéltárban bizonyítékokat, hiszen vitacikkemnek nem ez volt a fő mondanivalója. Trócsányi hozzászólása ebben a kérdésben megy tovább: Wesselényi naplója, Fercnczi Zoltán Deák közreműködését tisztázó megállapításai, s a Wesselényi ügyével kapcsolatos országgyűlési viták anyaga alapján az általam feltételezettnél szűkebb körre szorítja Benyovszky szerepét, döntőnek tekinti viszont Wesselényi közreműködését, kiemelve Deák segítségének jelentőségét is. Megállapításaival teljes mértékben egyet tudok érteni, annak a hangsúlyozása mellett, hogy magam sem gondoltam egy pillanatra arra, mintha a hatalmas védőirat részleteinek kidolgozása vagy végső formába öntése Wesselényi igen tevékeny közreműködése nélkül történt volna meg. Hosszabb idő óta dolgozom Kossuth periratainak sajtó alá rendezésén — az ügyvéd itt is Benyovszky, s a per időszaka is egybeesik nagyjából —, bőséges alkalmam van látni, hogy a per bebörtönzött hőse milyen erős befolyást gyakorolt minden egyes replika létrejöttére, mennyivel természetesebbnek tekinthettem tehát, hogy a szabadlábbon védekező Wesselényi még ennél is közvetlenebbül irányította önmaga védelmét. Ha erre külön nem utaltam, csupán azért történt, mert magától értetődő dolgok hangoztatásával nem kívántam vitacikkem terjedelmét növelni. Benyovszky szerepének elfogadásával tehát egyáltalán nem kívántam a védőiratban felhalmozott gondolatkinccsek szellemi tulajdonját is Benyovszkyra ruházni. Ezek eredetét kielégítően tisztázza Trócsányi, viszont megállapításai sem zárják ki korábbi — most már világosabban megfogalmazott — feltevésem valószínűségét, azt ti., hogy a „velős védelem” 1838 december végén és 1839 január elején történt végső megfogalmazásában, jelentős részben „előregyártott elemekből” történt összeállításában Benyovszky gyakorlott tollának nagy szerep jutott. Trócsányi megállapításai után azonban tényként kell elfogadnunk Wesselényi és Deák közvetlen, erős közreműködését nemcsak a részletek előzetes kidolgozásában, hanem a végső összedolgozásban is. Valószínűnek látszik az is, hogy ez a közös munka az erre legalkalmasabb helyen, Benyovszky irodájában folyt, mint ahogy a periratok sokszorosításában, a védőirat hamar elkövetkező országos elterjedésében is jelentős szerep juthatott a Benyovszky akkori mértékkel mérve korszerű ügyvédi irodájában dolgozó ellenzéki szellemű fiatal jurátusoknak.

Mindezek után úgy vélem, hogy a szerző, helyesebben szerzők, személyének tisztázását illetően elfogadhatjuk Trócsányi tényeken és logikus okfejtésen alapuló megállapításait, figyelembe véve az itt általam elmondottakat is. Ennél közelebb már talán csak Benyovszky kéziratok hagyatékának tüzetes, sok fáradságot igénylő feldolgozásával juthatnánk az igazsághoz. Az így elérhető eredmény azonban aligha érné meg a ráfordított munkát, s ezt csak akkor lenne érdemes és szükséges elvégezni, ha új vitaelemek felmerülése a fenti eredmények helyességét esetleg vitássá tenné.

BARTA ISTVÁN

AZ ABSZOLUTIZMUS TÖRTÉNETI KÉRDÉSEI

Az elmúlt év decemberében és ez év januárjában három napos vitán foglalkoztak a magyar történészek az abszolutizmus kérdésével. A vitát a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete rendezte, s azon a referensek, hozzászólók és hallgatók oly széles köre vett részt, hogy ez már magában véve dokumentálta a magyar történészek őszinte törekvését, hogy kiépjenek a téma szűkebb, körülhatárolt keretéből, dokumentálta az érdeklődést az egyetemes történet problematikája, s főként, a marxizmus alapvető elméleti kérdései iránt.

A vita megrendezésének többféle oka volt. Az 1955-ös római, az 1960. évi stockholmi Nemzetközi Történész Kongresszus előadásai, hozzászólásai, a szovjet történetírás legújabb eredményei, a polgári, elsősorban a francia történetírás új munkálatai jelentették a külső ösztönzést. Másrészt pedig az elmúlt évben zárultak le az egyetemi tankönyv 1526—1790-ig terjedő átdolgozásának munkálatai, s e kötet a magyar történelem előadása során mind a magyar abszolutista kísérletek, mind a Habsburg-abszolutizmus kapcsán számos tisztázatlan kérdést vetett felszínre. Hasonló problémák merültek fel a Történettudományi Intézetben készülő új, népszerű-tudományos magyar történelem megírása és megvitatása alkalmával. Ilyen előzmények után került sor a vitára, melynek előre megszabott programja a következő volt:

I. **Az abszolút monarchia főbb típusai** témakörben a következő előadásokra került sor: *Makkai László*: Általános bevezetés. Az angol abszolút monarchia; *Köpeczi Béla*: A francia abszolút monarchia; *Wittman Tibor*: A spanyol abszolutizmus; *R. Péter Katalin*: A német fejedelemségek központosításának újabb irodalma; *Niederhauser Emil*: Az orosz abszolutizmus; *Perényi József*: A török birodalom központi szervezete.

II. **A Habsburg-abszolutizmus és Magyarország** témakörben a következő előadások hangzottak el: *R. Várkonyi Ágnes*: A Habsburg-abszolutizmus a XVII. század második felében; *H. Balázs Éva*: A felvilágosodott abszolutizmus a Habsburg birodalomban; *Incze Miklós*: A Habsburg-abszolutizmus a Szent-Szövetség korszakában; *Benda Kálmán*: A centralizáció társadalmi bázisa az erdélyi fejedelemségben; *Heckenast Gusztáv*: Az abszolutizmus problémája a kuruc szádatársadalmakban.

Már a programban felsorolt referátumok címei is jelzik, hogy, ha csak nem egy szoros korszakhoz kapcsolódó vizsgálódás volt a kitűzött cél, az előadók országonként, fejlődésükben vizsgálták az abszolút államalakulatokat. Így tehát általában a központosító törekvésektől vezették végig a folyamatot az abszolút uralmi forma kiteljesedéséig, illetve bukásáig. A legtöbb referátum rövidrefogott, de széleskörű historiográfiai áttekintést nyújtott a megfelelő problémakörrel. Ily módon az előadók nemcsak saját eredményeikről adtak számot, hanem tájékoztattak is, felhívták a figyelmet a tüzetesebb bírálatra váró újabb külföldi irodalomra.

A két napra tervezett vita három napra nyúlt, mert a programban feltüntetett referátumokon kívül igen lényeges vita-előadások is elhangoztak. Ilyen volt elsősorban Molnár Erik akadémikus két, a legfontosabb elvi kérdéseket elemző hozzászólása, s Pach Zsigmond Pál akadémiai I. tag, tanulmányának is beillő elaborátuma. Mások (Mályusz Elemér, Hanák Péter, Szücs Jenő stb.) a referátumok, illetőleg Molnár Erik és Pach Zsigmond Pál előadásainak egyes kérdéseire kapcsolódva, elemezték a felmerülő problémákat, vagy vázolták a további kutatás feladatait.

Az első tematikai kör vitájáról jelen ismertetés részletesebben szól, mert a leglényegesebb elvi kérdések itt vetődtek fel, a vita itt bizonyult a legtermékenyebbnek. A tematika második része, noha nem merült fel oly sok vitás kérdés, mégis igen ösztönzőnek bizonyult a magyar történet kutatói számára.

Makkai László bevezető referátuma, különösen annak az *abszolutizmus problematikájával* foglalkozó első, terjedelmesebb része, váltotta ki a legélénkebb vitát.

Makkai mindjárt a bevezetőben leszögezte, hogy az abszolutizmust a *feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet* korszaka tipikus *államformájának* tekinti. Utalt arra, hogy a polgári történetírás az abszolutizmus lényegét a bürokratikus állam-apparátusban látja, s hogy keletkezését a XIV–XV. század nagy háborúi okozta „feszültségi atmoszférából” vezeti le. A polgárság szerepét ugyan említik, de nem tekintik az abszolutizmus kialakulásának lényeges — csak járulékos elemének. Makkai Marx és Engels megállapításai közül azt idézte, mely szerint az abszolút monarchia két átmenetileg egyenlő társadalmi erő közötti egyensúly, *kompromisszum* politikai formája. Utal arra, hogy a szovjet történetírás az abszolutizmus feudális jellegét hangsúlyozza, a magyar marxista történetírás pedig a centralizáció és abszolutizmus pozitív vonását, a polgári nemzetállamot előkészítő szerepét helyezte előtérbe. Úgy látja, hogy a polgári történészeket az abszolutizmus feudális jellegének felismerésében, a marxista történészeket pedig az abszolutizmus történeti szerepének helyes értékelésében megakadályozza az, hogy az abszolút hatalomra törő uralkodó a maga harcát a feudalizmus megszilárdításáért a feudálisok ellen vívjá, viszont szövetkezik az antifeudális polgársággal. Itt azonban olyan ellentmondás van, mely jóval régebb keletű az abszolút monarchiánál. A centralizáció és a feudális széttagolódás küzdelme egyidős magával a feudalizmussal, s amióta van városi polgárság, az mindig természetes szövetségese az uralkodónak ebben a küzdelemben. A korai időszakot azonban a későitől a gazdasági alap állapota különbözteti meg. A marxista történetírás — Makkai szerint — az egyszerű árutermelésnek a tőkés árutermelésre való átmenetét tekinti annak a gazdasági-társadalmi alapnak, amelyen az abszolút monarchia kialakulhatott. Elemezve a tőkés gazdálkodás útjára lépő polgárság osztályharcát, amely kényszerítően hat az uralkodóra, arra a konklúzióra jut, hogy az abszolutizmus, mely a központi hatalom és a széttagolódás közt folyó erők végső fejleménye, mint tendencia ugyan kezdettől fogva benne lappangott a feudális fejlődésben, de kibontakozása és átmeneti győzelme a feudális uralkodó osztály hatalmi harcain kívül álló, de ugyancsak a feudalizmusból kinövő, immár a kapitalizmus felé mutató *polgári fejlődéssel való összekapcsolódásnak* tulajdonítható. Ez lenne az abszolutizmus létrejöttének klasszikus útja, mely egyedül az angol és francia történelemben figyelhető meg, de — szögezi le Makkai — minden európai feudális országban hatottak hasonló tendenciák. Az abszolutista tendenciák közötti különbség oka — véleménye szerint — az abszolutizmus bázisul szolgáló társadalmi osztályok és rétegek fejlődésének különböző üteme. Makkai véleménye szerint az abszolút monarchia feltételezi a kapitalizmust, mert ha a központi hatalom akkor alakul ki, amikor még a városokban a tőkés gazdálkodás nem bontakozott ki, akkor a középkori városi autonómiával együtt az éretlen kapitalista csírák is elpusztulnak, de megtörik a kapitalista fejlődés akkor is, ha a középkori városgazdaság kereteiből kitörő polgárságot nem védelmezi erős központi hatalom.

Mint hogy az udvari főnemesség az abszolutizmus legfőbb haszonélvezője, a polgári gazdasági tevékenység lefőlözője, — ilyen értelemben lehet az abszolutizmusról mint a nemesség és polgárság kompromisszumáról beszélni. De a fejlődés különböző útjait az határozza meg, hogy a kapitalizmus mennyire hatol be a falu társadalmába. Ahol ez sikeresen végbemegy, mint Franciaországban vagy Angliában, ott kialakul a polgári állam. Ahol azonban a feudális uralkodó osztály fenn tudja tartani a feudális kizsákmányolást — s itt Makkai a kelet-európai országokra utal —, ott állandósul az abszolutista kompromisszum.

Ez után az elvi igénygel fellépő, általános bevezetés után Makkai igen röviden foglalta össze az *angol abszolutizmusra* vonatkozó megállapításait. Az angol abszolutizmus folyamata másfél évszázadra szorítható össze, s annak legfőbb sajátossága, hogy bár a központi hatalom a XV. század végén megtöri a feudális oligarchiát, s felszámolja a széttagoltságot, nem tudja háttérbe szorítani a feudális gyökerű helyi önkormányzatot, hanem kompromisszumra lép azszal. Ennek ellenére a XVI. században az angol királyok hatalma a legszilárdabb Európában, mert az angol társadalom emelkedő osztályai, a tőkés polgárság és a tőkés termelésben érdekelt „újnemesség” a feudális anarchiát megfékező, a pápai beavatkozást felszámoló, az egyházi vagyont árubabocsátó, ipart, kereskedelmet pártoló, merkantilista gazdaságpolitikát folytatott uralkodókkal teljesen azonosították magukat. Az angol abszolutizmus akkor került válságba és akkor bukott el, amikor már az angol tőkés polgárságnak nem volt szüksége a monarchia védelmére.

A francia abszolutizmust elemezve, Köpeczi Béla lényegében historiográfiai módszerrel oldotta meg feladatát. A francia történetírás reprezentatív képviselőjének, R. Mousniernak munkáit, de különösen az *Histoire Générale des Civilisations* c. sorozat a XVI–XVII. századdal foglalkozó, Mousnier írta kötetét elemezte. Mousnier — mint

ezt Köpeczi hangsúlyozta, — koncepciójában a strukturalizmus és szellemtörténet furcsa keverékét alkalmazza. Az abszolút monarchiát a patriotizmusból, amit a külföld elleni háborúk váltanak ki, a királyi hivatalnokok ténykedéséből s az új gazdasági viszonyokból vezeti le. Lényegét két osztály, a burzsoázia és a nemesség versengésében látja. Mousnier éppen a francia viszonyokat elemezve elismeri, hogy talán az osztályok harca az abszolút monarchiák fejlődésének fő tényezője. Mousniernak ez a legújabb állásfoglalása azért érdemel hangsúlyozást — mint erre Köpeczi rámutatott —, mert néhány évvel ezelőtt, a római történetész kongresszuson, még azt állította, hogy ebben a korban nem lehet olyan értelemben osztályokról beszélni, ahogyan ezt a marxisták teszik. De most sem ismeri el az abszolút monarchia feudális osztályjellegét, hanem valamilyen osztályok feletti képződménynek tartja, s erősen bizonygatja, hogy az abszolút monarchia nem zsarnokság, nem despotizmus, mert a király hatalmát korlátozták az isteni törvények, az ország alaptörvényei, az emberi jogok, sőt olyan tények is, mint a hivatalnokok kis száma vagy a rossz közlekedés.

Mousnierrel szemben Köpeczi elsősorban Engels megállapításaira támaszkodik. Hangsúlyozza, hogy arra a látszólagos közvetítő funkcióra, mely az abszolutizmus sajátossága, azért volt szükség, mert az osztályharc a XV. század végétől kezdve egyre inkább kiéleződött. Ebből vezeti le az abszolút monarchia kialakulását, mely a nemesség erősszakszervezete volt, és amely látszólagos közvetítő szerepét is a nemesség érdekében fejtette ki, elsősorban a parasztság és a városi plebejus elemek, másodsorban a burzsoázia ellen. Az tagadhatatlan, hogy az abszolút monarchia támaszkodott a burzsoázia egy részére, főleg az ún. taláros nemességre, tehát a hivatalnok polgárságra és a bankárokra. Sőt, a merkantilista gazdaságpolitikával, ha korlátozott mértékben is, de támogatta az ipar és kereskedelem fejlődését. Franciaországban az abszolút monarchia nagy manufaktúrákat hozott létre, biztosította a külkereskedelmi társaságok megszilárdulását — de ezzel még nem hárította el a kapitalista fejlődés elé tornyosuló feudális akadályokat. Ellenkezőleg — mutatott rá Köpeczi Béla —, a burzsoá vezető réteget azzal igyekezett megnyerni, hogy nemessé tette, hogy beillesztette a feudális hierarchiába.

Ide tartozik az a tény, hogy a taláros nemességből került ki a francia abszolút monarchia államapparátusának jelentős része, így az intendánsok, a centralizáció oly aktív tényezői. Mousnier — idézi Köpeczi — nagy fontosságot tulajdonít az abszolút monarchia kialakításában az idegenek elleni harcnak, a patriotizmusnak. Való igaz, hogy az abszolút monarchia elősegítette a polgári nemzetté válás folyamatát, megteremtve a franciák által lakott területek állami egységét. Nem becsülhető le a francia nyelv szabályainak kodifikálása sem. Az irodalmi és művészeti alkotások pártolásával az új nemzeti tudat bizonyos elemei erősödtek, de egységes piac csak akkor jöhetett létre, amikor a feudális kötöttségeket a polgári forradalom elsöpörte.

Míg tehát a XVIII. századi Angliában már jelentkeztek a kapitalista mezőgazdaság csirái, addig Franciaországban még a feudális termelési viszonyok uralkodtak. Angliában a nemesség áttért a mezőgazdaságban a kapitalista termelésre, és egy része szövetségbe kötött a kereskedő és ipari burzsoáziával, Franciaországban a nemesség lemondott a majorsági gazdálkodásról, árendába adta ki földjeit, s megvetve az ipart és kereskedelmet, a jól jövedelmező egyházi és állami hivatalokra, tisztségekre törekedett. Végezetül: a francia parasztszám ugyan nagy többségükben személyes szabadságra tettek szert, de továbbra is érvényesült velük szemben a gazdaságon kívüli kényszer, fennmaradt a feudális jogszolgáltatás.

A parasztságot a nemesség, az állam és a polgárság négy formában zsákmányolta ki: a földért cenzust vagy árendát fizettek, az egyháznak tizedet, az államnak közvetlen és közvetett adókat, s ha elnyomorodásuk miatt kölcsönökre kényszerültek, uzsorakamatot. Mindez fokozta a parasztság kizsákmányolását, fokozta az osztályharcot, ez tette tehát szükségessé azt az Engels által említett „közvetítő szerepet”, amelyet az államhatalom az osztályok fölött játszott.

Wittman Tibor a *spanyol abszolutizmus* fejlődéstörténetével foglalkozva, röviden utalt arra, hogy a nyugati polgári történetírásban divattá vált a XVI. századi, elsősorban a II. Fülöp-féle spanyol állam rehabilitálása. Ezt részben vulgár ökonomista alapon teszi (ártörténet), részben azt vallja, hogy a spanyol abszolutizmus a liberális-konstitucionális monarchia szükségszerű előkészítője volt (ez a holland szociáldemokraták véleménye). Szerencsére az, hogy Marx éppen a spanyol abszolút monarchia fejlődését ábrázolta legmondhatósabban, s az, hogy a spanyol és francia történetírás is jelentékeny eredményeket ért el az utóbbi évszázadban, a marxista történettudomány számára a spanyol államfejlődésre vonatkozóan további elvi igényű vizsgálódást tesz lehetővé.

Eddig — fejtegette Wittman —, a spanyol abszolutizmus despotikus „törökös” jellegét domborítottuk ki Marx nyomán, de nem hangsúlyoztuk eléggé, hogy az abszolu-

tizmust megalapozó központosított rendi monarchia létrejöttékor megvoltak azok a társadalmi feltételek, amelyek a nyugati típusú abszolútizmus legjellemzőbb vonásai közé tartoznak.

Emlékeztetett Wittman a kasztíliai városok 1480-ban létesült szövetségére, amely mögött a városok liktető gazdasági ereje állott, s arra, hogy Spanyolországban ez idő tájt Angliához és Franciaországhoz hasonlóan a szabadparaszti tendenciák nagy előretörését lehet megfigyelni; a parasztság differenciálódik, növekszik a falusi háziipar stb. A nyugati jellegű fejlődés azonban csírájában elhal: már a század végén megkezdődött a városok önállóságának korlátozása, és a központi államhatalom a paraszti árutermelőkre, sőt az összes paraszti egzisztenciára súlyos csapást mért a moriszkok üldözésével, s azzal, hogy a földművelést alávetette a juhtenyésztés érdekeinek. A juhtenyésztő vállalkozók szervezete, a Mesta ugyanazon 1492-es évben kapta meg végleges alkotmányát, amikor Amerika felfedezése megkezdődött. A XVI. század elején megindultak Spanyolország felé a nagy amerikai arany- és ezüstszállítmányok. A marxista és polgári történészek egyetértenek abban, hogy a kivételes lehetőségeket a spanyol társadalom gazdasági élete nem tudta kihasználni a manufaktúrátermelés kibontakoztatására. Az óriási kincsépződés — más tényezőkkel együtt — odavezetett, hogy a tőke nem tudott behatolni az ipar szerkezetébe, mely a XVI. század folyamán visszahanyatlott, — viszont olyan expanzív külpolitikát tett lehetővé, mely a világ legnagyobb hatalmává avatta a spanyol monarchiát V. Károly és II. Fülöp uralma idején. Wittman nyomatékkal hangsúlyozta az 1520–21-es castíliai és valenciai városi felkelés leverésének döntő jelentőségét. A felkelés leverése nemcsak a királyi hatalom, hanem a juhtenyésztők győzelmét is eredményezte. — A juhok nemcsak Angliában „ették meg az embereket”, hanem Spanyolországban is, itt azonban ez nem a kezdeti tőkefelhalmozás velejárója, hanem a hanyatlás kórtünete volt. Wittman Marxra hivatkozott, aki megállapítja, hogy Spanyolországban „az arisztokrácia a legmélyebb megalázásba süllyedt, anélkül, hogy emellett elvesztette volna leggonoszabb előjogait, míg a városok középkori hatalmukról való lemondásra kényszerültek, anélkül, hogy cserében modern jelentőségre tettek volna szert”.

Az abszolútizmus Spanyolországban „megalázta” az arisztokráciát, de ez nem jelentette ennek intézményes visszaszorítását; a kis-nemeseket, a hidalgók széles tömegeit pedig a másfél száz évig tartó háborúskodással elégítette ki.

Tehát a spanyol abszolútizmus lényeges vonásokban eltért mind a nyugati, mind a keleti államfejlődés főbb kritériumaitól. A spanyol merkantilizmus, a bullionizmus kimerült a nemesfém felhalmozására és megtartására irányuló törekvésekben, és legfeljebb az árforradalom romboló következményei elleni küzdelemmel egészült ki. Kereskedelmi tőke felhalmozását nem támogatta, s a továbbiakban sorozatos csődökbe rántotta bele saját és külföldi hitelezőit, kereskedőit. Wittman hangsúlyozta a spanyol állam extraverált jellegét, azt, hogy az állam főbb bevételei Spanyolországon kívül estek.

A fejlődés szempontjából döntő, hogy a tartományi különállás az abszolútizmus virágkorában is szilárd maradhatott, sőt, a központi hatalom olyan fontos támasza, mint a Mesta, is a tartományi autonómia egyik fő tényezője lett. Ebből következett, amit a spanyol történetírók (J. Vicens Vives) is elismernek, hogy a spanyol abszolútizmus új bürokráciája nem a régi helyébe lépett, hanem mellette épült ki. Az apparátus fejlődésképtelen volt, mert a gyarmatosítás hatalmi érdekei teremttették meg, s ugyanakkor a régi feudális talajban gyökerezett. Campanella hiába tanácsolja polgári szakemberek bevonását, a tisztviselők hatékony ellenőrzését, ilyenről nem lehetett szó a hanyatlásnak indult spanyol monarchiában. A XVII. század elején a spanyol állam kénytelen beleenyugodni Hollandia függetlenségébe, a gyarmatokon vetélytársai térhódításába. A harmincéves háború világossá tette a spanyol abszolútizmus hanyatlását; 1640-ben kitört a hatalmas katalán felkelés, ezzel csaknem egyidőben Portugália is elszakadt, kivívta függetlenségét.

Végezetül Wittman Tibor megállapította, hogy a spanyol abszolútizmus története szorosan kapcsolódik a Földközi-tenger országainak XVI–XVII. századi történetéhez. Ha érzékeltetni akarjuk azt a különbséget, amely a spanyol fejlődést egyrészt a francia és angol fejlődéstől, másrészt „az ázsiai uralmi formáktól” (Marx) elválasztja, a *mediterrán abszolútizmus* fogalmának bevezetését látna indokoltnak.

R. Péter Katalán a *német fejedelmi abszolútizmus* kérdését F. L. Carstennek 1959-ben megjelent, nagy anyaggyűjtésen alapuló munkája nyomán ismertette. A londoni egyetem tanára Württemberg, Hessen, Szászország, a négy kis rajnai fejedelemség, Kleve, Mark, Jülich és Berg, a Pfalz és Bajorország XVI–XVII. századi történetét dolgozta fel, s eltekintett a más jellegű porosz és osztrák fejlődés bemutatásától. A könyv alapkonceptiója, hogy a fejedelmi hatalom megerősödése a rendekkel való állandó harcban

ment végbe, — a rendek egymásközi ellentéteit azonban nem tárgyalja, s az ezekhez kapcsolódó jelenségeket nem vezeti vissza az osztályérdekekre.

A nemesség, a papság és a városok rendi összetételében az idők folyamán átalakulások mentek végbe. Így a nemesség sok esetben elnyerte a birodalmi lovagi rangot, ami Württembergben odavetett, hogy a fejedelemség rendjei közül a nemesség a XVI. század során teljesen eltűnik és helyét a városi társadalom felső rétege foglalja el. A rendek és a fejedelmek viszonyának alakulásában — ismertette Péter Katalin Carsten álláspontját — döntő szerepe van a reformációnak. Vagy eltűnt a katolikus főpapság, mint pl. Württembergben, vagy a katolikus fejedelemségekben, így Bajorországban, megnövekedett a katolikus főpapság súlya, és ellentét a protestáns szimpátiájú másik két renddel elmélyült. Az adatok alapján az szűrődik le, hogy az abszolút fejedelmi hatalom ott erősödött meg elsősorban, ahol az uralkodó katolikus volt. A német fejedelmi hatalom megerősödése általában a XVI. században kezdődik és a XVII. században teljesedik ki. Mint-hogy a referátum alapjául szolgáló munka nem vette figyelembe a reformáció és a parasztháború kapcsolatát, továbbá a XVII. században a német fejedelemségeknél is megfigyelhető merkantilizmust, ezért lényeges történeti és elméleti kérdésekre nem kapunk választ. Az mindenesetre leszögezhető, hogy Hessenben a városok erősítése, Szászországban a nemesség előretörése figyelhető meg, hogy Württembergben az abszolútizmus a nemesség bizonyos rétegeinek, Bajorországban a városok és nemesség egyes rétegeinek a támogatásán alapszik.

Az, hogy Carsten nem vizsgálja a különböző rendek érdekellentéteit — állapította meg Péter Katalin —, nemcsak történetiszemléletéből fakad, hanem a német osztályok e korbeli fejletlen állapotából is, mely megnehezítette az egyes osztályok érdekeinek szétválasztását. Engels a kor német polgárságát nyárspolgárnak nevezi; e polgárság osztályérdekei nem váltak el élesen a meglehetősen alacsony fejlődési fokon álló nemességétől, hiszen éppen ez az egyik oka annak, hogy Németországban ekkor még nem nemzeti egység, csak territorális központosítás jöhetett létre. A városok fontos szerepét Carsten könyvéből csak közvetett adatokból olvashatni ki. Kiderül ugyanis, hogy a fejedelemségek rendkívüli mértékben meg voltak terhelve adósságokkal. A hitelek nyilvánvalóan csak a szabad birodalmi városok polgárságától származhattak. Így Németországban a gazdasági és osztályviszonyok fejletlensége következtében az a sajátos helyzet állt elő, hogy azok a városok, amelyek helyzetüknél fogva a császári abszolútizmus támaszai lehettek volna, a birodalmi hatalommal szembeni decentralizáció eszközeit erősítették.

Befejezésül az előadó Marx és Engels megállapításaira utalt, akik a német fejedelemségek szerepének kettős voltára mutattak rá, amennyiben az ún. reichsunmittelbar elemekkel szemben a centralizációt, a birodalmi hatalommal szemben pedig a decentralizációt képviselték. Marx és Engels a német fejedelmi abszolútizmus szerepét távolról sem tekintették haladónak: ahogy a reformáció utáni német fejlődést kispolgárnak nevezték, úgy a német fejedelmek abszolútizmusát az abszolút monarchia legkiszármazottabb utánzatának minősítették.

Niederhauser Emil az orosz abszolútizmus clemzését az előzmények bemutatásával kezdte. Ismertette azt a folyamatot, amelynek során a moszkvai részfejedelemség vezetése alatt a széttagoltság állapotából a XVI. század elejére megszületett a centralizált Oroszország. Kitért a központi kormányzások, a prikázkok szerepére, s megállapította, hogy a központosításnak bizonyos gazdasági és társadalmi előfeltételei ugyan kialakultak, de fejlettségi fokuk messze elmaradt a nyugat-európai központosított monarchiáétól. A nagybirtokos bojársággal szemben a moszkvai fejedelmek az ún. „szolgáló nemesség”-re támaszkodhattak, majd IV. Iván az opricsnyina rendszerének bevezetésével a bojárok jelentékeny részét megfosztotta birtokaitól. Az ő idejében alakult ki a korlátlan fejedelmi hatalom orosz változatának ideológiája Iván Pereszvetov munkáiban. A centralizációt követte a XVII. században az abszolútizmus kialakulásának kora. Niederhauser utalt arra, hogy a szovjet történetírás, Lenin egy megállapítására támaszkodva, ehhez az időhöz köti az oroszországi piac kialakulásának kezdetét, amikor tehát bizonyos megkérdőjelezhetetlenül a központosított állam megfelelő gazdasági alapja. Felszámolja a feudális széttagoltság maradványait, és az amúgyis csonkán kialakult rendi képviselői monarchia átalakul abszolút monarchiává.

A bojár дума, mely a moszkvai fejedelemség kora óta az uralkodó mellett működő, elvben tanácsadó, de olykor döntő szerepet játszó testület volt, belsőleg átalakult. Az ügyintézés egyre inkább nemesi vagy nem-nemesi дума-írnokok kezébe került; ez az értelmiségi elem képviselte a szakértelmet az országos és nemzetközi politika kérdéseiben. A nemesség osztályuralmának kiteljesedése a felvilágosult abszolútizmusoz kapcsolódik, amely a XVIII. század első felében, I. Péter uralma idején bontakozik ki. I. Péter egész reformpolitikája — fejtegette Niederhauser — azt a célt szolgálta, hogy az

abszolút rendszert megszilárdítsa Oroszországban és a birodalmat külpolitikai téren is egyenrangúvá tegye a többi nagyhatalommal. A cár felismerte, hogy ennek előfeltétele az orosz gazdasági élet fejlesztése. Az állami segítséggel, sőt éppenséggel állami kényszerrel létrehozott manufaktúrák már lehetővé tették a korszerű hadsereg felállítását és Svédország katonai hatalmának megtörését. A kereskedőnek és a régi állapotokhoz ragaszkodó nemességnek az ellentéte és a nem szűnő parasztmozgalmak tették lehetővé, illetőleg szükségessé az abszolút hatalom további kiépítését. A prikázok mellett, majd helyettük a kollégiumok rendszerének bevezetése, a szenátus felállítása, a helyi közigazgatás átalakítása az államapparátus modernizálását jelentette. A nemesi katonai, illetőleg hivatali szolgálat bevezetése pedig a feudális uralkodó osztály tagjait egyenként is az abszolútizmus szolgálatába állította. E progresszív korszakot a palotaforradalmak kora követte, s a század második felében az orosz abszolútizmust az ún. paraszt-védelemnek a hiánya különbözteti meg a korabeli porosz és osztrák felvilágosult abszolút uralmi rendszertől. Továbbvezetve a fejlődést, Niederhauser arra mutatott rá, hogy az orosz abszolútizmus harmadik szakasza, vagyis a XIX. század első fele, már olyan időszak, amikor a feudális rendszert védő abszolút állam vitathatatlanul a fejlődés gátjává vált. A XIX. század második fele, majd a XX. század eleje az abszolutista rendszer részlegesen, majd teljes felszámolása. A több évszázados fejlődésen végigtekintve, az előadó az orosz abszolútizmus egyik sajátosságát, annak alapvetően feudális osztálybázisa mellett, abban látja, hogy a burzsoázia mindvégig másodrangú szerepet játszott, viszont nagy jelentősége volt a pravoszláv egyháznak, amely ideológiai fegyvereivel annál inkább szolgáltatta az államot, mert a szekularizálások következtében annak teljesen alá volt rendelve. Az egyházi ideológia védte az abszolút hatalom osztályfelettségének látszatát, és ezt szolgáltatta az a tény is, hogy az orosz abszolútizmus szorosan összefonódott az orosz nacionalizmussal. Végül konklúzióként Niederhauser előadásának kiindulópontjához tért vissza. Leszögezte, hogy minthogy a feudális széttagoltság Lengyelország kivételével sehol sem ért el olyan éles politikai formákat, mint Oroszországban, ez bizonyos magyarázatul szolgál annak a ténynek, hogy a központosítás, majd az abszolút állam is, jóval élesebb politikai formákat öltött mint más országokban.

Perényi József referátuma bevezetéseképpen az abszolútizmus fogalmával, továbbá a klasszikusoknak az abszolút monarchiával kapcsolatos megállapításával foglalkozott. Éppen ezeknek a tanulságai alapján úgy látja, hogy nem a török abszolútizmusról, hanem *török despotizmusról* kell szólnia. A török despotizmus szemben az aránylag rövid ideig uralmon levő nyugat-európai abszolútizmussal, több évszázados jelenség. Fejlődésében több szakaszt különböztethetünk meg. Minthogy a kérdést még senki sem vizsgálta meg tüzetesen, ő csak — véleglegességre igényt nem tartó — vázlatot kíván előadni.

Az első kérdés, amelyet az előadó felvetett, a török despotikus rendszer létrejöttének ideje. Feltételeken 1453-at, Konstantinápoly elfoglalásának évét javasolta terminus post quemként. Alapját a központosított pénz- és hadügyi igazgatás, a kizárólag a szultántól függő központi államapparátus és hadsereg jelentették.

Magánföldbirtok Törökországban nem alakult ki, s ezért azok a jelenségek amelyek más európai országokban a föld tulajdonjogán s a földbirtok koncentrációjából adódtak, itt vagy egyáltalában nem vagy erősen megváltozott körülmények között jelentkeztek.

A török szpáhi „földesúr” évi zsoldja fejében, csakúgy mint a három hónapoként fizetett janicsárok, rendszeres katonai szolgálattal tartozott. A fegyveres erő feletti rendelkezési jogot a szultán felügyelete alatt álló központi apparátus gyakorolta. Az apparátushoz tartozó hivatali arisztokrácia azonban mohamedán értelemben vett rabszolga, hatalmas jövedelme a hivatalhoz kötött, földre, parasztra tulajdonjogot, birtokjogot nem kaphat. Ha figyelembe vesszük — hangsúlyozta Perényi — a mohamedán egyház által terjesztett, a fennálló rendszert támogató vallási-jogi tanokat, akkor lehet csak megérteni az oszmán uralkodó despotizmusának lényegét, amely igen sok teokratikus elemet tartalmaz.

Feudális nagybirtok tehát nem veszélyeztette a szultán hatalmát, viszont az uralkodócsaládon belüli viszálykodásokat II. Mehmed rendelete („bábkire is szálljon fiaim közül a szultánátus, célszerű, ha a világ rendje érdekében megöleti testvéreit”) radikálisan kiküszöbölte.

Marxista történészek számára az oszmán birodalom története az új elméleti kérdések egész sorát veti fel. Ma még csak a XV–XVI. század történetéről vannak nem elég széleskörű ismereteink. A XIII–XIV. és a XVII–XIX. századot viszont még sűrű homály fedi. A török reformkor vizsgálatában a marxista és a polgári kutatók még csak az első lépéseket teszik. Még azt sem sikerült megállapítani — hangsúlyozta Perényi —, hogy milyen osztályokról, társadalmi rétegekről lehet beszélni, mi volt ezek egymáshoz való viszonya stb. Annyi bizonyos, hogy a XIX. század 70-es éveiben a régi feudális

hivatali arisztokrácia eltűnt, de helyét nem foglalta el a burzsoázia. Az elnyomott tömegek osztályharcra rendkívül bonyolult körülmények között folyt. Az egyes nemzetiségi burzsoáziák nem tudtak közös álláspontot elfoglalni, nem tudták erőiket egyesíteni, viszont a szultánok a mohamedánokat szinte osztálykülönbség nélkül összefoghatták a „gyaurok” elleni harcban. Ha abszolutizmusról egyáltalán beszélni lehet az oszmán birodalomban, akkor — állapítja meg Perényi — az 1840-től 1918-ig terjedő idő minősíthető ennek. Ez azonban csak hipotézis, amelyet a gazdasági és társadalomtörténeti kutatások nem alapoznak meg. Az előadó végezetül kifejtette annak szükségességét, hogy az állami földmonopóliumon alapult despotizmus rendszerét, amely a világ kétharmad részén kétezer éven át fennállt (India, Kína) a történészek tegyék közelebbi vizsgálat tárgyává.

A vitának ehhez az első, az egyes országok fejlődését nyomon kísérő részéhez, többen hozzászóltak. A legtöbb tanulságot *Molnár Erik két hozzászólása* nyújtotta. A vita kronológiai rendjét felbontva, e két hozzászólás fő mondanivalóit összefoglalva, azokat a következőkben regisztrálhatjuk:

Molnár Erik rámutatott arra, hogy az abszolutizmus vizsgálatát tanulságos a szovjet történettudomány történetével, fejlődésével áttekintésével kezdeni, ugyanis *a szovjet történetírás a dogmatizmus elleni küzdelemben alkotta meg az orosz abszolutizmus helyes elméleti képét*. Amikor az abszolutizmus kérdését a szovjet történészek 1946-ban először megvitatták, a dogmatizmus virágjában volt. Az orosz centralizációt és abszolutizmust nem az orosz történet konkrét összefüggéseiből vezették le, hanem Marx és Engels más történeti tények elemzése alapján fölállított tételeiből magyarázták, melyeket dogmatikusan alkalmaztak az orosz történetre. Amit Marx és Engels csak vezérfonalnak szánt, azt általános és végérvényes igazságnak tekintették. Minthogy Marx és Engels az angol—francia történetet tartva szem előtt, kifejtették, hogy a centralizált királyi hatalom az árutertermelő polgársággal szövetkezve, az árutertermeléssel és a polgársággal együtt emelkedett fel, hogy maga az abszolút monarchia és a burzsoázia és a feudálisok egyensúlyi helyzetén alapul, amelyek közül az első még nem elég erős, a második már nem elég erős ahhoz, hogy a hatalmat közvetlenül gyakorolja, — e gondolatmenetnek megfelelően dolgozta ki Baziljevics a szovjet történettudomány álláspontját az orosz centralizáció kérdésében. Az orosz centralizációt és abszolutizmust, mint a centralizáció legmagasabb fokát és legtökéletesebb megvalósulási formáját, a polgári árutertermelés kezdeti szakaszával s a fejedelmek és városok szövetségével hozta kapcsolatba. Feltételezte, hogy a kereskedő burzsoázia irányítása alatt a XVII. században kialakult az egységes oroszországi piac, amely az abszolutizmus gazdasági alapját alkotta. Itt Lenin egyik félre-magyarázott tételének dogmatikus alkalmazása a hiba forrása. A történeti tények azt mutatják, hogy a XVII. században az oroszországi piac kialakulása éppen csak megkezdődött. Kétségtelen azonban, hogy már Baziljevics utalt arra: a centralizáció legfőbb szociális indítékát a nemességnek a parasztsággal vívott osztályharcában kell látni, abban, hogy a nemességnek erős központi hatalomra volt szüksége. Az orosz történet 1949—51-i periódizációs vitáin Juskov és mások már egyenesen a falusi osztályharc kiéleződéséből, az ezzel kapcsolatos történeti tényekből vezették le a centralizációt. Végül Szaharovnak a Voproszi Isztorii 1961. évi 9. számában a centralizációról írott cikke tisztázta megnyugtatóan a centralizáció és abszolutizmus problematikáját. Szaharov megállapítása szerint az abszolutizmusba torkoló centralizációnál a polgárság és a polgári árutertermelés nem játszott szerepet. A centralizáció azért jött létre, mert a XIV—XV. században erőteljesen fejlődtek a parasztság termelő erői, és a XVI. századtól kezdve a mezőgazdasági árutertermelés is fellendült. A nemesség magához ragadta a terméktöbbletet és az árutöbbletet. Hogy a röghöz kötött és a robotra fogott parasztság ellenállását megtörje, kiépítette a centralizált majd abszolút államhatalmat.

A továbbiakban Molnár Erik az elhangzott referátumokra tette meg megjegyzéseit, és elsősorban Makkai László álláspontját cáfolta.

Az orosz történelmi példa és az orosz történetírás példája is mutatja: nem tartható az a felfogás, hogy az abszolút monarchia gazdasági-társadalmi alapja az árutertermelő polgári fejlődése, illetve az egyszerű árutertermelésnek a tőkés árutertermelésbe való átmenete. Mind Makkai László a vitán elhangzott referátumában, mind Elekes Lajos a központosítás kérdéseiről írott tanulmányában (Történelmi Szemle, 1959. 3—4. sz.) Marxra és Engelsre támaszkodnak az abszolutizmus, illetve a centralizáció társadalmi alapjainak elemzése során, azonban nem veszik figyelembe, hogy Marx az *európai abszolutizmusnak* legalább kétféle típusát különböztette meg: az *angol-francia típust*, amely a feudálisok és a burzsoázia egyensúlyi helyzetén alapul, és a *német-spanyol típust*: amelyet a feudálisok túlereje jellemez, a fejletlen vagy visszahanyatló polgársággal szemben.

De vajon — vetette fel a kérdést Molnár Erik — megállhatunk-e a feudális abszolutizmus e kétfajta típusánál, mint az elemzés végső eredményénél. Levezethető-e a feudális abszolutizmus keletkezése és lényege két osztály egymáshoz való viszonyából, miközben a feudális társadalom alapvető ellentétét, a nemesség és parasztság ellentétét mellőzzük? Vajon a kétféle fejlődési menetet nem lehet-e *egyetlen alapfolyamatra* visszavezetni?

Molnár Erik erre a kérdésre, utalva az elhangzott referátumok tanulságaira is, azt a választ adta, hogy a francia, a spanyol és az orosz abszolutizmus a felületi folyamatok eltérő változatai mellett is egyformán azért jött létre, mert a feudális uralkodó osztálynak... az államhatalom erős centralizálására volt szüksége ahhoz, hogy a kizsákmányolt parasztságot fékentarthassa. Ehhez még hozzá lehet fűzni — amire Engels többször utal — azt, hogy az abszolutizmus kialakulását a külső ellenséggel folytatott harc szükségletei meggyorsíthatják. Ami Angliát illeti, Makkai László referátumával szemben a Marx Tőkéjéből jól ismert tényekre hivatkozik. A parasztság kisajátítása, a tőkés termelés meg-alapozása a XVI. században, tehát a feudális abszolutizmus idejében indult meg. Az abszolút államhatalomra tehát a nemességnak — az új nemességnak — volt szüksége, hogy annak fedezete alatt végrehajthassa a paraszttömegek kisajátítását. Az is tudott dolog, hogy Kelet-Németországban a feudálisok a fejedelmi abszolutizmustól védve rakták a második jobbágyság igáját a parasztság nyakába.

Molnár Erik az abszolutizmus meghatározásának nehézségeit abban látta, hogy az abszolutizmus politikai felépítménye lehet fejletlen, a természeti gazdálkodásból még alig kilépő árutermelésnek és a manufaktúra-kapitalizmus fokát elért árutermelésnek is. A pontos meghatározásra azonban azért is szükség van, mert a polgári történetírás vitatja, hogy a XVI. századi Angliában vagy a XVII. századi Oroszországban abszolutista uralmi rendszer lett volna. A marxizmus a politikai hatalomnak az osztályokkal szemben fennálló viszonyából indul ki. Ebből kiindulva — hangsúlyozta Molnár Erik — azt találjuk, hogy az abszolutizmus — az osztályuralom egyéb formáival ellentétben — az államhatalomnak olyan rendszere, mely szervezetében és intézményeiben *fürdőleg független* a társadalmi osztályoktól. (A kormányzati és igazgatási apparátus, a bürokrácia és haderő szervezetileg csak az uralkodótól függ.) Hogy ez a függetlenség mennyire csak formai jellegű lehet, arra Napoleon idézhető, aki szerint bár az állam hajóját ő kormányozta, mindig a víz mozgásától vagy a szél járásától függött, hogy a kormányrudat merre irányíthatta.

Az abszolutizmus politikai felépítménye a gazdasági rendszereknek olyan szélsőségeit takarta, mint amilyen az angliai mezőgazdaságban előretörő kapitalista árutermelés, vagy az oroszországi robotoltató, lényegileg természetileg gazdálkodó feudális birtok. Sőt, valószínűleg Törökország sem hagyható ki e sorból.

A marxista irodalom az abszolút államot *feudális* abszolút államként határozza meg, amelyet a parasztsággal vívott osztályharcában és a parasztságon gyakorolt hatalmának megerősítése végett a nemesi földbirtokos osztály épített ki. Ha nem vesszük figyelembe a bonyolult történeti összefüggéseket, ez a megállapítás látszatra a történeti valóság leegyszerűsítése, eltorzítása. Amikor azonban az abszolutizmust a parasztság osztályharcából vezettük le, számolnunk kell azzal, hogy az emberek — Marx szavait idézve — a történetet csinálják, de nem tudják. Az adott társadalmi korszakot nem lehet saját tudatából megítélni. Ezt példázza Philippe de Comines, XI. Lajos udvari embere, az első oknyomozó francia történész. Comines egyáltalán nem kapcsolja össze a francia abszolutizmus kialakítására vezető eseményeket a parasztság osztályharcával. Sőt, munkájában a parasztság egyáltalán nem is szerepel. Comines leírja a felületi eseményeket, amelyek azt mutatták, hogy a királyi abszolutizmus az anarchia megszüntetésével s a városok megtörésével emelkedett fel. Mindazonáltal a francia nemes ebben az időben nagyon jól tudta, hogy folytonos harcban áll parasztjaival, azzal is tisztában lehetett, hogy a királyi hatalom, mely az állam minden erejét saját kezében koncentrálja, nagyobb védelmet jelent a parasztokkal szemben, mint a rendi képviselői állam. Az emberek ugyanis ismerik közvetlen vagy távolabbi osztályérdekeiket, és ez a rugója cselekedeteiknek.

Az abszolutizmust abban az alakjában, amelyben létrejött, nyilván a nemesség nagy része sem akarta. Közvetlen érdekeibe beleütközött, hogy a királyi hatalom javára lemondjon rendi politikai jogairól, és részesítse azt a paraszti munka termékeiből. Az osztályérdekeknek ezt az ellentmondó szövedékét az azokból fakadó ideológia koronázta meg, amely hűséget követelt a feudális állam feje, a király iránt és odaadást az egész francia feudális osztály — „a királyság” — közös érdekei iránt.

A nemesség objektív léte a parasztság kizsákmányolásán nyugodott, s így az abszolutizmus a nemesség egzisztenciális érdekeit kielégítette. Az anyagi helyzetnek felelt meg a feudális osztály királyhű ideológiája is.

Molnár Erik felhívta a figyelmet arra, hogy ezt a logikai vázat ki kell még tölteni az egyes társadalmi osztályok és osztálycsoportok magatartására vonatkozó konkrét történeti anyaggal, amely természetesen országok szerint különbözik. De a konkrét történeti anyagnak feltétlenül ki kell terjednie az egyes osztályok és osztálycsoportok ideológiájára, s az ideológia osztálygyökereinek kimutatására is. Ha — mondta befejezésül Molnár Erik — a történetnek e szubjektív oldalát elhanyagoljuk, nem érthetjük meg a marxizmus történetiszemléletét sem, amely ugyan az objektív összefüggések kimutatására veti a fősúlyt, de nem mellőzi a szubjektív történeti formákat sem, amelyek leplelően az objektív összefüggések megjelennek.

Pach Zsigmond Pál bevezetőképpen azokról az elmúlt évtizedben lefolyt vitákról szólt, melyek során a magyar történetesek a rendi képviselői monarchia, az abszolút monarchia fogalmának tisztázására törekedtek. A viták, a megjelent munkák, így az egyetemi tankönyv, illetőleg Mályusz Elemérnek és Elekcs Lajosnak a rendiség és központosítás kérdését taglaló tanulmányai, legújabbban pedig Wittman Tibor és Makkai László cikkei azt jelzik, hogy a becses eredmények ellenére mihamarabb szükség lenne a centralizáció folyamatának több évszázados (XV—XVIII. század, de legalábbis XV—XVII. század) együttes áttekintésére. Ő maga az agrárfejlődés tanulmányozása kapcsán tapasztalta a hosszabb folyamat tanulmányozásának tudományos hasznát; egyébként az agrártörténet az adott kérdés szempontjából is rendkívül fontos, hiszen az alapon, nem utolsósorban az agrárviszonyok területén jelentkező folyamatok alapvetően befolyásolták a politikai felépítmény fejlődését, a centralizációt, az abszolútizmus kialakulásának történeti folyamatát.

Már a korábbi viták során felmerült a rendiség és centralizáció, a centralizáció és az abszolútizmus egymáshoz való viszonyának, valamint az abszolútizmus alapvető jellegének és osztálytartalmának kérdése. E vitákon az abszolútizmust a burzsoá viszonyok kibontakozásának államtípusaként felfogó állásponttal szemben az a vélemény jutott túlsúlyra, hogy az abszolútizmus, osztályjellegét tekintve, feudális abszolútizmus.

Az elhangzott referátumok többsége is ezt az álláspontot vallotta, de — hangsúlyozza Pach Zsigmond Pál — Makkai László nyitó referátuma e tekintetben félreérthető. Amikor Makkai a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakának tipikus államformájáról szól, amikor a kapitalizmust összekapcsolja az abszolút monarchiával, elmosza az abszolútizmus alapvető feudális jellegét, s az abszolút monarchiát átmeneti jellegű, sőt inkább tőkésedő jellegű államtípusként tünteti fel. Pach Zsigmond Pál a következőkben Anglia és Franciaország vonatkozásában vizsgálta, vajon valóban egybeesik-e a tőkés árutermelésbe való átmenet és az abszolútizmus. Megállapítja, hogy az átmenet korszaka Angliában a XV. század végétől a XVIII. század utolsó harmadáig tart, Franciaországban pedig az átmenethez, a tőkés gazdaságra való áttéréshez tartozik a császárság, a restauráció, sőt bizonyos értelemben még a júliusi monarchia időszaka is. Tehát e két országra korlátozva is, az átmenet korszakának legfeljebb első szakasza esik az abszolútizmus korszakára; a tőkés termelésre való átmenet második szakasza már hathatósabb felépítményt, nem abszolút monarchiát, hanem burzsoá államot követel. Továbbidőzve az angol és francia fejlődésnél, az előadó figyelmeztette Makkait, hogy a két ország fejlődésének vizsgálatában sokkal messzebb kell menni a disztinkválásban, főként az agrárfejlődésben mutatkozó eltérések figyelembevételével. A klasszikusok idézeteinek helyes értelmezéséből az derül ki, hogy ők az angliai tekintették a *kapitalizmus* kialakulása klasszikus útjának, viszont Franciaországot jelölték meg mint az *abszolútizmus* klasszikus példáját. Másrészt viszont gondosabban periodizációval el lehet kerülni azt a hibát is, hogy az abszolútizmust, amely alapvetően feudális, egészében, fejlődési szakaszainak megkülönböztetése nélkül azonosítsák a feudalizmussal.

Átérve Közép-Kelet-Európa országaira, Pach Zsigmond Pál két kérdést vetett fel. Az egyik: beszélhetünk-e az egyszerű árutermelésről a tőkés termelésre való átmenetről, a feudalizmusból a kapitalizmusba való áttérésről az Elbától keletre eső országokban a XVI—XVIII. században? Erre a kérdésre a stockholmi kongresszuson elhangzott előadására utalva — melyben saját régi nézeteit is korrigálta — az előadó negatív választ adott. Legfeljebb előzményekről, előtörténetről lehet szólni. A másik kérdés: beszélhetünk-e ugyanitt, ugyanekkor abszolútizmusról? A válasz feltétlenül pozitív. A negatív és pozitív válasz együtteséből az következik, hogy a *közép-kelet-európai országokban kialakuló abszolútizmus nem a tőkés termelésbe való átmenet periódusának állami felépítménye, hanem a szoros értelemben vett késői feudalizmus állama.*

Az abszolútizmus a közép-kelet-európai országokban világosan levezethető a „második Leibeigenschaft” viszonyaiból, a földesúri-jobbgyéti osztályharc kiegyezéséből, — de megjegyzendő, hogy ezek a viszonyok nem vezettek feltétlenül, kizárólag abszolút monarchiára. Ismeretes a lengyel „nemesi demokrácia” ellenpéldája. A Leibeigenschaft

viszonyaiból nemcsak az abszolútizmus, hanem a részállamiság, a saját földesúri erőszak-szervezet szükségessége is levezethető. Hogy miként alakult a „hűbéri kíséret”, magán-hatalmi apparátusok sorsa, annak vizsgálata épp oly beható elemzést igényelne a marxista történészektól, mint ahogyan a polgári történétírók elmélyednek az állami hivatali szervezet tanulmányozásában. Vagyis — szögezte le Pach Zsigmond Pál — a második Leibeigenschaft viszonyai közepette kiéleződő osztályharc körülményei az abszolútizmus kialakulásának főtenenciája mellett egy másik tendenciát is magukban hordoznak, a részállamiság, a rendi magánhatalmak tendenciáját.

A közép-kelet-európai abszolút monarchiák a földesurak érdekeit képviselték. Olyan *földesurakét*, akik *bekapcsolódtak az árkereskedelembé — árutermelésbe* —, akik nem a paraszti-polgári árutermelés lefölözésére törekedtek, hanem szembefordultak az árutermelés fejlődésének paraszti-polgári tendenciájával. *Itt van* — s ezzel érkezett el az előadó leglényegesebb mondanivalójához — *az érintkezési pont s egyben a szétválás, a nyugat-európai (angol-francia) és a közép-kelet-európai abszolútizmus között*. Az érintkezési pont: az árutermelés fejlődése. Az abszolútizmus általában nem a feudalizmusból a kapitalizmusha való átmenet. Az egyszerű árutermelésből a tőkés árutermelésbe való áttérés államtípusa, mint Makkai László vélte, — hanem a feudalizmuson belül a naturálgazdálkodással szemben tért nyerő árutermelés fejlődésének követelményei vezetnek kialakulására. Ezek élezik ki az osztályharcot, teszik szükségessé a centralizációt, az abszolútizmus kiépítését.

A szétválás gazdasági síkon ma már nem vitatott tézise a marxista történetírásnak. Nyugat-Európában továbbfejlődik a paraszti-polgári árutermelés, tovább fejlődik a pénzjáradék, megkezdődik a tőkés árutermelésbe való átmenet, melynek első szakasza még az abszolút monarchia keretei között pereg le. Ezzel szemben Közép-Kelet-Európában a földesúri osztály bekapcsolódása az árutermelésbe, jóval a tőkés termelésbe való áttérés megindulása előtt kijáratja az abszolút monarchia létrejöttének szükségességét. Mindennek konzekvenciái a felépítmény vonatkozásában is le kell vonni.

Pach Zsigmond Pál felhívta a vitautúlés figyelmét egyben arra is, hogy a nyugat- és kelet-európai fejlődés differenciáinak hangsúlyozását nem szabad túlhajtani, hiszen számos átmeneti változat figyelhető meg a fejlődésben, s a nyugati országokban sem hiányoznak teljességgel a második Leibeigenschaft irányú tendenciák. Maguk a közép-kelet-európai országok is különböznek egymástól a fejlődésben, és sehol sem következett be az árutermelés polgári-paraszti útjának teljes kiiktatása.

Mindebből az előadó azt a konklúziót vonta le, hogy az abszolútizmus tanulmányozása során a történészeknek figyelmet kell fordítaniok mindazon osztályokra, rétegekre, csoportokra, amelyek egy-egy országban az árutermelés útjára léptek, s nem szabad megfeledkezniük arról, hogy a földesúr—jobbágy ellentét az árutermelés fejlődésének előrehaladtával mind kevésbé jelentkezik „vegytisztán”. Egyre inkább összekapcsolódik a mind bonyolultabbá váló osztályviszonyok más mozzanataival, a különböző városi-polgári és vidéki-falusi árutermelő rétegek kapcsolataival, ellentéteivel.

Hanák Péter az abszolútizmusnak a történeti fejlődésben betöltött helyével foglalkozva, Makkainak azt az álláspontját, amely a központi hatalomnak a polgári fejlődéssel való összekapcsolódását hangsúlyozta, csak azzal a fenntartással fogadta el, hogy a centralizált államhatalmat nemcsak a feudális széttagoltság erőivel kell szembeállítani. Véleménye szerint a vitatkozók azért jutottak különböző álláspontokra, mert részben azt tekintik döntőnek, hogy mi tette az abszolút monarchiát *szükségessé*, részben pedig azt, hogy mi tette *lehetővé*. Szerinte a kettőt szerves egységbe foglaló tényezők a döntőek, s úgy látja, hogy az abszolútizmusnak, mint felépítménynek, a gazdasági alapjait kell mélyrehatóbban megvizsgálni. A vitázók — fejtegette Hanák Péter — megállapodhatnak abban, hogy a feudális centralizáció és később az abszolútizmus gazdasági alapja az akkori árutermelés, amely a XVII—XVIII. századtól feltétlenül magában foglalja a tőkés árutermelés elemeit. A továbbiakban felhívta a figyelmet arra a jelentős fejlődésre, amely a XII—XIII. századtól kezdve, elsősorban Nyugat-Európa mezőgazdasági és ipari technikájában lezajlott. Kifejtette, hogy a technikai fejlődés és a mezőgazdasági művelés eszközei tették lehetővé a terméktöbblet növekedését, az árutermelés és árucsere kiszélesedését és ezzel a feudális járadékforma változását, a tőke-felhalmozást. A termelés technikai fejlődése és bizonyos koncentrációja nélkül — hangsúlyozta Hanák Péter — elképzelhetetlen az államigazgatás koncentrációja. A technikai fejlődés tette objektíve lehetővé a feudális állam centralizáló politikájának a realizálását, azt, hogy az abszolút állam az ország gazdasági forrásainak szuverén urává vált. A feudalizmus egyes osztályai és az uralkodó osztály egyes csoportjai között kiéleződő hatalmi harc, ami az árutermelés és felhalmozás talaján folyt le, determinálja azt a tényt, hogy a gazdasági alap miként teszi szükségessé az abszolút államhatalom kiépítését, a feudális rend védelmét.

A feudális állam fejlődésmenetét és lényegét valóban alapvető elnyomó funkciója szemszögéből kell vizsgálni. De nem helyesli bárminő egyenes arány felállítását, vagy közvetlen összefüggés keresését a paraszti osztályharc és a centralizáció között. Véleménye szerint nyugaton a parasztság megerősödésének tendenciája, a közvetlen függés fellazulása teszi szükségessé a központi hatalom megerősödését. Keleten ezt a szükségességet a robotrendszer szabályozásának követelménye jelenti. Azonban egyoldalú lenne kizárólag a paraszti osztályharcból levezetni a jelenségeket és szemet hűnyni a központi hatalom és a nemesség, a nemesség és a polgárság egyes rétegei, vagy éppen az árutermelő nemesség és más rétegek között folyó harc fölött.

Szücs Jenő nem értett egyet a vita vagytagos kérdésfeltevésével, azzal, hogy az abszolutizmus *vagy* az elnyomott parasztság feletti osztályuralom megszilárdítását jelenti, *vagy* létrejötte és megerősödése a polgárság szerepével, a kapitalista termelési viszonyok bizonyos kezdeti jelenségeivel függ össze. Az angol és francia viszonyok arra mutatnak, hogy ugyanakkor, amikor az abszolutizmus a feudalizmus legkoncentráltabb uralmi formája, egyszersmind történetileg és logikailag a legszorosabb összefüggésben áll a túlsúlyban levő feudális termelési viszonyok mellett előretörő tőkés viszonyok kezdetével.

Szücs Jenő hangsúlyozta, hogy a gazdasági feltételek nagyobb figyelmet érdemelnének, mint amilyent a referátumokban kaptak. Fontosnak tartaná a *merkantilizmus* kialakulásának és elméletének vizsgálatát. Hangsúlyozta, hogy ez a XVII. században egységes rendszer; az adott kor objektív szükségleteit fejezte ki. Leszögezte, hogy a nyugat-európai abszolút monarchiák létrejötte nem magyarázható meg a XVI–XVII. századi nagy „világagazdasági” változások nélkül. A spanyol monarchiát, amely első hasznélvezője, sőt elődjéje volt a kialakuló új világpiacnak, speciális jelenségnek tartja. Az angol abszolutizmus fejlődése viszont szorosan a világpiac talaján kialakult éles küzdelemhez kapcsolódik. Anglia külkereskedelmét még a XVI. század első felében is az itáliai és Hanza-városok s a németalföldi gyapjúkereskedők tartották kezükben. Az angol királyok hazai tőke hiányában pedig az antwerpeni börzén vettek fel genovai és augsburgi tőkésektől kölcsönöket. A merkantilizmus elve, hogy az állam csak akkor erősödhet, ha a kereskedelmi mérleg aktívan alakul. Angliának tehát le kellett számolnia konkurenseivel — monopóliumok, gyarmatok szerzése, kereskedőtársaságok alakítása, vámpolitikai rendeletek jelzik azt az utat, amelynek eredményeképpen Anglia megvetette kereskedelmi hatalmának alapjait, megteremtette posztóiparát. Mindebből Szücs Jenő az abszolutizmus belső ellentmondásaira utaló azon következtetést vonta le, hogy az angol abszolutizmus kialakulásában és megerősödésében nyilvánvaló az *állami gazdaságpolitika és a tőkeakkumuláció kölcsönhatása*. Ezek együttesen teremtették meg a kapitalizmus feltételeit. Az angol abszolutizmus rendkívül rövid élettartama az angol tőke gyors előretörésével és a világpiaci versenyben elért sikereivel magyarázható meg. Franciaországról szólva Szücs Jenő hangsúlyozta, hogy ennek, később kapcsolódván bele a gazdasági versenybe, aktív kereskedelmi mérleget megteremtienie már sokkal nehezebb volt. Colbert merkantilizmusát az Anglia és főleg Hollandia ellen folytatott vámpolitika, sőt fegyveres küzdelem és az angolnál sokkal aktívabb iparpolitika jellemezte. A francia merkantilizmusnak kétségtelen eredménye volt, hogy a külkereskedelem volumene hét évtized alatt megtízszereződött. A francia abszolutizmus, csakúgy mint az angol, rákényszerült a világpiacon kialakult aktív versenyre. Tehát olyan körülményeket kellett teremtenie, amelyekben az egyszerű árutermelés mellett a kapitalista termelési viszonyok csirái is létrejöthettek. Mindezek ellenére azonban túlzás lenne, még az angol abszolutizmus esetében is, a nemesség és polgárság egyensúlyáról beszélni. A francia vagyonkonfiskációk pedig jól mutatják, hogy a vállalkozó tőkés a feudális államnak nem szövetségese, hanem nélkülözhetetlen eszköze.

Perjés Góza a hadtörténelem szempontjából vizsgálta az abszolutizmus kifejlődését és történeti szerepét, hangsúlyozva, hogy politika és háború, a társadalom és a hadsereg viszonyának kutatása ebben a vonatkozásban is fontos összefüggések felismerésére vezethet. Az abszolút monarchia adminisztrációjának működését a *hadsereg szempontjából* vizsgálva, statisztikai adatokból arra a következtetésre jut, hogy az abszolút monarchiák lakosságának nagy része mezőgazdasági termelést folytatott, a nemzeti jövedelem, az állami bevételek nagyobb része agrár eredetű volt. Részletesen ismertette Kingnek a korabeli Anglia társadalmi struktúrájára vonatkozó adatait, Perjés kimutatta, hogy Angliában a XVII. század végén az agrártermelés az összjövedelem 74%-át tette ki. Ebből következett az állami irányítás nehézsékes működése, a hivatalnokság felületes és gyakran korrupt tevékenysége. Háború esetén az állam erőforrásai csak korlátozott mértékben voltak mozgósíthatók, mert az ipari termelés alacsony technikai színvonala és a nyersanyaghiány szűk korlátokat szabott a haditermelésnek. Az agrártermelés

és a szállítás alacsony kapacitása nehezítette a hadseregek ellátását — bizonyos létszámot túllépni nem lehetett. A hivatali apparátus hiányosságai miatt az állam a hadsereget a nemesség támogatása nélkül nem tudta fenntartani. Ez azt jelenti, hogy az uralkodó az irányítást is megosztja a nemességgel. Végezetül Perjés Géza az állandó hadseregek létrejöttének különböző módzatairól beszélt.

Surányi Bálint az abszolutizmus és árutermelés kapcsolatairól szólt, majd az itáliai fejedelmi abszolutizmusok kérdésével foglalkozott. A folyamat rugóit, Antonio Gramsci véleményét idézve, a városok gazdasági erejének megroppanásában és az ezzel kapcsolatban, különösen a XIV. század végén kiéleződő osztályharcban látja. Surányi kiemelte, hogy a fejedelmi abszolutizmus az állami fejlődés szempontjából előrehaladást jelentett, viszont figyelemreméltó az a tény is, hogy a signorok hatalomrajutása a gyorsan fejlődő „koraszülött kapitalizmus” kudarcának következménye.

Niederhauser Emil referátumához ketten szóltak hozzá. *Je. N. Koszacevszkaja*, a leningrádi egyetem docense, kiegészítve az előadást, utalt arra, hogyan periodizálta Lenin a forradalmi mozgalmat, és ebből a szempontból hiányolta a dekabristák szerepének kifejtését. Nem értett egyet az előadóval abban, hogy a XX. század elején a liberális nemesség és a burzsoázia is ellenzékivé vált, hiszen ezek a polgárháborúban a cári reakció oldalán álltak. *Bartha Antal* hozzászólásában azokkal az eszméi harcokkal foglalkozott, amelyek a pravoszláv egyház reformációs kísérleteivel kapcsolatosak. E törekvések egyik irányzata a fejedelmi hatalom erősítését szolgálta, a cár központosítási törekvéseit, szemben a kolostori és bojári partikularizmussal, s ily módon szorosan kapcsolódik az orosz abszolutizmus kialakulásának politikai előzményeihez. *Bartha Antal* a továbbiakban az orosz állam területi terjeszkedésének és a rendszeres adóztatás, az igazgatási apparátus kialakulásának kapcsolatairól beszélt, majd kifejtette, hogy a cári gazdasági és igazgatási politika teljesen feudális jellegű volt. A cári magánbirtokoknak és a hódított területeknek mindvégig nagy szerepük volt a cári abszolutizmus gazdasági alapjában, noha a XVII. század első évtizedeitől kezdve megjelentek a kereskedőőke exponensei is.

A vita első részéből *Makkai László válaszára* szükséges még kitérnünk. *Makkai* — bírálóival szemben — kifejtette, hogy az abszolutizmust alapvetően feudális állam-típusnak tartja. Történeti szerepének pozitív oldalát viszont abban látja, hogy a feudális rend uralma meghosszabbításának érdekében alkalmazkodni kényszerült a termelés új feltételeihez. Az abszolutizmus lényegét a feudalizmust védelmező s egyúttal a kapitalizmust fejlesztő ellentmondásos történeti szerepében látja, s úgy véli, hogy ezt az angol-francia fejlődésben legélesebben és legkorábban megmutatókozó lényegyet jogosan keresi más országok történetében is. *Pach Zsigmond Pállal* vitázva úgy látja, hogy ha a kapitalizmus, vagy a feudalizmusból a kapitalizmusha való átmenet korszakát az abszolutizmus keletkezése feltételének tekintjük, még nem tesszük az abszolutizmust átmeneti államformává. Az átmenet periódusának a manufaktúrakorszak kezdetétől a polgári forradalomig terjedő időt tekinti, de eredeti elgondolását hajlandó úgy módosítani, hogy az abszolút monarchia korszaka a feudalizmusból a kapitalizmusha való átmenet első szakaszával esik egybe. Kelet-Európában — mivel az abszolút monarchia ott a XVIII. században, a manufaktúrakorszakban alakult ki — ugyanez a törvényszerűség érvényesül. A különbséget a nyugati és keleti abszolút monarchiák között abban látja, hogy keleten hiányzott az erős hazai polgárság, de a kapitalizmus itt is jelen volt a nyugati kapitalizmus formájában, s a kelet-európai uralkodó osztályoknak a nyugati kapitalizmushoz való alkalmazkodásából született meg a felvilágosult abszolutizmus manufaktúra-alapító merkantilista politikája. *Makkai* nem fogadta el azt az álláspontot, hogy a kelet-európai abszolutizmus a robotoltató földesúri árutermelés érdekeit védelmezi, mert a robotgazdálkodás általában a rendi monarchia politikai keretei között jött létre. A kelet-európai abszolút monarchiákban is megkezdődött a tőkés manufaktúrák alapítása, részben a majorkodó földesurak kezdeményezésére. *Pach Zsigmond Pál* véleményét, amely a nyugati és keleti fejlődés érintkezését és szétválását az árutermelésben ragadja meg, azzal a módosítással fogadhatja csak el, hogy az elkanyarodást visszakanyarodás, a kapitalizmusha való átmenet kezdete követi, amely már az abszolút monarchia politikai keretei között megy végbe. A tőkés polgárság fejletlensége sem jelenti azt, hogy a kelet-európai abszolutizmus nem a polgárság elleni harcban született meg, mert a nyugat-európai kapitalista fejlődés erőteljesen éreztette hatását. Mindez nem jelenti azt, hogy a kelet-európai kapitalista fejlődés a Nyugat egyszerű importja. *Makkai* vitathatatlanak tartotta válaszában azt a tényt, hogy az abszolutizmus első sorban a paraszti osztályharc visszaszorításának erőszakszervezete. Azt azonban konkrét vizsgálatok alapján kell majd elemezni, hogy a centralizáció és a decentralizációs harc hogyan függött össze a paraszti osztályharcral. Mindezeket megfontolva sem vezetné

vissza egyszerűen az abszolutizmust az alapvető osztályharcra. Egyrészt azért nem, mert voltak olyan európai országok — pl. Magyarország és Lengyelország —, ahol rendkívül erősen elnyomták a parasztságot, s mégsem jött létre abszolutizmus. Másrészt a technika, közelebbről a haditechnika fejlődésével a XVI. században a nyílt paraszti osztályharc esélyei nagymértékben visszaestek. Makkai véleménye szerint az abszolutizmus fejlődéstörténetében az alapvető osztályharc nem önmagában, hanem a tőkés útra lépő polgárság antifeudális osztályharcával együtt játszott szerepet.

*

A vitautlás második része a *Habsburg-abszolutizmus és Magyarország* témával foglalkozott. Elsőnek R. Várkonyi Ágnes elemezte azt a fél évszázadot (a *XVII. század második fele* és a századforduló), mely a Habsburg-birodalom történetében és Magyarország történeti fejlődésében is döntő időszak. Ennek felismerése indította már a korai polgári történetírást is — osztrák és magyar oldalról egyaránt — igen gazdag tényanyagot felsorakoztató munkák elkészítésére. A legújabb polgári irodalom (így Brunner, Treue, Hubatsch, Ch. Petrie, Hassinger, Ernstberger) főleg a bürokratizálódó államszervezet és a Habsburgok kelet-európai hatalmának kiépülése szempontjából vizsgálja a korszakot, hangsúlyozza a merkantil jellegű gazdaságpolitikát, s a lipóti abszolutizmust Mária Terézia kora előtörténetének tekinti. Elhanyagolja az abszolutizmus és a rendi törekvések összeesapásának elemzését. A marxista történetírás azonban — hangsúlyozta az előadó — erről nem mondhat le. A Habsburg-abszolutizmus kialakulásának első szakaszát R. Várkonyi Ágnes Magyarországgal kapcsolatban vizsgálta, mivel az abszolutizmus általános gazdasági és társadalmi jellegzetességei itt teljes ellentmondásosságokban mutatkoznak meg. Várkonyi megállapította, hogy a Habsburg-állam társadalmi bázisát a XVII. század második felében az udvari arisztokrácia, a hivatalnoknemesség, a katonaság birtokadományokkal kielégített tisztikara és a klérus alkotta. Köreikben és csoportjaikban az állami jövedelmek megszerzéséért folyó harc Lipót uralkodásának idejére mindvégig jellemző. Az abszolutizálódó államhatalom közigazgatási apparátusának — amely mellett a helyi közigazgatás és igazságszolgáltatás rendi maradványai tovább éltek és amelynnek helyi szervei is feudalizálódtak —, valamint szoldos hadseregének eltartási terhei a rohamosan emelkedő adók útján elsősorban a parasztságra hárultak. A referens kifejtette, hogy a polgárság, amint azt a török háborúk idején egyre jelentősebb szerepet betöltő Oppenheimer példája bizonyítja, elégtelen volt az abszolút államhatalom ránehezedő terhének elviselésére. Magyarországon — ahol az abszolút állam az arisztokrácia vékony rétegében ugyan erős támaszt talált — a rendi küzdelmek és a rendekkel kötött kompromisszumok váltakozása mellett a parasztságot és különböző félszabad elemek állandó mozgalma veszélyeztette Lipót abszolutizmusát. A Habsburg állam Magyarországon a török kiverése után sem képes olyan államszervezeti, jogi viszonyokat teremteni, amelyek segítenék a polgári fejlődést. Az állam merkantilista politikája és az osztrák területen létrejött manufaktúrák — hangsúlyozta R. Várkonyi Ágnes — nem a belső fejlődésből nőttek ki szervesen, hanem a holland, angol és francia példákat másoló teoretikusok — Becher, Schröder és Hörnigk — munkásságának eredményei. A manufaktúrák az alapításukhoz fűzött eredeti reményeket, az állam pénzügy-szükségletének kielégítését, nem váltották be. Csak a századfordulón jelentkezik az a törekvés, hogy Lipót gazdaságpolitikáját a belső fejlődés felmérése alapján alakítsák ki. Mielőtt azonban ennek gyümölcsei beérhettek volna, az állam, amely az állambank felállításával sem juthatott belső pénzforráshoz, hatalmas külföldi, olasz, holland, angol kölcsönök felvételére szorult.

A birodalom és Magyarország viszonyának elemzésében egy századdal későbbi időszakot vizsgált H. Balázs Éva. Referátumát historiográfiai áttekintéssel kezdve vázolta a *felvilágosult abszolutizmus* értékelését a marxista történetírásban és a polgári történetíróknál (Mousnier, Hartung, Peabody, Gootch, Venturi, Steele Commager és Valjavec). H. Balázs Éva referátumában a felvilágosult abszolutizmus kimagasló képviselője, II. József uralmi szisztémájának speciális jegyeit kereste, azokat, amelyek rendszerét mind anyjától, mind II. Frigyesétől elválasztották. Bár a Habsburg-birodalomban a 60-as évekkel megindultak a felvilágosult reformok, de még József uralkodásának első éveiben sem jelentkeznek azok a fizikrata elemek, amelyek a 80-as évek közepétől a reformtörekvések és az egész gazdaságpolitika legfontosabb pillérjeivé, magyar viszonylatban pedig az ellenállás főokaivá válnak. A fizikrata elemek a parasztkérdés és az adóügy rendezésében ismerhetők fel legtisztábban. Az ilyen vonatkozású reformrendeléseket az örökös tartományokhoz képest — a rendi ellenállás követke-

tében — Magyarországon csak néhány év késéssel tudták foganatosítani, illetőleg megindítani. A XVIII. század francia polgárságára alapozott közgazdasági elméletnek mechanikus átültetése olyan területekre, ahol az objektív feltételek minimuma megvolt, sikerrel járhatott. (Innen a cseh és osztrák marxista történészeknek a mienknél sokkal pozitívabb József-értékelése.) Magyarországon azonban hiányzott a reformok sikeréhez — elsősorban a Habsburg-udvar előző időszakban gyakorolt negatív gazdaságpolitikája miatt — az objektív feltételek minimuma. Zinzendorf Károly államminiszter, a legfőbb számvevőszék elnöke, aki József környezetében elsősorban vallott fiziokrata elveket, ezért sürgette Magyarország kereskedelmi szabadságát a külföld felé, s az Ausztriát és Magyarországot elválasztó vámvonal eltörlését.

A parasztpolitika és a fiziokrata elvek választják el a józsefi rendszert a porosz Frigyesétől. Ami a gyengéje, az az erőssége is Frigyesnek Józseffel szemben. Korlátozottabb parasztpolitikája nem fosztotta meg abszolutizmusát attól a junkerbázistól, amelyre támaszkodhatott. Ezzel szemben József reformtörvényeinek bázisa (a vezető hivatali garnitúra, a tolerancia-rendelet következtében megnyert protestáns nemcsi-polgári tömegek, a haladó értelmiség) az évek során mindinkább csökken, s magyar viszonylatban a rendszer a 80-as évek végére teljesen támasz nélkül marad.

A következő referens, *Incze Miklós* a Habsburg-abszolutizmus helyzetével a *Szent Szövetség* korszakában foglalkozott. Megállapítva, hogy egyetlen európai államban sem történt olyan kevés változás a francia forradalom és a napoleoni háborúk nyomán, mint az osztrák birodalomban, kifejtette, hogy ez elsősorban a nemzetközi feltételek és biztosítékok következménye volt. Az 1815-ben Szent Szövetségre léptet hatalmak a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet korszakában feudális érdekeket képviseltek, s szövetségüket a fejlettség egyenetlen volta tette viszonylag tartóssá. Az így megvalósult restaurált feudális abszolutizmusban a nagyhatalmak együttműködését főleg az erre leginkább rászoruló Ausztria képviseli és népszerűsíti. A rendszert a polgári nemzeti fejlődés ásta alá, míg nem a 20-as évek válsága, majd az 1830-as párizsi forradalom és a német és olasz egység megvalósulása teljesen fel nem bomlasztotta. A Habsburg-abszolutizmus politikájában az udvari klikk mellett az arisztokráciára és a nemességre támaszkodott. A soknemzetiségű Monarchia társadalmi bázisa azonban súlyos ellentmondásokat hordott magában, ami a konzervatív arisztokráciának és a bürokráciát alkotó hivatali nemességnek, az osztrák-német polgárságnak ellentétes és eltérő érdekeiben nyilvánult meg. Gazdag és független burzsoázia a birodalomban nem alakulhatott ki, és a kapitalizmusnak itt elsősorban szétbontó és nem egységesítő ereje érvényesült.

Benda Kálmán Erdély fejedelmeinek centralizációs kísérleteit mutatta be előadásában. Bár a fejedelemséget csak a török hódítás választotta el Magyarországtól a XVI. század közepén, társadalmi viszonyai mégis különböztek a magyarországiaktól. A legarchaikusabb vonásokat a székely társadalom mutatta. A századok fejlődése elég korán fordult polgári irányba. Kialakult feudális viszonyok csak Erdély belső területein jöttek létre, itt a jobbágyság részben magyarok, — részben, jelentős részben — románok voltak. A földesurak magyarok, nemesítés révén azonban számos román emelkedett sorukba. A közigazgatási Erdélyhez a magyar királyság kettészakadásakor a Nagyalföldről is hatalmas részek kerültek. Az iparilag elmaradott vidék a mezőgazdasági árutermelés, mindenekelőtt marhaterenyésztés következtében nagygya nőtt mezővárosokban a paraszti életnek viszonylag szabad formái fejlődtek ki. A három „nemzet” képviselőiből és a Tisza-vidék nemesiből egybehívott erdélyi országgyűlések, minthogy az erdélyi fejedelmek az ország legnagyobb birtokosai voltak, engedelmesen tudomásul vették az uralkodó intézkedéseit, s a rendi kiváltságok formai tiszteletbentartásával valójában korlátlanul érvényesülhetett a központi hatalom akarata. Ez azonban csak lehetőséget nyújtott a centralizációhoz. Ahhoz, hogy tartóssá váljék, a központi hatalomnak olyan társadalmi erőkkkel kellett volna szövetkeznie, amelyeknek érdeke volt a feudális anarchia megtörése és amelyek egyúttal anyagi és politikai támogatást adhattak az uralkodóknak. Az erdélyi polgárságot azonban, amely erre hivatott lett volna — néhány megyei területen fekvő szabad városok kivül — a zárt autonómiában élő szászok képviselték. Benda Kálmán ezzel kapcsolatban Marxra utalt, aki hangsúlyozta, hogy az idegen városok kiváltságai mindig gyengítik a központosítási törekvéseket. A fejedelmek főleg a szabad katonarétegekre támaszkodtak, melyek zömét a székelység alkotta. A centralizáció terén a legkomolyabb eredmények Bethlen Gáborhoz fűződnek. Mindenekelőtt a gazdasági és államapparátust szedte rendbe, és bár az udvari és országos méltóságokat az arisztokrácia tagjai töltötték be, alsóbb beosztásban előszeretettel alkalmazott vagyontalan kispapokat. Az ország gazdasági erőforrásait az állam számára biztosította, de a jobbágy-földesúri viszonyba ő sem tudott belemélyülni. Benda megállapítása

szerint Bethlen gazdasági reformjai, a kollegiális alapon szervezett államhivatalok, a polgári osztály nyílt támogatása már a centralizált feudális hatalmon túlmutató jelenségek. Kedvezőbb külpolitikai helyzetben, zavartalan folyamatosság esetén mindez egy nemzeti abszolutizmus kialakulásához vezethetett volna. Azonban a Rákócziak idején, a fejedelmek családi és fejedelmi birtokain nyugvó uralma összeomlott, s mikor a császári hadak, a törököt kiűzve Magyarországból, megszállják Erdélyt, a fejedelemség külön élete végetér.

Heckenast Gusztáv az abszolutizmus problémáját a *kuruc szabadságharcok korában* vizsgálta. Mondanivalóit két súlypont köré csoportosította; az ideológia és gyakorlat, vagyis Zrínyi Miklós elméleti munkássága és a Rákóczi-szabadságharc államszervezete köré. Megállapította, hogy Zrínyi életében a történelmi fejlődés még nem tűzte napirendre a magyar abszolút monarchia megteremtését, s ezért Zrínyi nem is fejtette ki a problémát rendszeresen, csak szétszórta, konkrét helyzetekre alkalmazva. Tudott dolog — fejtegette Heckenast Gusztáv —, hogy Zrínyi munkáit a kuruc korban sokat olvasták, de hogy felismerték-e a nemzeti abszolutizmus programját, azt a rendelkezésre álló forrásanyag alapján még nem lehet eldönteni.

A Rákóczi-szabadságharc történetében abszolutista tendenciák csak egy rövid, a szécsényi országgyűlésig terjedő szakaszban jelentkeznek. Ezek forrása — Heckenast szerint — nem Zrínyi elmélete, hanem a Habsburg-államapparátus példája. Másként áll a helyzet Rákóczi magyar királyságának tervével. Rákóczi köznemesi környezete, tanácsosai és diplomatái Zrínyi szellemében fordultak Mátyás király alakjához és propagálták Rákóczi királyságát a Mátyás-kultusz segítségével. Az a kérdés azonban eldöntetlen, hogy a köznemesség az erőskezü uralkodót, vagy a nemesi szabadság képviselőjét látta-e Mátyásban. Problémaként vetette fel Heckenast Gusztáv, vajon Rákóczi trónrajutása esetén a rendi szabadságjogok képviselője lett volna-e — mint ezt a polgári történetírás állította —, vagy pedig abszolút uralmi módszereket gyakorolt volna-e. Bár Rákóczi az abszolutizmus elméleti irodalmát jól ismerte, kormányzási gyakorlatát — fejtegette Heckenast Gusztáv — az elmaradt hazai viszonyok, az örökös jobbágyság megszilárdult rendszere nem az abszolutizmus irányába befolyásolták.

Benczédi László Heckenast referátumához kapcsolódva, a *Thököly-felkelés államszervezetének* egyes kérdéseivel foglalkozott. Rámutatott arra, hogy a korai kuruc harcok — az ún. bujdosó mozgalom — nemesi vezetésével szemben, 1678-ban Thököly fellépése egyfajta rétegeltolódást is jelzett az első kuruc háború irányításában. Ettől az időponttól kezdve vált a kuruc mozgalom egyre inkább annak a hivatásos katonarétegnek az ügyévé, amely korábban a törökellenes végvár-vonalban szolgált, s amely az 1671. évi császári redukciós rendelet következtében vesztette el kenyerét. 1678 után lépésről-lépésre olyan személyek kerültek előtérbe Thököly környezetében, akik — akár nemesi, akár nem nemesi származásúak voltak — zömben katonai érdemek útján emelkedtek ki az ismeretlenség homályából. Az 1682 után kiépülő kuruc fejedelmi államszervezet legfőbb feladata éppen ennek a mintegy 20 ezer főnyi hadigépezetnek adminisztrálása, ellátása és irányítása volt.

A katonai jellegű feladatokkal Thököly csak úgy boldogulhatott — mutatott rá a hozzászóló —, hogy háttérbe szorította a széthúzó rendi erőket, s erősen központosított, lényegében katonai jellegű uralmat épített ki. A hozzászóló hangoztatta: véleménye szerint csupán a történelmi körülmények sajátos összejártsága vezetett oda, hogy 1672-ben a magyarországi birtokos nemesség — akár töredékes részben is — a Habsburg-uralom ellen fordult. Mindaddig, amíg fennállott a török uralom, a magyarországi birtokos osztályok elsődleges érdeke a török uralom felszámolása volt. Ezzel magyarázható, hogy mihelyt a bécsi udvar a magyarországi kormányzás abszolutisztikus formáit feladta, és a korábbi Habsburg-ellenes megmozdulásokban résztvevő nemeseknek büntetlenséget biztosított — a nemesség érdekeltsége a Thököly-felkelésben megszűnt. Ezért volt szükségszerű, hogy a Habsburg-ellenes kuruc háború szervezésekor Thökölynek a hagyományos rendi politikai erők megfékezésére is törekednie kellett.

Hozzászólása további részében Benczédi László a Thököly fejedelmi hatalma szolgálatában álló, központosított kuruc államszervezet működését jellemezte.

A vita előző fázisából kiindulva, de mondanivalóit elsősorban a magyar történetre vonatkoztatva, fejtette ki *Mályusz Elemér* a *rendi centralizált állammal* kapcsolatos észrevételeit. Mályusz Elemér hangsúlyozta, hogy a rendiségre jellemző, a rendiséget meghatározó társadalmi feltételek nem tűnnek el nyomtalanul az abszolutizmussal mint meghaladott jelenségek. Ellenkezőleg, bár más formában, de továbbra is befolyásolják a fejlődést. Rendiség és abszolutizmus nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő tényezők. Már a polgári történetírás felhívta a figyelmet a rendi állam dualisztikus jellegére, s ehhez az eredményhez nyilván a hegei dialektika elvének alkalmazásá-

val jutott. A marxista történetírásnak az ösztönös megértésnél természetesen tovább kell jutnia; a rendi államnak már csak egyik, bár fontos vonását látja a dualizmusban, lényegét ellenben abban ismeri fel, hogy biztosította az uralkodó osztályok számára a kizsákmányolást.

Mályusz Elemér felhívta a figyelmet arra, hogy az abszolút fejedelmi hatalom egész rendszere csak része a felépítménynek, vizsgálata tehát éppen olyan sokoldalú érdeklődést igényel, mint magának a felépítménynek a vizsgálata. Elemézve Mátyás abszolutisztikus törekvéseit és II. Mohamed despotizmusát, hangsúlyozta, hogy Mátyás abszolutizmusa a rendiségből nőtt ki, s a két uralkodó rendszer közti különbséget ez a tény determinálja. Az abszolutizmus megtörheti a rendek hatalmát, de maga a rendiség nem enyészik el. A bürokrácia, az abszolutizmusnak ez a legsajátabb produktuma, hűtlen lesz megteremtőjéhez, felhagy a fejedeleme érdekeinek védelmezésével, a rendekhez csatlakozik, sőt maga is rendivé válhat. Mária Terézia korának magyar központi kormány-szervei a rendi érdekek védelmezői, noha nincsenek országgyűlések és nincs rendi uralom.

Mályusz Elemér hangsúlyozta, hogy az egész európai rendiségnek az alakulását erősen befolyásolta az egyházi ideológia. Egyháziak alkották az első rendet, az első statust és ordot, megszervezték a maguk külön bírói fórumát, példát mutatva kiépítették a feudális birtokszervezetet. A pápaság, az államokkal küzdve, kovácsolta ki az érveket, amelyekkel a hatalmi igények általában indokolhatók, s megteremtette azt a központi hivatalszervezetet, amely mintául szolgálhatott az államoknak. A rendiség teljesen hiányzik az ázsiai, afrikai államok életéből. Ebből arra lehet következtetni, hogy a rendiség és az abszolutizmusnak az a formája, amelyet Európában ismerünk, nem magyarázható meg az egyház szerepe nélkül.

Mályusz Elemér egyetértett a vitaülés azon törekvésével, hogy a történészek keressék az európai államok abszolutizmusaiiban a közös vonásokat. De ez nem szabad, hogy befolyásolja a tüzetesebb tanulmányozás során kibontakozó eredményeket; — nem szabad jelenségeket, akár kényelemből, akár mert elgondolásunkba nem illik bele, említés nélkül hagyni, egyszerűen nemlétezőnek tekinteni. A kutatók számára igen vonzó és hálás feladat az egész magyar rendiség vizsgálata. Ez a magyar forrásanyag sajátos jellegével függ össze. Magyarország a középkorban állam volt, független, nem territorium, mint a német fejedelemségek. A XV. századi államszervezet megismeréséhez oly forrásanyagunk van, amely gazdag, de áttekinthető és általános érvényű megállapításokra alkalmas. A magyarországi rendiséggel és abszolutizmussal tehát — ezt tanúsítja Felix Rachfahl német történész tevékenysége a múlt század végén is — nemcsak a magyar fejlődés pontosabb megismerése céljából érdemes foglalkozni.

*

Az abszolutizmus kérdését taglaló vitával kapcsolatban összefoglalólag rá kell mutatni, hogy az egyetemes történeti, de különösen a magyar történeti problematikát nem merítették ki az előadók és a hozzászólók. Amennyire örvendes, hogy gazdaságtörténeti vonatkozásokban új megállapítások és hasznos összefoglaló fejtegetések hangzottak el, annyira sajnálatos, hogy Molnár Erik kezdeményezése ellenére is alig bontakozott ki vita az ideológia kérdéseinek területén.

A historiográfiai tájékoztatókból hiányzott A. D. Ljublinszkaja eredményeinek számbavétele, ami annál nagyobb hiány, mert a szerző legújabbban külön tanulmányt szentelt a polgári történetírás abszolutizmusról vallott nézeteinek. Az elhangzott historiográfiai áttekintések egyébként sem pótolhatták a tudománytörténeti vonatkozások elemzését. Nem hangzott el Jean Bodin, Hobbes vagy Locke neve, nem merült fel a társadalmi szerződés gondolatkörének fejlődése, sem az enciklopedisták szerepe. Mindenképpen több figyelmet érdemelt volna az abszolutizmus és felvilágosodás egymáshoz való viszonya. A vita célja azonban nem kérdéskörök lezárása volt — ellenkezőleg —, minél sokoldalúbb vizsgálódás, a további feladatok, tennivalók kijelölése. A korszakkal foglalkozó egyetemes és magyar történészekből — mint ezt talán a beszámoló is tanúsítja, — nem hiányzik a készség a további kutatásokhoz, az abszolutizmus problematikájának marxista igényű kimunkálásához.

H. BALÁZS ÉVA

A SZOVJETUNIÓN ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETSZFRONTJA

A RENAISSANCE ÉS A REFORMÁCIÓ KÉRDÉSEIRŐL TARTOTT MAGYAR—LENGYEL KONFERENCIA

A Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya rendezésében 1961. október 10—15. között Budapesten konferenciát tartottak a renaissance és reformáció lengyel- és magyarországi közös problémáiról.

A konferenciát október 10-én délután 3 órakor *Molnár Erik* akadémikus nyitotta meg. Beszédét annak hangsúlyozásával kezdte, hogy a magyar és a lengyel történet régóta ismert közös vonásait mindeddig nem tárták fel a marxizmus módszerével. Pedig „éppen a renaissance és reformáció óta, illetőleg ezt a kört kissé kiterjesztve a XV. századtól a XVIII. századig terjedő korszak” adhatja a legtöbb tanulságot. Ha a párhuzamosságról szóló tételt nem is szabad túlfeszíteni, mégis úgy látszik, hogy alapjában véve azonos társadalmi viszonyok (a parasztság örökös jobbágyságha döntése, a központosított államhatalom hiánya) következménye volt a függetlenség elvesztése mindkét államban, mindkét ország nemessége az erősebb (Habsburg, illetőleg cári) államhatalomnál keresett támaszt saját jobbágyságával szemben.

A konferencia tárgysorozatán szereplő első referátumok (*M. Małowist, Makkai L.*) és korreferátumok (*Sinkovics J., H. Samsonowicz és Szűcs J.*) a két ország gazdasági és társadalmi fejlődését elemezték. Az október 10-i délutáni ülésen *Molnár E.*, majd *Székel Gy.* professzor, a 11-i délelőtti ülésen *M. M. Szmirin* akadémikus elnökölt.

Az első előadást *Marian Małowist* professzor tartotta. „Lengyelország XV—XVII. századi társadalom- és gazdaságtörténetének problematikája” c. referátumának bevezetőjében rámutatott arra, hogy Lengyelország XV—XVIII. századi történetében a gazdasági és társadalmi fejlődés terén hatalmas változások figyelhetők meg, melyek végső fokon minden téren visszacséssel zárulnak. A források hiánya és a meglévő források elégtelen elemzése következtében ugyan ma még nem adhatunk kimerítő jellemzést erről a korszakról, bizonyos azonban, hogy átmeneti korszakról van szó, s ezen belül — *Małowist* véleménye szerint — olyan jelenségek tapasztalhatók, amelyek a nyugati államokban a feudalizmus első válságára jellemzőek. A pusztásodás, a parasztok (sőt a kis- és középnemesek) városba özönlése, ugyanakkor néha az országhatáron túl fekvő (orosz) területeken az új mezőgazdasági települések felvirágzása és a szegényparasztnak idénymunkája arra mutat, hogy a parasztságon belüli vagyoni differenciálódás növekvőben volt. A feudális pénzjáradék bevezetése is előrehaladt, s a pénzjáradék értékének csökkenése a kisnemeseket is a városba kényszerítette, hogy ott az iparban és kereskedelembe keressenek megélhetést. Az ipari fellendülés nyomán már a nemzeti piacot előkészítő fejlődés egyes jelenségei is megfigyelhetők. A kép arányoldalairól sem szabad megfeledkeznünk. Az ipar technikai színvonala alacsony volt, a munkamegosztás alig figyelhető meg, s ezek a jelenségek a belföldi fogyasztó alacsony vásárlóerejével párosulva olcsó cikkek előállításával jártak együtt; a külkereskedelemben beálló változások is hátrányosak voltak.

Lengyelországnak földrajzi fekvése következtében nagyarányú tranzitkereskedelem lebonyolítására volt lehetősége. Már Nagy Kázmér uralkodása idején megfigyelhető a lengyel kereskedők privilegizálására törekvő politika, melynek lehetőségei a litván unióval és az orosz területekre való behatolással még csak megnövekedtek. A tranzitkereskedelem azonban azzal a hátránnyal járt, hogy túlságosan sok importcikket hozott be az országba. Az import struktúrája a XV. században megváltozott. Egyre több olcsó cikket hoztak be, s ez a hazai kézműveseket érintette hátrányosan, ugyanakkor egyre nagyobb mértékben szállítottak ki nyersanyagot (gyapjút, bőrt, fát és erdei termékeket), a XV. század folyamán megindult a nyugatra irányuló lengyel gabonakivitell is. A legfontosabb a „lengyel mezőgazdaság struktúrájában a növekvő kereskedelemmel főkép- pen pedig a gabonakivitellel kapcsolatban beálló változás” kérdése. A gabonaelexport

állandó növekedése konjunktúrát teremtett a lengyel mezőgazdaság számára, de nem döntötte el azt a kérdést, hogy ebből ki fogja a hasznot húzni (a parasztok, a nemesek, vagy a polgárok?). Ezt a kérdést — *Malowist* véleménye szerint — „egyedül a lengyelországi osztályrend döntötte el”, hiszen más exportáló államokban (pl. Franciaországban) nem került sor a „második jobbágyság” kialakulására. A nemességnek nagy gabonamennyiségekkel és a szállítási költségek fedezéséhez szükséges pénzzel kellett volna rendelkeznie ahhoz, hogy a XV. századvégi, XVI. század eleji konjunktúra hasznát lefőlőzze. Ez viszont szükségessé tette volna az állam egész rendjének megváltoztatását, amit a nemesek egymásközi versengése akadályozott meg (mindegyik szerette volna a másik jobbágyságát elcsalni, s ezt a parasztok kihasználták). Bizonyos területeken (pl. Mazóviában) már a XV. században sor került a robotkötelezettség bevezetésére. Az országgyűlések 1494/95-től kezdve arra törekedtek, hogy a parasztokat röghöz kössék és a földesúri bíraskodásnak vessék alá. A lengyel történészek sokszor csodálkoztak azon, hogy a parasztság nem védekezett erőlesebben a nemesség támadásával szemben. A kérdésre a gazdasági jelenségek vizsgálata adja meg a feleletet. A XVI. század nyolcvanas éveit a növekvő gabonakivitel az általános európai árforradalommal kapcsolatban gyorsan (a nyugati államokénál gyorsabb ütemben) növelte a gabonaárakat (bár azok abszolút értékben még mindig alatta maradtak a nyugat-európai áraknak), s ez előnyös volt nemcsak a nemesség, hanem a gazdag parasztok szempontjából is. A növekvő kizsákmányolással kapcsolatban növekedett a parasztság differenciálódása, s ez megakadályozta a paraszti egységsfront kialakulását, a gazdag parasztok még ki-kerülhettek a kizsákmányolás növekedését, a szegényebbek pedig városokba vagy újonnan megnyitott településekre költözhetek. A XVI. század végén, amikor az allódiális gazdálkodás általánossá vált és amikor a nemesség gabonakészletét — az allódiális gazdálkodás kevésbé termelékeny volta miatt — már csak a parasztok gabonatermésének kényszerfelvásárlásával és az allódiális területek növelésével növelhette, a gazdag parasztok tönkrementek. Jellemző, hogy amikor a XVII. században Ukrajnában megkísérelték a robot bevezetését, akkor a parasztok fellázadtak. A XVI. század végétől kezdve tehát a parasztság helyzete minden szempontból romlott, sőt az allódiumok termésének csökkenése és a birtokok felaprózódása következtében a kis- és középnemesek a mánásoktól kerültek függésbe.

A második jobbágyság kialakulása a gazdasági élet egész területén érezte hatását. A nemesség kiszorította a polgárságot a kereskedelemről. A XVI. században az ipar még fejlődött, de a század végén a textil- és bőriparban, a vasbányászatban, sőt az építkezésben is hanyatlás állt be. Az iparnak csak a luxusigényeket kielégítő része fejlődött tovább, Gdańsk az egyik nagy luxusipari központtá vált, miután Hollandia kiszorította a tengeri kereskedelemről. A tömeges fogyasztásra dolgozó kisvárosok ugyanakkor hanyatlásnak indultak, egy részük az agrártelepülések színvonalára süllyedt. Az ipar sem a nagy mennyiségben exportált nyersanyag növekvő árával, sem a behozott olcsó iparcikkkel nem tudott versenyezni. Sajátos antimerkantilizmus alakult ki, a kézműipar nehéz helyzete a céheket a termelők számának korlátozására kényszerítette. Az a céhen kívüli iparos réteg, amely a nyugati államokban a kapitalizmus munkaerőpiacát alkotta, Lengyelországban a nemesi udvarokban és a nemesektől függő viszonyban élt. A centralizált állam kialakulását előkészítő nemzeti piac fejlődése megakadt, elmaradtak az ipari beruházások, a XVI. század végétől kezdve gazdasági és társadalmi téren az egész ország visszafejlődött. Az allódiumon alapuló mezőgazdaság technikai szempontból elavult és a XVII. század folyamán nem versenyezhetett a külföldi termeléssel. A század végén és a XVII/XVIII. század fordulóján a háborúk meggyorsították a hanyatlás ütemét, Lengyelország egyre inkább az iparosodó Nyugat gyarmatává süllyedt. A feudális megcsúszás a társadalmat arra kárhoztatta, hogy a hanyatlás és idegen gazdasági és politikai érdekeknek való kiszolgáltatottság hosszú időszakát szenvedje el.

*

Az ülés második előadásában *Makkai László* kandidátus „Magyarország XV—XVII. századi gazdasági-társadalmi fejlődésének fő vonásai”-val foglalkozott.

Magyarország XV—XVII. századi gazdasági-társadalmi fejlődésének fő vonásait, a városok és az ipar hanyatlását, a jobbágyok növekvő kizsákmányolását és elnyomódását, a feudális társadalmi rend fennmaradását már a magyar polgári történetírás is megállapította, okát azonban elsősorban a török uralomban kereste. Ha a marxista történettudomány nem is tagadja a török pusztítás hatását, a nyugat-európai fejlődés mögötti elmaradás okát mégis elsősorban abban a helyzetben látja, amelyet az ország

a kialakuló világpiacon elfoglalt. Magyarország lényegében ugyanazt az utat rőtta, mint a többi kelet-európai állam, s így a XV—XVII. századot a mai magyar történészek általában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet előjátékának tekintik. Ebben a keretben Makrai előadásának főfeladatát az tekintette, hogy a középkori magyar fejlődésben a XVI. században bekövetkező változásokat, azok közvetlen előzményeit és következményeit mutassa be.

A magyar gazdasági és társadalmi életben a XV. század elején alapjában véve az általános európai feudalizmussal azonos fejlődési irány figyelhető meg. A mezőgazdasági áruterelés nagyarányú fejlődése a parasztgazdaságokban következett be, megnyilvánulása volt a két- ill. háromnyomásos rendszer általánossá válása, a földművelés és a börttermelés elkülönülése, a társadalmi munkamegosztás további előrehaladása. A XV. század folyamán a paraszti áruterelés jelentős részben a mezővárosokban ment végbe, ez a jelenség a parasztság keretén belül egyre nagyobb méreteket öltött vagyoni differenciálódás következménye volt. Ha a differenciálódást statisztikai számokkal ma még nem is tudjuk bebizonyítani, kétségtelen, hogy a mezőgazdaság a XV. században a nyugat-európai fejlődéshez hasonlóan a kapitalista mezőgazdaság feltételeinek megteremtése felé haladt. Marx egyik utalása szerint azonban a mezőgazdaságban meglevő kapitalista termelési elemek fejlődése a mezőgazdaságon kívüli kapitalista fejlődéstől függ, s ez figyelmünket a magyar városok felé tereli, melyek a XV. század kezdetéig — nagyfokú időbeli késéssel — a nyugat-európai fejlődés útján haladtak. A XIV/XV. század fordulóján a szabad királyi és a mezővárosok közötti különbség élessé vált, s ebben a jelenségben egyúttal gazdasági-társadalmi struktúrájuk megváltozását kell látnunk. A korábbi agrárjellegű (elsősorban börttermelés) a XIV/XV. század fordulóján a mezőgazdaság és ipar közötti munkamegosztás megszűntette. Az ipar kapitalista megszervezése egyes pontokon még a céhek keretét is áttörte, egyes árucikkek forgalma már a nemzeti piac kialakulására mutat. A kereskedelmi tőke azonban ugyanakkor nagymennyiségű, olesó külföldi iparcikkal árasztotta el az országot, s a belföldi ipar nem rendelkezett a termeléshez szükséges tőkével. A magyar városi patriciátus tőkeereje kicsinek bizonyult a külkereskedelem lebonyolításához is, a magyar kereskedő áruhitel révén tulajdonképpen a külföldi hitelező ágensévé lett. A nagyarányú iparcikk-behozatal következtében a városok iparosodása mára XV. század derekán elakadt. A század végén a bányászatba behatoló dél-német tőke nem mutatott érdeklődést a hazai ipar iránt, a nemzeti piachoz vezető út a városi ipar előtt lezárult. Ennek a fejlődésnek a következményeképpen a parasztság iparcikkal való ellátását részben a mezővárosok vették át, de a parasztság és vele együtt a mezővárosok helyzete is egyre inkább romlott, aminek megnyilvánulása az 1514-i parasztháború volt. A parasztság leverését követő bosszútörvények nem voltak mindenütt teljes kegyetlenségükben érvényesíthetők, sőt a XVI. század elején a paraszti áruterelés egyes területeken tovább fejlődött, létrehozta a monokultúrát (börttermelés). Az ipar fejlődésének feltételeiben ezzel szemben nem következett be változás. Téves az a nézet, amely szerint a nagy földrajzi felfedezések elszigetelték a kelet-európai államokat. Ellenkezőleg, a kelet-európai árucikkek éppen ebben az időben lettek világ-cikkek, hasznukat azonban nem a hazai, hanem a dél-német tőke fölözte le, s a dél-német tőke nyomasztó fölényének tulajdonítható, hogy Európa keleti fele a nyugatitól függésbe került. Magyarország esetében a török elleni harc, az ország függetlenségének elvesztése még inkább megakasztotta a polgáriasadó fejlődést, manufaktúrák alapítására egyáltalán nem került sor; a mezőgazdaság pedig a „második jobbágyság” útjára lépett.

A mezőgazdasági termékekkel a földesurak már a XV. században kereskedtek, a XVI. század első felében elsősorban a földesúri haszonvételeket fokozták, ezek közül a borkimérés monopolizálása éppen a legjövödelmezőbb bevételi forrástól fosztotta meg a parasztságot. A XVI. század végére teljesen kialakult a robottal folytatott allodiális gazdálkodás. A földesúri gazdálkodásban változás állt be, mert míg megelőzőleg a paraszti áruterelés hasznát fölözte le, most az áruterelés kisajátítására törekedett. A pénzhiány következtében a földesurak a megyék keretében magukhoz ragadták az ármegeállapítást, igyekeztek leszorítani az iparcikkek árát, amivel a hazai iparra komoly csapást mértek, de a külföldi iparcikkek árát leszorítani nem tudták, s bértmunka helyett is egyre inkább a robotra voltak kénytelenek áttérni. A magyar fejlődés különleges vonásaként a gabonatermelő allodiumok mellett a külkereskedelemben nagy szerepet játszó bor és vágóállat termelése továbbra is a parasztság kezében volt. A magyar nemesség 1606-i győzelme a központosító törekvések felett megszilárdította a földesúri kizsákmányolásnak a XVI. század folyamán kialakult formáját. A második jobbágyság a városi fejlődésre is rombolólag hatott, mert a parasztság elnyomordása következtében a belső piac fejlődése elakadt, a földesúri kereskedelem pedig a városi kereskedelmet szűkítette.

le. A városok a beköltöző nemések gyámsága alá kerültek, s agrárjellegük egyre inkább uralkodóvá lett.

A XVII. század második felében a Habsburgok centralizáló törekvéseivel szemben a magyar nemesség részéről folytatott fegyveres harc idején a parasztság helyzetében a kiváltságok, nemesség adományozása és a robot megváltásának lehetővé tétele révén átmenetileg javulás állt be, hogy II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának összeomlása után az örökös jobbágyság ismét megerősödjék és az országot a dél-német tőke helyére lépő osztrák tőke gyarmatává tegye.

Sinkovics István professzor, a történettudományok kandidátusa „Az örökös jobbágyság Magyarországon a XVI.—XVII. században” címen tartott korreferátumot.

Az örökös jobbágyságot Magyarországon bevezető 1514-i törvények nem az azokat közvetlenül megelőző parasztháborúnak, nem is a török hódításnak, az ország részekre szakadásának, hanem a társadalmi fejlődés törvényszerű menetének voltak következményei. Magyarországnak a középkori európai piacon elfoglalt helyzetében a török hódítás okozott észrevehető változásokat: elvágta ugyan a balkáni kapcsolatokat, de a végvári seregek növekvő szükségletével, a Habsburg-Magyarország (menekülőkkkel) növekedett lakosságával serkentőleg hatott az árutermelésre. A megnövekedett termék-mennyiség értékesítése azonban súlyos ellentéteket vetett fel. A nemesség igyekezett jövedelmét a kereskedelembe való bekapcsolódással növelni, kereskedelmében azonban feudális eszközöket (kényszerfelvásárlás, kényszereladás, a földesúri haszonvételek kiaknázása) alkalmazott.

A földesúri majorságok kiépítésével és terjeszkedésével kapcsolatban Sinkovics — *Pach Zsigmond Pál* véleményével megegyezően — rámutatott a földesúri kisajátításnak arra a közvetett, lassú formájára, amely a jobbágyot ugyan nem szabadította fel a feudális kötöttségből, de gazdasági lehetőségeit a legelők, rétek, erdők, majd később a jobbágy által művelt föld elfoglalásával zsugorította össze. A XVI. században meginduló folyamat különösen a XVIII. században gyorsult meg, s 1848-ra a földnek már csak 1/5-e volt jobbágykézen.

A birtokosok bekapcsolódása az árukereskedelembé súlyosan sértette a városok érdekeit, az e körül kitört harc mára XVI. században a birtokosok győzelmével zárult le, a nemesség kereskedelmi szabadalmainak elismerésével, a városba költöző nemesség előjogainak fenntartásával, s a szabad királyi városok számának zárolásával. A nemesi árukereskedelem még ennél is érzékenyebben érintette a parasztságot, főképpen a robotteher emelése révén, melynek a különböző törvények által előírt évi 52 napos felső határát a birtokosok már a XVI. század végén túllépték.

A paraszti árutermelés következtében beállott differenciálódást a majorsági gazdálkodás is fokozta, a zselléresedés egyre nagyobb méreteket öltött, főleg ott, ahol a jobbágyság kicsi volt ahhoz, hogy felosztva is megélhetést biztosítson egy-egy családnak. A zsellérek kétféleképpen találhattak munkát: a földesúrnál bér munkásként (ezt azonban a földesurak pénztelensége akadályozta meg, s ezért a földesurak igyekeztek zselléreiket jobbágyságokhoz juttatni), vagy pedig a feudális kötöttségtől mentesen bér munkásként.

A parasztság árutermelését megbénítóval fenyegető földesúri árugazdálkodás csak a szabad költözés megakadályozásával volt fenntartható, de az ezt először elrendelő 1514-i törvény eredeti formájában nem volt fenntartható. A török hódítással szembeni harcban a birtokosok a szabad költözés visszaállításával kívánták érdekeltté tenni a jobbágyokat, másrészt a nagybirtokosok munkaerőszükségletük fedezése érdekében a szabad költözés mellett a kisebb birtokosok ellen foglaltak állást, s így a kérdésben a birtokosok sem vallottak egységes álláspontot. Az államhatalom ugyan a költözési tilalom feloldását igyekezett elérni, de a különböző törvényekben a birtokosok győzedelmeskedtek, a jobbágyságot az 1608:XIII. tc-vel elvagták az államhatalomtól, s a költözés kérdését levetették a napirendről. A jobbágyok szabad költözése pedig a valóságban még a törvényekben előírtaknál is nehezebben ment végbe. A szabad költözés megszüntetésével együtt a földesúr hatalma jobbágya felett olyan korlátlanná vált, hogy az már meghaladta a földesúr—jobbágy viszony keretét, a feudális kizsákmányolás mértékét.

Sinkovics István is hangsúlyozta, hogy ennek a fejlődésnek a török hódoltság csupán előmozdítója volt, de nem megindítója. A parasztság ezzel a fejlődéssel szemben magárahagyatottan vette fel a harcot, mert sem az államhatalomtól, sem a városoktól nem kaphatott támogatást. Harcában az ellenállás legkülönbözőbb formáit választotta, a szolgáltatások megtagadásától kezdve a szökésen át egészen a fegyveres felkelésig. Elhagyatottsága természetesen meghatározta az osztályharc jellegét, „a harc nem a feudalizmus felszámolására, hanem az örökös jobbágyság kibontakozásának meg-

akadályozására irányult." A harc kimenetelében más tényezők is közrejátszottak (piac-lehetőségek korlátozottsága, a háború). A parasztok nem egy helyen kivívták kötelezettségeik pontos szabályozását, fenntartották árutermelésüket, továbbra is résztvettek a kereskedelemben, szolgáltatásoktól mentes irtásföldeket vállaltak fel, s a gazdagabb jobbágyok előtt megnyílhatott a megváltás, vagy a nemesség megszerzésének lehetősége. A mezővárosok termelése (főleg szőlőművelése) lehetővé tette, hogy lakosaik a robot alól megváltásuk magukat, más jobbágyok a végvárak katonái közé álltak be, szabad hajdúk lettek. Mindez nem jelenti, hogy a magyar jobbágyosság a kelet-európainál jobb helyzetben lett volna, a feudális keretek minden eredmény ellenére fennmaradtak, s mint általában Közép-Európában, a feudalizmus élettartama több évszázaddal meghosszabbodott.

*

Két előadás foglalkozott a városok kérdésével. Az első *Henryk Samsonowicz* „A renaissance korának lengyel polgársága” c. korreferátum volt.

Samsonowicz előadása tárgyául a lengyel városokban a renaissance hatása alatt bekövetkezett változások ismertetését választotta. *Malowist* és *Makkai* előadására hivatkozva a gazdasági alap kérdéséből csupán azt a feltűnő tényrt ragadta ki, hogy a lengyel királyság legnagyobb tartományában a városi lakosság száma az összlakosságnak mindössze 13—36%-át tette ki, tehát „a lengyel városok a renaissance fejlődési folyamatában még a leginkább városi jellegű tartományokban is összehasonlíthatatlanul gyengébb pozícióból indultak ki, mint Európa nyugati és déli részén, annál is inkább, mert némely lengyel város inkább faluhoz volt hasonló”. A kisvárosok a nagybirtok-rendszerrel voltak szoros összefüggésben, azok központját alkották, termelésük elmaradt volt és minden tekintetben a nagybirtokosok függvényei voltak, miért is csak a 3000 vagy annál több lakost számláló városok tekinthetők a renaissance fejlődés képviselőinek.

A városi patríciusok gazdasági tevékenységének elemzése rámutat a nagyobb városok közötti különbségekre is. Ez a réteg — melyből Nyugat-Európában az ipari kapitalizmus burzsoáziája született meg — három irányban (kereskedelem, uzsora és földbér) juthatott tőkéhez. A legnagyobb szerepe a kereskedelemnek volt, de a vele együttjáró nagy kockázat miatt a benne résztvevő polgárok egy idő múlva visszavonultak, s nyereségüket teaurálták. Feltűnő, hogy a nagyobb városokban a kereskedelmi tőke — a bányászatot kivéve — nem volt érdekelve ipari beruházásokban. A nagy vagyonra szert tett patríciusok a XVI—XVII. század folyamán nemességet szereztek és a lengyel feudális osztálybá olvadtak bele. Ez a jelenség párhuzamos azzal, hogy a külkereskedelemben ugyanakkor a nemesség egyre nagyobb szerepet játszott. Több más jel is arra mutat, hogy a „renaissance korában városainkban a nyugati városokhoz hasonló fejlődés indult meg és csak a XVI. század derekán jelentkezik” egy ezzel ellentétes fejlődés iránya.

Szücs Jenő „A magyarországi várostörténet vázlata a XV. század derekától a XVII. századig” címen tartott korreferátumot.

Szücs célja annak megállapítása volt, milyen szerepet játszottak a városok Magyarország gazdasági-társadalmi fejlődésének ún. kelet-európai iránya létrejöttében. Bevezetőül rámutatott arra, hogy az utóbbi 15 év történetírása erősen hangsúlyozta a világpiacon a XVI. században bekövetkezett robbanásszerű változások jelentőségét, de nem fordított elég figyelmet annak a megelőző gazdasági-társadalmi struktúrának vizsgálatára, amely meghatározta a XVI. századi változások hatását az Elbától keletre fekvő területen. A magyar városok a XV. század végén fejlődési irányzat és jelleg tekintetében elvileg nem különböztek a nyugat-európai városoktól, hanem csupán késői bekapcsolódásuk következtében maradtak el azoktól, tehát közép- vagy kisvárosok voltak. A magyar arany iránti érdeklődés okozta élénk nyugati kereskedelmünk lendítette fel a városi fejlődést a XIV. században, amikor egyrészt a nyugat-európai gazdasági életben korakapitalista jelenségek mutatkoztak, másrészt Magyarországon a városi fejlődés a „város-gazdaság” szintjének alsó határát érte el. Ez a jelleg a XV. század derekán már teljes passzivitásba szorította a magyar külkereskedelmet, aminek következtében a külkereskedelmi lebonyolító német kereskedők helyére lépő hazai polgárok a dél-német (illetve borszlói és krakói) áruhiteltől függtek, s ez eleve megakadályozta a hazai tőkefelhalmozódást. A nagyarányú iparcikkbehozatal és a mezővárosok ipara a XV. század derekán az eredeti nagyobb piac-körzettek szétrendezésével nagyobb városaink iparát szűkítette, s amint azt a bártfai vászonszövés mutatta, a céhkereteket szétzúzó ipari vállalkozásokhoz hiányzott a megfelelő tőke. Mindennek következtében a XV. század végére a városok népes-

sége, vagyoni helyzete csökkenőben, a mezőgazdaság termelést üzők száma viszont növekedőben volt. Ezen a helyzeten Mátyás király központosító törekvései sem változtattak. A városok fejlődésében keresendő *Szűcs* szerint a második jobbágyság kialakulásának egyik csirája, mert a parasztság termékefeleslegét a városi piac nem tudta felvenni. Hazánk nyugat-európai gazdasági kapcsolatainak erősödése így válik végső fokon a magyar városfejlődés eltérő irányának forrásává, a kelet-európai típusú fejlődés alapja tehát már a XV. század második felében kialakult.

A XVI—XVII. század folyamán nem új fejlődésnek vagyunk tanúi, hanem a XV. századi kezdet robbanásszerű növekedése, a polgári fejlődés elakadása után annak az ország körülményei (török hódítás stb.) által fokozott eltorzulása következik be. *Makkai*-hoz és *Sinkovics*-hoz hasonlóan *Szűcs* is azt vallja, hogy a világpiac központjának áthelyeződése nem jelentett változást, de a Nyugat-és Kelet-Európa közötti különbséget szakadékká szélesítette ki. A beözönlő iparcikkek volumene nőtt, most már egyre több egyszerű cikket tartalmazott, s ezen a tényen az sem változtatott, hogy a dél-német tőke helyére a XVII. században a bécsi tőke lépett. A kivitel 80%-át alkotó marha- és borkivitelből a birtokosok szorították ki a városokat. A polgárság vagyona rohamosan csökkent, a felhalmozódott igen szerény tőkét most is nemesi birtokok vásárlására fordították.

A parasztságnak a városi ipar szempontjából oly fontos vásárló erejét a majorsági gazdálkodás kezdetben nem befolyásolta, később azonban a kényszerfelvásárlás révén két módon is elvágt a parasztok és a városi piac közötti kapcsolatot, egyrészt azzal, hogy a paraszt árúját kisajátította, másrészt azzal, hogy a paraszt jövedelmét a kényszerfelvásárlás diktálta árán csökkentette. A földesúri politikának az a látszólagos ellentmondása, hogy részben a paraszti ártermelés korlátozására törekedett, ugyanakkor elősegítette a mezővárosok fejlődését, mégjobban meglazította a parasztok és a városi piac kapcsolatát. Ez magyarázza meg azt a jelenséget is, hogy a városi fejlődés elakadása idején a mezővárosok megerősödtek, mezőgazdasági monokultúrájuk felvirágzott, népességük nőtt, piacörzetük bővült. Nem volt újdonság, hogy ez a fejlődés a városok rovására következett be, csupán a formák élesedtek ki. A szabad királyi városok lakossága, ipara egyaránt stagnált, a XV. század végén meginduló agrárosodás továbbhaladt. Nem kaptak támogatást városainak a központi hatalomtól sem, sőt a Habsburgok politikája méginkább elzárta a fejlődés útját városaink előtt. A korai kapitalista fejlődés helyett a nemesség hatolt be városainkba, s azokat a központosításellenes politika hordozóivá tette.

Befejezésül *Szűcs* rámutatott arra, hogy a XVI—XVII. század és a XVIII. század nagyobbik fele a teljes gazdasági pangás korszaka volt, mert a városi-ipari fejlődés hiányában a túlnyomórészt gazdaságon kívüli kényszeren nyugvó földesúri gazdálkodás sem tudott agrárkapitalista fejlődést megindítani.

*

A társadalmi-gazdasági fejlődésnek a fenti előadásokban ismertetett kérdéseire szólt hozzá *Pach Zsigmond Pál* akadémiai levelező tag, *Perényi József* professzor, a történettudományok kandidátusa, a külföldi vendégek közül pedig *Ju. V. Bromlej*, a történettudományok kandidátusa és *K. Lepszy* professzor.

Pach Zs. Pál hozzászólásában örömeinek adott kifejezést, hogy a referátumok az egész magyar, illetve lengyel fejlődés áttekintésével megmutatták, melyek azok a kérdések, amelyeket további kutatás tárgyává kell tenni, ahol hiányokat kell pótolni. A XV. század második felének magyar mezőgazdasági fejlődését összefoglalva hangsúlyozta, hogy a XV. század végéig a magyar feudalizmus alapjában véve behozta lemaradását, legalább is mennyiségileg, így megtekinthető a szabad parasztság felé vezető fejlődés jelei is. A későbbi (XVI. század végi) fejlődés azonban ezzel ellentétes volt, ezért a XVIII. századig terjedő időszak nem minősíthető a kapitalizmusba vezető átmenet, hanem csak a feudalizmus késői korszakának. *Makkai* és *Szűcs* megállapításával szemben, hogy a dél-német kereskedő-tőke nyomasztó fölénye akadályozta a magyar ipari fejlődést, *Pach* rámutatott az 1542-i harmincadkönyv *Ember Győző* által végzett vizsgálatára, amely ugyan igazolja a hátrányos árustruktúrát, de a német kereskedők fölényét nem. A *Matuweit* által felvetett kérdésre (hogy ti. a növekvő gabonaexport hasznát a parasztok, a polgárok, vagy a nemesek fogják-e lefőlözni) adott válasszal kapcsolatban kifejtette, hogy a nemesek esetében azt is mérlegelni kell, hogy milyen irányban kívánták felhasználni nyereségüket, a kapitalizmus (a burzsoázia felé), vagy a feudalizmus felé vezető tendencia érdekében. Magyarországon — amint azt *Sinkovics* kifejtette — a kereskedő nemesek között a burzsoásodó fejlődés is megfigyelhető.

Perényi József hozzászólásában felhívta a figyelmet arra, hogy bár *Matowist* és *Makkai* előadásai sajnálatos módon nem követhettek egységes módszert (miután a marxista összehasonlító módszer alapelveit még nem dolgozták ki), de még így is lehetőséget nyújtottak bizonyos összehasonlításokra. A majorsági gazdálkodás megindulását a lengyel és a magyar gazdasági életben a piac fejlődése okozta (Lengyelországban a nyugati gabonaexport, Magyarországon a hadsereg fogyasztása). A török birodalom fejlődése azonban arra mutat, hogy a törvényszerűségek felállítására tekintetben óvatosságnak kell lennünk. Nem fogadható el olyan általánosítás, hogy a piac rendkívüli okokból bekövetkező, hirtelen kitágulása a feudalizmus bizonyos fokán szükségszerűen létrehozza a majorsági gazdálkodást, hanem tekintetbe kell venni a társadalmi struktúra, a politikai viszonyok és a felépítmény visszahatásának kérdését is. Fehér János előadásának második részében azzal a nézettel szemben foglalt állást, hogy az allódiális gazdálkodást a kapitalizmusba való átmenetnek minősítsék.

Ju. V. Bromlej hozzászólásában elsősorban a XV–XVI. századi szlovén és horvát fejlődés párhuzamaira utalt. A zselléresedés folyamata a szlovén területen is a XVI. században gyorsult meg. Amíg a XV. században az összes parasztoknak mindössze 10%-a volt zsellér, addig a XVI. században arányuk 30%-ra nőtt, s intenzívebb volt mint a horvátországi. A robotrendszernek a XVI. század hetvenes éveiben történő végleges megszilárdulásával kapcsolatban rámutatott arra, hogy ugyanebben az időben Horvátországban is már csak a kétnapos robotról hallunk, az egyházi birtokokon azonban ez nem jelentett újdonságot, mert ott a jobbágyság már korábban is súlyosabb helyzetben volt. Ez indokolja, hogy az egyházi birtokok parasztsága nem vett részt az 1573-i felkelésben, továbbá azt, hogy a reformáció tanai a földesurakkal szembeni harcban nem játszottak szerepet. *Sinkovics* referátumának azzal a megállapításával kapcsolatban, hogy a jobbágyság szabad költözését gátolni igyekvő XV. századi intézkedésekben az örökös jobbágyság egyik gyökerét kell látni, *Bromlej* megemlítette *V. P. Susanin* kutatásait, melyek hasonló horvát jelenségekre mutatnak rá, s felhívta a figyelmet az orosz parasztság történetéből ismert „tiltott évek” rendszerének párhuzamára.

*

A konferencia második részén *Révész Imre* akadémikus és *Jan Dhondt* professzor (Belgium) elnökölt. Az első referátumot *Kazimierz Lepszy* professzor tartotta meg „A lengyelországi reformáció társadalmi főkérdései az 1945–60 közötti lengyel történeti irodalomban” címmel.

Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a reformáció Lengyelországban számtalan felekezetet (és azon belül is több szektát) hozott létre, melyeknek térhódítása nem hitvitákban, hanem elsősorban a középkorvégi lengyel katolikus egyház hatalma és a pápai politika befolyása elleni tiltakozásban nyilvánult meg. Az egyház hatalma elsősorban gazdasági téren hívta ki a különböző rétegek ellenállását (az egyházi terheknek reformáció formájában történő felszámolása). A nagy számban külföldi egyetemet végző lengyel ifjúság élénk kapcsolatot teremtett nemcsak a humanizmus és reformáció vezető szellemeivel, hanem a szomszédos országok (köztük a krakkói egyetem révén Magyarország) reformáció felé hajló csoportjaival.

A háború előtti történetírás érdeklődését és eredményeit jellemezve *Lepszy* rámutatott arra, hogy míg a XIX. századi összefoglalások elsősorban a tényanyag összeállítására törekedtek, addig a későbbi irodalom (felekezeti hovatartozáság szerint) elvi álláspontot foglalt el a reformáció ellen vagy mellett, aminek következtében igen sok kérdést elhanyagoltak. A háború után megindult kutatás szervezetileg a Történettudományi Intézet keretén belül felállított, a renaissanceszal és reformációval foglalkozó bizottság feladatává vált, fontos szerepet játszott azonban a Filozófiai és Szociológiai Intézet is, amely a reformáció korának lengyel irodalmát publikálja. A kutatás alapelveit az 1953-ban Kielcében az arianusokról és az 1958-ban Varsóban tartott kongresszusok tisztázták.

A marxista történettudomány elsősorban a reformáció gazdasági alapjára irányította a figyelmet. Olyan kérdések kerültek a kutatás homlokterébe, mint amilyen az egyház vagyonának (birtokainak) nagysága, a királyi és nemesi birtokokkal szembeni aránya, az egyház és a városi polgárok, ill. parasztsók közötti viszony, az egyházi adó (a pápai csakúgy mint az államnak nyújtott ún. subsidium charitativum) nagysága. Ezekre a kérdésekre nemcsak monografikus feldolgozások, hanem forráskiadványok segítségével keresnek választ. A reformáció társadalmi alapjainak vizsgálata azt bizonyította, hogy a parasztsók és a reformáció közötti viszony bonyolult, sok összetevőt felölölő jelenség volt, s a legkülönbözőbb okok játszottak közre abban, hogy a lengyel parasztság ragaszkodott a katolicizmushoz. A cseh befolyás vizsgálatából kiderült, hogy míg a huszi-

tizmus elsősorban a társadalom radikális (plebejus) elemei között terjedt el, addig a morva testvéreket a lengyel nemesség látta szívesen mérsékelt ideológiájuk miatt. Nem került még sora lutheranizmus és az anabaptizmus elterjedésének részletesebb feltárására, az arianusok (akiknek múltja mindig nagy vonzóerőt gyakorolt a lengyel és külföldi kutatókra) ideológiájával és történetével foglalkozó kutatás azonban rámutatott arra, hogy fellépésük nem volt forradalmi, a társadalmat nem erőszakkal, hanem rábeszéléssel igyekeztek megváltoztatni, kifejezetten pacifista magatartásuk a török és tatár háborúk idején sok ellenséget szerzett, a XVI. század hetvenes éveiben pedig radikalizmusukból is sokat engedve teljesen elveszítették vonzóerejüket.

Fellendült az Andrzej Frycz Modrzewski lengyel filozófus, író és politikus működésére vonatkozó kutatás is. A lengyel reformációnak ezt a „Commentariorum de republica emendanda libri quinque” című műve miatt egész Európában közsímmert vezéralakját műveinek új kritikai kiadása és a referátum szerzőjének monografiája helyezte új megvilágításba.

Az elméleti-teológiai kérdések vizsgálata egyelőre csak az arianusokkal kapcsolatban élenkült meg. Vonzó feladata volt a legújabb kutatásnak, hogy az arianusok gondolkodásában fellépő racionális elemeket kimutassa, ezen a téren a nemrég elhunyt L. Chmaj szerzett magának elévülhetetlen érdemeket.

Igen nagy érdeklődést tanúsít a lengyel történetírás aziránt a kérdés iránt: mi volt az oka a reformáció gyors hanyatlásának? A király Lengyelországban ragaszkodott a katolicizmushoz, a — nyugat-európaihoz képest csak kis szerepet játszó — polgárság is csak részben hagyta el azt. A reformáció tulajdonképpeni hordozója a nemesség volt (elsősorban gazdasági okokból), s amikor az ellenreformáció hatása alatt visszatért Róma hűségére, már nem maradt befolyással rendelkező réteg a hitújítás mellett.

Befejezésül *Lepszy* ismertette az ellenreformációval (azon belül elsősorban a jezsuitákkal) és a reformáció iskolatörténetével kapcsolatos újabb marxista irodalom eredményeit.

*

M. M. Szmirin akadémikus referátuma „A német reformáció néhány kérdése”-hez kívánt hozzájárulni, s ezzel a reformáció kiindulópontjának sokoldalú elemzését adva járult hozzá a konferencia tematikájához.

Bevezetőjében hangsúlyozta a marxista történettudománynak azt a tézisé, hogy a reformáció nem vallási irányzatok egymás közti harca, hanem a tömegek széles mozgalmára, mely a kapitalizmus korának kezdetével, a társadalmi viszonyok alapvető változásával áll kapcsolatban, s ezért az európai polgári forradalom legkorábbi periódusa. Ennek a bonyolult és sokrétű folyamatnak feltárásában nagy szerepe volt a Deutsche Historiker-Gesellschaft által 1960-ban Wernigerodeban rendezett konferenciának. A legelsőrendű feladat az 1500 körüli gazdasági helyzet tisztázása volt. Ha általánosan elfogadott is volt az a nézet, hogy Németországban ebben az időben már voltak kapitalista viszonyok, tisztázni kellett a kérdést, hogy milyenek voltak formái és fejlődési lehetőségei. Kétségtelen, hogy bizonyos iparágakban kapitalista termelési viszonyok uralkodtak, ezek azonban — amint azt a szovjet történetkutatás már régebben hangsúlyozta — éles ellentétben álltak az ország feudális szétdaraboltságával. A XV. század végén fellendülő szászországi ezüsbányászat vizsgálata is azt bizonyítja, hogy míg egyrészt a termelésben félreismerhetetlen kapitalista formák érvényesültek, addig ezeknek a formáknak hordozói állandó harcban álltak a hercegi hatóságokkal. Németország gazdasági helyzetére vonatkozólag *Szmirin* egyetértését fejezte ki K. H. Blaschke professzornak a konferencián kifejtett nézetével, hogy Németország ekkor gazdasági szempontból már egységet alkotott.

A marxista történetírás sajnos elhanyagolta a német gazdasági élet XV. század végi, XVI. század eleji fellendülésének tényét és általában beérte azzal, hogy a polgárságnak a parasztháború alatt követett magatartását bírálta. E. Müller-Mertens a wernigerodei konferencián rámutatott arra, hogy a bányászatban, a fém- és textiliparban a XV. század második felétől kezdve kapitalista termelési mód jutott túlsúlyra, s hogy a polgárság törekvése ebben az időben még nem a feudalizmus megszüntetése, hanem a kis politikai egységek helyén egységes, központosított monarchia megteremtése volt. Ez a megállapítás szükségszerűen felveti azt a kérdést, hogy megvoltak-e a feltételek ilyen monarchia megteremtéséhez, megvolt-e a monarchiának (a polgárság melletti másik) támasza, az erős nemesség. A német fejlődés sajátossága következtében ilyen, a polgársággal együttműködő nemesség nem volt, és a társadalmi helyzet előbb érett meg a feudalizmus-ellenes forradalomra, mint ahogyan a forradalmat véghezvivő és eredményeit élvező osztály

kialakulhatott volna. Ezért a reformáció mint a korai polgári forradalom első szakasza igen nagy nemzetközi jelentőséggel bírt: előkészítette a polgári forradalomnak más államokban (Németalföldön és Angliában) lezajló második szakaszát. Amint azt J. Macek hangsúlyozta, a reformáció alatt nem kizárólag a lutheranizmus tanításaival kell foglalkoznia a marxista történet-kutatásnak, hanem figyelembe kell vennie Zwingli tanításait is. Ilyen értelemben foglalkozott *Szmürin* részletesen az Ulrich von Hutten nevével (és humanista körével) kapcsolatos, a területiális urakkal szembenálló lovagi politikával. Ennek céljáról ugyan már Marx és Engels megállapította, hogy egy pusztulásra ítélt osztály reakciós és alaptalan álmódosása, de kétségtelenül haladó eszméket propagált, majd ráébredve a tömegek erejére, csatlakozott a reformációhoz, s ettől remélte a parasztok feudalizmus-ellenességének megszűntét is. Ugyanebből az okból kifolyólag fontos a „népi reformáció” vizsgálata is. Ez a mozgalom — túllépve a középkori eretnkségek keretén — a társadalom megváltoztatását tűzte ki céljául. Elődei közt nemcsak a taborítákat látjuk, hanem az ún. „Bundschuh”-mozgalmat is, kifejezését megtaláljuk Münzer Tamásnak az osztály nélküli társadalomról szóló — igaz, határozatlan — elképzeléseiben, majd hívének (a tiroli parasztfelkelés vezérének), Michael Gaismairnak 1526-ban készült alkotmánytervezetében, amely ugyancsak Münzerre vezethető vissza.

*

Janusz Tazbir „A lengyel ellenreformáció fejlődése” c. korreferátumának bevezetésében megállapította, hogy a lengyel reformáció politikai szerepét már a XV. századba befejezte. Tulajdonképpen csak a nemesség egy részét (10–25%) nyerte meg, és sohan sem tudta a katolikus egyház államegyház jellegét megingatni, sem birtokait elvenni. Amikor a nemesség követeléseit részben teljesítették, hamarosan felismerték a katolicizmusnak, mint a feudális társadalmi rendet megszilárdító tannak előnyeit. A reformációhoz csatlakozott régebbi mágnáscsaládok kihaltak, a városi pariciátus ellen a szegény katolikus plebejusokat mozgósították. Az ellenreformáció erősen előtérbe helyezte a szerzetesrendeket, az élharcosok többnyire polgárok, néha parasztok voltak, olyan plebejusok, akik egyházi pályán nem érezték származásuk hátrányait, sőt néha így jutottak nemességhez. A szerzetesek közül a jezsuiták (1565 óta) gyorsan megnyerték maguknak az udvart és a főnemességet, s a legnagyobb fokú vallási türelmetlenségről tettek tanúbizonyságot. Az ellenreformáció diadalát azonban a nemesi körökben uralkodó vallási türelem, az egyháziak között az eretnkségek kiirtásáról uralkodó középkori nézetek késleltették. A jezsuiták gyorsan alkalmazkodtak a lengyel viszonyokhoz (lemondtak az abszolutizmus propagálásáról és elősegítették a keleti terjeszkedést), gyorsan kialakult a nemesség és az egyház szövetsége is, kölcsönös engedmények árán. A szellemi élet azonban az ellenreformáció idején sem lett élénkebb, sőt diadala után még sokkal lanyhább.

Befejezésül *Tazbir* rámutatott arra, hogy az ellenreformáció kutatásának három célt kell követnie: 1. ki kellene mutatnia a vallási türelmetlenség minden jelét, osztályjellegének feltűntetésével, 2. a katolicizmus szarmatizálását (különleges fejlődését) és 3. azokat a tartós jellemzőket kellene bemutatnia, amelyeket a lengyel katolicizmus az ellenreformáció időszakában vett fel.

*

Klaniczay Tibor „Renaissance irodalom és magyar nemesség” című korreferátumának bevezetésében a renaissance osztályalapjaival foglalkozva rámutatott arra, hogy bár létrehozója elsősorban a középkori keretek közül kitörni igyekvő polgárság volt, de az csak ott vált a renaissance hordozójává, ahol gazdasági és társadalmi fejlettsége elég erős volt, elsősorban Itáliában és a Németalföldön. Közép- és Kelet-Európa elmaradottabb országaiban — így Magyar- és Lengyelországban is — a feudális uralkodó osztálynak az a rétege kezdeményezte a renaissance műveltséget, amely a legtöbb fejlődési lehetőséggel rendelkezett. Magyarországon a középnemességet kell ilyen rétegnek tekintenünk. Ennek képviselője volt Hunyadi János és Vitéz János. Míg azonban ők a maguk korában egy egészen kis kört alkottak, addig a Jagelló-korban már szélesebb réteg került érintkezésbe az új műveltséggel. A Jagelló-kor vége felé részben az eredetileg latin nyelvű irodalom is magyar nyelvűvé vált, részben pedig a középkori jellegű magyar nyelvű irodalom is humanista eszméket fogadott be. Mohács és a vele együttjáró politikai változások megrendítették a nemesi renaissance irodalom alapjait. A középnemesség egyik része földönfutóvá vált, végvári katona lett, a másik része nagybirtokossá lett, és pedig éppen

az, amely addig is a legszorosabb kapcsolatban állt a renaissanceszal. Az utóbbiak közé tartozott Balassi Bálint, aki az új arisztokrácia sorából — sorozatos kálisikerek után — az uralkodó osztály perifériájára sodródott. Klaniczay elemezte Balassi szerelmi líráját rámutatott arra, hogy a renaissance irodalom igazi kivirágzását ugyan az új arisztokrácia körében figyelhetjük meg, „ahhoz azonban, hogy ennek során egyetemes mondani-valójú és művészi értékű remekművek jöjjenek létre, szükséges volt az ezzel az osztállyal való meghasonlás, ami lehetővé tette a társadalom ellentéteinek gazdagabb, mélyebb átélését”. Ugyanez jellemzi Rimay János lírájának maradandó értékeit, Forgách és Istvánffy történeti műveit is.

A lengyel irodalommal való összehasonlítás eredménye az, hogy a renaissance irodalom nemesi jellege közös vonás, de a XVI. század második felében a lengyel fejlődés más irányú, egyenes folytatása egy olyan nemesi renaissance irodalomnak, mint amilyen a magyar volt a század elején, a magyar fejlődést azonban az arisztokrácia határozza meg, ez nyilvánul meg a Balassi és Kochanowski közti különbségben is.

*

Ju. V. Bromlej korreferátumában a horvát reformáció kérdésének megítélését vetette fel. A régebbi horvát történetírás negatívan ítélte meg a reformáció szerepét, általában ma sem ismeri el a reformáció társadalmi szerepét.

A horvátok lakta területen a reformáció nem egyformán nyert teret, a Muraközben és a Krajnához tartozó részekben nagyobb, a horvát bánszágban és Dalmáciában kisebb mértékben. Elsőnek a klérus csatlakozott a reformációhoz, köztük püspököket is találunk, de a legnagyobb számban a szláv nyelven miséző ún. „glagoljasi”-kat és a megerősített városok parjait. Csatlakoztak hozzájuk a ferencendi szerzetesek is. Az alsórságnak a reformációhoz való csatlakozása Horvátország területén is ugyanolyan okokból táplálkozott, mint másutt, s ha a bánság területén nem is, de a főöktől megszállt területen annál nagyobb szerepet játszott. A horvát-szlavon határ végváraiban a protestantizmus terjedése az osztrák reformáció folytatása volt, a császári tisztek terjesztették, valószínűleg éppen ezért nem terjedt el a helyőrségek horvát nemzetiségű tisztjei és katonái között. Nagy szerepet játszottak a protestantizmus terjesztésében a mánások, Ungnád János, a Zrínyiek, akik a „*cuius regio, eius religio*” elvét igyekeztek alkalmazni, s akiknek a reformációhoz való csatlakozását elsősorban az egyházi vagyon lefoglalása és vallásuknak a király elleni fegyverként való felhasználása segítette elő. Velük szemben a horvát nemesség éppen azért maradt katolikus, mert így remélte, hogy a király támogatását megnyeri. A városok gazdasági hanyatlásuknak és súlytalanságuknak megfelelően katolikusok maradtak Horvátországban, de Isztriában erősebben hajlottak a protestantizmus felé. A parasztság közömbösségét a világi hagybirtokokon a földesúr által bevezetett reformáció indokolta, az egyházi birtokokon pedig az a tény, hogy ott a parasztok helyzete relatíve nem rosszabbodott. A horvát reformáció tehát elsősorban a társadalom felső rétegeit érintette, ami nem jelenti azt, hogy nem volt jelentősége a horvát kultúra fejlődésében vagy hogy nem volt gazdasági-társadalmi alapja.

*

Mútrai László akadémiai levelező tag felszólalásában Szmirin akadémikus és Lepszy professzor előadásából indult ki, amelyekben világosan megnyilvánult az a tény, hogy a reformáció fogalma számtalan irányzatot egyesít (bár véleménye szerint a lengyel történeti irodalomból vagy a lengyel fejlődésből a lutheranizmus és kálvinizmus közötti különbség nem nyilvánult meg elég élesen).

Két példával mutatta be, hogy a filozófia és a tudománytörténet a XVI–XVII. századra vonatkozólag logikai és történeti elemzés segítségével hogyan segítheti az egyetemes történet kutatását. A lutheránus és kálvinista teológia a természettudomány *anyag fogalmának* más és más határt szabott. És bár a kettő közti objektív különbség nem más, mint a Lenin által idézett „sárga és kék ördög” közti különbség, és a valóság ilyen helytelen visszatükrözése esetén „sokkal nehezebb felismerni a történeti szükségszerűség determináló hatását”. Ebből erednek az olyan ideológiai „kontraszt jelenségek” (pl., hogy a legradikálisabb társadalmi törekvéseknek nem a legradikálisabb filozófiai álláspont lesz a megfelelője), amelyek a humanizmus eredeti itáliai formájában ugyanúgy fellelhetők, mint Erasmusnál. A *tolerancia gondolata* bizonyítja, hogy egy gondolat történeti szerepét nemcsak eszmei tartalma, logikai súlya, vallási és általános politikai nézete

határozza meg. A türelemnek az értelmiség (a humanisták) által hangoztatott fogalma az osztályharcot eltávolodó vagy abból kizárt egyének fogalma, osztályok közti béke illúziója. Az antitrinitáriusok és Erasmus közti kapcsolat nem átvétel, az unitáriusok a fentebb vázolt értelmiségi álláspontot elfoglalva olyan „racionális” vallást kívántak létrehozni, amely sem az elnyomottak, sem az elnyomók vallásával nem azonos. Dudith pályája ennek az általános érvényű összefüggésnek egyéni példája.

*

Székely György korreferátumában „a kopernikusi világkép előfutárjai”-val és elterjedésével foglalkozott. A mai polgári történetírás gyakran túlzott mértékben hangsúlyozza Kopernikus előfutárainak jelentőségét, s úgy tünteti fel a lengyel renaissance kultúra nagy fiának művét, mintha az csupán a már korábban hirdetett heliocentrikus világkép felújítása lenne. Nicolaus Oresmus (1320?–1382) ugyan valóban kétségbevonta a ptolemaiosi világkép helyességét, s nem tartotta tudományos értékűeknek a nap mozgására vonatkozó bibliai idézeteket, végső fokon azonban mégis arra az eredményre jutott, hogy a geocentrikus felfogás a helyes. Nicolaus Cusanus (1401–1464) bíboros 1436-ban a heliocentrikus világnézet mellett foglalt állást, de megállapítását nem asztronómiai működése során érlelte meg, ez tehát inkább megsejtés volt mintsem tudományos úttörő megállapítás. Székely hangsúlyozta, hogy Cusanus-szal kapcsolatban kifejezett polgári felfogás, az ún. relativista irányzat nem állja meg a helyét, mert ha a naprendszer nem is alkot zárt teret, a heliocentrikus kép feltétlenül helyesebb, mint a geocentrikus. Kopernikus ólást előfutárjai közül a ferrarai Giovanni Bianchini, aki a föld tengelyének elhajlását (praeccessio) fedezte fel, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kopernikusi világkép megszülethessen. Bianchini tabelláit egyébként az az Olmüci Ágoston adta ki Paduában, aki később a budai tudós társasághoz csatlakozott. A ptolemaiosi világkép helytelenségét a neoplatonisták is felismerték. Hipolit érsek kísérletének egyik tagja, Celio Calcagnini értékelést is írt róla, ez azonban csak 1544-ben jelent meg. Ebbe a csoportba tartozik Kopernikus bolognai tanára, Domenico Maria de Novara (1454–1504). Mindezek azonban — amint azt *Kardos Tibor* már hangsúlyozta — csupán sejtések voltak, és semmiképpen sem csökkenthetik Kopernikus rendszeralkotó matematikus szellemének érdemét.

Kopernikus tanulmányait a krakkói egyetemen kezdte meg, amely a csillagászat és a földrajz-tudomány művelése terén a XV/XVI. század fordulóján az élvonalhoz tartozott. Számátalan munka bizonyítja, hogy a gazdasági fejlődés szempontjából külön úton járó lengyel fejlődés nem befolyásolta ezeknek a tudományoknak beható művelését. Kopernikusnak személy szerint származása (apja nagy kereskedelmi vállalkozásokban vett részt) és itáliai tanulmányai révén különösen sok alkalma volt rá, hogy a földrajzi felfedezésekkel és a térképészet fejlődésével lépést tartson.

Kopernikus felfedezésének eredményeit tulajdonképpen nagy művének (a halála táján megjelent „De revolutionibus orbium coelestium libri VI”) kiadása előtt megismerte a világ Rheticusnak (Georg Joachim von Lauchen-nak) Schöner nürnbergi csillagászhoz intézett leveléből, de elfogadásukat a reformáció sem könnyítette meg lényegesen. Andreas Osiander nürnbergi lutheránus prédikátor Luther és Melanchthon hatására és Rheticus kifejezett kívánsága ellenére a mű nürnbergi kiadását olyan előszóval látta el, amely a számításokat pusztá hipotéziseknek minősítette. Lengyelországban és a krakkói egyetemen szabadon hirdethették tanait. Magyarországon Apáczai Csere János hirdette azokat.

*

Balázs János korreferátumában a „lengyel humanizmusnak a lengyel és magyar nyelvtan kialakulására gyakorolt hatásával” foglalkozott. A nemzeti nyelveknek a latin irodalmi nyelvvel szembeni harca a renaissance idején bontakozott ki Kelet-Európában. A XV/XVI. század fordulóján virágkorát élő krakkói egyetemen Donatus nyelvtana volt használatban. 1519-ben pedig megjelent Zaborowski latin nyelvtana, majd lengyel helyesírása, amely Hus cseh helyesírását vette alapul, s nem annyira az elv gyakorlati megvalósítása miatt, hanem inkább azért lett jelentős, mert más helyesírási művek — többek közt Dévai Bíró magyar helyesírásának is — mintaképül szolgált.

1563-ban P. Statorius francia protestáns emigráns a Krakkóban tanuló magyar Dudith ösztönzésére írt lengyel nyelvtant az idegennyelvűek számára. Krakkóban tanult 1523–28 között az első magyar nyelvtant író Dévai Bíró Mátyás is, művében Zaborowski munkájának hatása ismerhető fel. Az ugyancsak Krakkóban tanuló Erdősi Sylvester János latin nyelvtana tulajdonképpen Donatus német átdolgozását egészítette ki magyar szövegekkel. 1539-ben Sárvárott kiadott Grammatica Hungaro–Latina-jában azonban már egy lépéssel tovább menve latin nyelvtan címén a magyar nyelvtani sajátosságok tár-

gyalására is sort kerített, s így műve egyben elemi magyar nyelvtan is volt. Sylvester munkája kétségtelenül szellemi rokona az ugyanebben az időben megjelent Dubois-féle francia nyelvtannak, bár nem mutatható ki, hogy Sylvester Dubois nyelvtanát ismerte volna.

*

A konferencia harmadik része a korabeli állam kérdését vetette fel. Az október 12-i ülésen *Pach Zsigmond Pál* elnökölt. Magyar részről az első referátumot „Rendiség és központosítás” címen *Elekes Lajos* professzor, a történettudományok doktora tartotta.

Referátumának első részében a római nemzetközi történészkongresszus anyagával kapcsolatban rámutatott arra, hogy a központosított monarchia kérdésében folytatott kutatások — számtalan helyes részletteredmény ellenére — sem tudták a polgári történetírás gondolatszegénységét megszüntetni. A marxista történettudomány a központosítás vizsgálatánál abból a kölcsönhatásból indul ki, amely a gazdasági alap és a felépítmény között tapasztalható, és azt a kérdést teszi fel, hogy milyen változások indultak meg a felépítményben (azaz az adott esetben az állam szervezetében) a gazdasági alapon beálló változások (egyszerű árutermelés, kapitalista árutermelés) hatására. Ennek a folyamatra Kelet-Európára vonatkozó kidolgozása hatalmas feladatot jelent, különös tekintettel a kelet-európai fejlődés különleges vonásaira.

Magyarország XVI—XVII. századi története olyan különleges feltételeket (török hódoltság, Habsburg állam stb.) mutat, amelyek megnehezítik a magyar állam belső erőkből fakadó fejlődési vonalának pontosabb megállapítását. A külső erők közül részletesen meg kellene vizsgálni a török hódítást, annak jellegét, a Habsburg állam kialakulását, központosítását, Erdély szerepét, s a magyar társadalomban a külső fenyegetés hatása alatt végbemenő változásokat. A belső változások közül pontosabb vizsgálat alá kellene vonni a második jobbágysággal és a nagybirtokkal kapcsolatban az árutermelés, a kelet-európai „külön úton” való fejlődés kérdését, az ezáltal létrejövő társadalmi fejlődést és azt, hogy azok milyen módon befolyásolták a központosítást, a rendi uralom változatait. Végül fel kell tenni a kérdés másik részét is: hogyan reagáltak a felépítmény részei az alapon beálló változásokra. Mindezek a vizsgálatok rámutatnak majd a magyar állami fejlődés sajátosságaira.

*

Kardos Tibor professzor, akadémiai levelező tag „Központosítás és humanizmus Magyarországon a 15. és 16. században” című korreferátumában elsősorban arra a kérdésre keresett feleletet, hogy milyen mértékben vált a humanizmus a feudális uralkodó osztály világnézetévé. A humanizmus gazdasági és társadalmi alapjainak bemutatása után rámutatott arra, hogy a humanista szemlélet első nyomaival Nagy Lajos halála után találkozunk, amikor e szemlélet a feudális anarchiával szemben nyilvánult meg. Zsigmond király kancelláriájában alkalmazta Pier Paolo Vergerio-t, akinek hatása nemcsak publicisztikai tevékenysége miatt volt jelentős, hanem mert Vitéz János révén óriási befolyást gyakorolt a későbbi kancelláriai személyzet humanista gondolkodásának kialakulására. Mátyás már a humanista publicitás minden rendelkezésre álló eszközét megragadta, hogy politikai céljait alátámassza. Bonfini, Callimachus, Galeotto és a többi humanista a törvények felett álló király eszméjét hirdették, Callimachus és utána Thuróczy a „második Attilát” tisztelte Mátyásban. A király maga is elősegítette, hogy „igazságos” voltát énekesek hirdessék a nép között. Ha mindehhez hozzávesszük még a nemesség ismérveiről szóló új tanokat, akkor megállapíthatjuk, hogy Mátyás központosító kísérletében a humanizmus igen sokrétű szerepet játszott.

A Jagelló-korszakban, a központosító kísérlet bukása után a humanisták hangja is megváltozott, Hercules helyébe Ulisses lép, a király-ideál nem az „élő törvény”, hanem a nép tanítója, a főurakkal szemben erőtlén uralkodó. Ebben a korszakban a humanizmus sem törekszik a központosítás elősegítésére.

Mohács után a humanizmus a két egymással ellentétes táborban jelenik meg: Erdélyben János Zsigmond és Báthory István, a királyi Magyarország területén pedig I. Ferdinánd uralma végén a pozsonyi kancelláriában. Az erdélyi humanizmus Bonfini művének kiadásával (Brenner Márton 1553, Heltai Gáspár 1565) a Mátyás korabeli „disciplina” kívánsálmát hangzottatta. A királyi Magyarországon Zsámboki János (1568) adta ki Bonfini, Istvánffy Miklós magyar történetében pedig Mátyás államát állította a központosított monarchia ideáljaként olvasói elé. Zrínyi Miklós, a költő Mátyás-tanulmányával zárul le a magyar központosítás irodalmi hagyománya.

*

„A központosítás és szuverenitás kérdése Lengyelországban a 16. században (A lengyel külpolitika főkérdései a 16. század második felében)” címen *Kazimierz Lepszy* professzor foglalkozott a lengyel külpolitika kérdésével. A külpolitikát meghatározó belső tényezők közül bevezetőjében röviden vázolta a lengyel társadalmi életben beállott változásokat, melyek következtében a királyok nem támaszkodhattak a polgárságra, hanem a köznemesség (Jagelló Kázmér, János Albert) vagy az oligarchia régebbi (Sándor, I. Zsigmond), esetleg újabban felemelkedő (Báthory István) tagjainak segítségével kísérelhették meg a centralizáció keresztülvitelét. Lengyelországot gazdasági helyzete elsősorban arra ösztökölte, hogy keleten, a gabonatermő területek felé terjeszkedjék, s ezt a külpolitikát a mágánások irányították, természetesen elsősorban saját érdekeik szolgálatában. Az idegen nemzetiségű királyok is főképpen saját (magyar vagy svéd) politikai céljaikat tartották szem előtt. A vallási viszonyok sem maradtak hatástalanul, a XVI. században Lengyelország megszabadult a pápai gyámságtól és inkább tartotta szem előtt saját érdekeit. A kulturális élettel ellentétben azonban a reformáció politikai téren csak igen rövid ideig érezte hatását, az ellenreformáció ismét a Habsburg-katolikus politika járszalagjára vette az országot.

A lengyel külpolitikát a nyugat-európai politika kérdéseivel csak a balti kérdés kapcsolta össze, egyébként megmaradt a maga kelet-európai keretében. A legkomolyabb méretű nemzetközi kérdés a török terjeszkedése volt. Lengyelország előbb igyekezett az 1533-ban megkötött békét tartósítani, majd Báthory István uralma alatt a törökök ellen Litvánia, Oroszország, Moldva, Havasalföld és Erdély bevonásával hatalmas koalíciót összekovácsolni. Báthory halála után ezt a tervet Zamoyski János próbálta megvalósítani, de sikereket nem érhetett el.

A török kérdés hozta Lengyelországot kapcsolatba a Habsburgokkal. Miután azonban a Habsburgok török-ellenes ligájának terve a lengyel trónra vonatkozó igényekkel is összefüggött, ennek a ligának a nemesség — a pápai nuncius, a lengyel főpapok és a jezsuiták minden erőfeszítése ellenére — sikeresen ellenállt. A XVI. század folyamán a lengyelek a Habsburgokkal szemben jóindulatú semlegességet tanúsítottak, a század végén azonban az ellenreformáció táborán belül a két hatalom között közeledés jött létre, ami ugyan nem jelentette a lengyel igények teljesülését, sőt tétlenségre kárhoztatta Lengyelországot a balti kérdésben, de a Habsburgok számára — főképpen a cseh felkelés idején — igen nagy előnyöket jelentett. Zamoyski koncepciója — orosz szövetség a török ellen, semlegesség a Habsburgokkal szemben — mutatja, hogy másirányú külpolitika is lehetséges lett volna, ennek végrehajtásához azonban hiányzott a központi hatalom, s így a külpolitika nem az állam, hanem a mágánások önző érdekeit szolgálta.

*

Josef Janáček (Prága) hozzászólásában a Habsburg monarchia kialakulásának kérdését tette szóvá. A cseh történetírás eddigi eredményeivel szemben elsősorban a főnemesség politikai koncepció-hiányának tulajdonította Ferdinánd főherceg cseh királlyá választását.

*

Wittman Tibor professzor, a történettudományok kandidátusa „Az erdélyi fejedelemség központosító eszméi és azok európai kapcsolatai” címen tartott korreferátumot. Bevezetésében rámutatott a XVII. század ellentmondásos politikai fejlődésének arra a vonására, hogy míg az erdélyi fejedelmek központosított állama Hunyadi Mátyás magyar államának helyreállítására törekedett, ebben a törekvésében arra a magyar nemességre támaszkodott, amely a Habsburgok centralizáló irányzata ellen harcolt. A szó szoros értelmében önálló politikai tudomány nem alakult ki Erdélyben, Szepesi Korócz György I. Jakab angol király „Don Royal” fordítása (1612) éppúgy nem tükröz önálló koncepciót, mint Forró Pál Bethlen Gábornak ajánlott Qu. Curtius fordítása. Pataki Füstös Jánosnak a 30 éves háború elején (1626) kiadott, ugyancsak Bethlen Gábornak ajánlott Királytükre az „alkotmányos” nemzeti királyság eszméjét hangoztatva nem felelt meg a kor politikai helyzetének, s csupán annyiban különbözött Révai Péter, Lackner Kristóf stb. műveitől, hogy Habsburg-ellenes volt. Bethlen halála után a két Rákóczi György külpolitikája dinasztikus irányba fordult, ezzel együtt az ideológiai fejlődés is megállt. A század derekán Apáczai Csere János lett a puritanizmus vezető szelleme, de az angol forradalom hatására II. Rákóczi György elfordult a puritánoktól, minden erejével a feudalizmus védelmére törekedett. Az aranykor ideológiája nem a magyar, illetve az erdélyi történetre, hanem inkább idegen forrásokra támaszkodott, s érdeme a Habsburg-ellenes hagyományok fenntartása, a feudális anarchia elleni harc volt.

*

A következő korreferens, *Benda Kálmán*, a történettudományok kandidátusa „Az erdélyi fejedelmek hatalmának társadalmi alapja” c. előadásában arra a kérdésre keresett feleletet, hogy a fejedelmek „hogyan próbálták országukban a központosítást megvalósítani és hogy ezekben a törekvésekben a társadalom mely részeire támaszkodtak?”. A központosítás megteremtésére egyrészt Erdély különleges, a magyarországitól elmaradt fejlődése, másrészt az a tény nyújtott előnyös lehetőséget, hogy a legnagyobb birtokokkal összekapcsolt vajdai tisztséget a fejedelmek nem töltötték be. Az Izabella királynő által megindított központosító politika nem támaszkodhatott az előjogaitak féltékenyen őrző (és titokban Habsburg-párti) szász polgárookra, de a székely társadalom belső válsága miatt a székelyekre sem. Ilyen körülmények között Erdélyen kívüli erőre kellett támaszkodni, így tett János Zsigmond és Báthory István, ezért adott Bocskai a hajdúknak szabadságot. Báthory Gábor bukása bebizonyította, hogy egyedül despotizmussal a fejedelem uralma nem tartható fenn. Bethlen Gábor már céltudatos gazdaság-politikával szilárdította meg uralmát, s jövedelmeinek fokozásával a nemességtől függetleníteni tudta magát. Utóda nem folytatta a Bethlen által megkezdett utat, hanem saját — amúgy is hatalmas — családi birtokainak növelésével igyekezett hatalmát megszilárdítani. Az erdélyi állam tragikus összeomlása azonban megmutatta, hogy egyedül feudális földtulajdonra nem lehetett központosító törekvéseket felépíteni.

*

Október 13-án a konferencia keretében a Magyar Történelmi Társulat Egerben vándorgyűlést rendezett, ahol *Jan Dąbrowski* professzor, a Lengyel Tudományos Akadémia alelnöke tartott előadást. A vándorgyűlés lefolyásáról és az előadásról e folyóirat hasábjain (1961. 942—943. l.) már részletesen beszámoltunk.

*

A konferencia utolsó napján, október 14-én *Gerencs László* és *Székely György* elnökölete alatt művészettörténeti kérdések kerültek napirendre. Az első referátumot *Eniz Géza* tartotta „A magyarországi késői gótika és a renaissance kutatásával kapcsolatos újabb eredmények” címmel. A haladó gótika késői stílusperiódusának és a születő renaissance-ek egyaránt összekapcsolódó irányzata Magyarországon egy minden tekintetben átmeneti korszakban jött létre. Az Alpokon túl Mátyás házassága idején Magyarország elsőnek vette át az olasz renaissance művészetet, amint azt a visegrádi palota díszudvara olyan kifejezően mutatja, ahol a gótikus kerengővel ellátott udvar közepén renaissance vörösmárvány szökőkút áll és a kerengő feletti párkányt ugyancsak renaissance mellvéd díszíti. A renaissance művészetet ugyan a királyi udvar vette át elsőnek, de gyorsan terjedt el, nemcsak a nagybirtokosok, hanem a közemesek és a városi polgárok között is. A Jagellók udvara hozzájárult észak felé történő expanziójához, s amikor a török hódítás halálos csapást mért a művészeti központokra, az ország periferiáján, a királyi Magyarországon csakúgy, mint Erdélyben, hosszú századokon át tovább élt.

A renaissance elterjedése, a központi hatalom által fenntartott műhelyek működése és más műhelyekkel való kapcsolata, ezen keresztül a központi hatalomnak a renaissance terjesztésében játszott szerepe régebben csupán írásos adatokból volt ismert, s a tudomány nem egyszer fenntartással fogadta ezeknek a híradásoknak valódi értékét. Ma a budai és visegrádi ásatások után olyan anyaggal rendelkezünk, amely lehetővé teszi, hogy az épületeket és azok belsejét rekonstruálva bizonyítottan lássuk Mátyás építkezésének renaissance voltát, Giovanni Dalmata alkalmazását. A budai kerámia anyag nemcsak a műhely fejlődését mutatja be, hanem lehetővé tette, hogy az olasz majolika átvételét is igazolja a kutatás. A visegrádi nyaraló főbb részeiben a késői gótikát tükrözi, de díszítő elemei már a firenzei renaissance formáit mutatják (az egy 1473-ban készült oroszlános szökőkút kivételével). Valószínűleg Visegrádhoz kapcsolódik annak a János fráternek munkássága, aki később — királyi és főúri megbízásból — Nyírbátorban, Kolozsvárott, Kolozsmonostoron, Szegeden és Désen dolgozott. Mátyás halála után a királyi műhelyek még tovább folytatták működésüket, biztos, hogy több olasz mester (Johannes Fiorentinus Marone) is tovább dolgozott, de az építető király helyét a világi és egyházi nagybirtokosok foglalták el. A magyar művészek munkássága is folytatódott, nemcsak szobrászok, hanem ácsok, festők, asztalosok által készített emlékek is fennmaradtak. A budai kerámia műhely anyagával Esztergomban, Egerben, Nagyvásonyban és Sümegyen egyaránt találkozunk. A városokban a XVI. század elejéig, míg a késői gótika uralkodott, ennek szellemében készültek a templomok belső díszítései. A század elejétől kezdve azonban a renaissance utat talált a polgársághoz is, eleinte későgótikus

és renaissance elemeket keverő alkotásokban, majd a polgári házak díszítésében és berendezésében is tisztán renaissance ízlésben. Valószínű, hogy a világi és egyházi nagybirtokosok által kezdeményezett építkezések nyomán a renaissance a polgárság körében is utánzásra talált. A román műemléki bizottság által Szászsebesen a templom helyreállításánál során kiásott 1520 körüli renaissance sírkő arra a reményre jogosít, hogy hasonló emlékek kerülnek elő majd Vácott, Veszprémben, Pécsen stb.

A polgári emlékekhez hasonlóan későgótikus és renaissance elemek keverednek a mezővárosok és falvak fennmaradt emlékeiben is. Így érkezik el a XV. század második felében a központi hatalom által átvett, majd a nagybirtokos által folytatott renaissance irányzat a XVI. század huszas éveire a magyar faluba, ahol 1520 után a későgótikus épületek már elszigetelt jelenséggé váltak.

A magyarországi későgótika nem sok nyomot hagyott a szomszéd államokban. Kivéve Moldvát, ahol Nagy István vajda uralkodása alatt találkozunk későgótikus magyar hatással, már a Havasalföldön sincs nyoma magyar hatásnak. Sziléziában — a boroszlói városházát kivéve — szintén nincs magyar hatás, a fennálló szoros politikai kapcsolatok ellenére sem. Sokkal élénkebben reagáltak a környező államok a magyar renaissance-ra. Budai hatást kell látnunk Kutná Horán (Hrádek 1493), a krakkói Wawelen, a Laski János gnieznoi érsek részére készült sírköveken, a Thurzó János püspök által építtetett boroszlói portálén. Hangsúlyozni kell, hogy a Magyarországról átvett renaissance mindenütt a helyi ízlés elemeivel bővül, de a kezdeményezés Magyarországról indul ki.

A Mohács utáni évtizedek megszüntették a központi műhelyeket, a művészeti irányzatok provincializálódtak, a királyi Magyarországon a Habsburgok irányító szerepe erősödésük építésében nyilvánult meg, az itt alkalmazott olasz hadmérnöki rendszer Erdélybe is utat talált. Erődítési építkezéseket valósított meg az egyházi és világi nagybirtokos réteg is, átalakítva régebbi gótikus székhelyeit (Perényi, Nádasdy, Báthory). A városok egészüket tekintve már nem változtak, de — a renaissance ízlésnek megfelelő négyszögletes — főter házaik fokozatosan renaissance épületekké alakultak át. Egy-egy város (pl. Kolozsvár) kőfaragó műhelyei messze vidékek szállítóivá váltak. A falvakban a renaissance népi motívumaival találkozunk, s ez a népi művészet a XVII. században, sőt azután is fennmaradt.

A Mohács utáni évtizedekben Magyarország a szomszédok felé művészeti téren is elvesztí kezdemenyező szerepét, az osztrák, cseh és lengyel renaissance saját útját járja, amelyen csak az olasz építészeti működése és a Kárpátok két oldalán lengyel és német elemekből kialakuló helyi stílus az összekötő kapocs.

*

Entz Géza előadásához a konferencia résztvevői *Gerovich László* Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance c. tanulmányát (Acta Historiae Artium VI. fasc. 3—4) kapták meg korreferátumként, a konferencia ülésén pedig *Władysław Tomkiewicz* professzor adott korreferátumot „Lengyel—magyar művészeti kapcsolatok a 15. század végén és a 16. század elején” címmel. Bevezetőben a renaissance-szal foglalkozó lengyel művészettörténeti kutatás utolsó tíz esztendejével foglalkozott, majd megállapította, hogy Lengyelországba a renaissance több úton került el, egyik közülük a Magyarországon át vezető út volt. A Károly és Nagy Kázmér idejében fennálló szoros kapcsolatok után csak I. Ulászló idejében találkozunk olyan művészeti megnyilvánulással, amely magyar hatásra mutat. I. Ulászló szarkofágját 1421 körül olyan olasz művész készítette, aki Ghiberti és Donatello műveit ismerte, s Magyarországról ment Lengyelországba. Ezt a tételt nemcsak a koporsó magyar vörösmárvány anyaga bizonyítja, hanem a Stibor János főkamrás budai síremlékével fennálló szoros kapcsolatok is. A magyar renaissance legnagyobb hatását II. Ulászló uralkodása idején érte el, amikor Zsigmond lengyel herceg (a későbbi I. vagy Öreg Zsigmond király) magyarországi tartózkodása alatt művészetpártoló programját kialakította. Megvalósítói a Wawelen dolgozó (Magyarországról átköltöző) olasz mesterek és észak-magyarországi kőfaragók voltak. Firenzei Ferencet (†1516) Bartolomeo Berecci váltotta fel, az ő nevéhez fűződik az Itálián kívüli renaissance műemlékek legszebbikének, a Zsigmond-mauzoleumnak megalkotása. Tomkiewicz részletesen foglalkozott a kápolna művészeti kérdéseivel, rámutatott arra, hogy Berecci többször járt Magyarországon vörösmárványért és talán megelőzőleg a Bakócz kápolnán is dolgozott. Tomkiewicz Bereceivel kapcsolatban azt a kérdést intézte a magyar művészet-történetsekhez, hogy vajon Berecci művészi egyénisége — amely krakkói művei alapján ítélve, ottani működésekor már teljesen megállapodott volt — nem magyarországi működése alatt érett-e meg.

A magyar renaissance hatása nem egyedül Zsigmond király olasz művészeinek és a Laski János primás által foglalkoztatott Johannes Fiorentinus munkásságában nyilvánul meg. Hatását megtaláljuk az ötvösségben és a kerámiában is. „Országaink művészettörténesei ugyan számos tanulmányt szenteltek ezeknek a kérdéseknek, mégis úgy tűnik, hogy a Mohács előtti lengyel–magyar művészeti kapcsolatokat nem világították meg kellőképpen. Azt hiszem, hogy csak a magyar és lengyel kutatók által nem csupán a műemlékeknek — a formákat illetően végzett — elemzésére, hanem a levéltárakban folytatott alapos kutatásokra épített közös erőfeszítése oldhatja meg a XV. század végi, XVI. század eleji lengyel–magyar tényleges művészeti kapcsolatok problémáinak megvilágítását.”

*

Angyal Endre „A szarmatizmus európai jelentősége” című korreferátumában a lengyelországi és délkelet-európai fejlődés közötti párhuzam kérdését vetette fel. „Szarmatizmuson ma a kutatás a lengyel nemesség kultúráját érti, mely már a XVI. században kialakult és a XVIII. századig fennmaradt.” Angyal bevezetőjében ismertette a szarmatizmus kezdetére vonatkozó lengyel tudományos vitairodalmat, majd megállapította, hogy a szarmata vonások nemesek Lengyelországban, hanem Délkelet-Európa nemesi, sőt részben polgári műveltségében is megtalálhatók. A Varsótól Dalmáciáig terjedő nagy területen a szarmatizmus összekapcsoló megnyilvánulásának minősítette az aranyozott altárrok, az áttört toronysisakok, a történeti képfestészet és az arcképfestészet terén feltűnő közös vonásokat. Rámutatott a magyar és a horvát költészetben és irodalomban feltűnő szarmata vonásokra, s korreferátumát azzal a megállapítással fejezte be, hogy „Délkelet-Európa XVII. és XVIII. századi kultúrája a legszorosabban összefügg a szarmatizmussal és lehetetlen ennek a területnek irodalom- vagy művészettörténetét a lengyel komponensek messzemenő tekintetbe vétele nélkül megírni.”

*

Angyal korreferátuma élénk vitát váltott ki. W. Tomkiewicz és K. Vaculik (Csehszlovákia) a művészettörténet szempontjából foglalt el vele szemben elutasító álláspontot. Ján Tazbir pedig a szarmatizmus ideológiájának szempontjából vette vizsgálat alá Angyal megállapításait. A szarmatizmus a lengyel nemességnek csak önmagát tekintő, minden külföldi hatást elutasító, önelégült és nagyvási hőbortban szenvedő gondolkodása. Ha ez a gondolkodás Magyarországon is hatott, akkor elsősorban azt kellene behatóan megvizsgálni, hogy valóban lengyel hatás befogadásáról van-e szó, vagy hogy hasonló feltételek (a nemesség kiváltságos helyzete, az országnak a keleti és nyugati hatásterület határán levő fekvése) hoztak-e létre hasonló életstílust.

*

Október 14-én délután került sor a konferencia záróülésére. A lengyel–magyar vegyesbizottság által kidolgozott záróközleményt, melyet Székely György olvasott fel, az alábbiakban közöljük.

Záróközlemény

A lengyel–magyar történész vegyesbizottság kezdeményezésére és rendezésében nemzetközi történész megbeszélés folyt Budapesten és Egerben 1961. október 10–14. napjain. A konferencia tárgya a renaissance és reformáció korszakának lengyelországi és magyarországi fejlődése volt, de — helyesen — kiterjedt más országoknak a korszakra vonatkozó elvi jelentőségű problémái vizsgálatára is. A konferencián kijelölt magyar előadók és korreferensek mellett a hattagú lengyel delegáció valamennyi tagja tartott előadást vagy értékes hozzászólást. A vegyesbizottság elnökei örömmel mondhatnak köszöntetet azért, hogy a Szovjetunióból megjelent két, Csehszlovákiából jött két, Belgiumból érkezett egy tudóstársunk számottevő segítséget nyújtott a konferencia tematikájának bővítésében, a lengyel–magyar összefüggések szélesebb keretekbe helyezéséhez. A tanácskozások Molnár Erik, Révész Imre, M. M. Szmirin akadémikusok, Jan Dhondt, Gerevich László, Pach Zsigmond Pál, Szántó Imre professzorok elnökletével folytak, akiknek ezúton mondunk köszönetet. Az előadásokat alkotó viták kísérték és a munkában résztvevőkön kívül a hallgatóság sorában is megjelentek a Magyarorszá-

gon tartózkodó külföldi tudósok s a korszak problematikája iránt érdeklődő magyar szakemberek, a hazai és egyetemes történet művelői, irodalomtörténészek, művészet-történészek, nyelvészek.

A vegyesbizottság elnökei megállapítják, hogy a konferencia kettős jelentőségű. Egyrészt az eddigi eredményekre építve bemutatta a lengyel és magyar renaissance és reformáció kutatásának mai állását, álláspontját, másrészt felvetett egy sor megoldandó kérdést, kutatási feladatot. Mindkét vonatkozásban bőséges alkalmat nyújtott tapasztalatcserére, a törvényszerűségek, párhuzamok, országokonkénti sajátosságok kiemelésére, sőt a helytörténeti kutatások eredményeinek felhasználására is. Ezért nagy tudományos jelentősége lesz a konferencia előadásainak és vitáinak teljes anyagát nyújtó kiadványnak a Magyar Tudományos Akadémia *Studia Historica* sorozatában.

A konferencián a renaissance és reformáció kérdéseit sokoldalúan kívántuk vizsgálni tárgyává tenni, a gazdasági-társadalmi fejlődéstől, az alaphoz beállott változásoktól kezdve a felépítmény különböző elemeinek vizsgálatáig. Ezért négy nagy kérdés-csoportból kértünk fel előadókat, s előadásaikhoz számos korreferátum vagy hozzászólás kapcsolódott. Megállapítható, hogy a két ország társadalmi-gazdasági történetét elemző előadások és kiegészítések különösképpen mutatták a lengyelországi és magyarországi történeti kutatások mélységét, sokoldalúságát és a megállapítások itt alapulhattak valóban szélesebb történeti körök tervszerű kutatásain, itt mutatkoznak jelei a marxista történet szemlélet alapján neves professzorok munkatársaiból álló tudományos körök kialakításának. Ebből is következik, hogy ennél a témakörnél alakult ki a legélénkebb vita is lényeges tartalmi kérdésekről, összefüggésekről és terminológiai problémákról. A vitából különösen kiemeljük Marian Małowist és Pál Zsigmond Pál megszívlelendő szempontjait. Az első kérdés-csoportnál hiányként állapítható meg, hogy az előadások és hozzászólások nem eléggé helyezték egyébként igen hasznos és sok új értékes megállapítást felölő mondanivalójuk homlokterébe azoknak a társadalmi erőknek és mozgalmaknak vizsgálatát, amelyek a reformáció hordozói, illetve kísérői, megnyilvánulási formái. Épp így a társadalmi átszerveződéseket, gazdasági változásokat sem eléggé abból a szempontból érzékeltették, mint amelyek alapvető mozzanatok a renaissance és reformáció terjedésében vagy visszaszorításában.

A másik kérdés-csoportot már közvetlenül a reformáció és renaissance problémái alkották. Szemben az elsőekkel itt nem párhuzamos lengyel és magyar előadások egészítették ki egymást. A referátumok és korreferátumok igen sokoldalúan érintették a reformáció problematikáját és rámutattak a reformáció gazdasági és társadalmi előfeltételeire. Azt is megmutatták, hogy milyen szerepet játszott a haladó ideológia és a racionalista gondolkodás előkészítésében. Az előadások itt sok módszertani és historiográfiai kérdést öleltek fel, megjelölve a történettudományban a marxista kutatással beállt fordulat jelentőségét és további feladatait. Itt emeljük ki M. M. Szmirin előadását. Ennél a kérdés-csoportnál az is megmutatkozott, hogy a lengyel történeti kutatás előbbre van a reformáció és Tazbir tanulságos korreferátumának tükrében az ellenreformáció társadalmi vonatkozásainak feltárásában, az ilyen feladatok megjelölésében, mint a magyar történeti kutatás, amit nem pótol teljesen az irodalomtudomány gazdagon megmutatkozott kutatási eredménye, vagy a renaissance tudomány fejlődésének gyümölcsöző társadalmi összefüggésekre állítása. Hasznos összefüggések tárultak fel a németországi, ausztriai, horvátországi reformáció alapjainak és irányzatainak gazdag elemzésével. Hiányosságnak éreztük viszont, hogy a középkori magyar, illetve lengyel—litván állam nemzetiségeinek sajátos problémáira a korszak elemzésében kevés tér jutott, ezt a hiányt Bromlej előadása is közvetve figyelmünkbe idézte.

Az előadások harmadik csoportja keretében az államfejlődés törvényszerűségei és kelet-európai sajátosságai, a rendiség és centralizáció viszonyának lényege, a centralizáció szakaszossága kutatásában elért jelentékeny marxista eredményeket mutatta be a bevezető előadás. Ennek elvi tanulságait hamarosan kiegészítették a 16—17. századi lengyelországi, csehországi, erdélyi bel- és külpolitikai, szervezeti összefüggő fejleményeket elemző sokoldalú és konkrét korreferátumok. A lehetőségekhez képest érintették a különböző koncepciókon alapuló államszervezetek kialakulásának, illetve kísérletének alapjait és politikai mozzanatait. A korreferátumok a magyarországi és erdélyi állam fejlődésén végighaladva gazdagon elemezték a humanizmus kezdeteitől a 17. századig az említett államok társadalmi fejlődésében gyökerező és a külföldi humanizmussal kapcsolatban álló államelméleteket. Mindezzel sikerült a kései feudalizmus korabeli sajátos kelet-közép-európai államfejlődés, az idegen centralizáció s az azt támogató társadalmi erők, illetve a nemesi demokrácia és oligarchia, illetőleg anarchia felé törekvő erők társadalmi alapjait, egyházi és külpolitikai összefüggéseit érzékeltetni, a háttérben a levert parasztmozgalmak és városi társadalmi harcok, nem utolsósorban a török hódítók elleni harc szere-

pével. Ha figyelembe vesszük, hogy a centralizáció és rendiség küzdelme, az állami függetlenség és a társadalmi haladás sokoldalú összefüggése jelenleg a magyar történeti kutatás egyik legfontosabb problémája, megállapítható, hogy az elhangzott vélemények jelentős segítséget nyújtanak a marxista szintézis feltételeinek kialakulásához.

A negyedik előadáscsoport a képzőművészet problémaköréből tudatosan a Lengyel- és Magyarország, illetve a határos országok összefüggéseinek és kapcsolatainak elemzésére irányult. A későgótikus és renaissance művészet újabb feltárásokkal és megbízható összefüggésekkel gazdagabb képét mutatta be az előadás, és gazdagították a hozzászólások. Megállapítható, hogy a művészet teljesebb megismeréséhez mennyire hozzájárult a királyi udvarok és itáliai művészek szerepének ugyancsak bővülő ismeretén túl a szélesebb társadalmi összefüggések figyelembevétele, a városok, bányavárosok, mezővárosok művészeti alkotásainak, a helyi mesterek teljesítményének, az építőipar és kályhás-mesterség művészeti értékeinek elmélyültebb érdeklődéssel kísérése. Az ún. szarmatizmus irodalmi kereteken való túlfeszítése viszont indokolt vitát vált ki.

A konferencia munkálataiban külön is kiemelkedő az egri vándorgyűlésen elhangzott előadás, Jan Dąbrowski akadémikus előadása, amely belső értékein túlmenőleg Krakkó korabeli nagy szerepének kiemelése által a krakkói egyetem közelgő jubileumára való tudományos felkészülés feladatát idézi a lengyel—magyar vegyesbizottság munkája elé. A vándorgyűléssel kapcsolatban jelképesnek érezzük, hogy Egerben a lengyel—magyar kapcsolatok figyelemre méltó helyi vonatkozására is fény derült.

A lengyel—magyar történész vegyesbizottság elnökei végül köszönetet mondanak a Magyar Tudományos Akademiának, a Magyar Történelmi Társulatnak és Északmagyarországi csoportjának, a tárgyalások kedvező kereteinek megteremtéséért, a korszak műemléki és művészeti érzékeltetésének biztosításáért, valamennyi résztvevőnek fáradozásaiért. A többi ország történészeinek élénk közreműködésével összegyűlt gazdag és rendszerezett anyag alapján a vegyesbizottság elnökei reményüket fejezik ki, hogy a bemutatott eredmények kölcsönös figyelembe vétele és a felvetett problémák illetve feladatok megoldása továbbra is összekapcsolja a résztvevő tudósoknak a konferencián kialakult munkatársi együttesét és előmozdítja történettudományaink fejlődésében fontos nemzetközi együttműködést.

Budapest 1961. október 14.

Dr. Kazimierz Lepszy
a lengyel tagozat elnöke

Dr. Székely György
a magyar tagozat elnöke

A záróközlemény felolvasása után *Kazimierz Lepszy* professzor a lengyel tagozat elnöke fejezte ki köszönetét a konferencia megrendezéséért és a vendéglátásért. A konferencia *Mátrai László* akadémikus zárszavával ért véget.

Október 15-én, vasárnap a konferencia külföldi vendégei a budai vár ásatásait, a vármúzeumot és az Országos Szépművészeti Múzeum renaissance gyűjteményét tekintették meg.

Fügedi Erik

TÖRTÉNETI IRODALOM

RÁDAY PÁL IRATAI. II. 1707—1708

Sajtó alá rendezte Benda Kálmán és Maksay Ferenc

(Archivum Rákócianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. I. osztály: XIV. kötet.
Budapest, Magyar Történelmi Társulat — Akadémiai Kiadó. 1961. 560 l.)

A Rákóczi-szabadságharc forrásanyagának tekintélyes része az 1870-es évek elején megindított Archivum Rákócianum elnevezésű kiadványsorozatban látott napvilágot. A Magyar Történelmi Társulat határozata e nagy hagyományú sorozat kötetei sorába iktatta be Ráday Pál iratait, mint amelyek általános történeti jelentőségüknél fogva méltóképpen csatlakozhatnak II. Rákóczi Ferenc leveleskönyveihez, Beresényi és Bottyán irataihoz, valamint Rákóczi 1701-i felségárulási perének aktáihoz. A Társulat döntését mindenképpen csak helyeselni lehet, legfeljebb azon kell elgondolkoznunk, hogy Ráday túlnyomó többségükben diplomáciai iratai helyükön vannak-e az Archivum Rákócianum I., Had- és belügy nevű osztályában, s nem inkább a II., Diplomátia elnevezésű osztályba kellett volna-e besorolni őket.

A Ráday-iratok II. kötete hatalmas, eddig nagyrészt nemcsak kiadatlan, hanem teljesen ismeretlen forrásanyagot tett hozzáférhetővé a kutatás számára. Ráday itt publikált diplomáciai levelezése, az általa készített követi utasítások egészen új megvilágításba helyezik a Rákóczi-szabadságharc diplomáciatörténetét. Amit régebben, ez iratok ismerete nélkül, a kuruc diplomáciáról írtak, e kiadvány következtében ma már elavultnak tekinthető. Külön is szeretnők kiemelni a kötet diplomáciatörténeti anyagából a varsói szerződéssel, általában az orosz szövetséggel, valamint a svéd, a portai és a román kapcsolatokkal foglalkozó iratokat, továbbá a kuruc diplomácia azon törekvését, hogy Péter cár segítségével nyerje meg a magyarországi szerbek támogatását, vagy legalábbis semlegességét.

A kötet belpolitikai anyagából az 1707-i marosvásárhelyi országgyűlés, Rákóczi erdélyi fejedelmi beiktatása és a Nemesi Társaság irathagyatéka emelkedik ki. A marosvásárhelyi országgyűlés itt közzétett iratai végre lehetővé teszik az 1707. évi erdélyi jobbágytörvény rejtélyének megoldását. Rákóczi Emlékirataiban olvashatjuk, hogy „minden erőfeszitésemmel sem akadályozhattam meg azt a törvényt, mely tönkretette minden erdélyi csapatomat, tudniillik, hogy minden földesúr visszakövetelhetette azt a jobbágyát, aki beleegyezése nélkül állt csapataimba”. Ilyen vagy akár ehhez hasonló törvényt azonban a marosvásárhelyi országgyűlés nem alkotott. Történetírásunk ezert magáévá tette Esze Tamás feltevését, hogy itt nem új törvényről, hanem egy régi törvény felújításáról van szó (*Esze—Köpeczi*: Esze Tamás. Bpest. 1951. 72. l.). A marosvásárhelyi országgyűlés irataiból most világosan kitűnik, hogy a Rákóczi által említett földesúri követelés nem törvény volt, hanem a megyék gravaminális előterjesztésének egyik pontja (120. l. a rávonatkozó fejedelmi resolúció: 137. l.). Érthetetlen, hogy az iratanyag körültekintő és lelkiismeretes sajtó alá rendezői ezt nem vették észre, s a kötet 147. lapján hivatkoznak az országgyűlés nemlétező törvényére.

Benda Kálmán és Maksay Ferenc — épp úgy, mint a Ráday-iratok I. kötetében — bevezető tanulmányukban nem dolgozzák fel a publikált anyagot. Ha ezt tennék, a Rákóczi-szabadságharc részletes történetét kellene megírniok. Csak néhány kérdést vizsgálnak meg, inkább tájékoztatásként. Az általuk kiemelt kérdések: Ráday munkaköre, az általa képviselt politikai és társadalmi törekvések, a fejedelmi kancellária, valamint a kuruc diplomácia szervezete és működése, egytől-egyik a kiadvány lényegét érintik. Különösen értékes része a bevezetésnek a kuruc „diplomáciai testület” bemutatása, az egyes diplomaták pályafutásának és egyéniségének jellemzése, valamint a kuruc külügyi szolgálat köznemesi jellegének kidomborítása. Indokolatlan viszont — éppen a közzétett iratok tanúsága alapján — Rákóczi fejedelmi abszolutizmusának emlegetése a Bevezetés 7—10. lapján. A források szerint ugyanis csak centralizációs törekvésekről lehet szó, ezek is jórészt kudarcba fulladtak, pl. Erdélyben 1707-ben.

A közzétett iratok gondozása, a jegyzetapparátus összeállítása példamutató. Az egyes iratok elé írt bevezetések jelentősen megkönnyítik majd a Rákóczi-szabadságharc különböző részletkérdéseinek feldolgozását. Benda és Maksay a forrásanyag „megszóltatása” érdekében sokkal többet tettek, mint amennyi forráskiadványokban szokásos. A későbbi monografikus feldolgozó munkát mozdítja elő az iratoknak a kronológiai rendet néhol áttörő tárgyi csoportosítása is. Csak a 24. sz. irat elhelyezése történt következtelenül. Az ónodi trónfosztást a keresztény világ elé táró kiáltvány, mint arra a sajtó alá rendezők rá is mutatnak, 1707 június második felében keletkezett, május 16-iki keltezése tehát ugyanolyan jellegű antedatálás, mint az I. kötetben közölt híres Manifestum 1703. június 7-i dátuma. Mint ahogy a Manifestum sem a „költött dátum”, hanem tényleges keletkezési ideje szerint nyert besorolást az I. kötetben, a trónfosztásról szóló kiáltványt is jobb lett volna 1707. május 16. helyett június 13., a trónfosztás napja utánra tenni.

Befejezésül a hatalmas terjedelmű és egészében imponálóan megbízható jegyzetanyag néhány apró tévedését szeretnők itt kiigazítani, a sajtó alá rendezők dícséretére nem tallózásként, hanem a viszonylagos teljesség igényével. Olasz Ferencet nem 1706-ban, hanem 1705-ben, a szécsényi országgyűlésen nevezték ki a Consilium Oeconomicum tagjává (15. l.), ilyen minőségben azonban soha nem működött. Ottlyk György nem a Consilium Oeconomicum, hanem a Rákóczi magánbirtokait kezelő Consilium Oeconomicum Aulicum alelnöke (16. l.), Lányi Pál nem a vashányák igazgatója (87. l.), hanem a vashámorok inspectora, Hellenbach nem a bányavárosok administratora (283. l.), nem is főbányagróf (392. l.), hanem az alsómagyarországi főkamaragrófság administratora volt. Végül a 396. l. 3. jegyzetével szemben a szövegben ott említett „Kamara” alatt nem a Concilium Oeconomicum adminisztrációja értendő, hanem valamelyik alsómagyarországi bányakamara; kint hogy a külkereskedelem fedezete a réz volt, valószínűleg a beszállítók bányái.

HECKENAST GUSZTÁV

ARATÓ ENDRE:

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON. 1790–1848 (Budapest, 1960. I. k. 403 l., II. k. 442 l. + 5 térkép)

A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének kutatása sohasem állott arányban a nemzetiségi mozgalmak szerepének nagyságával. Igaz ugyan, hogy egy-egy történeti esemény ideig-óráig ráirányította a közvéleményt s a történetírást érdeklődését e témára, de ezután a katalizmák elmúltával minden maradt a régiben, s a történetírás mulasztásainak következtében a közvélemény tekintélyes része továbbra is álomvilágának bűvöletében élt. Szekfü Gyula még 1942-ben is ezt írta: „Különös jelenség, idegen ember talán el sem hinné, hogy a magas színvonalú, fejlett magyar történeti irodalomban egyetlen munka sincsen, mely a hazai nemzetiségek történetét és hozzánk való viszonyát tárgyalná.” Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a nemzetiségi kérdés tárgyalása azzal a szemléletmóddal függött össze, amely csak részérdekeket volt képes érvényesíteni általános érdekek helyett, s szűkebb nemzeti közösségek érdekeit szolgálta más nemzeti közösségekre való tekintet nélkül, előttünk áll az a kép, amely a nemzetiségi történetkutatást a második világháború előtti Magyarországon jellemezte.

Ez a helyzet a második világháború után kezdett megváltozni, abból következően, hogy új szemléletű történetírásunk, magáévá téve azt a gondolatot, miszerint minden népnek joga van a haladásra, az állami önállóságra, a nemzetiségi történetet is ebből a szempontból kezdte vizsgálni. E munkálatok eredményeképpen, főként az egyetemi tankönyvírás feladataihoz kapcsolódva, eleinte egy-egy nemzetiség történetét feldolgozó részlettanulmányok jöttek létre, majd megszületett a kezünkben levő szintézis.

Ahogy az eddig megjelent hazai elismerő ismertetések írói: Vadász Ferenc, Tóth Ede, Surányi Imre és Szoboszlay Béla hangsúlyozták, Arató Endre munkája nagy úrtöltet, és ezzel magyarázható többek között, hogy az újdonság erejével ható könyv külföldön is visszhangot váltott ki. *Dubnický J.*: „A szlovák nemzeti ébredés és problémái” című, Budapesten 1961 októberében elhangzott előadásában kitűnő és alapos munkának minősítette Arató Endre könyvét, *Ernst Metz* a Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1961. évfolyamában adott róla részletes összefoglalót, *G. F. Cushing* a The Slavonic and East European Review 1961 júniusi számában azt a széles horizontot dícsérte, amellyel a szerző a sokat vitatott kérdéscsoport felé közeledett, s nem kevésbé

az összegyűjtött anyag gondosságát, amely a becsületreméltó és ösztönző kísérletet szolgálja, *Ján Novotný*: „Jelentős munka a magyarországi nemzetiiségi kérdésről” címmel írt a műről kritikát a *Československý Časopis Historický* 1961. évfolyamának első számában, *Löbl Árpád* pedig a jugoszláv *Zbornik za društvene nauke* 27. kötetében jelentetett meg elismerő bírálatot Arató Endre kötetéről. Minthogy az említett kritikások már elvégezték a részletes tematikai ismertetések feladatát, e sorok írója felmentve érzi magát a minden részletre kiterjedő bírálat kötelessége alól, és ehelyett csupán néhány kevésbé figyelemre méltatott összefüggés kiemelését tekinti feladatának.

Arató munkájának talán legnagyobb érdeme az, hogy a marxizmus—leninizmus történelemszemléletének alkalmazásával a magyarországi nemzetiiségi kérdés politikai jelenségeinek megértéséhez első ízben rajzolja meg e mozgalmak gazdasági-társadalmi háttérét. Amit eddig csak elméletileg ismertünk, hogy ti. a nemzetiiségi kérdés a polgári fejlődés produktuma, azt most mint törvényszerű jelenséget a maga sokszínű kelet-európai árnyaltságában tárja szemünk elé a kérdés jelentkezősétől, azaz az 1790-es évektől egészen 1848-ig, az első nagy és tragikus összecsapás pillanatáig. A nemzetiiségek gazdasági-társadalmi bázisának vizsgálatán keresztül a szerző bemutatja, hogy melyek voltak azok az osztályok s rétegek, amelyek érdekelve voltak a polgári fejlődésben, és szerepet játszottak a nemzetiiségi mozgalmakban. Minthogy az analízisből kiderül, hogy a feudális kötöttségek erős korlátok közé szorították a polgári átalakulás lehetőségeit, a szerző meggyőzően írja le a nemzetiiségi társadalmak viszonylagos fejletlenségét. Arató Endre így bizonyítja be, hogy a tárgyalta korszakban sem lehet magasabb és alacsonyabbrendű nemzetekről beszélni, legfeljebb csak társadalmi fejlődésükben előrehaladottabbakról vagy elmaradottabbakról.

Ebből a szűkreszabott fejlődési lehetőségekkel rendelkező társadalmi helyzetből következett, hogy az 1790-es években jelentkező nemzetiiségi mozgalmakban még szép számmal akadnak feudális-rendi vonások, és a mozgalmak célkitűzései is elsősorban kulturális, s nem politikai jellegűek. Hogyan bontakoztak ki a nemzetiiségek kulturális és nyelvi mozgalmai az 1790-es évektől 1840-ig terjedő időszakban, milyen új eszményeket hoznak, és a felépítmény milyen új intézményeit alakítják ki, kik állanak a mozgalmak élén, és kereteik között milyen belső áramlatok csapnak össze — ime néhány olyan kérdés, amelyre a szerző a gazdasági-társadalmi állapot bemutatása után választ ad. Ugyanakkor felfejezi azokat a szálatokat is, amelyek a kulturális mozgalmak politikai mozgalmakká történő átfejlődését s egyben polgári jellegük erősödését igazolják, s kimutatja, hogy az olyan eszmék, mint az illirizmus vagy a szláv kölesönösség ideológiája — negatív vonásaikkal együtt — milyen szerepet játszottak a fejlődésben.

Így jut el Arató Endre munkája az 1840-es évek tárgyalásához (az 1848-as forradalomig bezárólag), amelyekre a kapitalista viszonyok fokozottabb kialakulása következtében a nemzeti ellentétek kiéleződése a jellemző. A dinamikus nemzetiiségi mozgalmak ekkor már lényegében polgári követelésekként szállnak síkra, élükön eléggé körvonalazható politikai pártok állnak (különben S. Bärnitiu csoportját nem nevezném baloldali szárnynak, inkább csak haladóbbnak), melyek éles harcukat a magyar vezető körök ellen vívják.

Az önálló életre ébredő nemzetiiségek azonban egy olyan uralkodó nemzet vezető rétegeivel kerülnek szembe, amely szintén érdekelt a polgári változásban, s egyúttal maga is elnyomott. Arató éppen ezért kimutatja, hogy bár a magyarság akadályozta mások nemzeti törekvéseit, ugyanakkor ebben őt is akadályozták. Nacionalizmus és patriotizmus tehát a polgári átalakulásért és nemzeti függetlenségért küzdő magyar középnemesség politikájának szükségszerű és egymást kiegészítő jelenségei. V. I. Lenin többször rámutatott arra, hogy a nemzetek teljes egyenjogúságának, az elnyomott nemzetek önrendelkezési jogának, vagyis a szabad különválásnak a biztosítása a proletariátus kötelessége, s mindaddig, amíg e, semmiféle elnyomásban nem érdekelt osztály hatalomra nem kerül, a nemzetiiségi kérdés megoldásának megnyugtató módja nehezen képzelhető el. Elvileg teljesen érthető tehát, hogy Arató Endre — pótolva a korábbi magyar történetírás mulasztásait — bírálja a magyar középnemesség nacionalista törekvéseit, de — szembeszállva a nemzetiiségi elfogultsággal — azokat a nemzetiiségi elgondolásokat is, amelyek kétségbe vonták a magyar ellenzék haladó célkitűzéseit. Úgy érezzük azonban, hogy a munka túl nagy szerepet tulajdonít az asszimiláció folyamatának. Talán helyesebb lett volna, ha a szerző nyomatékosabban utalt volna arra, hogy minden polgári — vagy e felé haladó — s különösképp fejlett városokkal rendelkező társadalom, akarva, nem akarva asszimilál.

Sokat mond ebből a szempontból a magyarországi németek példája. Hiszen éppen Arató mutatja ki, hogy a falusi hinterland nélküli német polgárság körében volt a leg-erősebb az asszimiláció, amiből többek között a német nemzetiiségi mozgalom viszony-

lagos békülékenysége és beilleszkedési készsége is következett. Nyugat és Kelet-Európa között nem az a lényeges különbség, hogy ott türelmesebb volt az asszimiláció mint itt, hanem ott azért volt türelmesebb, illetve tűnt annak, mivel a kapitalizmus fejlődésének intenzitása következtében sokkal szélesebbek voltak azok a területek (város, ipar stb.), amelyek felszívták a számszerű súlyban jelentéktlenebb nemzetiségek egy részét, s a kikerülhetetlen asszimilációt észrevétlenül bonyolították le. Ezzel függ össze az is, hogy minden soknemzetiségű s a polgári fejlődés útján járó államban előtérbe lép a többségi nyelv elsajátításának az igénye, ami önmagában még nem tulajdonítható reakciós lépésnek, de az már igen — és erre a munka helyesen utal —, ha a többségi nép nem biztosít a szükségleteknek megfelelő intézményes lehetőségeket arra, hogy a kisebbségek saját kultúrájukkal s nemzeti nyelvükkel szabadon élhessenek.

A munka komoly érdemének tudható be az is, hogy a bonyolult kérdéscsoportnak a vizsgálatában marxista szempontokat érvényesít. Korántsem esik abba a hibába, amelyet a Korunk 1959 februári számában Varga L. tesz szóvá egyes történészekkel kapcsolatban, hogy ti. ők a nacionalizmus elleni harcot csak a másik nemzet burzsoáziájára terjesztik ki. Arató ugyanis, amellett, hogy bírálja a magyar nacionalizmus szerepét, a nemzetiségi nacionalizmusok káros vonásai felett sem hűny szemet (elitéli például Habsburg-barát politikájukat, s nagyon helyesen azokat az áramlatokat értékeli elsősorban, amelyek a nemzetiségi paraszti tömegek társadalmi követeléseiről sem feledkeztek meg), s egyúttal azokat a magyar törekvéseket is tárgyalja, amelyek a nemzetiségek elismertetésén fáradoztak. Ha a korabeli hatalmások, mint Torontál megye alispánja is a nemzetiségi célokat „gyalázatos elveknek” tekintették, Arató könyvéből kiderül, hogy voltak magyar politikai és kulturális törekvések, amelyek e tekintetben is haladói, előremutató nézeteket vallottak, és egyúttérzően foglalkoztak a nemzetiségek életével. A magyar és a nemzetiségi mozgalmak rokontörekvései a fejlődés azonos vonásaiból fakadtak, és ezen a talajon bontakoztak ki azok a sokoldalú és pozitív kulturális kapcsolatok, amelyek arról tanúskodnak, hogy az éledező ellentétek sem tudták e népek együttélését megszüntetni.

Arató tehát általános törvényszerűségek érvényesülését ábrázolja — mindamellett az egyes nemzetiségek fejlődésének sajátosságait is megrajzolja —, és egész felfogásával azt igazolja, hogy a nemzetiségi kérdés történetének vizsgálatában nem lehet egyoldalú szempontokat érvényesíteni.

Külön kell szólni a könyv forrás- és irodalomjegyzékéről, amely a több mint 800 oldalas munka közel egy negyedét alkotja. Arató e tekintetben is szakít azzal a felfogással, amely deduktív módon bizonyos tételek illusztrálására a nemzetiségi történetre vonatkozó anyagnak csak egy részét vette figyelembe, és a hozzáférhető teljes anyag feldolgozásának az igényével lép fel. Így építi fel hallatlanul precíz munkával az egész művet, de aprólékosnak tűnő feldolgozásával nem mítoszokat teremt, hanem a még élők lerombolásához járul hozzá. Többek között azzal, hogy nemcsak a témára vonatkozó korábbi magyar munkákról ad historiográfiai elemzést és értékelést, hanem a szlovák, cseh stb. feldolgozások nacionalista nézőpontját vagy dogmatikus szemléletét is elutasítja. Úgy érezzük azonban, néhány munka megítélésénél a szerző nem vette eléggé figyelembe azt, hogy ezek az *előző korszakokhoz képest*, a maguk idejében mi újat hoztak a nemzetiségi kérdés történetének feldolgozásában. Jászi Oszkár és a polgári radikálisok például nemcsak szavakban ítélték el a nemzetiségi elnyomást, és a kérdésre vonatkozó szemléletük semmivel sem állott alacsonyabb szinten vagy rendelkezett több korlattal, mint mások álláspontja. Hasonlóképpen nem lehet sommásan egy kalap alá venni a két világháború között írott munkák mindegyikét sem. Hiszen a revisionizmus eszmekörétől elforduló s az együttélő népek valósága felé tájékozódó politikai eszmearamatok hoztak létre olyan munkákat is, amelyek még ugyan a marxizmus—leninizmus biztos irányítaja nélkül, de már a realitások megfigyeltére törekedtek. Így például Bitay Árpád munkái, amelyek 1922-ben első ízben tájékoztatták a magyar olvasóköröket a román irodalomtörténet értékeiről, fordításairól nem is beszélve, többet nyújtanak a szokványos burzsoá összefoglalóknál, és Mikó Imre hatalmas monográfiájának megszületésében is inkább azok a nézetek játszottak szerepet, amelyek a magyar kormány nemzetiségi politikájától való elfordulásra s kiábrándulásra mutattak, semmint azok, amelyeket a szerző feltételez.

Nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy a hármas funkciót betöltő (bibliográfiát, jegyzetapparátust s historiográfiai értékelést nyújtó) irodalomjegyzék nehezen áttekinthető, a szöveg és a forrásjegyzék párhuzamos olvasása bonyolult feladat, és az idézetek, valamint a bizonyító anyag megkeresése külön munkát igényel.

A teljességhoz tartozik az is, hogy bár a munka maga jól tagolt, áttekinthető, s szilárdnak mondható logikai felépítéssel rendelkezik, néhány kisebb szerkesztési mulasz-

tás vagy inkább vitatható elgondolás zavarja az általános jó benyomást. Hyennek tekinthető a román, illetve erdélyi részek viszonylagos vázlatossága és szűkreszábott terjedelme, amely nemcsak azért zavaró, mivel a tárgyalt korszakban a román mozgalom semmivel sem játszott a horvátnál vagy a szlováknál jelentéktelenebb szerepet, hanem éppen az utóbbi nemzetiségek történetét tárgyaló fejezetekkel összehasonlítva tűnnek e fejezetek kevésbé kidolgozottak s arányukban is csekélyebbeknek.

Mindezek után, úgy hiszem, jogosan megállapítható, hogy Arató Endre könyve nemcsak megold és lezár történeti irodalmunkban eddig még megnyugtatóan nem szereplő kérdéseket, hanem egyben újabb kutatásokra is ösztönöz. Éppen ebből a régóta esedékes munkából derül ki, hogy mennyi még az eltüntetésre váró fehér folt hazai nemzetiségi történeti kutatásunk egyébként alapos igényű térképén. Arról nem is beszélve, hogy a könyvben megfogalmazott igény, miszerint e fehér foltok felkutatására induló tudományos vállalkozásokat néha a rokonszakmák: irodalomtörténet, néprajz és történetírás közös erőfeszítéseinek egybefogásával kell útjára indítani (reméljük, hogy e nagylélekzetű munka a rokonszakmákban dolgozó kollégáink figyelmét is felkelti) — mennyire indokolt. Annál is inkább, mivel az Arató Endre által gyakran ajánlott összehasonlító módszer sikeres alkalmazása — amelyet az azonos törvényszerűségek vizsgálata is igényel — sem képzelhető el máskülönben. Nyilvánvalónak tűnik persze az is, hogy ki kellene végre alakítani e nálunk elég nagy múlttal rendelkező, de sokszor meg-alapozatlan és méltánytalan bírálattal illetett módszer helyét történetírásunk kebelén belül, a szovjet történetírás hasonló jellegű újabb kísérleteinek a figyelembevételével.

Ha Arató munkája csak az eddig elmondottakra ad ösztönzést, már akkor is nyilvánvalóak az érdemei. De ennél tovább is megy. Hiszen éppen az ezernyi szállal összefűzött Duna-medencén belüli népek közös történelmének tárgyalása során hangsúlyozza azt a régóta megfogalmazott, de néha kellő figyelemre nem méltatott felismerést, hogy a közös dunai történelmet nem lehet megírni az érdekelt országok történeteinek közös erőfeszítése nélkül.

Ahhoz, hogy ez a néha még fellelhető anakronizmus teljesen megszűnjék, több közös kutatásra is szükség van, és természetesen még több olyan munkára, mint: A nemzeti-ségi kérdés története Magyarországon.

CSATÁRY DÁNIEL

S. VINCZE EDIT:

A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT MEGALKULÁSA ÉS TEVÉKENYSÉGÉNEK ELSŐ ÉVEI (1890–1896)

(Az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 363 l.)

A hét fejezetre osztott, bevezetővel, mintaszerű jegyzetapparátussal és névmutatóval ellátott könyv minden lapja szerzőjének lelkiismeretes, tárgyát szerető gondoskodásáról tanúskodik. Az eddig föllelhető kiadatlan forrásanyag, nyomtatott források, szakirodalom teljes feldolgozását nyújtja. A mű bemutatja a magyarországi munkásosztály öntudatosodását, szervezkedésének kezdeteit, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulását és a párt működésének első éveit. A könyv tartalma többet ad, mint amit a cím elárul. Szerző ugyanis, miután röviden megvilágította, hogy a nemzetközi és a magyarországi munkásmozgalom feladata az 1870-es években szocialista tömegpárt létrehozása volt, részletesen foglalkozik a magyarországi munkásosztálynak az 1880-as évek második felében vívott harcaival. Rámutat arra, hogy a magyarországi kapitalizmus fejletlensége miatt a gyáripari munkásság számszerűen is, eszmei tekintetben is gyenge volt. Emiatt nem jöhetett létre Magyarországon tömegpárt a 70-es években. A 70-es évek elején dühöngő rendőri terror ugyanilyen irányba hatott. Csak Frankel Leó szervező tevékenységének eredményeként jött létre 1880-ban a Magyarországi Általános Munkáspárt, az első magyarországi szocialista párt. Eszmeileg mindazok az áramlatok érvényre jutottak, az első magyarországi szocialista párt. Eszmeileg mindazok az áramlatok érvényre jutottak, amelyek a magyarországi és ausztriai munkásmozgalomban hatottak; a különböző opportunistá-szocialista elméletek, elsősorban a lassaleanizmus. Nem sokkal az első szerveződési próbálkozások szárnybontogatása után már 1869-ben a marxizmus tanításai is kezdenek elterjedni a munkások között. A Párizsi Komün nyomában megindult munkásüldözések visszavetették a mozgalmat, amelyet Frankel működése lendített fel újra, ámbar következetesen marxista pártot ő sem tudott

létrehozni. Bebörtönzése, majd külföldre távozása után a lassalleánus-kispolgári demokrácia csoport tett szert kizárólagos befolyásra a munkások körében: az Általános Munkás Beteg- és Rokkantspénztár vezetői. Az ő megalkuvó, a legalitást fétisizáló tevékenységük sikerrel fojtott el minden törekvést, amely a munkások forradalmi szellemben történő nevelésére irányult volna. A mozgalom vezetői az osztrák „mérsekeltek” álláspontját követték és úgy küzdöttek a polgári szabadságjogokért, hogy e harcot nem rendelték alá a szocialista forradalomra való felkészülésnek. A szabadságjogok megvalósítását hol egyes ellenzéki pártoktól (leginkább a függetlenségeiktől), hol az úri Magyarország kormányától remélték. A pártban a betegpénztáriak megalkuvása folytán átmeneti időre a burzsoá befolyás érvényesült.

A 80-as években azonban már kialakult egy, a pártvezetés opportunizmusával szembenálló ellenzék, a radikális szocialisták külön szervezkedő csoportja, Szalay András és Essel András vezetésével. Ez a csoport — a korábbi szakirodalom állításaiival ellentétben — nem volt anarchista, nem volt marxista sem, de közelebb állt a marxizmushoz, mint a többi ellenzéki munkáscsoport vagy a vezetők. Mind Ausztriában, mind nálunk e radikálisok váltak az osztályharcos csoport vezetőivé és ők közelítették meg a legjobban a II. Internacionálé célkitűzéseit, noha abban, hogy a forradalmat közeli lehetőségnek vélték, tévedtek. A nyolcvanas évek végén a cipészek egylete volt fő bázisuk. Befolyásuk viszonylag gyenge és számszerűen is kevesen voltak. Emiatt egymagukban nem tudták elérni a vezetőség leváltását. Más ellenzéki csoportokkal való összefogásuk főleg azon bukkott meg, hogy a többi csoport elfordult a marxizmustól. Az ellenzéki csoportok közé tartozott a nyomdászok ökonomista, a kisipari munkások „nemzeti demokrata” alapon szervezkedő összefogása, valamint a „Reform” c. lap körül tömörülő irányzat. 1889-ben a radikálisok a II. Internacionálé segítségét kérték, amely az osztrák szociáldemokrata pártba bízta a közvetlen támogatást. A Magyarországi Általános Munkáspárt az osztrák párt javaslatára leváltotta a vezetőségről az opportunista Thrlinger, és helyére a radikális szocialista Engelmann Pált állította. Az ő lelkes munkájának eredményeként kiszélesedett a mozgalom bázisa, mert a vidék ipari és mezőgazdasági munkásai között is megindult a szervezés, sőt sikerült kiküszöbölni az ellenzéki csoportok nézetkülönbségeit és elfogadtatni a marxizmust is. Ez a tevékenység megteremtette az 1890-ben életrehívott marxista tömegpárt megalakításának a feltételeit. 1890 decemberében a „Magyarországi Általános Munkáspárt” felvette a „Magyarországi Szociáldemokrata Párt” nevet, és az új párt első kongresszusán magáévá tette az osztrák testvérpárt hainfeldi programját.

Az Elvi Nyilatkozat nem mondta ki félreérthetetlenül, hogy a hatalom megragadása csak forradalom útján lehetséges. Nem elemozte a magyarországi sajátos viszonyokat sem, és nem ezekből vonta le a marxizmus alapján álló elvi következtetéseit, de fellépett az osztályellentétek elmosása, a parlamentarizmus szerepének a túlbecsülése ellen, és lényegében véve marxista módon határozta meg a magyarországi proletariátus feladatait. A kongresszus a legközvetlenebb feladatok közé sorolta a szakszervezeti mozgalom további kiszélesítését, a mezőgazdasági munkások közötti szervezőmunka megindítását, a társadalmi reformokért és a polgári demokratikus szabadságjogokért vívott harcot. Az 1890. évi kongresszus tehát a marxizmus győzelmét jelentette a kispolgári reformizmus fölött, ha ez a siker ekkor még nem is maradéktalan.

A kongresszus után fokozódott a párt agitációs és szervezőmunkája. Különösen a Békés megyei agrárproletariátus soraiban érték el sikereket, amint az e területen kibontakozó szocialista jellegű agrármozgalom mutatták. A munkásmozgalom nagyarányú fellendülése a kormányt arra készítette, hogy megkísérelje annak terroriztikus lefékezését, illetve a mozgalomnak a kormány befolyása alá vonását. A megriadt betegpénztári vezetők előbb szervező tevékenységének lassítására kívánták rávenni a párt többi vezetőjét, majd a Békés megyei mozgalom nyomán — megritette annak a pártot és a betegpénztárt esetleg fenyegető következményeitől, a legalitás elvesztésétől félve — lemondtak pártvezetőségi tagságukról. Az opportunisták kiválása a vezetésből lehetőséget teremthetett volna az osztályharcos álláspont maradéktalan érvényesülésére, de Engelmannék nem tudták tartósan feltartóztatni a betegpénztáriaknak a pártvezetésbe való visszajutására irányuló rohamait, amelyek az 1893. évi II. kongresszuson végül is sikerrel jártak. Az opportunisták helyzetének megszilárdulását követően Engelmann a többi radikális szocialistával együtt kivonult a kongresszusról és 1894 januárjában egy Aradon összehívott kongresszuson megalakította a „Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt”-ot. Engelmannéknak a kiválásig végzett tevékenysége elismerésre méltó sikerekre tekinthető vissza. Nemcsak a gyári munkások még különálló csoportját vonták be a párt kötelékeibe, hanem új, fiatal munkásgárda felkutatásáról, eszméi kiképzéséről is gondoskodtak vezetői utánpótlás nevelése céljából. A gyári munkások,

a bányászok, a földmunkások legális — vagy ahol erre nem nyílt mód, illegális — szervezkedése eredményesen folyt. A szakszervezeteken belül félig törvényes „ellenállási pénztárak” létesítésén is fáradoztak, a szakszervezetek központi, egységes irányítására pedig a Szakszervezeti Tanácsot hívták életre. Az 1893. évi kongresszus egy időre megszakitotta az egészséges fejlődést. Engelmannék eltávolítása után a megválasztott új vezetőség a betegpénztári opportunisták vezetői politikai irányvonalát tette magáévá.

Az opportunizmus azonban egyelőre még csak átmenetileg kerekedett felül. Engelmannék új pártjuk keretében osztályharcos politikát folytattak, és lapjuk, az Aradon megjelenő „Munkás” köré csoportosították a szociáldemokrata párton belül ismét kialakult radikális ellenzéket. Ez az ellenzéki csoport Engelmannékkal együtt a munkáosztály problémáinak marxista szellemű megoldásán fáradozott, és a munkás tömegek óhajának megfelelően a kettészakadt párt egyesítésére törekedett. Ugyanilyen tanácsokat adott az osztrák párt is. Az 1894. évi III. kongresszuson létrejött a párt-egyesülés. Határozatban kimondták, hogy betegpénztári tisztviselők nem lehetnek pártvezetőségi tagok. A kongresszus a demokratikus szabadságjogokért folytatandó küzdelmet, a munkásság és az agrárproletariátus szövetségének létrehozását tűzte feladatul az új vezetőség elé. Az előző kongresszusnak Engelmannra vonatkozó határozata azonban továbbra is érvényben maradt. Ismét az osztrák szociáldemokrata párt segített: a párt élére egy nyomdász, a magyarországi származású Silberberg Ignácot állította, aki az osztrák párt vezetőségi tagja volt. Az egyesülés után fellendült a meggyőző munka az ipari és a mezőgazdasági munkások körében egyaránt. Magyaránú tömegmozgalom folyt a demokratikus szabadságjogokért. Tüntettek az Alföld megyéiben elrendelt kivételes állapotok ellen. 1895. május 1-től a Népszava napilappá lett és keményen bírálta a kormány elnyomó rendszabályait, a tőkés munkásellenes intézkedéseit.

A kormány részben a megfélemlítés növelésével, részben a nacionalista „Nemzeti Demokrata Munkáspárt” révén próbálta ellensúlyozni a marxisták aktivitását. Az opportunisták pedig előbb a „Népakarat” c. lap segítségével terjesztették osztálybékét hirdető nézeteiket, majd a kormány támadását felhasználva a Népszava megmentésének ürügyén kivívták a betegpénztáriak visszakерülését a vezetőségbe. 1895 szeptemberében a Népakarat-csoport egyesült a pártvezetőséssel. A frakcióharc most már újból fellángolt, mert a radikális szocialisták ismét harcot kezdtek a pártvezetés visszaszerzéséért. A radikálisok anyagi nehézségeik és a hatósági akciók miatt ekkor már nem voltak eléggé erősek ahhoz, hogy újból győzelmet arathassanak. Vereségüket az osztrák párt is előmozdította azzal, hogy nem értvén meg, miért is folyik a csoportharc, megvonta támogatását Silberbergéktől. Ilyen előzmények után következett be az, hogy az osztályharcos ellenzék 1896 decemberében szervezetileg is megszűntette különállását, és vezetői ki-egyezték a pártvezetőséggel. A MSzDP ettől az időtől kezdve a „békés” szervezkedés politikájának szószólójává lett, ami egyértelmű volta a fennálló rendszer elfogadásával ellenzéki platform alapján. Szocialista és forradalmi volta csak vezetőinek időnként elhangzott nyilatkozataiban jelentkezett, de tetteiben nem volt észlelhető.

Az osztályharcos irányzat vereségének oka az volt, hogy az ellenzék keveset ismert fel a proletariátus követeléseitől és nem lépett fel a befejezetlen polgári forradalom következetes lezárása érdekében. Ugyanakkor érdeme volt e csoportnak, hogy felismerte a nagyüzemi proletariátus, továbbá a mezőgazdasági munkások és a szegényparasztság mozgósításának a szükségességét s osztályharcos álláspontjában a tömegek forradalmisága tükröződött. Minthogy azonban nem lépett fel a döntő kérdés megoldása érdekében, nem volt kellő szélességű tömegbázisa és kiszorult a vezetésből. A reformista betegpénztáriak pedig megijedtek a kormány akcióitól, és a munkás tömegek forradalmi harca helyett ismét a polgári pártokra támaszkodva próbálták meg a demokratikus szabadságjogok kivívását. Az opportunizmus győzelme folytán megbomlott a kialakulóban levő munkás-paraszt szövetség is. Az imperializmus hajnalán tehát Magyarországon nem volt a küszöbön álló forradalmi harcok vezetésére alkalmas forradalmi munkáspárt. Ezzel a végkövetkeztetéssel és a korszak munkásmozgalom-történetével foglalkozó eddigi irodalomnak bátor és elvileg mélyenszántó bírálatával zárul a nagyon szép, értékes mű.

Szerző megállapításai mindvégig helyesek. Elemzései mélyek, sokoldalúan világítják meg a kérdéseket. Roppant nagy anyagának mindig ura tud maradni, és adatainak tengerében soha és sehol sem süllyednek el lényeges elvi megállapításai. Ellenkezőleg: az elvi következtetések mintegy összefogó abroncsai a szerteágazó, gazdag tárgyi anyagnak, betetőző elemei a könyv szépen kiképzett épületének. Helyesen állapítja meg az opportunisták eluralkodásának kezdetét 1896-ban. Magának a reformista vezetésnek a megszilárdulását azonban talán jobb volna inkább későbbre, a századforduló idejére tenni. Igaza van abban, hogy az MSzDP agrárprogramja a korabeli marxista

elmélet színvonalán mozgott. Helyes lett volna azonban emellett rávilágítani arra is, hogy Várkonyiék fellépése, az agrárproletárok és szegényparasztok mozgalmaiban kifejezésre jutó agrárdemokratikus követelések mind olyan jelenségek voltak, amelyek következetesebb, elméletileg még jobban felkészült, engelsi, lenini típusú forradalmárok figyelmét bizonyára ráirányították volna az agrárkérdésnek hazai viszonyainkhoz jobban igazodó kezelésére. — Talán lehetett volna az értelmiség jelentős részének a szocialista mozgalmtól való idegenkedését inkább azzal magyarázni, hogy eme értelmiség túlnyomó része nemesi eredetű volt. Megélhetését éppen származása miatt a szabadelvű párti kormányok — jobban vagy rosszabbul —, de iparkodtak biztosítani. Egzisztenciájának viszonylagos biztosítottsága és feudális eredetű dzsentri szemléletmódja miatt idegenül állott szemben a munkásmozgalommal. Az értelmiség zöme az úri társadalomhoz tartozónak vélte magát. Még a nem-nemesi származásúakra is rányomta bélyegét eme szemléletmód és dzsentri nosztalgiákkal telítette tudatukát. Az egykorú polgári kritikai realista irodalom nem-nemesi származású regényhőseire bőven árasztják ironikus megjegyzéseik özönét nagy íróink és állítják pellengérré a polgárfiak vagy plebejus származású hivatalnokcskák és a szabad pályán működők úrhatnamságát. Az értelmiségiek zöme a hivatalokban talált megélhetésre. Szabad pályán aránylag kevesebben működtek. A nemesi és nem-nemesi származású dzsentri vagy dzsentriskedő értelmiségiek többsége így az államhatalom kenyerét ette. Hálás volt neki, mert bár akármilyen szűkös, de mégis „úri”-nak tartott, mert a termeléssel semmiféle kapcsolatban nem levő, de viszont az emberek életének igazgatásával összefüggő, sőt gyakran az emberek életét közvetlenül befolyásoló (szolgabíró, bíró, megyei, állami hivatalnok) álláshoz és megélhetéshez jutatta. Olyan álláshoz, amelyben tovább melengethette dologtalan, feudális úri mivoltának illúzióit, amelyben az úri osztályok által a feudalizmusban megszokott parancsolgatásra bizonyos korlátok között továbbra is módja nyílt. Ezek a körülmények tették süketté és vakká a nemesi eredetű és a hozzájuk simulni törekvő nem-nemesi származásúakat a nép és azon belül is elsősorban a munkásosztály sorsa iránt. Osztályuk gazdasági és politikai lesüllyedése és forradalomellenessége a volt nemesség tagjait *általában*, így az értelmiségieket is, különösen pedig a „hivatalnok urakat” túlnyomó többségükben objektíve is lojálisakká, a kiegyezés és a Habsburg-uralom híveivé tette. A polgári eredetű értelmiségieket objektíve az a körülmény tette lojálisakká a Habsburgok iránt, hogy nálunk a kapitalizmus sajátos fejlődése miatt nem alakult ki ún. „nemzeti” burzsoázia. A munkásosztály problémáitól való szubjektív elfordulásukról pedig már följebb szó esett. Úgy tűnik, hogy ilyenféle kiegészítéssel teljesebbé lehetett volna tenni szerző művének az értelmiségiek állásfoglalását elemző részeit.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a műnek csak alig egy-két és a lényeges kérdéseket nem érintő fogyatéka van. És ebben a vonatkozásban sem az a baj, ami a szövegben szerepel, hanem inkább az hiányolható, amit még meg lehetett volna említeni. S. Vincze Edit könyve történetírásunk egyik sikertelt alkotása. Marxista történelemszinkritikák lehetnek arra, hogy ilyen jól képzett, nagytehetségű fiatal történész-utánpótlás fejlődésének útját egyengethették.

MÉREI GYULA

MAGYAR MINISZTERTANÁCSI JEGYZŐKÖNYVEK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KORÁBÓL. 1914–1918

(A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 8. Összeállította:
Iványi Emma. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 581 l.)

Az Osztrák-Magyar Monarchia és elsősorban a régi Magyarország történetét utolsó négy esztendejének fontos dokumentumaival ismerteti meg bennünket az Iványi Emma szerkesztésében napvilágot látott magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek kötete. Ez a dokumentum-összeállítás az első imperialista világháború időszakának sok, eddig ismeretlen anyagát tárja a kutatók és az olvasók elé, választ adva ezzel nem egy vitatott kérdésre, s egyben a kutatók számára új problémák, tisztázandó kérdések sokaságát is felidézve.

A bevezető foglalkozik a minisztertanács jogkörével, részletesen elemzi azokat a kereteket és korlátokat, amelyek a magyar minisztertanács kompetenciáját megszabták. Ezen tényezők között rámutat nem egy olyanra is, amelyek történeti irodalmunkban eddig kevésbé vagy egyáltalán nem voltak ismeretesek. Közöttük figyelemre méltó az a megállapítás, amely a király ún. előszentesítési jogával foglalkozik. Ez az abszolutizmus bizonyos elemeinek továbbbélését bizonyító jog abban állott, hogy a királynak meg kellett küldeni előzetes jóváhagyás végett a magyar országgyűlés elé kerülő törvényjavaslatokat, rendelettervezeteket, s tárgyalásra bocsátásuk illetve kiadásuk csak a királyi jóváhagyás után volt lehetséges (22, 23, 27—28. l.).

A minisztertanácsi jogkör kialakulásának, fejlődésének történetét az első felelős magyar minisztérium megalakulásától — 1848-tól — az 1867-es és 1897-es szabályozáson és a világháború idejéig végbement újabb, kisebb jelentőségű változásokon át kíséri figyelemmel. Ennek eredményeként az olvasó a kérdésnek kissé talán szűkségtelenül részletes történetével ismerkedik meg, annál is inkább, mert a függelék — igen helyesen — a minisztertanács jogkörét meghatározó szabályzatok teljes szövegét tartalmazza.

A bevezető a továbbiakban vázolja az egyes, háború alatti minisztertanácsokat, nyomon kíséri összetételük változását, új minisztériumok alakulását stb. A háború alatti magyar minisztertanácsok politikai jellemzése a bevezető értékes része. Hibájául lehet azonban felróni, hogy néhány oldalnyi terjedelmébe szinte belezsúfolja a dualizmus csaknem valamennyi problémáját. A „kétecentrumú” Monarchia belső ellentmondásainak történeti vizsgálata — különösen az adott rendkívül rövid formában — nem lehet egy dokumentum-publikáció bevezetőjének feladata.

A bevezetés végül a minisztertanács tárgyalásának, a jegyzőkönyv létrehozásának mechanizmusát ismerteti, s az olvasó számára világos, a szakember részére teljesen kifogástalan archeográfiai tájékoztatót nyújt.

A kötet összesen 141 minisztertanácsi ülésről tájékoztat. A tárgyalásra került kérdések nagyobb részét kívül hagyja vizsgálódási körén: ezek ugyanis olyan jellegűek voltak, amelyek az ún. folyó ügyekhez tartoztak, s egyáltalán nem voltak jellemzők a minisztertanács háború alatti tevékenységére. A háborúval kapcsolatos anyagok egy részét is mellőzi az összeállítás azzal az elfogadható indokolással, hogy ezek az anyagok másutt már megjelentek. Ide a törvények és rendeletek szövege és indokolása tartozik, amelyek valóban fellelhetők a Magyar Törvénytár és a Rendeletek Tára megfelelő kötetekben.

Ia megkíséreljük összeállítani a közölt 404 dokumentum alapján a kötet tematikáját, igen változatos, sokrétű képet kapunk. Az első anyagok a háború kirobantását közvetlenül megelőző hetekből és napokból valók, s ha a magyar uralkodó körök politikájáról nem is adnak világos rajzot, mégis szemléltetik e körök közvetlen háborús felelősségét. Ezek a dokumentumok ugyanakkor bemutatják a háborús gépezet kiépülésének folyamatát is, bepillantást engednek a termelésnek, elosztásnak, igazgatásnak abba a szövvényes hálózatába, amely átfogta az egész ország életét, s egyesek számára soha nem ismert gazdaság forrását nyitotta, míg másoknak — százezreknek és millióknak — a nyomor, a pusztulás, a fizikai megsemmisülés szervezetül szolgált.

A háború első néhány hónapja világosan megmutatta, hogy nincs remény arra, hogy a központi hatalmak rövid idő alatt „legázolják” ellenfeleiket, mint ahogyan ezt sovíniszta sajtójuk gyakran emlegette. Kiderült, hogy hosszú háborúra kell berendezkedniük, s ez a hosszú háború gazdasági potenciáljuk, ember-anyag tartalékuk egészének megszervezését, harcra állítását követeli meg.

Németországhoz és Ausztriához hasonlóan Magyarországon is különböző háborús „központok” alakultak, hogy — állami irányítással — koordinálják a háború szükségleteinek megfelelő termelést és elosztást a gazdasági élet kulcsfontosságú területein.

Magyarországon ezek a „központok” („Haditermény”, „Húsközpont”, „Zsírközpont” stb.) a magántőke finanszírozásával jöttek létre, s így az állam irányító szerepe kevésbé érvényesülhetett, mint például Németországban, amellyel, hogy az ilyenképpen monopolhelyzetbe kerülő pénzeszoportok számára tág tere nyílt mindenfajta visszaélésnek. Ezzel a lehetőséggel éltek is, olyanannyira, hogy 1918 tavaszán a kereskedelemügyi miniszter javaslatára a háborús központokat és bizottságokat ellenőrző hivatal (KBEH) létesítését határozták el (449—453. l.). Ugyanilyen megfontolásból születtek meg az olyan intézkedések és intézmények, mint a láncereskedelem megrendszabályozását célzó rendelet (296—297. l.), népruházati kormánybiztosság létrehozása, országos lakásügyi tanács szervezése (385. l.), központi anyagbeszerző hivatal létesítése (458. l.), a rekvirálások fokozása a háború második felében, közfelügyeleti kormánybiztosságok felállításai (394—395. l.) stb.

A hadsereg ellátásának, veszteségei pótlásának rendkívül bonyolult és nehézkes gépezetét is megismerjük a közötti dokumentumok segítségével. A hadsereg lőszerrrel, élelemmel való ellátásának bürokratikus feltételekhez kötése, a veszteségek pótlásának körülményes és lassú bonyolítása stb. — mindmennyi gátját képezték az eredményes hadvezetésnek, s a háborúba kényszerített milliós katonatömegek szenvedéseinek s nem egyszer még hadműveleti szempontból is oktalannak halálának váltak forrásává.

1914 decemberében egyes, a hadműveletek szempontjából kulcsfontosságú üzemeket katonai felügyelet alá helyeztek, militarizáltak. Az egyre fokozódó katonai behívások folytán a lőszergyárakban mind nagyobb számban alkalmaztak női munkaerőt. A lőszergyártás biztosítása érdekében a közös hadügyminiszter azt követelte, hogy teremtsen a minisztertanács törvényes alapot arra, hogy „női munkások, valamint az 50—60 éves férfimunkások is szolgálati és munkaviszonyukban leendő megmaradásra kötelezhetők legyenek” (208. l.).

A militarizálást nemcsak a munkások középkori „röghöz kötésének” feltámasztására, hanem — és főként — a forradalmi munkásmozgalmak teljes felszámolására is felhasználták. Hogy ez mennyire így volt, kitűnik a honvédelmi miniszternek egy 1918 februárjában tartott minisztertanácson elhangzott felszólalásából. „Közmert tény — mondta a miniszter —, hogy e militarizálás legnagyobb részét olyan vállalatokra és üzemekre terjedt ki, amelyek munkásai megbízhatatlan, sőt nyugtalan magatartást tanúsítottak, úgy hogy az állam érdeke egyenesen megkívánta az illetőknek a teljes katonai fegyelem alá való helyezését” (392. l.).

Ezzel egyidőben igyekeztek kisebb kedvezmények adásával is elvonni a munkásságot a forradalmi harc útjáról. A követ számos dokumentuma bizonyítja, hogy egyes üzemek munkásai háborús segélynek felemlésétől a fizetésemelésen, az egyesülési jognak kiterjesztésén, „munkásjóléti miniszteri bizottságok” létrehozásán át ruházati és élelmiszerbeszerzési segélyekig a munkásság egyes rétegeit hogyan igyekeztek korrumpálni, a háborús célok realizálásában érdekeltté tenni. Ismeretes, hogy az uralkodó osztályok ebben a vonatkozásban, főként a szovinizmus felszítása révén, értek el ideiglenes eredményeket.

A háború második felében azonban már arra kényszerültek, hogy a munkásság fokozódó sztrájkharcra elleni eredményes harc módjait kutassák. 1917 augusztusában a minisztertanács a közös hadügyminiszter utasítás-tervezetét tanulmányozta, amely a militarizált üzemek munkásainak sztrájkmozgalma esetére a katonaság igénybevételeként feltételeit szabályozta (280—283. l.), 1917 októberében pedig egy, a munkásság helyzetét tanulmányozó bizottságot szerveztek a sztrájkmozgalmak megelőzése céljából. A bizottság létrehozását indokolandó, a honvédelmi miniszter kifejtette, hogy „a munkások elégedetlenségére vezető okok közül a legnyomatékosabb az elsörendű életszükségleti cikkekké váló ellátás tekintetében mutatkozó fogyatékosság, a másik kérdés pedig, amely a munkások elégedetlenségének szintén oka, a bérkérdés”. Ezután több példát sorol fel: a komlóit, a pécsi, a dorogi, a salgótarjáni, a resciai, tatabányai, borsodi bányászok sztrájkjainál „elsősorban az élelmiszerhiány okozta a munkásmozgalmakat”, több esetben pedig az élelmiszerekért a vállalatoktól követelt rendkívül magas árak robbantották ki az elégedetlenséget. Nem egy vállalat, olvashatjuk tovább a referátum szövegében, „még mindig visszaél a vezényelt katonák és népfelkelő osztagok helyzetével, amennyiben ezeket a többi munkásoknál jelentékenyen alacsonyabb bérért dolgoztatják”, a polgári munkásokat pedig, akik panaszbizottságokhoz fordulnak, a bizottság döntése után nélkülözhetőnek nyilvánítja és bevonultatja, aminek sok esetben az a következménye, hogy „az alkalmazottak és a munkások, bár az illető katonai vezető bizalmas jelentései szerint a legnagyobb mértékben és jogosan elégedetlenek a munkabérekkel, a vállalat vezetőségének retorziójától való féltükben egyáltalán nem mernek a panaszbizottsághoz fordulni” (308—312. l.).

A munkásság növekvő elégedetlenségének feszítő ereje mellett az ország és az egész Monarchia kereteit feszítették azok az ellentétek is, amelyek Ausztria-Magyarország két államának uralkodó osztályai között egyre inkább kiéleződtek. A dualizmus rendszerét alapjaiban aláásó gazdasági-társadalmi ellentétek mellé a háború újakat is létre hozott.

Az Osztrák-Magyar Monarchiát, mint azt az egyik 1915 tavaszán tartott minisztertanács megállapította, „közgazdasági és pénzügyi szempontból már eddig is jóval súlyosabban terheli a háború, mint a hadviselő államok bármelyikét, mert a mi katonai erőfeszítésünk közgazdasági teljesítőképességünkhöz viszonyítva jóval jelentékenyebb, mint a többi hadviselő államoké” (151. l.). Különösen Magyarország gazdasága és népe súlytotta meg az erőn fölüli háborús teherviselést. Maga Tisza István miniszterelnök, a dualizmus feltétlen híve tette szavá egy 1915 szeptemberében tartott minisztertanácsban, hogy Magyarország lakosságának számához képest nagyobb arányban vesz részt a véradóban, mint Ausztria. Kimutatta, hogy Ausztriában a 18–50 év közötti férfilakosságának — a behívások után — mintegy 40%-a marad meg termelőmunkán, míg Magyarországon csak 28%. „Magyarország...nem nézheti — mondta —, hogy Ausztria ilyen mértékben visszaradjon az áldozatok terén, s magára nézve úgy a gazdasági élet folytonosságának biztosítása, mint emberanyagának kímélése szempontjából ilyen jogosulatlan előnyöket biztosítson” (181. l.).

Rendkívül nagy súllyal nehezedett az országra Ausztria és nem kis mértékben Németország élelmiszerellátása is, ami — különösen a tartalékok kimerülése, a behívások folytán előállt súlyos mezőgazdasági munkaerőhiány nyomán — az ellentétek újabb forrásává vált.

Emellett szinte állandóak voltak a közjogi súrlódások a közös hadügyminisztérium és a magyar kormány között; a kormány nem egyszer tette szavá a hadügyminiszter illetéktelen beavatkozását a magyar belügyekbe, elsősorban a hadiüzemek, a termelés militarizálása, a katonai karhatalom igénybevétele kérdésében. Ellentétek robbantak ki az ideiglenesen megszállt területek gazdasági kihasználásával kapcsolatban is; a magyar kormány, például, külön magyar kormány meghatalmazott kiküldését határozta el az Olaszországtól elfoglalt területek gazdasági kihasználásának vezetésére, hogy ezáltal „közjogi önállóságunk” és „jogos gazdasági érdekeink” megóvassanak. A megszállt Ukrajna nyersanyagainak szétosztása körül még ennél is élesebb harc fejlődött ki a Monarchia két állama között. A magyar kormány ragaszkodott a javak kvóta szerinti elosztásának elvéhez, míg az osztrák kormány az elosztás alapjául az országok gazdasági potenciálját kívánta elismertetni. (Lásd 268–269, 347, 409–412. l.)

Ugyanakkor a két civódó félnek együttesen kellett védekeznie a mohó német imperializmussal szemben, amely elnyeléssel fenyegette szövetségeseit. A magyar minisztertanács egyik 1918 nyarán tartott ülésén a kereskedelemügyi miniszter tájékoztatta a kormányt az akkor Salzburchban folyó német–osztrák–magyar gazdasági tárgyalások állásáról. „Az osztrák és a magyar kormány megállapodtak abban, mondta a miniszter, hogy ezen tárgyalásokon az úgynevezett preferenciális rendszer alapján maradnak, amely alapon a tárgyalások eddig folytak és német részről jövő oly kezdeményezést, mely az uniót célozná, nem fogadnak el... A Salzburchból érkezett jelentések szerint a német kormány ottani képviselői teljes erővel az uniót követelik, és a tárgyalásokat ily irányba akarják terelni. Egész nyíltan bejelentették, hogy Németország csak ily megoldást fogadhat el, csupán néhány évi átmenet idejére akarna közbenső vámokat, de ezeket is csak igen korlátozott számban koncedálni. Megbizottaink természetesen ily tárgyalásba nem mehetnek bele, minél fogva előreláthatólag a salzburgi tárgyalások nem fognak eredményre vezetni” (483–484. l.).

Míg egyrészt szembenálltak a német imperializmus hódító törekvéseivel, az osztrák-magyar uralkodó körök maguk is expanzív politikát folytattak Lengyelország és a Balkán irányában. Különösen figyelemre méltóak a magyar imperialista uralkodó osztályoknak azok a tervei, amelyek balkáni területek megszerzésére irányultak, s amelyek világosan cáfolják azokat az állításokat, mintha a magyar uralkodó osztályoknak nem lettek volna határozott expansionista céljai. Ausztriának azzal a tervével kapcsolatban, hogy az elfoglalt Orosz-Lengyelországot a Monarchiához illetve Ausztriához csatolják, a magyar kormánynak az volt az álláspontja, hogy ez a területi növekedés csakis a dualizmus rendszerének fenntartása mellett valósítható meg, s Ausztria ilyen mérvű megnövekedését a két állam közötti hatalmi egyensúly fenntartása érdekében Bosznia-Hercegovinának és Dalmáciának a magyar koronához való csatolásával kell semlegesíteni. Ebben a tárgyban a magyar kormány 1915 októberében nyilatkozatot terjesztett a közös minisztertanács elé (189–197. l.). 1918. október 1-én a horvát-szlavón-dalmát miniszter jelentette a minisztertanácsban a király jelenlétében létrejött megál-

lapadásokat, melyek szerint „Dalmácia... Horvátországgal egyesítenék... Bosznia-Hercegovina a magyar szent korona országaihoz csatoltatnék, de utóbb ez országok saját elhatározása lesz mérvadó arra nézve, vajjon mint corpus separatum Magyarország vagy pedig közvetlenül Horvát-Szlavónországhoz csatoltatnak-e?” (507—508. l.).

Ezek a tervek természetesen a legélesebb ellenállásba ütköztek az érdekeltek, mindenkéltől a lengyel és a délszláv népek részéről, akik körében erre az időre már megérttek az elszakadási illetve nemzeti felszabadító törekvések. A dokumentum-kötet főként a magyar—horvát ellentétekre vonatkozóan közöl új, eddig ismeretlen anyagokat, de jól dokumentálja a magyar uralkodó köröknek azt az általános, az akkori Magyarország területén élt népekkel szemben folytatott elnyomó politikáját is, amely megfosztotta a nem-magyar népeket önálló politikai képviselőik lehetőségétől, s minden eszközzel — a katonai erőszaktól a nemzeti elnyomást szolgáló iskolapolitikáig — elmagyarosításukra törekedett. A délszláv egységmozgalmakkal szemben folytatott harcuk során feloszlatták Fiume képviselőtestületét, a városba magyar helyőrséget vezényelnek, a város környékének Magyarországhoz csatolását követelik, közjogi viták sorát provokálják a horvát autonóm kormányral Horvátország maradék állami függetlenségének megnyirbálása céljából; Románia hadbalépésekor egész falvakat ürítenek ki Erdélyben, rendőri felügyelet alá helyezik a román értelmiség nagyobb részét, a román egyházi zsinatokat és iskolákat állami felügyelet alá helyezik; a szerbekkel szemben a háború kezdete óta a legvadabb kollektív megtorlás politikáját folytatták, amire talán legjobb példa a kötetben közölt néhány dokumentum a szerbek-lakta Pancsova város és környékének sorsáról: a háború kitörésekor több tízezer szerb nemzetiségű lakost összefogtak és áttelepítettek más, magyarlakta vidékekre; a kárpátukránok magyarosításában szerzett érdemeikért több kárpátukrajnai hivatalos személyiséget, köztük egyháziakat is, kitüntettek, a kárpátukrán értelmiség magyar szellemű nevelésének előmozdítására Budapesten ösztöndíjat létesítettek a Szent Imre kollégium keretében stb. (85—87, 120—121, 215—217, 232, 234—235, 252—253, 374—375, 386, 396, 484—485. l. stb.).

A második orosz forradalomról érkező hírek, különösen pedig a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hírei felrázták a világ valamennyi népét, s rendkívül nagy hatást gyakoroltak a hadviselő államok népeire. Az orosz forradalmak hatására forradalmi erjedés indult meg a hadseregben és a hátszágban egyaránt. Ez időtől fogva a magyar minisztertanács üléseinek egyre nagyobb része közvetlenül az orosz forradalom hatása elhárításának módzataival foglalkozik; a hazatérő, „a bolsevizmus bacillusaival fertőzött” hadifoglyok megfigyelése, a magyarországi forradalmi érzelmi orosz hadifoglyok elleni intézkedések, a munkásság forradalmi sztrájkharca — íme az orosz forradalmak utáni magyar minisztertanácsi ülések tematikája.

Idézzük a minisztertanács 1918. február 7-i ülésének jegyzőkönyvét: „Belügy-miniszter úr előadja, miszerint — a hozzá beérkezett jelentések szerint — az ország ipari városai s főleg Budapest forradalmi tendenciákkal teljesen alá vannak aknáva. A társadalmi rendet a készülő tömegsztrájkok legkomolyabban veszélyeztetik. Konstatálja, hogy a fronton keresztül sok lázító irat csempésztetik be Oroszországból s a nálunk lévő orosz foglyok nagyban terjesztik a forradalmi propagandát, sőt megállapítottak az is, hogy „Katonák, testvérek” című lázító nyomtatvány a kaszárnnyákba is becsempésztetett. Ezekre bejelentése kapcsán, s miután ezen aggasztó jelenségeket tétlenül nézni nem lehet, szükségesnek jelzi a kellő preventív, sőt szükség esetén a megtorló intézkedések megtételét” (389. l.).

A fentiek szellemében rendelték el „egészségügyi vesztégár” létesítését az Oroszországból hazatérő hadifoglyok számára, hogy „a bolsevik eszméktől átitatott, megbízhatatlan és az állami rend szempontjából veszedelmes elemek kiválasztása és megrendszabályozása” (389. l.) lehetővé váljék.

A munkásság sztrájkmozgalmainak letörésére 1918 tavaszán a minisztertanács által jóváhagyott, a fent idézett belügyminiszeri jelentésben jelzett preventív intézkedések sorát dolgozták ki, a sajtócenzúra szigorításától egészen a statárium bevezetéséig (367—368, 413—414. l.). Budapestre vezényelték 1500 csendőrt, elrendelték egy tizenötézes létszámú karhatalmi egységnek készenlétben tartását, a militarizált üzemekben sztrájkba lépő, katonai fegyelem alá rendelt munkásokkal szemben „hadbíróságilag jártak el”, ami nem egy esetben halálbüntetést jelentett stb. (358, 413, 454. l.).

A karhatalmi költségek egyébként a háború alatt fokozatosan emelkedtek. Részben a nemzeti függetlenségi mozgalmak, részint pedig a forradalmasodó munkásmozgalmak elfojtására egyre nagyobb karhatalomra volt szükség. A minisztertanács már 1917 szeptemberében jóváhagyta a belügyminiszternek azt a rendelkezését, amelynek értelmében „a budapesti helyőrség megerősítésére s az esetleges sztrájkmozgalmak és

zavargások megakadályozása, illetve elnyomása céljából" Budapestre 700 csendőrt összpontosítsanak (289. l.). Ez a létszám rohamosan nőtt, s 1918 őszén már több tízezernyi katona és csendőr állt készenlétben a fővárosi munkásmozgalmak elfojtására. Főként a csendőrségnél és a politikai rendőrségnél állandóan emelték nemcsak a létszámot, hanem az illetményt is, hogy jólfizetett, kivételes helyzetben levő janicsárokat szabadíthassanak rá a háború ellen, a békéért, a felszabadulásért küzdő tömegekre.

A tömegmozgalmak mégis meghátrálásra, kisebb-nagyobb taktikai manőverekre kényszerítették az uralkodó osztályokat. 1917 májusában lemondott a Tisza-kormány. Esterházy Móric kormánya a választójog kiterjesztésének ígéretével mutatkozott be. Az állami üzemek munkásai segélyeket, ruha- és élelmiszerbeszerzési kedvezményeket kaptak, munkásgyerekek kisebb csoportjait állami költségen üdülni küldték, a kisiparosokat, kiskereskedőket is támogatásban, kedvezményes hitelakcióiban részesítették stb. (254—255, 257—258, 266, 478, 490. l. stb.).

Ezek az ígéretek és kisebb engedmények, alamizsnák azonban nem oldották meg a tömegek fő követeléseit: nem hozták meg a békét, nem szüntették meg az egyre nyomasztóbbá váló élelmiszer-, fűtőanyag-, ruhahiányt, s a rendőri-katonai terror sem csökkent, ellenkezőleg, tovább fokozódott. A néptömegek a megoldást mindinkább az orosz forradalom követésében látták, s egyre határozottabban léptek fel a háborús kormányokkal szemben.

A kötet a nagy sztrájkmozgalmak közül külön csoportban emeli ki az 1918. június 20—27-i általános sztrájkot, amellyel a magyar minisztertanács is külön ülésen foglalkozott. A sztrájk a magyar államvasutak budapesti gépgyárában eldőrdült sortűz kapcsán robbant ki és vált rohamos gyorsasággal országos méretűvé. A minisztertanács drákói rendszabályok alkalmazását határozta el a sztrájkolókkal szemben. Az állami üzemek sztrájkoló munkásait elbocsátással fenyegették meg, egyes miniszterek a munkások katonai behívását javasolták. A minisztertanács jóváhagyta a miniszterelnöknek azt a rendelkezést, amely felhatalmazta a főispánokat, hogy „a vidékre utazó izgatottak azonnal fogassák el”. Elhatározták a vasúti munkások militarizálását. Megtárgyalták a baloldali lapok betitítésének kérdését, e lapok munkatársaitól a vasúti szabadjegyeket mindenestre visszavonták. Landler Jenőt a MÁVAG-gyári sortűz napján mondott beszédének ürügyén letartóztatták. „Dr. Landler Jenő ezen beszéde — hangzik az igazságügyminiszeri előterjesztés — egyenes felhívást képez bűncselekmény elkövetésére és különösen egyenes felhívást képez a munka közös beszűntetésére, illetve a már beszüntetett munka folytatálagos beszüntetésére és fel nem vételére. Azok a kitételek ugyanis, hogy bosszút kell állni, le kell számolni, itt az ideje a tetteknek, a munkásságnak cselekednie kell, nem jelentenek egyebet, mint hogy a munkásság erőszakoskodások és bűncselekmények elkövetésével igyekezzék a rajta történt sérelmet elégteltelt venni.” (472. l.) A minisztertanács kimondta, hogy „az összes munkásgyuletek és szervezetek feloszlátandók s vagyonuk lefoglalandó”. Erre az intézkedésre azonban nem került sor: a hatalom urai, úgy látszik, túlságosan kockázatosnak találták a munkásság ilyen mérvű provokálását.

A sztrájkon sikerült — ez alkalommal utoljára — úrrá lenniük. A minisztertanács sietett megjutalmazni a munkásság ellen fellépő megbízható embereit. Jóváhagyta a kereskedelemügyi miniszternek azt az indítványát, amely szerint az „ezen mozgalmak letörése körül érdemeket szerzett köz- és magánalkalmazottak megfelelő legfelső kitüntetésre hozassanak javaslatba, hogy az illetékes közegeknek a jövőre nézve buzdításul szolgáljon az a tudat, hogy kivételes érdemeik megfelelő elismerésben részesülnek” (481. l.).

A kötet a harmadik Wekerle-kormány lemondásának, utolsó, már jegyzőkönyvbbe nem foglalt üléseinek egyes dokumentumait tartalmazza. A Hadik-kormány néhány napos léte nem volt elegendő arra, hogy üléseiről jegyzőkönyvet hagyjon hátra: az 1918. október 30—31-i népförradalom elemi erővel söpörte el a háború utolsó kormányát...

A dokumentum-kötet igen színes, sokrétű tematikájának áttekintése után a válogatásnak és anyagközlésnek néhány kisebb, a munka értékét lényegében nem csökkentő problémájára vessünk egy futó pillantást. Nem látszik indokoltnak a kötet összeállításának az a törekvése, hogy a minisztertanács ülések csaknem minden, a háborúra vonatkozó programpontját közölni igyekszik. Ebből a szempontból elsőként a havi mozgósítási pénzszükségletre vonatkozó rövid határozatokat említenénk meg, amelyek annál is inkább feleslegesen terhelik a kötetet, mivel a függelékben külön táblázat foglalja össze ezeket a kiadásokat. Ugyanide sorolható azoknak az anyagoknak egy része is, amelyek Magyarország gazdasági-pénzügyi helyzetét jellemzik a világháború alatt, továbbá néhány olyan dokumentum (mint az országgyűlési képviselők MÁV-szabad-

jegyének bevezetése, a kórházak, gyermekmenhelyek ellátatlansága, női iparfelügyelők alkalmazása stb.), amelyek keletkezése nem kapcsolódik jellemzően a háborúhoz, tehát a kötet bevezetésében említett válogatási szempontoknak megfelelően közlésük mellőzhető lett volna.

A fentiekhez hasonló a jegyzetek és kommentárok problémája is. Nem egy esetben a jegyzet és a kommentár a jelzett kérdés kimerítő történeti ismertetésére törekszik. Így adódhattak olyan esetek, mint például az 1. sz. dokumentumnál, hogy annak egyik, a külpolitikai helyzet alakulására vonatkozó kitételét a jegyzet olyképpen magyarázza meg, hogy — szükségtelenül — leírja: miért tört ki az első világháború, milyen ellentétek vezettek a Balkán-háborúkra stb. Vagy egy másik, Fiumével kapcsolatos dokumentum (78. sz.), kommentárja a város államjogi helyzetének egész történetére utal, Mária Terézia 1779. évi diplomájáig visszamenőleg. Ugyanígy túlzottnak látszik az a gondosság, amellyel a 45. sz. dokumentum kommentárja a délszláv egységtörévések történetét 1868-tól kezdve bemutatja. S ide sorolhatjuk — sok más között — a 82, 275, 291, 293, 392, 401, 404. sz. dokumentumok terjedelmes kommentárjait illetve jegyzeteit is. E kommentárok, jegyzetek értékét csökkenti, hogy anyagukat jórészt közismert kézikönyvekből merítik. (Így gazdasági-pénzügyi vonatkozásban Szterényi, Popovics munkáit, a politikai történethez Gratz Gusztáv, illetve Patyomkin ismert könyvét használja.)

Hiányzik ellenben a jegyzet a 401. sz. dokumentum egyik kitételénél: az olvasó számára nem világos, mely „ismert osztrák eseményekre” utal a szöveg, és jegyzet kellene, hogy utaljon a 348—354 sz. dokumentumoknál arra, hogy szövegük — csaknem teljes egészében — már megjelent a Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai 5. kötetében.

A kötet értékét nagyban növelik azok a függelékben közölt mutatók, amelyek elősegítik az olvasó jobb tájékozódását az anyagban: a személynév-mutató és különösen a gondosan összeállított helynév- és tárgymutató. A kutató munkáját jól szolgálják azok a táblázatok, amelyek összefoglalják a mozgósítási pénzszükséglet alakulását, tájékoztatnak az egyes kormányok üléseinek időpontjáról és résztvevőiről, feltüntetik azoknak a minisztertanácsi jegyzőkönyveknek, illetve német nyelvű másolataiknak a számát, amelyekben a királytól vagy közvetlen környezetétől származó bejegyzések találhatók. Kár, hogy a 60—61, 272—273, 306—307. lapok között elhelyezett érdekes facsimileket — jegyzék híján — az olvasónak magának kell felfedeznie.

Végezetül még egy, a technikai szerkesztéssel kapcsolatos megjegyzés. Zavaró, hogy a lábjegyzetek számozása nem oldalként, hanem dokumentumokként kezdődik újra. Gyakran előfordul ugyanis, hogy a kötet egy oldalán két-három dokumentumszöveg is helyet kap, s a hozzájuk tartozó jegyzetek a lap alján azonos számokat kapnak.

A fenti kisebb-nagyobb megjegyzések nem csökkentik a kötet összeállítójának példás gondossággal végzett, nagy szakmai felkészültségről tanúskodó munkáját, amiről csak elismeréssel szólhatunk. Nem túlozunk, ha befejezésül azt állítjuk, hogy a dokumentumkötet nemcsak a szakembereknek, hanem mindazoknak is, akiket érdekelnek az Osztrák-Magyar Monarchia és közelebbiről a régi Magyarország első világháború alatti történetének kérdései, a dualizmus kereteit szétfeszítő erők végső kifejlésének problémái, — érdekfeszítő és egyben tanulságos olvasmányt nyújt.

MUCSI FERENC

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK 1961

Az utóbbi időben a Párttörténeti Közlemények egy-egy számát átlapozva mindig örömmel állapíthattuk meg a folyóirat egyenletes színvonalemelkedését. Mégis, újból kézbe véve a tavalyi esztendő egyes számait, s egységesen áttekintve az egész évfolyamot, bizonyos fokig meglepetéssel összegezhetjük benyomásunkat: az első esztendő kezdeti nehézségein túlhaladva a Párttörténeti Közlemények jól szerkesztett, gazdag tartalmú folyóirattá nőtte ki magát.

Az utóbbi években számos bizonyossága mutatkozott új- és legújabbkori történetírásunk rohamos fejlődésének. Ez egyaránt jelentkezett a kutatók s az általuk elkészített munkák számbeli gyarapodásában, az elkészített művek anyaggazdagságában, elvi és módszertani színvonalának javulásában. Ennek a folyamatnak szerves része párttörténetírásunk fokozódó igényessége is. Pedig nem kétséges, hogy a legnagyobb nehézségekkel talán itt kellett megbirkózni. Nemcsak azért, mert az új- és legújabbkor s ezen belül különösen a munkásmozgalom történetének kutatása korábban a legelhanyagoltabb stúdiumok közé tartozott, hanem azért is, mert 1956 előtt a dogmatikus szemlélet a tör-

ténetírás területén itt okozta a legsúlyosabb károkat, itt béklyózta leginkább a történetírói alkotókésztséget — pedig fiatal történészekről lévén szó, itt kellett volna a legnagyobb ösztönzési nyújtani e késztség kibontakoztatásához — itt igyekezett a tudományt a mindennapi propaganda színvonalára süllyeszteni.

A MSZMP vezetősége a párttörténetírás első és legfontosabb kritériumának a tudományos megalapozottságot tekintve, a VII. kongresszus után jelentős ösztönzést adott a párttörténetírás tudományos elmélyüléséhez s ezzel egyidőben széleskörű fellendítéséhez. A Párttörténeti Közlemények 1961. évi számait lapozgatva, nem a szokványos formula, hanem az őszinte meggyőződés állapíttatja meg velünk: e szabadabb tudományos légkör, e helyes tudománypolitika nélkül aligha könyvelhetnénk el ezeket az eredményeket.

Történeti folyóirataink közül már rendeltetésénél fogva is éppen a Párttörténeti Közleményeknek kell a leginkább tudományos igényeken túlmenő közvetlen politikai oktatási feladatokat betöltenie. Ebből a szempontból is elismerésre méltó a folyóirat egyre következetesebb politikai vonala, a személyi kultusz okozta hibákkal való szembenállás, a marxizmus alkalmazására való törekvés, amelyek valóban adekvát kifejezői a párt helyes politikai irányvonalának, melyhez történetírásunknak a továbbiakban is ragaszkodnia kell.

A Párttörténeti Közlemények hasábjain 1961-ben 14 tanulmány, 10 közlemény látott napvilágot, kiegészültek a számok bizonyos levéltári dokumentumok közzétételével, valamint munkásmozgalmi memoir-részletek közlésével. Ami a cikkek korszakbeli megoszlását illeti, itt mindenekelőtt a II. Rthy-korszakkal foglalkozó tanulmányok nagy súlyát kell örömmel megállapítanunk. Természetesen nem képviselhetünk olyan felfogást, mely szerint a történeti tudományban csak egy-egy korszak viszonylag teljes kimunkálása teszi lehetővé a következő korszak kutatását, mégis úgy véljük: a legújabbkori történetírás súlypontjának jelenleg s még néhány évig a II. Rthy-korszak feldolgozásának kell lennie, hiszen ez népi demokráciánk történeti feldolgozásához is nagy segítséget adhat. A mairál azonban többe tehetnénk a népi demokrácia történeti kutatásában, s ezért joggal hiányolható, hogy az év folyamán mindössze két cikket talált a folyóirat szerkesztősége közlésre alkalmasnak. Hasonlóan hiányérzetet kelt bennünk, már pusztán a folyóirat tartalmi jegyzékének áttekintése során, az elvi cikkek csekély száma. *Ságvári Agnes*nek a párttörténetírás feladataival foglalkozó cikke az egyetlen, mely a párttörténet általánosabb, bizonyos fokig elvi módszertani, de inkább tematikai kérdéseit érinti.

Ságvári Agnes tanulmánya a Párttörténeti Intézet által készített kutatási jegyzékre támaszkodva megjelöli azokat a legfontosabb témákat, melyeknek feldolgozása az elkövetkező esztendőben leginkább előreviheti a párttörténeti kutatást. Utal arra, hogy a párttörténeti tankönyv elkészülte után — ez 1962-ben várható — mindinkább az egyéni kutatások, monografikus munkák kerülnek előtérbe. Határozottan aláhúzza a cikk, hogy a munkásmozgalom története eredményes kutatásának előfeltétele: szakítás mindennemű statikus, sablonos szemlélettel. Habár Ságvári Agnes tanulmánya nem tér ki a párttörténetírás néhány érdekes elvi problémájára — ezekre a továbbiakban még utalni szeretnénk —, hasznos programot ad mind tematikai, mind módszertani szempontból a párttörténeti kutatók számára, s elősegítheti — reméljük elő is fogja segíteni —, hogy a szorosan vett szaktörténészeken kívül mind többen — elsősorban az egyetemeken tudományos szocializmus tanszékeiről — bekapcsolódjanak a párttörténeti kutató munkába.

Nem lehet ismertetésünk feladata valamennyi tanulmány részletes elemzése, így csupán az általunk legfontosabbnak, párttörténetírásunk eredményeit, s bizonyos fogvatékokait leginkább tükröző tanulmányoknak rövid kommentálásával kívánunk áttekintést nyújtani a folyóirat munkájáról.

Az első világháború előtti munkásmozgalom kérdéseit három — mind témájában, mind szerzője egyéniségében — rendkívül különböző tanulmány tárgyalja. *Nagy Dezső* közleménye Szántó Kovács János életének utolsó — kevésbé ismert — éveit mutatja be. A helyi adatok feltárják a századforduló körüli vidéki szociáldemokrata mozgalom nehézségeit, az eluralkodó opportunizmus szembekerülését Szántó Kovács ösztönös forradalmi fellépésével. Nagy Dezső cikke nemcsak tartalmával keltette fel figyelmünket. Neve bizonyos fokig kirítt a folyóirat túlságosan csak cőhbeli történészekre korlátozódó szerzői gárdájából, szinte figyelemre méltó volt a szerkesztőség számára, tegyen meg mindent a folyóirat munkatársi körének bővítésére.

Fukász György tanulmánya (Szabadkőművesesség, radikalizmus és szocializmus az 1918 előtti Magyarországon — A Martinovics Páholj története) a szabadkőműves mozgalom anyagai alapján mélyíti el ismereteinket a korabeli munkásmozgalom eszméi areulatról. A polgári radikális mozgalom józan történeti értékelése, a szabadkőművesesség

osztálytartalmának világos leszögezése a szerző elvi tájékozottságát dicsérik. Feltűnő volt viszont forrásainak egyoldalúsága. A polgári radikalizmus és szocializmus viszonyának tisztázásakor, úgy véljük, elengedhetetlenül szükséges pl. a Népszava s más szociáldemokrata források tanulmányozása is.

Jemnitz János (Az anarchoszindikalizmus Magyarországon 1914 előtt) biztos kézzel, a II. Internacionálé áramlataiban otthonosan mozogva ábrázolja az anarchoszindikalizmus magyarországi kísérletezését. Értékes adalékokkal egészíti ki Szabó Ervin történeti portréját, helyesen mutatja meg, miért nem tudott a munkásmozgalom eme eszméáramlata Magyarországon talajt találni. Rendkívül figyelemre méltó a szindikalizmus helyének kijelölése a nemzetközi munkásmozgalom áramlatai között; szerinte ez az áramlat a marxizmus baloldali revíziójának az imperializmus problémáiból fakadó jelensége.

A folyóirat viszonylag keveset nyújtott ebben az évfolyamában az 1918—19. évi forradalmak történetéből. *Hajdu Tibor* „Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez” című tanulmánya azonban valóban példamutató a tárgykörben. (Nem lehet egyetérteni a szerkesztőséggel, hogy ezt a kitűnő dolgozatot a közlemények rovatban jelentette meg.) Gazdag, sokoldalú forrásanyag, a szovjet és magyar források ügyes kombinálása igen alapos, szinte részletekbe menő képet ad a szovjet—magyar külpolitikai kapcsolatokról. A kül- és belpolitika kölcsönhatásának szakszerű kézzel történt ábrázolása, a katonai és politikai események közti sokoldalú összefüggés feltárása joggal sorolja Hajdu Tibor tanulmányát a legsikerültebb történeti tanulmányok közé. A tanulmány újszerű képet ad arról is, hogy milyen módon igyekeztek konkrét katonai és politikai segítséget nyújtani a Magyar Tanácsköztársaságnak.

Kubitsch Imre tanulmánya (A bányamunkások helyzete és mozgalmai a Horthy-fasizmus első éveiben [1920—1923]) kiváló példát szolgáltat arra, hogy a munkásmozgalom valóban tudományos vizsgálata megköveteli a munkások gazdasági helyzetének alaposabb elemzését. Természetesen nem állíthatunk fel mechanikus összefüggést a gazdasági helyzet súlyossága s a forradalmi mozgalom intenzitása közt, mégis mélyen tudományellenes volt az a korábbi gyakorlat, mely a munkásmozgalmat az objektív társadalmi-gazdasági helyzettől elszakítva kívánta vizsgálni, vagy pedig az objektív talajtól elvonulva ismertetni azt a hősi harcot, melyet a bányamunkásság az ellenforradalmi terror ellen folytatott. Ennek során számos, eddig ismeretlen részlettel gazdagítja a munkásmozgalom történetét, feltárva a bányászok igen sokrétű harcát, széleskörű sztrájkmozgalmait, melyeknek ha ugyan konkrét céljaik gazdasági kérdésekhez kapcsolódtak (munkabér, munkaidő), mégis minden alkalommal nem lebecsülhető politikai jelentőségűk is volt. Talán nem tekinthető akadémikuskodásnak, ha ennél az igényes tanulmánynál is megemlítem egy hiányzeretetet, annál is inkább, mivel a tanulmány egy készülő disszertáció része, ahol a hiány majd pótolható lesz. Nevezetesen arról van szó, hogy még teljesebb lehetne a bányamunkásokról adott kép, ha gazdasági helyzetük, szociális viszonyaik mellett, társadalmi összetételükről, rétegződésükről is esne szó.

A 20-as évek kommunista mozgalmából meríti témáját *Kirschner Béla* tanulmánya. (A Kommunista Magyarországi Pártjának 1928. júliusi plénuma). Körülhatárolt feladata könnyen teremtette meg cikkének egységét. Érdekes s párttörténetek számára különösen tanulságos a KMP korabeli helyzetelemzését a történész elemzésével összevetni. A plénum anyagának feltárása meggyőzhet minket arról, hogy a KMP vezetői, a marxista világnézet birtokában, mennyire helyesen elemezték a korabeli magyar belpolitikai viszonyok számos kérdését. A tanulmány helyesen törekszik erre, s igyekszik a plénum volt anyagán túlmenő források felhasználásával — bár e tekintetben tovább lehetett volna menni — a korabeli belpolitikai helyzetet analizálni. Egyetértünk a tanulmánnyal, hogy a KMP a valóságnál mélyebbnek értékelte az ellentétet az uralkodó osztályok s a középrétegek között. Kérdésesnek tartjuk viszont a demokratikus követelések kérdésében kialakult álláspont értékelését, annál is inkább, mivel a szerző túlságosan könnyedén megy el a szociálfasizmus sok nehézséget támasztó problémája mellett. Kirschner tanulmánya újszerűen elemzi a proletárdiktatúra, illetve munkás-paraszt demokratikus diktatúra sokat vitatott stratégiai jelszavát. Véleménye szerint a KMP nem olyan egyértelműen szögezte le magát a proletárdiktatúra mellett, mint eddig történetírásunk állította. Jóllehet a tanulmány fejtegetései néhány új érvet hoznak fel e nézőpont megalapozására, úgy véljük, a kérdést Kirschner fejtegetéseivel még távolról sem tekinthetjük eldöntöttnek. Egészében azonban Kirschner tanulmánya jól felépített elemző munka.

Érdekes, de — benyomásunk szerint — nem kielélt írás *Elek László* „A Magyarországi Szocialista Munkáspárt történetének néhány kérdéséhez (1925–1928)” című tanulmánya. Nem kétséges, a figyelmes olvasó számos új gondolatot is fellelhet a cikkben, de ezek a gondolatok nincsenek kellően kifejtve, még kevésbé történetileg bizonyítva. Így a MSzMP megalakuló ülésének jegyzőkönyvével kapcsolatos néhány fontos megállapítás — a MSzMP álláspontja a kor jellegére vonatkozóan, a feladatok meghatározását illetően — olyan felületes állításokkal jár együtt, mint pl. a SzDP által állítólag felállított „fasizmuson belüli demokratizálás elmélete”. (Mellékesen ennél a terminológiánál tán nem árt felhívni a figyelmet arra a még gyakran elkövetett hibára, hogy a szerző saját elméletét vagy terminológiáját a történelmi szereplők szájába adja.) A SzDP ilyen elméletet már azért sem állíthatott fel, mert nem tartotta a Horthy-rendszer fasizmusnak. (Meg kell jegyeznünk, hogy ugyanebben a számban *Orosz D.* és *Pintér I.* cikke ezt le is szögezi. Úgy vélem a szerkesztőség is felfigyelhetett volna erre az ellentmondásra.) Néhány oldallal később a cikk írója megállapítja, hogy a KMP sem nevezte a rendszert ekkor fasisztának. A cikk véleménye szerint azonban a KMP, illetőleg a MSzMP jellemzése „semmitől sem korlátozott reakció” teljesen fedi a fasizmust. Ez a megállapítás szintén egyoldalú, a fasizmus ugyan a reakció hatványozott foka, de nemcsak az. Hiszen, ha csak reakció volna, hogy lehetne tömegmozgalom, miként építene ki tömegbázist? Természetesen, ha valaki erről megfeledkezik, akkor részben nem véletlen, hogy a szakszervezetek rohamos visszacsúszását kizárólag a jobboldali szociáldemokratáknak tulajdonítja. Azért csak részben, mert ha felfogását következetesen érvényesítené — ha a fasiszta demagógiát figyelmen kívül is hagyja —, a „semmitől sem korlátozott reakció”-ról sem szabad lett volna megfeledkeznie e jelenség értékelésénél.

Bethlen Oszkár „A Kommunista Népfreontpolitika néhány kérdése 1936-ban” címmel elsősorban a francia Népfreont problémáit és tanulságait elemzi. Kezdeményezése nemcsak azért üdvözlésre méltó, mivel ez az egyetlen tanulmány a folyóirat hasábjain, mely kifejezetten a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseit elemzi, de azért is, mert fejtegetései számos figyelemre méltó gondolatot vetnek fel. Hadd utaljunk például a népfreontpolitikának, mint antikapitalista tendenciájú politikának tárgyalására, vagy arra a megállapításra, hogy a népfreontpolitika a 30-as évektől kezdődően az imperializmus egész további korszakának jellemző vonása marad. Úgy érzem azonban, az elismerés inkább a gondolat felvetését, mint kifejtését illeti, a magam részéről például mindkét gondolatot kissé merevnek, egyoldalúnak tartom. Az egyik a népfreontpolitika nagyfokú rugalmasságát (melyet egyébként a tanulmány is aláhúz), a másik viszont a történelmi helyzetben bekövetkezett gyökeres változásokat nem veszi kellően figyelembe.

A cikk további részében a Blum-féle Népfreontkormány és a kommunista politika közötti összefüggés, az egység s a bírálat, harc a Népfreontért s az osztályharc a Népfreonton belül kérdései kapcsán valóban olyan problémák kerülnek tárgyalásra, melyek a népfreontpolitika általános elveit érintik.

Örvendetes — és ismét a régi dogmatikus felfogással való szakítást jelenti —, hogy két tanulmány is foglalkozik a szociáldemokrata párt két világháború közötti tevékenységével. Mindkettő a népfreont-probléma napirendre kerülésének időszakában elemzi az SzDP politikáját; *Orosz Dezső* — *Pintér István* „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikai arculatáról 1936–1939” c. tanulmánya benyomásunk szerint érleltebb, módszertanilag finomabb; valóban sokoldalú képet ad az SzDP-vezetés politikai és taktikai felfogásáról, a munkásosztályon belüli áramlatokról; alapjában helyesen ítéli el az SzDP álláspontját a revízió kérdésében is, bár megfontolandónak tartom, hogy ebben a kérdésben a legális SzDP hirdethette volna-e — legalitásának veszélyeztetése nélkül — a KMP elvileg helyes álláspontját. Anélkül, hogy a tanulmány részletes elemzésébe bocsátkoznánk, utalnunk kell arra, hogy ma már a népfreontpolitika elemzésénél ki kell arra is térni, hogy a sztálini önkény (perek stb.) kibontakozását miként használták fel a szociáldemokrata pártok a munkásosztály előtt egyre népszerűbbé váló népfreontgondolat elutasítására, és a személyi kultusz miként gyengítette a kommunisták által hirdetett népfreont-politika eredményeit.

Zágoni Ernő tanulmánya „A magyar szociáldemokrácia jobb- és baloldala az antifasiszta nemzeti összefogásról és munkásegységfront megteremtéséről 1939–1941 június” gazdag anyagával, a szociáldemokrata pártot elvileg helyesen kezelő felfogásával szintén említésre méltó tanulmánya az évfolyamnak. Érdeme a cikknek az SzDP baloldalára vonatkozó számos új ténymegállapítás is. A tanulmányban azonban tapasztalható a forráskezelés bizonyos hiányossága; a jobb- és baloldali merev szétválasztására törekedve, ugyanannak a szerzőnek a cikkét hol az egyik, hol a másik oldal állásfoglalásaként tünteti fel. Nem érthetünk egyet azzal sem, hogy az SzDP jobboldala csupán angolszász

beállítottasága folytán áll szemben Hitlerrel, mint ahogy kissé túlzott megállapítások vannak a tanulmányban az ország külpolitikai függésére vonatkozóan is.

A népi demokrácia történetével foglalkozó két tanulmány nagyjából azonos időszak problémáját tárgyalja. *Borsi Emil* cikke (A Magyar Kommunista Párt harca a szegényparaszság megszervezéséért 1945 második felétől 1946 végéig) mindenekelőtt azt a kérdést veti fel, hogy az 1945 nyarától tartó szakaszt már közvetlenül a szocialista forradalomba való átnövés időszakaként jellemezhetjük-e. Ez véleményünk szerint mindenképpen ellentmond az MKP püünkösi konferenciája állásfoglalásának, mely nem kívánt frontális támadást indítani a burzsoázia ellen. Az az érdekes, újszerű anyag, amelyet a szerző föltár, inkább arra enged következtetni, hogy a MKP ebben az időben még csak arra törekedett, hogy ne vonják az egész parasztságot a reakciós Parasztszövetség vezetése alá; a burzsoázia s a falusi burzsoázia elleni támadás — akarva-akaratlan a szerző cikke is ezt bizonyítja számomra — csak 1946 kora őszétől indult. Kérdésesnek tartom azt is, nem túlozza-e el a szerző a FEKOSz munkájának eredményességét, s hogy 1946 végén a szegényparaszság, „az újjazdák döntő tömegei már a munkásosztály oldalán állnak”.

Berend T. Iván tanulmánya (Az állami beavatkozás rendszere és a nagytőke gazdasági hatalmának aláásása az inflációs periódusban 1945—1946) az elvi igényesség, nagy anyagismeret, biztos történeti érzék szerencsés ötvözte. Az új népi demokratikus államrend gazdaságpolitikája körüli harc bemutatása, a politika és gazdaság kölcsönhatásának elemzése alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy kifejtse, miként válnak — a munkásosztálynak a hatalomban való részesedése mellett — az állami ellenőrzés — nem egyszer az állammonopolizmusra is jellemző — formái a tőkekorlátozás, a munkás-ellenőrzés eszközeivé. A cikk gazdag anyaga — mely itt nem öncélt, hanem az elvi általánosítás széleskörű megalapozásaként jelentkezik — lényegében a korszak gazdaságtörténetének első tudományos megalapozását szolgálja; az eddigiektől eltérően, újszerűen mutatja be a munkásosztály gazdasági pozícióit, a tőke és a munka közötti harc eredményeit 1945—46-ban. A cikk fő elvi mondanivalójával egyetértve csupán azt az észrevételt szeretnénk felvetni, hogy e harc eredményeit talán egy árnyalattal eltúlozza, a tőke gazdasági hatalmának aláásása talán nem ért el olyan fokot, mint azt a cikk jelzi, mivel az eredmények még döntően a politikai felépítményben nyugodtak.

Áttekintve a folyóirat legérdekesebb tanulmányait, talán levonhatunk néhány következtetést, melyeket — megítélésünk szerint — a szerkesztőségnek figyelemmel kell kísérnie további munkájában. Últunk már az elvi cikkeik hiányára, bár meg kell állapítanunk, hogy ez nemcsak a Párttörténeti Közlemények, de szinte kivétel nélkül valamennyi történeti folyóiratunk gyengéje. Pedig önként kínálkozik jónéhány olyan téma, melynek tisztázása előrevihetné a párttörténetírás munkáját. Időszerű lenne például tisztázni a munkásmozgalom szerepét a XX. század magyar történetében. Foglalkozni kellene azzal, milyen sajátos módszereket kíván a párttörténetírás. Érdemes lenne tanulmányt közölni a munkásmozgalom forrásainak sajátosságairól. A gazdasági és szociális viszonyok s a mozgalom menete közti kapcsolat is világosabb tisztázást kíván. Nem kevésbé lenne fontos a vitásellem felkeltése is. A munkásmozgalom története nem szűkölködik vitás elvi kérdésekben, mégis a folyóirat hasábjain vitával egyáltalában nem találkozunk. Zagoni Ernő cikkét a szerkesztőség — mint a szerkeszti megjegyzésből kiderül — bizonyos fókig vitathatónak tartotta, mind ez ideig azonban semminemű reflexiót a tanulmányra vonatkozóan nem közöltek. Hasonlóan nem váltott ki vitát Szakács Kálmán korábban, szintén hasonló megjegyzéssel közölt tanulmánya. Nyilvánvaló, hogy magának a szerkesztőségnek kellene ilyen esetben jó példával előljárnia, s nemcsak egy megjegyzés erejéig, hanem, ha kell, talán vitacikkben állást foglalnia mindazon problémákkal kapcsolatban, amelyeket egy-egy tanulmányban vitathatónak tart.

Feltétlenül megjavítandónak tartjuk a Szemle-rovatot. Nem világos egyrészt az ismertetett munkák kiválasztásának elve. Magyar történeti vonatkozásban logikusnak tűnnek, ha 1945-ig csak a munkásmozgalommal, 45 után bármely témával foglalkozó munkáról készülne recenzió. Elképzelhető ennél tágabb felfogás is, de egységes állásfoglalás látszik szükségesnek. Emellett a Szemle-rovatot a gondos szerkesztés sokkal szélesebbkörűen felhasználhatná.

Korunk sajátja, hogy a munkásmozgalom története egyre szélesebbkörű érdeklődést vált ki. Nyugaton kommunista, szociáldemokrata és polgári történetírók tollából jelennek meg munkák, melyek a munkásmozgalom különböző eszmeáramlatait propagálják. Ezek a munkák természetesen nem a magyar munkásmozgalom kérdéseit tárgyalják, bírálatuk azonban módot nyújtana arra, hogy a magyar történészek aktívabban bekapcsolódjanak a nemzetközi ideológiai harcba, fejlesszék vitakészségüket, élesebbek legyenek az elvi kérdések megragadásában, s történész látókörük szélesedjék. Mindez

átvezet egy további problémához. A XX. század története egyre kevesbé nyújt módot arra, hogy egy-egy ország története önmagában kerüljön tárgyalásra; a nemzetközi összefüggések, nemzetközi horizont nélkül ma már a történész munkája nemesak provinciálissá válik, de fennáll annak a veszélye is, hogy számos ponton elhibázott felfogást eredményez. Nem kétséges, hogy mindez fokozottan vonatkozik a munkásmozgalomra, mely kezdeteitől fogva nemzetközi mozgalom. A Párttörténeti Közlemények nagy szolgálatot tenne a magyar történetírásnak, ha előmozdítaná, hogy hasábjain mind nagyobb számban jelenjenek meg a nemzetközi munkásmozgalom történetét tárgyaló írások.

Mindezeknek a problémáknak a megoldása természetesen nem egyedül a szerkesztőségtől függ. A kutatás tervezése, további javulása, történészeink szakképzettségének elmélyülése nélkül nem várhatunk ezen a téren új eredményeket. A folyóirat szerkesztőségének azonban meg kell találnia a módját, miként segíthetné elő a maga részéről ezen feladatok megoldását.

A folyóirat 1961. évi munkája, úgy véljük, biztosíték lehet abban, hogy hasábjain a jövőben is a párttörténetírás legjobb termékeinek fog helyet adni. Olyan munkáknak, amelyek közvetlenül hozzájárulhatnak az MSzMP ideológiai harcához, eszmei igényességre nevelve az olvasókat, hasznosan előmozdítva munkásmozgalom-történeti tájékozottságukat.

RÁNKI GYÖRGY

A XI., STOCKHOLMI NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUS KIADVÁNYAIBÓL

ÉTUDES HISTORIQUES À L'OCCASION DU XIe CONGRÈS INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES — STOCKHOLM. AOÛT 1960

(Sofia. 1960. VIII, 544 l.)

TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK A STOCKHOLMI, XI. NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUS ALKALMÁBÓL

Szinte már hagyománnyá válik, hogy az európai népi demokratikus országok történettudománya az ötévenként tartott nemzetközi történész kongresszusok alkalmával egy-egy reprezentatív kötettel jelenik meg ezen a találkozáson, olyan gyűjteményes kötettel, amely a legújabb eredményeket, vagy az illető ország történetének legfontosabb kérdéseit dolgozza fel, s egyúttal az egyes országokban működő vezető történészek sciregisméje is. A bolgár történészek, akik 1955-ben még nem adtak ki ilyen gyűjteményes kötetet, most az ország történetének számos fontos kérdését tárgyaló tanulmányokat gyűjtöttek egybe ebben a kötetben, azzal a céllal, mint ezt D. Koszev professzor előszava leszögezi, hogy a bolgár nyelvet nem ismerő külföldi szakköröket tájékoztassák a Bulgáriában folyó tudományos kutatások eredményeiről. A tanulmányok nagyjából francia nyelvűek, egy-két angol és német nyelvű akad köztük, mindegyikhez orosz és angol vagy német (ill. francia) nyelvű rezümé is járul.

A kötet három nagy csoportra osztja fel az egyes tanulmányokat. Az ókori és középkori történelmet magában foglaló első csoporton belül az egyetlen ókori tárgyú tanulmány *H. Danov*: A régi thrákok gazdasági és társadalmi fejlődése a homéroszi, archaikus és klasszikus korban (a bolgár területeknek a makedónok által való elfoglalásáig). A szófiaii egyetem ókortörténeti professzorának ez a tanulmánya egy nagyobb könyvének első két fejezete, a készülő könyv a bolgár föld ókori történetét kívánja feldolgozni. Ezekben a fejezetekben a homéroszi költemények és egyéb írott források, ill. régészeti adatok egybevetésével rajzolja meg az osztálytársadalom kialakulását a thrákoknál az i. e. VII—V. században. Sajnálatos, hogy az igen gazdag és jó hagyományokkal rendelkező régészeti és ókortörténeti kutatás egyéb képviselői és eredményei nem jutottak szóhoz ebben a kötetben, hiszen pl. a tengerparti görög gyarmatvárosok vagy a római uralom korára vonatkozólag is igen értékes kutatások folytak Bulgáriában, ezeket is érdemes lett volna ilyen nemzetközi fórum előtt bemutatni. *I. Dujcssev*: A szlávok és Bizánc l. hosszabb tanulmányában igen széleskörű és alapos forrásismeretről tanúskodva mutatja be a szlávok és Bizánc kapcsolatának különböző aspektusait, elsőnek a politikai kapcsolatokat emeli ki, hangsúlyozza Bizánc szerepét az egyes szláv államok megalakulásában. A gazdasági és társadalmi kapcsolatok és kölcsönhatások mellett igen részletesen foglalkozik

az egyházi és ettől elválaszthatatlan kulturális kapcsolatokkal. Véleményünk szerint kissé túl röviden tárgyalja az egyes szláv országok államapparátusában és jogrendjében megmutatkozó bizánci hatás kérdését. Hangsúlyozza, hogy a bizánci források milyen fontosak a szlávok története szempontjából. Végeredményben a bizánci—szláv kapcsolatok lényeges pozitív szerepét emeli ki. Igen figyelemreméltó ez a cikk, mert a nálunk szokásos, Bizáncban csak negatívumokat látó szemlélet korrigálására nagyon is alkalmas.

B. Primov : A középkori Bulgária és a nyugat-európai dualista eretnekségek c. tanulmányában azt bizonyítja, hogy a bulgáriai bogomil eretnek tanítás, amely mérsékelt dualista felfogást hirdetett, és a Keletről bolgár közvetítéssel nyugatra került, abszolút dualizmust hirdető paulikiánus tanítás (amely az egész teremtet világot az ördög művének tekintette) egyaránt a feudális társadalmi rend ellen irányuló ideológiai támadást jelentett, és mindkét irányzat hatása megtalálható a dél-franciaországi katharok tanításában. Itt nem egyszerűen hasonló társadalmi körülmények közt kialakult hasonló ideológiákról van szó, hanem a bulgáriai paulikiánus és bogomil tanok hirdetőinek személyes kapcsolatairól és hatásáról, ezt bizonyítja az is, hogy a katharokat olykor bolgároknak (bougre) is nevezték.

D. Angelov : A balkáni feudalizmus kérdéséhez a XIII—XIV. században c. tanulmányában eddig megjelent könyveinek anyagára építve ad összehasonlító áttekintést Bizánc, Bulgária és Szerbia társadalmi fejlődéséről. A nagybirtok kialakulásában látja az egyik fő jellemvonást, rámutat arra, hogy a nagybirtokos nemesség a városokban is vezető szerepet játszik, hatalmát az állam által adott immunitás (minden állami funkció gyakorlása a nagybirtok területén) jelentős mértékben elősegítette. A parasztság zömét a parikok (Szerbiában meropsz-nak nevezték) tették ki, akik el voltak látva termelőeszközökkel, s ugyanakkor a földhöz voltak kötve. A feudális járadékformák közül Bizáncban a pénzjáradék volt ekkor az uralkodó, s ennek bizonyos növekedését figyelhetjük meg a másik két államban is. Ugyanakkor viszont különösen az akkor szerb fennhatóság alatt álló makedón területen jelentékenyen megnőtt a munkajáradék súlya. Ahol a pénzjáradék volt az uralkodó, ez jelentős mértékben hozzájárult a parasztság differenciálódásához. Angelov végső következtetesként azt hangsúlyozza, hogy a nyugati és bizánci-balkáni fejlődés alapjában véve hasonló úton ment végbe.

A második kérdésescsoport, amely köré a tanulmányokat gyűjtötték, a török uralom és a bolgár nemzeti megújulás problémái.

A. Burmov rövid tanulmánya: A Balkán félsziget török megszállásának problémái címen inkább csak feladatokat jelöl ki, azokat a témákat, amelyeket a marxista történetírásnak különös figyelemmel kell megvizsgálnia, hogy a polgári történetírás ferdtéseivel szembe tudjon szállni. Ilyen problémákként jelöli meg először is a megvont történeti források kritikai vizsgálatát, a hódítás menetének és egyes eseményeinek pontos megállapítását, ezzel kapcsolatban az események időrendjének maradéktalan tisztázását, a török sikerek okainak felkutatását (a törökök faji felsőbbrendűségét hirdető felfogásokkal szemben), annak megállapítását, hogy a török hódítás haladál vagy retrógrád szerepet játszott-e a félsziget életében, s végül azt az eddig legkevésbé megvilágított problémát, hogy a balkáni népek harca, a török hódítás megállítása mennyire segítette elő Nyugat-Európa gazdasági és kulturális fejlődését.

V. P. Mutafesieva : A feudális kizsákmányolás a bolgár lakta területeken a török uralom alatt a XV—XVI. században c. igen érdekes, korabeli török forrásokon nyugvó tanulmányában a bolgár lakosság feudális terheinek a fejlődését vizsgálja és megállapítja, hogy a vizsgált korszakon belül a földesúrnak járó szolgáltatások mennyisége alig nőtt, viszont az állami terhek jelentősen megnövekedtek, ennek a következménye, hogy a XV. század derekára a feudális járadék a paraszti gazdaság termésének mintegy 1/3—1/2 részét tette ki (pénzre átszámítva), míg a XVI. század utolsó évtizedeiben már olykor elérte, sőt meg is haladta a gazdaság termésének pénzben kifejezett értékét. A XV. század végéig a feudális járadéknak 49,8%-át terményben kellett szolgáltatni, 50,2%-át pedig pénzben; a következő században viszont a pénzjáradék már kb. 60%-ot tesz ki, egyes városokban pedig jóval meghaladja a 90%-ot. A munkajáradékot mindenütt pénzben váltották meg. Persze a pénzjáradéknak ez a túlsúlya nem a fejlett pénzgazdálkodás következménye, hanem összefügg az oszmán feudalizmus sajátjaival, elsősorban a földesúr gyakori távollétével és saját gazdaságának hiányával. Mutafesieva cikkét más oldalról igen érdekesen egészíti ki *B. A. Ovetkován* ugyancsak török forrásanyagra támaszkodó tanulmánya: A török feudalizmus fejlődése a XVI. század végétől a XVIII. század derekáig. A török kormány a hódító hadjáratok korának elmúltával egyre nagyobb gazdasági nehézségekbe jutott, és ezekből többek közt úgy próbált megmenekülni, hogy a földbirtok jelentős részét bérbe adta. A föld tehát már nem feudális katonai kötelezettségek alapjául, hanem állami pénzjövedelem jogcíműül szolgált. A szpáhi uralkodó osztály körében így új elem jelent meg, a pénzzel rendelkező bérlők, akik már korántsem a harci dicsőségre, hanem egyéni meggazdagodásra vágytak, ezért birtokaikat igyekeztek örökletes tulajdonként megszerezni

A régi arisztokrácia követte ezt a példát. Ez a birtokszerző tendencia viszont még inkább aláásta az egész rendszer alapjául szolgáló szpáhi-birtokot. A folyamat alapja az uzsoratóke behatolása az agrárviszonyokba. Ez és az egész államapparátusnak ebből következő összeroppanása azután további változásokra vezetett a XVIII. és a XIX. században, új nagybirtok kialakulására, de most már a születő kapitalizmus viszonyai közt. *H. Gandev* : A tőkés viszonyok megjelenése az északnyugat-bulgáriai falusi gazdaságban a XVIII. század folyamán c. tanulmányában a késői török feudalizmus egyik alapvető problémáját vizsgálja meg korabeli török forrásanyag alapján, az ún. csiftlik-kérdést, vagyis a török feudális urak saját kezelésében álló, a mi fogalmaink szerint majorsági gazdasága kérdését. Kimutatja, hogy ezt a gazdaságot bér munkával művelték meg (a bér munkások a földnélküli parasztok közül kerültek ki, bérüket nagyrészt természetben, lakásban, élelemben kapták). Ez a csiftlik-gazdálkodás voltaképpen már tőkés jellegű volt, míg az egész társadalomszervezet még feudális. Ezt a bér munkával dolgozó nagybirtokot Gandev a XVII. század első felének angol nagybirtokával veti össze és ennek alapján arra utal, hogy a nyugati és a balkáni fejlődés alapján véve azonos úton járt. *N. Todorov* : A kapitalizmus kialakulása a török birodalom bolgár tartományaiban a XIX. század első felében c. tanulmányában gazdag anyaggal dokumentálva mutatja be a bolgár ipar, elsősorban a textilipar fejlődését, azt az utat, amelyet a kézműves szakasztól a manufaktúrán keresztül már ebben az időben a gyáriparig megtett. A manufaktúra- és gyáripar szabad bér munkaerővel dolgoztatott, amely bőven kínálkozott. Hogy ebből a nagyarányú fejlődésből mégsem tudott komoly bolgár kapitalizmus kibontakozni, annak az okát a szerző a török állam gazdaságpolitikájában látja, amely az ipar művelőinek a legelemibb vagyónbiztonságot sem nyújtotta, és a hazai ipar pártolása helyett (külpolitikai okokból persze) szélsre tárt a kapukat az olcsóbb nyugati árucikknek előtt. *V. Paszkaleva* : A bolgár területek kereskedelmi kapcsolatai a nyugati országokkal és Oroszországgal a XIX. század első felében címen sok hasznos adattal egészíti ki Todorov tanulmányát, bemutatja, hogy különösen a század második negyedében megnőtt az európai hatalmak érdeklődése a bolgárokkal való kereskedelem iránt, s ekkor az elsősorban nyersanyagokat kivívó bolgár külkereskedelem még aktív volt. A török kormány által a külföldi kereskedőknek nyújtott nagy kiváltságok azonban a külfölddel való kereskedelmet egyre inkább ezek kezére juttatták és elűtötték a hazai kereskedőket ennek hasznától. Ez pedig megakadályozta ezt a bolgár kereskedő burzsoáziát, hogy a külkereskedelemből jelentős tőkéket halmozzon fel, amelyeket a hazai ipar fejlesztésébe tudott volna befektetni. A bulgáriai nagy városok vásáraitnak és a kikötővárosoknak a forgalmára vonatkozó adatokkal Paszkaleva igen érdekes és színes képet adott a korszak gazdasági és társadalmi fejlődéséről.

Ennek a csoportnak az utolsó két tanulmánya politikai kérdésekkel foglalkozik. *H. Hriszto* : A bolgár nemzeti szabadságmozgalom, Oroszország és a nyugati hatalmak politikája c. tanulmányában újabb bizonyító anyagot sorakoztat fel annak a tételnek az alátámasztására, hogy a török uralom lerázására irányuló bolgár szabadságmozgalom a bolgár társadalom belső fejlődésének az eredménye, nem pedig valami orosz aknamunka következménye. ahogy a nyugati történetírás régebben (és ma különösen) állította. Ugyanakkor azt is mutatja, hogy az orosz külpolitika, bár hódító célokra törekedett, objektíve elősegítette Bulgária felszabadulását, ezzel szemben a török birodalom fenntartását célzó nyugati politika, elsősorban Anglia törekvése, objektíve akadályozta a bolgár szabadságmozgalom kibontakozását. Erőteljesen hangsúlyozza itt a különböző protestáns egyházak, ill. a katolikus egyház által a török területre küldött misszionáriusok káros szerepét. *D. Koszev* : A bolgár nemzeti forradalmi mozgalom és a nyugati demokratikus körök a XIX. század harmadik negyedében (1850–1876) c. tanulmányában elsősorban a korabeli bolgár sajtóra támaszkodva bemutatja a nyugati demokratikus mozgalmak hatását a bolgár forradalmi mozgalomra s a köztük levő kapcsolatokat, így kiemeli, hogy bolgárok is harcoltak Garibaldi seregeiben, s ő és Mazzini is foglalkoztak a bolgár szabadságmozgalom megsegítésének a gondolatával. A bolgár emigránsok erős kapcsolatokat építettek ki az 1867-ben alapított nemzetközi béke- és szabadságligával, amely tekintélyes nyugati demokratákat tömörített (Victor Hugo, Garibaldi stb.). Külön kiemeli, milyen nagy hatást gyakorolt a bolgár mozgalomra a francia demokrácia, a nagy francia forradalom példájától a III. Napoléon ellen harcoló forradalmároktól, s milyen lelkes visszhangot váltott ki a korabeli sajtóban a Párizsi Kommun. A cikk az 1876-os bolgár felkelés nyugati visszhangjának ismertetésével zárul.

A harmadik kérdés-csoport Bulgária új- és legújabbkori története. *J. Mitev* : Oroszország és Anglia állásfoglalása Bulgária egyesülése tekintetében 1885-ben c. tanulmányában egy korábbi, a kérdés egészét felvázoló könyve főbb eredményeit foglalja össze ebben a sokat vitatott kérdésben: hogyan történhetett meg az, hogy a Bulgáriát felszabadító Oroszország 7 évvel később ellene volt Bulgária egyesülésének és ragasz-

kodott a berlini szerződés megtartásához. A szerző bebizonyítja, hogy az orosz kormányzatot alapvetően a Battenberg Sándor bolgár fejedelemmel szemben egyre növekvő elégedetlenség vezette állásfoglalásában. Ezért, bár nem engedte meg a török csapatok bevonulását Kelet-Ruméliába (és ezzel lényegesen megsegítette az egyesülés ügyét), mégsem volt hajlandó elismerni az egyesülést, abban a reményben, hogy zavart kelt az országtan, és így minél előbb kikényszeríti Battenberg Sándor lemondását. A személyes presztizskérdéseket az előtérbe helyező és végül teljesen zsákcúzába jutott orosz külpolitikával szemben az angol külpolitika igen ügyesen használta fel a helyzetet: miután felismerte az orosz–bolgár ellentétet, addigi politikájával szöges ellentétben a bolgárok oldalára állt, és határozottan támogatta az uniót, abban a reményben, hogy ezáltal elmélyíti a bolgár–orosz ellentétet. Az uniót végül sikerült olyan formában legalizálni, amely legalább betű szerint fenntartotta a berlini kongresszus rendelkezéseit, az orosz befolyás azonban nagy veszteségeit szenvedett, megnyílt az út a nyugati hatalmakkal kapcsolatban álló, azok politikai befolyását egyengető burzsoá csoportok előtt a hatalom felé.

K. Vaszilev : A „szűkelvű” szocialisták forradalmi marxista bolgár pártja és a zimmerwaldi mozgalom c. tanulmányában rövid áttekintést ad a bolgár munkásmozgalom fejlődéséről, a szociáldemokrata párt harcairól, kettészakadásáról, és azután részletesen vizsgálja a párt állásfoglalását az első imperialista világháború idején. Hangsúlyozza, hogy bár a párt kiküldöttje a zimmerwaldi és kienthali konferencián nem csatlakozott a baloldalihoz, a párt objektíve mégis Lenin irányvonalát támogatta, hiszen az egyetlen bolgár politikai párt volt, amely nemcsak a háborúba való belépés előtt, hanem utána is következetesen harcolt az imperialista világháborúban való részvétel ellen. Amikor 1917 nyarán Stockholmban a zimmerwaldi centralisták hajlandók voltak a szociál-szovinsztákhoz csatlakozni, a bolgár küldöttek hamarosan felismerték a kialakult helyzetet, és szilárdan Lenin, a bolsevik párt oldalán foglaltak állást, Georgi Kirkov a bolgár forradalmi szocialisták nevében aláírta a zimmerwaldi baloldal kiáltványát. A párt első világháború utáni fejlődésének néhány alapvető kérdését veti fel *J. Panajotov* tanulmánya: A baloldali (szűkelvű) szocializmus forradalmi erői és a Bolgár Kommunista Párt leninizálódásának kérdése c. tanulmányában. A párt újtípusú, lenini párttá való átalakulásának kérdése az 1923 szeptemberi felkelés leverése után, ennek tanulságai alapján vált egyre sürgetőbb feladattá. Az 1925-ben és 1928-ban tartott pártkonferenciák nem tisztázták kellőképpen az ún. szűkelvű szocializmus eltérését a bolsevik irányvontól, hanem inkább csak (kétségtelenül meglevő) azonos vonásaikat emelték ki. 1925–1935 közt a baloldali és jobboldali elemek egyaránt támadást intéztek a párt ellen, a pártvezetésbe is befurakodott baloldali szektások elvetették a szűkelvű szocialista párt forradalmi múltját, és helytelennek tartották, hogy a párt 1919-ben egészében csatlakozott a III. Internacionáléhoz. Állandóan a leninizálás szükségességét hangoztatták, valójában azonban nem alkalmazták a lenini elveket a bulgáriai viszonyokra. A jobboldali elemek viszont kritikátlanul dicsérték a szűkelvű szocialista pártot, és így nem tették lehetővé a párt pozitív és negatív vonásainak elhatárolását. Az 1931 májusi bulgáriai államcsíny könnyű győzelme világosan megmutatta, hogy a párt vezetése nem tudja a tömegeket megnyerni. Dimitrov a lipcsei per utáni időszakban került ismét a párt élére, ekkor, az 1920-as évek második felében sikerült a baloldali szekták elhajlást leküzdeni. Dimitrov egyéni példájával mutatta meg, hogyan formálódik át a régi forradalmi szocialista bolsevikká. A párt leninizálódásának az eredményei azután a második világháború idején mutatkoztak meg világosan, amikor a párt csakugyan győzelemre tudta vinni a tömegek háborúellenes és antifasiszta harcát.

H. Daneva-Mihova : Anglia és Franciaország locarnói politikája a Balkánon 1925-ben és 1926-ban c., széleskörű forrásanyagot megmozgató diplomáciatörténeti tanulmányában a tervek és megbeszélések részletes ismertetése során arra a következtetésre jut, hogy sem Franciaország, amely jugoszláv vezetés alatt álló délszláv föderációt akart létrehozni, sem Anglia, amely Bulgária és Görögország meggyőzését akarta egy balkáni Locarno alapjává megtenni, egymás közti vetélkedésük következtében nem tudták elérni egy ilyen, világosan előszörán szovjetellenes célzatú balkáni szövetség létrehozását. Az angol–francia vetélkedés mellett egyre jelentősebb szerepet játszott itt Olaszország, amely részben Angliával együtt, de mindenképpen Franciaország ellen kívánva a maga balkáni befolyását kiépíteni. A tanulmány persze ezeknek az 19: 9-ig elhúzódo kiérlelteknél csak az első szakaszát tárgyalja, itt is fő figyelmét az angol és francia kormány törekvéseire összpontosítja, ezért nem tudja figyelemmel kísérni Olaszország balkáni politikájának összefüggéseit a közép-európai, többek között a magyar politikájával. A lipcsei per nemzetközi visszhangjának néhány részletét ugyanígy nem érintett kérdésről *P. Radenkova* vizsgálja meg újból számos országból gyűjtött anyag alapján: A lipcsei perrel kapcsolatos nemzetközi antifasiszta szolidaritás c. tanulmányában, amely meggyőzően dokumentálja, hogy a nemzetközi tiltakozás, amely messze meg-

haladta a kommunista pártok sorait, Dimitrov szilárd kommunista magatartásával együtt kikényszerítette a kommunista vádlottak felmentését.

A kötet két legutolsó tanulmánya (még a harmadik kérdés csoporton belül) Bulgária legújabb kori, felszabadulás utáni történetébe vezeti be az olvasót. *V. Bozsinov*: Bulgária felszabadítása a fasizmus és a tőkés uralom alól c. tanulmányában sok adat felsemésztésével mutatja be a bulgáriai antifasiszta mozgalom, hamarosan fegyveres partizánmozgalom fejlődését, hangsúlyozza a kommunista párt vezető szerepét ezekben a harcokban, és ismerteti a Szovjet Hadsereg hadműveleteit, amelyek Bulgária felszabadítására vezettek. Röviden megemlíti a szovjet és bolgár csapatok közös hadműveleteit a Dunántúlon, amelyek Magyarország felszabadulásához járultak hozzá. *P. Kosztov* inkább elvi-elméleti jellegű tanulmányában: A népi demokratikus forradalom és a szocializmus építése a Bolgár Népköztársaságban címen azt fejtegeti, hogy Bulgáriában már 1944. szeptember 9-én szocialista forradalom zajlott le, hiszen a polgári demokratikus forradalom alapvető teendői (elsősorban az agrárkérdésben) már régebben megvalósultak, a szocialista forradalomnak csak néhány antifeudális részletkérdést kellett megoldania (a részesbérlet és a monarchia felszámolását). Igaz, hogy szeptember 9. elsősorban a fasiszta diktatúra és a német megszállás ellen irányult, nemzeti felszabadító feladatai is voltak, tehát nem vetette fel közvetlenül a szocialista átalakulás kérdését, mégis szocialista osztálytartalmú államhatalmat hozott létre. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a munkásosztály már a felszabadulás előtt egységesen a kommunista párt vezetése alatt állt, szilárd szövetségben a parasztsággal, hogy a párt vezette Hazafias Front egyesített minden hazafias erőt, a fasizmussal megalkuvó burzsoázia elszigetelődtött. A szocialista forradalom 1944 után fokozatosan, polgárháború nélkül ment végbe, bár éles osztályharcban. A kormányzásban egyideig polgári pártok is részt vettek, s a Népi Földműves Szövetség ma is részt vesz benne. A Hazafias Front szervezete a munkás-paraszt szövetség konkrét politikai formája. Ez a szocialista forradalom a Szovjetunió példáját követve ment végbe, bár vannak eltérő sajátosságai, így pl. a mezőgazdaság szocialista átalakítását nem előzte meg a föld nacionalizálása, vagy — a nehézipar elsődleges fejlesztésének elvét szem előtt tartva — a bolgár népgazdaságban nem fejlesztik ki a nehézipar minden ágát, hanem csak azokat, amelyeknek helyi adottságai megfelelőek. A párt VII. kongresszusa 1960-ban már a szocializmus győzelmét ünnepelhette Bulgáriában. A bolgár tapasztalat is azt bizonyítja, hogy a szocializmus felé alapjában véve csak egy út vezet, az, amelyen először a Szovjetunió népei indultak el 1917-ben.

A kötet elsősorban nyugati (azaz nagyrészt polgári) történészek számára íródott. Ez a szempont magyarázza a témaválasztást is, hiszen a tanulmányok általában vagy összefoglaló, nagyobb kérdés csoportot vagy korszakot felölelő jellegűek, vagy pedig Bulgária és a külföld kapcsolatainak a kérdéseit vetik fel. Ez a szempont magyarázza azt a törekvést is, hogy a szerzők egyes kérdésekben megmutassák a bulgáriai és a nyugat-európai fejlődés alapvető azonosságát (ahogy ez pl. Angelov tanulmányában történik, vagy Gandeveben, bár ez utóbbiban véleményünk szerint kissé erőltetett módon). Ezt a törekvést helyeselni lehet, különösen olyan kötet esetében, amellyel a bolgár történészek első ízben lépnek a nyugati nyilvánosság elé. Az eltérő hazai, balkáni és egyéb sajátosságok kimunkálása majd további kutatások feladata lesz. Mindezen túlmenően alapvetően azt kell üdvöznölni ebben a kötetben, hogy a bolgár történettudomány végre kezd levetni eddigi bezárkózottságát. Az ismertett kötet erősen eltér már az egyoldalú fekete-fehér szemlélettől, meglátja a bizánci hatás pozitívumait és a cári Oroszország szerepének negatívumait is. És ezen a két, balkáni és orosz ablakon túlmenően kezd más irányban is ablakokat nyitogatni, még ha ezek egyelőre eléggé szűkek is az előző kettőhöz képest. Csak azt kívánjuk a bolgár történészeknek, hogy tágítsák ki és tárják fel jó szélesre ezeket az ablakokat is. A széles történeti perspektíva a tudomány mai fejlődési fokán egyenesen elengedhetetlen előfeltétele a hazai történet eredményes kutatásának.

NIEDERHAUSER EMIL

A. P. KAZSDAN—G. G. LJAVRIN:

BIZÁNC RÖVID TÖRTÉNETE

Studium Könyvek 25

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1961. 317 l.)

A cím alapján ítélve az olvasó azt várja, hogy e munkában rövid, de rendszeres tájékoztatást kap a bizánci birodalom egész történetéről magyar nyelven, ami eddig irodalmunkban hiányzott. A régebbi világtörténetek bizánci fejezetein kívül, amelyek közül kiemelendő *Váczy Péter* sok új eredeti szempontot nyújtó feldolgozása a Hóman-Szekfű-Kerényi szerkesztette „Egyetemes történet” II. kötetében, Bizánc történetéről magyar nyelvű munka nem jelent meg. A recensens „Bizánc és a magyarság” c. kis munkája (Bpest. 1953) bevezetésében csak egészen rövid vázlatos áttekintés olvasható. Am a most megjelent munka olvasója várakozásában csalódik. A könyv csak egyes kiragadott részleteket ad Bizánc történetéből, s így tartalmának inkább felelne meg a „Fejezetek Bizánc történetéből” cím. A felelősség azonban távolról sem a szerzőket, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézete bizánci csoportjának két kiváló munkatársát terheli. Az eredeti szovjet munka ugyanis „Vázlatok Bizánc és a délszlávok történetéről” címen jelent meg, és pedig — amint a mű élén álló tájékoztatásból kitűnik — azzal a céllal, hogy a középiskolai tanár kezébe olyan anyagot adjon, amely az illetőnek a Balkán félsziget és Kisázsia középkori történetére vonatkozó ismereteit kiegészíti és elmélyíti. Ennek a célnak megfelelően a szovjet munka nem is tartalmazza Bizánc és a délszlávok történetének rendszeres, mindenre kiterjedő feldolgozását: egyes részleteket teljesen mellőz, másokat bőven tárgyal, s az anyag kiválasztásánál főleg a középiskolai tanterv szempontjait érvényesíti.

A magyar kiadás szerkesztője, *Terényi István* mármost úgy járt el — amint a címlapon levő „A szerzők engedélyével rövidített kiadás” megjegyzés is jelzi —, hogy az eredeti munka 22 fejezetéből 6-ot, melyek a bolgár és szerb történet egyes részleteit tárgyalják, elhagyott, és a munkát a már említett új, de a tartalomnak nem megfelelő címmel látta el. Részben e kihagyásoknak, de még inkább az eredeti mű sajátos rendeltetésétől származó válogató jellegének következménye, hogy a magyar kiadásból, mely „Bizánc rövid története”-t ígéri, hiányzik a bizánci történet sok lényeges részlete. Így pl. Nagy Konstantin császár politikai és vallási törekvéseiről egyáltalán nincs szó, s Konstantinápolynak birodalmi székhellyé tételéről is csak a főváros leírásával kapcsolatban futólag történik említés (125. l., de itt is tévesen „alapította”; így az eredetiben is!). Ugyancsak nélkülözzük a kelet-római birodalom christianizálódásának rajzát, noha az orthodox kereszténység a bizánci művelődés egyik lényeges eleme volt. A VIII–IX. századi képmorbolási harcokról és annak ideológiai hátteréről sem esik szó. Manuel császárnak a római birodalom visszaállítására irányuló nagyvonalú politikájának jellemzését hiába keressük a munkában. Különösen feltűnők a hiányok Bizánc és az idegen népek kapcsolatairól. Míg a IV. századi gót betörésekről részletes képet kapunk, s a szlávok VI–VII. századi betöréseiről, életmódjukról és Bizáncban játszott szerepükről több alfejezet kimerítő képet ad, a hunokról, avarokról, perzsákról, arabokról és besenyőkről s ezek Bizánchoz való viszonyáról alig történik említés. De különösen nagy hiányt jelent egy Bizánc történetét tárgyaló műben a X–XII. századi bolgár–bizánci kapcsolatok teljes mellőzése. Noha Szimeon Bizánc elleni harcairól, Bulgária meghódításáról, a bolgár felkelésekről és az ún. második bolgár birodalom megalakulásáról az eredeti szovjet munka három fejezete részletes képet ad, a magyar kiadásban ezek elmaradtak, pedig nélkülül Bizáncnak mégolyan „rövid története” is csónka és hiányos marad. Ugyancsak nélkülözzük Szvjatoszláv és Bizánc küzdelmeinek rajzát is, amelyekről pedig az eredeti szovjet munka egyik fejezete Bulgária történetével kapcsolatban részletesen ír.

De ha a teljességet illető hiányok jogos hangoztatása mellett nem azt nézzük, hogy „Bizánc rövid története”-ből mi hiányzik, hanem azt, hogy mit ad, ki kell emelnünk a munka sajátos jellegét, amely az idevonatkozó újabban megjelent összefoglaló feldolgozások között egészen különálló és kiemelkedő helyet biztosít számára.

Az orosz bizantinológia már a cári időkben is különös érdeklődéssel fordult a társadalmi és gazdasági problémák felé, s a szovjet bizantinisták határozott céltudattal végzik e téren a kutató munkát, amely jelentős eredményekhez vezetett.¹ Már a nemrég

¹ Ld. erről „A szovjet bizantinológia” c. előadásomat (A Magyar Tudományos Akadémia II. társadalmi-történeti tudományok osztályának Közleményei I. 2 [1951] 73–96. l.) és Z. V. *Udalov*nak a szovjet kutatások célkitűzéseit világosan megfogalmazó előadásáról írt ismertetésemet (Antik Tanulmányok 4 [1957] 157. l.).

elhunyt leningrádi professzor, *M. V. Levcsenko* megkísérelte Bizánc történetének marxista feldolgozását (*История Византии*, M.—L. 1940, angol fordítása: Moszkva 1940, francia fordítása: Paris 1949), de hiányzott még az azóta eltelt két évtized folyamán végzett szovjet részletkutatások összegezése. Ezt igyekeznek megadni a jelen munka, amely a szó szoros értelmében Bizánc belső történetére, a társadalmi és gazdasági fejlődésre helyezi a súlyt. Egymásután következnek a könyvben azok a fejezetek, amelyek Bizánc és a „barbárok” IV—V. századi viszonyáról, a VI. századi osztályharcokról, a rabszolgatartó rendszer bukásáról, a szlávok szerepéről, a faluközösségről, a bizánci feudalizmus kialakulásáról és fejlődéséről, a keresztes hadjáratokról, a latin császárságról, a bizánci faluról és városról, a zélóta-felkelésről, az oszmanli hódításról és Konstantinápoly elestéről szólnak, s amelyekbe bele van szőve a bizánci birodalom és fővárosának földrajzi leírása s a bizánci birodalom államapparátusának és a IX—XII. századi bizánci kultúrának ismertetése. Mindezeket a kérdéseket a szerzők a legújabb szovjet kutatások és jórészt saját kutatásaik alapján tárgyalják. Eközben bőven merítenek a bizánci elbeszélő forrásokon kívül a szentek életéért vonatkozó hagiográfiai, továbbá különböző törvénykezési, jogi, közigazgatási és egyéb művekből, amelyek a hivatásos történetről műveivel ellentétben, melyek elsősorban a külső eseményekről és az uralkodó körök szerepéről tájékoztatnak, az alsóbb néposztályok életére és a bizánci élet hétköznapi eseményeire vetnek fényt. E forrásokból gyakran közölnek egy-egy jellemző részletet fordításban, ami élénkíti az egyébként is színes és lebilincselő előadást.

Természetesen sok olyan megállapítással találkozunk a munkában, amely vitatható. *D. Angelov* professzor a szovjet eredetiről írt beható bírálatában több ilyenre mutatott rá.² De figyelembe kell vennünk, hogy a szerzők mindenütt elsősorban saját nézeteiket közlik az egyes problémákról és — amint erre kifejezetten utalnak is — munkájuk jellege nem engedte meg, hogy a különböző ellentétes véleményekre kitérjenek. Ilyennek pedig, tekintve, hogy a bizánci társadalom- és gazdaságtörténeti kérdések kutatása javában folyik, szép számmal adódhatnak. Így pl. a bizánci feudalizmus kialakulásának kezdeteit a kutatók jó része s így a munka idevonatkozó fejezetének szerzője, *A. P. Kazdan* is, a VIII. századra teszi, míg mások az ún. korai feudalizmus első csírait már a IV—VI. századi fejlődésben vélék felismerni.³

Ami a munka magyar fordítását illeti, amely *Meggyesi János* munkája, az eredeti színes és élvezetes stílusát egészében hűen adja vissza, de egy-két tévedés belecsúszott. Így pl. az 57. oldal második kikezdésének elcse helyesen így hangzanék: „A szláv hódítás progressivitása tehát abban foglalható össze, hogy előmozdította az ekkorra már idejét múlt rabszolgatartó gazdálkodási rendszer pusztulását”, de a fordítás ennek éppen az ellenkezőjét mondja. A 202. oldalon „A besenyőket kiirtották egy szálig. . .” tévesen áll „A besenyőket tönkrevérték. . .” helyett (egyébként a разбиты наголову kifejezés ugyanilyen téves fordításával a 17. oldalon is találkozunk). A 237. oldal utolsó sorában „athéni monostor” helyett „athosi monostor” írandó. A magyar fordítás a görög szavak átírásában — amint a szerkesztő 3. oldalon levő jegyzetében olvassuk — „a klasszikus betűképnek megfelelő módszert” követte, de ennek következtében is hibátlan keresztülvitele elmaradt. Így pl. „Basileios” helyett hol „Basilios” (98. l. stb.), hol meg „Basileos” (179) áll; „protimisis” (87. l.) helyesen „protimésis” stb. Orosz nyelvű munkák fordításánál sokszor nagy nehézséget okoz, hogy az orosz nyelv az idegen neveket és műkifejezéseket kiejtés szerint, azaz fonetikusán adja vissza, és pedig a görög neveket és műszavakat a bizánci korban használatos itaciszitikus vagyis újjörög kiejtés szerint. Ha tehát valaki nem ismeri az eredeti görög nevet vagy terminust, nem tudja rekonstruálni annak a magyar átírásban használatos betűképét. Ebből származik a magyar fordításban olvasható számtalan hibás torzalat. Ilyenek pl. a következők: „Theophilastus Symocattus” (51. l.) és „Theophilactus Symocattus” (58. l.) „Theophylaktos Simokattés” helyett; „Kibyaiotó” (78. l.) és „Kibyraiota” (91., 97. l.) „Kibyraiótai” helyett; „Trapezos” (138. l.) „Trapezunt” helyett; „Akropolitis” (170. l.) „Akropolitis” helyett; „proni-um” (107. skk. l.) „pronoia” helyett; „metoikia” (159. l.) „metoché” helyett, stb. stb.

Kíváncsú lett volna a magyar kiadás végére egy — az eredetiben is hiányzó — kis bibliográfiai és szójegyzéket csatolni.

Említett hiányai és szépséghibái ellenére a könyv értékes gyarapodása a magyar szakirodalomnak. Nem csak szélesebb körök számára ad érdekesítő képet a bizánci művelődés egyes részleteiről, hanem a szakemberek számára is tanulságosan világít bele a marxista szovjet bizantinológiai kutatás műhelyébe és feltárja e kutató munka módszereit és eredményeit.

MORAVCSIK GYULA

¹ Византийский Временник 17 (1967) 226—233. l.

² Ld. a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történeti osztálya 1958-ban Leningrádban tartott bizantinológiai ülésén e kérdésre vonatkozólag lefolyt vita ismertetését: Византийский Временник. 17 (1960) 330—333. l.

РЕВОЛЮЦИОННАЯ СИТУАЦИЯ В РОССИИ В 1859-61 ГГ.

| Институт истории Академии наук СССР.

(Москва, Издательство АН СССР. 1960. 514 стр.)

A FORRADALMI HELYZET OROSZORSZÁGBAN 1859—1861-BEN

Az 1859—1861. évi oroszországi forradalmi helyzet tanulmányozása és feldolgozása a szovjet történészek egyik fontos feladata. E probléma tanulmányozásának maga V. I. Lenin is kiemelkedő jelentőséget tulajdonított. Az említett időszakokkal foglalkozó munkák viszonylag nagy száma ellenére sem mondható azonban el, hogy a probléma teljesen és minden részletében tisztázva lenne. A megjelent munkák lényegében a forradalmi helyzetnek csak egyes oldalait vizsgálták. A politikai válság, a gazdaság, a parasztmozgalom kérdéseit — például — a forradalmi helyzet időszakában még nem tanulmányozták elég behatóan. 1334 munka jelent meg eddig pl. a társadalmi mozgalomról, de csak 87 a forradalmi helyzet idején lezajlott tömegakciókról (526. l.). Olyan művek, illetőleg mű, amely sokoldalúan és kimerítően foglalkoznék ezzel a problémával, a legutóbbi időkig nem jelent meg. E hiány pótlására a SZTA Történettudományi Osztálya külön csoportot alakított a XIX. század 50—60-as évek forradalmi helyzetének tanulmányozására. E csoportban számos történész működik közre Moszkvából és a Szovjetunió más városaiból. E csoport első évi munkájának eredménye a jelen tanulmánykötet, amely 27 cikket és három közleményt tartalmaz. A cikkek bő forrásanyag felhasználásával készültek és általában magas tudományos színvonalon íródtak.

A kötetet M. V. *Nyceskina* akadémikus bevezető cikke nyitja meg, amely vizsgálat tárgyává teszi a szóban forgó kérdés lenini koncepcióját, módszertani problémáit, valamint a forradalmi helyzet tanulmányozásának fő feladatait. A bevezető cikkhez szorosan kapcsolódik V. J. *Zevin* cikke, amely V. I. Leninnek a forradalmi helyzetről vallott nézeteit ismerteti.

A tanulmánygyűjtemény többi cikke a forradalmi helyzet különböző oldalait vizsgálják, és ennek megfelelően sorolták be őket külön fejezetekbe. A kötet első részének címe „A forradalmi helyzet gazdasági előfeltételei”. Ide tartozik A. Z. *Baraboj* cikke: „A kievi és a podóliai kormányzás parasztjainak földtől való megfosztása az 1859—1861-es forradalmi helyzet küszöbén”. A forradalmi helyzet legfontosabb eleme — mondja a cikk szerzője — a szükség és nyomorúság fokozódása, az elégedetlenség erősödése és a forradalmi erjedés volt az ország elnyomott rétegeiben. A legnyomasztóbb szükség a földesúri parasztokat sújtotta, és éppen ezért a forradalmi harc fő erejét éppen ezek a parasztok képezték. A szerző részletesen elemzi a forradalmi helyzet fokozódásának körülményeit a kievi és podóliai kormányzóságban; figyelmet elsősorban a földesúri és paraszti gazdaságokban végbement eltolódásokra és a köztük levő kölcsönös gazdasági viszonyban beállott változásokra összpontosítja.

Hasonló kérdéseket vizsgál N. N. *Ulascsik* litvániai és nyugat-belorussziai anyag alapján.

R. J. *Rutman* cikkében az urali kohászati üzemekben dolgozó munkások jobbágyi kizsákmányolásának fokozódását vizsgálja az 1861. évi reform küszöbén. Az Ural — írja a szerző — egyike a reform előtti Oroszország legnagyobb ipari körzeteinek, ahol nagy tömegekben dolgoztak jobbágmunkások, az orosz ipari proletariátus közvetlen elődei. Ezért olyan rendkívül fontos az Ural kohászati iparában dolgozó munkások történetének tanulmányozása a jobbágyrendszer eltörlésének küszöbén. A cikk megkísérli feltárni a munkások helyzetében bekövetkezett rosszabbodás és az 1859—1861. évi forradalmi helyzet közötti kölcsönös belső kapcsolatot. A szerző bemutatja, hogy a jobbágyi-kizsákmányolás fokozódása és az urali munkások helyzetének rohamos rosszabbodása a reform küszöbén, közvetlen kapcsolatban állt a feudális-jobbágytartó rendszer válságával.

Ugyancsak a forradalmi helyzet gazdasági előfeltételeinek kérdéséhez nyújt adalékot K. K. *Gyemihovszkij* cikke is: „Az Okamelléki bányavidék a jobbágykorszak végén”. A kötet következő fejezete a parasztmozgalommal foglalkozik. Ezek közé tartozik Sz. V. *Tokarjev* „A paraszti megmozdulások száma Oroszországban az első forradalmi helyzet éveiben” c. cikke is. A szerző teljes joggal állapítja meg, hogy a forradalmi helyzet korszakának legnagyobb eseménye kétségtelenül a parasztmozgalom volt. A szerzőnek nagy érdeme, hogy elsőként próbál hű képet adni az oroszországi parasztmozgalom résztvevőinek létszámáról. S ehhez igen bő anyagot használt fel a moszkvai és leningrádi levéltárak dokumentumaiból és a már kiadott forrásokból.

V. A. *Fjodorov* cikkében a parasztmozgalom követeléseit vizsgálja a forradalmi helyzet kezdetén. A cikk nagyon hasznos, mert a paraszti követelés tanulmányozása

nemcsak az antifeudális parasztmozgalmak jellegének, hanem a forradalmi demokratikus mozgalmak társadalmi alapjának tisztázásához is közelebb visz. Egyébként Fjodorov cikke az első olyan munka, amely kifejezetten az említett problémának van szentelve.

G. T. Rjabkov és I. I. Ignatovics tanulmányai a parasztmozgalmakat, a szmolenszki, illetőleg a szarátovi és szamari kormányzóságok anyagi alapján vizsgálják.

A kötetben külön fejezet elemzi: „A munkások helyzete és harca” kérdéseit. A. P. Bazzov és A. B. Zaksz cikkeikben az uráli munkások zendüléseit, illetve a Moszkva folyó melletti Mertvij-féle gyárban dolgozó parasztnak mozgolóadásait mutatják be.

Nagy érdeklődésre tarthatnak számot a „Mozgalom a hadseregben” c. részben közölt cikke is. Ez a témakör a tudományos irodalomban viszonylag rövid ideje vált önállóvá. E téma köréből írt cikket: V. I. Nyepokojev, V. A. Djakov, A. F. Szmírnov és V. G. Filgusz. A forradalmi mozgalom az orosz hadseregben a forradalmi helyzethez vezető társadalmi-gazdasági és politikai körülmények összességének közvetlen behatására fejlődött ki. A haladó gondolkodású tisztek a jobbágyrendszer felszámolása és az önkényuralom ellen vívott harcra való bekapcsolódásuk után a katonatömegek politikai ébresztéséhez is hozzájárultak. A cikkeik konkrét anyagon mutatják be, hogyan nőtt a forradalmi hangulat az orosz hadseregben; Filgusz cikke pedig azt ábrázolja, hogyan bontakozott ki a forradalmi mozgalom a tisztek és katonák sorában. Így az olvasó megismerkedhetik a forradalmi mozgalom központjaival a hadseregben és láthatja, hogy milyen kapcsolatban állt a hadseregben kibontakozott forradalmi mozgalom az oroszországi forradalmi-demokratikus mozgalmakkal és a paraszti megmozdulásokkal.

Magas eszmei színvonalon mozognak a kötet egyik legjelentősebb és terjedelemben is legnagyobb, „Forradalmi demokrácia” c. fejezetében napvilágot látott cikkei is. Az idevágó tanulmányok azt vizsgálják, miként bontakozott ki a forradalmi-demokratikus mozgalom a forradalmi helyzet éveiben, és bemutatják a harcoló parasztság eszmei vezetőinek — a forradalmi demokratáknak —, Csernisevszkijnek, Herzennek, Dobroljubovnak, Ogarjovnak a tevékenységét.

Az itt megjelent cikkeik közül elsősorban M. V. Nyecskina „Az első Zemlja i Volja létrejötte” c. cikkét kell megemlíteni. A szerző igen bő levéltári anyagra támaszkodva, első ízben elemzi a XIX. század derekán kialakult nagyon jelentős forradalmi szervezet, a Zemlja i Volja történetét. M. V. Nyecskina cikkén kívül a Zemlja i Volja szervezetével foglalkozik J. I. Linkov, V. R. Lejkina-Szvirskaja és R. Saubín cikke is.

Külön részben tárgyalja a litvániai és belorussziai felkelés kérdéseit Sz. A. Lazutka és A. F. Szmírnov.

Összefoglalóan meg kell állapítanunk, hogy a „Forradalmi helyzet Oroszországban 1859—1861-ben” c. tanulmánykötet szerzői kollektívája nagy és hasznos munkát végzett a forradalmi helyzet történetének tanulmányozásával. Nehéz azonban arra válaszolni, hogy mely kérdések nem nyertek még megvilágítást, ui. a szerzői csoport tovább folytatja munkáját és a jövő évben újabb kötetet szándékozik kiadni a forradalmi helyzet kérdéseiről. Minden valószínűség szerint a következő kötetben már nem fognak szerepelni olyan fejezetek, mint „A forradalmi helyzet gazdasági előfeltételei”, vagy „A parasztmozgalom a forradalmi helyzet időszakában”. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a fentebbi problémákat jelen kötet teljesen megoldotta volna. Valójában a forradalmi helyzet gazdasági előfeltételének kérdései még nem nyertek megválaszolást a parasztnak és a jobbágy-munkások kizsákmányolásának fokozódásáról szóló négy cikkben. A gyűjteményből hiányoznak olyan cikkeik, amelyek az ország gazdasági helyzetét a maga egészében tárgyalnák az egész feudális-jobbágytartó gazdasági rendszer válságának szemszögéből.

Teljesen hiányzik a tanulmánygyűjteményből a „felső rétegek válsága”-nak bemutatása. Tudjuk — amint erre V. I. Lenin már rámutatott —, hogy bármely forradalmi helyzet fő ismérvei közül az egyik, hogy „az uralkodó osztályok számára lehetetlenné vált uralmuk változatlan formában való fenntartása; a „felső rétegek” valamilyen válsággal küzdenek, az uralkodó osztályok politikája válságba jutott, s ennek következtében rés támad, amelyen áttör az elnyomott osztályok elégedetlensége és forrongása. Ahhoz, hogy forradalom legyen, rendszerint nem elegendő, hogy az „alsó rétegek nem akarnak a régi módon élni, a forradalomhoz még az is szükséges, hogy a felső rétegek se tudjanak a régi módon élni” (Lenin művei, 21. k. 208. 1.). Lehetséges azonban, hogy e hiány csak átmeneti, mert feltehető, hogy a „felső rétegek válságának” kérdése a következő, második tanulmánykötetben fog szerepelni.

Azt is örömmel lehet üdvözölni, ha a következő kötetben olyan kérdések is tárgyalásra kerülnek, mint például a városi szegénység, a kispolgárság és a nincstelen városiak más csoportjainak részvétele a forradalmi megmozdulásokban. Ezenkívül kíváncsian lennének még néhány további cikk a parasztmozgalmakról a forradalmi helyzet tényleges időszakából.

Végül az olvasó nagy érdeklődéssel várja annak a kérdésnek a megvilágítását is, amelyről maga M. V. Nyecskina beszél a bevezetőben, mégpedig, hogy az Oroszországban az 1859–1861-es években kialakult forradalmi helyzet az adott konkrét történelmi feltételek között miért nem ment át forradalomba. Továbbá, hogy mikor és milyen körülmények között zárult le a forradalmi helyzet. De az említetteken túlmenően is, egy sor más kérdés vár még megválaszolásra.

BALOGH SÁNDORNÉ

LENGYEL MUNKÁK MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉRŐL

(Áttekintés az utóbbi évekről)

A lengyel történészeknek az utóbbi években megjelent, Magyarország történetével foglalkozó munkái csekély számúak. Ezeket a műveket főként a lengyel–magyar kapcsolatoknak a kölcsönös befolyásnak és egymásra hatásnak szentelték. A különböző problémák és korszakok feldolgozásában azonban nem jelentéktelen aránytalanság mutatkozik. Így például az utóbbi időben a lengyel történetírás nem foglalkozik Magyarország történetének korai szakaszával.

Elsőként csak a XV. század vonatkozásában áll rendelkezésünkre *Jan Dabrowski* műve: „L'année 1444”. Krakow. 1952, melyben a szerző források alapján tárgyalja a korszak egy sor olyan problémáját, amelyek mindkét ország részéről nagy érdeklődésre tarthatnak számot. A XVI. század tematikája igen gazdagon van képviselve. Ennek az időszaknak lengyel–magyar kulturális kapcsolatait tárgyalja *Jan Dabrowski* értekezése: „Zwiazki poczatkow i rozwoju Odrodzenia w Krakowie z Odrodzeniem na Wegrzech” (A krakkói renaissance kezdetei, virágzása és összefüggése a magyarországi renaissance-szal, megjelent a „Krakowskie Odrodzenie” című gyűjteményes kötetben. Kraków 1954.)

Magyarország történetének e szakaszára vonatkozik *Jerzy Sawicki* vitacikke: „Przerzuty ruchow chlopskich z Wegier do Polski” (Parasztnozsgalmak átterjedése Magyarországról Lengyelországba a XVI. században), „Odrodzenie w Polsce” I. kötet, 1955, 221–223. l., melyben kimutatja a XVI. századi magyarországi parasztnozsgalmak hatását hasonló, a forrásanyagból világosan kibontakozó lengyelországi mozgalmakra. Lengyel–magyar határkérdések képezik tárgyát *Julia Radziszewska*, magyar és lengyel okiratokra támaszkodó munkájának: „Komisje granicze polsko–wegierskie od strony Spisza w XVI. wieku” (Lengyel–magyar határbizottságok a XVI. században), megjelent a „Mediaevalia”-ban (*Dabrowski* János emlékkönyv), 1960. „Francja wobec państw Jagiellońskich w latach 1515–1529” (Franciaország és a Jagello-országok az 1515–1529-es években), Warszawa. 1954 e. munkájában *A. Wyczáński*, főleg francia okiratok és kiadott forrásanyag alapján, érinti a franciák fáradozásait II. Lajos és később Zápolya János udvarában, amivel Rincon küldetése összefügg, továbbá azt mutatta, be, miként törekedtek a franciák arra, hogy híveket szerezzenek Magyarországon a Habsburgokkal szemben.

A XVI. század végével két munka foglalkozik: *L. Bazyłow* munkája, „Starania Stefana Batorego o korone polska” (Báthory István törekvései a lengyel korona elnyerésére), melynek összefoglalója a Wrocław-i Tudományos Egyesület Értesítőjében (Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego) 1947-ben, egyes részeit pedig a „Nauka i Sztuka” e. folyóirat 1947. 7. számában (70–120. l.) jelentek meg. Ez a munka, mely mind lengyel, mind magyar forrásokat felhasznál, gazdagítja ismereteinket erről a korszakról. *Br. Kotowski* értekezése: „Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w roku 1594” (A tatárok hadjárata Lengyelországon át Magyarországra ellen, 1594-ben), Lublin. 1948, ezzel szemben nem támaszkodik magyar forrásokra, noha Magyarország történetének több problémáját érinti.

Magyarország történetére vonatkozó anyagot találunk az 1948-ban megjelent és *K. Lepszy* által szerkesztett „Archiwum Jana Zamoyskiego” (Jan Zamoyski archivuma) IV. kötetében. Ez a kötet az 1585–1588-as éveket öleli fel.

A XV. és XVII. század történetét érintik azok a kutatások is, melyek a lengyel és a magyar áriánusok kapcsolataira vonatkoznak. Meg kell itt említeni *K. Lepszy* és *J. Tazbir* beszámolóját magyarországi tudományos kutatásairól, melyek új adatokat derítettek fel a lengyel áriánusok történetére vonatkozólag; továbbá egy forráskiadványt: „Księga wizytacji zborów podgórskich” (Az Előhegyiség áriánus egyházainak látogatási könyve), melyet egy, a budapesti Nemzeti Múzeumban levő kézirat alapján *L. Szczucki* és *J. Tazbir* adott ki az „Archivum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” III. kötetében.

A XVII. század vonatkozásában nem rendelkezünk újabb, általános feldolgozásokkal. Mégis, közvetve talán érdekli a magyar történészeket *Józef Leszczyński* értekezése: „Rzady Bethlena Gabora na Górnym Śląsku w latach 1620—1624” (Bethlen Gábor kormányzása Felsősziléziában az 1620—1624-es években), „Sobótka” XIV, 1959.

Bizonyos problémákat, melyek összefüggenek II. Rákóczi György lengyelországi betörésével és a lengyel koronára támasztott igényével, érint a „Polska w okresie II wojny północnej 1655—1660” (Lengyelország a második északi háború idején 1655—1660) című gyűjteményes kiadvány I—II. kötete, Warszawa. 1957, főképpen a következő cikkekben: *W. Czapliński* „Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej” (A magnások és a nemesség szerepe a svéd—lengyel háború első éveiben), *J. Tazbir* „Nietolerancja wyznaniowa i wygnanie arian” (Vallási türelmetlenség és az áriánusok kiűzése), *K. Piwarski* „Rywalizacja francusko—austriacka o wpływy w Rzeczypospolitej” (Francia—osztrák vetélkedés a lengyelországi befolyásért), továbbá *S. Herbst* „Wojna obronna” (Védelmi háború). Ezek a munkák azonban magyar forrásokat nem használtak fel nagyobb mértékben.

A XVII. század végére és jóformán az egész XVIII. századra vonatkozóan nem rendelkezünk újabb feldolgozásokkal.¹ Csak a XVIII. század vége iránt mutatkoztott nagyobb érdeklődés. A magyar jakobinusok Magyarországon kiadásra került iratai visszhangra leltek *J. Reycheman* cikkében: „Jakobini węgierscy z roku 1794 a insurekcja Kościuszkowska” (A magyar jakobinusok és a Kościuszko-féle felkelés), „Kwartalnik Historyczny”, 1957, 2. szám, mely számos kiegészítést tartalmaz a két mozgalom kapcsolatainak történetéhez. Ennek az időszaknak egyes kulturális problémáival foglalkozik *J. Reycheman* másik munkája is: „Ze stosunków kulturalnych polsko—węgierskich w epoce Oświecenia” (Lengyel—magyar kulturális kapcsolatok a felvilágosodás korában), Warszawa. 1960. A lengyel jakobinusok viszonyát a magyar jakobinusokhoz mutatja be *B. Leśnodorski* könyve is: „Jakobini Polscy” (A lengyel jakobinusok), Warszawa. 1960.

A XIX. század tematikája bővebben van képviselve. Magyarországnak a novemberi felkeléshez való viszonyát, amelyet korábban már több munka megtárgyalt, rövid újságcikkben érintette *B. Sochański*, aki írásában eddgi ismeretlen anyagokra támaszkodik. Ez a cikk a „Węgry a powstanie polskie 1830—31 roku” (Magyarország és a lengyel felkelés 1830—31) címet viseli („Świat” 1956. XI. 25.). A galíciai összeesküvőknek a felső-magyarországi összeesküvőkkel való kapcsolatait képezi tárgyát *M. Ryrowicz* néhány munkájának, mégpedig: „Podkarpacie i Słowacja w działalności rewolucyjnej J. M. Goslara 1845—1846” (Kárpátalja és Szlovákia J. M. Goslar forradalmi tevékenységében 1845—1846), „Wierchy” XXII, 1953, továbbá „J. M. Goslar, materiały biograficzne” (J. M. Goslar, életrajz), Warszawa. 1953. Dávid Adolf erdélyi összeesküvésével foglalkozik *J. Reycheman* „Adolf David, zapomniany szermierz sprawy wyzwolenia ludu Węgier i Polski” (David Adolf, Magyarországi és Lengyelország népei felszabadításának elfelejtett előharcosa) c. cikke a „Wies” című folyóiratban, 1950. IV. 23. Ugyanez a szerző „Związki polskiej myśli postepowej z ruchami postepowymi Europy południowo—wschodniej” (A lengyel haladó eszmék kapcsolata Délkelet-Európa haladó mozgalmával) című munkájában, a „Sprawy Międzynarodowe” című negyedéves folyóirat 1951. 4. számában, egy sor olyan problémát érint, melyek összefüggenek e korszak magyarországi demokratikus mozgalmával és azoknak lengyel kapcsolataival.

Az 1848—1849-es éveket, a tematika gazdagsága és az anyag bősége ellenére, alapjában véve nem dolgozták fel újra. Az 1848-as forradalom századik évfordulója alkalmából *T. Landecki* következő munkái jelentek meg: „Rewolucja r. 1848 w krajach niemieckich i na Węgrzech” (Az 1848-as forradalom Németországban és Magyarországon), a „Wiadomości Historyczne” 1948. 21. számában, továbbá „Wiosna Ludów w krajach niemieckich i na Węgrzech” (Népek tavasza Németországban és Magyarországon), a „W stulecie Wiosny Ludów 1848—1948” (A Népek Tavasza századik évfordulója 1848—1948) című gyűjteményes kiadvány II. kötetében, Warszawa. 1949. Ezek a munkák azonban csupán a tájékoztatást szolgálják, nem volt céljuk új anyagok feltárása. Ennek az időnek magyarországi nemzeti problémájával foglalkozik *F. Felczak*, de kutatásainak eredményei idáig nem kerültek kiadásra.

Különös figyelemben részesült Bem József tábornok erdélyi tevékenysége. Bem életére vonatkozó olyan újabb népszerű jellegű feldolgozásokról adhatunk számot,

¹ A XVIII. századra két munka vonatkozik, mely talán érdekelné a magyar történészeket, mivel egy Lengyelországban tevékenykedő magyarral, Bényovszky Móriról szólnak. Az egyiknek, amelyet „Maurycy August Bonyowski” címen M. Lepecki (Warszawa. 1953. az 1939-as munka új kiadása) készített, nincs tudományos értéke. A másik — „Maurycy Bonyowski”, L. Orlowskitől (Warszawa. 1961) nyugat-európai levéltári anyagra támaszkodik és tartalmaz néhány új adatot.

mint *J. Danielewicz*: „Generał Józef Bem” (Warszawa. 1951) és *J. Reychman*: „Bohater Siedmiogrodu” (Erdély hőse) (Warszawa. 1952), melyeknek jelentősége azon alapul, hogy Bem személyét új megvilágításban mutatják be. Megemlíthető továbbá *E. Kozłowski*nak egy nagyobb munkája: „Generał Józef Bem”, Warszawa. 1958, amely azonban csekély számú magyar forrást használ fel.

Az 1849 utáni magyarországi összeesküvésekkel összefüggő egyes kérdéseket érint *M. Tyrowicz* munkája: „Ostatnie lata działalności Juliana Goslarsa, 1848—1852” (Julian Goslar müködésének utolsó éve, 1848—1852), „Roczniki Humanistyczne” 1957 (1953-ra), IV. szám.

Magyar kérdésekre vonatkozik, bár túlnyomórészt lengyel forrásanyagra épült, a korán elhunyt fiatal történész, *T. Pollak* alapos munkája: „Węrzy w powstaniu styczniowym” (Magyarok részvétele a januári felkelésben), „Studia i materiały do historii wojkowości” V. kötete, Warszawa. 1960.

A XIX. század vége és a XX. század elejére vonatkozóan az újabb lengyel történetírás a magyar történet² terén nem produkált érdemleges munkákat. Teljesebben csak 1918—1919 szerepel. *J. Jurkiewicz* „Stosunki polsko—węgierskie w 1919 r.”, Warszawa. 1957 (Kapcsolatok Lengyelország és Magyarország között 1919-ben) címmel lengyel levéltárak okiratanyagát jelentette meg, mint a Nemzetközi Kérdések Intézete belső használatára szánt publikációt (sokszorosított formában), mely a lengyel—magyar kapcsolatokat szemlélteti, 1919 januárjától júniusig. Ez az anyag főként az akkori lengyel kormányzatok Magyarországgal szembeni magatartására vonatkozik. A Magyarországon élő lengyelek állásfoglalása a Magyar Tanácsköztársaságot illetően, részvételük a Tanácsköztársaság harcaiban, továbbá az akkori lengyel baloldali magatartása a Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatban képezte tárgyát *J. Korzeniowski* néhány cikkének, mely túlnyomórészt a Krakói Állami Levéltár okirataira épül. Ezek „Polacy w rewolucji węgierskiej 1919 roku” (Lengyelek a magyar forradalomban 1919), a „Trybuna Ludu” 1956. II. 29-i számában, és „Udział Polaków w rewolucji węgierskiej 1919 roku” (Lengyelek részvétele a magyar forradalomban 1919), a „Za wolność i lud” című folyóirat 1955. évi 7. számában (88) jelentek meg.

A két világháború közötti időnek nem szenteltek újabb munkákat. Mindazonáltal azok a magyar kiadványok, melyek a második világháború előtti időszak diplomáciai kapcsolataira vonatkoznak, bizonyos visszhangra leltek *J. Reychman* cikkében: „Kulisy pewnej Legendy” (Egy legenda kulisszái), a „Za wolność i lud” 1960. 3. számában, továbbá ama részletes ismertetésben, amelyet a Kwartalnik Historyczny 1961. évi 4. számában szentelt a Magyarország részvételét a második világháborúban bemutató okmány-publikációnak.

A lengyel és a magyar ellenállási mozgalom kapcsolatairól *S. Sochacki* írt néhány vezércikket, úgymint: „Węrzy a powstanie warszawskie 1944” (Magyarok és a varsói felkelés 1944), a „Stolica” 1958. II. 26-i számában, „Polacy i Węrzy w czasie okupacji” (Magyarok és lengyelek a megszállás idején), a „Stolica” 1958. VIII. 10-i számában, melyekben magyar és lengyel levéltárak ismeretlen anyagára támaszkodik, továbbá egy terjedelmesebb értekezést, magyar antifasiszták részvételéről a lengyel ellenállási mozgalomban. Ez az értekezés a „Párttörténeti Közlemények” 1961. 2. számában jelent meg. A magyar ellenállási mozgalom történetével *S. Okęcki* foglalkozik, „Z dziejów ruchu oporu na Wgrzech w okresie II wojny światowej” (A magyar ellenállási mozgalom történetéből, a második világháború idején) című értekezésében, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1960. 1. szám.

A magyarországi lengyel emigrációról a második világháború idején nyújt vázlatot, főként a varsói Új Akták Archivuma (Archivum Akt Nowych) okiratanyaga alapján, *K. Stasiński* értekezése: „Polscy uchodźcy na Węrzach w latach 1939—1945” (Lengyel emigránsok Magyarországon az 1939—1945-ös esztendőkből), „Przegląd Historyczny” 1961. 2. sz. Meg kell említeni emlékiratok megjelentetését is, elsősorban egy, abban az időben Magyarországon internált katonáét, amelyet „Tułaczym szlakiem” címen Wrocław. 1958 *W. Kurdybowicz* rendezett sajtó alá.

Ha azt vizsgáljuk, hogy az utóbbi időben a lengyel történetírás mit produkált a magyar—lengyel kapcsolatokra vonatkozóan, meg kell állapítanunk, hogy a termes nem túlságosan bőszeg. Ennek elsősorban az az oka, hogy szűkében vagyunk az olyan történészeknek, akik megfelelő magyar nyelvtudással bírnak. Emellett az itt tárgyalt

² A lengyel hegylakók Magyarországra való munkakereső vándorlásának történetével a XIX. század végén egy meglehetősen felületes kis értekezés foglalkozik: *W. Jostowa* „Wędrówki zarobkowe górali podhalańskich.” (A podhalei goralok [hegylakók] munkakereső vándorlásai), „Wierchy” XXIV, 1955. Ennél a munkánál azonban sem lengyel vagy magyar okiratok felhasználására, sem pedig egyéb források bővebb kiaknázására nem került sor.

történeti munkák is igen egyoldalúak, mivel csak közös problémákat tárgyalnak, ezzel szemben egyetlen egy sem foglalkozik Magyarország belső történetével. J. Reychman munkája: „Dzieje Wegier” (Magyarország története), Warszawa. 1954, sokszorosított egyetemi tankönyv, mely elvileg „A magyar nép története” című tankönyvről épült; utóbbit egyébként lefordították, de idáig sajnos nem adták ki.

Az újabb lengyel történetírás egyoldalúsága a kidolgozott közös problémák aránytalanságában is megmutatkozik. Ugyanis főleg politikai, kulturális és szociális kérdéseket érintenek, gazdasági problémákat viszont csak ritkán. Aránytalanság áll fenn az egyes periódusok feldolgozásában is. Azokkal a problémákkal, amelyeket mindkét nép koraközépkori története felmutat, s amelyek korábban számos alapos munka tárgyát képezték, nem foglalkoznak. A XVII. századnak és a XVIII. század elejének politikai és gazdasági helyzete, a magyarországi szabadságharcok, a török háborúk, a svéd és kozák háborúk stb. ugyancsak jóformán egyáltalán nem kerültek feldolgozásra.

Végül utalni kell még arra, hogy az együttműködést a történetírás és a kölesönös tájékoztatás terén fordítások segítik elő (így például lefordították *Kovács Endre* Bemről szóló munkájának egy részét, *Molnár Erik* munkáját a magyar állam keletkezéséről, úgyszintén egyéb munkákat), elősegíti továbbá magyar történészek műveinek Lengyelországban való megjelentését (mint *Maklári László* műve Báthory Istvánról Erdélyben). Utalnék még a Varsóban tevékenykedő magyar irodalomtörténész, *Csapláros István* számos, részben Lengyelországban megjelent munkájára, például a következő tárgyuakra: Lengyelország a XVIII. század magyar irodalmában; Magyarország közvélemény Lengyelországról az 1848-as forradalom idején stb.). Végül, hozzájárulnak az együttműködéshez recenziók is. A folyóiratoknál („Kwartalnik Historyczny”, „Przegląd Historyczny”, „Archeion”, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”) a magyar történeti művek lengyel ismertetőinek száma sajnos nem nagy (megemlítendő itt: W. Felczak, E. Kozłowski, K. Morawski, J. Reychman, B. Sobol; gyakran közöl ismertetést folyóiratainkban dr. Csapláros is). A tárgyalt munkák kiválasztását gyakran a véletlen határozza meg. Kivételt képez e téren az „Archeion” című folyóirat, amely módszeres áttekintést közöl a magyar okirat-publikációkról, azonban csak a periodikusan megjelenőkről; másokat ritkábban vesznek figyelembe.

Észrevételeim befejezésekor annak a reménynek kívánok kifejezést adni, hogy a lengyel és a magyar történészek egymáshoz való további közeledése lehetővé teszi a jelenlegi hiányosságok leküzdését, s fokozni fogja az érdeklődést is, melyet a lengyel történészek a baráti magyar nép története iránt tanúsítanak.

JAN REYCHMAN

IMANUEL GEISS:

DER POLNISCHE GRENZSTREIFEN 1914—1918.

EIN BEITRAG ZUR DEUTSCHEN KRIEGSPOLITIK IM ERSTEN WELTKRIEG

(Lübeck, 1960. 183 l. + 2 térkép)

A LENGYEL HATÁRSÁV 1914—1918. ADALÉK

A NÉMET HÁBORÚS POLITIKÁHOZ AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

A munka, a főcím után ítélve, azt a benyomást kelthetné, mintha Imanuel Geiss a császári Németország keleti irányú agresszióját akarná mentegetni és a messzemenő háborús célok egészét az ún. lengyel határsáv kérdésére igyekeznék leszűkíteni. Erről szó sincs, és megnyugvással állapítható meg, hogy a nyugat-német szerző a Német Szövetségi Köztársaság számos történészétől eltérően bátran szembenéz a múlttal és tiszteltető kísérletet tesz, hogy az ártatlannak tűnő „lengyel határsáv” igaz értelmét felderítse.

A monográfia, amely a potsdami és merseburgi levéltár forrásanyagának a felhasználásával készült és szerencsésen egészül ki nyugat-német levéltárból származó dokumentumok, valamint a kérdéskomplexummal kapcsolatos kutatás eredményeinek kritikus értékesítésével, komoly hozzájárulást jelent a német imperializmus és militarizmus története feldolgozásához. Minden egyes fejezetet, az előszót is beleértve a történeti igazság feltárására irányuló határozott törekvés jellemez és nem kis mértékben ennek köszönhető,

hogy a könyv mondanivalója nemcsak az olvasók szélesebb köre, de a korszak kutatója számára is az újdonság és egyben a megdöbbenés erejével hat. A könyv vádirat a német imperializmus és militarizmus ellen, amely korábbi, viszonylag még fejletlenebb formájában, a császári Németország idején olyan háborús célokat tűzött ki, amelyeknek maradvéktaian és embertelen megvalósítására csak a fasiszta rendszer uralma alkalmával került sor. A barbárság első változatának a jelentkezése nem volt esetleges, egyenes folyamánya volt a német kapitalizmus rendszerének, a monopóliumok uralmának. A német finánc-tőke már az első világháború idején sem elégedett meg azzal, hogy területi hódítások útján új anyagi forrásokra tegyen szert, hanem arra törekedett, hogy a meghódított vagy meghódítandó térségek lakosságának faji alapon való osztályozásával előkészítse, majd végrehajtsa az ott élő népek tömeges kitelepítését, deportálását. Ebből a szempontból igen tanulságosak azok a fejezetek, amelyek a német élettér korábbi variációja megteremtését célzó tervekkel és szervezetekkel foglalkoznak. Fény derül az adatok alapján arra is, hogy a kormány, a hadvezetőség, a számottevő gazdasági érdekeltségek, a polgári társadalmi szervezetek és politikai pártok egyetértettek az alapvető kérdésekben.

Figyelemreméltak és általában helyeselhetők a munka azon részletei, amelyek a porosz, illetve német belpolitikai fejlődés között mindenkor fennállott összefüggésre mutatnak rá. Egyet kell érteni azokkal a megállapításokkal is, amelyek, ha csak közbevetőleg és elég futólagosan, de annak az igazságnak adnak kifejezést, miszerint a porosz, illetve német reakció egyik éltető eleme a lengyel nép elnyomása volt, és a német—lengyel viszony rendezése lehetetlen Németország demokratikus megújulása nélkül. Ennek a felismeréséhez — s a szerző ezt kénytelen elismerni — még azok a politika körök sem jutottak el, amelyek az ellenzék pózában tetszelegtek. Sajnos a német imperializmus és militarizmus igazi és következetes ellenzékéről a könyvben nem történik említés. Komoly hiányosság, hogy a szerző figyelemre sem méltatja azt az elvi álláspontot és politikai gyakorlatot, amely a német munkásmozgalom forradalmi szárnyánál található meg. Kifogásolható ez annál is inkább, mert a kérdésnek komoly irodalma van, éppen a közelmúltban jelent meg *Leo Stern*: „Die zwei Traditionen der deutschen Polenpolitik und die Revolution von 1905—1907 im Königreich Polen” (Berlin, 1961) c. munkája, de hivatkozni lehetne az „Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung” és „Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung” c. dokumentumsorozatokra is. Liebknecht, Luxemburg, Mehring, általában a német internacionalisták helyesen ismerték fel a német nép demokratikus és szocialista fejlődése és a Kelet- és Délkelet-Európa népeinek nemzeti felszabadulása, szabad gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése közötti összefüggést, és ezért helyes választ tudtak arra a kérdésre is, amely német—lengyel viszonylatban adódott. Alapvető és gyökeres különbség volt a német baloldali és a császári Németország ún. ellenzéke: a szabadelvűiek, a többségi szocialisták és a Zentrum között, nem is szólva az ún. liberális imperialistákról: Delbrückeről, Rohrbachról stb. Valamennyien azért sürgették (főleg a háború utolsó szakaszában, amikor a helyzet válságosra fordult Németország szempontjából) rugalmasabb és korszerűbb politika folytatását keleten, hogy ezzel a háborús célok töredékének átmentése lehetővé váljék. Ennek kellő hangsúlyozása hiányzik a műből és nem megnyugtatók azok a részletek sem, amelyek — többek között — a Mitteleuropa koncepcióra, illetve értelmére vonatkoznak. Éppen annak a sikere érdekében, amiért a szerző is fáradozik, éppen a német—lengyel viszony normalizálása szempontjából, szükséges lett volna megbírálni nemcsak a múltnak és a közelmúltnak, de napjainknak is azokat az írástudóit, elsősorban történészeket, akik a német imperializmus és militarizmus új agresszióját segítik elő akarva, vagy nem akarva, eszmei téren. Helyén lett volna többet és kritikusan foglalkozni Conze munkásságával, általában a nyugat-német történetírás azon képviselőivel, akik a második világháború tanulságainak a levonásában lényegében nem jutottak el messzebbre, mint annak idején Meinecke, Troeltsch vagy Delbrück.

A felsorolt és korántsem teljes kritikák megjegyzések mit sem vonnak le a munka érdemeiből. Helyes és üdvözlendő kezdeményezés, mely alapot teremt kényes és fontos kérdések közös tisztázásához és rendezéséhez.

ZSIGMOND LÁSZLÓ

JACOB ROBINSON and PHILIP FRIEDMAN

GUIDE TO JEWISH HISTORY UNDER NAZI IMPACT**(Jerusalem—New York, Yad Washem-YIVO. 1960. 425 l.)**

A Yad Washem intézet a második világháború utáni években alakult Izraelben. Feladata a náciizmus fajüldöző tevékenységével kapcsolatos múzeumi, könyvtári és levéltári anyag gyűjtése és feltárása, legyen az bármely országban bármely nyelven. Az intézet széles körben végzi feladatát, túllépve az eredetileg meghatározott kereteken, ma már a modern antiszemitizmus, tehát a múlt század utolsó évtizedeinek anyagát is gyűjti. Természetesen elsősorban eredeti tárgyak, nyomdai termékek, iratok beszerzését tartja szem előtt, de a külföldön levő gyűjtemények birtokában levő anyagról készít másolatokat, mikrofilmeket, egyes esetekben xeroxlevonatokat. E széles körű gyűjtés eredménye, hogy az intézet ma már mondhatni teljességgel bírja különböző gyűjteményeiben az ide vonatkozó anyagot.

A Yad Washem azonban nem csupán gyűjtő tevékenységet fejt ki. Feladatai közé tartozik a feltárás és a publikációs lehetőségeknek is tág teret nyit.

Az intézet folyóirata, a Yad Washem Bulletin a kisebb terjedelmű cikkek közlésére vállalkozik, míg a nagyobb terjedelmű tanulmányok az intézet évkönyvében látnak napvilágot. E tanulmányok angol nyelven is megjelennek a héber eredeti mellett.

Az intézet nagyobb jelentőségű sorozatot indított, a Bibliographical series-t, melyben a kutatók elé kívánja helyezni a náci korszak és a náci korszakra vonatkozó tudományos és szépirodalmat. A 2-es jelzettel ellátott kötet jelent meg először, ez Ph. Friedman munkája, melyben a héber nyelvű anyag bibliográfiáját adja. A Guide to the Jewish history under Nazi impact a sorozat nyitó kötete.

E bevezető, bibliográfia jellegű munkában csupán a náci korszak anyaga kerül feldolgozásra. Az első rész a zsidóság katasztrófájának történelmi vonatkozásait gyűjtötte egybe. Itt találjuk a harmadik birodalom szervezetére, az SS-re és a koncentrációs táborok szervezésére utaló műveket.

A második rész másodfokon regisztrálja az irodalmat, biográfiákat, időrendi mutatókat és térképeket közöl.

A harmadik rész a tudományos intézetek, archivumok, könyvtárak, múzeumok és konferenciák kiadványait sorolja fel. A negyedik részben dokumentációval találkozunk, itt kerülnek tárgyalásra az antiszemita törvények, rendeletek, utasítások, útmutatások. Az audio-vizuális anyag is itt található: fényképek, filmek, képzőművészeti alkotások és bélyegek.

Az egyes tételek annotációi nagyon használhatóak, mert általuk az egyes kevésbé ismert nyelven kiadott munkákról is képet alkothat a kutató. A bibliográfia szerkezetileg nagyon szerencsés. Az egyes részek, fejezetek beosztása lehetővé teszi, hogy egy témakörbe eső kérdés vizsgálatát, hatását és viszonyaitait közvetlenül leolvashassuk, mert a fejezetek országok szerint bontva adják anyagukat.

A kitűnő mutatók biztosítják a kötet áttekinthetőségét. A szokásos szerző- és címmutató mellett a háborús bűnösök mutatóját is eredményesen használhatják a kutatók.

A kötet tájékoztatást nyújt a Yad Washem bibliográfiai sorozatának további még nyomdában levő darabjairól, itt található 4. sorszámmal jelölve egy olyan bibliográfia, amely legújabbkori történetünk kutatói számára nagyon használható lesz: The Hungarian Jewish Catastrophe, a selected and annotated bibliography.

A sorozat előttünk fekvő indító darabját, a Guide to Jewish history under Nazi impact kötetet a jeles izraeli történetkutatók J. Robinson és Ph. Friedman szerkesztették.

DÁN RÓBERT

ERNST WANGERMANN:

**FROM JOSEPH II. TO THE JACOBIN TRIALS. GOVERNMENT POLICY
AND PUBLIC OPINION IN THE HABSBURG DOMINIONS IN THE PERIOD
OF THE FRENCH REVOLUTION**

(Oxford University Press. 1959. XII. + 212 l. Oxford Historical Series)

**II. JÓZSEFTŐL A JAKOBINUS PEREKIG. KORMÁNYFOLITIKA ÉS KÖZ-
VÉLEMÉNY A HABSBURG-TARTOMÁNYOKBAN A FRANCIA FORRADALOM
KORÁBAN**

A Habsburg-monarchia XVIII. század végi története szinte a legutóbbi időkig mostohagyermek volt a historia-írásnak. Talán azért, mert ritka kor az, amely a fejlődés minden területén sanyi problémát vetne fel, mint éppen a jozefinizmus időszaka és az azt követő néhány év. A társadalmi fejlődés, az államigazgatás, az uralkodó személye és szándéka, az osztrák és magyar felvilágosodás jellege mindmennyi vitatott, tisztázatlan kérdés. Még legszámottevőbb a józsefi kor irodalma. Azonban ez is elsősorban József személyét, államigazgatási szervezetét tartja szem előtt, s aránytalanul keveset mond a felvilágosodott abszolutizmus lényegéről, reformjainak visszhangjáról és hatásáról. Így aztán a jozefinizmus bukásának okait sem látjuk tisztán. Még problematikusabb a II. Lipótól és koráról rajzolt kép. *Mályusz Elemér* — aki Sándor Lipót nádor iratai c. okmánykiadása bevezetésében monográfiászerű alapossggal foglalkozott Lipót személyével és politikájával — úgy vélte, hogy Lipót mindenben bátyja nyomdokait követte, de a megváltozott lehetőségek szabta határokhoz alkalmazkodva, és simább, politikusabb módszerekkel. Sőt, Mályusz szerint, még Ferenc is a reformok híve volt, míg csak az 1794-es jakobinus összeesküvés vissza nem riasztotta és bele nem hátráltatta a reakcióba. Mások úgy látják — ezt a felfogást szolgáltatta meg nálunk legutóbb *Kató István* —, hogy Lipót kezdettől fogva az 1780 előtti helyzet visszaállítására törekedett, még a mérsékelt józsefi reformokat is elvetette, s haladó jellegű megnyilatkozásai csak a nem-nemesek megtevesztését szolgálták. Az egymásnak ellentmondó vélemények közt annál nagyobb érdeklődésre tarthat számot Wangermann szép és alapos könyve, mely éppen ezt a korszakot tárgyalja, nagyjából 1789-től 1796-ig.

Wangermann professzor, az Earls Colne-i (Anglia) Grammar School tanára, több-éves kutatás során feldolgozta a bécsi központi levéltárak, valamint az osztrák és cseh tartományi archivumok iratanyagát. Az egykori osztrák örökös tartományokat illetően tehát anyaggyűjtése teljesnek mondható. Magyarországgal viszont csak a Monarchia egészét érintő kérdésekben foglalkozik, hivatkozva arra, hogy a magyar fejlődés megismerése különleges ismereteket és nyelvtudást igényel, amivel ő nem rendelkezik.

Wangermann a kormánypolitika és a közvélemény egymásra hatását vizsgálja. Másszóval azt, hogy alakították-e a központi rendelkezések a társadalmi fejlődést, és ha igen, milyen irányban, és hogy a közvélemény, a társadalom különböző osztályainak és rétegeinek törekvése hogyan és miben hatott az uralkodó és a kormány magatartására. Előjáróban megállapítja, hogy téves az a korábban gyakran előbukkanó felfogás, mely Mária Terézia, majd főleg II. József reformjait, sőt a felvilágosult abszolutizmus egész rendszerét a felvilágosodás eszméiből, filozófiai elvek gyakorlati politikai következményeként vezette le. Mária Terézia és József reformjait a belső fejlődés törvényszerűsége, az állam előtt álló feladatok kényszerítették ki. A kor filozófusai, írói valóban azt hitték és hirdették, hogy az uralkodót ők térítették a reformok újtára, — ez azonban csak illúzió volt, amit a felvilágosult abszolutizmus törekvései és a felvilágosodás filozófiai tanítása közötti számos rokonvonal táplált. Persze, főleg József, felhasználta a központi hatalmat bénító arisztokrácia és klérus ellenállásának megtörésére a felvilágosodás polgári ideológiáját, ahogy magát a polgárságot is, — ez még fokozta az illúziót. A valóság azonban az volt, hogy a filozófusok és tanítványaik a dolgok irányításában nem, csak azok végrehajtásában vettek részt, — persze ez sem volt jelentőség nélkül.

A könyv első fejezete II. József felvilágosult abszolutizmusával és annak hatásával foglalkozik. Megállapítja, hogy József reformjai jelentősen hozzájárultak a nem-nemes osztályok öntudatának felébresztéséhez és ahhoz, hogy azok, a reformáció óta először, politikai akcióba kezdjenek. József nem gondolt radikális reformokra, a feudális rend megváltoztatására. A polgárságra és a parasztságra csak annyira akart támaszkodni, amennyire ezt az arisztokrácia és a klérus hatalmának visszaszorítása szükségessé tette,

Az egyház mindenhatóságának ellensúlyozására oltúrte a racionalizmust hirdető könyveket, ahogy azt sem bánta, ha az arisztokrácia magatartását röpiratokban bírálják és támadják, de ő maga buzgó katolikus volt, és nem is gondolt arra, hogy az állam vezető tisztségeit kivégye az arisztokraták és nemések kezéből és a polgárságnak adja át. Hamarosan kiderült azonban, hogy „a méreg mélyebbre szívódott”, mint sejtette volna, s hogy az öntudatra ébresztett tömegek nem elégednek meg az uralkodó által kínált félmegoldásokkal. József ijedten látta, hogy a tömegek nem állnak meg az általa felállított korlátok előtt. A nem-nemesek, akikről azt hitte, hogy reformjaival kielégíti őket, mind hangosabban elégedetlenkedtek, amikor pedig rendszabályokkal akarta őket visszaszorítani, ellene fordultak. A helyzetet még kiélezte a kezdettől fogva népszerűtlen török háború. Miközben a polgárság a pénzügyi politika és a hadviselés súlyos terhei ellen lázadozott, Ausztriában és Csehországban a parasztok tömegesen tagádták meg a feudális szolgáltatásokat, s nem egy helyt szembeszegültek a földesurak megbizottaival. Katonaszógot rendelt ki ellenük, a parasztság ellenállása azonban mind általánosabbá vált, ha elfojtották itt, feltört amott. Az alsóbb néposztályok törekvéseinek fékentartására szervezte meg József a rendőrmínisztériumot. A rendőrség csak az uralkodónak volt alárendelve (az intézkedések hátterét még az államtanácsosok sem ismerték), fennállása és tevékenysége egyaránt ellentétben volt a felvilágosult abszolutizmus elveivel. Ahogy radikalizálódott a nem-nemes osztályok magatartása, úgy nőtt a rendőrségi terror; s minél szigorúbban kellett fellépni a polgárság és a parasztság ellen, József annál inkább kényszerült lazítani a nemesség gyepölőjén. Az eleve ellenséggé tett nemességet meg a klérust persze már nem nyerhette meg ezzel, de maga ellen bősztette a nem-nemeseket. — Így végül a társadalom egésze ellene fordult. Ez készítette őt visszakozásra; halálos ágyán rendeletei nagyrészt visszavonta, és ezzel megkezdte a rendi hatalom restaurálását.

Öccse, II. Lipót nehéz helyzetben vette át a birodalom kormányát 1790-ben: attól lehetett tartani, hogy a Habsburg-monarchia darabokra esik szét. Magyarország és Belgium rendei már ki is tüzték az elszakulás zászlaját, de a cseh nemések és egyházi vezetők is mozgolódtak. Az új uralkodónak engedékenységet kellett mutatnia, s néhány hónap alatt az egyház és a nemesség sokat visszaszerzett József alatt elvesztett jogából és befolyásából. Magyarországon pedig lényegében visszaállította korábbi hatalmát. A jozefinizmus évtizede azonban nem múlt el nyomtalanul, s a megváltozott viszonyok közt a földesúri jogok restaurálása a tömegek nyílt ellenállásába ütközött. 1790 végére a parasztság megmozdulásai szinte forradalmi méreteket öltöttek a Monarchia egész területén, s a polgárság is mind erőteljesebben hallatta szavát. Wangermann egyenként ismerteti ezeket a megmozdulásokat, melyekről az osztrák történetírás eddig mit sem tudott.

Nem vitás, hogy a nem-nemeseknek az ellenállása hajótörést szenvedett volna, ha nem kap felülről biztatást és támogatást. Wangermann kimutatja, hogy Lipót, bár kezdetben kényszerű engedményeket tett a kiváltságosak javára, amint tehetett, az abszolút uralkodói hatalom visszaállításán fáradozott, s ebben a törekvésében felhasználta a nem-nemesek mozgolódsait. De ezen túlmenően Lipót úgy vélte, a francia forradalom elé gátat csak úgy állíthat, trónját úgy mentheti meg, ha bizonyos fokig kifogja a szelet a vitorlákból. Wangermann két pontban összegezi Lipót politikai törekvéseit: 1. Bátorítani és felkarolni a nem-nemesek törekvéseit, s fegyverül használni a kiváltságosak ellen. 2. Ugyanakkor biztosítani a nem-nemesek uralkodóhűségét, és megakadályozni azt, hogy politikailag önállóságra törjenek. Röpiratok jelennek meg a császár tudtával, sőt kezdeményezésére, melyek bátorítják a polgárságot és támadják a nemességet. Lipót megbízottai járják az országot, kérvények beadására biztatva az elkeseredetteket, a stájerországi és karintiai kormányzó pedig utasítást kap, hogy támogassa a paraszti-polgári követeléseket. A polgárság bizalmának megnyerését szolgálja a József alatti politikai perek felülvizsgálása is, s az, hogy a rendőrmíniszter tiltakozása ellenére a legfőbb bíróság ellenőrzése alá rendeli a titkos rendőrséget. Amikor pedig a hatáskörét és önállóságát elvesztett rendőrmíniszter lemond, 1791 tavaszán új feladatokat szab a rendőrség elé: a közbiztonság szolgálatát, a bűnök és visszaélések meggátolását. Sonnenfels, a felvilágosult abszolutizmusnak ez a nagy teoretikusa, akit Lipót közvetlenül bevont a kormányzásba, már úgy látta: az uralkodó megvalósítja az álmok álmát, a jogállamot. 1791. február 12-én Lipót elrendeli a törvények kodifikálását, s a kodifikációs bizottság titkárává Sonnenfelst nevezi ki. Ugyanakkor megkezdí a polgárság tartományi képviselőiténak kiépítését. December 4-én pedig a stájer parasztok országgyűlési képviselőtét kívánó kérvényét javaslattételre megküldi a kancelláriának. Ezzel maga mellé állította a polgárságot és a parasztságot, bár a nagy tervet nem valósulhattak meg, mert Lipót meghalt, mielőtt munkáját befejezhette volna.

Gyökeresen megváltozott a helyzet 1792 márciusában, Ferenc trónraléptével. Lipót nem vonta be fiát tervcibe, annak önálló elképzelései nem voltak, s kezdettől fogva mindenben a vezető méltóságokra hallgatott. Ezek a legmagasabb arisztokrácia köréből kerültek ki, s az elhunyt uralkodóval ellentétben úgy vélték, hogy a francia forradalommal szemben az egyetlen lehetőség a régi rendszer mellett való merev kitartás. Lipót kezdeményezéseit sorban elejtik: abbamarad a törvények kodifikálása, elutasítják a nem-nemesek országgyűlési képviselőtét, sőt a tartományfőnökök utasítást kapnak, hogy a jövőben erre vonatkozó kérvényeket ne fogadjanak el. Lipót bizalmi embereit sorban meneszti, az általa iratott röpiratokat bevonják, megszigorítják a cenzúrát és eltiltják a külföldi lapok behozatalát. Az egyház befolyása és hatalma egyszerre megnő, s a protestánsok sérelmei kiújulnak. A parasztság megint lázong, s a polgárság is mindjobban szembefordul a reakciós rendszerrel. Felülkerkedik a háborús politika, létrejön a Franciaország elleni első koalíció. Wangermann szavaival élve: Lipót a nem-nemceket akarta megnyerni, hogy a háborút és a forradalmat elkerülje, — Ferenc összefog a nemességgel, hogy háborút indíthasson a forradalom ellen. 1793 elején már mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy a felvilágosult abszolutizmus korának vége van, reakciós és háborús évek következnek. Még 1793-ban visszaállítják a rendőriminisztériumot. Pergen gróf átveszi régi hivatalát; fő kötelessége a francia ügynökök ártalmatlanná tétele, a forradalommal rokonszenvezők megfigyelése és megbüntetése. Az immár ismét csak az uralkodótól függő rendőriminisztérium hatásköre egyre növekszik, hovatovább bírósági ügyekben is önállóan jár el, s szinte legfőbb kormányzati szervvé válik.

A volt jozefinisták, a kormányval szembenálló elégedetlenek lassanként egymásra találhatnak. Innsbruckban diákok szervezkedését leplezik le, Stájerországban a városi polgárok olvasó köröket szerveznek, Bécsben pedig klubokat alapítanak. Ezeknek az elégedetleneknek még nincs egységes szervezetük, céljaik sem forrtak ki, a klubok tagjai politikai vitákat folytatnak, tiltott újságokat, könyveket olvasnak, tevékenységük ezzel ki is merül. Zömükben értelmiségiek és polgárok, a szélesebb tömegekkel nincsen kapcsolatuk. Mozgalomná válásuk még meg sem kezdődött (csak a magyarországi radikális demokráta jutottak el a szervezkedésig), amikor 1794 nyarán a rendőrség lesújt rájuk.

Érdekesek Wangermann adatai az osztrák jakobinus perre, főleg annak politikai háttérére vonatkozóan. 1794 nyara krízis a birodalom életében. A Franciaország elleni háború nem hozott győzelmet, itthon terjed az elégedetlenség, az újoncozást alig tudják végrehajtani, különösen Magyarországon szigorú rendszabályokra van szükség. A hadseregben mindennaposak a szökések, s míg a császári katonaság és a francia nép fraternizálnak egymással, idehaza tüntető kedvességgel fogadják a francia hadifoglyokat. A forradalom eszméi kezdenek ismertté válni a hadseregben és az itthonmaradtak közt. A kormány, hogy elriassza a forradalommal rokonszenvezőket, elhatározza, hogy kegyetlen ítélettel példát statuál mindenki számára. A rendőrség embere, Degen könyvkereskedő beférkőzik az elégedetlenek közé, s felnagyított jelentései alapján 1794. július 24-én megindulnak Bécsben a lefogatások.

Az uralkodó vizsgálóbizottságot nevez ki. Martini, a nagy jogász, a legfelsőbb osztrák bíróság alelnöke annyit még elérhetett, hogy a felfüggetlenségért és hazaárulásért perbefogottak a rendes bíróság elé kerüljenek, de azt már ő sem tudta kivédeni, hogy a bíróságot két rendőrségi taggal ne egészítsék ki. Az ítéletek ennek megfelelően rendkívül szigorúak voltak: a hadbíróság két halálos ítéletet hozott, a polgári pedig 30–60 évi börtönöket osztogatott. Ugyanakkor Magyarországon 18 embert ítélték halálra, s ebből héten az ítéletet végre is hajtották.

A könyv utolsó fejezete a jakobinus-mozgalom következményeit vizsgálja. 1795 után a rendőrség mindenhatósága még fokozódott, hovatovább a kormányzati szervek iránymutatása alá kerültek. A rendőrség veszi kezébe a cenzúra-ügyeket, s ő a gazdasági rendszabályok végrehajtója. A terror egyre fokozódik: immár nemcsak a „jakobinusokra”, hanem a volt jozefinistákra is kiterjed. A szabadkőműves páholyokat bezárják, újra életbe léptetik a halálbüntetést. Az ateista és felvilágosult gondolkodású tanárokat elbocsátják, s hogy a veszélyes szabadgondolkodás ellen felvértezzék az ifjúságot, a nevelésbe újra bevonják az egyházat. Mindezzel azonban — mondja Wangermann — nem tudták az általános elégedetlenséget leserelni, sem pedig az elnyomott osztályok szabadságra törekvését elfojtani. Bár a rendőriminiszter 1801-ben azt jelentette, hogy Ausztriában minden csendes, — ez a csend nem a beletörődés, hanem az újabb harcra való felkészülést takarta.

Részletesen ismertettük Wangermann könyvének gondolatmenetét és eredményeit, mert azokat igen jelentősnek érezzük. Könyvében sikerrel rajzolta meg azt a folyamatot, mely számos összetevő eredményeként végül is az 1794-es eseményekhez, az osztrák és a magyar jakobinus perhez vezetett, s közben eddig figyelemre nem méltatott, fontos rész-

letekkel gazdagította ismereteinket az 1790-es évek társadalmi megmozdulásairól. Wangermann munkájának tengelyén II. Lipót politikájának jellemzése áll, s megítélésünk szerint könyve legérdekesebb részei közé tartozik, amikor nagy anyag felvonultatásával ismerteti az uralkodó törekvéseit, gyakorlatias észjárását és nagy taktikai érzéket eláruló terveit. Egyetértünk azzal, amit Wangermann Lipót törekvéseiről mond, kétéves uralkodásának eredményeit azonban még az óvatos megfogalmazásaiban sem látjuk teljesen bizonyítotttnak. Azért, mert az uralkodó úgynökei dicsekedve említik bizalmas jelentéseikben, hogy száz vagy ezer embert nyertek meg őfelsége számára, még nem következik, hogy az így is volt. Legalább is magyar viszonylatban, ahol ezeket a jelentéseket alkalmunk volt közelebből ellenőrizni, azt láttuk, hogy a nagyhangú kijelentések mögött nincs realitás. Nem valószínű, hogy osztrák viszonylatban más volna a helyzet, hiszen gyakran a személyek is ugyanazok. Semmi sem indokolja, hogy Gotthardi jelentéseit késpénznek vegyük, ahogy magáról Gotthardiról sem mondánánk, hogy „a jozefinista reformpolitika meggyőződéses magyarországi képviselője” volt (10. l.). Elvtelen rendőrágens volt, aki hajlandó lett volna Ferencet is kiszolgáltatni, ha ez módot ad erre. Levelezői sem voltak mind jozefinisták, vagy „az arisztokratikus rendszerrel szembenálló elemek”, annyira nem, hogy még arisztokrata is akadt köztük. Gabelhofer abbé, aki a szabadkőművesekről küldözgette szorgalmasan jelentéseit, ugyanúgy nem sorolható az elvű jozefinisták közé, ahogy Hoffmann Alajos sem (11. l.), aki pályája kezdetén a pesti egyetem haladó gondolkodású professzorait jelentette fel egymás után. Ezek az emberek legfőképpen a saját nevükben beszéltek, ahogy, meggyőződésük szerint, a megrendelésre készült röpiratok sem a közhangulatot fejezték ki. Martinovics II. Lipót mellett írt röpirata, melyben az uralkodót nagy törvényhozóként ünnepli, ugyanebbe a kategóriába sorolható.

Ebből a szempontból is sajnálatos, hogy a szerző munkájában nem foglalkozik Lipót politikájának magyarországi kihatásaival: itt talán világosabban megláthatna volna azt, hogy ezekre a konfidens jelentésekre nem szabad túlágoosan építeni. De ezen kívül is más volt Lipót politikája az örökös tartományokban és más Magyarországon. Magyarországon csak arra törekedett, hogy az 1790-ben az elszakadás szélén álló országot megtartsa a Monarchia keretein belül és biztosítsa a dinasztia uralmát. Mivel pedig a függetlenségi törekvéseket a köznemesség képviselte (nem az arisztokrácia, ahogy egy helyen tévesen mondja), s törekvéseikkel a nem-nemesek is rokonszenveztek, köztük a jozefinisták is, Lipót velük szemben az arisztokráciát és az udvart szolgamódrá kiszolgáló egyházat segítette nyercgte. Ugyanakkor, amikor Ausztriában a felvilágosodás és jozefinizmus híveit állítja az élre, Magyarországon eltávolítja a kancelláriából Pászthory Sándort, a reformer köznemesség legeszesebb képviselőjét, hogy helyébe a mereven klerikális és reakciós, de az udvarhoz mindenképpen hű Lányi Józsefet tegye. Felmenti Oreczy Józsefet, 1790-ben a patrióta reformer nemesség vezérét, s a helytartótanácsba és kancelláriába visszakerülnek a József alatt kiszorult reakciók: Okolicsányi püspök, Máncsik Antal és Makó Pál kanonokok, majd báró Mednyánszky János, ez a pénzért mindenre kapható reakciós arisztokrata. Balassa József, az illír kancellár sem volt „vezető jozefinista”, ahogy Wangermann véli (87. l.), megrögzött arisztokrata volt, minden haladás esküdt ellensége, de lojális az uralkodóházhoz, ha kell, a hazaárulást is vállalva. A főurak és egyháznagyok nyomában pedig ott tolonganak a volt jezsuiták, teljesen kezükbe kerfítik a pesti egyetemet, ők töltik le a cenzori tisztségeket, ahogy ők irányítják az ország politikai és szellemi életét.

Igaz, a nem-nemesek törekvéseit Magyarországon is felkarolta Lipót. 1790-ben megbízottai sorra járták a megyéket, s tüzeltek a parasztokat földesuraik ellen, a király támogatásával biztatva őket. Ugyanakkor megszervezték a polgárok mozgalmát is: a városok egységes kérvényekben tiltakoztak az elhatalmasodó nemesi önkény ellen, folyamodásokkal halmozták el az uralkodót, hogy az kinyilváníthassa: törekvéseiket pártolja. Mindez azonban csak taktika volt, s a porosz királlyal kapcsolatba lépett, kardját csörtető magyar nemesség megijesztésére szolgált, ugyanúgy, ahogy az illír kancellária felállításával is a magyar rendeket akarta térdre kényszeríteni. Ez is, az is a „divide et impera” elvének megvalósítása volt. Ezért amikor a reichenbachi szerződésben kiegyezett a porossal, és ezzel kihúzta a talajt a magyar rendek függetlenségi mozgalma alól, — nem kívánta a megbékülő nemességgel való viszonyát azzal felzavarni, hogy továbbra is felkarolja a nem-nemesek törekvéseit. Magára hagyta a kicsiny, Ausztriához mérten is elmaradott polgárságot, a jobbágyságot pedig kiszolgáltatta földesuraiknak. A nemesség annak fejében, hogy feladta függetlenségi törekvéseit, II. Lipóttól teljhatalmat kapott jobbágysai felett. Uralkodása tehát Magyarországon végező eredményében a feudalizmus József előtti formáinak restaurációját eredményezte, tanulságként hagyva az elkécsesedett demokratáknak, hogy a társadalmi haladás csak független nemzetállam keretein belül valósítható meg.

1791 végén Lipót újra megkezdte az agitációt a magyarországi parasztság körében, s ügynökei itt is az országgyűlési képviselőket követelésére buzdították a népet. Hogy azonban ez csak az abszolutizmus ellenében újra fellobbanó köznemesi ellenállás letörését szolgáló taktikai fogás, a francia forradalom vitorlájából a szelet kifogni akaró manőver része volt-e csupán, vagy komolyabb elgondolások is voltak mögötte, nem tudjuk eldönteni. Lipót alig három hónap múlva meghalt, bizalmas feljegyzéseit fia elégette, terveit pedig magával vitte a sírba.

Ferenc politikájának megnyilatkozásai már teljesen azonosak Ausztriában és Magyarországon. Mivel azonban Magyarországon a jozefinisták, a reformerek már amúgy sem rendelkeztek hatalommal, s a reakció uralma biztosítva volt, Ferenc teljesíthette a nemesség néhány kívánságát, így mindenekelőtt az illír kancellária felosztását. Talán ez is oku annak, hogy uralmához olyan nagy reményeket fűztek, még a reformerek is, igaz, hogy csak néhány hónapig.

Végül Wangermann-nak az osztrák jakobinus-mozgalomról szóló, számos eddig ismeretlen részletet feltáró leírása érdekesen és egybehangzóan egészül ki azzal, amit a magyarországi összeesküvésről és perről tudunk. Az, hogy Magyarországon a mozgalom radikálisabb és szervezettebb volt, nyilván összefügg azzal, hogy a reakció már korábban megkezdődött, a célok kikristályosodására, a szervezkedésre tehát több idő jutott. Az viszont, hogy — szemben az osztrák elégedetlenekkel — a magyarországi mozgalomban olyan nagy számmal találunk nemeseket, a társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség gondolatának egymásrautaltságára figyelmeztet. Tudjuk, ebben a formájában a probléma Ausztriában ismeretlen volt.

Mindent összevéve, Wangermann könyve éles fénnel világít be az 1790-es évek Ausztriájának társadalmi és kormányzati problémáiba, s eredményei a magyarországi fejlődés megismeréséhez is értékesen járulnak hozzá. Ugyanakkor könyve újabb figyelmeztetés: mennyi a mulasztásunk és a tennivalónk a korszak megismerése terén.

BENDA KÁLMÁN

AMBROGIO DONINI:

KOROK, VALLÁSOK, ISTENEK

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1960. 350 l.)

A német, francia és főként szovjet vallástörténészeknek magyar nyelven eddig megjelent munkáihoz most egy olasz vallástörténésznek, *Ambrogio Donini*-nek, a római egyetem neves professzorának „Korok, vallások, istenek” c. kitűnő, több szempontból egészen eredeti műve csatlakozik.

Ami Donini könyvét kiemeli a hasonló tárgyú magyar nyelven eddig megjelent művek közül, az elsősorban mesteri módszere, eredeti témafelfogása és -feldolgozása. Donini a marxista valláskritikai módszert követi, amelynek lényegét találozva így fogalmazza meg: „... a földről kell kiindulnunk ahhoz, hogy megértsük az eget” (48. l.), vagyis: a mindenkori vallási eszmékben közvetett és tökéletlen formában ugyan, de meghatározott társadalmi struktúrák és tapasztalatok tükröződnek. A földön tehát annyi vallás van, ahány alapvető fejlődési szakasza van az emberiségnek, és nem annyi, ahány nemzetség, törzs, nép vagy nemzet létezik. Nem úgy áll tehát a dolog, hogy az egyiptomiaknak vagy babilóniaiaknak, a görögöknek vagy a zsidóknak, az indiaiaknak vagy a kínaiaknak *egyetlen* vallásuk van, hanem vannak vallások, amelyek az egyiptomi vagy mezopotámiai, a görögországi vagy a palesztinai, az indiai vagy a kínai rabszolgaság, ill. hűbériség időszakából valók. Éppenígy nincsen *egyetlen* keresztény vallás sem! A kereszténységnek is annyi történeti formája van az őskereszténységtől a katolicizmuson át egészen a protestantizmusig, ahány fejlődési szakaszon a keresztény közösségek kétezeréves történetük alatt átmentek.

Ahhoz, hogy a vallástörténetnek ezt a gyökeresen új koncepcióját keresztülvigye, Donininek szét kellett rombolnia mindazokat a vallásos-idealista elképzeléseket, amelyek az egységes vallástörténeti fejlődési folyamatot tagadva, megkísérelnek különbséget tenni akár a vallás és a mágia, ill. a babona, a természeti és a történeti vallások, akár a politeista és monoteista s nem utolsósorban az „igaz” és a „hamis” vallások között (21—24. l.). Így jön létre az egyetemes vallástörténetnek az a nagyszabású szintézise, amely egységes képbe foglalva tárja elénk a legkülönbözőbb vallások történetét

a kezdetleges vallási kultuszoktól egészen az őskereszténységig, amely minden eddigi vallástörténeti munkánál sokoldalúbban és meggyőzőbben mutatja be azt a törvényszerű és szigorúan történeti folyamatot, amely a kereszténység kialakulásához vezetett.

Próbáljuk fölvezetni Donini könyve nyomán az egyetemes vallástörténetnek ezt a primitív vallási kultuszokban kezdődő és a kereszténységben tetőződő folyamatát. Donini könyvének kiindulópontja az, hogy: „A vallás nem az emberrel együtt született meg” (25. l.), hanem csupán az alsópaleolitikban, a neandervölgyi emberrel alakult ki a totemizmus formájában (29. l.). Az első kezdetleges munkaeszközökkel megjelenik a *mandában*, ebben a titokzatos hatalomban való hit, amely már nem kizárólag anyagi, de mindig és kizárólag anyagi testekben nyilvánul meg (61. l.). A szellemhit, az animizmus a termelőerők fejlődésének viszonylag magas fokán, az osztálytársadalom kialakulásának küszöbén tűnik fel (65. l.). Mint látnivaló, Donini gyökeresen szakít azzal a vallástörténetben évtizedekig uralkodó irányzattal, amely *E. B. Tylor* angol antropológus nyomán az animizmust, ill. revidált formában az animizmust, preanimizmust stb. teszi a vallásfejlődés élére, s ehelyett — *N. J. Marr*, *V. N. Gyakov* és *N. M. Nyikolszkij* nézeteihez hasonlóan, s úgy véljük, megalapozottan — a totemizmus elsőse mellett tör lándzsát.

A totemizmus és az animizmus alapjain indul meg a vallások történelmi fejlődése azoknál a népeknél, amelyek a magántulajdon, a személyi hatalom és a rabszolgaság, majd a hűbériség szakaszába léptek, tehát az egyiptomiaknál, mezopotámiaiaknál, a görögöknél, zsidóknál, rómaiaknál, indiaiaknál, kínaiaknál és araboknál. A szerző ragyogó okfejtéssel mutatja ki az egyiptomi vallás totemista alaprétegét, a mitológiákból, Hórusz és Szet harcából kihámozható politikai küzdelmet s megfordítva: a politikai küzdelmek mitológiai tükröződését Amon-Ré, majd Áton kultuszában (84—90. l.) s végül a rabszolgaság fejlődésének csúspontján a megváltás misztériumának Ozirisz és Isis alakjához való kötődését (93—94, 101—105. l.). Az asszír-babilóni vallásban szintén fölfedezhetők az egyiptomi vallásra jellemző fejlődési fokok: a totemizmus, az úristen fogalmának kialakulása különösen Mardukkal kapcsolatban, a Tammuz-Istár misztériumkultusz (109—110, 115—120. l.). Az asszírok és babilóniaiak a zsidókkal való történelmi kapcsolat révén már kész mítoszokat is közvetítettek a zsidóknak, így pl. az első ember teremtésének és bűnbeesésének, az özönvíznek, Bábel tornyának a mítoszát (111—115, 120—126. l.). Marduk húsvéti misztériumai pedig a rabszolga-király egynapos uralmával s aztán halálra vesszőzésével és megfeszítésével már a keresztény típusú váltsággkultuszhoz vezetnek bennünket (126—127. l.).

A görög vallási fejlődés rajzában a totemizmus és a matriarchátus nyomainak kimutatása, majd pedig a társadalmi dualizmusnak megfelelő vallási dualizmus, az olümposzi istenek és a szolga istenek, Déméter és Dionüszosz kultuszának elkülönülése érdekelhet bennünket (139—149. l.). Ez utóbbiakkal ismét a keresztény típusú váltsággkultuszokhoz érkezünk.

A zsidó vallás fejlődése nyomról-nyomra követi a többi hasonló típusú keleti vallás fejlődését. Hogy természetfölötti kinyilatkoztatásról szó sincs, hanem csupán a gazdasági, társadalmi fejlődés fantasztikus kivetítéséről a vallás szférájába, világosan mutatja a tűzparancsolat fejlődésének története (165—171. l.). A zsidó vallásban is éppennygy megtalálható a totemizmus, a többistenhit (156—164. l.), mint a többi keleti vallásban. A többistenhitet csak a VII. század vége felé, az ún. Józsiás-féle reformmal kezdi felváltani az egyistenhit. A messiáshit a politikai függetlenség elvesztése után a zsidó népre szorítókozó merőben politikai, vallási felszabadítás reménye volt, mely az ún. apokaliptikus irodalomban tükröződött (226—233. l.). Ez a megváltáshit a rabszolgaság fejlődésének csúspontján áttért más népekre is, és a zsidótól eltérő formák közt mint a nyomortól, a fizikai és lelki szenvedéstől, a rabszolgaság bilincseitől való misztikus megváltáshit jelentkezett (172—175. l.). Ezzel viszont már ott állunk a kereszténység kapujában.

A kereszténység kialakulását, létrejöttének különböző történeti körülményeit és tényezőit Donini részletesen tárgyalja (202—239. l.). Bár a részletekben sok éleselméjű és eredeti megállapítást tesz, eredményei lényegileg megegyeznek a szovjet vallástörténészek közismert eredményeivel, úgyhogy ezek ismertetésétől most eltekintünk. Viszont a szélesebb magyar olvasókörönség Donini könyvéből kap először részletes ismertetést az 1947 óta felfedezett holt-tengeri tekercsek nyomán (240—260. l.) a kereszténység kialakulása egyik legfontosabb tényezőjéről, a Khirbet Qumrán-i Új Szövetség szektáról és legendás alapítójáról, az Igazság Tanítójáról. Az i. e. II. és i. sz. I. században tevékenykedő szekta a kereszténységhez hasonlóan már szembenáll a hivatalos zsidó vallással annyiban, hogy a zsidó néppel kötött *régi* szövetség helyett egy *új* szövetség eszméjét hirdeti, amelynek közvetítője egy kb. 100 évvel Krisztus előtt élt s mártír-, sőt valóságilag keresztthalált halt, majd feltámadt kivételes személyiség, az Igazság

Tanítója vagy Doktora (264—268. l.). Viszont a kereszténységtől is különbözik még annyiban, hogy nincs meg benne az egyetemes emberi megváltás eszméje (271—273. l.). Ezt a vonását nyilván azután vette fel a szekta, hogy Jeruzsálem elfoglalása, i. sz. 70 után kénytelen volt a judeni sivatagot, sőt magát Palesztinát is elhagyni, s görög-római környezetbe kerülve az eredetileg csak a zsidó népre szabott megváltáshitét a görög-római világ népeire is kiterjesztette (271—273. l.).

Anélkül, hogy a végtelenül komplikált és sokágú qumráni kérdésbe belebonyolódnánk, mégis fel kell vetnünk Donini előadásával kapcsolatban néhány kritikai szempontot. Itt elsősorban nem az esszéus és az Új Szövetség szekta megkülönböztetésére gondolunk (271—273. l.), amin már alig lehet vitatkozni, hanem az Igazság Tanítója alakjának megrajzolására. Donini itt teljesen *A. Dupont-Sommer* és *J. M. Allegro* túlzó és önkényes értelmezését követi. Az eredeti szövegekben, a Habakuk-kommentárban, a Náhúm-törredékben és a 37. zsoltár kommentárjában azonban nincs szó az Igazság Tanítója megöletéséről, még kevésbé keresztthaláláról vagy feltámadásáról. Működésének időpontja tekintetében is százéves distancia (i. e. 167—63) van a különböző tudósok felfogásában. A szekta hitrendszerében az Igazság Tanítója korántsem foglalta el azt a központi helyet, amelyet Krisztus az őskereszténységben. Viszont egyet kell értenünk Donininek az ún. mitológiai iskolát illető bírálatával, s alapjában véve helyeselhetjük azt a rekonstrukciós kísérletét is, amellyel a mítosz és a valóság határán igyekszik elhelyezni a Jézus-képet és -legendát (274—287. l.). (E felé a felfogás felé hajlik *J. A. Lencman* is A kereszténység eredete c. művében [Budapest, 1960. 203. l.], míg *Akos Károly* nemrég megjelent Vasárnap c., különben is teljesen heterogén anyagú könyvében [Budapest, 1961] még mindig a mitológiai iskola régi álláspontját osztja.) Csak helyeselhetjük az újszövetségi könyvek genezisének Donini által való fölvetését is (258, 272—273, 278. l.), hiszen ekörül még sok a tisztázatlan kérdés, és az egyes marxista kutatók álláspontjában is számottevő különbségek mutatkoznak. Itt elsősorban nem a szinoptikus evangéliumok vonalán várhatók új eredmények, bár Doninnek a Máté-evangélium eredeti arámnyelvűségére vonatkozó, Lencmannal ellentétes (i. m. 31. l.) sejtése (258. l.) is könnyen beigazolódhat, hanem főként a János-evangélium és az ún. apostoli levelek, valamint Qumrán kapcsolata terén.

Donini könyvének befejező fejezetében Buddha, Konfucius és Mohamed vallását elemzi. A buddhizmus — ha nem is tudatos de — objektíve reakciós válasz a társadalmi igazságtalanság és az egyenlőtlenség súlyos problémájára, a nem-ellenállásnak, minden kollektív és egyéni tevékenység feladásának elmélete (292. l.). A konfucianizmus azzal, hogy tanításának középpontjába az emberek közti, a családi és társadalmi kapcsolatoknak az igazság, a tehetség és az erkölcs alapján való szabályozását állította, egyideig bizonyos haladó szerepet töltött be a feudális barbárság világában (300. l.). A mohamedanizmus pedig nem más, mint az arab világ vallási és politikai egyesítésének programja, s emellett eszköz az uralkodó osztály kezében a néptömegek igában tartására (305—306. l.).

Ami végezetül Donini magyar kiadását illeti, *Nyilas Vera* fordítása — néhány értelemzavaró hibától (61, 96, 164. l. stb.) eltekintve — világos, pontos, kifejező, irodalmilag stilizált. Az irodalmi apparátus is általában kifogástalan. *Tertullianus* De praescriptione haereticorum c. művében azonban a *praescriptio* eredetileg jogi terminus, amelyet magyarra *elévüléssel*, ill. szabadabban *elutasítással*, *megcáfollással* lehet fordítani, de semmiképp sem *korlátozással* (215*). A könyvhöz mellékelt név- és tárgymutató jól használható. A 20 oldalnyi műmelléklet pedig szinte önálló értéke a könyvnek. Dícséret illeti a nyomdát is a gondos nyomásért és művészi kiállításért.

A Gondolat Kiadó vallástörténeti kiadótevékenysége igen helyes úton halad, amikor a szigorú tudományosságot komoly, tárgyilagos hangnemmél és vonzó, népszerű előadással párosító könyvek kiadására törekszik.

BELLÉR BÉLA

SCHEIBER SÁNDOR

MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ FELIRATOK A III. SZÁZADTÓL 1686-IG

(Budapest, 1960. 365 l.)

A magyarországi zsidó feliratok kiadása nemcsak hazai szempontból nézve úttörő munka, hanem a zsidóság európai története szempontjából is jelentős vállalkozás. Scheiber könyvétől eltekintve ugyanis eddig — tudunkkal — csak a spanyolországi zsidó feliratok kiadása látott napvilágot (*F. Cantera — J. M. Millas*: Las Inscripciones Hebraicas de España. Madrid. 1956).

A zsidóság magyarországi történetének kutatása csaknem 100 éves múltra tekintethet vissza. 1864-ben ismertette Rómer Flóris az intercisai követ — a zsidóság ma ismert legrégebbi emlékéit a honfoglalás előtti Magyarország földjén —, bár e felirat zsidó vonatkozása akkor még nem nyert megállapítást (Arch. Közl. IV. 60. Nr. XXVIII.). Azóta Kohn Sámuel és mások jelentős tevékenységet fejtettek ki a magyarországi zsidóság történetének kutatásában, a legújabb kutatások tükrében azonban eredményeik jelentékeny részben túlhaladottakká váltak. Scheiber könyve egyfelől tudománytörténeti szempontból nagyon jelentős, mert pontosan regisztrálja az eddig végzett kutatások eredményeit, másfelől — és főleg — annak az új és gazdag anyagnak a felsorakoztatása és értelmezése következtében, mely jelentős részben éppen a szerző kutatásai nyomán vált ismertté.

Scheiber könyve a zsidóság magyarországi történetének három korszakát öleli fel: az ókort, a középkort és a török hódoltság korát. Különösen gazdag az új, eddig nem ismert vagy helytelenül olvasott feliratok közlése tekintetében az ókort tárgyaló rész. Az esztergomi és az aquincumi, valamint az egyik dunaújívárosi feliratot javított kiadásban közli a szerző, és ennek megfelelő új magyarázatokkal kíséri. Közli továbbá — helyesen — az oescusi sírkövet, melyen egy Jozes nevű személy magát Maximinus Pannoniusz fiának mondja. Ennek a feliratnak itt kapjuk először a helyes szövegét, mert a Dobó-féle olvasatból nem tűnt ki sem a név, sem pedig az, hogy emelője Archisynagogus volt. A brigetioi Bar Kochba-érem kapcsán bemutatja a szerző Pannonia és Judaea kapcsolatát, különösképpen az utolsó zsidó szabadságharc leverésekor. Érdekes, hogy a pannoni zsidó feliratokon héber szövegek vagy betűk nem találhatók, ellentétben más római tartományok zsidó felirataival, melyeken nem egyszer összefüggő héber szövegek is olvashatók.

A középkorból fennmaradt magyarországi zsidó feliratok egytől-egyig héber nyelvűek. Az irodalmi és jogi jellegű dokumentumok alapján a szerző felsorolja a középkorban fennálló zsinagógákat és temetőket, ami azért fontos, mert ezek az adatok útmutatást nyújtanak arra vonatkozóan, hogy a jövőben honnan várhatók esetleg zsidó feliratos emlékek. Eddig Budáról, Nagyszombatból, Szokoláról és Sopronból kerültek elő középkori zsidó feliratok. Ezek közül többnek a megfajtése és első kiadása a szerző érdeme. Tartalmi szempontból legértékesebbek a nagyszombati kövek, melyeket 1862-ben a szeredi kapuból bontottak ki. Ezek a német megszállás idején sajnos elpusztultak, úgyhogy szövegüket Deutsch Henrik nyomán (Arch. Közl. VI. 1866. 104. sk. 1.) volt kénytelen közreadni Scheiber, bár olvasatukban sokszor kételkedik. E feliratok, valamint héber kódexmaradványok (melyeknek felkutatása ugyancsak a szerző érdeme: Magyar Könyvszemle, LXXIII. 1957. 105. sk. 1.) némi képet nyújtanak a középkori magyar zsidóság szellemi életéről is.

A török hódoltság korából maradt fenn a legtöbb héber felirat (83 sírkő és 4 egyéb feliratos tárgy). A sírkövek túlnyomórészt a felszabadulás utáni romtalanítás és újjáépítés során kerültek elő. Elolvasásuk és közzétételük most történik meg először. A legkorábbi hódoltsághoz tartozó sírkő 1539–40-ből való; németajkú zsidóság bejövételére vall, hogy héber neveken kívül kizárólag német nevek fordulnak elő a mohácsi vész utáni zsidó feliratokon. A köveket egy-egy feliratos menyasszonyi gyűrű, díszkard, pecsétnyomó és függő egészíti ki. A pecsétnyomóról szóló legendát (mely szerint a népvándorlás korából származik) a szerző végleg megcáfolja.

A gazdagon illusztrált, ízléses kiállítású könyvet több mutató és német nyelvű összefoglalás teszi jól használhatóvá. Kohn Sámuel műve óta Scheiber könyve a legfontosabb forrásmunka a magyar zsidóság történetéhez.

FERENCZY ENDRE

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A tanári tagozat újjáalakulása

1962. április 13-án a Társulat tanári tagozata *Székely György* főtítkár elnöklete alatt ülést tartott. *Székely György* beszámolt a közgyűlés óta eltelt időszak munkájáról, a Társulat titkárságának ügyköri beosztásáról, s közölte, hogy az elnökség határozata értelmében *Szabad György* lemondása miatt a titkárságot a tanári tagozat elnökével kell kiegészíteni. Ismertette *Székely* főtítkár a Társulat ez évi programját. A tanári tagozat munkájával kapcsolatban közölte a Társulat, a Művelődésügyi Minisztérium Központi Oktatási Főosztálya, a KPTI és a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium által 1962-re kiírt pályázatok témakörét és hangsúlyozta, hogy a második (pedagógiai) témakörön belül olyan kérdések kerülhetnek megtárgyalásra, mint amilyen a társadalmi haladás, az osztályok fogalmának megértése stb.

Székely főtítkár megnyitóához elsőnek *Vörös István* szólt hozzá. Visszatekintve az elmúlt esztendőkre sajnálattal állapította meg, hogy a tagozat — régebbi aktív és magas színvonalat képviselő munkája után — elsorvadt, ami annál sajnálatosabb, mert az oktatási reformmal kapcsolatban a tagozat egyik legfontosabb feladatát, a tanártársadalom egységes állásfoglalásának kialakítását nem tudja idejében megoldani. *Csatáry Mária* hozzászólásában a feladatok közül különösen a szakkörök patronálását, a telefonon és levélben történő konzultáció megszervezését, a gyakorló és első évűkben tanító tanárokkal való foglalkozást emelte ki. *Waculik Margit* rámutatott arra, hogy — a pedagógusok jelenlegi elfoglaltsága mellett — a Társulatnak az előadások kivonatainak sokszorosításával, a Századok megjelenésénél rövidebb időközökben készülő bibliográfia megküldésével kellene a tudományos intézetek és a pedagógusok közötti kapcsolatot ápolnia.

Besnyő Miklós a történelemtanítás módszertani kézikönyve kérdését vetette fel hozzászólásában. Az ilyenirányú érdeklődés ellenére a három évvel ezelőtt elindított munkálatok, úgy látszik, teljesen elakadtak. *Szaboles Ottó* megállapította, hogy a tanári tagozat esetében nem a tanárok érdeklődése, hanem az irányítás sorvadt el, s ezért a tagozatnak vonzó munkaprogramot kell összeállítania. Tájékoztatót adott reform történeti oktatásra vonatkozó munkálatainak állásáról. Befejezésül rámutatott: arra kell törekedni, hogy a tanárok forumot kapjanak a Társulat keretén belül. *Szebeny Péter* hozzászólásában hangsúlyozta: elfogadhatatlan az a szemlélet, amely a tanárokat a kutatóknak igyekszik alárendelni. A kutató és tanár közti viszony csupán kölcsönösség alapján alakulhat ki egészségesen. A tanári tagozatnak csak akkor lesz vonzóereje, ha nem hullgató testület, hanem munkaszervezet, amely elsősorban azokat a kérdéseket igyekszik feldolgozni, amelyek főképpen a tanárok munkáját igénylik (történelemtanítás módszere, történelmi olvasókönyvek stb.). Ilyen munkaszervezet nagy vonzóerőt gyakorolhat, s ezen belül az általános és középiskolai tanárok együttesen működhetnek. *Csillag Miklós* rámutatott arra, hogy a történelemtanítást intenzívebbé kell tenni; nemcsak a tanárokat, hanem a diákokat is be kell vonni az aktív kutatómunkába (visszaemlékezések gyűjtése, bibliográfiai készítése stb.). A tanári továbbképzésnek differenciáltabb formáját kellene kialakítani. *Halmágyi Sándorné* felszólalásában javasolta, hogy építsen ki a tagozat iskolánkénti aktív-hálózatot. *Cz. Rév Ágnes* ezzel kapcsolatban a régi tanári lista felülvizsgálatára hívta fel a figyelmet. Rámutatott arra, hogy fontos lenne az érettségi tételek megvitatása a tagozat keretében. *Bánki László* felszólalásában a technikum tankönyvekkel foglalkozott. *Köves Károly* mint a módszertani kézikönyv kijelölt szerkesztője *Besnyő Miklós* felszólalására válaszolva előadta, hogy a módszertani kézikönyv a Tankönyvkiadó Vállalattal történő szerződés megkötése miatt késik.

Ezután *Eperjessy Géza* ismertette a jelölőbizottság (tagja *Borsányi Károly* és *Köves Károly* volt) javaslatait. A jelölőbizottság szükségesnek tartja, hogy a tagozat munkáját munkacsoportok szerint szervezze meg és hét munkacsoportot javasolt (1. ál-

talános iskolai, 2. gimnáziumi és technikumi, 3. szakmódszertani, 4. helytörténeti, 5. szakköri, 6. tantervi és tankönyvi, 7. művészettörténeti).

Halmágyi Sándorné, Waczulik Margit, Szabolcs Ottó hozzászólásai alapján a jelenlévők a következő munkacsoportok szervezését fogadták el: 1. ált. iskolai, 2. középiskolai, 3. technikumi, 4. felnőttoktatási, 5. szakköri. Ezután a jelölőbizottság javaslata alapján megválasztották a tanári tagozat választmányát.

A szavazás eredménye:

A tanári tagozat elnöke: Unger Mátyás.

A tanári tagozat választmányi tagjai: Besnyő Miklós, Bíró Sándor, Csillag Miklós, Eperjessy Géza, Farkas Márton, Gerlóczy Andrásné, Gyapay Gábor, Nagy Erzsébet (Ságvári gimn.), Nagy Gábor, Philipp Iлона, Szabolcs Ottó, Veress Judit, Vértess Róbert, Vörös István.

Az ülés Székely György főtitkár zárszavával ért véget.

A tanári tagozat választmányának ülése

1962. május 9-én a Társulat tanári tagozata *Unger Mátyás* elnöklote alatt ülést tartott, melynek tárgya a tagozat programjának megtárgyalása volt.

A tanári tagozat programját *Unger Mátyás* ismertette. A program — a tanárok munkájának megfelelően — az 1962/63. tanévre készítendő el, s három fő programpont köré csoportosítható: 1. továbbképzés, előadások, 2. a tanárok tudományos munkájának támogatása és végül 3. néhány gyakorlati kérdés.

1. A tanári továbbképzés elvi szempontja az, hogy kevés, de a kérdés leghivatottabb ismerői által tartott előadást és ankétot (félóvenként két előadást és egy ankétot) tartson a tagozat időszerű, az oktatásban is felhasználható témák köréből (előadások: Károlyi Mihály, A személyi kultusz; A magyar függetlenségi harcok; — ankétok: az NDK által megküldött oktatófilmekről, a megjelent egyetemi tankönyvekről).

2. A tanárok tudományos munkájának első területét a történelemoktatás módszertana jelenti. Ezzel kapcsolatban utalt *Unger Mátyás* az április 13-i ülés jelölőbizottságának előterjesztésére és javasolta, hogy a munkacsoportok iskolatípusonként alakuljanak meg. A kisebb módszertani tanulmányokat a Történettanítás, a nagyobb (1—2 íves) tanulmányokat az új Országos Pedagógiai Intézet (OPI) adhatná ki. A történet-tudomány művelése szempontjából a legtöbb eredményt ígérő terület a helytörténet. Ezzel kapcsolatban utalt a Hazafias Népfront szerepére és arra, hogy a tanári pályázatot az 1962. évre már meghirdették. Különleges működési területeként jelentkeznek a szak-körök (ezeknek patronálását új formában kell megszervezni), a konzultációk (amennyiben ilyen igény felmerül) s az Országos Levéltár segítségével szervezhető, egy-egy kérdést bemutató vándorkiállítások rendezése.

Végül néhány gyakorlati kérdést vetett fel. Megállapította, hogy a tanári tagozat jelenleg a budapesti tanárok fóruma, s ha elsőrendű feladatnak látszik is a budapesti szervezet megerősítése, gondolni kell a tagozat vidéki munkájának kiépítésére és fokozottabban kell bevonni az általános iskolákban működő történelemtanárokat. A megoldandó feladatok közé tartozik, hogy a tanári tagozat valamely folyóirat hasábjain megfelelő fórumhoz jusson. Befejezésül *Unger Mátyás* a tanári tagozat külföldi kapcsolatainak kérdésével foglalkozott és annak a reményének adott kifejezést, hogy az NDK tanáraival 1963 folyamán a cserét meg lehet szervezni.

Unger Mátyás referátumához elsőnek *Nagy Erzsébet* (Ságvári gimn.) szólt hozzá. Többek között javasolta, hogy vegyék fel az előadások programjába a gyarmati népek történetének kérdését. *Benyő Miklós* a szomszéd népek történetének ismeretét elősegítő előadások jelentőségére mutatott rá. *Farkas Márton* az előadott programmal egyetértett, és rámutatott arra, hogy a tanári tagozat a program megvalósításával gazdájává válhatna a tanárok tudományos munkájának is. Felszólalásának második részében ismertette a Deutsche Historiker Gesellschaft által felvetett cserelátogatás megvalósításának lehetőségét és rámutatott arra, hogy a magyar—csehszlovák történész vegyesbizottság határozatot fogadott el közös történész-vándorgyűlések rendezésére vonatkozólag. A határozat megvalósítását a Társulatnak kellene előmozdítania.

Szabolcs Ottó hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a tanárok kutatómunkáját fokozottabban fel kell karolni (a tanári pályázat kiírása ennek csupán első lépése), s a tanárok részére megfelelő fórumot kell teremteni. Rámutatott arra, mennyire szükséges lenne egy, a népi demokratikus országok történetoktatását összehangoló nemzetközi konferencia megrendezése. *Csatáry Mária* véleménye szerint a tanári tagozat aktív működése sokkal jobb eredményeket érhet el, mint a megszüntetett módszertani tanács.

Bíró Sándor hozzászólásában az előadások közt a legújabb tudományos eredmények ismertetését tartotta szükségesnek, mert a pedagógusok elfoglaltságuk miatt ehhez nem jutnak hozzá.

Csillag Miklós örömmel üdvözölte a programot. Kiegészítésként a kiadványok területén filléres magyar nyelvű forráskiadványok (Anonymus, Rogerius stb.) megjelenését, tanulmányi kirándulások megszervezését és az év legfontosabb tudományos monográfiájával foglalkozó ankét megrendezését javasolta. *Gerlóczy Andrásné* felszólalásában az általános iskolai tanárok bevonásának szükségességét hangsúlyozta.

A felszólalásokra *Unger Máttyás* válaszolt. Megköszönte az elhangzott javaslatokat, s azokkal túlnyomórészt egyetértett. A munkacsoportok felelőseire tett személyi javaslatait a jelenlevők elfogadták. Ezek szerint az általános iskolai munkacsoport felelőse *Gerlóczy Andrásné*, a középiskolaié *Nagy Erzsébet*, a technikumé *Waczulik Margit*, a felnőttoktatásé *Filla István*, a szakkörié *Gyapay Gábor* lett.

A székesfehérvári történész vándorgyűlés

A Magyar Történelmi Társulat, a Művelődésügyi Minisztérium Középfokú Oktatási Főosztálya, a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet, a Fejér megyei Tanács VB Művelődési Osztálya Székesfehérvárott 1962. május 16—18. között történész vándorgyűlést rendezett. A vándorgyűlés első napján az ülést *Karcagi Gyula*, a Fejér megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztályának vezetője nyitotta meg. Üdvözölte a megjelenteket, hangsúlyozta a vándorgyűlés jelentőségét a XXII. kongresszus anyagának kiértékelése, a küszöbön álló oktatási reform és Fejér megye kulturális fejlődése szempontjából.

A vándorgyűlés első előadását *Óvári Miklós*, az MSZMP KB. Tudományos és kulturális osztályának helyettes vezetője tartotta meg „A XXII. kongresszus ideológiai és tudományos kérdései” címen. Első helyen a kétfrontos ideológiai harc fontosságát emelte ki. Hangsúlyozta, hogy a kétfrontos ideológiai harc alapvető feltétele annak, hogy helyesen oldjuk meg ideológiai és tudományos életünk problémáit. Az SZKP XXII. kongresszusa — mint ahogy az ezt megelőző XX. és XXI. kongresszus is — azért vethette fel és válaszolhatta meg korunk legényesebb kérdéseit, mert határozottan megvédte a marxizmus-leninizmus tanításait a különböző torzításokkal szemben.

A személyi kultusz következményei érződtek nemcsak a politikában, a gazdaságban, a társadalmi életben, hanem az ideológia területén is. Az a körülmény, hogy hosszú években keresztül egy személy döntött fontos elméleti és nem egyszer tudományos kérdésekben is, megnehezítette az alkotó gondolkodás, az elméleti bátorság, a tudományos viták fejlődését. Ez a helyzet vezetett el sok tudományágban a betűragadás, az idézetek gyűjtögetéséhez, az ideológiai munka elmaradásához az élettől, általában az ideológia és a tudomány elszakadásához a párt és a nép gyakorlatától.

Súlyos következményekkel járt Sztálin szubjektívizmusa a történettudomány területén, különösen a párttörténetírásban. Nem egy alkalommal elferdítette a tényeket, hogy kiemelve saját szerepét, ugyanakkor lebecsülte a tömegek történelemformáló erejét és a párt szerepét. Hasonló volt a helyzet a magyar történetírásban is. Emlékszünk rá, hogy sokszor Rákosi Máttyás cikkeiből, beszédeiből kiragadott egy-egy odavetett megjegyzés tudományos kérdések eldöntésének kiindulópontja lett.

Nagyszerű fegyverünket, a marxizmus-leninizmus ideológiáját a dogmatizmus következtében nem tudtuk megfelelő hatásokkal használni. Ezért nemcsak általános politikai szempontból, hanem ideológiai és kimondottan tudományos szempontból is szükséges volt, hogy a XXII. kongresszus ismételtén is foglalkozzék a személyi kultusz káros következményeinek felszámolásával, a dogmatizmus elleni harccal, mert enélkül nem lehetséges a marxizmus továbbfejlesztése, új tudományos eredmények elérése.

Kiemelve a dogmatizmus elleni harc fontosságát, a személyi kultusz minden maradványának következetes felszámolását az ideológiai életben és a tudomány területén, nem szabad megfeledkeznünk a jobboldali nézetek elleni harcról sem. Olyan helyzetben, amikor határozott harcot folytatunk a szektás jelenségek, a dogmatizmus ellen, mindig akadnak olyanok, akik ezt a harcot megpróbálják felhasználni magának a marxizmus-leninizmusnak a bírálataira és megkísérlik korábban már jogosan megbírált és elutasított nézetek felelevenítését. Ezért világosan le kell szögezni, hogy a XXII. kongresszus nem ad menlevelet semmilyen antimarxista irányzatnak sem.

A Magyar Szocialista Munkáspárt az ellenforradalom óta eredményes harcot folytatott mind a szektás és dogmatikus, mind pedig a revizionista nézetek ellen. Ez az

eredményes harc az elmúlt évek nem lebecsülendő politikai eredményeinek lényeges forrása volt. A marxizmus-leninizmus, a párt politikai vonalának védelmében folytatott kétfrontos harcunk eredményei nem teszik szükségtelemmé a kétfrontos harc folytatását, sőt arra figyelmeztetnek, hogy a kétfrontos harcra helyes politikai vonaluk eredményes végrehajtása érdekében a jövőben is szükség lesz.

Az előadó ezután részletesebben beszélt a kétfrontos harc problémáiról a nemzetközi munkásmozgásban, hangsúlyozva azt, hogy az egyes kommunista pártok belső egysége és a nemzetközi kommunista mozgalom egysége a XX. kongresszuson kialakult, a XXI. és XXII. kongresszuson továbbfejlesztést nyert, a kommunista és munkáspártok moszkvai értekezletén nemzetközileg megvitatott és elfogadott politikai vonalon alapul.

Az előadó hangsúlyozta az ideológia és a tudomány fokozódó szerepét. Az SZKP XXII. Kongresszusa is igen nagy figyelmet szentelt ezeknek a kérdéseknek. Az ideológia és a tudomány szerepének növekedését belső és külső tényezők egyaránt befolyásolják. Az elmúlt években jelentős társadalmi változások következtek be Magyarországon, befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását. A következő években a szocializmus épületének teljes felépítésére kerül sor. Ez feltételezi a szocializmus anyagi, műszaki bázisának megteremtését és a kulturális forradalom befejezését. Egyik feladat megvalósítása sem képzelhető el az ideológiai munka hatékonyabbá tétele, a tudomány szerepének megnövelése nélkül.

Az ideológiai munka jelentőségének növekedése következik a párt széles szövetségi politikájából is. E szövetségi politika tartalmazza az együttműködést mindenkivel, aki részt akar venni az építőmunkában, de éppen a szövetség megszilárdítása érdekében feltételezi meggyőző ideológiai munkánk fokozásának szükségességét is.

Ami a külső körülményeket illeti, bízunk abban, hogy a békés egymásmellett élés elve előbb-utóbb, kisebb vagy nagyobb nehézségek árán győzedelmeskedik a nemzetközi politikában. Mi nem akarunk háborút, mert a szocializmust nem lehet sem szuronyokkal, sem rakétákkal terjeszteni, de ugyanakkor nem mondunk le arról, hogy az egész világon győzzön a szocializmus. Bízunk társadalmi rendünk erejében, fölényében a kapitalista társadalmi rendszerrel szemben az élet minden vonatkozásában, az anyagi javak termelésének területén éppúgy, mint a nevelés, a kultúra, a tudomány, az ideológia területén is. A bókés egymásmellett élés elvéből tehát egyenesen következik a gazdasági verseny, az ideológiai harc, s mindkettőből a tudomány szerepének jelentős megnövekedése.

Az ideológiai harc fő feladatait elemezve az előadó három lényeges problémát emelt ki: a magántulajdonosi szemlélet, a nacionalizmus és a vallásos világnézet elleni harc fontosságát. Mindhárom területen sokat segíthetnek a társadalomtudományok és különösen a történettudomány. Az előadó részletesebben foglalkozott a hazafiság, nemzetköziség kérdésében jelentkező szektás és jobboldali nézetekkel. Hangsúlyozta, hogy valamennyi ellenséges ideológiai áramlat közül a nacionalizmus a legveszélyesebb, a burzsoázia minden ideológiai támadása a szocialista eszmék ellen valamilyen formában kapcsolódik a nacionalizmushoz. A nacionalizmus elleni harcban különösen nagy segítséget tud nyújtani a történettudomány marxista művelése.

Elemmezve azokat a feltételeket, amelyek a társadalomtudományok előtt álló feladatok megoldásához elengedhetetlenül szükségesek, az előadó első helyen a pártosság követelményét emelte ki. Ezt a követelményt nemcsak azért kell első helyen említeni, mert enélkül nincs marxista társadalomtudomány, hanem azért is, mert a múltban a dogmatikus szemlélet eltorzította a pártosság fogalmát, a revizionizmus pedig tagadta a pártosság fontosságát.

A pártosság eszméjével szorosan összefügg a tudomány szoros kapcsolata a gyakorlattal. A népek nincs szüksége a társadalmi harcokon felülemelkedni akaró, arisztokratikus tudományosságra. Az igazi tudóst az jellemzi, hogy a társadalmi haladást, az emberiség érdekeit akarja szolgálni, s nem felülről vagy kívülről szemléli a társadalmat. Az előadó hangsúlyozta, hogy a tudomány és a gyakorlat kapcsolatán nemcsak a mindennapi politikában való részvételt vagy a jó ismeretterjesztést kell érteni, ami egyébként szintén fontos, hanem mindennek előtt azt, hogy a társadalomtudományok, s így a történettudomány is a maga eszközeivel, tudományos módszereivel tárja fel társadalmunk törvényeit és perspektíváját, teremtsen meg a tudományos alapot mindennapi életünk problémáinak helyes megoldásához.

A tudományok eredményesebb művelése érdekében nagyobb céltudatosságra és tervszerűsége van szükség. Ennek feltételeit megteremtette a közelmúltban elfogadott Országos Távlati Kutatási Terv. A jogos társadalmi igények gyorsan nőnek a különböző társadalomtudományokkal szemben, sok feladat megoldásával vagyunk még adósak. „Soha a történelemben nem állt még ilyen szép és megtisztelő feladat a tudomány mű-

velői és kedvelői előtt, mint a mi korunkban, amikor a tudományok művelése és terjesztése az egész nép felemelkedését szolgálja” — fejezte be előadását Óvári Miklós.

*

Az előadáshoz *Ránki György* és *Benda Kálmán* szólott hozzá. *Ránki György* elsősorban a kutatómunkával kapcsolatos kérdésekről szólt. A XX. kongresszus eredményeit megerősítő XXII. kongresszus a történettudomány szempontjából újra leszögezte, hogy a kutatómunka csak akkor lehet eredményes, ha történeti felfogásunk figyelembe veszi az idők változását, bizonyos tételek dogmatikus alkalmazásának megakadályozásával lehetővé teszi, hogy a marxista történetfelfogás a társadalmi fejlődés újabb problémáit tükrözze. Az MSZMP művelődéspolitikai irányelveinek megfelelően ma a kutatómunka arra törekszik, hogy szorosabban, de ugyanakkor tudományosan kapcsolódjék a párt politikájához. El kell vetni azt a (jobboldalinak nevezhető) felfogást, amely minden témát egyformán fontosnak tart, de nem lehet egyetérteni azzal a nézettel sem, hogy csak azoknak a témáknak kutatására helyezzünk súlyt, amelyek látszólag közvetlenül kapcsolódnak a párt napi politikájának fontosabb kérdéseire. A „történettudományi kutató munkának tudományos eszközökkel kell szolgálnia a párt harcát, a szocializmus építését”. Ezért kell szembefordulni azzal a dogmatikus felfogással, amely — különösen a legújabbkori kutatások területén — az ún. leleplezés skémáját alkalmazza. Kétségtelenül nem nehéz bizonyos felszíni tények összegyűjtésével látszólag gyors sikert elérni, de nyilvánvalóan ugyanolyan könnyen meg is ingathatók az így szerzett ráhatások. A legújabbkori kutatásoknál különösen fontos, hogy teljes összefüggéseket tárjunk fel. Ha a kutató a marxista törvényszerűségeket tárja fel, akkor a teljes igazságot tárja fel és pártosan dolgozik. A burzsoá ideológia elleni harc területén a magyar történettudomány egyre több lehetőséggel rendelkezik (az osztrák-magyar monarchia, a második világháború történetének kutatása stb.), s így mélyreható vizsgálatokkal szolgálhatja az ideológiai harc érdekeit.

Benda Kálmán hozzászólásában rámutatott arra, hogy a kommunista nevelés, főképpen erkölcsi nevelés elősegítése szempontjából történettudományunk az elmúlt években hazai viszonylatban feltárta a néptömegek történelemformáló erejét, s nagy államférfiaink, hadvezéreink, művészeink és feltalálóink szerepét, de mindmáig adós maradt azoknak a kis embereknek életrajzával, akik a maguk kisebb közösségében nem egyszer látszólag teljesen eseménytelen életük folyamán építették a maguk közösségének világát.

Óvári Miklós válaszában egyetértett az elhangzott felszólalásokkal.

*

A délután folyamán a vándorgyűlés résztvevői autóbusszon kirándulást tettek a Székesfehérvár közelében fekvő Tácsra, ahol *Fitz Jenő dr.*, a Székesfehérvári István király Múzeum igazgatója ismertette Gorsium történetét és feltárási munkálatait, majd a jelenlevők a múzeum dolgozóinak kalauzolója mellett megtekintették az ásatásokat.

Este 21 órakor a TIT székesfehérvári helyiségében a Fejér megyei Tanács baráti találkozót rendezett a vándorgyűlés résztvevői számára. A vendéglátók nevében *Estélyi Gyula* VB elnökhelyettes, a vándorgyűlés résztvevői nevében *Székely György* főtktár mondott pohárköszöntőt.

*

1962. május 17-én délelőtt a vándorgyűlés *Borus József* társulati titkár elnöklete alatt folytatta ülését. Az ülésen résztvett *Jon Leonida* ezredes, a Román Párttörténeti Intézet munkatársa is. A vitaindító előadást *Nagy Gábor* a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet tanszékvezető tanára tartotta. „A második világháború tanításának néhány elméleti és módszertani kérdése” címen.

Bevezetőjében *Nagy Gábor* rámutatott arra, hogy az oktatási reform követelményeként a legújabb kor ismereteinek kiszélesítése ismét előtérbe hozza a második világháború tanításának kérdését. A háború és béke, az imperialista hatalmak mai propagandája és egy harmadik világháború kirobbantására irányuló politikájuk kapcsán ez a kérdés ideológiai és nevelési szempontból is az egyik legfontosabb, legjobban kiaknázható téma.

A második világháború jellegének kérdésében két időszakot kell megkülönböztetni. Az első világháború után az imperialista hatalmak közötti ellentétek továbbra is

fennmaradtak és a német imperializmus, visszaszerezve gazdasági pozícióit, most már nem a világ újrafelosztását, hanem a világhatalmat tűzte ki célul. Az USA, Anglia és Franciaország a német és japán imperialista törekvéseket a Szovjetunió kárára akarták kielégíteni, és így súlyos, hosszantartó háború megvívására kényszerültek, amelynek kezdetén a hitleri Németország először az angol és francia kapitalista csoportosulást akarta megsemmisíteni. A második világháború tehát az elsőhöz hasonlóan imperialista háborúként indult el. Az is maradt 1940 tavaszáig. Ezután azonban a francia, belga stb. területek elfoglalásával meghatározódott a dolgozó tömegek ellenállása, s ez megváltoztatta a háború jellegét. A jelleg megváltozásának folyamatát a Szovjetuniónak a háborúba való belépése fejezte be, a második világháború második szakasza a Szovjetunió vezette hatalmas antifasiszta koalíció létrejöttével felszabadító háborúvá vált.

Történészeink már bemutatták a második világháború magyar vonatkozású politikai, gazdasági és diplomáciai történetét, s ezért *Nagy Gábor* inkább a hadtörténet oldaláról kívánt néhány bizonyítékot felsorakoztatni történeszeink igazának alátámasztására. A hadtörténeti kérdések közül az előadás elsősorban a fasiszta Németország hadászati tervének elemzését mutatta be. Mi a magyarországi a német hadsereg kezdeti sikereinek s végül teljes vereségének? Az egykori német tábornokok, Hitler hű kiszolgálói, elsősorban a Führer katonai tehetségtelenségét és az oroszországi rendkívüli időjárást stb. okolják. Lényegében hasonló érveket találunk az angol-amerikai irodalomban is, azaz a különbséggel, hogy ott a nyugati szövetségesek hadműveleteit igyekeznek előtérbe helyezni s a Szovjetunió szerepének jelentőségét csökkenteni. Ezek az érvelések természetesen nem mutatnak rá a dolgok lényegére. Engels már 1852-ben megírta, hogy ha a proletariátust emancipálják, az új hadviselési módszert teremti. Engels következtetése teljes mértékben bevált. „A második világháború bebizonyította, hogy a helytelen katonai-politikai értékelésből adódó technikai lemaradást, a kiképzésben mutatkozó merevséget és a katonai elméletet egyes tételeinek (az erőrendszert elleni harc stb.) konzervativizmusát a kezdeti sikertelenségek ellenére a szovjet hadművészet az erkölcsi-politikai magasabbrendűsége folytán hamar felszámolta, sőt alkotó módon továbbfejlesztette. Ezért volt képes megmenteni az emberiséget a fasiszták által történő leigázásától.”

A német hadászati tervek kiinduló pontja a totális villámháború elmélete volt, melyet Clausewitz alapján az első világháborúban a Schlieffen-tervben, a másodikban a náci hadművelési tervekben dolgoztak ki. Ennek érdekében a német gazdasági életet teljesen a villámháború követelményeinek megfelelően alakították át. A villámháború elméletének és gyakorlati terveinek kidolgozására kényszerítette a német vezérkart az is, hogy gazdaságilag erősebb ellenfelekkel kellett számolnia. Nem egy időben akartak összes ellenfeleikkel szemben fellépni, hanem szakaszosan. „Felhasználva az angolok és franciák müncheni politikáját, ellenfeleik egymásutáni megsemmisítésére törekedtek. Ez volt a fasiszta német hadászat legerősebb oldala. A hitlerista vezérkar villámháborús tervei elkészítésénél ezen kívül figyelembe vette azt is, hogy ellenfelei külön-külön katonailag gyengébbek voltak, mint Németország, és országaik lakosságát nem készítették fel a háborúra.” A nyugati hatalmak politikájának hatása alatt a német hadvezetés egymás után dolgozta ki a „fehér” (Lengyelország elleni), a „sárga” (Franciaország, Belgium, Hollandia és Luxemburg elleni), az „izabella—Félix” (Gibraltár, Portugália), a „Tanenbaum” (Svájc), a „Seelöwe” (Anglia elleni) és végül a „Barbarossa” tervet. Ezek nem egy nagy egységes hadászati terv részletei voltak. Ilyenek végrehajtására Németország katonai ereje és gazdasági potenciálja képtelen volt. „Együttal ez a magyarázata annak is, hogy a második világháború előtt és alatt valahányszor egy-egy új soronkövetkező haditerv megvalósításához láttak, konfliktus robbant ki a fasiszta Németország politikai vezetői és tábornokai között.” A „fehér-tervet” Anglia és Franciaország passzív magatartására építette fel a német vezérkar, s ez a számítás bevált annak ellenére, hogy a francia—lengyel titkos katonai egyezmény értelmében a francia hadseregnek Németország ellen támadó hadműveletet kellett volna kezdenie. Az erőviszonyok (103 német hadosztállal szemben 147 szövetséges, 3200 német harcokcsival szemben 4100 szövetséges, 4000 német repülővel szemben 3960 szövetséges stb.) azt mutatják, hogy megvolt a lehetőség arra, hogy Franciaország halálos csapást mérjen Németországra, és elfoglalja fontos hadiipari területét, a Ruhr vidéket.” A Lengyelország lerohanására irányuló „nagystílusú” német hadászati terv sikerét tehát a nyugati hatalmak magatartása tette lehetővé.

Politikai kérdéseken kívül a szembenálló felek hadászati elképzelésében kell keresnünk annak a magyarázatát, hogy Lengyelország bukása után a francia-angol-belga-holland hadsereg hasonló sorsra jutott. A francia vezérkar — és főleg Pétain — az első világháború tapasztalatait úgy értékelte, hogy a védelem tökéletessége eleve

lehetetlenné teszi mozgó háború kialakulását, s a páncélosokat ugyanúgy föld alá fogják kényszeríteni, mint az első világháború gyalogságát. Az angolokkal együtt nem hittek nagyobb mennyiségű harcokosi mozgatásának lehetőségében, nem hoztak létre magasabb páncélos egységeket, s — részben politikai megfontolások alapján — nem készítettek támadó hadművelleti terveket. „A két világháború között először a szovjet katonai teoretikusok értékelték meg a páncélos és gépesített csapatok jelentőségét.” A szovjet kormány az első öt éves terv sikere alapján nemcsak a gyalogságot közvetlenül támogató harcokosi egységeket, hanem nagyobb páncélos és gépesített magasabb egységeket is szervezett. A műszaki tervezők, a spanyol intervenció tapasztalatai (a páncélelhárító tűzország rohamos fejlődése) alapján 1939 végén megkezdhetők a második világháború legsikerültebb harcokosi típusának, a T—34 gyártását. A lengyelországi hadjárat tapasztalatai alapján a németek is gyors ütemben folytatták a páncélos csapatok továbbfejlesztését és készítették el 1940. évi tavaszi hadjáratuk tervét. Az erőviszonyok ekkor következőképpen alakultak: a 135 német hadosztállal (melyből 10 páncélos, 8 gépesített), 2600 harcokosival és több mint 3000 repülőgéppel szemben a nyugatiaknak 142 hadosztálya (melyből csupán 4 volt páncélos), 3200 harcokosija (ebből csak 600 volt hadosztállva szervezve, a többi önálló harcokosi zászlóaljakra, ezredekre tartozott) és csak 2300 repülőgépe volt. Előnyösebb volt a németek terve is, mely a páncélosokat a franciák szerint elképzelhetetlen (az Ardenneken át vezető) főcsapás irányába összpontosította.” A francia, angol, belga, holland hadsereg azért szenvedett katonai vereséget a németektől, mert a francia vezérkar nem vette figyelembe, hogy a páncélos hadosztályok és zuhanó-bombázó repülőgépek forradalmat hoztak a hadművészetben. Ezzel szemben a németek sikerüket annak köszönheték, hogy felismerték az új technika tömeges alkalmazásának lehetőségét és hogy támadásukat gyors ütemben hajtották végre. „Harcokosijaikat nagy tömegben a manőverezés eszközeiként használták.”

A Szovjetunió elleni háború megindításakor a németek éppen a legmodernebb fegyverek minősége tekintetében fölényben voltak, de mennyiségi vonatkozásban már lemaradtak a szovjet hadsereggel szemben. A 19 német páncélos és 14 gépesített hadosztállal, 4946 repülővel és 4060 harcokosival szemben 39 szovjet páncélos és 22 gépesített hadosztállal, 4200 repülő és 8000 harcokosi állt, melyből csak 1493 db. volt a korszerű (KV. és T—34 típusú). „Ennek ellenére a szovjet hadsereg, a helytelen katonapolitikai értékelés következtében mégsem volt felkészülve az agresszor váratlan támadásának ellátására. Sztálin katonapolitikai értékelése helytelen volt, mert nem korábban, mint 1942-ben várta a németek támadását, nem mozgósított és a hadsereget nem helyezte harckészültségbe.” Fz a magyarázata annak, hogy a szovjet hadsereg súlyos veszteségeket szenvedett. A háború első időszakában sok repülőgépet, harcokosit és fegyvert veszített. A határvédő csapatok és a vezérkar között az összeköttetés megszakadt és az csak a támadás után három órával szerzett tudomást arról, hogy az ellenség betört az országba.” A szovjet kormánynak tudomása volt a német katonai előkészületekről (a német felderítés fokozódásáról), s az amerikai és angol kormány is figyelmeztette a várható német agresszióra. Sztálin azonban úgy vélte, hogy Hitler nem kockáztatja meg a háborút, s arra törekedett, hogy a legkisebb ürügyet se szolgáltatassa a németekkel kötött meg nem támadási szerződés megszegésére. A személyi kultusz következtében Sztálin egyedül határozott, a személyi kultusból folyó indokolatlan megtorlások is súlyos károkat okoztak. Mindez nem hatott volna olyan döntő mértékben, ha a csapatokat idejében felvonultatják a nyugati határ védelmére és harckészültségbe helyezik. A szovjet hadvezetés azonban, az államhatár védelmének megszervezésekor ablól indult ki, hogy az ellenség meglepetésszerű támadása kizárt dolog. Az ellenség támadását hadüzenet, vagy legalább is korlátozott erő támadása előzi meg. A csapatok elhelyezése és csoportosítása nem felelt meg a fasiszta német csapatok váratlan támadásának visszaverésére és ezzel lehetővé vált, hogy az ellenség a főcsapás irányába előerőlkben és esz- közökben négy-ötzörös erőfölénnyel rövid idő alatt nagy eredményeket érjen el.” A németeknek a Szovjetunió ellen irányuló „Barbarossa”-terve ugyanúgy villámháborús elképzelésekre épült fel, mint a megelődözök. Végrehajtását azonban megghiúsította a gyorsan magához térő szovjet hadsereg szívós védelme. A szovjet páncélos és gépesített hadosztályok megjelenése, valamint a volgoográdi ellentámadás véglegesen a Szovjetunió javára billentette a mérleget, a német hadászati tervek végleg elvtak.

Az előadásához elsőnek *Borsányi Károly* szólt hozzá. Az előadást igen hasznosnak tartotta, s úgy vélte, hogy azt mind a világnézetni nevelés terén — különösen az értekezési felkészülésnél —, mind a szakfelügyelői értekezleten, amikor a tanári továbbképzésről tárgyalnak, eredményesen forják tudni felhasználni.

A kérdéssel kapcsolatban szeretné a figyelmet felhívni arra, hogy a kapitalizmus általános válságának második szakaszában, a második világháború idején a válság

harmadik szakaszára élesen előremutató változások mennek végbe. Ezek közé tartozik a gyarmattartók és a gyarmati népek közötti ellentmondás (átmeneti) háttérbe szorulása a közös ellenséggel: a német-olasz fasizmussal és a japán imperializmussal vívott harc idején. Ez legszembevetőbben Afrikában mutatkozott meg, ahol nemcsak az történt, hogy az olasz, majd a német fasizmus katonai megjelenése után az ellentétek helyet adnak a fasizmus elleni közös harcnak, hanem a szabad francia hadsereg megszerveződésének döntő tényezője lett Fekete-Afrika népeinek antifasiszta magatartása, s a hadsereg többségét a háború folyamán mindvégig a fekete-afrikai népek tették ki. A háború után kibontakozó gyarmati nemzeti szabadságharcok gyökere, hogy a gyarmattartók tehetetlenségét felismerő ázsiai és afrikai népek a második világháború idején saját érdekeik megvédésére kényszerültek.

A tanítás folyamán egyrészt a világháború új anyagként való tárgyalása idején, másrészt és főképpen akkor, amidőn már a mai nemzetközi helyzet ismertetése után a második világháborúnak és következményeinek összefoglaló áttekintését hajtjuk végre, rendkívül értékes lehetőségünk nyílik arra, hogy a világnézet, etikai és logikai nevelés hatékonysága érdekében ezeknek a fejlődés fő hajtóerőit jellemző ellentmondásoknak bonyolultságát és változásuk sorrendjét megértessük, és ezzel az érettségi előtt álló tanulók érettségét valóban előkészítsük.

Halmágyi Sándorné (Budapest) két kérdést intézett az előadóhoz: 1. vajon a német hadvezetés a második világháborúban csupán a már egyszer megbukott Schlieffen-tervet alkalmazta-e, 2. volt-e a német és japán hadászati tervek között tervszerű összehangolás?

Az előadó *Nagy Gábor* válaszában rámutatott arra, hogy a nyugati hadjárat esetében nem beszélhetünk egyszerűen a Schlieffen-terv alkalmazásáról, s a német és japán hadászati elgondolások között nem volt meg a tervszerű összhang.

Rácz Gyula (Budapest) szerint a német támadás kezdeti sikereinek egyik magyarázata abban rejlik, hogy a szovjet hadiipar lendülete 1935—37 között megtört. Egyes új fegyverfajták sorozatgyártása késett, pl. az 1939-ben gyártott T—34 csak 1941 augusztusában, ill. (tömegesen) télen volt bevethető. Rámutatott arra, hogy az egyrészt Németország és ellenfelei közötti gazdasági potenciál-különbség, másrészt a kezdeti német sikerek és a háború elhúzódása között megnyilvánuló ellentmondás csak a nyugati szövetségesek politikai céljainak figyelembe vételével oldható fel, ezeknek homlokterében a Szovjetunió elvéreztetése állt. Ezzel magyarázható az is, hogy a partraszállásra csak akkor került sor, amikor nyilvánvaló lett, hogy a szovjet hadsereg egymagában is le tudja győzni a hitleri Németországot.

Pintér István (Budapest) arra hívta fel a figyelmet, hogy a tanítás során rá kell mutatni a néptömegek szerepére, főképpen az ellenállási mozgalom terén. Míg a Szovjetunió megtámadásáig csak a kommunisták vezette kis csoportok ellenállásáról beszélhetünk, addig 1941 után kibontakozott az ellenállási mozgalmak perspektívája, s azok tömegmozgalmakká váltak. A második világháború története alkalmas az igazságos és igazságtalan háború elvének bemutatására. A ma felnövő ifjúságnak hangsúlyozottan be kell mutatni a fasizmus nemzetirtó tevékenységét is.

Borus József hozzászólásában rámutatott arra: az előadást abból a szempontból tartotta különösen szerencsésnek, hogy első ízben foglalkozott bőven és konkrétan egy sor technikai kérdéssel, így pl. a páncélosok kérdésével. Ezzel kapcsolatban a német páncélelhárítás elégtelenségére mutatott rá (1940-ben a nyugati hadszíntéren nem volt megfelelő páncéltörő tűzérzségük, ezért rögtönzésszerűen kezdtek használni a 88 mm-es légvédelmi ágyukat). Nem volt megfelelő felkészültségük 1941-ben sem. Rámutatott a szovjet ipar kapacitására is (Guderian megállapította: egy üzem már 1933-ban évi 7000 harcocsit gyártott).

Hunzárulozni kell a német haditapasztalatok kérdését is. A Szovjetunió megtámadásakor a német hadsereg mögött már két évi haditapasztalat állt, s a könnyű sikerek nyomán a hadvezetés is azt hitte, hogy minden sikerül. A bukás után általában Hitler tette felelőssé az elkövetett hibáért, holott nyilvánvaló, hogy a szovjet fronton elszervezett vereségekért az egész német hadvezetés felelős volt. A Vörös Hadsereggel szemben nemcsak a szárazföldi haderő általában, hanem még a legválogatottabb egységek (pl. a Grossdeutschland hadosztály) is teljes csődöt mondtak.

Nagy Gábor válasza után *Borus József* megköszönve az előadást még egyszer kiemelte, hogy — amint azt az előadás és a hozzászólások is bizonyították — a második világháború története iránt igen nagy az érdeklődés, „és valóban olyan kérdés ez, amelyet az oktatásban sokoldalúan kihasználhatunk, s ezzel komoly eredményeket érhetünk el”.

A május 18-án de. tartott ülésen *Székely György* főtítkárnak elnöklete alatt Fejér megye és Székesfehérvár múltjából négy előadás hangzott el.

Az első előadást *Farkas Gábor* levéltárvezető tartotta „Úrbéres mozgalmak Fejér megyében a XVIII. század közepén” címen.

A török alól felszabadult Fejér megye területén a telepítés a XVIII. század elején indult meg. A nagy kiterjedésű uradalmakban a betelepült magyar és német parasztság úrbéri szolgáltatásai kezdetben csupán pénzszolgáltatásból és kilencedből álltak. A szabadon maradt területen ebben az időben főleg extenzív állattenyésztés folyt, s így a robotnak még nem volt nagy jelentősége. Amikor a XVIII. század negyvenes éveiben a nagy uradalmak mezőgazdasági árutermelése fellendült (elsősorban a háborús konjunktúra következtében), a gabonatermelés fokozása érdekében meginduló majorsági gazdálkodás súlyos terheket rótt a parasztságra. Igen sok helyen kisajátították a parasztok földjeit, hogy újabb területeket nyerjenek a majorok részére, s a tőkeszegény uradalmak nap-szamosok alkalmazása helyett a robotkötelezettség emelésével igyekeztek majorságaikat megműveltetni. A század derekán a megye területén a pénz- és terményjáradék háttérbe szorult, a robot egyre nőtt, legnyomasztóbb fajtája a fuvarozás volt, amely nem egyszer igen nagy távolságra (pl. Seregélyesről Oroszvárra, Lovasberényből Magyaróvárra) terjedt ki. A jobbágygazdaságban az úrbéres terhek ilyen emelése mellett csak hanyatlás állhatott be. A hatvanas években a jobbágyság az aktív cselekvés útjára lépett, s a lázongás főleg Rácalmáson öltött nagyobb méreteket.

Farkas Gábor előadásához *Wellmann Imre* szólt hozzá. Az előadásból elsősorban az egész fejlődés háttérében álló, termelőerőkben bekövetkezett fejlődést emelte ki. Sajnálta, hogy az előadás szűkre szabott időbeli kerete miatt nem térhetett ki az első korszak vizsgálatánál arra, hogy milyen lehetőségei voltak a jobbágyoknak terményfeleslegük piacra vitele tekintetében és nem értékelhette az úrbérrendezést a parasztság ellenállása szempontjából.

Nagy Lajos hozzászólásában arra mutatott rá, hogy a megyének (a fehérvári országuittól) délre eső, Tolna megyével határos részén volt a jobbágyság mozgalma a legerősebb, itt volt a legnagyobb az állattenyésztés, majd később a majorsági termelés is, bár a parasztság helyzete a megye északi felében sem volt jobb.

A hozzászólásokra *Farkas Gábor* válaszolt.

*

A második előadást *Kállay István* bécsi magyar levéltári megbízott „Székesfehérvár a XVIII. század második felében” címen tartotta meg.

Bevezetőjében rámutatott arra, hogy a XVIII. század a várostörténet elhanyagolt területe, s ez nem különleges magyar vonás, bár a fehérvári városi levéltár gazdag anyaga alapján meglehetősen teljes kép rajzolható meg a város XVIII. századi történetéről. A középkor virágzó kereskedő városának életerejét a másfélszázados török uralom sem pusztíthatta el, s a XVIII. század közepére a bekövetkezett csapások (tűzvész, járvány) ellenére is újra összeszedte magát. A XVIII. század elejére visszaszerezte szabad királyi városi kiváltságát is (1703), lakossága 1688—1785 között háromszorosára emelkedett (11 320). Az iparosodás mértéke a XVIII. században igen csekély, elsősorban a mezőgazdasággal kapcsolatos iparágakkal találkozunk (azok képviselői is jelentős mértékben mezőgazdasági termelést folytatnak). Manufaktúra létrejöttét a városi céhmesterek ellenállása akadályozta meg. A város fejletlen kereskedelmi életében a görög kereskedők játszottak nagyobb szerepet, bár a város vezetősége ezek ellen is harcot kezdett. A városi polgárság legfontosabb jövedelmi forrása a mezőgazdaság volt, azon belül is elsősorban a gabona- és bortermelés. Az állattenyésztés kifejlődésére a legelőhiány miatt csak korlátozott lehetőség állt fenn, a juhtenyésztés azonban ennek ellenére nagy fejlődést mutat, főképpen az Ausztriába irányuló gyapjúkivitel miatt.

A város patríciusainak tekinthető nagy vagyonnal rendelkező családok ültek a tanácsban. Az egyszerű polgárok a XVIII. század első negyedében még meglevő demokratikusabb vezetés megszűntetése miatt fordultak velük szembe. A tanács vezette — igen hanyagul — a város gazdaságát is, s gyakorolta a város igazságszolgáltatását, a pallosjoggal együtt.

Solymosi Sándor hozzászólásában Fehérvár XVIII. századi történetének problematikáját tette szóvá. A török után betelepedett vegyes nemzetiségű lakosság származása, a birtokmegosztás (a legnagyobb birtokos maga a város volt), a város birtokának kezelése, a megye és a város gazdasági kapcsolata mind külön tanulmányt érdemelne, s további kutatást kíván.

Degré Alajos rámutatott arra, hogy a fehérvári gabonatermelés magas színvonalú volt, ha azt a zalai földművelésről szóló egykorú adatokkal hasonlítjuk össze. Fehérvár

igen szerencsés volt abból a szempontból, hogy már 1703-ban vissza tudta szerezni városi kiváltságát, s részben talán ez, részben még a további kutatás során felderítendő tényezőknek volt köszönhető, hogy lakossága egy század alatt megháromszorozódott.

Benda Kálmán az előadás általános magyar történeti vonatkozásának egy kérdésével foglalkozott hozzászólásában. Debrecennel kapcsolatos kutatásai alapján úgy látja, hogy a XVIII. században a már teljesen megmerevedett városi vezetőréteggel szemben az abszolutisztikus központi kormányzat képviselte a haladást, s Kállay előadása ugyanerre a jelenségre mutatott rá. Ezt a kérdést nemcsak a magyar várostörténet szempontjából tartja fontosnak, hanem azért is, mert ez egyike azoknak a fogódzóknak, „amelyeken keresztül közelebb kerülhetünk a XVIII. századi Habsburg-abszolutizmus jobb megértéséhez és jobb értékeléséhez”.

Körösz Gábor (Pécs) hozzászólásában arra hívta fel a figyelmet, hogy a XVIII. század második felében a fehérvári városi tanács két részre, egy főbíró vezetésével igazgátszolgálatot és egy igazgatási teendőket végző részre bomlik fel.

*

Pesti János főelőadó (Székesfehérvár) „Az ipar fejlődése és a munkásság mozgalmi Székesfehérvárott (1895—1905)” címen tartott előadásában rámutatott arra, hogy a fehérvári burzsoázia ugyan elfogadta az iparfejlesztés szükségességének elvét, de az ipari vállalatok létrehozását a külföldieknek engedte át, a megyei nagybirtokosság pedig még a mezőgazdasági ipar kifejlesztéséig sem jutott el. A ténylegesen megalapított néhány üzemben (Déli vasúti műhely, Felmayer textilgyár) a munkásság egy része is idegen (cseh és német) nemzetiségű volt, a magyar agrármunkásság feleslege csak az őszi és a téli hónapokban talált elhelyezkedésre a városban folyó építkezéseknél és a Déli-vasút üzemében. Az első nagyobb sztrájk is a kőművesek között robbant ki 1902 áprilisában, közülük került ki a fehérvári mozgalmak vezére és szervezője, Pintér Károly is. Pintér 1902 októberében a munkanélküliséggel kapcsolatos nagygyűlésen lépett fel először, majd az 1903. március 15-i tüntetés megszervezése után megalakította a „Magyarországi Építőmunkások és azok Segéd munkásai Országos Szakegyetelét”-nek fehérvári csoportját, ugyanazon év végén pedig a szociáldemokrata párt Fejér megyei szervezetét. Pesti János részletesen foglalkozott Pintér működésével, annak visszhangjával, s az 1905-ös forradalom fehérvári hatásával.

Szabó József (Székesfehérvár) hozzászólásában rámutatott arra, hogy a Pintér Károly életművére vonatkozó adatok összegyűjtése és a helyi munkásmozgalom múltjának feltárása a megye történelem tanárainak munkáját nagy mértékben elősegítené.

Simon Péter (Budapest) az előadástól elsősorban azt a tényt emelte ki, hogy Fehérvár az ország más városaihoz képest későn csatlakozott a munkásmozgalomhoz. Az iparosodás hiányának egyik oka a tőkehiány. A munkásmozgalom története azonban itt sem vezethető le az ipari fejlődés elmaradásából. Simon Péter hozzászólásában részben Pintér Károly további sorsának bemutatását sürgette, részben a Fejér megyei helytörténet olyan fontos kérdéseinek kidolgozását, mint amilyen Zichy Jenő gr. szerepe volt.

Paczolay Gyula arra hívta fel a figyelmet, hogy a helytörténet és a munkásmozgalom adatait a tanároknak rendelkezésre kell bocsátani.

A hozzászólásokra *Pesti János* válaszolt.

*

Az utolsó előadást *Lencsés Ferenc* főelőadó (Székesfehérvár) tartotta meg „Summások az előszállási uradalomban 1941—44” címen. Horthy Magyarországnak háborúba lépésének következtében a katonai behívások, a hadiipar fejlesztése egyre nagyobb mértékben csökkentette a mezőgazdasági munkások tartalékserégét, s egyre inkább arra serkentette a nagybirtokosokat, hogy a mezőgazdasági munkásokat karhatalommal is munkahelyükhöz kössék. A „nagybirtok hazája”, Fejér megye éves viszonylatban 7000 summást alkalmazott, s ezeknek tekintélyes része a zirci apátság kereken 31 ezer holdas előszállási uradalmában kapott szerződést. A szerződés feltételeit a jószágkormányzó határozta meg. A summásgazda a szerződés alapján toborozta — 1941-től kezdve mind nehezebb körülmények között — a csapatot, melynek összeállítását (munkabírási szempontjából) az uradalom megbízottja ellenőrizte. Általában különböző vidékekről való summásokat szerződttettek, hogy ezzel a munkások közt az összefogást eleve megakadályozzák. Az előszállási summások szállása még az akkori előjáróság szerint sem elégítette ki a minimális követelményeket (nem beszélve az istállóban ökrökkel

együtt történt elhelyezésről), munkaidejük napfelkeltétől napnyugtáig tartott, s élelmezésük az uradalomtól kapott természetbeniektől függően igen gyenge volt. A munkások betegség esetén mindössze 8 napi kezelésre tarthattak igényt, erre az időre csak élelmezést, de már bért nem kaptak. Bérüket 1940 óta a nagybirtokosok „termelési érdekeit” szem előtt tartó hivatalosan megállapított munkabérek alapján fizették ki. A summásgazda fizetése az elsőosztályú munkás bérének kétszerese volt.

Az előadáshoz *Sárközi Zoltán* (Budapest) szólt hozzá, s előkészületben levő, az idénymunkásokkal foglalkozó munkájának anyaggyűjtése alapján támasztotta alá Lencsés Ferenc előadásának eredményeit.

*

Az elnöklő *Székely György* főtítkár zárszavában a négy előadással foglalkozott, s megállapította, hogy azokat a sokoldalúság és a nagyobb periódusok áttekintése (XVIII. századtól a felszabadulásig) jellemezte. Mindegyik előadás hozzájárult az országos kép gazdagabbá tételéhez, s mindegyik méltó arra, hogy kiadásra kerüljön.

Az egész vándorgyűlést értékelve hangsúlyozta, hogy az „pozitív eredménnyel zárult, mindhárom napon olyan kérdéseket beszéltünk meg, amelyek a történészek — mind a kutatók, mind az oktatók, mind a budapestieknek mind a legkülönbözőbb vidéken dolgozóknak — érdeklődését lekötötték. Ilyen módon mind ideológiai, mind szakmai szempontból elősegítették a történész munkát, segítettek ráirányítani a figyelmet olyan problémákra is, amelyekben jelentős kutatások vannak folyamatban”. Kiemelte, hogy a vándorgyűlésnek sikerült a jelentős helytörténeti munkát végző fehérvári történészeket a Társulat munkájába bekapcsolni, s a budapesti és más vidéki történészekhez közelebb hozni.

Befejezésül köszönetet mondott a Fehér megyei és székesfehérvári párt- és tanácsiszerveknek a rendkívül meleg fogadtatásért, az előadókknak felolvasásukért, s a vándorgyűlést berekesztette.

*

Május 18-án du. megalakult a Társulat Kelet-Dunántúli Csoportja, amely elnökéül *dr. Fitz Jenő* múzeumigazgatót, titkárául *dr. Farkas Gábor* levéltárvezetőt választotta meg.

A tanári tagozat hírei

1962. október 3-án az MTA Képes termében megtartotta alakuló ülését a Történelmi Társulat tanári tagozatának szakköri munkacsoportja *Unger Mátyás* tagozati elnök és *Gyapay Gábor* munkacsoport vezető elnöklétével. A megbeszélésen a budapesti gimnáziumok történelem-szakköreinek vezető tanárain kívül az Országos Levéltár, a Széchenyi Könyvtár, a Fővárosi Tanács, az Országos Pedagógiai Intézet képviselői is megjelentek.

A megbeszélés során megtárgyalták az iskolai történelemszakkörök célját és feladatait, felsorolták az eddig kialakult legfontosabb módszereket, beszámoltak az eddigi eredményekről, és rámutattak új elvi és technikai lehetőségekre és felmerülő nehézségekre.

A munkacsoport feladatául tűzte ki, hogy az Országos Levéltár támogatásával vándorkiállítás készíten a legfontosabb hazai forrásfajtákból, elsősorban formai szempontból. A Tankönyvkiadó a szakköri munka részére egy ajánló bibliográfiát ad ki. Felmerült a tudományos intézmények (levéltárak, könyvtárak és múzeumok) szakköröket támogató közreműködése, illetve az ezzel kapcsolatos nehézségek leküzdése. A munkacsoport eredményeinek publikálására részben a Történelemtanítás, részben önálló kiadványok formájában nyílik majd lehetőség. Elhatározták, hogy a munkacsoport meghívja a jövőben a gyakorló tanárjelölteket is, akik így a szakköri munkára is felkészülhetnek. A csoport következő megbeszélését az Országos Levéltárban, levéltárlátogatással egybekötve tartja meg.

1962. október 17-én megindult a Társulat tanári tagozatának 1962/63. évi előadás-sorozata. Az első előadást *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus tartotta „A XVII. századi Habsburg-ellenes harcok ideológiai kérdései” címen. Az előadás a Történettanítás legközelebbi számában jelenik meg.

Előadások;

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti történelmi szakosztálya 1962. február 28-án tartott klub-estjén *Kis Aladár* egy. adjunktus, kandidátus „A Teleki-kormány külpolitikája 1939-ben” címen tartott előadást. A felkért hozzászólók *Berend T. Iván* egy. docens, kandidátus és *Tilkovszky Lóránt* kandidátus, tud. munkatárs voltak.

*

Az 1962. március 28-i klub-est előadását *Vigh Károly* tud. főmunkatárs tartotta „A második világháború történeti irodalma” címen. Az előadás korreferense *Juhász Gyula* tud. munkatárs volt.

*

Az 1962. április 18-i klub-est előadója *Benda Kálmán* kandidátus volt, előadásának címe: Pápai János isztambuli követsége. A Rákóczi-szabadságharc török külpolitikája. Az előadáshoz *Köpeczi Béla* kandidátus szólt hozzá.

*

Az 1962. június 13-i klub-esten *Wellmann Imre* levéltáros „Bél Mátyás” címen tartott előadást, az előadás felkért hozzászólói *Hoffmann Tamás* kandidátus, egy. adjunktus és *Tarnai Andor* tud. munkatárs voltak.

*

Az 1961/62. évad utolsó előadását 1962. június 20-án *Paulinyi Oszkár* kandidátus tartotta „Társadalom és tulajdon a Garam-menti bányavárosokban” címen. Felkért hozzászólók *Fügedi Erik* és *Szűcs Jenő* tud. munkatárs voltak.

*

Az 1962/63. évad első előadását 1962. szeptember 20-án *Barta István* kandidátus tartotta „A fiatal Kossuth” címen. A felkért hozzászólók *Borus József* kandidátus és *Kosáry Domokos* kandidátus, levéltáros voltak.

*

1962. október 30-án tartott felolvasóülésen *Váczy Péter* egyetemi tanár „A német császárság és Magyarország a X—XI. század fordulóján” címmel tartott előadást. Mint megállapította, a fejlődés Magyarországot a X. században három főméltóságnak (a fejedelmi háznak, a Gyulának és a karchának) megfelelő három részre osztotta, ezeknek egyesítése I. István érdeme volt.

A 972-ben a bizánci császárral kötött szerződés lehetővé tette I. Ottó császárnak, hogy a „Fehér-Magyarország” fejedelmétől, Gézától engedményeket csikarjon ki, melyek értelmében a császár szabad kezét kapott a csehekkkel és lengyelekkel szemben, s Géza udvarában is megjelenhetett Prumwart térítő püspök. Magyarország nem került függő viszonyba Németországtól, területátengedésre sem kényszerült. Hivatalosan a határ továbbra is az Enns folyó, a magyar védőművek a Mura folyóra, a Bécsi-erdőre és a Kamp folyóra (Stockerau) támaszkodtak. A morvák földjén magyar határgrofság létesült, melynek vonalát a magyar névből képzett helynevek jelzik. A gyeptől előtti morva terület pedig magyar főség alá jutott.

A német—magyar paktum I. István alatt is érvényben maradt. Már Géza arra használta ki a német békét, hogy fejedelmi hatalmát a törzsi önállóság letörésével kiépítse. Ez a folyamat befejeződött a királyság megalapításával. István bajor házassága és koronázása újabb alku következménye: ekkor veszett el a Bécsi-erdőtől keletre

eső terület a Fischa folyóig, míg a morva rész a Morva-folyóig 1021—30 közt. A végleges határ a Lafnitz és Lajta folyóknál 1042—44-ben alakult ki.

A nyugati térítés második szakasza — Adalbert és köre — ugyan továbbra is megtartotta császári és birodalmi jellegét, de a császári politikának itáliai súlyponteltolódása nagyobb szerepet biztosított már Romának, Ravennának, Velencének. A bajor hatást most sem szabad eltúloznunk. Mutatja ezt I. István pénze, melyet sajátos ponttechnikával vertek — tehát bajor pénzverők bevonása nélkül — bajor minta után.

A magyar kancellária megindulását eddig úgy képzeltük el, hogy István írnokot kapott a császártól Heribert C személyében. De I. István oklevelei nem egy kézből származnak. A veszprémi még Koppány legyőzése előtt készült, amikor Heribert C még nem lehetett Magyarországon. A pécsi és a pécsváradi oklevelet is más fogalmazta. A pannonthalmi teljes egészében hamisítvány és a pécsváradi szolgált mintájául, amelyik viszont erősen interpolált és deformált. Mindezek írói és fogalmazói alkalmasszerűen kaptak megbízást: nem voltak hivatásos oklevélírók; noha utánozták a német császári okleveleket, előírásait sem követték szolgáiban.

Az előadás *Mályusz Elemér* elnöki zérszavával ért véget.

Rövid hírek

1962. szeptember 12-én Pécsen a Dél-Dunántúli Csoport vezetőségválasztó ülést tartott. Az ülést *Babics András* kandidátus, tud. munkatárs, elnök nyitotta meg, majd *Kopasz Gábor* titkár tartott beszámolót. A választás eredményeként a csoport elnöke *Babics András*, titkára *Ruzsás Lajos* kandidátus, tud. munkatárs lett. Az új vezetőség nevében Babics András köszöntö meg a tagság bizalmát, s rámutatott arra, hogy a csoport programját továbbra is úgy kell kialakítani, hogy a helytörténeti kutatás, a pedagógiai módszertani kérdések és a népszerűsítő munka (rádióelőadások) álljon a program előterében.

*

1962. október 25—26-án a Magyar Jogászszövetség állam- és jogtörténeti szakosztálya a Társulat közreműködésével tartotta meg a III. magyar-csehszlovák állam- és jogtörténeti konferenciát, amelynek programján *Karol Rebro* egyetemi tanár: „A jobbhagytelek tulajdonjogi viszonyai a XVIII. század második felében” (a korreferátumot *Sarlós Márton* és *Varga János* tartotta), *Csizmadia Andor* professzor „A lelkiismereti szabadság és a felekezetek egyenjogúságának kérdései Magyarországon a dualizmus korában” (korreferens *Leonard Bianchi* és *Pecze Ferenc* volt), majd vendégként *Zdislav Kaczmarezyk* professzor (Poznań) „A lengyel városok keletkezésének és fejlődésének jogtörténeti vonatkozásai” címen tartott előadást.

*

Divéky Adorján nyug. egyetemi tanár Krakkóban a krakkói—magyar kapcsolatokra vonatkozólag kutatott, április 11-én pedig — eleget téve a varsói egyetem meghívásának — „Magyar—lengyel történelmi kapcsolatok” címen előadást tartott. Az előadással kapcsolatban a „Życie Warszawy” c. lengyel napilap közölt meglehetősen hangulatos beszámolót, a „Malopolskie studia historyczne” c. kiadvány 1961. évfolyamában pedig *Divéky Adorján*ról mint a magyar-lengyel kapcsolatok érdemes kutatójáról emlékezett meg.

*

A Társulat vidéki csoportjának létszáma 1962. november 1-én a következő volt: Dél-Dunántúli Csoport 58, Dél-Alföldi Csoport 51, Miskolci Csoport 29, Kelet-Dunántúli Csoport 27, Kelet-Magyarországi Csoport 19 fő.

BESZÁMOLÓ BENDA KÁLMÁN ÉS DOLMÁNYOS ISTVÁN KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Benda Kálmán : A magyar jakobinus mozgalom története c. disszertációja minde-
nekelőtt beható vizsgálat alá vette a demokratikus értelmiség helyzetét. célkitűzéseit
1790-ben. Rámutatott arra, hogy „a XVIII. század végén Magyarországon két nagy kérdés
várt megoldásra: a nemzeti függetlenség és a polgári átalakulás”. Az a nemesi ellenállás,
amely az 1780-as évek végére kibontakozott a rendi jogok védelmében a jozefinizmus rend-
szere ellen, bár oltalmazta a nemzeti függetlenséget, a polgári engedményekről hallani
sem akart. A mozgalom egyre jobban kiütköző feudális osztálykorlátjai miatt előbb
a parasztság, majd a polgárság is szembe fordult vele.

A disszertáció részletesen foglalkozott a hazai polgárság sajátos, a nyugati orszá-
gokétól elütő jegyeivel. Kifejtette, hogy a városi polgárság, „mely nagyobb részében
nem is magyar, a nemzeti kérdésekben közömbös, s a rendekkel szemben az uralkodónál
keres támogatást”. II. Lipót — mint az értekezés előadja — ezt a saját érdekében kihasz-
nálna, de végső fokon nem támogatja a polgárságot.

A polgári érdekek szószólója ilyen körülmények között az az értelmiség lesz, mely
származását és politikai nézeteit tekintve egyaránt igen vegyes összetételű. Az ezzel kap-
csolatos problémák elemzése során az értekezés megállapítja, hogy a nyolcvanas években
mégis kialakult az értelmiségnek egy, elképzeléseiben nagyjából egységes csoportja:
a jozefinisták. E csoport tagjai főként kismesek, a fiatalok közt azonban egyre nagyobb
számban akad plebejus. A disszertáció ismerteti műveltségük színvonalát, érdeklődési
körüket; foglalkozik a francia felvilágosodás, a szabadkőművesség rájuk gyakorolt
hatásával. Megállapítja, hogy a racionalizmus talaján állnak, bírálják az egyházat;
reformerek, a felvilágosult abszolutizmus hívei. Bár a nemzeti önállóság s az ezzel össze-
függő kérdésekben nem értenek egyet II. Józseffel, mégis híveiül szegődnek.

Az értekezés elemzi a jozefinisták közötti ellentéteket, amelyek a nemesi mozgalom
előretörésével polarizációt, szakadást idéztek elő a mozgalomban. A demokrata reform-
erekkel szemben, mint előadja, a patrióta értelmiség arra törekedett, hogy „a nemesi
célokat minél több polgári tartalommal töltsse meg”, s ezért igen sokat vártak az 1790-es
országgyűléstől.

Megismerkedünk a disszertációban ennek az országgyűlésnek lezajlásával, s elénk
tárul az a csalódás, amely a demokrata értelmiséget annak eredménytelensége miatt
eltöltötte. De a Lipót iránti bizalom még megvan közöttük, Hajnóczy nem utolsó sorban
ezért foglalja össze reformjait az országgyűlési bizottságok számára.

De reformokról az 1792-es, Lipót halála után megtartott országgyűlésen sem esik
szó, Ferencről hiába várnak kezdeményezést. A demokrata értelmiség most már az uralkodó
ellen fordul, s hovatovább csatlakozik hozzá a nemesség egy kis része, leghaladóbb
csoportja is. A megyei patrióta nemesség Örczy László, a felvilágosult reformer körül
csoportosul.

A disszertáció gazdag anyag alapján mutatja ki a francia forradalom hazai erjesztő
hatását; feltárja, hogyan vált mind erőteljesebbé a demokrata értelmiség és az ellenzéki
köznemesség együttműködése 1793-tól. A mozgalomtól Erdély és Horvátország sem
marad érintetlen. E széles gyűrűző mozgalomnak tulajdonítja, hogy az uralkodó nem
meri összehívni a diétát.

Ebben a helyzetben — mutat rá az értekezés — a siker azon múltott, sikerül-e
a mozgalom két szárnyát egységes szervezetbe összefogni. A szervezkedés tárgyalása
során mutatja be és jellemzi Martinovics Ignácot. Nagy alapossággal tárja fel Martinovics
életútját, azt a szerepét, melyet a császár rendőrségügójaként játszott. Elemzi Martinovics
egyéni törekvéseit, s ezek összefüggését a mozgalom egyes kérdéseivel. A mozgalom
vezető személyiségeivel összevetve megállapítja, hogy „míg Hajnóczyék a nemességet
akarják rávenni a reformra, ha kell az uralkodó ellen is, — Martinovics a királyt igyekszik
a reformok szükségességéről meggyőzni, a magyar nemesség, a magyar hagyományok
megsemmisítése árán is”.

Részletesen előadja a disszertáció, hogyan s miért került Martinovics a szervez-
kedés élére, személyes sérelmei miatt hogyan fordult szembe az udvarral, csatlakozott a
Hajnóczy körül csoportosuló elégedetlenekhez és hogyan szervezte meg a Reformátorok,
illetve a Szabadság és Egyenlőség Társaságát. Elemzi a társaságok, azaz a nemesi és polgári
csoportok elvi célkitűzéseit s azok eltérő vonásait.

A jakobinus összeesküvést, mint a disszertáció előadja, a rendőrség igen rövid idő
alatt leleplezi, s a kormány gyökerestől ki akarja irtani a függetlenségi és demokrata törek-
véseket. Részletesen foglalkozik a magyar jakobinusok elleni per történetével s általában

az egész országra ránehezedő rendőri megtorlással, Martinovicsnak ezzel összefüggő cselekedeteivel, állásfoglalásával.

A mozgalom bukásának okait elemezve kiemeli az értekezés, hogy a XVIII. századi magyar társadalmi fejlődés éretlen volt még a polgári átalakulásra.

Mérei Gyula kandidátus opponensi véleményében hangsúlyozta a disszertáció hosszú évek elmélyült tudományos munkájában rejlő megalapozottságát, előadásának gyakran drámai feszültségét. Hangoztatta, hogy az értekezés „számos meggyökeresedett nézetet cáfol meg, és eddig ismeretlen adatok feltárásával egészen új megvilágításba, új összefüggések láncolatába állítja a magyar jakobinusok mozgalmának keletkezését és lefolyását”. (Pl. a demokrata értelmiség szerepe 1790-ben, kiábrándulása az országgyűlésből, a nemesi mozgalom két irányzatának bemutatása, a demokrata értelmiség és a nemesi patrióta ellenzék egymásratalálása.) A disszertációnak a nemesi mozgalom alakulására felhozott gazdag anyaga — mint mondotta — meggyőzően bizonyítja, hogy „a köznemesség egészenek a magatartásáról alkotott eddigi nézeteink tévesek voltak”. Martinovics ábrázolását — a korábbiakhoz képest — hihetőbbnek, valóságosabbnak tartotta, bár bizonyos problémáira még visszatért.

Kritikai megjegyzései között első helyen említette, hogy az értekezésben nem eléggé következetes a forráskritika. Erőteljesebb bírálatot kívánnak — mint mondotta — a kémljelentések, Martinovics állításai, de a felhasználást, nem szorosan a jakobinus mozgalommal összefüggő történeti szakirodalom egy része is.

Ezzel összefüggésben Mérei Gyula kifejtette, melyik az a két eljárás, mely leginkább célszerű a historiográfiai vizsgálat számos lehetősége közül. Benda Kálmán, mint megállapította, az időrendi tárgyalásmódot választotta, de több ponton elmulasztotta az elvi elemzést. Az egyes történeti munkák kapcsán nem mutat rá az osztályérdekek, a kor viszonyainak tükröződésére az ábrázolás módjában.

A forráskritika elmaradása miatt „a köznemesi patrióták szerepéről vázolt kép szebb a valóságosnál”, mondotta Mérei Gyula, s vitatta a szerző egyes megállapításait. A megyei nemesség követeléscíveivel, a megyei közgyűlésekkel kapcsolatban utalt az 1830-as, 1840-es évek megyei nemesi reformküzdelseinek bizonyos fokig hasonló problematikájára.

Megítélése szerint Benda Kálmán igazságtalanul szigorúan ítélte meg Martinovicsot. Martinovics, mutatott rá Mérei Gyula, a nemzeti haladás ügyének mártírja, s ezen „nem változtatnak jellemének még oly visszataszító és feltétlenül elítélendő vonásai sem”. Benda, bár bemutatja Martinovics haladó vonásait, ezeknek alárendelt szerepet juttat „rút vonásaival” szemben.

Nem értett egyet azzal sem, hogy a disszertáció Martinovicsot közmopolitának bélyegezte, s ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet a függetlenségi és polgári feladatok bonyolult összefüggésére. Martinovics megítélésében — a nemzeti kérdés tekintetében — „szerző minden látható iparkodása ellenére sem tudott megszabadulni a régi történet-szemléletnek a hatásától”. Az egész Martinovics-képen ott érződik, mondotta, Fraknoi hatása.

Hibáztatta Mérei Gyula a disszertációt azért is, mert a nemzeti kérdést nem elemezte az egyes osztályok szempontjából. A nemzeti törekvések túlértékeléséből következik azután a megyei nemesi patrióta mozgalom jelentőségének felnagyítása is. Ebben azonban nem egyedül Benda Kálmánt kell elmarasztalni — állapította meg Mérei Gyula: „Ismeretes, hogy 1956-ig történettudományunk, ezen belül marxista módszerrel dolgozó, köztük párttag történészeink is, egyesek még egy ideig ezután is, hasonló hibákat követtek el.”

Végül összegezve véleményét, Mérei Gyula rámutatott: „Az erények jóval nagyobbak a hibáknál és így szerző e műve, valamint eddigi munkássága alapján érdemes a történettudományok kandidátusa fokozat odaítélésére.”

Arató Endre kandidátus opponensi véleményének bevezetőjében rámutatott arra a jelentős, nagy nemzetközi visszhangot kiváltó tudományos munkára, amelyet szerzőnek a disszertációtól tulajdonképpen elválaszthatatlan három kötetes forráskiadványa képvisel.

Az értekezés érdemeiről szólva kiemelte az új és korábban jórészt ismeretlen források nagy tömegének felhasználását, majd egyetértőleg szolt számos megállapításáról. Helyesen elemzi a disszertáció — mint mondotta — „a jozefinista reformokkal szembe-
szegülő nemesi ellenállás ellentmondásos vonásait, valamint azt, hogy a francia forradalom ideológiája milyen sajátos módon hatott a nemesi ellenállásra”. Aprólékosan foglalkozik az értekezés a magyar polgári értelmiség összetételével, problémáival, de ugyanakkor — s ezt az opponens hibáztatta — nem tér ki az értelmiség nemzetiségi összetételére. A jakobinus mozgalom előzményeinek rajza, állapította meg, „kétségtelenül új tör-

ténetírásunkban és általában el is fogadható". Elismerően szólt a jakobinus program elemzéséről, a mozgalom elfojtásának, valamint továbbélő eszméinek bemutatásáról.

A továbbiakban bíráló észrevételeit adta elő. Nem tartotta kielégítőnek a jakobinus mozgalom nemzetközi összefüggéseinek bemutatását, ezen belül azoknak a tényezőknél feltárását, melyek a feudális köröket polgári engedményekre kényszerítik. Nem értett egyet azzal, hogy a disszertáció a hazafiság és hazafiatlanság kérdését a jakobinus mozgalom értékelésének egyik legfontosabb kritériumává tette. Helyrcigazította Kató István egy félreértését, amelyet Benda Kálmán Révai Józsefnek tulajdonított. Megítélése szerint bővebben kellett volna szólni a disszertációban a nem magyar népek értelmiségeinek álláspontjáról, valamint az ausztriai jozefinizmusról.

A nemzeti mozgalom és a polgári értelmiség viszonyával kapcsolatban rámutatott arra, hogy „a magyar nemzeti mozgalom ideológiájában már a kezdet kezdetén a patriotizmus mellett jelentkezett a nacionalizmus negatív vonása is”. Ezt az értekezés nem emeli ki kellően.

Az értekezés Martinovics-portréjáról Arató Endre elmondotta, hogy bár szerző polemizál a korábbi túlzó felfogással, de maga is egyoldalú képet alkot, „tudatosan emeli ki és húzza alá Martinovics valóban meglevő fogyatékoságait”. Felhívta a figyelmet olyan vonatkozásokra (Martinovics filozófiai tevékenysége stb.), amelyek teljesebbé teszik a képet, s megóvnak az egyoldalúságtól.

Arató Endre megállapítása szerint a negatív vonások túlzott kiemelése egy sor belső ellentmondás forrása lett az értekezésben. Ilyen pl., hogy Martinovics mint kalandor, s ugyanakkor mint a patriotizmus mártíra szerepel. A disszertáció szól Martinovics anacionalizmusáról, de nem beszél ezzel kapcsolatban a magyar nemesség egészének álláspontjáról. Martinovics föderációs tervét Arató Endre a soknemzetiségi Magyarországon előbbremutató koncepcióknak tartja, mint a nemzeti királyságot. Ennek megítélésében nem ért egyet a disszertációval. A továbbiakban adatokat hozott még fel Martinovics nézeteinek bemutatására. Ezek az adatok azt mutatják, hogy Martinovics azért látott helyesebben a nemzetiségi kérdésben, mint kortársai, mert elnyomott nemzetből származott.

Belső ellentmondást fedezett fel az opponens a jakobinus mozgalom előzményeinek ábrázolása, valamint ama állítás között is, mely szerint Martinovics illúziókra alapozta a szervezkedést. Szólt arról is, hogy az értekezés egy-két esetben nem mentes a pszichológizálástól.

Összegezve véleményét, Arató Endre ismételten rámutatott az értekezés érdemeire, javasolta elfogadását és Benda Kálmánnak a kandidátusi fokozat odaítélését.

Benda Kálmán válaszában felvázolta az értekezés megírásának körülményeit, és kitért az azóta eltelt öt esztendőben megjelent néhány külföldi tanulmányra. Ez utóbbiak, különösen Ernst Wangermann műve, azt mutatja, hogy a bécsi levéltárban még sok, a téma szempontjából fontos anyag rejtőzik.

A jakobinus mozgalom feltárására irányuló munkásságáról szólva előadta, hogy a három kötetes forráspublikáció és a disszertáció igen szorosan összetartoznak, s e miatt egyes problémák a tanulmányban egészen röviden szerepelnek.

Mérei Gyulának válaszolva elmondotta: tanulmánya egyik legfontosabb eredményének éppen azt tartja, hogy bizonyítani tudta, miszerint a magyar jakobinus mozgalom a hazai adottságokból nőtt ki, s részben a nemesség magatartásán bukott el. Meggyőződése szerint „a dolgozat nem hagy kétséget az olvasóban aziránt, hogy szerzője teljes együttérzéssel a jakobinusok és nem a nemesek oldalán áll”.

A forráskritikát hiányoló megjegyzésekre reagálva kimutatta, hogy körültekintően járt el a kémjelentések felhasználásakor, ámbar azok bírálataira dolgozatában nem tért ki, hanem utalt a forráspublikációban részletesen megtalálható elemzésre. Úgy véli, hogy az értekezés folyamatos előadásában kitűnik: a patrióta értelmiség érdemeit nem viszi át a nemesség egészére. Hibának tartja, hogy a dolgozatban nem rögzítette: hogy a köznemesség nagyjából milyen arányban fordult szembe Béccsel. Annál inkább, mert Mérei viszont alábecsüli a köznemesség körében 1791/94-ben megvolt ellenzéki szellemet. A meggyőződésekről megállapította, hogy azokat maga az udvar értékelte túl, s újabb adatokat hozott a disszertáció megállapításainak alátámasztására. Nem tartotta indokoltnak azt a megjegyzést, mintha a köznemesség 1791/94-es politikai magatartását nem fejlődésében, mozgásában mutatta volna be. Erre nézve a disszertáció megfelelő pontjaira hivatkozott.

A patriotizmus Arató Endre által felvetett kérdésével kapcsolatban elmondotta, hogy évekkor ezelőtt írt dolgozatát ismét átolvasva, maga is úgy találta, nem egyszer túl mereven alkalmazta a hazafiság és hazafiatlanság kategóriáit.

Mérci Gyulának válaszolva kifejtette azt a meggyőződését, hogy az 1790-es évek Magyarországán a függetlenség megoldása nélkül nem lehetett polgári viszonyokat létrehozni. Hivatkozott ezzel kapcsolatban II. Lipót magyarországi politikájára, az osztrák és magyar fejlődés eltérő vonásaira.

Martinovics megítélésével kapcsolatban Benda Kálmán utalt a tanulmány megírásának idejére, az akkori közfelfogásra, Martinovics jelentőségének, személyének eltúlozott ábrázolására (különösen Kató Istvánnál). Ezzel a felfogással polemizált az értekezés, a Martinovicsról szóló rész azért is foglal el olyan nagy részt benne. Ugyanakkor azonban elismerte az opponensek igazát abban, hogy kissé egyoldalúan mutatta be Martinovicsot, bővebben kellett volna szólnia a filozófiájáról, antiklerikalizmusáról stb. Azt azonban nem fogadta el, hogy ezen túlmenően pozitívan kellett volna ábrázolnia Martinovicsnak a haladás eszméihez való hűségét, amikor az általa ismert adatok cáfolják, hogy ilyen hűségről beszélhetnénk. Meggyőződése szerint Martinovics magatartásának ábrázolásában nem pszichológizál, csupán a legfontosabb esetekben utal mellőzhetetlen lélektani mozzanatokra.

Elgondolkodtatónak tartja Arató Endrének Martinovics anacionalizmusáról tett megjegyzéseit, mivel ezek helyesen korrigálják az értekezést. De a kérdés bizonyos vonatkozásban továbbra is nyitott marad. Martinovics ugyanis, mint elmondta, szinte minden alkalommal más nemzetiségűnek vallotta magát, „valójában tehát egyik nemzetiséghez tartozónak sem érezhette magát”, ezért nevezte anacionális beállítottségűnek. Martinovicsnak ez a magatartása közrejátszott abban, hogy a mozgalom résztvevői idegenkedtek tőle.

Egyetért Arató Endrével Martinovics föderációs tervének értékelésében, de hozzátette, hogy az adott időben igen kevés gyakorlati realitása volt. Maga is nagy hiányosságnak tartja, hogy a jakobinus mozgalom nemzetközi kapcsolatainak, hátterének rajza elmaradt az értekezésből. Dolgozata megírásakor ez még teljesen felderítetlen volt, azóta a külföldi kutatások sok mindent kiderítettek. E probléma kidolgozására később is szívesen visszatérne.

A bírálóbizottság az értekezést egyhangúan elfogadta, a Tudományos Minősítő Bizottságnak pedig javasolta, hogy Benda Kálmánnak a történettudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

*

Dolmányos István : Fejezetek a koalíció előtörténetéből (1901–1904) c. disszertációja „az 1906-ban kormányra kerülő polgári-földesúri pártkoalíció kialakulását igyekszik felderíteni”, s noha „nem tartja feladatának a századforduló politikai történetének teljes és rendszeres feldolgozását”, mégis jelentős hozzájárulás a korszak politikai történetének feltárásához.

Az értekezés bevezető fejezete az osztrák és magyar uralkodó osztályok ellentéteinek kiéleződését vizsgálja a századforduló idején, különös tekintettel annak gazdasági vonatkozásaira. Részletesen foglalkozik a vámkérdésekkel, valamint az agrárius mozgalommal, s megállapítja, hogy e mozgalomnak „az uralkodó osztályok politikai élete szempontjából nagyobb jelentősége van, mint amilyent a kutatás eddig feltételezett”.

A gazdasági ellentétek — mint a disszertáció mondja — „felfokozták az osztrák és magyar uralkodó osztályok között levő, szorosabb értelemben vett politikai ellentétek feszítő erejét”. Ismerteti a munka a katonapolitikai, nemzetiségpolitikai és közjogi nézeteltéréseket. Felvázolja a szabadelvű párt, nemzeti párt, néppárt és radikális demokrata párt tömegbázisát, programját, s részletesebben foglalkozik a függetlenségi párttal. Hangsúlyozza az úri vezetőség függetlenségi párt „viszonylag nagy megtévesztő tömeghatását”; „a pártot széles városi kispolgári, paraszti, sőt ipari munkásrétegek támogatják”. A pártprogramok elemzése során megállapítja, hogy a függetlenségi párt „a századforduló idejére még régi alapvető programjaitól is jelentősen eltávolodott”, s ezzel párhuzamosan nőtt az agrárius törekvések befolyása a függetlenségi vezetők állásfoglalásában.

Vizsgálja az értekezés az 1901. évi országgyűlési választások lezajlását, a függetlenségi párton belül a Kossuth-csoport megerősödését, s rámutat, hogy Kossuth Ferenc a felirati vitában újabb engedményeket tesz az agrárius felfogásnak.

Az 1902 végén — 1903 elején kibontakozott parlamenti válság okát a disszertáció a nemzetközi viszonyokból, a Monarchia belpolitikai helyzetének változásaiból vezeti le. Foglalkozik az 1903 januárjában ismét feléledő obstrukcióval, rávilágít az egyes pártok és az udvar magatartására.

A kormány által beterjesztett katonai javaslatok kapcsán tárgyalja az értekezés a függetlenségi párt és a szociáldemokrata párt szövetségének lehetőségét, amely „meghiúsul a függetlenségi politikuskok makacs konzervativizmusán”. Kiemeli a szociáldemokrata párt érdemeit a függetlenségi pártok, a polgári ellenzék, valamint a kormány bírálataban, ugyanakkor rámutat forradalomelméletének, nemzeti- és agrárprogramjának súlyos hibáira. A szövetség meghiusulása után a függetlenségi párt tömegbázisát az ún. Újjászervezett Szociáldemokrata Párt tagjai között igyekezett kiszélesíteni.

A Khuen-Héderváry paktumot követő pártvita során az értekezés elemzi a függetlenségi párt két fő áramlatát, amelyekre a „forradalomellenes, megalkuvó álláspont” jellemző. Bírálja Kossuth Ferenc magatartását is.

A disszertáció — magyar részről először — ismerteti a Ferenc Ferdinánd készített tervzetet a magyar ellenzék megtöréséről, a központi Habsburg-hatalom megszilárdításáról (Staatsschrift). Majd a chlopyi hadparancs létrejöttének körülményeivel, a magyar politikai életre gyakorolt hatásával s Tisza István kinevezésével foglalkozik. Elemzi Tisza politikáját, aki „felhasználta Kossuth Ferenc és a függetlenségi párti vezetők segítségét és újabb paktumot hozott létre”. Ezzel az 1903 januárjában kezdődött, nagyjában permanens obstrukció korszaka befejeződött, a katonai követelések teljesítése nélkül. Ezt követően a két függetlenségi párt is közeledett egymáshoz.

Az 1904. évi tömegmozgalmak kapcsán rámutat az értekezés az ellenzék növekvő tömegbefolyására, s foglalkozik a kormányhatalom megszerzését célzó ellenzéki pártkoalíció felmerült gondolatával.

Önálló fejezet vizsgálja a magyar parlamenti ellenzék és a nemzetiségi pártok viszonyát 1901–1904 között. Ebben a szerző rámutat, hogy „a parlamenti ellenzék — ha lehet — még a kormánypártnál is haragosabban fogadta a polgári nemzetiségi pártok politikai aktivitásba lépő képviselőit”. Foglalkozik a Berzeviczy-féle törvényjavaslat tárgyalása idején kialakult nemzetiségellenes egységfronttal is, majd megállapítja, hogy a függetlenségi párt „jelentős részben saját politikájának köszönheti, hogy az udvar és nemzetiségi pártok ösztüzebe került”.

A továbbiakban a disszertáció az 1904 őszi parlamenti viharokat, az ismét kirobbant obstrukciót tárgyalja, melynek során megalakult az ellenzéki pártkoalíció. A függetlenségi párt ekkor a vezetőszerpepet átengedte Apponyi Albertnek, majd Andrássy Gyulának. Ennek megfelelően a koalíció programja nem radikalizálódott, hanem a függetlenségi politikuskok tettek további lépéseket a hatvanhetesek felé.

Rámutatott a disszertáció a koalíció ügyes demagógiájára is, mellyel tovább szélesíti tömegbefolyását. Vizsgálja a koalíció és a szociáldemokrata párt viszonyát, különös tekintettel a koalíció választójogi agitációjának hatására.

Végül a disszertáció az egyes pártokban bekövetkezett változásokat elemzi. Megállapítja, hogy „1905 januárjában a Bánffy-kormány bukása körüli állapothoz képest sokkal súlyosabb formában teremtdik újjá a magyar uralkodó osztályok belső válsága”.

Hanák Péter kandidátus cponensi véleményében elmondotta, hogy szerző pályájának alakulását, a mű formálódását hosszabb ideje figyelemmel kísérte, és a disszertációban nemcsak szerző tudományos munkásságának, hanem „a mostoha örökséggel indult újkori történetírásunk s a nagymértékben saját erejére utalt fiatal nemzedék” eredményét is látja. Újkori történetkutatásunkról szólva kiemelte a részletekbe hatoló politikatörténeti monográfia jelentőségét, amely ma már nem szorul védelemre.

Ezt követően hosszan foglalkozott a disszertáció érdemeivel. Rámutatott az értekezés címe mögött rejlő nagy problematikára, amelyet a munka felölel. Megítélése szerint az értekezés a századforduló politikai történetének leglénycsesbb kérdésköréhez nyúlt, s a dualizmus korával foglalkozó marxista politikatörténet eddig legalaposabb, legjelentősebb teljesítménye. „Erdményei — mind mondotta — mindenekelőtt a marxista szemlélet és módszer szilárd, biztoskezü alkalmazásán alapulnak”; világosan tárja fel az egyes pártok és politikai irányzatok osztályjellegét, következetesen érvényesíti a historiográfiai szempontot. „A disszertáció egyik jelentős, elismerést érdemlő metodikai eredménye a pártviszonyok dialektikus tárgyalásmódja”, amelyre hosszabban is kitért. Részletesebben szolt arról is, hogy az értekezés sikeresen tárja fel a gazdasági érdek és a pártpolitika közti összefüggéseket. Rámutatott azokra a nehézségekre, amelyeket szerzőnek a függetlenségi párt jellemzése során kellett leküzdenie. Mindezeket túl még számos olyan kérdést említett, ahol az értekezés figyelemre méltó eredményt ért el.

Kritikai észrevételeire áttérve, Hanák Péter megállapította, hogy a disszertáció a maga nyolcszáz oldalával kissé túlméretezett. Annál inkább, mert e terjedelem ellenére is megoldatlan maradt néhány alapvető kérdés. Így a problematikus társadalomfejlődési kérdésekben viszonylag kevés újat hoz az értekezés. Az ismert agrárius—merkantil ellentét

mellett (mely bőséges helyet kap) nem nyúlt a dzsentri-problémához, a magyar burzsoázia sajátos fejlődésének, a magyar nacionalizmus közélet- és közvéleményformáló szerepének problémájához. Az egész munka társadalomfejlődési megalapozása hiányos maradt. Ezzel kapcsolatban utalt arra, mi mindent kellett volna érintenie, elemeznie a disszertációnak.

Vitatta az uralkodó osztályok belső ellentétcinek ábrázolását, az agráriusok elhelyezkedését és értékelését a nagybirtokos osztályon belül, valamint a nagybirtok és nagytőke viszonya alakulásának bemutatását. A kérdéskomplexumot elemezve hangsúlyozta, hogy az agrárius csoport előnyomulása nem a földbirtok korábbi hatalmi pozícióinak realizálásából, „hanem éppen az ellenzékiességből, az ellenzékiesség okozta politikai zavarokból, a rendszert gyengítő kebelbeli ellentétekből következett”, s az uralkodó osztályok belső ellentétei egyes konkrét kérdésekben (agrár várm., profitshare) a válság felé haladó dualista rendszer mélyebb ellentéteit is magukban rejtették.

Megállapítása szerint a disszertáció nem ad választ arra a kérdésre, miért éppen 1903 után éleződtek ki a belpolitikai ellentétek, az eseményeket inkább konstatálja, semmint magyarázza. Ezért, a megoldás néhány szempontjára utalva, elmondta, hogy az agrárius-merkantil ellentét maga is csak „része volt az uralkodó osztályokat megosztó nagyobb ellentétnek: a magyar imperializmus két irányzata vetélkedésének.” E két irányzatot szélesebb perspektívában kellett volna elemeznie a disszertációnak. Hasonlóan az egyes pártok, irányzatok szociális bázisát is, hiszen ugyanazon réteg tagjai mindkét imperialista irányzat táborában helyet foglaltak.

Nem tűnik ki a disszertációból — folytatta Hanák Péter —, hogy „az uralkodó osztályok ellentétcinek középpontjában a két imperialista irányzatnak a teljes hegemóniáért, a kormányhatalom osztatlan birtoklásáért folytatott küzdelme állt”. Nem magyarázza meg a disszertáció azt sem, miért játszott a katonai kérdés oly nagy, minden mást visszaszorító szerepet a politikai életben.

Végül utalásszerűen foglalkozott néhány, főként a pártviszonyok elemzését érintő kérdéssel. Így az Andrássy-csoport 1904 végi disszidálásának okaival; Apponyi és a nemzeti párt jellemzésével, amikor is a disszertáció erősen tompítva bírálja szociális demagógiájukat; a szociáldemokrata párt nem eléggé történelmi bírálatával stb. Megállapította, hogy a nemzeti pártoknak a disszertációban adott értékelésével „nem lehet megmagyarázni a nemzeti ellentétek fokozatos éleződését a századforduló utáni dualista Magyarországon”.

Hanák Péter befejezésül megállapította, hogy „a munka meghaladja a kandidátusi disszertációk színvonalát, s a szerzője már megérett a kandidátusi fokozat elnyerésére”.

Mérei Gyula kandidátus opponensi véleményében felhívta a figyelmet a disszertáció témájának fontosságára, a felhasznált forrás-, könyv- és sajtóanyag nagy mennyiségére és sokoldalúságára, a szerző szilárd marxista világnézetére.

A disszertáció az események értékelésében „szem előtt tartja az objektív és a szubjektív mozzanatok egységét és ezek összefonódottságában vizsgálja a problémákat”. Lépésről-lépésre követi 48 és 67 határainak elmosódását, szépen leplezi le az uralkodó osztályok elvfeledéseit, demagóg politizálgatását. Jól sikerültek az agráriusok és a függetlenségi párt politikáját elemző részek, az uralkodó osztályok nacionalizmusának és sovinizmusának leleplezése. Kiemelte az agráriusok jellemzésének egy-egy mozzanatát, közeledésük bemutatását a függetlenségekhez, valamint ezzel párhuzamosan azt, „hogyan taszítják el maguktól a későbbi koalíciós pártok potenciális szövetségeseiket, a munkásokat, a parasztokat, a nemzetiségeket”.

A szerző „egészséges és bátor kritikai szellemének, világos látásmódjának egyik tüneteként” említette a 48-as frakciók, a szociáldemokraták, Mezőfiék stb. egymást bíráló megnyilatkozásainak elemzését.

A továbbiakban megállapította, hogy „kevés olyan helye van e műnek, amely kifogásolható”, s észrevételei „nem érintik sem a dolgozat koncepcióját, sem lényegét”.

Első bíráló megjegyzése a terjedelemre vonatkozott. „Meggyőződésem — mondotta —, hogy mindennemű vulgarizálás nélkül, a lényeges mondanivaló ugyanilyen sokoldalúan, azonos elvi mélységgel és tárgyi alaposzággal előadható lett volna a jelenleginek csupán negyedrészt igénybevevő terjedelemben is”, s akkor beférne a kötetbe magának a koalíciónak története is.

Megítélése szerint alaposabban kellett volna rámutatni arra, hogy nemcsak a Lajtán túli területek osztrák, hanem azon inneni részen uralkodó osztályok politikája is alkalmatlan volt a Monarchia további sorsának meghatározására. A magyar eseményeket sokkal inkább a Monarchia keretében kellett volna szemlélni. Az agrárius mozgalmat is nemzetközi keretbe kellett volna állítani, s jellemzésébe még további szempontokat bevonni (konzervatív antikapitalizmusa feudális vonásai stb.). Példákat

hozott olyan esetekre, amikor a szerző pártoktól, frakcióktól, történeti személyektől olyasmit követel, amire osztályhelyzetüknél fogva nem lehettek képesek (pl. a függetlenségi párttal kapcsolatban).

Befejezésül több kisebb megjegyzést tett, majd megállapította, hogy az értekezés „messzemenően megfelel a kandidátusi értekezések elé állított követelményeknek”, s ezért elfogadását ajánlja.

Dolmányos István válaszában megköszönte opponenseinek gondos és figyelmes munkáját, s örömmel állapította meg, hogy „bírálatuk csak részleteket, s nem a munka egészét érintette”.

Hanák Péternek a társadalmi folyamatok kidolgozására vonatkozó megjegyzésére elmondotta, hogy „e hosszú társadalmi folyamatok vizsgálatát semmiképpen sem lehet elvégezni egy, a századforduló négy esztendejével foglalkozó részletmonográfia keretei között”. Nem állnak rendelkezésére mint mondotta, olyan eredmények, amelyek segítségével feladatát ebben a vonatkozásban színvonalasabban oldhatta volna meg.

Az agrárius mozgalomról szólva rámutatott az oppenensei közötti ellentmondásra, de megállapította, hogy e téren nem kíván változtatni a szövegen, mert nem akar más kutatók problémáival foglalkozni. A kritikai megjegyzéseknek a tárgyi vagy elvi helyesbítésre vonatkozó részéből azonban többet magáévá tett.

A vitás kérdések közé sorolta válaszában *Dolmányos István* az Apponyi-csoport pályafutásának értékelését, amelyet Hanák Péter vetett fel, s melyben szerinte félreértette a disszertációban mondottakat. A néppárttal kapcsolatos bíráló megjegyzéseket ugyancsak nem fogadta el, s rámutatott arra, hogy itt Hanák Péter tankönyvszövegét használta fel. Visszautasította azt az észrevételt is, hogy *Mocsáry* lépten-nyomon megszólaltatja. A függetlenségi párt értékelését mindkét opponens szóvátette, megállapítva, hogy a disszertáció túl sokat követel a párttól. „A párt szövegeit nem azért kérem számon — válaszolta *Dolmányos István* —, mintha valamiféle pozitív politikát várnék »hőseimtől«.” Eljárásának oka és célja az volt, hogy bemutassa: maguk a kortársak is megalapozatlan reményeket fűztek a függetlenségi párthoz.

Az agrárius mozgalommal kapcsolatban *Dolmányos István* elmondotta, hogy Hanák Péter félreértette a disszertációban írottakat, majd rámutatott arra, hogy opponenseinek véleménye lényegében meggyezik a sajátjával. Nem ért azonban egyet azzal a megjegyzéssel, mintha a vámkérdésre szűkítette volna le a korszak politikai és gazdasági küzdelmeit. Nem tartotta jogosnak azt az ellenvetést sem, miszerint a disszertáció nem magyarázza meg, miért éppen 1903-ban bontakozott ki a válság; a disszertáció kerülte azt is, hogy a problémát az agrárius — merkantil ellentétre szűkítse le. A katonai kérdéssel, az *Andrássy*-csoport kilépésével azért foglalkozott kevesebbet, mert ezek inkább az 1905. évi fejlemények tárgyalásához kívánczoltak.

Hanák Péterrel szemben *Dolmányos István* kiemelte, hogy a disszertáció éppen azt hangsúlyozza: „a nemzeti és nemzetiségi kérdés a magyarországi szociáldemokrata párt, de az egész nemzetközi munkásmozgalom számára megoldatlan, kidolgozatlan problémát jelentett”, tehát nem történetietlenül bírálja a szociáldemokrata pártot.

A bizottság a disszertációt egyhangúan elfogadta, s a Tudományos Minőség Bizottságnak javasolta *Dolmányos István* számára a történettudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

(**)

A THURÓCZY-KRÓNKA SZOVJET KIADÁSÁVAL KAPCSOLATOS MEGBESZÉLÉSEK BUDAPESTEN

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája gondos előkészítés után az 1950-es évek közepén nagyszabású vállalkozásba kezdett Közép- és Kelet-Európa népei középkori történeti forrásainak kiadásával. (Памятники Средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы.) A sorozat *M. N. Tyihomirov* akadémikus közvetlen irányításával készül. *M. N. Tyihomirov* akadémikus a szovjet medievisztika egyik legkiválóbb képviselője, kinek műveit Oroszország és Kelet-Európa középkori történetével foglalkozó tudósok világszerte ismerik. *Tudományos tevékenysége* kiterjed a Szovjetunió középkori történetének valamennyi fontos korszakára. Az *M. N. Tyihomirov* tollából megjelent művek közül megemlítjük: *Исследования о „Русской правде“*. Происхождение текстов. Москва 1951. Пособие для изучения Русской правды. Москва 1953. Крестъан-

ские и городские восстания на Руси. XI—XIII вв. Москва 1955. Ez az utóbbi mű angol fordításban is megjelent. Средневековая Москва в XIV—XV веках. Москва 1957. Полное Собрание Русских Летописей. Том 26. Вологодско-пермская летопись. Москва—Ленинград 1959. Закон Судный Людем. Москва 1961.

A fentebb jelzett művek távolról sem merítik ki Tyihomirov tudományos tevékenységét. De ez a néhány mű is mutatja, hogy szerzőjük egyaránt járatos a nagyszabású történeti feldolgozások és forráskutatások terén.

M. N. Tyihomirov személyében olyan tudós vette kezébe a Közép- és Kelet-Európa népei történeti emlékei c. sorozat kiadását és az azzal kapcsolatos kutatások irányítását, akinek tudományos tapasztalata és felkészültsége garanciája az egész kiadvány-sorozat sikerének.

A fentebb említett sorozatban eddig a következő forrásmunkák jelentek meg: 1. A sorozat első köteteként Теофилакт Симокатта История (Theophilactus Simocatta) c. bizánci forrásmű jelent meg Moszkvában 1957-ben.

2. Две византийские хроники X века. Псамафийская хроника (Vita Euthynii). Angol kiadása: P. Karlin-Hayter Byzantion XXV—XXVI—XXVII. 1955—1956—1957. Иоанн Камениата Взятие Фессалоники. (Ioannes Cameniata.)

Az utóbbi forrásból eddig csak jelentéktelen részleteket fordítottak le modern nyelvre. Ioannes Cameniata művének kommentálása pedig teljesen hiányzott. A fenti két forrás 1959-ben jelent meg egy kötetben Moszkvában.

3. További fontos kiadvány: Иордан О происхождении и деяниях гетов (Iordanus De origine actibusque Getarum), mely Th. Mommsen kiadásában a Monumenta Germaniae Historica sorozatban vált ismertté Getica néven. Ez az utóbbi kiadvány 1960-ban jelent meg Moszkvában.

Az eddig megjelent forráskiadványok két csoportra oszthatók. Az egyik csoportot az olyan kiadványok képviselik, melyekben csak orosz fordítás és a legfontosabb tárgyi, történeti kommentárok foglaltak (ld. 1—2). Ezek a kiadványok igen hasznos kézikönyvként szolgálnak mind a szovjet, mind az oroszul tudó külföldi történészek és a történet szakos egyetemi, főiskolai hallgatók számára.

A sorozat másik csoportját azok a kiadványok képezik, amelyek eredeti nyelven közlik a forrást, melyet az orosz nyelvű fordítás és a legszigorúbban mért tudományos igényeket is kielégítő kommentárok, valamint az egyéb tudományos segédletek egészítenek ki. (Ld. 3.) Az utóbbi jellegű kiadványok már nemcsak mint történelemoktatási segédkönyvek méltathatók, hanem elsődlegesen mint tudományos forráspublikációk, melyek archeográfiai, szövegkritikai alapossggal megszabadítják ezeket a forrásokat a korábbi kiadásokba becsúszott felületességektől és a marxista történettudomány legújabb eredményeit tükröző kommentárok tárgyi, történeti adatai gazdagítják a nemzetközi mediovisztikát.

Ha figyelembe vesszük, hogy a Kelet- és Közép-Európára vonatkozó források közül a megjelentek jórészt olyanok, amelyek nehezen hozzáférhetők és sokszor már bibliofil ritkaságszámba mennek, még inkább kidomborodik a kiadványsorozat jelentősége.

Az M. N. Tyihomirov akadémikus kezdeményezte és irányította forráskiadványsorozat jelentőségében messze túlnő a Szovjetunió határain. A Kelet- és Közép-Európa népei középkori történeti emlékei című kiadvány-sorozat jelentőségében a Mommsen Auctores Antiquissimi (I. 5, 9, 11—13. [1882—98]) kiadvány sorozatához hasonlítható, azzal a lényeges különbséggel, hogy a Mommsen kezdeményezte forráskiadványok nem képeznek szerves egészet, azonkívül az Auctores Antiquissimi-sorozat kommentárjaiban túltengenek a formális, gyakran nem a lényegre érintő elemek, és ezért azok nem érik el azt a tudományos színvonalat, mint a Szovjetunióban megjelenő forráspublikációk. Th. Mommsen idejében még gondolni sem lehetett a történészek olyan széles nemzetközi együttműködésére, mint napjainkban. E nemzetközi együttműködés számára különösen kedvező feltételeket teremt a szocialista országok történészei között kialakult szoros kapcsolat.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája 1956-ban felkéréssel fordult a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetéhez, hogy tegyen javaslatot arra nézve, melyik magyar középkori forrást kívánja megjelentetni a nevezett sorozat egyik köteteként. Az Intézet választása a Thuróczy Krónikára esett, amely valamennyi magyar középkori forrás közül a legteljesebb, mert felöleli az egész magyar középkori Gesta irodalmát (a kezdetektől 1342-ig), Kükkülei János Krónikáját (1342—1382) és Thuróczy önművét (1382—1488). A forrás kiadásra való előkészítését az MTA Történettudományi Intézete Mályusz Elemérre, a történettudományok doktorára bízta, aki a magyar középkori történet egyik legkiválóbb ismerője, s aki már régebben is foglalkozott a Thuróczy-Krónikával, s arról tanulmánya is jelent meg 1944-ben.

A Thuróczy-Krónika modern marxista történeti szempontokat figyelembe vevő kommentálása és bevezetővel való ellátása nem kis feladatot jelent. Nem kis feladat ez azért sem, mert Schwandtner 1746. évi bécsi kiadása óta a Thuróczy-Krónika nem került kiadásra. Számos tudományos publikáció foglalkozott ugyan a Krónikával kapcsolatos kérdésekkel, ugyanakkor a közkézen forgó bécsi kiadás szövegével kapcsolatos problémákat szinte lehetetlenné vált ellenőrizni az egyre növekvő tudományos feldolgozások, szövegkritikai közlemények tömegében.

Jelenleg a Thuróczy-Krónika kiadásával kapcsolatos munkálatok előrehaladott stádiumban vannak. Elkészült az egész magyar Gesta- és Krónika-irodalmat Thuróczyig tárgyaló Bevezetés, amely nemcsak a magyar középkori történetírást nem, vagy csak kevésbé ismerő külföldi, elsősorban szovjet olvasó számára nyújt nélkülözhetetlen tájékoztatót, hanem a magyar olvasók és történészek számára is új marxista szintézist ad a Thuróczyig terjedő középkori magyar történetírásról. A Mályusz Elemér által írt Bevezetést a Történettudományi Intézet a középkori történet és irodalomtörténet legjobb magyar szakértőinek bevonásával megvitatta. A vita eredményeit és Mályusz Elemér válaszát a Történelmi Szemle (1961. évf. 515—524. l.) közölte. A vita eredménye abban összegezhető, hogy Mályusz Elemér olyan marxista forráskritikai tanulmányt bocsátott közre, amely rendkívül alapos tájékoztatót ad a középkori magyar történetírásról, kimutatva annak társadalmi, politikai és ideológiai hátterét, és az egyes középkori történetírói korszakok törekvéseit, azok eszméi, politikai és műfaji kapcsolatait az általános nagy európai kulturális áramlatokkal. Különösen figyelemreméltók azok a megállapítások, amelyek fényt vetnek magának Thuróczynek történetírói felkészültségére és arra, hogy Thuróczy a középkori nemesség melyik csoportja törekvésének adott hangot Krónikájában. A Bevezetés fordítását Moszkvában megkezdték, s az még kiegészül egy olyan résszel, amely összeveti a magyar Gesta- és Krónika-irodalmat az orosz Évkönyv és egyéb középkori orosz történetírói termékekkel. A Bevezetésnek ezt a kiegészítését M. N. Tyihomirov akadémikus készíti majd el.

A munkálatok során folytatott megbeszélések egyikén szovjet részről felmerült a következő javaslat: tekintettel a Schwandtner-féle kiadás elavultságára, jelenjék meg az új Thuróczy-Krónika kiadás, az orosz nyelvűvel párhuzamosan, magyarul is. E magyar nyelvű kiadás összes nyomdai és kiadói költségeit a Szovjetunió Tudományos Akadémiája vállalja. Ez a javaslat azt jelentette, hogy a Thuróczy-Krónika új kiadása két teljesen azonos értékű variánsban jelenik majd meg.

Miután az 1956-ban elkezdődött kutatások már komoly eredményekhez vezettek; a bevezető tanulmány teljesen elkészült s annak orosz nyelvű fordítása már folyamatban van, a történeti tárgyi és archeográfiai kommentárok elkészítése úgyszintén a befejezéshez közeledik, idősekről vált, hogy a kiadványsorozat szerkesztője, M. N. Tyihomirov akadémikus és a Thuróczy-Krónika új kiadását előkészítő Mályusz Elemér professzor a kiadással kapcsolatos összes tudományos és technikai kérdéseket megvitassák, valamint a kutatómunka során felmerült összes tapasztalatokat összegezzék.

Az 1962. augusztus 18—28. között a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében folyó megbeszéléseken szovjet részről M. N. Tyihomirov akadémikus és V. P. Susárin, a történettudományok kandidátusa, magyar részről Mályusz Elemér, a történettudományok doktora, Bartha Antal, P. Mayer Mária, a Történettudományi Intézet kutatói vettek részt. Molnár Erik akadémikus, a Történettudományi Intézet igazgatója a megbeszélések befejezése alkalmából fogadta a tárgyalás résztvevőit.

A Budapesten folytatott megbeszélések során tisztázódott kérdések közül a legfontosabbak a következők voltak: szovjet részről nagy elismeréssel nyilatkoztak a Bevezetőnek a magyar történettudomány legújabb eredményeit összegező jellegéről. Hasonló elismeréssel nyilatkoztak a szovjet rész képviselői a kommentárok vonatkozásában. Figyelembe véve az eddig végzett tudományos feldolgozások jellegét, megállapodás történt arról, hogy a Thuróczy-Krónika a kiadványsorozat Iordanes Getica-jához hasonló kiadvány lesz. A tudományos követelményeket, a történetkutatók igényeit messzemenően figyelembevevő kiadvánnyá kell tenni az érdeklődőkhöz. Szovjet részről felajánlották, hogy a Krónika-szöveg orosz és általában kelet-európai vonatkozású részei kommentárjainak kiegészítésében egy később kijelölendő szovjet középkori szakértő vesz majd részt. Az utóbbi munkálatok szervezését és irányítását M. N. Tyihomirov akadémikus vállalta el. Az orosz vonatkozású történeti események kommentálásának szovjet részről történő kiegészítése eredményeként a Thuróczy-Krónika új kiadása nemcsak a magyar történettudomány, hanem a szovjet történettudomány eredményeit is tükrözni fogja.

A megbeszélések során kiderült, hogy rendkívül nehéz feladatot jelent mind a tudományos segédletek, köztük a Bevezetés orosz nyelvre való fordítása. Első

ízben kerül szovjet kiadásra magyar középkori történeti mű, ami már önmagában is megnehezíti az orosz fordítás körülményeit. Megjegyzendő, hogy a Krónika-szöveg orosz fordítása csak részben történik a bécsi Schwanutner-téle kiadás alapján. Malyusz Elemér javaslatát figyelembe véve, a bécsi Schwanutner-kiadás szöveg pontatlanságait kiküszöbölendő, a fordító Malyusz Elemér professzor archeografiai kutatásainak eredményeit figyelembe véve teszi át a krónika szövegét oroszra. Így tehát a Thuróczy-Krónika új kiadása, az eredeti latin szöveg a Schwanutner-téle kiadás pontatlanságait is kiküszöböli. Különösen megnehezíti a fordítást az, hogy a magyar és az orosz középkori állami és egyéb intézmények, valamint tisztségek különböző történeti tradíciók alapján fejlődtek, s még akkor is, ha egyes esetekben, funkciójukat nézve ezek az intézmények Oroszországban és Magyarországon hasonlóak is voltak, számos árnyalati vonatkozásban különböztek egymástól, s ezeket az árnyalati különbségeket pontosan és szabatosan kell meghatározni az intézmények orosz elnevezésében. Ez azért is igen fontos, mert a középkori magyar történeti terminológiával ezúttal ismerkedik meg a szovjet olvasó a maga teljességében. Ezért az orosz fordításnak olyannak kell lennie, amely mintegy szóátart adja a középkori magyar történeti és politikai terminológiának. A magyar középkorral foglalkozó szovjet történészek számára a Thuróczy-Krónika szovjet kiadása szolgaj majd mintául a magyar középkori történeti terminológia szabatos használatára és értelmezésére. A szovjet fél messzemenő megértést tanúsított a fordítás vonatkozásában is, és minden lehetséges feltételt biztosított annak érdekében, hogy a fordítás a lehető legteljesebb legyen. Kétségtelen, hogy a Thuróczy-Krónika új szovjet kiadása a középkori magyar történeti terminológia fordításában is sokkal jobban megfelel majd a tudományos követelményeknek mint a középkori magyar történeti terminológia a jelenlegi külföldi szakirodalomban szereplő gyakran pontatlan fordítása.

Magyar részről a tárgyalások során felhívták a szovjet szerkesztők figyelmét arra, hogy a Thuróczy-Krónika új kiadása messzemenően modernizálja Szentpéter: Scriptorum Hungaricarum I—II. kötet, Budapest 1938 jegyzeteit. A Scriptorum I. kötet (3—194. l.) ugyanis tartalmazza a magyar Gestákat, de jegyzetanyaga már elavult, s az nem elégíti ki a mai marxista történettudomány igényeit. A Thuróczy-Krónika Gesta-fejezeteinek új jegyzetelése, melyet Malyusz Elemér rendkívül alaposan és körültekintően végzett el, nagy mértékben befolyásolja majd a Scriptorum jövőbeni használatát is. A Gesta-részek marxista követelményeket figyelembe vevő jegyzetelésén túlmenően, fejezetenként utalás történik arra is, hogy az illető Gesta-rész a Gesta-irodalom melyik periódusában íródott és milyen tradíciókat tükröz. Talán felesleges is részletesen méltatni ennek a jelentőségét. Ennek a jegyzetelésnek felbecsülhetetlen jelentősége lesz mind az egyetemi oktatás, mind pedig a tudományos kutatás szempontjából. A Thuróczy-Krónika új kiadása után a Scriptorum csak a Thuróczy-Krónika új kiadásának párhuzamos ismeretével lehet majd használni. Szovjet részről nagy örömmel fogadták ezeknek a munkálatoknak az eredményeit, mert a Gesta-irodalomnak ez az új kommentálása is nagy mértékben emeli majd a forráskiadvány sorozat tekintélyét.

Mi sem jellemzi jobban a szovjet tárgyaló fél előzékenységét, mint az, hogy csakis a tudományos igények maximális figyelembevételével mind az orosz nyelvű, mind pedig a magyar nyelvű variáns, — melyek mindegyike tartalmazza az eredeti latin szöveget is, — 50 év terjedelemben állapították meg. Ehhez a terjedelmes kiadványhoz a Szovjet-unió Tudományos Akadémiája biztosítja a papírt és az összes kiadással járó anyagi eszközöket. A magyar félt csak a kutatásokkal és a magyar fordítással járó anyagi kiadások terhelik. A reprezentatív formában megjelenő Thuróczy-Krónika komoly segítséget jelent nemcsak a magyar és a szovjet, hanem általában a magyar középkor iránt érdeklődő külföldi történészek számára, hiszen először jelenik meg egy középkori magyar történeti forrás teljes egészében modern világnyelvre lefordítva a kommentárokkal együtt, így a nemzetközi medievisztika a magyar középkori történetírás egyik legjelentősebb alkotását a marxista történettudomány legújabb eredményeit felölelő kritikai és tárgyi kommentárokon keresztül ismeri majd meg. A Thuróczy-Krónika új kiadása tehát a magyar marxista, s részben a szovjet forráskutatás egyik jelentős alkotása lesz. A szovjet történettudomány önzetlen segítségével a középkori magyar történetírás egyik leggazdagabb terméke, jelenleg csak elavult s nehezen hozzáférhető kiadása után a mai kor magas követelményeinek megfelelő formában kerül majd az érdeklődő történészek asztalára.

Megegyezés jött létre abban, hogy a Thuróczy-Krónika szovjet kiadását térképekkel látják el, amelyek feltüntetik azokat a földrajzi pontokat, melyek a Krónikában említésre kerültek. A szovjet olvasó földrajzi tájékozódását megkönnyíteni igyekezve, a kommentárookban szereplő legfontosabb magyarországi földrajzi pontokat is feltüntetik a térképvázlatok.

Ilyen jelentős kiadványsorozat létrejöttét a szocialista országok között kialakult kölcsönös bizalom és őszinte együttműködés biztosítja. A sorozatban a Thuróczy-Krónikán kívül más népi demokratikus országok történeti emlékei is megjelennek. A lengyel történészek Ioh. Długossius Historia Polonica-ját (Potthast, 2. kiad. vol. I. 381. l.) kívánják megjelentetni a sorozat részeként.

A szocialista országok marxista történészei nemzetközi együttműködésének egyik jelentős állomása a „Közép- és Kelet-Európa népei középkori történeti emlékei” c. kiadványsorozat elkészítése, mely kiadványsorozat gondozását a szovjet történészek vállalták magukra. Ez a kiadványsorozat ragyogó példája a marxista történészek nemzetközi együttműködése termékenységének. Ez a termékeny együttműködés jelentősen előbbreviszi az egyetemes történettudományt.

Budapesten a Thuróczy Krónika kiadásával kapcsolatos megbeszélés egyik állomása volt a marxista történészek együttműködésének, és részét képezi a magyar és a szovjet történészek további közös tevékenységének.

Bartha Antal

HELYTÖRTÉNETI MUNKACSOPORT ALAKULT AZ ELTE BÖLCSESZKARÁN

1962. április 17-én a Bölcsészkaron egésznapos ankétára jöttek össze az új- és legújabbkori helytörténeti munkacsoport tagjai. A helytörténetírás kiváló művelői, ismert történészek, egyetemi oktatók, az utóbbi 5—6 évben végzett mintegy 70—80 középsikolai tanár és néhány egyetemi hallgató jelent meg az ankétón.

Hosszabb készülődés, eszmecsere előzte meg a munkacsoport első ankétját az ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéken. Tanszékünk a helytörténeti munkacsoport létrehozására elsősorban az indította, hogy felfigyeltünk rá: ha fellapozzuk a levéltári kutatónaplót az ország bármelyik megyei levéltárában, azt látjuk, hogy az utóbbi években számos végzett hallgatónk kutatott a levéltári iratokban. Mi lett a kutatás eredménye? Mindössze féltucatnyi, nem mindig tudományos igényű megjelent tanulmány. Vagyis, miután volt hallgatóink egyedül maradtak, valahol féluton — a levéltári kutatás és tanulmány megírása között — a munka elakadt. Az anyaggyűjtő munkán a tanárok többsége még átverekedte magát. De mivel igen gyakran hiányzott a téma időbeli és tárgyi körülhatárolása, sok esetben már ebben a stádiumban a szaporodó cédulák láttán kétélyek merültek fel: vajon sikerül-e majd megírni? A legnagyobb nehézségekkel a megírás, a feldolgozás megkezdésekor találta magát szemben a kutató tanár.

A fentiek mellett azt tapasztaljuk, hogy az utóbbi négy-öt évben végzett hallgatóink levélben és személyesen mind sűrűbben fordulnak tanszékünkhöz: a doktori disszertációt 2—3 éven belül sokan helytörténeti témából szeretnék elkészíteni és a téma-választástól egészen a dolgozat kialakítandó koncepciójáig tanszékünk segítségét kéri. De az évről-évre végző, többségükben vidéken, kisebb részben a fővárosban elhelyezkedő hallgatóink továbbfejlődésének figyelemmel kísérése és elősegítése is sarkallta tanszékünket — a Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront támogatásában bízva — a helytörténeti munkacsoport létrehozására, amelynek célkitűzése abban csúcsosodni ki, hogy módszertani segítséget ad a helytörténeti témájú, tudományos szintű tanulmányok, doktori értekezések elkészítésére, publikálására. Így a helytörténeti munkacsoport annak szemléltetését is szolgálná a gyakorlat erejével, hogy végző hallgatóink vidéken is tudnak tudományos munkát végezni.

Fentiek alapján 150, nagy többségükben vidéki történelem tanárhoz intéztünk körlevelet s tájékoztattuk őket elgondolásunkról: egy helytörténeti munkacsoportnak továbbképző jelleggel történő létrehozásáról. A megkérdezett tanárok többsége igenlő választ adott. Ezek után került sor a munkacsoport első ankétjára, továbbképző és referáló ülésére.

Andics Erzsébet tanszékvezető egyetemi tanár megnyitójában kiemelte: a jövőben nem szabad az egyetem küldetésének véget érnie a diploma megadásával, hanem továbbra is figyelemmel kívánja kísérni azok munkásságát. Majd azokról a megfontolásokról beszélt részletesen, amelyek a tanszék a munkacsoport létrehozására ösztönözték. Hangsúlyozta: ha az érdeklődés nem lohad le a továbbiakban, akkor a marxista történészfront jelentős számbeli és erőgyarapodására számíthatunk, s így a helytörténeti munkacsoport a magyar marxista történettudomány erősítője lesz.

A megnyitó után *Soós Imre* (Eger) tartotta az első előadást „Az új- és legújabbkori helytörténet forrásai a közigazgatási szervek levéltáraiban” címmel.

Az előadó a levéltári hálózat felépítésének és ezen belül az állami levéltárakban őrzött megyei és részben városi és községi iratsorozatok összetételének ismertetése során arról is beszélt, hogy a különböző korszakokban a helytörténész a közigazgatási szervek levéltárainak mely állagaitól várhat elsősorban anyagot. Előadásának értékét különösen fokozta, hogy a szűk időkeret ellenére a nagyvonalú áttekintés nem nélkülözte a jól értékesíthető konkrétumokat. A jelenlévők érdeklődésére mutat, hogy tanulságos előadásának közreadását kérték.

Iványi Emma „A kapitalizmus kori életszínvonal kutatásának helytörténeti módszereihez” címmel tartott előadást. Egyfelől elvileg utalt arra, milyen jelentősége van a különböző társadalmi rétegek életszínvonalára valló adatok feltárásának, másfelől felsorakoztatta a kapitalizmus korának e vonatkozásban jól értékesíthető forrástípusait, a bérjegyzékeket, piaci árjegyzékeket, kereskedelmi és statisztikai árkimutatásokat stb. anyagát, ill. tanulságosan mutatta be egy háztartási számadás-könyv elemzését.

Az utolsó továbbképző jellegű előadás a délelőtti folyamán *Berend T. Iván* előadása volt „A gyártörténet forrásairól és kutatási problémáiról”. *Berend T. Iván* színvonalas előadásában ismertette a gyártörténet gazdag és sokrétű forrásanyagát, majd pedig a kutatómunka és feldolgozás műhelytitkairól beszélt. Ennek során igen sok módszertani tanulságot tárt fel. Az előadó nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy az országos igényű munkák nem ölelhetik fel az ország minden gyárát, nem utolsósorban azért, mert hiányoznak a megfelelő résztanulmányok. Utalt a gyártörténet és munkásmozgalom szoros kapcsolatára is.

Az ankét délutáni referáló ülését *e sorok trója* nyitotta meg, és a kialakítandó kapcsolat, segítségadás módjáról és formáiról beszélt: Az ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke időről-időre össze kívánja hívni a munkacsoport ankétját. Az ankétok a munkacsoport továbbképző és referáló jellegű ülései lennének. Egyrészt a kutatás és feldolgozás kellő színvonalon történő biztosításának érdekében történet-tudósok, levéltárosok néhány továbbképző jellegű előadását hallgatnák meg a munkacsoport tagjai. Másrészt a referáló ülésen a munkacsoport legeredményesebben tevékenykedő tagjai az elkészült vagy készülő munkájukról számolnának be. Az előadásokat vita követné. Az Egyetemi Könyvtár közreműködésére támaszkodva, a tanszék folyamatosan tájékoztatja a munkacsoport tagjait a hazai és külföldi fontosabb új- és legújabbkori helytörténeti vonatkozású és módszertani tanulmányok megjelenéséről.

Ezután négy helytörténeti dolgozat hangzott el. A referálók munkájuk valamelyik részletét vagy fontosabb kutatási eredményét adták elő.

Szépen megírt dolgozatot olvasott fel *Farkas Gábor* (Székesfehérvár) „Fejér megyei úrbéres mozgalmak a XVIII. század derekán” címmel. *Farkas* feltárt anyaga módot nyújtott ahhoz, hogy a majorsági gazdálkodás kifejlődésének és a parasztságra gyakorolt hatásának tárgyalására alapozza a helyi parasztság mozgalmainak bemutatását. Különösen figyelemreméltóak a feudális járadék növelési módszereinek, formai és tartalmi változásainak kutatásában elért eredmények és a parasztság harcának bemutatása.

Kiemelkedő dolgozatot hallottunk *Horváth Zoltántól* (Sopron) is, aki „Az újkori községi önkormányzat fejlődésének Sopron megyei kutatási eredményeiről” tartott előadást. *Horváth Zoltán* dolgozatát a községi önkormányzat XIX. századi országos fejlődéstörténetének magas színvonalú és sok újat nyújtó előadásával kapcsolta egybe.

Igen gondolatébresztő volt *Dani Lukács* középiskolai tanár (Dunaújváros) „Dunaújváros 1918—1919-ben” című dolgozata is, amely a parasztságnak e két forradalom alatti osztálypozícióját, a földkérdés megoldását vizsgálta.

Daróczi Sándor budapesti középiskolai tanár „A nyírségi földosztó kísérlet 1898-ban” címen számolt be kutatásairól. Az előadást követő vitában a magyar agrárfejlődés különböző útjai, a paraszti tudatban meglévő különbségek, Várkonyi és a paraszti csoportok eltérő céljainak sokoldalú megvitatására került sor.

A munkacsoport első ankétja a késő délutáni órákban fejeződött be. A megjelent hallgatóság nagyfokú érdeklődésére mutat, hogy az előadások és referátumok vitáján többen felszóltak. Így *Farkas Gábor* (Székesfehérvár), *Kőhegyi Mihály* (Baja), *Hankó Zoltán* (Tiszavasvári), *B. Tóth Illés* (Mucsony).

A helytörténeti munkacsoport ankétjának főbb tanulságait *Szabad György* foglalta össze. Rámutatott arra, hogy vitát és érdeklődést elsősorban a probléma-feltáró referátumok váltottak ki. Kifejtette azt a véleményét, hogy ha kell, a kerektség és a szép előadás rovására is a születőben levő munkák elvi és módszertani problémái kerüljenek előtérbe a soron következő ankétokon. Ha nagyobb lesz a válogatás lehetősége, feltehetően ilyen vonatkozásban is változás következik be. Foglalkozott a helytörténet és köztörténet viszonyával, kiemelte a helytörténetírásnak azt az alapvonását, hogy

szerves keletkezésű anyagot követ végig és így olyan okozati összefüggésekre tud rávilágítani, amelyeket csupán a központi szervek anyaga alapján nem lehet megismerni. Hangsúlyozta, hogy írjunk helytörténetet, hogy „mindent” tudjunk az országosról, mert akkor láthatjuk, hogy mi az, ami a helyi fejlődésben az általánosat követi és mi az, ami eltér attól.

*

A helytörténeti munkacsoport első ankétjának tulajdonképpeni sikerét a további munka során mérhetjük fel. Reméljük, hogy ez a szerény kezdeményezés valóban hozzájárul a kitűzött fontos célok eléréséhez, a gyakorló történelemtanárok továbbképzéséhez és a helytörténeti tudományos munka annyira kívánatos fellendítéséhez egyaránt.

Mészáros Károly

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1961. július 1. — december 31.)

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

- Állam- és jogtudományi bibliográfia. 1958 —1959. (Összeáll. Nagy Lajos.) Bp. 1961, Közgazd. és Jogi Kiadó. 278 l.
- /Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos könyvtára 19./
- Banner János—Jakabffy Imre*: A Középdunamedence régészeti bibliográfiája [a legrégebbi időkől a XI. századig.] 1954—1959. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 250 l.
- (*Bata Imre—Lengyel Imre—Varga Zoltánné*): Debreceni bibliográfia. Alapvető irodalom a város ismeretéhez. Debrecen. 1961, Városi Tanács — Egyet. Könyvtár. 331 l.
- Bibliographia litterarum Hungariae oeconomicarum ruralium. A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvszelete /1831—1867/. 3. köt. Bp. 1956. —Ismereti: Varga István. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 575—576. l.
- Borsa Iván*: Az Országos Levéltár Film-tárának 1960. évi gyarapodása. LSz. 1961. 11. évf. 2. sz. 38—73. l.
- Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. Rec. [et intr.] Ladislaus Mezey. (Tabulas signorum chartarum coll.), notis auxit Agnes Bolgár. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 391 l.
- /Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Catalogus manuscriptorum 1./
- Felhő Ibolya—Vörös Antal*: A Helytartótanácsi Levéltár. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 599 l.
- /A Magyar Országos Levéltár kiadványai 1. Levéltári leltárak 3./
- Hankiss Elemér—Berczeli A. Károlyné*: A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII—XIX. század. Bp. 1961. OSzK. 481 l.
- Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium 1959. Összeállították: Kovalcsik József, Vinczei István, Windisch Aladárné. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 372—424. l.
- Külföldi történeti folyóiratok repertórium. Külföldi történeti folyóiratok. 1958. II. rész. 1959. I. rész. TSz. 1961. 4. évf. 2—3. sz. 233—256, 381—411. l.
- Liste des ouvrages historiques /monographies, études, articles/ publiés en Hongrie dans la première moitié de 1960. AH. 1961. 8. tom. 1—2. no. 217—238. l.
- A magyar levéltári irodalom bibliográfiája. 1960. LK. 1961. 32. évf. 276—280. l.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. /1961. január—június./ PTK. 1961. 7. évf. 3—4. sz. 229—231, 211—213. l.
- [Magyar Országos Levéltár.] Kereskedelemügyi Minisztériumi Levéltár. 1889—1899. /1942./ — Kereskedelem és Közlekedésügyi Minisztériumi Levéltár. 1935—1945. — Iparügyi Minisztériumi Levéltár. 1935—1944. — Közlemezési Minisztériumi Levéltár. 1919—1924. /1933./ — Országos Közellátási Hivatal. 1940—1945. Repertórium. [Összeáll.] Bély Vilmos, II. Kohut Mária. Bp. 1961, LOK. Soksz. 276 l.
- /Levéltári leltárak 12./
- [Magyar Országos Levéltár.] Országgyűlési Levéltár. 1861, 1867—1945, 1948. — Államfői Hivatalok Levéltára. 1890, 1920—1948. — Király személtve körüli Minisztérium. 1861, 1867—1918. Repertórium. [Összeáll.] Szűcs László. Bp. 1961, Műv. Min. Soksz. 160, 3, 3 l.
- /Levéltári leltárak 13./
- Magyar régészeti irodalom. Bibliographia archaeologica Hungarica. 1960. (Összeáll.): Németh Endre. AE. 1961. 88. köt. 1. sz. 151—164. l.
- Nádor Jenő*: Tessedik Sámuel írásainak címjegyzéke. Összeáll.: — —. AtSz. 1961. 3. évf. 2. sz. 292—308. l.
- Szovjet agrártörténeti monográfiák. 1959—1960. [Bibliográfia.] (Összeáll. Sz. Sz. Filippova.) AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 607—612. l.
- Varga Mária*: Viski Károly irodalmi munkássága. Index ethnographicus. 1960. [1961.] 5. évf. 1. sz. 62—80. l.

2. Marxizmus—leninizmus

- Lenin, V[ladimir] I[l'ics] művei. 38. köt. Filozófiai füzetek. Bp. 1961. XV, 648 l., 4 t.
- Marx Károly : A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. (Das Kapital.) 2. köt. 2. könyv. A tőke forgalmi folyamata. (Ford. Nagy Tamás.) 2. kiad. 20 001—28 000. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 500 l.
- Marx Károly : A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. (Das Kapital.) 3. köt. 3. könyv. A tőkés termelés összfolyamata. (Ford. Nagy Tamás.) 3. kiad. 37 001—42 000. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 914 l.
- Marx, [Karl] — Engels, [Friedrich] : A szakszervezetekről. Bp. — Bratislava 1961, Táncsics Kiadó — Prága. 383 l.

*

- Balogh József : A marxista történelemelmélet alapvetése. /Marx—Engels Művei 3. köt./ MFSz. 1961. 5. évf. 3. sz. 441—444. l.
- Golman, L. I. : Új adatok Marx Károly és Engels Frigyes együttműködéséről. /Novaja i Novejszaja Isztorija, 1960. 6. sz. 15—19. l./ TSz. 1961. 4. évf. 2. sz. 226—229. l.
- Lenin élete. (Vladimir Il'ics Lenin biográfija.) (P. N. Poszpelov [vezetésével] írta P. N. Fedoszejev, L. F. Iljcejev stb. Ford. Kulcsár Aurél.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 673 l. 23 t.
- A marxizmus-leninizmus alapjai. (Osznovü marksizma-leninizma.) (Munkaközösség vez. O[ttó] V. Kuusinen. Ford. Z. Vidor Emma, Heller Manfréd stb.) [Utánn.] Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 879 l.
- Palladin, A. V. : Lenin és a tudomány. MT. 1961. 6. köt. 10. sz. 629—632. l.
- Rosztunov, [I.] : Lenin és a hadtörténelem. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 194—211. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

- Acta historiae litterarum Hungaricarum. Tom. 1. /1960—1961./ (Szerk. Király István, Tóth Dezső.) (Kiad. a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.) Szeged 1961. 66 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis.)
A kötet tartalmából:
Kordé Imre : A XVIII. századi Szeged és folklorisztikus elemek az Etelkában.
Nagy Géza: Adalék Vörösmarty 48-as szerepléséhez.
- Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Szabó István. Bp. 1960. — [Ismerteti: Sándor Pál. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 567—574. l.]

- Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. — (Az István Király Múzeumévkönyve.) Vol. 1. 1960. (Szerk. Fitz Jenő.) Székesfehérvár—[Bp.] 1960 [1961], Múz. Közp. Prop. Irod. 177 l., 24 t.
- /István Király Múzeum közleményei C. 1./
A kötet tartalmából:
Fitz Jenő : Der Einfall der Langobarden und Obier in Pannonien im Jahre 166—167. n. u. Z.
- Nagy Lajos: Adalékok a Fejér megyei jobbágyság történetéhez. /1543—1768./
- Angyal Endre : Sopron szláv művelődési kapcsolatainak történetéből. SSz. 1961. 15. évf. 3. sz. 265—267. l.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 3. Red. Z[o]ltán] Oroszlán. Adiuv.: Gy[ula] László, A[ladár] Mód etc. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 285 l., 2 t., 2 térk.
- A kötet tartalma:
Bóna István : Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im mittleren Donauraum.
- Hahn István : Freie Arbeit und Sklavenarbeit in der spätantiken Stadt.
- Váczy Péter : Eugippiana.
- Székel György : Le sort des agglomérations pannoniennes au début du moyen âge et les origines de l'urbanisme en Hongrie.
- Bolla Ilona : A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. /A „curia” és „mansio” terminusok jelentésváltozása az Árpád-korban./
- Rottler Ferenc : Beiträge zur Kritik der Historiographie des frühen Mittelalters. /Über die Geschichtsanschauung László Erdélyis./
- Hoffmann Tamás : Az extenzív mezőgazdaság nyomai helyneveinkben. /Részletek a szerző A gabonaneműek nyomtatása a Kárpátmedence térségében c. művéből./
- Dolmányos István : Les populistes /narodniki/ révolutionnaires russes et la presse hongroise contemporaine.
- Torzsai István : Budapestszkij Isztorikofilologicszkij Fakultet v period Vengerszkij Szovjetszkij Reszpubliki.
- Kiss Aladár : Die Aussenpolitik der Imrédy-Regierung. /Nov. 1938—Febr. 1939./
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica. Tom. 2. 1960. Red. J[ános] Beér, L[ászló] Névai, I[mre] Szabó. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 223 l.
- A kötet tartalmából:
Martonfi [Károly] : Pravavoe uregulirovanie goszudarsztvennoj szluzsbu v Vengerszkij Szovjetszkij Reszpubliko.

- Névai László* : 110 Jahre aus der Entwicklung des ungarischen Zivilverfahrensrechts. /1848—1958./
- Sarlós Márton* : Die organische Staatstheorie und die Staatstheorie der Heiligen Krone in der ungarischen Rechtsgeschichtswissenschaft.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica. Tom. 3. Red. Ladislaus Kardos [László].* Adjuv. Tiberio Szobotka [Tibor]. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 143 l.
- A kötet tartalmából:
- Horváth J[ános]* : La Légende majeure de l'évêque Gérard et les débuts de notre historiographie médiévale.
- Mollay K[ároly]* : Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus. Bilanz der bisherigen Forschung.
- Arrabona.* /A Győri Múzeum évkönyve./ — /Les annales du Musée de Győr./ 3. 1961. (Szerk. Uzsoki András.) Győr 1961. 266 l., 1 t.
- A kötet tartalmából:
- Kozák Károly* : Adatok a győri Püspökvár történetéhez.
- Kalmár János* : A petárda szerepe Győr 1598. évi visszavívásánál.
- Fülep Antal* : Győr XVII. századi településtörténetéhez.
- Balázs Péter* : „A magyar Marseille.” /Társadalmi harcok Győrött és Győr megyében 1848-ban. I. r. /
- Lengyel Alfréd* : Győr 1848—49-es eseményei egy ismeretlen napló tükrében.
- Turányi Kornél* : Klapka tábornok honvédei Győrben.
- Uzsoki András* : Az aranymosás néhány módszere.
- Timaffy László* : Az ásványi arányászkok technikája.
- Halász Sándor* : Adalék Moson és Magyaróvár munkásmozgalmi történetéhez 1917—1919 között.
- Ozdigány Béla* : Győri papírszükségpénzek a Tanácsköztársaság idején.
- Bencsikné Sergő Erzsébet* : A csornai vegyescsőh.
- Babics András* : A komló-i kőszénbányászat története. Pécs 1958. — Ismerteti: Szerkesztő József. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 785—787. l.
- Benda Kálmán. Irinyi Károly* : A négy-száz éves debreceni nyomda. /1561—1961./ [Közrem.] (Bogdán István.) Bp. 1961. Akad. Kiadó. 432 l., 24 t.
- /A magyar könyv. — Das ungarische Buch. — Vengierszka kniga./
- Boldányi Imre—Palaikás Béla* : Táblázatok a Budapesti Orvostudományi Egyetem történetének fontosabb adatairól. /Alapításától az 1900. év végéig./ Összeáll.
- —. CMed. 1961. 21—22. no. 414—510. l.
- Bónis György—Degré Alajos—Varga Endre* : A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bp. 1961, LOK. Soksz. 203 l.
- /Levéltári szakmai továbbképzés. Felsőfok 13./
- Discussion sur les origines historiques du nationalisme. AH. 1961. 8. tom. 1—2. no. 211—216. l.
- Dolmányos István* : Költők barátságától népek tetszéséig. Bp. 1960. Ismerteti: Arató Endre. Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 403—406. l.
- Éber Ernő* : A magyar állattenyésztés fejlődése. Bp. 1961, Közgazd. és Jogi Kiadó. 519 l., 20 t.
- Esze Tamás* : A magyar református egyház útja a reformációtól napjainkig. Bp. 1960, Ref. Egyet. Konv. 22. l.
- Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I—II. Bp. 1960. — Ismerteti: AH. 1961. 8. tom. 1—2. no. 199—206. l.
- Faller Jenő* : Adatok a bányabeli robbantás fejlődéstörténetéhez. 1—2. Bányászati Lapok. 1961. 94. évf. 6—7. sz. 421—427, 472—477. l.
- A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve. 7. 1958—1959. (Szerk. biz.: Révész Ferenc, Tiszay Andor stb.) Bp. 1961. 202 l., 8 t.
- /A Fővárosi Szabó Ervin könyvtár évkönyve 19./
- A kötet tartalmából:
- Toldy Ferenc javaslata a pesti városi közkönyvtár létesítésére. /Közli Turányi Kornél./
- Tiszay Andor* : Könyvtárunkkal kapcsolatos képdokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság idejéből.
- Gátiné Pásztor Mária* : Türr tábornok és a nepművelés.
- Scheiber Mária* : Pest-Budai látképek József nádor korában.
- Turányi Kornél* : A Józsefváros régi utcanevei.
- Geréb László* : A munkásügy irodalmunkban. 1832—1907. Tanulmányok. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 179 l., 8 t.
- /Irodalomtörténeti füzetek 34./
- A kötet tartalma:
- A munkásság és a munkásügy ábrázolása irodalmunkban 1832—1872.
- Darmay Viktor politikai költészete.
- Az 1905-ös orosz forradalom a magyar versirodalomban.
- Az első orosz forradalom magyar publicisztikája.
- A Gyöngyösi Állami Vak Bottyán Általános Gimnázium értesítője. 1960—61. Szerk. biz. (Sereg József, Fülöp Lajos stb.) Gyöngyös 1961. 127 l.

- A kötet tartalmából:
Honeri Rezső : Gyöngyös története.
Hanzély János : Magyarország közútjainak története. Bp. 1960. [1961], Köz-
 dok. Soksz. 256 l.
 /Ütügyi Kutató Intézet kiadványa 14./
 A hatszázéves Debrecen. Szemelvények a város történelméből. (Szerk. Komoróczy György.) Debrecen 1961, Városi Tanács. 465 l., 3 t.
 In memoriam Gedeon Mészöly. (Szerk. biz.: Bálint Sándor, Halász Előd stb.) Szeged 1961. 191 l.
 /Acta Universitatis Szegediensis. Sectio ethnographica et linguistica./
 A kötet tartalmából:
Nyíri Antal : Mészöly Gedeon. 1880—1960.
 Mészöly Farkasról. /Részlet Egervári Potemkin Ödön Az 1849-i évi magyar hadsereg feloszlásának okai c. művéből és Petőfi a temesvári táborban c. cikéből. Mészöly Gedeon kiegészítésével./
Péter László : Mészöly Gedeon munkássága. Bibliográfia.
Bálint Sándor : Adatok a szegedi határ régi birtoklástörténetéhez. /Részlet Szeged készülő néprajzi monográfiájából./
Kádár Zoltán—Horváth Tibor Antal—Géfin Gyula : Szombathely. Bp. 1961, Képzőműv. Alap. 173 l., 1 térk.
 /Magyar műemlékek./
Kenessey Zoltán : A Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtései és kiadványai. StSz. 1961. 39. évf. 12. sz. 1238—1262. l., 1 t.
Kerekgyártó Elemér : A szentkorona tanáról. Világosság. 1961. 2. évf. 8. sz. 18—24. l.
Kiss Lajos : Régi Rétköz. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 481 l., 1 térk.
 Könyv és könyvtár. Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve.) 2. (Szerk. Csúry István, Varga Zoltáné.) Bp. — [Debrecen] 1961, Tankönyvkiadó. 187 l.
 /A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei 24./
 A kötet tartalmából:
Esze Tamás : A debreceni nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában.
Molnár Pál : A Debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára Géresi Kálmán igazgatása idején. /1874—1896./
Rata Imre : Debrecen szerepe a Mondo-lat keletkezésében.
Vita Zsigmond : Zágoni Gábor könyvtárának maradványai az enyedi Bethlen-könyvtárban.
Bertók Lajos : Egy eddig ismeretlen régi magyar nyomtatvány: Artner Vilmos soproni jogtudós /1602—1657/ tübingeni doktori értekezése.
 Legújabbkori Történeti Múzeum évkönyve. 2. (évf. 1960. Szerk. Gerelyes Ede, Lengyel István.) Bp. 1961. 234 l., 3 t.
 A kötet tartalmából:
Annus Imréné : Az építőipari munkások 1935-ös nagy sztrájkja.
Nagy Dezső : A szegedi Munkásszínpad története. 1919—1959.
Tarjányi Sándor : A szocialista építés emlékeinek gyűjtéséről.
Ambrus József : A magyar munkásmozgalmak bélyegeinek történetéből.
Gerelyes Ede : A Legújabbkori Történeti Múzeum tanácsköztársasági gyűjteménye.
Lengyel István : A magyar munkásmozgalmak börtönemlékei. 1919—1944.
Ring Gusztárné : A Legújabbkori Történeti Múzeum munkásmozgalmi zászlói. /1874—1914./
 Magyar nyelvjárások. /A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetének évkönyve./ 7. Szerk. Kálmán Béla. Közrem. Papp István. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 191 l., 2 térk.
 A kötet tartalmából:
Kálmán Béla : XVI. századi jobbágynevainkhez.
Reuter Camillo : Kárász helynevei.
Sulán Béla : Martosi szövegek a népi gyógyászat köréből.
Kálmán Béla : Halálokok a martosi anyakönyvben /1778—1820./
 (Magyar Tudományos Akadémia.) Dunántúli Tudományos Intézet. Kisebbségi tanulmányok. 1961. (Szerk. Babics András.) Pécs 1961. 102 l., 1 t.
 A kötet tartalmából:
Babics Anrás : A Davy-lámpa első alkalmazása Magyarországon sújtóléges bányában.
Mérey Klára, T. : A mezőgazdasági ipar kialakulása Somogy megyében.
Ruzsás Lajos : Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére. 1543—1686.
Andrásfalvy Bertalan : Pekmez. Adatok törökkori szőlőkultúránk ismeretéhez.
 Szabó Pál Zoltán munkássága a szakirodalom és az ismeretterjesztés területén.
 [A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya és a Szegedi Tudományegyetem által rendezett Szegedi Akadémiai Napok. 1961. május 18—19.] MTATT. 1961. 11. köt. 1—3. sz. 99—206. l.
 Az elhangzott előadásokból:
Molnár Erik : Nemzet és haza. /Ideológiai kérdések a feudalizmusban./

- Mérei Gyula*: A „nemzetek fölötti állam” kérdése a legújabb nyugat-német és osztrák történeti irodalomban.
- Wittman Tibor*: A holland gazdasági „csoda” és a holland burzsoá nemzetévválás néhány kérdése.
- Magyarország művészeti emlékei. 3. *Zakariás G. Sándor*: Budapest. Bp. 1961, Képzőműv. Alap. 237 l., 86 t.
- Markó Árpád*: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 1—6. HK. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 148—157, 203—224. l., 1959. 6. évf. 1—2. sz. 151—166, 295—317. l., 1960. 7. évf. 2. sz. 169—181. l., 1961. 8. évf. 1. sz. 212—232. l.
- Mátrai László*: Gondolat és szabadság. Bp. 1961. Magvető. 342 l.
A kötet tartalma:
Fejezetek a filozófia általános történetéből.
Fejezetek a magyar filozófia történetéből.
- Miskolczi János*: Ungarn in der Habsburger-Monarchie. Wien—München 1959. — Ismerteti: *Hanák Péter* AH. 1961. 8. tom. 1—2. no. 191—199. l. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 746—751. l.
- Molnár Erik*: Ideológiai kérdések a feudalizmusban. TSz. 1961. 4. évf. 3. sz. 261—283. l.
- A négyszáz éves debreceni nyomda. [Írta] *B. G. A. Könyv*. 1961. 1. évf. 7. sz. 12—14. l.
- Nyilas Márta*: A „Szent Jobb” történelmi útja. Világosság. 1961. 2. évf. 8. sz. 25—27. l.
- Ota István*: Kritikai megjegyzések Hajdú Gyula: Semlegesség c. könyvéhez. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 233—250. l.
- A Pécsi Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1960—1961. (Szerk. biz.: Kálmánchey Zoltán, Kelemen László stb.) Pécs 1961. 486 l., 10 t.
A kötet tartalmából:
Komlósi Sándor: A magyar nőmozgalom pedagógiai tevékenysége 1945—48-ig.
Siptár (Ernő) Ernst: Beiträge zur Geschichte der deutschsprachigen Presse in Ungarn im XIX. Jahrhundert.
Bona Imre: Hazánk gazdasági fejlődésének sajátosságai a felszabadulás óta.
- Penyigey Dénes*: A dohány elterjedése, hazai termesztésének kialakulása. Bp. 1957. — Ismerteti: *Wellmann Imre*. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 566—567. l.
- A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. 1960—61. (Szerk. Baróti Dezső.) [Bp.] (1961), Képzőműv. Alap. 253 l., 4 t.
A kötet tartalmából:
Baróti Dezső: A tizenennyolcadik század ízléséről.
- Mezősi Károly*: „A jó öreg kocsmáros” fiatalabb árendás és kocsmabérlő korában.
- Sándor Vilmos*: A technika fejlődése Magyarországon a kapitalizmus korában. TSz. 1961. 4. évf. 3. sz. 305—329. l.
- Sárvár. Cikkgyűjtemény, Utikalauz. (Szerk. Nógrádi Géza, Pulay Endre.) Szombathely—[Sárvár] 1961, Vasm. Tanácsa Idegenforg. Hiv. — Sárvár járás Tanácsa. 111 l., 1 térk.
A kötet tartalmából:
Nógrádi Géza: Adatok a sárvári gyűjtemények történetéhez.
Kozák Károly: A legrégibb magyar hátultöltő löfegyverek.
Naszados István: Sárvár rövid kultúr-története.
- Schultheisz Emil* — *Tardy Lajos*: Fejezetek az orosz—magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp. 1960. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 425. l.
- Szabadi Sándor*: A kecskeméti református egyház könyvtára. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 308—314. l.
- A Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet évkönyve. 1. (1961. Szerk. Hanzó Lajos.) Szarvas 1961. 231 l., 12 t.
A kötet tartalmából:
Tóth Lajos: A nevelőképzés történeti alakulása és haladó hagyományai Szarvason.
Hanzó Lajos: Újabb szempontok Tessedik pedagógiai rendszerének vizsgálatához.
Elek László: Békés megye művelődési emlékei a mohácsi csatától a reformkorig.
- Szegedi László*: A kohászváros [Ózd]. BSz. 1961. 5. évf. 5. sz. 514—519. l.
- A Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1961. (Szerk. Benkő László. Közrem. Csukás István, Megyeri János.) 1—2. r. Szeged 1961. 2 db.
/Acta Academiae Pedagogicae [!] Szegediensis./
Az 1. kötet tartalmából:
Görög József: Adatok a Csanád megyei mezőgazdasági munkások helyzetéhez és mozgalmaihoz a XX. század elején.
Sziklay László: A lengyel—magyar, szláv—magyar viszony néhány kérdéséről a XIX. század első felében.
- Székelly Lajos*: Békéscsaba. /Egy város rövid életrajza./ Tiszatáj. 1961. 15. évf. 12. sz. 2. l.
- Tanulmányok Budapest múltjából. XI—XIII. köt. — Ismerteti: *Vörös Károly*. SSz. 1961. 15. évf. 2, 4. sz. 187—190, 381—383. l.
- Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből. [Főszerk.]: (Ke-

- mény G. Gábor.) [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete (és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Gorkij Világirodalmi Intézete.) 1—3. r. Bp. 1961, Akad. Kiadó, 3 db.
A kötetek tartalmából:
1. *Perényi József*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai.
 - Bor Kálmán*: Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban. /1780—1824./
 - Tardy Lajos*: Magyarországi útiélmények és magyar irodalmi vonatkozások a XIX. század első negyedében megjelent orosz kiadványokban.
 - Arató Endre*: A magyarországi szlávok és az oroszok kapcsolatához a reformkorban.
 - Nyíró Lajos*: Adatok az orosz forradalmi demokraták múlt századi magyarországi fogadtatásához.
 2. *Dolmányos István*: Az orosz forradalmi narodnyikok és a magyar sajtó az 1878—1881. évi oroszországi forradalmi válság időszakában.
 3. *József Farkas*: Magyar—orosz irodalmi vonatkozások. /1917—1919./
 - Botka Ferenc*: „A Kassai Munkás” mint a szovjet irodalom első magyar közvetítője. /1920—1930./
 - Illés László*: Az „Új Hang” és a magyar—szovjet irodalmi kapcsolatok.
- Theatrum. Színháztudományi értesítő. 1961. (Fel. szerk.: Hont Ferenc.) Bp. 1961, Színháztud. Int. Soksz. 326 l.
A kötet tartalmából:
- Staud Géza*: A magyar színészettörténet tárgya, feladata és módszerei.
- Mályuszné Császár Edit*: Rakodczay Pál és a XIX. századi magyar színjátszás.
- Cenner Mihály*: Az Országos Színháztörténeti Múzeum megalakulása és fejlődése. 1952—1960.
- Ribi Sándorné*: A Színháztudományi Intézet megalakulása és fejlődése 1960-ig.
- Teschler Andrea, H.*: A Színháztudományi Intézet kiadványairól.
- Tóth Lajos*: Az Óbudai Hajógyár 125 éve. Közlekedéstudományi Szemle. 1961. 11. évf. 12. sz. 564—569. l.
- Viehztucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographische Studien. (Red. László Földes. [Mitarb.]: Márta Belényes, Béla Gunda.) Bp. 1961, Akad. Kiadó. VIII, 699 l., 1 térk.
A kötet tartalmából:
- Gunda Béla*: Ergebnisse, Probleme, Aufgaben.
- Belényes Márta*: Viehztucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert.
- Bökönyi Sándor*: Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde.
- Dobrowolski, Kazimierz*: Die Haupttypen der Hirtenwanderungen in den Nordkarpaten vom 14. bis zum 20. Jahrhundert.
- Kunz, Ludvík*: Bäuerliche Viehzucht und Weidewirtschaft im Flachland Mittelmährens im 19. Jahrhundert.
- Balogh István*: Formen der extensiven Viehhaltung auf den Puszten von Debrecen.
- Andrásfalvy Bertalan*: Viehhaltung in einem Überschwemmungsgebiet der Donau im 18—19. Jahrhundert (Sárköz, Ungarn).
- Zsebők János*: Az Ácsi Cukorgyár 90 éves. Kukoripar. 1961. 14. évf. 8. sz. 227—228. l.
4. **Magyar őstörténet. A római kori és népvándorláskori Magyarországról. Magyarország története 1526-ig**
- Alföldy Géza*: Studia Pannonica. AÉ. 1961. 88. köt. 1. sz. 23—31. l.
- Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Bp. 1960. —Ismerteti: *Bertényi István*. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 354—356. l.; *Boronkay Iván*. ITK. 1961. 65. évf. 5. sz. 626—627. l.
- Balás Vilmos*: Az alföldi hosszanti föld-sáncok. [Bp.] 1961. Soksz. 146 l., 1 mell.; 2 t., 32. térk.
- /Régészeti füzetek. Ser. 2. 9./
- Bartha Antal*: A honfoglaláskori magyar kovácmesterség társadalmi hátterének kérdéseiről. TSz. 1961. 4. évf. 2. sz. 133—154. l.
- Csalog József*: Adatok a bádeni /péceli/ nép kocsitemetkezéseihez és életformájának kérdéséhez. AÉ. 1961. 88. köt. 1. sz. 7—22. l.
- Csapodiné Gárdonyi Klára*: A Corvina egy Petrarca—Dante kódexe a párizsi Bibliothèque Nationale-ban. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 239—246. l.
- Csöke J. Lajos*: A pannonthalmi alapítólevél interpolálása. LK. 1961. 32. évf. 83—99. l.
- Czegledy K[ároly]*: Bemerkungen zur Geschichte der Chazaren. AO. 1961. 13. tom. 3. fasc. 239—251. l.
- Diósi György*: A jogtanítás nyomai Pannóniában. AT. 1961. 8. köt. 1—2. sz. 99—103. l.
- Eckhardt Sándor*: Trubadurok Magyarországon. IT. 1961. 49. évf. 2. sz. 129—137. l.
- Erdélyi István*: Új magyarországi rovásfelirat. AÉ. 1961. 88. köt. 2. sz. 279—280. l.

- Eröss István* : A középkori Győregyház-megye diákjai külföldi egyetemeken. *Vigilia*. 1961. 26. évf. 12. sz. 726—730. 1.
- Falvy Zoltán* : Énekmondók a középkori Magyarországon. 1. FK. 1961. 7. évf. 1—2. sz. 86—106. 1.
- Falvy [Zoltán]* : Thomas Stoltzers Anstellungsurkunde aus dem Jahre 1522. *StM*. 1961. 1. tom. 3—4. fasc. 487—489. 1.
- Fitz Jenő* : Alfenus Avitianus, L[ucius]. *AT*. 1961. 8. köt. 1—2. sz. 91—95. 1.
- Fitz Jenő* : Gorsium. The New Hungarian Quarterly. 1961. 2. vol. 4. no. 147—156. 1.
- Fitz Jenő* : T[iberius] Claudius Claudianus cursus honorumához. *AÉ*. 1961. 88. köt. 2. sz. 180—183. 1.
- Fügedi E[rik]* : Die Wirtschaft des Erzbistums von Gran am Ende des 15. Jahrhunderts. *AH*. 1961. 7. tom. 3—4. fasc. 253—295. 1.
- Gerevich László* : Excavations in Buda Castle. The New Hungarian Quarterly. 1961. 2. vol. 3. no. 66—74. 1., 3 t.
- Gulyás Pál* : A könyv sorsa Magyarországon. 1. r. Bp. 1961, OSzK. Soks. 209 l.
- Gutheil Jenő* : Veszprém árpád-kori főiskolája — az első magyar egyetem. *Vigilia*. 1961. 26. évf. 8. sz. 459—468. 1.
- Házi Jenő* : A soproni ferences templom jótévéje. [Gaisell Miklós.] *SSz*. 1961. 15. évf. 4. sz. 308—316. 1.
- Hegedűs [Zoltán]* — *Nováki [Gyula]* : Újabb adatok a vaskohászat múltjáról. *VSz*. 1961. 2. köt. 44—60. 1.
- (*Káti Márk*) : Die Ungarische Bilderchronik. *Chronica de gestis Hungarorum*. [Einl.] (von Tibor Kardos. Anm. László Mezey. Kunsthistorische Untersuchung und Auswahl der Illustr. von Ilona Berkovits.) Bp. — Berlin 1961, Corvina — Rütten u. Loening. 319 l.
- Kardos Tibor* : A magyar humanizmus olasz kapcsolatainak alakulása és jellege. *MTANyI*. 1961. 17. köt. 1—4. sz. 113—137. 1.
- Komjáthy Miklós* : Mohács. *ÉIT*. 1961. 16. évf. 37. sz. 1155—1159. 1.
- Komoly Péter* : Az albertfalvai római tábor és település. *ÉIT*. 1961. 16. évf. 31. sz. 963—967. 1.
- Kovács Ferenc* : Régi magyar esküminták. *MNy*. 1961. 57. évf. 3. sz. 279—295. 1.
- Kurcz Ágnes* : Az antikvitás hatásának nyomai XIII. századi okleveleinkben. *AT*. 1961. 8. köt. 1—2. sz. 106—113. 1.
- László Gyula* : Östörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor östörténet régészeti emlékei a szovjetföldön. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 211 l.
- Lipták P[ál]* : Fragen der historischen Anthropologie des Frühmittelalters in Ungarn. [Mit einem Diskussionsbeitrag von Gyula László.] *AnK*. 1961. 5. köt. 1—4. füz. 79—88. 1.
- Magyarország története. Egyetemi tankönyv. 1. *Élekes Lajos—Lederer Emma—Székely György* : Magyarország története az őskortól 1526-ig. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 458 [460] l., 16 t., 10 térk.
- Marjalaki Kiss Lajos* : Adatok Felsőzsolca történetéhez. *BSz*. 1961. 5. évf. 4. sz. 424. 1.
- Marjalaki Kiss Lajos* : Hol írták a Halotti Beszédet? A Pray kódex keletkezési helye. *BSz*. 1961. 5. évf. 4. sz. 409—410. 1.
- Megay Géza* : Honfoglaláskori temető Miskolc északkeleti határán. *AÉ*. 1961. 88. köt. 1. sz. 100—108. 1.
- Mészáros István* : Középkori kolduló diákjaink. *FK*. 1961. 7. évf. 1—2. sz. 107—116. 1.
- Mócsy András* : A Mons Claudius. *AÉ*. 1961. 88. köt. 2. sz. 178—179. 1.
- Mollay Károly* : Névtudomány és város-történet. Dágtól Ágfalváig. /1195—1416./ 1—2. r. *SSz*. 1961. 15. évf. 2—3. sz. 114—130, 193—200. 1.
- Mollay K[ároly]* : Zur Chronologie deutscher Ortsnamentypen im mittelalterlichen Westungarn. *AL*. 1961. 11. tom. 1—2. fasc. 67—97. 1.
- Nemeskéri J[ános]* : Die wichtigsten anthropologischen Fragen der Urgeschichte in Ungarn. [Mit einem Diskussionsbeitrag von Korek József.] *AnK*. 1961. 5. köt. 1—4. füz. 39—51. 1.
- Das Opfer Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Bp. 1959. — Ismerteti: *Fügedi Erik*. *Száz*. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 398—400. 1.
- Papp László* : Személynevek és helynevek. Az Árpád-kori Személynévszótár kérdéseiből. *MNy*. 1961. 57. évf. 2—3. sz. 183—194, 325—331. 1.
- Rásonyi L[ászló]* : L'origine du nom székely /sicule/. *AL*. 1961. 11. tom. 1—2. fasc. 175—188. 1.
- Soproni Sándor* : Rómaiak Visegrádon. Visegrád 1961. 24 l.
- /Visegrád. Mátyás Király Múzeum füzetek 1./
- Sós Ágnes, Cs.* : Újabb avarkori leletek Csepel szigetről. *AÉ*. 1961. 88. köt. 1. sz. 32—51. 1.
- Surányi Bálint* : Az Árpád-kori Sopron topográfiájának kérdéséhez. *TSz*. 1961. 4. évf. 2. sz. 220—223. 1.
- Székely György* : A Dózsa-parasztháború ideológiájához. *Száz*. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 473—506. 1.

- Székely György*: A történeti István király. Világosság. 1961. 2. évf. 8. sz. 1—7. l.
- Székely György*: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 309—343. l.
- Thomas Edit. B.*: Rómaiakori villák a Balatonvidéken. Bp. 1961, Képzőműv. Alap. 44 l.
- /Műemlékeink./
- Török Gábor*: Ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról. MNy. 1961. 57. évf. 2—3. sz. 236—242, 360—363. l.
- Vastagh Gábor*: Középkori vasolvasztó kemence Imolán. Kohászati Lapok. 1961. 94. évf. 10. sz. 476—477. l.
- 5. Magyarország története
1527—1790**
- Adatok a kohászat magyarországi történetéhez. 7. *Schleicher Aladár*: Magyarország mint az ún. európai amalgamáció bölcseje. A MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. 1961. 29. köt. 1—4. sz. 407—416. l.
- Apáczai Csere János*: Magyar enciklopédia. 2. Matematika. (Sajtó alá rend. Molnár József, Magy. Lázár György, Kemény István.) Bp. 1961, Akad. Kiadó. 198 l., 6 t.
- /Apáczai Csere János művei. Kritikai kiadás 2./
- Balogh István*: Tanyak és majorok Békés megyében a XVIII—XIX. században. Gyula 1961. 23 l.
- /A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 25./
- Benczédi László*: Bányavidéki várórségek folyamodványai Esterházy Pálhoz. 1668—1681. TSz. 1961. 4. évf. 2. sz. 155—179. l.
- Borsa Gedeon*: Adalékok a „Hungern Chronica” 1534. évi kiadásának történetéhez. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 286—290. l.
- Borszák István*: Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960. — Ismerteti: *Pirnánt Antal*. ITK. 1961. 65. évf. 4. sz. 491—496. l.
- Bottló Béla*: Az Archivum Regni első évtizede. LK. 1961. 32. évf. 57—81. l., 1 t.
- Czegledy Sándor*: A Battyhány-kódex és az Óvári graduál közös leírója. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 247—263. l.
- Danyi Dezső*: Népeségi nézetek és népesedéspolitikai Magyarországon. Demográfia. 1961. 4. évf. 4. sz. 468—484. l.
- Degré Alajos*: Úriszéki peres eljárás a Dél-dunántúlon a XVIII—XIX. században. LK. 1961. 32. évf. 101—128. l.
- Dümmerth Dezső*: Mikor és hol keletkezett Magyarország legrégebbi közkönyvtára? Kts. 1961. 11. évf. 11. sz. 654—655. l.
- Eckhardt Sándor*: Balassi Bálint toborzó levele. ITK. 1961. 65. évf. 5. sz. 570—571. l.
- Eperjessy Kálmán*: Az első katonai adatfelvétel (1782—1785) országleírásainak forrásértéke. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 522—533. l.
- Füves Ödön*: Fejezetek a szentendrei görögök életéből. AT. 1961. 8. köt. 1—2. sz. 114—127. l.
- Gáll Imre—Tóth Lajos*: Hajózás a Balatonon a XVIII. században. Közlekedéstudományi Szemle. 1961. 11. évf. 8. sz. 360—363. l.
- Gazsi József*: Okmányok és adatok II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből. CMed. 1961. 21—22. no. 386—414. l.
- Gyula város története szemelvényekben. 1. 1313—1659. [Összeáll.] Implom József. Gyula 1961, Városi Tanács V. B. 103 l. /
- /Gyulai füzetek 5./
- Hazai G[yörgy]*: Notes sur le „Tárh-i Ungurus” de Terdzüman Mahmüd. AO. 1961. 13. tom. 1—2. fasc. 71—84. l.
- Heckenast Gusztáv*: Egy pénztörténeti különlegesség: Lányi Pál papírpénze Dobsinán, 1723-ban. ÉIT. 1961. 16. évf. 29. sz. A Tarka Tudomány c. melléklet 113—114. lapján.
- Herepei János*: Adatok az erdélyi faze-kasság történetéhez. 1. ET. 1961. 72. évf. 3. sz. 462—465. l.
- Herepei János*: Újabb megjegyzések a felenyedi papirosmalom történetéhez. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 295—297. l.
- Hernády Ferenc*: Ercole Scala egykorú beszámolója Pécs 1686-os ostromáról. FK. 1961. 7. évf. 1—2. sz. 131—132. l.
- Hetyési István*: Egy Sopron megyei gazda küzdelme 1623-ban. SSz. 1961. 15. évf. 4. sz. 366—369. l.
- Hopp Lajos*: Mikes Kelemen utolsó levelei. Halálának kétszázadik évfordulójára. ITK. 1961. 65. évf. 5. sz. 517—532. l.
- Jakó Zsigmond*: Heltai Gáspár papírmalma. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 290—295. l.
- Jenei Ferenc*: Ferenczffy Lőrinc nyomdájának történetéhez. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 297—308. l.
- Jenei Ferenc*: A községi bíró levele a város 1620. évi elfoglalásáról. VSz. 1961. 2. köt. 99—101. l.
- Káldy-Nagy Gyula*: A Szeged környéki szultáni házbirtokok mezőgazdasági termelése a XVII. század második felében. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 457—513. l.

- Káldy-Nagy [Gyula] J.*: Two Sultanic háss estates in Hungary during the XVIth and XVIIth centuries. AO. 1961. 13. tom. 1—2. fasc. 31—62. l.
- Karácsony Sándor Zsigmond*: Szemelyneveink 1500-tól 1800-ig. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 117 l.
- /Nyelvtudományi értekezések 28./
- Kathona Géza*: Debreceni Ember Pál. ThSz. 1961. 4. évf. 7—8. sz. 219—224. l.
- Kathona Géza*: Sylvester János és Wittenberg. ThSz. 1961. 4. évf. 5—6. sz. 168—170. l.
- Kiss István N.*: 16. századi dézsma-jegyzékek. Bp. 1960. — Ismerteti: *Gunst Péter*. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 751—755. l.
- Klanczay Tibor*: Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1961, Szépirod. Kiadó. 595 l.
- Kovács Gábor*: Tessedik Sámuel és a parasztság. AtSz. 1961. 3. évf. 2. sz. 201—205. l.
- Kovács István*: Magyar naptártöredék 1595-ből. MNy. 1961. 57. évf. 3. sz. 357—360. l.
- Kulcsár Imre*: Moson megye egészségügye a XVII—XVIII. században. Orvosi Hetilap. 1961. 102. évf. 50. sz. 2380—2384. l.
- Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958. — Ismerteti: *Szendrey István*. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 563—566. l.
- Mátrai László*: Régi magyar filozófusok. XV—XVII. század. Vál., bev. és jegyz. ell. —. Bp. 1961, Gondolat. 239 l., 10 t.
- /Nemzeti könyvtár. Filozófiatörténet./
- Mihalik S[ándor]*: Versuch einer Zentralisierung des ungarischen Punzierwesens im 18. Jahrhundert. AHA. 1961. 7. tom. 3—4. fasc. 251—301. l.
- Molnár József*: Eger török emlékei. Bp. 1961, Képzőműv. Alap. 37 l.
- /Műemlékeink./
- Molnár József*: Ki volt a Trójai História 1576-i kiadásának igazi nyomdásza? MNy. 1961. 57. évf. 2. sz. 210—213. l., 1 t.
- Nagy László*: A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp. 1961. — Ismerteti: H. J. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 268—275. l.
- Nemeskürty István*: *Pirnat Antal*: „Az erdélyi szentháromságtagadók ideológiája az 1570-es években” c. kandidátusi értekezésének vitája. MTANYI. 1961. 17. köt. 1—4. sz. 357—359. l.
- Ort János*: Úriszék és majorgazdaság a Vas megyei Alsószelesten 1555—1580. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 429—456. l.
- [Ozora. Járási Múzeum.] Múzeumi évkönyv. 1961. Ozora 1961. 51 l.
- A kötet tartalmából:
- Hadnagy Albert*: A szakályi jobbágyság küzdelme a földesúri hatalom ellen. 1766.
- Perjés Géza*: Kinek volt igaza? — A Zrínyi-Montecuccoli-vita. ÉIT. 1961. 16. évf. 48—49. sz. 1507—1511, 1539—1543. l.
- Perjés Géza*: A „metodizmus” és a Zrínyi-Montecuccoli vita. 1. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 507—535. l.
- Ráday Pál* iratai. /2./ 1707—1708. Sajtó alá rend. Benda Kálmán, Maksay Ferenc. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 560 l., 4 t.
- /Archivum Rákócziánium. — II. Rákóczi Ferenc levéltára I. 14./
- Reychman, J.*: Une correspondance „turque” entre Charles Reviczky et Adam Casimir Czartoryski. AO. 1961. 13. tom. 1—2. fasc. 85—87. l.
- Sasvári László*: Elkallódott tokaji görögök és rácok nyomában. BSz. 1961. 5. évf. 4. sz. 422—424. l.
- Sasvári László*: Mikor telepedtek le a görögök Tokajban? AT. 1961. 8. köt. 1—2. sz. 128. l.
- Schram Ferenc*: Méhészeti kéziratok a XVIII. századból. Az Országos Széchényi Könyvtár méhészeti vonatkozású kéziratjai. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 514—521. l.
- Schram Ferenc*: Régi magyar hangszer-ábrázolás. Muzsika. 1961. 4. évf. 9. sz. 32—33. l.
- Szerémi György*: Magyarország romlásáról. (De perditione regni Hungarorum.) (Erdélyi László fordítását átđ. Juhász László. Bev. és jegyz.: Székely György.) Bp. 1961, M. Helikon. 318 l.
- /Monumenta Hungarica 5./
- Tombor Tibor*: A hazai magyarnyelvű, nyomtatásban megjelent faipari „szakirodalom” kezdetéről. Szentmártoni Bodó János 1647. évi és Oroszhegyi Mihály 1654. évi munkái az Orsz. Széchényi Könyvtárban. Faipar. 1961. 11. évf. 8. sz. 254—255. l.
- Vastagh Gábor*: Egy XVIII. századi magyar vasolvasztó kemence. Kohászati Lapok. 1961. 94. évf. 10. sz. 473—475. l.
- Virág Ferenc*: Krónikák és históriás énekek a törökkori Körös—Maros közéről. Összegyűjt. és magy. —. Békéscsaba 1961, Városi Tanács V. B. 81 l.
- Wellmann Imre*: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 344—370. l.
- Wittman Tibor*: Függetlenségi harcok az erdélyi fejedelem vezetésével. [Kiad. a] Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Bp. 1961. Soksz. 51 l.
- /Történelemtanároknak 8./

Zempléni Joldán, M.: A mechanika a XVIII. század magyarországi fizikai irodalmában. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei. 1961. 7. köt. 1. sz. 91—143. l.

6. Magyarország története 1791—1849

Andics Erzsébet: A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Bp. 1961. Akad. Kiadó. 452 l.

Barta István: Ki írta Kölessey „Wesselényi védelme” című munkáját? Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 720—728. l.

Békés István: Irinyi János és a biztonsági gyűjtő. Egy 125 éves magyar találmány. ÉIT. 1961. 16. évf. 34. sz. 1059—1062. l.

Borus József: Dembinski fővezérsege 1849 februárjában. /A kápolnai csata előtörténetéhez./ Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 536—561. l.

Borus József: Sorsdöntő órák Tiszafüreden. Az 1849-es tavaszi hadjárat előtörténetéhez. Jászkunság. 1961. 7. évf. 2. sz. 59—63. l.

Both Ödön: Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtzéki rendelet. Szeged 1960. — Ismerteti: *Spira György*. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 756—757. l.

Czigány Jenő: Szemelvények a bécsi és pozsonyi fenyítő hörtönökben 1849-ben raboskodott politikai foglyok írásaiból. /Adalékok a soproni Zádor-Stettner Lajos életéhez./ SSz. 1961. 15. évf. 3. sz. 233—242. l.

Dezsényi Miklós: Osztrák hadtörténelmi okmányok Budavár 1849. évi ostromáról. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 145—174. l.

Dienes András: Petőfi a szabadságharcban. Bp. 1958. — Ismerteti: *Agárdi Ferenc*. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 757—759. l.

Éberlein Antal: Kaló Péter élete és munkássága. BSz. 1961. 5. évf. 5. sz. 554—555. l.

Faller Jenő: A Központi Bányászati Múzeum anyagából. Régi szolgálati igazolványok. Bányászati Lapok. 1961. 94. évf. 8. sz. 573—574. l.

Fejős Imre: Az Országgyűlési Ifjúság Társalkodási Egyesületének Könyvtára. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 319—321. l.

Gábor Áron levele Túróczi Mózes kézdívárshelyi fegyvergyártóhoz. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 189—193. l.

Halmai János: Gyógyszerészetünk és gyógyszerészeink helyzete a szabadságharc idejében. CMed. 1961. 21—22. no. 104—142. l.

Hanzó Lajos: Tessedik és az európai gazdaságtudomány. AtSz. 1961. 3. évf. 2. sz. 223—242. l.

Hanzó Lajos: Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása. Közli: ——. AtSz. 1961. 3. évf. 2. sz. 243—282. l.

Hársfalvi Péter: Tessedik iskolája és Szabolcs megye. AtSz. 1961. 3. évf. 2. sz. 286—287. l.

Hernády Ferenc: Adattár a pécsi magyar színjátszás kezdeteihez. /1818—1848./ [Bp.] 1960 [1961], OSzK. 27 l.

/Klly. a Janus Pannonius Múzeum 1959. évi évkönyvéből./

/Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 54./

Horánszky Nándor, ifj.: Brunszvik Teréz élete és működése a bibliográfia tükrében. Magyar Pedagógia. 1961. 1. köt. 3. sz. 331—335. l.

Kiss Akos: Adatok egy dunántúli falu egészségügyéhez a reformkorban. Doctor Jakab, Kossuth Lajos tinnyei háziorvosa. CMed. 1961. 21—22. no. 359—369. l.

Kókay György: Sándor István irodalmi és bibliográfiai munkásságához. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 314—319. l.

Kosáry Domokos: Tessedik és a Kereskedelmi Bizottság. AtSz. 1961. 3. évf. 2. sz. 283—285. l.

Kovács Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. 1959. — Ismerteti: *Sziklay László*. ÍTK. 1961. 65. évf. 5. sz. 629—630. l.

Lukácsy Sándor: Emlékezés Heckenast Gusztávra. 1811—1878. Kts. 1961. 11. évf. 8. sz. 486—487. l.

Lukácsy Sándor: Erdélyi János és a közoktatás. Köznevelés. 1961. 17. évf. 16—17. sz. 532—533. l.

A magyar jakobinusok könyvei. [Írta] L. S. Kts. 1961. 11. évf. 11. sz. 684—685. l.

A magyar színészet hősi harca 1790—1849-ig c. kiállítás ismertetője. /Az Országos Színház-történeti Múzeum állandó kiállítása./ Bp. 1961, Színház-tud. Int. —Országos Színház-tört. Múz. 72 l.

Magyarország története. /3./ A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. 1790—1849. Szerk. (és bev.) *Mérei Gyula, Spira György*. (Egyetemi tankönyv. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.) Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 645 l., 30 t., 14 térk.

Orosz Lajos: Brunszvik Teréz és a magyar nőnevelés. PSz. 1961. 11. évf. 12. sz. 1124—1134. l.

Osváth Zsuzsa: A betegápolás regénye a magyar szabadságharcban. Bp. 1961, Medicina. 155 l.

/Egészségügyi szakiskolák tananyaga./

- Pataky Dénes* : Az 1848—49-es szabadságharc grafikai ábrázolásai. A Magyar Nemzeti Galéria Közleményei. 1961. 3. sz. 179—185. l.
- Péczely Piroska* : Egy szentmargitai kőfaragó család Keszthelyen. SSz. 1961. 15. évf. 4. sz. 345—350. l.
- Penyigey Dénes* : Tessedik Sámuel élete és munkássága. AtSz. 1961. 3. évf. 2. sz. 169—189. l.
- Radnai Lóránt* : A Lánchíd. Bp. 1961, Képzőműv. Alap. 40 l.
- /Műemlékeink./
- Réthly Antal* : Fabrici Lajos, Sopron szülötte. SSz. 1961. 15. évf. 3. sz. 262—264. l.
- Sándor Pál* : Újabb adatok a paraszti földbirtoklás kérdéséhez a XIX. század első felében. Alsózsidi parasztságának földbirtokstatisztikája. 1789—1853. TSz. 1961. 4. évf. 2. sz. 180—198. l., 1 t.
- Sarlóska Ernő* : Bolyai János házassága a köztudatban és a dokumentumok. Közli: —. MT. 1961. 6. köt. 11. sz. 699—709. l.
- Sötér István* : Kemény Zsigmond történelemszemlélete. MTANyÍ. 1961. 17. köt. 47—101. l.
- Szabó Lajos* : A magyar református népi apológia egyetlen terméke. ThSz. 1961. 4. évf. 7—8. sz. 236—237. l.
- Széchenyi István* : Stádium. Bp. 1958. — Ismerteti: Kende László. Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 426—428. l.
- Szilágyi Ferenc* : Adatok Reguly Antal életrajzához. NyK. 1961. 63. köt. 1. sz. 179—188. l.
- Szilvay Konstantin* : Keresztúry Ferenc /1735—1811/. CMed. 1961. 21—22. no. 54—103. l.
- Tamássy István* : Tessedik Sámuel, a pedagógus. AtSz. 1961. 3. évf. 2. sz. 190—200. l.
- (*Tordai György*) : Forradalom és papi rend. (Cikkgyűjtemény. Összeáll. és bev. —.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 183 l.
- Trócsányi Zsolt* : Wesselényi Miklós fogása. 1—2. Száz. 1960. 94. évf. 5—6. sz. 794—811. l., 1961. 95. évf. 2—3. sz. 281—299. l.
- Vág Ottó* : A magyar óvodai nevelés kialakulása és Brunszvik Teréz. PSz. 1961. 11. évf. 12. sz. 1113—1123. l.
- Varga János* : A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon. TSz. 1961. 4. évf. 3. sz. 284—304. l.
- Vita Zsigmond* : Erdélyi magyar naplóíró Liszt Ferenc berlini hangversenyeiről. MZ. 1961. 1. évf. 7—8. sz. 153—163. l.
- Vörös Károly* : Fejezetek Nagyváthy János életéből. 1—2. AtSz. 1961. 3. évf. 1, 3—4. sz. 10—32, 371—412. l.
- Wellmann Imre* : Tessedik és a magyar agrárfejlődés. AtSz. 1961. 3. évf. 2. sz. 206—222. l.
- Zibolen Endre* : Buda Felsővárosi Óvoda 1830. Egy „modern” magyar pedagógus [Horváth Ferenc] halálának százéves évfordulójára. Köznevelés. 1961. 17. évf. 22. sz. 686—688. l.
- Zsuffa Tibor* : Kossuth szülőfaluja. BSz. 1961. 5. évf. 5. sz. 506—513. l.

7. Magyarország története 1848—1917

- Bogdál Ferenc* : A miskolci kovácslegények sztrájkja 1854-ben. BSz. 1961. 5. évf. 5. sz. 550—553. l.
- Bogdán István* : Papírgyár alapítási kísérletek Pesten a XIX. században. Papíripar. 1961. 5. évf. 3. sz. 95—100. l.
- Bugyi Balázs* : Adatok a magyar röntgenológia kezdeti történetéhez. /1896—1906/. CMed. 1961. 21—22. no. 370—386. l.
- Deák Gábor* : Borsodi pedagógusok a századeleji reformmozgalmakban. BSz. 1961. 5. évf. 4. sz. 420—422. l.
- Diószegi István* : Ausztria—Magyarország és Bulgária a San-Stepanó-i béke után. /1878—1879./ Bp. 1961, Akad. Kiadó. 122 l.
- /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 23./
- Erényi Tibor* : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1914 előtti tevékenységéről. [Bp.] 1961, Kossuth Kiadó. 47 l.
- /Munkásmozgalmak történeti tanulmányok./
- Felkai László* : A gyakorló gimnázium kezdeti munkássága a XX. század végi új pedagógiai eszmék szolgálatában. PSz. 1961. 11. évf. 7—8. sz. 664—673. l.
- Galántai József* : Egyház és politika 1890—1918. Bp. 1960. — Ismerteti: K. J. PtK. 1961. 7. évf. 4. sz. 196—201. l.
- Galántai József* : A polgári házasság bevezetése Magyarországon. Világosság. 1961. 2. évf. 7. sz. 25—29. l.
- Gergely Pál* — *Cs[atkai] E[ndre]* : Frankenburg három soproni keltezésű levele. SSz. 1961. 15. évf. 4. sz. 370—371. l.
- Gunst Péter* : Acsády Ignác történetírása. — [Függelék:] Acsády Ignác hírlapírói tevékenysége. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 314 l.
- /Tudománytörténeti tanulmányok 2./
- Hanák Péter* : Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon 1860-ban. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 670—679. l.
- Hárs József* : A Soproni Építőbank működése és bukása 1873—1901. /Vázlatos tanulmány./ SSz. 1961. 15. évf. 4. sz. 317—331. l.

- Horváth Ferenc* : A Vas megyei munkásmozgalom kezdeteiről. VSz. 1961. 2. köt. 94—99. l.
- Horváth Zoltán* : Magyar századforduló. A második reformnemzedék története. /1896—1914./ Bp. 1961, Gondolat. 647 l., 10 t.
- Horváth Zoltán* : A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés alakulása a dualista Magyarország utolsó évtizedeiben. Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 300—338. l.
- Katona Ibolya* : Fejezetek az iskolaegészségügy történetéből. CMed. 1961. 21—22. no. 221—244. l.
- Katona Imre* : Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 534—562. l.
- Katus László* : Horvatszkaja politika pravitel'sztva Tisza i narodnue divizenija 1883 g. v Horvatii. AH. 1961. 8. tom. 1—2. no. 1—55. l.
- Kemény G. Gábor* : Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek. 1. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 562—580. l.
- Kende János* : Az 1903—1904. évi nemzetiségi mozgalmak és az MSzDP. PtK. 1961. 7. évf. 4. sz. 80—108. l.
- Kenessey Zoltán* : A hivatalos statisztikai szervezet fejlődése Magyarországon. StSz. 1961. 39. évf. 8—9. sz. 863—873. l.
- Kérékgyártó Elemér* : Hagyomány és haladás. /Vita Jászi Oszkár értékeséről./ Új Írás. 1961. 1. évf. 9. sz. 843—848. l.
- Kiss József* : A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a millenium evtizenedben. 1. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 581—613. l.
- Kondor Viktória, M.* : Az 1875-ös pártfúzió. Bp. 1959. — Ismerteti: Kolossa Tibor. Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 400—403. l.
- Kölkedi István* : Bokányi és Sopron. SSz. 1961. 15. évf. 4. sz. 332—341. l.
- Kölkedi István* : Soproni munkástüntetés Apponyi Albert ellen 1905-ben. SSz. 1961. 15. évf. 3. sz. 243—247. l.
- Köte Sándor* : A tanítómozgalom új vonásai az első világháború előtti években. PSz. 1961. 11. évf. 11. sz. 999—1007. l.
- Krajnyák Nándor* : Az Asztalos-féle parasztmozgalom Kecskeföldön. Kecskeföld 1961. Soksz. 34 l.
- Népkutató füzetek. A Szakszervezetek Bács—Kiskunmegyei Tanácsa és a Kutona József Társaság tudományos és kulturális kiadványai 1961. 6./*
- Kuntár Lajos* : Adatok a bögtei reformiskola történetéhez. VSz. 1961. 2. köt. 88—93. l.
- Loványi Gyula* : Hunfalvy Pál életéből. /Születésének 150. évfordulójára./ NyK. 1961. 63. köt. 1. sz. 3—20. l.
- Lukács Lajos* : Kossuth emigrációs politikájáról. Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 370—385. l.
- Mayer Mária* : A XIX. századvégi kárpátukrán agrárnépesség társadalmi szervezetének statisztikai ábrázolása. TSz. 1961. 4. évf. 3. sz. 330—346. l.
- Merényi László* : Háború-ellenes mozgalom Győr-Sopron megyében 1912 őszén. SSz. 1961. 15. évf. 4. sz. 359—365. l.
- Nagy Dezső* : Egy földmunkás egyesület könyvtára 1849-ben. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 321—324. l.
- Nyilas Márta* : György Aladár /1844—1906/. Kts. 1961. 11. évf. 9. sz. 549—550. l.
- Orlicsek József* : A magyarországi helységek összefoglalásának kezdeti próbálkozásai és az első hivatalos /1873. évi/ helységnévtár. Demográfia. 1961. 4. évf. 3. sz. 347—362. l.
- Az Osztrák-Magyar Monarchia 1914-ben. Készítette és kiad. az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal Kartográfiai Vállalat. Tudományos szerk.: Erényi Tibor, Hahn István stb. A térképészeti munkákat irányította Radó Sándor, Barsi Zoltán stb. Bp. 1961. Soksz.*
- Páhi Ferenc* : Levéltári tapasztalatcsere a múlt század végén. LSz. 1961. 11. évf. 2. sz. 121—144. l.
- Páhi Ferenc* : Szentos város levéltárának 1850. évi rendezése. LSz. 1961. 11. évf. 2. sz. 109—114. l.
- Papp János* : A békéscsabai színészet története. 2. r. 1879—1912. Békéscsaba 1961, Városi Tanács V. B. 110 l., 5 t.
- Pölöskei Ferenc* : A függetlenségi párt kettőszakadása és a koalíció felbomlása /1909/. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 614—644. l.
- Regős János* : Vas megyei mozaikok a Bach-korszak népoktatásügyéből. PSz. 1961. 11. évf. 11. sz. 1008—1022. l.
- Sólier István* : Gercen és a magyar kortársak. Kortárs. 1961. 5. évf. 8. sz. 212—220. l.
- Szádeczky Kardoss Samu* : Perczel Mór portréjához. Világosság. 1961. 2. évf. 11. sz. 55—56. l.
- Szász Antal* : A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája. Bp. 1961, Közgazd. és Jogi Kiadó. 401 l.
- Takács Béla* : A telkibányai keménycserépgyár. BSz. 1961. 5. évf. 3. sz. 303—310. l.
- Teleki László* válogatott munkái. (Szerk. és bev. Kemény G. Gábor.) 1—2. Bp. 1961, Szépirod. Kiadó. 2 db.

/Magyar századok./

Tömör Mária: Új vizeken járok. Bp. 1960. — Ismerteti: *Bellér Béla*. Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 406—407. l.

Vág Sándor: „A Holnap” és Szeged. IT. 1961. 49. évf. 2. sz. 171—173. l.

Varannai Aurél: Prosper Mérimée a 48-as emigrációról. FK. 1961. 7. évf. 1—2. sz. 161—163. l.

Varga Lajos: Adatok a diftéria elleni védekezés megszervezéséhez hazánkban a múlt század utolsó negyedében. Egészségtudomány. 1961. 5. évf. 2. sz. 191—196. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Adalékok a Függetlenségi Párt történetéhez. /Kossuth Ferenc tíz levele./ Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 339—369. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Kuruc költészet és pozitívizmus. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 729—737. l.

Végh Mihály: Tükör Lajos a magyar és olasz szabadságharc hőse. Bp. 1961, Hazafias Népfőnt. 63 l.

Zádor Tibor: A népművelés miskolci múltjából. BSz. 1961. 5. évf. 3. sz. 319—326. l.

A Vasúti Tudományos Kutató Intézet évkönyve 1957—1960. (Szerk. Czére Béla.) Bp. 1961, Közdok. 647 l.

A kötet tartalmából:

Gadanecz Béla: Adalékok a vasúti műhelyi munkások öntudatosodásának és a szociáldemokráta munkásmozgalomba való bekapcsolódásának történetéhez. /1890—1899./

8. Magyarország története 1918—1919

A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi rendszere. Bp. 1959. — Ismerteti: *Láng Imre*: Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 761—764. l.

Alpári Gyula Válogatott írásai. Bp. 1960. — Ismerteti: *Balogh Sándor*. TáSz. 1961. 15. évf. 12. sz. 139—146. l.

Beszámoló Hajdú Tibor és Liptai Ervin kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 436—442. l.

Fazilhodzsajev, K.: Hogyan vették ki részüket a magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomból Üzbegisztánban. BSz. 1961. 5. évf. 5. sz. 556—560. l.

Fogarassy László. Hogyan került a soproni vörös ezred Visegrádra? SSz. 1961. 15. évf. 4. sz. 357—359. l.

Fogarassy László: A magyar Vörös Hadsereg utolsó csatája. Szolnok, 1919. augusztus 1. Jászkunság. 1961. 7. évf. 3—4. sz. 159—164. l.

Gábor Sándorné: A két munkáspárt egyesülése 1919-ben. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 39 l.

/Munkásmozgalom történeti tanulmányok./ *Gyimesi Sándor*: Adatok a Miskolci /polgári/ Forradalmi Törvényszék történetéhez. BSz. 1961. 5. évf. 4. sz. 406—409. l.

Hajdú Tibor: Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. PtK. 1961. 7. évf. 3. sz. 86—123. l.

Hajdú Tibor: Magyar—szovjet szövetség 1919-ben. ÉIT. 1961. 16. évf. 45. sz. 1411—1414. l.

József Farkas: Irodalmi vonatkozások a Tanácsköztársaság évfordulója kiadványaiban. ITK. 1961. 65. évf. 4. sz. 485—487. l.

A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban. Bp. 1960. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa*. TSz. 1961. 4. évf. 3. sz. 369—370. l.

Mészáros Károly: *Latinca Sándor* /1886—1919/. ÉIT. 1961. 16. évf. 39. sz. 1219—1222. l.

Milei, G[yörgy]: K isztorii szozdanija Vengerszkoj Kommunisticseszkoj Partii. AII. 1961. 7. tom. 3—4. fasc. 321—354. l.

Molnár Zoltán: Egy magyar vöröskatonai emlékei. Új Írás. 1961. 1. évf. 10. sz. 869—881. l.

Nagy Zsuzsa, L.: Razvitie isztorieszkoj literatury, kasztojuscsejszja Vengerszkoj Szovetszkoj Reszpuhlii. AH. 1961. 7. tom. 3—4. fasc. 391—398. l.

Petrák Katalin: A szocialista gyermekvédelem kialakítása a Magyar Tanácsköztársaság idején. PtK. 1961. 7. évf. 4. sz. 109—158. l.

Szolnok megye 1918—19-ben. [Írta] *(Kaposvári Gyula, Kisfaludi Sándor stb.)* Függelék: *Kardosné Benke Irén*: A polgári forradalom és a Tanácsköztársaság Szolnok megyei sajtójának bibliográfiája.) Szolnok 1961, MSzMP Szolnokm. Biz. — Megyei Tanács — Városi Tanács. 131 l.

Szűcs László: Tanulmány- és dokumentumkötetek a Magyar Tanácsköztársaságról. LK. 1961. 32. évf. 215—219. l.

A Tanácsköztársaság Zala megyében. (Szerk. biz.: *Bánhidai Tibor, Degré Alajos stb.*) Zalaegerszeg 1961, MSzMP Zalam. Végrehajtó Biz. — Megyei Tanács Végrehajtó Biz. 185 l., 12 t.

Zsilák András: Az O[roszország] K[ommunist] (b[olsevik] P[ártja] magyar csoportjának szerepe a Vörös Hadsereg internacionalista egységeinek szervezésében /1918—1919/. TSz. 1961. 4. évf. 3. sz. 347—360. l.

9. Magyarország története 1919—1945

- Aranyossi Magda* : A franciaországi magyar munkásémigráció történetéhez /1922—1932/. PtK. 1961. 7. évf. 3. sz. 59—83. l.
- Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924—1926. Íratok az ellenforradalom történetéhez. III. köt. Bp. 1959. — Ismerteti: *Ránki György*. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 764—770. l.
- Bellen Oszkár* : A kommunista népfrontpolitika néhány kérdése 1936-ban. PtK. 1961. 7. évf. 3. sz. 1—32. l.
- Borus József* : Az 1944-es Szolnok megyei harcok — volt hitlerista tábornokok munkáiban. Jászkunság. 1961. 7. évf. 3—4. sz. 165—173. l.
- Buligin, V. A.* : Visszaemlékezés a Magyarországon felszabadításáért folyó harcra. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 179—180. l.
- Búzás József — Nagy András* : Magyarország külkereskedelme. 1919—1945. Bp. 1961, Közgazd. és Jogi Kiadó. 383 l.
- Csatári József* : A spanyol barikádokon. Egy magyar önkéntes visszaemlékezései. (2., bőv. kiad.) Bp. 1961, Zrínyi Kiadó. 211 l.
- Csizmadia Andor* : Feudális jogintézmények továbbélése a Horthy-korszakban. A kegyúri jog történetéhez. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 55 l.
- /Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 18./
- Fiatalkor a felszabadulásról. Az 1960. évi országos középiskolai tanulmányi verseny díjnyertes helytörténeti dolgozatai. (Szerk. Szaboles Ottó.) Bp. 1961, Tankönyvkiadó. Soksz. 202 l.
- Gábor Andor* : Vóres augusztus. Bp. 1959. — Ismerteti: *Pölöskei Ferencné*. IT. 1961. 49. évf. 2. sz. 209—211. l.
- (*Gábor Imréné Orbán Ilona*) : Küzdünk híven a forradalomért. Képes rölapok az illegális idejéből. (Összeáll. és jegyz. [ell.] —.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó. XXIII, 100 lev.
- Galambos Ferenc* : Könyvkiadás a bécsi magyar emigrációban. Valóság. 1961. 4. évf. 6. sz. 107—109. l.
- Godó Ágnes* : A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei 1919—1921. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 112—144. l.
- Hoffmann Éva* : Az 1929—1933-as gazdasági válság éve Csepelen. PtK. 1961. 7. évf. 4. sz. 159—175. l.
- Juhász Gyula* : Beiträge zu Ungarns Aussenpolitik in den Tagen des Ausbruchs des zweiten Weltkrieges /August—September 1939/. AH. 1961. 8. tom. 1—2. no. 137—174. l.
- Kabos Ernő* : Egy úttörő munkásművelődéstörténeti könyvről. [Szilágyi János. A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között. Bp. 1961.] PtK. 1961. 7. évf. 4. sz. 190—196. l.
- Karsai Elek* : Íratok a Gömbös—Hitler találkozó /1933. június 17—18./ történetéhez. LK. 1961. 32. évf. 147—199. l., 2 t.
- Karsai Elek* : „Országgyarapítás” — országvesztés. A nürnbergi per és Magyarország. 1. r. 1933—1939. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 167 l., 6 t.
- Karsai Elek — Szinai Miklós* : A Weiss Munfréd-vagyon német kézbe kerülésének története. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 680—719. l.
- Kerekes Lajos* : Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom /1920—1930/. TSz. 1961. 4. évf. 2. sz. 199—216. l.
- Komisszarov, V. N.* : Együttess harcban a magyar hadsereg katonáival és tisztjeivel. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 175—178. l.
- Komlós János* : Elárult ország. Bp. 1961, Gondolat. 270 l., 16 t., 1 térk.
- /Kincses könyvek, Családi kiskönyvtár./
- Koncsek László* : Miért maradt el 1933-ban Gömbös soproni látogatása. SSz. 1961. 15. évf. 3. sz. 252—254. l.
- Korom Mihály* : A fasiszmus bukása Magyarországon. Bp. 1961. — Ismerteti: *Borus József*. PtK. 1961. 7. évf. 3. sz. 218—225. l.
- Kövágó László* : „Szíveskedjék bizalmasan kezelni!” Munkások a Horthy-rendszerben. [Kiad. a] Levéltárak Országos Központja. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 93 l.
- Kubitsch Imre* : A bányamunkások helyzete és mozgalmi a Horthy-fasiszmus első éveiben. /1920—1923./ PtK. 1961. 7. évf. 3—4. sz. 33—58, 44—79. l.
- Kun Béláné* : További esztendő. [Részlet a szerző „Visszaemlékezések” című könyvéből.] Kortárs. 1961. 5. évf. 10. sz. 541—555. l.
- Lackó Miklós* : Ipari munkásságunk összetételének alakulása. 1867—1949. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 206 l., 2 t.
- Lévai Jenő* : Eichmann in Hungary. A documentation. [Extracts from „Eichmann in Hungary, Documents”. Edited by —.] The New Hungarian Quarterly. 1961. 2. vol. 4. no. 179—186. l.
- Magyar munkásmozgalom története. Vándorkiállítás. /Forgatókönyv./ (Szerk. Gerelyes Ede.) [Kiad. a] Legújabbkori Történeti Múzeum. Bp. 1961. Soksz. 72 l.
- Magyarország és a második világháború. Bp. 1959. Ismerteti: *Pintér István*. PtK. 1961. 7. évf. 4. sz. 184—190. l.

- Markovits Györgyi, K.*: „Vallásgyalázó” versek — és a horthysta cenzura. Világosság. 1961. 2. évf. 12. sz. 42—45. l.
- Mautner József*: Munkáskultúra Kaposvárott a Horthy-fasizmus alatt. Somogyi Írás. 1961. szept. 46—50. l.
- (*Meggyesi János*): Vasszinű égbolt alatt. Városszociográfiák 1945 előtt. 1932—1943. (Vál. és sajtó alá rend. — —. [Bev.] Kende István.) Bp. 1961, Magvető. 398 l.
- Milei György*: A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakítása történetéhez. — *Zágoni Ernő*: A magyar szociáldemokrácia jobb- és baloldala az antifasiszta nemzeti összefogásról és a munkásegységfront nemzeti megteremtéséről. 1939—1941. jún. — *Orosz Dezső*—*Pintér István*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikai arculatáról. /1936—1939./ Cikkgyűjtemény. [Bp. 1961.] Soksz. 143 l.
- /Magyar Szocialista Munkáspárt Pártfőiskolája./
- Péter László*: Juhász Gyula a munkásmozgalomban. Szeged 1961, Hazafias Népfront. 39 l.
- Parasztország—parasztgond* /1919—1944/. Bp. 1960. — Ismerteti: *Pintér István*: PtK. 1961. 7. évf. 3. sz. 225—228. l.
- Ránki György*: A német—magyar viszony az utolsó háborús évben és az európai biztonság. Megjegyzések Andreas Hillgruber tanulmányához. TSz. 1961. 4. évf. 3. sz. 373—377. l.
- Ránki György*: A római hármas egyezmény és a német külpolitika. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 645—669. l.
- Rásony László*: Sir Aurel Stein and his legacy. The New Hungarian Quarterly. 1961. 2. vol. 3. no. 217—224. l.
- Rozsnyói Á[gn]es*: October fifteenth, 1944. /History of Szálasi's putsch./ AH. 1961. 8. tom. 1—2. no. 57—105. l.
- Sándor Pál*: Emlékezés a régi Társadalmi Szemlére. TáSz. 1961. 16. évf. 11. sz. 69—82. l.
- Sárközi Sándor*: A párt futára. PtK. 1961. 7. évf. 3. sz. 178—187. l.
- Sas Judit, H.*: A magyar népfőiskolák története. Valóság. 1961. 4. évf. 6. sz. 71—86. l.
- Schneider Miklós*: Adalék a tanyai közigazgatás megszervezésének történetéhez. /A Földművelésügyi Minisztérium hódmezővásárhelyi tanyai kirendeltségének létrehozása./ LSz. 1961. 11. évf. 2. sz. 115—121. l.
- Serfőző Lajos*: Móra-dokumentumok. Az író és az ellenforradalom viszonyához. Tiszatáj. 1961. 15. évf. 10. sz. 4. l.
- Szakács Kálmán*: A Kommunista Párt agrárpolitikája. 1920—1930. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 175 l.
- Szenes Lajos*: Adalék Mónus Imre: A győri nyomdászok könyvtárának története c. cikkéhez. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 324—325. l.
- Szilágyi János*: A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között. /1920—1944./ Bp. 1961, Akad. Kiadó. 112 l.
- /A magyar könyv. — Das ungarische Buch. — Vengerszkaja kniga /1./
- Szmetena József*: A Magyar Néphadsereg első alegységének megalakulásáról. 1945. febr. 27—ápr. 8. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 181—188. l.
- Szobek András*: 1944 október. PtK. 1961. 7. évf. 3. sz. 188—193. l.
- Szuhay Miklós*: Termelésfejlesztés és vetésterületkorlátozás mint az 1929—1933-as válságból való kilábalás eszközei. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 413—428. l.
- Tirnitz József*: Adatok Sopron város munkásmozgalmának történetéből. SSz. 1959. 13. évf. 1—2. sz. 110—120, 137—143. l., 1961. 15. évf. 3. sz. 221—232. l.
- Vadász Ferenc*: Harcunk a magyar pokollal... [Visszaemlékezések.] Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 285 l.
- Zrinszky László*: A turáni fajvallásról. Világosság. 1961. 2. évf. 10. sz. 38—41. l.

10. Magyarország története 1945—1961

- A munkásosztály az újjáépítésért. 1945—1946. Bp. 1960. — Ismerteti: *Sánta Ilona*. TáSz. 1961. 15. évf. 12. sz. 146—152. l.
- Balázs Béla*: Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945—1946. Bp. 1961. Ismerteti: *Ambrus Anna*. TáSz. 1961. 16. évf. 8—9. sz. 165—170. l.
- Berend T. Iván*: Az állami beavatkozás rendszere és a nagytőke gazdasági hatalmának aláásása az inflációs periódusban. 1945—1946. PtK. 1961. 7. évf. 4. sz. 5—43. l.
- Gazsi József*—*Németh Júlia*: Dokumentumok a Magyar Néphadsereg történetéhez. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 286—371. l.
- Kelen Béla*: A szabadság első napjai. [1945. január.] PtK. 1961. 7. évf. 3. sz. 194—198. l.
- Kirschner Béla*—*Rácz Béla*: Adalékok a felszabadult csepeli WM első négy hónapjának történetéhez. PtK. 1961. 7. évf. 3. sz. 124—152. l.
- Kondorosi Ferenc*: Ötven éves a Lágymányosi Dohánygyár. Dohányipar. 1961. jún.—júl. 137—141. l.
- A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének 1945. szeptember 10-i levele az újjáépítési miniszterhez a tőkés érdekek

- érvényesülését gátló akadályokról. PtK. 1961. 7. évf. 3. sz. 164—177. l.
- Melly József: A magyar iskolaegészségügy útja Fodor József óta. Egészségtudomány. 1961. 5. évf. 2. sz. 163—178. l.
- Mucs Sándor: A magyar néphadsereg megszervezése. Bp. 1960. — Ismerteti: Tóth Sándor. PK. 1961. 8. évf. 1. sz. 251—256. l.
- Munk Károly: A hadsereg helyzete az 1945-ös őszi választások után. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 35—57. l.
- Nagy Lajos: A Budapesti Nemzeti Bizottság működésének történetéhez /1945. január 21—április 11./ LK. 1961. 32. évf. 129—146. l.
- Nemes Dezső: A népi Magyarország 15 éves fejlődése. 2. kiad. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 89 l.
- /Társadalomtudományi kismonográfiák. 1./ Pápai Béla: Budapest településövezeteinek kialakulása, az utolsó évtized népmozgalmának övezetek szerinti struktúrája. Demográfia. 1961. 4. évf. 3. sz. 325—342. l.
- A Tatabányai Cement és Mészművek 50 éve. 1911—1961. [Tatabánya] 1961. 48 l.
- Tibori János: A felszabadult Békéscsaba másfél évtizedes története. 1944—1960. Békéscsaba 1961, Városi Tanács V. B. 312 l., 3 térk. mell.
- ### 11. Egyetemes történet
- Abrahamowicz, Z.: Four Turkish letters to the king and chancellor of Poland at the Svenska Rikssarkivet in Stockholm. AO. 1961. 13. tom. 1—2. fasc. 63—70. l.
- Ács Tivadar: Maximilianus Transylvanus, a Magellanes-expedició krónikása. FK. 1961. 7. évf. 1—2. sz. 126—131. l.
- Ankét „A Szovjetunió Kommunista Pártja története” új kiadásáról. TSz. 1961. 4. évf. 2. sz. 217—220. l.
- Bartha Antal: A feudalizmusból a szocializmusba. Negyvenéves a Mongol Népköztársaság. ÉT. 1961. 16. évf. 28. sz. 867—870. l.
- Bély Vilmos: Az első oroszországi összefrás tabellái /1717—1727/. [Cikk ismeretése.] LSz. 1961. 11. évf. 2. sz. 225—228. l.
- Burrows, Millar: A holttengeri tekercesek. (The Dead sea scrolls). Függelékben: a tekercesek scrollása. (Ford. Csaba József, Komoróczy Géza. Bev. Hahn István.) Bp. 1961, Gondolat. 395 l., 4 t., ill. térk.
- Castiglione László: A Sarapis-kliné kérdéséhez. AE. 1961. 88. köt. 2. sz. 170—177. l.
- Clausewitz, Carl von: A háborúról. (Vom Kriege.) 1. köt. (Ford. és jegyz. ell. Réczey Ferenc. [Bev.]: Monoszlay Gyula: Clausewitz szerepe és művének jelentősége a hadtudomány terén.) Bp. 1961, Zrínyi Kiadó. 348 l., 4 térk.
- Comenius, Johannes Amos: A világ útvesztője. (Labyrinth sveta a ráj srde.) (Ford. Dobossy László. Utószó, jegyz.: Komor Ilona.) [Bp.] 1961, M. Helikon. 189 l.
- Darvas Gábor: Évezredek hangszerei, Bp. 1961, Zeneműkiadó. 232 l., 24 t.
- Dénes Magda: Belinszkij születésének 150. évfordulójára. PSz. 1961. 11. évf. 9. sz. 822—828. l.
- Dezsényi Béla—Kókay György: Háromszáz éves a lengyel sajtó. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 337—338. l.
- Endrei Walter: A kínai technika múltja. ÉT. 1961. 16. évf. 40. sz. 1263—1267. l.
- Endrei W[alter]: Der Trittwebstuhl im frühmittelalterlichen Europa. AH. 1961. 8. tom. 1—2. no. 107—136. l.
- Franklin, Benjámín számadása életéről. (Memoirs of the life and writings.) (Ford., [utószó] és jegyz.: Bartos Tibor.) [Bp.] 1961, Európa. 225 l.
- /Világirodalmi kiskönyvtár./ Fügedi Erik: Ket könyv a cseh és morva parasztság XVI. század eleji helyzetéről. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 583—591. l.
- Geymonat, Ludovico: Galileo Galilei. (Ford. Fogarasi Miklós. Jegyz. [ell.] Balkay Bilint, Fogarasi Miklós.) Bp. 1961, Gondolat. 277 l., 8 t.
- Gonda Imre: A „német nyomorúság” és a német sors. Valóság. 1961. 4. évf. 6. sz. 19—26. l.
- Grotius, Hugo: A háború és béke jogáról. Bp. 1960. — Ismerteti: Kovalcsik József. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 257—267. l.
- Gyeborin, [G. A.]: A második világháború. (Vtoraja mirovaja vojna.) (Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1961, Zrínyi Kiadó. 583 l.
- /Tisztek könyvtára 9./ Havas László: Atticus [Titus Pomponius] pályakezdése. AT. 1961. 8. köt. 1—2. sz. 79—85. l.
- Herczeg Gyula: Az illuminismo stílusvitáinak társadalmi háttere. FK. 1961. 7. évf. 1—2. sz. 1—24. l.
- Horváth Miklós: Az 1940. évi nyugateurópai hadjárat hadtörténete és hadművészettörténete néhány kérdésének kritikája. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 58—111. l., 1 t.
- Horváth Pál: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Bp. 1960. — Ismerteti: Csizmadia Andor. JK. 1961. 16. évf. 7—8. sz. 432—435. l.
- Ibarruri, Dolores: Hősi út. Spanyolország Kommunista Pártja történetének meg-

- jelenése alkalmából. TáSz. 1961. 16. évf. 7. sz. 83—94. l.
- Jemnitz J[ános]*: Le centenaire de Jean Jaurès. AH. 1961. 7. tom. 3—4. fasc. 297—319. l.
- Jemnitz János*: Az Europe Jean Jaurès-ról — születése századik évfordulója. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 781—782. l.
- Kákossy László*: A császárkori Thoth kultusz problémájához. AE. 1961. 88. köt. 1. sz. 89—92. l.
- Karsai Elek*: A berchtesgadener sasfészek-től a berlini bunkerig. /Fejezetek a második világháború történetéből./ Bp. 1961, Táncsics Kiadó. 628 l., 36 t.
- Kazdan, A[lekszandr] P[etrovics]*—*Litavin, G[ennadij] G[rigorjevics]*: Bizánc rövid története. (Ocsérki isztórii Vizantii i juzsnüh szlavjan.) (Ford. Meggyesi János. Rövidített kiadás.) Bp. 1961, Gondolat. 316 l.
- /Studium könyvek 25./
- A Kelet-Európa agrártörténete szimposium kievii ülészekének tudományos eredményei. AtSz. 1961. 3. évf. 3—4. sz. 594—606. l.
- Kenessey Zoltán*: A Nemzetközi Statisztikai Intézet megalakulásának 75. évfordulója. StSz. 1961. 39. évf. 7. sz. 722—727. l.
- Kerekes L[ajos]*: Akten des Ungarischen Ministeriums des Äusseren zur Vorgeschichte der Annexion Österreichs. AH. 1961. 7. tom. 3—4. fasc. 355—390. l.
- Kína kommunista pártjának harcairól. PtK. 1961. 7. évf. 3. sz. 153—163. l.
- Kosztov, Pavel*: Hetven éves a bolgár munkásosztály marxista pártja. TáSz. 1961. 16. évf. 8—9. sz. 147—155. l.
- Kovács Gyula*: Comenius Lengyelországban. PSz. 1961. 11. évf. 9. sz. 829—836. l.
- Kulesár Zsuzsanna*: Konstantin császár adománylevele. Világosság. 1961. 2. évf. 9. sz. 44—50. l.
- Kim, M. P.*: A kultúrforradalom lényege és történelmi szakaszai a Szovjetunióban. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 738—745. l.
- Makai György*: Az angolai harcok és a portugál gyarmatosítás. ÉIT. 1961. 16. évf. 40. sz. 1251—1255. l.
- Mérei Gyula*: A Habsburg monarchia idealizálása a „nemzetekfölötti állam” eszméjének szolgálatában. MT. 1961. 6. köt. 9. sz. 513—527. l.
- Mezei László*: A középkori kereskedő. ÉIT. 1961. 16. évf. 27. sz. 835—839. l.
- Montagnana, Mario*: Egy torinói munkás visszaemlékezései. (Ricordi di un operaio torinese.) (Önéletrajz. Ford. Márkus Pál.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 353 l.
- (*Moravcsik Gyula*): Miről vallanak a papiruszok? /I. e. IV.—i. sz. VIII. század./ (Összeáll., [bev.], jegyz. [ell.] és ford. —.) Bp. 1961, Gondolat. 252 l., 4 t.
- /Európai antológia. Róma./
- Nagy Béla*: Dimitrie Eustatievici, az első román nyelvten szerzője. I. FK. 1961. 7. évf. 1—2. sz. 139—148. l.
- Novotný, Antonín*: 40 éves Csehszlovákia Kommunista Pártja. Bp. — Bratislava 1961, Kossuth Kiadó — Szlov. Pol. Kiadó. 79 l.
- Paál Ferenc*: Egy nemzet születése. A Risorgimento eszméi és alakjai. Bp. 1961. 154 l., 8 t.
- /A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront könyvtára 3./
- Pach Zsigmond Pál*: A XV—XVIII. századi agrárfejlődés egyes kérdései a stockholmi történetkongresszuson. Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 225—235. l.
- Pákozdy László Márton*: Hogyan gazdálkodott Qamran gyülekezete? ThSz. 1961. 4. évf. 9—10. sz. 261—275. l.
- Plutarkhosz*: Négy görög életrajz. (Ford., az utószót és jegyz. írta Máthé Elek.) Bp. 1961, Európa. 183 l.
- /Világirodalmi kiskönyvtár./
- Rásonyi L[ászló]*: Zu den Namen der ersten türkischen Herren von Jerusalem. AO. 1961. 13. tom. 1—2. fasc. 89—94. l.
- Salgó László*: Negyven éves a Kínai Kommunista Párt. TáSz. 1961. 16. évf. 7. sz. 46—58. l.
- Scher Tibor*: A kairói Geniza Magyarországon található anyaga. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 280—286. l.
- Schütz, [Ödön] E.*: An Armeno-Kipchak print from Lvov. AO. 1961. 13. tom. 1—2. fasc. 123—130. l.
- Sik Endre*: Histoire de l'Afrique Noire. Tom. 1. (Trad. per Frida Léderer.) Bp. 1961, Akad. Kiadó. 406 l., 18 t., 4 térk.
- Simai Mihály*: Állami tökéskivétel a 2. világháború után. KgSz. 1961. 8. évf. 12. sz. 1446—1461. l.
- Svoboda, Ludvik*: A csehszlovák Néphadsereg megalakulása és harca a német fasiszták ellen. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 3—34. l.
- Szántó György*: A német imperializmus gazdasági és politikai módszerei a múltban és a jelenben. MT. 1961. 6. köt. 11. sz. 661—667. l.
- Száva Péter*—*Sztankó István*—*Verő Gábor*: A második világháború. I. [Kiad. a] Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Bp. 1961, Soksz. 71 l.
- /Történelem tanároknak 5./
- Szuhay-Havas Ervin*: A néma kontinens. Adalékok Afrika történetéhez. Valóság. 1961. 4. évf. 4. sz. 15—22. l.

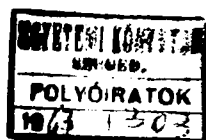
- Takáts László—Takáts Endre** : A francia hadsereg egészségügyi szolgálatának működése a napóleoni háborúk magyarországi szakaszán 1809-ben. Honvéderős. 1961. 13. évf. 3. sz. 226—237. l., 2 t.
- Tarján Imre** : Az amerikai álom. A polgárháború százéves évfordulóján. Világosság. 1961. 2. évf. 7. sz. 6—13. l.
- Tarján Imre** : Vér, talaj, sors — és konkordátum. A katolikus egyház és a hitleri hatalomátvétel. Világosság. 1961. 2. évf. 10. sz. 14—19. l.
- (**Timár György—Györkei Jenő**) : Nem törnek át! [Képanyag.] (Szerk. —.) [Kiad. a] Magyar Partizán Szövetség. [Bp. 1961.], Zrínyi Kiadó. 107 l.
- Tokody Gyula** : „Drang nach Osten.” Élt. 1961. 16. évf. 51—52. sz. 1623—1626, 1653—1657. l.
- Varga Lajos** : Harc a revizionizmus ellen a Német Szociáldemokrata Párt 1903-as drezdai kongresszusán. Szeged 1961. 73 l. /Acta Universitatis Szegediensis. Sectio scientiae socialismi./
- /Tudományos szocializmus 1./
- Vécsey Zoltán** : A „nagy kalandok” hőse, Nansen: születésének 100. évfordulóján. Élt. 1961. 16. évf. 52. sz. 1648—1652. l.
- Wessetzky Vilmos** : Peteese demotikus beadványa és családtörténete mint történeti forrás. AT. 1961. 8. köt. 1—2. sz. 21—41. l.
- Wittman Tibor** : A flamand posztóipar tőkés lehetőségei a manufaktúra-korszak küszöbén. Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 236—280. l.
- Zilahy Judit** : A vietnami forradalom három évtizede. TáSz. 1961. 16. évf. 8—9. sz. 155—164. l.
- 12. Módszertani kérdések.**
Történelemtanítás. Tudományos élet
- Ambrus Anna** : Kassai Géza. 1894—1961. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 788—789. l.
- Balázs Péter** : A magyar állami levéltárak 1960-ban. LK. 1961. 32. évf. 3—22. l.
- Bartha Antal** : A korafeudális kori kutatás néhány kérdése a Szovjetunióban. TSz. 1961. 4. évf. 2. sz. 229—232. l.
- Bartha Antal—Erdélyi István** : Népándorláskori régészetünk módszertani és elméleti kérdéseiről. AÉ. 1961. 88. köt. 1. sz. 68—76. l.
- Beszámoló Szakács Kálmán és Pölöskei Ferenc** : Kandidátusi disszertációjának vitájáról. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 794—800. l.
- Bókay János** : Az Országos Közegészségügyi Intézet Könyvtárának munkája az 1927—1960 években. Az Orvosi Könyvtáros. 1961. 1. évf. 2. sz. 16—33. l.
- Boros Ferenc** : A csehszlovák párttörténeti folyóirat munkájáról. PtK. 1961. 7. évf. 4. sz. 178—183. l.
- Borsa Ildő** : A családi levéltárak szerkezeti problémái. LK. 1961. 32. évf. 48—56. l.
- Czegledy K[ároly]** : Prof[essor] L[ajos] Fekete. AO. 1961. 13. tom. 1—2. fasc. 3—8. l., 1 t.
- Discussion sur la situation et les tâches de la publication des sources historiques hongroises. AH. 1961. 7. tom. 3—4. fasc. 427—430. l.
- Ember Győző** : A levéltári segédletek. Bp. 1958. Ismerteti: Sashegyi Oszkár. LK. 1961. 32. évf. 203—206. l.
- Ember Győző** : A Magyar Országos Levéltár 1960-ban. LK. 1961. 32. évf. 23—47. l.
- Eperjessy Géza** : A korszerű műveltség és a tananyagcsökkentés problémái a középiskolai történelemtanításban. Ttan. 1961. 6. évf. 5. sz. 9—15. l.
- Fekete Lajos** : Török nyelvű forráskiadásaink kérdéséhez. MNy. 1961. 57. évf. 3. sz. 319—325. l.
- Ferenczy Károly** : A pécsváradi vár helyreállítása. Műemlékvédelem. 1961. 5. évf. 3. sz. 136—148. l.
- Gerevich László** : A régészettudomány helyzetéről. MTATT. 1961. 11. köt. 1—3. sz. 207—211. l.
- Gyimesi Sándor** : A római állami levéltárak anyagából. LSz. 1961. 11. évf. 152—156. l.
- Győrffy Sándor** : A szovjet archeográfia fellendülése az SzKP XX. kongresszusa után. LK. 1961. 32. évf. 209—215. l.
- Horváth Géza** : Az alapfogalmak és a dialektikus módszer mint a történelem tanításának eszközei. Ttan. 1961. 6. évf. 4. sz. 7—12. l.
- Horváth Pál** : A tananyagkorszerűsítés problémái az egyetemes állam- és jogtörténet terén. Felsőoktatási Szemle. 1961. 10. évf. 7—8. sz. 405—411. l.
- Horváth Tibor** : A történelmi kutatás és tájékoztatás segédkönyvei. Bp. 1961, O SzK. Soks. 41 l.
- /Könyvismeret. A könyvtárosképzés füzetei./
- Ikvai Nándor** : Falumúzeum. /Néprajzi útmutató helytörténeti gyűjtőknek./ Debrecen 1961, Hajdú-Biharm. Tanács V. B. 88 l., 6 t.
- /Hajdú-Bihar megyei helytörténeti kiadványok 1./
- Kállay István** : Az Osztrák Történetkutató Intézet munkájáról. LK. 1961. 32. évf. 219—227. l.
- Katus L[ászló]** : A propos des travaux du groupe d'étude de l'histoire des nationalités et de quelques problèmes concernant l'étude de cette question. AH. 1961. 7. tom. 3—4. fasc. 398—410. l.

- Kerekes Zoltán**: A Hadtörténelmi Múzeum 1960. évi szerzeményei. HK. 1961. 8. évf. 1. sz. 276—285. 1.
- Kubinyi A[ndrás]**: L'historiographie hongroise moderne des villes. AH. 1961. 8. tom. 1—2. no. 175—189. 1.
- Kubinyi András**: Nyomozás a múltban. EIT. 1961. 16. évf. 51. sz. 1603—1607. 1.
- Láng Béla**: A Lengyel Gyógyszerészettörténeti Múzeumról. Gyógyszerészet. 1961. 5. évf. 7. sz. 267—269. 1.
- A Levéltári Kongresszus /1960. december 16—17./ jegyzőkönyve. [Szedő Antal: A magyar levéltárügy fejlődése 1945-től 1960-ig, és Varga Sándorné: A magyar levéltárak második öt éves tervének irányelvei c. előadásai hozzászólásokkal.] LSz. 1961. 11. évf. 1. sz. 1—124. 1.
- A levéltárosképzés két esztendejének tanulmányai. LSz. 1961. 11. évf. 2. sz. 74—96. 1.
- A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésén /1961. április 18./ [A beszámolót tartotta: Mátrai László, Ember Győző, Szalai Sándor stb. hozzászólásával.] MTATT. 1961. 11. köt. 1—3. sz. 1—43. 1.
- Malin M[ihály]**: Ergebnisse der ethnisch-anthropologischen Forschungen des Ungartums. AnK. 1961. 5. köt. 1—4. füzi. 107—116. 1.
- Mérei Gyula**: A Párttörténeti Közlemények négy évfolyama. TáSz. 1961. 16. évf. 7. sz. 118—123. 1.
- A milánói nemzetközi történészkongresszus. [Írta]: Sz. Á. PtK. 1961. 7. évf. 3. sz. 199—205. 1.
- A német történettudomány nagy vesztesége. Dr. Alfred Meusel halálára. [Írta] /P. K./ Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 434—435. 1.
- A népi demokratikus korszak kutatásának állásáról. [Írta] L. M. TSz. 1961. 4. évf. 3. sz. 361—364. 1.
- Néprajzi Értesítő. Nemzeti Múzeum Néprajzi Múzeum évkönyve. 43. 1961. (Főszerk. Bodrogi Tibor.) Bp. 1961. Akad. Kiadó. 198 1.
- A kötet tartalmából:
Vargyas Lajos: Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?
- Nyecskina, M. V.**: A szovjet történettudomány történetének periodizációjáról. Száz. 1961. 95. évf. 2—3. sz. 386—397. 1.
- Le 11e Congrès International des Sciences Historiques. AH. 1961. 7. tom. 3—4. fasc. 233—252. 1.
- Papp László**: Dombay János 1900—1961. AÉ. 1961. 88. köt. 2. sz. 275—276. 1.
- Rácz István**: A malomipari történeti múzeum létrehozása. Malomipar. 1961. máj. —jún. 142—144. 1.
- Ránki György**: A Stockholmi Nemzetközi Történész Konferenciáról. MTATT. 1961. 11. köt. 1—3. sz. 225—229. 1.
- Sárközi Zoltán**: A román állami levéltárak. LSz. 1961. 11. évf. 215—223. 1.
- Stempel, G.**: A Román Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. MK. 1961. 77. évf. 3. sz. 333—335. 1.
- Szlovák vélemény a magyar levéltárak 1945—1957. évi munkájáról. LSz. 1961. 11. évf. 2. sz. 201—215. 1.
- Taba István**: A helytörténeti kutatás problémái. Ttan. 1961. 6. évf. 5. sz. 26—28. 1.
- Takács Imre**: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum rövid története. — Kratkaja isztorija Vengerszkogo szel'szkohozjajsztvennogo muzeja. 2. átd. kiad. Bp. 1961. 51 1.
- /Mezőgazdasági Múzeum füzetei 19./
 Megj. angol és német nyelven is.
- Tessedik Sámuel emlékkiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. AtSz. 1961. 3. évf. 2. sz. 288—291. 1.
- Tibori János**: Városunk, Békéscsaba nevének története a szakköri foglalkozáson. Ttan. 1961. 6. évf. 4. sz. 30—32. 1.
- Tóth László**: Az általános iskolai történelemtanítás főbb feladatai az 1961/62. tanévben. Ttan. 1961. 6. évf. 4. sz. 1—3. 1.
- Unger Máttyás**: Két átdolgozott középiskolai tankönyvünkről. Ttan. 1961. 6. évf. 4. sz. 3—7. 1.
- Veress Judit**: Az általános iskolai történelem tantervi tervezetének országos vitája. Ttan. 1961. 6. évf. 5. sz. 1—7. 1.
- Vita a jobbágyháztartások vizsgálatának módszertani kérdéseiről. [Összefoglalta:] R. Péter Katalin, TSz. 1961. 4. évf. 3. sz. 364—368. 1.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AE	= Archeológiai Értesítő
AH	= Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AHA	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AL	= Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
AnK	= Anthropológiai Közlemények
AO	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT	= Antik Tanulmányok
AtSz	= Agrártörténeti Szemle
BSz	= Borsodi Szemle
CMed	= Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae
ÉlT	= Élet és Tudomány
ET	= Ethnográfia
FK	= Filológiai Közöny
HK	= Hadtörténelmi Közlemények
IT	= Irodalomtörténet
ITK	= Irodalomtörténeti Közlemények
JK	= Jogtudományi Közöny
KgSz	= Közgazdasági Szemle
Kts	= A Könyvtáros
LK	= Levéltári Közlemények
LSz	= Levéltári Szemle
MFSz	= Magyar Filozófiai Szemle
MK	= Magyar Könyvszemle
MNy	= Magyar Nyelv
MT	= Magyar Tudomány
MTANyI	= MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MTATT	= MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MZ	= Magyar Zene
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények
PSz	= Pedagógiai Szemle
PtK	= Párttörténeti Közlemények
SSz	= Soproni Szemle
StM	= Studia Musicologica
StSz	= Statisztikai Szemle
Száz	= Századok
TáSz	= Társadalmi Szemle
ThSz	= Theológiai Szemle
TSz	= Történelmi Szemle
Ttan	= Történelemtanítás
VSz	= Vasi Szemle

(Csak a gyakran előforduló folyóiratcímeket rövidítettük.)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>И. Диосеги</i> : Заседание общего совета министров 18 июля 1870 года	705
<i>Я. Емниц</i> : К истории анархо-синдикализма во Франции до 1914 г.	748
<i>А. Шагвари</i> : Обрзование фабрично-заводских комитетов в Венгрии в 1945 год	795

СООБЩЕНИЯ

<i>М. Унгер</i> : Использование источников в преподавании истории в средней школе	823
---	-----

ДИСКУССИЯ

<i>Ж. Трочани</i> : К вопросу об авторстве «Защиты Вешшелени»	836
<i>И. Барта</i> : Заключительное слово к одной дискуссии	841
Исторические вопросы абсолютизма (Х. Е. Балаж)	842

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ]

Польско-венгерская конференция по вопросам ренесанса и реформации	858
ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	876
ХРОНИКА	917
БИБЛИОГРАФИЯ	943

TABLE DES MATIÈRES

<i>I. Diószegi</i> : Le conseil de la couronne du 18 juillet 1870	705
<i>J. Jemnitz</i> : Contributions à l'histoire de l'anarco-syndicalisme en France avant 1914	748
<i>Á. Ságvári</i> : La formation des comités d'entreprise en Hongrie en 1945.....	795

COMMUNICATIONS

<i>M. Unger</i> : L'utilisation des sources dans l'enseignement de l'histoire aux écoles secondaires	823
--	-----

DISCUSSION

<i>Zs. Trocsányi</i> : A propos du problème concernant la paternité de «La défense de Wesselényi»	836
<i>I. Barta</i> : Conclusion du débat	841
Problèmes historiques relatifs à l'absolutisme (<i>É. H. Balázs</i>)	842

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMO- CRATIES POPULAIRES

La conférence polono-hongroise traitant des problèmes relatifs à la Renaissance et à la Réformation	858
LITTÉRATURE HISTORIQUE	876
CHRONIQUE	917
BIBLIOGRAPHIE	943

CONTENTS

STUDIES

- I. Diószegi* : The Austro—Hungarian Common Cabinet Council of 18th July 1870 705
J. Jemnitz : To the History of the Anarcho-Syndicalism in France Before 1914 748
Á. Ságvári : The Formation of the Works Committees (1945) 795

PUBLICATION

- M. Unger* : The Employment of Sources in the Secondary School Teaching of History 823

DISCUSSIONS

- Zs. Trócsányi* : To the Problem of Authorship of the "Wesselényi's Apology" 836
I. Barta : Epilogue of the Discussion 841
 The Historical Problems of Absolutism (*É. H. Balázs*) 842

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIET UNION AND PEOPLES DEMOCRACIES

- The Pole—Hungarian Conference About the Problems of the Renaissance and Reformation 858

- REVIEW 876

- CHRONICLE 919

- BIBLIOGRAPHY 945

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- I. Diószegi* : Der gemeinsame Ministerrat vom 18. Juli 1870 705
J. Jemnitz : Zur Geschichte des Anarcho-Syndikalismus in Frankreich 748
Á. Ságvári : Die Konstituierung der Betriebskommissionen (1945) 795

BEITRÄGE

- M. Unger* : Die Benutzung der Quellen beim Geschichtsunterricht in den Mittelschulen 823

DISKUSSIONEN

- Zs. Trócsányi* : Zur Frage, wer der Autor der »Verteidigung Wesselényis« war 836
I. Barta : Schlußwort zur Diskussion 841
 Die geschichtlichen Fragen des Absolutismus (*É. H. Balázs*) 842

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

- Die über die Fragen der Renaissance und der Reformation abgehaltene ungarisch-polnische Konferenz 858

- BUCHBESPRECHUNGEN 876

- CHRONIK 917

- BIBLIOGRAPHIE 943

TÖRTÉNETI IRODALOM

Ráday Pál iratai II. (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	876
✓ Arató Endre : A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1790—1848 (Ism. <i>Csatáry Dániel</i>)	877
S. Vincze Edít : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei (1890—1896) (Ism. <i>Mérei Gyula</i>)	880
Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914—1918 (Ism. <i>Mucsi Ferenc</i>)	884
Párttörténeti Közlemények 1961. (Ism. <i>Ránki György</i>)	889

A XI., Stockholmi Nemzetközi Történész Kongresszus kiadványairól

Études Historiques à l'occasion du XI ^e Congrès International des Sciences Historiques. Stockholm. Août 1960 — Sofia. 1960 (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	894
--	-----

A. P. Kazsdan—G. G. Litavrin : Bizánc rövid története (Ism. <i>Moravcsik Gyula</i>)	899
Революционная ситуация в России в 1859—61 гг. (Ism. <i>Balogh Sándorné</i>)	901
Lengyel munkák Magyarország történetéről (<i>Jan Reychman</i>)	903
Immanuel Geiss : Der polnische Grenzstreifen 1914—1918 (Ism. <i>Zsigmond László</i>)	906
Jacob Robinson and Philip Friedman : Guide to Jewish History under Nazi Impact (Ism. <i>Dán Róbert</i>)	908
Ernst Wangermann : From Joseph II. to the Jacobin Trials (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	909
Ambrogio Donini : Korok, vallások, istenek (Ism. <i>Beller Béla</i>)	913
Scheiber Sándor : Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig (Ism. <i>Ferenczy Endre</i>)	915

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	917
Beszámoló Benda Kálmán és Dolmányos István kandidátusi disszertációinak vitáiról	930
A Thuróczy-Krónika szovjet kiadásával kapcsolatos megbeszélések Budapesten (<i>Bartha Antal</i>)	936
Helytörténeti munkacsoport alakult az ELTE Bölcsészkarán (<i>Mészáros Károly</i>)	940

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1961. július 1.—december 31.)	943
---	-----

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Világtörténet. II. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1962. 931 l. + 19 t.
Ára: 160,— Ft.

Hajdú Péter: Finnugor népek és nyelvek, Budapest, Gondolat Kiadó.
1962. 425 l. Ára: 43,50 Ft.

Szekeres József—Dr. Tóth Árpád: A Klement Gottwald (Ganz) Villamosság-
Gyár története. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1962.
367 l.

Szuhay Miklós: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as
években. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1962. 365 l. Ára: 50,— Ft.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. I. A Ber-
lin—Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936—1938.
Összeállította és sajtó alá rendezte: *Kerekes Lajos*. Budapest, Akadé-
miai Kiadó. 1962. 823 l. Ára: 140,— Ft.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. IV. Magyar-
ország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939 -
1940. Összeállította és sajtó alá rendezte: *Juhász Gyula*. Budapest,
Akadémiai Kiadó. 1962. 904 l. Ára: 160,— Ft.

V. M. Kulis: A második front. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1962.
543 l. Ára: 55,— Ft.

A. M. Gyeborin: Az újkor társadalmi és politikai tanai. Budapest, Gondolat
Kiadó. 1962. 666 l. Ára: 42,— Ft.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

(Új sorozat)

23. <i>Diószegi István:</i> Ausztria—Magyarország és Bulgária a San
Stefano-i béke után (1878—1879)	16,— Ft
24. <i>Lukács Lajos:</i> Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth
1860—61-ben	18,— Ft
25. <i>G. Soós Katalin:</i> A nyugat-magyarországi kérdés (1918—
1919)	8,— Ft
26. <i>Bónis György:</i> Nagy György és az 1914 előtti magyar köz-
társasági mozgalom	14,— Ft
27. <i>Szentgyörgyi Mária:</i> Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi
Erdélyben	12,— Ft

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,
MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850. Csekkszámla: egyéni 61.257, közületi 61.066.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítói helyein is.)